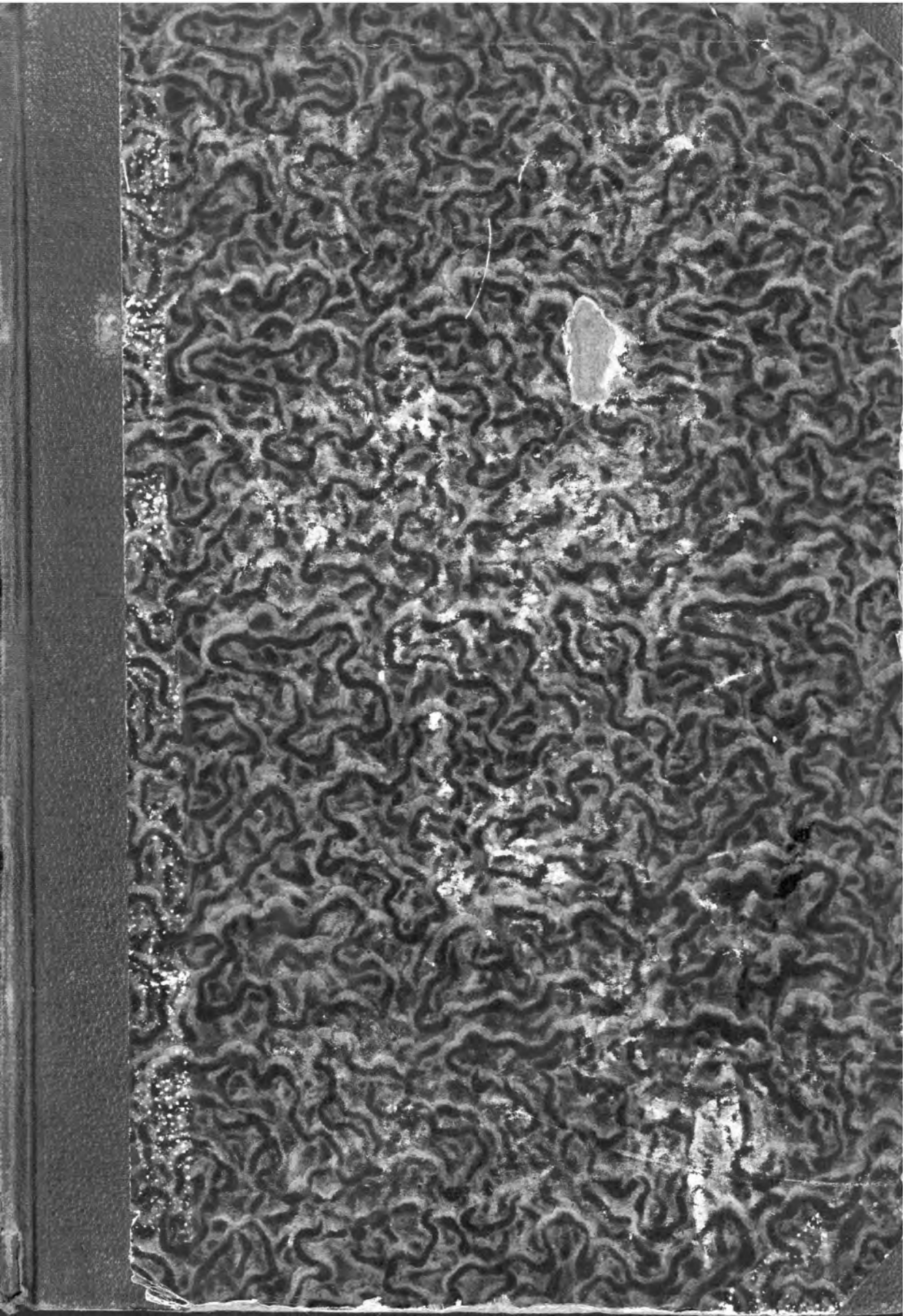

SŁOWNIK

GEOGRAFII POWSZECHNEJ.

429
1437.

255
SŁOWNIK
GEOGRAFII POWSZECHNÉJ.

429
O P I S

GEOGRAFICZNO-STATYSTYCZNY

PAŃSTW, KRAJÓW, OKOLIC, MIAST, WYSP, MÓRZ, RZEK, JEZIOR.

UŁOŻONY WEDŁUG NAJLEPSZYCH DZIEŁ

NIEMIECKICH, FRANCUZKICH, ANGIELSKICH I POLSKICH

PRZEZ

ROMANA LISICKIEGO

i

WOJCIECHA SZYMANOWSKIEGO.

TOM PIERWSZY.

WARSZAWA.

NAKŁADEM HENRYKA NATANSONA.

1852.

JULIUSZ DEBICKI

91 (03) : 09

Sz

91/1101(03)

Wolno drukować, z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu, prawem przepisanej liczby egzemplarzy.

Warszawa, dnia 15. (27.) marca 1851. r.

Starszy Cenzor,

L. T. Tripplin.

74

74

SKRÓCENIA.

429.

cyr. cyrkul.	obw. obwód.
del. delegat.	o. osada.
dep. departament.	okr. okręg.
dłg. długość.	pań. państwo.
d. drew. domy drewniane.	płn. północny.
d. mur. domy murowane.	płd. południowy.
fabr. fabryka.	pow. powiat.
gub. gubernia.	powrz. powierzchnia.
gub.dyec.gubernia dyecezyalna(szyft).	pr. brzeg, prawy brzeg,
hrb. hrabstwo.	prezyd. prezydentura.
kom. komitat.	prow. prowincya.
król. królestwo.	rejen. rejencya.
ks. księstwo.	rz. rzeka.
l. brz. lewy brzeg.	szer. szerokość.
l. ludność.	t. n. tegoż nazwania.
M. miasto.	uj. ujście.
Mm. miasteczko.	W. wieś.
mr. morze.	w. wiorsta.
m. mieszkańcy.	wsch. wschód.
ob. obacz.	zach. zachód.

1437. A.

A, rz. we Francyi, dep. Loire-Cher. Wybiega ze stawu Perret, na połud. wsch. Fontaine, i uchodzi do Beuvron w pobliżu lasu Chambord.

AA, rz. we Francyi, dep. Pas de Calais, bierze początek pod Rumilly le Comte, spławna od St. Omer; wpada do Kanału dwoma ramionami, z których mniejsze zwane *Colme* pod Dunkierką, większe zaś jako *Aa* pod Gravelines. Długość 15 mil fr.; kanał *Nouvelle Fossée* łączy ją z rz. *Lys*.

Nazwa kilku mniejszych rzek, z których 5 w Niemczech: 1) w Westfalii, wpada do Staréj Yssel pod Anholtz, 2) pod Bentheim do rz. Vechte, 3) przy Münster do rz. Ems, 4) pod Herford do rz. Werry, i 5) *Aha* albo *Agerbach* zwana, uchodzi pod Dennewitz.

Pięć w Szwajcaryi w kanton. Lucern, Unterwalden i Zürich.—W Niderlandach AA, albo AADE, bierze początek przy Helmont, w półn. Brabancie, i łączy się z rz. Dommel i Diezen.—AA w prow. Gröningen, tworzy 3 ramiona, t. j. *Ruiten-Aa*, *Musset-Aa* i *Oustwedder-Aa*. Ramiona te w połączeniu wydają rz. *Westerwolder-Aa*, która odgraniczając Niderlandy od Hanoweru, wpada do Dollartu. AA czyli TREIDER-AA w Kurlandyi, przepływa pod Bausk, Mitawą i Chłok, a wpada do Dźwiny. AA cz. BULDER-AA w Liwonii, spławna jest od Wenden, aż do uj. swego pod Rygą do mr. Bałtyckiego.

AACH, 1) Mm. w Badeńskiem, nad rz. t. n. uchodzącą do jeziora Bodensee. Położone na stromej górze, liczy kilka olejarni, papierni; 800 m.

2) Mm. tamże, w hrb. Königsegg-Rothenfels, z kaplicą przez pobożnych zwiedzaną.

3) Rz. tamże, wpadająca do jeziora Bodensee.

4) Rz. w Bawaryi, uchodzi do rz. Iller pod Memmingen.

5) Mała rz. w Wirtembergu, wpada pod M. Blaubereu do rz. Blau.

6) Rz. w Wirtembergu, w pobliżu St. Waldsee, płynie pewien czas pod nazwą *Riedbach* i wpada do rz. Schussen.

7) Mała rz. tamże, wybiegająca pod Winsheim z jaskini Fryderyka; uchodzi do Dunaju.

8) Rz. tamże, cyr. Dunaju, wybiega pod Essenhausen i uchodzi do jeziora Bodensee na wschód Friederichshafen.

AACHEN, ob. AKWISGRAN.

AAFIÖRD, M. w Norwegii, gubernia dyecezyalna (sztyft) Drontheimska; 1,500 m.

AAHAUS, AAHUUS, 1) okręg w Prussach (11 3/4 mil kwad. z 38,400 m.), prow. Westfalska, rejen. Münster.

2) M. główne powyższego, nad rz. Aa. Stołeczne ks. Salm-Kyrburg; fabr. płócien i tytoniu, 1,850 m.

AAKIRKE, AAKIRKEBY, Mm. na wyspie duńskiej Bornholm. Piękny kościół z czarnego marmuru; 500 m.

AAL, miasto w Norwegii, okręg (Amt) Budskerud; 4,100 m.

AALBORG, 1) gubernia dyecezyalna (sztyft) w części półn. Jutlandyi. Rozległy 131 1/2 mil kwad. liczy do 140,000 m.

2) M. stoł. powyższego, nad zatoką Lymfiörden. Port (zwiedzany corocznie od 4 — 500 okrętów), biskupstwo, zamek królewski, giełda, zakłady naukowe, szkoła żeglarska; fabr. cukru, tranu, palnej broni i kilka innych. M. posiada 107 własnych okrętów, liczy 830 domów zamieszkałych przez 7,500 m. Znaczny połów śledzi, handel takowem i zbożem.

AALEN, okręg (Oberamt) w król. Wirtembergskiem, w cyr. Jaxty. Rozległy mil kwad. 5, liczy 21,847 m. Kilka hut żelaznych, odlewnie, papiernie; łomy kamieni szlifierskich; fabr. wyrob. tokarskich, skórzanych i wełnianych.

2) M. tamże, nad rz. Kocher i Aal. Siedlisko władz okręgu; wyroby wełniane, wyprawa skór, brodawary 2,900 m.

AALST, AELST, M. i twierdza, nad rz. Dender, w prow. belgijskiej, wschodnia Flandrya; 15,000 m. Wyroby koronek, piwa; handel zbożem i wódką.

AALTEN, wieś w Niderland., prow. Geldrya. Tkacze, białoskórnicy, cegielnie, młyny i olejarnie; 4,600 m.

AAMARAH, AMARA, M. nad mr. Śródziemnym w Afryce półn., w kraju Barka. Ruiny świątyń greckich i rzymskich.

AAMODT, M. w Norwegii, okręg Hedemarken nad rz. Glommen; 3,000 m.

AAR, AREN, 1) mała rz. w ks. Waldeck. Wybiega pod Arolsen, a uchodzi do rz. Diemel pod Marburgiem.

2) Mała rz. w Nassauskiem, uchodzi do rz. Lahn pod Dietz.

3) Rz. w Szwajcarii, główna z dopływowych Renu. Powstaje w kant. Bern ze źródeł Lauteraar, Oberaar i Finsteraar. Przepływa dolinę Oberhasli, jezioro Brienz tworzy jezioro Thun; dotyka miast: Thun, Bern, Aarberg, Buren, Soloturn, Aarau, Brugg, i ubiegłszy mil 30, uchodzi z l. stro. do Renu, pod wsią Koblenz. Rzeka ta prowadzi piasek złoty, który starannie zbierany przez wieśniaków, jest dla nich źródłem korzystnego dochodu.

AARA, M. w prow. arabskiej Hedżaz.

AARAU, stolica i siedlisko władz kantonu Argowii. Położone nad Aar (przez którą kryty most prowadzi), liczy kilka fabr. kartunu, wstążek, wityolu, i t. p. Godnym widzenia ratusz z wieżą Rore, biblioteka i zbiorem rękopisów. Piękne ogrody w okolicy; kopalnia rudy żelaznej w Küttingen 4,500 l.

AARBERG, okręg (Oberamt) i miasto w Szwajcarii, na jednej z wysp rz. Aar, w kantonie Bern, 1,000 m.

AARBURG, Mm. na prawym brzegu rz. Aar, przy ujściu rzeki Wigger; 1,250 m. Fabr. tkanin bawełnianych, hamernia miedzi. Powyżej miasta warowny zamek, jedyna twierdza Szwajcarii.

AARDENBORG, ARDENBURG, RODENBURG, M. w Niderlandach, prow. wschodnia Flandrya, leży nad kanałem i liczy 1,400 m.

AARGAU, ob. ARGOWIA.

AARHUUS, 1) gub. dyec. (sztyft) w stronie pld. wsch. półwyspu Jutlandy. Położony nad Kategatem, obejmuje 86 1/2 mil kwad. i liczy 169,000 m.

2) M. portowe nad Kategatem, stol. powyż., biskupstwo, kapituła; handel i główny skład zboża dla Norwegii; cukrownie, kilka fabryk; połączone z Kopenhagą parow. żegluga; liczy 7,000 m.

AARL nad VEEN, M. w Niderlandach, prow. połud. Holandya; 2,300 m.

AARLE-RIXTEL, miasto w Niderlandach, prow. półn. Brabant; 1,000 m.

AARÖE, wyspa w zatoce Beft mały; 200 m.

AARSCHOT, AERSCHOT, M. w Niderlandach, prow. południowy Brabant, nad rz. Demer; 2,800 m.

AARWANGEN, M. w Szwajcarii, kant. Bern, nad rz. Aar. Znaczne jarmarki na wyroby żelazne i drewniane; 2,000 m.

AARWEILER, ob. AHRWEILER.

AASSI, rzeka w Syrii, wybiega z wsch. Libanu, uchodzi do mr. Śródziemnego, na zachód Antaki; (u starożytnych *Orontes*).

ABACORRE, góra w Arabii, na której nader niebezpieczna droga do Aden.

ABAD-EL-CURIA, AB-DAL-CURIA, wyspa na oceanie Indyjskim.

ABADIA, Mm. w Lombardii, nad jeziorem Como. Handel drzewem, jedwabiem, winem i kukurydzą; 700 m.

ABAI, M. na północnym krańcu Borneo z portem bezpiecznym od wiatrów zachodnich.

ABAKAN, rz. w Rosyji azjat. w połud. części gub. Jenissejskiej. Wypływa z gór Sajańskich, a ubiegłszy wiorst 350, uchodzi z lewej str. do rz. Jenisej.

ABAKANSK (Abakanskij), M. i twierdza w Rosyji azjat., gub. Jenissejska, okr. Krasnojarski; nad rz. Jenisej. Najcieplejsza okolica w Syberii; 700 m.

ABANCAY albo AVANCY, prowineya, rzeka i M. tegoż imienia w Ameryce południowej, państwo Peru. Kraj obfitujący w trzcinę cukrową najlepszego gatunku, oraz jęczmień, kukurydzą, konopie. Znajdują się tu również pokłady srebra.

ABANO, ob. ALBANO.

ABAUJ-UJVAR, VARMEGGE, komitat w wyższych Węgrzech, z tej strony rz. Cisy. Bogaty w zboże, wino, owoce, kruszce i drogie kamienie, a mianowicie opał. Znaczny chów bydła; źródła mineralne, kąpiele. Rozległy mil kwad. 52, liczy do 142,500 m., po większej części Madziarów, Niemców i Ruśniaków.

ABBACH, Mm. w Bawarii, obw. Regen, nad Dunajem. Położone w pobliżu Ratysbony, posiada źródła siarczane; liczy 600 m.

ABBARETZ, wieś we Francji, dep. niższej Loary. Dwa wielkie piece hutnicze, maszyny parowe; 2,000 m.

ABBAS-ABAD, 1) twierdza rosyjska, na granicy Persji, nad rz. Araxes, na południe M. Nachiczewan.

2) M. perskie na drodze z Astrabadu do Meszed.

ABBEVILLE, okręg, M. i forteca w dep. francuz. Somme, nad rz. t. n. Sławne fabr. sukna, kobierców, oraz wyroby płócien i broni; 19,700 m.

ABBIATEGRASSO, M. w Lombardii, prow. Pawia, nad kanałem Bereguardo. Przędzalnia jedwabiu, uprawa ryżu, handel tranzytowy. 5,000 m.

ABCHAZJA, AWCHAZJA, ABASSJA, prow. Kaukazka, między mr. Czarnym, a górami kaukazkimi. Zamieszkała od pokoleń Abassów i Czerkiesów; także twierdza rosyjsk. Suchum-Kale. Przemysł miejscowy: wyrób broni wysoko cenionej, pszczolnictwo i znaczny chów bydła.

ABELLIONTE, ob. ABULONIA.

ABENBERG, KLEIN AMBERG, M. w Bawarii, okręg Rezat. Fabr. szkła, luster, igieł i czarnych koronek; 1,100 m.

ABENSBERG, Mm. w Bawarii, okręg Regen. Źródła mineralne, starożytny zamek; 1,200 m.

ABERBROTHIK, ARBROATH, M. i port w Szkocji, przy ujściu rzeki Brothik w hrab. Forfar. Handel zbożem, drzewem, i t. p. Fabr. wełniane; bawełniane, lin okrętowych, płótna żaglowego. Latarnia morska; 12,500 m.

ABER-CONWAY, CONWAY, Mm. warowne w Szkocji, hrab. Carnarvon, przy ujściu rzeki Conway. Handel miedzią i ołowiem; 1,700 m.

ABERDEEN, 1) hrab. w Szkocji, nad mr. Północnym. Rozległe mil kwad. 88, i liczy 177,657 m.; obejmuje 1 miasto, 3 miasteczka i 85 parafij.

2) NEW-ABERDEEN, stol. powyż., przy uj. rz. DEE. Port obronny, uniwersytet, biblioteka, obserwatorium, muzeum, zbiór starożytności; kilka fabryk wyrobów bawełnianych, wełnianych i lnianych; warsztaty okrętowe i znaczne rybołówstwo. Rozległy handel z półn. Ameryką, Indiami zachodnimi, mr. Śródziemnym, Północnym, prowadzony na 400 okrętach, będących własnością samego miasta; 69,000 m.

3) OLD-ABERDEEN, a) parafia tamże, między rz. Dee i Don, 18,312 m., b) M. nad rz. Don, niedaleko morza. Uniwersytet założony w r. 1494. i biblioteka.

ABERFFRAW, Mm. na wyspie Anglesey, z małym portem; 1,200 m.

ABERGAVENNY, M. w Anglii, hrab. *Monmouth* położone w dolinie, przy spływie rzeki *Gavenny* i *Usk*; 4,500 m. Fabr. wyrobów wełnianych, fryszkerki żelaza; kopalnie węgla kamiennego w pobliżu.

ABERGELEY, Mm. nadbrzeżne w Anglii, ks. Walii, hrab. Denbigh; kąpiele morskie, kopalnie ołowiu; 2,600 m.

ABERTANU, ABERDANU, M. w Czechach, cyr. Łokiecki (Ellbogen). Kopal. cynku, srebra i galmanu 1,800 m.

ABERYSTWITH, M. portowe w Anglii, hrab. Cardigan (ks. Walii), przy spływie rzek Rheidol i Ystwith. Fabr. wyrobów wełn.; w pobliżu pokłady ołowiu, galmanu; kąpiele morskie; 4,300 m.

ABHA, znaczne M. w Abissynii. Targi licznie uczęszczane.

ABINGTON, 1) M. w Anglii, hrab. *Berk*, przy spływie rzek *Ock* i *Isis*. Znaczny handel zbożowy z Londynem; fabr. płócien żaglowych i używanych do worków; 5,400 m.

2) M. w Ameryce półn., pań. *Maryland*. Uniwersytet Metodystów.

3) M. tamże, pań. *Massachusetts*, hrab. *Plymouth*; 3,624 m.

ABISSYNIA ob. HABESZ.

ABO, 1) okręg (480 mil kwad.) i M. w Rosyji, w W. ks. Finlandzkim; niegdyś starożytna tegoż stolica przy ujściu rzeki Aurojoki do zatoki Botnickiej; 14,000 m.; handel i fabryki.

2) ABO-SLOT, cz. ABO-HUS, twier. rosyjsk. na cyplu pod Abo. W pobliżu źródła mineralne Kuppis. Leży pod 60° 26' 58" półn. szerok., a 39° 57' 7" wschodniej długości.

ABOMEH, stolica kraju Dahomeh, na wybrzeżu niewolniczym wyższej Gwinei; 24,000 m. Tu mają miejsce w miesiącu styczniu, krwawe ofiary z ludzi.

ABONY, M. w Węgrzech, komitat Peszteński; 3,500 m.

ABRAHAMA, wyspa. Nossilbrahim, San Marya. Wyspa na półno-zachodnim brzegu Madagaskaru.

ABRAMBO, okolica wewnątrz wybrzeża złotodajnego Gwinei. Targi i złoto.

ABRANTES, twierdza i M. w Portugalii, prow. *Estremadura*. Wielki most na Tagu; handel owocowy; 6,000 m.

ABRUDBANYA albo ABROBANYA, M. w górach Siedmiogrodzkich, nad rzeczką *Ompoly*. Kopalnie złota i srebra; 2,600 m.

ABRUZZO, górzysta a niezbyt zaludniona prow. półn. król. Neapol., między państw. Kościel. amorem Adriatyckim. Rozległa 248 mil kwad. liczy 680,000 m. Mało uprawna; znaczny chów bydła i mułów. Owoce, wino, ryż, szafran, kukurydza, oliwa i jedwabnictwo, główne sąpody miejscowe. Kraj dzieli się na Niższy i Wyższy Abruzzo (ulteriore i citeriore).

ABTENAU, M. w niższej Austrii, okręg Salzburski; 1,000 m.

ABTSCHWIND, ABTSWIND, Mm. w Bawarii, okr. Niższego Menu; winnice; 960 m.

ABTS-GMÜND, Mm. w król. Wirtemberg. nad rz. Kocher; cyrk. Jaxty. Fryszkerki żelaza, kop. ołowiu, fabr. drutów; 750 m.

ABUKIR, BUKYR, 1) port morski nader warowny i wieś w niższym Egipcie, nad zatoką t. n.

2) Wyspa tamże, od czasu zaszłej utarczki morskiej, wyspa Nelsona nazywana.

ABULONIA, M. i jezioro w Turcji azjat., prow. Anatolia, w Sandżaku Khodarenkiar.

ABUSHAHR, BUSKEHR, BENDER-BUSZ, M. i port u wsch. wybrz. zatoki Perskiej. Główny skład towarów perskich i indyjskich; 20,000 m.

ABUTIG, ABUTITSCH, m. w wyższym Egipcie, na lewym brzegu Nilu. Uprawa opium i maku.

ABYLA, góra w Afryce, król. Marokko, wprost Gibraltaru.

ABZAC, 1) Mm. we Francji, dep. Charente, nad rz. Vienne; 1,300 m.
2) Wieś tamże, dep. Gironde, pod M. Coutras; 1,550 m.

ACAPULCO, 1) okręg w pań. Meksykańskim, obejmujący wybrzeże portu Acapulco, aż do uj. rz. Rio-Balsas, oraz całą pochyłość połud. wsch. gór Sierra-Madre. W dolinach uprawa bawełny i trzciny cukrowej, w wyższej części pszenicy i kukurydzy. Grunt wybrzeża czczy, piaszczysty. Liczy 75,941 m.

2) Główne M. i port, nad mr. Spokojnym, pod 16° 51' 29" półn. szer., a 102° 12' 15" zach. długi. Ludności ma około 3,000 m. powiększonej części Mulatów i Zambos, zajętych połowem ryb i perel. Nie wielu osiadłych Europejczyków, wyłączny handel prowadzą. Zatoka (przed którą ma wysepka de la Roqueta cz. del Grifo) i port wygodny. Klimat szkodliwy; żółta febra częstokroć ludność wytepia.

ACAXUTLA, ACAJUTLA, port nad oceanem Spokojnym w państ. związkowym środkowej Ameryki.

ACAYUCAM, SAN MARTIN d'A., M. i stolica depart. t. n. w pań. Veracruz, nad strumieniem spływającym do Calzadas. W większej części od Indian koloru miedzianego i małej liczby białych zamieszkałe. Uprawa bawełny, trzciny cukrowej, tytoniu, kukurydzy, ryżu; handel wodką. W r. 1831. lud. depart. 43,804 m., miasta 1,902 wynosila.

ACCADIA, Mm. w król. Neapol., prow. Kapitanata; okolica urodzajna; 3,200 m.

ACCAR, M. w Syrii; uprawa moreli i brzoskwiń.
ACCETTURA, Mm. w król. Neapol., prow. Basilicata. Uprawa win, zboża i owoców; 3,200 m.

ACERENZA, M. w król. Neapol., w prow. Basilicata. Arcybiskupstwo; 3,700 m.

ACERRA, M. w król. Neapolitańskim, w okolicy niezdrowej, w pobliżu M. Neapolu; 6,500 m.

ACHA, SIERRA d'A., łańcuch gór, w Nowym Meksyku (pań. Ameryki północnej), liczony do gałęzi zachodnich Kordylierów.

ACHAIA, prow. w Grecji, obejmująca północną część wybrzeża półwyspu Morei. Położona między Elis, Arkadyą, Argolis ku połud.; zatoka Koryntu na półn. wsch., i mr. Jońskim na zachód. Górzysta ramieniem pasma gór Arkadów, ciągnących się w kierunku zatoki, oraz wielu małymi rzekami skropiona. Grunt wszędzie żyzny, w stosunku nawodnienia, wydaje w obfitości wino, oliwę, zboże, jarzyny, it. p. Brak portów morskich, wstrzymuje dalsze rozwinięcie pomyślności krajowej.

ACHALGORI, M. w Gruzji z podziemnymi mieszkańcami.

ACHAŁCYK, paszalik w Georgii, z miastem t. n., nad rz. Kura. 2) Obwód z M. stoł. t. n., w gub. Tyfliskiej.

ACHAŁKALAKI, twierdza rosyjska w Azji mniejszej, gub. Tyflis, obw. Achałcyk, nad rz. Ghendara i Achałkafaki na granicy prow. Kaukaskiej i Persji.

ACHANTI, królestwo wśród zlotodajnych brzegów Gwinei. Roslinność obfita, lubo mniej urozmaicona. Proso, trzcina cukrowa, ananasy, banany, drzewo chlebowe są płodami tutejszej ziemi. Obszerne lasy, w których utrzymują się słonie, tygrysy, małpy, hyeny, jelenie, gazelle, bawoły i nosorożce. Religia mahometańska, pomieszana z bałwochwalstwem. Charakter mieszkańców wojowniczy. Handel złotym piaskiem.

ACHEM, przylądek, M. i pań. t. n. obejmujące północną Sumatrę i kilka wysp pobliskich. Płody miejscowe: ryż, jedwab, betel, kamfora, złoto, miedź, it. p. Mieszkańcy pochodzenia malajskiego; wyznanie islamizmu. Miasto przy ujściu rzeki t. n. do morza.

ACHERN (wyższy i niższy), M. handlowe w ks. Badeńskim, nad rz. Acher. Szkoła przemysłowa; 1,750 m.

ACHMIN albo ACHMUNIM, M. w wyższym Egipcie, nad Nilem, z 18,000 m., oraz klasztor Franciszkanów i Koptów. Handel: daktylami, rybami i zbożem.

ACHRIDA, M. w Turcji, prow. Macedonia.

ACHTYRKA, M. obwod. w Rosji europ., gub. Charkowskiej, nad rz. t. n. Rolnictwo, wyroby tkackie i rybołówstwo; 14,000 l.

ACQUAPENDENTE, miasto w pań. Kościelnym; 2,600 m. z wodospadem.

ACQUI, prowincja i miasto w król. Sardyńskim, nad rz. Bormida, 6,700 m. Fabryki jedwabiu, stol. biskupstwa. Sławne źródła gorące.

ACRE ob. AKR.

ACS, M. w Węgrzech, komitat Komorno; 3,250 m. Znaczny chów owiec.

ADAJEL, ob. ADEL czyli SOMAUL.

ADALI, gromada wysp Maldywskich.

ADALIA, M. i port na południowym wybrzeżu Azji mniejszej.

ADAM, góra granitowa na wyspie Ceilan, pokryta gęstym lasem. Niedostępna prawie ścieśka prowadzi na płaski wierzchołek, otoczony murami; miejsce zwiedzane od licznych pielgrzymów. Według podania miejscowego, ślad stopy znajdującej się na wierzchołku (2,500 metrów francuz.) ma być stopa Adama.

ADAMA, zatoka na północno-zachodnim wybrzeżu północ. Ameryki. Ujście rzeki Oregon.

ADAMÓW, Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. Lubelska, pow. Łukowski, okr. Żelechowski; 827 m. (86 domów). Dwa kościoły, szpital. Odległe od M. guber. 56 wiorst.

ADANA, paszalik i M. z 6,000 ludn. nad rz. Seihun w Turcji azjatyckiej, nad morzem Śródziemnym, między prowincjami Karaman i Marasz.

ADDA, rz. w król. Lombardzko-Weneckim, przepływa jeziora Como i Lekko, dalej koło miasta Lodi, Pizzigheltone i wpada do rz. Po, powyżej Kremony. Ważna pod względem spławu. Długość biegu 48 mil francuzkich.

ADEL, ADAJEL czyli SOMAUL, kraj nadbrzeżny oceanu Indyjskiego, w stronie połud. Abissynii. Tworzy trójkąt od cieśniny Bab-el-Mandeb, przez całą zatokę Aden, dalej koło przylądka Gardafui aż do 5° szer. połud. Główne M. nadbrzeżne: Zeilah i Berbera.

ADEFORS, kopalnie złota w Szwecji, prowincja Smalandya.

ADELMANNSFELDEN, M. w król. Wiertembergskim, cyr. Jaxty. Godne uwagi: zamek, kuźnia, piernie i przedziałnie bawełny; 1,100 m.

ADELSBERG, POSTOINA, M. w położeniu górz. w król. Illyryjskim, w prow. Lajbach; 1,350 m.

ADEN, 1) M. w pań. Yemen, na połud. zach. krańcu Arabii. Zbudowane na cyplu wśród małej zatoki. Posiadłość angielska od r. 1838. Prowadzi znaczny handel: gummą arabską, kawą; 7,000 m.

2) Zatoka oceanu Indyjskiego, wiodąca do mr. Czerwonego przez cieśninę Bab-el-Mandeb.

ADENAU, M. w Pruss., rejen. Koblencka, położone nad rz. Eifel, posiada kopalnie rudy żelaznej, ołowiu; garbarnie i fabryki sukna; 1,400 m.

ADLERBERG, 1) góra w Austrii, w okr. Salzburskim; kopalnie miedzi.

2) Pasma gór odgraniczające Bawaryę od Tyrolu.

ADMIRALSKIE WYSPIY, 1) gromada wysp w stronie półn. wsch. Nowej Gwinei; należą do archip. Nowej Brytanii; z tych jedna wielka, kilka mniejszych lasem pokrytych. Liczą się tu właściwie wyspy Admiralskie w liczbie 30 do 40, z których największa t. n. górzysta, leśna, zamieszkała od pokoleń Papuasów; oraz Jezus-Maryja na połud. wsch., otoczona rafami, górzysta i w części tylko zamieszkała; Pustelnica na połud. zach., i Anachoreckie na półn. zach. mało znane.

2) Admiralska wyspa rosyjska liczona do archipel. Grzegorza III., na półn. zach. wybrzeżu półn. Ameryki.

ADMONT, Mm. w Styrii nad Ens, w obw. Judenburg. Klasztor Benedyktynów, gimnazjum, fabryka salety; 900 m.

ADOM, państwo na wybrzeżach Gwinei, zamieszkane od Negrów.

ADORF, 1) M. w król. Saskim, nad rzeką Elster, 2,400 m. Złote wyroby instrumentów muzycznych; posiada fabryki sukna i przedziałnie bawełny.

2) M. w ks. Waldeck. Kopalnie miedzi, żelaza; fryszarki, i łomy marmuru; 950 m.

ADOUR, ob. ADUR.

ADOWA, M. w Abissynii; 8,000 m. Znaczny handel niewolnikami i piaskiem złotym.

ADRIA, M. w Lombardii, nad jednym z kanałów rz. Po. Położone niegdyś nad mr. Adryatyckim, otrzymało od takowego swą nazwę. Zdobne katedrą, trzema kościołami; prowadzi handel zbożem, koźmi, rybami i t. p.; liczy 10,000 m.

ADRYANOPOL, ANDRINOPOLE, EDRENE, znakomite miasto, Turcji europ. w prow. Romania. Położone nad rz. Tunża, o 15 mil pols. od Konstantynopola; niegdyś rezydencja Sułtanów i uważane jest za drugą stolicę cesarstwa. Zdobne wielu pieknymi gmachami, a mianowicie: meczetem Solimana 2. Bajazeta, Murada, bazarem Ali Baszy, Eski-seraj, wodociągiem i mostem; liczy wiele wspinających mostów, meczetów, bazarów, łaźni publicznych, i t. p.; jest rezydencją arcybiskupa greckiego i wielkiego Moffacha. Przemysł znaczny, rozwinięty w licznych wyrobach jedwabiu, lnu, bawełny, sianu, dywanów, essencji różanej, i t. p. Liczy do 100,000 m.

ADRYATYCKIE, (Adriańskie albo Sine) morze, jedna z zatok morza Śródziemnego, pomiędzy Włochami, Dalmacją i Turcją europejską. Długa około 130, szeroka 30 mil.

ADUAH, M. w Abissynii, stolica kraju Tigreh. Handel płótnem i wyrobami jedwabnymi.

ADULA, góry w środkowej Szwajcarii, między górami S. Bernarda S. Gotarda. Tu również źródła rzek: Tessinu, Rodanu, Renu i Reuss.

ADUR, rz. w połud. Francji. Wybiega z Pireneów a uchodzi do oceanu Atlantyckiego, w zatoce Biskajskiej pod M. Bayonna.

ADYGA, ETSCH, JECZABA, 1) rz. w Austrii, największa z płynących w Tyrolu, uchodzi do mr. Adryatyckiego. Bierze początek pod Rattenberg, przepływa okrążając aż do Meran najznaczniejsze z lodnisk tyrolskich, zwraca się następnie ku połud., wstępuje pod Borghetta na grunt Wenecki, zmienia swój bieg z połud. na wsch. pod Weroną, a następnie uchodzi do mr. Adryatyckiego pod Chioggia.

Dopływowe w Tyrolu: Passeyer, Eisak, Avis i t. strony; z prawej zaś, kilkakrotnie mniej znacznych.

ADZERBAIDŻAN, ADZERBIDŻAN, ADSZERBICZAN, prow. Perska, pomiędzy Armenią, Kurdistanem i mr. Kaspijskim. Obszerne miasto kwadr. franc. 4,000 obejmuje okolicę górzystą i pustą, jedynie kilka żyznych i obszernych płaszczyn liczących. Nieco miedzi, srebra, żelaza, jaspisu i marmuru białego, wraz z licznymi gromadami panter, hyen, szakali, i ostro-

widzów, stanowią płody miejscowe. Chów bydła i pięknych koni; zajmuje ludność, według niektórych, do 2,000,000 wynosząca.

ADŻMIR, ADŻEMIR, 1) prow. w Hindostanie, pomiędzy Lahorą, Agrah, Malwah i Syndem.

2) M. w angiel. Hindostanie, prezyd. Bombay. Obronne twierdza panująca nad miastem, posiada wspaniałe ruiny, świadczące o dawnej świetności.

AELN, AIGLE, Mm. w Szwajcaryi, kanton Wad; 1650 m. Jedyne saliny w tym kraju.

AERSCHOT, Mm. w król. Niderlandzkim, prow. połud. Brabant. Położone nad rz. Demer, posiada starożytny kościół i liczy 3,600 m.

AFGANISTAN albo **KABULISTAN** albo **KABUL** albo **KANDAHAR**, wielki kraj w Azji, położony między 28° a 38° szerokości północnej i 56° a 76° długości wschodniej. Graniczy na północ z Taryją niepodległą, na zachód z Persją, na południe z Beludżystanem, a na wschód z Hindostanem. Skrapiany jest rzeką Indus, zasiloną wielu pomniejszych rzek, pokryty zaś w części północnej górami, których wierzchołki do najwyższych na kuli ziemskiej się liczą, a mianowicie: Himalaja na wschód, odgraniczająca państwo Chińskie. Grunt w ogóle dobrze uprawny, podwójne zbiory do roku; żyto, ryż, imbir, bawełna, trzcina cukrowa, rosną obficie w częściach gorących kraju, którego obszerne i górzyste położenie, szczególną różnorodność klimatu przedstawia. Z król. roślin: pomarańcze, cytryny, figi, migdały, granaty i latorośl winna, nie wymagają żadnej uprawy. Wielbłądy, dromadery, liczne stada owiec, są głównym bogactwem kraju. Lasy i pustynie zaludniają lwy, tygrysy, lamparty, niedźwiedzie i hyeny.

Afganistan dzieli się na 5 części, to jest: właściwy Afganistan, Korasan Afgan (Khorasan-Afghan), Bulkan, Sedistan i Multan (Moultan). Afganie ściśle trzymają się obrządków religij, lubo dosyć zabobonni; wielożennostwo upowszechnione. Religia panująca Islamizm i część Brahmy. Ludność około 7,000,000 dusz. Rolnictwo główne zajęcie mieszkańców, wyjąwszy miast, gdzie oddani przemysłowi, wyrabiają: jedwab, bawełnę, len, broń i proch. Główny handel z Persją i Hindostanem. Monarcha nosi tytuł Szacha lub Padyszacha.

AFRAGOLA, M. w król. Neapolitańskim, w bliskości stolicy; liczne fabryki kapeluszy 3,000 m.

AFRYKA, M. we Francyi, dep. Aveyron. Fabryki i znaczny handel; 7,500 m.

AFRYKA, wielki półwysep uważany za piątą część świata, połączony z Azją przesmykiem Suez (15 mil szerokim); leży w stronie połud. zachod. starego lądu. Granice: na północ mr. Śródziemne,

oddziela go od Europy w długości mil 600, licząc od cieśniny Suez na wsch. aż do przylądka Spartel na południe; na zachód obłany oceanem Atlantyckim, od przylądka Dobrej Nadziei aż do cieśniny Bab-el-Mandeb, w rozległości mil 1110; dalej mr. Czerwone, Arabskie oddająca Afrykę od Azji w przestrzeni 340 mil.

Największa jej długość: od ostatecznego krańca na półn. czyli przylądka Białego (37° 19' półn. szer. a 27° 27' dług.), aż do przylądka Agulhas (34° 51' połud. szer. a 37° 36' dług.), wynosi mil 1,070; największa szerokość: od przylądka Zielonego na zachód (0° 6' dług., a 14° 43' półn. szer.) aż do przylądka Gardafui na wschód (68° 52' dług., a 11° 41' szer.) czyni mil 1,020. Ogólna powierzchnia, licząc w to wyspy 545,000, bez takowych 534,000 mil kwadr. Nieznieru rozległość wybrzeży, do 4,000 mil wynosząca, przedstawia liczne zatoki, między temi: Arabska, Syryjska, Sydra, Cables, od str. mr. Śródziemnego, oraz zatoki Biafra i Benin, oblane oceanem Atlantyckim, należą do głównych. Znaczniejsze przylądki: Razat, Bon na półn.; Noun, Bojador, Biały, Zielony, Palmowy i Frio na wsch.; Dobrej Nadziei na połud.; Orfui i Gardafui na wsch. Cieśnina Gibraltarska oddziela król. Marokko od Hiszpanii; kanał Mozambicki, między lądem stałym Afryki, a wyspą Madagaskaru; cieśnina Bab-el-Mandeb dzieli w małą rozległość Afrykę od Azji. Wyspy otaczające tę część świata: Socotora, Pemba, Zanzibar, Mahé, Comore, Madagaskar, Bourbon i Rodrigue na wybrzeżu wschod.; S. Heleny, Wniebowzięcia, Anno-Bon, du Prince, Fernan-do-Po, Bissagos, Zielonego Przylądka, Kanaryjskie, Madera i Azorskie od stro. zachod. Rzeki Afryki mało są znane, główne z nich: Nil uchodzący do mr. Śródziemnego, Senegal, Gambia, Dżoliba (Niger), Kouango (Kongo), Kouanza i Czerwona (Orange) uchodzące do oceanu Atlantyckiego; Zambeze, Loffih Mother, Outando i Zebi, wpadają do oceanu Indyjskiego. Jeziora również nieliczne w Afryce, znaczniejsze są: Tszad, przyjmujące do siebie rz. Yeou i Chary; pomniejsze: Loudeah w pań. Tunis; Tzana cz. Dembea w Abissynii, oraz jezioro Marawi; na połud. Zangwebar; mało znane. Góry Atlasu (których główne wierzchołki wznoszą się w pań. Marokko na 4,600 metrów), rozciągają się od przylądka Noun, aż ku zatoce Sydry, czyli przez pań. Marokańskie, Algieru, Tunis, Tripolis, i rozrzucają liczne ramiona ku mr. Śródziemnemu na północ, a ku puszczyom Sahara i Libijskiej na połud.; Księżyce czyli Dżebel-el-Kumr, w ogóle mało znane, ciągną się od wschodu ku zach.; wysokość ich na 4600 metrów podają. Pasma gór Kong rozciągają się

w tymże samym kierunku co powyższe, przez Senagambię i Gwineę, łączą się z pasmem Księżycewych; zawiera źródła rzek Dżoliby, Senegalu, Gambii, Rio-Grande i wielu innych. Oprócz powyższych, Afryka półd. zdaje się zawierać wiele innych pasm, z których głównejsze: Lupata, w części połud. kraju Hottentotów, pod nazwą Suceny Bergen, dochodzące przylądka Dobrej Nadziei. Lubo nie ma pewności, aby ziemia afrykańska miała wulkany czynne, przecież znajdują ich dość znaczną liczbę na wyspach sąsiednich, a mianowicie: wierzchołek Teneryfy, wulkan Corona, na wyspie Lauzarota (Kanaryjskie), wierzchołek Fogo (wyspa zielonego Przylądka) i wulkan na wyspie Bourbon. Wnętrze Afryki mało w ogólności znane, wnosć jednak można, że składa się z pasma wysokich tarasów, wzgórz i obszernych pustyń piaszczystych: Libijskiej Barcchi i Sahary, skropionych biegiem kilku wód tamże uchodzących, nie wielką ilością bagien i rodzajem małych wysp (pod nazwą oazów) urodzajnych, obfitujących w wodę i ocienionych drzewami daktylowymi.

Płody: z rzeczy kopal. żelazo, miedź, znaczna ilość piasku złotego, wydobywana z koryta rzek, szmaragdy, onyx i ametysty. Co do roślin: ryż, kukurydza, maniok, ananasy, trzcina cukrowa, rozmaryn, liście tytoniowe i obfitość drzew kokosowych, a mianowicie w kraju h nadbrzeżnych, gdzie winnice również wybornie udają się. Góry pokryte obszernymi lasami, gdzie często olbrzymie kalebasy, służą za schronienie całym rodzinom Negrów. Widzimy tam: jablońnię, drzewa wonne, figowe, senez, drzewa gumowe, pomarańcze, daktyle i wiele innych. Z król. zwierząt: tygrysy, lamparty, hyeny, pantery, szakale i groźne lwy Atlasu i Nubii. Na płaszczynach: woły, owce i kozy, konie nieporównanej piękności, słonie, nosorożce, wielbłądy, dromadery, bawoły, zebry, giraffy, gazelle, antylopy i liczne gromady małych rozmaitego gatunku i wielkości, i t. p. Z ptactwa, zasługują na uwagę: sępy, orzeł z białą głową (marabut), struś, sokół, żóraw, papugi, mnóstwo drobnych ptaków, powabnego kształtu i świetnych kolorów, oraz czapla, pelikan, kormoran, ibis czczona u mieszkańców Egiptu, przebywa w dolinie Nilu. Niedźwiadki zjadliwe, szarańcza niszcząca pola, wielka liczba węzów, jaszczurek, w rzekach mnóstwo olbrzymich krokodyli i żółwi zielonych.

Ludność obecna Afryki, pochodząca z dawnych jej mieszkańców i obcych przybylców, podawaną bywa na 60,000,000 m. W części półn. Maurowie, Barbaryjczycy (berbers) i Kabyle; na wsch. Kofy i Nubijczycy; w części zachod. Negry; na połud. Kaffry i Hottentoci.

Podział tej części ziemi ogólny i z pewnością

oznaczyć się nie dający, zawiera: na półn. Barbarję, obejmującą pań. Marokańskie, Algeryę, Tunis i Tripolis; na wschód: Egipt, Nubię, Abissynię, Kordofan, Darfur, Bourdoun, Ażan i Zangwebar; ku zach. wielką pustynię Saharę, Senagambię, Achanti i Gwineę; na połud. zach. Kongo, Angole, Benguelle, nakoniec w części połud. kolonie, czyli kraj przylądowy, t. j. kraje Kaffrów, Sofala i Mozambiku.

AGABLY, M. w puszczy Sahara, stolica kraju Tuat. Na drodze od Tripoli do Tombaktu.

AGADES, AGHADES, M. w pustyni afrykańskiej Saharze. Stolica król. Azben; miejsce znacznego handlu, wołami, baranami i solą; zbiór mанны i sennu; obfite pastwiska, okolica żyzna, dostatecznie nawodniona. Mieszkańcy są Kollavi.

AGADIR czyli **SANTA-CRUZ**, M. i twierdza nad oceanem, w prow. marokańskiej Suze.

AGAMEM, prowincja i M. w Habeszju.

AGANA, M. na wschodnim wybrzeżu wyspy Sumatry, w gromadzie wysp Maryańskich.

AGATA, ST. A., 1. M. w państwie kościelnym delegat Urbino. 2) M. w Neapolu nad rz. Taburno. 3) M. neapolitańskie w Kalabrii, nad rz. Cardito 1,000 m.

AGDE, M. portowe we Francyi, dep. Hérault, okręg Béziers. Handel: zbożem, winem, oliwą i jedwabiem; 8,200 m.

AGEN, M. we Francyi, nad rz. Garonną, stol. dep. Lot-et-Garonne. Kilka budowli publicznych, kościół, kollegium, biblioteka i teatr zasługują na uwagę. Fabr. wyrob. bawełnianych, jedwabnych i lnianych, doskonałe farbiernie; 13,400 m.

AGERHUUS, jedna z najludniejszych dycezyj gubernialnych Norwegii. Bogata w drzewo, żelazo, miedź, srebro, kamień magnezowy i afun; liczy 480,000 m.

AGERÖE, wyspa na połud. wybrzeżach Norwegii.

AGERSÖE, wyspa duńska, wśród wielkiego Beltu, u wybrzeży Zeelandyi.

AGHADOE, M. w Irlandyi, hrab. Kerry; 3,250 m.

AGHOR, rz. w Beludżystanie, prow. Mekran.

AGEONA, M. w Rosyi, gub. Witebskiej, pow. Dynaburskim, na p. brz. Dźwiny. Klasztor Dominikanów; 3,593 m.

AGNANO, 1) jezioro pod Neapolem, w pobliżu Psiej groty. 2) M. w W. ks. Toskańskim. Źródła mineralne; 4,200 m.

AGNONE, M. w król. Neapol., prow. Abruzzo citeriore. Obronne cytadela, posiada fabryki wyrob. miedzianych; 8,000 m.

AGÖ, wyspa w zatoce Botnickiej, na wybrzeżach Szwecji.

AGOSTA, M. w Sycylii. Port, saliny; 15,000 m.

AGRAH, 1) prow. angiel. w Indyach przed Gangosowych, liczona do prezyden. Allahabad. Położona między Delhi, na pñ.; Aude, Allahabad, na wschód; państwem Dyant, na zach., oraz obszarami Radjah v. Dholpur, na pñd. Rozległa mil kw. 499, liczy 2,350,000 m.

2) M. stoł. powyż. nad rz. Dzumna, obronne twierdzą znacznej rozciągłości, lubo w części tylko od 60,000 m. zaludnione. Wspaniałe niegdyś budowle chyla się ku upadkowi; -- godny tu widzenia grobowiec wystawiony Szaha Dzehana żonie. W ostatnich czasach handel wznosić się zaczyna.

AGRAFA, góra w Grecji, na zachód Tessalii, w starożytności Pindus zwana.

AGRAM, ZAGRAB, ZAGRZEB, M. stoł. Kroacyi, w pobliżu Sawy. Siedlisko bana i biskupa. Akademia i znaczny handel zbożem i liściem tytoniowym 11,300 m.

AGRI-DAGH, nazwa turecka Araratu.

AGRIGAN, GRIGAN, wyspa na oceanie, w archipelagu Maryańskim. Rozległa mil kw. 10, liczy kilka wulkanów czynnych.

AGUADA, 1) rz. w Hiszpanii, prow. Salamanka; toczy piasek złoty. 2) Zatoka i przylądek, na północnym wybrzeżu wyspy antylskiej Porto-Rico.

AGUADERAS, SIERRA de A., odnoga gór Alpugarra w Hiszpanii, prow. Murcyja.

AGUARICO, RIO-DEL-ORO A., rz. w Kolumbii. Wybiega z Kordyllierów, w prow. Quito; toczy piasek złoty.

AGUAS-CALIENTES, M. głów. obwodu t. n. w pañ. meksykańskim Zacatecas. Położone w obszernej dolinie, przy zbiegu rz. Durango i San-Louis-Potosi, posiada znaczną fabr. wyrob. wełnianych, oraz ciepłe źródła i kąpiele w pobliżu. Jest to pierwsza okolica pasma Kordyllierów, w której wpływ łagodnego powietrza, obdarza miasto pięknymi i bogatymi ogrodami; gdy najbliższe miejsca ku zachodowi doznają skutku ostrego gór klimatu.

AHLEN, M. w król. Pruskiem, w Westfalii; 2,600 m.

AHRWEILER, obwód i M. w Prussach, rejen. Kolblenka, w prow. niższego Renu, nad rz. Aar. Fabr. sukna, farbiarnie; wyroby skór i winnice; 2,850 m.

AIDAB, DSZIDID, M. w Nubii, nad mr. Czerwonym. Port i znaczny handel.

AIDOS, M. w Bułgarii, na drodze z Sylistrii do Konstantynopola. Ciepłe źródła i jarmark nader uczęszczany.

AIGLE, 1) przylądek skalisty między Tulonem a Marsylią.

2) M. we Francji, dep. Orne. Znaczny handel, fabryki; 6,000 m.

AIGNES-MORTES, małe M. we Francji, dep. Gard. Tu łączą się kanały: la grande Roubine, Beaucaire (Boker) i Bourgidon. W pobliżu wielkie saliny Peccais; 2,600 m.

AIGUILLE, góra we Francji, dep. Izery, 2,000 stóp wysoka.

AIMARGUES, M. we Francji, dep. Gard. Dystylarnia wódek; 2,400 m.

AIMOUTIER, ob. EYMOUTIER.

AIN, 1) dep. we Francji, nazwany od rz. skrapiającej go z półn. ku połud. Leży między dep. Jura, Saone-Loire, Izery, oraz Szwajcaryą i król. Sardynskiem. Rozległy mil kwadr. fran. 271, liczy 350,000 m. Część wschod. górzysta kilku ramionami gór Jura; połud. liczy wiele jezior. Grunt nierówny, przecinany nagłymi i pustymi skałami, zawiera przecież wiele żyznych dolin. Główne rz. Rodan, Saona, z dopływami: Valserine, Bienne i la Seille, oprócz wielu pomniejszych. Liczba stawów dochodzi do 1667. Płody: pszenica, jęczmień, żyto, owies, proso i kasztany. Góry, pokryte wielu gatunkami drzew, wydają z rzeczy kopal. żelazo, węgiel kamienny, kamienie litograficzne, marmur, wapno, i t. p. Przemysł miejscowy rozwinął w fabr. płócien, papieru, szkła, wraz z chowem bydła, głównie zajmuje mieszkańców. Dep. podzielony na 5 obwodów. M. stoł. Bourg.

2) Rz. tamże, wybiegająca z góry Jura, ubiega mil fran. 40 i uchodzi do Rodanu pod Anthon.

AIN-TAB, obwód w Turcyi azyat., paszalik Marasz, obłany małą rzeczką Sedzur; 20,000 m.

AIRDRIE, M. w Szkocyi, hrab. Lanark. Przędalnie jedwabiu, wyroby żelazne, 6900 m.

AIRE, 1) M. warowne we Francji, nad rz. Lys, w dep. Pas de Calais (pa de Kale); 8,800 m.

2) M. tamże, w dep. Landes. Fabr. kapeluszy 4,100 m.

AIROLA, M. w król. Neapol., prow. Principato niższe; 4,600 m.

AISNE, dep. we Francji nazwany od skrapiającej go rzeki. Leży między dep. Północnym, Oise, Somme, Seine-et-Marne, Marne i Ardenów. Obszerne mil kw. fran. 379, liczy 527,000 m. Grunt nieco górzysty, skropiony spławami rz. Aisne, Oise, Marne, Ourcq, Alland, Brane, Skaldą i Sambrą; wydaje w obfitości: zboże, len, konopie, jarzyny i owoce. Liczne fabr. wyrob. bawełn. i lnianych, mydła, szkła, cukru z buraków, papieru, skór, zajmuje głównie przemysł mieszkańców. Podzielony na 5 obwodów i 37 kantonów. M. stoł. Laon.

AIX, M. we Francji, nad rz. Are, w dep. Ujść Rodanu. Akademia prawa i teologii, kolegium, wielka biblioteka, muzeum. Fabr. wyrobów jedwabnych i bawełnianych. Znakomity handel winem, oliwą, truflami, makaronami i rodzenkami. Ciepłe kąpiele, nader zwiedzane; 30,000 m.

AIX-LA-CHAPELLE, AACHEN, ACHEN, ob. AKWISGRAN.

AJACCIO, M. portowe, stoł. dep. i wyspy Korsyki, w stronie półn. zatoki t. n. Siedlisko biskupa i władz prefektury, posiada kilka zakładów naukowych, wielki szpital, dom podrzutków, katedrę, bibliotekę i t. p. Porządnie zbudowane, liczy 9,000 m. Handel oliwą, winami miejscowymi; znaczny połów koralu u wybrzeży. Port wygodny i obszerny.

AJAN albo ACHAM (Ażan), okolica Afryki prawie nieznaną. Położona na wschodnim wybrzeżu, zamieszkała od Negrów i Arabów. — M. głów. Magadoko.

AKABA, KALAAT-EL A., M., zamek i port w głębi wschodniej części Arabskiej zatoki.

AKABET-ASSELAM, przesmyk w Barbaryi, w pustyni Barka, z portem nad mr. Śródziemnym.

AKEN, M. w Prus., nad Elbą, rejen. Magdeburgska. Fabr. sukna, tytoniów; 3,800 m.

AKERMAN, M. obw. w Rosyji europ., gub. Besarabskiej, dawniej Białogrodem zwane. Położone nad Dniestrem, w pobliżu uj. tegoż do mr. Czarnego, dość pięknie zbudowane. Portowe, znane z wyrobu sławnego wina, akermanskim zwanego, prowadzi znaczny handel solą; 12,500 m.

AKHISSAR, AK-HISSAR, M. w Anatolii. Uprawa jedwabiu i wyroby tegoż; 7,000 m.

AKR, paszalik w Syrii, nad mr. Śródziemnym. Tu wznoszą się na 3,000 stóp wyniosłości nad poziom morza, góry Tabor i Karmelu. Ziemia nadzwyczajnej obfitości, lubo niezbyt uprawna; obszerne lasy Libanu, obfitujące w jodły.

AKRA (St. Jean d'Acre), M. warowne w Syrii nad mr. Śródziemnym, u stóp góry Karmelu. Leży w dolinie obfitującej w daktyle, prowadzi znaczny handel; 20,000 m.

AKRON, pañ. Negrów na wybrzeżach złotodajnych Gwinei.

AKWISGRAN, AIX-LA-CHAPELLE, AACHEN, 1) M. starożytne w Prussach, prow. Niższego Renu, stoł. rejen. t. n. Położone w okolicy górzystej, skropionej trzema strumieniami; porządnie zbudowane, zdobne wielu wspaniałymi gmachami. Zasługują na uwagę: ratusz w stylu gotyckim; wodotryski zdobne posagami Karola Wielkiego; kate-

dra, zabytek odległych wieków, a w tej wiele nagrobków historycznych i zbiór świętości; wspaniały teatr; zakłady kąpiele mineralnych i wiele innych. Gimnazjum, szkoły: górnicza i handlowa, biblioteka, dom poprawy i sierot; liczne fabr. sukna, kaźmirku, igieł, i t. p. Liczą tu 3 klasztory, 19 kościołów, 2,800 domów i 46,585 m. 2) Obw. rejen. powyż. nazwania, podzielony na 10 okręg., obszerne 75½ mil kwadr.; zawiera 14 miast, 12 miasteczek, 798 wsi, 189 osad i 394,451 m.

AKWITAŃSKIE MORZE, zwykle zatoką Biskajską nazywane, pomiędzy półn. wybrzeżem Hiszpanii, a połud. zachod. Francji.

ALABAMA, pañ. związkowe w Ameryce północnej. Leży między pañ. Tennessee, Georgią, Florydą, Missisipi i zatoką Meksykańską. Rozległe 2,209 mil kwadr., podzielone jest na 36 hrabstw, i liczy 639,483 m. W części północnej, przetrnięte ramieniem Apalachów. Skropione rz. Tennessee; w części półn. Mobile, z uchodzącymi do niej Alabamą i Tombekbee, wpadającą do zatoki Mobile; Perdido, na granicy Florydy; Chatahoochee, na granicy Georgii. Klimat łagodny i zdrowy, płody: ryż, bawełna, pszenica, kukurydza i nieco winnic; z rzeczy kopal. żelazo i niewiele złota. Lasy znaczne. Wywóz ryżu, tytoniu i cukru.

ALAGON, rz. w Hiszpanii wybiega z prowincji Salamanka pod Tornavacas i wpada do Tagu.

ALAIS, obwód i M. we Francji, dep. Gard, nad rz. Gardon. Handel surowym jedwabiem; źródła mineralne, kopalnie węgla kamiennego; 11,800 m.

ALAK cz. HOLAN, ramię gór Altai, między Bucharyą i Mongolią.

ALAMOS, M. dobrze zbudowane i bogate w pañ. Meksykań., prow. Cynaloa. Niegdyś siedlisko rządu pañ. wschodu, teraz stolica Partido (obwód). W obszernej dolinie między rzekami Mayo i Del-Fuerte. W pobliżu bogate kopalnie złota i srebra, w okolicy wielki brak wody; żywność z daleka sprowadzana; 10,000 m.

ALAND, 1) rzeka w Prussach, wchodząca do Elby. 2) Wyspy przy wejściu do zatoki Botnickiej w liczbie 80; nader skaliste, których 13,400 m. zajmują się rolnictwem, żegluga nadbrzeżną i rybołówstwem. Najznaczniejsza z nich Aland, 3¼ mil długa, 3 szeroka, liczy 5 probostw.

ALAPAJEWSK, M. w Rosyji europ., gub. Permska w pobliżu gór Uralskich, nad rz. Alapaika. Znaczne zakłady górnicze; 2,200 m.

ALAPUSCHE, M. handlowe, posiadłość brytańska na wybrzeżu Malabarskim.

ALARO, M. na wyspie Majorka; 3,000 m.
ALASSIO, M. w król. Sardyńskim, pod Genuą; port piękny; 5,000 m.

ALASZKA, półwysp na północno-zachodnim wybrzeżu północnej Ameryki. Osada Rosyjska; handel futrami.

ALATOW, góra w Tartarii, liczona do pasma Kaukaskich. Obfita w żelazo, kryształ i alabaster.

ALATRI, M. w pań. Kościelnym; 9,000 m.

ALATYR, 1) M. i obwód w Rosyi Europejskiej, gubern. Sybirski, przy uj. rz. t. n. do Sury. Fabryka szkła, garbarnia; 3,400 m. 2) Alatyr, dopływowa rz. Sury, wpadająca do niej pod M. t. n.

ALAVA, prow. w król. Hiszpańskim, stanowiąca część połud. Biskai. Położona między Kastylią i Nawarrą, obejmuje 51 mil kw., a 92,897 m. Położenie góryste; wiele żyznych dolin; uprawa zboża, wina, owoców, kasztanów, konopi, i t. p. Fabryki płótna, skór, wyrobów żelaznych, stalowych; źródła mineralne; znaczny handel.

ALAYOR, M. na wyspie Minorka; 5,200 m.

ALB, góra w król. Wiertemberskim. Najwyższy jej wierzchołek Schaffberg 3,120 stóp; oraz drugi Plattenberg na 3,100 stóp wzniesiony. Doliny tujsze w nader zajmującym położeniu, do najpiękniejszych w Niemczech należą.

ALBA, prow. w król. Sardyńskim, między Aleksandryą, Mondovì, Saluzzo i Turynem; 25 mil kw., 99,500 m. 2) M. główne téjże, na pr. br. rz. Tanaro. Stolica Arcyb.; 7,500 m. 3) M. w Neapolu, prow. niższe Abruzzo, u stóp Vellino; 4,000 m.

ALBACETE, M. w Hiszpanii, prow. Murcyja. Uprawa wina i szafranu; fabr. sukna; 9,200 m.

ALBANIA, znaczna prow. turecka, na południe Dalmacyi, nad mr. Adryatyckim i Jońskim. Położenie góryste na wybrzeżu jednak powietrze łagodne; główne pasma gór: Montenegro, Ruzai i Chimera. Rzeki, już to do mr. Adryatyckiego, t. j. Bogana, Drin, Scombi, Ergent, Vojusza, już to do Jońskiego, w zatoce Arta: Lurcha i Arta uchodzą. Co do jezior: Bogana na półn. zachód, Ochri w środku kraju; Vivari, Trebutzi, u wybrzeża zachod. Zatoki: Arta, Avlona i Drino. Płody: wino, oliwa, tytoń, bawełna i sól kamienna. Rozległa mil kwadr. 900, liczy do miliona mieszkańców, głównie Arnautów. Plemie wojownicze, pierwotne Turcyi europejskiej, z oddzielnym językiem, wyznania w części greckiego, w części koranu.

ALBANO, 1) M. w pań. kościelnym, nad jeziorem t. n., biskupstwo; 4,000 m.

2) Wieś w Lombardii; wody mineralne; 3,000 m.

3) M. w król. Neapol., prow. Bazylikata, 2,600 m.

4) Wieś sardyńska w Sabaudyi nad rz. Adygą; winnice, ogrody, łąki; 1,170 m.

ALBAŃSKIE GÓRY w pobliżu Rzymu.

ALBANY, 1) góry liczone do pasma Apalachów, w Amer. półn. w niższej Kanadzie. Położone na lewym brzegu rz. Ś. Wawrzeńca, tworzą w znacznej rozległości granicę między państw. Maine i niższą Kanadą, i łączą się w pań. Vermont z górami Zielonemi.

2) Rzeka w krajach zatoki Hudsonskiej, wybiega na półn. jeziora Wyższego, biegnie ku półn. wschod. przez jeziora Savan i Ś. Józefa, a uchodzi pod twierdzą Albany do zatoki James, nad mr. Hudsonskim.

3) Hrabstwo w pań. Nowego Yorku, na pr. br. zatoki Hudsonskiej, rozległe mil kwadr. 31; liczy 38,116 m.

4) M. w Amer. półn. nad zatoką Hudsonską i początkiem kanału Erie; 24,000 m. Godne uwagi budowle: kapitolium, muzeum, teatr, zakłady i towarzystwa naukowe; handel znaczny i fabryki.

ALBAYDA, M. hiszp. w prow. Walencya. Bieleńie wosku, fabr. mydła, tkanie płócien; 3,100 m.

ALBEMARLE, 1) największa z wysp Gallapagos, należąca do Kolumbii. Port wygodny.

2) Hrabstwo w pań. Ameryce; państw. Wirginia, 22,800 m.

ALBENGA, M. i port na wybrzeżu Genuy; 5,000 m. Uprawa oliwy i konopi. 2) Prow. w król. Sardyńskim.

ALBERGAVENNY, M. nad rz. t. n., w Anglii, hrab. Monmouth. Kopalnie węgla, rudy żelaznej i fabr. wełniane.

ALBERT, M. we Francyi, w dep. Somme. Fabr. papieru i obić papier.; przedziałnie jedwabiu, fabryki sukna; 2,700 m.

ALBION 1) M. w Maine, państwie udzielnym Stanów Zjednoczonych, północnej Ameryki; 1624 m. 2) M. w Nowym Yorku, hrab. Oswego; 1,700 m.

ALBIS, góry w Szwajcaryi na zachodnim brzegu jeziora Zürich, 23,000 stop. wysokie.

ALBRECHTS, ALBERTS, w król. Saskiem, okr. Erfurcki, nad Suhla, Rudy żelazne, fabr. gwoździ i barchantu; 750 m.

ALBUFEIRA, rz. i port w król. Portugal., prow. Algarbi; 3,000 m.

ALBUFERA, wielkie jezioro w Hiszpanii, prow. Walencya. Znaczne rybołówstwo.

ALBULA, łańcuch gór Alpejskich, w kantonie Gryzonów; 6,380 stóp wysokości.

ALBUQUERQUE, 1) warowna twierdza w Hiszpanii, prow. Estremadura; 6,000 m. 2) Gromada wysp na morzu Antylskim.

ALBY, M. we Francyi, depart. Tarn, nad rz. t. n. Liczne fabryki; handel płótnem i wyrob. bawełnianymi; 11,800 m.

ALCALA-DE-CHISBERT, 1) M. w Hiszpanii, prow. Castellon de la Plana; 6,000 m.

ALCALA de GUADAIIRA, M. tamże, prow. Seville. Uprawa zboża i oliwy; 5,150 m.

ALCALA de HENARES, M. tamże, prow. Toledo. Uniwersytet; 4,800 m.

ALCALA la REAL, M. w Hiszpanii, prow. Jaen. Uprawa wina; 10,850 m.

ALCAMO, M. w król. Obojga Sycylii, w dolinie Mazzara; 13,000 m.

ALCANIZ, M. w Hiszpanii, prow. Aragońska, nad rz. Gwadalupą, połączoną w tym miejscu starym kanałem z rz. Ebro. Bogateminy siłunu, uprawa oliwy i morwów; zbiór miodu i doskonałe węgorze; 6,000 m.

ALCANTARA, 1) M. warowne w Hiszpanii, prow. Estremadura, na granicy Portugalii, na prawym brzegu Tagu. Stary most znacznej długości. Fabryki jedwabiu, sukna; 3,000 m.

2) M. w Brazylii, prow. Maranhão, z cytadelą i małym portem, w swym obrębie ma ryż i najlepszy w całej prow. jedwab. W pobliżu kopalnie soli.

ALCANTARILLA, M. w Hiszpanii, pod Murcyą; 4,000 m.

ALCARAZ, 1) góry w Hiszpanii, prow. Mancha; bogate kopalnie galmanu i fabr. mosiądzu. Rzeka Guadiana, Mundo i Guadarmena, biorą tu swój początek. 2) M. tamże w prow. Mancha. Obronne cytadela; fabryki sukna; miny miedzi i galmanu; wodociąg, 10,600 m.

ALCAUDETE, M. znaczne w Hiszpanii, prow. Jaen, 4,500 m. Domy niemal wszystkie z czarnego marmuru.

ALCAZAR DE HUETE, 1) M. w Hiszpanii, prow. Cuenca. 2) ALCAZAR de SAN JUAN, M. tamże, w prow. Toledo. Kopal. rudy żelaznej; fabr. saletry, mydła, prochu; 7,000 m. 3) ALCAZAR DOSAI M. w Portugalii, prow. Estremadura, w pięknej położeniu nad rz. Sudo. Znaczne saliny; 2,400 m. 4) AL-KAZAR, M. w król. Fez, na prawym brzegu rz. Lakkos.

ALCESTER, M. w Anglii, hrab. Warwick, nad rz. Aine i Arrow; fabr. igieł, 2,300 m.

ALCIRA, twierdza w Hiszpanii, prow. Walencya, na wyspie utworzonej przez rz. Jucar; 8,500 m. Uprawa jedwabiu.

ALCOBA, SIERRA de A., łańcuch gór w Portugalii, prowincya Beira.

ALCOBAÇA, M. w Portugalii, prow. Estremadura, nad brzegiem morza, przy spływie rzek Bacia i Alcoa. Bogaty klasztor Benedyktynów. Wyroby jedwabne i bawełniane; 1,700 m.

ALCOBENDAS, M. w Hiszpanii pod Madrytem; 1,500 m.

ALCOY, M. w Hiszpanii, prow. Walencya. Fabryka sukna, papieru, mydlarnia; 18,200 m.

ALDAN, spławna rz. w Syberyi, wybiega z gór Stanowej, płynie z połud. na północ, przyjmuje wiele pomniejszych do siebie, zwraca się ku zach., a pod M. Urdnu, poniżej Jakutsk, wpada do Leny.

ALDBOROUGH, ALDEBURGH, 1) M. portowe w Anglii, hrab. Suffolk. Osobliwością miejscową jest ciągle wzrastające przybieranie morza, które prawie całą ulicę M. zniszczyło. Rybołówstwo; 1,400 m. 2) M. w Anglii, hrab. York; 1,090 m. 3) Okręg t. n. w wyższej Kanadzie, w hrab. Middlesex.

ALDEA-GALLEGA, M. handlowe w Portugalii, prow. Estremadura, nad Tagiem; 3,500 m.

ALDERNEY, AURIGNY, wyspa Brytyjska w kanale, między Anglią a Francją.

ALDSTONE - MOOR, M. pomniejsze w Anglii, hrab. Kumberland nad rz. Tyne i Neet. Kopalnie ołowiu; 6,900 m.

AL-DSZAR, port w Medynie, w Arabii, nad mr. Czerwonem.

ALDUIDES, łańcuch gór w Hiszpanii, prow. Nawarra.

ALEGRIA, M. w Hiszpanii, prow. Guipuzcoa, u stóp Aldaba, na lewo nad rz. Oría. Hamownie, fabr. broni, w pobliżu pieczary Adryana; 1,150 m.

ALEMPIGNON, jezioro w Kanadzie z kilku wyspami.

ALENÇON, M. we Francyi, dep. Orne, nad rzekami Sarte i Briante; 14,500 m. Wyroby z wełny, lnu i szkła. Zamek, gabinet fizyczny, historyi naturalnej, biblioteka. W pobliżu łomy kamieni, zwane dyamentami Alençoiskiemi.

ALENTEJO, prow. w Portug. między Tagiem a Gwadyang; 483 1/2 mil kwadr., 384,000 m. W gorzystym położeniu, w znacznej części nieuprawna. Klimat gorący i suchy.

ALEPE, ALIPI, M. w Hindostanie, na wybrzeżu Malabarskim; prowadzi handel z Bombay.

ALEPPO, HALEB, 1) paszalik na półn. wschód, Syrii Tureckiej; górzysty na północ i zachód; płaszczysty, a raczej pustynia na wschód i półd. Rzeki Eufrat, Orontes i Koik, oprócz kilku jezior, np. Antiochia, Gebul i Kinerim. Klimat przyjemny. Miesz-

kańcy Arabowie i Kurdy. Leży pod 33° 24' i 36° 5', północnej szerokości, a 33° 30' i 35° 57' wschodniej długości; 20,000 m.

2) M. znaczne na północ Syrii, nad rzeką Koik, w urodzajnej okolicy; liczy 100 meczetów, wodociągi, bibliotekę turecką, szkoły i szpitale. Główny punkt ruchu między Perską zatoką a morzem Śródziemnym. Siedlisko paszy, patriarchy greckiego i armeńskiego, biskupów Jakobitów i Maronitów. Ważne fabr. wyrobów jedwab. i bawełnianych. Przed trzęsieniem ziemi w r. 1822 liczyło do 200,000 m.

ALESSANO, M. i stolica biskupa w król. Neapol. prow. Otranto; 7,000 m.

ALESSIO, LESZ, M. w Albanii przy ujściu Drino do morza Adriatyckiego. Port; 3,000 m.

ALEUTYJSKIE WYSPIY, łańcuch wysp, w posiadaniu Rosyi, z 6,000 m. pochodzenia kamczackiego. Obejmują 480 mil kwadr., między półwyspami Kamczatką i Alaską, pod 184° do 214° wsch. długi, a 51° 40' do 55° półn. szer. Prawdopodobnie szczątki wielkiego niegdyś kraju, który Azyę z Ameryką łączył. Grunt skalisty, w części tylko uprawny; wulkaniczne wstrząśnienia i wybuchy nader częste.

ALEXANDER-NEWSKI, wieś i wielki klasztor pod Petersburgiem, przy uj. rzeczki Czarnej do Nowy. Założony przez Piotra W.; liczy się do najbogatszych w Cesarstwie.

ALEXANDRÓW, 1) M. fabryczne w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. Łęczycki, okr. Zgierski. Znaczne fabr. sukna i wyrob. bawełnianych; kościoły: parafialny i ewangelicki; liczy 4,217 m., zajmujących 343 domów. 2) W. król. Polskim, gub. Radomska, pow. Opoczyński, okręg Szydłowiecki, gmina Chlewiska i Jabłonnic; 117 m. (14 dom.). Kopalnie rudy żelaznej i piec wielki.

ALEXANDROWSKI, M. obw. t. n., w gub. Ekaterynosławskiej, nad Dnieprem; 3,500 m. Skład towarów dla handlu z Odessą.

ALEXANDRYA, ISKANDRYA, SKANDRYA, 1) stolica niższego Egiptu, zbudowana przez Aleksandra W. na lat 332 przed narodzeniem Chrystusa. Położona na wybrzeżu morza Śródziemnego, niegdyś siedlisko Ptolomeuszów, przedstawia obecnie smutny obraz zniszczenia wespół sterczących gruzów, świadczących o dawnej świetności. M. i twierdza, zbudowane na cyplu oddzielającym jezioro Mareotis od morza Śródziemnego, posiada dwa porty i liczyło przed okropną zarazą w r. 1835—36 40,000 m. (za Ptolomeuszów 800,000) a teraz 25,000 m. Miejsce składowe towarów handlu zamorskiego, siedlisko konsułów wielu państw Europejskich, po-

siada rozległe warsztaty okrętowe, wspaniały pałac Mehmeda-Ali, towarzystwo ubezpieczeń, bank nowo założony; szkoły: morską i wojskową; szpital i arsenał. Linia telegrafów łączy ją z Kairem, odległym mil fran. 41 w stronę półn. wschodniej.

2) Hrab. i port w pań. Kolumbia, w Stanach Zjednoczonych półn. Ameryki; na l. br. rz. Potomak. Akademia, trybunał, bank; handel, zbożem i tabaką, i t. p.; 9,000 m.

3) M. w Nowym-Yorku, hrab. Jefferson; 3,500 m.

4) ALEXANDRYA Ś. PAWEŁ, rosyjski kantor amerykańskiego towarzystwa handlowego, na wyspie Kodiak, w zatoce Basków z dobrym portem.

5) Piękny pałac z ogrodem, na wybrzeżu zatoki Fińskiej, pod Peterhofem.

6) M. i twierdza w Piemontcie, król. Sardynii, przy ujściu Bormidy do Tanaro; otoczone bagnami. Środkowy punkt handlu między Genuą, Turynem i Mediolanem; 30,800 m.

7) M. w król. Neapol. w wyższej Kalabrii, nad rz. Moccasoli, 38,000 m.

8) NOWA AL., włość wspaniała w król. Polskim, gub. i pow. Lubelski, okr. Kazimierski, na pr. br. Wisły. W położeniu głośnym ze swej piękności, z wspaniałym ogrodem, gdzie sztuka i natura walczyć zdają się o pierwsze. Tu również instytut wychowania panien pod nazwą Alexandryjskiego. Położona na drodze bitwy z Radomia do Lublina, odległa jest od Warszawy 154 1/2 wiorst. Tu również urząd leśny, stacja pocztowa i magazyn solny.

ALEXOTA, osada w król. Polskim, gub. Augustowska, pow. i okr. Maryampolski, gmina Freda; położona na l. br. Niemna, na trakcie Warszawsko-Kowieńskim, w niewielkiej odległości od M. Kowna. Znajdujemy tu: magazyn solny, komorę celną od strony Rosyi i stację pocztową, gdzie główna wymiana listów między Cesarstwem, a król. Polskim; 283 m., 29 dom.

ALFAQUES, port M. Tortosa w Katalonii, przy uj. Ebro; saliny.

ALFARO, M. w Hiszpanii, prow. Katalonia, przy uj. Alama do Ebro; fabr. mydła i garbarnie 4,800 m.

ALFORT, zamek pod Paryżem ze szkołą weterynaryi, pracownią chemiczną, instytutem gospodarskim, ogrodem botanicznym i bogatym zbiorem historii naturalnej.

ALFRETON, M. w Anglii, hrab. Derby. Garnianie; fabr. pończoch; w pobliżu kopalnie węgla kamiennego; 5,700 m.

ALGARWIA, prow. w król. Portugalskim na półn. położona, rozległa 131 1/2 mil kwadr., liczy 130,000 m. Wyborne południowe owoce, wino; ważne ry-

bołówstwo. W pobliżu sól morska i kilka źródeł mineralnych.

ALGERYA, pań. w Barbaryi, w części półn. Afryki, rozciąga się między 40° 50' długi, zach., a 70° 50' wsch. szer. i 33° do 38° długi. półn., podług południka paryskiego. Granice: na półn. mr. Śródziemne; na zach. pań. Marokko; na wsch. Tunis; na półn. wielka pustynia Sahara. Obszerność rozmaicie podawana wynosi 5,000 lub 9,000 mil kwadr., jeżeli się w nią liczy południowy Bled-el-Dszerid. Dwa łańcuchy gór ciągną się od zach. ku wschod., przybierają nazwę wielkiego i małego Atlasu. Pierwsze przy średniej wysokości stóp 3,000, tworzą pasma: Ammer, Loouatt, Tell, których główne wierzchołki Dzsurszura (7,000 stóp), Auras i Zickar; drugie góry Jurjura i Ounnaseris, 400—600 stóp wysokie. Liczne rzeki kraj skrapiające, powiększają części z gór powyższych wybiegają i uchodzą jużto ku półn. do morza Śródziemnego, jużto ku połud. do rozległych pustyń. Znaczniejsze z nich: Tafna na zach., Rio-Salado, Makta, Szelif, Massafran, Jumam łącząca się z Ued-Adzebi, Rummel płynąca koło Konstantyny, Seibuss i Mafragg ku wschod.; Ued-el-Dziedi, Ued-el-Abiad i inne, ginące ku połud. w pustyni. Wielka liczba jezior, między temi główne: Tittiri, El-Chot i Meldid, których wody są sfone. Kraj osłonięty Atlasem od ognistych wyziewów pustyni, i wiatrami morskimi chłodzony, posiada klimat zdrowy i czysty. Wegetacja nader rozmaita, silna i bogata. W miesiącu styczniu łaki kwiatami ubrane, w kwietniu i maju cała roślinność rozwinęta. Lipiec rozpoczynający lato, niszczy zieloność pól, a gdzie zhywa na sztucznej nawodnieniu, okolice narażone na żar słoneczny, obraz zniszczenia przedstawiają. Miesiąc październik budzi powtórne życie roślinne, trwające aż do końca listopada, czyli początku zimy. Lasy w pobliżu morza Śródziemnego, bogatsze w roślinność jak przy górach Atlasu, zawierają wiele drzew cenionych przez handel europejski. Królestwo zwierząt, oprócz kilku gatunków europejskich, obfituje w konie sławnej rasy, lwy, pantery, lamparty, gazelle, wielbłądy, strusie na granicy pustyni. Z minerałów: ołów, żelazo, sól, pozostawione w łonie ziemi, oraz granit, marmur, siarka, antymonium i miedź, po większej części nieznane od mieszkańców. Połowkoralu u wybrzeży północnych, stanowi gałęź przemysłu dla żeglarzy francuzkich i włoskich. Przemysł miejscowy ogranicza się na wyrobach jedwabnych, lnianych, szalów, dywanów, skór i t. p. Handel wywozowy obejmuje: żyto, jęczmień, ryż, kukurydzę, wosk, miód, oliwę, owoce, tytoń, essen-

cyę różaną, muszlino, pióra strusie, skóry, sierć wielbłądzą i bydło rogate. Przywóz: wszelkie wyroby fabryk europejskich i towary kolonialne. Religia panująca, wyznawanie Mahometa. Kraj zamieszkały od Turków, Kuluglis (Coulouglis), Maurów, Arabów, Negrów i Żydów. Turcy i Maurowie osiedli po miastach i wsiach; Kuluglis (plemię z kobiet maurytańskich i Turków), pierwsze miejsce po nich zajmują. Arabowie dzielą się na Beduinów, mieszkańców piaszczyzn i Kabylów zamieszkujących w Atlasie. Negry w pustyni Sahara. Żydzi zaś wszędzie gdzie ich interes i widoki powodują. Mężczyźni zawierają małżeństwa w 14. roku życia, kobiety w 12., a nawet w 10. Wielonośćstwo dozwolone, zwykłe w klasach zamożnych, rzadkie u biedniejszych. Oświata prawie żadna; umiejętność Araba ogranicza się na czytaniu Koranu, wypisaniu głównych myśli i modlitw; prosta rachunkowość jest im zupełnie obcą. Ze sztuk pięknych, samo budownictwo, zabytek Maurów, każe podziwiać lekkość, smak wytworny budowlu, obok śmiałości pomysłu, trwałości i wykończenia. Algerya podzielona była pod władzą Turków na 4 prow. 1) Algerya z M. stoł. t. n., w środku w wybrzeżu położonem. 2) Konstantyna ku wschodowi, najobszerniejsza i najludniejsza. 3) Titteri na połud., najbiedniejsza i najmniej urodzajna, i 4) Oran czyli Maskara na zachód, najżyźniejsza z ludnością najbitniejszą. Obecnie podzielona jest na 4 wojskowe gubernie, t. j. Algieru, Oranu, Bona i Konstantyny. Każda z nich posiada sądy pierwszej instancji i dzieli się na kilka obwodów pod zarządem cywilnym.

ALGESIRAS, M. w Hiszp. przy uj. rz. Mel do zatoki Gibraltaru, w prowincyi Andaluzji. Piękne wodociągi; 5,200 m.

ALGHERO, ALGHIERI, warowne M. na wyspie Sardynii. Uprawa winu, połów koralu; 7,000 m.

ALGIER, M. stoł. posiadłości franc. w Afryce, zbudowane nad zatoką, w kształcie amfiteatru, na pochyłości wzgórz. Warowne od strony morza murem tylko, i rowem opasane od lądu, tworzy trójkąt, którego dwa ramiona wysunięte ku morzu. Cytadela (Casabab) na szczycie góry, panująca nad miastem; kilka pałaców, meczetów, wspaniały przedstawiają widok. Wnętrze miasta pełne wąskich, ciasnych uliczek z mnóstwem małych ścisniętych domów, nie odpowiada oczekiwaniu podróżnych, od strony morza przybyłych. Nowi władcy Algieru znacznie go rozszerzyli, i wiele gmachów na wzór europejskich wzniesli. Port właściwy, mniej obszerny, bateriami i twierdzą warowną; przystań rozległa, lubo otwarta wiatrom morskimi i nie zbyt bezpieczna. Wyspa skalista

wprost portu, warowna, połączona z miastem groblą kamienną, osłania takowy od strony morza; także latarnia morska, arsenał i budowle marynarki. Miasto samo posiada 60 merzetów, 5 szpitali, szkoły przez Francuzów założone, między temi kolegium i szkoła wzajemnego uczenia; kilka fabryk i znaczny prowadzi handel. Ludność Algieru wynosi obecnie 44,000 m., w tej liczba 16,300 Europej. i przeszło 6,000 Żydów. W przecięciu 1,800 okrętów zawija do portu; wartość przywozu i wywozu w r. 1842 wynosiła 48,750,000 franków.

ALHAMA, 1) małe M. w Hiszp., w prow. Murcy, wstawione ciepłymi źródłami mineralnymi i kąpielami; 4,200 m.

2) M. w Hiszp., prow. Granaça. Zbudowane na górze, jest najwyższemu położonemu z miast europejskich; mineralne ciepłe kąpiele; 6,300 m.

ALICANTE, 1) w Hiszp., prow. Walencya, rozległa 81 1/2 mil kwad., liczy 255,170 m.

2) Stolica téjże. Po Kadyksie i Barcelonie najznaczniejsze handlem morskim. Port nad morzem Śródziemnym; słodkie wino Alicante jest tu głównym artykułem wywozu; 17,500 m.

ALICATA, warowne M. portowe na wyspie Syrcylii. Wyborne wino, siarka, soda, migdały i zboże; 12,000 m.

AL-JEMAMA, M. w Arabii, w okolicy górzystej, obfitującej w daktyle.

AL-KALIF, M. w Arabii, nad kanałem łączącym go z zatoką Perską. Handel morski, psów pereł; okolica obfita w daktyle.

ALKMAAR, M. w król. Niderland., prow. półn. Hollandyi. Handel serami, zbożem i płótnem żaglowym; 9,500 m.

ALLA, rz. rybna w Pruss., rejen. Królewiecka. Bierze początek z jeziora, płynie ku półn. i wpada do Pregli pod Welawą.

ALLAH-ABAD, prow. M. i twier. w Bengalu przy ujściu Dżumny do Gangesu, 20,000 m.

ALLA-SCHER, M. w niższej Azji, na gruzach dawniej Filadelfii zbudowane. Stolica Arcybiskupa; sławne farbiarnie; 3,000 m.

ALLEGANY, ALLEGHANY, 1) wielki łańcuch gór w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

Rozgałęzione w kierunku połud. wschod. i półn. zachodnim. Przecięciowa ich wysokość 3,000 stóp. W znacznej części lasami pokryte zawierają piękne doliny. 2) Rz. także, która przysięgła trzy inne do siebie, łączy się pod miastem Pittsburg z Mononghelą i tworzy rz. Ohio. 3) Hrabstwa tegoż nazwania w pań. Nowego Yorku, Pensylwanii, Marylandzie i Wirginii.

ALLENDAL, M. w Anglii hrab. Nortumberland, nad rz. Allen; 5,000 m.

ALLENDE, SAN MIGUEL A., 1) M. w państwie Meksykańskim Guanajuato. Chów bydła; fabryki broni, siecznej, materacy, kofder, skór; w pobliżu uzdrowiające źródła; 12,000 m. 2) M. stoł. obwodu w prow. meksykań. Chihuahua; 11,300 m.

ALLENDORF, 1) M. w elektor. Heskiem., na pr. br. rz. Werra; 3,900 m.; fabryki tabaki.

2) Mm. także pod Fritzlar; 1,100 m.; fabryki pończoch i płóciennictwo.

3) M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, nad rz. Luma; 1,200 m.

ALLENTOWN, stolica hrab. Lehigh w Pensylwanii. Akademia; 3,000 m.

ALLER, rz. spławna w ks. Lineburgskim, wpada pod Werden do Wezery.

ALLERSBERG, Mm. w Bawarii, cyrkul. Rezat. Fabryki złotego i srebrnego drutu; 1,670.

ALLIER, 1) dep. francuz., graniczący na półn. z dep. Saony, Loary, Nievre i Cher, na wsch. dep. Saone-et-Loire i Loary, na połud. dep. Puy de Dôme, Creuse, na zachód dep. Creuse i Cher. Rozległy 1 mil kwad. fran. 365, podzielony na 4 obw. 26 kant. i 323 gmin. Powietrze dość zimne, w skutek ciągłych śniegów, pokrywających sąsiednie góry. Natura gruntu nader rozmaita. Dwa łańcuchy gór, z wielu ramionami, przechodzą dep. z południa na półn. Pierwszy z nich łączy się z górami Mont d'Or i Cantal; drugi obejmuje góry Forez. Rzeczki Loara i Allier, spławne, oraz Cher, Bebre, Toulène, Bouble, Buron, Boron i inne. Kanał du Cher, ułatwia komunikację między Montluçon i St. Amand. Pastwiska liczne i bogate; chów bydła i uprawa winnic głównym zajęciem mieszkańców. Góry obfitują w pokłady rudy żelaznej, marmuru, granitu; wiele źródeł mineralnych. Kilka fabryk wyrob. metalowych, płóciennych i porcelany; garniarstwo i huty szklane. M. stoł. Moulins.

2) Rz. we Francyi, wybiegająca z góry Lozery w dep. franc. t. n., przepływa dep. wyższej Loary, Puy de Dôme, Allier, Cher i uchodzi do Loary pod Bec d'Allier, ubiegłszy 1 mil fran. 80. w kierunku połud. północn. Uważana jest za jedną z najważniejszych we Francyi, dla spławu win, rudy żelaznej, węgla ziemnych, i budulcu.

ALLMANN, góry w Szwajcaryi, w kantonie Zurich, ciągną się w kierunku kantonów St. Gallen i Turgowii. Tamże wierzchołek Horndly, wzniesiony na 598 sążni, nad powrz. mr. Śródziemnego.

ALLOA, ALLOWAY, M. nadbrzeżne w hrab. szkockim Klakmannan. Położone nad rz. Fort, po-

ALLUAN, znaczny archipelag wysp na północnym wybrzeżu nowej Hollandyi.

ALMADA, małe M. w Portug., w prow. Estremadura, nad Tagiem. Znaczne składy win; 4,000 m.

ALMA-DAGH, gałęź gór Taurus, odgraniczająca Syryę od Cylicyi, raczej paszalik Alep od Itszyl i Maraszu.

ALMADEN, M. z nader bogatymi kopalniami złotego srebra (Almadenejos), w prow. hiszpańskiej Mancha; 6,400 m.

ALMAGRO, M. w Hiszpanii, prow. Mancha. Fabryki koronek, jarmarki na osły i muły; 11,400 m.

ALMAGUER, M. w nowej Granadzie, w Kolumbii, prow. Popoyan. Żyzna okolica, kopalnie złota; 6,984 m.

ALMANSA, małe M. w Hiszp., w prow. Murcy. Pięknie zabudowane; tkanie płócien; 7,000 m.

ALMAS, RIO DE LAS A., rz. w Brazylii.

ALMAZARRON, M. nadmorskie w Hiszpanii, w prow. Murcy. W pobliżu wyborna czerwona glina, którą szkła lustrzane w fabryce St. Ildefonse polerują, i taż sama do tabaki w Sewilli mieszana bywa; 5,560 m.

ALMAZORA, M. w Hiszp., prow. Walencya. Sławne z wyrobów kiełbas; 4,350 m.

ALMELOO, M. w Niderlandach, w prow. wyższej Yssel. Płóciennictwo; bieleńie płótna i handel ténże; 4,800 m.

ALMERIA, 1) prow. w Hiszpanii, utworzona z części król. Grenady, 106 1/2 mil kw., liczy 225,300 m. Uprawa jedwabiu i rybołówstwo. 2) Rz. t. n. i w téjże prow. wpadająca do morza Śródziemnego w Sierra Nevada. 3) M. portowe przy ujściu rz. t. n. w głębi obszerniej zatoki. Fabryki obici, salety i sody. Znajdują się tu również źródła słone, oprócz tego agat, jaspis, granaty, szafiry i inne; 9,000 m.

ALMIRANTE, 1) rz. w pań. Stan. Zjedn. Florida, uchodząca do zatoki Pensacola. 2) Zatoka na wybrzeżu Veragua, w Kolumbii.

ALMISSA, OMISZ, M. obronne w Dalmacyi, przy ujściu Cettyny. Rybołówstwo, handel, wyborne wino; 1,200 m.

ALMONDBURY, M. w Anglii, hrab. York. Znaczne wyroby wełniane; 7,200 m.

ALMUNECAR, M. obronne w Hiszp., prow. Granaça, nad morzem, z wygodnym portem. Plantacje trzcin cukrowych, zamienione obecnie na hodowanie jedwabników; 3,400 m.

ALMUNIA, M. w Hiszpanii, w prow. Aragońskiej, przy spływie rzek Grió i Jiloca; 4,000 m.

ALNÖ, wyspa u wybrzeży Szwecyi, w zatoce Botnickiej.

ALNWIYK, 1) M. w Anglii, hrab. Nortumberland. Zamek; 6,800 m. 2) Obwód w wyższej Kanadzie nad jeziorem Erie.

ALONIA, wyspa i M. portowe na morzu Marmora. Wyborne białe wino; chów jedwabników.

ALPEDRINHA, wzgórze i M. w Portugalii, prow. Beira, nad brzegiem morza; 1,300 m.

ALPINS, łańcuch gór we Francyi, dep. Ujść Rodanu. Jedna z odnóg Alp morskich, między Rodanem, Duransą i kanałem Craponne.

ALPIRSCHBACH, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarnego Lasu, nad rz. Kinzig; 1,600 m. Przedział węgny; kopalnie miedzi, kobaltu i srebra.

ALPONE, rz. w Lombardyi, uchodząca do rz. Po.

ALPY, 1) dwa dep. francuzkie, podzielone na dep. Alp wyższych i Alp niższych. a) Dep. Alp wyższych, graniczy na północ z dep. Isery, na wsch. z Sardynią, na połud. z dep. Alp niższych, a na zach. z dep. Drôme. Tu Alpy wznoszą się do niezmierniej wysokości i tworzą kilka gromad, między którymi jedno z prześię, nazwane Mont-Génévre, wzniesionem jest na 1800 metrów nad poziom morza. Rzeczki Durance, Drac i inne w tym dep. mają swój początek. Zboże i wino udają się, lubo ostatnie w dość miernym gatunku. Lasy obfite w zwierzęta różnorodną, rzeki i jeziora zaś w ryby. Przemysł mało posunięty w porównaniu z innemi dep. Francyi. Dzieli się na 3 obwody i 80 kantonów. Ludność tego dep. 159,400 m., a M. stoł. Gap. b) Dep. Alp niższych, graniczy na półn. z dep. Alp wyższych i Drôme, na zach. z Vauluse, na połud. z dep. Var, na wsch. z Sardynią. Położony jest na spadku zachodnim trzeciej gałęzi gór Alpejskich. Kraj mało uprawny, albowiem do rozwinięcia jego 6. miesięczne lody i śniegi są główną przeszkodą. Zawiera niektóre bogactwa rzeczy kopalnych, jako to: żelazo, miedź, węgiel, marmur, granit; oprócz tego pastwiska, znaczny chów bydła rogatego i owiec, kilka źródeł mineralnych. Dzieli się na 5 obwodów i 30 kantonów. Ludność 155,896 m., a M. stoł. Digne.

2) Wielki łańcuch gór, należący do pięciu głównych pasm, łączących się ze wszystkimi górami Europy. Poczynają się w dolinie Rodanu na zachód i ciągną się kilku pasmami ku wschod. do doliny Dunaju w Węgrzech, t. j. z pld. zachodu ku pld. wsch., w przestrzeni 150 mil dfg., a szerokości 20—40 mil, obejmując powrz. 4,500 mil kw. Stopy tych gór olbrzymich spadają stromo w dolinie rz. Po, przechodzą ku półn. w górzyste równiny Bawaryi, i odznaczone są kilku znacznymi

jeziorami, jako to: na półn. Genewskie (1,200 stóp nad powrz. mr.), Nefszatelskie (1,340 stóp), Vierwaldstädter, Zurychskie (1,280 stóp), Bodén (1,175 stóp), Neusiedler i Platen ku wschod., Lago-Maggiore, Lago-di-Como i Garda na południe. Odróżniają 3 główne pasma, t. j. środkowe Alpy składające się z łupku łyszczykowego i granitu, wznoszące się do 8,000 stóp, oraz równoległe z temiż rozciągające się niższe Alpy na półn., około 5,000 stóp.; i ku półd. wyższe Alpy, wzniesione 14,000 stóp. Główna masa gór leży, między Mont-Blanc na zachód, i Gross-Glockner na wschód: Alpy środkowe; na zachód Mont-Blanc: Alpy zachodnie; na wschód Gross-Glockner: Alpy wschodnie. Ostatnie mniej skaliste i wysokie od innych, lecz rozgałęzione w wielu kierunkach, dają się podzielić na Noryckie, Julijskie i Karnickie. Alpy zachodnie, na pasma: Graickie, Kottyskie i morskie Alpy. Alpy środkowe zaś, na Penińskie (Walijskie), Leponckie, Retyckie, Berneńskie i kilka innych. Doliny alpejskie, już to podłużne, już kwadratowe, znaczniejsze z nich są: dolina rz. Arve, na półn. spadku góry Mont-Blanc, której wyższa część nazywa się dolina Chamouni; oraz doliny rz. Rodanu, Renu, Aar, Reuss, Inn i Drawy. Niektóre z nich zawierają około 60 pomniejszych jezior Alpejskich, na wysokości 4,000—7,000 stóp, przez większą część roku lodem w zupełności pokrytych. Główniejsze przejścia (Pässe). W Alpach zachodnich: a) przejście prowadzące przez górę Genève, na wysokości 6,196 stóp; b) przez górę Cenis, w wysokości 6,350 stóp (tamże gościniec z Turynu do Grenoble); c) przez górę małą St. Bernard, na wysokości stóp 6,700.—W Alpach północnych: a) przez wielki St. Bernard, w wysokości 7,500 stóp (droga z Aosta do Martinah); b) przejście na górę Simplon, w wysokości 6,710 stóp (droga od Domo d'Ossola do Brieg); c) przejście Splügen, w wysok. 6,113 stóp (na drodze z Chiavenna do Chur); oraz d) Pass-Stilfer-Joch, wyniesiony na 8,900 stóp, najwyższy gościniec, między dolinami rz. Addy i Adygi. Klimat gorący w krańcu półd. zach., zima umiarkowana (Marsylia, Avignon), na półd. lato gorące, zima do 12° R. dochodząca (Mediolan); na wsch. krańcu znaczne upały w lecie, noccy chłodne, zima dość surowa, pory roku wybitne (Buda-Ofen); na półn. spadku, klimat podobny Duńskiemu, lubo zima ostrzejsza. W samychże Alpach, klimat nader rozmaity i stosowny do wysokości. W głębszych dolinach, powietrze półwyspu włoskiego; na wysokości 3,200', klimat łagodniejszy od okolic Sztokholmu, lubo zima mniej ostra, a lato nie

tyle gorące; w wysokości 6,000—8,000' (klasztor na górze S. Gotarda i wielki S. Bernarda) temperatura jest niższa od przykładu Północnego, tak, że 24 godzin drogi, prowadzącej na wierzchołki Alpejskie, dają różnicę klimatów, odpowiednich krajom, zawartym między ich północnym południowym, a przykładem Północnym, na krańcu Europy, w Norwegii. Średnia wysokość linii śnieżnej około 9,000'; w stronie północnej 8,400'; w stronie południowej 9,800'. Większa część Alp, wiecznym śniegiem pokryta, liczy do 400 lodnisk, znaczniejsze z nich: Firner, Ferner, Käs, Glacier, Vedretti, tworzą w Sabaudyi, Tyrolu i Szwajcaryi, olbrzymie masy lodowe, wzniesione na 3,000 metrów nad powrz. morza. W stronie północnej na wysokości 5,800', a w południowej na 6,600', znikają lasy, roślinność ograniczona do ziół i krzewów, służące za trzech miesięczną paszę w porze letniej dla owiec i kóz alpejskich. Wnętrze Alp zawiera w sobie wielką obfitość metalów, a szczególnie: żelaza, miedzi, ołowiu, żywego srebra, i t. p.

ALRE, rz. w Anglii, wpadająca pod Southampton do morza.

ALRÖE, duńska wyspa w Kategacie, należąca do Jutlandyi, przy wejściu do zatoki Horsens.

ALSEN, górzysta jednak urodzajna wyspa na wschód Szleswigu, w zatoce Beft mały; 16,000 m. Główne M. Sonderburg.—Rozległa 5½ mil kw.

ALSFELD, M. w W. ks. Heskiem, nad rzeką Schwelm. Starożytny zamek; fabr. sukna, płócien, farbiarnie; 3,700 m.

ALSÓ-KUBIN, stolica komitatu węgierskiego Arwa; 1,300 m.

ALSTAHANG, M. w Norwegii, na wyspie Alster; 5,000 m.

ALSTER, 1) wyspa norwewska, na wybrzeżach okr. Nordland, z wysokimi górami *Stednu Siöstr*, których wierzchołki są okryte śniegiem. 2) Rz. wypływająca w ks. Holsztyńskim, wpada pod Hamburgiem do Elby.

ALSTONMOORE, kopalnie ołowiu w Anglii, hrab. Nortumberland.

ALTSATTEL, STARESIOŁO, wieś w Czechach, cyr. Łokiecki (Ellenbogen), z fabr. siarki, wityriolu i ałunu.

ALTSOHL, ZWOLEŃ, królewskie wolne górnicze M. w wyższych Węgrzech, nad Granem i Szalną. W pobliżu 2 studnie kwaśnej wody rz. Szalnaty i Szlajcs. Szczególniej skuteczną okazuje się ta woda w chorobach na kamień. Kuźnie miedzi, żelaza, piece hutnicze, zbiór owoców, handel; 2,800 m.

ALTSTÄTTEN, M. w Szwajcaryi, kanton St. Gallen. Wyroby bawełniane; handel północny; 6,450 m.

ALTAJ, wielkie góry w środkowej Azji, na połud. wsch. Uralu, na granicy połud. Syberyi. Wielki Altaj w Mongolii, mniejszy w Syberyi. Pokolenia koczujące uważają je za przedłużenie pasma Bogdo-Uula. Mongołowie dali im nazwę Altun czyli Złoty, Chińczycy również Kin-Chou (złota góra). W stronie wsch., znane są pod imieniem Tangnu; między jeziorami Kussugul i Bajkał, przybierają nazwę Saisan; dalej zowią się wielkie Kentai i góry Dauri. Na półn. wsch., łączy się z niemi pasmo Jabłonnoy-Chrebet i góry Aldańskie. Nakoniec wzgórze Tartagatai, są łańcuchem gór wyższych i graniczą ku wschod. ze stepami Kirgizów.

ALTAMURA, M. w król. Neapol., prow. Terra di Bari. Uprawa pszenicy, wina i oliwy; 15,000 m.

ALTAVILLA, M. w król. Neapol., prow. Principato wyższe; 3,700 m. 2) M. tamże, w prow. Principato ulteriore. Źródła mineralne; 2,700 m.

ALTDORF, ob. ALTORF.

ALTELAND, wazki, lecz żyzny kawał ziemi nad Elbą, w król. Hanowerskim, między Stade i Buxtehude. Rozległy 3¼ mil kw., 15,000 m. Rolnictwo, chów bydła i żegluga.

ALTENA, M. pruskie, nad rz. Lenną, w Westfalii, rejen. Arnsberg. Fabr. stali, drutu, igieł i narparków. Dwa godne podziwienia kanały, wykute w skałach na 3,000 stóp, są spławne i ułatwiają przywóz i wywóz wyrobów; 3,750 m.

ALTENBURG, 1) ks. Saskie między Saalą i Pleissą, 24,5 mil kw., 122,700 m. Kraj górzysty, jednak żyzny, bogaty w lasy i znany z dobrego bytu swych mieszkańców. Główne płody: żyto, konopie, len, owoce; szczególna rasa bydła, pszczołnictwo; wyroby wełniane i garbarstwo. 2) M. stoł. powyższego kraju, mające starożytny zamek, gimnazjum, bibliotekę, dom sierot, fabr. aksamitu, wstążek, laku, sukna i krochmalu. Handel zbożem i bydłem; 14,000 m. 3) M. w Węgrzech, obw. z drugiej strony Dunaju, przy wpływie Lejty do Dunaju. Inaczej zwany Óvár, Stare Hrady, Stare miasto. Handel zbożem i bydłem. Instytut gospodarstwa wiejskiego; 2,600 m.

ALTENKIRCHEN, 1) okręg w prow. niższego Renu, w obwodzie rejencyi Koblenckiej; 11½ mil kw., 31,274 m. 2) M. tamże, nad Windbach. Zakłady wyrobów żelaznych i półciennictwo; 1,600 m.

ALTEN-OETTINGEN, Mm. w Bawarii, cyr. niższego Dunaju. Seminaryum teologiczne, studnia zdrowia, tu także w kościele katedralnym znajduje się grób Tilly; 1,400 m.

ALTENSTEIG, M. w król. Wirtembergskim, cyr. Czarnego Lasu. Zamek, urząd kameralny i leśny; fabr. wyrob. wełnianych, soli szczawikowej; doskonała uprawa lnu; dobre garbarnie; 2,035 m.

ALTHOFEN, STARYDWÓR, Mm. w Illiryi, gub. Laybach. Kopalnie żelaza i ołowiu, jakoteż i kuźnie; 800 m.

ALTKIRCH, obwód i M. we Francyi, dep. wyższego Renu; 3,000 m.

ALTODURO, okolica nad rz. Duero, w Portugalii, prow. Tras-os-Montes. Dostarcza znane wino Porto, inaczej Portwein.

ALTON, 1) M. w Anglii, hrab. Southampton, nad rz. Wey. Przędzalnia wełny i tkaniny jedwabio-
2,700 m. 2) M. w półn. Ameryce, w państ. Illinois, hrab. Madison, nad rz. Missisipi; 3,300 m. 3) M. tamże, w pañ. New-Hampshire, hrab. Belknap; 2,000 m.

ALTONA, M. w ks. Holsztyńskim, w pobliżu Hamburga. Wolny port, liczne fabryki, znaczny połów śledzi, wielorybów; warsztaty okrętowe. Niedługo na początku 16. wieku, było tylko wsią zamieszkałą przez rybaków. Posiada obecnie gimnazjum, dom sierot, szpital miejski, towarzystwo zapomogi dla podupadłych rzemieślników, kasę oszczędności, szkołę handlową, żeglarską, i port zwiedzany do roku przez 700—800 okrętów; 28,100 m.

ALTORF, ALTDORF, STARA WIEŚ, 1) M. w Bawarii, w okręgu Rezat, nad Schwarzach. W pobliżu kopalnie galmanu i węgla kamiennego; 2,200 m. 2) Stolica kantonu związkowego Uri, w bliskości jeziora Vierwaldstadt; gimnazjum; 1,600 m. 3) Mm. w Węgrzech, komitat Zivs, na prawo Dunaju, na granicy Galicji; 1,100 m.

ALTRANSTÄDT, wieś w Prus., rejen. Merseburgskiej, między Merseburgiem a Lipskiem; 500 m.

ALTSTRELITZ, M. w ks. Meklemburg-Strelitz; 3,500 m. Dom obfakanych, poprawy i zarobny. Fabr. tytanu, garbarnie.

ALVARADO, M. i port w państ. meksykańskim Veracruz, na l. brz. rzeki Alvarado. Klimat niezdrów; vomito prieto panuje.

ALVITO, Mm. w król. Neapol., prow. Terra di Lavoro; 3500 m.

ALVÖ, wyspa na zach. brzegach Norwegii.

ALWERNIA, klasztor Bernardynów, położony w okr. M. Krakowa, wśród skał i lasów. Otrzymał nazwę od klasztoru Alwernii, najpierwszej siedziby zakonu Bernardynów w pañ. Toskańskim.

ALZENAU, M. w Bawarii, nad Kahlbach; 3000 m.

ALZEY, M. w W. ks. Heskiem, nad Sulzbach. Fabryki, garbarnie; 4600 m.

AMACK, wyspa odległa na 3 godziny drogi od Kopenhagi; 6000 m., powiększej części kolonistów Niderlandzkich.

AMADIAH, M. obronne, w kraju Kurdów, zbudowane na skałach. Handel tytuniem i galasem.

AMAGER, wyspa duńska w Sundzie, połączona z Kopenhagą mostami. Niemcy ją nazywają Amach.

AMAKUKI, M. na wyspie japońskiej Santa-Maura. Żegluga, handel; 6000 m.

AMALAPUR, M. w angiel. Hindostanie. Znakomite fabryki sukna.

AMALFI, M. w król. Neapol., w prow. Principato wyższe, nad morzem. Uprawa jedwabiu, papieru, fryszkerki; 3400 m.

AMAND, St. A., Mm. w Antwerpii, nad Skaldą. Fabryki octu; 2900 m. 2) St. A., mont-rond, M. we Francji, dep. Cher. Znaczny przemysł, fabryki i handel winem, żelazem, wełną, bydłem; hamernie, fabr. porcelany; 5,500 m. 3) St. A., les-eaux, M. tamże, dep. Północny, na brz. rz. Skarpy. Źródła mineralne, fabr. wyr. wełnian. Uprawa lnian; 8700 m.

AMANTEA, M. nadmorskie w Kalabrii. Ciepłe źródła; 2800 m.

AMARANTE, M. w Portugalii, prow. Minho. 5000 m.

AMASIA, AMASIEH, sandzak i M. w mniejszej Azji, nad rz. Itszil-Irmak, w pośród wysokich gór. Półciennictwo, tytuł, wino i wyborowe owoce; 35000 (?) m.

AMATRICE, M. w król. obojga Sycylii, prow. Abruzzo niższe; 5000 m.

AMAXICHI, AMAKUKI, główne M. wyspy japońskiej Santa-Maura. Port, arcybiskupstwo, oraz twierdza Santa-Maura, naprzeciw portu leżąca; 6,000 m.

AMAZONKA (u Hiszpanów Marañon), rz. w pld. Ameryce, która z Missisipi może iść w porównanie.

Wybiega w pobliżu zach. wybrzeża, z jeziora Lauricocha; płynie w znacznej długości, w kierunku strony wschodniej Andów, zwraca się na wsch. i uchodzi dwoma ramionami (z tych pld. Para zwane) do oceanu Atlantyckiego. Długość jej biegu mil 730. Liczy do 60 rzek dopływowych, równych w obszerności Renowi i Dunajowi.

najważniejsze z nich są: napr. Ucayale, Cassiquin, Yuari, Purus, Madeiro, Topayos; na l. Napo, Putu-Mayo, Yupura, Negro. Znajdują się oprócz rozmaitych ryb, kaimany 7 i więcej metrów długie, jaguary i węże na pobrażu. Wincenty Pinzon odkrył tę rzekę w 1500. r. Nazwa Amazonki pochodzi, że pierwsi podróżnicy mieli widzieć na jej brz. osady z kobiet uzbójnych. Portugalczycy zowią ją Rio dos Salimons od wstępu do Brazylii

aż do spływu z rz. Negro. Przestrzeń jej wód ma wynosić do 88,900 mil kw. Szerokość ujścia mil 30, głębokość stóp 600. Ogromna masa wód, która prowadzi do morza, już w odległości mil 60 spozstrzegać się daje. Połączona jest z rz. Orinoko przez Rio-Negro i Cassiquiare.

AMBAZAC, M. we Francji, dep. wyższej Vienny. Fabryka drutu; 2,700 m.

AMBELAKIA, M. w Tessalii, w dolinie Tempe, w sandzaku Tricala. Znaczne wyroby czerwonej przędzy tureckiej; 6000 m.

AMBERG, M. w Bawarii, w obw. Regen, nad rz. Vils. Gimnazjum, seminarium, szkoła akuserek. Fabr. fajansu, broni i wyr. żelaznych. W pobliżu niejedno pielgrzymki pobożnych, do kaplicy N. Panny; 10,800 m.

AMBERT, obwód i M. we Francji, w dep. Puy-de-Dôme. Trybunał handlowy, fabryki wyrobów wełnianych i lnianych, papieru, w pobliżu fabryki; 8000 m.

AMBLETEUSE, Mm. portowe we Francji, w dep. Pas de Calais, obw. Bulońskim, przy uj. rz. Slack; 600 m. Port.

AMBOINA, 1) znaczna wyspa w archipelagu Moluckim. Rozdzielona na dwa półwyspy, połączone wązkim przesmykiem; po większej części górzysta; wydaje w wielkiej obfitości drzewa goździkowe (280,000 funt. rocznie) i uważana jest po Batawii za najważniejszą posiadłość holenderską w Indjach wschodnich. Rozległa mł kw. 20, liczy do 45,000 m. 2) Amboina lub Ambon, M. główne powyższej, regularnie i pięknie zabudowane, położone nad odnogą morską, przy warownej twierdzy *Victoria* i liczy do 1000. domów, zamieszkałych od 7000 lud., powiększej części z Chińczyków złożonej.

AMBOISE, M. we Francji, dep. Indre-Loire, nad Loirą. Warowny zamek, fabr. stali i pilników, instrumentów, narzędzi mechanicznych, dywanów, sukna. Znaczny handel; 5300 m.

AMBONNAY, wieś we Francji, dep. Marne, przy Reims. Uprawa czerwonego wina i źródła żelazne.

AMBOY, 1) zatoka na wybrz. Ameryki pld. w pañ. New-Yersey. 2) M. tamże, z wygodnym portem.

AMBRIM, wyspa w nowych Hebrydach, wązka, górzysta, z wulkanem, jednak zamieszkała.

AMBUNG, M. na wybrzeżu pldn. zach. Borneo, z głębokim portem.

AMBUR, M. w angiel. Hindostanie, prezyd. Madras, nad rz. Palaur. Tabaka, ryż. Forteca zapadła na górze.

AMEDABAD M. w Indjach, w kraju Maratów. Znaczny handel; fabr. jedwabne i bawełniane.

AMELAND, wyspa niderlandzka, przy Fryzlandyi; 3,200 mieszkańców, których głównym zajęciem jest rybołówstwo i żegluga.

AMELIA, 1) M. w pañ. Kościelnym, przy Spoleto; odznaczające się szczególnymi winogronami, Pizotello zwane; 5,300 m. 2) wielka i żyzna wyspa przy wschod. Florydzie, w pld. Ameryce. Należy do Stanów Zjednoczonych. 3) Hrabst. w Wirginii, w okręgu wschod.; 11,320 m., z M. stof. t. n.

AMERAPURA, niegdyś stolica pañ. Birmańskiego, na półwyspie, śród jeziora. Twierdza, pałace cesarskie, brukowane ulice, bogato ozdobione kościoły, znaczny handel.

AMERGHUR, twierdza w angiel. Hindostanie, w prezyd. Bengalskiej.

AMERSFOORD, M. w król. Niderlandzkim, prow. Utrecht, nad rz. Eem, u stóp góry Amersfoorder. Znakomity handel, liczne fabr.; 9400 m.

AMERSHAM, M. w Anglii, hrab. Buckingham. Fabr. wyrobów jedwabnych i koronek; 3000 m.

AMERYKA, ogromna przestrzeń ziemi, zwana Nowym-Swiatem, oblana jest od zachodu Wielkim cz. Spokojnym oceanem; od wsch. oceanem Atlantyckim, na pld. zaś oceanem Północnym lodowatym. Zbliżona na mil 7 do brzegów Azji, w stronie pld. zach. półwyspem Tszuk-tszu w cieśninie Berynga, a w str. pldn. wsch. wyspa Grenlandya do wyspy europejskiej Islandyi, na mil 80. Krańcowe punkta Ameryki: na pld. cypel Elsons (pod 71,30 pld. szer., a 138,70 zach. dfg.), na pld. przylądek Forward (530 55' pld. szer., a 530 26' zach. dfg.), na zach. przylądek ks. Walii (65,70 pldn. szer., a 150,70 zach. dfg.), na wsch. przylądek St. Roque (50 pld. szer. i 17,50 zach. dfg.). Długość Ameryki wynosi do 2000. największa szerokość 865 mil (między przylądkami ks. Walii, a przyl. Karola); rozległość wybrzeży 9400 mil, — ogólna powrz. mil kw. 663,000, licząc w to wyspy, dochodzi 700,000 mil kw. Ludność 50,000,000 m. złożona z różnych plemion, jakoto: Eskimosów, Chili, Malajczyków, Irokezów i innych koloru miedzianego, tudzież i europejczyków. Podzielona na dwa wielkie półwyspy połączone przesmykiem Panama, t. j. Amerykę północną i południową.

1) *Ameryka północna*. Między 80 a 780 szer. pld. oraz 200 a 1710 dfg. wsch. (podług południka paryskiego). Największa długość z pld. ku pld. mil 1028; średnia szerokość 657 mil, obszerność całej powierzchni mil kw. 342,000. Podzielona na 6 wielkich krajów, t. j. Grenlandya, nową Anglię, Amerykę rosyjską, Stany Zjednoczone, Meksyk i Gwatemalę, liczy przeszło 20,300,000 m. *Grani-*

ce: na pld. morze Północne lodowate, cieśnina Beringa i morze Grenlandzkie; na zach. wielki ocean Północny; na pld. zatoka Meksykańska, morze Antylskie i Ameryka południowa; na wsch. ocean Atlantycki północny. Ogromny łańcuch gór pod nazwą skalistych, przebiega Amerykę z pld. na pld. przechodzi nową Brytanię, Stany Zjednoczone, środek Meksyku (gdzie przybiera nazwę Sierra Verde, Sierra-de-los-Mimbres i Sierra-de-la-Madre) i pañ. Gwatemalę, gdzie się łączy z Kordyllerami (pasmo Andów Ameryki połudn.). Powyższe góry z głównymi wierzchołkami Popocatepec, wulkan meksykański 5,400 metrów wysoki; górą S. Eliasza, na wybrzeżu pld. wsch. 5513 metrów; wierzchołkiem Orisaba w Meksyku 5292 metrów, i Toluca 4607 metrów, zasypane śniegiem w części północnej, liczą kilka wulkanów, są źródłem bogactw kruszcowych tej części świata, zawierając nader bogate kopalnie złota, srebra, żelaza, miedzi, ołowiu, rudy żelaznej, siarki, marmuru i soli. Z wód bieżących najznaczniejsze: rz. Makenzie, uchodząca do oceanu Północnego; Oregon w Kolumbii; rzeka S. Wawrzeńca (St. Laurent) skrapiająca Kanadę; Rio Colorado, uchodząca do zatoki Kalifornijskiej; Kolumbia, wpadająca do oceanu północnego; Mississippi, której wody zwiększone rz. Missouri, płyną środkiem Stanów Zjednoczonych i uchodzą do zatoki Meksykańskiej, ubiegłszy mil fran. 1000; oraz Rio-del-Norte, wpadająca do tejże zatoki. Z jezior, w które Ameryka pld. więcej obfituje od innych części świata główniejsze są: Niwolinie, Athabascas, Kwinipeg. Wyższe, Huronńskie, Michigan, Nicaragua, oraz Erie i Ontario, tudzież katarakta czyli spadek wody rz. Niagary, z wysokości stóp 160. Klimat rozmaity, względny do położenia, i tak pod 42° zima nader ostra, trwa cztery miesiące; pod 65° takieżże szer. merkuryusz marznie, skały od zimna pękają, zorze północne nader świetne; w częściach środkowych temperatura umiarkowana, a nawet na płaszczyznach, równa się krajom Europy połud.; okolice południowe, szczególnie wybrzeża zatoki Meksykańskiej, gorące, wilgotne, wyrażają wiele chorób niebezpiecznych. Obszerne lasy, początków świata sięgające, zawierają olbrzymie sosny, jodły, buki, brzozy, dęby, drzewa orzechowe, kasztany, cyprysy, topole, lipy, klony, jałowce, cisy, sasafry, morwy czerwone, drzewa myrtowe i wiele innych; ku pld. podziwiać trzeba piękność palm, drzew mahoniowych, bawełnianych, kokosowych, oraz wiele krzewów cenionych w medycynie i handlu. Rośliny: kukurydza, liście tytuniowe rodzime

w Ameryce. Wspaniałe rzeki toczą swe wody wśród olbrzymich łąk, lasów zaludnionych żubrami, jeleniami, łosiami, oraz mnóstwem sarn i antylop. Znajdujemy tu również: gronostaje, kuny, bobry, wydry, jęże; jest tam i wilk, lis, ostrowidz, a mianowicie groźny niedźwiedź biały i reny w puszczach północnych. Pszczoly, mnóstwo owadów, płazów, węży, a mianowicie niebezpieczny grzechotnik. Orły, krogulce, sępy, sokoły, niezliczone stada dzikich gołębi, unoszą się w strefach północnych, gdy ptastwo drobniejsze, rozmaite postaciami i świetne barwami, zachwyca oko podróżnego w lasach południowych. Wybrzeża, pełne psów morskich, delfinów, wielorybów i ryb wszelkiego gatunku. Kraje składające Amerykę północną: Stany Zjednoczone Ameryki północnej, Teksas, Meksyk, Stany Zjednoczone Ameryki środkowej, Wyższa i Niższa Kanada, Nowy Brunzwik, Nowa Szkocja, kraje zatoki Hudsonskiej, oraz posiadłości rosyjskie i duńskie.

2) *Ameryka południowa*. Położona między 110 płn. a 56° płd. szerok., i 37° a 85° zach., długość południka paryskiego. Największa jej długość z płn. na pld. mi geogr. 1,000, największa zaś szerokość 690; obszerność ogólna 321,000 mil kw. *Granice*: na płn. mr. Antylskie, na zach. ocean Wielki, na wsch. ocean Atlantycki. Podzielona na Rplite: Kolumbijską, Wenezuela, nową Grenadę i Ecuador (Quito), rozległe 57,000 mil kw., z 3. milion. mieszcz.; Peru (24,000 mil kw., 1,700,000 m.); Boliwia (15,000 mil kw. z 800,000 m.); Chili (6,000 mil kw., 600,000 m.); Gujana (7,800 mil kw., 200,000 m.); ces. Brazylijskie (30,000 mil kw., z 5,000,000 m.); państwo Paragway (7,000 mil kw., z 600,000 m.); rzeczpospolita Uruguay (10,000 mil kw., z 160,000 m.); Zjednoczone wolne Stany, nad Rio de la Plata, cz. Rplita Argentynska (30,000 mil kw., z 2 milion. m.); Patagonia (21,000 mil kw., z 150,000 m.); kraj ognisty i wyspy Falkland. Znaczniejsze u wybrzeża zatoki: Panama, Guayaquil, Guaitaka, Penias i Ścież Trójcy nad Wielkim oceanem; Marakaibo i Darien na mr. Antylskim; Paria, Śgo Antoniego i Śgo Grzegorza na oceanie Atlantyckim. Ku pld. dwie znaczne cieśniny: Magiellońska między ziemią ognistą i Patagonią, oraz Maire oddzielająca wyspę Stanów od kraju ognistego; olbrzymi łańcuch gór Cordilleras de los Andes (u Hiszpanów Cordilleras, łańcuch gór; u peruwian Anta, miedź, kruszec), rozciągający się równolegle na mil 10—15., wzdłuż wybrzeża Wielkiego oceanu, od przylądka Panama, aż do przylądka Forward; pasmo to długie mil

900, dochodzi średniej szerokości mil 15. W stronie północnej dzieli się na kilka gałęzi, tworzących niziny rz. Orinoko, oraz Marañon cz. rz. Amazonek; na wsch. spada w niziny rz. la Plata. Tu również wybiegają ognia góry, jako grzbiety poprzeczne Sierra de Cordova, między 330 i 310 połud. szerokości. Sierra de Salta pod 25°, Sierra Nevada de Cochabamba i Santa Cruz między 22° i 17° połud. szerokości. Przecięciowa wysokość pasma 11,000 stóp, lubo pojedyncze cyple gór śnieżnych dochodzą ogromnej wysokości, między temi około jeziora Titicaca (wzniesionego na 11,600 stóp, a 239 mil kw. obszernego), trzy główne wierzchołki najwyższe ze znanych w Ameryce południowej: 1) Illimani pod 16,5° połud., 22,700 stóp. 2) Sorata pod 15,5° połud., 23,660 stóp. 3) Chimborasso, uważany dotąd za najwyższy, 21,100 stóp.

Na spadku gór ku wschodowi, rozciągają się ogromne płaszczyzny puste, nieurodzajne, Llanos zwane, lubo gdzieś indziej rozkosznymi i żyznymi dolinami przepłatanymi. Ameryka więcej w wody obfitująca od Afryki i Azji, liczne ma rzeki i jeziora, a lubo część jej południowa, o wiele jest uboższą od północnej w ostatnie, liczy ich przecież kilka, między temi znaczniejsze: Maracaybo w górach Andów, oraz jezioro alpejskie Titicaca (330 mil kw.). Rzeki jej należą do największych w całym świecie.

Orinoko (320 mil długość, 17,500 mil kw. obw.); Marañon cz. rz. Amazonek, przyjmująca do siebie Rio Negro, największa na kuli ziemskiej (730 mil długość, z 88,400 mil kw. obw.); Rio-de-la-Plata, złożona z rz. Paragway i Parana (470 mil długość, 72,000 mil kw. obw.); oraz rz. Magdaleny, Ś. Franciszka i wiele innych. Klimat nader gorący, ale miarkowany wiatrem morskim, powietrzem gór śnieżnych i wielką ilością rzek, znośniejszy jest od Afrykańskiego. Płody: platyna, złoto, srebro, miedź i merkuryusz w wielkiej obfitości, znajdują tu również diamenty, szmaragdy, topazy, gumę solną i t. p.; u wybrzeży znaczny połów pereł. Roślinność z niczem porównać się nie dająca, nieprzebyte lasy drzew mahoniowych, manceilli, żywotniku, farbiarskich i budowlanych, palmowych, orzechowych i bawełnianych, kaktusów, kakao, drzew chinowych i manioku, będącego głównym pożywieniem mieszkańców. Przeniesione z Europy pomarańcza i cytryna; z Azji i Afryki trzcina cukrowa, drzewo kawowe, indygo, ryż, mais, wanilla i korzenie, wszędzie rozkrzewione i obficie rodzące. Królestwo zwierząt

nietylę odznaczające się, liczy przecież woły z garbami, bydlę rogate, konie, owce, lamy, małpy w wielkiej ilości i nader rozmaite, jaguary, kanguary, sępy, papugi, kolibry, węże, tygrysy czarne, zwane Orinoko; w Brazylii wielkie mnóstwo pszczoł. Żółwie i krokodyle zaludniają wody rz. Amazonki i Orinoko. Jaszczurki i grzechotniki skryte po lasach. W końcu mnóstwo rozmaitych owadów, różniących się nieskończeniem kształtem, kolorem i wielkością, których mnożeniu się nader sprzyja klimat ciepły i wilgotny sfer tutejszych.

AMERYKA, M. w nowym Yorku, w Stanach Zjednoczonych, w hrab. Dutschef; 2,180 m.

AMGA czyli AMGHA, rz. w Syberyi, wybiega z gór Stanowej i Jablonnoj, w gub. Irkuckiej, a ubiegłszy wiorst 700, wpada do Aldanu.

AMHARA, górzysta równina i król. w wyższym Habeszu, złożone z prow. Amhara, Begemder, Belessen, Damot, Dembea, Foggora, Gojam, Kuara, Maitehab, Mennah, Tchelgab, Tcherkin, pod władzą ks. Gallas.

AMHERST, 1) gromada wysp na morzu Żółtym, pod 34° 30' płn. szer., a 122° 35' wschod. długości. 2) M. i hrab. t. n. w Stanach Zjedn. Ameryki północnej.

AMID, 1) sandżak w Turcyi azyat. i M., zwane również Dia-Bekir; zbiory melonów. 2) Góry w Habeszu.

AMIENS, M. warowne we Francyi, stoł. dep. Somme, odległe o 28 mil franc. na płn. Paryża. Położone nad rz. Somme, posiada biskupstwo, trybunał cywilny i handlowy, sąd przysięgłych, akademię, bibliotekę, ogród botaniczny. Z główniejszych budowli, godne widzenia: katedra w guście gotyckim, ratusz, składy zboża i kilka innych. Miasto w ogóle dobrze zbudowane i nader handlowe. Są tu fabryki sukna, wyroby wełniane, aksamitu, wtryolu, mydła, przedziałnie bawełny, lnu, wełny i znaczne farbiarnie; 6,000 domów z 46,100 m.

AMINAH, kraj w wyższej Gwinei, na wybrzeżu Złotodajnym, podległy królowi Ashanti.

AMIRANTY, gromada wysp portugalskich przy wsch. wybrzeżu Afryki; między 5° a 6° 13' pld. szerok. i 51° 21' a 52° 50' wsch. długości. Jedenaście z nich zamieszkane, obfitują w ryż, kukurydżę, drzewo kokosowe i palmowe.

AMLAH, M. w angielskim Hindostanie, prezyd. Bombay.

AMLWCH, M. w Anglii, na płn. wybrzeżach wyspy Anglesey. Sztuczny port, do wywozu wydobytę tamże miedzi; 6,300 m.

AMMER, AMPER, rz. wypływająca z Tyrolu, przepływa jezioro t. n., i wpada pod Mosburgiem do Izary.

AMMERLAND, zachod. część ks. Oldenburgskiego. Okolice piaszczyste i wilgotne, z powodu znacznych bagien. Uprawa lnu i chmielu.

AMORBACH, prezydencja ks. Leiningen, w król. Bawarskiem, w okr. niższego Menu; 2,700 m.

AMOR-DAKNO, najwyższa z gór nadbrzeżnych, zwanych Lwiemi (Kahar, 1860 stóp), między Oranem i Arzewem.

AMORGO, wyspa na archipelagu greckim. Uprawa wina, oliwy, owoców, pszenicy i t. p.; 2,600 m.

AMOZOQUE, wielkie M. w państ. meksykańskiem Puebla, w żyznej okolicy, 7,582 stóp nad powrz. morza. Dwa piękne kościoły.

AMPAZA, kraj i M. na wybrzeżu Zangwebaru.

AMPEZZO, M. w Lombardyi, pod Udine; 2,000 m.

AMPLEPINO, M. we Francyi, depart. Rodanu, w bliskości Villefranche. Wyroby lniane i bawełniane; 4,500 m.

AMPLEPNIS, M. we Francyi, dep. Rodanu. Fabryka wyrobów lnianych i jedwabnych; 5,000 m.

AMRAH, M. w Arabii, na drodze z Basra do Mekki.

AMRITSIR, twierdza i miejsce pielgrzymki w prow. Lahora. W pobliżu jezioro nieśmiertelności, zwane Amrita Saras; 40,000 m.

AMSTEL, rz. w Niderlandach prow. Hollandy, na pld. zach. Amsterdamu. Powstaje ze spływu rz. Dreht i Mydreht, przepływa Amsterdam, i uchodzi do rz. Y.

AMSTERDAM, stolica Hollandyi, nad rz. Y, liczy 220,000 m. Należy do najpiękniejszych i najwięcej handlowych miast w Europie; podzielone rz. Amstel i wielkimi kanałami na 90 wysp. Utrzymuje komunikację przez 292 mostów, między którymi jeden na 660 stóp długości. Grunt bagnisty ziemi i położenie nadbrzeżne, zmusiło mieszkańców do stawiania na palach większej części domów. Liczne ulice, 12 publicznych placów zdobnych drzewami, okazały widok nadają miastu. Pałac królewski, ratusz, bursza, pałac niegdyś wschod. i zach. kompanii Indyjskiej, brama Harlemska i most na Amstel, są pełne smaku i bogactwa budowle; wespół 49. kościołów i kaplic, odznaczają się: Ś. Mikolaja (Oude Kerke), Ś. Katarzyny (Nieuwe Kerke), gdzie są zwłoki admirałów: Ruytera, Bentnika, van Galen i Zinsenis. Siedlisko wielkiego handlu, głównego Zarządu Marynarki; zawiera obszerny magazyn; 35 warsztatów okrętowych; liczne i rozmaite fabryki,

a osobiście cukru, maszyn; wyroby złote, srebrne i szlifowanie dyamentów, i inne fabryki wyrobów chemicznych, wielkie składy towarów północnych. Obserwatorium astronomiczne, ogród botaniczny, muzeum, szkoła marynarki, artylerji i 3 teatry. Lubo handel Amsterdamu dalekim jest od stanu dawniejszego, przecież wartość przywozu morzem 26 milionów, wywozu zaś 14 milionów talarów wynosi. Okręty floty własnej handlowej, liczą objemu 207,000 beczek. Okolice miasta upiększone mnóstwem letnich domów; wsie pobliskie ludne, znacznej wielkości i nader zamożne. 2) Wyspa t. n., w archipelagu wysp Przyjacielskich. 3) Forteca na wyspie Celebes. 4) M. w nowym Yorku w hrab. Montgomery, nad rz. Mohawk; tartaki, fabryki kos i narzędzi żelaznych; 6,300 m.

AMUR, SAGHALIN-ULAH, HE-LONG-KIANG, rz. wybiegająca w Mongolii, na pld. gór Kinghan, pod nazwą Kerlon albo Argun. Zaczyna być spławną, po złączeniu się z Gan. Opuszcza granicę Rosyi i Chin, pod twierdzą Baklanova, przyjmuje do siebie rz. Szukę, przepływa Mandzurję, pod górami Siolki, gdzie zasila ją rz. Sangari, a nakoniec, zwraca się ku pfn. i uchodzi do morza Ochociego, przy wyspie Tszoka.

ANABARA, rz. w Rosyi azyat., płynąca z pld. na pfn.; odgranicza gub. Jenissejską od Jakutskiej, i ubiegłszy wiorst 500, wpada do mr. Lodowatego, w zatoce Anabarskiej.

ANADIA, 1) Mm. w Brazylii, prow. Fernambuk. 2) M. w Portugalii, prow. Beira, u stóp góry Castro.

ANADOLY, ob. NATOLIA.

ANADON, gromada wysp Maldywskich, na mr. Indyjskim.

ANADYR, spławna rz. na wschod. pfn. krańcu Syberji. Wypływa z jeziora Iwaszko czyli Joanka, płynie z zachodu na pfn. wsch. i ubiegłszy 1,300 wiorst, wpada do mr. Kamczackiego, w zatoce Anadyrskiej.

ANAGNI, M. w pańs. Kościelnym, z biskupstwem bezpośrednio od Papieża zależnym; 5500 m.

ANAH, M. tureckie w Irak Arabi, nad Eufratem; 3,000 m.

ANAM, kraj nadbrzeżny w Indyach wschod., nad morzem Chińskim, na zach. król. Siamskiego. Rozległy 13,000 mil kw., z 6,000,000 m., których głównym zatrudnieniem jest gospod.stwo, tkaniny bawełniane, jedwabnictwo, budowa okrętów i wyroby metalowe. Klimat tego kraju jest przyjemny i umiarkowany wiatrami morskimi. Płody są liczne i rozmaite, a mianowicie drogie metale,

miedź, żelazo, cyna, cynamon, pieprz, ryż, bawełna, pld. owoce, drogie gatunki drzew; słońce, nosorożce, piżmowce, tygrysy, konie, bawoły. Państwo to noszące tytuł Cesarstwa, obejmuje kraje: *Kochinchina* z M. stol. Hue (Huefo, Fuxuan); *Tonkin* z M. stol. Ketho, albo Kesz; *Tsampa* i *Kambodża*.

ANAMOKA, największa z gromady Hapai, w archipelagu wysp Przyjacielskich. Z dwoma wulkanami i jeziorem słońcem; około 2000 m.

ANAN, rz. w pań. Siamskim.

ANAPA, twierdza w Rosyi azyatyckiej, w Gruzji, prow. Zakaukaskiej, na wybrzeżu mr. Czarnego, przy uj. rz. Bugur. Port dla mniejszych statków.

ANASTACIO, St. A., rz. w Brazylii, wybiega z gór Ibotucatu i wpada do Parania.

ANCENIS, M. we Francji, dep. niższej Loiry, na pr. brz. rz. t. n.; 3400 m. Znakomite kuźnie żelaza; kopalnie węgla kamiennego; znaczny handel winem, octem winnym i zbożem.

ANCLAM, M. w obwodzie t. n., w pruskim Pomorzu, rejen. Szczecińska, nad rz. Peene; 7000 m. Fabr. sukna, skór, handel i żegluga.

ANCRAM, M. w nowym Yorku, hrab. Kolumbia, nad rz. t. n. Wielki piec i kuźnie; 1770 m.

ANDACOLLO, Mm. w Chili. Bogate kopalnie złota.

ANDALGALA, jezioro i M. w Kordyllerach, w Stanach Zjednoczonych, nad la Plata.

ANDALUZYA, wielka prow. w pld. Hiszpanii, 830 mil kw. rozległa; z 1,829,100 m. Obejmuje w sobie prawie cały bieg rz. Gwadalkiwir; zamknięta wysokimi górami; niegdyś królestwo, obecnie główny kapitanat, przedtém dzieliło się na 3 prow. Jaen, Cordova i Sewilla, a teraz Jaen, Grenada, Almirra, Malaga, Sewilla, Cadix i Huelva. Płody: metale wszelkiego gatunku, marmur, siarka, sól; chów bydła i koni znanych ze swej piękności, oraz uprawa wina, jedwabiu, drzew oliwnych, trzciny cukrowej, bawełny, lnu, konopi, które są głównym bogactwem kraju. Grunt w ogóle suchy, a przy mocnych upałach ciągle rozpalony.

ANDAMAN, archipelag wysp oceanu Indyjskiego, w zatoce Bengalskiej, pod 10° 30' i 13° 40' pfn. szer., a 90° i 92° wsch. dłg. Około 5000 dzikich krajowców, z włosami wełnistymi, płaskim nosem, małemi oczami, żywiących się rybami i muszlami. Człona swe wyrabiają z bambusa. Inne wyspy są: mały Andaman, Barren, Narkondam, Kokos i Preparys. Wielki Andaman jest górzysty

i niezdrowy, a mały Andaman jest również górzysty i dotąd nieznan.

ANDAYA, rz. w Brazylii, w prow. Minas Geraes. Wybiega z gór Sierra Quatys, a wpada do jeziora Franciszka (Francisco). Zawiera wielką ilość dyamentów.

ANDELYS, M. we Francji, dep. Eure. podzielone jest rz. Sekwaną na dwie części, t. j. le grands i les pet's. Fabr. sukna, każmirku, przedziałnie jedwabiu. Znaczny handel bydłem, zbożem i wełną; 5170 m.

ANDEOL, St. A., M. franc. w dep. Ardèche. Handel winem i oliwą, przedziałnie jedwabiu; 4100 m.

ANDERNACH, M. nad Renem w rejen. prus. Koblenckiej. Fabr. skór i handel kamieniami młynskimi i tufem (tuf jest to kamień miękki biały, używany w budowaniu). Uprawa wina i owoców; 2700 m.

ANDERSON, 1) okręg w pld. Karolinie; 18,493 m. Stolica tamże i t. n. 2) Hrab. w Tennessee, w okr. Zachodnim; 5658 m. 3) Hrab. w Kentucky; 5452 m., między którymi 4372 białych i 1060 niewolników.

ANDJAR, okręg i twierdza w angielskim Hindostanie, przyd. Bombay, niedaleko zatoki Kucz.

ANDJENGO, M. portowe na wybrzeżu Malabar-skim. Głównym jest przemysłem mieszkańców, wyrób postronków z łyka kokosowego; handel pieprzem i materiami jedwabnymi.

ANDJENNEL, M. warowne w angielskim Hindostanie, przyd. Bombay, na wybrzeżu Konken. Saliny.

ANDORNO, M. w Piemencie, położone w dolinie t. n., w której 12,000 m., rozdzielonych w 10 wioskach, zajmują się kopaniem miedzi, żelaza, ołowiu. Pieczę hutnicze, uprawa wina, chodowanie jedwabników.

ANDORRA, dolina w pld. stronie Pyreneów, między Foix i Urgel, 9 mil kw. i 15,300 m., która na 6 gmin podzielona, tworzy niezależne państwo. Najwyższym sędzią jest biskup z Urgelu w Hiszp., a drugim król franc. Mieszkańcy zajmują się chowem bydła, górnictwem; 4 hamernie.

ANDOVER, 1) M. w Anglii, w hrab. Southampton, nad rz. Anson; 4,130 m. Przedziałnie wełny i wyroby z tejże. Kanał łączy je z morzem. 2) M. w Massachusetts, w hrab. Essex. Akademia, seminarium, prochywnia i papiernia; 5,207 m.

ANDRA, ANDROS, wyspa w archipelagu greckim. Rozległa mil kw. 4, liczy 12,000 m. Uprawa jedwabiu, pszczelnictwo, chów kóz, cytryny, pomarańcze, figi, żyto i jęczmień. Tamże M. t. n.

portowe, mające przedziałnie jedwabiu i fabr. dyamentów.

ANDRAGIRI, król. z M. stołecznym t. n. na wyspie Sumatra.

ANDRAJ, M. portowe na zach. wybrzeżu Majoriki. Rybołówstwo; 4,200 m.

ANDRÁ, St. A., SZENT ENDRE, M. w Węgrzech, w kom. Peszteńskim, na pfn. Budy, na pr. brz. Dunaju; 3,000 m. Winnice.

ANDRÉ, St. A., 1) wieś na wyspie Burbon. Uprawa trzciny cukrowej i kawy; 4,500 m. 2) St. ANDRE DE CUBZAC, Mm. we Francji, dep. Girondy, nad rz. Dordogne; 3,000 m. 3) Zach. przylądek na wyspie Elbie. 4) Mm. w str. pfn. wsch. wyspy Domingo.

ANDREASBERG, M. w król. Hanowerskim, prow. wyższego Harcu; 4,150 m. Bogate kopalnie srebra, fryszerki żelaza; przedziałnie nici i wyrobianie koronek.

ANDRETTA, M. w król. Neapol., prow. Principato niższe; 4,600 m.

ANDREWS, St. A., 1) M. w pld. Szkocji, hrab. Fife, nad obszerną zatoką t. n., z wygodnym portem. Wyroby jedwabne i lniane; 4,900 m. 2) M. w nowym Brunzwicku, na wybrzeżu wsch. Schoondjik, ramieniu zatoki Passamagnoddy. Handel drzewem budowlanym i popiołem. 3) St. ANDREWS-SUND, cieśnina morska na brz. Georgii, w pań. pfn. Ameryki, przechodzi przez wyspę Jekyl i inną, utworzoną od rz. Satilla. 4) Gromada wysp, która należy do wysp Bahama, mało zaludniona.

ANDRIA, starożytne M. w król. Neapol., prow. Terra-di-Bari, w zdrowym położeniu. Stolica Sufragana, piękna katedra. Wielki brak źródlanej wody. Znaczny handel migdałami, 21,850 m.

ANDRIES, St. A., twierdza niderlandzka w prow. Geldryi, między Mozą i Waalą, nad kanałem łączącym obydwie rzeki powyższe.

ANDRUSSÓW, wieś w Rosyi, gub. Smoleńskiej, nad rz. Gorodenka.

ANDRYCHÓW, ENDRYCHÓW, JENDRYCHÓW, M. w Galicji. Położone o 2 mile na zach. Wadowie, posiada zamek starożytny. Znan z wyrobów płócien, drelichów, obrusów i t. p.; 3,000 m.

ANDRZEJÓW, JENDRZEJÓW, M. rolnicze w król. Polskim, w gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, w żyznej okolicy, skropionej rz. Brokiem i Brokiem. Liczy 931 m., zajmujących 130 domów. Kościół parafialny; targi tygodniowe i 6 jarmarków do roku.

ANEZEH, ANEYZEH, M. w Arabii, bogate w źródła i daktyle. Dwa piękne zamki; 3,000 m.

ANGAD, czyli tak zwana *mała puszcza*, w str. pfd. po za ostatnimi wzgórzami Algierii, która w swęj wsch. rozciągłości nazywa się UANSERIS. Zamieszka od bogatych rolniczych pokoleń. Jak daleko rozciąga się na wsch. Marokko, nie wiadomo. Dopiero po 12 dniach podróży ku pfd. znajduje się *utelka puszcza*, czyli Sahara.

ANGALA, M. w Afryce, w pań. Burnu, na pfd. jeziora Tszad (Tschad).

ANGELES, CERRO de A., albo CERRO de la LEONA, 1) najwyższy wierzchołek góry t. n. pod M. Catorze, w pań. meksykań. Fotosi, 10,364 stóp wysoki. 2) PUEBLA DE LOS ANGELES, główne M. i siedzisko rządu pań. meksykań. Puebla, jedno z najznacniejszych miast Zjednoczonych państw Ameryki południowej, liczy 60 kościołów, 9 klasztorów męzkich, 13 żeńskich, 21 kollegiat, piękna katedra; 6 zakładów naukowych. Miasto wzniesione nad powrz. morza 7,205 stóp. Leży między 19° 0' 15" pfd. szer., a 100° 22' 45" zach. dfg. 3) ISLA DE LOS ANGELOS DE LA GUARDA, albo Santa-Inez, długa wyspa w środku zatoki Kalifornijskiej. 4) LOS AN., zatoka w środku wsch. wybrzeży Kalifornii.

ANGELO, St. A., 1) M. w Lombardii, w prow. Lodi i Kremony, nad Lambro; 400 m. 2) SANTO ANGELO in Vado, M. w pań. kościel. deleg. Urbino; 4,000 m. 3) Santa A., de Lombardii, M. tamże, w niższym Principato. W r. 1664. trzęsieniem ziemi zupełnie zniszczone; 6000 m.

ANGERAP, rz. w wsch. Prusach, która po połączeniu z rz. Inster, nazywa się Pregel.

ANGERMAN, rz. w Szwecji. Wybiega z gór oddzielających Szwecję od Norwegii, a wpada do zatoki Botnickiej, ubiegłszy mil fran. 80.

ANGERS, M. we Franc., dep. Maine i Loire, nad rz. Mayenne, wpadającą do Loiry. Zamek warowny na skale; 35,900 m. Źródła mineralne; zamieszkanie biskupa, katedra, liczne zakłady, fabryki płótna żaglowego i kattanu; szkoła sztuki i przemysłu, galeria obrazów, ogród botaniczny; fabr. cukru i znaczny handel zbożem, winem, wódką, octem, musztardą i t. p.

ANGHIARI, M. w Toskanii, prow. Arezzo, w bliskości rz. Tevere; 3,000 m.

ANGLESEY, ANGLESEA, wyspa na brzegach Walii, 12 3/4 mili kw. rozległa. Most łańcuchowy na 500 stóp długi, łączy ją z lądem stałym; 48,325 m. Znakomite kopalnie miedzi, rolnictwo, chów bydła, pszczolnictwo, wyroby wełniane i jedwabne.

ANGLIA, WIELKA BRYTANIA, wyspa wśród oceanu Atlantyckiego, nazywana niekiedy Anglią, obejmuje nateraz wyspy Brytańskie, kraj Gallów, Szkocję i Irlandję. Obszerna mil kw. 5758, oblana jest na wsch. mr. Północnym; na pfd. i zach. oceanem Atlantyckim; na pfd. kanał la Manche oddziela ją od Francji. Anglia, część kraju najrozleglejsza, dzieli się na właściwą Anglię i ks. Walii, obejmuje 2,728 mil kw. i liczy 14,995,508 m. Grunt górzysty, nieco leśny, i lubo mała hojność natury, przecież przez prace i usiłowania mieszkańców został użyzniony i uprawiony jak najlepiej. Księstwo Walii, położone w środku Anglii, odróżnia się od reszty kraju obyczajami, mową i charakterem mieszkańców; w znacznej części góryste, grunt mniej żyzny, ziemia święta i kolebka starożytnych bardów. Wybrzeża pfd. wysokie, skaliste, zach. służą za podstawę łańcuchowi gór, przerzynającemu Walię z pfd. ku północy, których wierzchołek Cader-Idris 3456 stóp wysoki. Góry Cheviot, oddzielające Anglię od Szkocji, ciągną się w kierunku pfd. wsch. ku pfd. zach., i łączą się z innym łańcuchem, nie tak wzniosłym, przebiegającym kraj z pfd. ku pfd. Główne rz. w Anglii: Tamiza biorąca, początek pod nazwą Isis, płynie mil 30 przez najbogatsze i najludniejsze prow. Anglii; Trent, która po złączeniu się z rz. Ouse, otrzymuje nazwę Humber; Sewerna, przyjmująca do siebie spławna rz. Avon. Znaczna ilość kanałów, między temi: Bridgewater (Bridzwaterski), łączący Manchester z Liverpolem. Grand Junction (Wielkie połączenie) łączy z Londynem wszystkie kanały królestwa (liczą ich do 118), których długość w samą Anglię wynosi do 548 mil. Great-Frank-Navigation, długi mil 21, Oxfordzki mil 25, Liwepolski i Leedski mil 28. Największe jezioro Winand, morzem nazywane, długie jest mil 3 1/4, szerokie 1 1/2, oraz Derwent-Water, mniej rozległe, bogate w wspaniałe widoki. Klimat nader rozmaity, następstwo wilgotnych wyziewów oceanu i suchych wiatrów lądu stałego Europy. Grunt bogaty w minerały. Wody mineralne w znacznej ilości, a mianowicie w Bath, Bristolu i Brighton. Płody: bydło rogate, wysoko poprawne i nader poszukiwane, konie znane w całej Europie, owce z wełną długą i cienką (liczą ich do 50,000,000 w król.), świnie, brytany angielskie pod nazwą dokków, wielkie bogactwo ryb, połów sławnych ostryg w Colchester; zwierząt drapieżnych żadnych, wilki prawie wytępione. Uprawa zboża (po większej części pszenicy, owsa, jęczmienia, jarzyn), które

przecież nie wystarczają na potrzeby miejscowe, wielkie korzyści przedaży krajom ościennym przedstawiają. Łąki i pastwiska, nieporównanej zieloności, prawie połowę gruntów królestwa zajmują. Także konopie, len, chmiel, szafran, wyjąwszy wino. Brak drzewa opałowego, zastępują niewyczerpane prawie kopalnie węgla kamiennego, których wartość roczna (32 milio. beczek, z których każda równa się 2,000 funt.), przewyższając roczną produkcję złota i srebra w Ameryce, głównie wpłynęła na rozwinięcie bogactw, przemysłu i handlu miejscowego. Nieco pokładów złota odkryto niedawno w półn. Walii (hrab. Carnarvon), ołów (wart. roczna 1 milion funt. szter.), srebro (12—20,000 marków roczn. produk.), miedź, żelazo w nadzwyczajnej obfitości (około 1,400,000 beczek), arsenik, cynk, antymonium, kobalt, galman, wyborne gatunki gliny ziemnej, porcelanowej, grafit, sól (8,660,000 cent.), kamienie ciosowe w Portland, marmur, siarka, wtryol, ałun. W ogóle eksploatacja metali i węgla kamiennych, nader wzrosła. W r. 1841. liczono 1023 szyb, w których 42,830 robot. wydobyli żelaza w wartości 5,671,000 funt. szter.—Religia panująca w Anglii i Irlandji, tak zwany wysoki kościół anglikański, podobny w zasadach do luterskiego, lubo w hierarchii duchownej wiele do rzymskiego zbliżony. Wszelkie wyznania tolerowane. Znaczna liczba sekt armiańskich, socyańskich, metodystów, deistów, kwakrów, menonitów i innych. W połączonych król. W. Brytanii liczą w ogóle 15 milionów anglikanów, 2 1/2 milio. prezbjterjanów, 8 milionów katolików, 1/2 miliona metodystów i innych. Przemysł niedający się z żadnym porównać; połowa mieszkańców zajęta w fabrykach. Wartość wyrobu fabrycznego wynosiła w 1832. r., 205,475,000, a pldów ziemnych 271,000,000 funt. szterl. (z tych 246,600,000 z rolnictwa i chowu bydła; 24,800,000 z górnictwa). Najwięcej rozgałęzione i najliczniejsze fabryki wyrob. bawełn., wełn., płócien., jedwab., skórzan., metalowych, mydła, świec, szkła, porcelany. Większa część z nich przewyższa w gatunku, trwałości i wykończeniu wyroby wszelkich krajów europejskich. Sławne odlewnie, wydające, obok najdrobniejszych przedmiotów zbytku, także mosty i domy, kościoły, maszyny i okręta parowe z lanego lub kutego żelaza. Fabr. wyrob. garncearskich, najobszerniejsze w hrab. Stafford, zajmują obwód 10—12 mil angielski, pod nazwą Pottery, zamieszkały przez 60,000 robotników; a lubo wiele wsi i osad pojedynczych, oraz do 10 miast zajmują, zdają się jednakże tworzyć jedno tylko mia-

sto. W r. 1844. wyrobili za 751,279 funt. szterl. garncearskich towarów. Cukrownie, gorzelnie, browary, nadewszystko w Londynie olbrzymich rozmiarów i produkcji. Niektóre z nich wydają po 200,000 kuf piwa, porteru, i t. p. Tych jednakże większa ilość zużywana jest w kraju, i tylko nader mała część wywożona bywa (ogólna ilość wyrobu 6—8 milionów beczek, wywóz za granicę 61,000). Handel państwa najrozleglejszy na całej kuli ziemskiej, do czego głównie przyczyniają się nader korzystne położenie, wielka ilość portów, wysoko rozwinięty przemysł, rozległe posiadłości we wszystkich częściach świata, bank londyński (z kapitałem 40 milionów funt. szterl.), dubliński, oraz 900 banków prowincjonalnych; wielka liczba towarzystw ubezpieczeń, traktaty handlowe oniemal ze wszystkimi krajami na kuli ziemskiej, znaczna ilość rz. spławnych, kanałów (na których 500 statków parowych utrzymują wewnętrzną komunikację), drogi wygodne i starannie utrzymywane, drogi żelazne (których długość w r. 1843. do 400 mil wynosiła). Wartość wywozu w r. 1843. 131,833,391, przywóz w tymże czasie 70,093,353 funt. szterl. wynosił. Marynarka handlowa w roku 1836. składała się z 24,289 okrętów zbudowanych w Anglii, z objęciem 2,553,685 beczek, obsłużonych przez 166,583 majtków, oprócz 3,579 okrętów, z posiadłości brytańskich zamorskich, z 15,060 żeglarzy. W r. 1844. okrętów parowych czynnych było 847, oprócz wielkiej liczby corocznie wzrastającej, które już z Ameryką i Indiami Wschodnimi regularną żeglugę odbywały. Ruch w portach nadzwyczajny; w r. 1844. do wszystkich portów angielskich zawinęło 136,059 okrętów żaglowych, oraz 15,553 statków parowych. Rzqd. Monarchia ograniczona kartą konstytucyjną; dziedziczna w linii męskiej i żeńskiej. Następca tronu urodzony księciem Cornwall i hrabią Chester, otrzymuje tytuł ks. Walii. W osobie królewskiej władza wykonawcza; w parlamencie, złożonym z wyższej i niższej izby, władza prawodawcza. Wyższa izba złożona z parów królestwa, duchowieństwa i wysokiej szlachty; niższa liczy 658 deputowanych stanu miejskiego i niższej szlachty. Żadne z państw na kuli ziemskiej nie posiada równych dochodów, wydatków i długu krajowego. W r. 1838. na 1839. dochód ogólny wynosił 51,278,929 funt. szterl., wydatki 47,678,687; dług angielski obliczono w r. 1844. na 790,573,393 funt. szterl. Procent od takowego dochodu summy 27,697,000 funt. szterl. Siła ładowa w r. 1842. wynosiła 122,568 ludzi, (z tych 26,940 na koszarze Komp. Wsch. Indyjskiej).

siła morska, największa ze znanych w świecie, w r. 1845. było 99 okrętów liniowych, 80 fregat i 180 pomniejszych statków, oraz 124 parowych statków, czyli 483 statków żaglowych i parowych.

ANGOLA, NGOLA, król. w zach. Afryce, na wybrzeżach niższej Gwinei; 380,000 m.; 1,500 mil kw. rozległości. Wybrzeża podległe Portugalii, których wielkorządca zamieszkuje w mieście St. Paulo de Loando. Bogate w sól, miedź, żelazo, ryż, maniok, słońce, konie rzeczne, krokodyły, drapieżne zwierzęta i dzikie pszczoły (trutnie). Zamieszkałe od Negrów.

ANGORA, ANKORAH, ANGUN, ENGUR, 1) sandżak w Anatolii. Grunt górzysty, jednak wiele żyznych dolin. 2) Głównie tamże, niegdyś siedlisko znacznego handlu, obecnie ważne chowem kóz (zwane Angora) wysoko cenionych dla ich cienkiej wełny, z której wyrabiają materye; 25,000 m.

ANGORUN, ANGORNA, wielkie M. w Sudanie, na pld. zach. wybrzeżu jeziora Tszad (Tschad). Handel; 3,000 m.

ANGOULEME, 1) M. we Franc., dep. Charente, na wzgórzu 221 stóp wysokim, nad rz. t. n.; 16,600 m. Stolica biskupa, sąd kryminalny; szkoła marynarki; piękne mosty, biblioteka. Liczne fabryki porcelany, sukna, płótna i t. d., znaczny handel. 2) Kanał t. n., w dep. Somme.

ANGRA, stolica wysp Azorskich; na pld. wybrzeżu wyspy Terceira; 10,000 m. Siedlisko rządu portugalskiego, biskupa i konsulów; handel znaczny i piękne okolice.

ANGRI, M. w król. Neapol., prow. Principato wyższe; 4,500 m.

ANGSA, wyspa szwedzka, w zatoce Botnickiej; pod 63° 44' pld. szerok., a 18° 30' wschod. długości.

ANGUILLA, SNAKE'S ISLAND (wyspa węzów), wyspa w posiadłościach Brytyjskich w Indjach zachodnich. Uprawa tytoniu, kukurydzy, tabaki, bawełny, cukru i t. p. Rozległa mil kw. 1½; z 3,080 m.

ANGUILLARA, 1) M. w Lombardii, prow. Padwa, na l. br. Adygi; 2,000 m. 2) M. w państwie Kościelnym, przy wypływie Arrony z jeziora Bracciano.

ANHALT, państwa Związku Niemieckiego, złożone z 3ch królestw: *Anhalt-Dessau*, *Anhalt-Bernburg* i *Anhalt-Köthen*. Rozległe 48 mil kw., i liczą 149,065 m., powiększając część wyznania reformowanego. Prawie w całości leżą między prow. prus. Brandenburg i Saksonią, rz. Elbą i Salą. Trzy powyższe księstwa obejmują w szcze-

gólności: pierwsze z nich, to jest Anhalt-Dessau 5½ mil kw. i 61,793 m., między którymi wielu żydów; drugie to jest Anhalt-Bernburg, 4 mil kw. z 46,252 m.; trzecie Anhalt-Köthen, 1½ mil kw. z 41,020 m. Grunt w ogóle dobry. Handel i fabryki.

ANHOLT, 1) wyspa duńska w Kategacie, zamieszkała od 100 m., zajętych połowem ryb i psów morskich; latarnia morska. 2) M. w Prus., rej. Münster, nad rz. stara Yssel; 2,000 m.

ANJOU, dawniejsza prow. francuzka, z M. stoł. Angers, składa obecnie część dep. Maine-Loire, Mayenne, Sarthe, Indre i Loiry.

ANJOUAN, HINZUAN, jedna z wysp Komor- skich, na oceanie Indyjskim, nad kanałem Mozambickim; 20,000 m. Negrów i Arabów. Leży pod 12° 15' pld. szerokości, a 42° 9' długości. Górzysta wewnątrz. Klimat jest zdrowy. Płody: ryż, owoce, drzewo kokosowe, polny miód.

ANKONA, JAKIN, M. w pań. Kościel., w delegacie t. n. Port wolny, jeden z najlepszych nad mr. Adryat., ubezpieczony groblą i panującą nad nim twierdzą. Miasto zdobne wspaniałymi budowlami, między temi: bursa, ratusz, katedra, kościół Dominikanów, oraz kilkanaście bogatych kościołów i 16 klasztorów; 30,000 m., między którymi Grecy i Żydzi. Handel znaczny; wielkie fabr. jedwabiu, blejwasu, ralinerye cukru i t. p. W pobliżu łuk tryumfalny Trajana.

ANKUM, Mm. w prow. hanowerskiej Osnabrück; płóciennictwo, papiernie; 1,200 m.

ANNA, 1) pod wsią Strzemieszyce, w król. Polskim, gub. Radomska, pow. Olski, w pobliżu M. Sławkowa. Kopalnie galmanu. 2) Kopalnie rudy żelaznej pod Majkowem, w gub. Radomskiej, pow. Opatowski (ob. wieś: Strzemieszyce i Majków).

ANN-ARBOR, M. stoł. hrab. Washtenaw, w pań. Michigan. Siedlisko sądu, uniwersytet; 2,500 m.

ANNA, SANCTA A., 1) M. na l. br. Eufratu, w paszalicu Bagdadskim; 3 do 4,000 m. 2) wyspa u wybrzeży Brazylii w zatoce San-Jose; 3) gromada małych wysp tamże, w zatoce, utworzonej przylądkami: Śgo Tomasza i Frio. 4) Mm. w Węgrzech, w kom. Aradskim; 5) wyspa w archipel. Salomona, na wsch. nowej Gwinei.

ANNABERG, M. w Saksonii, cyr. gór kruszcowych (Erzgebirge). Położone na 1,785 stóp nad powrz. morza; liczy 7,261 m. W pobliskich górach Schrecken-Berge, kopal. cynku, srebra i kobaltu; oprócz tego wyroby koronek i wstążek.

AN-NAM, państ. w Azji wsch., położone na pld. Chin, obejmuje całą część wsch. półwyspu

Indyjskiego, poniżej Gangesu. Graniczy na pld. z Chinami, na pld. wsch. z morzem Chińskim, na pld. zach. z odnogą Siamską i Birmanią. Przecięty trzema łańcuchami gór wysokich, dzieli się na 5 prow.: An-Nam północny czyli Tonkin, An-Nam południowy albo Kochinchina, Binh-Tuam, Kambodża i Lao. Z tych 5. prow., An-Nam pld., skropiony 50 spławami rzekami, uważany jest za najpiękniejszą okolicę świata. Przyroda panuje tu w całej świetności, roślinność bogata i nader rozmaita; dwie tylko pory roku są tu znane: peryod deszczowy krótko-trwały, i wieczna wiosna przy pogodnym niebie. Mieszkańcy pochodzą z rasy mongolskiej, podobni są wiele do Chińczyków; charakter ich prawy, czynny i przemysłowy; wyrabiają z wielką zręcznością materię, broń, porcelanę, papier chiński. Główne stosunki handlowe z Chinami; wywóz znaczny; żegluga nadbrzeżna. Religia Konfucjusza, oraz w znacznej części wyznanie Buddy. Płody miejscowe obejmują całą rozmaitość i bogactwo południa; lasy zaludnione słoniami, nosorożcami, niedźwiedziami, tygrysami, małpami i t. p. Liczne kopalnie srebra, miedzi, cyny, soli, saletry, marmuru i alabastru. Kilka rzek toczy złoto.

ANNAPOLIS, 1) M. główne pań. Maryland, w Ameryce północnej, hrab. Anne Arundel. Port, uniwersytet z biblioteką, szkoła lekarska, stolica Arcybiskupa katolickiego. Odległe o 37 mil od Washingtonu; liczy 3,500 m. 2) M. w posiadłości angielskiej, nowa Szkocja, w Ameryce północnej. Port rozległy i głęboki, przy uj. rz. t. n. do zatoki Fundy; 2,500 m.

ANNE, ST. A., 1) M. na wyspie Martynice, nad zatoką Marin; 3,000 m. 2) M. na wyspie Gwadelupie; 6,000 m. 3) góra pod Alençon, w dep. francuzkim Orne, z kaplicą licznie zwiedzana od kaleb szukających tu swego uzdrowienia. 4) Jezioro w wyższej Kanadzie, na pld. jeziora Wyższego, przybiera niekiedy nazwę jeziora Nipigon.

ANNECY, M. w Sabaudyi, nad jeziorem t. n. Zamieszkanie biskupa, szpital, biblioteka, przedsiębiorstwo jedwabiu i bawełny, fabryki kapeluszy słomianych i stali, huta szklana; liczy 6,000 m.

ANNEVOYE, wieś w Belgii, prow. Namur, nad rz. Mozą. Znaczne fryszerki żelaza i piece hutnicze.

ANNONAY, M. w franc. dep. Ardèche, przy spływie rz. Cance i Deume. Liczne fabryki, sławne papiernie, trybunał handlowy; 8,500 m.

ANNOPOL czyli RACHÓW, Mm. w król. Polskim, nad Wisłą, gub. Lubelska, pow. Zamojski,

okr. Kraśnicki. Liczy 775 m., zajmujących 74 domów. Kościół parafialny, stacya pocztowa; odległe od M. pow. 56, od gub. 68½, od Warszawy 231¼ wiorst.

ANNSVILLE, M. w St. Zjednocz. Amer. pld., w państwie nowego Yorku, hrab. Ancida; 1,765 m.

ANNVILLE, M. w Pensylwanii, hrab. Lebanon (Stany Zjednoczone); 2,950 m.

ANNWEILLER, M. w Bawarii nad Queich, w cyr. Reńskim. Kilka fabryk znacznych; 3,000 m. W pobliżu gruzi sławnego zamku Trifels.

ANOST, M. francuzkie, w dep. Saony i Loiry, pod Lucenay; 3,050 m.

ANSE, 1) M. na pld. wybrzeżu Martyniki, wniebezpiecznej dla żeglarzy zatoce; 4,500 m. 2) *Anse Bertrand*, M. na wyspie Gwadelupie, w pobliżu portu Ludwika.

ANSPACH, ANSBACH, M. w Bawarii nad rz. Rezat, w cyr. t. n.; 14,200 m. Piękny zamek, gimnazjum, fabryki i handel dość znaczny.

ANTAKIEH, albo BAR AGULEH, 1) jezioro w Turcyi azyatyckiej, w Syrii, paszalik Alepu; na pld. wsch. miasta t. n. 2) M. w Syrii, na l. br. Orontesu, w pośród wysokich murów dawniej Antiochii, stolicy starożytności. Obecnie miasto prowadzi handel niejakimi płodami miejscowymi, surowym jedwabiem, włosem wielbłądźm i kozim, i zaledwie 10,000 m. liczy.

ANTALIA, ADALIA, SATALICH, M. w mniejszej Azji, w Anatolii, u podnóża góry nadmorskiej; 8,000 m.

ANTEQUERA, 1) okręg w Hiszpanii, prow. Granada; 7 mil kw. obwodu, z M. t. n. liczącem 20,000 m. Znaczne fabryki; handel miejscowymi płodami. 2) SIERRA DE ANTEQUERA, wzgórze tamże, w prow. Malaga, które będąc dalszym ciągiem gór Sierra Nevada, łączą się w prow. Kadyksu, z Sierra de Ronda.

ANTIBES, M. warowne we Francyi, dep. Var, nad mr. Śródziemnym. Portowe, znaczny handel; 5,600 m. Niegdyś grecka kolonia, znana w starożytności pod nazwiskiem Antipolis, która za czasów Rzymian była ważnym miejscem, gdzie się znajdują jeszcze stare zabytki amfiteatru i t. p.

ANTIGNANO, M. w Illirii, gub. Triest, okr. Fiume. Wino i olej; 1,300 m.

ANTIGUA, ANTIGOA, mała wyspa w Antylach. Posiadłość angielska; obszerna 4½ mil kw., liczy 41,000 m. Górzysta na pld. i zach., wydaje cukier indygo, imbir, bawełnę i t. p. M. Saint James jest rezydencją rządzący.

ANTIOQUIA, St. FÉ de A., M. w nowej Grenadzie, dep. Cundinamarca, nad rz. Cauca, na 18,681 stóp nad powrz. morza. Niegdyś była stolicą prow. t. n. w Kolumbii, liczy obecnie 187,000 m. Płody: kukurydza, trzcina cukrowa i zbiór piżma.

ANTIS, M. w Pensylwanii (Stany Zjednoczone), hrab. Huntingdon; 3,250 m.

ANTISANA, wulkan w górach Kordyllerów, w prow. Quito, 17,958 stóp wysoki. Ciągłe śniegiem pokryty.

ANTIVARI, BAR, M. obronne nad mr. Adryatyckim, w Turcji azjatyckiej, prow. Albania. Siedlisko biskupa katolickiego. Portowe; 4,000 m.

ANTOING, M. w Belgii, prow. Hennegau, na pr. brz. Skaldy. Stary obronny zamek; 1,922 m. Fabr. cykoryi, pończoch i tabaki.

ANTON, St. A., Mm. w Prusach, prow. Kleweberg, okr. Kempen, na pfn. zach. Düsseldorfu. Fabryki płótna i wstążek; 2,000 m.

ANTONIN, wieś w W. ks. Poznańskim, pow. Odolanowski, nad rz. Baryczą. Opodal wsi wznosi się pałac drewniany, kilkopiętrowej wysokości. Własność książąt Radziwiłłów.

ANTONIN, St. A., M. we Francji, dep. Tarn-Garonne, przy spływie rz. Aveyron i Bonnette. Kilka fabryk; 5,600 m.

ANTONÓWKA, M. w Rosyi, gub. Podolski, niedaleko Dunajowców, na spadku gór Miodoborskich, w pięknym położeniu. Pałac z ogrodem, gabinet starożytności. Wody siarczane.

ANTOPOL, Mm. w Rosyi, gub. Grodzieńska, pod Kobryniem.

ANTRIM, 1) M. w Pensylwanii, hrab. Franklin, (w Stanach Zjednoczonych); 4,430 m. 2) Hrab. w Irlandyi, w prow. Ulster, nad morzem, w okolicy górzystej, pokrytej bagnami. Rozległe 43 1/2 mil kw.; liczy 421,000 m. Na pfn. wybrzeżu hrab. olbrzymia grobla (Giants Causeway), utworzona z bazaltu, wysoka w niektórych punktach na 350 stop. Tamże obszerne jezioro, połączone z morzem rz. Ban.

ANTRONA, dolina alpejska w Piemontcie, przetrzięta rz. Ovesca, z M. t. n. i 9. wsiami. Kopalnie żelaza; 3,400 m.

ANTWEILER, AREMBERG, Mm. w Prusach, rejen. Koblencka, nad rzeką Ahr. Uprawa wina; 1,200 m.

ANTWERP, M. w pań. Nowego-Yorku (w Stanach Zjednoczonych), hrb. Jefferson; 3109 m.

ANTWERPIA, 1) prow. w król. Belgijjskim, rozległa 51 1/2 mil kw., liczy 354,294 m. Graniczy na pfn. z prow. holend. północnym Brabantem;

na. wsch. z Limburgiem, na pfd. z połud. Brabantem, na zach. z Zelandyą i wsch. Flandryą. Czwarcią część obszaru tej prow. (73,913 Hektm.) zajmują ogromne lasy. 2) M. t. n. stoł. tej prow., nad Skaldą, rz. spławna dla największych okrętów, które przez 8 kanałów i wodozbiory (bassins) do samych bulwarów miasta zbliżyć się mogą. Obronne cytadela; liczy 10,000 domów. Znaczniejsze budowle: bursa (najdawniejsza w Europie), ratusz, katedra i składy dawne Hanzy, godnymi są widzenia; 76,000 m. Akademia umiejętności, malarstwa, snycerstwa; instytut geograficzny, szkoła lekarsko-chirurgiczna, żegluga, arsenał i wiele innych zakładów i fabryk znakomych.

ANTYLLA, wielki łańcuch wysp, w stronie wsch. między Ameryką północną a południową. Obszerne półkole od zatoki Meksykańskiej, Honduras, Guatemali i morza Karabijskiego, ku półwyspowi Florydy aż do ujścia rz. Orinoko. Objęte zwykle nazwą Indyj zachodnich, dzielą się na wielkie i małe Antylle. Pierwsze z nich zawierają wyspy: Jamaikę, Kubę, Haiti albo Domingo, i Portorico. Drugie nazwane niekiedy wyspami Karabijskimi, bywają dzielone na wyspy wiatrowe i podwiatrowe. Klimat nader niebezpieczny dla europejczyków; trzęsienia ziemi, orkany, sprawiają częste zniszczenia. Żyzność ziemi większej liczby wysp nadzwyczajna; głównymi produktami są: trzcina cukrowa, kawa, bawełna, indygo, korzenie i owoce południowe. Obszerność 4,635 mil kw.; 3,433,000 m., między którymi 600,000 europejczyków; 690,000 wolnych kolorowych, i przeszło miliona negrów. Wyspy te nader ważne są pod względem handlu z Europą. Wyjawszy Haiti albo St. Domingo, będące państwem udzielnym, Antylle są posiadłością państw europejskich, a mianowicie: a) *Anglia* posiada: Jamaikę, Trinidad, Tabago, Granadę, St. Vincent, Barbadoes, St. Lucia, Dominica, Monserrat, Antigua, Barbuda, Newis, Anquilla, Tortolla, wyspy Vermudas i Lukajskie; b) *Francya*: Gwadelupe, les Saintes, Marie-Galante, Petite-Terre albo Desiderade, w części St. Martin, Martynikę, Marguerite, St. Pierre i Miquelon; c) *Hollandya*: Sabę St. Eustach, Buenchyre, Curaçao, Arubę, w części St. Martin; d) *Hiszpania*: Kubę, Portorico, Margarite, Blanca, Tortuga, Salada, Aves, wyspę kruczą; e) *Szwecya*: St. Barthélemaus; f) *Dania*: St. Thomas, St. Jan, St. Croix. Przestrzeń powierz. i liczba mieszkańców, które zajmuje Anglia, jest: 671,51 mil kw.; 711,058 m.; Francya 48 mil kw., 250,300 m.; Hiszpania 2504,55 mil kw., 1,429,000 m.; Hollandya 12,75 mil kw.; 18,000 m.; Szwecya

2,75 mil kw., 18,000 m.; Dania 8,4 mil kw., 47,000 mieszkańców.

ANTYPODY, jedna z wysp. Australii, odkryta w r. 1800. Na pfd. wsch. nową Zelandyą.

ANWEILER, M. w Bawaryi nadreńskiej, nad rz. Queich, pod Landau. Garbarnie, papiernie; 1,950 m.

ANZERSKA, wyspa na mr. Białym, wśród zatoki Onegskiej. Kopalnie miedzi i srebra; wielki klasztor.

ANZIN, W. we Franc., dep. Północny. Wielkie kopalnie węgla kamiennych; 4,300 m.

AOSTA, 1) arcyksięstwo i prow. w król. Sardynii. Rozległe 64 1/6 mil kw., liczy 72,000 m. Dolina t. n., w pośród Alp, przecina rz. Dora-Baltea i długo około 40 mil. Hamownie miedzi i żelaza, kopalnie ołowiu, srebra, marmuru i szyfru. Lecz zboże i inne przedmioty do życia potrzebne, bywają po większej części z przyległych prow. sprowadzane. 2) Stolica tejże prow. na l. brz. rz. Dora-Baltea. Godny tu podziwiania łuk tryumfalny Augusta; handel winem, skórą i t. p.; 5,700 m.

AOUR, gromada wysp, wśród archipelagu Radak, na oceanie Spokojnym. Odkryta przez żeglarza Kotzebue, w r. 1817.

APALACHICOLA, 1) spławna rz. w prow. Florydzie, w Stan. Zjednocz., wpadająca do zatoki Apalacha. 2) Okręg w tejże prow. na kilka hrabstw podzielony; jako to: Calhoun, Franklin, Jackson, Washington; 7,712 m.

APALACHY, południowa część gór Alleghany, pokrywających równoległe wybrzeże oceanu Atlantyckiego. Poczynają się w pań. Georgii i stanowią granicę północnej Karoliny, w Stan. Zjednoczonych pfn. Ameryki.

APATHI, JASZ-APATHI, Mm. w Węgrzech, okr. Jazgerski, wśród żyznej okolicy; z pięknym kościołem; 6,500 m.

APATIN, M. w Węgrzech, kom. Batsh, na l. brz. Dunaju. Okolica bagnista; uprawa jedwabiu, wyroby z tegoż i farbiarstwo; 5,000 m.

APENBURG, GROSS-A., M. w Prusach, rejen. Magdeburgska, okr. Salzwedel; 670 m.

APENINY, łańcuch gór włoskich; oddziela się od Alp pod górą Kassino (Mont Cassino), zakreśla obwód zatoki Genueskiej i przerywa Włochy z pfn. na pfd. aż do zatoki Messyńskiej, dzieląc od tychże góry Neptuna w Sycylii, t. j. między 38° a 44° 34' pfn. szer., i 5° 20' i 16° wsch. dłg. Apeniny ciągną się na 360 mil franc., średniej wysokości 1,300 metrów. Najwyższy wierzchołek góra Corno, na 2978 metrów w stronie pfn. wsch.

Neapolu. Główny łańcuch rzuca pomniejsze ramiona ku morzu Śródziemnemu i Adryatyckiemu. Dzieli się na Apeniny północne, środkowe, niższe Toskańskie, niższe Rzymskie, Apeniny południowe i niższe Wezuwjskie. Znajdujemy tu liczne kopalnie pięknych marmurów, pokłady gipsu i siarki; sosny, dęby i buki wznoszą się na najwyższych wierzchołkach. Wąskie doliny, podobne głębokim parowom, niższe części upięknione drzewami laurowymi i oliwnymi; na południe pomarańcze, cytryny i palmy.

APENRADE, 1) obwód 6 1/4 mili kw. rozległy, z 6,900 m., w Szleswigu. 2) M. portowe w ks. Szleswig, nad zatoką małego Bełtu; należy do najważniejszych miast nadmorskich Danii. Znaczny handel przywózowy i wywózowy; 3,800 m. W r. 1842. liczyło 71 własnych okrętów handlowych.

APFELSTEDT, Mm. w ks. Sasko-Koburg-Gotha; 700 m.

APOLDA, M. w W. ks. Wejmarskim, na rz. Ilm; 3,400 m. Fabr. pończoch i sukienictwo.

APOLOBAMBA, APOLABAMBA, prow. w pfn. Boliwii, w Ameryce południowej, ze stolicą t. n.

APOLLONIA, przylądek i forteca angielska na złotym wybrzeżu wyższej Gwinei, w kraju Amanaea; między rzekami Assynią i Ankobą. Leży między 4° 59' 12" pfn. szer., a 5° 30' 26" zach. dłg.

APPENWEYER, M. w ks. Badeńskim, cyrk. środkowego Renu, na pfn. Offenburga; 1,350 m. Rolnictwo i chów bydła.

APPENZELL, kanton w Szwajcarii, w obwodzie kantonu St. Gallen. Obszerne 7 1/2 mil kw., liczy 51,429 m. Utworzony z dwóch Rzeczypospolitych, z których pierwsza zwana Rhodes wewnętrzna katolicka; druga Rhodes zewnętrzna reformowana. Pokryte licznymi górami z łańcucha Alp, w klimacie zimnym; pozbawione rzek spławnych. Mieszkania rozrzucone; uprawa gruntu żadna; piękne pastwiska, liczne stada bydła.

APPIN, M. w Szkocyi, hrb. Arzyle, nad zatoką Linnhe; 3,000 m.

APRICENA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Capitanata, pod San-Severo; 3700 m.

APRIGLIANO, M. w król. Neapolitańskim, w Kalabrii citeriore, pod Cosenza; 4,500 m.

APSZERON, półwysp na morzu Kaspijskim, w kraju Kaukazkim, prow. Dagestan. Grunt przesiąknięty naftą (olej ziemny), daleko zachodzący w morze. Trzy wieże obronne.

APT, M. we Francji, dep. Vaucluse, na l. brz. rz. Calavon, wpadającej do Rodanu. Trybunał

tę instancję, piękny kościół gotycki, most z czasów rzymskich, znaczne fabryki wyrob. jedwabnych, wełnianych, handel winem, miodem, woskiem; 6,000 m.

APULIA, prow. w król. Neapolitańskim, obejmująca pld. wsch. wybrzeże, ku wzgórzom Leuca. Grunt bagnisty i nieurodzajny.

APURIMAE, rz. w Peru, płynie ku pfn. i zasila swemi wodami rz. Amazonkę.

AQUANEGRA, M. w Lombardii, gub. Medyolańska, na zach. Mantuy. Płóciennictwo; 2,500 m.

AQUILA, stolica okręgu t. n. i prow. Abruzzo niższe. Położona na wzgórzu, nad rz. Aterno, jest siedziskiem władz prowincjonalnych, biskupa i t. p. Zdobna 24 kościołami, posiada wiele fabryk i prowadzi znaczny handel woskiem, jedwabiem, a osobliwie szafranem; 14,000 m.

AQUILEJA, AGLAR, M. w Austrii, nad mr. Adryatyckim, w król. Illyryjskim, gub. Tryestyjskiej. Kwitnące za czasów cesarzów Rzymskich, zburzonem było przez Attylę w r. 452. Część mieszkańców zbiegła na wyspy, dała początek Wenecji. Obecnie liczy 1480 m. Rzymskie starożytności.

ARABIA, po arabsku DJEZIRAH AL ARAB, po persku i turecku ARABISTAN, wielki półwysep między 12° 40' a 34° 7' pfn. szer., i 30° 15' 30" a 57° 36' 30" wsch. dług., t. j. zatoką Arabską na zach., zatoką Perską na wsch., oceanem Indyjskim i mr. Arabskim na pld., na pfn. puszczami Syryjskimi, które od Eufratu aż do Nilu dochodzą, około 21773 mil kw. Kraj ten po większej części piaszczysty, pozbawiony wód bieżących, skropiony tylko kilkoma pomniejszych rz. nadbrzeżnymi, które podczas upałów letnich wysychają, i te deszczem peryodycznym napełniają tylko bywają, a mianowicie główniejsze są: Meidan, Chabb, oraz Aftan. Klimat jest gorący i suchy, nocy jednak chłodne. Zima daje się uczuć przez lekkie przymrozki, a na wybrzeżach to palące gorąco łagodzone jest wiatrem morskim; *sammum* zaś napojony siarczanym dymem, wieje niekiedy w pfn. części podczas upałów. U brzegów znajdujemy wielką liczbę łań koralowych. W król. zwierząt, koń pierwsze miejsce zajmuje, lubo widzimy tu także i wielbłąda, bawoła, osła, barana, kozę, gazelle, ptastwo rozmaitego gatunku, jelenie i małpy, hyeny, lwy, wilki, szakale, pantery, lisy i koty dzikie, oraz wielkarozmaitość ptaków, żółwi, węzów, jaszczurek, ryb morskich, uzupełniają obraz tutejszej przyrody. Kawa najgłówniejszy z pldów tutejszych, trzcina cukrowa, banany,

orzechy kokosowe, senes, manna, bawełna, indygo, daktyle, granaty; z rzeczy kopalnych: żelazo, miedź, ołów, oraz nieco kamieni drogich, które są przedmiotem handlu zamorskiego. Mieszkańcy, których jest 12 milionów, tworzą właściwe narodowe pokolenie, brunatnego koloru, silne, zręczne, poważne i dumne, gościnne i wojenne. Wyznają religię mahometańską, która zaprowadzoną była przez Mahometa (622. r.); a nauki religii zamknięte są w Koranie. Do dwóch sekt, t. j. Sunitów i Szytów, przyłączyła się w nowszych czasach trzecia Wahabitów. Naród zatrudnia się po części chowem bydła i przeciągając pustynie jak koczujący. Beduini, których największe bogactwo jest w wielbłądach, owcach i drogich koniach, są osiedli (Hadesi), zajmując się uprawą zboża, kawy i t. p. Handel znaczny portami: Jambo, Dżiddach, Kamfidia, Mokka, Aden, Maskat-el-Kalif i Gran. Indyje dostarczają materii; Europa przedmiotów zbytkowych; Persya i Turcja broni, otrzymując w zamian kawę, perły, daktyle, skóry, konie, senes, indygo, gumnę, pachnidła i myrę.

Podział kraju na prow. Hedżaz, czyli Arabię szczęśliwą, na wybrzeżach mr. Czerwonego; Beled-al-Chavam (kraj święty), czyli prow. Mekki; Jemen na południu, zawierająca kraje niepodległe: Sennaar, Abu-Arich, Kobail czyli Haszid-el-Bekin, oraz Hadramant; prow. Oman na wsch., obejmująca Beladser, Maskat i inne kraje mniej ważne.

Chociaż dzisiejsi Arabowie, pod względem ukształcenia umysłowego, nie wyrównują przodkom swoim, przecież nie cofnęli się tak daleko, jak powszechnie mniemają; albowiem w swoich koczowiskach w pustyni uczą dzieci, czytać, pisać i rachować; w miastach mają szkoły elementarne i wyższe, w których wykładają teologię, filozofię, sztukę lekarską, matematykę i t. p., a te są np. w Zebid i Damar.

ARABSKA ZATOKA, zwykle mr. Czerwonem nazywana.

ARABSKIE MORZE, część oceanu Indyjskiego, oblewająca pld. wybrzeża Arabii.

ARACAN, ARRAKAN, RAKHENG, kraj między wybrzeżem, zatoką Bengalską i Birma, wcielony od r. 1826. do prow. kompanii angielskiej w Indyach wschodnich. Otoczony wzgórzami, na 8,000 stóp wysokimi, obszerny 515 mil kw. liczy do 100,000 m. Wzgórza obfitują w złoto, srebro, miedź, żelazo, sól, które wraz z ryżem, woskiem i kością słoniową, bogactwo kraju sta-

nowia. Skropiony rz. t. n. wypływającą z gór północnych, nad którą miasto główne kraju t. n. z 20,000 m.

ARACATI, M. w Brazylii, prow. Ceara, w pobliżu uj. rz. Jaguaribe. Port i handel produktami; 9,000 m.

ARACENA, M. w Hiszp., prow. Sewilla. Łomy jaspisu; 3400 m.

ARAD, 1) ARAD-VarMEGYE, kom. w Węgrzech, w cyr. z tamtej strony Cisy. Na wschód przecznięty odnogą Karpat; na zach. równiny; na półn. lesisty. Wzgórza pokryte wybornemi winnicami. Rozległość 108,7 mil kw., z 200,000 Węgrów, Wołochów, Słowaków i Niemców. Główne rzeki ma: Marosz, biały Körösz i Cziger.

2) ARAD, STARY-ARAD, M. stol. powyż. komitatu, na pr. br. rz. Marosz. Zamieszkanie greckiego biskupa, gimnazjum, fabr. tabaki, handel bydłem; 4,000 m. 3) ARAD-UJ, NOWY-ARAD, Mm. w Węgrzech, w kom. Temeszkim, na l. br. rz. Marosz, wprost Starego-Aradu. Magazyn soli, handel drzewem budowlanym; 2,850 m.

ARAFAT, góra święta przy Mekce.

ARAGON, 1) rz. w Hiszpanii, wypływa z Pyreneów, przeczyna prow. t. n. i wpada pod Milagro do Ebro. 2) Aragoński Kanał, zaczynający się pod Tudela, w prow. Nawarra, ciągnie się ku Ebro, poniżej Saragossy. W 1529. r. Karol V. budowę jego rozpoczął, aby do Sastago doprowadzić.

ARAGONA, M. w Sycylii, w dolinie Mazzara, 6,000 m. Znaczna uprawa migdałów, w bliskości wulkanu mfu Maccaluba.

ARAGONIA, ARAGON, prow. w Hiszp.; graniczy na półn. z Pyreneami, na pld. z wzgórzami Iberijskimi. Skropiona rz. Ebro, dzieli się na 3 obwody: Saragossa, Huesca i Teruel. Rozległa mil kw. 693, liczy 734,760 m. Grunt płaski, nieurodzajny, wydający znaczną ilość oliwy, mimo ostrzej zimy. Wielki chów owiec; kopalnie żelaza, ałunu, kobaltu i t. p. Przemysł miejscowy dość ograniczony.

ARAL, wielkie jezioro w pobliżu mr. Kaspijskiego, w Turanie, pustyni oddzielającej połud. część Syberii od Persyi. Obszerne 1100 mil kw. Przyjmuje do siebie dwie znaczne rzeki: Sihon, albo Sir-Derę na pfn. i Gihon, albo Amu-Derę na pld.

ARAMAYONA, dolina w Hiszpanii, w prow. Biskajskiej, pod Vitoria. Kopalnie żelaza, miedzi, antymonium i marmuru.

ARAN, dolina w Hiszpanii, dająca początek rz. Garonne i Noguera; w okół otoczona Pyreneami, *Stown. Geogr. Powsz. T. I.*

leży na zach. stronie najwyższego wzgórza Maladetta, 11222 stóp wysokości. M. główne Viella. Klimat ostry, jednak dolina ta ma 3 miasta, 27 wsi, w których około 16,000 m. Miejscową chorobą jest Wola (guz podgardłowy).

ARANJUEZ, M. w Hiszp. prow. Toledo, w pięknej dolinie na l. br. Tagu. Pałac letni królewski; 2,000 m.

ARANYOS, 1) A... MEGYES, W. w kom. węgiers. Szatmarskim; uprawa wina, zamek i 1,050 m. 2) A... MAROTH, M. okręgowe, w Węgrzech, kom. Barski, w cyr. z tej strony Dunaju; 1,800 m. 3) A... SZEKE, okręg kraju Szeklerów, w Siedmiogrodzie, między Aranyos i Marosz. 4) Aranyos mały i wielki, dopływowe rz. Marosz. Wybiegają pod Kalimyatza w kom. niższy Weissenburg i łączą się pod wsią Toparfalva. Zawierają złoto, i od takowego Arany (złoto) otrzymują swą nazwę.

ARARAT, po turecku AGRH-DAGH, po armenisku MACIS, góry w Armenii rosyjskiej, w stronie pld. zach. Erywanu i na zach. rz. Aras, w pobliżu granicy Perskiej. Jestto wysoko położona płaszczyzna ogołocona z drzew, lecz bogata w pastwiska. Dwa znaczne wierzchołki, wielki i mały Ararat, pierwszy wzniesiony nad poziom morza na 16254, drugi na 12284 stóp.

ARAS, ARAXES, rz. dopływowa rzeki Kury, w Armenii, bierze początek we wzgórzach Araratu, łączy się z powyższą i wpada do mr. Kaspijskiego.

ARAURE, M. w Wenezuela, prow. Barinas, stol. kantonu t. n. W okolicy żyźnej, trzema rzekami skropionej; chów jedwabników, bydła; 10,000 m.

ARAWAN, ARANAN, M. 6 dni na północ od Tombuktu, w Saharze; jedyne miejsce wytechnienia dla karawanów, na drodze z Sudanu do Barbary, między Tombuktu i oazą Taudeny, albo Tadeyni.

ARBE, ISOLA GROSSA SCARDONA, 1) austriacka wyspa na wybrzeżu Dalmacji, rozległa 1,25 mili kw., ziemia nieurodzajna, rybołówstwo, chów owiec; liczy 3,800 mieszkańców. 2) M. t. n., tamże z dwoma portami; 1,000 m.

ARBERG, 1) AHRBERG, M. w Bawarii, cyr. Rezat, na pr. br. rz. Altmühl; 550 m. 2) Obwód i M. w Szwajcarii, w kantonie Bern, między dwoma ramionami rz. Aar; 750 m.

ARBOIS, M. w dep. franc. Jura, nad rz. t. n.; 6,900 m. Uprawa wina, soczewicy. Fabr. seletry.

ARBON, M. w Szwajcarii, w kant. Turgowii, nad jeziorem Boden; 1,900 m. Płóciennictwo i wyroby jedwabne.

ARCAS, 1) gromada małych wysp w zatoce

meksykańskiej, 2) mała wyspa z gromady Bissagos, na wybrzeżach Senegambii.

ARCAT, 1) obwód w Anglii. Hindostanie, prezyd. Madras, nad zatoką Bengalską, 2) główne powyzszego, nad rz. Palar; 30,000 m. Fabryki wyrobów jedwabnych.

ARCHANGEL, 1) M. handl. w Rosyi, stoł. gub. t. n., przy uj. Dżwiny do mr. Białego. Najważniejsze miejsce handlowe na mr. Białym. Kanały bowiem łączące Dżwinę z rz. Wołgą i Newą, otwierają mu stosunki z odległymi okolicami kraju. Położone jest w klimacie surowym (najdłuższy dzień 21 godzin, 48 minut, najkrótszy zaś 3 godziny 12 minut). Port rozległy, obronny twierdzą; władze admiralicyi, gimnazjum, seminarium; warsztaty okrętowe, szkoła pływania, 41 fabryk, między temi znaczne cukrownie; 13 kościołów, między temi znaczne cukrownie; 13 kościołów, 1,385 domów, 2,4339 m. 2) NOWY A., twierdza rosyjska, na wybrzeżu pld.-zach. Ameryki północnej. Zbudowana na wyspie Sitka, w cieśninie, posiada port wygodny; prowadzi handel futrami i liczy 1,000 m. 3) Gub. w półn. Rosyi, nad mr. Lodowatym, między Finlandyą i Uralem. Rozległa wraz z wyspą Nową-Zemla 15519 mil kw., liczy 253,000 m. Wielkie lasy, jeziora i bagna, w stronie pfn.; rolnictwo, obficie zbiory konopi i lnu na połud. Znajdują się również sól, miedź i żelazo, oraz niedźwiedzie, wilki, lisy i wiele innych. Zamieszkała od Rossyan, Lapończyków i Samoiedów; dzieli się na 8 obwodów, t. j. Archangel, Szenkursk, Mezen, Kola, Onega, Pinega, Chołmogory i Kam. M. stoł. Archangel.

ARCHANGELSK, 1) Mm. w Rosyi europ., gub. Orenburska, przy spływie rzek Aginy i Inku, pod Mangelińskiem. Kuźnia miedzi. 2) Mm. w pld. Rosyi, gub. Jekaterynosławska, nad Tarasówką. 3) Mm. także w gub. Chersońskiej, nad Siniuką.

ARCHENA, Mm. w Hiszp. pod Murcyą, nad Segurą, ciepłe (41°) wstawione dawne kąpiele.

ARCHIDONA, M. w Hiszp., prow. Sewilla, pod Antequera; 6,000 m.

ARCHIPELAG, 1) Grecki, na pfn. wsch. stronie mr. Śródziemnego, między Grecyą, mniejszą Azyą i Turcyą. Wyspy na tymże, od czasu rozdziału państwa Greckiego z Tureckiem, należą do obydwoch, z tych: Negropont, Skyro, Cyklady, jak również Zia, Andro, Syra, Mykonos, Tino, Paros, Nio i inne do Grecyi; Thasos, Samotraki, Lemnos, Metelin, Scio, Samos, Kos, Pathmos i inne do Turcyi. 2) Azjatycki, obejmuje wyspy Filipińskie, Moluckie, Borneo, Celebes i wyspy Sundy. 3) Archipelag wysp małych, który od mieszkań-

ców Taity, Pomotu, a od Bougainville archipelagiem Niebezpieczeństwa nazwany. Uważać go można jako najznaczniejszy na oceanie Wielkim; leży między 13° 30' a 23° 50' pld. szer. i 125° 30' a 151° 30' zachod. długości; obejmuje 60 wysp, między gromadami Ducie i Lazarew. 4) ARCHIPELAG KRÓLA GRZEGORZA (King-George), dwie gromady wysp, w archipel. wysp Niebezpieczeństwa na wsch. Waterland. Żeglarz Cook (*Kook*) nadał im nazwisko Tinkea i Ura (*Ellis* właściwiej nazywa je Tiakia i Aura). Położenie ich przez każdego z geografów rozmaicie podawane bywa.

ARCIS SUR AUBE, 1) M. we Franc., dep. Aube, 2,760 m. Liczne fabryki drutu żelaznego, czapek i przędzalnie bawełny; znaczny handel. 2) ARCIS, obwód tamże z 4 kantonami i 50 gminami; 40,000 m.

ARCO, ARCH, 1) M. w Tyrolu, okręg Roveredo, nad rz. Sarca, przędzalnie jedwabiu; 2,050 m. 2) ILHA DO ARCO, ALDABRA, wyspa na pfn. Madagaskaru.

ARCOLE, Mm. w Lombardyi, prow. Weroni; 900 m.

ARCOS DE LA FRONTERA, M. w Hiszp., prow. Sewilla, nad Gwadaletą. Wzniesione na trudno przystępnej skale; 10,000 m. Tamże zamek księcia Arcos. Uprawa oliwy i rolnictwo.

ARCOT, M. w Anglii. Hindostanie, prezyd. Madras. Uprawa ryżu; fabryki bawełny; 40,000 m.

ARCS, LES A., 1) W. we Francyi, dep. Var, leży nad Argens, przy Draguignan. Kopalnie żelaza, olejarnie; 2,500 m. 2) Arc-sur-Tille, Mm. tamże, dep. Côte d'Or, przy Dijon; 1,100 m. Znajduje się tu czerwony i żółty marmur.

ARCUEIL, W. francuzka, w dep. Sekwany, nad rz. Bièvre. Tu urządzony jest wodociąg, zaopatrujący Paryż w wodę; 1,600 m.

ARCY, W. franc. w dep. Yonne, nad rz. Cure. Tu znajduje się jaskinia stalaktytowa; 1,508 m.

ARDAGH, M. w Irlandyi, prow. Leinster, w hr. Longford; 5,000 m.

ARDATOW, M. obw. w Rosyi, gub. Niżny-Nowgorod, nad rz. Lamer. Około 600 m. Huty żelazne.

ARDEBIL, M. obronne w Persyi, prow. Adzerbidżan, nad rz. Karazu, na wsch. Tebris. Tu jest mauzoleum Sefiego, założyciela dynastyi t. n., Szacha Abbasa i innych. Dobrze nawodniona i żywna okolica. Handel; 4,000 m.

ARDECHE, 1) rz. we Francyi, wybiega z gór Seweńskich, spławna od St. Martin, wpada do Rodanu pod Pont-Espirit. 2) Górzyści dep. tamże,

rozległy 548,423 hekt., z których 39,614 lasów, a 26,861 z winnicami; liczy 353,752 m. Ku półn. uprawa kasztanów, znaczna ilość zboża i nieco winnic. Plantacje drzew oliwnych, figowych; kopal. żelaza i marmuru. Skropiony rz. Rodanem na granicy wschod., oraz Loira, Ardèche, Cance i Doux w środku kraju. Fabr. wyrob. jedwabnych i bawełnianych; handel jedwabiem, wyrobami z takowego, winem, truflami, makaronem i t. p. Dep. obejmuje dawną prow. *Vivarats*; dzieli się na 3 obwody, to jest: Largentière, Privas i Tournon. M. stoł. dep. Privas.

ARDEE, M. irlandz., prow. Leinster, hrb. Louth; 3,600 m. w bliskości t. M. znajduje się stroma góra wysokości 90 stóp.

ARDENBURG, M. w Niderlandach, prow. Zeeland; 1,450 m.

ARDENNES, 1) dep. we Francyi, noszący nazwę okolicy górzyściej i leśnej. Graniczy na półn. z król. Belgijskim, na wsch. z dep. Aisne, na połud. z dep. Marne, na zach. z dep. Meuse. Obejmuje część Szampanii, oraz księstw Sedan, Charleville, Carignan i Mouzon. Obszerny 517,385 hekt. liczy 306,801 m. Przedzielony ramieniem gór Wogezów, z stro. połud.-wsch. ku półn.-zach.; skropiony jest rz. spławną Aisne. Północna część dep. jest górzysta i lasami okryta, bardzo mało uprawna, południowa zaś część tak sucha i kamienista, że nawet żadne drzewo nie rośnie. Najurodzajniejsza chociaż mało dostarczająca okolica jest na granicy dep. Aisne i w środku; tutaj znajduje się wino, drzewo owocowe, zboża, oprócz powyższych produktów ma jeszcze żelazo, glinę porcelanową. Znakomity chów bydła i koni roboczych. Podzielony na 5 obwodów, 31 kantonów, z M. stoł. Mézières. Fabr. cienkich sukien, kaźmirku, wełnianych szali i t. d. 2) Kanał t. n., który rz. Meuse z Aisne łączy.

ARDENNY, okolica górzysta i leśna, obejmująca część Francyi, Belgii i prow. Nadreńskich. Szeroka 15 do 18. mil fr., długość 50. Pasma to, będące przedłużeniem gór Wogezów, zaczyna się pod Epinal, a kończy w bliskości Renu. Klimat jest mglisty i ostry. Grunt w ogóle mało uprawny, lasy obfitujące w liczne gatunki drzew, wyjąwszy sosny i jodeł; bogate kopalnie żelaza.

ARDESTAN, M. w Persyi, na pfn. wsch. Ispahanu, na drodze z Yezd do Kaszan. Miejsce urodzenia wzorowego astronoma i matematyka *Amer-tema Muhameda*.

ARDETZ, W. w Szwajcaryi, kant. Graubünden,

nad rz. Inn; 600 m. Źródła mineralne; ruiny zamku Steinberg.

ARDEY, góra środkowa, rozciąga się w hrb. Mark wzdłuż rz. Ruhr; składa się z piaskowca z bogatymi pokładami węgla kamiennego, który stanowi w tej ludnej i fabrycznej okolicy najważniejszy artykuł.

ARDILA, rz. w Hiszp., wybiega z gór Sierra Morena, i wpada do Gwadyany pod M. Moura, w Portugalii.

ARDJE, M. nad Eufratem, w paszalicu Bassora.

ARDMORE, W. w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Waterford, nad zatoką t. n. Miejsce górzyście i mało zaludnione.

ARDORE, M. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabria niższa II., blisko wybrzeża mr. Jońskie-go. Okolice nadzwyczaj urodzajna i dostarcza osobliwie bardzo cenioną mianę; 2,000 m.

ARDOYE, Mm. w Belgii, w prow. zachodniej Flandryi, nad rz. Drybank; 7,400 m. Bielenie piśnoty i browary.

ARDRAH, AZEM, 1) prow. w król. Dahomeh, w wyższej Gwinei, na wybrzeżu złotodajnym. 2) M. stoł. tejże; 8,000 m. Handel olejem palmowym.

ARDRES, M. obronne we Francyi, dep. Pas-de-Calais. Połączone kanałem t. n. z St. Omer i Calais.

ARDROSAN, M. w Szkocyi, w hrb. Ayr. Ma port, i jest połączone kanałem z Glasgowem, z tego powodu znaczny handel; 4,000 m.

ARDSZYSZ, 1) M. w Wołoszczyźnie, nad rz. t. n., ma 6 kościołów, wielki klasztor i ruiny dworu książęcego. 2) Rz. z l. str. Dunaju, wypływa z granicy Siedmiogrodu, wpada pod Oltenica. Bieg 50 mil. 3) M. w Persyi, w pfn. zach. stronie jeziora Wan. Tamże góra t. n., wzniesiona 1200 stóp nad poziom morza.

ARE, rz. w Sardynii, prow. Sabaudya, z l. str. rz. Izery.

ARED, EI ARED, wzgórze w Arabii, poczynające się na wsch. Mekki, ciągną się z połud. zach. ku półn. wschodowi.

AREMBERG, 1) M. nad rz. Aar, w prus. rejen. Koblenckiej. Uprawa wina, kopalnie ołowiu i żelaza; 300 m. 2) AREMBERG-MEPPEN, niegdys część biskupstwa Münsterkiego, w r. 1815. połączone z Hanowerem, a w 1826. do stopnia księstwa podniesione; obejmuje 34 mil kw. z 46,000 m. Po większej części nieurodzajne z przyczyny bagnisk, piasków; przepływa rz. Ems.

ARENDAL, M. nadbrzeżna, w pld. Norwegii w gub. dyec. Christiansand. Port, warsztaty okrętów, kopalnie żelaza i znaczny handel. Na kana-

łach przerywających miasto pomniejsze statki ułatwiają komunikację; 2,000 m.

ARENDRONK, Mm. w Belgii, prow. Antwerpia, nad rz. Wympe. Wyroby płótna, pończoch, dystrylarnia wódek jafowcowej; 8,300 m.

ARENDRSEE, M. pod Magdeburgiem, obw. Osterburg, nad jeziorem t. n., wyrzucającem niekiedy bursztyn, znanem z połowu znacznej wielkości węgorzy i szczupaków; 1,800 m.

ARENIS de MAR, M. w Hiszp. w prow. Katalonia, na wybrzeżu Barcelony; 3,500 m. Wyroby bawełniane; fabr. jedwabnych i bawełnianych pończoch, koronek i handel.

ARENSBERG, ob. ARNSBERG.

ARENSBURG, M. na wyspie Oesel, w Rosyji, gub. Inlandzkiej. Położone nad zatoką Rygską, posiada port, zamek, 2 kościoły, 6 szkół świeckich i liczy 2,900 m.

AREQUIPA, w Peru, na wsch. oceanu Wielkiego i na pld.-zach. Cuzco. M. wielkie i piękne, handlowe i przemysłowe z 30,000 m. Założone przez Pizzare w 1536. r. Wyroby wełniane i bawełniane, tkane materye złotem i srebrem; szlifowanie drogich kamieni. W okolicy znajdują się wulkany Guagua, Putina i Uvinas, stanowiące część gór Andów, których wybuchy w XVI wieku zalały to miasto.

AREVALO, 1) M. w Hiszpanii, prow. Avila, przy spływie rz. Adaja i Arevalo; 5,000 m. 2) Rz. mała także, skrapiając prow. Avila, przy wpływie do Duero łączy się z rz. Adaja.

AREZZO, M. Toskańskie, u stóp Apeninów, nad rz. Kastro. Katedra; fabr. wyrob. bawełnianych; 8,000 m. Miejsce urodzenia Maeceny, Petrarki, Leonarda, Vasari i innych.

ARFEUILLES, M. we Franc., depart. Allier; 3,400 m.

ARGA, rz. w Hiszpanii, dopływowa rz. Aragou, pod Villafranca, wpadająca do Ebro. Bierze początek w Pyreneach pod Yragui.

ARGEUNA, M. w Lombardii, prow. Como, na zach. brzegu Lago-Lario, w dolinie Intelvi; handel znaczny.

ARGEN, wyższa i niższa, rz. w Wirtembergu, wybiegające z cyr. bawarskiego Iller. Obydwie łączą się pod Pflegetberg, i wpadają do jeziora Boden, między Langenargen i Thuna. Płynię hystro, unosząc z sobą pstragi i białą rybę.

ARGENCES, osada we Francji, dep. Calvados (Normandya). Mieszkańcy uprawiają jedyne wino w Normandii, Vin Huet zwane. Handel miodem; 1,300 m.

ARGENTA, M. w pań. kościelnym, w delegacie Ferrara, nad Po di Primaro; 3,000 m.

ARGENTAN, M. we Francji, dep. Orne, w obw. t. n., nad rz. Orne; 6,300 m. Fabr. koronek nicianych i cienkiego sukna.

ARGENTAT, ARGENTAC, M. we Franc., dep. Correze, nad rz. Dordogne. W pobliżu kopalnie węgla kamiennego i ołowiu; 2,900 m.

ARGENTEUIL, Mm. we Franc., dep. Sekwany i Oise, nad Sekwaną; 4,600 m. Uprawa wina i kopalnie gipsu.

ARGENTIERA, po grecku KIMOLI, KIMOLOS, wyspa w archipelagu greckim w pobliżu Milo. Tutajszą ziemią używana jest do prania; 300 m.

ARGENTYŃSKA, rzeczka, pod tą nazwą uważane są stany połączone Rio de la Plata, w Ameryce południowej.

ARGER, jedno z największych jezior w Kurlandii.

ARGONNE, lesista i górzysta okolica we Francji, w stariej prow. Lorraine, na pld. zach. dep. Ardennów, i na zach. dep. Meuse, z miastami i wsiami, których mieszkańcy zajmują się chowem bydła i sprzedażą drzewa.

ARGOS, ARGO, M. w Grecji, prow. Morea, nad zatoką Napoli di Romania; 6,000 m.

ARGOSTOLI, M. stol. wyspy jońskiej Cefalonia. Wygodny port; 4,500 m. Siedlisko greckiego biskupa; warsztaty okrętowe; przedziałnie jedwabiu.

ARGOWIA, AARGAU, kanton w części półn. Szwajcarii, odgraniczony Renem od ks. Badenckiego, między Alpami i Jura. Rozległy mil kw. 23½, liczy do 158,700 m. Odgraniczony Renem na północ i skropiony rzeką Aar, przepływającą kraj z pld.-zach. na półn.-wschod., oraz kilku jeziorami, z których najobszerniejsze Hallwyler, utworzone rz. Aa, wypływającą pod Hallwyl. Wzdłuż l. brz. Aar, pasmo gór Jura i na prawym górze Siggis. Z przyczyny gór, bywa okryty mgłą i wielkimi deszczami nawiedzany, które wszelako wspaniałe życie w roślinach wywołują, i grunt wydaje w obfitości zboże, wino, owoce, len, konopie, paszę i inne. W kilku miejscach znajduje się ruda żelazna, torf, alabaster, marmur i wody mineralne. Chów bydła, rolnictwo, obok fabryk wyrobów wełnianych, lnianych, jedwabnych, bawełnianych i wyrob. chemicznych, głównie zajmuje przemysł mieszkańców.

ARGUN, rz. znana w Ross. azyat., na granicy gub. Irkutskiej i Mandszuryi (w Chinach). Wypływa z gór Kangajskich, pod nazwiskiem Kerulun, przepły-

wa jezioro Delai, wybiega z takowego pod nazwą Argun, płynie wzdłuż granicy Syberii połud., łączy się z rz. Szylką.

ARGUNSKOI OSTROG, twierdza w Rosyji nad rz. Argun. Znaczny handel; w pobliżu kopalnie srebra; 800 m.

ARGYLE, 1) dwa hrabstwa t. n., w Szkocyi środkowej, liczące 97,140 m., i 136 mil kw. obszerności; hrb. to górzyste, ma bardzo mało gruntu zdadnego do uprawy, natomiast chów bydła rogatego i owiec. Król. kopalne wydaje żelazo, miedź, marmur, węgiel kamienny i t. p. Osobliwie ważnymi stały się fabr. żelaza po otworzeniu kanału Crinan; oprócz tego mają fabr. wyrob. wełnianych, garbarnie. Do tego hrb. należą jeszcze wyspy na oceanie Atlantyckim. 2) Hrb. w nowej Holandyi, powyżej rz. Hawkesbury. Kraj górzysty, niezbyt zaludniony. 3) M. w pfn. Ameryce, w pań. nowego Yorku, hrb. Washington; 3,541 m. 4) M. także, w pań. Maine, hrab. Penobscot; 607 m.

ARIANO, 1) M. w król. Neapol., prow. Principato; 12,000 m. Piękna uprawa wina, fabryki fajansu; piękna katedra; 12 parafial. kościołów. 2) M. w Lombardii, prow. Wenecka, na l. brz. rz. Po di Goro; 2,300 m.

ARICA, M. nadbrzeżne w Peru, prow. Arequipa, w pięknej dolinie, z małym portem, ziemia urodzajna. W r. 1833. zniszczone trzęsieniem ziemi, obecnie ma około 30,000 m.

ARIEGE, rz. we Francji, wypływająca z Pyreneów, pod Framiquel uchodzi do Garonny, przy Pinsaguel. 2) Dep. francuzki, obejmujący dawne hrabstwo Foix i część Langwedocji. Rozległy 568,564 hekt., z których 192,000 gruntu uprawnego, 92,000 lasów i 11,600 z winnicami; liczy 260,536 m. Fabryki wyrob. wełn., bawełn. i fajansowych, handel żelazem, drzewem, olejem i t. d. Podzielony na 3 obwody, to jest: Foix, St. Girons i Pamiers. M. stol. Foix.

ARIENZO, M. w król. Neapol., prow. Terra di Lavoro, u stóp góry Tifat; 10,800 m.

ARINOS, rz. w Brazylii, prow. Matto-Grosso, wpadająca do Tapajoz.

ARISZ, M. w Egipcie, nad m. r. Śródziemnym, obronne cytadela.

ARIZE, rz. uchodząca do Garonny.

ARKADYA, Kyparissia, Mm. na półwyspie Morea, nad zatoką t. n., u podnóża góry. Siedlisko metropolity; 4,000 m.

✦ ARKADYA, ob. NIEBORÓW.

ARKANSAS, 1) rz. w północnej Ameryce, przebiegający mil około 400, wpada do rz. Mississippi.

2) Państwo (odr. 1836.) w pła. Stanach Zje dnoczonych, rozległości 60700 mil. kw. angielskich, podzielone na 40 hrabstw; liczy 59,211 m. Kraj ten ma grunt żyzny i piękne pastwiska, wyjąwszy bagniste niziny nad Mississippi. Klimat jest łagodny.

ARLANC, ARLANT, M. we Francji, dep. Puy-de-Dôme, nad Dolorą; 3,600 m. Fabr. blondyn i wstążek.

ARLES, 1) M. w pld. Francji, niedaleko ujścia Rodanu. Gruzy z czasów rzymskich; znaczny handel winem, oliwą, kołmi, mułami i t. p. 20,300 m. 2) Kanał D'ARLES, przeznaczony jest do osuszenia bagnisk i dla uniknięcia przykrego wpływu statków na Rodan, bierze swój początek pod M. t. n. dochodzi do portu Bouc.

ARLON, M. w Belgii, prow. Luxemburg, na wzgórzach; 3,500 m. Fabryka tytoniu, kuźnice.

ARMAGH, 1) hrb. w pfn. Irlandyi, 19½ mil kw.; 221,000 m. Należy do najżyzniejszych okolic w Irlandyi. Przemysł miejscowy ograniczony na chowie bydła, rolnictwie, przędzy, fabryce adamasku i bibliotekach. 2) M. t. n. stołeczne powyższego; 8,000 m. Główny targ płócien; siedlisko arcybiskupa irlandzkiego, biblioteka i obserwatorium astronomiczne. 3) M. w Pensylwanii, hrab. Mifflin, 1,468 m.

ARMAGNAC, dawniejsza prow. Francji w Gaskonii, obecnie dep. Gers.

ARMANÇON, rz. we Francji, wpadająca do rz. Yonne i za pośrednictwem kanału burgundzkiego poprowadzonego do téż rz. z Saony, łączy Sekwang z Rodanem, a tym sposobem mr. Śródziemne z oceanem Atlantyckim.

ARMELY W. w Anglii, hrb. York, w pobliżu Bradford, nad kanałem prowadzącym z Leeds do Liverpolu. Znakomite fabryki; 5,000 m.

ARMENIA, należy do krajów alpejskich Azji. Wznosi się na pfn. i zach. Azerbejdżanu i Uramiah, jako téż i na pfn. łańcucha góry Ala-Dagh, otaczającej pld. brzeg jeziora Wan i rozciągającej się pod imieniem Taurus coraz wyżej, aż na pfn. Wan, pod Erzerum, i tu (25 mil od mr. Czarnego) dochodzi 7000 stóp wysokości, punktu stanowiącego środek Armenii. Następnie w stronie wsch. osiąga 5600 wsch. dfg. zjazd, ku półwyspowi Azji mniejszej pochyla się nieznacznie, w stronie zaś pfn. opuszcza się stromo ku mr. Czarnemu i odgraniczona od mr. Kaspijskiego łańcuchem gór rozłożonych od uj. rz. Aras, aż do źródeł rz. Kury. Rozliczne pasma gór i odosobnione wierzchołki tychże (np. Ararat) przechodzą wewnątrz tego kraju Alpejskiego i wodami swych źródeł mr. Czarne

Kaspijskie i zatokę Perską zasilają. Z jezior znaczniejsze jest Wan z wielu wyspami, mające wodę słoną, i które nazywa się także mr. Aghtmar; na pld. wsch. powyższego znajduje się drugie Urniah albo Tebris zwane. Armeńczykowie, albo jak się sami zowią Haikans, są wysmukli, pełni życia i przyzwitości, zatrudniają się chowem bydła, więcej jednak handlem i z tego powodu znajdują się w całej Azji i we wsch. Europie. Wyznają religię chrześcijańską z właściwymi obrządkami, zostającami najbliższymi z kościołem greckim; ich pastyrzarcha, *Katholikos* zwany, mieszka 3 godziny od Erywanu w klasztorze Etszmjadzin, niedaleko Araratu. Mowę mają właściwą, spowinowacaną z grecką, ma jednak wiele semickich wyrazów i dzieli się na dwa narzecza, t.j. dyalekt pisma i dyalekt w obcowaniu. Część Armenii, t.j. Erzerum, Kars, Wan, należą do Turcji; prow. Erywan z kilkoma obwodami należy do Rosyi.

ARMENIERSTADT, UERMENY-VAROS, wolne M. w Siedmiogrodzie, nad rz. Számos; 3,400 m., powiększając część Armeńczyków, zajętych fabryk, skór, sukna i handlem.

ARMENTIERES, M. we Franc., dep. Północny (Nord), nad rz. Lys; 6,520 m. Znaczne fabryki i zakłady.

ARMI, CAPPO DELL'A., przykład na neapol. wybrzeżu, prow. Kalabria niższa; ostatni kraniec Apeninów, przy wejściu do kanału Mesyjskiego.

ARMELY, W. w Anglii, hrb. York, pod Bradford, nad kanałem z Leed i Liverpools. Znaczne fabryki i młyny; 5,000 m.

ARMSHEIM, Mm. w ks. Heskiem, prow. niższej Hessyi; 900 m.

ARNAUD-BELGRAD, M. w Rumelii, położone na żyznej płaszczynie; 12,000 m.

ARNAY SUR ARROUX, ARNAY LE DUC, M. we Francyi, dep. Côte d'Or, nad rz. Arroux, w okolicy górzystej. Fabr. wyrob. żelaznych, garbarnie; handel zbożem i bydłem; 2,500 m.

ARNEBURG, M. w Prusach, prow. Saska, okr. rejen. Magdeburgskiej, nad rz. Elbą; płóciennictwo, handel zbożem; 1,560 m.

ARNEDILLO, M. w Hiszp., prow. Burgos, nad Cidacos. Ciepłe źródła, ale w r. 1817. przez trzęsienie ziemi wiele ucierpiały.

ARNEM, ARNHEM, M. obronne i portowe, w Niderlandach, prow. Geldrya, nad rz. Yssel; znaczne fabryki, towarzystwa rysunków i budownictwa, papiernie, fabr. krochmalu, tabaki i oleju; handel; 10,500 m.

ARNO, rz. w księstwie Toskańskim. Wypływa z Apeninów, z góry Falterona, wpada do mr. Śródziemnego, pod M. Piza; jest spławną, poniżej Florencyi, a przyjąwszy do siebie Sieve i Ombrone z pr. strony, oraz Chianę i Elbę z l., uchodzi do zatoki Genueskiej pod Pizą.

ARNOLD, 1) M. w Anglii, hrb. Nottingham; fabr. pończoch; 3,800 m. 2) Rz. w niższej Kanadzie, wpadająca do jeziora Megantek.

ARNON, rz. we Francyi, wypływa z nad granicy dep. Creuse i uchodzi poniżej Vierzon, w dep. Cher, do rz. Cher.

ARNSBERG, ARENSBERG, 1) obwód rejen. w Prus., obejmujący 140 mil kw. z 510,250 m. Podzielony na 14 okręgów. 2) Stolica powyższego obw. na wzgórzu, obłana rz. Ruhr; niegdyś miasto hanzeatyczne. Szczałki zamku hrabiów Arensberg, z czasów rycerskich; siedlisko władz rejen. gimnazjum katolickie; 4,500 m. 3) M. i zamek w Bawaryi, w okr. Regen, nad Altmühle, w pobliżu Ingolstadt.

ARNSTADT, M. stol. ks. Szwarzburg-Sondershausen, nad rz. Gera; 5,000 m. Siedlisko władz, konsystorza, dom obfakanych; kilka fabryk i handel.

ARNSTEIN, M. w Bawaryi, w cyr. niższego Menu, nad rz. Vern; 1,800 m.

ARNSWALDE, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obwód rejen. Frankfurtskiej; Fabr. sukna; 4,000 m.

AROK-SZALLAS, uprzywilejowane M. w okr. Jazgierskim, w kom. Heweszkim, na drodze z Pestu do Kaszyc, w pośród wielkiej równiny, skroplonej rz. Gyön-Gyös; znaczny handel; chów owiec i bydła, lecz brak dobrej wody; ziemia urodzajna; 7,700 m.

AROLSEN, M. stol. ks. Waldeck, nad rz. Aar. Gimnazjum, wyroby żelazne; 1,800 m.

ARONA, M. w Sardynii, nad rz. Lago-Maggiore; 4,000 m. Łomy czerwonego marmuru. Nad jeziorem znajduje się posąg metalowy Śgo Karola Boromeusza, wysoki 66 stóp, na 46 stóp wzniesionej podstawie; znaczny handel.

AROUCÁ, M. w Portugalii, prow. Beira; 6,000 mieszkańców.

ARPINO, M. w król. Neapol., prow. Terra-di-Lavoro. Sukiennictwo, garbarnie; 10,000 m.

ARQUENNES, W. w Belgii, prow. Hennegau, nad rz. Somme i kanałem Charleroi. Łomy kamienia wapiennego i marmuru; 1,700 m.

ARQUES, 1) M. we Francyi, dep. niższej Sekwany, w bliskości Dieppe, nad rz. t. n. wpadającą do

oceanu; 4,000 m. 2) M. tamże, dep. Pas de Calais, w pobliżu St. Omer; 2,200 m.

ARRAN, niegdyś BRANDINOS, górzysta wyspa na wybrzeżu Szkocyi, przy uj. rz. Clyde. Wznosząca się tu góra Goatfield (518 stóp nad powrz. mr.) wydaje jaspis, agat i gorszy kryształ, albo tak zwany Arran-Diamant (Arran stones), oprócz tego ma 2 porty. Główne M. jest Lamlash, z fabr. wyrobów płóciennych i wełnianych. Przed Lamlash leży mała wyspa Plada z latarnią morską.

ARRAN-MORE, największa z wysp pld. gromady Arran, na oceanie Atlantycznym, 5 mil dłg. a 2 szer., z 2,276 m., którzy po celtyjsku mówią, utrzymują się zaś z rolnictwa i rybołówstwa. Wyspa ta wznosi się 360 stóp nad poziom morza, ma wiele zabytków z czasów Druidów.

ARRAS, M. we Franc., dep. Pas de Calais; nad rz. Skarpą i Crinchon. Wspaniałej budowy katedra, piękny ratusz, biblioteka (34,000 tomów), galeria obrazów, gabinet sztuk pięknych i rycin. Cytadela, dzieło Vauban Wenka (1670. r.) i wiele innych pięknych zakładów. Siedlisko sufragana; rozliczne fabryki i znakomity handel; 23,500 m.

ARRASZ, rz. w prow. Algeru, wypływa z gór Atlasu małego, na wsch. Medey, i wpada do zatoki Algierskiej. Przepływając płaszczynę przyjmuje rz. El-Kerma, Djemad i inne pomniejsze. Arraz około swego ujścia dotyka się góry Massif, a dalej jest wybudowany na niej staro-rzymski kamienny, 16 łukowy most.

ARROE, 1) wyspa duńska w ks. Szleswigskiem, na wsch. Alsen. Obszerna mil kw. 1,25, liczy 6,500 m., z M. Arroeskiöbing, mającym port, znaczny handel i 1,500 m. 2) Gromada wysp w zatoce Arabskiej, naprzeciw Mekki. Największa z dziewięciu wysp nazywa się Djebel-Ar-rech, zamieszkała od rybaków.

ARRONE, dwie rz. w pań. kościelnym; zach. wypływa pod Cortuosa i wpada do mr. Tyrreńskiego; wsch. wypływa z Lago Sobatino i uchodzi do tegoż mr., pod Torre de Maccarese.

ARROYO DEL PUERCO, 1) M. w Hiszp., prow. Estremadura, na połud. zach. Caceresu. Fabr. sukna i fajansu; 5,100 m. 2) Pięć innych miast t. n. w Hiszpanii także.

ART, ARTH, M. nad jeziorem Zuger, w kan. szwajcarskim Schwyc. Godny tu jest widzenia kościół Ś. Grzegorza i rezerwoar granitowy wodotrysku; uprawa jedwabiu; 2,150 m.

ARTA, 1) M. w sandżaku Janina, w pobliżu zatoki t. n., u stóp Nagiej góry, obłanej rz. Arta, na której most wzniesiony na łukach 80 stóp wyso-

kich; 1,000 domów, 6,500 m. 2) M. na wyspie balearskiej Majorka; 8,000m. Chów jedwabników. W pobliżu jaskinie kryształowe: *Cueva de la Eremitage*.

ARTAKI, M. w mniejszej Azji (Anatolia), na półwyspie Kyzikus; 4,000 m. Znane z uprawy białego wina.

ARTERN, M. w Prus., obwód rejencji Merseburgskiej, nad Unstrut; 2,860 m. Zamek; chów bydła, warzelnie soli, pokłady węgla i fabr. saletry.

ARTOIS, dawna prow. we Franc., obecnie tworzy w departamencie Pas de Calais obwody: Arras, Béthune, St. Pol, i St. Omer.

ARU, gromada wysp (w arch. wysp Moluckich), w str. pld. zach. archipelagu Banda. Rozległe 410 mil kw., znacznie zaludnione, obfitują w korzenie i prowadzą znaczny handel z Banda i Chinami.

ARUN, rz. spławną w Anglii, biorąca początek w hrb. Survey, a poniżej Arundel wpada do kanału la Manche.

ARUNDEL, M. w Anglii, w hrb. Sussex, nad rz. Arun. Dawniej to miasto było portowem, ale morze opadło tak, że zupełnie na wybrzeżu leży. 2,500 m.

ARVA, 1) kom. w Węgrzech, z tej strony Dunaju, między Galicyą i Karpatami. Skropiony rz. t. n.; 6 mil długi, 3 mile szeroki, liczy 86,900 m., prawie samych Sławian. Klima ostre, ziemia niezbyt urodzajna; jeden z najuboższych kom. węgierskich. 2) Rz. w Węgrzech, wybiegająca z Karpatów, utworzona z białej i czarnej Arvy (Orawy), wpada do Waag pod wsią Kralowan.

ARVE, rz. w Sabaudyi, wybiega z pld. pochyłości góry Mont Blanc, przebiega dolinę Chamouni i wpada pod Genuą do Rodanu.

ARVERON, ARVEIRON, rz. w Sabaudyi dopływowa rz. Arve, w dolinie Chamouni, wypływając z wierzchołka Blois pokrytego lodem, prowadzi z sobą tak znaczne masy lodu i śniegu, iż utworzone przez nią zasy, do 200 stóp wysokości czasem dochodzą. W czasie wiosny przeryniając się z trudnością przez takowe, tworzy godną podziwienia bramę lodową, Arveron zwaną.

ARVERT, Mm. we Francyi, dep. niższej Charente. Handel solą, winem i rybami; 2,420 m.

ARYS, M. w Prusach, rejen. Gumbińska, nad jeziorem t. n.; 1,150 m.

ARZAMAS, M. w Rosyi, gub. Niżny Nowgorod; 9,300 m. Jedno ze znaczniejszych miast obwodowych cesarstwa. Liczne fabryki i prowadzi znaczny handel z Petersburgiem i Moskwą.

ARZAQUENA, zatoka i port na pld. wybrzeżach Sardynii.

ARZBERG, 1) Mm. w Bawarii, cyr. wyższego Menu, nad rz. Rosla i Flitterbach; 1,400 m. Kopalnie żelaza, węgla kamiennych; fabryka ałunu i t. p. 2) Mm. w Austrii, cyr. Fraun, na połud. Steyer; 1,300 m.

ARZEN, AERZEN, M. w król. Hanowerskim, prow. Lineburg; 1,400 m.

ARZEW, głęboka zatoka, na wybrzeżach algierskich, w prow. Oran, między Massagran na wsch. a przykładem Carbon na zach.; obejmuje 4 mile szerokości, przy 2 milach głębokości. Tutaj wpada rz. Makla, także Asarath zwana. Zatoka bierze swe nazwanie od posiadłości Arzew, w stronie zach. jej zagłębienia leżącej. Okolica bogata w dzikie zwierzęta i piękne konie, a w graniczących brzegach (lwie góry zwane), znajduje się wiele zwierząt drapieżnych. Drzewa opałowego jest dosyć, ale brak wody do picia. Na kilka godzin, na półd.-zach. są jeziora słone, z których najznaczniejsze jest Melah. Zresztą Arzew ma bardzo zdrowe położenie. Mieszkańcy prowadzą handel zbożem z Europą.

ARZIGNANO, M. w Lombardii, prow. Vicenza, w pięknej równinie, otoczonej wzgórzami. Fabryka sukna, przędzalnia jedwabiu; handel winem; 3,500 m.

ARZOBISPO, gromada wysp w archipelagu Magielańskim, na połud. wsch. wyspy Nifon, na oceanie Wielkim. Składają się z mniejszych i większych, poczęści zamieszkałe; ale dopiero od 1817. r. znane są, leżą pod 27° 5' 35" półn. szer., a 139° 51' 16" wschod. długości.

ASBERG, 1) niegdyś państwo w król. Wirtemberskim, cyr. Neckary. 2) HOHEN-ASBERG, na szczycie odosobnionej góry, nad wsią t. n., wznosi się jedyna twierdza w Wirtembergu, przeznaczona dla więźniów.

ASCENSION, ob. WNIEBOWZIECIA WYSPY.

ASCH, posiadłość w Czechach, w cyr. Łokietkim (Ellenbogen), nad rz. Eger; 5,000 m. Płóciennictwo, fabr. wyrob. wełn., papierne, fabryka drutu.

ASCHAFFENBURG, M. w Bawarii, w cyr. niższego Menu, nad rz. Men i Aschaff; w pięknej okolicy. Wspaniały zamek z biblioteką, zbiór obrazów i rycin, akademii leśna, gimnazjum, wielki szpital; znaczny handel i żegluga; 7,400 m.

ASCHAU, HOHEN A., M. i posiadłość w Bawarii, cyr. Izary w malowniczej dolinie Prien; 47 wsi; 8,000 m.

ASCHEM, ob. ASSAM.

ASCHERSLEBEN, M. okręgowe w Prusach, prow. Saskiej, obwód rejen. Magdeburkiej; nad rz. Eine; 9,730 m.

ASCOLI, 1) delegat w pań. Kościelnym, oddzielony w części łożyskiem rz. Tronto, od król. Neapolitańskiego. Kraj górzysty, wielu rzekami skropiony, obejmuje 3 miasta, 4 miasteczka i 44 wsi; 70,000 m. 2) M. stołeczne powyższego nad rz. Tronto i Castellano. Biskupstwo, cytadela, mały port; 12,000 m. 3) ASCOLI DI SATRIANO, M. w król. Neapolitań., prow. Capitanata, położone na wzgórzu il Tavoliere; 5,300 m. Biskupstwo, seminarium, katedra.

ASCONA, M. w Szwajcarii, w kantonie Tessin, nad Lago-Maggiore. Seminarium, handel płótnem; 1,000 m.

ASHANTI, król. w zach. Gwinei, na wybrzeżu złotym, okolica leśna, górzysta, wodami rzek Assini, Ancobry, Boosempy, Volty i innych skropiona; zamieszkała od Negrów, uważanych za najdziksze ze wszystkich plemion, podlegających królowi, który w Kumassi, na połud. wybrzeżach wyższej Gwinei rezyduje. Grunt urodzajny wydaje palmy, pieprz, trzcinę cukrową i t. p.; król. zwierząt zaś owce, kozy, słonie, nosorożce, lwy i pantery. Klimat na wybrzeżach gorący, w środku zaś jest umiarkowany wysokością kraju. Ludność podają na 400,000 m., zajętych już to myciem złotego piasku, już to uprawą roli, niektórymi rzemiosłami i prowadzą handel znaczny z Europą. Do król. Ashanti należy Ananahen, Ahanta, Fantec, Assin, Accra, Akim, Aquamboo; w środku znajdujące się prowincje mało są znane.

ASHBORNE, M. w Anglii, hrb. Derby. Leży w bogatej dolinie nad Dove. Handel serami; 2,188 mieszkańców.

ASHBOROUGH, M. główne hrb. Randolph, w Stanach Zjednoczonych, w pań. półn. Karoliny.

ASHBURTON, M. w Anglii, hrb. Devon, w pięknej dolinie. Kopalnie miedzi i cyny; przędzalnia bawełny. W pobliżu wspaniały wodospad Sarty; 4,200 m.

ASHTON, 1) ASHTON in WACKERFIELD, posiadłość w Anglii, hrb. Lankaster, pod Newton; 6,000 m. 2) ASHTON - UNTER-LYNE, ASHTON WIELKI, M. w Anglii połączone kanałem z Manchester, w hrb. Lankaster; liczne fabryki; 11,000 m. W pobliżu, w Fairfield, jest osada z braci morawczyków, po większej części tkaczy i przadek.

ASIAGO, M. w Lombardii, prow. Vicenza, fabryka kapeluszy i plecionek słomianych, których

wartość roczna wyrobu przynosi, 3,000,000 liwów.

ASIRGHAR, M. w Hindostanie, prezyd. Bombay, z fortecą leżącą na stromiej górze 750 stóp wysokości. Od r. 1817. zostaje w posiadaniu Anglii.

ASKÖE, wyspa mała duńska, na mr. Bałtyckim, na półn. wybrzeża Laaland; 150 m.

ASMALÖE, wyspa na półd. wybrzeżu Norwegii, w Kategacie, przy wejściu do zatoki Christianii.

ASO, prow. Japońska i miasto na wyspie Nifon.

ASOLA, warownie nader starożytne M. w Lombardii, prow. Mantua, nad rz. Chiese; 4,000 m.

ASPARN, posiadłość, zamek i M. w Austrii, w cyr. Unter-Manhartsberg nad rz. Zeya, na półn. wsch. Wiednia; 1,256 m.

ASPE, 1) góra i dolina we Francji, dep. niższych Pyreneów. Od góry na 6297 stóp wzniesionej, rozciąga się z półd. ku półn., dolina t. n. 9 mil fran. obwodu majaca, i jest znacznie zaludniona. 2) M. w Hiszp., prow. Walencja. Łomy marmuru; 5,000 mieszkańców.

ASPROBOTAMO, rz. w Grecji, obfitująca w rybę, wypływa pod Mezzovo, u stóp góry Kodiaka w Livadii, a wpada do mr. Jońskiego w zatoce Lepanto pod Trigardon.

ASSAM, ASAM, ASHAM, pań. we wschodniej Azji, skropione rz. Brahmaputra, między 25° 30' i 26° 45' półn. szer., a 88° 24' i 93° 30' wsch. długości. Graniczy na półn. z Tybetem; na wsch. z Chinami; na półd. z Birmą; na zach. z Bengalem. W stronie półn. zamknięte wzgórzami ramion Himalaj, których wierzchołki nikną w obłokach. Brahmaputra przyjmuje tutaj wielką liczbę rzek, znaczniejsze z nich: z pr. str. Dikrun, Jahzek, Dissoyeh, Donseriah; z l. str. Mungut i Langah. Obszerność 1200 mil kw., 1,000,000 m. Klimat podczas deszczów niezdrowy. Uprawa jedwabiu i wyroby z tegoż, z płodów zaś złoto, żelazo, sól, jarzyny, owoce i różne zwierzęta. Od r. 1825. jest w posiadaniu Anglików.

ASSCHE, M. w Belgii, prow. połud. Brabant, na półn. zach. Brukseli. Handel lnem, zbożem i chmielem; 5,000 m.

ASSE, 1) łańcuch wzgórz w cyr. Brunzwickim Wolfenbüttel z łomami gipsu i marmuru. Na jednym z wierzchołków znajdują się starożytne ruiny zamku t. n., 790 stóp wysokie. 2) Mała rz. we Francji, dep. niższych Alp., wpadająca do Durancji poniżej Oraison.

ASSENEDE, M. w Belgii, prow. wschodniej Flandryi nad kanałem, w pobliżu Gandawy; 3,700 mieszkańców.

ASSENHEIM, 1) M. nad rz. Niddą i Wetter, w ks. Hesko-Darmstadzkim, prow. wyższej Hesyi. Znaczna uprawa wina; 4,000 m. 2) W. w król. Bawarskim, cyrk. Reński; 700 m. Rezydencja ks. Solms-Rödelheim.

ASSENS, M. portowe na wyspie Fionii, w małym Bełcie; 1,600 m.

ASSESSE, Mm. w Belgii, prow. Namur; 1,150 mieszk.

ASSIANTE, ob. ASHANTI.

ASSINTH, SINTH, ESNE, M. na l. brz. rz. Nilu, w wyższym Egipcie; 15,000 m. Siedlisko biskupa Koptyjskiego; fabryka bawełny; znaczny handel opium. W pobliżu znajdują się godne podziwienia jaskinie pełne sał, pokoi i nagrobków; droga tędy karawanowa do Darfur.

ASSLING, ESENICZE, Mm. w Illyrii, nad rz. Sawą; 800 m.

ASSOD, M. w Węgrzech, nad Galga. Zamek; 4,700 m.

ASSPACH, M. w Austrii, w cyr. Ober-Wienerwald, pod Waidhofen; 600 m.

ASSUAY, dep. w Ameryce połud. w Rzplitej Ecuador; 150 mil geogr. długości, a 45 szerokości; 210,000 m.

ASSUMPTION, 1) wyspa wulkaniczna w archipelagu Maryańskim. Między 19° 40' 53" półn. szer. a 143° 6' 54" wsch. długości. 2) M. w półd. Ameryce, w Paragway, nad rz. t. n.; 12,000 m. 3) Rz. w niższej Kanadzie, wpadająca do rz. Ś. Wawrzeńca.

ASSYNT, M. w Szkocji, nad jeziorem t. n.; 3,000 m. W stronie połud.-wschod. góra Benmor-Assynt.

ASTELL, wyspa, posiadłość angielska, na półn. wybrzeżu nowej Hollandii, w zatoce Arnhem.

ASTENBERG, góra na 2600 stóp wysoka, w prus. prow. Westfalii, w tak zwanym Sauerlande.

ASTER-ABAD, ob. ASTRABAD.

ASTHOLM, wyspa w zatoce Botnickiej; posiadłość Szwecyi.

ASTI, 1) prow. w Pemoncie. Rozległa 110 mil kw., liczy 140,000 m. Grunt żyzny, uprawa wina, jedwabiu, chów bydła, papierne. 2) M. tamże, przy uj. rz. Belbo do Tanaro; 22,300 m. Liczne fabryki i handel.

ASTIER, St. A., M. we Francji, dep. Dordogne, nad Isle; 2,300 m.

ASTON, 1) M. w Pensylwanii, hrb. Delaware 1,469 m. 2) ASTON, UPTHORPE, posiadłość w Anglii, w hrb. Berk, pod Washington.

ASTORGA, M. obronne w prow. Leon, wśród żyznej doliny, blisko jeziora Sanabria; 4,000 m. W pobliżu mieszkają sławni w całej Hiszpanii, Maragatos, z własnymi obyczajami.

ASTRABAD, M. portowe w prow. perskiej t. n. na pld. mr. Kaspijskiego, nad rz. Gurgan; pod 36° 48' 45" półn. szer., a 52° 11' 30" wsch. długości 15,000 m.

ASTRACHAN, 1) dawniej królestwo (13800 mil kw.), teraz podzielone zostało na gub. Saratowską, Orenburską i Astrachańską. Klimat w ogólności nader ciepły, a nawet w lecie upały do 36° R. dochodzą; przejście z zimy do wiosny bardzo szybkie. Mieszkańcy powiększej części pokolenia mongolskiego, składającego się z Baszkirów, Kirgizów i Kałmuków, oprócz licznych kolonij niemieckich, od r. 1763. wzdłuż Wołgosiadłych. Ludność całego król. 2,850,000 dusz, między którymi 100,000 Kałmuków, oprócz niektórych pokoleń Bucharów, Kaukazyjczyków i Żydów. 2) Gub. Astrachańska obejmuje 3826 mil kw. rozległości, i liczy 313,128 m., podzielona na 4 okręgi. Od M. Kazania i kraju Kozaków Uralskich, jest Uralem oddzielona. W niektórych miejscach ma liczne pokłady salety i kilka źródeł wód mineralnych. 3) M. stoł. powyższej gubernii, położone na wyspie rz. Wołgi, na 6 mil od uj. takowej do mr. Kaspijskiego. Stolica arcybiskupa greckiego, biskupa armeńskiego, liczy 23 greckich, 4 armeńskich kościołów, oraz 26 meczetów tatarskich, świątynię indyjską, gimnazjum, seminarium i ogród botaniczny. Fabr. wyrobów bawełnianych i jedwabnych, garbarnie i t. p. Zajmuje wraz z przedmieściami 1 milę obwodu i liczy 47,000 m., powiększej części Armeńczyków, Tatarów, Persów, Hindusów, oprócz wielu cudzoziemców 20,000 napływowej ludności w czasie rybołówstwa. Okolice zdobna licznymi ogrodami i winnicami. Przyrządzanie kawioru, jedną z głównych gałęzi przemysłu. Znaczny handel z Persją i środkowemi prowincjami państwa Rosyjskiego; wielki wywóz kawioru, skór, płótna, materyj wełnianych i innych europejskich towarów.

ASTURIA, ks. w Hiszpanii, obecnie prow. Oviedo, na pfn. wybrzeżu, między Biskają i Leonem. Rozległe 173 mil. kw., liczy 434,600 m. Skrópione rz. Naton, do której wiele pomniejszych wpada; pokryte jest w części pld. wzgórzami, na których uprawiają wino, pomarańcze, kasztany, a szczególnie jabłka, będące przedmiotem znacznego handlu z Ameryką północną, po wyrobie- niu z nich znanego z dobroci jabłeczniku. Kilka

fabryk broni, płócien, skór ożywają handel zamorski w kilku portach, a mianowicie w Gyon, uważanym za główny.

ASYBEM, M. w Pensylwanii, hr. Bradford, nad Susquehanna; 1947 m.

ASYLÄNGEN, jezioro w pobliżu jeziora szwedzkiego Wetter.

ASZALO, M. w Węgrzech, nad Borsonyos, w obw. kom. Abauj, w stronie pfn. zach. Tokaju. Uprawa wina; 2,200 m.

ASZOD, Mm. 4 mile od Pesztu, nad strumieniem Gallya, w przyjemnej okolicy. Piękny zamek; kościół protestancki i katolicki; 4,700 m.

ASZREFF, **ASHREFF**, M. perskie odległe mil 3 od mr. Kaspijskiego; na zach. Astrabadu. Sławne pałacem Szacha Abbas.

ATABASKO, **ATHAPESKOW**, jezioro w kraju Indyjskim pfn. Ameryki, 40 do 50 mil długie, przynależy do siebie rz. t. n. Połączone z mr. Północnem Lodowatym, rzeką Niewolniczą, jeziorem t. n. i rzeką Mackenzie.

ATACAMA, piaszczysta, pusta i wysoka płaszczyna i prow. t. n. w Boliwii, nad oceanem Wielkim; graniczy na pfn. z pld. Peru, na pld. z Chili, na wsch. z Lipas i Chicas. Rz. Loa jest najznaczniejszą, oprócz tego mała Aguada de la Pontilla. Kopalnie złota, srebra i miedzi; 3,000 m. M. główne jest St. Francisco.

ATAUN, M. w Hiszpanii, prow. Guiposcoa, pod Villafranca, w wąskiej dolinie nad Aguanza. Źródła mineralne, kuźnie żelaza, łomy kamieni, i w Azate Errequea są kopal. miedzi, cyny i żelaza; 2,000 m.

ATCHA, wyspa na archipelagu Aleutycznym, należąca do gromady wysp Andrianow, około 15 mil długa, 1½ do 2 szeroka. Na wsch. krańcu jest port, a niedaleko od tego znajduje się wulkan, wyrzucający wiele siarki, a u stóp jego wiele gorących źródeł wybiega. Liczba mieszkańców ogranicza się na 50 do 60 najwięcej.

ATCHERA, M. w angiel. Hindostanie, prezyd. Bombay, nad rz. t. n.

ATCHIN, król. na pfn. Sumatry, obejmujące niegdyś połowę tej wyspy i półwysp Malacca, z M. stoł. t. n. Obecnie liczy zaledwie 20,000 m. Leży pod 5° 36' pfn. szerok., a 93° 26' wsch. dług.

ATENY, **ATINEH**, **SETINES**, M. stołeczne król. Greckiego w pośród reszty szczątków przeszłej wielkości. Rezydencja króla, władz krajowych; 28,000 m. Dawne porty miasta napływem piaszków zniszczone, z wyjątkiem portu Leone (Staryżnyty Pireus), dla większych okrętów przystę-

pnego. Handel dosyć rozległy, mimo nieszczęść doznanych w ostatnich wojnach Tureckich.

ATERNÓ, **PESCARA**, rz. w król. Neapol., prow. Abruzzo, która połączywszy się z rz. Gizio, przybiera nazwę Peskary, i wpada do mr. Adryatyckiego.

ATESSA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo citer., piękna kollegiata i cztery kościoły parafialne; 6,500 m.

ATFIEH, **CETFOU**, prow. w środkowym Egipcie na pr. brz. rz. Nilu, na połud. wsch. Kairu.

ATH, **AETH**, M. w Belgii, prow. Hennegau, obw. Tournai; ucierpiał wiele przez pożar w dniu 10. i 14. kwietnia 1817. r. Płóciennictwo, wyroby jedwabne, farbiarnie, znaczny handel; 9,800 m.

ATHBOY, M. w Irlandyi, prow. Leinster, hr. Meath, nad rz. t. n., na pfn. zach. Dublin; 1,600 m.

ATHENS, 1) hr. w pfn. Ameryce, w pań. Ohio; w r. 1840, liczyło 583,650 m. M. stoł. t. n. na półwyspie, mające uniwersytet i bibliotekę. 2) M. w Georgii, nad Oconre, z uniwersytetem i biblioteką do 11,000 tomów liczącą, 3) kilka miast t. n. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

ATHLONE, M. w Irlandyi, hr. Westmeath, nad Shannon. Fabryki koronek i kapeluszy; handel torfem; 7,560 m.

ATHOS, **AJONOROS**, **MONTE SANTO**, **GÓRA ŚWIĘTA**, pasmo gór w Turcyi, 7 mil długie a 3 szerokie, którego najwyższy szczyt 3330 stóp dochodzi i tworzy wschodni kawał ziemi chaldejskiego półwyspu, występującego na mr. Egejskie. Góra ta ze wszystkimi swemi dolinami i wierzchołkami jest posiadłością kościelną Grecyi, licząca 22 kościołów i klasztorów z 6,000 zakonników i pustelników, utrzymujących się po części z kwesty, po części z rolnictwa i ze sprzedaży wyrobionych noży, łyżek, obrazów i t. p. przedmiotów.

ATITLAN, wulkan w Kordyllerach meksykańskich.

ATLANTYCKI OCEAN rozciąga się na pfn. i pld. między kofami południowemi, odgraniczony zaś jest Europą i Afryką na wsch., Ameryką na zach. W stronie pfn. połączony mr. Grenlandzkim z mr. Lodowatym pfn., a pld. część wód jego oddziela ocean Wielki na zach., i Indyjski na wsch. Oprócz tego pfn. część oceanu wciśka się na powr. Ameryki pfn., napełniając wodami swemi zatokę Hudsonską, Meksykańską i Karaibską prawie tak, jak Europa podzielona jest mr. Bałtyckim, Północnem, Akwitańskim, Śródziemnym i Czarnym. Zagięcie zatoki Gwinejskiej

odpowiada wygięciu zatoki Brazylijskiej, jak podobnież zatoka mr. Atlantycznego wystającym brzegom Senegambii i Sudanu. W starożytności ocean Atlantyki był uważany jako niebezpieczne, straszliwe i nieznane morze, dopiero od czasu odkrycia Ameryki i przykładu Dobrej Nadziei, t. j. przy końcu XV. wieku, znikła powszechna obawa, i stał się gościńcem wielkim dla ludów oświeconych Europy, po którym też wszystkie strony świata, w różnych kierunkach prądów powietrza i wody żeglują. Główne prądy oceanu są: 1) prąd równikowy wychodzący z Golfu na zach. Gwinei ku wsch. krańcowi pld. Ameryki, 2) północny, i 3) południowy znów odbijający w swym kierunku tęż drogę. Ostatni jest najmniejszy na pfn. w Golicie, na pld. w zatoce Brazylijskiej, przy wybrzeżach Ameryki, w kierunku pfn. Okręty drogą zwykłą płynące z Hamburga do portów wsch. brzegu pfn. Ameryki, przybývają w 40—50. dni, a statek parowy około 14 dni; do miejsc handlowych Ameryki środkowej w 50—60 dni; Rio Janeiro w 50—70 dni i do miasta Cap (na przykładu Dobrej Nadziei) w 60—70 dni, statkiem parowym w 40 dni; tymczasem z powrotem, korzystając z pomyślnych prądów, podróż o 8—14 dni bywa krótsza. Gromady wysp na oceanie Atlantycznym są najliczniejsze w pobliżu brzegów europejskich i pfn. Ameryki; jako zaś przystankowe, znaczniejsze są: Islandya i Färöe, między Europą i pfn. Ameryką, Azorskie i Vermuda, między Europą i środkową i pld. Ameryką; Wniebowstąpienia, St. Heleny, Trinidad i Tristan da Cunha między Afryką i pld. Ameryką; Falkland, pld. Georgia i Sandwichskie między pld. Ameryką i podbiegunowemi pbrzeżami. Morze Atlantyczne, co do swęj wielkości, jest drugim z rzędu światem morskim, liczącym powierzchni 1626000 mil kw., jeżeli je na pfn. i pld. kofami biegunowemi ograniczymy.

ATLAS, ogólna nazwa gór wznoszących się w pfn. Afryce od oceanu Atlantycznego, od przykładu Ger, aż do zatoki Sydry, już w starożytności pod imieniem Filarów Nieba znane były. Dwie gałęzie tych gór, złożone z kilku równoleżnych pasm i gromad, łączą się między zatoką Cables i Sydra wzgórzem Gadames. Zwykle dzielą się na wielki i mały Atlas, jednak różnica nie jest ścisła, albowiem ani Maurowie ani Arabowie nie mają pewnego nazwiska na góry wielkiego Atlasu, i tylko je oznaczają w ogóle Djebel-Telj, t. j. Góry Śnieżne. Uważając znane pasma gór w Algiieryi, widzimy

dwojaki ich ciąg, który w prow. Algieru, a później w stronie wsch. Konstantyny tu i owdzie trójako się przedstawia. Patrząc dalej, jak też same góry, leżące najbliżej wybrzeża, są częściami poprzeczynane rzekami i równinami, gdy tymczasem zewnętrzne pld. pasmo nierównie dalej się rozciągające, tylko rz. Szelif jest przedzielone, i jeżeli jeszcze zauważamy, że ta sama część gór w prow. algierskiej Titteri, na pld. wzniosłej płaszczyzny Metidja, między rz. Massafran i Isser, małym Atlasem jest nazwana, to w porównaniu owe nierozdzielne pld. pasmo, bezwątpienia zaledwie wielkim Atlasem zwać można. Mały Atlas, którego imię słusznie pierwszemu należało, poczyną się pod Tangerem, i ciągnie się potem na wsch. ku przykładowi Bon albo Ras Addas w Tunis, i przeciąga się w pasmach Ghurian, Mozdah, Wadan i innych, aż do Harudzy, z którym się tutaj wielki Atlas zbiega. Łańcuch gór wielkiego Atlasu poczyną się z Djebel (góra) Zatud na pld. Szukty w niższym Suze, a później idąc na pfn.-wsch i pfn., zwraca się na wsch. Część gór aż na wsch. Marokko, bywa nazywaną także wysokim Atlasem, gdzie się z węższą górą w kierunku pfn.-wsch., na zach. rz. Maluvia albo Malua pod imieniem Wielkiego Atlasu dwojakim pasmem rozwija. Ów wysoki Atlas jest Djebel Telj, t. j. Góry Śnieżne, których szczyt do 13000 stóp wysoki i wiecznym śniegiem ma być pokryty. Na wsch. Tangeru znajduje się punkt u przykładu Centa, zwany Abyla, w starożytności Abyla, albo Siedmiu-Braci, gdzie pfn. wybrzeża Afryki najwięcej do Europy są zbliżone. Ta góra także nosi imię Sierra Jimiera, Sierra de las Monas, albo góry Śpiących, a u krajowców Djebel Zatud. Pomimo, że wysoki Atlas ma trudny przystęp, znajdują się przecież wąskie przejścia, przez które stosunki Północy z Południem są możliwe, a z których korzystają handlowe karawany. Główniejsze przejścia są: a) z Bebauan, prowadzi ku Marokko do Tarodant w Suze, a dalej ku pld. do Akki, Tatti, Tuadeny, etc. ku Tombuktu. Przeprowadzanie trwa dzień jeden, b) na wsch. a raczej na pld. Marokko znajdują się dwa przejścia wiodące ku Tatta i Akka, c) czwarte przejście tworzą źródła Tansift, w górach Zayan, z Tedla do Tafilet, d) na pfn. wsch. poprzedniego, na pld. M. Fez, jest jeszcze jedno najważniejsze przez góry Ugres, ku Alesabi-Suefa, Tafilet, Drahe i oazie Tuat w Saharze, gdzie się schodzą także drogi karawanów wsch. i pld. Od Alesabi-Suefa idzie gościniec wielkiej karawany do Mekki z Fez i Marokko przez pfn. Afry-

kę, góry: Gardeia Grara, Gargelat, Engusah, Gaudemes, Murzuk, Angila, Suvah, Kair i tu się napotyka z świętą karawaną wsch. Afryki, a potem przez Suez ciągną do grobu Jezusa. Do przebycia tej ostatniej drogi, potrzeba dwa dni. Doliny Atlasu są dosyć nawodnione i żyzne, w których znajdujemy drzewa pomarańczowe, morelowe, migdałowe, oliwne i granaty. Wierchofki okryte lasami, zaludnione są zwierzętami i węzłami rozmaitemi, oprócz tego góry zawierają w sobie pokłady srebra, żelaza, miedzi, ołowiu, antymonu i t. p.

ATLIXO, M. i stolica obwodu t. n. w pañ. meksykań. Puebla. Wsławione żyznością swą ziemi i zbytkiem południowych owoców.

ATOLL TILLA DON MATIS, 1) pfn. gromada wysp Maldywskich. 2) ATOLL MILLA DONE MADONE, pld. część wysp powyższej gromady.

ATONAI, ATOWAI, ATOOI, TAWAI, wyspa żyzna w archipelagu Sandwichskim; rozległa 24 mil kw., liczy 34,000 m. Leży pod 21° 57' półn. szer., a 161° 59' 30" zach. długości.

ATTENDORN, M. starożytne w Prus., prow. Westfalia; okr. rejen. Arnberg; przy spływie rzek Jenne i Bigge; 1,500 m. W pobliżu piękny zamek książęcy; łomy marmuru.

ATTER, jezioro znaczne, rybne, w obw. Hausruck (w Arcy-księstwie Austriackim). Cztery godzin długie, jedną godzinę szerokie; w wielu miejscach do 300 sążni głębokie.

ATTICA, M. w pañ. Nowego Yorku, hrab. Genesee; 1,800 m.

ATTIGNY, M. we Franc., dep. Ardennów, nad Aisne. Niedyś rezydencja Merowingów; 1,170 m.

AU, 1) M. w Austrii, cyr. Unter-Wienerwald; 650 m. 2) M. w Bawarii, cyr. Izery, nad rz. Abens; 560 m. 3) M. z zamkiem w Węgrzech, pod Honth. 4) Kilka wiosek t. n. położonych w Bawarii, Szwajcarii i W. ks. Badeńskim.

AUB, M. w Bawarii, cyr. niższego Menu, nad Gollach; 1,020 m.

AUBAGNE, M. w połud. Francji, dep. Ujść Rodanu, w pobliżu Marsylii, nad Veauue; 6,400 m. Uprawa wina, fabryki fajansu, garbarnie.

AUBE, dep. we Franc., obejmujący część Burgundii, i pld. Szampanii. Rozległy 605,025 hekt. liczy 253,870 m.; skropiony rzekami Aube i Sekwana. Grunt niezbyt urodzajny; połud. część pokryta lasami. Chów bydła miernego gatunku; wino znane z swą dobrocią. Znaczne huty szklanne, fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych,

i t. p. Podzielony na 5 obwodów, to jest: Arcis-sur-Aube, Bar-sur-Aube, Bar-sur-Seine, Nogesur-Seine, Troyes. M. stol. Troyes. 2) Rz. t. n., biorąca początek w pobliżu Pralay i uchodząca z prawej strony do Sekwany, znaczniejsze jej dopływowe: Aujon i Voire z prawej; Landion, Amance i Auzon z lewej.

AUBEL, M. w Belgii, prow. Leodium, w pobliżu Verviers; 3,160 m. Handel masłem i serami.

AUBENAS, M. we Franc., dep. Ardèche, u stóp gór Seweńskich, nad rz. Ardèche; 4,800 m. Uprawa zboża, wina; fabryki wyrobów jedwabnych, wełnianych i bawełnianych. Trybunał handlowy. Znaczny handel winem i kasztanami. Nad rz. powyżej wzmiankowaną pod wsią Thueyts, jest godna widzenia olbrzymia grobla, gdzie nad spadkiem wody w 500 stóp głęboką przepaść, jest przeprowadzony most dwupiętrowej wysokości.

AUBIERES, M. francuzkie w dep. Puy-de-Dôme, pod Clermont-Ferrand; 3,260 m.

AUBIGNY, 1) M. we Franc., dep. Cher, nad rz. Nère; 2,600 m. Liczne fabryki i huty szklane. 2) M. tamże, dep. Pas de Calais, pod Arras; 680 mieszkańców.

AUBIN, St. A., 1) M. we Franc., dep. Aveyron, 3,100 m.; wielkie warzelnie alunu. 2) M. portowe, na zachód wyspy Jersey, nad zatoką t. n. Zamek na skale.

AUBONNE, Mm. piękne w kantonie szwajcarskim Waadt, nad rz. t. n. wypływającą z Jura i wpadającą do jeziora Genewskiego. Zamek, gospodarstwo rolne; uprawa win i handel; 1,600 m.

AUBRIG, dwie góry w Szwajcarii, w kantonie Szwyc; z tych większa 5242 stóp wysoka.

AUBURN, M. w pañ. nowego Yorku, hrab. Cayuga; 5,626 m.

AUCH, M. we Franc., dep. Gers, nad rz. t. n.; 10,500 m. Fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych; znaczny handel winem i wódką. Piękna starożytna katedra, władze departamentalne, wyższy trybunał, arcybiskupstwo, i t. p.

AUCHTERMUCHTY, M. w hrab. szkockim Fife. Pięćciennictwo; 3,000 m.

AUCKLAND, gromada wysp na oceanie Wielkim, złożona z 4 wysp większych i wielu mniejszych; ziemia po części urodzajna, po części surowa i niezamieszka.

AUDE, 1) rz. w stronie pld. zach. Francji, wybiegająca z Pyreneów pod Angles. Zaczyna być spławna pod M. Narbon; przyjmuje do siebie rz. pomniejsze, i uchodzi dwoma ramionami do mr.

Śródziemnego. 2) Dep. we Francji, złożony z części byłej prow. Langwedocji, bierze swą nazwę od skrapiającej go rzeki. Rozległy 610,000 hekt., liczy 281,088 m. Produkta miejscowe są: żyto, kukurydza, drzewo, wino, oliwki, żelazo, miedź, węgle kamienne i wiele innych. Przędzalnie bawełny, liczne papiernie. Dzieli się na 4 obwody, t. j. Carcassone, Castelnaudary, Limoux, Narbonne. M. stol. Carcassonne.

AUDIERNE, M. we Franc., w dep. Finisterre. Port, fabr. płótna żaglowego; szkoła marynarki; 1,333 m.

AUDRUICQ, M. we Franc., dep. Pas de Calais, pod St. Omer; 2,590 m.

AUE, M. górnicze w król. Saskim, cyr. Gór kruszcowych w obwodzie. Szwarcenberg, nad rz. Mulde. Zakłady hutnicze; fabryki wityriolu, potażu, cynku; w pobliżu biała glina, używana na porcelanę mejsencką; 1,379 m.

AUERBACH, 1) M. w Bawarii w cyr. wyższego Menu, przy źródle Wils; 1,600 m. 2) M. w król. Saskim, w obw. Plauen-Pausa. Fabryki koronek i muslinu; 3,520 m. 3) Kopalnie kobaltu i fabr. krochmalu niebieskiego w Szląsku Pruskim, w okr. rejen. Lignickiej.

AUERSBERG, 1) góra, uważana za najwyższą w pasmie gór kruszcowych. Położona w Saksonii pod Wildenthal, niedaleko Eibenstock, na 3132 stóp nad powrz. morza, 2) wielki i mały AUERSBERG, w prow. bawars. Brückenau, w pobliżu jest góra bazaltowa zruda żelazną i brze miospatem (Schwerspat, barytine).

AUERSTÄDT, W. w król. pruskim, w prow. Saskiej, w okr. rejen. Merseburgskiej, na połud. zach. Naumburga. Tu jest pomnik księcia Karola Wilhelma Ferdynanda Brunszwickiego; 460 m.

AUERTSCHITZ, UHERCZYCE, Mm. w Morawii, w cyr. Berneńskim, po l. stronie rz. Czernawki, na pld. zach. Auspitz (Hustopeče); 750 m.

AUGIER, wyspa w archipelagu Niebezpieczeństwa, na oceanie Wielkim. Posiadłość francuzka; pod 17° 18' 18" połud. szer., a 140° 33' 40" zach. długości. W 1823. r. odkryta przez Duperreya.

AUGSBURG (Augusta Vindelicorum), M. niedyś wolne, obecnie stołeczne Bawarskiego cyr. wyższego Dunaju, między rz. Wertag i Lech. Wązko i nieregularnie zabudowane, liczy przecież wiele pięknych budowli; place publiczne zdobne wodotryskami. Siedlisko władz głównych, stolica biskupa, którego pałac wraz z katedrą, i arsenałem do pięknych budowli policzyć można. Ratusz miejski, z tak zwaną złotą salą

należy do najpiękniejszych w Niemczech. Zaspiegają również na wspomnienie: machina opatrząca miasto w wodę; z zakładów naukowych szkoła i akademia sztuk wyzwolonych, gimnazjum, instytut głuchoniemych, galerie obrazów i inne. Liczne fabr. i zakłady przemysłowe mają swój obyt w Wiedniu i we Włoszech. Wyroby augsburskie srebrne i złote są dosyć cenione. W średnich wiekach miasto to wraz z Norymbergą było głównym składem handlu Europy pfn. z pfd., obecnie zaś liczy się zawsze do głównych siedlisk sztuk i przemysłu niemieckiego; 35,000 m., między którymi 12,000 protestantów.

AUGUST W MIERZĘCICACH, jedyna kopalnia glinki ogniotrwałej w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Olkuskim. Otworzona od r. 1816. produkuje rocznie do 6,000 kibl. (ob. wieś MIERZĘCICE.)

AUGUSTA, 1) M. nad Savannah w pfn. Ameryce, w prow. Georgii, hrab. Richmond. Znaczny handel bawełną, skórą, futrami i tytuniem; 6,403 m. 2) M. w pfn. Ameryce, w pań. Maine, hrab. Kennebec; 5,314 m. 3) Hrab. w Wirginii; 19,628 m. 4) M. w Kentucky, hrab. Brecken; 786 m. Uniwersytet metodystów w r. 1825. założony. 5) M. w Missisipi, hrab. Pery, w okr. Southern. 6) M. w nowym Yorku, hrab. Oneida; 2,175 m. 7) M. w Pensylwanii, hrab. Northumberland; 2,489 m.

AUGUSTENBURG, M. na wyspie duńskiej Alsen, z zamkiem rezydencyjnym księcia Holstein-Sonderburg-Augustenburg; 600 m.

AUGUSTINE, St. A., 1) M. stołeczne hrab. St. John, w wschd. Florydzie, z małym portem; 2,459 m. 2) Rz. i port w Labradorze, nad zatoką Ś. Wawrzęca.

AUGUSTÓW, MOSTY WIELKIE, M. w Galicji, nad rz. Rata o 21 wiorst od Żółkwi, w pobliżu jeziora. Fabr. terpentyny.

AUGUSTÓW, M. w król. Polskiem, w gub. t. n. stołeczne powiatu Augustowskiego. Położone przy trakcie Kowieńsko-Petersburskim, nad rz. Netą, między jeziorami Necko i Sejno, w pobliżu kanału Augustowskiego, mieści w sobie dwa kościoły katolickie (z tych jeden murowany), kościół ewangelicki, cerkiew grecką, szpital, szkołę elementarną i rzemieślniczą. Znajdujemy tu również biuro naczelnika powiatu, magistrat miasta, magazyn solny i stację pocztową. Liczy 839 dom. (27 murow.) z 7,126 m. Targi tygodniowe, 6 jarmarków do roku. Odległe od Warszawy 239 wiorst.

AUGUSTOWSKA gubernia w król. Polskiem, gra-

niczy na pfn. z gub. Kowieńską, oddzielona Niemnem; na wsch. gub. Wileńską, Grodzieńską i obw. Białostockim, gdzie z małemi przerwami stanowi granicę rz. Niemen, Narew i Biebrza; na zach. z Prusami wsch. i gub. Płocką, od której w części oddzielona rz. Skrwą; na pfd. również gub. Płocka. Rozległa mil kw. 341 $\frac{1}{2}$, liczyła w r. 1848. 619,900 m. (mężczyzn 307,132, kobiet 319,900; w tej niechrześcijań, głównie żydów 47,448 mężczyzn, 45,643 kobiet). Grunt w pow. Łomżyńskim, Sejneńskim i Kalwaryjskim, nieco górzysty, w innych powiatach zupełnie równy, w ogóle zaś jest urodzajny, a mianowicie w pow. Maryampolskim i w znacznej części Kalwaryjskiego pszenicy; w powiecie Augustowskim, Łomżyńskim, Sejneńskim kamienisty i poniekąd piaszczysty. Lasy znaczne, zajmują czwartą część powierzchni; najuboższym w nie jest powiat Kalwaryjski, gdzie brak drzewa torfem zastępują. Główniejsze rz. Niemen, Szeszupa, Biebrza, Hańcza, Narew, Pissa, oraz pomniejsze Nurzec, Szemienia, Wysoka, Pilwa i inne. Jeziora znaczna liczba główniejsze z nich: Dusia (1 mila kw.), w pow. Sejneńskim i w części Kalwaryjskiego; Wizajny (2 mil kw.) pod M. Wizajny w pow. Sejneńskim. Wigry, Rajgrodzkie pod M. t. n. w pow. Augustowskim; Metele, Zuwinta w pow. Kalwaryjskim; Wisztynieckie w pow. Sejneńskim, na granicy Pruss wsch. pod M. Wisztynieck. Pody: zboże wszelkiego rodzaju, szczególnie żyto, len, konopie, rośliny pastewne, ogrodowe, torf, drzewo i nieco rudy żelaznej. Ze zwierząt: niedźwiedzie, łosie, sarny, jelenie, lisy, zające, wilki; z domowych zaś konie, bydło rogate, trzoda chlewna, owce i wielka obfitość ryb w rzekach i jeziorach. Przemysł fabryczny niezbyt rozwinięty; znaczniejsze fabryki są: odlewów żelaznych, w osadzie Sztabin w pow. Augustowskim, narzędzi rolniczych, kilka cukrowni, fabr. araku, oleju, syropu, tytoniu, papieru, fabr. kapeluszy słomkowych w M. Augustowie. Kilka fabryk wyrob. lnianych i konopnych; brak wyrobów wełnianych (wełnianie na własną potrzebę sami takowe wyrabiają). Handel wewnątrz dość mały, obejmuje zboże, płastwo domowe, len, konopie, skóry, wyrob. rzemieślnicze i t. p.; zewnętrżny, zaś drzewo, siemie lniane i konopne, włókna z takowych, zboże i t. p. Dzieli się na 5 pow., t. j. Maryampolski, Kalwaryjski, Sejneński, Augustowski, Łomżyński, i na 7 okręgów, t. j. Tykociński, Łomżyński, Dąbrowski, Biebrzański, Sejneński, Kalwaryjski i Maryampolski. Gubernia zawiera 47 miast i miasteczek, wsi 4,239,

podzielonych na 240 gmin; pod względem duchownym, obejmuje 1 dyecezę z 12 dekanatami, i 119 parafij z 136 kościołami.

AUGUSTOWSKI, 1) POWIAT w król. Polskiem, w gub. Augustowskiej. Graniczy na pfn. z pow. Sejneńskim; na wsch. z Rosyją, od której rz. Biebrzą i Niemnem oddziela; na pfd. z pow. Łomżyńskim; na zach. z Prusami wsch. Rozległy włók 27,869,061, w r. 1848. liczył 123,414 m. (61,310 męż., 62,104 kob.). Grunt równy, piaszczysty, płonny, skropiony rz. Biebrzą i Niemnem na granicy wschodniej, oraz pomniejszymi: Wissą, Łyk, Jęgrzną, Rospudą i Netą. Liczy kilka jezior, znaczniejsze z nich: Wigry ku stronie pfn. wsch.; Motule, Necko i Sejno. Przemysł miejscowy: fabr. araku, portu, cukru, tytoniu, kapeluszy słomkowych, huty szklanej; fabr. odlewów żelaznych, narzędzi rolniczych i aparatów gorzelniowych, oraz nieco wyrob. lnianych i bawełnianych. Podzielony na 2 okręgi, t. j. Dąbrowski i Biebrzański, zawiera 12 miast i miasteczek, 769 wsi i 44 gmin; pod względem duchownym liczy zaś 2 dekanaty, 25 parafij z 29 kościołami.

2) **AUGUSTOWSKI KANAŁ**, mający na celu połączenie Niemna z Wisłą, za pośrednictwem rz. Narwi, Biebrzy, Netty i Hańczy, a temsamem ułatwienie spławów Wisły do mr. Baltyckiego, z opuszczeniem portu Gdańskiego. Ta linia sztucznego spławu rozciąga się około mil 25, to jest od Wizny do Niemna, poniżej Grodna. Zasilana jest: 1) rz. Biebrzą, której koryto sprostowane licznymi przekopami, posiada w całej swej długości sztuczny wał, używany do holowania statków; 2) rz. Netą, gdzie jezioro Necko udziela swych wód linii spławnej, wraz z sześcioma innymi jeziorami, które są połączone przekopami i słuzami; 3) rz. Hańczą, przez mil 4 długości dopełnia podobnie przysługi, a w końcu wielki przekop na milę długi, kończy linię kanału, który potrójną służy, Niemnowo zwaną, łączy się z Niemnem o trzy mile poniżej Grodna, a o dwie mile od miasteczka Sopockinie i wsi Hołynka. Główny zapas wód dla całego kanału stanowi jezioro Serwy, które w razie potrzeby może zasilać kanał na całej tegoż powierzchni, za pośrednictwem upustu Suchorzeczka, dwoma stopami kubicznymi wody. Kanał Augustowski liczy służ 17, jako to: Dębowo, Strzelec, Białobrzegi, Augustowo, Przewięź, Swoboda, Gorczyca podwójna, Perkuć, Mikaszówka, Kudrynki, Kurzyniec, Wólka, Dąbrowka i ostatnia potrójna Niemnowo; oraz dwie obszerne przystanie pod

Augustowem i Niemnowo, z głębokością wody w czasie żeglugi stóp pięć do sześciu. Szerokość dostateczna do minięcia się dwóch berlinek. Kanał budowany lat 7 (w każdym roku przez 7 miesięcy letnich), kosztował do 10 milionów złp. i na równi stanąć może z celniejszymi w Europie, jużto dokładnością i wykończeniem robót nadbrzeżnych, jużto śmiałością pomysłu, w czem jedynie kanał szkocki Kaledonia porównany z nim być może.

AUJOU, rzeczka we Francji, uchodząca do rz. Aube.

AULENDORF, 1) obw. w król. Wirtemberg-skim, cyr. Dunaju, posiadłości hrabiów t. n.; 3,522 m. 2) M. tamże, cyr. Dunaju, w dolinie Schussen, na drodze do Rawensburga. Piękny zamek z wieżami po części rzymskimi. Zbiór obrazów, biblioteka, kościół starożytny, ogród pałacowy; 980 m.

AULNE, rz. we Francji dep. Finistère.

AUMA, Mm. nad rz. t. n., w ks. Wejmarskiem; 1,400 m. Wyroby wełniane i płóciennne.

AUMALE, M. w pfn. Franc., dep. niższej Sekwany, nad rz. Bresle; 1,850 m. Fabryki wyrobów wełnianych; źródła mineralne.

AUPA, OPAWA, rz. w Czechach, wpadająca pod Jaromierzem do Elhy.

AUPS, M. we Franc., dep. Var; garbarnie; 3,000 mieszkańców.

AUR, gromada z 32. wysp, w archipelagu Lord-Mulgrave, należących do fałcucha Radack w Australii. Największa z nich liczy 300 do 400 m. Leżą pod 8° 18' 40" pfn. szer. a 168° 51' 40" wschod. długości.

AURACH, dwie małe rzeczki w król. Bawar., cyr. Rezat uchodzące do rz. Regnitz; jedna poniżej Erlangen, druga w pobliżu Roth.

AURAY, M. we Franc. nad rz. t. n. w dep. Morbihan. Port; liczne fabryki; znaczny handel; 3,900 m.

AURE, rz. we Francji oddziela dep. Eure-Loire i Eure i wpada do rz. Eure.

AURELIUS, M. w nowym Yorku, hrab. Cayuga; 2,645 m.

AURENG-ABAD, prowincja w prezydenturze Bombay, stanowi część posiadłości W. Brytanii, w Indjach wsch. Niegdyś liczona do państwa Maratów, leży nad morzem Arabskiem, między 19° 54' pfn. szerokości, a 73° 13' wschod. długości. Graniczy na północ z pań. Badsapur, na południe z Kandeszem. Góry Ghats, dzielą Aureng-Abad na część wsch. i zach. z tych pierwsza znaczna wyżyna, 2000 stóp wzniesiona, druga jest krajem nadbrze-

żnym mr. Indyjskiego. Główna rzeka Godavery. Grunt w ogóle urodzajny, a mianowicie w okolicach nawodnionych wydaje w obfitości ryż, kukurydzę, pszenicę, bawełnę, indygo, cukier i wiele innych płodów. Z królestwa zwierząt: konie, bawoły, i t. p., z minerałów: żelazo. Miasto stof. Punah; 6,000,000 mieszkańców.

AURICH, M. w król. Hanower., stol. prow. wsch. Fryzyi, nad kanałem Treckfahrt, albo Trecktef. Siedlisko władz głównych prowincyi, konsystorza protestanckiego; liceum; znaczny handel; 3,530 mieszkańców.

AURYGN, nazwa francuzka wyspy Alderney.

AURILLAC, M. we Franc., dep. Cantal, nad rz. Jordan. Fabr. obić, koronek, papieru; hamernie miedzi; ciepłe źródła. Znaczny handel bydłem; 10,000 m.

AURIOL, Mm. targowe w pld. Francyi, dep. Ujść Rodanu. Fabryki sukna i obić; hamernie miedzi; kopalnie węgla kamiennego; 5,300 m.

AUROLZMÜNSTER, zamek i Mm. w wyższej Austrii, w obw. Inn. Znaczny młyn prochowy, 900 m.

AURORA, 1) M. w nowym Yorku, hrb. Erie, 3,500 m., 2) mała wyspa w zatoce Arabskiej, pod 25° 15' półn. szerokości.

AURUNGABAD (Kirk), M. w Indyach wschod. w pań. Hyderabad (Golkonda) posiadłość W. Brytanii. Zbudowane przez sławnego Aurengzeba, wśród płaszczyzny otoczonej górami; obecnie znacznie zniszczone, posiada z czasów dawniej świetności wspaniałe grobowce, wielki bazar, pałac rządzący Nizama, wiele meczetów, pomników, grobowców i liczy do 60,000 m. Są tu również fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych.

AUSCHE, M. w posiadłości Liszyc w Czechach, cyr. Litomierzycim; 1,500 m. Znaczna uprawa chmielu.

AUSCHWITZ, OŚWIECIM, Mm. w Galicji, przy wpływie rz. Soły do Wisły; 2,000 m.

AUSPITZ, HUSTOPECZE, M. w Morawii, obw. Brünn (Berno, Brno), położone przy gościńcu prowadzącym do Węgier. Handel bydłem, uprawa wina; 2,400 m.

AUSSEE, 1) posiadłość i M. w Morawii, w cyr. Ołomunieckim nad rz. Morawą. Piękny zamek w pośród obszernego parku; 1,300 m. Należy do ks. Lichtenstein. 2) Mm. targowe nad rz. Traun, w Styryi, cyr. Judenburg. Znaczna warzelnia soli; 1,100 m.

AUSSIG, AUSJENAD, M. w Czechach, cyr. Litomierzyci, w górzystej okolicy, przy spływie

rz. Bila do Elby, 2,090 m. Uprawa wina, znaczne wyroby płótna; handel.

AUSTEL, St. A., M. w Anglii, hrb. Kornwall. Nadbrzeżne, portowe, wiele znacznych fabryk, w pobliżu glina porcelanowa; 6,100 m.

AUSTERLITZ, ob. SŁAWKÓW.

AUSTRALIA, ob. OCEANIA.

AUSTRALSKI OCEAN, nazwa dawana niekiedy części oceanu Wielkiego, leżącej między pld. i zach. wybrzeżami Australii, oceanem Indyjskim i krajami Arabii podbiegunowej.

AUSTRIA, cesarstwo złożone z kilku królestw i księstw, leży między Szwajcaryą, Bawaryą, Saksonią, Prusami, Polską, Rosyją, Turcyą, m. Adrytyckim, państwem Kościelnym, ks. Parmy, Modeny, Piacency i król. Sardyńskim. Rozległe mł. kw. 12154, liczy 36,835,413 m. Grunt w większej części górzysty, przetrzymany Alpami ze wsch. ku zachod., których liczne ramiona zowią się: Reckie w Tyrolu; Noryckie w Salcburgu i Styryi, ku Węgom; Karnijskie i Julijskie na granicy Włoch; Karpaty w Węgrzech, Siedmiogrodzie, oraz góry Czeskie, noszące nazwy Böhmer-Wald, Krušcowych, Sudety i Olbrzymie. Mała tylko pld. część państwa, oblana mr. Adrytyckim. Rzeki główne: Dunaj, wpływający do Austrii pod Pasowem (Passau), ubiega mł. geogr. 181 i pod Orsową opuszcza granicę cesarstwa. Dopływowe: Inn, Traun, Ens, Ips, Trasen, Lejta, Raab (Tur, Györ), Draua, Sawa z pr., Morawa, Waag (Vasecs), Gran (Hron) i Cisa z l., Elba z dopływową Mołdawą i Egerą (Ogra), uważaną jest za drugą rzekę w cesarstwie. Wisła wybiega w Szląsku austriackim, przyjmując do siebie Dunajec i San. Rz. Po, przepływa pań. w dłg. 48 mł., przyjmując rz. alpejskie: Tessino, Olone, Adde, Oglio i Mincio. Odra w Morawii i Szląsku, wkrótce opuszcza granicę Austrii. Ren w małej przestrzeni odgranicza Austrię od Szwajcaryi. Liczne oprócz tego rz. nadbrzeżne i jeziora: Bodan, Traun, Lago Maggiore, Lukajskie, Como, Garda, Platen i wiele innych. Klimat nader różny, odpowiedni położeniu pojedynczych części państwa. Płody liczne i rozmaite: zboże wszelkiego gatunku w Węgrzech, Galicji, Morawii, Czechach, w król. Lombardzko-Weneckim, wraz z jarzynami pastewnymi, ogrodowymi, kuchennymi i owocami południa: melony, kasztany, drzewa oliwne, wino, tytuń, chmiel, konopie, rośliny farbiarskie, korzenne i t. p. Bydło rogate, konie, owce, po większej części w poprawnych gatunkach; kozy, świnie, barany, wilki w Galicji i

Węgrzech, oraz płastwo, pszczoły, jedwabniki ryby i muszle perłowe. Z kruszców zaś złoto, srebro, miedź, ołów, żywe srebro, żelazo, kobalt, galman, cynk, arsenik; z kamieni drogich: opale, granaty, rubiny, smaragdy i berylle, oraz sól, węgiel szary, czarny, torf i wody mineralne. Mieszkańcy są pochodzenia nader różnego, plemie Germańskie (6,750,000), Sławianie (16,870,000), Madziary (4,820,000), Włochy (5,000,000); pomniejszych ludów: Wołosi (1,820,000), Żydzi (485,000), Cygany (130,000), Armieńczykowie (14,000), Grecy (4,000), w końcu Francuzi i Osmanie w małej liczbie, uważani za przybyszów czasowo osiadłych. Plemie niemieckie, zamieszkałe w właściwej Austrii, wyższej Styryi, Karyntyi, Krainie, Tyrolu, w pograniczu Czech, Morawii, Węgier, w części Siedmiogrodu i Galicji. Sławianie podzieleni na liczne gałęzie, jako to: 1) Czechy w Czechach i Morawii, 2) Hanaki w Morawii, nad rz. Hanną, 3) Słowacy w Węgrzech i Morawii, 4) Polacy w zach. Galicji, 5) Ruśniacy w Galicji, 6) Wendowie w Styryi, Karyntyi, Krainie, Friolu, w zach. Węgrzech i półn. Kroatyi, 7) Kroaci w Kroatyi i pograniczu wojskowem, 8) Słowacy w Sławonii, 9) Serbowie, Rajasy w części połud. Węgier, 10) Morlacy w Dalmacji. Madziary plemie Azjatyckie, od IX. wieku zamieszkałe w Węgrzech. Włosi w król. Lombardzko-Weneckim. Między ludami drugiego rzędu: Wołosi najliczniejsi potomkowie dawnych Rzymian, przesiedlonych do Dacyi, żyją w wsch. Węgrzech, Siedmiogrodzie i Bukowinie. Liczą do nich kilka pomniejszych pokoleń, między innemi Mołdawian, mówiących zepsutą łaciną. Armieńczykowie, zamieszkałi w Węgrzech i Galicji. Albańczykowie, z odrębną mową, w pograniczu wojskowem słowackim. Żydzi i Cyganie rozproszeni w Siedmiogrodzie, Węgrzech i Galicji. Rolnictwo i chów bydła głównym zajęciem mieszk. monarchii, oprócz tego rzemiosła i zakłady przemysłowe wszelkiego rodzaju. Przędzalnie i tkalnictwo z wełny, lnu, bawełny i jedwabiu, szczególnie w Czechach, Morawii, Szląsku i Arcyks. Austriackim. Tkaniny jedwabne, wstążki, szmuklerstwo w król. Lombardzko-Weneckim. Wyprawa skór, fabr. papieru, tytoniu, kapel. szlifiernia hutnictwo w Galicji, w kilku prowincjach; oliwa w prow. włoskich, Illyrii i Dalmacji. Wyroby metalowe nader ważne i liczne w Austrii, Styryi, Karyntyi, Tyrolu i Węgrzech. Garncarstwo wyborowe we wszystkich częściach kraju; hutnictwo w Czechach uważane za najlepsze w Europie; w Węgrzech winnice, znane z dobroci w handlu całego świata.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

Handel jakkolwiek znaczny, nie jest przecież tyle kwitnącem, ileby z obszerności i zaludnienia monarchii wnosić można. W nowszych czasach wiele przeszkód usunięto ulepszeniem poczt, dróg bitych, zaprowadzeniem żeglugi parowej i kolei żelaznych. Handel morski, mimo małej obszerności wybrzeży, dość rozwinięty, a mianowicie ze Wschodem; pod względem wywozu obejmuje jedwab, wełnę i wyroby z tychże, płótno, towary bawełniane, szkło, garncarstwo, wyroby stalowe, żelazne, miedziane, ołowiane, żywe srebro; płody rolnicze i bydło. Wprowadzane bywają: cukier, przędza wełniana i bawełniana, towary kolonialne, materiały farbiarskie, skóry surowe, futra i t. p. Zakłady naukowe dość upowszechnione, a mianowicie ośm uniwersytetów, 54 zakładów filozoficznych, 8 zakładów naukowych, medycyny i chirurgii, 53 szkół teologicznych, oprócz kilku zakładów naukowo-wojskowych, instytutu politechnicznego, akademii sztuk pięknych, zakładów ocieplających i głuchoniemych, licznych szkół prywatnych i 29,931 szkół elementarnych. Większa część mieszkańców (29,990,000) jest religii rzymsko-katolickiej, pod zwierzchnictwem 13 arcybiskupów i 70 biskupów, resztę ludności obejmują wyznania: greckie, kościół reformowany, lutrzy (w Węgrzech i Siedmiogrodzie), żydzi, unicy (w Siedmiogrodzie), ormianie i mahometanie. Dochody państwa wynoszą do 152 milion. zł. reńs. Wydatki 125,000,000, a dług państwa 500 milion. takichże złotych. Monarchia złożona jest z krajów następujących:

1) Niemiecko-Illyryjskie kraje (Arcyks. Austriackie, W. ks. Styryi, hrb. Tyrolu, król. Illyryjskie i Dalmackie).

2) Czeskie kraje (król. Czech, margr. Morawskie, Szląsk austriacki).

3) Włoskie kraje (król. Lombardzko-Weneckie).

4) Polskie prow. (król. Galicji i Bukowina).

5) Węgierskie kraje (król. Węgierskie, Kroatya, Sławonia, W. ks. Siedmiogrodzkie i Pogranicza Wojskowe).

Pierwsze z nich (z wyjątkiem Dalmacji) i drugie, należą do Związku Niemieckiego.

AUSTRIACKIE ARCYKS., położone między Czechami, Morawią, Węgrami, Styryą, Illyryą, Tyrolem i Bawaryą. Obejmuje powierzchnię mł. kw. 677 i liczy 2,190,364 m. Kraj ten bogaty w piękności natury, przedstawia obszerną, wybornie uprawną dolinę, przetrzytą Dunajem, do którego uchodzą rz. Traun, Ens i Morawa. Granica zach. skropiona rz. Inn i Salcą; na półn. i połud. ciągną się

wzgórza Czeski las (Böhmerwald) i Mannhartsberg, na samem pld. źródła Saicy, i olbrzymia masa Alp Noryckich, zawierająca kilkanaście jezior, okolonych wysokimi górami. Północne ramie Alp wyżej wspomnianych, ciągnąc się z zachodu (gdzie są najwyższe jego szczyty) wysła odnogę ku wschodowi, do wybrzeży pld. Dunaju (Wienerwald) i kończy w pobliżu Wiednia górą Kalenberg. Schneeberg, najwyższy wierzchołek gór Wienerwald, wzniesiony na 6558 stóp, odległym jest od Wiednia na godzin 12 drogi, dozwala widzieć ze swego szczytu jezioro Neusiedler w Węgrzech i wierzchołki gór Salcburskich. Główniejsze jeziora: Zeller, Traun, Waller, Mond, oraz nieco bagien. Źródła mineralne dość liczne, najślawniejsze Wildbad i Gastein. Klimat względny do położenia; surowy w okr. Salcburskim i w Alpach, łagodny w dolinie Dunaju, w ogóle zdrowy.

Płody: nieco złota, srebra, żelaza, miedzi, soli i zboża, a szczególnie żyto, konopie, pszenica, wino, owoce i drzewo; bydło rogate, owce, świnie, ptastwo, pszczoły, niedźwiedzie, wilki, ostrowidze, lisy i t. d. Mieszkańcy Niemcy, ukształceni, z właściwym dyalektem języka; rolnictwo, uprawa wina, chów bydła, a w części i górnictwo, głównym ich zajęciem. Czynność przemysłowa znaczna; wyroby towarów bawełnianych, jedwabnych, lnianych, wełnianych; fabr. żelazne, mosiężne, galanterij, szkła, porcelany, tytanu i cukru. Handel wewnętrzny znaczny, mniej rozległy na zewnątrz, wielce ułatwiany drogami bitymi, żelaznymi, oraz sławnym Dunajem. Zakłady naukowe: uniwersytet, dwa licea, pięć seminariów, dwie szkoły filozoficzne, akademie wojskowa, szkoły: medyko-chirurgiczna, wschodnich języków i t. p. Liczne biblioteki i zbiory naukowe. Po d z i a ł: kraj poniżej Ens (Land unter der Ens) podzielony na 4 okr.; kraj powyżej Ens (Land ob der Ens) z 4 cyrkulami i okr. Salcburskim.

AUTERIVE, M. we Franc., w dep. wyższej Garonny, nad rz. Ariège; 2850 m.

AUTEUIL, W. we Franc., dep. Oise, na wschód Sentis. Źródła mineralne. 2) Auteuil-les-Paris, W. tamże, w dep. Sekwany, pod Paryżem, przy wejściu do lasu Bulońskiego, zdobna wielu domami letniskami, własnością paryżan będącemi; 3240 m.

AUTLAN, 1) okr. w pań. meksykań. Xalisco; część nadbrzeża, między dwoma portami Guatlan, i Xalisco. 2) AUTLAN-DE-LA-GRANA, znaczne M. stoł. okr. t. n.; 4000 m. Wielka uprawa trzcin cukrowej, koszenili, szczególniej dobroci kakao; znaczny handel solą.

AUTUN, M. we Franc., położone u stóp góry w dep. Saône-Loire. Nader starożytne, od Rzymian Augusto-Dunum nazywane, obecnie stołeczne obwodu t. n. Katedra miejscowa, godny widzenia zabytek wieków średnich, 2 biblioteki, zbiór starożytności, galeria obrazów, kollegia, stowarzyszenie rolnicze, sztuk i nauk; działołojnie, fabryki obić, zasługują na uwagę. Handel drzewem, bydłem i końmi; 9400 m. Obwód t. n. obejmuje 87 gmin, liczących 802000 m; podzielony na 8 kantonów.

AUWERNIA, AUVERGNE, dawna prow. franc., zamieniona obecnie w dep. Puy-de-Dôme, Cantal i obwód Brioude w dep. wyższej Loiry. Góry Auverni łączą się tu ze wzgórzami Margeridy i z pasmem Sewennów w pobliżu źródeł rz. Allier. Najwyższy ich wierzchołek Puy-de-Sancy nazwany, wznosi się na 1946 metrów.

AUVERS-LE-HAMON, M. we Francji, dep. Sarth, pod Sablé; 2170 m.

AUXERRE, M. we Franc., stołeczne dep. Yonne. Położone na wzgórzu, nad rz. Yonne. Siedlisko władz departamentalnych, muzeum historii naturalnej, biblioteka, towarzystwo rolnicze; rozmaite fabryki; handel winem, drzewem i t. p. Między budowlami odznacza się pałac prefektury i katedra w guście gotyckim; 12,600 m.

AUXERROIS, dawniejsza prow. franc. w Burgundji, tworząca obecnie dep. Yonne i większą część obwodu AUXERRE.

AUXI-LE-CHATEAU, M. we Franc., dep. Pas-de-Calais, w pobliżu St. Pol. Przędzalnia jedwabiu; 2,400 m.

AUXOIS, dawna prow. Burgundji, z M. stołecz. Semur. Tworzy nateraz obwód Avalon w dep. Yonne, i Semur w dep. Cote d'Or.

AUXONNE, M. we Franc., dep. Cote d'Or nad Saoną, z zamkiem starożytnym, obronnym. Trybunał handlowy, piękne mosty, szkoła artylerji; fabryki sukna; handel winem, zbożem, drzewem; 5,500 m.

AVA, 1) AINGWA, RATNAH-PURAH, od r. 1824. M. stołeczne pań. Birmanów w Indyach wschodnich, na jednej z wysp Irawaddy; 50,000 m. 2) Ks. Japońskie na wyspie Nifon, z M. stołecz. t. n. 3) Ks. Japońskie na wyspie Sikoko. Chów bydła, połów pereł i psów morskich, będących przedmiotem znacznego handlu. 4) M. stoł. powyższego, ks. nad jedną z zatok południowych. Portowe, rozległe, znacznie zaludnione.

AVALON, półwysp Newfoundlandzki, między zatoką Plaisance na zachód i zatoką Trinity na wschód.

AVASI, AVADSI, 1) wyspa górzysta w Japonii, na połud. wyspy Nifon. 2) M. t. n. stoł. powyższej wyspy. Pod 34° 21' półn. szer. a 132° 27' wsch. długości.

AVELGHEM, M. w Belgii, prow. zachod. Flandryi, pod Courtray; 4,720 m.

AVENCE, rz. we Franc., dep. Lot-Garonne. Wybiega pod Boussets i uchodzi do Garonny pod Gaujac.

AVERÖE, wyspa na zachod. brzegach Norwegii.

AVERSA, M. w król. Neapol., prow. Terra di Lavoro, w pięknej równinie, wpośród winnic i drzew pomarańczowych; 14,000 m.

AVES, gromada wysp w Antyllach, pod Curaçao. Posiadłość holenderska.

AVESNES, 1) M. we Franc., dep. Północny w obw. t. n. Siedlisko władz obwodowych, zdobne katedrą starożytną. Liczne fabryki; znaczny handel; 3,888 m. 2) AVESNES LE COMTE, M. we Franc., dep. Pas-de-Calais, nad Hèpre, w pobliżu Aras; 1300 m. 3) AVESNES LE SEC, M. tamże dep. Północny, pod Bouchac; 1610 m. 4) AVESNES LES AUBERT, M. tamże, dep. Północny, pod Cambrai; 2,700 m.

AVEYRON, dep. we Franc., nazwany od jednej z rzek skrapiającej go. Graniczy na półn. z dep. Cantal; na wsch. z Lozère i Gard; na połud. z dep. Hérault i Tarn; na zach. z dep. Lot, Tarn i Garonny. Powierz. 925,578 hektarów; lud. 370,951 m. Temperatura nader rozmaita, z powodu wysokich gór ciągle śniegiem okrytych. Zliczonych rzek skrapiających go, znaczniejsze są: Aveyron, Lot i Tarn. Dep. ten jest jednym z uboższych, pod względem król. roślin, ale nader bogaty w minerały; znajdujemy tu obfite kopalnie żelaza, węgla, miedzi, ołowiu, antymonu, cynku, kamieni wapiennych, młynskich etc. Wiele zakładów przemysłowych wszelkiego rodzaju, między którymi liczy 17 hameruj miedzi, 9 wielkich pieców hutniczych, kuźnie, 4 papiernie, oprócz fabryk zwyczajnego sukna, materij wełnianych i dywanów; wprowadza bydło, wino, rozmaite wyroby, znane ze swej dobroci sery i t. p. Dzieli się na 5 obwodów, to jest. St. Afrique, Espalion, Milhau, Rhodéz, Villefranche. M. stoł. Rhodéz.

AVIGLIANA, 1) M. w król. Sardynii, pod Turynem. Kilka fabryk; zamek obronny; 2,900 m.

2) M. w król. Neapol., prow. Basilicata. Piękne kościoły; 9,000 m.

AVIGNON, M. stoł. dep. Vaucluse, w połud. Francji, na l. brz. Rodanu, niedaleko ujść rz. Durance. Stolica arcybiskupa, władz i sądów depart.

zдобne wielu starożytnymi gmachami, główniejsze z nich: Metropolia na skale Dons, rozległy w dawnym gotyckim guście, zbudowany pałac papieżki; kościoły: Ś. Piotra, Ś. Marcina, i t. d., biblioteka do 30,000 tomów licząca, muzeum, galeria obrazów, szkoły, akademie, towarz. przyjaciół sztuk; liczne fabr.; 31,786 m.

AVIGNONET, M. we Franc., dep. wyższej Garonny, nad kanałem Langwedockim; 2,433 m.

AVILA, 1) prow. w Hiszp., w pań. stariej Kastylii, między prow. Salamanką, Segowią, Walladolid i Toledo, rozległa 127½ mil kw.; liczy 116,730 m. Uprawa wina, oliwy, drzew kasztanowych; wielki brak drzewa opałowego; kopalnie żelaza, fabryki i zakł. hutnicze. 2) M. stoł. powyższej prow. nad rz. Adają. Siedlisko Biskupa, akademie; 4,000 m.

AVIO, M. w Tyrolu, cyr. Roveredo. Łomy skałek do broni palnej; 3,000 m.

AVLONA, 1) sandżak w Turcyi, prow. Albanii, nad mr. Adryatykiem, górzysty, skropiony rz. Wojszą i Ergent; 250,000 m. 2) M. stoł. sandżaku, nad zatoką t. n., w okolicy bagnistej; uprawa ryżu i oliwy; handlowe; 6,000 m.

AVOLA, M. nadmorskie w Sycylii, w stronie zach. Syrakuz. Uprawa trzciny cukrowej, znaczne rafinerie cukru; wyroby mat słomianych; 6,800 m.

AVOLD, ST. A., M. we Franc., dep. Mozelli, na wsch. M. Metz. Źródła mineralne; 4,000 m.

AVON, 1) M. w Maine, hrab. Franklin; 827 m. 2) M. w Connecticut, hrab. Hartford; 1,001 m. 3) M. w Nowym Jorku, hrab. Livingston; 3,000 m. 4) Rz. spławna w nowiej Szkocyi, wpada do oceanu Atlantyckiego na wsch. Halifaxu. 5) Dwie rz. t. n., z których jedna w Szkocyi, druga w Anglii.

AVRANCHES, M. we Franc., dep. la Manche, nad brzegiem morza; stołeczne obwodu t. n. Sąd wyższy, biblioteka, fabr. koronek i blondyn, znaczny handel; 7,400 m.

AWADSI, AWATSI, wyspa japońska i księstwo 10 mil kw. rozległe.

AWATSZA, zatoka na wsch. wybrzeżu Kamczatki; między przylądkiem Klín a przyl. Szypunskoi.

AWZEŃSKIE, huty żelazne w Rosyji europ., gubern. Orenburska, 64 mil od Ekaterynenbura.

AX, 1) M. we Franc., dep. Ariège, u stóp Pyreneów, na pr. brz. rz. t. n.; 1,927 m. Oprócz kilku fabryk, godne tu są uwagi 32 źródeł ciepłych. 2) Dwie rz. w Anglii; jedna do kanału La Manche, druga do kanału Brystolskiego wpadające.

AXACAL BARBY, AK SAKAL BARBY, jezioro

wniepodległej Tartarii, na półn. jeziora Aral. Słone, obfitujące w ryby.

AXEL, M. w król. Niderl. prow. Zeelandzka, nad jednym z kanałów zachod. Skaldy; 2,600 m.

AXHOLME, wyspa w Anglii, hr. Lincoln, utworzona rz. Trent, Idel i Dun. Długa mil 10, szeroka cztery; kopal. alabastru.

AXIM, M. holender., na złotym wybrzeżu pań. Ashanti, Forteca Ś. Antoniego, Okolice żyzna.

AXUM, AXUMA, AUXO, M. stoł. król. Tigre, w Habeszu, na zachód Adowy, a na wsch. Sive; 6,000 m. Odznacza się ruinami starożytnych kościołów, oraz kilkoma pałacami i pięknymi obeliskami.

AYACUCHO, dep. w Peru, na wschód łańcucha gór Andów; 1568 mil kw. rozległy, z 212,856 m.; podzielony na kilka okręgów.

AYAMONTE, M. warowne w Hiszp., prow. Sewilla, przy ujściu Gwadyany. Fabr. wyrobów jedwabnych; połów serdeli; 5,500 m.

AYAR-NOOR, jezioro w chińskiej Tartarii, przynajmniej do siebie rz. Lokrun, Khutubi i Manar.

AYLESBURY, M. nader starożytne w Anglii, hr. Buckingham, nad ramieniem Tamizy. Fabryka koralu; 4,400 m.

AYR, rz. w Szkocji, uchodząca do mr. Irlandzkiego. 2) Hrb. tamże, nadbrzeżne, graniczy na półn. z hrb. Rensrew; na wsch. z hrb. Lanark, Dumfries; na połud. z hrb. Wigton; na zach. z mr. Irlandzkim. Zatoka rz. Clydy tworzy tu 6 portów, grunt górzysty, skropiony kilku rzekami, zawiera kopalnie miedzi, ołowiu, żelaza, antymonium, porfiru, agatu jaspisu i t. p. Liczy wiele fabryk; znaczny handel wywozowy, rozległe 48 mil kw., z 164,322 m. 3) M. stoł. hrb. Ayr, portowe przy ujściu rz. Ayr; Znaczny handel, latarnia morska; 8,000 m. w pobliżu źródło żelazne.

AZAB, ASAB, wierzchołek góry w Habeszu, na półn. zach. przylądek Ras-Bir.

AZALE, GEZIRETH el A., łańcuch 7 wysp, na rz. Nilu.

AZERBEJDŻAN, prow. perska, w części półn.-zach. kraju. Położona między Armenią, Kurdistanem, Irak-Adżem, Mazanderanem i mr. Kaspijskim, obejmuje 1431 mil kw. z 2 milion. mieszk. Grunt górzysty, żyzny i nawodniony. Większa część rzek uchodzi do jeziora Urmia. M. stoł. Tauris cz. Tebris.

AZEVEDO, rz. dopływowa rz. Tapajos, w Brazylii, w prow. Matto Grosso.

AZINCOURT, W. we Franc., dep. Pas de Calais, pod Vieil Hesdin.

AZMOOS, W. w Szwajcarii, kant. St. Gallen, nad Renem, w pobliżu Sargans.

AZORSKIE wyspy, zwane dawniej Flamandzkimi, a od Anglików zach. Islandyą. Leżą na oceanie Atlantycznym, między 36° 56' do 39° 44' półn. szer. i 27° 14' do 33° 32' zach. długości. Składają się z 9 wysp, tworzących 3 gromady. Do pierwszej z nich, w stronie półn.-wsch. liczą się: St. Maria, i St. Miguel; druga grupa obejmuje środkowe wyspy: Terceira, Graciosa, St. Jorge, Pico i Fayal; trzecia w str. półn.-zach. wyspy Flores i Corvo. Obszerne 56 mil kw.; powiększej części górzyste, pokryte wielu zagasłymi, kilku zaś czynnymi wulkanami. W ogóle żyzne, dostatecznie nawodnione; tutejsze źródła mineralne nader skuteczne. Wielkie bogactwo roślin, z których głównejsze: banany, wino i cedry wieczną zielonością pokrywające wyspy. W początkach bezludne, liczą obecnie 238,000 m. Należą do Portugalii; zamieszkałe są przez Portugalczyków i Negrów, a wyspa Fayal przez Anglików, Szkotów i Irlandczyków. Rolnictwo, choć bydlę, rybołówstwo, opatrywanie okrętów płynących do Indji wschod. i Brazylii, głównym zajęciem mieszkańców. Znaczny handel z Portugalią, Maderą, Anglią, Ameryką i Rosyją. Religia panująca katolicka, pod zwierzchnictwem biskupa w Angra, na wyspie Terceira, tamże rezydencya rządzący mającego 800 ludzi do służby wewnętrznej.

AZOW, M. starożytne i obronne w Rosyji europejskiej, gub. Ekaterynosławskiej; przy spływie jednego z ramion rz. Donu do mr. Azowskiego; 1,000 m. Forteca w małej odległości od miasta.

AZOWSKIE MORZE, w starożytności Palus Mæotis. Połączone cieśniną Jenikale z mr. Czarnym, obejmuje 45 mil długości, a 10 do 30 szerokości. Rzeki Don, Beada i Kuban, mają tutaj swe ujście.

AZUL, RIO DE SAN FRANCISCO, rz. znaczna w pań. meksykań. Sonora, wpadająca do Rio Gilla.

AZURAR, M. w Portugalii, prow. Minho-Duero, pod Braga, przy uj. rz. Ave, zdobne kościołem; 2,000 m.

AZYA, wsch. część stałego lądu, granicząca na półn. z mr. Północnym lodowatym; na wsch. z Wielkim oceanem; na półd. z oceanem Indyjskim i jego zatokami, aż do cieśniny Bab-el-Mandeb; na zach. połączona z Afryką i Europą, a mianowicie wązkiem miedzymorzem Suez z Afryką, a rozległą masą ziemi, między mr. Kaspijskim i Karyjskim, z Europą, gdzie granice biegiem rzek i pasmami gór szczegółowo oznaczyć się dają. Rozległa mil kw. 816,000 (z czego na wyspy przypada 53,000 mil kw.), najdalszym jej punktem ku

zach. przylądek Baba, pod 44° wsch. długi i ostatni punkt na wsch. przylądek Wschodni, pod 152° zach. długości. Brzegi Azji, stosunkowo do jej rozległości, mniej są przerywane od wybrzeżów Europy. Wybiegają one tylko w półwyspach Kamczatce i Korei na wsch.; w tylnych Indyach półwyspami Malakka, w przedkowych Indyach i Arabii na połud. oraz półwysp małej Azji na zachód, obejmują rozległości 7700 mil. Brzegi południowe i wsch. otoczone licznymi i znacznymi wyspami, zbliżają ją do Oceanii w kierunku półn.-wsch., do Ameryki ku półn.-wschodowi. Największa długość jest od przylądka Baba do Zundu tatarskiego mil 1300; największa szerokość, między przylądkiem Buro a przylądkiem Północno-Wschodnim wynosi mil 1150. Powr. Azji złożona jest z czterech głównych pochyłości, t. j. północnej ku oceanowi Lodowatemu, wschodniej ku oceanowi Wielkiemu, południowej ku oceanowi Indyjskiemu, i zachod. ku morzom, Kaspijskiemu i Czarnemu. Oparte na środkowej wyżynie, tworzą rodzaj czworoboku, którego strona półn. zwrócona ku oceanowi Lodowatemu, wybiega w górach Altajskich; wsch. ku Wielkiemu oceanowi, pasmem gór In-Chan cz. Siofki; półd. ku oceanowi Indyjskiemu, pasmem gór Mont-Tagh; zachodnia zwrócona ku mr. Kaspijskiemu i Czarnemu, łańcuchem Thsoun-Ling. Z ramion powyższego kwadratu, wybiegają cztery główne pasma, oddzielające cztery wielkie pochyłości, t. j. pasmo w kierunku półn.-wsch. przebiega Rosyją azyatycką, pod imieniem Stanowoi-Jablonnoj, i kończy się w cieśninie Beringa u przylądka Wschodniego; pasmo półn.-zach. przerzyna Tartarię, oddziela Rosyję azyatycką od europejskiej, pod nazwą gór Uralskich i niknie nad brzegami mr. Kara; pasmo półd.-wsch., przebiega część połud. cesar. Chińskiego i środek półwyspu Indye wschodnie; odnoga zaś półd.-zachod. przebiega Afganistan, pod nazwą Hindukhu, Persyą pod nazwą gór Elbors cz. Elbrus, i Turcyę azyatycką pod imieniem Taurusu, który znika na wybrzeżach cieśniny Konstantynopolańskiej. Ostatnia gałąź łączy się z górami Kaukazkimi, ciągnącymi się między mr. Czarnym i Kaspijskim, oraz z pasmem gór Libanu w Turcyi azyatyckiej. W końcu góry Himalaja, z najwyższym wierzchołkiem Dawała-Giry (Biała Góra) w Nepalu, 26462 stóp wysokim, oddzielają cesar. Chińskie od Hindostanu. Główniejsze rz. Obi, Jenissej, Lena, uchodzą do oceanu Lodowatego; Amur skrapiająca część połud.-wsch. cesarstwa Chińskiego, uchodzi do mr. Ochockiego; Hoang-Ho, czyli Żółta rz. do mr. Żółte-

go; Jang-tse-kiang, albo Niebieska rz., do odnogi Karejskiej; May-Kang czyli Kambodża, do mr. Chińskiego; Awa czyli Irawaddy, ginie w zatoce Bengalskiej; Ganges, skrapiający Hindostan; Brahmaputra, przepływająca stronę połd.-zach. cesarstwa Chińskiego, oraz półn.-wsch. Hindostanu, uchodzi również do zatoki Bengalskiej. W końcu Eufrat i Tygrys, skrapiające Turcyę azyatycką, łączą się pod nazwą Chat-el-Arab i unoszą swe wody do zatoki Perskiej. Amu (Gihon cz. Dżychon) wpada do jeziora Aralskiego, oraz rz. Ural, oddzielając Azję od Europy, uchodzi do mr. Kaspijskiego. Znaczniejsze jeziora: na krańcu półn. Gokczaj, Wan i Urmia w Armenii, oraz jezioro Kaspijskie (6060 mil kw.), Aral (1124 mil kw.), Bałkasz, Dżaj-sang i Bajkal. W kraju Sifan, Khuku-Noor; Tengri w Tybecie; Zarek w Iranie; mr. Martwe (12 mil długie, 2 mil szer.) w Palestynie. Postać zewnętrzna tej części ziemi, nader rozmaita; widzimy tu olbrzymie góry, pokryte wiecznymi śniegami, płaszczyny okiem nieznierzone, pustynie nieurodzajne i okolice zadziwiającej żyzności. Klimat półn. nader ostry, umiarkowany w części środkowej, palący i ognisty na połud. Łono ziemi pełne nieobliczonych bogactw; są tu bowiem dyamenty, rubiny, szafiry, glina porcelanowa, sól, złoto, srebro, merkuryusz i żelazo. Z drzew zaś użytecznych i drogocennych: kawowe, daktyle, kokosowe, indygo, trzcina cukrowa, cynamon, bambus, sandał, pieprz i wielka ilość innych krzewów, znakomitych pięknością i użytkiem. Z król. zwierząt zasługują na uwagę: nieskończona rozmaitość małp, słonie, nosorożce, lwy, tygrysy, pantery, szakale; w sferach północnych gronostaje, sobole, lisy czarne, niedźwiedzie, bobry, oraz mnóstwo zwierząt z kosztownymi futrami. Wielbłądy, dromadery, używane do dźwigania ciężarów; konie perskie i arabskie nieporównanej piękności. Zamieszkała od trzech pokoleń ludów, t. j. białego, żółtego i czarnego, liczy ma do 600,000,000 m. Pod względem politycznego podziału obejmuje państwa:

1) państwa rodzinne: a) Afganistan 12200 mil kw., z 10 milion. m., mieszcący w sobie Kabul, Pisaur, Herat i Sistan; b) Anam 13000 mil kw., liczy około 12 milionów m.; c) Arabia 46000 mil kw. z 12,000,000 m., z prow. Yemen, Maskat i Mekka; d) Beludżystan 6670 mil kw. z 2 milionami m.; e) Birma 12000 mil kw. z 4½ miliona m.; f) Iran 22740 mil kw. i 11 milionów m.; g) Lahora cz. pań. Sikhów 8000 mil kw. z 8 milionami m., z prow. Lahorą, Kaszmirem, i ks. północnymi; h) półwysp Malakka z kilku pomniejszych pań-

stwami; *h*) Nepal cz. Nepaul 2500 mil kw., $2\frac{1}{2}$ miliona m.; *k*) Chiny z właściwymi prowincjami 250000 mil kw. z 200 milionami m. z prow. Mandżuryą, Mongolią, Turfan, Tybet, Lahdak, Butan i Koreą; *l*) Siam 9000 mil kw., $3\frac{1}{2}$ miliona m., składa się z właściwego Siamu, części Kambodży, Laosu, Malakki i kilku wysp Mergui; *m*) Sind 2500 mil kw., 1 milion m.; *n*) Turkestan 32000 mil kw., 5 milionów m. z prow. Bucharą, Khokan, Chiwą, Balkh, krajami Kirgizów i Turkomanów.

2) Posiadłości europejskie: *a*) pań. Osmanów, z mniejszą Azją, częścią Georgii, Armenią, Kurdistanem, Mezopotamią, Irak-Arabi i Syryą; *b*) posiadłości Rosyji obejmujące całą półn. Azję cz. Syberyję; *c*) posiadłości Angielskie w Hindostanie; *d*) posiadłości Portugal., na zach. wybrzeżu Dekance; *e*) Francuzkie na wybrzeżach Koromandel; *f*) Duńskie w Indyach przodkowych z małemi granicami.

3) Wyspy na mr. Śródziemnym: Cypr, Kandya, Rodos, Telos, Kos, Samos, Metelino i inne. Na oceanie Indyjskim: *a*) w przodkowych In-

dyach są Lakedywskie, Maldywskie, Hagos i Cejlan; *b*) w Indyach wschod. Sunda, Andaman, Nikobarskie, Sumatra, Jawa, Borneo, oraz archip. mniejszych wysp Sunda, od Sumbawy do wyspy Timor. Moluckie z wyspami Banda, gromada Amboiny i właściwymi Moluckimi. Filipińskie, gromada wysp centralnych w Indyach wschod. z wyspą Celebes i mnóstwem małych wysepek, między którymi Hainan i Formoza na wybrzeżu chińskim. Wyspy na Wielkim oceanie: Madzieo-Simah i Lieu-Khieu. Wyspy Japońskie: Kiu-siu, Nifon i Jesso; Kurylskie i kilka małych wysp na mr. Japońskim, Ochockim i t. d. Na mr. Północnym lodowatym: nowa Syberia, gromada wysp przed zatoką Jana i Indygarka wraz z kilku małemi.

AZYMNAGUR, obw. w Hindostanie, prezyd. Bengalska; nader górzysty z licznymi dolinami.

AZYRYS, mały port w Tripolis, na wybrzeżu Barkah.

AZZANO, W. w król. Lombardii, pod Weroną 230 m.

B.

BAAG, M. w obwodzie Odense, na wyspie duńskiej Fionii. Rozległe $6\frac{1}{4}$ mil kw. z 14,000 m.

BAAGÖE, 1) wyspa duńska na mr. Bałtyckim, między wyspami Falster, Møen i Seeland. Rozległa $4\frac{1}{4}$ mili kw., z 550 m.; 2) także wyspa w małym Bełcie na zach. Fionii, w dycezyi t. n., w obw. Odense, nader żyzna; latarnia morska.

BAALBECK, u starożytnych HELIOPOLIS, Mm-wtureckiej Syrii, paszalik Akra, między Libanem i Antilibanem, w dolinie rz. Kasmii, wpadającej do Sur. Sławne jest zwaliskami pięknych budowli, między którymi zasługuje na uwagę pałac zbudowany przez Antonina Pobożnego, świątynia i oprócz tego wiele innych, w których ogólna liczba mieszkańców zaledwie 2,000 dochodzi.

BAAR, hrb. w ks. Badeńskim, tworzące część ks. Fürstenbergu. Wśród Czarnego lasu, w cyr. Dunaju, oprócz osady i wsi, obejmuje 10 miast i miasteczek z 30,000 m. Położenie górzyste, uprawa zboża, chów bydła, a szczególnie koni znanych z swej piękności i użytku. 2) BAAR-EL-CADES, jezioro w Syrii, w paszaliu Damaszk, na zach. Hems, połączone małą rzeką z jeziorem Orontes.

BAARLE, BAERLE, 1) wieś w Niderlandach, prow. pfn. Brabant, na pfn.-wsch. Bredy; 1560 m. 2) gmina w Belgii, prow. wsch. Flandrya 1798 m.

BAAS, 1) wyspa w pfn. Ameryce na jeziorze Erie. 2) BAAS FIÖRDEN, zatoka morza Lodowatego, w król. Norweskim, prow. Finmarken.

BABA, 1) przylądek w Anatolii, na mr. Czarne, pod $41^{\circ} 20' 54''$ pfn. szer. a $29^{\circ} 6' 8''$ wsch. dług.; 2) przylądek na zach. wybrzeżu ostatniego krańca zach. Azji, pod $39^{\circ} 30'$ pfn. szer. a $23^{\circ} 31'$ wsch. dług.; 3) M. w Anatolii, sandżak Biga, na wsch. przylądka t. n. Nadbrzeżne, z małym portem, w żyznej okolicy; 4,000 m.; 4) wzgórze w Turcji europ., na granicy sandżaków Skutari i Nowy-bazar. 5) Baba-Dagh, warowne M. w Turcji europ. w sandżaku Sylistrii, w położeniu górzystym, nad jeziorem Rassein; 10,000 l. złożonej z Armeńczyków, Tatarów, Greków, Żydów i Turków. Znaczny handel portem Kara-Kerman. 6) Mała rzeczka w król. Polskim. Wybiega w pobliżu M. Olkusza, przepływa małą przestrzeń, ginie w piaskach i tworzy podziemne koryto. W czasie wezbrania widać ją tylko pod Olkuszem.

BABEL MANDEB, cieśnina między Arabią i Azją, łącząca mr. Arabskie z oceanem. Mnóstwo wysp w tejże czyni przeprawę nader niebezpieczną.

BABENHAUSEN, 1) posiadłość ks. Fugger-Babenhausena, w cyr. bawarskim wyższego Dunaju. Obszerna 7 mil kw. z 11,500 m. Tutaj należy M. Babenhausen nad Günz, liczące 1,600 m. 2) M. i okr. w W. ks. Heskiem, prow. Starkenburg, nad Gersprinz; 1,600 m.

BABIA GÓRA, między Żywcem a Jordanowem, dawniej zwano ją Babą, nazwisko to ztąd przybrała, iż patrzącym z daleka zdaje się mieć kształt niewiasty, siedzącej między pasąciami się owcami. Najwyższy jej szczyt jest w Bieskidach (Tatry), wznoszący się na 5549 stóp nad poziom Bałtyku. Z wierzchołka jej przy pogodnym stanie atmosfery, widzieć można o 12 mil odległy Kraków. Góra ta oddziela Polskę od Węgier, co oznaczają dwa rzędy kopców wierzchem grzbieta, z kamieni ułożonego. Wierzchołek składa się z 2 cyplów, z których zachodni ma nazwę diabłego zamczyska. Strona północna tej góry jest bardzo spadziasta, gdy południowa łagodnie pochyła i służy za pastwisko bydła. Jezioro nie ma na niej żadnego, jak dawniej utrzymywano, ale mnóstwo wytryska źródeł spadających strumieniami na dół. We względzie roślinnym dzieli się na 3 wyraźne strefy: najniższą zalegają odwieczne lasy buków i jodeł; w średnim pasie rośnie kozodrzewina, jałowiec i borówka, a najwyższy samą tylko trawę wydaje. Okolice tej góry są skaliste i ziemia nieuprawna jednak zamieszkała od górali, których lepszy byt wykazują domy porządne i ubiór. U podnóża góry płynie rzeka Skawica, w bliskości swe źródła mająca.

BABIĄK, Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. Warszawski, pow. Włocławskim, okr. Brzeskim. Posiada kościół ewangelicki, szkołę elementarną; liczy 59 domów (22 murowanych) z 624 m. Bywa sześć jarmarków do roku.

BABYLON, na pfn. M. Hilla, w Turcji azyat. w sandżaku Irak-Arabi, na wsch. Eufratu, pod $32^{\circ} 28'$ pfn. szer., o 48 mil ang. od Bagdadu znajdują się ruiny Babilonu, między którymi najsilniejszą jest wieża Babel, albo Świątynia Belusa, zwana do teraz Birs Nemrod (zamek Nemroda). Ruina ta podobna do zapadłej piramidy, której obwód podstawy 2286 stóp wynosi, a w stronie zach. ma 198 stóp wysokości.

BABIMOST, po niem. BOMST, 1) M. pow. w Prus., rej. Poznański, nad Zgniłą Obrą. Posiada kilka kościołów, ratusz, trzy szkoły dla różnych wy-

znań; liczy 2152 m. powiększej części Niemców i Żydów. Odległe od Poznania $13\frac{1}{2}$ mil. 2) Pow. t. n. graniczy na pfn. z pow. Międzyrzeckim i Bukowskim, na wsch. z Kościańskim, na pfd. z Wschowskim, na zach. ze Szlaskiem. Rozległy mil $19\frac{1}{2}$; liczy 42,827 m. Kraj równy, wyjąwszy kilka małych wzgórz, grunt piaszczysty, skropiony rz. Obrą, Obrzycą, Zgniłą Obrą i Dojcą, oraz jeziorami, z których znaczniejsze: Niafek, Wolsztyn, Grojec i kilka innych. Rolnictwo i chów bydła główne zajęcie mieszkańców. Podzielony na 6 okr., posiada miast 7, wsi większych 107, wsi mniejszych i osad 59. Mieszkańcy zajmują się wyrobami sukna, obuwia i uprawą winnic, owoców i chmielu.

BABIN, 1) W. rozległa w król. Polskim, gub. Żubelski, pow. t. n., w parafii Mateczyna, nad rz. Chodel, na trakcie z Lublina do Bełżyc; 471 m. 61 domów. Odległe od M. pow. 16 wiorst. 2) Mm. z zamkiem w Galicji, na zach. M. Brodów.

BABINOWICZE, M. pow. w Rosyji, w gub. Mohilewskiej, na pfn. Mohilewa, nad Dnieprem, między dwoma jeziorami. Spław towarów do Rygi; posiada 2 kościoły i liczy 800 m.

BABORÓW, BAUERWITZ, M. w Szlasku pruskim, w stronie pfd.-wsch. Głupczyc (Leobschütz) 2,100 m. Garncarstwo i płóciennictwo.

BABUJAŃSKIE wyspy na pfn. Manili, posiadłość Hiszpańska. Znaczniejsze między niemi: Babuyan, Calayan, Camiguen, Dalupuri i Fuga. Grunt górzysty, wydaje w obfitości drzewa kokosowe i banany; zamieszkałe od 2,000 malajczyków.

BACALAR, jezioro, rzeka i zatoka, na wsch. wybrzeżu pań. meksyk. Yukatan, na pfd. zatoki Wniebowzięcia.

BACCHIGLIONE, rz. w Lombardii, w prow. Vicenza. Wybiega z doliny de Sifnori, przyjmuje na pfn. wiele rzek do siebie, płynie z pfn.-zach. na pfd.-wschód., tworzy kanał Bisatto, później pod Padwą dzieli się na dwa spławne ramiona, z których jedno uchodzi do kanału Brentella, drugie zaś na pfd. Chioggia, do mr. Adryatyckiego wpada. Jest także za pośrednictwem kanałów w połączeniu z rz. Adygą.

BACHARACH, M. w Prusach, nad Renem, w prow. niższego Renu, okr. rej. Koblenckiej, M. stoł. okr. Goar; 1,650 m. W pobliżu zwaliska zamku Staleck. Mieszkańcy zajmują się uprawą winnic, żegluga i fabrykami.

BACHI, gromada wysp w archip. Filipińskim, na pfn. wysp Babujańskich, a na pfd. wyspy Formozy. Obejmuje 6 wysp większych i kilka mniejszych

górzystych, jednak dobrze nawodnionych. Największe wyspy z tej gromady są: Orange, Monmouth i Goat, wyspa zaś Bachi leży w samym środku grupy. Produkta: trzcina cukrowa, banany, owoce; świnie, kozy, ryby i złoto. Mieszkańcy są malajskiego pokolenia.

BACHMUT, M. okr., obronne, w Rosyi, w gub. Ekaterynosławskiej, nad rz. t. n.; 4,000 m. W pobliżu źródła słone.

BACKERJUNGE, 1) obw. w Hindostanie, prezyd. Bengalska, na wschód Kalkuty, przy uj. Gangesu. Rozległe 2780 mil kw. z 926,723 m. 2) M. obwodowe tamże, prowadzące handel ryżem, wyrobami fabrycznymi i bawełnianymi.

BACKNANG, 1) okr. w król. Wirtembergskim, cyr. Nekary. Rozległy 5 mil kw. z 29,633 m. Obejmuje 28 gmin, 2 miasta, 26 wsi, 92 osad; grunt leśisty, w dolinach rolnictwo i łąki; przemysł w wyrobach wełnianych i skórzanych. 2) M. tamże nad Murr w przyjemnej dolinie. Siedlisko władz, dekanatu ewangelickiego; kilka fabryk; starożytny kościół; 3,587 m.

BACONO, rz. znaczna wpłd. Ameryce, dopływa rz. Guanary, wypływająca w pobliżu Truxillo, w Kordyllerach.

BACS, BATSCH, 1) komitat w Węgrzech z tej strony Dunaju; równina z małymi wzgórzami. Jest tu kanał 14 1/2 mil długi, 10 sążni szeroki, 4—6 stóp głęboki, łączący Dunaj z Cissą. Grunt po części jest bagnisty, jednak w okolicach suchych jest żyzny i wydaje zboże, owoce, wino, a osobliwie pszenicę, oprócz tego znaczny chów bydła. Rozległy 170 mil kw. i liczy 366,178 m., między którymi jest wielu Niemców, zajmujących się uprawą roli, żegluga, chowem bydła, handlem i t. p. 2) Mm. t. n. w powyższym komit. zamieszkałe przez 7,000 Rajasów. Siedlisko kapituły biskupa greckiego, zamieszkałego w Neusatz (Nowy sad, po węg. Uj-Videk). Leży pod 45° 23' a 38° półn. szer. i 16° 54' wsch. długości.

BADAGRI, BADAGH, król. na złotodajnym wybrzeżu wyższej Gwinei, należące do pań. Dahomeh. M. stoł. t. n., nad rz. Lagos.

BADAJÓZ, 1) okreg w Hiszpanii, prow. Estremadura, otoczony na półn. i półd. wysokimi wzgórzami, skropiony jest rz. Gwadyana i kilkoma rz. pomniejszych. Znaczny chów bydła, jedwabników; kopalnie srebra, ołowiu, miedzi, siarki i marmuru; 306,100 m. 2) Twierdza i stolica prow. t. n. na l. brzegu rz. Gwadyany, ozdobna kamiennym mostem 1872 stóp długim o 28 łukach; siedlisko biskupa, katedra z olbrzymimi organa-

mi; znaczny handel; 15,000 m. Pod względem militarnym miejsce to jest uważane, jako klucz Portugalii.

BADAKSZAN, kraj górzysty między Belur i Ala w wielkiej Tartarii z M. stoł. t. n., u stóp wysokiej góry, na l. br. Dzhon. Grunt piękny i żyzny, zawierający drogie kamienie.

BADALONA, M. w Hiszp., prow. Katalonia, przy uj. rz. Besos do mr. Śródziemnego; 4,900 m.

BADEN, 1) Baden-Baden, M. i zamek w okr. środkowego Renu (Mittelrheinkreis) w ks. Badeńskim wywodzi swą nazwę od nader uczęszczanych kąpiel ciepłych (37°—54° R.), których zbawienne skutki w dawnych czasach były już znane. Miasto nieregularnie zabudowane, w stylu starym, położone wśród pięknej doliny Czarne lasu, powiększając część na spadku pagórka, gdzie zbudowany jest zamek; zawiera 16 ciepłych źródeł z wodą przejrzystą, bez żadnego zapachu, ma przecież smak cokolwiek słony. Znajdujemy fabryki rozmaite, gimnazjum i inne piękne zakłady i liczy 3,875 m.; okolice piękne, powietrze nader zdrowe. W pobliżu miasta leżą ruiny zamku Hohen-Baden, rodzinnego książęcej rodziny. 2) Obwód w Szwajc., kant. Argowii, podzielony na 4 okręgi, t. j. Baden, Mellingen, Bohrdorf, Kirchdorf; liczy 15,740 m. 3) M. t. n. w powyższym kant. nad rz. Limat; 2,850 m. Handel winem, uprawa roli, piękny ratusz, katolicki kościół i oprócz innych zakładów są kąpiele ciepłe siarczane (37° R.). 4) M. w Austrii, prow. Ens, w cyr. Unter-Wienerwald; 2,600 m. Wzlawione wyroby stalowe; piękne kościoły, zakłady dobroczynne; położenie w zajmującej okolicy.

BADENSKIE, wielkie ks., w Niemczech, graniczy na półn. z Bawaryą i W. ks. Heskiem, na zach. z Bawaryą nadreńską i Franc.; na półn. z Szwajcaryą; na wsch. z król. Wirtembergskim, Bawarskim i ks. Hohenzollern. Rozległe mil kw. 275, liczy 1,335,000 m. Grunt nader górzysty, zaledwie piąta część równin. Równoległe z pasmem Wogezów, idących po drugiej stronie Renu, ciągną się góry Czarne lasu (Schwarzwald) z półd. ku półn., stromo ku zach., z łagodnym spadkiem na wschód, tworzą po większej części 2—3000 stóp wysokie wzgórza, a na nich szczyty pojedyncze, z których jeden tylko Feldberg 4600 stóp wysoki. W stronie półn. rz. Murg, przechodzą zwolna w doliny górzyste łączące Czarny las z górami Odenwald, których tylko część połud. z wierzchołkiem Katzenbuckel (1986') należy do ks. Badeńskiego. W stronie połud. księstwa, ciągnie się pasmo gór

Jura, przernięte Dunajem i przechodzące na grunt Wirtembergski, pod nazwą Heuberg. Na wschód jeziora Bodan, góra Heiligenberg (2200'), a na połud.-zach. Kaiserstuhl, odosobniony, do 1763' wysoki. Główne rzeki: Ren ku półd. z małymi przerwami a od Bazylei ku półn. zwrócony, stanowi naturalną zachodnią granicę. Przyjmuje do siebie większą część rzek tutaj płynących, t. j. od wsch. ku zach. Wutach, Alb, Wiesen; z połud. ku półn. Elz, Kinzig, Murg, Pfalz, Kreich i Nekarę z dopływami Enz i Elsenz z lewej, a Jaxt i Iller z pr. strony. Men, stanowiący granicę Bawarii, przyjmuje w Badeńskim rz. Tauber. W części połud. kraju wypływa Dunaj, utworzony na wschodnim spadku Czarne lasu strumieniami: Brigach, Brege i kilku innymi. Dolina rz. Renu, największa w całym księstwie, lubo nigdzie 4 godzin drogi w szerokości swej nie przechodzi, zajmuje pr. br. Renu (od Byzylei do granicy półn.). Obszerna mil kw. 40, nadzwyczaj żyzna, powabna, zaopieczona miastami, wioskami i t. p. Po niej dolina rz. Murg odznacza się piękną swego położenia i krajobrazów; klimat w dolinach miły i łagodny, w górach surowy i zimny. Płody mineralne: nieco złota w piasku Renu, srebro, miedź, żelazo, ołów, kobalt, ałun, wityrol, sól, glina garncarska, porcelanowa i źródła mineralne. Królestwo roślin obfite we wszelkie gatunki zboża, wino, rośliny pastewne, ogrodowe i frukta. Ze zwierząt: domowe ptactwo, dzierzyna, ryby i t. p. Mieszkańcy po większej części wyznania katolickiego, lubo liczni są ewangelicy, menonici i żydzi. Wiele zakładów naukowych czuwają nad ukształceniem ludu, jako to: uniwersytety w Freiburgu i Heidelbergu, gimnazja, 10 liceów, biblioteki, zbioru sztuk, towarzystwa uczone i t. p. Obok rolnictwa, chowu bydła i górnictwa, wiele fabryk wyrob. bawełn., żelaz., tytoniu, wstążek, sukna, biżuterii, szkła, zegarów drewnianych i innych. Handel nie tak znaczny, jakby spodziewać się można. Wywóz drzewa, zboża, tytoniu, owoców, w zamian wyrobów wełnianych, jedwabnych, bawełnianych, towarów kolonialnych, żelaza, stali, i t. p. Najwyższy jest handel tranzytowy w miastach: Konstancji, Freiburgu, Offenburgu, Pforzheimie, Karlsruhe i Manheimie.

Kraj podzielony jest na 4 cyrkły, 1) cyr. Jeziora (Seckreis), 2) cyr. wyższego Renu, 3) cyr. niższego Renu, i 4) cyr. środkowego Renu.

BADENWEILER, W. w Badeńskim, w obw. wyższego Renu, u stóp góry Blauen, w Czarnym lesie. Ciepłe kąpiele; starożytności; 2050 m.

BA-DIMAN, GAMBIA, rz. znaczna w Senegambii, na zach. wybrzeżu Afryki, ob. GAMBIA.

BADONG, państwo udzielne, na zach. wybrzeżu wyspy Sunda; 20,000 m.

BADONVILLER, M. we Franc., dep. Meurthe, w pobliżu Lunewillu, nad rz. Blettą. Liczy kilka znacznych fabryk, odlewni metalowych, hut szklanych i krysztalowych; 2,297 m. U podnóża Wogezów są łomy kamieni do ostrzenia.

BAESRODE, Mm. targowe nad rz. Skaldą, w prow. belgijskiej wsch. Flandryi; 3,000 m. Budowanie statków i browary.

BAEZA, M. w Hiszp., prow. Jaen, nad rz. Gwadalkiwir. Katedra, kilka kościołów, klasztory pięknie zbudowane; 12,000 m.

BA-FING (Czarna rz.), rz. w Afryce, w wyższym Sudanie, wypływa z gór Mandingo, później przepływa góry Jollonka, i przybiera nazwę Senegalu BAFFIŃSKA zatoka oceanu Północnego, położona między Grenlandją i Ameryką półn. Odkryta r. 1616. przez sternika Baffina, liczy 15000 mil kw. obszerności. Tworzy kilka zatok mniejszych i połączona jest przesmykiem Dawisa z oceanem Atlantyckim, a z morzem Biegunowym, cieśniną Lancaster, prawie ciągle lodem pokryta; zawiera mnóstwo wielorybów i psów morskich.

BAFFINSLAND, nazywa się wielki, jednak dotąd bardzo mało znany kraj; albowiem nie wiadomo jak daleko na zach. się rozciąga, ani wewnętrzne go położenia jego i tylko domyślnie utrzymują, że złożony jest z samych wysp wielkich. Półn. część tego kraju nazywa się właściwie Prinz-Williamsląd, potem następuje półn. Galloway, półn. Ayr i Cumberland. Baffinląd graniczy na półn. z cieśniną Lancaster, drogą Barrow i wjazdem księcia Rejenta (Prinz-Regenten-Einfahrt); na wsch. z zatoką Baffińską i gościńcem Dawisa; na półd. z drogą Cumberland, prowadzącą do zatoki Hudsonskiej; na zach. z kanałem Fox, oddzielającym od wyspy Southampton, i półwysp. Melville. W zatoce Possession, pod 73° 57' półn. szer.; gdzie Parry wylądował i znalazł w dolinach zioła i dzikie kwiaty, a w zatoce Clyde-River, gdzie również wylądował znalazł mieszkańców z plemienia Eskimosów. Jemu winniśmy więc poznanie kraju położonego między zatoką Baffińską i Hudsonską. Przystęp Lyon (Lyons-Inlet) tak zachodzi w kraj, że reszta, która ze stałego lądu Ameryki na mr. Północne występuje, jest półwyspem, a któremu Parry dał imię Melville; ograniczony na półn. drogami Furi i Hecla, przed którymi leży wyspa Cockburn. Przy wejściu od str. wsch.

do dróg powyższych leży wyspa Iglulik, gdzie Parry do 23. maja 1823. r. zimował. Na półwyspie Melville mieszkają Eskimowie, których liczba, podobnie Parrego, wynosi 219 dusz, wierzących w złe duchy, a o istności Boga żadnego pojęcia nie mających. Pies z sierścią wełnianą jest ich jedynym domowym zwierzęciem.

BAGDAD, 1) paszalik w Azji, między Persją, Kurdistanem, Bassorą i Arabistanem. Skropiony rz. Eufratem i Tygrysem, obecnie połączony z paszaliem Basra, obejmuje 3198 mil kw. z 200,000 m. 2) M. stoł. t. n. tamże, jedno z najświetniejszych miast Wschodu, na l. br. rz. Tygrysu, mającego tu 600 stóp szerokości. Zbudowane w r. 765. przez kalifa Manssur, długi czas było rezydencją jego następców, miało 3 dni i 3 nocy obwodu i było najwspanialszym miastem w Azji i teraz jest jeszcze miejscem najbardziej odbywanych pielgrzymek Mahometanów. Liczące niegdyś 2 miliony m., dziś zaledwie znajdujemy 70,000 Turków, Arabów, Persów, Armeńczyków, Egipcjan, Chrześcian i Żydów. Zdobne jest pięknymi bazarami, 30 karawanserajami, wielu meczetami, twierdzą i mostem znacznej długości. Są tu również liczne fabryki safiarów, wyrobów jedwabnych i bawełnianych. Okolice Bagdadu pełne są gruzów spustoszeń Mongołów, Persów i Turków. W pobliżu znajdują się jeszcze szczątki Klesiphonu i Seleucyi.

BAGHERMEH, BEGHARMI, pań. Negrów w Sudanie, w Afryce, nad jeziorem Tszad, oddzielone od Bornu rz. Tszary. Mieszkańcy są Mahometanie czarni z własnym językiem. Mają oni przednie indygo, którym farbują tkaniny i po całym Sudanie rozsiewają.

BAGHIRATI, bystra rz. w Hindostanie, wypływająca z góry Himalai, na granicy Tybetu, płynie od pñ. ku pñd. przez Gorual i łączy się z Alakananda, przez którą Ganges utworzony jest, na zach. Sirinagor.

BAGNACAVALLLO, M. w pañ. Kościelnym, de-leg. Ferrary, pod Rawenną, nad rz. Seno, w okolicy bardzo żyznej; 11,000 m.

BAGNA-LONKA, M. w Bośni, nad rz. Werbicą. Stofeczne sandzaku, wśród żyznej doliny, w stronie pñ. wsch. M. Trawnik; 7,000 m. Kapiele mineralne; konie szczególnej dobroci.

BAGNÈRES-DE-LUCHON, 1) M. we Franc., dep. wyższej Garonny, w dolinie Louchon, u stóp Pyreneów. Znakomity zakład wód mineralnych; 2,000 m. 2) **BAGNÈRES-EN-BIGORRE**, M. tamże, dep. wyższ. Pyreneów, na l. br. Adury, przy wejściu do

doliny Campan, u stóp góry Montaliv; położone w najpiękniejszej okolicy Pyreneów. Siedlisko władz wyższych sądowych i administracyjnych; kościoły, teatr, kąpiele mineralne, znaczne fabryki, żelazo i wyrob marmurów; 7,856 m.

BAGNISKA, Mm. w Bośni, w wąwozie przerniętym strumieniem spadającym z góry, a uchodzącym do rz. Metrowicy. Zamek i żelazne źródła.

BAGNOLS, 1) M. we Francji, dep. Gard, na wzgórzu skalistym. Kilka fabryk; 5,000 m. 2) **BAGNOLS-LES-BAINS**, wielka W. w dep. Lozery, nad rz. Lot. Nader zwiedzane źródła ciepłe; 400 m.

BAGOLINO, W. w Lombardii, prow. Breścia, na wyższej stronie doliny Sabbii, nad Caffaro; kuźnie żelaza i wyroby stali (zwané Breścia); 3,650 m.

BAGRANICA, BRAUNICA, rz. w Turcji europej., w Rumelii, sandzaku Ghiustendil (Köstendil). Wybiega z gór Karatova, przepływa Istip i wpada do Vardar pod Tigwes.

BAHAMA, 1) ławy piaszczyste, dzielące się na wielkie i małe, przedzielone są kanałami Opatrzności, szerokim na 11 mil franc. Pierwsza z nich leży w stronie północnej wyspy Kuby, na wschód Florydy i połud.-zach. wysp Lukajskich; druga zaś, czyli mniejsza, położona jest na pñ. wielkiej ławy, ku wsch. Florydy. 2) Kanał, stary i nowy, pierwszy między oceanem Atlantyckim a zatoką Meksykańską, w stronie pñ.-wsch. wyspy Kuby; drugi wzdłuż wybrzeża wschodniego Florydy, między wielką i małą ławą Bahama.

BAHAMA, czyli **WYSPY LUKAJSKIE (LUCA-YOS)**, wielki łańcuch wysp rozciągający się od strony pñd.-zach. nowego kanału Bahama, do 21° pñ. szer. i 53° zach. dłu. Złożony z dwudziestu kilku wysp większych i kilkuset mniejszych, obejmujących 257 mil kw., z 20,000 m. Największa i bardzo zdrowa wyspa, jest wielka Bahama, 16½ mil kw. wcale niezamieszkała, oraz w środku gromady, wyspa Opatrzności (Providence) 8 mil kw., z 8,000 m. i z twierdzą Nassau, będącą mieszkaniem rządcy angielskiego. Ziemia wielu wysp tej gromady jest skalista i wapnista, niezdolna do uprawy, reszta zaś dla braku wody jest mało urodzajna. Główny produkt wysp uprawianych jest bawełna, mało kawy, cukier, kukurydza, kartofle, sól, szyldkrety i ryby. Handel dosyć znaczny; wywóz stanowi bawełna, drzewo farbiarskie, szyldkrety i t. p., przywóz zaś, potrzeby do życia, i wyroby fabryczne.

BAHAR, angielska prow., prezyd. Bengalska,

w wsch. Indyach, mająca 61294 mil kw. rozległości i 11,000,000 m., Indian i Muzułmanów. Rozdzielona jest Gangesem na dwie nierówne części. Część pñ. jest mniejsza i rozciąga się do gór Ney-pal; pñd. zaś, większa, przernięta jest gałęziami gór Vindhya. Większe rzeki oprócz Gangesu, są: Sone, Gogra, Gondok, Domnudach, Bagmotty, Coyle. Grunt po większej części płaski albo wzgórzysty, lecz żyzny, klimat zaś w lecie gorący, a w zimie często bardzo zimny. Płody: ryż, cukier, ananasy, banany, orzechy kokosowe, tabaka, opium, drzewo, żelazo i t. p., przytém rolnictwo i chów bydła. Od r. 1765. jest posiadłością Anglii.

BAHAR-BELA-MA (t. j. rzeka bez wody), długa i głęboka dolina w niższym Egipcie, 2 mile szeroka i piaskiem miętym wysłana. Zapewne była ta dolina niegdyś kanałem rz. Nilu.

BAHAVOLPUR, ks. w Afganistanie z M. stołecznym t. n., nad rz. Gharra.

BAHEIREH, prow. w niższym Egipcie, między pustynią Libijską, morzem, prowincjami Rosetty i Menof. Tamże jeziora Madieh i Mariut.

BAHIA, prow. w Brazylii, zamknięta jest morzem i prow. Eispirito Santo, Minas Geraes, Pernambuco i Sergipe, zawiera 2579 (podług Viageiro 4500) mil kw. z 700,400 m. Indian, złożonych z pokoleń: Botocudos około Belmonte, Camacans nad Rio das Cantas i Patachos około Pardo. Prow. ta składa się z niskich wybrzeży i gór przeciągających się od Sierra de Mantiqueira, i rz. S. Franciszka przecięta. W Sierra Cincoorra, przyległej gałęzi gór Mantiqueira, znajdują się, w 1844. r. odkryte, nadzwyczaj bogate kopalnie dyamentów, których miesięcznie za 400,000 złp. dobywają.

BAHIA DE TODOS OS SANTOS, S. SALVADOR DA BAHIA, M. stoł. prow. t. n. w król. Brazylii, blisko Janeiro, najbogatsze i największe z miast królestwa, położone w części na stromiej górze, a w części u stóp téjże, w zatoce Wszystkich Świętych, rozciągającej się z pñ. ku pñd. 5 mil, a ze wsch. na zach. 6 mil, która tak jest obszerna, że okręty całego świata przed burzą się chronią, a ufortyfikowana silnie, stanowi przystań miasta, złożonego z górnej i dolnej części, mającego cytadelę, kilka zamków obronnych, 36 kościołów, z których jezuitki wystawiony z marmuru europejskiego, a wewnątrz bogato ozdobione, należy do najpiękniejszych budowli miasta. Wiele klasztorów, bursa, arsenał, warsztat okrętowy, mennica, seminarium, gimnazjum, cukrownie, fabr. araku, tytoniu, wyroby bawełniane i 182,000 m., zajmujących się znacznym handlem i łowieniem wielorybów.

W r. 1844. weszło do portu 410 okrętów z 87,676 beczkami; wywóz w r. 1842. wynosił 5,000,000 a przywóz 7,000,000 talarów. Sprowadzane towary fabryczne i zbytkowe rozwożone są na handel do pñd. portów Brazylii, po części zaś na mułach do środkowych miejsc Brazylii. Najważniejszy wywóz, stanowi cukier, tabaka, kawa, bawełna, arak, skóry, drzewo farbiarskie i t. p. Plantacje w okolicy wydają doskonały tytuń, ryż, cukier, kawę i bawełnę. Na koniec M. Bahia jest okolicą najludniejszą w król. Brazylii.

BAHINDA, pustynia w Nubii, na pñd. Dongoli, z trzech stron Nilem oblana. Zamieszkała od Arabów, pokolenia Beni-Gerar i Kubbabysz.

BAHOL, wyspa w archipelagu Filipińskim, posiadłość hiszpańska, obfituje w drzewa palmowe, kopalnie złota; na wybrzeżach znaczne rybołówstwo.

BAHREIN, gromada wysp, będąca posiadłością Anglii, leżąca w zatoce Perskiej, w Azji, w prow. Lachsa, albo Hadżar; sławna połowem pereł (których roczna summa wartości na 1½ miliona dochodzi), tu rodzą się także daktylę, a na krańcu wyspy Bahrein, jest M. stoł. Menaina z 50,000 m.

BAHR-EL-ABIAD (biała rzeka), 1) utworzona z zach. ramienia Nilu; w dalszym biegu rozdziela król. Kordofan i Sennaar; 2) wschod. ramie Nilu, zwane Bahr-el-Azrek albo Azerque (niebieska rzeka); łączy się z powyższą, 3) Bahr-el-Akabah, zatoka na pñ. krańcu mr. Czerwonego. M. Akabah położone w jej głębi; 4) Bahr-el-Kolsum, zachod. zatoka mr. Czerwonego, położona ku północy; 5) Bahr-el-Lut, Martwe morze, cz. jezioro Asfalt w Syrii. Długość 11, szerokie 3½ mili. Tu rz. Jordan uchodzi.

BAHRENBURG, M. w król. Hanowerskim, prow. Hoya, 580 m.

BAIDAR, dolina wsławiona żyznością, na zach. wybrzeżu Krymu, między portami Ballatlaw, i Abupka, 2 mile szeroka, 1 długa, skropiona kilkoma strumieniami.

BAIDUH-DABAHN, góry w Tybecie, prow. Ouei, na pñd. Murus-Ussu.

BAIERSDORF, M. w Bawarii, cyr. Rezat, nad rz. Regnitz, na pñ. Erlangen; 1,400 m.

BAILEBOROUGH, Mm. w Irlandji, hrab. Cavan; w pobliżu znajduje się staw na górze nigdy nie zamarzający, którego woda jest bardzo uleczająca.

BAILLEUL, M. we Franc., dep. Północny. Liczne fabryki; znaczny handel; 9,823 m.

BAIMOTZ, ob. BOJNICE.

BAINBRIDGE, 1) M. w pañ. nowego Jorku,

hrab. Chenango; 3,324 m. 2) M. w Georgii, hrab. Decatur. 3) M. w Ohio, hrab. Ross; kuźnie żelazne.

BAINDER-DAGH, ALA-DAGH, jedna z najwyższych gór w Anatolii, między Boli i Angora. Miejsce Olimpu galatyjskiego w starożytności. Tu wypływają rzeki: Bander, Kirmir i Ala-Dagh.

BAINS, LES, 1) W. we Franc., dep. wschod. Pyreneów, w str. pld.-zach. Perpignan. Dwa źródła mineralne, nader zwiedzane; 2800 m. 2) Mm. we Franc., dep. Wogezów. Źródła ciepłe, bardzo uczęszczane, kilka fabryk; 2,400 m. 3) Les Bains de Rennes, czyli les B... de Montferrand, W. tamże, dep. Aude, pod Couiza, nad rz. Sals. Trzy ciepłe i dwa zimne źródła mineralne. Szczątki budowli rzymskich; 538 m.

BAIRAM-KALESI, BEHREM-KALESI, Mm. w Anatolii, sandżak Biga, przy zatoce Adramiti. W pobliżu ruiny starożytnego M. greckiego Assus. **BAIREUTH, ob. BARUT**.

BAIRUT, BEIRUT, starożytny Berytus, M. w Syrii tureckiej, paszalik Akra. Położone na równym wybrzeżu, przy rz. Bahr-Bairut. Znaczny handel jedwabiem. Zamieszkałe od 12,000 Druzów, Maronitów, Greków, Turków i Arabów.

BAISE, rz. we Francji, dopływowa Garonny, uchodzi pod M. Aiguillon.

BAJA, RÄS, M. w Węgrzech, komit. Bacs, nad Dunajem. Znaczny handel zbożem i wieprzami. Siedlisko władz komit., kościoły kilku wyznań, gimnazjum katolickie; 11,500 m.

BAJAZID, BAJAZED, M. warowne w Turcji, paszalik Erzerum, na granicy perskiej; 18,000 m., powiększej części Armeńczyków, trudniących się uprawą roli, chowem bydła i handlem.

BAJKAŁ, 1) jezioro w gub. Irkuckiej, między 51° 24' a 55° 41' pfn. szer., oraz 101° 18' do 107° 16' wsch. dług. Długie mil 80, liczy 8 do 12 szer. Otoczone wysokimi, dzikimi i nagimi górami, ma wodę przejrzystą i słodką. W stronie wsch. i pld. niezmierzenie głębokie, cokolwiek od brzegu na 150 stóp, a żegluga jest bardzo niebezpieczna, ale szybka. Między wielu znajdującymi się tu wyspami, Olkhon, w stronie pfn. liczy 9 mil dług. a 3 szer.; na której Buryaci czynią ofiary, dla czego też nazywa się to jezioro także mr. Świętym. Jezioro przyjmuje wody rz. Angary wyższej i Selengi, łączy się zaś niższą Angarą z rz. Jenisję. 2) Góry t. n., będące odnogą gór Tangnu. Kilka szczytów tych gór sięgają warstwy śnieżnej jak np. Burgundu.

BAJOLY, przylądek w Hiszpanii, pod 40° 0' 38" pfn. szer. a 1° 25' wsch. długości.

BAJONA, 1) M. w Hiszpanii, prow. Galicya, między przylądkiem Silleyro i górą Perro, położone w pięknej okolicy z wygodnym portem; rybołówstwo, handel pończochami; 2,600 m. 2) Wyspa na mr. Atlantykiem w zatoce t. n., znana w starożytności pod imieniem Deorum Insulae. 3) rz. w pań. Meksykańskim, w prow. Cinaloa, na granicy Xalisco, wpadająca do oceanu Wielkiego.

BAJONNA (u starożytnych Lapurdum), M. we Francji dep. niższych Pyreneów, przy spływie rz. Nive i Adury do oceanu Atlantyckiego. Obronne warowną twierdzą, portowe, z warsztatami okrętów, wyprawianych tutaj na połów stokfisz. Wyższy trybunał, izba-handlowa, szkoła morska, i rysunków, zakłady naukowe, liczne fabryki, biblioteka, teatr; 13,000 m., M. podzielone rz. Nive i Adurą na 3 wielkie cyr.: mała i wielka Bajonna i cyrkuł S. Ducha.

BAKALARZEWO, Mm. rolnicze w król. Polski, gub. i pow. Augustowskim, okr. Dąbrowskim. Położone nad jeziorem, w bliskości granicy Prus wschodnich, posiada kościół parafialny, 102 domów i liczy 1,936 m.

BAKCZISERAJ, M. w Rosyji, na półwyspie Krym, na połud.-zach. Simferopolu, a na pfn. Sewastopolu. Dawna rezydencja Hanów, zamieszkała od 14,000 Tatarów, Armeńczyków, Greków i t. p. Wiele pięknych meczetów, kościoły różnych wyznań; wyroby miedziane, jedwabne i szali tureckich.

BAKER, 1) M. w państwie nowego Yorku, hrab. Broome; 1,260 m. 2) Rz. w New-Hampshire, łącząca się z rz. Merrimack pod M. Plymouth. 3) Wysokie góry w stronie pfn.-zach. Ameryki pfn. **BAKERSFIELD**, M. w Vermont, hrab. Franklin; 1,258 m.

BAKHTIARYJSKIE góry w Persyi pld., równoległe zatoce Perskiej, rozdzielające Kuzistan od Farsistanu.

BAKU, warowne miasto w Rosyji azyatyckiej, w prow. kaukaskiej Szyrwan, na zach. stronie mr. Kaspijskiego, a na pld. półwyspu Apszeron, leży między 47° 21' 20" pfn. szer., a 40° 30' 43" wsch. dług., portowe mr. Kaspijskiego. Zatoka jest obszerna, zamknięta ze wszech stron, służy za bezpieczne i wygodne miejsce okrętom, chociaż grunt jest mulisty i niekiedy burza kotwice zniesie; ta część zatok nigdy nie zamarza, gdy tymczasem inna, od strony Astrachanu sześciomiesięcznym lodem pokryta. Cała okolica tak jest naftą (olej ziemny) przesiąknięta, że wiele źródeł tejże znajduje się, a z których korzystają. Głównym przedmiotem handlu

jest sól i nafta, których wywóz roczny do Persyi dochodzi 500,000 rub. sr. wartości. Drzewo okretowe sprowadzają z Kuby.

W odległości na 15 wiorst, na pfn.-wsch. od M. Baku znajduje się Wielki Ogień, wybuchający z rozpadlin ziemi, który krajowcy Ateszgh nazywają, onito i mała liczba czcicieli, Indyan, utrzymują, że ten ogień trwa od stworzenia świata. Miejsce całe, gdzie ogień się znajduje, jest opasane murem kamiennym, po zaktórym znajdują się cele dla będących tam Indyan, czcicieli ognia. Baku ma 6,000 m.

BALA, 1) M. w Anglii, kraj Walii, hrab. Merioneth, nad wielkim jeziorem t. n., nader starożytne, kilka ważnych fabryk; 2,500 m., 2) mała wyspa na wybrzeżu półwyspu Malakka, naprzeciw miasta Tringeran.

BALABAK, wyspa w archipelagu Filipińskim na pld.-zach. Paluan, około 4 mil długa a 1 szeroka.

BALABALAGAN, gromada wysp na wsch. wybrzeżu Borneo, w Azji, zwanymi są niekiedy małże Pater-Noster. Wyspy te są niskie i lesiste, i tylko z powodu rybołówstwa są zwiedzane.

BALABEA, wyspa na oceanie Wielkim, na pfn. nowej Kaledonii, zamieszkała, pamiętna wylądowaniem Cooka; obfituje w żółwie.

BALACHINA, okr. i M. w Rosyji, gub. Niżegorodzka, przy uj. Usoli do Wołgi; 4,000 m. W pobliżu jest wiele bezużytecznych źródeł słonych.

BALADE, 1) nazwisko gromady wysp nowej Kaledonii, rozciągających się od 23° 53' i 17° 4' pld. szer., do 160° 17' i 65° 6' wsch. dług., 2) wyspa nowa Kaledonia, nosząca nazwę Balade w mowie krajowców, leży między 20° 10' a 22° 30' pld. szer. aż do 161° 30' i 164° 82' wsch. dług. Długość jej mil 200, szerokość 20 do 30 wynosi, w ogóle mało znana, wyjąwszy pfn.-zach. wybrzeża. Mieszkańcy są koloru czarnego z włosiem wełnistym, których do 50,000 liczą.

BALAG, wyspa w archipelagu Filipińskim, w Azji, na pfn. wyspy Samar.

BALAKACYA, jezioro znaczne w Turcyi azyat., prow. Kars, w stronie pfn.-wsch. M. Kars, na którym znajduje się wyspa Palakatsia.

BALAGHAT, prow. w Hindostanie, prezyd. Madras, posiadłość angielska. Góry wsch. tworzą granicę od prow. Karnatik i Serkars, a zach. gałąź biegnie w głąb kraju. Najwyższe góry są Elagada, Nollamolla, Yermolla, strumie i porozpadane, jako też i prow. pełna jest głębokich dołów i wąwozów, jednak jest wiele równin żyznych i klimat bardzo zdrowy. Płody: ryż, zboże, bawełna, indygo,

cukier. Obszerność około 1570 mil kw. i 1,940,000 m. wraz z Indyanami.

BALAGUER, 1) przejście w górach z warownią, w Hiszpanii, prow. Katalonia, nad brzegiem mr., na pld.-zach. Tarrakony. 2) M. tamże na pr. stronie rz. Segre, u stóp stromej góry, w żyznej dolinie z zamkiem; 3,700 m.

BALAMBANGAN, wyspa na pfn. wybrzeżu wyspy Borneo, z wygodnym portem. Żyzna, zamieszkała przez krajowców Holoanów.

BALANCE, wysepka na zach. wybrzeżu Franc., w dep. Finistère.

BALANTE, półwysep na wsch. wybrzeżu Celesbes z M. t. n.

BALASFALVA, M. w Siedmiogrodzie, w komit. niższy Weissenburg, przy spływie rz. wielkiej i małej Kokel, pod Belgradem (Karlsburg, po węg. Gyula-Fejervall). Siedlisko biskupa unickiego z Fogaras, gimnazjum i 2 kościoły unickie.

BALASSA-GYARMATH, M. w Węgrzech, komit. Neogradzki, nad rz. Ipoly, Ina pfn. Wacowa (Wai-zen); 4,300 m.

BALASZOW, M. w Rosyji europ., w gub. Saratowskiej, nad rz. Choper.

BALATON, PLATTEN-SEE, błotne jezioro największe w Węgrzech, na granicy komit. Szalatskiego, Weszprymskiego i Simegskiego. Przyjmuje do siebie 9 rzeki połączone jest z rz. Sio, kanałem Sarvitz; jezioro jest 9 mil długie a 1/2 miliszerokie. Znajdują się w nim ryby, raki, szylkrety; brzegi ma błotniste.

BALBEK (HELIOPOLIS), M. w Turcyi azyat., na pfn.-zach. Damaszk, w wielkiej dolinie Bekah, wpośród zwalisk starożytnego M. Heliopolis, sławnego szczątkami świątyni słońca; w r. 1401. zdobyte przez Tamerlana, a w r. 1759. trzęsieniem ziemi zniszczone zupełnie. Niegdyś liczyło 5,000, gdy teraz zaledwie 1,200 m.

BALDA-JÖKEL, góra wysoka i lodem pokryta w Islandyi, w pld. części.

BALDENBURG, BIALEBURSKIE, M. w Prusach zach. w okr. Kwidzynie (Marienwerder), okr. Schlochau, między jeziorami Beleg i Teszenice. Pszczelnictwo, sukiennictwo, kościoły luterski i katolicki; 1,200 m.

BALDO, MONTE-BALDO, góry w Lombardyi, prow. Weron, równoległe z zach. wybrzeżami jeziora Garda, między témże i rz. Adygą. Główny ich wierzchołek Colma de Sascaga, prawie w samym środku Monte-Baldo, wznosi się na 1093 stóp nad powrz. morza.

BALEARSKE WYSPY, na mr. Śródziemnym, zwane u starożytnych Greków *Gymnesiae*. Położone naprzeciw pld. wybrzeża Hiszpanii, do której należą, a z resztą wysp oddzielną prow. stanowią. Wyspy należące do wysp Balearskich są następujące: Majorka, Minorka, Iwiza, Formentera i Cabrera. Powietrze zdrowe; płody ich urodzajnej ziemi są wszystkich krain południowych. Obszerne około 83 mil kw., z ludnością 229,200 dusz. W r. 1840. handel wysp Balearskich zatrudniał 801 okrętów, z ładunkiem 42,224 beczek, których wartość do 1,344,000 talarów wynosiła.

BALFRUSZ, ludne i wielkie M. w prow. perskiej Mazanderan, w pobliżu mr. Kaspijskiego, nad rz. Babul. Uprawa ryżu, handel jedwabiem i bawełną; 125,000 m. zatrudniających się w ogóle handlem. Meszed-Issaur, port M. Balfusz na mr. Kaspijskim, ale zupełnie otwarty.

BALI, 1) Ba-li, Kokora, rz. w Senegambii, tworząca w połączeniu z innemi i w dalszym biegu rz. Senegal, 2) kraj Gallosów w Habeszu, między Anchara, Tigre, Angot, Choa i Effat. 3) Bali czyli mała Jawa, jedna z wysp Sundy na wsch. Jawy. Grunt wulkaniczny i klimat niezdrowy; bawełna, uprawa liści tytoniowych, wyroby bawełniane; handel ryżem, opium i metalami; obszerna 94 mil kw., zamieszkała od 300,000 malajczyków. Najznaczniejsze M. jest Karang-Assi, a najważniejszym portem Baliling. 4) Cieśnina czyli kanał między wyspą tegoż n. i Jawą; nader uczęszczana od żeglarzy chińskich.

BALICE, W. jedna z największych w pobliżu Krakowa, w rokosznej okolicy położona, o milę na zach. Krakowa. posiada piękny pałac.

BALIGRÓD, Mm. w Galicji, na pld.-wsch. Sanoka, nad rz. Hoczewką; w pobliżu słone jezioro.

BALIK-SZEHER, M. w Turcji, w prow. Anatolii, stol. sandżaku Karassi; położone w dolinie z której wodociąg jest do miasta doprowadzony, oprócz tego źródła ciepłe w pobliżu.

BALINGEN, 1) okr. w król. Wirtembergskim, cyr. Czarne lasy. Rozległy 6 mil kw., liczy 31,558 m. Jest tu wiele godnych podziwienia skamieniałości, pokładów żelaza, źródeł siarczanych i t. p. Handel zbożem i bydłem; znaczne fabryki. 2) M. stol. okr. Balingen nad Eyach. W pobliżu źródła siarczane i zakłady kąpiel.

BALIRA, rz. dopływowa rz. Segre w Hiszpanii, w dolinie Andorra.

BALIZE, 1) rz. na półwyspie meksykań. Yukatan, wpadająca do zatoki Honduras. 2) M. i port przy

uj. rz. t. n.; 2,000 m. W r. 1829. Anglia wprowadziła tow. za 800,000 funt. szterl. a wywóz wynosił tylko 200,000 f. s. 3) Forteca w pań. pñ. Ameryki Luiziana, przy uj. rz. Missisipi.

BALKHASZ, albo **TENGHIZ**, wielkie jezioro w pld. części Chin, w Dzun-Garyi, mające 10 mil szer. a 18 dłuż., 300 mil kw., przyjmuje do siebie kilka rz., główniejsze z nich są: Ili, albo Tekes, Karatal, Agyszkiba, Aksu i inne. Brzegi zamieszkałe są od koczujących pokoleń Kirgizów, których licznie tu sprowadza żyzność i piękność pastwisk w czasie zimowym.

BALLADE, obw. w Kaszmirze, w pośród gór Hirney, Parrat i Tzankratchiar. Tamże stolica i jezioro t. n.

BALLENBERG, M. w ks. Badeńskim, cyrkul niższego Renu, nad Erlenbach; 540 m.

BALLENSTEDT, M. i rezydencja ks. Anhalt-Bernburg, wśród niższego Harcu. Kilka fabryk, zamek książęcy z pięknymi ogrodami, zbiór obrazów, biblioteka; 3,800 m.

BALLIMONEY, M. w Irlandyi, prow. Ulster, hrb. Antrim. Handel płótnem; 2,300 m.

BALLINROBE, M. w Irlandyi, prow. Connaught, hrb. Mayo, nad rz. Robe; 2,190 m.

BALLON, 1) M. we Franc., dep. Sarthe, na pr. br. rz. Orne. Handel zbożem, wyroby płótna; 4,078 m. 2) **BALLON DE GUEBWILLER**, góra we Franc., dep. wyższego Rennu, jedna z gałęzi gór Wogezów, 698 stóp nad poz. morza, na zachód Guebwiller. W stronie wschod. ostatniego leży jezioro t. n., otoczone wysokimi górami i rozległe 95000 stóp kw., 15 stóp głębokie, połączone jest kanałem (10 stóp głębokim) z małą rz. Lauch.

BALLSTON, główne M. hrb. Saratoga, w pań. nowego Yorku; 2,044 m.

BALLYCOTTON, mała wyspa na pld. wybrzeżu Irlandyi, w prow. Munster, naprzeciw zatoki t. n.

BALONGO, gromada z trzech wysp w zatoce Bengalskiej, przy uj. rz. Arakan.

BALOUK-HISSAR, M. w Turcji azyat., na zach. M. Brussa. Znaczny handel wyrobów fabrycznych, (wynoszący rocznie 18 do 20,000,000 piastrow), także bydłem i koźmi.

BALTIMORE, 1) hrb. w Stanach Zjednoczonych, hrb. Maryland; 134,379 m., między którymi około 7,600 niewolników, 2) M. w Stanach Zjednoczonych, w hrb. t. n. z 102,313 m. Położone na pr. br. rz. Palapsca, w pobliżu uj. jej do zatoki Chesapeake, z portem wygodnym i obszernym; posiada akademię, bibliotekę, uniwersytet lekar-

ski, kolegium Washingtona, bursę, teatr, szpital, dziewięć banków, obszerne warsztaty okrętowe i t. p. zamieszkanie biskupa, liczy 31 kościołów różnych wyznań. Ważne pod względem handlu, połączone jest kolejami żelaznymi i licznymi kanałami z głównymi miastami i portami Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. 3) M. portowe w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kork, na małym półwyspie od strony oceanu Atlantyckiego.

BALTISTAN, część Tybetu, w stronie pñ.,-zach., niekiedy małym Tybetem zwana, M. stol. Iskardu.

BALTRUM, mała wyspa na mr. Północnym przy wybrzeżu Hanowerskim, w prow. wsch. Fryzji.

BALTYCKIE, czyli **WSCHODNIE** morze, jest wielką zatoką między Danią, Szwecją, Rosyją, Prusami i Meklemburgiem; połączone z mr. Północnym przez Kątekat i trzy cieśniny na témże, to jest: obejmuje Bełt wielki, Bełt mały i Sund, 6370 mil kw. powierzchni; podzielone wyspami Aland na pñ. i pld., tworzy kilka wielkich zatok: Botnicką 1840 mil kw., Fińską z przystanią Rygską, obejmującą 850 mil kw., oraz porty na mr. Wschodnim: Kuryski (Curisch-Haff), Frische-Haff (port Świeży) i Haff. Głębokość w porównaniu innych, niezbyt wielka; wiele wysp, wybrzeża w ogóle niskie i piaszczyste, wyjąwszy pñ. i zach. W odnodze Botnickiej wiele rz. mają swoje ujście, znaczniejsze między niemi: Tornea, Kalix, Lulea, Angermanelf, Indal i Motala; odnoga Rygska przyjmuje do siebie Dźwinę i Pernawę; Fińska, Nowe, która będąc połączoną z rz. Wołgą, łączy mr. Kaspijskie z Północnymi rzekami Wisła, Odra i inne mają tu również swe ujścia. Znaczniejsze wyspy: Dagön, Oesel, Gotland, Oeland, Bornholm, Rügen, Fionia, Seeland, Lange-land, Laaland, Falster, Moen, Fehmarn. Morze w ogólności niespokojne nieregularnymi wiatrami wzburzane, lubo zwykleszy jest wsch. na wiosnę, a zach. w jesieni. W miesiącach czerwcu i lipcu nastaje często kilkodniowa cisza, a po niej burze częste i gwałtowne, czyniące żeglugę niebezpieczną; woda niezbyt słona, przypływ i odpływ nieznaczny; niekiedy morze w zupełności zamara. Własnością morza znaczna ilość bursztynu wyrzucanego burzą na brzegi Prus północnych.

BALWIERZYSZKI, Mm. w król. Polskim, gub. Augustowska, pow. i okr. Maryampolski; odległe mil 4½ od Maryampola. Położone na l. br. Niemna, przy uj. rz. Pierszajki, posiada kościół parafialny, kilka garbarń; liczy 133 domów z 1789 m. (1159 żyd). Targi tygodniowe, sławny jarmark na Zielone Świątki.

BALY, M. w angiel. Hindostanie, prezyd. Bengalska, na pñ. Poddah; wielkie i ludne.

BALZ, osada z wielu fryszerkami, w Prusach, prow. Brandeburska, obw. rejen. Frankfurtskiej, w stronie pld.-zach. Landsberga.

BAŁGA, czyli **BELGA**, M. w wsch. Prusach, obw. rejen. Królewieckiej, na pñ. Ś. Siekierok (Heiligenbeil), nad Świeżą zatoką (Frischhafen, mare recens); 600 m.

BAŁKAN, 1) wielka zatoka na mr. Kaspijskim, u wybrzeża wsch., otoczona niskimi wzgórzami, ciągnąciami się ku pustyni Kharezmu. 2) Właściwy Bałkan, Emineh-Dagh, w starożytności Hemus, w Turcji europ. wielki łańcuch gór, między 36° 22' 35" do 45° 29' pñ. szer. a 17° 7' 10" do 26° 47' wsch. dłuż. Podzielony na mały i wielki Bałkan; pierwszy z nich między Zofią i Kasanlik 3,000 stóp, drugi od Kasanlik do mr. Czarne tylko 2,000 wynoszą. Kierunek ich ze wsch. na zach., strona pld. stroma, pñ. łagodny ma spadek, przez kilka terasów utworzonych pasmem pośrednim między Dunajem a głównym gór łańcuchem. Bałkan na 10 do 15 mil od Dunaju odległy, rozciąga się w równoległym kierunku tej rz. W ogólności skalisty, i wielkimi lasami pokryty, długi mil 50 a na 2¼ do 5 mil szeroki. W 5 tylko miejscach przebyć go można, z tych 3, ku miastu Adrianopol, 2 bezpośrednie do Konstatynopola prowadzą. Najtrudniejsze do przebycia jest Tirnawa, wiedzie przez najwyższy i niedostępny wierzchołek; więcej używane przejście Aidos.

BAŁKII. 1) prow. w pld. Turkestanie, obszerna 150 mil kw., z 1,000,000 m. Graniczy na pñ. i wsch. z Bucharią, na pld. i zach. z Khorasanem i właściwym Afganistanem. Pokryta wzgórzami; strona pñ. piaszczysta i nieurodzajna, środkowa żyzna, obfituje w ryż, bawełnę, liście tytoniowe i t. p. Liczne trzody baranów, kóz i dromaderów, konie szczególnej piękności i sify; wielki przechód karawany. Mieszkańcy pokolenia Uzbeków, w części Bucharów i Tadzików pierwotnego szczepu środkowej Azji. Główny handel z Azją. U rozbójniczych ludów koczujących, chów bydła i rozboje są głównym zatrudnieniem; lecz Bucharowie, Tadzikowie, Turkestanie i Tankentery, zajmują się rolnictwem, przemysłem i handlem. 2) M. stol. powyższej prow. na wzgórzu urodzajnym, nad rz. Dehasz, jeden z głównych punktów w przechodzie karawan azyatyckich. Mieszkańcy okoliczni, uważając to miasto za najdawniejsze w świecie, nazywają je Omul-Belad czyli Matką miast. 6—7000 m.

BAŁTA, M. pow. w Rosyi, gub. Podolska. Po-

łożone nad rz. Kodymą; posiada 3 kościoły, szkołę świecką, 1,440 domów drewn. z 9,800 m.

BAMBA, 1) prow. w król. Kongo, na zach. wybrzeżu Afryki, między rz. Ambriz i Logé, z M. stoł. t. n. kraj żyzny, bogaty w żelazo, miedź, sól, i t. p.

BAMBARA, wielkie król. na zach. Afryki. Skropione rz. Dżoliba; pokryte lasami drzew *Shea* albo masłanych, w których wilki, hieny i lwy utrzymują się; mieszkańcy są: Negry, Foulahs i Maurowie. Mostołeczne Seghu, z 30,000 m.

BAMBAROUGHE, rz. w pld. Gwinei, wpada do oceanu, na pfn. przylądka Negro.

BAMBERG, M. w Bawarii, prow. Frankonia, czyli okr. wyższego Menu, nad rz. Regnitz. Zamek na górze Piotra, starożytna katedra w guście gotyckim, w niej wiele nagrobków z odległych wieków; liceum, gimnazjum, szkoła politechniczna, handlowa, biblioteka; rozmaite i znaczne fabryki. Handel, żegluga nadbrzeżna. Niedgdyś stoł. ks. t. n., 19,600 m.

BAMBUHY, rz. w Brazylii, prow. Minas Geraes wpadająca do rz. S. Franciszka.

BAMBUK, pań. Negrów w Senegambii, między rz. Ba-Fing, i Faleme. Nader górzyste, pokryte lasami, bogate w pastwiska i złoto. W lasach są dzikie woły oraz dzikie pszczoły, wyrabiające doskonały miód. Rozległość kraju jest 40 mil dłużej, 20 mil szer. z 600,000 m. z M. stoł. t. n.

BAMIAN, Mm. w górach albo raczej miasto podziemne w Afganistanie, prow. Gorat (Khorasan), w stronie pfn.-zach. Kabulu. Godne tu są uwagi, kolosalne posagi Budhy.

BAMM, BEM, M. warowne w Persyi, prow. Kerman, wśród równiny zamkniętej wysokimi górami.

BAMPTON, 1) M. w Anglii, hrb. Devon, nad Batham; w pobliżu sławne wody mineralne; 1,850 m. 2) Bampton in the Busch, M. tamże, hrb. Oxford, nad Izis; 2,500 m.

BAMPU, M. w kraju Birmanów, prow. Luaszan, nad rz. Iranaddy. Znaczne składy towarów.

BANÁ, LA B., przylądek w Hiszpanii, przy uj. rz. Ebro.

BANAGANAPILLY, M. w przedkowych Indyach, prezyd. Dekan, nad Sooroo; w piaszczystej okolicy, obfitującej w dyamenty.

BANALBUFAR, Mm. na wyspie Majorka; uprawa drzew oliwnych, łomy marmuru; 5,000 m.

BANAL-GRENZE, czyli Pogranicze wojskowe Kroatyckie między Austrią i Kroatyą; oddzielone na wsch. rz. Sawą, na pfn. rz. Kulpa, na pld. rz. Unną. Obejmuje 50 mil kw. rozległości, a 103,949

m. Liczy 2 M., 1 Mm. i 162 wsi. Siedlisko 2 pułków Banalskimi zwanymi. M. stoł. Petrynia i Glina.

BANANASOWE wyspy na zach. wybrzeżu wyższej Gwinei. Zamieszkane, żyzne, wulkaniczne, największa z nich zwana Bananas, jest w posiadaniu Anglii.

BANASS, rz. w Hindostanie, wybiegająca z gór Abon przyjmuje do siebie rz. Kharie, Bonda, Morell, i wpada do Tszembul.

BANAT, dawna prow. w Węgrzech z M. stoł. Temeszwar. Ciągnie się z pfn. na pld. od Marosz do Dunaju, ze wsch. na zach. od Siedmiogrodu i Wołoszczyzny aż do rz. Cissy, zawierając dzisiejsze komit. Torontal, Temesz, Krassowa i Granicę Banalną. Od r. 1763. osadzona, kolonistami niemieckimi.

BANAT GRANICZNY, BANAT-GRENZE, tworzący pld. część Austrii, na granicy Węgier, Serbii i Wołoszczyzny. Na zach. i pld. odgraniczony rz. Cissą i Dunajem, na pfn. i wsch. Wołoszczyzną, aż do ostatecznych krańców strony pld.-zach. Siedmiogrodu. Rozległość 19 1/2 mil kw., lud. 251,000 dusz. To pogranicze wojskowe rozdzielone jest rz. Karasz na okr. Zach. i Wsch. Pierwszy położony między Dunajem i rz. Karasz, jest mniejszy, i tworzy obwód niemieckiego pułku Banatu ze sztabem w M. Panskowie (Pancsova). Grunt w ogóle niski, pełen trzawisk, wzgórków piaszczystych i bagien żyznych. Klimat gorący i niezdrowy. Płodem miejscowym jest kukurydza, pszenica, zboże i inne. Zamieszkany od Sławian, Kroatów, Wołochów, Niemców i Węgrów. Rz. Cissą oddzielony od okr. Czajkistów. Wschodni czyli większy, odgranicza Wołoszczyznę i jest obwodem pułku Wołosko-Illyryjsko-Banackiego, ze sztabem w Karansebes. Z wyjątkiem małej części w stronie zach., cyr. powyższy jest pełen gór wysokich, lasem pokrytych, w których biorą początek rz. Temesz, Veretz, Czarna i Nera. Ostatnia z nich prowadzi nieco złota i przepływa wspaniałą doliną Almas. W górach znajdujemy sławne pieczary: Pietra, Kupesegulin i Veterani; tu również znane źródła mineralne Mehadia. Klimat dość zimny. Wino obficie zbierane jest głównym płodem miejscowym. Mieszkańcy Wołosy i Sławianie.

BANAT-GRENZE, ob. BANAT GRANICZNY.

BANBURY, M. w Anglii, hrb. Oxford, nad Charwell; kilka fabryk 5,900 m.

BANDA, 1) gromada z 10 wysp, na mr. wysp Moluckich; posiadłość W. Brytanii. Znaczniejsze z nich są: Banda, Neira, Lantor i Ay. Grunt wulkaniczny, częste trzęsienia ziemi; uprawa drzew muskatofowych (wydających rocznie do 900,000

funtów gałek) jest głównym zajęciem mieszkańców. Obszerne 340 mil kw., 210,000 m. Wyspa Banda zamieszka jest od 6000 krajowców, w położeniu niezdrowym, pokryta nieprzebytym lasem palmowym. 2) Król. t. n. w wyż. Gwinei, w stronie pfn.-zach. pań. Ashanti, z M. stoł. t. n., na pld. rz. Adiri czyli Wolty. 3) Banda Oriental, niegdyś nazwisko dzisiejszego Urugui.

BANDAH, 1) M. i forteca w Anglii. Indostanie, prezyd. Bengalska, prow. Allah-Abad, nad Kineh. 2) Oaza t. n. w Nubii, w król. Sennaar.

BANDERO-NISIA, wysepka grecka, między Paros i Antiparos.

BANDERPUR (znaczy: Portowe miasto), M. w Kaszmirze, w bagnistej części jeziora Wuller. Ostatnich czasów było ludne i dobrze się mające, lecz teraz puste zwalisko.

BANDON, 1) rz. w Irlandyi, biorąca początek z góry Owen, w hrb. Kork. Płynie z zach. na wsch. i wpada do oceanu Atlantyckiego, gdzie tworzy port Kinsale. 2) BONDONBRIDGE, M. w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kork. Liczne fabr.; 10,179 m.; położone nad rz. t. n.

BANFF, BAMFF, 1) hrb. w Szkocyi, nad brzmorskim. Graniczy na pfn. z Murray Frith; na wsch. i pld. z hrb. Aberdeen; na zach. z hrb. Murray i Inverness. Rozległość 34 1/2 mil kw. z 50,076 m. Kraj w ogóle górzysty, obfity w lasy i żyzne doliny, grunta zaledwie w 1/4 części uprawne. Przemysł i płody są: wyroby lniane, bawełniane, chów bydła i koni. Rzeka Deveron i Isla, na granicy wsch.; Spey i Avon na granicy zach., oprócz kilku jezior i źródeł mineralnych. 2) M. nadmorskie, stoł. hrb. t. n., na wzgórzach, przy uj. Deveron do mr. Północnego, jedno z najprzyjemniejszych miast Szkocyi. Liczne fabr., znaczny połów łososi; 3855 m.

BANFY-HUNYAD, ob. CHODZIEDZINA.

BANGALORE, M. w Anglii. Indostanie, na piaszczystym Missury. Bangalore jest okolicą najzdrowszą i godną uwagi z czystego powietrza. Termometr wznosi się nad 82° F., a rzadko spada na 56°, ziemia wydaje wino, cyprysy i wiele płodów południowych w wybornych gatunkach. Meczet, pagody, pałac zbudowany od Tipu-Sajby; fabr. wyrob. bawełnianych, jedwabnych, miedzianych, żelaznych i papieru. Znaczny handel; 60,000 m.

BANGHEY, mała gromada wysp na oceanie Wielkim, w pobliżu Moluckich wysp.

BANGKHALAN, BANKALLAN, M. stoł. wyspy Madury, w stronie pfn.-wsch. Jawy. Znacznie zaludnione i handlowe, z małym portem.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

BANGKOK, M. stoł. król. Siam, w pobliżu zatoki Menam. Portowe, znaczny handel; 90,000 m., powiększej części chińczyków.

BANGOR, 1) M. w pań. Nowego Yorku, hrb. Franklin; 1,289 m. 2) M. w pld. Ameryce, w pań. Maine, stoł. hrb. Penobscot, nad rz. t. n.; 8627 m.

BANIAK, gromada wysp na oceanie Indyjskim, na zach. wybrzeżu Sumatry; mieszkańcy nazywają się Maruwi, z oddzielnym językiem.

BANIALUKA, BAGNALUKA, sandżak w Bośni, między rz. Unną i Okryną, z M. stoł. warownym t. n., nad rz. Verbas, dzielącą miasto na dwie części; ludności 15,000 m.

BANJERMASING, 1) znaczna rz. na wyspie Borneo, płynie z pfn. na pld. i wpada do mr. Jawa. 2) Król. na pfn.-wsch. brzegu Borneo, zajmujące obszar pokryty lasami i ziemię bogatą w ryż, pieprz, kamforę, dyamenty, złoto, miedź i żelazo. 3) M. stoł. król. powyż. nad zatoką i rz. t. n.; najznaczniejsze w król.; 7,000 m.

BANKA, 1) wyspa w stronie pld.-wsch. Sumatry; posiadłość holenderska. Obszerne 158 mil kw., zamieszka od 160,000 Malajczyków i Chińczyków. Bogate kopal. cyny (3000 górników, wydobywa rocznie 3 miliony funt.). M. stoł. jest Muntok (niegdys Minto). Płody: pieprz, kamfora, drzewo hebanowe, sandarak. Kilka wygodnych portów, znaczny handel z Chinami, Borneo, Jawą, Sumatrą i wielu innymi. 2) Cieśnina oddzielająca powyższą wyspę od Sumatry. Długa 17, szeroka 2 do 3 mil. Wiele małych wysp utrudnia na niej żeglugę.

BANKAM, gromada małych wysp w archipelagu Mulgrawskim.

BANKS, 1) gromada 4 wysokich i zamieszkałych wysp na oceanie Wielkim. Liczone są do archipelagu nowych Hebrydów. 2) Wyspa na pld. krańcu nowej Zelandyi, około 10 mil rozległa. 3) Półwysep na wsch. wybrzeżu nowej Zelandyi, przed zatoką Spencer. 5) Wyspa na zach. wybrzeżu pfn. Ameryki; 10 mil długa, 1 milę szeroka, między 53° 24' pfn. szer. a 132° 30' zach. długości.

BANN, rz. w Irlandyi, prow. Ulster, hrb. Down, wpadająca do oceanu pod Coleraine i Lough-Foyle. BANNALEC, M. we Francyi, dep. Finistère, w stronie pfn.-zach. Quimperle; 4783 m.

BANOW, M. w Morawii. Słone źródła; 1000 m.

BANOWCE, BAN, BANOWITZ, M. w Węgrzech, komit. Trenczyński, na pld.-wsch. Trenczyńska. Handlowe; kilka wielkich jarmarków do roku.

BANTAM, prow. na zach. wyspy Jawy; górzysta, lecz urodzajna, obfitująca w ryż i pieprz; 230,000 m.

BANTRY, M. w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kork, na wsch. wybrzeżu zatoki t. n.; mały port; 4275 m. BAOL, król. w Senegambii, w zach. Afryce, na pld. gór Zielonych, nad brzegiem oceanu, z M. stoł. Lambaye.

BAPAUME, M. obronne we Francyi, dep. Pas de Calais; 3195 m. Wyroby wełniane i bawełniane.

BAR, 1) rz. dopływowa Mozy, we Francyi, dep. Ardenów, wpada poniżej Domhery. 2) BARLE DUC, BAR-SUR-ORNAIN, M. we Francyi, dep. Meuse, nad Ornain. Kilka zakładów i towarzystw naukowych, biblioteka publiczna; przedziałnia bawełny, fabryki. Znaczny handel drzewem, winem i wełną; 12382 m. 3) BAR-SUR-AUBE, M. tamże, dep. Aube, nad rz. t. n. Położone w głębi doliny. Wyższy trybunał; znaczny handel; 3940 m. 4) BAR-SUR-SEINE, M. tamże, dep. Aube, nad Sekwaną, u stóp góry. Wyższy trybunał, fabr. wyrob. wełnianych; handlowe; 2269 m. 5) M. w Rosyi, gub. Podolska. Położone nad rz. Rowem, posiada 5 kościołów i liczy 7400 m.

BARABA, BARAMA, BARABIU, stępy w Rosyi azjatyck., gub. Tomskiej i Tobolskiej, między rz. Irtysz i Obi. Wiele jezior i rzek znajduje się.

BARAN, O. w król. Polskiem, gub. Radomska, pow. Miechowski, okr. Proszowicki. Komora celna III. klasy od strony Austrii.

BARANÓW, 1) Mm. w król. Polskiem, gub. i pow. Lubelski, okr. Kazimierski. Położone nad rz. Wieprzem; posiada kościół murowany, szkołę elementarną; liczy 174 domów z 1808 m. 2) W. w gub. Radomskiej, pow. Opoczyński, okr. Szydłowiecki, gmina i parafia Suchedniów. Położona nad rz. Łączną, posiada 2 kuźnie żelazne i 358 m.

BARANÓW, M. w prus. rej. Pozn. Poznańskiej, pow. Ostrzeszowski, nad strumieniem Janicą. Posiada dwa kościoły i liczy 862 m. Odległe od Poznania 20 mil.

BARANYA, komit. w Węgrzech, między Drawą i Dunajem; na zach. komit. Simegskiego; na pfn. Tolnaskiego. Górzy, na pld. płaszczyny nieco bagniste. Rozległy 91 1/2 mil kw., 244884 m. M. stoł. Kościelnica (Fünfkirchen, Pecs). Płody miejscowe: pszenica, wino, liście tytoniowe, kasztany i drzewo.

BARBADOES, wyspa w małych Antylach, na pld.-wsch. krańcu archipel. amerykańs. Posiadłość Anglii od r. 1625. Długa 22 mil angielsk. 14 szeroka, liczy 100000 m. W r. 1832. liczono tu jeszcze 81531 niewolników. Główne produkty: trzcina cukrowa, liście tytoniowe, kawa, bawełna i t. p. W r. 1830. wartość wywozu 776,694, a przywóz

369,120 funtów szterlin. wynosił, dochód zaś roczny w tymże czasie około 18,565 funtów szterlin.

BARBAJEDA, góry w Hiszpanii, prow. Cuenza, w pobliżu M. Beteta, położonego nad rz. Guadiela, tamże 2 wielkie i głębokie jeziora.

BARBANÇON, M. w Belgii, prow. Hennegau, na pld.-wsch. Beaumont; 700 m. marmuru; 700 m.

BARBANICOLO, wyspa w Turcji azjatyck., pod 36° 36' 15" pfn. szer. a 25° 47' wsch. długości.

BARBARA, ob. ŻYCHCICE.

BARBARA, SCTA B., 1) M. w pań. Kościelnym, w del. Ankony. 2) W. i port w meksykań. pań. związkowem nowej Kalifornii, nad brzegiem oceanu Wielkiego. Pod 34° 26' pfn. szer. a 122° 5' 30" zach. długości.

BARBARYA, obejmuje całe wybrzeże pfn. Afryki, wzdłuż mr. Śródziemnego (tworzącego tu wielką zatokę Sydrę), od Egiptu aż do oceanu Atlantyckiego. Graniczy zaś na pld. z pustynią Saharą i z Biled-ul-gerid. Leży między 6° a 45° wsch. długości i 26° a 37° pfn. szer., i zajmuje powr. 35000 mil kw. Wszystkie rzeki płyną ze stepów albo wybrzeży, których część w lecie zupełnie wysycha. Znaczniejsze są: Meconed w Tunisi, Szeliff w Algierii, Mulvia w Marokko, wypływające z gór Atlasu i wpadające do mr. Śródziemnego, następujące zaś, chociaż wybiegają z gór Atlasu jednak uchodzą do mr. Atlantyckiego, są: Omm-ur-rebeh (na mappie Morbeja) i Tensift. Góry Atlasu, których największa wysokość dochodzi 15000 stóp, ciągną się przez cały kraj. Produkta: bydło rogate, konie piękne, bawoły, owce z łustami ogonami i cienką wełną, kozy, osły, muły, dromadery, wielbłądy, strusie, gołębie, flamingi, szylkrety, ryby, skorpioń, pszczoły, korale; wiele zboża, pld. owoców, drzew rozlicznych owocowych, korkowych i innych; cokolwiek złota i srebra, żelazo, miedź, ołów, cyna, dyamenty, wody mineralne i t. p. Mieszkańcy są Barbaryczycowie, do których należą Kabyle, Beduini, Turcy, Negry, Żydzi, Maurowie i Europejczycy; ogólną liczbę ich na 15 do 17 milionów m. podają, wyznających religię, prócz tolerowanych, mahometan. Przemysł mieszk. jest w fabr. wyrob. jedwab., wełnianych, skórzanych; wyrabiają także mydło, ozdoby złote i srebrne, broń, proch, papier i inne przedmioty.

BARBASTRO, M. w Hiszpanii, król. Aragonii, prow. Huesca, przy spływie rz. Vero i Cinca. Biskupstwo; 6000 m.

BARBAS, góry na zach. wybrzeżu Afryki, w Saharze, na pld. zatoki Ś. Cypryana. Pod 22° 19' 53" pfn. szer. a 19° 0' 50" zach. długości.

BARBEZIEUX, M. we Francyi, dep. Charente, na pld.-zach. Angoulême. Wyższy trybunał, towarzystwo rolnicze, fabr., handel zbożem; 2024 m.

BARBUDA, mała wyspa w mniejszych Antylach, na pfn. Antiguy; dwie mile kw. rozległości, mająca. Uprawa bawełny, liści tytoniowych, indygo i trzciny cukrowej z 2000 m.

BARBY, M. w Prusach, prow. Saska, rej. Magdeburgska (Dziwin), nad Elbą. Kilka fabryk; 3300 m.

BARCELLOS, M. w Portugalii, prow. Duero-Minho, nad rz. Cavada, ozdobiona pięknym mostem; 4000 m.

BARCELONA, 1) prow. w Hiszpanii, w Katalonii. Obszerna 190 mil kw., 442300 m. Oddzielona od Francji łańcuchem gór Pyrenejskich; kilka rzek skrapia jej piękne i żyzne doliny; główne rz. są: Tordera la Segre, Terrarrou, Besos i Llobregat, wpadające do mr. Śródziemnego. Śniegi pokrywające wierzchołki Pyreneów, w miejscach górskich są powodem dojmującego zimna, w dolinach jednakże stan powietrza łagodny, sprzyjający uprawie zboża, winu, drzew oliwnych, pomarańczowych i innych owoców południa. Wśród żyznych pastwisk, widać liczne trzody owiec, będące głównym źródłem bogactwa mieszkańców. Przemysł w tej prow. jest więcej rozwinięty, jak w innych częściach Hiszpanii, przedstawia nam wiele fabryk po miastach, których wyroby wełniane, mają pierwszeństwo przed innymi. 2) M. stoł. prow. t. n., położone w pobliżu uj. rz. Llobregat, na wybrzeżu mr. Śródziemnego. Już w wiekach średnich wzniosło się do rzędu bogatych miast handlowych; dosyć warowne cytadela, około 7000 ludzi mieszć mogącą. Godne podziwienia budowle: katedra, kościół parafialny P. Maryi, ratusz, bursa, pałac dawnych królów Aragońskich; z zakładów naukowych: szkoła lekarska, chirurgiczna i morska, akademie sztuk i nauk, malarstwa, 4 publiczne biblioteki, arsenał z działołojnią, port, liczne fabr. 120000 m. 3) Prow. w kolumbijskim pań. Wenezuela, między 7° 48' a 10° 20' pfn. szer. i 56° 1' a 68° 10' zach. długości. Obszerna mil kw. 1155 liczyła w r. 1839: 52103 m. Podzielona jest na 8 kantonów; ulega częstym trzęsieniom ziemi. 4) NUEVA BARCELONA, M. stoł. prow. t. n., przy wejściu do wielkiego Llanos; 6000 m. Pod 10° 6' 52" pfn. szer. a 67° 6' 52" zach. długości.

BARCELONNETTE, M. we Francyi, dep. niższych Alp, w pięknej dolinie t. n., wzniesionej na 600 stóp nad poziom mr. Towarzystwa rolnicze, sztuk i umiejętności; szkoła; fabryki, dosyć handlowe; 1845 m.

BARCIN, M. w Prusach, rej. Bydgoska, pow. Szubiński. Położone nad Notecią, posiada kościół katolicki, dom modlitwy protestanckiej i liczy 592 m., zajętych wyrobem sukna. Odległe od Poznania 14 1/2 mil.

BARDSEY, wyspa angielska na pfn.-zach. wybrzeżu hrb. pfn. Walii. Mały port, latarnia morska; rybołówstwo głównym zajęciem; 120 m. Pod 52° 44' pfn. szer. a 7° 8' zach. długości.

BARDSTOWN, M. w Stan. Zjedn. Ameryki pfn. pań. Kentucky, hrb. Nelson; 1092 m. Uniwersytet katolicki i biblioteka.

BARDYÓW, BARTFELD, po węgiersku BARTFA, M. w Węgrzech, komit. Saroszki nad Töpl, sławne źródła mineralne; 5097 m. Handel winem, wełną, wyrobami garncarskimi; kilka papierni.

BARE, wyspa na Wielkim oceanie, na pfn.-wsch. nowej Zelandyi. Pod 39° 56' pfn. szer. a 174° 26' wsch. długości.

BAREILH, M. w Indostanie, prezyd. Bengalska, przy spływie rz. Dharahu i Goulah. Warownia; 67,000 m.

BARENBURG, 1) Mm. w Hanowerskiem, hrb. Hoya; 600 m. 2) Posiadłość w kant. szwajc. Gryzonów (Graubünden).

BARENLOH, mała posiadłość w król. Saskiem w okr. Schwarzenberg. Znana z łomów marmuru, na 50 stóp głębokości.

BÄREN-SEE, ob. NIEDZWIĘDZIE JEZIORO.

BÄRENSTEIN, małe M. w król. Saskiem, w okr. Pirna; 481 m. 2) Wieś w król. Saskiem, okr. Grünhain, na pld. od Annaberga; 1150 m.

BARFLEUR, Mm. i mały port na pfn. wybrzeżu Francyi, w dep. Manche, na pfn.-wsch. Havre de Grace. Latarnia morska; 900 m.

BARGA, Mm. w Toskanii, prow. Florencyja, nad Serchio; 2000 m.

BARGE, M. w Sardynii, w Pemoncie, u stóp Alp; fabryki broni, znaczny handel 7000 m.

BARGEMONT, Mm. we Franc., dep. Var, na pfn.-wsch. M. Draguignan; nad rz. Douce; 1890 m.

BARGON, król. w Nigrycyi, na zach. rz. Dżoliby.

BARGUELONNE, rz. we Franc., uchodząca do Garony, w dep. Lot; wybiega pod Terry.

BARGUSINSK, M. okr. w Rosyi azjatyck., gub. Irkuckiej, nad Bargusinem; w okolicy ciepłe kąpiele znane pod imieniem Bargusińskich, i jeziora gorzkie, z których zbierają sól gorzką. Leży pod 53° 36' 45" pfn. szer. i 107° 26' 40" wsch. długości.

BARI, 1) Terra di Bari, prow. w król. Neapolitańskiem. Graniczy na pfn. z prow. Capitanata; na zach. z prow. Basilicata; na pld. z Terra d'Otranto, na wsch. z mr. Adryatykiem. Gałęzie Apeninów

w stronie zach. i p.d., gdzie główne wierzchołki gór: San Agostino, Lapulo, Fenoia i Franco, z których małe rz. spływają, znaczniejsze są: Ofanto na granicy pfn. i Puglia; a z jezior zaś tylko trzy, t. j. Bataglia, Jacomi i Sassano. Grunt żyzny, nader starannie uprawny, wydaje w obfitości zboże, drzewa oliwne, liście tytoniowe, wino, kapary, it. p. Znaczne warzelnie soli zwiększają bogactwo krajowe. Rozległość $8\frac{1}{2}$ mil kw., z 422,700 m. Podzielona jest na 3 obw., i 37 kant. 194 gmin. Leży między $40^{\circ} 50'$ a $41^{\circ} 19'$ pfn. szer., i $13^{\circ} 39'$ a $15^{\circ} 13'$ wsch. dług. 2) M. stoł. powyższej prow. Położone na wybrzeżu morskim w nader żyznej okolicy, obronne, portowe. Siedlisko arcybiskupa, katedra, liceum, arsenał, kilka fabryk. Znaczny handel zbożem, oliwą, migdałami i t. p. 20000 m. Leży między $41^{\circ} 7' 41''$ pfn. szer., a $14^{\circ} 31' 52''$ wsch. dług.

BARIGA DE PLATA, LA B., wierzchołek góry na wsch. miasta Catorze, w pañ. meksykańskim San Luis Potosi; 9933 stóp wysoki.

BARILE, M. w król. Neapol., prow. Basilicata, na górze, która zdaje się być wulkanem; 3000 m. W średnich wiekach było grecką kolonią.

BARJOLS, M. we Franc., dep. Var, na pfn.-zach. Brignolles. Fabryki fajansu, papiernie, przedziałnie bawełny i jedwabiu; jaskinia stalaktytowa; 3260 m.

BARKA, król. w Afryce rozciąga się od zatoki Sydry aż do granicy Egiptu; po części, a szczegółniej w stronie zach., ziemia urodzajna, pełna zwalisk, a obecnie tylko od Beduinów koczujących przeciągana i mało znana, po części zaś jest przeciągła pustynią. Brzegi są strome, z wielu przedgórzami ale w miejscach pustych rozchodzą się ławy piaszczyste. Wysokość kraju dochodzi na 1500 stóp nad poziom morza, równiny, jeziora i słone bagniska. Produkta tego kraju są, jak w pfn. wybrzeżach Afryki.

BARKAL, góra w Nubii, w król. Dongolah. Położone z wielu skał prostopadłych, wśród których a mianowicie w stronie pfd., znajduje się wiele gruzów, starożytnych świątyni, pałaców, piramid, i t. p.

BARKING, Mm. w Anglii, hrb. Essex, na l. brz. rz. Roding, przy uj. téż do Tamizy. Rybołówstwo; 3000 m.

BARLETTA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Lavoro, nad mr. Adryatyckim. Katedra, kościoły, kilka klasztorów. Port obronny cytadelą, w pobliżu znaczne saliny. Handel zbożem winem i t. p. 18000 m. Leży pod $41^{\circ} 19' 16''$ pfn. szer. i $13^{\circ} 57'$ wsch. długości.

BARMEN, dwie godziny długa i piękna dolina w prow. prus. Jülich-Kleve-Berg, nad rz. Wipper, w pobliżu M. Elberfeld. Dolina ta na swój powr. ma kilka wsi, z których główna Gemarke niedawno do rzędu miasta podniesiona; wielka ilość budowli fabrycznych, bursa, dwa kantory wekslowe, 120 dom. handl. z kantorami; wyroby wełniane, lniane, jedwabne, bawełniane, metalowe, wstążek i t. p. Liczą tu 2050 dom. (oprócz 227 budowli fabrycznych); 35,600 m. po większej części protestantów. Dolina leży pod $51^{\circ} 16' 19''$ pfn. szer. a $4^{\circ} 51' 43''$ wsch. dług.

BARMÖE, 1) wyspa na pfd.-wsch. wybrzeżu Norwegii. Pod $58^{\circ} 43'$ pfn. szer. a $6^{\circ} 55'$ wsch. dług. 2) Wyspa na zach. wybrzeżu Norwegii, w zatoce Ulfsvaag. Pod 62° pfn. szer. a $2^{\circ} 59'$ wsch. dług.

BARNABAS, przylądek na pfd.-wsch. wybrzeżu wyspy Kodiak, na pfn.-zach. brzegu Ameryki pfn. Leży pod $57^{\circ} 11'$ pfn. szer. a $154^{\circ} 36'$ wsch. dług.

BARNASNA, góry w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kerry, na pfd. jeziora Upper.

BARNAUL, M. pow. w Rossyi, gub. Tomska. Położone nad rz. Barnauką, posiada 6 kościołów 2 szkoły świeckie; liczy 1862 domów, z 11000 m. Główne siedlisko zakładów górniczych w górach Altajskich, wydających dziennie do 3500 funt. srebra. Leży pod $53^{\circ} 19' 21''$ pfn. szer. a $81^{\circ} 43' 27''$ wsch. długości.

BARNEGAT, zatoka na wybrzeżu New-Yersey, hrb. Monmouth; latarnia morska. Pod $39^{\circ} 45' 54''$ pfn. szer. a $76^{\circ} 27' 20''$ zach. dług.

BARNESLEY, BLACK-BARNESLEY, Mm. w Anglii, hrb. York, nad kanałem t. n. Znaczna fabryka płócien, hamernie i t. p.

BARNET, 1) M. w pañ. Vermont, hrb. Kaledonia, nad Connecticut; 2030 m. 2) Barnet Chipping, M. tamże, hrb. Hertford, na wzgórzu; 2570 m.

BARNEVELD, M. w Niderlandach, prow. Geldrya, okr. Arnheimski, fabr. papieru; 4700 m.

BARNSTAPLE, 1) M. w Anglii, hrb. Devon, w pobliżu uj. rz. Taw do zatoki Brystolskiej. Most o 16 łukach; fabr., port, nieco handlowe; 6000 m. 2) Hrb. t. n. w pañ. Massachusetts, na cyplu wąskim i piaszczystym; w r. 1840. liczyło 32548 m. 3) M. stoł. hrb. t. n., na pfn. wybrzeżu półwyspu, przy zatoce t. n., portowe; 4301 m.

BARNSTADT, Mm. w Czechach, cyr. Kralowy Hradec (Königgrätz). Zamek Schatzlar; 900 m.

BARNTRUP, M. w ks. Lippe Detmold; 1000 m.

BARODA, M. w Indostanie, w pañ. Guykavar, nad Bhaudur. Pałac, kilka pagod, fabryka wy-

robów jedwabnych, bawełnianych, znaczny handel; 100000 m. Leży pod $22^{\circ} 15' 30''$ pfn. szer. a $70^{\circ} 51'$ wsch. dług.

BAROTCH, BAROCHE, M. znaczne w angiel. Indostanie, prezjd. Bombay, na l. brz. rz. Nerbedah, na pfn. Surat. Kilka pagod, fabryki, znaczny handel ryżem i bawełną; 33000 m. Pod $21^{\circ} 45'$ pfn. szer. a $70^{\circ} 53'$ wsch. dług.

BARQUISIMONTO, 1) prow. wpfd. Ameryce, w Wenezueli, skropiona na pfn. mr. Antylskim, między $8^{\circ} 47'$ i $10^{\circ} 46'$ pfn. szer. a $70^{\circ} 50'$ i $72^{\circ} 50'$ zach. dług. Rozległa 782 mil kw. (z tych zaledwie 40 uprawianych) i liczy do 112,755 m., których głównym zajęciem jest rolnictwo, chów bydła i handel płodami miejscowymi: kakao, indygo i t. p. 2) M. stoł. powyższej prow. wpfd. Ameryce wśród pięknej, obfitą i żyzną okolicy. Położenie M. dla handlu i wzrostu jest szczęśliwe, albowiem jest punktem zbiegu dróg zach. prowincji i dolin. Kilka szkół i kolegium; 12,000 m. Pod $9^{\circ} 54' 15''$ i $9^{\circ} 54' 35''$ pfn. szer. a $71^{\circ} 37' 32''$ i $71^{\circ} 32' 56''$ zach. dług.

BARR, 1) W. w Szkocyi, hrb. Ayr, nad Stincher. Ciepłe źródła, łomy kamieni wapiennych i do ostrzenia; 837 m. 2) M. we Franc., dep. niższego Renu, u stóp Wogiezów, otoczone pięknymi winnicami; posiada liczne fabryki, prowadzi handel winem, zbożem, bydłem i t. p.; 3,910 m.

BARR-ARAB, AL-DAHNA, pustynia w Arabii

BARRA, 1) Mm. w angiel. Indostanie, prow. Aureng-Abad, na pr. brz. Weytarnah. 2) W. pod Neapolem z mnóstwem letnich domów dla bogatszych mieszkańców Neapolu; 4,600 m. 3) Król. na wybrzeżu Senegambii, na pr. stronie uj. rz. Gambii; M. stoł. Barra-Juding, na pfn. ujścia rz. Gambii; handel solą, piaskiem złotym, kością słoniową i innymi przedmiotami król. Zamieszkała od 200000 m. poczęści plemienia Mandingos, poczęści Portugalczyków. 4) Barra-Nueva, port na wybrzeżu Portugalii, w stronie zach. Aveiro. 5) Barra de Odemira, mała zatoka i port, utworzone ujściem rz. Odemiry, w Portugalii. 6) Barra do Rio dos Velhas, M. w Brazylii, prow. Minas Geraes, na płaszczynie, przy spływie rz. Rio dos Velhas i Ś. Franciszka. Znaczny handel solą. 7) M. w Brazylii, prow. Pernambuku, nad Rio Grande.

BARRE, 1) M. w pañ. Vermont, hrb. Washington; 2,500 m. 2) M. w pañ. Massachusetts, hrb. Worcester; 3,200 m. 3) M. w pañ. Nowego Yorku, hrb. Orleans; 6,000 m. 4) M. w Pensylwanii, hrb. Huntingdon; 2,500 m.

BARREA, M. w prow. neapolitańskiej Abruzzo niższe; położenie górzyste; 2,150 m.

BARRÈGES, BARRÈGES-LES-BAINS, M. we Franc., dep. wyższych Pyreneów, w nader wąskiej, lecz malowniczej dolinie, u stóp Pyreneów, nad rz. Gave. Liczne zwiedzane, gorące (42° do 40° R.) źródła siarczane.

BARREN, 1) mała wyspa nieurodzajna z gromady Andamańskich, w zatoce Bengalskiej, z wulkanem czynnym, na 6000 stóp wysokim. 2) Gromada wysp i skał wysokich, na pfn. oceanu Wielkiego, między ujściem rz. Kodiak i Cooks, na pfd.-zach. przylądka Elżbiety. 3) Hrb. w Kentucky 18,288 m., z których 4,000 niewolników. 4) Barren-Jalet, kanał na oceanie Atlantyckim, między dwoma wyspami, na wybrzeżu pfn. Karoliny, w zatoce Onslow.

BARRIÈRE, gromada wysp na Wielkim oceanie południowym, przy pfn.-wsch. wybrzeżu nowej Zelandyi, z których wsch. Authahah, a zach. Szauturuh, nazywają się.

BARRIGA, 1) wzgórze w Brazylii, prow. Pernambuk. 2) Barriga Negra, rz. w pañ. La Plata, prow. Buenos-Ayres, przyjmująca z pr. strony Alserez, a z l. strony Olimas i Parado. W dalszym biegu, przybiera nazwę Rio Sebolatti i uchodzi do Meri. Na żyznych jej pastwiskach nadbrzeżnych, znaczne stada bydła swe pożywienie znajdują.

BARRINGTON, 1) M. w pañ. Nowego Yorku, hrb. Yates; 1,868 m. 2) M. w New-Hampshire, hrb. Strafford; 1844 m. 3) Wielki Barrington, M. w Massachusetts, hrb. Berkshire; 2704 m. 4) Rz. dopływowa rz. Manning, w nowej Holandyi, hrb. Durham.

BARROW, 1) spławna rz. w Irlandyi, wybiega z gór Streve-Bloom, w hrb. Queens, a wpada do kanału Ś. Grzegorza, gdzie tworzy port Waterford. 2) Przylądek na pfn. wybrzeżu pfn. Ameryki, w posiadłości angielskiej, na wsch. uj. rz. Miedzianej. 3) Cieśnina prowadząca z części pfn. kraju Bafińskiego, z odnogi t. n., do mr. PóInocnego lodowatego.

BARRY, 1) wysepka angiel. na pfd. wybrzeżu ks. Walii, w hrb. Glamorgan, w kanale Brystolskim. 2) Wzgórze w Szkocyi, hrb. Forfar, jedne z gałęzi gór Grampiańskich. 3) Dwa hrb. t. n., w Stan. Zjedn. 4) Obw. w Indostanie, kraju Seików (Sikhów), dawna prow. Lahory.

BARS, BARSCH, 1) Bars-Varmegge, komit. węgierski, z tej strony Dunaju. Rozległy 492 mil kw. liczy 137210 m. zajmujących 2 miasta, 11 miasteczek, 199 wsi i 28 osad. Graniczy na pfn. z komit. Nitry (po węg. Nyitra, po niem. Neutra) i Turocz; na wsch. z Sohl i Honth; na pfd. z Granem (Hron, Strygoń, po węg. Esterhom) i Komornem (po węg.

Komarom); na zach. z Nitą. Położenie wzgórzyste, wiele bogatych min złota i srebra; źródła mineralne nader skuteczne w Skleno i Vihnye. Żyzne doliny skrapiane rz. Gran (Hron), Nitą i Zsitva. Płody miejscowe stanowią zboże, wino, kamienie młyńskie, znaczny chów bydła, i t. p. 2) Bars, Bremsenburg, M. stołeczne komit. t. n., niegdyś wolne M. królestwa, obecnie podupadłe.

BARSÖE, mała wyspa szleswigska, w okr. Hadersleben, w zatoce małego Bełtu, na pfn. zach. Alsen.

BARSONYOS, 1) góra w Węgrzech, pod 47° 31' 8" pfn. szer. a 15° 35' 13" wsch. dług. 2) Kraj między wielkim i małym Hernad, w komit. węgierskim Abaujvar, zwany niekiedy wyspą Barsonyos.

BART, M. w Pensylwanii, hrb. Lancaster; 1859 m.

BARTEN, BARTHEN, M. we wsch. Prusach, obw. rejen. Królewieckiej, okr. Rastenburg, nad rz. Liebe. Fabr. sukna, garbarnie; 1,536 m.

BARTENSTEIN, 1) Mm. w król. Wirtemberg-skim, cyr. Dunaju. Rezydencja ks. Hohenlohe Bartheinstein. Piękny kościół, zamek; urząd leśny; 1,082 m. 2) M. w Prusach wsch., rejen. Królewieckiej nad Allą; 3,666 m.; Fabr. płótna, sukna, garbarnie

BARTFELD, ob. BARDYÓW.

BARTH, M. w Prusach, obw. rejen. Stralsundskiej, okr. Franzburg. Port na jeziorze Binnen, połączonym z mr.; rybołówstwo, handel, żegluga nadbrzeżna; 3,880 m. Leży pod 54° 22' 12" pfn. szer., a 10° 24' 27" wsch. długości.

BARTHÉLEMY, ST. B., 1) jedna z wysokich wysp małych Antylów, w Indyach zach., na pfn.-zach. Barbudy. Piaszczysta, pozbawiona źródeł i rzek; grunt skalisty, wydaje przecież bawełnę trzcinę cukrową, liście tytoniowe. Rozległe 2 3/4 mil kw., liczy 18,000 m. Posiadłość Szwecji. Leży pod 17° 53' 30" pfn. szer. a 65° 10' 30" zach. dług. 2) Rz. w Stan. Zjedn. pfn. Ameryki. Wybiega z pań. Arkansas, płynie z pfn.-wsch. na pfd.-zach. BARTHOLOMAÛS-SEE, ob. KÖNIGS-SEE.

BARTIN, PARTHINE, M. w Turcji azyat., prow. Anatolia, nad rz. t. n., w pobliżu mr. Czarne; 100,000 m. Pod 41° 33' 52" pfn. szer. a 29° 53' 44" wsch. długości.

BARTOLOMEO, 1) nieznanne wyspy w archipelagu Karoliny. 2) Wyspa na oceanie Wielkim, na pfd. wybrzeżu nowej Gwinei, pod 8° 20' pfd. szer. a 136° 45' wsch. dług. 3) Bartolomeo in Galdo, M. w król. Neapolitańskim, prow. Capitanata; 4,618 m.

BARTRACH, wyspa na oceanie Atlantycznym, na pfn.-zach. wybrzeżu Irlandii, w zatoce Killala, przy uj. rz. Moy.

BARCS, M. w Węgrzech, komit. Simegski, nad rz. Drawa. Składy soli.

BARTSCH, ob. BARYCZ.

BARU, wyspa na mr. Antylskim, na wybrzeżu nowej Granady. Żyzna, ludna, z wygodnym portem, pod 10° 9' 30" pfn. szer. a 77° 57' 35" zach. długości.

BARUT, BART, BAIREUTH, M. w Bawarii, nad czerwonym Menem, niegdyś stoł. ks. t. n., obecnie cyr. wyższego Menu. Zamek, gimnazjum, biblioteka; kilka fabryk; znaczny handel; 13,600 m. Pod 49° 56' 51" pfn. szer. a 29° 20' wsch. dług.

BARUTH, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rejen. Potsdamskiej, nad rz. Geile. Fabr. żelazne; 1,600 m.

BARVAS, Mm. na pfn. wyspy Lewis, w Hebrydach; 2,568 m.

BARWA, rz. w Rosyji europ., gub. Puławska, na pfd.-wsch. Pryjuszki.

BÄRWALDE, 1) M. w Prusach, prow. Brandenburgska (Braniborska, Zgorzelecka); obw. rejen. Frankfurtskiej (Frankobrodzka); 2500 m. 2) M. w Prusach, prow. Pomorska, obw. rejen. Kosiński; 1,200 m.

BARYCZ, BARCZ, BARTSCH, rz. biorąca początek w ks. Poznańskim, pow. Odolanowskim, między wsiami Chinowo i Smardowo, płynie ku zach., przebywa granicę ks. pod wsią Uciechowo i uchodzi do Szłaska w pow. Miliczek pod wsią Gangwitz, przyjmuje rz. Płonę i Polskę czyli Czarńawodę. Pod Miliczem zaczyna być spławna, przyjąwszy do siebie pod Wąsoczem rz. Orłę a wpada do Odry, pod wsią Schwusen. Szerokość koryta nader różna, przy uj. do Odry wynosi przeszło 100 stóp. Długość biegu w ks. mil 6, ogółem mil 20.

BARYSZ, M. nad rz. t. n. i stawem w Galicji, pow. Stanisławowskim; 1,800 m. Dwa kościoły, t. j. katolicki i grecki.

BAS, BATZ, 1) mała wyspa na pfn. wybrzeżu Franc., dep. Finistère, na pfn. Roscoff. Warownia, latarnia morska, z portem Kernoc i 3 wioskami. 2) Bas-en-Basset, M. we Franc., dep. wyższej Loiry, nad rz. t. n. Fabryki blondyn, wstążek, koronek; 5,524 m.

BASATI, M. w Toskanii, prow. Florencji, u stóp Apeninów.

BASCHI BENATES, gromada wysp Filipińskich, zamieszkanych od Malajczyków. Znaczniejsze wyspy tej gromady: Grafton, Bayat, Batan, Baschi i inne. Grunt żyzny, nawodniony, i wydaje banany, ananasy, oprócz zwierząt domowych etc.

BASEL, ob. BAZYLEA.

BASELICE, M. w król. Neapol., prow. Sanino; 3400 m.

BASHEL, BASHI, gromada wysp, ob. BASCHI.

BASIENTO, rz. w król. Neapol., prow. Basilicata, wypływająca z góry Rivezzone i z jeziora di Santa Maria del Piano, i wpadająca do zatoki Taranto. W pobliżu jej uj. znajdują się zwaliska starożytnego Metapontum.

BASILICATA, prow. w król. Neapol., graniczy na pfn. z prow. Capitanata; na wsch. z Terra di Bari i Otranto; na pfd. z Kalabrią; na zach. z mr. Śródziemną. Apeniny w stronie pfn.-zach. prow. dzieli się na 2 gałęzie, z tych wsch. idzie w kierunku Terra di Bari, pfd. zaś ku zach. Kalabrii. Główne rz. Bradano, Basento, Salandrella i Agre, uchodzące do zatoki Taranto; znaczniejsze jezioro jest Pesalo. Podlega częstym trzęsieniom ziemi, wydaje większą część płodów pfd. liczy 154 mil kw. rozległości z 469000 m. rolników, fabrykantów i przemysłowców, mówiących narzeczem Kalabryjskim.

BASINGSTOKE, M. w Anglii, hrb. Southampton w stronie pfn.-wsch. Winchester; 3660 m. W pobliżu bierze początek spławny kanał, ułatwiający komunikację z Londynem, przez połączenie się z rz. Wey.

BASMAN, wyspa w zatoce Perskiej, na wybrzeżu Arabskim. Pod 25° 50' pfn. szer. a 52° 35' wsch. długości.

BASS, 1) mała odosobniona skalista wyspa na mr. Północnym, przy wybrzeżu Szkocji, a prawie w hrh. Haddington, przy uj. Forth. Z jednej strony przystępna tylko i przecięta jaskinią wewnętrzną. Oprócz morskich ptaków gnieźdzących się tu, znajdują się jeszcze i króliki. Szczyt jej leży pod 56° 4' 53" pfn. szer. a 4° 58' 11" zach. dług. 2) Cieśnina t. n., między Van-Diemen i nową Holandją, 40 mil długa, 27 szeroka. Odkryta w r. 1795, przez Barsa. Żegluga z przyczyny ukrytych wysp jest trudna i niebezpieczna.

BASSA-DUNGRAM, śnieżne góry w Azji, między Ouei, prow. Tybetu, a pfd. Tangutem. Ze wsch. gałęzi wypływa rz. Murus-Ussu, która pod imieniem Kin-sza-kiang do Chin płynie.

BASSANO, M. w Lombardji, prow. Vicenza, nad rz. Brentą, przez którą prowadzi piękny kamienny most. Kilka fabryk, handel winem, jedwabiem i t. p., oprócz tego wiele pięknych zabudowań; 12000 m. Pod 45° 45' 45" pfn. szer. a 9° 23' 46" wsch. długości.

BASSAS, 1) Baxas, przylądek na wsch. wybrzeżu Afryki, w stronie pfd.-zach. przylądka Gardafui. 2) Bassas-de-India, wyspa na oceanie Indyjskim,

wśród kanału Mozambickiego, naprzeciw zach. wybrzeży Madagaskaru.

BASSBERG, SEBASTIANSBERG, Mm. w Czechach, cyr. Zateczki (Saatz). Położone między górami, posiada kopalnie cynku i srebra; oprócz tego handel; 1300 m.

BASSEÉ, LA B., 1) kanał we Francji, będący dalszym ciągiem kanału Deule. 2) M. tamże, dep. Północny, nad kanałem t. n. Fabryki, handel; 2258 m.

BASSE-TERRE, 1) M. stoł. wyspy antylskiej Ś. Krzysztofa, na wybrzeżu pfd.-zach., w zatoce. Handlowe; 6430 m. W pobliżu stawy słone, znaczną ilość soli produkujące. 2) M. na pfd.-zach. wybrzeżu Gwadelupy; 9000 m. Portowe ale niewygodne; pod 15° 59' 30" pfn. szer. a 64° 4' 22" zach. dług.

BASSES (nizkie) WYSPY, gromada małych wysp, zwanych także Tysiąc wysp, na oceanie Wielkim, na pfn. nowej Gwinei. Między 1° 12' do 1° 50' pfd. szer. a 141° 35' do 142° wsch. dług.

BASSIGNANA, M. w Piemontcie, nad rz. Po, przy uj. rz. Tanaro; 3,190 m.

BASSORA, BASRAH, BUSSRAH, 1) paszalik w Turcji azyat., między Persją, Arabią i paszali Bagdadskim; 150—160000 m. powiększej części koczujących Beduinów, lub osiadłych Fellahów. Kraj płaski, pozbawiony drzew, wyjąwszy nieco daktyli. Tutaj łączą się rz. Eufrat z Tygrysem pod Korne, a oddział zowie się Szat-el-Arab. 2) M. stoł. powyż., na pr. brz. rz. Szat-el-Arab; w okolicy wiele ogrodów, w mieście samemu wielki bazar, napełniony towarami Wschodu i Europy, a mianowicie Anglii; 60,000 m. powiększej części Arabów. Założone w r. 656. przez kalifa Omara, szybko handlem wzrosło, będąc w stosunkach z Damaszkim, Bagdadem i wielu innymi miastami. Leży pod 30° 29' 30" pfn. szer. a 45° 32' 48" wsch. dług.

BASSUM, Mm. rolnicze w Hanowerskim, hrb. Hoya, w stronie pfn.-zach. Diepholz; 1609 m. zajętych rolnictwem.

BASTA, Mm. w Czechach, cyr. Kurzymski (Kaurzim Hiecka), nad Elbą (Labą), na wsch. Pragi.

BASTAN, 1) dolina w Hiszp., król. Nawarry, prow. Pampeluna, na pfd. Pyreńów; około 5 długa, a 3 mile szeroka. Bogate pastwiska; kasztany, owoce południa i t. p.; 7700 m. Czarnaście wsi, z których główna Elizondo. 2) W. w Turcji azyat., w Anatolii, sandżak Boli, na pfd.-zach. Amastah (w starożytności Bithynium, Claudiopolis, albo Antinopolis zwane).

BASTATAL, wyspa na Wielkim oceanie, na

wsch. wybrzeżu Sumatry, przy uj. rz. Indragiry. Leży pod 0° 33' pld. szer. a 101° 13' wsch. dług.

BASTEL, góra w saskiej Szwajcarii pod Rathen, nad Elbą (Labą), 943 stóp nad poziomem morza.

BASTIA, warowne M. i port na wsch. wybrzeżu wyspy Korsyki, w pięknym położeniu nad m., jednak mało zabudowane. Nieco fabryk, w części handlowe, stoł. dep. Golo, a niegdyś i całej wyspy; 12846 m. Leży pod 42° 41' 36" pfn. 7° 6' 59" wsch. długości.

BASTIDE, LA B..., nazwisko kilku M. pomniejszych i wsi we Francji.

BASTOGNE, M. w ks. Luxemburskim, w stronie pfn.-wsch. M. Neufchatel. Znaczny handel zbożem, bydłem; 2300 m.

BATABANO, port bezpieczny i wygodny, na pld. wybrzeżu wyspy Kuby. Pod 22° 43' 19" pfn. szer. a 84° 45' 56" zach. dług.

BATALING, wyspa znaczna i wyniosła na oceanie Wielkim, na wsch. Celebes; pod 1° 21' pld. szer. a 121° 36' wsch. długości.

BATANGAS, prow. na wyspie Luzon, liczy 131,917 m. osiadłych w 12 wioskach. Pod 13° 39' pfn. szer. a 101° 20' wsch. dług.

BATAR, rz. w Węg., komit. Ugocski, między rz. Tur i Cissą. Uchodzi do ostatniej pod Tisza-Ujlak.

BATAVANO, port i M. na pld. wybrzeżu wyspy Kuby, w stronie pld.-zach. Hawanny.

BATAWIA, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, państwie Nowego Yorku, hrb. Genesee; 4219 m., Pod 42° 59' pfn. szer. a 78° 13' zach. długości. 2) M. tamże, stoł. pań. Ohio, hrb. Clermont; 2187 m. 3) M. na pfn. wybrzeżu wyspy Jawy, dawniej obrotne, stołeczne posiadłości holenderskich w Indyach wschodnich, nad obszerną zatoką, przy uj. rz. Jakatry, liczyło 2 mile obwodu, i 160,000 m. Obecnie mury dawnego miasta, pałace wielkorządzący i wysokiej rady zniszczone, kościoły w stanie podupadłym, większa część domów opustoszała, i w ogóle część miasta w pobliżu portu, zamieszkała od chińczyków i malajczyków, jest tylko w godzinach porannych, przez knpców zamoznych, celem zafatwienia interesów odwiedzana. Zjadliwe febrę, w skutek wyziewów bagnistych kanałów, zmniejszyły dawną ludność do 60,000 m. (15,600 chińczyków, 800 arabów, 15,000 niewolników, 25,000 jawanów, malajczyków i 3,600 europej. lub ich potomków), którzy chroniąc życie, przeniesli swe mieszkania ku północy, w okolicę więcej zdrową, i dali początek miastu Weltwreden, ozdobił lubo zbyt rozległe zabudowanemu. Liczą tu kilka wspaniałych budowli, wśród

pięknych ogrodów, ocienionych dziedzińców; kościoły, wielki szpital, ratusz, meczety mahometańskie, pagody chińskie, łoża wolno-mularska, teatr, pałac rządzący, składy marynarki, wielkie magazyny kawy i t. p. Tu również siedlisko władz miejskich, zakładów publicznych, izby sądowej, towarzystwa literackiego i wielu innych. Batawie uważać można za główne miejsce składu towarów niderlandzkich i punkt środkowy stosunków między posiadłościami niderlandzkimi w Indyach, a Kantonem, Makao, Ameryką, Francją, Hamburgiem, Szwecją i wielu innemi. Główne przedmioty handlu miejscowego są: kawa, cukier, pieprz, indygo, muszkat, goździki, wyroby jedwabne, herbata, porcelana chińska, marmur, szale perskie i indyjskie; konie z okolicy Byrna (prow. na wyspie Batawii) i wszelkie wyroby fabryk europej. Port Batawii napełniony okrętami ze wszystkich części świata, uważanym jest za najlepszy i najbezpieczniejszy w Indyach wschodnich. W r. 1828. wartość przywiezionych towarów do Batawii, obliczano na 17,976,000 dollarów, wywóz prawie równy. Miasto posiada 50 własnych okrętów. Leży pod 6° 8' 55" pld. szer. a 104° 32' 57" wsch. dług. 4) Prow. na wyspie Jawie, obejmująca część dawniejszego także królestwa Jakatry; 333,015 m., między temi 52,394 chińczyków.

BATENBURG, M. w Niderlandach, prow. Geldrya, na pr. br. rz. Mozy. W starożytności Oppidum Batavorum.

BATH, BATHONIA, 1) M. w Anglii, hrb. Somerset, w dolinie na pr. stronie rz. Avon. Biskupstwo, trzy kościoły, szczególnie piękna katedra gotycka, biblioteka, pałac królewski, teatr. Wogóle M. uważane za jedno z najpiękniejszych miast w Europie, zbudowane jest na tarasach. Znane po wszystkie czasy a nawet od Rzymian ze źródeł mineralnych (aquae solis albo fontes calidi) obecnie nader wziętych i skutecznych, i mają 27 do 38° R. ciepła; 38000 m. 2) Kilka hrb. i gmin t. n. w Ameryce pfn.

BATHURST, 1) małe, nowozałożone M. na przykładu Dobrej Nadziei, w pobliżu wsch. granicy kraju Przylądowego, w obw. Albany, nad rz. t. n., przy uj. téjże do Kowiec. 2) Osada angieli na wybrzeżach Senegambii, na wyspie Santa Maria, przy uj. rz. Gambii. Forteca.

BATIGNOLLES, LES B..., LES BATIGNOLLES, wielka gmina we Francji, dep. Sekwany, uważana właściwie za przedmieście Paryża, gdyż przylega do niego w stronie pfn. rogatki Clichy; 11566 m.

BATISCAN, rz. głęboka i szeroka w niższej

Kanadzie. Wypływa z zach. wzgórz Kwebeku. i pod M. t. n., wpada do rz. Ś. Wawrzeńca.

BATORKESZI, Mm. w Węgrzech, kom. Gran (Hron, Strygoń, po węg. Esterhom), na zach. M. Gran. Winnice i uprawa zboża.

BATOS, Mm. w Siedmiogrodzie, kom. Koloszwarski (Klausenburg) nad rz. Luczą, w stronie pld.-zach. Bystrzycy (Bistritz, Besztecze). Pod 46° 50' 43" pfn. szer. a 22° 21' 15" wsch. dług. Mieszk. są Sasi.

BATOWCE, FRAUENMARKT, po węg. Bath, M. w Węg., kom. Honth, na pld.-wsch. Pukańca (Pukanz, po węg. Bakabanda), nad rz. Szekercze. Dwa kościoły, uprawa wina, tytoniu, handel zbożem; 2,500 m. Leży pod 48° 17' 48" pfn. szer. a 36° 24' 27" wsch. dług.

BATRAKA, BATRIARCA, port na mr. Śródziemnym, na wybrzeżu pustyni Barka, przy uj. Wadi-Nahil.

BATRINU, góra w Węgrzech, którą Karpaty wstępują na wsch. granicę kom. Biharskiego. Uważaną być winna za odnogę tychże gór, przerzynających kom. Doboski i Tordaski.

BATTA, 1) M. w Węgrzech, komit. Tolnaski, na pr. br. Dunaju; na pld.-wsch. Bataszek. Leży pod 46° 8' 15" pfn. szer. a 16° 27' 30" wsch. dług. 2) wyspa na Wielkim oceanie, w archipelagu Babujańskim.

BATTECOLLAH, znaczne M. w angieli. Indostanie; uprawa ryżu. Pod 13° 56' pfn. szer. a 72° 17' wsch. długości.

BATTENBERG, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. wyższej Hessyi, na pr. br. Eddery; 960 m.

BATTEN-KILL, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn.; wybiega w Vermont, hrb. Bennington i wpada do zatoki Hudsonskiej, w pań. Nowego Yorku.

BATTINA, W. w Węgrzech, nad Dunajem, komit. Baranya; przeprawa tędy przez Dunaj do komit. Bacskego.

BATTLE, Mm. w Anglii, hrb. Soussex, w stronie pfn.-zach. Hastings. Opactwo; 3,250 m.

BATTOA, BATTUA, znaczna wyspa na oceanie Indyjskim, przy zach. wybrzeżach wyspy Sumatry.

BATSHAN, jedna z wysp Moluckich, w stronie pfn.-wsch. Dszilolo. Wzgórzysta, urodzajna, ma nieco złota, zamieszkała od Malajczyków i Muzumanów; podległa jest Holandii.

BATSKI, albo BACSKI, czyli FRANCISZKA kanał w Węgrzech, powyżej Monosztorzeg, idzie przez Zombor, Szivacs, Cservenka, Kula, Verbasz, Ś. Tomasz, Turia i prowadzi do rz. Cissy, pod Földvar. Długi 14 1/2 mil, szeroki sążni 10, liczy 5 szluz, i skraca żeglugę o 47 mil. Budowa jego trwała od r. 1793. do 1802. i kosztowała 12,800,000 złp.

BATU, MINTAO, znaczna wyspa z wulkanem, w stronie pfn.-wsch. Sumatry.

BATURYN, BATORYN, M. w Rosyi, gub. Czeremichowska, w pięknej okolicy, nad rz. Sem; 5,000 m. Założone jest przez króla Batorego.

BATURSKA WOLA, W. wielka w Galicyi, obw. Bochnia; 2,260 m.

BAUBEL-THONAP, największa z wysp Pelew, pod 7° 37' pfn. szer. a 132° 8' wsch. długości.

BAUD, M. we Franc., dep. Morbihan, na pld. Pontivy; 5,120 m.

BAUERWITZ, ob. BABORÓW.

BAUGES, LES B..., BELGIAE ALLOBROGUM, okolica górzysta w Sardynii, prow. Sabaudya, przerznięta rz. Cheran. Ziemia wydaje zboże, przytęm pastwiska.

BAUMA, Mm. i gmina kościelna w Szwajcarii kant. Zürich. Handel zbożem, serami i t. p.; 3217 m.

BAUMANNSHÖHLE, jaskinia w ks. Brunswickim, w Harcu, cyr. Blankenburg, na 1/2 godziny drogi od Elbingrodu. Złożone z 6 głównych grot stalaktytowych i mnóstwa pomniejszych; nazwane od górnika, który je odkrył w 1660. r. W pobliżu łomy marmuru. Na 1000 kroków od tej jaskini znajduje się Bielschöhle z 15 grotami.

BAUME, LA ST. BAUME, góra we Francji, dep. Var, w Alpach nadmorskich, na pld.-zach. Brignoles, 432 stóp nad poziom mr., znajdująca się na szczycie téjże jaskinia miała służyć, według podań miejscowych, za schronienie pokutującej Magdaleny, przez jej ostatnie 30 lat życia. Miejsce liczone od pobożnych zwiedzane, a szczególnie na Zielone Świątki. W głębi grot wytryska źródło na 3 stopy w górę.

BAUNACH, 1) rz. w Bawarii, uchodząca z prawej strony do Menu, wybiega na pld. Königshafen, a uchodzi na pfn. Bambergu. 2) Mm. w Bawarii, w cyr. niż. Menu; 960 m. zajmujących się rolnictwem.

BAUNDELTEICH, mała dolina skalista w Wirtembergu, między Gravenec i Steingeborn. Znajdują tu wiele rzadkich roślin alpejskich.

BAUSK, M. w Kurlandii, w pow. Bauskim, nad rz. Aa, o 6 mil od Mitawy. Dawniejsi dziejopisarze zowią je Bowskim i Buskiem; 1200 m.

BAUTSCH, BUDZISZÓW, M. arcybiskupie w Morawii, cyr. Przerowski, na pfn.-wsch. Olomuńca; 2,700 m. Pod 49° 47' 50" pfn. szer. a 15° 16' 41" wsch. długości.

BAUTZEN, ob. BUDZISZYN, BUDYSZYN.

BAVAY, M. we Francji, dep. Północny w pobliżu Valenciennes, na pfn.-zach. Avesnes. Fabryki blachy żelaznej, wyrobów stalowych, miedzianych; w okolicy wiele szczątków Rzymskich; 1,575 m.

BAVENT, wyspa obszerna we Francji, dep. Calvados, na pñ.-wsch. Caen; 9,689 m.

BAWANG, góra na zach. wybrzeżu Borneo, na wsch. Mampava.

BAWARYA, królestwo w Niemczech, złożone z dwóch różnych wielkością i oddzielonych części kraju. Część wschodnia czyli główna, graniczy na pñ. z elektor. Heskiem, W. ks. Wejmarskim, ks. Meiningen i Koberg-Gotha, Prusami i Saksonią; na wsch. z Czechami, Austrią i Salcburgiem; na pñ. z Tyrolem; na zach. z król. Wirtembergiem, ks. Badeńskim i W. ks. Heskiem. Rozległe mł. kw. 1394 $\frac{1}{2}$, liczy 3,643,413 m. Część zaś mniejsza król. czyli zach., t. j. Bawaria nadreńska, graniczy na pñ. z ks. Hesko-Homburskim; na wsch. z ks. Badeńskim, gdzie Ren granicę odznacza; na pñ. z Francją; na zach. z Prusami. Obszerność tej części wynosi mł. kw. 140, z 546,972 m. Rozległość zaś całego królestwa Bawarskiego jest 1534 mł. kw. z 4,190,385 (podług urzędowych wykazów z r. 1843.: 4,440,327) ludności. Położenie kraju górzyste, a mianowicie części pñ. obydwóch okręgów wyższej Bawarii i Szwabii, oraz pñ.-wsch. okręgu niższej Bawarii i wyższego Pfalcu. Najrozleglejsze równiny w pośród pierwotnych prow. królestwa, zamknięte są biegiem rz. niższej Inn i Izary, oraz rz. Lech i Dunajem. Tam również część kraju najżyźniejsza. Główne wzgórza na południe kraju są pasma Alp środkowych, wschodnich i retyckich. Lubo pod względem wysokości, część pñ. pierwszych znacznie jest niższa od połud., ciągnąc się w Tyrolu, tworzy przecieć właściwy kraj alpejski, pełen skał stromych i dzikich, wznoszących się niekiedy na 9000 stóp, i wiecznym śniegiem okrytych. Góry powyższe zwane Bawarskimi, lub algaurskimi Alpami, tworzą najwyższą część królestwa; pokryte już lasami, już pastwiskami, pełne wspaniałych i romantycznych widoków, nader są podobne do Alp szwajcarskich. Rzeki: Izar, Loisach i Amper, biorą tu swój początek. Najwyższe wierzchołki: Zugspitze (10000 stóp), Warenstein (7900), Hollenthal (8958), Alpejski (8584), trzy wierzchołki zwane Thorspitze (9800) i kilka innych. W okręgu wyższej Bawarii, w stronie pñ.-wsch., między rz. Inn i Salą, oraz Saalą i Salza cz. Salzach, ciągnie się pasmo Alp wschod., pod nazwą noryckich, gdzie godny uwagi wierzchołek Watzmann (cyrkuł Izary). W stronie pñ. król., pasmo Fichtelgebirge, zajmuje przestrzeń 42 mł. kw., i przylega stroną pñ.-zach. do wzgórz Frankenwald i Thüringerwald, a ku pñ.-wsch. łączy

się z połud. podnożem gór Kruszcowych (Erzgebirge). Najwyższemu wierzchołkowi: Schneeberg (3221 stóp), Ochsenkopf (3123) i Koesseim (2839). Główną rzeką król. Dunaj, nadpływający z król. Wirtembergskiego, przepływa Bawaryę z połud. zachodu na pñ.-wsch., i przyjmuje do siebie 39 rzek większych i mniejszych. Z pr. strony uchodzą do niego: Iller, Günz, Mindel, Insam, Lech, wielki inafy Laber, Izara, Inn na granicy Austrii; z lewej Wernitz, Altmühl, Laber, Nab, Regen, Ilz. Część pñ. kraju, liczona do doliny Renu, skropiona jest rz. spławna Menem, który wybiegłszy z gór Fichtelgebirge, dwoma stramieniami, t. j. czerwonym i białym Menem, przyjmuje do siebie z pr. strony Rodach i Saalę frankońską; z lew. rz. Regnitz i Tauber. Płyną tu również rz. Eger i Saala, wybiegające z gór Fichtelgebirge. W części zachod. Bawarii, cz. nadreńskiej, główna rz. Ren, przyjmująca do siebie wiele pomniejszych, między temi Queich najznaczniejsza; jest tu jeszcze Blies, spływający w stronę zach. do Saary, i wiele pomniejszych. Główniejsze jeziora: Hammer, Würm, Chiem, Stoffel, Kochel, Walchen, Tegern, w części połud. królestwa. Klimat w górach nader surowy, w płaszczyznach umiarkowany i ciepły. Widzimy tu u stóp gór śniegiem i wiecznymi lodami pokrytych, rozległe pola zieleniejące zbożem, owocami, konopiami, lnem, chmielem, liściem tytoniowym i wielu innymi roślinami. Ziemia urodzajna, a mianowicie na wybrzeżach Dunaju i Menu, gdzie obfituje w winnice. Obszerne, piękne i wybornie utrzymane lasy, są źródłem bogactw krajowych, i zajmują przemysł pracowitych mieszk. Wnętrza rozległych gór, zapełnione kruszcami wszelkiego rodzaju; wydobywają z nich bowiem w wielkiej obfitości żelazo, miedź, merkuryusz, kobalt, ołów, wityriol, siarkę, saletrę, sól, węgle, marmur i t. p. Bydło w licznych stadach wysoko poprawne, zalegałki u stóp Alp i nad brzegami wód bieżących. Przemysł krajowy rozwinięty w fabr. lnianych, wełnianych, bawełn., złotniczych, instrum. chirurgicznych i matematycznych, kart, szkieł, porcelany, skór, papieru, piwa i t. p. Nuremberg i Augsburg, główne miasta handlowe, otrzymują w zamian wyrobów miejscowych, towary kolonialne, wina francuskie, ryby suszone, drzewa farbiarskie i t. p. Liczne zakłady naukowe, między innymi uniwersytety (w Erlangen, Landshut, Würzburgu i Monachium), kolegia, licea i gimnazja zaprowadzone w miastach król., mają pieczę o ukształceniu moralnym i oświeceniu mieszkańców. Kraj dzieli się na 8 okr., biorących nazwę od rzek miejscowych: 1) Wyższa Bawaria. 2) Niższa Bawaria. 3) Pfalcu. 4) Wyższego Pfalcu i Regensburga. 5) Wyższej Frankonii. 6) Środkowej Frankonii. 7) Niższej Frankonii i Aschaffenburga. 8) Szwabii i Neuburga. Każdy z okr. dzieli się na sądy ziemskie, a w Bawarii nadreńskiej na komissoryaty.

BAWTRY, M. w Anglii, hrb. York, nad rz. Idle. Znaczny handel kamieniami młyńskimi i ołowiem; 1,150 m.

BAXOS DE VILLA LOBOS, mała gromada wysp między archipel. Sandwichskim i Mulgrawskim.

BAY, 1) obszerne jezioro na wyspie Filipińskiej Luzon, na zach. Manili. 2) Wielki Bay, zatoka na zach. brzegu Afryki, między przylądkami Blanco na pñ., a Mirik na pñ. Do niej prowadzi także droga karawanowa z Tombuktu przez Saharę ku Arguin (Agaden).

BAYAMO, inaczej SAN SALVADOR, M. na wsch. wybrzeżu wyspy Kuby, na pñ.-zach. Santiago, nad brz. rz. Cauto; nad kanałem, czyli cieśniną t. n., będącym między wyspą Kuba i Baxos de Santa Clara; 12,000 m.

BAYANO, rz. w Panama, wybiegająca z gór i uchodzi do zatoki Panama.

BAYAZID, M. w Turcji azyat., na pñ.-zach. Erywanu, w głębi wąskiej doliny. Cytadela, 2 kościoły, 3 meczety, piękny klasztor; przedziałnia bawełny; 5,000 m. Pod 39° 19' pñ. szer. a 42° 6' wsch. długości.

BAYEUX, M. we Francji, dep. Calvados, niedaleko wybrzeży, w dolinie skropionej rz. Aure. Katedra gotycka, wyższy trybunał, stolica sufragana, biblioteka; sławne fabr. koronek, perkalów, porcelany, i t. p. Sprzedaż cybulek kwiatowych, chmielu i masła (tygodniowo 18 do 10 miliardów) do Paryża.

BAYLEN, M. w prow. hiszp. Jaen, u stóp Sierra Morena, na trakcie z Kastylii do Andaluzji, nad rz. Gwadalkiwir; 2,500 m.

BAYSE, BAISE, rz. we Francji, wybiega z dep. wyższych Pyreneów, i wpada do Garonny, w pobliżu St. Leger.

BAZA, 1) M. w Hiszp., prow. Grenada, nad rz. t. n., na pñ.-wsch. Kadyksu; 7,000 m. 2) Mała wyspa na zach. brzegach Afryki, w zatoce Gwinejskiej, na pñ. wybrzeżu Białra.

BAZALEWKA, Mm. w Rosyji europ., gub. Charkowska, na rz. Sewiernoj Donec.

BAZARUTO, gromada wysp w kanale Mozambickim, na pñ. przylądka Ś. Sebastjana.

BAZAS, pierwotnie Cossio, później Vasates nazywane, M. we Francji, dep. Gironde, na skale, nad

rz. Beuve. Wyższy trybunał, starożytna katedra, fabr. saletry i inne; 4,446 m. Pod 44° 25' 55" pñ. szer. a 2° 32' 47" zach. długości.

BAZOGUES-LA-PÉROUSE, M. we Francji, dep. Ille-Vilaine, na pñ.-wsch. Antrain. Huta szklana; 4,500 m.

BAZYLEA, 1) kanton w Szwajc., między Francją W.ks. Badeńskim a kantonami Argowii i Berneńskim, przetrzynięty z pñ.-wsch. na pñ.-zach. górami Jura, bogaty jest w lasy i pastwiska. Oprócz Renu, Birse i Ergolz, skropiony wielu pomniejszymi rzeczkami. Liczne fabr. wyrobów jedwab., lnian., bawełnianych, żelaznych, stalowych, skór, papieru i t. p. Podzielony na 2 okr.: Miasta Bazylei (Basel Stadt) z stof. t. n., 1 $\frac{1}{2}$ mł. kw. z 25,300 m., i okr. prow. Bazylei (Basel Landschaft) rozległy 8 mł. kw. z 42,750 m. z M. stof. Liestal. 2) Biskupstwo obejmujące kantony: Bazylejski, Lucern, Solothurn, Zug, Bern, Argowię i Turgowię. Rezydencja biskupa w Solothurn. 3) M. na obydwóch brzegach Renu, połączone mostem na 280 stóp długim, w pobliżu uj. rz. Birse. Część M. na l. brz., zwana wielką Bazyleą, liczy 21,300 m. M. nader starożytne, zdobne katedrą r. 1019. wzniesioną, w niej kilka historycznych nagrobków. Uniwersytet, znaczna biblioteka, gabinety obrazów, starożytności, gimnazjum, kilka zakładów publicznych, znaczne fabryki, handel tranzytowy między Francją, Niemcami i Szwajcaryą. Leży pod 47° 33' 36" pñ. szer. a 5° 15' 12" wsch. długi.

BEAR, 1) wyspa na oceanie Atlantyc., na pñ.-zach. wybrzeżu Irlandji, w zatoce Bantry; 2,115 m. 2) BLACK-BEAR, jezioro w pñ. Ameryce, z wielu wysepkami utrudniającymi żeglugę. 3) GREAT-BEAR, jezioro tamże, nader głębokie, na którego wybrzeżach pokolenia Indyan zamieszkują. 4) BEAR-CREEK, rz. w Alabama. Wybiega w hrb. Marion, wpada do Tennessee, i odgranicza Alabamę od Missisipi.

BEARN, 1) dawniejsza prow. i ks. we Franc., dzisiejszy dep. niższych Pyreneów. 2) Wzgórze na wybrzeżu mł. Śródziemnego, w dep. wsch. Pyreneów. Latarnia morska. Pod 42° 30' 45" pñ. szer. a 0° 47' wsch. długi.

BEAT, ST. B..., M. we Francji, dep. wyższej Garonny, nad rz. t. n., w smutnym położeniu między wysokimi górami, pozbawiającami go światła słonecznego. Całe miasto zbudowane jest z marmuru tam się znajdującego. Fabr. kapeluszy, handel drzewem, kołmi i mułami; 1,300 m.

BEATONS, wyspa na oceanie Wielkim, na pñ.-zach. wybrzeżu pñ. Ameryki, na zach. brzegu

wielkiej wyspy Revilla-Gigedo. Pod 55° 21' płn. szer. a 133° zach. dług.

BEAU-BASSIN, port na pfn. wybrzeżu Ziemi Ognistej, w cieśninie Magellana. Ziemia dobra do uprawy. Leży pod 54° 22' płd. szer. a 73° 33' zach. dług.

BEAUCAIRE, 1) M. we Francji, dep. Gard, w stronie pld.-zach. Avignon, na pr. brz. Rodanu. Zamek, ratusz, kościoły, sławny jarmark 22. lipca, gdzie do 20 milionów franków. puszczonech jest w obieg; 9,967 m. Pod 43° 48' 35" płn. szer. a 3° 18' 37" wsch. dług. 2) Kanał Beaucaire wiodący do Aiguemortes, łączy Rodan z kanałem Południowym (du Midi).

BEAUFORT, 1) Mm. w Sardynii, prow. Sabaudya, na pr. brz. Duron, na wsch. Conflans. Znaczny chów bydła, wyborne sery; 3,000 m. 2) Mm. we Francji, dep. Maine-Loire, na l. brz. Couesnon. Znaczny handel; zbożem, winem, oliwą; 5,993 m. 3) Hrb. w pfn. Karolinie, z M. stoł. Washington; 12,225 m., z których do 4,500 niewolników. 4) M. i port tamże, na wyspie Port Royal, przy uj. Coosahatchie; 1,000 m.

BEAUGENCY, M. we Francji, dep. Loiret, na pr. brz. rz. Loiry, na której jest o 38 łukach kamienny most; uprawa wina jest najważniejszym przedmiotem mieszkańców, których liczba 4,883 wynosi.

BEAUJEU, M. we Francji, dep. Rodanu, u stóp. wysokiej góry, nad rz. Ardère. Kilka fabryk; znaczny handel winem, zbożem, żelazem i t. p. 3,112 m.

BEAUJOLAIS, niegdys prow. Francji, obecnie część dep. Rodanu i Loiry.

BEAUMARIS, M. na wyspie angielskiej Anglesey, w hrb. pfn. Walii. Portowe, nad kanałem Menai. Piękne kościoły, mosty; 2,200 m.

BEAUMONT, 1) Mm. w Belgii, prow. Hennegau (Hainaut). Odlewnie; w pobliżu huty żelazne; 1,600 m. 2) W. we Francji, dep. Nièvre, nad rz. t. n. Kuźnie żelazne, odlewnie, położona na wsch. Charité; liczy 800 m.

BEAUNE, M. we Francji, dep. Cote-d'Or, nad Bougeoise, w przyjemnym położeniu, na pld.-zach. Dijon. Wyższy trybunał, piękne szpitale, kościół Najświętszej Panny, nieco fabryk; handel winem (rocznie 30 do 40,000 kuf); 10,678 m.

BEAUREPAIRE, M. we Francji, dep. Izery; na pld.-wsch. Vienne; 2,138 m.

BEAUSSET, LE B., M. we Francji, dep. Var, na pld.-zach. Tulu. Fabr. szkła; handel oliwą, winem; 3,450 m.

BEAUTEMPS, inaczej FAIRWEATHER, przyla-

dek w posiadłości rosyjskiej, w pfn. Ameryce, pod 58° 50' 40" płn. szer. a 140° 26' 5" zach. dług.

BEAUVAIS, u starożytnych Bellovacum lub Cesaromagus, zwana. M. we Franc., dep. Oise, otoczone lasami i wzgórzami. Siedlisko władz duchownych, administracyjnych, sądowych; w ogóle źle zabudowane, liczy kilka fabryk; handel znaczny, 43,082 m. Leży pod 49° 26' 7" płn. szer. a 0° 15' 15" zach. dług.

BEAVER, 1) hrab. w zach. obw. Pensylwanii, skropione rz. Beaver i Ohio; 29,368 m. 2) M. stoł. powyższego; 559 m. 3) M. w hrab. Union; 2,609 m. 4) M. w Ohio, hrab. Guernsey; 556 m. 5) kilka posiadłości t. n. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

BEBRE, LA B., rz. we Francji, wpadająca do Loiry pod Dompierre.

BECACOEUR, mała rz. w niższej Kanadzie, wpadająca do rz. Ś. Wawrzeńca.

BECCLES, M. w Anglii, hrb. Suffolk, na pr. brz. rz. spławnej Waveney; zdobne kościoły; 3,900 m.

BECHIN, ob. BECHYNIE.

BECHTHEIM, M. w ks. Hesso-Darmstadtzie prow. Reńska, cyr. Alzei, pod Worms; 1,900 m.

BECHYNIE, BECHIN, Mm. w Czechach, w obw. Tabor (Chomów, Hradiszte), nad rz. Łużnicą (Luschnitz). Klasztor XX. Franciszkanów i źródła mineralne; 1800 m. Leży pod 49° 18' 9" płn. szer. a 12° 8' wsch. dług.

BECKETT, M. w pań. Massachussets, hrb. Berkshire; 1,342 m.

BECKUM, M. okr. w prus. Westfalii, obw. rejen. Münster, pod Soest; 1,800 m. Pod 51° 45' 45" płn. szer. a 5° 40' 50" wsch. dług.

BECSE, 1) Stary Becse; M. w Węgrzech, komit. Bacs, cyr. Cissy, nad rz. t. n., na pfn.-wsch. Nowego-Sadu (Neusatz); 8,330 m. 2) Nowy Becse, wielka wieś tamże, komit. Torontal, nad Cissą, naprzeciw Starego Becse; 3,920 m.

BECSKEREK, NAGY (wielki) B., M. w Węgrzech, komit. Torontal, nad kanałem Bega, na którym jest most wysoki i długi. Uprawa jedwabiu; handel. Dawny zamek leży w zwaliskach; 9,780 m.

BECZKO, BETZKO, M. w Węgrzech, komit. Trenczyński, nad rz. Wag (Vasecs), na pld.-zach. Trenczyna. Okolica uprawna i żyzna.

BECZWA, rzeka w Morawii, wybiegająca między górami, Beczwa i Wijoku i uchodząca do rz. Morawy.

BEDALE, M. w Anglii, w okr. półn. hrb. York, nad jedną z rz. dopływowych, rz. Swale. Znane z dobroci i piękności koni; 1,300 m.

BEDARIEUX, Mm. we Francji, dep. Hérault, na pfn. Béziers, nad rz. Orbe. Fabr. liczne, huty żelazne, papierne, a szczególnie odlewnia miedzi w pobliżu miasta, zwana Clairac; 8,293 m.

BEDAYUN, M. i twierdza w angielskim Indostanie, przęd. Bengalska, na pfn.-wsch. Agrah.

BEDBURG, M. w Prusach, prow. Kleveberg, obw. rejen. Koblenckiej, w stronie pfn.-zach. Kolonii, na pr. brz. rz. Erft; 800 m.

BEDERKESA, M. w Hanowerskim, prow. Bremen, na połud. M. Otterndorf, nad jeziorem t. n., z kąd rz. Aue wypływa, przybierając później nazwę Medem; 1,066 m.

BEDFORD, 1) hrb. w Anglii, 29 1/2 mil kw. rozległości, z 107,937 m. Podzielone rz. Ouse na 2 części, zawiera źródła Barton, Bedford, Bletson i wiele innych. Obejmuje 10 miasteczek i 124 parafii. 2) M. stoł. powyż. hrb., w stronie pld.-wsch. Northampton, nad Ouse, pięć kościołów parafialnych, nieco fabryk, znaczny handel zbożem, drzewem i żelazem; 6,000 m. 3) Hrab. w zach. okr. Pensylwanii, 29,335 m., M. stoł. t. n., liczące, 1721 m. 4) M. stoł. hrab. West-Chester, w nowym Yorku; 2,822 m. 5) Hrb. w Tennessee, w okr. Middle, z M. stoł. Schebyville, obejmuje 25,546 m., z których 4,000 niewolników. 6) hrab. w Wirginii, liczące 20,203 m., między którymi 8,864 niewolników, z M. stoł. Liberty.

BEDLINGTON, M. w Anglii, hrb. Northumberland, nad rz. Blythe; 2120 m. Kuźnie żelazne.

BEDNORE, 1) HAYDER-NUGGUR, M. w Indostanie, prow. Missury nad Scheravotyi. Niegdys kwitnące, zawiera obecnie szczątki wielu pagod i meczetów; 12,000 m. 2) Okr. w Indostanie na pfn.-zach. Missury, w położeniu górzystym. Obfituje w pieprz, drzewa sandałowe i t. p.

BEDNYA, rz. w Kroacji, w komit. Kreutz (Krzyszewieckim), uchodzi do Drawy, w pobliżu Légrádein.

BEDOUIN, Mm. we Francji, dep. Vaucluse, u stóp góry Ventoux; 2,237 m.

BEDONNEH, M. w Mandzurii, nad rz. Dzungari-Ula. Po chińsku nazywa się M. to Tszangning-hiang, i tylko jest miejscem pocztowym. Leży pod 45° 45' płn. szer. a 123° 45' wsch. długości.

BEDSZAPUR, BEJAPUR, BEJAPUR, 1) dawna prow. angielska w Indostanie, przęd. Bombay. Graniczy na pfn. z Aureng-Abad; na zach. z mr. Indyjskim, na pld. z Balaghat, Missury i Kanara, na wsch. z Beyder i Hayder-Abad. Podzielona na 2 części, górami Ghats; skropiona jest na pfn. rz. Kriszna i Bichma, oraz rz. Tumbedra na pld.-zach.

Płody: ryż, bawełna, trzcina cukrowa, bambusowa, pieprz, miód, воск i inne. 2) M. stoł. powyż. prow., niegdys nader rozległe i warowne, w żyznej dolinie.

BEENSHALIG, wyspa należąca do ks. Szleswigskiego, mała, niezamieszkała, na pld. Gröde.

BEER, BEERA, BEEREN, rz. w Wirtembergu, wypływa z dwóch źródeł pod Thieringen i wpada do Dunaju pod Friedingen.

BEERBERG, szczyt najwyższy (3133 stóp) góry w lesie Turyngskim, w pobliżu Gehlberg.

BEERFELDEN, Mm. w ks. Hesso-Darmstadtzie, prow. Starkenburg, nad rz. Mümling; wśród pięknej i żyznej doliny; 2,600 m.

BEESKOW, M. w Prusach, prow. Brandenburgska (Braniborska, Żgorzelecka), obw. rejen. Frankfurtskiej (Frankobród), nad Spreą (Sprewa). Fabr. sukna, płótna, gorzelaie, garbarnie; 3,200 m.

BEEST, M. w król. Niderlandzkim, prow. Holandii, pod Kuilenburg; 1,600 m.

BEFORT, BELFORT, M. warowne we Francji, dep. wyższego Renu, na l. brz. rz. Savoureuse, u stóp Wogezów. Siedlisko władz sądow. i administr.; liczne fabryki, kuźnie żelaza, garbarnie, papierne, i t. p. Znaczny handel z Niemcami, Szwajcaryą; 5,633 m. Pod 47° 38' płn. szer. a 4° 32' 3" zach. dług.

BÉGA, rz. w Węgrzech, wybiega z góry Buska, w kom. Krassowskim, na granicy Siedmiogrodu, i wpada do Dunaju pod nazwą Karos, w pobliżu uj. rz. Cissy. Wylewy częste i szkodliwe wywoływały potrzebę zrobienia kanału Béga, który przechodzi przez trzy komitaty Węgier, od M. Facset (w kom. Krassovo), przez Temesvar aż do wielkiego Beeskerek; z tego miejsca, przyjąwszy tak zwaną rz. Karos, statki naładowane produktami Banatu wyprowadza na Dunaj.

BEGEMBER, BEGEMDER, prow. w Habeszu, na wsch. jeziora Dembaya, na zach. Amhara. Grunt żyzny, znajduje się tu bydło, konie i żelazo.

BEGU, przylądek na zach. wybrzeżu Hiszpanii, w prow. Katalonii, na wsch. Bagur; pod 41° 56' 38" płn. szer. a 0° 53' 43" wsch. dług.

BEHAVOLPUR, BUHAWALPUR, M. w Afganistanie, na l. brz. rz. Tszarra, wśród żyznej doliny. Zamieszkane od Afganów, Indyan i Muzułmanów.

BEHREND, ob. KOŚCIERZ.

BEIENBURG, BIENBURG, M. w Prusach, prow. Klewe-Berg, obw. rejen. Düsseldorfskiej, nad rz. Wipper; 1,200 m.

BEIKERMAN, M. w Rosyi europ., w gub. Tau-

ryckiej, obw. Symferopolskim. Znaczne kopalnie wyborniej rudy żelaznej.

BEILAN, M. nadmorskie w Turcyi azyat., w pa-szaliku syryjskim Aleppo, nad mr.; 5 do 6000 m. Uprawa tytoniu i chów bydła.

BEILNGRIES, M. w Bawaryi, prow. wyższy Pfalz, przy uj. rz. Sulz do Altmühl; 980 m.

BEILSTEIN, 1) Mm. wkról. Wirtemberskiem, cyr. Nekary, nad rz. Bottwar, na wzgórzu; 1,218 m. 2) Mm. w Prusach, prow. Reńska, obw. rejen. Kol-blenckiej, nad Mozellą, na pfn.-wsch. Zell; 300 m.

BEIRA, prow. Portugalii, podzielona na wyższą i niższą, między Endre Douro-e-Minho, Tras-os-Montes, Hiszpanią, Alenteją, Estremadurą i oceanem Atlantyckim, w ogóle górzysta, z wy-brzeżami bagnistemi, skropiona rz. Estrella, Mon-dego i Duero; obejmuje 423 mil kw. (podzielonych na 5 obwodów); i liczy 1,094,000 m. Niezbyt ży-zna, wydaje przecież wina dosyć cenione, posiada saliny, kopal. żelaza, marmuru, nieco fabryk, i pro-wadzi handel wywozowy. Owce tutejszego cho-wu nader są poszukiwane. M. stoł. Coimbra.

BEIT-EL-FAKIH, obw. i M. w Arabii pfd., w kraju Yemen, wśród żyznej doliny, na pfn. Moka; główny skład kawy z Yemen, czyli Moka i znaczny handel takową; port Hodeida; 8,000 m.

BEITSTAD, M. w Norwegii, gub. dyec. Dron-heimiska; 2,700 m.

BEJA, M. w Portugalii, prow. Alentejo, w pię-knem położeniu. Biskup; fabr. fajansów; 5,500 m.

BEJAR, M. obronne w prow. hiszpań. Salaman-ka, położone w głębi żyznej doliny; siedlisko bi-skupa, źródła mineralne, 4,800 m.

BEJER, M. w Hiszpanii, prow. Kadyksu, w ży-znej okolicy, na wzgórzu, nad rz. Barbato; 8,000 m.

BEJETSK, M. w Rosyji europ., gub. Twerskiej na wybrzeżach jeziora, nad rz. Mofoga; 3,200 m.

BEJOULALI, M. i forteca na wyspie Jawie, na pfn.-wsch. Samaranz, wśród żyznej doliny.

BEJUCAL, Mm. na wyspie Kubie. Chów bydła; uprawa liści tytoniowych; 2,000 m.

BEK, rz. w Serbii, na wsch. wsi Zaguliecy. Wy-biega u stóp góry Hajdukki, płynąc z pfd. na pfn. uchodzi do Dunaju.

BÉKÉS, M. w Węgrzech, stoł. komit. t. n., przy spływie rzek biały i czarny Körös; z 14,800, zaj-mujących się rolnictwem; wielkie jarmarki na by-dło. Leży pod 46° 46' 16" pfn. szer. a 18° 47' 27" wsch. dług.

BÉKÉS VARMEGGE, komit. węgierski, rozległy 65 1/2 mil kw., i liczy 147,673 m., z których około 1/3 części ewang. i refor. Graniczy na pfn. i wsch.

z komit. Bihar; na zach. z komit. Aradskim, Csanad-skim, Csongradskim; komit. ten rozciąga się na płaszczyźnie, a jego 5 rzek płynąc wolno, tworzą bagniska. Rz. sa-Körös, wypływa pod Gyula w kom. Aradskim i czarny Körös, biorący początek w kom. Biharskim, następnie obie pod M. Békés łączą się, a przyjąwszy jeszcze rz. Bukösd i bystry Körös, uchodzi do Cissy. Bagna tych rzek pokrywają wsch. i pfn. część komit. i zowią się Sárrét i Hal-las, tylko część pfd.-zach. jest sucha. Pomimo, że grunt jest więcej bagnisty, jednak ziemia jest żyzną, wydaje bowiem zboże wszelkiego gatunku, jarzyny, przytém znaczny chów bydła różnego; rz. są rybne; pastwo, z dzikich zwierząt tylko wilki i zające, oprócz tego pszczolnictwo staran-ne, ale brak wody do picia i drzewa opałowego.

BELA, 1) M. uprzywilejowane w Węgrzech, w kom. Zipskim, na pfn. Kásmarku (Kieźmarek) posiada wielkie dobra, także część Karpatów z Weis-sensee; 3,000 m. Pod 49° 11' 18" pfn. szer. a 18° 8' 9" wsch. dług. 2) Rz. w Abisynii czyli Habe-szu, wpadająca do Bar-el-Azrek. 3) Rz. w Wę-grzech, w komit. Liptauskim, wpada do rz. Wag. 4) M. znaczne w Azji, w Beludżystanie, na wysokości skale, nad Purally, stoł. jest prow. Les albo Lus, zkąd na zach. jest przejście przez góry do prow. Mekran. Ziemia dosyć uprawna, gdzie nawet cukier się udaje. Handel duży wręku osiadłych Indyan zostaje; około 2,000 domów.

BELASORE, M. w Indostanie angielskim, pre-zyd. Bengalska, na pfd.-wsch. Kalkutty, nad rz. Bury-Balang, wpadająca do zatoki Bengalskiej. Niedgdyś miejsce handlowe znaczne. Wywóz ry-żu, soli, drzewa; 10,000 m.

BELBEYS, M. w niższym Egipcie, na drodze do Syrii, na pfn.-wsch. Kairu; 5,000 m. Pod 30° 24' 19" pfn. szer. a 29° 8' 22" wsch. dług.

BELBO, rz. w Sardynii, w Turynie. Wybiega u stóp Apeninów, a uchodzi do rz. Tanaro, w stro-nie zach. Alessandryi.

BELCHERSKIE wyspy na pfd. zatoki Hudson-skiej, przed zatoką Jams (Dżems).

BELCHERTOWN, M. w Ameryce, pań. Massachu-sets, hrb. Hampshire; 2,554 m.

BIELEBEI, M. w Rosyji europ., gub. Orenburg-skiej. Pod 54° 5' pfn. szer. a 51° 40' wsch. dług.

BELEI, EBELEI, jezioro słone w stepach Kir-gizkich, między 52° 16' pfn. szer. a 60° 30' wsch. długości.

BELEM, Mm. w Portugalii, prow. Estremadura, na zach. Lizbony, na pr. brz. Tagu. Zamek, ogro-dy, kościoły; 5,000 m.

BELENGER, M. w Kanadzie, na pr. brz. rz. Ś. Wawrzeńca.

BELÉNYES, M. obwodowe w kom. Biharskim, nad rz. bystry Körös, w str. wsch.-pfd. Wielkiego Waradynu (Nagy-Varad); 5,000 m.

BELESSEM, prow. w Habeszu, na wsch. jeziora Tsan, z M. Emfras.

BELFAST, 1) M. nadbrzeżne w Irlandyi, prow. Ulster, hrb. Antrim, na l. brz. uj. rz. Lagan do za-toki t. n. Znaczne fabr., nader handlowe; 53287 m. Pod 54° 35' 48" pfn. szer. a 8° 20' 24" zach. dług. 2) M. portowe w Maine, hrb. Waldo; 4186 m.

BELFORD, M. w Anglii, hrb. Northumberland, na pfn. Alnwyck, w położeniu malowniczym; 1350 m.

BELGARDT, M. okręg. w Prusach, prow. Po-morska, obw. rejen. Köslinśkiej, przy spływie Le-tnicy z Persantą; 3,038 m. Fabr. wyrobów jedwa-bnych, handel kołmi i bydłem.

BELGERN, M. w Prusach, obw. rejen. Merse-buryskiej, na pfd.-wsch. Torgau, nad Elbą (Labą). Fabryki, rolnictwo; 2,700 m. Leży pod 51° 29' 1" pfn. szer. a 10° 47' 30" wsch. długości.

BELGIJSKIE KRÓLESTWO, graniczy na pfn. z Niderlandami; na wsch. z Prusami nadreńskimi i Luxemburgiem; na pfd. z Francją; na zach. z mr. Północnym. Obszerne mil kw. 540, liczy 4,238,976 m. Kraj górzysty na pfd.-wsch. odnogą Ardennów (1200 stóp); w stronie pfn. przedłużenie sąsiednich nizin, obszarów nieurodzajnych z niewielką ilo-scią bagien i trzawisk; grunt w ogóle bardzo urodzajny, wzorowo uprawny. Główne rz. Skalda i Moza (Maas). Pierwsza z nich jest już spławna, przebywając granicę Francyi, której ko-ryto pod Antwerpią na 2160 stóp szerokie a 30 głębokie, i wstępuje w granicę Holandyi, gdzie za-czyyna się jej uj. kilkoramiennie. Dopływowe: Lys, Dender oraz Rupel, utworzone z Neety i Dyle. Moza również spławna nadbiegając z Francyi, przechodzi do król. Niderlandzkiego, gdzie łączy się z rz. Waal. Przyjmuje do siebie Sambrę nad-pływającą z Francyi, Ourthe z Luxemburskiego i Roer z Prus nadreńskich. Kanały są liczne, naj-ważniejsze: kanał prowadzący z Brukselli do rz. Rupel, z Brukselli do Charleroi, z Mons do Condé z Ostendy do Brugge, stary i nowy kanał z Brukselli do Gandawy (Gent) i wiele innych. Klimat Belgii nader umiarkowany, a lubo na południe su-rowszy, jak na pfn., więcej jest przecież zdro-wym, suchym i nietyłe zmiennym, ile w Niderlan-dach. Główne pldy: żelazo (90 milionów kilo-gramów rocznie), nieco ołowiu, miedzi, wiele gal-

manu (4,800,000 kilogr. cynku surowego rocznie), wielka ilość węgl kamiennych, amianowicie w Hen-negau (Hainaut), Leodyum (Lüttich) wynosiła w r. 1843. 4 miliony beczek, wydobytych przez 37,503 górników, z 427 kopalń. Sól, w pobliżu Arlon, afun, wityrol, marmur, znaczne łomy kamieni it. p. Wody mineralne, między innemi sławne kąpiele w Spa. Ludność w Belgii nader wielka (w oby-dwóch Flandrych 10—14,300 m. na milę kw. wynosząca), zajmuje 86 M. i 2,418 gmin i osad mniejszych. Język ludu flamandzki i walloński, w klassach ukształconych francuzki. Religia, z wyjątkiem 50,000 m., jest rzymsko-katolicka. Ukształcenie ludu, przemysłem i rzemiosłami zaję-tego, nie tak celującym jest, ileby z trzech uniwer-sytetów, kilku athenaeum, kolegów imnóstwa szkół, wnosić wypadało, ale za to sztuki piękne, malarstwo szczególnie, daleko więcej są rozwinięte. Uprawa roli, chów bydła, górnictwo, głównie zajmują mie-szkańców, których przemysł i praca, postawiły, handel i zakłady fabryczne, na wysokim stopniu, doskonałości. Fabryki płótna w wschod. i zach. Flandryi, Brabancie, Antwerpii i Hennegau, wyda-ją rocznie 474,000 sztuk płótna, drelichu, batystu i t. p. Brabant i Bruksella, sławne koronkami po wszystkie czasy i miejsca (40 milionów frank. rocz.); w Antwerpii, Vaals, i Brugge, doskonałe sukna; w Flandryi, Hennegau i Brabancie, wyroby ba-wełniane i garbarnie; w Leodyum, Namur i Lim-burgu, wyroby żelazne; machin zaś parowych, dział, broni (50 milionów rocznie wartości) w Hennegau i prow. Lüttich (Seraing). Oprócz tego wiele cukro-wni, browarów, fabr. porcelany, fajansu i t. p. Ilość machin parowych, użyta w fabrykach wszel-kiego rodzaju, wynosiła w r. 1840. przeszło 1,100. Handel ułatwiany wybornymi drogami, kanałami i kolejami żelaznymi, przerywanymi król. we wszy-stkich kierunkach (liczono tu w r. 1840.: 75 1/2 mil dróg żelaznych), jest nader kwitnącym. Wywóz w r. 1843: 222,150,000 (156,229,238 wyroby bel-gijskie); przywóz 295 milionów franków wynosił. Po Antwerpii, najpierwszem z M. handlowych w król. Belgijskiem (w r. 1843: 1560 okrętów zawinęło do portu) następują: Bruksella, Gandawa (Gent), Brugge, Leodyum (Lüttich), Mecheln i Lö-wen. Belgia, królestwo konstytucyjne; rząd w o-sobie króla, prawodawstwo w dwóch izbach, se-natorów i reprezentantów. Podzielone na 9 prow. Brabancja z M. stoł. Bruksella; Antwerpia z M. stoł. t. n.; Flandrya wschodnia z M. Gandawa) Flan-drya zachodnia z M. stoł. Brugge; Hennegau cz. Hainaut z M. stoł. Mons; Namur z M. stoł. i waro-

wném t. n.; Leodyum z M. stoł. Liege (Leodyum), oraz Limburg i Luksemburg belgijski.

BELGRAD, ob. BIAŁYGRÓD.

BELICI, rz. w Sycylii, wypływająca z obw. Palermo, a wstr. pfd.-wsch. Mazzara, uchodzi do mr. Śródziemnego.

BELITZ, M. w Prusach, prow. Zgorzelecka (Brandenburgska), obw. rejen. Potsdamskiej; 2000 m.

BELLA, M. w król. Neapol., prow. Basilicata, okr. Meli, położone na pagórku u stóp Apeninów. Okolica posiada wino, oliwę i pastwiska; 5000 m.

BELLARY, 1) okr. w angiel. Indostanie, prezyd. Madras, w położeniu górzystym, skropiony rz. Pennar, Wadavotti, Tumbadra. Rozległy 12980 mil kw. Okryty górami, powstających z nizin jak wały i mają żyzne płaszczyny. 2) Warowne M. w Indostanie, prezyd. Bengalska, na pfn. Gorra, w pobliżu kilka świątyń indyjskich.

BELLE-ALIANCE, folwark w Belgii, prow. pfd. Brabant, między Nivelles i Bruksellą, na pfd. Waterloo.

BELLEGARDE, twierdza we Francji, dep. wsch. Pyreneów, na wsch. Céret. Położona na szczycie góry, panuje nad gościńcem wiodącym z Perpignan do Barcelony, przez Col de Pertuis. Leży pod 42° 27' 30" pfn. szer. a 0° 31' 20" wsch. długości.

BELLE-ISLE EN MER, wyspa na wybrzeżu Francji, na oceanie Atlantycznym, w str. pfd.-zach. półwyspu Quiberon. Około 4 mil franc. długa a 2 szer. Główne M. izarazem portowe jest Palais Handl. rolnictwo, chów bydła, 8000 m.

BELLEME, BELLESME, Mm. we Francji, dep. Orne, na wzgórzu. Płóciennictwo, 3136 m.

BELLEY, M. we Francji, dep. Ain, między dwoma górami. Siedlisko biskupa, fabr., 4286 m. Pod 45° 45' 28" pfn. szer. a 3° 21' 9" wsch. długi.

BELLINZONA, BELLENZ, M. w Szwajcarii, stoł. jednego z cyr. kant. Tessin. Zbudowane na dwóch skałach osobnych, 708 stóp wysokich, na drodze z Medolanu przez górę S. Gotarda; obronne jest trzema zamkami i prowadzi znaczny handel tranzytowy, i także z Acqua di cedro; 1441 m. Pod 46° 11' 20" pfn. szer. a 6° 10' 55" wsch. długości.

BELLUNO, 1) prow. w Lombardii. Graniczy na pfn. i zach z Tyrolem, na pfd. z prow. Vicenza, na wsch. z Udine. Rozległa 62 mil kw. położona wśród Alp; obfituje w drzewo, żelazo, ołów i miedź. Uprawa wina, chów bydła, znaczny handel drzewem, 135000 m. 2) M. stoł. powyższej prow. na pr. brz. Piawy, przy połączeniu Ardo.

Fabr., handel, 9850 m. Pod 46° 7' 59" pfn. szer. a 9° 52' 43" wsch. długi.

BELLUS, M. w Węgrzech, komit. Trenczyński, w obw. środkowym, na pr. Warg. Ciepłe źródła siarczane i garncarstwo. Pod 49° 4' 20" pfn. szer. a 15° 59' 8" wsch. długi.

BELLYE, W. i wielka posiadłość w Węgrzech, komit. Baranya, na pfn.-wsch. Eszek (Esseg), nad rz. Morawicą, kościoły katolickie i reformowane; 2,600 m.

BELMONT, 1) M. we Francji, dep. Aveyron, nad Rancé; 2,151 m. 2) hrb. w Ohio; 30,901 m., z M. głów. St. Clairsville.

BELMONTE, 1) M. w król. Neapol., w Kalabrii, nad mr. Śródziemnym; 3,042 m. 2) M. tamże, prow. Sannio, sławne winami; 1,100 m.

BELNA, W. w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. Gostyński, okr. Orłowski, gmina Piotrow, parafia Białotarska; położona przy trakcie z Kutna do Gostynina i Lubienia, posiada fabrykę cukru, i liczy 175 m. Odległa od M. powiatowego 15 wiorst.

BÉLOVAR, M. pięknie zbudowane i warowne na pograniczu wojskowym Kroacyi, w generalacie Warażdyńskim. Miejsce dwóch pułków granicznych; kolegium Pijarów; 1633 m. Pod 45° 54' 4" pfn. szer. a 14° 33' 56" wsch. długi.

BELPER, M. w Anglii, hrb. Derby, nad rz. Derwent; 7,890 m.

BELUDŻYSTAN, 1) kraj w Azji; graniczy na pfn. z Afganistanem; na pfd. z oceanem Indyjskim; na zach. z prow. perską Iran, na wsch. z Indostanem. Obejmuje około 9000 mil kw., przy 2 i pół milionach ludności. Podzielony na 6 prow., t. j. na a) Dżalawan i Sarawan, b) Mekran i Lus, c) Kusz Gundawa, d) Kohistan, e) Pustynia Beludżystanu i f) Sind. Kraj ten zamieszkały począł jest od krajowców Brahuistów i Indyan, po części od Dehuarsów, czyli Wiesniaków. Ci ostatni zatrudniają się rolnictwem, a w rękach Indyan zostaje cały handel. Produkta są: ryż, bawełna, indygo, daktyl, jedwab i t. p., oprócz tego, wyroby bawełniane, jedwabne, szczególnież stalowe; skropiony kilku rz., z których główniejsze: Sirru, Nugor, Bhugwur, Suduk, Agbor, Purally i inne, lecz te pod czas upałów wysychają, jednak znajduje się kilka żyznych dolin i wyżyn w Kohistanie. W pfn. stronie klimat umiarkowany i zdrowy, gdy w stronie wschodniej ciągłe upały. 2) Piaszczysta pustynia Beludżystanu, leżąca między Kohistanem, Sarawan i Mekranem, i dotyka na pfn. Afganistanie.

BELUNG-DSING-DARG, GHING-DANG, góry

w Tybecie, prow. Tsang, z kąd wybiega rz. Saka-Dsangbu.

BELVEDERE, 1) M. w król. Neapol., prow. Kalabryacit., położone na wzgórzu, nad mr. Śródziemnym. Sławne wina i rodzenki, i handel temi; 4,600 m. 2) M. w pań. Kościelnym, del. Ankony; 1,000 m.

BELCHATÓW, Mm. w król. Polskim, w gub. Warszawskiej, pow. i okr. Piotrkowski; 1,375 m. zajmujących 102 dom., z tych 24 mur. Odległe od Warszawy 160, od M. pow. 21 wiorst. Mieści w sobie kościół parafialny, klasztor Franciszkanów. Posiada kilka fabryk sukna i wyrobów bawełnianych; szkołę elementarną, stację pocztową. Targi tygodniowe i 12 jarmarków do roku.

BEŁT, Wielki i Mały, dwie ciąsny morskie, pierwsza między Zelandyą i Fionią, druga zaś między Fionią i Jutlandyą.

BEŁZ, M. w Galicji, cyr. Żółkiewski, nad rz. dopływową rz. Bugu, 6 mil na pfn. Żółkwi. Posiada 4 kościoły. Okolica żyzna, sławne fabr. potażu, wywożonego do Czech, Gdańska i Odessy; 2,400 m.

BEŁŻYCE, Mm. w król. Polskim, gub., pow. i okr. Lubelskim. Położone na zach. Lublina, w okolicy górzystej. Z 1,912 m., powiększając część rzeźmienników (118 dom., 26 mur.). Tu również kościół murowany, stacja pocztowa, garbarnie, warsztaty tkackie. Targi tygodniowe i 8 jarm. do roku.

BEMBETOKE, BOMBETOK, wielka zatoka na pfn.-zach. wybrzeżu Madagaskaru, pod 15° 42' 54" pfd. szer. a 44° 0' 24" wsch. długi.

BEN, 1) Ben-Aburd, Ben-Burden, góra w Szkocji, hrb. Aberdeen. Topazy i berylle 2) Ben-Wevis, góra tamże, hrb. Ross; 3690 stóp wysoka. Uważana jest za jeden z najwyższych wierzchołków w pasmach gór Szkockich, ciągnących się z pfd.-zach. ku pfn. 3) Ben-Mean, wierzchołek gromady gór Cairn-Gorm, w Szkocji, 4040 stóp wysoki. 4) Wiele gór t. n., jużto w Szkocji, jużto w Anglii.

BENA, Mm. w Sardynii, prow. Piemont, między Stura i Tanaro, na pfn. Mondovi; tu przygotowują szczególnie napój z jęczmienia; 5,000 m.

BENAMAUREL, M. w Hiszpanii, nad rz. Barbatą, prow. Granada, na pfn.-wsch. Baza.

BÉNARD, góra na wyspie Bourbon.

BENARES, BANARASCHI, M. w angiel. Indostanie, prow. Bengalska, na l. brz. Gangesu. Jedno z największych i najświetniejszych miast Indostanów i najświętsze miejsce pielgrzymek mieszkańców kraju. Bramini dają mu nazwę Kati. Wielka ilość świątyń, pagod, szkoła Braminów; fabr. wyrob. jedwab. i bawełn.; handel towarami Wschodu i Europy; 210,000 m. Forteca Kamnashar, le-

Slown. Geogr. Powsz. T. I.

ży po drugiej stronie Gangesu. Pod 25° 18' 33" pfn. szer. a 85° 35' 28" wsch. długi.

BENATEK, 1) Stary B., M. w Czechach, cyr. Bolesławski (Bunzlau), nad Izerą; 682 m. 2) Nowy B., M. tamże, na pr. brz. Izery, na pfn.-wsch. Pragi; 960 m.

BENAVENTE, 1) M. w Hiszpanii, prow. Valladolid, na pfn. Zamora; przedziałnie jedwabiu; 3,000 m. 2) M. w Portugalii, prow. Alemtejo, przy spływie rz. Zatas i Tagu; 2,136 m.

BENBECULA, wyspa w Szkocji, hrb. Inverness, należąca do gromady Hebrydów.

BENCULEN, BENCOOLEN, M. na zach. wybrzeżu Sumatry; handel opium, pieprzem i innemi towarami indyjskimi; 8000 m. Pod 3° 49' pfd. szer. a 100° 7' wsch. długi.

BENDELKEND, BUNDELKUND, okr. w Indostanie, w prow. Allah-Abad, przecięty łańcuchem gór Kimoor i Vindhya. Sławne są tu kopalnie dyamentów. Mało jednak zaludniony. Między 24° 3' i 26° 26' pfn. szer. a 75° 28' i 79° 13' wsch. długi.

BEND-EMIR, u starożytnych Araxes albo Kyros, rz. w prow. perskiej Farsistan. Wypływa z gór Baktiaryjskich i wpada do jeziora Bachtegan (słone), na wsch. Szyras.

BENDER, 1) M. warowne w Rosyji europ., gub. Bessarabska, nad Dniestrem; 11,600 m., zajmujących 1,055 d. drew. Leży pod 46° 50' 32" pfn. szer. a 27° 16' wsch. długi. 2) Bender-Abassi, M. w Persyi, nad zatoką Perską, prow. Mogestan. Na stronie przeciwniej, ku pfd.-wsch. Ormus.

BENDKÓW, M. w król. Polskim, gub. Warszaw. pow. Rawski, okr. Brzeziński, położone nad rz. Wolborką; liczy 61 d. drew. z 534 m. Szkoła elementarna, targi tygodniowe, 7 jarmarków do roku.

BENDORF, M. w Prusach, obw. rejen. Koblenckiej, nad Renem. W pobliżu zakłady wyrobów żelaznych i stalowych; 2,100 m.

BENDZIN, M. w król. Polskim, gub. Radomska, pow. i okr. Olkuski. Położone nad rz. Czarną Przemszą, w okolicy urodzajnej, 28 w. na zach. Olkusza. Posiada kościół parafialny, starożytny zamek, fabr. wyrob. bawełnianych i liczy 282 dom. (25 mur.) z 3,699 m.; 12 jarm. do roku. W pobliżu nader bogata kopalnia węgla kamiennego, zwana Xawery (obacz XAWERY), oraz dwie huty cynkowe, wystawione na wychodzie pokładu węglowego, liczyły w r. 1840. pieców 40, a wtlakowych do 500 mufli; w r. 1836. produkcja roczna do 40000 centnarów cynku wynosiła.

BENECKENSTEIN, M. w pruskiej Saksonii, pod Erfurtem, hrb. Hohenstein; kopalnie żelaza; 3,000 m.

BENEDEK, BENDERSDORF, M. w Siedmiogrodzie, kom. niższy Weissenburg, na pfn. Karlsburga.

BENESCHAU, ob. BIENIASZÓW.

BENEVENTO, 1) del. pań. Kościelnego, w król. Neapolit., prow. Principato ulteriore; rozległy 8 mil kw. Płody: zboże, oliwa, wino; 25,000 m. 2) M. także, na wzgórzach, między dwoma dolinami, skropionemi rz. Calorn i Sabatto, siedlisko biskupa, katedra. Łuk tryumfalny Trajana, Porta Aurea zwany; 14,000 m. Pod 41° 7' 52" pfn. szer. a 12° 26' 16" wsch. długości.

BENGAL, 1) rozległa prezydentura, w posiadłościach Angielsko-Indościańskich obejmująca wsch. prowincje: Bengalską, Allah-Abad, Oude, Agra, Delhi, Malwa, Orissa, kraju położonego między Dżemnah i Setledże, oraz wyspy ks. Walii, na wybrzeżu Siamskim. Podzielona jest na sześć wielkich poddziałów: Kalkutty, Benares, Bareilly, Dakki, Patny i Moorszed-Abad. Właściwy Bengal (prowincja), graniczy na pfn. z pań. Radży, Sikkim, Butanem i królestwem Assam; na wsch. z Birmanią, na pfd. z oceanem Indyjskim, na zach. z okrugiem Bahar. Rozległy mil kw. 80000, skropiony dwoma głównymi rzekami: Gangesem i Brahmaputą, pokryty wzgórzami łańcucha Bahar i Himalaj, w części zach. odgraniczony pasmami Garrow i Mogs.

Grunt bagnisty, nawodniony wielu ustępami Gangesu, jednak bardzo żyzny, podwójne zbiory wydaje do roku, a lubo w 1/3 części zaledwie uprawny, jednoznacznie żniwem pokrywa dwuletnie potrzeby kraju. Trzy pory roku panują w Bengalu: gorąca, bardzo przykra; dżdżysta, w czasie której Ganges występuje z łożyska i użyźnia ziemię, a na koniec pora zimowa nader łagodna i przyjemna. Rolnictwo w stanie pierwotnym, dalekie odpowiedniego rozwinięcia. Główne płody: pszenica, ryż, cukier, bawełna, indygo, opium, pieprz, betel, liść tytoniowy, len, owoce, sezam, orzechy, kamfora, korzenie, szafran, aloes; zioła farbiarskie i aptekarskie i t. p. Góry pokryte lasami, w których niezliczone stada małp, bawołów, danieli, słoń, tygrysów, dzików, wielka obfitość ptactwa, zwierzyńny, i ryb w Gangesie. Okolice graniczące z górami Himalaj obfitują w pokłady rudy żelaznej; góry Baharu zawierają sól, saletrę i drogie kamienie. Przemysł rozwinięty w wyrobach bawełnianych, jedwabnych, skórzanych, garncarskich, jubilerskich, galanterijnych, płócien żaglowych, i t. p. Handel wewnętrzny znaczny, zewnętrzny nader rozległy; płody krajowe wymieniane są na metal surowy i wyrobiony, sukna, wyroby lniane, broń, produkty morskie, monetę europejską srebrną i złotą, drzewo farbiarskie, płócienna drukowana, pieprz, cyng, wosk, siarkę, proszek złoty z Malakki, herbatę, ałun, porcelanę, wyroby z laku chińskiego, indygo, cukier, drzewo sandałowe, liny okrętowe, korzenie i kość sfońową malabarską. Ludność 26,000,000, złożona z Indyan, Muzułmanów, Armeńczyków i Europejczyków, wszystkich narodów. Prowincja Bengalska podzielona jest na 3 okręgi: Kalkutty, Dakki i Moorszed-Abadu, zawiera 18 kantonów, z M. stoł. Kalkutta. Leży pomiędzy 22° 23' a 25° 43' pfn. szer. i 87° 10' a 92° 20' wsch. długi. Tu również znajdujemy posiadłości francuską Chandernagor; holenderską Chinsourą; duńską, Serampore. 2) Zatokę oceanu Indyjskiego, między Bengalem na północ, wybrzeżami Orgeah i Koromandel na zachód, Birmanią na wschód. Zawiera w środku, wyspy Ceylon, Andamańskie i Nikobarskie. Uchodzące tu rzeki są: Tszalio, Irawaddy, Brahmaputra, Ganges i kilka innych.

BENGAZI, M. na pfn. wybrzeżu Afryki, z portem bagnistym; 5000 m. Pod 32° 7' 30" pfn. szer. a 17° 41' 20" wsch. długi.

BENGO, ZENZA, wielka rz. w niższej Gwinei, wpada do oceanu Atlant., na pfn. przyl. Palmerinha.

BENGUELA, pań. Negrów, na zach. wybrzeżu Afryki, w niższej Gwinei, na pfn. Angola. Rozciąga się od rz. Longa aż do rz. Bambaroghe, albo przylądka Frio. Wnętrze kraju górzyste i urodzajne, podzielone jest na kilka prowincji. Płody: ryż, owoce, bydło, słoń, nosorożce i antylopy. Portugalczycy zostają z niem w stosunkach handlowych, przez M. nadbrzeżne S. Felipe de Benguela, mające 8000 m. ileżące pod 12° 33' 54" pfd. szer. a 11° 4' 45" wsch. długi.

BENICARLO, M. w Hiszpanii, prow. Walencya, pod Peniscola, nad mr. Śródziemnym, w żyznej dolinie; doskonałe winnice; 6000 m.

BENIN, król. na zach. wybrzeżu Afryki; graniczy na pfn. z zatoką Gwinejską, na zach. z Deltades-Quorra, dotyka pfn. części gór Kongo. Ziemia urodzajna, zamieszkała od przeszło 100000 gościnnych i uprzejmych Negrów, starannie ubranych jak ich sąsiedzi. M. stoł. tego król. jest Benin, nad rz. t. n.

BENITO, St. B., wysepka na Wielkim oceanie, przy wybrzeżu Stariej Kalifornii. Pod 28° 18' 22" pfn. szer. a 118° 5' 3" zach. długości.

BENKULEN, posiadłość holenderska, na pfd. zach. wybrzeżu Sumatry, nad rz. t. n. z M. stoł. t.

ny, mając port i fortecę Marlborough. Posiadłość rozległa 350 mil kw. z 80000 m., a M. z 12000 m., między którymi wielu Chińczyków. Handel, osobliwie towarami indyjskimi, opium i pieprzem.

BENNECKENSTEIN, BENKENSTEIN, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Erfurtskiej, pod Nordhausen, nad Rapbode. Wyroby żelazne i drewniane; 3362 m.

BENNINGTON, hrb. w pań. Vermont, z M. stoł. t. n., położonym w żyznej dolinie, nad Hoosack. Fabryki, handel; 3429 m.

BENNISCH, BENSCH, M. w Szląsku austriack., w cyr. Opawy, położone w górach, nad rz. Cziczną. Prowadzi handel niemi i półtnem; 2600 m.

BENOIT, S. B., 1) M. na wyspie Burbon, w Afryce, na pfd.-wsch. Denis, przy uj. rz. Marsonins; 8800 m. 2) St. Benoit-du-Sault, M. we Francji, dep. Indre, w pięknym położeniu; 1400 m.

BENSBERG, M. w Prusach, obw. Kleve-Berg, pod Mühlheimem. Zamek królewski ze szkołą kadetów; 739 m.

BENSHAUSEN, M. w Prusach, prow. Saksonia, obw. rejen. Erfurtskiej, okr. Henneburg, na pfn.-zach. Schlessingen. Źródła mineralne, wyroby z żelaza, handel znaczny winem; 1750 m.

BENSHEIM, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkiej, prow. Starkenburg, między Darmstatem i Mannheimem. Zakłady naukowe i dobroczynne, uprawa win; 4477 m.

BENTHEIM, 1) hrb. w Hanowerskiej, graniczącej z Holandją i prow. pruską Westfalią. Rozległa 19 mil kw., skropione rz. Vechte i Dinkel. Rolnictwo i przemysł; 25568 m. 2) M. t. n. stoł. powyż. hrb. Rolnictwo, przemysł; 1820 m. Leży pod 52° 18' 14" pfn. szer. a 4° 49' 3" wsch. długi.

BENTIVOGLIO, kanał w Lombardii, poczynający się od bagien pod Trecenta, prowadzi do rz. Po.

BENTON, M. w Nowym Yorku, hrb. Yates, na pfn.-wsch. Canandaigua; 3911 m.

BENTSCHEN, ob. ZBASZYN.

BEQUET, M. w niższej Kanadzie, na pr. brz. rz. Ś. Wawrzeńca; 4000 m.

BER, KIS (mały) BER, M. w Węgrzech, kom. Komorneński, cyr. Peszteński, na pfd.-zach. Dotis. Piękny ogród i zamek.

BERAR, kraj w Indostanie, pod 19° 35' a 22° pfn.-szer. i 73° 20' a 77° 10' wsch. długi, między Kandesz, Beyder, Aureng-Abad i Gandwana. Część pfn. jest żyzna dolina Purma, pfd. pokryta wzgórzami Berar, i w ogóle mało zaludniona. Obszerność posiadłości angielskiej w Berarze, wynosi do 55900 mil kw. Kraj w ogóle dziki, górzysty, z mnóstwem wodospadów, bezdennych przepaści i parowów. Hussing-Abad jest kluczem posiadłości Anglii, leży na pfd. rz. Nerbudy, pod 22° 40' pfn. szer. a 77° 51' wsch. długi. Główna rz. Nerbuda, źródło jej nieznane, bieg zaś przerywany skałami. Radszah Beraru, zamieszkujący w Nagpur, rządzi krajem 3030 mil kw. rozległym, z 3,279,000 m. Zależny i hołdujący Anglii.

BERAT, ARNAUT-BELIGRAD, M. w Albanii, na pfn.-zach. Janiny, na pr. brz. Beratiny, na żyznej płaszczynie; 11500 m.

BERATINO, ERGENT, rz. w Turcji europ., wypływa z sandzaku Monastyr, na wsch. Helmas, przepływa sandzaki Ochrida i Aulone, i wpada do mr. Adriatyckiego.

BERAUN, ob. BERUN.

BERAYTCH, 1) okr. w Indyach wschodnich, prow. Oude, skropiony rz. Gogra, Surghiu i innemi. Posiadłość Anglii. 2) Wielkie M. także nad rz. Surghiu.

BERBICE, prow. w Gujanie, posiadłość angielska. Rozległa 180 mil kw. Położona nad oceanem Atlantycznym; grunt żyzny, skropiony rz. t. n., w której uj. leży wyspa Crab; wydaje cukier, kakao, indygo; 34000 m. M. stoł. Nowy Amsterdam.

BERBIE, rz. w Szkocji, hrb. Kincardine, wpada do mr. Północnego pod Inverbervie.

BERBIR, albo TURECKIE GRADISKA, twierdza w Bośni, przy uj. rz. Verbas do Sawy. Handel tranzytowy.

BERCHEM, M. w Belgii, prow. Antwerpia, nad Skaldą. Fabr. cykoryi; 3830 m.

BERCHING, M. w Bawarii, w wyż. Pfałcu, nad rz. Sulz, na pfn. Beilgrics; 1214 m.

BERCHTESGADEN, BERCHTOLDSGADEN, M. w Bawarii, cyr. Izary, pod Salzburgiem. Przemysł w wyrobach rogowych, drewnianych i innych; 1,500 m. Pod 47° 38' 4" pfn. szer. a 10° 40' 23" wsch. długości.

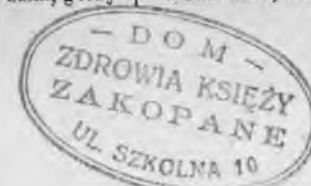
BERCHTOLSDORF, BERTHOLDSORF, PETERSDORF, Mm. targowe w Austrii pod Wiedniem, u stóp góry Kahl; 2,000 m.

BERDA, rz. w Rosyji europejskiej, opływa granicę gub. Jekaterynosławskiej i Tauryi, wpada do mr. Azowskiego pod Petrowską.

BERDIANSK, M. w Rosyji, nad mr. Azowskim, przy uj. małej rz. Berdianki. Ma najlepszy port, handel zawsze wzrasta, w r. 1839. weszło do przystani 112 okrętów, których ładunek miał wartości 1,222,381 rubli srebrnej; 5,000 m.

BERDNIK, Mm. w Bośni, na pfn.-wsch. Trawnika, a pfn.-zach. M. Zwornika.

BERDUAN, BURDWAN, M. w Anglii, Indostanie.

nie, prezyd. Bengalska, na pfn.-wsch. Kalkuty, nad rz. Dummuda; 54,900 m. Pod 23° 15' pfn. szer. a 85° 31' wsch. długości.

BERDYCZEW, M. w Rosyji, gub. Wołyński, 40 wiorst od Żytomierza. Punkt środkowy handlu pfd. Rosyji z Niemcami, przez Brody. Walne jarmarki; prowadzi handel zbożem, bydłem, skórami, miodem i futrami. Jest tu kilka kościołów, klasztor z cudownym obrazem Boga rodzącego; 39,000 m., zajmujących 1,928 domów (147 mur.).

BERECZK, Mm. w Siedmiogrodzie, w pobliżu granicy Mołdawskiej, powyżej przejścia Ojtoz w górach. Pod 45° 58' 20" pfn. szer. a 23° 47' 30" wsch. długości.

BEREG-BÖSZÖRMÉNY, M. w Węgrzech, komit. Biharski, nad rz. bystry (sebes) Körös, na pfn.-zach. Wielkiego Waraždynu.

BEREGH, ob. BRZEGI.

BEREGH-SZASZ, M. w Węg., komit. Bereghski, na pfd. bagna Szérnye, blisko M. Beregh, nad rz. Borsova. Ma 3 kościoły; 4,500 m. Leży pod 48° 11' 30" pfn. szer. a 20° 19' 18" wsch. długości.

BERENDA, przejście z Indostanu do Kaszmiru, przez najwyższe wzgórza Himalaj w prow. Tybetu i Ladak; wyniesione na 16000 stóp nad poziom morza.

BERENT, ob. KOŚCIERZ.

BERÉNY, 1) B...., Jasz, M. i stol. w kraju Jazygierskim i obydwoch Kumanii, nad brz. rz. Zagya, na pfn.-wsch. M. Hatvan; 14,000 m. 2) Berény (Lovas), Mm. w Węgrzech, kom. Stolny Biełohradzki, na pfn. M. Stuhlweissenburg (pó węg. Szekes-Fajer-var); winnice; 3) Mező Berény, W. w Węg., komit. Bekeski, na pfn.-zach. M. Bekes; 10,000 m. Węgrów, Sławian i Niemców. 4) Iháros-Berény, Mm. w kom. węgierskim Simegskim, na pfd.-wsch. Kanisa. Winnice dość znaczne.

BERESTECZKO, Mm. w Rosyji, gub. Wołyńska. Położone nad Styrem, na zach. Dubna, liczy 1,800 m. 286 domów.

BERETTYÓ-UJFALU, 1) M. w Węgrzech, komit. Biharski, na pfd. Derecske, a na pfd.-zach. Wielkiego Waraždynu; nad rz. t.n.; 6,000 m. 2) Rz. w Węg.; wybiega na wsch. granicy komit. Biharskiego, znika na jakiś czas w bagnach komit. Biharskiego i Békieskiego, a w końcu łączy się z rz. Körös, poniżej Mező-Tur, w komit. Heweszkim.

BEREZINA, 1) rz. w Rosyji europ., wybiega w gub. Mińskiej, skrapia obw. Borysowski, z pfn.-zach. ku pfd.-wsch. i wpada do Dniepru pod Łojowem. 2) Rz. w gub. Wileńskiej, uchodzi do Niemna, naprzeciw Delatyczów, między Mikołajewem a Lubczą. 3) Kanał Berezinski, także Lepel-

skim zwany; łączy Dźwinę z Berezina, a dalej z Dnieprem, za pomocą rz. Pławia i Uła.

BEREZOW, M. w Rosyji azjat., gub. Tobolska, między rz. Ob i Wogułą, nad rz. Soswą. Środkowy punkt handlu Rosyji z Ostyakami, Wogułami i Samojedami. Rybołówstwo i polowania na dzikie pfn. zwierzęta z pióknymi futrami; 1,135 m. Leży pod 65° 55' 59" pfn. szer. a 62° 43' 36" wsch. długości.

BERFELDEN, M. w ks. Hesko-Darmstadtzie, prow. Starkenburg, na pfd.-zach. Erbach. Płociennictwo i kuźnie żelaza.

BERG, 1) poprzednio W. ks. w Niemczech, na pr. brz. Renu, graniczyło na pfn. z Kleve, na wsch. z hrb. Mark i Westfalii, na pfd. z Westerwald; 54 mil kw. obszerności. Obecnie posiadłość pruska, podzielona pod względem administracyjnym na 3 rejencje, t. j. Arnsberg, Kolońską i Düsseldorfską. 2) Osada targowa w król. Wirtemberskiem, nad Nekarą, należąca do obw. Stutgartkiego. Znakomita fabrykami, mennicą królew., źródłami mineralnymi i zakładami kąpieli; 769 m.

BERGAMO, 1) deleg. w Lombardii, graniczy na pfn. z prow. Valtelino; na wsch. z Tyrolem i Brescią; na pfd. z prow. Kremoną, Lodi i Crema, na zach. z prow. Milano i Como. Granice zach. i wsch. tworzą Alpy retyckie, ciągnące się aż do Bergamo; w owych górach znajdują się kopalnie żelaza i marmuru. Najwyższe szczyty są: Corno, Tonale, Pizgana i Gadino, między którymi piękne i żyzne doliny: Camonica, Seriana i Brembana leżą, skropione rz. Oglio, Serio i Brembo, będącymi rz. głównymi delegatu. Jedwabnictwo znacznie rozwinięte. Delegat Bergamo obszerny jest 79 mil kw. z 345,000 m., mówiących zepsutym dyalektem włoskim. 2) M. w Lombardii, stol. powyż. deleg. na pfn.-wsch. Mediolanu, na wzgórzu, amfiteatralnie zbudowane. Obronne, stol. biskupa, seminarium, szkoła malarstwa i budownictwa, biblioteka, fabryki; znaczny handel jedwabiem i wyrobami z tegoż; 32,000 m. Pod 45° 41' 55" pfn. 7° 20' 53" wsch. długości.

BERGEDORF, 1) okr. między Elbą i Bille, należący wspólnie do M. Hamburga i Lubeki. Rozległy 1½ mil kw., liczy 11,000 m. 2) Tamże M. t.n. nad Starą Billą, na trakcie z Hamburga do Lauenburga, połączone z pierwszym koleją żelazną. Handel i przemysł; 2,159 m.

BERGEN, 1) nazwisko dycezyi (Stift) w Norwegii, w części pfd. kraju. Obszerna 758,25 mil kw.; graniczy na pfn. z Drontheimem, na wsch. z Christianią, na pfd. z Christiansand, na zach. z mr. Północnem. Na wsch. rozciągają się wyso-

kie wzgórza Langfield, tych gałęzi wchodząc w środek prow. tworzy wąskie doliny. Kopal. miedzi, najobfitsze w Norwegii; nad brzegiem połów śledzi, a w 2 głębokich zatokach niekiedy i wielorybów. Mieszki. wewnątrz kraju, zajęci rolnictwem, zachowali pierwotne ubiory najodleglejszej epoki. 2) M. na zach. wybrzeżu Norwegii, nad zatoką, ze strony lądu wysokimi wzgórzami otoczone. Port obronny, warsztaty okrętowe, fabryki; handel śledziami, stokfiszem i t. p. Najznaczniejsze miejsce wywozowe produktów Norwegii, szkoła katedralna; 24,000 m. Pod 60° 24' pfn. szer. a 2° 57' 39" wsch. długości. 3) M. w Prusach, prow. Pomorska, na wyspie Rugii (Rügen), nad małym jeziorem; 2,806 m. Pod 54° 25' 32" pfn. szer. a 11° 7' 44" wsch. długości. 4) M. w Hanowerkiem, obw. Lüneburg, na pr. brz. rz. Dumme; 822 m. Pod 52° 53' 44" pfn. szer. a 8° 46' 28" wsch. długości. 5) M. i okr. w ks. Hesko-Kassel, pod Frankfurtem nad Menem, w pobliżu Hanau. 6) Hrab. w New Jersey, na wsch. zatoki Hudsonskiej. Kopal. żelaza i miedzi; 13,250 m. M. stol. Jackensack. 7) Bergen-o-p-Zoom, M. i twier. w Niderl., prow. pfn. Brabant; 7,500 m. Znaczny handel i zakłady naukowe. 8) Były klasztor, Bergen, pod Magdeburgiem, w obw. rejen. pruskiej t.n.. Pamiętny tylko w historii.

BERGERAC, M. we Franc., stol. dep. Dordogne, na wielkiej żyznej równinie, nad rz. Dordogne. Władze sądowe i administracyjne, fabryki, hamernie, papiernie; handel winem, wódką, żelazem z M. Livornem i Bordeaux; 9,928 m. Pod 44° 51' pfn. szer. a 1° 51' 30" zach. długości.

BERG-GIESHÜBEL, M. w Saksonii, weyr. Miśniańskim (Meissen), na pfd. Pirna. Zakłady kąpieli, fabr. siarki, witryolu, wyroby żelazne; 764 m. Pod 50° 52' 32" pfn. szer. a 11° 36' 44" wsch. długości.

BERGHEIM, M. okręgowe w Prusach, prow. Klewe-Berg, obw. rejen. Koloński, nad rz. Erftą; garbarnie; 650 m.

BERGHELA, wzgórze w Tybecie, odgraniczające prow. Kham i Oui.

BERGÖ, szwedzka wyspa, w zatoce Botnickiej, należąca do okr. Noor-Botten.

BERGREICHENSTEIN, ob. KASZPERSKA GÓRA.

BERG-RIVIER, rz. w Afryce, w pań. Przylądów (Cap-Land), wybiega z zach. gałęzi gór Witte, wpada do zatoki Ś. Heleny.

BERGSÖE, wyspa na mr. Północnem, na zach. wybrzeżu Norwegii.

BERGSTADT, M. w Morawii, cyr. Olomuniecki; 1,300 m.

BERGSTÄDTL, FRAUENSTÄDTL, królewskie M. w Czechach, cyr. Prachimski.

BERGUES, obronne M. we Francji, dep. Północny, nad rz. Colme. Fabryki, handel znaczny. Mały port; 5,968 m. Tu poczynają się także kanały t.n. wiodące do portu Dunkierki.

BERGZABERN, M. w Bawarii, cyr. Reński (Pfalz), nad Erlenbach. Fabryki, handel; 2,600 m.

BERICI, wzgórze w Lombardii, na pfn. prow. Vicenza, między Gua i Bisato. Uprawne i zamieszkanne.

BERYNGA, 1) ciasnina oddzielająca Azyę od Ameryki pfn.; nazwisko jej nadał żeglarz tego imienia, który ją w r. 1728. odkrył i objechał. Łączy także mr. Północne lodowate z oceanem Wielkim. Szeroka jest 48 mil. Bywa także mr. Kameczatskie zwane niekiedy mr. Berynga. 2) Wyspa t.n., górzysta i nieurodzajna, należąca do Rosyji, na pfn. oceanu Wielkiego, wprost Kameczatki. Wyspa ta ma 2 przystanie, gdzie okręty zimują, ale nie są bezpieczne. Tutaj to żeglarz Behring, który tę wyspę odkrył w r. 1740., znalazł swój grób, a okręt jego utonął. Leży pod 59° 7' 20" pfn. szer. a 140° 53' 47" zach. długości. 3) Zatoka oceanu Wielkiego w pfn. Ameryce, w posiadłości rosyjskiej. Pod 59° 41' pfn. szer. 141° 45' zach. długości.

BERISŁAW, M. w Rosyji europ., gub. Chersońska, przy spływie rz. Samary i Dniepru, Handel; 460 m.

BERKA, 1) okr. i Mm. w ks. Sasko-Wejmarskiem. Kąpiele siarczane; 1,228 m. 2) Mm. w Saxe-Eisenach, na pr. brz. rz. Werry, na której jest most; 1,180 m.

BERKEL, rz. w Prusach, prow. Westfalska, na granicy okr. Koefeldu i Münster. Płynie ku Niderlandom i wpada do Yssel, pod Zutphen.

BERKELEY, 1) M. w hrb. angielskiej Gloucester, przy spływie rz. Little-Avon i Savern. Handel zbożem, drzewem, i t. p.; 1,400 m. 2) Hrb. t.n. w Wirginii, w okr. Western; 10,980 m.

BERKHAMPSTEAD-GREAT, M. w Anglii, hrb. Hertford, nad rz. Gad. Towary żelazne; 2,400 m.

BERKS, 1) hrb. w pfd. Anglii między Tamizą, hrb. Gloucester, Oxford, Buckingham, Surry i Southampton. Obejmuje 36 mil kw. Podzielone na 148 parafij. Skropione rz. Tamizą, Kennet, Loddon, Ock i innemi. Liczne fabryki, kilka źródeł mineralnych. Gruz dróg i twierdzy z czasów rzymskich, sławny park Windsorski. Fabryki, rolnictwo i chów bydła; 160,226 m. 2) Hrb. w Pensylwanii, oddzielone na pfn. Niebieskimi górami, gdzie znacznie kopalnie żelaza i węgla kamiennych; 64,569 m. Stołeczne M. Reading.

BERLASRENTH, M. w Bawarii, cyr. niższego Dunaju, na pfn.-zach. Wolfstein. Handel; 1,290 m.

BERLENBURG, M. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Arnsberg, okr. Witgenstein, w dolinie. Rezydencyja ks. Witgenstein - Berlenburg. Zamki i hamernie; 1,621 m.

BERLIN, BERŁY, M. stol. król. Pruskiego, rezydencyja królewska, siedzisko władz głównych kraju, liczonem być może do najpiękniejszych miast Europy, dla wspaniałości swych budowli, regularności ulic, wielości zakładów naukowych, artystycznych, dobroczynnych, a nadewszystko ruchu i życia przemysłowego. Położone wśród piaszczystej równiny, na oschłych brzegach rzeki Sprei, powstało z pojedynczych części, w kole kilku wieków; składa się z 10 cyr., noszących nazwiska miast: Berlina, Kölln (Stary i Nowy nad Spreą), Friederichswerder, Neustadt (Dorotheenstadt), Friederichsstadt i Friederich-Wilhelmsstadt; cztery pozostałe zwane są przedmieściami: Spandau, Stralau, Luisenstadt i Königsstadt. Właściwe przedmieścia noszą nazwy: Rosenthal i Oranienburg. Ulice miasta rozległe, oświetlone gazem (w r. 1838: 6,500 świateł), wielość wspaniałych placów, pałaców, kościołów i innych gmachów, odznaczają Berlin i kładą w rzędzie pierwszych miast Europy. Najokazalsze części tegoż: Dorotheen, głównie zaś Friederichsstadt i Friederich-Wilhelmsstadt ozdobione wielu wytwornemi budowlami. Do głównych ozdób Berlina policzyć można ulice: Fryderyka (4,250 kroków), Wilhelma ozdobioną dwoma rzędami pięknych gmachów i pałaców (4,550 kroków), oraz ulicę pod Lipami (Unter den Linden, długość 2688, szeroka 170 stóp) czterema rzędami drzew wysadzoną; wspaniałą bramę Brandeburską z wozem zwycięstwa na szczycie. Place: Wilhelma z posagami wodzów pruskich, wstawionych w wojnie siedmio-letniej; Belle Alliance z pomnikiem na cześć pokoju z r. 1813; plac teatru Opery, plac żandarmów z teatrem w pośredku. Mosty: zwany Mługin, z posagiem Kurfiurst Fryderyka Wilhelma W.; Nowy most Fryderyka (długość 224, szeroki 32 stóp) na 8 żelaznych łukach; nowy most Zamkowy, najpiękniejszy i najszerszy. Co do gmachów: zamek królewski z gabinetami sztuk, monet, historii naturalnej i godna widzenia sala biblioteki, zamek *Monbijou* w cyrku, Spandau, z parkiem i osobnym budynkiem egipskich starożytności; pałac królewski przy arsenale; teatr Opery nowo wzniesiony, liczony do najpiękniejszych budowli; Nowy teatr (Schauspielhaus) najokazalszy z gmachów Berlina; dawny pałac książniczki Amalii; odwach królewski, zdobny posagami z marmuru kararyjskiego, a wprost niego

pomnik Blüchera; arsenał, uważany za najpiękniejszą budowlę tego rodzaju w Niemczech; gmachy uniwersyteckie z muzeum anatomicznem, zoologicznem i mineralogii; królewska biblioteka z wspaniałą salą (258 stóp długość, 56 szerokość); zabudowania akademii królewskiej Sztuk pięknych, obserwatorium, gmachy szkoły artylerji i inżynierji. Pałace: królowej Niderlandz., ks. Karola, ks. Albrechta, Wilhelma, akademii śpiewu, szkoły budownictwa, mennica, nowe muzeum sztuk, wspaniały kościół Friederichswerder, Ś. Jadwigi na wzór rotundy w Rzymie, parałalny, garnizonowy i wiele innych. Z zakładów naukowych Berlin posiada: uniwersytet z biblioteką (500,000 tom. i 10,000 rękopisów), obserwatorium, ogród botaniczny, akademię królew. nauk, sztuk, budownictwa i rzemiosł, akademię wojskową lekarsko-chirurgiczną, podobnyż instytut Fryderyka Wilhelma; szkoły: wojskowa-oficerska, artylerji i inżynierji, weterynaryi, korpus kadetów, sześć gimnazyów, zakład głuchoniemych i ociemniałych, seminarjum nauczycieli rządowych, misjonarzy, instytut górniczy; wiele uczonych towarzystw, zbiorów, gabinetów i wielka liczba innych zakładów naukowych. Odznaczają się tu również liczbą i wielkością zakłady dobroczynne: Charité, gmach rozległy, główny szpital Berlina, nowo powiększony, nieustępujący w piękności pałacom (w r. 1838. mieścił w sobie 9,000 chorych); wielki dom sierot Fryderyka, zakład Ludwiki, dom inwalidów, zakład opiekuńczy Fryderyka, Wadzecka i wiele im podobnych.

Pod względem przemysłowym, Berlin jest również głównem ogniskiem całego państwa; wydaje z swych zakładów wyroby jedwabne, wełniane, bawełniane, płótna, tytuń, tabakę, cukier, skóry, dywany, wyroby żelazne, blaszane, brzozy, artykuły miedzi, wytwornych ozdób, zegarki, narzędzia chirurgiczne, matematyczne, fizyczne, optyczne, instrumenta muzyczne, wyroby złotnicze, jubilerskie, pełne smaku i wykończenia porcelany, fajanse, naczynia kamienne, odlewy żelazne, maszyny i t. p. Znaczne są również gorzelnie (rocznie do 5 milionów kwart). W r. 1819. liczone w Berlinie 426 fabryk, między temi zakład król. wyrobów porcelanowych zatrudniał 400 osób, wydawał do 600,000 sztuk wytwornej białej porcelany; sławna odlewnia królew. produkowała rocznie 10—12,000 centnarów wytwornego wyrobu.

Handel niemniej znaczny i rozległy, ułatwiany żegluga na Sprei, połączonych z nią kanałach, oraz

licznymi drogami żelaznymi, które łączą Berlin z miastami: Potsdame, Szczecinem, Hamburgiem, Frankfurtem, Hallą i Dzwiniem (Magdeburgiem). W r. 1838. liczone tu 85 składów księgarskich, 3 teatry i kilka zakładów kąpiel, zakład sztucznych wód mineralnych, wielka ilość ogrodów, między którymi wspaniałe ogrody zimowe: Fausta i Krolla (ostatni nowo założony, do 5,000 osób pomieścić mogący), ogród Thiergarten, leżący przed bramą Brandeburską, posiada menażeryę zwierząt, która się dawniej znajdowała przy Potsdamie, na wyspie, zwaną Pawia.

Berlin ma obwodu 2 1/2 mili; 295 ulic i uliczek, 32 placów publicznych i targowych, 17 bram, 42 mostów, 32 kościołów i domów modlitwy, 451 budowli publicznych, 14,220 domów mieszkalnych, 371 budowli fabrycznych. Ludność była w r. 1843.: 353,149, w r. 1845.: 367,429. Budżet miejski na r. 1844.: 1,506,355 dochodu, 1,442,085 wydatków, dług zaś 2,672,875 talarów wynosił.

BERLINCHEN, BERLINICHEN, M. w Prusach, prow. Zgorzelecka (Brandeburska), obw. rejen Frankobrodzkiej (Frankfurtskiej), okr. Soldin, nad jeziorem t. n.: jarmarki; 3,170 m.

BERLINGA, BERLENGA, gromada wysp na oceanie Atlantyckim, przy zach. wybrzeżu Portugalii, liczone do prow. Estremadury. Naprzeciw przyłodka Carvoeira. Warownia stoi na skale połączonej mostem z wyspą, i leży pod 39° 25' płn. szer. a 11° 51' 15" zach. długość.

BERMEJO, zachodni przyłodek wyspy Majorki.

BERMEO, M. w Hiszpanii, prow. Biskajska, na zach. uj. rz. t. n. do zatoki Biskajskiej; mały port, rybołówstwo; 4,300 m.

BERMUDA WYSPY, niekiedy Summerskimi zwane, na oceanie Atlantyckim, na wybrzeżu wsch. Ameryki płn., naprzeciw płn. Karoliny, między 31° 55' a 32° 20' płn. szer. i 64° 20' a 64° 45' zach. długość. Są posiadłością Anglii. Żyzne, lubo pozbawione wód bieżących, lasy cedrowe, klimat łagodny. Z wysp zamieszkałych są: Bermuda, Ś. Grzegorza, Coopers-Island, Kings-Island i inne. Głównem zajęciem mieszkańców jest żegluga, rybołówstwo i zbiór soli z jezior słonych.

BERN, kanton w Szwajcarii, położony między Francją na pld.-zach., a kant. Wallis na pld., i już to pasmem Alp wysokich i ich odnogami, już górą Jura przetrzęnięty; obejmuje 1207 1/2 mil kw. i liczy 408,000 m. Na granicy kant. Wallis i Uri, poczyna się główny łańcuch Alp, pod nazwą Gotarda, ciągnie ku płn.-zach., utrzymując na sobie niezliczone lodniska i wierzchołki wiecznym śniegiem okryte.

Główniejsze z nich: Galenstock (11300'); Thierberg, między lodniskami Triften i Steingletscher (10200'); Grimsel (9100'); a w pobliżu niego Sidelhorn (8600') łatwy do wejścia, wspaniałe przedstawia widoki; w stronie pld.-zach. Ober-Aarhorn (11330') między lodniskami Ober i Finsteraar; Jungfrau (12,900') i wiele innych. Główne rz.: Aar z wielu dopływami, oraz Birs, Doubs w stronie płn. Jeziora: Bieler, Thiele, Brienz, Thun i inne. Klimat alpejski, nader rozmaity; w stronie pld. na wysokości Alp, wiecznie panująca zima, w okolicy jeziora Bieler, piękne wiosny, podobne pld. Francji. Płody: nieco złota w kilku rzekach, żelazo, ołów, miedź, węgle kamienne, źródła mineralne, oraz drzewo, zboże, len i winnice. Chów bydła (najwięcej poszukiwane w całej Szwajcarii), wyrób wstawionych serów, rolnictwo, uprawa win, nieco fabryk lnianych, bawełnianych, jedwabnych i zegarków, głównie zajmują mieszkańców. Handel znaczny już to byłem, już wyrobami powyższych fabryk. Podzielony na 28 okręgów. 2) M. główne powyż. kantonu, zbudowane na wysokim wazkim cyplu, utworzonym rz. Aar, na 1670' nad poziomem m., posiada 3 główne ulice, 7 placów publicznych, uniwersytet, gimnazjum, 3 szkoły, akademię rysunków, ogród botaniczny, bibliotekę miejską (30,000 tom.), kilka towarzystw uczonych, obserwatorium, instytut głuchoniemych i wielki dom kary i poprawy. Fabr. wyrob. jedwabnych, wełnianych, płóciennych, kapeluszy słomkowych, wyrobów złotniczych i t. p. Liczy 1,140 dom., zamieszkałych od 22,760 m. Godny tu jest widzenia kościół gotycki, zbudowany na wzgórzu, nad rz. Aar, z kądem piękny widok na Alpy Berneńskie.

BERNAGAR, M. w Anglii. Indostanie, prezyd. Bengalska. Położone nad jednym z ramion rz. Gangesu.

BERNARDA, Ś. B., 1) Wielki Ś. Bernard, góra w kantonie szwajcarskim Wallis. Położona w głównym łańcuchu Alp pld., między doliną walijską Entremont i sardyńską St. Rémy, jest olbrzymią masą gór, złożoną z kilku wierzchołków wiecznym śniegiem okrytych. Najwyższy z nich: Mont-Velan (10327') i Pointe de Dronaz (9000') w części zach. Między obydwoima, wiedzie gości-niec (przez skalistą dolinę Lacombe) do klasztoru Augustyanów, miejsca schronienia i ratunku dla podróżnych. W pobliżu jeziora, prawie ciągle lodem pokryte. 2) Mały Ś. Bernard, przejście w górach, w sardyńskiej prow. Piemont, prowadzi z doliny Aosta do doliny Tarantaise, na wysokości 6750 stóp. Tamże klasztor.

BERNARDA, St. **BERNARDINO**, góra wszawcarskim kant. Gryzonów. Przejście tu znajdujące się, jest odwieczne, najwyższe i najwygodniejsze z przejść alpejskich do Włoch. Dawniej zwano górę Ś. Bernarda, Vogelberg, aż gdy w XV. stuleciu Ś. Bernard z Siena na niej wystawił kaplicę, przybrała dzisiejsze miano. Godne uwagi są dwie galerie podziemne, z tych jedna jest 216 stóp długa.

BERNARD-CASTLE, M. w Anglii, hr. Durham, nad rz. Tees, na pld. M. Durham. Starożytny zamek, fabr.; 4,000 m.

BERNARDINO, St. B., W. w dolinie Misox, w kant. szwajc. Gryzonów, położona na 5878 stóp nad poziomem morza, liczoną być może do najwyższych punktów zamieszkałych w tej okolicy. Z domem gościnnym i źródłem gorzkiej wody.

BERNARDITZ, Mm. w Czechach, na pld.-zach. Tabor.

BERNARDO, SAN B., gromada wysp na mr. Antylskim, wprost przylądka t. n.

BERNAU, 1) M. w Bawarii, w wyższej Frankonii (cyr. wyższ. Menu), nad rz. Nab, przy granicy czeskiej; fabr. wyrob. wełnianych i innych; 1,400 m. 2) M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rejen. Potsdamskiej, nad rz. Pankową. Kilka fabryk; 2,670 m. 3) Mm. w Austrii, cyr. Traun, nad rz. Traun.

BERNAY, M. we Francji, dep. Eure, nad Charentonne. Wyższy trybunał, władze administr., liczne fabr., znaczny handel; 7,500 m. Pod 49° 5' 20" pfn. szer. a 1° 44' 30" zach. długi.

BERNBURG, M. stol. ks. Anhalt-Bernburg, nad rz. Saalą. Budowle rządowe, gimnazja, uprawa roli; kilka fabryk; dosyć handlowe; żegluga na powyższej rzece; 6,100 m. Pod 51° 47' 47" pfn. szer. a 9° 24' 35" wsch. długi.

BERNCASTEL, 1) M. w Prusach, prow. niższ. Renn, obw. rejen. Trierskiej, na pr. brz. Mozeli; kopalnie miedzi i ołowiu; 2,000 m. 2) Okr. t. n. obejmujący 1,208 mil kw., z 40,000 m.

BERNE, okr. i Mm. w ks. Oldenburgskim, obw. Delmenhorst, nad rz. Berne; gospodarstwo i handel bydłem; 488 m. Leży pod 53° 11' 8" pfn. szer. a 6° 8' 31" wsch. długi.

BERNECK, M. w Bawarii, w wyższej Frankonii (cyr. wyższ. Menu), na pld.-wsch. Culmbach, przy spływie rz. Oelsnitz do Menu. Druciarńia; 1,020 m. 2) Mm. w Wirtemberskim, cyr. Czarnogolasu; handel wiktualiami; 489 m.

BERNINA, łańcuch gór w szwajc. kant. Gryzonów, w stronie wsch. doliny Engadin. Tęgoż na-

zwania dosyć wygodne i bardzo uczęszczane znajduje się przejście, między dolinami Paschiavo i Engadin; wzniesione na 6260 stóp nad poziom mr.

BERNO, **BRNO**, **BRÜNN**, 1) M. główne i najpiękniejsze w Morawii, położone w przyjemnej okolicy, po części na wzgórzach zbudowane, przy spływie rz. Zwittawy i Czarnej (Schwarza). Znaczniejsze budowle miasta są: pałac władz rządowych, gubernatora, arcybiskupa ołomunieckiego, kościół Ś. Jakóba, katedralny, minoritów z domkiem Loretańskim, wielkie koszary garnizonowe; pałace: Dietrichsteina, Kaunitza i inne. W liczbie zakładów naukowych i dobroczynnych mieszczą się: gimnazjum, zakład teologiczny, alumnat biskupi, kilka szkół pomniejszych, towarzystwo historyczne, rolnicze, naukowe, ekonomiczne, przyjacioł natury, ogród botaniczno-leśny, kilka szpitali, towarzystwo dobroczynności, sale ochrony, i t. p. M. środkowe otoczone murem i głębokim rowem. Nieco ku zach. stoi twierdza Spielberg, na 816 stóp wzniesiona, a u podnóża jej leży Altbünn, z dwoma szpitalami. Przemysł i handel miejscowy odznaczają się fabrykami sukna, kaźmirku, wstążek, garbarniami i t. p. Brno, liczy siedm placów publicznych, 9 kościołów, trzy klasztory, i 14 przedmieść obszerniejszych od samego miasta, a ludności 39,243, domów zaś 2,300. Pod 49° 11' 39" pfn. szer. a 14° 16' 30" wsch. długości. 2) Okręg t. n., obejmujący 88 1/4 mil kw. z 390,000 m. Zawiera 13 miast, 56 miasteczek i wsi 649.

BERNSTADT, ob. **BIERUTÓW**.

BERNSTEIN, 1) M. w Prusach, prow. Zgorzelecka (Brandenburg), obw. rejen. Frankfurtskiej, okr. Soldin, nad jeziorem Jungferna. Sukienictwo i rybołówstwo; 1,300 m.

BEREZA KARTUSKA, Mm. w Rosyji, gub. Grodzieńska, nad rz. Jasiołdą. Tu jest klasztor Kartuzów, pod imieniem Ś. Krzyża.

BERRY, 1) dawniejsza prow. Francji, tworzy obecnie większą część dep. Cher i Indre; miasto Bourgos było niegdyś jej stolicą. 2) Kanał tamże (Canal du Duc de Berry albo Canal du Cher) w dep. Allier i Cher. Pocyna się w kopalniach Commentry, dzieli się na 2 odnogi, z których pierwsza łączy się z rz. Aubois, a druga z rz. Cher.

BERSZADA, M. w Rosyji, gub. Podolska. Fabr. sukna i serwet.

BERTAT, **DAR-EL-BERTA**, **DAR EL BORTAT**, prow. w pld. Nubii, na pld. Sennaar, a na zach. graniczy z Dinka i Dar, na wsch. zaś z wsch. ramieniem Nilu, Bahr-el-Azrek (rz. Niebieska); jest skropio-

na dopływową Niebieskiej, rz. Tumat albo Maleg. Położenie górzyste, lasy pełne dzikich zwierząt. F. Caillaud był pierwszym Europejczykiem, który ten zupełnie nieznan kraj zwiedził.

BERTHELSDORF, W. w Saksonii, w górnych Łużycach (Luzacya), okr. Budziszyn (Bautzen), na zach. Żytawy (Zittau); 1,063 m. Leży pod 50° 52' 12" pfn. szer. a 11° 2' 22" wsch. długi.

BERTHOLSDORF, Mm. w Austrii, poniżej rz. Ens, w cyr. Wienerwald. Fabryki, winnice; 1,821 m.

BERTINORO, M. w pań. Kościelnym, deleg. Forli, na wzgórzu, nad rz. Ronco. Katedra i siedlisko biskupa; 4,000 m. Pod 44° 8' 38" pfn. szer. a 9° 47' 41" wsch. długi.

BERCSA, rz. w Banacie, w okr. pułku Niemieckiego, między rz. Dunajem i Temes.

BERUFJORD, wielka zatoka na wsch. wybrzeżu Islandyi, nad którą leży osada Berufjordi, złożona z kilku domów.

BERUNKA, **BERAUN**, rz. w Czechach, wybiega z cyr. Pilzneńskiego, z Czeskiegolasu (Böhmerwald), i uchodzi do Mołdawji, pod Zbrasławem (Königssahl).

BERUŃ, **SŁAWOSÓW**, **BERAUN**, cyr. w Czechach, między cyr. Rakonickim, Kurzymkim i innemi. Rozległy 53 mil kw. liczy 175,000 m. Kopalnie srebra, żelaza, węgla, łomy kamieni; znaczne fryszerki i piece hutnicze.

BERUŃ, M. w Prusach, prow. Szląskiej, obw. rejen. Opolskiej, nad rybnym jeziorem t. n.; 784 m.

BERWICK, 1) hr. w Szkocji, między hr. Haddington, mr. Północnym, Edyburgiem, Roxburgh i Anglią; oddzielone od ostatniej rz. Tweed, której doliny tworzą gałęzie łańcucha gór Lammemoor. Dawniej hr. to było tylko lasem, teraz uprawne i skropione rz. White Adder, Black Adder, Eden, Lauder; Fabryki i handel; 34,427 m. 2) Berwick-Upon-Tweed, M. w Anglii, przy uj. Tweedy do mr. Północnego, na granicy Szkocji i Anglii. Mały port; liczne fabryki, handel zbożem; 13,369 m.

BERZAVA, rz. w Węgrzech, kom. Krassowski, wybiega pod Denta, przepływa kom. Torontalski i wpada do kanału t. n., połączonego z kanałem Wersebskim pod Margilicą.

BERZEWICZE, M. w Węgrzech, kom. Szaroszski, cyr. Tarcza, na pfn.-zach. Szeben, w dolinie skropionej rz. Tarczą. Pod 49° 7' 51" pfn. szer. 18° 32' 24" wsch. długi.

BESANCON, M. warowne we Francji, dep. Doubs nad rz. t. n., przy wejściu do doliny, między 2 górami. Siedlisko arcybiskupa, władz sądowych i ad-

ministr.; katedra, kilka kościołów, gmachy publiczne, wodociąg, uniwersytet, akademja sztuk i umiejętności, biblioteka. Wielorakie fabryki, znaczny handel; 20,718 m. Wejście do miasta w skałach wykute, nazwane z tego powodu la Porte Taillée, jest przypisywane Juliuszowi Cezarowi.

BESIGHEIM, 1) okr. w wirtemberskim cyr. Nekary, obejmuje 3,2 mil kw., rolnictwo i białoskórnictwo; 29,261 m. 2) M. stol. powyższego, położone na skalistym cyplu między Nekarą i Ens, jest siedliskiem władz okr.; z nader starożytnymi mocnymi murami i wieżami; 3,500 m. Pod 48° 59' 56" pfn. szer. a 6° 48' 27" wsch. długi.

BESKIDY, ob. **BIESKIDY**.

BESOS, rz. w Hiszpanii, prow. Barcelona, wybiega pod Villa Major, a pod Barceloną uchodzi dwoma ramionami do mr. Śródziemnego.

BESSARABIA, gub. w cesarstwie Rosyjskim między Dniestrem, Prutem, Dunajem i mr. Czarnym. Graniczy na wsch. z gub. Podolską i Chersońską, na pld.-wsch. z mr. Czarnym, na zach. z Turcją, na pld.-zach. z Galicyą. Rozległa mil kw. 500, liczy 478,960 m. Położenie: ku zach. odnoga Karpat; na pld. równiny z wielkimi jeziorami; w środku kraju kilka rzek pomniejszych, uchodzące do rzek pogranicznych. Klimat łagodny i zdrowy, lato gorące, zima dość ostra. Płody: zboża wszelkiego rodzaju, konopie, len, tytuń, melony, arbuzy, winnice i t. p. Brak drzewa. Z król. zwierząt: konie, bydło w znacznej obfitości, ryb również wiele. Z minerałów: sałetra, marmur, wapno i t. p. Przemysł mało odznaczający się. Handel w ręku Armeńczyków i Żydów. Dzieli się na 6 obwodów: Kiszeneu, Bender, Akjerman, Izmailski, Chocimski i Bielcy. Zamieszkała przez rossyan, mołdavian, kolonistów niemieckich, greków, armeńczyków, bułgarów, tatarów i cyganów.

BESUKI, prow. i M. na wybrzeżu pfn.-wsch. wyspy Jawy, nad zatoką Madurą; posiadłość holenderska.

BESZTERCZE, ob. **BYSTRZYCA**.

BETHANY, 1) M. stol. hr. Wayne, w Pensylwanii; 299 m. 2) Mm. w pań. Nowego Yorku, hr. Genesee; 2,700 m.

BETHNALL-GREEN, M. w Anglii, hr. Middlesex, na wsch. Londynu; wielki dom inwalidów żeglarskich; 10,000 m.

BETHUNE, M. obronne we Francji, dep. Pas de Calais, nad rz. Brette. Władze sądowe; gotyckiej budowy katedra; handel płótnem, serami. Kanał Lave połączony z rz. Lys, ułatwia wywóz;

6,805 m. Pod 50° 31' 58" pñ szer. a 0° 18' 6" wsch. długości.

BETLEJEM, BETHLEHEM, BEIT-EL-HAM, M. w Azji, w Palestynie, na pñd. Jeruzalemu, położone na wzgórzu, 2538 stóp nad poziomem mr. Śródziemnego. Sławne, jako miejsce Narodzenia Chrystusa, na którym zbudowano kościół, 2 klasztory. Ziemia jest uprawna i żyzna. Mieszkańcy, których liczą na 1,500—1,800, są sami chrześcijanie i zajmują się wyrobami krucyfiksów, żłób-ków z perłowej macicy iz drzewa oliwnego i t. p. przedmiotów, którymi czynią znaczny handel.

BETSCHKE, ob. PSZCZEW.

BETSCHIK, BUJUG-BETSCHIK, Mm. w Turcyi europ., w sandzaku Saloniki, na pñ. stronie jeziora t. n.; kąpiele mineralne.

BETTEMBOURG, Mm. w Niderlandach, w ks. Luxemburskim, nad rz. Alzette; płóciennictwo; 7,000 m.

BETTINA, wyspa z wioską, na wybrzeżu Dalmacyi, na mr. Adryatyckim. Pod 43° 49' 35" pñ szer. 13° 16' 6" wsch. dñg.

BETZDORF, Mm. w Niderlandach, w ks. Luksemburskim, nad rz. Sive, dopływową Mozeli, 1,300 m.

BETZENDORF, Mm. w Prusach, rejen. Magdeburgskiej (Dziwin), okr. Salzwedel, nad Jetze; 700 m.

BEUTHEN, ob. BYTÓN.

BEVAGNA, Mm. w pañ. Kościelnym, del. Perugii. Wyborne wino; 3,000 m. W r. 1832. dużo ucierpiał przez trzęsienie ziemi.

BEVELAND, NOORD B., 1) wyspa niderlandzka przed uj. Skaldy, żyzna, lubo w położeniu niezdrowym. 2) Zuid B., wielka wyspa, między Skaldą wsch. i zach., na pñd. wysp Wolfersdyki Tholen, oraz wyspy Walchern, przez T'Wlacke Slu oddzielonej. Wstronie zach.-pñ. wybrzeża leży M. Goes. Grunt żyzny, wydający zboże, handel także i bydłem.

BEVESEN, Mm. w król. Hanowerskim, ks. Lüneburg, nad Ilmenau; płóciennictwo; 1,230 m.

BEVEREN, 1) Mm. w Belgii, prow. wsch. Flandryi, w kraju Waes, na zach. Antwerpii. Handlowe i przemysłowe; 5,500 m. 2) Wieś tamże, w zach. Flandryi, pod Brugge; 4,800 m.

BEVERGERN, Mm. w Prusach, prow. Westfalska, obwód rejen. Münster; 842 m. Pod 52° 16' 43" pñ szer. a 5° 13' 9" wsch. dñg.

BEVERLEY, M. w Anglii, hr. York, nad rz. Hull. Handel zbożem, skórą, węglami kamiennymi; wyroby bawełniane i koronki; 9,000 m.

BAVERLY, M. w Massachusetts, hr. Essex; portowe; rybołówstwo i handel; 4,689 m. Pod 42° 35' 13" pñ szer. a 73° 13' 1" zach. dñg.

BEVERN, Mm. w ks. Brunzwickim, okr. Holzmünden, nad rz. Bever; 1,400 m.

BEVERS, Znaczne Mm. w kant. szwajcarskim Gryzonów; na 5280 stóp nad poz. mr.; 2,260 m.

BEVERUNGEN, M. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Minden, okr. Höxter, przy uj. rz. Bever do Wezery. Handel i żegluga nadbrzeżna; 2,168 m. Pod 51° 40' 6" pñ szer. a 7° 2' 9" wsch. dñg.

BEVERWYK, Mm. w król. Niderlandzkim, prow. pñ. Holandya, na pñ. Harlemu; 3,400 m. Pod 52° 29' 14" pñ szer. a 2° 19' 20" wsch. dñg.

BEWDLEY, M. w Anglii, hr. Worcester, na pr. br. rz. Savern. Handel solą, wyrob. żelaznemi i innymi; 3,900 m.

BEX, W. wielka i piękna, zabudowana jak miasto, wszaw. kant. Waad, 1361 stóp nad poziomem morza, przy uj. rz. Grionne do Rodanu. Saliny, jedyne były w Szwajcaryi, aż do odkrycia innych w okolicy Bazylei; 2,854 m.

BEYAH, rz. w Indostanie, prow. Lahora, wpada do Setledże.

BEYDORNY, BYTURNY, rz. w Anglii, Indostanie, wybiega z gór pñd. Bahar, i wpada do zatoki Bengalskiej, naprzeciw Domrah.

BEYDSZAPUR, ob. BEDSZAPUR.

BEYERLAND, dwie wyspy niderlandzkie, w pñd. Holandyi, przed uj. rz. Mozy, z dwoma osadami t. n. na pñ. wybrzeżach.

BEYORAM, M. w Indostanie, prow. Nizam, w położeniu górzystym, na pñ.-wsch. Hayder-Abadu.

BEYRAMGHAT, M. w Indostanie, prow. Oude, na pr. br. rz. Gogry, na pñ.-wsch. Baknau.

BEZAU, Mm. w Tyrolu, prow. Voralberg, cyr. Bregenz, nad rz. Aach; Fabryki kartunu i muslinu; 1,000 m.

BEZDAN, Mm. w Węgrzech, kom. Baeski, nad Dunajem; w pobliżu początku kanału Baeskiego, na pñ.-zach. Zombor; 6,120 m.

BEZDZIEC, BÖSIG, góra bazaltowa w Czechach, cyr. Bolesławski (Bunzlau), w paśmie gór Jodłowych.

BEZENSTEIN, BETZENSTEIN, Mm. w Bawarii, prow. wyż. Frankonia (okr. wyż. Menu), na pñ. wsch. Norymbergi; 576 m.

BEZIERS, M. w Francyi, dep. Hérault, po l. str. rz. Orbe, przy uj. kanału Langwedockiego. Wyższe władze sądowe, katedra, biblioteka, fabryki; handel przedmiotami własnego przemysłu, zbożem,

bydłem i t. p.; 16,233 m. Pod 43° 20' 31" pñ szer. a 0° 52' 45" wsch. dñg.

BHATGOONG, DHARMAPATAN, M. w Indostanie, w prow. Nepal, nad Bogmulty. Wyroby bawełniane, z brązu, żelaza i miedzi na handel do Tybetu; 30,000 m.

BHILSA, M. w Indostanie, w kraju Malwa, na pñ.-wsch. Bhopalu; uprawa wysoko cenionych liści tytanowych.

BHONNAGGOR, BHOWNUGGUR, M. w Indostanie, prow. Gudjerat, na pr. br. rz. Ghelya, przy uj. téjże do zatoki Cambay. Znaczne fabryki wyrobów bawełnianych i handel takowemi. Pod 21° 48' pñ szer. a 69° 56' wsch. dñg.

BHURTPUR, M. wielkie w wsch. Indyach, w kraju Radżastan, na zach. Agra.

BIAFRA, zatoka w Afryce, w wyższej Gwinei, między przylądkiem Formosa i przyl. Lopez. Znaczniejsze wyspy znajdujące się w téj zatoce, są: Fernan-do-Po, Isla do Principe (Książęca wyspa), i inne. Na wsch. wybrzeżu zatoki znajduje się małe dotąd znany kraj Biafra.

BIALLA, M. w wsch. Prusach, obw. rejen. Gumbińskiej, nad jeziorem, okr. Janowski (Johannisburg). Uprawa lnu; 1,213 m.

BIALSKI powiat w król. Polskim, gub. Lubelskiej. Na pñ. i wsch. odgraniczony rz. Bugiem od cesarstwa Rosyjskiego, na pñd. pow. Radzyńskim, na zach. Radzyńskim i Siedleckim. Obszerne mil kw. 51,27; liczy 77,793 m. Grunt w ogóle płaski, dosyć urodzajny, skropiony rz. Krzną, Zielawką, Tocznią, oraz Bugiem na granicy wsch. i pñ. Lasów i pastwisk podostatkiem. Przemysł prawie żaden, wyjąwszy kilku fabryk oleju i garbarni; rolnictwo i chów bydła jest głównym zajęciem mieszkańców. Podzielony na dwa okręgi: Łosicki i Bialski, liczy 12 miast, 409 wsi z 94 gminami; pod względem duchowym zawiera 1 diecezyę, 2 dekanaty, 22 parafii z 23 kościołami.

BIAŁA, rz. w król. Polskim, wypływa w gub. Lubelskiej, okr. Kraśnickim, powyżej M. Janowa, pod W. Godziszewem; płynie przez W. Białą, M. Janów, a ubiegłszy mil 2, uchodzi z prawej strony do rz. Zajemny, pod W. Gerlachy.

BIAŁA, 1) M. w król. Polskim, gub. Lubelska, pow. i okr. Bialski. Położone w pięknej okolicy, nad rz. Krzną. Posiada kościół paraf., klasztory: Reformatorów i Sióstr miłosierdzia. Władze miejscowe: sąd policyi poprawczej, pokoju i magistrat. Jest tu również dom badań i stacya pocztowa. Liczy 3,123 m. (2061 żyd.), 291 dom., (53 mur.). Szkoła pow. filologiczna, kilka fabryk, między in-

nemi: oleju, mydła, świec, garbarnie. Odległe od Warszawy 145¼ w. Dwa targi tygod., 2 jarm. do roku. 2) Mm. w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. i okr. Rawski, nad rz. Białą. Posiada kościół paraf., szkołę elementarną, i liczy 74 dom. z 1,203 m. (861 żyd.). Odległe od M. pow. 14 w. Targ tygodniowy, 4 jarm. do roku. 3) M. w Galicyi, na granicy górnego Szlązka, o 31¼ w. na zach. Wadowic. Dwa kościoły, fabr. sukna i płótna; 3,500 m. 4) M. w wsch. Prusach, niedaleko granicy król. Polskiego; 1,100 m. 5) Dwie rz. t. n. w Galicyi, wypływają z Karpat. Pierwsza uchodzi do Dunajcu, w pobliżu Tarnowa, druga do Wisły, niedaleko M. Białej. 6) Rz. w obw. Białostockim. Bierze początek w puszczy Białowiezkiej, spławna dla drzewa. 7) Góra na Podolu, przy M. Studzienica. Znajduje się w niej pieczara, gdzie w czasie napadów tatarskich do 15,000 ludzi z żywnością przytułek miewał.

BIAŁACERKIEW, M. w ces. Rosyji, gub. Kijowska. Położone na l. br. rz. Ross, posiada trzy kościoły greckie, dwa katolickie, pałac; 8,000 m. W okolicy znajdowano wiele monet, z popiersiem Trajana.

BIAŁACZÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim. Zamieszkałe od 746 m., wyłącznie katolików, liczy 65 dom. Kościół parafialny, szkoła elementarna, oraz huta żelazna z dwoma piecami kopułowymi, i 5 fryszerkami. Dwa jarmarki do roku. W pobliżu M. kopalnie rudy żelaznej.

BIAŁE, M. pow. w Rosyji, gub. Smoleńska. Położone nad rz. Obszą, posiada 5 kościołów, szkołę świecką i liczy 7,600 m.

BIAŁE JEZIORO, BIEŁO-OZERO, w Rosyji, gub. Nowogrodzka, obszerne przeszło 100 wiorst, i znacznie głębokie, do którego 26 różnych rzek spływa. Odpływa do Wołgi.

BIAŁKA, rz. w król. Polskim. Zaczyna się pod W. Litewniki (pow. Bialski), przepływa mil 2½ poniżej M. Białej, wpada z lew. str. do Krzny.

BIAŁOBRZEGI, Mm. w król. Polskim, gub. pow. i okr. Radomskim. Położone na pr. br. Pilicy, na trakcie bitym z Warszawy do Krakowa wiodącym, posiada kościół parafialny, stacyę pocztową, i liczy 69 dom. z 1,024 m. Odległe od M. pow. 28, od Warszawy 66¼ w.; 12 jarmarków do roku.

BIAŁOGON, W. w król. Polskim, gub. Radomska, pow. i okr. Kielecki, gmina i parafia Kielce. Położona w dolinie rz. Bobrzyce, nad strumieniem Trupieńca, liczy 344 m. Odległa od M. pow. wiorst

+ Białka rzeka wypływa z Tatrach z południowego kierunku i wpada do Dunajca. Od swego początku aż do ujścia, graniczy między Galicyą a Węgrami.

5, posiada znaczny zakład mechaniczny, stanąć mogący obok pierwszych zakładów tego rodzaju Anglii i Belgii. Pomieszczony w obszernych i pięknej budowy gmachach, zawiera walcownię blachy żelaznej, z maszyną parową siły 12 koni i kołem wodnym żelaznym, pobiernię i cynownię, kotłarnię, odlewnię żelazną z pieca kopułowego, odlewnię mosiężną, modelownię i stolarnię, kuźnię kowalską (o 18 ogniskach), ślusarnię, warsztaty mechaniczne i t. p.

BIAŁOWIEŻKA PUSZCZA, pod tym imieniem znany jest jeden z najobszerniejszych lasów dawnej Polski. Położona jest w gub. Grodzieńskiej, pow. Prużańskim, rozciąga się między 52° 29' i 52° 51' płn. szer., a 41° 10' i 42° wsch. dług., z jednej strony miasta: Orla, Kleszczewo i Narew, z drugiej Prużana, otaczają ów ogromny las, 25 mil geogr. obwodu mający, a którego długość nieprzerwana, zaczynając od wsi Hajnowszczyzny, wynosi mil 7, szerokość zaś mil 6. Rzeki: Biała i Lśna ograniczają Puszczę od miejsc otwartych z południa, Narew zaś przerzyna ją we wsch. stronie, gdzie między nieprzebytymi błotami i zarosłami bierze swój początek, oprócz tego, kilka innych strumieni skrapia tę odwieczną krainę leśną, a mianowicie Narewka, mogąca już tu statki ładowe spławiać. Niebotyczne nigdy ludzką ręką nietknięte sosny, jodły, świerki, dęby, lipy, klon, jesion, brzoza i wiąz, stami lat wiek swój znaczące, pokrywają niedostępne gęstwiny, a odwieczne legowiska żubrów, łosi, niedźwiedzi, sarn, dzików i rysów dopełniają obraz Puszczy Białowieżkiej. Jeden tylko modrzew między drzewami z natury nieupodobał sobie tu miejsca i jednego tylko jelenia z pomiędzy zwierząt nikt nie zobaczył, bo go srogi zimna z całym rodem wygubić miały; lecz zato bór, owo przemysłne, a tak rzadkie już na Litwie zwierzę, buduje tu swobodnie chatki schronienia dla siebie, nad brzegami licznych strumieni. Wreszcie i ptactwo, jako to: drobie, gęś, ciernik, pardwy, jarząbki, kuropatwy, słonki, i bekasy licznie się gnieźdzą. Istotna sława Puszczy Białowieżkiej polega na przebywaniu żubrów (700—800 liczą), błądzących swobodnie po tych leśnych przestrzeniach i letnią porą karmiących się liśćmi i korą drzewa, lub też ulubioną trawą, na zimę zaś ludzie układają dla nich na karm stogi siana. Puszcza mieści w sobie wieś Białowieżę, Masiew, oraz osady Teremika i Pogorzec.

BIAŁYGRÓD, BIELOHRAD, BELEHRAD, BEL-GRAD, M. obronne w Turcji europ., stol. Serbii,

przy spływie rz. Sawy i Dunaju, wprost Semlina. Złożone z M. wyższego, gdzie właściwa twierdza, i niższego cz. wodnego; liczy kilka przedmieść. Środkowy punkt handlu między Węgrami i Turcją. Siedlisko biskupa greckiego i baszy o 3 buńczukach; gimnazjum. Zamieszkane od 30,000 serbów, Turków i Greków, zajętych wyrobami broni, koberców, skór, jedwabiu i t. p. Pod 44° 47' 57" płn. szer. a 18° 7' 50" wsch. długości.

BIAŁYSTOK, 1) M. obw. w Rosyi, nad rz. Białą. Pałac, ogrody, oranżerye, piękny zwierzyńiec z mnóstwem zwierzyń; 4 kościoły, klasztor, szkoła akuszerek, 4 świeckie gimnazja; 12,000 m. zajmujących 663 dom. (190 mur.). Znaczne jarmarki. Pod 53° 7' 33" płn. szer. a 20° 57' wsch. dług. 2) obw. t. n., obszerny 158 mil kw., liczy 224,600 m. (1,422 na kw. mil.); skropiony rz. Bugiem, Narwią, Nurczykiem, Biebrzą, Suprasłem, Białą. Grunt trochę wzgórzysty, ale żyzny. Płody: zboże, len, chmiel, mnóstwo drzew. Chów bydła, koni, pszczolnictwo, stanowią zajęcie mieszkańców.

BIANCO, kanał w Lombardji, poczyna się przy spływie kanału Castagnaro i Tartaro, w prow. Polesina, a uchodzi do mr. Adryatyckiego, pod Porto di Levante, 270 stóp szeroki a na 6 głęboki. Połączony jest także innymi kanałami z rz. Po i Adygą.

BIBBONA, M. w ks. Toskańskim, prow. Piza, na pld.-zach. Volterra; 3,000 m. Ma fortecę na wybrzeżu.

BIBER, 1) mała rz. w król. Wirtembergskim, uchodząca do Kocher, pod Westheimem. 2) Mała rz. tamże, cyr. Dunaju, uchodzi do rz. t. n. pod Riedlingen. 3) Mała rz. w szwajc. kant. Szwyc, i 3 inne t. n. w Bawaryi.

BIBERACH, 1) okr. w Bawaryi, cyr. Danaju. Rozległy 8½ mil kw., liczy 26,224 m. Obejmuje 1 miasto, 29 wsi parafialnych i 11 wiosek. 2) M. stol. t. n. powyższego okr. Szkoły: łacińska, realna i rzemieślnicza; liczne fabryki; 4,646 m. Pod 48° 5' 56" płn. szer. a 7° 27' 10" wsch. dług.

BIBERICH, Mm. w ks. Nassauskim, nad Renem. Rezydencja książęca; winnice; 3,951 m.

BIBERN, rz. w szwajcarskim kant. Freiburg, wpada do jeziora Murtner.

BIBNICZA, osada w Serbii, paszalik Semendryi, na pld.-wsch. Passarowic, nad Dunajem.

BIBRA, BIEBRA, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Merseburgskiej, nad Saubach; 1,168 m. źródła mineralne.

BICESTER, M. w Anglii, hrb. Oxford; 2,850 m.

Leży pod 51° 33' 47" płn. szer. a 3° 30' 11" zach. długości.

BICÊTRE, dom obłąkanych pod Paryżem.

BICSKE, Mm. targowe w Węgrzech, kom. Białogrodzki (Stuhlweissenburg), na pld.-wsch. Csákvár; 3,500 m.

BICZOWSKI cyr. w Czechach, rozległy 46½ mil kw., z 255,000 m. Wzgórzysty i leśny. Fabryki, huty szklane, papiernie. M. stol. Biczów Nowy, nad rz. Czyliną. W pobliżu odkopują topazy, agaty i t. p. z 3,900 m.

BIDAHAN, BABAHAN, M. perskie w prow. Farsistan, nad rz. Dżerahi (Jerrahi); 10,000 m.

BIDASSOA, rz. w Hiszpanii, wybiega z krańców pld. Pyreneów w prow. Pampeluna, i uchodzi do zatoki Biskajskiej.

BIDDULPH, wyspy w Azji, w zatoce Perskiej; między 27° 41' i 27° 55' 30" płn. szer., a 49° 26' i 49° 31' wsch. dług.

BIDEFORT, M. i port w Anglii, hrb. Devon, nad rz. Towridge, w pobliżu uj. rz. Tawy. Fabryki dywanów, wełnianych materyj, budowanie okrętów i handel; 5,000 m.

BIDLIS, M. w Turcji azyat., paszalik Wan, na pld. stronie gór Nimrod; leży w żyznej dolinie; 12,000 m.

BIEBER, M. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Hanau, na pld.-wsch. Gelnhausen; 928 m. Kopalnie żelaza, kobaltu, hamernie żelaza i blachy.

BIEBRZA, 1) rz. w król. Polskim, biorąca początek w obw. Białostockim, w pobliżu wsi Ponarlica. Odgranicza gub. Augustowską od gub. Grodzieńskiej, a pod Wizną uchodzi do Narwi. Spławna od wsi Sztabin. Przyjmuje rz. Niedźwiedzicę, Nette, Kopytkówkę, Łek i Wisse. 2) Bagna w obw. Białostockim, rozległe 10 mil kw. W środku nich znaczne wysepki, zarosłe dębami i innymi smolnymi drzewami. Miejscami grunt torfisty, lubo dość żyzny.

BIECZ, M. nad rz. Ropą w Galicyi, na trakcie do Węgier, o 17½ w. od M. Jasła. Klasztor; fabr. wityrolu; w okolicy kopalnie żelaza.

BIEDENKOPF, M. w ks. Hesko-Darmstadt-kim, prow. wyższej Hessyi, na l. str. rz. Lahnu. Zakłady żelazne, fabr. sukna, pończoch; 3,580 m.

BIEL, M. w szwajcarskim kant. Bern, w pobliżu jeziora t. n. Gimnazjum, przedziałnie bawełny; 4,248 m.

BIELACH, rz. w Austrii, wybiega w cyr. wyż. Wienerwald, i wpada do Dunaju, pod Mölk.

BIELANY, 1) na zach. Krakowa, w odległości mili, wznosi się nad Wisłą wysoka i skalista góra,

gęstym zarosła lasem. Na szczycie tej góry jest klasztor Kamedułów, a u podnóża jej wieś Bielany, z którego widok piękny i zajmujący sięga aż Karpat. 2) Lasek i klasztor Kamedułów pod Warszawą. Piękne położenie miejsca, kościołek, kilka nagrobków na bliskim cmentarzu, zachęcają mieszkańców stolicy do częstych spacerów, a mianowicie w drugie święto Zielonych Świątek.

BIELAU (LANGEN), największa wieś w Prusach, prow. Ślązka, obw. rejen. Wrocławskiej, na pld.-zach. Reichenbach; pld.-ciennictwo; 12,000 m.

BIELAWY, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Łowicki, okr. Brzeziński. Położone nad rz. Mroga, liczy 582 m. zamieszkałych w 57 domach. Kościół, szkoła elementarna, stacya pocztowa. Odległe od Warszawy 94¼ wiorst.

BIELEFELD, 1) okr. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Minden; rozległy 4½ mil kw., 2) M. okr. tamże, u stóp góry, nad rz. Lutter. Gimnazjum; liczne fabryki, znaczny handel wełną; 6,982 m.

BIELEW, M. pow. w Rosyi, gub. Tulska. Położone nad Oką, posiada 19 kościołów, szkołę duchowną i 4 świeckie; liczy 1,375 dom. (145 mur.) z 9,000 m.

BIELICA, 1) M. w gub. Grodzieńskiej, na pr. brz. Niemna. Kościół katolicki, zbór kalwiński. Połów wyder; 550 m. 2) M. powiat. w gub. Mohilewskiej, nad Sozem. Kościół, szkoła świecka; 2,800 m.

BIELITZ, ob. BIELSK.

BIELLA, 1) prow. w Sardynii, rozległa 15 mil kw. Kopalnie miedzi i żelaza. 2) M. t. n. stol. pow. wyższej prow., na pochyłości góry. Stol. biskupa, fabryki, handel jedwabiem i oliwą; 7,800 m.

BIELSK, BIELITZ, M. w Ślązku austriackim, nad rz. Białą. Fabr. sukna; zamek, dwa kościoły, szpital, dwie szkoły; handel wyrobami bawełnianymi i winem; 5,000 m.

BIELSK, Mm. w król. Polskim, gub. pow. i okr. Płocki. Kościół parafialny; 556 m., 66 domów. Odległe od M. pow. 14 w., 13 jarm. do roku.

BIELSK, rz. w król. Polskim. Wypływa ze źródeł pod W. Toniki (pow. Rawski), a biegnąc z zach. ku pld. przepływa M. Białą, i uchodzi z pr. strony do rz. Rawki, pod W. Kurzeszynek.

BIELSK, M. pow. w Rosyi, gub. Grodzieńska, na l. brz. rz. Białej, o 72 wiorst od Białegostoku. Pięć kościołów; 4 szkoły świeckie; 2,000 m.

BIEŁAJA, rz. znaczna w Rosyi europ., gub. Orenburska, wybiega z gór Uralskich, płynie z pld. na pld. i wpada do rz. Kamy. 2) Biełaja-Lugan, mała rz. w Rosyi europ. Stanowi granicę między

gub. Jekaterynosławską i Charkowską, a wpada do Toru, na pfd. Sławiańska.

BIELGOROD, M. okr. w Rosyji europ., gub. Kurska, nad rz. Dońcem, na pfn.-wsch. Charkowa; obronne. Posiada 13 kościołów, szkoły duchowne i świeckie. Handel miodem, woskiem, skórą, miedziem i t. p.; 13,000 m. (1,600 domów). Pod 50° 35' 42" pfn. szer. a 34° 17' 18" wsch. dług.

BIEŁOJ, M. w Rosyji, gub. Smoleńska, na pr. brz. Obszy. Handel zbożem; 23,000 m.

BIEŁO-OZERO, ob. BIAŁE JEZIORO.

BIELOPOLE, M. w Rosyji europ., gub. Charkowska, nad rz. Wir; rolnictwo i przemysł; 9,100 m.

BIELOZIERSK, M. w Rosyji europ., gub. Nowogrodzkiej, nad Białym Jeziorem (Biełoozero); 3,000 m.

BIENIASZÓW, **BENESCHAU**, 1) M. w Prusach, obw. rejen. Opolskiej, okr. Raciborski, pod Opawą; 630 m. 2) Mm. w Czechach, cyr. Budziejowski (Budweis), pod Grätzen; 450 m. 3) M. w Czechach, cyr. Beruński (Beraun), na pfd.-wsch. Praги; 2,100 m.

BIENICA, M. wces. Rosyjskiej, gub. Wileńska, pow. Oszmiański; kościół i klasztor; 1,600 m.

BIENTINA, Mm. w ks. Toskańskim, prow. Piza, na pfd.-wsch. krańcu jeziora t. n., rozlewającego się aż na ziemię ks. Lukki, gdzie łączy się z rz. Arno. Ma 2,000 m., i leży pod 43° 42' 47" pfn. szer. a 8° 17' 27" wsch. dług.

BIENVENIDA, M. w Hiszpanii, prow. Estremadura; 3,140 m.

BIERUŃ, Mm. w Szlązku, rejen. Opolska. Położone w pobliżu jeziora o 35 wiorst na pfn.-zach. Oświecima; posiadają kościół parafialny katolicki. Liczne jarmarki; 700 m.

BIERUTÓW, **BERNSTADT**, 1) M. w Prusach, prow. Szlązka, obw. rejen. Wrocławskiej, nad rz. Weidą; 3,400 m. 2) M. w Saksonii, w wyż. Łużycy, nad rz. Pliesnitz; 1,670 m.

BIERVLIET, M. i twierdza w Niderlan., prow. Zelandya, nad rz. zachodnią Skaldą; 1,200 m.

BIESBOSCH, zatoka a raczej jezioro w Niderlandach, między prow. Holandya a pfn. Brabantem. Powstała 1421 r., 19. listopada, przez zerwanie tamy, przyczem padło ofiarą 72 wsi i wielu tysiącami mieszkańców.

BIESE, rz. w Prusach, w Saksonii, wybiega pod Bismark i w połączeniu z Milde i Uchte, wpada pod imieniem Aland do Elby, pod Snakenburg.

BISENTHAL, M. w Prusach, prow. Brandenburg-

ska, obw. rejen. Potsdamskiej, okr. Wyższy-Bar-nim, nad rz. Finow; przemysł i gospodarstwo rolne; 1,307 m.

BIESKIDY, **BESKIDY**. Część gór Karpackich, stanowiących Bieskidy, rozciąga się pomiędzy źródłami Wisły i Sanu. Ma na całej przestrzeni zupełnie jednostajne wejście; poznawszy jedną część, znamy już całe pasmo. Bieskidy są to długie, mierniej wysokości grzbiety, wznoszące się od 2000 stóp do 3500; najwyższe wyniesienia przenoszą 5600 stóp. Grzbiety te są równoodległe od siebie, a pomiędzy nimi leżą również długie, niezbyt szerokie doliny; gdzie rzeka przerywa grzbiety, tam zwykle sterczy skała uwieńczona bujniejszą roślinnością. Doliny koliste są wyjątkami, powstają one przez krzyżujące się, a nieze-łknięte pasma; w nich są obszerne równiny, pełne wspaniałych widoków, jak np. dolina pod Babią górą. Darmo szukałby kto w Bieskidach owych wyniosłych, dziko poszarpanych szczytów, co tyle uroku nadały Tatrom, Alpom, Apeninom; przyczyna tego głównie pochodzi od gatunku skały, z której się składają. Jestto bowiem ów jałowy piaskowiec karpatowy, stanowiący spodnie ogniwo formacji krédowej, z którego powstaje również jałowy grunt, a na którym nie utrzymuje się ani bujna ani bogata roślinność. Najwyższy stopień ubóstwa roślinnego panuje powszechnie w dolinach wysoko nad poziom morza wyniesionych, bo ledwie gdzieś tam po bokach porasta trawka; takż obraz dają grunta zasiane owsem; jednakże drzewa leśne udają się dobrze, a potężne jodły i świerki okrywają ich grzbiety i boki. Wyjątkowo tylko w dolinach utworzyła się nieco grubsza powłoka ziemi, a za nią idzie bujniejsza roślinność. Tam od niepamiętnych czasów założone zostały wioski, ale wzmagająca się ludność zmusiła mieszkańców przenieść się w mniej żyzne strony; ztąd też wynika ów nader biedny obraz tych okolic. Często cienką powłokę roli, z wielkim móżdżem uprawianej, wezbrane rzeki spłukują, albo okrywają warstwą kamieni; tym sposobem nieraz całe nawet wioski giną, domy wpadają do rzek, a na ich miejscu płyną wody. Do tych nieprzyjaznych żywiołów przylączy się jeszcze ostry klimat, tak przeciwny rozwinięciu się ludzi i zwierząt. Najuboższe okolice w Bieskidach, są węższości zachodniej przy źródłach Wisły; tu bowiem najwyższe wznoszą się góry, dochodzące do 5400 stóp nad poziom morza. Nierównie niższe są Bieskidy w środku, poza Tatrami, w okolicach Gorlic i Zmi-grodu, a zatem niższości idzie nieco znaczniejsza

żyźność; w końcu wschodnim, pod Sanokiem, znowu się znakomicie podnoszą góry, a ztąd okolica staje się coraz dzikszą. Z grzbiętów Bieskid wybiega wiele rzek, składających się na potężną Wisłę; oprócz tego rz. Dniestr, San, Biała, Sola, Skawa, Raba, Dunajec i Wisłoka. (Zejchner, podróże po Bieskidach. Wyjątek z Bibl. War., r. 1848. T. II. str. 384, 385, 386).

BIESME, rz. we Francyi, dep. Marne, dopływowa rz. Aisne.

BIETIGHEIM, Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Nekary, przy spływie rz. Metter do Ens. Przedziałnie wełny i bawełny, sukiennictwo, fabryka powozów, farbiernie i t. p. 2,920 m.

BIÈVRES, 1) W. we Fran., dep. Sekwany-Oise, nad rz. t. n., w pobliżu Paryża; 2,500 m. 2) Mafa rz. we Francyi, wybiega na pfd.-zach. Wersalu, płynie ku Paryżowi, i uchodzi z l. strony do Sekwany.

BIEŻUŃ, Mm. w król. Polskim, gub. Płocka, pow. i okr. Mławski. Położone nad rz. Wkrą, na pfd.-zach. Mławy. Posiada kościół parafialny, zamek starożytny, stację pocztową. Są tu również fabryki igieł i szpilek, farbiernia, garbarnie, wyrób sukna dość znaczny i warsztaty płóciennicze. Zamieszkane od 2,100 m., liczy 176 dom. Targi dwu tygodniowe, i 13 jarmarków do roku. Odległe od M. pow. 35, od Warszawy 169 wiorst.

BIGA, sandżak i M. w Anatolii, na pfd.-wsch. Gallipolis. Obfite zbiory jedwabiu, wina, galasu i t. p.

BIGAR, wyspa w archipelagu Mulgrawskim, najwięcej ku pfn. wysunięta; pod 11° 50' pfn. szer. a 167° 48' wsch. długości.

BIGBURY, zatoka na wybrzeżach Anglii, hr. Devon, na wsch. zatoki Plymouth, między przylądkami Stoke i Volt-Tail.

BIGORRE, dawna posiadłość, czyli hr. franc. w Gaskonii, tworzące obecnie większą część dep. wyż. Pyreneów. M. Trapes było jej stolicą.

BIHACH, M. w Bośni, na jednej z wysp rz. Unny; 3,000 m.

BIHAR, 1) komit. w Węgrzech, graniczy na pfn. z komit. Szabolczskim i Szatmarskim; na wsch. z Siedmiogrodem, aż do góry Moma, na pfd. z Aradem; na zach. z Békés aż do środka bagna Sarret. Grunt górzysty w części wsch., albowiem tu rozciągają się rozliczne gałęzie Karpat; płaski w zach., gdzie i bystry i czarny Körös tworzą wielkie błota, np. Sarret około Komadi. Z resztą jest urodzajny, chociaż także piaszczysty, szczególnie Debreczyńska puszcza. Produkta:

owoce, melony, wino, pszenica, kukurydza, tytoń; chów bydła, koni, świń i owiec, oprócz tego wszystkiego także żelazo, miedź, srebro, marmur, a nawet złoto w rz. czarny Körös. Obszerny 200,03 mil kw., a 457,230 m. 2) M. w powyższym komit., na pfn. Wielkiego Waradynu.

BIHE, pań. Negrów, w niższej Gwinei, wzdłuż Bengueli, w górach Caberabera i Cuvo; z M. stoł. t. n., około źródeł i wyższego biegu tu wypływających rzek.

BIISK, M. i warownia w Rosyji azyat., gub. Tomskiej, przy spływie rz. Biji z Katanią; 2,040 m. Pod 52° 40' pfn. szer. a 82° 35' wsch. dług.

BIJA, dopływowa rz. Ob, w Rosyji, gub. Tomskiej.

BIJUGA, albo **BISSAGOS**, wyspy, których liczą 16, leżą na zach. wybrzeżu Afryki, w Senegambii, przed uj. rz. Rio-Grande i Geba. Zamieszkane od dzikiego pokolenia Bijugasów. Największa z wysp jest Harang, albo Orange. Grunt mają urodzajny.

BIKILLAM, mała wyspa na mr. Czerwoném, przy wybrzeżu Arabii.

BILA, 1) rz. dopływowa Elby, z l. strony. Bierze początek w Czechach pod Adelsberg, uchodzi przy Aussig. 2) Dopływowa rz. Pakvy, w Sławonii. 3) Rz. w Bośni, na pfd.-zach. Stary-Meidan.

BILBAO, 1) prow. w Hiszpanii, graniczy na pfn. z zatoką Biskajską. Rozległa 60 mil kw., liczy 111,433 m. 2) M. stoł. powyższej prow. w pobliżu wybrzeża oceanu Atlantyckiego, położone w pięknej dolinie, na pr. brz. uj. rz. Ansy. Znaczny handel; 15,000 m. Pod 43° 15' 47" pfn. szer. a 5° 16' 37" zach. dług.

BILED-ES-SUDAN, czyli **KRAJ CZARNYCH**, arabska nazwa środkowej Afryki.

BILEDULGERID, ob. **BLAD-EL-DŻERID**.

BILIN, ob. **BYLINA**.

BILIRAN, wy-pa zamieszkała, wśród archipelagu Filipińskiego, na pfn.-zach. Leyte.

BILLE, niegdyś Billena, mała rz. w ks. Hol-sztynskim, wpadająca do Elby.

BILLERBECK, M. w Prusach, prow. Westfalii, obw. rejen. Münster, nad Berkel; 1,430 m.

BILLIGHEIM, Mm. w Bawarii, cyr. Reński (Pfalz), nad rz. Klingbach, na pfd. Landau; 1,800 m.

BILLITON, jedna z wysp Niderlandzkich, w archipelagu Sunda, na pfd.-zach. wyspy Borneo; rozległa 54 mil kw., liczy 2,000 m. Obfite kopalnie wyborowego żelaza, uprawa ryżu i t. p.

BILLOM, M. w dep. franc. Puy de Dôme; przędzalnie nici, handel zbożem; 5,117 m.

BILOWES, źródła i zakład kąpieli w Czechach, w cyr. Königgrätz (Kralowy Hradec), w pobliżu Nachodu.

BILSEN, M. w Belgii, prow. Limburg, nad rz. Demer, u stóp wzgórza. Źródła mineralne; 2,800 m.

BILSTEIN, wierzchołek góry Ptasić (Vogelberg), w ks. Hesko-Darmstadtzie, na 2000 stóp wysokości.

BILSTON, M. w Anglii, hrb. Stafford, na pld.-wsch. Wolwerhampton, przetrnięte kanałami Birmingham i Stafford. Zakłady wyrobów żelaznych, machin i wielu innych przedmiotów, także kopalnie węgla, znaczny handel; 14,500 m.

BILUDŻYSTAN, ob. **BEUDŻYSTAN**.

BIEGORAJ, M. w król. Polskim, gub. Lubelska, pow. Zamojski, okr. Tarnogrodzki. Położone na l. brz. rz. Lady, liczy 5,371 m., zajmujących 500 dom. Kościół murowany, cerkiew grecka, synagoga, sąd pokoju, stacya pocztowa i urząd skarbowy. Wyroby sit sławnych i płóciennych na przetaki, oraz handel takowemi w kraju i za granicą. Wartość rocznej produkcji na 40,000 rubli sr. obliczają. Targi i 11 jarmarków do roku.

BIMA, król. i M. na pfn.-wsch. wybrzeżu wyspy Sumbavy, w archipelagu Sunda; nad zatoką otoczoną wysokimi górami; port, handel ryżem, woskiem i t. p. W r. 1811. było 80,000 m., ale w 1815. wybuchem wulkanu Tamboro, dużo ubyło ludności. Bima zostaje pod opieką Holandii.

BIMINI, gromada małych wysp, w archipelagu Lukajskim, zamieszka od Karaibów.

BINCHE, M. w Belgii, prow. Hennegau, na pr. brz. Haine, na pld.-wsch. Mons; fabryki czapek, fajansu, noży, szkła, papieru; 4,900 m.

BINGEN, M. w ks. Hesko-Darmstadtzie, prow. Hesji Reńskiej, nad Renem, w pięknym położeniu; handlowe; 5,000 m.

BINGLEY, M. w Anglii, na zach. hrb. York, nad rz. Airi i kanałami Leed i Liwerpolskim; 8,050 m.

BINTANG, wyspa w archipelagu Sunda, na pld. wybrzeżu półwyspu Malakka, otoczona ryfami i małemi wysepkami; zamieszka. Grunt wydaje betel, pieprz, trzcinę cukrową i t. d. M. stoł. Rhiore.

BINTINGALA, M. afrykańskie w Senegambii, w król. Konkodu.

BINZEN, Mm. w Badeńskim, cyr. wyższego Renu, na pfn.-zach. Lörrach; 930 m.

BIOBBIO, rz. w pld. Ameryce, w Chili, wybierająca z gór Andów, wpada do oceanu Wielkiego

BIOCOVO, wysoka góra w Dalmacji, okr. Spalatro; u stóp jej leży M. Makarska.

BIÖRKÖ, wyspa w zatoce Botnickiej, pod 59° 53' pfn. szer. a 16° 36' wsch. dług.; posiadłość Szwecji.

BIR, 1) Biradziki, Birtha, M. w Turcyi azjat., paszalik Rakka, nad Eufratem; 3,000 m. W pobliżu starożytny zamek Kalai-Beda, sterczący na szczycie wyniosłej skały. 2) Bir, Biur-Su, głęboka rz. w Rosyi europ., gub. Orenburska, uchodzi pod Birskiem do rz. Białej (Biełaja).

BIRBHUM, **BIRBHOOM**, obw. w angiel. Indostanie, prezyd. Bengalska; graniczy na pfn. i zach. z Bahar, na pld. z Berdwan (Burdwan), na wsch. z Rajeshaye. Rozległy 3870 mil kw., liczy 700,000 m. Położenie górzyste, leśne; gorące źródła mineralne.

BIRKENAU, M. i okr. w ks. Hesko-Darmstadtzie; 1,200 m.

BIRKENFELD, 1) posiadłość ks. Oldenburgskiego, z tamtej strony Renu, w górach Hunsrück, między Prusami, prow. niższego Renu, a ks. Lichtenberg. Skropiona rz. Nahe i jej dopływami. Rozległa 10 mil kw., liczy 28,670 m. 2) M. w témże ks., nad rz. Nahe; zakłady naukowe i fabryki; 1,800 m.

BIRKET-EL-HADSI, czyli **PIELGRZYMIE JEZIORO**, w niższym Egipcie, na pfn.-wsch. Kairu, nad którym pielgrzymowie do Mekki zbierają się. Na wsch. stronie jego stoi wieś i bór palmowy.

BIRKHOLM, mała wyspa duńska, w Fionii między wyspami Taasing i Aerøe.

BIRLAT, **BRLAT**, 1) rz. w Mołdawii, wpada do rz. Siret, niedaleko M. Tekucz. 2) M. tamże, na pr. brz. rz. t. n.

BIRMAŃSKIE pań., obejmujące byłe król. Awy i Pegu, oraz część Laos czyli prow. Koszanpry, między Arakanem, Kassai, krajem Garrow, Assam, Tybetem, Chinami, Siam, angiel. prow. Martaban i zatoką Bengalską. Obszerność teraźniejsza kraju wynosi 10000 mil kw. Wzgórza ciągnące się wewnątrz kraju, tworzą długie doliny rz. Irawaddy i Sanliu; grunt w ogóle żyzny, a w niektórych miejscach obfitości Egiptu równy. W ogóle wnętrze kraju jest jeszcze bardzo nieznanne. Mieszkańcy, których do 4,230,000 liczą z wielolicznych pokoleń pochodzący, są powiększej części wyznawcami Budhy, mającokolwiek oświaty, różnią się w mowie, obyczajach i religii, i bardziej są zbliżeni do Chińczyków, jak do właściwych Indyan. Monarcha nosi tytuł Boa, czyli Cesarz, którego imię tyle czczone, iż nie śmia go nigdy wymawiać. Główniejsze produkty kraju: złoto, srebro, platyna,

żelazo, bawełna i ryż; handel znaczny morski i lądowy z Chinami. Marynarka składa się blisko z 500 statków uzbrojonych działami, i jest w większej części na wzór europejskich utworzoną. Państwo dzieli się na prow., których rządzący Maywun zwani, prawie nieograniczoną posiadają władzę.

BIRMINGHAM, M. w ang. hrb. Warwick, na wzgórzu, przy rz. Rea. Zdziwiający szybkością swą wzrost miasta, podniósł liczbę domów z 2,504 na 17,323. Siedlisko władz hrabstwa, liczne gmachy stowarzyszeń, szpital, zakłady naukowe, 2 biblioteki, znaczne i rozmaite fabr. czynią go jednym z głównych miast Anglii. Wielki warsztat okrętów parowych; 195,000 m. Wartość roczna wyrobów dochodzi do 120 milionów złp., których wywóz ułatwiają 2 kanały w bliskości M. będące.

BIRS, rz. w Szwajcarii, kant. Bern, uchodzi do Renu, na wsch. M. Bazylei.

BIRSIG, rz. we Francji, płynie doliną Leimen i wpada pod Schifflände do Renu.

BIRUTA, góra w Kurlandii (w dawniej Żmudzi), pod Połagą, w pobliżu mr. Bałtyckiego. Pokryta lasem, służy za skazówkę żeglarzom. Znamy także jest w legendach miejscowych, przypomina bowiem nazwę bohaterki z odległych wieków.

BIRZE, M. w gub. Wileńskiej, niegdyś warowne, nad jeziorem, i rz. Muszą. Kilka kościołów.

BISACCIA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato ulteriore. Siedlisko biskupa; 5,000 m.

BISANO, wyspa na Wielkim oceanie, na pfn.-wsch. wyspy Celebes, w Azji. Pod 2° 6' pfn. szer. 122° 47' wsch. długości.

BISATO, kanał w Lombardii, poczyna się pod Langaro, w Bacchiglione, prow. Kremona, prowadzi ku Padwie do rz. Frassine, powyżej M. Este.

BISCARA, M. w Afryce, prow. Algier, 18 dni drogi na pld. Konstantyny. Znaczny handel karawanowy.

BISCAYNO, wyspa w zatoce Floryda, pod 25° 55' pfn. szer., a 82° 43' zach. długości.

BISCEGLIA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Bari, położone na jednej ze skał morza Adryatyckiego. Siedlisko biskupa, katedra; w okolicy wyborne wina, oliwki, migdały; z małym portem; handlowe; 10,600 m. Pod 41° 14' 23" pfn. szer. a 14° 10' wsch. długości.

BISCHBURG, ob. **BISCHOFSBURG**.

BISCHDORF, ob. **BISKUPICE**.

BISCHEN, ob. **BISCHOFSSHEIM**.

BISCHHAUSEN, okr. w ks. Hesko-Kasselskim, w niższej Hesji, nad rz. Wohra.

BISCHITZ, Mm. w Czechach, cyr. Bolesławski *Stown. Geogr. Powsz. T. I.*

(Bunzlau), targowe, leży na pfn.-wsch. Pragi, nad rz. Elbą.

BISCHOFSBURG, ob. **BISKUPICE**.

BISCHOFSSHEIM, 1) Tauber - Bischofsheim, M. w Badeńskim, cyr. niższego Renu, nad rz. Tauber. Uprawa wina; 2,338 m. 2) Bischofsheim vor dem Rhön, M. w Bawarii, w niższej Frankonii (okr. niż. Menu), nad rz. Brend. Fabryki; 1,830 m.

BISCHOFSLAAK, **LAAR**, **LOKA**, M. w Illirii, na pfn.-wsch. Lubiany (Laibach), przy spływie rz. Bolla i Zeyer. Pióciennictwo i handel; 1,680 m.

BISCHOFSTEIN, ob. **BISKUPIEC**.

BISCHOFSTEINITZ, ob. **HORSZOF-TYN**.

BISCHOFSWERDA, M. w Saksonii, cyr. Meissen, okr. Stolpen, nad rz. Wesenitz. Fabryki półczoch, wstążek i sukniennictwo; 2,647 m. Pod 51° 7' 55" pfn. szer. a 11° 50' 53" wsch. dług.

BISCHOFSWERDER, ob. **BISKUPICE**.

BISCHOFZELL, **HORSZOWSKY-TEGN**, **DÖBRÖHOSTÓW**, dobrze zabudowane M. w Szwajcarii, kant. Turgowii, u stóp góry Biskupiej (Bischofsberg), przy połączeniu rz. Sitter i Thur; 1,252 m. Pod 47° 30' 28" pfn. szer. a 6° 53' 20" wsch. dług.

BISCHSTEIN, ob. **BISKUPIEC**.

BISENZIO, rz. w Toskanii, bierze początek w Apeninach i uchodzi pod Sigea do rz. Arno.

BISENZ, **BZANCE**, M. w Morawii, cyr. Hraditzski. Ma najlepsze winnice w Morawii; 2,600 m.

BISERTA, M. w Tunisi, nad zatoką t. n., z małym piaszczystym portem; 8,000 m. Pod 37° 17' 20" pfn. szer. a 7° 30' 20" wsch. dług.

BISHOP, 1) Bishops-Islands, trzy wyspy zgromady Hebrydów, w stronie pld., na wybrzeżu pfn.-zach. Szkocji, a te są: Mingalay, Pabhai i Bernera. 2) Bishops-Stortford, M. w Anglii, hrb. Hertford, nad sławnym kanałem, między rz. Lea i Stort; 3,958 m. 3) Bishop-Wearmouth, W. tamże, w hrb. Durham, na pr. brz. rz. Wear; 11,000 m.

BISIGNANO, M. w król. Neapolit., prow. Kalabrya citeriore. Siedlisko biskupa, katedra, twierdza; 9,000 m. Pod 39° 37' pfn. szer. a 14° 10' wsch. długości.

BISKAJSKA prow. w Hiszpanii, graniczy na pfn. z zatoką t. n., na wsch. z prow. Guipuscoa; na pld. z Allava; na zach. z Burgos. Rozległa 59 1/2 mil kw.; liczy 114,870 m. Skropiona rz. Ansa; utworzoną spływem Durango i Nervion, oraz rz. Salcedon, Mondaca, Lequeytio, wpadającami do morza. Kraj górzysty, jednak grunt żyzny, lubo urodzaje tegoż nie są dostateczne dla żywienia mie-

szkańców; lasy obite w drzewa kasztanowe, dębowe, bukowe i t. d.; znaczne kopalnie żelaza i marmuru. M. stoł. Bilbao.

BISKUPICE, 1) Mm. w król. Polskim, gub., pow. i okr. Lubelski. Położone nad rz. Radomierzą, posiada kościół murowany, szkołę elementarną; rolnictwo; 922 m. (85 domów). Odległe od M. pow. 28 wiorst. 2) Biskupice (Püspöki, Bischdorf), Mm. targowe w Węgrzech, kom. Presburski, w pobliżu Presburga. Przeprowadza przez Dunaj. 3) Biskupice (Bischofswerder), Mm. w zach. Prusach, obwód rejency Kwidziński, nad rz. Drwęcą; 1,519 m. 4) Biskupice (Bischurg, Bischofsburg), M. w Prusach wsch., w obw. rej. Królewieckiej, nad rz. Dümmer; 2,513 m.

BISKUPIEC, BISCHOFSTEIN, BISCHSTEIN, M. w wsch. Prusach, obw. rej. Królewieckiej, okr. Heilsberg, nad jeziorem. Gorzelnia, browary, fabryki płócien, nici, i handel takowem; 2,622 m.

BISLEY, M. w Anglii, hrb. Gloucester, nad kanałem Stroud, będącym w połączeniu z rz. Severną i Tamizą. Sukiennictwo; 6,000 m.

BISMARCK, M. w Prusach, obw. rej. Magdeburgskiej, okr. Stendal; 1,471 m.

BISSAO, BISSAGO, wyspa z gromady Bissagos albo Bijuga, z fortecą Portugalczyków. Handel; 8,000 m.

BISSAGOS, ob. BIJUGA.

BISTANGO, W. w Sardynii, prow. Alessandria, na l. brz. rz. Bormidy, Winnice; 2,000 m.

BISTERZ, ob. BYSTRZYCA.

BISTRA, Mm. w Czechach, cyr. Chrudimski. Handel płótnem; 1,900 m.

BISTRITZ, ob. BYSTRZYCA.

BITOUTO, M. w król. Neapol., prow. Terra di Bari, położone na pięknej równinie. Siedlisko biskupa, katedra; wyborne wina (Zagarello zwane); 13,700 m. Pod 41° 12' pñ. szer. a 14° 22' wsch. dług.

BITTURG, M. okr. w Prusach, rej. Trierska. Sukiennictwo, handel zbożem; 1,896 m.

BITTERFELD, M. obw. w Prusach, obw. rej. Merseburgskiej, w pobliżu rz. Muldy, nad rz. Löber. Sukiennictwo i rolnictwo; 3,649 m.

BITVA, rz. w Węgrzech, kom. Wespriński.

BIVERI, BIVIERI, jezioro w Sycylii, prow. Katanii, połączone z morzem rz. Lentini.

BIZALI, port grecki w Morei, nad zatoką Naulipia, na pñd. Kranidi.

BIZEN, PI-THSIAN, prow. na wyspie japońskiej Nifon. Znaczny chów jedwabników i wyroby jedwabne.

BIZERTA, ob. BISERTA.

BLACHOWNIA, W. w gub. Warszawskiej, pow. Wieluński, okr. Częstochowski, gmina Kłobuck, parafia Konopińska; 293 m. Położona o milę jedną od M. okręg., posiada odlewnię i dwa wielkie piece poruszane kołem wodnym i pomocniczą maszyną parową, o sile 12 koni. Kilka domów mur.

BLACK-BEAR-ISLANDS-LAKE, jezioro w pñ. Ameryce, z mnóstwem małych wysepek; pod 55° 40' pñ. szer. a 105° 40' zach. dług.

BLACKBURN, M. w Anglii, hrb. Lancaster, na pr. brz. rz. Derwent. Znaczne fabryki wyrobów wełnianych i wielu innych. Kanał Leeds-Liverpool, przechodzący na pñd. miasta, ułatwia wywóz produkcji miejscowej; 27,400 m.

BLACK-LICK, M. w Pensylwanii, pañ. Indiana; 2,028 m.

BLACK-RIVER, 1) rz. dopływowa Missisipi, po l. str. téjże, w okr. Huronskim. 2) Rz. w Michiganie, uchodząca do jeziora t. n., w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ.

BLAD-EL-DZERID, czyli Kraj daktyli. Mało znana okolica pñ. Afryki, między Atlasem i pustynią Sahara.

BLADEN, ob. WŁADZIENIN.

BLÁFIBAD, źródło od wieków znane, którego woda jest nader skuteczną w chorobach skórnych; znajduje się w król. Wirtemberskim, cyr. Czarnogolasu, w pobliżu Tübingen.

BLAIRGOWRIE, M. w Szkocji, hrb. Perth, na pr. brz. rz. Airdle; 4,000 m.

BLANC, LE BLANC, M. pomniejsze we Francji, dep. Indre, nad rz. Creuse. Wyższy trybunał, władze powiatowe, kilka fabryk, handel żelazem i drzewem; 5,100 m.

BLANCA, rz. w Hiszpanii, pod Murcją, na lewo od M. Segura.

BLANCO, 1) przylądek na zach. wybrzeżu Marokko, na pñd.-zach. Mazaganu. Pod 33° 15' pñ. szer. a 10° 50' zach. dług. 2) Przylądek w Hiszpanii, na wybrzeżu Asturii. Pod 39° 21' 55" pñ. szer. a 0° 30' 23" wsch. dług. 3) Przylądek pñ. wybrzeża Barbaryi, w Tunisi, na zach. przylądka Bon. Pod 37° 19' 40" pñ. szer. a 7° 27' 50" wsch. dług. 4) Przylądek zach. wybrzeża Anatolii, na przeciw wyspy Seho. Pod 38° 10' pñ. szer. a 24° wsch. dług. 5) Przylądek Syryjskiego wybrzeża, między prow. Akrai i Snr. Pod 33° 5' 10" pñ. szer. a 32° 47' 15" wsch. dług. 6) Rz. w meksykańskim pañ. Veracruz, wybiega pod Aculzingo, u stóp Pico de Orizabo, przyjmuje kilka pomniejszych rzek nad płynących z Puebla i Veracruz, i wpada naprzeciw M. Alvarado, do nadbrzeżnej laguny Alvarado

BLANFORD, 1) M. w pañ. Massachusetts, hrb. Hampton; 1,427 m. 2) M. w Wirginii, hrb. Prince-George, nad rz. Appamatox; 1,200 m.

BLANKENBERG, M. w Prusach, obw. rej. Düsseldorfskiej, nad rz. Sieg.

BLANKENBERGHE, 1) Mm. w Belgii, prow. Zach. Flandrya, na pñ.-zach. Brügge, nad mr. Niemiec-kim. Kąpiele morskie; 2,000 m. 1) Kanał t. n., w Belgii, połączony pod Brügge z kanałem Ostendyjskim.

BLANKENBURG, M. okr. w ks. Brunswickiem, na spadku góry; 3,400 m. Przemysłowe, zdobne pięknymi budowlami; zakłady naukowe i t. p.

BLANKENHAIN, M. w ks. Sasko-Wejmarskim, na pñd.-wsch. Berka. Fabryka porcelany; 1,689 m.

BLANKENHEIM, M. w Prusach, obw. rej. Akwisgrańskiej, nad rz. Ahr; 600 m.

BLANKENSTEIN, M. w Prusach, obw. rej. Arnbergkiej, na pñd. Bochumi, nad rz. Ruhr; 800 m.

BLANKSTÄTTEN, ob. PLANKSTÄTTEN.

BLANQUILLA, jedna z wysp Antylijskich podwiatrowych, na pñd.-zach. Margerity.

BLAS, SAN BLAS, M. w pañ. związkowym meksykańskim Xalisco, z najważniejszym portem tych okolic. M. leży w oddaleniu od portu, na górze bazaltowej, pod 21° 32' 34" pñ. szer. a 107° 35' 48" zach. dług. Klimat od miesiąca grudnia do końca maja zdrowy, w innych zaś miesiącach mokry i szkodliwy.

BLASIENZELLA, ZELLA, M. w ks. Saxen-Koburg Gotha, nad strumieniem Loben. Znaczne zakłady wyrobów żelaznych, broni i t. p.; 1,560 m.

BLATO, jezioro w Bośni, na zach. Mostar.

BLAU, mała rz. w król. Wirtemberskim, wybiega pod Blaubeuern, i wpada do Dunaju pod Ulmem.

BLAUBEUERN, 1) wyższy okr. w król. Wirtemberg., w cyr. Dunaju; rozległy 604 mil kw., z 17,026 m. Podzielony jest na 32 gmin, zawiera 2 M., 23 wsie parafialne, 7 wiosek, 2 osady kościelne. W Alpach wyborna gлина garncarska, oraz łomy marmuru. Rolnictwo, chów bydła, handel lnem i płótnem. 2) M. tamże, nad rz. Blau. Siedlisko władz miejscowych, kilka znacznych fabryk; 1,973 m. Pod 48° 24' 44" pñ. szer. a 7° 29' 48" wsch. dług.

BLAUEN, 1) góra w Czarnym lesie, na pñd.-wsch. Badenweiler; 3586 stóp wysoka. 2) Siódmy, ostatni i najwyższy łańcuch góry Jura, której tylko część znajduje się w kant. szwajcarskim Solothurn.

BLAUERSTEIN, ob. MODRY KAMIEŃ.

BLAVET, rz. we Francji; wybiega w dep. Cotes-du-Nord, gdzie pod wsią Ś. Antoniego, na 600 metrów dług., niknie pod skałami. Przepływa

następnie dep. Morbihan, i w porcie Ludwika (Port-Louis) wpada do oceanu.

BLEDZEW, czyli **BLEDZIEJÓW, BLESSEN**, M. w Prusach, rej. Poznańska, pow. Międzybódzki. Położone nad rz. Obrą, posiada kościół katolicki i liczy 1,194 m. Odległe od Poznania 15 mil.

BLEIBERG, M. w Illyrii, gub. Laybach. Tu są najbogatsze kopalnie ołowiu i miedzi w Europie. Urząd górniczy.

BLEIBURG, ob. PLIBURG.

BLEICHE, starożytny, nadzwyczajnej rozległości i największy z zakładów bielienia (blicharnia) w król. Wirtemberskim, w cyr. Czarnogolasu (Schwarzwaldau).

BLEICHERODE, M. w Prusach, obw. rej. Erfurtskiej, na pñd.-zach. Nordhausen, u stóp góry Pocken; kilka znacznych fabryk; 2,250 m.

BLEINSTEIN, M. okr. w Bawarii, w wyższym Pfalcu, nad Pfreimd. Hamernie; 930 m.

BLEISTADT, M. w Czechach, cyr. Łokietki (Elbogen); 746 m.

BLEKINGEN, dawniejszy okr. w Szwecji, obecnie obwód (Lan) Karlskrony; 67,200 m. (ob. KARLSKRONA).

BLESSEN, ob. BLEDZEW.

BLESS-BERG, wierzchołek góry, 2688 stóp wysoki, w lesie Turyngskim, na pñd.-zach. Steinheide; tutaj biorą początek rz. Itz i Verra.

BLIDAH, M. w Algierii, prow. t. n., położone na pñd. równiny Metidji, u stóp pñ. Atlasu, wśród żyznej i nawodnionej okolicy; 3,000 m.

BLIESKASTEL, M. w Bawarii, cyr. Reński, nad rz. Blies. Fabryki tabaki; 1,902 m.

BLINDENMARKT, Mm. w Austrii, cyr. Wienerwald, nad rz. Ips.

BLIZIN, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim. Kopalnie rudy żelaznej, wielki piec, 16 warsztatów ręcznych, 5 fryszerek. Odległa od M. pow. 14 wiorst.

BLIZYN, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Szydłowieckim, gm. Blizyn, parafia Odrowąż; 240 m. Odległa od M. pow. 45 wiorst. Posiada wielki piec, cztery fryszerki, odlewnię i tokarnię żelaza.

BLOIS, M. we Franc., dep. Loire-Cher, położone na spadku pagórka, na pr. brz. rz. Loiry. Arcybiskupstwo, trybunał, władze sądowe i administracyjne; starożytny rzymski wodociąg, ogród botaniczny, biblioteka; fabryki, i handel winem; 13,628 m. Pod 47° 35' 20" pñ. szer. a 1° 0' 2" zach. dług.

BLOMBERG, M. i okr. w ks. Lippe-Detmold,

nad rz. Distel; 1,800 m. Miasto leży pod 51° 56' 47" płn. szer. a 6° 45' 12" wsch. długości.

BLOMOE, wyspa na nr. Północnym, przy zach. wybrzeżu Norwegii. Pod 60° 31' 35" płn. szer. a 2° 34' 30" wsch. długości.

BLUDENZ, M. w Tyrolu, cyr. Bregenz, nad rz. Ill; 1,865 m. Pod 47° 9' 55" płn. szer. a 7° 29' 35" wsch. długości.

BLUE, 1) Blue-Earth, rz. w pań. Missury, wpada do rz. Kanzas, przed połączeniem się z rz. Missury. 2) Blue-Mountains, góry na wyspie Jamaica.

BLUMENFELD, M. w ks. Badeńskim, okr. See. Winnice; 225 m. Pod 47° 48' 35" płn. szer. a 6° 21' 35" wsch. długości.

BLASZKI, Mm. fabryczne i przemysłowe w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Kaliskim, okr. Wartskim. Położone na trakcie bitym Warszawsko-Kaliskim, zwanym fabryczny; liczy 2,046 m. i 184 dom. Kościół parafialny, szkoła elementarna, stacja pocztowa; odległe od M. pow. 21, a od Warszawy 209 w. Kilka fabryk sukna grubego, flaneli, wyrobów bawełnianych. Targi tygod. i 10 jarm. do roku.

BLAZÓW, M. w Galicji, obw. Żółkiewskim, na płn.-zach. Lubaczowa. Dwa kościoły.

BLĘDÓW, osada fabryczna w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim; 1,376 m. Kościół parafialny, kilka warsztatów sukienniczych, wyroby plecionek na kapelusze i sita.

BLONIE, Mm. pow. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, okr. Błońskim. Położone na zach. Warszawy, przy trakcie bitym, zamieszkane jest od 1,237 m. (96 domów). Sąd pokoju, kościół starożytny, klasztor, szkoła elementarna, stacja pocztowa; targi tygodniowe i 8 jarmarków do roku.

BLOTO, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Łęczyński, okr. Zgierskim, parafia Bełdowa. Fabr. araku, wódek słodkich i likworów; 175 m.

BNIN, M. w Prusach, rejen. Poznański, pow. Szremskim. Położone między dwoma jeziorami, Bnińskim i Kernickim, posiada zamek starożytny, kościoły: katolicki i protestancki, i liczy 1,168 m. Odległe od Poznania 3 mile.

BOAD, M. warowne w Indostanie, w Bengalu, prow. Orissa, nad Mahanuddi, na zach. M. Cuttak.

BOALI, LOANGO, M. na zach. wybrzeżu Afryki, w niższej Gwinei, na pr. brz. rz. Loango; 15,000 m.

BOANIPUR, BOWANIPOOR, M. w angiel. Indostanie, w Bengalu, na pld.-zach. Porneh. Dorożna pielgrzynka, z wielkim jarmarkiem.

BOAVISTA, 1) M. w Brazylii, prow. Para, na pr.

brz. uj. rz. Amazonki. 2) Buenavista, wyspa największa i najbardziej położona na wsch. przylądka Zielonego, na oceanie Atlantyckim. Uprawa bawełny, indygo, połów szylkretów i chów kóz; 8,000 m. Pod 16° 30' 40" płn. szer. a 25° 5' 45" zach. długości.

BOBBIO, 1) prow. w Sardynii, okr. Genueńskim, z wzgórzami Apenin. 2) M. stoł. powyższej prow., na l. brz. rz. Trebbii, u stóp Apeninów; 3,600 m.

BOBER, rz. w Prusach, wybiega z gór Olbrzymich (Riesengebirge) w Śląsku, pod wsią t. n. i wpada do Odry pod Krossen, przyjąwszy do siebie rz. Zacken, Queis, Czarną i Sprottę.

BOBERSBERG, M. w Prusach, obw. rejen. Frankfurtskiej, okr. Krossen, nad rz. Bober. Sukienictwo; 1,420 m.

BÖBLINGEN, 1) okr. w Wirtembergskim, cyr. Nekary; 3,05 mil kw., z 25,998 m. Fabr. rozmaitych wyrobów, płóciennictwo, znaczny handel drzewem. 2) M. tamże, znaczne fabryki, między innymi fabr. chemicznych wyrobów; 3,233 m. Pod 48° 41' 8" płn. szer. a 6° 40' 35" wsch. długości.

BOBOWA, M. w Galicji, obw. Sandecki, nad rz. Białą; 2,000 m. Odległe o 3 mile od Sącza.

BOBR, rz. w ks. Poznańskim, uchodząca do Prosny.

BOBRA, rz. w król. Polskim, nazywana także Bobrem i Biebrzą (ob. BIEBRZA).

BOBROWNIKI, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim. Położone na pr. brz. Wisły; posiada kościół murowany, magazyn solny; szkoła elementarna, garbarnia; 924 m. i 12 targów do roku. 2) Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. pow. i okr. Lubelskim. Położone na pr. brz. Wieprza, na trakcie bitym Warszawsko-Lubelskim, liczy 1,227 m., zajmujących 125 dom.; 13 jarmarków do roku. Kościół murowany, garbarnia, pojedyncze warsztaty tkackie, huta szklana w pobliżu, fabr. krochmalu, świec woskowych i t. p.

BOBRUJSK, M. i twierdza w Rosyi, gub. Mińska. Położone nad rz. Berezyną i Bobrujką, posiada 4 kościoły, szkołę; liczy 871 dom. i 21,000 m.

BOBRZYCA, rz. w król. Polskim, biorąca początek ze źródeł około wsi Zagdańsko (okr. Szydłowiecki, pow. Opoczyński), i uchodząca do rz. Czarnej Nidy z lewej strony pod wsią Surowizna. Przyjmuje rzeczkę Silnicę czyli Dąbrówkę.

BOCAGE, dawniej prow. francuzka, w niższej Normandji, obecnie część dep. Calvados.

BOCAINA, góra wieloramienna w Brazylii, na granicy prow. San Paulo i Rio-Janeiro, nad rz. Parahybą.

BOCAYRENTE, M. w Hiszp., prow. Walencia, pod San Felipe. Sukienictwo, papiernie i mydlarnie; 6,000 m.

BOCCHETTA, góry i najwyższe przejście w pñ. Apeninach, w pañ. Sardyńskim, między Genuą i Novi.

BOCHDANEC, BOHDANETZ, M. w Czechach, cyr. Chrudimski, nad kanałem Opatowickim; 1,340 m.

BOCHNIA, 1) M. w Galicji, pięć mil na zachód Tarnowa i w takiejże odległości na wsch. Krakowa, przy wielkim trakcie bitym, prowadzącym ze Lwowa do Wiednia. Położone jest nad strumieniem uchodzącym opodal do rzeczki Raby. Jest M. głów. cyr. t. n., siedliskiem dyrekcji i sądu górniczego, posiada trzy kościoły i liczy do 5,000 m. 2) Kopalnia soli w pobliżu M. Bocheńska zwana, dostarczająca soli kamienną od 7 wieków, dotąd jest w dobrym utrzymaniu, pomimo, iż pokład solny ułożony jest z wielką pochyłością, czyli upadem 68 do 70 stopni, a témsamem ma kształt szkopolowy. Ta własność pokładu, ciągnącego się ze wsch. ku zach. (ku Wieliczce) na 1000 sążni długości, 75 szer. i 120 sążni głębokości, utrudnia wielce odbudowę i czyni ją kosztowniejszą. Warstwy soli zwané zieloną, zajmują zwierzcnie części pokładu w Wieliczce, gdy w spodniej spiżowa i szybkowa, tworzą pokłady i pozwalają ciągle rozszerzać się; w Bochni zaś coraz więcej zagłębiać się trzeba, albowiem pokład składa się z licznych równoległych warstw soli, 6—15 stóp grubych, stojących prostopadle, albo pod znacznym kątem do poziomu nachylonych. Odbudowa dzieje się w trzech kondygnacjach, a znakomite ilości soli od kilku wieków wydobyte, dały początek tym wielkim a mianowicie głębokim przestroniom, które zdumiewają oko podróżnego, i do największych na świecie policzone być mogą. Według pomiaru barometrycznego p. L. Zejsznera, w r. 1843. dokonano, pokazało się, iż najgłębsze miejsce żupy bocheńskiej jest: a) chodnik Grubenthal, na 388 stóp paryskich pod poziomem morza, b) chodnik Lill 314 stóp, również pod poziomem morza, c) chodnik Podmoście, na 204 stóp paryskich pod poziomem morza. M. Bochnia leży na 645 stóp par. nad zwierciadłem morza, a zatem kopalnia rachując od poziomu oberży, znajdującej się na drodze prowadzącej do Wieliczki, jest głęboką na 1033 stóp par.; od otworu szybu Regis zaś rachując, 997 stóp paryz., inakonie od otworu szybu Kampi, leżącego na wzgórku północnym, 1099 stóp paryz. Produkcja kopalni Bocheńskiej, za dawnych czasów była większą, obecnie pracuje w niej około

300 robotników, którzy rocznie około 250000 centnarów wiedeńskich, dostarczają soli.

BOCHOLT, M. w Prusach, obw. rejen. Münster, okr. Borken, nad rz. Aa. Zakłady żelazne, fabryki; 4,280 m. Pod 51° 50' 19" pñ. szer. a 4° 16' 46" wsch. długości.

BOCHUM, M. okr. w Prusach, obw. rejen. Arnsberg. Urząd górniczy, fabryki sukna, barchantu, kaźmirku i wyrobów żelaznych; 3,200 m. Pod 4° 51' 44" wsch. długości. a 51° 29' 30" pñ. szer.

BOCKAU, Mm. w Saksonii, cyr. Żwikaw (Zwickau), w okr. Schwartzberg. Fabryki koronek, wityolu i farbki niebieskiej; 1,660 m.

BOCKENEM, M. w król. Hanowerskim, na pr. brz. rz. Netty, na pld.-wsch. Hildesheim; 2,200 m. BOCKENHEIM, M. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Hanau, w pobliżu Frankfurtu nad Menem; 3,262 m.

BOCKWORTH, wzgórze w Irlandji, prow. Connaught, hrb. Mayo.

BOCZA, BOTZA, Mm. w Węgrzech, komit. Lip-tau, położone w górach, na 2840 stóp nad poziomem morza; 1,200 m. Kopalnie żelaza i miedzi; kwaśne wody i płóciennictwo. Pod 48° 51' 30" pñ. szer. a 17° 25' 10" wsch. długości.

BODAJK, M. w Węgrzech, kom. Biełogradzkim, na pñ. Moor. Skuteczne źródła mineralne.

BODE, rz. wybiegająca w Harcu, utworzona przez Ciepłą i Zimną Bodę, przyjmuje kilka pomniejszych rz. do siebie, i wpada do Saali w ks. Anhalt.

BODEGA, Mm. w Ameryce rosyjskiej, nad oceanem Spokojnym, w Nowej Kalifornji, w stronie pñ. ujścia rz. San Francisco; 300 m. Kantor kompanii rosyjskiej, amerykańskiej, skład futer; portowe; pod 38° 10' pñ. szer.

BODELSBERG, góra znaczna w Bawaryi, w cyr. Wyższego Dunaju.

BODENBURG, M. w ks. Brunzwickim, okr. Gandersheim. Przędzalnie wełny i chów owiec poprawnych; 830 m.

BODENFELDE, M. w król. Hanowerskim, ks. Göttingen, na pr. brz. Wezery. Płóciennictwo; 1,018 m.

BODENHEIM, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Hesji Nadreńskiej, poniżej Nierstein. Winnice; 1,654 m.

BODENSEE, JEZIORO BODEN, znajduje się między Szwajcaryą i Niemcami (Austrią, Bawaryą, Wirtembergiem i ks. Badeńskim), po części przepływającym Renem utworzone. Długość godzin 16, szer. godzin 4, a największa głębokość

946 stóp. Pod czas topnienia śniegów w Alpach jezioro bardzo przybiera; bywa także burzone a szczególnie wiatrem pld. (Föhn). Żegluga na niem znaczna już to statkami żaglowymi, już to parowem. Otoczone jest pięknymi okolicami; rybne.

BODENSTADT, PODSTATA, M. w Morawii, cyr. Przerowski. Hutę szklanne, sukiennictwo i płóciennictwo; 1,600 m.

BODENTEICH, M. i okr. w Hanowerskiem, prow. Lüneburgska, w bagnistej okolicy, nad rz. Ilmenau. Płóciennictwo; 500 m. Pod 52° 49' 53" pfn. szer. a 8° 27' 5" wsch. długości.

BODENWÖHR, W. kościelna w Bawarii, cyr. Wyższego Palcu; 300 m. Znaczne zakłady wyrobów żelaznych, między innymi piece kopulowe, szmelcarnie, kuźnie i t. p.

BODROG, 1) rz. w Węgrzech, w niższej części komit. Zemplin. Powstaje z połączenia kilku innych rzek i wpada pod Tokajem do Cissy. 2) Bodrog-Keresztur, Mm. tamże, na pfn.-zach. Tokaju, na pr. brz. rz. Bodrogi. Wino wyborne (Tokajskiem zwane), handel bydłem; 4,000 m. Pod 48° 89' 2" pfn. szer. a 19° 1' 17" wsch. długości.

BODVA, rz. w Węgrzech, wybiega w kom. Aabujvarskim u stóp góry Pipityk, i uchodzi do Sajó, w kom. Borsodskim.

BODZANÓW, Mm. w król. Polskiem, gub. pow. i okr. Płockim. Położone na wsch. Płocka, posiada kościół murowany; szkołę elementarną; stację pocztową, i liczy 607 m. (44 domów). Odległe od M. pow. 21. od Warszawy 88 wiorst. Ośm jarmarków do roku.

BODZECZÓW, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim, gmina Bodzechów, parafia Denków; położona nad rz. Kamienną; liczy 653 m. 62 dom. Odległa od M. pow. 14 wiorst. Posiada piec wielki, ośm fryszerek, w których 9 machin wodą poruszanych wyrabiają żelazo surowe i kute, tu również fabr. fajansu i naczyń kamiennych. W pobliżu kopalnie rudy żelaznej.

BODZENTYN, BODZENCIN, Mm. w król. Polskiem, gub. Radomska, pow. Opoczyński, okr. Szydłowiecki; 1,248 m. (204 domów). Kościół murowany, szkoła elementarna, wielkie ruiny starożytnego zamku biskupów krakowskich. Odległe od M. pow. 49 w.; 13 jarm. do roku. W lasach pobliskich znajduje się skała, płaska u wierzchu, która w podaniach miejscowych, nazwę Królewskiego Stołu otrzymała. Leśnictwo: Bodzentyn obejmuje lasy okoliczne, sprawujący zaś urząd leśny zamieszkuje w Sikiernie. Najbliższa stacja pocztowa Bodzentyna jest we wsi Suchedniowie.

BOGANA, spławna rz. w Albanii; przepływa jezioro Skutari, i uchodzi do mr. Adryatyckiego.

BAGDO-OOLA, ob. BOKDA OOLA.

BOGEN, M. w Bawarii, cyr. niższego Dunaju, na l. brz. tegoż, u podnóża góry Bogen, na 1449 stóp wysokości; 893 m.

BOGENSE, M. na pfn. wybrzeżu wyspy duńskiej Fionii; nad małą zatoką. Handel zbożem, olejem, gorzelnią; 1,000 m. Pod 55° 34' pfn. szer. a 7° 45' zach. długi.

BOGKAWITZ, Mm. w Morawii, cyr. Hradiszski; 1,800 m.

BOGLIPUR, MONGHIR, M. w angiel. Indostanie, w Bengal, prow. Bahar, nad Gangesem. Znaczny handel jedwabiem i bawełną; 30,000 m.

BOGODUCHOW, M. pow. w Rosyji, gub. Charkowska. Położone nad rz. Merlą, posiada 5 kościołów, 4 szkoły świeckie, i liczy 9,000 m.

BOGOSŁAWSK, M. stoł. obw. t. n., w Rosyji europ., gub. Orenburska. Odległe 60 wiorst na pfn. zach. Bugulma. Bogate kopalnie miedzi w przyległych górach Uralskich.

BOGORJA, Mm. w król. Polskiem, gub. Radomska, pow. Sandomierski, okr. Staszowski; 730 m. (70 dom). Kościół murowany, szkoła elementarna. Odległe od M. pow. 35 wiorst. Jarmarków 6 do roku.

BOGOTA, STA BOGOLA FÉ de BOGOTA, stolica prow. w pań. Gundinamarca, w nowej Grenadzie, nad rz. t. n., wpadającą do Rio-Magdalena. Leży wśród równiny, na 2702 metrów nad poziom morza wzniesionej; otoczone górami, powietrze zdrowe. Piękna katedra, 30 kościołów, pałac rządowy, liczne gmachy, uniwersytet, biblioteka, muzeum, obserwatorium; handel znaczny; 40,000 m. Pod 4° 35' 48" pfn. szer. a 76° 32' 30" zach. długości.

BOGUE-CHITTO, rz. w pfn. Ameryce, w pań. Mississipi, wpada do jednej z odnóg rz. Pearl-River.

BOGUSZE, W. w król. Polskiem, gub. i pow. Augustowskim, okr. Biebrzańskim, gminie Bogusze, parafii Grajewo. Położona nad rz. Łek, odległa od M. pow. 43 wiorst; liczy 238 m. Komora celna III. klasy, od strony Prus.

BOH, rz. w gub. Podolskiej. Wypływa w gub. Wołyńskiej, z pod góry Zborna, łączy się z Limanem, następnie z Dnieprem i toczy swe wody do mr. Czarnego.

BOHDANETZ, Mm. w Czechach, cyr. Chrudimski. Płóciennictwo i przedziałnie nici.

BÖHEIMKIRCHEN, Mm. w Austrii, w cyr. Wyższy Wienerwald, nad rz. Perschling, pod M. Pölten.

BÖHME, rz. w król. Hanowerskiem, wybiega w części pld. Oster-Heide, w prow. Verden, przepływa ks. Lüneburg i na pld.-zach. uchodzi do rz. Aller.

BÖHMEN, ob. CZECHY.

BÖHMERWALD, ob. CZESKI-LAS.

BÖHMISCH-BROD, ob. CZESKI-BROD.

BÖHMISCH-LEIPE, ob. CZESKA-LIPA.

BOHOL, 1) M. na pfn. wybrzeżu wyspy Celebes, przy uj. rz. t. n. 2) wyspa w archip. Filipińskim, na pld.-wsch. wyspy Zebu. 65 mil kw. rozległa, górzysta, obfita w lasy, ryż i złoto.

BOHORODCZANY, M. w Galicyi, cyr. Stanisławowski; klasztor, płóciennictwo; 2,000 m.

BOHORODSK, M. w Rosyji europ., gub. Moskiewska, nad rz. Kiazma; 560 m. Pod 55° 46' 56" pfn. szer. a 36° 3' 13" wsch. długi.

BOHOSEAWSK, Mm. w Rosyji, gub. Permska, u podnóża wsch. gór Uralskich. Pod 59° 44' pfn. szer. a 57° 40' wsch. długości.

BOHRAU, M. w Prusach, obw. rejen. Wrocławskiej, nad rz. Lohe; 980 m.

BOHUSŁAW, M. pow. w Rosyji, o 133 wiorst na pld. Kijowa. Położone na pr. brz. rz. Ros, posiada cztery kościoły; 680 domów z 7,800 m.

BOISSEZON d'AUMONTEL, M. we Francyi, dep. Tarn. Sukiennictwo; 3,300 m.

BOITZENBURG, 1) M. w ks. Meklemburg-Szwecji, przy spływie rz. Boitze do Elby. Liczne fabryki, handlowe; 3,100 m.

BOJADOR, przylądek na zach. wybrzeżu Afryki, na pld. wysp Kanaryjskich. Pod 26° 6' 57" pfn. szer. a 16° 48' 30" zach. długi.

BOJANO, M. w król. Neapolit., prow. Sannio, w głębokim parowie, nad rz. Biferno. Zniszczone trzęsieniem ziemi w IX. stuleciu, doznało podobnego nieszczęścia i w r. 1805. Obecnie liczy 3,000 m. Leży pod 41° 28' 54" pfn. szer. a 12° 8' 9" wsch. długi.

BOJNICE, BAIMOTZ, M. w Węgrzech, kom. Nitry (Neutra), nad rz. t. n.; znane jest z ciepłych kąpieli.

BOJANOWO, M. w Prusach, rejen. Poznańska, pow. Krobski. Posiada wielki i piękny ratusz, szkołę wyższą, tudzież fabr. sukna, płótna, garbarnie i olejarnie; liczy 2,321 m. Odległe jest od Poznania 12 1/2.

BOKDA-OOLA, BOGDO-OOLA, KHADUN-BOKDO, TENGRI-TAG, góry w pań. Chińskiem, będące częścią gór Thian-Szan, albo gór Nieba, i oddzielające gub. Kur-Khara-Ussa od kraju Ojuldz. Tworzą prawdopodobnie najwyższy punkt całej

go łańcucha gór Nieba, jako też i największego nagromadzenia wiecznego śniegu. Odnoga pld. tej góry pokryta roślinami żywi wielbłądów i inne zwierzęta.

BOLBEC, M. we Francyi, dep. niższej Sekwany, w pięknym położeniu, na spadku wzgórza, nad rz. t. n. Liczne fabryki, składy płócien; znaczny handel zbożem, kołami i wyrob. miejscowemi; 9,802 m.

BOLECHÓW, M. w Galicyi, nad Sukielem, w obw. Stryjskim. Żupy solne, wydające rocznie 40,000 centnarów; 2,000 m.

BOLESŁAWICE, BOLKENHAYN, BOLKENHAIN, M. okr. w Szląsku pruskim, obw. rejen. Lignickiej, nad Neissą. Sukiennictwo i płóciennictwo; 1,630 m.

BOLESŁAWIEC, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Wieluńskim. Położone na pr. brz. rz. Prosny, w pobliżu granicy pruskiej. Mm. to dość nędznie zabudowane, liczy 981 m., zajmujących się rolnictwem (109 domów). Kościół murowany, kaplica, gruzi starego zamku; komora celna klasy III., szkoła elementarna, kilka pojedynczych tkaczy, wyroby bawełniane, targi tygodniowe; 9 jarm. do roku. Odległe od M. pow. 21 wiorst.

BOLESŁAWIEC, BUNZLAU, 1) M. okr. w Prusach, obw. rejen. Lignickiej, na pr. brz. rz. Bober; 4,600 m. Okr. t. n., obejmujący 19 1/4 mil kw. 2) Cyr. w Czechach, graniczący ze Szląskiem i prow. saską Luzańską (Oberlausitz). Hutę szklanne, w rozległych lasach; obejmuje 77 1/2 mil kw. z 399,585 m. 3) Alt-Bunzlau, M. tamże, cyr. Kaurzimski, na pr. brz. rz. Elby, naprzeciw M. Brandis; 2,000 m. 4) Jung-Bunzlau, M. okr. tamże, nad rz. Izera, posiada kolegium Piłjarów, gimnazjum, fabr. kartonu, sukna, płótna, mydła, skór; 5,000 m.

BOLGEN, góra w Bawarii, pow. Immenstadt, wysoka na 5057 stóp.

BOLI, 1) sandzak w Turcyi azyat., w Anatolii nad mr. Czarném. 2) M. stoł. t. n. i tegoż sandzaku; 1,000 m. Źródła ciepłe.

BOLIMÓW, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Łowickim, okr. Sochaczewskim. Położone na l. brz. rz. Rawki, w okolicy leśnej; liczy 1,113 m. (103 domów). Kościół murowany, szkoła elementarna. Targi tygodniowe, 13 jarmarków do roku.

BOLINKA rz. w Poznańskiem, uchodząca do Noteci pod wsią Ciszewo, w pobliżu M. Nakła.

BOLIWIJSKA, rzeczpospolita w Ameryce pld., między Peru a Wielkim oceanem na zach.; Chili, la Plata na pld.; Paragway, Brazylią na wsch.; Brazylią i Peru na pfn. Rozległa 1 mil kw. 15000; liczy do 800,000 (1,700,000?) m., rodzimych potomków

państwa Inkasów, w górach Andów zamieszkałych, oraz wychodźców europejskich i nieco Negrów. Kraj przetrnięty pasmem Andów, nadchodzących z Chili, które łączą się z górami Porco i Potosi, dzieli się na odnogi: wschodnią i zachodnią, i obejmuje w swych ramionach podługą i żyzną dolinę. Jestto część kraju najwięcej uprawna, wznosząca się ku jeziorowi Titicaca na 12—14000 stóp, w czem tylko z okolicami Tybetu porównana być może. Więcej ku wschodowi znajdujemy olbrzymie szczyty nowego świata: Nevada Illimani (pod 16½° pld.) na 22700 stóp; Nevada Sorata (15½° pld.) na 23669 stóp. Między 22° i 18° pld. szer., wybiega pasmo poprzeczne Andów złożone z Sierra Nevada, Cochabamba i Santa Cruz, które oddzielają wody rzek uchodzących do Amazonki (Marañon) i Rio de la Plata. Nakoniec kraj ku wschodowi, przechodzi w równiny Chiquitos i Moxos. Główne rzeki: Beni, wybiega w stronę pfn.-wsch. jeziora Titicaca; Mamore, płynąca początkowo pod nazwą Rio de Cochabamba (Rio-Grande), przyjmuje do siebie z l. strony wiele pomniejszych rz. i łączy się z Exallacion, nadpływającą jeziora Roguato, a w dalszym biegu przedziela Boliwii od Brazylii, i tam toczy swe wody do rz. Amazonki, pod nazwą Madeiry; Pilcomayo więcej ku pld., oraz Desaguadero, uchodząca do jeziora Titicaca. Jezioro znaczna jest liczba, i tak ku wsch.: Grande, Ubahy, las Lagunas; w równinach: Chiquitos; na granicy pfn.: Sara, Guazumiri, Roguato; wewnątrz kraju: Titicaca, należy w znacznej części do Peru, jest w około górami otoczone, i przyjmuje wiele rzek do siebie. Klimat jest wilgotny i niezdrowy w równinach wsch., nader suchy i zimny w częściach górskich, a łagodny i przyjemny w głębokich dolinach. Główne płody: złoto, srebro, żelazo, sól kamienna, siarka itp.; co do roślin: zboże, kartofle, bawełna, indygo; ze zwierząt znajdują się: domowe europejskie, lamy i t.p. Uprawa gruntu, chów bydła i górnictwo są głównym zajęciem mieszkańców. Przemysł i handel mało znaczny. Rzplta dzieli się na 7 dep., t.j. Chuquisaca, la Paz, Potosi, Cochabamba, Santa-Cruz, Oruro i Lamar.

BOLKENHAYN, BOLKENHAIN, ob. BOLESEAWICE.

BOLKENSEE, jezioro rybne w Szwajcarii, między kant. Bern i Solothurn.

BÖLLATH, BÖLLERT, BELLET, jedna z największych gór Alpejskich w Wirtembergu, pod Pflödingen, na wsch. Balingen.

BOLONIA, 1) prow. czyli del. w pań. Kościel-

ném. Graniczy na pfn. z del. Ferrary; na wsch. z Rawenną; na pld. z ks. Toskańskim; na zach. z ks. Modeny. Rozległa mil kw. 67, liczy 368,000 m. W części pld. kraj górzyski, oddzielony Apeninami od Toskanii, a część pfn. jest przedłużeniem równin lombardzkich. Główna rz. Renno i wiele innych, spływając z Apeninów, łączą się kanałami i uchodzą do rz. Po. Grunt nader żyzny, wydaje w obfitości wino; zboże wszelkiego gatunku, ryż, szafran, konopie i najlepsze melony na całym półwyspie. Chów bydła i jedwabników znaczny, przemysł nader rozwinięty w licznych fabrykach wyrob. jedwab., i dla tego uważany jest za najzamożniejszy del. w pań. Kościelném. 2) M. tamże, stołeczne powyższego delegatu między rzekami Renno i Savenna. Siedlisko arcybiskupa, sądów wyższych, liczy się do głównych ognisk oświaty na półwyspie. Posiada uniwersytet najdawniejszy w Europie, założony w r. 1119; obserwatorium, bibliotekę Magnani (30,000 tomów), akademię sztuk pięknych z bogatą galerią malarstwa i rzeźby, wielkie konserwatorium muzyczne, bibliotekę instytut. (200,000 tom.), gabinety: fizyczny, chemiczny, historyi naturalnej i starożytności, ogród botaniczny, liczony do pierwszych w Europie, lombard i kasy oszczędności. Przemysł nader znaczny: wyroby jedwabne, adamaszki, aksamity, sukna, kapelusze ryżowe; wyroby żelazne, stalowe; papier, kryształ, skóry, kwiaty sztuczne; jubilerszczyzna, płótna, powroźnictwo, sławne wędliny, likwory, makarony i cukry. Handel rozwinięty, jarmarki nader uczęszczane. Postać miasta zewnętrzna jest starożytną, ulice wąskie, zaciemnione, większa część domów w arkady zbudowana; widzimy tu przecież katedrę, kościół Ś. Petroniusza z Pofudniem nakreślonym przez Cassiniego, kościół Celestynów, dawne budowle uniwersyteckie i akademickie, teatr liczony do najobszerniejszych we Włoszech; pałace: Caprara, Ranuzzi, sławną wieżę Atinelli, zbudowaną w r. 1110, wysoka stóp 307 szeroka 20, zbaczająca pochyłością od linii prostopadłej stóp 3¼; wieżę Garisendi z téjże samej epoki (wysoka 144 stóp, pochyla się na stóp 8 i 2 cale), wspaniałą fontannę Neptuna, z wielu bronzowemi posagami (dzieło Jana z Bolonii). W pobliżu sławny kościół: Madona di San-Luca, poświęcony z miastem krytym portykiem o 690 arkadach; klasztor Kartuzów z najpiękniejszym cmentarzem we Włoszech, a nakoniec mnóstwo wspaniałych domków wiejskich, w okolicy M. położonych; 72,000 m. 3) Kanał spławny t.n., powstaje się pod Casalechio. Wyprowadzony z rz.

Renno, przetrzyną Bolonię, Bentivoglio i Malalbergo, a pod Passo-Segni wraca do rzeki, z której początek swój otrzymał.

BOLOR, BELUR, BELUT, góry olbrzymie w Azji, w kraju małej Bucharyi (Thian-Schan-Nanlu). Ciągną się w poprzek wyżyn wschodniej i zachodniej Azji i łączą się z dwoma głównymi łańcuchami Muz-Tag i Thsungling (Azja wsch.). Jestto pasmo rozległe, obszerne, lubo bardzo mało znane.

BOLSON DE MAPIMI, kraj niepodległych Indian, który jużto do pań. meksykańskiego Durango, jużto do Chihuahua liczonemu bywa.

BOLSWARD, M. w król. Niderlandzkim, prow. Fryzja (Friesland). Handel masłem; wyroby wełniane; 3,374 m.

BOLSZAJA-BABKA, 1) Mm. w Rosyji europ., gub. Charkowska, nad rz. Północnym Doncem (Sewernoi-Donec). 2) B o l s z a j a - R e k a, rz. w Rosyji azyatyckiej, w gub. Kamczackiej; płynie z pld.-wsch., ku pfn.-zach. i uchodzi do mr. Ochotskiego. Latarnia morska przy ujściu.

BOLSZERETSK, M. portowe w Rosyji azyatyckiej, gub. Irkuckiej, nad rz. Bolszaja. Pod 52° 54' 30" pfn. szer. a 154° 30' wsch. długi.

BOLSOIE, jezioro w Rosyji europ., gub. Orenburskiej.

BOLT, Bolt-Head, przylądek w Anglii, hrb. Devon, nad kanałem la Manche, na pld. Kingsbridge. Pod 50° 13' 15" pfn. szer. a 6° 8' 18" zach. długi. 2) Bolt-Tail, przylądek tamże, na pld.-wsch. Plymouth, tworzy zatokę Bigbury.

BOLTON, M. w Anglii, hrb. Lancaster, na pld.-wsch. M. Lancaster. Składa się z dwóch części: Great-Bolton i Little-Bolton, pierwsze z nich 28300, drugie 12,900 liczy mieszkańców. Miasto znaczne, fabryczne, nieszczególnie zabudowane, posiada kilka gmachów publicznych, między którymi kolegium, teatr i kilka kościołów zasługują na uwagę. Wielka ilość przędzalni bawełny, a udoskonalone wyroby z téjże (gdyż tu pierwsze przedsiębiorstwa mechaniczne, przez Tomasza Itighs i Jakóba Hargraves, później zaś przez Ryszarda Arkwright wynalezione i ulepszone, zaprowadzonymi były) dały miastu Bolton nazwę głównego warsztatu tkanin bawełnianych. Znaczny handel, ułatwiany kanałem Manchester-Bury; w pobliżu kopalnie węgla kamiennych.

BOLUS-HEAD, przylądek na pld.-zach. wybrzeżu Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kerry, tworzący zatokę Ballynas-Kellig. Pod 51° 53' pfn. szer. a 12° 32' zach. długości.

BOMBA, wyspa z M. t. n., na morzu Śródziemnym, u wybrzeża pań. afrykańskiego Tripolis, wprost zatoki t. n.; pod 32° 22' 28" pfn. szer. a 20° 56' 42" wsch. długości.

BOMBAY, 1) prezydentura w posiadłościach angielskich w Indjach wsch., z M. stołecznym t. n., między 14° 18' a 23° 36' szer. pfn., oraz 69° 28' i 74° 5' długi. wsch. Graniczy na pfn.-zach. i pfn. z pań. Guikawar; na pfn.-wsch. z pań. Scindia; na wsch. z pań. Nizam; na pld. z pań. Missury, prezyd. Madras; na zach. jest mr. Oman i krajem Goa. Położona powiększej części w pośród niskich i bagnistych obszarów zatoki Cambay, obejmuje powr. 3343 mil kw. geogr. z ludnością 9—10 500,000, złożoną z hindusów, mahometanów persów, żydów i europejczyków. Skropiona rz. Nerbudda i Tapti w części pfn., rz. Godevery w pośrodku kraju, i nakoniec rz. Kriszna czyli Kistna w części pld.

Płody ziemi: ryż, bawełna wysoko ceniona w Indjach wsch., indygo, pieprz, kardoman, kawa, bambus, perłowa macica, krwawnik (carnéol), perły, drzewa sandałowe, gumowe, kość słoniowa, wełna, przedmiot znacznego wywozu, i sławne drzewo teak, stanowią główne bogactwo kraju.

Wyroby miejscowe ograniczają się na wyrobach tkanin bawełnianych, wełnianych i jedwabnych. Handel wewnętrzny utrudniony brakiem dróg i spławów. Przychody państwa z r. 1835.—36. 66,550,825, wydatki około 80,659,000 frank. Handel przywózowy na 853,000, wywóz zaś na 889,000 funt. szterl. podają. Siła zbrojna: 31,130 żołnierzy, między którymi jest 6225 europejczyków. W téj to prezyd. a mianowicie w porcie M. Bombay, koncentruje się cała siła morska komp. Indyi wsch., złożona z fregaty, 14 statków mniejszych, i dwóch statków parowych, z osadą około 1500 ludzi. Bombay jako prezydent. dzieli się na 13 okręgów, t.j. Właściwy Bombay, wyspę t. n., Punah, Ahmednuggur, Kandesz, Darwar, Jagiredów pld., Sattar.ih, Konkana pld., Konkana pfn., Surate, Brosz, Ahmedabad, i Kaira. 2) Wyspa mała na zach. wybrzeżu wielkiego półwyspu Dekan, obecnie zaś w okr. t. n., długa mil ang. 10, szer. 3. Z pobliską wyspą Salsette jest połączona sztuczną drogą; grunt składa się z pokładów marmuru nakrapianego (la serpentine). W początkach będąc własnością Portugalii, była powiększej części nagą i nieurodzajną skałą, obecnie zaś przeszedłszy w posiadanie Anglików, ma ziemię dobrze uprawną i żyzną. Oprócz M. t. n. jest tu i twierdza a na wybrzeżu latarnia morska; 230,000 m. Leży pod 18° 54' 25" pfn. szer. a 7° 33' 12" wsch. długi. 3) M. obronne, cytadelą i twierdzą, jest stoł.

prezyd. t. n., i leży na pld.-wsch. wyspy Bombay. Uważane po Kantonie i Kalkucie za główny punkt handlu indyjskiego, zabudowane w czarownej okolicy, lubo nie zbyt zdrowej, i liczy obecnie do 180,000 m. Ludność powyższa, złożona z 3/4 Indusów, oprócz Persów, Mahometanów, Portugalczyków i Żydów (w liczbie 4000), zamieszkuje przedmieście Czarném Miałem nazywane. Główna część miasta, osiadła przez Europejczyków i Chińczyków (mianowicie wielki plac targowy, TheGreen nazywany), zdobną jest wielu pięknymi budowlami, z tych godniejsze uwagi: kościół anglikański, pałac gubernatora, kilka pięknych meczetów, wspaniałych pagod, znaczne składy, bazyry i t. p. Zakładów naukowych odznaczają się: uniwersytet, kilka szkół, ogród botaniczny, azyatyckie towarzystwo umiejętności, literackie, medykofizyczne i kilka innych. Towarzystwo misyonarzy r. 1814. założyło drukarnię i szkołę dla chłopców i dziewcząt. Znajdujemy tu również szpitale i zakłady weterynaryjne. Portobszerny, jest główną stacją marynarki Wschodnio-Indyjskiej, i wstawiony budową statków morskich zdrzewa teak, oprócz tego posiada wspaniałe doki, arsenał morski, warsztaty okrętowe. W obrębie fortecy znajdują się koszarzy, gmachy Kompanii Wschodnio-Indyjskiej, magazyny i t. p. Bombay, będąc głównym składem handlu europejskiego ze Wschodem, utrzymuje regularną komunikację statkami parowemi z Anglią, Kalkutą, Egiptem, Ameryką, Chinami i t. p. W r. 1837. wartość wywozu: 59906 rupij (176,740000 fran.), a przywóz w tymże czasie: 47,245470 rupij dochodził, i składał się z jedwabiu, już to surowego, już w wyrobach, cukrze i monecie, w zamian bawełny, opium, pereł, drzewa sandałowego i t. p. Wywóz, po większej części do Anglii, obejmował: bawełnę, jedwab chiński i perski, kość słoniową, pieprz, korzenie, kawę, wełnę z Kotsz i Sindu. Ruch portowy w r. 1837. był, iż wpłynęło 253 okrętów, z których 222 pod flagą angielską, a w r. 1841. przybyło do Bombay 143, odpłynęło zaś do portów W. Brytanii 108 okrętów.

BOMBAY-HOOK, wyspa w zatoce Delawar, na wybrzeżu t. n., w hrb. Kent, między uj. rz. Duck i Little-Duck. Latarnia morska. Wyspa leży pod 39° 21' 43" pfn. szer. a 77° 51' 38" zach. dług.

BOMMEL, Zalt-Bommel, M. wkról. Niderlandzkim, prow. Geldryi, na l. brz. rz. Waal, na pfn. wyspy Bommeler-Waard; 3,085 m. Pod 51° 48' 47" pfn. szer. a 2° 55' 1" wsch. dług.

BÖMMEL-FIORO, ciałina między norweskimi wybrzeżem a wyspą Bömmel-Öe.

BÖMMEL-ÖE, wyspa na mr. Północnem, na zach. wybrzeżu Norwegii, w okr. Bergenhuus.

BOMST, ob. BABIMOST.

BONA, BLAID-EL-ANEL, M. na wybrzeżu Algierii, prow. Konstantyna, na pfd. przylądka Garda, na zach. zatoki t. n., gdzie na pfd. Seybus i Budżimah wpadają do morza. Zbudowane u stóp gór Edugh, posiada przystań, fortecę, szpital, 549 domów i (w r. 1841.) 6,169 m. Leży pod 36° 53' 58" pfn. szer. a 5° 25' 41" wsch. dług.

BONANZA, port i twierdza, na wybrzeżach Hiszpanii, przy uj. rz. Gwadalkiwir.

BONAT, M. we Francyi, dep. Creuse, pod Guéret; 2,300 m.

BONAVENTURA, wyspa skalista, naga, na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Niższej Kanady. Posiadłość angielska. Pod 48° 29' 30" pfn. szer. a 66° 34' 1" zach. dług.

BONDELON, TALUNG, 1) prow. w Azji, w pań. Siamskim, obejmująca pfd. część półwyspu Malakka. 2) M. tamże, wprost wyspy Tantalum. Znaczny handel ryżem, pieprzem, kością słoniową i drzewem budulcowem.

BONDÓ, wyspa w zatoce Botnickiej, na wybrzeżu Szkockiem. Pod 65° 15' pfn. szer. a 19° 25' wsch. dług.

BONDRIES, Mm. we Francyi, dep. Północny, w pobliżu M. Turcoing. Olejarnie parowe, dwie fabryki cukru z buraków; 2,841 m.

BONDU, pań. w Senegambii; kraj górzysty, graniczący na zach. z rz. Faleme; na pfn. sięga połęczenia rz. Faleme z rz. Ba-Fing; na wsch. z Bambak, Satadu i Dentilia; na pfd. z Tenda, oddzieloną przez rz. Gambię albo Ba-Dimau; na zach. z Wulli i Futat-Toro. Wpółśród gór znajdują się żyzne okolice, w których uprawiają ryż, bawełnę, kukurydzę, indygo, liście tytoniowe i t. p. Z zwierząt: lwy, hyeny, dzikie woty, jelenie, nieco ptactwa, pszczoły, węże i inne. Mieszkańcy Mahometanie, rządzeni są przez króla, zamieszkałego w M. stoł. Boolibana, położonem u stóp skał nagich; 1,500 do 1,800 m.

BONEFRO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Nanino, pod Larino; 3,400 m.

BONHAM, gromada wysp w archipelagu Mulgawskim w Australii. Główna wyspa t. n. leży pod 6° 16' 15" pfn. szer. a 187° 10' 40" wsch. dług.

BONHOMME, COL DU BONHOMME, niebezpieczne przejście w Alpach Sabaudzkich, na pfd.-zach. Mont-Blanc, wzniesione na 1255 stóp nad poziomem mr., między dolinami rz. Arwy i Izery.

BONI, 1) wyspa na oceanie Wielkim, na

pfn. wybrzeżu wyspy Waigiu, w stronie pfn.-zach. Nowej Gwinei. Położenie niskie, zamieszkała, i lamsami pokryta. 2) M. i pań. w stronie pfd.-zach. wielkiego półwyspu Celebes. 3) Zatoka między powyższym półwyspem a częścią wschodnią tegoż, otwarta ku południowi.

BONIFACIO, 1) M. warowne na wyspie Korsyce, z wygodnym i bezpiecznym portem. Połów koral; trybunał handlowy; 3,031 m. 2) Ciałina oddzielająca Korsykę od Sardynii; tu również koral nadzwyczajnej piękności znajdują się. 3) Mm. w Lombardyi, prow. Werona; 2,600 m.

BO-NIN-SIMA, MONINSIMA, gromada wysp w liczbie 89, na pfd.-wsch. wybrzeżu wyspy Nifon, między wyspą Japan a wyspami Maryańskimi. Największa z nich Półn. Eiland, obejmuje 20 1/2 mil franc. obwodu, wysoka i górzysta. Południowy Eiland mniejszej rozległości; obiedwie zamieszkane.

BONITO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Principato niższe; 2,600 m.

BONJEM, dolina i osada na granicy Fezzanu (wielka oaza w puszczy Sahara) i pań. Tripolis. Pod 30° 35' 32" pfn. szer. a 13° 33' wsch. dług. Zabytki starożytności rzymskich.

BONN, 1) M. okręgowe w Prusach, prow. Nadreńska, obwód rejen. Koloński, na lewym brzegu Renu. Kościół katedralny, gmachy akademickie (dawniejszy zamek starożytny), ratusz, uniwersytet z biblioteką, muzeum, zbiory starożytności rzymskich, gimnazjum; urząd górniczy, władze okręgowe, towarzystwa lekarskie i badaczy przyrody; liczne fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych, wityrolu, mydła, tytoniu, fajek i t. p. Bogate i piękne winnice w okolicy; 15,056 m. 2) Okręg t. n., rozległy 4,97 mil kw.

BONNDORF, M. i okr. w Badeńskim; 1,250 m.

BONNET, ST. BONNET LE CHATEAU, 1) M. we Francyi, dep. Loiry. Wyroby ślusarskie, nożownictwo, gwoździarnie; handel zbożem, drzewem i bydłem; 3,200 m. 2) St. Bonnet le Castel, Mm. tamże, dep. Puy-de-Dôme, w pobliżu M. Ambert, nad rz. Dolore; 1,400 m.

BONNETABLE, dawniej Malestables, M. we Francyi, dep. Sarthe, nad rz. Dive; 5,701 m.

BONNEVAL, Mm. we Francyi, dep. Eure-Loire, w żyznej dolinie, nad Loirą. Liczą tu 8 mostów, nader wysoką wieżę kościelną, przedziałnie bawełny, fabryki wyrobów wełnianych, drukarnie perkali, garbarnie i t. p.; 2,500 m.

BONNEVILLE, Mm. główne prow. Fancigny, w Sabaudyi, na pr. brz. rz. Arwy; 4,560 m.

BONNIEUX, Mm. we Francyi, dep. Vauluse, na pfd.-zach. Apt; 2,560 m.

BÖNNIGHEIM, M. nader starożytny w król. Wirtembergskim, cyr. Nekary, już w r. 793. przez chrześcian osiadłe. Zamek i ogród; fabryki piór stalowych; 2,294 m.

BONÖE, wyspa Norwewska, liczona do sztyftu (gub. dycezyalna) Finmark, na pfn.-zach. wyspy Soröe.

BONY, ob. BONI.

BONYHAD, Mm. w Węgrzech, kom. Tolnarski, na pfd.-zach. Sexvard. Uprawa liści tytoniowych, winnice; handel dość znaczny; 2,450 m. Leży pod 46° 18' 16" pfn. szer. a 16° 12' 36" wsch. dług.

BOO, gromada wysp na Wielkim oceanie, na pfd.-wsch. wyspy Dszilolo; zaludniona. Leży pod 1° 9' 35" pfd. szer. a 126° 52' 11" wsch. długości.

BOOM, Mm. w Belgii, prow. Antwerpia, na pr. brz. rz. Ruppel; 5,048 m.

BOON, 1) zatoka na zach. wybrzeżu wyspy Newfoundland (Terre Neuve). 2) Wyspa na wybrzeżu Ameryki północnej, pań. Maine, między uj. rz. York a przylądkiem Neddok; latarnia morska. Leży pod 43° 1' pfn. szer. a 72° 51' zach. długości.

BOONEVILLE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., w kraju Arkansas, stoł. hrb. Scott. 2) M. tamże, w pań. Missury, stoł. hrb. Cooper.

BOONVILLE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., w pań. Indiana, stoł. hrb. Warwick. 2) Mm. tamże, w pań. Nowego Yorku, hrb. Oneida.

BOOS, Mm. w Bawarii, pod Babenhausen; zamek; 583 m.

BOOTHBAY, Mm. w Ameryce pfn., pań. Maine, hrb. Lincoln, nad zatoką t. n., z obszernym i wygodnym portem; 2631 m.

BOOT, wyspa, jedna z wysp wielorybich, pod Grenlandją. Pod 68° 59' 13" pfn. szer. a 55° 33' 20" zach. dług.

BOPFINGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyr. Jaxty, przy uj. rz. Sechte do Eger, na wysokim szczycie góry Nipf, w dolinie Ries. Garbarnie, przedziałnie wełny i bawełny; 1,560 m.

BOPARD, M. okr. w Prusach, prow. Niższego Renu, obw. rejen. Koblenckiej. Przedziałnie bawełny, kilka fabryk, garbarnie, uprawa wina, żegluga nadbrzeżna; handel; 3,270 m.

BOPSER, najwyższa góra pod M. Stuttgartem.

BORA, BOXAS, WITZI, wzgórze w Turcyi europejskiej, między Macedonią i Albanią.

BORABORA jedna z wysp Towarzyskich, pod 16° 30' 4" p.d. szer. a 154° 5' 57" zach. dług.

BORAF, M. w Szwecji, w obw. Elfborg, nad rz. Wiską; 2,240 m. Źródła mineralne; handel bydłem.

BORBEREK, Mm. w Siedmiogrodzie, kom. Karlsburgski, nad rz. Marosz, pod M. Karlsburgiem.

BORBA, 1) M. w Brazylii, prow. Para, przy spływie rzek: Madeiry i Amazonki; uprawa tytoniu i kakao. 2) Mm. w Portugalii, prow. Alemtejo, pod M. Villa-Vizose; 2,700 m.

BORBAND, Mm. w Siedmiogrodzie, kom. Karlsburgski.

BORDA, przylądek w Nowej Holandii, pod 35° 45' 25" połud. szer. a 134° 15' 52" wsch. dług.

BORDEAUX, M. we Francji, stoł. dep. Girondy (Gironde), na lewym brzegu rz. Garonny, oddalone na 96 kilometrów od ujścia téjże do morza, a 457 kilom. na p.d.-wsch. Paryża. Leży pod 44° 50' 19" szer. p.n. a 2° 54' 56" dług. zach. Ludność w r. 1840. była 115,000 m. Bordeaux niegdyś stolica Guyanny, jest obszerne, pięknie zabudowane, liczy się do najludniejszych i najwięcej przemysłowych miast we Francji. Posiada arcybiskup., konsystorz kalwiński, synagogę, sąd apelacyjny, trybunał handlowy, władze portowe, zarząd XI. okręgu dywizyjnego, 106j legii żandarmerii, 8go oddziału dróg i mostów, 31go okręgu leśnego, dyrekcję celną, mennicę, akademię z fakultetami: teologii, nauk i literatury (posiada 15 katedr), seminarium teologiczne, szkołę lekarską, kolegium królewskie (475 uczniów w r. 1839.), szkołę początkową normalną, instytut królewski głuchoniemych, szkoła hydrograficzna, malarstwa i rysunków, bibliotekę publiczną (115,000 tomów), muzeum z galerią obrazów i gabinetem historii naturalnej i starożytności, ogród botaniczny, obserwatorium, zakład dla żebraków, lombard, izbę handlową, bank (założony w r. 1818. z kapitałem 3,000,000 franków), i jest zamieszkaniem konsułów mocarstw obcych i t. p.

Miasto nader ważne pod względem handlu i przemysłu, i ma w swym porcie warsztaty okrętowe, z których zarówno wszelkie statki morskie, jak i okręty liniowe, spuszczone na morze bywają, oprócz tego fabr. kobierców, naczyni fajansowych, tytoniu, tabaki, rafinerie saletry, liczne gorzelnie i destylarnie sławnych likworów, rafinerie cukru, przedziałnie bawełny i wełny, fabryki i drukarnie kartonów, zakłady powroźnicze, piekarnie sucharów morskich, wyroby chemiczne, pergaminu, korków butelkowych, rękawiczek; odlewnie żelaza, kuźnie, warsztaty mechaniczne; 16 drukarni.

Port uważany za trzeci w król. dla ważności połączenia, a za pierwszy we Francji p.d. dla swych stosunków handlowych zamorskich, utrzymuje regularną i ciągłą komunikację z wyższą i niższą Garonną, przez 20 statków parowych, oraz linie pakebotów, krążących między Bordeaux, Havrem i Meksykiem. Kotlina portu, utworzona korytem rz. Garonny, w długości 8 kilometrów, pomieścić może do 1,200 okrętów; jest punktem zbiorowym nader rozległego handlu zamorskiego. Tu ładują i wysyłają w wielkiej ilości i do wszystkich części świata: wódki, wina francuskie, owoce, zboża, maki i wyroby fabryczne. Przywóz składa się z towarów kolonialnych wszelkiego rodzaju, żelaza, metali, skór, węgla kamiennego, drzewa budowlanego farbiarskiego, oliwy, ryb i t. p. Tu również ekwipują i wyprawiają statki na połów wielorybów, sztokfiszu i t. p. Handel powyższy obejmował w r. 1840. na wywóz 1,696,500 centnarów, wysłanych do 126 portów, będących już to w kanale la Manche, oceanie i 2 portów mr. Śródziemnego; przywóz na 1,193,200 cent. towarów, nadesłanych z 117 portów oceanu, kanału la Manche i 2 portów mr. Śródziemnego. Wartość ogólna towarów była 58,230,000 frank. Ruch portowy w tymże roku: 908 okrętów wpłynęło, a 816 okrętów opuściło port z ładunkiem. Żegluga nadbrzeżna zajmowała 4,660 statków morskich wszelkich rozmiarów. Pobór celny dochodził do 12,660,000 franków.

Bordeaux dzieli się na stare miasto, i cyrkuły późniejszej powstania, zwane nowemi. Pierwsze złożone z ulic wąskich krętych i kilku rynków niekształtnych, gdy nowe cyrkuły, głównie zaś Chapeau-Rouge i Chartrons, odmienny przedstawiają widoki zdołane są wielu wspaniałymi gmachami, a celniejsze z nich: katedra gotycka, teatr wielki (mogący pomieścić do 4000 widzów), zbudowany za Ludwika XVI. iliczony do najpiękniejszych w Europie; bursa z wspaniałą kopułą, pałac królewski, niegdyś arcybiskupi; kościół Ś. Michała, ratusz i łuk tryumfalny przy bramie Burgundzkiej; kościół Ś. Krzyża, odnowiony za Karola W.; gmachy celne, wielki szpital, a nade wszystko wspaniały most na Garonnie (17 arkad, 486 metrów długości, budowany od 1810. do 1821. r.), oraz place publiczne: królewski, delina, broni, piękne aleje spacerowe de Tournay, i wiele innych. Zabytków starożytnych posiada arkady obszernego amfiteatru, zwanego pałacem Galiena, oraz gruzi pałacu Ombrière.

BORDELAIS, okolica we Francji, w dawniej prow. Guyanna zwaną, tworzy obecnie dep. Girondy i des Landes.

BORDELAISE, wyspa w archip. Karolinów, pod 7° 39' p.n. szer. a 152° 45' wsch. dług.

BOREK, M. w Prusach, nad rz. Pogoną, prow. Poznańska, okr. Krotoszyński; 1,750 m. Posiada piękny pałac, ratusz i kościół z cudownym obrazem Boga rodzici. Odległe od Poznania mil 9.

BOREMEL, M. w Rosyji, gub. Wołyńska. Położone na l. brz. Styru, posiada piękny pałac i kościół starożytny.

BORGENTREICH, M. w Prusach, obw. rejen. Minden, okr. Warburg, nad rz. Bever; 2,150 m.

BORGHETTO, 1) Mm. w Lombardii, prow. Lodi-Cremo, pod Lodi; 2,500 m. 2) M. tamże, prow. Verona, na pr. brz. rz. Mincio, pod Mantua; 2000 m.

BORGHOLM, M. na zach. wybrzeżu wyspy Oeland (posiadłość Szwecji). Założone w 1816. r. Posiada port wygodny w kanale Kalmar, i leży pod 56° 52' 6" p.n. szer. a 14° 19' 31" wsch. dług.

BORGHOLZ, M. w Prusach, obw. rejen. Minden, okr. Warburg; 1,400 m.

BORGHOLZHAUSEN, M. w Prusach, okr. Halle; 1,180 m.

BORGIA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Niższa Kalabria II., na p.d.-zach. Catanzaro; 3497 m. Zbiory wysoko cenionego wina, choć jedwabników. Prawie zupełnie zniszczona trzęsieniem ziemi w r. 1783.

BORGNE, 1) dolina w Szwajcarii, kanton Wallis, w pośród dwóch lodnisk olbrzymich: Ferpecte i Arola, zamknięta i okolona skałami: Dent Blanche, Dent de Rong i szczytem Bouquetins. 2) Rz. tamże, uchodząca do Rodanu. 3) Wielkie jezioro, na wschód pań. Luizjany.

BORGU, 1) przejście w górach Karpackich, w Siedmiogrodzie, na granicy kom. Bystrzyckiego i Doboskiego. 2) Borgo di Val Sugana, Mm. w Tyrolu, okr. Trient, nad rz. Brentą; 2,400 m. 3) Borgomanero, M. w pań. Sardyńskim, prow. Novarra, na l. brz. rz. Gogny. Fabryki; handel mały; 5,400 m. 4) Borgo San Sepolcro, M. w ks. Toskańskim, prow. Florencya, w Apeninach, nad Tybrem. Twierdza niewielka; 3,500 m. 5) M. w Rosyji europej., w prow. Finlandzkiej, nad zatoką Fińską, w stronie p.n.-wsch. Helsingfors. Port morski, biskupstwo, gimnazjum; handel płótnem, sukrem i tytoniem.

BORGU, nazwa trzech rozmaitych okolic środkowej Afryki; pierwsza, na 15 dni drogi na p.d. Angilah i Fezzanu, w kraju Tibbos, z M. głów. t. n.; druga, na cztery dni drogi, na p.d.-wsch. Dar-Borgu albo Dar-Salaywaday, graniczy z Darfurem; trzecia, na granicy p.d.-zach. Haussa, rz. Nigrem

od téjże oddzielona, graniczy na p.d. z rz. Dagumba i Yarriba.

BORISLAWITZ, ob. BORZYSŁAWICE.

BORKEN, 1) M. okr. w Prusach, obw. rejen. Münster, nad rz. Aa; 2,360 m. 2) M. i okr. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. niżej Hessyi; 1,329 m.

BORKOWICE, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Szydłowieckim, gmina i parafia t. n. Położona nad rz. Radomką, posiada kościół parafialny, szkołę elementarną, oraz zakłady żelazne, dwa wielkie piece, odlewnię, dziesięć fryszerek, topornię, i 14 gwoździarni. W pobliżu kopalnie rudy żelaznej; 404 m. 32 domów.

BORKULO, M. obronne w król. Niderlandzkim, prow. Geldrya, nad rz. Borkel; 1,300 m.

BORKUM, wyspa w król. Hanower, w wsch. Fryzji, między wsch. i zach. Ems. Podzielona na kraj wsch. i zach. Chów bydła, żeglarswo, rybołówstwo; latarnia morska; 462 m.

BORMIDA, dwie rz., t. j. w sch. i z ach., w pań. Sardyńskim. Wybiegają z Apenin, łączą się pod Bistagno, w prow. Acqui, a przyjąwszy do siebie rz. Orbę, wpadają poniżej Alexandryi do Tanaro.

BORNA, M. i okr. w Saksonii, obw. Lipski, nad Wyhra; 3,856 m. Okr. obejmuje 6 mil kw. obszerności.

BORNEO, 1) wielka wyspa w Indyach Wsch., znacznej rozciągłości, oblana mr. Chińskim na zach., mr. Suluh na p.n., ciążącą Makassari mr. Celebes oddzielona ku zach. od archipelagu Celebes, na p.d. mr. Sunda. Rozciąga się od 4° 10' p.d. szer. do 7° p.n. szer. i od 107° do 117° 20' zach. dług. Obszerność jest 11300 mil kw., ludność na 4,000,000 podają. Kształt jej na zewnątrz nie przedstawia wielkich wklęsłości, posiada przecięż u wybrzeży p.d. i zach. porty wygodne i obszerne. Wnętrze górzyste, prawie nieznane, podobnież wybrzeża wsch. Skropiona jest kilku znacznymi rzekami, których jednak bieg niższy, lub same ujścia są wiadome. Banjermassing uważana za rz. główną, płynie z p.n. ku p.d., wnoszą nawet iż całą długość wyspy przepływa; Sambas, Pontiana, Landak i Succadanan wybrzeżu zachodniemi; Passir i Konti czyli Coti ku wsch. Klimat umiarkowany, ze względu na położenie wyspy, mianowicie zaś na wybrzeżu p.n., obfite deszcze ku zach., częste i gwałtowne trzęsienia ziemi. Wielkie posiada bogactwa w złocie, srebrze, dyamentach, pokładach węgla kamiennego, żelaza, ołowiu, galmanu i t. p. Grunt nader żyzny; lasy obfitują w drzewa hebanowe, kamforowe, kokosy, ananasy, sago, pieprz, cyna-

mon, goździki, muszkat, mnóstwo drzew farbierskich, ziół aptekarskich, i t. p. Ryż, kukurydza, trzcina cukrowa i wielkie zboża również tu się udają. Z król. zwierząt: słonie, nosorożce, tygrysy, niedźwiedzie, liczne stada małp (mianowicie orang-utang), jeleni, świń, wółw i koni dzikich po lasach. Mieszkańcy środkowych części wyspy pracowici, zręczni, lubo dziecy, mściwi, łupieżni są, już to pochodzenia malajskiego, już to papuasy i dayakcy, oddani polowaniu i rybołówstwu; wybrzeża pfn.-zach. osiadłe przez mahometanów indostańskich, chińczyków i malajczyków; północne od kochińczyków. Posiadłości holenderskie, na wybrzeżach zachodnich i południowych, obejmują państwa Banjermassing i Pontiana z ludnością do 150000 dochodzącą. Chińczycy osiedli w liczbie 150 — 180,000 dusz między Sambas i Pontiana, prawie pod równikiem, wyłącznie są oddani poszukiwaniu złota i dyamentów. Kopalnie w Landak i Montradoek. Główny handel z Chinami, Singaporem i portami malajskimi. Wyspa dzieli się na kilka państw, między którymi: Borneo, niegdyś najznaczniejsze, obecnie część tylko wybrzeża pfn.-zach. obejmuje, oraz Coti albo Konti na wybrzeżu wschodnim. 2) M. niegdyś stoł. wyspy t. n., położone u wybrzeża pfn.-zach., przy ujściu rz. spławnej Borneo. Ludność pochodzenia malajskiego, którą na 10000 m. podają. Stolica sułtana, port; handel znaczny z Singaporem, poprzednio z Chinami. Wywóz kamfory, szylkretów, goździków, pieprzu, proszku złotego, drzewa sandałowego i t. p.

BORNHOLM, wyspa duńska w sztyfcie Zeelandyi, na mr. Bałtyckim, o 140 kilometrów, na wsch. Zeelandyi, a 50 kilometrów od wybrzeży Szwecyi. Rozległość 18 mil kw.; ludność do 25,000 m. Otoczona wybrzeżem skalistym, dla żeglarzy nader niebezpiecznym; leży pod 55° 16' 53" pfn. szer. a 12° 25' 23" dłuż. wsch. Klimat zdrowy; wielka obfitość wód bieżących; brak zupełny lasów. Płody: owies, len, konopie, konie piękne, znaczny chów bydła rogatego. Obfite fomy marmuru, łupku, wyborna glina garncarska i porcelanowa (używana do fabryki królewskiej w Kopenhadze), kopalnie rudy żelaznej, i węgla kamiennego. Rybołówstwo, gorzelnia, wyroby fajansowe, garncarstwo, płóciennictwo, kilka fabryk zegarów drewnianych, następnie wypalanie wielkiej ilości dachówek i cegieł, zajmują przemysł i handel miejscowy. M. główne i portowe jest Rønne, ze składami wyrobów krajowych.

BORNU, BURNU, pań. w Afryce środkowej, w Sudanie. Obecnie nieco bliżej poznane, leży pod

12° 15' pfn. szer., a w jednéjże długości z krajem Fezzan, t. j. dalej ku zachodowi posunięte, aniżeli karty geograficzne położenie jego wskazują. Tu leży jezioro Tszad, największe z jezior środkowych, znanych w Afryce, i przyjmuje do siebie w części południowej rz. Szary, w zach. Yaou. W pośrodku jeziora tego jest gromada wysp Bidumah, zamieszkała od plemion łupieżkich, będących w wiecznej wojnie z ludnością nadbrzeżną. Burnu ma zawierać około 36 miast, i 2 milionów m., w części Negrów, w części Arabów, zajętych rolnictwem, t. j. uprawą prosa, głównego artykułu żywności, dalej jęczmienia, bobu, konopi, bawełny, indygo, i t. p., i pewien stopień oświaty okazujących. Zostają oni pod władzą sułtana, który tylko tytuł posiada, gdyż rzeczywisty ich władca, pod nazwą Szeika Koranu, rządzi i administruje całym krajem. Klimat nader gorący, stan powietrza w lecie czyli od marca do czerwca + 40° do 42° C. w środku dnia, a około + 30° przed wsch. słońca; w zimie rzadko niżej od + 24° C.; dwie główne pory roku są: susze od listopada do kwietnia, a inne miesiące wilgotne. Grunt nader żyzny, i wyjąwszy wybrzeży rzecznych, jest bezleśny. Ze zwierząt są lew, pantera, bawół, girafa, słoń, koń rzeczny, piżmowce, stróśie, krokod., ptactwo wodne, mnóstwo pszczoł, skorpionów, węży i płazów zjadliwych. Znaczny chów bydła i koni pięknych. Wywóz obejmuje niewolników, proszek złoty, piżmo, w zamian miedzi, czapek futrzanych z Tripolis, wyrobów bawełnianych, jedwabiu, nieco płócien, kobierców, broni, żelazta, mosiędzu i t. p. Ludność kraju złożona z plemienia Negrów i Kanowskich, podzielonych na pokolenia, mówiących właściwym sobie i rozmaitym narzeczem. Plemię panujące są Sznaszy, pochodzenia arabskiego, wyznania Mahometa, również na kasty podzieleni. M. stoł. Bornu, ma zawierać od 30—40,000 m.

BORODINO, W. w Rosyi, gub. Moskiewskiej, w pobliżu Mozajska, nad rz. Kaługą, uchodzącą do rz. Moskwy. Oddalona około 120 w. na pfd.-zach. od Moskwy.

BOROMEJSKIE trzy wyspy w Pjemencie, w prow. Novarra, na jeziorze Lago Maggiore, a właściwie w zatoce Margozzo, o pół mili francuskiej od wybrzeży położone. Wyspy te noszą nazwisko rodziny, której są własnością od XIII. wieku. Isola Madre, najobszerniejsza, pokryta gajami drzew pomarańczowych i cytrynowych, zdobną jest pałacem; Isola Superiore albo Isola-del-Pescatore, z kościołem parafialnym, zamieszkała przez rybaków, a nakoniec Isola-Bella, zamieniona w roskoszny

ogród, utworzony z dziesięciu tarasów, na wzór amfiteatru, i przyozdobiona wspaniałym pałacem.

BÖRÖE, wyspa na mr. Północnym, przy pfd.-wsch. wybrzeżu Norwegii, pod 58° 52' pfn. szer. a 7° 13' wsch. długości.

BOROWA, Mm. w Czechach, cyr. Czasławski; 1,800 m. (122 domów).

BOROWICZE, M. pow. w Rosyi europ., gub. Nowogrodzkiej, nad rz. Mstą. Posiada 9 kościołów, 2 szkoły duchowne, oraz 2 świeckie; liczy 959 domów (140 mur.); 7,000 m.

BOROWSK, M. pow. w Rosyi, gub. Kałuska. Położone jest nad rz. Protwią; posiada 9 kościołów, szkołę; liczy 1,003 domów (95 mur.) i 8,600 m.

BOROWSTOWNESS, M. i port w Szkocyi, hrb. Linlithgow; na zach. Edimburga, na pr. brz. uj. rz. Forth. Kilka fabryk, znaczne kopalnie węgla kamiennego; 4,300 m.

BORSBERG, góra w Saksonii, przy Pillnitz, pod Dreznem, na pr. brz. rz. Elby, wzniesiona na 1103 stóp nad poziomem mr. Północnego.

BORSODSKI kom. w Węgrzech, graniczy na wsch. z komit. Abaujvarskim, Zemplinskim i Szaboltskim; na pfn. z Heweszskim; na zach. z Heweszskim i Gömörskim; na pfn. z Gömörskim i Tornaskim. Rozległy 65 1/2 mil kw.; liczy 262,255 m., zajmujących 11 Mm., 171 wsi, i 11 predj. Nader wzgórzysty, obfity w rudę żelazną i winnice. Skropiony jest rz. Sajó, która płynie od Putnok do Onod, wśród pięknej doliny Kazaer, przyjmuje do siebie dopływowa rz. Badwę, poniżej St. Peter, oraz rz. Mały i Większy Hernad, a wpada poniżej Sajó-Örös do Cissy. Z pldów ziemi posiada: zboże wszelkiego rodzaju, kukurydzę, wino, liście tytoniowe, migdały; z rzeczy kopalnych: żelazo, miedź, marmur, węgle kamienne. Wody mineralne. M. głów. jest Miskolcz.

BORT, M. we Francyi, dep. Corrèze, na pr. brz. rz. Chavanoux; 2,288 m.

BORUNY, M. w Rosyi, w gub. Wileńskiej. Klasztor i kościół z cudownym obrazem Panny Maryi.

BORYSÓW, Mm. pow. w Rosyi, w gub. Mińskiej, pow. Boryowskim. Położone na l. brz. rzeki Berezyny, przy ujściu do niej rz. Schy, liczy do 9000

+ ludności (5917 mężczyzn), zamieszkałej w 604 domach drewnianych. Siedlisko władz powiatowych, magistratu, sądownictwa, posiada także szkołę parafial. o 2 klassach, urząd pocztowy, cerkiew prawosławną w rynku miasta, kościół katolicki murowany, szpital i więzienie w dawnym zamku, na wyspie wodą oblanej, i godnym tu jest uwagi most drewniany na Berezynie, zbudowany w r. 1846. (kosztem 15000rs.), długi w raz z groblami są-

żni 260, łączący z miastem przystań po drugiej stronie rzeki położoną. M. zbudowane na pochyłej płaszczyźnie, pod 53° 14' 46" szer. pfn., a 46° 16' 14" dłuż. geogr. Odległe od Wilna wiorst 220, a od Mińska wiorst 74. Dwa jarmarki do roku. W małej odległości od Borysowa, znajduje się wieś znaczna Sciudzionka czyli Studzianka, położona na wzniosłej górze, płaszczyzną zakończoną; u podnóża tej góry są dość szerokie bagniska aż do rzeki; za nią podobnie bagniska, za którymi na lewo wznoszą się wzgórza, a na prawo lekka pochyłość.

BORZNA, M. pow. w Rosyi, gub. Czernichowska. 4 kościoły, świecka szkoła; 8,800 m.

BORZYSEAWICE, po niemiecku BORISLAWITZ, Mm. w Prusach, prow. Śląsk Górny, obw. rej. Opolskiej, okr. Koźłubski; 820 m.

BOSA, M. na zach. wybrzeżu wyspy Sardynii, przyładku Sassari, na pr. brz. uj. rz. Terno. Handlowe, z wygodnym portem; 4,500 m.

BOSFOR, BOSPORUS, ob. CIAŚNINA KONSTANTYNOPOLITAŃSKA.

BÖSIG, ob. BEZDZIEC.

BOSIN, IRRISH-BOSIN, wyspa na zach. wybrzeżu Irlandyi, na oceanie Atlantycznym, w prow. Connaught, hrb. Galway.

BOSKOWITZ, M. w Morawii, cyr. Berneński (Brünn); 658 m.

BOSNA, rz. w Bośni, uchodząca do rz. Sawy.

BOSNA-SERAJ, SERAIO, SERAIEWO, SARAIEWO, M. w Turcyi europ., stoł. paszaliu Bośnińskiego, nad rz. Migliacą. Warowne cytadelą, niegdyś było opasane murami, siedlisko władz prowincjonalnych, a rezydencya paszy w Trawniku. Przemysł dość rozwinięty w wyrobach broni, mosiężnych, włosiennych, białoskórniczych, wełnianych i innych. Jest głównym punktem handlu między Turcyą, Dalmacyą, Kroacyą, i prow. Niemiec pfd. Tu znajduje się także starożytny pałac (Seraj) Mahometa II., od którego M. nazwanym zostało, a w okolicy znaczne kopalnie rudy żelaznej i kapieli mineralne Saraiewskie. Ludność 60,000 m., w której 40000 Turków, 3,000 katolików; reszta grecy i starozakonni.

BOSNIA, paszalik w Turcyi europej., obejmujący właściwą Bośnię, Kroacyą turecką, i Hercogowinę. M. stoł. Bosna-Seraj. Położony między 42° 30' a 45° 15' szer. pfn., na krańcu zach. państwa Tureckiego, graniczy z Dalmacyą, Kroacyą, Słowacyą i Montenegro (Czarna góra). Rozległość 889 mil kw., ludność do 900,000, złożona z Bośniaków, Kroatów, Morlaków, Turków (500,000), Greków (200,000), Armieńczyków (150,000), Ży-

+ Rząd by dwa razy tyle mieszkańców

dów i Cyganów. Kraj górzysty łańcuchem Alp Julijskich i Dynaryjskich, których wierzchołki do 6000 stóp dochodzą. Główna rz. Sawa z dopływami: Unna, Verbas, Bosna i Drina; część pld. kraju skropiona jest rz. Narentą, uchodzącą do mr. Śródziemnego. Grunt nieurodzajny, wyjąwszy niziny a mianowicie dolinę rz. Sawy. Lasy obszerne na spadku i przecznach Alp Dynaryjskich, obfitują w drzewo budulcowe i bogate pastwiska. Zręczy kopalnych znajdują się: pokłady złota, srebra (bez eksploatacji), ruda żelazna w wielkiej obfitości, nieco ołowiu, saletra, kamienie młyńskie, alabaster i marmury. Uprawa zboża i jarzyn (na potrzeby miejscowe), lnu, liścia tytoniowego, wino, drzew oliwnych (w części pld. kraju), drzew owocowych, głównie zaś śliwek. Chów bydła, jest pierwszą gałęzią przemysłu ziemskiego w Bośni, obejmująca: konie pięknej rasy, bydło rogate wysoko cenione, znaczną ilość owiec cienko-włnistych, kozy i trzodę chlewną.

Przemysł fabryczny ograniczony, stanowią wyroby żelazne i miedziane, broń sieczna i palna, safiany, skóry, proch, zwyczajne tkaniny wełniane.

Handel tranzytowy dość znaczny między Turcją i prow. austriackimi, główne punkta składowe są: Bosna-Seraj, Novi-Bazar, Zwornik, Bania-luka, Mostari-Gradska. Środki komunikacyjne prawie żadne. Bośnia, prow. nadgraniczna, będąc nader ważną dla państwa Tureckiego, posiada znaczną ilość miejsc warownych, i dzieli się na sandżaki (obwody): Trawnik, Bania-luka, Zwornik, Jeni-Bazar, i Hercogowina.

BOSPORUS, ob. BOSFOR.

BOSTAN, EL BOSTAN, M. w Turcji azyat., w sandżaku Marasz, na pfn. góry Taurus, nad rz. Kizil-Ermak; 9,000 m.

BOSTON, 1) M. w Stanach Zjedn. Ameryki pfn. stoł. pań. Massachusetts, przy uj. rzeki Karola (Charles-River); leży między 42° 21' 22" szer. pfn., a 73° 24' 24" dług. zach. Ludność w r. 1790: 18038, a w r. 1843., w raz z przedmieściami: Charlestown, Cambridge, Roxburg i Dorchester, do 118,000 m. Zbudowane na półwyspie, połączonym z lądem stałym przesmykiem wązkim Neck, a części miasta tego, leżące już na lądzie już na wyspach, połączone są wzajemnie kilkoma mostami znacznej długości. Policzone jest do najpiękniejszych i najludniejszych M. w Stan. Zjedn., i zajmuje drugie miejsce pod względem handlowym, pierwsze zaś dla swych zakładów naukowych i oświaty mieszkańców. Odznacza się również piękną budowlą prywatnych i wielu gmachami publicznymi, zdobia-

go między innymi: 30 kościołów i domów modlitwy wszelkich wyznań, ratusz z wielką kopułą, pałac rządowy (State House), magazyny wielkich rozmiarów, bursa, bank, teatr, szpitale i mnóstwo innych domów, których ilość do 4500 dochodzi. Siedlisko biskupa katolickiego Nowej-Anglii, konsułów zagranicznych, władz naczelnych państwa, oprócz tego posiada liczne szkoły i wyższe zakłady naukowe, uniwersytet Harvard (na przedmieściu Cambridge), ateneum czyli szkołę wyższą nauk i literatury, szkoły łańciskie, instytut ociepleniowych, towarzystwa lekarskie, sztuk i umiejętności, muzea, obserwatorium, kilka bibliotek publicznych (należąca do Atenaumi, 30000 tom. zawiera), salę pism peryodycznych, oraz galerię obrazów, w której odbywa się coroczna wystawa sztuk pięknych. Liczba dzienników i pism peryodycznych, ogłaszanych tutaj, dochodziła w r. 1839. do 65, mieszczonych między najznakomitszymi publikacjami Stanów Zjednoczonych.

Przemysł fabryczny wysoko rozwinięty. Są tu fabr. wyrobów bawełnianych, lnianych, tytoniu, tabaki; papiernie, płótna żaglowe, powroźnictwo, warsztaty mechaniczne, gwoździarnie, fabryki lustro, kryształów, rafinerie cukru, gorzelnie, browary, kuźnie, odlewnie żelaza i mosiądzu.

Port wspaniały, mogący objąć do 500 statków wszelkich rozmiarów, obronny jest cytacladą, z arsenałem morskim i warsztatami okrętowemu marynarki Stan. Zjedn. Handel znaczny ze wszystkimi częściami świata, obejmując na wywóz: mięso solone, ryby, gwoździe, liny, papier, zboże, mąkę, bawełnę, drzewo, liście tytoniowe, ryż i t. p., tych wartość była w r. 1831. 5,530,000 dollar., a przywóz w tymże roku obejmował tkaniny bawełniane, wełniane, wyroby mosiężne, jedwabne, cukier, herbatę, kawę, wino, wódki, korzenie, skóry, indygo i farby, wartość do 13,278,000 dollar. Ruch portowy w r. 1838: 4618 statków nadbrzeżnych, oraz 1313 okrętów, między którymi 831 pod flagą amerykańską. Tu również stacya pakebotów pocztowych z Liverpoolu, oraz skład główny handlu wewnętrznego a mianowicie z pań. Nowego-Yorku i Stanami Związkowymi Ameryki pld. 2) M. portowe w Anglii, hrb. Lincoln, w pobliżu uj. rz. Witham. Znaczny handel, żegluga nadbrzeżna, rybołówstwo; 34,680 m.

BOSWORTH (MARKET), M. w Anglii, hrb. Leicester; 1,200 m.

BÖSZÖRMENY, M. targowe w Węgrzech, okr. Hajduków, na pfn.-zach. Debreczyna. Siedlisko sądu; 13,160 m.

BOTANY-BAY, obszerna zatoka na oceanie Spo-

kojnym, na pld.-wsch. wybrzeżu Nowej Holandii, w r. 1770. odkryta przez Cooka. Położona jest w Nowej Walii Południowej, hrb. Cumberland, na pld. Sydney, między przylądkami Bank na pfn., i Solandern na pld. Na jej wybrzeżach założono kolonię karną, do której wysyłano zbrodniarzy angielskich; obecnie zaś zakład karny przeniesiony do Port-Jackson.

BOTNICKA, 1) zatoka na mr. Bałtyckim, między prow. Finlandyą na wsch., a Szwecyą na zach., około 1840 mil kw. rozległa. Nazwę swą bierze od szwedzkiej prow., zwaną Botnicką. 2) Dawna prow. szwedzka t. n. nad zatoką, której dała swą nazwę, wcielona obecnie częścią do Szwecji, częścią do Ces. Rosyjskiego, pod nazwą Finlandii.

BOTOCZANY, BOTUSZANY, BOTOSZAN, M. w Mołdawii, na pfn. Jass. Znaczny handel; 4,000 m., greków, armeńczyków i żydów.

BOTTWAR, WIELKI BOTTWAR, M. w król. Wirtembergiem, w cyr. Nekary, wśród żyznej doliny, na l. brz. rz. t. n.; 2,481 m.

BOTZA, Mm. targowe w Węgrzech, kom. Liptau-ski, nad rz. Teufelsbacht, na wyniosłości 2840 stóp nad poziomem mr. Śródziemnego; 1,200 m. Sławne kopalnie złota, żelaza i miedzi; źródła sfone.

BOTZEN, BOLZEN, M. okr. w Tyrolu, przy spływie rz. Eisach i Teufel, na 1094 stóp wzniesione. Zamek, gimnazjum; chów jedwabników, przedziałnia jedwabiu, wyroby z takowego; 8,000 m.

BOUC, mała wyspa skalista na mr. Śródziemnym, posiadłość Francji, dep. Ujść Rodanu. Port i latarnia morska.

BOUCHES DU RHONE, ob. UJŚCIA RODANU.

BOUDRY, Mm. w Szwajcarii, kant. Neuenburg, nad rz. Reuse; 4,385 m.

BOUGAINVILLE, 1) wyspa na oceanie Wielkim, w archipelagu Salomona, odkryta w r. 1768. przez żeglarza franc. t. n. Wybrzeża jej na pfn. i zach. są górzyste i niebezpieczne, na wsch. niskie, pokryte lasami i zamieszkałe. Rozciąga się między 5° 29' a 6° 55' pld. szer. i 152° 14' a 153° 29' wsch. dług. 2) Zatoka t. n., na wybrzeżu Patagonii, w ciśnieńie Magellana.

BOUILLON, M. w Belgii, prow. Luxemburg, w głębokim parowie gór Ardeńskich, nad rz. Semoi; z obronnym zamkiem. Niedługo było stoł. ks. t. n.; 2,600 m.

BOUIN, wyspa na pfn. wybrzeżu Francji, na oceanie Atlantyckim, w zatoce Bourneu, dep. Wandej-ski. Przerznięta czterema kanałami, obfituje w zboże wszelkiego rodzaju, sól i bydło; 2,640 m.

BOULOGNE, 1) Mm. we Francji, dep. wyż. Gallow. Geogr. Powsz. T. I.

ronny; 1,587 m. 2) Boulogne sur Mer, M. tamże, dep. Pas de Calais, przy uj. rz. Liane do tegoż kanału. Podzielone jest na wyższe i niższe, obronne twierdzą i zamkiem, i otoczone w około wysokimi murami. M. wyższe zawiera 2 publiczne place, piękne fontanny, ratusz, starożytną katedrę, pałac biskupi, i sprawiedliwości. Niższe M., u stóp pagórka, jest siedliskiem tutejszego handlu, posiada szkołę żeglarską, szpital, zakład kąpieli morskich, liczne i rozmaite fabryki; port niezbyt dostępny. Okręty wojenne zarzucają kotwice w przystani S. Jana; 25,732 m. 3) W. tamże, dep. Sekwany, pod Paryżem; 5,722 m. Między wsią powyższą a Paryżem jest laszek piękny, miejsce ulubione przechadzki paryżan.

BOULONAI, była prow. francuzka w Pikardii, obecnie obwód Buloński.

BOUNTY, gromada wysp, na Wielkim oceanie, w stronie pld.-wsch. Nowej Zelandii.

BOURBINCE, rz. we Francji, dep. Saony i Loiry, wpadająca do kanału Centre, w pobliżu Arroux.

BOURBON, 1) wyspa, która niegdyś Maskarejską, wyspą połączenia, Bonapartego, nazywaną była, leży na oceanie Indyjskim, na 90 dni drogi od Brestu, pod 21° szer. pld. a 53° dług. wsch., podług południka paryżkiego. Obszerna 231550 hektarów, z ludnością stałą 106,000 m. (36,803 wolnych, 9080 kolorowych lub czarnych niezależnych, a 69,513 niewolników poci obój). Wybrzeża bez znacznych wklęsłości. Łańcuch gór spadzistych, idący środkiem niemal i przez całą długość wyspy, tworzy dwie główne wyżyny pod nazwą: Piton des Neiges w stronie pfn.-zach., najznaczniejsza z wulkanem wygasłym, i Piton de la Fournaise z wulkanem czynnym, w części pld.-wsch. Obadwa to szczyty wzniesione są: pierwszy 3150, drugi 2220 metrów nad poziomem morza. Znaczna ilość wód bieżących w różnych kierunkach, a chociaż łożyska ich są głębokie, jednak wązkie koryta, bystry i gwałtowny bieg, czynią je niezdadnymi do spławu. Mat jest główną rzeką; pomniejsze zaś: Saint-Denis, Sainte-Suzanne i Pluies. Klimat łagodny, nader zdrowy, mianowicie w częściach nieco górzystych wyspy. Stan ciepła: + 26° R. największe upały; średnie ciepło + 22° (w lutym i marcu), nakoniec stan najniższy + 13° (sierpień). Trąby wietrzne dość rzadkie, a trzęsienia ziemi mimo czynnego wulkanu są zaledwie dostrzegane. Grunt żyzny, mianowicie w pasie nadbrzeżnym; w ogóle jednak wulkaniczny, skalisty, brak pastwisk; a ogromne lasy pokrywają góry. Płody ziemi: trzcina cukrowa, stanowiąca wraz z kawą główny produkt wywozowy (w 1836. roku było

144 młynów cukrowych, a z tych 94 siłą pary pędzonych; drzewa goździkowe, muszkatołowe, pieprz, imbir, ryż, maniok, kukurydza, banany, ananasy, drzewo chlebowe, daktyle, figi, oraz wiele innych drzew, krzewów europejskich i zwrotnikowych. Przemysł fabryczny prawie żaden. Handel w r. 1836. zewnętrzny wynosił 17,410,000, a wewnętrzny 13,270,000 franków. Ruch morski w r. 1836: 190 okrętów [weszło, a 196 wyszło z przystani wyspy, nieposiadającej żadnego portu. Główne składy handlowe są w M. Saint-Denis i Saint-Paul; pierwsze z nich posiada bank, izbę handlową, kolegium z katedrą prawa, dwie drukarnie i t. p. 2) Bourbon l'Archambault, M. we Francji, dep. Allier, położone jest wśród pięknej doliny. Źródła gorące (60° C.) żelazne, nader uczęszczane; 2,900 m. 3) Bourbon Lancy, M. tamże, dep. Saony i Loiry; 2,850 m. Zakład kąpieli siarczanych. 4) Bourbon Vendée, M. tamże, stoł. dep. Vandée, nad rz. Yon. Posiada kolegium królewskie, szkołę początkową normalną, bibliotekę publiczną (6000 tom.), drukarnię i kilka pięknych gmachów publicznych.

BOURBONNAIS, dawniejsza prow. francuska, której stolicą było M. Moulins. Obecnie zaś składa część dep. Allier, i mniejszą część dep. Cher.

BOURBONNE-LES-BAINS, M. we Francji, dep. Wyższej Marne, nad rz. Borne i Apance. Tu znajdują się źródła zbawienne dla zdrowia i wzorowo urządzone ciepłe kąpiele, oprócz tego kościół, ratusz, fabryka cukru z buraków, szczątki starożytnego zamku, wodociąg i budowli rzymskich; 3,272 m.

BOURBOURG, 1) M. we Francji, dep. Północny, na pld.-zach. Dunkierki, nad kanałem Colme; 2,527 m. 2) Kanał Bourbourg, poczyna się pod M. powyższem, od spławnej rz. Aa, i łączy się pod Dunkierką z kanałem t. n.

BOURG, 1) M. we Francji, dep. Girondy, nad rz. Dordogne, w pobliżu uj. tejże do Garony. Mały port, handel zbożem i winem; 2,306 m. 2) Bourg de Péage, M. tamże, dep. Drôme, na l. brz. rz. Izery; liczne fabryki; 3,069 m. 3) Bourgen-Bresse, M. tamże, dep. Aine, nad rz. Reysersuse. Siedlisko władz departamentu, piękne kościoły, szpital, muzeum, biblioteka, gabinet chemiczny i fizyczny; 9,528 m. 4) Bourg-St.-Andeol, M. tamże, dep. Ardèche, na pr. brz. Rodanu. Fabryki wyrobów jedwabnych, handel jedwabiem, winem i zbożem; 4,200 m.

BOURG, LE BOURG DE MARTIGNY, ob. MARTIGNY.

BOURGAENEUF, M. we Francji, dep. Creuse, nad rz. Thorion. Wyższy trybunał; 2,940 m.

BOURGES, M. we Francji, stoł. dep. Cher, położone o 200 kilometrów na pld. Paryża, przyspływie rzek Auron i Yèvre, pod 47° 4' 59" szer. pñ. a 0° 3' 43" dłg. wsch.; w r. 1840. liczyło 25,320 m. Siedlisko arcybiskupa metropolitańskiego; trybunał królewski i handlowy, władze okręgu dywizji wojskowej, urząd leśny okręgowy. Zakłady naukowe: akademia, kolegium królewskie, seminarium dycezyjne, szkoła niższa duchowna, szkoła normalna początkowa i biblioteka publiczna z 25000 tomów. Przemysł dość znaczny, są tu fabryki: sukna, kołder wełnian., tudzież nożów, bardzo cenionych, i pięć drukarni. Handel owcami, wełną, skórami, winem, owocami, konopiami, i t. p.; jarmarki nader uczęszczane. Posiada kilka starożytnych budowli, między którymi odznaczają się: katedra z wieku XI. liczona do najwspanialszych we Francji, ratusz, będący niegdyś mieszkaniem Jacques Coeura, i arcybiskupstwo ze starożytnym pomnikiem.

BOURGIDOU, kanał we Francji, dep. Gard, stanowi aż do M. Aiguesmortes dalszy ciąg kanału Silveréal, gdzie uchodzi pod M. La Radel.

BOURGNEUF-EN-RETZ, Mm. we Francji, dep. Niższej Loiry, z małym portem, wśród obszernej zatoki t. n. Tutaj wyprawiane bywają niekiedy okręty na połów do Antyllów i New-Foundland; 2,680 m.

BOURGOGNE, ob. BURGUNDYA.

BOURGOIN, M. we Francji, dep. Izery, na l. brz. rz. Bourbre, wśród żyznej doliny, otoczonej wzgórzami. Siedlisko wyższego trybunału i innych władz miejscowych, fabryki, znaczny handel; 4,235 m.

BOURRAN, M. we Francji, dep. Aveyron, na pñ.-zach. St. Affrique. Kopalnie żelaza i węgla kamiennych.

BOURTANGE, M. warowne w król. Niderlandzkim, prow. Groningen, na granicy Hanoweru, w okolicy bagnistej; 1,600 m.

BOUSSOLE, kanał na pñ. oceanu Wielkiego, między wyspą Kurylską Simusir i Urup.

BOUSSU, M. w Belgii, prow. Hennegowia, nad rz. Haine; 2,600 m.

BOUTON, gromada wysp, na zach. wybrzeżu półwyspu Malakka; pod 6° 33' pld. szer. a 69° 47' wsch. długości.

BOUTONG, wielka wyspa, na pld.-wsch. przed półwyspem Celebes, w archipelagu Sundy.

BOUVIGNE, M. w Belgii, prow. Namur, na

pñ.-zach. Dinant, na l. brz. rz. Mozy; 790 m. W pobliżu zakłady żelazne.

BOUXWILLER, BOXVILLER, BUSCHWEILER, M. we Francji, dep. Niższego Renu, na pr. brz. rz. Modery, w okolicy górzystej i leśnej, na pñ.-zach. Strasburga. Fabr. wyrob. metalowych i inne; 4,000 m.

BOVENDEN, Mm. w król. Hanowerskim, pod Göttingen, nad rz. Leine; 1,800 m.

BOVES, M. w Sardynii, prow. Coni, u stóp Alp. Kopalnie żelaza, żelony marmuru; 6,700 m.

BOVOLENTA, Mm. w Lombardii, gubernia Padewska, pod Piore, nad rz. Bacchiglione; 2,800 m.

BOWLING-GREEN, 1) M. stoł. hrb. Karolina, w Wirginii, okr. Eastern. 2) M. stoł. hrb. Warren, w Kentucky. 3) M. stoł. hrb. Pike, w pañ. Missury.

BOWYER, rz. w Ameryce pñ. uchodząca z pr. str. do rz. Missury.

BOXAS, ob. BORA.

BOXBERG, M. i okr. w ks. Badeńskim, w cyr. Niższego Renu, nad rz. Umpfer; 1,212 m.

BOXWILLER, ob. BOUXWILLER.

BOYLE, M. w Irlandyi, prow. Connaught, hrb. Roscommon, na zach. brz. jeziora Key, i nad rz. t. n.; 3,407 m.

BOYLES, przylądek na zach. wybrzeżu pñ. Ameryki; pod 50° 51' pñ. szer. a 129° 28' zach. dłg.

BOYNE, rz. w Irlandyi, wybiega na pñ. hrb. Kildare, w prow. Leinster, uchodzi w pobliżu Drogheda do mr. Irlandzkiego.

BOZZOLO, M. obronne w Lombardii, gub. Mantua, na wsch. Kremony, nad rz. Oglio; 3,600 m.

BRA, M. w Sardynii, prow. Piemont, na zach. M. Alby, nad rz. Sturą; handlowe; 6,000 m.

BRAA, rz. w Prusach Zach., ks. Poznańskim, wybiega pod Słuchowem (Schlochau), a wpada do Wisły.

BRAAKE, M. w ks. Oldenburgskim, okr. Ovelgöne, na l. brz. Wezery; 1,300 m.

BRABANT, 1) Brabant Północny, prow. w Niderlandach, między prow. Holandją, Geldryą, Zelandją i król. Belgijskim. Rozległa mil kw. 92½ w r. 1841. liczyła 378,430 m. i uważana jest za najobszerniejszą prow. holenderską. Grunt nisko położony, pełen zarośli i bagien (Peel dłg. 10 godzin drogi, na 1—3 szerokości). Na granicy pñ. skropiony jest rz. Mozą, na zachodniej. Skaldą wsch. (Osterschelde); wewnątrz kraju: rz. Aa i Dommel, tworzące rz. Diestel, która uchodzi do rz. Mozy, następnie rz. Merk, zwaną tu Dintel, a wpadającą do Volkerack; są tu również dwa kanały, pod nazwą Breda i Wilhelm Południowy. Klimat wprawdzie wilgotny, zdrowszy przecież od klimatu holenderskiego. Rolnictwo i chów bydła są głównymi gałę-

ziemi przemysłu. Torfem zastępują brak drzewa. Wiele ucierpiał przemysł i handel przez odłączenie się Belgii, jednak znaczne są jeszcze fabryki sukna, płótna, wyrobów bawełnianych, białoskórnicych i t. p. 2) Brabant Południowy, prow. Belgijska, między Antwerpią, Limburgiem, Leodium, Namur, Hennegowią i Wschod. Flandryą. Rozległa 60 mil kw., ludność w r. 1840. była 613,680 m. Kraj w ogóle płaski, w części pld. i wsch. nieco górzysty, lecz żyzny i starannie uprawny. Głównejszymi rzekami są: Dyle i Senne, oraz 3 kanały: Brukselski, Lovan, i Charleroi; klimat umiarkowany i zdrowy. Mieszkańcy zajęci są rolnictwem i przemysłem. W r. 1840. używano 103 maszyn parowych, o sile 2,856 koni, w fabrykach wyrobów płóciennych, tkanin bawełnianych, papieru, mydeł, w zakładach typograficznych, dystylarniach, browarach i t. p. Głównym przeciw produktem miejscowym są koronki zwane Brabanckie, sławne od czasów najdawniejszych ze swej cienkości i pięknych deseni (funt nici koronkowych, częstokroć do 90 luidorów płaconym bywa).

Oświata jest nader upowszechnioną, dowodem 744 szkół początkowych, uczęszczanych w r. 1840. od 67,186 uczniów; oraz 556 szkółek wiejskich z 48,341 uczącymi się.

BRACCELLO, wzgórze na zach. wybrzeżu Sycylii.

BRACKENBERG, okr. w król. Hanowerskim w ks. Göttingen, pod miastem Hedemünden.

BRACKENHEIM, 1) osada i okr. w król. Wirtembergskim, w cyr. Nekary; 4¼ mil kw., z 24,415 m. 2) M. tamże, posiada starożytny zamek, bogaty szpital; 1,487 m.

BRACZAW, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Podolska. Położone nad rz. Bohem, posiada trzy szkoły i liczy 3,800 m.

BRADANO, rz. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, uchodząca do zatoki Tarent.

BRADFORD, 1) M. w Anglii, hrb. York, w West-Riding, nad dopływową rz. Air. Główne miejsce przędzalni i wyrobów wełnianych w Anglii. Bogate kopalnie węgla kamiennego i rudy, wielkie odlewnie żelaza, farbiernie i t. p. Bradford liczy się w królestwie do miast kwitnących i jest w ciągłym postępie przemysłowym, posiada również szkołę duchowną przygotowawczą, szkołę realną, kasę oszczędności i t. p. Ludność w roku 1801. była 6,393, a w r. 1831.: 23,233 m., z których 3867 zajętych przemysłem i handlem. 2) Bradford Great, M. tamże, hrb. Wilt, nad rz. Avon, 10,000 m. Tu znajdują się od dawna sławne fabryki sukien cienkich. W okolicy żelony kamieni

ciosowych. 3) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Massachusetts, hr. Essex, na pr. rz. rz. Merimack; 2,222 m. Warsztaty okrętowe.

BRAEMAR, góry w Szkocji, hr. Aberdeen. Kopalnie krysztafu, beryli i topazów.

BRAGA, M. obronne w Portugalii, stoł. prow. Entre-Duero-e-Minho, położone na górze, leżące wśród rozległej płaszczyny. Arcybiskupstwo, katedra; fabryka broni; 15,000 m.

BRAGANÇA, 1) M. w Portugalii, prow. Tras-os-Montes, wśród żyznej równiny, nad rz. Fervenza. Cytadela, biskupstwo; fabryki; 5,000 m. 2) M. w Brazylii, prow. Para, na l. br. rz. Cayte, wśród równiny, w pobliżu Wielkiego oceanu; portowe. 3) M. tamże, prow. Santo Paulo, na l. br. rz. Jaguary.

BRAHŁOW, M. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Podolska, nad rz. Rowem. Jest tu bank dla wspomagania mieszkańców, garbarnie, hamernie i folusz. Piękny klasztor, na wyspie położonej wśród rzeki.

BRAHMAPUTRA, BURRAMPUTER, wielka rz. w Azji, wybiega ze stóp śnieżnej góry Langtan, w kraju Borkhamti, wpada do zatoki Bengalskiej, pod imieniem Megna, ponosząc Lakipur.

BRAŁOW, IBRAHŁOW, BRAILA, M. w Bułgarii, na pfd.-zach. Galatz, przy ujściu rz. Seretu do Dunaju; port rzeczny; 6,000 m. Znaczny połów ryb i handel zbożowy do Konstantynopola.

BRaine, 1) M. we Francji, dep. Aisne, nad rz. Vesle, wśród równiny; 1,352 m. 2) Braine-la-Léon, M. w Belgii, prow. Połud. Brabant, pod Nivelles. Fabryki sukna, wyrob. bawełnianych, huta szklana; 3,500 m. 3) Braine-le-Comte, M. tamże, w prow. Hennegowii, na pfd.-wsch. Mons; 4,800 m. Znaczny wyrób koronek i nici koronkowych.

BRAINTREE, 1) M. w Anglii, hr. Essex, nad Blackwader; 3,422 m. 2) M. w pań. Massachusetts, hr. Norfolk; 2,168 m.

BRAKE, Mm. w ks. Lippe-Detmold, nad rz. Bega, naprzeciw Lemgo. Siedlisko władz okr.; 620 m. Zamek i dom obfakanych.

BRAKEL, M. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Münden, okr. Hörter, nad rz. Bruchta; 382 domów; 2,750 m.

BRALA, wyspa na wsch. wybrzeżu półwyspu indostajskiego Malakka, pod 4° 55' pfn. szer. a 101° 22' wsch. dług.

BRALINE, M. w Prusach, prow. Szląska, obw. rejen. Wrocławskiej, okr. Neidenburg; 900 m.

BRALITZ, jezioro w Mołdawii, na pfn.-wsch. Galaczu; połączone z Dunajem.

BRAMAU, BRAME, rz. rybna w ks. Holsztyńskim, wybiega w Kuhlener-Moore, pod Rick-

ling, pod nazwą Boterbek; przyjmuje pod M. Bramstedt rz. Schmalfelder i Schirnau, przybierając nazwę Bramau i wpada naprzeciw Grönhude do rz. Stör.

BRAMSTEDT, Mm. w ks. Holsztyńskim, okr. (Amt) Segeberg, nad Bramau; 1,375 m.

BRANCA-SERRA, wzgórze w Brazylii, w prow. Minas-Geraes.

BRANCHIER, ST. BRANCHIER Mm. w Szwajcarii, kanton. Wallis, nad rz. Dranse, położone na wysokości 2303 stóp; 500 m.

BRANCO, RIO-BRANCO, znaczna rzeka w Brazylii, uchodząca do Rio-Negro.

BRAND, M. w Saksonii, cyr. Gór Kruszcowych, obw. Drezdeński. Górnicstwo, kilka fabryk; 2,296 m.

BRANDEIS, ob. BRUNDUZ.

BRANDENBURG, 1) prow. w Prusach, dawniej margr. t.n., leży między Meklemburgiem i Pomeranią, graniczy na pfn. W. ks. Poznańskim; Szląskiem na wsch.; król. Saskiem na pfd., a pruską prow. Saksonią na zach. Rozległa 734,14 mil kw., liczy 1,935,217 m. Piaszczysta równina na pfd. i wsch., małemi wzgórzami odznaczona, lądzieńgdzie bagnista, jedynie w nizinach rzek urodzajna. Główne rzeki są:

Odra z Bobrem i Neissą z lewej strony; Pleiska, Warta, Mielz z pr. strony; oprócz tych: Elba, z Hawelą i Stepnitz. Kanały: Fryderyka Wilhelma, łączący Odrę ze Spreą; Finow najznaczniejszy. Rupiśki, Główny kanał i inne. Liczne jeziora, między temi: Rupiśkie najznaczniejsze. Klimat umiarkowany i zdrowy. Grunt zawiera w sobie żelazo, torf, ałun, wydaje zboża wszelkiego gatunku, liście tytoniowe. Znaczny chów owiec poprawnych, rybołówstwo i pszczolnictwo. Oprócz gospodarstwa wiejskiego, jest tu wiele fabryk wyrobów jedwabnych, bawełnianych, lnianych i wełnianych, oraz wstążek, skór, tytoniu, huty szklane, zakłady żelazne, papiernie, cukrownie i t. p. Handel znaczny, stosunki wielu kanałami, drogami bitymi i rzekami spławne, mi ułatwiane. Brandeburska prow. posiada najznakomitsze zakłady naukowe w królestwie: 18 gimnazjów; w r. 1836. liczyło 4,441 uczniów, a w końcu r. 1837. na 338,340 dzieci będących w wieku nauki, 28,400 uczęszczało do szkół publicznych; liczba szkół elementarnych w r. 1831. była 2,897, dzieci uczęszczało do tychże 231,518. Prowincja podzielona jest na dwa obwody (Regierungsbezirk), t. j. Potsdamski i Frankfurcki; zawiera 138 M., 18 Mm., 5930 wsi i osad pomniejszych. M. stoł. Berlin. 2) M. w Prusach, stoł. prow. t. n., nad rz. Hawel. Katedra, zakład wojskowy, gimnazjum z biblioteką; kilka fabryk; 1,400 m. 3) Mm. tamże

w rejen. Królewieckiej, przy uj. rz. Frisingi do zatoki Friszhaf; 1,000 m. 4) Nowy Brandenburg (Neu Br...), M. w ks. Meklemburgsko-Strelieckim, nad jeziorem Tolle. Piękny kościół Bogarodzi, ratusz i zamek; handel wełną i kołmi; 6,000 m.

BRANDIS, Mm. w Saksonii, cyr. Lipski, okr. Grimma; 1,245 m.

BRANDÖ, wyspa w zatoce Botnickiej, na wybrzeżu Szwecji, w okr. Norrbotten, pod 65° 40' pfn. szer. a 20° 1' wsch. dług.

BRANDON, 1) zatoka u wybrzeża Irlandyi, prow. Munster, hr. Kerry, utworzona na oceanie Atlantycznym przylądkiem t. n. 2) Góra w Irlandyi, prow. Leinster, hr. Kilkenny. 3) M. stoł. hr. Rankin, w Mississipi, w okr. Southern. Uniwersytet metodystów. 4) St. Brandon, M. w Anglii, hr. Suffolk, na l. br. Little-Ouse. Znaczny handel; 2,080 m.

BRANDSÖE, wyspa Szlezwigska, w okr. Hadersleben, w małym Bełcie, u wybrzeża Jutlandyi.

BRANDY, 1) Brandy-Pots, wyspa na rz. Ś. Wawrzyńca, poniżej Kwebeku, naprzeciw uj. rz. Saguenay. 2) Brandy-Wine, rz. w Stanach Zjednoczonych, wybiega w Pensylwanii, i wpada w Christivna-Creek do rz. Delavary.

BRANIEWO, BRAUNSBURG, 1) M. w Prusach, rejencya Królewiecka, przy uj. rz. Passargy do zatoki Fryzkiej. Pięć kościołów, seminarium katolickie, gimnazjum, szkoła nauczycieli. Handel płótnem, drzewem, zbożem i lnem; 6,000 m. 2) M. w Morawii, cyr. Przerowski, nad Ondrzegnicą. Fabr. sukna; 308 domów 2,300 m.

BRANSÖE, wyspa na mr. Północnem, u wybrzeża Norwegii, pod 60° 35' pfn. szer. a 2° 45' wsch. długości.

BRANWICA, rz. w król. Polskim, wypływa w gub. Lubelskiej, pod wsią Branew (pow. Zamojski), a uchodzi do rzeki Bukownicy, pod wsią Mamoty, ubiegłszy 17½ wiorst.

BRAONISTA, rz. w Turcji europej., prow. Macedonia, uchodzi do rz. War.

BRASPARS, M. we Francji, dep. Finisterre, pod Chateaulin; 2,640 m.

BRATSBURG, okr. w Norwegii, leżący po części w sztyfcie (dycezyi) Agershuus, po części w sztyfcie Christiansand. Rozległy 274 mil kw., liczy 274 m. na jedną milę kw.

BRATTON, rz. w pań. Missury, uchodząca z lewej strony do rz. Missury.

BRÄTZ, ob. BROJCA.

BRAUBACH, M. i okr. w ks. Nassauskim, nad Renem. Huty do topienia srebra i miedzi, źródła słone; 210 domów z 1,453 m.

BRAUNAU, ob. BROWNÓW.

BRAUNFELS, M. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Koblenckiej, okr. Wetzlar; 219 domów, 1,472 m.

BRAUNLAGE, M. w ks. Brunzwickim, cyr. Blankenburg, nad rz. Bode, na pfd. spadku góry Worm, na wysokości 1697 stóp. Kuźnie broni siecznej, zakład wyrobu farbki niebieskiej; 118 domów, z 910 m.

BRAUNLINGEN, M. i okr. w ks. Badeńskim, okr. See, nad rz. Brigach; 1,477 m.

BRAUNSBURG, ob. BRANIEWO. +

BRAUNSCHWEIG, ob. BRUNSWIK.

BRAUNSEIFEN, M. w Morawii, cyr. Olomuński; 1,400 m.

BRAVA, M. i port na wsch. wybrzeżu Afryki, w pań. Zangwebur. Port, handel z Arabią i Indiami. Leży między 1° 12' pfn. szer. a 41° 51' wsch. długości.

BRAWELL, wyspa w archipelagu Santa Cruz, na Wielkim oceanie; między 12° 25' pfd. szer. a 166° 50' wsch. długości.

BRAYE, rz. we Francji, dep. Eure-Loire, uchodząca do Loiry.

BRAZYLIA. Cesarstwo Brazylijskie w Ameryce pfd., leży między 4° pfn. szer. a 33° pfd. szer. i 308° a 343° wsch. dług. Graniczy na pfn. z Rzpłątą Kolumbijską, Nową Grenadą i Venezuelą, Gujaną Brytyjską, Holenderską, Francuską i oceanem Atlantycznym; na wsch. z oceanem Atlantycznym; na pfd. z krajem Niezależnymi Rzpłątą Urugui; na pfd.-zach. z pań. la Plata, Corientes i Paraguay; na zach. z Boliwią, Peru, i Rzpłątą kolumbijską Ecuador. Rozległe z pfn. ku pfd. mil 600, od wsch. ku zach. mil 500, obejmuje powierzchnię 102,550 mil kw. podług jednych, drudzy zaś obliczają na 130—140,000 mil kw., zdaje się przecieć iż rzeczywista rozległość nie przechodzi mil kw. 126—132,000. W tym jednak obszarze tylko 2000—2200 mil kw. liczy się gruntu uprawnego. W Brazylii, najwspanialszym i najwięcej od przyrody uposażonym kraju na kuli ziemskiej, nie tyle część środkowa ile wybrzeża są znane. Ze względu na urodzajność, podzielić się daje: na kraj nadbrzeżny nieporównanej żyzności, gdzie pobrzeża rzek i jezior pokryte są odwiecznymi lasami; na kraj górzysty i nagi środkowych prowincji, oraz na niezmiernie płaszczyny żyznej ziemi, po obydwu brzegach rz. Marañon (Amazonki). Przebywszy kraj nadbrzeżny, pokryty bogatą roślinnością, znajdujemy pierwszy pas górzysty pod nazwą Sierra do Mar (góry nadmorskie), ciągnący się z pfn. ku pfd. (t. j. od przylądka Ś. Ro-

cha), przy wysokości 3000 stóp, i tworzący wał naturalny, oddzielający pobraża od gór kraju środkowego. Za nim dopiero znajdujemy nagie grzbiety kraju wysoko położonego, gdzie przyroda obok skąpej roślinności, nagromadziła obfitość złota i dyamentów. Dalej ku zach. ciągnie się łańcuch centralny czyli główny, z wierzchołkami: Itacolomi w prow. Minas-Geraes (5400'), i Itambe (5760'). Nakoniec góry Działowe (Sierra de Vertentes) ku wsch., których kilka szczytów w prow. Goyaz, do 2000 stóp wysokości dochodzi. Główne rzeki Brazylii są: a) Marañon czyli Amazonka, nadpływająca z granic Kolumbii i Peru, przepływa Brazylię ze wsch. ku zach., i przyjmuje do siebie: z pr. strony rz. Purus, Tapajoz, Tocantin, największą w Brazylii i Xingu, z lewej strony Rio-Negro, Japura i Putumayo; b) S. Franciszka, wybiegająca w prow. Minas-Geraes, z gór Sierra-da-Canastra, płynie mil 270 i uchodzi do oceanu Atlantyckiego; c) Paraguay, nadpływająca z prow. Matto-Grosso, łączy się z rz. Parana; d) Parana, przez długi czas w swym biegu Rio-Grande nazywana, wypływa pod 21° pld. szer. w prow. Minas-Geraes, w dalszym biegu przyjmuje do siebie wiele innych rzek, inazwę Rio-de-la-Plata otrzymuje. Oprócz powyższych, Brazylię liczy jeszcze mnóstwo rzek pomniejszych, używających jej ziemie, i wielką liczbę jezior, z których największe jest dos Patos, 35 mil długie, a 9 szer. Klimat w ogóle przyjemny, a zbyteczne upały znacznie są miarkowane już to wysokim położeniem kraju, już wiatrami morskimi. Powietrze zdrowe, z wyjątkiem miejsc bagnistych lub nisko położonych. Mnóstwo owadów są srogą plagą tak pięknego kraju, który, podobnie jak kraje zwrotnikowe, dwóch tylko pór roku doznaje, t. j. suchej i dżdżystej. Płody nader ważne, a mianowicie ze zwierząt: wiele bydła rogatego, żąd znaczny handel skórami i rogami, konie dobrej rasy, muły, owce, świny, małpy, jaguary, leniwece, kajmany, wydry; wielkie mnóstwo ptactwa zdobnego pieknymi kolorowymi piórami, jako też strusie amerykańskie; oprócz tego węże olbrzymie, zjadliwe; żółwie, koszenilla, pszczoły, świetne motyle, skorpiony, oraz wieloryby, których połów znaczne korzyści przynosi. Z roślin: ryż, zboże, kukurydza, liście tytoniowe, bawełna, trzcina cukrowa (w 1843. r. 2,400,000 centn. cukru), maniok, kakao, wanilla, sassaparilla, jalapa, ipekakuana; obfitość owoców zwrotnikowych, jako to: pizang, ananasy, winogrona, melony, imbir, piment, goździki, indygo, kokosy, drzewa brazyliowe (farbiarskie), mahoni-

niowe i inne liczące do 80 gatunków, które już to piękną koloru, już to twardością odznaczają się. Wielka obfitość drogich kamieni, jako to: dyamenty (od 1640.—1822. r., około 3 milionów sztuk czyli 6,430,000 karatów), topazy, szmaragdy, szafiry, akwamaryny i t. p. Z rzeczy kopalnych: złoto, platyna, srebro, miedź, żelazo, ołów, cynk i wiele innych. Prowincja Minas-Geraes, od r. 1697. (czas jej odkrycia) do r. 1813. wydała 14,264 centnarów złota. Rzeki: Jequitinhonha, Rio-Pardo, Corgo de Capelho Belho, nadzwyczaj obfite w dyamenty, z których rząd rocznie do 12,000 karatów otrzymuje. W ostatnich czasach (1844) odkryto kopalnię dyamentów w prow. Bahia, które wydały w pół roku do 400,000 karatów, a mieszkańcy (około 30,000) osiedli w tym okręgu Dyamentów (Cincora albo Sincaru zwanym), produkują miesięcznie wartości do 700,000 talarów. Ludność Brazylii obliczona na 5,735,580, zamieszkuje w 15 miastach, 75 miasteczkach, 620 wsiach i missyach. Złożoną jest z białych potomków rozmaitych narodów, głównie zaś Portugalczyków, i w części z niewolników Negrów (3 miliony), i wolnych kolorowych. Liczą tu również kilka pokoleń indyjskich z łagodnymi obyczajami, oddanych rolnictwu, nieco chińczyków, niedawno osiadłych, i indyan dzikich, zamieszkających w lasach niedostępnych. Religia panująca katolicka, dozwolonem jest wszakże używanie praw politycznych wszystkim innym wyznaniom. Indyjanie w znacznej części są bałwochwalcami. Przemysł, umiejętności i sztuki zostają jeszcze na bardzo małym stopniu, jak również i rolnictwo, albowiem z całej powrz. kraju zaledwie 3/100 części są uprawne i użyźnione starannie, reszta leży odłogiem. Głównym przedmiotem rolnictwa i uprawy jest kukurydza, maniok, ryż, bawełna, trzcina cukrowa i kawa. Przemysł, pomimo że się podnosi, jednak jest mało znaczny i dla tego Brazylię zaopatruje się wyrobami zagranicznymi, a tylko w większych miastach cesarstwa znajdują się fabryki: araku, tytoniu, lin okrętowych, wyrob. żelaznych, rafinerie cukru, mydlarnie, fabryki wyrobów bawełnianych i t. p. Handel portami nadbrzeżnymi ułatwiany, jest nader znaczny. Anglia, a po niej Ameryka północna, najwięcej zaopatrują Brazylię swymi wyrobami. Główne miejsca handlu są: Rio-Janeiro, Bahia i Pernambuco. Obecnie w przecięciu podają wartość wywozu na 312 milionów zł. pol., a przywóz prawie równy. Brazylię była osadą portugalską, otrzymała w r. 1822. niezależność z tytułem cesarstwa. Rząd konstytucyjno-monarchiczny, złożony

jest zizby senatorów i deputowanych. Sifa lądowa 21,974 ludzi; morska liczyła w r. 1844.: 1 okręt liniowy, 3 fregaty, 5 korwet, 6 brygów; w ogóle 76 okrętów, które wraz z mniejszemi, mieszczą 618 dział i 3,714 majtków.

BRAZZA, ob. CZRACZ.

BRDA, rz. sławna w Poznańskim. Wybiega z jeziora Krańsko, w rejen. Kwidzińskiej, przepływa jeziora Sulane i Charzykowo, dąży na pld., a pod Bydgoszczą obraca się na wsch. i uchodzi do Wisły. Rzeka ta służy do połączenia Wisły z Notecią, przez kanał Bydgoszczski; szerokość jej koryta wynosi stóp 50. Długość biegu w księstwie mil 8.

BRDÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. Włocławski, okr. Brzeski. Posiada kościół murowany, szpital, fabrykę kuczbaju, i liczy 88 domów z 846 m.; 12 jarmarków do roku.

BREA, przylądek na pld.-zach. wyspy Valentia, leżącej przy zach. wybrzeżu Irlandyi, w prow. Munster, hrb. Kerry; między 52° 1' pld. szer. a 12° 37' zach. długości.

BRECHIN, BRECHINE, M. w Szkocyi, hrb. Forfar, na pr. brz. rz. Esk. Starożytna katedra; fabryki płócien; 6,000 m.

BRECHT, Mm. w Belgii, prow. Antwerpii; 3,000 m.

BRECKERFELD, M. w pruskiej Westfalii, rejen. Arnsberg, okr. Hagen, nad rz. Empe; kilka fabryk, 164 domów z 1,100 m.

BRECKNOCK, 1) M. w Anglii, na pld. Walii, stol. hrb. t. n., przy uj. rz. Honddy do Usk. Fabryka sukna i pończoch; 930 domów z 5,000 m. 2) hrb. tamże, przerznięte dwoma pasmami pagórków, z których najwyższy pod nazwą Van, czyli Brecknock-Beacon. Główne rz. Vye i Usk. Płody: żelazo, węgle, wapno, zboże, bydło, a szczególnie owce. Mieszkańcy głównie zajęci są znacznymi fabrykami żelaza i wyrob. wełnianych; 53,295 m.

BREDA, M. okr. w król. Niderlandzkim, prow. pld. Brabant, nad Merck. Obronne, przerznięte kanałami; katedra, ratusz, rozmaite fabryki; 13,500 m.

BREDEVOORDE, BREDEVOORT, M. w król. Niderlandzkim, prow. Geldrya, pod Zutphen, nad rz. Aa. Obronne cytafelą stojącą wśród bagien nieprzystępnych; 1,500 m.

BREDSTEDT, M. i okr. w ks. Szleswigskim, nadbrzeżne, na pld.-zach. Husum; 1,471 m. Obszerność okręgu 6 2/3 mil kw.

BREGANÇON, mała wyspa na morzu Śródziemnym, posiadłość Francyi, dep. Var, na wsch. Tulonu, w zatoce Hyen.

BREGARTEN, Mm. w Austrii, w prow. powy-

żej Enns, okr. Mühl, nad rz. Aust, pod Freystadt. BREGE, źródło Dunaju, wybiegające z Czarnego Lasu, na pld.-zach. Furtwangen. Poniżej Donaueschingen łączy się z rz. Brigach i przybiera nazwę Dunaju.

BREGENZ, M. okr. w Tyrolu, przy spływie rz. t. n. do jeziora Bodu; 2,266 m.

BREGOVATZ, M. w Rumelii (prow. turecka), nad jedną z rz. dopływowych Dunaju, na pld.-zach. Widdinu.

BRÉHAT, wyspa w pobliżu brzegów dep. Côtes-du-Nord. Posiadłość Francyi; 1,550 m.

BREHNA, M. w Prusach, prow. Saksonii, obw. rejen. Mersburgskiej; 208 domów z 1,300 m.

BREISACH, ALT-BREISACH, M. w Badeńskim, cyr. Wyższego Renu, nad Renem; 3,183 m.

BREITENAU, jezioro w Bawarii, pod Bambergiem, z którego bierze początek rz. Roppach.

BREITENBACH, Mm. w ks. Schwarzburg-Sondershausen. Położone w lesie Tyryngskim na wysokości 1957 stóp nad poziomem morza. Fabryki porcelany, w pobliżu fabryki alunu, siarki i wityriolu; 2,600 m., wyrabiających rozliczne przedmioty z drzewa i instrumenta muzyczne.

BREITENBERG, góra w ks. Sax-Gotha, w lesie Tyryngskim, pod wsią Ruhla, 2146 stóp wysoka.

BREITENBRUNN, Mm. w Bawarii, pod Dietfurt, nad rz. Laber; 412 m.

BREITENSTEIN, góra znaczna w Bawarii, między Inn i Wielkim Achen, pod Sacherang.

BREITWANG, wzgórze w król. Wirtembergskim, pod Boplingen.

BREMA, ob. BREMEN.

BREMANGERLAND, wyspa u zach. wybrzeży Norwegii, należąca do dycezyi Bergen, okr. Nordre-Bergenhus, z M. głównym Bremanger.

BREMBACH, GROSS-BREMBACH, M. w ks. Sasko-Wejmarskim, na zach. Buttstädt; 860 m.

BREMBILLA, rz. uchodząca do rz. Brembo, w Lombardyi, obiedwie przepływają dolinę t. n.; Brembo wpada do rz. Addy.

BREME, M. w Sardynii, przy spływie rz. Po i Sesii, na pld.-zach. Mortara; 2,015 m.

BREMEN, 1) M. wolne w Niemczech, położone na równinie, w piaszczystej okolicy, nad rz. Wezerą, dzielącą je na Stare i Nowe, z których Stare miasto, lubo wiele znaczniejsze od drugiego, mając jednak wysokie domy i wąskie ulice, niezbyt korzystnie się przedstawia. Bremen posiada wielką liczbę zakładów naukowych, dobroczynnych i przemysłowych. Z tych zasługują na uwagę: obserwatorium, gimnazjum, szkoły: główna

żeglarska, głuchoniemych, nauczycieli irysunków, biblioteka miejska; przedziałnie bawełny, warsztaty okrętowe, fabr. wyrob. jedwabnych, płótna, tytoniu cygar (fabryk tabaki i cygar jest 78; w których pracuje ludźmi do 8,000), skór, kapeluszy, czeladki, znaczne cukrownie, browary i t. p. Liczą tu 381 ulic, 7811 domów (2000 w przedmieściach) i w r. 1842: 49,900 m. Godne tu są widzenia następujące budowle: wspaniała katedra, ratusz, bursa, muzeum, biblioteka (20,000 tom.) i wodociąg zaopatrujący miasto w wodę. M. położone w bliskości morza Północnego (15 mil od wybrzeży), prowadzi rozległy handel morski z pfn. Ameryką, Indiami zachodnimi, pfd. Ameryką, W. Brytanią, Holandią i Francją. Liczne banki i instytucje kredytowe, stawiają go na równi z pierwszymi M. w Europie. Port tutejszy od 3,600 okrętów bywa corocznie zwiedzany. W r. 1840. wywóz 26 milionów mark banko i prawie tyle przywóz wynosił. Głównym artykułem przywozu są liście tytoniowe, oprócz cukru, kawy i towarów kolonialnych. 2) Okręg wolnego miasta t. n., rozległy $4\frac{1}{2}$ mil kw. zamieszkały od 73,000 l. Obejmuje 2 Mm., 12 wsi kościelnych, 45 wiosek. Rząd demokratyczny, złożony z 4 burmistrzów (co 6 miesięcy obieranych), 2 syndyków i 24 senatorów. W r. 1845. dochody 560,000, wydatki 760,000, dług miasta 4,900,000 talarów wynosił. 3) Powiat (Landrostei) w król. Hanowerskim, obejmujący ks. Brema i Verden. Położony między Wezerą, Elbą i mr. Połnocnem obejmuje 123 mil kw. z 245,530 m. Grunt niski, bagnisty, pełen zarośli, skropiony kilku rzekami. Rybołówstwo, torfiarstwo, rolnictwo i chów bydła, są zajęciem mieszkańców. W ks. Brema liczą 2 M., 15 Mm., 827 wsi i osad.

BREMERHAFEN, Mm. i port przy spływie rz. Geeste do Wezery, należące do miasta Brema. Miasteczko dobrze zabudowane, poprzeczane pięknymi i prostymi ulicami, w środku przyozdobione placem dużym targowym i ma 2,380 m., zajmujących się żegluga i budowaniem okrętów. Port podzielony na 3 części, mieścić może w sobie 70 okrętów.

BREMER-LEHE, M. w król. Hanowerskim, na pfn. Bremerhafen; 265 domów z 1,545 m. Port, żegluga, handel, rolnictwo, chów bydła.

BREMEVÖRDE, M. w król. Hanowerskim, w Brémie, ks. Osnabrück, nad rz. spławną Oste. Żegluga nadbrzeżna, znaczny handel kanałem Bremer, w połączeniu z Schwinge; 240 domów; 1,950 m.

BREMERTEN, M. w Szwajcarii, kant. Argowii, na półwyspie rz. Reuss; 1,000 m.

BREMÖ, wyspa w zatoce Botnickiej, na wybrzeżu Szwecji, w prow. Wester-Nordland; pod 62° 11' pfn. szer. a 15° 17' wsch. dług.

BREMSNÄS, wyspa na mr. Północnem, u wybrzeża zach. Norwegii, dycezya Drontheimska, okr. Romsdal.

BRENDOLA, M. w Lomb., prow. Vicenza; 3,320 m.

BRENNBERG, wzgórze w Węgrzech, kom. Oedenburgskim; bogate są w węgle kamienne.

BRENNER, góra w Alpach Tyrolskich, między Insbruck a Sterzing; 6460 stóp wysoka, przez wierzchołek której prowadzi główny trakt do Włoch, wzniesiony na 4100 stóp.

BRENT, ok. BRUE.

BRENTA, rz. we Włoszech. Wybiega w Tyrolu z jezior Caldenazzo i Levico, a przepływając M. Borgo i Bassano, łączy się z rz. Bacchiglione, okrąży lagunę wenecką i kanałem Brenta-Nova, albo Brantone, uchodzi do mr. Adryatyckiego, w porcie Brandolo.

BRENTFORD, M. w Anglii, hrb. Middlesex, na zach. Londynu, przy uj. rz. Brenty do Tamizy; 4,360 m.

BRENTONICO, Mm. w Tyrolu, cyr. Roveredo.

BRENZ, rz. biorąca początek w król. Wirtemberskim, pod Ehgarten, powyżej Königsbrunn i wpada do Dunaju, pod Lauingen w Bawaryi.

BRESCA, Mm. na pfd.-wsch. wybrzeżu wyspy Illyryjskiej Veglia; 2,500 m.

BRESCIA, del. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańskiej, między del. Bergamo, Tyrolem, Weroną, Mantuą i Kremoną. Rozległy $55\frac{1}{2}$ mil kw., liczy 346,000 m. Część pfn. górzysta (ostatnie pochylności alpejskie), mało urodzajna, posiada wyborne pastwiska i zakłady górnicze; ku pfd. równiny nader żyzne, starannie uprawne, wydają w obfitości wszelkie zboża, ryż, kasztany, a nade wszystko oliwę i wino wysoko cenione. Gospodarstwo rolne; chów bydła i jedwabnictwo nader rozwinięte. Znaczne kopalnie rudy żelaznej i miedzi. Przemysł fabryczny obejmuje: wyroby jedwabne, płótna, papierne, broń, towary żelazne, miedziane i garncarstwo. 2) M. główne powyższego del., między rz. Garza i Mella; 32,000 m. Warowne twierdzą i opasującym murem, zdobne wielu pięknymi budowlami, a mianowicie pałacem sprawiedliwości, katedrą (zaczęta w r. 1604. nie jest jeszcze skończoną) liczoną do najpiękniejszych kościołów w Lombardii, starodawną katedrą (Duomo vecchio) z VII. wieku, pałacami: biskupim, Martinengo i wielu innymi. Zakłady naukowe: liceum akademickie, gimnazjum królewskie, biskupie, seminarium teologiczne, biblioteka publiczna (30,000

tom.), muzeum starożytności. Dom zarobkowy i dwa lombardy. Pod względem przemysłowym: nożownictwo i wyrób broni najsławniejszy niegdyś we Włoszech, mosiężnictwo, fabr. kapeluszy, świec, wyrobów jedwabnych, płóciennych, bawełnianych; przedziałnie jedwabiu, garbarnie i fabr. oliwy. Znaczny handel winem, oliwą, kaparami sławnej dobroci, płótnem, jedwabiem i bydłem. M. nader starożytne, zniszczone niegdyś przez Attyłę, posiada obecnie piękne zabytki rzymskie, kolosalne ruiny świątyni Herkulesa, wodociągu i t. p.

BRESLE, mała rz. we Francji, na granicy dep. Niższej Sekwany i Somme, uchodzi do oceanu pod M. Treport.

BRESSE, dawna prow. francuzka, należąca przez czas długi do książąt Sabaudzkich, obecnie dep. Ain.

BREST, M. we Francji, dep. Finisterre, położone o 50 kilometrów na pfn.-zach. Quimper, a 545 na zach. Paryża, u wybrzeża północnego małej zatoki, zwaną przystanią Brestu, i przy ujściu do téjże rzeczki Penfeld. W r. 1847: 48,225 m. Warownia morska pierwszej klasy i główny port wojenny we Francji. Siedlisko władz morskich i wojennych, a mianowicie stołeczne II. okręgu morskiego, dyrekcji artylleryi marynarki, artylleryi liniowej, trybunału handlowego, morskiego i t. p. Szkoła lekarska, chirurgiczna i farmaceutyczna, szpital naukowy morski, oraz szkoły: morska, na pokładzie statku w przystani, hydrograficzna, rzemieślniczo-morska, kolegium gminy, dwie biblioteki, ogród botaniczny, obserwatorium morskie, lombard i galery dla zbrodniarzy, nad lat 10 kary skazanych (w r. 1830: 2,618 więźni). Znakomite warsztaty morskie, arsenały marynarki wojennej, warsztaty marynarki handlowej. Przemysł fabryczny mało znaczny: fabryki płócien lakierowanych, kapeluszy, czapek i t. p., garbarnie i 4 drukarnie. Handel dość znaczny, zaopatruje wyłącznie potrzeby miasta i portu; przywóz obejmuje wino, wódki, towary kolonialne, konopie, żelazo, drzewo z krajów pfn. Europy i t. p. Port tutejszy już to dla ważności położenia, już to dla znakomitych zakładów morskich i środków obrony, uważanym być może za najwspanialszy port wojenny w Europie. Właściwy port, utworzony zatoką przyjmującą rz. Penfeld, zabezpieczony jest otaczającymi górami i objąć może 16 okrętów liniowych, wraz z 50 innymi statkami wojennymi. Przystań zaś obszerna do 28000 hektarów, jest w możności pomieścić wszystkie floty europejskie. Jedyne przejście między przystanią a oceanem, zwane le Goulet, za-

ledwie 1650 metrów szerokie, obronne jest licznymi bateriami. M. zbudowane wgłębi zatoki Penfeld i na otaczających ją wzgórzach, podzielone jest portem na 2 części (z tych położona na pr. brz. nazywa się Recouvrance), które komunikują się z sobą czółnami. Części wyższe i niższe mają ulice nader spadziste, niekiedy i schody do przejścia. Główniejsze budowle, t. j. zakłady portu wojennego są: arsenały, koszary, magazyny, parki, warsztaty powoźnicze, morskie, wybrzeża i galery, tworzące całość rozległą nieporównanej piękności.

BRETANIA, była prow. franc. podzielona na Wyższą i Niższą Bretanię, obejmowała obwody: Cornwailles, Penthievre, Rohan i Nantois; obecnie tworzy dep. Finisterre, Côtes-du-Nord, Ille-Vilaine, Morbihan, i Niższej Loiry.

BRETEUIL, 1) M. we Francji, dep. Eure, nad rz. Iton. Zakłady wyrob. żelaznych; 2,050 m. 2) M. tamże, dep. Oise, przy źródłach Annoy. Fabryka siarki, papierne, wyroby wełniane i inne; 2,284 m.

BRETON, wyspa w posiadaniu Anglii, w pfn. Ameryce, przy wejściu do zatoki S. Wawrzyńca, między New-Foundland, i Nową Szkocją. Rozległa 114 mil kw., liczy 30,000 m.

BRETEN, okr. i M. w ks. Badeńskim, cyr. Środkowego Renu, nad rz. Salzbach; 2,966 m.

BREVIG, Mm. położone na cyplu pfd. wybrzeża Norwegii, w okr. Bradsberg, nad Kategatem.

BREVENT, góra w Sardynii, prow. Sabaudya, na pfn.-zach. Chamouni. Należy do jednej z odnóg Alp zach., 1306 stóp nad poziomem morza.

BREZOWA, M. w Węgrzech, kom. Nitry (Neutra); 6,157 m.

BRIANÇON, M. obronne we Francji, dep. Wyższych Alp, wśród gór t. n., na pr. brz. rz. Durance, na 1306 stóp nad poziomem morza, jest najwyższym położonym miastem we Francji. Obronne siedmioma twierdzami, uważać je można za klucz do Piemontu. Wyższy trybunał, fabr. wyrobów stalowych; handel miejscowemi produktami; 3,455 m.

BRIANSK, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Orłowska. Położone nad rz. Desną. Posiada 18 kościołów, 2 szkoły świeckie; liczy 1,194 domów (54 murowanych); 10,000 m.

BRIARE, M. we Francji, dep. Loiret, na pfd.-wsch. Gien, na pr. brz. rz. Loiry; 2,430 m. Tu położona się kanał t. n., który rozciąga się mil francuzkich 15 (liczy 41 szluz), łączy się pod Montargis kanałem Loing,

BRICHERASCO, M. w Sardynii, prow. Turyn, pod Pignerol; 2,800 m.

BRIDGEND, M. w Anglii, ks. Wallii, hrb. Glamorgan, nad rz. Ogmore; 1,050 m.

BRIDGENORTH, M. w Anglii, hrb. Salop, nad rz. Saverne. Fabr. pończoch, dywanów i broni; 6,500 m.

BRIDGEPORT, M. i osada w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., w pañ. Connecticut, hrb. Fairfield, nad kanałem Long-Island; 3,294 m.

BRIDGETOWN, 1) M. stoł. wyspy antylskiej Barbados, na pñd.-zach. wybrzeżu, w głębi zatoki Carlisle, do 500 okrętów pomieścić mogącej. Obronne, liczy kilka budowli znacznych, jako to: kościół Ś. Michała, pałac gubernatora, kolegium, gmachy fabryczne, domy mieszkalne i t. p. Siedliśko władz głównych, handlowe; 14,528 m. 2) M. w Ameryce pñ., państwie New-Jersey, stoł. hrb. Cumberland, nad rz. Cohazny. Siedliśko władz sądowych, akademii, bank, żegluga nadbrzeżna i handel. 3) M. tamże, w pañ. Wirginii, w pobliżu wybrzeży, na pñ.-wsch. Richmond.

BRIDGEWATER, 1) M. w Anglii, hrb. Somerset, nad rz. Parret, w pobliżu uj. téjże do zatoki Bridgewater. Portowe, handel znaczny; 8,300 m. Dwa mosty na rzece Parret, z tych jeden żelazny a drugi kamienny. 2) Zatoka kanału Brytolskiego w Anglii, na wybrzeżu hrb. Somerset. 3) Kanał łączący miasto t. n. z Liverpołem (przynosi rocznego dochodu 260,000 funt. szterling.). 4) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Massachusetts, hrb. Plymouth, siedm mil na pñd. Bostonu; w r. 1840: 2,131 m. Uważane jest za punkt główny w pañ. co do wyrobów mosiężnych, żelaznych, stalowych, wełnianych i bawełnianych.

BRIDLINGTON, M. i port w Anglii, hrb. York, w zatoce mr. Północnego, noszącej powyższą nazwę. Handel; kąpiele morskie; 5,000 m.

BRIDPORT, M. nadmorskie w Anglii, hrb. Dorset, na l. brz. uj. rz. Brid do kanału. Port, fabr. sieci, płótna żaglowego i inne; 4,500 m.

BRIE, dawna prow. francuzka, rozciągała się od Sezanné, do spływu Sekwany i Marny, nateraz obejmuje dep. Seine-Marne, Aisne i Aube.

BRIEG, ob. BRZEG.

BRIEL, M. obronne na pñ. wybrzeżu wyspy Voorne, posiadłości Niderlandzkiej, przy uj. rz. Mozy. Portowe; handel; 4,200 m.

BRIENNE, LE CHATEAU, M. we Francji, dep. Aube. Zamek na wzgórzu. Niedgdy była szkoła wojskowa; 1,946 m.

BRIES, ob. BRZEZO.

BRIESEN, ob. BRZEZO, WABRZEZO.

BRIEUC, M. we Francji, stoł. dep. Côtes-du-Nord, przy uj. rz. Guet, do małej zatoki Anse-

de-St.-Brieuc. Siedliśko biskupa, sąd przysięgłych, wyższy trybunał, katedra, seminarium, kilka fabryk; handel zbożem, masłem i t. p.; w r. 1836: 11,382 m. Oprócz żegluga nadbrzeżnej, wyprawiają statki z portu pod wsią Legoué-St.-Brieuc, na połów ryb do wybrzeży Ameryki pñ. Pod 48° 30' 53" szer. pñ. a 5° 6' 7" dług. zach.

BRIGG, GLANDFORD-BRIDGE, M. w Anglii, hrb. Lincoln, nad rz. i kanałem Ancholme. Handel zbożem, węglami kamiennymi, drzewem budowlanym; most kamienny na rzece; 1,800 m.

BRIGHTON, M. w Anglii, hrb. Sussex, nad kanałem la Manche, między przylądkami: Beachy-Head i Selsey-Bill; w r. 1841.: 46,742 mieszk., zajmujących około 8,000 domów. Znanie jest z kąpiel najwięcej uczęszczanych w król. W. Brytanii, posiada źródła żelazne, zakłady wód sztucznych mineralnych, wspaniałe łązienki, kąpiele morskie i t. p. Rybołówstwo głównym zajęciem mieszkańców, a 150 barkużytych do połowu, zaopatrują targi Londynu i samego miasta. Przemysł ograniczony wyrobami sieci i lin. Zostaje w ciągłej i regularnej komunikacji statkami parowymi z Dieppe, a koleją żelazną z Londynem. Zbudowane jest na wzgórzach otaczających małą dolinę, zwaną Steine; zdobne kościołem i pałacem królewskim w wspaniałym stylu, oprócz tego posiada wiele pięknych budowli, a mianowicie w części wschodniej, wspaniały widok morski przedstawia. Tu również odbywają się sławne wyścigi konne w miesiącu sierpniu.

BRIGNOLLES, M. we Francji, dep. Var, wprzymienniej i żyznej dolinie, nad rz. Calami. Władze sądowe, administracji, towarzystwo rolne; sławne garbarnie; handel sliwkami, oliwą, winem; 4,953 m.

BRILON, M. okr. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Arnsberg. Gimnazjum; fabryka płótna, wyrobów żelaznych; w pobliżu kopalnie galmanu; 3,091 m.

BRINDIOK, BLITAR, prow. na wyspie Jawie, zamieszkała od niepodległych pierwotnych mieszkańców kraju.

BRINDISI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Otranto, na małym cyplu mr. Adryatyckiego. Warowne cytadela, położona przy uj. rz. Pratica; arcybiskupstwo, seminarium, katedra; 7,200 m.

BRINGIERS, M. główne isądowe w hrb. St. James, w pañ. Luizjanny (Ameryka Północna). Uniwersytet, biblioteka.

BRINON, 1) B... L'ARCHEVEQUE, M. we Francji, dep. Yonne, nad kanałem Burgundzkim i Armançon. Handlowe, kilka fabryk; 3,000 m. 2) B... les Al-

lemands, W. tamże, dep. Nièvre, nad rz. Beuvron, pod Clamecy; 1,448 m.

BRIONI, gromada wysp na mr. Adryatyckim, u wybrzeży Illyrii, w gub. Triestskiej; łomy marmuru.

BRIONDE, M. we Francji, dep. Wyższej Loiry, nad rz. Allier, na obszerniej równinie. Trybunał; wyższy i handlowy, kościół starożytny gotycki; fabr. sukna i płótna; handel zbożem, winem i konopiami; 5,194 m.

BRIONNE, M. tamże, dep. Eure, nad rz. Rille, pod Bernay; 2,645 m.

BRISAN, BRZEWOWA, M. w Morawii, cyr. Ołomuniecki, na granicy Czeskiej, nad rz. Zwittawą; 750 m.

BRISSAGO, Mm. w szwajcarskim kant. Tessin, okr. Locarno, na zach. wybrzeżu jeziora Lago-Maggiore; 1,493 m.

BRISTOL, 1) M. w Anglii, nad rz. Avon, o milę od ujścia téjże do kanału Brytolskiego. Ludność wraz z przedmieściami Clifton i Bedminster: 130,530 m. (1840. r.) 18,500 domów. Położone wśród pięknej okolicy, w stanie kwitnącym, jedno z ważnych miast handlowych, z portem zajmującym pierwsze miejsce po Londynie, Liverpolu i Hull. Liczne i wielorakie zakłady naukowe: szkoła lekarska i chirurgii, realna, instytut Brytolski z biblioteką i muzeum, instytut mechaniki, szkoła przygotowywacza teologiczna sekty baptystów, z biblioteką i muzeum; liczne szkoły elementarne i biblioteka publiczna (30,000 tom.), wiele zakładów dobroczynnych, kasa oszczędności i kantor banku angielskiego. Przemysł fabryczny na wielką skalę rozwinięty, a mianowicie w wyrobach mydeł, szkła zwyczajnego i szlifowanego (20 hut), machin parowych, cukru (18 rafinerji), tytoniu, garncearstwie; fabr. dywanów, wyrobów mosiężnych, cynowych, miedzianych, chemicznych, farb i t. p. Wielkie browary, gorzelnie i destylarnie. Port wygodny dla okrętów wielkich rozmiarów, w którym są warsztaty okrętowe i liczne doki. Handel znaczny z Indiami Zachodnimi i Irlandią. Wywóz w r. 1837. dochodził 6,492,500 fr.; ruch portowy: 590 okrętów z objęciem 126,180 beczek; żegluga nadbrzeżna z Irlandią, w r. 1831.: 972 statków morskich, z objęciem 170,292 beczek. Bristol połączony kanałami ze wszystkimi częściami królestwa, a drogą żelazną z Londynem, Gloucester i Exeter; posiada stację morską dla pakebotów kursujących do miast Cork, Waterford i innych portów w królestwie; tu również stacja okrętu Great-Western, utrzymującego regularną komunikację Stanów

Zjednoczonych z Anglią. M. zbudowane na 7 pagórkach, liczy do 600 ulic, 32 zakładów dobroczynnych, wspaniałą bursę, piękne budowle nowoczesne, oraz wiele mostów z ciosu i żelaza między ostatnimi odznacza się most wiszący, nad rz. Avon, wzniesiony na 67 metrów nad poziom mr. w czasie przypływu, długi 258 metrów, uważany być może po ukończeniu, za pierwszą budowlę tego rodzaju w Europie. Z budowli starożytnych: katedra z XII. wieku, niedgdy kościół bogatego opactwa Augustynów. 2) M. w Stan. Zjedn., pañ. Connecticut, na pñd.-zach Hartford. Wyrób zegarów drewnianych (do 30000 w r. 1840.) jest głównym przemysłem mieszkańców; 2,109 l. 3) Mm. tamże, pañ. Maine, hrb. Lincoln, na wsch. Wiskasset, na pr. brz. rz. Damarisskotta, przy uj. téjże do oceanu Atlantyckiego; 3,000 m. 4) M. tamże, w Rhode-Island, stoł. hrb. t. n., na pñ. Newport, nad zatoką t. n., wprost wyspy Rhode-Island; 3,500 m. Port wygodny i bezpieczny. Handel znaczny z Europą i Antyllami, głównie cebulą. 5) Mm. w Stan. Zjedn., pañ. Nowego Yorku, hrb. Ontario; 2,000 m. 6) Kanał czyli odnoga Brytolska utworzona oceanem Atlantyckim, na wybrzeżu zach. W. Brytanii, między ks. Wallii, a półwyspem Cornwall.

BRITANIA, gromada wysp, na oceanie Wielkim, na wsch. Nowej Kaledonii, pod 20° 50' pñd. szer. a 164° 25' wsch. długości.

BRIVES, BRIVES-LA-GAILLIARDE, M. we Francji, dep. Corèze, na pięknej i żyznej równinie, na l. brz. rz. Corèze. Wyższy trybunał; przedziałnie bawełny, fabryki, handel zbożem, wełną, winem; sławne wyroby pasztetów; 8,843 m.

BRIVIO, M. w Lombardji, prow. Como, na pr. brz. rz. Addy; 1,500 m.

BRIXEN, M. w Tyrolu, w dolinie Puster, przy spływie rz. Rienz i Eisach, wśród wysokich wzgórz. Biskupstwo, katedra; wyborne wina; 3,800 m.

BRIXHAM, M. portowe w Anglii, hrb. Devon, na pñd. wybrzeżu zatoki Tor; rybołówstwo; 4,500 m.

BROAD-BAY, 1) zatoka na wybrzeżu pañ. Mainer. 2) Broad-River, ramię morskie w pñd. Karolinie, między wyspą Port-Royal i stałym lądem. 3) rz. tamże, utworzona przez Ennoree, Tiger i Pacolet. 4) rz. w Georgii, w Zjednoczonych Stanach pñ. Ameryki, uchodzi do Savanny. 5) Broad-Sound, obszerna zatoka, na wsch. wybrzeżu Nowej Holandji, na pñ. wysp Northumberlandzkich.

BROAD-HAWEN, zatoka na wybrzeżu Irlandji, prow. Connaught, hrb. Mayo.

BROADLAW, wzgórze w Szkocji, w pñd. czę-

ści hrb. Peebles, na pr. brz. rz. Tweed, na 428 stóp wysokie.

BROCKEN, BLOCKSBERG, najwyższa góra w Harcu, w Prusach, obw. rejen. Magdeburgskiej, okr. Osterwieck; wyniosła na 3506 stóp.

BROCKEN-BAY, wielka zatoka, na wsch. wybrzeżu Nowej Holandii, prow. Kumberland.

BROCZEK, rz. w król. Polskim, gub. Łomżyński, wpływa poniżej wsi Miodusze (pow. Łomżyński), wpływa do pow. Ostrołęckiego, tu płynie pod M. Andrzejowem, i z pr. strony uchodzi do Broku, pod wsią Nieskorze. Długość biegu mil 4.

BROD, 1) Mm. w Illirii, gub. Triestu, nad rz. Kulpa. Zamek, kopalnie rudy żelaznej; 1,185 m. 2) Mm. w Bośni, na pfn.-zach. Gradacacz, na pr. brz. Sawy. 3) Twierdza w Austrii, na granicy wojskowej Słowacy, na l. brz. rz. Sawy; urząd solny; 2,128 m. 4) Böhmisch-Brod (Czeski-Brod), M. w Czechach, cyr. Kaurzim, nad rz. Zemberą; 1,681 m. 5) Deutsch-Brod (Niemiecki-Brod), M. w Czechach, cyr. Czasławski, na pr. brz. Szawy. Gimnazjum; 3,938 m. 6) Ungarisch-Brod (Węgierski-Brod), M. w Morawii, cyr. Hradiszski, nad rz. Olszawą. Zamek; 3,100 m.

BRODECZ, M. w Czechach, cyr. Bolesławski, na l. brz. rz. Izery; 792 m.

BRODNICA, STRASBURG, M. w Prusach, rejen. Kwidzińska, przy uj. rz. Brodnicy do Drwency, na wsch. Kwidzyna. Posiada 3 kościoły, 2 klasztory, szkołę, fabr. sukna, tytoniu; 2,000 m.

BRODY, M. wolne, handlowe, w Galicji, na granicy cesarstwa Rosyjskiego. Zamek, sąd handlowy, 4 kościoły unijackie, jeden kościół katolicki, szpital piękny, 3 synagogi, 100 buźnic i biblioteka żydowska z 8000 książek złożona. Znaczny handel z cesarstwem Rosyjskim, Krymem, Turcją. Słynie jako stolica żydów, stanowiących 2/3 ludności; 25,000 m.

BRODY, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, okr. Soleckim, gminie Starachowicko-Brodzkiej, parafia Krynk. Położona nad rz. Kamienną, liczy 350 m., 73 domów. W pobliżu kopalnia rudy żelaznej, zwana Henryk.

BROHME, M. w król. Hanowerskim, ks. Lüneburg, okr. Knesebeck, pod Wittin; en; 547 m.

BROJCE, BROJCA, BRÄTZ, M. w Prusach, rejen. Poznańska, pow. Międzychodzki, nad Zgnią Obrą. Posiada kościoły: katolicki i protestancki, liczy 1,490 m. zajętych wyrobem sukna. Odległość od Poznania 13 mil.

BROK, rz. w król. Polskim. Wpływa w gub. Augustowskiej, pow. Łomżyńskim, a przyjąwszy

do siebie rz. Broczek, uchodzi pod Mm. Brok do Bugu, ubiegłszy w. 45'.

BROK, Mm. w król. Polskim, gub. Płocka, pow. i okr. Ostrołęcki. Położone przy uj. rz. t. n. do Bugu, liczy 1,653 m. i 154 domów; kościół murywany, szpital, szkoła elementarna; odległość od M. pow. 45 1/2 w. Targ tygodniowy, 5 jarm. do roku. Lasy okoliczne otrzymały nazwę Leśnictwa Brok, a sprawujący urząd zamieszkuje we wsi Rada. Najbliższa stacja pocztowa Ostrów.

BRÖKANE, rz. przepływa koło Oldenburga, łączy jeziora Gruber z Donauer, albo Wesseker, i wpada do mr. Bałtyckiego; niegdyś była spławna.

BROKEN, 1) wyspa na Wielkim oceanie, u pfn. wybrzeża Nowej Gwinei, w zatoce Geelwinke. 2) Gromada wysp w zatoce Bengalskiej. 3) Znaczna zatoka na wsch. wybrzeżu Nowej Holandii.

BROMBERG, ob. BYDGOSZCZ.

BROMLEY, M. w Anglii, hrb. Kent, na pfd.-wsch. Londynu; 4,000 m.

BRÖMSE, rz. w Szwecji, odgranicza Lany (obwody) Kalmar i Bleking, i wpada do mr. Bałtyckiego, w pobliżu zamku Brömsebro.

BROMSGROVE, BROMESGROVE, M. w Anglii, hrb. Worcester; fabr. płócien, igieł; 9,200 m.

BROOKLYN, M. w Stanach Zjedn., pań. Nowego Yorku, hrb. Kings, na wyspie Long-Island, wprost Nowego Yorku, od którego oddzielone jest wązkim kanałem East-River. W r. 1840.: 36,233 m. Warsztaty morskie Stanów Zjednoczonych; znaczne fabryki; kilka pięknych budowli.

BROOKWILLE, M. głów. hrb. Franklin, w pań. Indiana, w Ameryce pfn.

BROONS, M. we Francji, dep. Côtes-du-Nord; 2,455 m.

BROS, SZASZVAROS, Mm. w Siedmiogrodzie, komit. t. n., w prow. Sasów; 3,200 m. Gimnazjum.

BROSELEY, M. w Anglii, hrb. Salop. Zakłady wyrobów żelaznych, kopalnie węgla; 4,800 m.

BROTTERODE, M. i okr. w ks. Hesko-Kassel, prow. Fulda, okr. Schmalkalden, na pfd.-wsch. Eisenach. Fabr. tytoniu, wyrobów żelaznych, stalowych, drewnianych; 2,366 m.

BROUAGE, M. obronne we Francji, dep. Charente-Inférieure, nad oceanem, naprzeciw wyspy Oleron, wśród wielkich bagien słonych. Kilka warzelni soli; 832 m.

BROWNS-RANGS, gromada z 30 wysp koralowych, małej obszerności, leżąca u wybrzeży wsch. Karoliny. Między 110° 29' a 110° 43' pfn. szer. oraz 162° 42' a 162° 52' wsch. długości.

BROWNSTOWN, 1) przylądek u pfd. wybrzeża Irlandii, prow. Munster, hrb. Waterford. 2) M. w Stanach Zjednocz. Ameryki pfn., w pań. Indiana, hrb. Jackson.

BROWNSVILLE, 2) M. stoł. hrb. Jackson, w Stan. Zjedn. Ameryki pfn. pań. Illinois, nad rz. Mudda. 2) M. tamże, stoł. hrb. Edmonston, w pań. Kentucky. 3) M. tamże, stoł. hrb. Haywood, w pań. Tennessee.

BROWNÓW, BRAUNAU, 1) M. w Czechach, cyr. Kralowohradecki (Königgrätz); fabr. sukna, płótna; gimnazjum; 400 domów z 3,300 m. 2) M. w Austrii, prow. Po w y z é j E n n s, nad rz. Inn; 300 domów z 2,220 m. Żegluga nadbrzeżna.

BROYE, rz. w Szwajcarii, kant. Freiburg i Wad; przepływa jezioro Murtner, i uchodzi z pr. str. do jeziora Neuenburger.

BRUCHE, rz. we Francji, dep. Niższego Renu, uchodzi do rz. Ill, pod Strasburgiem.

BRUCHSAL, okr. i M. w ks. Badeńskim, cyr. środkowego Renu, nad rz. Salzbach. Gimnazjum; winnice; 7,152 m.

BRUCK, 1) M. w Austrii, prow. Poniżej Enns, nad rz. Lejthą; przedziałnie bawełny; 2,600 m. 2) Mm. w Bawarii, prow. Środkowa Frankonia (okr. Rezat). Znaczne fabryki tytoniu i tabaki; uprawa liści tytoniowych; 1,173 m.

BRÜCK, ob. MOST.

BRÜCK, M. w Prusach, rejen. Potsdamska, okr. Zauche; 1,248.

BRÜCKEN, M. w Prusach, obw. rejen. Merseburgskiej, okr. Sangerhausen, nad rz. Helme; 850 m.

BRÜCKENAU, M. w Bawarii, prow. Niższa Frankonia (okr. Niższego Menu), nad rz. Sinn; położone w okolicy obfitującej w lasy i łąki. W pobliżu sławione kąpiele mineralne; 1,400 m.

BRUDZEWO, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Konińskim. Posiada dwa kościoły murowane, szkołę elementarną, i liczy 693 m. (54 dom.); rolnicze. Odległość od M. pow. 21 w.

BRUE, BRY, BRENT, rz. w Anglii, wybiega z hrb. Wilt, i wpada do zatoki Bridgewater, w hrb. Somerset.

BRUEL, BRÜHL, M. w ks. Meklenburg-Schwerin, na pfn.-wsch. M. Schwerin (175 dom.) 1,258 m.

BRUGG, M. w Szwajcarii, kant. Argowii, nad rz. Aar; 929 m.

BRUGGA, BRUGES, BRÜGGE, BRUGGE, M. stoł. prow. Flandrii zach., w Belgii, na pfn.-zach. Brukseli, przy połączeniu kanałów z Bruggi do Gandawy, Ostendy, Sluys i M. znakomite i kwitające, opasane murem starożytnym i obronne cytadela; jest siedziskiem biskupa sufragana, sądu przy-

sięgłych i trybunału handlowego. Kolegium czyli ateneum, kolegium biskupie, seminaryum teologiczne, szkoła chirurgiczna z kursami położniczymi, akademie: malarstwa, rzeźbiarstwa i rysunków; szkoły: niewidomych i głucho-niemych; trzy sale ochrony (1,100 dzieci w r. 1840.). Biblioteka publiczna miejska (111,000 tom.), seminaryjna (7,000 tom.), izba handlowa, bursa, komora składowa i lombard. Przemysł znakomity, wyroby sławnych koronek (zajmują 1/6 ogólnej ludności niewieściej), płócien, sukna, wyrobów wełnianych i pół-wełnianych, bawełnianych i powroźniczych, oprócz tego przedziałnie lnu i bawełny; sławne farbiarnie, drukarnie płócienek, rafinerie cukru, warzelnie soli, dystylarnie, mydlarnie i t. p. Warsztaty okrętowe i wszelkich statków morskich. Handel znaczny: wywóz płócien, lnu, zboża, bydła, oraz wszelkich wyrobów fabrycznych, wynosił w r. 1838.: 864,577 frank; przywóz obejmuje: wełnę, bawełnę, farby, wino i towary kolonialne, dochodził w tymże roku 717,800 fr. Tu również wielkie targi na płótno, a mianowicie w miesiącu maju (w r. 1836. wyrobiono i sprzedano 21,962 sztuk w cienkich gatunkach). Handel ułatwiany jest spławami kanałami, oraz drogami żelaznymi, które łączą Brugge z M. Gandawą i Ostendą. Port nader wygodny, połączony z morzem kanałami: Ostendyjskim i Damme czyli Sluys. Brugge, miasto starożytne, sławne z tkactwa od czasów Karola W., będące niegdyś najbogatszym składem związku Hanzeatycznego, obecnie z powodu rozległych stosunków handlowych i licznych fabryk sukna dywanów i płócien, policzyć je można do najzamożniejszych miast w Europie. Nazwę swą bierze od wielkiej liczby mostów zbudowanych na przeznających je kanałach, godne jest także ze wszech miar uwagi z mnóstwa pięknych budowli gotyckich, a główniejsze z nich: kościół N. Panny, starożytna katedra (gdzie groby Karola Śmiałego i córki tegoż Małgorzaty), ratusz miejski, pałac sądowy, bazar z wieżą i zegarem grającym, najświetniejszym w Niderlandach, starożytne opactwo, obecnie seminaryum biskupie. W r. 1847.: 45,700 m. (7,330 dom. 200 ulic i uliczek).

BRUGGE, BRÜGGE, ob. BRUGGA.

BRÜGGEN, M. w Prusach, obw. rejen. Düsseldorfskiej, okr. Kempen, nad rz. Salmen; 580 m.

BRUGNIERE-DULAC, M. we Francji, dep. Tarn, nad rz. Thoré; 5,600 m. Fabr. wyrobów wełnianych.

BRÜHL, 1) M. w Prusach, obw. rejen. Kolońskiej i okr. t. n.; 1,580 m. 2) **BRÜHL, ob. BRUEL.**

BRUKSELA, ob. BRUXELLA.

BRUMOW, M. w Morawii, cyr. Hradiszk; 1,240 m.
BRUNDUZ, BRANDEIS, 1) M. w Czechach, cyr. Kaurzinski, nad rz. Elbą, na pfn.-wsch. M. Pragi; 1,777 m. 2) M. tamże, cyr. Königgrätz, na pr. brz. rz. Adler; 1,067 m.

BRUNECKEN, PRUNECKEN, M. w Tyrolu, cyr. Pusterthal, w dolinie Rienz; 1,500 m.

BRÜNN, ob. BERNO.

BRÜNNELBRÜNDE, Mm. w Czechach, cyr. Budziejowski; źródła mineralne.

BRUNSÜTTEL, Mm. w ks. Holsztyńskim, przy uj. rz. Elby, w Süderdithmarschen. Port wygodny znaczny handel zbożem; 1,090 m.

BRUNŚWIK, 1) M. w krajach Związku Niemieckiego, stoł. ks. Brunświk-Wolfenbüttel, nad rz. Ocker, między 52° 16' 11" szer. pfn., a 8° 10' 21" dłuż. wsch.; 35,800 m. Rezydencja panującego, izby obradujące (Stände, Landtschaft), i administracyi krajowej. Trybunał handlowy i mennica. Znakomite zakłady naukowe: Collegium Carolinum, t. j. szkoła dla wyższych Stanów; szkoła korpusu kadetów, gimnazjum politechniczno-klasyczne, oraz szkoły: anatomii i chirurgii, normalne początkowe, garnizonowa, instytut ociemniałych i głucho-niemych. Muzeum książęce z rzadkimi zbiorami przedmiotów sztuki i historii naturalnej, oraz bogata biblioteka przy Collegium Carolinum. Liczne i dobrze uposażone zakłady dobroczynne: książęcy dom sierot, szpital położniczy, miejski i t. p. Przemysł wysoko rozwinięty i nader rozmaity: wyroby płócien, sukna, tkanin wełnianych, rękawiczek, luster, złotych, jubilerskie, powozy, sławne pierniki (35 piekarzy) i wędliny; liczne garbarnie, browary (sławne piwo Mumme), gorzelnie, oraz fabryki cukru z buraków, laku, papieru, soli sztucznej i t. p. Handel znaczny zbożem i wyrobami miejscowemi; jarmarki uczęszczane. Główniejsze budowle: zamek rezydencyjny, pałac posiedzeń izby, gmach Collegium Carolinum, arsenał i katedra. Wokolicy zamek letni książęcy, Richmond zwany. 2) NOWY-BRUNŚWIK, osada angielska w Amer. pfn., nad oceanem Atlant. i zatoką Ś. Wawrzyńca, z M. stoł. Frederiktown. Leży między 45° 5' a 48° 4' 30" szer. pfn., oraz 66° 7' 55" a 70° 13' dłuż. zach. Granice: na pfn. Kanada, ku wsch. zatoka Ś. Wawrzyńca i Nowa Szkocja, na pfd. i zach. zatoka Fundy i Stany Zjednoczone (pań. Maine). Kilka wysp przyległych należą do kolonii, główniejsze z nich: Wielki-Manan, Campo-Bello, Misku i Shippingan. Rozległość mil kw. angielsk. 1350; ludności 156,457 m., między którymi mała liczba Indian.

Kraj górzysty kilku ramionami Albanów (najwyższe szczyty 2000'); u wybrzeży mnóstwo zatok, przylądków, i t. p. Znaczna ilość wód bieżących, po większej części spławnych; głównejsze rzeki: Ś. Jana, Miramichi, Ristigushi i St. Croix czyli Shediac. Klimat zdrowy, zima ostra od listopada do kwietnia. Grunt żyzny, w większej części lasami pokryty, wydaje w obfitości zboże, kartofle, jęczmień, owies, len, konopie i t. p. Z król. zwierząt znajdujemy: łosie, zwierzęta futer dostarczające, bobry, wydry, łosie, wieloryby, psy morskie i t. p. Znaczny chów bydła domowego. Z rzeczy kopalnych: obfite rudy żelazne (nie są jeszcze użytkowane), węgle kamienne, gips, mangan i kamienie młyńskie. Rybołówstwo i wyrób drzewa wodociennych lasach, stanowi przemysł tutejszy. W r. 1833. liczone tu 250 tartaków, w których około 4000 robotników porzucało desek wartości 6,530,280 frank. Połów wielorybów na morzach pfn., psów morskich, śledzi, budowa statków morskich (w r. 1839: 162 z objętością 45,864 beczek), zajmują mieszkańców nadbrzeżnych. Handel ułatwiają liczne portami i biegiem kilku rz. spławnych, w kraju, ogranicza się na wyrobach leśnych i płodach morskich. Główne składy w portach: Ś. Jana, Ś. Andrzeja i Miramichi. Wartość drzewa, wywiezionego do samej Anglii w r. 1837. dochodziła 476,670 funt. szterlingów; ryb morskich, łuski wielorybię i t. p. obliczano na 105,440 funtów szterling. Przywóz zboża i wyrobów z fabryk angielskich: 730,563 funt. szterlingów. Osada posiada również marynarkę handlową dość znaczną; w r. 1838. liczyła 650 statków morskich, z objętością 88,568 beczek, oraz cztery statki parowe. Dochody kolonii w r. 1831: 29,645; wydatki 26,647 funt. szterl. W r. 1839. liczba szkół elementarnych 477, klasycznie-początkowych (Grammar-School) 10, oraz wyższa szkoła akademicka, King's College w Frederiktown.

Rząd kolonii zostaje w osobie rządcy, zależnego od głównego Gubernatora w Kanadzie. Władza prawodawcza w zgromadzeniu kolonialnym (House of Assembly), z 28 członków wybieralnych złożonym, działającym wspólnie z radą rządową. Trybunały wyższe: sąd kancelaryjny (Chancery Court), w którym prezyduje Gubernator, i sąd najwyższy. Siła zbrojna: 20,000 żołnierzy, oprócz wojsk regularnych, kosztem metropolii utrzymywanych. Podzielona na 11 hrabstw: York, Charlotte, Sunbury, Queen's, King's, County, Saint-John, Westmoreland, Gloucester, Kent i Northumberland; zawiera 64 parafij. M. główne: Saint-John, Frederiktown i

Ś. Andrzeja (St. Andrews). 3) BRUNŚWIK, M. w Stanach Zjednocz., pań. Maine, hrab. Kumberland, na pfn.-wsch. Portland, nad rz. Androscoggin, wprost Topsham; w r. 1840: 4,260 m. Wyższy zakład naukowy, liczony do znakomitszych w Stanach Zjednoczonych, bogate zbiory i biblioteka do 8,000 tomów licząca, oraz szkoła lekarska. Przemysł czynny, wyroby lniane i bawełniane. 4) NOWY BRUNŚWIK, M. tamże, pań. New-Jersey, hrab. Middlesex, nad rz. Raritan, na pfn. wsch. Trenton, ludn. w r. 1840: 8,700 m. Szkoła teologiczno-reformowana, wyższa klasyczna, oraz port i znaczny handel zbożem.

BRUNŚWICKIE KSIĘSTWO, BRUNŚWIK-WOLFENBÜTTEL, BRAUNSCHWEIG, ks. należące do Związku niemieckiego z M. stoł. Brunświk. Leży między 51° 32' a 52° 32' szer. pfn., a 7° i 9° 10' dłuż. wsch. (odosobniony okr. Thedinghausen nie jest tu objęty), ks. Brunświckie składa się z pięciu części oddzielnych, z których dwie mniej znaczne: obwód Thedinghausen, wpośród król. Hanowerskiego, nad Wezerą, w pobliżu M. Brema i ujścia rz. Aller, oraz obwód Kalvörde, nad rz. Ohre, wpośród Pruskiej-Saksonii. Trzy główne części: pierwsza na pfd. gór Harcu, między król. Hanowerskiem, pruską Saksonią i Anhalt-Bernburg; druga, ku pfn. i wsch. tychże gór, rozciąga się do rz. Wezery, między król. Hanowerskiem, Saksonią pruską i ks. Waldek; trzecia na pfn. dwóch pierwszych, między rzekami Fusę i Aller, graniczy z Hanowerem i Prusami (prow. Saksonia). Obszerność 70 mil kw.; ludn. 267,500 m. Kraj górzysty w dwóch działach południowych pokrytych w części ramionami Harcu, z głównym wierzchołkiem Wormberg, leży w kotlinie rzeki Wezery i zasilających ją: Leine, Innerste, Fuse, Ocker i Aller; część ks. na wsch. i pfd. Harcu, oraz obwód Kalvörde należy do zlewku Elby i zasilających ją rz. Bode i Ohre. Z wielu jezior i stawów, Wipper najznaczniejszy. Klimat ostry, mianowicie w częściach górzystych kraju. Przemysł, rolnictwo, chów bydła i górnictwo, stanowią główne bogactwo kraju. Rolnictwo obejmuje: uprawę zboża, wielkiej ilości konopi, oraz pszenicę, buraki, tytoń, cykoryę, chmiel, kartofle i t. p. W Harcu zakłady górnicze, wspólne z król. Hanowerskiem, wydają nieco złota, srebro, ołów, miedź, żelazo, cynk, siarkę, azot, wityrol i sól. Przemysł fabryczny produkuje głównie: przedzę, nici lniane, płótna, piwo znane ze swej dobroci (Mumme), wyroby żelazne, sukienne, olej rzepakowy, porcelanę, fajans, skóry, pa-

pier, lak, tytoń, wyroby chemiczne, szkło i t. p. Handel znaczny; środki komunikacji liczne; droga żelazna z Brunświku do Gozlar. Zakłady naukowe w znacznej liczbie i dobrze urządzone: uniwersytet dla księstwa w Getyndze, główna szkoła: Collegium Carolinum w Brunświku, zakład wzorowy, także korpus kadetów; seminarium teologiczne w M. Wolfenbüttel; szkoła inżynierów cywilnych w Holzminden; trzy szkoły normalne nauczycieli elementarnych: dwie w Brunświku, jedna w Wolfenbüttel; pięć gimnazjów w Brunświku, Blankenburgu, Helmstedt, Wolfenbüttel i Holzminden. Ze zbiorów naukowych: sławna biblioteka książęca w Wolfenbüttel, licząca do najznakomitszych w Europie.

Budżet księstwa trzyletni, 1837.—9.: 3,287,664 talarów; lista cywilna panującego: 237,000 talarów; dłuż. pań. 2,300,000 talarów. Rząd monarchiczny ze Stanami (Stände, Landschaft) z jednej izby złożonymi. Najwyższy trybunał w Wolfenbüttel, także sąd apelacyjny dla całego księstwa, i konsystorz luterski dla spraw duchownych. Siła zbrojna: 3,251 ludzi (2524 piechoty, 450 jazdy). Księstwo Brunświckie zajmuje 13te miejsce na sejmie, a na ogólnym zgromadzeniu zabiera 2 głosy. Pod względem administracyi ogólnej, dzieli się na 6 obwodów, pod zwierzchnictwem Naczelników (Oberhauptmann): Wolfenbüttel, Brunświk, Schöningen, Blankenburg, Harcu i Wezery. M. Brunświk i Wolfenbüttel mają oddzielne ustawy. Księstwo zawiera 15 M., 12 Mm. i 418 wsi.

BRUNY, wyspa w Australii, na pfd.-wsch. wybrzeżu kraju Van-Diemen, pod 43° 29' 30" pfd. szer. a 141° 48' 22" wsch. dłużosci.

BRUSSA, M. w Turcyi azyat., w prow. Anatolii, na pfd. Konstantynopola, a na pfd.-wsch. portu Mudania, na górze Anadolli-Dagh, w starożytności Olympem zwaną. Mieszkańców, licząc w to i przedmieścia dość rozległe, jest około 60,000, i są po większej części turcy, grecy, armeńczycy i żydzi. Miasto kwitające, położone wśród rokosznej okolicy, znakomite chowem jedwabników. Otoczone jest murem nader starożytnym, obronne zamkiem zbudowanym na skale, wznosząc się wśród miasta. Stołeczne sandżaku (obwodu), jest rezydencją arcybiskupa greckiego i armeńskiego. Liczne szkoły, zamieszkanie konsułów angielskiego i Stanów Zjedn. Ameryki pfn. Gorące źródła siarczane (+ 55° C.), i kąpiele, sławne w starożytności i na całym Wschodzie. Wyroby jedwabne nader cenione, aksamity, dywany i tkaniny bawełniane. Handel znaczny surowym jedwabiem, prowadzony przez ka-

rawany idące do Alepu, Smyrny, Konstantynopola, oraz portem Mudania. Brussa uważanem być może za najprzyjemniejsze M. w cesarstwie tureckim, odznaczające się liczbą meczetów (300), między którymi kilka pięknych budowli, a mianowicie meczety Ahmeta, Osmana, i tak zwany Oulah.

BRÜSSOW, M. w Prusach, rej. Potsdamskiej, okr. Prenzlau, nad jeziorem t. n.; 1,086 m.

BRUXELLA, M. w środkowej Europie, stol. król. Belgijskiego, główne zaś prow. Brabant, oraz obwodu sądowego i administracyjnego t. n. Odalone na 260 kilometrów na pñ.-wsch. Paryża, oraz 160 kilometrów na pñd. Amsterdamu. Położone nad rz. Senną i wielkim kanałem spławnym Wilbroek, łączącym Bruxellę ze Skaldą, między 50° 51' 11" pñ. szer. oraz 2° 2' wsch. dług. Ludność w r. 1838. nie licząc przedmieść z 32,000 m., obejmowała 104,700 m., zajmujących około 15,000 dom. Miasto najznakomitsze w królestwie ze względu ludności, zakładów naukowych i przemysłu; jest rezydencją króla, miejscem zgromadzeń izb prawodawczych, władz administracyjnych królestwa, oraz sądów najwyższych cywilnych, wojennych i handlowych. Znakomite i liczne zakłady naukowo-publiczne: uniwersytet założony przez stowarzyszenia w r. 1834. posiadał 4 fakultety, 39 profesorów i 353 uczni; w r. 1840. akademię królew. nauk i literatury, wyższą szkołę wojskową dla oficerów armii lądowej i marynarki, ateneum podzielone na sekcje: klasyczną i politechniczną (337 uczni w r. 1840.), szkołę w kolegium Ś. Michała, szkołę początkową normalną, szkołę centralną, handlową, przemysłową czyli wyższy zakład politechniczny (250 uczni w r. 1840.), akademie malarstwa czyli szkoły rysunków, malarstwa, snycerstwa i rytownictwa (600 uczni), królewskie konserwatorium muzyki (19 prof. 19 pomocników i 556 uczni), szkołę ociemniałych i głucho-niemych, instytut akuserek, szkołę robót koronkowych, liczne szkoły początkowe, wieczorne, pięć sal ochrony (1,217 dzieci).

Bogate i drogie zbiory naukowe: główne archiwum państwa, biblioteka miejska (100,000 tom.), królewska (70,000 tom. i 25,000 rękopismów), parafialna (10,000 tom.), i muzeum miejskie z bogatą galerią obrazów, gabinetem historii naturalnej, starożytności i zbrojownią, wspaniały ogród botaniczny i obserwatorium. Zbiory prywatne również znakomite: biblioteka Bollandistów (6,000 tom.), kolekcja instytutu geograficznego z biblioteką (20,000 tom.), szkoła rytowników geograficznych, naturalistów i ogrodników, wspaniałe cie-

plarnie, oranżerye, i t. p. W r. 1840. jedenaście dzienników barwy politycznej, oprócz przedruków kilku żurnali paryżskich, istniało w stolicy tutejszej. Tu również siedzisko głównych instytucji kredytowych: towarzystwo główne (la société-générale), bank belgijski, kassa właścicieli (la caisse des propriétaires), bank gruntowy, kassa hypoteczna, izba handlowa, mennica, lombard i wiele zakładów dobroczynnych.

Pod względem przemysłu fabrycznego jest punktem głównym całej Belgii: znaczny wyrób koronek zwanych brukselskimi, przed kilku laty do 10,000 osób zajmował; płótno i bielizna stołowa nader poszukiwana, wstążki jedwabne, wyroby szmuklerskie z nici złotych i srebrnych, kołdry wełniane, kobierce, czapnictwo, papiery kolorowe, obicia, kapelusze słomiane; warsztaty maszyn parowych, wyroby złotnicze, jubilerskie, narzędzi matematycznych, fortepianów, instrumentów dętych; fabryki powozów, tytuńców, stolarszczyzna, mydlarnie i wyroby chemiczne; fabryki ozdóbnej porcelany, szlifiernie kryształów, oraz najznaczniejsze w królestwie rafinerie cukru. Obszerne browary, wielkie przedsiębiorstwa, drukarnie płócien, garbarnie i t. p.

Przemysł typograficzny nader ważny, powiększając się części na przedrukach dzieł francuzkich oparty, zajmował w r. 1833: 43 drukarnie. Handel znakomity, ułatwiany bitami drogami, drogą żelazną z Bruxelli do Mechlinia (Malines), oraz kanałami łączącymi Bruxellę ze Skaldą i M. Charleroi. Port dla statków morskich o 300 beczkach, wraz z warsztatami morskimi. W r. 1838. wartość towarów wchodowych 2,237,250 franków, wywozowych 2,440,440 frank. wynosiła. Ze względu piękności nowych cyrkułów miasta, placów i wspaniałych spacerów, Bruxella liczoną być może do najpiękniejszych miast europejskich, tém więcej, że liczbą i bogactwem swych budowli również się odznacza. Do gmachów nowoczesnych najwspanialszych policzyć można: pałac obydwoich izb prawodawczych, królewski, sztuk pięknych, czyli dawny pałac monarchy, niegdyś rezydencja ks. Brabantkich i gubernatorów jen. austr., odbudowany w r. 1746. mieści w sobie obecnie muzeum i bibliotekę miejską; dawniejszy pałac księcia Oranii, odznaczający się wspaniałością ozdób wewnętrznych; kościół N. Panny Jaskawej (Notre-Dame-de-bon-séours), kościół du Grand-Béguinage, oraz teatr obszerne. Z gmachów starożytnych zasługują na uwagę: kilka kościołów, odznaczających się pomnikami, a mianowicie kolegiata Ś.

Guduli, założona w r. 1010.; kościół N. Panny Szkaplerznej, zaczęty w r. 1134.; kościół N. Panny Zwycięzkiej, również z XIII. wieku, ratusz miejski, liczony do najwspanialszych gmachów tego rodzaju, i dom królewski. Najpiękniejsze spacerce: ulica zielona (Allée-verte), wzdłuż kanału z Bruxelli do Skaldy wiodącego, park obok pałacu królewskiego i bulwary w miejscu dawnych murów. Co do placów publicznych i rynków: najgłówniejszy rynek królewski, oraz kilka innych również pięknych, zdobnych fontannami, z których najciekawsza i najwięcej pod względem historycznym interesująca, jest starożytna fontanna Mannekepisse.

BRUZANO, przylądek na wsch. wybrzeżu król. Neapolitańskiego, prow. Kalabrii Niższej 1szej (ulteriore); pod 38° 1' 45" pñ. szer. a 13° 48' 30" wsch. długości.

BRYG, BRIGG, Mm. w Szwajcaryi, kant. Walis, na lewym brz. Rodanu; 751 m.

BRYNICA, rz. na granicy okr. Krakowskiego i Śląska. Bierze początek we wsi Moskowice, wpada do Wisły niedaleko Oświęcima.

BRISTOL, ob. BRISTOL.

BRYTANIA, WIELKA BRYTANIA, nazwa wielkiej wyspy, zawierającej w sobie: król. Angielskie, ks. Walii i król. Szkockie. Rozległość 4131 mil kw., z których przypada: na Anglię i Walię 2734, na Szkocję 1397. Ludność ogólna w Anglii 14,995,508, w ks. Walii 911,321, a w Szkocyi 2,628,957 dusz.

BRYTANCKIE PAŃSTWO. Jest raczej polityczną, a nie geograficzną nazwą państw składających W. Brytanię, i tak:

Posiadłości bezpośrednie.

1) W Europie: a) Archipelag brytański, złożony z W. Brytanii, ks. Walii, Szkocyi, Irlandyi i wysp przyległych: Man, Scilly, Normandzkich, Hebrydów, Orkadów i Szetlandzkich. Rozległy mil kw. geogr. 5662, liczy 24,266,329 m.

b) Helgoland, na mr. Północnym; Gibraltar na wybrzeżu pñd.-zach. Hiszpanii; Gozzo, Comino, Malta na mr. Śródziemnym. Obszerne 11 mil kw. geogr. z 140,354 m.

2) w Azji: wyspa Ceylon, rozległa 1160 mil kw. geogr. z 968,000 m.

3) w Afryce: przylądek Dobry Nadziei, Sierra Leona, Gambia, Mauritius, przylądek Constante, Acera, wyspy Ś. Heleny, Wniebowzięcia i Seyhellen. Obejmują mil kw. 9455; 284,430 m.

4) w Ameryce: a) północna Ameryka: Wyższa i Niższa Kanada, Nowy Brunswik, Nowa Szkocja, przylądek Breton, wyspa ks. Edwarda, Newfoundland, kraje zatoki Hudsonskiej i okręg pñ.-zach. Rozległość mil kw. 37858 z 1,739,851 m.

b) W środkowej Ameryce: Honduras, obszerne mil kw. 2,953; liczy 3,958 m.

c) Indyje zachodnie: wyspy Antigua, Barbadoes, Dominika, Granada, Jamaika, Montserrat, Newis, St. Kitts (czyli Ś. Krzysztofa), Ś. Lucy, Ś. Wincentego, Tabago, Tortola, Anguilla albo Węzłowa, St. Trinidad, Bahama czyli Lukajskie i Bermudy. Obszerne mil 682; liczą 685,135 m.

d) Południowa Ameryka: Brytańska Gujana. Rozległość mil kw. geogr. 4705; liczy 96,502 m.

5) w Oceanii (Australia): Nowa pñd. Walia, kraj Van-Diemen, pñd. Australia, wyspy Falkland. Rozległe mil kw. geogr. 14630; z 129,620 m.

Posiadłości pośrednie.

1) W Europie: wyspy Jońskie; mil kw. geogr. 51½, liczą 205,567 m.

2) w Azji: posiadłości Kompanii Wschodnio-Indyjskiej, pod władzą pośrednią i bezpośrednią. Obejmują mil kw. geogr. 53659; liczą 123,301,000 m.

BRYTANCKIE WYSPIY, czyli ARCHIPELAG BRYTANCKI, obejmuje wyspy: Wielką Brytanię (Anglię, Walię i Szkocję), Irlandię, Man, Wight, Anglesę, Arran, Scilly, wyspy Normandzkie, Sorlingi, Hebrydzie, Orkadzie, wyspy Szkockie i inne. Rozległość 5662 mil kw., z ludnością (w r. 1841.) 26,870,143 m.

BRZEG, BRIEG, M. w Śląsku niższym, w rej. Wrocławskiej, na l. rz. rz. Odry, o 6 mil na pñd. Wrocławia, wzniesione na 492 stóp nad poziomem Bałtyku. Jedno z najpiękniejszych miast w Śląsku, posiadające gimnazjum literackie, dom obfakanych, arsenał, 7 kościołów, oprócz tego fabr. sukna, płótna, pończoch i t. p. Handel wszelkimi produktami; 10,500 m.

BRZEGI, BERECH, 1) kom. węgierski, w cyr. z tej strony Cissy. Rozległość 67½ mil kw., 98,400 m. Graniczy na pñ. z Galicyą, od której oddzielony jest pasmem Bieskidów; na wsch. z kom. Marmaros; na pñd. z kom. Ugocskim i Szatmarskim; na zach. z rz. Latoreczą. Skropiony jest kilkoma spławnymi rzekami, główniejsze z nich: Latorecza, Vicsa, Ilosva i Borsova. Z rzeczy kopalnych znajduje się kamień afunowy, nader poszukiwany dla jego dobroci. Ludność składają Słowaki, Niemcy i Żydzi. Podzielony na 4 obwody, w których 9 Mm. i 258 wsi.

BRZEGI, M. w Galicyi, 8 mil od M. Sącza. Kopalnie żelaza i kuźnice.

BRZEŚĆ KUJAWSKI, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawski, pow. Włocławski, okr. Brzeski. Po-

więczką. Posiada klasztor Dominikanów, kościół parafialny; 1,719 m. (111 dom. 48 mur.). Sąd pokoju i policyjny poprawczy, więzienie, stacya pocztowa i szkoła: rzemieślniczo-niedzielnia, elementarna. Odległe od Warszawy 189 $\frac{1}{2}$ w. Jarmark i ośm targów do roku.

BRZEŚĆ LITEWSKI, M. pow. w Ces. Rosyjs., w gub. Grodzieńskiej, przy uj. rz. Muchawca do Bugu. Cztery kościoły, siedzisko biskupa wsch.-katolickiego, synagoga największa w Europie; handel znaczny zbożem, konopiami, lnem i miodem; 11,400 m. Korpus kadetów i forteca pierwszego rzędu.

BRZESKO, Mm. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Miechowski, okr. Proszowickim. Zbudowane w pięknej okolicy, na wzgórzu, na l. brz. Wisły, liczy 866 m., zajmujących 151 domów. Kościół murowany, magazyn solny, szkoła elementarna, stacya pocztowa. Odległe od M. pow. 35, a od Warszawy 286 w.; 16 jarmarków do roku.

BRZESKO NOWE czyli **SŁOMIANE**, 1) Mm. na l. brz. Wisły, 3 mile na wsch. Krakowa. 2) M. w Galicji o 2 mile na wsch. Bochni.

BRZEZANY, 1) M. w Galicji, stoł. obw. Brzeżańskiego. Położone nad Złotą Lipą, posiada: piękny kościół farny, oraz trzy inne; gimnazjum; fabr. płótna żaglowego, koców; 4,690 m. 2) Obw. t. n. obszerny 76 $\frac{1}{2}$ mil kw., liczy 234,203 m. Głównym przemysłem jest pszczolnictwo. Grunta urodzajne: chów bydła i koni na małej stopie.

BRZEZINY, M. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Rawski, okręg Brzeziński. Położone na zach. M. Rawy, liczy 4,607 m. (1,900 żydów). Kościół parafialny, klasztor Reformatów, kościół ewangelicki, i bóżnica żydowska. Szkoła elementarna katolicka i ewangelicka męzka i żeńska, oraz szkoła niedzielna rzemieślnicza. Fabr. sukna, flaneli, multanu. Odległe od M. pow. 31 $\frac{1}{2}$ w. Targi tygodniowe i 14 jarmarków do roku.

BRZEŹNICA, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Piotrkowski, okr. Radomski. Położone nad strumieniem, na zach. Radomska, blisko pr. brz. Warty; 1,356 m., 214 dom. Kościół murowany, szkoła elementarna. Odległe od M. pow. 56 w.; 10 jarmarków do roku.

BRZEZNITZ, M. w Czechach, cyr. Prachimski; 1,943 m.

BRZEZNO, **BRIES**, M. w Węgrzech, kom. Sohl. Znaczny chów owiec; wyroby sławnego séra, bryndza zwanego; 3,827 m.

BRZEZOWA, ob. **BRISAN**.

BRZOZDOWCE, M. w Galicji, 6 mil na pld. Brzezan. Dwa kościoły; 1,350 m.

BRZOZÓW, M. w Galicji, nad rz. Brzozową, niedaleko M. Sanoka. Starożytny zamek; 2,000 m., rolników i tkaczy.

BRZUSTOWA, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowski, gminie Bałtów, parafii Ćmielów. Położona nad rz. Kamienną; liczy 521 m. 49 dom. Cukrownia (wydająca mączkę), oraz znaczna fabr. porcelany, fajansu i naczyń kamiennych.

BRZUSZNIA, rz. w król. Polskiem. Wypływa w pow. Opoczyńskim, w pobliżu wsi Kamienna Wola; płynie z pld. ku pfn.-wsch. i uchodzi pod M. Drzewicą do rz. t. n. Długość biegu mil 2.

BUA, mała wyspa austriacka na wybrzeżu Dalmacji, cyr. Spalatro; 3,400 m. Główna wieś Santa Croce, albo Bua; 1,380 m.

BUARID, **BOARID**, wyspa mała na mr. Czerwonym, przy wybrzeżu Arabii, w Azji.

BUBERAK, **NISSAH**, rz. na pfn.-wsch. prow. Konstantyny, w Algierji, w Afryce. Wybiega w pfn. stronie gór Dżardżura, przebiega ze wsch. na zach. Dżebel-Kuku, zwraca się pod Bordj ku pfn., odziera prow. Algieria od Konstantyny, i wpada na zach. przyładka Bengut do mr. Śródziemnego.

BUBLITZ, M. w Prusach, w Pomeranii, obw. rejen. Koziński okr. Fürstenthum, nad rz. Gazel; 2,095 m.

BUCCARI, M. w pań. Austriackim, nadbrzeżne, gub. Tryestka, w pobliżu Fiume, nad małą zatoką mr. Adryatyckiego. Port, przystań wygodna; warsztaty okrętowe; handel drzewem, węglami i lnem. Znaczne rybołówstwo, a mianowicie ryb morskich, tuńczykami zwanych. Wywóz w r. 1841.—42: 425,290 talarów, przywóz do 48,000 talarów wynosił; 7,820 m. Leży pod 42° 18' 46" pfn. szer. a 12° 12' 2" wsch. długości.

BUCCINO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato wyższe (citer.), nad rz. Botta, na której znajduje się starożytny most rzymski; 4,750 m.

BUCHARA, ob. **BUKHARA**.

BUCHARYA, **BUKHARA**, pań. w Azji środkowej, w Turkestanie, położone między 35° a 41° szer. pfn. oraz 61° a 68° dłuż. wsch. M. stoł. Buchar. Graniczy na pfn. z Stepami Kirgizkimi i Chanatem Kokand; na wsch. z Hissar i Chanatem Kunduz; na pld. z Afganistanem; na zach. z Chiwą. Kraj obszerny 8000 mil kw., składa się z płaszczyn rozległych, jednostajnych, które z własności gruntu podobne są do stepów piaszczystych i nieurodzajnych mr. Kaspijskiego i jeziora Aralskiego. Część wsch. nieco górzysta, zawiera doliny utworzone ostatnimi spadkami (3000 metrów) głównych gór Azji; część południowa przypiera do gór Hindu-Kusz i pochy-

łości północnych wyżyn perskich. Skropione małą liczbą rzek, z tych główniejsze: Dżihun cz. Amu Deria przyjmująca kilka rzek dopływowych, a między temi: Zurab i Balk; Kohik, która wybiega na wsch. M. Samarkandy, dalej niknie w przestrzeni piaszczystej, a później uchodzi do jeziora Denghis czyli Karakuli; Karszi (po ang. Kurshee). Wody jeziora Denghis, najznaczniejszego w państwie, są głębokie i słonawe; zajmują powrz. długości do 40 wiorst i zdają się nie mieć odpływu, pomimo bliskości rz. Dżihun. Klimat suchy i zdrowy wśród płaszczyn; dość ostry w zimie, gdyż niekiedy rz. Dżihun w całości zamarza, a śnieg przez kilka miesięcy pokrywa okolice M. Buchary. Lato gorące i suche; pory roku nader regularne, początek wiosny w marcu, upały letnie do października. Deszcze krótko trwają; gwałtowne wiatry pfn. i pfn.-zach. w miesiącu październiku. Grunt w ogóle płonny, wyjąwszy okolice skropionych wodami bieżącymi, kanałami odpływowymi, i kilku dolin sławnych ze swej żyzności, ostatnie podobne są do oazów afrykańskich, wpośród otaczających je do kofa stepów rozległych i nieurodzajnych. Obfitość roślin i krzewów, mniej drzew wysoko-piennych, wyjąwszy upowszechnioną topoli i brzozy. Znaczne zbiory rabarbaru i asafetidy. Z król. zwierząt: osioł w stanie dzikości, jeleni, antylopa, niedźwiedź, wilk, lis; mała liczba ptaków jadowitych; z owadów, głównie szarańcza. Minerale w małej ilości, wyjąwszy złoto dość obficie znajdujące się w piaskach rzek: Dżihun, i Zer-Afszan, oraz sól amoniacka i zwyczajna z kilku kopaliń dobywana. Ludność w połowie osiadła w dolinach i wybrzeży rzek, a w połowie koczująca, składa się z uzbeków pochodzenia tureckiego, tadzików uważanych za pierwotnych mieszkańców kraju szczepu perskiego, oraz małej liczby turkomanów (plemie tatarskie, koczujące w części pld. rz. Dżihun), arabów, kałmuków, potomków hord Dżingiskana, żydów, hindusów (w Bucharze), afganów, kirgizów, żyjących w stepach. Płody rolnicze, stanowią główne bogactwo kraju, a mianowicie ryż, jęczmień, pszenica, proso, kukurydza, sezam, bób, melony i owoce. Kilka winnic, wydają najpiękniejsze grona w całej Azji; lubo samo wino mniej zdadne do przechowywania. Również ważna uprawa bawełny: drzew morowych, marzanny (roślina farbiarska), liści tytoniowych i konopi. Znaczny chów bydła, owce z wełną czarną kręconą, z okolic Karakul, poszukiwane w całej Azji; kozy, niektóre gatunki, równe kaszemirskim; konie, ze stadnin okolicznych M. Samarkandy, uważane są przez krajowców za naj-

lepsze ze znanych. Zwierzęta pociągowe: muły, wielbłądy i dromadery. Wyroby przemysłowe: nici, tkaniny bawełniane, jedwabne, z sierci wielbłądziej, kozłej; skóry mierniej dobroci i wyborne szagryny; broń sieczna i wyroby nożownicze, bardzo cenione; mosiężnictwo, wyroby złotnicze, jubilerskie i broń palna. Bucharowie prowadzą znaczny handel z wielu ościennymi państwami, a mianowicie z Ces. Rosyjskiem. W zamian pldów ziemi, otrzymują: muśliny, sukna, aksamity, metale, papiery i t. p. Afganistan i Indye dostarczają im indygo, muśliny, cukier, szale kaszmirowe, i wyroby fabryk angielskich; z Chin otrzymują herbatę (główny artykuł potrzeb miejscowych), porcelanę, drogic metale, piżmo; z Persji cukier i opium. Handel zewnętrzny odbywa się karawanami, przychodzącymi z Buchary; używają do tego do 6,000 wielbłądów. Wartość wywozu do Ces. Rosyjskiego (powiększając część przez mr. Kaspijskie i Chiwę) na 12—13,000,000 złp. oceniają. Religia panująca wzniesienia Mahometa (według dogmatu Sonnitów), ściśle przestrzegana. Rząd despotyczny, nieco wpływem duchownych umiarkowany, monarcha dziedziczny nosi tytuł księcia wiernych (Emir el Moumenin), nazwa uważana za świętą na Wschodzie. Wojsko regularne, wyłącznie z Uzbeków złożone, dochodzi do 20,000 jazdy i 4,000 piechoty; zbywa mu na karności i dostatecznej artylerji. Ludność państwa na 1,000,000 mieszkańców podają. Państwo dzieli się na 9 prow.: Karakul, Buhara, Kernineh, Miankal Samarkandya, Gussar, Karszi, Lubiak i Balkh.

BUCHAU, 1) M. w Czechach, cyr. Łokietki, na pld.-wsch. Karlsbadu; 250 m. 2) Mm. w ks. Wirtemberg., cyr. Dunaju, nad jeziorem Feder; 1,983 m.

BUCHBERG, M. w ces. Austriackim, prow. Poniżej Enns, w cyr. Unter-Wienerwald; 1,500 m.

BUCHEN, M. w ks. Badeńskim, stoł. okr. t. n., w cyr. Niższego Renu, na l. brz. rz. Morre; 2,330 m.

BUCHHOLZ, 1) M. w Saksonii, cyr. Ćwikawy, okręg Grünhain; fabr. koronek, górnictwo; 2,791 m. 2) M. w Prusach, obw. rejen. Potsdamskiej, okr. Teltow, nad rz. Dahme; 700 m.

BUCINE, Mm. w Toskanii, pod Arezzo, nad rz. Ambra; 2,000 m.

BUCKEBURG, M. w Niemczech, stoł. ks. Schaumburg-Lippe, położone u stóp góry Harri; 2,200 m.

BUCKEN, Mm. w król. Hanowerskiem, hrb. Hoya; 1,083 m.

BUCKINGHAM, 1) hrb. w Anglii, graniczy na pfn. z hrb. Northampton, na wsch. z Bedford, Hertford i Middlesex, na pld. z Berk; na zach. z Oxford. W części pld. wzgórze Chiltern. Obejmuje 35

mil kw., przy 155,989 m. Rzeka Tamiza oddziela je na pld. od hrb. Berk, ku pfn. rz. Ouse, w środku Thame; część zaś pfn.-wsch. przerzyna z pfn.-zach. ku pfd.-wsch. kanał Grand-Junction. Rolnictwo główne zajęciem mieszkańców, przemysł fabryczny również ważny. Koleje żelazne z Londynu do Birmingham, w kierunku kanału powyżej wzmiankowanego, i kolej z Londynu do Bristolu, w części pfd. hrb., ożywiają przemysł tutejszy. 2) M. główne powyższego hrb., nad rz. Ouse, z trzema kamiennymi mostami; 5,000 m. 3) hrb. w Ameryce pfn., w Wirginii, z M. głów. t. n.; 18,786 m.

BUCKOW, 1) Mm. w Prusach, obw. rejen. Frankfurtskiej, okr. Lebus; 740 m. 2) Neu-Buckow (Nowy Buckow) M. i okręg, w ks. Meklembursko-Szweryńskim, na pfn.-wsch. Wismar; 1,500 m.

BU CZACZ, M. w Galicji, cyr. Stanisławowski, na l. brz. rz. Strypy. Sławne z piękności stadnin okolicznych. Klasztor, gimnazjum; 2,200 m.

BU CZYNKA, rz. w król. Polskim, wypływa w gub. Lubelskiej, pow. Siedleckim, okr. Węgrowskim, pod wsią Kamieńczykiem; ubiega wiorst 24 i w pobliżu M. Sterdyń, uchodzi do Bugu.

BUDA, po niem. OFEN, 1) M. stoł. król. Węgierskiego, w kom. Peszteńskim, na pr. brz. Dunaju, wprost Pesztu, z którym łączy go most pontonowy (47 łyżew, 1460 stóp długi), oraz wspinały most żelazny. Położone pod 47° 29' 12" szer. pfn. a 16° 42' 45" długi, wsch., liczyło w r. 1837: 40,000 m., zajmujących 3110 dom. Siedlisko głównych władz kraju, gubernatora królestwa i biskupa wsch.-katolic. Wyższe gimnazjum Pijarów, obserwatorium, szkoła rysunków, drukarnia uniwersytecka (należąca do tegoż zakładu w Peszcie), arsenał, działolejnia, prochownia. Źródła gorące (+ 38° R.) siarczane, z pięknym zakładem kąpiel. Miasto zbudowane na pochyłości wzgórza, w kształcie amfiteatru, posiada wiele pięknych gmachów, główniejsze z nich: cytadela czyli zamek obronny, niegdyś rezydencja królewska (w skarbcu tutejszym znajdowały się godła władzy królewskiej i klejnoty koronne); kościoły: Wniebowstąpienia i garnizonowy, dwa starożytne gotyki, klasztory: Ś. Elżbiety, Ś. Floryana i Kapucynów; pałace hrabiów: Sandor, Tekely, Erdödy, Zichy, Pechy, Batthyany, etc., oraz łaźienki zwane cesarskimi i kąpiele zbudowane pod zarządem tureckim (1529—1686). W okolicy obfite zbiory wina czerwonego stanowią główny artykuł handlowy dla miasta, które pod względem przemysłowym jest mało odznaczającym się, posiada jednak fabryki, wyrobów jedwabnych, aksamitów, płócien,

oraz liczne i udoskonalone garbarnie. Dzieli się na cztery części: Stara Buda, miasto Rajców pięknie zabudowane, Nowe miasto i cyrkuł Wasserstadt. 2) Stara Buda (Alt-Ofen), Mm. tamże, w pobliżu powyż.; 280 dom. z 9,150 m. Starożytności rzymskie.

BÜDERICH, M. w Prusach, obw. rejen. Düsseldorfskiej, okr. Geldern, w pobliżu Renu; 1000 m.

BÜDINGEN, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Wyższej Hessji, nad rz. Seemen; 2,826 m.

BUDISSIN, ob. BUDZISZYN.

BUDOS, BUDOS-HEGY, góra w Karpatach siedmiogrodzkich, komit. Wyższy Białogrodzki. Źródła mineralne i pokłady siarki.

BUDRUN, M. w Anatolii, nad archipelagiem, przy zatoce Budrun, naprzeciw wyspy Kos; handlowe; 3,850 m.

BUDUA, Mm. w Dalmacji, okr. Cattaro, na cyplu mr. Adryatyckiego. Warownia, port, siedlisko biskupa; 500 m.

BUDWEIS, ob. BUDZIEJOWICE.

BUDWIZ, ob. BUDZIEJOWICE.

BUDYSZYN, ob. BUDZISZYN.

BUDZIEJOWICE, BUDWEIS, cyr. i M. główne tegoż w Czechach, nad rz. Mołdawą. Siedlisko biskupa, seminarium, kolegium filozoficzno-teologiczne; fabr. sukna; handel kolejną żelazną do Linz; 8900 m. Cyr. zawiera 77 mil kw., z 215,772 m.

BUDZIEJOWICE, BUDWIZ, M. w Morawii, cyrk. Znaimski; 1540 m.

BUDZISZYN, BUDYSZYN, BAUTZEN, BUDISSIN, M. w król. Saskim, stoł. wyższej Lużycy (Ober-Lausitz), na pr. brz. rz. Sprea. Zbudowane na skale granitowej, 680 stóp wysokości, jest siedliskiem władz prowincjonalnych; posiada gimnazjum, dwie biblioteki, kilka fabryk; prowadzi handel płótnem i sukniem; 8,670 m.

BUDZYN, M. w Prusach, rejen. Bydgoski, pow. Chodziński. Posiada kościoły: katolicki parafialny i ewangelicki filialny; liczyło w r. 1840: 1,308 m. Odległe od Poznania 8 1/2 mil.

BUDŻIMAH, rz. w Algierze, prow. Konstantyna, wybiega na pfd. M. Bona i tamże wpada do morza.

BUECH, rz. we Francji, wpadająca do Durancji pod Sisteron.

BUEN-AYRE, BON-AIR, wyspa Antylska podwiatrowa, posiadłość Niderlandzka, na wsch. Curaçao. Port z małą osadą; 1,350 m. Pod 12° 12' pfn. szer. a 70° 45' zach. długości.

BUENAVISTA, 1) ob. BOAVISTA 2) Wyspa na zachód archipelagu Salomona, na Wielkim oceanie; pod 9° 30' pfd. szer. a 156° 55' wsch. długości. 3) Obronna osada (presidio), w pań. meksykań-

kiem Sonora, na pr. brz. rz. Yagui, na pfn.-zach. Bayoreca; pod 27° 52' pfn. szer. a 112° zach. długi.

BUENDIA, M. w Hiszpanii, prow. Madrycka, na pfd.-wsch. Guadaluja. Ciepłe źródła mineralne.

Buenos-Ayres, 1) pań. w Stanach Związku, w Rio de la Plata, w Ameryce pfd. Wybrzeże wsch. oblane oceanem Atlantyckim, a na pfd. skropione rz. Salado, ku pfn. rz. Parana. Kraj w ogóle mało znany, około 1900 mil kw. rozległy; rolnictwo i chów bydła głównym zajęciem mieszkańców; 200,000 ludności. 2) M. w Ameryce pfd., stoł. związku la Plata, na ławie piaszczystej ujścia rz. t. n. Leży pod 34° 36' 29" pfd. szer. a 60° 43' 34" długi. Zach. klimat łagodny i zdrowy; przymrozki rzadko trafiające się, śnieg nieznany; mgły mocne od czerwca do września. Zamieszkane od 85000 krajowców i 15000 cudzoziemców, mianowicie angiolków i francuzów. Siedlisko rządu, prezydenta, rzeczypospolitej, oraz zgromadzeń kongresu związkowego. Biskupstwo, uniwersytet liczony do pierwszych w Ameryce, liceum akademickie, szkoła wojskowa i kilka innych licznie uczęszczanych. Biblioteka uniwersytecka, z dzieł narodowych złożona (25000 tomów), obserwatorium, mennica. Zamieszkanie konsulu państw Europejskich. Przemysł mniej znaczny, oprócz kilku drukarni, obejmuje artykuły pierwszych potrzeb. Główny skład handlu całego związku i wywóz płodów krajowych. Brak portu; okręty nadpływające, bądź w zatoce Barragon, odległej do 12 mil morskich na pfd.-wsch. M., bądź w odległości lub na pełnym morzu, zarzucać kotwice są zmuszone. Handel morski w r. 1837: wywóz około 50,510,000 złp., obejmował skóry, wołowinę soloną, węgiel, włosy konskie, sadła, zboże i mąkę; przywóz do 63,000,000 złp., składał się w połowie z wyrobów angielskich wełnianych, bawełnianych, jedwabnych, lnianych, mosiężniczych, stalowych, fajansów, garnków kamiennych, szkiele i t. p., a handel z Francją dość znaczny, obejmował wina, wódki, towary jedwabne, pachnidła, szkło, kryształy i t. p. W handlu zagranicznym państwa, pierwsze miejsce po Anglii zajmuje Belgia, a mianowicie port Antwerpski (główny odbyt na skóry); Hamburg w Niemczech, Stany Zjednoczone północne i Hawanna. Około 400 okrętów przybywa do roku, z tych czwarta część z portów angielskich. Założone w r. 1535. według regularnego planu większej części miast amerykańskich; składa się z kilku pięknych cyrkulów. Główniejsze gmachy są: katedra zbudowana przez Jezuitów, ratusz, izba deputowanych i cytadela, będąca rezydencją Pre-

zydenta rzeczypospolitej, oraz siedliskiem władz centralnych krajowych; z kościołów: Franciszkański i Braci miłosierdzia, zasługują na uwagę.

BUET, góra w pań. Sardyńskim, na pfn.-zach. Mont-Blanc, odnoga zach. łańcucha Alp Pennińskich, pokrywająca część Sabaudji, między rz. Arve, Rodanem i jeziorem Genewskim. Wysoka na 1610 stóp, z wierzchołkiem pokrytym lodem.

BUFFALO, 1) rz. w pfn. Ameryce, w pań. Wisconsin, uchodząca do rz. Mississipi. 2) M. w Ameryce pfn., pań. Nowego Yorku, stoł. hrb. Erie, przy spadku Niagary; 8,213 m. 3) Jezioro pfn. Ameryce, w krajach zatoki Hudsonskiej, napfd. jeziora Athabasca, połączone z jeziorem Krenz.

BUG, rz. w król. Polskim, bierze początek w Galicji, i biegnąc z pfd. ku pfn., odgranicza król. Polskie od Ces. Rosyjskiego, dotykając granic polskich od wsi Piaseczno (gub. Lubelska) aż do wsi Kamieńczyk (na granicy gub. Płockiej i Lubelskiej). Następnie zwraca się ku zach., płynie na granicy gub. Płockiej i Lubelskiej, łączy się z rz. Narew pod Serockiem, i dąży ku Nowogrojeczowi, gdzie uchodzi do Wisły. Długość biegu mil 70, w królestwie wiorst 133 czyli 19 1/4 mil.

BUGA, M. w pfd. Ameryce, w Nowej Grenadzie, na pr. brz. rz. Cauca; 498 stóp nad poziomem mr.

BUGIA, albo BOUGIE, M. w Algierji, o 40 mil francuzkich na wsch. Algieru; położone w głębi zatoki t. n. Znaczny portilicze pokłady żelaza w okolicy; część murów wzniesiona przez Rzymian, nosiła nazwę M. Choba.

BUGUE, M. we Francji, dep. Dordogne, na pfn.-zach. Sarlat, przy spływie rz. Vézère i Dordogne. Fabryki; znaczny handel bydlęm, winem, oliwą i t. p. W pobliżu grota Miremont; 2,669 m.

BUGULMA, M. okr. w Ces. Rosyjskim, gub. Orenburskiej, nad rz. t. n.; 4,700 m.

BUHAWALPUR, ob. BEHAVOLPUR.

BÜHL, M. okręg. w ks. Badeńskim, cyr. Środkowego Renu (Mittel-Rhein), na pfd.-zach. Rastadt; 2,799 m.

BUI, 1) rz. w Ces. Rosyjskim, gub. Permskiej, wpada do rz. Kamy. 2) M. okręg. tamże, gub. Kostroma, przy spływie rz. Wiskse i Kostromy; 1,200 m.

BUINITSI, M. w Ces. Rosyjskim, gub. Mohilewska, na pr. brz. Dniepru, na pfd.-zach. Mohilewa.

BUIR-NOOR, BUHUR-NOOR, wielkie jezioro w pań. Chińskim, na wsch. kraju Khalka.

BUITEN-ZORG, 1) prow. na wyspie Jawa, w Azji, poniżej Batawii. Osada Niderlandzka, górzysta, dostatecznie nawodniona; obfituje w ryż, kawę, cukier 78,000 m. 2) M. główne, prow. t. n., na wys-

pie Jawa; na szczycie góry 500 stóp wysokości, w zdrowym położeniu, na pld. Batawii.

BUJALANCE, M. w Hiszpanii, pod Kordową; 9,000 m. Fabr. sukna i innych wyrobów wełnianych.

BUJARRON, łańcuch gór w Hiszpanii, prow. Murcyja i Walencyja, łączy się na pld. z Sierra del Carrache, na zach. z Sierra d'Alcaraz.

CARRACHA-DE, 1) BUJUK BETSCHIK, ob. BETSCHIK, 2) Bujukdere, W. w Turcyi europ., na pld.-wsch. Konstantynopola, nad Bosforem, w nader pięknej okolicy; zdobna pałacami posłów europ., rezydujących przy Porcie Otomańskiej, oraz leśniami domami zamożniejszych mieszkańców Konstantynopola. 3) Bujuk-Kamtszik, rz. w Turcyi europ., wybiega z Bałkanu, i wpada do mr. Czarnego. 4) Bujuk-Tszechmedsze, M. w Turcyi europ., sandżak Gallipoli, nad mr. Marmora, u wejścia do zatoki t. n., na zach. Konstantynopola.

BUK, 1) M. w Prusach, rej. Poznańska, pow. Bukowski. Posiada kościół katolicki i liczy 2,194 m. Odległe od Poznania 4 1/4 mil. 2) Powiat Bukowski, graniczy na pld. z pow. Międzychodzkiem i Szamotulskim; na wsch. z pow. Poznańskim, na pld. z Kościańskim i Babimostem; na zach. z Międzyrzeczem. Kraj równy, dosyć leśny, skroplony kilku jeziorami, z których znaczniejsze: Zgierzynka i Bobrowki. Obszerny 16 1/4 mil kw., z 42,594 ludności, zamieszkałej w 5 miastach, 100 wsiach i 57 osadach. Rolnictwo i chów bydła główne zajęcie mieszkańców. Podzielony na 4 okręgi.

BUKA, wyspa w Australii, w archipelagu Salomona, wśród Wielkiego oceanu, na pld. wyspy Bougainville; w położeniu wyniosłym, pokryta lasami i zamieszkała; pod 5° 0' 14" pld. szer. a 152° 14' 13" wsch. długości.

BUKAREST, M. stol. ks. Wołoskiego, nad rz. Dumbrowicą, na pld.-wsch. Konstantyn., pod 44° 26' 45" szer. pld., a 23° 50' dłuż. wsch. Rezyd. Hospodara, rządu, arcybiskupa wschod.-katolickiego oraz konsułów jeneralnych: Ces. Rossyjs., Francyi, Anglii i Grecyi. Liceum greckie, kolegium francuzkie (500 uczni) i kilka szkół publicznych. Wogóle źle zabudowane, ulice bez bruku, domy ścięśnione, małe, liczy przeciw 60 kościołów i kaplic greckich, 30 klasztorów, 9300 domów, między którymi odznaczają się: obszerny pałac Hospodara, arcybiskupa i kościół katedralny. Punkt centralny znacznego handlu z Turcyją, Ces. Rossyjskiem i Niemcami. Wywóz produktów krajowych: bydła rogatego, trzody chlewniej, wełny, masła, pszenicy, skór, sadła, wosku i miodu, w zamian wszelkich wyrobów fabrycznych. Liczy do 60,000 m.

BUKHARA, BOKHARA, M. w środkowej Azji, w Turkestanie, stol. pań. t. n., u wejścia do doliny Zer-Afszan, w stronie zach. Samarkandy, i pld.-zach. M. Balkh; pod 39° 48' szer. pld., a 62° 6' dłuż. wsch. Ludność w r. 1835.: 150,000 m. (110,000 tadzików, i 4,000 żydów, reszta uzbekowie, afganowie, hindusowie i inni. Obronne opasującym je murem. Rezydencyja Chana i siedzisko rządu. Najślawniejsze z miast azyatyckich, już to dla rozległego handlu, grobów uważanych za święte u mahometan i licznych szkół muzułmańskich, wstawionych w całej Azji. Zakłady te, nader bogato uposażone, stoją pod przewodnictwem mollahów, i uczęszczane są przez młodzież wszystkich narodów okolicznych. Tu również główny skład handlu całego państwa; liczne i wspaniałe bazy, bogato zaopatrzone w płody Azji i Europy. Z pomiędzy wielu budowli publicznych, odznaczają się jedynie: Aerk, obszerna forteca, zbudowana na wzgórkach, w pośród miasta, otoczona murem ceglany, na 30 łokci wysokim, zawiera w sobie pałac Chana, pierwszego ministra i głównej administracji kraju. Liczbę meczetów na 360 podają, kolegów czyli szkół 366, z których najobszerniejsze zbudowane zostało z rozkazu cesarzowej Katarzyny II. Miasto odznacza się nawet wpośród miast Wschodu, szczególną wązkością ulic; najszerszą bowiem zaledwie wielbłąd obładowany przebyć może.

BUKHARA, BUCHARA, UZBEKISTAN, ob. BUCHARYA.

BUKKE-FIORD, kanał na zach. wybrzeżu Norwegii, na pld. Stavanger, oddzielający wyspy Hoiddingsøe i Rennisøe od wysp Carmøe i Bukken.

BUKKUR, twierdza w Azji, w Indyach wsch., prow. Sind w Beludżystanie, na wyspie rz. Sind albo Indus, zbudowana na skale granitowej.

BUKNO, rz. w ks. Poznańskim, uchodząca do Noteci, w pobliżu M. Wileń.

BUKOWINA, czyli obwód Czerniowiecki w Galicji. Kraj górzysty, ramionami Karpat; skroplony rz. Prutem, Seretem, Suczawą, Mołdawą i Złotą Bystrycą. Uprawa zboża i chów bydła głównym zajęciem mieszkańców; graniczy na wsch. z Bessarabią, na pld. z Multanami, na zach. z Karpatami, na pld. z Pokuciem (Kołomejski obwód) i Czortkowskim obwodem. Kopalnie żelaza, ołowiu, miedzi, srebra, oraz nieco złotego piasku w Bystrycy. Rozległy 147 1/4 mil kw.; liczy 282,862 m.

BUKOWNA, rz. w król. Polskiem. Wypływa w gub. Lubelskiej, pod W. Korytkowem (pow. Zamajski), a ubiegłszy mil 3 1/4, przechodzi do Gali-

cyi, gdzie uchodzi do Sanu pod M. Rozwadowem. Przyjmuje do siebie: Rakowę, Branwicę i Zajemę.

BULACAN, prow. i M. w archipelagu Filipińskim, na wyspie Lucon. Prowincya liczy 19 osad, z 163,947 m. i obfituje w zboże, cukier, pieprz i indygo. M. t. n. na pld. wybrzeżu zatoki Manila, ma 8,000 m.

BULACH, Mm. w Szwajcaryi, kant. Zürich, na pr. br. rz. Glatt, przy głównym trakcie do Szafuzy; 1,689 m.

BULAK, 1) osada w wielkiej oazie Afryki, na pld. El-Khargeh w pustyni Libijskiej; w pobliżu starożytna świątynia egipska. 2) M. w Afryce, w Niższym Egipcie, na pr. br. Nilu, na pld.-zach. Kairu; wielki bazar, skład towarów, fabryki; 1,800 m.

BULGAR, góra w Turcyi azyatycznej, prow. Karamanii, sandżak Konieh, połączona z górami Taurus.

BULGARYA, prowincya w Turcyi europejskiej, pod 42° 8' a 44° 10' szer. pld., między Dunajem, morzem Czarnym i górami Bałkańskimi. Graniczy z Bessarabią, Serbią i Rumelią. Ludność około 1,500,000 pochodzenia bułgarskiego z narzeczem sławiańskim. W części pld. kraj górzysty, opiera się o pasmo Bałkanu; równiny ku wsch., t. j. między mr. Czarnym i Dunajem. Grunt żyzny, obfity w pastwiska i lasy. Znaczne zbiory zboża, konopi, liści tytoniowych, wino i wszelkich owoców. Uprawa krzewów różanych i wyrób essencji z tychże. Jedwabnictwo i znaczny chów bydła domowego. Ludność rolnicza, pierwotnie plemienia tatarskiego, powiększającą część chrześcijańska. Prowincya dzieli się na 3 sandżaki: Widdin, Nikopoli i Sylistrya. M. główne Zofia; znaczniejsze: Szumla, Sylistrya, Ruscuk, Widdin i Warna.

BULKAN, Mm. w Austrii, prow. poniżej Enns, nad rz. Bulka, na pld.-zach. Rötz; 1,330 m.

BULLARN, długi jezioro w Szwecyi, na pld. prow. Göteborg.

BULLE, BOLL, M. w Szwajcaryi, kant. Freiburg, na wysokości 2348 stóp; skroplone jednym z ramion rz. Trema. Fabr. tytoniów, skład sów z Gruyère; 1,513 m.

BUMBO, kraina w Afryce, w Niższej Gwinei, w król. Benguela. Graniczy na pld. z Mocorocas, na pld. z Mucoanhocas; przetrzęta górami z pld.-wsch. na pld.-zachód.

BÜNDE, M. w Prusach, obw. rejen. Minden, okr. Herford. Źródła mineralne; handel przędzą, płótnem; 1,130 m.

BUNDELKUND, BENDELKEND, obwód w angielskim Indostanie, ku pld.-zach. prow. Allahabad. Między 24° 3' a 26° 26' szer. pld., oraz

75° 28' a 79° 13' dłuż. wsch. Obszerny 23,817 mil ang., liczył w r. 1828: 2,400,000 m. Kraj górzysty, pasmem wzgórz Vindhya (700 metrów), niedostatecznie nawodniony, bezleśny i miernie uprawiony. Sławny kopalniami diamentów w górze Panah. Obecnie dochód kopalni o wiele mniejszy od pierwotnej produkcji. Część obwodu, należy od 1817. r. do prezydentury Bengalskiej i tworzy dwa okręgi, których podatek gruntowy dochodził w r. 1832: 7,500,000 franków. Reszta obwodu hołduje Anglii, pod zwierzchnictwem oddzielnych rządów.

BUNDUR, BONDUR, M. w Turcyi azyatyckiej, prow. Anatolii, sandżak Hamid, na pld.-wsch. jeziora słonego Egerdir.

BUNOLA, M. na wyspie Majorka, na pld.-wsch. Palma; 3,000 m.

BUNPUR, puszcza w prow. Kohistanie, na zach. Beludżystanu. Tamże M. dość rozległe.

BUNT, rz. w Beludżystanie, prow. Mekran, obw. Geh czyli Gah; wpada do oceanu Indyjskiego.

BUNWOOT, BUNWUT, wyspa Filipińska, pod Mindanao, w zatoce Illano. Obszerna 14 mil kw.; liczy 9,000 m., pochodzenia Malajskiego.

BUNZLAU, ob. BOLESŁAWIEC.

BURANO, M. na jednej z wysp przez laguny Weneckie utworzonych. Rybołówstwo; 8,000 m.

BURCZA, rz. w Siedmiogrodzie, w kraju Sańskim, wpada do rz. Aluta pod Marienburg.

BURDUAN, ob. BERDUAN.

BÜREN, 1) Mm. w Szwajcaryi, kant. Berneński, nad rz. Aar; 1,147 m. 2) M. okr. w Prusach, rej. Minden, nad rz. Alme; 1,500 m.

BUREN, M. w Niderlandach, prow. Geldryi, na pld.-zach. Thiel; 1,580 m.

BURG, 1) M. w Prusach, obw. rejen. Magdeburgskiej, okr. Jerichow 1., nad Ihle. Fabr. sukna, kartonu, uprawa liści tytoniowych; liczyło w r. 1842: 11,822 m. 2) Mm. tamże, obw. rejen. Dörseldorfskiej, okr. Lennep, przy uj. rz. Burghach do Wipper. Fabr. kołder bawełnianych, wyrobów żelaznych, stalowych i wojłoków dla koni; 1,529 m.

BURGAS, M. w Turcyi europ., prow. Rumeli, nad zatoką mr. Czarnego t. n. Port, rybołówstwo; 5,000 m.

BURGAU, 1) Mm. w Styrii, cyr. Grätz, nad Lafnitz; 638 m. 2) M. i sąd ziemski w Bawaryi, w cyr. Wyższego Dunaju (Szwabia), nad rz. Mindel; 404 domów.

BURGDORF, M. w król. Hanowerskiem, ks. Lüneburg; 1,793 m.

BÜRGE, M. i okręg w ks. Sasko-Wejmarckiem, na pld.-wsch. Jeny; 1,261 m.

BURGHUSEN, M. w Bawarii, na l. brz. rz. Salzachu, pod Alt-Oetting. Główny skład soli, gorzelnie, browary; fabr. sukna, mydła; 2,248 m.

BURGHEIM, 1) M. w ks. Badeńskim, cyr. Wyższego Rennu, nad Kaiserstuhl; 745 m. 2) Mm. w Bawarii, nad rz. Ach, w pobliżu Neuburga, w żyznej okolicy; 1,000 m.

BURKGUNSTADT, Mm. w Bawarii, przy uj. rz. Weissemain do Menu; 1,360 m.

BURGLENGENFELD, M. i obwód sądu ziemskiego w Bawarii, w wyższym Palfu, nad rz. Nab. Znaczne browary i garbarnie, oraz łomy skałek do fuzyj; 1,490 m.

BURGOS, 1) prow. w Hiszpanii, w król. Stariej Kastylii, liczyła w r. 1833: 224,400 m. Rozległa poprzednio mil kw. 361, graniczyła na pñ. z oceanem Atlantyckim. Od r. 1822. graniczy na pñ. z prow. Santander; na wsch. z Bilbao, Vitoria i Logrono; na pñd. z Segovia, na zach. z Valladolid i Palencją. Wzgórza Kantabryjskie, poprzednio tu należące, oddzielają ją obecnie od prow. Santander. Znaczniejsze góry: Sierra de Oca, Sierra de S. Milan, i Lorenzo. Główne rz. Ebro, Duero, Pisuerga, Arlanzon i Arlanza. 2) M. w Hiszpanii, stol. prow. i okręgu sądowego t. n. Leży na pñ. Madrytu, nad rz. Arlanzon; 12,000 m. Siedlisko arcybiskupa i sądu apelacyjnego, kolegium, seminarium teologiczne i szkoła chirurgiczna. Przemysł mały znaczny obejmuje wyrób sukna, tkanin wełnianych, kapeluszy, pończoch i kilka garbarni. Zdobne wielu kościołami, pałacem arcybiskupa, wspaniałą katedrą z XIII. wieku, w guście gotyckim, uważaną za najpiękniejszą w królestwie, oraz starożytnymi opactwami Las Huelgas i Miraflores. M. starożytne, niegdyś stolica hrab., a nawet królów Kastylijskich, liczoną było do najbogatszych w królestwie.

BURGSINN, M. w Bawarii, w obwodzie sądu ziemskiego (Landgericht) Gemünden, nad rz. Aura, pod Hamelburg; 1,288 m.

BURGSTÄDT, M. w Saksonii, ks. Schönburg, pod Penig; 2,933 m.

BURGSTALL, M. w Austrii, prow. Poniżej Enns, yr. Ober-Wienerwald.

BURGUILLAS, Mm. w Hiszpanii, prow. Estremadura, na pñd. Badajoz; 4,030 m.

BURGUNDYA, 1) niegdyś prow. we Francji, z M. stol. Dijon, oraz miastami: Auxerre, Autun, Auxonne, Chalon-sur-Saône, Mâcon i Bourg. Zawierała okolice: kraj wyżyn (le pays des montagnes), Auxerrois, Auxois, Dijonnais, Autonais, Châlonnais, Charollais, Mâconnais, Bresse, Bugey, oraz księstwo Dombes i kraj Gex. Obecnie podzielono

na departamenta: Ain, Wyższej Marny, Yonne, Aube, Saony i Loiry, i Côte-d'Or. 2) Burgundzki kanał, w departamencie Yonne i Côte-d'Or, łączy Saonę z rz. Yonne, a tępami rz. Rodan i Sekwanę, czyli morze Śródziemne z oceanem. Długość kanału od strony rz. Yonne 155,482 metrów, ze spadkiem 311 metrów, przy użyciu 115 śluz; od rz. Saony 82,051 metrów, z pochyłością 208 metrów i 80 śluzami. Rozpoczęty w 1775. roku.

BURGWALDNIEL, Mm. w Prusach, obw. rejen. Düsseldorfski, okr. Kempen; 1,100 m.

BURIAS, znaczna wyspa w archipelagu Filipińskim, na pñd. Luçon. Rozległa 15 mil kw., zamieszkała od rozbójników morskich.

BURKAN, Mm. w Saksonii, okr. Budziszyn (Bautzen); 1,448 m.

BURKERSDORF, 1) Mm. w Austrii, prow. Poniżej Enns, okr. Unter-Wienerwald, nad rz. Wien, na zach. Wiednia. Przędzalnia bawełny. 2) Mm. w Saksonii, cyr. Drezdeński, okr. Frauenstein; 1,118 m. Pobliska góra Burg wznosi się na 1880 stóp nad poziomem morza.

BURKHARDTSDORF, Mm. w Saksonii, z prawem targowim, cyr. Drezdeński, okr. Kamienica (Chemnitz), nad rz. t. n.; 2,137 m.

BURLINGTON, 1) hrb. w pañ. New Jersey; 32,831 m. 2) M. główne tamże, w części na wyspie utworzonej przez rz. Delaware, w części na stałym lądzie zbudowane. Port, handlowe; 3,434 m. 3) M. w pañ. Vermont, stol. hrb. Chittenden, na wsch. stronie jeziora Champlain; uniwersytet; 4,271 m.

BURNLEY, M. w Anglii, hrb. Lancaster, nad kanałem Leeds-Liverpool; 7,559 m.

BURNT-ISLAND, 1) mała wyspa na oceanie Atlantyckim, przy pñd. wybrzeżu New-Foundland; pod 47° 30' pñ. szer. a 60° 10' zach. dług. 2) Gromada wysp na oceanie Indyjskim, przy zachod. wybrzeżach Indostanu, na pñ.-zach. Goa; pod 15° 52' pñ. szer. a 71° 15' wsch. dług.

BURNTISLAND, BRUNTISLAND, M. portowe w Szkocji, hrb. Fife, nad zatoką Forth. Fabr. wityriolu, cukrownie, budowa okrętów; handlowe; 6,400 m.

BURNU, ob. BORNU.

BURO, ob. BURU.

BURRIANA, M. w Hiszpanii, prow. Valencia, na pñd. Castellon de la Plana, przy uj. Rio-Secco do mr. Śródziemnego; 6,300 m.

BURROW-HEAD, przylądek w Szkocji, nad mr. Irlandzkiem, hrb. Wigton; w pośród dwóch zatok: Wigton i Luce.

BURSLEM, M. w Anglii, hrb. Stafford, nad rz. Trent; 12,714 m.

BURSZTYN, M. w Galicji, niedaleko Brzezan. Dwa kościoły; 2,000 m.

BURTSCHIED, M. w Prusach, obw. rejen. i okr. Akwisgrański, nad rz. Wurm. Fabryki sukna, kaźmirku; ciepłe kąpiele; 5,372 m.

BURU, BURO, wielka wyspa z gromady Moluckich, na zach. wysp Ceram i Amboina. Rozległa 93 mil kw.; liczy 60,000 m. Klimat zdrowy, grunt górzysty, jednak nawodniony i żyzny. Płody: kosztowne drzewo rozmaitego gatunku, ryż, kokosy, sago, banany, oliwa zwana kaźput, cytryny i t. p. M. t. n. leży na pñ.-wsch. wybrzeżu zatoki Katszeli; pod 3° 22' 23" pñd. szer. a 124° 44' 56" wsch. dług. Większa część ludności składająca plemię Ifaraforas, dzikie, zajmuje środek wyspy; wybrzeża zamieszkałe od malajczyków, wyznania mahometańskiego, podzielonych na kilka małych państw udzielnych.

BURY, parafia, miasto i miasteczko w Anglii, hrb. Lancaster, na pñ.-zach. Manchester, na l. brz. rz. Irwell. Ludność w r. 1831. parafii 47,829, miasta 19,140 m. W ostatnim szkoła realna i biblioteka publiczna. Bogate kopalnie węgla ziemnego, łomy kamieni budowlanych i łupku do pokrywania dachów. Przemysł nader ważny; wyroby wełniane i bawełniane. W r. 1836. liczono w parafii: 82 przędzalni i fabryk wyrobów bawełnianych, 15 przędzalni i fabryk wyrobów wełnianych, poruszanych 61 maszynami parowymi (razem siły 1205 koni), 99 kół wodnych (siły 977 koni), i 8195 robotników. Obszerne i udoskonalone drukarnie i blicharnie; znaczny zakład maszyn wszelkiego rodzaju. Tu były wynalezione i poraz pierwszy użyte maszyny tkackie i przędzalne.

BURY-SAINT-EDMUNDS, M. w Anglii, hrb. Suffolk, na pñ.-zach. Ipswich, na l. brz. rz. Larke. Ludność w r. 1831: 11,430 m. Siedlisko sądu przysięgłych; szkoły, liczne do najlepszych w królestwie, ogród botaniczny. Ważne jarmarki. Zdobne jest kościołem N. P. Maryi, w r. 1424. zbudowanym; piękne ruiny starożytnego opactwa Benedyktynów z r. 633. W okolicy wspaniała zamek Ixworth, własność markizów z Bristol.

BURZENIN, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Sieradzki; 681 m., 93 domów drewnianych. Rolnictwo i przemysł. Kościół muryrowany; szkoła elementarna; odległe od miasta powiatowego 14 wiorst.

BURZET, M. we Francji, dep. Ardèche, pod Argentière; 3,510 m.

BUSACO, klasztor w Portugalii, prow. Beira, okr. Aveiro, na pñ. Coimbra.

BUSCA, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Coni. Zbiór wyborowego wina; 7,000 m.

BUSEO, M. w Turcji europ., na Wołoszczyźnie na pñ. Bukarestu, nad rz. Buseo; dosyć handlowe; 4,500 m.

BUSI, wyspa na mr. Adriatyckim, przy wybrzeżach Dalmacji, na pñd.-zach. wyspy Lissa; pod 42° 57' 42" pñ. szer. a 13° 40' 46" wsch. dług.

BUSK, M. w Galicji, cyr. Złoczowski, przy uj. rz. Pellew do Bugu. Trzy kościoły unickie, jeden katolicki, piarnia. Znaczne rybołówstwo; 3,000 m. W okolicy wiele łąk.

BUSKO, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Stopnickim; 892 m., 123 dom. Położone na pñd.-zach. Stopnicy, posiada kościół parafialny, klasztor Norbertanek na wzgórzu, szpital dla chorych, stację pocztową, i pięknie zbudowane łąki. Słynie siarczanymi wodami, a mnóstwo osób szukających tu swego uzdrowienia, przyczynia się do wzrostu miasta, które się upiększa coraz nowymi budynkami. Odległe od M. pow. 14 w., od Warszawy 216 w.

BUSSE, kanał w Lombardji, dawniej Bisato nazywany, prow. Werona; poczyną się na pñd.-wsch. Werony, towarzyszy rz. Adyga, aż do Legnago, i pod Torre-Veneziano wpada do rz. Tartaro, przepływając bagna Walli-Veronesi.

BUSSEN, góra pojedynczo stojąca w król. Wirtembergskim, pod M. Riedlingen. Najznacniejsza w Wyższej Szwabii, i z tego powodu niekiedy Szwabską nazywana. Widok z niej obejmuje wyższą Szwabję, Bawaryę, a w głębi Alpy Tyrolskie i Szwajcarskie, oraz więcej jak 500 osad wiejskich. Kościół i dom mieszkalny na szczycie.

BUSOVATZ, M. w Bośni, sandżak Trawnik, w dolinie Kositza; 800 m.

BUSTO, 1) M. w Hiszpanii, w Stariej Kastylii, pod Burgos. 2) Przylądek na pñ. wybrzeżu Hiszpanii, w Asturji, prow. Oviedq. 3) Busto-Arsicio, M. w Lombardji, gub. Medyolańska, na pñ.-wsch. Medyolanu. Obfituje w gatunki wyborowego wina; 8000 m.

BÜSUM, M. w król. Holsztyńskim, na przylądku t. n., właściwie Norddorp nazywane. Port i żegluga nadbrzeżna na mr. Północnym; rolnictwo, chów bydła; 805 m.

BUSZA, M. w Ces. Rosyjskim, gub. Podolska, pow. Jampolski. Położone na l. brz. Morachwy. Niegdyś w kwitnym stanie, obecnie podupadłe.

BUSZAKOWCE, M. w Galicji, nad Dniestrem. Dwa kościoły, zamek; 900 m. Odległe od Stryja mil 5.

BUTAN, BHOTAN, pañ. w części pñ. Indyj. Przed-Gangesowych, między 26° 30' a 28° 30'

szer. pfn., i 86° do 92 dŕug. wsch. Na pfn. Tybetu, odgraniczony wierzchołkiem Himalaja, na pfd. Bengal i Assam, na zach. Sikkim. Kraj nader górzysty, do 1200 mil kw. rozległy, liczy do 1,500,000 m. i rozciąga się na spadkach pasma Himalaj, stopniowo przechodzi w rozległe wyżyny i kończy się w dolinach Gangesu. Oprócz kilku rzek znacznych z gwałtownymi spadkami i bystrym prądem Tszint-szin (Tschintschien) uważać należy za główne: dopływową rz. Brahmaputra pod nazwą Gadawhar, oraz Bonass tamże uchodząca. Klimat nader surowy na wyżynach północnych, gdzie góry wiecznym śniegiem pokryte; zbliżony do klimatu pfd. Europy w dolinach; zaraźliwy i gorący w niższych częściach kraju. Bogactwa mineralne mało znane, oprócz pokładów rud żelaznej i soli kamiennych. Ryż, jęczmień, pszenica, drzewa morwowe, owoce w górzystych dolinach środkowych; roślinność zwrotnikowa ku południowi. Z królestwa zwierząt: słonie, nosorożce, tygrysy, mnóstwo bawołów po zaroślach, bagnach południowych, oraz owce z cienką wełną, i konie poszukiwane w Bengalu, stanowią główny artykuł handlu wywozowego. Mieszkańcy kraju plemienia Boutyasów, zajmującego pfd. spadek pasma Himalaj. Wyznawcy Budhy, głównie rolnictwu oddani. Przemysł miejscowy ograniczony na pospolitych wyrobach wełnianych, broni palnej, a nadewszystko papierze i grubych tkaninach z kory drzewnej. Handel wyłączny z Bengalem, obejmuje na wywóz: wyroby z wełny, konie, kość słoniową, proszek złoty, piżmo, owoce itp., otrzymują zaś w zamian indygo, drzewo sandałowe, tkaniny jedwabne, korzenie, miedź, cynę, proch, skóry i futra. Rząd kraju monarchiczny zostaje w osobie Dharma-Radża, wcielonego bóstwa, głównie interesom religijnym oddanego, więcej jednak w rękach Deb-Radża, ministra zamieszkałego w Tassisudon. Butan w ogóle bardzo mało znany. Jedyne miasto głównejsze jest Ouadipur czyli Wandipur, reszta wsie, między którymi Phari odznacza się jako skład handlowy.

BUTE, 1) hrb. w Szkocji, składające się z kilku wysp, jako to: Bute, Arran, GreatCambray i t. p., leżących w głębi zatoki rz. Clydy; 15,695 m. 2) Wyspa w hrb. t. n. Klimat dżdżysty, lubo zdrowy, grunt urodzajny. Znaczny połów śledzi; 6,600 m. Dwa porty, przy miastach Rothsay i Kerryeray.

BUTONG, BUTOU, wielka wyspa w stronie pfd.-wsch. przed półwyspem Celebes. Płody: ryż, korzenie, bawełna. Mieszkańcy są z pochodzenia malajskiego.

BÜTOW, ob. BYTOM.

BUTTELSTÄDT, M. w ks. Sasko-Wejmarskiem nad Scherkonde; 189 domów z 2,164 m.

BUTTON, 1) Button Ness, przylądek na wybrzeżu Szkocji, na pfd.-wsch. krańcu hrb. Forfar, przy wejściu do zatoki Tay; pod 56° 28' pfn. szer. a 59° 4' 39" zach. dŕug. 2) Buttons-Islands, pięć małych wysp, w kanale Hudsonskim, na wybrzeżu Labrador.

BUTTSTÄDT, M. w ks. Sasko-Wejmarskiem, pod Wejmarem; 357 domów z 2,164 m.

BUTYSOW, BÜTZOW, M. w ks. Meklemburg-Schwerin, przy spływie rz. Warnow i Nebel; 380 domów z 3,769 m. Papierne, fabryki kart.

BUTZBACH, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Wyższej Hessyi, na pfd. Giessen; 2,345 m.

BUUREN, M. w Niderland., prow. Geldrya; 1,600 m.

BUXTEHUDE, M. w król. Hanowerskiem, w ks. Brema (Bremen), przy uj. rz. Este do Elby, Liczne fabryki, warsztaty okrętowe; 326 domów z 2,200 m.

BUXTON, W. w Anglii, hrb. Derby. Kąpiele uczęszczane; w pobliżu godna podziwienia jaskinia Pooles-Hole zwana; 1,214 m.

BUZANÇOIS, M. we Francyi, dep. Indre, nad rz. t. n. Handel wełną, kuźnie i znaczny zakład odlewów żelaznych; 2,889 m.

BUZULUK, M. obronne w Ces. Rossyjskiem, gub. Orenburska, handel drzewem; 1,400 m.

BUZZARDS-BAY, zatoka na pfd. wybrzeżu pań. Massachusetts, na pfd.-zach. przylądka Lod.

BYCHAWA, Mm. w król. Polskiem, gub. pow. i okr. Lubelskim. Położone przy zbiegu dwóch strumieni; 931 m. (598 żydów), 40 domów. Bóżnica żydowska, szkoła elementarna, zamek starożytny. Odległe od M. pow. 23 wiorst. Targ tygodniowy, i 11 jarmarków do rok.

BYCHOW, M. w ces. Rosyjskiem, w gub. Mohilewskiej, na pr. brz. Dniepru. Kilka kościołów, klasztor; 3,900 m.

BYCZYNA, BITSCHEN, M. w Szląsku, w rejen. Opolskiej. Dwa kościoły: luterański i katolicki; szpital; 1,500 m.

BYDGOSZCZ, BROMBERG, 1) M. w Prusach, stoł. rejen. i pow. Bydgoskiego, nad rz. Brdą. Posiada dwa kościoły katolickie z tyłu klasztorami, kościół ewangelicki, kolegium, zamek, gimnazjum, seminarium nauczycieli, dwie drukarnie, szpital, dom wyrobny i poprawy, obszerne magazyny, koszary; liczy kilka fabryk, znaczną cukrownię, sławny młyn o 12 kołach; prowadzi handel zbożem, winem; do 8,069 m. Odległe od Poznania mil 14. 2) Obwód rejen. Bydgoskiej graniczy na pfn. z Prusami zachodnimi, na zach. z Brandenburgią,

na pfd. z rejen. Poznańską, na wsch. z król. Polskiem. Rozległa 215 mil kw., liczy 419,261 m., zajmujących 54 miast, tudzież 2,452 wsi i osad. Grunt w części wsch. i pfd. urodzajny, po osuszeniu z bagien. Skropiony rz. Wisłą, Notecią, Brdą i innemi pomniejszemi, oraz wielką liczbą jezior, z których najznaczniejsze Gopło, w części tu będące. Lasy zajmują blisko 1/2 całej przestrzeni; pastwiska wyborne. Płody: zboże wszelkiego gatunku, len, chmiel, tytoń i owoce. Przemysł rozwinięty w fabr. wyrob. miedzianych, papieru, cukrowniach, gorzelniach, browarach i innych. 3) Pow. Bydgoski, graniczy na pfn. z pow. Chojnickim i Swieckim (rejen. Kwidzyńska), na wsch. także z rejen. Kwidzyńską (pow. Chełmińskim i Toruńskim); na pfd. z pow. Inowrocławskim i Szubińskim; na zach. z Wyrzyckim. Kraj płaski, skropiony rz. Wisłą, odgraniczającą rejen. Bydgoską od Kwidzyńskiej, Brdą, Notecią i Sompolno, oraz jeziorami, z których znaczniejsze są: Kregiel, Borówno, Łońck, Chmielniki, Słeczyn. Rozległy mil kw. 27 1/4 i liczy 47,924 m., zajmujących 4 M., 118 wsi i 186 osad. 4) Kanał Bydgoski, łączy rz. Notec z Brdą, a zatem port Gdański z Szczecińskim, z jednej strony przez Brdę i Wisłę, z drugiej przez Notec, Wartę i Odrę. Zaczyna się od rz. Brdy, w samej Bydgoszczy. Długości mil 3,45, szerokości u dołu stóp 24—30, a u góry stóp 50, głębokości 3 1/2 stóp. Liczy słuz 10.

BYLINA, BILIN, M. w Czechach, cyr. Litomierczycki, nad rz. Bilą, na pfn.-zach. Pragi. Wsławione wodami mineralnemi; 3,300 m.

BYRON, 1) przylądek na pfn.-wsch. krańcu wyspy Santa Cruz, wśród Wielkiego oceanu; pod 10° 45' pfd. szer. a 163° 46' wsch. dŕug. 2) Wyspa w Archipelagu Mulgrawskim. W położeniu niskim, pokryta lasami i zamieszкана. 3) Przylądek na wsch. wybrzeżu Nowej Holandyi; pod 28° 28' 10" pfd. szer. a 151° 16' 56" wsch. długości. 4) Zatoka t. n., na wsch. wybrzeżu Labradoru, pod 55° 8' pfn. szer. a 60° 45' zach. długości.

BYSTRA, rzeczka w król. Polskiem, wypływa pod W. Palikie (pow. Lubelski), biegnie z pfd.-wsch. ku pfn.-zach. około M. Wawolnicy, a ubiegłszy mil 4, uchodzi z prawej strony do Wisły, pod W. Bochotnicą.

BYSTRYANSKAJA, Mm. w Ces. Rossyjskiem, w kraju Kozackim, na pr. brz. Północnego Dońca.

BYSTRICA, M. w Ces. Rossyjskiem, gub. Wileńska, na wsch. Wilna.

BYSTRZYCA, BESZTERCZE, 1) rz. w Siedmiogrodzie, wybiega z góry Piatra i wpada do rz. Sereth,

w Mołdawii. 2) Rz. tamże, bierze początek w kom. Dobokskim, w górach Bisztritsora i wpada pod Kocs do Szamos; prowadzi z sobą złoto. 3) Beszterce, M. w Siedmiogrodzie, kraju Saskim, w dŕugiej i pięknej dolinie, nad rz. Bystrycą; obronne; 4,600 m.

BYSTRZYCA, rz. w Poznańskim, uchodząca do Prosnę.

BYSTRZYCA, 1) rz. w król. Polskiem, wypływa pod W. Blinow (pow. Lubelski), biegnie około wsi t. n. i M. Lublina, a przepływawszy mil 7 1/2, uchodzi z l. str. do Wieprza. 2) Rzeczka tamże, bierze początek powyżej wsi Kamień (pow. Łukowski), płynie z pfn. ku pfd.-zach. i uchodzi do Tyśmienicy pod W. Stara Wieś (pow. Radzyński). Przyjmuje do siebie rzeczkę Stanówkę i kilka strumieni.

BYTOM, BEUTHEN, 1) M. obw. w Szląsku, w rejen. Opolskiej, nad strumieniem, niedaleko l. brz. Odry. Posiada 3 kościoły, szpital, fabr. sukna, fajansu, cynku, galmanu; 2,500 m. 2) obw. t. n. zajmuje 14 1/4 mil kw., z 32,700 m. Kraj obfity w pastwiska, lasy, marmur, wapno, rudę ołowianą, żelazną, galman i węgle kamienne.

BYTOM, BÜTOW, M. w Prusach, w Pomorzu, obw. rejen. Koźlińskiej, okr. Lauenburg, nad rz. Bytom; 2,100 m.

BYTON, BEUTHEN, M. w Prusach, rejen. Opolska, nad rz. Kłodnicą; 3,415 m.

BZIN, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Szydłowieckim, gmina Samsonów, parafi Skarżysko-kościelny; 288 m. Położona nad rz. Kamienną; posiada kopalnię rudę zwaną Piotr i hutę żelazną. Wielki piec z miechami i 2 kuźnice. Odległa od M. pow. 21 wiorst.

BZINITZ, W. i zakłady żelazne w Prusach, prow. Szląska, obw. rejen. Opolskiej, okr. Lubliński.

BZURA, rz. w król. Polskiem, wypływa w okr. Zgierskim, w okolicy M. Zgierza i Łodzi, pod wsiami Moskule, Modrzejów i Radogoszcz. Płynie ze wsch. na pfn., około M. Zgierza, Ozorkowa i Łęczycy, zwraca się ku wsch., skrapia część pow. Gostyńskiego i Rawskiego (w ostatnim M. Sobotę i W. Mrzyce), następnie przechodzi w pow. Łowicki, płynie pod Łowiczem i Sochaczewem, gdzie zwraca się na pfn., ubiegłszy mil 25 czyli 175 w., uchodzi do Wisły pod wsią Kamionem, w ekonomii Kampanos. Przyjmuje do siebie rz. Moszczenicę, Ochnię, Mroge, Przysowę, Rawkę, Radziejówkę, Rzewę czyli Utratę, Łasiochę czyli Łasickę, Skrwę czyli Osetnię i Zgłowiączkę. Bieg rzeki kręty, szerokość nader rozmaita, głębokość 6—8 stóp.

CABA, góra w Irlandyi, prow. Munster, na granicy hrb. Cork, na pfd. Mangerton.

CABANAS, 1) Porto de Cabanas. Zatoka na pfn.-zach. wybrzeżu wyspy Kuba, na zach. Hawanny. 2) Mm. w Hiszpanii, prow. Caceres, na pfd.-wsch. Truxillo; 1,500 m. 3) Mm. tamże, nad zatoką Betanzos, przy uj. rz. Canteira.

CABELO DA VELHA, zatoka na wsch. wybrzeżu pfd. Ameryki, w ces. Brazylijskiem, na pfn.-zach. St. Luis de Maranham.

CABES, ob. KABES.

CABEZA, CABEZA DEL BUEY, M. w Hiszpanii, prow. Estremadura. Fabr. sukna; 5,300 m.

CABRERA, 1) wyspa na mr. Śródziemnym, posiadłość Hiszpanii, w gromadzie wysp Balearskich, na pfd. Majoriki. Port obronny. Miejsce wygnania złoczyńców. 2) Rz. w Hiszpanii, wypływa z jeziora Bana, w prow. Leon; uchodzi do rz. Sil na pfd. M. Villa Franca.

CABRIEL, rz. w Hiszpanii, biorąca początek w pobliżu źródła Tagu, na zach. Albarrazin, w Aragonii, wpada pod Cofientes do rz. Jucar.

CACAMO, CACOVA, 1) wyspa na mr. Śródziemnym, na pfd. wybrzeżu Anatolii, w sandżaku Menteshah.

CACCAMO, M. w Sycylii, prow. Palermo, na pfd. Termini; 6,400 m.

CACERES, 1) prow. w Hiszpanii, w pfn. części Estremadury, skropiona rz. Tagiem i kilku innemi; 241,328 m. 2) M. główne powyższej prow., z 10,000 m. Znaczne fabr. fajansu; garbarnie; handel wełną.

CACHEO, M. i osada portugalska w Afryce, w Senegambii, w pobliżu uj. rz. Domingo do oceanu Atlantyckiego; 15,000 m. Punkt militarny, obronny. Handel proszkiem złotym, woskiem i kością słoniową. M. będąc stolicą głównej osady portugalskiej w Senegambii, zostaje pod zwierzchnictwem rządcy wysp Zielonego Przylądka (du Capvert).

CADEREITA, M. i obw. w Meksyku, w kraju związkowym Queretaro, u stóp gór Gorda. Chów koni i mułów; 5,000 m.

CADEROUSSE, M. w dep. franc. Vaucluse, nad

Rodanem, na pfd.-zach. Orange, na l. brz. Rodanu; 3,228 m. Jedwabnictwo; handel zbożem.

CADOLZBURG, KADOLZBURG, Mm. targowe w Bawarii, cyr. Rezat (środkowa Frankonia), na zach. Norymbergi, niegdyś stolica Elektorów; 976 m. Siedlisko sądu ziemskiego, dekanatu; dwa pałace.

CADORE, PIEVE DI CADORE, Mm. w Lombardii, gub. Wenecka, na pfn.-wsch. Belluno, otoczone wysokimi górami, na pr. brz. rz. Piave. Liczne kuźnice w okolicy. Handel żelazem i drzewem; 1,800 m.

CADOXTON, parafia i wieś w Anglii, hrb. Glamorgan, na pfn. M. Neath; 4,536 m. Kopalnie węgla kamiennych i rudy miedzianej.

CAEN, M. we Francji, stoł. dep. Calvados, przy spływie rzek Orne i Odon, oddalone na 16 kilometrów od uj. rz. Orne, w kanale La Manche, a 220 kilometrów na zach. Paryża. Leży pod 49° 11' 12" szer. pfn. a 2° 41' 53" dług. zach. W r. 1836: 41,876 m. Posiada kościół i konsystorz kalwiński, trybunał królewski, handlowy, zarząd 4tej legii żandarmeryi, władze celne. Znaczna ilość zakładów naukowych, a mianowicie akademii (w stopniu uniwersytetu) z fakultetami prawa, nauk i literatury (15 katedr i 174 uczni, w r. 1839), szkoła niższa lekarska, kolegium królewskie (544 uczni w r. 1839), szkoła normalna departamentowa, hydrograficzna, rysunków, głuchoniemych i biblioteka publiczna (47,000 tom.); muzea i ogród botaniczny. Przemysł znaczny, rozwinięty w wyrobach wełnianych, lnianych i bawełnianych; fabryki maszyn parowych, warsztaty mechaniczne, przędzalnie bawełny, nici lnianych i jedwabioń, garbarnie, powroźnictwo, farbiarnie, rafinerie cukru, warsztaty statków morskich i siedm drukarni. Handel rozległy wyrobami fabrycznemi, oraz zbożem, jabłcznikiem, kołmi, bydłem rogatym, owocami, kamieniem ciosowym, granitem, olejem i rzepakiem. Port dostępny dla statków z objęciem 160 beczek. W r. 1840. wpłynęło 325 statków z objęciem 21,333 beczek, opuściło 323 statków morskich port z ładunkiem 21,834 beczek. Miasto w ogóle ozdobne,

posiada piękne miejsca do spaceru i kilka starożytnych odznaczających się budowli: starożytne opactwo Benedyktynów (obecnie kolegium) z kościołem zbudowanym przez Wilhelma Zdobywcę, zdobne grobem tegoż monarchy, kościół Ś. Piotra, dawne opactwo Benedyktynów (obecnie szpital S. Trójcy), pałac sądowy i szczytki zamku obronnego.

CAERMARTHEN, CARMARTHEN, 1) hrb. w Anglii, ks. Wali. Granice: hrb. Cardigan na pfn., Brecknock i Glamorgan na wsch., Pembroke na zach., zatoka Caermarthen na pfd. Rozległa 45 1/3 mil kw., liczy 106,200 m. Kraj górzysty, skropiony rzekami Towy, Colhy, Dylas. Płody: ołów, węgle, żelazo, żyto, któremi znaczny handel prowadzi, w braku zakładów fabrycznych. 2) M. stoł. powyższego hrb., na pr. brz. rz. Towy, o 9 wiorst od uj. téjże do zatoki Caermarthen; 10,000 m. Siedlisko sądu assizów; posiada szkołę przygotowawczą dla duchownych prezbiteriańskich, i niższą szkołę klasyczną. Handel składowy dość znaczny. Port dostępny dla statków z objęciem 150 beczek, oraz warsztaty okrętowe. Piękny most na rz. Towy, i gruzi starożytnego obronnego zamku, zniszonego z rozkazu Kromwela. M. nader starożytne, było niegdyś rezydencją książąt Walijskich.

CAERNARVON, CARNARVON, 1) hrb. w Anglii, na pfn. ks. Wali, wpośród hrb. Denbigh, Merioneth, mr. Irlandzkiego i ciśnieiny Menai, oddzielającej go od wyspy Anglesea. Obejmuje 23 2/10 mil kw., z 81,068 m. Położenie nader górzyste, ramionami Snowdon, najwyższych gór Anglii i Wali; skropione rz. Seiont i Conway, oprócz wielu pomniejszych jezior. Znaczny chów bydła i koni, wśród obszernych i żyznych pastwisk, nad brzegami jezior i w dolinach gór, wydających obficie ołów, miedź i żelazo. Znaczny połów śledzi. 2) M. główne powyższego hrb., na pr. brz. uj. rz. Seiont, do ciśnieiny Menai. Port, z którego znaczny wywóz żelaza i miedzi; 6,500 m. Kapiele nader uczęszczane. 3) Zatoka na mr. Irlandzkim, między Anglesea i hrb. Caernarvon.

CAERWYS, CAER-AR-WYS, M. w Anglii, w ks. Wali, hrb. Flint, na pfn.-zach. Chester; 1,000 m.

CAGAYAN, 1) prow. w części pfn. wyspy filipińskiej Luçon, z jeziorem t. n., oraz rz. Tagiem, płynącą z pfd. ku pfn. Powierzchnia górzysta; 80,000 m. 2) Cagayan Sulu, żyzna wyspa na mr. Mindoro, na pfn.-zach. wyspy Borneo. Rozległa 2 mile kw., posiada w stronie pfd. port wygodny.

CAGLI, M. w pań. Kościelnym, del. Urbino i Pesaro, przy spływie rz. Cantiano i Busso; 3,000 m.

CAGLIARI, M. stoł. wyspy Sardynii, na pfd.

wybrzeżu, w głębi zatoki t. n. Leży pod 39° 12' 13" szer. pfn. a 6° 46' 29" dług. wsch.; 30,000 m. Obronne twierdzą i cytadela, posiada port wojenny; jest rezydencją namiestnika, głów. władz administracyjnych, arcybiskupa, najwyższego sądu apelacyjnego dla spraw cywilnych i kryminalnych, sądu admirałskiego; trybunałów: pierwszej instancji, handlowego i fiskalnego. Uniwersytet założony w r. 1720. liczy do 200 uczni i zawiera 4 fakultety: teologii, prawa, medycyny i chirurgii, filozofii i literatury. Biblioteka publiczna (15000 tom.), gabinet historii naturalnej i starożytności. Rezydencja konsulów państw zagranicznych. Przemysł mniej ważny: fabryka królewska tabaki i tytoniu, mydlarnie, garbarnie, wyroby bawełniane i złotnicze. W okolicy wielkie bagna słone. Handel znaczny; port obszerny i bezpieczny, liczony do pierwszych w Europie. Wywóz zboża, jarzyn, soli, oliwy, wina, skór, szafrań i t. p. W r. 1830: 210 okrętów z objęciem 29,099 beczek wyszło na pełne morze, oprócz mnóstwa statków używanych do żeglugi nadbrzeżnej. Składa się z kilku cyrkułów, główniejsze: Castello czyli Zamkowy, zbudowany na wzgórkach, i la Marina czyli Morski, leżący na pochyłości tegoż. Znaczniejsze budowle: katedra założona w r. 1312. godna widzenia dla ozdób wewnętrznych, bogactwa i grobu Marcina, króla Sycylii, trzy wieże zbudowane przez Pizańczyków: Ś. Pankracego, słońia i orła; starożytny zamek obronny z r. 1217. i pałac królewski i t. p. W okolicy ruiny i starożytności rzymskie; klimat zdrowy, pomimo bliskości stawu czyli lagun bagnistych, zwanych od imienia miasta; częste posuchy, brak wód bieżących i świeżych

CAGNANO, 1) w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanata, na pfn.-zach. San-Severo, w pobliżu mr. Adryatyckiego; 4,600 m. 2) M. tamże, prow. Abruzzo - Niższe II, na pfn.-zach. Aquila; 5,187 m.

CAHER, CAHIR, M. w Irlandyi, na pfd.-wsch. Tipperary, nad rz. Suir; 6,030 m. (5,913 katolików). Punkt militarny. Wyrób płócien i kapeluszy słomianych. Handel zbożem.

CAHORS, M. we Francji, stoł. dep. Lot, na pr. brzegu rz. Lot. Oddalone na 470 kilometrów, na pfd. Paryża, a 90 kilometrów na pfn. Tuluzę. Leży pod 44° 25' 59" szer. pfn. a 0° 52' 58" dług. zach. W r. 1836: 12,050 m. Rezydencja biskupa suffragana Alby, zarządu 12tej legii żandarmów i t. p. Akademia w stopniu uniwersytetu, kolegium królewskie (279 uczni), szkoła początkowa normalna, departamentowa i biblioteka publiczna

(*) Nazwy miejsc w krajach obcych, zaczynające się od lit. C, są zamieszczone pod lit. K, o ile spolszczonemi zostały.

(12,000 tomów). Punkt centralny obfitych w okolicy zbiorów win ciemnych i mocnych, pod nazwą win czarnych, czyli z Cahors. Kopalnie węgla kamiennych. Wyrób sukna i tkanin bawełnianych, 3 drukarnie; główny skład win wysyłanych do Bordeaux, handel wódką, truflami, olejem orzechowym, konopiami i lnem. Oprócz kilku znaczących budowli, katedra zasługuje na uwagę, której części najdawniejsze miały należeć do świątyń z czasów rzymskich.

CAICOS, *ob.* CAUCUS.

CAIRN-GORUM, ABERNETHY, czyli NIEBIE-SKA GÓRA, góra w Szkocji, w łańcuchu Grampianów, wpośród hrb. Banff, Inverness i Aberdeen, w parafii szkockiej Abernethy, na pfd. Grantown; wysoka 680 stóp z wierzchołkiem ciągle śniegiem okrytym. Znaną jest z kopalni topazów, w pięknym gatunku. Tu również źródła rzek Avon, Dee i kilku innych.

CAIRO, M. w Sardynii, obw. Genueski, na pfn.-zach. Savona, na l. brz. rz. Bormidy; 4,000 m.

CAITHNESS, hrb. na pfn. Szkocji, między mr. Północnym, oceanem i Southerland; w położeniu bagnistym, rozległe 32 mil kw., liczy 36,198 m. Znaczniejsze rz. Thurso i Wick-Water. Rybołówstwo, chów bydła, główne zajęcie mieszkańców. M. stol. Wick. Dzieli się na 10 parafii i zawiera M. Wick i Thurso.

CAJONOS, SAN FRANCISCO, wielka wieś, w pań. meksykańskim Oajaca, pod Solaga, wśród żyznej doliny, zamieszkała od 2 pokoleń indyjskich: Zapotecos Cajonos i Zapotecos Necichos.

CALABAR, *ob.* KALABAR.

CALAHORRA, M. w Hiszpanii, prow. Soria, na wsch. Logrono, w pobliżu spływu rz. Cidacos i Ebro. Stolica biskupa, katedra; 6,000 m. Grunta okoliczne żyzne, wydają w obfitości zboża, wino, oliwę, len i t. p.

CALAIS, 1) M. obronne we Francji, nad kanałem t. n., w dep. Pas de Calais. Oddalone na 32 kilometrów na pfn.-wsch. Boulogne, a 36 kilometrów od Douvres, liczy 10,500 m. i połączone jest z M. stol. Omer, kanałem wybitym do rzeki Aa. Posiada trybunał i izbę handlową, główną komorę celną, szkołę hydrografii i bibliotekę publiczną (12,000 tomów). Zamieszkanie konsułów generalnych Szwecji i Anglii, kąpiele morskie. Pod względem przemysłowym, znajdujemy tu: przedziałnię bawełny, nici tiulowych, fabryki: mydła szarego, oleju, a mianowicie cukru z buraków, leżące w pobliskiej okolicy. Port handlowy i rybacki, w którym stacya pakebotów pocztowych, siła pa-

ry pędzonych, utrzymujących regularną komunikację między Dowrem, Londynem, Ramsgate i Dunkierką. Trzy do czterech godzin czasu wystarczają do przebycia kanału, i dla tego port tutejszy najwięcej jest wziętym przez podróżnych obywateli krajów, lubo przystępnym jest tylko dla statków średniej objętości. Przywóz przedży bawełnianej, płócien, nici, machin, wyrobów mechanicznych, mosiężnych i węgla kamiennych angielskich, oraz drzewa, żelaza i towarów kolonialnych, w zamian wyrobów jedwabnych, norymberszczyzny, win, wódek francuzkich, soli, wyrobów marmurowych, oraz na tranzyto: płody Włoch i Szwajcaryi. Znaczne rybołówstwo, a mianowicie wrzeczennic (makreli) i śledzi. W r. 1840. oprócz żeglugi nadbrzeżnej, wpłynęło do portu 1323 statków morskich z objęciem 86,810 beczek (w tej liczbie 889 statków parowych), opuściło port 1318 statków z ładunkiem 86,268 beczek. Wartość ogólna towarów w składach celnych 1,209,348 fr.; opłata celna 1,477,976 fr. M. dosyć regularnie zabudowane; z gmachów odznaczających się widzimy tu: kościół zbudowany w czasie zajęcia przez Anglików, oraz ratusz miejski z wieżą 36 metrów wysoką, za latarnię morską służącą; jest tu również znaczna liczba hotelów dla przybywających podróżnych. Brak wody źródlanej, którą deszczową zastąpić usiłują. 2) St. Calais, M. tamże, dep. Sarthe, nad rz. Anille, na pfd.-wsch. Mans. Wyższy trybunał, kościół w stylu gotyckim; kilka fabryk, oraz handel zbożem i drzewem; 4,000 m.

CALAISIS, PAYS-RECONQUIS, okolica we Francji, w niższej Pikardji, tworząca obecnie obw. Calais i pfn. część obw. Bulońskiego i St. Omer.

CALAMIANES, gromada wysp w Indyach Wschodnich, w archipelagu Filipińskim, na pfd.-zach. wyspy Mindoro. Posiadłość Hiszpanii, złożona z pięciu wysp, około 69 mil kw. rozległych, z ludnością do 20,000 m. dochodzącą. Wydają ryż, miód, wosk, drzewa farbiarskie i perły poławiane u wybrzeży.

CALAMO, wyspa mała, należąca do wysp Jońskich, między wyspą Sainte-Maure a lądem stałym, od którego wązkim kanałem oddzielona.

CALAMOTTO, wysepka na mr. Adryatyckim, posiadłość Austrii, król. Dalmacyi, w pobliżu i ku zach. M. Raguzy.

CALAPAN, M. stol. wyspy Mindoro, w archipelagu Filipińskim, na pfn.-wsch. wybrzeżu; pod 13° 23' pfn. szer. a 118° 52' wsch. dług.; 2,500 m.

CALATABELLOTA, 1) rz. w Sycylii, wybiega

w prow. Girgenti z góry Rosa, przyjmuje mnóstwo rz. pomniejszych do siebie, i wpada do mr. Śródziemnego, na pfd.-zach. Ribera. 2) M. tamże, w dolinie Mazzara, na pfd.-wsch. Sciacca, w pobliżu mającej rzeczki Calatabellota; 4,768 m.

CALATAFIMI, M. w Sycylii, prow. Trapani, na pfd.-zach. Alcamo; 8,360 m. Grunta okoliczne nader żyzne.

CALATAGIRONE, M. w Sycylii, prow. Catana, leży na spadku góry i liczy do 20,000 m.

CALATASCIBETTA, M. w Sycylii, prow. Caltanissetta, w dolinie di Noto; 5,000 m.

CALATAVUTURO, M. w Sycylii, prow. Palermo, na pfd.-wsch. Termini; 4,000 m. Uprawa win, jedwabnictwo.

CALATAYUD, M. w Hiszpanii, prow. Aragońska, przy spływie rz. Xalon i Xiloca; na pfd.-zach. Saragossy; 9,000 m. Uprawa win, konopi i oliwy; wyroby sukna, tkanin wełnianych, mydeł i skór. W pobliżu gruzji Bilbilis.

CALAU, *ob.* KALAU.

CALAVA, wzgórze na pfn. wybrzeżu Sycylii, na pfd.-zach. przylądka Bianco.

CALCASU, CALCASIU, 1) jezioro bagniste w pfn. Ameryce, w pań. Luizyana, hrb. Opelousas, około 7 mil długie, 3 mile szerokie. 2) Rz. tamże, wybiega z jeziora Cassim, w hrb. Natchitoches, tworzy i przepływa jezioro Calcasiu i wpada do zatoki Meksykańskiej.

CALCI, parafia i wieś w Toskanii, na wsch. M. Pizy, na górze Pizano; 1,764 m. Znaczna uprawa drzew oliwnych. W pobliżu sławny klasztor Kartuzów, nazwany Pizańskim, czyli Calci. Założony około r. 1370; uważany jest za najwspanialszy we Włoszech po klasztorze w Pawii.

CALCINATO, M. w Lombardji, gub. Medyolańska, na pfd.-wsch. Brescia, na l. brz. rz. Chiese; 3,600 m.

CALCIO, M. w Lombardji, gub. Medyolańska, na pfd.-wsch. Bergamo; 4,000 m. Handel wyrobami wełnianymi, linami okrętowymi i wódką.

CALCUTTA, *ob.* KALKUTA.

CALDANA, 1) parafia i wieś w stronie pfd. Toskanii, na pfn.-zach. Grossetto; 427 m. Obfite źródła gorące. Kopalnie pięknego marmuru pod nazwą: de porta Santa. 2) Caldana de Campiglia, W. w Toskanii, na pfn.-zach. Grossetto, w pobliżu Campiglia. Źródła siarczane gorące i kąpiele. W bliskości willa Wielko-Książęca: La Magona.

CALDAO, SADAQ, rz. w Portugalii, wybiega w prow. Alemejo, a wpada pod Setuval do oceanu Atlantyckiego.

CALDAS, M. w Portugalii, prow. Estremadura;

1400 m. Źródła gorące siarczane, najwięcej w królestwie uczęszczane.

CALDER, rz. w Anglii, wybiega na granicy hrb. York i Lancaster, zasila kanał Rochdale i uchodzi pod Castelford do rz. Aire.

CALDIERO, W. w Lombardji, gub. Wenecka, na wschód Werony. Ciepłe źródła siarczane (+ 22° R.) i kąpiele.

CALDWELL, 1) hrb. w pań. Kentucky, w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., z 10,365 m. M. stol. Princeton. 2) hrb. tamże, w pań. Luiziany, w okr. Zachodnim; 2,328 m.

CALI, M. w pfd. Ameryce, prow. Cauca, w Nowej Granadzie, na zach. spadku Andów, na pfd. wsch. Buenaventura, w pobliżu brzegu rz. Cauca. Rolnictwo, chów bydła i handel niejaki.

CALICUT, M. w Indostanie, prezyd. Madras, stol. obw. t. n. a dawniej prow. Malabarskiej, na pfd.-zach. Seringapatam, nad mr. Arabskim; pod 11° 18' szer. pfn. a 73° 30' dług. wsch.; 25,000 m. Handel pieprzem, drzewem teak, sandałowem, linami z włókien kokosowych i woskiem.

CALITRI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato ulteriore; nad rz. Ofanto; 4,600 m. Handel owcami i bydłem rogatym.

CALIX, CALIS, znaczna rz. w Szwecji, prow. Laponia. Bierze początek z jeziora Calix w tejże prow. i wpada do zatoki Botnickiej.

CALKEN, M. w Belgii, prow. Flandryi Wschodniej, powyżej Termonde (Dendermonde), nad rz. Skaldą; 4,950 m.

CALLAH, EL C., M. w Algierji, prow. Oran, na pfn.-wsch. Maskara. Znaczny wyrób dywanów i burnusów. Zabytki rzymskie.

CALLAO-DE-LIMA, SAN-FELIPE-DEL-CALLAO, M. w pań. Peruwiańskim, oddalone o 9 kilom. na zach. M. Lima. Leży nad oceanem Spokojnym, w pobliżu uj. rz. Rimac; pod 12° 3' 45" szer. pfd. a 79° 24' 35" dług. zach. Główny port wojenny rzeczypospolitej i twierdza nader warowna. Przysłań i port uważane za najwygodniejsze na wybrzeżu peruwiańskim, są wraz z miastem miejscem składowym znacznego handlu. Ruch portowy w r. 1839: 857 okrętów z objęciem 120,169 beczek. M. powstało na gruzach poprzedniego, w połowie XVIII. wieku.

CALLE, LA C., Mm. w Algierji, prow. Konstantyna, na wsch. M. Bony, a na zach. M. Tabarka. Leży nad mr. Śródziemnym, posiada mały port, nader uczęszczany przez statki zajęte połowem koralu na wybrzeżach Barbaryi. W r. 1837: 110 dom. zamieszkałych przez 40 Europejczyków i 80 żołnierzy.

rzy garnizonowych. W pobliżu trzy jeziora dość znaczne i piękne lasy.

CALLEN, M. w Irlandyi, prow. Leinster, hrb. Kilkenny, nad rz. Kings; 5,678 m. Nader podupa-
dła od czasów zburzenia przez Kromwela.

CALLIANEE, CALLIAN, M. w angiel. Indo-
stanie, prezyd. Bombay, w prow. Aureng-Abad, na
płn.-wsch. M. Bombay, nad rz. Callas. Fabr. wyrob.
wełnianych, miedzianych, garniarstwo. Znaczny
handel oliwą i orzechami kokosowemi.

CALLOO, Mm. portowe w Belgii, prow. Wschod-
nia Flandrya, na l. brz. Skaldy powyżej Termonde
(Dendermonde), a poniżej Antwerpii; 2,229 m.

CALLOSA DE ENSARRIA, M. w Hiszpanii, prow.
Walencya, na płn.-wsch. Alicante, nad rz. Alvir;
6,000 m. Obfite zbiory wina wyborowego, migdałów
i t. p.

CALMINA, M. w wyższej Gwinei, na wybrzeżu
Niewolniczym, w król. Dahomey, na płd.-wsch.
Abomey; 15,000 m.

CALORE, 1) rz. w król. Neapolitańskim, prow.
Principato ulteriore, dopływa rz. Vol-
turno. Bierze początek pod Monte (góra) St. Do-
nato, przy mieście Baguoli, przyjmuje do siebie
z pr. strony: rz. Lombardo, Lavella, Miscano i Ta-
maro; z lewej na zach. Benevento rz. Sabato. 2)
Rz. tamże, prow. Principato citeriore, przyj-
muje z l. strony rz. Segle, o 7 wiorst przed ujściem
do mr. Śródziemnego.

CALTANISSETTA, 1) prow. w Sycylii, między mr.
Śródziemnym, Saragossą, Catanią, Palermo i Girgenti.
Rozległa 76 1/2 mil kw., z ludnością 226,150 m. Po-
łożenie góryste, główna rz. Salso. Najmiej uro-
dzajna na całej wyspie. Nieco siarki, kilka jej źró-
deł i glina, stanowią bogactwo mineralne. Dzieli się
na 3 cyrkuły: Caltanissetta, Piazza i Terra-Nova.
2) M. stoł. powyżej, w dolinie di Mazzara, nad
Salso, na płd.-wsch. Palermo; 16,500 m. Miejsce
obronne zamkiem warownym. Siedlisko sądu kry-
minalnego i trybunału cywilnego. W okolicy ko-
palnie i znaczne zakłady siarczane, wydające ro-
cznie do 6,130,000 kilogramów siarki.

CALUIRE, wieś francuska, dep. Ujście Rodanu,
pod Lyonem (Lugdunum); 4,000 m.

CALVADOS, dep. Francuski, graniczy na płn.
z kanałem la Manche, na wsch. z dep. Eure, na
płd. dep. Orne, na zach. dep. la Manche. Utwo-
rzony z części dawnych prow. Normandy i Perche;
pokryty wzgórzami, zawiera wiele żyznych i wy-
bornych pastwisk. Skropiony rz. spławniemi: Orne,
Touques, Dives, Seule, Drenne i Vire, wydaje zbo-
że, konopie, len i wyborny gatunek jabłek, z któ-

rych wyrabiany napój, znaczną część wywozu sta-
nowi. Konie rasy normandzkiej, chów bydła, owiec,
kopalnie marmuru, węgla kamiennych i glinki, zaj-
mują przemysł mieszk., których do 502,820 liczą.
Dep. rozległa na 101 1/2 mil kw., bierze swą nazwę
od skał Calvados, na których niegdyś statek hisz-
pański t. n. uległ rozbiciu. M. stoł. Caen. Pod wzglę-
dem administracyjnym i sądowym dzieli się na 6 ob-
wodów, 34 kantony, 809 gmin.

CALVAIRE, GÓRA WALERYANA, dep. Sekwa-
ny, na l. brz. rz. t. n., pod Nanterre, w str. zach.
Paryża. Dwukrotnie burzony i odbudowywany
klasztor, obecnie nie istnieje.

CALVERLEY, M. w Anglii, okr. zach. hrb. York,
na płn.-wsch. Bradford; 3,000 m.

CALVERT, 1) hrb. w Stanach Zjednoczonych
Ameryki północnej, pań. Maryland, Western-Chor-
re; 9,300 m., między którą przeszło 4,000 niewol-
ników. M. główne Prince Frederic. 2) Gronada
wysp. w archipelagu Mulgrawskim, wśród Wiel-
kiego oceanu.

CALVI, 1) M. obronne na wyspie Korsyce, nad
zatoką Calvi, z portem i rozległą przystanią. Wyż-
szy trybunał; handel drzewem, migdałami, winem,
oliwą i cytrynami; 1,400 m. 2) M. w król. Neapo-
litańskim, prow. Terra-di-Lavoro, na płn.-zach.
Kapui. Siedlisko biskupa, seminaryum, katedra;
3,000 m.

CALW, 1) okręg w król. Wirsbergskim,
w cyr. Czarnego lasu, obejmujący 5 1/2 mil kw.,
a 21,900 m. Podzielony na 17 gmin, zawiera 3
miasta, 14 wsi kościelnych, 19 wiosek, 14 osad.
Pod względem przemysłowym jest znaczne, posia-
da bowiem wiele fabryk odznaczających się, szcze-
gólniej wyrobów skórzaných, szafianowych, sukna
i innych tkanin wełnianych. 2) M. tamże, nad rz.
Nagold, wśród wąskich dolin. Siedlisko władz okr.,
kwitnie przemysłem mieszkańców i ilością zapro-
wadzonych fabryk; 4,189 m.

CALZADA, 1) M. w Hiszpanii, prow. Badajoz,
na płn.-wsch. M. t. n.; 2,500 m. 2) M. tamże, prow.
Burgos (stara Kastylija), na płn.-wsch. Briviesca.
3) M. tamże, prow. Caceres (Estramadura), na
płd.-zach. M. Oropesa. 4) Calzada del Rey, prow.
Mancha, na płd. Ciudad-Real. W okolicy sławny za-
kon Collado, należący do posagu orderu Calatrava.

CAM, 1) rz. w Anglii, dopływa rz. Ouse; po-
wstaje z trzech rzek pomniejszych, z których naj-
znaczniejsza bierze początek pod Ashwel w Hert-
fort. 2) M. tamże, hrb. Gloucester, na płn. Dursley,
nad Saverne; 2,000 m.

CAMAJOVE, Mm. włoskie w ks. Lukka, na płn.-

wsch. Viareggio; 3,500 m. Uprawa wina i drzew
oliwnych.

CAMALDOLI, CAMPOMALDOLI, klasztor w W.
ks. Toskańskim; leży na górze t. n., u szczytu Ape-
ninów. Założony przez Ś. Romualda około 1018. r.;
jest kolebką zakonu Kamedułów.

CAMAMU, W. w Brazylii, prow. Bahia, na l. brz.
rz. Acarary, w pobliżu ujścia téjże do zatoki Ca-
mamu, na płd.-zach. M. Bahia. Najznaczniejszy
port po Bahia; wywóz kawy, ryżu i kakao. Połów
wielorybów.

CAMARAOS, CAMERONES, CAMARONES, M.
w Wyższej Gwinei, na wybrzeżu Gabon, nad wiel-
ką rz. t. n. i przy ujściu téjże, wprost wyspy Fer-
nando-Po. Handel oliwą palmową, gumą arab-
ską, pieprzem i kością słoniową.

CAMARÉS, Mm. we Francyi, dep. Aveyron, na
pr. brz. rz. Dourdon; 2,680 m. Kilka fabryk i dwa
źródła mineralne.

CAMARET, wieś francuska, w dep. Finistère, na
płd.-zach. Brestu, z 690 m. Położona na półwy-
spie, między przystanią Brestu i zatoką Douarnenez.
Rybołówstwo jest głównym zajęciem mieszkańców.

CAMARGUE, LA C., wyspa we Francyi, w dep.
Ujście Rodanu, utworzona dwoma głównymi ramio-
nami téjże rz. Obejmuje 65,000 hekt. powierz. z 9
wioskami, wśród winnic słynnych z swęj dobroci.
Znaczny chów bydła, owiec (40,000 jagniąt do
roku) i koni, według podania, z czystej krwi za-
wodu arabskiego, niegdyś przez Saracenów pozo-
stawionych.

CAMARINE, ob. KAMARYJSKI PÓŁWYSEP.

CAMBAY, 1) znaczna zatoka mr. Indyjskiego,
w prezyd. Bombay, w Azji. 2) M. t. n., nad powyższą
zatoką, w pań. Guicowar (dawna prow. Gudżerat),
na płn.-zach. Surate, a na płn. M. Bombay, przy
ujściu rz. Mhye, w głębi zatoki Cambay, ludność
do 10,000 wynosząca, składa się w małej części
z pokolenia Parsis, reszta zaś z hindusów i maho-
metan. Grunt wydaje w obfitości żyto, indygo, ba-
wełnę i wyborne liście tytoniowe. Przemysł nie-
gdyś znaczny, dzisiaj na obrabianiu agatów i in-
nych kamieni, oraz nawyrobach z lotniczych ograni-
czony. Szczątki piękne budowli i świątyń hindu-
sów i mahometan. Niegdyś było M. kwitnącem,
głównym składem znacznego handlu i liczyło z gó-
rą do 150,000 m.

CAMBERG, M. w ks. Nassauskim, pod Idstein,
na l. brz. rz. Ems; 1,526 m.

CAMBODJA, CAMBAGE, ob. KAMBODŻA.

CAMBORNE, M. w Anglii, hrb. Cornwalles na płd.-
zach. Redruth; 6,400 m. Znaczne kopalnie miedzi.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

CAMBRAI, M. obronne we Francyi, stoł. obw.
t. n., w dep. Płn., na płd. Lille, nad rz. Skaldą, przy
początku kanału Saint-Quentin; 17,846 m. Forteca
drugiego rzędu z cytadelą. Cambrai jest stolicą arcy-
biskupa; posiada trybunał handlowy, kolegium, bi-
bliotekę publiczną (30,000 tomów) i trzy drukarnie.
Przemysł nader czynny, a mianowicie wyrób ba-
tystów, płótna, oraz wszelkich tkanin lnianych i
bawełnianych; przedziałnie, mydlarnie, rafinerie
cukru z buraków, olejarnie, garbarnie, wyroby ry-
marskie, blicharnie i liczne gorzelnie. Handel ró-
wnież znaczny, obejmuje, oprócz wyrobów fabryk
miejscowych, zboża, olej rzepakowy, chmiel, len,
masło, bydło rogate, wełnę i węgle ziemne. M.
nader starożytne, odznacza się katedrą z grobow-
cem Fenelona.

CAMBRIA, hrb. w Stanach Zjedn. Ameryki płn.,
w pań. Pensylwanii, w okr. Zachodnim; 11,256 m.

CAMBRIDGE, ob. KEMBRICZ.

CAMDEN, 1) M. w Stanach Zjedn. Ameryki płn.,
pań. Karolina płd., stoł. hrb. Kershaw, na płn.-wsch.
Kolumbii, na l. brz. Wateree, przy ujściu rz. Pine-
tree. Handlowe, posiada port dla statków 70 be-
czek objemu mających. 2) M. tamże, pań. New-Jer-
sey, hrb. Gloucester, na l. brz. rz. Delaware, wprost
Filadelfii. Port handlowy. 3) Camden Town, W.
w Anglii, hrb. Middlesex, na płn.-wsch. i w pobli-
żu Londynu (3 wiorsty), uważane za przedmieście
tegoż, nad kanałem Regenta. Stacja drogi żela-
znej z Londynu do Birmingham.

CAMERINO, M. w pań. Kościelnym, stoł. dele-
gatu i obw. t. n., na płn.-wsch. Rzymu; 6,800 m.
Siedlisko arcybiskupa, posiada uniwersytet (od r.
1724.) i znaczne fabr. wyrobów jedwabnych. Kilka
pięknych budowli, a mianowicie katedra z wielu
wspaniałemi obrazami i pałac arcybiskupi.

CAMERONES, ob. CAMARAOS.

CAMILLUS, M. w Stanach Zjedn., pań. Nowego
Yorku, na płn.-zach. M. Onondaga, nad rz. Sene-
ca; 3,957 m. (w r. 1840.). Znaczne kopalnie gipsu.

CAMISANO, 1) M. w Lombardyi, gub. Medyola-
nu, delegat Lodi i Crema, na płn.-wsch. Crema,
2,500 m. 2) M. tamże, gub. Wenecka, na płd.-
wsch. Vicenza; 4,000 m.

CAMOGHE, góra w Szwajcaryi, kant. Tessin,
na granicy Lombardyi, na wsch. Bellinzona, z rozle-
głym widokiem na Alpy Piemontskie, Lombardz-
kie i jeziora: Lago-Maggiore, Lugano i Como.

CAMONICA, znaczna dolina w Lombardyi,
z 45,000 m., na płn.-zach. prow. Bergamo, w po-
śród dwóch gałęzi Alp Retyckich, skropiona rz.

Oglia. Chów bydła, jedwabnictwo, kopalnie żelaza i marmuru.

CAMORTA, NICAVALI, wyspa w Azji, posiada dół Danii, w archip. Nikobarskim, na pld.-wsch. wyspy Teresa, a na pfn. Nikobarskiej. Port wygodny, na wybrzeżu pld.-wsch.

CAMPAGNA, 1) M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato citer., na wsch. Salerno; 7,653 m. Siedlisko biskupa, posiada piękną katedrę. Jarmarki licznie uczęszczane. Chów jedwabników, oraz uprawa drzew oliwnych, zajmują przemysł mieszkańców. 2) Campagna di Roma, rozległy pas kraju, w pań. Kościelnym, w deleg. Frosinone. Obecnie nieurodzajny, zasypywany gruzami i lawą wulkaniczną, i jest jedną z najniezdrowszych okolic półwyspu włoskiego.

CAMPAN, M. we Francji, dep. Wyższych Pyreneów, na l. brz. rz. Adour; 4,248 m. Położone wśród żyznej doliny, górami otoczonej, posiada kopalnie pięknego marmuru, fabr. wyrobów z takowego, oraz godne widzenia grotty stalaktytowe.

CAMPANA, wyspa w Ameryce pld., na zach. wybrzeżu Patagonii, oddzielona kanałem Campa-na od lądu stałego.

CAMPBELL, 1) przylądek na pfn.-wsch. wybrzeżu Nowej Zelandii, u wyjścia z cieśniny Cooka. 2) Wyspa w Ameryce pfn., w hrb. Washington, na wybrzeżu pań. Maine, w stronie pld. zatoki Passa-maguddy.

CAMPANHA, PRINCEZA - DA - BEIRA, Mm. w Brazylii, prow. Minas-Geraes, na pld.-zach. M. San-Joao-del-Rey i Villa Rica, nad rz. Palmel'o. Obficie płuczki i kopalnie złota.

CAMPBELTOWN, CAMPBELTON, Mm. w Szkocji, hrb. Argyle, na pld.-zach. Inverary, na wybrzeżu wsch. półwyspu Cantyre, nad zatoką Clyde; 6,787 m. (w r. 1841.). Znakomite gorzelnie i destylarnie wódek żytnich (w r. 1840: 28 wielkich gorzelni), fabr. tkanin bawełnianych i haftarnie muslinu. W okolicy kopalnie węgla ziemnych. Port wyborowy. Znaczny połów śledzi u wybrzeży. Regularna żegluga parowa do Glasgowa.

CAMPECHE, SAN FRANCISCO DE CAMPECHE, M. w pań. Meksykańskim, na pld.-zach. M. Merida, nad zatoką t. n. i ujściem rz. San Francisco; około 12,000 m. Forteca, siedlisko konsułów zagranicznych. Handel rozległy. Port bezpieczny, lubo dość płytki, jest wszelako głównym punktem wychodowym dla drzew farbiarskich, lasów okolicznych, oraz wosku i bawełny.

CAMPEGINE, M. w ks. Modenckim, na pfn.-zach. Reggio; 3,000 m.

CAMPLI, Mm. w ks. Toskańskim, na pfn.-zach. Florencji, nad rz. Vicenzio; 1,973 m. Główne ognisko wyrobów kapeluszy słomianych, znanych w handlu pod nazwą: kapelusze florenckie.

CAMPIGLIA, Mm. w ks. Toskańskim, na pfn.-zach. Grossetto, o 7 wiorst od mr. Śródziennego; 2,141 m. Bogate kopalnie marmuru w górze Calvi (Monte-Calvi).

CAMPINE, okolica w Belgii, w prow. Leodium i Brabantu. Sławna z pastwisk i chowu koni, bydła i owiec najpiękniejszych w królestwie. Grunt przeciw pfonny, nieco gorzyszy, panuje nad dolinami rzek: Skaldy i Mozy.

CAMPLI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo ulteriore 1; 6,100 m. Stolica biskupa, katedra.

CAMPO-BASSO, M. w król. Neapolitańskim, stol. prow. Molise, na pfn.-wsch. Neapolu; 8,330 m. Siedlisko sądu kryminalnego i trybunału cywilnego, kolegium królewskie. Wyroby mosiężnicze i nożownictwo bardzo cenione. Znaczny handel tranzytowy.

CAMPO-FORMIO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, na pld.-zach. Udine; 1500 m. (Tu zawarty był sławny traktat między Austrią i Francją, 17. października 1797. r.).

CAMPO-MAYOR, M. w Portugalii, prow. Alentejo, na pfn.-wsch. Elvas, na granicy Hiszpańskiej; 5,000 m. Miasto warowne.

CAMPOS, M. w prow. Balearskiej, na wyspie Majorce, na pld.-wsch. Palma; 5,000 m. Źródła gorące i kąpiele nader uczęszczane. W okolicy znaczne saliny.

CAMPSIE, parafia i wieś w Szkocji, hrb. Stirling, na pfn. Glasgowa. Fabr. kartonu, farbiarnie; 5,169 m.

CANAAN, Mm. w Stanach Zjedn., pań. Konnektikut, na pfn.-wsch. Litchfield, na l. brz. rz. Housatonic, wprost Salisbury; 2,166 m. Płynąca tu rz. tworzy spadek do 90 stóp wysoki.

CANADIAN, rz. w Stanach Zjedn. Ameryki pfn., dopływowo rz. Arkansas, wybiega z gór skalistych. Długość biegu na 1000 wiorst podają; uważana jest za najznaczniejszą z licznych rzek, zasilających rz. Arkansas.

CANAJOHARIE, M. w Stan. Zjedn. Ameryki pfn., w pań. Nowego Yorku, nad rz. Mohawk; 4,100 m.

CANAL-DU-NORD, ob. KANAŁ PÓŁNOCNY.

CANANDAIGUA, M. w Stanach Zjedn. Ameryki pfn., pań. Nowego Yorku, stol. hrb. Ontario, na pfn. krańcu jeziora t. n.; 5,650 m.

CANANORE, M. nadbrzeże z portem, w angiel-

skim Indostanie, prezyd. Madras, na pfn.-zach. Calicut, nad mr. Oman. Znaczny handel drzewem sandałowym, pieprzem i t. p.; 10,000 m.

CANARA, ob. KANARA.

CANCALE, M. we Francji, dep. Ille-Vilaine, na zach. wybrzeżu rozległej zatoki, z wygodnym portem. Obfity połów ostryg i znaczny temż handel; 5,151.

CANCELLARA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, na pfn.-wsch. Potenza, wśród pięknej doliny; 3,200 m.

CANCOBELO, prow. i M. w Niższej Gwinei, na wsch. uj. rz. Kongo.

CANDOR, osada w Stanach Zjedn. Ameryki pfn., pań. Nowego Yorku, hrb. Tioga; 3,370 m.

CANDY, 1) przylądek pfn. wybrzeża wyspy Celebes. 2) M. dawna stolica Wyspy Ceylon. Położone wśród rozległej doliny; ilością i rozległością gruzów świadczy o dawnej swej świetności. Obecnie posiadłość angielska.

CANE, LOUGH CANE, jezioro obszerne w Irlandii, na granicy prow. Ulster i Connaught.

CANEA, M. w Turcji europejskiej, stol. sandżaku t. n., na pfn. wybrzeżu wyspy Kandy; 8,000 m. (5,000 mahometan). Warowne; jest siedliskiem biskupa greckiego, oraz konsułów państw obcych. Główny skład handlu całej wyspy; znaczne mydlarnie, jako też wywóz oleju, mydła, jedwabów, owoców i wełny. Port wygodny dla okrętów o 300 beczkach objemu.

CANEADEA, osada w Nowym Yorku, hrb. Allegany; 1,633 m.

CANELLI, M. w Sardynii, prow. Piemontka, nad rz. Belbo; 3,150 m. Uprawa wina, i kopalnie wapienia.

CANES-Y-SANCHEZ, obw. w pań. Peru, dep. Cuzco, wśród gór Snieżnych. Klimat zimny; 18,000 m. Nieco srebra w górach okolicznych.

CANET, przylądek na wybrzeżu Hiszpanii, na pfn.-wsch. Walencji, między ujściem rz. Seco i Murviedro.

CANETE, CANETTE, prow. i M. w pld. Ameryce, w pań. Peru, przy uj. rz. t. n., na wsch. Lima.

CANFRANC, M. w Hiszpanii, król. Aragonii, prow. Huesca, na pfn. Jaca. Położone wśród doliny, nad rz. t. n., w pobliżu przejścia Pyreneów do Francji.

CANICATTI, M. w Sycylii, prow. Girgenti, na pld.-zach. Caltanissetta. W okolicy nader bogate kopalnie rudy siarczanęj.

CANINO, M. w pań. Kościelnym, deleg. Viterbo, na pfn.-zach. M. t. n. Piec wielki, kuźnie żelaza. Pałac Lucyana Bonaparte ks. Canino.

CANIS, wyspa na mr. Śródziennym, na pfn. wybrzeżu Tunis. Leży pod 37° 20' 15" pfn. szer., a 7° 44' 40" wsch. długości.

CANNES, 1) M. we Francji, dep. Var, nad mr. Śródziennym, na drodze z Tulonu do Nizza. Klimat szkodliwy; połów serdeli, handel oliwą, winem i owocami; 4,000 m. 2) CANNES, ob. KANNY.

CANNON, 1) rz. w Ameryce pfn., w pfn. części prow. Missouri, dopływowo Mississipi. 2) Cannon-Ball, rz. tamże, uchodząca do rz. Missuri.

CANNSTADT, ob. KANNSTADT.

CANONSBURG, Mm. w Stan. Zjedn. Ameryki pfn., pań. Pensylwanii, hrb. Washington, na pld.-zach. M. Pittsburg, nad odnogą rz. Charles-River. Wyższa szkoła klasyczna i seminarium teologiczne.

CANOSA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Bari, na pld.-zach. Barletta; 8,000 m. Starożytna katedra.

CANOSSA, Mm. w ks. Modena, na pld.-zach. Reggio; 1,200 m. Zamek starożytny.

CANPOUR, ob. KANPUR.

CANSEAU, 1) przylądek pfn.-wsch. krańca Nowej Szkocji, w Ameryce pfn. 2) cieśnina oddzielająca pfn.-wsch. wybrzeże Nowej Szkocji, od pld.-zach. wybrzeża przylądka wyspy Breton.

CANTAL, dep. francuski, obejmujący część Wyższej Owernii (Haute-Auvergne) i Velay, bierze swą nazwę od gór Plomb-du-Cantal, wznoszących się w samym środku dep. Graniczy na pfn. z dep. Puy-de-Dôme, na wsch. z dep. Wyższej Loiry, na pld.-wsch. z dep. Lozère, na pld. z Aveyron, na zach. z Lot i Corrèze. Pełen wzgórz wulkanicznych, wznoszących się na 1000 sążni, liczy 262,117 lud., zamieszkałej na 106 1/2 milach kw. Skropiony rz. Dordogne, Rue, Arceuil, Cere i Alagnon. Posiada z minerałów miedź, węgle kamienne, bazalt, marmur, porfir, gips, glinę czarną i t. p. Znaczny chów bydła, koni, owiec; wyrób doskonałych sérow znacznie zaopatruje targi większej części królestwa. Podzielony na 4 obwody, to jest: Mauriac, Murat, St. Flour i Aurillac, zawierające 21 kantonów i 265 gmin. M. stol. Aurillac.

CANTALUPO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Molise, na pld.-wsch. M. Isernia; 2,290 m.

CANTARA, ALCANTARA, rz. w Sycylii, prow. Messyna, wybiega z góry Nettuni i wpada do mr. Jońskiego, na pld. Taormina.

CANTARRO, jezioro w Sycylii, na pld.-wsch. Mazzara, w prow. Trapani.

CANTELEU, M. we Francji, dep. Niższej Sekwany, na zach. Rouen, na pr. brz. Sekwany; 3,600 m.

CANTIN, przylądek w ces. Marokańskim, nad oceanem Atlantyckim; pod 32° 40' pñ. szer. a 11° 30' dñg. zachodniej.

CANTON, 1) Mm. w Stanach Zjedn. Ameryki pñ., pañ. Nowego Yorku, hrb. St. Lawrence, na wsch. Ogdenburga, a na pñ.-wsch. Albany; 3465 m. (w r. 1840.). 2) Mm. tamże, w pañ. Ohio, na pñ.-wsch. Pittsburga, nad rz. Nimishillen; 3,300 m. 3) Mm. tamże, w pañ. Wirginii, hrb. Buckingham, na pñd.-zach. Richmond, na pr. brz. James-River.

CANTYRE, KENTYRE, 1) półwysp w części pñd.-zach. hrb. szkockiego Argyle. 2) Mull-of-Cantyre, przylądek w Szkocji, z latarnią morską, w hrb. Argyle.

CAP, CAP-HAITIEN, CAP-FRANÇAIS, CAP-HENRI, ob. PRZYLĄDOWE-MIASTO.

CAP-BRETON, Mm. we Francji, prow. Landes, na pñ. Bajonny, nad małą rzeczką spławną, w pobliżu morza; 1,000 m.

CAP-BRETON, wyspa, niegdyś wyspą królewską (le royale) nazywana, należy do posiadłości angielskiej w Ameryce pñ. Położona na oceanie Atlantyckim, o 1/4 mili morskiej na pñ.-wsch. Nowej Szkocji, u wejścia do zatoki S. Wawrzeńca, między 45° 29' do 47° 5' szer. pñ., a 61° 58' do 64° 10' dñg. zach. Rozległość 809,609 hektarów; ludność do 35,000 m. Powierzchnia wyspy górzysta, w stronie pñ. do 600 metrów dochodząca, wybrzeża nader spadziste, z mnóstwem wklęsłości, zatok morskich, tworzących obszerne i bezpieczne porty, z których Louisbourg i Sidney liczone są do najlepszych na kuli ziemskiej. Klimat wilgotny, lecz zdrowy; ciepłota nader zmienna; upały letnie zwykle do + 24° C., a mrozy od grudnia do kwietnia, częstokroć do - 29° C. dochodzą, lubo mniej trwałe jak na lądzie stałym. Grunt do syć żyzny, pastwiska dobre, lasy obfitują w drzewo okrętowe i budulcowe. Wielkie bogactwa mineralne: pokłady węgla ziemnych najrozleglejsze ze znanych, które mogłyby przez kilka wieków opatrywać potrzeby całej kuli ziemskiej; tu również doskonale kamień budowlany, gips, wapno, ruda żelazna, miedziana, oraz źródła słone. Ludność wyspy złożona w znacznej części z wychodźców szkockich, francuzów z Akadyi i około 300 indyan, nawróconych do wiary chrześcijańskiej, żyjących z rolnictwa i rybołówstwa. Ostatni, zamieszkujący w wydzielonym sobie okręgu, są potomkami pokolenia Mic-Mac, niegdyś pierwotnej ludności. Przemysł miejscowy ogranicza się na rolnictwie, chowie bydła, rybołówstwie, użytkowaniu z płodów leśnych, kopalnictwie węgla ziemnych i gipsu. Wę-

gle z kopalni w Bridgeport i Sidney, równe w dobroci angielskim z Newcastle, powiększej części w Stan. Zjedn. główny mają odbyt. Handel dość znaczny, obejmuje na wywóz: węgle ziemne, drzewo, ryby, tran, bydło, masło, sér, kartofle, owies i gips. Przywóz składa się z wyrobów fabryk angielskich, żyta, maki ze Stanów Zjednocz., oraz towarów kolonialnych. Wartość pierwszego w r. 1832: 80,000, drugiego zaś, t.j. przywozu 78,000 funt. szterlin. wynosiła. Sidney jest głównym miejscem składowym. W r. 1839: 370 statków morskich, z obmem 16,030 beczek, zawinęło do portów wyspy, która z otaczającymi ją pomniejszymi wyspami, a mianowicie Madame, Boulardie, Scatari i St. Paul, stanowiła do r. 1820. oddzielną kolonię. Obecnie jest tylko hrabstwem w zarządzie Nowej Szkocji, wysyłającym 2 deputowanych do zgromadzenia kolonialnego. Mm. Sidney, jest głównym punktem wojskowym i administracyjnym.

CAP-CORSE, osada na wyspie Korsyce, w obwodzie Bastia, na wybrzeżu pñ., w pobliżu przylądka t. n. Forteca, obfite zbiory wyborowych win czerwonych, kopalnie żelaza i kuźnie na sposób katalański.

CAPE-COAST, kolonia angielska w Afryce, w Wyższej Gwinei, na wybrzeżu Złotodajnym, z M. głównym Cape-Coast-Castle, składa się z obrębu kilku M. obronnych, służących za stacje handlowe. Najznaczniejsze z nich: Cape-Coast-Castle i Accra, pomniejsze: Apollonia, Dix-Cove, Annamabu, Sucondi, Commenda, Winnebah i Tantomquerry. Ludność złożona z krajowców, z wyjątkiem małej liczby białych, nie przechodzi 18,000 m. Handel osady wzrasta od lat kilku. Wywóz oliwy palmowej, proszku złotego, kości słoniowej, pieprzu gwinejskiego (malaghetta) i gummy dochodził wartości w r. 1840. do 37,380 funt. szterlin. Przywóz złożony z wyrobów angielskich, a mianowicie tkanin bawełnianych, broni palnej i prochu, wynosił w tymże czasie 75,463 funtów szterlingów.

CAPE-COAST-CASTLE, CAP-CORSE, KAAP-KORPS, M. w posiadłościach angielskich w Afryce, główne kolonii t. n., leżące nad oceanem Atlantyckim, w Wyższej Gwinei, na wybrzeżu Złotodajnym, na pñd. Kumassyi, pod 5° 6' szer. pñ., a 3° 30' dñg. zach. Obronne dość warowną cytadelą, posiada do 8,000 ludności krajowej, z wyjątkiem kilku europejczyków; jest rezydencją rządcy, oraz głównym punktem składow i handlu na wybrzeżu Złotodajnym. Przystań dość wygodna, ułatwia wywóz oliwy palmowej, proszku

złotego, kości słoniowej i pieprzu gwinejskiego, których wartość w r. 1833. do 3,508,000 franków dochodziła.

CAPE-COD, półwysp w Stanach Zjedn., pañ. Massachusetts, nad oceanem Atlantyckim, na pñd. zatoki Massachusetts. Połączony z lądem stałym przesmykiem, na wiorstę szerokim, posiada grunta płonne i piaszczyste, zamieszkały jest przecież przez znaczną ludność rybacką. W części pñ. zawiera odnogę i kończy się przylądkiem Cap-Cod. Leży pod 42° 4' szer. pñ., a 72° 34' dñg. zach.

CAPE-PEAR, CLARENDON, rz. w Stan. Zjedn., w pañ. Karolina pñ., uchodząca do oceanu Atlantyckiego, pod przylądkiem Cap-Fear. Utworzona jest spływem rz. Haw i Deep, pod M. Haywoodsborough. Długość biegu około 250 wiorst; przepływa M. Fayetteville i Wilmington. Od pierwszego zaczyna być spławna.

CAPELAND, CAPE - OF - GOOD - HOPE, ob. PRZYLĄDOWY KRAJ.

CAPESTERRE, LA C., 1) M. na pñd. wybrzeżu, wyspy antylskiej Marie-Galante. 2) le Marigot, czyli la Capesterre, M. na pñd.-wsch. wybrzeżu wyspy Gwadelupy, na pñ.-wsch. Basse-Terre. Położone wśród żyznej i zdrowej okolicy, liczy 3,750 m. Posiada znaczne plantacje cukru.

CAPISTRELLO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo ulteriore 2., na pñd.-wsch. Avezano; 3,000 m.

CAPITANATA, ob. KAPITANAT.

CAPIZZI, Mm. w Sycylii, prow. Messyna. Kopalnia asfaltu; 4,000 m.

CAPNA, ob. KAPNA.

CAPO D'ISTRIA, M. portowe w Illirji, gubernii i okr. Tryestskim, wśród zatoki t. n., na wyspie skalistej. Obronne; jest stolicą biskupa, kapituły katedralnej, posiada gimnazjum, dom więzienia, oraz garbarnie, mydlarnie i fabr. świec. Prowadzi handel winem, oliwą i solą; 6,000 m.

CAPOROTO, CAPORETTO, M. w Illirji, gub. Tryestska, okr. Goritz, na pr. brz. rz. Isonzo.

CAPOSELE, M. w król. Neapolitańskim, w prow. Principato citeriore; 4,000 m.

CAPPEL, W. kościelna, w kant. szwajcarskim Zürich, w okr. Affoldern.

CAPPELN, CAPPELENORT, Mm. w ks. Szlezwigu, na pñ.-wsch. Szlezwigu, nad rz. Schlei. Żegluga nadbrzeżna, rybołówstwo. Znaczny handel śledziami; 2,000 m.

CAPRA, wyspa wśród archip. Greckiego, przy wybrzeżach Mniejszej Azji, w pobliżu Caprone, między Stanchio i Calaminae.

CAPRAJA, wyspa na mr. Śródziemnym, posiadłość Sardynii, ku wsch.-pñ. krańcowi Korsyki. Nieco rybołówstwa i uprawa win, wśród lawy wulkanicznej, jest głównym zajęciem mieszkańców, których liczą do 2,000.

CAPRARA, wyspa Neapolitańska, na mr. Adryatyckim, najwięcej ku pñ. wysunięta z wysp Tremiti; niezamieszkała.

CAPRERA, 1) mała wyspa na mr. Śródziemnym, na pñ.-wsch. wybrzeżu Sardynii. Żyzna i obfita w pastwiska. 2) Wysepka, na pñd.-zach. Morei, na zach. przylądka Gallo, liczy się do wysp Jońskich.

CAPRI, wyspa Neapolitańska na mr. Śródziemnym, u wejścia do zatoki Neapolitańskiej, na wsch. przylądka Campanella. Klimat zdrowy, obfitość winnic, drzew oliwnych i innych owoców południa. Wiele szczątków budowli rzymskich przypominają pobyt na niej Augusta, Tyberyusza, Kryspina i Lucylla. Posiada trzy miasta: Anacapri na zach., wzniesione na skalistej górze Solara, do którego prowadzą 552 stopnie wykute w skałę, oraz Capri na zach., które liczy 2,400 m. i zdobne jest piękną katedrą z seminaryum. Na wybrzeżu godna podziwiania grota stalaktytowa, pod nazwą Groty lazurowej lub groty Nimf.

CAPRINO, Mm. w Lombardji, prow. Bergamo, na l. brz. rz. Adda. Uprawa i przędzalnie jedwabiu, oraz liczne winnice; 860 m.

CAPUTO, góra w Sycylii, na pñd.-zach. Palermo.

CARA, 1) gromada wysp w Indyach wsch., na wsch. półwyspu Malakka, w zatoce Siam. 2) Wysepka w Szkocji, hrb. Argyle, w archip. Hebrydów, na pñd. wyspy Ghika. Obszerne jedną wiorstę kw., posiada dobre pastwiska i jest zamieszkaną przez jedną tylko rodzinę.

CARACA, wyspa na wybrzeżu Hiszpanii, w zatoce Kadykskiej, z 6,000 m. Warsztaty okrętowe i arsenał portu wojennego kadykskiego.

CARACAS, LEON-DE-CARACAS, SANTIAGO-DE-LEON-DE-CARACAS, M. w Ameryce pñd., stoł. rzeczypospolitej Venezuela, oddalone na 20 wiorst od mr. Antylskiego, zbudowane na wysoko położonej płaszczynie, w pobliżu rzeczki la Guayra, u stóp góry Silla, której szczyt osiąga 2,700 metrów. Leży pod 10° 30' szer. pñ., a 69° 15' dñg. zach.; 30,000 m. Siedlisko rządu, arcybiskupa i konsulów zagranicznych, posiada uniwersytet, kolegium i seminaryum teologiczne. Przemysł mniej znaczny; kilka mydlarni, oraz fabryk tytoniu, płócien, sukna, wyrobów złotniczych, jubilerskich i prochu. Tu również główne ognisko umów handlowych i stosunków ułatwianych por-

tem Guayra. Klimat umiarkowany i zdrowy; trzęsienia ziemi nader częste, i tak w roku 1812. 26. marca prawie zupełnie zniszczone zostało, przyczem do 10,000 m. śmierć znalazło. Znane w handlu ze względu dobrego kakao.

CARACHE, łańcuch gór w Hiszpanii, na pld.-wsch. prow. Chinchilla.

CARAGA, prow. w części wsch. wyspy filipińskiej Mindanao, z 20,000 m. i M. stol. t. n.

CARAGHTOHER, wzgórze w Irlandyi, prow. Ulster, w hrb. Londonderry.

CARAGLIO, M. w Sardynii, prow. Coni, na l. brz. rz. Grana. Przędzalnie jedwabiu i wyroby z takowego; 6,000 m.

CARAMANTA, M. w Nowej Grenadzie, na pld. Santa-Fé-di-Antioquia; 6,780 m.

CARAPELLA, rz. w król. Neapolitańskim, wybiega z góry Formicoso, w prow. Principato ulteriore, przepływa pld. część Kapitana-tu, następnie dzieli się na kilka odnóg, z których jedna wpada do jeziora Salpi, druga łączy się z Cervaro.

CARAVACA, M. w Hiszpanii, prow. Murcy, nad rz. t. n.; 12,000 m.

CARAVAGGIO, M. w Lombardyi, prow. Bergamo, na pld.-wsch. Treviglio. Kościół od pobożnych licznie zwiedzany; 4,600 m.

CARAVELLAS, 1) rz. w Brazylii, wybiega na granicy prow. Minas-Geraes, przepływa Porto-Seguro, i uchodzi do oceanu Atlantyckiego. 2) M. tamże, prow. Porto-Seguro, w pobliżu morza, na l. brz. rz. t. n. Port uczęszczany; handel miejscowymi płodami.

CARBON, przylądek w Afryce, nad mr. Śródziemnym, w prow. Konstantynie, na pld.-wsch. Bugii, u wejścia do zatoki t. n.

CARBONARA, przylądek w Sardynii, na pld.-wsch. krańcu wyspy, na wsch. zatoki Cagliari, pod 39° 6' 45" szer. pld., a 7° 7' dług. wsch.

CARBUCCIA, osada z 4,000 m. na wyspie Korsyce, w stronie pld.-wsch. Ajaccio, nad rz. Gravone.

CARCAGENTE, M. w Hiszpanii, prow. Walencya, w pobliżu pr. brz. rz. Xucar, na pld. San-Felipe. Handel jedwabiem, pomarańczami i innymi owocami południowymi; 8,500 m.

CARCASSONNE, M. we Francyi, stol. dep. Aude, nad rz. t. n. Oddalone o 620 kilometrów, na pld. Paryża; leży pod 43° 12' 55" szer. pld., a 0° 0' 46" dług. wsch. i liczyło w r. 1841: 19,324 m. Siedlisko biskupa sufragana, trybanu handlowego, izby handlowej, seminarium teologicznego, zarządu 14ej legii żandarmów; posiada również po-

czątkową szkołę normalną i bibliotekę publiczną z 20,000 tomów. Znakomity wyrób sukna, oraz wszelkich tkanin wełnianych, oprócz tego przędzalnie, folusze, farbiernie, garbarnie i 4 drukarnie. Jest punktem składowym znacznego handlu wódkami, zbożem, winem i owocami. Posiada kilka gmachów odznaczających się, a mianowicie stary zamek i mury starego miasta, w części przez Wizygotów wzniesione, katedra gotycka z XI. wieku, bazar i piękny magazyn nad kanałem położony. W okolicy wodociąg nad rz. Fresquel i dawna fabryka królewska sukna, którym niegdyś znaczny handel ze Wschodem prowadzono.

CARDIFF, CAERDIFF, M. w Anglii, stol. hrb. Glamorgan, leży na zach. Londynu i Bristolu, przy połączeniu rz. Taff z kanałem Glamorgan. W r. 1831: 6,187 m. Miasto kwitnące i w ciągłym wzroście, jest głównym punktem składowym żelaza i węgla ziemnych Walii pld. Wywóz roczny pierwszego około 125,000 beczek (jedna beczka zawiera 2,000 funt.), a węgla do 250,000 wynosi. Port sztuczny, rozległy, przystępny dla statków z objęciem 400 beczek, zbudowanym był w r. 1830. i jest to miasto pomysłowość obecną jest winne.

CARDIGAN, 1) hrb. w pld. Walii, na pld. hrb. Carmarthen. Znaczniejsze rz. Teife, Aeron, Arth, Cledon, Wirrai. Rozległe 31 1/2 mil kw., liczy 68,380 m. zajętych uprawą ziemi, oraz kopalnictwem ołowiu, miedzi i węgla kamiennych. Nieco fabryk wyrobów wełnianych. 2) M. tamże, stol. powyższego hrb., na pr. brz. rz. Teify z 2,900 m. Port uczęszczany, znaczny handel.

CARDONA, M. w Hiszpanii, prow. Katalońska, zbudowane na górze; liczy 3,000 m. Fabryka wyrobów jedwabnych, sukna, płótna, tkanin wełnianych i broni siecznej; w pobliżu kopalnie soli.

CAREIRAS, rz. w Portugalii, prow. Alentejo, wpada z pr. strony do Tagu.

CARENTAN, M. we Francyi, dep. Manche, na pld.-wsch. Saint-Lô, na l. brz. Taute; 3,000 m. Obronne zamkiem; posiada port mały.

CARFAGUANA, obw. w ks. Lukka, M. stol. Castel-Nuovo; 23,000 m.

CARHAM-UPON-TWEED, Mm. w Anglii, hrb. Northumberland, nad rz. Tweed; 1,174 m.

CARIACO, M. w Ameryce pld., pań. Venezuela, prow. Cumana, nad zatoką t. n., na mr. Antylskim, na pld.-wsch. Barcelony; 7,000 m. Klimat szkodziwy. Grunta obfitują w bawełnę, kakao i trzcinę cukrową.

CARIGALINE, M. w Irlandyi, na pld.-wsch. Cork; 5,732 m. Łomy marmuru, kamienia wapiennego i żupku.

CARIGNANO, M. w pań. Sardyńskim, w obw. i prow. Turyńskiej, nad rz. Po. Zdobne kilku pieknymi kościołami, sławne z konfitur cytrynowych. Mieszkańcy, w liczbie 7,250, są zajęci uprawą i przędzeniem jedwabiu.

CARINI, M. w Sycylii, na pld.-wsch. Palermo, nad małą rzeką t. n.; 7,000 m. W pobliżu gruz miasta starożytnego Hyccara.

CARIPE, M. w Ameryce pld., pań. Venezuela, prow. Cumana, w dolinie t. n. W okolicy nadzwyczaj rozległa jaskinia czyli grota, będąca siedzibą ptaków guacharos zwanych; polowanie na takowe jest nader korzystnym dla Indian miejscowych.

CARISBROOK, CARISBROOKE, W. w Anglii, hrb. Hants, na wyspie Wight, na pld. zach. Newport; 4,713 m. Cytadela starożytna nader warowna, kościół dawnego opactwa Cystersów, oraz zamek z odległych wieków, odnowiony poraz ostatni przez Elżbietę, królową angielską.

CARLENTINI, M. na wyspie Sycylii, w pobliżu Syrakuz, w dolinie di Noto; 4,500 m.

CARLET, M. w Hiszpanii, prow. Walencya, na pr. brz. rz. Requesia. Handel winem; 4,500 m.

CARLINGFORD, M. nadbrzeżne w Irlandyi, prow. Leinster, hrb. Louth. Zatoka i port; mieszkańcy w liczbie 2,428 zajęci są handlem ostryg, ryb, masła i płótna.

CARLISLE, 1) M. w Anglii, stol. hrb. Cumberland, na pld.-zach. Londynu, nad rz. Eden i uj. do niej rz. Caldew. W r. 1831: 20,006 m. zajmowało 2,696 domów. Obronne niegdyś cytadelą, obecnie na koszar i arsenał zamienioną, jest siedziskiem biskupa sufragana i sądu assizów; posiada szkołę klasyczną drugiego rzędu, oraz 2 szkoły realne, szkołę sztuk pięknych, szpital i dom badań. Przemysł czynny, rozwinięty w fabrykach wyrobów bawełnianych, kapeluszy, farbierni, drukarni płóciennych, odlewów żelaznych; garbarnie i browary. Handel znakomity, jarmarki na bydło szkockie, licznie uczęszczane. Port dostępny dla statków z objęciem 100 beczek. Regularna żegluga parowa z M. Liwerpoolem i Irlandyą. Wyścigi konne co rok. Z budowli odznaczają się: starożytna cytadela, most na rzece Eden i katedra w stylu saskośko-gotyckim. W okolicy starożytności rzymskie. 2) M. w Stanach Zjedn., pań. Pensylwanii, stol. hrb. Cumberland, na zach. Harrisburga; 4,351 m. Kwitnące przemysłem; posiada wyższe kolegium Metodystów, ze szkołą prawa (121 uczni), i biblioteką (7,300 tomów). 3) New-Carlisle, M. w Niższej Kanadzie, stol. okr. i hrb.

Gaspé, nad zatoką des Chaleurs. Port handlowy i rybołówstwo.

CARLOPAGO, M. węgierskie w Kroacyi, na granicy wojskowej, na pld.-wsch. Zeng. Wielki port, znaczny handel; 2,000 m.

CARLOS, SAN C., 1) M. w Ameryce pld., w Kolumbii, pań. Venezuela, na pld.-zach. Caracas, nad rz. Aguirre. Mieszkańcy w liczbie 5,000 zajęci chowem bydła i uprawą roli. 2) M. w Hiszpanii, na wyspie balearskiej Minorce, obronne; 3,500 m. 3) M. w Ameryce pld., w Nowej Grenadzie, w prow. Antioquia; 1,500 m. 4) M. na wyspie hiszp. Leon, w pobliżu Kadyksu; 4,500 m.

CARLOW, 1) hrb. w Irlandyi, prow. Leinster, graniczy na wsch. z Wexford i Wicklow, na pld. z Kildare i Queens-County, na pld. i zach. Kilkenny. Obejmuje 14 mil kw., a 81,988 m. Południowa część górzysta; ziemia nader żyzna. Główne rz. Barrow i Haney. Płody: węgle kamienne, ruda żelazna, zboże, kamień wapienny i bydło rogate. Dzieli się na 5 baronij i 45 parafij. 2) M. stol. powyższego hrb., przy spływie rz. Burrin do Barrow. Siedlisko biskupa katolickiego; posiada seminarium i piękną katedrę. Prowadzi znaczny handel zbożem, mąkami i masłem z M. Waterford i Dublinem; 14,526 m.

CARLOWITZ, ob. KARŁOWCE.

CARLSBAD, ob. KARLSBAD.

CARLSTADT, ob. KARŁOWIEC.

CARMAGNOLA, M. obronne w pań. Sardyńskim, na pld.-wsch. Turynu, w pobliżu rz. Po. Handel jedwabiem, konopiami i płótnem; 12,000 m.

CARMARTHEN, ob. CAERMARTHEN.

CARMEL, 1) M. w Stanach Zjedn. Ameryki pld., stol. hrb. Putnam, w pań. Nowego Yorku, nad zatoką Hudsonską; 2,000 m.

CARMEN, 1) wyspa obszerna i zamieszкана w Ameryce, w pań. Meksykańskim, w prow. Yucatan, przed lagunami Terminos. 2) Wyspa w Kalifornii, prow. Stanów Zjedn., w zatoce Kalifornijskiej, naprzeciw M. Loreto.

CARMONA, M. w Hiszpanii, prow. Sewilla. Sławne winami i uprawą drzew oliwnych; 20,300 m. Tu również piękne gruz maurytańskie.

CARNAC, Mm. we Francyi, dep. Morbihan, na pld.-wsch. Lorient; 3,437 m. W małej odległości od M. widzieć można 5,000 brył granitowych, 3—4 metrów wysokich, w kilku rzędach ustawionych; wnoszą iż to być mogą szczątki pomnika druckiego.

CARNA-PRAYAGA, W. w Indostanie angielskim, prezyd. Bengalska, dawniej prow. Gurwal, na pld.-wsch. Serinagor, przy spływie rz. Alaka-

nanda i Pindar. Przybytek święty Hindusów, którzy tu tłumnie zwiedzają obraz Radżah-Carna.

CARNARVON, ob. CAERNARVON.

CARNERO, przylądek pld. wybrzeża prow. hiszpańskiej Sewilla, na pld.-zach. Gibraltarn.

CAR-NICOBAR, wyspa w posiadłości azyatyckiej Danii, w archipelagu Nikobarskim, w zatoce Bengalskiej. Położona na krańcu płu., obszerna około 90 wiorst kw., nader żyzna, obfituje szczególnie w kokosy i drzewo chlebowe. Nie posiada wygodnego portu, lubo jest najludniejszą ze wszystkich wysp archipelagu.

CAROLINA, M. w Hiszpanii, prow. Jaen, na płu.-wsch. Andujar. Wyroby płótna, sukna; handel takowemi; 2,900 m.

CARONI, rz. w Ameryce pld., pań. Wenezuela, uchodząca z pr. str. do rz. Orenoko, między M. Villa Guyana, a San Thomas d'Angostura. Długość biegu około 600 wiorst; niezdatna do spławu, z przyczyny wielkiej ilości spadków gwałtownych.

CARORA, M. w Ameryce pld., pań. Wenezuela, prow. Barquisimeto. Mieszkańcy w liczbie 4,000, zajęci są uprawą koszenili i wielu roślin aromatycznych.

CAROUGE, M. w Szwajcarii, kant. Genewskim, na l. brz. rz. Arve; 4367 m. Posiada kolegium, fabryki zegarów, wyrobów bawełnianych; garn-carstwo i białoskórnictwo. Tu również most na rz. Arve, liczony do najpiękniejszych w Szwajcarii.

CARPANE, CARPANEDO, wieś w Lombardii, gub. Wenecka, delegat Vicenza, nad rz. Brenta, na płu.-zach. Bassano; 1900 m.

CARPENEDOLO, Mm. w Lombardii, na pld.-wsch. Brescia, nad rz. Chiese; 4,500 m.

CARPENTARIA, 1) kraj w Nowej Holandii, na wybrzeżu północnym, między Arnhem i Nową Walią pld., nad zatoką t. n. Zamieszany, lecz mało znany; około 1,200 mil kw. rozległy. 2) Odnoga tamże, najobszerniejsza na lądzie australskim; od 10° 40' do 17° 30' szerok. pld., a 135° do 140° dłuż. wschodniej.

CARPENTRAS, M. we Francji, dep. Vaucluse, u stóp góry Ventoux, nad rz. Auzon; 9,800 m. Sąd przysięgłych, trybunał handlowy, kolegium, towarzystwo rolnicze, biblioteka publiczna, do 20,000 tomów licząca i 4 drukarnie. Fabryki kwasu sale-trzanego, gorzelnie, przedsiębiorstwa jedwabiu, bawełny; oraz znaczny handel jedwabiem, wyborną oli-wą, winem, spirytusami, szafranem, migdałami, truskawkami i t. p. Odznacza się kilku budowlami, a mianowicie katedrą w stylu gotyckim, pięknym wodociągiem i łukiem tryumfalnym rzymskim.

CARPI, M. obronne w ks. Modenjskim, na płu. Modeny, nad kanałem t. n. Biskupstwo, katedra, seminarium; fabr. słomianych kapeluszy, przedziałnie jedwabiu; 6,000 m.

CARPINO, 1) M. w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanat, nad jeziorem Varano; 6,061 m. 2) Rz. w państwie Kościelnym, dopływowa Tybru.

CARPIO, M. w Hiszpanii, prow. Kordowa, nad rz. Gwadalkiwir; 4,000 m.

CARRAGHROE, góra w Irlandii, prow. Ulster, w hrb. Tyrone, na granicy hrb. Donegal.

CARRARA, M. w ks. Modenjskim, gub. Massa, u stóp góry alpejskiej Apuana, na l. brz. rz. Avenza czyli Carrione, na milę od uj. jej do mr. Śródziemnego; 5,063 m. Obronne, posiada trybunał I. instancyi, kolegium i szkołę sztuk pięknych, założoną w r. 1769. Liczne piłarnie i szlifiernie hydrauliczne marmurów, warsztaty rzeźbiarskie do 300 robotników zajmujące. Wokolicach miasta, w górze Sagro i ostatnich spadkach alp Apuańskich, znajdują się nieprzebrane pokłady marmurów (znane z swęj piękności przez Rzymian pod nazwą kopalni Luna), dostarczające marmuru nieporównanej bia-łości i ciemno-niebieskiego w żyłki. Roczny dochód kopalni, przy zajęciu przeszło 1,200 robotni-ków, oceniają na 7—800,000 franków. Główniej-sze budowle w mieście: kolegiata z XIII. wieku, kościół N. Panny Łaskawej i pałac książęcy.

CARRIACOU, wyspa antylska, posiadłość angielska, w gromadzie Grenadillów. Rozległa 2,798 hektarów, liczy 2,823 m. (z wyjątkiem 216 wolnych, gdyż reszta ludności powyższej jest z niewolników złożona). Grunt w ogóle żyzny; port wygodny, uławia wywóz cukru, rumu, melissy i bawełny.

CARRICK, 1) okolica pld. hrb. Ayr, w Szkocyi. Kopalnie żelaza i węgla kamiennych. 2) Carrick-a-Rede, mała wyspa na płu. Irlandii, u wybrzeża hrb. Antrim; znaczne rybołówstwo. 3) Dwie góry t. n. w Irlandii. 4) Carrick-on-Suir, M. w Irlandii, prow. Munster, hrb. Tipperary, nad rz. Suir. Li-czne garbarnie; handel obszerny; 7,500 m.

CARRICKFERGUS, M. w Irlandii, prow. Ulster, na płu.-wsch. Belfast, nad zatoką t. n. Przedziałnie bawełny, wyroby z takowej; rybołówstwo; kąpie-le uczęszczane; 8,300 m.

CARRIÈRES, CHARENTON, 1) W. we Francji, dep. Sekwany, na pr. brz. rz. t. n., na wsch. Paryża Wielka szmelcarnia żelaza, przy której zakłady machin parowych. 2) Carrières-St.-Denis, W. we Francji, dep. Sekwany i Oise, w stronie płu. Wersalu, na pr. brz. Sekwany; 1,000 m. Znaczne figar-nie, oraz handel owocami do Paryża.

CARRION, rz. w Hiszpanii, prow. Palencya; wy-biega na pld. gór Kantabryjskich, a przepływający powyższą prow. z płu. na pld., uchodzi do rz. Pisuerga, powyżej Duenas.

CARROLL, hrb. w Ameryce płu. pań. Mississipi, z M. stoł. Carrollton. 2) hrb. tamże, w pań. Arkan-sas, z M. st. Carrollton. 3) hrb. tamże, w pań. Ohio; M. stoł. Carrollton. 4) hrb. tamże, w pań. Indiana; M. stoł. Delphi. 5) hrb. tamże, w pań. Missouri, M. stoł. Carrollton. 6) hrb. tamże, w Tennessee, M. stoł. Huntingdon.

CARRON, 1) parafia i wieś szkocka, w hrb. Ster-ling, w pobliżu ujścia rz. Carron do Forth. Sławne odlewnie żelaza, liczone do najznakomitszych w Europie. 2) rz. tamże, wybiega z gór Campsie, i wpada do rz. Forth.

CARRU, M. w państwie Sardynjskim, prow. Coni, na płu.-wsch. Mondovì; 4,000 m.

CARSKIE SIOŁO, M. pow. w Ces. Rossyjskim, gub. Petersburgska. Posiada 8 kościołów, 6 szkół świeckich; liczy 396 domów (65 murów.) wraz z 12,000 m. Wspaniały pałac letni Cesarski.

CARTMELL, M. w Anglii, hrb. Lankaster; sta-rożytny kościół; 5,000 m.

CARUPANO, M. w Ameryce pld., pań. Wenezuela, prow. Cumana, w pobliżu Cariaco; 8,000 m. Handel kołmi i mułami.

CARVIN, M. we Francji, dep. Pas de Calais, na wsch. Béthune; 5,050 m.

CARVOIERO, przylądek nad mr. Śródziemnym, na pld. wybrzeżu Portugalii, w prow. Algarwii, w pobliżu i na zach. Peniche, a na pld.-wsch. Ber-lingas. Jest ostatnim krańcem Serra de Monchique.

CARWAR, M. w angielskim Indostanie, prezyd. Madras, na l. brz. Caravotty, w pobliżu morza. Han-del wyrobami bawełnianymi i porcelaną japońską.

CARYCYN, M. pow. w Ces. Rossyjskim, gub. Saratowska. Położone nad Wołgą, posiada 6 ko-sciółów, szkołę i liczy 4,900 m.

CASALE, prowincja w państwie Sardynjskim, graniczy na płu. i wsch. z Novara, na pld.-wsch. z Alessandria, na pld.-zach. z Asti, na zachód z Asti i prow. Turynską. Kraj górzysty na pld. i zachód, płaski na płu. i wschód. Skropiony rz. Po i jej do-pływowemi Sesia i Grana. Płody: żyto, wino, ko-nopie, jedwab i trufle.

CASALE, 1) M. w państwie Sardynjskim, stoł. prow. t. n., na pld.-zach. Alessandrii, na pr. brz. rz. Po. Obronne warownym zamkiem, jest siedli-skiem sufragana, wielkiego rabinu i sądu królew-s. apelacyjnego; tu również seminarium biskupie. Kilka przedziałni jedwabnych; 16,000 m. Uważane czas długi za najwarowniejszą twierdzę w Euro-

pie, było stolicą markizów Montferrat. 2) Casale Maggiore, M. w Lombardii, prow. Kremona, na l. brz. rz. Po, na pld.-zach. Mantui; 4,700 m. Fabr. szkła, fajansów i kilka garbarni. 3) Casale Nuovo, M. w Neapolu, prow. Kalabrya ulteriore I. na wsch. Palmi; 4,300 m. Znaczny chów jedwabników. 4) Casale Pusterlengo, M. w Lombardii, prow. Lodi, na pld.-wsch. Lodi; 4,800 m.

CASAMACCIOLI, W. w Korsyce, nad rz. Golo. CASACALENDA, M. w królestwie Neapolitań-skim, prow. Sannio, na pld.-zach. Larino. Uprawa wina, jedwabnictwo, 4,000 m.

CASAMICCIOLA, M. w król. Neapolitańskim, na wyspie Ischia, u stóp góry Monte-Epomeo. Go-rące źródła; wino sławne z swęj dobroci; 3,500 m.

CASAR de GACERES, W. w Hiszpanii, prow. Estremadura, na płu.-zach. Caceres. Znaczne gar-barnie; 5,000 m.

CASAS de DON ANTONIO, Mm. w Hiszpanii, prow. Estremadura, na płu.-zach. Merida, na pr. brz. Ayuela.

CASCIA, M. w pań. Kościelnym, del. Spoleto; 3,000 m.

CASCIANO, SANCASCIANO, M. w Toskańskim, na pld. Florencyi, na pr. brz. Pesa. Fabr. kapeluszy słomianych, sztucznych kwiatów, sukna; uprawa wina; 1,800 m.

CASELLE, M. w Sardynii, na płu. Turynu, nad jednem z ramion rz. Stura. Przedziałnie jedwabiu, papiernie; 3,200 m.

CASERTA NUOVA, M. w król. Neapolitańskim, stoł. prow. Terra di Lavoro, na płu.-wsch. Neapo-lu. Zamek królewski, park, wodociąg, przedział-nie jedwabiu, wyroby z takowego; wino wyborne i t. p.; 5,000 m. W okolicy sławna osada króle-wska San-Leucio.

CASHELL, M. w Irlandii, hrb. Tipperary, na pld.-zach. Dublina, na l. brz. rz. Suir. Siedlisko arcy-biskupa anglikańskiego, arcybiskupa katolickiego, posiada szkołę katolicką dycezyalną i prowadzi znaczny handel zbożowy; 7,000 m. Rozwinięta ka-tedry gotyckiej Ś. Patrika, najpiękniejszej i naj-obszerniejszej w królestwie, gruzi również pię-knej kaplicy Cormac-M'Culinan, w dawnym zam-ku królów Munsteru. Sławny kamień Scone, obe-nie jeszcze przy koronacji królów angielskich używany, był ztąd zabranym, i do M. Scone prze-wiezionym.

CASHEN, CASHIN, rz. w Irlandii, prow. Mun-ster, hrb. Kerry, utworzona połączeniem rz. Feale i Galy; wpada do oceanu Atlantyckiego, na pld. uj. rz. Shannon.

CASINEA, kanton na wyspie Korsyce, graniczy na wsch. z mr. Śródziemnym; 4,000 m.

CASINO, MONTE CASINO, klasztor w król. Neapolitańskim, w prow. Terra di Lavoro, na górze skalistej, w pobliżu Pontecorvo.

CASORIA, M. w król. i prow. Neapolitańskim; Chów jedwabników; 6,000 m.

CASPE, M. w Hiszpanii, prow. Aragońska, na pld.-wsch. Saragossy, na pr. brz. uj. Gwadalupy do Ebro; 8,200 m.

CASS, 1) hrb. w Ameryce pñ., pañ. Indiana, z M. stof. Logansport. 2) Hrb. tamże, w pañ. Illinois, z M. stof. Beardstown. 3) Hrb. tamże, w pañ. Michigan, z M. stof. Cassapolis.

CASSANO, 1) M. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabria citeriore, na pld.-wsch. Castrovillari. Arcybiskupstwo, katedra, uprawa wina, lukrecyi; ciepłe źródła siarczane; 6,000 m. 2) Cassano-sopra-Adda. Mm. w król. Lombardzkim, na pr. brz. rz. Adda; 2,000 m. Most na rzece powyższej, długi 800 stóp.

CASSEL, M. we Francji, dep. Północny, na szczycie samotnej góry, 166 metrów wysokości, wśród rozległej płaszczyny. Fabr. koronek, pończoch, kapeluszy; warzelnie soli, handel bydłem; 5,500 m.

CASSIQUIARE, rz. w Ameryce pld., pañ. Wenezuela, prow. Caracas, uważana za odnogę rz. Orenoko. Skrapia Gujanę hiszp., a łącząc się z Rio-Negro, pod 2° 42' szer. pñ. a 69° 33' 50" dług. zach., stanowi nader użyteczną komunikację między Orenoko i Amazonką, uchodzi zaś do pierwszej pod 3° 10' szer. pñ. a 68° 37' dług. zach.

CASSIS, M. we Francji, dep. Ujść Rodanu, w głębi wąskiej doliny, nad brz. mr. Śródziemnego, na pld.-wsch. Marsylii. Port mały, warsztaty okrętowe, handel winem, żegluga nadbrzeżna i połów koralu; 2,050 m.

CASTAGNARA, kanał w Lombardii, prow. Polessina, łączy rz. Adygę z rz. Tartaro.

CASTANO, M. w Lombardii, prow. Medyolańska, na pñ.-zach. Medyolanu. Fabryka wyrobów jedwabnych; 3,000 m.

CASTEL, 1) Mm. w Bawarii, cyr. Wyższy-Pfalce-Regensburski, odległe 14 wiorst od M. Kitzingen, na pñ. spadku góry Steigerwald; 812 m. 2) Castel d'Agogna, Mm. w pañ. Sardyńskim, prow. Lombardzkiego, oddalone na 3 wiorsty na pld.-zach. od M. Mortara, w pobliżu l. brz. rz. Agogna; 600 m. 3) Castel della Pietra, M. w ces. Austriackim, w Tyrolu, na pñ.-wsch. Roveredo, na l. brz. Adygi. 4) Castel Gandolfo, W. w pañ. Kościelnym, na pld.-wsch. Rzymu, w pobliżu wybrzeża zachodniego jeziora

Albano. Pałac letni papieżki i zabytki rzymskie. 5) Castel Termini, Mm. w Sycylii, na pld.-wsch. Bivona. Znaczne kopalnie siarki.

CASTEL, 1) Castel a Mare, M. portowe w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo ulteriore 1. Na pld.-wsch. Neapolu. Biskupstwo, katedra; wyroby płócienne, jedwabne, bawełniane; garbarnie; 15,000 m. Zajmuje miejsce M. rzymskiego Stabiae, które w 79. r. po Chr. wybuchem Wezuwiusza zniszczonem zostało. 2) M. w Sycylii, prow. Trapani, na pld.-zach. Palermo. Port; handel winem, oliwą; 6,000 m. 3) Castel Buono, M. w Sycylii, z 7,000 m. prow. Palermo, na pld.-wsch. Cefalu. Źródła mineralne. 4) Castel Fiorentino, Mm. w Toskańskim, prow. Floreńska, na pñ.-zach. Certaldo, na pr. brz. rz. Elsa; 3,000 m. 5) Castel Franco, M. w Lombardii, gub. Wenecka, na zach. M. Treviso, na pr. brz. Musone; 4,000 m. 6) Castel Fraco-di-Sopra, Mm. w Toskańskim, prow. Florencyja, na pld.-wsch. M. Florencyi, w dolinie Arno; 1,400 m. 7) Castel Grandine, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, na pñ.-zach. Muro; 3,500 m. 8) Castel Jaloux, M. we Francji, dep. Lot-Garonne, na pñ.-zach. Nerac, nad rz. Avance, wśród żyznej okolicy. Liczne fabr., zakłady przemysłowe, hamernie, i t. p. Handel znaczny; 2,540 m. 9) Castel Leone, Mm. w Lombardii, prow. Kremona, na pñ.-zach. M. t. n.; 4,000 m. 10) Castel Madama, M. w pañ. Kościelnym, na pñ.-wsch. Rzymu, na l. brz. Teverone. 11) Castel Muschio (Ompszele), M. Illiryskie, na wyspie Veglia, gub. Tryestu, okr. Fiume. Port; 1,000 m. 12) Castel Nuovo, Mm. w ks. Modena, na pld.-wsch. M. Modeny. Uprawa ryżu; 1,500 m. 13) Castel Novo-Scriveria, M. w pañ. Sardyńskim, na pr. brz. rz. t. n.; 5,500 m. 14) Castel Nuovo, M. w Dalmacji, okr. Cattaro, nad zatoką t. n. Obronne cytadela i dwoma fortecami; liczy 480 m. 15) Castel Rosso, wyspa w Turcji, na mr. Śródziemnym, na wybrzeżach Anatolii. Mieszkańcy powiększają część grecką. M. stof. t. n., nad brz. małego lecz bezpiecznego portu. 16) Castel-San-Pietro, M. w pañ. Kościelnym, w del. Bolońskim; 3,100 m. 17) Castel Sardo, obronne M. i port, na pñ. wybrzeżu wyspy Sardyńskiej. 18) Castel Sarrasin, M. we Francji, dep. Tarn-Garonne, na pr. brz. Sanguine, w pobliżu uj. téjże do Garonny, na zach. Montauban. Wyższy trybunał; fabr. wyrobów wełnianych, kapeluszy; garbarnie; 7,400 m. 19) Castel Tornese, M. w Grecyi, na zach. wybrzeżu Morei, na przykładu Torneskim, na pñ.-zach. Gastuni. 20) Castel Vetrano, M. w Sycylii, prow. Trapani, na wsch. Mazzara. Wyborne wina; 15,000 m.

CASTELLAMONTE, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Ivrea, w pobliżu rz. Molosna; 5,200 m.

CASTELLANA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Bari; 6,500 m.

CASTELLANE, M. we Francji, dep. Niższych Alp, na pld.-wsch. Digne. Wyższy trybunał, towarzystwo rolnicze, fabryka sukna; obfite źródła słone. Handel suszonymi owocami; 5,145 m.

CASTELLANETA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Otranto, na pñ.-zach. Tarentu; biskupstwo i katedra; uprawa bawełny; 5,000 m.

CASTELLAR, M. w Hiszpanii, prow. Sewilska, na pñ.-zach. Gibraltaru, na l. brz. Gwadarrankwe.

CASTELLARO-LAGUSELLO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, na pñ.-zach. M. Mantui, od którego jest na 23 wiorst oddalone; 1,000 m.

CASTELLAZO, M. w Sardynii, okr. i prow. Alesandryi, między rz. Bormida i Orba; 5,000 m.

CASTELLETO-MASCAGNI, W. w ks. Toskańskim, oddalona o 4 wiorst na pñ. Chiusdino; 375 m.

CASTELLINA-MARITIMA, W. w ks. Toskańskim, na pld.-wsch. M. Pizy, od którego oddalona jest na 47 wiorst; 1,340 m. Obfite kopalnie alabastru, najpiękniejszego ze znanych w Toskanii.

CASTELLO, 1) Castello Branco, M. obronne w Portugalii. Położone w prow. Beira, nad rz. Liria, na pld.-zach. Guarda; 6,000 m. 2) Castellon de Vide, M. obronne tamże; położone w prow. Alentejo, na pñ.-zach. Portalegre. Fabr. sukna; 5,860 m. 3) Castello di-San-Cataldo, M. i port w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Otranto; nad mr. Adryatyckie.

CASTELLON, 1) Sierra de C..., łańcuch gór w Hiszpanii, w prow. Ciudad-Real. 2) C.-de-la-Plana, prow. w Hiszpanii (od r. 1822.); leży między król. Walencyą, Aragonią, prow. Taragona i Saragossą na pñ.; Teruel na zach.; Walencyą na pld.-zach. i mr. Śródziemnym na wsch. Znaczniejsze rz. Cenia, na granicy pñ.-wsch., oraz Cervai i Mijares uchodzące do mr. Śródziemnego; 200,100 m. 3) M. stof. powyższej prow., nad rz. Monleon, w pobliżu mr. Śródziemnego; 16,000 m. Klimat miejscowy nader przyjemny; grunt żyzny, obfituje w zboże, wino, oliwę i wyborne owoce.

CASTELLUCCIO, 1) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Sannio, na zach. Larino; 2,300 m. 2) Castelluccio inferiore i Castelluccio superiore. Obadwa M. tamże, w prow. Basilicata. Pierwsze 2,908, drugie 2,500 liczy mieszkańców.

CASTELNAU, 1) C.... de Montmirail, M. we Francji, położone w dep. Tarn, na pñ.-zach. Gaillac, na l. brz. rz. Vevre; 3,104 m. 2) C.... de Montlaur,

M. tamże, leży w dep. Lot, na pld.-zach. Cahors; 4,270 m.

CASTELNAUDARY, M. we Francji, dep. Aude, nad kanałem Langwedockim, na pñ.-zach. Carcassone. Władze sądowe i administracyjne; fabr. wyrobów jedwabnych, wełnianych, sukna, płótna i t. p. Posiada port nad kanałem, z pięknymi bassynami i warsztatem statków morskich. Liczonem jest do głównych punktów handlowych we Francji pld., a mianowicie co do zboża i maki; 10,000 m.

CASTELNUOVO, 1) Mm. w ces. Austriackim, w Dalmacji, w okr. Cattaro, na zach. M. t. n., na wybrzeżu zach. wejścia do zatoki Cattaro; 591 m. Portowe i obronne kiku twierdzami, leżącemi u wejścia do zatoki powyższej. 2) Castelnovo dell'Abate, W. w Toskanii, na pld. Montalcino, w pobliżu Orcia; 513 m. Obfite kopalnie alabastru, pod nazwą Sieńskiego (albâtre de Sienne). Piękny kościół i opactwo Ś. Antoniego. 3) Castelnovo di Scrivia, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Tartona, na pr. brz. rz. Scrivia; 5,500 m. 4) Castelnovo di Sotto, Mm. w ks. Modenckim, na pñ.-zach. Reggio, nad kanałem t. n.; 2,000 m. 5) Castelnovo di-Val-di-Cecina, Mm. w ks. Toskańskim, na pld. Volterra; 1,450 m.

CASTENEDOLO, M. w Lombardii, położone na pld.-wsch. Brescia. Chów jedwabników; 3,000 m.

CASTERA-LECTOUROIS, Mm. we Francji, dep. Gers, na pñ. M. Lectoure, na pr. brz. rz. Gers; 911 m. Źródła siarczane i żelazne, oraz nader piękny zakład kąpieli.

CASTIGLIONE, 1) Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Lodi et Crema, na pld.-wsch. Lodi, w pobliżu pr. brz. rz. Adda; 2,500 m. 2) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabria Niższa I. (ulteriore), na pñ.-zach. Nicastro, w pobliżu mr. Adryatyckiego; 3,000 m. 3) Castiglione Fiorentino, Mm. w ks. Toskańskim, na pld. Arezzo; 5,718 m. Posiada seminarium teologiczne, kolegium biskupie i wyższą szkołę łacińską. 4) Castiglione delle Stiviere, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Mantuański, odległe o 28 wiorst na pñ.-zach. M. Mantui; 5,300 m. Niedgdyś M. obronne. Pamiętne zwycięstwem marszałka Augereau, d. 29. czerwca 1796. r.

CASILLEJA, M. w Hiszpanii, w prow. Granada, na pld.-zach. Huescar, przy spływie rz. Gwardal i Rio-de-Galera.

CASTILLON-SUR-SAMBRE, Mm. we Francji, dep. Północny, na pld.-wsch. Cambrai; 3,000 m.

CASTLE, 1) Castle Dermot, Tristle-Dermot, Mm. w Irlandyi, hrb. Kildare, na pld.-wsch. Athy, nad rz. Lane; 5,700 m. 2) Castle Comer, M. tamże, na pfn. Kilkenny, nad rz. Deen; 2,450 m. 3) Castle Rising, M. w Anglii, hrb. Norfolk, na pfn.-wsch. Lynn, w pobliżu Wash; 358 m. Gruz zamku hrb. Northampton.

CASTLE-ACRE, Mm. w Anglii, hrb. Norfolk, na pfn. Swaffham; 1,550 m.

CASTLEBAR, M. w Irlandyi, stol. hrb. Mayo, leży na pfn. Galway, a na pfn.-wsch. Dublin, nad rz. Lough Rahine; 6,400 m. Wyrób płócien; fabr. mydła i tytoniów; kopalnie torfu. Znaczny handel zbożem. Zdobne jest zamkiem hr. Lucan.

CASTLETON, M. w Anglii, hrb. Derby, w półśrodku gór Peak; 1329 m. Kopalnie ołowiu, znane już za Anglo-Saksonów. W okolicy obszerne i godne widzenia groty, a mianowicie tak zwana *Djabelska* czyli *Peak*.

CASTLETOWN, M. w Anglii, na pld. wybrzeżu wyspy Man; 2,500 m. Port obronny; siedzisko władz sądowych i administracyjnych, gubernatora wyspy, oraz biskupa anglikańskiego. Wyższa szkoła, czyli kolegium królewskie. Port niezbyt wygodny. Handel zbożem.

CASTRES, M. we Francyi, dep. Tarn. Położone na pld.-wsch. M. Albi, wśród żyznej doliny nad rz. Agout. Władze sądowe, administracyjne, biblioteka (7,000 tomów), bursa, liczne fabryki wyrobów wełnianych, jedwabnych i bawełnianych; papiernie, garbarnie i 3 drukarnie. Handel wyrobami miejscowemi; 19,225 m.

CASTRIES, PORT-CASTRIES, M. portowe na zach. wybrzeżu wyspy antylskiej S. Łucyi; 4,300 m.

CASTRIL, M. w Hiszpanii, prow. Granada, na pfn.-zach. Huescar, u stóp góry Castril.

CASTRO, 1) M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra d'Otranto, na pld.-wsch. Gallipoli, na wybrzeżu mr. Adriatyckiego. Biskupstwo, katedra, zamek starożytny, zbiór wina i oliwy; 8,000 m. 2) Castro czyli Metelin, M. w Turcyi azjatyckiej, na wsch. wybrzeżu wyspy Metelin. Liczy 6,500 m. 3) Castro Giovanni, obronne M. w Sycylii, prow. Caltanissetta, prawie w środku wyspy; 11,100 m. Obfite kopalnie siarki. W okolicy jezioro Pergusa. 4) Castro Ponce, M. w Hiszpanii, prow. Valladolid, na l. brz. Valdeaduey. 5) Castro Reale, M. w Sycylii, prow. Messyńska; 3,462 m. 6) Castro Villari, M. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabria citeriore, na l. brz. Coscilello. Znaczny handel bawełną, jedwabiem i winem bardzo poszukiwanym; 6,000 m.

CASWELL, hrb. w pań. Karolinie pfn., w Stanach Zjedn. Ameryki pfn. M. stol. Caswell.

CAT, 1) jezioro w pfn. Ameryce, na pld. Nowej Walii. 2) Cad-Island, San Salvador Guanahani, wyspa w Ameryce północnej, posiadłość Anglii. Leży w archipelagu Bahama, na pfn.-wsch. wielkiej Ławy piaszczystej Bahama, a na pld.-wsch. Eleuthera. Obszerne około 80,960 hektarów, długość z pfn.-zach. ku pld.-wsch. 78, a szeroka 4—12 wiorst. Jest pierwszą wyspą odkrytą przez Kolumba, 12. października 1492. r.

CATAHAULA, hrb. w pań. Luizyana, w okr. Zachodnim, z M. stol. Harrisonburg.

CATALDO, S., M. w Sycylii, prow. Caltanissetta; 7,870 m. W okolicy znaczne kopalnie siarki.

CATAMARCA, SAN FERNANDO DE CATAMARCA, M. w Ameryce pld., w pań. La Plata, stol. prow. t. n., odległe o 400 wiorst na pld.-zach. Salta. Grunt żyzny, wydaje bawełnę nieporównaniej dobroci.

CATANDUANES, wyspa w archip. Filipińskim, na wsch. wybrzeżu wyspy Luçon. Długość jej na 50, szerokość na 25 wiorst podają. Grunta żyzne dobrze uprawne. Posiadłość Hiszpanii.

CATANIA, prow. na wyspie Sycylii, nad mr. Jońskim, między Messyną, Palermo, Caltanissetta i Syrakuzą. Obszerne 84 mil kw., liczy 350,000 m. W części pfn.-wsch. kraju wznosi się Etna, obszerne góra wulkaniczna, tej zaś ramiona otaczają obszerną i nader żyzną dolinę Catania, skropioną rzeką Simeto, przyjmującą do siebie pomniejszych: Salso i Dittairo, oraz rz. Gurna Longa ku pld., uchodzącą pod nazwą Giaretti, do zatoki Kataniskiej. Grunt nieporównaniej płodności, wydaje zboża, oliwę, wino, owoce wyborne, sód, lukrecję, len, konopie i t. p. Znaczne kopalnie ambry na wybrzeżach Giaretti, tamże pokłady pięknego marmuru. Handel płodami ziemi, jedwabiem i wyrobami fabryk w mieście Catania. Dzieli się na 3 okręgi: Catane, Caltagirone i Nicosia, oraz na 26 obwodów i 65 gmin.

CATANIA, M. portowe na wyspie Sycylii, stol. prow. t. n., oddalone o 160 wiorst na pld.-wsch. Palermo, a 85 na pld.-zach. Messyny. Zbudowane jest na wybrzeżu wsch. wyspy, u stóp góry Etny; w r. 1831: 52,433 m. M. obronne, w stanie kwitnącym; posiada biskupstwo, trybunał cywilny i kryminalny, oraz uniwersytet (od r. 1445.) z fakultetami teologii, prawa, medycyny i chirurgii, nauk, filozofii, historii i literatury. Muzeum akademickie z biblioteką (15,000 tomów), muzeum Biscari, bogate w starożytności, kilka towarzystw akademickich i t. p. Przemysł nader czynny; widzimy tu

znakomite fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych, koronkowych, z agatu, lawy i ambry. Handel zbożem, oliwkami, figami, jedwabiem, winami, oliwą, sódą, manną, kantarydami, lawą, śniegiem z góry Etny i wyrobami fabrycznemi. Ruch portowy w r. 1839: wpłynęło 1015 okrętów, z obciążeniem 31,478 beczek, a tych wartość ładunku dochodziła 655,000 fran., opuściło zaś port 993 okrętów, obejmujących 31,058 beczek, których ładunek na 2,189,900 franków oceniono. Catania jest M. nader starożytnym (na 792 lat przed J. Chr.), i liczonem być może do najpiękniejszych i najcieplej zabudowanych miast w królestwie, oprócz wielu innych gmachów, zdoła ją katedra (z r. 1004., wzniesiona przez hrabię Rogera), bogate opactwo Benedyktynów, ratusz, kościół N. Panny dell' Ajuto, oraz zabytki z czasów rzymskich, t. j. amfiteatr najobszerniejszy ze znanych, teatr, kąpiele, grobowce i kilka świątyni.

CATANZARO, M. w król. Neapolitańskim, stol. prow. Kalabria ulteriore 2. Położone na górze, w zdrowej okolicy, w pobliżu zatoki Squillacio. Biskupstwo, akademie rękodzielnictwa, seminarium, liceum; zakłady wyrobów jedwabnych, aksamitu, sukna i t. p. Handel jedwabiem, winem, oliwą; 13,600 m.

CATAWBA, rz. w Stanach Zjedn. Ameryki pfn., w pań. Karolina. Wybiega w części pfn. tegoż pań., z dwóch źródeł, Wielkim i Małym Catawba zwanym, przybierających w pld. Karolinie nazwisko Waterce, a następnie połączone z Congaree, tworzą rz. Santee. Długość jej biegu na 350 wiorst podają; wybrzeża zamieszkane są od kilku pokoleń indyjskich, resztek potężnego niegdyś plemienia, od którego też rz. nazwę swą otrzymała.

CATEAU, le CATEAU-CAMBRESIS, Mm. we Francyi, dep. Północny, na pr. brz. Selle, na pld.-wsch. Cambrai. Fabr. mydła, tytoniu, znaczne przędzalnie wełny i bawełny, garbarnie, warzelnie soli. Handel skórą, batystem i solą; liczyło 6,880 m. w 1841. r.

CATERINA, SANTA CATERINA, M. w Sycylii, na pfn.-wsch. Caltanissetta, nad rz. Salso; 5,700 m.

CATHARINA, SANTA C., 1) wyspa należąca do Ces. Brazylijskiego, w prow. t. n., w pobliżu brzegów, od których wazkim, lecz sławnym kanałem jest oddzielona. Leży pod 27° 36' szer. połud. a 50° 38' dłuż. zachod. Długość z pld. ku pfn. 56, szerokość 6—12 wiorst. Wysoko położona, wybrzeża jej spadiste, niedostępne. Wygodna przystań morską między ładem statym a wybrzeżem pfn.-zach. Klimat wilgotny, lecz zdrowy. Grunt nader żyzny.

Główne płody: maniok, ryż, owoce, kukurydza, trzcina cukrowa, bawełna i indygo. 2) M. w Brazylii, stol. prow. t. n., oddalone na 840 w., na pld. zach. Rio-Janeiro. Leży na wybrzeżu zach. wyspy t. n., nad kanałem oddzielającym ją od ładu stałego. Obronne, posiada przystań warowną kilku bateriami, port przystankowy, uważany jest za nader wygodną stację morską. Turów też kilka fabryk wyrobów bawełnianych, lnianych i garncarskich.

CATOCHE, przylądek w państwie meksykańskim Yucatan, na krańcu pfn.-wschod. półwyspu Yucatan, pod 21° 27' szerok. pfn., a 89° 35' dłuż. zachodniej.

CATORCE, M. w państwie związkowym Meksykańskim, w prow. St. Luis Potosi. Położone wśród gór, na 8800 stóp nad poziomem morza, zawiera znaczne kopalnie srebra, które w porcie Refugio, albo Matamoros, na towary zamorskie i wina, wymienianem bywa. W parowie prowadzącym do miasta, na wysokości 7122 stóp, liczą kilka zakładów górniczych, które przecież dalekimi są pierwszorzędności znajdowanych w nich pokładów rudy srebrnej.

CATRINE, W. w Szkocyi, hrb. Ayr, na pr. brz. rz. i w odległości 20 wiorst, na pfn.-wsch. M. Ayr; 2,702 m. Znakomity zakład tutejszy przędzenia, tkania i bielienia bawełny, uważany jest za pierwszy w królestwie. W r. 1836. zatrudniał 913 robotników i wydał 951,973 funtów angielskich przędzy bawełnianej, oraz 172,175 sztuk tkanin rozmaitych z tejże.

CATSKILL, 1) łańcuch gór w państwie Nowego-Yorku, na l. brz. zatoki Hudsonskiej, uważany za jedno z ramion Alleghanów. Wierchołek Round-Top wznosi się na 763 sążni nad poziomem morza. 2) M. tamże, hrb. Greene, na pr. brz. zatoki Hudsonskiej, przy ujściu rz. Catskill; 5,390 m.

CATTARO, 1) M. w Austrii, prow. Dalmacyi, stol. okr. t. n., oddalone około 300 w. na pld.-wsch. M. Zara, w głębi zatoki t. n., nad mr. Adriatyckim; 2125 m. Obronne, jest siedziskiem biskupa sufragana i posiada port liczony do najwygodniejszych na mr. Adriatyckim. Założone w VI. wieku, było niegdyś stol. małej rzeczypospolitej t. n., lecz trzęsieniami ziemi w r. 1563. i 1667. zniszczone zostało. 2) Okręg tamże, niekiedy Albania austriacka, lub Niższą Dalmacją nazywany. Rozległy około 11,5 mil geogr. niemieckich, leży nad zatoką t. n., liczył w r. 1837: 33,801 m. Kraj górzysty, otoczony wokoło spadkami Montenegro, przypiera w części pfn. do głównej tychże gór masy. Obfite zbiory wyborowego wina, oliwy i owoców; plon zboża niedostateczny. Znaczny chów owiec i jedwabników. 3)

Zatoka, utworzona morzem Adrytyckim, niekiedy ujściem Cattaro (Bouches de Cattaro) nazywana. Znajduje się u wybrzeża pld. Dalmacji, w okr. t.n. Obszerna około 200, szer. jest u wejścia 3,5 kilometrów. Przystępna dla okrętów wszelkiej objętości i uważana jest za najwygodniejszą przystań na morzu Adrytyckim. Skały Zagniza i Madonna, dzieląc wejście do niej na 3 kanały, dały jej nazwę na wstępie wspomnianą.

CATTOLICA, 1) M. w Sycylii, na pfn.-zach. Girgenti, nad dopływową rz. Platani. Kopalnie siarki 7,000 m. 2) M. w państwie Kościelnym, del. Forti, na pld.-wsch. Rimini, w pobliżu mr. Adrytyckiego. Uprawa wina, jedwabiu; 3,000 m.

CATUMBELA, rz. w pld. Afryce, w prow. Benguela, utworzona z rzek Cabal, Valombo i innych. Uchodzi do oceanu Atlantyckiego, pod M. San Felipe.

CAUB, M. w ks. Nassauskim, okr. St. Goarshausen, na pr. brz. Renu; 1483 m.

CAUCA, 1) rz. w pld. Ameryce, w Kolumbii, prow. Nowa Grenada, przepływa w swym biegu Cali, Caramanta i Antioquia, wpada z l. str. do rz. Magdaleny, poniżej Mompox, nadając swą nazwę departamentowi, który rozciąga się od gór Andyjskich, do wybrzeży zach. Długość jej biegu na 800 wiorst obliczają. 2) Departament także, mający swą nazwę od powyższej rzeki, rozciąga się wzdłuż Wielkiego oceanu.

CAUCUS, CAICOS, mała gromada wysp w archipelagu Bahama, na pfn. Jamaiki, między wyspą Turk i Mariguana. Ludność do 2,000 m. wynosząca, złożona jest z negrów oswobodzonych, i zajęta uprawą bawełny i trzciny cukrowej. Znaczniejsze wyspy: Wielki, Północny, Wschodni i Zachodni Caucus.

CAUDEBEC, M. portowe we Francji, dep. Niższej Sekwany, oddalone na 10 wiorst na pld. M. Yvetot; leży na pr. brz. Sekwany, przy uj. do téjże rz. Caudebec; 2,716 m. Fabryki wyrobów bawełnianych i lnianych, oraz przedsiębiorstwa bawełny, bielniki i garbarnie. Znaczny handel zbożem, owocami i jarzynami.

CAUDETE, M. w Hiszpanii, prow. Murcia, na pld.-zach. Villena; 6,000 m. Niedługo M. obronne.

CAUSSADE, M. we Francji, dep. Tarn-Garonne, na pfn.-wsch. Montauban; 4,300 m. Uprawa szafranu. Wyroby lniane, oraz fabryka cukru z buraków. Handel zbożem, mąką, drobiem, trufkami i szafranem.

CAUX, niegdys prowincja w Wyższej Normandji, z M. stol. Dieppe. Składa obecnie większą

część dep. francuskiego Niższej Sekwany. Obyczaje mieszkańców mają niejaki podobieństwo z Duńczykami, Irlandczykami i Norwegczykami.

CAVA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato citeriore, na pfn.-zach. Salerno, wśród doliny utworzonej górą Fenestra. Siedlisko biskupa, katedra, seminarjum; 10,000 m. Nieurodzajność ziemi zastąpiona czynnością i przemysłem ludu. M. i wioski okolicznych, zajęte wyrob. bawełnianymi, lnianymi i jedwabnymi. W pobliżu M. (2 wiorsty) leży sławne opactwo Benedyktynów, Ś. Trójcy z Cave, zależące bezpośrednio od Papieża.

CAVADO, CABADO, rz. w Portugalii, między Duero i Minho. Wybiega z gór Tras-os-Montes, i wpada do oceanu Atlantyckiego, pod Esposende. Długość jej biegu dochodzi 82 wiorst.

CAVAILLON, M. we Francji, dep. Vaucluse, na pr. brz. rz. Durance, przy uj. do téjże rz. Coulon, na pld.-wsch. Avignon. Piękny ratusz, kilka znacznych budowli. Liczy 7,040 m., zajętych uprawą jedwabiu, melonów, oliwków i innych owoców nader poszukiwanych. Tu również przedsiębiorstwa jedwabiu, hamernie miedzi i garbarnie.

CAVALLER-MAGGIORE, M. w pań. Sardyńskim, w okr. Coni, prow. Saluzzo, na pfn.-wsch. M. Saluzzo, nad rz. Maira; 5,000 m.

CAVALLO, przykład w król. Neapolitańskim, nad mr. Adrytyckim, w prow. Terra d'Otranto, na wsch. M. Brindisi.

CAVAN, 1) hrb. w Irlandji, prow. Ulster. Graniczy na pfn. z hrb. Fermanagh, na wsch. z Monaghan, na pld. z prow. Leinster, na zach. z Connaught. Rozległość 27 1/2 mil kw., z 228,050 m. Skropione rz. Erne, Cootchill, Virginia, Annasec; z jezior: Lough-Erne, Ganny, Ramor i Shillin. Położenie nader góryste, szczególniejsze ku zach., gdzie wznosi się góra Dowbally. Dzieli się na 7 baronij i 30 parafij. 2) M. stol. powyższego hrb., leży na pfn.-zach. Dublin; 5,500 m.

CAVANELLA, CAVANELLA DI PO, kanał w Lombardji, łączący rz. Po z kanałem Bianca, oraz rz. Adygę z rz. Po, za pośrednictwem kanału Loreo.

CAVARZERE, Mm. w Lombardji, prow. Wenecja, na pld.-zach. Chioggia. Położone nad rz. Adygą, prowadzi handel jedwabiem, bydłem, drzewem opałowym; 3,600 m.

CAVERY, CAUVERY, rz. w Indostanie, w prezyd. Madras. Wybiega w Missuri z części zach. pasmagów zwanych Ghates, przyjmuje do siebie z l. str. rz. Henervutti, Shinshai inne, a z pr. Cubbany i Noyel. Przepływa około M. Seringapatam i Tritschinapoly, a dzieląc się na kilka ramion w pobli-

żu ostatniego, tworzy deltę, na której wybrzeżach leżą Mm. Tranquebar i Karrikal; główne ramie uchodzi do zatoki Bengalskiej pod M. Devicotta, przybrawszy nazwę Kolram lub Koleroun. W części jest spławna. Bieg jej na 600 wiorst obliczają.

CAVERYPORAM, M. i forteca w angiel. Indostanie, prezyd. Madras, prow. Coimbatoor, nad rz. Cavery.

CAVITE, prow. i M. na wyspie Filipińskiej Luzon, nad zatoką Manilla; 6,000 m. Obronne forteca San Felipe, uważana za główny punkt wojenny potęgi hiszpańskiej na wyspach Filipińskich. Port tutejszy jest głównym składem handlu wysp powyższych, posiada magazyny morskie, arsenał i warsztaty okrętowe.

CAVORE, M. w pań. Sardyńskim, prow. Turyń, u stóp Alp, na pld.-zach. M. Carignano. Przedsiębiorstwa jedwabiu, handel zbożem, płótnem; 6,000 m.

CAXAMARCA, M. w pań. Peru, stol. prow. Caxamarca, oddalone na 600 wiorst ku pfn.-zach. M. Lima, a 130 wiorst na pfn. M. Truxillo. Leży w dolinie utworzonej wsch. spadkiem gór Andów, nad rz. Caxamarca, uchodzącą do rz. Marañon. Wzniesieniem jest na 2,455 metrów nad poziomem mr., zamieszkane od 7,000 indyan i męysów. Przemysł miejscowy dosyć rozwinięty: fabr. tkanin lnianych, bawełnianych, wyroby żelazne, stalowe, złote i srebrne. Handel znaczny. W okolicy źródła gorące i dawne kąpiele Inkasów, jak również gruzby starożytnego pałacu Inkasa Atahualpa, w którym położył z ręki Hiszpanów.

CAXATAMBO, obw. i M. na pfn. Peru, na zach. spadku Andów, na pfn.-wsch. Lima. Położenie góryste i zimne; chów bydła, owiec, uprawa kosenili.

CAXIAS, M. w Brazylii, prow. Maranhão, ku pld. M. San-Luis, na pr. brz. rz. Itapicuru. Najznakomitsze w prow. po M. San-Luis. Znaczny handel ryżem i bawełną.

CAXORCIBA, M. w Brazylii, prow. Bahia, na pfn.-zach. M. t.n., nad rz. Paraguassu, uchodzącą w zatoce Wszystkich Świętych. Ludność na 16,000 podają. M. najznakomitsze w prow. po M. Bahia. Znaczny skład bawełny i tytoniu.

CAXTON, Mm. w Anglii. hrb. Cambridge; 417 m. CAYAMBE, góra w Ameryce pld., której szczyt liczą do najwyższych w pasmie Andów; leży w państwie Ecuador, na pfn.-wsch. Quito. Wyniosły na 3070 sążni nad poziomem mr., wiecznym śniegiem pokryty i tworzy uderzającą sprzeczność z klimatem kraju podzwrotnikowego.

CAYENNE, 1) wyspa na oceanie Atlantyckim,

w Gujanie Francuskiej, u wybrzeży lądu stałego, od którego oddziela ją mała rz. Cayenne. Za ledwie 48 wiorst kw. obszerna, liczy przecież do 7,933 m. (w téj liczbie 5,023 niewolników). Położenie wyspy niskie, pomimo wybrzeży górzystych. Grunt nader żyzny, wydaje trzcinę cukrową, bawełnę, kakao, goździki, kawę, maniok, kukurydzę i wiele owoców. 2) M. tamże, głów. powyższej wyspy, na krańcu pfn.-zach., na pr. brz. i przy ujściu do morza małej rz. t. n. Pod 4° 56' szer. pfn., a 54° 35' dług. zach. Klimat zdrowy, lubo nader wilgotny; najwyższe ciepło między + 16° a + 30° R. Ludność 5,220, a w téj 2,373 niewolników; 500 domów. Obronne twierdzą i kilku sztaćkami; jest siedziskiem rządu, trybunałów: apelacyjnego i pierwszej instancji, oraz składem głównym handlu zewnętrznego kolonii. Port tutejszy posiada przystań nader wygodną, lubo tylko dla okrętów średniej objętości. Wywóz cukru, bawełny, goździków, kawy, skór i kakao. W r. 1836. posiadał 20 własnych okrętów z objęciem 596 beczek, służących wyłącznie do żeglugi nadbrzeżnej.

CAYES, LES CAYES, 1) M. portowe na wyspie Haiti (St. Domingo), stol. dep. pld., w stronie pld. M. Port-au-Prince, na wybrzeżu pld. wprost wyspy Vache; 3,000 m. Prowadzi znaczny handel cukrem, indygo, kawą i bawełną. 2) Les Cayes de Jacmel, Mm. tamże, dep. Zachodni, na pld. miasta Port-au-Prince.

CAYLUS, CAYLUX, M. we Francji, dep. Tarn-Garonne, na pfn.-wsch. Montauban, na pr. brz. Bonnette. Handel zbożem; 5,424 m.

CAYOR, pań. na zach. wybrzeżu Afryki, między przykładem Zielonym na pld., a uj. rz. Senegalu na pfn. Graniczy na pld. z Baol, na wsch. z Burb-Jolloff, na pfn. z Wallo, na zach. z oceanem Atlantyckim. Płody: bawełna, indygo, gumma, bydło, wielbłądy, konie, muły i t. p. Mieszkańcy w liczbie 150,000, rządzeni są przez księcia zwanego Damei. M. stol. Makaie czyli Macaje.

CAYUGA, 1) hrb. w Stan. Zjedn., pań. Nowego Yorku, okr. Północny. Bierze swą nazwę od wielkiego jeziora tamże leżącego; liczy 50,338 m. M. stol. Auburn. Płody miejscowe: zboże i znaczne kopalnie żelaza. Przemysł: przedsiębiorstwa bawełny, garbarnie, liczne huty, odlewnie i t. p. 2) M. tamże, na zach. M. Auburn, nad rz. t. n., uchodzącą do rz. Seneka. Posiada stację dla statków parowych, wychodzących z jeziora Cayuga.

CAZALLA, M. w Hiszpanii. Liczone do prow. Sewilskiej, leży wśród gór, na zach. Almaden-de-la-Plata. Oprócz wybornych win, licznych planta-

cyj drzew oliwnych, zawiera jeszcze pokłady srebra, miedzi, żelaza i siarki; 9,000 m.

CAZZA, CACHA, wyspa mała na mr. Adryatyckim, na wsch. wyspy Lagosta, należy do Dalmacji, okr. Raguzy (Dubrownik).

CAZZIOL, CACHIOLA, wyspa Dalmacji, na mr. Adryatyckim, na zach. wyspy Lagosta.

CEARA, CIARA, czyli NOSSA-SENHORA-D'AS-SUMPCAO, VILLA-DO-FORTE, 1) M. w Brazylii, stol. prow. t. n., ku pñ.-wsch. Rio-Janeiro, nad małą rz. t. n., na 10 w. od uj. téż do oceanu Atlantyckiego. Miejsce warowne fortecą, posiada port, i jest głównym składem handlu prowincyi. Handel zewnętrzny w r. 1833. dochodził 1,750,000 franków, w której to liczbie, wartość bawełny 1,625,000, skóry 125,000 franków wynosiły. 2) Prow. tamże, nad oceanem Atlantyckim, liczy do 200,000 m. Kraj w części górzysty, wybrzeża wysokie, w niektórych tylko punktach niskie i piaszczyste. Brak portu dla okrętów większych rozmiarów. Grunt dość żyzny w stronach górzystych, w innych nieurodzajny i piaszczysty. Obszerne lasy w górach. Główne płody: kukurydza, maniok i bawełna, oraz nieco liści tytoniowych, trzciny cukrowej, kawy i kakao. Znaczny chów bydła rogatego, kóz i baranów. Kilka jezior słonych. Handel prowadzi bawełną, bydłem, skórą i solą.

CECCANO, Mm. w pañ. Kościelnym, deleg. Frosinone, na pñ. M. Frosinone; 3,000 m.

CECINA, rz. w Toskanii, wypływa z pod Monteri, przebiega bagna Pizańskie, Volterra, a uchodzi do mr. Tyreńskiego. Przy ujściu jej leży wieś z 400 m., zdobna letnim pałacem W. księcia Toskańskiego.

CECLAVIN, M. w Hiszpanii, prow. Estremadura, na pñ.-wsch. Alcantara; 3,200 m.

CECORA, osada w Bessarabii, nad rz. Prutem, wprost prow. tureckiej Mołdawii. Oddalona mil 8 od M. Jass, a 15 od Benderu.

CEDAR, 1) jezioro w Ameryce pñ., na zach. jeziora Winnipeg. 2) Cedar Dog, rz. w Ameryce pñ., w pañ. Alabama, uchodząca do Pascagoula. 3) Cedar Creek, rz. w Stanach Zjedn., pañ. Wirginii, hrb. Rockbridge, uchodzi do James River, na pñ.-zach. M. Lexington. Wspaniały most naturalny, upadkiem skały utworzony, szeroki stóp 60, a wysoki 270, pokryty jest drzewami rosnącymi.

CEFALONIA, wyspa na mr. Śródziemnym, największa z wysp Jońskich. Oddzielona wąskim kanałem Viscardo od wyspy Ithaki, leży między 38° 3' a 38° 29' szer. pñ., naprzeciw zatoki Patras. Oddalona na 35 wiorst od wybrzeży zach.

Grecyi, 16 od wyspy Zante, 8 od wyspy Ś. Maurycego, a 95 wiorst od wyspy Korfu. Obszerność jej 16 mil kw., największa długość z pñ.-zach. ku pñ.-wsch. 40, największa szerokość 25, a rozległość wybrzeży 234 wiorst ma wynosić. Ludność w r. 1834: 56,826, obecnie zaś do 70,000 m. wzrosła. Grunt w ogóle płonny i górzysty, pasmem ciągnącym się przez całą jej długość. Główną w nim wyniosłość stanowi góra Negra, w starożytności Aenos czyli Ainos zwana; wysoka 5380 stóp angielskich, wznosi się na krańcu pñ. wyspy. Wybrzeża jużto wklęsłe, jużto sterczące, posiadają wygodne porty i liczne zatoki, między ostatnimi najznaczniejszą jest Argostoliz. Cefalońska, u wybrzeża pñ.-zach. znajdująca się. Brak wód bieżących. Klimat nieporównaniej łagodności lubo nader zmienny; częste burze i trzęsienia ziemi. Grunt miejscami tylko żyzny i niemal bez żadnej uprawy. Główne płody ziemi: rodzenki korynckie zwane (poszukiwane są w całej Grecyi), oliwa, wino w dobrych gatunkach, len i bawełna. Przemysł fabryczny ogranicza się na wyrobach bawełnianych, dystylarniach wody i oleju różanego, oraz budowie statków morskich. Handel zagraniczny obejmuje: rodzenki korynckie, wino, oliwę, siemie lniane, skóry jagnięce, koźle, miód i owoce. Żegluga nadbrzeżna nader rozwinięta; mieszkańcy uważani są za biegłych marynarzy. Pod względem administracyjnym wyspa tworzy jedną z prowincyi Rzeczypospolitej Jońskiej, z M. głównym Argostoli. Wysła do parlamentu siedmiu członków izby prawodawczej i jednego senatora. Pod wz. lędem duchownym tworzy z wyspą Zante dycezyę biskupa katolickiego, którego siedziskiem jest M. Lixuri. W r. 1834. było tu 85 szkół, do których uczęszczało 1711 uczni. Znaczniejsze miasta: Argostoli i Lixuri. Obronny zamek San Giorgio jest główną warownią wyspy. Porty największej uczęszczane: Argostoli, Lixuri, Samo, Asso i Porto-Viscardo.

CEFALU, M. w Sycylii, prow. Palermo, na wybrzeżu morza Toskańskiego, na pñ.-wsch. M. Palermo. Siedlisko biskupa, katedra; 9,000 m.

CEGLIE, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra d'Otranto, na zach. M. Brindisi; 9,570 m.

CEGIÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Stanisławowski, okr. Siennicki. Rolnicze, zabudowania drewniane; 411 m., 50 domów; kościół murowany, szpital. Szkoła elementarna i niedzielno-rzemieślnicza. Odległe od miasta pow. 14 wiorst.

CEHEGIN, M. w Hiszpanii, prow. Murcia, na pr. brz. rz. Caravaca; 5,070 m.

CEIRA, ELNAS, rz. w Portugalii, prow. Beira, uchodzi do rz. Mondego, pod Koimbrą. Długość biegu na 75 wiorst podają.

CEKÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Kaliskim, gm. Stropieszyn, parafii Kosmów; 211 m. Odległa od M. pow. wiorst 19½; posiada stację pocztową.

CELEBES, wyspa na oceanie Spokojnym, niekiedy Makassar nazywana, oblaną jest ku północy mr. Celebes, które oddziela ją od wysp Filipińskich i Sulu; na wsch. ciążyna i mr. Moluckie oddzielają od wysp Moluckich; na pñ. wyspy Flores, leżące na mr. t. n.; ku zach. ciążyna Makassar oddziela wyspę Borneo. Wyspa Celebes rozciąga się między 1° 45' szer. pñ. a 5° 39' szer. pñ., oraz 116° 34' i 122° 52' dług. wsch. Kraj środkowy mniej znany, a lubo dosyć górzysty, posiada przecież wiele równin rozległych. Wybrzeża przy znacznej wysokości, jużto wystające, już głęboko wcięte, mają wiele dobrych portów i tworzą ku wsch. trzy wielkie zatoki: Tomini czyli Gounong-Tello, oraz Tolo i Boni. Zatoki te nadają wyspie kształt nierówny i formują cztery wielkie półwyspy: Gounong-Tello czyli Menado na pñ., Balante i Tambucko ku wsch., oraz Makassar na pñ. Wody bieżące dosyć liczne, lubo na małej rozległości. Klimat zdrowy, wyższy okolice bagniste; zbyteczne upały wiatrami morskimi są łagodzone. Czas pogodny od marca do listopada; deszcze ciągłe w innych miesiącach. Trzęsienia ziemi dość częste, spowodowane kilkoma wulkanami czynnymi, w części kraju północnego. Grunt nader żyzny, pastwiska rozległe; góry są pokryte lasami, lubo w mniejszej obfitości, jak przyległych wysp malajskich. Roślinność bogata zwrotnikowa, znajdujemy tu: ryż, kukurydzę, drzewo chlebowe, sago, palmy, bawełnę, trzcinę cukrową, liście tytoniowe, goździki, muszkę; mnóstwo drzew kosztownych, jako to: heban, sandał, teak, maniok, benzoes (wonna żywica) i inne. Ze zwierząt domowych, wszystkie gatunki znane w Europie, oraz konie, których rasa jest nader poszukiwaną przez Malajczyków. Z gatunków zwierząt dzikich: bawoły, jelenie, sarny, małpy i mnóstwo drobnej zwierzyny; z ptactwa: papugi, ptaki rajskie pszczołnictwo. Krokodyle w rzekach, żółwie u wybrzeży morskich. Z minerałów: złoto, miedź, żelazo, cyna i sól. Ludność wyspy, mogąca do 2,000,000 mieszkańców wynosić, złożona jest z dwóch narodowości, t.j. szczepu malajskiego, pokolenia Bughis, obecnie najliczniejszego,

szego, oraz Makassar czyli Mangkassar, niegdyś przewodniczącego w kraju. Część środkową i północną wyspy zamieszkują plemiona Gurajasów, Alfursów i Haraforasów, potomkowie dawnych mieszkawców Polinezyi. Wyznanie islamizmu jest religią panującą. Ludność nadbrzeżna, więcej w oświecie posunięta, zajmuje się oprócz rolnictwa, kilku rzękodziejami, od europejczyków wprowadzonymi, a mianowicie: wyrobami tkanin bawełnianych, broni palnej i górnictwem. Główny handel zamienny prowadzą z Chinami i Holandją. Wywóz obejmuje: ryż, złoto, miedź, воск, korzenie, drzewo pachnące, budowlane i stolarskie; konie, gniazda jaskółcze, skóry, sól i t. p. Główne artykuły przywozu: bawełna, jedwab, opium, likwory, wyroby metalowe. Ludność wyspy podzielona jest na mnóstwo państw rodzimych, z których główne: Makassar czyli Goa, z M. stol. t. n., położonem na krańcu półwyspu pñ., i Boni w głębi zatoki i wybrzeża zach. t. n., z M. stol. Bayoa. Inne części wyspy uważać można, jużto za bezpośrednią, jużto pośrednią posiadłość Holandyi, mającej tu kilka kolonij, a mianowicie: Menado i Gounong-Tello czyli Gorondalo, leżące na półwyspie Menado, oraz kolonie: Makassar, Bonulekomba, Bonthain, Maros, leżące w królestwie Makassar. Dwie pierwsze, wraz z półwyspem pñ. i wyspami sąsiednimi, rządzone są przez władzę w Ternate i zarządzają wysp Moluckich. Reszta posiadłości należy do okręgu Makassar, z M. głównym Mangkassar (Makassar), które zostało zniszczone, a na jego miejscu powstało piękne M. Vlaardingen.

CELLE, M. w królestwie Hanowerskim, landrostei (zarząd) Lüneburg, na pñ.-zach. M. t. n., nad rz. Aller, do której spływają tu wody rzek: Lachte i Fuse; 11,940 m. Siedlisko sądu najwyższego w królestwie, rady ogólnej rolniczej, sądu apelacyjnego, oraz stanów obradujących ks. Lüneburg. Liceum, szkoła położnicza, dwie biblioteki publiczne (10 i 8,000 tomów liczące), towarzystwo rolnicze i zarząd stadnin królewskich. Szpichrz zapasowy, lombard, oraz więzienie detencyjne i kryminalne. Browary, dystylarnie, blichy wosku, oraz fabryki świec, tytoniu, tabaki, mydeł, farby drukarskiej, i dwie drukarnie. Prowadzi handel z M. Bremą, spławną rz. Aller, gdzie wywożą wełnę, воск, miód, nici, płótna i metale. Zdobne jest zamkiem królewskim z roku 1485; było niegdyś rezydencją ks. Lüneburgskich, których groby są w kościele N. Panny.

CELLE, M. w królestwie Neapolitańskim, prow. Molise, na pñ.-zach. Campobasso; 4361 m.

CELLERFELD, M. w król. Hanowerskim, w górach Harcu, w okr. górnym Clausthal, w pobliżu M. t. n., od którego oddzielone jest strumieniem Celler. Regularnie zabudowane, posiada zakłady polewania naczyń żelaznych, oraz warsztaty mechaniczne; 4,100 m., oddanych wyłącznie górnictwu i hutnictwu, a zamieszkujących 382 domów.

CELLES, Mm. we Francji, dep. Puy-de-Dôme, na wsch. M. Thiers; 3,060 m.

CELONE, rz. w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanat, przepływa M. Troja i Foggia, a ubiegłszy około 58 w., uchodzi z pr. str. do rz. Candelaro.

CELY, CYLEJA, CILLY, 1) cyrkul w cesarstwie Austriackim, w prowincji Styrii, w części pfd., między Illirya, Krocya i cyrk. Marburgskim. Rozległy 63 1/2 mil kw., liczy 195,000 m. 2) M. cyrkulowe, nad rz. San. Posiada gimnazjum i szkołę niższą, i prowadzi dość znaczny handel zbożem i winem; 1700. W pobliżu gruzy zamku Ober-Cilly, który do XV. wieku, był rezydencją hrabiów Cilly.

CENEDA, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, deleg. Treviso, nad rz. Machio, na pfn. M. Treviso; 5,100 m. Siedlisko biskupa sufragana Weneckiego; posiada seminarium teologiczne, papiernię i garbarnie. W okolicy źródła siarczane.

CENIS, góra w król. Sardyńskim, leży między Piemontem (prow. Suse) a Sabaudya (prow. Maurienne), na krańcu pfd. pasma Alp Graickich. Najwyższy szczyt, zwany Skałą Michała (La Roche-Michel), wznosi się na 3,493 metrów nad poziomem mr. Między rokiem 1801. a 1812. zbudowano w wąwozie góry powyższej, na rozkaz rządu francuskiego, wygodny gościniec, wiodący z Mm. Lans-le-Bourg do M. Susa; długi około 33 wiorst, a na 2,091 metrów nad poziom morza wzniesiony; prowadzi przez rz. Cenise, uchodzącą z l. str. do rz. Doria-Riparia. Przejście to jest nader dogodnie i najwięcej w górach Alpejskich upoważnione, gdyż w najwyższym jego punkcie wznosi się klasztor, założony przez Ludwika Dobrego, króla Francji, a przez cesarza Napoleona przywrócony; w nimto przytułek i wszelką pomoc podróżni znajdują.

CENTALLO, M. w państwie Sardyńskim, prow. Coni, na pfn.-wsch. M. t. n., w pobliżu pr. brz. rz. Grana; 5,000 m. Zdobne starożytnym zamkiem.

CENTO, M. w pañ. Kościelnym, delegat Boloński, na pfn. Bolonii, na l. brz. rz. Reno, po prawej str. kanału t. n., wiodącego do rzeki Po. Posiada katedrę i liczy 4,000 m.

CENTREVILLE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, państwo Indiana, stoł. hrb. Wayne, oddalone na 80 wiorst na wsch. M. Indianapolis; leży wśród pasma gór White-Water, 2) Mm. tamże, państwo Maryland, stoł. hrb. Queen-Anne, oddalone na 43 wiorst ku wsch. M. Annapolis.

CENTURI, W. na wsch. wybrzeżu wyspy Korsyki, nad zatoką S. Floryana, w pobliżu przylądka Korsykańskiego; oddalona około siedmiu mil na wsch. M. Bastia; 615 m. Posiada mały port przystankowy.

CERAM, wyspa w Indyach wsch., najobszerniejsza w gromadzie Amboinów, liczona do archip. wysp Moluckich. Leży w stronie pfn.-wsch. wysp Amboina i Banda a na pfd. Dżilolo, między 2° 40' a 3° 30' szerok. pfd., oraz 125° 40' a 128° 28' dług. wsch. Rozległa około 325 mil kw., wybrzeża jej zamieszkałe są przez pokolenia malajskie, na wiele państw podzielone, a po większej części władzę Holandii uznające; części zaś jej środkowe są w posiadaniu plemion dzikich Alfursów inaczej Alfóres lub Haraforas zwanych. Powierzchnia wogóle górzysta, więcej przecięż ku pfn. jak ku pfd.; główne szczyty do 8000 stóp dochodzą. Skropiona jest znaczną ilością wód biejących. Klimat łagodny i zdrowy, obok częstych trzęsień ziemi. Grunt żyzny, wydaje w obfitości ryż, kukurydzę, trzcinę cukrową, muszkat, goździki, oraz wszelkie owoce zwrotnikowe. Lasy rozległe obfitują w drzewa sagowe, wonne i wiele innych gatunków wysoko w handlu i stolarstwie cenionych. Pod względem administracyjnym należy do zarządu wysp Moluckich, w posiadaniu Holandii będących; część jej wschodnia do rezydencji w Banda, reszta rozległości do rezydencji Amboińskiej, są zaliczone. 2) Ceram-Laut, gromada małych wysp, w archipelagu Moluckim, w stronie wschod. i w pobliżu wyspy Cerain leżących. Drzewa korzenne są głównym ich płodem. Zależą od rezydencji holenderskiej w Banda.

CERANO, Mm. w królestwie Sardyńskim, prow. Nowara, nad rz. Mora; 3,600 m. Przędzalnie jedwabiu.

CERE, mała rz. we Francji wybiegająca w dep. i górach Cantal; przepływa część wsch. dep. Lot i wpada poniżej Bretenoux do rz. Dordogne.

CERE, M. we Francji, dep. Lot, na pfn.-zach M. Figeac. Łomy marmuru; 4000 m.

CEREA, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, deleg. Werony, ku pfd.-wsch. M. t. n.; 3,000 m.

CERESOLA, CERISOLES, W. w państwie Sardyńskim, w prow. Coni, na wsch. M. Carmagnola; 2,000 m.

CERET, M. we Francji, dep. Wschodnich Pireneów, na pfd.-zach. M. Perpignan, na pr. brz. rz. Tech, w pobliżu granic Hiszpanii; 3,300 m. Kolej, kilka fabryk, garbarnie; handel oliwą. Godnym widzenia jest piękny most na rz. Tech, o jednej arkadzie, szerokiej 45 metrów.

CERFONTAINE, W. w Belgii, prow. Namur, na pfd.-zach. Philippeville, na pr. brz. rzeki Heure; 1,000 m.

CERGOWSKA góra w Węgrzech, w pasmie Karpatów, uważana za główny wierzchołek Bieszczad; posiada wielkie lochy podziemne.

CERIGNOLA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanat, na pfd.-wsch. Foggia; 9,000 m. Obfite zbiory bawełny i migdałów, oraz wyroby płócien, na sposób holenderski.

CERIGO, wyspa w archipelagu, u starożytnych Cytera zwana, najwięcej ku pfd. wysunięta; jedna z siedmiu wysp głównych rzeczypospolitej Jońskich. Leży na pfn. wyspy Cerigotto, a na pfd. Morei; między 36° 7' a 36° 23' szerok. pfn., oddalona jest od przylądka Malea czyli San-Angelo 20 kilometrów na pfd.-zach. Rozległa 4 1/2 mil kw.; zamieszkała jest od 8,579 m. pochodzenia i religii greckiej. Powierzchnia górzysta, wybrzeża strome, prawie niedostępne, z przyczyny prądów morskich i gwałtownych wiatrów; przystań dość wygodna w San-Nicolo, na wybrzeżu wsch. Klimat nader zdrowy i łagodny; znajduje się kilka dolin żyznych, oraz pastwiska wyborne, przy małej rozległości lasów. Wydaje obficie zboże, wino, oliwę, miód i bawełnę, wysyłając takowe do okolic sąsiednich. Pod względem administracyjnym tworzy z wyspą Cerigotto oddzielną prowincję, której stolicą miasta Kapsali. Zawiera w sobie dwa Mm. i 29 wsi. Wyseła do parlamentu jednego członka izby prawodawczej, oraz jednego senatora, wspólnie z wyspami Itaką i Paxo. W r. 1834. posiadała 11 szkół, (475 uczni). Sławna w starożytności, jako główny przybytek czei Wenery, posiada w pobliżu San-Nicolo, szczątki odwiecznego M. Cytery i świątyn pogańskich.

CERIGOTTO, mała wyspa w archip. wysp Jońskich, u starożytnych Aegilia zwana, ku pfd.-wsch. wyspy Cerigo, na 30 kilometrów od wyspy Kandyi oddalona. Zamieszkała jest od 300 greków. Powierzchnia ziemi górzysta; drzewa oliwne są głównym jej płodem. Posiada kilka wygodnych przystani. Czas długi była schronieniem rozbójników morskich.

CERINA, M. w Turcji azjatyckiej, stoł. sandzaku t. n., leży na pfn. wybrzeżu wyspy Cypru, na pfn. M. Nicosia. W starożytności znaną było pod nazwą Cerinia.

CERKWIE, po niem. DEUTSH-NEUKIRCH, Mm. w Prusach, prow. Śląskiej, rej. Opolskiej, na zach. M. Raciborza; 1,100 m.

CERNAY, SENNEHEIM, M. we Francji, dep. Wyższego Renu, na pfn.-wsch. Belfort. Fabr. sukna, drelichu, naczyń żelaznych, jako też i przedziałnie bawełny, papiernie i t. p.; 3,430 m.

CERRETO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Lavoro, na pfd.-wsch. Piedimonte, na pr. brz. Cusano; 5,600 m. Katedra; fabr. wyrobów bawełnianych; uprawa wyborowego wina.

CERRETO-GUIDI, Mm. w ks. Toskańskim, okr. Florencki, na pfn. M. San-Miniato; 2,400 m.

CERRO, Mm. na wyspie Kubie, w dep. Zachodnim, w okr. sądowym Hawany; 2,200 m.

CERTALDO, Mm. w ks. Toskańskim, na pfd.-wsch. Florencki, na pr. brz. rz. Elsa; 2,113 m.

CERTOSA-DI-FIRENZE, W. w ks. Toskańskim, na pfd. Florencki, na górze Monte Acuto, przy spływie rzek Ema i Greve. Wspaniały klasztor Kartuzów, założony w r. 1341., według planów Orgagna; posiada bogatą galerię obrazów i wiele zabytków sztuki pięknych.

CERTOSA DE PISA, W. tamże, na wschód M. Pizy, w pobliżu Calci. Piękny kościół Kartuzów, założony w r. 1366., uważany za pierwszy po klasztorze Kartuzów pizańskich.

CERVARO, rz. w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanat. Wybiega pod M. Monteleone, w pobliżu góry Sabletta, uchodzi zaś do mr. Adriatyckiego. Długość biegu około 45 mil włoskich wynosi.

CERVASCO, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Coni, na pfd.-zach. M. Coni, nad rz. Stura; 3,000 m.

CERVERA, M. w Hiszpanii (Katalonia), w prow. Lerida, na wsch. M. t. n., w pobliżu małej rzeczki Cervera, uchodzącej do rz. Segre; 5,500 m. Uniwersytet od r. 1717.; grunta okoliczne wydają w obfitości zboża, wino, oliwę i inne owoce. Zdobią piękne budowle uniwersyteckie.

CERVIA, M. w pañ. Kościelnym, w del. Forli, na pfd.-wsch. Rawenny, nad mr. Adriatyckim, z którym połączone jest kanałem spławnym; 4,000 m. Siedlisko biskupa, katedra i port mały. Okoliczne bagna słone, a założone przy nich warzelnie, uważane są za główne w pañ. Kościelnym, których produkcja dochodzi 20 milionów kilogr. soli.

CERVINARA, M. w król. Neapolitańskim, prow.

Principato ulteriore, na pñ.-zach. Avellino; 5,800 m.

CESANO, rz. w pañ. Kościelném, del. Urbino, wybiega pod górą Catria, i uchodzi do mr. Adryatyckiego, na pñ. Sinigaglia.

CESENA, M. w pañ. Kościelném, del. Forlì, na pr. brz. rz. Savio; 14,000 m. Biskupstwo, katedra, seminaryum; przedzalnio jedwabiu; handel winem i konopiami.

CASENATICO, M. portowe, w pañ. Kościelném, del. Forlì, nad mr. Adryatyckim, na pñ.-zach. Rimini; 3,500 m.

CESTONA, M. w Hiszpanii, na pñ.-zach. M. San-Sebastian, w pobliżu pr. brz. rz. Urola. Źródła mineralne i kąpiele dosyć uczęszczane. W okolicy kopalnie jaspisu.

CETEN, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opoczyńskim, gm. t. n., parafii Brudzewice. Odległa w. 14 od M. pow., liczy 321 m., zajmujących 37 domów. Fryszerka o dwóch kołach wodnych (w r. 1848. do 600 centnarów wydała żelaza kutego).

CETON, M. we Francji, dep. Orne, na pñ.-zach. Nogent-le-Rotrou. Fabryki aksamitów i wyrobów bawełnianych; 3,800 m.

CETRARO, M. w król. Neapolitańskim, w Wyższej (Citeriore) Kalabrii, na pñ.-zach. M. Paola, nad mr. Śródziemnym; 5,780 m. Port mały, komora celna; połów i handel serdelami.

CETTE, M. portowe we Francji, dep. Hérault, o 20 kilometrów na pñ.-zach. M. Montpellier, nad mr. Śródziemnym, u początku kanału spławnego Cette, który łączy M. z jeziorem Thau. Liczyło w r. 1841: 13,413 m. M. w stanie kwitającym, jest obronne twierdzą pierwszego rzędu. Posiada trybunał handlowy, szkołę królewską hydrograficzną, i główne władze celne. Jest miejscem zamieszkania konsulów państw: Hiszpanii, Sardynii, Szwecji, Danii, i Stanów Zjednoczonych. Tu również kąpiele morskie, znaczne warzelnie soli, warsztaty okrętowe, wielkie zakłady bednarskie; fabryki korków butelkowych, dystylarnie wódek, likworów i wód aromatycznych; przysposobienie win, pod nazwą Madery, na handel zagraniczny przeznaczonych. Port tutejszy, wygodny dla okrętów większych rozmiarów, uważany jest, po Marsylii, za główny skład handlu na morzu Śródziemnym. Głównym przedmiotem wywozu, są: wina i wódki Langwedocji, sól, lagier winny, gryspan, korki, oliwa, owoce, sukna, mąka, ryby solone, i t. p. w zamian towarów kolonialnych, skór, bawełny,

smoły, żywicy, drzewa korkowego, wełny, owoców i win hiszpańskich. Nader ważny połów ostryg, ryb wszelkich, zajmuje około 150 statków morskich i 260 wielkich czółen na stawach. Tu również uzbraja i wysefaja okręty na połów dorszy. Ruch portowy w roku 1841: 2,989 statków, objemu 301,800 beczek. W głównym składzie celnym złożono ogółem 10,278,547 kilogramów towarów, których wartość dochodziła 2,756,531 franków.

CETTIGNE, M. w Turcji europejskiej, w prow. Montenegro, na pñ.-zach. M. Skutari, a na pñ.-wsch. M. Cattaro. Rezydencya Władcy czyli biskupa, rządcy Montenegro.

CETTINA, rz. w Dalmacji austriackiej, wybiega z okr. Spalatro, i wpada pod Almissa do mr. Adryatyckiego. Długość jej biegu do 100 kilometrów dochodzi.

CEUTA, M. w Afryce, posiadłość Hiszpanii, w ces. Marokańskim, oddalone 50 kilometrów na pñ.-wsch. Tangeru. Leży nad mr. Śródziemnym, na wsch. krańcu ciążyny Gibraltarskiej, wprost M. Gibraltaru; pod 35° 54' 4" szer. pñ. a 7° 36' 30" dłuż. zach.; 8,000 m. oprócz garnizonu. Miejsce nader warowne, zbudowane na cyplu półwyspu wysuniętego na 4 kilometry w morze; obrońne jest od strony lądu stałego cytadela, panującą nad przesmykiem, od strony zaś mr. silnymi fortyfikacyami, wzniesionymi na wysokim i stromym pasmie gór Almina czyli Acho, pokrywającem część północną półwyspu. Jest siedziskiem biskupa sufragana Sewilskiego, posiada więzienie dla przestępców politycznych, oraz galery dla zbrodniarzy kryminalnie osądzonych. Przystań obszerna, nie zbyt bezpieczna; port niedogodny. Ceuta jest najważniejszą z prezydij czyli osad Hiszpanii na wybrzeżu Afrykańskim. W starożytności zwana była Septa czyli Septum. Łańcuch gór Almina był sławną górą Ahyła, zwaną kolumną Herkulesa, której odpowiadała leżąca wprost góra Calpe, obecnie Gibraltarską zwana.

CEVA, M. w pañ. Sardyńskim, na pñ.-wsch. Mondovi, przy spływie rz. Cevetta i Tanaro; 4,500 m. Przedzalnio jedwabiu, zakłady żelazne, oraz wyrób szczególniej dobroci sera, już za czasów Rzymian sławionego.

CEWENSKIE GÓRY, CEVENNES, łańcuch górnych we Francji, ciągnący się z pñ.-zach. ku pñ.-wsch. czyli od kanału Południowego (Canal du Midi) w dep. Aude, na zach. M. Castelnadaury, pod 43° 17' szer. pñ., a 0° 18' dłuż. zach., do kanału cen-

tralnego (canal du Centre), będącego w dep. Saony i Loary; pod 46° 40' szer. pñ. a 2° 15' dłuż. wsch. Łańcuch powyższy rozciągając się przez depart. Tarn, Aude, Hérault, Aveyron, Gard, Lozery, Ardèche, Wyższej Loary, Puy-de-Dôme, Loary, Rodanu, Allier i Saône-Loire, łączy się ku pñ. ze spadkami gór Pyrenejskich, ku pñ. zaś dosięga gór pomniejszych Côte-d'Or zwanych. Długość pasma na 510 kilometrów obliczają. Cewenny w części południowej i wschodniej dźwigają główne wyżyny kraju, wysoko położonego we Francji, w których Loara i jej dopływawe, jak również główne rzeki, uchodzące do Garonny, źródła swe mają; w części zaś zachodniej i północnej okalają kotlinę rzeki Rodanu, oraz rzek pomniejszych, uchodzących do zatoki Lion. Największe spadki Cewennów w częściach południowych i wschodnich, tam też doliny najmniej rozciągłości. Główne ich szczyty i ogrom mas wznoszą się w pobliżu źródeł rz. Loary, Allier, Lot i Tarn, płynących w depar. Wyższej Loary, Ardèche i Lozery; ku pñ. zaś i południowi stopniowo i w spadkach mniej stromych przechodzą z głównych wysokości w pasma wzgórzy mniej znacznych. W ogóle Cewenny dzielą się na kilka części, noszących oddzielne nazwy, główniejsze z nich: w kierunku z pñ. ku pñ. Góry czarne (Montagnes Noires), góry de l'Espinouse, Garrigues, du Gévaudan, Vivarais, Lyonnais, Beaujolais i Charolais. Główniejsze ramiona ku zach., są: góry Forez między rz. Loarą i Allier, oraz Margeride między rz. Allier i la Truyère (uchodzi z pr. str. do rz. Lot), które przypierają do głównych wyżyn pasma Cantal i łańcucha Levézou, między rz. Tara i Lot. Najwyższe szczyty Cewennów w pasmie głównem są: Mont Mezenc, u źródła rz. Lignon, wznoszący się na 1774 metrów; Le Gerbier de Jone ku pñ. góry Mezenc, obok źródła Loary, 1562 metrów; góra Lozère u źródła rz. Tarn, 1490 metrów; góra Tarare, 1450 metr.; góra Piłata ku wsch. M. Saint-Etienne, 1364 metrów. W ramionach ubocznych: Pierre-sur-Autre, 1634 metrów, wznoszący się w górach Forez.

CEYLON, wyspa na oceanie Indyjskim, u wejścia i w stronie pñ.-zach. zatoki Bengalskiej, posiadłość Anglii, u starożytnych Toprobane, w narzeczu krajowców Lanka, Singhala lub Singalanaka zwana. Leży na krańcu pñ. półwyspu Indji wschodnich, od którego oddziela ją zatoka Manaar i ciążyna Palk. Rozciąga się od 5° 56' do 9° 50' szer. pñ., oraz 78° i 80° dłużości wsch.; oddalona jest na 100 kilom. od wybrzeża

Koromandel, a 240 od przylądka Komorin. Rozległa mil kw. 1160, zamieszkała była w r. 1835. przez 1,241,825, obecnie zaś przez 1,421,600 m. Powierzchnia wyspy składa się z gór skalistych znacznej rozległości, zajmujących środek jej części południowej, oraz z równin nisko położonych, jednostajnych, tworzących pas ziemi od 60 do 120 kilometrów szeroki. Wysokość wyżyn środkowych między 700 a 1000 metrów; główne ich szczyty, czyli najwyższe ze znanych na wyspie Pedrotallagalla, w pobliżu Newera-Ellia, na 8280 stóp angielskich, czyli 2517 metrów, oraz sławny szczyt Adama (Pic d'Adam) u krajowców Samenella zwany, na 7420 stóp angielskich wyniosły, długi czas uważany był za najwyższy szczyt wyspy Ceylon. Wybrzeża niskie ku pñ. i pñ.-zach., a spadziste, w stronie wsch. i pñ., tworzą kilka półwyspów w części pñ.-wsch. i zach., z których najznaczniejsze: Jallnapatam i Calpentyn. Kilka wygodnych portów w licznych załamanach i wklęsłościach wyspy: Trincomaly liczony do najpiękniejszych ze znanych, oraz mniej rozległe jako to: Galle czyli Pointe-de-Galle, Batticala, Matura, Caltura, Negombo, Chilaw, Calpentyn, Manaar i Point-Pedro. W ciążynie Palk leży mnóstwo wysepek, uważanych za szczytki ziemi łączącej niegdyś Ceylon z lądem stałym; główniejsze między niemi: Delft i Manaar. Źródła nader liczne, oraz wielka liczba wód bieżących; między ostatnimi najznaczniejsze rzeki: Maha-Villaganga, długa około 350 kilometrów, spływa do zatoki Bengalskiej, ku pñ. Trincomaly, oraz Kalany-Ganga czyli Mutwal, uchodząca do mr. pod Colombo. Jeziora mniej liczne i małej rozciągłości w środku kraju; wielka ilość lagun u wybrzeży. Klimat wyspy nader różny: w części południowo-zachodniej wilgotny i umiarkowany, a w północno-wschodniej suchy i nader gorący. Upały o wiele mniejsze, niż wśród płaszczyzn wschodnio-indyjskich. Ciężkość powietrza, nieulega wielkim lub też gwałtownym zmianom, w przecięciu + 26° C. na wybrzeżach, dosyć rzadko do + 32 dochodzący; w górach, szczególnież też w niektórych szczytach zamieszkałych, różnica temperatury od + 1° do + 26° C. Burze dość częste i gwałtowne; nawałnice deszczowe i ulewę w czasie wiatru peryodycznego pñ.-zach. W ogóle klimat zdrowy, wyjąwszy kilka okolic bagnistych i nisko położonych. Grunt lekki i piaszczysty w pasie nadbrzeżnym, ścisły i pldny w dolinach, ma zawierać znaczne bogactwa mineralne, z metali użytecznych i znanych: złoto, w piaskach rzek i strumieni, srebro, żelazo, ołów, cynę i man-

ganez, żywe srebro, słoń, sól morską, saletrę, grafit w obfitych pokładach, dyamenty, rubiny, gumy wielorakich gatunków, pokłady wapienia i kilka źródeł mineralnych. Roślinność nader obfita, obszerne lasy okrywają góry, aż do ich szczytów. Bogactwo Flory również wielkie; wpośród mnóstwa rzadkich gatunków, postrzegamy tu laur cynamonowy (*Laurus Cinnamomum*), dotychczas tylko w Kohinchinie znajdowany, kokosy w częściach pld. i zach. wyspy, daktyle ku pfn., arek i kilka innych drzew palmowych; drzewo chlebowe, bawełna, indygo, drzewa kawowe, kardamony, liście tytoniowe, trzcina cukrowa, pieprz, drzewo teak, drzewa gumo-laki, i gumo-guty, mnóstwo gatunków drzew pachniących i poszukiwanych w stolarstwie, jakoto: kalamandry, hebany, różane, tak zwane żelazne i sapanowe (używane w farbiarstwie). Z królestwa zwierząt głównie odznacza się gatunek słoni, mniejszy od afrykańskich, a wsławiony już w starożytności przez swą nadzwyczajną pojętność i łatwość oswojenia, oprócz tego niedźwiedzie, lamparty, hyeny, tygrysy, jelenie, gajele, bawoły, dziki, mały rozlicznego gatunku, jeżozwierze i t. p. Z ptactwa: pawie, bażanty i mnóstwo kuropatw. Płazy jadowite i w wielkiej ilości, krokodyle we wszystkich wodach bieżących. Na wybrzeżach sławne ławy ostróg perłowych, mianowicie w zatoce Manaar.

Ludność składa się z plemienia Singalów i Malabarów. Pierwsi przybywszy z Indji, opanowali wyspę około 500. roku przed nar. J. Chr. i zamieszkują wybrzeża zach. i pld., oraz część jej środkową czyli dawne królestwo Kandy. Malabarowie czyli Hindusowie, nadciągający z Indji Wschodnich, we dwa lub trzy wieki po Singalach i zamieszkują wybrzeża wsch. i część pfn. kraju. Plemie Wedda czyli Bedda liczne, lecz w stanie zupełnej dzikości, zamieszkuje lasy środkowe i uważanem jest za jej mieszkańców pierwotnych. Mauroowie czyli Mahometanie, rozrzucony są na całej przestrzeni, lubo w niektórych okręgach zach. przeważają liczbą ogólną ilość mieszkańców. Reszta ludności składa się z Malajczyków, Kafrów, Jawańców, dość licznych potomków Portugalczyków i Holendrów, Anglików i kilku kupców chińskich. Singalowie wyznają zasady Budyzmu, a Malabarowie są czcicielami Brahmy; pierwsi dzielą się na kasty pod względem społeczeństwa, drudzy przyjmują takowe z zasad religijnych i towarzyskich. Usiłowania misyonarzy katolickich i ewangelickich rozszerzają chrześcijaństwo z nader pomyślnym skutkiem; i niemal połowa mieszkańców, a

mianowicie z klasy zamożniejszej, chrzest z ich ręki przyjęła.

Rolnictwo głównem zajęciem ludności, uprawiającej z pomyślnym skutkiem ryż, pszenicę, kukurydzę, jarzyny, kawę w wybornym gatunku, cynamon, bawełnę, pieprz, konopie, liście tytoniowe niepospolitej dobroci, nieco trzciny cukrowej, indygo, drzewa owocowe, głównie zaś kokosy, daktyle, drzewo arek, chlebowe i wiele innych. Plantacje drzew cynamonowych zajmują wyłącznie prawie część pld.-wsch. wyspy, rozciągając się w przestrzeni 810 hektarów, to jest od wybrzeży, do kraju środkowego, wysoko położonego. Około 30,000 mieszkańców poświęca się uprawie cynamonu, którego zbiór (licząc w to i wydajność krzewów, znajdujących się wśród lasów innych części wyspy) dochodził w latach ostatnich wartości 5,900,000 złotych polskich.

Liczba zwierząt domowych mniej znaczna, wyjąwszy bydło pociągowe, t. j. konie, bawoły, woły i t. p. Słonie używane są prawie wyłącznie przez rząd miejscowy do prac użytku ogólnego i przewozu bagaży. Sól morską zajmuje pierwsze miejsce między produktami mineralnymi; otrzymywana jest w znacznej ilości z bagien morskich słonnych i pokładów dość obfitych na wybrzeżach wyspy pfn.-zach. i pld.-wsch. Oprócz powyższych, znajdujemy tu również grafit, czyli ołów, saletrę, wapno i wiele roślin gumowych. Ławy perłowe w zatoce Kondatszy (Condatschy) w pobliżu wyspy Manaar, są najznakomitszym bogactwem wyspy Ceylon. Perły tutejsze, bielsze są od pereł zatoki perskiej, muszle zaś używane są przez Hindusów do wszelkich ozdób i ubiorów. Połów pereł był niegdyś monopolem rządowym, obecnie wydzierżawiany; od r. 1803. do 1834. to jest w przeciągu lat 32, przeciętna wysokość dzierżawy dochodziła 700,000 złotych pols. rocznie, w r. zaś 1829. podniosła się do 1,600,000 złotych polskich. Fabrykacja wielu i rozmaitych wyrobów z drzew kokosowych, zawiera w sobie kilka gałęzi przemysłu miejscowego. Ciecz tak zwana toddy, otrzymuje się przez nacięcie łodyg kwiat utrzymujących i używana jest już jako napój posilny i przyjemny, już to w miejsce doskonałego octu, skoro fermentacja nastąpi. Otrzymują z toddy rodzaj cukru zwanego j a g h e r y, i arak rzadkiej dobroci i tegości. Wreszcie z orzechów kokosowych otrzymują oliwę, znaną w handlu pod temże nazwaniem, a z kory włókniastej kręcą powrozy, sznury i liny nader mocne i trwałe; inne części drzewa dostarczają materjału na rogoże, plecion-

ki, miotełki i t. p. Inne gałęzie przemysłu, t. j.: tkalniny bawełniane i nieco jedwabnych, oraz wyroby naczyń i narzędzi żelaznych, garncarstwo, piękne sprzęty lakowe, szlifowanie pereł i t. p. Przedmiotem wywozu są: kawa, cynamon, perły, oliwa i orzechy kokosowe, sznury i liny z włókien kokosowych, tytuń, arak i t. p. Wartość ogólna wywozu, oceniono w r. 1835. na 8,300,000 złot. pols., w którym główne miejsce zajmowały: kawa, cynamon i oliwa kokosowa, wysłane do Anglii. Przywóz obejmuje: ryż, żyto i bawełnę, nieco wina i cukru; wartość ogólna w roku 1835: 14,780,000 złot. pols. W r. 1837.—38. handel wyłączny wyspy Ceylon z posiadłościami angielskimi w Indjach wschodnich, wynosił 4,338,557 rupii, czyli 18,077,316 złot. pol. W tymże czasie wprowadzono do wyspy z kolonij powyższych za 3,222,480, wyprowadzono zaś do Indji wsch. za 1,116,077 rupii produktów i wszelkich wyrobów fabrycznych. W roku 1825. ogólna liczba statków morskich, które wyspę opuściły, dochodziła 1,661 z objęciem 60,159 beczek, w tej zaś liczbie 18 okrętów z ładunkiem 3,002 beczek odpłynęło do Anglii, a 1643 statków morskich, z ładunkiem 54,668 beczek do portów posiadłości angielskich w Indjach Wschodnich. Ogólny ruch portowy w roku 1832: 2,716 okrętów, z objęciem 140,413 beczek, z których 1,411 z objęciem 66,096 beczek przybiło do portów wyspy, a 1,305 okrętów z ładunkiem 73,017 beczek opuściło takowe. W Colombo znajduje się bank kolonialny rządowy i główny skład towarów wywozowych; takżę skład w porcie Galle, który uważanym jest za najgłówniejszy z portów drugiego rzędu. W r. 1839. wyprowadzono z portów tutejszych 577 okrętów, będących własnością miejscową i obejmujących 27,156 beczek.

Pod względem komunikacji lądowych i wodnych wyspa Ceylon posiada wygodne drogi, łączące M. Colombo z innemi miastami znacznymi wybrzeży zachodnich, oraz z M. Kandy, wewnątrz kraju położonem. Rzeki: Mahavilla-Ganga i Mutwal są w części spławne, lecz kanały również do spławów użyteczne, łączą między sobą laguny wybrzeży pfn. i pld., oraz część kraju nadbrzeżnego, na wschód wyspy.

W roku 1831. liczono tu 1005 szkół wyższych i elementarnych; w tej liczbie było szkół 99 utrzymywanych kosztem rządu, 56 pod zwierzchnictwem misyonarzy angielskich, 86 szkół należących do wyznania metodystów, 100 zostających pod kierunkiem misyonarzy amerykańskich, 16 należących do misyonarzy baptystów, 80 zawiadywanych przez misyonarzy

i duchowieństwo katolickie. Mała ich liczba znajduje się w okręgach środkowych i wschodnich, najznaczniejsza wszakże należy do okręgów zamieszkałych przez Singalów, u wybrzeży zach. i pld. Odznaczyły się między niemi: szkoła klasyczna w Colombo, oraz klasycysto-teologiczna misyi Amerykańskiej w Batticaloa. W r. 1833. kolonia posiadała tylko dwa pisma peryodyczne wychodzące w Colombo; lubo misyonarze założyli tu kilka drukarni dla odbijania książek religijnych i naukowych. Dochody kolonii w r. 1835. wynosiły 15,611,190 złp. wydatki w tymże roku dochodziły 13,787,634 złp., oprócz summy 113,345 funt. szterl., dopłacanej ze skarbu angielskiego.

Wyspa Ceylon składa wraz z otaczającymi ją pomniejszymi wyspami, rząd kolonialny, pod zwierzchnictwem gubernatora, zamieszkałego w M. stoł. Colombo, łączącego w swę osobie władzę prawodawczą i wykonawczą. W wykonywaniu pierwszej przydanej ma radę, złożoną z członków mianowanych bądź przez niego samego, bądź przez sekretarza stanu do zarządu kolonialnego (w Anglii), z grona głównych urzędników administracyjnych, kupców, lub właścicieli na wyspie osiadłych. Członkowie oddziału spraw prow. Kandy, wybierani są przez biuro komisarza tejże prowincji. Podział kraju pod względem administracyjnym: obejmuje 5 prowincji, z których każda zawiera kilka korles, czyli okręgów, wyjąwszy prow. Kandy, która ma rząd oddzielny, z tak zwanego biura komisarza złożony. We wszystkich miastach ustanowieni są agenci rządowi, zawiadujący administracją cywilną. Wyższa administracja kraju, złożona jest powiększłej części z urzędników nadsejanskich z ładu stałego (z Anglii), niższa zaś, to jest zawiadowcy okręgów i rzadcy wiosek (Headman) lub pokoleń jest wyłącznie z grona rodzimych mieszkańców wybierana. Pod względem sądowym: najwyższy trybunał, złożony z czterech sędziów i adwokata korony (King's Advocate), rezyduje w Colombo i decyduje w sprawach przychodzących z odwołania się, oraz procesach kryminalnych, lubo w ostatnich z udziałem sądu przysięgłych. Trybunałami pierwszej instancji są sądy okręgowe wyrokujące w sprawach cywilnych i poprawczych. Kodeks holenderski czyli prawo rzymskie zmodyfikowane, jest prawem zasadniczem wyspy. Duchowieństwo wyspy składa się prawie wyłącznie, z misyonarzy katolickich, angielskich, metodystów presbiterianów i baptystów. Liczba kościołów i kaplic dochodziła w r. 1831. do 369, powiększłej części wyznania katolickiego, które pozostają pod

władza biskupa katolickiego w Cohia. Ceylon uważana być może w Indyach jako najważniejsza pozycja wojenna angielska; znaczny jej garnizon składa się z wojsk angielskich i pułku piechoty złożonego z Malajczyków i innych mieszkańców wyspy. Główne jej stanowiska wojskowe: Kandy, Colombo, Trincomali, oraz twierdze: Galle, Colombo i Jaffnapatam. Warownia M. Trincomali, będąc Gibraltarem Indii Wsch., jest również liczoną do wielkich portów wojennych, w posiadłościach kolonialnych W. Brytanii znajdujących się. W r. 1835. wyspa dzieliła się na prow. Zachodnią (4452 mil ang. kw. z lud. 495,858), Południową (6032 mil 266,521 m.), Wschodnią (4895 mil, 50,213 m.), Północną (6053 mil, 250,662 m.), oraz prowincję Środkową czyli Kandy (3,016 mil, 158,682 m.).

CEZE, rz. we Francji. wybiega z gór Cewenńskich, w dep. Lozery, przepływa pń. część dep. Gard i uchodzi ku pń.-zach. pod M. Roquemaure, do rz. Rodanu. Długość jej biegu na 93 w. obliczają. CEZIMBRA, Mm. w Portugalii, prow. Estremadura, na pń.-zach. M. Setuval; 4,200 m. Położone nad oceanem Atlantyckim, posiada mały port. W pobliżu przylądek Espichel, na którym zbudowany jest kościół Nossa-Senhora-do-Cabo, od wielu pobożnych zwiedzany.

CHABEUIL, M. we Francji, dep. Drôme, na pń.-wsch. Valence, nad rz. Véore; 4,300 m. Przędzalnia jedwabiu i papiernia.

CHABLAIS, prow. Sabaudyi, w król. Sardyńskim. Granice: na pń. jezioro Lemana, na wsch. Szwajcaryja, na pń. prow. Fancigny, na pń.-zach. i zach. jezioro Genewskie. M. stof. Thonon. Rozległa 167 $\frac{1}{2}$ mil kw., liczyła w r. 1837: 52,000 m. Kraj gorzysty, posiada piękne pastwiska i lasy. W dolinach grunt żyzny, wydaje dość obficie wino, kasztany i inne owoce. Handel zbożem, bydłem, młotami, wieprzami, serem i drzewem. Dzieli się na 5 obwodów i 58 gmin, zawierających w sobie 2 M., 65 Mm. i wioski.

CHABLIS, Mm. we Francji, dep. Yonne, na wsch. Mm. Auxerre, na l. brz. rz. Serein; 2,600 m. W okolicy obfite zbiory wina białego w dobrym gatunku, znaczny handel takowem.

CHACAO, M. w pań. Chili, na wybrzeżu pń. wyspy Chiloe, ku wsch. M. San-Carlos. Port wygodny, niegdyś handlowy.

CHACO, pń. część pań. Rio de la Plata. Rozległa równina, skropiona rz. Paraguaj i jej dopływami: Pilcomayo i Vermejo. Żyzna, posiada nie-

przebyte lasy i zamieszkała jest od Indyan; w ogóle mało znana.

CHAGNY, Mm. we Francji, dep. Saony i Loary, ku pń.-zach. M. Chalon, nad Saoną, między rz. d'Heune i kanałem du Centre; 3,000 m. W okolicach M. obfite pokłady kamienia ciosowego.

CHAGOS, DIEGO-GARCIA, archipelag w posiad. angielski, na oceanie Indyjskim położonych, ku pń. wysp Maledywskich; między 40° 30' a 70° 27' szer. pń. i 68° 55' a 70° 20' dług. wschod. Nazwany od głównej wyspy, około 54 w. rozległej, składa się z mnóstwa małych wysepek i skał wapiennych. Klimat nader zdrowy; wygodna przystań dla okrętów wojennych; u wybrzeży mnóstwo żółwi olbrzymiej wielkości.

CHALABRE, M. we Francji, dep. Aude, na pń.-zach. Limoux, na pr. brz. rz. Lers; 3,380 m. Fabryka sukna i przedziałnie wełny.

CHALANÇON, Mm. we Francji, dep. Ardèche, na pń.-zach. Tournon; 1,043 m.

CHALAUTRE-la-GRANDE, Mm. we Francji, dep. Sekwany i Marne, obwód Provins; 1,089 m.

CHALEURS, BAIE DES CHALEURS, czyli zatoka Upałów, w Ameryce pń., nad oceanem Atlantyckim u wybrzeża odnogi Ś. Wawrzeńca, między Niższą Kanadą a Nowym Brunswikiem. Z wielu uchodzących tu rzek jest główną rz. Restigouche.

CHALLANS, M. we Francji, dep. Wandejski, na pń. M. les Sables; 3,650 m.

CHALON, osada we Francji, dep. Niższej Charente, w pobliżu Le Gua, o 15 w. od wybrzeża morskiego; 132 m. Znaczne piece do wypalania wapna; w okolicy bagna słone. Port mały nad odnogą rz. Seudre, w którym warsztaty pomniejszych statków morskich. Handel wapnem i solą.

CHALON-sur-SAONE, M. we Francji, dep. Saony, na początku kanału du Centre, łączącego rz. Loarę z Rodanem; 13,460 m. Miejsce sądu assizów, trybunału handlowego i kolegium z biblioteką (10,000 tom). Fabryka octu, musztardy, wapna hydraulicznego i 3 drukarnie. Prowadzi znaczny handel winami, octem, zbożem, młotami, oraz drzewem i gipsem. Tu również stacja statków parowych, płynących do Lyonu.

CHALONNAIS, 1) dawniejsza okolica we Francji, w prow. Burgundzkiej, z M. stof. Chalons nad Saoną. Obecnie tworzy część dep. Saony i Loary. 2) Okolice tamże, w dawniej prow. Szampanii, z M. stof. Chalons-sur-Marne. Objęta jest obecnie dep. Marny.

CHALLONNES SUR LOIRE, M. tamże, dep. Maine-Loire, ku pń.-zach. Angers, na l. brz. Loary przy

ujściu rz. Layon; 5,000 m. Fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych i dystylarnie wódek.

CHALONS SUR MARNE, M. we Francji, stof. dep. Marne, oddalone na 135 kilometrów ku wsch. Paryża, na pr. brz. rz. Marne. Stolica biskupa sufragana z Reims. Posiada trybunał cywilny 1szej instancji i trybunał handlowy, kolegium, seminarium dycezyjne i szkołę normalną początkową. Tu również szkoła (jedna ze 3 znajdujących się we Francji) sztuk i rzemiosł, liczy do 480 uczniów, posiadająca bibliotekę z 20,000 tom. złożoną i ogród botaniczny. Zakład ubogich i izba naradczą przemysłowa. Fabryki czapek wełnianych, płócien i innych wyrobów lnianych; garbarnie i 3 drukarnie. Prowadzi znaczny handel zbożem, młotami, wełną, winem, skórą, olejem rzepakowym, konopiami, drzewem i gipsem. Odnacza się również kilku pięknymi budowlami, jako to: katedra, poświęcona w r. 1147., a w części za Ludwika XIII. odbudowana; pałac prefektury i most na rz. Marne (z r. 1787.). Piękny spacer, zwany du Jard.

CHALUS, M. we Francji, dep. Haute-Vienne (Wyższej Wienny), nad rz. Tardouère; 2,000 m. M. nader starożytne, niegdyś było obronne zamkiem warownym.

CHAM, 1) M. w Bawarii, w Wyższym Pfalcu (okr. Regen), przy spływie rz. Champ albo Kam do rz. Regen; na pń.-wsch. M. Ratysbony; 1,660 m. Prowadzi handel bydłem, drzewem, lnem i płótnami. 2) W. w Szwajcarii, kanton Zug, ku pń.-zach. M. t. n., na ostatecznym krańcu jeziora Zug, przy uj. rz. Lorze; 1,200 m. Piękna papiernia, kuźnie miedzi i żelaza. W okolicy opactwo Cystersek Frauenthal, założone w r. 1231.

CHAMA, M. w Wyższej Gwincii, na złotem wybrzeżu Ahanta, przy uj. rz. t. n.; 1,000 m. W pobliżu forteca holenderska Ś. Sebastjana.

CHAMAS, SAINT C..., M. we Francji, dep. Ujść Rodanu, na zach. M. Aix, nad stawem Berre, oddalone na 25 w. od wybrzeży morskich; 2,450 m. Prochownia rządowa, handel oliwą poszukiwaną i oliwkami pod nazwą: Picholines. Mały port rybacki i handlowy. W okolicy most z czasów rzymskich, nad rz. Touloubre i dwa łuki tryumfalne.

CHAMBERSBURG, M. w Ameryce Północnej, w pań. Pensylwanii, stof. hrb. Franklin, na zach. Filadelfii, nad rz. Conococheague-Creek, uchodzącą do rz. Potomak; 3,240 m. Stan miasta kwitnący i w ciągłym postępie. Przemysł nader czynny: zakłady nożownicze, których wyroby są poszukiwane, papiernie, olejarnie, folusze i przedziałnie bawełny.

Grunt w okolicy żyzny, zawiera pokłady pięknych marmurów i kamieni ciosowych.

CHAMBERTIN, sławna winnica we Francji, dep. Côte-d'Or, Oddalona 9 w. na pń. M. Dijon, leży w kantonie i gminie Gewrey. Rozległa około 25 hektarów, wydaje rocznie do 140 oksefów wina pierwszego gatunku, uważanego za najlepsze z win Wyższej Burgundyi.

CHAMBERY, M. w król. Sardyńskim, stof. prow. Sabaudyi, nad rzeczkami Leysse i Albane, uchodzącymi do jeziora Bouget; leży na pń.-zach. Turynu, a na pń. Grenoble, od pierwszego 138, od drugiego 45 w. jest oddalona; 14,000 m. Jest siedziskiem arcybiskupa, sądu apelacyjnego cywilnego i kryminalnego i trybunału handlowego. Posiada zaś kolegium królewskie, seminarium teologiczne, szkołę niższą prawa, takąż lekarską, bibliotekę publiczną, izby naradczą handlową i przemysłową, władze celne i kasę oszczędności. Przemysł dość znaczny, obejmuje wyrób gazy jedwabnej, czapek z wełny i jedwabiu, koronki, kapelusze, mydła; garbarnie i wyroby marmurowe. Grunt okoliczny żyzny; źródła mineralne i zakład kąpieli. Handel prowadzi zbożem, jedwabiem, bydłem, winami, likworami i miedzią. Z budowli odznaczają się: zamek królewski, będący starożytną siedzibą hrabiów i książąt Sabaudzkich, założony w r. 1230., a który kilkakrotnie pogorzał; katedra z r. 1430., i koszarzy zbudowane w czasie zarządu francuzkiego. W okolicach zaś dom wiejski zwany Charmettes, wstawiony zamieszkaniem Pani de Warens i J. J. Rousseau.

CHAMBLY, M. we Francji, dep. Oise, nad rz. Ru-de-Meru, ku zach. M. Senlis; 1,413 m.

CHAMBON, 1) M. we Francji, dep. Creuse, przy spływie rzek Tardes i Vouize, ku pń.-wsch. M. Boussac; 2,000 m. 2) M. tamże, dep. Loary, na pń.-zach. Saint-Etienne; 4,000 m. Przemysł nader czynny, kilka fabryk wyrobów żelaznych, stalowych, wstążek; kuźnice żelaza, stali. W okolicach obfite kopalnie węgla kamiennych.

CHAMBORD, W. we Francji, w dep. Loire et Cher, o 3 mile franc. od M. Blois, na l. brz. rz. Cosson; 350 m. Godnym jest tu widzenia zamek królewski, zaczęty przez Franciszka I., a ukończony za Ludwika XIV., będący jednym z najwspanialszych pomników architektury gotyckiej.

CHAMBRAY, CITTA-NOVA-DI-CHAMBRAY, Mm. na pń. wybrzeżu wyspy Gozzo, leżącej na mr. Śródziemnym. Obronne jest cytadela.

CHAMELET, Mm. we Francji, dep. Rodanu, na

l. brz. rz. Azergue, ku zach. M. Villefranche; 890 m. Fabr. muslinów i bielniki kartonów.

CHAMOND, SAINT C., M. we Francji, dep. Loary, przy spływie rz. Gier i Ban, na pfn.-wsch. M. Saint-Etienne; 8,000 m. Znaczne fabryki wstążek, plecionek jedwabnych, oraz wszelkich wyrobów szmuklerskich; tu również przędzalnie jedwabiu, farbiernie, wyroby z żelaza i stali. W okolicy kopalnie węgla kamiennych, kuźnie i odlewnie żelaza.

CHAMONIX, CHAMOUNY, 1) W. w pań. Sardynskiem, prow. Faucigny, na pr. brz. rz. Arve, w pośród doliny Chamouny, ku pfd.-wsch. M. Bonneville. Położona na wysokości 530 sążni, liczy około 1,800 m. Stan kwitnący i zamożny, zawdzięcza wielkiej liczbie podróżujących, którzy corocznie górę Mont-Blanc i dolinę zwiedzać przybywają. Początek swój winna jest opactwu Benedyktynów, założonemu w r. 1090., przez jednego z hrabiów genewskich.

CHAMONIX, CHAMOUNY, dolina w pań. Sardynskiem, prow. Faucigny, obejmująca wyższą część zlewu rz. Arve. Leży powyżej doliny Servoz, oddzielona od tejże ciasnym wąwozem, przez który rz. Arve przepływa. Szeroka 2—10 wiorst, rozciąga się w długości wiorst 19 z pfn.-wsch. ku pfd.-zach. W części najwyższej położonej (u źródeł rz. Arve, wybiegającej z wąwozu Balme) wznosi się na 2,304 metrów nad poziomem morza. Wsławiona jest pięknymi i wspaniałymi widokami gór olbrzymich, śnieżnych, z lodniskami na szczytach, przedstawiającymi obraz wzniosły i poetyczny pierwotnych kształtów przyrody. Dolina Chamonix, opiera się ku pfd. o górę Mont-Blanc, ku pfn. o góry Mont-Brevent i Aiguilles-Rouges, należące do odnogi poprzecznej, będącej dalszym pasmem Alp Walijskich, oddzielających prow. Valais od Sabaudyi. Lodniska doliny zstępują z góry Mont-Blanc i uważane są za najznaczniejsze z lodnisk alpejskich. Głównie z nich nosi nazwę morza Lodowatego (mer de Glace), leży między Charmoz i Drui; długie na pół godziny drogi, szerokie na godzin dwie. Przedstawia nam dolinę zapełnioną lodem, którą porównać można z widokiem morza zamrzułego w chwili gwałtownego wzburzenia. Klimat nader ostry w czasie zimy, trwającej od października do maja; podówczas części doliny najniższej położone, okryte są śniegiem na 3—5 stóp; lato krótko trwałe i dosyć gorące. Grunt nie zbyt żyzny, lubo starannie uprawny; główne płody: jęczmień, konopie, nieco owoców, miód w gatunku wyborowym i znaczna liczba bydła rogatego. Mieszkańcy zajmują kilka wsi, podzielonych na 3 parafie: Cha-

mouny czyli Prieuré, Argentiére i Ouches. Od roku 1741., to jest podróży odbytej przez anglików Windham i Pokock, piękności tej doliny poznane, obudziły zajęcie i ciekawość Europy.

CHAMPAGNE, ob. SZAMPANIA.

CHAMPAGNEY, Mm. we Francji, dep. Wyższej Saony, oddalone na 14 wiorst ku pfn.-wsch. M. Lure; 3,000 m. Kopalnie węgla kamiennych (w r. 1839. około 230,000 złotych polskich czynify); garbarnie i olejarnie.

CHAMP-AUBERT, W. we Francji, dep. Marne, na pfd.-zach. M. Epernay, od którego oddaloną jest na 18 wiorst.

CHAMPLAIN, jezioro w Ameryce północnej, w Niższej Kanadzie i Stanach Zjedn. (pań. Nowego Yorku i Vermont), odpływające do rz. Ś. Wawrzeńca, przez rzekę pomniejszą: Sorel, Chambly czyli Richelieu. Rozległość około 600 mil kw. ang., długość do 170 w. z pfn. ku pfd., przy szerokości zmienną 1—20 wiorst. W części pfn. zawiera mnóstwo wysp, a z tych kilka dość znacznych. Główniejsze z rzek uchodzących tu są: Missisque, Lamoil czyli La Moelle i Onion. Spławne jest dla statków znacznej objętości i połączone z Hudson kanałem, a z rzeką Ś. Wawrzeńca, przez inną rzekę spławną dla wielkich czołen, w części dla mniejszych statków; oddaje ważne usługi, jako środek komunikacyjny-handlowy między Kanadą i pań. związk. Ameryki północnej. Żegluga parowa na kilku punktach tej przestrzeni zaprowadzoną została. Tu również kilka portów, między temi Burlington, uważanym jest za najwygodniejszy.

CHAMPLITTE, M. we Francji, dep. Wyższej Saony, nad rz. Salon, na pfn.-zach. M. Gray; 4,200 m. Fabr. płócien, kapeluszy; handel winem i zbożem.

CHAMPSAUR, okolica we Francji, w dawniej prowincji Delfinatem zwaną; obejmuje obecnie część dep. Wyższych Alp i Drôme. M. Saint-Bonnet było jej stolicą.

CHAMPSECRET, Mm. we Francji, dep. Orne, na pfn.-wsch. M. Domfront; 4,000 m. Wyrób płócien konopnych, bielniki, wielkie piece i kuźnie żelaza.

CHAMUSCA, M. w Portugalii, prow. Estremadura, na l. brz. Tagu, na pfn.-wsch. M. Santarem; 3,200 m. Zbiory wina czerwonego, w wybornych gatunkach.

CHANCAY, depart. i M. stoł. tegoż, w Ameryce pfd., pań. Peru. Leży nad oceanem Spokojnym, przy ujściu małej rzeki, na pfn.-zach. M. Lima. Posiada port wygodny i dość znaczny handel prowadzi.

CHANDERNAGOR, M. i okręg w Indostanie, w bywszej prow. Bengalskiej, na pr. brz. rz. Hougly, ku

pfn.-zach. M. Kalkuty, a na pfn.-wsch. Pondiszery; od pierwszego 25, a od drugiego 1750 w. odalono. Leży pod 22° 51' 26" szerokości pfn., a 86° 9' 15" dług. wsch. W r. 1836. liczono tu 31,236 m. (w tej liczbie 30,580 indyan). Okręg składa się z gruntów przyległych miastu i kilku wsi okolicznych; rozległy około 950 hektarów produkt; główny opium. Miasto zupełnie podupadłe, bez żadnego przemysłu, wyjąwszy nieco wyrobów wełnianych; stosunki handlowe utrzymuje z samą tylko Kalkutą. Niedługo stołeczne kolonii francuskiej t. n. i głównych władz administracyjnych, prowadziło handel rozległy.

CHANDORE, M. w Indostanie, prezyden. Bombay, daw. prow. Kandesz, ku pfn.-zach. M. Aurenghabad. Miejsce nader warowne przez swe położenie i otaczające go twierdze. Jest w posiadaniu anglików.

CHANTILLY, Mm. we Francji dep. Oise, nad rz. Nonnette, ku zach. M. Senlis; 2,500 m. Przemysł nader czynny; wyroby sławnych koronek i blondyn, oraz fabr. porcelany, perkalów i narzędzi optycznych. Tu również starożytny zamek rodziny Montmorency, wpośród rozległego i pięknego parku. Wspaniałe stajnie zamkowe mieszczono w liczbie głównych gmachów wzniesionych przez rodzinę Kondesów.

CHANZA, rz. w Europie, uchodząca z l. brz. do rz. Gwadyana, powyżej M. San-Lucar-de-la-Guadiana; wybiega ze źródeł w pobliżu Cortegana (w Hiszpanii, prow. Sewilska), a płynąc około 68 wiorst, odgranicza Hiszpanię od Portugalii.

CHAO-de-OUCE, Mm. w Portugalii, prow. Estremadura, na pfd.-wsch. Koimbr; 3,000 m. Uprawa wina i kasztanów.

CHAPALA, Mm. w pań. Meksykańskiem, prow. Xalisco, ku pfd.-wsch. M. Guadaluza, nad wielkim jeziorem t. n., odpływającym do oceanu Spokojnego, przez rzekę Santiago czyli Rio-Grande.

CHAPEL-EN-LE-FRITH, M. w Anglii, na pfn.-wsch. M. Derby, w hrab. t. n.; 3,200 m. Znaczne zakłady wyrob. nawełnianych, fabr. goździ. W okolicy kopalnie ołowiu, węgla kamiennych i wielkie piece wapienne w Peak Forest.

CHAPEL-HILL, Mm. w Stanach Zjednoczonych, państwie Karolina pfn., hrab. Orange, nad rz. New-Hope, wchodzącą do Cape-Fear, na pfn.-wsch. M. Raleigh. Wyższa szkoła klasyczna, czyli uniwersytet (założony w r. 1788. posiada 8 profesorów i 164 uczni) z biblioteką do 7,000 tomów liczącą.

CHAPELLE-D'ANGILLON, 1) M. we Francji,

dep. Cher, na zach. M. Sancerre; 700 m. 2) Chapelle Basse Mer, Mm. tamże, dep. Niższej Loary, na pfn.-wsch. M. Nantes; 4,400. 3) Chapelle Sous-Dun, W. tamże, dep. Saony i Loary; 500 m. Kopalnia węgla kamiennych. 4) Chapelle sur Loire, Mm. tamże, w dep. Indre-Loire, na pfn. M. Chinon, na pr. brz. Loary; 3,375 m. 5) Chapelle la Reine, Mm. tamże, dep. Seine-Marne; na pfd.-zach. Fontainebleau; 976 m. 6) Chapelle Saint-Denis, W. tamże, dep. Sekwany, w pobliżu Paryża, uważane za przedmieście tegoż, leży na 5 kilometrów ku pfd. M. Saint-Denis; 8,724 m. Zakłady wyrobów chemicznych, perfum, octów; fabryki płócien, kitajki lakierowanej, kapeluszy, dystylarnie wódek i t. p. Znaczne targi na trzodę chlewną; oraz składy serów, na konsumpcję Paryża przeznaczonych.

CHAPUS, osada we Francji, dep. Charente-inférieure (Niższej Charenty), nad kanałem zwanym les Courreaux d'Oléron, wprost wyspy Oléron, na pfn.-wsch. M. Marennnes; 345 m. Warownia drugiego rzędu, mały port i żegluga nadbrzeżna.

CHARAS, kanał we Francji, dep. Charente-inférieure. Począyna się poniżej St. Jean-du-Breuil i dochodzi pod Rochefort do rz. Charente. Długo 19874, a szeroki 9 metrów.

CHARD, M. w Anglii, hrab. Sommerset, na pfd.-wsch. Taunton; 4,500 m. Wyrób koronek. Znaczne targi na kartofle, uważane jako najliczniejsze w królestwie.

CHARENTE, 1) rz. we Francji, wybiega w pobliżu wsi Cheronnac, na pfd.-zach. Rochecouart, w dep. Haute-Vienne. Przepływa dep. Charente i Niższej Charenty, w przestrzeni 85 mil francuskich i wpada do oceanu Atlantycznego, w odnodze Gaskońskiej, wprost wyspy Oléron. Począwszy od M. Montignac aż do Jarnac, jest spławna przy pomocy 23 śluz; poniżej Saintes unosi statki żaglowe. Uchodzą do niej z l. strony rz. Argenton, Son, Bonnieure, Touvre, Né, Seugne i kanał Brouage; z prawej Lempes, Antaigne, Boutonne i kanał Charas. 2) Dep. tamże, z M. stoł. Angoulême. Leży wpośród dep. Deux-Sèvres, Vienne, Haute-Vienne, Dordogne i Niższej Charenty; między 45° 10' a 46° 8' szer. północnej. Rozległy 594,740 hektarów (85,800 hektarów obejmują lasy), posiadał w r. 1841: 367,890 m. Rozciąga się po większej części w dolinie rzeki Charente, skrapiającej go, z dopływami Touvre i Né; część pfn.-wsch. dep. zajmuje dolinę Loary i skropioną jest rz. Vienne; ku pfd. rozciąga się w dolinie Garonny, gdzie go

zrosza rz. Dronne, oddzielająca dep. Dordogne. Rzeki dopływowe Tardouère i Baudiat, zasilają rz. Touvre, porzednio jednak nikną przez pewien przeciąg czasu w znajdujących się tu licznie podziemiach i pieczarach. Dolina rz. Vienne, w okolicach M. Confolens, zawiera mnóstwo stawów. Kraj dosyć górzysty, kilku ramionami poprzecznymi gór Ouwernijskich, wznoszącymi się między zlewami rzeki Loary i Garonny. Grunt nie zbyt żyzny, powiększej części piaszczysty, wydaje pszenicę, żyto, jęczmień, owies, kukurydzę, tatarkę, jarzynę i t. p. Uprawa winnic dość znaczna, lubo w gatunkach ostatnich, służy po większej części do wyrabiania wódki, zwanęj Koniakiem (Cognac); mianowicie zaś w okolicach miast: Cognac, Jarnac, Rouillac i Aigre. Z rzeczy kopalnych: żelazo, doskonały kamień ciosowy, szlifierski, gips, wapno, glina garncarska i torf. Pod względem fabrycznym i przemysłowym: wódki, żelazo, stal; papier doskonały (Angoulême), skóry, płótna, liny, korki, wyroby wełniane i garncarskie. Główne artykuły wywozowe: wódki, wina, wyroby żelazne, stalowe, drzewo budulcowe i opałowe, papier i trufle; roczny zbiór ostatnich dochodzi wartości 480,000 złp. Pod względem naukowym posiadał w r. 1839: 3 kolegia: w M. Angoulême, Confolens i Laranche-focauld i 470 szkół początkowych z 18,906 uczni. Podział administracyjny w r. 1841 zawierał pięć obwodów: Angoulême, Barbézieux, Cognac, Confolens i Ruffec, 27 kantonów, 453 gmin. W r. 1834. wysłał do izb prawodawczych 5 deputowanych, z pomiędzy 2,224 wyborców. 3) Dep. Niższej Charenty (Charente Inférieure) z M. stol. La Rochelle. Leży w pośród dep. Wandejskiego, obydwóch Sèvres (Deux Sèvres), Charente, Dordogne i Gironde; zajmuje wybrzeża zatoki Gaskońskiej i oceanu Atlantyckiego, na którym leżące wyspy Ré, Oléron, Madame i Aix do niego również należą. Rozciąga się między 45° 5' a 46° 22' szer. pfn. Obszerny 675,375 hektarów, liczył w r. 1841: 465,245 m. Zajmuje powiększej części dolinę rz. Charente, gdzie skrapia go rz. t. n., z uchodzącami do niej: Boutonne, Seugne i Né; w części północnej rozciąga się w dolinie rzeki Sèvre-Niortaise, odgraniczającej dep. Wandejski; ku pfd. zajmuje mniejszą część zlewu rzeki Garonny, oddzielającej dep. Girondy. Kraj nisko położony, składa się powiększej części z równin, których wybrzeża bagniste i niskie, wygodne przystanie i kilka dobrych portów przy ujściu rzek posiadają. Grunt w ogóle żyzny, pastwiska wyborne. Płody ziemi: pszenica, żyto, jęczmień, owies, kukurydza, kar-

tofle, len, konopie i t. p. Znaczne winnice, lubo w gatunkach zwyczajnych wydają powiększej części wina stołowe, t. j. czerwone i białe. Chów bydła, owiec poprawnych i koni, jest dość upowszechniony. Płody mineralne: sól doskonała, liczona do najlepszych w Europie, otrzymywaną jest z bagien słonych, gips, wapno, ziemia garncarska i torf, oraz kilka źródeł mineralnych w pobliżu M. Soubise. Przemysł fabryczny mniej rozwinięty, ogranicza się na wyrobie wódek, octu, tkanin bawełnianych w gatunkach ostatnich, mydła, cukru z buraków, garncarstwo, wypalaniu wapna, hutnictwie szklaném i wyprawie skór. Przedmiotem wywozu są: wódki (pod nazwą koniak), sól, wydobywana z 7 bagien słonych, zajmujących 10,579 hektarów przestrzeni (dochodziła w r. 1839: 2,691,297 franków wartości i dawała zajęcie 12,898 robotnikom), zboża, wina, ocy, drzewo, bydło, ostrygi, sardynki, cukier rafinowany i wyroby garncarskie. Pod względem żeglugi, dep. posiada 27 portów morskich, które na własność swą miały 639 statków z objęciem 17,374 beczek. Pięć rzek spławnych, dwa kanały (Brouage i Niort), oraz znaczna ilość dróg bitych i zwyczajnych, ułatwiają handel i stosunki wewnętrzne departamentu. Pod względem oświaty publicznej, liczone tu w r. 1839: 4 kolegia komunalne (553 uczni), 486 szkół początkowych dla chłopców (14,337 uczni), 140 szkół dla dziewcząt (3,160 uczennic), i 4 szkoły wyższe początkowe. Podział administracyjny, w r. 1841. na sześć obwodów: La Rochelle, Jonzac, Marennes, Rochefort, Saintes i Saint Jean d'Angely; 37 kantonów, 480 gmin. W r. 1834. wysłał do izby prawodawczej 7 deputowanych, z pomiędzy 2,508 wyborców.

CHARENTON-LE-PONT, 1) Mm. we Francyi, dep. Sekwany, w pobliżu i na pfd.-wsch. Paryża, na pr. brz. rz. Marne, w pobliżu ujścia jej do Sekwany; 3,390 m. Znaczne łomy kamieni ciosowych, oraz wyroby ozdób stalowych, porcelanowych i przetworów chemicznych. 2) Charenton-le-Pont-Saint-Maurice, W. we Francyi, dep. Sekwany, na pr. brz. rz. Marne, ku pfd.-wsch. Paryża, w pobliżu M. Charenton-le-Pont; 1,990 m. Szpital dla obłąkanych, 500 osób objąć mogący, w roku 1741. założony. Obfite łomy kamieni ciosowych.

CHARITÉ SUR LOIRE, M. we Francyi, depart. Nièvre, na pr. brz. Loary, ku pfd. M. Cosne; 5,052 m. Kilka fabryk wyrobów mosiężnych, narzędzi stalowych i żelaznych; dystrylarnie wódek, octu; garbarnie. Port rzeczny na wybrzeżu Loary i główny skład wyrobów żelaznych z okolic Berry.

Prowadzi dość znaczny handel żelazem, drzewem, węglami, zbożem, winem i konopiami. Szpital dla obłąkanych i piękny most na rz. Loarze.

CHARITON, Mm. w Stanach Zjedn. Ameryki północnej, pań. Missouri, hrb. t. n., na l. brz. rz. Missouri, ku pfn.-zach. M. Jefferson; 5,846 (1841.) m.

CHARKOW, M. w cesarstwie Rosyjskiem (Rosssya europejska), stol. gubernii i obw. t. n., przy spływie rz. Charkowki i Łopani, uchodzących do Donu. Oddalone około 1,400 wiorst na pfd.-wsch. Petersburga, a 706 na pfd.-zach. Moskwy; liczyło ludności męskiej w r. 1847: 25,000, która zajmowała 3,339 domów, z tych 253 murowanych. Stolica eparchii greckiej, biskupa ukraińskiego i Charkowa, gubernatora, oraz władz gubernialnych sądowych i administracyjnych. Tu również seminarium teologiczne, uniwersytet (założony w roku 1803.), z kilkoma fakultetami i biblioteką (do 25000 tomów liczącą), gimnazjum, wzorowo urządzone instytut wychowania pańien, oraz 3 szkoły duchowne i 7 świeckich pomniejszych. Dom podrzutków i szkoła akuserek. Przemysł mniej rozwinięty (30 fabryk z 427 robotnikami), wydaje: sukno grube, koce, wołfoki, mydło i świece łojowe. Głównie odznaczają miasto jarmarki, liczniej uczęszczane od innych miast Rossyi południowej; wyłącznym ich artykułem bydło i wełna. W roku 1835. wartość sprowadzonych na tenże jarmark towarów, dochodziła 18,000,000 rsr. Miasto zabudowane nader obszernie, zdobne 7 kościołami; domy w ogóle drewniane, charakter budowli odrębny.

CHARKOWSKA, dawniej SEOBODZKA UKRAIŃSKA zwana, gub. w ces. Rosyjskiem. (Rosssya europejska), graniczy na pfn. z gub. Kurską, na wsch. z Woroneżką, na pfd. z Ekaterynosławską, na zach. z Połtawską i Czernichowską. Rozległość 1118,36 mil kw., ludność w roku 1838: 1,334,000 m. Powierzchnia równa, grunt powiększej części składa się z czarnoziemiu suchego, miejscami zaś gliniasty, w ogólności żyzny. Główne rzeki: Doniec, Worskła, Psoł i Oskaf. Uprawa zboża wszelkiego, ogrodnictwo, arbuszów, maku, melonów, lnu, piekni, tytuniu, chmielu, anyżu i miodu. Chów bydła pięknego, koni, owiec i jedwabników. Przemysł mniej znaczny, ogranicza się na wyrobie wódki, skór, sadła, salety i t. p. Ludność oddana wyłącznie rolnictwu, składa się powiększej części z małorossyan i kozaków, mało zaś liczy chłopsów. Dzieli się na 10 powiatów, których miasta główne są: Charkow, Zmijew, Wałki, Izium, Kupiansk, Bohoduchow, Wofczansk, Sumy, Lebiedzin i Achtyrka. W ogóle znajduje się w guber-

nii M. 15, Mm. i wsi 1193, podzielonych na 547 parafij.

CHARLEMONT, Mm. we Francyi, dep. Ardenów, na l. brz. Mozy, w pobliżu Givet; zbudowane na sterczącej górze; 2,540 m. Warowna cytadela założona przez Karola V., a w części przez Vauhana odbudowana.

CHARLEROI, M. obronne w Belgii, prow. Hennegowii, nad rz. Sambrą, poniżej ujścia kanału Charleroi (zbudowany między 1802. a 1832. r., łączy rzekę Sambrę z Senne, a tym sposobem M. Charleroi z Bruksellą; 5,990 m. Trybunał cywilny i handlowy, kolegium, akademie czyli szkoły rysunku, oraz znaczny przemysł, rozwinięty we wszelkich wyrobach wełnianych, a mianowicie sukien; tu również mydlarnie, wyroby ślusarskie, broni siecznej, gwoździ i kotlarstwo. Przedzłanie wełny, pięć hut szklanych i kuźnie żelaza. Charleroi uważanem być może za główne ognisko wyrobów gwoździarskich w Belgii. W porze zimowej do 6000 robotników wyrabiają gwoździ za 3,800,000 franków. Podstawą tak rozległej fabrykacji są kopalnie okoliczne, rozciągające się na gruntach 22 gmin przyległych. W roku 1839. wydobyto 2,800,000 centnarów rudy żelaznej z 128 szybami, czających takowe sztolni podziemnych.

CHARLES, SAINT C., Mm. w Stan. Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Missouri, stol. hrb. t. n., ku pfn.-zach. Saint-Louis, na l. brz. rz. Missouri. Posiada wyższą szkołę klasyczną metodystów i niegdys było stolicą pań. Missouri.

CHARLES-RIVER, rz. w Stanach Zjedn. Ameryki Północnej, pań. Massachusetts, uchodzi do portu Bostonu, między M. Boston i Charlestown.

CHARLESTON, Mm. w Antyllach, posiadłość angielska, jest stołecznym wyspy Nevis i leży na krańcu wybrzeża jej pfd.-zach.

CHARLESTON, CHARLESTOWN, M. w Stanach Zjedn. Ameryki północnej, stol. pań. Karoliny pfd., przy spływie rz. Ashley i Cooper do przystani Charleston, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego leżącej. Oddalonym jest na 160 wiorst ku pfd.-wsch. M. Kolumbii, na 1100 wiorst na pfd.-zach. Nowego Yorku, a leży pod 32° 46' 33" szerok. pfn., a 82° 17' 42" dług. zachodniej. Ludność w 1840: 30,100 (w r. 1790: 16,359 m.). M. obronne cytadela i twierdza, najznakomitsze w państwie, posiada arsenał związkowy i oddzielny arsenał państwa; jest również siedziskiem biskupów: katolickiego i anglikańskiego; sądu apelacyjnego, trybunału, oraz sądu Najwyższego Związkowego dla państwa Karoliny południowej. Tu również: wyższa szkoła kla-

syczna z biblioteką, seminaryum teolog. katolickie, szkoła lekarska, biblioteka publiczna (18,000 tom.) i sala ochrony dla sierot. Zamieszkanie konsułów kilku znaczniejszych państw europejskich. Handel nader rozległy, port tutejszy uważany jest jako czwarte miejsce zajmujący, między głównymi portami wywozowymi w Stanach Zjednoczonych; jest on nader obszerny i bezpieczny, posiada warsztaty okrętowe, i stał się składem całego handlu ze wewnętrznego Karoliny pód. a poniekąd i pań. Karoliny północnej. Główne artykuły wywozowe, bawełna i ryż, oraz mięsowa solona i inne artykuły żywności. Ilość bawełny, wyprawionej z portu w r. 1831. - 32. dochodziła 182,628 wałutów, wartości 4,885,431 dolarów; wartość ryżu wywiezionego w tymże czasie 1,218,860 dolarów. W ciągu t. r. opuściło port 314 okrętów z objęciem 75,015 beczek (z tych 186 okrętów było własnością Stanów Zjedn. i obejmowały 43,369 beczek). W r. 1838. liczono w porcie statków miejscowych w części i do żeglugi nadbrzeżnej używanych 383 z objęciem 24,522 beczek. W r. 1834. objętość tychże statków dochodziła 13759 beczek, z których 1888 obejmowały statki parowe, a resztę żegluga nadbrzeżna. Połączone jest drogą żelazną z M. Hamburgiem, nad rz. Savannah (w Ameryce), oraz kanałem z M. Santee i Karoliną pód. Położenie miasta niskie, naraża go wielokrotnie na choroby epidemiczne, a mianowicie żółta febra. Klimat przecież mniej jest szkodliwy od innych wybrzeży okolicznych. Temperatura nagłym zmianom podlega; różnice niekiedy do 25 stopni w przeciągu jednego dnia dochodzą. W r. 1840. zmiany nagłe, w jednym dniu doznane, okazały + 32° 7' i 4° 4' C. W r. 1838. d. 27. kwietnia gwałtowny pożar nawiedził miasto. Założonem jest w 1671. r.

CHARLESTOWN, 1) Mm. w Szkocji, hr. Aberdeen, na zach. M. Kincardine-O'Neil, nad rz. Coule. 2) M. w Stanach Zjedn. Ameryki pód., pań. Massachusetts, hr. Middlesex, w pobliżu Bostonu, przy spływie rz. Charles-River i Mystic; w roku 1840: 11,484 m. Port, arsenał morski i piękne warsztaty morskie. Dom detencyjny i szpital obfakanych utrzymywany kosztem państwa, oraz dom dla obfakanych pod nazwą: Me Lean Asylum, najznakomitszy zakład tego rodzaju w Stanach Zjednoczonych. W pobliżu M. wzniesiono obelisk, na pamiątkę pierwszej bitwy stoczonej o niepodległość d. 17. czerw. 1775. r. 3) Mm. tamże, pań. New-Hampshire, hr. Sullivan, na zach. M. Concord, na l. brz. rz. Connecticut; 1,800 m. 4) Mm. tamże, pań. Wirginia, stoł. hr. Jefferson, na zach. M. Richmond.

CHARLEVAL, Mm. we Francji, dep. Eure, nad rz. Andelle, ku pód.-zach. M. Les Andelys; 1013 m. Kilka fabryk kartonów, perkali i chustek. Przędzalnie bawełny i wełny, folusze i drukarnie płócienek.

CHARLEVILLE, M. we Francji, dep. Ardennów, w pobliżu M. Mezières, na l. brz. rz. Mozy; 9870 m. Trybunał pierwszej instancji, sądu assizów, trybunał handlowy, kolegium, szkoła początkowa realna departamentowa i kursa matematyki stosowanej. Biblioteka publiczna z 24,000 tomów. Władze celne oraz izba naradczą sztuk i rzemiosł. Przemysł w wysokim stopniu rozwinięty: wyroby gwoździarskie, ślusarskie, nożownicze, blaszane; broni wojennej i zbytkowej, maszyn parowych, odlewnie miedziane, liczne garbarnie, zakłady rymarskie, browary i trzy drukarnie. Handel nader czynny węglami kamiennymi, żelazem, winami, wódką, marmurami, dachówką i wszelkimi wyrobami fabryk powyższych wymienionych.

CHARLOTTE, 1) rz. w Stanach Zjednoczonych, pań. Floryda, uchodząca do zatoki Meksykańskiej. Długość jej biegu na 135 1/2 wiorst obliczają. 2) Mm. tamże, pań. Karoliny północnej, stoł. hr. Meklemburg, o 200 wiorst na pód.-zach. Raleigh, nad rz. Sugar Creek. W okolicy dość znaczne kopalnie złota; tu również mennica pomocnicza głównej mennicy Stanów Zjedn., założona w roku 1838., a w której wybito od 1838.-40. r.: 378,562 sztuk dolarów w złocie, pochodzącego z kopalni obydwóch państw Karoliny.

CHARLOTTENBRUN, Mm. w Prusach, prow. Śląska, obwód rejen. Wrocławskiej, okr. Waldenburg, na pód.-zach. i o 3 mile od Wrocławia; 900 m. Źródła żelazne i kąpiele dosyć uczęszczane. Wyroby płóciennicze i bawełniane.

CHARLOTTENBURG, M. w Prusach, prow. Brandeburska, obw. rejen. Potsdamskiej, okr. Teltow, nad rz. Spreę; 7,000 m. Połączone z Berlinem sztuczną drogą, wiodącą przez Thiergarten; posiada przedziałnię mechaniczną i drukarnie kartonów. Zdobi je zamek letni królewski, z wspinałym ogrodem, jako też liczna oranżerya i grobowcem zmarłej w r. 1810. królowej pruskiej Ludwiki. Tu również koszar wojskowe i wiele domów letnich, mieszkańców Berlina. Źródła mineralne i kąpiele. Fabryka królewska półporcelany, która w roku 1831. wydała 1,020,000 fajek, z tych była połowa ozdobiona malowaniem.

CHARLOTTESTOWN, M. z wygodnym portem, na wyspie ks. Edwarda, w Nowej Brytanii, nad zatoką Hillsborough.

CHARLOTTESVILLE, Mm. w Ameryce północnej, w pań. Wirginii, w pobliżu rz. Rivanna, na pód.-zach. Richmond. Wyższa szkoła klasyczna, czyli uniwersytet (university of Virginia), liczył w roku 1840: 200 uczni, 9 profesorów, posiadał bibliotekę z 16,000 tomów złożoną, oraz szkołę prawa. Budowle uniwersytetu uważane są za najwspanialsze z istniejących w Stanach Zjedn.

CHARMEY, po niem. GALMIS, parafia i wieś w Szwajcarii, kant. Friburg, wpośród wysoko położonej doliny t. n.; 710 m. katolików. Główny punkt wyrobów najlepszych sérow, pod nazwą Gruyères. W pobliżu dawny kościół Kartuzów, Val-Sainte (Heiligenthal), założony w roku 1295., a zniesiony 1778. roku.

CHARNEUX, W. w Belgii, prow. Leodium, na pód.-zach. Verviers; 2,264 m. Wyrób sukien, przedziałnie wełny i folusze.

CHAROLLAIS, dawne hr. we Francji, w Burgundii, z M. stoł. Charolles. Obecnie należy do dep. Saony i Loary.

CHAROLLES, M. we Francji, dep. Saony i Loary, przy spływie rz. Semence i Reconce, na pód.-zach. Macon; 3,357 m. Trybunał handlowy, kolegium, biblioteka publiczna i drukarnia. Handel winem, zbożem, bydłem i żelazem. Niegdyś stolica hr. Charolais.

CHARONNE, W. we Francji, dep. Sekwany, w pobliżu i ku wschodowi Paryża; 4,781 m. w r. 1841. (655 m. w roku 1831.). Obfite zbiory brzośkwiń, winogron i owoców. Wyrób kamienia ciosowego. Fabryka przetworów chemicznych, farb i świec.

CHARPEY, Mm. we Francji, dep. Drôme, na wsch. Valence; 2,770 m. Uprawa jedwabiu.

CHARSEWOW, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim, gm. Rojewo, parafia Rogowo. Odległa od M. pow. 9 wiorst, liczy 69 m., zajmujących 13 domów mieszkalnych. Papiernia, w roku 1848. produkowała 1,113 ryz papieru, wartości 2,226 rsr.

CHARTLEY, osada w Anglii, hr. Stafford, na pód.-wsch. M. t. n. Gruz zamku spalonego w roku 1781., będącego długi czas miejscem uwięzienia Maryi Stuart.

CHARTRES, M. we Francji, stoł. dep. Eure-Loire, nad rz. Eure, na pód.-zach. Paryża, od którego oddalona jest na 80 kilometrów. Leży pod 48° 26' 53" szer. pód. a 0° 50' 59" długi zach. W r. 1841. liczyło 16,383 m. (w r. 1789: 9,664 m.). Siedlisko biskupa sufragana Paryżskiego, posiada trybunał handlowy, kolegium i szkołę początkową realną

departamentu. Bogata biblioteka publiczna (30,000 tomów) i ogród botaniczny. Przemysł na wysokim stopniu rozwinięty: wyroby czapek wełnianych, czapnictwo, kapelusznictwo, sławne paszety ze zwierzyny, pierniki, garncarstwo, wyroby fajansowe, znaczne garbarnie, zakłady rymarskie, kuśnierstwo i 3 drukarnie. Składy zbożowe najznaczniejsze w królestwie, zaopatrujące Paryż; handel wełną, bydłem, zwierzyną, drzewem i t. p. Miasto źle zabudowane; jedne budowle odznaczające się: sławna katedra, zaczęta w XI. wieku, ukończona w 1145., r. jest arcydziełem architektury gotyckiej, najlepiej zachowaną z innych budowli tego rodzaju we Francji (długość jej 123,7 metr. szer. 32,8 metr., wysokość sklepienia 34,4 metr., najwyższe wzniesienie wieży 122,8 metr.), pałac biskupi, zbudowany w r. 1253., oraz kościół Ś. Piotra, niegdyś bogatego opactwa Benedyktynów i pomnik generała Marceau, wzniesiony 1801. r. Miasto nader starożytne, w czasach Cezara Autricum zwane, było siedliskiem kolegium Druckiego, także najznakomitszym miastem Galii Celtyckiej i jej stolicą.

CHARTREUSE, osada we Francji, dep. Izery, na pód. Grenobli, w dolinie Guier, na wysokości 1,000 metr., otoczona wyniosłymi i niedostępnymi skałami. Sławny klasztor założony w r. 1084. przez S. Brunona, w pobliżu wsi Chartreuse, od której nazwany, przekazał toż imię zakonowi całemu. Do rewolucji francuskiej było główną siedzibą zarządu nad wszystkimi zgromadzeniami tej reguły. Obszerne i piękne gmachy obecne odbudowane zostały w r. 1676. Liczba zakonników teraz około 30 wynosić może.

CHARWELL, rz. w Anglii, hr. Oxford, wpadająca do rz. Izis, pod Oxfordem. Długość biegu 60 kilometrów, na miasta: Banbury i Oxford.

CHARZYKOWO, jezioro w Prusach, w rejen. Gdańskim; długie mil 6, a na 2 szerokie. Rz. Brda przez nie przepływa.

CHASMA, M. w Węgrzech, na granicy wojskowej Kroackiej, w obwodzie pułku Kreutzer, na pód.-zach. Belovar, przy spływie rz. Chasma, uchodzącej do rz. Lonya; 1,000 m.

CHASSERAL, GESTLER, GESTLERBERG, góra w Szwajcarii, w głównym pasmie Jura, w kan. Berneńskim, na pód.-zach. Bernu; 825 sążni nad poziomem mr. Położona między doliną Saint-Imier a doliną jeziora Bienna, znana jest z pięknych i rozległych widoków, oraz pastwisk wybornych. Chów bydła i wyrób doskonałych serów i masła.

CHASSERON, SUCHERON, góra w kan. szwaj-

carskim Waad, na pfn.-zach. Granzon, w Jańcu-chu gór Jura; 825 sążni nad poziomem mr. wznie-siona; liczoną jest do głównych wierzchołków tegoż pasma; leży między doliną Sainte-Croix i Buttes.

CHATAOUCHI, CHATTAHAO-CHEE, rz. w Sta-nach Zjednoczonych Ameryki północnej, wybiega w Georgii, z pfd. Jańcucha Alleghanów, hrb. Ha-bersham, wpada do rz. Hint, na granicy Georgii i Florydy, a przybrawszy nazwę Apalachicola, uchodzi do zatoki Meksykańskiej.

CHATAUQUE, 1) jezioro w Stanach Zjednoczo-nych Ameryki północnej, pań. Nowego-Yorku, hr. Chataque, odpływające do rz. Alleghany, przez rz. Conevangs. Długość 28, szer. 1—5 kilometrów. Spławne w części wyższej; zaledwie mil dwie od jeziora Erie odległe. 2) Mm. tamże, w państwie No-wego Yorku, stof. hrb. Chataque, ku pfd.-zach. M. Buffalo; 2,980 m.

CHATEAU, 1) Le Chateau d'Oléron, M. we Francji, dep. Niższej Charenty (Charente Inférieure) na pfd.-wsch. krańcu wyspy Oléron, zbudowane nad kanałem Maumusson, oddzielającym wy-spę od lądu stałego; 2,527 m. Mała forteca z cya-delą i portem handlowym, ułatwiającym wywóz soli, win, wódek i żywności. Żegluga nadbrzeżna dość znaczna; w roku 1840. odpłynęło statków żadownych 421, wszczęło do portu 394 z ładunkiem 7,850 beczek. 2) Chateau-Chalon, Mm. tamże, dep. Jura, na pr. brz. rz. Seille, ku pfn.-wsch. M. Lons le Saulnier; 677 m. Sławne niegdyś opactwo. 3) Chateau-Chinon, M. tamże, dep. Nièvre ku wsch. M. Nevers, w pobliżu l. brz. rz. Yonne; 2,900 m. Posiada drukarnię i prowadzi znaczny handel drze-wem opałowym, zbożem, winami, koźmi i bydłem okolicznym. 4) Chateau-d'Oex, Chateau-d'Oyes, po niem. Oesch, Mm. w Szwajcaryi, kant. Waad, na prawym brz. rz. Sarine, ku wsch. M. Lozanny; 2,010 m., wyznania reformowanego. Znaczne jar-marki na bydło. 5) Chateau-Gontier, M. we Fran-cyi, dep. Mayenne, ku pfd. M. Laval; 6,480 m. Ko-legium; fabryki płócien, wyrobów wełnianych, garbarnie i drukarnia. Handel płótnem, niemi i zbożem. 6) Chateau-Haut-Brion, osada tamże, dep. Girondy, obwód Libourne, kanton Pujols, gmina Pessac. Winnica Graves wydaje grona, z których otrzymują cztery pierwsze gatunki wina czerwonego Bordeaux; roczny zbiór obliczają na 912 hek-tolitów (22,800 garncy). 7) Chateau-Lafite, ko-lonia tamże, dep. Girondy, obw. Lesparre, kanton i gm. Pauillac. Winnice zwane Haut-Médoc, wydają wina znane w handlu pod nazwą Borde-

aux i uważane za najlepsze z pierwotnych czterech gatunków win czerwonych. Wydają do roku oko-ło 912 hektolitów w pierwszym, a 180 hektoli-trów w posledniejszym gatunku. 8) Chateau-La-tour, kolonia tamże, dep. Girondy, obw. Lesparre, kanton i gm. Pauillac. Winnice, z których otrzymu-ją gatunek wina Haut-Médoc, uchodzącego za je-den z najlepszych gatunków win czerwonych z Bordeaux. Wydają do roku około 820 hektoli-trów. 9) Chateau-Margaux, osada tamże, dep. Gi-rondy, o 3 mile na pfn.-zach. Bordeaux, kant. Ca-stelnau-de-Médoc, gm. Margaux. Winnice z gatun-ku Médoc, jednego z lepszych gatunków wina z Bordeaux. Wydają około 730 hektolitów w naj-lepszym, a 180 hektolitów w posledniejszym ga-tunku. 10) Chateau-Renard, Mm. we Francji, dep. Ujść Rodanu, w pobliżu l. brz. rz. Durance, na pfn.-wsch. M. Arles; 4,800 m. W okolicy zbiory obfite czerwonego wina. 11) Chateau-Renault, M. tamże, dep. Indre-Loire, nad rz. Brenne, na pfn.-wsch. M. Tours; 2,870 m. Garbarnie, wyrób sukna w grubym gatunku i znaczne cegielnie, wydające nader trwałą dachówkę. Handel drzewem i zbo-żem. 12) Chateau-Salins, po niem. Salzburg, M. tamże, dep. Meurthe, stof. obwodu t. n., na prawym brz. rz. Małej Seille, na pfn.-wsch. M. Nancy; 2,460 m. Wyroby z wełny, szkła i fajansa. Garbarnie i handel płótnem. 13) Chateau-Thierry, M. tamże, dep. Aisne, nad rz. Marne, na pfd.-zach. Laon; 5,000 m. Czapnictwo, drukarnia, oraz handel drzewem, zbożem, mąkami i wełną. Piękny most na rz. Mar-ne i pomnik La Fontaina, którego M. to jest miej-scem rodzinnym. Grzy starożytnego zamku.

CHATEAUBRIANT, M. we Francji, w dep. Niż-szej Loary, nad rz. Cher, dopływową z l. brz. rz. Vilaine, na pfn. M. Nantes; 3,740 m. Szczątki sta-rożytnego zamku, wzniesionego w r. 1015., pamięt-nego śmiercią Franciszki de Foix, hrb. de Chateau-briant.

CHATEAUDUN, M. we Francji, dep. Eure-Loire, w pobliżu l. brz. rz. Loary, na pfd.-zach. M. Char-tres; 6,580 m. Kolegium, biblioteka publiczna (6,000 tomów) i drukarnia. Fabryki kołder weł-nianych, garbarnie, oraz handel drzewem, bydłem i wełną. Starożytny zamek i kaplica, w której spoczywają zwłoki sławnego Dunois.

CHATEAULIN, M. we Francji, dep. Finistère, nad rz. Aulne, na pfn. M. Quimper; 2,550 m. Po-łków łososi. W okolicy znaczne kopalnie żupku. Mały port dla statków z objęciem o 80 beczkach. Handel żupkiem, masłem i bydłem.

CHATEAUNEUF, 1) Chateaneuf du Pape, Mm. we Francji, dep. Vaucluse, na l. brz. Rodanu, ku pfd.-zach. M. Orange; 1,300 m. Wino czerwone w dobrym gatunku. 2) Chateaneuf sur Charente, M. tamże, dep. Charenty, na l. brz. rz. t. n., ku pfd.-wsch. M. Cognac; 2,350 m. Handel winem, wódką, solą i t. p. 3) Chateaneuf sur Cher, M. tamże, dep. Cher, na wyspie rz. t. n., ku pfn.-zach. M. Saint-Amand-Mont-Rond; 2,220 m. Handel by-dłem i winem. 4) Chateaneuf sur Loire, Mm. tam-że, dep. Loiret, na pr. brz. rz. Loary, ku wsch. M. Orléans; 3,000 m. 5) Chateaneuf de Randon, Mm. tamże, dep. Lozery, ku pfn.-wsch. M. Mende; 607 m. Niegdyś obronne; pamiętne śmiercią Duguesclina, nastąpiła w 1380. roku.

CHATEAUROUX, M. we Francji, stof. dep. In-dre, na l. brz. rz. t. n., ku pfd.-zach. Paryża, od którego na 215 kilometrów odległe. Leży pod 46° 48' 45" szerokości pfn., a 0° 38' 50" długości zach., w roku 1841: 13,551 m., a w roku 1789: 8,736 m. Trybunał handlowy, kolegium, szkoła realna po-czątkowa, biblioteka publiczna i izba naradczą rze-mieślnicza. Tu również liczne fabryki, między któ-remi sukien, pargaminu i czapek, oraz przedziałnie wełny, farbiernie, garbarnie i 2 drukarnie. W oko-licach kopalnie pięknego kamienia litograficznego. Handel prowadzi suknam, wełną, zbożem, żela-zem, bydłem, i winem, którego główne składy znajdują się w mieście.

CHATEL-SAINT-DENIS, po niem. KASTELS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Fryburgskim, stof. okr. t. n., na pfd.-zach. Fryburga. Wzniesione nad poziomem morza na 811 metrów, liczy 2,275 m. wyznania katolickiego. Wyrób sławnych sérów.

CHATELARD, 1) Mm. w pań. Sardyńskim, w prow. Sabaudyi właściwej, w pobliżu pr. brz. rz. Cheran, na pfn.-wsch. M. Chambéry; 1,000 m. 2) W. w Szwajcaryi, kanton Waad, w pobliżu je-ziora Genewskiego. Leży na 494 metrów nad po-ziomem morza i liczy 2,066 m. wyznania reformo-wanego.

CHATELET, Mm. w Belgii, prow. Hennegowii, na wsch. M. Charleroi, na pr. brz. rzeki Sambry; 2,555 m.

CHATELLERAULT, M. we Francji, dep. Vienne, nad rzeką t. n., ku pfn.-wsch. M. Poitiers; 9,900 m. Trybunał handlowy, kolegium, oraz fabryki broni siecznej, wyrobów nożowniczych, koronek (mal-nes); bielniki płótna, wosku i drukarnia. Tu ró-wnież towarzystwo rolnicze, bursa, kościół gotycki i kilka pięknych budowli. Prowadzi znaczny handel winem, wódką, solą, żelazem, zbożem, ko-

nopiami, płótnem, wyrobami stalowymi, oraz ka-mieniami młyńskimi.

CHATENOIS, Mm. we Francji, dep. Niższego Rennu, w pobliżu pr. brz. rz. Leure, ku zach. M. Schelestat; 3,800 m. Źródła mineralne, fabryka wyrobów bawełnianych, płóciennych i papiernia.

CHATHAM, 1) mała gromada wysp na Wielkim oceanie, na wsch. Nowej Zelandyi, pod 43° 48' szer. pfd., a 179° 18' dług. zach. Obejmuje w so-bie wyspy Chatham i Rangit, oraz kilka pomniej-szych wysepek. Wybrzeża wyspy Chatham są w o-góle dość niskie i kilka dobrych portów zawierają. Klimat zdrowy i nader łagodny. Grunt żyzny, lubo roślinność mniej urozmaicona. Brak drzewa budo-wlanego. Nawiedzana jest do roku od 30 przeszło okrętów zajętych połowem wielorybów, a którym żywności dostarcza. Obecnie są w posiadaniu kom-panii angielskiej, kolonizującej Nową-Zelandyę. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Konnektikut, hrb. Middlesex, nad rz. Konnek-tikut, w prow. Middletown, na pfd. M. Hartford; 3,413 m. (w roku 1840.). Port ze znacznymi war-sztatami okrętowymi; w okolicy obfite kopalnie pięknych kamieni ciosowych pod nazwą z Konne-ktikut. 3) Mm. tamże, pań. Massachusetts, hrb. Barnstable, nad oceanem Atlantyckim, na wsch. M. Barnstable; 2,330 m. (w roku 1840.). Port i zna-czne rybołówstwo.

CHATHAM, M. w Anglii, hrb. Kent, na pr. brz. rzeki Medway, na pfn. Maidstone, a na pfd.-wsch. Londynu; 18,000 m., zajmujących 2,840 domów mieszkalnych. Miejsce najwarowniejsze w króle-stwie po twierdzy Portsmouth, otoczone jest kilkoma twierdzami, broniącemi wejścia do rzeki Medway. Port wojenny z wygodną przystanią, z znacznymi warsztatami okrętowymi i arsenałem morskim, w których budują, uzbrajają i ekwipują okręta li-niowe, fregaty i wszelkie statki morskie najwięk-szych rozmiarów. Tu również szkoły: aplikacyjna inżynierska, literatury i realna. W porcie stoją pon-tony, na których tymczasowo osadzają zbrodnia-rzy, na deportacyę skazanych. Gmachy portowe, arsenały, doki i twierdze wspaniały widok nadają miastu.

CHATILLON, 1) Castellio, Mm. w pań. Sardyń-skim, prow. Aosta, na l. brz. rzeki Dora-Baltea, na wsch. M. Aosta; 1,800 m. 2) Chatillon-les-Dom-bes, M. we Francji, dep. Ain, nad rz. Chalaronne, ku pfn.-wsch. M. Trévoux; 3,236 m. 3) Chatillon sur Indre, M. tamże, dep. Indre, na l. brz. rz. t. n., ku pfn.-zach. M. Châteauroux; 3,575 m. M. nader starożytne. 4) Chatillon-sur-Loing, M. tamże, dep.

Loiret, na l. brz. rz. Loing, ku pld.-wsch. M. Montargis; 2,060 m. Ojczyście admirała Coligny. 5) Chatillon-sur-Marne, Mm. tamże, dep. Marne, w pobliżu pr. brz. rzeki Marne, ku pld.-zach. M. Reims. Rodzianne papieża Urbana II. 6) Chatillon-sur-Seine, M. tamże, dep. Côte-d'Or, nad rz. Sekwana, ku pfn.-zach. M. Dijon; 4,780 m. Trybunał handlowy, kolegium, biblioteka publiczna (7,500 tomów) i drukarnia. Fabryka sukna, garbarnie, papierne i t. p. W okolicy piękne owczarnie, wielkie piece i kuźnie żelaza. Handel żelazem i drzewem. Piękny zamek. 7) Chatillon-sur-Sèvre, M. tamże, dep. Deux-Sèvres, na pr. brz. rz. Sèvre-Nantaise, ku pfn.-zach. M. Bressuire; 1,000 m. M. nader starożytne, a niegdyś obronne.

CHATRE, LA C., M. we Francji, dep. Indre, na l. brz. rz. Indre, na pld.-wsch. Chateauroux. Kolegium i drukarnia, oraz fabr. wyrobów wełnianych, rymarskich i garbarnie. Prowadzi handel kasztanami, wełną, skórą i bydłem; 4,670 m.

CHATSWORTH, zamek w Anglii, hrb. Derby, na wsch. M. Bakewell, położony wśród rozległej doliny, pamiętny 16-letniem wzięciem Maryi Stuart.

CHATTERIS, M. w Anglii, hrb. Cambridge, ku pfn.-zach. M. Ely. Położone jest na wyspie i liczy do 5,000 m.

CHAUDESAIGUES, M. we Francji, dep. Cantal, ku pld.-zach. Saint-Flour; 2,480 m. Źródła zimne, gorące (+ 30° do 80° R.) i kąpiele bardzo uczęszczane. Wody prowadzone rurami w różne części miasta, używane są w zimie, do ogrzewania wnętrza domów.

CHAUDFONTAINE, W. w Belgii, prow. Leodjum, na pr. brz. rz. Vesdre, ku pld.-wsch. M. Leodjum; 980 m. Źródła gorące alkaliczne (+ 32° R.) i kąpiele licznie zwiedzane. Tu również kuźnie żelaza, fabryka broni ognistych, oraz łomy marmuru w okolicy.

CHAUDIERE, 1) jezioro w Ameryce północnej, na granicy Wyższej i Niższej Kanady, przez które przepływa rz. Ottawa. 2) Rz. w Niższej Kanadzie, biorąca swój początek z jeziora Meganick, na spadku zach. gór Alleghany. Przepływa okrąg Kwebek i wpada z pr. str. do rz. Ś. Wawrzeńca, 9 wiorst powyżej M. Kwebeku. Długość jej biegu 153 wiorst, wśród łożyska skalistego i z mnóstwem małych wysepek. Nie jest sławną.

CHAUDIERES d'ENFER (KOTŁY PIEKIELNE), jaskinie głębokie i przerażające w Szwajcarii, w kant. Vaud, pod Abbaye.

CHAUMONT, 1) M. we Francji, stol. dep. Wyższej Marny, na l. brz. rz. t. n., ku pld.-wsch. Pary-

ża, od którego odległym jest na 210 kilometrów. Leży pod 48° 6' 47" szerokości pfn., a 2° 48' 19" dłg. wsch., i liczy 6,347 m. Trybunał handlowy, kolegium, szkoła realna początkowa departamentowa; biblioteka publiczna (35,000 tom.) i dwie drukarnie. Przemysł nader czynny: wyroby rękawic, czapnictwo, nożownictwo, fabr. cukru z buraków i świec jarzających. Przędzalnie wełny, garbarnie, rymarstwo i kuśnierstwo. Prowadzi handel żelazem, płótnami, skórą i wyrobami nożowniczymi. 2) Chaumont-en-Vexin, M. tamże, dep. Oise, nad rzeką Troène, ku pld.-zachodniej Beauvais; 1,130 m. Posiada fabrykę instrumentów dętych z drzewa i miedzi; w okolicy starożytny zamek i kopalnie torfu.

CHAUNY, M. we Francji, dep. Aisne, na wsch. M. Noyon, przy uj. kanału St. Quentin, do rz. Oise; 5,150 m. Fabr. obuwia wełnianego, czapek i wyrobów chemicznych, oraz prasy hydrauliczne do polerowania luster, pochodzących z fabr. Saint-Gobain. Handel płótnami linami; port, w którym składają węgiel kamienny, drzewa zdatne do marynarki i t. p.

CHAUX-DE-FOND, 1) Mm. i parafia w Szwajcarii, w kantonie Neuchâtel, na pfn.-zach. M. Neuchâtel w głębi wąskiej i dzikiej doliny gór Jura, na trakcie prowadzącym z Francji do Szwajcarii. Wzniesiona na 1000 metrów nad poziomem morza; liczy 8481 m. Przemysł miejscowy koncentruje się głównie w M. Locle, którego przedmiotem są: zegarki, narzędzia mechaniczne (używane w zegarmistrzostwie), złotnictwo, koronki, i t. p. Jest tu główne ognisko przemysłu, którym kanton Neuchâtel odznacza się w handlu i przemyśle europejskim. 2) Chaux-du-Milieu, parafia i wieś tamże, kanton Neuchâtel, ku zach. M. t. n. Liczy 450 m. zajętych wyłącznie wyrobami sprzętów zegarkowych.

CHAVANON, CHAVANOUX, rz. we Francji, wybiega w dep. Creuse, pod Monteil-Guillaume, i uchodzi pod Bort z pr. strony do rz. Dordogne. Długość biegu 50 kilometrów; służy w części za granicę, między dep. Puy-de-Dôme a departamentami: Creuse, i Corrèze.

CHAVES, 1) M. w Brazylii, na pfn. wybrzeżu wyspy Marajo, przy uj. rz. Amazonki, w prow. Para. 2) M. w Portugalii, prow. Tras-os-Montes, na zach. Braganza, na pr. brz. Tamega, przez którą wielki most rzymski prowadzi. Obronne trzema fortecami; kąpiele mineralne; 6,000 m.

HAZELLES-SUR-LYON, M. we Francji, dep. Loary, na wsch. M. Montbrison; 3,000 m.

CHAZEY, Mm. w Ameryce północnej, w Stanach Zjednoczonych, pań. Nowego Yorku, hrb. Clinton. Nad rz. Chazey, uchodzącą do jeziora Champlain; 3,580 m.

CHEADLE, M. w Anglii hrb. Stafford, ku pfn.-wsch. M. t. n.; 4,120 m. Przemysł nader czynny, obejmuje wyroby mosiężnicze, miedziane, blacharskie i gwoździarnie. Tu również garbarnie, zakłady rymarskie i powroźnicze. W okolicy kopalnie węgla kamiennych i piece wapienne.

CHECINY, M. wkról. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Kieleckim. Leży nad rz. Czarną, przy trakcie bitym Warszawsko-Krakowskim, na 861 stóp nad poziomem mr. Bałtyckiego; 3,582 m. (2,540 żydów. Kościół XX. Franciszkanów, klasztor PP. Franciszkanek; piękne ruiny zamku, leżące na wysokiej górze. Władze miejscowe: sąd policyi poprawczej, magistrat, dom badań, dom kary i poprawy, umieszczone od r. 1818. w gmachu po Franciszkańskim (1805 obwinionych, w r. 1848.); szkoła elementarna (założona w r. 1820., liczyła uczących się 61 w r. 1848.) i szpital. Miasto w ogóle porządnie zabudowane, liczy 280 domów (72 murowanych). Targi tygodniowe, 12 jarmarków do roku. W okolicy łomy marmuru, rozciągające się pod M. Kielcami i na wschód M. Kunowa. Użytkowane już w drugiej połowie XVII. wieku, wydają marmury koloru białego z żyłami, lub też ciemno-brązowe. Władysław IV. kazał wykuć pod Checiny dwie kolumny 38 stóp wysokie; na jednej z nich stoi od r. 1643. posąg Zygmunta III. w Warszawie. W r. 1817. urządzoną tu została fabryka marmurów, składająca się z piłarni, o 4 piłach do rżnięcia marmuru, i polerowni. Pracowało w niej latem do 100 ludzi, w zimie do 30, przy użyciu więźniów. Do r. 1830. dostarczała różnych wyrobów około 20—30,000 złp. rocznej wartości. Główne łomy utworzone były: w Słopcu przy Checinach, zwany Zygmontowskim; w górach Żelcowej i Okraglicy. Fabryka obecnie istniejąca, wydała w roku 1846. za 1000 rsz. rozmaitych wyrobów marmurowych. Do pierwszej połowy XVII. wieku, prowadzono tu również górnictwo kruszcowe; wartość rocznej produkcji ówczasowej na 300,000 złp. podają; obecnie istniejąca kopalnia ołowiu dostarczała w roku 1846: 387 centnarów, wartości 1161 rsz.

CHECO, M. w państwie Chili, prow. Coquimbo (Ameryka południowa). Obfite kopalnie miedzi.

CHEDABUCTO, MILFORD-HAVEN, zatoka w Ameryce północnej, na pfn.-wsch. wybrzeżu Nowej Szkocji, w hrb. Sydney.

CHE-KIANG, ob. CZE-KIANG.

CHELLES, Mm. we Francji, dep. Seine-Marne, na pld.-zach. M. Meaux, w pobliżu pr. brz. rz. Marne; 1650 m. Gruzy sławnego opactwa z VII. wieku i szczątki pałacu królów francuskich, pierwszej generacji.

CHELMSFORD, 1) M. w Anglii, hrb. Essex, przy spływie rz. Chelmer i Cann, na pfn.-wsch. Londynu; 6,000 m. 2) Mm. w Ameryce północnej, pań. Massachusetts, hrb. Middlesex, na pfn.-zach. Bostonu, na pr. brz. rz. Merrimack, przy ujściu do tejże kanału Middlesex; 1,700 m. Obfite pokłady granitu.

CHELSEA, 1) M. w Anglii, hrb. Middlesex, ku zach. i w pobliżu Londynu, na l. brz. Tamizy, wprost Battersea; uważanym być może za przedmieście stolicy W. Brytanii. W r. 1831: 32,371 m. i 4,635 domów mieszkalnych; w r. 1811: 18,262 m. Wielki szpital inwalidów (Royal Military Hospital), założony w r. 1682. przez Karola II. dla inwalidów i weteranów ze służby W. Brytanii. Liczą ich tu zwykle do 530; utrzymanych zaś w całym królestwie funduszem tego zakładu w r. 1836.—37. około 79,500, kosztem 1,359,463 funtów szterlingów. Tu również szpital York dla kalek wojkowych z osad zamorskich; dom wychowania dla sierot żołnierskich (Military Asylum), założony przez ks. York w r. 1801., mieści w sobie 700 chłopców i 300 dziewcząt, a nakoniec ogród i kursa botaniczne, założone przez towarzystwo aptekarzy londyńskich. 2) Mm. w Ameryce północnej, w Stanach Zjednoczonych, pań. Massachusetts, hrb. Suffolk, na pfn.-wsch. Bostonu, nad oceanem Atlantyckim, w pobliżu M. Charlestown; 2,500 m.

CHELTENHAM, M. w Anglii, hrb. Gloucester, u stóp gór Cotswold-Hills, nad rz. Chell. W r. 1831: 22,942 m., zajmujących 4,013 domów mieszkalnych; w r. 1801: 3,076 m. Miasto stan swój kwitnący zawdzięcza wyłącznie znanym źródłom mineralnym, odkrytym w r. 1716. i kąpielom, które od końca zeszłego wieku najwięcej są uczęszczane w królestwie. Źródła te, nader liczne w okolicach miasta, są alkaliczne, słone, siarczane i żelazne. Otrzymują z nich sole rozwalniające pod nazwą: sole z Cheltenham. Tu również szkoła klasyczna niższa (Free Grammar-School), rozmaite zakłady literackie i naukowe; szpital dla biednych i inne dobroczynne instytucje. Z budowli odznaczają się nader piękne zakłady kąpiel i wiele innych prywatnych. M. wysłała 1 deputów. do parlamentu, obieranego przez 1,713 wyborców.

CHELVA, M. w Hiszpanii, prow. Walencja, na l. brz. rz. Chelva; 7,000 m. W okolicy uprawa win-

nic, drzew morwowych i oliwnych. Handel winem, jedwabiem i oliwą.

CHELCHY-SAŁKI, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gminie Olki, parafii Gąsewo. Położona na 15 w. od M. powiatowego, liczy 53 m., 9 domów. W pobliżu kopalnia bursztynu.

CHELCHY-SEBORY, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gminie Olki, parafii Gąsewo. Odległa od M. powiatowego 15 w.; liczy 76 m., zajmujących 13 domów. Kopalnia bursztynu.

CHEŁM, M. w królestwie Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim. Położone jest przy trakcie bitym z Warszawy do Uścifuga, na mil 4 od M. powiatowego; liczy 3,520 m. (2414 żydów). Zbudowane na górze krédowej, posiada katedrę unicką, w której obraz N. P. Maryi według podań, przez Łukasza Ś. był malowanym, kolegium księży Pijarów, klasztor księży Reformatów (prow. P. Maryi Anielskiej), oraz kościół Ś. Ducha. Zakłady naukowe: seminarium przy katedrze unickiej, szkoła diaków, szkoła elementarna męzka od r. 1815. (44 uczni w r. 1848.), niedzielno-rzemieślnicza od r. 1835. (20 uczni), oraz szkoła elementarna żeńska, założona w r. 1815. Tu również sąd pokoju, magistrat, urząd leśny (sprawujący go zamieszkuje w Pobołowicach) i stacja pocztowa. Pod względem przemysłowym posiada fabrykę wyrobów metalowych (w której w r. 1847.—48. wyrobiono sikawek ręcznych, kotłów do gorzelni, radli, garnków i innych przedmiotów wartości 4,000 rub. sr.), olejarnię i garbarnię. Leży w okolicy obfitującej w krédę; mieszkańcy M., od czasów najdawniejszych, wydobywając takową z pod własnych domów, potworzyli ogromne sale podziemne, dochodzące 2go częstokroć i 3go piętra, w czystej krédzie wyrobionej. W r. 1848. liczono tu 203 domów, z których 40 murowanych. Dwa targi tygodniowe i 12 jarmarków do roku.

CHEŁMNO, CULM, KULM, M. w Prusach Zachodnich, w rej. Kwidzińskiej, na pr. brz. Wiśły, naprzeciw M. Świecia, położonego na drugim brzegu rzeki. Oddalone jest mil 4 od Grudziądza, mil 6 od Torunia i tyleż od Bydgoszczy. Leży w okolicy górzystej; posiada dwa kościoły, zakon misjonarzy i szpital sióstr miłosierdzia; zakłady naukowe: wyższe gimnazjum i szkoła wojskowa, założona w r. 1775. na 150 kadetów. Przemysł mieszkańców zajęty wyprawą skór, wyrobami wełnianymi, a mianowicie sukna i pończoch; 6,558 m. Chełmno jest miastem, którego założenie sięga na-

der odległej epoki. Sławne jest w dziejach krajowych prawo Chełmińskie (Jus Culmense), którym nie tylko dawne prowincje Pruskie, ale i wiele miast w prowincji Wielkopolskiej rządziły się; ztąd poszły nazwiska miar: włóka chełmińska, morg chełmiński i t. p.

CHEŁMŻYCA, **CHEŁMŻA**, **KULMSEE**, M. w Prusach Zachodnich, rejencji Kwidzińskiej (Marienwerder), okr. Toruńskim, ku pld.-wsch. M. Chełmno (Kulm). Leży w pobliżu jeziora; było niegdyś siedziskiem kapituły Chełmińskiej, obecnie do Pelplina przeniesionej. Posiada dom duchowny karny, zamek, piękną katedrę i liczy do 1,700 m.

CHEŁMŻA, ob. **CHEŁMŻYCA**, **KULMSEE**.

CHEMILLÉ, M. we Francji, dep. Maine-Loire, ku wsch. M. Beaupreau, nad rz. Hyrome; 4,050 m. Wyrób płócien, chustek do nosa; handel bydłem.

CHEMNITZ, ob. **KAMIENICA**.

CHENANGO, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego Yorku, stol. hrb. Broome, ku pld.-zach. M. Norwick, nad rz. Susqueannah; 5,700 m.

CHENÉE, W. w Belgii, prow. Leodium (Liège, Lüttich), przy spływie rz. Ourte i Vesdre, ku pld.-zach. M. Leodium; 1,700 m. Kuźnie żelaza, dostarczające kowadeł do większej części warsztatów kowalskich w królestwie.

CHEPSTOW, M. w Anglii, hrb. Monmouth, na pfn. Bristolu, na pr. brz. rz. Wye, w pobliżu ujścia kanału Bristolskiego. Posiada port z warsztatami okrętowymi i prowadzi handel morski nadbrzeżny. Wywóz tutejszy obejmuje żelazo, jablecznik, węgle, drzewo, kamienie młyńskie i zboża. W r. 1835. liczono w porcie statków własności miejscowej będących 68 z objęciem 4,580 beczek. Zdobł miasto piękny most żelazny (z r. 1816.) na rz. Wye. W pobliżu grunty starożytnego zamku warownego, z XI. wieku.

CHER, u starożytnych **CARIS**, **CARUS**, 1) rz. we Francji, wybiega pod kolonią Cher, w dep. Creuse, w pobliżu Mérinchal, a uchodzi z l. brz. do rz. Loary, naprzeciw St. Mars, w dep. Indre et Loire. Przebiega przestrzeń 350 kilometrów (około 42 mil), skrapiając m.: Auzance, Montluçon, Saint-Amand, Vierzon i okolice M. Tours. Spławna jest, począwszy od M. Vierzon, na przestrzeni 158 kilometrów. W części wyższej (między Montluçon i St. Amand) biegnie w równiej linii z kanałem Cher. Znaczniejsze rzeki z dopływowych: Tardes i Arnon z lewej, Evre i la Saudre z pr. strony. 2) Chère, rzeczka tamże, uchodząca z l. brz. do rz. Vilaine, poniżej Langou (dep. Ille-Vilaine). Długość

biegu 55 kilometrów, przez miasto Chateaubriant. W części małej jest spławna. 3) Departament tamże, z M. stol. Bourges. Otoczony jest dep. Loiret, Nièvre, Allier, Creuse, Indre i Loire-Cher; między 46° 25' a 47° 39' szer. pfn. Rozległość 133 1/4 mil kw., ludność w roku 1841: 276,850, a w roku 1801: 217,780 m. Zajmuje dolinę rz. Loary, oraz uchodzących do niej rzek: Cher i Allier, Evre z dopływową Auron, większą (la Grande) Saudre, Małą Saudre i Arnon, zasilające rz. Cher. Kraj w ogóle płaski, zaledwie kilkoma pasmami małych wzgórz jest przecznięty. Grunt żyzny w dolinach rz. Loary i Allier; ku północy i w innych częściach piaszczysty i nieurodzajny. Lasów i dobrych pastwisk pod dostatkiem. Przemysł miejscowy na uprawie gruntów i górnictwie oparty. Płody rolnicze: zboża, winnice w wielkiej obfitości, konopie, kasztany i t. p. Gatunki wina: Chavignol i Sancerre, oraz czerwone i białe stolowe, liczone są do lepszych. Znaczny chów bydła, głównie zaś owiec poprawnych. Z płodów mineralnych: żelazo wielkiej dobroci i w znacznej ilości; kamień litograficzny, ciosowy, młynarski, marmur pospolity, gips, i t. p. Żelazo tutejsze znane pod nazwą z Berry, jest głównym artykułem przemysłu górniczego i nader w handlu poszukiwanym. W roku 1839. liczono w dep. 25 zakładów żelaznych, w których tyleż wielkich pieców, a te przy zajęciu 690 robotników, wydały żelaza wartości 5,326,430 franków. Inne wyroby przemysłu tutejszego: sukna cienkie i pospolite, porcelana, naczynia gliniane, płótno konopne, cukier z buraków, olej orzechowy, papier i szkło. Przedmiotem wywozu: żyto, wina, żelazo, wełna, bydło rogate, drzewo i konopie. Z zakładów naukowych posiada kolegium dep. w Bourges, 2 kolegia obw. w Saint-Amand i Sancerre, 2 instytuty i 5 pensji prywatnych, szkoły początkowe, szkoła realna w Bourges, 2 szkoły wyższe komunalne (okręgowe) i 240 szkół elementarnych z 10,211 uczących się. Co do reprezentacji w izbach prawodawczych, wysłał w roku 1834: 4 deputowanych, z pomiędzy 1037 wyborców. Pod względem administracyjnym dzieli się na 3 obwoody: Bourges, Saint-Amand i Sancerre; 29 kantonów i 292 gmin.

CHERASCO, M. w pań. Sardyńskim, prow. Piemontu, przy spływie rz. Stura i Tanaro, na pfn. Mondovì; 8,000 m. Przedziałnie jedwabiu; handel winami, jedwabiem. Niegdyś miejsce warowne cyta delą, obecnie opasującym je tylko starodawnym murem.

CHEBBOURG, M. we Francji, dep. la Manche,

w głębi zatoki utworzonej ujściem rz. Divette, na końcu półwyspu Cotentin, między przylądkami Levi i La Hogne. Leży wprost M. angielskiego Portsmouth, na pfn.-zach. Saint-Lô (o mil 9) i w takimże kierunku od Paryża, od którego oddalonym jest mil 16 1/2. W r. 1841. liczyło 23,408 m., w r. 1789: 10,790 m. Miejsce nader warowne, posiada port wojenny, liczony do 5 wielkich portów Francji, oraz port handlowy, mogący objąć do 240 okrętów wszelkich rozmiarów. Jest zamieszkaniem władz morskich 1go okręgu, konsulów zagranicznych, władz sądowych, dyrekcji artylerji i celnej. Posiada: szkołę hydrograficzną, kolegium, bibliotekę publiczną i marynarkę. Przemysł miejscowy, zajęty robotami w arsenałach, warsztatach okrętowych wojennych i handlowych, wyrobami chemicznymi, wyprawą skór i t. p. Liczą tu trzy drukarnie. Rybołówstwo znaczne i wyprawa statków na dorsze. Handel miejscowy jest potrzebami portu wojennego zajęty, wprowadza drzewo i żelazo z krajów północnych, konopie, len, smołę, oraz towary kolonialne; wywóz do wysp angielskich obejmuje jaja, drób, woły, barany, trzodę chlewną, a muły, wędliny i żywność do osad zamorskich. Handel nadbrzeżny w r. 1841: wywóz 153,896 centnarów (po 100 funtów), przywóz 510,000 takichże centnarów rozmaitych towarów. Ruch ogólny w porcie w tymże roku: 1796 statków z objęciem 97,614 beczek. Marynarkę portową stanowiły 240 statków miejscowych z objęciem 6,535 beczek. Port tutejszy liczonym być może do najpiękniejszych we Francji, a mianowicie od czasu ukończenia robot zarządzonych przez Ludwika XVI., głównie zaś przez Napoleona. Godnymi tu są uwagi dwie kotliny (bassin) wykute w skałę na 19 metrów głębokości, warsztaty kryte, przeznaczone do budowy okrętów liniowych największych rozmiarów, i sławna grobla, zbudowana wśród morza (1,933 sążni dług.) do ochronienia przystani służąca. Kotliny powyżej wspomniane, mogą objąć do 50 okrętów liniowych, w każdym czasie przypływu lub odpływu morza. Przystań pomieścić może do 400 okrętów i liczona jest do najbezpieczniejszych w kanale la Manche; komunikuje zaś z pełnym morzem dwoma otworami, położonemi u dwóch krańców grobli: pierwszy z nich ku wschodowi, szeroki na 1000, drugi w stronie zachodniej szeroki na 2300 metrów. To olbrzymie dzieło, wzniezione w odległości 4000 metrów od ujścia do portu handlowego, obejmuje 3,768 metrów powierzchni, przy 80 metr. szerokości u spodu, a 31 metrów u szczytu; wysokość przecięciowa pod wodą 20

metrów w czasie największego przypływu, oprócz kilku metrów nad powierzchnią wody ciągle wystających. W części miasta, zwaną Starą, główna budowla stanowi arsenał wojenny, niegdyś opactwo zwane du Voer.

CHÉRIBON, po holen. TJI-RIBOEN, po niem. DSHERIBON, ob. SZERIBON.

CHERRY-VALLEY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, Ameryce północnej, pań. Nowego Yorku, hr. Otsego; ku zach. M. Albany; 4,000 m.

CHERSO, 1) wyspa w Austrii, gub. Tryesteńska, cyrkul. Pisino, w gromadzie Quarnero, wśród zatoki t. n. i w pobliżu wybrzeży Istrii, od której oddłaczają kanał Farissina. Zamieszkała od 12,000 m.; powiększłej części górzysta, posiada u wybrzeży kilka wygodnych portów. Grunt skalisty, w niektórych tylko okolicach dość żyzny, pięknymi lasami w części północnej pokryty. Główne płody: oliwa, wino i owoce. Rybołówstwo i żegluga nadbrzeżna dość znaczne. Wywóz drzewa, do budowy statków morskich, oraz oliwy, wina, owoców i ryb. Znakoimitsze M. na wyspie Cherso i Osero. 2) Mm. tamże, stołeczne powyższej wyspy, na jej wybrzeżu zachodnim; 3,500 m. Port wygodny, w którym warzstwy morskie dla budowy statków pomniejszych; żegluga nadbrzeżna nader czynna.

CHERSON, M. w cesar. Rosyjskiem (Europa), stoł. gub. t. n., nad rz. Dnieprem, na 30 w. przed ujściem tegoż do mr. Czarnego. Pięknie zabudowane, zajmuje przestrzeń rozległą, podzieloną na 4 części: cyrkul. Twierdzy, Admiralicji, przedmieście Greckie, przedm. Wojskowe. W pierwszym znajdujemy główne gmachy rządowe: arsenał, pałac sądowy, pałac gubernatorów, katedrę i koszary; drugi ozdobny jest portem, warsztatami okrętów liniowych, gmachami admiralicji, składami znacznej objętości i wielu innymi budowlami morskimi; przedmieście greckie zwane zawiera trzy kościoły i wielki bazar murowany; przedm. wojskowe zamieszkałe jest powiększłej części przez majtków i rzemieślników. Z zakładów naukowych posiada: seminarium duchowne, katolicko-armeńskie, gimnazjum, instytut szlachecki, szkołę morską i cztery szkoły prywatne. Dziesięć kościołów prawosławnych, kilka fabryk, i działołojnia rządowa, oraz pomnik Potemkina, z brązu i pomnik dla Stowarda, zmarłego w pobliżu Chersonu w r. 1790, ozdabiają miasto, prowadzące znaczny handel drzewem. Ludność męska wynosiła na 22,589 dusz i zajmowała 4,386 domów (389 murowanych).

CHERSONSKA gub. w cesarstwie Rosyjskiem, graniczy na pñ. z gub. Kijowską i Połtawską, na

wsch. z Jekaterynosławską i Taurycką; na pñd. z mr. Czarnym; na zach. z Bessarabią, Mołdawią i gub. Podolską. Rozległa 1206 mil kw., liczy 842,000 m. Powierzchnia równa, zawiera ku wsch. rozległe pastwiska, łąki, stępy bezleśne i zewsząd otwarte; nieco górzysta i lasami pokryta ku północy, mianowicie w powiecie Elizawetgradzkim; żyzna ku zach., szczególnież też nad brzegami i w dolinach rzek. Rzeki głównejsze: Dniepr płynący na wschód, tworzy kilka znacznych zatok ujściem swém do mr. Czarnego, gdzie Limanem jest zwany; Dniestr płynie ku zach.; Boh płynie z pñd.-zach. ku pñn.-wsch., pomniejsze: Kurczahan, Inhulec, Inhul i znaczna ilość małych jezior i rzek wysychających w lecie. Klimat umiarkowany, lato wprawdzie gorące, lecz zima dość ostra. Głównejsze płody ziemi: zboża, liście tytoniowe, szafrań, konopie, len, melony, arbuzy, kukurydza, winnice, oraz wszelkie drzewa owocowe; z królestwa minerałów znajdujemy tu: saletrę, żupek, żelazo, i t. p. Rolnictwo i chów bydła wyłącznie zajmują mieszkań. Części kraju pokryte lasami dostarczają budulec dla floty Czarno-morskiej; rozległe zaś płaszczyzny pñd. i wsch. przedstawiają nam okiem niezmiernie pastwiska, wśród których widzimy znaczne stada koni, bawołów i owiec, stanowiących główne bogactwo ludności miejscowej. Przemysł fabryczny ogranicza się na wyrobie płótna, mydła, świec, wyprawie skór i kilku przedziałniach wełny. Handel zewnętrzny, głównie w M. Odessie i Chersonie skoncentrowany, obejmuje wełnę, skórki owcze, liście tytoniowe, sadło, skóry, mydło, kawior, sery masło i bydło tucze. Ludność składa się z Rosyan, Kozaków, Mołdawian, Wołochów, Serbów, Bułgarów, Greków, Armeńczyków, Żydów, Szwedów i Niemców. Koloniści wojskowi i kozacy, osiedli wzdłuż Bugu i granicy pñn.-wsch. (żołnierze wysłuzeni w pułkach kawalerii), oddzielni mają zarząd. M. główne Wojsk. sensk. Pod względem administracji gubernia dzieli się na 5 powiatów: Chersoński, Tyraspolski, Olwipolski, Elizawetgradzki i Aleksandryjski.

CHERTSEY, M. w Anglii, hr. Surrey, na pñn. Guilford, na pr. brz. Tamizy; 4,800 m. Prowadzi handel zbożem, miodem i chmielem.

CHESAPEAKE, głęboka zatoka utworzona oceanem Atlantyckim, na wybrzeżu Maryland i pań. Wirginii (Stany Zjednoczone), do której wiele rz. uchodzi, a mianowicie: Susquehanna, Potomac, Rappahannoc, York, James i Patuxent. Uważana być może także za najobszerniejszą zatokę w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, i nader ważną

z powodu bezpiecznej i łatwej żeglugi dla okrętów wszelkich rozmiarów. Zawiera w sobie znaczną ilość wysp i portów u wybrzeży (utworzonych ujściem rzek), z których główne Baltimore i Annapolis. Kanał Chesapeake prowadzący do rz. Ohio, łączy zatokę z rz. Mississippi.

CHESHAM, M. w Anglii, hr. Buckingham, na pñd.-wsch. M. Buckingham, 6,000 m.

CHESHUNT, M. w Anglii, hr. Hertford, na pñd.-w. w pobliżu Londynu; 4,000 m. Pamiętne zamieszkaniem Kromwella i śmiercią tegoż w r. 1712.

CHESSY, M. we Francji, dep. Rodanu, ku pñd.-zach. Villefranche, na l. brz. rz. Azergue; 762 m. Kopalnie miedzi, użytkowane od czasów rzymskich, a liczone do najobszerniejszych we Francji. W r. 1839. wydały wraz z pokładami w Sain-Bel 122,500 centnarów (po 100 funtów) miedzi.

CHESTER, 1) hr. w Anglii, z M. stołecznym t. n. Graniczy na zachód z mr. Irlandzkim, na pñn. z hr. Lankaster, na wsch. z hr. Derby, na pñd. z Stafford i Salop. Rozległa 49 1/2 mil kwadr.; liczyło w r. 1841: 395,300, a w r. 1801: 191,571 m. Grunt nisko położony, lecz żyzny. Główny przemysł mieszkańców oparty na chowie bydła i produkcji soli, po większej części ze źródeł słonych otrzymanej. Pierwsza gałąź przemysłu przysposabia rocznie do 240,000 centn. sera, znanego pod nazwą z Chester; druga wydaje do 5,000,000 centn. soli, na potrzeby królestwa, a drugie tyle na handel zagranicę, uważaną zaś jest za najznakomitszą w w królestwie. Z rzeczy kopalnych wydobywają tu również węgle kamienne, miedź, ołów i kobalt, lubo w ilości mniejszej. Przemysł fabryczny ogranicza się na kilku zakładach wyrobów bawełnianych i jedwabnych. Pod względem administracyjnym, dzieli się na 90 parafii, wysła 4 deputowanych do parlamentu. Miasta znaczniejsze w hrab.: Chester, Macclesfield i Stockport. 2) miasto tamże, stoł. hr. t. n., nad rzeką Dee, ku pñn.-zach. Londynu, a na pñd.-wsch. Liverpoolu; 21,400 m., zajmujących 3,860 domów mieszkalnych. Obronne twierdza, jest siedziskiem biskupa sufragana York, sądu assizów, sądu kryminalnego (Crown-Mote) i trybunału cywilnego. Posiada niższą szkołę klasyczną, znaczną liczbę szkół początkowych, areszt detencyjny i szpital dla obłąkanych. Port z warsztatami okrętowemi, zakłady wyrobów rękawniczych i fabryka prochu. Znaczne składy serów i jarmarki licznie uczęszczane. Handel rozległy, a mianowicie z Irlandyą, obejmuje na wywóz: sery, sól, węgle kamienne, ołów, miedź i żelazo. Statki morskie w liczbie 85, własnością portu tutejszego

będące, obejmowały w roku 1835: 5,630 beczek (112,600 centnarów sto-funtowych). M. otoczone starożytnymi murami, w całości dochowanemi, zdobne także kilkoma pięknymi budowlami nowocześniejszymi, a mianowicie pięknym mostem kamiennym na rz. Dee, o jednej arkadzie, mającej w świetle do 60 metrów, pałacem sądowym, koszarami i bazarem ze składami serów i t. p., oprócz budowli starożytnych: katedry, kościoła Ś. Jana i gruzów zamku obronnego, wzniesionego przez Wilhelma Zdobywcę, oraz opactwa Saint-Werburgh. W okolicy wspaniały zamek gotycki Eaton Hall, własność markizów Westminster. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. New-Hampshire, hr. Rockingham, na pñd.-wsch. Concord, nad rzeką Merrimack; 2,200 m. W okolicy ciekawa góra Rattle-Snake-Hill, w której grota stalaktytowa, pod nazwą pieczary diablęj (Devils-Den). 4) Mm. tamże, pań. Pensylwanii, hr. Delaware, ku pñd.-zach. Filadelfii, nad rzeką Delaware; 800 m. 5) Chester-le-Street, Mm. w Anglii, w hr. Durham, na pñn. M. t. n., na pr. brz. rzeki Wear; 2,000 m. Posiada szkołę dla mechaników, znaczne kopalnie węgla kamiennych, oraz fabrykę gwoździ, lin i cegielnie.

CHESTERFIELD, 1) M. w Anglii, hr. Derby, nad kanałem t. n. i główną drogą żelazną, prowadzącą z południa na północ królestwa. Posiada szkołę realną i mniej znaczące fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych. W okolicach kopalnie węgla ziemnych, rudy żelaznej, oraz wielkie piece i odlewnia. Targi licznie uczęszczane. Zdobne jest starożytnym kościołem (z XIII. wieku) i liczy około 6,000 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego Yorku, hr. Essex, na pñd. M. Plattsburg, nad rz. Sable-River, w pobliżu ujścia téjże do jeziora Champlain; 2,761 m. (1840. roku). W okolicy znaczna katarakta (spadek) Adgates-Falls, gdzie rz. Sable-River spada z wysokości 27 metrów. 3) Chesterfield-Inlet, zatoka w odnodze Hudsonskiej, u wybrzeży posiadłości angielskiej, w Ameryce północnej.

CHESTERTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Maryland, stoł. hr. Kent, ku pñd.-wsch. M. Baltimore, na pr. brz. rzeki Chester. Portowe, liczy do 2,300 m.

CHEVIOT, CHIVOT-HILLS, łańcuch gór w Anglii, hr. Nortumberland i Roxburg. Ciągnie się z pñd.-zach. ku pñn.-wsch., i oddziela po większej części Anglię od Szkocji. Najwyższy między niemi wierzchołek Hartfell, wznosi się na 818 metrów nad poziomem morza.

CHIAMPPO, Mm. w królestwie Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, deleg. Vicenza, ku zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Aldego; 3,500 m.

CHIAMUNT, CHIAMUT, CIMUNT, W. w Szwajcarii, kanton Gryzonów, na pld.-zach. M. Disentis, na granicy kant. Uri, u stóp góry S. Gotarda. Leży na wysokości 1589 metrów, nad poziomem morza.

CHIANA, rz. we Włoszech, u Rzymian Claniis zwana. Płynie w W. ks. Toskańskim i pań. Kościelnym, niegdyś uchodziła do rz. Paglia, pod M. Orvieto, przebiegłszy około 85 wiorst, wpośród doliny bagnistej i żyznej. W połowie XII wieku, ociążałe wody tej rzeki, zwróciły się ku Arno, poniżej M. Arezzo. Znakomite prace wodne (zaczęte w 1551. a ukończone dopiero w roku 1823.) osuszyły dolinę rz. Chiana, przez podzielenie jej biegu na dwie części, czyli dwie rzeki oddzielne, a to za pomocą grobli podziałowej, usypanej w odległości 5 1/2 wiorst, ku pld.-wsch. M. Chiusi, na granicy W. ks. Toskańskiego i państwa Kościelnego. Pierwsza czyli Chiana Pontificia zwana, obejmuje niższą część dawniej rzeki Chiana i uchodzi z l. str. do rz. Paglia, pod Orvieto, ubiegłszy około 7 mil polskich. Druga zaś, czyli Chiana Toscana, została zkanalizowaną i jest spławną pod nazwą Canal Maestro della Chiana. Takowy poczyną się powyżej jeziora Chiusi i uchodzi do l. brz. rzeki Arno, ku pld.-zach. M. Arezzo. Biegnie w długości 9 1/2 mil pols., a tworzy dwa pomniejsze jeziora Chiusi i Montepulciano.

CHIANCIANO, Mm. w W. ks. Toskańskim, w dolinie rz. Chiana, ku pld.-wsch. Montepulciano, a na pld. M. Arezzo. Posiada znaczne kopalnie gipsu. W pobliżu rz. Chiana (2 wiorst) na pld.-wsch. miasta są sławne źródła gorącej Acqua Santa (+23°, 5 R.) i Santa-Agnes (+31°, 3 R.) zwane, oraz kąpiele najwięcej uczęszczane w ks. Toskańskim.

CHIAPA, CHIAPA-LA-REAL, CHIAPA-DE-LOS-ESPAÑOLES, ob. CIUDAD-DE-LAS-CASAS. **CHIAPA-DE-LOS-INDIOS**, M. w Meksyku, pań. Chiapa, na l. brz. rz. Tabasco, ku zach. M. Ciudad-de-Las-Casas, wpośród przesmyku Tehuantepec, w równej odległości od obydwóch oceanów. M. najhandlowniejsze i najludniejsze w państwie; zamieszkałe prawie wyłącznie od Indian, używających jeszcze poniekąd przywilei wyjednanych im przez sławnego biskupa Las-Casas. Główny handel drzewem kampszowem i cukrem.

CHIAPAS, LAS C., pań. w Stan. Związkowych Meksykańskich, z M. stoł. Ciudad-de-Las-Casas, wpośród państw: Oaxaca, Tabasco, Yucatan

i Gwatemala. Powiększłej części wzgórzyste, skropiem jest rz. Tabasco, z kilkoma dopływami; klimat umiarkowany i zdrowy. Obszerna 1800 mil kw., zamieszkała jest przez 120,000 m. Las wielkiej rozległości. Płody: bawełna, konopie, tytuń, trzcina cukrowa, piment, kakao, wanilla i t. p. Konie pięknej rasy. Główne artykuły wywozu: cukier i drzewo kampszowe. Przemysł na stopniu niskim. Leży między 15° 12' a 17° 30' szer. pld., oraz 93° 30' a 96° 46' dług. zach.

CHIARAMONTE, M. w Sycylii, prow. Syrakuzy. Uprawa wina, oliwy, migdałów; 7,000 m.

CHIARAVALLE, W. w król. Lombardzko-Weneckim, w pobliżu Mediolanu. Starożytny zakon Benedyktynów, założony przez Ś. Bernarda.

CHIARI, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Brescia; 8,000 m. Znaczny chów jedwabników. Przedzalnian jedwabiu i garbarnie. Pamiętne zwycięstwem ks. Eugeniusza, odniesionem nad marszałkiem de Villeroi, 1. września 1701. r.

CHIASO, Mm. w Szwajcarii, kanton Tessynski, ku pld.-wsch. Mendrisio, na granicy król. Lombardzko-Weneckiego; 954 m. (katolików). Komora celna. Fabryka tytuń, przedzalnian jedwabiu. Znaczny handel tranzytowy.

CHIAVARI, 1) M. w państwie Sardynskim, stoł. prow. t. n., w oddziale Genujskim, na pld.-wsch. M. t. n., nad zatoką Rapallo, przy ujściu rz. Sturla; 9,000 m. M. w stanie kwitnącym, posiada trybunał handlowy, seminarium teologiczne i kolegium gminne. Znaczne zbiory jedwabiu, oliwy i wina. Wyrób płócien lnianych. Koronki i przedzalnian jedwabiu. Obfite połowy sardeli. 2) Prowincja tamże, nad mr. Śródziennym, z M. stoł. t. n. Leży między 44° 14' a 44° 36' szer. pld. i liczy do 115,000 m. Kraj górzysty, w części pld. pasmem Apeninów przetrzyty. Doliny nader żyzne, wydają w obfitości zboża, jarzyny, wina, oliwę, w wielkiej obfitości kasztany. Chów bydła domowego również znaczny, a mianowicie koni, mułów, osłów, wołów, krów, baranów, koz i t. p. Dzieli się na 8 powiatów (Mandamento) i 28 gmin.

CHIAVENNA, po niemiecku KLAFEN, KLEVEN, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Valteline, ku pld.-zach. Sondrio, nad rzeką Maira, w pobliżu ujścia do małego jeziora Chiavenna, które tworzy przed ujściem swem do rz. Adda. Sławną fabrykę naczyń kamiennych. Przedzalnian jedwabiu. Papiernie, handel winem, bydłem i jedwabiem, oraz handel tranzytowy między Włochami a Szwajcaryą. W okolicach

Chiavenny, miasteczko Plurs (mające 1500 m.) czyli Piu ro, d. 4. września 1618. r. wraz z mieszkańcami przez usunięcie się góry Conto zagrzebanem zostało.

CHICACOLE, M. w Indostanie angielskim, prezyd. Madras, niegdyś stoł. prow. Circars-du-Nord, ku pld.-wsch. Vizagapatam. Leży nad rz. t. n., o 6 wiorst od ujścia jej do zatoki Bengalskiej.

CHICAGO, rz. w Stanach Zjednoczonych, pań. Illinois, uchodząca do jeziora Michigan.

CHICHESTER, M. w Anglii, stoł. hr. Sussex, na pld.-zach. Londynu, nad rz. Lavant, w pobliżu ujścia jej do zatoki Chichester-Harbour; 8,270 m. Stolica biskupa sufragana Cantorbery, posiada szkołę sztuk pięknych i realną, oraz szkołę niższą klasyczną (Grammar School). Znaczne targi na żyto i bydło. Port mały, połączony z morzem przez małą odnogę kanału Arundel, dochodzącą do portu Portsmouth. Okolone starożytnymi murami; zdobne jest katedrą z XIII wieku.

CHICLANA, M. w Hiszpanii (król. Sewili), prow. Kadykska, ku pld.-wsch. M. t. n., nad kanałem Santi-Petri, wprost wyspy Leon; 1,500 m. W pobliżu mnóstwo ogrodów i domów letnich mieszkańców Kadyksu. W okolicy pod Berossa, stoczona bitwa (w d. 5. marca 1811. roku) jest pamiętną klęską dla wojsk francuzkich.

CHIEMSEE, zwane BAWARSKIE MORZE, BAIERISCHES MEER, jezioro w Bawarii, okręg Wyższej Bawarii, powiat Trostberg, między Rosenheim i Traunstein. Położone wśród doliny Alpejskiej, odpływa przez rz. Alz, do rz. Inn. Obszerem jest 3 1/2 mil kw., głębokie 240 stóp, 5 godzin długości, a 3 godzin drogi szerokości. Sławne pięknymi widokami wybrzeży i pobliskich okolic. Rybne; posiada 3 wyspy: Herren, Frauenwörth i Kraut. Przyjmuje do siebie rzeki: Prien, Ach i Roth.

CHIERI, CHIERS, M. w Sardynii, prow. Turynu. Fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych i sukna; 13,000 m.

CHIERS, po niemiecku CHOR, KOR, rz. w Europie, uchodząca z l. brz. do Mozy, powyżej o 4 wiorst od M. Sedan, w dep. Ardenów. Wybiega na pld.-zach. M. Esch (ks. Luksemburskie) i przepływa okolice M. Longwy, Montmédy i Carignan. Długość jej biegu na 86 wiorst podają.

CHIESE, rz. w Lombardii, wybiega z Alp Tyrolskich, na zach. Arco, przepływa jezioro Idro i wpada pod Caneto do rz. Oglio.

CHIETI, CIVITA DI CHIETI, M. obronne w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo citeriore, nad rz. Pescara. Znajdujemy tu arcybiskupstwo, semina-

rium, kolegium, szpital wojenny, oraz fabrykę wyrobów wełnianych i jedwabnych; 4000 m. Prowadzi handel winem, zbożem i oliwą. Oprócz kilku znaczniejszych budowli, zdobne jest jeszcze katedrą i posiada starożytności rzymskie.

CHIEVRES, M. w Belgii, prow. Hennegowia, na pld.-wsch. Ath, nad rz. Hunel; 4,000 m. Browary, gorzelnie i przedzalnian bawełny.

CHIGNOLO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Pawia, ku pld. M. Pawia; 4,000 m.

CHIHUAHUA, 1) pań. w Stanach Związkowych Meksykańskich, z M. stoł. t. n. Leży między 25° 30' a 31° 30' szer. północnej. Graniczy z obwodem Nowego-Meksyku na pld.; z pań. Cohahuila na wschód; z Durango na pld., a z Sonora-Cinaloa na zachód. Rozległość 3373 mil kw., ludność 266,000 m. ma wynosić. Punkt środkowy bogatych pokładów srebra, lubo niezupełnie jeszcze użytkowanych; główne kopalnie: El-Parral, Batopilas, Parras i Jezus Marya. Kraj w ogóle górzysty, wcałej długości pasmem Kordyllerów meksykańskich sterczący. 2) M. tamże, stoł. powyższego, na pld.-zach. Meksyku (1250 wiorst), a na pld. M. Durango, w pobliżu rz. Conchos, uchodzącej z pr. brz. do rzeki Rio-del-Norte. Leży pod 28° 47' szerokości pld., a 109° 50' długości zachodniej. Liczy do 12,000 m.; niegdyś liczyło do 70,000 m. Zdobne kilku pięknymi budowlami, głównie zaś katedrą, uważaną za najwspanialszy i najrozleglejszy kościół w pań. Meksykańskim. W pobliskiej okolicy znajdujemy kopalnie srebra, kuźnie, gisernie i t. p.

CHILI, rzeczpospolita w Ameryce południowej, nad oceanem Spokojnym; obejmuje leżące na tymże oceanie gromadę wysp Chiloe, kilka pomniejszych w pobliżu wybrzeży, oraz obiedwie wyspy Juan-Fernandez. Rozciąga się od 24° 20' do 44° szer. pld., a od 72° do 77° dług. zach. Graniczy na pld. z rzeczpospolitą Boliwijską, na wschód ze Stanami Zjednoczonymi la Plata, na pld. z Patagonią, na zachód z oceanem Spokojnym. Rozległa około 6600 mil kwadr., z czego 5200 (według innych 3350) mil, przypada na właściwe Chili; 1200 mil na część południową, czyli kraj niepodległych Araukanów, a nakoniec 200 mil kwadr. na wyspę Chiloe. Ludność obliczają na 950,000 do 1,200,000 m. Położenie kraju nader górzyste: częścią wschodnią przypiera do szczytu Andów, w całości zaś pokryty jest olbrzymimi pasmami poprzecznymi, jakie łańcuch główny wysła ku wybrzeżom, gdzie za ledwie doliny małej rozciągłości przedziały między niemi stanowią. Sławną doliną Uspalata, utwo-

rzona rozdwojeniem się szczytu Andów na wysokości Valparaíso, jest jedyną częścią kraju, zlewającą swe wody do oceanu Atlantyckiego. Kilka trudnych do przebycia wąwozów prowadzi z Chili do państw La Plata; najwięcej znany wąwóz Uspalata (między Mendoza i Santiago) wznosi się w najwyższym punkcie na 12000 stóp nad poziomem morza. Znajdujemy w pasmach Andów (Kordylierów), których średnią wysokość na 12000 stóp liczyć można, kilka czynnych wulkanów, między którymi *Peteroa* na 15000 stóp, wulkan *Antuco* na 12000, w reszcie *Descabezado* na 20000 stóp wznoszą się. Wybrzeża w ogóle wysokie i spadziste posiadają kilka dobrych portów i laguny dość znaczne; porty: Valdivia, Concepcion, Valparaíso, Coquimbo, oraz port San-Carlos na wyspie Chiloe. Mała ilość wód biejących w części kraju pfn., winnych zaś dość liczne, lubo małej objętości, należą do główniejszych: Maule, Coquimbo, Chuapa, Maipo, Copiapo i Biobio, następnie Salado, oznaczający granicę między Chili a Boliwią. Klimat umiarkowany i zdrowy. Ciepłota nader łagodna na wybrzeżach, gdzie rzadko przymrozki uczuwać się dają, nieco surowszy wewnątrz kraju; zimno ostre w górach, które śniegiem pokryte są od czerwca do listopada. Obfite deszcze w prowincjach południowych, mianowicie też od kwietnia do sierpnia; nader rzadkie ku pfn. Santiago, gdzie je zastępują rosy obfite. Częste trzęsienia ziemi, głównie zaś w części pfn., a które kilkakrotnie w ostatnim wieku objawiły się i zniszczyły wiele okolic kraju, miasta w gruzy zamieniły. Grunt nader żyzny, w miejscach dostatecznie nawodnionych, rozciąga się do linii śnieżnej gór Andów; w części pfn. piaszczysty i nieurodzajny. Lasy znaczne w stronie pfd. kraju, gdzie pokrywają odnogi i pasma poprzeczne Andów. Obfitują w budulec, drzewo w robotach stolarskich cenione, także wiele krzewów szczególnych, jak magnolia (bobrowe drzewo) wydające piękne kwiaty, mnóstwo ziół aptekarskich, roślin farbiarskich, oraz poszukiwanych w gospodarstwie domowym, jak np. quillaja (mydłoka), drzewo, którego kora po rozgotowaniu nabywa właściwości mydła, madia (maziczka, tłuszcza), wydająca doskonałą oliwę, ocymum (bazylika), z której soda, czyli sól alkaliczna bywa otrzymywana, i wiele innych. Rozliczne gatunki zwierząt: wigonia (*Camelus vicugna*) używany przez pokolenie Araukanów do pociągu i dźwigania ciężarów, wielbłąd-kóz, jaguary, viscacha (gatunek bobra), i małpy; z ptactwa odznaczają się: kondory sępy, pelikany, czerwoniaki (flamanty) i papugi. U wy-

brzeży połów wielorybów, delfinów, psów morskich, dorszy, sardeli i ostryg. Płazy i robactwo szkodliwe, w małej bardzo liczbie. Co do obfitości, oraz rozmaitości metali i minerałów użytecznych Chili jest bez zaprzeczenia najbogatszym krajem na kuli ziemskiej. Znajdujemy tu nieprzebrane pokłady miedzi, srebra, złota, żelaza i ołowiu; oraz żywe srebro, cynk, antymonium, cynę, arsenik, mangan, siarkę, afun, saletę, węgiel sodowy (natron), sól, węgiel ziemny i drogie kamienie. Liczne źródła mineralne gorące i zimne. Ludność rozrzucona w małej liczbie po kraju, nie przedstawia nam wielkich nagromadzeń w punktach pojedynczych. Wyjąwszy główne miasta: Santiago i Valparaíso, żadne inne nad 5,000 mieszkańców nie liczy; większa ich część tylko 2—3,000 posiadają. Indianie pierwotni mieszkańcy, obecnie jeszcze główną część ludności stanowią; kreolowie hiszpańscy i metysy (potomkowie europejczyków i Indian) najliczniejsi są po nich; mała liczba negrów, wprowadzonych jako niewolników, dopełnia ogólną ludność. Język hiszpański najczęściej używany; religia katolicka wyznaniem ogółu mieszkańców. Rolnictwo i górnictwo są głównymi bogactwami kraju. Pszenica, jęczmień ku pfd., nieco kukurydzy, tatarski, owsa; a groch, bób, kartofle, liście tytoniowe i konopie, w wielkiej obfitości i wybornym gatunku. Wszystkie owoce europejskie, udają się pomyślnie; drzewa oliwne i winograpy nader upowszechnione w kilku częściach kraju i obficie rodzące; otrzymywana z nich jednak oliwa i wino, w braku udoskonalonej fabrykacji, są w miernym gatunku. Chów bydła stanowi znaczną gałąź przemysłu rolniczego: liczne stada bydła rogatego, konie dobrej rasy, muły, osły i kozy; owce w gatunku pospolitym; trzoda chlewna w wielkiej ilości, lubo w niektórych tylko częściach kraju. Górnictwo w Chili otrzymało znakomity stopień rozwinięcia, mianowicie też od lat kilku, pomimo braku dokładności w systemie robót górniczych. W r. 1839. moneta złota, odbita w mennicy Santiago, ważyła 785, srebra około 5200 kilogramów, czyli 24227 mark. W tymże samym czasie wyprowadzono złota na handel zagraniczny 439, srebra 123,862 mark; miedzi w sztabach 50,293 centnarów, tegoż metalu w stanie pierwotnym 210,291 centn. Wydajność kopalni złota była kiedyś daleko znaczniejsza. Ilość kruszcza tego wydobyta w przeciągu lat 40, t. j. od 1790.—1830. r. obliczają na 60,212,000 franków. Wartość srebra nie miała przenosić w tymże samym czasie 45,573,100 franków. Prowincja Coquimbo, szczególnie zaś

okolice Copiapo, zawierają najbogatsze pokłady złota, srebra i miedzi. Rybołówstwo stać się może z czasem źródłem wielkich korzyści dla mieszkańców okolic nadbrzeżnych. Przemysł fabryczny na niskim stopniu pozostaje; główne wyroby: garncarstwo udoskonalone, tkaniny wełniane w gatunkach ostatnich, płótno, konopne, liny żeglarskie, nieco wyrobów bawełnianych, mydło, naczynia miedziane, skóry i wódki. Handel w stanie kwitnącym, i z tego względu państwo Chili mieszczą w pierwszym rzędzie państw związkowych Ameryki południowej. Dochód celny, który między r. 1825. a 1829., czynił w przecięciu sumę 888,670 piastrow, czyli 4,798,820 franków, podniósł się od r. 1834 do 1,241,080 piastrow. Główne artykuły wywozowe: moneta, metale drogie, miedź, ruda miedziana, pszenica, jarzyny, skóry, sadło, wełna, owoce i korzenie. Przywóz obejmuje: wyroby wełniane, bawełniane, płótna, jedwabie, towary metalowe, szkła, wina, wódki, oliwę, papier, cukier, kakao, kawę, ryż, bawełnę, obicia, herbatę i skóry wyprawione. Anglia, Stany Zjednoczone i Francja, głównie na handel tutejszy wpływają. W roku 1839. wartość samych wyrobów fabryk angielskich deklarowanych do Chili, wynosiła 1,103,073 funt. szterling. czyli 27,593,825 franków. Handel z Francją doszedł w roku 1841. 24,206,009 franków; w tej zaś summie wartość wywozu do Francji wynosiła 10,055,013 frank., pozostała reszta czyli 14,150,996 frank. obejmowała wyroby francuskie przesłane do Chili, a które składały się z wyrobów i nici jedwabnych, tkanin wełnianych, papierów, pachnidła, płócien, win, wódki, wędlin, kryształów, wyrobów skórzaných, narzędzi metalowych i naczyń z wyrobów złotniczych i jubilerskich. W r. 1825. ogólna wartość powyższego handlu zaledwie 2,186,850 frank. wynosiła. W r. 1841. przybyło do Francji z portu Valparaíso (w Chili) 11 okrętów z objęciem 2,670 beczek (20 centn. wagi jedna beczka); z portów francuzkich, a mianowicie z Bordeaux wysłano do Chili 25 okrętów, z objęciem 7,220 beczek. W r. 1839. przybyło z Chili 40 okrętów z objęciem 10,233 beczek do portów W. Brytanii (w tej liczbie 26 pod flagą angielską z objęciem 6,443 beczek); w tymże samym r. odpłynęło do portu Valparaíso 44 okrętów, z objęciem 10,631 beczek. Port Valparaíso jest głównym punktem handlu zagranicznego; pomniejsze porty: Valdivia, Concepcion, Talcahuano, Huasco, Coquimbo, Copiapo, Santa-Rosa, Puerto-Constitucion i San-Carlos. Znaczna żegluga i regularna komunikacja statkami parowymi zapro-

wadzoną została między powyższymi a portami państw innych w Ameryce południowej, na wybrzeżach oceanu Spokojnego. Środki komunikacji wewnętrznej nader ograniczone: przed laty kilku jedynie droga do Santiago prowadząca, dla podróżnych możliwą do przebycia była; rzeki Maule, Valdivia, Biobio, same tylko są spławne, w części znaczniejszej biegu swego. Zakłady naukowe nie są tu zbyt upowszechnione; główne między niemi: uniwersytet i liceum w Santiago; szkoły elementarne w każdej prowincji, kosztem rządowym utrzymane. Pierwsza drukarnia zaprowadzoną była w M. Valparaíso, w 1811. roku. Dochody kraju wynosiły w r. 1839: 2,386,952 piastrow (12,889,550 frank.), sam dochód celny większą połowę tej summy, gdyż 1,377,848 piastrow stanowił. Wydatki w tymże samym roku 2,322,023 piastrow, a mianowicie 505,642 administracja kraju, 207,851 utrzymanie marynarki, 638,445 budżet wojska, 123,230 gwardya narodowa, a 103,551 spłaceniu długu krajowego. Chili jest rzecząpospolitą, gdzie władza wykonawcza oddana prezydentowi, obranemu na pewny przeciąg czasu, a który radę ministrów ma sobie dodaną. Kongres złożony z 56 deputowanych jest ciałem prawodawczym kraju, który pod względem administracyjnym dzieli się na 8 prowincyj pod względem zaś duchownym stanowi dycezyę biskupa rezydującego w Santiago. Armia na stopie pokoju składa się z 3,000 wojska regularnego; siła morska, z dwóch tylko okrętów wojennych. Główne punkta obronne w kraju: Valparaíso i Valdivia. Prowincye są następujące: Santiago z M. stoł. Santiago; Coquimbo z M. stoł. Coquimbo; Aconcagua z M. stoł. San Felipe; Colchagua z M. stoł. Curico; Maule z M. stoł. Cauquenes; Concepcion z M. stoł. Concepcion; Valdivia z M. stoł. Valdivia; Chiloe z M. stoł. San-Carlos.

CHILI, Mm. w Ameryce północnej, w Stanach Zjednoczonych, pań. Nowego-Yorku, hrb. Monroe, nad Genesee, ku pfd.-zach. M. Rochester; 2,174 m. (1840. r.).

CHILKEAH, M. w Indyach wschodnich, prezyd. Bengalska, ku pfn.-wsch. M. Delhi. Jest punktem składowym znacznego handlu z Tybetem i Tartaryą. Leży w klimacie szkodliwym.

CHILLAMBARAM, M. w Indyach wschodnich, prezyd. Madras, w dawniej prow. Carnatic, na pfd. Pondichery. Leży nad odnogą Bengalską, w pobliżu ujścia rz. Coleroun. W okolicy świątynie hindusów, starożytne i w wielkiem poważaniu u krajowców.

CHILLAN, M. w Ameryce południowej, rzeczy-

pospolitej Chili, ku pñ.-wsch. Concepcion, na pr. brz. rz. t. n., uchodzącej do oceanu Spokojnego.

CHILICOTHE, Mm. w Ameryce północnej, w Stanach Zjednoczonych, pañ. Ohio, stol. hrb. Ross, ku pñd. i na 72 wiorst od M. Columbus. Leży na pr. brz. rz. Scioto; 3,977 m. (1840. r.). Handel i przemysł tutejszy, dość czynne.

CHILLON, zamek w Szwajcaryi, kant. Waad, ku pñd.-wsch. Vevey, nad jeziorem Genewskim. Niedgdyś warownia nieprzystępna (z r. 1218.), wzniesiona na skale występującej wśród wody jeziora, służy obecnie za arsenał i więzienie wojskowe.

CHILMARRY, M. w Indjach wschodnich, prezydentura Bengalska, na pñd.-wsch. Rungpore nad rz. Brahmaputra. Miejsce ogólnej pielgrzymki indyan.

CHILOE, wyspa należąca do rzeczypospolitej Chili, a która daje nazwę swą oddzielnej prowincyi w témże państwie. Leży na krańcu pñd. Araukanii (okolice zamieszkałej przez indyan niepodległych), w pobliżu wybrzeży, od których oddzielona jest cieśniną Chacao, w zatoce zwaną El-Anud. Obszerność do 200 mil kw., największa długość 38, największa jej szerokość 10 mil kw. ma wynosić. Grunt górzysty, wybrzeża wysokie, mające nader wygodne porty, a mianowicie San-Carlos i Castro. Klimat umiarkowany i zdrowy, lubo wilgotny. Ziemia bardzo żyzna, lasami pokryta. Rolnictwo na małej stopie; uprawa pszenicy, kartofli, liści tytoniowych, owoców, a nadewszystko jabłek, z których jabłecznik w znacznej ilości wyrabiają. Chów bydła rogatego i koni jest głównym bogactwem mieszkańców; trzoda chlewna nader liczna. Nieco wyrobów wełnianych i handel wędlinami, a mianowicie szynkami wieprzowymi. Główne przedmioty wywozu: deski (260,000 fr.), szynki (7800 fr.), skóry i tkaniny wełniane (165,000 franków). Przywóz obejmuje: indygo, herbatę, sól i piment. Żegluga nader czynna, zajmująca do 1500: statków morskich pomniejszych, własnością mieszkańców archipelagu będących. Główne miasta San-Carlos i Castro. Wyspa Chiloe leży niemal w środku archipelagu, złożonego z 60 wysepek (36 zamieszkałych), a któremu nazwę swą daje. Archipelag ten, wraz z obwodem M. Maulin, na lądzie stałym leżącym, nosi nazwę prowincyi Chiloe, której M. główne San-Carlos. Ludność całej prowincyi do 44,000 m. dochodzi. Pod względem prawodawczym przedstawianą jest na kongresie przez jednego deputowanego. Archipelag odkryty został w roku 1558., przez Don Garcia de Mendoza.

CHILPANZINGO, M. w pañ. Meksykańskim, na pñd. Meksyku, a na pñ.-wsch. Acapulco.

CHILTERN-HILLS, odnoga gór w Anglii, liczona do pasma Kornwalijskich, ciągnie się wśród hrb. Oxford, Buckingham, Bedford, i Hertford. Główny szczyt nosi nazwę: Wenderover-Hill; i wznosi się na 906 stóp angielskich czyli 275 metrów.

CHIMAY, M. w Belgii, prow. Hennegowii, na pñd. Charleroi, nad rz. Blanche; 2,768 m. Posiada kolegium; jest M. głównym kantonu. Wokolicy kopalnie nader pięknego marmuru czarnego w żyłki białe, czerwone i żółte. Kilka kuźni w pobliżu miasta. Punkt handlu przemycarskiego z Francją.

CHIMBORAZO, najwyższy wierzchołek w paśmie gór Andyjskich, leżący w Ameryce południowej, w rzeczypospolitej Quito, inaczej Ecuador, czyli Równikowej zwanej (niegdys części pñd.-zach. pañ. Kolumbii). Wznosi się na 21440 stóp, kształcie kuli spłaszczonej, wiecznym śniegiem okryty. Leży zaś na pñd. M. Quito w odległości 135 wiorst, a na pñ.-wsch. M. Guayaquil, od którego oddalonym jest na 125 wiorst; pod 1° 47' 18" szer. pñd. Uważany był dotąd za najwyższy punkt na kuli ziemskiej. W r. 1802. dnia 23. czerwca, uczonego Aleksander Humboldt odbył podróż i dosięgnął szczytu tej góry.

CHIMERA, Mm. w Turcji europejskiej, w prow. Albanii, ku pñ.-zach. M. Delvino, nad kanałem Otranto. Położone u stóp gór t. n., które u starożytnych pod nazwą Ceraunii i Aëroceraunii Montes znane były, a nad zatoką Avlone, u przylądka Linguetta kończyły się.

CHINA, Mm. w Ameryce północnej, Stany Zjednoczone, państwo Maine, hrb. Kennebeck, ku pñ. M. Augusta; 2,675 m. (1840. r.).

CHINACHIN, M. w Nepalu, o 380 wiorst na pñ.-zach. M. Katmandu. Handel koźmi, owcami, solą, piżmem, korzeniami i wyrobami wełnianymi.

CHINCHON, M. w Hiszpanii (Nowa Kastylya) prow. Madrycka, między rz. Tagiem i Tajuna; 5,000 m. Stolica okręgu sądowego; posiada źródła mineralne i kąpiele.

CHINCHILLA, M. w Hiszpanii (dawna prow. Murcyja), prow. Albacete, na pñ.-zach. M. Murcyi; 8,000 m. Stołeczne okręgu sądowego. Wyroby garncarskie, wełniane i t. p. Niegdys miejsce obronne.

CHINCHOOOR, CHINCHUR, M. w Indostanie (dawna prow. Aureng-Abad), obecnie prezyd. Bombay, na pñ.-zach. M. Punah, nad rz. Mular; 5,000 m. Rezydencya Szintamun czyli Narre-Deo, osoby

duchownej, której godność dziedzicznie piastowana, czczona jest u Marattów, jako wcielenie ich bożka Gounputty.

CHINE, Mm. w Ameryce północnej, w Niższej Kanadzie, ku pñd.-zach. M. Montreal, na pñd. wybrzeżu wyspy Montreal, nad rz. Ś. Wawrzeńca; 1,500 m. Port, warsztaty okrętowe i składy towarów. Kanał łączący miasto z M. Montreal, zbudowany między 1821. a 1824. r., celem uniknięcia gwałtownych prądów rz. Ś. Wawrzeńca, jest zwykłą drogą handlową między obydwoma prowincjami Kanadyjskimi. W r. 1833. przebyło takowy 4,297 statków wodnych, wnosząc opłaty przewozowej 178,850 franków.

CHINGLEPUT, M. w Indjach wschodnich, prezydentura Madras, ku pñd.-zach. M. Madras, w dawnej prow. Karnatik. Miejsce warowne cytadela.

CHINIAN, SAINT C., M. we Francyi, dep. Hérault, na pñd.-wsch. M. Saint-Pons, nad rzeką Bernazober; 3,600 m. Znaczny wyrób sukna, na handel ze wschodem, i kilka garbarni.

CHINON, M. we Francyi, stol. obw. t. n., w dep. Indre-Loire, ku pñd.-zach. M. Tours, na pr. brz. rzeki Vienne; 6,680 m. Posiada kolegium, i rozległy prowadzi handel zbożem, winami, sliwkami suszonymi z Tours, konfiturami i wielu owocami suszonymi. Niegdys miejsce warowne, paniętnie śmiercią Henryka II. króla angielskiego, w 1189. r. pobytem Karola VII., gdy Joanna d'Arc, dziewica Orleańska, przedstawiona mu była. Ojczyście Rabelaisgo.

CHINSURAH, M. w Indjach wschodnich, prezydentura Bengalskiej, na pñ. Kalkutty, w pobliżu Chandernagor, na pr. brz. rz. Hugly; 14,000 m. Niegdys posiadłość holenderska.

CHIŃSKIE PAŃSTWO, przez europejczyków zwane cesarstwem, zajmujące środkową część Azji wschodniej. M. stol. Peking. Rozciąga się między 18° a 56° szer. pñ., oraz 69° a 141° długości wsch. Granice: na północ Syberja, stepy kraju Kirgizkiego i Tartarya niepodległa; na wschód ocean Spokojny, oraz części tegoż: morze Ochockie i Japońskie; na pñd. morze Chińskie, Kochinchina, pañ. Birmańskie, Indostan i Nepal; na zach. pañ. związkowe Szeików i Tartarya niepodległa. Obszerność wynosić ma 248000 mil kw. Ludność rozmaicie oceniana, według spisu urzędowego z roku 1813. miała już naówczas dochodzić 365000000 m. Kraje i prowincje składające państwo Chińskie są następujące: a) Chiny właściwe, były pierwszym związkiem tak rozległych posiadłości, obecnie zaś ze względu swej ludności, zamożności

i oświaty, główną część tychże stanowią: b) Mandżurya czyli Szing-King; c) Mongolia, zawierająca kraje Mongołów, Kalkasów i Kałmuków osiadłych w prowincyi Kuku-Noor; d) Thian-Szan-Pu-Lu czyli Dżungarya, oraz należące do niej prowincje kozaków kirgizkich, plemion Burutów i Torgotów; e) Tybet czyli Sizang; f) Butan czyli kraj Deb-Radżah; g) królestwo Korei; h) królestwo Lieu-Kieu. Kraje powyższe pozostają w nader różnym stanowisku, względem państwa Chińskiego: jużto jako hołdownicze, jużto pośrednio lub bezpośrednio władzę tegoż uznające. Między główniejszemi: Mandżurya wcielona bezwarunkowo do cesarstwa, jednakową administrację z témże posiada; Właściwa Dżungarya i udzielne księstwa małej Bucharyi, zaliczone są pod względem zarządu wewnętrznego do okręgu wojskowego Si-Kiang i bezwarunkowo władzę Chin uznają; państwa tybetańskie: Butan, królestwo Korei, Lieu-Kieu, należące do krajów opłacających daninę; kraje Mongolskie: Kalkas, Kałmucy, Kirgizy, Buruci i Torgoci, są posiadłościami hołdowniczemi. W poczet krajów powyższych, warunkowo Chinom podległych, możnaby włączyć i Kochinchinę, niegdys hołdowniczą, obecnie niezależną, której jednak władcy żądają uznania od cesarzy chińskich.

CHINY, M. w Belgii, ks. Luxemburskie, na pñd.-zach. M. Neufchateau, na l. brz. rz. Semoy; 1,060 m. Handel drzewem i węglami.

CHINY, po łacinie CHINA, SINA, po holendersku SINA, po angielsku CHINA, po francuzku CHINE, po rosyjsku KITAJ, po chińsku TATH-SZINGKUN, czyli Państwo Niebieskie. Prowincya w ogólnym składzie państwa Chińskiego czyli Chiny właściwe, będące główną częścią i jądrem cesarstwa. Pekin jest M. głównym, oraz stolicą całego państwa. Rozległa jej przestrzeń obejmuje część środkową granicy wschodniej dawnego ładu i posiada na oceanie Spokojnym, oblewającym ją od wschodu i południa, dwie wyspy znacznej obszerności: Formoza i Hainan, oraz mnóstwo wysp nadbrzeżnych mniejszej rozległości, a mianowicie: Thsong-Ning, Kingtang czyli Hintong, Tszeu czyli Czusan i Emuj czyli Amoy na wybrzeżu wschodnim; Makao, Hong-Kong i Lintin u wybrzeży południowych. Rozciąga się między 18° a 41° 30' szer. pñ., oraz 95° do 121° długości wsch. Wrazie włączenia należących tu części Małej Bucharyi i Dżungaryi, niedawno wcielonej do prowincyi Kan-su, obszerność jej rozciągać się będzie od 85° do 121° długości wschodniej.

Granice: Mandżurya i Mongolia na północ; Dżungarya, mała Bucharya, kraj Mongolski Kuku-Noor i Tybet na zachód; Birmania, Kocinchina i mr. Chińskie na południe; ocean Spokojny, morze Żółte i zatoka Petyli na wsch. Rozległość Chin właściwych z pewnością oznaczyć się nie da, należy wszelako wnosić iż obejmują 60—80,000 mil kw. geograf. Liczba mieszkańców nie ma przechodzić 178 milionów, lubo wielu podróźnych, a między innymi geogr. Neuman, wczasie pobytu swego w r. 1829, miał powziąć przekonanie, że już w r. 1793. spisy ludności ze źródeł urzędowych czerpane, takową na 307 milionów podawały.

Powierzchnia kraju górzysta, bo prawie same Chiny tylko zajmują całą pochyłość wschodnią wyżyny (haut plateau) Tybetu i Mongolii. Góry rozciągające się z tego zawiązku olbrzymiego ku oceanowi Spokojnemu, pokrywają część zachodnią i południową Chin rozległymi ramionami. Łańcuch Yun-Ling ciągnie się z południa ku północy, odznacza granicę kraju zachodnią, podpierając wyżyny Tybetu i przedziela najznaczniejsze zlewy wód chińskich; uważanym zaś być może za główny obszar górzysty tych okolic, sterczący wierzchołkami za linię wiecznych śniegów sięgającymi. Ze środka gór powyższych, odłaczają się łańcuch zwany Pe-Ling czyli Północny (główny ku północy Chin), ciągnie się na pñ.-wsch. do Hoang-Ho i tam łączy się z mniej wyniosłym pasmem Yan, czyli gałęzią południową gór mongolskich Khing-Kan. Najpotężniejszy przecięć i najrozleglejszy łańcuch gór w Chinach środkowych, powstaje na załamku Tybetu, pod nazwą Nan-Ling czyli Łańcucha południowego. Pokrywa on licznymi ramionami pñd. część kraju i kończy się na pñd. ujścia rz. Kiang, na wysokości wyspy Czusan. W pierwszej połowie długości znaczna liczba wierzchołków pasma tego dosięga linii wiecznych śniegów.

Wśród Chin właściwych ciągnie się nader rozległa i dość nisko położona płaszczyna; przestrzeń ta jest najrozleglejszą z równin ładu stałego, głównym punktem ludności Chin, ogniskiem ich bogactw, inajwyżniejszą i najlepiej uprawioną okolicą na kuli ziemskiej. Okolona jest łańcuchami gór Yan, Pe-Ling, Ta-pa-Ling, oraz ostatnimi wzgórzami pasma Nan-Ling; zawiera w sobie zlew rz. Pe-Ho i ujście rz. Kiang. Długość jej 900—1000, największa szerokość 750—800 wiorst, obszerność w przybliżeniu 54 milionów hektarów wynosi. Wybrzeża pomimo licznych

wklęsłości i załamków, nie posiadają wiele odnóg morskich, jednak z tych znaczniejsza Pe-Tszy-Li czyli Liao-Tung na wybrzeżu pñ. mr. Żółtego. Pomniejsze zatoki: Hang-Tszeu, Emuj, oraz leżąca w pobliżu M. Kantonu. Wśród niewielu półwyspów, odznaczają się rozległością: Szang-Tung, nad zatoką Pe-Tszy-Li, półwysp Loni-Tszeu, wprost wyspy Hainan. Wybrzeża prawie na całej rozległości są nader niskie, mnóstwem małych wysp otoczone, wyjątek wszakże stanowią: kraniec nadbrzeżny pñd. i półwysp Szang-Tung. Porty w ogóle mniej dostępne, niewygodne z powodu ław piaszczystych, ujścia rzek zasłaniających; najlepsze ze znanych są: port przy M. Kantonie, oraz kilka innych na wybrzeżach półwyspu Szan-Tung.

Rzeki i jeziora. Biejące tu wody spływają powiększając część do oceanu Spokojnego, oprócz czterech głównych rzek półwyspu Indo-chińskiego: Irawadda, Saluen, Menam i Mekung, które skrapiając pñd.-zach. węgieł Chin właściwych, toczą swe wody do oceanu Indyjskiego. Jan-Tse-Kiang, inaczej Sina rzeka; oraz Hoang-Ho czyli Żółta rzeka, liczone między najznaczniejszych w Azji, przyjmują do swych koryt niemal wszystkie biejące tu wody. Pierwsze po nich miejsce zajmuje rz. Si-Kiang czyli Tygrysowa, oraz Pe-ho uchodząca do odnogi Pe-Tszy-Li, a pomiędzy rzeki mniejszej objętości liczona. Znajdujemy tu również wielką liczbę jezior, już to alpejskich w okolicach wysoko położonych, już to stepowych wśród równin rozległych. Do głównych należą Tung-Ting, i Fu-Yang lub Pogańg-Hu, które łączą się z rz. Hoang-Ho, w pobliżu jej ujścia. Oprócz powyższych jest jeszcze mnóstwo innych, mniejszych rozległości, a mianowicie w części wschodniej kraju nadbrzeżnego, oraz w kraju alpejskim pñd.-zach.

Klimat w ogóle zdrowy, lubo nader różny z powodu równin rozległych, obok wielu okolic górzystych i nadzwyczajnej obszerności kraju. Ze względu na położenie geograficzne od 42° do 20° północnej szerokości zajmujące, daje się podzielić na strefę północną i południową; pierwsza częściej ulegająca zmianom temperatury, jest po większej części umiarkowana, druga w miejsce zimy porą deszczową odznacza się. Strefa północna, czyli zmienna, obejmuje dolinę leżącą na północ rzeki Hoang-Ho, oraz górzystą okolicę Chin północnych. Doznają w niej czterech pór roku, już w listopadzie lodem pokrywają się rzeki i w tym stanie pozostają do marca. Mgła, zorza północna i wielkie

śniegi przytrafiają się skutkiem ostrej zimy; średni ciepłota w Pekinie + 3° R. wynosi. Po nader krótkiej wiosnie następuje lato, którego upały + 23° R. dochodzą, a wpływ pobliskiego oceanu obfitami deszczami miarkuje. Jesień jest nader krótka. Strefa deszczowa, na dwie części również podzielić się daje; północna obejmuje najpiękniejsze okolice i do pasma gór Nan-Ling, czyli 25° szerokości dochodzi, południowa zajmuje doliny i okolice niższe alpejskie, oraz pñd. i pñd.-wschodni kraj nadbrzeżny. Klimat pierwszych zbliżony do zwrotnikowego, drugie zupełnie zwrotnikowy charakter posiadają, obiedwie przecież narażone są naprzemian na ciągłe posuchy, lub też niestające prawie deszcze. Zależy to od wiatrów peryodycznych; pora deszczowa następuje po wiatrach pñd.-zach., czyli od kwietnia do października; pora sucha przy wietrze pñ.-wsch., czyli od listopada do kwietnia. Średni ciepłota okolic Kantonu, dochodzi 18° R. Na wybrzeżach, w czasie wiatrów peryodycznych, między 34°—14° pñ. szer., panują gwałtowne burze, zwane Tyfon, mianowicie też w miesiącach czerwcu i lipcu, rzadko zaś w grudniu lub maju.

Klimat tak rozmaity wydaje zarówno obfite jak i różnorodne plody. Królestwo roślin rozwija tu nieporównane bogactwa, w strefach pñ. środkowej i południowej. Każda z nich przecież nadaje płodom swym cechę odmienną. Ku północy znajdujemy gatunki drzew europejskich, ogrodowizny, owoce, jarzyny i winogrod. Część środkowa a nawet wzgórz przedalpejskie, pokryte są drzewami palmowemi, jodłami, cisami, cyprysami, cedrami wirgińskimi, dębami, oraz wielu gatunkami drzew laurowych, kamforowych, mydlanych, olejnych, wonnemi krzewami: niespłikiem japońskim szupinem (rózaniecznik, sophora), klonami, tak zwanym drzewem życia (Lebensbäume), morwą, wielu roślinami aromatycznymi, a głównie też stosi (Ginsengkraft-wurzel, Panax) i rabarbarum, rosnącym na nagich skałach Tangutu. Plody rolnicze obejmują tu: ryż (główne pożywienie mieszkańców), pszenicę, jęczmień, owies, żyto indyjskie, sago (otrzymywane z pnia japońskiej palmy sagowej), anyż, liście tytoniowe, konopie, drzewo oliwne (olivete), z którego nasienia oliwę, a z upalonych orzechów sławny tusz chiński wyrabianym bywa; bawełnę, indygo, wiele roślin farbiarskich, a na koniec herbate, stanowiącą tak ważną gałąź handlu chińskiego. W strefie południowej znajdujemy większą część płodów podzwrotnikowych, bo oprócz wielu gatunków dwóch stref powyższych, widzimy ro-

snące tu: rozliczne gatunki bambusu, drzewa różane, sandałowe, hebanowe, agila, werniksowe, fojowe, banany, palmy kokosowe, kasyowe (cassia lignea), drzewo smocze (dragonnier, dracaena), żywiczne, cynamonowe, papierowe (papyrus), woskowe, klejowe, drzewo jujuba (cierń, ziziphus), badyanek, stosi, betel, zuwipalma, (areca) i t. p. Uprawiane tu są również z nader pomyslnym skutkiem: rukiewnik (terre-noix, bunias), bataty słodkie, korzeń chlebowy (yams), mnóstwo roślin wodnych, cynamon, pieprz czarny, trzcina cukrowa i imbir.

W królestwie zwierząt znajdujemy wszystkie domowe zwierzęta znane w Europie, lubo późniejsze co do gatunku i siły. Zwierzęta drapieżne lub w stanie dzikości są: słoń, nosorożec, tapir, bawół, niedźwiedź, rodzaj zbliżony do tygrysów, lampart, pantera, jeleń, antylopa, koza dzika, borsuk, sarniec piżmowy, skoczek (ciecada), wieńcówka, wydra, sobol, gatunki wielkich małp, i na koniec gromady szczurów wędrownych, często kroć całe okolice w przechodzie swym niszczących. Wśród wielu gatunków ptactwa odznaczają się: bażanty w kolorach złotym i srebrnym, pawie, pelikany, papugi, ptaki rajskie, orły, sępy, czerwonaś (phoenicopterus) i t. p. Wybrzeża morskie i wody w środku kraju płynące obfitują w ryby, ostrygi, muszle perłowe i rybki złote, które z Chin do Europy sprowadzone zostały. Żółwie olbrzymie i w wielu gatunkach, oraz węże niezwykłej wielkości są tam dosyć powszechne, mniemają przecież iż gady jadowite rzadko spotrzącać się dają. Jedwabniki są głównym bogactwem kraju, a szarańcza niszcząca plagą, mianowicie w prowincjach północnych i zachodnich. Między owadami zauważać można: pszczoły w wielkiej liczbie chodowane, motyle niepospolitej wielkości i świetnych kolorów, mrówki, moskity, skorpiony, oraz wiele innych gatunków szkodliwych lub przykrych do zniesienia. Rozliczne bogactwa mineralne: obfite pokłady srebra lubo nie wiele użytkowane, złoto w piaskach rzek, a mianowicie też w prowincjach: Se-Tszuen i Yun-Nan, miedź, żywe srebro, arsenik, cynk, marmur, glina porcelanowa, magnes, ołów, cyna, żelazo, kryształ górny, lapis-lazuł, jaspis, granit, sól, węgle kamienne, cynober, drogie kamienie i inne.

Ludność rzeczywista Chin, zdaje się być zupełnie wątpliwą, pomimo istniejących liczb urzędowych. Spis ogólny w r. 1813. dopełniony, miał wykazać 360,279,890 mieszkańców, oprócz 188,326 rodzin, należących do służby dworu cesarskiego.

Według lorda Macartney, który w r. 1792. odbywał poselstwo na dwór Chiński, ludność państwa w tej epoce dochodziła miała 333,000,000 mieszcz. W r. 1764. (według innych wykazów urzędowych) liczono już 87,844,761 domów mieszkalnych. Ztém wszystkiem p. Amyot, którego obliczenie zdaje się być najwięcej z prawdą zgodne, ogólną ludność Chin w r. 1743. na 150,029,855 m. podaje i liczba ta przez wielu statystyków przyjęta została. Co do ludności nagromadzonej w miastach, państwo Chińskie jest bezwzględnie krajem, w którym ludność zbiorowa najwyższej cyfry dosięgała. Ludność w M. Pekinie i Nankinie przeszła po milionie mieszcz. wynosi. Kanton, Hang-Tszen i U-Tszang liczą przeszło po 600,000, wielka zaś liczba innych miast posiada 100—200,000 m. Miasta w Chinach dzielą się na trzy rzędy: należące do pierwszego zowią się Fu, do drugiego Tszen, zaliczone zaś do trzeciego rzędu otrzymały nazwę Hiang. W ogóle miasta główne czyli stołeczne prowincyj i departamentów, na które państwo jest podzielonem, nie mają nazw oddzielnych, ale według różnic powyższych nazywane bywają. Większa ich część jest porządnie zabudowana i okolona murami; ulice główne szerokie, ozdobione sklepami, uboczne zaś lubo regularne, jednak znacznie są węższe. Zabudowania mieszkalne, po większej części rozległe, z trzech części, a raczej z trzech oddzielnych domów składają się: pierwszy zwykle przez służbę, drugi przez właściciela, trzeci zaś przez kobiety jest zajmowanym. Domy osób zamężnych, po większej części jedno piętrowe, otoczone galerią i gankami, z dachem na kolumnach opartym, niemają okien na ulicę wychodzących, i leżą w pośród wspaniałych ogrodów, a kilkorod drzwi idących po sobie i starannie zamykanych, prowadzą do mieszkań wewnętrznych, zawsze prawie z małych sal złożonych, ozdobionych złotem, jedwabiami, sprzętami z drzewa kosztownego, głównie zaś przysłówiami mędrców krajowych, na papierze kolorowym wypisanemi. Obszerna sala jadalna lub też galeria łączy pojedyncze mieszkania i dopełnia wewnętrznego rozkładu. Dachy pokryte zwykle cegłą żółtą na pałacach cesarskich, zieloną na książęcych, w kolorze szarym na wszelkich innych. Światło dzienne pada przez okna osłonięte przezręczystym papierem lub mikiem (Marienglas); do ogrzewania pomieszczeń używają naczyni metalowych, rozpalonym węglem napełnionych. Sprzętem domowym najpowszechniejszym w Chinach, jest rodzaj sofy kamienniej, opatrzonej poduszkami bawełną wysłanemi; ogrzewana wewnątrz

węglami kamiennymi i używana jest w czasie nocy do spoczynku. Domy mieszczkańskie są wprawdzie mniej kosztowne, noszą przecież na sobie cechę tejże samej chęci błyszczenia i przesady. Tém smutniejszy obraz przedstawiają lepianki włóścian po większej części gliniane, zawieszane rogożami, słomą jedynie pokryte. W ogólnej ilości 1572 miast, liczą 183 pierwszego, a 225 drugiego rzędu. Wliczając tę przecież nie są objęte wszystkie ogniska ludności zbiorowej. Większa część miasteczka nawet wsi, przewyższa ludnością wiele miast drugiego a nawet pierwszego rzędu: liczą one po 200 do 250,000 m. Widzimy tu również wsie i osady pływające; zajmowane przez 20,000,000 ludzi, których domy zbudowane na tratwach, unoszą się na rzekach, kanałach, w pobliżu miast wielkich płynących. Chińczycy przez swą liczbę, we wszystkich częściach państwa, ogół ludności stanowią. Mongołowie, a mianowicie plemię panujące Mandżu czyli Tunguz, pierwsze miejsce zajmują po nich. Kilka ludów na pół barbarzyńskich i w części tylko władzę Chin uznających, zajmują niektóre prowincje cesarstwa. Plemię Miao-Tse (około 800,000 m.) zamieszkuje prowincje Kuang-Si i Hun-Nan; Lolosy (400,000 m.) i ludy Mieng-Ting (380,000 m.) najliczniejsi są w prow. Yan-Nan, Malajczycy niemal w stanie dzikości zupełnej, zaludniają wyspę Formoza. Żydzi przybyli do Chin przed erą chrześcijaństwa (50,000), kupcy z Buchary, Armenii; Parsowie osiedli w kilku miastach handlowych i na koniec Kozacy zamieszkali w Pekinie, będący potomkami zabranych niegdyś do niewoli w Syberii, są prawie jedynymi cudzoziemcami, osiadłymi w niezmiernych obszarach państwa Chińskiego. Nawet ludom pogranicznym, wzbронiony jest przystęp i pobyt wewnątrz kraju; cudzoziemcy zamieszkali w kilku portach wyznaczonych, czasowo tylko przebywać tam mogą. Odosobnione położenie kraju i ściśle zamknięcie granic przed wpływem ludów ościennych, wywarły tak silny wpływ na charakter chińczyków, iż zacierając w nich wszelkie ślady indywidualizmu, cały naród zlały w ogólną i jedną masę.

Pilność, ugrzecznienie, zamiłowanie spokoju i łagodność cechują charakter Chińczyków. Miłość rodzicielska, wierność dla Monarchy, są ich wrodzonymi uczuciami. Przeciwnie zaś lubieżność, pijaństwo, rozpusta, chytra przewrotność w pożyciu, oszukaństwo w stosunkach handlowych, techórzostwo i niekzemne pochlebstwo, nieznosna duma narodowa, uporczywa wiara w doskonałość prze-

szłości, okrucieństwo, mściwość i przedajność częstokroć przytłumiają piękną stronę ich charakteru. Rodzice chęcią zysku wiedzeni, zaprzędają własne dzieci a mianowicie dziewczęta. Obok nieograniczonego szacunku dzieci dla rodziców i miłości tychże wzajemnej, zdarzało się widzieć iż niemowlęta porzucone przez rodziców, stają się pastwą trzody lub psów żarłocznych, a liczba tych ofiar w samym Kantonie do 9,000 rocznie ma dochodzić. Węzły rodzinne dość ściśle tu są zachowywane, pomimo iż prawa pożycia małżeńskiego dowolnym zmianom uległy. Według zasad prawodawczych Cesarzowi tylko i Mandarynom dozwolone jest wielożeństwo, mimo to jednak, widzimy tu haremy u każdego z bogatszych mieszkańców kraju. Stanowisko kobiety jest tu nader podrzędne, nie tyle przecież ograniczone pod względem swobód osobistych, ile w innych krajach Azji wschodniej. Zamożniejsi zwykli zamykać swe żony w haremach, gdzie zajęcie się ubiorem, palenie fajki, haftowanie, tkanie jedwabiu, głównie zaś starania macierzyńskie, są ich zwykłym zatrudnieniem; żony rolników i ubogich mieszkańców są wprawdzie wolne, lecz na ciężką pracę skazane. Domowe pożycie Chińczyków jest w ogóle zimne i nudne. Obejście się towarzyskie sztywne i nader ceremonialne. Zabawne pokłony i obliczone poruszenia ciała cechują przyzwoitość i dobry ton. Gry w szachy, kości, karty, zakłady o bitwy kogutów, są najulubieńszą ich rozrywką. Uroczystości nie wiele, obchód niedzieli lub innego dnia w tygodniu nie jest im znany. Przy obrzędach pogrzebowych również ściśle etykieta, jak w codziennym życiu. Żałoba, której oznaką jest kolor biały, do lat trzech się rozciąga. Zewnętrzne cechy chińczyków wykazują pochodzenie mongolskie, i tak twarze ich szerokie, nieco płaskie, z wystającą policzką, nosy małe i spłaszczone, oczy wypukłe, zbliżone ku sobie, włos na głowie i na brodzie czarny i ostry, cera twarzy żółta, nieco jaśniejsza w okolicach p. n. jak ku południowi, lecz u kobiet zdarza się doskonałej białości. Mężczyźni zwykli golić głowę, zostawiając kosmyk włosów u samego wierzchu, którego długość i grubość jest przedmiotem zbytku i opodatkowania. Ubiory nie podlegają zmianom mody, i zapewne od lat tysiąca przechowałyby kroje te same, gdyby napady i podboje tatarskie nie były ich cokolwiek zmieniły. Według różnicy stanów używają tkanin wełnianych, jedwabnych lub lnianych; w porze zimowej mniej lub więcej kosztownych futer. Kolory ubiorów męskich są powiększej części niebieskie, fioletowe lub

czarne; kobiety używają wyłącznie koloru zielonego lub różowego. Noszenie sukni w kolorze żółtym jest przywilejem rodziny cesarskiej i książąt.

Język Mandżu używany na dworze, który wspólnie z narzeczem chińskim jest językiem urzędowym pań. Zasady wyznania Yu, zaprowadzone na 530 lat przed narodzeniem J. Chrystusa, przez sławnego prawodawcę chińskiego Konfucjusa, zwanego powszechnie Konfucyzsem, są religią ludzi naukowych i panującą w kraju; cesarz jest najwyższym jej kapłanem. Dwa inne przecież wyznania są więcej upowszechnione: Tao-Se czyli dogmat pierwotnej prawdy, nuczany przez filozofa Lao-Tseu, na lat 600 przed narodzeniem J. Chrystusa, oraz zasady buddyzmu zwane To lub Fo-Tho. Pomimo różnic istniejących w powyższych zasadach, uchodzą one w przekonaniu chińczyków za równie doskonałe. Chrześcianizm wprowadzony tu został początkowo przez Nestoryanów, a następnie przez Jezuitów, ostatni posiadali wielkie względy u cesarzów, a mianowicie w XVII. i XVIII. wieku; lecz w następnych latach doznał wielkiego prześladowania, głównie zaś od czasu wydalenia Jezuitów w r. 1724. z państwa, a następnie ostatnich misyj z Pekinu, w 1828. roku. Obecnie ludność katolicka wynosi około 120,000. Na mocy traktatów między Chinami i cesarstwem Rosyjskim zawartych, misja duchowna grecka, odnawiana po upływie każdych lat dziesięciu, utrzymywana jest w Pekinie kosztem Ces. Wszelk Rosyji, w celu nauczania religii osiadłych tamże kozaków. Żydzi cierpiąciami są przez rząd miejscowy; zasady islamizmu wyznawane są przez Bucharów.

Rolnictwo w Chinach, pomimo znacznego przemysłu rękodzielniczego, jest źródłem głównych bogactw i podstawą dobrego bytu kraju. Środki jednak używane do użyznienia ziemi nie muszą być dostateczne, gdy pomimo niewyczerpanej cierpliwości i godnych podziwienia usiłowań rolników, wiele okolic cesarstwa dość często głodem trapione bywają. Uprawiają tu wszystkie gatunki zboża, a mianowicie ryż, będący głównym produktem wyżywienia ludności; jarzyny, bawełna, herbata, morwy (ważne dla chowu jedwabników), liście tytoniowe, indygo, trzcina cukrowa, drugie miejsce zajmują uprawa i zbiór rośliny stosi (ginseng), Chinom i Mandżurji tylko właściwej a za ogólny środek lekański używanej, jest dotychczas monopolem rządowym. Prowincje Hu-Pe, Kiang-Su, Ngan-Hoei, Cze-Kiang i Fu-Kian wydają głównie herbatę. Latorośl winna od-

znaczącą w kilku prowincjach wybornym owocem, pomimo iż uprawa jej naprzemian przez rząd dozwolana lub wzbranią bywa. Ilość bydła w Chinach stosunkowo mniej znaczna, już to skutkiem używania pokarmów roślinnych, już to z przyczyny ułatwionej komunikacji wodnej. W prowincjach póln. upowszechnionym jest głównie chów koni, wołów, bawołów, oraz wielbłądów dwugarbnych. Trzoda chlewna hodowana jest w znacznej ilości we wszystkich częściach państwa. Chów jedwabników liczy się do głównych gałęzi rolnictwa krajowego.

Wszystkie niemal sztuki i rzemiosła europejskie znane tu są od czasów najodleglejszej starożytności; niektóre z nich nawet zdają się z Chin pochodzić, gdzie na lat wiele przed wprowadzeniem do Europy znane i ulepszone już były. W tej liczbie zamieścić należy: tkactwo jedwabiu, proch strzelniczy, porcelanę, oraz rytownictwo na drzewie i cynkografia. Wszakże, mimo szczególnej pilności chińczyków, wielkiego ich daru naśladownictwa, zręczności i nieporównanej cierpliwości w wykończaniu, przemysł i sztuka pozostały od lat tysiąca na jednym stopniu udoskonalenia. Dla tego też wyroby ich, znader małym wyjątkiem, w porównaniu z europejskimi iść nie mogą. Pierwsze miejsce między wyrobami tutejszemi zajmują tkaniny jedwabne, przewyższające bogactwem kolorów i deseni, wyroby wszelkich innych krajów, tkaniny bawełniane, tak długi czas nie do porównania z naśladowaniami w Europie, porcelana nie różni się pod żadnym względem dotychczas z europ., sprzęty lakowe, papier, atrament (tusze chiński), rzeźby kosztowne, wyroby z kości słoniowej, hebanu, macicy perłowej i metali. Nader wzięte odlewki z miedzi i cyny, sławny pak-fong czyli nowe srebro, ogólnie używane w Chinach do ozdób, naczyń i sprzętów, a dopiero od lat kilku naśladowane w Europie, i wiele innych.

Zarówno obfitość jak i rozliczne gatunki piodów pozwalają samymże Chinom zaopatrywać w pierwsze materiały nie tylko wszelkie gałęzie przemysłu ale i główne potrzeby krajowców. Ta przecież korzyść, obok utrudnionych stosunków na zewnątrz, głównie wpłynęła na ścieśnienie handlu zagranicznego. Najznaczniejszymi artykułami wywozowymi, są: herbata i jedwab, drugie miejsce zajmują tkaniny i wyroby jedwabne, cukier, nankiny, sprzęty lakowe, wyroby z kości słoniowej, macicy perłowej, kruszce drogie, anyżek chiński (badyanek), rabarbarum, imbir, kamfora, cassia-lignea, piżmo i porcelana. Przywóz obejmuje opium, bawełnę, tkaniny bawełniane,

sukno i inne wyroby wełniane, wyroby metalowe, głównie zaś z miedzi i mosiądzu, orzechy z drzewa arek, gniazda ptasie, a mianowicie jaskółcze, futra, fiszbin, złoto i srebro ciągnięte, kryształ, szkła pospolite, stal, cynę, ołów, korale, koszenille, wyroby zegarmistrzowskie, heban, pieprz, kość słoniową, perłową macicę, szylkret, i t. p. Handel prowadzony opium, pomimo najsurowszych zakazów, nabył od lat kilku tak znacznego rozwinięcia, iż zrównoważył wartość swą wywóz herbaty, głównego dotychczas artykułu wywozowego w Cesarstwie.

Kanton, był dotychczas jedynym portem w państwie przystępnym dla cudzoziemców, i w nimto koncentrował się głównie handel zagraniczny. Port Cza-Pu oraz kilka innych na wybrzeżu wschodnim, otwarte są dla Japończyków. Hiszpanie osiedli na wyspach Filipińskich, otrzymali przywilej handlu w porcie Czaug-Czeu. Znaczniejsze punkta składowe na lądzie stałym: Kuei-Lin-Fu na granicy kochiński i Yung-Czaug-Fu na granicy birmańskiej. Kilka portów handlowych leży zewnątrz państwa, lubo w krajach podległych rządowi chińskiemu, jako to: Maimatzin w Mongolii, wprost M. rossyjskiego Kiachty, będącego głównym punktem handlowym Cesarstwa Rossyjskiego z Chinami; porty Yarkand i Kaszgar w małej Bucharii, na krańcu Tartarii Niepodległej; Ladak i Passa w Tybecie, na ostatecznej granicy Indji wschodnich. Handel wewnętrzny koncentruje się w portach: Kantonu, Emoy, Czaug-Hing i Ning-Po, oraz w miastach w środku kraju leżących: Czaug-Kia-Kheu, Lin-Tsin-Czeu, Nang-Kang, a na koniec w Nankinie. Handel powyższy rozwinięcie swe winien jest wyłącznie ułatwionej komunikacji, między rozmaitemi częściami państwa, za pośrednictwem wielkiej liczby dróg, rzek i kanałów, które pod tym względem pozwalają porównać Chinę z krajami najlepiej urządzonymi w Europie. Jeden tylko kanał, cesarskim nazwany, utrzymuje ciągłą prawie komunikację, między M. Kantonem i Pekinem, oprócz 400 innych kanałów, po większej części znacznej długości, przerzynających Chinę we wszystkich niemal kierunkach. Około 10,000 czółen, obsadzonych przez 200,000 wiosłarzy, pozostają w służbie cesarskiej i użyte są do przewożenia żywności dla stolicy i przyległych jej okolic.

Oświata w Chinach porównać się daje z krajami najwięcej ucywilizowanymi w Europie. Nauka, będąc według przekonania tutejszych źródłem

znaczenia i wszelkich zaszczytów, przekładana jest nad dostatki. Ludzie naukowci, otrzymawszy ten tytuł po zdaniu ścisłych egzaminów, stanowią pierwszą klasę w narodzie. Z ichto grona wyłącznie i w sposób konkursowy wybierani są urzędnicy publiczni, przez europejczyków Mandarynami zwani. Powtórny egzamin wymagany jest od ubiegających się o najwyższe stanowiska w państwie. Szkoły są tu nader liczne, wykładane bywają w nich głównie przedmioty: prawodawstwo, administracja kraju, historia, nauki matematyczne i stosowane.

Literatura chińska zarówno przez bogactwo, jak znakomitą wartość dzieł i starożytność swą, jest pierwszą w Azji i godną porównania z najznakomitszymi w Europie. Roczniki jej zawierają najdokładniejszy bieg historii krajowej, i nie dają się porównać z żadnym innym dziełem tego rodzaju. Posiadają Chińczycy znakomite prace geograficzne, rozprawy treści matematycznej, dzieła o astronomii, historii naturalnej i sztuce lekarskiej, oprócz wielu innych o sztukach wyzwolonych, przemysle, handlu, rzemiosłach; liczne rozprawy krytyczne i filologiczne. Literatura piękna, oraz przekłady dzieł sanskryckich, niepospolite zajmują miejsce. Chinę więc, od czasów najodleglejszej starożytności, są najpotężniejszą ogniskiem oświaty azyatyckiej, jednakże i tu spostrzegamy ten sam brak ruchu postępowego, jaki cechuje ich stanowisko przemysłowo-rękodzielnicze, szczególnież też w porównaniu z ruchem i postępami oświaty europejskiej. Nauka rysunku jest tu dosyć zaniedbaną i temu to przypisać należy, iż Chinę nie zdają się posiadać pomników architektonicznych, mogących się porównać z budowlami innych ludów azyatyckich. Lecz w zamian odznaczają się olbrzymimi pracami użytku ogólnego, pokrywającymi kraj cały, a które tylko z dziełami starożytnych egipcyan porównane być mogą. Drogi bite, groble, kanały i mosty tutejsze, budzą najwyższe podziwienie. Sławny kanał cesarski, przez Chińczyków Yun-Ho, Yung-Kiang czyli rzeką cesarską nazywany, długim jest mil 250, przy zmienniej szerokości 200—1,000 stóp; ciągnie się od M. Hang-Czeu-Fu aż do Pekinu, czyli przez cztery prowincje nadbrzeżne, łącząc on z sobą, oprócz wielu pojedynczych prowincyj, całe Chinę północną i południową. Na całej rozległości prawie ma wodę bieżącą, przechodzi dwa główne zlewy rzek, znaczną ilość jezior, mnóstwo ubocznych kanałów przyjmuje do siebie, przebiega w swym biegu wysokie góry i bagna niezmiernie, wśród których zabezpieczony jest groblami na 20 stóp wysokie-

mi. Pokryty jest nieustannie prawie mnóstwem statków żeglujących, których bieg ułatwiony jest niezliczoną liczbą śluz i mostów zwodzonych. Również znakomitą dziełem krajowym jest wał czyli mur nadzwyczajnej rozciągłości, zbudowany przez Szi-Hoang-Ti, założyciela dynastji Tsin, na 244 lat przed narodzeniem J. Chrystusa. Mur ten nazywany przez Chińczyków Van-Ling-Czi czyli dziesięciu tysięcy-li (mil). Zaczyna się u odnogi Pe-Czy-li na wschód Pekinu a kończy przy M. Fu-Czeu, odgraniczając Chinę od Mandżurji i Mongolii. Ciągnie się w długości mil 300, przebiegając już to wysokie góry (najwyższy wierzchołek, na którym się ciągnie, wznosi się na 5225 stóp nad poziomem morza), doliny głębokie, wąwozy i rzeki znacznej szerokości, gdzie wspiera się na olbrzymich i trwale zbudowanych arkadach. W punktach ważnych, bywa podwajany niekiedy i potrojony; wznosi się wszędzie na 25 stóp, przy szerokości w podstawie 24, a w części wyższej 15½ stóp, kończy się zaś parapetem na 5 stóp wysokim, opatrzonym strzelnicami. W części głównej składa się z wału wysokiego na 20, szerokiego na 11 stóp, podpartego murem zewnętrznym, którego podstawa z kamienia granitowego, a część wyższa z cegły wystawiona. Dla obrony i wzmożenia tego olbrzymiego dzieła, wzniesiono co 300 kroków i po obydwu stronach wieże w kształcie ostrokątów, wystające na 12—23 stóp po zaledwie muru. Kilka bram niegdyś pilnie strzeżonych, wychodziły na trakty do Mongolii wiodące; dziś jednak, gdy cała część północna kraju ulega władzy chińczyków, utrzymanie wielkiego muru poszło w zaniedbanie, a nawet w kilku miejscach ulega zupełnemu zniszczeniu.

Dochody państwa wynoszą 260—400 milionów talarów i składają się głównie z podatku gruntowego (właściciele ziemscy uważani tu są w charakterze dzierżawców gruntu, którego ogół stanowi własność monarchji), opłat stemplowych, podatku przemysłowego, opłat osobowej czyli pogłównego i innych. Opłaty powyższe częścią w monecie, głównie zaś w produktach rolnych uiszczane bywają. Według gazety urzędowej chińskiej z r. 1843, podatek gruntowy z 18 prowincyj Chin właściwych na 58,079,000 tals (jeden tals odpowiada wartości 2 talarów) był obliczony. Przed ostatnią wojną angielską wynosił 53,730,000 tals; gdy ogół dochodów państwa dochodził sumy 192 milionów tals.

Rząd państwa monarchiczno-samowładny. Monarcha nosi tytuł Syna Słońca, mianuje się oj-

cem swych poddanych, i z tego to miana, uważanego za najświętszy tytuł u Chińczyków, głównie wpływ swój i władzę nieograniczoną czerpie. Następstwo tronu dziedziczne w linii męskiej, między dziećmi prawego łoża; wybór jednakże pozostawiony woli monarchy. Wydział obradujący z czterech członków złożony, jest najwyższą Radą państwa. Ogólny przecież zarząd tegoż rozdzielony jest między Rady, zwane Le Pu, i tych jest sześć, które stanowią właściwie ministera cesarstwa i noszą nazwę Trybunałów najwyższych wiedzy. Pierwszy z nich (Li Pu) zajmuje się wyborem urzędników i nadzorem ich postępowania; drugi (Hu-Pu) zarządza dochodami i wydatkami państwa; trzeci (Lii-Pu) ma zwierzchni dozór nad wyznaczeniami i obrządkami religijnymi; czwarty (Ping-Pu) jest ministerium wojny; piąty (Hing-Pu) jest najwyższym trybunałem państwa i łączy w sobie charakter ministerium sprawiedliwości; szósty (Kong-Pu) kieruje robotami publicznymi. Oprócz powyższych znajdujemy tu również kilka wielkich korporacji obradujących lub administracyjnych, do jakich należy Wielkie Kolegium czyli Han-Lin, składające się z najznakomitszych uczonych. Rada spraw zagranicznych, osad i inne. Wszystkie w ogóle urzędy są podwojone od czasu podboju tatarskiego, i przez równą liczbę chińczyków rodzinnych, jak i mężów z pokolenia Mandżu obsadzone zostały.

Podział administracyjny. Właściwe Chiny składają się z 18 prowincyj, podzielonych na departamenty zwane Fu, te z kolei na obwody czyli Czen, obwody na okręgi czyli Hian. Kilka podziałów prowincjonalnych nie są zaliczone do departamentów, lecz zależą bezpośrednio od rządzący prowincji i otrzymały nazwę Czy-Li. W każdej prowincji ustanowiony jest rządca oddzielny, lub niekiedy i dwie prowincje pod zwierzchnictwem jednego wielko-rządzący zostają. Wszystkie gałęzie administracji prowincjonalnej zawiadywane są przez oddzielnych urzędników, zależących bezpośrednio od właściwego ministerium. Każde miasto własną magistraturę posiada. Sądownictwo tutejsze podlega najwyższemu trybunałowi czyli Radzie zwanej Hing-Pu; w każdej zaś prowincji jest sędzia, wyrokujący w przestępstwach kryminalnych. Ustawa sądowa w Chinach, a raczej kodeks karny, odznacza się zarówno mądrością, jak trafnością przepisów, a mianowicie też nadzwyczajną jasnością wykładu. Kara bambusa czyli bastonada jest tu najpowszechniej zastosowaną; jedynie zdrada stanu surowe kary pociąga

za sobą, a i w tym razie zatwierdzenie wyroku śmierci zależy od panującego.

Wojsko regularne państwa ma się składać z 800,000 ludzi; korpusy tatarskie odznaczają się w nim walecznością. Chińczycy służą wyłącznie w korpusach, egzystujących w ich rodzinnych prowincjach, a w czasie wolnym od służby wracają do zatrudnień domowych. Armia dzieli się na korpusy czyli chorągwie. Taktyka wojenna nie jest im obca; karność ma również odznaczać ich wojska. Stopnie oficerskie jak wszystkie urzędy krajowe, po przejściu na egzaminie konkursowym udzielane bywają. Łuk i strzały są zwykłą ich bronią. Kilka korpusów posiada oprócz tego broń palną, lubo nader niedokładną, jak i działa żelazne prawie nieużyteczne, służące do obrony fortec. Właściwe miasta otoczone są murem, a w ostatnim razie wałem ziemnym i ostrokołami. Kilka miast pozostaje pod zastoną fortec (większych i mniejszych liczą do 1000), żadna z nich jednak według pojęć europejskich za właściwą fortecę uchodzić nie może. Marynarka wojenna ma składać się z 2,000 dżonek, uzbrojonych działami i liczną osadą. Statki te przecież źle zbudowane, z trudnością kierować się dające, nawet do obrony wybrzeży morskich nie są dostateczne.

Historja pewniejsza Chin odnosi się do XII wieku przed narodzeniem J. Chrystusa. Zdaje się iż władza pierwszych monarchów rozciągała się tylko nad prowincjami środkowymi i pñ.-zach., t. j. No-Han, Szan-Si, i Sze-Si, które są uważane za główne w cesarstwie, oraz kolebkę cywilizacji chińskiej. Z tego punktu chińczycy rozszerzając podboje, ujarzmiли z czasem: Tonkin, Kochinchinę, Tartaryę niepodległą, a nawet część Persji. W roku 1260. pod panowaniem dynastji Song, Mongołowie pod dowództwem Chana Kubłaj, wnuka Dżengis-Kana napadli na Chiny, a zdobywca był pierwszym monarchą z dynastji mongolskiej Yuen, która do roku 1368. panowała. Po uwolnieniu kraju od najeźdźców, nastąpiła dynastia chińska Ming. W roku 1644. tatarzy z plemienia Mandżu, powtórnie opanowali Chiny i byli założycielami dynastji Thsing, panującej do czasów obecnych. Chiny znane były przez Greków i Rzymian pod nazwą Serica czyli kraju macierzystego jedwabiu; ludy Azji wschodniej nazywały je Tsin, Sin, Czina, Tsini-stan, zepsutem narzeczem od dynastji Thsing, panującej na lat 260 przed narodzeniem J. Chrystusa. Już w czasach najodleglejszej starożytności kupecy z Indji i Persji, a następnie Rzymianie, Ara-

bowie, Grecy państwa wschodniego, handel z Chinami prowadzili. W czasach panowania dynastji mongolskiej, handlujący i misjonarze zwiedzali Chiny czyli Kitaj, jak je wówczas nazywano w Europie, a sławny weneccyanin Marko-Polo, odbywał podróże po całym kraju chińskim, między r. 1272. a 1292. i pozostawił opis, który przez czas kilka wieków zapomnianym był od Europejczyków; pierwsi Portugalczycy przybywszy do jego wybrzeży w roku 1516. nadali mu nazwę jaką podzielił zachował w Europie. Misjonarze Jezuitów dotarli do wnętrza kraju w roku 1582., i ich to pracom winni jesteśmy większą część opisów jakie o Chinach posiadamy. Poselstwa angielskie w roku 1792. i 1816. powiększyły te wiadomości, jak równie peryodyczne wyprawy, jakie rząd Ces. Rosyjskiego co lat dziesięć wysyła do Pekinu, celem zmieniania osób misji wsch.-katolickiej, które w tym mieście utrzymuje. Ostatnia wojna między Chinami i Anglią, oraz następstwa traktatu zawartego w Nankinie w roku 1842. uławił bez wątpienia stosunki Europejczyków z tym krajem i lepiej da poznać naród pod tymi względami interesujący. Na mocy traktatu nankińskiego, mała wyspa Hong-Kong, leżąca przy ujściu rzeki Kantonu, ustąpioną została Anglikom, wraz z 5 portami: Kantonu, Emoy, Ning-Po, Fu-Czeu i Czing-Hai, które dla handlu europejskiego otwartymi zostały i konsulów angielskich przyjąć mają.

Podział kraju polityczny. W roku 1813., według wykazów urzędowych, prowincje składające państwo Chińskie, liczyły pod względem ludności i obszerności: 1) Czy-Li albo Pé-Czy-Li podzielona na 17 departamentów, rozległa na 153,267 kilometrów kw. i liczyła 28,000,000 m. 2) Szan-Si zawiera 19 departamentów; rozległa 143,696 kilometrów, liczyła 14,004,200 m. 3) Sze-Si dzieli się na 12 departamentów i liczy 10,207,200 m. 4) Kan-Su obejmuje 15 departamentów z ludnością 15,193,000. 5) Fu-Kian liczy 12 departamentów, rozległych 139,000 kilometrów kw., zamieszkałych przez 14,770,000 m. 6) Cze-Kiang, rozległa 101,800 kilometrów kwadr., dzieli się na 12 departamentów i liczy 26,240,000 m. 7) Kiang-Su i Ngán-Hoci, wspólnie rozległe są 241,700 kilometrów kw., z ludnością 72,011,000 m. 9) Szan-Tung, obszerna 169,400 kilom. kw., liczyła 28,900,000 m. 10) Ho-Nan, obszerna 170,000 kilometrów kw., dzieli się na 13 departamentów i liczyła 23,034,000 m. 11) Kiang-Si, zawiera 14 departamentów, które przy rozległości 187,600 kilometrów kw., liczyły 23,046,000 m. 12) Hu-Nan, podzielona na 13 depart., posiadała 18,653,000 m. 13) Hu-Pé obejmowała 11 departamentów, z ludnością 27,370,000 m. 14) Kuei-Czeu, rozległa 167,840 kilometrów kwadratowych, dzieli się na 14 departamentów, z ludnością 5,290,000 m. 15) Szu-Czuan, zawiera 20 departamentów rozległych 434,000 kilometrów kwadr., z ludnością 121,435,600 m. 16) Yun-Nan, podzielona na 21 departamentów, rozległa 280,800 kilometrów kw., zamieszkałych przez 5,562,000 m. 17) Kuang-Si, dzieli się na 13 departamentów, rozległych 203,450 kilometrów kwadratowych, z ludnością 7,314,000 m. 18) Kuang-Tung zawiera 13 departamentów, rozległych 206,585 kilometrów kw., z ludnością 19,174,000 m. wynoszącą.

CHIO, KHIOS, CHIOS, SCIO, po turecku SAKI, wyspa w Turcji azjatyckiej, wśród archipelagu, na zachód Smyrny, od której oddalona na 10—12 mil geograficznych. Rozległa mil kw. geograficznych 24 (według Eckenbrechera tylko mil 12), liczy około 35,000 m. Grunt górzysty i dosyć żyzny, wydaje zboże, owoce, bawełnę, wino muskatowe w wybornym gatunku, jedwab, oliwę, a mianowicie drzewa pistacjowe obfitują w mastyx (żywice), znany ze swej trwałości. Niedługo ludność wyspy dochodziła do 120,000 m., odznaczających się przemysłem i najukształconejszym ze wszystkich mieszkańców Grecji; lecz Turcy odzyskawszy wyspę w roku 1822., której mieszkańcy w czasie odrodzenia się Grecji, pierwsi uwolnili się od jarzma mużmanów, wyrzucili całą ludność, z wyjątkiem 21 wsi, których mieszkańcy zajmowali się uprawą pistacji i wyrobem mastyxu.

CHIOGGIA, CHIOZZA, po łacinie CLAUDIA, CLUGIA, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. i deleg. Weneckim, o 3 mile polskie na pñd. Wenecji, na wyspie Paestrina, ku pñn. stronie uj. rz. Brenta. Liczone do pięciu głównych wejść do lagun weneckich, liczyło w roku 1837. wraz z przedmieściami (Wenecji) Sottomarina 25,357 m. Miejsce to obronne, jest siedziskiem biskupa suffragana weneckiego; posiada seminarium teologiczne i gimnazjum biskupie. W okolicy znaczne warzelnie soli. Port, warsztaty statków morskich, rybołówstwo dość znaczne.

CHIPPENHAM, parafia i M. w Anglii, hrb. Wilt, na wsch. Bristolu, nad rz. Avon i drogą żelazną z Londynu do Bristolu wiodącą; 4,330 m. M. nader

starożytne, zdobne mostem na rzece Avon, o 22 arkadach.

CHIPPEWAY, W. w Ameryce pñ., w Wyższej Kanadzie, hr. Lincoln, nad rz. Niagara, położona na 2 wiorsty powyżej jej spadku. Pamiętna walka między wojskiem angielskim i amerykańskim w d. 5. lipca 1814. roku.

CHIPPEWYAN, warownia w posiadłościach angielskich w Ameryce północnej, na gruntach zatoki Hudsonskiej, w kraju indyjskim Chippewyans, na pr. wybrzeżu jeziora Athabasca, w pobliżu odpływu rzeki Niewolniczej, wybiegającej z powyższego jeziora. Znaczne składy handlu futrami.

CHIUIMULA-DE-LA-SIERRA, M. w Ameryce, w pañ. Gwatemala, oddalone na 132 w., na pñd. Verapaz. Ludność przenosić ma 30,000 m.

CHISWICK, W. w Anglii, w hr. Middlesex, na l. br. Tamizy, na zach. Londynu; 4,994 m. Kościół zdobny starożytnymi pomnikami: Hogarta, Macartneya i Maryi, córki Kromwela.

CHITORE, M. w Indyach wschodnich, prow. Radżputana, na pñ.-wsch. Odeypur. Warownia indyjska, uważana za najznakomitszą i najobronniejszą w Indyach Wschodnich. Wyroby bawełniane i handel zbożem. Niegdyś stolica Radży Odeypur.

CHIUSA, po łacinie CLAUSA, 1) W. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Weneckiej, del. Werony, na pñ.-zach. M. t. n. Leży w wązkim parowie t. n., który przebywa rz. Adyga, na trakcie wiodącym z Tyrolu do Włoch. Gruzy warowni, broniącej niegdyś przejścia, zniszone w r. 1801. 2) M. w pañ. Sardyńskim, prow. Coni, na pñd.-wsch. M. t. n., na l. br. rz. Pesio; 7,000 m. 3) W. w pañ. Sardyńskim, prow. Suza, na pñ.-zach. Turynu, w pobliżu na zach. Mm. Santo-Ambrogio-a-la-Chiusa, na pr. br. rz. Dora-Riparia. Na szczycie stromiej skały Monte-Pichiriano, panującej nad ciałym wąwozem i wiodącym przezeń traktem z Turynu do Suzy, zbudowaniem zostało w X. wieku sławne opactwo Benedyktynów: San-Michele-della-Chiusa. Zniszone w roku 1622, mieści w sobie obecnie groby rodziny królewskiej panującej.

CHIUSI, po łacinie CLUSIUM, M. w ks. Toskańskim, na pñd. Arezzo, w pobliżu rz. Chiana i utworzonego przez tę małego jeziora Chiusi, na granicy państwa Kościelnego; 2,350 m. Siedlisko biskupa Chiusi-Pienza, sufragana Sienna, posiada kilka bogatych zbiorów starożytności etruskich i rzymskich. Uważanem być może za najstarożytniejsze miasto we Włoszech, przez etrusków Ca-

mars zwane, liczonem było do 12 stolic krajowych; było również stolicą państwa Porsenny.

CHIVASSO, po łacinie CLAVASIUM, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Turyńskiej, na l. br. rzeki Po; 6,000 m.

CHIWA, KHIWA, KHARESM, chanat w Azji, araczę państwo udzielne w Tartarii Niepodległej. Rozciąga się od 36° do 48° szerokości pñ., a 48° do 62° dług. wsch. Graniczy na pñ. z krajem Kirgizów i jeziorem Aral, na pñd. z Persją, na zachód z mr. Kaspijskim, na wschód z chanatem Bucharyi. M. stol. Chiwa. Ludność dochodzić ma 300 do 350,000 m. Powierzchnia kraju jest rozległą płaszczyną; część jest środkowa niziną biegiem rzeki Dżihun, z której mnóstwo kanałów wyprowadzono, otoczona jest pasem pustyni i stepów prawie niedostępnych, oddzielających okolicę kraju zamieszkaną od państw sąsiednich. Klimat dość zmienny; lato w ogóle gorące i suche, zima ostra lubo krótko-trwała. Grunt żyzny kraju środkowego wydaje w obfitości pszenicę, owies, proso, sezam (roślina olejna), jarzyny, owoce, bawełnę, len, konopie, ryż, winogrod. Znaczny również chów wielbłądów, koni, baranów i kóz. Handel karawanowy z Orenburgiem, Astrachanem, Persją i Afganistanem, obejmuje pod względem przywozu: niewolników, monetę, żelazo, miedź, korzenie, cukier, herbatę i koszenille. Ludność składa się powiększej części z plemion Tatarów i pokolenia Uzbeków, stanowiących rodzaj arystokracji krajowej; ogół zaś mieszkańców obejmuje rodziny Onigorów, Turkomanów, Karakalpaków, Tadzików, i 40,000 niewolników zabranych krajem ościennym, którym nawet po odzyskaniu wolności osobistej, nie wolno jest opuszczać chanatu. Rząd krajowy zostaje w osobie Chana z władzą nieograniczoną. W każdej wsi jest sędzia zwany Atalikiem, a najwyższy trybunał w M. Chiwie złożony jest z Kadego i czterech sędziów. Wojsko liczące 10,000 ludzi, składa się powiększej części z Uzbeków i Turkomanów. Dochody państwa oceniane na 3,200,000 złotych pols., składają się powiększej części ze zdobyczy, w skutek zbrojnych wycieczek w granice państw ościennych.

CHIWA, KHIWA, M. w Tartarii Niepodległej, stołeczne chanatu t. n., nad rzeką Dżihun; pod 41° 40' szer. pñ., a 57° 3' dług. wsch. Ma liczyć do 12,000 m., zajmujących 3,000 chat. Leży w nader żyznej okolicy i prowadzi handel płodami krajowymi, głównie zaś niewolnikami.

CHLEWISKA, W. w król. Polskim, gub. Ra-

domskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Szydłowieckim, gm. Chlewiska i Jabłonnica, parafia Chlewiska. Kościół parafialny, szkoła elementarna od 1819. roku (116 uczni w r. 1848.); 732 m., zajmujących 90 domów mieszkalnych i 160 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 42 wiorst. Posiada zakłady żelazne, które wraz z przyległemi, we wsi Jabłonnicy, w pobliżu leżącej, składają się z 6 kopalni, trzech wielkich pieców, odlewni, także 8 fryszerek i walcowni blachy, poruszanych 12 kołami wodnemi siły 40 koni, i tokarni. W r. 1848. kopalnie wydały do 20,000 kibli rudy żelaznej (po 35 garncy); wielkie piece, fryszerki: żelaza lanego w gęsiach, kutego i w wyrobach 27,000 centnarów; blachy w arkuszach, sztorcach, fragmentach i t. p. około 600 centnarów. Wartość przybliżona zakładu 57,000 rubli sr. Ludność fabryczna 370 ludzi. Lasy okoliczne otrzymały nazwę Leśnictwa Chlewiskiego czyli Chlewiskiego; sprawujący urząd zamieszkuje w osadzie Stanisławów. Najbliższa stacja pocztowa Suchedniów.

CHLOMIN, Mm. w Czechach, cyrk. Rakonicki, na pñ.-wsch. M. Schlan (Ślany).

CHLUMEC, M. w Czechach, cyrk. Biczowski, na pñd. miasta Nowy Biczów, nad rzeką Cizdliną; 3,000 m. Piękny pałac z roku 1721. i znaczne zakłady rolniczo-przemysłowe.

CHŁOPIA ŁĄKA, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim, gm. i parafia Krasnosielce; 137 m. W pobliżu kopalnie bursztynu.

CHMIELNIK, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Stopnickim, okr. Szydłowskim. Położone w okolicy górzystej, przy trakcie Stopnicko-Kieleckim, liczy 2,978 m. (2,072 żydów). Dwa kościoły murowane, synagoga i szkoła elementarna od r. 1819. (w r. 1848: 48 uczni). Stacja pocztowa. Olejarnie i kilka garbarni. W roku 1846. liczyło 227 domów, z których 56 murowanych. Odległe od M. pow. 21, a od Warszawy 200 w. Trzynastcie jarmarków do roku. Pamiętne krwawą potyczką z tatarami w d. 18. marca 1241. r. Początkowo było osadą Aryanów, a w r. 1551. do rządu M. wyniesione zostało.

CHMIELNIK, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Kaliskim, gmina t. n. Należą do parafii Śgo Mikołaja w Kaliszu. Leży przy trakcie bitym warszawskim i posiada znaczną garbarnię (wartość wyrobu w r. 1848: 12,000 rsr.).

CHMIELNIK, M. w Cesarstwie Rosyjskim, gub. Podolska. Położone nad rz. Bohem, posiada 4 kościo-

ły i liczy 7,000 m. W pobliżu leżą rozwaliny starożytnego zamku. Rodzinne Bogdana Chmielnickiego, którego potomstwo mieszka jeszcze w pobliskiej okolicy.

CHMIEŁÓW, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim, gmina Chmielów i Mychów, parafia Szewno. Położona nad rz. Kamienną, przy trakcie z Opatowa do Kunowa, na 14 wiorst od M. pow.; liczy 326 m., zajmujących 40 domów mieszkalnych i 120 innych zabudowań. Posiada wielki piec, odlewnie, 3 fryszerki poruszane 7 kołami wodnemi, siły 35 koni, oraz 4 kopalnie rudy żelaznej. Produkcja w r. 1848: 27,000 cent. żelaza lanego i kutego; 7,000 kibli rudy (po 35 garn. jeden), 800 centn. odlewów. Wartość produkcji powyższej do 12,000 rsr., a przybliżona wartość zakładu 76,000 rsr. Ludność fabryczna 50 ludzi.

CHOCEN, po niemiecku CHOTZEN; M. w Czechach, cyrk. Chrudimski, na wsch. M. t. n., nad rz. Cichą Orlicą; 2,000 m.

CHOCIM, M. w ces. Rosyjs., w gub. Bessarabskiej (dawniej Multanami zwaną), na pr. br. rzeki Dniestru, o 3 mile na pñd.-zach. M. Kamieńca podolskiego. Leży na wzgórzu, jest M. głównym obwo-
du t. n. Zdobne jest 4 kościołami, posiada 2 szkoły świeckie i liczy do 12,000 m., zajmujących 1,200 domów. Pamiętne krwawymi walkami Karola Chodkiewicza z sułtanem Osmanem w r. 1621., oraz stanowczem zwycięstwem Jana III. w roku 1671., nad wojskiem tureckim pod wodzą Hussejna.

CHOCZ, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Kaliskim. Położone na pr. brzegu Prosnicy, na trakcie Kalisko-Pyzdrskim, liczy 1330 m., powiększej części przemysłowi oddanych. Zdobne jest pałacem Infułatów Lipskich, klasztorem i kościołem XX. Reformatorów, oraz kościołem parafialnym murowanym. Szkoła elementarna od roku 1817. (w r. 1848: 54 uczni). Warsztaty sukienne (sukno grube, multan i kir, wartość 416 rsr. w r. 1848.), farbiernie, garbarnie, warsztaty płóciennicze. Zabudowania drewniane; w r. 1848. na 110 domów, miasteczko składających, liczone 2 murowane. Targ tygodniowy, 4 jarmarki do roku. Oddalone od M. powiatowego mil 4, od Warszawy 33, od najbliższego M. 14 wiorst.

CHODECZ, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, okr. Kowalskim. Położone przy trakcie Łęczysko-Włocławskim, o 28 w. od M. pow., o 154 w. od Warszawy; liczy 1074 m. Kościół parafialny murowany, kościół

ewangelicki, i bóżnica drewniana. Szkoła elementarna katolicka od r. 1834. (61 uczni w r. 1848.), szkoła ewangelicka. Kilku sukienników, farbiarzy i pojedynczych tkaczy płótna, bielizny stołowej, itp. (wartość wyrobu w r. 1848: 497 rsr.). Miasteczko w części murowane, posiada dom. 86, z których 18 murowanych. Targ tygodniowy i 12 jarmarków do roku.

CHODEL, rz. w król. Polskim; wybiega w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, poniżej wsi Łopienik, pod wsią Ryczydół, przechodzi w powiat Lubelski, gdzie płynąc na pń. zach. około Mm. Chodla, uchodzi z pr. str. do Wisły, w pobliżu M. Opola, pod W. Podgórze. Długość biegu mil sześć.

CHODEL, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Lubelskim, okręgu Kazimierowskim. Położone nad rzeką t. n. przy trakcie komunikacyjnym do miasta Józefowa nad Wisłą; liczy 531 m. Rolnicze, posiada kościół parafialny murowany, szpital miejski i szkołę elementarną od roku 1839. (42 uczni w roku 1848.). Domów 64, z tych 4 murowane. Odległe od M. pow. 31 1/2 wiorst.

CHODIESEN, ob. **CHODZIESZYN**, **CHODZIEŻ**. **CHODORÓW**, M. w król. Łodomeryi i Galicji, cyrkule Brzeżańskim, na pń.-wsch. i o mil 6 1/2 od Lwowa oddalone.

CHODZIEDZINA, **BANFI-HUNYAD**, Mm. w Siedmiogrodzie, w komit. Kolos. Zdobne jest zamkiem i liczy do 2,800 m.

CHODZIESZYN, **CHODZIEŻ**, po niem. **CHODIESEN**, 1) M. pow. w Prusach, obw. rej. Bydgoskiej, pow. Chodzieski. Położone nad jeziorem, na pń.-zach. Bydgoszczy; posiada kościół katolicki z kolegiatą, kościół ewangelicki, zamek. Fabryki sukna, płócien, koronek, kapeluszy i garbarnie. Handel zbożem; 3,250 m. Odległe od Bydgoszczy 11 1/4, od Poznania 9 1/2 mil. 2) Chodzieski powiat. Graniczy na pń. z pow. (rej. Kwidzińskiej) Wałeckim i Złotowskim, na wsch. z pow. Wągrowieckim, na pń. z pow. Obornickim, na zach. z Czarnkowskim. Kraj równy, gdzieś tylko gorzysy, skropiony rz. Notecią z dopływową Gdą i małą rz. Glumin; tudzież jeziorami, z których znaczniejsze: Brod, Kaczor, Margonin, Worowo i inne. Obejmuje 20 1/4 mil kw. powr. z 42,288 m., zajmujących 6 miast, 73 wsi i 89 osad. Głównym zajęciem mieszkańców jest rolnictwo i chów bydła.

CHODZIEŻ, ob. **CHODZIESZYN**.

CHOISY, **CH...-LE-ROI**, **CH...-SUR-SEINE**, Mm. we Francji, dep. Sekwany, na l. brz. rzeki t. n., na

pń. Paryża. Fabryki sianu, sukna, szkła, wyrobów chemicznych; 3,120 m.

CHOJNICE, po niem. **KONITZ**, M. w Prusach zachodnich, rej. Kwidzińskiej. Leży wśród lasów, nad dwoma stawami; oddalone zaś jest na 12 mil na zach. Kwidzyna. Dwa kościoły ewangelickie, jeden katolicki, klasztor, kolegium, szpital, kilka fabryk, handel znaczny; 2,400 m.

CHOJNIKI, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gm. Przedzdziałka, parafia Nowa-wieś; 88 m. Na gruntach okolicznych kopalnie bursztynu.

CHOJNÓWKO, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gm. Olki, parafia Gąsewo; 40 m. W pobliżu kopalnie bursztynu.

CHOJNOWO, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gm. Olki, parafia Gąsewo; 64 m. Odległa od M. pow. 14 wiorst, posiada kopalnie bursztynu.

CHOKIER, W. w Belgii, prow. Leodjy, na pń.-zach. miasta t. n., na l. brz. rzeki Mozy; 451 m. Zdobne jest pięknym zamkiem i posiada warsztaty statków wodnych. W okolicy łąny kamienia wapiennego.

CHOLET, M. we Francji, dep. Maine-Loire, nad Moine, na pń.-wsch. Beaupreau. Liczne fabryki wyrobów lnianych, wełnianych i bawełnianych, farbiarnie i garbarnie; handel bydłem; 8,400 m.

CHOLULA, M. w pań. Meksykańskim, na pń. i w pobliżu Puebla; 10,000 m. Obecnie podupadłe, niegdyś liczone do najznakomitszych w pań. Meksykań., a w czasie podbojów Korteza było najświętszym przybytkiem wiary meksykańskiej. Sławna budowla tutejsza, *Tecalli* zwana, zbudowana z cegły i gliny, dziś nieco uszkodzona, wznosiła się w kształcie olbrzymiej piramidy czworograniastej, której boki liczyły po 439 metrów, a wysokość do 50 metr. Na platformie jej wznosiła się świątynia pogańska, w miejsce której obecnie wystawiono kaplicę N. Panny.

CHOŁM, M. pow. w ces. Rosyjsk., gub. Pskowska. Położone nad rzeką Łowatą, posiada 5 kościołów, 2 szkoły świeckie i liczy 4,800 ludności męskiej.

CHOŁOJÓW, Mm. w Galicji, położone o 7 i pół mili na pń.-zach. miasta Złoczowa. Dwa kościoły unijackie; 2,700 m.

CHOMOTÓW, **KOMOTAU**, M. w Czechach, cyr. Żateczki (po niemiecku Saatz); leży wśród pięknej okolicy, posiada gimnazjum, fabryki sukna i zakłady afunu; 3,725 m.

CHOMSK, M. w cesarstwie Rosyjskim, gub.

Grodzieńskiej, pow. Kobryńskim. Posiada znaczną rękodzielnię sukienną i liczy do 3,850 m.

CHORLEY, M. w Anglii, hrb. Lancaster, na pń. M. t. n., a na pń.-wsch. Manszestru; 9,280 m. Miasto w stanie kwitającym, posiada znaczne przedzielnie bawełny (w r. 1838: 11 przedzielni zatrudniały 1,800 robotników), fabr. wyrobów muslinowych i bawełnianych. W okolicy kopalnie węgla ziemnych, kamieni młyńskich, rudy żelaznej i ołowianej. Bliżkość kanałów Lancaster i Liwerpolskiego, oraz dwie drogi żelazne, ułatwiają stosunki miasta z innemi częściami królestwa. W r. 1801. liczyło zaledwie 4,500 m.

CHOROL, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, nad rz. t. n., w gub. Połtawskiej. Posiada 6 kościołów, 3 szkoły i liczy 3,600 ludności męskiej.

CHOROSTKOW, Mm. w Galicji, cyr. Tarnopolski; 2,400 m.

CHOROSZCZ, Mm. w Cesar. Rosyjskim, gub.

Grodzieńska, nad rz. Narwią, o 2 mile od Białego-stoku; 800 m.

CHORTICA, wyspa na Dnieprze, poniżej Porohów pod Aleksandrowem. Dwie mile długości i 1/2 mili szer.

CHORZELLE, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim. Leży na pr. brz. rz. Orzycy, przy trakcie Przasnysko-Ostrołęckim i Wyszynieckim, i liczy 1,825 m. (947 żydów). Kościół katolicki drewniany, szkoła elementarna od r. 1800. (88 uczni w r. 1848.). Przykomórek (wedle nowej ustawy Celn.); staćca pocztowa. Kilku sukienników wyrabia multani i sukno grube (wartość 1212 rsr. w r. 1848.). Liczy 198 domów drewnianych. Targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

CHOTCZA, rz. w król. Polskim, dopływowa z pr. str. rz. Wisły. Wypływa w okolicy wsi Pękosław, a uchodzi w pobliżu M. Kazanowa.

CHOTEBOR, **CHOTIEBORZ**, M. w Czechach, cyr. Czasławski (Czaslau), nad rz. Dobrową; 3,170 m.

CHOTÓWKA, rz. w król. Polskim, w gub. Radomskiej. Wybiega w pow. Kieleckim, około wsi Ludynia, płynie z pń. ku pń.-zach., zrasza okolicę Młoszczowy i uchodzi z pr. str. do Pilicy, pod Ciemiętnikami.

CHOTUSIC, **CHOTUSITZ**, M. w Czechach, cyr. Czasławski (Czaslau); 1,300 m. Pamiętna bitwa między wojskami Austriackimi i Pruskiemi w d. 17. maja 1742. roku.

CHRISTBURG, **DZIERZGON**, ob. **KISZPORK**.

CHRISTCHURCH, Mm. w Anglii, hrb. Hampton, na wybrzeżu, w pobliżu uj. rz. Stur do rz. Avon. Port, browary, połów Jososi; 6000 m.

CHRISTIAN, obwód (Amt) w Norwegii, w gub. dycecyjalnej (Sztift) Christiania, między 60° 10' a 52° 20' szerokości pń. Rozległy 445 mil kwadr. geogr., ma liczyć do 400,000 m. Powierzchnia kraju górzysta, w części północnej przypiera do pasm Dovre-Field i Sogno Field, zawierających w sobie kilka głównych szczytów, a mianowicie: Sneehattan, Suletind itp., zajmuje po większej części wielką dolinę rz. Gulbrandsdalen, posiadającą utworzone przez tę rzekę jeziora: Lugen i Mjosen. Grunt dosyć żyzny, wydaje na potrzeby miejscowe jęczmień, żyto, chmiel, nieco konopi, owies, groch, kartofle, len itp. Chów bydła wystarczający na użytek mieszkańców. Rybołówstwo i łowiectwo leśne dosyć znaczne. Dzieli się na 3 okręgi zwane Fögderi i 68 parafij. Zawiera jedno tylko M. Lillehammer.

CHRISTIANA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Delaware, hrb. Newcastle, ku pń.-zachodowi M. Filadelfii. Leży nad rz. spławną Christiana, uchodzącą do rz. Delaware. W r. 1640. przez Szwedów założone zostało.

CHRISTIANA, po łacinie **CHRISTIANA** lub **ANSLOGA**, M. stołeczne królestwa Norwegii, oraz gub. dycecyjalnej (Sztift) Aggershuus, na pń.-zach. M. Sztokholmu (około 380 wiorst), a na pń.-wsch. M. Kopenhagi. Leży w zatoce Björwigen, wśród odnogi Christiania, nad mr. czyli odnogą Skager-Rack, przy ujściu małej rz. Agger; pod 59° 54' 42" szerokości pń., a 8° 28' 30" długości wschod. Średni ciepłota + 4°, 18 R. w miesiącu lipcu, a uważany za najgorętszy w roku + 13°, 35; w lutym, czyli epoce największych mrozów—5°, 13 R. Ludność dochodziła 24,000 m. Miasto obronne kilku twierdzami i cytadelą Aggershuus, będącą główną warownią i arsenałem pań. Stolica namiestnika królewskiego i posiadający prawodawczych, zgromadzenia zwanego Storting. Jest również siedziskiem superintendenta ewangelickiego, najwyższego sądu (Højste-Ret), i trybunału apelac.-gubernial. (Over-Ret). Główne instytuty naukowe: uniwersytet, założony w r. 1811. (liczył 700 uczni, 20 profesorów i 7 lektorów w r. 1840.; szkoła normalna klasyczna czyli seminarium filologiczne, wyższa szkoła wojskowa czyli korpus kadetów (założony w roku 1750.), szkoła weterynaryi, katedralna czyli klasyczna drugiego rzędu, politechniczna miejska, niedzielno-rzemieślnicza, a nakoniec szkoła królewska sztuk pięknych. Główne zbiory naukowe: biblioteka uniwersytecka (126,000 tomów i 8000 rękopisów w roku 1840.), muzeum numizmatyczne,

starożytności i historii naturalnej, ogród botaniczny i obserwatorium, biblioteka szkoły katedralnej (20,000 tom.) i 15 drukarń. Dom sierot i obłąkanych, kassa oszczędności i inne zakłady dobroczynne lub użytku ogólnego. Tu również filialny bank Drontheimski; dom poprawy gubernialny, i zamieszkanie konsułów państw obcych. Przemysł fabryczny ogranicza się na wyrobach tytoniu, dystylarniach wódek żytnich, dość licznych browarach, olejarniach, papierniach mechanicznych, wyrobie sukna i innych tkanin wełnianych (w domach karnych i detencyjnych), mydeł, safianów, fajek, lin, powrózów; ornamentów z kamienia sztucznego i warsztatów okrętowych. Christiania liczy się w poczet trzech głównych miejsc handlowych w królestwie, którego jest pierwszym i najznacniejszym portem przywózowym, a czwartym z porządku pod względem wywozu. Port nader wygodny dla okrętów największych rozmiarów, przystępny wszakże tylko od połowy kwietnia do połowy listopada. Wywóz obejmuje głównie: drzewo budowlane, deski i żelazo nader cenione. Wartość przywozu w r. 1838: 2,109,828 frank., przywóz w latach 1835.—1838: 2,080,000 frank. Ruch portowy w r. 1835: 1006 okrętów, z objęciem 109,050 beczek. Z liczby powyższej 520 okrętów przybyło, a 486 w ciągu tegoż roku port opuściło. Flotylla portowa składała się w r. 1835. z 94 okrętów, z objęciem 8,500 beczek. Miasto połączone jest również regularną komunikacją parową z Kopenhagą, Gøteborgiem i wszystkimi portami głównymi wybrzeży Norwegii aż do portu Hammerfest. Widzimy tu nader małą liczbę budowli znaczniejszych, pierwsze miejsce między takowemi zajmują: pałac prawodawczy (Storting), budujący się nowy pałac królewski, budowle uniwersyteckie, bursa, teatr, katedra i starożytna cytadela Aggershuus.

CHRISTIANSAND, M. w Norwegii, stol. gub. dycezyjalnej t. n. i obwodu (Amt) Mandal. Leży na pld.-zach. Christianii, nad zatoką t. n., w odnodze Skager-Rack; 8,500 m. Warowne, opasujące je szaniami, oraz pomniejszą twierdzą Christiansholm, zbudowaną na małej wysepce portowej. Posiada port wojenny, będący jednocześnie stacją morską dla części flotylli królestwa, trybunał apelacyjny gubernialny, szkołę klasyczną drugiego rzędu, filialny bank Drontheimski i dom karny-poprawczy. Znaczny wyrób płócien żaglowych, tytoniu i dystylarnie wódek żytnich. Handel prowadzi dość znaczny, lubo daleki pierwotnej świetności. Główne artykuły wywozowe: drzewo, ko-

ra dębowa, śledzie, ryby suszone, łosoś wędzony, sardale, i t. p. Ruch portowy w r. 1835: 805 statków morskich z objęciem 62,200 beczek. Przybyło do portu 399 okrętów z ładunkiem 4,218 beczek; opuściło port 406 z ładunkiem 4,248 beczek. Flotylla portowa liczyła w tymże samym czasie 127 statków morskich z objęciem 896 beczek. Połączone jest regularną komunikacją parową z głównymi portami wybrzeży Norwegii, Christianią, aż do portu Hammerfest. Wpółśród kilku znaczniejszych budowli, odznacza się katedrą, uważaną za najwspanialszą w królestwie, po katedrze Drontheimskiej. 2) Christiansand, gub. dycezyjalna (sztyft) tamże, z M. stol. t. n. Rozległa 641,25 mil kw. geogr., liczy do 196,000 m. Oblana na pld. i zach. morzem Północnym, graniczy na północ ze sztyftem Bergen. Obejmuje w sobie obwody (amty) Nedenäs, Mandal, Stavanger, oraz część obwodu Bradsberg zwaną Fögderi d'Ovra-Tellemarken.

CHRISTIANSBURG, Mm. w ks. Oldenburgskim, cyr. Neunberg, w pobliżu i na pfn. M. Oldenburga, o wiorstę od wybrzeży mr. Niemieckiego.

CHRISTIANSFELD, Mm. w Danii, ks. Szleswigska, na pfn. M. Hadersleben, a ku zach. i o 8 wiorst od małego Beftu; 800 m. Jest kolonią braci morawczyków, nader czynną pod względem przemysłowo-fabrycznym, posiada bowiem znaczne garbarnie, fabr. wyrobów rymarskich, siodlarskich, rękawiczek, oraz tkanin bawełnianych i kapeluszy. Założone zostało przez tychże braci morawczyków w r. 1773.

CHRISTIANSÖE, gromada małych wyseppek w posiadaniu Danii, zaliczonych do gub. dycezyjalnej Seeland, na morzu Bałtyckim, na pfn.-wsch. wyspy Bornholm; 400 m. Gromada powyższa składa się z trzech skał zwanych: Christiansöe, Frederiksöe i Graesholm, tworzących a mianowicie dwie pierwsze, wygodny port spoczynkowy dla okrętów marynarki wojennej. Obrońny jest szaniami i zamkiem warownym, wzniesionym przez Christiana V. w roku 1684; służy on również za więzienie stanu.

CHRISTIANSSTED, M. w Antyllach, stol. posiadłości duńskich, na wyspie Ś. Krzyżkiej (Sainte-Croix), u jej wybrzeża pfn.-wsch. Pod 17° 46' szer. pfn., a 67° 10' dług. zachodniej; 5,500 m. (1100 europejczyków, a 2,300 niewolników). Miejsce warowne twierdzą Christianswaern, jest stolicą gub. posiadłości duńskich w Indyach zach., oraz siedziskiem sądu apelacyjnego tychże. Port

wygodny, będący głównym składem handlu osad z krajem macierzystym.

CHRISTIANSTAD, po łacinie CHRISTIANOPO-LIS, CHRISTIANOSTADIUM, 1) M. w Szwecji, stol. lanu (gubernii) t. n., na pld.-zach. Sztokholm (380 wiorst), nad rzeką Helge, u wejścia tejże do jeziora t. n., a półtory mili od ujścia jej do morza Bałtyckiego; 4,250 m. Warowne cytadela, w której umieszczone jest więzienie dla skazanych na ciężkie roboty. Prowadzi handel drzewem, smołą, afunem i potażem, za pośrednictwem portu Ahus, leżącego przy ujściu rzeki Helge. W roku 1836. wartość wywozu dochodziła 180,050 fr., przywóz zaś 215, 725 franków. W tymże czasie port na własność swą posiadał 6 statków morskich z objęciem 288 beczek. 2) Lan (gubernia) t. n. tamże, nad morzem Bałtyckim, z M. stol. Christianstad. Rozciąga się od 53° 23' do 56° 32' szer. północnej. Rozległy 102 i pół mil kw. geograficznych; graniczy na pfn.-wsch. z Karlskroną, na pld. z mr. Bałtyckim, na zach. z Malmö, na pfn.-zach. z Kategatem, Holmstad i Kronenberg. Grunt wydaje zboże w ilości dostatecznej dla potrzeb miejscowych, w części południowej i zachodniej, w innych główne bogactwo stanowią płody leśne. Kopalnie marmurów, kamieni wapiennych i saletry. Rybołówstwo i żegluga nadbrzeżna dość czynne. Dzielą się na 4 Fögderi i 149 parafij, zawiera zaś 3 M., t. j. Christianstad, Cimbrihamu i Engelholm.

CHRISTIANSTADT, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rej. Frankfurtskiej, okr. Sohrau (Żóraw), nad rzeką Bober; 700 m. Wyroby garniearskie i warsztaty płóciennicze.

CHRISTIANSUND, M. w Norwegii, stol. obw. Romsdal, w sztyfcie (gubernia dycezyjalna) Drontheimskim, na pld.-zach. miasta t. n. Zbudowane na 3 wysepkach leżących na morzu Niemieckim, w pobliżu wybrzeży; 2,500 m. Posiada port wygodny, rozległy i prowadzi handel dorszami suszonymi, śledziami, tranem rybnym, mchem farbierskim, drzewem, smołą i t. p.

CHRISTINEHAMN, KRISTINEHAMN, po łacinie CHRISTINE PORTUS, M. w Szwecji, w łanie (gubernii) Karlstad, nad rzeką Warn, w pobliżu ujścia tejże do jeziora Wener; 1890 m. Prowadzi znaczny handel żelazem, zbożem i rybami. Tu również odbywają się najznacniejsze jarmarki w królestwie, na których głównym towarem jest żelazo. Port tutejszy, na potrzeby miejscowe posiadał w roku 1832: 18 okrętów, z objęciem 1056 beczek.

CHRISTMAS, WYSPA BOŻEGO NARODZENIA,

po niem. WEIHNACHTS-INSEL, w Oceanii, na pld. archipelagu Sandwichskiego, a na pfn.-wsch. archipelagu Mendana. Leży pod 1° 45' szer. pfn., a 160° 5' dług. zachodniej. Rozległa około 85 w., otoczona rafami morskimi i nader trudną jest do wylądowania. Odkryta została przez Cooka.

CHRISTOPHER czyli SAINT-KITTS, po hiszpańsku SAN CHRISTOVAL, po holendersku SINT CHRISTOFFEL, po francuzku SAINT-CHRISTOPHE, wyspa w Indyach zachodnich (Antylli), posiadłość W. Brytanii, na pfn.-zach. wyspy Antigoa i Gwadelupy, a w pobliżu wyspy Nevis. Pod 17° 18' szer. pfn., a 65° dług. zach. Rozległa około 3 mil kw.; w połowie tylko uprawna, zamieszkaną jest przez 24,600 m. (19,850 niewolników). Grunt wulkaniczny, górzysty z wulkanem wygasłym Mount Misery (dochodzącym 3711 stóp wysokości), będący głównym szczytem w kraju. Wody dość obfite, ale słonawe i na użytek domowy niezdatne. Klimat zdrowy lubo nader suchy; średni ciepłota u wybrzeży +26° C.; uragany nader częste. Ziemia żyzna w dolinach, nieurodzajna w pośród wyżyn. Głównym produktem miejscowym jest trzcina cukrowa, oraz kawa, imbir, nieco bawełny i znaczne saliny. Wywóz obejmuje: cukier, melisę, rum, sok cytrynowy, imbir, kakao, konfitury i owoce suszone. Wartość wywozu w r. 1830. dochodziła 3,542,575 frank., przywóz około 2,500,000 frank. Miasto Basseterre jest głównym składem handlu całej wyspy. Saint-Christopher tworzy z wyspą Anguilla zarząd kolonialny, zależący od gubernatora generalnego wyspy Antigoa czyli Leeward-Islands. M. stol. La Basseterre. Administracja miejscowa powierzona została gubernatorowi, mającemu przydaną sobie radę wykonawczą. Posiada również oddzielne zgromadzenie prawodawcze (Housy of Assembly). Podzieloną jest na 9 parafij; zawiera dwa miasta, t. j. Basseterre i Sandy-Point; obadwa są obronne i szaniami otoczone. Odkryta została przez Krysztofa Kolumba w roku 1493.

CHUDIM, po łacinie CHRUDINUM, 1) M. w Czechach, stol. cyrk. t. n., na pld.-wsch. Pragi, nad rz. Chrudimką, uchodzącą z lewego brzegu do Elby; 5712 m. Posiada trybunał karny (Kriminalgericht); jest tu również fabryka sukna zwyczajnego, warsztaty stolarskie, liczne garbarnie i zakłady białoskórnice. Sławne jest jarmarkami na konie, uważanymi za najznacniejsze w królestwie. Zdobi je piękny kościół, będący celem pielgrzy-

mek ludności okolicznej. 2) Cyrkuł tamże, z M. stoł. t. n. Rozległy 58,85 mil kwadr. geogr., liczył w r. 1837: 303,977 m. Kraj górzysty ku pld.-wsch., gdzie przypiera do łańcucha gór Morawii, a w stronie pfn.-zach. posiada rozległe równiny. Grunt w ogóle bardzo żyzny, w części górzystej lasami pokryty. Chów bydła domowego, a mianowicie koni pięknej rasy, więcej tu upowszechniony, jak w innych cyrkulach państwa. Przemysł fabryczny mniej znaczący, lubo wyrób płócien lnianych został znacznie udoskonalonym przez mieszkańców okolic wysoko położonych. Pod względem administracyjnym cyrkul ten dzieli się na 27 gmin, i zawiera 14 miast, 21 miasteczek i 752 wsi.

CHYZANÓW, miasto leżące o 5 mil na pfn. Krakowa, nad rzeczką Chechicą; 2,300 m. Jest najznaczniejsze z miasteczek okolicznych, posiada szkołę przygotowawczą, jest dosyć handlowe i przemysłowe. W okolicy kopalnie cyny i ołowiu.

CHYZANÓW, W. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, gm. t. n., parafia Babice; 148 m. Odległa w. 9 od M. pow., posiada znaczną fabrykę octu (w roku 1848: 109,500 garncy wartości około 16,400 rsr.).

CHYZANOWICE, KRANOWITZ, Mm. w król. Pruskiem, prow. Śląsk Górny, rej. Opolska, okr. Raciborski (Ratibor); 700 m. W pobliżu wieś t. n., licząca do 800 m.

CHYTOWO, po turecku KALKANDERE, M. w Turcyi europejskiej, prow. Rumelia, sandżak Uskup, u stóp góry Tszar-Dagh. Jest rezydencją paszy i liczy do 300 domów mieszkalnych.

CHUDEK, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, gm. Dylew, parafia Kadzidło; 285 m., zajmujących 40 domów. Odległa od M. pow. 19 w., posiada na gruntach przyległych kopalnie bursztynu.

CHUQUISACA, CHARCAS, M. w Ameryce pld., stoł. rzeczypospolitej Boliwijskiej, oraz depart. t. n. Leży na pfn.-zach. miasta Buenos-Ayres, a na pfn.-wsch. Potosi, na l. brz. rz. Cachymayo, dopływowej rz. Pilcomayo, w klimacie nader łagodnym. Pod 19° 29' szerok. pld. a 69° 6' dług. zach. Zamieszkane jest od 15,000 hiszpanów i indyan. Siedlisko rządu i arcybiskupstwa, znajduje się także uniwersytet i szkoła górnicza.

CHUR, po łacinie CURIA, po franc. COIRE, M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu Gryzonów, na wsch. miasta Bernu, a na pld.-wsch. Lucerny i Zurychu. Leży nad rz. Plessur, na 4 wiorsty od uj. jej do pr. brz. Renu. Pod 40° 50' szer. pfn., a 7° 6' dług. wsch. Zamieszkane od 5,500 ewangelików, wy-

jąwszy nader małej liczby ludności religii katolickiej. Jest siedliskiem biskupa Coire i Saint Gall, i posiada seminaryum biskupie, szkołę kantonową (Kantons-Schule) z 15 profesorami, szkołę akuszerek, mennicę, oraz znaczne składy handlu tranzytowego, między częścią Niemiec zach., Szwajcaryą wschodnią i Włochami. Walcownia cynku, zaopatrywana przez kopalnię cynku w okolicy miasta Davos, wydaje zarówno blachę jak i mosiądz niepospolitej dobroci. Zdobne katedrą z wspaniałymi grobowcami, oraz starożytnym zamkiem biskupim. Założone zostało w czasach rzymskich i nosiło nazwę Curi a Rhodetorum. Rodzinne Anieli Kaufmann.

CHURCHILL czyli MISSINIPI, rz. w północnej Ameryce, w krajach zatoki Hudsonskiej, wybiega z jeziora Biber, przepływa kilka innych, a wpada pod twierdzę Churchill, do zatoki Hudsonskiej.

CHWAŁYNSK, M. pow. w Ces. Rosyjskiem, gub. Saratowska. Położone nad Wołgą, posiada cztery kościoły i szkołę; liczy 8,200 m.

CHWAR, LESZNA, LIESINA, LISSA, 1) wyspa na morzu Adryatyckim, w pobliżu wybrzeży Dalmacji, cyrk. Spalato. Obfituje w wino, oliwę, migdały, figi, miód, owce i kozy. U wybrzeży znaczny połów sardeli; 5,600 m. 2) Mm. tamże, cyrk. Spalato, na wyspie powyższej, nad zatoką tworzącą port, uważany za najlepszy na wybrzeżach morza Adryatyckiego. Obronne twierdzą i szancami nadbrzeżnymi; 3,000 m.

CHYROW, M. w Galicyi, gub. Lwowska, cyrk. Samborski, na l. brz. rz. Strwiąża, 4 mile na zach. Samboru. Wyroby pończoch.

CIARA, ob. CEARA.

CIECHANÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim. Leży nad rzeką Lidynią, w okolicy bagnistej, przy traktach z Przasnysza do Płocka i z Mławy do Warszawy; 3,609 m. (2,367 żydów). Ludność w części rolnictwa, głównie zaś handlowi częściowemu oddana, mieściła się w roku 1846. w 270 domach. Kościół parafialny, klasztor XX. Augustyanów, ratusz muryrowany, dwa szpitale i kilka innych budowli; magistrat, i stacja pocztowa. Szkołki elementarne, męzka od roku 1834. (48 uczni w r. 1848.), żeńska od r. 1835., oraz prywatna elementarna żeńska i męzka. Przemysł fabryczny ogranicza się na wyrobie cykoryi, której wartość w roku 1846. do 1500 rub. sr. dochodziła. Dwa targi tygodniowe, 5 jarmarków do roku. Oddalone od M. pow. 21 wiorst, od gubernialnego 70, od Warszawy 117 i pół wiorst.

CIECHANOWIEC, Mm. w król. Polskim, gub. Augustowskiej, pow. Łomżyńskim, okr. Tykocińskim. Leży nad rzeką Nurcem, przy trakcie pocztowym do Nura, Czyżewa, Łomży i Tykocina; 1,179 m. (805 żydów). Miasteczko rolnicze, którego część zachodnia należy do królestwa Polskiego, a wschodnia do obwodu Białostockiego. Magistrat i stacja pocztowa. Domy mieszkalne (76 w roku 1846.) drewniane. Wyrób sukna grubego na czteronastu warsztatach pojedynczych (w roku 1848: 15000 łokci). Dwa targi tygodniowe, sześć jarmarków do roku, mianowicie na konie pięknej rasy. Odległe od miasta pow. 56, a od Warszawy 142 wiorst.

CIECHOCIN, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim, gm. i parafii t. n. Położona nad rzeką Drwęcą, o 28 wiorst od miasta pow.; posiada kościół parafialny i liczy 231 m. (31 domów). Lasy okoliczne otrzymały nazwę Podleśnictwa Ciechocin, sprawujący urząd zamieszkuje we wsi Olszówce. Najbliższa stacja pocztowa w mieście Lipnie.

CIECHOCINEK, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, okr. Radziejowskim, gm. t. n., parafia Raciążek. Leży na l. brz. Wisły, przy trakcie z Nieszawy do Służewa, w bliskości Torunia, Raciążka i Nieszawy. Szkołka elementarna od r. 1839. (86 uczni w r. 1848.); 190 m. (25 dom. i 30 innych zabudowań). Znajdująca się tu warzelnia soli, właściwie dopiero od r. 1824. czyli epoki nabycia na własność rządową gruntów okolicznych, zaprowadzoną została. Istnienie swe winna przeciw czynionym poszukiwaniom w roku 1798. i 1806., a mianowicie ostatnim, w których otwory świdrowe pod Słońskiem porobione dały początek dzisiejszej warzelnii Ciechocińskiej. Wzniesiona pod kierunkiem rady górniczego Graffa, posiada otwór świdrowy 84 stóp głęboki, który dostarczyć zdolny (według przemiarów z r. 1823.) 22 stóp sześciennych wody słonej czyli solanki na minutę, a ta w rozbiarach chemicznych wykazuje średnim wyrazem 3,6 części soli na 100 części solanki. Stopa sześcienna solanki waży 60,5 funta a zawiera 67,75 funta soli nieczystej, czyli 56 i pół funta soli czystej. Temperatura solanki wynosi około + 16° do + 20° Reaumura. Lubo zakład soli ukończonym został w r. 1829., jednakże dopiero od r. 1833., czyli czasu przejścia pod zarząd Banku Polskiego, doznał znakomitego rozszerzenia. Źródło opatrzone w maszynę parową, siły 8 koni, do wyciągania solanki, której dostarczyć może 36 stóp sześciennych na minutę i prowadzoną solankę rurami z żelaza la-

nego, podnosi na pierwszą tężnię. Tężni cierniowych jest dwie, jedna spadku pierwszego, długa 2260', druga spadku drugiego 2506', wysokie po 40', szerokie 12' u spodu, 8' u wierzchu, założone całe cierniami. W tężni spadku pierwszego otrzymana ze źródła solanka, po przetężeniu spływa do solankozbiornu podtężniowego, z kąd odpływa rurami do tężni spadku drugiego, i na nią maszyną parową siły czterech koni jest podnoszona. Ułożona w wyższym stopniu spływa do solankozbiornu podtężniowego spadku drugiego, a z tamtąd idzie do solankozbiornu głównego, zbudowanego w r. 1834., który ma długości 208' wysokości 8', szerok. 41', pokryty dachem płaskim, czyli tężnią dachową. W trzech domach warzelniowych (z głównego solankozbiornu rurami doprowadza się tu solanka utężniona do 18 lub 20°) mieszczą się po dwie panwie w każdym, czyli panwi sześć; każda panwia z blachy żelaznej kotłowej, ustawiona na ognisku, pokryta kapą do chwytania pary, ma 48' dług., 24' szerok., a 14' głębokości. Sól wysuszoną składają w oddzielnych izbach suszalnych, z kąd jest pakowana do beczek wagi 2 cent. berliń. czyli około 250 funtów polskich. Zakład tutejszy wyrobił soli w roku 1832: 6,600 centn.; 1833: 50,000; 1834: 105,000; 1835: 112,500; 1836: 100,000; 1837: 78,500; 1838: 49,500; 1839: 80,500; 1840: 88,800; 1848: 149,936 cent. polskich. Powyższy zakład solny posiada 691 m., osiadłych w 41 domach i 23 innych zabudowaniach. Odległy jest od M. pow. 28 wiorst.

CIECHOMICE, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Gostyńskim, gm. t. n., parafia Dobrzyków; 385 m. Odległa od M. pow. 35 w., posiada fabr. araku i wódek słodkich; pierwsza w roku 1848: 5,000, druga przeszło 8000 garncy wydała.

CIEKLINSKO, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim, gmina Ruda Maleniecka, parafia Lipa. Odległa 28 wiorst od M. pow.; liczy 237 m., mieszczących się we 12 domach. W r. 1800. założono tu piec wielki, istniejący obecnie, poruszany kołem wodnym siły 15 koni, który w r. 1847. wydał surowcu w sztu-kach 13,700 centn. Pudlingarnia, zaprowadzona w r. 1837., wydała żelaza w kołbach do 22,000 centnarów (w 1846. roku).

CIELICHÓW, ZÜLLICHAU, M. w król. Pruskiem, prow. Brandeburska, obwód rej. Frankfurtskiej, stoł. okręgu t. n., w pobliżu rz. Odry; 5,000 m. Zdobne jest zamkiem, posiada zakład pedagogiczny, dom sierot, oraz sąd ziemski i miejski. Zna-

czne fabryki sukna i innych wyrobów wełnianych; gorzelnie i fabryka octu. W okolicy uprawa wina, chmielu i drzew owocowych.

CIELOWIEC, ŻELICE, po niemiecku **KLagen-FURTH**, M. w ces. Austriackim, stoł. cyr. t. n., dawniej główne Karyntyi, w gub. Lajbach, nad rz. Glan i kanałem łączącym ją z jeziorem Cielowiec (Klagenfurth); 12,000 m. Rezydencja biskupa z Gurk; posiada wyższy sąd kryminalny i apelacyjny dla Illirii i Styrii, oraz trybunał pierwszej instancji; tu również stowarzyszenie dla rozwinięcia rolnictwa, rzemiosł i sztuk; liceum akademickie z fakultetami teologii, medycyny, sztuk pięknych i literatury, posiadające bibliotekę z 42,000 tomów złożoną; szkoła wyższa początkowa i seminarium dyecezyi Gurk. Prowadzi handel tranzytowy, a z kilku fabryk, godnym jest widzenia zakład wydający węglanołowi, który uważany jest za najobszerniejszy i najznakomitszy w monarchii. Zdobne jest pałacem cesarskim.

CIEŃA, rz. w król. Polskim, gub. Warszawskiej. Poczyna się w pow. Sieradzkim, pod wsią Jasionem. Płynie początkowo ku pñ., przechodzi w pow. Kaliski, pod W. Samy, biegnie około miast Błaszki i Staw, następnie zmienia kierunek na zach., zrasza okolice M. Opatówka i uchodzi z pr. strony do Prosnę, pod wsią Rajskowem.

CIEPIELÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opatowskim, okr. Soleckim. Leży nad rzeką Hżanką, przy trakcie komunikacyjnym z Sienną do Zwolenia; 840 m. Kościół katolicki drewniany, dwie kaplice murowane. Magistrat i szkoła elementarna od roku 1836. (40 uczących się w roku 1848.). Zabudowania mieszkalne drewniane (109 domów). Odległe od miasta pow. 56, a od gubernialnego 35 wiorst.

CIEPLICE, TOEPLITZ, 1) W. w ces. Austriackim, w Illirii, gubernii Lajbach, cyrk. Neustadt; wsławione źródła gorące. 2) W. tamże, w Styrii cyrkul Cilly (Cyleja), nad rz. Sanem; kąpiele mineralne; 80 m.

CIESZYN, TESCHEN, 1) M. w Szląsku austriackim, stoł. cyrkulu t. n. i arcyksięstwa należącego do arcyksięcia austriackiego Karola. Leży u stóp Bieskidów północnych, czyli zachodniej części pasma gór Karpackich, nad rz. Olś, dzielącą się na dwa ramiona i przyjmującą do siebie rzekę Bobrek, wpośród rósłoszyń okolicy, na pñ.-zachód Krakowa i na wschód Ołomuńca; 7,320 m. Miasto zdobne jest pięciu kościołami (jeden z nich ewangelicki), dwoma klasztorami, ratuszem, wspaniałym placem publicznym i zamkiem starożytnym

obronnym. Liczy trzy przedmieścia i posiada gimnazjum katolickie z biblioteką (do 12,000 tom.) i wielu zbiorami naukowymi, gimnazjum ewangelickie, oraz szkołę łacińską dyecezyalną i dom wychowania dla sierot wojskowych. Przemysł mieszkańców dość czynny, prowadzi fabrykę sukna, skór, a mianowicie broni palnej, znaną ze swej doskonałości. Handel miejscowy obejmuje sukno, wełnę, skóry, wino węgierskie, wosk i miód. Pamiętne zawartym traktatem pokoju w roku 1779, dnia 13. maja. 2) Cyrkul i arcyksięstwo t. n., graniczące z Galicyą, Węgrami, Morawią i Szląskiem pruskim, rozległe jest 34 i pół mil kw. geograficznych i liczy do 200,000 m.

CIGLIANO, Mm. w pañ. Sardyńskim, na zach. miasta Verceil; 3,600 m.

CILAVEGNA, Mm. w pañ. Sardyńskim, prow. Lomellina, oddalone na 3 i pół wiorst od M. Mortara, na pñ.-wsch.; 3,600 m.

CILLY, ob. CELY, CYLEJA.

CIMINNA, M. w Sycylii, prow. Caltanissetta, w pobliżu morza; 6,200 m. Uprawa wina.

CINALOA, 1) pañ. związkowe meksykańskie, nad zatoką Kalifornijską, między Sonora, Chihuahua i Xalisco. Rozległe mil kw. 2041, liczy 84,000 m. Kraj położony na płaskogórze meksykańskim, z niskimi, piaszczystymi wybrzeżami, wewnątrz prawie nieznanymi. Główna rz. Culiacan. Klimat rozmaity, odpowiedni położeniu miejsca, wiele zbliżony do meksykańskiego i płody prawie też same. 2) M. tamże, na pñ., i w odległości 140 wiorst od M. Villa-del-Puerte, a 145 od M. Sonora. Leży nad małą rz. t. n., uchodzącą do zatoki Kalifornijskiej; 10,000 m.

CINCINNATI, M. w Stan. Zjednoczonych Ameryki północnej, stoł. hrab. Hamilton, oddalone na 150 wiorst na pñ.-zach. miasta Columbus. Leży na pr. br. rz. Ohio, wprost Newport i ujścia rz. Licking; pod 39° 5' 54" szerok. pñ. Ludność w r. 1840: 46,338 m., składała się z 10,000 Niemców i Holendrów; w r. 1830: 26,515; 1820: 9642; 1810: 2540; w r. 1800: 759 m. Miasto w stanie kwitnącym i ciągłym postępie będące, uważanym jest za najznakomitsze w państwach związkowych zachodnich. Jest siedziskiem biskupa katolickiego i biskupstwa metodystów. Liczne i pięknie urządzone zakłady naukowe, t. j. 2 szkoły wyższe klasyczne, seminarium teologiczne katolickie, także seminarium prezbteryjskie z biblioteką do 10,000 tom. liczącą, 2 szkoły medyczno-chirurgiczne (Medical College of Ohio) z 7 profesor. i 100 uczniami, i szkoła medycyny w kolegium Cincinnati z 8 prof.

112 uczniami (w roku 1839.), szkoła prawa (Law School), a na koniec szkoła realna (Mechanic's Institute). Jest tu również kilka bibliotek publicznych i muzeów. Przemysł miejscowy i handel, są nader czynne i rozwinięte; znakomite fabryki maszyn i wyrobów żelaznych w wielkich rozmiarach, kapeluszy, wyrobów wełnianych i bawełnianych; znaczne zakłady wyrobów stolarskich; warsztaty do budowy statków parowych; wielkie młyny i gorzelnie. Targi tutejsze, mianowicie na trzodę chlewną, uważane są za najznakomitsze w państwach związkowych. Piękny port nad rz. Ohio, której szerokość w tym punkcie do 600 metrów dochodzi, przy spławności dla statków parowych, idących w górę rzeki aż do Pittsburga, leżącego w odległości 730 wiorst. Wartość przeciętna rocznego wywozu około 8,000,000 dolarów, czyli 72 milionów złp., którego głównym artykułem mięso i wieprzowina solona (27 milion. złp.), wyroby i odlewy żelazne (18 milion. złp.), i mąka (przeszło 12 milion.). Ładunek miejscowych okrętów w roku 1834: 7905 beczek wynosił, z których 6,880 beczek zabrały statki parowe. Położenie miasta nader piękne, zabudowane porządnie, posiada wielką liczbę pięknych gmachów i budowli publicznych. Założone w r. 1789.

CINEY, CHINEY, po łacinie **CINNACUM**, miasto w Belgii, prow. Namur, obwód Dinant, nad rzeką Haljoux; 1,680 m.

CINGOLI, CINGOLO, po łacinie **CINGULUM**, M. w pañ. Kościelnym, deleg. Macerata, na pñ.-zach. M. t. n., na pr. br. rzeki Musone; 2,300 m.

CINTEGABELLE, M. we Francji, dep. Wyższej Garonny, na pñ.-wsch. M. Muret, na pr. br. rzeki Ariège; 4,016 m.

CINTRA, Mm. w Portugalii, prow. Estremadura, na pñ.-zach. Lizbony, na pochyłości pasma gór Cintra, kończących się u przylądka Roca; 4,500 m. Zdobne jest starożytnym zamkiem królewskim i mnóstwem domów letnich, należących do mieszkańców Lizbony.

CLOTAT, LA C..., M. we Francji, dep. Ujść Rodanu (Bouches-du-Rhône), na pñ.-wsch. Marsylii, na wybrzeżu zach. zatoki Lèques cz. La Clotat; 6,000 m. Warowne twierdzą; posiada trybunał cywilny, szkołę królewską hydrograficzną, oraz warsztaty do budowy statków parowych i okrętów morskich handlowych. Port wygodny i bezpieczny, mogący pomieścić do 150 okrętów, liczących po 800 beczek objemu; żegluga nadbrzeżna, oraz znaczny połów sardeli i minogów. Wywóz win, oliwy, owoców, ryb i materiałów bu-

dowlanych. Flotylla portowa składa się z 120 statków morskich, z objęciem 1750 beczek; między temi jeden parowy o 127 beczkach, oraz 120 łodzi rybackich. W okolicy obfite zbiory win muskatowego, oliwy w nader dobrym gatunku, fig białych pod nazwą Marsylijskich.

CIRCARS NORTHERN, czyli **SERKARS PÓŁNOCNY**, posiadłość angielska w Indyach Wschodnich, prezydenturze Madras, nad odnogą Bengalską. Rozciąga się od 16° do 20° szer. pñ. Graniczy na pñ. i zach. z prow. Orissa, Gundwanah i Hyderabad, na pñ. z prow. Karnatik, na wsch. z zatoką Bengalską. Rozległa 790 mil kw. geogr.; liczy do 3 milionów mieszkańców, wyłącznie hindusów. Kraj po części górzysty, lubo bez znacznych wyniosłości, skropiony jest rz. Godavery i Kistna. Klimat nader gorący, w kilku okolicach szkodliwy. Grunt nader żyzny; lasy obfitują w drzewo teak. Znaczne zbiory zboża, ryżu, kukurydzy, bawełny, liści tytoniowych w wybornym gatunku, trzcina cukrowa nader poszukiwana, indygo, pieprz, imbir. Pod względem przemysłowym wydaje wyroby bawełniane, muśliny, dywany i bogate tkaniny jedwabne. Wywóz obejmuje żyto, cukier, bawełnę, tytuń, indygo, pieprz, sól, kość słoniową, oraz tkaniny bawełniane i jedwabne. Dochody prowincji w r. 1836.—37: 8,305,067 rupii, czyli 34,604,445 złp. Dzieli się na 5 obwodów: Ganjam, Vizagapatam, Rajamundry, Masulipatam i Guntur.

CIRIE, Mm. w pañ. Sardyńskim, prow. Turyńskiej, na pñ.-zach. Turynu, nad jednym z ramion rz. Stura; 4600 m.

CIRO, M. w król. Neapolitańskim, w niższej Kalabrii na pñ.-zach. M. Cotrone, w pobliżu mr. Jońskiego; 3,000 m. Ojczyste astronoma Gigli.

CISOWIEC, THEISSHOLZ, Mm. w Węgrzech, kom. Gömörski, na pñ. M. Kokawa; 2,480 m.

CISSA, po węg. **TISZA**, po niem. **THEISS**, rz. w Węgrzech, komit. Marmaros, utworzona przez dwa źródła: Czarną i Białą Cissą zwane. Wybiega z gór leżących na granicy wsch. komitatu, płynie ku pñ.-zach., przyjmując do siebie pomniejsze: Viso, Iza, Taracz, Talabor i Nagy-Ag, przepływa pod Ugocs i zwraca się na zachód. Zasilona rzeką Szamos, płynie ku pñ., wkrótce jednak zwraca się ponownie ku pñ.-zach., gdzie przyjmuje do siebie rz. Hernad i Sajó, a w końcu dąży na południe i uchodzi do Dunaju. Oprócz wyżej wspomnianych, uchodzą do niej jeszcze: Aranka, Maros, Körös z l. str., a Zagyyai Erlau z prawej strony.

+ CISZEWO, W. w król. Polskiem, gub. i pow. Augustowskim, okr. Biebrzańskim, gm. Łabętnik, parafia Rajgród. Leży nad rzeką Jędrznią, przy trakcie Kowieńsko-Petersburgskim, o 30 wiorst od M. pow. i liczy 155 m., zajmujących 14 domów. Tu również fabryka araku i portu (w roku 1848: 2000 garney araku).

CITADELLA, M. w Lombardyi, gubernia Wenecka, deleg. Vicenza, na pfn.-wsch. M. Vicenza, nad rzeką Brentellą; 6,600 m.

CITEAUX, po łacinie CISTERCIUM, po niemiecku CISTERTZ, W. we Francyi, dep. Côte-d'Or (Złote wybrzeże), na pfn.-wsch. miasta Beaune, na pr. brz. rzeki Vouge. Niegdyś sławne opactwo, założone przez Ś. Roberta (w roku 1098.), opata Molesme, było stolicą zakonu Benedyktynów z Citeaux czyli Cystersów. W połowie XVIII. wieku, do 1800 zakonów męskich i tyleż zgromadzeń żeńskich zależało od rzeczono opactwa.

CITTA, 1) Citta di Castello, M. w państwie Kościelnym, delegat Perouse, na pfn.-zach. M. t. n., nad Tybrem; 6,000 m. 2) Citta Nuova, M. w Illiryi, gub. Tryestu, cyrkuł Pisino, nad mr. Adryatyckim, przy ujściu rz. Quieto; zbudowane na cyplu. Port rybołówstwo; 1,200 m. 3) Citta Vecchia cz. Citta Nobile, M. obronne na wyspie Malcie; położone w odległości 10 wiorst na zachód miasta La Valette, prawie w środku wyspy. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, posiada seminarium i starożytny pałac pierwszych mistrzów wielkich Maltańskich. Obszerne katakomby rozciągają się pod miastem, sięgając odległej starożytności, a przez Rzymian Melita zwanem. 4) Citta Vecchia, Mm. portowe w ces. Austriackim, w Dalmacyi, na pfd. miasta Spalato, na wyspie Lesina; 2,100 m. 5) Citta San-Angelo, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo niższe, na pfd.-wsch. miasta Teramo, w pobliżu mr. Adryatyckiego; 6,000 m. Znaczny handel zbożem, winem i oliwą.

CITTA-RODRIGO, ob. CIUDAD RODRIGO.

CIUDAD DE-LAS-CASAS, niegdyś VILLA-REAL, VILLA-VICIOSA, CIUDAD-REAL, CHIAPALA-REAL, CHIAPA-DE-LOS-ESPANOLES, M. meksykańskie, stol. państwa Chiapa, oddalone o 780 wiorst na pfd.-wsch. Meksyku, a na pfn.-zach. M. Guatemala. Leży na rz. Zeldales i liczy do 5,000 m. Jest siedziskiem biskupa sfragana Guatemala, posiada seminarium duchowne, i prowadzi handel cukrem, koszenillą, kakao, bawełną i wełną. Biskupstwo zaprowadzone w r.

1538; jednym z pierwszych biskupów tutejszych był sławny Bartłomiej de Las-Casas.

CIUADELA, M. na wyspie balearskiej Minorce, u wybrzeża zach., na pfn.-zach. miasta Mahon; 7,000 m. Obronne twierdzą i opasującym je starożytnym murem. Portowe; u Rzymian Jamno zwane.

CIUDAD-REAL, po łacinie CIVITAS-REGIA, 1) M. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), stol. prow. la Mancha, na pfd. Madrytu, między rz. Guadiana i Jabalon; 11,000 m. Stofeczne okręgu (Partido) sądowego, posiada szpital wspaniały czyli dom zarobkowy miłośnierny, przy którym starannie urządzone są szkoły dla biednych dzieci. Prowadzi handel winem, owocami, oliwą i mufami. 2) Prowincya tamże, niegdyś La Mancha zwana, z M. stol. t. n., liczy 277,700 m. Dzieli się na 10 okręgów i 121 gmin czyli Pueblos.

CIUDAD-RODRIGO, po łacinie CIVITAS RODERICI, po włosku CITTA-RODRIGO, M. w Hiszpanii (prow. Leon), na pfd.-zach. M. Salamanki, w pobliżu granicy portugalskiej, i pr. brz. rz. Agueda; 7,000 m. Nader warowne, jest siedziskiem biskupa i posiada fabryki wyrobów wełnianych, płócien, skór i mydła.

CIVIDALE-DEL-FRIULI, M. w król. Lombardzko-Weneck., gub. Weneckiej, deleg. Udine (Widno), na pfn.-wsch. M. t. n., nad rz. Natisone, uchodzącą z pr. brz. do rz. Isonzo; 6200 m. Miasto nader starożytne, przez Rzymian Forum Julii nazywane.

CIVITA CASTELLANA, M. w pań. Kościelnym, deleg. Viterbo, na pfd.-wsch. miasta t. n., w pobliżu Rio-Maggiore; 4,000 m. Obronne zamkiem warownym, jest siedziskiem biskupa, posiada kolegium, oraz dom poprawczo-detencyjny.

CIVITAS-REGIA, ob. CIUDAD-REAL.

CIVITAS-RODERICI, ob. CIUDAD-RODRIGO.

CIVITA-VECCHIA, po łacinie CIVITAS-VE-TUS, 1) M. w pań. Kościelnym, stol. deleg. t. n., na pfn.-zach. Rzymu, a na pfd.-zach. Viterbo, od pierwszego 59, od drugiego 38 wiorst odległe. Leży nad morzem Toskańskim i liczy do 8000 m. Warowne, posiada port wojenny z arsenałem i warsztatami okrętowemi. Jest siedziskiem biskupa, trybunału handlowego i wielu konsulów państw zagranicznych. Tu również szkoły i galery dla zbrodniarzy (1146 w roku 1832.), i fabryka wyrobów bawełnianych. W okolicy pobliskiej, zwanej La Tolla, są sławne kopalnie afunu, znanego pod nazwą afunu rzymskiego. Wolny port tutejszy jest najwygodniejszym z portów państwa Kościelnego na morzu Śródziemnym, miasto zaś

najważniejszym punktem handlowym. Handel lubo znacznie podupadły, oceniają jeszcze na jeden milion skudów, czyli 5,585,000 franków. Wywóz obejmuje drzewo, zboże, wełnę, sery, potaż, afun i t. p.; przywóz składa się z tkanin jedwabnych, wełnianych, lnianych, towarów kolonialnych, soli, ryb solonych, win, wyrobów garncarskich, metalowych i szkła. Główny handel prowadzi z Genuą, Marsylią i Anglią. Regularna żegluga statkami parowemi z Marsylią, Genuą, Liwornem, Neapolem, Grecyą, Egiptem i Turcyą. Flotylla portowa składała się w roku 1833. z 46 statków morskich. Miasto założone przez cesarza Trajana. Rzymianie Portus Trajanus lub Centum-Celloe nazywali. 2) Delegat tamże, z M. stol. Civita-Vecchia; 23,000 m. Składa się z jednego tylko obwodu t. n., podzielonego na 3 governo (okręgi): Civita-Vecchia, Cornetto i Loughi-Baronali.

CIVRAY, M. we Francyi, dep. Vienne, stol. obw. t. n., na pfd. miasta Poitiers, na pr. brz. rzeki Charente; 2,140 m. (1841. roku). Posiada kolegium gminne i prowadzi handel wybornymi kasztanami, zbożem, truflami i bydłem. Zdobi je nader starożytny kościół.

CLACKMANNAN, 1) Mm. portowe w Szkocyi, stol. hrb. t. n., na pfn.-zachód Edynburga, na wzgórku, przy ujściu rz. Devon; 4,560 m. W okolicy kopalnie kamienia wapiennego, węgla ziemnych i rudy żelaznej; oraz kilka kuźni i wielkich pieców. 2) Clackmannanshire, hrabstwo w Szkocyi, z M. stol. t. n. Najmniej rozległe z hrabstw królestwa (12,435 hektarów), liczyło w roku 1841: 19,116 m. Grunt żyzny, obfitujący w pszenicę i bób. Dość znaczne kopalnie węgla ziemnych, rudy żelaznej, granitu i kamienia wapiennego; gorzelnie i browary. Dzieli się na 5 parafij. Znaczniejsze miasta: Alloa i Clackmannan.

CLAIN, rzeka we Francyi, uchodząca do rzeki Vienne, o 4 wiorsty i na pfd. miasta Châtellerault (w dep. Indre). Wybiega na pfn.-zach. M. Confolens (dep. Charente). Długość biegu około 117 wiorst, przez miasta Vivonne i Poitiers.

CLAIR, SAINT C., jezioro w Ameryce pfn., w Stanach Zjednoczonych (państwo Michigan) i wyższej Kanadzie, między jeziorem Huronem i Erie. Obszerne około 148 wiorst, przy długości przecięciowej 50 wiorst, głębokość prawie jednokowa, nie przechodzi 25—30 stóp. Wybrzeża niskie. Główne z licznych rzek uchodzących tu, są: Big-Bear, Thames czyli rzeka à la Tranche

Slown. Geogr. Powsz. T. I.

z lewej strony. Spławnym jest dla statków pomniejszych żaglowych i statków parowych.

CLAIRAC, po łacinie CLARIACUM AD OLDAM, M. we Francyi, dep. Lot-et-Garonne, na pfd.-wsch. Marmande, na pr. brz. rzeki Lot; 4,850 m. Posiada kościół kalwiński konsystoryalny i prowadzi handel winami i zbożem. W okolicy znaczne winnice i plantacje liści tytoniowych, niegdyś uważanych za najlepsze we Francyi.

CLAIRVAUX, po łacinie CLARA-VALLIS, CLARAE-VALLES, 1) osada we Francyi, dep. Aube, na pfd.-wsch. miasta Bar-sur-Aube; 2,000 m. Dom centralny karny i detencyjny (w roku 1835: 1770 przestępców) z warsztatami kartonów, perkali, kołder i wyrobów wełnianych. Więzienia umieszczone są w obszernych budowlach sławnego opactwa Benedyktynów, założonego w roku 1115. przez Huga hrb. Troyes i Ś. Stefana opata z Citeaux. 2) Mm. we Francyi, dep. Jura, na pfd.-wsch. miasta Lous le Saulnier, w pobliżu l. brz. rzeki Drouenne; 1,540 m. Wielkie piece, kuźnie znaczne i papiernie.

CLAMECY, po łacinie CLAMACUM, miasto we Francyi, dep. Nièvre, stol. obwodu t. n., na pfn.-wsch. miasta Nevers, na l. brz. rzeki Yonne, a przy ujściu rzeki Beuvron; 5,734 m. (1841. roku). Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, oraz fabrykę sukna, folusze, liczne garbarnie i dwie drukarnie. Znaczny handel drzewem opałowym, którym głównie Paryż zaopatruje.

CLAPHAM, W. pod Londynem, z 9,000 m., liczona do hrb. Middlesex. Zdobna jest wielu domami letniami zamożnych mieszkańców Londynu.

CLARE, 1) wyspa na oceanie Atlantycznym, na krańcu pfd.-zach. Irlandyi; należy do hrb. Cork w Irlandyi; 890 m. W części pfd. kończy się przylądkiem Clear, tworzącym cypel wysoki i spadzisty (120 metrów); pod 51° 26' 3" szer. pfd., a 11° 49' 20" dług. zachodniej. U wybrzeży latarnia morską. 2) Wyspa na oceanie Atlantycznym, u wejścia do zatoki Clew, w pobliżu wybrzeży; należy do hrb. Mayo w Irlandyi, 1,500 m. 3) M. w Irlandyi, hrb. Suffolk, na pfd. Bury Saint-Edmund, na lewym brzegu rzeki Stour; 1,750 m. 4) M. (po łacinie Thomundia) w Irlandyi, hrabstwo Clare, na pfd. i w pobliżu miasta Ennis, na prawym brzegu rzeki Fergus, przy ujściu jej do rzeki Shannon; 510 m. Port mały, posterunek wojskowy i starożytny zamek obronny. 5) Hrb. w Irlandyi, w byłej prow. Munster, nad oceanem Atlantycznym, z M. stol. Ennis, w pośród hrabstw: Kerry, Limerick, Tipperary i Galway. Rozległe 53 1/2 mil kw;

liczy 263,000 m. Grunt nieco górzysty, wśród pła-
szczyzn nader żyzny; kopalnie kamienia wapien-
nego. Dzieli się na 9 baronij i 79 parafij; wysła-
do parlamentu 2 deputowanych.

CLAREMONT, Mm. w Stanach Zjednoczonych,
pań. New-Hampshire, hrb. Sullivan, na pñ.-wsch.
Cherlestown, nad rz. Sugar, w pobliżu ujścia jej
do Konnektikut; 3,217 m. (1840. r.).

CLARENDON, CLARENDON-PARK, osada w An-
glii, hrb. Wilts, na wsch. Salisbury; 177 m. W zam-
ku tutejszym, niegdyś rezydencji królewskiej,
Henryk II. wydał sławne rozporządzenia, pod
nazwą: „Konstytucje Clarendon,” mające głównie
na celu ograniczenie wpływu i władzy ducho-
wieństwa.

CLARENS, W. w Szwajcaryi, kanton Waadt,
na pñd.-wsch. Vevey, od którego 4 wiorsty jest
oddalona. Leży nad jeziorem Genewskim i wsła-
wioną jest w „Nowej Heloizie” zamkiem Wolmar.

CLARK, FLAT-HEAD, rz. w Stanach Zjedno-
czonych, liczona do głównych dopływowych z l.
brz. rz. Kolumbia. Wybiega w górach skalistych
(rocheuses), w małej odległości od źródeł rz.
Missuri. Długość biegu 600 wiorst; tworzy jezioro
Kulleespelm i znaczny spadek powyżej uj-
ścia swego.

CLARKSBURG, 1) Mm. w Stanach Zjednoczo-
nych, pań. Indiana, hrb. Floyd, w pobliżu i na za-
chód miasta Jeffersonville, nad rz. Ohio, wprost
Shippingport. 2) Mm. tamże, pań. Wirginia, stoł.
hrb. Harrison, na pñd.-zach. Morgantown, nad rz.
Monongahela.

CLARKSTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych,
pań. Nowego Yorku, stoł. hrb. Rockland; 2,533 m.
CLARO, W. w Szwajcaryi, kanton Tessin, na
pñn. M. Bellinzona, na l. brz. rz. Tessin; 1,087 m.,
katolików. Zakon Benedyktynów, zaprowadzony
w roku 1275.

CLAROMONS, CLAROMONTIUM, CLARUS-
MONS, ob. CLERMONT.

CLAUDE, SAINT C., za czasów Rzeczypospolitej
francuskiej. CONDAT-LA-MONTAGNE, po łacinie
CLAUDIOPOLIS, SAN-CLAUDIUM, M. we Fran-
cyi, stoł. obw. t. n., w dep. Jura, na pñd.-wsch.
miasta Lons-le-Saulnier, przy spływie rz.
Bienne i Tacon; 5,270 m. (w roku 1841.). Rezy-
dencya biskupa sufragana Lyonńskiego; posiada
kolegium gminne, oraz liczne fabryki wyrobów
tokarskich, a mianowicie rogowych, z macicy per-
łowej, kości słoniowej i zwyczajnej, bukszpanu,
drzewa it. p., znanych w handlu pod nazwą wy-
robów z Saint Claude (articles de Saint-

Claude), oraz fabryki instrumentów dętych, kilka
garbarni, browarów i jedna drukarnia.

CLAUSTHAL, ob. KLAUSTHAL.

CLAY, CLEY-NEXT-THE-SEA, Mm. portowe
w Anglii, hrb. Norfolk, na pñn.-zach. M. Norwich,
nad małą rzeczką t. n., w pobliżu ujścia jej do mr.
Niemieckiego; 827 m. Kąpiele morskie nader ucze-
szczane, oraz warzelnie soli w okolicy.

CLEAR, ob. CLARE.

CLEARFIELD, Mm. w Stanach Zjednoczonych
Ameryki północnej, pań. Pensylwanii, stoł. hrb. t.
n., na pñn.-wsch. M. Pittsburga, na l. brz. rz. Su-
squehanna.

CLÉCY, Mm. we Francyi, dep. Calvados, na zach.
M. Talaise, w pobliżu l. brz. rz. Orne; 2,130 m.

CLÉES, po łacinie CASTRUM AD CLAVES, W.
w Szwajcaryi, kanton Waadt, nad rz. Orbe, w po-
bliżu miasta t. n. Leży w ciasnym wąwozie góry
Jura; 239 m.

CLÉGUÉREC, M. we Francyi, dep. Morbihan,
na pñn.-zach. M. Pontivy; 3,434 m. (1841. roku).

CLEMENTE, SAN C., 1) M. w Hiszpanii (No-
wa Kastylija), prow. Cuenca, na pñd.-zach. M. t. n.,
na l. brz. rzeki Rus; 4,850 m. 2) San Clemente di
Cafauri, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruz-
zo ulteriore I.; 6,700 m.

CLERMONT, 1) Mm. w Belgii, prow. Leodium
(Liège, Lüttich), na pñn. miasta Verviers; 2,132 m.
Kopalnie węgla kamiennych, znaczny wyrób sukna
i fabryka prochu. 2) Clermont-en-Beauvoisins,
M. we Francyi, depart. Oise, stołeczne obwodu t.
n., na wschód Beauvais, na pr. brz. rzeki Breche;
4,191 (1841. roku). Kolegium gminne, biblioteka
publiczna (12,000 tomów), dom centralny deteny-
cyjny (804 uwięzionych w r. 1841.), oraz fabry-
ki czapek, wyrobów bawełnianych, przedsiębiornie
bawełny i jedna drukarnia. Prowadzi znaczny han-
del zbożem, mąką i płótnami. Miasto rodzinne
Cassiniego. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych
Ameryki północnej, pań. Nowego Yorku, hrb. Co-
lumbia, poniżej M. Albany, nad rz. Hudson; 1,300 m.
4) Clermont-Ferrand, po łacinie Claromons,
Claromontium, Clarus Mons, Arverna, M. we Fran-
cyi, stoł. dep. Puy-de-Dôme, na pñd. i o 320 wiorst oddalona od Paryża. Leży
wśród piętrzącego się łańcucha gór Puy-de-
Dôme, między rzekami Arrier i Bédar. Leży pod
45° 46' szer. pñn., a 0° 44' 57" dług. wsch.
Ludność w r. 1841: 31,300 m. Siedlisko biskupa
sufragana z Bourges, zdobne jest kościołem kal-
wijnskim konsystoryalnym. Posiada trybunał pier-
wszej Instancji, trybunał handlowy, akademię uni-

wersytecką, szkołę niższą lekarską, szkołę realną,
początkową departamentową i bibliotekę publiczną
(16,000 tomów). Gabinet mineralogiczny, ogród
botaniczny, laboratorium chemiczne i izba han-
dlowa. Przemysł nader czynny, w rozlicznych
fabrykach rozwinięty. Wyrób konfitur i konserwów
z owoców smażonych, makaronów włoskich, cze-
kolady, świec, wyrobów chemicznych, wyrobów
z lawy emaliowanej, pończoch jedwabnych i t. p.
Tu również kilka znacznych garbarni, dystylarni
wódek i likworów i trzy drukarnie. Handel nader
czynny płótnem, niemi, konopiami, zbożem, winem,
sérami, skórami i t. p. Jest głównym punktem skła-
dowym handlu między Bordeaux i Lyonem, oraz Pa-
ryżem i departamentami południowymi. Kilka bu-
dowli nowoczesnych odznaczają się; pomiędzy
starożytnymi godne tu są uwagi: piękna katedra,
wzniesiona w r. 1248, nie jest jeszcze ukończona,
oraz kościół N. Panny. Miastonader starożytne,
było poprzednio stołecznym obydwoh Owernej
(Auvergne); pamiętne jest konsylium, pod czas któ-
rego papież Urban II. ogłosił pierwszą krucjatę w
r. 1095. Jest ojczyzną Pascala, Domat, Des-
saix, Thomas, Chamfort i kawalera Assas.
5) Clermont de Lodève, Clermont-l'Hé-
rault, M. we Francyi, dep. Hérault, na pñd.-wsch.
Lodève, nad rzeką Roszel; 6,226 m. (1841. roku).
Trybunał handlowy, kolegium gminne. Przemysł
dość znaczny, a mianowicie nożownictwo i garbar-
stwo, liczne przedsiębiornie jedwabiu, gorzelnie i t. p.
Prowadzi handel bydłem, sukrem, wódkami, oli-
wą i owocami.

CLERVAUX, po niem. CLERFF, Mm. w Holan-
dyi, prow. Luksemburg, na pñn. miasta Diekirch;
1,500 m.

CLEVELAND, Mm. w Ameryce pñn., Stanach
Zjednoczonych, pań. Ohio, stoł. hrb. Cuyahoga, na
pñn.-zach. miasta Warren, nad jeziorem Erie, przy
ujściu rzeki Cuyahoga i wielkiego kanału Ohio;
6,070 m. (1840. roku). Miasto portowe w stanie
kwitnącem, prowadzi znaczny handel wodą, w
którym przywóz obejmuje pszenicę, żyto, owies,
mąkę, siemię lniane, wieprzowinę soloną, masło,
séry, wódkę, żelazo i t. p. Ładunek portowy w r.
1838: 9496 beczek, z których połowę zabrały sta-
tki parowe.

CLÈVES, ob. KLEVE.

CLEW-BAY, zatoka w Irlandyi, hrb. Mayo, nad
oceanem Atlantyckim. Zawiera do 300 wysp po-
mniejszych i wysepek, oraz tworzy port bezpie-
czny i pewny.

CLICHY-LA-GARENNE, po łacinie CLIGIACUM,

W. we Francyi, dep. Sekwany, obwód Saint-Dé-
nis, na pñn.-zach. i o 7 wiorst odległa od Paryża,
na pr. brz. Sekwany; 4,200 m. (1841. roku). Zna-
komite zakłady wyrobów chemicznych i fabryka
stron do instrumentów muzycznych.

CLIFTON, Mm. w Anglii, hrb. Gloucester, w po-
bliżu Bristolu, którego jest poniekąd przedmie-
ściem. Leży na pr. brz. rzeki Avon, wśród pięknej
okolicy i posiada sławne źródła gorące; 12,000 m.

CLINTON, Mm. w Ameryce pñn., Stanach Zje-
dnoczonych, pań. Nowego Yorku, hrb. Oneida, na
pñd.-zach. i o 14 wiorst od miasta Utica, nad rzeką
Oriskany-Creek. Posiada wyższą szkołę klasy-
czną i bibliotekę.

CLISSA, M. w cesarstwie Austriackim, prow.
Dalmacyi, cyrkuł Spalatro, na pñn. i o 8 wiorst od
miasta Spalatro, a 4 wiorst od morza Adryatyckiego
oddalone. Miejsce niegdyś warowne.

CLITHEROE, M. w Anglii, hrb. Lancaster, na l.
brz. rzeki Ribble, na pñn.-wsch. M. Blackburn. Źró-
dła siarczane; 5,200 m.

CLOGHNAKILTY, CLONAKILTY, M. portowe
w Irlandyi, hrb. Cork, na pñd.-wsch. miasta t. n.,
w głębi małej zatoki, nad oceanem Atlantyckim le-
żące; 6,378 m.

CLONMACNOIS, po angielsku SEVEN-CHUR-
CHES, W. w Irlandyi, hrb. Kings, na zach. miasta
Forbane; 3,759 m. Wspaniałe ruiny starożytnej
katedry i pysznego opactwa, które uważanem było
za najbogatsze i najświetniejsze w pierwszych
wiekach wiary chrześcijańskiej w Irlandyi. Zdobne
jest licznymi grobami królów i książąt irlandzkich.

CLONMEL, M. i Mm. w Irlandyi, w hrb. Tippe-
rary i Waterford, stoł. hrb. Tipperary, na pñd.-zach.
Dublina, a na pñn.-zach. miasta Waterford, na o-
bydwóch wybrzeżach rzeki Suire; 18,838 m. Jest
siedliskiem posiedzeń asizów i głównych narad
hrb. Tipperary. Szpital, dom wyrobny i instytut
dla obłąkanych. Znaczny połów jesiotrów. Fa-
bryka wyrobów bawełnianych i młyny zbożowe.
Prowadzi handel dość znaczny i posiada port wy-
godny, dla statków z objęciem 50 beczek. Zdobne
jest mostem o 20 arkadach, wiodącym przez rzekę
Suire.

CLOUD, SAINT C., Mm. we Francyi, dep. Sekwa-
ny i Oazy (Seine-et-Oise), na pñn.-wsch. Wersalu,
na zach. Paryża, od którego oddalona jest 9 wiorst.
Leży na l. brz. rz. Sekwany, przy jednej z dróg
żelaznych, wiodących z Paryża do Wersalu; 3,471
m. (1841. r.). Zdobne jest wspaniałym zamkiem
królewskim, poprzednio zwykłym mieszkaniem
letniem panującego; niegdyś własność ks. Orleañ-

skich. Zbudowany przez ks. Orleanu, brata Ludwika XIV., króla Francuzkiego, otoczony jest pięknym i obszernym parkiem. Tu również stadnina królewska. Miejsce nader uczęszczane przez mieszkańców Paryża. Pamiętne jest śmiercią Henryka III., nastąpiła w dniu 1. sierpnia 1589. r., oraz rozproszeniem zgromadzenia pięciuset i zaprowadzenia konsulat, 19. Brumaire 1799. r.

CLUNY, M. we Francji, depart. Saony i Loary (Saône-et-Loire), na pñ.-zach. miasta Mâcon, na l. brz. rzeki Grône; 4,185 m. (1841. roku). Posiada kolegium gminne, stację ogierów rządowych i znaczne garbarnie. Prowadzi handel drzewem, bydłem i zbożem. Sławne niegdyś opactwo Benedyktynów, którego kościół uważany za najrozleglejszy we Francji, zburzonym został w czasie rewolucji francuskiej, gmachy zaś mieszkalne zajęte są przez kolegium obecnie istniejące.

CLUSES, M. w pañ. Sardyńskim (Sabañduja), prow. Faucigny, na pñd.-wsch. miasta Bonneville, w pobliżu pr. brz. rzeki Arve; 2,300 m.

CLUSONE, 1) rzeka w pañ. Sardyńskim, prow. Fignerol, uchodzi z l. brzegu do rzeki Po, między miastami Villafranca i Pancalieri. Długość jej biegu 75 wiorst, przez miasto Fenestrelle i w pobliżu Fignerol. 2) Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańskiej, delegacie i na półn.-wschód miasta Bergame, w pobliżu l. brz. rzeki Serio; 5,500 m. Posiada gimnazjum gminne i prowadzi handel zbożem i żelazem.

CLYDE, po łacinie CLUDA, u Rzymian GLOTA, rz. w Szkocji, uchodząca do zatoki t. n., czyli Firth of Clyde, leżącej w kanale Północnym, między hrab. Renfrew i Dumbarton. Wybiega na pñd. Crawford (Lanark), w pobliżu źródła rz. Twed. Płynięcie w długości 120 wiorst, przez miasta Lanark, Hamilton, Glasgow, Renfrew, Dumbarton i miasteczko Port-Glasgow. Spławna jest od M. Glasgowa dla statków z objęciem 400 beczek. W pobliżu miasta Lanark, tworzy kilka spadków, z których najwyższy Corchouse-Fall dochodzi 21 metrów.

CMIEŁÓW, Mm. w król. Polski, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim. Leży nad rzeką Kamienną, przy trakcie bitym z Bzina do Zawichostu. Kościół katolicki murewany, kaplica i szpital. Szkoła elementarna od roku 1836. (1848. roku 66 uczących się). Domy mieszkalne drewniane (173). Dwa jarmarki do roku. Istniejący tu od lat kilkunastu znaczny zakład wyrobów półporcelanowych, fajansowych i kamiennych, liczoną być może do głównych w królestwie; roczna wartość wyrobów tychże dochodzi 25,000 rubli srebrem.

COANZA, rzeka w Afryce zach., w niższej Gwinei, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, w odległości 45 wiorst i na pñd. miasta Saint-Paul-de-Loanda. Źródła jej nie są znane; długość biegu przeszło 900 wiorst; nader szeroka i głęboka w części niższej; spławna jest dla statków żaglowych, w odległości 190 wiorst powyżej ujścia swego.

COARY, rzeka w pñd. Brazylii, prow. Rio Negro, dopływowa rzeki Amazonki. W pobliżu ujścia jej leży okręg t. n. z M. stoł. Coary.

COAZZE, Mm. w pañ. Sardyńskim, w prowincji i na pñd.-wsch. M. Suse, w pobliżu spływu rz. Sangone i Sangonetto; 3,000 m.

COBLENCE, ob. KOBLENZ.

COCONATO, Mm. w pañ. Sardyńskim, w prow. i na pñ.-zach. M. Asti; 3,000 m.

COCHABAMBA, 1) dep. w Ameryce południowej, pañ. Boliwii, nad rz. Rio-Grande-de-la-Plata. Rozległy 2600 mil kw., liczy do 25,000 m. Grunt żyzny, wydaje w obfitości zboża, bawełnę i trzcinę cukrową. Przemysł dość znaczny. M. stoł. Ortopesca. 2) M. tamże, na pñ.-zach. Chuquisaca, nad jedną z rzek uchodzących do Guapey. Ludność podają na 30,000 m.

COCHEREL, osada we Francji, dep. Eure, na wschód M. Evreux, na pr. brz. rz. Eure; 80 m. W roku 1364. stoczono tu sławną bitwę, w której Du Guesclin odniósł zwycięstwo nad Captaide-Buch.

COCHIN, 1) państwo pomniejsze w Indostanie, na wybrzeżu Malabarzkim, między 9° 30' a 10° 30' szer. pñn. Graniczy na pñn. i wsch. z prezydenturą Madras, na pñd. z pañ. Travancore, na zach. z mr. Oman. Rozległa jest mil kw. geograf. 251 $\frac{1}{2}$. Grunt żyzny, lasami pokryty, w których mnóstwo drzew drogocennych, a mianowicie drzewo teak, będące głównym artykułem wywozowym. Rządzone jest przez Radzę, opłacającego daninę Kompanii Wschodnio-Indyjskiej od roku 1791. w summie rocznej 690,000 franków. 2) M. w posiadłościach angielskich Wsch.-Indyjskich, prezydenturze Madras, na zach. M. t. n., w dawniej prowincji Malabarzkiej, leży wespół terytorium pañ. t. n., na pñd.-wsch. M. Calicut, a na pñn.-zach. przyłodka Comorin, na wyspie, oddzielonej od wybrzeży zachodnich lądu stałego, kanałem na jedną wiorstę szerokim, u wejścia do obszerniej zatoki Backwater; pod 9° 51' szer. pñn., a 73° 57' dług. wsch. Liczy zaś do 25,000 m., z których znaczna część żydów. Miejsce obronne jeszcze kilku twierdzami, posiada port wygodny dla okrętów wszelkich rozmiarów i uważany za najlepszy po

porcie Bombay. Tu również warsztaty okrętowe, najznakomitsze w posiadłościach angielskich po znajdujących się w Bombay. Handel dość znaczny jeszcze, lubo już upadający, obejmuje drzewo teak, sandałowe, pieprz, kardamon, orzechy kokosowe, włókna i liny z tychże, cassia-ligna.

COCHIN - CHINA, czyli DRANG-TRONG, ob. KOCHINCHINA.

COCKERMOUTH, M. w Anglii, hrab. Cumberland, na pñd.-zach. M. Carlisle, przy spływie rzeki Coeker i Derwent; 4,590 m. Posiada przedziałnię lnu i wełny, garbarnie, fabryki wyrobów bawełnianych i kapeluszy. W okolicy kopalnia węgla kamiennych.

COCOS, 1) dwie małe wyspy w Indostanie, liczone do gromady Andamanów, w stronie pñn. ciążyny Clengh. Wyspa w Indyach zachodnich, liczona do Wielkich Antyllów, na pñn. Kuby.

CODILAGO, W. w Szwajcarii, kanton Tessynski, okręg Mendrisio, na pñd. krańcu jeziora Lugano; 1,210 m. Posiada przedziałnię jedwabiu, drukarnię, oraz port mały, który czynną prowadzi żegluga.

CODOGNO, M. w Lombardii, gub. Medyolańska, del. Lodi, w stronie pñd.-wsch. M. Lodi; 8,000 m. Fabryka i składy wyrobów jedwabnych i lnianych. Prowadzi znaczny handel srebrem parmezańskim. Pamiętne jest również porażka wojsk austriackich w roku 1746. i 1796.

CODROIPO, M. w Lombardii, gub. Wenecka, w delegacie i na pñd.-zach. M. Udine, nad rz. Stella; 3,000 m.

COEVERDEN, M. w król. Niderlandzkim, prow. Drenthe, nad rz. Aa; 2,800 m.

COGGESHALL, Mm. w Anglii, hrab. Essex, na l. brz. rz. Blackwater, w pobliżu drogi żelaznej z Londynu do Colchester; 3,400 m.

COGHINAS, rz. na wyspie Sardynii, przyłodka Sassari, uchodząca do mr. Śródziemnego u wybrzeża zach. wyspy, w stronie pñn.-wsch. M. Castel-Sardo. Długość jej biegu 80 wiorst wynosi i z tego powodu uważana jest za drugą rzekę na wyspie, pod względem swej rozciągłości.

COGNAC, M. we Francji, dep. Charente, na zach. M. Angoulême, na l. brz. rz. Charente; 4,118 m. (w r. 1841.). Posiada trybunał handlowy, drukarnię, oraz destylarnie słynnych wódek, których jest głównym składem i tymże nazwę swą nadało. Prowadzi również handel winem, którego liczne i obfite są zbiory w okolicznych winnicach. Szczegół-

ki starożytnego zamku, w którym Franciszek I. narodził się. Niegdyś było obronnem.

COHAHUILA, departament w Rzeczypospolitej Meksykańskiej (od roku 1834. państwo związkowe meksykańskie), z M. stoł. Saltillo czyli Leona Vicario. Leży między krajami wolnych Indian meksykańskich, Stanami Zjednoczonymi pñn. Ameryki, od których oddziela ją rzeka Rio del Norte, Neuleon, Durango i Chihuahua. Między 25° a 32° szerok. pñn. Obecna rozległość (odłączone bowiem zostały części na l. brz. rz. Rio-del-Norte leżące, oraz prow. Texas) nie przynosi 1000 do 1100 mil kwadrat; ludność około 100,000 ma wynosić. Skropiony jest rz. Rio-del-Norte w stronie pñn. i pñd.-wschodniej, oraz rz. Sabinas dopływową tęże, a środkiem kraju bieżącą. Powierzchnia kraju w części górzystej pokryta jest nieprzebytymi lasami, płaszczyny zaś i doliny posiadają grunta nadzwyczajnej żyzności. Monclova czyli Cohahuila z 3,700 m., po stolicy jest głównym miastem kraju.

COHASSET, Mm. portowe w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñn., pañ. Massachusetts, hrab. Norfolk, na pñd.-wsch. miasta Bostonu, nad oceanem Atlantyckim; 580 m. (w roku 1845.).

COIMBATOOR, 1) M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, stoł. okręgu t. n., w prezyd. Madras, i na pñd.-zach. M. t. n., nad rz. Noyel, uchodzącą do rzeki Cavery. W okolicach kopalnie żelaza i soli. W Peowra, w małej odległości na zachód Coimbatore, wznosi się świątynia Siwa, będąca przedmiotem wielkiej czci u mieszkańców kraju. 2) Okręg tamże, w prezydenturze Madras, utworzony z dawniej prow. t. n., z M. stoł. Coimbatore. Rozciąga się pomiędzy 10° 8' a 12° 48' szer. pñn., wespół Missuri, Cochín, oraz prow. Salem, Karnatik i Malabarzką. Rozległy 229 mil kw., liczy przeszło 600,000 m. Kraj płaski, w zach. stronie do łańcucha gór Ghates przypiera; grunt nader żyzny wydaje w obfitości ryż, zboże, bawełnę i liście tytoniowe. Znaczny tu również chów bydła i owiec. Obfite kopalnie żelaza i soli. Podatek gruntowy dochodził w r. 1837. sumy 5,212,280 frank.

COIMBRA, ob. KOIMBRA.

COIMBRA, NOVA C., Mm. w Brazylii, prow. Matto Grosso, na pñd.-wsch. Villa-Bella, na pr. brz. rz. Paraguay.

COLABBA, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, w prezyd. Bombay, na pñd. miasta t. n., nad mr. Oman, wprost małej wyspy t. n., leżącej na pñd. wyspy Bombay.

COLAN, M. w posiadłościach angielskich Wschod-

dnio-Indyjskich, na pñ.-wsch. miasta Cochin. Obecnie jest siedziskiem biskupa katolickiego z Cochin.

COLAPOOR, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bombay, prow. Bedjapoor, na pñd. wsch. Punah, nad rz. dopływową z pr. strony do rz. Kistny. Miejsce warowne, cytadela i kilku twierdzami. Niegdyś było stolicą Radży Colapoor, którego małe państwo w roku 1829. przez Anglików zajęte zostało.

COLCHESTER, 1) M. portowe w Anglii, hrb. Essex, na pñ.-wsch. Chelmsford i Londynu, nad rzeką Colne, odległe 12 wiorst od mr. Niemieckiego; 17,500 m. Posiada szkołę początkową (Grammar School), fabryki wyrobów jedwabnych, oraz dystylarnię wódek, liczoną do najznakomitszych w król. Znaczny połów ostryg w rzecze Colne, żegluga nadbrzeżna i handel znakomity. Targi zbożowe i jarmarki na bydło, licznie uczęszczane. Port dostępny dla statków morskich z 150 beczkami objemu posiadał w roku 1835. wraz z kilku pomniejszych u wybrzeży rzeki 236 statków, z objęciem 8,648 beczek. Dochód celny wynosił w roku 1839: 496,675 frank. Zdobne jest kościołem starożytnego opactwa z XII. wieku, uważanym za najpiękniejszy zabytek architektury normandzkiej. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Konektikut, hrb. New-London, na zach. M. Norwich; 2,100 m. (w r. 1840.).

COLDITZ, KOŁODEŻ, 1) okręg w król. Saskiem, cyrk. Lipskim, górzysty jednym z ramion gór Kruszcowych; rozległy 3 i pół mili kw. 2) M. tamże, na pochyłości góry i nad rz. Zwickauer Mulde, przez którą prowadzi most łączący z miastem zamek na górze leżący, w którym urządzono zakład lekarski dla osób obłąkanych i zaraźliwymi chorobami dotkniętych. Znajdujemy tu również fabryki przedalni bawełnianych, płócien, uważaną za najlepszą w Saksonii, bielniki, znaczną fabr. naczyń kamiennych, dwie fabryki sukna, papiernie, znaczną ilość warsztatów do tkanin lnianych, i inne. Miasto porządnie zabudowane liczy do 3,000 m., zajmujących 336 domów.

COLDSTREAM, M. w Szkocji, na pñd.-zach. M. Berwick, na l. brz. rzeki Tweed, przy granicy Angielskiej i głównym trakcie obadwa królestwa łączącym; 2,200 m. Połów jesiotrów i znaczne targi na zboże i bydło. Należy do miast, do których Anglicy przybywają żenić się na wzór ślubów Szkockich w Gretna-Green.

COLEBROOK-DALE, W. w Anglii, hrb. Salop, na pñd.-wsch. Shrewsbury, w pobliżu Broseley, na pr. brzegu rzeki Sewerny. Znakomite kopalnie

węgla kamiennych, rudy żelaznej i kleju ziemnego. Kuźnie, wielkie piece i odlewnie żelaza, liczone między najznacześniejsze w państwie. Tu również fabryka porcelany.

COLERAINE, M. w Irlandji, hrb. Derry, na pñ.-wsch. miasta Londonderry, na pr. brz. rzeki Bann; 5,752 m. (w roku 1831.). Punkt centralny wyrobionych jużto w okolicach pobliskich, jużto w samémże mieście płócien niepospolitej piękności i dobroci, zwanych Colairaines, oprócz tego jest głównym ogniskiem handlu płóciennego w pñ. Irlandji. Posiada port dla statków do 200 beczek objemu mających i prowadzi znaczny handel morski nadbrzeżny, obejmujący zboża, mąki, płótna, ryby i t. p. Ogólna wartość wywozu w r. 1836: 2,642,125 franków; 16 statków portowych mogły objąć w roku 1835: 559 beczek czyli 11,180 centnarów (po sto funtów polskich.)

COLIGNY, Mm. we Francji, dep. Ain, na pñ.-wsch. miasta Bourg-en-Bresse; 1,764 m. Swą nazwę nadało rodzinie de Châtillon, przodkom admirała Coligny.

COLIMA, 1) M. w rzecypospolitej Meksykańskiej, stoł. obwodu t. n., na zachód miasta Meksyku, a na pñd. Guadaluajara, w pobliżu wulkanu nad małą rzeką t. n., i o 48 wiorst od ujścia tejże do oceanu Spokojnego; 3,000 m. 2) Okolica tamże, nad oceanem Spokojnym, wpośród departamentu Xalisco, z M. stoł. Colima, zamieszkała od 40,000 m. Jestto żyzna dolina, której głównym płodem sól, u wybrzeży morskich przysposobiana.

COLL, wyspa w Szkocji, hrb. Argyll, jedna z wysp Hebrydskich, na pñ.-zach. Mull, a na pñ.-wsch. Tiree; 1,316 m. Grunt po większej części płonny, górzysty i piaszczysty. Chów bydła, rybołówstwo, wyrób sody i pędzenie wódki z jęczmienia (whisky), zajmuje ludność tutejszą.

COLLARES, Mm. w Portugalii, prow. Estramadura, na pñ.-zach. Lizbony, nad rzeką Rio-das-Macas, w pobliżu oceanu, na pñ. przylądka Roca; 2,200 m. Uprawa wina i wybornych owoców.

COLLE, 1) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Molise, okręg Campobasso, na pñd.-wsch. miasta t. n.; 4,361 m. 2) Colle-di-Val-d'Elsa, M. w Toskanii, na pñ.-zach. Sienny, na l. brz. rzeki Elsa; 2,570 m. Siedlisko biskupa; posiada seminarium duchowne, znaczną papiernię (od XIV. wieku istniejącą), hutę szklaną, garncarnie i garbarnie.

COLLIOURE, M. portowe we Francji, departament Wschodnich Pyreneów, na wsch. M. Céret, nad morzem Śródziemnym; 3,476 m. (1841. roku). Miejsce warowne zamkiem obronnym, opasującym

je starożytnym murem i kilkoma twierdzami. Posiada szkołę hydrograficzną, fabrykę korków i prowadzi handel znaczny winem, sardynkami i minogami. Żegluga nadbrzeżna zajmowała w roku 1841: 187 statków morskich, z objęciem 3320 beczek, czyli 66,400 centnarów sto funtowych. W okolicy obfite zbiory wina czerwonego, pod nazwą Vins Rancio, oraz win likworowych vins de Grenache.

COLLO, COLO, COUL, COULLON, M. w Algeryi, prow. Konstantynie, na zach. miasta Bone, nad odnogą t. n., u wybrzeży morza Śródziemnego leżącą; 2,500 m. Grunt żyzny wydaje w obfitości zboża i owoce. U wybrzeży połów koralu. Posiada wygodny port dla pomniejszych statków, i prowadzi czynny handel wołną, woskiem, miodem, skórą i owocami suszonymi.

COLLON, M. w Irlandji, hrb. Louth, na pñd.-zach. Dundalk; 1347 m. Wyrób płócien i czapek. Zbudowane staraniem lorda Oriel, uważanem jest za najpiękniejsze miasto w królestwie.

COLLONSAY, wyspa w Szkocji, hrb. Argyll, liczona do wysp Hebrydskich; leży na pñ.-zach. Islay, a na pñ. i w pobliżu wyspy Oronsay, z którą jedną całość stanowi i tylko w czasie przypływu morza oddzielaną od takowej bywa. Chów bydła i wywóz sody w areck. ob. ORONSAY.

COLLUMPTON, COLLUMPTON, M. w Anglii, hrb. Devon, na pñ.-wsch. Exeter, na l. brz. rzeki Culm, uchodzącej do rzeki Exe, przy kolei żelaznej z Exeter do Bristolu; 4,000 m.

COLMAR, po niemiecku KOLMAR, po łacinie COLOBURGUM, M. we Francji, stoł. dep. Wyższego Renu (Haut-Rhin), na wschód Paryża, na pñd.-zach. Strasburga, a na pñ.-zach. Bazylei (Bâle), przyspływie rz. Lauch i jednego z ramion rz. Fecht, uchodzących w pobliżu miasta do rz. Ill. Leży pod 48° 4' 41" szer. pñ., a 5° 1' 20" dług. wsch.; 20,000 m. Zdobne jest kościołem ewangelickim konsystoryalnym i synagogą okręgową; posiada również sąd apelacyjny (une cour royale), trybunał handlowy, urząd celny, kolegium gmine, szkołę początkową, realną departamentową, zakład głucho-niemych, oraz muzeum i bibliotekę publiczną z 40,000 tomów złożoną. Przemysł czynny i rozwinięty w fabrykach płócien kolorowych, kartonu, perkalu i innych wyrobach bawełnianych. Tu również farbiarnie i garbarnie, przedalnie bawełny, drukarnie kartonu, gorzelnie, oraz skład główny znacznego handlu Alzacyi, a mianowicie też wyrobami żelaznymi, zbo-

żem, winami, oraz towarami kolonialnymi, prowadzonymi na tranzyto do Szwajcaryi.

COLMENAR-VIEJA, 1) M. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), w prow. Madryckiej i na pñ. M. t. n., między rzekami Manzanares i Tejada; 5,000 m. 2) Colmenar d'Oreja, M. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), w prow. i na pñd.-wsch. Madrytu; 2,500 m.

COLN, rz. w Anglii, uchodząca z l. brz. do Tamizy, powyżej Staines, między hrb. Bucks i Middlesex. Przebiega wiorst 50 i zrasza okolice miast Watford, Rickmansworth, Uxbridge i Colnbrook.

COLNE, 1) rz. w Anglii, w hrb. Essex, uchodząca do mr. Niemieckiego. Długość biegu 50 wiorst, przepływa miast Halstead i Colchester. Spławna jest dla statków morskich, 150 beczek objemu mających, poniżej miasta Colchester, a dla okrętów większego objemu poniżej Wivenhoe. 2) M. w Anglii, hrb. Lancaster, na pñ.-wsch. Blackburn, nad rz. t. n., i w pobliżu kanału Leeds do Liverpoolu prowadzącego; 8,000 m. Znakomity wyrób tkanin bawełnianych. W pobliskiej okolicy znajdują się kopalnie węgla kamiennych i kamienia wapiennego.

COLOBURGUM, ob. COLMAR.

COLOGNA, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, del. i na pñd.-wsch. Werony, nad kanałem Frassene; 6,000 m.

COLOGNY, W. w Szwajcaryi, kanton Genewski i na pñ.-wsch. Genewy, na l. brz. jeziora Genewskiego; 519 m.

COLOMBANO, SAN C., Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, del. Lodi i Crema, na pñd. M. Lodi, w pobliżu pr. brz. Lambro; 5,000 m.

COLOMBES, W. we Francji, dep. Sekwany, okręg Saint-Denis, kanton Courbevoie, na pñ.-zach. Paryża; 1,700 m. Fabryki wyrobów bawełnianych, kościanych, kleju stolarskiego i rogów bydłych i t. p. Niegdyś zdobną była zamkiem królewskim, w którym zakończyła życie Henryeta królowa angielska w roku 1669.

COLOMBIA, ob. KOLUMBIJSKA RZECZPOSPOLITA.

COLOMBO, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, stoł. wyspy Ceylan i prow. zachodniej, na wybrzeżu zach., przy ujściu rzeki Kalany-Ganga czyli Mutwal. Pod 5° 57' szer. pñ., a 77° 25' dług. wschodniej. W roku 1832. liczyło mieszkańców 35,519, między którymi 432 samych Anglików, składających garnizon cytadeli; 4,700 Holendrów i Portugalczyków w części zwanej

Pertah, to jest właściwem miście, i do 30,357 Singalów zajmujących przedmieścia. Miasto warowne cytadela i kilku szanćami, jest rezydencją gubernatora, oraz sądu najwyższego. W okolicach pobliskich główne plantacje drzew cyamonomowych. Położone nad rzeką spławną; połączone kanałami i lagunami spławnymi z portami Chysa w i Calpentyn; jest głównym punktem składowym handlu całej wyspy. Leży w klimacie zdrowym, lubo wilgotnym; ciepłota nie ulega zbyt gwałtownym zmianom, najwyższe gorąco $+36^{\circ}$ i 26° C.

COLONIA DEL SACRAMENTO, M. w państwie Urugway, na zach. miasta Montevideo, stol. dep. t. n., na l. br. ujścia rzeki La Plata. Posiada port i warownię; 5,000 m.

COLORADO, RIO COLORADO, 1) rzeka w Ameryce pñ., pañ. Meksykańskiem; główna uchodząca do odnogi Meksykańskiej i służy za wsch. granicę Kalifornii. Wybiega z zach. spadku gór Sierra-Verde, przepływa część pñ.-zach. kraju wolnych Indyan, i przyjmuje do siebie z l. br. rz. Nabajoa, Jaquesila, Maria i Gila. Przebiega w linii prostej około 135 mil. 2) Colorado, Rio Colorado, rzeka w Ameryce pñ., państwo La Plata, uchodząca w Patagonii do oceanu Atlantyckiego, na pñ. Rio-Negro. Utworzoną jest dwoma źródłami, nadpływającymi z północy i zachodu. Bieg jej jest prawie nieznan. 3) Colorado de Texas, rzeka w Ameryce północnej, uchodząca do odnogi Meksykańskiej, w zatoce San-Bernardo (państwo Texas). Wybiega na zach. granicy państwa Texas, w górach Saba, zakreśla wielki łuk ku zach. i zwraca się na pñ.-wsch. w pobliżu ujścia swego. Przyjmuje do siebie rzeki Aguila i Pasignono.

COLORNO, Mm. w księstwie Parma, o 14 wiorst i na pñ. miasta Parmy, na pr. br. rzeki tegoż nazwania; 2,000 m. Zamek letni książęcy.

COLSTERWORTH, W. w Anglii, hrab. Lincoln, na pñ.-zach. Stamford, nad rzeką Witham; 889 m. W okolicach osada Woolsthorpe, będąca miejscem rodzinnym Newtona.

COLUMBIA, okręg w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, leżący w państwie Maryland i Wirginii, z M. stołecznem Washington. Rozległy około 5 mil kwadratowych, liczy do 65,515 m., między którymi do 9,500 Niemców. Z ogólnej liczby mieszkańców okręgu, trzy miasta: Washington, Alexandrya, i Georgetown, liczyły w roku 1840: 39,135 m. Grunt mniej żyzny, skropiony jest rz. Potomac. Rol-

nictwo, chów bydła rogatego, rybołówstwo, oraz znaczny handel, którego kapitał obrotowy dochodził 40 milionów złot. pol. (1839.—40.), zajmują ludność tutejszą. Główne wyroby fabryczne: maszyny, warsztaty mechaniczne, działa wojenne, tytuń, skóry, mydła, świece, powozy, statki wodne, meble i inne. Handel zagraniczny (1840.—41.) dochodził 4,232,970 franków. Miasta Alexandrya i Georgetown są punktami handlowymi całego okręgu i głównymi składami wyrobów tegoż. Pod względem oświaty publicznej okręg posiada dwie szkoły wyższe czyli kolegia w Georgetown i Washington, które w roku 1840. liczyły 19 profesorów, 206 uczni i 2 biblioteki z 26,000 tomów. W tymże samym roku posiadał 12 drukarni i 17 pism peryodycznych, z których 3 publikacje codzienne. Okręg Columbia nie posiada oddzielnych dochodów i nie jest państwem udziałem. W roku 1790. ustąpionym został Stanom Zjednoczonym, przez państwa Wirginii i Maryland, jako przestrzeń federacyjna, na wzniesienie stolicy całego związku przeznaczona. Od roku 1800. jest siedziskiem rządu federacyjnego i pod bezpośrednią administracją kongresu. Pod względem prawodawczym i politycznym każda z części ustąpionych przez państwa Maryland i Wirginii, należy do zarządu tychże. Dzieli się dwa na hrabstwa: Washingtonu i Alexandryi.

COLUMBIA, ob. OREGON.

COLUMBIA, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Karolina południowa, w okr. Richland, na pñ.-zach. Washingtonu i Charleston, u źródła rzeki Congaree, utworzonej spływem rz. Broad-River i Saluda. Pod $33^{\circ} 57'$ szer. północnej, a $83^{\circ} 37'$ dłg. zachodniej. W roku 1840. liczyło 4,340 m. Jest siedziskiem najwyższego sądu państwa, sądu okręgowego i najwyższego trybunału związkowego, oraz posiada wyższą szkołę początkową z biblioteką do 18,000 tomów liczącą i szkołę przybrykańską teologiczną. Tu również port i stacja statków parowych, płynących do Charleston. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Pensylwanii, hrab. Lancaster i na zach. miasta t. n., na l. br. rzeki Susquehannah. Znaczny handel drzewem. Most na rzece długości 1 $\frac{1}{2}$ wiorst dochodzący. 3) Mm. tamże, pañ. Tennessee, stol. hrab. Maury, na pñ.-zach. Nashville; nad rzeką Duck. Posiada wyższą szkołę początkową i bibliotekę do 2000 tomów liczącą. 4) Mm. tamże, pañ. Missouri, stol. hrab. Boone, na pñ. miasta Jefferson. 5) Mm. tamże, pañ. Missisipi, na południe i w odległości 120 wiorst od miasta Jackson, na l.

brz. rzeki Pearl-River. Było niegdyś przeznaczonem na stolicę państwa.

COLUMBUS, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, stol. państwa Ohio, na pñ.-zachód miasta Washington, a na pñ.-wsch. Cincinnati, na l. br. rzeki Scioto, wprost Franklinton, przy ujściu rzeki Whetstone, a na pñ. ujścia rzeki Ohio. Pod $39^{\circ} 57'$ szerok. półn., a $85^{\circ} 23'$ dłg. zach.; 6,000 m. (w roku 1840.). Miasto w stanie kwitnącym, posiada sąd obwodowy, najwyższy trybunał związku całego, szkołę ewangelicką teologiczną i szkołę głuchoniemych. Tu również więzienie stanu. Prowadzi handel nader czynny i posiada port dla statków komunikujących z wielkim kanałem Ohio przez jezioro Erie. Założone w r. 1812.

COMACCHIO, M. w pañ. Kościelnym, w deleg. i na pñ.-wsch. Ferrary, wśród lagun t. n., w klimacie szkodliwym, o 4 wiorsty od mr. Adryatyckiego; 5,500 m. Siedlisko biskupa; w okolicy znaczne rybołówstwo i wyrób soli z bagien morskich, której produkcja rocznie około jednego miliona kilogramów wynosi.

CAMAYAGUA, M. w pañ. Gwatemala, stol. okr. Honduras, nad rzeką Ulna; 18,000 m. Stołeczne biskupa sufragana z Gwatemala, niegdyś Nuestra Señora-de-la-Concepcion, następnie zaś Valladolid nazwane.

COMBIN, góra w Europie, między Szwajcaryą (Wallis) a pañ. Sardynskiem (prow. Aosta). Liczona do głównych szczytów Alp Penińskich, wznosi się o 25 kilometr. na pñ.-wsch. Martigny, przy początku dolin Bagnes i Entremont, w kantonie Wallis, a na wschód góry Wielkiego Ś. Bernarda (Grand-Saint-Bernard). Wysoka jest 4302 metrów, posiada kilka znacznych lodnisk.

COMBOOCONUM, M. w posiadł. angiels. Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Madras (była prow. Karnatik), na pñ.-wsch. Tanjore; 40,000 m., niemal wszyscy braminowie. Posiada mnóstwo pięknych pagod i budowli starożytnych. Było niegdyś stolicą Cholasów, najstarożytniejszej dynastii Hindusów, od której wybrzeże Choloandel czyli Koromandel nazwę swą wywodzi.

COMBOURG, Mm. we Francji, dep. Ile-Vilaine, na pñ.-wsch. Saint Malo; 4847 m. (w roku 1841.). Prowadzi znaczny handel bydłem. Miejsce rodzinne Chateaubrianda.

COMILLAH, M. w posiadł. angielskich Wschodnio-Indyjskich, stol. okręgu Tippierrah, w prezyd. czyli dawniej prow. Bengalskiej, na pñ.-wsch. i o 10 mil od Dacca, nad rz. Gomont, uchodzącą do rz.

Brahmaputra. W okolicy gruzy M. i twierdzy, byłej niegdyś stolicy Radży Tippierrah.

COMINES, ob. COMMINES.

COMINGES, okolica we Francji, w dawniej prow. Gaskonii, z M. stol. Saint-Bertrand-de-Comminges. Znaczniejsze miasta: Saint-Gaudens, Lombez, Isle-en-Dodon i Muret. Podzielona obecnie między departamenta Wyższej Garonny i Gers.

COMINO, mała wyspa w Europie, między wyspą Maltą i Goza, posiadłość angielska; 9000 m. Obronna jest cytadela na pñ. wybrzeżu wznoszącą się; górzysta, w większej części nieurodzajna.

COMISA, Mm. w Dalmacji, na zach. wybrzeżu wyspy Lissa, w okr. Spalatro. Port; 2000 m.

COMISO, M. w Sycylii, prow. Syrakuz, na pñ.-zach. Modica. Obfituje w zboże i owoce; 7000 m.

COMMERCEY, M. we Francji, dep. Meuse, stol. obw. i kantonu t. n., na wsch. M. Bar-le-Duc, na l. br. rzeki Mozy. Dość pięknie zabudowane, zdobne jest starożytnym zamkiem, przez króla Leszczyńskiego w roku 1708. wystawionym; obecnie zamieniony został na koszary kawalerii. Prowadzi znaczny handel winem, oliwą, konopiami, drzewem, bydłem i t. p.; 4761 m. (w r. 1841.). W okolicy znaczne zakłady żelazne.

COMMINES, COMINES, po holendersku COMEN, 1) M. w Belgii, prow. Zachodnia Flandrya, na pñ. wsch. M. Ypres, na pr. br. rzeki Lys, na granicy Francji i wprost miasta francuskiego t. n., z którym komunikuje się przez most zwodzony; 2,500 m. 2) M. we Francji, dep. Północny, na l. br. rz. Lys, posiada fabryki wstążek, czapek, oliwy i cukru. Ojczyste Filipa de Commines.

COMO, po łacinie COMUM, po francusku COME, 1) M. w krol. Lombardzko-Weneckiem, stol. deleg. t. n., w gub. Medyolańskiej i na pñ.-zach. M. Medyolanu. Leży w rokosznej okolicy, na pñ. krańcu zatoki jeziora Como; 17,300 m. Jest siedziskiem biskupa, posiada liceum z biblioteką publiczną (15,000 tomów) i trzy gimnazja. Przemysł miejscowy rozwinięty w fabrykach tkanin jedwabnych, sukien, świec i mydeł wsławionych. Prowadzi zaś handel ryżem i wyrobami jedwabnymi ze Szwajcaryą i Niemcami. Wyseła corocznie mnóstwo wędrujących kramarzy z rycinami i wyrobami optycznymi. Wśród wielu budowli publicznych odznacza się katedra zbudowana od 1396. do 1513. roku. W okolicy wiele wspaniałych pomieszczeń letnich (villa), a mianowicie Villa d'Este, w której długi czas zamieszkiwała Karolina Angielska. Miasto nader starożytne, ojczyste fizyka Volta, młodsze go Plin-

nusza, oraz kilku wsławionych papieży. 2) Del. tamże, na granicy Szwajcaryi (kanton Tessyński) i pań. Sardynii. Rozległy 60 i pół mil kwadr., liczy do 370,000 m. Powierzchnia nieco górzysta w części pñ., posiada grunt żyzny wydający obficie zboża, owoce, jedwab, oliwę i wino poszukiwane. Pod względem przemysłowym liczy wiele fabryk wyrobów wełnianych, jedwabnych, płóciennych, oraz zakłady broni palnej, odlewów żelaznych, papiernie, stron muzycznych, świec i mydeł. Pod względem administracyjnym dzieli się na 26 okręgów i 530 gmin; zawiera zaś 2 miasta, 32 miasteczka i 939 wsi. 3) Lago di Como, jezioro tamże, rozciągające się w długości mil 9, od stóp Alp Lepontyńskich i Retyckich, aż ku miastu Como i mostów pod miastem Lecco. Dzieli się na dwa ramiona pod wsią Bellagio, z których zachodnie nazywa się Lago di Como, wschodnie Ramo di Lecco, część zaś niepodzielona jeziorem Wyższym czyli Lago Superiore. Wogóle 27 rzek i 37 strumieni z gór spływają do niego. Z pierwszych najznaczniejszą jest rzeka Adda, która wpłynąwszy tu u stóp Alp, odpływa pod Lecco wpośród gór, wznoszących się nad jej poziomem na 1000 do 2000 metrów. Jezioro Como pod względem piękności wybrzeży i otaczających je okolic, jest najślawniejszym z jezior znanych w wyższych Włoszech. Wybrzeża jego pokryte są wspaniałymi mieszkaniem letniami (villas). Żegluga na niem jest znaczna, lubo częstymi wichrami utrudniona; w roku 1836. zatrudniała 440 statków, z których największe do 22 beczek czyli 450 centn. (stofuntowych) obejmować mogły. Komunikacja statkami parowemi między kilkoma punktami wybrzeży zaprowadzona została.

COMUM, ob. COMO.

COMORE, ob. KOMORSKIE WYSPY.

COMORIN, przylądek na pñd. krańcu Azji, u wybrzeża półwyspu Dekan; położony pod 8° 5' pñ. szer. a 75° 14' 36" wsch. długości.

COMPIÈGNE, M. we Francji, depart. Oise, przy ujściu rz. Aisne do rz. Oise. Leży na pñd.-wsch. M. Beauvais, a na pñ.-wsch. Paryża, od którego na mil 10 jest oddalony; 8,625 m. (roku 1841.). Posiada trybunał handlowy, kolegium gminne i bibliotekę publiczną (28,000 tomów). Turównie znaczny wyrób płócien konopnych, lin okrętowych, czapnictwo i warsztaty statków wodnych. Prowadzi handel drzewem, zbożem i konopiami. Zdobne jest zamkiem królewskim, kościołem starożytnego opactwa Św. Kornelii, ratuszem w guście gotyckim, i mostem zwanym Pont-

Neuf, za Ludwika XV. zbudowanym. Miasto to jest nader starożytne, pamiętne wielu wypadkami historycznymi, a mianowicie oblężeniem przez Anglików w roku 1430., przyczem Joanna d'Arc do niewoli wzięta została.

CONCEPCION, LA MOCHA, 1) M. w Ameryce, pañ. Chili, stol. prow. t. n., na pñd.-zach. Santiago, na pr. br. rz. Biobio, w pobliżu ujścia téjże, w stronie pñd. zatoki Concepcion; 8,000 m. W okolicy obficie pokłady rudy żelaznej. 2) Concepcion-del-Pao, M. w Ameryce pañ. Venezuela, na pñd.-wsch. M. Caracas, nad rz. Macuros, na 10-11 mil od ujścia téjże do rz. Orenoko. 3) Concepcion-de-Veragua, M. w Nowej Granadzie, dep. Isthme, na pñ.-wsch. M. Santiago de Veragua, nad mr. Antylskim, przy ujściu małej rzeczki t. n.

CONCORD, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. pañ. New-Hampshire, w hr. Rockingham, na pñ.-wsch. Washingtonu, a na pñ.-zach. Portsmouth i Bostonu, na pr. br. rz. Merrimack. Leży pod 42° 12' 29" szer. pñ., a 73° 49' dñg. zach.; 5,000 m. Wzięcie stanu. Główny punkt znacznego handlu z Bostonem. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Massachusetts, hrb. Middlesex, na pñ.-zach. Bostonu, nad rz. Concord, uchodzącą do Merrimack; 1,800 m. 3) W. tamże, pañ. Karolina północna, stol. hrb. Cabarras, na pñd.-zach. Raleigh, nad rz. Rocky, uchodzącą z pr. br. do rz. Yadkin. W pobliżu kopalnie złota.

CONCORDIA-DI-QUA, po łacinie CONCORDIA, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckim, na pñ.-wsch. Wenecji, w pobliżu Porto-Gruaro, na pr. br. rz. Liniene. Miasto nader starożytne i znakomite za czasów rzymskich. 2) Mm. w ks. Modenckim, na pñ. M. Modeny, na pr. br. rz. Secchia; 3,000 m.

CONDAPILLY, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, na pñ. prow. Serkars, w okr. Mazulipatam, nad Kistna. Znanie wyroby płócienne.

CONDATCHY, W. na wyspie Ceylan, prow. Północna, u wybrzeży zachodnich i nad zatoką t. n., leżącą w odnodze Manaar. Główna stacja sławnego połowu pereł w odnodze Manaar.

CONDÉ-SUR-LAIZON, 1) W. we Francji, dep. Calvados, na pñd.-wsch. Caen, nad rz. Laizon; 423 m. Źródła gorące. 2) Condé-sur-Noireau, M. tamże, dep. Calvados, na wsch. Viré, przy spływie rzek Noireau i la Drouance; 6,000 m. Posiada trybunał handlowy, oraz znaczny przemysł, rozwinęty w fabrykach wyrobów bawełnianych,

wełnianych, garbarniach i farbiarniach. Prowadzi handel kołmi, bydłem, lnem, niciami i miodem. 3) Condé-Vieux, M. tamże, dep. Północny, na pñ. M. Valenciennes, na pr. br. rz. Skaldy; 4,000 m.

CONDÉ, CONDÉ SUR L'ESCAUT (nad Skaldą), M. we Francji, dep. Północny, na pñ.-wsch. M. Valenciennes, na pr. br. rz. Skaldy, przy ujściu rz. Haine; 5,300 m. Obronne; posiada kolegium gminne, kilka fabryk, garbarni, oraz warsztaty statków wodnych. W pobliskiej okolicy znajdują się kopalnie węgla kamiennych.

CONDOM, M. we Francji, dep. Gers, na pñ.-zach. M. Auch, nad rz. Baise, wśród pięknej doliny; 6,915 m. Liczne rękodzielnie, a mianowicie fabryka wyrobów bawełnianych, towarzystwo rolnicze; prowadzi handel zbożem, winem, cukrem i wódką. Zdobne jest starożytną katedrą, godną widzenia jako zabytek odległych wieków.

CONDOR, POULO-CONDOR, niekiedy wyspa Orleańska (ILE D'ORLÉANS) nazywana. Leży na mr. Chińskim, należy do pañ. Kochińskińskiego, w odległości 10 mil od ujścia rz. May-Kaung. Pod 8° 40' szer. pñ., a 104° 22' dñg. wsch.; 800—1,000 m. Powierzchnia górzysta, nie posiada przecież znacznych wyniosłości. Grunt dosyć żyzny, wydaje w obfitości płody zwrotnikowe, a mianowicie drzewo smołowcowe (arbre à goudron); wielka ilość żółwi. Wyrób pochodni z drzewa smolnego i rybołówstwo są głównym zajęciem tutejszej ludności.

CONDRIEU, M. we Francji, dep. Rodanu, na pñd.-zach. Vienne, nad Rodanem; 3,300 m. Handel zbożem i białym winem, nader poszukiwanym oraz znaczny wyrób tkanin jedwabnych.

CONGLIANO, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, del. Trevizo i na pñ. M. t. n. między rz. Piave i Montegnano; 6,050 m. Posiada kilka fabryk sukiennych i tkanin jedwabnych.

CONEY, rz. we Francji, uchodząca z l. br. do rz. Saony pod Corre (dep. Wyższej Saony). Wybiega w dep. Wogezów (Vosges), na pñd. Epinal. Długość jej biegu na 7 mil obliczają.

CONFLANS, 1) M. w pañ. Sardyńskim (Sabaudya), prow. wyższej Sabaudyi, na pñ.-wsch. Chambery, nad rz. Izera, przy ujściu do niej rz. Arly; 1,500 m. 2) Conflans l'Archevêque, osada we Francji, dep. Sekwany, hrb. Charenton-le-Pont, na pñd.-wsch. Paryża, na pr. br. rz. Sekwany, poniżej ujścia rz. Marny. Zdobna zamkiem arcybiskupów paryżkich. 3) Conflans-Sainte-Honorine, W. tamże, dep. Sekwany i Oazy (Seine-et-Oise), na pñ. Wersalu, na pr. br. rz. Sekwa-

ny, w pobliżu ujścia rz. Oise; 1,634 m. Druciarnia i odlewnie metalów, a mianowicie miedzi, cyny i mosiądzu.

CONGLETON, M. w Anglii, hrb. Chester, nad Dane; 6,800 m. Farbiarnie, przędzalnie jedwabiu, fabryka wstążek, wyrobów bawełnianych i kilka garbarni.

CONGO, ob. KONGO.

CONGOUN, ob. KONGUN.

CONI, ob. CUNEO.

CONIL, Mm. w Hiszpanii (prow. Andaluzya), na pñd.-wsch. Kadyksu, nad oceanem Atlantyckim; 4,500 m.

CONITZ, ob. CHOJNICE.

CONNAUGHT, prow. zach. w Irlandyi; graniczy z oceanem Atlantyckim na pñ.-zach., z prow. Munster na pñd.; z prow. Leinster na wschód. Górzysta, leśna; skropiona wielu pomniejszych rzekami i jeziorami. Obficie kopalnie węgla i torfu. Obejmuje 332 mil kw., z 1,343,920 m. Podzielona na 5 hrabstw, 42 baronii i 276 probostw.

CONNECTICUT, ob. KONNEKTIKUT.

CONNEMARA, okolica w Irlandyi, obejmująca zach. część hrb. Galway; leży nad oceanem Atlantyckim i liczy 70,000 m. Powierzchnia górzysta, bagnista, i najmniej uprawna z całego królestwa. Sławna jest przecież z chowu wyborniej rasy koni.

CONSELICE, Mm. w pañ. Kościelnym, na pñd.-wsch. Ferrary; 3,000 m.

CONSELVE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecji, na pñd. M. Padwy; 4,500 m.

CONSTANTIA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Nowego Yorku, hrb. Oswego, na wybrzeżu północnym jeziora Oneida; 1,500 m. Znaczne kopalnie rudy żelaznej.

CONSTANTIA, W. w Kolonii Przylądowej, na pñd. przylądka Cap, u stóp i na wsch. góry t. n. Sławna jest z winnic znajdujących się w okolicy, uważanych za najlepsze po winnicach tokajskich.

CONSTANTINA, M. w Hiszpanii (Andaluzya), na pñ.-zach. M. Sewilli, w pobliżu gór t. n., będących gałęzią gór Sierra Morena; 7,500 m.

CONSTANZ, ob. KONSTANZ, czyli KÖSTNITZ.

CONSUEGRA, M. w Hiszpanii (Nowa Kastylia), na pñd.-wsch. M. Toledo, na pr. br. rz. Amarguilla; 7,000 m.

CONTESSA, W. w Turcji europejskiej, prow. Rumelia, na pñ.-wsch. M. Saloniki, w głębi zatoki Orfano, przy ujściu rz. Kara-Su.

CONTHEY, po niemiecku GUNDIS, GONDIS, Mm. w Szwajcaryi, kanton Wallis, na zach. M. Sion, nad

rz. Morge, w pobliżu ujścia téjże do Rodanu; 2,500 m. W okolicy uprawa wina znanego ze swej doskonałości.

CONTICH, Mm. w Belgii, prow. Antwerpska, na pld. M. Antwerpii; 3,640 m.

CONVERSANO, M. w król. Neapolitański m, prow. Terra-di-Bari, na zach. Polignano, w pobliżu jeziora Sassano. Biskupstwo; cytadela. Prowadzi handel winem, oliwą, migdałami i bawełną; 7,400 m.

CONWAY, ABER CONWAY, M. w Anglii (ks. Wali), hrb. Carnarvon, na pfn.-wsch. Bangor, na l. brz. małej rzeki; 1,300 m. Piękny most na rzece Conway.

COOK, 1) ciążyna w Australii, w pobliżu Nowej Zeelandii, oddzielająca wyspy Eaeinomaui i Ponenamu. 2) Wyspy Cooka tamże, archipelag wśród Wielkiego oceanu, między gromadą Tonga i wyspami Towarzystwami. Mieszkańcy pokolenia malajskiego, powiększej części doreligii chrześcijańskiej nawróceni. Najznaczniejsze z pokoleń Manaia (Mangea), Wateo (Atiu), Harwey i inne.

COOLSCAMP, W. w Belgii, prow. Flandrya zachodnia, na pld. miasta Bruggi (Bruges); 2,534 m. Znaczny wyrób płócien.

COOMASSIE, ob. KUMASSI.

COOSA, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., tworząca rzekę Alabama, przez połączenie się z rzeką Tallapoosa przy twierdzy Jackson.

COOTCHIL, M. w Irlandii, hrb. Cavan, w stronie pfn.-wsch. miasta Cavan, nad małą rzeczką Cootchil; 2,500 m. (1840. roku). Prowadzi znaczny handel zbożowy i uważanym jest za główny targ płócien w król., wartość sprzedaży których miesięcznej do 800,000 złotych polskich dochodzi.

COPIAPO, M. w państwie Chili, prow. Coquimbo, na pfn. miasta t. n., na pr. brz. małej rzeczki Copiapo, w pobliżu ujścia jej do oceanu Spokojnego; 5,000 m. Port Copiapo, położony przy ujściu rz., uważanym jest z przyczyny ważności swej za trzeci w państwie Chili, ze względu na wywóz metalów, a mianowicie miedzi, srebra, nieco złota i salety. Dawny obwód Copiapo, zajmujący północną część państwa Chili, liczył w roku 1830: 75 kopalni miedzi, 24 kopalni srebra i 3 kopalnie złota, z których ruda powiększej części w wielkich piecach, w pobliżu portu Copiapo będących, przetapiana bywa.

COPPENBRÜGGE, M. w król. Hanowerskim, ks. Calenberg; 1,660 m. Leży w pobliżu dzikiej doliny, zwaną kuchnią diabelską.

COPPER-MINE, rz. w Ameryce pfn., w kra-

jach zatoki Hudsonskiej, uchodząca do oceanu Północnego; pod 67° 47' szer. północnej, a 117° 57' dłuż. zachodniej, na wsch. rzeki Mackenzie. Przebiega około 430 wiorst i tworzy kilka obszernych jezior, oraz mnóstwo spadków znacznej wysokości. Otrzymała nazwę swą od pokładu a raczej kopalni miedzi, odkrytej w pobliżu jej ujścia.

COPPET, Mm. w Szwajcarii, kanton Waadt, nad jeziorem Genewskim, na pfn.-zach. miasta Tyon, w pobliżu i na pfn. Genewy; 500 m. Zdobne jest starożytnym zamkiem, wślawionym pobitem Neckera i córki tegoż Pani de Staël; tu również ich grobowce.

COQUIMBO, 1) prow. w Rzeczypospolitej Chili, obejmująca część téjże pfn., między Copiapo na pfn., Andami na wsch., Aconcagua na południe, Quilloja na pfn.-wsch., a Wielkim oceanem na zachód. Znaczniejsze rzeki Coquimbo, Limari, Chupa. Rozległa 1500 mil kw., liczy do 100,000 m. Obfituje zaś w pokłady srebra i miedzi. 2) Miasto tamże, stol. prow. t. n., na pfn. miasta Santiago, od którego na 350 wiorst jest oddalonem. Leży nad małą rzeczką t. n., w pobliżu ujścia jej do oceanu Spokojnego; 12,000 m. Ze względu na stan jego kwitnący, uważanym być winno za drugie miasto w pañ. Chili. Prowadzi znaczny handel, a mianowicie metalami drogiemi i miedzią. Port obszerny i bezpieczny.

CORATO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Bari, na pfn. - wsch. miasta Barletta; 13,200 m.

CORBEIL, M. we Francji, dep. Sekwany i Oazy (Seine-et-Oise), na pld.-wsch. Wersalu i Paryża, oddalone od ostatniego mil 4. Leży na l. brz. Sekwany, przy ujściu rzeki Essone; 4,500 m. Posiada kilka fabryk wyrobów lnianych i bawełnianych, oraz znaczną liczbę młynów wodnych. Prowadzi handel mąką, a mianowicie z Paryżem, z którym komunikuje się statkami parowemi i drogą żelazną.

CORBIERES, po niemiecku KORBERS, 1) Mm. w Szwajcarii, kanton Friburgski, na pld. miasta t. n., w pobliżu rzeki Sarime, stol. okręgu Corbieres. 2) Góry we Francji, rozciągające się w dep. Aude i Pyreneów wschodnich. Łańcuch ten, będąc ramieniem poprzecznym gór Pyrenejskich, sam tylko posiada nazwę oddzielną. Dzieli on zlewny rzeki Aude od wód rzek Agly i Tet. Główny szczyt jego nosi nazwę Roc Blanc, i wznosi się w głębi doliny rzeki Aude, na 2536 metrów.

CORDOBA, CORDOVA, KORDUBA, 1) M. w pañ. związkowem La Plata, stol. prow. t. n., na pfn.-zach. miasta Buenos-Ayres; 6,000 m. Jest siedliskiem biskupa; prowadzi znaczny handel, oraz posiada fabrykę sukien, płócien i tkanin bawełnianych. 2) M. w państwie Meksykańskim, dep. Vera-Cruz, u stóp wulkanu Orizaba, na pfn.-zachód miasta Veracruz; liczy 5,000 mieszkańców, zajętych uprawą trzciny cukrowej, kawy, a nadewszystko liści tytoniowych. 3) M. w Hiszpanii, król. Kordowy czyli Korduby, stol. prow. t. n., na pld.-zach. i około 35 mil od Madrytu odległe. Leży nad rzeką Gwadalkiwir, u stóp poprzecznego pasma gór Sierra-Morena; 57,000 m. Siedlisko biskupa; posiada kilka szkół początkowych i wiele zakładów dobroczynnych. Przemysł miejscowy, niegdyś na wysokości stopie będący, obecnie podupadły, obejmuje: fabrykę wstążek, wyrobów szmuklerskich, wełnianych, kapeluszy, osobliwie złotnictwo, jubilerszczyznę i wyprawę safanów, niegdyś sławnych w Europie. Zdobí go wiele starożytnych budowli, głównie z nich: katedra, której dłuż. 600, a szer. 290 stóp wynosi, posiada 16 wież, tyleż bram, 100 kaplic, przeszło 1000 kolumn z najrozmaitszego marmuru dźwiga jej sklepienia; niegdyś była meczetem, zbudowanym przez Abderama (około r. 690.) na fundamentach kościoła chrześcijańskiego, dotąd jest jeszcze najobszerniejszym i najciekawszym zabytkiem architektury maurytańskiej; również starożytny pałac władzców maurytańskich, przerobiony na zakład stadniny królewskiej, oraz piękny most kamienny o 16 arkadach, długi 364 łokci, przez rzekę Gwadalkiwir wiodący jest podobnież zabytkiem maurytańskim z VIII. wieku. Cordova było niegdyś najsławniejszem i najznakomitszem miastem w Hiszpanii. Jest rodzinnem ohydów Seneków i Gonzalwa Ferdynanda zwanego Gonzalwą z Korduby. 4) CORDOVA, prowincja w Hiszpanii (Andaluzya), nosząca tytuł królewski; leży między Sewillą i Jaen. Rozległa 195 1/4 mil kw., liczyła w r. 1833: 327,300 m. W części pfn. górzysta pasmem gór Morena, liczącem wiele pięknych dolin, a w pld. pozioma i skropiona rz. Gwadalkiwir, przyjmującą do siebie z l. strony rz. Xenil, Guadajoz i inne. Klimat gorący i suchy. Ziemia wydaje wino, owoce pld., figi i t. p. Chów koni wysoko cenionych jest jedną z głównych gałęzi miejscowego przemysłu.

CORELLA, M. Hiszpanii (Stara Kastylia), prow. Lagrono, na pld.-wsch. miasta t. n., na l. brz. rz. Alhama; 5,500 m.

CORNALE, W. w ces. Austriackim, w Illirji-

gub. Tryestska, cyrkul. Pisino; 800 m. W pobliżu sławna grotta stalaktykowa, zwana Vileniza.

CORIGLIANO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Calabria citeriore, na pfn.-zach. miasta Rossano, w pobliżu rzeki t. n. i zatoki Tarentu; 13,500 m.

CORK, M. w Irlandii, stol. t. n., na pld.-zach. Dublina, nad rzeką Lee, o mil 2 od ujścia jej do zatoki Cork; 110,000 m., zajmujących do 12,000 domów. Jest rezydencją gubernatora wojennego, biskupów katolickiego i ewangelickiego, oraz sądu kryminalnego i trybunału cywilnego-miejskiego. Posiada szpital dla obłąkanych, więzienie detencyjne, poprawcze, zakłady naukowe i bibliotekę publiczną, oraz wiele zakładów dobroczynnych. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, garbarnie, gorzelnie, destylarnie, kuźnie żelaza, dwie huty szklane, oraz wyrób rękawiczek znanych pod nazwą z Limerick. Prowadzi ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki północnej, i portami pfn. Europy handel masłem, wołowiną soloną, wieprzowiną, szynkami, mąką, jajami i drobiem. Przywóz obejmuje wyroby wełniane, bawełniane, szkło, garnce, skóry, wina portugalskie, drzewo budulcowe z portów mr. Bałtyckiego i Kanadyjskich. W roku 1839. dochód celny czynił sumę 6,100,000 franków. Port tutejszy dostępnym jest dla statków z objęciem 200 beczek, lecz przy ujściu rzeki Lee, o 2 mile poniżej miasta, leży port drugi, liczony do najpiękniejszych i najbezpieczniejszych w Europie. Za panowania królowej Elżbiety było małym miasteczkiem, winno wzrosło swój wielkiemu handlowi żywnością, w czasach wojen prowadzonych z Francją. W roku 1836. posiadało 302 okrętów, z objęciem 21,514 beczek (beczka równa się 20 centnarom sto funtowym) i 1589 ludzi osady żeglarskiej. 2) Hrb. tamże, prow. Munster, nad oceanem Atlantyckim, z miastem stol. t. n. Rozległa około 117 mil kwadr., liczy 810,800 m. Uważanym jest za najrozleglejsze hrb. w królestwie; powierzchnia w zach. stronie nieco górzysta, w ogóle żyzna, wydaje w obfitości wszelkie zboża oraz minerały, między którymi znaczne kopalnie miedzi główne miejsce zajmują. Wybrzeża posiadają kilka wygodnych portów. Rolnictwo, chów bydła i handel zajmują mieszkańców. Dzieli się na 2 okręgi, to jest wschodni i zachodni, zawiera 22 miasteczka, 257 parafij, i 22 osad i wsi targowych. Wysyła do parlamentu 2 deputowanych.

CORLEONE, M. w Sycylii, prow. Palermo, na pld.-wsch. Palermo; 13,800 m.

CORMAGGIORE, wieś w Sardynii (Piemont),

pro w. Aosta, u stóp Mont Blanc. Wsławiona źródłami mineralnymi.

CORMONS, M. w Lombardii, gub. Tryestska, okr. Görz, nad Isonzo. Chów jedwabników, przedziałnie jedwabiu i wyroby z takowego; 3,800 m.

CORNELY MUNSTER, St. C., M. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Akwisgrańskiej, nad rz. Inde. Zakłady żelazne, huty ołowiane; 800 m.

CORNESSE, W. w Belgii, prow. Leodium, na wsch. miasta Verviers; 1,120 m. Przedziałnie wełny, dwie fabryki sukna i kuźnice żelaza.

CORNOUILLES, dawna prow. franc. w niższej Bretanii, z M. stoł. Quimper-Coréentin; obecnie między departamentami Finistère, Côtes-du-Nord, i Morbihan rozdzielona.

CORNVALL, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Konnektikut, na pñ.-zach. miasta Litchfield, nad rz. Husatinnue; 1,800 m. 2) Hrabstwo w Anglii, na krańcu pñ.-zach. królestwa W. Brytanii, nad oceanem Atlantyckim, z miastem stoł. Bodmin. W roku 1841. liczyło 341,269 m. Grunt mniej żyzny, lecz nader obfitujący w pokłady kruszcowe, a mianowicie w miedź (w r. 1838.—39. wartość jej dochodziła 13,302,250 frank.), ołów, srebro, mangan, kobalt, arsenik, antymon i wiele innych. Dzieli się na 203 parafij, i jest księstwem dziedzicznym najstarszego syna królewskiego.

CORO, M. w Ameryce pñd., pań. Venezuela, dep. Zulia, na pñ.-wsch. miasta Maracaybo, nad zatoką t. n., o 4 wiorsty od mr. Antylskiego; 4000 m. Posiada dość znaczny port handlowy.

CORONADAS, ISLAS-CORONADAS, wyspy przy zach. wybrzeżu pñ. Ameryki, w pań. Meksykańskim, prow. Nowej Kalifornii, na pñd. krańcu Loma.

CORREGIO, W. w ks. Modenjskim, na pñ.-zach. miasta Modeny, nad kanałem łączącym się z rzeką Po; 5,000 m.

CORRÈZE, 1) rzeka we Francji, wybiega z gór Monédières, płynie w dep. t. n. i wpada do Vezery, pod St. Pantaléon. 2) Dep. francuski, utworzony z części dawniej prow. Limousin, między dep. Creuse, Cantal, Puy-de-Dôme, Lot, Dordogne i Vienne. Obejmuje 105 mil kw. powrz., z 302,433 m. Położenie w ogóle górzyste; obfity w lasy; skropiony rzeką Dordogne, Corrèze i Vezera. Klimat umiarkowany, w równinach prawie gorący, w częściach zaś górzystych niektóre wierzchołki do 8 miesięcy śniegiem pokryte. Z pól złoże wszelkiego rodzaju, owoce i wina do 14,000 hektarów gruntu zajmujące. Z królestwa zwierząt owce, kozy, dziczyzna i konie pod nazwą Limuzyjskich w całym

kraju znane. Z rzeczy kopalnych żelazo, węgle kamienne, miedź, ołów, cynk i t. p. Rękodzielnie i zakłady przemysłowe dosyć liczne, między innymi najznacniejsza fabryka broni w Souillac; pod miastem Tulle. Dzieli się na 3 obwody, to jest Ussel, Tulle i Brive-la-Gaillarde.

CORRIENTES, 1) pań. związkowe w La Plata, graniczące z Brazylią, Paragwajem i Urugwajem, skropione jest rz. Grande, Paragwajem i kilkoma innymi. Rozległość 2260 mil kw.; ludność do 40,000 m. dochodzi. 2) M. tamże, stoł. powyż. pań., na l. brz. rz. Parana, nieco poniżej ujścia téjże do rz. Paragwaju; 4,500 m. 3) Przylądek w pań. związkowym Buenos-Ayres, w Rio de La Plata, na pñ.-zach. przylądka S. Antoniego. 4) Przylądek na wybrzeżu nowej Grenady, nad oceanem Wielkim, na pñd. cypla Limones.

CORSE, CAP-CORSE, ob. KORSYKAŃSKI PRZYLĄDEK.

CORSEWAL, przylądek z latarnią morską, na zach. wybrzeżu Szkocji. Pod 55° pñ. szerokości, a 7° 29' 48" zach. długości.

CORTE, M. okręgowe w środku wyspy Korsyki, na pñ.-wsch. Ajaccio, przy spływie rzeki Orta i Tavignano; 4,000 m. Obronne zamkiem warownym, posiada wyższy trybunał i szkołę przygotowawczą politechniczną.

CORTEMARK, Mm. w Belgii, prow. Zachodnia Flandrya, obwód Brugge; 3,800 m.

CORTEMIGLIA, M. w król. Sardyńskim, w prowincji Alba, nad rzeką Bormida; 3,200 m.

CORTONA, M. z twierdzą w ks. Toskańskim, na pñd.-wsch. Florencji; 5,000 m. Siedlisko biskupa; posiada seminaryum duchowne, akademię z pięknym muzeum starożytności i kolegium, oraz wiele zabytków etruskich i rzymskich. Było niegdyś jednym z pierwszych miast Etrurii.

CORUNA, LA C., po francuzku LA COROGNE, w starożytności BRIGANTIUM, M. w Hiszpanii, w Galicji, stoł. prowincji t. n., na pñ. Santiago, na małym półwyspie oceanu Atlantyckiego; 22,500 m. Miasto obronne, posiada arsenał, sąd apelacyjny, szkołę artylerji i szkołę handlową morską. Pod względem przemysłowym wyrabia płótna cienkie, bieliznę stołową, płótna żaglowe, papiery białe i kolorowe. Tu również wielka fabryka królewska sygar. Posiada port handlowy z przystanią obronną i jest w ciągłych stosunkach handlowych z Francją, Anglią i Hawanną. W stronie pñ. miasta, na krańcu półwyspu wznosi się latarnia morska, zwana Torre de Hercules.

COSENZA, M. w król. Neapolitańskim, stoł.

pro w. Kalabrya citeriore, przy spływie rz. Crati i Bussento, w pobliżu mr. Śródziemnego; 9,000 m. Jest siedliskiem arcybiskupa, sądu kryminalnego, cywilnego i kolegium królewskiego. Prowadzi handel jedwabiem, winem, mianą i konopiami. Zdobne jest kilku znacznymi budowlami, mianowicie katedrą i pałacem sądowym. Pamiętne jest śmiercią Alarica w roku 410.

COSNE, M. we Francji, dep. Nièvre, na pr. brz. Loary, na pñ.-zach. M. Nevers; 6,000 m. Posiada wyższy trybunał, władze administracyjne i towarzystwo rolnicze. Odznacza się zakładami żelaznymi i jest punktem składowym win z okolicy, zboża i wyrobów żelaznych, do budowy statków morskich służących.

COSSIMBAZAR, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bengalska, na pñd. Moorsheadabad, nad rz. Baghirati; 2,500 m. Jest punktem znacznego handlu i przemysłu, odznaczającego się wyrobami jedwabnymi, a mianowicie afasów, obić pokojowych i kołnierzy nader poszukiwanych przez mieszkańców najbliższych okolic.

COSSON, rz. we Francji, dep. Loire-Chère, wybiega pod M. Vannes, i uchodzi pod M. Claudi do rz. Loary.

COSTA-RICA, nazwa jednego z państw związkowych Ameryki środkowej, leżącego między zatoką Guatemalą na wsch., a oceanem Wielkim na zachód. Graniczy na pñ. z państwem Nicaragua, na pñd. z Nową Granadą. Obejmuje 760 mil kw., z 240,000 m. Kraj przerznięty pasmem gór Andyjskich, zawiera kilka czynnych wulkanów. Klimat gorący; w pobliżu mr. Karabijskiego nader szkodliwy. Grunt wydaje w obfitości trzcinę cukrową, złoto, srebro, owoce pñd. i zboże wszelkiego gatunku.

COSTIGLIOLE, 1) M. w król. Sardyńskim, na pñd. M. Saluces, na pr. brz. rz. Vraita; 2,800 m. 2) Costigliole d'Asti Mm. tamże, prow. Asti, i na pñd. M. Asti; 4,800 m.

COTE-D'OR, ob. ZEOTODAJNE WYBRZEŻE.

COTE-D'OR, 1) dep. we Francji, z M. stoł. Dijon. Leży wpośród dep. Aube, Yonne, Nièvre, Saône-et-Loire, Jura, Haute-Saône (Wyższej Saony) i Haute-Marne (Wyższej Marny); między 46° 55' a 48° 2' szerok. pñ. Rozległy 165 mil kwadr., liczył w roku 1836: 385,624 m. Rozciąga się w dolinach rzeki Rodanu i Loary. W części pñ. skropiony jest rzeką Sekwaną i jej dopływami: Aube, Ource, Armançon i Serain, w wsch. stronie zrasza go rz. Saona, oraz zasilające ją: Vingeanne, Tille, Ouche i

Dheune, w części zaś pñd.-zach. przerzyna rz. Arroux, uchodząca do rzeki Loary. Powierzchnia nieco górzysta ramionami małego pasma gór Côte d'Or zwanych, ciągnącymi się z pñd. ku pñ., w innych częściach, a mianowicie wsch. i pñ.-zach. wiele równin. Wogóle posiada grunt skalisty, jedynie w części pñd. nader żyzny i urodzajny. Przemysł rolniczy dosyć rozwinięty, głównie do uprawy winnic zwrócony; przemysł fabr. mniej znaczący. Płody rolnicze: zboże, konopie, rzepak, jarzyny, owoce, buraki i t. p. Winnice na spadkach gór i ramionach poprzecznych pasma Côte-d'Or, a mianowicie Côte de Nuits i Beaune, wydają w wielkiej obfitości sławne gatunki win burgundzkich: la Romanée-Conti, Chambertin, Richebourg, Vosne i Nuits, oraz gatunki win białych: Puligny czyli Montrachet i wiele win musujących. Z rzeczy kopalnych głównym artykułem jest żelazo, kamień ciosowy i wapienny, marmur, gips, kamień litograficzny i inne. Wiele źródeł mineralnych, z których główne w Cessey, Premeant i Alise. Chów bydła znaczny, a mianowicie też koni, owiec rasy poprawnej i wołów wielkich w okolicach Morvan. Najznakomitsze gałęzie przemysłu fabrycznego, są wyroby z żelaza i stali. W r. 1839. liczone w departamencie 60 kopalni rudy żelaznej, 43 wielkich pieców, 112 kuźnic i 4 zakładów stal produkujących; zajmowały one 734 robotników i wydały rudy żelaznej 2,026,600 centn. (100 funt.), żelazalanego 606,448 cent. wartości przybliżonej 5,449,192, frank., odlewów żelaznych 341,210 cent., wartości 6,309,045 frank., a na koniec 4670 cent. wyrobów stalowych, ocenionych na 209,567 franków. Inne gałęzie przemysłu miejscowego zajęte są wyrobem fajansu, papieru, sukna, rozmaitych tkanin wełnianych, skór, cukru z buraków, garncarstwem i t. p. Handel wywozowy obejmuje: wina, zboża, jarzyny, owoce, żelazo, drzewo, bydło tuczne i wełnę. Pod względem naukowym posiadał w r. 1842: 8 kolegiów, szkołę realną departamentową, 19 szkół wyższych początkowych i 889 szkół elementarnych; do ostatnich uczęszczało w porze zimowej 47,689 uczni, między którymi 20,461 dziewcząt. Podział administracyjny; sądowy w r. 1841. był na 4 obwody, t. j. Beaune, Châtillon, Dijon, Semur, 33 kantony (36 sądów pokoju) i 726 gmin. W r. 1836. wysłał do izb prawodawczych 5 deputowanych, z pomiędzy 2464 wyborców. 2) Pasma gór we Francji t. n., rozciągające się w dep. Côte-d'Or i Saône-et-Loire. Łańcuch powyższy przypiera ku pñd. do wzgórzy Charolais, a ku pñ. do wyżyny (plateau) Langres

i oddziela zlewy wód rzek Sekwany i Loary od zlewu rzeki Saony. Wyniosłość ich przecięciowa nie przechodzi 450 do 500 metrów. Winne są nazwę Côte-d'Or wyborym winnicom, uprawianym na ich pochyłościach.

COTES-DU-NORD, dep. we Francji, z M. stol. Saint-Brieuc. Leży wpośród dep. Ille-et-Vilaine, Morbihan i Finistère i nad kanałem la Manche, na którym posiada kilka wysp, z tych główniejsze: Brehat i gromada wysp Sept-Iles zwana; rozciąga się zaś między 48° 3' a 48° 57' szer. północnej. Rozległy 138 mil kw., liczył w r. 1841: 607,572 m. W części pñ. skropiony jest wielką liczbą rzek pomniejszych, uchodzących do kanału la Manche, główniejsze między innymi: Rance, Arguenon, Goriët, Triëux i Guer; w stronie pñ. zraszają rzeki Meu i Oust, uchodzące do rzeki Vilaine, oraz rz. Blavet i Aven dopływowe rzeki Aulne. Kraj niezbyt górzysty, ze wsch. ku zach. wznosi się pasmo gór niskich, oddzielające dolinę la Manche od zatoki Gaskońskiej i ku zach. dzieli się na dwa ramiona, z tych jedno nazwę gór Arrée, a drugie gór Czarnych (Montagnes-Noires) otrzymało. Główna wyniosłość pasma, zwana Menez-Haut, nie przechodzi 340 metrów. Wybrzeża nader nierówne, jużto wklęsłe już wystające, posiadają kilka wygodnych portów, ujściem z małych rzek utworzonych. Grunta nadbrzeżne są nader żyzne; reszta powierzchni mniej urodzajna. Przemysł rolniczy bez znacznego rozwinięcia; główne płody ziemi są zboża wszelkiego rodzaju, wielka ilość kartofli, len, konopie, jarzyny i buraki; winnic nie posiada. Chów bydła, koni, mułów i osłów dosyć znaczny. Płody mineralne mniej obfite, ograniczają się na kopalniach rudy żelaznej, pokładach pięknego granitu, kamienia wapiennego i produkcji soli morskiej. W roku 1839. kopalnie i zakłady żelazne wydały 140,000 centnarów sto funtowych gotowego żelaza, którego wartość dochodziła 80,000 franków. Płuczki solne, przy zajeciu 180 robotników, wydały 6,000 centnarów soli, ocenianej na 82,764 franków. Źródła mineralne nader uczęszczane w Dinan, Paimpol, Saint-Brieuc, Tréguier i Lamballe. Rybołówstwo nader znaczne u wybrzeży, mianowicie też połów sardeli, śledzi i makreli. Główną gałęzią przemysłu krajowego są nici lniane i konopne, oraz tkannictwo płócien nader cienkich i trwałych, pod nazwą Bretanjskich (toiles de Bretagne), płócien żaglowych, skór, papierów, fajansów i cukru z baraków. Główne przedmioty wywozu: zboża, konie, bydło, jabłecznik, płótna, wosk, miód, olej

i t. p. Posiadał 18 portów (w r. 1841.) na wybrzeżach morskich, których statki w liczbie 616 objąć były zdolne 21,118 beczek (po 20 centnarów każda beczka). Pod względem oświaty publicznej, liczył w r. 1842: 5 zakładów naukowych wyższych i 5 kolegiów komunalnych, to jest w Launion, Saint-Brieuc, Guingamp, Dinan i Lamballe, oraz pięć szkół początkowych (206 uczni) i 396 szkół elementarnych (24,758 uczni). W roku 1841. dzielił się pod względem administracyjnym na 5 obwodów: Dinan, Guingamp, Launion, Loudéac, Saint-Brieuc, oraz 376 gmin. W r. 1834. wysłał do izb prawodawczych 6 deputowanych z pomiędzy 1517 wyborców.

COTE-AUX-FÉES, W. w Szwajcaryi, kanton Nefszatelski, na pñ. Verrières, wpośród gór Jura; 800 m. Liczne lochy, podziemia i grotty; lecz najobszerniejsza z nich nazywana Temple-aux-Fées, uważana jest za najgodniejszą widzenia w Szwajcaryi.

COTIGNAC, Mm. we Francji, dep. Var, na pñ.-wsch. M. Brignoles; 3,550 m. Znaczne przedsiębiorstwo jedwabiu i garbarnie; prowadzi handel figami i winem.

COTRONE, M. w król. Neapolitańskim, w prow. Kalabrii ulteriore, na pñ.-wsch. Catanzaro, u stóp góry Mont-Caryaro, nad rz. Esaro, w pobliżu ujścia jej do mr. Jońskiego; 4,530 m. Obronne; jest siedziskiem biskupa, posiada port handlowy, którym wyprowadza zboża, wino, jedwab i oliwę.

COUERON, Mm. we Francji, dep. Niższej Loary, na pñ.-wsch. Savenay, na pr. brz. rz. Loary; 4,200 m. Posiada port i hutę szklanną.

COULONGES-SUR-LAUTITZE, Mm. we Francji, dep. Deux-Sèvres (Obydwoich Sèvres), na pñ.-wsch. M. Niort; 1,845 m. Posiada główne składy drzewa z Gatine, wina w gatunku Saintange i wełny dla fabryk sukna w Gatine. Tu również liczne i znaczne garbarnie.

COURBEVOIE, W. we Francji, dep. Sekwany, na l. brz. Sekwany, na pñ.-zach. Paryża, od którego oddalona jest na 1 milę polską; liczyła w roku 1841: 6,085 m. Fabryka wyrobów chemicznych, płócien drukowanych, dystylarnie wódek. Posiada kilka znacznych składów wódek, octu i win.

COURSEULLESUR MER, W. portowa we Francji, na pñ.-zach. 1 o 16 wiorst od M. Caen. Leży na pr. brz. rz. Seule, w pobliżu wybrzeży morskich; 1,450 m. Posiada fabryki blondyn, koronek i tiulów. Prowadzi znaczny handel nadbrzeżny.

COURTHESON, Mm. we Francji, dep. Vaucluse,

se, obw. Avignon, na pñ.-wsch. Orange; 3,450 m. Posiada fabry wyrobów jedwabnych i wełnianych.

COURTISOLS, M. we Francji, dep. Marne, na pñ.-wsch. i o 13 wiorst od M. Chalons-sur-Marne, nad rz. Vesle; 2,000 m. Posiada fabryki czapek wełnianych, octu, oleju i płótna konopnego.

COURTRAY, po flamadzku CORTRYK, M. w Belgii, prow. zach. Flandryi, nad rz. Lys, dzielącą M. na 2 części. Zamieszkałe jest od 19,124 ludności, zajętej uprawą najlepszego lnu i tkaniem najpiękniejszych płócien i adamaszków. Posiada także wyborne i tylko Harlemskim równające się blicharnie. Prowadzi znaczny handel.

COURVILLE, Mm. we Francji, dep. Eure-et-Loire, o 17 wiorst na zach. M. Chartres, na l. brzegu rz. Eure; 1,450 m. W pobliżu leży zamek Villebon, pamiętny śmiercią kanclerza Sully.

COUTANCES, M. we Francji, dep. Manche, na pñ.-zach. M. Saint-Lô, przy spływie rz. Soule i Bulsard; 7,900 m. Jest siedziskiem biskupa, sądu asizów i trybunału handlowego. Posiada kolegium komunalne, bibliotekę publiczną i 2 drukarnie. Tu również fabryka tkanin bawełnianych, wyrobów marmurowych i tasiemek. Prowadzi handel zbożem, masłem, drobiem, bydłem, końmi, lnem i woskiem. Zdobne jest piękną katedrą.

COUTRAS, M. we Francji, dep. Girondy, nad rzeką Drome, na pñ.-wsch. Libourne; 3,300 m. Pamiętne zwycięstwem, odniesionem przez Henryka IV. w roku 1587.

COUVET, W. w Szwajcaryi, w kantonie Neuchâtel, na pñ.-zach. M. t. n., w dolinie Val de Travers. Jest punktem centralnym i składem wyrobu koronek w całym kantonie.

COUVIN, M. w Belgii, prow. Namur, na południe M. Philippeville; 2,300 m. Posiada znakomite zakłady żelaza, i obfite kopalnie rudy żelaznej.

COVE, M. w Irlandyi, o 17 wiorst od M. Cork, wśród wyspy Great-Island, nad obszernym i wspaniałym portem Cove-o-f-Cork, mogącym objąć całą flotę król. W. Brytanii; 7,000 m. Jest punktem stacyi morskiej, obronne kilkomatwierdzami i posiada kąpiele morskie nader uczęszczane. Łączy się statkami parowemi z Londynem, Dublinem, Bristolem i Cork.

COVELONG, M. w Wschodnich Indyach, w posiadłościach Angielskich, prezyd. Madras i na pñ. miasta t. n., na wybrzeżu Koromandelskim.

COVENTRY, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, w Rhode-Island, hrb. Kent, na pñ.-zach. miasta Providence; 3,500 m. Fabryka wyrobów bawełnianych. 2) Mm. tamże, pań. Kon-

Stown. Geogr. Powsz. T. I.

nektikut, hrb. Tolland, na wsch. miasta Artford; 2,020 m. Zakłady machin parowych, oraz wyrobów bawełnianych i wełnianych. 3) M. w Anglii, hrb. Warwick i na pñ.-wschód miasta t. n., od którego wiorst 16 jest oddalone; 31,200 m. Siedlisko asizów; posiada liczne zakłady dobroczynne i naukowe, oraz stowarzyszenia uczone i przemysłowe. Pod względem przemysłowo-fabrycznym odznacza się wyrobem wstążek jedwabnych, zegarków, tkanin wełnianych i wielu innych. Prowadzi znaczny handel ułatwiany kanałami i drogami żelaznymi, które go łączą z głównymi miastami w królestwie. Zdobne jest pięknym kościołem gotyckim Ś. Michała i budowlami stacyi drogi żelaznej, wiodącej z Londynu do Birmingham.

COVILHA, M. w Portugalii, prow. Beira, na pñ.-zach. miasta Guarda; 6,350 m. Fabryki wyrobów sukiennych, wełnianych i kapeluszy. Posiada źródła gorące mineralne.

COWAL, okręg w Szkocyi, na półwyspie t. n., w hrb. Argyle, między Lochfine i Clydefirih.

COWES, M. w Anglii, hrb. Hamp, na pñ.-wsch. i o 18 wiorst od M. Southampton, na wybrzeżu pñ. wyspy Wight; 5,000 m. Posiada port spoczynkowy, liczony do najlepszych i najwygodniejszych w kanale la Manche, oraz warsztaty okrętowe. Prowadzi handel materiałami do ekwipowania flot morskich służącymi. W roku 1835. liczba statków wodnych, własnością portu będących, dochodziła 170, z objęciem 8,530 beczek. Tu również kąpiele morskie nader uczęszczane.

COXSACKIE, Mm. w Stanach Zjedn. Ameryki pñ., pań. Nowego Yorku, hrb. Greene, na pñ. M. Albany, nad rz. Hudson; 3,600 m. (w r. 1840.).

CRAILSHEIM, 1) obwód w królestwie Wirtembergskim, w cyr. Jaxt. Rozległy 8 i pół mili kw., liczy 23,557 m., zajmujących 1 miasto, 20 wsi kościelnych, 4 wioski i 104 osad. Głównym zajęciem mieszkańców chów trzody chlewniej, wyroby fajansowe, chemiczne i pończoch. 2) Crailsheim, M. w Bawarii, cyrk. Jaxty, nad rzeką Jaxt; 2,764 m. Zdobne jest starożytnym zamkiem, mostem wiodącym przez rzekę, i posiada wiele zakładów przemysłowych, a mianowicie garbarnie, fabrykę pończoch, tkanin bawełnianych, wyrobów złotniczych, browary. Prowadzi znaczny handel bydłem i zbożem; 3,000 m.

CRANGANOR, M. w Wschodnich Indyach, prezyd. Madras, w dawniej prow. Malabarskiej, nad małą zatoką, na pñ. miasta Cochin. Jest siedziskiem biskupa katolickiego i posiada mały port do syć handlowy.

CRAMOND, W. w Szkocji, na pñ.-zach. Edymburga, od którego na 1 milę polską jest oddalona. Leży nad rz. Almond, w pobliżu ujścia jej do zatoki Forth; 1800 m. Miejsce rodzinne sławnego La w.

CRANBROOK, M. w Anglii, hrb. Kent, na pñd. miasta Maidstone; 3,900 m.

CRATI, rz. w król. Neapolitańskim, w prow. Kalabria citeriore, wybiega z gór Kalabryjskich i wpada do zatoki Tarentu. Przebiega około 88 wiorst i przyjmuje do siebie pomniejszych rzeki Bussento i Coscile.

CRVAUT, M. we Francji, dep. Yonne, na pñd.-wsch. Auxerre, nad rzeką Yonne; 1200 m.

CRECY, Mm. we Francji, dep. Somme, na pñ. i w odległości 14 wiorst od miasta Abbeville, nad rzeką Maye; 1800 m. (1841. r.). Posiada kilka młynów i garbarni. Pamiętne porażką Francuzów d. 26. sierpnia 1346. roku.

CREDITON, M. w Anglii, hrb. Devon, na pñ.-zach. miasta Exeter, nad rzeką Creedy, uchodzącą z pr. strony do rz. Exe; 6,000 m.

CREGLINGEN, M. w król. Wirtembergskim, przykuł Jaxty, nad rzeką Tauber; 1400 m.

CREIL, M. we Francji, dep. Oise, na pñ.-zach. i w odległości 9 wiorst od miasta Senlis, nad rz. Oise; 1800 m. Piec wapienne, zakłady wyrobów garncarskich i fajansów, które zatrudniają przeszło 900 robotników.

CREMA, M. w król. Lombardji, gub. Medyolańska, prow. Lodi-Crema, na pñ.-wsch. M. Lodi, na pr. br. rz. Serio. Biskupstwo, gimnazjum, katedra i starożytny zamek. Posiada fabryki tkanin jedwabnych, lnianych i t. p.; 8,900 m.

CREMA, W. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, deleg. Como i na pñ.-wsch. M. t. n., na wybrzeżu zach. jeziora Como; 700 m.

CREMOLINO, Mm. w pañ. Sardyńskim, prow. Acqui, na pñd. i w odległości 13 wiorst od miasta Acqui; 1,300 m.

CREMONA, 1) M. w król. Lombardzko-Weneckim, stol. deleg. t. n., w gub. Medyolańskiej, na pñd.-wsch. Mediolanu, na l. br. rz. Po, przez którą most żyznowy prowadzi; 28,000 m. Miasto obronne twierdzą i kilku szancami. Jest siedziskiem biskupa, posiada liceum, gimnazjum królewskie, zakład głuchoniemych i bibliotekę publiczną (15000 tomów). Tu również kasa oszczędności, lombard i dom wyrobny. Pod względem przemysłowo-fabrycznym posiada zakłady wyrobów lnianych, jedwabnych, instrumentów muzycznych, a mianowicie sławnych skrzypców, fajansów, wyrobów garncarskich, kryształów i wiele innych. Prowa-

dzi handel zbożem, lnem, sémami, jedwabiem, oliwą, woskiem i miodem. Zdobne jest piękna katedra, w pobliżu której sławna Campanilla, wznosząca się na 113 metrów, uważana jest za najwyższą i nader śmiałego pomysłu budowlę we Włoszech. Pamiętne kilku bitwami, a mianowicie porażką marszałka Villeroy w r. 1702., zadana temuż przez ks. Eugeniusza. 2) Delegat tamże, z M. stol. Cremona. Skropiony jest rzeką Po, i leży w pośród deleg. Mantuańskiego, Brescia i Lodi. Obszerne 22½ mil kwadr., liczy do 205,000 m. Kraj w ogóle płaski, posiada grunt żyzny i piękne pastwiska. Wydaje w obfitości wino, oliwę i len. Tu również znaczny chów jedwabników, bydła rogatego i koni. Posiada wiele zakładów przemysłowych, wydających wyroby wełniane, jedwabne, lniane, konopne, a mianowicie płótna nader cienkie i trwałe. Dzieli się na 9 okręgów (Distretto) i 186 gmin. Zawiera dwa miasta większe (Cremona i Casalmaggiore), 11 miasteczek i 172 wsi i wiosek.

CRESCENTINO, M. w pañ. Sardyńskim, prow. Verceil, na pñd.-zach. i o 31 wiorst od miasta t. n., przy spływie rz. Dora-Baltea i Po; 4000 m.

CRESPIN, W. we Francji, dep. Północny, okr. Valenciennes; 1,500 m. Fabryka cukru z buraków.

CRESPINO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, delegat Polesina, odległe 13 wiorst na pñd.-wsch. miasta Rovigo, na l. br. rz. Po; 4,000 m.

CRESSIER-SUR-MORAT, po niemiecku GRIS-SACH-OB-MURTEN, W. w Szwajcarii, kant. Fryburgski, w pobliżu M. Fryburga; 314 m. (religii katolickiej). W roku 1476. wybudowano tu kaplicę na cześć Szwajcarów poległych pod Morat.

CREST, M. we Francji, dep. Drôme, na wschód miasta Die, na pr. br. rzeki Drôme; 5,000 m. Posiada kościół konsystoryalny kalwiński, przedziałnie jedwabiu i bawełny, oraz fabrykę muslinów jedwabnych, kołder wełnianych, sukna, cukru z buraków, farbiernie i kilka papierni w pobliskiej okolicy. Prowadzi znaczny handel wyrobami fabryk powyższych i trullami.

CRETEIL, W. we Francji, dep. Sekwany, na pñd.-wsch. Paryża, odległa od tegoż wiorst 9, w pobliżu l. br. rz. Marne; 1826 m. (1841. roku).

CREUS, przylądek w Hiszpanii, u starożytnych Aphrodisium Promontorium zwany, leży w prow. Gerone (dawniej Katalonii); pod 49° 19' 53" szer. pñ. i 1° 0' 1" dług. zach. Punkt najdalej wysunięty na wsch. półwyspu, na granicy zatoki Lion.

CREUSE, 1) rzeka we Francji, uchodząca z pr. br. do rzeki Vienne, powyżej Port-de-Piles (dep.

Vienne). Wybiega pod Mas d'Artignes (dep. Creuse); przepływa zaś miasta: Felletin i Aubusson, w dep. Creuse; Argenton, Saint-Gaultier i le Blanc, w dep. Indre; odgranicza następnie dep. Indre-et-Loire od dep. Vienne, gdzie zrasza miasta Roche-Pozay (dep. Vienne), Guerche i la Haye-Descartes (dep. Indre-et-Loire). Długość jej biegu na 260 wiorst obliczają. Spławna jest tylko na trzy wiorst od ujścia swego. Główniejsze z uchodzących rzek do niej, są: Roseille, la Petite Creuse, Bonzane, Claise i Evre z pr. br., a Sedelle i Gartempe z l. br. 2) Dep. tamże, z M. stol. Guéret, otoczony jest dep. Indre, Haute-Vienne (Wyższej Wienny), Corrèze Puy-de-Dôme, Allier i Cher; rozciąga się między 45° 40' a 46° 28' szer. pñ. Rozległy jest 106 mil kw., i liczył w roku 1841: 278,029 m. Z wyjątkiem n. ałej części południowej, leżącej w dolinie rz. Garronny, reszta przestrzeni departamentu mieści się w dolinie rz. Loary, gdzie jest skropioną wielką liczbą wód bieżących pomniejszych, a które początek tu swój biorą, mianowicie rz. Cher z dopływową Tardes; Creuse i uchodzącymi do téjże Petite-Creuse, Gartempe, Vienne, Thorion i kilkoma innymi, oraz rz. Chavanon z dopływową rz. Dordogne. Powierzchnia w ogóle górzysta, nie posiada przecież znacznych wyniosłości (głównym szczytem jest góra Sermur 740 metrów wysoka), lubo że doliny i parowy tutejsze dosyć są głębokie i spadziste. Grunta nie odznaczają się żyznością, wyjąwszy łożysk kilku dolin pomniejszych. Przemysł miejscowy na rolnictwie oparty, dalekim jest jednak odpowiedniego rozwinięcia. Głównym płodem rolniczym jest zboże, którego zbiór niewystarczający na potrzeby miejscowe, bądźto jarzynami, t. j. kartofflami, owocami i t. p., bądź kasztanami dopełnianym bywa. Uprawa konopi dość znaczna; brak winnic. Płody mineralne mniej rozmaite i bez wielkiej obfitości, główniejsze między nimi są: węgle kamienne, kamień granitowy i ciosowy, glina garncarska i gips. Są tu również pokłady ołowiu srebronośnego i antymonu; lubo nieużytkowane. W roku 1839. trzy kopalnie węgla kamiennych zajmowały 68 robotników i wydały 35,750 centnarów (po 100 funt.), wartości 42,950 franków. Źródła gorące i kąpiele dosyć uczęszczane w Evaux. Przemysł fabryczny nader ograniczony, gdyż jedynym i głównym tegoż artykułem są sławne obicia i dywany z Aubusson i Felletin, najwięcej wzięte w kraju po wyrobach fabryk rządowych Gobelinów i w mieście Beauvais. Między innymi wyrobami fabrycznymi

znajdujemy jeszcze tkaniny wełniane zwyczajne, skóry, nieco wyrobów bawełnianych, papier, szkła, dachówki i nieco porcelany. Wywóz bardzo mały, obejmuje przecież woły tuczne i trzodę chlewną, wełnę, obicia, dywany, wosk, miód i konopie. Departament Creuse wysyła najznaczniejszą liczbę robotników, już do departamentów sąsiednich, już do wielkich miast w królestwie. Około 20 do 25,000 mieszkańców opuszczają corocznie miejsca rodzinne, szukając zarobku za granicami departamentu, jako mularze, brukarze, kamieniarze, cieśle, pilarze, pokrywacze dachów, strycharze i t. p. Nieobecni są przez 9 miesięcy w roku; wychodzą w marcu a wracają na Boże Narodzenie. Pod względem naukowym posiadał w roku 1842. sześć zakładów naukowych drugiego rzędu z 437 uczniami, t. j. 2 kolegia okręgowe w miastach Guéret i Aubusson, oraz jeden instytut i 3 pensjonaty z 216 uczniami. Zakłady wychowania początkowego liczyły w roku 1840. szkołę normalną departamentową w mieście Guéret, dwie szkoły wyższe początkowe, 324 szkół elementarnych z 13,504 uczących się. Podział administracyjny i sądowy w roku 1841. był na 4 obwody, t. j. Aubusson, Bourgneuf, Bous-sac i Guéret, oraz 25 sądów pokoju i 266 gmin; wysyła do Izby prawodawczych 4 deputowanych z pomiędzy 757 wyborców.

CREUSSEN, M. w Bawarii, obw. Wyż. Frankonii, pow. Pegnitz, nad rz. Czerwonym Menem; 1,230 m.

CREUTZWALD, LA-CROIX, W. we Francji, dep. Mozele (Moselle); 1,580 m. Odnacza się zakładami żelazniami, hutami szklanymi i studniami artezyjskimi.

CREUZOT, W. we Francji, dep. Saône-et-Loire, na pñd.-wsch. i w odległości 20 wiorst od M. Autun; 4,000 m. Kopalnie węgla kamiennych, kuźnice żelaza, wielkie piece, odlewnie i zakłady mechaniczne. Wartość rocznej produkcji, kopalni węglanych w Creuzot i Blanzy dochodziła w roku 1839: 1,839,129 franków.

CREVECOEUR, Mm. we Francji, dep. Oise, na pñ.-zach. M. Clermont; 2,400 m. Posiada fabryki tkanin zwanych alepinem, merynosów, muslinów wełnianych (mousseline-laine), kaszmirów i czapek nocnych.

CREVILLENTE, M. w Hiszpanii, prow. Walencja, o 28 wiorst i na pñd.-zach. M. Alicante; 7,200 m.

CRIEFF, M. w Szkocji, hrb. Perth, nad rz. Earn, przy górach Grampiańskich; 5,000 m.

CRIMMITZSCHAU, M. w Saksonii, w okręgu

dyrekcji Cwikawy (Kreisdirektionsbezirk Zwickau), nad rzeką Pleissą, w okolicy górzystej i przyjemnej. Posiada znaczną fabrykę sukna, przedsiębiorstwo wełny, zakład kąpieli nader wygodnie urządzonej. Zdobę je dworzec kolei żelaznej. Liczy 5,716 m., zajmujących 449 domów.

CROAGH-PATRICK, góra w Irlandyi, hrabstwo Mayo, na wybrzeżu pld. zatoki Clew, wznosząca się na 836 metrów. Na szczycie jej znajduje się kaplica Ś. Patryka, licznie od pobożnych zwiedzana.

CROCE, SANTA C., po niem. HEILIGENKREUZ, 1) M. w cesarstwie Austriackim, gub. Tryestska, cyrk. Görz, nad rzeką Wippach; 1,100 m. Zdobne jest starożytnym zamkiem. 2) Mm. w ks. Toskańskim, na pfn.-zach. i w odległości 6 wiorst od M. San-Miniato, na pr. brz. rzeki Arno; 5,391 m. Fabryka wyrobów wełnianych i jedwabnych. 3) Santa Croce-di-Morcono, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Molise, na pld.-wsch. miasta Campobasso; 3,311 m. Źródła siarczane.

CROISIC, M. we Francyi, dep. Niższej Loary, na zachód miasta Savenay, a na pfn.-zach. Nantes, nad oceanem, między ujściem rzek: Vilaine i Loary; 2,540 m. Posiada szkołę rządową hydrograficzną, port; prowadzi handel solą. U wybrzeży znaczny połów śledzi, sardeli i makreli (maquereaux). W roku 1840. wyprawiono zład 53 okrętów z objęciem 6813 beczek na połów dorszy. Ogólny ruch żeglugi nadbrzeżnej zajmował w roku 1841: 1310 okrętów z objęciem 37,892 beczek.

CROIX-ROUSSE, M. we Francyi, dep. Rodanu, było poprzednio przedmieściem miasta Lyonu, na pr. brz. rzeki Rodanu; 18,790 m. Prowadzi handel winem i posiada farbiernie, drukarnie perkalców i wyrobów jedwabnych.

CROIX, SAINTE CROIX, 1) Mm. w Szwajcaryi, kant. Waadt, u stóp góry Chasseron; 2,974 m. 2) Sainte-Croix, rzeka w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, uchodząca do rzeki Mississipi. 3) Rzeka tamże, uchodząca do zatoki Passamaquoddy, u wybrzeży oceanu Atlantyckiego znajdującej się. Odgranicza państwo Maine od nowego Brunświku. 4) Sainte-Croix-aux-Mines, Heilig-Kreuzim-Leberthal, W. we Francyi, dep. Wyższego Renu, na pfn.-zach. miasta Colmar; 3,625 m. Przedsiębiorstwo bawełny, wełny, oraz wyrób tkanin bawełnianych; kilka olejarni i dystylarnie wódki zwaney Kirschwasser. 5) St. CROIX, ob. SANTA CRUZ.

CROIX, SAINT-CROIX, SANTA-CRUZ, ob. ŚTO KRZYŻKA WYSPA.

CROMARTY, Mm. w Szkocyi, stoł. hr. t. n., na pfn. i o 80 mil polskich od Edynburga, nad zatoką Moray; 2,000 m. Posiada port, warsztaty statków morskich i prowadzi znaczne rybołówstwo. Komunikacja z miastem Leith statkami parowemi regularnie kursującymi.

CRONBERG, M. w ks. Nassauńskim, okręg Königstein, nad rzeką Feldberg; 2,000 m.

CROSS, 1) pfn.-zach. przylądek wyspy Sitka, na wybrzeżu posiadłości cesarstwa Rosyjskiego, w Ameryce północnej. 2) Cross Sund, kanał między ładem stałym na pfn. a wyspą Sitka.

CROSTOLO, rzeka w ks. Modenńskim, uchodząca z pr. brz. do rzeki Po, w pobliżu miasta Guastalla. Wybiega o 19 wiorst na południe miasta Reggio, a przyjmuje do siebie z pr. strony kanał Tassone, z lewej zaś rzekę pomniejszą Modelena.

CROTONE, M. obronne w król. Neapolitańskim, prow. Kalabrya ulteriore, nad zatoką Tarentu; 4,000 m.

CROTOY, LE CROTOY, M. we Francyi, dep. Somme, na pfn.-zach. i o 18 wiorst od miasta Abbeville, na pr. brz. i w pobliżu ujścia rz. Somme; 1,211 m. (1841. r.). Posiada port przystępny dla statków z objęciem 300—400 beczek, prowadzi handel tranzytowy i żeglugę nadbrzeżną. Ogólny ruch morski w r. 1841: 317 okrętów z objęciem 7,095 beczek.

CROWLAND, W. w Anglii, hr. Lincoln, na pfn. wsch. miasta Peterborough, nad rzeką Welland; 3,500 m. Prowadzi wielki handel dziczyzną i posiada starożytne gruzi opactwa z roku 716.

CROYDON, M. w Anglii, hr. Surrey, na pld. Londynu, na pr. brz. kanału, a lewej str. kolei żelaznej z Londynu do Brighton; 14,000 m. Odnacza się znakomitemi targami zbożowymi, i zdobne jest starożytnym pałacem arcybiskupów Kantorbery, oraz pięknym kościołem z grobami kilku arcybiskupów.

CROZON, Mm. we Francyi, dep. Finistère, o 29 wiorst i na pfn.-zach. miasta Chateaulin, na lewym wybrzeżu półwyspu, oddzielającym zatokę Douarnenez od przystani Brestu; 8,858 m. (1841. r.). Posiada port morski oddzielny i znaczny połów sardeli u wybrzeży.

CRUCES, M. w Nowej Grenadzie, dep. Panama, na pr. brz. rzeki Chagres, zbudowane na cyplu morskim i w przesmyku Panama; 1200 m. Jest głównym punktem składowym handlu prowadzonego między Porto-Bello i Panama.

CRUYBEKE, Mm. w Belgii, prowincja Flandrya Wschodnia, o 19 wiorst i na pfn.-wsch. miasta Dendermonde, na l. brz. rzeki Skaldy; 2,700 m.

Przemysł mieszk. ogranicza się na wyrobie sandałów drewnianych, których do r. przeszło 130,000 par wydają. Zdobne pięknym zamkiem gotyckim.

CRUYSHATEM, W. w Belgii, prow. Flandryi Wschodniej, o 22 wiorst i na pld.-zach. M. Gandawy; 6,742 m. Znaczny wyrób płócien, zajmujący do 800 tkaczy.

CRUZ, SANTA-CRUZ, ob. ŚTO KRZYŻKA WYSPA.

CRUZ, SANTA-CRUZ, 1) W. w Brazylii, prow. Rio-Janeiro, na zach. miasta t. n. Zdobna jest pałacem cesarskim, będącym niegdyś własnością Jezuitów. 2) Archipelag wśród Wielkiego oceanu; między 8° 30' a 12° 15' szerokości południowej, oraz 163° 20' a 167° 40' długości wsch. Główniejsze z wysp składających go: Santa-Cruz, Swallows i Duff, odkryte zostały w roku 1595. przez Mendana, a w r. 1767. przez Cartereta, który je nazwał Wyspami Królowej Karoliny. 3) Santa-Cruz, ob. ŚTO KRZYŻKIE WYSPY. 4) Santa-Cruz, po francuzku Sainte-Croix, M. w posiadłościach hiszpańskich w Afryce, stoł. prow. Kanaryjskiej, na wybrzeżu wschodnim wyspy Teneryfy, u wejścia do zatoki t. n.; 8,500 m. Warowne 3 twierdze; posiada liczną osadę wojskową; jest siedziskiem arcybiskupa Kanaryjskiego, sądu apelacyjnego, oraz konsulów: angielskiego, rosyjskiego, sardyńskiego i duńskiego. Tu również port nader uczęszczany od okrętów żeglujących do Ameryki lub Indyi; prowadzi handel winem i innymi płodami tutejszemi. 5) Santa-Cruz-de-la-Sierra, M. w Ameryce pld., w Boliwii, stoł. dep. t. n., w pobliżu l. brz. rz. Rio-Grande-de-la-Plata; 9000 m. Leży wpośród płaszczyzn rozległych. 6) Santa-Cruz-de-Palma, M. w posiadł. hiszpańskich w Afryce, stoł. wyspy Palma, na jej wybrzeżu wsch. 7) M. na zach. wybrzeżu wyspy filipińskiej Luzon czyli Manila, na pfn. przylądka Colan; 5,400 m. 8) M. na wyspie azorskiej Graciosa, na jej wybrzeżu północnym. 9) M. w Hiszpanii (Stara Kastylija), w prow. Burgos, na wsch. M. t. n., na pr. brz. rzeki Rio-de-la-Sierra, na pfn. pasma gór t. n.

CSABA, W. w król. Węgierskim, w komit. Bekeskim, na pld. i o 10 wiorst od M. Bekes. Składa się z 2063 domów i liczy 23,000 l. Mieszkańcy zajęci są wyłącznie uprawą wielkiej ilości konopi i zboża, jak również chowem bydła rogatego, owiec i t. p. Założona w r. 1715., uważana być może za najznaczniejszą z istniejących wsi w Europie.

CSACZA, M. w Węgrzech, komit. Trenczyński, w pobliżu granicy Szląskiej; 4800 m.

CSAKOVA, Mm. w król. Węgierskim, komitat

Temeszski, na l. brz. rz. Temes, o 26 wiorst i na pld. miasta Temeswaru.

CSAK-TORNYA, po niem. TSCHAKA-THURN, Mm. w król. Węgierskim, komit. Szaladskim, odległe wiorst 10 na pfn.-wsch. M. Waradzyn, na l. brz. rzeki Ternova.

CSAKVAR, Mm. w król. Węgierskim, w komit. Stolny Bielehrad (Stuhlweissenburg), na pld. spadku gór Bakonyer-Wald; 2,710 m. Zakład wyrobów garncarskich i piękny pałac hrabiów Esterhazy.

CSANAD, po niemiec. TSCHANAD, 1) M. w król. Węgierskim, komit. Csanadski, o 70 wiorst i na pfn. Temeswaru, na pr. brz. rzeki Marosz; 7,300 m. 2) Komitat tamże, z M. stoł. Makó. Obszerny 29 i pół mil kw. geograficznych, liczy około 68,200 m., powiększej części węgry i wołochów. Pod względem wyznań obejmuje: 18,000 katolików, 15,000 greków uniatów, 6,000 ewangelików i 9000 kalwinów. Kraj w ogóle płaski, nader żyzny, wydaje w obfitości wszelkie gatunki zboża, liście tytoniowe i wino. Również znaczny chów bydła domowego, a mianowicie koni pięknej rasy. Zawiera 2 miasteczka i 7 wsi.

CSATAR, Mm. w król. Węgierskim, komit. Biharski, cyrkul. z tamtej strony Cissy. Sławne jest wyrobami garncarskimi.

CSATH, Mm. w król. Węgierskim, kom. Borszodski, cyr. z tej strony Cissy, na pld. Miskolcz; 5120 m.

CSEPEL, czyli RACZKEV, wyspa w królestwie Węgierskim, na rz. Dunaju, poniżej Pesztu, 5 i pół mil długa, a 1 milę szer. Uprawa wina i owoców.

CSEREVICS, Mm. w król. Węgierskim (prow. Słowacja), kom. Syrmski, na pld. Neusatz (Nowy Sad), nad Dunajem; 1916 m. Łomy kamieni młynskich i wapiennych.

CERTES, W. w Siedmiogrodzie, kom. Hunyadski, odległa 26 wiorst i na pfn. Vajda-Hunyad, na pr. brz. rz. Marosz. W okolicy kopalnie srebra i złota, a mianowicie w górach Bajaga i Koran.

CSETNEK, SZCZYTNIAK, Mm. w król. Węgierskim, kom. Gömörski, o 11 wiorst na zach. M. Rosenau (Rożnawa), na pr. brz. rz. Csetnek, uchodzącej do rz. Sajó; 2,000 m. Pokłady rudy żelaznej znakomitej dobroci, liczne kuznie i kopalnie miedzi.

CSIK, CSIK-SZEK, po niem. CSIKER-STUHL, okręg w Siedmiogrodzie, kraju Szeklerów, z miastem stoł. Csik-Szereda. Rozległy mil geograficznych kwadr. 84, liczył w roku 1837: 81,595 m. Powierzchnia górzysta, pokryta lasami, a której płody rolnicze nie wystarczają na potrzeby miejscowe. Handel krajowy głównie wywózka drzewa

i desek zajęty. Z pól mineralnych posiada: kopalnie siarki, miedzi, żelaza i węgla kamiennych. Klimat dość surowy. Mieści w sobie 2 miasteczka, György-Szent-Miklos i Csik-Szereda, oraz 67 wsi. Zajęty w części przez osady pierwszego pułku granicznego Szeklerów i pułk huzarów Szeklerów.

CSIK-SZEREDA, Mm. w Siedmiogrodzie, stoł. okr. (Stuhl) Csik, w pobliżu l. brz. rz. Aluta, na pld. wsch. i o 92 wiorst od miasta Neumark. Jest również punktem głównym pierwszego pułku granicznego Szeklerów. Posiada zamek Szereda-Vara, służący za cytadelę.

CSIKER-STUHL, ob. CSIK, CSIK-SZEK.

CSOKA, Mm. w królestwie Węgierskim, komitet Torontalski, nad rzeką Cissá, wprost miasta Zenta.

CSONAKOS, W. w Siedmiogrodzie, kom. Hunyadski. Używa oddzielnych przywilei, jako miejsc rodzinne matki Jana Hunyady.

CSONGRAD, po niemiecku TSCHONGRAD, 1) komit. w król. Węgierskim, z M. stoł. Szegedin-Szegwar. Otoczony jest komitatami: Bekeskim, Torontalskim, Peszteńskim i Heweskim. Obszerny 62 mil kw., liczył w r. 1837. około 124,500 m. Kraj w ogóle płaski, skropiony rz. Cissá, Körös, Maros, oprócz wielu bagien. Grunt łusty czarnoziem, wydaje piękną pszenicę, jęczmień, owies, kukurydzę, liście tytoniowe, melony wodne i wino w średnim gatunku. Zawiera jedno M., 3 miasteczka, 6 wsi, 26 predyów, których mieszkańcy, powiększając się wyznania rzymsko-katolickiego, zajęci są rolnictwem, chowem bydła i handlem. 2) Mm. tamże, w komit. Csonadskim, o 35 wiorst i na pld. M. Szegedinu, na pr. brz. rz. Cissy i przy spływie jej z rz. Körös; 10,615 m. (1827. roku).

CSORNA, Mm. w król. Węgierskim, kom. Oedenburgski, na wsch. i o 48 wiorst od M. t. n.; 3,700 m.

CSURGO, Mm. w król. Węgierskim, kom. Simmegski, w pobliżu rz. Drawy; 1,200 m.

CSUROG, W. w król. Węgierskim, na granicy wojskowej, w okręgu batalionu Czajkistów; 2,980 m.

CUBZAC, Mm. we Francji, dep. Gironde, na pld.-wsch. i o 13 wiorst od M. Bordeaux, na pr. brz. rz. Dordogne; 1,200 m. Posiada port nad rz. Dordogne, przez którą piękny most prowadzi, i kilka dystylarni wódek. Składy znaczne i handel winami południowemi.

CUCKFIELD, Mm. w Anglii, hrb. Sussex, na

pld. M. Brighton, na drodze z Londynu do Brighton; 2,500 m.

CUDDALORE, M. w Indyach Wsch., w posiadłościach angielskich, prezydentura Madras (dawniej prow. Karnatik), na pld.-wsch. M. Madras, nad rz. Pannaur, w pobliżu ujścia jej do zatoki Bengalskiej. Miasto obronne i portowe, jest rezydencją gubernatora angielskiego.

CUDNÓW, Mm. w cesarstwie Rosyjskim, gubern. Wołyński, pow. Żytomierski; odległa mil 4 od M. Żytomierza i tyleż od Berdyczowa; 3,850 m.

CUDREFIN, M. w Szwajcarii, kanton Waadt, na pr. wybrzeżu jeziora Neuchâtel, wprost M. t. n.; 650 m.

CUENÇA, 1) prow. w Hiszpanii (nowa Kastylija), z miastem stoł. Cuença. Leży wpośród Aragonii, Murcyi, Mancha i Toledo. W części północnej skropiona jest rzeką Tagiem. Obszerna 531 mil kw., liczy 382,577 m. Dzieli się na 9 Partido sadowych i zawiera 333 gmin czyli Pueblos. 2) M. tamże, stoł. prow. t. n., na pld.-wsch. Madrytu; 8,670 m. Otoczone murami, jest siedliskiem biskupa sufragana i posiada kolegium, seminarium, oraz fabrykę wyrobów wełnianych, płócien, mydeł, kuźnice żelaza i papierne. Zdobi go piękna katedra. Rodzinne jezuitów Ludwika Molina i malarza Salmeron. 3) M. w Ameryce pld., państwo Ecuador, dep. Assuay, o 101 wiorst na pld.-wsch. Guayaquil. Leży na 2880 metrów nad poziomem morza i liczy do 20,000 m. Jest siedzibą biskupa, posiada seminarium i kolegium, oraz fabryki wyrobów bawełnianych, kapeluszy, wybornych konfitur i sera w gatunku parmezańskiego. W okolicy liczne gruzy i pomniki indyjskie, wpośród których odznacza się bity trakt Inkasów, oraz Ingapilewa warownia Canar.

CUERS, M. we Francji, dep. Var, na pld.-wsch. Tulonu; liczy 4,590 mieszkańców zajętych handlem wina, wódki, oliwy, kaparów i fig.

CUEVAS-DE-RAZA, Mm. w Hiszpanii (Andaluzyja), w prow. Almeria i na pld.-wsch. miasta t. n., na pr. brz. rzeki Almanzor; 9,500 m.

CUGLIERI, Mm. na wyspie Sardynii, o 26 wiorst i na pld.-wsch. miasta Oristano; 2,500 m. Obfite zbiory oliwy, najwięcej poszukiwanej ze znanych na wyspie.

CULIACAN, M. w pań. meksykańskim Cinaloa, na pld.-wsch. miasta Cinaloa, na pr. brz. rzeki Sonora; 11,000 m. Prowadzi handel tranzytowy między Guaymas i odnogą Kalifornijską.

CULLEN, Mm. w Szkocji, w hrb. Banff, odległe 20 wiorst na pld.-zach. miasta Banff, nad zatoką

Murray; 2,700 m. (1841. roku). Znaczny wyrób płócien cienkich i pięknej bielizny stołowej.

CULLERA, M. w Hiszpanii, w prowincji Walencji, i na pld.-wsch. miasta t. n., na l. brz. rzeki Jucar, przy ujściu jej do morza Śródziemnego; 9,400 m. Posiada port, którym wyprowadza pld.-dy miejscowe.

CULLY, Mm. w Szwajcarii, kanton Waadt, odległe wiorst 10 na pld.-zach. Lozanny (Lausanne), nad jeziorem Genewskim; 900 m., wyznania ewangelickiego.

CULMSEE, ob. CHEŁMŻYCA.

CULROSS, Mm. w Szkocji, hrb. Perth, na pld. miasta Perth, od którego odległe jest 10 wiorst, na wybrzeżu zatoki Forth; 600 m. Mały port, którym wyprowadza znaczną ilość węgla kamiennych. W pobliżu szczątki sławnego opactwa Cystersów z roku 1217.

CUMANA, 1) dep. w Rzpltej Wenezuela, w Ameryce pld., między prow. Barceloną, mr. Antylskim, zatoką Pavia, a ujściami rzeki Orenoko. Obejmuje 1463 mil kw., z 50,671 m., zajętych wyłącznie rolnictwem, chowem bydła i handlem. Wybrzeża tej prowincji zawierają znaczną ilość przystani i wygodnych portów, z których Cumana, w zatoce Coriaco, za najlepszy uważany być może. Klimat niezdrówy. Płody miejscowe: sól, ryby, kukurydza, bawełna, olej kokosowy, liście tytoniowe i t. p. Dzieli się na 8 kantonów, z których nadbrzeżne najwięcej są zaludnione. 2) M. stoł. powyższej prow., niegdyś Nową Andaluzją nazwane. Położone w bliskości zatoki Coriaco, ucierpiał wiele przez trzęsienia ziemi. Grunt w okolicy urodzajny; klimat zdrowy, 8,000 m. Obronne; posiada port wygodny i przystań bezpieczną, mogącą pomieścić wszystkie floty europejskie. Prowadzi znaczny handel mufami, bydłem, mięsem wędzonym, rybami i kakao.

CUMBERLAND, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, w Rhode-Island, hrb. Providence, o 10 wiorst na północ miasta Providence, na pr. brz. Pawtucket; 5,225 m. (1840. roku). Kwitające przemysłem fabrycznym, a mianowicie wyrobami bawełnianymi. 2) M. i twierdza w posiadłości angielskiej w Ameryce pld., hrb. Cumberland, nad ważkim przesmykiem, łączącym Nową Szkocję z Nowym Brunswikiem. 3) Rzeka w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, uchodząca z l. brz. do rzeki Ohio, powyżej ujścia rzeki Tennessee, w państwie Kentucky. Wybiega z gór Kumberlandzkich, płynie w długości 880

wiorst przez państwa Kentucky i Tennessee. Spławna jest w części dla statków z ładunkiem 15 beczek. 4) Wyspa tamże, pań. Georgii, na pld. i w odległości około 32 wiorst od wyspy Frederica. Leży wśród oceanu Atlantyckiego, w pobliżu wybrzeży. 5) Cumberland-Mountains, łańcuch gór tamże, rozciągający się z pld.-zach. ku pld.-wsch., przez państwo Tennessee, oraz na granicy państw Wirginii i Kentucky. Przedziela zlewny wód rzek Tennessee i Cumberland. Szczyty ich niezbyt wysokie, posada skalista w państwie Tennessee, wierzchołki lasami pokryte. Znajdujemy tam źródła, których smak do afunu zbliżony. 6) Miasteczko tamże, pań. Maryland, stołeczne hrb. Alleghany, na pld.-zachód miasta Baltimore, nad rzeką Potomac. 7) Hrabstwo w Anglii, nad morzem Irlandzkim, z miastem stoł. Carlisle. Graniczy ze Szkocją, Westmoreland, Durham i Northumberland. Rozległość 62 mil kw., z 177,912 m. Powierzchnia górzysta w części wschodniej i pld.-zach., w ostatniej wznosi się szczyt Skidda (3166') uważany za najwyższy. Skropione rz.: Liddel (na granicy Szkockiej), Eden, Emont, Duddon, Calder, Esk, Wampool, Ellen i Derwent; posiada także liczne jeziora, główniejsze z nich: Ulleswater, Derwentwater, Buttermere i inne. Klimat zimny lecz zdrowy. Główne płody mineralne: bledwas, węgle, miedź, żelazo i kobalt. Grunt w ogóle żyzny, pastwiska obszerne i wyborne. 8) Gromada wysp w Australii, liczona do Nowej Holandji. Leży u jej wybrzeża pld., między zatoką Repulse i Edgcombai. Rozciąga się na mil 60, złożona z wielu małych wysp wysokich i skalistych. 9) Prow. tamże, na wsch. wybrzeżach Nowej Holandji, rozciągająca się od przylądka Threepoints na północ, aż do gór Illawarra ku południowi, w długości przeszło 50 mil; szerokość jej 40 mil nie przenosi. Kraj w ogóle płaski, z kilku pojedynczymi wzgórzami; ku wybrzeżom ciągną się nieurodzajne i piaszczyste przestrzenie, które kilka dość głębokich i urodzajnych dolin zawierają. Prowincja ta przeciętą jest nader ważną, jako środkowy punkt kolonii, mianowicie zaś dla swych portów i dostępnych brzegów. Główne rzeki: Hawkesbury uchodząca do zatoki Brocken, Hunter, Georges i Shoal. Dzieli się na 5 okręgów: Sidney, Paramatta, Liwerpool, Windsor i Newcastle.

CUMBRAC, GREAT-CUMBRAC, wyspa w Szkocji, hrb. Bude, w zatoce rz. Clyde, o 3 wiorsty od wybrzeży; 660 m. Rybołówstwo, wyrób nici i płócien.

CUMBRE-DE-MULHACEN, nazwa najwyższej

góry w Hiszpanii, należące do pasma Nevada, w prow. Grenada (11,000 stóp wysoka).

CUMIANA, LA CUMIANA, Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Pignerol, na pfn. M. t. n., w pobliżu pr. brz. rz. Cisola; 4,500 m.

CUMNOCK, W. w Szkocyi, hrb. Ayr, na pfd.-wsch. M. Ayr, w pobliżu rz. Ayr; 2,343 m. Znaczny wyrób tabakierok i pudełek znanych w handlu pod nazwą szkockich.

CUNDINAMARCA, dep. w Ameryce pfd., w Rzpl. Kolumbijskiej, Nowa Grenada, graniczący z Cauca, Magdalena, Boyaca, oraz Rzpl. Wenezuela i Ekuador. Rozległy 3800 mil kw., liczy do 593,500 m. Dzieli się na 4 prowincje: Antioquia, Bogota, Mariquita i Neiva. Obfituje w płody mineralne; przerznięty jest pasmem Andów, oraz skropiony rz. Magdalena.

CUNEO, CONI, 1) M. w pań. Sardyńskim, stol. prow. t. n., przy spływie rzek Stura i Gozzo, na pfd. i o 10 mil od Turynu; 18,850 m. Miejsce warowne, jest siedziskiem biskupa, posiada arsenał wojenny, seminarium teologiczne, kolegium królewskie, niższą szkołę prawa, oraz fabrykę tkanin i wyrobów jedwabnych. Prowadzi handel tranzytowy z Turynem i Niceą. Zdobne jest pięknym ratuszem. Przed r. 1799. było fortecą pierwszego rzędu. 2) Prowincja w pań. Sardyńskim z M. stol. t. n., rozciąga się od 44° 3' do 44° 33' szer. pfn. Rozległa 713 mil kw. włoskich, liczyła w r. 1839: 168,796 m. Kraj górzysty, lecz żyzny i dostatecznie nawodniony, już biegiem kilku rzek, już przerzynającami go kanałami. Wydaje w obfitości zboża, owoce, wino i konopie. Tu również znaczny chów bydła i jedwabników. Posiada także kopalnie kamienia wapiennego i rudy żelaznej. Dzieli się na 19 obwodów (Mandamentos) i 61 gmin. 3) Okręg tamże (Division) z miastem stołecznym Coni. Podzielony na 4 prowincje, t. j. Coni, czyli Cuneo, Alba, Mondovi i Saluzzo; liczy do 580,000 m.

CUNLHAT, M. we Francyi, dep. Puy-de-Dôme, na pfn.-zach. M. Ambert; 3,434 m. (1841. roku).

COURGNE, Mm. w pań. Sardyńskim, w prow. i na pfd.-zach. M. Ivree, na pr. brz. rz. Orca; 3,250 m.

CUPAR-OF-FIFE, Mm. w Szkocyi, stol. hrb. Fife, na pfn. Edynburga, nad rz. Eden; 6,200 m. Znaczny wyrób płócien, skór, kilka gorzelni, cegielni i t. p.

CURACAO, ob. CURASSAO.

CURACOA, ob. CURASSAO.

CURASSAO, po francuzku CURAÇAO, po an-

gielsku CURACOA, wyspa w Indyach Zachodnich, na mr. Karabijskim, posiadłość Holandyi, najznakomitsza w gromadzie t. n., w pobliżu wybrzeży Nowej Grenady, z M. stol. Wilhelmstadt. Długość mil polskich 10, szer. 3; liczy do 15,800 mieszkańców. Grunt górzysty, nieurodzajny, mało nawodniony, wydaje jednak w obfitości trzcinę cukrową, liście tytoniowe, indygo, pomarańcze, cytryny i owoce zwrotnikowe. Niezmordowana usilność i prace ciągłe osadników holenderskich, grunta nieplodne w ziemię żyzną zamieniły. Miasto Wilhelmstadt i forteca Amsterdam, oraz wygodny i bezpieczny port Śt. Barbary, są głównymi punktami na wyspie, która odkryta została przez Hiszpanów w r. 1632., a ukolonizowana przez Holendrów.

CURE, rz. we Francyi, uchodząca z pr. brz. do rz. Yonne, w pobliżu wsi Cravant. Wybiega na granicy dep. Saône-et-Loire i Nièvre, na pfn.-wsch. Chateau-Chinon. Biegnie wzdłuż 101 wiorst, przez dep. Vienne i Yonne. W części tylko spławna. Główne rzeki z dopływowych są: Le Saint-Marc, Chalaux i Cousin.

CURZOLA, CORZOLA, KORZUL, 1) wyspa w Dalmacji, cyr. Raguzkim, licząca do 6,800 m. 2) M. tamże, główne powyższej wyspy, na pfn.-wsch. wybrzeżu; posiada 2 porty i warsztaty okrętowe; 1,850 m.

CUSSET, M. we Francyi, dep. Allier, o 18 wiorst na pfd.-zach. M. La Palisse; 5,130 m. (1841. roku). Posiada kilka garbarni, zakłady rękawicznicze, fabrykę kołder wełnianych i wyrobów chemicznych.

CUXHAVEN, Mm. portowe w obrębie M. wolnego Hamburga, obwód Ritzbüttel, na zach. Hamburga, na l. brz. ujścia rz. Elby; 800 m. Kwarantanna i stacja dla okrętów, nie mogących dopłynąć do samego Hamburga.

CUYABA, 1) rzeka w Brazylii, prow. Matto-Grosso, uchodząca z l. brz. do rzeki Paraguay. 2) M. w Ameryce południowej, w Brazylii, prow. Matto-grosso, na wschód Villa-Bella, w pobliżu l. brzegu rzeki Cuyaba; 10,000 m.

CUZCO, M. w Ameryce pfd., pań. Peru, nad rz. Guatanay, na pfd.-wsch. miasta Lima; pod 13° 40' szer. pfd., a 73° 26' dłg. zach.; 40,000 m., powiększającej części Indyań. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, posiada uniwersytet i kolegium. Oznacza się również pod względem przemysłowym, posiada bowiem kilka drukarni płócienek, fabryk wyrobów złotniczych i z innych drogich metali; malarstwo, rzeźbiarstwo, oraz fabryk płócien, mydeł,

tytoniu, prochu, sukna, tkanin haftowanych i pargaminów. Dawna świątynia Słońca, zajęta została obecnie na kościół katolicki. W pobliżu M. gruzy warowni z czasów Inkasów.

CWIKAWA, po niemiecku ZWICKAU, M. w królestwie Saskiem, stol. okręgu dyrekcji (Kreisdirektionsbezirk) Cwikawskiej, na l. brz. rzeki Muldy; 8,806 m., zajmujących 858 domów mieszkalnych. Leży wśród pięknej i romantycznej doliny, składa się z właściwego miasta i kilku przedmieść. Zdobne jest katedrą w stylu gotyckim, nowo wzniesionymi gmachami rządowymi, pięknym szpitalem, trzema mostami wiodącymi przez rz. Mulde, budowlami gimnazjalnymi i nowo wzniesioną szkołą miejską. Posiada zakład karno-poprawczy, bibliotekę gimnazjalną z 30,000 tomów złożoną, oraz wiele zakładów przemysłowych, a główniejsze z nich: zakład mechaniczny wyrabiający greple, przedziałnie ręczne, warsztaty tkackie i t. p., fabryka wyrobów chemicznych, tkanin wełnianych, pończoch, liczne garbarnie, browary i inne. Prowadzi znaczny handel zbożem, węglami kamiennymi i wyrobami fabryk miejscowych. W okolicy pobliskiej znaczne pokłady i kopalnie węgla kamiennego.

† CYGANKA, wieś w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim, okręgu Częstochowskim, parafii Truskolasy; 141 m. Fryszerka o kilku ogniskach.

CYLEJA, ob. CELY.

CYLICHOWO, ZÜLLICHAU, M. w Prusach, niedaleko Odry, w Marchii Brandeburskiej, o 11 mil na pfd.-wsch. Frankfurtu nad Odrą. Otoczone murem, ma 4 przedmieścia, zamek, dwa kościoły, seminarium nauczycieli, dom sierot. Fabryki sukna, płótna, wyrobów bawełnianych, prochu; gorzelnie, znaczne winnice; 6,500 m.

CYR, SAINT-CYR, W. we Francyi, dep. Sekwany i Oazy (Seine-et-Oise), o pół mili polskiej na zachód Wersalu; 1718 m. (1841. roku). Szkoła wojskowa rządowa, licząca do 300 uczniów, zajmujących budowlę dawnego opactwa, przez panią de Maintenon założonego.

CYPR, po turecku KIBRIS, u starożytnych CYPRUS, po grecku KYPROS, po włosku CIPRO, wyspa w Turcji azjatyckiej, w wodnodze utworzonej przez mr. Śródziemne, między Anatolią i Syryą, na pfd. przylądka Anemur w Anatolii, na zach. M. Latakiah w Syryi, na wsch. wyspy Kandy; między 34° 34' a 35° 42' szerok. pfn., oraz 29° 58' a 32° 17' dłg. wsch. Ludność obecną wyspy podają na 70,000 m., z których 40,000 Grecy, re-

szę zaś Turcy, Armeńczykowie i Maronici składają; w epoce przejścia pod panowanie Turcyi, ludność jej do 400,000 m. dochodzić miała. Wybrzeża nierówne jużto wystające, jużto wklęsłe, tworzą kilka znacznych przylądków, z których główne: Sant' Andrea na krańcu pfn.-wsch., Salizano u węgła wyspy pfn.-zach., Cormacchiti na wybrzeżu pfn., a nakoniec Chiti i Gavatta, na wybrzeżu pfd. Wnętrze wyspy górzyste, przerznięte ze wsch. ku zach. łańcuchem gór wyniosłych, których głównym szczytem jest wierzchołek Santa-Croce (Olympem u starożytnych zwany), leżący w pobliżu i na pfd. miasta Nicosia. Wody bieżące niezbyt obfite, po większej części wysychają w czasie upałów letnich; mała rzeczka Pedra, uchodząca na wybrzeżu pfd.-wsch., uważana być może za głów. Klimat umiarkowany w str. pfn. głównego pasma wzgórzy; nader zimny i przejmujący wśród gór i w porze zimowej; część kraju pfd., a mianowicie wybrzeża, wystawione na palące wiatry pustyni arabskiej i libijskiej, doznają gwałtownych upałów. Wogóle przecie powietrze jest zdrowe, wyjąwszy kilka miejsc na wybrzeżach pfd., i to w czasie upałów letnich. Ziemia żyzna i urodzajna sprzyja uprawie wszystkich gatunków roślin i zbóż europejskich. Góry obfitują w drzewo zdatne do budowl. Ze znanych płodów mineralnych posiada złoto, srebro, miedź (cenioną przez starożytnych), nader piękny azbest, kryształ górny i t. p. Z królestwa zwierząt, oprócz drobnej zwierzyny, jako to: lisów, zająców, kuropatw i kilku gatunków węzów, nie znajdujemy tu innych zwierząt czworonożnych w stanie dzikości, lub drapieżnych. Pszczoły liczone są do głównych bogactw kraju; szarańcza częstokroć niszczy w jednej chwili zabiegi i prace rolników. Cypr sławiony niegdyś z bogactw i żyzności swej ziemi, uważanym był za główną wyspę morza Śródziemnego, obecnie zaś, a raczej od czasu przejścia pod panowanie Turcyi, jarzmo uciążliwe muzułmanów, wpływając szkodliwie na ludność miejscową, obszary gruntów uprawnych ograniczyło do kilku tylko zamieszkałych punktów. Główne płody ziemi: zboża a mianowicie jęczmień, oraz winogrod nieporównanej dobroci; uprawiają tu także drzewa oliwne, bawełnę, cukier, marzannę, liście tytoniowe, len, mak, lukrecję i owoce wyborne, to jest pomarańcze, cytryny, daktyle, figi, pistacje i t. p. Sławne wina cypryjskie zarówno są obecnie jak były niegdyś najznakomitszym bogactwem tutejszym, a lubo wszystkie gatunki są niepospolitej dobroci, pierwsze jednak miejsce między nimi trzymają wina Komman-

dory, zbierano na gruntach dawniej Komandoryi Templaryszów i Kawalerów Maltańskich, leżących między miastami Limasol, Baffa i górą Santa-Croce. W początkach wieku XVII. oceniano jeszcze ogólny zbiór wina na 72,000 hektolitrow (180000 kufsto garn.), z których połowa na wywóz przeznaczoną była; obecnie ilość ta do jednej szóstej części zmniejszona, obejmuje zaledwie 200 kufwin Komandoryi. Chów bydła domowego, a szczególnie kóz i owiec jest dość znaczny. Jedwab jest głównym i najważniejszym artykułem wywozowym. Przemysł miejscowy ogranicza się na wyrob. wełnianych, kobiercach, tkaninach bawełnianych i jedwabnych, garncarstwie i sałanach niepospolitej dobroci. Handel wywozowy, powiększył części z Francją prowadzony, obejmuje wino, pszenicę, jedwab, bawełnę, owoce i korzenie. W roku 1841. zatrudniał 25 okrętów, z objęciem 3,700 beczek. Cypr tworzy sam w sobie paszalik, z M. stoł. Nicosia; dzieli się na 3 sandzaki (obwody): Nicosia, Baffa i Cerina. Miasto Larnica uważanem być może za pierwsze [po stolicy, i jest głównym punktem składowym handlu zagranicznego; znaczniejsze miasta, jako to: Famagusta, Baffa, Cerina i Limasol, są powiększej części zbiorami gruzów, świadczących o dawnej pomyślności kraju. Cypr zaludniony pierwotnie przez Fenicyan, a następnie przez Greków, został wyłącznie poświęcony czci bogini Wenery; świątynia wzniesiona niegdyś w M. Pafos, obecnie Baffa zwaną, była głównym przybytkiem bóstwa, oraz celem pielgrzymek mieszkańców całej Grecji.

CZALYRDAG, góra w ces. Rosyjskiem, gub. Tauryckiej, wysoka do 5000 stóp, wznosi się na pld. wybrzeżu półwyspu Krymskiego. Pod 44° 44' 40" pld. szerok., a 31° 58' wsch. długości.

CZAFU, TSCHAFU, M. w Chinach, prow. Czeking, nad morzem Żółtym. Jeden z portów morskich, otwartych dla handlu z Japonią.

CZAJKISTÓW OKRĘG, obwód batalionu Czajkistów, po węgiersku Csajkasok-Kerülete, na granicy wojskowej słowackiej, z M. stoł. Tittel. Rozległy 16,5 mil kwadr. niem.; liczy do 30,000 m.

CZAJKÓW, W. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Wieluńskim, gm. Kuźnica Grabowska, parafii Kraszewice; 630 m. Szkoła elementarna od 1808. roku (75 uczniów w roku 1848.) Fryszka poruszana 3 kofami wodnymi, wydała w roku 1848. około 2500 centn. żelaza kutego.

CZANAK-KALESSI, TSCHANAK-KALESSI, M. w Turcyi azjatyckiej, prow. Anatolia, o 53 wiorst

na pld.-zach. miasta Gallipoli, w pobliżu ciąsny Dardanelkiej; 4,000 m.

CZANDEIRY, TSCHANDEIRY, TSCHANDARY, Miasto w Wschodnich Indyach, w posiadł. Angielskich, prow. Malwa; na pr. brz. rz. Betwa; 70,000 m.

CZANDERKUNAH, TSCHANDER-KUNAH, M. w Wschodnich-Indyach, posiadł. Angielskich, prezyd. Bengalska, o 102 wiorst na zach. Kalkuty; 18,000 m. Fabryki wyrobów bawełnianych i jedwabnych.

CZANG-CZEU, TSCHANG-TSCHEOU, 1) M. w Chinach, stoł. depart. t. n., w prow. Fu-Kian, na pld.-zach. Fu-Czeu-Fu, nad rzeką Czeu, w pobliżu ujścia jej do zatoki Amoy. Jest głównym portem handlowym i liczy się do miast kwitnących przemysłem w Chinach. 2) M. tamże, stoł. depart. t. n., w prow. Kiang-Su, o 124 wiorst i na pld.-wsch. Nankinu. Ludność tutejszą do 200,000 m. podają.

CZANG-KIA - KHEU, TSCHANG - KIA - KHEU, po mongolsku KHALGAN, M. w Chinach, prow. Pe-Czy-Li, na pld.-zach. Pekinu, od którego 70—80 mil jest oddalonym, nad rzeką Tsing-Tschui-Ho. Warowne, leży ponad murem chińskim, który go w części otacza.

CZANG-SZA, TSCHANG-SCHA, M. w Chinach, stoł. prow. Hu-Nan i dep. t. n., na pld.-zach. Pekinu, nad rzeką Heng-Kiang.

CZANG-TE, TSCHANG-TE, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Ho-Nan, na pld. M. Khai-Tung, nad rz. Hen-Ho.

CZANTIBON, TSCHANTIBON, M. w Indyach Zachodnich, pań. Siam, na pld.-wsch. Bangkok, nad odnogą Siamską, przy ujściu rz. t. n. Port wygodny, niegdyś nader handlowy. Obecnie jeszcze wyprawiają pieprz, kardamon (rajskie ziarno), drzewo różane, farbiarskie, budowlane, kość słoniową, aloe i sprzęty lakowe.

CZAO-CZEU, TSCHAO - TSCHEU, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Kuang-Tung, na pld.-wsch. Kantonu, w pobliżu Hang-Kiang.

CZAO-KING, TSCHAO-KHING, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., prow. Kuang-Tung, na zach. Kantonu, nad rz. Si-Kiang. Liczy się do głównych portów handlowych w cesarstwie.

CZARKOWY, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Miechowski, okr. Szkalbmierskim, gminie t. n., parafii Korczyn. Położona nad rz. Nidą, przy trakcie Wiślickim i Szkalbmierskim; liczy 901 m., zajmujących 83 domów mieszkalnych i 167 innych zabudowań. Odległe od M. pow. 49 wiorst; posiada kopalnię rudy siarczaną i dwa wielkie piece fryszki poruszane kołem wodnym.

Pierwsza w r. 1848. wydała do 16,000 kibli (35 garny każda), z drugich otrzymano surowizny 4,000 centn.; wartość roczna produkcji 10,000 rsr., a zakładu 7,500 rsr. Ludność fabrycz. składa się z 12 górników, hutników i 50 pomocników.

CZARNA, TSCHIRNAU, W. w Prusach, prow. Śląska, obwód rejencyi Wrocławskiej, na pld.-wsch. i o 1 milę od M. Góra (Guhrau); 800 m. Niegdyś były znaczne fabryki sukna.

CZARNA, rz. w król. Polskiem. Począyna się w okolicy wsi Cisów (pow. Opatowski) z kilku źródeł, płynie na pld. około M. Rakowa (pow. Sandomierski), gdzie przyjmuje z pr. str. rz. Łagówkę, skrapia następnie część pow. Stopnickiego, opuszcza go w pobliżu miasta Kurozwęk, przechodzi ponownie w pow. Sandomierski, biegnie około M. Połańca, zabiera do siebie wody rz. Schodni i uchodzi do Wisły pod W. Ostrówką.

CZARNA, rz. w król. Polskiem. Wypływa w pow. Warszawskim, pod W. Zbroża Wielka, biegnie z pld. ku pld., około Czerska, a przepływając do 40 wiorst, uchodzi z l. strony do Wisły w pobliżu M. Góry, na granicy gub. Lubelskiej i Warszawskiej.

CZARNA, rz. w król. Polskiem. Wybiega z lasów dóbr Łaznowa, płynie z pld. ku pld., skrapia M. Ujazd, pod W. Starzyce przyjmuje do siebie małą strugę zwaną Bielinką, i uchodzi z l. str. do Pilicy, w pobliżu M. Tomaszew Mazowiecki.

CZARNA, rz. w król. Polskiem, wybiega między W. Furmanów i Lelitków, w okr. Szydłowieckim, płynie z pld. ku pld., około W. Borowa, zwraca się nieco ku zach., biegnie w tym kierunku do W. Skórnic, a pod W. Saraską (pow. Opoczyński) uchodzi z pr. str. do rz. Pilicy.

CZARNA, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Opoczyński, okr. Konieckim, gmina i parafia Końskie; 195 m. Kościół; fryszka, poruszana kołem wodnym, wydała w roku 1848. 1,500 centnarów żelaza kutego w sztabach.

CZARNA, CZARNA WODA, SCHWARTZWAS-SEB, rzeka w Prusach, rejen. Gdańskiej, uchodzi do Wisły pod Świecem.

CZARNE MORZE, u starożytnych PONTUS EUXINUS, po turecku KARA-DEGNIZ, uważanem być może za część morza Śródziemnego, do którego odpływa ciążną Konstantynopolitańską i morzem Marmora. Leży między cesarstwem Rosyjskiem na północ i wsch., a Turcyą na zachód i południe. Długość mil 150, szerokość 50, ogół powierzchni do 7500 mil kw. dochodzi. W str. pld.-wsch. i wsch., oraz pld. i pld.-zach. wybrzeża

są dosyć górzyste; w zach. zaś i północnej niskie, mieszczące ujścia rzek głównych. Część środkowa morza głęboka, części nadbrzeżne dość płytkie. Przypływ i odpływ morski nie ma tu miejsca, lecz kilka rzek znacznej wielkości sprawiają ujściem swym gwałtowne prądy, a te łącząc się w prąd ogólny w pobliżu Bosforu, odsyłają zbyt szybkie wody do morza Marmora i ciążny Konstantynopolitański. Główne z uchodzących tu rzek europejskich, są: Dunaj, Dniestr, Bug, Dniepr, Kuban i Don, przez morze Azowskie i ciążny Jenikale; Jeszyl, Kizil i Sakaria na wybrzeżach Azji. Wody morza Czarnego są przejrzyste, mniej słone od wód oceanu, nieco zaś więcej od morza Bałtyckiego. Ciepłota rozmaity i zmienny, zimniejszy przecięt w skutek częstych wiatrów północnych, aniżeli z położenia geograficznego wnosić wypada. Odnogi i zatoki wybrzeża pld. dość często zamarzają w miesiącach zimowych. W tym czasie stan morza jest nader burzliwy i gwałtowny. W ogóle jednak żegluga na niem bezpieczna, u wybrzeży tylko skały podwodne i wieloznaczne napotykać się dają. Wysp i znacznych odnóg nie posiada. Ujścia rzek tworzą kilka wygodnych portów, główniejsze z nich: Odessa, Cherson, Sewastopol, Trebizond i kilka innych.

CZARNIKÓW, M. w Wielkiem ks. Poznańskim, rejencyi Bydgoskiej, główne obwodu t. n., nad rz. Notecią; 3,500 m. Posiada 3 kościoły i fabrykę sukna.

CZARNKÓW, M. w ks. Poznańskim, rejen. Bydgoskiej, na l. brz. rz. Noteci, o 15 mil na pld.-zach. Bydgoszczy. Trzy kościoły katolickie, jeden ewangelicki; 3,130 m. Posiada fabr. sukna, płócien i koronek. Odległe od Poznania mil 8 i pół. Powiat Czarnkowski graniczy na północ z rejen. Kwidzińską, na wsch. z pow. Chodzieskim, na południe z pow. Obornickim, Szamotulskim i Międzychodzkiem; na zachód z rejen. Frankfurcką. Kraj płaski, przerznięty bagnami i nizinami po obu brzegach Noteci; skropiony rzekami Drawą i Notecią, oraz mniejszemi: Łomnicą, Trzcianką, Gulcz i innemi; znaczniejsze jeziora: Wielkie, Stradun, Wandal, Wysokie, oraz do 50 pomniejszych. Zajmuje mil kw. 28,08 z 48,790 l., zamieszkał w 4 miastach, 88 wsiach, 124 osadach. Rolnictwo i chów bydła są głównem zajęciem mieszkańców.

CZARNOKOZINCE, M. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Podolskiej, na pr. brz. rz. Zbrucza, 2 i pół mil na pld.-zach. Kamieńca. Zdobne jest ko-

sciofem, zamkiem. Posiada źródła siarczane, oraz kopalnie gipsu, alabastru, marmuru; 600 m.

CZARNY JAR, M. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Astrachański, stoł. pow. t. n. Położone nad Wołgą; posiada 2 szkoły, 3 kościoły i 540 domów z 3,024 m.

CZARNY LAS, czyli CZARNOLAS, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej i obw. t. n., o milę od M. Zwolenia, wśród lasów. Dziedzictwo niegdyś Jana Kochanowskiego i miejsce częstego pobytu jego, gdzie obecnie zaledwie część domu widzieć się daje wśród ogrodu, w którym zamieszkiwał. Grób Jana Kochanowskiego w mieście Zwoleniu.

CZARNY LAS, po niemiecku SCHWARZWALD, 1) pasmo gór na granicy zach. król. Wirtembergskiego, nadciąga z Badeńskiego, idzie ku pfn. równoległe z biegiem Renu, i zwraca się ponownie w W. ks. Badeńskie. Najwyższy ich wierzchołek Rossbühl w król. Wirtembergkiem, zamieszkały od ludności zajętej handlem drzewa, chowem bydła i wyrobem zegarków. Tu mają swe źródła: rz. Nekara, Dunaj, Enz, Nagold, Kinzig i wiele innych. Otrzymał nazwę (die Tanne) od pokrywających go lasów jodłowych. 2) Cyrkuł t. n., na pfd.-zach. król. Wirtembergskiego, między ks. Badeńskimi, Hohenzollern, oraz cyr. Dunaju i Nekary. Rozległy mil kw. 86 $\frac{3}{4}$; liczy 458,415 m. Górzysty pasmem Czarnogolasu w części zach., oraz ramieniem Alp w pfd. stronie (Heuberg); posiada kilka żyznych dolin u wybrzeży rz. Nekary i Enz. Główna rz. Nekara, wybiegająca na pfd.-zach. granicy, przyjmuje do siebie pomniejsze: Prim, Schlichem i Erms z pr. strony, Eschach, Glatt i Amer z lewej, oraz rz. Murg i Enz z dopływową Nagold. Rolnictwo, chów bydła i górnictwo, obok znacznego przemysłu, zajmują głównie mieszkańców.

CZARNYLAS, kolonia w królestwie Polskiem, gubernii Warszawskiej, pow. Częstochowski, gm. Gorzelnia; 628 m. Kościół, 98 domów mieszkalnych i 136 innych zabudowań. Tkackie pojedyncze wyrobki bawełnianych i pół bawełnianych; w r. 1848. ludność fabryczna ze 102 osób złożona, wydała na 43 warsztatach około 60,000 łokci rozmaitych tkanin.

CZARTKÓW, Mm. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Podolskiej, odległe mil 3 na pfd. M. Trębowli; 3,850 m.

CZASLAU, ob. CZASŁAWA.

CZASŁAWA, CZASLAU, 1) M. w Czechach, w cyr. t. n.; 3,450 m. 2) Cyrkuł tamże, na granicy

Morawii, między cyr. Chrudimskim, Taborskim i Kuzymskim. Rozległy 590 mil kw.; liczy 245,000 m.

CZASZY, M. pow. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Mohilewskiej; 3,000 m. Posiada 5 kościołów i liczy 820 domów drewnianych.

CZECHCICE, CZECHCITZ, TSCHECHTITZ, Mm. w Czechach, cyr. Czasławskim; 2,890 m.

CZEHÓW, M. w Galicji, w pobliżu l. brz. Dunajca, 3 mile na pfd.-wsch. Bochni; 3,850 m.

CZEHITZ, ob. CZECHCICE.

CZECHY czyli TRĄBKI, osada fabryczna, nosząca nazwę powyższą, leży w gub. Lubelskiej, pow. Łukowskim, okr. Garwolińskim, składa oddzielną gminę t. n. i liczy się do parafii Garwolin. Oddaloną jest na 50 wiorst od M. Warszawy, o 1 wiorstę od traktu bitego Warszawsko-Lubelskiego; leży między miasteczkami Garwolinem i Parysowem. Zaprowadzona tu od roku 1838. huta szklana, ze względu na dobór wyrobów i udoskonalony system hutniczy, uważana być winna za pierwszy z istniejących w tym rodzaju zakładów w król. Polskiem. W roku 1850. zakład ten posiadał dwa piece szklane i szlifiernię parową o 80 warsztatach. Pierwsze przy zajęciu ciągłym 40 hutników i tylu pomocników, druga zaś do 80 szlifiery, wydały w przeciągu roku kryształów, szkieł białych, kolorowych, brylantowych, złoconych, platerowanych, serwisów stołowych, flakonów i wszelkich ozdób toaletowych wartości rsr. 75,000. Ludność fabryczna do 300 osób licząca, powiększej części z krajowców złożona, wydoskonaloną została w hutnictwie szklanem przez majstrów, w r. 1822. z Czech do Barcząc (pierwotnego miejsca zakładu) sprowadzonych. Robotnicy ci zamieszkują obecnie kilkanaście obszernych domów murowanych, które wraz z budowlami fabrycznymi całej osadzie stać małego lecz schludnego miasteczka nadają. Wartość ogólna zakładu przenosi 60,000 rsr. Od r. 1838. zaprowadzona tu szkoła elementarna wzorowo urządzoną została; około 70 uczących się (dzieci fabrykantów miejscowych) uczęszczało do niej w miesiącach zimowych 1850. roku.

CZECHY, królestwo w Europie, należące do cesarstwa Austriackiego, z miastem stoł. Praga. Rozciąga się między 48° 33' 11" a 51° 4' 58" szer. pfn., oraz 9° 59' 15" a 14° 26' 45" dłuż. wsch. Graniczy na pfn. z Saksonią, na pfn.-wsch. ze Śląskiem Pruskim, na wsch. i pfd. z Morawią i arcyks. Austriackiem, na zach. z Bawaryą. Rozległe 952,1 mil geogr. kwadr., liczyło w roku 1843. 4,319,800 m., a między temi około 3 milionów rodowitych

czechów, 16,600 protestantów, 64,000 żydów, reszta zaś obejmuje ludność niemiecką. Powierzchnia ma kształt płaskogórze, albo raczej kotliny wysoko położonej, chylącej się ku pfn. i wieńcem ciągłych wzgórz w około otoczonej. Najpotężniejsze ramie gór tych otrzymało nazwę Olbrzymich (Riesengebirge); jest ono głównym pasmem łańcucha gór Sudetami zwanych, ciągnących się na granicy pfn.-wschodniej królestwa, najwyższe w niem szczyty: Riesenkoppe czyli Schneekoppe (wysoki 5061 stóp), Brunnberg czyli Bornberg, oraz Sturmhaube (4540 stóp). Inne pasma są następujące: a) Góry Kruszcowe (Erzgebirge), ciągnące się na pfn.-zachód i oddzielone od Sudetów wąwozem, przerzniętym rzeką Elbą; głównym w nich szczytem jest Schwarzwald czyli Sonnenwirbel, w pobliżu doliny Joachima (Joachimsthal) wysoki 3756 stóp; b) Góry Jodłowe (Fichtelgebirge) w stronie pfn.-zach., a których dalszym pasmem jest łańcuch powyżej wymienionych gór Kruszcowych; c) Pasma Böhmerwald (Czeski las) ku pfd.-zach. i zachodowi, połączone z pasmem gór Jodłowych; główne w nich szczyty: Heidelberg i Kubani czyli Bubín zwane; d) Góry zwane Morawsko-Czeskie, łączące pasmo Czeskilas z Sudetami. Wnętrze kraju pokryte jest wzgórzami poprzecznych ramion powyższych gór, mianowicie pasma gór Jodłowych i Czeskilas zwanych. Główne kotliny kraju są zlewy wód rzeki Elby i Mołdawy. Najniższem zaś miejscem zlewu są nadbrzeża rzeki Elby, a mianowicie punkt, w którym opuszcza granicę królestwa. Grunt w ogóle nawodniony, zawiera powiększej części wyższy spływ rzeki Elby, do którego zbiegają się wszystkie niemal bieżące tu wody, wyjąwszy kilka pomniejszych rzek uchodzących do Odry i Dunaju. Elba początek tu swój bierze, która przebiegając kraj w przestrzeni 370 wiorst, przyjmuje do siebie z prawej strony Izere a z lewej Opawę (Aupe), Metugę (Mettau), Orlicę (Adler), Mołdawę (Moldau), Ogry czyli Ohrzę (Eger) i Bila. Mołdawa uważana być może za główną rzekę w królestwie i przyjmuje do siebie z pr. strony Szawę, Luznicę, a z lewej Watawę i Berunkę, utworzoną z rzek: Strzela, Misa, Radbuza Bradawka i Bratawa. Nie posiada znacznych jezior, lecz wielką liczbę stawów i kilka mniej rozległych bagnisk.

Klimat rozmaity, stosownie do położenia i wysokości okolic, w ogóle przecież jest zdrowy; cieplejszy w częściach niższych, środkowych i pfn., jak w częściach pfd. Średnia temperatura Pragi: + 7°, 76 R.; w miesiącach zimowych + 0°, 24;

na wiosnę + 6°, 89; w lecie + 16°, 40; w porze jesiennej + 8°, 08. Śniegi ciągłe prawie wpośród gór. Grunt w ogóle żyzny, a mianowicie w części pfn. i pfn.-wsch., oraz w dolinach rzek Ogry (Eger) i Elby; obfituje w metale, użyteczne minerały i drogie kamienie. Ziemia uprawna obejmuje $\frac{13}{16}$ ogólnej powierzchni kraju.

Ludność w roku 1801. wynosiła 3,013,615 m.; w roku 1831: 3,888,828 m.; w roku 1837. nie licząc w to wojska, 4,001,925 m. (1,866,402 mężczyzn, 2,135,523 kobiet), składających 946,507 rodzin, które zajmowały 570,573 domów mieszkalnych, 285 miast, 279 miasteczek (Markt) i 12,031 wsi i osad. W roku 1834. ludność zamieszkała w miastach i miasteczkach 996,900 mieszkańców, we wsiach i osadach 2,934,931 m. wynosiła. Miasta w ogóle nie są zbyt ludne, jedna tylko Praga liczyła w r. 1837. przeszło 100,000 m., drugie zaś miasto po niej Liberk (Reichenberg) przeszło 12,000 m. Czechy, plemię szczepu Sławiańskiego, opanowawszy kraj około 550. r. ery chrześcijańskiej, składa $\frac{3}{4}$ ogólnej ludności krajowej, i zajmuje kraj środkowy i część jego wschodnią. Język czeski jest nader starożytny; literatura jego liczy się do najbogatszego piśmiennictwa sławiańskiego. Niemcy osiedli w znacznej liczbie w pobliżu granic królestwa, składają wraz z żydami i nie wielu włochoi resztę ludności krajowej. Pod względem wyznania, mieszkańcy składali w roku 1837: 3,786,500 katolików, 50,300 ewangelików reformowanych, 27,600 kalwinów i 69,500 żydów. Czechy są krajem rolniczym i przemysłowym, obfitującym nadewszystko w płody rolnictwa; pomimo że gospodarstwo krajowe nie otrzymało jeszcze zupełnego rozwinięcia. Główne produkty są: zboża wszelkiego rodzaju, a mianowicie żyto, pszenica, owies, jęczmień, kartofle, w znacznej ilości, a w okolicach górzystych owoce wszelkiego rodzaju, len niepospolitej piękności, konopie, nieco marzanny, chmiel najwięcej ceniony w całych Niemczech i w wielkiej ilości, buraki do fabryk cukru, rzepak i inne rośliny olejne. Winograd znajdujemy tylko w najcieplejszych okolicach doliny Elby; winnice w pobliżu Melnika, Csernosiek i Podskal wydadają wino dosyć poszukiwane. Chów koni i bydła w ogóle dosyć był zaniedbany, lecz od lat kilku znacznego polepszenia doznał. Pszczelnictwo dosyć upowszechnione. Płody górnicze, a mianowicie drogie metale były przez kilka wieków głównym bogactwem kraju; najobfitsze pokłady zawierały góry Kruszcowe (Erzgebirge) i boczne ramiona pasma gór Jodłowych (Fichtelgebirge). Wartość minerałów wydobytych w roku

1825., oceniono na 9,500,000 złotych polskich; między rokiem 1833. — 37. wydobyto 22,992 mark srebra, 37 centnarów miedzi, 304,573 centnarów żelaza, 3,828 centn. ołowiu, 1282 centn. cyny, oraz w mniejszej ilości kobalt, arsenik i 2,562,866 centnarów węgla kamiennych; kopalnie złota niedgdyś bardzo obite, obecnie wyczerpane i opuszczone zostały; pokłady srebra straciły również wiele z dawniejszej ważności. Z użytkowanych obecnie minerałów, główniejsze są: cynober, bismut, chrom, cynk, piryt siarczany (le soufre de pyrites sulfureuses), ałun, grafit marmurowy, kamień ciemnosowy, młyński i szlifierski, marmur nakrapiany, feldspat, wyborna glina porcelanowa i fajansowa, kwarc, granaty wstawione i kilka innych gatunków kamieni, jako to: ametysty, topazy i szafiry. Czechy posiadają również znaczną liczbę źródeł mineralnych wszelkiego rodzaju, niektóre z nich znane są w całej Europie, a mianowicie źródła żelazne Franzensbrunnen w pobliżu Eger i Marienbadu, alkaliczne w Karlsbadzie, Cieplicach (Teplitz), Marienbadzie i Bylinie (Bilin), wody gorzkie pod Zajęciami (Seidschütz), Püllna i Sedlice; źródła siarczane w Cieplicach i Sobeřschau.

Przemysł fabryczny umieścił Czechy oddawna w poczet najważniejszych prowincji cesarstwa Austriackiego. Część kraju północna i ludność niemiecka w górach osiadła, są głównymi ogniskami przemysłu. Między wyrobami tych okolic pierwsze miejsce trzymają nici i płótna, uważane za najpiękniejsze w Europie, wyroby hut szklanych, wstawione od czasów niepamiętnych, papiery, tkaniny bawełniane i wełniane, sukna i wyroby żelazne. W roku 1837. na 462 zakładów fabrycznych liczone 99 papierni, 75 hut szklanych, 55 fabryk płótna i 50 fabryk wyrobów metalowych. W roku 1837. zakłady wyrobów lnianych wydały 896,000 sztuk płótna, batystów, bielizny stołowej i t. p., wartość ich dochodziła 39,100,000 złotych polskich. Liczba osób zajętych tą gałęzią przemysłu, dochodzić miała w tymże roku 483,600, osiadłych w częściach górzystych kraju, to jest w północnej i pñ.-wsch. stronie. Zakłady wyrobów bawełnianych i metalowych są w ciągłym postępie i w stanie więcej od innych kwitnącym.

Hutnictwo szklane zaprowadzone w Czechach przez Wenecyan w 13. wieku, zajmuje pierwsze miejsce nie tylko w przemyśle krajowym, ale i zagranicznym. Liczą w Czechach 75 hut szklanych i 22 zakładów zajętych wyłącznie rznięciem i szli-

fowaniem wyrobów hutniczych. Znakomite magazyny szkielek czeskich znajdujemy we wszystkich miejscach targów europejskich, amerykańskich i krajów wschodnich. Główne zakłady produkujące kryształły rżnięte i lustra, są: w Bor (Haida), Kriebitz i Georgenthal (cyrkuł Litomierzycki), w pobliżu Wimperk czyli Winterberg (cyr. Prachimski), w Gratzen i Josephsthal (cyr. Budziejowski), oraz w Silberberg (cyrkuł Klatowski). Pod względem wyrobu kryształów, szkielek kosztownych i luster wielkich rozmiarów, odznacza się zakład w Neuwald (cyr. Bieczowski), oraz zakłady w Neuhorkenthal (cyr. Prachimski) i Bürgstein (cyr. Litomierzycki).

Głównym punktem przemysłu sukienego, który do 15,000 osób zatrudnia, jest miasto Liberk (Reichenberg) najznakomitsze pod tym względem ze wszystkich miast w cesarstwie. Garncarstwo, wyroby porcelanowe, fajansowe, skóry, instrumenta muzyczne, wyroby tokarskie, cukier z buraków (87 cukrowni w roku 1838.), sławne z dobroci piwo (690 browarów w roku 1837.), granaty i inne kamienie rżnięte i szlifowane, przetwory chemiczne i nieco tkanin jedwabnych, zajmują dość ważne stanowisko w przemyśle krajowym. Wartość ogólna wyrobów wszelkich fabryk w Czechach, w ciągu jednego roku oceniają na 141,680,000 florenów. Handel dość znaczny obejmuje na wywóz płody rolnicze i przemysłowe; z zagranicy wprowadzane bywają towary kolonialne i inne artykuły, oraz towary idące na tranzyt z pñ. Niemiec do Austrii, Szwajcarii i Włoch. Przedmiotem wywozu są płótna i nici lniane, szkło, lustra i kryształły, wełna, sukno i lżejsze tkaniny wełniane, chmiel, towary żelazne, przetwory chemiczne i owoce; przywóz składa się powiększej części z towarów kolonialnych, korzeni, farb, bawełny i przędzy bawełnianej, liści tytoniowych, oliwy, win, likworów, bydła, skór surowych i wyprawnych, oraz soli. W roku 1838. wartość wywozu dochodziła 18,253,000 florenów, przywóz zaś wynosił w tymże czasie sumę 15,078,500 florenów. Zewnątrz kraju, Wiedeń, Lipsk i Hamburg, są głównymi punktami handlu zagranicznego, a Praga punktem centralnym ogólnego handlu. Wśród licznych wód biejących Czechy mają tylko dwie rzeki spławne: Mołdawę i Elbę, na których statki parowe ułatwiają stosunki między Pragą, Dreznem i Hamburgiem. Dwie drogi żelazne łączą miasto Budziejowice (Budweis) z Linz, oraz Pragę z miastem Pilznem (Pilsen). W roku 1837. długość traktów dochodziła 1535 mil niemieckich, w tej zaś liczbie

czterysta dwadzieścia pięć mil obejmowały trakty bite czyli rządowe.

Dochody publiczne królestwa roczne wynoszą 20,000,000 florenów. Czechy posiadając tytuł królestwa, tworzą w ogólnym składzie cesarstwa gubernię prowincjonalną, to jest Landes-Gubernium i zaliczone są między posiadłości Austrii, do związku niemieckiego należące. Pozostają pod władzą cesarza Austrii, który nosi tytuł króla czeskiego i działa wspólnie ze stanami czyli sejmem prowincjonalnym. Ludność ogólna dzieli się ze względu przywilei na cztery klasy, jako to: szlachtę, wolnych właścicieli, tak zwanych Freisassen, mieszczan i stan włościański. Szlachta posiada tytuły dziedziczne książąt, hrabiów, baronów, kawalerów (Ritter) i panów (Herren). Pierwsze trzy klasy tworzą tak zwaną wysoką szlachtę (Herrnstand), posiadającą znaczne przywileje i oddzielne prawa. Freisassen czyli wolni właściciele, zostają w posiadaniu majątków gruntowych niezależnych, nie wykonywają w nich przecież władzy wysokiej szlachty czyli senioralnej. Klasa mieszczan obejmuje mieszkańców miast właściwych (Städte). Wszystkie miasta posiadają przywilej zarządu wewnętrznego, pod względem administracyjnym i sądowym, przez własne i z pośród grona mieszkańców wybrane magistraty, prawo posiadania własności niezależnych i t. p. Dzielą się zaś na miasta królewskie czyli wolne (Königliche-Städte, Landesfürstliche Städte) i na miasta senioralne czyli municypalne (Herrschaftliche Städte, Municipal Städte). Miasta królewskie, obejmujące również miasta górnicze (Bergstädte) są w liczbie 64; zależą one bezpośrednio od rządu prowincjonalnego i używają prawa posiadania własności senioralnych; obywatele zaś miast siedmiu, to jest: Pragi, Pilzna, Budziejowice, Kutnahory (Kuttenberg), Koaden, Chomotowa (Komotau) i Zateczu (Saatz), używają osobiście powyższego przywileju. Cztery miasta, to jest: Praga, Pilzno, Budziejowice i Kutnahora, nazywane są miastami uprzywilejowanymi (Privilegierte Städte), gdyż posiadają wyłączny przywilej posyłania deputowanych do zgromadzenia stanów. Miasta senioralne są dwojakie, jedne z nich należą do rządu i zwane są dominialnymi (Kammeral-Städte) i tych jest 33; drugie zaś w liczbie 225, noszą nazwę patrolnych i są w obowiązku składania pewnej opłaty pieniężnej swym patronom (seigneurs). Między wieśniakami (Bauer), jedni noszą nazwę poddanych (Unterthanen) i tych jest największa liczba; są oni w obowiązku odbywania pańszczyzny i wno-

szenia opłat pieniężnych, jednakże mają prawo dożywotniego posiadania nadanych im własności; inni zaś, lubo w mniejszej liczbie podlegając tymże samym powinnościom, są właścicielami dziedzicznymi, a nawet z pewnymi ograniczeniami wolno im jest obciążać swe posiadłości; ostatni nakoniec są tylko dzierżawcami wydzielonych im gruntów.

Naczelne władze w kraju są: zarząd prowincjonalny, główny sąd apelacyjny i wyższa komenda wojskowa. Zarząd prowincjonalny (Landes-Gubernium) jest władzą administracyjną złożoną z 20 radców (Gubernial Rath), i działającą pod przewodnictwem gubernatora czyli prezydenta prowincyi (Landes-Präsident).

Pod względem administracyjnym królestwo podzielone jest na 16 cyrkułów i okręg miasta Pragi. Cyrkuły dzielą się z kolei na miasta i dominia. W pierwszych zarządzają magistraty, złożone z burmistrza (Bürgermeister) i radców (Rath); w drugich władza dominialna (Wirtschaftsamt), której przewodzi Amtmann. Obidwie władze łączą w sobie charakter administracyjny i sądowy.

Wyższy sąd apelacyjny (Appellations-Criminal-Ober-Gericht) w Pradze, wyrokuję zarówno w sprawach cywilnych, jak i kryminalnych. Inne władze sądowe są następujące: a) Landrecht czyli trybunał uprzywilejowany dla szlachty, Freisassen, członków duchowieństwa, miast królewskich i t. p., decydujący również w sprawach fiskalnych, matrymonialnych i innych; b) cztery sądy górnicze (Berg-Gericht) w Joachimowie (Joachimsthal), Przybramie, Strzybrze (Mies) i Kutnahory; c) Trybunał handlowy w Pradze; d) sądy miejskie i ziemskie.

Trybunałami kryminalnymi pierwszej instancji są: sąd kryminalny (Criminalgericht) w Pradze i sądy kryminalne prowincjonalne w liczbie 20. Dom centralny karny i detencyjny jest w Pradze. Religia katolicka jest religią państwa, inne przecież wyznania są cierpiane. Pod względem duchownym dzieli się na 4 dycezye: dycezyę metropolitalną Pragską, której prymas jest księciem kościoła i dziedzicznym legatą stolicy apostolskiej, oraz 3 biskupstwa sufragane, a mianowicie Litomierzyckie (Leitmeritz), Kralowe Hradeczkie (Königgrätz) i Budziejowickie (Budweis). Dycezye dzielą się z kolei na wikaryaty (Vicariat-Bezirk), których jest 100, te zaś na parafie, których w roku 1837. liczone 1348. Duchowieństwo świeckie składało się w roku 1837. z 3,528 osób; zakonne z 1004 mężczyzn i 151 zakonnice. Sekta kalwinów dzieliła się na 36 gmin i 3 dekanaty (Seniorat), to

jest: Podiebradzi, Pragski i Chrudimski; ewangelicy składali 13 gmin.

Pod względem oświaty publicznej Czechy posiadają również znaczną liczbę zakładów naukowych, a mianowicie: uniwersytet w Pradze, najdawniejszy i najświetniejszy w Niemczech, 2,300 uczniów w roku 1837., trzy szkoły teologiczne: w Budziejowicach, Kralowe Hradeczu i Litomierzycach, trzy szkoły biskupie filozoficzne (Philosophische Lehrenanstalt) w Litomierzycach, Budziejowicach i Pilźnie, w których oprócz filozofii, nauki matematyczne i przyrodzone są wykładane. Gimnazja w liczbie 22, posiadały w r. 1837: 5,133 uczniów; znaczniejsza ich część zostaje pod kierunkiem duchownych, a mianowicie zgromadzenia Pijarów. Szkoły początkowe oddane są wyłącznie zwierzchnictwu duchownych, liczono ich w roku 1837: 3,437; z ogólnej liczby 527,665 dzieci będących w wieku nauki, 493,229 uczęszczało do szkół powyższych. Zakłady nauk ścisłych są: wyższe szkoły początkowe, a mianowicie wzorowo urządzona szkoła tego rodzaju w Pradze (Muster-Haupt-Schule), instytut politechniczny tamże, szkoły politechniczno-początkowe czyli realne w Liberku (Reichenbergu) i Rakowniku (Rakowitz), akademia malarstwa, konserwatorium muzyczne, oraz szkoły głuchoniemych i ociemniałych w Pradze, gdzie są również towarzystwa: gospodarstwa rolnego, nauk matematycznych, fizycznych, historycznych, towarzystwo przyjaciół sztuk pięknych, muzyki i wiele innych. Główne zbiory naukowe: biblioteka królewska, muzea akademickie, ogród botaniczny i obserwatorium astronomiczne w Pradze. Znajdujemy tu również liczne zakłady dobroczynne, a mianowicie dwa zgromadzenia żeńskie, pod nazwą dam Hradiszskich i Nowego Miasta (Neustadt) w Pradze; tamże dom obłąkanych i podrzutków, 25 szpitali, 357 zakładów dobroczynnych, udzielających pomoc dla 4,119 osób, i 1,120 domów ochrony dla biednych (Armen-Institute), które dawały przytułek 30,007 osobom. Między zakładami użytku ogólnego, są tu towarzystwa ubezpieczeń losowych, kasy oszczędności i t. p.

Zarząd wojskowy pozostaje pod kierunkiem głównej komendy (General-Kommando), której przewodniczy gubernator prowincji. Armia licząca do 70,000 ludzi, składa się z 9 pułków piechoty, 4 batalionów strzelców, 4 pułków kirassyerów, 1 pułku dragonów, 4 pułków lekkiej jazdy, 1 pułku artylerji, 4 kompanij straży granicznej, pułku saperów i korpusu pociągowego. Szpital wojskowy, będący jednocześnie zakładem przytułkowym dla in-

walidów, egzystuje w Pradze i posiada filie pomocnicze w miastach: Młody Bolesław (Jung-Bunzlau), Brunduz (Brandeis), Podiebrad i Pardubice. Punkta warowne w królestwie: Praga, Józefów, Kralowy Hradec i Teresin (Theresienstadt).

Podział Czech administracyjny obejmował w r. 1837: 16 cyrkliów: Kurzymiski (Kaurzim) 52,3 mil geogr. kw., 193,791 m.; Beruński czyli Sławosowski (Beraun) 53,3 mil kw. z 177,322 m.; Rakowincki 40 mil kw., 166,567 m.; Żatecki (Saatz) 42 mil kw., 135,158 m.; Litomierzycy 68 mil kw., 359,881 m.; Bolesławski (Bunzlau) 77,3 mil kw., 413,233 m.; Klatowski (Klattau) 46 mil kw., 177,361 m.; Pilznicki 68 mil kw., 207,656 m.; Łokiecki (Elbogen) 56,4 mil kw., 248,371 m.; Taborski 56,51 mil kw., 206,853 m.; Budziejowski (Budweis) 76,4 mil kw., 206,853 m.; Prachimski 90,9 mil kw., 255,148 m.; Biczowski 44,9 mil kw., 258,557 m.; Kralowehradecki (Königrätz) 59,6 mil kw., 337,246 m.; Chrudimski 58,5 m. kw., 303,977 m.; Czasławski 58,5 mil kw., 247,087 m., oraz M. Praga 105,529 m.

CZEDUBA, TSCHEDUBA, wyspa w Wschodnich Indyach, w posiadłościach Anglii, w dawniej prow. Arakan, w pobliżu i na pld.-zach. Ramree. Liczy do 6,000 m. Grunt żyzny, wydaje w obfitości trzinę cukrową, liście tytoniowe, konopie, bawełnę i ryż.

CZEGLED, M. w Węgrzech, komit. Peszteński. Obfituje w czerwone wino; liczy 13,000 m.

CZEHRYN, M. w ces. Rosyjskim, gub. Kijowski, nad Tasminą, odległe 30 mil na pld.-wsch. Kijowa. Posiada dwa kościoły, szkołę świecką; 919 domów z 5,400 m.

CZE-KIANG, TSCHÉ-KIANG, prow. wsch. pań. Chińskiego, nad wybrzeżami mr. Wschodniego czyli Niebieskiego, wpośród prow. Fu-Kian, Kiang-Ssi, Ngan-höi i Kiang-sü; miasto stol. Hang-Czeu-Fu. W r. 1842. liczyła 26,256,784 m. Dzieli się na 12 departamentów. Do jej obwodu należą również, archipelag małych wysepek i mnóstwo wysp pojedynczych, z których główne: Czeu (Tscheu) czyli Czusan i King-Ton czyli Hintong.

CZELADŹ, Mm. w król. Polskim, gub. Radomski, pow. i okr. Olkuskim. Leży na l. brz. rz. Brynicy, przy trakcie do Bendzina, Siewierza i Modrzejowa. Ludność katolicka 1453 m. Kościół murowany, szpital i szkoła elementarna od roku 1819. (1848. r. 124 uczni). Domy mieszkalne drewniane (253, z tych 10 murow.). Odległe od M. pow. 35, od gubernialnego 210, od najbliższego 3 i pół wiorst.

CZELAKOWITZ, M. w Czechach, cyr. Kurzym-ski, nad Elbą; 1,250 m,

CZEMBAR, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Penzeńska. Położone nad rzeką Mały Czembar. Posiada 4 kościoły, 2 szkoły świeckie i liczy 3000 m.

CZEMIERNIKI, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Lubelskim, okr. Lubartowskim. Leży w pobliżu l. brz. rzeki Tyśmienicy; 1451 m. Kościół katolicki murowany i szkoła elementarna od roku 1835. Mieszkańcy wyłącznie rolnictwem, wyrobem grubego sukna (na kilku pojedynczych warsztatach) i wyprawą skór są zajęci. Domów mieszkalnych drewnianych 200. Ośm jarmarków do roku.

CZEMPIN, M. w Prusach, rej. Poznańska, pow. Kościański. Posiada kościół, starożytny zamek i liczy 1182 m. Odległe od Poznania mil 4.

CZERCZE, Mm. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Podolska, na pr. brz. rz. Smotryczy, wśród gór, o 28 wiorst na pła. Kamieńca. Kościół murowany; 600 m.

CZERKASK STARY, STARO CZERKASK, 1) M. w ces. Rosyjskim, w kraju Dońskich Kozaków, zbudowane na wielkiej wyspie, utworzonej rz. Donem i jego ramieniem rz. Aksai zwanem. Przecięte kilkoma kanałami; składa się z mnóstwa domów nieregularnie nagromadzonych, po większej części na palach zbudowanych. Było poprzednio na 11 stannie podzielone, posiadało 3,000 domów, 15,000 m. i 6 kościołów, między którymi wielka katedra z bogatym skarbem, składającym się ze zdobytego srebra, złota i drogich kamieni. 2) Nowo Czercask, M. tamże, stol. kraju Dońskich Kozaków, w pobliżu prawego brzegu rzeki Aksai; 17,846 m. (1845. roku). Założone w roku 1805, w odległości 3 i pół mil od Starego Czercasku, w okolicy nader zdrowej; liczy 2500 domów, 8 kościołów, między którymi katedra nader obszerna i 38 zakładów fabrycznych. Jest stolicą eparchii wschodnio-katolickiej, siedziskiem biskupa Nowego Czercasku i Georgiewska; posiada 2 szkoły publiczne. Trzy jarmarki do roku, licznie uczęszczane, odbywać się tu zwykły.

CZERKASSYA, CZERKIESY, po łacinie CIRCASSIA, prow. w cesarstwie Rosyjskim, w krajach Kaukaskich, na pła. spadku gór Kaukaskich. Rozciąga się między 41° 54' a 45° 12' szerokości północnej, oraz 34° 3' a 44° 20' długości wschodniej. Graniczy na pła. z gub. Kaukazką, na wsch. z Dagestanem, na południe z Georgią, Imeretią i Abasją, od których oddzieloną jest pasmem gór Kaukaskich, na zach. z morzem Czarnem. Rozległa jest do 80000 wiorst kw. i liczy przeszło 600,000 m. Powierzchnia górzysta, nachylona ku północy, skropiona jest mnóstwem wód bieżących, które u-

chodzą po większej części do rzek: Kubanu i Terek, a które zraszają północną granicę kraju. Na wybrzeżach obydwóch rzek powyższych znajdujemy żyzne płaszczyny, przeciwnie zaś część kraju południowa jest nader górzystą, po większej części lasami bukowymi i dębowymi zarosła. W niejto i na północ spadku Kaukazu, wznosi się góra Elburs, uważana za główny szczyt kraju i Europy (do 1857 stóp wysoka). Rolnictwo nader zaniedbane, albowiem uprawa pszenicy, kukurydzy, jęczmienia, owsa, prosa, ryżu, liści tytoniowych, bawełny, konopi i winogrodu, stosownie do miejscowości i położenia kraju, zaledwie wystarcza na pierwsze potrzeby mieszkańców. Natomiast rozległe pastwiska znajdujemy na spadkach gór i wybrzeżach rzek, które ułatwiają nader znaczny chów bydła, będący głównym zajęciem krajowców. Konie tutejsze są nader cenione, liczne stada bawołów, wołów, baranów z wielkimi ogonami i wełną nader cienką, kóz, mułów i pszczołnictwo i t. p. są jedynym bogactwem kraju. Polowanie i rybołówstwo wyłącznym ich zatrudnieniem. Z pędów kruszcowych, żelazo jest tylko użytkowane, lubo znajdują się tu także pokłady miedzi, cynku, ołowiu, ałunu, węgla kamiennych, wapna i t. p. Przemysł fabryczny prawie żaden, zaledwie nieliczne i pierwsze potrzeby własne zaopatrujący. Handel wywozowy obejmuje bydło, zwierzyinę, drzewo budowlane i nieco żelaza. Kobiety tutejsze sławne z swej piękności, były niegdyś nader poszukiwane do haremów tureckich; obecnie przecież wywożenie ich surowo przez rząd miejscowy zabronione zostało. Mężczyźni, stanowiący poprzednio główny zasilek werbunkowy dla korpusów Mameluków, wybierani byli z plemion czercaskich, kobiety zaś, ozdobę haremów wschodnich, dostawiano z Mingrelji i Imeretji. Skład ludności miejscowej, zbliżony jest bardzo do instytucji feodalnych Gotów. Dzieli się ona na 3 klasy: książąt, szlachty i wazali czyli poddanych. Jest jeszcze klasa szlachty pośredniej, która w braku własnych gruntów, uprawia takowe na korzyść książąt miejscowych. Książę czyli naczelnik pokolenia, działa na czele rady starców, składającej się z najznakomitszych wazali.

CZERKASY, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Kijowska, na pld.-wsch. Kijowa. Położone na pr. brz. Dniepru, liczy 5 kościołów, szkoły: duchowną i świecką; 9,600 m.

CZERKIESY, ob. CZERKASSYA.

CZERNA, W. w okolicy Krakowa, w odległości 1/4 mili od Tenczyna. Tu wznosi się na szczycie

ogromnej góry, wśród skał i lasów, kościół Karmelitów bosych. W okolicy kopalnia czarnego marmuru.

CZERNAHORA, Mm. w Morawii, cyr. Berno (Brünn); 690 m. Kopalnia ałunu.

CZERNAWKA, **SCHWARTZA**, rz. w Morawii, w cyr. Berno (Brünn); uchodzi do rz. Taya. Płyńie z północy ku południowi, a przyjmuje do siebie Świtawkę (Zwittan) z lewego a Hławę (Iglau) z prawego brzegu.

CZERNEHORY, **MONTENEGRO**, po sławiańsku **CZERNA GORA**, po turecku **KARA-DAG**, okolica w Turcji europejskiej, między Bośnią na północ, Albanią na wschód i na południe a Dalmacją na zach. M. stoł. Cetigne czyli Czetin. Rozległa około 100 mil kw., i od 100,000 (60,000) czarnogórców w czyli montenegrinów zamieszkała. Powierzchnia kraju jest nader górzysta pasmem Czernagora, ciągnąc się na granicy zachodniej. Ziemia niezbyt żyzna i niedostatecznie uprawna, wydaje: zboża, wino, konopie, liście tytoniowe, cebulę i wielką ilość czosnku. Główne rzeki: Moracza i Czernojewicz. Przemysł mieszkańców ogranicza się na chowie bydła i handlu drzewem z Cattaro. Częste wycieczki zbrojne do pobliskich prowincji tureckich, zaopatrujących w zdobycze wszelkiego rodzaju. Z pochodzenia arnauści sławiańscy, wyznawcy kościoła wschodniego, pozostają pod władzą biskupa czyli Władyki, który łączy w swą osobę najwyższą władzę duchowną i świecką, a rezyduje w mieście Czetinie (Cetigne), zamieszkując warowny i murami otoczony klasztor. Rząd demokratyczny złożony z senatu, działającego pod przewodnictwem Władyki. Pod względem administracyjnym kraj dzieli się na 5 obwodów: Kantanska, Liepanska, Piiewika, Kieka i Karnika. Rządcy ich noszą nazwę Cerdarów i obierani są zarówno z Władyki, przez naczelników wsi czyli knezów.

CZERNAKÓW, W. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, gmina t. n., paraf. Wilanów; 519 m., zajmujących 48 domów. Położona w pobliżu Wisły, o 2 wiorst od stolicy. Piękny kościół i klasztor XX. Bernardynów; w pierwszym złożone śmiertelne zwłoki Śgo Bonifacego, zgromadzają każdego roku, w dniu 14. maja i przez całą oktawę, mnóstwo pobożnych, już to z Warszawy, już z przyległych okolic.

CZERNICHÓW, **CZERNIGÓW**, M. w cesarstwie Rosyjskim, główne gubernii i obwodu t. n., na pld. St. Petersburga, a na pld.-zach. M. Moskwy

i Mińska, na l. brz. rz. Desny. Siedlisko władz gubernialnych, administracyjnych i wojskowych; posiada biskupstwo, katedrę, 18 kościołów, 2 klasztory, seminarium duchowne, gimnazjum cesarskie, szkołę rzemiosł, 5 duchownych i 3 inne szkoły świeckie, 721 domów (19 murowanych); 13,000 m. Leży pod 51° 29' 25" szer. pld., a 28° 59' 23" wsch. długości.

CZERNICHOWSKA, **CZERNIGOWSKA** gub. w Ces. Rosyjskim; graniczy na pld.-zach. z gub. Mohilewską, na pld. ze Smoleńską, na wsch. z Orłowską i Kurską, na pld. z Połtawską, na zach. z Kijowską i Mińską. Rozległa 1189 mil kw. (według innych obliczeń 999 $\frac{1}{4}$ lub 1100); liczy 1,430,000 m. Powierzchnia równa, grunt żyzny, w kilku punktach wielkimi lasami pokryty. Klimat umiarkowany i zdrowy. Znaczniejsze rzeki: Dniepr, Desna, Oster, Berezna, Iput i kilka pomniejszych. Płody miejscowe: zboże, ogrodowizna, len, pieńka, owoce, liście tytoniowe, chmiel, drzewo. Znaczny chów bydła domowego, a mianowicie: konie, bydło rogate, owce, trzoda chlewna, pszczoły i inne. Z rzeczy kopalnych znajdujemy tu pokłady rudy żelaznej, siarki, ałunu i gliny garncarskiej. Pod względem przemysłowym posiada znaczną ilość garbarni, zakładów żelaznych, kilka hut szklanych i t. p. Ludność składa się z małorosyan, kolonistów niemieckich, greków, żydów, cyganów i armeńczyków. Rolnictwo i chów bydła są dotychczas wyłącznym zajęciem mieszkańców wsi i osad. Pod względem oświaty, posiada 3 gimnazya, 17 szkół świeckich, seminarium i 4 szkoły duchowne. Dzieli się na 11 powiatów, których miasta główne są: Czernichów stoł. całej gubernii, Kozielec, Nieżyn, Borsna, Głuchów, Konotop, Sosnica, Nowogród Siewierski, Starodub, Horodnia lub Horodnik i Nowe Miasto.

CZERNIEJÓWKA, rz. w król. Polskim, wybiega w gub. Lubelskiej, pod wsią Piotrkowice, płynie ku wsch., a uchodzi z pr. str. do rz. Bystrzycy, w pobliżu M. Lublina.

CZERNIEJOWO, M. w ks. Poznańskim, rejen. Bydgoska, pow. Gnieźnieński, nad rz. Wrześnią. Posiada kościoły: katolicki, ewangelicki; kilka fabryk sukna; 1,390 m. Odległe od Gniezna półtora mili.

CZERNIKÓW, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim, gm. i parafia t. n.; 196 m. (zajmują 18 domów). Kościół parafialny. Urząd celno-kontrolowy, w punkcie przeciwległym

komory klasy II-giej Lubicz. Odległa od M. pow. 21 wiorst.

CZERNIOWCE, ob. **CZERNOWIEC**.

CZERNOWIEC, **CZERNIOWCE**, **CZERNOWITZ**, Mm. w Galicji (Bukowina), stołeczne cyrkułu, nad rz. Prutem, 30 mil na pld.-wsch. Lwowa. Katedra grecka, kilka kościołów, siedlisko biskupa greckiego i sądów; gimnazjum, szkoła akuszerki, fabryki rozmaite; 6,000 m.

CZERNOJARSK, M. w cesarstwie Rosyjskim, stoł. obw. t. n., w gub. Astrachańskiej, na pld.-zach. Astrachanu, na pr. brz. rz. Wołgi; 4,000 m.

CZERNOWITZ, ob. **CZERNOWIEC**.

CZERSK, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, okr. Czerskim. Leży w równinie na lewym brz. Wisły, przy dawnym trakcie Lubelskim; 500 m. Jeden z najpierwszych grodów krajowych, sięgający odległej starożytności; posiada kościół parafialny murowany, pod gółą zamkową, przy którym dzwon niegdyś umieszczony w kościele kolegiaty w obrębie zamkowym położonej, ma na sobie wyrzeźbione napisy i rok 1004., a liczonym być może do najdawniejszych w kraju. W części pld. M. na wzniesłej górze, znajdują się trzy samotne wieże 40 stóp wysokie, szczątki murowanego zamku, niegdyś najcelniejszej ozdoby Czerska, o którego świetności dawniej świadczą daleko ciągnące się bruki. Obecnie miasteczko posiada szkołę elementarną od r. 1816. (1848. r. 42 uczni) i liczy 45 domów drewnianych. Targ tygodniowy i 7 jarmarków do roku. Odległe od M. pow. 35 wiorst.

CZERWIŃSK, Mm. w król. Polskim, gub. pow. i okr. Płockim. Leży na pr. brz. Wisły, przy trakcie Warszawskim; 715 m., powiększającą część rolnictwem zajętych. Główną ozdobą miasta jest kościół z klasztorem na górze, dawniej księży Kanoników Regularnych laterańskich (od pierwszej połowy XI. wieku do 1819. r.), trwały zabytek odległych wieków, obecnie zajmowany przez Panny reguły Śgo Norberta; posiada wiele nagrobków historycznych, pięknych obrazów, portretów i t. p. (dług. 66 a szer. 30 łokci, dwie kaplice boczne i 9 ołtarzów). Miasteczko nader starożytne, posiada obecnie 59 domów drewn. i 7 murowanych, kościół parafialny, szkołę elementarną męską od r. 1808. (1848: 36 uczni), oraz szkołę żeńską od r. 1794. pomieszczoną w klasztorze Norbertanek. W stronie wsch. i zach. miasta znajdujemy wyspy na Wiśle z osadami niemieckimi, ułatwiające przeprawę przez rzekę. Dziewięć jarmarków do roku. Odległe od Płocka 40, od Warszawy 42 wiorst.

CZERWONA WIEŻA, **ROTHENTHURM**, po węg-

giersku **VÖRÖSTORONY**, 1) Mm. w Węgrzech, kom. Eisenburg, na pld.-zachodzie M. Güns. Ozdobne jest zamkiem. Jarmarki tutejsze na konie nader licznie są uczęszczane. Mieszkańcy miasta i okolicy głównie oddani są uprawie lnu i konopi. 2) Sutjeżka (Ścieżka) Czerwonej Wieży, po niem. Rother-Thurm-Pass, przejście w górach Karpackich, w Siedmiogrodzie, kraju Sasów, na pld.-zach. M. Braszów (Kronstadt), na granicy Wołoskiej. Znajdujemy tu zamek warowny i lazaret.

CZERWONE MORZE, czyli **ODNOGA ARABSKA**, po łacinie **SINUS ARABICUS**, **MARE RUBRUM** zwane, jest wielką odnogą utworzoną przez mr. Indyjskie, między Arabią na wsch., między morzem Suez, oddzielającym go od mr. Śródziemnego na pld. a Afryką, na zach. Zawarte między 12° i 30° szer. pld. a 3° i 41° dług. wsch. W długości swiej około 2000 wiorst, szerokości zaledwie 250 wynosi; rozciąga się z pld.-wsch. ku pld.-zach., między dwoma równoległymi wybrzeżami i dzieli się w części pld. na dwa wązkie zagłębienia: znaczniejsze, zwane zatoką Suez, idzie w kierunku samćjże odnogi, drugie zaś pod nazwą zatoki Akaba zwraca się ku pld.-wsch., to jest w kierunku mr. Martwego. Odnoga Arabska nazywana jest przez Arabów mr. Hedżas, Mekki lub Jemen, stosownie do wybrzeży. Poziom jej wód, wyższy od poziomu mr. Martwego, jest znacznie niższym od mr. Śródziemnego. Opuszczenie to zdaje się być skutkiem kierunku prądu ogólnego, który unosi znaczną ilość wód ku ciśnień Bab-el-Mandeb, komunikując z mr. Indyjskim; z drugiej zaś strony brak rzek uchodzących w nieczem tej straty nie zastępuje. Głębokość odnogi mniej znaczna; powierzchnia mnóstwem małych wysp, skał podwodnych i koralowych zasypana. Wielka obfitość ryb. Żegluga niebezpieczna i nader utrudniona. Statki parowe kompanii angielskiej, odpływające z Suez do Indji, utrzymują tu regularną komunikację. Główne porty: Dżeda i Moka na wybrzeżach Arabii, a Suez i Cosseir na wybrzeżu afrykańskim.

CZERWONKA, rz. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, wybiegająca ze źródeł znajdujących się poniżej wsi t. n., w pow. Siedleckim, płynie około M. Węgrowa i uchodzi do rz. Liwca, pod Popowem.

CZERWONKA, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułtuskim, gmina i parafia t. n.; 117 m. Kościół; na gruntach okolicznych kopalnie bursztynu. Odległa od M. pow. 23 wiorst.

CZERYKÓW, M. w cesarstwie Rosyjskim, gub.

Mohilewska, o 10 mil na pld.-wsch. Mohilewa, w pobliżu Dniepru, a na pr. brz. rz. Sozy; 3,398 m. Trzy kościoły i szkoła świecka.

CZESKA KAMIENICA, KAMNITZ, M. w Czechach, cyr. Litomierzycki, o 35 wiorst na pfn.-wsch. M. t. n., nad rz. Pulsnitz; 5,804 m. Liczy się między najznacześniejsze miasta fabryczne w królestwie, posiada bowiem znaczne fabryki wyrobów bawełnianych, żelaznych, stalowych, garncarskich, broni, oraz przedziałnie wełny i bawełny.

CZESKI BRÓD, BÖHMISCH-BROD, M. w Czechach, w cyr. Kurzymiskim (Kaurzim), o 10 wiorst na pfn.-zach. M. t. n., nad rz. Zembera; 621 m.

CZESKI-LAS, BÖHMERWALD, łańcuch gór w Niemczech; między 50° 2' a 48° 30' szer. pfn., ciągnący się z pfn.-zach. ku pld.-wsch., przez Bawaryę, następnie na granicy Czech z jedną stroną, a Bawaryą i Arcyksięstwem Austriackim z drugiej. Łączy on główne wyżyny gór Jodłowych z łańcuchem gór Morawskich. Rozległy około 385 szer. od 28 do 57 wiorst, dochodzi największej wysokości około źródeł rz. Mołdaw. Główne w nim szczyty: Heidelberg 3890 stóp, Rachel w pobliżu Krumłowa (Krummau) 4460 stóp, Kubani czyli Bobin 4239, Dreisesselberg 4230 i Arher 4654, według zaś obliczeń innych geografów 4912 stóp dochodzący. Stromo spadają od strony Bawaryi, nader łagodnie od str. Czech, gdzie wyselają liczne ramiona poprzeczne, z których najznaczniejsze nosi nazwę Baierwald, oddzielające się od pasma głównego przy górze Rachel. Czeski-las liczy się do głównej wyżyny, oddzielającej dwa wielkie zlewy w Europie, to jest Dunaju i Elby. W części wschodniej zawierają źródła rz. Ogry (Eger) i Mołdaw. ze wszystkimi dopływami, uchodzącymi do rz. Elby; w stronie zach. znajdujemy źródła rzek: Nab, Regen, Ilz, Kamp, Taya, które pośrednio lub bezpośrednio wpadają do Dunaju.

CZĘSTOCHOWA, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim, okr. Częstochowskim, leży na l. brz. rz. Warty, przy drodze żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, oraz traktie pocztowym do Warszawy, Krakowa, Kiele i Kalisza wiodącym. Oddalone jest mil 30 od Warszawy, mil 8 od M. pow. Wielunia, a 12 od Krakowa. W roku 1848. liczyło 7446 m. (między którymi 2,337 żydów), zajmujących 212 drewnianych i 442 murowanych domów. Pod względem sądowym i admini-

stracyjnym posiada sąd pokoju, magistrat, magazyn solny i stację pocztową. Zakłady naukowe: wyższy instytut pfc. męskiej, w ozdobnym gmachu pomieszczony, szkoła elementarna od roku 1801. (206 uczni i 2 nauczycieli w r. 1847.), elementarna żeńska w klasztorze Maryawitek (30 uczniów w roku 1847.), rzemieślniczo-niezielnia, a na koniec prywatna szkoła żeńska w roku 1849, założona. Przemysł miejscowy mniej znaczący, ogranicza się na fabrykach fortepianów, łyżek blaszanych, nożyków i t. p., oraz pojedynczych warsztatach tkackich, na których perkal, bańciki i inne tkaniny bawełniane wyrabiane bywają. Miasto nader obszernie zabudowane, dzieli się na Starą Częstochowę czyli właściwe miasto, Nową Częstochowę (t. j. kościół Boga-Rodzicy, gmachy klasztorne, przyległych kilka ulic obudowanych jużto drewnianymi, jużto murowanymi domami) i Częstochówkę czyli część miasta przyległą klasztorowi. Stara Częstochowa jest miasteczkiem, rozłożonym na równinie nad rz. Wartą. Zdobí je kościół parafialny Śgo Zygmunta, kilkanaście kamienic murowanych jedno-piętrowych i w pobliżu drugi rynek również murowanymi domami otoczony, a które wraz z kilku pobocznymi uliczkami stanowią główną posadę miasta. Ulica Panny Maryi, wiodąca do Jasnej Góry Częstochowskiej, odznacza się nowo wzniesionymi budowlami, główniejsze z nich: piękny dworzec drogi żelaznej i otaczającego zabudowania, pobliski hotel Leszczyński, kilka kamienic piętrowych, ratusz murowany z wznoszącą się w środku wieżą w kształcie baszty, szpital również murowany, kościół Śgo Jakóba, dom Panien Maryawitek, a na koniec obszerne zabudowania magazynu solnego.

Nowa Częstochowa, czyli Jasna Góra połączona jest ze Starą Częstochową ulicą Panny Maryi, długą na ćwierć mili, wysadzoną drzewami i kilkudziesięciu domami obudowaną. Na jej końcu rozciąga się wielka przestrzeń pochyła, pokrzyżowana w różnych kierunkach drogami i ścieżkami, służąca za osadę skalistą wyniosłości, a której wierzchołek Jasną Górą jest zwany. Przestrzeń ta z lewej strony nie jest zabudowana, ku końcowi jej tylko widać kilka kamienic piętrowych, i te wszystkie prawie są domami jezejdnie. Za niemi i ku południowi rozciąga się przedmieście, gdzie jest kościół Śtęj Barbary z nowicyatem księży Paulinów. Na wierzchołku Jasną Górą zwanym, wznosi się głośno od tylu wieków świętością swą i tylu pamiątkami wypadkami

w dziejach lechickich, wstawiony kościół i klasztor pustelników świętego Pawła, zwykle Paulinami zwanych. Świątynia ta z wieżą powstającą piętrami ku obłokom (na 162 łokci czyli 324 stóp), oraz rozległe gmachy klasztorne, ozdobne sześciu smagłemi basztami, jasnieją na szczyście skalistej góry. Otoczone są grubymi murami w czworogran, oraz czterema narożnymi bastyonami, szczyty zakończone są krzyżami; kopuły, wieże i wieżyczki wysuwają się z pośród pamiętnych wałów.

Główne wnieście do klasztoru znajduje się od południa, składa się z części przedfosowej o dwóch mostach i trzech bramach, oraz placu, na którym się wznosi kościół Panny Maryi. Wszedłszy do przysionka troje wielkich drzwi prowadzi do samego kościoła, stając w ostatnich odkrywa się cały widok wnętrza tej wspaniałej świątyni 112 łokci długości mającej, przy 36 łokciach szerokości. Wysokość jej, od posadzki do sklepienia 50 łokci wynosząca, nadaje ogółowi uroczystą powagę i harmonię. Ściany gipsem mozaikowane, sklepienie bogatą rzeźbą z gipsu okryte, marmurowe odrzwia w kaplicach, w głębi zaś wielki ołtarz wzniesiony z grupy naturalnej wielkości posągów. W budowie tej świątyni rozróżnić się dają dwie epoki jej powstania: dawniejsza mieści w sobie wielki ołtarz i dwa chóry boczne z małymi organami, druga zaś będąca nową samego kościoła, daleko szersza i dłuższa, mieści w sobie kazalnicę, ogólny chór z wielkim organem, dwadzieścia jeden bocznych ołtarzy i cztery wielkie kaplice (Śgo Antoniego Padewskiego, Śgo Pawła Pustelnika, ŚŚ. Relikwii i Jezusa Nazareńskiego). Wejście do kaplicy cudownego obrazu umieszczone jest z lewej strony prezbiterium kościoła. Prowadzi przez mały korytarz, a następnie przez drzwi czarnym marmurem obłożone. Kaplica N. Panny Maryi długa 10 łokci 50 przy 30 szer. a 40 wysokości, jest sama przez się znaczną budową. Składa się z dwóch części: pierwsza mieszcząca obraz cudowny, daleko mniejsza od drugiej, jest pierwotną kaplicą fundowaną od Władysława Jagiełły, druga zaś późniejsza, oddzielona kratą, jest prawie o pół trzecia wieku późniejszą budowlą od pierwszej. Znacznie przestronniejsza i wyższa wspiera się z obu stron na filarach, na których z jednej strony są galerie dla pobożnych, z drugiej chór zakonny, w głębi zaś chór na organy i muzykę. Sklepienia okryte są rzeźbą i olejnymi malowaniami. Na bokach dolnej nawy wspiera się kilka starożytnych i pięknych pomników. W głębi pierwszej części w wielkim ołtarzu hebanowym o czterech kolumnach, posą-

gami, srebrnymi i złotymi wotami bogato okrytym, mieści się cudowny obraz Boga Rodzicy, trzymającej na ręku Pana Jezusa. Malowany jest według tradycyi przez Śgo Łukasza Ewangelistę, na drzewie cyprysowym; twarze są ciemne, jużto skutkiem starożytności, jużto barwy pędzla bizantyńskich wizerunków. Korony prawie z samych dyamentów złożone, sukienka jasniejąca również dyamentami, świadczą ile ofiary pielgrzymów i ręka zakonników pragnęły dać dowodów czci powszechnej i uwielbienia dla świętego obrazu. Miejsce to tyle słynne i począwszy od najuboższych prostaczków aż do najbogatszych możnowładców Polski, Litwy, Pomorza, Szląska, Morawii, Czech i innych krajów zwiedzane, służące przez ciąg kilku wieków za skład ofiarny pobożnych i panujących, miało i ma jeszcze wiele pamiątek przeszłości, które utworzyły z czasem dwa skarbcie, wielki i mały. Pierwszy jest na pierwszym piętrze ponad zakrystyą, drugi zaś mały za zakrystyą. W ostatnim przechowują się same tylko naczynia święte i relikwiarze używane przy największych uroczystościach miejscowych. Wśród wielu kosztownych przedmiotów, zastanawia tu oko przybysza: monstrancja szczerze złota, ważąca 27 funtów (w tej liczbie 5 funt. wynoszą rzadkie i drogie kamienie), zwracająca w niej uwagę brylant nadzwyczajnej wielkości osadzony w koronie, wartości 230,000 zł. pol., znajduje się w niej 2366 dyamentów, 2208 rubinów, 30 szafirów, 81 szmaragdów i 214 pereł. W wielkim skarbcu umieszczone są wszystkie zabytki ofiar pobożności królów i ojców naszych, a lubo znaczna ich część straconą w czasach napaści została, dziś jednak jeszcze godne są widzenia dla swój wewnętrznej lub też historycznej wartości: Sukienka Matki Boskiej brylantową zwaną, z aksamitu granatowego, wyszyta całą rzadkiej piękności i wielkości dyamentami, złożoną jest z ofiar wszystkich znakomitych domów polskich, głównie zaś z darów królewicza Konstantego Sobieskiego; oprócz powyższej są tu jeszcze dwie inne: rubinowa również bogato kamieniami sadzona i perłowa rozciągająca wspaniałe wzory pysznego haftu z pereł, dyamentów i innych drogich kamieni. Zastanawia tu podobnie starożytna kapa czyli ornat, przywieziony z Bełza i złożony w darze wraz z cudownym obrazem, przez Władysława księcia Opolskiego; ornat królów Jadwigi z lany złotej perłami wyszyty, oraz wiele innych również bogatych lubo mniej starożytnych ubiorów kościelnych. Między wieloma pamiątkami historycznymi, godne są widzenia: miecz Stefana Bato-

rego, pochwa odszablana III, krzesło z drzewa ciemnego, kością słoniową pięknie wysadzone, według tradycji klasztornej zabitek po Kazimierzu Wielkim. Biblioteka klasztorna, umieszczona na wielkiej sali piętrowej, której cztery ściany zasłonięte są szafami do samego stropu sięgającymi, posiadają księgi ukryte w drewnianych i dziwnego kształtu futerałach; drukarnia założona w roku 1693., a na koniec apteka, dopełniają ogólnego składu wnętrza klasztoru.

Częstochocka składa się z małego rynku, ulicy zwanej Kaliską, na północ Jasnej Góry ciągnącej się, kościółka Śgo Rocha i kilku uliczek pomniejszych, po większej części drewnianymi domami obudowanych.

CZESTOCICE, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim, gm. Ostrowiec, parafia Szewno. Położona nad rzeką Kamienną, przy trakcie z Opatowa do Radomia i trakcie bitym z Bzina do Zawichosta prowadzącym; liczy 445 m., zajmujących 51 domów mieszkalnych i 107 innych zabudowań. Od miasta pow. odległa wiorst 14, posiada piec wielki z dwiema maszynami, kołem wodnym poruszającymi. W roku 1848. produkcja dochodziła 50,000 centnarów żelaza lanego. Ludność fabryczna 152 osób.

CZESZMER, TSCHESCHMER, M. w Turcji azjatyckiej, prow. Anatolia, na pld.-zach. Smyrny, wprost wyspy Chio; 6,000 m.

CZI-CZEU, TSCHI-TSCHEU, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Ngan-King, na pfn. miasta Ngan-King, na pr. brz. rzeki Yang-Tse-Kiang.

CZIGRIN, M. w cesarstwie Rosyjskim, stoł. obw. t. n., w gub. i na pld.-wsch. miasta Kijowa, nad rzeką Tiasma; 3,500 m.

CZIN-KIANG, TSCHIN-KIANG, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Kiang-Fu, na pfn.-wsch. i o 10 mil od Nankinu, na pr. brz. rzeki Yang-Tse-Kiang. Obronne i nader handlowe.

CZING-HAY, M. w Chinach, w prowincji Cze-Kiang, u wejścia do rzeki Ning-Fo, nad morzem Żółtym. Posiada port handlowy, liczący się do 5 portów otwartych dla handlu zagranicznego, na mocy traktatu Nankińskiego z roku 1842.

CZITTAGONG, po angielsku CHITTAGONG, okr. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bengalska, na wschód Gangesu i nad zatoką Bengalską. Kilka wysp, leżących w pobliżu wybrzeży, należą do tegoż; M. stoł. Islamahad. Rozciąga się między 21° a 23° szer. pfn. Ludność złożona z hindusów, mahometanów i buddhistów dochodzi 800,000 m. Kraj w ogóle równy i ni-

ska położony. U wybrzeży znajdujemy mnóstwo portów, lubo wejście do nich dla okrętów znacznie jest utrudnione z powodu ław piaszczystych. Grunt nader żyzny, wydaje w obfitości bawełnę, ryż, cukier, indygo, liście tytoniowe, betel i imbir. Na wybrzeżach kilka solanek, wydających sól na potrzeby miejscowe. Główne przedmioty wywozowe: drzewo, deski, tkaniny wełniane i słonie.

CZITTEL DRONG, po angielsku CHITTELDRONG M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, w pań. Missuri, stoł. okr. t. n., na pfn.-wsch. Singapatam, a na pfn.-zach. Madras. Jest punktem wojennym angielskim i posiada fortecę uważaną za najznakomitszą w Indyach Wschodnich. Grunta okoliczne wstawione są rozmaitością i wyborem owoców.

CZOŁNOCHÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Konińskim, okr. Pyzdrowskim, gmina Nowawieś-Szymanowska, parafia Szymanowice; 83 m. Położona nad rz. Prosną, przy trakcie celno-kontrolnym do Prus i Kalisza. Komora klasy III. z urzędem celno-kontrolnym przeciwnym w Gradzie.

CZONSSOWAIA, rz. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Permskiej, uchodząca z l. brz. do rz. Kamy, w pobliżu i powyżej M. Perm. Źródła jej na pld.-zach. Ekaterynenburga. Długość biegu 550 wiorst; spławna jest w przestrzeni 485 w. Nader jest użyteczną dla bogatych kopalni kruszców drogiej, własnością rządową będących. Około 400 statków wodnych obsłużonych przez 15,265 ludzi, zajmują spław tutaj.

CZORSZTYN, zamek w Galicji, w cyr. Sandeckim, na szczycie jednej z najwyższych gór Karpackich. Tu rz. Dunajec bierze swój początek. Odalony mil 12 od Krakowa, na samej granicy Węgierskiej.

CZORTKÓW, 1) M. cyrkulowe w Galicji, na pr. brz. Seredu, 22 mil na pld.-wsch. Lwowa. Kościół, klasztor, zamek, fabr. tytoniu; 2,500 m. 2) Cyrkul także, graniczy na wsch. z gub. Podolską, na pld. z Bukowiną. Rozległy 64 i pół mil kw., liczy 175,599 m. (2,743 na milę kw.). Kraj równy, prócz części pld. przerzniętej wzgórzami Bukowiny. Skropiony Prutem, Dniestrem, z jego dopływami: Strypą, Seredem i Zbruczem. Grunt urodzajny; wydaje tytuń, kukurydzę, melony, arbuzy, winogrod i inne. Lasy obszerne, bydła mało, pszczelnictwo rozgałęzione.

CZRACZ, BRAZZA, BRACZ-OSTROW, wyspa w cesarstwie Austriackim, prow. Dalmacya, gub.

Raguzy, w cyr. i na pld. M. Spalatro. Leży wśród mr. Adryatyckiego, na pfn. wyspy Lesina, w pobliżu wybrzeży dalmackich, od których oddzielona jest kanałem. Rozległa 105,6 mil kw. wfskich i liczy do 14,260 m. Powierzchnia górzysta. Grunt skalisty i nieurodzajny, wydaje jednak nader cennie wino, oliwę, figi, rośliny aromatyczne i t. p., żyto w nader małej ilości. Chów bydła, owiec, pięknych koni; wyrób doskonałych serów i znaczny takowemi handel, jedwabnictwo i pszczelnictwo upowszechnione. Wyspa Czracz tworzy sama w sobie obwód administracyjny, którego miastem głównym jest: Castel San Pietro; dzieli się zaś na 7 gmin i zawiera do 20 wsi, z których dwie są najznakomitsze: Castel San Pietro i Milna, posiadające porty i warsztaty statków morskich.

CZU-CZEN, TSCHU-TSCHEN, M. w pań. Chińskim, stoł. dep. t. n., w prow. Cze-Kiang, na pld. M. Hang-Czeu.

CZUDSKIE JEZIORO, PEIPUSSEE, jezioro w cesarstwie Rosyjskim, prow. Juflanty, między gub. Petersburgską, Estlandzką i Inflandzką. Długość mil 12, szerokie mil 9, nader rybne, łączy się ku pld. z jeziorem Pskowskim. Odpływa rzeką Fellin do zatoki Rygskiej, a rzeką Narową do zatoki Finlandzkiej. Ze znajdujących się na niem kilku wysp, zwana Poroka, jest najznakomitszą.

CZULIM, rz. w Syberji, uchodząca z pr. brz. do rz. Obi, pod Ust-Czulimski. Spławna jest od Aczinska, w przestrzeni 1,000 wiorst. Należy do wielkiej komunikacji wodnej, między Tiunen, Uralem a Syberją Wschodnią.

CZUNG-KING, TSCHUNG-KHING, M. w pań. Chińskim, w dep. t. n., prow. Szu-Czuan, na pld.-wsch. M. Czing-Fu, przy spływie rzek Kin-Sza-Kiang i Kia-Ling-Kiang. Prowadzi nader znaczny handel.

CZUNKODURA, TSCHUNKODURA, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich,

prezyd. Bombay (dawniej prow. Gudżerat), w pobliżu i na pfn.-wsch. M. Okamondel, na zach. krańcu półwyspu Gudżerat; 10,000 m. Portowe i obronne.

CZUSAN, po angielsku CHUSAN, wyspa w pań. Chińskim, prow. Cze-Kiang, najznakomitsza w archipelagu wysp licznych na mr. Niebieskim czyli Wschodnim, z M. stoł. Ting-Hai.

CZYKNICKIE jezioro w Illirji, pod miasteczkiem t. n., w cyrkule Adelsberg; obszerne 3 mile kw. Zasługuje na uwagę iż w czasie letnich upałów wody jego kanałami podziemnymi zupełnie ubiegają, mieszkańcy zaś pozostały grunt pod uprawę zboża wszelkiego rodzaju obracać zwykli.

CZY-LI, TSCHY-LI, TCHY-LI, PE-TSCHY-LI, po angielsku CHE-LEE, PE-CHE-LEE, prow. w pań. Chińskim, nad zatoką t. n., u wybrzeży mr. Niebieskiego czyli Wschodniego, na granicy Mongolii i Mandzuryi; miasto stoł. Pekin. Rozległa 153,267 wiorst kwadratowych, liczyła według spisów z roku 1813: 27,990,870 m. Dzieli się na 11 departamentów.

CZYSTE, W. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, gm. t. n., parafii Wolskiej; 315 m. Leży w pobliżu stolicy, ozdobiona pięknym ogrodem, jest ulubioną przechadzką Warszawian, a mianowicie w dniu świąteczne.

CZYSTOPÓL, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Kazańska. Położone nad rzeką Kama, posiada dwa kościoły, oraz 2 szkoły duchowne i dwie świeckie; liczy 951 domów (38 murowanych), 7,100 m.

CZYŻEWO, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, na trakcie Warszawskim do Siedlec i Łomży; 1573 m. (1544 żydów). Kościół katolicki drewniany i szkoła elementarna. Stacja pocztowa. Domy mieszkalne drewniane (85 w roku 1848.). Targ tygodniowy; 10 jarmarków do roku. Odległe od miasta pow. 56, a od Warszawy 114 wiorst.

D.

DAADEN, W. w Prusach, obw. rejen. Koblenckiej, okr. Altkirchen. Kopalnie miedzi; 820 m.

DABA, M. w Tybecie, na pfn. góry Himalaja, wśród rozległego wierzchołka Sutludza, 19924 stóp nad poziomem morza wzniesione.

DABER, M. w Prusach, prow. Pomeranii, obw. rejen. Szczecińskiej, okr. Neugard, między jeziorami Daber i Teetz; 1,300 m. (1837. roku).

DABRINGHAUSEN, W. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Düsseldorfskiej, na pld.-wsch.

miasta Düsseldorfu, okręg Lennep; 400 m. Warsztaty wyrobów bawełnianych i jedwabnych, zakład przetworów chemicznych, nożownictwo, fabryka prochu i stali.

DACHAU, Mm. w Bawarii, stoł. obwodu sądu ziemskiego t. n., w cyrkule Izary, nad rzeką Amper, na pñ.-zach. Monachium; 1,230 m.

DACHSBACH, Mm. w Bawarii, cyrkuł Rezat, obwód Neustadt, na pñ.-wsch. miasta t. n., nad rzeką Aisch; 465 m.

DACHSTEIN, Mm. we Francji, dep. Niższego Rennu, na pñ.-zach. Strasburga, na pr. br. rzeki Bruche; 565 m.

DACZYCE, po niemiecku DATSCHITZ, M. w Morawii, gub. Berneńskiej, cyrkule Hławskim, na południe miasta Iławy (Iglau), nad rzeką Tają; 2,022 m.

DAGESTAN, prow. w Rosyji azyatyckiej, na wsch. spadku gór Kaukaskich, między morzem Kaspijskim, Czerkassya i Gruzją. Obszerna 444½ mil kw., liczy 238,000 m. Klimat umiarkowany. Powierzchnia kraju górzysta, skropiona rzekami Kur, Belisaj i Szabran, uchodzącymi do morza Kaspijskiego. Płody miejscowe: zboże, jęczmień, szafran i bawełna. Znaczny chów bydła, kopalnie rudy żelaznej i siarki. Znaczniejsze miasta: Baku, Kuba, Derbend i Lenkoran.

DAGOE, po niemiecku DAGEN, wyspa w Rosyji europejskiej, prow. Estonii. Między 58° 41' a 59° 6' szerokości północnej, oraz 19° 44' a 20° 35' długości wschodniej. Leży na morzu Bałtyckim, u wejścia do zatoki Finlandzkiej. Oddzielona od Estonii na wschód kanałem 22 wiorst, a od wyspy Oesel na pñd. przez Sele-Sund. Rozległa 14½ mil kw.; zamieszkała jest od 14,000 Szwedów. Grunt płonny, pokryty lasami, obfitującym w zwierzyne. Na wybrzeżu zachodnim znaczne rybołówstwo.

DAHLEN, 1) M. w Saksonii, prow. Miśnia (Meissen), cyrkuł Lipski, obwód Oschatz; 2,126 m. 2) M. w Prusach, obw. rejen. Düsseldorfskiego, okr. Gladbach. Liczne fabryki aksamitu, wyrobów jedwabnych, płótna; 1300 m.

DAHME, M. w Prusach, obw. rejen. Potsdamskiej, okr. Jüterbork, nad rzeką Dahme, wpadającą do Sprei pod Köpenick; 2,934 m.

DAHN, Mm. w Bawarii, pow. Pirmazeński, nad rzeką Lauter; 1,370 m.

DAHOMEH, król. w Afryce zachodniej, w wyższej Gwinei, nad odnogą Benin, z miastem stołecznym Abomeh. Wnoszą iż kraj ten mało znany rozciąga się od 6° do 8° lub 9° szerokości pñ., a od 3° do 5° długości wschodniej, oraz graniczy na

zachód z pañ. Ashanti, na wsch. z król. Benin i Yarriba, na pñd. z morzem Gwinejskim. Powierzchnia płaska, przecięta rzekami, nieco bagnista, nieznacznie wznosi się i przypiera do głównego łańcucha Kong. Główne rzeki: Volta i Loka. Klimat gorący i szkodliwy w czasie pory deszczowej. Grunt piaszczysty, czerwony i nader żyzny. Roślinność zwrotnikowa: kaktusy, drzewo małpie (baobab), drzewa żywiczne, gumowe, trzcina cukrowa, liście tytoniowe, kukurydza, ryż, proso i inne. Królestwo zwierząt nader rozmaite, znajdujemy tu bowiem lwy, tygrysy, słonie, nosorożce, antylopy i wiele innych gatunków. Mieszkańcy są pięknym szczepem negrów; wyznają zasady fetyszyzmu i nabożniac mają, jak twierdzą, tygrysa. Sławni są ze swój waleczności i żadnych stosunków z Europejczykami nie mają.

DAIR-EL-KAMAR, Mm. w Syrii, na pñd. Beirutu, na pochyłości Libanu; 15,000 m. Długi czas było stolicą Libanu, pod panowaniem domu Emira Bessir-Szabab.

DAKHEL, oaza w pustyni Libijskiej, na zachód wyższego Egiptu i oazy El-Khargeh. Grunt lekki i żyzny. Mieszkańcy pochodzenia arabskiego, podlegli są paszy Egiptu. Główna osada El Kasr.

DAKKA 1) Dukka Dżelalpur, obwód w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bengalskiej, między rz. Gangesem i Brahmaputram. Pod 23° i 24° szer. pñ., a 87° i 89° 30' długości wsch. Rozległy 4435 mil kw. angielskich, liczył w roku 1822: 1,095,760 m. z rodu hindusów czyli mahometanów. Kraj nisko położony, narażony na częste wylewy rzek: Gangesu i Bramaputry; nadzwyczaj żyzny, wydaje w wielkiej obfitości: ryż, trzcinę cukrową, bawełnę i indygo. Tygrysy i słonie w nader wielkiej liczbie. Wyrób tkanin jedwabnych, adamaszków, a mianowicie muślinu indyjskiego, najpiękniejszego ze znanych. Główne miasta: Dukka, Narramgunge, Saurnergunge i Radżanagur. Dochód podatku gruntowego w roku 1839.—40. dochodził 1,715,112 złotych polskich. 2) Dukka, Dhaka, M. tamże, stoł. powyższego obwodu, na pñ.-wsch. Kalkuty, na l. br. rz. Starego Gangesu 200,000 m. (1822. r.). Niedgdy nader znakomite miasto, a dziś jeszcze liczone do głównych w Bengalu. Posiada sąd apelacyjny i kolegium. Sławne od czasów najdawniejszych wyrobem muślinów, którymi znaczny handel prowadzi.

DALARÖ, Mm. Szwedzkie, w łanie (namiestnikostwie) Sztokolmskim. Port, forteca i telegraf na małej wysepce; 850 m.

DABELF, znaczna rz. w Szwecji, powstająca

z połączenia Wschodniej i Zachodniej Dalelf, w górze Koppur. Wschodnia Dalelf wypływa z Wansjö, Zachodnia z Kialläll, a następnie połączywszy się pod Djuras, uchodzą do zatoki Botnickiej, pod Elf-Carleby. Długość biegu 460 wiorst.

DALESZYCE, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Kieleckim. Rolnicze, zabudowania drewniane; 1,444 m. (257 domów mieszkalnych). Kościół murowany, szpital. Szkoła elementarna od roku 1819., do której uczęszczało w roku 1848: 86 uczniów. Odległe od M. pow. 14, od Warszawy 184 wiorst. Posiada stację pocztową, i leży przy trakcie Kielecko-Lubelskim.

DALESZYCE, po morawsku DALESICE, Mm. w pañ. Austriackim, w Morawii, gub. Berneńskiej, w cyr. Znamskim, o 19 wiorst na pñ. M. Znamia; 700 m.

DALHEM, DAELHEM, Mm. w Belgii, prow. Leodum (Lüttich), na pñ.-wsch. M. t. n.; 1,200.

DALIAS, M. w Hiszpanii, prow. Granada, na pñd.-zach. Almeria, nad mr. Śródziemnym; 10,000 m.

DALKEITH, M. w Szkocji, hrb. Edyńburskie. Zbudowane na cyplu między dwoma ramionami rz. Esk, na pñd.-wsch. Edyńburga; 6,000 m. W okolicy bogate kopalnie węgla kamiennych, a w samem mieście znaczne targi i handel zbożem.

DALMACYA, król. w posiadaniu Austrii, leżące między Krocją, Hercegowiną, Skutari i Montenegro, z miastem stoł. Zara. Rozciąga się między 42° 10' a 44° 53' szerokości pñ., oraz 12° 14' a 16° 41' długości wschodniej. Rozległe 240 mil kw.; liczy 394,650 m. Składa się z dawnych prow. Weneckiej, Dalmacji, Albanii, Raguzy, oraz wielu wysp w pobliżu wybrzeży leżących. Kraj górzysty, zawierający nader mało płaszczyszn, lecz natomiast wiele dolin; pokryty jest odnogami Alp Dynaryckich, rozciągającymi się wprost morza, gdzie ich wieżchołki tworzą liczne wyspy nadbrzeżne. Wybrzeża skaliste, sterczące, posiadają znaczną liczbę zatok, cieśnin i półwyspów. Główne rzeki: Zermagna, Kerka, oraz ich dopływowe: Cicola, Cettina i Narenta, najznaczniejsza między ostatnimi. Większa ich część tamowana jest w biegu nagłymi spadkami i z tego powodu jedynie w pobliżu ujścia spławnymi być mogą. Główniejsze z wysp tu należących: Scardona, Pagosa, Isola-Grana, Brazza, Lesina, Corzola, Lissa i Meleda. Klimat w Dalmacji jest łagodny i zdrowy, wyjąwszy okolice bagnistych. Średni ciepłota w okolicach Raguzy dochodzi + 11° R., a + 25° w czasie lata. Trzęsienia ziemi są częste, mianowicie w cyrkulach Raguzy i

Cattaro. Grunt w małej części uprawny, niezbyt żyzny, wyjąwszy doliny i okolice rzekami skropione. Główne płody: jęczmień, pszenica, oliwa, wino, którego znaczną ilość wyprawdzają, owoce, a mianowicie figi, będące również artykułem wywozowym; wielka obfitość ryb, muszli i t. p. Z rzeczy kopalnych: wapno, marmur, asfalt, węgle kamienne i sól; żadna przecież kopalnia nie jest tu otwartą. Jedyne źródło mineralne użytkowane jest w Spalatro. Rolnictwo zaniedbane, chów bydła, nawet dla potrzeb miejscowych niewystarczający; rybołówstwo u wybrzeży morskich i w rzekach, należy do głównych artykułów wywozowych. Przemysł fabryczny prawie żaden, albowiem ogranicza się wyłącznie na budowie statków morskich i dystrylarniach likworów zwanych: rosoglio i marasquino. Żegluga nader czynna, w roku 1837. liczba statków, będących własnością portów tutejszych, dochodziła 1188, z objęciem 19,060 beczek (beczka równa się 20 centn. stoł. wagi). Religia panująca rzymsko-katolicka, lubo liczą tu do 70,000 wyznawców obrządku greckiego. Pod względem oświaty, Dalmacja liczyć się może do prowincyj najmniej oświeconych w cesarstwie Austriackim. W roku 1837, posiadała 2 szkoły nauk ścisłych z 90 uczniami, 3 gimnazja z 338 uczącymi się, 1 zakład wychowania dla chłopców z 33 uczniami, 1 dla dziewcząt, posiadający 12 uczennic, 1 seminarium z 14 uczniami i 50 szkół początkowych z 2624 uczącymi się. W tymże czasie liczba dzieci będących w wieku nauki, dochodziła 17,978. Pod względem duchowym jest dycezyją arcybiskupa w Zara, obejmującą 5 biskupstw i 381 parafij. Pod względem administracyjnym dzieli się na 4 cyrkule: Zara, Spalatro, Raguzę i Cattaro.

DALTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, państwie Massachusetts, hrb. Berk, o 19 wiorst na pñ. miasta Lenox; 1,255 m. (1840. roku). Fabryka wyrobów bawełnianych i papieru. 2) Dalton-in-Furness, Mm. w Anglii, w hrb. Lancaster, oddalone o 25 wiorst na pñ.-zach. M. Lancaster, a 2 wiorst od morza Irlandzkiego; 2,446 m. Kopalnie rudy żelaznej, wielkie piece i fryszerki. Posiada port obszerny i wygodny, w końcu kanału łączącego z morzem.

DALUM, Mm. i parafia na wyspie duńskiej Fionnii, na pñd. Odense; 1240 m., zajętych wyłącznie rybołówstwem i żegluga nadbrzeżną.

DALYA, M. w Węgrzech (w Słowacji), komit. Veröczskim, nad Dunajem, na pñd.-wsch. miasta Osiek (Esseg); 3,720 m.

DAM, DAMME, M. w Belgii, prow. Flandrya Zachodnia, w okręgu i na pfn.-wsch. miasta Brugge (Bruges), nad kanałem Dam, łączącym M. Brugge z rzeką Skaldą, 830 m. Prowadzi handel zbożem i bydłem. Niedgdy było miastem obronnym i zamkniętym.

DAMAN, po angielsku DAMAUN, M. w Indyach wschodnich, prezyd. Bombay, będące w posiadaniu Portugalii od roku 1531. Leży na zach. wybrzeżu morza Indyjskiego; 6,000 m. Posiada port, w którym są warsztaty okrętowe. Zdobne jest świątynią Parsów, gdzie przechowują ogień święty według podania, przed 1200 lat z Persji sprowadzony.

DAMAR, M. w Arabii, w kraju Jemen, na pfd.-zach. Sana. Jest rezydencją rządzcy; posiada szkołę wyższą Zeitów, oraz zamek obronny; 5,000 m. W okolicach wstawione stadniny koni.

DAMASK, po arabsku DAMASZK, po łacinie DAMASCUS, M. w Syrii, stol. paszali t. n., o 206 wiorst na pfn.-wsch. Jeruzolimy, 316 na pfd. Alepu, a 1047 na pfd.-wsch. Konstantynopola. Leży nad rz. Barady, wśród płaszczyzny ciągnącej się na pfd.-wsch. Anti-Libanu. Pod 38° 30' pfn. szer. a 34° 10' dłuż. wsch. Liczy do 200,000 m., między którymi przeszło 20,000 chrześcian. Miasto obronne, lubo otoczone rozległymi przedmieściami; jest rezydencją paszy, którego pałac obwarowany leży w środku samego miasta. Posiada znaczną liczbę szkół do nauki literatury i teologii wschodniej. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobami złotniczymi, siodlarskimi, jedwabnymi, a mianowicie bronią sieczną, niedgdy tyle sławioną i obecnie jeszcze nader poszukiwaną. Wysyła karawany do Mekki corocznie, do Bagdadu dwa lub trzy razy, do Alepu kilkakrotnie na miesiąc, a na koniec częściej jeszcze do Beirutu, Tripolis i Akry. Przedmiotem wywozu są owoce suszone, konfitury, wody pachnące i wyroby fabryczne powyżej wymienione. Przywóz obejmujący płody i wyroby europejskie odbywa się przez Beirut. Znakomite budowle zdobiące miasta są: seraj, pałac baszy, wielki meczet, karawanseraje Asad-baszy i Solimana baszy, celem pomieszczenia przybywających karawan, oraz szpital zbudowany przez Selima pierwszego. Znajdujemy w mieście trzy klasztory katolickie, kościoły greckie, maronitów, syryaków, armeńczyków i synagogi żydowskie.

DAMBACH, M. we Francji, dep. Niższego Renu na pfn. Schelestat; 3,600 m.

DAMBORSCHÜTZ, Mm. w Morawii, cyr. Berneński, na pfd. M. Sławkowa; 2,060 m.

DAMER, M. w Nubii, stol. pomniejszego i niepodległego państwa t. n., leży przy spływie rz. Nilu i Takazze, o 308 wiorst na pfd.-wsch. Staréj-Donboli; 500 domów mieszkalnych. Posiada najstarszą szkołę z zakładów naukowych wschodniej Afryki i prowadzi znaczny handel rz. Nilem.

DAMIANO D'ASTI, SAN D., M. w król. Sardynii, intendentura Alessandria, prow. Asti, na l. br. rz. Borbo; 6,200 m.

DAMIETTA, po łacinie DAMIATA, M. w Niższym Egipcie, na pfn.-wsch. Kairu, na wschód Rozetty, na pr. br. rz. odnogi rz. Nilu, noszącej nazwę Damiety, w pobliżu ujścia téjże do mr. Śródziemnego i jeziora Menzaleh; 14,000 m. Jest siedziskiem biskupstwa Koptyjskiego, posiada szkołę wojskową piechoty, dla 400 uczniów. W okolicy pobliskiej uprawiają drzewa kawowe, jarzyny, len, ryż i bawełnę. Przędzalnice i warsztaty tkackie wyrobów bawełnianych. Port tutejszy przystępnym jest dla statków mniej nad 60 beczek objemu mających, znaczniejsze przy ujściu rzeki zatrzymywać się są zmuszone. Handel niedgdy bardzo znaczny, w miarę wzrostu Aleksandryi stracił na pierwotnej ważności. Wyprowadzają ztąd ryż najlepszy ze znanych w Egipcie, ryby suszone z jeziora Menzaleh, jedwab, bawełnę i inne płody rolnicze.

DAMM, 1) Alt-Damm (Stary Damm), obronne M. w Prusach, rej. Szczeciński, okr. Randowski, przy ujściu rz. Płone do jeziora Damm; 2,400 m. 2) Neu-Damm (Nowy Damm), M. tamże, rej. Frankfurtska, okr. Kostrzyn; 2,900 m.

DAMMARTIN, M. we Francji, dep. Sekwany i Marny, na pfn.-zach. M. Meaux; 1,827 m. (1841. r.). Wyrób blondyn, koronek, tiulów i szmuklerstwo. Znaczne targi zbożowe.

DAMME 1) ob. DAM. 2) W. w ks. Oldenburgskim, na pfd.-zach. o 24 wiorst oddalona od miasta Vechta; 1,200 m. Znakomite targi na bydło i konie.

DAMMGARTEN, M. w Prusach, rej. Stralsundzka, okręg Franzburgski, nad rzeką Recknitz; 980 m.

DAMPIERE, 1) ciałnina między Nową Gwineą a wyspą Pelew. 2) Ciałnina między Nową Gwineą a Nową Brytanią. 3) Gromada wysp na pfn. wybrzeżu Nowej Gwinei. 4) Dampierre sur Salon, Mm. we Francji, dep. Wyższej Saony, o 14 wiorst na pfn.-wsch. M. Gray. Leży na pr. br. rz. Sa-

lon; 1,422 m. Kopalnie rudy żelaznej, kamienia ciosowego; wielkie piece i fryszerki.

DANBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, państwa Konnektikut, hr. Fairfield, na pfn.-zach. New-Haven; 4,500 m.

DANDE, M. w Afryce, w Niższej Gwinei, państwa Angola, w stronie pfn. M. San-Paolo-de-Loanda, na pfd. wybrzeżu ujścia rz. t. n. do oceanu Atlantyckiego.

DANEMORA, osada w Szwecji, w lanie (prowincji) Upsal, o pół mili od wsi Oesterby, posiadająca znakomite kopalnie rudy żelaznej. Dwa-dzieścia dwa szyby, przy zajęciu 400 górników, dostarczają takowej około 336,000 centnarów (sto funtowych) do roku. Kopalnie te, liczone do najznaczniejszych w królestwie, są zupełnie otwarte, pozwalając robotnikom przy świetle dziennym pracować.

DANIA, królestwo w północnej Europie, złożone z części stałego lądu (półwysep Jutlandii, obejmujący księstwa: Szleswig, Holstein i Lauenburg), kilku pomniejszych wysp na zachodnim wybrzeżu (między temi znaczniejsze: Nordstrand, Pelvorm, Fohr, Amrom, Sylt, Romø i Fanø), wielkiego archipelagu między Jutlandią a półwyspem Skandynawskim, na którym główne wyspy: Seeland, Fionia, Laaland, Falster, Møen, Femern, Langeland, Als, Aerøe, Amager, Sansøe, Anholt, Laesøe, Saltholm, oraz więcej ku wsch. położona wyspa Bornholm, wśród morza Bałtyckiego. Miasto stołeczne królestwa Kopenhaga. Rozciąga się między 53° 22' a 57° 44' szerokości pfn., oraz 5° 44' a 12° 51' dłuż. wschodniej. Na pfn. królestwa Hanowerskiego, obwodów wolnych miast: Bremy, Lubeki, oraz księstwa Meklembursko-Szweryńskiego, na wschód wysp Brytańskich, od których oddzielone morzem Niemieckim, na pfd. wybrzeży Norwegii, od której oddzielone jest przez Skager-Rack, a na zachód Szwecji, gdzie je odłącza Kategat, Sund i morze Bałtyckie.

Rozległość 1021 mil kwadr. geograficznych wynosi, z téj zaś przypada na wyspy 239 $\frac{1}{4}$, a 781 $\frac{1}{4}$ mili na część lądu stałego; nie licząc w to 22 mil kwadr. obcego obwodu zamkniętego granicami król. Ludność w r. 1840: 2,131,988 m.; doliczywszy zaś mieszkańców wyspy Ferøe, Islandyi, Grenlandyi i osad zamorskich, a ludność ogólna 2,340,000 mieszkańców wynosić będzie.

Powierzchnia kraju jest płaszczyzną ciąglą, nader nisko położoną; grunt w ogóle piaszczysty w wielu okolicach gliniasty, mnóstwem krzewów

i zarośli pokryty. Linia działowa wód biezących dochodzi tylko stóp 112 w Jutlandii, główne szczyty kraju nie przechodzą 1138 stóp. Wybrzeża Danii już głęboko wgięte, już wystające, tworzą znaczną liczbę zatok i lagun znanych pod ogólnym mianem Fjord. Laguny, bagna, jeziora i rzeki znaczną część powierzchni zajmują, a mianowicie 715 wiorst kw. na wody, a 1925 takichże wiorst na bagna przypada. Wyjawszy Elby, tocząc swe wody po granicy pfd.-zachodniej, Dania nie posiada rzek znaczniejszych, lubo części jej lądu stałego, skropione są mnóstwem rzek małych, których długość nie przechodzi od 60 do 140 wiorst; główne między temi: Gudiu, Schwentine, Trave, uchodzące do morza Bałtyckiego; Stor, Skjern, Holm, Konge, Nips, Hvid, Tween, Eider, które wpadają do morza Niemieckiego, a na koniec rzeka Brame, uchodząca do Elby. Główne laguny i zatoki są: Lüm-Fjord, niedgdy laguna komunikująca jednym tylko otworem z Kategatem, obecnie w skutek przerwania w dwóch punktach oddzielającego ją międzymorza od mr. Niemieckiego, łączy z takowym podwójnie, t.j. przez Ringjöbing-Fjordi Nissu-Fjord, zatoki Kalløe i Flensburgska na lądzie stałym, Tise-Fjord na wyspie Seeland, na koniec Odense-Fjordu wyspy Fionii. Między wyspami a półwyspem Skandynawskim i Duńskim, znajdujemy znaczną liczbę kanałów czyli ciałnin, nazywanych Sundami, główne z nich: Öre-Sund czyli właściwy Sund, między Szwecją a wyspą Seeland; Wielki Belt (Store-Belt) między Seeland a Fionią, oraz Mały Belt (Lille-Belt) między Fionią a posiadłościami duńskimi na lądzie stałym.

Klimat wilgotny i mglisty, głównie zaś na wyspach i wybrzeżach zachodnich. Średni ciepłota + 6° i pół R.; mrozy od listopada do marca — 3° do 11°; najniższa temperatura w styczniu i lutym — 24°; upały od czerwca do połowy sierpnia + 12° do + 18°, najwyższe ciepło + 25 R. Burze rzadko trafiające się i krótko trwałe. Wiatry panujące są zachodnie w czasie wiosny i lata, a pfd.-zach. podczas jesieni i zimy.

Grunt napływowy, pokryty warstwą roślinną, nader żyzny w księstwach i stronie pfd.-zachodniej właściwej Jutlandii, obfitujący w doskonałe pastwiska, a mianowicie w okolicach bagnistych kraju. Obszerne stopy piaszczyste zajmują część środkową i północno-zachodnią Jutlandii, oraz niektóre części księstw, rozciągając się na przestrzeni 9570 wiorst kw. Grunt wysp w części pias-

szczyty, w części gliniasty, jest w ogóle dość żyzny, mniej przecież od ziemi ładu stałego.

Ludność w roku 1801: 1,527,061 m.; w roku 1828: 1,961,703 m.; w r. 1834: 2,033,265 m.; w roku 1840: 2,131,988 m., a mianowicie 734,329 na wyspach, a 1,397,659 na łądzie stałym obejmowała. Ludność miejska zamieszkująca w 1840. roku 45 miasteczek i 115 miast, wynosiła 460,711 dusz; ludność wiejska w liczbie 1,671,277, zajmowała 5232 wsi. W roku 1840. liczono w Danii: 6995 osób duchownych, 6086 urzędników ze skarbu państwa, 4919 profesorów i literatów, 137,127 właścicieli ziemskich lub trudniących się przemysłem rolniczym, 14643 marynarzy handlowych, 118,730 artystów i rzemieślników, 20346 handlujących, 103,127 przemysłowców, 41478 kapitalistów i t. p., którzy w liczbie ogólnej 457,246 osób, dawały utrzymanie i zajęcie reszcie ludności krajowej, pochodzącej od Gotów, osiadłych w Cimbrica-Chersonesus, po wydaleniu pierwotnych jej mieszkańców Cimbrów. Mowa krajowców składa się z języka duńskiego, używanego na wyspach Seeland, Fionii, Jutlandy i właściwej, wyspach okolicznych i przez $\frac{2}{3}$, mieszkańców księstwa Szleswigskiego; języka niemieckiego używanego od reszty ludności księstwa Szleswigskiego, mieszkańców księstw Holsztyńskiego i Lauenburskiego, a na koniec narzeczy: fryzyjskiego (frison) i duńsko-niemieckiego, zwanego angler, upowszechnionego w kilku okolicach pfd. król. Religia ewangelicko-luterska jest panującą, w roku 1840. liczono tu z innych wyznań: 2230 katolików, 1693 reformowanych, 7810 starożytnych i 200 menonistów.

Przemysł rolniczy, główne bogactwo kraju stanowiący, długi czas zaniedbany, otrzymał w ostatnich latach rozwinięcie, stawiające go w rzędzie najpierwszych krajów rolniczo-przemysłowych. Żyzne i wzorowo uprawiane grunta w księstwach, t. j. części wsch. Jutlandy, południowej Mariager-Fjord, na wyspach: Laalandzkiej, Falster, Langeland, oraz w części wyspy Fionii i Seeland, wydają w wielkiej obfitości jęczmień, żyto, pszenicę, owies, tatarkę, groch, bób, kartofle, konopie, len, liście tytoniowe, marzannę, chmiel, rzepak i koniczynę. Lasy niezbyt rozległe, mianowicie w części wschodniej półwyspu i na wyspach Seeland i Fionii, zarosłe są powiększającą się bukami, dębami, olszyną, wiązem, jesionem i brzeziną. Z drzew owocowych znajdujemy tu: jabłonie, grusze, wiśnie i śliwy.

Chów bydła upowszechniony, stanowi główne

bogactwo i przemysł okolic bagnistych Jutlandy i księstw ładu stałego. Konie, których liczbę na 500000 podają, znane ze swej piękności i użytku dla wojska, wyprowadzane są w dość znacznej liczbie do Francji, Niemiec i Rosji. Bydło rogate (1,100,000 sztuk w roku 1840.), a mianowicie woły poszukiwane do Hamburga, gdzie stanowią ważny artykuł handlowy, pod nazwą wołowiny solonej hamburskiej (boeuf salé de Hambourg). Owce rasy poprawnej (1,400,000), mała liczba kóz i wielka ilość trzody chlewniej. Pszczelnictwo również upowszechnione, oraz chów psów pięknej rasy krajowej. Wielka obfitość zwierzyny, osobliwie ptactwa, to jest: gęsi dzikich, kaczek i bekasów; dziki rzadko widzieć się dają, a lisów wielka liczba cały kraj zapewnia. Ostrygi, śledzie, łososie i cieleta morskie, poławiają u wybrzeży morskich i w rzekach.

Płody mineralne ograniczają się na kamieniu wapiennym, kredzie, gipsie, glinie garncarskiej, torfie, i nieco węgla ziemnych na wyspie Bornholm. Jest tu również kilka źródeł słonych, najznaczniejsze między niemi pod Travensaltz. Na wybrzeżach zbierają bursztyn szary.

Przemysł fabryczny mniej rozwinięty z braku węgla kamiennych, podstawy siły poruszającej, i metali. Ludność wiejska wyłącznie rolnictwu oddana, zaopatruje pierwsze potrzeby, co do płótna, tkanin wełnianych i czapnictwa, wyrobami warsztatów domowych. Masło, sery i mięsna solona, wraz z koronkami (główny artykuł przemysłu i robót kobiecych w ks. Szleswigskiem), stanowią podstawę bytu i utrzymania. Trzy wielkie zakłady przemysłowe, są własnością rządową: fabryka porcelany w Kopenhadze, fabryka sukna w Usserød, oraz odlewnie i fabryki broni w Frederikswerk i Hellebeck. Główne miasta w królestwie: Kopenhaga, Altona, Flensborg i Odense, są wyłącznymi ogniskami przemysłu krajowego. Znajdujemy w nich bowiem fabryki tkanin bawełnianych, wełnianych, jedwabnych, płócien, znaczne gorzelnie wódki żytniej, piwa doskonałego, wyroby garncarskie, papierne, rafinerie cukru, fabrykę tytoniu i cygar.

Pomyślność i rozwinięcie handlu swego winna jest Dania szczególnie stanowisku neutralnemu, jakie w czasie blokady ładu stałego (epoka wojen Napoleońskich) zachować potrafiła; utrata Norwegii mniej szkodliwie na takowy oddziaływała. Płody rolnicze, piwo, spirytusy i kilka innych artykułów, stanowią handel wywozowy. Przywóz

obejmuje: wina, towary kolonialne, żelazo, oliwę, owce, drzewo, sól, węgle kamienne i t. p. Handel Danii, a mianowicie wolnego portu Altony z Francją, dochodził w roku 1841: 3,132,002 fr., w której to summie 2,201,341 przywóz, a 930,661 franków wywóz wynosił. W tymże roku sprowadzono z W. Brytanii do Danii, głównie zaś do portu Altony, wyrobów angielskich za 143,732 funtów szterlingów czyli 6,236,744 złotych polskich, oprócz towarów kolonialnych, a mianowicie: koszenilli, cassia lignea, indygo, pieprzu tureckiego (piment), saletry, liści tytoniowych, herbaty i win z wysp Kanaryjskich. Stosunki handlowe ze Stanami Zjednoczonymi w roku 1839.—40. dochodziły summy 101,552 dolarów czyli 913,968 złotych polskich, w tej zaś liczbie 71,183 dolarów przywóz wyrobów amerykańskich, a 7,501 dolarów płody duńskie wynosiły. Ogólny ruch morski w r. 1841: 22 statków wodnych z ładunkiem 3,125 beczek (beczka 20 centnarów stofantowych wagi) wyprawione z 16 portów duńskich, zawinęły do portów francuzkich; z Francji wysłano w tymże czasie do Danii 90 statków z ładunkiem 18,392 beczek; w roku 1839. przybyło do portów W. Brytanii 1,606 statków, z objęciem 116,263 beczek, wysłano zaś z tychże portów do Danii 2,833 statków, z ładunkiem 300,006 beczek. W roku 1840 posiadała Dania 3,905 statków morskich. W ciągu lat 6, a mianowicie od roku 1832.—37, żeglowało pod flagą duńską 4510 okrętów, z tej liczby 1180 na mr. Bałtyckim, 3010 na mr. Niemieckim, 250 na oceanie Atlantycznym i mr. Środiemnim i 70 okrętów przeznaczonych do dalekich podróży morskich. Porty morskie W. Brytanii, Hamburgski, Brema, Lubeki, Pruskie, Szwedzkie, Norwesk, Rosyjskie, Francuzkie, Hiszpańskie, Portugalskie i mr. Środiemnego są najwięcej uczęszczane przez marynarzy duńskich. Główne porty w królestwie: Kopenhagski, będący punktem centralnym handlu krajowego i zagranicznego, dalej Altona port wolny, wyłącznie handlem zagranicznym zajęty, Kiel a na koniec Flensborg, Aalborg i kilka innych, żegluga nadbrzeżna obejmujących.

Środki komunikacji lądowej w Danii są dosyć ograniczone; najlepiej utrzymane drogi znajdujemy na wyspach Seeland, Fionii i w księstwach na łądzie stałym. Droga żelazna między miastem Kiel i Altoną, od roku 1844. do użytku publicznego otwartą została. Celem ułatwienia transportów, wybito tu kilka kanałów, główniejsze między niemi: Holsztyński, łączący przez rz. Eider mr. Niemieckie z Bałtyckim, budowany od roku 1777.

do 1784., ciągnie się w przestrzeni 5 mil polskich i spławnym jest dla statków z objęciem 120 beczek, które w liczbie 3,000 przebywają takowy do roku, oraz kanał Stekenitz w ks. Lauenburskiem, łączący rz. Elbę z mr. Bałtyckim, za pośrednictwem rz. Trave.

Dochody państwa wynosiły w roku 1838. sumę 16,150,000 rixdalerów (1 rixdaler równa się złotych 4 gr. 21), a w tych dochody stałe wynosiły 11,654,000 rixdalerów. W dochodach niestających wykazano w tymże roku sumę 2,051,000 rixdalerów, wynika z opłaty cła morskiego, za przebywanie Sundu; dochód ten pobierany przez Danię od czasów nader odległych, potwierdzony ostatnimi traktatami, ustanowiony został do wysokości jednego procentu od sta z wartości ładunku, dla okrętów angielskich, francuzkich, holenderskich i szwedzkich, a $\frac{1}{2}$ od sta dla marynarki kupieckiej innych narodów i okrętów samychże Danii. Pobierany jest z tytułu powrócenia kosztów wynikłych z utrzymania latarni morskich, sygnatów i t. p. Wydatki królestwa w tymże samym roku wynosiły sumę 14,722,000 rixd., między którymi lista cywilna i uposażenie książąt 1,370,000 rixd., wyżsi urzędnicy korony 425,000 rixd., administracja kraju 2,025,000 rixd., płaca wojska 2,762,000 rixd., marynarka 1,163,000 rixd., kolonie zamorskie 143,000 rixd., zakłady naukowe, biblioteki i t. p. 1,036,000 rixd., płace wysłużone, nagrody i t. p. 1,257,000 rixd., fundusz umorzenia długu krajowego, procenta od długu krajowego i t. p. 5,321,000 rixd., przewyżka dochodów nad wydatki 1,428,000 rixd. Wysokość długu krajowego w dniu 1. stycznia 1839. roku 124,828,000 rixdalerów czyniła.

Religia ewangelicka jest religią panującą w kraju, król najwyższym jej namiestnikiem (Summus Episcopus), inne wyznania są tylko cierpiane. Biskupów dziewięciu, stoją na czele tyluż dyecezyj.

Pod względem oświaty publicznej Dania liczy się do państw, gdzie nauki elementarne czyli wychowanie początkowe, podstawa prawdziwej cywilizacji kraju, jest najwięcej upowszechnioną. Uczęszczanie do szkół obowiązującym tu jest od 8 do 14 lat wieku. W Danii właściwej, kierunek szkół początkowych oddany jest duchowieństwu, mającemu udział w dozorze zwierzchnim nad szkołami w księstwach ładu stałego. Mało tu jest parafij nieposiadających dwóch szkół elementarnych. Tu więc jak gdziekolwiek system wzajemnej nauki upowszechniony został; wprowadzony 1822. roku, używanym był w roku 1840. we wszystkich prawie szkołach elementarnych. Zakłady

naukowe wyższe, oddane są pod kierunek komisji, złożonej z członków uniwersytetu i szkół początkowych, ustanowionej w r. 1805. a składającej się z prezesa i 3 asessorów. Uniwersytet w Kopenhadze, założony przez Christiana I., w roku 1478., posiada 39 profesorów, 1000 do 1100 uczniów, oraz katedry teologii, prawa, lekarską i innych nauk; przy nim również biblioteka ze 100,000 tomów, muzeum historii naturalnej, ogród botaniczny i obserwatorium astronomiczne. Uniwersytet w Kiel zaprowadzony w roku 1665., powiększony został w r. 1829. szkołą politechniczną; posiada 31 profesorów, 250 uczniów, bibliotekę (100,000 tom.), salę anatomiczną, gabinet historii naturalnej, laboratorium chemiczne i ogród botaniczny. W liczbie zakładów dla nauk ścisłych znajdujemy tu: szkołę weterynaryjną (4 profesorów), szkołę politechniczną w Kopenhadze (11 profesorów), akademię w Sorø (20 profesorów), szkołę leśną w Kiel, seminarium teologiczne (Pastoral Seminarium) w Kopenhadze, szkołę kadetów morskich (Søe-Kadet-Skole), szkołę wojskową przygotowawczą (Land-Kadet-Skole), szkołę wojskową wyższą, królewską akademię sztuk pięknych (500 uczniów), pozostającą pod wyłączną opieką królewską, oraz instytut gospodarstwa wiejskiego. Dania oprócz powyższych, posiada jeszcze 33 szkół początkowych (Laerde Skole), 20 szkół politechniczno-elementarnych, 7 instytutów nauczycieli elementarnych, 1 szkołę głuchoniemych i ociemniałych w Kopenhadze. Oprócz zbiorów i bibliotek, uniwersyteckich, oraz biblioteki prywatnej króla są tu jeszcze: biblioteka królewska z 400,000 tomów, bogaty zbiór rękopisów i sztychów, muzea królewskie historii naturalnej, rycin, obrazów, medali, zabytków starożytności północnych i zbiór map morskich. Z wielu towarzystw naukowych odznaczają się: królewskie towarzystwo nauk i literatury (założone w r. 1743.), także towarzystwo języków i historii krajowej (w r. 1744.), literatury skandynawskiej (w r. 1797.), towarzystwo królewskie napisów i starożytności pfn. (w r. 1825.), historii naturalnej (w r. 1824.), sztuki lekarskiej (w r. 1772.), weterynaryj (w r. 1807.), nauki gospodarstwa rolnego (w r. 1769.), literatury islandzkiej, dzielące się na 2 oddziały, to jest w Reikewig i Kopenhadze, oraz kilka innych celem zachęty do rolnictwa i przemysłu. Znaczniejsze M. w król. zaprowadziły w pewnych epokach wystawy przemysłu krajowego.

Dobroczytność i wzgląd na ubóstwo, ustawiają początki bieżącego wieku wydaną zabezpieczone zostały. Każde miasto, miasteczko, lub wieś, po-

siada biuro dobroczynności, od którego ma prawo żądać pomocy każda osoba przez lat trzy, w témże miejscu stale osiadła. Żebractwo jest zabronione. Dania posiada również kasę hipoteczną (Creditverein), lombard i 10 kas oszczędności.

Rząd królestwa Duńskiego jest monarchią nieograniczoną, lubo według prawa zasadniczego z r. 1834. działa wspólnie z reprezentacją narodową. Panujący nosi tytuł króla Danii, oraz księcia Holsztyńskiego, Stormaru, Dietmarsch, Lauenburgskiego i Lauenburgskiego, nadaje mu prawo udziału w Związku Niemieckim, gdzie posiada 3 głosy w Zgromadzeniu ogólnym (plenium) a 1 głos pełny w kom. siedemnastu. Kontyngens do armii związkowej ustanowiony na 3,600 ludzi. Rządy państwa dziedziczne są w linii męskiej i żeńskiej, ostatnia przecież tylko po zupełnym wygaśnięciu pierwszej nabywa praw do tronu. Konstytucja z r. 1834. podzieliła kraj pod względem politycznym na 4 prowincje, przedstawiane przez 4 stany prowincjonalne (Provincial Stände); członkowie ich w pewnej liczbie mianowanymi są przez króla, reszta zaś wybierani przez właścicieli ziemskich, mieszkańców miast i miasteczek. Stany powyższe obejmują: a) oddział wysp, składający się z dycezyj gubernialnych (sztyfty) Seeland, Fionii, Laaland, Falster, Islandyi i Ferøe, liczy 70 członków (10 mianowanymi są przez króla), miejsce zgromadzeń miasto Roeskilde; b) oddział Jutlandyi, 55 członków (7 deputowanych królewskich) zbiera się w mieście Viborg; c) oddział Szleswigski, 44 członków (7 deputowanych królewskich) zasiada w mieście Szleswigu; d) oddział księstwa Holsztyńskiego i Lauenburgskiego, 58 członków (7 deputowanych królewskich), miejsce obrad w mieście Itzehoe. Członkowie zgromadzeń powyższych wybierani na lat 6, pobierają płacę ze skarbu i powtórnie mianowanymi być nie mogą. Zbierają się co dwa lata, obierają prezesa i wiceprezesa, zajmują się sprawami ogólnymi państwa i głosują podatki. Prawo czynienia wniosków i przełożeń jest im zostawione.

Podział ludności pod względem przywilei obejmuje 3 klasy: szlachty, mieszczan i wieśniaków. Szlachectwo jest dziedziczne lub osobiste. Szlachta dziedziczna składa się z właścicieli dóbr ziemskich z prawami majoratów; osobista nabywa praw w urzędowaniu i obejmuje 9 klas, podzielonych na stopnie. Mieszczenie i stan włościański, posiadają przywileje stosownie do miejscowości; ostatni obowiązani są do służby wojskowej.

Administracja centralna kraju składa się z Rady Stanu przewodniczonej przez króla, oraz ministerów i komisji administracyjnych. Ministerium sprawiedliwości, stanowiąc wyjątek od ogólnej zasady, nie jest wspólnem dla całego kraju, lecz dzieli się na wydział kancelaryi duńskiej i wydział dla księstw ładu stałego; ma pod swym kierunkiem: sądy, wyznania, oświatę krajową, policję i kilka gałęzi administracji krajowej. Ministerium skarbu obejmuje: rolnictwo, komunikacje wodne i lądowe, zarząd dóbr i lasów. Ministerium handlu, przemysłu i cła. Ministerium spraw zagranicznych. Komisja dochodów państwa. Dyrekcja wydatków. Komisja wypłat. Kolegium admiralicy z komissoryatem, czyli ministerium marynarki. Kolegium główne z komissoryatem armii lądowej czyli ministerium wojny. Dyrekcja główna poczt. Dyrekcja uniwersytetów duńskich. Komisja kwantant czyli rada lekarska.

Sądownictwo duńskie obejmuje: najwyższy sąd pod osobistym przewodnictwem króla; sądy apelacyjne do spraw cywilnych i kryminalnych, w Kopenhadze dla oddziału wysp, w mieście Viborg dla Jutlandyi i w mieście Reikewig dla Islandyi; trybunały niższe, zwane Herrefoged i Virkedommer, rozsądzające sprawy w obwodach czyli Herred, oraz Byefoged czyli sędziowie miejscy i Landfoged, podsędki do spraw ziemskich. Sądownictwo w księstwach, dzieli się również na sąd apelacyjny w Gottorf dla Szleswigu, w Glückstadt dla Holsztynu, i w Ratzburgu dla księstwa Lauenburg, na konsystorze główne i uprzywilejowane w powyższych trzech miastach, trybunały niższe miast, Stads-Ret, i na sądy ziemskie By-Foged, Herre-Foged i t. p. Główne domy detencyjne, oraz kary i poprawy w miastach: Kopenhadze, Stege, Odense, Viborgu, Glückstadt, Altonie i Flensburgu.

Siła wojenna Danii składa się z wojsk regularnych lądowych i morskich, oraz milicyi. Do służby wojskowej powoływani są wyłącznie prawie włościanie i pozostają w takowej lat 6; przez lat 2 odbywają służbę czynną, a w czterech następnych obowiązuje ich do takowej przez jeden miesiąc w roku. Armia lądowa składała się w roku 1840. z naczelnego dowódcy, trzech komendantów wyższych (General-Commando), dywizyj wojskowych: Seeland, Jutland-Fionii i księstw, 21 generał-majorów, 32 oficerów i sztabu głównego. Z 31,700 ludzi składających stan armii, na stopie pokoju będącej (w r. 1840.), tylko 12,000 ludzi pozostawało w służbie czynnej, reszta zaś w rezerwie i na urlo-

pach. Wojsko duńskie składa się z 4 kompanij, korpusu gwardyi (468 ludzi), 13 pułków piechoty liniowej (18,232 ludzi), czterech pułków strzelców (2,244 ludzi), dwóch szwadronów gwardyi konnej (141 ludzi), dziewięciu pułków jazdy liniowej (6,022 ludzi), ośmiu baterii artylerji (3,888 ludzi), korpusu minierów (496 ludzi), korpusu saperów i kadetów. Milicja dzieli się na 13 korpusów i liczy 25,000 ludzi. Twierdze królestwa: Kopenhaga, Kronborg, Korpsøer, Nyeborg, Fridericia, Fladstrand, Friedrichsort i Rendsburg. Sztab morskimi złożony jest z admirała, 2 wice-admirałów, 4 kontr-admirałów, 15 komandorów, 50 kapitanów okrętowych, 80 poruczników i korpusu kadetów morskich. Stan marynarki w roku 1840: 5 okrętów liniowych o 84, i jeden o 66 działach, 7 fregat (40 do 48 dział), 4 korwety (20 do 28 dział), 5 brygów (12 do 16 dział), 3 szonery, 3 kutery i 78 szalup kanonierskich, bombardierskich i t. p. Kopenhaga jest portem wojennym Danii; tamże arsenał morskimi.

Osady zamorskie w posiadaniu Duńczyków będące, są podzielone pod względem administracyjnym na 3 gubernie czyli oddziały: Indyj Zachodnich (Saint-Croix, S. Tomasza i S. Jana), Indyj Wschodnich (Tranquebar, Fredericksnagor i Balasora), i wybrzeża Gwinejskiego.

Interesa państwa załatwiane są w drodze dyplomatycznej przez ministrów pełnomocnych, uwierzytelnionych przy Związku Niemieckim, oraz dworach: Francyi, Niderlandów, Prus, Rosyi, Anglii, Szwecyi i Austrii; przez ministrów rezydentów w Hamburgu i Turcji, oraz sprawujących interesa w Brazylii, Stanach Zjednoczonych, Portugalii, Saksonii, Obojga Sycylii i Hiszpanii.

Pod względem administracyjnym królestwo dzieli się na 7 sztyftów, czyli dycezyj gubernialnych, i 3 księstwa. Niższe poddziały kraju zowią się amtami czyli obwodami, oraz okregami miejskimi, szlacheckimi, uprzywilejowanymi i t. p. Sztyfty i księstwa z ich miastami stołecznymi są następujące: Aalborg z M. stoł. Aalborg, Aarhus z M. stoł. Aarhus, Fionia z M. stoł. Odense, Laaland z M. stoł. Maribe, Ribe z M. stoł. Ribe, Seeland z M. stoł. Kopenhaga, Viborg z M. stoł. Viborg, oraz ks. Szleswigskie z M. stoł. Szleswig, ks. Holsztyńskie z M. stoł. Glückstadt i ks. Lauenburgskie z M. stoł. Ratzburg.

DANIELE, SAN DANIELE, M. w Lombardyi, na pfn.-zach. Udine; 3,500 m.

DANIEŁÓW, M. pow. w cesarstwie Rosyjskiem, gub. Jarosławska, nad rz. Pelendą. Posiada 3 kościoły, szkołę świecką i liczy 3,600 m.

DANKARA, M. w Afryce, w Wyższej Gwinei, stoł. państwa t. n., hołdowniczego królestwu Ashanti, na pñ.-zach. M. Kumassi, na wybrzeżu Złotodajném. Prowadzi znaczny handel piaskiem złotym.

DANKÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim, gmina Lipa, parafia Danków; 426 m., zajmujących 90 domów i 78 innych zabudowań. Posiada szkołę elementarną od roku 1814. (90 uczni w roku 1848.) i fryszerkę żelaza o 5 kołach wodnych, siły 52 koni. W roku 1848. produkcyja téjże dochodziła 4,200 centnarów żelaza kutego, wartości 12,600 rubli srebrem.

DANKÓW, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Riazkańska. Położone nad rz. Donem, posiada 2 kościoły, 2 szkoły świeckie i liczy 2,900 m.

DANNENBERG, M. w król. Hanowerskim (ks. Luneburgskie), stoł. obwodu t. n., na pñd.-wsch. M. Luneburga, nad rz. Jeetze; 1,346 m. Szpichrze zapasowe, gorzelnie i dystrylarnie wódek. Prowadzi handel zbożem, mąką, przędzą lnianą, płótnem i chmielem.

DANVERS, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Massachusetts, hrab. Essex, na pñ.-wsch. Bostonu; 5,020 m. (w roku 1840.). Cegielnie, wyroby garncarskie i garbarnie.

DANVILLE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Pensylwanii, stoł. hrab. Columbia, w pobliżu Northumberland, nad rz. Susquehannah. Posiada kopalnie miedzi na gruntach okolicznych. 2) Mm. tamże, pañ. Vermont, stoł. hrab. Caledonia, na pñ.-wsch. M. Montpellier w Bostonu; 2,633 m. (w r. 1841.). 3) Mm. tamże, pañ. Wirginia, na pñd.-zach. M. Lynchburg, nad rz. Dan. Posiada kolegium i port w środku miasta. Prowadzi handel pszenicą, mąkami, tytuniem, bawełną, wódką, kukurydzą, wołowiną, masłem, wieprzowiną, drobiem, sprzętami zwyczajnymi i wyrobami żelaznymi. 4) Mm. tamże, pañ. Kentucky, stoł. hrab. Mercer, na pñd. zach. M. Frankfortu, nad rz. Dick's-River; 890 m. Kolegium założone w roku 1822., posiadało 8 profesorów i 66 uczni w roku 1840.

DARABJERD, M. w Persyi, prow. Farsistan, na pñd.-wsch. M. Schiraz, na pr. br. rz. Djares; 15 do 20,000 m. Otoczone gajami drzew pomarańczowych i cytrynowych; uprawia znaczną ilość liści tytuniowych na polach przyległych i prowadzi handel olejem skalnym, m. o. u. m. zwany, nader poszukiwanym przez Persów, jako środek lekarski.

DARAPORUM, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Madras, dawniej

prow. Coimbatour, w pobliżu lewego br. rz. Ambraddy.

DARDA, DARDA-NAGY, Mm. w Węgrzech, komit. Baranya, na pñ. Osieku (Essek), na l. br. rz. Drawy. Zamieszkane od 1400 m. węgier i serbów. W okolicy obficie zbiory wina.

DARDANELLE, nazwa zamków obronnych w Turcyi, na obydwóch brzegach kanału Dardanelskiego wzniesionych. Są one rezydencją Seraskiera-baszy, oraz konsulów Anglii, Sardynii i Grecyi.

DARDANELSKA CIAŚNINA, przez starożytnych GALLIPOLI, HELESPONT nazywana, leży w państwie Tureckim, oddziela Europę od Azji, a łączy morze Marmora z morzem Śródziemnym. Długość jej około 8 mil geograficznych, szerokość pół mili wynosi. Gwałtowny prąd dający się uczuć w kanale Konstantynopolańskim, panuje i tutaj; przelewa masę wód z morza Marmora do Archipelagu, z szybkością 3 do 6 wiorst na godzinę. Okoliczność ta przy panującym w tymże samym kierunku wietrze na ciśniecie, utrudza bardzo żeglugę. Głębokość wód w ogóle jest nader znaczna, mimo to przecież wieloznaczny napotykać się dają. Wybrzeża ciśnieiny od strony Azji, wspaniałe, urozmaicone przedstawiają widoki, przeciwnie zaś europejskie nagie i skaliste, smutno wpadają w oko podróżnego. Dardanelle, będące kluczem Bosforu i Konstantynopola, starannie obwarowane zostały. Wejście do ciśnieiny od strony morza Śródziemnego, szerokie na pół mili geograficznej, obronne jest dwoma zamkami, Nowe Dardanelle zwanymi (Kum-Kalessi na wybrzeżu azyatyckim, Sertil-Bahr-Kalessi na wybrzeżu europejskim), Każy z nich posiada do 80 dział i kilka szaniców nadbrzeżnych, również działami opatrzonych. O dwie mile dalej znajdujemy podobnie dwa zamki, zwane Staremi Dardanelami (Kilid-Bar w Europie, i Sulta-nich-Kalessi w Azji), a następnie twierdze Bovalli i Nagara, na rozwalinach Sestos i Abydos, w punkcie najwęższym kanału zbudowane (pół mili geograficznej). Gallipoli jest najznaczniejszą z miast leżących nad ciśnieiną Dardanelską. Pamiętną jest w historii starożytnej śmiercią Leandra i przeprawą wojsk Xerksa.

DARDESHEIM, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Magdeburgski, obwód Halberstadt, na pñ.-zach. M. Halberstadt; 1,600 m.

DARFUR, królestwo w Afryce środkowej, między 11 a 16° szerokości pñ., oraz 23° 30' a 27° 30' dług. wschodniej. Graniczy na pñ. z pustynią Nubii, na wschód z Kordofanem, na zachód z Su-

danem. Miasto stoł. Kobbe. Liczy do 200,000 m. Grunt nisko położony, piaszczysty i kamienisty, pokryty cienką warstwą ziemi urodzajnej; nie posiada jezior ani wód bieżących; deszcze tylko peryodyczne odwilżają ziemię, a woda przechowywana w cysternach, zaopatruje potrzeby ludności krajowej. Klimat w ogóle jest zdrowy, a pory roku jak zwykle zwrotnikowe, na przemiany suche i dzżyste. Średni ciepłota + 27°, 21 C., najwyższe upały dochodzą zwykle + 20°, 58 i 30°, 78. Wiatry panujące: północny i północno-zachodni. Główne płody rolnicze: kukurydza, dokun i kasz (2 gatunki prosa), melony wodne, konopie, pieprz turecki, liście tytoniowe i daktyl mierniej dobroci. Obszerne lasy napełnione są gatunkami drzew kolczastych, żywicznych i gumowych; widzieć się również dają tamaryndy, jawory i figi dzikie. Królestwo zwierząt obejmuje wszystkie gatunki drapieżne Afryki środkowej, a mianowicie: lwy, pantery, tygrysy, niezliczone mnóstwo hyen i szakali, oraz słonie, nosorożce, girafy, wielką ilość strusi i ptastwa z pięknymi kolorami piór. Wielbłądy i kozy stanowią powiększej części bydło domowe krajowców. Miedź, żelazo i sól znajdują się obficie, lecz tylko na potrzeby miejscowe są użytkowane. Znaczny handel karawanowy, zatrudniający częstokroć do 10,000 wielbłądów, prowadzą z Egiptem, Sennaar, a nawet z Mekką. Wywóz obejmuje: niewolników, kość słoniową, rogi bydlęce, zęby i skóry nosorożców, pióra strusie, gumę, pieprz turecki i miedź, w zamian szkła, broni, siarki, sukien egipskich i francuskich tkanin lnianych, bawełnianych i jedwabnych, kości, wyrobów złotniczych, kawy, lekarstw, papieru listowego, mydła syryjskiego, muslinów indyjskich i metali. Mieszkańcy pochodzenia mieszanego, arabsko-murzyńskiego, wyznają religię mahometańską i mówią zepsutym językiem arabskim. Władza najwyższa, w ręku króla będąca, miarkowana jest wpływem kasty księży i wojska.

DARGUN, Mm. w ks. Meklemburg-Szwerin, okr. Güstrow, nad dopływową rz. Penne; 850 m.

DARIEN, 1) zatoka na m. Karabijskim, w Ameryce u pñ. wybrzeża Nowej Grenady, między przylądkiem Braha na zach., a przylądkiem Mamon na wsch. 2) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, w hrab. Mac-Intosh, przy ujściu pñ. ramienia rz. Alatanaba do oceanu Atlantyckiego. Posiada port i liczy do 9,400 m.

DARKEHMEN, ob. DARKIANY.

DARKIANY, DARKEHMEN, 1) M. okr. w Prusach, rejen. Gumbińskiej, nad rz. Angerapp; 2,230 m.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

Fabryka sukna, tabaki i papieru. 2) Okręg tamże, obejmujący 13,64 mil kw. i 23,000 m.

DARLINGTON, M. w Anglii, hrab. Durham, o 28 wiorst na pñd. M. Durham, nad rz. Skerne; 8,574 m. (w r. 1831.). Posiada szkołę realną, oraz fabrykę wyrobów wełnianych (400 robotników w r. 1839.), bawełnianych, szlifiernię szkła optycznych, odlewnię żelaza. Połączone koleją żelazną z M. Stockton.

DARMSZTAD, DARMSTADT, M. w Europie środkowej, stoł. W. księstwa Hesko-Darmsztadzkiego, prow. Starkenburg i okr. Darmsztadzkiego, nad strumieniem Darm. Leży wśród piaszczystej równiny, oddalone mil 3 od M. Frankfurtu nad Menem, a 6 mil na pñd.-wsch. Moguncyi. Pod 49° 52' 24" szerokości północnej a 6° 19' 30" długości wsch. W r. 1840. liczyło 1581 domów i 29,007 m. w r. 1794: 6,700 m.; 1801: 9,800 m.; 1812: 13,000 m.; 1822: 18,000 m.; 1828: 21,400 m.; 1830: 20,579 m.; 1837: 23,587 m. Jest rezydencją księcia panującego, siedziskiem rządu i władz centralnych, najwyższego sądu apelacyjnego i władz administracyjnych prow. Starkenburg. Zakłady naukowe: gimnazjum, szkoła realna, artyleryjska i wojskowa podoficerska, instytut agronomiczny, szkoła handlowa; biblioteka książęca (130,000 tomów), bogate muzeum starożytności, przedmiotów sztuki i rzadkich zabytków, medali, obrazów, rycin, broni, ubiorów i t. p., umieszczone w obszernym zamku książęcym; ogród botaniczny z kursami publicznymi, dom sierot, lombard i 8 drukarni. Pod względem przemysłowym posiada fabrykę odlewów żelaznych, dwa zakłady mechaniczne, fabrykę kobierców (70 robotników 1840. roku), przetworów chemicznych, grępli, broni palnej, mebli, tytoniu, świec woskowych, papieru kolorowego, kart, instrumentów muzycznych i matematycznych; wyroby jubilerskie, czapnictwo i farbiernie jedwabni. Składa się z 4 przedmieść, ciasno zabudowanego starego miasta i nowo budującej się z każdym rokiem upiększanej części Neustadt, gdzie na placu Ludwika wznosi się pomnik 132 i pół stóp wysoki, na którego szczycie, ozdobiony statua brązową W. księcia Ludwika I., prowadzą wewnętrzne schody o 171 stopniach. Darmsztad posiada 72 ulic, 12 publicznych placów, 4 kościoły, synagogę, dom sierot, 6 bram, 104 budowli publicznych i 1581 domów (r. 1840.). Godne tu są widzenia: pałac wielko-książęcy (zaczęty w r. 1568.), zawierający muzea i bibliotekę, pałac poprzednio panującego, dom obrad prawodawczych, kasyno, piękny kościół katolicki (z r. 1822.—27.) z kopułą i 28 kolumnami korynckimi, kościół miejski (Stadt-

Kirche) z XV. wieku, zawierający groby landgrawów heskich, nowo wzniesiony arsenał, stajnie książęce, teatr dworski, liczony do najpiękniejszych w Niemczech i mogący objąć do 2,000 widzów, i łoża wolno-mularska, w czystym stylu greckim wzniesiona, oraz ogrody: wielko-książęcy, następcy tronu, i w zachodniej części miasta ogród ks. Karola. W pobliżu miasta leży kilka wiosek, ozdobionych pięknymi pałacami letnimi, jako to: Ludwigs-höhe, Marienhöhe, Moosberg, Herrgottsberg i inne.

DARNETAL, Mm. we Francji, dep. Niższej Sekwany, w pobliżu miasta Rouen, nad rz. Aubette; 5980 m. (1841. r.). Posiada kilka fabryk, a mianowicie: sukna, wyrobów wełnianych, perkali, kartonów, płócienników i t. p., oraz zakłady mechaniczne warsztatów tkackich i przędzalnych. Tu również wiele przędzalni, farbiarni, oraz drukarni płócienników i chustek.

DAROCA, M. w Hiszpanii, prow. Aragońska, na pr. br. rz. Xiloca, na pld. - wsch. M. Calatayud; 6000 m.

DAROWA, M. w Czechach, cyrk. Pilzneński, na pld.-zach. miasta Radnitz, nad rzeką Mies; 1780 m. Wielkie piece i kuźnię żelaza.

DARTFORD, Mm. w Anglii, hrb. Kent, na pld.-wsch. Londynu, nad rz. Darent; 4715 m. Posiada wstawione fabryki prochu, wyrobów jedwabnych i papieru. Pamiętne est zaprowadzeniem pierwszjej papieru w Anglii r. 1588. i pierwszjej maszyny do wyrabiania ciągłego papieru w r. 1808.

DARTMOUTH, 1) M. w Anglii, hrb. Devon, na pld. miasta Exeter, na pr. br. ramienia rzeki Dart i w pobliżu ujścia jej do kanału la Manche; 4600 m. Posiada piękny port obronny, biuro celne, warsztaty okrętowe, i prowadzi handel morski nadbrzeżny. Tu również połów sardeli, wywóz jabłeczniku, jęczmienia i tkanin wełnianych, dla osad rybactkich w Labrador. Floty portowa składała się w roku 1836. z 365 statków morskich, mogących objąć 24,140 beczek (beczka równa się 20 centn. stofuntowym wagi). 2) Mm. portowe w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Massachusetts, hrb. Bristol, o 100 wiorst na pld. miasta Bostonu, na wybrzeżu północnym zatoki Buzzard; 4165 m.

DARUVAR, M. w Węgrzech (Słowacja), kom. Posega. Piękne łomy marmuru, pokłady siarki, źródła alkaliczne i kąpiele uczęszczane; 1000 m.

DASSEL, M. w król. Hanowerskiem, obwodzie Hildesheim (ks. Göttingen), na pld.-zach. M. Göttingen, nad rzeką Salling; 1630 m. Prowadzi handel przędzą i płótnami.

DASSÓW, DASSAU, Mm. w ks. Meklembursko-Szwedzkim, o półtorej mili na zach. miasta Wejmaru, nad rz. Stepenitz, uchodzącą do jeziora Dassów.

DATSCHITZ, ob. DACZYCE.

DAUBA, ob. DUBA.

DAUBRAWITZ, ob. DĄBROWIEC.

DAUBRAWNIK, ob. DĄBROWNIK.

DAUDKANDY, po angielsk. DAODCANDY, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Kalkutta (dawna prow. Bengalska), na pld.-wsch. M. Dakka, nad rz. Brahmaputra i ujściem do téjże rzeki Gomati.

DAUDNAGUR, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bengalska, nad rz. Sone; 48,000 m., zajętych wyrobem tkanin bawełnianych i uprawą opium.

DAULETABAD, po angielsku DOWLETABAD, M. w Indyach Wschodnich, pań. Nizam, prow. Aurangabad; pod 19° 57' szerok. pld., a 73° 5' dług. wsch. Obronne, zbudowane na skale granitowej, której wierzchołek uwieńczony cytadelą.

DAUN, Mm. w Prusach, prow. Reńska, stol. okr. t. n., w obwodzie rejencyj Trewirskiej, na pld.-wsch. miasta Trewiru, nad rzeką Lieser; 600 m. W pobliżu źródła mineralne.

DAUNGORPUR, po angielsku DOWNGURPOOR, M. w Indyach Wschodnich, kraju Radżput (dawna prow. Gudżerat), stol. małego pań., hołdowniczego państwu Gujara, na pld.-wsch. M. Ahmedabad.

DAUPHINE, ob. DELFINAT.

DAVENTRY, M. w Anglii, hrb. Northampton, na pld.-zach. miasta Northampton, w pobliżu źródeł rzeki Nen; 3,586 m. Wielka fabryka szpicrut i główny punkt targów na konie w Anglii.

DAWID'S-HEAD, SAINT D., przylądek w Anglii, hrb. Pembroke, nad mr. Irlandzkim, na pld.-zach. krańcu księstwa Walii; pod 51° 50' szer. pld., a 7° 35' dług. zach.

DAVID'S, St. D., M. w Anglii, ks. Walii, hrb. Pembroke. Katedra; źródła mineralne; 3,000 m.

DAWINA czyli SPERNIAWKA, rz. w król. Polskim, gub. Augustowski, dopływowa z pr. br. rz. Szeszupy. Wybiega z jeziora Dusia (pow. Sejneński), przy wsi Bobrowniki, wpływa następnie do jeziora Simno i wypływając z takowego przybiera nazwisko Dawiny, a nakoniec poniżej miasta Ludwinowa, uchodzi z pr. br. do rzeki Szeszupy.

DAWIS, cieśnina między Grenlandią a nową Brytanią, łącząca morze Bafińskie z oceanem Atlantyckim. 2) Davis, mała wyspa z gromadą Fi-

lipińskich, na pld.-zach. wyspy Bohol, Połów pereł. 3) Zatoka na wsch. wybrzeżu Labradoru, w Ameryce.

DAWLE, M. w Czechach, cyrk. Beruński (Beraun), na l. br. Mołdawy, na pld. Pragi; 2,500 m.

DAX, M. we Francji, stol. obw. t. n., w dep. Landes, na pld.-zach. M. Mont-de-Marsan; na l. br. rz. Adour; 5,842 m. (w r. 1841.). Warowne zamkiem obronnym i otaczające go murami starożytnymi; posiada kolegium gminne (93 uczni w r. 1839.), seminaryum teologiczne i szkołę początkową realną. Jest najznacześniejszym miastem w departamencie. Wstawione już w czasach rzymskich licznymi źródłami gorącymi (+58° R.) i kąpielami, po dziś dzień bardzo uczęszczanymi. Kilka zakładów wydających smołowiec, masty, smołę, żywice i t. p., garbarnie; wyrób i handel szynkami zwanymi Bajońskie. Prowadzi dość znaczny handel wyrobami fabryk miejscowych, oraz winem i wódkami. Jest również punktem składowym handlu między Francją i Hiszpanią. Odnacza się kilku budowlami, a mianowicie: pięknym mostem na rz. Adour, starożytną katedrą, i okalającymi miasto murami z czasów rzymskich.

DAYMIEL, M. w Hiszpanii, w prow. Ciudad-Real, w pobliżu l. br. rz. Azuer; 6,500 m.

DAYTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Ohio, stol. hrb. Montgomery, na pld. M. Cincinnati, nad rz. Miami, poniżej ujścia do niej rz. Mad; 6,087 m. Posiada trybunał obwodowy, kolegium i liczne kuźnie żelaza poruszane wodą rz. Mad.

DĄBIE, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. i okr. Łęczycki. Leży nad rzeczką Ner, przy trakcie pocztowym, wiodącym od miasta Łęczycy i Koła do miast Uniejowa i Kłodawy; 2441 m. w 184 domach mieszkalnych (12 murów. w r. 1848). Kościół murywany katolicki, kaplica, kościół ewangelicki, oraz szkoła elementarna od r. 1827. (1 nauczyciel i 139 uczni w r. 1848.), także szkoła ewangelicka od r. 1835. (110 uczni w r. 1848.) i niedzielno-rzemieślnicza od r. 1846. (59 uczni w r. 1848.). Posiada stację pocztową i kilka warsztatów sukienniczych, na których wyrobiono sukna grubego i kuczba, wartości w r. (1848) 16,980 rubli sr. Targ tygodniowy i 7 jarmarków do roku.

DĄBROWA, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęcki, gm. Dylew, parafia Myszyniec; 842 m., zajmujących 121 domów i 234 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 42 wiorst. Przykomorek celny od strony Prus, z punktem przeciwnym Myszyniec, i osada sprawującego urząd Leśnictwa Wyszów.

DĄBROWA, osada w król. Polskim, gub. Warszawska, pow. Stanisławowski, okręg Siennicki, gm. Rudno, parafia Kołbiel. Leży przy trakcie Warszawsko-Zamojskim, nad rz. Świder i liczy 44 m., 4 domy i 6 innych zabudowań. Odległa jest od M. powiatowego 14 wiorst. Posiada stację pocztową.

DĄBROWICE, Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Gostyński, okr. Orłowski. Leży przy trakcie pocztowym, wiodącym do Brześcia Kujawskiego, Kowala i Gostynina; 2598 m., zajmujących 281 domów. Zabudowania drewniane, kościół murywany i szkoła elementarna od roku 1809. (136 uczni w roku 1848.). Oddalone jest 21 wiorst od miasta powiatowego.

DĄBROWIEC, po niemiecku DAUBRAWITZ, Mm. w Morawii, gub. Berneński, nad rz. miasta Berono (Brünn), na l. br. rz. Świtawy; 800 m. Fabryki instrumentów matematycznych, mierniczych i t. p.

DĄBRÓWKA, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęcki, gminie Dylew, parafia Kadzidło; 270 m., zajmujących 43 domów mieszkalnych i 74 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 15 wiorst. Kopalnie bursztynu na gruntach okolicznych.

DĄBROWKA, ob. SILNICA.

DĄBROWNIK, po niemiecku DAUBRAWNIK, Mm. w Morawii, gub. i cyrk. Berneński, nad rz. Czarnawką; 780 m. Znaczna papiernia.

DĄBROWNO, GILGENBURG, M. w Prusach, rej. Królewiecka, między dwoma jeziorami, na pld. Działdowa; 1,163 m. W pobliżu wsie: Grünwald i Tanneberg.

DEAL, Mm. w Anglii, hrb. Kent, na wsch. M. Cantorbery i Maidstone, nad przystanią kanału Pas-de-Calais; 7,268 m. Miejsce warowne, posiada arsenał i magazyn zapasowy dla marynarki królewskiej.

DEAN-FOREST, okolica i okręg t. n. w Anglii, hrb. Gloucester. Rozległy do 12,150 hektarów, liczy 5,600 m. Pokryty jest w części resztkami wielkiego lasu, zwanego Dean - Forest, a który obfituje w drzewo budowlane morskie i drzewa owocowe. Tu również kopalnie węgla kamiennego i żelaza, oraz obszerne pokłady pięknych marmurów.

DEARGH, ob. DERG.

DEARN-DON, kanał w Anglii, w okr. zachodnim hrb. York, poczyna się pod M. Barnsley, i dochodzi rz. Don, pod M. Rotterdam.

DEBRECZYN, M. w Węgrzech, w kom. Biharskim, oddalone mil 8 na pld.-zach. M. Wielki-Waradzyn, a na wsch. M. Budy. Największe z miast w król. po

Peszie, leży wśród żyznej, lubo piaszczystej płaszczyny. Posiada kilka wielkich budowli, 5 kościołów, kolegium reformowane z biblioteką (20000 tomów), kolegium i gimnazjum Pijarów, 3 szpitale; 6240 domów, 63,000 m. Przemysł ludności miejscowej nader rozwinięty; mydlarnie (10,000 centnarów rocznie), garbarnie (186 zakładów), fabryki saletry i tytoniu, wyrób wielkiej ilości ciżemek węgierskich (750 majstrów szewskich), fajek glinianych czerwonych, drewnianych cybuchów, grzebieni, guzików, noży, skór, kozuchów z czarną wełną i t. p. Jest tu w ogóle 2,500 rzemieślników i 210 kupców. Fabryka fajek wydaje rocznie do 12 milionów sztuk; wyroby te nader są poszukiwane pod nazwą fajek debreczyńskich. Chleb pszenny, dla niezwykłej wielkości i smaku nader jest ceniony. Cztery jarmarki do roku, najwięcej uczęszczane w całem królestwie. Wielka sprzedaż bydła rogatego (niektórzy z kupców posiadają do 10,000 sztuk wśród pastwisk okolicznych), koni, trzody chlewniej, tytoniu, wosku, miodu, płócien i mydła.

DECIZE, M. we Francji, dep. Nièvre, na pld.-wsch. M. Nevers, wśród wyspy utworzonej rz. Lora; 3,358 m. Znakomite kopalnie węgla kamiennych (zatrudniają do 1,500 górników), kamienia ciosowego, wapna i gipsu. Piec wapienne, cegielnie i t. p.

DEDHAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Massachusetts, stoł. hr. Norfolk, o 2 mile na pld.-zach. Bostonu; 3,200 m. Posiada bank i liczne kuźnie żelaza.

DEE, 1) rz. w Anglii, uchodząca do mr. Irlandzkiego, pod M. Chester, w hr. Chester. Wybiega z jeziora Bala (hr. Merioneth), przebiega w długości 110 wiorst piękną dolinę Llangollen (hr. Merioneth), hr. Denbigh i Chester. Przyjmuje do siebie rz. Alwyn. 2) Rz. w Szkocji, wybiega z góry Cairngorm, na granicy hr. Inverness i Aberdeen, odgranicza następnie ostatnie hr. od Kincardine i wpada do M. Północnego, pod M. New-Aberdeen. 3) Rz. tamże, w hr. Kirkcudbright, przepływa jezioro Ken, i uchodzi do zatoki Solway.

DEERFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. New-Hampshire, hr. Rockingham; 1950 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, pań. Nowego Yorku, hr. Oneida, nad rz. Mohawk, wprost M. Utica; 3,120 m. 3) Mm. tamże, pań. Massachusetts, hr. Franklin, na pld. M. Greenfield, na wybrzeżu zach. Konnektikut; 2,000 m.

DEES, M. w ks. Siedmiogrodzkiem, stoł. komit. Szolnok, na wsch. M. Alparé, przy spływie rzek:

Kis-Szamos i Nagy-Szamos; 5,560 m. Gimnazjum kalwińskie; obfite źródła słone w okolicy pobliskiej, zwane Dees-Akna, wydające rocznie do 50,000 centnarów soli.

DEGGENDORF, DECKENDORF, M. w Bawarii, w cyr. Niższej Bawarii, stoł. obw. Deggendorf, na pfn.-zach. Passau, na l. brz. Renu; 2,550 m. Posiada kilka browarów, dystylarni wódek, młynów, papierni, olejarni i kuźni żelaza. Prowadzi handel bydłem.

DEGGINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Dunaju, w pobliżu M. Geislingen, nad rz. Fils; 1,900 m.

DEGO, Mm. w pań. Sardyńskim, w prow. i na pld. M. Acqui, na l. brz. rz. Bormida; 3,500 m.

DEIDESHEIM, Mm. w Bawarii, cyr. Renu, pod Dürkheim, na pfn.-zach. M. Spire; 2,400 m. W okolicy uprawiają wino, najlepsze co do gatunku ze znanych w całej prowincji.

DEKAN, wielki półwysep w Indyach Wschodnich, graniczący na pfn. z Indostanem, na wsch. z zatoką Bengalską, na zach. z morzem Indyjskim, a na pld. z oceanem Indyjskim. Rozległy 24740 mil kwadrat. geograf. liczy przeszło 50 milionów mieszkańców. Powierzchnia kraju nader górzysta, okolona pasmami gór zach. i wsch. Ghates. Pierwsze wznoszą się stromo na zach. wybrzeżach i dochodzą 8000', drugie ciągną się w pewnej odległości od wybrzeża wsch. i tylko w stronie pld. szczyty ich wznoszą się na 5000 stóp. Część kraju północną otaczają góry Vindhya i ciągną się od zatoki Cambay aż do doliny rz. Gangesu. Skropiony jest wielu rzekami, znaczniejsze z nich: Nerbuda i Tapti, uchodzące do zatoki Cambay, oraz Cauveri, Panar, Kistna czyli Kriszna, Godaweri i Mahannuddi, które toczą swe wody do zatoki Bengalskiej. Cały półwysep pozostaje mniej lub więcej w posiadaniu Anglików; składa się z posiadłości bezpośrednich, lub pośrednich czyli państw związkowych, pod opieką i wpływem wyłącznym Anglii zostających.

DELAWARE, państwo, czyli rzeczpospolita w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., nad wybrzeżami oceanu Atlantyckiego, z M. stoł. Dover. Rozciąga się od 38° 30' do 39° 45' szer. pfn., oraz od 77° 16' do 78° dług. zach. Graniczy na pfn. z pań. Pensylwanii, na wsch. z pań. Maryland, na pld. oddzielone jest rzeką i zatoką Delaware od pań. New-Jersey, na wsch. oblane oceanem Atlantyckim. Rozległe 103 mil kwadr.; liczy 90,000 m. (w roku 1840: 78,885 m.). Grunt gliniasty wśród płaszczyn i na wybrzeżach rz. Delaware, górzys-

sty w części północnej, a którego główną wyniosłość stanowi grzbiet wzgórzy, oddzielający kotlinę zatoki Delaware od kotliny zatoki Chesapeake. Główne rzeki: Brandywine i Delaware; brzeg prawy ostatniej należy do obwodu państwa; spławna jest dla najznaczniejszych statków, aż do miasta Filadelfii (w pań. Pensylwanii). Wybrzeża morskie piaszczyste, nie posiadają portów, wyjąwszy port nad rzeką Delaware, oddalony na 1 milę od jej ujścia. Klimat zdrowy, lubo wiele zimniejszy w części pfn. jak w pld., pomimo iż różnica szer. geogr. między obydwoma krańcami państwa, zaledwie 1° 15' wynosi. Bogactwa mineralne, mniej obfite, tylko w hr. Sussex znajdujemy znaczniejszą ilość rudy żelaznej, zdadnej do przetapiania. Ludność według spisów z r. 1840: 58,561 biały (29,259 mężcz., 29,302 kob.), 16,919 wolnych kolorowych (8626 mężcz., 8293 kob.) i 2605 niewolników (1731 mężcz., 1234 kob.). W tymże roku liczono rolników 16,015; zajętych handlem 467; fabrykami 4,060; żeglarstwem 401; spławem statków, tratw, drzewa i t. p. na wodach biejących w kraju 225; sztukami wyzwolonemi 199 osób. Wyznania najwięcej upowszechnione: metodyści, przbityryanie, baptyści i anglikanie. Rolnictwo rozwinięte, uprawa pszenicy nader staranna; inne gatunki zbóż, a mianowicie jęczmień, owies, żyto, hreczka (blé noir), kukurydza i t. p. w znacznej ilości są zbierane. Wełna, wosk, kartofle, liście tytoniowe, nieco drzew morwowych, drzewo budulcowe, mleczyno, stanowią główne przedmioty handlu wewnętrznego. Chów bydła rogatego, oraz koni, mułów, trzody chlewniej, owiec, wystarcza na potrzeby miejscowe. Wartość produktów leśnych (w 1840 r.): 5,562 dolarów (58,050 złp.) wyrób drzewa budowlanego, a 7557 dolarów inne płody leśne, mianowicie roślina stoś w hr. Sussex nad Swam-Riwer zbierany. Stan przemysłu jest kwitnący i w ciągłym postępie; młyny nad rzeką Brandywine, uchodzą za najlepiej urządzone w Stanach Zjednoczonych. Kapitał obrotowy zakładów przemysłowych wynosił w roku 1840: 14,302,935 zł. pol., użytym zaś był w fabr. machin (300 robotników), nożownictwie, wyrobach mosiężnych, blaszanych, fabr. tkanin wełnianych, 11 zakładach wyrobów bawełnianych, fabr. tytoniu, czapnictwie, garbarniach, gorzelniach, 27 młynach prochu, papierniach, 6 drukarniach (w których odbijają 3 dzienniki peryodyczne i 5 pism innych w nieoznaczonym czasie wychodzących), 21 młynach wodnych, 227 tartakach i wielu innych. Handel zewnętrzny, mniej znaczący, w roku 1839. — 40. dochodził summy

350,000 zł. pols. Rybołówstwo i wyprawy odleglejsze na połów wielorybów, zatrudniały 165 ludzi, z kapitałem 1,600,000 zł. pols. Kanał Delaware, łączący zatoki Delaware i Chesapeake, uważany być winien za najważniejszy środek komunikacyjny w państwie; 5820 statków przebyło go w roku 1840. Drogi żelazne, między miastami New Castle i Georgetown (25 wiorst długości), oraz M. Wilmington i Susquehannah, posiadały 14 lokomotyw w roku 1838. Pod względem naukowym, liczone tu w roku 1840: 152 szkół elementarnych, kosztem państwa utrzymanych, a do których uczęszczało 6924 uczni, 20 szkół początkowych z 764 uczniami, oraz szkołę wyższą cz. kolegium w New-ark (5 prof., 100 uczni i biblioteka z 3,500 tom.). W tymże roku budżet wydatków obejmował: 2733 doll. (1 dollar 9 złp.) jako płaca dla członków rządu; 4,400 doll. dla sądownictwa i urzędów administracyjnych, i 14,500 doll. tytułem zwrotu kosztów dla członków zgromadzenia prawodawczego. Skarb jako też i państwo, nie są obciążone żadnymi długami.

Władzę wykonawczą powierzono gubernatorowi (Governor) wybranemu głosowaniem powszechnym na lat cztery, a który ponownie urzędu sprawować nie może. Wielcy urzędnicy państwa są: Sekretarz Stanu, Podskarbi i Audytor. Zgromadzenie prawodawcze składa się z izby deputowanych (21 członków, t. j. po 7 z każdego hrabstwa), mianowanej na lat dwa, i Senatu (9 członków, czyli 3 z każdego hrabstwa) wybranego na lat cztery; każdy z członków izb powyższych pobiera dziennie 3 dollary (27 złp.). Sądownictwo składa się z Sądu Najwyższego państwa, będącego zarazem sądem apelacyjnym; przewodniczy w nim jeden wielki sędzia, trzech sędziów i prokurator. Wszyscy sędziowie są przez zgromadzenie prawodawcze mianowani i odwołalni. Zadne z wyznań religijnych nie jest płatnem ze skarbu publicznego, lecz z własnych środków i składek prywatnych współwyznawców zaopatrują swe potrzeby. Delaware tworzy oddzielną dycezyję anglikańską, a liczy się do biskupstwa katolickiego Filadelfskiego. Siła zbrojna, składająca się z milicyi, liczyła w roku 1842: 9,929 ludzi, 4 dowódców, 8 oficerów sztabowych i 7 oficerów wyższych. Do zgromadzenia ogólnego, Delaware wysłała 2 senatorów; i 1 członka do izby reprezentantów. Dzieli się pod względem administracyjnym na 3 hrabstwa: Kent z M. stoł. Dover, 19,872 m.; New-Castle z M. stoł. Wilmington i New-Castle, 33,120 m.; Sussex z M. stoł. Georgetown, 25,093 m. 2) Rz. tamże,

uchodząca do zatoki Delaware, leżącej między wybrzeżami oceanu Atlantyckiego, o 10 mil geograf. poniżej Filadelfii (pań. Pensylwania), między państwami: New-Jersey i Delaware. Wybiega w górach Catskill (pań. Nowego Yorku), przepływa M. Milford, Easton Filadelfię, i odgranicza państwo Pensylwanii od państwa Nowego Yorku, oraz pań. Delaware od New-Jersey. Spławna jest aż do M. Filadelfii dla okrętów liniowych, a dla okrętów kupieckich do katarakty pod Trenton. Przebiega 470 wiorst i przyjmuje do siebie wiele rzek innych, główniejsze z nich: Schuylkill i Lehigh, uchodzące z prawego brzegu. 3) Zatoka tamże, utworzona ujściem rz. Delaware, między przylądkiem May (pań. New-Jersey), a przylądkiem Henlopen (pań. Delaware). Szerokość jej między powyższymi przylądkami 40, a zagłębienie do 104 wiorst dochodzi. W pobliżu przylądka Henlopen został zbudowany sztuczny port.

DELBRÜCK, M. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Minden, na pñ.-zach. M. Paderborn; 1,045 m. Posiada fabrykę płócien i tytoniów.

DELDEN, M. w Niderlandach, prow. Wyższa Yssel, na pñ. M. Almelo; 3,600 m.

DELEMONT, po niem. DELSBERG, M. w Szwajcarii, kant. Berneński, stoł. obw. t. n., na pñ. M. Bern, na l. brz. rz. Sorne; 1,422 m. Posiada kolegium katolickie (12 profesorów), magazyn soli i starożytny zamek.

DELFTSHAVEN, Mm. w król. Niderlandzkim, prow. Południowa Holandia, na pñ.-zach. M. Rotterdamu, na pr. brz. rz. Mozy; 3,100 m.

DELFINAT, DAUPHINÉ, dawna prow. we Francji, z M. stoł. Grenoble. Wyższy Delfinat z M. stoł. Grenoble, obejmował: Graisivaudan, Royanès, oraz baronie: Gapençois, Embrunois i Briançonnais, znaczniejsze miasta: Laneure, Saint-Bonnet, Lesdiguières, Pont-de-Royau, Le Buis, Mévil-lons, Montauban, Nyons, Gap, Serres, Tallard, Embrun, Guillestre, Mont-Dauphin i Briançon. Niższy Delfinat, z M. stoł. Vienne, mieścił w sobie: Viennois, Valentinois, Tricastin i Diois, oraz znaczniejsze miasta: Romans, Saint-Marcellin, La Tour-du-Pin, Crémieu, Pont-de-Beauvoisin, Valence, Montélimart, Saint-Paul-Trois-Châteaux i Die. Obecnie rozdzielonym został między trzy departamenty, t. j. Wyższych Alp (538,293 hektarów), Izery (831,661) i Drôme (636,129). Otrzymał nazwę Delfinatu od imienia pierwszych jego dziedziców; w r. 1343. ustąpiony został Filipowi, synowi Filipa Walezyusza (Valois), z warunkiem używania i zatrzymania osobiście tytułu Delfina (Dauphin). Od czasów Ka-

rola V. tytuł ten przybierany był przez najstarszego syna królów Francji.

DELFT, M. w król. Niderlandzkim, prow. Południowa Holandia, na pñ.-zach. Rotterdamu, nad rz. Schie i kanałem łączącym Rotterdam z M. Hagą; 16,000 m. Posiada fabrykę fajansów, naczyń kamiennych, sukna, dywanów, kołder wełnianych, mydeł, oraz wyrób poszukiwanych instrumentów matematycznych. Tu również kolegium, szkoła marynarki i arsenał. Zdobne kilkoma pięknymi budowlami, a mianowicie: ratusz, kościół starożytny, z grobowcami admirałów Tromp i Piotra Heyn, oraz nowo wzniesiony kościół z pomnikiem Wilhelma ks. Oranii, zabitego w roku 1584. Rodzina Grotiusa i malarza Dawida Beck. 2) Wyspa na oceanie Indyjskim, na pñ.-zach. wyspy Ceylan, w cieśninie Palk.

DELFI, ob. KASTRI.

DELFIYL, M. obronne i portowe w Niderlandach, prow. Gröningen, przy uj. rz. Fivel do Ems; 3,600 m.

DELHI, 1) M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, stoł. okr. t. n., w prezyd. Kalkutta, na pñ.-zach. M. Agra, na pr. brz. rzeki Dżumna. Leży pod 28° 41' szer. pñ., a 74° 16' dług. wschodniej; liczy 200,000 m. Miasto obronne, jest rezydencją Wielkiego Mogoła (Szahzi, król królów), księcia hołdującego Anglii, pobierającego płacę roczną 6,300,000 złotych polskich, oraz gubernatora angielskiego, który czuwając nad monarchją i jego rodziną, załatwia stosunki pań. z krajami ościennymi i zarządza obwo-dem dawniej prow. Delhi, pod względem sądowym i administracyjno-finansowym. Posiada kolegium angielsko-indyjskie (Gha z e - u d - D e e n K h a n) z 300 uczniami, fabrykę szalów, tkanin bawełnianych i indygo. Prowadzi handel koźmi, owocami, szalami kaszmirowymi, wyrobami złotniczymi, jubilerszczyzną i drogiemi kamieniami, przywożone-mi z K a b u l u. Obecna rozległość miasta zajmuje 7 mil kwadr. angielskich (18 wiorst kwadr.); ślady gruzów ciągnące się na przestrzeni 51 wiorst kw., świadczą o dawniej świetności za czasów A u r e n - g z e b a, gdy ludność miasta do 2 milionów mieszkańców dochodzić miała. Główne przecieży budowlę starożytne znajdujemy podziś dzień zachowane w całości i sterzące w pośród zwalisk od-wiecznego grodu: pałac cesarski zbudowany przez S z a h a - D ż e h a n, obecnie przez W. Mogoła i ro-dzinę jego, (liczącą 19,700 członków w linii pro-stej i ubocznej) zamieszkały, obserwatorium, wielki meczet D ż u m n a - M e s d ż i d, ogrody S z a -

l i m a r, meczet czarny czyli K a l a - M e s d ż i d zbu-dowany przez monarchów Patans; Kutub-Mi-nar czyli wieża do 280 stóp wysoka, składająca się z pięciu piater i wspaniała kopułą uwieńczona; wodociąg hana Ali-Merdan-Kan, w r. 1820. naprawiony, grób Humayuna, oraz meczet Ram-szened-Dulah, pamiętny pobylem Nadir-szaha, w czasie dokonywanych za jego rozka-zem, pożogi i rzezi miasta.

Miasto Delhi, miało być odbudowywanem siedm razy. Plemiona Afganów i Patanów, zdoby-wszy je na Radżach Indyjskich, obrali za stolicę założonego przez siebie państwa. W roku 1398. zniszczonem było przez Tamerlana, w roku 1525. przez hordy Babera, założyciela dy-nastji Mogołów. Obecnie istniejące miasto, miał wzniesić Szah-Dżehan, około połowy XVII. wieku, które zniszczywszy bezskutecznie Szah Nadir, w roku 1793. zmuszony był opuścić. Od roku 1803. należy do posiadłości W. Brytanii. 2) Prowincja tamże, z miastem stoł. Delhi. Rozcią-ga się od 28° do 31° szer. północnej, a 73° do 78° długości wsch. Położona między prowincjami: Lahory, Gurwal, Agra i krajem Radżepu; zawiera kilka miast znaczniejszych, a miano-wicie: Delhi, Bareilly, Pillibee, Rampur, Morada-bad, Anobsher i Merut. Powierzchnia w ogóle płaska, jedynie w okolicy miasta Delhi górzysta, skropiona jest rzekami: Gangesem, Dżumną, Kuggur i Szittung. Grunt nieurodzajny i piaszczysty, wydaje przecieży jęczmień, żyto, ryż, ba-wełnę i trzcinę cukrową. Pod względem admini-stracyjnym należy do prow. Kalkutty i jest w po-siadaniu W. Brytanii.

DELHI, Mm. w Stanach Zjednoczonych Amery-ki północnej, pań. Nowego Yorku, stoł. hr. Dela-ware, nad rz. Delaware; 2,600 m.

DELI, M. w Indyach Wschodnich, na pñ.-wsch. wybrzeżu wyspy Sumatry i cieśniny Malakki, stoł. król. Deli. Jest rezydencją wł. zcy. Prowadzi han-del pieprzem.

DELITZSCH, M. okr. w Prusach, rejen. Merse-burska, nad rz. Löber; 4,000 m.

DELMENHORST, M. w ks. Oldenburgskim, stoł. okr. t. n., na pñ.-wsch. M. Oldenburg, nad rz. Delme; 1,900 m. Miejsce znacznych targów na konie.

DELEOUU, M. w Afryce, król. Barni; 10,000 m. Niegdś było stolicą pań. Mandara.

DELOS, nazwa dwóch wysp w archipelagu Gre-ckim, między wyspami Mycone, Syra i Paros. Znaczniejsza z nich zwaną była przez staroży-

nych Rhene; mniejsza zaś, czyli właściwa Delos posiada zabytki i zwaliska z odległych wieków. Obiedwie nie są zamieszkane i służą za pastwiska dla stadnin, będących własnością mieszkańców wyspy Mycone.

DELSBERG, ob. DELEMONT.

DELVENAU, rz. w Danii (ks. Lanenburgskie), uchodząca pod M. Lauenburg do rz. Elby. Łączy się za pośrednictwem kanału z rz. Stecknitz, w po-bliżu M. Mölln, i łączy rz. Elbę z rz. Trave.

DELVINO, M. w Turcji europejskiej, prow. Al-bania, na pñ.-zach. M. Janiny, w pobliżu mr. Joń-skiego; 10,000 m. Obronne; prowadzi handel oliwą i innemi płodami rolniczymi.

DEMBE MAŁE, W. w król. Polskim, gub. War-szawskiej, pow. Stanisławowskim, okr. Siennickim, gmina t. n., parafia Latowicz. Leży nad rz. Świ-der, przy trakcie bocznym z Latowicza do Paryso-wa; 335 m., 18 domów i 50 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 21 wiorst. W roku 1848. na dwóch warsztatach, pojedynczy tkacze wyrobili 1,200 par pończoch bawełnianych, wartości 240 rubli srebrem.

DEMBOWIEC, DEMBOWICA, M. w cesarstwie Austriackim, w Galicji, gub. Lwowskiej, na pñ. M. Jasło, nad rz. Dembówką; 1,590 m.

DEMER, rz. w Belgii, uchodząca z pr. brz. do rz. Dyle, pod M. Werchter (prow. pñ. Brabant). Wy-biega ze źródeł w pobliżu Tongern, pod S'Heeren-Elderen. Płynie w długości 11 mil geograficznych, przez miasta: Bilsen, Hasselt, Diest i Aerschot. Spławna jest w przestrzeni 3 milowej, od M. Diest. Przyjmuje do siebie z lewego brz. rz. Herk, Geete i Velp.

DEMERARY, rz. w Ameryce pñ., w Guyanie angielskiej, uchodząca do oceanu Atlantyckiego. Wybiega ze źródeł w górach, oddzielających Gu-yanę angielską od holenderskiej. Przebiega prze-strzeń 308 wiorst i spławna jest w połowie.

DEMERARY i ESSEQUEBO, okręg w Ameryce pñ., w Guyanie angielskiej, z M. stoł. Geor. etown; 75,000 m. (w r. 1837.). Prowadzi handel z Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi Ameryki pñ. W r. 1839. wyprowadzono cukru, rumu, melassy, kawy (nader poszukiwaną), bawełny, kakao, war-tości 59,511,312 złp., wyłącznie do portów angielskich. Przywóz w tymże czasie dochodził 20,213,608 złp. W tymże roku przybyło 169 okrętów angielskich, z objęciem 46,904 beczek (beczka równa 20 centn. stofuntowym wagi); odpłynęła prawie ró-wna liczba i z tymże samym objęciem.

DEMIANSK, M. pow. w Rosyi europejskiej, nad

rzeką Jawonig, gub. Nowogrodzka. Posiada dwa kościoły, szkołę i liczy 2000 m.

DEMMIN, M. w Prusach, prow. Pomorze, obw. rejencji Szczecińskiej, stoł. okr. t. n., na pfn.-zach. M. Szczecina (Stettin), nad rzeką Peene, przy ujściu do niej rzek Trebel i Tollense; 5,600 m. Siedlisko głównego sądu ziemskiego i komory celnej I. klasy. Posiada kilka fabryk sukna, płócien, garbarnie i t. p. i prowadzi handel zbożem i drzewem. M. nader starożytne, pamiętne kilku oblężeniami; do r. 1759. posiadało mury obronne.

DEMMIR-HISSAR, M. w Turcji europ., w Macedonii, w pobliżu i na pfn.-zach. M. Seres; 8,000 m.

DEMONTE, M. w król. Sardyńskim, w prow. Coni, nad rz. Stura, na pfd.-zach. M. Coni, od którego 2 mile jest oddalonym; 6,000 m.

DEMOTIKA, DEMOTIKOS, M. w Turcji europejskiej, prow. Rumelia, na pfd. M. Adrianopol, na l. brz. rz. Maritza; 8,000 m. Zdobne pałacem, niegdyś rezydencją sułtanów, przed zdobyciem Konstantynopola; jest zamieszkaniem arcybiskupa greckiego i posiada fabrykę tkanin jedwabnych, wełnianych i wyroby garncarskie. Pamiętne pobytami Karola XII, po bitwie pod M. Pułtawą.

DENBIGH, 1) hrb. w Anglii, w części pfn. ks. Walii, między hrb. Flint i Chester na wsch., Salop, Merioneth i Montgomery na pfd., Caernarvon na zach., a hr. Irlandzkim na pfn.; M. stoł. Ruthin. Rozległe 633 mil kwadratowych angielskich, liczy 90,200 m. Grunt górzysty, w dolinach nader urodzajny, a mianowicie okolice rzek Clwyd i Llangollen wydają w wielkiej obfitości pszenicę, jęczmień i owies. Również znaczny chów bydła. Obfite pokłady mineralne, głównie zaś węgle kamienne, ruda żelazna i kamień wapienny. 2) M. tamże, hrb. Denbigh, na pfn.-zach. M. Ruthin; 3,800 m. Zbudowane na skale, leży wśród doliny rz. Clwyd.

DENDER, DENDRE, rz. w Belgii, uchodząca z pr. brz. do rz. Skaldy, pod M. Termonde (Wschodnia Flandrya). Wybiega pod M. Ath (Henegowia), utworzona zbiegiem dwóch strumieni, nadpływających z okolic Leuze i Harehies; płynie w dół. 70 wiorst, przez miasta Lessinnes, Grammont, Ninove i Alost. Spławna jest w całej przestrzeni.

DENDERAH, M. w Egipcie, na l. brz. Nilu, na pfd. Esne, z nędznych chat złożone. W pobliżu godne uwagi groby starożytnego Tentyra.

DENDERMONDE, TERMONDE, M. w Belgii, w prow. wsch. Flandryi, przy uj. rz. Dender do Skaldy. Fabryki; zamek obronny; akademia rysunków i budownictwa; 7,500 m.

DENIA, M. w Hiszpanii (król. Walencji), prow. Alicante, na wsch. M. San-Felipe, przy uj. rz. Rio-Verges do mr. Śródziemnego, u stóp wzgórz; 2,000 m. Miasto obronne, portowe, prowadzi handel rodzenkami, migdałami i innymi płodami okolicznymi. Nader starożytne, zwane Dianium przez Pliniusza.

DENIS, SAINT DENIS, 1) M. na wyspie Bourbon, stoł. kolonii i okr. V ent, na pfn. wybrzeżu; 12,000 m. Jest siedziskiem sądu królewskiego, trybunału pierwszej instancji, oraz posiada kolegium z kursami prawa (15 prof., 157 uczni, w r. 1837.), ogród botaniczny, bibliotekę publiczną, bank założony w r. 1826., izbę handlową i 2 drukarnie. Prowadzi handel dość znaczny. W braku portu, posiada przystań dość wygodną, przystępną dla okrętów wszelkich rozmiarów, lubo otwartą jest dla wiatrów przez 8 miesięcy w roku panujących. W r. 1841. wyprawiono zład do Francji 54 okrętów z objętością 15,472 beczek (beczka równa się wadze 20 centn. sto-funtowych). 2) M. we Francji, stoł. obw. t. n., w depart. Sekwany, oddalone o 1 milę na pfn. Paryża, nad rz. Croult, w pobliżu pr. brz. Sekwany i kanału t. n.; 14,636 m. (1841. r.). Jest stolicą kapituły królewskiej Saint-Denis, posiada zakład wychowania dla córek osób ozdobionych orderem legii honorowej (400 uczennice na koszcie rządowym i 100 uczennice płaćących), bibliotekę publiczną i drukarnie. Tu również liczne fabryki i zakłady przemysłowe, a mianowicie: młyny wodne, drukarnie i litografie płócienek, fabr. przetworów chemicznych, wyrobów z kauczuku i t. p. Handel nader znaczny. Jarmarkiniegdyś licznie uczęszczane, obecnie podupadły nieco, wyjąwszy zwanego Landit, na który do 100,000 owiec sprowadzają; początek jego sięga VII. wieku i najznakomitszym jest tego rodzaju w całej Francji. Zdobne nader pięknym i starożytnym kościołem (ostatnia restauracja miała miejsce w XII. wieku), od czasów króla Dagoberta służył za miejsce ostatniego spoczynku dla królów i książąt krwi monarchów francuzkich; z powodu zniszczenia w roku 1793. groby królewskie odnowione zostały. Za największe uważane są grobowce Franciszka I. i Ludwika XII.

DENKENDORF, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrkule Neckary, na pfd. M. Esslingen, nad rzeką Kersch; 1,441 m.

DENNEWITZ, W. w król. Pruskiem, prow. Brandenburgskiej, obw. rejen. Potsdamskiej, na pfd.-zach. M. Jüterbog i Luckenwalde. Pamię-

tne zwycięstwem wojsk sprzymierzonych, nad armią francuzką w 1813. roku.

DENNIS, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Massachusetts, na pfn.-wsch. M. Barnstable, nad odnogą t. n.; 2,950 m.

DENNY, W. w Szkocji, w hrb. i na pfd. M. Stirling, nad rz. Carron; 3,364 m. Znaczna fabryka wyrobów wełnianych, papierów, oraz kopalnie rud żelaznej.

DENTA, M. w Węgrzech, komit. Temeswar, na pfd. M. Temeswaru, nad rz. Berzawą. Znaczna uprawa ryżu; 3,664 m.

DENTERGHEM, W. w Belgii (Flandrya Zachodnia), o 2 mile na pfn.-wsch. M. Courtray; 2,768 m. Wyrób płócien, do 200 warsztatów zatrudniający.

DEPTFORD, M. w Anglii, hrb. Kent, na pfd.-wsch. Londynu, na pr. brz. rz. Tamizy, przy kolei żelaznej do miasta Brighton; 20,000 m. Wielki arsenał, warsztaty okrętowe marynarki królewskiej i magazyny zapasów morskich. Port wojenny, przez Henryka VIII. ustanowiony; budowa okrętów i statków kupieckich, oraz fabryki broni palnej i siecznej, w pobliskiej okolicy.

DERAZNIA, Mm. w Cesarstwie Rosyjskiem, gub. Podolska, na pfd.-zach. Latyczewa. Fabryka sukna i kuczajau.

DERBENT, M. w Rosji azjatyckiej, kraju Kaukazkim, w chanacie Talisz, na pfn.-wsch. miasta Tiflis, na zachodnim wybrzeżu mr. Kaspijskiego; 7,000 m. Obronne; posiada fabrykę tkanin bawełnianych, jedwabnych i sukna. Na gruntach okolicznych znaczne zbiory win i szafranu.

DERBY, 1) hrb. w Anglii, otoczone hrabstwami: York, Chester, Nottingham i Leicester na wsch., Stafford i Warwick na południe, Chester i Stafford na zach.; miasto stoł. Derby. Obszerne 47 i pół mil kw. geograficznych, liczyło w r. 1841: 272,202 m. Powierzchnia górzysta w okęgach pfn. i wsch., płaska i żyzna ku pfd. Główne rzeki Derwent i Trent, płynące ku pfd., Dove na granicy wsch. Uprawa zbóż wszelkich, a mianowicie jęczmienia; chów bydła również znaczny. Wielka obfitość płodów mineralnych, głównie zaś ołowiu, węgla kamiennych, żelaza (18 wielkich pieców do przetapiania rudy), miedzi, antymonu, oraz gipsu, alabastru i wiele innych. Handel i stosunki wewnętrzne hrabstwa są kilku kanałami ułatwiane. 2) M. tamże, stoł. hrb. t. n., na pfn.-zach. Londynu, nad rzeką Derwent; 24,000 m. Jest siedziskiem posiedzeń kwartalnych sądów hrabstwa, sądu assizów, oraz posiada więzienie karne i detencyjne. Jest tu

również wielka liczba szkół elementarnych, niedzielnych, kilka towarzystw naukowo-literackich i szkoła przemysłowa z instytutem mechaniki. Znaczna ilość fabryk, a mianowicie tkanin półjedwabnych, bawełnianych (643 robotników), przetworów chemicznych, mydeł, porcelany (najznakomitsza w królestwie, w roku 1750. zaprowadzona), wyroby naczyń marmurowych, alabastrów, broni palnej, zakłady machin parowych, kuźnie i odlewnie żelaza, miedzi, a nakoniec 17 młynów (siły 180 koni, z 3,004 robotników). Połączone kanałami, ze wszystkimi okolicami królestwa i leży w punkcie środkowym 3 dróg żelaznych. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, państwo Konnektikut, hrb. New-Haven, przy spływie rzeki Housatonic i Naugatuc; 2,851 m.

DERECSKE, Mm. w Węgrzech, komit. Biharski, o 2 mile od Debreczyna; 5,307 m. W pobliskiej okolicy znajdują się jeziora alkaliczne, skutecznie jako kąpiele używane; z nich również otrzymują naturalną sodę.

DERECZYŃ, M. w Cesarstwie Rosyjskiem, gub. Grodzieńskiej, na pfn.-wsch. Wołkowysk. Pałac i ogród.

DEREHAM, EAST D., M. w Anglii, hrb. Norfolk, na pfn.-zach. miasta Norwich; 4,000 m.

DERENBURG, M. w Prusach, rejencja Magdeburgska, okr. Halberstadt, na pfn.-zach. M. Halberstadt, nad rzeką Holtemme; 2,560 m.

DERG, LOUGH DEARGH, jezioro w Irlandyi, hrb. Donegal, odpływające pod Newtown-Stewart do rzeki Mourne, zwaną Foyle, w niższej części biegu swego. W pośrodku tegoż widzieć się daje mała wyspa Saint Davoc, z kaplicą Ś. Patryka, corocznie przez 18-20,000 pielgrzymów zwiedzana.

DERKÓW, Mm. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim. Leży nad rzeką Kamienną i liczy 713 m., zajmujących 108 domów drewnianych. Posiada kościół katolicki murowany, przy którym dom przytułku dla starców i ubogich kalek. Oddalone jest od M. pow. 14, a od M. gubernialnego 56 wiorst.

DERMBACH, Mm. w ks. Sasko-Wejmarskiem-Eisenach, stoł. obw. t. n., na pfd. M. Eisenach, nad rz. Fulda; 990 m.

DERNA, DERNE, M. nadbrzeżne w Afryce, w pań. Tripoli, na zach. przylądka Razatin. Twierdza, port, siedlisko Beja; żegluga i handel z Aleksandryą; 5 do 6,000 m.

DERNIS, M. w Dalmacji austriackiej, nad rz. Cicola, w cyrk. Zara, na pfn.-wsch. M. Zara; 1,000 m.

DERPT, ob. DORPAT.

DERREYEH, DERAYEH, M. portowe w Arabii, stoł. pań. Nadszed, w kraju Wahabitów, na zach. M. El-Katif, na drodze karawan ciągnących od morza Czerwonego ku zatoce Perskiej; liczy do 30,000 m. Leży pod 25° 15' szerok. pñ., a 44° 10' dług. wschodniej. Obronne; było niegdyś punktem głównym potęgi Wahabitów. Zbudowane u stóp góry Khur, wśród żyznej doliny. Złobyte i prawie zupełnie zniszczonem zostało przez Ibrahima Basze, w roku 1819.

DERRY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pań. Pensylwanii, hrb. Dauphin, nad rz. Swatara i przy spływie jej z rz. Susquehannah; 2,500 m.

DERTINGEN, 1) Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Nekary, na pñ. M. Maulbronn, nad rzeką Kreich; 1850 m. 2) Mm. w ks. Badeńskim, w cyr. Niższego Renu, na pñ.-wsch. M. Wertheim, nad rz. Aalbach; 812 m.

DERWENT, rz. w Anglii, hrb. Cumberland, uchodzi do morza Irlandzkiego, pod M. Workington. Wybiega ze źródeł na granicy hrb. Westmoreland; płynie na przestrzeni 53 wiorst, przez jeziora Derwent i Rassentwaite, oraz M. Keswick, Cockermouth i Camerton.

DESENZANO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, deleg. Brescia, na pñ.-wsch. M. Brescia, u wybrzeży pñ.-zach. jeziora Garda; 3,600 m. Posiada gimnazjum gminne, port nad jeziorem Garda i połączone jest statkami parowymi z M. Riva. Handel dość znaczny zbożem i płodami miejscowymi. Pamiętne zwycięstwem Rzymian nad Alemanni w r. 269.

DESIO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. i deleg. Medyolańskim. Sławną jest ze wspaniałej willi Traversi, poprzednio Cusani zwanej; park i otaczające ją ogrody, uważane są za najpiękniejsze w Lombardii.

DESIRADE, LA D....., wyspa w Antyllach, posiadłość Francji, w pobliżu i na pñ.-wsch. Gwadelupy. Rozległa 2,600 hektarów; zamieszkała jest od 1,250 l. (300 białych, 50 wolnych kolorowych, resztą niewolników). Przez całą jej długość ciągnie się pasmo wzgórz wulkanicznych. Źródła obfite; brak portu lub przystani. Grunt piaszczysty, głównie bawełnę wydaje.

DESA, rzeka w ces. Rosyjskim, uchodząca do l. brz. rzeki Dniepru, w odległości 1 mili na północ Kijowa. Wybiega w pobliżu i na pñ.-wsch. M. Elnia (gub. Smoleńska), przepływa przestrzeń 900 wiorst, zraszając w swym biegu okolice miast: Brianska (gub. Orelska), Nowgorod-Sewerski i

Czernichowa (gub. Czernichowska). Spławna jest w całej swej długości.

DESPOTO - DAGH, jedna z odnóg Bałkanu, w prow. tureckiej Rumelii; oddziela się od głównego łańcucha na pñd. granicy Bułgarii, i ciągnie się ku pñd.-wsch., tworząc kilka odnóg.

DESSAU, M. w Związku Niemieckim, stoł. ks. Anhalt-Dessau, na l. brz. rz. Muldy, w pobliżu ujścia jej do Elby, na pñd.-zach. Berlina, a na pñ.-zach. Frankfurtu nad Menem; 12,000 m. (750 żydów) i 1,008 domów, w roku 1840. Rezydencya panującego, siedzisko rządu i władz centralnych; posiada wzorowo urządzone szkołę główną, dzielącą się na gimnazjum, szkołę filologiczną, obywatelską, początkową i zakład dla pańien, oraz instytut czyli seminaryum pedagogiczne, akademię śpiewu, szkołę muzyki, wstawioną szkołę handlową żydowską (Fransschule zwana), instytut ortopedyczny, zakład dla ubogich (Amalienstift zwany), bank i biblioteka do 20,000 tom. licząca. Pod względem przemysłowym odznacza się licznymi fabr., a mianowicie sukna, kapeluszy, obić; pięknie urządzone młyny, garbarnie, browary i znaczne gorzelnie. Tu się odbywa wielki targ na węgiel; prowadzi handel zbożem, wełną i wyrobami fabryk miejscowych. Zawiera 5 placów publicznych i 32 ulic. Zbudowane wśród płaszczyny ozdobionej sztuką, i rzeką Muldą zroszonej, przez którą piękny most prowadzi; odznacza się wielu budowlami, a mianowicie zamkiem rezydencyjnym, zawierającym teatr, archiwum, zbiory monet, zabytki sztuk pięknych, rycin i t. p., drugim pałacem książęcym, ratuszem, kościołem miejskim, ujeżdżalnią i ogrodami panującego. Połączone jest drogą żelazną z M. Köthen i Berlinem. Miejsce rodzinne sławnego filozofa Mendelssohna. Wokolicy znajdujemy letnie pałace: Luisium i Georgium, leżące wśród wspaniałych ogrodów, oraz Sieglitzer Berg, również w pysznym położeniu ogrodowym, ze świątynią nad brzegami Elby.

DESTERRO, NUESTRA SENORA DO D...., port obronny i M. na zach. wybrzeżu wyspy Św. Katarzyny, przy brzegach Brazylii, stoł. prow. t. n.; 5,300 m.

DESVRES, M. we Francji, dep. Pas-de-Calais, w odległości 2 mil na pñd.-wsch. M. Boulogne-sur-Mer; 2,808 m. (1841. r.). Fabryka sukna zwozajnego, tkanin wełnianych, fajansów i garbarnie.

DETMOLD, M. w Związku Niemieckim, stoł. ks. Lippe-Detmold, nad rz. Werre, oddalone mil 11 na pñd.-zach. Hanoweru, a na pñ. Frankfurtu nad Menem. Leży pod 51° 56' szer. pñ., a 6° 33' dług.

wschodniej; 4,700 m., zajmujących 360 domów. Rezydencya panującego księcia, siedzisko rządu i władz głównych; posiada kilka zakładów naukowych i dobroczynnych, jako to: gimnazjum, seminaryum nauczycieli, szkołę przemysłową, dom sierot, zakład karny, instytut dla ubogich, który będąc umieszczony w rozległym gmachu, łączy w sobie szkołę rzemiosł, sale zarobkowe i szpital. Z zakładów przemysłowych posiada: fabrykę płócien, garbarnie, browary, dystylarnie wódek i t. p. Zdobne jest zamkiem książęcym, teatrem, kościołami; znajdują się rozległe i pięknie urządzone spacery. W pobliskiej okolicy wzniesiono pomnik na Teutoburgerwald, jako miejscu pamiętnej porażki Warysa przez Arminiusa.

DETROIT, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, stoł. pań. Michigan i hrb. Wayne. Oddalone na 86 mil od Washingtonu, na pr. brz. rz. Detroit, łączącej między sobą jeziora Erie, Saint-Clair i Huronskie. Pod 42° 24' szer. pñ., a 82° 59' dług. zach.; 9,102 m. (1840. r.). Najznaczniejsze w całym państwie; w znacznej liczbie przez francuzów lub ich potomków osiedlone; jest miejscem władz sądowych, oraz biskupstwa katolickiego Michigan i Wisconsin. Posiada kolegium i bibliotekę (3,000 tomów). Znajdujemy tu liczne kuźnie żelaza, miedzi, gorzelnie i warsztaty statków wodnych. Prowadzi handel dość znaczny; wartość wywozu w roku 1841: 14,480,000 złotych pols. Objętość statków, własnością miejscową będących, dochodziła w roku 1837: 7,098 beczek (beczka równa się wadze 20 centnarów sto funtowych), gdy statki parowe w roku 1834: 9,621 takichże beczek obejmowały. 2) Rz. tamże, uchodząca do jeziora Erie. Odgranicza w części państwo Michigan od Wyższej Kanady i przelewa wody jeziora Saint-Clair do jeziora Erie. W całym swym biegu spławna jest dla statków wszelkich rozmiarów.

DETTELACH, Mm. w król. Bawarskim, stoł. okr. t. n., w cyrkule Niższego Menu, na pñd.-zach. miasta Bamberg, na pr. brzegu Menu; 2,362 m. Ludność miejscowa w znacznej liczbie wyrobem instrumentów muzycznych zajęta.

DETTINGEN, 1) W. w Bawarii, w cyrkule Niższego Menu, na pñ.-wsch. miasta Aschaffenburg, na pr. brz. rzeki Menu. Pamiętna porażka francuzów przez sprzymierzone wojska angielskie i austriackie, w 1743. roku. 2) Mm. w król. Wirtembergskim, cyrkule Czarnogolasu (Schwarzwald), na pñ.-zach. miasta Urach, nad rzeką Erms; 2,919 m. 3) Dettingen-am-Schlossberg, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Dunaju, na pñd. M. Kircheim;

2,353 m. 4) Gross Dettingen, wieś w Szwajcarii, kantonie Argowii, na pr. brz. rzeki Aar; 1029 m. Pamiętna przeprawą arcyksięcia Karola w roku 1799. przez rzekę.

DETTVA, Mm. w Węgrzech, komit. Sohl, na zach. Szalatua; 3,156 m. Sławne huty szklane.

DEURNE i BORGERHOUT, gmina w Belgii, składająca się ze wsi Deurne i Borgerhout, o pół mili od Antwerpii leżących; 5,190 m. Godny tu jest widzenia wielki zakład fabryczny, wyrabiający tiule haftowane, i litografie płócien.

DEUTSCH-BROD, ob. NIEMIECKI BRÓD.
DEUTSCH-EYLAU, ob. NIEMIECKA ŁAWA.
DEUTSCH KRONE, ob. WAŁĘCZ. +
DEUTSCH-LIPTSE, NEMET-LIPCSE, ob. NIEMIECKA LIPCZA.

DEUTSCH-NEUKIRCH, ob. CERKWIE.
DEUTSCH-PRONA, NEMET-PRONA, ob. NIEMIECKIE PRAWNO.

DEUTSCHENDORF, ob. POPRAD.
DEUTSCHER-BUND, ob. NIEMIECKI ZWIĄZEK.

DEUTZ, M. w Prusach, prow. Reńska, obwód rejencyi Koloniskiej, na pr. brz. Renu, wprost miasta Kolonii, którego jest poniekąd przedmieściem, łącząc się z samem miastem przez most żelazowy; 4,500 m. Posiada arsenał, oraz kilka fabryk wyrobów jedwabnych i mydeł.

DEVA, ob. DEE.
DEVA, DIMMRICH, M. w księstwie Siedmiogrodzkiem, kom. Hunyadskim, na pñd.-zach. M. Klausenburg (Kolosz), na pr. brz. rz. Marosz. Kopalnie miedzi; 3,800 m.

DEVAPRAYAGA, ob. DIPRAG.
DEVECSER, Mm. w król. Węgierskim, komit. Wespriymskim, u stóp góry Somló; 2,805 m. Zbiory wina cenionego, w gatunku Somló.

DEVENISH, po angielsku HOLY-LAND, mała wyspa w Irlandyi, na jeziorze Lough-Erne, hrb. Fermanagh. Gruzy kościołów i opactwa z VI. wieku. Tu również starożytna wieża (Pittar-Tower), uważana za najpiękniejszy w królestwie zabytek z odległych wieków. Miejsce częstych pielgrzymek okolicznych mieszkańców.

DEVENTER, M. w Niderlandach, prow. Wyższej-Yssel (Over-Yssel), stoł. obwodu t. n., o 28 wiorst na pñd. M. Zwolle; 14,000 m. Siedzisko sądu asizów i trybunału I. instancyi. Zdobne ratuszem, katedrą gotycką; posiada szkołę łacińską i liczne zakłady przemysłowe, a mianowicie fabrykę pończoch, obić, płócien, kuźnie żelaza i t. p. Prowadzi znaczny handel bydłem, zbożem i masłem.

Wysła 7 deputowanych do stanów prowincjonalnych.

DEVERON, rzeka w Szkocji, oddzielająca hr. Banff od Aberdeenu; uchodzi do m. Północnego. Znaczący połów łososi.

DEVIGOTTA, M. portowe w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, przęd. Madras, dawniej prow. Karnatik, na pfn. miasta Trankwebar, nad zatoką Bengalską, przy ujściu rzeki Cavery.

DEVIZES, Mm. w Anglii, hr. Wilt, na zachód Londynu, a na pfn.-zach. M. Salisbury; 4,560 m. Znaczne browary piwa angielskiego (Ale). Przędalnie surowego jedwabiu, fabr. sukna w wyborowych gatunkach i tytoniu. Tu również jarmarki licznie uczęszczane na bydło, chmiel, sery i t. p. Wysła 2 deputowanych z 375 wyborców.

DEVON, DEVONSHIRE, hr. w Anglii, nad kanałem la Manche i kanałem Bristolskim, między hr. Somerset, Dorset i Cornwall; M. stof. Exeter. Rozległe 662,954 hektarów, liczyło w roku 1841: 533,731 m. Powierzchnia nieco górzysta na zach., na pfd.-wsch. i na wschód; grunt w ogóle żyzny, a mianowicie dolina rzeki Exeter, uważana za najżyźniejszą okolicę w kraju. Główne rz. Exe, Dart, Tamar, Tow i Torridge. Klimat wilgotny. Rolnictwo nieco zaniedbane; główne płody miejscowe: zboże, kartofle, jarzyny i t. p. Chów bydła dość znaczny; wyrób masła jest głównym artykułem rolniczym. W królestwie minerałów odznaczają się: cyna, ołów, miedź, żelazo, obfite pokłady manganu, wyborna glina garncarska, kamienie młyńskie i ciosowe. Mianuje 4 deputowanych, z 19,655 wyborców. Dzieli się na 33 hundreds (setnie) i 456 parafii. Znaczniejsze miasta: Plymouth, Devonport Exeter, Tiverton i Tavistock.

DEVONPORT, ob. PLYMOUTH-DOCK.

DEVIGHI, M. w Turcji azyatyckiej, na wsch. M. Siwas, nad rzeką Egkin. Pokłady żelaza i manganu w okolicy. Założone zostało przez Pompejusza, pod nazwą Nicopolis, w czasie wojen prowadzonych z Nitrydatem.

DEWSBURY, Mm. w Anglii, hr. York (West Riding), na zach. M. Wakefield, nad rz. Calder; 8,500 m. Wielkie fabryki sukna i koberców.

DEYNSE, M. w Belgii, prow. Wsch. Flandrya, na pfd.-zach. Gandawy, na l. br. rzeki Lys; 3,800 m. Sławne dystylarnie wódki jałowcowej (18 w roku 1840.); fabryka tytoniu, olejarnie, warsztaty płócien i t. p. Prowadzi handel wódką, zbożem, bydłem i płótnem.

DEZYDERYA, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Konińskim, gminie i parafii

Wyszyna; 45 m. (domów 7, innych zabudowań 19). Odległa od M. powiatowego 9 wiorst.

DEBICA, M. w Galicji, na l. br. rzeki Wisłoki, w cyr. Tarnowskim. Odnacza się wielością warsztatów tkackich, wydających płótna w nader pięknych gatunkach.

DEBNIK, W. w okolicach miasta Krakowa, posiadająca kopalnie marmuru czarnego, od wielu wieków wydobywanego; zbity i twardszy od szwedzkiego; przez kilkostopową miąższość ławic, zdany jest do wszystkich robót rzeźbiarskich, jakimi świątynie w Krakowie, wiele kościołów krajowych, oraz gmachów publicznych i pałaców moźnych jest napełnionych. Łomy istniały tu już za Zygmunta I. i Zygmunta Augusta. Wielki ołtarz w kościele Śgo Szczepana w Wiedniu w roku 1640. i nagrobek Adama Arzta, w kościele Śtej Maryi Magdaleny w Wrocławiu w r. 1678., również z marmuru tutejszego wystawionemi zostały.

DEBNO, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Sandomierskim, gm. Dębno i Biedrzyków, parafia Lassocin. Leży nad rzeką Wisłą; 318 m., zajmujących 32 domów mieszkalnych i 96 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 24 wiorst. Ludność miejscowa w liczbie 251 osób, zajęta jest wyrobem sit, przetaków i t. p.; wartość produkcyi tej w roku 1848. dochodziła 2,500 rubli srebrem (przeszło 80,000 sztuk).

DEBOWA GÓRA, W. w król. Polskim, pow. i okr. Opoczyńskim, gmina Dębowa Góra, parafia Dąbrowa; 125 m., zajmujących 16 domów i 27 innych zabudowań. Odległa jest od M. powiatowego 21 wiorst; leży w pobliżu rzeki Czarniej i posiada papiernię, która w roku 1848. wydała 1800 ryz papieru w różnych gatunkach, wartości ogólniej 2,000 rubli srebrem.

DHALAC, DAHALAK, wyspa w Afryce, w Abisynii, w zatoce Arabskiej, o 13 wiorst od wybrzeży. Najznaczniejsza z leżących na morzu Czerwonem, była niegdyś ludną i handlową.

DHAWALAGIRI, DHOLAGIR, czyli BIAŁA GÓRA, najwyższy wierzchołek w pasmie gór Himalaya, ciągnących się w państwie wschodnio-indyjskiem Nepa. Uważany jest za najwyższy szczyt na kuli ziemskiej, odkryty wiecznym śniegiem i lodem, dochodzi 26340 stóp wysokości, według innych zaś tylko 25183 stóp paryskich.

DHAR, DHARANUGGUR, M. w Indyach Wschodnich, dawniej prow. Malwah, stoł. pomniejszego państwa Maratów, pod opieką i protekcją Anglii, na pfd.-zach. M. Indore; 5,000 m. Miasto starożytne, niegdyś kwitnące, znakomite.

DHOLPOOR, M. w Indyach Wschodnich, w dawniej prow. Agra, stoł. pomniejszego państwa Maratów, pod opieką Anglii zostającego, na pfd.-zach. M. Agra, nad rzeką Czumbul. Jest w stanie kwitnącym i wśród nader żyznych gruntów.

DIAKOVAR, ob. DIAKOWO.

DIAMANTINO, małe Mm. w Ameryce pfd., w Brazylji, prow. Matto-Grosso, na wsch. M. Villa-Bella, nad jedną z dopływowych rzeki Paragui. Znakomite kopalnie złota i dyamentów, w górach i pobliskiej okolicy.

DIANO, M. w król. Neapolitańskim, na pfd.-zach. M. Sala, w dolinie t. n., u stóp góry Motulo; 7,000 mieszkańców.

DIARBEKIR, KARA AMID, 1) M. w Turcji azyatyckiej, prow. Armenia, na pfd.-zach. miasta Erzerum, a na pfd.-wsch. Konstantynopola, nad rz. Tygrys. Leży pod 37° 55' szer. pfn., a 37° 37' dłg. wschodniej i liczy 40,000 m. Miasto obronne, jest rezydencją bszy, arcybiskupa nestorianów i patriarchy jakobitów. Niegdyś odznaczało się przemysłem, a mianowicie wyprawą doskonałych skór szańcowych, wyrobem tkanin bawełnianych, jedwabnych, walcowniami miedzi, kuźniami żelaza i wyrobami z tychże, które w Konstantynopolu i Bagdadzie nader poszukiwane były. Oblane na około prawie rzeką Tygrys, warowne jest nader wysokimi i silnymi murami. Zbudowane na gruzach starożytnego miasta Amida, otrzymało obecną nazwę od imienia zdobywcy swego, rodem araba. Od wieku XII. pozostaje w posiadaniu Turcji. 2) Paszalik tamże, w starożytnej Mezopotamii, zajmujący kraj leżący między rzekami: Eufratem i Tygrys. Zamieszkały powiększej części przez Kurdów, którzy chowem bydła, rolnictwem, górnictwem i rabunkiem karawan wyłącznie są zajęci.

DIDIER-LA-SÉAUVE, SAINT D., M. we Francji, dep. Wyższej Loary, na pfn.-wsch. Yssengeaux; 3,980 m. Posiada przedziałnie jedwabiu, fabrykę wstążek i papiernię.

DIE, M. we Francji, stoł. obwodu t. n., w depart. Drôme, na wsch. miasta Vienne, na pr. br. rzeki Drôme; 3,924 m. (1841. roku). Posiada kościół konsystoryalny kalwiński. W okolicy obfite zbiory wina białego, pod nazwą Clarette de Die, oraz win muszkatoowych, w dobrym gatunku. Tu również fabryka sukna, tkanin jedwabnych, jakoteż przedziałnie jedwabiu, garbarnie, papiernie i 1 drukarnia. Prowadzi handel jedwabiem i winem. Wśród wielu budowli, odznaczają się tu: starożytne mury opasujące miasto, katedra i pałac biskupi z XVII. wieku, oraz brama Ś. Marcelgo, odwie-

czny i dobrze zachowany zabytek. Miasto nader starożytne, Dea Vocontiorum albo Augusta Dea przez Rzymian zwane, i nader kwitnące w owym czasie; było następnie siedziskiem biskupa i stolicą Diois.

DIÉ, SAINT DIEZ, M. we Francji, w dep. Wożezow (des Vosges), stołeczne obwodu t. n., na pfn.-wsch. miasta Epinal, nad rzeką Meurthe; 8,509 m. (w r. 1841.). Siedlisko biskupa sufragana Besançon, posiada kościół kalwiński, kolegium komunalne i bibliotekę publiczną (10,000 tomów). Pod względem przemysłowym odznacza się wielością fabryk i zakładów, główniejsze między niemi: tkanin bawełnianych, chustek, muslinów, perkali, tiulu, kobierców, atlasów, przedziałnie bawełny, garbarnie, farbiernie, browary i 1 drukarnia. Prowadzi nader znaczny handel drzewem, zbożem, lnem, konopiami, bydłem, żelazem, oraz wyrobami blaszanymi, mosiężnymi, miedzianymi i wyrobami fabryk miejscowych.

DIEBURG, M. okręgowe w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Starkenburg, o 13 wiorst na pfn.-wsch. miasta Darmstadt, nad rz. Gersprenz; 3,200 m. Odnacza się wyrobami garncarskimi, mosiężniczymi, blacharskimi; tu również kilka garbarni.

DIEGO, SAN DIEGO, M. w pań. Meksykańskim, w Nowej Kalifornii, na pfd.-wsch. miasta Monterey, nad oceanem Spokojnym; 1,600 m. Posiada port; okolice nieurodzajne, nie posiadają wód ani drzewa.

DIEKIRCH, M. w król. Niderlandzkim, prow. Luksemburgskiej, na pfn. miasta Luksemburga, na l. br. rzeki Sure; 2,250 m. Posiada trybunał pierwszej instancji, i prowadzi handel sukrem, skórą, kamieniami ciosowymi i gipsem.

DIEMEL, DIMEL, rzeka w Niemczech, uchodząca do rzeki Wezery, pod Karlshafen (ks. Hesko-Kasselskie). Wybiega w ks. Waldek, na pfn.-zach. miasta Korbach, płynie w długości 11 mil geograficznych, i zrasza w swym biegu okolice miasta Warburga (prow. Westfalii) i Trendelburga (ks. Hesko-Kasselskie).

DIEMEN, ob. VAN-DIEMEN.

DIEPENAU, Mm. w królestwie Hanowerskim, stoł. obw. t. n., w hr. Hoya, na pfd.-wsch. miasta Diepholz; 521 m.

DIEPHOLZ, 1) hr. w król. Hanowerskim, między W. ks. Oldenburgskim a pruską Westfalią. Rozległe 13 mil kw., liczyło w roku 1833: 22,134 m. Pokryte jest w większej części zaroślami i bagnami; skrapia go rz. Hunte i jej dopływo-

we, a na pfd.-zach. wielkie jezioro Dümmer. Podzielone na 2 Amty (okręgi): Diepholz i Lemförde. M. stol. Diepholz. 2) M. w król. Hanowerskim, stol. hrb. t. n., na pfn.-zach. M. Hanowern, nad rz. Ilunte; 2950 m. Wyrób sukna zwyczajnego i handel pfcotnem.

DIEPPE, M. we Francji, dep. Niższej Sekwany (Seine-Inférieure), na pfn.-zach. M. Rouen, od którego mil 7 jest oddalone, nad kanałem la Manche i przy ujściu rz. Argues czyli Béthune. Liczyło w roku 1841: 16,443 m. Miasto portowe, warowne, cytadelą i zamkiem starożytnym. Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, szkołę królewską hydrograficzną, szkołę wyrabiania koronek, bibliotekę publiczną, izbę handlową, komorę celną i bursę. Jest siedziskiem wice-konsulów: Pruskiego, Angielskiego, Hiszpańskiego, Dani, Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, Holandii i Szwecji. Tutejsze kąpiele morskie są najwięcej uczęszczane ze znanych w Europie; piękny ich zakład wzniesiony został w roku 1822.

U wybrzeży znaczny pfcotw łodzi, makreli i ostryg, którymi głównie Paryż zaopatrywany bywa. Warsztaty okrętowe, oraz najznakomitszy wyrób w Europie przedmiotów z kości słoniowej, z rogu i z kości bydlęcych; tu również wyrób koronek. Rafinerie cukru, tartaki wodne i 2 drukarnie. Port wygodny dla statków z objęciem 500 beczek. Żegluga nadbrzeżna i handel morski, nader znaczne; wyprawa statków na pfcotw na odległych morzach. W roku 1841. handel nadbrzeżny obejmował pod względem wywozu 50,512 centnarów (sto funtowych) i składał się głównie z drzewa, ryb, makuchów, tłuszczów rozmaitych i wyrobów miejscowych; przywóz w tymże samym czasie składał się z ostryg, soli, zboża, maki, wódek, wina, rzepaku, octu i t. p., a dochodził 552,000 centnarów. Wpłynęło do portu w tymże roku: 341 statków morskich z objęciem 19,415 beczek (27 okrętów z objęciem 1194 beczek, nie posiadały ładunku), odpłynęło zaś 112 statków z ładunkiem 4776 beczek. Ruch żeglugi i handlu zagranicznego: 186 okrętów z objęciem 22,066 beczek nadpłynęło z morza Bałtyckiego, Szwecji, Norwegii, Prus i Anglii; 256 okrętów z objęciem 29,839 beczek port opuściło (w tej liczbie 122 okrętów, obejmujących 16,190 beczek, nie posiadało ładunku). Na pfcotw dorszy wyprawiono w tymże roku 46 okrętów z objęciem 6,166 beczek. W roku 1841. port tutejszy posiadał 177 statków, z objęciem 11,071 beczek i jeden statek parowy o 28 beczkach. Dochód celny wynosił w tymże roku 960,000 franków. Utrzymuje regularną żeglugę statkami parowymi z Anglią;

w r. 1841. nadpłynęło do portu 84 statków parowych obejmujących ładunku 10,386 beczek. W pośród, kilku innych budowli odznaczają się tu: odwieczny kościół Ś. Jakóba, zamek warowny i starożytny, oraz wodociąg wykuty w skałach, zaopatrujący studnie miejskie. Dieppe założone zostało w wiekach średnich, przed utworzeniem portu w Havre, było głównym punktem handlowym królestwa, na kanale la Manche; żeglarze tutejsi byli podówczas założycielami wielu osad zamorskich, a mianowicie w Afryce i Ameryce. Zbombardowane i prawie w całości zniszczone było przez Anglików w r. 1694. Miejsce rodzinne znakomitego Duquesne.

DIERSDORF, Mm. w Prusach, prow. Reńska, obwód rejen. Koblenckiej, okr. Neuwied; 1,500 m. DIESSEN, BAIERDIESSEN, Mm. w Bawarii, cyrk. Wyższej Bawarii, na pfd.-wsch. M. Landsberg, nad jeziorem Ammer; 1,900 m.

DIESSENHOFEN, M. w Szwajcarii, kanton Turgowii, stol. okręgu (Bezirk) t. n., na pfn.-zach. i w pobliżu miasta Frauenfeld, na l. brz. Renu; 1,517 m. Posiada drukarnię pfcotienek, farbiarnię, garbarnię, olejarnię, fabrykę kart i wyroby garbarskie. Tu również znaczne jarmarki na bydło. W okolicy pobliskiej, w Katharinathal, klasztor XX. Dominikanów.

DIEST, po łacinie DIESTA, DIESTHEMIUM, M. w Belgii, w prow. Południowy Brabant, na pfn.-wsch. M. Louvain, przy spływie rzek Demer i Bever; 7,344 m. Posiada kolegium, lombard, oraz fabrykę pończoch, wyrobów wełnianych i kilka browarów. Tu również stacja kolei żelaznej z M. Antwerpii do Leodjum.

DIETENHEIM, Mm. w król. Wirtemberskim, cyrkul. Dunaju, w pobliżu i na pfd.-wsch. M. Wiblingen, nad rzeką Iller; 1300 m.

DIETENHOFEN, Mm. w król. Bawarskim, w cyrkule Środkowej Frankonii, w pobliżu M. Langenzern, nad rzeką Bibart; 505 m.

DIETFURT, Mm. w król. Bawarskim, w cyrkule Wyższy Pflac, pow. Riedenburg, na pfn. M. Riedenburg; 850 m.

DIETMANSRIED, Mm. w król. Bawarskim, cyrkul. Szwabii, w powiecie i na pfd.-wsch. Grönenbach; 329 m. Wielkie targi na konie.

DIEU, YEU, po łacinie INSULA DEI, wysepka u wybrzeży Francji, zaliczona do departamentu Wandejskiego, obwód Sables-d'Olonne, na oceanie Atlantycznym, o 29 wiorst od lądu stałego a 23 wiorst na pfd.-zach. wyspy Noirmoutier. Rozległa około 6,000 hektarów, liczyła w roku 1841: 2,500 m. Utworzona z jednolitej skały granitowej, posiada

wybrzeże zachodnie strome i nieprzystępne, gdy część wschodnia tychże niska i piaszczysta. Wygodny port i kilka małych przystani. Obronna jest mała twierdza i wielu znacznymi szancami; miasto główne Isle-Dieu. Grunt lekki i niezbyt żyzny; rybołówstwo i żegluga nadbrzeżna głównym zajęciem mieszkańców.

DIEULEFIT, M. we Francji, dep. Drôme, na wsch. M. Montélimart, przy spływie rzek Abron i Faux; 4163 m. (w 1841. roku). Stofeczne kantonu, posiada kościół konsystoryalny kalwiński i szkołę wzorową tegoż wyznania. Uważane jest za pierwsze miasto przemysłowe w departamencie. Znajdujemy tu fabrykę wyrobów garncarskich, która zajmując 900 robotników, wydaje do roku za 900,000 franków, rozmaitych naczyń kamiennych. Tu również fabryki sukna, kołder, przedziałnie jedwabiu, farbiarnie i garbarnie.

DIEUZE, M. we Francji, dep. Meurthe, na wsch. M. Chateau-Salins, na pr. brz. rzeki Seille, a na l. brz. rzeki Spin; 4,000 m. Posiada kolegium komunalne, oraz saliny w pobliżu miasta, które użytkowanymi będąc od lat 800, wydają rocznie do 500,000 centn. soli. Tu również wielki zakład przetworów chemicznych; kilka garbarni.

DIETZ, M. w ks. Nassauskim, stol. okręgu (Amt) t. n., na obydwóch brzegach rz. Lahnu; 2,100 m. Władze górnicze, szkoła realna, dom detencyjny dla całego księstwa, oraz zamek Oranienstein, wpośród pięknych ogrodów leżący.

DIEZEN, ob. DOMMEL.

DIFFUL, DIZFUL, okr. i M. w Persji, prow. Khusistan, na l. brz. rz. Absal albo Difful, na pfn.-wsch. M. Awas; 15,000 m. Prowadzi znaczny handel wyrobami jedwabnymi i bawełnianymi.

DIGLIGGY-NEUR, M. w Azji na wyspie Ceylan, otoczone wysokimi górami, leży o 16 wiorst od M. Kandy. Zdobi je pałac rezydencyjny, ostatniego z królów Kandy.

DIGNANO, M. w Illirii, gub. Tryestska, cyr. Pizino, na pfn. miasta Pola, w pobliżu wybrzeży mr. Adryatyckiego. Zdobne katedrą; liczy 3,500 m. Obfite zbiory i uprawa żyta, winnic, drzew oliwnych i owocowych.

DIGNE, po łacinie DINIA, M. we Francji, stol. dep. Niższych Alp (Basses Alpes), odległe mil 90 na pfd.-wsch. Paryża, na pochyłości wzgórza, na l. brz. rzeki Bléone. Leży pod 44° 5' 8" szerok. pfn. a 3° 54' 4" dług. wschodniej, i liczyło w r. 1841: 4572 m. Jest siedziskiem biskupa sufragana Aix, posiada kolegium komunalne, seminarium teologiczne,

bibliotekę publiczną i władze celne. Wokolicy pobliskiej gorące źródła słone (+ 40° C.) i kąpiele nader uczęszczane. Tu również znaczne fabr. sukna, tkanin wełnianych, pfcotien i 2 drukarnie. Prowadzi handel owocami suszonymi, konfiturami (głównie zaś sliwkami), woskiem, miodem i skórą. Miasto nader starożytne, zniszczone kilkakrotnie w czasie wojen religijnych.

DIJON, po łacinie DIVIO, DIVIONUM, M. we Francji, stol. depart. Côte-d'Or, o 75 mil francuzkich na pfd.-wsch. Paryża, przy spływie rzeki Ouche i Suzon, nad kanałem Burgundzkim. Leży pod 47° 19' 19" szer. północnej, a 2° 41' 54" długości wsch.; 28,356 m. (w r. 1841.). Jest siedziskiem biskupa sufragana lyońskiego, trybunału królewskiego, handlowego, zarządu wojskowego XVIII. okręgu dywizyjnego, XX. legii żandarmów, i III. okręgu leśnego. Posiada akademię w stopniu uniwersytetu (académie universitaire) z fakultetami nauk ścisłych, literatury i prawa (15 katedr), szkołę lekarską, kolegium królewskie (295 uczni, w roku 1842.), seminarium teologiczne, szkołę realną departamentową, szkołę sztuk pięknych, bibliotekę publiczną (42,000 tomów), starożytne archiwum burgundzkie, muzeum z galerią obrazów, rzeźb i zabytków starożytności, muzeum historyi naturalnej, ogród botaniczny i obserwatorium astronomiczne. Tu również wzorowo urządzone zakłady dobroczynne, lombard, szpital i instytut pfcotniczy. Pod względem przemysłowym odznaczają się również liczbą i znakomitością swych zakładów, a mianowicie: fabryką sukna, kołder wełnianych i czapek nocnych, fabryką świec, musztardy i octu niepospolitej dobroci, przetworów chemicznych, papieru kolorowego i koronek zwanych Paryzkimi; znaczne bardzo garbarnie i zakłady wyrobów rymarskich, odlewnie żelaza, miedzi, i liter drukarskich (fonderie des caractères), zakład machin parowych, przedziałnie wełny i bawełny, dystylarnie wódek, olejarnie i 5 drukarni. W okolicach grunt żyzny, wydający w nader dobrym gatunku zwyczajne wina czerwone. Prowadzi znaczny handel zbożem, mąkami, jarzynami, winem, drzewem, konopiami i wełną. Miasto pięknie zabudowane, posiada znaczną ilość znakomitych budowli, a mianowicie: katedrę Ś. Benigna, ukończoną w r. 1288., kościół N. Panny, zbudowany między rokiem 1252. a 1334., arcydzieło architektury gotyckiej; kościół Ś. Michała; starożytny zamek obronny, zbudowany przez Ludwika XI.; pałac posiedzeń byłego parlamentu, przerobiony z dawnego pałacu książąt Burgundzkich, zawiera kilka części

pierwotnej budowli, a mianowicie godną widzenia salę, zwaną *Salle des Gardes*; teatr nowo wzniesiony i park spacerowy, urządzone przez sławnego *Le Nôtre*. Miasto nader starożytne; niegdyś stolica ks. Burgundzkiego i rezydencja panujących książąt, jest rodzinnym *Bossueta*, *Crébillon*, *Saumaïse*, *Pirou*, *Rameau* i wielu innych.

DILLENBURG, M. w W. księstwie Nassauskiem, stol. okr. (Amu) t. n., odległe mil 4 na pñ.-wsch. M. Nassau, nad rz. Dill; 2,851 m., zajmujących 319 domów. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego (*Appelations Gericht*), sądu kryminalnego, oraz dyrekcji górniczej. Posiada instytut pedagogiczny, fabrykę tytoniu i 3 piece do wyrabiania potażu. W pobliżu miasta leży kopalnia, piec wielki i odlewnia miedzi, zwane *Izabela*.

DILLI, **DHELLI**, **DILIL**, 1) M. w Indyach wsch., na pñ. wybrzeżu wyspy Timor, leżącej w archip. Sunda; stol. posiadłości portugal., rezydencja Wielkorządzących. Pod 8° 33' szer. pñd., a 123° 10' dług. wsch. Obronne, posiada port i prowadzi handel gniazdami jaskółczymi, woskiem, drzewem sandałowym, nankinem, porcelaną, miedzią i żelazem, z Chinami i Makao. 2) Obwód tamże, z M. stol. t. n., liczący do 120,000 m.

DILLINGEN, **DILINGEN**, M. w Bawarii, stol. okr. sądu ziemskiego i obw. t. n. (*Landgericht-Bezirk*), w cyr. Szwabii, na pñ.-zach. M. Augsburga, na l. brz. rzeki Dunaju; 3,500 m., zajmujących 460 domów mieszkalnych. Zbudowane na wzgórzu, posiada gimnazjum, liceum, seminarium duchowne, szkołę kleryków, warsztaty statków rzecznych, papiernię i kilka browarów.

DILLN, po węgiersku **BELA-BANYA**, M. w król. Węgierskiem, komit. Honth, w pobliżu rz. Schemnitz; 1,380 m. Kopalnie złota i srebra, liczone niegdyś do najznacniejszych w królestwie.

DILSBERG, Mm. w W. ks. Badeńskiem, cyr. Niższego Renu, nad rz. Neckar; 621 m. Posiada zamek starożytny; niegdyś było obronne.

DINAGEPUR, 1) okręg w Indiach Wschodnich, posiadłość angielska, prezydentura Bengalska, z M. stol. Dinagepur; pod 24° 48' a 26° 18' szer. pñn., oraz 85° 39' i 86° 51' dług. wsch., pośród okręgów: *Purneah*, *Rungpoor* i *Radzishéj*. Rozległy 5,920 mil kwadratowych angielskich, liczył w roku 1831: 2,625,720 m. Powierzchnia nieco wzgórzysta, mnóstwem rzek skropiona, główniejsze z nich: *Mohanonda* i *Atreyi*. Klimat niezdrowy, mianowicie w czasie wiatrów peryodycznych pñn.-

wsch. Lasy mniej rozległe. Grunt dosyć żyzny, wydaje bawełnę, trzcinę cukrową, indygo, tytuń. Znaczny chów wołów i koni, znanych pod nazwą rasy *Butanu*. 2) M. tamże, stol. powyższego okr. nad rz. Teesta, na pñd.-zach. M. *Rungpoor*. Zdobne jest pałacem *Radży* i liczy do 30,000 m., wyznawców *Mahometa*, których głównym zajęciem rolnictwo i wyrób tkanin bawełnianych.

DINAN, M. we Francji, dep. *Côtes-du-Nord*, na wsch. miasta *Saint-Brieuc*, a na pñd. *Saint-Malo*, na l. brz. i o 24 wiorst od ujścia rzeki *Rance*, u początku kanału *Ille-et-Rance*; 7,533 m. (w r. 1841.). Posiada kolegium komunalne (116 uczni 1839. roku), źródła żelazne i kąpiele bardzo uczęszczane. Przemysł fabryczny dosć znaczny, obejmuje fabrykę płócien żaglowych i innych, tkanin bawełnianych, wełnianych, gwoździarnie, zakłady powroźnicze lin okrętowych i do użytku domowego, fabrykę cukru z buraków, warsztaty okrętowe, znakomite garbarnie, zakłady rymarskie, warzelnie soli, piece do wypalania wapna i 1 drukarnię. Prowadzi handel znakomity bydłem, koźmi, drzewem, zbożem, jabłecznikiem, masłem, woskiem, miodem, skórą, lnem, konopiami, niemi i wyrobami swych fabryk. Port dostępny (w czasie przypływu morskiego) dla okrętów większych rozmiarów; łączy się statkami parowymi z miastem *Saint-Malo* i prowadzi żeglugę nadbrzeżną dosć znaczną. W roku 1841. wyprowadzono do 28 portów, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego leżących, 108,840 centnarów (sto funtowych) żyta, maki, drzewa, owoców, sera, masła, jaj, jabłeczniku i t. p.; wprowadzono zaś z 15 portów oceanu i 2 portów morza Śródziemnego 77,500 centnarów oliwy, soli, żelaza, wina, rodzenków, wódek, mydła, kawy i t. p. W ogóle przybyło do portu w tymże roku 934 statków z objęciem 17,316 beczek (361 okrętów z 3,943 beczek, nie posiadało ładunku), odpłynęło zaś 677 statków z objęciem 7,086 beczek (z tych 107 o 787 beczkach nie posiadało ładunku). Handel zagraniczny zatrudniał w tymże czasie 10 okrętów francuzkich o 275 beczkach, przybywających z Anglii; odpłynęło zaś 11 okrętów z ładunkiem 260 beczek. Flotylla portowa składała się w tymże roku z 21 statków wodnych, mogących objąć 2341 beczek ładunku, i jednego statku parowego o 38 beczkach. Pobór celny dochodził summy 160,265 franków. Wpółśród kilku znakomitszych budowli, odznaczają się tu: starożytny zamek obronny książąt Bretańskich i dwa odwieczne kościoły; w okolicy pobliskiej grunty zamku warownego *Léon*. Miasto nader staro-

żytne; rodzinne pp. *Duclos*, *Broussais* i *Mahé de La Bourdonnaye*.

DINANT, po łacinie **DINANDIUM**, **DINOANTUM**, M. w Belgii, prow. *Namur*, na pr. brz. rzeki *Mozy*, na pñd. miasta *Namur*; 5,315 m. *Obronne*; jest siedziskiem trybunału pierwszej instancji; posiada lombard, kolegium, kopalnię czarnego marmuru, nader poszukiwanego, 10 papierni, 20 garbarni, hutę szklaną, fabr. wyrobów wełnianych, pierników i warsztaty statków wodnych.

DINAPUR, **DINAPUR**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich (dawna prowincja *Bahar*), prezyd. *Kalkutta*, na pñd. miasta *Patna*, na pñd. wybrzeżu *Gangesu*; 18—30,000 m. *Obronne* jest twierdzą, której zwykła załoga składa się z 5,000 ludzi.

DINGELSTEDT, Mm. w Prusach, prow. *Saska*, rejen. *Erfurtska*, nad rzeką *Unstrut*, o 2 mile na pñd.-wsch. M. *Heiligenstadt*; 2,300 m.

DINGLE, 1) zatoka u zach. wybrzeża Irlandji, prow. *Munster*, hrab. *Kerry*, między przylądkami *Denmore* i *Brea*. 2) M. tamże, nad wybrzeżem pñn. powyższej zatoki; 5,000 m.

DINGOLFING, **DINGLIFING**, M. w Bawarii, cyr. Wyższego *Dunaju*, pow. *Landbau*, na pr. brz. *Izary*; 1,540 m.

DINIA, ob. **DIGNE**.

DINKELSBÜHL, po łacinie **DINCKELSPUHLA**, **ZEAPOLIS**, M. w Bawarii, cyr. Środkowej *Frankonii*, na pñd.-zach. M. *Ansbach*, nad rz. *Wörnitz*; 5,020 m. Fabryka tkanin wełnianych i kapeluszy z piłśni, garbarnie, farbiernie, gorzelnie i wyroby rękawicnicze. Prowadzi znaczny handel bydłem.

DINSLAKEN, M. w Prusach, prow. *Reńska*, obw. rejen. *Düsseldorfskiej*, nad rz. *Minne*; 1,586 m. Fabryki sukna, kapeluszy i czapek.

DIOS, **NOMBRE DE DIOS**, M. w Ameryce, w pał. Związkowym Meksykańskiem, dep. *Durango*, na pñd.-wsch. M. *Durango*, na drodze z *Durango* do *Sombrerete*; 7,000 m. Prowadzi znaczny handel wódką, *vin o-mescal* zwanym, oraz spirytusem aloesowym.

DIOS-GYOR, **DIÓS-GYÖR**, Mm. w Węgrzech, komit. *Borsodski*, na zachód miasta *Miskolcz*, nad rz. *Szinva*; 4,000 m. W okolicy pobliskiej pokłady rudy żelaznej i kuźnie, wydające stal, która za najlepszą ze znanych w królestwie jest uważana.

DIOSZEG, 1) Mm. w Węgrzech, komit. *Biharski*, na pñn. M. *Wielki Waraždyn*, a na pñd.-wsch. *Debreczyna*; 3,500 m. 2) M. tamże, komit. *Presburski*, na pñd.-zach. M. *Tyrnau*; 1,890 m.

DIPPOLDISWALDE, **DIPPOLDISWALDE**, miasto

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

w *Saksonii*, na pñd.-wsch. M. *Freyberga*, w cyr. *Gór Kruszcowych*, nad rz. *Weisseritz*; 2,450 m. Posiada kilka garbarni, fabrykę płócien, wyrobów rękawicniczych i bielniki. W pobliżu zamek królewski i łomy kamienia szlifierskiego.

DIPRAG, **DEVAPRAYAGA**, po angielsku **DEOPRAG**, M. w posiadłościach angielskich. Wsch.-Indyjskich, prezyd. *Bengalska* (dawna prow. *Gurwal*), na pñd.-zach. M. *Serynagur*, nad *Gangesem*. Jedno z pięciu miast świętych wyznania hindusów.

DIRAMA, M. w Turcji europejskiej, na wschód miasta *Seres*. Prowadzi znaczny handel z M. *Larissa*, i posiada fabrykę płócien, wyrobów bawełnianych i tytoniu. W okolicy wielkie plantacje ryżu.

DIRILLO, u starożytnych **ACHATES** zwana, rz. na brzegach *Sycylii*, prow. *Syrakuzy*, uchodząca do morza Śródziemnego. Wybiega z góry *Laura*, w pobliżu miasta *Licodia*.

DIRMSTEIN, Mm. w Bawarii, cyrkuł *Pfalz*, na pñn.-wsch. miasta *Grünstadt*; 1,860 m. W okolicy źródła siarczane.

DIRSCHAU, ob. **TCZEW**.

DISENTIS, Mm. w Szwajcarii, w kant. *Gryzonoń*, na pochyłości góry, w nader romantycznej okolicy, na pñd.-zach. miasta *Coire*, przy połączeniu się dwóch ramion *Renu*; 1,150 m. Posiada gimnazjum, szkołę kantonową i nader starożytne opactwo *Benedyktynów*.

DISON, Mm. w Belgii, prow. *Leodyum*, na pñn. miasta *Verviers*; 3,850 m. Posiada znakomitą fabrykę sukna, która w r. 1814. wyrobiła 7—8000 postawów a w r. 1838: 29,000 postawów.

DIU, 1) wyspa w posiadłościach Portugalskich, w Indiach-Wschodnich, na morzu *Oman*, na pñd. półwyspu *Gudżerate*. Obszerna około 2 mil angielskich kwadr., posiada grunta nieurodzajne i pozbawione wody zdatnej do gotowania. 2) M. tamże, z portem nader wygodnym i obszernym; obronne jest cytadelą i liczy do 4,000 m. Zdobne odwieczną świątynią hindusów.

DIVE, rzeka we Francji, uchodząca z pr. brz. do rzeki *Thouet*, pod *Saint-Hippolyte* (dep. *Maine-et-Loire*). Wybiega w depart. *Vienne*; płynie na *Montcontour* i *Brezé*; odznacza granice między departamentami: *Vienne* i *Deux-Sèvres*. Długość jej biegu na mil 10 obliczają.

DIVES, po łacinie **DEVA**, **DIVA**, 1) rzeka we Francji, uchodząca do kanału *la Manche*, poniżej miasteczka *Dives* (dep. *Calvados*). Wybiega ze źródła w dep. *Orne*, i płynie na miasteczka *Coulboeuf*, *Meridon*, *Corbon* i *Dives*; długość biegu 88 wiorst. 2) Mm. tamże, depart. *Calvados*, na zachód

miasta Pont-l'Évêque, na prawym brzegu rzeki Dives; 590 m. Posiada mały port i prowadzi handel drzewem, jabłecznikiem, wołami tucznymi i t. p.

DIXMUYDEN, M. w Belgii, prow. Zachodnia Flandrya, na pód.-wsch. miasta Furnes, na pr. br. rz. Izery; 3,500 m. Tu bywa najlepszy sér i masło przygotowywane.

DIX-COVE, forteca i osada angielska w Wyższej Gwinei, na wybrzeżu Złoto-dajnym, na pón.-wsch. przylądka Trois-Pointes; 2,000 m. Posiada mały port dostępny dla okrętów z objęciem 30—40 bezek.

DIZIER, SAINT DIZIER, po łacinie SANCTUM DESIDERIUM, M. we Francji, dep. Haute-Marne, na pón. Vassy, na pr. br. rz. Marne; 5,700 m. Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, kuznie i odlewnie żelaza. Prowadzi handel drzewem, żelazem i zbożem. Niedługo nader warowne; przez Karola W. w roku 1564. zdobyte; pamiętne również porażką wojsk sprzymierzonych przez Napoleona, w d. 27. stycznia i 27. marca 1814. r.

DJABELEK, ob. PRZEDPILNA.

DJAFNAPATAM, ob. JAFFNAPATAM.

DJAKOWO, DIAKOWAR, DEAKOWAR, Mm. w Węgrzech (Słowacy), komitat Verőczski (Worowicz), na pód. miasta Valpo, nad rz. Vuka; 2,050 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, sufragana kolosa; posiada liceum biskupie i seminarium teologiczne.

DJAR, EL DJAR, M. portowe w Arabii, prow. Hedżas, na pód.-wsch. M. Yambo, nad odnogą Arabską.

DJARUN, M. w Persji, prow. Farsistan, na pód.-wsch. Firuz-Abad. Wyrób płócien białych i kolorowych, wyprawa skór baranich, oraz handel tytunem i żelazem, w okolicznych kopalniach wydobywanym.

DJEBEL, ob. DŻEBEL.

DJEDDA, ob. DŻIDDA.

DJELEM, ob. DŻELEM.

DJENNY, JENNE, ob. DŻENNY.

DJESAN, ob. DŻESAN.

DJDJELLY, ob. DŻIDŻELLY.

DŁUBIA, rz. w król. Pols., dopływowa Wisły. Wybiega pod wsią Trzyciąż w pow. Olkuskim, płynie początkowo ku wsch. Od wsi Seiborzyce zmienia kierunek na południowy, a wszedłszy w powiat Miechowski pod wsią Sieciechowice, opuszcza granicę królestwa pod wsią Raciborowice i uchodzi pod Mogiłą, w okolicach miasta Krakowa.

DŁUGA, rzeka w król. Polskim, dopływowa Narwi, z lew. brzegu. Zaczyna się powyżej miasta Mińska, płynie ze wsch. ku pón.-zach. około miasta Okuniewa; pod wsią Marki zmienia kierunek na północny i uchodzi pod Zagrobami. Długość biegu mil 6.

DŁUGA WIEŚ, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Kaliskim, gmina t. n., parafia Stawiszyn, przy trakcie wiodącym do Kalisza, Konina, Zagórowa i Chocza; 227 m., zajmujących 31 domów i 49 innych zabudowań. Odległa od Kalisza 14 wiorst. Urząd celno-kontrolowy, w punkcie przeciwnym komory III. klasy Grodziszczko.

DMITRIEW, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Kurskiej. Posiada dwa kościoły wsch.-katolickie, szkołę i liczy do 3,000 m.

DMITRIEWSK, KAMISZYŃSK, M. w ces. Rosyjskim, gub. Saratowskiej, przy ujściu Kamiszyńki do Wołgi; 5,000 m.

DMITROWSK, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Orłowskiej. Posiada 4 kościoły, 2 szkoły świeckie i liczy 4,600 m.

DMOSIN, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Rawski, okr. Brzeziński, gmina i parafia t. n. Leży przy trakcie pobocznym do Jeżowa i Główna, nad rz. Mroźcą; 406 m., zajmujących 45 domów i 67 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny, szkołę elementarną od roku 1834. (31 uczni w roku 1848.), oraz hamernię miedzi, która w roku 1847. wydała 40 centnarów miedzi, wartości 1,200 rubli srebrem.

DNESBECK, czyli BENESÓW, ob. BIENIASZÓW.

DNIEPR, u starożytnych BORYSTEN zwany, rz. w cesarstwie Rosyjskim, wybiega w gub. Smoleńskiej, niedaleko wsi Gorodki, przepływa gub. Mohilewską, następnie odgranicza Kijowską od Czernihowskiej i Puławskiej, przerzyna dalej gub. Ekaterynosławską i Chersońską, utworzywszy zatokę zwaną Limanem (9 mil długo, 1/4—1 1/2 mili szer., 8 stóp głęboka), uchodzi pod Oczakowem, poniżej M. Chersonu, do mr. Czarnego. Znaczniejsze miasta nad Dnieprem są: Smoleńsk, Mohilew Białoruski, Kijów i Cherson. Bieg rzeki bystry, długi mil 216. Łożysko szerokie, brzegi mocne i wyniosłe; obfitość ryb wszelkiego gatunku, a mianowicie: jesiotrów, wyziny, sterledzi i t. p. Spławnym jest od Smoleńska aż do Ekaterynosławu, gdzie progi czyli porohy skaliste (są to skały, zajmujące całą szerokość rzeki, które przy opadnięciu wód na dziesięć stóp nad powierzchnią sterczą) kładą tamę dalszej żegludze i ciągną się w liczbie 13, aż do Aleksandrowskiej. Poniżej Aleksandrowskiej, pod wsią Staro Samara, aż do ujścia swego, Dniepr jest poławny spławny. Połączony jest z rzekami: Dźwiną, Niemnem, Bugiem, Wisłą i Wołgą, przez kanały: Bereziński, Ogiński, Muchawiecki i Orelski. Od niejakiego czasu, statki parowe kursują na nim.

DNIESTR, rz. w Galicji, wybiegająca w Karpatach, 5 mil na pód. Sambora. Płynie początkowo ku wsch., zwraca się na pód. pod Mohilewem, i ubiegłszy mil 108, uchodzi do mr. Czarnego pod Białogrodem. Od Zaleszczyk do ujścia swego, spławna jest dla większych statków. Mnóstwo rzek małych przyjmuje do siebie, główniejsze z nich: Stryj, Swica, Bystrzyca, Złota Lipa, Strypa, Seret, Zbrucz, Smotrycz i Morachwa. Wygodne przystanki pod Zaleszczykami, Żwańcem i Dubozarem. Odgranicza w swym biegu gub. Podolską i Chersońską, od Galicji i Bessarabii.

DOBROSKA, ob. DOBRZYCA.

DOBORSCHÜTZ, ob. DOBRZYCA.

DOBCZYCE, W. w Galicji, gub. Lwowskiej, okr. Bocheńskim, między Gdowem i Myślenicami, w okolicy górzystej, na pr. brzegu rzeki Raby. Liczy 2,121 mieszkańców, zajętych powiększej części wyrobem pewnego gatunku sukna, z szerści bydłowej.

DOBELN, M. w król. Saskim, okr. dyrekcyi Lipskiej, na pód.-wsch. M. Leissnig, na wyspie utworzonej rz. Muldą; 5,677 m. Posiada fabryki sukna, kapeluszy, płócien, tkanin bawełnianych i czapek wełnianych. Prowadzi handel zbożem i masłem.

DOBERAN, po łacinie DOBRANUM, Mm. w Wielkim, księstwie Meklemburg-Szweryńskim, na pón.-wsch. miasta Szweryn, w pobliżu wybrzeży morza Bałtyckiego; 2,447 m. Zdobne jest kościołem gotyckim sławnego niegdyś opactwa Benedyktynów, i dwoma pałacami letniami księcia panującego. Posiada również kąpiele żelazne i piękny zakład kąpiel morskich, w odległości na 3/4 mili, Heilige-Damm zwany.

DOBERN, DOBERN, Mm. w Prusach, prow. Brandeburskiej, obwodzie rejencyi Frankfurtskiej, w odległości 2 mil na południe miasta Kalau; 2594 mieszkańców.

DOBLING, DÖBLING, W. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. i cyrk. Wiedeńskim, o pół mili odległa na pón. Wiednia, nad rzeką Krotten, uchodzącą do kanału Dunaju; 1,590 m. Posiada źródła i kąpiele siarczane; zdobna jest ogrodem

cesarskim i wieloma domami letniami mieszkańców stolicy.

DOBOKA, po węgiersku DOBOKA-VARMEGYE, komitat w Siedmiogrodzie, z miastem stoł. Szek. Rozległy 56,9 mil kwadr. niemieckich, liczy do 100,470 m. Powierzchnia kraju górzysta, obfitująca w źródła słone. Główne rzeki: Szamos i Bystrzyca. Grunt nie zbyt żyzny. Chów bydła, rolnictwo i spław drzewa, stanowią wyłącznie przemysł mieszkańców. Posiada 1 miasto i 173 wsi. W części zajęty jest przez 2. pułk Graniczny i pułk Wołoski.

DOBRAN, DOBRANY, M. w Czechach, cyrkul Pilzneński, o półtora mili na pód.-zach. miasta Pilzna; 1,055 m.

DOBRAWICE, DAUBRAWICE, po niemiecku DOBRAWITZ, Mm. w Czechach, cyrkul Bolesławski, o pół mili na pód.-wsch. miasta Młody Bolesław (Jung Bunzlau); 1,161 m.

DOBRAŻNA, rzeka w Wielkim księstwie Poznańskim, wypływa w pow. Krobskim, pod wsią Siedlec, a uchodzi do rzeki Orli pod Widawą.

DOBRE, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Kaliskim, okr. Wartkim. Leży przy trakcie pocztowym wiodącym do miast: Warty, Turka, Kofa i Koźminka; 1980 m. (1070 żydów w roku 1848.), zajmujących 210 domów drewnianych. Posiada kościół parafialny murowany i szkołę elementarną od roku 1811. (111 uczni w roku 1848.). Jest miasteczkiem przemysłowym i fabrycznym: znajdujemy tu warsztaty sukiennicze, farbiarzy, tkaczy wyrobów bawełnianych, lnianych, olejarnie, garbarnie i inne. Wyrób sukna grubego dochodził wartości w roku 1848: 4577 rubli srebrem, a olejarnie wyprodukowały za 3638 rubli sr.

DOBRE, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Stanisławowskim. Leży w okolicy lesistej, na północ M. Mińska; 462 m. Jest miasteczkiem rolniczym i posiada kościół katolicki drewniany, bóżnicę murowaną i szkołę elementarną od roku 1836. (27 uczni w roku 1848.). Dwa targi tygodniowe, 13 jarmarków do roku. Odległe od miasta powiatowego 21, a od Warszawy 49 wiorst.

DOBRILUCK, M. w Prusach, prow. Brandenburgskiej, obwód rejencyi Frankfurtskiej, na pód.-zach. miasta Frankfurta, nad rzeką Dober, uchodzącą do Mniejszej Elster; 1038 m. Uprawa liści tytoniowych, na gruntach okolicznych; wyrób sukna i wódki. W okolicy pobliskiej znakomity zakład hutniczy, pod nazwą Louisenhütte, wydający kryształ.

DOBRIN, Mm. w Prusach zach., obwód rejencyi Kwidzińskiej (Marienwerder), okr. Złotowo (Fla-tow), nad rzeką Dobrinka; 300 m.

DOBROMIL, Mm. w Galicyi, gub. Lwowski, cyrkule Sanoekim, nad rz. Wyrma; 1604 m. (851 żydów). Sławne było niegdyś drukarnią, w której po raz pierwszy w roku 1615. odbito historią polską Długosza. Tu również jarmarki na bydło nader uczęszczane. W okolicy źródła słone i warzelnie soli rządowe w Lacko i Hueczko.

DOBRISCH, ob. DOBRZYSZ.

DOBRUSKA, Mm. w Czechach, cyrkule Kralow y-Hradecz (Königgrätz), nad rz. mały Goldbach; 2,442 m.

DOBRZYCA, **DOBBERSCHÜTZ**, M. w W. ks. Poznańskim, pow. Krotoszyński. Posiada piękny pałac z ogrodem, kościół katolicki, ewangelicki i synagoga; 962 m.

DOBRZYKÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Gostyńskim, gmina i parafia Dobrzyków. Leży nad Wisłą, przy trakcie z Płocka do Warszawy; 496 m., zajmujących 42 domów mieszkalnych i 81 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny, szkołę elementarną od roku 1845. (76 uczniów w roku 1848.), i magazyn solny.

DOBRZYŃ NAD WISŁĄ, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim. Leży nad rzeką Wisłą, w okolicy górzystej, obfitującej w jeziora, przy trakcie pocztowym do Płocka, Lipna i Włocławka wodociąg; 1982 m., zajmujących 206 domów drewnianych i 6 murowanych. Posiada kościół katolicki murowany, klasztor XX. Franciszkanów, szkołę elementarną od roku 1834. (95 uczniów w roku 1848.), magistrat i stację pocztową. Oddalone od M. pow. 28, od Warszawy 140 wiorst, a od miasta Włocławka 21 wiorst. Dwa targi tygodniowe i 16 jarmarków do roku. Początki M. sięgają odległej starożytności, gdyż znajdujący się tu kościół i klasztor XX. Franciszkanów, przez Konrada I. ks. Mazowieckiego, według innych podań przez Władysława Łokietka, miał być założonym (w roku 1279.). Po kilkakrotnym zniszczeniu już skutkiem napadów Litwinów (w roku 1323.), jużto przypadkowym pożarem, kościół obecnie istniejący w roku 1635., klasztor zaś w roku 1795., odbudowanymi zostały. Dobrzyń był również stolicą swej ziemi Dobrzyńskiej, o której posiadanie tak długi czas spór i walki z zakonem Teutońskim wiedzone były.

DORZYŃ NAD DRWECĄ, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim. Leży nad rzeką Drwecą; 2,337 m. (1484 żydów),

zajmujących 118 domów (3 murowane). Miasteczko rolnicze, zabudowania drewniane, posiada kościół katolicki murowany, bóżnicę, i szkołę elementarną od roku 1834. (53 uczni w roku 1848.). Tu również stacja pocztowa i komora celna 3ej klasy od strony Prus. Dwa targi tygodniowe i 12 jarmarków do roku.

DOBRZYŃKA, rz. w król. Polskim, dopływa z l. brz. rz. Ner. Wypływa pod wsią Tazowy (powiat Piotrkowski). Pod wsią Dobrzyńka przechodzi w powiat Sieradzki, płynie ku pfd.-zach. około M. Pabianice i uchodzi pod wsią Łaszkiwice, ubiegłszy mil 3 i pół.

DOBRZYSZ, po niemiecku **DOBRISCH**, Mm. w Czechach, cyrkul Berniński, na pfd.-wsch. miasta Bernia. Posiada zamek, zakłady żelazne, źródła mineralne i garbarnie; 1320 m.

DOBSCHAU, ob. DOBSZYNA.

DOBSZYNA, po niemiecku **DOBSCHAU**, Mm. w Węgrzech, kom. Gömörski, nad rzeką Dobsina, wśród wąskiej i górami otoczonej doliny, na pfn.-zach. miasta Rożnawy (Rosenau). Posiada gimnazjum, a na gruntach okolicznych kopalnie rudy żelaznej, miedzi, kobaltu i żywego srebra; 5,436 mieszkańców.

DOCE, rzeka w Brazylii, w Ameryce pfd. Wybiega w prow. Minas-Geraes, na pfd. Villa Rica, pod imieniem Piranga, płynie na wschód i uchodzi do oceanu Atlantyckiego, na pfd. Porto Allegre.

DOESBURG, obronne M. w Niderlandach, prow. Geldrya, nad rzeką Yssel; 3,000 m.

DOFAR, **DAFAR**, M. w Arabii, na wybrzeżach oceanu Indyjskiego. Prowadzi handel kadzidłami, które za najlepsze w Arabii są uważane.

DOGNACSKA, miasto w Węgrzech, w kom. Kraszowskim, na pfd. Boksan. Kopalnie złota, srebra, miedzi, ołowiu, cynku, żelaza i kamienia magnezowego. Tu również trybunał górniczy, kuźnie żelaza, wielkie piece i odlewnie; 2,050 m.

DOHLEN, W. w Saksonii, dyrekcji cyrkulowej (Kreisdirection) Drezdeńskiej, na pfd.-zach. Drezna; 548 m., wyznania reformowanego. W okolicy pobliskiej obficie pokłady węgla kamiennego i wapna. Tu również piece do koksowania, fabryka wyrobów chemicznych, huta szklana, garncarnia i wyroby fajansowe.

DOHNA, miasto w Saksonii, w cyrkule dyrekcji Drezdeńskiej, na zach. M. Pirna, na pr. brz. rzeki Müglitz; 1,163 m.

DOIRAN, ob. POLIN.

DOKKUM, M. w Niderlandach, prowincja Fryzja (Friesland), nad kanałem Diep, w pobliżu morza

Północnego; 3,500 m. Posiada warsztaty statków morskich i prowadzi handel serami, masłem i t. p. Warzelnie soli w okolicy pobliskiej.

DOL, po łacinie **DOLUM**, M. we Francyi, dep. Ille-et-Vilaine, na pfd.-wsch. miasta Saint-Malo; 4,018 m. Leży wśród okolicy nader żyznej; posiada kolegium komunalne, warzelnie soli morskiej; prowadzi handel zbożem, konopiami, jabłecznikiem i solą. Zdobne piękną katedrą gotycką.

DOLE, po łacinie **DOLA**, 1) M. we Francyi, dep. Jura, stol. obwodu t. u., na pfn. M. Lous-le-Saulnier, na pr. brz. rzeki Doubs i nad kanałem łączącym Rodan z Renem; 10,713 m. Uważane jest za najznakomitsze miasto w departamencie Jura; posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, bibliotekę publiczną (20,000 tomów) i muzeum. Tu również fabryki wyrobów chemicznych, optycznych, odlewnie żelaza, a mianowicie pieców żelaznych i naczyń kuchennych, czapnictwo, liczne garbarnie, kuźnie żelaza i 2 drukarnie. Prowadzi handel zbożem, mąkami, winem, owocami i drzewem. Zdobi je kilka pięknych budowli, a mianowicie most na kanale, starożytna katedra, gmach byłego kolegium jezuickiego, most na rzece Doubs, oraz gruzi zamku zbudowanego przez cesarza Fryderyka Barberussa. Znajdujemy tu również zabytki z czasów rzymskich, t. j. amfiteatr, wodociągi i t. p. Miasto nader starożytne, niegdyś stolica prow. Franche-Comté. 2) Góra w Szwajcaryi, w kant. Waadt, należy do pasma Jura i leży w pobliżu granicy Francyi. Wznosi się na 1,636 metrów. Sławna jest wspaniałymi widokami na jezioro Genewskie i Alpy.

DOLGELLY, M. w Anglii, w pfn. Wallii, hrb. Merioneth, nad rz. Avon, na zach. miasta Shrewsbury; 2,300 m.

DOLINA, M. w Galicyi, w gub. Lwowskiej, oddalone 4 i pół mil na pfd.-wsch. M. Stryja; 3,150 m. W pobliskiej okolicy znajdujemy znaczną ilość wielkich pieców, odlewni i fryszerek żelaza.

DOLLART, zatoka morza Niemieckiego, między prowincją Hanowerską, Wschodnią Fryzją i prowincją niderlandzką Groningen. Powstała między rokiem 1277. a 1287. z gwałtownego napływu morza, które pochłonięło 1 miasto, oraz 50 wsi i wiosok. Rozległa mil kw. 6. Tu mają swe ujście: rzeka Ems, nadpływająca z Hanowerskiego, i rz. Aa z Niderlandów.

DOLLNSTEIN, Mm. w Bawaryi, cyr. Rezat, nad rz. Altmühl, w pobliżu M. Eichstätt. Huty szklane, źródła mineralne; 650 m.

DOLO, M. w Lombardyi, w gub. i del. Weneckim, na wsch. Padwy, nad rz. Brenta; 3,000 m. W pobliżu wspaniała willa Stra czyli Palazzo-Reale.

DOLSK, po niemiecku **DOLZIG**, M. w Prusach, rejencya Poznańska, powiat Szremski. Położone między jeziorami; posiada starożytny kościół i liczy 1206 m. Odległe od Poznania mil 6 1/2

DOLZIG, ob. **DOLSK**.

DOEHINOW, M. w cesarstwie Rossyjskim, gub. Mińskiej, na trakcie pocztowym z Mołodeczna do Połocka, 5 mil na wschód Wilejki; 3,250 m. W pobliskiej okolicy rzeka Wilia bierze swój początek.

DOEHOBYCZÓW, wieś w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowski, okr. Tomaszowski, gminie i parafii Doehobyczów; 749 m., zajmujących 112 domów mieszkalnych i 149 innych zabudowań. Odległa od miasta powiatowego 28 wiorst; posiada kościół parafialny, magazyn solny i komorę 3ej klasy od strony Austrii, z punktem przeciwnym Małków.

DOMESNAS, przykład w cesarstwie Rossyjskim, w Kurlandyi, w powiecie Windawskim, nad morzem Bałtyckim, u wejścia do zatoki Rygskiej, a w stronie południowej wyspy Oesel. Leży pod 57° 46' szer. północnej, a 20° 3' długości wsch. Znany jest dobrze żeglarzom, i starannie przez nich unikany, z powodu długich i niebezpiecznych mieelizn, ciągnących się przed nim. Znajdujące się tu dwie latarnie morskie, utrzymywane są kosztem miasta Rygi.

DOMFRONT, po łacinie **DAMFRONIUM**, **DUNFRONIUM**, M. we Francyi, departament Orne, na pfn.-zach. miasta Alençon, w pobliżu rzeki Varenne; 2,463 m. Posiada kolegium komunalne, drukarnię i warsztaty płóciennicze. Prowadzi handel bydłem i półtnem. Miasto starożytne, początków XI. wieku sięgające; pamiętne jest oblężeniem w r. 1574. i śmiercią dowódcy załogi protestanckiej Montgomery, który będąc wziętym do niewoli, oddał swą głowę pod miecz katowski.

DOMINGO, SAN albo **SANTO DOMINGO**, ob. **HAITI**.

DOMINGO, SAN D., po francuzku **SAINT-DOMINGUE**, M. na wyspie Haiti, stol. depart. Ozama, na wschód miasta Port-au-Prince, na wybrzeżu pfd.-wsch. wyspy; 12,000 m. Miasto obronne, jest siedziskiem arcybiskupa, trybunału cywilnego i handlowego. Posiada kolegium, drukarnię rządową, oraz port wygodny i obszerny. Prowadzi znaczny handel wewnętrzny; handel zagraniczny

w miarę wzrostu miasta Les Cayes, stracił wiele na pierwotnej pomyślności. W roku 1841. przybiło do wybrzeży Francji 19 okrętów z objęciem 3,892 beczek (1 beczka równa się 20 centnarom stofuntowym wagi), wyprawiono zaś z portu tutejszego w tymże roku z Francji do Saint Domingue 10 okrętów z objęciem 2,124 beczek (w tej liczbie 4 okrętów z objęciem 857 beczek, nie posiadały ładunku). Zdobne jest piękną katedrą gotycką, gdzie jak utrzymują, ciałem Krystofa Kolumba w r. 1795. zostało złożone, i starożytnym kolegium jezuitów, obecnie na koszarach obróconem, którego kościół zarówno piękną kopułą jak i wielkim ołtarzem odznacza się. Niedługo było stołecznym posiadłości hiszpańskiej na wyspie Haiti, obecnie uważanem jest za pierwsze miasto zbudowane w Nowym Świecie przez Hiszpanów. W roku 1502. prawie zupełnie zniszczonem zostało. W wieku XVI. doszło szczytu bogactw i pomyślności handlowej, od tej przecież epoki ludność i znaczenie jego ciągle się zmniejszają. 2) M. w Hiszpanii, prow. Salamanka, na pr. br. rzeki Alabon. 3) M. tamże, prow. Lagrono (Stara Kastylija), nad dopływową rz. Tiron; 1,800 m. Posiada fabrykę sukna. W okolicy pobliskiej, bogaty i sławny klasztor San-Millande-la-Coquilla. 4) DOMINGO do ARAXA, SAO D....., M. w Ameryce pld., w Brazylii, prow. Goyaz, na pld. miasta Santa-Cruz, w pobliżu l. br. rzeki Parayba. Fabryki tkanin bawełnianych i handel wyrobami wełnianymi. Znaczny chów bydła. 5) SANTO DOMINGO SORIANO, Mm. tamże w pań. Urugway, na pfn.-wsch. miasta Buenos-Ayres, na l. br. rzeki Rio-Negro.

DOMINIKA, po francuzku LA DOMINIQUE, wyspa w Antyllach angielskich, między Gwadelupą na północ, a Martyniką na południe; miasto stołeczne Le Roseau. Jest siedziskiem głównego zarządu wysp Wiatrowych i Podwiatrowych. Rozległa 14 mil kwadratowych geograficznych, liczy 18—20,000 m. (940 białych, 4000 wolnych kolorowych i 14,580 negrów). Najwyżej z archipelagu małych Antyllów położona, posiada wybrzeża nierówne i strome, pozbawione portu; dwie przystanie niezbyt bezpieczne, zwane Prince-Rupert na północ, i Le Roseau na pld.-zach., są jedynymi punktami do wylądowania. Grunt lekkiej żyzny w dolinach dostatecznie nawodnionych, więcej odpowiedni jest uprawie kawy niż trzciny cukrowej, wydaje przecież oprócz powyższych, kakao i liście tytoniowe. Chów bydła staranny i znaczny. Na wybrzeżach rybołówstwo. Obrót handlowy w roku 1836. czynił sumę 146,359 funtów szter-

lingów, czyli 6,147,078 złotych polskich; w tej zaś liczbie 68,077 funtów szterl. przywóz, a 72,282 funtów, wywóz obejmował. Główne artykuły wywozu w tymże roku były: cukier (43,500 centn. sto funtowych), rum (17,010 gallonów czyli 19,136 garncy), melassa, kawa (około 3,600 centnarów), kakao i arrow-root (roślina strzałka). Ruch morski w tymże roku: 169 okrętów z objęciem 5,961 beczek przybiło do brzegów wyspy, a 170 okrętów obejmujących 6,548 beczek opuściło takową. Dochody ogólne 7,000 funtów szterlingów, wydatki 30,000 funtów szterling. wynosiły. Zarząd główny składa się z gubernatora (Lieutenant-Governor), zostającego pod zwierzchnictwem Wielko-Rządcy wysp Wiatrowych i Podwiatrowych, rady prawodawczej (12 członków) i zgromadzenia reprezentantów (19 członków). Pod względem naukowym posiada szkołę czyli kolegium (180 uczni pfcii obojczy). Na wyspie dwa tylko są miasta Le Roseau i Saint-Joseph. Odkryta w roku 1493. przez Krystofa Kolumba, następnie ustąpiona Anglii przez Francję, ponownie zajęta była przez Francuzów, którzy ją dopiero w r. 1783. ostatecznie Anglii ustąpili.

DOMINIQUE, LA DOMINIQUE, ob. DOMINIKA.

DÖMITZ, M. w ks. Meklembursko-Szweryńskim, na pld. M. Szwerynu, nad rz. Elbą, przy ujściu do niej rz. Elde; 2,000 m. Obronne; pamiętne jest porażka Sasów przez Szwedów w r. 1635.

DOMMEL, rzeka w król. Niderlandzkim, uchodząca z l. br. do rzeki Mozy, pod twierdzą Crevecoeur (w prow. Północny Brabant). Wybiega w ks. Limburskim (Belgia), na południe Peer. Płynie w długości 70 wiorst, przez miasta Eindhoven i Bois-le-Duc; przyjmuje do siebie rzekę Aa z prawego brzegu.

DOMMITZSCH, M. w Prusach, prow. Saska, rejen. Merseburgska, na pfn.-zach. M. Torgau. Położone nad rz. Elbą; liczy 1880 m.

DOMMUDA, po angielsku DUMMUDDA, rz. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydenturze Bengalskiej, uchodząca z l. br. do rz. Hongly, w odległości 40 wiorst na pld.-zach. M. Kalkuty. Wybiega w pobliżu M. Djobra. Płynie w długości 480 wiorst, przez Ramgor i Burdwan. Z lewego brzegu przyjmuje do siebie rz. Borakur.

DOMNAU, Mm. w Prusach zach., w obw. rejen. Królewieckiej, na pld.-wsch. Królewcą; 1,300 m.

DOMO-D'OSSOLA, po łacinie DOMODUSCELLA, u starożytnych OSCELLA, M. w pań. Sardyńskim, stol. prow. Ossola, na pfn.-wsch. Turynu, wśród

doliny Ossola, na pr. br. rz. Toce, u stóp góry Simplon; 1,400 m. Posiada kolegium komunalne, główne biuro celne, oraz fabrykę luster i kryształów.

DOMOKOS, SZENT-D....., W. w ks. Siedmiogrodzkiem, kom. Csik. Kopalnię miedzi nader poszukiwaną w pobliskiej górze Balányhavas.

DOMREMY-LA-PUCELLE, W. we Francji, dep. Wogezów (Vosges), obwód Neufchâteau, gmina Coussey, o 1 milę na północ miasta Neufchâteau, na l. br. rzeki Ellozy; 320 m. Zdobna jest fontanna, w kształcie pomnika, na cześć Joanny d'Arc wystawioną. Jest miejscem rodzinnem tej dziewczyny, w domu mieszkalnym której mieści się obecnie szkoła departamentowa dla dziewcząt.

DOMUSNOVAS, W. w Sardynii, w oddziale przyładka Cagliari, oddalona o 1 milę na wschód Iglesias; 951 m. Sławna jest grotą, San-Giovanni-d'Aqua-Rotta zwaną.

DON, 1) rzeka w Anglii, w zach. okr. hrb. York. Wybiega z góry Dead-Edge, przyjmuje do siebie z pr. str. rz. Dearn, i wpada z pr. br. do Aire, na wsch. M. Snaith. 2) Rz. w Szkocji, hrb. Aberdeen; wybiega z gór, na granicy hrb. Banff, przyjmuje z l. str. rz. Urie, i wpada do mr. Północnego. 3) Rz. we Francji, wybiega pod wsią Chanvaux, w dep. Maine-Loire, i wpada z lewej strony do rz. Vilaine, poniżej miasta Redon (depart. Loire-Inférieure). 4) Wielka rzeka w ces. Rossyjskim, wybiega w gub. Tulijskiej, z jeziora Iwanozero; płynie początkowo z pfn. ku pld., zwraca na pld.-wsch. zbliżając się ku rzece Wołdze, odmienna kierunek na pld.-zach. i dąży ku mr. Azowskiemu. Ujście jej piaszczyste, zaledwie lekkie czołna unosić jest zdolne. Długość biegu mil 214; przyjmuje do siebie z pr. br. rz. Sal, Ilawla, Medwedica i Choper, z lewego Doniec i Czyr.

DONAGHADEE, M. portowe w Irlandyi, hrb. Devon, na pfn.-wsch. miasta Down-Patrick, a na pld.-zach. Port-Patrick w Szkocji, nad kanałem Północnym; 2,800 m. Posiada fabrykę wyrobów bawełnianych i muślinów. W porcie tutejszym jest stacja pakebotów pocztowych, codziennie do miasta Down-Patrick odpływających. Wartość handlu morskiego dochodziła w roku 1836: 71,000 funtów szterlingów (około 3,000,000 złotych pols.). Główne artykuły wywozowe składały: bydło i kartofle, a przywóz: ryby, śledzie, olej, towary kolonialne i t. p.

DONAU, ob. DUNAJ.

DONAUESCHINGEN, M. w księstwie Badeńskim, cyrkul See, obwód (Amt) Hüfingen, o pół

mili na pfn. miasta Hüfingen, przy spływie trzech strumieni, dających początek Dunajowi; 3,035 m., wyznania katolickiego. Jest siedziskiem administracji posiadłości ks. Fürstenberg, posiada gimnazjum katolickie i obszerne browary książęce, mogące wydać dziennie do 10,000 Maas doskonałego piwa. Tu również piękny zamek, rezydencya książęca, z biblioteką do 30,000 tomów liczącą, a na którego podwórku znajduje się źródło zwane Źródłem Dunaju.

DONAUSTAUF, Mm. w Bawarii, cyrkule Wyższego Palcu, na pfn.-zach. miasta Wörth, na l. br. rz. Dunaju; 680 m. Zdobne pałacem książąt Thurn i Taxis, a w pobliskiej okolicy pomnikiem zwanym Walhalla czyli Panteon Niemiecki, wzniesionym przez Ludwika I., króla Bawarskiego.

DONAUFÖRTH, DONAUWERTH, po łacinie DONABERGA, M. w Bawarii, stol. obwodu sądu ziemskiego (Landgericht-Bezirk) t. n., w cyrkule Szwabii, na pfn.-zachód Augsburga, na l. br. rz. Dunaju, przy ujściu do tegoż rz. Wernitz; 2,160 m. Pamiętne zwycięstwem księcia Marlborough, odniesionem nad wojskami Bawarskimi w r. 1704.

DONCASTER, M. w Anglii, w hrb. York (West-Riding), nad rzeką Don, na południe miasta Yorku; 11,000 m., zajmujących 2,291 domów mieszkalnych. Posiada zakład głucho-niemych, dla całego hrabstwa, i bibliotekę publiczną. Tu również młyny wodne i olejarnie. Najznakomitsze targi zbożowe w królestwie, i nader uczęszczane wyścigi konne. Zdobne jest pięknym kościołem Śgo Grzegorza z XIV. wieku.

DONDRAH, przylądek na pld. krańcu wyspy Ceylan; pod 5° 55' szer. pfn., a 78° 26' dług. wsch. W okolicach starożytne ruiny widzieć się dają.

DONEGAL, 1) hrabstwo w Irlandyi, zajmujące wybrzeże oceanu Atlantycznego, między hrabstwami: Fermanagh i Tyrone. Obejmuje 74 i pół mil kw., z 289,149 m. Miasto stołeczne Lifford. Ocean głęboko wstępujący na wybrzeże pld.-zachodnie, tworzy zatokę Donegal. Powierzchnia górzysta i dosyć żyzna, skropiona jest głównymi rzekami Erne, Finn, oraz pomniejszą Foyle. Klimat wilgotny i ostry. Głównem zajęciem mieszkańców: chów bydła, połów śledzi i łososi. Dzieli się na 6 baronij i 53 parafij. Wyspy na wybrzeżach leżące, tu również się liczą, 17 jest zamieszkanych, główniejsze z nich: Arran, Tory i Innisbofin. Wysła 2 deputowanych z grona 2,214 wyborców. 2) M. tamże, hrb. Donegal, na pld.-zach. miasta Lifford, nad rzeką Eash, w pobliżu ujścia jej do zatoki Donegal;

700 m. Niegdyś było znacznym miastem. W okolicy piękny zamek rodziny O'Donnel, zbudowany w XII wieku.

DONGOLA, DAR-DONGOLA, 1) kraj w Afryce, w Nubii, na obydwóch brzegach Nilu, na pld. Dar-el Mahass; między 18° a 19° 30' szer. pfn. Zamieszkały od Mahometanów, zajętych chowem sławnych koni. 2) Stara i Nowa Dongola (Adgusa i Maraka). Dwa miasta tamże, nad Nilem, naprzeciw siebie leżące, z tych pierwsze zniszczone, gruzami tylko o swęj przeszłości świadczą, drugie dobrze zabudowane i kwitnące.

DONIEC, mała rz. w cesarstwie Rosyjskiem, uchodząca z pr. str. do Donu. Wybiega w gub. Kurskiej, płynie ku pld.-wsch. i uchodzi w kraju Dońskich Kozaków. Długość biegu wiorst 600.

DONNERSHAUG, wierzchołek gór Turyngskich, w ks. Sasko-Gotha; 2817 stóp wysoki.

DONZENDORF, DONZDORF, Mm. w król. Wirtembergiem, cyr. Dunaju, na pfn. M. Geislingen, nad rz. Lauter; 1,700 m. (wyznania katolickiego). Znaczna fabryka płócien, bielizny stołowej i wyrobów bawełnianych.

DONZY, M. we Francji, dep. Nièvre, na pld.-wsch. M. Cósne, na l. brz. rz. Nonain; 3,800 m. Posiada wielkie piece, kuźnie żelaza, odlewnie, oraz fabryki wyrobów żelaznych i stalowych. Prowadzi handel drzewem, żelazem, jabłecznikiem i miodem.

DOPPELBAD, wieś w ces. Austriackim, w Styrii, w cyr. i na pld.-wsch. M. Grätz (Niemiecki Grad). Posiada źródła gorące, dochodzące w temperaturze + 22° R. Tu również kąpiele dosyć uczęszczane.

DORA, 1) góra w Karpatach, na granicy Siedmiogrodu i Wołoszczyzny, na pld.-wsch. Hermanstadt (Sybin, po węg. Nagy-Szeben). 2) Dora Baltea, rz. w Sardynii, wybiegająca z góry Małego Ś. Bernarda, i uchodząca do Po, między Crescettino i Brusasco. 2) Dora Ripaira, rz. tamże, wybiegająca na granicy francuskiej z Alp Kotyjskich i wpada poniżej Turynu, z l. brz. do rz. Po. Biegnie w długości wiorst 106, przez miasto Suze, w pobliżu Rivoli i Turynu.

DORAT, M. we Francji, dep. Haute-Vienne (Wyższej Wienny), na pfn. M. Bellac, na l. brz. rz. Sèvre; 2,450 m. Fabryka instrumentów fizycznych i matematycznych.

DORBONAGAH, po angielsku **DURBUNGAH**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydenturze Bengalskiej, dawniej prow. Bahar, na pfn.-wsch. M. Patna, w pobliżu l. brz.

rz. Bockiah. Chów pięknych koni i handel takowemi.

DORCHESTER, po łacinie **DORCESTRIA**, M. w Anglii, stol. hr. Dorset, na pld.-zach. Londynu, nad rzeką Framę. Podzielone na Stare i Nowe miasto. Ludność Starego miasta w roku 1831: 2,892, a Nowego miasta 5,000 m. Posiada znaczne browary, wydające sławny gatunek piwa, Ale zwanego.

DORCHESTER, 1) M. w Anglii, hr. Oxford, o 1 milę na pld.-wsch. miasta t. n. Leży nad Tamizą, w pobliżu spływu jej z rzeką Isis; 854 m. Zdobne jest starożytną katedrą. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, państwo Massachusetts, hr. Norfolk, o pół mili na pld. Bostonu. Leży nad oceanem Atlantyckim i liczy do 5,000 m. Prowadzi znaczny handel.

DORDOGNE, po łacinie **DRONA**, u Rzymian **DURANIUS**, rzeka we Francji, uchodząca z pr. brz. do rzeki Garonny, poniżej M. Bourg. Bierze początek ze spływu dwóch strumieni: Dor i Dogne, wybiegających z góry Mont-Dore (depart. Puy-de-Dôme). Płynie w długości 465 wiorst, przez departament Puy-de-Dôme, Corrèze, Lot, Dordogne i Gironde, gdzie zrasza okolice miast: Bort, Dordogne, Mayronne, Limenil, La Linde, Bergerac, Castillon, Libourne, Cubzac i Bourg. Główne z dopływowych: Vézère i Jole z pr. brzegu, Cère z lewego. Spławna jest od Mayronne, na przestrzeni 292 wiorst.

DORDOGNE, departament we Francji, z M. stol. Périgueux, otoczony jest depart. Haute-Vienne, Charente, Charente-Inférieure, Gironde, Lot-et-Garonne, Lot i Corrèze; między 44° 30', a 45° 45' szer. pfn. Rozległy 914,687 hektarów (171 mil kwadr.), liczył w roku 1841: 490,263 m. Rozciąga się w dolinie rzeki Garonny, wyjąwszy nader małej części pfn.-zach., zajmującej dolinę rzeki Charente. Skropiony jest rzekami: Dordogne, z jej dopływami Vézère i Isle; Dronne, uchodzącą do rzeki Isle, i oddzielającą departament Dordogne od depart. Charente i Charente-Inférieure; Vézère, uchodzącą do rzeki Dronne, a która toczy swe wody na granicy departamentu Charente; Haute-Vézère, dopływową rzekę Isle; Drot, uchodzącą do Garonny, i Bandiat, zlewającą swe wody do kotłiny rzeki Charente. Powierzchnia nader górzysta, główne przecięty nie przechodzą wysokości 200 metrów (1 metr równa się 3 i pół stopom polsk.). Pokryta jest ostatnimi spadkami poprzecznych ramion gór Owerńskich (Auvergne), które tworzą rozległe wyżyny, przecięte licznymi lubo wąskimi

dolinami. Grunt powiększej części lekki, suchy i niezbyt żyzny, wyjąwszy w głębi znaczniejszych dolin. Przemysł miejscowy na rolnictwie, górnictwie i zakładach fabrycznych jest oparty. Główne płody rolnicze: żyto, pszenica, jęczmień, owies, włościnie odpowiadającej potrzebom miejscowym; przeciwnie zaś kukurydza, kartofle, buraki, konopie, kasztany i orzechy w wielkiej obfitości. Winnice, stanowiące główną gałąź przemysłu rolniczego, wydają wina białe i czerwone, w najlepszym gatunku, i rozciągają się po obydwóch brzegach rz. Dordogne, a mianowicie w obwodzie i okolicach miasta Bergerac. Pierwsze gatunki win czerwonych i białych z okolic Bergerac i Genestet, liczone są do najlepszych win francuskich. Gatunki z winnic: Monbazillac i Saint-Laurent-des-Vignes, wydają dobre gatunki win likworowych. Winnice w obwodach: Périgueux, Ribérac i Sarlat, wydają wielką ilość win w gatunkach pospolitych. Znaczny chów bydła rogatego, a mianowicie owiec, mułów i trzody chlewniej; w kilku okolicach chów jedwabników zaprowadzony został. Przemysł górniczy na wysokim stopniu rozwinięcia, którego głównym artykułem jest żelazo; oprócz tego jednak znajdują się kamienie myśńskie w wielkiej obfitości, węgle ziemne, kamień litograficzny, marmur, alabaster, kamień ciosowy, wapienny, gips, glina garncarska i koperwas, oraz źródła mineralne nader uczęszczane w Panassous. Trufle uważane za najlepsze we Francji, stanowią ważny przedmiot handlowy. Wartość ogólna pldów, wydanych przez wszystkie gałęzie górnicze w departamencie, dochodziła w roku 1839: 4,229,327 franków (1,055,582 rubli srebrem). Wyroby z żelaza i stali, oraz papier poszukiwany w handlu, stanowią główne gałęzie przemysłu fabrycznego. W roku 1839. liczono tu 65 zakładów wydających stal i żelazo, 42 wielkich pieców, 1 kuźnię na sposób katalański, 116 kuźni z podwójną liczbą ognisk i 1 stalownia, które zatrudniały w tymże roku 732 robotników, i wydały 200,000 centnarów żelaza, wartości 1,810,305 franków, a 101,600 centnarów odlewów żelaznych, wartości 2,336,150 franków. Zwyczajne wyroby nożownicze, wełniane, skóry, rękawicznictwo, wielka ilość oliwy orzechowej, spirytusy i likwory nader poszukiwane, stanowią dość ważny artykuł przemysłu fabrycznego, które wraz z winami, wyrobami żelaznymi, drzewem, bydłem, sadłem, sfontiną, szynkami, truśkami i drobiem zasilają handel wywozowy. Co do środków komunikacji lądowej i wo-

dniej, posiadał takowych w r. 1839: 11,810 wiorst. Pod względem naukowym posiadał w roku 1842: 17 zakładów wychowania drugiego rzędu z 740 uczniami, a mianowicie: 3 kolegia komunalne, w miastach Bergerac, Périgueux i Sarlat (373 uczni) i 14 pensjonatów (367 uczących się). Wyższe zakłady wychowania składały się ze szkół departamentowej normalnej w Périgueux (40 uczni), 3 szkół wyższych (Écoles Supérieures) ze 180 uczniami, oraz 626 szkół elementarnych, do których w miesiącach zimowych uczęszczało 21 tysięcy uczni (13,999 chłopców i 7,002 dziewcząt), a na koniec 30 tak zwanych Classes d'adultes, zaprowadzonych w 30 gminach (300 uczni). Pod względem administracyjnym, dzielił się w roku 1841. na 5 obwodów: Bergerac, Nontron, Périgueux, Ribérac i Sarlat; 47 kantonów i 583 gmin. Wysyła do izb prawodawczych 7 deputowanych, z pomiędzy 2,289 wyborców.

DORDRECHT, DORTRUHT, po łacinie **DOR-DRACUM**, M. w król. Holandii, prow. Holandya pld., na pld.-wsch. Rotterdamu, na wyspie utworzonej rzeką Mozą (Meuse); 19,614 m. Miasto warowne; posiada liczne młyny wodne, rafinerie cukru, wazelnie soli, fabryki tytoniu (céruse). Portowe, prowadzi z Anglią handel lnem, zbożem, rybami, olejem i drzewem. Zdobne jest ratuszem i pięknym kościołem gotyckim. Liczy się do najstarszych miast w kraju i pamiętne jest sławnym synodem kościelnym, gdzie doktryna Arminiusa skazaną została.

DORE, rzeka we Francji, dep. Puy-de-Dôme, uchodząca do pr. brz. rzeki Allier, poniżej Puy-Guillaume. Wybiega pod Dore-Eglise i płynie w długości 90 wiorst, przez Arlac, Marsac, Ambert, Courpière, Donet i Puy-Guillaume. Dolore jest najznacniejszą z rzek tu uchodzących.

DORKING, M. w Anglii, hr. Surrey, na wsch. Guildford, a na pld.-zach. Londynu; 4,800 m.

DORNACH, ob. **DORNECK-BRUGG** i **DORNECKDORF**.

DORMANS, Mm. we Francji, depart. Marne, na zachód miasta Epernay, na l. brz. rzeki Marne; 2,148 m. Odnacza się zakładami przemysłowymi, a mianowicie: garncarstwem, cegielniami, warsztatami tkackimi, garbarniami i białoskórnictwem, piecami wapiennymi i gipsowymi. Posiada port i prowadzi handel zbożem, winami, drzewem i węglami.

DOORN, rzeka w Afryce, na przykładu Dobrej Nadziei, uchodząca do rzeki Elephant, na 44 wiorst

przed jej ujściem do oceanu Atlantyckiego. Wybiega w okręgu Worcester, z gór Witte, i płynie w długości 250 wiorst.

DORNACH, ob. DORNECK-BRUGG.

DORNBERG, DÜRNBERG, Mm. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższej Hessyi, cyrkułe Wolfhagen, u stóp góry Dornberg; 967 m.

DORNBERN, M. w cesarstwie Austriackim, w Tyrolu (Vorarlberg), na południe miasta Bregenz; 6,000 m. Posiada zakłady wyrobów bawełnianych i muslinów.

DORNBURG, M. w ks. Sasko-Wejmar-skim-Eisenach (ks. Wejmarskiej), stoł. okr. (Amtu) t. n., w okręgu Wejmar-Jena, o 10 wiorst od miasta Jena. Leży w nader malowniczej okolicy i liczy 800 mieszkańców.

DORNECK-BRUGG, DORNACH, 1) W. w Szwajcarii, kant. Solothurn, w parafii i w pobliżu wsi Dorneck-Dorf, nad rz. Birs, na p.d. Bazylei. Pamiętna sławnym zwycięstwem Szwajcarów nad wojskiem szwabskim, w d. 22. lipca 1499. r. odniesionem. 2) Dorneck-Dorf, Dornach-Dorf, wieś tamże, kanton Solothurn, o 29 wiorst na północ M. Solothurn, w pobliżu rz. Birs. Posiada gruzi starożytnej cytadeli Dornach, oraz kościół, w którym grobowiec Maupertuis.

DORNHAN, M. w król. Wirtembergskim (nader wysoko położone), w cyrk. Czarnegolasu. Posiada źródła mineralne i znakomity wodociąg; 1480 m.

DORNOCH, M. portowe w Szkocyi, hrb. Sutherland, na pfn. brz. zatoki t. n.; 3,500 m.

DORNSTETTEN, M. w Wirtembergu, cyrkul Czarnegolasu, na pfn.-wsch. Freudenstadt; 1,125 mieszkańców.

DORNUM, Mm. w król. Hanowerskim, w prowincyi Wschodniej Fryzyi (Ostfriesland), o 21 wiorst na pfn.-zach. miasta Aurich; 800 m.

DOROG, Mm. w Węgrzech, liczone między miastami hajduckie, na pfn.-wsch. miasta Debreczyna; 6,040 m., zajmujących 921 domów.

DOROHOBUZ, M. pow. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Smoleńskiej. Położone nad Dnieprem, na pfn.-wsch. Smoleńska; posiada 10 kościołów, 2 szkoły świeckie; liczy 6,400 m.

DOROMINSK, M. w Rosyji azjatyckiej, gub. Irkuckiej (Syberyja), na pfd.-zach. M. Nerczyńska, na l. brz. rzeki Ingoda. Leży w nader umiarkowanym klimacie, gdyż w całej okolicy sąsiedniej zboża i jarzyny wschodzą i dojrzewają.

DORP, M. w Prusach, prow. Reńskiej, obwódzie

rejencyi Düsseldorfskiej, okr. Solingen; 5,300 m. Posiada znaczne zakłady wyrobów żelaznych i stalowych.

DORPAT, DORPET, DERPT, po łacinie **DERPATUM, DORPATUM-LIVONORUM**, po litewsku **TERPATA**, M. w cesarstwie Rosyjskim, stoł. obw. t. n., w gub. Inflanckiej (prow. Inflanty), przy trakcie wiodącym z Rygi do Petersburga, nad rz. Ambach; 12,175 m., zajmujących 930 domów. Odnacza się liczbą zakładów naukowych, a mianowicie: uniwersytetem, założonym w roku 1632. (63 profesorów i urzędników 540 uczni), wyższą szkołą normalną (Professoren Institut), założoną w r. 1828; instytutem lekarskim, seminarium teologicznym dla duchownych ewangelickich, szkołą pedagogiczno-filologiczną (Pädagogisch-Philosophisches-Seminarium), oraz szkołą praktyczno-gospodarską w Alt-Kusthof. Tu również biblioteka uniwersytecka (168,426 tomów w r. 1841.), muzeum, ogród botaniczny i obserwatorium; kilka drukarni, w których 5 pism peryodycznych odbijają. Miasto porządnie zabudowane, zdobne jest pięknymi budowlami uniwersyteckimi, oraz mostem kamiennym przez rzekę prowadzącym. Założone zostało w roku 1228. przez Volquina, mistrza krzyżackiego, wraz z biskupstwem i zamkiem obronnym.

DORSET, DORSETSHIRE, hrb. w Anglii, na wybrzeżu kanału La Manche, z M. stoł. Dorchester. Położone wśród hrabstw: Wilt, Somerset, Hampshire i Devon, posiada 46 i pół mil kw. rozległości, liczyło w roku 1841: 173,743 m. Powierzchnia w ogóle równa, wyjąwszy części środkowej, gdzie wznoszą się wzgórza wapienne, przechodzące stopniowo w żyzne równiny. Dla klimatu nader łagodnego i umiarkowanego, otrzymało nazwanie ogrodu Anglii. Skropione jest kilkoma rzekami, a mianowicie: Frome i Stour. Ziemia wydaje w obfitości zboża wszelkiego rodzaju, len i konopie. Z rzeczy kopalnych znajdujemy tu kamień budowlany, pod nazwą kamienia z Portland, oraz glinę na fajki, wywożoną do Staffordshire. Znaczny chów bydła rogatego i owiec. Prowadzi handel masłem, poszukiwanym dla smaku swego, i węgla. Wysyła 3 deputowanych, z grona 6,702 wyborców. Dzieli się na 34 hundreds (setnie) i 230 parafii. Znaczniejsze miasta: Pool, Shaftsbury, Weymouth i Melcombe-Regis.

DORSTEN, M. w Prusach, prow. Westfalska, rejencya Münster, na pfd.-zach. M. Münster, na lewym brz. rz. Lippe; 2,800 m. Posiada gimnazjum, fabrykę sukna i płócien.

DORTMUND, M. okr. w Prusach, prow. Westfalska, rejencya Arensburg, na zach. M. Arensburg, nad rz. Emscher; 6,861 m. Gimnazjum, urząd górniczy, oraz fabryka wyrobów mosiężnych, blaszanych, bawełnianych i płócien.

DORTRECHT, ob. DORDECHT.

DORUM, Mm. w król. Hanowerskim, na pfn.-zach. M. Bremy, wpośród małej okolicy, zwaney Wursten, której jest M. głównym; 630 m.

DORZBACH, DÖRZBACH, Mm. w królestwie Wirtembergskim, cyr. Jaxty, okręgu Künzelsau; 1,500 m.

DOSFUDA, wieś w król. Polskim, gub. i pow. Augustowskim, okr. Dąbrowskim, gminie Dowspuda, parafia Janowska. Leży przy trakcie do Raczek, Augustowa i Rajgródu; 52 m. Odległa od M. pow. 21 wiorst. Zdobną jest pięknym pałacem i zwierzyńcem rozległym.

DOTIS, po węgiersku **TATA**, Mm. w Węgrzech, kom. Komorno, na pfd.-wsch. M. Komorna; 8,887 m. Posiada kolegium i gimnazjum Pijarów. Źródła mineralne i kąpiele. W okolicy piękne pokłady marmuru czerwonego i białego, oraz liczne winnice. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu fabrykę sukna zwyczajnego. Prowadzi znaczny handel winem. Jarmarki licznie uczęszczane.

DOTTERNHAUSEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Czarnegolasu (Schwarzwaldau), na pfn. M. Spaichingen; 950 m.

DOTTINGEN, DÜTTINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Jaxty, na pfd.-wsch. M. Künzelsau, nad rz. Kocher; 500 m.

DOUAL, po łacinie **DUACUM**, M. we Francyi, depart. Północny (du Nord), stoł. obw. t. n., na pfd. M. Lille, nad rz. Scarpe; 23,023 m. (w 1841. r.). Miasto obwarowane szaniami i twierdzą Scarpe. Posiada garnizon artylerji, szkołę artyleryjską, arsenał i jedną z trzech działołejni rządowych we Francyi. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego dla depart. Północnego, Pas de Calais i Somme; akademii w stopniu uniwersytetu (académie universitaire), kolegium, szkoła normalna departamentowa, malarstwa i rysunków; tu również kursa nauk stosowanych (sciences appliquées) i botaniki. Posiada także bibliotekę publiczną (20000 tom.), bogate muzeum obrazów i starożytności, i ogród botaniczny. Pod względem przemysłowym odnacza się wyrobem koronek, tiulów gładkich, haftowanych i płócien, oprócz tego przedziałniami, kuźniami, odlewniami wyrobów żelaznych, warsztatami mechaniczne-

mi, fabrykami cukru z buraków i warzelniami soli; kilka mydlarni, garbarni, dystylarni wódek, zakład mechaniczny i 5 drukarni. Prowadzi handel znaczny, ułatwiany kanałami, łączącemi je z Belgią i znacznymi miastami w departamencie. Jest głównym punktem składowym handlu lnianymi wyrobami z Flandryą, gdzie wysyła również zboże, oliwę, tuszcze i rośliny oleiste. Dobrze zabudowane; znajdujemy tu piękny kościół Ś. Piotra i arseanał. Miasto starożytne, znane już w czasach rzymskich, a w wiekach średnich do najznakomitszych liczonem było. Rodzinne rzeźbiarza Jana z Bolonii (Jean de Bologne) i prawodawcy Merlin.

DOUARNENEZ, po łacinie **DOVARNENA**, M. portowe we Francyi, dep. Finistère, na pfn.-zach. M. Quimper, na wybrzeżu pfd. zatoki t. n.; 3,646 m. Rybołówstwo, żegluga nadbrzeżna i znaczny wywóz sardeli, są głównym zajęciem mieszkańców, którzy na własność swą posiadali w r. 1842: 438 statków morskich, z objęciem 2,155 beczek (beczka równa się 20 centnarom stofuntowym), powiększając część do połowy sardeli przeznaczonych.

DOUBS, u starożytnych rzymian **DUBIS**, 1) rzeka we Francyi, uchodząca do l. brz. rzeki Saony, pod M. Verdun (dep. Saône-et-Loire). Wybiega ze źródła w górze Rixon, w pasmie Jura, z wysokości 952 metrów, nad poziomem morza (1 metr równa się 3 i pół stopom polskim), w dep. Doubs. Płynie w długości 450 wiorst, przez Rochejean, Sainte-Thiódute, Pontarlier, Doubs, Morteau, les Brennets, Sainte-Ursanne, Saint-Hypolyte, Vongeaucourt, Baume-les-Dames, Besançon, Saint-Vit, Dôle i Verdun, następnie zaś jużto w dep. Doubs, między Francją i Szwajcaryą, oraz w kantonie Nefszatelskim, jużto ponownie wraca się do depart. Doubs, Jura i Saône-et-Loire. Płynie w nader wąziem i ścieśnionem łożysku, wpośród gór i wpoprzek skał, w znacznej części biegu swego. W części wyższej tworzy jezioro Saint-Point, a poniżej Brennets, wspaniały wodospad, zwany Saut du Doubs, stóp 80 dochodzący. Główne z wiełu rz. dopływowych są: Dessoubre i la Loue z lewego brzegu. Spławna jest 14 wiorst w części niższej swego biegu, połączony kanałem, wiodącym z rzeki Rodanu do Renu. 2) Dep. we Francyi, z miastem stoł. Besançon. Graniczy z kantonami Szwajcarskimi: Bern, Nefszatel i Waadt, oraz departamentami francuzkimi: Haut-Rhin, Haute-Saône i Jura. Leży między 46° 40' a 47° 30' szer. półno-

cnęj. Rozległy 101¼ (95¾) mil kwadratowych geograficznych, liczył w roku 1841: 277,000 m. Zajmuje dolinę rz. Rodanu; przetrzymany jest dwakroć biegiem rzeki Doubs, oraz jej dopływami: Dessoubre, Loue, Savoureuse i Oignon, uchodzącą do rzeki Saony. Kraj wysoko położony, górzysty w całej swej obszerności tarasami i równolegle ciągnąc się pasmem gór Jura, do których przypiera częścią pld.-wsch. Główne wyniosłości w szczytach góry Jura: 1610 metrów (1 metr równa się 3 i pół stopom polskim), i pod Pontarlier 887 metrów. Grunt żyzny w części niższej doliny rzeki Doubs, gdy reszta rozległości jedynie w pigłne pastwiska i lasy oblituje. Przemysł miejscowy na rolnictwie oparty, nie otrzymał odpowiedniego rozwinięcia. Główne płody: zboża, kartofle, jarzyny, owoce, które zaledwie potrzeby miejscowe zaspokajają w stanie. Winnice w dość znacznej liczbie, wydające tylko wino zwyczajne. Najlepsze gatunki z okolic Besançon (czerwone) i Miserey (białe), są tylko zwykłym winem stołowym. Chów bydła domowego, a mianowicie pięknych koni (do pułków kawalerii ciężkiej poszukiwanych) i bydła rogatego, są głównym źródłem utrzymania, a nawet zamożności mieszkańców okolic górzystych kraju. Zręczy kopalnych: ruda żelazna, węgle kamienne, torf, kamień ciosowy, gips, marmur i źródła słone, są podstawą przemysłu górniczego. Ogólna wartość wyrobów tej gałęzi przemysłu dochodziła w r. 1839: 5,189,790 franków (8,649,650 złotych polskich); a mianowicie: 74,813 frank. minerały palne i torf; 3,918,574 franków materiały pierwotne, żelazo, stal i wyroby z tychże; 406,603 franków warzelnie soli; 251,810 franków marmur i kamienie ciosowe; 537,900 franków gips, smoła ziemna i inne płody mineralne. Przemysł fabryczny w stanie kwitnącym, zwrócony jest wyłącznie do obrabiania metali i wyrobów zegarmistrzowskich w Besançon. W roku 1839. liczono tu 24 zakładów żelaza, które posiadały 11 wielkich pieców i 60 ognisk kuźniczych, w których 326 robotników spotrzebowano 360,144 centnarów rudy żelaznej i 194,488 centnarów żelaza lanego; pierwsze wydały 121,422 centnarów żelaza lanego, wartości 1,376,898 franków, drugie 153,932 odlewów żelaznych, których wartość dochodziła 3,660,388 franków. Oprócz powyższych znajdujemy tu: walcownie blachy żelaznej pobielań, drutarnie, walcownie miedzi, gwoździarnie, zakłady kotlarskie, zegarmistrzowskie i fabrykę narzędzi rolniczych, sierpów, kos, pił żelaznych i t. p. Znaczną gałęzią przemysłu miejscowe-

go są również: wyrobów serów w gatunku Gruyère (obw. Pontarlier), garbarnie, gorzelnie, browary, dystrylarnie wódek, a mianowicie piołunowej i tak zwanej Kirschwasser (wiśniak), zakłady wyrobów bawełnianych, płócien i kobierców. Główne artykuły wywozowe: żelastwo, wyroby miedziane, blaszane i mosiężnicze, zegarki, séry, likwory, skóry, wina, konie, trzoda chlewna i bydło tuczne. Pod względem oświaty, posiadał w roku 1842: 9 zakładów naukowych drugiego rzędu (613 uczących się), 1 kolegium (zwane królewskie) w Besançon, 3 kolegia komunalne w Baume, Montbelliard i Pontarlier, oraz 5 pensyonatów. Wychowanie początkowe udzielały w tymże roku: szkoła departamentowa realna w Besançon, szkoła wzorowa (école-moèle) w Montbelliard, 4 szkoły komunalne wyższe i 928 szkół elementarnych, do których uczęszczało w miesiącach zimowych 27,274 uczniów płci obojczy. Wysyła do izb prawodawczych 5 deputowanych, z grona 1014 wyborców. Pod względem administracyjnym dzieli się na 4 obwody: Baume, Besançon, Montbelliard i Pontarlier, 26 kantonów i 640 gmin.

DOUÉ, po łacinie DOADUM, DUODADUM, M. we Francji, dep. Maine-et-Loire, na pld.-zach. miasta Saumur; 3193 m. Posiada kolegium komunalne, liczne garbarnie i piece do wypalania wapna hydraulicznego. Obszerne grzyzy z czasów odległej starożytności i piękne grotty w pobliskiej okolicy.

DOUGLAS, 1) M. w Anglii, na wyspie Man, na wybrzeżu pld.-wsch., a na pfn.-wsch. miasta Castletown; 6,786 m. Jest miastem najwarowniejszym na wyspie, posiada port bezpieczny, lubo nader trudny do wpłynięcia, urząd celny i stację pakebotów pocztowych, odpływających do White-Haven. 2) Wieś w Szkocji, hrab. Lamark, w pobliżu i na pld. M. Lamark; 2,195 m. Posiada znaczne fabryki wyrobów bawełnianych. W kościele miejscowym godne są widzenia groby rodziny Douglasów.

DULABARRY, po angielsku DOOLABARRY, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, w prezyd. czyli dawniej prow. Bengalskiej, na pfn.-wsch. M. Murszedabad, na pr. brz. rzeki Attry. Prowadzi znaczny handel zbożem.

DULCINIO, u starożytnych OLCINIUM, M. w Turcji europejskiej, w Albanii, na pld.-zach. M. Skutari, nad morzem Adrytyckim. Posiada port i liczy do 6,000 m.

DOULENS, po łacinie DULINGIUM, miasto we Francji, dep. Somme, stoł. obwodu Douzens, na

pfn. M. Amiens, nad rzeką Authie; 4,300 m. Warowne cytadela; posiada dom detencyjny dla skazanych na wywiezienie do osad zamorskich i przestępców politycznych. Jest punktem centralnym wyrobów płótna pakunkowego; tu również fabryka cukru z buraków, garbarnie, browary, przedziałnie bawełny, papiernia i drukarnia. Prowadzi handel płótnem pakunkowym, zbożem, olejem rzepakowym, konopiami, lnem i bydłem.

DOUR, M. w Belgii, prow. Henegowia, na pld.-zach. M. Mous; 5,833 m. (w roku 1835.). Posiada kościół ewangelicki, oraz zakłady fabryczne, jako to: garbarnie, zakłady powroźnicze, cegielnie, bielniki i t. p. W okolicy pobliskiej użytkowane są znaczne pokłady wapienia, rudy żelaznej i węgla kamiennych.

DOURDAN, po łacinie DORDINGA, DORDANUM, M. we Francji, dep. Seine et Oise, na pld.-wsch. miasta Rambouillet, w pobliżu źródeł rzeki Orge; 2,635 m. (w roku 1841.). Posiada trybunał handlowy, zakład wyrobów wełnianych; prowadzi handel zbożem, wełną i drzewem. Miasto nader starożytne, odznacza się kilkoma budowlami z wieków odległych, a mianowicie: kościołem St. Germain i zamkiem warownym, również starożytnym.

DOURO, ob. DURO.

DOUVRES, ob. DOVER.

DOUZE, rzeka we Francji, uchodząca pod Mont-de-Marsan (dep. Landes), do rzeki Midou. Pływie w długości 100 wiorst przez Cazaubon i Roquefort.

DOVER, DOYOR, po francuzku DOUVRES, w starożytności PORTUS-DUBRIS lub DUBRIS nazywane, M. w Anglii, w hrab. Kent, na wsch. M. Maidstone, na pld.-wsch. Londynu (113 wiorst), a na pld.-zach. Calais. Liczone jest do pięciu miast portowych w królestwie. Leży nad kanałem Pas de Calais i liczy 24,522 m., zajmujących 2,000 domów. M. obronne; posiada obszerne zamek, a raczej cytadelę, której kazamaty do 2,000 ludzi pomieścić mogą, tu również wyrób płótna żaglowego, lin, oraz warsztaty okrętowe. Port tutejszy najwięcej zbliżony do wybrzeży Francji (7 i pół mil morskich, czyli 42 wiorst), przystępny dla okrętów z objęciem 400 do 500 beczek ładunku (1 beczka równa się 20 centnarom stofuntowym wagi), najwięcej jest uczęszczanym przez podróżujących obywateli narodów. Regularnie odpływające statki parowe zaledwie 3 godzin czasu do przebycia kanału potrzebują. Połączone jest koleją żelazną z miastami: Brighton i Londynem. Ruch morski z Francją w roku 1841: wyprowadzono z Francji do

Dover 1,298 statków morskich, z objęciem 64,764 beczek (w tej liczbie 132 statków z objęciem 5,465 beczek nie posiadało ładunku); z Dover nadpłynęło do portów francuskich 1,291 statków z objęciem 65,128 beczek (167 statków z objęciem 6,311 beczek nie posiadało ładunku). W roku 1845. port miał 111 statków z objęciem 5,702 beczek, obsłużonych przez 355 żeglarzy. W pobliskiej okolicy widzieć można sławną skałę opisaną przez Szekspira. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, stoł. pań. Delaware i hrab. Kent. Leży na pfn.-wsch. M. Washington, na pr. brz. rz. John's Creek, o 7 wiorst przed ujściem tejże do zatoki Delaware; 3,790 m. (w roku 1840.). Jest siedziskiem rządu, sądu najwyższego, trybunału apelacyjnego (Superior Court), sądu kanclerskiego (Court-of-Chancery), i trybunału sierot (Orphan's Court). 3) Mm. tamże, pań. New-Hampshire, stoł. hrab. Strafford, o 19 wiorst na północ-zachód M. Portsmouth, nad rzeką Cocheco; 6,458 m. (1840. roku). Posiada zakłady żelazne, gwoździarnie, oraz fabrykę wyrobów bawełnianych; komunikuje się z M. Portsmouth przez codziennie odchodzące statki parowe.

DOVRE-FIELD, po francuzku DOFRINES, pasmo gór w Norwegii, ciągnące się ze wschodu ku zach., aż do wysokości przylądka Stat (Nordre-Bergenhuus), przez okręgi: Hedemarken, Romsdal i Søndre-Trondhjem; tworzą one główną miąższość części środkowej łańcucha Alp Skandynawskich. Ku południowi przypierają do Søgne-Fjeld, ku pfn. do Kjølen. Główny szczyt nosi nazwę Snaehaetten i wznosi się na 8351 stóp polskich.

DOWN, hrab. w Irlandji, dawniej prow. Ulster, nad morzem Irlandzkim i kanałem Północnym, z M. stoł. Downpatrick. Rozległe 40 i pół mil kwadr. liczyło w roku 1831: 352,012 m. Powierzchnia górzysta, zawiera w części pld. kilka głównych wierzchołków Irlandji, a mianowicie szczyt Sliebh-Donagh, dochodzący 2992 i pół stóp polskich. Skrópione rzekami Bannu i Nevery (które między sobą łączy kanał), jeziorem Strangford i kilku pomniejszych. Płody rolnicze: zboża, wielka ilość owsa i kartofli; znaczny również chów bydła domowego, koni, a szczególnie jowierasy poprawnej. W górach pokłady miedzi, ołowiu i żelaza użytkowane są przez miejscowy przemysł. Znajdujemy tu również fabryki wyrobów bawełnianych, płócien, tkanin wełnianych, zakłady wyrobów żelaznych, papiernie, olejarnie i fabryki wityrolu. Dzieli się na 9 baronij, 60 parafij, i 17 Market-Towns. Znaczniejsze miasta: Nevry, Ballymacarret i Downpatrick.

DOWN PATRIK, DOWN, po łacinie **DUNUM**, M. w Irlandyi, stoł. hrb. Down, na pñ.-wsch. Dublina; 4,800 m. (w r. 1831.). Jest siedliskiem biskupa katolickiego z Down i Connor; posiada szkołę dyccezyalną i prowadzi handel płótnem. Odnacza się gruzami starożytniej katedry, w których widzieć jeszcze można groby Ś. Patryka i Colombana.

DOWNHAM, Mm. w Anglii, hrb. Norfolk, w małej odległości na pñd. Lynn Regis, nad rzeką Ouse; 2,200 m. Miejsce znanych targów na konie i masło.

DOWNTON, M. w Anglii, hrb. Wilt, na l. br. rz. Avon, na pñd.-wsch. Londynu; 380 m. Posiada papiernię, kilka garbarni.

DRAŹÓW, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okręgu Szydłowieckim, gmina Wólka Kłucka, parafia Strawczyn; 27 m. Odległa od M. pow. 56 wiorst. Posiada fryszerkę żelaza od roku 1800., która w roku 1848. wydała 600 centn. żelaza kutego, wartości 1500 rubli srebrem.

DRAC, rzeka we Francyi, uchodząca z l. br. do rzeki Izery, poniżej Sassenage (depart. Isère); wybiega ze źródeł alpejskich, w stronie pñ.-zach. twierdzy Mont-Dauphin (depart. Wyższych Alp). Płynie w długości 140 wiorst przez Saint-Bonnet, Aubessagne, Corps i Cognet. Główna z uchodzących do niej jest rz. la Romanche.

DRACENUM, ob. DRAGUIGNAN.

DRAGE, ob. DRZEŃ.

DRAGE, rz. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, wypływa w rejencji Frankfurtskiej, powiecie Arnswald, a uchodzi do Noteci, pod wsią Nowabielica. Bieg jej wynosi mil 21.

DRAGOMESTRE, Mm. w Grecyi, stoł. dyccezyi Xeromeros, w zarządzie Akarnanie, o 4 mile na pñ.-zach. Missolonghi, w pobliżu morza Jońskiego.

DRAGOR, po niemiecku **DRAGOE**, Mm. portowe w Danii, w sztyfcie (gub. dyccezyalna) Seeland, na pñd.-wsch. Kopenhagi, na wybrzeżu wschodnim wyspy Amager; 1,500 m.

DRAGUIGNAN, po łacinie **DRACENUM**, M. we Francyi, stoł. dep. Var, na pñd.-wsch. Paryża, a na pñ.-wsch. Tulonu, nad rz. Pis. Leży pod 43° 32' 18" szer. pñ. a 4° 8' 23" dłg. wsch.; w roku 1841. liczyło 8,588 m. Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, szkołę połączoną, bibliotekę publiczną (8,000 tomów), gabinety medalii i historyi naturalnej, oraz piękny ogród botaniczny. Tu również izba naradczą przemysłową, oraz młynarnie, przedziałnie jedwabiu, garbarnie, dystrylarnie, olejarnie i 1 drukarnia. Prowadzi znaczny handel oliwą i winami.

DRAM, ob. DRAMMEN.

DRAMBURG, M. okr. w Prusach, prow. Pomorza, rejen. Kozińska (Köslin), nad rz. Drage; 3,000 m. Jest siedliskiem sądu i posiada fabrykę sukna, innych tkanin wełnianych, garbarnie i zakłady białoskórnice.

DRAMMEN, po angielsku **DRAM**, M. w Norwegii, okręg Buskerud, w sztyfcie (gub. dyccezyalna) Aggerhuus, o 7 mil na pñd.-wsch. Christyanii, przy ujściu rz. Drammen-Elv do Drammen-Fjord (zatoka); 8,000 m. Utworzone z połączenia dwóch wsi: Bragernäs i Strömsö. Posiada szkołę klasyczną (Laerde-Skole), oraz port handlowy, uważany za drugi w Norwegii, co do wywozu drzewa, kobaltu, żelaza i t. d., a których wartość w latach 1835. — 38. dochodziła 550,000 speciestalarów, czyli 1,725,000 złotych polskich; liczy się zaś za trzeci co do przywozu, który w tymże czasie dochodził summy 139,154 speciestalarów. W r. 1835. odpłynęło z portu 794 okrętów, z ładunkiem 46,744 lasts; przybiło do portu 662 okrętów, z ładunkiem 38,276 lasts. Własnych okrętów posiadał port w tymże czasie 180, z objęciem 4,835 lasts.

DRANSE, rzeka w Sardynii, prow. Sabaudzkiej, wybiega na granicy kantonu Wallis i uchodzi do jeziora Genewskiego, na pñ.-wsch. Thonon. Długość jej biegu na 40 do 50 wiorst obliczają.

DRAU, ob. DRAWA.

DRAUSENSEE, ob. DRUŻNO (jezioro).

DRAWA, po niemiecku **DRAU**, u starożytnych **DRAVUS**, rz. w Austrii, uchodząca z pr. br. do Dunaju, o 2 mile poniżej miasta Osieka (Esseg), w Słowacji. Wybiega przy połączeniu się Alp Karnickich z Retyckimi (w Tyrolu). Płynie w długości 700 wiorst przez M. Innichen, Lienz (w Tyrolu); Sachsenburg, Spital, Völkermarkt (w Karyntyi), Mahrburg, Pettau, Friedau (w Styrii), Osiek (w Słowacji). Główne z uchodzących z prawego brzegu: Geil, Dran, Pletvicza, Bednya, Bisztra, Karaszczica; z brzegu lewego: Isel, Moll, Gurk, Pesnitz, Muhr, Rinya, Okor i Genest. Spławna jest począwszy od Villach.

DRAYTON in HALES, GREAT-DRAYTON, Mm. w Anglii, hrb. Shrewsbury, na pr. br. rz. Tern, na pñ.-wsch. M. Shrewsbury; 4,500 m. Posiada papiernię i fabrykę tkanin włosińskich.

DRAŻEWO, wieś w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyszkim, gminie Opinogóra, parafii Łopacina; 158 m., zajmujących 17 domów mieszkalnych i 27 innych zabudowań.

DREBKAU, Mm. w Prusach, prow. Brandenburg-

skiej, obw. rejen. Frankfurtskiej, na pñd.-zach. M. Frankfurtu, okr. Kalau; 1,100 m.

DOUNGHEL, M. w Afryce, w Senegambii, król. Futa-Toron, na wsch. M. Śgo Ludwika, na l. br. rz. Senegal.

DOUNGURPUR, po angielsku **DUNGURPOOR**, M. w Indyach Wschodnich, dawniej prow. Gudżerat, stoł. małego państwa, zostającego pod opieką Anglii. Leży na wsch. M. Ahmedabad.

DOURO, po portugalsku **DURO**, po hiszpańsku **DUERO**, w starożytności **DURIUS**, rz. w Europie, uchodząca do oceanu Atlantycznego, pod M. Porto (w Portugalii). Wybiega ze źródeł na pñ.-zach. M. Soria (w Hiszpanii). Płynie w długości 700 wiorst przez M. Soria, Aranda, Toro, Zamora (w Hiszpanii), oraz Miranda i Porto (w Portugalii). Przyjmuje do siebie z pr. br. Pisuerga, Seguilla, Esla, Sabor, Tna, Tamega, z l. br. Rituerto, Ríaza, Duranton, Cega, Adaja, Tormes, Aguea, Coa i Távora. Spławna jest od São-João-de-Pesqueira.

DREIKÖNIGSZUG, kopalnia żywego srebra w Bawarii, prow. Pfalz, w kantonie i górnym okr. Kaiserslautern.

DRENGFURT, M. w Prusach, rejen. Królewiecka, okr. Rastenburg, nad rz. Omet; 1,550 m.

DRENSTEINFURT, M. w Prusach, prow. Westfalska, rejen. Münster, okr. Lüdinghausen, na pñd.-wsch. M. Münster, nad rz. Werse; 1,100 m.

DRENTHA, prow. w król. Holenderskim, z M. stoł. Assen. Leży wpośród prow. Over-Yssel, Friesland (Fryzya), Gröningen i Hanoweru. Rozległa 45 mil kw., liczyła w r. 1841.: 72,500 m., powiększając części ewangelików. Kraj płaski, bagnisty, lubo nieco wyżej od otaczających go prowincyj położony. Wydaje dość obficie pszenicę, żyto, jęczmień, chmiel i wielką ilość lnu. Tu również znaczny chów bydła, będącego głównym bogactwem mieszkańców. Składa sama w sobie obwód, podzielony na 4 kantony: Assen, Dalen, Hoogeveen i Meppel. Zawiera w sobie 1 M., 2 Mm. i 37 wiosek.

DRESDEN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Maine, hrb. Lincoln, o 2 mile na pñ.-zach. M. Wiscasset; 1,700 m. (1840. r.)

DREUX, po łacinie **DROCOE, DROCUM**, M. we Francyi, dep. Eure-et-Loire, stoł. obw. Dreux, na pñ. M. Chartres, nad rz. Blaise, w pobliżu ujścia jej do l. br. rz. Eure; 6,367 m. Jest siedliskiem trybunału handlowego, posiada 2 drukarnie i kilka znacznych garbarni. Tu również znaczne targi zbożowe. Odnacza się kaplicą zbudowaną przez owdowiałą księżnę Orleańską, a mieszczącą groby

rodziny królewskiej Orleanów. Widzimy tu również gruz starożytnego zamku hrabiów Dreux. Miasto nader starożytne, przez dawnych Rzymian Duroscasses nazywane, było poprzednio stolicą hrb. t. n. i punktem warownym. Zdobyte w r. 1593. przez Henryka IV.; pamiętne jest krwawą bitwą i porażką stronnictwa reformowanych, w roku 1562., w której książę Kondeusz (Condé) do niewoli był wziętym.

DREZDENKO, po niem. **DRIESEN**, M. w Prusach, prow. Brandeburska, rejen. Frankfurtska, okr. Friedberg, na wsch. M. t. n. Zbudowane na wyspie utworzonej rz. Netze; liczy 3,400 m. Posiada sąd ziemski i miejski (Land-und Stadtgericht), oraz fabrykę sukna, wyrobów wełnianych, warsztaty płóciennicze, garbarnie i dystrylarnie wódek. Prowadzi również znaczną żeglugę rzeczna.

DREZNO, DRAŹDŻANY, po niemiecku **DRESDEN**, po francuzku **DRESE**, M. w Europie środkowej, stołeczne król. Saskiego, oddalone 21 mil na pñd.-wsch. Berlina, mil 50 na północ Wiednia, 48 na wschód Frankfurtu nad Menem, a 116 na pñ.-wschód Paryża. Pod 51° 3' 22" szer. północnej, a 11° 23' 52" długości wsch. Leży przy spływie rzeki Weisseritz do Elby. Średni ciepłota + 8°, 54 C.; największe mrozy — 29°; największe upały + 34°. 2. Ludność w roku 1841: 74,122 m. (nie licząc osady wojskowej); w roku 1834: 66,133 m.; w roku 1801: 55,178 m.; w roku 1811: 61,227 m. Liczba domów w roku 1834: 3,013; w roku 1800: 2,507 dom. Obecnie liczy 88,000 m. (7,613 osady wojskowej), zajmujących 3,400 domów. Dawniej było miastem obronnym (w roku 1809.), obecnie należy do najpiękniejszych miast w Niemczech. Jest rezydencją króla, siedliskiem rządu i wszystkich niemal władz centralnych państwa. Pod względem duchownym znajdujemy tu konsystorz główny luterski, konsystorz wyznania reformowanego, oraz wikaryat apostolski z konsystorzem rzymsko-katolickim. Jest główną kwaterą sztabu czynnej armii, naczelnego wodza wojsk saskich i licznę osady wojskowej. Pod względem sądowym mieści w sobie: najwyższy sąd państwa (Ober-Gericht) i sąd apelacyjny prowincjonalny (Gerichtshof). Tu również główne biuro ubezpieczeń od ognia, mennica, archiwum państwa, magazyny solne, królewska działołajnia i fabryka prochu. Posiada znaczną liczbę zakładów naukowych, a mianowicie: szkołę królewską, nauczycieli elementarnych (600 uczni), szkołę ociemniałych (60 uczni), głucho-niemych, wyższą szkołę wojskową i inżynierską, akademię sztuk pięknych (16 profesorów

i 300 uczni), akademię lekarską i chirurgiczną (Chirurgisch-Medicinische Academie), instytut połączony, szkołę weterynaryjną, sztuk pięknych i rzemiosł z kursami niedzielnymi (17 profesorów i 284 uczni), szkołę budownictwa, gimnazjum pod nazwą Świąt Krzyżskiego (Kreuzschule), najświetniejsza w całym królestwie (14 profesorów, 412 uczniów), założone w XII. wieku, inne gimnazjum, wyższą szkołę filologiczną, zakład wychowania młodych panien, wyznania rzymsko-katolickiego (Fräuleinstift), znaczną ilość szkół ewangelickich, katolickich, szkołę okręgową (Districtschule), wyższe szkoły początkowe, elementarne rządowe i prywatne, uczęszczane przez 7,886 dzieci. Między wielu towarzystwami uczonemi odznaczają się: towarzystwo statystyczno-saskie (Oekonomisch-Gesellschaft), historyi naturalnej i sztuki lekarskiej, mineralogii, królewskie towarzystwo zabytków starożytności (Alterthumsverein), oraz towarzystwo sztuk, rzemiosł i przemysłu. Z zakładów dobroczynnych posiada: kasę oszczędności (od r. 1831.), dom zarobkowy dla ubogich, sala ochrony, dom podrzutków, dom sierot i lombard. Przemysł fabryczny rozwinął się w wysokim stopniu udoskonalenia: tu pierwsza fabryka porcelany, w roku 1765. przez Böttgera zaprowadzoną, a która później do Meissen przeniesioną została, obecnie zaś znajdujemy zakłady białoskórnice, fabrykę kapeluszy męskich, sromkowych, kobierców, kwiatów sztucznych, farb malarskich, cukrownie, znaczne fabryki fortepianów, instrumentów muzycznych dętych, sławne zakłady organistrzowskie, wyrób koronek, haftów, ciągnionego złota i srebra, zakłady szmuklerskie, mydlarnie, wyroby złotnicze, jubilerskie, narzędzi matematycznych i fizycznych, garbarnie, stolarszczyzna i tokarstwo, cynownie, fabryka luster założona w roku 1715. wydaje obecnie taflę do 14 stóp wysokości mające, fabryka naczyń fajansowych, 16 gorzelni, 44 dystrylarni, 5 drukarni i 12 litografii. Tu również źródła mineralne i kąpiele Linkesche-Bad zwane, oraz najpierw z zaprowadzonych w Europie zakład wód mineralnych sztucznych.

Zabudowane na obydwóch brzegach Elby, wśród pięknej doliny, otoczonej górami, składa się z 4 części: Nowe miasto, Stare miasto, Friederichsstadt i Antonstadt; oświetlone jest gazem, posiada 21 kościołów i kaplic, 9 placów publicznych, a 92 ulic (najpiękniejsza Moritz-strasse). Sławny most na Elbie (o 16 łokach, 1200 stóp długości), łączy Nowe Miasto, leżące na pr. br. rz. z Miastem Starém, które wraz z 3 przedmieściami rozciąga się na l. brzegu

Elby, i stanowi najznacniejszą część Drezna. Wśród wielu wspaniałych gmachów rządowych i prywatnych, godne tu są widzenia: a) Zamek królewski rezydencyjny (w Starém Mieście), nader rozległy z wieżą 353 stóp wysoką, obejmujący biura niektórych gałęzi administracji krajowej i muzea, a mianowicie tak zwaną Salę Zieloną (Grüne Gewölbe), zawierającą zbiór kosztowności, drogich kamieni i rzadkich przedmiotów sztuki (odznaczają się tu między innemi: wielki onix i brylant zielonawy, pierwszy 6 i pół cala długi a 4 i pół cala szeroki, drugi 160 granów waży); b) Sławna galeria obrazów, umieszczona w oddzielnej budowli należącej do zamku, uważana za najbogatszą w swoim rodzaju, dzieli się na 3 części, t. j. na galerię zewnętrzną, zawierającą 1043 obrazów, powiększającą część utworów szkoły niderlandzkiej; na galerię wewnętrzną, zawierającą 356 obrazów, arcydzieła szkoły włoskiej (między innemi Noc przez Correggio i pięć innych obrazów tegoż mistrza), oraz gabinet pastelli (Pastellkabinette) złożony z 150 sztuk. W części dolnej tegoż gmachu, umieszczono zbiór z 800 odlewów gipsowych, kopii najświetniejszych posągów starożytności, wykonanych pod głównym kierunkiem znakomitego malarza Mengsa; c) Pałac książęcy, połączony z zamkiem; budowla ta w nowym smaku, ozdobiona jest piękną kaplicą; d) Gmach zwany Zwinger, zawierający gabinet mineralny, historyi naturalnej, zbiór narzędzi fizycznych, muzeum historyczne, oraz galerię rycin i rysunków ręcznych (200,000 sztuk); e) Pałac Japoński, w tymże guście zabudowany, z bogatemi zbiorami naukowymi i sztuk pięknych; znajdujemy w nim bowiem rzadki zbiór porcelany chińskiej, japońskiej, saskiej (z fabryki Meissen), zbiór wielkich wazonów porcelanowych z fabr. Sèvres, darowanych królów w roku 1809. przez cesarza Napoleona, galerię posągów starożytnych i szkoły nowoczesnej, zajmującą 10 salonów, gabinet starożytności krajowych, Augusteum zwany, gabinet monet i medali, oraz sławną bibliotekę królewską z 300,000 tomów dzieł drukowanych, 2800 rękopisów, 182,000 rozpraw i 20,000 kart geograficznych złożoną; mieści się we 27 salach i pokojach; f) Kościół nadworny katolicki, będący arcydziełem budownictwa i do najwspanialszych kościołów w Niemczech policzony (budowany od roku 1737. do 1751.; kosztował 900,000 talarów); g) Kościół N. Panny (Frauenkirche), również wspaniały budynek z kamienia ciosowego wystawiony, zdobny kopułą 167 i pół łokci wysoką, na wzór Świąt Piotra w Rzymie; posiada orga-

ny o 44 regestrach i 6,000 piszczałkach. Kościół Świąt Krzyżki, będący głównym kościołem wyznania reformowanego, kościół Świąt Zofii. Pałac Brühlowski z pięknym ogrodem i sławnym tarasem; gmachy akademii lekarsko-chirurgicznej, niegdyś pałac Kurlandzki; piękny posąg króla Augusta Siłnego, wśród rynku w Neustadt; dom dawniej opery, liczony do najobszerniejszych teatrów w Niemczech, obecnie na salę koncertów i balową obrócony; starożytny ratusz; dom pocztowy; pałac Markoliniego; teatr piękny, w roku 1841. nowo wzniesiony; pałace Cosel, Schönburg, a na koniec wspaniały odwach główny, dom kadetów i koszary, obok pięknych ogrodów, spacerów i czarownej okolicy miasta.

DRIBURG, M. w Prusach, prow. Westfalii, rencyja Minden, okr. Höxter, u stóp góry Egge, nad rzeką Aa; 2,100 m. Posiada źródła żelazne i zakład kąpiei, dość licznie zwiedzany.

DRIESEN, ob. DREZDENKO.

DRIFFIELD, GREAT D., Mm. w Anglii, hr. York (East Riding), na południe M. Scarborough; 2,660 m. Prowadzi handel zbożem.

DRINA, u starożytnych DRINUS, rzeka w Turcji europejskiej, prow. Albanii. Utworzona jest z dwóch rzek źródłowych: Czarnej Driny, wybiegającej z północnego spadku góry Spiridon, a która następnie przepływa jezioro Okhrida, oraz Białej Driny, powstającej w górach Bori i łączącej się z pierwszą na wschód M. Spessi. W tym połączeniu płynie początkowo ku północy, następnie zakreśla znaczny łuk ku połud.-zachod., zwraca się w końcu ku południowi i w tym kierunku uchodzi do m. Adryatyckiego, w pobliżu M. Alessio. Spławna jest w całej przestrzeni biegu swego.

DRINGENBERG, M. w Prusach, prow. Westfalska, rej. Minden, okr. Warburg, nad Oese; na pół-wschód M. Paderborn; 800 m.

DROBAK, M. w Norwegii, okr. Aggerhuus; na półd. M. Christianii; 1300 m. Zbudowane nad odnogą Christiania; posiada urząd celny i port, którym wyprowadza kości, wódkę jałowcową, kołbalt, drzewo budulcowe, stolarskie i puch.

DROBIN, Mm. rolnicze w król. Polskim, gubernii pow. i okr. Płockim; 1417 m. Zabudowania drewniane (89 domów mieszkalnych; 5 murowanych). Kościół katolicki murowany, bóżnica szkoła, elementarna od roku 1817. (33 uczni w roku 1848.). Oddalone jest 29 w. od miasta powiatowego.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

DROGHEDA, M. w Irlandyi, w prow. Leinster, hr. Louth, składające samo w sobie hr. oddzielne (City-County), na pfn. M. Dublin, nad rzeką Boyne, w pobliżu ujścia tejże; 18,200 m. Jest rezydencja prymasa katolickiego, arcybiskupa z Armagh. Posiada znaczne garbarnie, mydlarnie, oraz fabryki szczotek, tkanin bawełnianych i płócien; port wygodny dla okrętów z objęciem 200 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centnarów stofuntowych), którym prowadzi znaczny handel zbożem, bydłem, skórą, masłem, płótnem i wyrobami bawełnianymi. Ogólna wartość wywozu dochodziła w roku 1835: 766,027 funtów szterl. (32,173,134 złp.). U wybrzeży znaczny połów łososi. Utrzymuje stosunki statkami parowemi z Dublinem i Liwerpołem. Flotylla portowa w roku 1835: 39 statków morskich z objęciem 4,272 beczek. Zdobne jest piękną katedrą katolicką, w stylu gotyckim zbudowaną, oraz kilku gmachami publicznymi i prywatnymi. Po zdobyciu szturmie przez wojska Kromwella, w r. 1649., mieszkańcy w pień wycięci, a mała liczba pozostałych do Ameryki wywieziona była.

DROHICZYN, Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Bialskim. Leży nad rz. Bugiem; 315 m., zajmujących 30 dom. mieszkalnych. Zabudowania drewniane; posiada kościół wschodnio-katolicki murowany. Oddalone jest od M. gubernialnego mil 18.

DROHOBYCZ, M. w Galicyi, gub. Lwowski, cyrkule Samborskim, nad rz. Tysmienicą. Oddalone pięć mil na półd.-wsch. M. Sambora; liczy 3,000 m. (2,638 żydów). Posiada szkołę cyrkulową i władzę górniczą. Zdobne pięknym kościołem i klasztorem Bazylianów. Prowadzi handel zbożem, skórą, płótnem i wyrobami garncarskimi. Pobliskie okolice odznaczają się pokładami rudy żelaznej, kilku zakładami żelazniami, oraz źródłami słonemi w Modryczu, Solcu i Stebniku.

DROITWICH, Mm. w Anglii, hr. Worcester, na pfn.-wsch. M. Worcester; 3,000 m. Sławne jest ze źródeł słonych, które rocznie wydają do 16,000 beczek (288,000 centn. stofuntowych) soli; podatek roczny opłacany do skarbu państwa, dochodził w r. 1831: 320,000 funt. szterl. (13,440,000 złp.), obok ceny stałej 31 funt. szterl. za 1 beczkę soli.

DROME, dep. we Francyi, z M. stoł. Valence. Leży wśród dep. Isère, Ardèche, Vaucluse i Hautes-Alpes (Wyższych Alp); między 44° 15' a 45° 20' szer. pfn. Rozległy 124 i pół mil kw., posiadał w roku 1841: 311,498 m. Rozciąga się

powiększającej części w dolinie i na l. brz. rz. Rodanu, płynącego przez całą długość granicy zachodniej. Zroszony jest, oprócz powyższej, rzekami: Dolon, Galaure, Isère, Drôme, Roubion, Lez, Aigues i Ouvèze, oraz wielką liczbą rzek pomniejszych, uchodzących do Rodanu. Powierzchnia dosyć górzysta, mianowicie ku wschodowi, gdzie wznoszą się ostatnie spadki poprzecznych ramion w paśmie gór Alpejskich; główne w nich szczyty: Roche-Courbe na 1,591, i Pierre-Chauve na 1,309 metrów (metr równa się 3 i pół stopom polskim) wysokie. Grunt niezbyt żyzny, wyjąwszy doliny rzeki Rodanu. Ludność miejscowa już rolnictwu, już przemysłowi fabrycznemu oddana. Gospodarstwo rolne jest dosyć zaniedbane. Zbiór zboża niewystarczający na potrzeby miejscowe. Winnice tutajsze liczą się do pierwszych we Francji; gatunki win białych i czerwonych, pod nazwą *Ermilage*, cenione są na równi z najlepszymi winami wyższej Burgundii i Bordeaux. Płody rolnicze obejmują: pszenicę, żyto, jęczmień, owies, proso, kukurydzę, kartofle, jarzyny, wino, buraki, oliwę, konopie i t. p. Chów bydła mniej znaczny; drób w wielkiej ilości, oraz pszczoły, których miód dosyć jest dla smaku swego poszukiwanym. Jedwabnictwo przecież stanowi najgłówniejszą gałąź przemysłu miejscowego (w r. 1835: 211,325 kilogramów surowego jedwabiu). Z rzeczy kopalnych żelazo w małej ilości wyrabiane, lecz pokłady marmuru białego, granitów, kamieni myśkich, ciosowych, gipsu, kredy, kamienia wapiennego, piasku do hut szklanych, oraz gliny zdającej do wyrobów fajansowych i porcelanowych są więcej użytkowane. Tam również jest kilka źródeł mineralnych, między któremi Dieulefit jest bardziej uczęszczane. Ogólna wartość produkcji górniczej i otrzymanych z niej wyrobów dochodziła w r. 1839: 1,323,290 franków. Głównymi jednak gałęziami przemysłu fabrycznego, są: przedziałnie jedwabiu, zwyczajne tkaniny wełniane, garncarstwo, fajanse, porcelana, cegły i dachówki; po nich zaś garbarstwo, białoskórnictwo, cukier z buraków, wyroby jedwabne, czapnictwo, tkaniny bawełniane, rękawicznictwo i hutnictwo szklane. Główne artykuły handlu wywozowego: szkło, jedwab, wyroby garncarskie, drzewo i trzoda tuczna. Pod względem naukowym, posiadał w r. 1842: 12 zakładów wychowania drugiego rzędu (414 uczących się), a mianowicie: trzy kolegia komunalne w Montélimart, Valence i Romans (170 uczniów), oraz 9 szkół z 244 uczącymi się. Wychowaniem początkowym zajmowały się w r. 1840: 1 szkoła wzo-

rowa (*école modèle*), departamentowa w Dieulefit, 7 szkół początkowych wyższych (między temi 5 szkół komunalnych), oraz 627 szkół elementarnych, do których w miesiącach zimowych uczęszczało 29,624 chłopców i dziewcząt; tu również zaprowadzono tak zwaną *classe d'adultes* (200 uczniów), i 4 sale ochrony we 4 gminach (490 dzieci). Pod względem administracyjnym, dzielił się w r. 1841. na 4 obwody: Die, Montélimart, Nyons i Valence, 27 kantonów, i 360 gmin. Wysłał do izb prawodawczych 4 deputowanych, z grona 1,192 wyborców.

DRÔME, DRÔME, u starożytnych DRUNA, rz. we Francji, w depart. t. n., uchodząca z l. brz. do Rodanu (Rhône), 2 mile na połud.-zachód M. Valence. Płynie w długości 100 w., przez miasta: Valdrôme, Lue, Die, Crest, i Livron. Od miasta Lue zaczyna być spławna.

DRONERO, Mm. w państwie Sardyńskim, prow. Coni, na pła.-zach. M. Coni, w pobliżu rz. Maina, przy jednym z głównych traktów, prowadzących do Francji; 6,500 m. Jest stolicą obwodu (Mandamento) i posiada kolegium komunalne, oraz fabrykę płócienną, któremi handel prowadzi.

DRONNE, rz. we Francji, uchodząca z pr. brz. do rz. Isle, w depart. Gironde i poniżej M. Coutras. Wybiega w pobliżu Montbrun (dep. Haute-Vienne). Płynie w długości 200 w., na Brantôme, Riberae, Aubeterre, Saint-Aulaye, La Roche-Chalais i Coutras. Zrasza w swym biegu dep. Haute-Vienne, Dordogne, Charente, Charente-Inférieure i Gironde; służy również za granicę między departamentami Dordogne, Charente i Charente-Inférieure. Spławna jest tylko przy samym ujściu.

DRONTHEIM, ob. TRONDHEIM.

DROPT, rz. we Francji, uchodząca do pr. brz. rz. Garonny, poniżej M. Gironde (dep. Gironde). Wybiega ze źródeł w dep. Dordogne. Płynie na przestrzeni 110 w., przez Monparier, Villeréal, Eymet, Monséguir i Morizès. Zrasza w swym biegu dep. Dordogne, Lot-et-Garonne i Gironde. Spławna jest od Eymet, w rozległości 80 wiorst.

DROSENDORF, M. obronne w Austrii, w prow. poniżej rzeki Enns, nad rz. Taya, w pobliżu granicy Czeskiej. Zdobne jest starożytnym zamkiem Templaryszów.

DROSSEN, M. w Prusach, prow. Brandenburg-ska, obwód rejen. Frankfurtskiej, okręg Sternberg, na pła.-wsch. Frankfurtu, nad rz. Lenzen; 3900 m. Jest siedziskiem sądów ziemskich, sądu poprawczego i posiada fabryki wyrobów wełnianych, płó-

ciennych, czapnictwo, garncarstwo, garbarnie i zakłady białoskórnictwa.

DROTNINGHOLM, zamek rezydencyjny królewski w Szwecji, w lanie Sztokolmskim, w odległości mili, na zachód M. Sztokolmu, na wybrzeżu wschodniem wyspy Lofö.

DRUTARNIA, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opoczyńskim, gm. i parafii Przy-sucha; 102 m., zajmujących 6 domów mieszkalnych i 14 innych zabudowań. Leży nad rz. Kamienną; posiada fryszerkę żelaza od r. 1745., która w r. 1848. wydała 1500 centn. żelaza kutego, wartości 4500 rubli srebrem.

DRWENCA, rz. w król. Polskim, dopływowa Wisły z pr. brzegu. Wybiega w Prusach Zachodnich, z jeziora Dobryckiego, płynie początkowo ku północy, za miastem Ostrorodem (Osterode) zwraca się ku połud., biegnie około Nowego, Brodnicy, a przyjawszy do siebie pod wsią Łopinoż rz. Rypienicę, nadpływającą z Polski, toczy swe wody po granicy królestwa aż do wsi Lubiech. Tu opuszcza takową i uchodzi w Prusach, pod wsią Złotoryą. Długość biegu na 36 mil obliczają.

DRYSSA, M. pow. w ces. Rosyjskim, w gub. Witebskiej, nad rz. Dźwiną; 1100 m.

DRYSZCZÓW, W. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Krasnostawskim, okr. Chełmskim, gm. Żmudź, parafii Dryszczów; 350 m. Posiada kościół. Odległa jest od M. pow. 28 wiorst. Stacja pocztowa.

DRZEWICA, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opoczyńskim. Leży nad rzeką Drzewicką, przy trakcie głównym Warszawsko-Krakowskim; 623 m., zajmujących 43 domów drewnianych, a 9 murowanych. Posiada kościół murowany nader starożytny. Odległa jest od M. powiatowego 31 $\frac{1}{2}$, a od M. guber. 49 w. W pobliżu widać się dają rozwaliny starożytnego zamku. Już w odległej epoce sławnym było kuźnicami żelaza, obecnie zaś, a mianowicie w r. 1848. posiadało 2 fryszerki o 2 kołach wodnych (w r. 1847. do 2000 centnarów żelaza kutego), wielki piec i 1 piec kopulowy; przy pierwszym działa koło wodne sily 15, a przy drugim sily 4 koni (22,000 centn. żelaza w godzinę, odlewach z surowizny i grubszych części mechanicznych), oraz kopalnię rudy, które w r. 1848. wydały do 10,000 kibl. Ludność fabryczna składa się z 25 górników, 40 hutników i 40 pomocników; wartość wyrobu rocznego około 30,000 rub. sr.; wartość przybliżona zakładu do 100,000 rub. sr.

DRZEWICA, rz. w król. Polskim, dopływowa

Wisły z pr. brzegu. Wybiega w pobliżu miasta Końskie i płynie z połud. ku półn.-zachodowi. Pod M. Opoczmem zabiera z lew. brz. wody rz. Węglanki i zwraca się ku półn.-wschodowi. Płynie dalej około Drzewicy (tu wpada do niej rzeka Brzusznia) i miasta Odrzywoła. Ubiegłszy mil 9 uchodzi między wsią Czerwona Karczma (pow. Opoczyński) i Nowym Miastem (pow. Rawski).

DSHERIBON, ob. SZERIBON.

DSZIŁOLO, GIŁOLO, ob. HALMAHERA.

DUBENDORF, W. w Szwajcarii, kanton Zürich, okr. Greifensee; 1867 m. Posiada 400 warsztatów, wyrabiających tkaniny jedwabne.

DUBAZA, M. warowne w Turcji europejskiej, prow. Bośni, na zachód Gradiska, na prawym brz. rz. Unny.

DUBBOY, M. w Indjach wschodnich, dawniej prowincji Gudżerat, obecnie należące do państwa Guikawar (Guikowar), na pła.-wsch. miasta Barotsz; 40,000 m. Miasto warowne, otoczone murami; jedna z bram wiodących do niego, zwana Bramą Dyamentową, odznacza się piękną i odległą strukturą.

DÜBEN, M. w Prusach, prow. Saska, rejen. Merseburgska, okr. Bitterfeld, na pr. brz. rz. Muldy, na południe-wschód M. Bitterfeld; 3,600 m.

DUBICZA, DUBITZA, M. w Kroczy, na granicy Banatu, na pr. brz. rz. Unny, na zachód M. Gradiska, wprost twierdzy tureckiej, leżącej na przeciwną stronę w Bośni; 6,200 m.

DUBIENKA, Mm. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. i okr. Hrubieszowskim. Leży na l. brz. rz. Bugu, przy trakcie do Hrubieszowa, Chełma i Włodawy wiodącym; 2,338 m. (1,622 żydów), zamieszkałych w 430 domach (11 murowanych). Posiada kościół parafialny katolicki i wschodniokatolicki, szkołę elementarną od r. 1816. (31 ucni w r. 1848.), stację pocztową, oraz garbarnię i olejarnię (ostatnia wydała w r. 1848. za 3,120 rub. sr. oleju). Oddalona jest od miasta powiatowego 28, a od Warszawy 249 wiorst.

DUBIN, M. w Prusach, rejen. Poznańska, pow. Krolski. Położone na wzgórzu, nad rz. Orlą; liczy 638 m. Odległe od Poznania mil 9 i pół.

DUBISSA, rz. w ces. Rosyjskim, gub. Wileńskiej, uchodząca do Niemna, przy M. Szredniku, o 4 mile poniżej M. Kowna. Ważna dla spławu od czasu połączenia jej z rz. Windawą, uchodzącą do mr. Bałtyckiego, na wybrzeżach północnych Kurlandii.

DUBLIN, po łacinie DUBLINIUM, M. w połączonych królestwach W. Brytanii, stolica Irlandii i hr. t. n., w którym samo przez się oddzielne tworzy

hrabstwo (City—County). Leży na pñ.-zach. Londynu, nad rz. Liffey, w pobliżu ujścia jej do zatoki Dublińskiej; pod 53° 20' 38" szer. pñ.; a 8° 37' 45" dług. zach. Liczy obecnie 300,800 m.; w r. 1834: 240,300 m. (175,000 katolików, 61,800 wyznania anglikańskiego, 3,500 dysydentów), którzy zajmowali 17,324 domów mieszkalnych; w r. 1831: 204,155 m.; w r. 1821: 185,881 m.; w r. 1798: 182,370 m.; w r. 1753: 128,810 m.; w r. 1682: 64,483 m.

Zarządzane jest pod względem administracyjnym przez Lorda Majora, gubernatora cywilnego i wojennego miasta, a drugiego urzędnika w Irlandyi po Lordzie Namiestniku, stojącego na czele 24 aldermanów, 2 sześciorów i 144 radców (Common-Councilmen). Jest miejscem zamieszkania Lorda Namiestnika królestwa, siedziskiem władz centralnych Irlandyi, a mianowicie tak zwanych sądów: Court of chancery, Court of rolls, ławy królewskiej (Queen's Bench), sądu izby skarbowej (Court of exchequer), sądu admiralicyi (Court of admiralty), sądu duchownego (Ecclesiastical Court), sądu dłużników niewypłacalnych (Insolvent-debtor's court), trybunału bankrutów (Bankrupt-court), oraz kilku innych władz miejskich i hrabstwa. Jest również siedziskiem arcybiskupa anglikańskiego Dublina i Glendalough; noszącego tytuł Prymasa Irlandzkiego (pierwszy w godności duchownej, po arcybiskupie w Armagh, który jest Prymasem całej Irlandyi) i na za sufraganów, biskupów Kildare, Ossory i Ferrus, i arcybiskupa katolickiego. Posiada bank, izbę handlową, burzę i główne biuro celne. Jest również rezydencją konsułów generalnych państw obcych, to jest: Francyi, Grecyi i Stanów Zjednoczonych pñ. Ameryki. Pod względem naukowym odznacza się wielu zakładami, mianowicie uniwersytetem jedynym w Irlandyi (Trinity college), założonym w r. 1591., posiadającym 20 katedr, 2000 uczących się, bibliotekę złożoną z 300,000 tomów, której służy prawo do 1 egzemplarza wszystkich dzieł i ogłoszeń wydanych w połączonych królestwach, salą anatomiczną, muzeum, obserwatorium, ogrodem botanicznym, drukarnią, i wysyła 2 deputowanych do izby niższej. Odznaczają się tu również: wyższa szkoła lekarska (College of physicians) i szkoła chirurgiczna (College of surgeons). Z wielu towarzystw uczonych, zasługują na uwagę: Królewskie Towarzystwo Dublińskie (Royal Dublin Society), którego celem jest zachęta do nauk i sztuk użytecznych; Królewska Akademia Irlandzka (Royal Irish Academy), celem zachęcania do nauk i sztuk pięknych; Towarzystwo Irlandzkie (Royal Hibernian Society), które w celu rozszerzenia

nia sztuk pięknych, corocznie urządza wystawę z dzieł narodowych składającą się. Główne biblioteki: biblioteka archiwum sądowego (Kings-inns), irlandzka, będąca własnością jednego z powyższych towarzystw, biblioteka zwana Marshes library, a na koniec księgozbiór znaczny, przy katedrze Ś. Patryka. Szkoły niższe w liczbie 200, uczęszczane są przez 16,000 uczniów; głównejsze między temi: szkoła narodowa dla biednych dzieci (Blue-coat-hospital), szkoła dla dzieci marynarzy (Marine school), dla dzieci żołnierskich (Military school). Liczne tu są również zakłady dobroczynne: szpital dla starców i kalek, szpital obłąkanych, domy sierot, podzulków, sierot żeglarskich i wielki zakład królewski inwalidów, Killmainham zwany. Przemysł fabryczny nie zbyt rozwinięty; brak węgla ziemnych i poruszających siły wodnej, nie pozwala mu zrównoważyć olbrzymich wysiłen fabryk angielskich, w obec których pozostaje bez żadnej prawie opieki. Płótno, tkaniny jedwabne, bawełniane i wełniane, są jedynymi wyrobami przemysłu tutejszego. Handel prowadzi znaczny; liczne kanały ułatwiają przywóz pódów rolniczych z części kraju środkowych, a nawet z wybrzeża zachodniego. Dublin jest głównym portem wywozowym w Irlandyi, mianowicie zaś co do zboża, bydła, skór i portu. Port nad rz. Liffey, przystępnym jest tylko dla okrętów małych rozmiarów; niedogodność tę przecieć zastępują dwie kotliny (bassins) obszerne, u końca dwóch kanałów łączących rz. Shannon położone, oraz port przystankowy w Kingstown (Asylum harbour), wielkim nakładem zbudowany, połączony drogą żelazną z Dublinem (1 mila polska długości) i zdolnym przyjmować okręta największych rozmiarów. Główne artykuły wywozowe w r. 1835. były: zboża, maki, kartofle, wełna, tkaniny wełniane, bawełniane, płótno, spirytusy, piwo, skóry, jaja, bydło rogate, barany, trzoda chlewna i t. p., ogólnej wartości 2,528,548 funt. szter. (106,198,806 złp.). Przywóz obejmował w tymże czasie: węgle kamienne, zboża, chmiel, wełnę, cukier, kawę, herbatę, liście tytoniowe, sygara, wino i spirytusy angielskie, wartości ogólnej 4,430,321 funt. szter. Ruch morski w r. 1835: przybyło do portu z krajów obcych i osad zamorskich 235 okrętów, z objęciem 38,686 beczek (201 okrętów z 35,936 beczkami pod flagą angielską); w r. 1839: 309 okrętów z objęciem 54,986 beczek (241 okrętów z 46,032 beczkami pod flagą angielską); port powyższy łączy się statkami parowymi, regularnie kursującymi, z miastami: Londynem, Falmouth, Hawrem, Liwerpołem, Belfast, Holyhead, Whitehaven, Limerick,

Douglas, Bristolem, Cork, Glasgowem, Plymouth, Southampton i t. d. Żegluga na kanale Ś. Grzegorza, wyjąwszy transportów węgla kamiennych, odbywa się wyjącznie statkami parowymi. W r. 1835. flotylla portowa składała się z 324 okrętów i statków morskich pomniejszych (25,936 beczek), obsłużonych przez 2294 marynarzy. Miasto Dublin wysyła do izb prawodawczych 2 deputowanych, z grona 17,347 wyborców (1840. r.) Położone wśród żyznej doliny, w pobliżu wybrzeży morskich, przezrnięte jest rz. Liffey na dwie części; posiada 21 kościołów, 31 domów modlitwy, 11 domów przytułku, 28 szpitali i 13 klasztorów; składa się z 6 przedmieść i 24,150 domów (1839. r.). Ze względu na piękność i liczbę gmachów, obszerność placów publicznych, długość i szerokość ulic, liczonem być winno do najzdobniejszych stolic europejskich. Obadwa brzegi rzeki przepływającej Dublin, połączone są 9 mostami, między którymi najpiękniejsze są tak zwane Essex i Królowej. Ulica szeroka, dwoma rzędami drzew wysadzona, i wspaniałymi domami obudowana, otacza café niemal miasto, które wśród wielu innych odznacza się ulicą Sackville-Street, ozdobioną posągami Nelsona, na kolumnie 130 stóp wysokości, oraz wspaniałym placem Śgo Stefana Zielonego (St. Stephens Green), którego kwadrat rozległy po 1000 stóp z każdego boku liczy, i konnym posągami Grzegorza II. jest ozdobiony. Pomiedzy budowlami godne są uwagi: zamek, gmach starożytny, zawierający skarbiec narodowy; pałac rezydencyonalny Lorda Namiestnika, czyli pałac rządowy, z piękną kaplicą nowoczesną gotycką; kolegium uniwersyteckie, gmach rozległy, z kilku części oddzielnych składający się, od 300 przeszło uczniów zamieszkiwany (niegdys klasztor Allhallows); bank, będący niegdys pałacem parlamentu, wspaniała i wielkich rozmiarów budowla; piękna bursa; pałac sądowy Four-Courts zwany (czterech sądów); wspaniały dom celny; poczta; szpital położniczy, wpośród ogrodu, będącego tém dla Dublinu, czém zakład Vauxhallu jest dla mieszkańców Londynu; gmach szkoły chirurgicznej; pałac Leinster-House, w którym odbywa posiedzenia towarzystwo królewsko-dublińskie; wielkie koszary z kamienia ciosowego wzniesione i 6000 wojska pomieścić zdolne; dwa kościoły katedralne: Christ-Church i Śgo Patrika, ostatni zbudowany na fundamentach kościoła, przez tegoż Świętego wzniesionego, jest rodzajem Westminsteru dublińskiego i zawiera bibliotekę upiększoną pomnikami sławnych osób, a na koniec katedra katolicka Niepo-

kalanego Poczęcia. Dublin był mało znaczącym miastem przed wtargnięciem Duńczyków; przez nich zdobyty, obwarowany i powiększony, w r. 1152. stolicą państwa ogłoszonym został.

2) Hrabstwo w Irlandyi, nad kanałem Ś. Grzegorza i morzem Irlandzkim, między hrb. Wicklow, Kildare i Ost-Meath. Rozległe 14 i pół mil kwadr., liczy 383,000 m. Powierzchnia płaska, jedynie w części połud.-zachodniej nieco górzysta, pasmem wzgórz Dublińskich (Dublin-Mountains), a których najwyższy szczyt Garrycastle zwany, dochodzi 1869 stóp angielskich. Skropione jest rzeką Liffey, uchodzącą do zatoki Dublińskiej. Uprawa gruntu po większej części ogrodowa, mianowicie w okolicach Dublina. Z rzeczy kopalnych: pokłady łożwin, kamienia granitowego i wapiennego. Przemysł fabryczny, zajęty wyrobem sukna, tkanin bawełnianych, jedwabnych i płócien. Mianuje 2 deput. z grona 4,167 wyborców (1840. r.). Dzieli się na 9 baronij i 87 parafij.

DUBNICA, M. w Turcyi europejskiej, na wsch. M. Giustendel, na l. brz. rz. Dżerma, u stóp góry t. n.; 6,000 m. Kopalnie rudy żelaznej i winnice w okolicy samego miasta znajdujące się, zatrudniają całą ludność tutejszą.

DUBNO, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Wołyńskiej, oblane wodami rz. Ikwy, o 28 mil na zach. M. Żytomierza; 10,700 m., zajmujących do 900 domów. Sławne jest zjazdami obywateli okolicznych w terminach zawieranych kontraktów; jest miastem nader starożytnym i pamiętnym wielu wypadkami historycznymi. Zdobia go: starożytny zamek, który nie jednemu napadowi i oblężeniu hord tatarskich opierał się, kilka kościołów katolickich i wschodnio-katolickich. Obecnie jeszcze prowadzi handel dość znaczny.

DUBOSSARY, NOWOJ DUBOSSARY, M. w ces. Rosyjskim, gub. Chersońska, obwód Tyraspoński, na pñ.-zach. M. Chersonu, na l. brz. rz. Dniestru; 1,800 m. Prowadzi handel liściem tytoniowym.

DUBOWKA, M. w ces. Rosyjskim, gub. Saratowska, obwód Czaryczyn, na pr. brz. rz. Wołgi. Jest punktem składowym wszystkich pódów Rosyji północnej, wysyłanych ładem do Kaczalińska, leżącego nad Donem, a przewożonych na użytek południowych gubernij cesarstwa. Prowadzi handel drzewem, zbożem, olejem, żelazem i t. p.

DUBRAWNIK, po niemiecku DAUBRAWNICK, Mm. w Austrii, gub. Berneńskiej (w Morawii), nad rz. Czarnawką (Schwarzawa). Posiada znaczną fabrykę sukna.

DUBROWNA, Mm. w ces. Rosyjskim, gub. Mo-

hilewskiej, na pñn.-zachód M. Mohilewa, w obwodzie Babinowskim, na l. brz. Dniepru.

DUCHA, *ś. DUCHA*, *ob. SANCTI-SPIRITUS*.

DUCHOWSZCZYNA, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Smoleńska. Posiada 4 kościoły i liczy 2,600 m.

DUZARSKOJ, Mm. w Rosyi azjatyckiej (prow. Syberyja), gub. Irkutska, na połud.-wschód M. Nerczyńska; 1,300 m. Znaczne pokłady srebra, w użytkowaniu będące.

DUDDINGSTONE, Mm. w Szkocji, hrb. Edyburgskie, na wschód M. Edyburga, nad ujściem rz. Forth; 3,088 m. Obfituje w pokłady węgla kamiennego, i źródła stone.

DUDELDOF, M. w Prusach, prow. Reńska, rej. Tryerska, okr. Riltburg, na północ M. Trewiru; 900 m.

DUDELSHEIM, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzie, prow. Wyższej Hessyi, okręgu Büdingen, nad rz. Seemenbach; 1,258 m.

DUDERSTADT, M. w król. Hanowerskim, gub. Hildesheim (Grübenhagen), na wschód M. Getyn-gi, nad rz. Hahle; 4,400 m. Posiada gimnazjum niższe, oraz składy wyrobów żelaznych, płócien, warsztaty powroźnicze, przedziałnie wełny, fabryki tkanin wełnianych i browary niegdyś sławione.

DUDINGEN, THUDINGEN, po francusku GUIN, DUENS, W. w Szwajcarii, kant. Fryburgskim, na północ-wschód M. Fryburga, stol. okręgu t. n.; 2,400 m. W pobliżu znajduje się godna widzenia grotta, zwana pustelnia *ś. Magdaleny*.

DUDLEY, M. w Anglii, hrb. Worcester, na półn.-zachód M. Birmingham, leży nad kanałem t. n., i liczyło w r. 1831: 23,043 m., zajmujących 4,326 domów. Posiada szkołę niższą (Grammar-School). Odnacza się licznymi zakładami fabrycznymi i przemysłem mieszkańców. Należy do głównych ognisk wyrobów żelaznych w Anglii. Posiada na gruntach przyległych obfite kopalnie węgla kamiennych (500 górników), pokłady rudy żelaznej i kamienia wapiennego. Zaprowadzone na wielką skalę zakłady fabryczne, wydają gwoździe (570 robotników), naczynia, sprzęty, instrumenta żelazne i stalowe, oraz wyroby mosiężne, blacharskie; tu również kilka hut szklanych. Prowadzi znaczny handel wyrobami swych fabryk. Wysyła 1 deputowanego z grona 937 wyborców.

DUDZELLE, Mm. w Belgii, prow. Flandrya zachodnia, na pñn. M. Bruggi; 1750 m.

DUERO, *ob. DOURO*.

DUFFEL, Mm. w Belgii, prow. Antwerpska, na pr. brz. rz. Nethe, na pñn. M. Mechlin; 4,000 m.

DUGNY, W. we Francji, dep. Sekwany, obwód

Saint-Denis, o 10 wiorst na północ Paryża; 463 m. Fabryka świec i wyrobów ślusarskich.

DUINO, po niemiecku TIBEIN, u starożytnych PUCINUM, Mm. portowe w Austrii, w Illirji, cyr. Tryestu, na południe Górz, nad zatoką Tryest-ską. Uprawa wina, oliwy; łomy marmuru czarnego; 3,000 m.

DUISBURG, M. w Prusach, prow. Reńska, stol. okr. t. n., w rej. Düsseldorfskiej, nad rz. Ruhr i Agger, na półn.-zachód M. Düsseldorfu; 6,470 m. Posiada gimnazjum z biblioteką, ogrodem botanicznym i obserwatorium, oraz kilka zakładów przemysłowych, a mianowicie fabryki tkanin wełnianych, bawełnianych, aksamitu, garbarnie, mydlarnie i fabr. porcelany. Prowadzi handel dość znaczny, ułatwiany żegluga na Renie.

DUKLA, M. w Galicji, w cyr. Jasielskim. Położone na l. brz. rz. Jasiołki, przy wielkim trakcie wiodącym do Węgier, na połud.-wschód M. Jasła. Posiada klasztor i piękny pałac z ogrodem, oraz fabr. sukna, flaneli; prowadzi handel dość znaczny winem węgierskim i trusłami; 2,200 m.

DULCIGNO, OLGUN, *ob. ODSYN*.

DÜLKEN, M. w Prusach, prow. Reńska, rej. Düsseldorfka, okr. Kempen; na pñd.-zach. M. Kempen; w pobliżu źródeł rzeki Nette; 2,100 m.

DÜLLN, DÜLLEN, *ob. BELA*.

DÜLMEN, M. w Prusach, prow. Westfalska, rej. Münster, okr. Koesfeld, na połud.-zach. M. Münster; 2,830 m.

DUMBARTON, DUMBARTONSHIRE, 1) hrb. w Szkocji, z M. stol. Dumbarton. Leży w pośród hrabstw: Lanark, Stirling, Perthshire, rz. Clyde i hrb. Renfrew. Rozległe 11 i pół mil kwadr.; liczyło w r. 1841: 44,295 m., po większej części przemysłem zajętych. Powierzchnia kraju nader górzysta; główny wierzchołek Ben-Lomond dochodzi 3600 stóp. Oprócz wielkiego jeziora Loch-Lomond, zrasza go rzek kilka, główniejsze z nich: Clyde, Lewen i Kelvin. Grunt nie zbyt żyzny, obfity w piękne pastwiska, wydaje głównie owies i kartofle. W okolicach kraju górzystych, znaczny chów bydła rogatego, a mianowicie trzody chlewniej. Zpłodów mineralnych posiada rudę żelazną, węgle ziemne, kamienie wapienne, budowlane i t. p. U wybrzeży poławiają łososie. Przemysł dość czynny, zajmuje się wyrobem tkanin bawełnianych, skór i hutnictwem szklanym. Wysyła 1 deputowanego z grona 3729 wyborców. Dzieli się na 12 parafij. Niegdyś zwanym było hrb. Lennox.

2) Dumbarton, M. tamże, stol. hrb. t. n., na półn.-zachód Glasgowa, a na zachód Edyburga,

na l. br. rz. Lewen, w pobliżu ujścia téjże do koryta (estuaire) rz. Clyde; 2305 m. Posiada znakomite huty, wydające piękne szkła i kryształy, oraz fabrykę wyrobów bawełnianych, muslinów i skór. Tu również warsztaty statków wodnych i port nader wygodny. Obrońne jest twierdzą, wzniesioną na szczycie skały, leżącej przy ujściu rz. Lewen. Mianuje 1 deputowanego z grona 1212 wyborców (1840. r.).

DUMDUM, W. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, dawniej prowincji Bengalskiej, na półn.-wschód M. Kalkuty. Jest kwartą głównego sztabu artylleryi w prezyd. Bengalskiej.

DUMFRIES, DUMFRIESSHIRE, 1) hrabstwo w Szkocji, z M. stołecznym Dumfries. Leży nad zatoką Solway, w pośród hrabstw Roxburgh, Selkirk, Peebles, Lanark, Ayr i Kirkcudbright. Rozległe 63 i pół mil kwadr., liczy 73,770 m., zajmujących 12,365 domów mieszkalnych; ludność powyższa składa się z 14,096 rodzin, z których 4,338 oddanych wyłącznie rolnictwu, a 3,788 rzemieślnikom i przemysłowcom. Część kraju północna jest dosyć górystą, gdzie zawiera wiele żyznych dolin, gdy część pñd. przechodzi z wolna w zupełną płaszczynę. Skropione jest rzekami: Esk, Annan i Nith (wszystkie uchodzą do zatoki Solway); posiada znaczne bogactwa mineralne, głównie zaś pokłady ołowiu srebronośnego i rudy żelaznej. Wyborne pastwiska ułatwiają znaczny chów bydła domowego, a mianowicie trzody chlewniej. Odnacza się kilku fabrykami płócien, tkanin bawełnianych, kobierców i papierniemi. Wyprowadza ołów, antymon, wełnę, zboże, bydło i słońce. Prowadzi handel dość znaczny. Mianuje 1 deputowanego z grona 1912 wyborców (1840. r.). Dzieli się pod względem administracyjnym na 43 parafij. Znaczniejsze miasta: Dumfries, Annan, Sanquhar i Lochmaben.

2) M. tamże, stol. hrb. t. n., na połud. Edyburga, nad rz. Nith, powyżej ujścia téjże do rz. Solway; 10,064 m. (1841. r.), zajmujących 1,698 dom. mieszkalnych. Jest siedziskiem peryodycznych posiedzeń sądu asizów, i wyższego trybunału, dla obwodu hrabstw południowych (High-Court-of-judiciary). Posiada kilka zakładów dobroczynnych, główniejsze między niemi: tak zwane Crichton-royal-institution, oraz szpital dla obłąkanych (Lunatic Asylum), założony w r. 1838. dla 200 chorych. Tu również towarzystwo naukowo-unwersyteckie, Dumfries-Academy zwane. Pod względem przemysłowym odnacza się również wielością swych zakładów, a mianowicie wyrobem kapeluszy, czapek, obuwia (250 robotn.), znacznymi gar-

barniami, browarami i t. p. Odbywać się tu zwykły wielkie targi na konie i bydło. Posiada port, którym prowadzi handel z Ameryką, obejmujący pod względem wywozu: wełnę, czapki, obuwie, trzodę chlewną, wędliny i zboża. Przywóz składa się po większej części z węgla kamiennych, żelaza, łożu, łąk, kości, drzewa, win i t. p. Flotyła portowa obejmowała w r. 1835: 192 statków wodnych z ob-jemem 11,798 beczek (1 beczka równa się wadze 20 cent. sto funtów). Mianuje 1 deputowanego z M. Kirkcudbright. Miasto nader starożytne, pamiętne zabójstwem Johna Cumina, dokonaniem w r. 1305., przez Roberta Bruce.

3) Mm. w Stan. Zjedn. Ameryki pñn., pañ. Wirginii, stol. hrb. Prince-William, na pñn. M. Richmond, nad rz. Quantico, w pobliżu ujścia jej do rz. Potomac.

DÜMMER, jezioro w król. Hanowerskim, hrb. Diepholz. Obszerne, rybne, rzeką Hunte przetrzniete.

DUMMERSTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñn., pañ. Vermont, hrb. Windham, na wsch. M. Bennington; 1,263 m. (1840. r.).

DUN-LE-ROI, DUN-SUR-AURON, po łacinie CASTRUM DUNI, M. we Francji, dep. Cher, na pñn. M. Saint-Amand - Montrond, na pr. brz. rz. Auron; 4,097 m. (1841. r.). Miasto nader starożytne, nie-gdyś znakomite, a w XII. wieku liczone do 3 głów-nych miast Akwitanii.

DUNAJ, po niem. DONAU, po franc. DANUBE, po włosku DANUBIO, po węgiersku DUNA, u staroży-tnych rzymian DANUBIUS i ISTER, rz. w Europie, najznaczniejsza po rz. Wołdze, uchodząca trzema odnogami do mr. Czarnego. Bierze początek spły-wem rzeczki Brigach i Brege (w ks. Badeń-skim), do których łączy się także strumień, wybie-gający z podwórca zamku Donaueschingen (u-chodzący za źródło główne Dunaju), pod 6° 10' dług. zach., a 47° 58' szer. pñn., na wysokości 688 metrów francuzkich (2498 stóp polskich), nad poziomem morza leżącej. Rzeczki Brigach i Brege wy-biegają w górach Czarngolasu (Schwarzwald); pierwsza w odległości pół mili na pñd.-zachód St. Georgen, druga w górze Rappeneck o pół mili na pñd.-zachód wsi Triberg, pod 48° 6' szer. pñn., a 6° 10' dług. wschodniej, na wysokości 975 metrów nad poziomem morza. Długość biegu około 2800 wiorst, toczy bowiem swe wody przez Donaueschingen (w ks. Badeńskim), Tuttlingen, leżący na wysokości 640 metrów (w król. Wirtembergskim), Sigmaringen na 564 me-trów (w ks. Hohenzollern-Sigmaringen), Scheer, Riedlingen (na 522 metrów), Ulm (462 metrów,

w król. Wirtembergskim); Günzburg, Dillingen, Höchstädt, Donauwörth (na 436 metrów), Neuburg (na 429 metrów), Ingolstadt (na 404 metr.), Ratyzbonę (na 353 metr.), Straubing (na 331 metr.), Degendorf (na 297 metr.), Vilshofen, Passau (na 288 metr., w król. Bawarskim); Linz (na 247 metr.), Steyeregg (na 244 metr.), Ips (na 211 metr.), Krems (na 189 metr.), Tulln (na 168 metr.), Korneuburg, Wiedeń (na 149 metr., w ces. Austriackim); Presburg (na 109 metr.), Komorno, Gran, Budę (na 96 metr.), Peszt i Nowy Sad (w Węgrzech); Peterwaradyn, Semlin, Belgrad, Semendrye, Neu-Palankę, Orsowę (na granicy Wojskowej); Widdin, Hirsówę, Matszin, Braiłow, Isakdszę, Tuldszę (w Turcyi); Reni, Izmaifow, Tuszkow i Kilie (w Rosyi). Główne rzeki z uchodzących do Dunaju, są: Iller, Günz, Mindel, Lech, Paar, Izar, Inn, Traun, Ens, Leitha, Raab, Drawa, Sawa, Morawa, Timok, Isker, Osma i Taban z pr. brzegu; Sulz, Altmühl, Naab, Regen, Waag, Cissa, Temes, Schyle, Aluta, Vode, Argis, Jałomnica, Sereth i Pruth z lew. brzegu. Dunaj dzieli się na Wyższy (Ober-Donau), obejmujący część wyższą, powyżej przejścia (Pforte, passage) Theben w Węgrzech, i na Niższy (Unter-Donau), obejmujący niższą część biegu aż do samego ujścia. Szerokość i głębokość rzeki nie jest dostatecznie znana. Pod Ulmem, gdzie spławnym być porzyna, szerokość jego 33 metrów (114 i pół stóp polskich) dochodzi; pod Neuburgem 130 metrów; między Neuburgem a ujściem rzeki Altmühl znajdujące się wyspy, dająmu szerokość około 225 metrów; między Ratyzboną a Efferdingen od 130 do 260 metrów; pod Stein dochodzi 1325 metrów, z kądem płynie aż do miasta Presburga, przy zmiennej szerokości 200—400 metrów; pod Budą 650 metrów; pod Belgradem 1300 metrów; w niższej części biegu swego płynie szerokością 1300 do 2000 metrów. Głębokość Dunaju pod Ulmem 2 metry (7 stóp), pod Donauwörth 2,27 metrów, pod Neuburgem 3 metry, pod Ingolstadt 4 metry, pod Ratyzboną 3,5 metrów, pod Degendorf 2 metry, pod Passau 5 metrów, w części zaś Niższej 6 do 7 metrów. Ze wszystkich rzek płynących w Niemczech, Dunaj najszybciej toczy swe wody: szybkość ta, przy wyspie Lobau, w pobliżu Wiednia łączącej, dochodzi stóp 4 na sekundę przy opadnięciu wód, stóp 5½ w stanie zwykłym, 7½ do 14 stóp na sekundę w czasie wezbrania. Szybkość ta zwiększa się w kilku punktach, jużto skutkiem ścieśnienia koryta, jużto gwałtowniejszego spadku powierzchni; nigdzie przecież nie stawia przeszkody, możność spławu tamującej. Utrzymują, iż

szybkość ta była powodem niemożności wzniesienia stałego mostu, że łyżwowi poniżej Linz byłby jedynie możliwym. Z tem wszystkiemi sławny most Trajana, zniszczony przez Adryana, a którego słupy przy opadnięciu wód widzieć się dają, pół mili powyżej Gładowa, zdawałby się przekonanie to zbijać. Dunaj przepłynawszy od źródeł swoich aż do miasta Ulm, kraj dosyć górzysty, toczy swe wody wśród bagnisk aż do Vilshofen; od miasta Passau aż do Krems, nagłe spadki i wąskość koryta, tworzą kilka gwałtownych wirów; główne między temi znajdują się przy ujściu rzeki Traun i Ens. W części niższej biegu swego, Dunaj przebiega krajem nisko położonym i bagnistym; najwyższe spadki znajdujemy w przejściu (passage) między Bakonywald a górą Czehratz, oraz tak zwane Portes-de-Fer (Demi-Kapi), w pobliżu Orsowy (jest to rodzaj parowu na 1800 do 2000 stóp głębokiego, w którym płynie rzeka na pochyłości 10 i pół do 11 stóp polskich, w przestrzeni ½ mili polskiej). Poniżej ostatniego przejścia, dzieli się na kilkanaście odnogów czyli kanałów, które łączą się z sobą pod Braiłowem. Na 80 wiorst przed ujściem swym do mr. Czarnego, Dunaj dzieli się ponownie na 3 odnogi, z których najznaczniejsza Suline-Boghasi zwana, tworzy przy ujściu swym rodzaj przystani, głębokiej na 7 do 8 stóp; dwie inne mniej znaczne, są: Kili-Boghasi na północ, i Kedrille-Boghasi na południe, oddzielające Rosyję od Turcyi. Szybkość i siła prądu Dunaju, lubo znacznie zmniejszona w pobliżu ujścia, jest przecież tak gwałtowną jeszcze, że po ujściu wód do mr. Czarnego, takowe nie miesząc się z wodami tegoż, płyną własnym prądem w długości 50—60 wiorst. Spławność Dunaju poczyną się od Ulmu, gdzie unosić może statki z objętością 60—100 beczek (1 beczka równa 20 centnarom stofuntowym wagi). Statki te, powiększając część płasko zbudowane, nie posiadają żagli i holowane są kołami. Od r. 1830. zaprowadzono tu żeglugę parową. W r. 1839. liczono na Dunaju 10 pakebotów austriackich, kursujących między Presburgiem a Pesztem, Pesztem a Mołdawą, Gładową a Galaczem, Galaczem a Konstantynopolem, oraz 2 parostatki bawarskie kursujące między Ratyzboną a Linz. Handel na Dunaju mniej znany jak na Renie i Elbie, ogranicza się prawie na zamianie płodów, między krajami jakie przepływa. M. Ulm jest głównym punktem ekspedycyjnym towarów francuzkich, przysyłanych przez Strasburg i Szafuzę, oraz towarów włoskich, nadsyłanych przez miasto Augsburg; z Ratyzbony znaczne ła-

dunki zboża i soli wyprawiane bywają. Handel między arcy-księstwem Austriackim, Węgrami i Turcyją, obejmuje głównie: płótna, pergaminy, wyroby nożownicze, wina, drzewo, materiały budowlane, tytoń, zboża, wełnę, wosk, miód, futra, wódki i potaż. Najznakomitszym wypadkiem nowoczesnym na rzece Dunaju, jest przejście armii Francuzkiej pod wyspą Lobau, w r. 1809.

DUNAJEC, rz. w Galicyi, uchodząca do Wisły, pod M. Opatowcem. Utworzona jest strumieniami Czarnego i Białego Dunajca; wypływa z gór Tatrzów i płynie ku północy. Bieg jej nader jest bystry; gwałtowność prądu, toczącego mnóstwo kamieni, jest główną przeszkodą do uszluszenia.

DUNBAR, M. portowe w Szkocyi, hrab. Haddington, nad mr. Północnym, u wejścia do zatoki Forth, na wsch. Edynburga. Posiada port obronny twierdzą i warsztaty okrętowe. Tu również wiele fabryk, a mianowicie odlewnie żelaza, warsztaty mechaniczne, fabryki wyrobów bawełnianych i machin parowych, warsztaty powroźnicze, dystylarnie wódek, mydlarnie i wiele innych. Port miejscowy ułatwia przywóz węgla ziemnych, rudy żelaznej, zboża i jarzyn. Połów śledzi u wybrzeży; 3,600 m.

DUNDALK, po łacinie DUNKERANUM, M. w Irlandyi, stoł. hrab. Louth, na płu. Dublina, nad odnogą t. n.; 10,000 m. Odnacza się znakomitym handlem i przemysłem; znajdujemy tu młyny parowe, dystylarnie wódek, garbarnie, warzelnie soli, mydlarnie, oraz zakłady fabryczne wyrobów bawełnianych i lnianych. Handel wywozowy, oprócz wyrobów miejscowych, obejmuje głównie płody rolnicze i bydło, a w r. 1835. dochodził summy 452,813 funtów szterlingów (19,018,146 złp.). Jedenaście statków morskich, własnością miejscową będących, obejmowały w tymże roku 643 beczek (1 beczka równa się wadze 20 centn. stofuntow.).

DUNDÉE, po łacinie ALLECTUM, M. w Szkocyi, hrab. Forfar, na wybrzeżu płu. ujścia rz. Tay, na pld. M. Forfar; 59,135 (1841. r.) m. Posiada szkołę początkową wyższą i dom karny. Jest zamieszkaną konsula Stanów Zjednoczonych Ameryki płu. Uważanym być może za główny punkt przemysłu tkackiego (mianowicie płócien lnianych i konopnych) w Szkocyi. Ilość lnu wprowadzonego na potrzeby zakładów miejscowych i pobliskiej okolicy zaledwie 1480 centnarów stofuntowych wynosiła w roku 1745., płótna wyrobione w tymże roku nie przechodziły 50,000 sztuk (każda z nich 18 jardów, czyli 32 i pół łokci pols.). W r. 1839. wywieziono ze składów tutejszych 717,070 sztuk płótna, wartości 1,500,000

funt. szterlingów (63,000,000 złp.), czyli że wywóz tutejszy, równa się wywozowi całego królestwa. W 1839. roku liczono tu 47 fabryk, większej części siłą parą pędzonych (razem siłą 1695 koni), które zatrudniały 6,700 robotników, z tych połowa zaledwie 13—18 lat liczyła. Oprócz powyższych znajdujemy tu również warsztaty mechaniczne, okrętowe, fabr. machin parowych, garbarnie, rafinerie cukru i mydlarnie. Posiada port wygodny i obszerny, z którego w r. 1839. wypłynęło na pełne morze 344 okrętów, z objętością 51,215 beczek (beczka równa się 20 centn. stofunt.). Miasto posiadało w tymże roku 325 okrętów z objętością 44,882 beczek. Łączy się drogą żelazną z miastami Newtyle i Arbroath.

DUNFERMLINE, M. w Szkocyi, hrab. Fife, na pld.-zach. M. Cupar; 7,895 (1841. r.) m. Posiada na gruntach okolicznych obfite kopalnie rudy żelaznej, oraz łomy kamienia budowlanego. W samem mieście znajdują się fabryki wyrobów lnianych, a mianowicie pięknych płócien i bielizny stołowej w desenie, odznaczającej się cienkością, fabr. tytoniu, garbarnie i kilka browarów. Zdobi je kościół, pozostały szczątek opactwa Benedyktynów, założony przez Malcolm-Canmore, w którym grobowce królów szkockich i Roberta-Bruce widzieć jeszcze można; również piękny kościół nowoczesny, i gruzi starożytnego zamku Malcolm-Canmore. Jest miejscem rodzinnym Karola I. i siostry tegoż Elżbiety, królowej Czeskiej.

DUNGANNON, M. w Szkocyi, hrab. Tyronne, na płu.-zach. M. Armagh; 3,515 m. W pobliżu kopalnie węgla ziemnych. Odnacza się wielkimi targami na płótno, którego miesięcznie za 8,000 funtów szterlingów (336,000 złp.) sprzedają.

DUNGARVAN, M. w Irlandyi, hrab. Waterford, na połud. M. Waterford, przy ujściu rz. Conigar do zatoki Dungarvan; 6519 m. Posiada port dość wygodny, zakład kąpieli morskich, wodociągi; wyprowadza masło i kartofle, któremi znaczny handel prowadzi. Żegluga nadbrzeżna nader rozwinięta i czynna.

DUNGISBAY, DUNCAN'S-BAY, przylądek w Szkocyi, hrab. Caithness, nad mr. Niemieckim. Leży pod 38°40' szerok. pld., a 5°23' dług. zach.

DUNGO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, prow. Medyolańskiej, deleg. Como, nad jeziorem Como. Odnacza się kopalniami rudy żelaznej i miedzi. Posiada wielkie piec i odlewnie.

DUNINÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Włocławskim, okr. Kowalskim, gminie i parafii t. n. Leży nad Wisłą przy trakcie z

Płocka do Włocławka i Kowala; 234 m., zajmujących 23 domów mieszkalnych i 18 innych zabudowań. Posiada kościół i fabrykę cukru z buraków, która w r. 1848. wydała cukru rafinowanego w głowach 97,624 funt., wartości przybliżonej 18,000 rubli sr.

DUNKERRIN, łańcuch gór w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Kerry, poczynający się od jeziora Killarney.

DUNKIERKA, po flamandzku DUNKERK, po niemiecku DÜNKIRCHEN, po holendersku DUNCKERKEN, po francuzku DUNQUERQUE, M. we Francyi, departament Północny (du Nord), stol. obwodu t. n. Leży na północ-zachód M. Lille, nad mr. Północem i u początku kanałów łączących je z miastami: Furnes, Bergues i Bourbourg; 27,047 m. (1841. r.). Miasto warowne, cytadelą i opasujące je murami, posiada port wojenny, władze morskie okręgowe, trybunał handlowy, kolegium gminne, szkołę hydrograficzną, rysunków i budownictwa. Tu również biblioteka publiczna (18,000 tomów), władze celne, izba handlowa, oraz zamieszkanie konsułów państw obcych, a mianowicie: Belgijskiego, Duńskiego, Hanowerskiego, Meklembursko-Szweryńskiego, Holenderskiego, Portugalskiego, Pruskiego, Szwedzkiego i Norweskigo. U wybrzeży znaczne rybołówstwo i obfite ławy ostrzyg. Pod względem przemysłowym odznacza się zakładami morskimi, a mianowicie warsztatami okrętowymi i kilku liniami; są tu również gorzelnie, browary, dystrykarnie wódek, rafinerie cukru i soli, garbarnie, zakłady rymarskie, olejarnie i 5 drukarni. Port wygodny i przystań obszerna; pierwszy liczy się do siedmiu portów głównych we Francyi i od czasów najdawniejszych trzyma pierwsze miejsce między portami, wysyłającymi statki na morza odległe dla połowu dorszy, wielorybów, śledzi i t. p. Handel morski obejmuje pod względem wywozu oliwę, olej, tłuszcz, płótna, makuchy i wódkę jałowcową. Przywóz składa się z towarów kolonialnych, bawełny, wyrobów wełnianych, nici, płótna, łożu, żywy, konopi, potażu, zboża, soli, wina i drzewa z lasów Europy północnej. Połączone jest regularną żeglugą statków parowych z miastami: Rotterdamem, Hamburgiem i Hawrem. Handel zamorski i żeglugą nadbrzeżną w r. 1841., obejmowały pod względem wywozu 458,692 centnarów (100-funtowych), przewiezionych do 45 portów na oceanie Atlantyckim leżących i 3 portów morza Śródziemnego; przywóz w tymże roku obejmował 1,197,072 centnarów wagi rozmaitych towarów, przywiezionych z 53 portów oceanu Atlantyckiego i 4 portów na

morzu Śródziemnym leżących. Ogólny ruch okrętowy w r. 1841: zawinęło do portu 716 statków morskich, zajętych żeglugą nadbrzeżną (109,524 beczek ładunku) i 664 okrętów (113,024 beczek), jużto z krajów obcych, jużto z połowu na odległych morzach wracających. W tymże roku opuściło port 315 statków morskich z ładunkiem 21,697 beczek, do żeglugi nadbrzeżnej użytych, oraz 799 okrętów z objęciem 66,700 beczek, do handlu zamorskiego oraz połowu wielorybów i dorszy przeznaczonych. Ruch parostatków, objęty w liczbach powyższych: weszło do portu 71 statków (6984 beczek ładunku) jużto z Rotterdamu, jużto z Hamburga; opuściło port 67 statków takichże, z ładunkiem 5898 beczek. Miasto posiadało w r. 1841: 181 okrętów, mogących objąć 16,894 beczek ładunku i 6 statków parowych z objęciem 611 beczek. Miasto zabudowane ozdobnie i porządnie, odznacza się głównie gmachami portowymi, placem Delfina, gdzie wznosi się popiersie Jana Bart, którego było miejscem rodzinnym; placem marsowym, wieżą Henguenard i pięknym frontonem kościoła Saint-Eloi. Leży pod 51° 2' 9" szer. pñ., a 0° 2' 22" dług. wschodniej.

DUNMOW, GREAT D., Mm. w Anglii, hrb. Essex, na pñ.-zach. M. Chelmsford, w pobliżu rz. Chelmer; 2450 m.

DUNOIS, po łacinie DUNENSIS-AGER, okolica we Francyi, w dawniej prowincyi Orleańska (Orléannais) zwaną; M. stol. Chateaudun. Znacniejsze w niej miasta były: Autun, Brou, Bazoches, Montmirail, Alluye. Kraj ten podzielony został między departamenty: Eure-et-Loire, Loir-et-Cher i Loiret.

DUNSE, Mm. w Szkocyi, hrb. Berwick, na pñ.-wsch. Greenlaw, nad Whittader; 3773 m. Odznacza się znanymi źródłami żelaznymi. Tu również fabryka wyrobów wełnianych, cienkich płócien, papieru i bielniki.

DUPINDSCHA, M. w Turcyi europ., w Macedonii, na pñd. spadku wzgórzy t. n., będących zachodnią odnogą Bałkanu. Leży w sandżaku Kostendil i posiada zakłady żelazne, oraz 6,000 m.

DURACZÓW, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim, gm. i parafii Końskie; 129 m., zajmujących 16 domów mieszkalnych i 10 innych zabudowań drewnianych. Odległa od M. pow. 33 wiorst. Posiada fryszkerkę żelaza o dwóch kofach wodnych do ducia miechów i o jednym do młotów; w r. 1847. wydała do 2000 centnarów żelaza, wartości 6000 rubli srebrem.

DURANCE, po włosku DURANZA, u staroży-

nych Rzymian DRUENTIA, rz. we Francyi, uchodząca z lewego brzo. do Rodanu, w odległości 5 w. poniżej Avignon, między departamentami: Vaucluse i Ujś Rodanu (Bouches-du-Rhône). Wybiega ze źródła, u stóp góry Mont-Genèvre (dep. Wyższych Alp). Płynie na przestrzeni 320 wiorst, przez miasta: Briançon, Mont-Dauphin, Embrun, Sisteron i Cavaillon. Zrasza w swym biegu depart. Wyższych Alp (Hautes-Alpes), Niższych Alp (Basses-Alpes), Vaucluse i Ujś Rodanu (Bouches-du-Rhône). Główne z uchodzących do niej są: z lewej strony Ubaye, Bléone, Asse i Verdon, a z prawej Buech.

DURANGO, 1) depart. w Ameryce w Rzplitej Meksykańskiej, z M. stol. Durango. Rozciąga się między 23° 45' a 31° 50' szer. pñ., oraz 104° 30' a 111° 10' dług. zach. Graniczy z departamentami: na północ z Nowym Meksykiem, na wschód z Potosi, na pñd. z Zacatecas i Guadalupe, na zachód z Sonora i Cinaloa. Rozległy 2638 mil kw., liczy przeszło 250,000 m. Powierzchnia po większej części górzysta, mianowicie pasmem Sierra Madre, łączącymi wyżynę (plateau) Anahuac ze wzgórzami skalistymi. Znaczniejsza ze skrapiających go rzek jest Rio de las Nayas, która uchodzić się zdaje do jeziora bagnistej okolicy, Bolson de Mapimi zwaną. Z rzeczy kopalnych: obfituje w bogate pokłady srebra i ołowiu, które przecież dla zbytńego oddalenia od miejsc zamieszkania, z trudnością tylko użytkowane być mogą.

2) M. tamże, stol. depart. t. n., na pñd. M. Chihuahua, a na pñ.-zach. Meksyku, wpośród gór Sierra Madre. Leży pod 24° 25' szer. pñ., a 105° 54' dług. zachodniej; 13,500 m. Jest siedziskiem biskupa, posiada seminarium i mennicę. Tu również fabryka wyrobów wełnianych, garbarnie i znaczny handel bydłem. W okolicy pobliskiej znajdujemy obfite kopalnie srebra i rudy żelaznej. 3) M. w Hiszpanii, prow. Biskajskiej, na pñd.-wsch. Bilbao, przy spływie rz. Manaria do rz. Durango. Posiada liczne kuźnie żelaza, oraz zakłady wyrobów żelaznych i stalowych.

DURAZZO, po niemiecku DURADSCH, u starożytnych Rzymian DYRRACHIUM, M. portowe w Turcyi europejskiej, prow. Albania, na pñd. M. Scutari, na przylądku Peli, u wybrzeży morza Adryatyckiego, w części północnej zatoki t. n. Leży pod 41° 19' szer. pñ., a 17° 7' dług. wsch.; 5,000 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego i arcybiskupstwa greckiego. Prowadzi handel zbożowy. Miasto obecnie podupadłe; w czasach rzymskich było głównym miastem portowym u wybrzeży mr. Adryatyckiego.

DURHAM, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Nowego Yorku, hrb. Greene, na pñ.-zach. M. Ateny, nad rz. Catskill; 5,400 m. (1840. r.). Posiada bibliotekę publiczną.

2) Mm. tamże, pañ. New-Hampshire, hrb. Strafford, na pñd.-zach. M. Dover.

3) M. w Anglii, stol. hrb. t. n., tworzącego samo w sobie hrabstwo oddzielne (City-County). Leży na pñ.-wsch. Yorku, nad rz. Wear. W r. 1831. liczyło 10,135 m., zajmujących 1288 domów mieszkalnych. Jest siedziskiem sądu asizów i biskupstwa najlepiej uposażonego w królestwie. Posiada uniwersytet założony przez Kromwella, kolegium katolickie, więzienie, dom poprawy, dwie biblioteki publiczne i jedną biskupią. Pod względem przemysłu i handlu nie odznacza się wcale. Wysła 2 deputowanych z grona 1031 wyborców (1840. r.). Zdobne jest piękną i rozległą katedrą normandzką, starożytnym zamkiem obronnym, założonym przez Wilhelma Zdobywcę, i pałacem biskupim.

4) Hrb. tamże, na wybrzeżu mr. Niemieckiego, z M. stol. Durham. Leży wpośród hrabstw: Yorku, Cumberland i Northumberland. Rozległe mil kw. 45 i pół, liczyło w roku 1841: 324,277 m. Zachodnia część kraju górzysta, obfituje w pokłady węgla kamiennych, liczone do najobfitszych i najrozleglejszych w królestwie, oraz w bogate kopalnie ołowiu i rudy żelaznej. Pod względem rolniczym: grunt mało urodzajny, wydaje pszenicę, owies, jęczmień i groch. Znaczny chów bydła, a mianowicie owiec. Przemysł górniczy nader rozwinięty, zatrudnia liczne odlewnie żelaza, garbarnie, fabryki fajansów, huty szklane, fabryki wityriolów, kopalnie soli, marmurów, kamienia wapiennego i t. p. Tkannictwo płócien i wyrobów wełnianych jest również znaczne. Mianuje 4 deputowanych z grona 10,526 wyborców. Dzieli się na 4 okręgi (Wards) i 120 parafii. Główniejsze miasta: Durham, Sunderland, Gateshead, South-Shields i Darlington.

DURKEIM, M. w Bawaryi, stol. kantonu t. n., w cyrkule Pfale, na pñ.-zach. M. Spiry, nad rz. Isenach; 4150 m. Obfito warzelnia soli, Philipphalle zwana, leży w okolicy pobliskiej miasta, jak również papiernia i fabryka tytoniu. Niedgdy było stolicą książąt Leiningen.

DURLACH, po łacinie DURLACHUM, M. w ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, stol. obw. t. n., na wsch. M. Karlsruhe; 4822 m. (1840. r.). Posiada kąpiele i źródła mineralne, oraz fabrykę fajansów. Prowadzi znaczny handel zbożowy. Zdobi je pałac Wielko-książęcy i wiele starożytności rzymskich. Niedgdy było stolicą margrabstwa Baden-Durlach.

DURME, rz. w Belgii, prow. Flandrya Zachodnia, uchodzi pod Thielrode, z l. brz. do rz. Skaldy.

DURSEY, wyspa na pld.-zach. wybrzeżu Irlandyi, w prow. Munster, hrb. Cork.

DURSLEY, M. w Anglii, hrb. Gloucester, na pfn.-wsch. Bristolu; 3500 m. Posiada znaczne fabryki sukna i innych tkanin wełnianych.

DURTAL, M. we Francyi, dep. Maine-Loire, na pfn.-zach. M. Baugé, na pr. brz. rz. Loary; 3452 m. (1841. r.). Stofeczne kantonu; prowadzi handel zbożem i winem, i odznacza się starożytnym zamkiem warownym, któremu miasto początek swój winno.

DUSSLINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarnegolasu, na pfd. M. Tübingen; 2132 m. Tkannictwo płócien, oraz znaczna uprawa lnu i konopi.

DUX, po czesku DUCHCOW, po łacinie DUXOVIVM, Mm. w ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrkule Litomierzskim, na pfn.-zach. M. t. n.; 1030 m. Odznacza się pięknym zamkiem książąt Waldstein, posiadającym bibliotekę i znaczne zbiory naukowe.

DUXBOROUGH, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Massachusetts, hrb. Plymouth i na pfn. M. Plymouth; 2800 m. (1840. r.). Posiada port rybacki, którym prowadzi żeglugę nadbrzeżną.

DÜNA, ob. DŻWINA.

DÜNABURG, DYNEBURG, ob. DŻWINOBRZEG.

DÜNAMÜNDE, DYNAMUND, ob. DYAMENT.

DÜNNERN, rz. w Szwajcaryi, kant. Solothurn.

Wypływa z pfn. pochyłości gór Weissenstein i uchodzi z lewego brz. do rz. Aar, powyżej Olten.

DÜREN, M. okręg. w Prusach, prow. Nadreńska, rejen. Akwisgrańska, nad rz. Ruhr. Posiada gimnazjum, urząd górniczy, oraz fabr. sukna, kaźmirku, barchanu, i kilka innych; 7,000 m.

DÜRRENBURG, W. w Prusach, prow. Saska, obwód rejencyi Merseburgskiej, na połud.-wsch. Merseburga. Odznacza się warzelniami soli, w których maszyna parowa podnosi solankę ze źródła na tężnie cierniowe, liczące w ogóle do 5,358 stóp głębokości. Roczna produkcja soli do 6500 łasztów ma wynosić. Tu również znajdujemy kopalnię węgla ziemnych, których do powyższego zakładu przeszło 330,000 korcy pols. koleją żelazną, łączącą kopalnię z warzelnią, sprowadzanych bywa.

DÜRRENSTEIN, M. w ces. Austriackim, w gubernii Wiedeńskiej, w cyrkule Krems, nad rz. Dunajem; 424 m. Piękny kościół i gmachy kapituły Augustyanów, założonej w r. 1410. a zniszczonej w r.

1782. Widzieć tu również można gruzy zamku, gdzie Ryszard Lwie Serce, przez piętnaście miesięcy był uwięzionym.

DÜRRHEIM, W. w W. Ks. Badeńskim, prow. Sec-Kreis, obwód Villingen, na pfd. M. t. n.; 1,050 m., samych katolików. Posiada źródła słono-żelazne i znaczne warzelnie soli.

DÜSSELDORF, po łacinie DUSSELDORPIUM, po holendersku DUSSELDORP, 1) M. w Prusach, prow. Nadreńskiej, stoł. rejen. i okręgu t. n., na pr. brz. rz. Renu i przy ujściu do tegoż rz. Düsseldorf; 26,134 m. (1843. r.), zajmujących 1,421 domów. Siedlisko głównych władz prowincjonalnych i sądu ziemskiego; posiada gimnazjum katolickie (14 profesorów i 256 uczniów w r. 1836.), akademię sztuk pięknych, ze sławną szkołą malarstwa, szkołę politechniczną, 3 szkoły handlowe, szkołę sztuk pięknych i budownictwa, szkołę położniczą, oraz kilka towarzystw uczonych i przemysłowych, a mianowicie towarzystwo Reńsko-Westfalskie, celem ulepszenia zakładów karnych i stanu moralnego więźni, towarzystwo dla zachęcania i rozszerzania sztuk pięknych i rzemiosł, oraz towarzystwo żeglugiparowej na Renie. Pod względem przemysłowym odznacza się również liczbą i różnorodnością zakładów przemysłowych, znajdujemy tu bowiem mienicę, fabr. tytoniów, tabaki, sukna, obić papierowych, tkanin wełnianych, skór, wyrób poszukiwanych ciast i pasztetów, mydlarnie, browary, dystylarnie likierów i wódek, fabr. przetworów chemicznych, drukarnie płóciennicze, farbiarnie, kilka drukarni i zakładów litograficznych. Prowadzi również znaczny handel komisowy i ekspedycyjny winem, wódkami, zbożem, węglami ziemnymi, wyrobami mosiężniczymi i blacharskimi, oraz towarami kolonialnymi. Utrzymuje regularną żeglugę parową z Kolonią, Rotterdamem i Amsterdamem. Posiada port wolny, najznaczniejszy na Renie, oraz znaczne składy i magazyny towarów. W roku 1839. zawinęło i opuściło port tutejszy 1,270 żaglowych i 1,149 parowych statków, których ładunek wynosił 1,070,738 centnarów wagi, rozmaitych towarów. Düsseldorf należy do najpiękniejszych miast nadreńskich, składa się z Miasta Starego, którego ulice ciasno zabudowane i ciemne, mniej przyjemnie w oko podróżnego wpadają; pięknie zabudowanego Nowego Miasta, które ciągnie się po nad brzegami Renu, w odległości 2,000 kroków za bramami Miasta Starego, oraz z części zwaną Karlsstadt, uważanej za najpiękniejszą i utworzonej z wielu wspianych gmachów, rozległych placów, i ulic nię-

dzy któremi zwana Fryderyka-Wilhelma, uważana jest za najzdobniejszą. Liczą tu 3 klasztory, szpital dla obłąkanych, dom karny, więzienie, 6 kościołów, 43 ulic, 5 placów publicznych, i rynek targowy, ozdobiony kolosalnym posągami, przedstawiającym na koniu Kurfürstę Jana Wilhelma. Oprócz powyższych godnymi są jeszcze widzenia: zamek, którego część tylko istnieje obecnie, i znajdująca się w przybudowanych doń gmachach biblioteka, do 30,000 tomów licząca, piękny nowo wzniesiony gmach gimnazyalny przy ulicy Allee-strasse, kościół farny S. Lamberta, z kilku grobnami dawnych arcyksiążąt Julich i Berg, dawny kościół po-jezuicki, wielkie koszary, obserwatorium, piękny zbiór narzędzi matematycznych i fizycznych, galeria obrazów, muzeum i ratusz. W pobliskiej okolicy miasta zasługuje na uwagę ogród dworski, ogród botaniczny, oraz pałac letni, będący zwykłą rezydencją księcia Fryderyka Pruskiego. 2) Obwód rejencyi t. n. w Prusach, prow. Nadreńskiej, z M. stoł. Düsseldorf. Rozległy 98 mil kwadr., zamieszkały jest od 851,456 m. Ludność powyższa w r. 1837., liczyła 759,158 m., którzy pod względem wyznań dzielili się na 455,604 katolików, 296,034 ewangelików i 6,589 żydów. Pod względem zaś administracyjnym dzieli się na 13 okręgów: Geldern, Kempen, Crefeld, Düsseldorf, Elberfeld, Lennep, Solingen, Neuss, Grevenbraich i Gladbach. Rejencya ta zawiera 59 miast, 23 miasteczek, 397 wsi i 805 osad pojedynczych.

DYAMENT, DYNAMUND, DÜNAMÜNDE, twierdza w ces. Rossyjskim, gub. Inflanckiej, w pobliżu i na zach. M. Rygi, na l. brz. rz. Dżwiny, niedaleko ujścia tejże do mr. Bałtyckiego. Zbudowana na małej wysepce, posiada latarnię morską i jest zwykłym punktem zatrzymywania się nadpływających okrętów.

DYHERNFURT, Mm. w Prusach, prow. Szląskiej, obwodzie rejencyi Wrocławskiej, okręgu Wolawskim (Wohlau), nad rz. Odrą; 1,383 m. Zdobne jest zamkiem; posiada zakłady garncarskie i plantacje marzanny. Tu również drukarnia i odlewnia liter hebrajskich.

DYLE, rz. w Belgii, w prow. Południowy Brabant. Wybiega na granicy południowej, a przyjąwszy do siebie rz. Demer i Senne, łączy się z rz. Nethe, i przybiera nazwę Rupel.

DYLEWO, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, gmina Dylewo, parafia Kadzidło; 377 m., zajmujących 52 domów i 106 innych zabudowań. Odległa od M. pow. 12 wiorst. Kopalnia bursztynu, na gruntach okolicznych.

DYLEWO, osada w król. Polskim, pow. i okr. Pułuskim, gmina Sielun, parafia Gasew; 30 m. Od M. pow. odległa 39 w. Kopalnia bursztynu, na gruntach, w pobliżu M. leżących.

DYNAMUND, ob. DYAMENT.

DYNAPUR, M. w Indiach Wschodnich, prezyd. Bengalska. Obronne twierdzą; leży nad rz. Gangesem i liczy 18,000 m.

DYNEBURG, ob. DŻWINOBRZEG.

DYNOW, M. w Galicji, na l. brz. Sanu, w obw. Sanockim. Znaczne jarmarki na płótna i woły odbywać się tu zwykły.

DYSART, M. w Szkocyi, hrb. Fife, na pfn. Edynburga, nad zatoką Forth. Portowe; prowadzi handel żelazem, węglami kamiennymi i solą; 6530 m.

DZBANKI, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Sieradzkim, gminie t. n., parafii Restarzew, nad rz. Widawką; 96 m., zajmujących 15 domów i 23 innych zabudowań. Oddalona od miasta powiat. 35 wiorst. Posiadała w roku 1847. papiernię, której produkcja ówczesna dochodziła wartości 1500 rubli srebrem.

DZIAŁDÓW, SOLDAU, M. w Prusach Wschodnich, rejen. Królewieckiej. Leży w pobliżu granicy królestwa Polskiego, nad rz. Działdówką, na gruntach okolicznych początek swój biorąc. Posiada fabrykę sukna i źródła żelazne; 1850 m. W okolicy pobliskiej znajdujemy kopalnię rudy żelaznej. W małej odległości od miasta, między wsiami Grünwald i Tannenberg połączone wojska Władysława Jagiełły i Witolda, wielkiego księcia litewskiego, odniosły w r. 1410. świetne i stanowcze zwycięstwo nad Krzyżakami, których dowódca, wielki mistrz Ulrich von Jungingen poległ na placu boju.

DZIAŁDÓWKA, mała rzeczka, wypływająca z pod M. Działdowa; przepływawszy granicę król. Polskiego, przybiera nazwę Wkry (ob. WKRA).

DZIAŁOSZYCE, Mm. w król. Polskim, gubernii Radomskiej, pow. Miechowski, okr. Skalmierskim. Leży w okolicy obfitującej w pokłady wapienne, przy trakcie do miast: Miechowa, Pinczowa i Wislicy; 2,840 m. (2,324 żydów); 118 domów drewnianych, a 18 murowanych. Posiada kościół katolicki murowany, i odległy jest od miasta powiatowego 21, a od gubernialnego 119 wiorst. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu garbarnię (wartość produkcji w r. 1848: 2,845 rub. srebr.), mydlarnię (1,200 rub. sr.) i fabr. kapeluszy (1000 rub. srebr.).

DZIAŁOSZYN, Mm. w król. Polskim, pow. i

okr. Wieluńskim. Leży na pr. brz. rz. Warty, przy trasie pocztowej do miast: Wielunia, Częstochowy i Krzepic. Posiada kościół katolicki murowany, bóżnicę murowaną, szkołę elementarną od roku 1809. (67 uczniów w roku 1848.), stację pocztową i 251 domów (w tej liczbie 85 murow.); 3,203 m. (2,095 żydów). Znajdujemy tu kilkadziesiąt pojedynczych warsztatów tkackich, które w r. 1847. wydały wyrobów bawełnianych, a mianowicie perkal, bańców, kartonu, barchanu i t. p., wartości 8,842 rubli sr., oraz fabr. tytoniu, której produkcja w tymże roku dochodziła 50,000 rubli sr. wartości.

DZIAŁYŃ, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim, gminie i parafii Działyn; 314 m., zajmujących 48 domów mieszkalnych i 173 innych zabudowań. Odległa od M. powiatowego 16 wiorst.

DZIERZGON, CHRISTBURG, ob. KISZPORK.

DZISNA, 1) rzeka w ces. Rosyjskim, gub. Wileńskiej. Bierze swój początek z jeziora, około M. Brasławia i uchodzi do rz. Dźwiny, powyżej M. Dżysny. **2)** M. w ces. Rosyjskim, gub. Mińskiej, stoł. pow. t. n. Leży na l. brz. rz. Dźwiny, i przy ujściu do niej rz. Dżisny. Zdobne było dawniej zamkiem, przez Augusta Jagiellończyka wzniesionym. Obecnie posiada 4 kościoły, szkołę świecką i liczy 3,100 m.

DŻWINA, DÜNA, rz. w ces. Rosyjskim, należąca do znaczniejszych w wschodniej Europie. Wybiega z jeziora Łobacz, w pobliżu źródeł rz. Wołgi i Dniepru. Przepływa wielką część gubernii Witebskiej, odgranicza następnie powyższą gubernię od Mińskiej i Kurlandzkiej, a w końcu Kurlandzką od Inflantzkiej. W dalszym biegu przepływa pod M. Rygą, i uchodzi do m. Bałtyckiego, o dwie mile poniżej, pod twierdzą Dynamund. Biegnie na przestrzeni 140 mil. Od M. Wielizna (gub. Witebska, pow. Wielizki), zaczyna być spławna. Kanałem Berezyńskim łączy się z Dnieprem. Uważać ją należy, jako główną drogę handlową dla Kurlandii, Inflant i Białorusi. W znacznej długości biegu swego jest spławna, w niektórych tylko miejscach rafy lub mielizny utrudniają na niej żeglugę. Głównym punktem handlu naddźwięńskiego jest Ryga. Znaczniejsze miasta nad Dżwiną leżące: Witebsk, Połock i Dyneburg. Znaczniejsze z uchodzących do niej rzek: Dryssa, Sandrzyca, Dżisna, Hukszta i inne.

DŻWINOBRZEG, DYNEBURG, DÜNABURG, M. w ces. Rosyjskim, gub. Witebskiej, stoł. pow. t. n., na pr. brz. rz. Dźwiny, na zachód M. Witeb-

ska. Obronne twierdzą warowną i szacem przedmostowym, na l. brz. rz. zbudowanym. Wnętrze twierdzy zdobią piękne murowane gmachy. Przedmieścia zaś po większej części z drzewa wystawione, o wystrzał armatni odległe od wałów, są zamieszkaniami władz powiatowych i osiadłe przez kupców i rzemieślników. Znajdujemy tu dwa kościoły i znaczną fabrykę broni; 7,120 m.

DŻABBOH, po angielsku JABBOAH, M. w Indyach-Wschodnich, państwie Holkar (dawniej prow. Malwah), na pld.-wsch. miasta Oudjein, na l. brz. rz. Annass.

DŻAGERNAT, ob. PURL.

DŻAPARA, po angielsku JAPARA, M. w Indyach Wschodnich, na wyspie Jawie, stoł. okr. t. n. Leży na wybrzeżu północnym i w okolicy zdrowej. Posiada port i przystań wygodną.

DŻEBEL, DJEBEL, GIBYLE, u starożytnych BYBLOS, M. w Syrii, na pld. miasta Tripolis, nad m. Śródziemnym, w pobliżu miasta Nahr-Ibrahim; 6,000 m., po większej części maronitów. Miasto obronne; jest siedziskiem biskupa maronitów. Wśród licznych zwalisk, świadczących o dawnym stanie, odznaczają się gruzy odwiecznego zamku i wspaniałej świątyni. W starożytności nosiło nazwę Byblos i było głównym portem Syryjczyków. Zdobyte w czasie wypraw krzyżowych zostało obwarowane murami, obecnie istniejącymi.

DŻEJPUR, po angielsku JEYPOOR, JYEPURE, M. w Indyach Wschodnich, prow. Radżputana, stoł. małego państwa t. n., na pld.-zach. miasta Delhi; 60,000 m. Miasto obronne, jedno z pięknie i regularnie zabudowanych miast w Indyach Wschodnich; zdobne jest wieloma wspaniałymi gmachami, a mianowicie pałacem z XV. wieku, zbudowanym dla Dżej-Singa przez architekta włoskiego, a który zajmuje wraz z otaczającymi go ogrodami, prawie 1/6 ogólnej przestrzeni miasta. Tu również mnóstwo świątyń w czystym stylu indyjskim.

DŻELALPUR, po angielsku JELALPOOR, M. w Indyach Wschodnich, królestwie Lahora, na pr. brz. rz. Dżylem (Djylem). Według domniemań wielu historyków, miało być miejscem pamiętniej bitwy między Aleksandrem Wielkim a królem Porusem.

DŻELEM, DJELEM, rz. w kraju Afganów, uchodząca do rz. Indusu (Sindu). Wybiega z gór Himalaya i przepływa państwo Lahorę, równoległe z Indusem. Długość jej biegu ma wynosić 750 wiorst.

DŻEMALABAD, po angielsku JEMALABAD, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich,

prezydenturze Madras, prow. Kanara, na pld.-wsch. miasta Mangalore. Obwarowane przez Tippu-Saibę, popadło w ręce Anglików, po wzięciu przez tychże twierdzy Seringapatam.

DŻENNY, JENNE, DJENNY, M. afrykańskie w Sudanie, czyli kraju Negrów, stoł. małego państwa t. n., zostającego pod zarządem udzielnego władcy. Leży na pld.-wsch. miasta Sego, na wielkiej wyspie, dwoma ramionami rzeki Dżoliby (Joliba) utworzonej i liczy do 10,000 m., zajętych żegluga i znacznym handlem. Główny rynek targowy otaczają sklepy z towarami europejskimi. Odnacza się wielością i doborem wyrobów złotniczych. Prowadzi handel niewolnikami, piaskiem złotym z krajami nadbrzeżnymi w Senegambii i pustyni Sahara.

DŻESAN, DJESAN, M. w Arabii, prow. Jemen, na zach. M. Abuarich, nad odnogą Arabską, na pld.-wsch. przylądka t. n. Prowadzi znaczny handel wywozowy kawą i senesem.

DŻESSELMIR, po angielsku JESSELMERE, M. w Indyach Wschodnich, prow. Radżputana, stoł. państwa t. n., na pld.-zach. miasta Dżodpur; 20,000 m. Rezydencja radży.

DŻESSORE, po angielsku JESSORE, okręg w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydentura Kalkutta, z M. stoł. Moorley. Rozległy 5,180 mil kwadr. angielski; liczy do 1,280,000 m. Grunt nisko położony, nader żyzny, skropiony jest mnóstwem odnog Gangesu. Płody miejscowe: obszerne plantacje ryżu, indygo, liście tytoniowe, betel i chów jedwabników. Bagna słone, z których sól wyrabiana była na potrzeby krajowe. Znaczniejsze miasta: Moorley, Kulna i Madnapur. Podatki gruntowe w r. 1830. dochodziły summy 5,079,270 zł. pol.

DŻIDDA, DJEDDA, przez Ptolomeusza BADEOREGIUM nazywane, M. w Arabii, prow. Hedżas, na zachód M. Mekki, nad odnogą Arabską. Posiada port zaopatrujący miasto Mekkę, liczy się do pierwszych miast Arabii i jest zamieszkane od 19,000 ludzi; liczba ta przecież w miesiącach letnich i w czasie przechodu karawan pielgrzymkich, jużto morzem już lądem przybywających, wzrasta do 40,000 m. Prowadzi handel rozległy; wywóz składa się po większej części z daktyli, balsamu Mekki, kawy i innych płodów z okolic w głębi kraju leżących. Przywóz obejmuje piżmo, łasze (viverra), pachnidła abisyńskie, musliny, płótna, batysty, orzechy drzewa teak, kakao i oliwę z tegoż, pieprz, imbir, szafran, korzenie, szale, tkaniny indyjskie i młode dziewczęta z wysp Malajskich i Mozambiku, wystawiane na sprzedaż

jako niewolnice. Tu również znaczna wysyłka towarów karawaną do Mekki, Suez i portów morza Śródziemnego. Od czasów zaprowadzenia islamizmu, zostaje w posiadaniu Turcyi i pod zarządem baszów Mekki.

DŻIDŻELLY, po francuzku DJIDJELLY, GIGERY, Mm. portowe w Algeryi, w prow. Konstantynie, na pld.-zach. miasta Konstantyny, na ostatecznym krańcu przylądka Cavallo, na wybrzeżu m. Śródziemnego. Obronne; prowadzi handel nadbrzeżny. Od r. 1839. pozostaje w posiadaniu Francyi.

DŻIHUN, AMU, AMU-DERIA, starożytny OXUS, rz. w Azji, w Tartarii Niepodległej (Turan), uchodząca do południowego wybrzeża jeziora Aral. Wybiega z łańcucha gór Bolor-Dagh, na granicy Wielkiej Tartarii i Turkestanu; przepływa hanat Badagh, kraj Uzbeków, Bucharyę i Chiwę, gdzie uchodzi do jeziora Aral. Znaczniejsze rzeki uchodzących do niej: Waksz (Vaksch), Kafer-Nihan, Tupalak i Zur-ab z lew. brz.; Andidżaragh (Andidjaragh), Kotsza, Keszem, Ander-ab, Ak-Sarai i Gholam. Płynie w długości 1700 wiorst i niekiedy nazywana jest Pendż, aż do połączenia się z rz. Waksz. Wybrzeża jej są piaszczyste w części lasami pokryte. Począwszy od Termez, gdzie przyjmuje rzekę Zur-ab, aż do hanatu Chiwa płynie wśród pustyni korytem od 1800 do 2000 stóp polskich szeroki. W hanacie Chiwa kilka kanałów pobocznych wybiegając z głównego łożyska rzeki, skrapiają okolice miasta Chiwy i zakreślając łuk rozległy, łączą się z rzeką ponownie. Nieco poniżej połączenia tego, Dżihun dzieli się na dwa ramiona i uchodzi takowemi do jeziora Aral. Zdaje się być niewatpliwem, iż Dżihun jeżeli nie w całości, to w bardzo znacznej części zlewał swe wody do morza Kaspijskiego przez zatokę Bałkańską. Obecna zmiana kierunku przypisują krajowcy gwałtownemu trzęsieniu ziemi.

DŻILOLO, GILOLO, TATUTSZINA, niekiedy HALMAHERA zwana, wyspa w Indyach wschodnich, w gromadzie wysp Moluckich, na morzu t. n. Najrozleglejsza z całego archipelagu (długa 40, szeroka mil 6), składa się jak wyspa Celebes z czterech wielkich półwyspów, utworzonych zatokami Shiau, Ossa i Kea. Powierzchnia górzysta, grunt żyzny, obfitujący w sago, ryż, orzechy kokosowe, korzenie, owoce zwrotnikowe, woły, trzodę dziką, kozy, bawoły i t. p. Zamieszkaną jest od Malajczyków osiadłych na wybrzeżach i Haraforasów w głębi kraju. Prowadzą dość znaczny handel z Holendrami i Chińczykami.

DŻODPUR, inaczej **MARWAR**, po ang. **JOUDPOOR**, 1) państwo w Indyach Wschodnich, hołdownicze Anglii, z M. stoł. t. n. Rozległe około 370 mil. kwadr. geogr. Powierzchnia równa i jedynie w części południowej skropiona jest rz. Luni czyli rz. Słoną. Grunt wydaje obficie pszenicę, mak, liście tytoniowe i bawełnę. Znaczny chów bydła i wielbłądów poszukiwanych do krajów sąsiednich. Warzelnie soli nad brzegami rz. Luni. Wywóz znacznej ilości opium do Chin i krajów Azji zachodniej (1600 centn. od r. 1828.—1834.), oraz pszenicy w dobrym gatunku. Przywóz składa się z ryżu, asafetidy i siarki sprowadzonych z państwa Sind, szali nadsyłanych z Kaszmiru i Lahory, metali, wełny, bawełny, cukru, płócien z Delhi i Dżepur, korzeni, orzechów kokosowych, kawy, daktyli, z państwa Kutz (Coutsch), kości słoniowej z Afryki i towarów europejskich z Bombay. Rząd monarchiczno-feodalny; wojsko w razie potrzeby do 60,000 powiększonem być może. Dochody państwa są znaczne; same dobra królewskie czynią do roku 37 lak-rupij, czyli 16,000,000 złp. Zawiera 5,000 miast, wsi i osad; ostatnie liczą po 500 do 1,000 domów. Główniejsze miasta: Dżodpur, Pally, Nagore i Myrta. 2) **Dżodpur**, **Marwar**, **Joudpoor**, M. tamże, stoł. powyższego państwa, na zachód Ajmer; 60,000 m. W okolicy pałac, rezydencya radży.

DŻONGEYPUR, po angielsku **JUNGEYPOOR**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydenturze Kalkutta, na półn.-zachód miasta Murshedabad, na l. brz. rz. Cossim-bazar. Posiada liczne przedziałnie jedwabiu, i handel takowym prowadzi.

DŻONKSEYLOM, ob. **SALANGA**.

DŻUANPUR, po angielsku **JOUANPORE**, 1) M. w Indyach Wschodnich, posiadłość angielska, prezydentura Bengalska, stoł. okręgu t. n., na półn.-zachód miasta Benares, nad rz. Goumptey. Posiada most piękny na rzece powyższej, uważany za pierwszą budowlę tego rodzaju w Indyach Wschodnich. Niegdyś było stołecznem państwa udzielnego, obecnie podupadłe. 2) Okręg tamże, z M. stoł. Dżuanpur. Powierzchnia kraju nieco górzysta, grunt piaszczysty, wydający trzciny cukrową, największą w Indyach Wschodnich poszukiwaną.

DŻUBBULPUR, po angielsku **JUBBULPOOR**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, dawniej prow. Gundwana, na półn.-wsch. miasta Nagpur. Warowne; jest rezydencyą gubernatora angielskiego i siedziskiem trybunału cywilnego.

DŻUDYA, po angielsku **JOODYA**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bengalskiej, na półn.-wsch. Comilah, na półn. Dakki, w pobliżu wybrzeża morskiego. Wyrób tkanin bawełnianych i warzelnie soli.

DŻUDŻUKARTA, po holendersku **OJOEGJOKARTA**, M. w Indyach Wschodnich, na wyspie Jawie, stoł. królestwa t. n., niegdyś najpotężniejszego w kraju, obecnie zaś hołdowniczego Holandii. Leży na półn.-wsch. miasta Batawii, na pr. brz. rz. Mantickan; liczy do 90,000 mieszkańców. Obronne; jest rezydencyą władcy, którego pałac tworzy rodzaj warownej cytadeli.

DŻUMBOSIR, po angielsku **JUMBOSEER**, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezyd. Bombay, na półn.-zach. Baratsz, nad rz. Dżumbosir; 10—12,000 m. Wyprowadza do Bombay żyto, oliwę i inne płody rolnicze.

DŻUMNA, po angielsku **JUMNA**, rz. w Indyach, główna z dopływowych Gangesu, do którego uchodzi pod Allahabad. Wybiega ze szczytów pasma Himalaya; pod 30° 55' szer. półn., a 76° 4' długości. Płynie w długości mil 160, w kierunku miast: Delhi, Agra i Allahabad. Znaczniejsze z uchodzących z pr. brzegu: Szumbul, Sind, Betuah i Kan; z lewego Rind. W pobliżu jej źródła, jest mnóstwo źródeł mineralnych i gorących; temperatura ostatnich do 71° C. dochodzi. Po wypłynieniu rzeki z okolic górzystych, łożo jej do 1000 stóp szerokości liczy i w porze deszczowej równo z brzegami jest napełnione; w czasie upałów i letniej посуcho, szerokość jej wód 100 stóp nie przenosi.

DŻUMU, po angielsku **JUMO**, M. w Indyach Wschodnich, królestwie Lahory, będące głównym punktem handlu szalami kaszmirowymi z Indiami.

DŻUNGARYA, ob. **THIAN-SZAN-PELU**.

DŻURIA, po angielsku **JOORIA**, M. w Indyach Wschodnich, państwie Gujkar, dawniej prow. Gudżerat, na półn.-wsch. miasta Balumba, nad odnogą Cutsh. Posiada port wygodny i prowadzi znaczny handel z miastami Mandavie i Bombay.

E.

EAGLESHAM, Mm. w Szkocji, hrb. Renfrew, na połud. Glasgow; 2,250 m. Posiada fabrykan bawełnianych, bielniki i źródła mineralne, w pobliżu leżące.

EAGLESHAY, **EGILSHAY**, wyspa w gromadzie Orkadów, położona na wschód wyspy Rowsay. Szerokość jej 4, długość zaś 1 wiorsty nie przechodzi. Zamieszkaną jest od 226 m.

EAHEINO-MAUWE, ob. **NOWA ZELANDYA**.

EARL, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn., pañ. Pensylwanii, hrb. Lancaster, nad rz. Tonestaga; 5,100 m. (1840. r.)

EARNE, ob. **ERNE**.

EASDALE, wyspa w Szkocji, należąca do archipelagu Hebrydów. Leży w pobliżu brzegów ładu stałego i na półn.-zach. wyspy Oban. Obszerna jest około 8 w. kwadr. Posiada nader rozległe pokłady żupku, używanego do pokrywania dachów, a które do najlepszych w królestwie są liczone.

EASINGWOLD, Mm. w Anglii, hrb. York; leży na półn.-wsch. M. York, i liczy do 2,352 m. Prowadzi handel masłem, słoniną i wieprzowiną soloną.

EASTBOURNE, Mm. w Anglii, hrb. Sussex, na zachód M. Lewes, w pobliżu kanału nadbrzeżnego; 2,800 m. Posiada źródła mineralne żelazne i zakład kąpieli morskich.

EASTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn., pañ. Pensylwanii, stoł. hrb. Northampton. Leży na półn.-wsch. M. Bethlehem, nad rz. Delaware, przy ujściu do niej rz. Lehigh; 4,865 m. (1840. r.). Posiada kolegium, zwane Lafayette College i bank. Zdobią je dwa piękne mosty: drewniany kryty, 277 stóp długi, prowadzący przez rz. Delaware, oraz drugi most żelazny, na rzece Lehigh rzucony. 2) Mm. tamże, pañ. Maryland, stoł. hrb. Talbot, oddalone 40 wiorst na półn.-wsch. M. Annapolis; leży w pobliżu wybrzeża wschodniego zatoki Chesapeake; 1,500 m. Prowadzi handel znaczny.

EATON, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn., pañ. Nowego Yorku, hrb. Madison, przy źródłach rz. Chenango; 3,500 m. 2) Mm. tamże, pañ. Ohio, hrb. Peeble, na zachód Dayton. Jest siedziskiem władz sądowych hrabstwa.

EAULNE, rz. we Francji, dep. Niższej Sekwany;

Stłown. Geogr. Powsz. T. I.

uchodzi do rz. Arques, w pobliżu i na połud. M. Dieppe. Długość jej biegu 40 w. ma wynosić.

EASTPORT, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn., pañ. Maine, hrb. Washington, na wybrzeżu półn. zatoki Passamaquoddy, na wyspie Moose; 2,876 m. (1840. r.). Posiada port, liczony do najwygodniejszych w Ameryce Północnej. Prowadzi również handel znaczny. Połączone jest z lądem stałym pięknym mostem, wiodącym ponad odnogą morską.

EAUZE, M. we Francji, dep. Gers, na półn.-zachód Condom, nad rz. Gelise; 3,840 m. (1841. r.). Jest stołeczne kantonu; posiada znaczne winnice i wyrabia wyborne wódki, znane w handlu pod nazwą Armagnac. U starożytnych Rzymian nosiło nazwę Elusa; w następnych wiekach było stolicą kraju Ausan. Wielokrotnie niszczone przez Gotów i Saracenów.

EBELEBEN, Mm. w ks. Schwarzburg-Sondershausen, prow. Unterherrschaft, na półn.-zach. Sondershausen; 950 m.

EBELSBERG, ob. **EBERSBACH**.

EBELTOFT, M. w Danii, sztyft (guber. dyecezyjna) Aarhus, na wsch. M. Aarhus, nad odnogą t. n. (Ebeltoft-Vig); 900 m. Posiada dystylarnię wódek i mały port handlowy, którym wyprowadza wódkę, masło, mięso, słoninę, żyto, jęczmień, owies, groch i kartofle.

EBENFURTH, M. w ces. Austriackim, prow. poniżej Ens, guber. Wiedeńska, na półn.-wsch. Neustadt, na l. brz. rz. Leitha; 1,000 m.

EBERAU, Mm. w Węgrzech, komitat Eisenburgski (Varwar), na półn.-zach. M. Körmend, nad rz. Pinka. Obsiada winnice i plantacje tytoniu.

EBERBACH, M. i okr. w ks. Badeńskim, w cyr. Niższego Renu, na pr. brz. rz. Neckary; M. liczy 3,600 m. Posiada komorę celną, zakład puszkarSKI i wyrobów mosiężnych i blaszanych. Prowadzi również handel zbożem.

EBERMANNSTADT, M. w król. Bawarskim, główne obwodu t. n. (Landgericht), w cyrkuł Wyższej Frankonii, w pobliżu Pforzheim, nad rz. Wiesent; 645 m.

EBERN, Mm. w król. Bawarskim, stoł. obw. t.

n., cyrkuł Niższej Frankonii, na l. brz. rz. Baunach; 1200 m.

EBERSBACH, EBELSBERG, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrkuł Dunaju, obwód Göppingen, w pobliżu rz. Fils; 1516 m. (1840. r.). Odbywać się tu zwykły znaczne jarmarki na konie i bydło.

EBERSBERG, Mm. w król. Bawarskim, stoł. obwodu (Landgericht) t. n., w cyrkuł Wyższej Bawarii, na pld.-wsch. Monachium, nad rz. Ebrach; 1,000 m.

EBERSDORF, Mm. w Niemczech, w książęcym dobrach Reuss-Lobenstein-Ebersdorf, stoł. tyche, na północ M. Lobenstein, nad rz. Friesa; 1,200 m. (w 1/3 wyznania braci morawczyków). Jest rezydencją książęcą; posiada fabrykę płócien, tytoniu, mebli, mydła i świec nader wziętych. Zdobne pięknym zamkiem książęcym, pamiętnym w wojnach francuskich z roku 1806.

EBERSTADT, 1) Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Starkenburg, cyrk Bensheim, nad rz. Modaubach; 1792 m. Zakłady wyrobów wełnianych, młyny, browary i kilka dystylarni wódek. 2) Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Neckary, na pld.-wsch. M. Weinsberg; 924 m. (1840. r.).

EBESFALVA, po niemiecku ELISABETHSTADT, po wołosku IBISFALU, M. wolne, królewskie, w ks. Siedmiogrodzkiem, komitacie Kokelburg (Küküllő), na pld.-wsch. M. Hermannstadt, nad rz. Wielki Kokeł; 2,000 m., po większej części Armenciaków. Prowadzi handel winem i wełną. Odnacza się szczytkami zamku, niegdyś rezydencji książąt Apaffi.

EBESHAMUM, ob. EPSOM.

EBHAUSEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarneogolasu (Schwarzwald), obwód Nagold, na pld.-zach. M. Nagold, nad rz. t. n.; 1600 m. (1840. r.). Znaczny wyrób sukien i innych tkanin wełnianych. Składa się z dwóch wsi przedzielonych rzekami: Ebhausen i Wollhausen.

EBINGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarneogolasu, obwodzie Balingen, nad rz. Schmieha, uchodzącą z lew. brz. do rz. Dunaju, na pld.-wsch. M. Balingen; 4,419 m. (1840. r.). Przemysł nader czynny i rozwinięty, a mianowicie w fabrykach tkanin wełnianych, czapnictwie, szmuklerstwie, kapelusznictwie, garbarstwie i wyrobie mnisztrów. Prowadzi znaczny handel zagraniczny. Miasto nader starożytne.

EBOLI, EVOLI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato citeriore, na pld.-wschód Salerno; 5,000 m.

EBORA, ob. EVORA.

EBRACH, EBERACH, W. kościelna w Bawarii,

w cyr. Wyższego Menu, na zach. M. Burgwindheim. Urząd leśny; wspaniały kościół z pomnikami kilku biskupów, oraz książąt na Bambergu i Würzburgu. Niegdyś był bogaty klasztor Cystersów, który w r. 1803. zniesiony został.

EBRO, u rzymian IBERUS, rz. w Hiszpanii, uchodząca do mr. Śródziemnego, u przylądka Tortosa (prow. Tarragońska). Wybiegłszy ze źródeł, w odległości 18 wiorst na zachód M. Reynosa (prow. Santander), przerzyna prow. Burgos, Wittoryę, Logronę i Saragossę, gdzie biegnąc na przestrzeni 500 wiorst, płynie około miast: Frias, Miranda-de-Ebro, Logrono, Calahorra, Tudela, Saragossa, Mequinenza, Tortosa i Amposta. Znacniejsze z uchodzących do pr. brzegu: Omio, Nagerilla, Yregua, Xalon, Guerba, Martin i Gwadelupa; z lewego: Ega, Aragon, Arva, Gallego i Segre. Spławna jest od M. Tudela, lubo bieg jej gwałtowny, koryto skaliste i częste zasy piasków nader utrudniają żeglugę. W pobliżu M. Amposta znaczna część wód odpływa spławnym kanałem do mr. Śródziemnego, w porcie Alfaques; lecz prawdziwe jej ujście ginie w zaspach piaszczystych przez wieki nagromadzonych.

EBSDORF, Mm. w ks. Hesko-Kasselskiem, prow. Wyższej-Hessyi, na pld.-wsch. Marburga, nad rz. Zwister.

EBSTORF, Mm. w król. Hanowerskiem, stoł. obw. t. n., na pld. M. Lüneburga (ks. Lüneburskie); 866 m.

ECAUSSINNES-D'ENGHIEN, Mm. w Belgii, prow. Hennegowii, na pld.-wsch. M. Mons, nad rz. Senne. Zdobne jest pięknym zamkiem starożytnym; 2,900 m. W pobliżu wielkie łomy kamieni.

ECCLESFIELD, M. w Anglii, hrb. York (West-Riding), w odległości 8 wiorst na pld. M. Sheffield; 12,496 m. Posiada znaczną fabrykę igieł i gwoździ.

ECHALLENS, Mm. w Szwajcarii, kanton Waadt, stoł. okręgu t. n., nad rz. Talent; 800 m.

ECHAZ, rz. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarneogolasu, uchodząca do rz. Neckary. Wybiega pod Honau, na pld.-wsch. M. Reutlingen, a uchodzi pod Kirchentellinsfurt.

ECHTERDINGEN, W. kościelna z prawem targowem, w król. Wirtembergskim, w cyr. Neckary, na pld. M. Stuttgartu; 1630 m. W pobliskiej okolicy wznosi się piękny zamek, letnia rezydencja królewska.

ECHTERNACH, M. w król. Belgijskiem, ks. Luksemburskie, na wschód M. Diekirch, nad rzeką Sure; 3782 m. (1836. r.). Jest miastem głównym

kantonu i posiada fab. sukna, wyrobów wełnianych, fajansowych i tytoniu.

ECIJA, M. w Hiszpanii, prow. Andaluzya (dawne król. Sewilli), na pr. brz. rz. Xenil, na pld.-wsch. M. Sewilli; 35,000 m. Leży w gorącym klimacie, lubo nader żyznej okolicy i posiada znaczne garbarnie, oraz fabryki płócien, kamlotów i kilka innych. Wpółśród zdobiących je gmachów, odznaczają się: kościół N. Panny, główny plac czyli rynek (Plaza-Mayor) i piękny spacer na wybrzeżach rzeki, zwany Almeida.

ECKARDTSBERGA, M. w Prusach, prow. Saska, obwód rejency Merseburgskiej, na pld.-zach. Merseburga, nad Finnberg; 1,559 m. (1837. r.)

ECKERNFÖRDE, M. portowe w Danii, ks. Szleswigu, nad zatoką t. n., na pld.-wsch. M. Szleswigu; 4100 m. (1840. r.). Posiada dom schronienia dla kalek wojskowych (Christians Pleichuus), oraz szkołę początkową dla dzieci wysłużonych żołnierzy. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu dystylarnie wódek, fabryki octu, zakłady powroźnicze, oraz warsztaty pomniejszych statków morskich. Prowadzi handel morski dość znaczny.

ECKMÜHL, W. w Bawarii, cyrkuł Wyższego Pfalcu, w odległości 19 wiorst na pld. Ratysbony, na l. brz. rz. Wielki Laber; 70 m. Zdobna jest zamkiem, i pamiętna zwycięstwem francuzów nad wojskami austriackimi, w d. 22. kwietnia 1809. r.

ECOMMOY, Mm. we Francji, dep. Sarthe, na pld.-wsch. M. Le Mans; 3,674 m. (1841. r.). Posiada kilka warsztatów płócienniczych, bielniki i fabryki fajansów.

ECONOMY, W. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld., pań. Pensylwanii, hrb. Beaver, w pobliżu M. Pittsburga. Zamieszkała przez 800 m., należących do sekty harmonistów; posiada muzeum, bibliotekę, szkołę nauk matematycznych i rysunków. Pod względem przemysłowym, ludność miejscowa zajmuje się również fabrykami tkanin wełnianych, bawełnianych, gorzelnictwem i wyprawą skór. Prowadzi handel płodami rolniczymi i wyrobami swych fabryk. Grunta, zakłady przemysłowe, są wspólnym posiadaniem mieszkańców.

ECOUEN, Mm. we Francji, dep. Seine-et-Oise, na wsch. M. Pontoise; 1,000 m. Odnacza się wspaniałym zamkiem starożytnym, w czasach Franciszka I. przez Annę de Montmorence wzniesionym, a który przeznaczony był przez cesarza Napoleona na zakład wychowania córek zasłużonych członków legii honorowej.

ECSED, Mm. w Węgrzech, komit. Szatmar-

ski, na pld.-zach. M. Szatmar, a na zachód rozległych bagien Ecsed. Odnacza się wyrobami koszyków, rogoży i innych przedmiotów ze trzciny i żyta. Widzieć tu jeszcze można gruzы starożytnego zamku Batorych, gdzie długi czas korona węgierska przechowywana była.

ECUADOR, po francuzku EQUATEUR, państwo w Ameryce pld., z M. stoł. Quito. Rozciąga się między 6° pld., a 2° pld. szerok., oraz 72° a 83° dług. zach. Graniczy na północ z Nową Grenadą, na wschód z Brazylią, na południe z Peru, na zachód z oceanem Spokojnym i Peru. Rozległość 15400 mil kwadr.; ludność do 680,000 m. dochodzi. Największa długość kraju ze wschodu ku zachodowi 1225 wiorst, największa szerokość z północy ku południowi 840 w. Powierzchnia kraju górzysta, mianowicie w stronie zachodniej, gdzie część pasma Andów, zwana Quito czyli Równikowe, ciągnie się przez całą tegoż szerokość, i łączy kilka swych ramion w stronie południowej ze wzgórzami Andów peruwiańskich. Pasma powyższe (Quito) zawiera najwyższe szczyty Kordyliarów; cała część jego północna, ciągnąca się powyżej 30' szer. pld., zdaje się być utworu wulkanicznego i na tej wznoszą się: a/ Chimborasso, góra wulkaniczna, uważana czas długi za najwyższą na kuli ziemskiej, 21440 stóp; b/ Cayambe-Urcu pod samym równikiem 19020 stóp (20945); c/ Antisana, również wulkan, 17958 stóp; d/ wulkan Cotopaxi, najgroźniejszy ze wszystkich, który w czasie wybuchu w r. 1738. miotał ogromnymi skałami i wznosił słup ognisty na 3500 stóp wysokości, a w r. 1744. w czasie podobnego wybuchu wydawał huk i grzmoty, słyszane na 700 wiorst w około; e/ wulkan Purace, oraz wielka liczba innych. Wody biegnące są tu dość liczne; w stronie wschodniej kraju należą do zlewu rz. Amazonki, oddzielającej Ecuador w części od pań. Peru. Główniejsze z płynących tu rzek: Putumayo, Napo, Tiger, Pastaza, Rio-Sant-Jago, Coca i Magdalena. Wiele rzek pomniejszych wpada do oceanu Spokojnego. Jeziora: Pablo i Cuicocha, leżą w półśrodku gór; obszerne bagna, utworzone nagromadzeniem się wód, w częściach kraju niższych, noszą nazwy: Laguna Grande, Negro Guayabeno i Rimachua. Klimat łagodny, zdrowy i przyjemny, mianowicie w dolinie Quito, gdzie panuje wieczna wiosna, w pośród gór bielejących śniegami, i pod wpływem prostopadłych promieni słońca równikowego. Trzęsienia ziemi często się wydarzają; straszliwe burze i trąby wietrzne zwykły im towarzyszyć. Grunt w ogóle żyzny, powiększej części

dziewicami lasami pokryty; drzew wielka rozmai-
tość i w gatunkach poszukiwanych. Główne płody
roślinne: zboża, kartofle, kukurydza, ryż, liście ty-
tuniowe, bawełna, trzcina cukrowa, kakao w zna-
cznej ilości wywożone, kawa, aloes, owoce pod-
zwrotnikowe, pomarańcze, figi, ananasy, krzewy
wanilowe, kaskarylla, china, sasaparilla, pieprz,
gatunek cynamonu i kauczuk. Królestwo zwierząt
obejmuje, co do domowych: woły, konie, osły, mu-
ły, wielbłądokozy (wigoń), lamy i alpaka; ze
zwierząt w stanie dzikości zostających znajdujemy
tu: tapiry, jaguary, lamparty, małpy, bawoły, dzi-
ki i mnóstwo ptaków, szczególnie wśród pła-
szczyn, ku wschodowi ciągnących się. Bogactwa
mineralne również znaczne, mało jednak lub wca-
le nie są użytkowane. Prawie wszystkie rzeki kra-
jowe toczą części złota w korytach. Ludność miej-
scowa składa się w połowie z indyan, czyli pier-
wotnych mieszkańców tej ziemi, oraz hiszpanów,
młotów i negrów w drugiej połowie. Plemiona
indyjskie nawrócone do chrześcijaństwa zamieszku-
ją część kraju zachodnią i są potomkami dawnych
plemion peruwiańskich. Zajmują miasta i wieś,
trudnią się rolnictwem, chowem bydła i mówią je-
zykiem w części z wyrazów hiszpańskich, w części
z narzeczek krajowego złozonego. Pokolenia zaś za-
mieszkujące niższą część kraju i okolice ku wsch.
położone, są zupełnie niepodległe a w części nie-
znane. Główne z nich: Yamaos, Omaguas, Indya-
nie z długimi uszami, Maynasy i wiele innych.
Przemysł fabryczny ogranicza się na grubych tkan-
inach wełnianych i bawełnianych, małej liczbie
garbarni i t. p. Port Guayaquil uważany za najhan-
dlowiejszy na wybrzeżach oceanu Spokojnego,
jest głównym punktem handlu krajowego. Wypro-
wadzają bowiem tymże: kosztowne metale, kakao,
kawę, tytuń, oraz inne płody miejscowe, w zamian
tkanin bawełnianych, lnianych, jedwabnych i weł-
nianych, wyrobów mosiężnych, blacharskich i
innych towarów fabryk europejskich. Dochody
krajowe oceniane są na 74 000 000 złotych pol-
skich; wydatki niemal równe. Rząd państwa re-
publikański, z prezydentem na czele i izbą prawo-
dawczą z 45 członków złożoną. Pod względem
oświaty posiada kilka zakładów naukowych, mię-
dzy którymi główne miejsce zajmuje uniwersytet
w Quito. Dzieli się na 3 departamenty: 1) Ecu-
ador, z M. st. Quito; 2) Guayaquil, z M. st.
Guayaquil, i 3) Assuay, z M. st. Cuenza.

EDAM, M. w Holandii, prow. pfn. Holandya, na
pfd. M. Hoorn, nad rz. Jje i przy ujściu téjże do
Zuidersee; 3,705 mieszkańców. Posiada port i pro-

wadzi handel sarami, uważanymi za najlepsze w
królestwie.

EDAY, wyspa w gromadzie Orkadów, między
wyspami Stronsay i Westray. Posiada na pfn. wsch.
wybrzeżu port Ealf-Sund i zamieszkaną jest od
700 rybaków.

EDDER, ob. EDER.

EDDYSTONE, rafa skalista w kanale la Man-
che, w pobliżu M. angielskiego Devon, na pfd.-zach.
Plymouth. Długa mil ang. 700, w większej części
zalana jest wodą. W roku 1759. wzniesiono na
jednej ze skał największe wystających, latarnię
morską z kamienia ciosowego, na 80 stóp wysoką.

EDELENY, Mm. w Węgrzech, komit. Borszod-
skim, na połud. M. Szendrő, na l. brz. rz. Bodva;
1,400 m. Zdobne jest zamkiem.

EDELSTETTEN, Mm. w Bawarii, w cyrkule
Wyższego Dunaju, na pfd.-zach. Augsburga. Za-
mek; 870 m.

EDEN, u starożytnych ITUNA, rz. w Anglii,
uchodząca do zatoki Solway. Wybiega w po-
bliżu Rowenstonedale (Westmoreland). Płynie w
długości 100 w., przez M. Appleby i Carlisle. Spła-
wną być zaczyna od M. Carlisle, gdzie również
początek bierze kanał spławny dla statków z ob-
jtemem 60 do 80 beczek, długi 18 w., który dla uła-
twienia spławu i żeglugi na powyższej rzece, mię-
dzy Carlisle i Bowness, został wybity.

EDENBOKEN, M. w Bawarii, w cyrkule Reń-
skim, na pfd. M. Landau. Uprawa wina; źródła
mineralne; 4,820 m.

EDENTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ame-
ryki Północnej, pań. Karolina Północna, st. hrb.
Chowan, na pfd. M. Norfolk, nad odnogą Eden-
ton; 1,500 m. Posiada port handlowy.

EDER, EDDER, rz. w Niemczech, uchodząca do
lew. brz. Fuldy, w odległości 10 w. na pfd.-zach.
M. Kassel (ks. Hesko-Kasselskie). Wybiega ze
źródeł w górach Rothbargbirge (Pruska West-
falia). Płynie na przestrzeni 123 w., przez M. Wal-
deck (ks. Waldeck) i M. Fritzlar (ks. Hesko-Kas-
selskie). Główna z uchodzących do niej jest rzeka
Schwalm.

EDFU, przez starożytnych APOLLINOPOLIS
zwane, M. w Wyższym Egipcie, na pfd.-wsch. M.
Teby, na l. brz. Nilu; 1,500 do 2,000 m. Posiada
zakłady wyrobów bawełnianych i garncarskich.
Otoczone jest znacznymi gruzami, między którymi
kościół Apollina odznacza się jako najpiękniejszy
zabytek i wzór architektury egipskiej.

EDGARTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych
Ameryki Północnej, pań. Massachusetts, st. hrb.

Duke, w odległości 100 wiorst na pfd. M. Norfolk;
1800 m. (1840. r.). Posiada port, którym znaczny
handel prowadzi. W r. 1834. okręty własnością
miasta będące, objąć mogły do 4,926 beczek (becz-
ka równa się wadze 20 centn. stołuntowym) fa-
dunku, z téj zaś ilości 2,137 beczek posiadały sta-
tki do pofowu wielorybów przeznaczone.

EDGEWORTHSTOWN, W. w Irlandyi, hrb. Long-
ford, na pfd.-wsch. M. Longford, nad rz. Inny;
3,361 m. Rodzinna Maryi Edgeworth.

EDINBURGH, ob. EGYMBURG.

EDMESTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych
Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, na za-
chód M. Cooperstown; 1907 m. (1840. r.)

EDOLO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckiem,
gub. Medyolańskiej, deleg. Bergamo, na pfn.-wsch.
M. Bergamo, na pr. brz. rz. Oglio; 2,500 m.

EDRINUM, ob. IDRO.

EDWARD, EDOUARD, St. JOHN, wyspa w Ame-
ryce pfn., należąca do Kanady; znajduje się u wy-
brzeży Nowego Brunswiku. Obszerna mil kw. 100, li-
czy 35,000 m., zajętych rolnictwem i chowem bydła.

EDWARDSVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczo-
nych Ameryki Północnej, pań. Illinois, st. hrb. Ma-
dison, na pfn.-wsch. M. Cahokia.

EDYMBURG, EDINBURGH, 1) M. w król. W. Bry-
tanii, stolica Szkocyi i hrb. t. n. czyli Mid-Lothian. Le-
ży na pfn. zach. Londynu, a na pfn.-wsch. Glasgowa,
o 2 wiorsty od portu Leith, utworzonego ujściem rz.
Forth; pod 55° 57' 2" szer. pfn., a 5° 30' 45" dług.
zach. Posiada 24 kościołów, 23 domów modlitwy,
850 ulic, placów i uliczek, 13,000 domów mieszkal-
nych i 187,000 m., licząc ludność przedmieść, oraz
portowego miasta Leith. Jest siedziskiem wikarya-
tu apostolskiego, oraz najwyższych władz sądo-
wych i administracyjnych Szkocyi (College of
justice). Pod względem zarządu miejskiego, pozo-
staje pod zwierzchnictwem Lorda Provost, bę-
dącego wielkim szeryfem, koronerem, admirałem
w City i porcie Leith; tenże działa na czele 4 al-
dermanów i rady municypalnej (Town Council),
złożonej z 28 członków; uważanym jest za pier-
wszego urzędnika królestwa i posiada przywilej
towarzystwa panującego po prawej ręce, w cza-
sie uroczystych obchodów. Między wielu zakła-
dami naukowymi, odznaczają się: uniwersytet zało-
żony w roku 1582., posiadający obecnie 30 profe-
sorów, z tych 11 w wydziale lekarskim, 3 w teolo-
gicznym, 3 w wydziale prawa, inni zaś na wydziałach
nauk przyrodzonych, matematycznych i literatury;
liczony do najsławniejszych w Europie, a głównie
zaś dla nauk lekarskich jest wziętym. W r. 1823.

uczęszczało 2,344, a w r. 1840: 1282 uczni. Jest
tu również znaczna liczba innych zakładów nauko-
wych, szkół elementarnych (w r. 1837: 308 z 478
nauczycielami i 14,672 uczniami), bogato uposa-
żone szkoły w zakładach dobroczynnych, a mianowicie
Heriot's hospital, założony przez Grzegorza
Heriot, niegdyś żołnika nadwornego Jakóba VI.,
której celem jest utrzymanie i wykształcenie nau-
kowe sierot mieszczan edyńburskich (freemen);
szpital Watsona, oraz instytuty głuchoniemych,
ociemniałych i t. p. Liczne tu są także towarzy-
stwa uczone i artystyczne, a mianowicie towarzy-
stwo Werneryjskie, znane ze swych prac geolo-
gicznych, królewskie fizyczne i lekarskie, astrono-
miczne, posiadające piękne obserwatorium w Cal-
ton-Hill; towarzystwa: Cuviera, Pliniusza, sta-
rożytności szkockich, sztuk pięknych, nauk prze-
mysłowych i inne. Główne księgozbiory: uniwer-
sytecki (100,000 tomów), adwokacki, założony w
r. 1682. (150,000 tomów) i urzędników kanclerza
(Writers-to-the-Signet; 50,000 tomów). Kilka ban-
ków, główniejsze między temi: bank szkocki, za-
łożony w r. 1695., bank królewski (w r. 1727.),
bank narodowy, oraz towarzystwo wyrobu płócien
w W. Brytanii (Britishlinen-Company) założone
w roku 1746. Przemysł drukarski nader rozwinie-
ty, sięgający początku XVI. wieku; w r. 1840. zaj-
mował 950 do 1,000 ludzi w 55 drukarniach; Edyń-
burg liczyć można do pierwszych miast po Londy-
nie pod względem ogłoszeń peryodycznych (18
dzienników), oraz dzieł dotyczących się nauk, prze-
mysłu, sztuk pięknych i t. p. Pod względem zaś
przemysłowym, znajdujemy tu: 28 browarów, któ-
rych wyroby wstawione od 2 wieków, zajmują do
600 robotników i wydają rocznie do 263,000 beczek
(beczka 28 garncy pol.) piwa szkockiego (Scotchale),
2 dystylarnie, zatrudniające 342 robotników i wyda-
jące rocznie do 1,500,000 garncy pol. wódki zwanéj
whisky (jęczmiennéj). Fabryki powozów (600 ro-
botników), wyrób płócien na sposób holenderski,
nader kwitnącem był przy końcu XVIII. wieku, lecz
obecnie do Dunfermline i Dundee przeniesiony, fa-
bryki tkanin jedwabnych i kaszmirów wełnianych,
niegdyś najznakomitszych w król. W. Brytanii,
obecnie zaś do M. Glasgowa i Paisley przeniesione.
Również znaczna ilość wyrobów zbytkowych, a
mianowicie: zegarmistrzowskie, stolarskie, bronz-
ownicze, galanteryjne, marmurowe, kryształowe, szkła
wszelkie i t. p. Również znaczny przemysł księ-
garski i typograficzny, który w r. 1840. zatrudniał
350 osób w 110 księgarniach, składach nót, litogra-
fiach i t. p. Utrzymuje stosunki z Glasgowem

kanałem zwanym Połączenia (Union) i drogą żelazną. Edyburg zbudowany na trzech pasmach wzgórz, rozdzielonych głębokimi parowami, dzieli się na Stare i Nowe miasto; ostatnie z nich zaledwie sięga drugiej połowy XVIII. wieku, lecz ze względu regularnych ulic i piękności swych gmachów, może mieścić się w rzędzie najpiękniejszych miast W. Brytanii. Obydwa części miasta połączone są z sobą mostem, zwanym North-Bridge, 126 stóp długim, rzuconym na podzielnym je parowie. Wśród licznych budowli odznaczają się: zamek, wznoszący się na szczycie wysokiej i stromej skały, który był niegdyś warownią i rezydencją panujących królów szkockich, obecnie na cytadelę i koszarę zamieniony został; zamek Holy-Rood, gmach w czworogran zbudowany, którego najdawniejsze części odnoszą się do czasów Jakóba V.; spalony za małoletności królowej Maryi Szkockiej, a później przez wojska Kromwella; odaoionym został przez Karola II. i w tym stanie podziś dzień istnieje. Pozostawiono tu nietykalnie gabinet i rozkład znajdujących się w nim sprzętów z chwili, gdy Dawid Rizzio, ulubieniec Maryi Stuart, w jej obecności zamordowany został. Tenże zamek zamieszkanym był przez Pretendenta w roku 1745, i przez Karola X. w roku 1831., który zajmował ponownie tenże sam apartament, gdzie mieszkał poprzednio jako hr. d'Artois, w 1793. r. Dawny pałac parlamentu, gmach archiwalny (General Registerhouse), pomnik Nelsona, panteon narodowy, obserwatorium, piękne gmachy wieżowe, zabudowania uniwersyteckie z ogrodem botanicznym i muzeum; kościół Ś. Julii (St. Giles), niegdyś katedralny, między IX. a XV. wiekiem zbudowany. Wysła 2 deputowanych z grona 5,346 wyborców (1840. r.). Od czasów połączenia Szkocy z W. Brytanią, Edyburg dwa razy tylko zwiedzany był przez swych monarchów: w r. 1822. przez Grzegorza IV. i w r. 1842. przez królową Wiktorję.

2) Hrabstwo tamże, niekiedy Mid-Lothian, lub Middle-Lothian nazywane, leży nad Frith-of-Forth, między hrabstwami: Linlithgow, Lanark, Peebles, Selkirk, Berwick i Haddington. Rozległe 18 mil kwadr., liczy 219,592 m. (z ogólnej liczby 47,415 rodzin, 3,639 rolnictwu, a 22,722 przemysłowi i fabrykom oddane były w r. 1841.). Powierzchnia kraju górzysta, mianowicie od wschodu ku zachodowi, pasmami wzgórz: Moors Foot i Pen-tland Hills, przetrzęta; ostatnie z nich dochodzą wysokości 1850 stóp. Główne rzeki: Esku, Almond, na granicy północno-zachodniej płynące.

Grunt w ogóle mało żyzny, lubo dostatecznie uprawny. Z pól mineralnych: żelazo, węgle ziemne, ołów, wapno, glina garncarska i pokłady granitu, w górze zwaną Arthur's-Seat. Przemysł fabryczny i handel nader rozwinięty. Wysła 2 deputowanych z grona 2,315 wyborców (1840. r.). Dzieli się na 27 parafii. Znaczniejsze miasta: Edyburg, Leith i Musselburgh.

EECKEREN, Mm. w król. Belgijskim, prow. Antwerpskiej, w obw. Antwerpskim, w odległości 6 w. na pfn. Antwerpii; 4,000 m.

EECLOO, M. w król. Belgijskim, prow. Flandrya Wschodnia, główne obw. t. n., w odległości 14 w. na pfn.-zach. M. Gandawy, nad rz. Liève; 9,000 m. (1838. r.). Posiada zakłady wyrobów wełnianych i bawełnianych, oraz fabryki tytoniu, olejarnie i drukarnie. Prowadzi również rozległy handel zbożem płótnami, drzewem i bydłem.

EEM, rz. spławna w Holandii, uchodząca do Zuidersee, w odległości 10 w. na wsch. Naarden. Płynie w przestrzeni 40 do 45 w. przez Amersfoort, Jc.

EFFERDING, M. w ces. Austriackim (Wyższa Austria), gub. Linz, cyrkul. Hausruck, w odległości 16 w. na pfn. M. Wels.

EFFINGHAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. New-Hampshire, hrb. Carroll, na pfn.-wsch. M. Concord; 1,200 m. (1840. r.).

EFREMOW, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Tulska. Posiada 6 kościołów, szkołę świecką, i liczy do 8,000 m.

EGADYJSKI, EGADÉ, po holendersku EGADEN, u starożytnych AEGATES, archipelag na mr. Środiemnym, u wybrzeży Sycylii. Główne z należących do niego wysp, są: Favignana, Levanzo i Maritimo.

EGEDESMINDE, kolonia w Grenlandii, nad zatoką Disco. Jest w posiadaniu Dani, obejmuje wiele wysp, z pomiędzy których najznaczniejsze są wyspy Lisie. Otrzymały nazwę swą od imienia Hansa Egede, który w r. 1741. zaszczerpił pierwszy na nich zasady wiary chrześcijańskiej.

EGELN, M. w Prusach, prow. Saska, rejencja Magdeburgska, okręg Vanzleben, nad rz. Bode, na pfd.-zach. Magdeburga; 3,000 m. (1837. r.).

EGELSBACH, Mm. w ks. Hesko-Darmstadt-skim, prow. Starkenburg, w pobliżu M. Langen; 1,252 m.

EGENBURG, EGGENBURG, M. w ces. Austriackim, gub. Wiedeński, cyrk. Krems, w oddaleniu 29 w. na pfn.-wsch. M. Krems. Leży u stóp i na zachód góry Mannhartsberge; 1,262 m.

Odnacza się przemysłem dość znacznym, rozwiniętym w fabr. wyrobów bawełnianych, wełnianych i lnianych, oraz garbarniach i farbiarniach. W pobliżu fomy pięknych kamieni ciosowych.

EGAR, ob. ERLAU.

EGER, po czesku CHEB, M. w Czechach, cyrk. Łokietki (Ellenbogen), na pfd.-zach. M. t. n., na pr. rz. Ogry (Eger); 10,000 m. Niegdyś było warownią. Posiada władze celne, sąd kryminalny, gimnazjum, szkołę i dom przytułku dla sierot wojskowych, oraz zakład ochrony dla sierot miejskich. Odnacza się również przemysłem mieszkalców; znajdujemy tu bowiem fabrykę wyrobów bawełnianych, sukna, kaźmiru i mydeł dosyć poszukiwanych. W okolicy źródła gorące i kąpiele, zwane Franzensbrunnen, czyli Egerbrunnen, są nader uczęszczane. Zdobne jest pięknym kościołem i gruzami starożytnego zamku margrabiów Wolsburgskich. Widzieć tu również można na jednym z placów miejskich dom, w którym Wallenstein d. 24. lutego 1634. r. zamordowany został.

EGER, ob. EGRA.

EGERBEGY, po niemiecku ERLENMARKT, po wołosku AGRIBICZ, Mm. w ks. Siedmiogrodzkiem, komit. Thorda, nad rz. Aranyös, na wsch. M. Thor-da. Zamieszkanem jest w znacznej części przez Szeklerów, z pułku granicznego huzarów.

EGERI (Ober), 1) W. w Szwajcarii, kanton Zug, nad jeziorem Egeri, w odległości 13 wiorst na pfd.-wsch. M. Zug; 1,300 m. Na granicy kantonu Szwyc (Schwyz), a w pobliżu miasta leży wąwóz Morgaten, gdzie Szwajcarzy w r. 1315. odnieśli pierwsze zwycięstwo nad wojskami austriackimi, przez arcyksięcia Leopolda dowodzonemi. 2) Egeri (Unter), W. tamże, na pfd.-zach. M. Zug, przy wypływie rz. Lorse z jeziora Egeri; 1,200 m. 3) Egeri-See, jezioro tamże, utworzone rzeką Lorse, uchodzącą do jeziora Zug. Długie wiorst 4, szerokie wiorst 2, głębokie do 154 stóp.

EGERSUND, M. w Norwegii, obwód Stavanger, na pfd. M. Stavanger, nad Eger-Sund (ciaśniną nr. Niemieckiego), oddzielającą miasto od małej wyspy Egröe; 851 m. Posiada port handlowy i rybacki, łączony do głównych punktów połowu śledzi. W r. 1835. wyprowadzono tymże portem: ryb suszonych i wędzonych, śledzi, tranu rybiego, raków morskich i t. p. ogólnej wartości 859,000 złp. W tymże roku przybyło do portu 85 okrętów, mogących unieść do 2,500 łasztów ciężaru; prawie równoliczba i z odpowiednim ich wymiarom ładunkiem port tenże opuściła.

EGGE, rz. w król. Wirtembergskim, w cyrk.

Jaxy. Wybiega na wsch. M. Aalen, a przepływając Herdtfeld, uchodzi do Dunaju na wschód Höchstädt.

EGGENBURG, ob. EGENBURG.

EGGENFELDEN, Mm. w król. Bawarskim, w cyrk. Niższego Dunaju, na pfd.-zach. Passau, nad rz. Rott; 1130 m. Odnacza się przemysłem rolniczym i chowem pięknego bydła.

EGGHARBOUR, GREAT E., 1) Mm. portowe w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pañ. New-Jersey, nad rz. Egg harbour i w pobliżu ujścia jej do oceanu; 1,700 m. 2) Little Egg harbour, Mm. tamże, portowe, przy ujściu małej rzeczki t. n., na pfd.-wsch. i w odległości 70 wiorst od Filadelfii; 1,200 m.

EGGMÜHL, ob. ECKMÜHL.

EGHAM, parafia i wieś w Anglii, hrb. Surrey, w odległości 20 w. na pfn. M. Guilford, a na zachód i w takimże prawie oddaleniu od Londynu. Leży nad rz. Tamizą, wprost M. Staines, z którym połączone jest mostem żelaznym; 4,250 m. W tejto parafii znajduje się miejsce zwane Runnymede, pamiątne konferencjami króla Jana z wysoką szlachtą czyli baronami państwa, w skutek czego prawa zasadnicze, czyli tak zwana Carta Magna, udzielona tymże została.

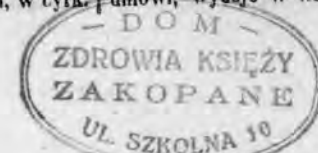
EGHIN, EKIM, M. w Turcji azyatyckiej, na pfn.-wsch. M. Arabkir, w pobliżu wybrzeży zachodnich Eufratu, u stóp góry. W XI. wieku przez Armeńczyków założonem zostało.

EGID, SANCT-ÄGID, Mm. w ces. Austriackim, prow. Niższej Austrii, gub. Wiedeńska, cyrk. St. Pölten, nad rz. Traisen, liczące około 200 m. Jest punktem głównym znacznego wyrobu jużto w miejscu, już we wsiach okolicznych stali, wszelkich instrumentów i narzędzi z takowej, oraz broń siecznej i palnej, pilników i t. p.

EGIDORA, ob. EIDER.

EGIDSTADT, ob. NAGY-ENYED.

EGINA, ENGIA, 1) M. w Grecji, stoł. hypodycezy t. n., na wybrzeżu zach. wyspy t. n., w odległości 35 do 40 w. na pfd.-zach. M. Aten. Jest siedziskiem metropolity dyccezy Egin; posiada port wygodny, oraz gruz starożytnego miasta greckiego Egin, niegdyś głównego punktu handlowego w starożytnej Grecji. 2) Wyspa tamże, w zatoce Egin, leżąca na pfd.-zach. Aten, na pfd.-wsch. Koryntu i w odległości 9 wiorst od wybrzeży Morei. Długość jej ze wschodu ku zachodowi 130 w., szerokość prawie tak sama. Liczy do 6,000 m. Powierzchnia górzysta ku północy, nader żyzna ku południowi, wydaje w wielkiej obfitości żyto, wino,

bawełnę, oliwę, figi, migdały i wszelkie inne owoce południowe. Mieszkańcy jej zajęci są przemysłem i prowadzą dość znaczny handel. Posiada kilka wygodnych i bezpiecznych portów, oraz zabytli starożytności, między którymi odznaczają się gruzi świątyni Jowisza, Panhellenios zwanej. M. główne Egina. 3) Prowincja tamże, z M. stoł. Egina. Składa się z wyspy Egina i Ankistri.

EGIPT, po łacinie AEGYPTUS, po włosku EGITTO, po angielsku EGYPT, po arabsku MISR, u Koptów KHEMI, po turecku KIBT, po hebrajsku MIZROIM, paszalik czyli namiestnikostwo dziedziczne państwa tureckiego, w Afryce, z M. stoł. Kair (El Kahir). Leży między 25° 5' a 33° 22' długości wschodniej, oraz 23° 23' a 31° 37' szerokości północnej. Graniczy na półn. z m. Śródziemnym; na wsch. z Arabią i odnogą Arabską; na zachód z pustynią Libijską, na połud. z Nubią. Przy największej długości 120, a największej szerokości 100 mil. Ogólna powierzchnia kraju obejmuje 8800 mil kwadr.; na całej przestrzeni powyższej część uprawna kraju nie przechodzi 765 mil kwadratowych. Ludność w r. 1822: 2.514.000, zamieszkiwała 3.481 miast i wsi; obecnie niema przechodzić 2.800.000. Egipt jest właściwie długą i wąską doliną, otoczoną od Assuan aż do Kairu, dwoma pasmami wzgórz, których spadki zewnętrzne rozciągają się w obszernych pustyniach piaszczystych. Nil toczy swe wody przez całą długość powyższej doliny, lecz w punkcie, gdzie pasma wzgórz regularny bieg koryta ścieśniać przestają, dzieli się na kilka ramion, a przy zlewie swych wód do m. Śródziemnego dwoma głównymi odnogami, to jest wschodnią i zachodnią, nadaje tej części Egiptu kształt trójkąta, którego podstawą jest morze. Podobieństwo z literą grecką (Δ) zwaną Delta, dało powód udzielenia całej okolicy podobnej nazwy. Pasma gór powyższych ochraniają doliny egipskie od piasków przyległych pustyni; największa ich wysokość w okolicach miasta Teby, nie przechodzi 2100—2400 stóp. W wielu miejscach są one tylko zwykłymi wzgórzami, wśród których znajduje się znaczna ilość parowów, rozciągających się do wnętrza piaszczystych pustyni. Najznaczniejsze z ramion poprzecznych pasma wschodniego czyli arabskiego, rozciąga się w pustyni, między M. Kenah a odnogą Arabską (w pobliżu M. Koseir). W pasmie zachodnim czyli libijskim, główne tegoż ramię poprzeczne oddziela się w pobliżu Assuan i łączy się z górami okalającymi Wielką Oazę. W pobliżu Kairu, mianowicie zaś przy górze

Mokattam, pasmo wschodnie czyli arabskie, zmienia raptownie swój kierunek północny, a zwracając się ku wschodowi ciągnie ku przesmykowi Suez; pasmo zaś zachodnie czyli libijskie, przechodzi we wzgórza niższe i zwraca się na półn.-zachód, ku m. Śródziemnemu. Pustynia wschodnia jest w ogólności górzystą, przerzniętą dolinami czyli wązami, w głębi których znajdujemy niekiedy drzewa i roślinność sprowadzające deszcze. Najznaczniejsza z dolin ciągnie się między Nilem a Koseir i jest zwykłą drogą pielgrzymów i kupców, udających się do portu Koseir. Pustynia Libijska zawiera kilka oaz, czyli pojedynczych wysp, zielonością pokrytych, wśród okiem niezmiernych piasków. Leżą one zwykle w głębi dolin chronionych od zasp piaszczystych pustyni, otaczających wzgórzami; niskie położenie utrzymuje niezbędną roślinności wilgoć i obudza żyzność gruntu, który w porównaniu z gruntami przyległych pustyni, zasługiwać może na uwagę. W części północnej powyższej pustyni odznaczają się dwie doliny przyległe sobie, a utworzone kierunkiem ładucha libijskiego, zakreślającego łuk ku północno-zachodowi; w jednej z nich, zwanej doliną jezior Natronu, znajduje się 7 jezior małych, w głębi których wydobywa się w zimie woda w kolorze czerwono-fioletowym, dochodząca wysokości 7 stóp, i zostawiająca po sobie osad natronu (sody) i soli morskiej. Nil jest główną wodą biejącą w Egipcie, a raczej Egipt jest tylko łożyskiem wód Nilu, gdyż żyzność gruntu wraz z biegiem rzeki ustaje. Wylew peryodyczny wód rzecznych zaczyna się w czerwcu, dochodzi największej wysokości we wrześniu, a po kilku dniach zatrzymywania wody opadać zaczynają i w końcu listopada wracają w zupełności do zwykłego łożyska. Wody w Nilu rozchodzą się w części najszerszej doliny, przez kanały równoległe, po lewej stronie leżące; najznaczniejszą z nich jest kanał Józefa, przelewający wody Nilu do jeziora Moeris, leżącego wśród żyznej doliny Fajum. Nieco poniżej Kairu wody Nilu dzielą się między obadwa główne ramiona, uchodzące do morza, oraz mnóstwo odnog bądź naturalnych, bądź sztucznych, pokrywających powyżej opisaną Deltę, a której grunt nieporównanie żyzności, składa się tylko z mnóstwa warstw ziemi, nagromadzonych na piaszczystym podłożu pustyni wiecznymi wylewami rzeki. Woda Nilu uchodzi za najlepszą do gotowania, ze wszystkich wód biejących na kuli ziemskiej. Wybrzeże północne Egiptu, oblane m. Śródziemnym w długości 870 w., jest niskie, piaszczyste, bez

znacznych występów lub wklęsłości, wyjąwszy lagun czyli jezior bagnistych; między którymi znaczniejsze: Mariut, Madieh, Edku, Burlos, i Menzaleh. Wybrzeże wschodnie czyli odnoga Arabska rozciąga się prawie na 1.100 w.; w ogóle wyniosłe i otoczone rafami morskimi i wyspami, główniejsze między ostatnimi: Schadwan, Jafattine i Szmaragdowa. Główniejsze z odnog: Suez, będąca przedłużeniem odnogi Arabskiej, najwięcej ku północy wysuniętą, oraz odnoga Immonde, której punkt południowy stanowi część wybrzeży Nubijskich.

Upały w Egipcie są wielkie, spowodowane ścieśnieniem i niskim położeniem kraju; nocy przecięż są tu nader chłodne, a nawet dla Europejczyków przykre do zniesienia. Średnia temperatura w Kairze (pod 30° 3' szerokości półn.) +22° 19 C. w ciągu całego roku; 14° 53 w porze zimowej; 23° 20 na wiosnę; +29° 46 w lecie, a +21° 57 w jesieni. Wyższy i średni Egipt posiadają daleko zdrowszy klimat jak Delta. Wpływ szkodliwy, jaki wywierać może znaczne parowanie wód przed i po wezbraniu Nilu, miarkowany jest w całym kraju nadzwyczajną suchością wiatrów, pustyni przyległych. W epoce opadania wód i peryodycznych wiatrów zachodnich biegunki, zapalenia oczu i febrę, panują w całym kraju. Wiatry północne i północno-zachodnie trwają bez przerwy w czasie biegu słońca ku zwrotnikowi Raka; zmieniają się przecięż na półd.-wschodnie i zachodnie po przejściu tegoż do zwrotnika Koziorożca. W czasie porównania dnia z nocą zwykły nawiedzać Egipt wiatr zaraźliwy, Semun, Samiel lub Khamisin zwany. Deszcze rzadko się przytrafiają, ale są nader gwałtowne, mianowicie w części kraju ujęciem Nilu przerzniętej (Delta).

Warstwa wierzchnia, czyli jedyna część żyznego gruntu w Egipcie, utworzona jest z części napływowych Nilu; głębsze pokłady są tylko mieszaniną kamienia wapiennego, muszli, skamieniałości i piasku. Egipt nie posiada rud kruszcowych, jedynego tegoż płody mineralne: natron, saletra, sól, glina, marmur i sławny kamień granitowy w kolorze czerwonym, odznaczający się twardością, używany do budowania większej części pomników egipskich i wielkiej liczby gmachów we Włoszech; główne jego kopalnie znajdują się w obydwóch pasmach gór Wyższego-Egiptu.

W latach ostatnich liczbę mieszkańców Egiptu podawano na 2.890.000, podzielonych według rodzaju w sposób następujący: 2.600.000 właściwych Egipcyan; 70.000 Arabów i Beduinów; 12.000 tur-

ków; 150.000 negrów; 20.000 negrów niewolników; 5.000 berberyjskich; 5.000 niewolników z Abissynii; 5.000 niewolników czerkaskich; 7.000 żydów; 20.000 Greków, armeńczyków i syryjczyków; 6150 Europejczyków. Kopty i Arabowie osiedli, przybyli do kraju ze zdobycwą Amru, stanowią klasę zwaną Fellah (rolnicy), rodzaj pogardliwego przydomka, nadany im przez Arabów koczujących w pustyni. Fellahy nie używają żadnych praw osobistych, zależą bezwarunkowo od samowolności i wymagań rządzących krajem. Wyznanie mahometańskie jest religią panującą; mimo to większa część Koptów wyznaje zasady chrześcijańskie. Żydzi są cierpiącymi, lubo w oddzielnych częściach miast pomieszczeni.

Ludność zbiorowa Egiptu zamieszkuje miasta i wsie leżące na wzgórzach, zwykłe wylewy Nilu przechodzących. Najludniejsze między takowymi: Kair, liczący 215.000 m.; Aleksandrya 40.000 m.; Damietta 20.000 m.; Bulak 18.000 m.; Mehallet-el-Kebir 17.000 m.; Rozetta 15.000 m.; inne miasta, których ludność nie przechodzi 10—12.000 m., są: Khartum, Siut, Tanta, Medinet-el-Fajum i Achmun.

Egipt uważany był po wszystkie czasy jako najżyźniejszy kraj na kuli ziemskiej. Grunta uprawne dzielą się w nim: na ziemie nisko położone (Rei), zalewane sposobem naturalnym, i okolice wysoko położone (Sharakee), które środkami sztucznymi nawodniane być muszą. Żyzność pól egipskich zależy od wysokości wód zalewających; że zaś i w odległej starożytności olbrzymich do tego używano środków, służyć może za dowód jezioro Moeris, utworzone siłą ludzką, i rodzajem olbrzymiego rezerwoaru, na wypadek zdarzonej posuchy będące. Nowy system nawodniania, obecnie do skutku przywodzi, zdaje się obiecywać znaczne powiększenie pól urodzajnych. Ogół gruntów uprawnych nie przechodzi 800 mil kwadr., z których około 60 obróconych jest pod uprawę bawełny, 200 pod len, indygo, cukier, konopie i daktyle, reszta zaś pod zboże, proso, kukurydzę, pszenicę i ryż. Jarzyny są również w znacznej ilości hodowane, wydają wyborne i obfite zbiory. Liczne plantacje drzew morowych, upowszechnione zostały skutkiem starań Mehmeda Ali; w ostatnich czasach zbierano do 2.300 centn. rocznie surowego jedwabiu. Drzewa owocowe są po większej części z gatunków zwrotnikowych; europejskie udają się mniej pomyślnie. Egipt nie posiada wcale lasów, gdziekolwiek tylko pojedyncze kępy sykomorów i drzew palmowych napotykać się dają. Pasza rządzący jest

prawie wyłącznym właścicielem gruntów krajowych, a témsamém pierwszym rolnikiem całego Egiptu. Z początkiem roku, naczelny zawiadowca rolnictwa wspólnie z władzą każdej wsi lub osady, rozdziela między mieszkańców grunta do uprawy przeznaczone, i wskazuje stosownie do potrzeby ogólnej i miejscowości rodzaj zboża lub rośliny uprawiać się winnej. Ilość prosa (Durrah) przeznaczanego wyłącznie na potrzeby rolników, oznaczać zwykli według ilości osób składających rodzinę. Inne rośliny rolnicze dzielą się na dwie klasy: w jednej z nich mieszczą zboże, jęczmień, koniczyne i jarzyny, z których cała przewyżka w zbiorach nad wyznaczoną ilość dla paszy, staje się własnością rolnika; w drugiej zaś, obejmującej ryż, bawełnę, cukier, indygo, opium i roślinę sinio (pastel), winny być w całości oddane do magazynów wicekróla, który stosownie do ogłoszonej przez siebie taksy zapisuje ich wartość na rachunek uprawiającego.

Zupełny brak lasów pozbawia Egipt większej części zwierząt właściwych środkowej Afryce; główniejsze z istniejących tu gatunków są: koń rzeczny, krokodyl, łusica (ichneumon), skoczek (gerboise), lis i szczur egipski. Bydło domowe składa się z wołów, bawołów, drobniejszego bydła, koni wybornej rasy, osłów nader używanych, wielbłądów i dromaderów. Między ptactwem odznaczają się: ibis, tak często wzmiankowany u starożytnych, sęp, pelikan, siewka, bąk, kuropatwa i przepiórki, przybywające w niezliczonych stadach z krajów w głębi Afryki leżących. Chów drobiu, gołębi i pszczoł należy do głównych gałęzi przemysłu wieśniaka egipskiego, który w sposób sztuczny zwykł przyspieszać wykluwanie się drobiu. Wylewy wód peryodyczne, zabierając zarody poczwerek i nasiona mnóstwa owadów, ochraniają Egipt od takowych. Ryby znajdują się w wielkiej obfitości w Delta i Nilu, gdzie również poławiają nader poszukiwane łososie. Zwierzokrzewy i gąbki, korale, krwawniki, polipy i tońp (madrepory) poławiają u wybrzeża odnogi Arabskiej. Gatunki ptaków również wielorakie i w wielkiej liczbie znajdują się.

Zakłady przemysłowe są wyłącznym monopolem rządowym. Najznakomitszy zakład znajduje się w Bulak, w pobliżu Kairu; łączy on w sobie przedziałnię, tkalnię, farbiernię i drukarnię wyrobów bawełnianych; zatrudnia 800 robotników, maszyny poruszane parą, i oświetlony jest gazem. Inne gałęzie przemysłu krajowego wydają tkaniny wełniane, płótna (dalekie przecież od dawniej wziętości i doskonałości), wyroby garncearskie i kobierce.

Wnosić należy, iż Egipt jużto dla żyzności swej ziemi, jużto dla położenia geograficznego, stanie się zbyt ważnym punktem na kuli ziemskiej, aby w przyszłości i pod innym zarządzie nie miał powrócić do dawniej czynności handlowej i świetnego stanowiska rolniczo-przemysłowego, a których ślady nawet zatarło uciążliwe panowanie mameluków i obecnych jego władców. Od czasu zaprowadzenia pakebotów, regularnie kursujących na mr. Śródziemnym i morzach Azji południowej, stał się ponownie dla większej części podróżnych i stosunków listowych Europy najbliższą drogą do Indyi. Uciążliwy monopol, którym obłożono na rachunek paszy rządzącego większą część artykułów handlowych kraju, oraz przywileje wyłączne, jakich używają własne tegoż zakłady przemysłowe, nader ograniczyły stosunki handlowe mieszkańców. Aleksandrya stała się wyłącznym portem handlu europejskiego. Wartość handlu między Francją a Egiptem w r. 1841. dochodziła 16,700,000 franków (27,833,333 złp.), w tej zaś liczbie wywóz składał się z bawełny surowej, siemienia lnianego, zboża, natronu, perłowej macicy i t. p., wartości ogólnej 9,105,464 franków; w tymże roku sprowadzono z Francji do Egiptu tkanin wełnianych, cukru rafinowanego, broni wszelkiej, wyrobów skórzanych, tkanin jedwabnych, papieru, książek i sztychów, za sumę ogólną 7,601,822 franków. Handel między Anglią a Egiptem nie przechodził w tymże czasie sumy 263,859 funtów szterlingów (11,082,078 zł. pol.) i obejmował pod względem przywozu: broń, amunicję, węgle ziemne, tkaniny i przedzę bawełnianą, szkła, żelazo, stal i maszyny (123,859 funt. szterling.), wywóz zaś z Egiptu do Anglii, składał się z bawełny, siemienia lnianego, opium i t. p. (146,000 funt. szterling.). Handel z Afryką środkową odbywa się karawaną, która w zamian wyrobów i piodów europejskich i egipskich przywozi kość słoniową, proszek złoty, daktyle, skóry surowe, wełnę, gumę, pióra strusie, metale, nieco wyrobów rękodzielniczych i niewolników. Główne stosunki z Arabią i Indyami odbywają się przez port Koseir i Suez. Przez Syryę otrzymuje Egipt niektóre płody indyjskie, sprowadzane przez karawany, udające się do Mekki.

Środkami komunikacyjnymi są: Nil i kanały. Mehmet-Ali głównie się przyczynił do odnowienia dawnych i budowy wielu nowych kanałów. Główniejsze z nich: kanał Józefa czyli Kalich-el-Menhi, 230 w.; Abu-Meneggy, 180 w.; Mahmudieh, niedgdyś kanał Kleopatry, 80 w. Przewózka podróżnych, między

Aleksandryą a Suez, odbywa się Nilem na statkach parowych aż do Kairu, a następnie powozami pocztowymi przez pustynię.

Dochody rządowe oceniano w roku 1833. na 104,631,300 złp., wydatki zaś nie miały przecho-
dzić 83,252,500 złot. pols. Następne obliczenia miały wykazać w r. 1840. dochodu 1,000,000 kies (208,333,333 złp.), do której to sumy sam Egipt wniósł 780,000 kies; Syrya 150,000; Nigrycja 25,000 kies, Hedžas 25,000 kies, Kandya 20,000 kies. Oprócz daniny w naturze, wnoszonej przez fellahów, a będącej czynszem opłacanym z uprawianych gruntów, wszyscy dzi rżawcy ziemscy opłacają jeszcze podatek gruntowy, nazywany Miry, w ilości 30—35 złp. od morgi uprawianej ziemi. Każdy z mieszkańców opłaca podatek pogłówny, po dojsiu lat 12 wieku. Pobór powyższych podatków odbywa się w każdej wsi z osobna; każdy z opodatkowanych posiada rachunek oddzielny, w którym, eredit według wnoszonych podatków w naturze, a debet stosownie do zaległych czynszów i pobranych w magazynach rządowych przedmiotów lub żywności ustanawianym bywa. Rachunki te co cztery lata ukończane bywają. W razie zaległości inni mieszkańcy odpowiedzialni są solidarnie za dłużnika, podobnie jak wsie a nawet prowincye, jedna za drugą. W przypadku nadpłaty, takowa do następnego rachunku, tytułem kaucyi do dal-
szego kredytu przenoszona bywa.

Na mocy traktatu londyńskiego, z 15. lipca. 1841. r., rząd Egiptu uznanym został jako dziedziczny między potomstwem Mehmeda - Alego; Sułtan zaś zrzekł się wszelkiego udziału w zarządzie krajowym. Wice-król ma prawo mianowania na wszystkie urzędy cywilne i wojskowe aż do stopnia jenerała; wyższe nominacje ulegają zatwierdzeniu porty Otomańskiej, której opłaca rocznie tytułem daniny 80,000 kies. Prawa tureckie uważane są jako zasadnicze i obowiązujące w kraju. Główny zarząd kraju składa się z Namiestnika, mianowanego przez Wice-króla (Kihia), i siedmiu ministrów, a mianowicie: spraw wewnętrznych, handlu, skarbu, wojny, marynarki, oświaty publicznej, i robót publicznych. Pod względem administracyjnym podzielono cały Egipt na 7 okręgów (Madirlik), takowe na departamenty (Maimurlik), ostatnie zaś na obwody (Nadirlik). Oprócz rządzców powyższych części, pozostawiono fellahom ich szeików dziedzicznych; mianowanie tychże przecież zależy od uznania i zatwierdzenia rządzącego bazy. Trybunały zostające pod przewodnictwem Kadych, pomocnika i zastępcy, zwanego Naib,

pierwszego sędziego (Bas z-Russul), pisarza naczelnego (Bas z-Katib) i urzędników kancelaryi (Szadid), są władzami sądowymi kraju. Pomniejsze sprawy sądzone są bez odwołania się, przez urzędników administracyjnych, zwanych Zabit.

Uniwersytet w Kairze, zwany El-Agha, jest głównym zakładem naukowym w Egipcie, który zawdzięcza Mehmedowi-Alemu, jużto nowemu urzędzeniem, już zupełnym zaprowadzeniem wielu zakładów specjalnych, a mianowicie sztuki lekarskiej, nauki obcych języków, rolnictwa, wojskowej, żeglarskiej i przygotowawczej do każdego z powyższych przedmiotów. W Egipcie, jak i na całym wschodzie, większa część szkół początkowych i księgozbiorów umieszczonych zostały przy meczetach i pod zwierzchnictwem zawiadujących takowemi.

Wojsko regularne egipskie, uchodzić mogące za pierwsze na wschodzie, jest również dziełem Mehmeda-Alego. Pobór rekrutów odbywa się na zasadzie ogólnej konskrypcyi. Od roku 1841. armia egipska liczyła do 113,000 ludzi, dzielących się na 12 pułków piechoty liniowej, 2 pułki gwardyi, brygadę weteranów (2 pułki), 9 pułków jazdy i 3 pułki artylleryi, stanowiących ogółem 66,200 ludzi regularnego wojska, oraz pułki nieregularne, składające się z Beduinów, artylleryi tureckiej i 10 pułków milicyi, liczących w ogóle 46,800 ludzi. Traktat londyński, uznając Egipt jako potęgę morską, dozwolił zachować istniejącą podówczas flotę, zastrzegł przecież budowanie nowych okrętów, bez pozwolenia i wiedzy porty Otomańskiej. Siła wojenna morską składa się z 11 okrętów liniowych, posiadających 1,054 dział i 10,700 osady; 5 fregat uzbrojonych 270 działami (3,200 osady); 5 korwet posiadających 110 dział; 5 brygów z 94 działami; jednej goletty o 12 działach i 4 statków parowych. Znaczna część floty powyższej zbudowaną została w Egipcie i na warsztatach przez Mehmeda-Alego zaprowadzonych.

Następujące kraje zależą od rządu egipskiego: Nubia, Kordofan, Hedžas i kilka oaz.

Następujące kraje reprezentowane są w Egipcie, przez agentów dyplomatycznych: Francya, Anglia, Rossya, Austrya, Holandya, Szwecya, Grecya, Belgia, Sardynia i Stany Zjednoczone Ameryki Północnej.

EGLISAU, M. w Szwajcaryi, kanton Zürich, na l. brz. Renu, na płn. M. Zürich; 1,610 m.

EGORIEWSK, M. pow. w ces. Rosyjskiem, gubern. Riazan'skiej. Położone nad rz. Guslinką, posiada 4 kościoły, szkołę świecką i liczy 2,400 m.

EGRA, EGER, OGRA, rzeka w Niemczech,

uchodząca pod Theresienstadt (Sobotyca, w Czechach) do Elby. Wybiega w góry Jodłowych, powyżej M. Weissenstadt (w Bawarii). Płynie na przestrzeni 200 w., przez miasta: Cheb (Eger), Łokieć (Ellenbogen), Zatecz (Saatz), Luno (Laun) i Sobotycę (Theresienstadt).

EGREMONT, Mm. w Anglii, hrb. Cumberland, na pld.-wsch. i w odległości 7 w. od M. Whitehaven, w pobliżu mr. Irlandzkiego; 1,850 m. Posiada kilka papierni, garbarni, fabr. płócien żaglowych, i znaczne targi zbożowe.

EGRIBOS, ob. NEGROPONT.

EGRIBOS, EGRIPPOS, kanał w Grecji, między wyspą Negropont a Liwadyą. W pobliżu M. Negropont jest bardzo wązki, gdzie od czasów niepamiętnych most rzucony służy do ciągłego użytku.

EHINGEN, M. w król. Wirtembergskim, stoł. obw. t. n., w cyrkule Dunaju, na pld.-zach. M. Ulmu, w pobliżu Dunaju; 3,161 m. (1840. r.). Gimnazjum i szkoła przygotowawcza duchowna dla księży katolickich, i zakład haftów na muslinie. Tu również licznie uczęszczane są targi na owce.

EHNINGEN, 1) Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Neckary, w obwodzie Böblingen, a na pld.-zach. M. t. n., nad rz. Würm; 1581 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, cyrk. Czarneolasu, obw. Urach, nad rz. Achalm; 4,875 m. (1840. r.). Cała niemal ludność miejscowa, nawet kobiety i dzieci, zajmują się roznoszeniem towarów i większą część roku uczęszczają na wszystkie jarmarki w królestwie.

EHRANG, Mm. w Prusach, prow. Nadreńska, rejen. i cyr. Tryerski, nad rz. Mozellą i przy ujściu do téjże rz. Kyll; 900 m.

EHRENBREITSTEIN, THAL-EHRENBREITSTEIN, M. w Prusach, prow. Nadreńskiej, w rejen. i okr. Koblenckim, nad Renem, u podnóża skały 800 stóp wysokości, naprzeciw M. Koblenz, przy uj. rz. Mozelli. Obronny zamek; 2,300 m. Posiada fabr. tytoniu i prowadzi handel winem.

EHRENFRIEDERSDORF, M. górnicze w Saksonii, cyrk. Ćwikawskim, obw. Wolkenstein, na zachód i w odległości 6 w. od M. Wolkenstein; 2,110 m. Posiada znaczne kopalnie cyny, srebra, żelaza i arseniku, oraz fabr. wyrobów szmuklerskich, haftów, koronek i czapek.

EHRENHAUSEN, Mm. w cesar. Austriackim (prow. Styrya), guber. Grätz, cyrk. Marburgski, na pldn. i w odległości 17 w. od M. Marburga, nad rz.

Mur; 500 m. Pamiętne porażką wojsk tureckich w r. 1529.

EHRENSTETTEN, Mm. w ks. Badeńskim, cyr. Wyższego Renu, na pld.-zach. Freiburga, nad rz. Möhlinsbach; 1,560 m.

EHRIEH, M. w ks. Schwarzburg-Sondershausen, obw. Klingen, w odległości 16 w. na połud. Sondershausen, nad rz. Benne; 1,000 m.

EIBAU, W. w król. Saskim, cyrk. Budziszynski (Budissin), w odległości 7 wiorst od Ochrowa (Herrnhut), nad rz. Rumburger; 4,900 m. Jest głównym siedliskiem wyrobu płócien i wstawionych barchanów luzackich.

EIBELSTADT, M. w król. Bawarskim, na pld.-wsch. M. Würzburga, nad Menem, prow. Niższa Frankonia, okręg Ochsenfurt; 1,460 m.

EIBENSCHÜTZ, po morawsku IWANCZYCE, WANCICE, Mm. w ces. Austriackim (prow. Morawia), gub. Berneńska (Brünn), cyrk. Znaimski, na l. brz. rz. Igławy i przy ujściu do téjże rz. Ostawy; 3,519 m.

EIBENSTOCK, M. w król. Saskim, stoł. obw. t. n., w okr. Ćwikawskim, nad rz. Czarnawą (Schwarzwasser); 4576 m. Posiada komorę celną, leży w okolicy obfitującej w pokłady cyny i żelaza; tu również fabryki przetworów chemicznych, wyrobów blacharskich, muslinów i koronek.

EIBESWALD, IWNICA, Mm. w ces. Austriackim (prow. Styrya), gub. Grätz, cyrk. Marburgski, na pldn.-zach. M. t. n. Posiada kuźnię żelaza, huty szklane i kopalnię węgla ziemnych.

EICHENDORF, EUCHENDORF, Mm. w król. Bawarskim, pow. Landau, na wschód M. t. n.; 790 m.

EICHSTATT, EICHSTÄTT, Mm. w król. Bawarskim, stoł. ks. t. n. (będącego własnością książąt Leuchtenbergskich) i obw. t. n., w cyrk. Ratysbony (Regensburg), na pld.-zach. M. Ratysbony, nad rz. Altmühl; 7,000 m. Jest siedliskiem biskupa sufragana Bamberskiego; posiada seminarium teologiczne, gimnazjum, szkołę wyższą początkową, bibliotekę i wiele zbiorów naukowych. Pod względem przemysłowym odznacza się fabrykami sukna, płócien, odlewów żelaznych i kilku browarami. Zdobne pięknym zamkiem (zwykła rezydencja letnia rodziny Leuchtenberg) i wspinałą katedrą z grobem Ś. Willibalda.

EICHSTETTEN, Mm. w ks. Badeńskim, cyrk. Wyższego Renu, w obwodzie Emmendingen i na pld.-zach. M. t. n., na l. brz. rz. Dreisam; 2,517 m. (między tymi 2,213 ewangelików i 302 żydów).

EIDER, rz. w Danii, uchodząca do mr. Niemieckiego, pod Tanning (ks. Szleswigske). Wybie-

ga w pobliżu M. Bruggi, na pld. M. Kiel. Płynie w długości 136 wiorst przez Rendsburg i Friedrichstadt, gdzie służy za granicę między ks. Szleswigskim i Holsztynskim. Z wielu rzek uchodzących do niej, Treane jest najznaczniejszą.

EIDERSTEDT, półwysp na zach. wybrzeżu ks. Szleswigskego, między ujściem rz. Eider a zatoką Heverström.

EIDLITZ, Mm. w Czechach, cyr. Zateczki (Saatz), na pldn.-zach. M. Zatecz; 1,000 m. Znaczna część mieszkańców zajęta jest wyrobem sukna.

EIDSVDL, M. w Norwegii, okr. Aggerhuus, w odległości 38 wiorst na pldn. M. Christianii, na pr. brz. zatoki Verden-Elf. Posiada kuźnię żelaza i pamiętne jest zgromadzeniem stanów Norweskich w miesiącu maju 1814. r.

EIFEL, pasmo gór w Prusach, prow. Reńska, rejen. Koblencka, między rz. Nette i Ahr. Zachowała nieco śladów wygasłego wulkanu, i jest przedłożeniem poprzecznego ramienia pasma Hohe-Veen. Główny w niej szczyt Kellberg zwany, wznosi się na 1802½ stóp polskich.

EIG, EIGG, wyspa w Szkocji, hrb. Inverness, należąca do gromady Hebrydów, oddalona 16 wiorst od wybrzeży, liczy do 469 m. Długa 9 wiorst, szeroka 3 wiorsty. Zasługuje tu na uwagę sławna kolumnada bazaltowa, na wybrzeżu jej znajdująca się.

EIGER, dwie góry w Szwajcarii, w kantonie Bernskim. Jedna z nich zewnętrzną zwaną, 12270 stóp, druga czyli wewnętrzną 12670 stóp wysokości liczy. Obydwie wznoszą się po dwóch stronach góry Dziewiczej (Jungfrau).

EILENBURG, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Merseburgskiej, na pldn.-wsch. Merseburga, okr. Delitsch, na jednej z wysp rzeką Muldą utworzonych; 7,690 m. (1837. r.).

EILSEN, W. w ks. Lippe-Schaumburg, obwód Bucksburg. Odznacza się sławnymi źródłami mineralnymi, jest ich 11 (7 siarczanych i 4 żelaznych); tutejsze kąpiele błotniste, należą do najdawniejszych w Niemczech.

EIMBECK, ob. EINBECK.

EIMEO, wyspa należąca do archipelagu wysp Towaryskich, w Australii. Leży w pobliżu wybrzeży zachodnich wyspy Taiti. Przerznięta jest łańcuchem wzgórz dochodzących 4500 stóp; posiada kilka portów; najwięcej uczęszczany i najwygodniejszy port Talu, znajdujący się na wybrzeżu północnym wyspy. Rozległość jej mniej znaczna, lecz gruntu nader żyzne.

EINBECK, EINBECK, M. w król. Hanowerskim, guber. Hildesheim (w ks. Grubenhagen), na pldn.

M. Göttingen, nad rz. Ilm; 5,000 m. Stoł. ks. Grubenhagen; posiada gimnazjum, oraz kilka zakładów przemysłowych, a mianowicie: browary, garbarnie, warsztaty płóciennicze, wyrobów wełnianych i t. p. Tu również skład rządowy wyrobów żelaznych, znaczne targi na płótna i handel wełną.

EINDHOVEN, ob. EYNDHOVEN.

EINSIEDEL, po węgiersku REMETHE, M. w Węgrzech, komit. Zipski, na pld.-wsch. Leutschau, nad rz. Gölnitz; 2,143 m. Posiada kopalnię miedzi.

EINSIEDELN, EMSIEDELN, Mm. w Szwajcarii, kant. Szwyc, stoł. obwodu t. n., w odległości 13 w. na pldn.-wsch. M. Szwyc; 6,045 m. Posiada gimnazjum, szkołę przygotowawczą duchowną i seminarium teologiczne. Tu również kasa oszczędności i piękne stadniny koni. Pod względem przemysłowym znajdujemy fabryki, sukna, tkanin wełnianych, farbiarnie i 5 drukarni. Prowadzi znaczny handel księgarski. Sławne jest opactwem Benedyktynów pod wezwaniem N. Panny Pustelniczkiej, założonem na początku drugiej połowy X. wieku, na miejscu pustelni Ś. Meinrada. Piękny kościół, zawiera cudowny obraz N. Panny i bibliotekę z 26,000 tomów składającą się. Miejsce to uważać należy jako najwięcej zwiedzane od pobożnych, po kościele N. Panny Loretańskiej i kościele Ś. Jakóba.

EINVILLE, Mm. we Francji, dep. Meurthe, obw. Luneville, w odległości 6 w. na pldn. M. Luneville, na pr. brz. rz. Sanon; 1,131 m. Zdobne jest zamkiem, niegdyś rezydencją króla Stanisława Leszczyńskiego.

EIRAGOLEA, M. w ces. Rosyjskim, gub. Wileńskim, na l. brz. rz. Dubissy; 4 mile na pld.-wsch. Rosien.

EISACH, rz. w ces. Austriackim, prow. Tyrol, uchodząca do rz. Adygi, w odległości 6 w. poniżej M. Bolzano. Wybiega z góry Brenner, płynie w przestrzeni 77 w., na miasta: Sterzing, Brixen i Bolzano. Główna z uchodzących do niej jest Rienz, z lewego brzegu.

EISENACH, po łacinie ISENACUM, 1) cyrkul w W. księstwie Sachsen-Weimar-Eisenach, noszący tytuł byłego ks. udzielnego w Niemczech, z M. stoł. Eisenach. Rozległy mil kwadr. 21, liczy 81,241 m., zajmujących 8 M., 8 miasteczek i 129 wsi i osad. Rozciąga się między lasem Tyryngskim a górami Rhöngelbirge. Powierzchnia kraju dosyć górzysta, skropiona rzekami: Werra, Felde, Ulster i Nesse. Z rzeczy kopalnych, obfituje w miedź, żelazo, wityrol, ałun i sól. Uprawa zboża, konopi, jarzyn, i handel drzewem i bydłem, są głównym zajęciem

mieszkańców, obok nader rozwiniętego przemysłu fabrycznego.

2) M. tamże, stoł. powyższego cyrkułu. Leży na zachód i w odległości 77 w. od M. Weimaru, nad rz. Nesse i przy ujściu do tejże rz. Hörsel; 9480 m. Jest siedziskiem władz prowincjonalnych, sądu kryminalnego (Criminal Gericht); posiada szkołę miejską, mennicę, gimnazjum, zakład nauczycieli wiejskich, instytut leśny, szkołę rysunków, dom karany, dom zarobkowy, szkołę położniczą i 4 szpitale. Pod względem przemysłowym odznacza się wielką przedziałnią wełny, 2 farbiarniami, fabryką sukna, wyrobów lnianych, garbarniami, młynem prochowym, kilku olejarniami i jedną drukarnią. Prowadzi znaczny handel zbożem, winem, piwem i wyrobami własnych fabryk. Zdobne jest między innymi budowlami zamkiem, będącym niegdyś rezydencją ks. Eisenach, i kościołem parafialnym (Georgen-Kirche). W okolicy pobliskiej wznosi się starożytny zamek obronny, Wartburg zwany, który od r. 1521. do 1522. służył za schronienie Marcinowi Lutrowi.

EISENÄRZ, INNERBERG, Mm. w Austrii, prow. Styrya, gub. Gradecka (Grätz), cyrk. Bruck, nad dopływ rz. Salza, na pñ.-zach. Erzberga; 1,600 m. Jest siedziskiem dyrekcji górniczej i leży w okolicy obfitującej w bogate kopalnie rudy żelaznej i wielkie zakłady hutnicze rządowe.

EISENBERG, M. w ks. Saxen-Altenburg, stoł. okr. i obw. t. n., o 35 wiorst na zachód M. Altenburga; 4,800 m. Posiada wyższą szkołę elementarną, i szkoły niedzielno-rzemieślnicze; tu również fabryki porcelany, drukarnia, garbarnie, fabryki sukna i wyrobów wełnianych. Prowadzi handel zbożem.

EISENBERG, 1) Mm. w Saksonii, dyrekcja cyrkułowa Drezdeńska, obw. Morisburg; 760 m. (1837. r.). Odznacza się wielkimi targami na bydło. 2) Mm. w Morawii (po morawsku Ruda), gub. Berneńska, cyrk. Ofomuniecki (Olmütz), na pñ.-zach. M. t. n., nad rz. March; 818 m.

EISENBROD, ob. ŻELEZNY BROD.

EISENBURG, ob. ŻELAZNA STOLICA.

EISENBURG, komitat w Węgrzech, leżący między komitatom Oedenburskim, Weszprimskim, Szaladzkim i Styryą. Rozległy mil kw. 106 1/2, liczy 303,314 m. Część pñd. i zach. kraju jest górzysta. Znaczniejsze z pływających tu rzek: Raab, z uchodzącymi do niej: Lafnitz i Gintz. Główne płody: siarka, wityrol, z rzeczy kopalnych; zboże, liście tytuniowe, konopie, drzewo, wino, z królestwa roślin; bydło rogate i ptastwo domowe, przemysł

wiejski stanowiące. W r. 1837. ogół mieszkańców dochodził 279,928, między temi liczono 220,000 katolików, 53,000 ewangelików, 6,500 kalwinów i 30,000 żydów, którzy pod względem pochodzenia dzielili się na Węgrów, Wendów i Niemców. Ludność powyższą zamieszkuje 1 miasto, 41 miasteczek i 612 wsi.

EISENSTADT, ob. ŻELEZNO.

EISENSTEIN, Mm. w ces. Austriackim (Czechy), cyrk. Prachimski, nad rz. Regen; 457 m.

EISENTHOR, ob. ŻELAZNA BRAMA.

EISFELD, M. w ks. Saxen-Meiningen, stoł. obw. t. n., na pñd.-wsch. M. Meiningen; 3,000 m. Prowadzi handel drzewem; posiada garbarnie i papiernię.

EISGRUB, po morawsku LEDNICE, M. w ces. Austriackim (prow. Morawia), gub. Berneńska, na pñd. M. Berne (Brünn), na pr. brz. rz. Taya; 1,954 m. Zdobne jest pięknym pałacem.

EISLEBEN, M. w Prusach, prow. Saska, stoł. okr. Mannsfeld, w obw. rejencji Merseburgskiej, na pñ.-zach. M. Merseburga, nad rz. Böse; 7,600 m. Posiada urząd i trybunał górniczy, gimnazjum, oraz kopalnie miedzi i srebra. Rodzinne Marcina Lutra.

EISLINGEN, GROSSE, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Dunaju, obwód Göppingen, na wschód i w odległości 3 wiorst od M. t. n.; 1,205 m. (między temi 814 katolików i 391 ewangelików, w roku 1840.).

EIXO, Mm. w Portugalii, prow. Beira, na pñd.-zach. Lamego, w pobliżu pr. brz. rz. Vuga; 3,102 m.

EKATERINBURG, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Permska. Położone nad rz. Isetą, posiada 12 kościołów, szkoły; duchowną i świecką; liczy 2536 domów (120 murowanych) i 18,000 m.

EKATERYNOŚLAW, ob. JEKETERYNOŚLAW.

EKENAS, M. w ces. Rosyjskim, prow. Finlandyja, w lanie Helsingfors. Zbudowane jest na małym półwyspie zatoki Pojo-Fjord, w odnodze Finlandzkiej leżącej. Posiada port handlowy i rybacki.

EKERÖE, wyspa w ces. Rosyjskim, prow. Finlandyja, w archipelagu Aland, w pobliżu zachodnich wybrzeży wyspy Aland.

EKESJO, EKESJÖ, M. w król. Szwedzkim, w lanie (guber. dycecyjalna) Jönköping, na pñd.-wsch. M. Jönköping; 1,500 m. Posiada fabryki tytoniu.

EKIM, ob. EGHIN.

ELBA, zwana ILVA przez Rzymian, AETALIA przez Greków, 1) wyspa należąca do W. ks. Toskańskiego; leży na mr. Śródziemnym, między Korsyką a Włochami, w odległości 11 wiorst od wybrzeży półwyspu. Rozciąga się od 42° 43' do 42° 53' szer. pñn., oraz 7° 46' a 8° 6' dług. wsch. Roz-

legła jest mil kwadr. 7; największa jej długość z zachodu na wschód 26 w., najmniejsza szerokość z pñn. ku pñd. 3,6 w.; rozległość wybrzeży około 60 w. wynosi. W r. 1842. liczyła 17,770 m.; w r. 1839. na ogólną liczbę mieszkańców 17410, liczone 2497 właścicieli ziemskich i kapitalistów, 2738 rolników, 814 rzemieślników i 1436 ubogich. Powierzchnia kraju górzysta, pokryta odnogami trzech ramion, łączących się w jedno pasmo na pñd.-wsch. Porto-Ferrajo; w dalszym ciągu pasmo to dochodzi przylądków della Vita i della Calamita, oraz przypiera do góry Monte Capanna, której wierzchołek główny dochodzi 3000 stóp. Wybrzeża wyspy są wyniosłe i spadziste, jużto występujące, już wklęsłe; posiadają kilka wygodnych portów, najbezpieczniejszy z nich przecież jest Porto-Ferrajo. Źródła wód bieżących są liczne; same jednak rzeki są po większej części strumieniami, częstokroć wysychającymi w lecie. Klimat w ogóle jest zdrowy, temperatura nader łagodna; największe upały rzadko przechodzą + 30 R.; największe zimna — 6 R.; wiatry dosyć gwałtowne i nader zmienne; deszcze rzadkie i mniej obfite; śniegi jedynie na wierzchołkach najwyższych gór widać się dają; gradobicia dość częste. Grunt nader żyzny, a mianowicie w dolinach. Obfitość wielka drzew owocowych i wielu innych gatunków Europy południowej, między którymi główne zajmują miejsce palmy daktylowe i figi. Najważniejszym bogactwem mieszkańców jest uprawa winnic, kopalnie rudy żelaznej i rybołówstwo. Rolnictwo nader zaniedbane. Z ogólnej rozległości wyspy 1/3 powierzchni uprawiane z korzyścią być mogą, 3/4 zaś liczyć można gruntów dobrych do uprawy zbóż i winnic. Obecnie wszakże 3/8 kraju są pokryte lasami, a zaledwie 1/8 część jest użytkowana. Zbiory żyta zaledwie trzymiesięczne potrzeby mieszkańców zaspokoić mogą; natomiast wielka obfitość win w dobrych gatunkach, lubo z małym staraniem są przysposabiane; zbiór oliwy nader ograniczony; wielka obfitość kasztanów, oraz fig, migdałów, orzechów, pomarańczy, cytryn i daktyli. Ogólna wartość płodów rolniczych i przemysłowych wynosiła w przecięciu od r. 1823. do 1838., czyli w przeciągu lat 15: 1,941,429 lirów toskańskich, czyli 2,750,357 zł. pol. rocznie. Chów bydła w tymże samym czasie: 900 koni, 1800 osłów, 300 wołów roboczych, 500 krów, 2760 owiec, 2970 kóz, 330 sztuk trzody chlewniej. Pszczelnictwo powszechnione; chów jedwabników bardzo mały. Główne płody kopalne: żelazo, sól morską, kamień wapienny w wielkiej obfitości i wyborzym

gatunku, zarówno do budowy jak i do robót mularskich przydatny, glina garncarska, oraz nieco granitu i pięknego marmuru. Warzelnie soli i źródła żelazne w Rio. Wyspa Elba, sławna u starożytnych z niewyczerpanych pokładów wyborniej rudy żelaznej, obecnie jedną ma tylko kopalnię w Rio, która daje 35 do 63 procentów czystego metalu; produkcja jej zaledwie 1/6 część możliwej wydajności dochodząca, nie przechodzi 36,000 centnarów stofuntowych rudy, wydającej żelaza za 375,000 zł. pol. Półw tuńczyków stanowi główną gałęź rybołówstwa; zatoka Porto-Ferrajo najwięcej w takowe obfituje, tam również sardynki i minogi w znacznej ilości są poławiane. Piec wapienne (50 w r. 1842.) stanowią najważniejszą gałęź przemysłu miejscowego; ocet w dobrym gatunku, nieco wódki, wyrób pięknych kapeluszy słomianych, zwyczajne garncarstwo, skóry, płótna i tkaniny bawełniane, w małej ilości są wyrabiane. W porcie Marciana znajdujemy warsztaty pomniejszych statków morskich, które są nader poszukiwane dla dokładnej budowy i trwałości użytych materiałów. Wartość przybliżona wywozu: żelazo 582,000 lirów toskańskich (834,200 zł. pol.), wino 360,000 lirów, ryby 134,866 lirów, sól 105,742 lirów, oprócz kilku innych artykułów mniej znaczących. Przywóz składa się ze wszelkich przedmiotów potrzebnych do użytku mieszkańców, wyjąwszy win, solii drzewa. Port Marciana jest głównym punktem składów i handlu wyspy, a port Rio, jest wyłącznie prawie wysyłką żelaza zajęty; oprócz powyższych, porty Campo-Porto-Ferrajo i Porto-Longone, liczą się do najwięcej uczęszczanych. Ogół statków morskich, własnością portów pomienionych będący, wynosił w r. 1842: 29 statków, objętości przeszło po 50 beczek, z osadą 325 ludzi, 115 pomniejszych statków z 780 majtkami, 49 wielkich bark rybackich z 278 żeglarzami, oraz 31 pomniejszych bark ze 100 rybakami. Handel wewnętrzny wyspy jest prawie żaden, pomimo iż od r. 1808. kilka wygodnych dróg zaprowadzono. Pod względem zarządu wewnętrznego składa sama w sobie okręg wojсковy i cywilny, którego M. głównym jest Porto-Ferrajo; dzieli się zaś na 4 gminy (Comunita): Porto-Ferrajo, Marciana, Porto-Longone i Rio. Posiada trybunał pierwszej instancji, również w Porto-Ferrajo umieszczony. Wybrzeża jej obronne są warownią w Porto-Ferrajo, twierdzą Porto-Longone i kilku innymi warowniami i szaniami nadbrzeżnymi. Oświata publiczna jest nader zaniedbaną, pomimo iż w r. 1842. liczone tu 15 szkół, między którymi 12 szkół gminnych i pomniejsza szko-

ła Jacińska w Porto-Ferrajo. Tam również zaprowadzono galery dla przestępców w W. księstwie Toskańskim skazanych. W obecnym stuleciu Elba nabrała ważności i znaczenia historycznego przez pobyt na niej cesarza Napoleona od 3. maja 1814. do 26. lutego 1815. roku.

2) Rzeka w Niemczech, uchodząca do mr. Niemieckiego pod Cuxhaven (w pobliżu Hamburga). Bierze początek w górach czeskich Riesengebirge ze spływu strumieni Weisswasserbach i Elbbach, na wysokości 3200 stóp nad poziomem morza. Płynie w długości 1,050 w. Główne okolice zroszone Elbą i wyniesienie tychże nad poziom morza: Hohenelbe 1634 stóp, Kralowy Hradec (Königgrätz) 696 stóp, Podiebrad 532 stóp, Melnik 479½ stóp, Litomierzycze (Leitmeritz) 388½ stóp, Herrnskretsch 374½ stóp (w Czechach); Schandau 363½ stóp, Königstein 353½ stóp, Pirna 318½ stóp, Pillnitz 304½ stóp, Drezno 290½ stóp, Meissen 262½ stóp (w król. Saskim); Mühlberg 241½ stóp, Torgau, Wittenberg 231 stóp (w ks. Saskich); Magdeburg 147 stóp, Arneburg 84 stóp (w Prusach); Dömitz (w ks. Meklembursko-Szweryńskim); Hitzacker 21 stóp, Blekede 14 stóp (w król. Hanowerskim); Boitzenburg (w ks. Meklembursko-Szweryńskim); Lauenburg w ks. t. n.; Hamburg, powyżej którego i w odległości 28 wiorst przypłył morza uczuć się jeszcze daje, Altona i Glückstadt (w ks. Holsztyńskim). Główne z rzek dopływowych: do pr. brzegu Cydlina, Izera, Polzen, Czarna Elster, Havel, Elde, Stekenitz i Stör; do lew. brzegu Orlica (Adler), Moldau, Eger, Mulda, Salsala, Jeetzel, Ilmenau i Oste. Bieg Elby nader gwałtowny w górach i w pobliżu jej źródeł, staje się dość powolnym i regularnym w wyżynach czeskich. Szerokość jej zmienia się między granicami Czech i Prus od 380 do 890 stóp; pod samym Hamburgiem dzieli się na kilka ramion, które w dalszym połączeniu tworzą jedno tylko koryto, którego szerokość w końcu samego ujścia około 16 wiorst wynosi. W okolicach Hamburga głębokość nie przekracza 8 stóp. Spław Elby zaczyna się od Melnik, mianowicie dla statków unoszących ciężar 10 beczek (200 centnarów). Okrety niebiorące więcej nad 7½ stóp wody, w każdej porze roku dopłynąć mogą Elbą aż do Hamburga; w czasie znacznych przypływów morskich mogą tamże i większe okręty przybijać. Spław na rz. Elbie z d. 1. marca 1822. r. ogłoszony został za wolny.

ELBERFELD, po łacinie ELBERFELDIA, po holendersku ELBERVELDE, M. w Prusach, prow. Reńska, rejen. Düsseldorfa, stoł. okr. t. n., na

wsch. M. Düsseldorfu, na pr. br. rz. Wipper; 42,969 m. (1843. r.). Jest siedliskiem stowarzyszenia handlowego pod nazwą reńsko-zamorskiego, oraz towarzystwa niemiecko-amerykańskiego-górniczego: posiada gimnazjum, wyższą szkołę miejską, szkołę handlową, szkołę rzemiosł, towarzystwo misyjny, bursę, stowarzyszenia ubezpieczeń od wypadków ognia, zabezpieczeń na życie, i wielki szpital ogólny. Przemysł miejscowy nader rozwinięty uczynił z Elberfeldu najznakomitszy punkt fabryczny w królestwie, wydający przedewszystkiem, bawełnianą, tkaniny ze lnu, wstążki, tasiemki, koronki, tkaniny jedwabne, aksamity i t. p. Znajdujemy tu również wielką liczbę budowli fabrycznych, a mianowicie przędzalni, tkalni, farbiarni, bielników, garbarni i t. p.; handel rozległy, i obroty znakomitych kapitałów umieściły Elberfeld w rzędzie pierwszych miast handlowych w królestwie. Cały okręg fabryczny składał się w r. 1843. z 2,473 domów mieszkalnych, 631 gmachów fabrycznych, składów i t. p. i liczył 42,969 m. Samo jednak miasto posiadało w tymże roku 34,956 m. W pobliżu Elberfeldu wznosi się M. Barmen, a które zdając się stanowić jedną całość z poprzednim, przedstawia przestrzeń jednolitą, fabrycznymi gmachami, bielnikami, młynami i t. p. zabudowaną. (ob. BARMEN).

ELBERTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Georgii, hr. Elbert, w odległości 36 w. na pñ.-zach. M. Petersburga.

ELBEUF, ELBOEUF, M. we Francji, dep. Niższej Sekwany, obw. Rouen, na pñ.-zach. M. Rouen, na l. br. Sekwany i uchodzącej do niej małej rz. Puchot; 14,646 m. (1841. r.). Posiada trybunał handlowy, izbę naradczą przemysłową i kasę oszczędności, wstawione fabryki sukna, liczy się do trzech głównych miast we Francji, co do tej gałęzi przemysłu w kraju. Oprócz tego znajdujemy tu znaczną ilość przędzalni, foluszów i farbiarni wełny, fabryki przetworów chemicznych, olejarnie, zakłady maszyn i wszelkich warsztatów mechanicznych do tego rodzaju fabrykacji potrzebnych, oraz jedną drukarnię. Są tu również znakomite składy sukien, z fabryk w miastach Sedan i Louviers znajdujących się, magazyny wełny sprowadzanej z Hiszpanii, Włoch, Niemiec i Anglii. Prowadzi oprócz tego handel znaczny zbożem i drzewem. Wyrób sukien tutejszych sięga czasów odległych; w środku XVI. wieku liczone tu już 80 fabrykantów.

ELBING, ob. ELBLĄG.

ELBINGERODE, M. w król. Hanowerskim, stoł.

obw. t. n., w gub. Hildesheim (ks. Grubenhagen), nad rz. Rohrbach; 2,900 m. Posiada urząd górniczy, znaczne kopalnie żelaza w pobliskiej okolicy, browary, dystylarnie, gwoździarnie i zakłady wszelkich wyrobów żelaznych. Prowadzi handel zbożem i wyrobami swych fabryk. Kopalnie tutejsze uważane są za najznakomitsze w górach Harcu; a w pobliżu będący zakład Rothehütte, jako najznakomitszy w królestwie, po zakładach żelaznych w Königshütte.

ELBLĄG, po niemiecku ELBING, M. w Prusach Zachodnich, w obw. rejen. Gdańskiej, oddalone 91 w. od Królewca, a 77 w. od Gdańska. Przerznięty jest spławną rzeką Elblągą i niektórymi jej ramionami, kanałem zaś Kräftefurtskim łączy się z rz. Nogatem. Podzielone jest na Stare i Nowe miasto; posiada kilka przedmieść, 9 kościołów ewangelickich, jeden katolicki, synagogę, gimnazjum z biblioteką, kilka instytutów dobroczynnych, bank (pomocniczy Gdańskiego), bursę, i znaczne rękodzielnie, a mianowicie: rafinerie cukru, fabryki potażu, cukiernie, mydła i warsztaty statków morskich. Port na rz. Elblągę ułatwia handel morski, dziś jeszcze pomimo upadku swego dość znaczny, gdyż wyprawiają nim: mydła, zboże, potaż, drzewo, masło, wełnę, pierze, sierć i płótno. Przywóz obejmuje towary kolonialne, wina i t. p. Miasto dobrze zabudowane, posiada ulice szerokie i liczy z przedmieściami 24,000 m. Lubo Elbląg, w skutek współzawodnictwa Gdańska, stracił wiele na swęj dawniej świetności, jednakże obecnie posiada 25 własnych okrętów.

ELBRUS, ob. ELBURS.

ELBURG, M. w Holandii, prow. Geldrya, na pñ. i w odległości 53 w. od M. Arnheim, nad Zuydersee; 2080 m. Posiada mały port ułatwiający rybołówstwo i żeglugę nadbrzeżną.

ELBURS, ELBRUS, ALBURS, góra w ces. Rosyjskim, uważana za najwyższą w pasmie gór Kaukazkich. Leży w odległości 220 w. na pñ.-zach. Tyflisu, na granicy Czerkassyi i Imerecyi. Wysokość jej dochodzić ma według ostatnich obliczeń 17284 stóp paryskich.

ELCHE, M. w Hiszpanii, prow. Alicante, w pobliżu l. br. rz. Elda, na pñ.-zach. M. Alicante; 22,828 m. Stołeczne okręgu sądowego (Partido judicial); posiada szkoły elementarne i wyższą początkową, kilka zakładów tutejszych wyrabiają grube płótna i kartuny; są tu również dystylarnie wódek i garbarnie. Prowadzi znaczny handel daktylami, oliwą, migdałami i innymi płodami rolniczymi z M. Alicante.

Słown. Geogr. Powsz. T. I.

ELCHINGEN, W. w król. Bawarskim, obw. Szwabski i Neuburg, w odległości 9 w. na pñ.-wsch. M. Ulmu, na l. br. rz. Dunaju. Pamiętne zwycięstwem odniesionem przez wojska francuskie nad austriackimi.

ELCZ, po węgiersku JOLSA, Mm. w Węgrzech, komit. Gömörski, na pñ.-zach. M. Gömör; 4,050 m. Posiada źródła mineralne i kąpiele. Pod względem przemysłowym znajdujemy garbarnie, których wyroby są nader poszukiwane, liczne kuźnie żelaza i wyrób sukna zwyczajnego. W okolicy pobliskiej jest piękny pałac księcia Kokari.

ELDE, rz. w ks. Meklembursko-Szweryńskim, uchodząca do pr. br. rz. Elby; powyżej M. Dömitz. Wybiega z jeziora Müritz, płynie na przestrzeni 154 w., przez Malchow, Plau, Lübz, Parchim, Neustadt, Grabow i Eldena. Główne z dopływowych: do pr. br. rz. Stör; do lew. brzegu Löcknitz. Spławna jest w całej przestrzeni biegu swego.

ELEPHANTA, po indyjsku GORAPORI, wyspa w Indyach Wschodnich, posiadłość angielska, w prezydenturze Bombay, poprzednio prow. Aurangabad, na wschód portu Bombay, na mr. Indyjskim. Obszerna około 9 w. kwadr., sławną jest ze swych świątyni podziemnych, z których główna leży w głębi 147 stóp, szeroka jest 154 stóp, wysoką zaś stóp 17 do 20; sklepienia jej wznoszą się na 26 kolumnach i 16 pilastrach, obecnie przecięt jest mniej uczęszczaną. Portugalcykowiemie nadali jej nazwę Elephanta czyli Słoniowej, od słonia olbrzymiego wykutego w skale, którego widziano w pobliżu pierwszego wylądowania.

ELEPHANTINE, wyspa w Wyższym Egipcie, utworzona rz. Nilem, na krańcach spadku tegoż, wprost M. Assuan. Sławną jest żyznością swęj ziemi i pokryta szczątkami pomników starożytnych.

ELEUSINA, LEVSINA, M. w Grecji, na pñ.-zach. M. Aten, w dycezyi Megara; 2,000 m.

ELFKARLEBY, Mm. w Szwecyi, w lanie Upsalskim, na pñ.-zach. M. Falun, nad Oster-Dal-Elf; 2,700 m. Znaczne kopalnie porfiry, z warsztatami i piarniami.

ELGG, Mm. w Szwajcaryi, kanton Zürich; 1,040 mieszkańców.

ELGIN, 1) M. w Szkocyi, stoł. hr. t. n., na pñ. Edynburga, od którego 240 w. jest oddalonym, nad rz. Lossie; 3,844 m. (1841. r.). Posiada główne więzienie w hrabstwie. 2) Elgin lub Moray, Murray nazywane, hr. w Szkocyi, z M. głównym Elgin. Obszerne 26½ mil kwadr., liczyło w r. 1841: 34,994 m. Powierzchnia kraju górzysta, lubo tyle

żyzna, iż nazwano ją Śpięchrzem Szkoeci. Skropione jest kilku rzekami, a mianowicie rz. Spey i Findhorn. W górach znajdują się pokłady ołowiu i żelaza. Mianuje wraz z hrb. Nairn 1 deputowanego z grona 630 wyborców (1840. r.). Dzieli się na 20 parafij.

ELIAS D'ORO, St. E., góra w Grecyi, w stro-nach pld.-wsch. wyspy Negropont.

ELISABETH-STADT, ob. EBESFALVA.

ELISABETH, 1) rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w państwie Wirginia, uchodząca do James-River, w pobliżu ujścia ostatniej do zatoki Chesapeake. Wybiega w pobliżu M. Norfolk, i tworzy port wygodny, 300 okrętów pomieścić mogący. 2) Mm. tamże, państwo Pensylwania, hrb. Alleghany, o 28 w. na pld.-wsch. M. Pittsburga, na wschód wybrzeżu Monongahela; 3,050 m.

ELIZABETH-CITY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Karolina północna, hrb. Pasquotank, o 70 w. na pld. M. Norfolk, na pr. brz. rz. Pasquotank. Prowadzi handel i żeglugę nadbrzeżną dość znaczną.

ELIZABETH-ISLANDS, archip. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Massachusetts, hrb. Duke, leży wśród oceanu Atlantyckiego. Składa się z 16 wysp, z których główne: Nashawna, Pasqui, Nashawenna, Pincuese i Cuttyhunk. Zamieszkały jest od 1,400 m.

ELIZABETHPORT, M. kolonialne na przykładu Dobrę Nadziei, nad zatoką Algoa, leżące w okręgu Uitenhage i o 4 w. od M. t. n., nad oceanem Wielkim czyli Australskim. Posiada port wygodny, liczony do najznacniejszych w części wschodniej kolonii, a będący jednym z 3 portów, dla handlu zagranicznego otwartych. W r. 1833. wartość wprowadzonych dóń towarów dochodziła 112,106 funt. szterlingów (4,708,452 złp.); wywóz w tymże czasie nie przechodził 81,230 funt. szterling., w którejto liczbie wartość samej tylko wełny 34,000 funt. szterling. wynosiła.

ELIZABETHTOWN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Karolina Północna, stol. hrb. Bladen, o 123 w. na pld. M. Raleigh, a na pr. brz. rz. Cap-Fear-River leżące. Odnacza się wielością młynów i handlem dość znacznym. 2) Mm. tamże, pań. Nowego Yorku, stol. hrb. Essex, w pobliżu wsch. wybrzeża jeziora Champlain; 1,061 m. (1840. r.). Służy za główną kwaterę dywizji wojskowej, okręgu wschodniego Stanów Zjednoczonych. 3) Mm. tamże, pań. New-Jersey, hrb. Essex, na pld.-zach. i w odległości 24 w.

od M. Nowego Yorku, nad małą rzeczką; 4,184 m. (1840. r.). Posiada akademię i bank. Statki morskie, których objem nie przechodzi 30 beczek, mogą płynąć w górę rzeki, aż do samego miasta. Posiadające zaś znaczniejsze wymiary, lądować muszą o 2 w. poniżej ujścia rzeki, w Elizabeth-town-Point. Regularna służba statków parowych, odbywa się między miastem powyższem wzmiankowanym a M. Nowym Yorkiem. 4) Mm. tamże, pań. Karolina Północna, stol. hrb. Tyrrel.

ELIZAWETGRAD, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Chersońska nad rz. Ingul, o 30 w. na pld. Chersonu; położone w pięknej okolicy. Dość znaczne fortyfikacje, szpital i magazyny; 12,000 m.

ELIZAWETPOL, M. w ces. Rosyjskim, prow. Gruzja na pld. Tyllisu. Położone nad rz. Ganją, posiada 5 kościołów, szkołę świecką i liczy 1839 domów murowanych z 9,000 m.

ELIZONDE, Mm. w Hiszpanii (król. Nawarra), stol. okolicy Bastan, leżące w prow. Pampeluna. Leży na pfn. M. Pampeluny (32 w.), na l. brz. rz. Bidassoa.

ELK, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Maryland, uchodząca do zatoki Chesapeake, w odległości 9 w. na pld.-wsch. Susquehanna. Płynie na przestrzeni 30 w., spławna jest od M. Elktown.

ELKTOUN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Maryland, stol. hrb. Cecil, o 16 w. na pfn. M. Charlestown leżące, nad rz. Elk; 600 m. Jest siedziskiem sądów hrabstwa (County-Court), posiada bank, i wyższą szkołę początkową (Academy). Są tu również fabr. sukna i port handlowy.

ELBOGEN, ob. ŁOKIEĆ, ŁOKET.

ELLÉ, rz. we Francyi, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, między depart. Finisterre i Morbihan. Wybiega ze źródeł w odległości 19 wiorst od M. Gurin (dep. Morbihan). Płynie na przestrzeni 60 wiorst przez Quimperle, poniżej którego miasta nazwę tegoż przybiera. Znaczniejsza z dopływowych Isok do pr. brzegu. Spławna jest w czasie przypływu morskiego aż do M. Quimperle.

ELLESMERE, Mm. w Anglii, hrb. Shrewsbury, na pfn.-zach. M. t. n., nad jeziorem Ellesmere; 6,090 m.

ELLEZELLES, Mm. w Belgii, prow. Henegowia, na pfn.-wsch. M. Tournai; 6,205 m. (1835. r.). Jest M. głównym kantonu; posiada przędzalnie lnu i wyroby z takowego.

ELLICOT, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ame-

ryki pfn., pań. Nowego Yorku, hrb. Chantauque, na pld.-wsch. M. Chantauque; 2,571 m. (1840. r.)

ELLINGEN, Mm. w król. Bawarskim, cyrk. Środkowej Frankonii, w odległości 40 w. na pld.-zach. M. Norymbergi; 1,400 m. Zdobne jest pięknym zamkiem książąt Wrede.

ELLISBURN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Nowego Yorku, hrb. Jefferson; 5,349 m.

ELLITSZPUR, po ang. ELLICHPOOR, M. w Indyach Wschodnich, pań. Nizam, stol. dawniej prow. Berar, na zachód M. Nagpur, nad Sorpon-Bytachone; 40,000 m. Obronne; w latach ubiegłych było nader znakomitą.

ELLORA, ELORA, W. w Indyach Wschodnich, pań. Nizam, dawniej prow. Aurungabad, o 26 w. na pfn.-zach. M. Aurungabad. Sława jest świątyniami podziemnymi, wykutymi w górze, składającej się z pokładów czarnego bazaltu. Uważane być winno jako najznacniejsze miasto pod względem rozległości i jako najwięcej odznaczające się budową swą na całym półwyspie indyjskim.

ELME, SAINT-ELME; twierdza we Francyi, dep. Wschodnich-Pyreneów, o 28 w. na wschód M. Céret. Leży na górze, w pobliżu wybrzeży mr. Śródziemnego, między dwoma portami, nad którymi panuje: Collioure i Port-Vendre.

ELMENDINGEN, Mm. w ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, obw. Pforzheim; 914 m.

ELMSHORN, Mm. w Danii, ks. Holsztyńskie; leży w odległości 68 w. na pld.-zach. M. Kiel, nad rz. Elmshorn, uchodzącą do rz. Elby; 5,200 m. (1840. r.). Posiada synagogę, rafinerie cukru, kopalnie torfu i port handlowy, którym wyprowadza żyto, jęczmień, owies, wódkę, słońinę i t. p. Miasto posiadało własnych okrętów i pomniejszych statków morskich 109, z objęciem 1064 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centnarów sto-funtowych).

ELNIA, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Smoleńskiej. Położone nad rz. Desną, posiada dwa kościoły i liczy 3,000 m.

ELOUGES, W. w Belgii, prow. Henegowii, obw. Mons i na zachód M. Mons, od którego 15 w. jest oddalona; 2,233 m. Odnacza się przemysłem i kilku zakładami fabrycznymi, a mianowicie: rafineriami cukru i soli, warsztatami powroźniczymi, fabrykami tytoniu i piecami wapiennymi.

ELOY, SAINT-ELOY, W. we Francyi, dep. Puy-de-Dôme, obw. Riom, kanton Montaigut; 798 m. Posiada kopalnię węgla ziemnych.

ELPHIN, M. w Irlandyi, hrb. Roscommon, leżące w odległości 48 w. na pfn. M. t. n.; 5,540 m. Jest siedziskiem biskupstwa katolickiego, w V. wieku erygowanego, i posiada szkołę początkową dycezyalną.

ELRICHT, M. w Prusach, prow. Saskiej, rej. Erfurtskiej, na pfn.-zach. M. Nordhausen, nad rz. Zorge; 2,700 m. (1837. r.). W pobliskiej okolicy leży grota alabastrowa zwana Kelle.

ELS, Mm. w ces. Austriackim (prow. Niższej Austrii), gub. Wiedeńska, cyrk. Krems, w odległości 17 w. na pfn.-zach. M. Krems; 206 m.

ELSA, rz. w ks. Toskańskim, uchodząca do l. brz. rz. Arno, poniżej Empoli. Wybiega ze źródeł na pld.-zach. M. Sienny. Płynie na przestrzeni 60 w.

ELSFLETH, W. w ks. Oldenburgskim, okr. t. n., na l. brz. rz. Wezery; 2,803 m. Posiada warsztaty statków morskich; prowadzi handel znaczną żeglugę nadbrzeżną.

ELSTER, 1) Biała Elster, rz. w Niemczech, uchodząca do pr. brz. rz. Saali, o 4 wiorsty na pld. M. Halli (w Prusach). Wybiega ze źródeł, leżących w pobliżu Asch, w obw. Voigtland. Płynie na przestrzeni 230 w., przez Adorf, Ölsnitz, Plauen, Elsterberg, Greitz, Gera, Zeitz i w pobliżu Lipska. Najznacniejsza z uchodzących jest Pleissa.

2) Czarna Elster, rz. w Niemczech, uchodząca do pr. brz. rz. Elby, w odległości 12 w. na wsch. M. Wittenberga (w Prusach). Biegnie w dółgości 180 w., przez Hoyerswerda, Senftenberg, Elsterwerda, Herzberg i Jessen. Główna z uchodzących jest rz. Röder do l. brzegu.

ELSTERBERG, M. w Saksonii, cyrk. Ćwikawski, obw. Plauen i Pausa, w odległości 13 w. na pfn. M. Plauen, na l. brz. rz. Elster; 2,320 m. Fabryki wyrobów wełnianych i kilka garbarni.

ELSTERWERDA, Mm. w Prusach, prow. Saska, obw. rejencji Merseburgskiej, na pfn.-wsch. M. Merseburga, nad rz. Czarną Elster; 1,200 m.

ELSTRA, M. w król. Saskim, cyrk. Budziszynski, na l. brz. rz. Małej Elster; 1,080 m. Fabryki płócien lnianych i czapek wełnianych.

ELTEN, Mm. w Prusach, prow. Reńskiej, rej. Düsseldorfskiej, okr. Rees; 2,590 m.

ELTERLEIN, M. w Saksonii, cyrk. Ćwikawski, obwód Grünhain, na wsch. M. Grünhain; 1,889 m. (1834. roku). Posiada w okolicy pobliskiej kopalnię magnezyi, okry (farba żółta), glinki porcelanowej, zwanej kaolin, i rudy żelaznej. Tu również gwoździarnie i wyrób koronek.

ELTHAM, M. w Anglii, hr. Kent, o 12 wiorst na pld.-wsch. M. Londynu; 2,000 m. Niegdyś było miastem znakomitą i zdobnym zamkiem królewskim, który obecnie w gruzach leży.

ELTMAN, M. w Bawarii, stoł. obw. t. n., cyrkul. Niższej-Frankonii, na pld.-zach. i w odległości 19 wiorst od M. Bambergu, na l. brz. rz. Menu; 1,250 m. Wyrób płócien i bielniki tychże. Otoczone jest murami.

ELTON, u mongołów ALTIN-NOR, czyli Jezioro Złote, jezioro w ces. Rosyjskim, gub. Saratowskiej, wespół rozległych stepów, na pld.-wsch. Kamiszyna. Długość jego wiorst 17, szerokość do 13 w. dochodzi. Słone wody jeziora tego wydają rocznie do 10 milionów pudów (4 miliony centnarów 100-funtowych) soli.

ELTVILLE, M. w ks. Nassauskim, stoł. obw. t. n., nad Renem, w okolicy zwaną Rheingau, której jest jakoby miastem głównym; 2,200 m. Jest siedziskiem komisarza biskupstwa Limburskiego. Prowadzi wielki handel winami.

ELWANGEN, po łacinie ELWANGA, M. w król. Wirtembergskim, stoł. okr. Jaxty, w odległości 90 w. na pld.-wsch. M. Stuttgartu, nad rz. Jaxt; 3,800 m. (po większej części religii katolickiej). Jest siedziskiem sądu apelacyjnego (Gerichtshof) i okręgowego; posiada gimnazjum i szkołę rysunkową. Odnacza się jarmarkami na bydło, a szczególnie na konie.

ELVAS, po hiszpańsku HELVES, YELVES, po łacinie ELVA, M. w Portugalii, prow. Alem-Tejo, na pld.-wsch. M. Evora, w pobliżu granicy hiszpańskiej i prawego wybrzeża rz. Gwadyany; 16,460 m. Najwarowniejsze miasto w Portugalii, mieszczące w sobie znaczny garnizon wojska, arsenał i urząd celny. Jest również zamieszkaniem biskupa sufragana Evora. Posiada fabryki broni, wyrobów nożowniczych, czapnictwo, i prowadzi handel z Hiszpanią, po większej części przemycarski. Otoczone wzorowo zbudowanymi szaniami i murami, których kamaty mogą pomieścić do 7,000 ludzi, oraz pomniejszą warownią, zwaną La Lippe czyli Forteda-Graça, będącą arcydziełem sztuki wojennej, a wzniesioną przez hrabiego Lippe-Schomberg, zewnątrz głównych fortyfikacji miejskich.

ELVEN, Mm. we Francji, dep. Morbihan, na pld.-wsch. M. Vannes; 3,320 m. (1841. r.). W okolicy znajdują się piękne kryształowe góry.

ELY, 1) M. w Anglii, stoł. okręgu sądowego Ely (Isle-of-Ely); leży w hr. Cambridge, na pld.-wsch. M. t. n., w pobliżu rz. Ouse; 6,189 m. Jest siedziskiem

biskupa, sądu asizów i sądów kwartalnych (Quartier-Sessions), na wyspie Ely. Posiada dom poprawczy okręgowy i zakłady garncarskie. Zdobie je obszerna katedra, zbudowana w XII i XIV. wieku, gdzie już w VII. wieku zamożne opactwo zakonnic, a następnie w roku 970 sławne i bogate opactwo Benedyktynów ustanowionem było. 2) Okolica tamże, hr. Cambridge, w którym składa oddzielny okręg sądowy; M. stoł. Ely. Ludność do 41,000 m. dochodzi. Leży wpośród rz. Ouse, Wash i Neue. Otrzymała nazwę wyspy, skutkiem dawniejszego odosobnionego wpośród bagien położenia.

ELZACH, M. w ks. Badeńskim, cyrk. Wyższego Renu, obw. Waldkirch, na pld.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. Elzach; 973 m. (katolików). Prowadzi handel zbożem.

ELZBIETÓW, osada w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Siedleckim, okr. Węgrowskim, gm. Przedziatek. Należy do parafii Sokołów i posiada znakomitą fabrykę cukru, do pierwszych w król. Polskim liczoną. (ob. PRZEDZIATEK).

ELZE, ELTZE, M. w król. Hanowerskim, gub. Hildesheimskiej, w odległości 14 w. na zachód M. Hildesheim, w pobliżu rz. Leine i połączenia się tejże z rz. Salą; 1,750 m.

ELZATMA, M. w ces. Rosyjskim, w gub. Tambowskiej, stoł. pow. Położone nad Oką, posiada 12 kościołów, 2 szkoły i liczy 6,600 m.

ELK, M. obw. w Prusach, rejen. Gumbińska, 14 mil na pld. Gumbina, a mil 3 od granicy król. Polskiego, to jest miast. Rajgród i Grajewa. Posiada gimnazjum i kilka fabryk; 3,250 m.

EMBA, rz. w Tartarii Niepodległej, kraju Kirgizów, uchodząca do wybrzeża pld.-wsch. mr. Kaspijskiego. Płynie w długości 600 wiorst.

EMBACH, rz. w ces. Rosyjskim, gub. Infant-skiej, uchodząca do jeziora Pejpus. Wybiega ze źródeł, w odległości 55 w. na pld. Fellin. Płynie na przestrzeni 150 w. przez M. Dorpat. Główna z uchodzących do niej Aua.

EMBED, Mm. w Hiszpanii (król. Aragonia), prow. Calatayud, o 23 w. na zachód miasta Calatayud, na l. brz. rz. Deza.

EMBOMMA, M. w Niższej Gwinei, w odległości 110 w. na pld.-zach. M. San-Salvador, na l. brz. rz. Zaire; 500 m. Posiada główny skład towarów europejskich, do przewiezienia w głąb kraju przeznaczonych. Niegdyś było najznacniejszym targowiskiem niewolników, zakupywanych przez Portugalczyków.

EMBRUN, u rzymian EBORODUNUM, M. we

Francji, stoł. obwodu t. n., w departamencie Wyższych Alp, o 30 w. na wsch. M. Gap, na skale, na pr. brz. rz. Durance; 4373 m. (1841. r.). M. obronne, niegdyś siedlisko biskupa, obecnie dyrekcji artylerii i inżynierii, kolegium gminnego, seminarium, domu karnego, z warsztatami zwyczajnego sukna, tkanin i sznurów jedwabnych (760 uwięzionych w 1835. r.). Czapnictwo nader rozwinięte i w stanie kwitnącym, oraz kilka garbarni. Prowadzi handel owcami, skórą i czapkami. Zdobie je piękna katedra. Miasto nader starożytne, pod ces. Adrianem było stołecznym okręgu Alp morskich, w czasach zaś nowszych M. głównym kraju zwanego Embrunois.

EMBRUNOIS, okolica we Francji, w dawniej prowincji Delphinat zwaną, z M. stoł. Embrun. Znaczniejsze w niej miasta: Guillestre i Mont-Dauphin.

EMDEN, po holendersku EMBDEN, po łacinie EMBDA, u starożytnych AMASIA czyli AMISIA, M. w król. Hanowerskim, guber. Aurich (ks. Wschod.-Fryzji), o 23 w. na pld.-zach. M. Aurich, nad rz. Dollart, a w pobliżu rz. Ems (3 w.), która niegdyś płynąc pod samem miastem, tworzyła port, gdy obecnie łączy się z niem tylko kanałem; 12,300 m., zajmujących 2,445 domów murowanych. Stołeczne obwodu; posiada urząd celny, dom detencyjny dla całej prowincji, władze synodalne ewangelickie dla prowincji Wschodniej Fryzji, szkołę żeglarską, instytut położniczy, szkołę łacińską, instytut głuchoniemych, burzę, towarzystwo ubezpieczeń morskich, towarzystwo naukowe badaczy natury, a na koniec jest zamieszkaniem konsula Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Pod względem przemysłowym, odznacza się warsztatami statków morskich, wyrobem płócien żaglowych, nici, zakładami powroźniczymi, wyrobem sieci morskich, złotnictwem, garbarniami, czapnictwem, fabr. tytoniu i pończoch i gorzelniami. Uważanem być może za główny punkt handlu morskiego w królestwie; wyprowadza zboże, masło, sery, nici, przedzę, płótna i t. p. Posiada składy soli Lüneburgskiej i jest w stosunkach handlowych z Hamburgiem, Bremą i Holandją. Port tutejszy zaledwie dla okrętów, mniej jak 7 stóp wody biorących, jest dostępnym; głębokość jego była niegdyś znaczna, lecz obecnie z każdym dniem umniejszająca się, głównie wpływa na upadek pomysłowości handlowej całego miasta. Wyprawy na połów śledzi niegdyś 1200—1500 żeglarzy zajmujące, dawały do 13,000 beczek śledzi; obecnie zaś (1840. r.) 13 okrętów udało się na połów i spro-

wadziło 190 łasztów śledzi i 18 łasztów dorszy solonych. Ruch portowy w r. 1840: 280 okrętów, z objęciem 6,661 łasztów wpłynęło do portu, a 365 okrętów, z objęciem 8,881 opuściło takowy. Między główniejszymi budowlami ozdabiającymi miasto, odznaczają się: 6 kościołów, ratusz między r. 1544. a 1576. wzniesiony i gmach Klunderburg, będący w XVI. wieku składem wyrobów angielskich. Niegdyś było stolicą, a do r. 1618. miastem rezydencyjnym władców Wschodniej Fryzji.

EMFRAS, M. w Abissynii, na pld. M. Gondar, a na wsch. jeziora Dembea. Prowadzi handel goździkami i łazami (viverra, zwierzątka piżmowe).

EMINEH, po łacinie HOEMI-EXTREMA, 1) przylądek w Turcji, nad mr. Czarnym, na ostatecznym krańcu łańcucha gór Bałkańskich. Leży pod 42° 41' 40" szerok. pld., a 25° 33' 15" dłuż. wschodniej. 2) Nazwa wschodniego ramienia gór Bałkańskich, ciągnącego się między Bułgarią a Rumelią, i kończącego się na wybrzeżach mr. Czarnego przylądkiem t. n., gdzie również wznosi się Mm. Eminah.

ENLY, M. w Irlandyi, hr. Tipperary, leżące o 28 w. na pld.-zach. M. Cashel; 3,000 m. Było niegdyś stolicą arcybiskupa-metropolity Munster, w r. 1152. do M. Cashel przeniesioną.

EMMEN, EMME, inaczej WIELKĄ EMMĄ nazywana, 1) rz. w Szwajcarii, uchodząca do pr. brz. rz. Aar, w pobliżu Emmenholze (kant. Solothurn). Wybiega ze źródeł, w odległości 9 w. na zach. M. Brienz (kant. Bernski). Biegnie na przestrzeni 65 w., przez Signau i Burgdorf. 2) Mała Emma (Klein Emmen), rz. tamże, kant. Luzern, uchodząca do l. brz. rz. Reuss, poniżej M. Luzern. Wybiega w pobliżu źródeł Wielkiej Emmy. Biegnie przez dolinę Entlibuch; ogólna długość jej nie przechodzi 45 w. Główna z uchodzących do niej jest Entle, do pr. brzegu.

EMMENDINGEN, M. w ks. Badeńskim, stoł. obw. t. n., w cyrk. Wyższego-Renu, leżące w odległości 14 w. na pld. M. Fryburga, nad rz. Brettenbach; 1,980 m. Posiada źródła mineralne; niegdyś było stolicą margrabstwa Hochberg.

EMMER, rz. w Niemczech, uchodząca do l. brz. rz. Wezery, w odległości 5 w. na pld. M. Hameln (w Prusach). Wybiega ze źródeł w pobliżu Driburga (w Westfalii). Płynie w długości 55 wiorst przez Steinheim i Pyrmont.

EMMERICH, M. w Prusach, prow. Reńska, rej. Düsseldorfa, w odległości 7 w. na pld.-wsch. M. Düsseldorfu, na pr. brz. rz. Renu; 5,733 m. Posiada

główny urząd celny, oraz fabryki wyrobów lnianych, wełnianych i garbarnie. Port tutejszy licznym być winien do najczynniejszych w związku celnym niemieckim. Łączy się statkami parowemi ze Strasburgiem i Deventer.

EMMITSBURG, W. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., państwo Maryland, hrabstwo Frederick, w odległości 31 w. na pfn. M. Fredericktown, między Toms-Creek i Flat-River. Posiada kolegium (18 profesorów), założone w r. 1830., oraz bibliotekę około 5,000 tomów liczącą.

EMPOLI, Mm. w ks. Toskańskim, w odległości 29 w. na zachód Florencji, na l. brz. rz. Arno; 5,548 m. Siedlisko władz administracyjnych i wykaryatu apostolskiego; posiada liceum, bibliotekę publiczną, lombard i magazyn solny. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu fabryki wyrobów bawełnianych, garbarnie, fabryki kapeluszy męskich i kobiecych słomianych, oraz znaczne magazyny słomki używanej do ostatnich.

EMS, po łacinie AMASIA, AMISUS, AMASIS, 1) rz. w Niemczech, uchodząca do morza Niemieckiego, w zatoce Dollart, leżącej na pfn. wybrzeżu Hanoweru, prow. Wschodniej-Fryzji. Wybiega w ks. Lippe-Detmold, z zachodniego spadku góry Osning; płynie na przestrzeni 378 w. przez Rietberg, Telgte, Rheina, Lingen, Meppen i Leer. Znaczniejszą z uchodzących do jej prawego brzegu: Aa, Haase i Leda. Spławiana jest od M. Rheina.

2) Ems, Bade-Ems, Dorf-Ems, Mm. w ks. Nassaukskim, obw. t. n., na pr. brz. rz. Lahn; 1,900 m. Posiada sławne źródła ciepłe (+46°, 2' R. dochodzące), i piękne zakłady dla goszczących; kąpiele tutejsze są nader licznie zwiedzane. W pobliżu znajdują się kopalnie srebra i miedzi. Po drugiej stronie rz. Lahn, jest kilka jaskiń godnych widzenia, między którymi odznacza się tak zwana psia grot. Ems pamiętny jest zebraniem się teologów katolickich w r. 1786. 3) W. w Szwajcarii, kanton Gryzonów, zamieszkała od 1030 katolików.

EMSIRCHEN, Mm. w Bawarii, cyrk. Środkowej Frankonii, gub. Markterlbach, w odległości 27 w. na pfn.-zach. M. Norymbergi, nad rz. Aurach; 753 m.

EMUY, HIAMEN, po angielsku AMOY, M. w państwie Chińskim, stol. depart. t. n., w prow. Fu-Kian, nad zatoką t. n., leżącą w ciśnień Formozy. Liczy się do pięciu portów, otwartych dla handlu zagranicznego, na mocy traktatu z d. 20. sierpnia 1842. r. Niedługo hiszpanie tylko osiedli na wyspie Manilla wolny mieli wstęp do niego.

ENCHENREUTH, Mm. w Bawarii, cyrk. Wyższej Frankonii, gub. Stadsteinach, w odległości 34 w. na pfn. M. Bayreuth; 500 m. Posiada przędzalnię bawełny.

ENDELAVE, wyspa w Kategacie, w Danii, sztyft (gub. dycezyalna) Aarhuus, w odległości 7 w. od wybrzeży Jutlandji. Zamieszkała jest przez 500 rolników i rybaków.

ENDIAN, M. w Persji, prow. Kusistan, na pfd.-wsch. Szuster, nad rz. Tab, w odległości 26 w. od zatoki Perskiej; 4,000 m. Prowadzi znaczny handel z Bassorą.

ENDINGEN, M. w ks. Badeńskim, cyrk. Wyższego Renu, okr. Keusingen, w pobliżu M. Kaiserstuhl; 3,300 m. Posiada fabrykę płócien i prowadzi handel zbożem.

ENFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, państwo Konnektikut, o 25 w. na pfn. M. Hartford, na wybrzeżu wschodnim Konnektikut; 2,648 m. (1840. r.). Osiedle przez wyznawców sekty kwakrów. 2) Mm. tamże, państwo New-Hampshire, o 67 w. na pfn.-zach. M. Concord; 1,514 m. 3) M. w Anglii, hrabstwo Middlesex, o 16 w. na pfn. Londynu; 8,250 m. Odznacza się gruzami zamku królewskiego.

ENGADIN, po niemiecku INNTHAL, dolina w Szwajcarii, kant. Gryzonów, rozciągająca się od łańcucha gór Bernina, aż do granic Tyrolu. Rozlega się około 24 mil kwadr., liczy do 11,000 m. Stanowi wyłącznie prawie kotlinę rzeki Inn, tu również początek swój biorącej, a która przerywając ją w kierunku pfn.-wschodnim, dzieli na dwie części czyli okręgi sądowe (Hoch-Gericht), zwane Niższy i Wyższy Engadin, wyłączone prawie przez kalwinów osiedle. Pierwszy z tych okręgów jest okolicą nader powabną, zajęta przez mieszkańców czynnych, przemysłowych i w dobrym bycie będących.

ENGELBERG, W. w Szwajcarii, kanton Unterwald, o 28 w. na pfd.-wsch. Sarnen, nad rz. Aa-Stanz, wpośród wysokich gór i u stóp Tittlis. Leży na 3500 stóp nad poziomem morza, i liczy do 2,000 m. Sławną jest opactwem Benedyktynów, założonem w r. 1121.; obecnie liczy ono 24 zakonników, posiada bibliotekę (10,000 tomów), archiwum starożytne, gabinet medalii oraz przedmiotów sztuk pięknych i historyi naturalnej. Tu również mniejsze gimnazjum.

ENGELHÖLM, M. w Szwecji, w lanie Christianstadt, na pfn.-zach. M. Christianstadt, na półwyspie i w pobliżu ujścia rz. Rönne-Ä; 1,100 m.

ENGELSBERG, M. w Szląsku austriackim, gub.

Berneńskiej, cyrk. Opawskim, na pfn.-zach. M. Opawy (Troppau); 2,190 m. Znaczny wyrób płócien i handel niciami lnianymi.

ENGEN, M. w ks. Badeńskim, stol. okręgu t. n., nad rz. Aach; 1,250 m. (samych prawie katolików). Niedługo obronne; posiada obecnie fabrykę muslinów. Pamiętne zwycięstwem wojsk francuskich, pod dowództwem generała Moreau, nad wojskami austriackimi, w d. 3. maja 1800. r. odniesionem.

ENGENTHAL, W. w ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrk. Bolesławskim (Bunzlau). Posiada fabryki stali i pilników, uważanych za najlepsze w całym królestwie.

ENGER, Mm. w Prusach, prow. Westfalska, rejen. Minden, o 28 w. na pfd.-zach. M. Minden, okręg Herford; 1500 m. Posiada fabryki płócien i prowadzi handel niciami. Widzieć tu również można pomnik grobowy Wittikinda, który według podań miał tu zamieszkiwać i być pochowanym.

ENGERING, Mm. w Bawarii, okr. Ratysbony (Regensburg), nad rz. Anlauter, o 6 w. od M. Kipfenburg; 280 m.

ENGHIEN, 1) M. w Belgii, prow. Henegowii, obwodzie Mons, o 32 w. na pfn. M. Mons, nad rz. Marcq, uchodzącą do rz. Dendre; 3,800 m. Posiada kolegium, i odznacza się wyrobem płócien i koronek zwanych points de Paris; posiada również rafinerie soli, mydlarnie i t. p. Zdobne pięknym parkiem, będącym własnością książąt Arenberg, władców d'Enghien od r. 1607., w którym Henryk IV. ustąpił je w posiadanie Karolowi ks. Arenberg. 2) Mały Enghien, W. w Belgii, prow. Henegowii, obwód Mons, o 33 w. na pfn.-wsch. M. Mons, a o 2 w. od Enghien; 1,980 m.

ENGLAND, NEW E., po łacinie NOVA-ALBION, nazwa okolicy w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, obejmującej państwa: Maine, New-Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode-Island i Konnektikut.

ENGLISH-HARBOUR, port na wyspie Antigua, należącej do gromady małych Antyllów angielskich. Przystępny jest dla okrętów największych rozmiarów. Posiada arsenał morski, bassyny portowe i warsztaty do naprawy okrętów służące. W otaczających go pobliskich górach, znajdujemy twierdę i koszarę wojskowe.

ENGORUN, M. w Afryce, w Nigrycji, król. Burnu, w odległości 28 w. na pfd.-wsch. M. Kuka, w pobliżu jeziora Tszad. Liczy około 50,000 m. Jest najznaczniejszemi miastem w królestwie, którego było niedługo stolicą. Prowadzi znaczny handel nie-

wołnikami, ambra, koralami, miedzią i tkaninami bawełnianymi.

ENGSTINGEN, GROSS E., Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarnogolasu (Schwarzwald-Kreis), obwód Reutlingen, w oddaleniu 17 w. na pfd.-wsch. M. t. n.; 700 m. (1840. r.).

ENGUERA, M. w Hiszpanii, król. Walencji, prow. San-Felipe, w odległości 16 w. na pfn.-zach. M. t. n.; 5,000 m. Posiada fabryki sukna i innych tkanin wełnianych.

ENGUINAGATTE, W. we Francji, dep. Pas-de-Calais, obw. Saint-Omer, w odległości 17 w. na pfd. M. t. n., gmina Fauquemberg; 450 m. Pamiętne porażką francuzów przez wojska angielskie w bitwie zwanej des Eperons, w r. 1513. stoczonej.

ENKHUISEN, M. w król. Holenderskim, prow. Holandya Północna, w odległości 17 w., leżące na pfd.-wsch. M. Hoorn, nad Zuidersee; 5,280 m. Obronne, posiada rafinerie soli, odlewnie dział. Zdobnie pięknym ratusz. Port tutejszy był niedługo liczony do najznaczniejszych pod względem położenia.

ENKIRCH, Mm. w Prusach, prow. Nadreńskiej, rejen. Koblenzkiej, w odległości 53 w. na pfd.-zach. M. Koblenz, nad rz. Mozellą; 1,700 m.

ENKÖPING, Mm. portowe w Szwecji, w lanie Upsalskim, oddalone 39 w., na pfd.-zach. M. Upsal, nad rz. dopływową jeziora Mälär; 1,253 m. Posiada źródła mineralne.

ENNENDA, Mm. w Szwajcarii, kant. Glarus, wprost M. Glarus, na pr. brz. rz. Linth; 2,129 m.

ENNIS, M. w Irlandji, stol. hrab. Clare; leży na pfd.-zach. Dublin, nad rz. Fergus; 8,560 m. Posiada w pobliskiej okolicy znaczne kopalnie węgla, oraz prowadzi handel zbożem, płótnami i flanelą. Widać tu jeszcze gruzy klasztoru Franciszkanów, założonego w r. 1240., uważane są za najpiękniejsze w całym królestwie. Wysłał 1 deputowanego, z grona 424 wyborców (1840. r.).

ENNISCORTHY, M. w Irlandji, hrab. Wexford, w odległości 20 w. na pfn. M. Wexford, nad rz. Slaney; 6,000 m. Posiada zakłady wyrobów garniearskich, browary, garbarnie, dystylarnie wódek i młyny. Prowadzi znaczny handel zbożem. Zdobnie jest starożytny zamek, przez króla Jana wzniesiony. Używa niektórych wyłącznych przywilejów, nadanych sobie przez Jakóba I.

ENNISKILLEN, Mm. w Irlandji, stol. hrab. Fermanagh, na pfn.-zach. Dublin, na wyspie utworzonej rz. Erne; 6,200 m. Posiada stały garnizon wojskowy, dom więzienny i jest siedziskiem sądu asizów i posiedzeń sądów kwartalnych. Pod

względem przemysłowym znajdujemy tu garbarnię, dystylarnię wódek i browary. Prowadzi handel drzewem i węglami ziemnymi. Mianuje 1 deputowanego, z grona 368 wyborców (1840. r.).

ENOS, M. w Turcji europejskiej, w odległości 57 w. na pñ.-zach. M. Gallipoli, przy ujściu rz. Marica do zatoki t. n., na krańcu półwyspu, leżącym w części południowej zatoki; 7,000 m. Posiada port przystępny tylko dla statków morskich mniejszej objętości. Prowadzi znaczny handel wełną, siercią wielbłądzą, bawełną, skórą, szafranem, jedwabiem, woskiem, miedzią i włosami koni, z portem Andryanopolijskim.

ENOSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Vermont, hrb. Franklin, w odległości 57 w. na pñ.-wsch. M. Burlington, nad rz. Missisquoi; 2,022 m. (1840. r.).

ENS, 1) rz. w Niemczech (arcy-księstwo Austriackie), dopływowa Dunaju. Wybiega z cyrk. Salzach, na pñ. M. Radstadt, z pñ. spadku gór Tauern i uchodzi pod M. Ens. Wpadają do niej: z pr. str. Salza, z lew. Steyer. W biegu swym dzieli powyższe księstwo na dwie prowincje: Powyżej Ens czyli Wyższą Austrię i Poniżej Ens, czyli Niższą Austrię. 2) M. w ces. Austriackim (Wyższa Austria), gub. Linz, cyrk. Traun, w odległości 19 w. na pñ. M. Steyer, na l. brz. rz. Ens; 3,000 m. Odnacza się starożytnym zamkiem arcy-książąt Austriackich i zamkiem Enseeck, własnością książąt Auersberg. Miasto nader starożytne. Pamiętne traktatem pokoju w r. 1336, między Czechami i Austrią zawartym.

ENSCHÉDE, M. w Holandji, prow. Wyższa Yssel, obw. Almelo, na pñ.-wsch. M. t. n.; 5,000 m. Zakłady wyrobów lnianych i bawełnianych.

ENSISHEIM, ENSEN, M. we Francji, dep. Wyższego-Renu, w odległości 23 w. na pñ. M. Colmar, na pr. brz. rz. Ill; 3,748 m. (1841. r.). Główne kantonu; posiada centralny dom detencyjny (838 uwięzionych w r. 1835.), przedsiębiorstwo bawełny, wyrobów kartonów i kapeluszy słomianych. Z budowli odznaczają się: ratusz w guście gotyckim i dawne kolegium Jezuitów, obecnie na więzienie zamienione. Było niegdyś stolicą prow. Alzacji austriackiej, ustąpionej Francji na mocy traktatu w Münster zawartego.

ENTLIBUCH, ENTLEBUCH, 1) obwód w Szwajcarii, kanton Luzern, z M. głów. Entlibuch. Zajmuje całą okolicę doliny Emmen, rozciągającą się powyżej M. Wollhausen. Zamieszkały przez 18,065 m. (1837. r.), samych niemal pasterzy alpejskich, których głównym zajęciem jest chów bydła i wyrób

doskonałych sérów. Dzieli się na 3 okręgi czyli obwody: Entlibuch, Escholzmat i Schüpfheim. 2) W. tamże, kanton Luzern, oddalona o 18 w. na pñ.-zach. M. Luzern. Leży nad rz. Emme i jest miastem głównym obwodu; 2,741 m.

ENTRAYGUES, M. we Francji, dep. Aveyron, na pñ.-zach. M. Espalion, nad rz. Lot, która w tej okolicy spławna być zaczyna i łączy się z rzeką Truère; 3,000 m. (1841. r.).

ENTRE-DURO-E-MINHO, ob. MINHO.

ENTRECASTEAUX, Mm. we Francji, dep. Var, obwód Brignoles, na pñ.-wsch. i w odległości 19 w. od M. t. n., nad rz. Bresque; 2,200 m. 2) Ciastina, czyli kanał oddzielający wyspę Bruny, od wybrzeża pñ.-wsch. ziemi Van-Diemen.

ENTRINGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarneogolasu, obwód Herrenberg, na pñ.-wsch. i w odległości 9 w. od M. Herrenberg; 1367 m. (wyznania ewangelickiego). Posiada fabrykę płócien, wyrobów bawełnianych i rafałi wiśniowej.

ENYED, NAGYE..., po niem. STRASSBURG, po wołosku AJUD, M. w ks. Siedmiogrodzkiem, stoł. komit. Unter-Alba, na pñ. M. Kolosz (Klausenburg), w pobliżu pr. brz. rz. Maros; 5,500 m. Posiada główne kolegium kalwińskie w księstwie (Collegium Bethlenianum), w którym 7 profesorów zajmują się wykładem nauk matematycznych, literatury, teologii i prawa, oprócz tego bibliotekę, muzeum, gimnazjum. Ogólna liczba uczących się dochodzi 6—700. Znaczne winnice na gruntach okolicznych.

ENZ, rz. w Niemczech (w król. Wirtembergskim i W. Ks. Badeńskim), uchodząca do l. brz. rz. Neckary, pod Besigheim (król. Wirtembergskie, cyrk. Neckary). Wybiega z małego jeziora Poppelsee, o 24 w. na pñ. Wildbad (król. Wirtembergskie, cyrk. Czarneogolasu). Biegnie na przestrzeni 120 w. przez Wildbad, Neuenburg, Pforzheim, Dürrenz i Vaihingen. Źródła jej leżą 2674 stóp nad poziomem morza; pod Wildbad płynie na wysokości 1449 stóp, pod Pforzheim 1074½ stóp, pod Vaihingen 703½ stóp, przy samem ujściu 612½ stóp. Główna z dopływowych jest rz. Nagold, do pr. brzegu.

ENZERSDORF, GROSSE..., 1) Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. Korneuburg, w pobliżu wybrzeży Dunaju; 823 m. Nader uczęszczane targi zbożowe. 2) Enzersdorf Maria, W. tamże (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, na pñ.-zach. Wiednia; 820 m. Odnacza się klasztorem Franciszkanów, mieszczącym cudowny obraz N. Panny.

ENZWEIHINGEN, Mm. w król. Wirtemberg-

skiem, cyrk. Neckary, na pñ.-wsch. Vaihingen, nad rz. Enz; 1,501 m.

EPERIES, ob. PRESZÓW.

EPERNAY, po łacinie SPARNACUM, EPERNOEUM, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w dep. Marne, oddalone 31 w. na pñ.-zach. M. Châlons-sur-Marne, w pobliżu lew. brz. rz. Marne; 6,000 m. (1841. r.). Posiada trybunał handlowy, kolegium gminne i znaczne winnice, wydające wino białe, którego gatunek nader jest poszukiwanym. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobami garncaarskimi, z gliny zwaney terre de Champagne, a których znaczną ilość wyprawdają; są tu również fabryki sukna i innych tkanin wełnianych oraz przedsiębiorstwa wełny, garbarnie i drukarnia. Jest głównym punktem handlowym win z Szampanii i prowadzi handel korkami, butelkami i innymi przedmiotami do wyrobu wina należącemu. Posiada piękny most i mały port nad rz. Marne. Ciekawe tu są również piwnice, wydrążone w łupie, a do przechowania win służące. Epernay było niegdyś obrońcem; pamiętne zaś jest śmiercią marszałka Birona, w czasie oblężenia przez Henryka IV.

EPFENBACH, Mm. w W. Ks. Badeńskim, okręg Niższego-Renu, obwód Neckar-Bischofsheim, w odległości 6 w. na pñ.-zach. M. t. n.; 1,220 m.

EPIDAUROS, Mm. w Grecji, diecezja Argolid, w odległości 35 w. na wsch. M. Nauplii, nad zatoką Eginu. Jest siedliskiem metropolity greckiego i komory celnej. Posiada gruz sławnej świątyni Epidaura.

EPIFAN, M. pow. w ces. Rosyjskim, gub. Tulska. Położone nad Donem, posiada 4 kościoły i szkołę świecką; 3,300 m.

EPILA, Mm. w Hiszpanii (król. Aragońskie), prow. Saragossa, w odległości 30 w. na zachód M. t. n., na pr. brz. rz. Jalon; 3,200 m.

EPINAC, W. we Francji, dep. Saône-Loire, obw. Autun, na pñ.-wsch. M. t. n.; 1,630 m. Leży przy drodze żelaznej, prowadzącej do Pont-d'Ouche (28 w. długości). Posiada znaczne kopalnie węgla ziemnych i rudy żelaznej, fabryki cukru z buraków i hutę szklaną, znaczną liczbę butelek produkującą. Wartość wydobytych minerałów w r. 1830. dochodziła sumy 593,585 franków (989,308 złp.).

EPINAL, M. we Francji, stoł. dep. Wogezów (des Vosges), w odległości 332 w. na pñ.-wsch. Paryża, nad rz. Mozella, dzielącą je na dwie części. Leży pod 48° 10' 24" szer. pñ., a 4° 6' 32" dłg. wsch. W r. 1841. liczyło 11,012 m. Jest siedziskiem zarządu 9go okręgu leśnego; posiada kolegium i bibliotekę naukową. W pobliżu miasta znajdują się

kopalnie gładów i marmurów różno-kolorowych, które są nader użytkowane. Z zakładów fabrycznych znajdujemy tu: kotłarnie, warsztaty nożownicze, wszelkich narzędzi i wyrobów bądź stalowych, bądź żelaznych, fabryki przetworów chemicznych, olejarnie, piłarnie marmurów, garbarnie, zakłady białoskórnicze, papiernie i 3 drukarnie. Prowadzi zaś handel zbożem, winem, koźmi, bydłem, marmurem, papierem i płótnami.

EPPINGEN, M. w W. Ks. Badeńskim, stoł. obw. t. n., cyrk. Środkowego Renu, nad Elsenzbach; 3,050 m. Wyrób płócien i handel takowemi.

EPPSTEIN, Mm. w ks. Nassauskim, w obw. Königstein. Posiada źródła mineralne; 750 m. Położone jest wśród pięknej okolicy.

EPSOM, M. w Anglii, hrb. Surrey, o 28 w. na pñ.-wsch. Londynu; 2,890 m. Posiada sławne źródła alkaliczne, niegdyś nader uczęszczane. Odnacza się wyścigami konnymi, które zwykły się tu odbywać.

EPTE, rz. we Francji, uchodząca do pr. brz. Sekwany, w pobliżu M. Vernon, na granicy departamentów: Seine-Oise i Eure. Wybiega ze źródeł leżących o 3 w. na pñ. M. Forges (dep. Niższej Sekwany). Płynie w długości 84 w. przez M. Gournay, Gisors i Saint-Clair. W całym niemal biegu służy za granicę między departamentami: Oise, i Seine-Oise z lew. jej brzegu, a depart. Niższej Sekwany (Seine Inferieure) i Eure z pr. brzegu leżącemu.

EPTERODE, Mm. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższej Hessji, okr. Witzzenhausen, w pobliżu Gross-Almerode; 352 m.

EQUI, W. w ks. Toskańskim, okręgu Pizańskim, w oddaleniu 11 w. na pñ.-wsch. Tiviziano; 250 m. Posiada kopalnię pięknego marmuru białego, do robót rzeźbiarskich używanego.

ERA, rz. w W. Ks. Toskańskim, uchodząca do l. brz. rz. Arno, pod Ponte-d'Era. Wybiega ze źródeł na wsch. Volterra. Długość jej biegu 48 w. wynosi.

ERBACH, Mm. w W. Ks. Heskim, prow. Starkenburg, nad rz. Mümling; 2,170 m., zajmujących 280 domów. Leży wpośród wąskiej doliny, wysokimi górami okolonęj. Zdobne jest zamkiem rezydencyjnym, w którym godnemi są widzenia: zbrojownia, sala rycerska, zbiory rzymskich i greckich zabytków.

ERBENDORF, ARNDORF, Mm. w Bawarii, cyrk. Wyższej Frankonii, gub. Kemnat, oddalone 37 w. na pñ.-wsch. Bayreuth; 1,400 m.

ERCE, M. we Francji, dep. Ariège, oddalone 18 w. na pñ.-wsch. Saint-Girons, na pr. brz. rz.

Garbet; 3,860 m. Kopalnie żelaza i kuźnie w pobliżu leżące.

ERCÉ-EN-LAMÉE, Mm. we Francji, dep. Ille-Vilaine, obwód Redon, na pfn.-wsch. M. t. n., na l. brz. rz. Brue; 3,050 m. (1841. r.).

ERCSENY, W. w Węgrzech, kom. Stolny Bielehrad (Stuhlweissenburg, po węgiersku Szekes-Ferger-Var), nad rz. Dunajem; 3,547 m. Posiada olejarnie, wyrabiające olej z rzepaku, a uważane za najznaczniejsze w królestwie; są tu również fabryki octu i dystylarnie wódek.

ERDBERG, Mm. w Morawii, cyrk. Znaimski, na l. brz. rz. Taya; 1,200 m.

ERDING, Mm. w Bawarii, stoł. gub. t. n., cyrk. Wyższej Bawarii, na l. brz. rz. Senet; 1,850 m.

ERDRE, rz. we Francji, uchodząca do pr. brz. rz. Loary, pod M. Nantes (dep. Niższej Loary), wybiega ze źródeł o 12 w. na wschód Candé (dep. Maine-Loire). Płynie w długości 94 w. przez M. Candé, Nort i Nantes. Łączy się przy M. Brest z kanałem spławnym Nantes.

EREKLI, EREGRI, 1) M. w Turcji azjatyckiej, prow. Anatolia, na pfn.-wsch. Konstantynopola, nad mr. Czarnym; 5,000 m. Posiada port i warsztaty statków morskich, oraz znaczną ilość warsztatów płócienniczych. Wyprowadza jedwab, włosy konskie, воск, drzewo budowlane, w zamian szalów, kawy, cukru, ryżu, liści tytoniowych, żelaza i cyny. Zbudowane na miejscu starożytnego Heraclea. 2) M. w Turcji europejskiej, nad mr. Marmora. Posiada port i jest stolicą biskupa greckiego.

ERFELDEN, W. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Starkenburg, obw. Landrath, oddalona 6 w. od Domberga, nad Renem; 673 m. Znajdujemy tu kolumnę nazwaną szwecką, wzniesioną na pamiątkę przejścia Renu przez Gustawa Adolfa, w dniu 6. grudnia 1631. r.

ERFT, po łacinie ARNAPHA, rz. w Prusach, prow. Nadreńska, uchodząca do lew. brz. Renu, pod Grinlinghausen, wybiega z gór Eifel, płynie na Mekenheim; bieg jej 90 w. wynosi.

ERFURT, 1) M. w Prusach, prow. Saskiej, stoł. rejencji i okręgu t. n.; leży na pfd.-zach. Magdeburga, nad rz. Gera; 25,859 m. Otoczone murami i szanclami, obronne jest warowną cytadelą, Petersberg nazywaną. Jest siedziskiem sądu kryminalnego (Inquisitoriat), władz rejencyjnych i okręgowych. Posiada gimnazjum, szkołę realną, instytut położniczy, zakład głucho-niemych i ociemniałych, oraz szkołę handlową, sztuk i rzemiosł. Znajdujemy tu również akademię, z muzeum sztuk, historyi naturalnej i biblioteki publiczne. Jest tu 8

drukarń; pod względem przemysłowym odznacza się garbarniami, fabr. tytoniu, makaronu włoskiego i papieru, przedziałnią nici lnianych i fabr. prochu. Zdobne jest nader starożytną katedrą. Było niegdyś stolicą Turynii i siedziskiem uniwersytetu założonego w r. 1392., a zniesionego w r. 1810. Pamiętne widzeniem się Cesarza Wszech Rosyi Aleksandra I. z Cesarzem Napoleonem w 1808. r.

2) Obwód rejencji tamże, w prow. Pruską Saksonią zwaną, z M. stoł. Erfurt. Rozległy 62 mil kwadr., liczył w r. 1837: 305,888 m. (216,825 ewangelików, 87,733 katolików, 1330 żydów), oprócz zwykłej osady wojskowej i garnizonu twierdzy. Dzieli się na 9 okręgów; zawiera zaś 19 miast i miasteczek z ludnością 97,090 m.

ERGENZINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarnogolasu, obwód Rottenburg, na pfn.-zach. i w odległości 9 w. od M. t. n.; 1540 m. (1840. r.). Posiada przedziałnie wełny i fabr. trykotów.

ERIE, jezioro w Ameryce Północnej, uchodzące rzeką Niagara do jeziora Ontario. Graniczy na północ z Wyższą Kanadą, na wsch. i połud. z państwem Nowego-Yorku, Pensylwanii i Ohio, na zachód z państwem Michigan. Obszerne około 600 mil kwadr.; głębokość jego nie przechodzi 300 do 318 stóp, największa długość 64, a szerokość 14 mil. Wyniesione jest na 651 stóp nad poziom morza. Utworzone rzeką Detroit, zlewającą do niego wody jezior: Saint-Clair, Maumee, Sandusky, Cattaraugus do prawego, oraz rz. Ouse, uchodzącą do lew. brzegu. Żegluga na niem dość utrudniona, dla wielkiej liczby skał podwodnych, a mianowicie w części północnej. Główniejsze porty: Buffalo i Dunkirk (w pań. Nowego-Yorku), Erie (w Pensylwanii), Painesville, Cleveland, Granger, Sandusky, Crohansville, oraz zatoki: Put-In i Maumee (w pań. Ohio), leżące na wybrzeżach południowych. Pamiętne jest walka, stoczona w d. 10. września 1813. r. między flotą amerykańską a angielską, skutkiem której ostatnia zniszczoną i zabraną została.

2) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Pensylwanii, stoł. hrb. Pittsburg, na wybrzeżu połud. jednej z zatok jeziora Erie; 3,912 m. Posiada port wojenny z warsztatami statków wodnych, i nader czynny port handlowy.

ERIEUX, rz. we Francji, depart. Ardèche, uchodząca do rz. Rodanu powyżej la Voulte. Płynie na przestrzeni 62 w. i dzieli depart. Ardèche na dwie części prawie równe.

ERKELENS, M. w Prusach, prow. Nadreńskiej, stoł. okręgu t. n., w rejen. Akwisgrańskiej, na pfn.-wsch. M. Akwisgranu; 2,050 m. (1837. r.).

ERLACH, po francuzku CERLIER, po łacinie ELACUM, M. w Szwajcarii, kant. Bernski, stoł. obw. t. n., w odległości 27 w. na pfn.-zach. M. Bern, na pr. brz. rz. Bienne, u stóp góry Jolimont; 580 m.

ERLANGEN, M. w Bawarii, stoł. obw. t. n., w cyrk. Środkowej Frankonii, w odległości 2 w. na pfn. M. Norymbergi, nad rz. Rednitz; 9,900 m. (ewangelików, z wyjątkiem 382 katolików). Od r. 1743. posiada uniwersytet, z wydziałem teologii protestanckiej; jest tu również gimnazjum, towarzystwo nauk lekarskich, fizycznych i matematycznych, które do swego użytku posiadają salę w kształcie amfiteatru, ogród botaniczny i pracownię chemiczną. Biblioteka publiczna zawiera do 100,000 tomów. Pod względem przemysłowo-fabrycznym odznacza się wyrobem luster, fabrykami tytoniu, sukna, tkanin wełnianych i bawełnianych, kapeluszy męskich i rękawiczek.

ERLAU, po węgiersku EGAR, po łacinie AGREA, M. w Węgrzech, stoł. komit. Hewes, na pfn.-wsch. M. Budy, nad rz. Eger, uchodzącą do rz. Cissy; 19,850 m. Jest siedziskiem arcybiskupa; posiada liceum arcybiskupie z biblioteką i obserwatorium, oraz gimnazjum Cystersów i seminarium dyecezyjne. Są tu również źródła alkaliczne i kąpiele. W pobliskiej okolicy obszerne winnice, wydające znaczną bardzo ilość win czerwonych; oprócz tego w samém mieście znajdujemy fabryki płócien, sukna, kapeluszy, wyrobów szmuklerskich, powroźniczych, grzebieli rogowych i drukarnię. Między budowlami odznaczają się: pałac arcybiskupi, katedra i liceum.

ERLENBACH, 1) Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Neckary, nad rz. Sulm; 1,100 m. (religii katolickiej). 2) W. w Szwajcarii, kant. Bernski, stoł. obw. Nieder-Simmenthal, na l. brz. rz. Simme; 1,242 m.

ERLENBAD, W. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, na wsch. M. Achern, od którego 10 w. jest oddalona. Posiada źródła mineralne i kąpiele ciepłe (+ 17° R.).

ERLINSBACH, W. w Szwajcarii, kant. Solothurn, obwód Olten i Gösigen, nad rz. Aar; 800 m.

ERMATINGEN, Mm. w Szwajcarii, kant. Turgowii, obw. Gottlieben, w odległości 7 w. na zach. Constanz, nad Unter-See; 1,600 m.

ERMEDEVILLE, W. we Francji, dep. Oise, obw. Senlis, kanton Nanteuil-le-Haudoin, nad małą rzeczką uchodzącą do rz. Nonette; 500 m. Posiada pomnik grobowy J. J. Rousseau, na wyspie zwanej topolo wą (île des peupliers).

ERMSLEBEN, M. w Prusach, prow. Saska, rejen.

Merseburgska, na pfn.-zach. M. Merseburga; 2,300 mieszkańców.

ERNE, 1) rz. w Irlandyi, uchodząca do zatoki Donegal, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego leżącej, o 4 w. poniżej Ballyshannon (hrb. Donegal). Płynie w długości 110 w. przez jeziora Erne, hrb. Fermanagh i Donegal. Przepływa również M. Enniskillen. 2) Erne czyli Earne (Lough), jezioro tamże, hrb. Fermanagh. Długość 69 w., szerokie 14 w. Dzieli się na dwa obszerne jeziora, połączone kanałem, t. j. jezioro Wyższe (Upper-Lough-Erne) i Niższe jezioro (Lower-Lough-Erne). Wybrzeża jego nader malownicze; więcej jak 100 wysp, z których kilka jest zamieszkałych, znajduje się na obydwóch jeziorach.

ERNÉE, M. we Francji, dep. Mayenne, obw. t. n., na zach. M. Mayenne, nad rz. t. n.; 5,500 m. Posiada kolegium okręgowe, oraz fabryki szpilek i oleju lnianego. Prowadzi handel koniczyzną, konopiami i lnem.

ERNSBACH, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Jaxty, w obwodzie i na pfn.-wsch. M. Oebringena, nad rz. Kocher; 900 m.

ERNSTBRUNN, Mm. w ces. Austriackim (prow. Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. Korneuburg, oddalona 19 w. na północ M. t. n.; 1590 m.

ERNSTHAL, M. w Saksonii, w dyrekcji cyrkulowej (Kreis-Direction) Ówikawskiej, na pfn.-wsch. M. Ówikawy; 2,700 m. Odznacza się wielką ilością wyrobów wełnianych, bawełnianych i lnianych.

EROD, ERROD, po angielsku EROAD, M. w posiadłościach angiel. Wschodnio-Indyjskich, prezydentura Madras, dawna prowincja Koimbatur, na pfn.-wsch. M. t. n., nad kanałem równoległym z rzeką Cavery płynącym.

ERPEL, M. w Prusach, rejen. Koblencka, okr. Neuwied, na pr. brz. Renu; 900 m.

ERSTEIN, M. we Francji, dep. Niższego Renu, na l. brz. rz. Ill, na pfn.-wsch. Schlettstadt; 3,500 m. Posiada garbarnie, farbiarnie, cegielnie, zakłady powroźnicze, piece garncarskie i bielniki płócien.

ERTINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Dunaju, na pfd. M. Riedlingen, w pobliżu rz. Dunaju; 2,000 m. (katolików). Prowadzi znaczny handel przedziałnią lnianą i płótnami.

ERTVELDE, Mm. w Belgii, prow. Wschodnia Flandrya, na pfn. M. Gandawy; 3,000 m.

ERUMBACH, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Starkenburg, w obwodzie Reinheim, nad rz. Gersprenz; 1217 m.

ERYWAN, IRUAN, EREYAN, po turecku RE-

VAN, M. w ces. Rossyjskim, stoł. prow. Georgii, na pfn.-wsch. góry Ararat, a na pfd.-zach. Tyflisu, nad rz. Zanga, uchodzącą do Arax. Zamieszkane od 12—14,000 armenczyków, rossyan, głównie zaś persów. Zbudowane jest na spadku góry Ararat i wznosi się na 3000 stóp nad poziomem morza; znaczniejsze budowle: 6 kościołów, 3 meczety, warowna twierdza, wznosząca się na wybrzeżu Zanga (200 stóp), piękny karawanseraj, do 800 sklepów i sklepów kupieckich posiadający. Pod względem naukowym znajdujemy tu również 5 szkół publicznych, do których w r. 1843. uczęszczać miało 1,800 uczni. Przemysł miejscowy rozwinięty jest w 41 zakładach fabrycznych (1,500 robotników), które odznaczają się wyrobami garncarskimi, białoskórnymi, tkanin bawełnianych, i t. p. Erywian jest również zwykłą stacją karawan ciągnących z Erzerum, Tyflisu i t. p. Prowadzi znaczny handel z Rossyą, Turcyą i Persyą. Wzięty szturmem przez wojska rossyjskie w d. 13. października 1827. roku, został wcielonym wraz z całą prowincyą t. n., do ces. Rossyjskiego, a to na mocy traktatu w d. 22. lutego 1828. r. z Persyą zawartego.

ERZERUM, ARZERUM, po arabsku ARZEN-EL-RUM, po armenisku GAREM, M. w Turcyi azyatyckiej, prow. Armenii, na pfn.-wsch. M. Diarbekir, a na wsch. Konstantynopola; oddalone jest na 8 w. od źródła pfn. ramienia Eufratu. Wzniesione na 7000 stóp nad poziomem morza, liczyło w r. 1835: 15,000 m. (poprzednio 70—100,000 ludności). Jest miastem obronnym, rezydencyą bazy tureckiego, oraz konsulów: rossyjskiego i angielskiego. W okolicy pobliskiej posiada kopalnie miedzi i ołowiu; odznacza się pod względem fabrycznym wyrobem naczyń miedzianych, które niegdyś były w znacznej ilości wyrabiane. Przed odkryciem przykładu Dobrych Nadziei było głównym punktem składowym handlu krajów zachodnich ze wschodem. Dziś jeszcze prowadzi znaczny handel tranzytowy. Wywóz składa się głównie z miedzi i ołowiu; przywóz obejmuje szale kaszemirowe i perskie, jedwab, bawełnę, tytuń, ryż, indygo, mazzanę i rabarbarum. Zdobici je: 12 meczetów, 3 kościoły chrześcijańskie i znaczna ilość bazarów.

ERZGEBIRGE, po łacinie METALLIFERI-MONTES, ob. KRUSZCOWE GÓRY.

ERZINGAU, ERZ-INGHIAN, M. w Turcyi azyatyckiej, na pfd.-zach. M. Erzerum, w pobliżu prawego wybrzeża północnego ramienia Eufratu; 6,000 m. Odznacza się uprawą gruntów okolicznych i chowem pięknej rasy owiec.

ESCALONA, M. w Hiszpanii, prow. Toledo, oddalone 39 w. na pfn.-zach. M. t. n., w pobliżu pr. brz. rz. Alberche; 2,000 m.

ESCARICHE, Mm. w Hiszpanii (prow. Nowa Kastylija), oddalone 17 w. na pfd.-zach. M. Guadalupe, na pr. brz. rz. Tajuna.

ESCAUT, ob. SKALDA.

ESCHENAU, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Neckary, na wsch. M. Weinsberg; 991 m. (ewangelickiego wyznania).

ESCHENBACH, M. w król. Bawarskim, cyrk. Wyższej Frankonii, stoł. obw. t. n., na pfd.-wsch. Bayreuth; 1,800 m. Odznacza się wyrobem płótna.

ESCHWEGE, M. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższa-Hessya, stoł. okręgu i obw. t. n., oddalone 44 w. od M. Kassel, nad rz. Werra; 5,850 m. (po większej części ewangelików). Odznacza się przemysłem fabrycznym, rozwiniętym w wyrobach flaneli, sukna i innych tkanin wełnianych, oprócz tego znajdujemy przędzalnię wydającą rocznie do 2500 centn. (sto-funtowych) przędzy wełnianej, znaczne również garbarnie, za najlepsze w królestwie uważane, olejarnie, mydlarnie, browary i destylarnie wódek. Prowadzi handel flanelą, której rocznie do 8,000 sztuk wystawia na sprzedaż, przędzą wełnianą, skórą, wieprzowiną soloną i włosami koni. Miasto nader starożytne, w czasie wojny 30-letniej w zupełności zniszczone.

ESCHWEILER, M. w Prusach, prow. Nadreńska, rejencya Akwisgrańska (Aix-la-Chapelle), oddalone 15 w. na pfn.-wsch. M. t. n., przy spływie rz. Inde i Dante; 6,662 m. (1837. r.). Posiada kopalnie węgla ziemnych, w pobliżu leżące. Wyrabiają tu również druty żelazne, igły, gwoździe, tkaniny jedwabne i wełniane.

ESCLAVE, LAC-DE-L'E..., ob. SLAVE-LAKE. ESCORIAL, ob. ESKURIAL.

ESENS, M. w król. Hanowerskim, w prow. Wschodniej Fryzji, nad kanałem spławnym dla statków pomniejszych; 2,250 m.

ESGUEIRA, Mm. w Portugalii, prow. Beira, oddalone 7 w. na pfn.-wsch. Aveyron, w pobliżu wybrzeży oceanu Atlantycznego; 3,000 m. Odznacza się klasztorem Benedyktynów, najdawniejszym w królestwie.

ESINA, rz. w państwie Kościelnym, uchodząca do mr. Adriatyckiego, między Ankoną a Sinigaglia. Wybiega w delegacie Macerata, przepływa Jesi; długość jej biegu na 65 w. podają.

ESKI-HISSARD, 1) M. w Turcyi azyatyckiej, na pfd.-wsch. Smyrny. Wzniesione zostało na

miejsu starożytnego Stratonicea, założonego przez Antiocha Sotera.

2) Eski-Zagra, M. w Turcyi europejskiej, oddalone 110 w. na pfn.-zach. Adrianopola, na pfd. spadku gór Bałkańskich; 20,000 m. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobem kobierców, grubych płócien i garbarniami. Wielka uprawa i chów krzaków różanych w okolicy. Źródła i kąpiele mineralne nader uczęszczane.

3) Eski-Szeher, M. w Turcyi azyatyckiej, na pfn.-wsch. M. Kutahia, a na pfd.-wsch. Konstantynopola leżące. Posiada źródła mineralne, licznie zwiedzane. Pamiętnie jest zwycięstwem Godefroy de Bonillon nad Solimanem.

4) Eski-Stambuł, M. w Turcyi azyatyckiej, oddalone 3 w. na pfd.-wsch. wyspy Tenedos, na wybrzeżach mr. Śródziemnego. Posiada port, zawalony napływem piasków. W stanie kwitnym było za czasów panowania rzymskiego, pod nazwą Alexandria Troas.

ESKILSTUNA, M. w Szwecyi, w lanie Nyköping, oddalone 75 w. na pfn.-zach. M. Nyköping, nad rz. Hjelm-A; 2,800 m. Posiada znakomite zakłady rządowe, wydające stal, żelazo, wyroby z tychu, oraz broń palną i sieczną. Jest głównym punktem przemysłu górnego w Szwecyi.

ESKURIAL, po hiszpańsku ESCORIAL, M. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), prow. Madrycka, oddalone 38 w. na pfn.-zach. Madrytu. Leży na pfd.-wsch. spadku gór Guadarama; 2,000 m. Zdobia je: sławny pałac, oraz klasztor kościół, które przez Filipa II. między latami 1563. a 1584. na cześć Ś. Wawrzędca wzniesionymi zostały. Gmachy te, przeszło 5 milionów dukatów kosztować mające, odznaczają się wielkością rozmiarów i wspaniałością pomysłu architektonicznego; zbudowane są w kształcie kraty (na cześć śmierci męczeńskiej Ś. Wawrzędca). Kościół i panteon zawierający groby królów hiszpańskich, zbudowane są na wzór bazyliki Ś. Piotra w Rzymie; gmachy klasztorne, rozciągające się w części frontowej na 740 stóp, zawierają 20 podwórców, 17 oddzielnych budowli, 890 drzwi, 1000 kolumn i przeszło 5,000 okien. Godne tu są widzenia: galeria obrazów (obecnie w znacznej części do muzeum Madryckiego przeniesiona), biblioteka (90,000 tomów i 10,000 rękopismów), oraz rozległe wspaniałe ogrody klasztorne. Gmachy te, w odległości 5 mil polskich spostrzegać dające się, łączą się z miastem przez podziemne i sklepione galerie. Obecny stan zabudowań, z braku doboru i odpowiednich funduszy, chyli się z każdym rokiem do większego upadku.

ESMERALDAS, M. w Ameryce pfd., pań. Ecuador (Quito, Equateur), prow. Guayaquil, na pfn.-zach. M. Quito, przy ujściu rz. Esmeraldas do oceanu Wielkiego. Posiada port, najwięcej uczęszczany w państwie, a którym głównie kakao wyprowadza.

ESNEH, u starożytnych LATOPOLIS nazywane, M. w Wyższym Egipcie, oddalone 44 w. na pfd. M. Teby, na l. brz. Nilu; 4,000 m. Posiada fabryki wyrobów bawełnianych w kolorze niebieskim, szalów takichże, i kilka zakładów garncarskich. Są tu również składy towarów kolonialnych, przeznaczonych do Nubii i Sennaar, oraz znaczne targi na wielbłądy. W okolicach pobliskich uprawiają bawełnę w wielkiej ilości. Zdobne jest starożytną świątynią egipską, posiadającą znaki zodiaku, podobne do będących w świątyni Denderah.

ESPADACINTA, Mm. obronne w Portugalii, prow. Tras-os-Montes, oddalone 36 w. na wsch. M. Moncorvo, na pr. brz. rz. Duro.

ESPALION, M. we Francyi, główne obw. t. n., w depart. Aveyron, oddalone 24 w. na pfn.-wsch. M. Rhodéz; 4,500 m. (1841. r.). Posiada kolegium i kilka zakładów fabrycznych.

ESPARRAGOZA, Mm. w Hiszpanii (Estramadura), prow. Lerida, na pfd.-wsch. M. t. n., na l. brz. rz. Guadalema.

ESPEJA, Mm. w Hiszpanii (król. Leon), prow. Salamanka, na zach. M. Ciudad-Rodrigo; 2,200 m.

ESPICHEL, po łacinie BARBARIUM PROMONTORIUM, przylądek w Portugalii, prow. Estramadura, na pfd.-zach. Lizbony, nad oceanem Atlantycznym. Leży pod 38° 24' 54" szer. pfn., a 11° 33' 39" dłuż. zach.

ESPINOSA-DE-HENARES, 1) Mm. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), prow. Guadalupe, na pfn.-wsch. M. t. n., w pobliżu lew. wybrzeża rz. Henares. 2) Espinosa de la Ribera, Mm. tamże (prow. Leon), na pfn.-zach. M. Leon, na l. brz. rz. Luna.

3) Espinosa-de-los-Monteros, M. tamże (Stara Kastylija), prow. Burgos, na pfn. M. Burgos, na wzgórzu, leżącym w pobliżu l. brz. rz. Trueba; 2,000 m. Pamiętnie zwycięstwem odniesionem przez francuzów nad wojskami hiszpańskimi w d. 10. i 11. listopada 1808. r.

ESPIRITO-SANTO, 1) odnoga w Ameryce pfd., w Brazylji, prow. Espirito-Santo, Zagłębienie jej w. 12, szerokość 8 wiorst nie przechodzi. Przystępna dla okrętów wojennych; obonna jest szaniami nad brzeżniami. 2) Prowincya tamże, z M. głów. Nossa-Senhora-da-Vittoria. Rozciąga się na wybrzeżu oceanu Atlantycznego, który tamże tworzy

zatokę t. n., między 19° 28', a 21° 22' szer. połud. Rozległa 1798 mil kwadr., liczy do 162,000 m. Powierzchnia górzysta, wieloma rzekami zroszona, a mianowicie rz. Rio-Grande-de-Belmonte, Rio-do-porto-Seguro, Doce i Espirito-Santo, uważanemi za najznaczniejsze. Grunt żyzny, rolnictwo przecieź zaniedbane. Ludność miejscowa składa się z Indian, a mianowicie plemion purysów, oraz negrów i europejczyków czyli białych. 3) Rz. w Brazylii pfd., prow. Espirito-Santo Wybiega ze szczytów pasma Minas-Geraes, płynie ku wschodowi i utworzywszy zatokę t. n., uchodzi w takową do oceanu-Atlantyckiego.

ESPORLES, Mm. w Hiszpanii (wyspy Balearskie), prow. Palma, odległe 9 w. na pfn.-zach. M. Palma, na wyspie Majorce; 1,900 m.

ESSE, rz. we Francji, uchodząca do lew. brz. rz. Mozelli, powyżej M. Pont-à-Mousson (dep. Meurthe). Wybiega ze źródeł w pobliżu Jony (dep. Meuse). Płynie w przestrzeni 40 w., spławna jest na 36 w., poczynając od stawu Mosey.

ESSEN, M. w Prusach, prow. Nadreńska, rejen. Düsseldorf, na pfn.-wsch. Düsseldorf, okręg Duisburg, nad rz. Berne; 5,800 m. Jest siedliskiem władz górniczych; posiada gimnazjum, oraz znaczną ilość zakładów przemysłowych, a mianowicie: kopalnie węgla kamiennego, fabryki sukna, płótna, broni, warsztaty mechaniczne, wyroby blacharskie i mosiężnicze, farbiarnie i garbarnie.

ESSEQUIBO, ESSEQUEBO, rz. w Ameryce pfd. (Guyana Angielska), wybiega z góry Aca-ray, płynie ku pfn. i uchodzi czterema odnogami do oceanu.

ESSEX, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Nowego Yorku, hrb. Essex, nad jeziorem Champlain; 1,700 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, pań. Massachusetts, hrb. Essex, oddalone 8 w. na pfd.-wsch. M. Ipswich, nad rz. Chebacco; 1,500 m. (1840. r.). 3) Hrb. w Anglii, nad mr. Niemieckim; leży między hrb. Kent, Middlesex, Hertford, Cambridge i Suffolk. M. główne Chelmsford. Rozległa 71 1/2 mil kw., liczyło w r. 1841: 344,995 m. Kraj w ogóle równy, na wybrzeżach morskich i w pobliżu Tamizy bagnisty. Grunt żyzny, rolnictwo wysoko udoskonalone. Główne płody: pszenica, zboża wszelkie, jarzyny, rośliny pastewne, chmiel, szafran i t. p. Chów bydła nader znaczny (samych owiec w tymże roku przeszło 500,000); bogate ławy ostryg, któremi głównie Londyn jest zaopatrywany. Sławne są również masło i śmietana w Epping. Pod względem przemysłowo-fabrycznym posiada zakłady tkanin zwyczajnych ba-

wełnianych. Wysyła 4 deputowanych, z grona 11,486 wyborców (1840. r.). Dzieli się na 14 setnic (hundreds), 5 półsetnic (demi-hundreds) i 406 parafij. Znaczniejsze miasta: Colchester, Chelmsford, Maldon i Harwich.

ESSINGEN, Mm. w król. Wirtemberskiem, cyr. Jaxty, na pfd.-zach. M. Aalen, nad rz. Kems; 1,730 m.

ESSLING, W. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. t. n., oddalona 11 w. na wsch. Wiednia, w pobliżu małej odnogi Dunaju. Pamiętna jest zwycięstwem odniesionem nad wojskami austriackimi, w d. 21. i 22. maja 1809. r. przez marszałka francuzkiego Massenę.

ESSLINGEN, M. w król. Wirtemberskiem, stoł. obw. t. n., w cyrk. Neckar, oddalone 15 w. na pfn.-wsch. Stuttgartu, nad rz. Neckar; 8,853 m. (1840. r.), wyznania ewangelickiego. Jest siedliskiem sądu apelacyjnego (Gerichtshof); posiada szkołę nauczycieli elementarnych ewangelickich, szkołę głuchoniemych, realną wyższą (Höhere Realschule) i szkołę łacińską przygotowawczą. Przemysł tutejszy jest znaczny i wieloraki, a mianowicie: wyrób sukna, rękawiczek, sprzętów lakowych (articles en laque), jubilerszczyzna, narzędzia matematyczne i fizyczne, fabryki win musujących, przedziałnie wełny i bawełny, odlewnie metali, papiernia, folusze i wiele innych. Prowadzi znaczny handel nie tylko powyższemi przedmiotami, ale nadto drzewami owocowemi i samemi owocami. Miasto nader starożytne, niegdyś kwitnące i wolne cesarskie, przyłączone zostało do król. Wirtemberskiego w 1802. r.

ESSONNES, rz. we Francji, uchodząca do Sekwany, pod Corbeil (dep. Seine-Oise). Wybiega ze źródeł w lesie Orleańskim (dep. Loiret). Biegnie 90 w. przez Ferté, Aleps, i Essonnes. Porusza liczne kuznie w całej długości biegu swego.

ESSONNES, W. we Francji, dep. Seine-Oise, obw. Corbeil, oddalone 1 w. na pfd.-zach. M. Corbeil, nad rz. t. n.; 7,612 m. (1841. r.). Posiada kilka zakładów przemysłowych, a mianowicie fabryki perkalów, pierników, przedziałnie hydrauliczne bawełny, wełny i jedwabiu, folusze, odlewnie naczyń miedzianych, kotlarstwo, kilka młynów mącznych, pięknie urządzona papiernia i garbarnie. W pobliskiej okolicy kopalnie torfu i wapna poszukiwanego dla swój doskonałości.

ESSOYES, Mm. we Francji, dep. Aube, oddalone 16 w. na pfd.-wsch. M. Bar-sur-Seine; 1,800 m. (1841. r.). Rodzinne matematyka Lemoine.

ESTAIRES, M. we Francji, dep. Północny, położone na 16 w. na pfd.-wsch. Hazebrouck, na l.

brz. rz. Lys; 6,825 m. Posiada kolegium komunalne, oraz kilka fabryk, a mianowicie warsztaty płóciennicze, wyrób serwet, mydlarnie i bielniki.

ESTANCIA, Mm. w Ameryce pfd., w Brazylii, prow. Sergipe-del-Rey, na pfd.-zach. M. t. n., na l. brz. rz. Piahy. Liczy się do najhandlowniejszych i najludniejszych osad brazylijskich.

ESTAPA, ISTAPA, M. w Ameryce pfn., w rzecezypospolitej Meksykańskiej, depart. Vera-Cruz, położone o 22 w. na pfd.-zach. M. Villa-Formosa, na pr. brz. rz. Tabasco.

ESTAVAYER, ESTAVAYE, po niemiecku STAFIR, M. w Szwajcarii, kanton Fryburgski, stoł. obwodu t. n., oddalone 23 w. na pfd.-zach. M. Fryburga, nad jeziorem Nefszatelskim; 1,381 m. Posiada seminaryum jezuickie. Prowadzi handel transportowy.

ESTE, 1) rz. w król. Hanowerskiem, uchodząca do l. brz. rz. Elby, w pobliżu wsi Esteburkke. Wybiega ze źródeł, leżących na pfd.-zach. M. Luneburga. 2) Este, u starożytnych rzymian Ateste, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gubernia Wenecka, deleg. Padewski, na pfd.-zach. i o 26 w. od M. Padwy, u stóp gór Enganei; 8,850 m. Znaczna uprawa jedwabiu w okolicy, przedziałnie takowego i wyroby garncarskie. Było rodzinnem domu d'Este.

ESTELLA, po łacinie STELLA, u rzymian ALBA, M. w Hiszpanii (król. Nawarra), prow. Pampeluna, oddalone o 27 w. na pfd.-zach. M. t. n., na l. brz. rz. Ega i przy spływie jej z rz. Amescua; 6,000 m. W pobliskiej okolicy uniwersytet Larche, założony w r. 1565., a który posiadał też same przywileje, jak uniwersytety w Salamance i Valladolid. W samem zaś mieście znajdujemy fabryki sukna, kaźmirku, oliwy i dystylarnie wódek. Odnacza się starożytnym zamkiem, niegdyś nader warownym.

ESTEPA-LA-VIEJA, u starożytnych ASTAPA, M. w Hiszpanii (król. Andaluzyjskie), prow. Sewilla, na pfd.-wsch. M. Sewilli, na wzgórzu, w pobliżu rz. Genil; 10,270 m. Stoł. okręgu sądowego; odznacza się staranną uprawą drzew oliwnych w okolicy pobliskiej.

ESTEPONA, M. w Hiszpanii (król. Grenada), prow. Malaga, na pfd.-zach. M. t. n., a na pfn.-wsch. Gibraltaru położone, nad wybrzeżami mr. Śródziemnego, a u stóp gór Sierra-Vermeja; 9,000 m. Jest stoł. okr. sądowego; posiada warsztaty zwyczajnego płótna, warsztaty garncarskie i cegielnie. Tu również port handlowy, którym wywożą w znacznej ilości rodzynki, figi, pomarańcze i wina. U wybrzeży połów sardynków.

ESTERNAY, W. we Francji, dep. Marne, obw. Eprenay, na pfd.-zach. M. t. n., nad rz. Morin; 950 m. Posiada fabryki porcelany.

ESTONIA, po niemiecku ESTHLAND, gub. w ces. Rosyjskiem, rozciągająca się nad odnogą Finlandzką i mr. Baltyckim, z M. stoł. Rewel. Rozległa jest 376 1/3 mil kwadr. i zamieszkała od 310,400 l., po większej części ewangelików. Grunt w ogóle nisko położony, wilgotny, dosyć żyzny; pokryty jest pięknymi lasami i wydaje w ilości odpowiedniej miejscowym potrzebom pszenicę, żyto, jęczmień, owies, len, konopie i liście tytoniowe. Chów bydła domowego dosyć znaczny, a mianowicie owiec, wysoko poprawnej rasy. Z ogólnej liczby mieszkańców, w r. 1830. zatrudniało się gospodarstwem rolném 225,764 osób. Przemysł fabryczny mniej kwitnący, składa się głównie z wyrobu tkanin wełnianych, płócien zwyczajnych i gorzelnictwa. Wywóz obejmuje zboże, skóry i ryby solone; przywóz składa się po większej części ze śledzi i soli. Główne miasta handlowe: Rewel i Hapsal. Na czele zarządu administracyjnego stoi gubernator, zostający pod zwierzchnictwem gubernatora połączonych prowincyj: Inflantkiej (Liwonia), Estonii i Kurlandii. W r. 1833. liczone w gubernii 49 zakładów naukowych, które posiadały 1565 uczni. Pod względem administracyjnym dzieli się na 6 obwodów: Rewel, Hapsal, Weissenstein, Wesenberg, Leal i Kunda. Zawiera 5 miast i 1 miasteczko. Przyłączone zostało do cesarstwa Rosyjskiego za panowania Piotra W., w r. 1710.

ESTRAMADURA, 1) prowincja w Hiszpanii, z M. stoł. Badajoz. Rozciąga się od 37° 54' do 40° 23' szerok. północnej. Graniczy na północ z prow. Leon i Starą Kastylią, na wschód z Nową Kastylią, na zachód z prow. portugalskimi Beira i Alem-Tejo, na połud. z Andaluzją. Rozległa jest 675 mil kwadr.; liczyła w r. 1834: 547,420, a w roku 1803: 428,493 m. Powierzchnia jej stanowi rozległą płaszczyznę, skropioną rzekami: Tag i Gwadyana, a których zlewcy otoczone są górami Sieras de Gredos i Gata na północ, Sierra Constantina na południe. Oprócz gór rzeczonych, pasma Sierra Guadalupe i San-Mamed ciągną się między powyższemi rzekami. Grunt tej prowincji jest nader żyzny, zdolny do uprawy, mimo to zamieniony jest po większej części na rozległe pastwiska. Główne płody rolnicze: żyto, jęczmień, wino, konopie, niewystarczające na potrzeby miejscowe, oliwa, jedwab, kasztany i inne owoce w dość znacznej ilości. Chów bydła nader znaczny. Prowincja ta liczy się do głównych okolic królestwa, do któ-

rych znaczne stada owiec wędrownych przędzą na zimę. Zwykle liczba owiec miejscowych 700,000, powiększa się do 4 milionów, przez nagromadzenie stad z pastwisk leżących wśród gór, lub też okolic na niezwykłą ostrość klimatu wystawionych. Muły tutejsze i konie są dosyć cenione; trzody chlewniej znaczna ilość; pszczolnictwo upowszechnione. Do r. 1808, użytkowano z pokładów srebra i cyny. Przemysł fabryczny prawie żaden, ogranicza się jedynie na wyrabianiu sukna zwyczajnego, płócien, kapeluszy i mydła. Prowadzi handel z Portugalią, wyłącznie prawie przemysłarski. Tworzy oddział czyli okręg wojskowy (distretto militare), zostający pod zwierzchnictwem generała-kapitana. Składa się z dwóch prowincji: Badajoz i Cáceres.

ESTRAMADURA, po łacinie **EXTREMA-DURII**, prowincja w królu Portugalskim, rozciągająca się na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego; M. stol. Lizbona. Rozległa 463 mil kwadr., liczy 178,016 ognisk czyli 729,730 m. (przyjmując zaś za zasadę iż na każde ognisko liczy się $4\frac{1}{2}$ dusz, natenczas ogólna ludność dochodzić będzie 801,072 m.). Podzielona jest rz. Tagiem na dwie prawie równe sobie części, z których więcej górzysta, położona na pr. brz. rzeki, sterczy ostatnimi spadkami gór Sierra Estrella. Grunt w ogóle żyzny, mianowicie w części północnej. Trzęsienia ziemi często się wydarzają. Płody ziemi: żyto, jęczmień, kukurydza, konopie, jarzyny, wina z okolic Setuval, Bucellas i Carcavellos, oliwa, owoce i miód. Lasy obfitują w drzewo sumak i korkowe. Chów bydła mniej znaczny; trzoda chlewna nader liczna. Bogactwa mineralne w wielkiej obfitości, lubo sól tylko jest użytkowaną. Pod względem fabryczno-przemysłowym odznacza się wyrobem płócien, tkanin wełnianych i kryształów w Leiria. Główny handel miejscowy w miastach Lizbonie i Setuval.

ESTRELLA, SIERRA-D'E., łańcuch gór w Portugalii, stanowiący dalszy ciąg gór Sierra-da-Gata. Rozciągają się w prow. Beira i Estramadura, aż ku ujściu rz. Tagu do Oceanu. Najwyższe ich wierzchołki dochodzą 872 stóp nad poziomem morza.

ESTREMOZ, M. w Portugalii, prow. Alem-Tejo, na pñ.-wsch. M. Evora, u stóp wzgórza; 5,300 m. Obronne, otoczone niegdyś murami i szancami warownymi, nateraz w gruzach leżącemi. Posiada obecnie jeszcze cytadelę i arsenał wojenny. Pod względem fabrycznym odznacza się wyrobem fajansów, zwanych Alcazras, oraz garbarniami. W okolicach liczne pokłady marmurów.

ESZEK, ESZECK, ESSEG, ob. OSIEK.

ESZTERHAZ, W. w Węgrzech, komitat Oedenburgski, na pñd.-wsch. i w odległości 24 w. od M. Oedenburga (Szopron), nadjeziorem Nezyderskim (Neusiedelsee). Ozdobna jest starożytnymi i sławnym zamkiem feodalnym rodziny Esterhazy, obecnie w części opuszczonym i niezamieszkanym.

ETAİN, M. we Francji, dep. Meuse, obw. Verdun-sur-Meuse, nad rz. Ornès, na pñ.-wsch. M. Verdun-sur-Meuse; 3,000 m. (1841. r.). Jest M. głównym kantonu; posiada kolegium komunalne. Pod względem przemysłowo-fabrycznym znajduje się tu: przedsiębiorstwa bawełny i tkaniny z tęża, garbarnie i piece wapienne. Prowadzi zaś handel drzewem, koniczną i innymi roślinami pastewnymi, oraz słońcą i wędlinami. Zdobne jest ratuszem miejskim i kościołem parafialnym z XV. wieku, przez kardynała Hula założonym.

ETALLE, Mm. w Belgii, prow. Luksemburska, obw. Nefszatelski, na połud. M. t. n., nad rz. Semoy; 1,450 m.

ETAMPES, po łacinie **STAMPOE**, M. we Francji, stol. obw. t. n., w depart. Seine-Oise, leży o 40 w. na pñd. Wersalu, a w stronie pñd.-zach. Paryża; przy spływie rz. Etampes z rz. Juine. Liczyło w r. 1841: 7969 m. Posiada kolegium gminne i stację drogi żelaznej, wiodącej z Paryża do M. Orléans. Pod względem przemysłowym znajduje się tu wiele młynów wodnych, garbarnie i zakłady białoskórnice. Prowadzi znaczny handel mąką, którą zwykle Paryż zaopatruje. Miasto nader starożytne, posiadało zamek obronny, z którego pozostała po dziś dzień wieża, zwana jest la Tour de Guinette.

ETAOEUH, po angielsku **ETAWEH**, M. w posiadłościach angielskich wschod.-indyjskich, stol. okr. t. n., w prezydenturze Bengalskiej, dawniej prowincji Agrah, na pñd.-wsch. M. t. n., na l. brz. rz. Dżemnah. Obronne cytafelę; prowadzi dość znaczny handel zbożem, cukrem i bawełną.

ETAPLES, M. we Francji, dep. Pas de Calais, obw. Montreuil-sur-Mer, na pñ.-zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Canche, w odległości 4 w. od jej ujścia do kanału la Manche; 2,000 m. (1841. r.). Posiada warzelnię i składy soli, browary, i prowadzi handel pomniejszym portem. Turównież połów śledzi i makreli.

ETIENNE, SAINT-ETIENNE, po włosku **SAN-STEFANO**, M. we Francji, stol. obw. t. n., dep. Loary, na pñd.-wsch. Montbrison i Lyonu, nad rz. Furand; 48,534 m. (1841. r.). Jest miastem fabrycznym i handlowym. Posiada trybunał handlowy, izbę naradczą handlową, i radę biegłych (conseil

de prud'hommes). Tu również kolegium rządowe (237 uczni w r. 1842.), szkoła górnicza, pracownia chemiczna (liczy 100—150 uczni z klasy fabrykantów), kursa geometrii i mechaniki stosowanej, oprócz tego dom modlitwy dla ewangelików reformowanych, władze górnicze, biblioteka publiczna, gabinet historii naturalnej, muzeum rzemieślnicze, wolne towarzystwo przemysłowo-fabryczne i teatr. Łączy się drogami żelaznymi z rz. Loarą i M. Lugdunem (Lyon). Tutejsze kopalnie węgla ziemnych za najobfitsze we Francji uważane być winny; wydają bowiem rocznie 50—60 milionów centarów (100 funtowych) węgli kamiennych i wystarczyć mogą na potrzeby całego królestwa. Pokłady w Saint-Etienne zawierają 32 kopalni, będących w ręku przedsiębiorców prywatnych. Znajdujemy tu także wielką fabrykę rządową broni palnej (od r. 1585.), kilka zakładów prywatnych broni siecznej, luf karabinowych, strzelb zwyczajnych i broni palnej zbytkowej, wydających oprócz powyższych, wszelkiego rodzaju narzędzia ślusarskie, wyroby nożownicze, maszyny parowe, warsztaty mechaniczne, a mianowicie do wyrobu wstążek służące, znaczną ilość najrozmaitszych artykułów z żelaza, miedzi, mosiądzu i stali, jak również kilka odlewni żelaza i miedzi, fabrykę tkanin wełnianych, wyrobów kauczukowych i wody pachnącej, na sposób koloński. Odznaczają się tu podobnie wielkie fabryki wstążek jedwabnych, gazy, grodenapłów, atlasu przetykanego (satin broché), kitajki w desenie, plecionki i sznurów jedwabnych. Same zakłady wyrobów jedwabnych zatrudniają do 60,000 robotników (już to w mieście, już w pobliskiej okolicy), oraz 60 malarzy i rysowników do wzorów, którzy wyrabiają rocznie do 400,000 kilogramów jedwabiu (kilogram równa się 2,46 funt. polskim) w najlepszym gatunku; wartość ogólna wyrobionych wstążek (120 milionów metrów czyli 210 milionów łokci polskich) dochodziła w r. 1836. summy 32 milionów franków. Założenie miasta sięga X. wieku, a lubo od samych początków było już fabrycznym, to przecież stan jego obecny dopiero od 1815. r. był swój bierze.

ETNA, MONTE GIBELLO, góra wulkaniczna na wyspie Sycylii, 11400 stóp wysokości mająca. Niższa część góry tej, stanowiąca odosobnione pasmo, jest uprawną i nader żyzną; po niej wznosi się część lasami zarosła, w końcu zaś wierzchołek lodem i śniegiem pokryty, będący właściwym wulkanem. Głębokość krateru na 100 sążni obliczają. Leży pod $37^{\circ} 45' 40''$ szerok. północnej, a $12^{\circ} 41' 10''$ długości wschodniej.

Slown. Geogr. Powsz. T. I.

ETON, po łacinie **ETONA, AETONIA**, M. w Anglii, hr. Bucks, na pñd.-wsch. M. Buckingham, na l. brz. rz. Tamizy, wprost M. Windsor, z którym jest połączone mostem żelaznym; 2500 m. Odznacza się szkołą łacińską czyli kolegium, w r. 1440. przez Henryka IV. założoną.

ETRURIA, osada wiejska w Anglii, hr. Stafford, na pñ.-wsch. M. Newcastle-Under-Lyne, od którego 2 w. jest tylko oddalona. Odznacza się wielkim zakładem fabrycznym naczyń i wszelkich wyrobów fajansowych, porcelanowych, na sposób sławnego Wedgewooda. Wartość przybliżona rocznej produkcji przeszła 1 milion funtów szterlingów wynosi.

ETTENHEIM, M. w W. ks. Badeńskim, stol. obw. t. n., w prowincji Wyższego-Renu, na północ M. Fryburga, na l. brz. rz. Ettenbach; 3,150 m., samych prawie katolików.

ETTERSBERG, góra w ks. Sasko-Wejmarckim, pod M. Wejmarem; 1450 stóp wysoka.

ETLLINGEN, M. w W. ks. Badeńskim, stol. obwodu t. n., w prow. Środkowego-Renu, nad rz. Alb; 4,200 m. (2822 katolików, 346 ewangelików, 32 żydów). Posiada magazyn prochu, skład zapasowy dla wojska, szkołę początkową realną dla katolików i władze celne. Tu również fabryka cukru z buraków, papiernie i przedsiębiorstwa bawełny.

EU, po łacinie **AUGA, AUGIUM, AUCA**, M. we Francji, depart. Niższej Sekwany, na pñ.-wsch. M. Dieppe, nad rz. Bresle, w odległości 3 w. od ujścia tęża do kanału la Manche; 4,000 m. Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, oraz piece wapienne, cegielnię, tartaki i t. p. Zdobne jest wspaniałym zamkiem królewskim, pamiątką widzeniem się w r. 1843. królowej angielskiej z królem francuzów, Ludwikiem Filipem.

EUBOEA, ob. NEGROPONT i KHALKIS.

EUERDORF, EUERNDORF, Mm. w Bawarii, cyr. Niższego Renu, nad rz. Salą; 870 m.

EUFRAT, po łacinie **EUPHRATES**, rz. w Turcji azyatyckiej, uchodząca do odnogi Perskiej, pod nazwą Szat-el-Arab, którą przybiera poniżej zbiegu swego z rz. Tygrys. Bierze początek ze spływu rzek Frat i Murad. Źródła pierwszej leżą o 30 w. na pñ.-wsch. M. Erzerum, druga zaś wybiega o 70 w. na pñ.-wsch. jeziora Van. Długość jej biegu ma wynosić 2,200 w.; płynie na miasta: Samosata, Bir, Rakka, Kerkisieh, Anna, Hit, Hilla, Lemlun, Samara nad Eufratem i Bassora nad Szat-el-Arab. Główne z dopływowych: do pr. brz. rz. Kara-Su, a do lew. wybrzeża rz. Kabur, Tygrys, i Kerah. Tworzy dwie katarakty czyli spadki, w pa-

smie gór Taurus, które powyżej Samosata przerzyna. Spławna jest po obydwóch stronach katarakty statki wodne, ośm stóp wody biorące, płyną w górę rzeki, aż do jej połączenia się z Tygrysem. Zwykły bieg prądu nieprzechodzi 1 do 2 w. na godzinę; w górach przecieży szybkość ta zwiększa się do 6 w. na godzinę. Eufrat dwa razy do roku wylewa, to jest w jesieni i na wiosnę. Zalewy te zostawiają muł żyzny, podobnie jak wylewy Nilu; ilość szlamu pozostałego na gruntach okolicznych równa się $\frac{1}{100}$ części ogólnej wód ilości.

EUGANEI (MONTI), wzgórze w Lombardii, w części zach. prow. Padewskiej. Najwyższa w tym pasmie góra, Monte-Venda zwana, nie przechodzi 300 stóp wysokości nad poziomem morza.

EULE, M. królewskie w Czechach, cyrkule Kuzymskim (Kaurzim), na pld. Pragi; 1400 m. W okolicy bogate niegdyś kopalnie złota, zniszczone zostały w czasie wojen religijnych, spowodowanych przez husytów.

EUPEN, po francuzku NEAUX, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stol. okr. t. n., w rej. Akwisgrauńskiej (Aix la Chapelle), na pld.-zach. M. t. n., nad rz. Weege; 11,678 m. Posiada biuro celne, źródła mineralne, znaczne fabryki sukien i koźmirków, mydlarnie i fabryki cykoryi.

EURE, po łacinie EBORA, u starożytnych rzymian AUTURA, 1) rz. we Francji, uchodząca do lew. brz. Sekwany, w pobliżu M. Pont-de-l'Arche (depart. Eure). Bierze początek wpośród źródeł, bagien i stawów, leżących o 20 w. na pld.-wsch. Mortagne (dep. Orne). Płynie w długości 198 w. Przepływa departamenty Eure-Loir i Eure, którym służy po części za granicę. Płynie przez miasta: Chartres, Maintenon, Nogent-le-Roi, Ivry i Louviers. Główne dopływowe: Vesgre do pr. wybrzeża, la Blaise, Aure i Iton do wybrzeża lewego. Spławna jest na przestrzeni 92 w.

2) Depart. we Francji, z M. stol. Evreux. Leży między depart. Niższej Sekwany (Seine Inférieure), Calvados, Orne, Eure-Loir, Seine-Oise, i Oise; rozciąga się między 48° 37' a 49° 28' szerok. pld. Rozległy jest 106 mil kwadr., i liczył w r. 1841: 425,780 m. Nieści się w dolinie rz. Sekwany; skropiony jest powyższą rzeką i jej dopływami: Epte, Andelle, Eure i la Risle; rzekami Avre i Iton uchodzącymi do rz. Eure, oraz rz. Charentonne, uchodzącą do rz. Risle. Powierzchnia w ogóle płaska, zawiera przecieży kilka rozległych wyżyn, rozdzielonych wązkimi dolinami, wśród których większa część rzek wody swe toczy. Stan kraju kwitnący; przemysł mieszkańców zarówno na rol-

nictwie jak i fabrykach oparty. Pierwsze z nich na wysokim stopniu rozwinięcia; wydaje w obfitości wszelkie zboża, głównie zaś pszenicę, owies, rośliny pastewne, len, i owoce w znacznej ilości, do wyrobu jabłeczniku używane. Również obfite zbiory win, mianowicie w dolinach, zroszonych rzekami: Eure, Avre i Sekwaną; gatunki te przecieży do ostatnich win francuzkich należą. Lasy znaczne i starannie utrzymane. Pastwiska rozległe i żyzne, ufatwiają chów bydła domowego (pod tym względem departament ten do najpierwszych w kraju liczyć się może), a mianowicie pięknych koni, tucznej rogacizny i owiec poprawnej rasy. Górnictwo głównie na produkcji żelaza oparte; kamień ciosowy, gips, pokłady wapienne, kamienie młyńskie, glina garncarska i torf, drugie miejsce zajmują. Źródła mineralne w Hondouville i Vieux-Conches. Przemysł fabryczny w ogóle kwitnący; kilka gałęzi tegoż w odległej epoce wstawionemi już były. Odnaczają się między innymi: fabryki sukna w Louviers, Andelys i Beaumont-le-Roger; wyroby szmuklerskie, fabryki tasiemek, płócien, barchanów i czapnictwo. W okolicach miast Thiberville, Bernay i Evreux wyrabiają znaczną ilość kartonu i innych tkanin bawełnianych. Znajdujemy tu również garbarnie, przedzalnian i bawełny, bielniki, folusze i młyny, liczne przedsiębiorstwa jedwabiu, papiernie, olejarnie, zakłady garncarskie i cegielnie. Górnictwo krajowe stanowi główną gałąź przemysłu miejscowego; ogólna wartość rzeczy kopalnych, po pierwszym tychże obrobieniu, dochodziła w r. 1839. summy 5,528,796 franków (1,382,199 rub. rs.). W tymże roku liczono w departamencie: 10 zakładów żelaznych, które posiadały 11 wielkich pieców, 21 kuźni i zatrudniały 510 robotników a wydały do 97,312 centnarów (sto-funtowych) surowego żelaza, wartości 1,116,510 franków (279,128 rub. sr.), oraz 24,526 centn. odlewów żelaznych i innych wyrobów, których wartość przybliżoną na 600,593 franków podano. Wielki piec i odlewnia miedzi w Romilly, liczy się do najznaczniejszych w królestwie. Oprócz powyższych, znajdujemy tu także: walcownie miedzi, drutarnie żelazne i mosiężne, cynkownie, fabryki szpilek i gwoździ, warsztaty ślusarskie do budowy machin, narzędzi i szczegółowych przyrządów fabrycznych. Browary, a osobliwie gorzelnie, mniej są znaczące; w r. 1839. wydały tylko 12—13,000 garncy spirytusu. Handel wywozowy obejmuje zboża, drzewo, konie, bydło tuczne, mianowicie z okolic Poissy i Sceaux, masło i wszelkie wyroby fabryczne. Pod względem

żeglugi morskiej posiada 4 główne porty, t. j. Quillebeuf, Pont-Audemer, Conteville i Aizier. Co do zakładów naukowych miał w roku 1842: 14 zakładów naukowych drugiego rzędu (640 uczących się), między którymi liczone 3 kolegia komunalne: w Bernay, Evreux i Gisors, oraz 11 pensjonatów. Wychowanie początkowe udzielały podówczas 1 szkoła departamentowa realna w Evreux, 5 szkół wyższych początkowych i 752 szkół elementarnych, do których uczęszczało w miesiącach zimowych 34,200 uczni (17,350 chłopców). Wysłała do izb prawodawczych 7 deputowanych, z ogólnej liczby 2989 wyborców. Pod względem administracyjnym dzielił się w r. 1841. na 5 obwodów: Andelys, Bernay, Evreux, Louviers, Pont-Audemer, 35 kantonów i 791 gmin.

EURE-ET-LOIR, depart. we Francji, z M. stol. Chartres. Otoczony depart. Seine-Oise, Eure, Orne, Sarthe, Loir-Cher i Loiret; rozciąga się między 47° 57' a 48° 55' szer. pld. Obszerny jest 100 mil kw. i liczył w r. 1841: 286,368 m. Rozciąga się wśród dolin rzek: Loiret i Sekwany, lubo przyjąć można, iż zlew ostatniej w większej części zajmują. Powierzchnia w ogóle równa, wiele płaszczyzn zawiera i miejscami tylko jest nieco górzystą. Znaczniejsze rzeki: Eure, Loir, Huine, oraz kilka pomniejszych uchodzących do tychże: Avre, Blaise i Vorse do rz. Eure; Ozanne i Connie do Loary. Grunt w ogóle jest nader żyzny; przemysł mieszkańców wyłącza prawie na rolnictwie oparty. Gospodarstwo rolne na wysokim stopniu udoskonalenia; główne płody ziemi: wszelkie zboża, a mianowicie pszenica, owies, rośliny pastewne, wino w gatunku poślednim, nieco drzew morwowych i znaczna ilość drzew owocowych. Bogactwa mineralne mniej znaczące, zawierają nieco żelaza, kamieni ciosowych, wielką ilość marglu, gips, wapno i glinę garncarską. Ogólna wartość wydobytych minerałów w r. 1839: 1,103,324 franków, w której to summie było za 378,162 franków rudy, żelaza i stali, za 73,096 fran. kamieni, a za 652,066 franków reszty minerałów, po pierwowtnem tychże obrobieniu. Przemysł fabryczny dosyć rozwinięty, mianowicie co do ilości zwyczajnego sukna, kołder wełnianych i bawełnianych, czapek na sposób tunetański; są tu również przedzalnian wełny i bawełny, garbarnie, papiernie, garbarnie, liczne i wielkie młyny zbożowe, oraz fabryki cukru z buraków. W r. 1839. liczone w departamencie 3 zakłady żelazne, które posiadały 1 wielki piec, 8 kuźni, i zatrudniały 117 robotników. Gorzelnie i browary wydały w tymże roku 1325 garncy spirytusu

i 305,100 garncy piwa. Głównymi artykułami handlu wywozowego są: maki, zboża, drzewo, bydło, drób, pasztety z Chartres i wyroby fabryk miejscowych. Pod względem naukowym, posiadał w r. 1842: 14 zakładów wychowania drugiego rzędu z 479 uczniami, a mianowicie 3 kolegia komunalne w Chartres, Châteaudun i Nogent-le-Rotrou, 2 instytuty wyższe i 9 pensjonatów. Między zakładami wychowania początkowego, znajdowało się tu: 1 szkoła realna departamentowa w Chartres, 2 szkoły komunalne wyższe i 465 szkół elementarnych, do których w miesiącach zimowych uczęszczało 33,632 uczni. Podział administracyjny w 1841. na 4 obwody, a mianowicie: Chartres, Châteaudun, Dreux, Nogent-le-Rotrou, 23 kantony i 435 gmin. Wysłała do izb prawodawczych 4 deputowanych, z grona 2125 wyborców.

EURIPO, EGRIPPOS, cieśnina w Grecji, między wyspą Euboea czyli Negrepona a lądem stałym leżąca. Most długi 245 stóp, rzucony na powyższym kanale, łączy M. Negrepona z lądem stałym.

EUROPA, główna część starego lądu, jedna z pięciu wielkich części kuli ziemskiej, leżąca między Ameryką na północ i zachód, Azją na wschód, Afryką i Azją na południe. Rozciąga się od 8° do 83° wschodniej długości, a od 36° do 71° północnej szerokości (wyspy nie są tu objęte). Rozległość jej wraz z wyspami, które 4255 mil kwadr., licząc zaś wyspę Nową-Zemla (Nowa-Ziemia), do 14000 mil kwadr. dochodzą, obejmować będzie 155000 mil kwadr. Największa jej długość od przylądka Ś. Wincentego w Portugalii, aż do północnego krańca gór Werchoturyjskich 900 mil; największa szerokość, od przylądka Matapan, aż do przylądka Północnego (Nordkap) w Norwegii, 550 mil. Ludność podają na 240—242,000,000 mieszkańców.

Główne wyspy należące do Europy, a na oceanie Północnym i Atlantycznym leżące: 1) na oceanie Północnym: Nową-Zemla, Islandya, wyspy Wajgacz, i archipelag na pld. Norwegii; 2) wśród oceanu Atlantycznego i na utworzonych przez tenże morzach: archipelag Brytański, archipelag na południe Norwegii, wyspy Feroe, angielsko-normandzkie (Ré, Oléron), oraz archipelag wysp Azorskich, wszystkie wśród właściwego oceanu leżące; archipelag wysp Aland, wyspy Dago, Oesel, Gotland, Oland, Bornholmska, Wollen, Usedom, Rügen i archipelag Duński, wśród mr. Bałtyckiego; wyspy Balearskie, Korsyka, Sycylia, archipelag Maltański, wyspy Dalmackie, Jońskie, archipelag Grecki i Kandya, wśród mr. Śródziemnego.

Znaczniejsze morza, wybrzeżami lądu Europy utworzone: 1) przez ocean Północny-Lodowaty: morze Kara, mr. Białe, oraz część oceanu zwana morzem Nowej-Zemli; 2) utworzone przez ocean Atlantyczny: a) mr. Niemieckie, z odnogami Dollart i Zuidersee, b) mr. Bałtyckie, łączące się z mr. Niemieckim, przez Skagerak, Kattegat i trzy cieśniny: Zund, Beft wielki i Beft mały, a które tworzy również zatoki Rygską i Fjlandzką, c) morze Aland, będące dalszym ciągiem mr. i zatoki Botnickiej, połączone zaś jest z ostatnią przez Qvarcken, d) mr. Irlandzkie, łączące się z oceanem przez kanał Północny i kanał Ś. Grzegorza, e) kanał la Manche, połączony z mr. Niemieckim przez cieśninę Pas de Calais, f) odnoga Biskajską, g) mr. Śródziemne, którego części połud. i wschod. należą do Afryki i Azji, a z oceanem łączy się przez cieśninę Gibraltarską, i tworzy zatoki Lyonską i Genueską, mr. Tyrrejskie, Jońskie, łączące się z poprzedzającym przez cieśninę Messyńską i tworzące odnogi Tarentu i Lepancką, h) mr. Adriatyckie, na którym główne odnogi: Wenecka, Tryestska i Carnero, i) mr. Kandyjskie, mr. Archipelagu, tworzące na wybrzeżu europejskim zatokę Salonicką, k) mr. Marmora, łączące się z archipelagiem przez cieśninę Dardaneelską, l) mr. Czarne przelewające swe wody przez Bosfor do mr. Marmora, a samo przyjmuje do siebie wody mr. Azowskiego.

Europa rozciąga się w całości prawie na półsferze północnej; mała część przestrzeni należy do strefy lodowatej, reszta rozległości do strefy umiarkowanej. Długość wybrzeży dochodzi 3,400 mil. Ostateczne jej krańce są: w stronie północnej przylądek Północny (Nordkap), u małej wyspy norweskich Magerøe, pod 71° 10' szerok. półn.; na wybrzeżach południowych przylądek Tarifa, leżący w cieśninie Gibraltarskiej, pod 36° 0' 40" szerok. półn.; w stronie zachodniej przylądek Sybil w Irlandyi, pod 12° 40' długość, zachodniej, jeżeli wyspy Brytańskie jako część stałego lądu uważać będziemy, w razie zaś przeciwnym przylądek Roca, pod 11° 50' 20" długość, zachodniej; ku wschodowi punkt ostateczny stanowić będzie ujście rz. Kara, które przyjmują zwykłe za granicę półn.-wsch. Europy, pod 66° 30' długość, wschodniej. Krańce wysp do Europy należących, a najdalej wysuniętych: Szpicberg, pod 81° szerok. północnej; ku zachodowi Irlandya, pod 27° 5' długość, zachodniej; na południe przylądek Matala, u wybrzeży wyspy Kandyi, pod 34° 52' szerok. półn.; na wschód Vlissingen-Hoofd, u wybrzeży Nowej-Zemli, pod 76° długość, wschodniej.

Wybrzeża Europy, tworząc obszernie zagłębienia, liczą kilka wielkich półwyspów, znaczniejsze między nimi: półwysep Skandynawski, leżący między mr. Bałtyckim a oceanem Północnym lodowatym; Duński, między mr. Bałtyckim a mr. Niemieckim; Brytański między kanałem la Manche a zatoką Gaskońską; Pyrenejski, między oceanem Atlantykiem a mr. Śródziemnym; Włoski między mr. Tyrrejskim i Adriatykiem; Grecki między mr. Jońskim a Archipelagiem; Tracja między Archipelagiem, mr. Marmora i mr. Czarnym; Krym między mr. Azowskim a mr. Czarnym.

Linia działowa wód europejskich łączy się pasmem gór Uralskich z resztą starego lądu, i rozdziela Europę na dwie główne pochyłości, to jest: na północno-zachodnią, mającą spadek ku oceanowi, i południowo-wschodnią, chylącą się ku morzom oblewającym wybrzeża europejskie i ku cieśninie Gibraltarskiej. Części góryste Europy obejmują jej stronę zachodnią i pochyłość południową, i tworzą rodzaj olbrzymiego tarasu, służącego za podstawę górów Szwajcaryi, których głównym szczytem jest góra Mont-Blanc, wznosząca się na 14764 stóp nad poziomem morza, a za najwyższy punkt gór europejskich uważana. Spadki powyżej rzeczone chylą się stopniowo i łagodnie ku płaszczynom Francyi i Niemiec, spadziście i nagle ku równinom Lombardyi. Dwa łańcuchy gór wspólnych Europie i Azji, to jest góry Uralskie i Kaukazkie, stanowią od wschodu i południa-wschodu naturalną granicę między obydwoma częściami ziemi. Pierwszy z nich nie przechodzi wysokości 5—6000 stóp, odznacza się przeciętną wielką rozciągłością; drugi tworzy rodzaj przesmyku między mr. Czarnym a Kaspijskim, którego główny wierzchołek, zwany górą Elbrus, wznosi się na 18921 stóp. W części północnej Europy, na półwyspie Skandynawskim, rozciąga się łańcuch Alp Skandynawskich, których główny wierzchołek, zwany Snæhetten, nie przechodzi wysokości 8351 stóp. Łączy się one nader małymi wzgórzami z ogólnym systemem gór europejskich. Grupy gór Alpejskich stanowią główny zawiązek krajów wysoko położonych w Europie i licznymi ramionami pokrywają 1/3 część ogólnej przestrzeni téjże. Właściwy łańcuch gór Alpejskich dzieli się na 10 pasm następujących, oraz mnóstwo odnog i ramion pomniejszych, jako to: Alpy Morskie ze szczytem głównym góry Pelwo, 10622 stóp; Alpy Kottijskie ze szczytem góry Olan, 14742 stóp; Alpy Graickie z wierzchołkiem góry Iseran, 14157 stóp;

Alpy Pennińskie z wierzchołkiem góry Blanc, 16782,5 stóp; Alpy Leponckie czyli Helweckie z wierzchołkiem góry Finster-Aar-Horn, 15267 stóp; Alpy Retyckie z wierzchołkiem Orteler, 13709,5 stóp; Alpy Norryckie ze szczytem głównym Gross-Glockner, 13629 1/2 stóp; Alpy Karnickie ze szczytem Marmolata, 12278 stóp; Alpy Julijskie ze szczytem Terglu, 11926 1/2 stóp; Alpy Dynaryckie ze szczytem głównym góry Dinara, 7955 1/2 stóp polskich. Znaczniejsze ramiona i odnogi pasm powyższych: Apeniny, ciągnące się środkiem półwyspu Włoskiego mają za główny wierzchołek szczyt góry Corvo, 10790 stóp, w dalszym biegu rozciągają się również wśród wyspy Sycylii, gdzie góra Etna wznosząca się na 11596 stóp, stanowi najznaczniejszy ich szczyt; łańcuch ciągnący się przez Turcyę europejską, a mianowicie w części jej zachodniej, oraz przez całą Grecyę, ma za główny szczyt górę Olymp, 10402 stóp; odnoga gór zwanych Desoto-Dagh i Bałkańskie, odłączająca się od łańcucha poprzedzającego, a która pokrywa ramionami swemi wschodnią część Turcyi europejskiej i dochodzi cieśniny Konstantynopolskiej, posiada główny szczyt Ril-Dagh zwany, wznoszący się na 8869 stóp; góry Karpackie, będące jednym z najdłuższych łańcuchów gór w Europie, oddzielają Galicyę od Węgier, oraz wzdłuż Wołoszczyzny i Morawii północne Węgry dokoła zamykają; najwyższe ich części ku źródłom rz. Raby, zwykle Tatrami się zowią, których główne szczyty leżą w Węgrzech; od strony Galicyi najwyższa góra zowie się Łomnica czyli Krempak, wznosząca się na 8000 stóp nad poziomem morza, druga Krywan na 7500 stóp, trzecia Babią góra na 5500 stóp; góry Sudety z głównym szczytem Schneekoppe na 5663 stóp; góry Kruszwcowe z wierzchołkiem głównym Auersberg na 4466 stóp; Rauhe-Alp ze szczytem Hohenberg na 3538 stóp; zwane Czeskilas (Böhmer-Wald), w których szczyt Harber dochodzi 5040 stóp; góry Harcu ze szczytem Brocken, 3990 stóp; góry Vorarlberg ze szczytem Orteler, 13709 1/2; góry Czarnogolasu (Schwarzwald), w których szczyt Feldberg, 5229 stóp; góry Jura z wierzchołkiem Molesson, 7024 stóp; Wołoskie ze szczytem Ballon de Guebwiller, 5005 stóp; Cewęńskie ze szczytem Puy-de-Sancy, 6636 stóp polskich. System gór zalegających półwysp Pyrenejski łączy się z Alpami przez góry Cewęńskie; wznoszą się stromo w części półn.-wschodniej i południowej, nieco pochyło i łagodnie ku zach-

dowi, to jest ku oceanowi Atlantyckiemu; znaczniejsze w nich pasma: Pyrenejskie, ze szczytem Pic de Nethon, 11810 stóp; góry Sierras Guadamarra, Gredos, Gata i Estrella, ze szczytem w pasmie Gredos, 5775 stóp; Sierra-Morena, ze szczytem w pasmie Sierra Sagra; Sierra-Nevada, w których szczyt Cerro de Mulhacen, najwysokojszy ze wszystkich, 12442 stóp. Znaczniejsze grupy gór na wyspach europejskich mają następujące szczyty: Snowdon w Wielkiej Brytanii, 3794 stóp; Carran-Tual w Irlandyi, 4549 stóp; szczyt góry Monte-Rotondo (Korsyka) w Korsyce i Sardynii, 9674 stóp; góra Psilorit w Kandyi 8186 stóp; le Grand-Pic na wyspach Azorskich, 8596 stóp; w Islandyi szczyt Oerafe-Joe-Kull, 6849 stóp; na Szpicbergu góra Horn, 4774 stóp polskich.

Nie znajdujemy w Europie rozległych wyżyn, opasanych łańcuchami gór na wzór wyżyn Azjatyckich, lecz większa część płaszczyn, nachylając się ku otaczającym je morzom, należy do zlewu wód uchodzących do oceanu i do morza Czarnego, lub tworzy część niezmierzonej równiny nieco wklęsionej, utworzonej obszarami Europy i Azji, a której mr. Kaspijskie jest głównym zagłębieniem. Mimo to, do krajów wysoko położonych możnaby policzyć wyżyny Niemieckie i Węgierskie. Najobszerniejszą płaszczyzną są obszary u wybrzeży południowych mr. Bałtyckiego, które rozszerzając się w król. Polskim, obejmują całe ces. Rosyjskie europejskie i zaledwie przerywane są niezbyt wyniosłymi wzgórzami, służącymi jedynie za działę wód uchodzących do mr. Białego, Bałtyckiego, Czarnego i Kaspijskiego. Płaszczyzny od strony oceanu należą wyłącznie prawie do Francyi. Jedyna nieco rozciąglejsza z należących do zlewu mr. Śródziemnego, jest płaszczyzna Lombardyi, pochylona ku mr. Adriatyckiemu i około 4830 mil kwadr. obejmująca.

Wody bieżące w Europie uchodzą po większej części do oceanu, lub do morza Śródziemnego; jedynie płaszczyzny przyległe Azji, posiadają zarówno jak i ta część ziemi, wielkie rzeki, mające swe ujścia wśród obszarów piaszczystych, lub w kotlinach odosobnionych. Morze Kaspijskie, należące w większej części do zlewu wód azjatyckich, jest jedynym jeziorem europejskim większej rozległości, którego wody żadnego ujścia nie posiadają, gdy przeciwnie inne jeziora europejskie, leżące na górach lub wśród równin, utworzone są tylko wylewami wód bieżących i przelewają swe wody do mórz przyległych. Znaczniejsze między nie-

mi, a wśród płaszczyzn nisko położonych leżące: Ladoga rozległe 292 mil kw., Onega, Wenern, Saima, Wetteren, Malarn, Enara, wszystkie na pochyłości północnej Europy; w częściach górzystych czyli wśród wyżyn europejskich: jezioro Genewskie (długość 18, szerokość 2), Konstancyeńskie, Garda, Balaton i inne. Znaczniejsze rzeki w Europie: Wofga, uchodząca do morza Kaspjskiego, i przyjmująca do siebie wody rzek: Uralu i Terek; wpadające do oceanu Północnego lodowatego: Peczora; do mr. Bałtyckiego: Tornea, Dal-Elf, Newa, Dźwina, Niemen, Wisła i Odra; do mr. Niemieckiego czyli Północnego: Glomen (do Skager-Rak), Elba, Wezera, Ren, Moza, Skalda, Tamiza i Humber; uchodzące do oceanu Atlantyckiego: Sekwana, Loara, Gironda, Duro, Tag, Gwadania i Gwadalkwiwir; do mr. Śródziemnego: Ebro, Rodan, Tyber, Po, Adyga, Maritza i Vardar; do mr. Czarnego: Dunaj, Dniester, Dniepr i Kuban, a na koniec Don do mr. Azowskiego.

Klimat europejski o wiele jest łagodniejszy od klimatu okolic w Ameryce i Azji, pod tą samą szerokością geograficzną położonych. Wnosić wypada, iż korzyść tę winna jest Europa znacznej liczbie jezior, które zalegając część jej północną, nie są pokryte lodami i śniegami, jak rozległe płaszczyzny Ameryki północnej, i że nie posiada na wzór Azji olbrzymich i obszernych wyżyn, któreby ją osłaniały od przystępu wiatrów południowych, zbyt ostrą klimatu łagodzących. W strefie pośredniej temperatura Europy jest w ogóle umiarkowana; zarówno rzadko przytrafiają się zbyt mrozy lub wielkie upały. Poniżej 45° szerokości północnej zimna rzadko się zdarzają i są krótkotrwałe; ciepła zbyt mierzalne są wpływem górzystych okolic tej części Europy, lubo na wybrzeżach mr. Śródziemnego wiatry afrykańskie znacznie takowe zwiększają. Pasma gór wiecznym śniegiem okryte: Alpy Skandynawskie, Alpy, Pyreneje i góry Sierra-Nevada. Co do wulkanów, jeden tylko czynny znajdujemy na stałym lądzie Europy, to jest Wezuwiusz, wśród półwyspu Włoskiego; inne zaś leżą na wyspach, a mianowicie Etna na mr. Śródziemnym w Sycylii, będąca najwyższym i najczynniejszym wulkanem w Europie, oraz wulkany na wyspach sąsiednich pomniejszych. Vulcano, Vulcanello i Stromboli na oceanie Atlantyckim, Pico i Śgo Grzegorza wśród wysp Azorskich, Hekla w Islandii i Sarytze w Nowej Zemli.

Drogi metale nie są główną podstawą bogactw mineralnych w Europie, ale raczej obfitości krus-

zców ogólnego pożytku winną jest swój stopień rozwinięcia przemysłowego i wyższość umysłową mieszkańców nad plemionami innych części świata. Ilość złota wydobytego w r. 1835. z kopalni Siedmiogrodzkich, Węgierskich i Rosyjskich, dochodziła 5222 mark; ilość srebra z tejże samej epoki dochodziła 276,245 mark, które już to z kopalni krajów powyższych, już to w Norwegii, Szwecji, Francji i Niemczech wydobywano. Żywe srebro otrzymują wyłącznie prawie na półwyspie Pyrenejskim i w Austrii; inne metale, lubo na całej przestrzeni europejskiej znajdujące, w większych jednak ilościach kopane są: ołów w Hiszpanii i Anglii, miedź w Szwecji i Norwegii, żelazo, sól i węgiel kamienny na całej przestrzeni zachodniej. Królestwo roślin zmienia się według rozmatości klimatów. Owoce są właściwe klimatowi afrykańskiemu, jakoto: daktyl, palma, trzcina cukrowa, bawelna, ostroniec, krzewy amerykańskie, rosną bez żadnej uprawy, lub przyswoić się dają w krajach Europy południowej, a pomarańcze i cytryny w części zachodniej, aż do 43° 30' szer., drzewa oliwne uprawiane są do 44°, ryż do 47°, lubo wielkich starań wymaga, winogrod do 51°. Chociaż uprawa zbóż nie przechodzi w ogóle 57° i 58°, jednakże w wielu okolicach Finlandii dochodzi 60° i 61° co do żyta, jęczmienia i owsa, w Norwegii zaś dosięga często 69° 30'. Obszerne lasy, pokrywające niegdyś Europę, zmniejszają się w miarę wzrostu ludności. Niemcy, król. Polskie, ces. Rosyjskie, Szwecja i Norwegia, same prawie posiadają jeszcze lasy znacznej obszerności. Królestwo zwierząt mniej jest rozmaite jak w innych częściach kuli ziemskiej, lecz nawzajem kraje europejskie wolne są od większej części gatunków drapieżnych, które zapewniają pustynie i lasy azyatyckie lub afrykańskie. Niedźwiedź biały, przebywający wśród lodów bieguna północnego, jest najniebezpieczniejszym ze zwierząt drapieżnych w Europie; niedźwiedź szary, jedynie w Alpach, Pyreneach i górzystych lub leśnych okolicach krajów wschodnich napotykać się daje. Wilk, lis i pomniejsze gatunki mięsożerne, zapewniają wszystkie okolice Europy. Sama tylko Anglia, korzystając ze swego położenia wyspowego, była w możności pozbycia się większej części gatunków drapieżnych; ostatni wilk został zabitym w ks. Wallii w r. 1709.

Chów bydła w Europie doszedł do najwyższego stopnia doskonałości, mianowicie gatunków wełnistych. Rasa koni pociągowych przewyższa znacznie dotychczas; wierzchowce angielskie, jedynie w czystej krwi arabskiej współzawodników zna-

leże mogą. Chów koni w Hiszpanii, Francji, Rosji, Niemczech i Danii, w niektórych okolicach Turcji europejskiej odznacza się użytkiem, wytrzymałością i pięknością kształtów. Co do ptactwa, gatunki tegoż są rozliczne i drapieżne, jako to: orły, sępy, krogulce i t. p., przechowują się w Alpach, Pyreneach, oraz w okolicach leśnych lub górzystych. Połów ryb dość obfity, mianowicie na wybrzeżach północnych Europy; mr. Śródziemne również obfitujące w mnóstwo ryb, zawiera właściwie sobie i nader poszukiwane gatunki.

Europa prawie wyłącznie zamieszkaną jest przez potomków plemienia kaukaskiego, które i w innych częściach świata rozmnożyło się założeniem licznych osad lub częściowych kolonii. Ludność europejska składa się z narodów łacińskich, potomków starożytnych Rzymian: Włochów, Hiszpanów, Portugalczyków i Francuzów; ze szczepu germańskiego, to jest narodów niemieckich: Holendrów, Belgów, Anglików, Szwedów, Norwegów, Duńczyków i właściwie narody niemieckie; ze szczepu sławiańskiego: Rosyjan, Polaków, Litwinów, Kaszubów, Wendów, Czechów, Słowaków, Kroców, Moracy, Serbów, Uzbeków, Czarnogórców i Bośniaków; plemię Madziarów czyli Węgrów, od których również pochodzą Szeklery i Kumańcy; szczep otomański, który dał początek Turkom, Gruzom i Tatarom; pomniejsze plemiona: Baskowie we Francji i Hiszpanii; Celtowie, Kimrowie i Gallowie w Anglii; Bretonowie we Francji; Kaledonczycy czyli Piktowie w Szkocji; Arnauci w Albanii; Grecy zamieszkujący kraj t. n.; Czerkiesy wśród gór kaukaskich; Samojedy i Finowie zamieszkujący północną część Rosji i Szwecji; Żydzi rozsypani po całej Europie, a mianowicie w król. Polskim, Turcji i Niemczech; a na koniec Cygany, w stanie koczującym. Z języków starożytnych trzy tylko pozostały w użyciu europejskich: łaciński, będący językiem uczonych i kościoła rzymsko-katolickiego, następnie hebrajski, używany przy obrządkach religijnych u Żydów, i starożytny arabski, będący u mahometanów językiem literackim i religijnym. Języki żyjące są następujące: 1) biorące początek od Rzymian czyli łacinników: francuski, przyjęty w dyplomacji, włoski, hiszpański, portugalski i wołoski; 2) niemiecki, z którego powstały: holenderski, angielski, szwedzki i duński; 3) sławiański, dający początek rosyjskiemu, polskiemu, czeskiemu, bułgarskiemu i serbskiemu; 4) nowo-czesny grecki; 5) turecki; 6) tatarski; 7) fiński; 8) madziarski czyli węgierski; 9) narzecze bretońskie czyli kimrowe, używane we Fran-

cyi i Anglii; 10) język basków, wśród gór Pyrenejskich.

Trzy religie panują wyłącznie prawie w Europie: chrześcijańska, wyznawana przez większą część ludów; mahometańska, w cesarstwie Otomańskim i dawnych tegoż prowincjach, obecnie wyzwolonych, lub pod panowaniem Rosji i Austrii zostających, i religia żydowska. Religia chrześcijańska zawiera w sobie wyznania: rzymsko-katolickie, wschodnio-katolickie, oraz ewangelickie (luterskie, nowo-ewangelickie, kalwińskie i anglikańskie czyli episkopalne). Kościół rzymsko-katolicki, uznający najwyższą władzę duchowną w osobie Papieża, przeważa wyłącznie prawie w Europie połudn., a mianowicie we Włoszech, Hiszpanii, Portugalii, w większej części mieszkańców Francji, w Belgii, Irlandii, Austrii, Bawarii, ks. Badeńskiego, starożytnej Polsce, kantonach szwajcarskich: Appenzell, Lucerny, Uri, Schwyz, Unterwald, Zug, Tessynski, Solothurn, Wallis, Fryburski i Saint-Gall, oraz u niewielkiej liczby mieszkańców państw innych. Monarchowie wyznający religię rzymsko-katolicką: papież, cesarz Austriacki, prezydent rzeczypospolitej Francuskiej, królowa Hiszpańska, Portugalska, król Bawarski, Saski, ułndni władcy Włoscy, książęta: Hohenzollern i Liechtenstein. Kościół wschodnio-katolicki wyznawany jest we wschodniej Europie, a mianowicie w ces. Rosyjskim, Serbii, Wołoszczyźnie, Mołdawii i Grecji. Monarchowie wyznający go: Cesarz Wszech Rosji, posiadający najwyższy charakter duchowny w swych państwach, oraz książęta Serbii, Mołdawii, Wołoszczyzny i król Grecji. Wyznanie ewangelickie upowszechnione jest w Europie północnej, a główne tegoż sekty dzielą się w sposób następujący: luteranizm w Szwecji, Norwegii, Danii, Saksonii, obydwóch ks. Meklemburskich, ks. Brunswickiem, trzech księstwach Reuss, obydwóch Szwarzburgskich, gdzie całą niemal ludność liczyć do niego należy, w królestwie Hanowerskim, Wirtembergskim, ks. Oldenburgskim, Hesko-Darmstadtzkim, ks. Saskich, ks. Lippe-Schaumburg i wolnych miastach: Lubece, Hamburgu i Bremie, gdzie tylko przez większość mieszkańców jest wyznawany. Monarchowie wyznający powyższe zasady: królowie Szwecji i Norwegii, Danii i Wirtembergu, WW. książęta: Hesko-Darmstadtzki, Oldenburgski i obadwaj Meklemburgscy, ks. panujący Saski, Brunswicki, Reuss i Szwarzburgski. Nowy kościół ewangelicki, powstały ze zlania się zasad kalwińskich i luterskich, przeważa w Prusach, ks. Waldeck, Anhalt-Dessau,

Hesko-Kaselskiem, wolném mieście Frankfurcie, połowie ks. Nassauskiego, oraz części W. ks. Badeńskiego i prow. Palatynat Bawarski. Następujący Monarchowie wyznają powyższą religię: król Pruski, W. ks. Badeński, elektor Heski, książęta Nassau, Anhalt-Dessau i Bernburg, ks. Waldeck i Landgraf Hesko-Homburski. Wyznanie kalwińskie przyjętem zostało przez większość mieszkańców Holandyi, niektórych kantonów szwajcarskich w ks. Lippe-Detmold, w ks. Anhalt-Köthen, w Szkocyi, gdzie jedna z licznych sekt kalwińskich, to jest prezbyteryanizm stał się religią panującą we Francyi, w pań. Austriackich i w Anglii. Monarchowie wyznający zasady kalwińskie: król Holenderski, Belgijki, książę Anhalt-Köthen, oraz książę Lippe Detmold i Lippe-Schaumburg. Wyznanie anglikańskie czyli kościół episkopalny, przeważa głównie w Anglii. Wyznający go monarchowie: król Angielski, posiadający najwyższy charakter duchowny w swych państwach, oraz król Hanowerski.

Wszystkie formy rządów, poczynając od monarchii nieograniczonej aż do rzeczypospolitej demokratycznej, używane są w Europie. Nie wszystkie jednak państwa europejskie przedstawiają charakter jednolitej narodowości, jak Francya, Belgia i t. p., a które posiadają przytęm jednakowy zarząd administracyjny; wiele państw składają się z rozmaitych narodowości, zostających pod władzą jednego monarchy, a które mniej lub więcej zachowały prawa i właściwe sobie ustawy. Europa środkowa dzieląc się na mnóstwo państw pomniejszych, utworzyła z takowych dwa ogólne związki czyli konfederacje, mające na celu oparcie się wspólnymi siłami zbyt potężnym sąsiadom, obok zachowania niepodległości państw je składających. Znakiem między temiż, to jest związek Niemiecki, składa się z mnóstwa państw rozmaitych, które obok zachowania wszelkiej swobody działań, połączone są paktem federalnym, celem utrzymania niezależności każdego z państw po szczególe i ogólnej spokojności wewnętrznej; najwyższą w nim władzę stanowi Sejm Związkowy, będący zgromadzeniem mandataryszów wszystkich narodowości niemieckich. Drugi związek, to jest Szwajcarski czyli Helwecki, jest połączeniem 23 stanów niepodległych, stanowiących rzeczpospolitą, której neutralność zaręczoną jest przez wielkie mocarstwa europejskie. Każdy z tych kantonów ma własną, niezawisłą, jużto demokratyczną, jużto arystokratyczną ustawę. Zostają one z sobą w styczności przez Sejm (Tagsatzung), to jest zgromadzenie deputowanych ze wszystkich kantonów. Na-

stępujące państwa i rzeczypospolite pozostają pod władzą bezpośrednią lub opiekuńczą innych mocarstw, a mianowicie: księstwa Wołoszczyzny, Mołdawii i Serbii, hołdownicze Turcyi, a pod opieką Cesarza Rosyjskiego zostające; Monaco, pod opieką Sardynii; rzeczpospolita wysp Jońskich pod opieką Anglii; Andorra pod opieką Francyi i Hiszpanii; San-Marino pod opieką państwa Kościelnego. Europa zawiera w sobie 56 państwudzielnych, a mianowicie: 3 cesarstwa, Rosyjskie, Austriackie i Tureckie; 15 królestw, Wielka Brytania i Irlandya, Prusy, Hiszpania, Szwecya i Norwegia, Belgia, Portugalia, Holandya, Dania, Obojga Sycylii, Sardynia, Grecya, Bawarya, Hanowerskie, Wirtemberskie i Saksonia; 1 państwo teokratyczne czyli państwo Kościelne; 6 rzeczypospolitych, Francuzka, Szwajcarska, oraz miasta wolne z właściwymi sobie okręgami: Hamburg, Brema, Frankfurt nad Menem i Lubeka; 1 elektorstwo Hesko-Kaselskie; 6 wielkich księstw: Badeńskie, Hesko-Darmstadtzkie, Sasko-Wejmarskie, Meklembursko-Szweryńskie, Meklembursko-Strelieckie i Toskańskie; 12 księstw: Oldenburgskie, Sasko-Koburskie-Gotha, Sasko-Altenburskie, Saxe-Meiningen-Illd-burghausen, Brunświckie, Nassauskie, Anhalt-Dessau, Anhalt-Bernburg, Anhalt-Köthen, Modeńskie, Parmeńskie i Luki (Lucques); 1 landgrafstwo Hesko-Homburskie; 11 księstw dzielnych: Hohenzollern-Hehingen, Hohenzollern-Sigmaringen, Schwarzburg-Rudolstadt, Schwarzburg-Sondershausen, Waldeck, Lippe-Detmold, Lippe-Schaumburg, Lichtenstein, Reuss-Greiz, Reuss-Schleitz i Reuss-Ebersdorf.

EURVILLE, W. we Francyi, dep. Wyższej-Marny (Haute-Marne), obw. Vassy, kant. Chevillon; 685 m. Posiada znakomite zakłady żelazne, a mianowicie 3 wielkie piece, pudlingarnie, odlewnie, kuźnie i piece kopulowe.

EUSKIRCHEN, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stoł. okr. t. n., w rejencji Kolonickiej, oddalone 33 w. na pld.-zach. M. Kolonii, w pobliżu rz. Erft; 2,850 m. Posiada fabryki sukna.

EUSTACHY, S. E., po holendersku SINT-EUSTATIUS, po hiszpańsku SAN-EUSTAQUIO, po francuzku SAINT-EUSTACHE, 1) wyspa w Antyllach, posiadłość holenderska, oddalona 14 w. na pld.-zach. wyspy S. Krzysztofa, a na pld.-wsch. wyspy Saba; M. stoł. Sint-Eustatius. Rozległa 1 milę kwadr., liczy 1,800 m. (w znacznej części mulatów, oraz białych i murzynów). Utworu wulkanicznego; nie posiada wód bieżących. Wybrzeża niedostępne, wyjąwszy części pld.-zach.,

gdzie wznosi się M. Sint-Eustatius (Sgo Eustache-go). Grunt wielce żyzny i wzorowo uprawiany. Klimat zdrowy; trąby wietrzne i trzęsienia ziemi nader częste. Główne płody rolnicze: liść tytoniowy, w wielkiej obfitości uprawiany, trzcina cukrowa, bawełna, indygo, kawa, pszenica turecka, pataty i t. p. Dziczyny, drobiu wielka obfitość; częstokroć do wysp sąsiednich są wywożone. Handel po większej części tranzytowy; niegdyś główny punkt przemycarski posiadłości hiszpańskich. Zostaje pod zarządem Dyrektora i rady kolonialnej; zależy zaś od głównego zarządu Antyllów holenderskich. 2) M. na powyższej wyspie, na wybrzeżu pld.-zach. leżące. Nieposiada portu, lecz wygodną przystań, obronną twierdzą Orange. Prowadzi handel dość znaczny.

EUSTATIUS, SINT E., ob. EUSTACHY.

EUTIN, M. w W. ks. Oldenburgskiem, stoł. ks. Lübeck, nad jeziorem t. n., oddalone 13 w. od mr. Baltyckiego, otoczone do koła przez ks. Holsztyńskie; 2550 m. Posiada szkołę łacińską i piękny zamek wielko-książęcy, na wyspie leżącej wśród jeziora.

EVANSHAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld., pań. Wirginia, hrb. Wythe, oddalone 64 w. na wsch. M. Christiansburg, nad ramieniem rz. Kenhawa, zwanem Reedy-Creek.

EVAUX, M. we Francyi, dep. Creuse, obw. Aubusson, na pld.-wsch. M. t. n.; 2,700 m. Główne kantonu; posiada źródła mineralne i zakłady kapieli dla goszczących. Odznacza się gruzami zamku La Roche-Aymon.

EVÈCHÉ, TROIS E., okolica we Francyi, w dawniej prowincyi Lotaryngii zwaną. Składała się z trzech małych okręgów, utworzonych z tyłu biskupstw: Metz, Verdun i Toul czyli Messin, Verdunois i Tulois.

EVERBECQ, W. w Belgii, prow. Henegowii (Hainaut), obw. Tournai, na pld.-wsch. M. t. n.; 4,084 m. Posiada znaczne warzelnie soli, przedziałnie lnu i warsztaty płóciennicze.

EVESHAM, 1) Mm. w Anglii, hrb. Worcester, oddalone 25 w. na pld.-wsch. M. Worcester, wśród doliny t. n., nad rz. Avon; 4,000 m. Pamiętne stanowczem zwycięstwem księcia Wallii, następnie króla Edwarda I., nad związkowemi baronetami, pod wodzą Szymona de Montfort, dnia 6. sierpnia 1265. r. Wysła do parlamentu 2 deputowanych, z grona 370 wyborców (1840. r.).

2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld., pań. New-Jersey, na wsch. M. Filadelfii, nad rz. Moore; 4,000 m.

EVIAN, po łacinie AQUIANUM, M. w pań. Sardyńskiem, prow. Chablais, oddalone 10 w. na pld.-wsch. M. Thonon, nad jeziorem Genewskiem; 1,520 m. Posiada kolegium niższe, zakład kapieli i źródła mineralne w Amphion. Prowadzi handel kasztanami, wiśniową wódką i olejem orzechowym.

EVORA, po łacinie LIBERALITAS-JULIA, EBO-RA, 1) M. w Portugalii, stoł. prow. Alem-Tejo, na wsch. Lizbony; 14,680 m. Jest siedliskiem arcybiskupa; posiada seminaryum biskupie, bibliotekę i muzeum, uważane za najbogatsze w Portugalii. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobami mosiężnymi, blaszanymi, garbarniami i kapełusznictwem. Zdobne piękną katedrą gotycką, wodociągiem i licznymi gruzami z czasów odległych. 2) Mm. tamże, prow. Estramadura, oddalone 8 w. na pld.-wsch. M. Alcobaca, na l. brz. rz. Baça. 3) Evora Monte, Mm. tamże, prow. Alem-Tejo, oddalone 24 w. na pld.-wsch. Evora; 800 m. Zdobi je starożytny zamek. Pamiętne układem z dnia 26. maja 1834. r., w skutek którego Don Miguel zrzekł się tronu portugalskiego.

EVIRAN, Mm. we Francyi, dep. Côtes-du-Nord, obw. Dinan, na pld.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. Rance; 4,163 m. (1841. r.).

EVRE, rz. we Francyi, depart. Cher; uchodzi do rz. Cher, w pobliżu Vierzon. Wypływa ze stawu Bourdelins, na pld.-zach. M. Nérondes. Płyynie na przestrzeni 66 w., przez miasta: Mehun i Vierzon.

EYREUX, po łacinie EBROICAE, EBROICUM, CIVITAS-EBUROVICUM lub CASTELLUM AULER-Cl u starożytnych rzymian, M. we Francyi, stoł. depart. Eure; leży nad rz. Iton, na pld.-zach. Paryża, pod 49° 1' 30" szerok. pldn., a 1° 11' 9" dług. zachodniej. W r. 1841. liczyło 11,706 m. Jest siedliskiem biskupa sufragana z Rouen; posiada trybunał handlowy, izbę naradczą handlową, kolegium, dwa seminarya, początkową szkołę realną, bibliotekę publiczną (10,000 tomów), ogród botaniczny, towarzystwa: rolnicze i literackie, kasę oszczędności, teatr i 3 drukarnie. Pod względem przemysłowym, odznacza się wielką fabryką barchanów, czapek nocnych; posiada także bielniki, farbiarnie i garbarnie, walcownie miedzi i blachy cynkowej, młyny zbożowe, olejarnie, folusze, tartaki mechaniczne, piece wapienne i t. p. Prowadzi handel zbożem i drzewem; tu odbywają się także wielkie targi na bydło i konie. Niegdyś było obronnem; zdobne jest piękną katedrą. W pobliżu miasta (3 wiorsty) istniał do r. 1836. piękny zamek, wzniesiony przez Joannę z Nawarry, pamiętny dwule-

inim pobytom cesarzowej Józefiny, po nastąpiącym rozwodzie.

EVRON, po łacinie EBRONIUM, M. we Francji, depart. Mayenne, obwód Laval, na pñ.-wsch. M. t. n.; 4,130 m. (1841. r.). Posiada kolegium niższe, warsztaty tkackie, wydające płótna, bieliznę stołową i t. p.; prowadzi handel wełną.

EWELINÓW, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim, gminie Lasocin, parafii Mlin; 226 m., zajmujących 27 dom. mieszkalnych i 50 innych zabudowań. Założona tu od r. 1800. fryszlerka, wydała w r. 1848: 450 centn. żelaza kutego, wartości ogólnej 1,450 rubli sr.

EWPARATORIA, niegdyś KOŻEÓW, inaczej JEW-PATORIA, EUPATORIA, u starożytnych rzymian POMPEIOPOLIS, M. w cesarstwie Rosyjskiem, stoł. okr. t. n., w gub. Tauryckiej, na pñ.-zach. M. Symferopola, nad mr. Czarném; 14,000 m., zajmujących 1955 dom. mieszkalnych. Posiada urząd celny, wyższą szkołę tatarską i kąpiele błotniste zwane Sak. Znajduje się w okolicy pobliskiej kilka jezior słonych, z których sól wyrabiana bywa. Port i przystań wygodna, lubo na wiatry morskie wystawiona, wyjąwszy północnych i północno-zachodnich. Prowadzi znaczny handel solą, zbożem i skórami. Wartość wprowadzonych towarów w r. 1834. dochodziła 2,113,479 rubli assygnacyjnych (rubel assygnacyjny równa się 25 kop. srebrem), wywóz 1,419,876 rubli assygn. Studnia artezyjska około 480 stóp głęboka i piękny meczet Dewlet-Ghirkhan zwany (r. 1552 wzniesiony) zdobią miasto.

EXCIDEUIL, M. we Francji, depart. Dordogne, obw. Pèrigneux, na pñ.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. Isle; 2,000 m. Posiada wielkie piece i kuźnie, fryszlerki żelaza, walcownie blachy żelaznej i papiernie. Prowadzi handel winem i trzaskami.

EXE, po łacinie EXA, ICTA, rz. w Anglii, uchodząca pod Exmouth (hrb. Devon) do kanału la Manche. Wybiega ze źródeł znajdujących się w części zach. hrb. Somerset. Płyńie na przestrzeni 80 w. przez Tiverton, Exeter, Topsham i Exmouth. Spławna jest aż do Topsham, dla statków z objęciem 300 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centn. stofuntowym).

EXEA-DE-LOS-CABALLEROS, M. w Hiszpanii (król. Aragońskie), prow. Saragossa, na pñ.-zach. M. Saragossy, nad rz. Arva; 3,000 m.

EXELODUNUM, ob. ISSOUDUN.

EXETER, po łacinie ISCA, EXONIA, ISCA-DUMNONIORUM, UXELA u starożytnych rzymian, M. w Anglii, stoł. hrb. Devon (w którym samo tworzy oddzielne hrabstwo); leży na pñ.-zach. Lon-

dynu, nad rz. Exe, o 14 w. od wybrzeży morskich. Liczy 32,000 m., zajmujących 3250 domów. Jest siedziskiem biskupa, sądu asizów i sądów kwartalnych (Quarter-Sessions). Posiada dom karny, zakłady naukowe i dobroczynne, bibliotekę publiczną i muzeum. Pod względem przemysłowym posiada fabryki pruneli i zwyczajnych tkanin wełnianych, oprócz tego browary, kuźnie żelaza, garbarnie i papiernie. Prowadzi handel płodami rolniczymi. Jarmarki licznie są zwiedzane. Port tutejszy przystępnym jest dla okrętów, z objęciem 150 beczek; w r. 1835. miasto posiadało 192 statków morskich, mających objęciu 15,979 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centn. stofuntowym). Regularnie kursujące statki parowe ułatwiają stosunki handlowe z M. Cowes. W r. 1840. wysłało 2 deputowanych, z grona 3669 wyborców. Odnacza się szczytkami zamku Rougemont-Castle, dawniej rezydencji królów Anglo-Saksońskich, nader piękną i starożytną katedrą, wiela wielkimi i wspianiami gmachami; znajdujemy tu również 19 kościołów. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Maine, hrb. Penobscot, na pñ.-zach. M. Castine; 2,080 m. (1840. r.). 3) Mm. tamże, pañ. New-York, hrb. Oswego, na pñ.-zach. M. Cooperstown; 1,423 m. (1840. r.). W pobliskiej okolicy widzieć można ciekawą skałę, zwaną Split-Rock. 4) Mm. tamże, pañ. New-Hampshire, hrb. Rockingham, oddalone 22 w. na pñ.-zach. M. Portsmouth, nad rz. t. n.; 3,000 m. (1840. r.). Jest siedziskiem sądu zwanego Circuit-Court i posiada szkołę początkową (Phillips Exeter-Academy), uważaną za najdawniejszą w Stanach Zjednoczonych. Odnacza się przemysłem i handlem.

EXILLES, Mm. w królestwie Sardyńskiem, prowincja Suse, na pñ. M. t. n., w poblizu lew. wybrzeża rz. Dora-Ripaira. Obronne; posiada arsenał wojenny.

EXIN, ob. KCYNIA.

EXMES, M. we Francji, depart. Orne, obw. Argenton, oddalone 14 w. na wsch. M. Argenton; 675 m. Odnacza się wyrobem płócien, fajansów, naczyń z gliny palonej, tkanin jedwabnych, garbarniami i fabrykami oliwy. M. nader starożytne, było niegdyś stoł. kraju Hyemois.

EXMOUTH, M. w Anglii, hrb. Devon, na pñ.-wsch. M. Exeter, nad rz. Exe, przy ujściu téjże do kanału la Manche. Posiada zakład kąpiei morskich.

EXONIA, ob. EXETER.

EXTEN, W. w ks. Hesko-Kasselskiem, prow. Niższej-Hesji, cyrk. Schaumburg, na pñ.-wsch.

M. Rinteln, nad rz. Exter; 777 m. Znaczny zakład wyrobów nożowniczych, blaszanych, mosiężnych i t. p.

EYBAR, Mm. w Hiszpanii (Guipuzcoa), prow. San-Sebastian, oddalona 35 w. na pñ.-zach. M. t. n.; 2,000 m. Posiada fabrykę broni, kuźnię żelaza, warsztaty płóciennicze i zegarmistrzowskie.

EYEMOUTH, Mm. w Szkocji, hrb. Berwick, oddalone 11 w. na pñ. M. Berwick-Upon-Tweed, nad rz. Eye, w poblizu ujścia téjże do morza Niemieckiego; 1,203 m. Odnacza się wielkimi targami zbożowymi, i posiada port wygodny i bezpieczny. Znaczne rybołówstwo, a mianowicie połów śledzi.

EYGUES, rz. we Francji, uchodząca do lew. brz. Rodanu, w poblizu M. Orange (dep. Vaucluse). Wybiega ze źródeł w poblizu M. Rémusat leżących (depart. Drôme). Płyńie na przestrzeni 90 w., przez M. Nyons.

EYLAU, DEUTSCH EYLAU, ob. IEAWA.

EYLAU, PREUSSISCH EYLAU, ob. IEAWA.

EYMOUTIERS, po łacinie ANTIMONASTERIUM, M. we Francji, depart. Haute-Vienne, obw. Limoges, na pñ.-wsch. M. t. n., na lew. brz. rz. Vienne;

3,491 m. (1841. r.). Posiada niższe kolegium, garbarnie i przedziałnie bawełny. Prowadzi handel białym woskiem i skórami.

EYNDHOVEN, EINDHOVEN, M. w Niderlandach, prow. Brabant północny, przy ujściu rzeki Gender do rz. Dommel. Posiada kościół katolicki, fabrykę kapeluszy i obuwniczą, warsztaty płóciennicze, oraz fabrykę wyrobów wełnianych i bawełnianych.

EYRAGUES, W. we Francji, depart. Ujście Rodanu (Bouches-du-Rhône), obw. Arles-sur-Rhône, kanton Chateau-Rénard; 2,227 m. Otoczona jest starożytnymi murami z czasów wojen religijnych.

EZCARAY, M. w Hiszpanii (Stara Kastylia), prow. Logrono, na pñ.-zach. M. t. n.; 2,400 m.

EZCURRA, Mm. w Hiszpanii (król. Nawarra), prow. Pampeluna, oddalone 36 w. na pñ.-zach. M. t. n.

EZQUIOGA, Mm. w Hiszpanii, prow. Guipuzcoa, obw. San-Sebastian, na pñ.-zach. M. t. n.

EZY, W. we Francji, depart. Eure, obwód Evreux, kanton Saint-André; 860 m. Wyrób grzebień rogowych i instrumentów muzycznych dętych.

F.

FAABERG, M. w Norwegii, sztyft (gub. dyec.) Christiania, przy ujściu rz. Lougen do jeziora Mosen; 4,780 m.

FAABURG, Mm. w Danii, sztyft Fionii, na wyspie t. n., nad cieśniną Mały Belt. Posiada port wygodny, którym handel i żegluga morską prowadzi; 1,400 m., zajmujących 260 domów mieszkalnych.

FABARIA, ob. PFÄFERS.

FABIUS, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pañ. Nowego Yorku, hrb. Onondago, oddalone 224 w. na zach. M. Albany, przy jednym z głównych źródeł rzeki Chenango; 2,562 m. (1840. r.).

FABRIANO, M. w państwie Kościelném, delegat Macerata, na zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Giano, u stóp Apeninów; 8,500 m. Jest stoł. okr. rządowego (Distretto Governativo) t. n., siedziskiem administracji połączonych biskupstw Fabriano i Matelica, oraz posiada fabryki papieru, kart do grania i pergaminu.

FABRICA, Mm. w pañ. Kościelném, deleg. Viter-

bo; 1,309 m. Odnacza się przemysłem rolniczym. Zdobne jest kościołem kolegiatnym Ś. Sylwestra.

FACHINGEN, W. w ks. Nassauskiem, obw. Diez, w poblizu M. Diez, na l. brz. rz. Lahn. Leżące w poblizu źródła, zwane Birlenbach, są nader używane i skuteczne; przeszło 200,000 kamionek wody tychże źródeł rozsyłają do roku.

FADEEWSKOJ, wyspa na mr. Lodowatém, należąca do ces. Rosyjskiego, w stronie zachodniej Nowej Syberyi. Górzysta, obfituje w reny, niedźwiedzie i ptactwo morskie.

FAENZA, po rzymsku FAVENTIA, M. w państwie Kościelném, delegat Ravenna, na pñ.-zach. M. t. n., przy połączeniu kanału Zanelli z Lamone; 18,852 m. Stoł. okr. rządowego t. n.; jest siedziskiem biskupa; posiada liceum, szkołę malarstwa, i dom ochrony dla sierot. Niegdyś wspaniałe było wielką ilością wyrobów fajansowych, które od tegoż miasta nazwę swą wzięły. Posiada przedziałnie jedwabiu, kilka fabryk tkanin jedwabnych i papiernie. Prowadzi znaczny handel, ułatwiany spławnym kanałem Zanelli. Znaczne jarmarki z wy-

kły się tu odbywać. Między wielu pięknymi budowlami zasługują na uwagę: katedra, ratusz, teatr i kilka pałaców prywatnych.

FAEROE, *ob.* FARÖER.

FAEROERNE, *ob.* FARÖER.

FAGARAS, FOGARAS, po niem. FAGRESCH-MARKT, HOLZDORF, Mm. w ks. Siedmiogrodzkiem, stol. okr. t. n., oddalone 140 w. na pld.-wsch. Klausenburga, na l. brz. rz. Aluta; 4,860 m. Warowne; prowadzi handel dość rozległy. Zdobi je starożytny zamek obronny i piękny most kryty, na rzece Aluta zbudowany.

FAGRESCHMARIT, *ob.* FAGARAS.

FAHRWASSER, NEU FAHRWASSER, W. w Prusach, prow. Prusy Zachodnie, obwód rej. Gdański, na pfn. M. Gdańska, od którego 4 w. jest oddalona. Leży przy ujściu kanału Neu-Fahrwasser czyli zachodniego ramienia Wisły do mr. Bałtyckiego, wprost twierdzy Weichselmünde. Posiada port, będący głównym portem M. Gdańska. Jest siedliskiem władz celnych, kantoru handlu morskiego (Seehandlungs-Comptoir), oraz kompanii sterników portu gdańskiego.

FAIDO, Mm. w Szwajcarii, kanton Tessyński, oddalone 31 w. na pfn.-zach. M. Bellinzona, na l. brz. rz. Tessin; 615 m.

FAIRAY, wyspa w Szkocji, najwięcej ku południowi wysunięta w gromadzie Szetlandzkich, oddalona 40 w. od wybrzeży wyspy Szetland. Długość jej 5 w., szerokość 3 w. dochodzi. Posiada wyborne pastwiska i chów owiec wysoko poprawnych.

FAIRFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Konnektikut, stol. hrb. t. n., oddalone 90 w. na pld.-zach. New-Haven. Leży nad kanałem Long-Island, i liczyło w roku 1840: 3,654 m. Posiada szkołę początkową, 3 porty: Mill-River, Sangatuck i Black-Rock, i prowadzi handel dość znaczny. 2) Mm. tamże, pań. Maine, hrb. Somerset, oddalone 14 w. na pld. Norridgewock; 2,198 m. (1840. r.). 3) Mm. tamże, pań. New-Jersey, hrb. Kumberland, oddalone 40 w. na wsch. Salem, nad Cohanz-Creek; 1,900 m. (1840. r.). 4) Mm. tamże, pań. Nowego-Yorku, oddalone 16 w. na pfn.-zach. Herkimer; 1,836 m. Posiada szkołę lekarską. 5) Mm. tamże, pań. Ohio, hrb. Butler; 2,900 m. 6) Mm. tamże, pań. Ohio, hrb. Highland; 2,500 m.

FAIRFORD, Mm. w Anglii, hrb. Gloucester, leżące o 44 w. na pld.-wsch. M. t. n., nad rz. Colne; 1,547 m. Zdobne jest pięknym kościołem z XIV. wieku.

FAIRHAVEN, Mm. w Stanach Zjednoczonych

Ameryki pfn., pań. Massachusetts, hrb. Bristol, nad rz. Accushnet, wprost M. New-Bedfort; 4,200 m. (1843. r.).

FAIR-HEAD, u starożytnych rzymian ROBODGIUM-PROMONTORIUM, przylądek w Irlandyi, będący pfn.-wsch. krawcem wyspy t. n., do hrb. Antrim należący. Leży na 623 stóp nad poziomem morza; i z olbrzymich mass bazaltu wyjątkowo składa się.

FAISANS, ILES DES F..., wyspa w Bidassoa, na granicy Francji i Hiszpanii, oddalona 20 w. na pld.-wsch. San-Sebastian. Pamiętna jest zawartym traktatem, p. yrenejski i zwany, w r. 1659., oraz zjazdem z powodu małżeństwa Ludwika XIV.

FAIZABAD, po ang. FYZABAD, inaczej BUDAKSZAN, BADAKSZAN, M. w Tartarii Niepodległej, stol. prow. t. n., w hanacie Kunduz, na pld.-zach. M. t. n., nad rz. Kutsza (po ang. Koocha). Leży pod 36° 28' szer. pfn., a 69° dłuż. wsch. Prowincja ta obejmuje cały zlew wyższego biegu rz. Dżihun, który przybiera tam nazwę rz. Kutsza. Sławną jest z pięknych widoków i malowniczych położen okolicy, oraz żyzności gruntu, głównie zaś bogactwem pokładów rubinowych, na wybrzeżach rz. Dżihun znajdujących, oraz kamienia lazururowego (lapis lazuli), wśród gór otaczających powyższą rzekę.

FAJSEAWICE, W. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. i okr. Krasnostawskim, gminie i parafii t. n. Leży na trakcie bitym z Lublina do Zamościa prowadzącym, w pobliżu rz. Wieprza; liczy 446 m., zajmujących 56 domów mieszkalnych i 90 innych zabudowań. Posiada murowany kościół parafialny.

FALABA, M. w Afryce, w Wyższej Gwinei, stol. król. Sulimana, oddalone na 300 w. od wybrzeży Serra-Leone; 6,000 m. Jest stolicą władcy kraju.

FALAISE, po łacinie FALAZA, FALEZIA, M. we Francji, stol. obw. t. n., w depart. Calvados, oddalone 33 w. na pld.-wsch. M. Caen, na pr. brz. rz. Auté; 8,109 m. (1841. r.). Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne i 2 drukarnie. Wyrób czapek nocnych zatrudnia w samém mieście do 4,000 warsztatów; tu również przedziałnie wełny, fabryki koronek i farbiarnie wławione. Jar-mark w Guibray, t. j. na przedmieściu t. n. odbywać się zwykły, trwa od 10. do 25. sierpnia; odznacza się zaś wielką sprzedażą koni, bydła i wełny. Jest miastem rodzinnym Wilhelma Zdobywcy.

FALCES, M. w Hiszpanii (król. Nawarra), prow. Pampeluna, oddalone 8 w. na pld.-zach. Olity, w pobliżu pr. wybrzeża rz. Arga; 2,600 m. Posiada piękny most kamienny na rzece Arga.

FALCON, przylądek w Algierii, prow. Oran, na pfn. zach. M. t. n.; pod 35° 50' szer. pfn., a 3° 7' dłuż. zach.

FALCONE, przylądek w Sardynii, na pfn.-zach. krańcu wyspy; pod 40° 56' szer. pfn.

FALEME, rz. w Senegambii, uchodząca do lew. brz. rz. Senegalu, o 58 w. poniżej Galam. Płynie na przestrzeni 900 w. Główna z uchodzących do niej: Sanon-Kolez czyli rzeka Złota.

FALKENAU, M. w ces. Austriackim, w król. Czeskim, cyrk. Łokieckim (Ellbogen), na pld.-zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Eger; 1,855 m. Na gruntach okolicznych uprawiają chmiel nader poszukiwany. Zdobi je starożytny zamek Koënigsberg.

FALKENBERG, *ob.* NIEMODLIN.

FALKENBERG, M. w Szwecji, lan Halmstad, odległe 31 w. na pfn.-zach. M. t. n., nad rz. Aethran-Ä; 819 m.

FALKENBURG, M. w Prusach, prow. Pomeranii, obw. rej. Koziński, na pld.-zach. M. Koźlina, okręg Dramburg, nad rz. Drage; 2,700 m. Fabryki wyrobów wełnianych i sukna zwyczajnego.

FALKENSTEIN, 1) M. w Saksonii, dyrekeyi Cwikawskiej, obw. Pławno (Plauen) i Pausa, odległe 18 w. od M. Pławno (Plauen), na l. brz. rz. Goltzsch; 2,900 m. W okolicy pokłady rudy żelaznej i cyny. W samém zaś mieście wyrób muślinów i koronek. Było niegdyś siedliskiem sądów tajemnych. 2) Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrkul. Korneuburg; 941 m. 3) Mała rzeka we Francji, uchodząca do pr. brz. rz. Schwarzbach, pod Reichshofen (prow. Niższego Renu). Wybiega ze źródła o 5 w. na pld.-wsch. Bitche (dep. Mozelli). Płynie na Niederbronn i Reichshofen.

FALKIRK, M. w Szkocji, hrab. Stirling, na zach. Edynburga, nad kanałem Forth-Clyde; 12,750 m. Odznacza się wielkimi targami na bydło i konie. Na przedmieściu posiada port Grangemouth, nad rz. Carron, oraz wławione kuźnie Carron-Works.

FALKLAND, 1) Mm. w Szkocji, hrb. Fife, oddalone 16 w. na zach. M. Cupar, u stóp góry East-Lomond; 1,400 m. Odznacza się gruzami starożytnego zamku, niegdyś rezydencji królów Szkockich. 2) Falkland, po francuzku Malouines, po hiszpańsku Malwinas, archipelag w posiadłościach angielskich w Ameryce południowej, wśród oceanu Atlantyckiego, między 51° a 52° 45' szerok. połud., oraz 59° 40' a 64° 6' dłuż. zachodniej. Składa się z dwóch wysp głównych: East-Falkland i West-Falkland, oraz znacznej liczby pomniejszych. Wybrzeża dwóch wysp powyższych są niskie, wyjąwszy części połud.; posiadają kilka wygodnych

portów. Ziemia niezbyt żyzna; wielki brak lasów. Dwie tylko osady archipelagu tego zajęte są przez Anglików: Port-Louis i Port-Egmont.

FALKOPING, FALKÖPING, małe miasteczko w Szwecji, w lanie Mariestad, oddalone 60 w. od M. t. n.; 532 m. Pamiętnie jest zwycięstwem odniesionym w r. 1388, przez Małgorzatę, królową Duńską i Norweską, nad Albertem, królem Szwecji, gdzie tenże do niewoli wzięty został.

FALLMOUTH, Mm. portowe w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Massachusetts, hrb. Barnstable, oddalone 28 w. na pld.-zach. Sandwich, na krańcu pld.-zach. półwyspu Barnstable; 2,600 m. (1840. r.).

FALMOUTH, po łacinie FALMUTUM, VOLEMUTUM, u rzymian VOLIBA, Mm. w Anglii, hrb. Cornwall, oddalone 70 w. na pld.-zach. Launceston, nad zatoką, utworzoną ujściem rz. Fal; 7,500 m. Jest miastem warownym; posiada komorę celną, port nader obszerny, dwoma fortecami obronny, bezpieczny i wygodny dla zawijających okrętów. Tu również stacya pakebotów pocztowych kursujących do Portugalii, na mr. Śródziemne, do wyspy Madery, wysp Kanaryjskich i Ameryki. Znaczny połów sardynki w wybrzeży. W r. 1835. okręty własnością miasta będące, w liczbie 86, zabrać mogły ładunek 6,732 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centn. stofantowym).

FALSTER, po łacinie FALSTRIA, wyspa w Danii, wśród Kategatu, w gub. dyec. Laaland, na pld. wybrzeżu Fionii. Rozległa 8 1/2 mil kwadr., liczy do 20,000 m. Powierzchnia równa, dostatecznie nawodniona, liczona do najżyźniejszych w Danii. Obfite zbiory zboża, konopi, lnu i t. p., znaczny również chów bydła i pszczoł. Główne miasto Nykjöbing.

FALTERONA, MONTE DI F..., wierzchołek Apeninów toskańskich, na wsch. Florencji, uważany za główny szczyt tychże. Wznosi się na 5740 stóp polskich; w stronie zachodniej góry znajdują się źródła rz. Arno, a na wschód źródła rz. Santerno.

FALU, FALUN, FAHLUN, M. w Szwecji, stol. lanu t. n., na pfn.-zach. Szokolmu, między jeziorami Marpan i Runn; 4,379 m. (1833. r.). Posiada trybunał górniczy, szkołę praktyczną górniczą (Bergs-Skolau). W pobliżu sławne kopalnie miedzi, dochodzące 1500 stóp głębokości, otwarte od lat tysiąca (według podań miejscowych), a które jeszcze na początku XVII. wieku do 160,000 centn. czystego metalu wydawały, obecnie produkcya ich znacznie zmniejszona. Są tu również rządowe kuźnie i pudlingarnie żelaza, warsztaty ma-

chicznicze, papierne, liniarne, warsztaty płóciennicze i fabryka wyrobów wełnianych.

FALUN, *ob.* FALU.

FAŁKÓW, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim, gminie i parafii t. n., nad rz. Czarną; 518 m. (1848. r.), zajmujących 70 dom. mieszkalnych i 140 innych zabudowań. Posiada kopalnie rudy żelaznej, wielki piec (10,000 centnarów surowizny), odlewnię (1000 centn.), 7 fryzerek (5,000 cent.) i pudlingarnię (4000 centn.). Wartość ogólna powyższej produkcji dochodziła w r. 1848: 35,600 rub. sr.; przybliżona wartość zakładu 20,000 rub. sr. Zatrudniał w powyższym roku 58 górników, 62 hutników i 102 pomocników.

FAMAGUSTA, po francuzku FAMAGOSTE, po łacinie FAMA AUGUSTA, M. na wyspie Cypr, na pld.-wsch. M. Nikozji, na wschodnim wybrzeżu wyspy. Jest siedziskiem biskupa katolickiego. Warowne, lubo mury jego po większej części w gruzach leżą. Port zasypyany piaskami, jedynie dla statków pomniejszych przystępny. Odnacza się gruzami pałacu gubernatorów weneckich, oraz kościołem Ś. Zofii. Pamiętne ukoronowaniem Guy de Lusignan, jako króla Cypryjskiego w r. 1191.

FAMEH, M. w Turcji azjatyckiej, w Syrii, na pfn. Damasku, na pr. brz. rz. Orontes i przy wejściu téjże do jeziora Famieh. Zbudowane zostało na gruzach starożytnego M. Apamea, założonego przez Seleuka-Niktora.

FAMMATZ, M. w Japonii, wśród wyspy Nifon, na wsch. M. Okasaki, w pobliżu wybrzeży.

FANO, FANUM-FORTUNAE u starożytnych rzymian, M. w pań. Kościelnym, deleg. Urbino-e-Pesaro, oddalone 11 w. na pld.-wsch. M. Pesaro, a 46 w. na pfn.-zach. Ankony, na wybrzeżach mr. Adryatyckiego, przy ujściu rz. Metauro; 6,860 m. Obronne; jest M. głównym okr. t. n., siedziskiem biskupa katolickiego, oraz konsułów: duńskiego, pruskiego i szwedzkiego. Znajduje się biblioteka publiczna i teatr, liczony do najpiękniejszych we Włoszech. Pod względem przemysłowym odnacza się wyrobem tkanin jedwabnych. Posiada mały port handlowy, którym wyprowadza zboże, oliwę i inne płody rolnicze. Zdobne piękną bazyliką, zwaną *Vitruve*, i łukiem tryumfalnym na cześć Augusta wzniesionym. Rodzinne Klemensa VIII.

FANOE, FANÖE, wyspa w Danii, sztyft Ribe, na mr. Niemieckim; 3,000 m. (1840. r.). Posiada warsztaty statków morskich; rybołówstwo, żeglarsstwo nadbrzeżne i wywóz zboża, są głównym

zajęciem mieszkańców. W r. 1839. mieszkańcy téjże posiadali własnych statków 108 z objęciem 1430 łasztów.

FAO, M. w Portugalii, prow. Minho, oddalone 10 w. na zachód Barcellos, przy ujściu rz. Cavado, wprost M. Espozende; 1,400 m.

FAOU, *le* FAOU, Mm. we Francji, dep. Finistère, obw. Chateaulin, oddalone 13 w. na pfn.-zach. M. t. n., na pld. M. Brestu; 877 m. Posiada port obszerny i wygodny. W roku 1841. wypłynęło do portu 95 statków morskich z ładunkiem 680 beczek (1 beczka równa się wadze 20 cent. sto-funtowym), wypłynęło zaś z portu 280 okrętów, z ładunkiem 3,809 beczek.

FARA, *ob.* LA FÈRE.

FARA-SAN-MARTINO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo-Citeriore, obw. Luciano, na pld.-zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Aretino; 2,000 m.

FARADES, M. w Tunisi, oddalone 57 w. na pld. M. Tunisi, a 13 w. od wybrzeży mr. Śródziennego.

FAREHAM, Mm. w Anglii, hr. Hants, oddalone 18 w. na pld.-wsch. M. Southampton, nad kanałem la Manche; 4,500 m. Odnacza się wyrobem wielkiej ilości worów, lin okrętowych i postronków. Tu również warsztaty okrętowe, i kąpiele morskie nader uczęszczane.

FARESCOUR, Mm. w Niższym Egipcie, oddalone 13 w. na pld.-zach. M. Damietty, na pr. wybrzeżu wschodniego ramienia rz. Nilu. Pamiętne porażką armii, walczącej pod dowództwem Ś. Ludwika.

FARINGDOU, GREAT F., M. w Anglii, hr. Berks, na pfn.-zach. Londynu, oddalone 3 w. od Isis, wpośród doliny White-Horse; 3,033 m. Prowadzi wielki handel wieprzami i soloną wieprzowiną.

FARMINGTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., pań. Nowego-Yorku, hr. Ontario, oddalone 14 w. na pfn.-wsch. Canandaigua; 2,200 m. Posiada źródła siarczane. 2) Mm. tamże, pań. Konnektikut, hr. Hartford, oddalone 48 w. na pfn. New-Haven; 2,041 m. (1840. r.).

FARNHAM, Mm. w Anglii, hr. Surrey, leżące o 14 w. na zach. M. Guildford; 5,858 m. Odnacza się pałacem biskupów Winchester. W okolicy pobliskiej znajdują się gruzi opactwa Waverley.

FARO, M. w Portugalii, prow. Algarvia, na pld.-wsch. M. Lagos, nad rz. Valfermosa, w pobliżu ujścia téjże do oceanu Atlantyckiego; 8,440 m. Warowne; jest siedziskiem biskupa i konsula hiszpańskiego. Port nie zbyt wygodny. Handel i rybołówstwo nader znaczne. Wywóz fig, rodzenków, migdałów, pomarańczy, wino i innych płodów miejscowych. W r. 1839. przybiło do portu

418 statków morskich rozmaitych rozmiarów, których połowa żeglowała pod flagą portugalską.

FARO, CAPO DI FARO, FARO-DI-MESSINA, PELORUS lub PELORUM-PROMONTORIUM u starożytnych, ciążyna między król. Neapolitańskim a Sycylią, ciągnąca się od przylądka Peloro na wybrzeżu Sycylii, do przylądka dell'Armi na wybrzeżach neapolitańskich. Długość do 20 mil włoskich, szerokość 2 do 15 mil takichże dochodzi. Właściwa przeciw ciążyna Messyńska, ciągnąca się od przylądka Peloro do M. Messyny, jest trudną do przebycia, nietylko z powodu skał już w starożytności znanych, Scylla i Charybda (Rema i Calofaro), lecz i dla gwałtownych prądów morskich. Dzieli ona posiadłości króla Neapolitańskiego na 2 części: Dominial al di la Faro i Dominial al di qua dal Faro (posiadłości po téj stronie i po drugiej stronie ciążyny).

FARÖER, FAEROERNE, FAEROE, po francuzku FAEROE, po hiszpańsku FERRO, archipelag wysp w Europie, leżący na oceanie Atlantyckim, na pfn.-zach. krańcu wybrzeży Szkockich, a na pld.-wsch. Islandyi; między 61° 20' a 62° 21' szerokości, oraz 7° 55' a 10° 25' długości zachodniej. Składa się z 25 wysp, między którymi 17 tylko zamieszkanymi, głowniejsze między temi: Ström-øe, Bordøe, Osterøe, Vaagøe, Sandøe, i Suderøe. Ogólna rozległość ostatnich około 47 mil kw.; zamieszkane są od 7,400 dusz (1840 r.). Grunt skalisty, powierzchnia górzysta, wybrzeża strome, wygodnych portów pozbawione; główny wierzchołek jest na wyspie Strömøe, na 2614 stóp wznoszący się. Klimat nader rozmaity, ma być przeciwieństwem łagodniejszy i mniej zmienny jak w pld. prowincjach Danii, pomimo różnicy położenia geograficznego. Deszcze i burze gwałtowne często się przytrafiają, mianowicie podczas wiatrów od brzegów Islandyi wiejących. Największa długość dnia w czasie lata godzin 20; najkrótszy dzień w miesiącach zimowych godzin 4. Bogaćstwa mineralne obfite i rozliczne, a mianowicie: pokłady rudy żelaznej, węgla ziemnych, miedzi i wielu innych kruszców. Grunt w ogóle płonny, zaledwie 1/10 część ogólnej rozległości i przy dołożeniu wielkiej pracy i wysileniu uprawiona dostatecznie być może. Jęczmień tylko dojrzałości odpowiedniej dochodzi; rzepa, kartofle i wielkie zbiory siana, są jedynymi płodami rolniczymi. Brak drzewa zupełny. Chów bydła nader znaczny jest głównym bogactwem miejscowem. Przemysł mieszkańców ogranicza się na chwytaniu pastwa morskiego, szczególnie u wybrzeży, rybołów-

stwie, wyrobie pospolitych tkanin wełnianych, i budowie statków morskich pomniejszych. Handel dość znaczny, mianowicie z Danią, pod względem wywozu obejmuje: pończochy wełniane (około 200,000 par do roku), łój, ryby, tran rybi, piórze, skóry, masło i wełnę; przywóz składa się po większej części ze zboża, jarzyn, chleba, spirytusu, towarów kolonialnych, żelaza, ołowiu, prochu, siarki, cegły, dachówki, drzewa budulcowego, szkła, płótna, książek, obuwia i t. p. Wyspy te są w posiadaniu Danii, i tworzą część jej polityczną pod nazwą Prowincjał Stænderi; do izb prawodawczych, wspólnie z Islandyą, wysyłają 3 deputowanych. Pozostają w zarządzie gubernatora (Amtmand) i dzielą się na 7 parafii. Miejsce główne zarządu tego jest na wyspie Strömøe, w mieście Thorshavn. Odkryte przez Norwegczyków w IX. wieku, opanowane zostały w r. 1807. przez Anglią, która je powróciła Danii w 1814. roku.

FARSISTAN, FARIS, prow. w Persyi, między Kusistanem, Irak-Adsem, Kohestanem, Kermanem i odnogą Perską; M. stoł. Sziraz. Rozległa 5951 mil kwadr., liczy 1,700,000 m. Powierzchnia kraju dosyć równa i niska u wybrzeży; ku środkowi wznosi się stopniowo i osiąga wyżyn azjatyckich. Co do wód bieżących znajdujemy tu tylko rzeki nadbrzeżne, uchodzące do morza, i kilka rzek stepowych, których ujścia giną wpośród piaszków lub wpadają do jezior wewnątrz kraju leżących; między ostatnimi odnacza się Bachtogan, Deszt-Essen i inne. Na wybrzeżach klimat gorący i niezbyt zdrowy; wpośród gór, osobliwie w miesiącach zimowych, śniegi widzieć się dają. Płody miejscowe: daktyle, zboża wielorakie, owoce, konopie, szafran, len, kwiaty, mianowicie wielka ilość róż; z królestwa zwierząt odnacza się: piękne konie, wielbłądy, owce, jedwabniki i t. p. Mieszkańcy uchodzą za najwicej ucywilizowanych i najprzemysłniejszych w całym państwie. Prowadzą znaczny handel z Indyami, przez port Abuszer, najważniejszy między portami krajowemi, a pierwszy po porcie Basora. Znaczniejsze miasta: Sziraz, Abuszer, Firuzabad, Darabzard, Kazerun, Bender-Rig i inne. Znajdujemy tu gruzi miast sławnych w starożytności: Persepolis, Pasargada i Szakpur.

FARSUND, M. w Norwegii, sztyft Christiansand, okr. Mandal, oddalone 75 w. na zach. Christiansand, nad mr. Niemieckim; 881 m. (1833. r.). Posiada port handlowy, którym wyprowadza ryby suszone i wędzone, śledzie i t. p.

FASANO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Bari, na pld.-wsch. M. Bari; 8,000 m.

FATICH, M. w Turcyi azjatyckiej, na pld.-wsch. Bagdadu, na l. brz. rz. Eufratu, o 22 w. powyżej spływu tegoż z rz. Tygrem.

FATSA, M. w Turcyi azjatyckiej, oddalone 96 w. na pld.-wsch. Samsun, nad mr. Czarnym, przy ujściu rz. Fatsa do zatoki t. n. Chyli się do upadku, mimo to przecież mały handel prowadzi z Krymem.

FAUCIGNY, po łacinie FOSSINIACUM, FALCINIACUM, FACINIACUM, 1) W. w pań. Sardynskiem, gub. Sabaudzka, prow. Faucigny, na pñ.-zach. i w pobliżu M. Bonneville. Odnacza się gruzami zamku, od którego cała prowincja nazwaną została. 2) Prowincja tamże, w oddziale Sabaudzkim, z M. stoł. Bonneville. W r. 1839, liczyła 101,792 m. Należy do najwyżej położonych okolic w Europie. Chów bydła jest głównym przemysłem ludności miejscowej. Dzieli się na 8 Mandamento i 69 gmin.

FAUCILLES, góry we Francyi, w dep. Wyższej-Marny i Wogezów (Vosges); ku zach. łączą się z wyżyną Langres, na wsch. z ramieniem Wogezów. Oddzielają kotlinę rzeki Mozy (Meuse) od Mozelli.

FAUGLIA, po łacinie FAVULLI-CASTBUM, W. w ks. Toskańskim, na pld.-wsch. M. Pizy; 1,808 m.

FAULHORN, góra w Szwajcaryi, w kant. Bernskim, w łańcuchu Alp Bernskich. Wierzchołek na 8281 stóp wysoki, przedstawia rozległe i wspaniałe krajobrazy.

FAUQUEMONT, po niem. FALKENBERG, po flamandzku VALKENBERG, po holendersku VALKENBURG, po łacinie FALCONIS-MONS, Mm. w Belgii, ks. Limburgskie, obw. Maastricht, na wsch. M. t. n., nad rz. Geule; 664 m. Ludność miejscowa wyłącznie przemysłem zajeta; miasto było niegdyś warownem; w r. 1672. warownie jego zniszczone zostały przez francuzów.

FAVAIOS, Mm. w Portugalii, prow. Tras-os-Montes, oddalone 28 w. na pld.-wsch. M. Villareal, w pobliżu pr. wybrzeża rz. Tua. Posiada źródła mineralne.

FAVARA, M. w Sycylii, na wsch. M. Girgenti; 8,000 m. Posiada kopalnię, wydające do roku 60,000 centnarów stofuntowych siarki.

FAVERGES, Mm. w pań. Sardynskiem, prow. Genewska, na pld.-wsch. Annecy, w pobliżu jeziora Annecy; 2,500 m. Posiada kuźnię żelaza, fryszerki miedzi, papiernię, fabryki wyrobów bawelnianych i garbarnie.

FAVIGNANA, wyspa w król. Obojga Sycylii,

prow. Trapani, liczona do gromady Egadyjskich, na mr. Śródziennym leżących, oddalona 13 w. od wybrzeży wschodnich Sycylii. Zamieszkaną jest od 4,000 l.

FAXARDO, M. na wyspie Porto-Rico, przy ujściu rz. t. n., na wybrzeżu wschodniem wyspy; 3,000 m.

FAYAL, wyspa w posiadaniu Portugalii, należąca do gromady wysp Azorskich, wśród oceanu Atlantyckiego; M. stoł. Horta. Rozległa 2½ mil kwadr.; zamieszkaną jest od 24,000 l. Wybrzeża górzyste, przystań obszerna i wygodna. Grunt nader żyzny, niemal wszędzie do uprawy zdolny; głównejsze płody: zboże, pszenica turecka, owoce europejskie, cytryny, pomarańcze i nieco winnic. Z bydła domowego najznaczniejszy jest chów trzody chlewniej. Ruch morski i handlowy wysp Fayal i Pico w r. 1839. Zawinęły do portów 238 okrętów, z ładunkiem 58,626 beczek, którego wartość dochodziła 615,302 funtów szterlingów (25,842,684 złotych polskich); opuściło zaś takowe 232 okrętów, z ładunkiem 56,936 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centnarom stofuntowym), wartości ogólnej 93,702 funtów szterlingów. Konsulowie Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej i Angielski, mają tu swe rezydencje.

FAYENCE, po łacinie FAVENTIA, Mm. we Francyi, depart. Var, obwód Draguignan, oddalone 19 w. na pñ.-wsch. M. t. n.; 2,554 m. Pod względem przemysłowym odnacza się wyrobami szkiele, fajansów i kilku garbarniami.

FAYETTE, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pań. Nowego Yorku, hrb. Seneka, na pld.-wsch. M. Genewy, między jeziorami Seneka i Cayuga; 3,731 m. (1840. r.)

FAYETTEVILLE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., pań. Karolina północna. Stoł. hrb. Kumberland, na pld. M. Raleigh, w pobliżu pr. brz. Cape-Fear. Posiada szkołę początkową i prowadzi handel dość znaczny. 2) Mm. tamże, pań. Tennessee, hrb. Lincoln, na pld.-zach. Murfreesborough, na pr. brz. rz. Elk.

FAYUM, dolina w Środkowym Egipcie, łącząca się z doliną Nilu przez kanał zwany Józefa (Bahr-Jussuf), a który płynie między górami Libijskimi (Lybyque). Długa jest od wschodu ku zachodowi 60 w., szeroka z północy na południe 50 w. Środek doliny tej zajmuje starożytne jezioro Moeris (Birket-el-Keran), a które zasilane jest wodami Nilu przez kanał Józefa; liczne zaś kanały irygacyjne, wychodzące z kanału po-

wyższego, używają resztę obszarów doliny, której płody są też same prawie jak Egiptu. Tworzy ona oddział administracyjny paszliku czyli Namiestnikostwa Egipskiego, którego stolicą jest M. Medinet-el-Fayum.

FÉ, SANTA-FÉ, 1) państwo w Ameryce południowej, należące do związku państw Rio de la Plata, czyli rzeczypospolitej Argentyńskiej; M. stoł. Santa-Fé. Leży na pñ. Buenos-Ayres, od którego oddzielenom jest małą rzeczką Enmedio (Arroyo), a na zach. odgranicza rz. Parana. Grunt nader żyzny, około 1930 mil kwadr. rozległy; od 52,000 m. osiadły. 2) M. tamże, stofeczne powyższego państwa. Leży na pñ.-zach. Buenos Ayres, na pr. brz. rz. Parana i przy spływie téjże z rz. Salado; 6,000 m. 3) M. w pań. Meksykańskiem, prow. Nowy Meksyk, której jest stolicą; w pobliżu rz. Rio-del-Norte. Leży pod 36°12' szerok. pñ., a 107°13' dług. zachodniej; 3,600 m. Jest siedziskiem konsula Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej. Posiada kopalnię srebra. 4) Mm. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Granada, nad rz. Xenil; 2,000 m. Jest stofecznem okręgu sądowego.

FÉ-DE-ANTIOQUIA, SANTA-FÉ-DE-ANTIOQUIA, ob. ANTIOQUIA.

FÉ-DE-BOGOTA, SANTA-FÉ-DE-BOGOTA, ob. BOGOTA.

FÉCAMP, po łacinie FISCAMNUM, FISCICAMPUS, M. we Francyi, dep. Niższej Sekwany, na pñ.-wsch. M. Hawru, od którego 35 w. jest oddalonem. Leży nad kanałem la Manche, przy ujściu rz. t. n., i liczy 9,418 m. (1841. r.) Posiada szkołę rządową hydrograficzną, trybunał handlowy, biuro celne, teatr i 3 drukarnie; jest zamieszkaniem konsulów państw obcych, a mianowicie: Danii, Szwecyi i Norwegii, Anglii, Portugalii, Prus i Holandyi. Pod względem przemysłowo-fabrycznym, znajdujemy tu: fabryki tkanin bawelnianych, płócien, obuwia, wyrobów powroźniczych, olejarnie, zakłady żelazne, które wydają głównie haczyki do wędek, kotwice okrętowe i gremple, fabryki kołder wełnianych, przedziałnie wełny, fabryki cukru z buraków, młyny mączne, garbarnie, warzaty bednarskie i statków morskich. Prowadzi handel towarami kolonialnemi, herbata, wódka jałowcową, drzewem z krajów północnej Europy, solą i t. p. U wybrzeży znaczny połów dorszy, śledzi i makreli. Handel nadbrzeżny obejmował w r. 1841: 67529 centn. stofuntowych rozmaitych wyrobów i płodów miejscowych, wyprowadzonych do 27 portów na oceanie Atlantyckim leżących; przywóz w tymże roku dochodził 231850

Slown. Geogr. Powsz. T. I.

centn., i składał się powiększej części z soli, zboża, maki, wódek, drzewa, jabłeczniku, sera, masła, jaj i wina. Handel zagraniczny zatrudniał 129 okrętów z objęciem 17,969 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 centn. stofuntowym), a które nadpływały z mr. Bałtyckiego, mianowicie z ces. Rosyjskiego, Szwecyi, Norwegii, Danii, Prus, Anglii, Portugalii i kilku portów francuzkich. Opuściło zaś port 157 okrętów z objęciem 20,988 beczek. Port posiadał własnych okrętów w tymże roku 168 z objęciem 8,359 beczek.

FECKENHAM, W. w Anglii, hrb. Worcester; 2,383 m. Odnacza się wielką fabryką igieł i drobnych narzędzi stalowych.

FEHRBELLIN, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, rejen. Potsdamska, okręg Ost-Havelland, przy spływie dwóch ramion rz. Renu; 1,509 m. (1837. r.)

FEIRA, M. w Portugalii, prow. Beira, na pld. M. Oporto, nad oceanem Atlantyckim; 1,652 m. Posiada papiernię i port handlowy.

FEIRREIRA-DAVES, Mm. w Portugalii, prow. Beira, na pld.-wsch. M. Viseu; 1,600 m.

FEISTRITZ, BYSTRZYCA, W. w ces. Austriackiem (Kraina), gub. i cyrkul. Laybach. Posiada kopalnię rudy żelaznej, wielkie piece, kuźnie i kilka gwoździarni.

FEISTRITZ-AN-DER-MUR, FEISTRITZ-BELPECKAU, BYSTRZYCA, Mm. w ces. Austriackiem (Styrya), gub. Grätz, na pñ.-zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Mur. Posiada kopalnię ołowiu srebronośnego, która zatrudniając 200 górników wydaje rocznie przeszło 1400 centn. tego minerału. Są tu również kuźnie żelaza i miedzi.

FEJER-TEMPLUM, ob. WEISSKIRCHEN.
FEJER-VARMEGYE, SZEKES-FEJER-VAR, ob. STOLNY-BIELEHRAD.

FELANIX, M. w Hiszpanii (wyspy Balearskie), prow. Palma, na pld.-wsch. M. Palma, na wybrzeżu wschodniem wyspy Majorki; 6,000 m.

FELBACH, Mm. w król. Wirtemberskiem, cyrk. Neckary, obwód Kanstatt; 2,837 m. (wyznania ewangelickiego).

FELDA, W. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Wyższa Hessa, obwód Alsfeld; 880 m. Posiada fryszerki i pudlingarnie żelaza, fabr. gwoździ i czapek nocnych wełnianych.

FELDBERG, góra w ks. Badeńskim, w pobliżu M. Todtnau, z wierzchołkiem głównym gór Czarnogolasu, będącym zarazem głównym szczytem W. ks. Badeńskiego; 5285 stóp polskich.

FELDKIRCH, M. w ces. Austriackiem (Vorarlberg), gub. Innsbruck, cyrkul. Bregenz, na pld.-

zach. M. t. n., na pr. brz. rz. Inn; 1,600 m. Jest siedliskiem wikaryatu biskupstwa Vorarlberg; posiada gimnazjum, przedziałnię bawełny, fabryki wyrobów bawełnianych, oraz dystylarnie wódki, zwanej kirschwasser.

FELDSBERG, M. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrkuł Korneuburg, na pfn.-wsch. Wiednia; 2,500 m. Znajdujemy tu zakon braci miłosierdzia i szkołę chirurgiczną tegoż zgromadzenia. Zdobi je nader piękny zamek, będący rezydencją letnią księcia Lichtenstein, wspaniałe ogrody i zwierzyńce rozległy.

FELEGYHAZA, Mm. w Węgrzech, obwód Mniej-szej Kumanii, na pfd.-wsch. M. Budy; 15,030 m. Jest siedliskiem trybunału i posiada archiwum obydwóch prowincyj Kumanii. Prowadzi handel bydłem. Okolica pobliska odznacza się chowem winogrodu i drzew owocowych.

FELICYANÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okręgu Konińskim, gminie Rusocice, parafii Władysławów; 156 m. (1848. r.). Zamieszkał tu, oraz we wsi przyległej Międzyłesie, w liczbie 49 tkaczy pojedynczy wyrobów wełnianych, bawełnianych i półbawełnianych, wyrobili w r. 1848. sukna zwyczajnego, muslinu, perkalu, kortu, bańciku, nankinu i t. p. wartości przybliżonej 5251 rubli sr.

FELIPE, SAN FELIPE, 1) M. w Ameryce pfd., w pań. Chili, stoł. prow. Aconcagua, na pfn.-zach. M. Santiago, na pr. brz. rz. Aconcagua; 5,000 m. 2) San Felipe, Xativa, u starożytnych Saetabis, M. w Hiszpanii, prow. Walencya, na pfd.-zach. M. Walencyi, przy spływie rzek Montesa z Albayda, na pochyłości pagórka; 15,000 m. Obronne; jest stołecznym okręgiem sądowym; posiada fabr. płócien i wyrobów jedwabnych, oraz papiernie. Ojczyste malarza Ribeiro, inaczej Espagnolet zwanego. 3) M. w Ameryce pfd., w pań. Venezuela, na pfd.-zach. M. Caracas, na l. brz. rz. Urugui; 7,000 m. W okolicy pobliskiej znajdują się znaczne plantacje indygo, kawy i bawełny.

FELIPINAS, FILIPINAS, po franc. PHILIPPINES, po łacinie LUSSONIAE-INSULAE, ob. FILIPINY.

FELIZZANO, Mm. w król. Sardyńskim, prow. Alessandria, oddalone 14 w. na zachód M. Alessandria, w pobliżu lewego wybrzeża rzeki Tanaro; 1,200 m.

FELK, VÖLK, po węgiersku FELKA, FÜLKA, Mm. w król. Węgierskim, należące do 16 uprzywilejowanych miast komitatu Zips, w pobliżu Neudorf, nad rz. Poprad; 1,495 m. Odznacza się wy-

robem płócien i wódek, którymi prowadzi handel.

FELLBACH, Mm. w król. Wirtemberskim, cyrk. Neckary, oddalone 8 w. na pfn.-wsch. M. Sztutgartu; 2,675 m. wyznania ewangelickiego, zajętych przemysłem rolniczym.

FELLETIN, M. we Francji, dep. Creuse, na południe M. Aubusson, nad rz. Creuse; 3,589 m. Stołeczne kantonu; posiada zakład naukowy i wspaniałą fabrykę kobierców, jak również przedziałnię wełny, farbiarnie i papiernie.

FELSBERG, M. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższa Hessa, cyrk. Melsungen, oddalone 7 w. od M. t. n., na l. brz. rz. Edder; 1,208 m. (1840. r.). Odznacza się gruzami starożytnego zamku komandoryi teutońskiej.

FELSBERG, góra w ks. Hesko-Darmsztadzkiem, prow. Starkenburg, okręgu ziemskim Bendsheim, oddalona 6 w. od M. Bendsheim. Wznosi się na 5411 stóp polskich. Sławną jest olbrzymiami masami granitu, które pokrywają jej spadek pfd.-wsch. W epoce odległej i niewiadomej, jedną z tych skał obrobiono w kształcie kolumny, która dochodzi wysokości 28 stóp polskich, szeroka jest u podstawy stóp 4 i otrzymała nazwę kolumny olbrzymiej.

FELSÖ-BANYA, M. uprzywilejowane w król. Węgierskim, komitacie Szatmarskim. Położone wśród gór, posiada bogate kopalnie złota, srebra, miedzi i ołowiu; znajdujemy tu również szmelcownię, fryszerki i źródła słone; 4,540 m.

FELTRE, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, deleg. Belluno, na pfd.-zach. M. Belluno, nad rz. Colmeda; 5,126 m. (1837. r.). Jest siedliskiem biskupa Belluno i Feltre; posiada gimnazjum i seminarium biskupie. Prowadzi handel jedwabiem, winami i oliwą.

FEMERN, FEHMARN, po łacinie FIMBRIA, CIMBRIA-PARVA, FEMERA, wyspa w Danii, ks. Szleswigskim, w pobliżu wsch. wybrzeży ks. Hol-sztyńskiego, od których oddziela ją wązki kanał, Femern-Sund zwany. Obszerna 3½ mil kwad., zamieszkała jest od 8,000 m. Grunt dosyć żyzny; gospodarstwo rolne i chów bydła, stanowią główną gałąź przemysłu miejscowego. W r. 1838. wywóz obejmował pszenicę, żyto, jęczmień, rośliny olejne, spirytus, masło, sery, mięsiwa solone, słoninę i t. p. Posiada własnych statków morskich 31, mogących unieść 410½ łasztów ciężaru. Zawiera 1 miasto, 1 miasteczko i 4 parafie.

FEN-CZEU, M. w ces. Chińskim, stoł. depart. t. n., w prowincji Szan-Si.

FENESTRELLE, Mm. w król. Sardyńskim, prow. Pignerol, oddalone 29 w. na pfn.-zach. M. Pignerol, nad rz. Clusone, wpośród dwóch gór; 900 m. Jest stołecznym okręgiem (mandamento), obronne, posiada arsenał i więzienie dla zbrodniarzy kryminalnie karanych.

FENIS, po łacinie FENISUM, W. w pań. Sardyńskim, prow. Aosta, na wsch. M. Aosta, na pr. brz. rz. Dora-Baltea. Posiada kopalnie rudy miedzianej.

FEODOZYA, KAFFA, TEODOSIA, po tatarsku KEFE, po turecku KYRYM-STAMBULI czyli JARIM STAMBULI, u starożytnych TEODOZYA zwana, M. w ces. Rosyjskim, gub. Taureyckiej, stoł. obw. t. n., nad mr. Czarnym; 8,338 m., t. j. rossyan, Niemców, tatarów, greków, armeńczyków i żydów. Jest siedliskiem biskupa obrządku wschodnio-katolickiego, gubernatora miasta, trybunału handlowego, posiada lazaret i urząd celny. Tu również muzeum starożytności, biblioteka i ogród botaniczny. Z jeziora słonego, w pobliżu leżącego, sól zbierana bywa. Pod względem handlowym odznacza się w całej gubernii. W r. 1834. wprowadzono tu rozmaitych towarów za 1,219,128 rubli assygnacyjnych (rubli srebr. 304,782), wywóz w tymże roku dochodził summy 541,545 rubli assygn. Ruch morski: w r. 1834. przybiło do portu 126 okrętów z ładunkiem, którego wartość ogólna 707,733 rubli assygnacyjnych wynosiła, a 78 okrętów opuściło port z ładunkiem, wartującym 454,275 rubli assygn. Aż do epoki przyłączenia Krymu do ces. Rosyjskiego, M. Feodozya było stolicą hanów krymskich. Zwane podówczas Konstantynopolem krymskim, liczyło do 80,000 m.

FER, ILE DE FER, ob. HIERRO.

FERE, LA FERE, po łacinie FARRA, FERRA, M. we Francji, dep. Aisne, obwód Laon, oddalone 20 wiorst na pfn.-zach. M. t. n., na wyspie utworzonej rz. Oise, w pobliżu spływu tejże z rz. Serre; 4,000 m. (1841. r.). Stołeczne kantonu, obronne fortecz., posiada szkołę artylerii i arsenał wojenny, zatrudniający ½ mieszkańców miasta całego. Są tu również fabryki wyrobów chemicznych, mydła zielonego, płócien i t. p. Starożytny zamek, zdobyty miasto, zajęty jest na szkołę artylerii. Tu również galeria podziemna, długa 177 stóp polskich. Oblężone i wzięte szturmem przez Hiszpanów w r. 1536; zbombardowane i również zdobyte przez armię sprzymierzoną w r. 1814; bezużytecznie oblegane przez wojska pruskie w roku 1815.

FEREDSCHIK, FERET, M. w Turcji europejskiej, na pfn.-zach. M. Gallipoli, a na pfd.-zach. Andrynopola, w pobliżu pr. wybrzeża rz. Marica, niedaleko ujścia tejże do morza; 3,000 m. Posiada źródła mineralne, nader uczęszczane.

FEREKHABAD, po angielsku FURUKHABAD, 1) M. w posiadłościach angielskich. Wschod.-Indyjskich, prezydent. Bengalskiej (dawniej prowincji Agra). Jest stoł. okr. t. n., leży na wsch. M. Agra, w pobliżu pr. brz. rz. Gangesu; 70,000 m. Obronne; jest siedliskiem trybunału cywilnego i głównego poborcy podatków skarbowych. Posiada mienię, fabrykę wyrobów jedwabnych i bawełnianych; prowadzi handel znaczny. Pamiętne jest zwycięstwem lorda Lake, odniesionem w r. 1805. nad wojskami Marata Holkar. 2) M. tamże, prezydent. Bengalska (dawniej prow. t. n.), okręg Rudżechy, na pfd.-wsch. M. Radżemal, na wzgórzu, w pobliżu pr. brz. rz. Ganges.

FERENTINO, M. w pań. Kościelnym, deleg. Frosinone, na pfn.-zach. M. t. n.; 7,201 m.

FERIA, M. w król. Hiszpańskim (Estramadura), prow. Badajoz, na pfd.-wsch. M. Badajoz. Leży na wzgórzu, w pobliżu lew. brz. rz. Gwadałery, i liczy do 6,000 m.

FERLACH, W. w ces. Austriackim (Karyntya), gub. Laybach, cyrkuł Klagenfurt, oddalona 12 w. na pfd. M. Klagenfurt, nad rz. Drawą; 1,100 m. Jest głównym miejscem wyrobów mosiężnych, miedzianych, stalowych, żelaznych i blaszanych, wyrabianych w pobliskiej okolicy. Posiada wielką fabrykę broni siecznej i palnej; ostatnia do 40,000 sztuk rocznie dostarczyć jest w możności.

FERMANAGH, hrab. w Irlandyi, w dawniej prow. Ulster, z M. stoł. Enniskillen. Obszerne 25 mil kw., liczyło w r. 1831: 149,555 m.; z ogólnej liczby 28,132 rodzin, 20,617 poświęcało się wyłącznie rolnictwu, a 2,977 rzemiosłom i przemysłowi. Powierzchnia górzysta, posiada malownicze widoki, w ogóle dosyć żyzna, lubo bagnista i w jednej dziesiątej części wodami jeziora Lough-erne zalana. Chów bydła, uprawa jęczmienia, owsa i inne go zboża, zatrudniają przemysł rolniczy. Dzieli się na 8 baronij, 35 parafij i 5 market-towns. W r. 1840. wysłało do izb prawodawczych 2 deputowanych, z grona 3,664 wyborców.

FERMO, po łacinie FIRMUM, FIRMUM-PI-CENUM u rzymian, M. w państwie Kościelnym, stoł. deleg. t. n., na pfn.-wschód Rzymu, w pobliżu wybrzeży mr. Adryatyckiego; 6330 m. Jest siedliskiem arcybiskupa, posiada uniwersytet, dom karny, galerię obrazów i rzeźb, oraz mały port na

wybrzeżu morskim, którym wyprowadza zboża, jedwab i tkaniny wełniane. Miasto nader starożytne.

FERMOY, M. w Irlandyi, hrab. Cork, na pfn.-wsch. M. Cork, nad Black-Water; 6,976 m. Posiada stałą załogę wojskową i jest głównym punktem wojennym armii południowej królestwa. Odnacza się pod względem przemysłowym wielką liczbą młynów mącznych, gorzelni, mydlarni i kilkoma papierni.

FERNAMBUCO, ob. **PERNAMBUCO**.

FERNANDEZ, JUAN F., MAS-A-TIERRA, wyspa na Wielkim oceanie południowym, wprost M. Santiago (w Ameryce pfd., w państwie Chili). Pamiętna pobyt Selkirk, bohatera romansu Robinson Kruzo.

FERNANDO, SAN FERNANDO, 1) M. w Ameryce pfd., w pañ. Chili, stol. prow. Colchagua, napfd. M. Santiago, na pr. brz. rz. Tinguarica; 7,500 m. Przez hrabiego Superunda, w r. 1741. założonem zostało. 2) San Fernando de Apure, M. tamże, w pañ. Venezuela, depart. Apure, na pfn.-wsch. M. Varinas, na pr. brz. rz. Apure, przy spływie jej z rzeką Portuguesa; 6,000 m. 3) San Fernando, M. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Kadykska, na pfd.-wsch. M. Kadyksu, wśród wyspy Leon. Mieści osadę wojskową, obserwatorium morskie i port.

FERNANDO-PO, po łacinie **FERDINANDI-INSULA**, wyspa w posiadłościach angielskich w Afryce, w zatoce Biafara, na mr. Gwinejskim, pod 3°28' szerok. pfn. a 6°20' długi. wschodniej. Długość jej około 60, szerokość do 30 wiorst dochodzi. Grunt górzysty, piękniemi lasami pokryty, w dolinach dostatecznie nawodniony. Klimat nadzwyczaj niezdrowy, szczególnie dla Europejczyków zabójczy, zmusił Anglików do opuszczenia tej wyspy w r. 1839., którzy przez lat siedm utrzymywali na niej znaczny garnizon wojskowy, celem przytłumienia handlu niewolnikami.

FERNEY, W. we Francyi, dep. Ain, obw. Gex, na pfd.-wsch. M. Gex, od którego 9 w. jest oddalona; 1,214 m. Posiada dom modlitwy sekty kalwinów i zakład garncarski. Zdobną jest zamkiem, który długi czas był rezydencją Woltera.

FERN, W. w Irlandyi, hrab. Wexford, na pfn. M. Wexford, na pr. brz. rz. Bann. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, oraz biskupa anglikańskiego Ferus-Leighlin. Zdobne jest pięknym pałacem; tu również widzieć jeszcze można gruzi starożytnego zamku, niegdyś rezydencji królów Leinster.

FEROE, ob. **FÄROERNE**.

FERRANDINA, M. w król. Neapolitańskim,

prow. Basilicata, oddalona 24 w. na pfd.-zach. Matera, nad rz. Bassenta; 5,200 m.

FERRARA, po łacinie **FERRARIA**, u starożytnych rzymian **ALLIENI-FORUM**, M. w pañ. Kościelnym, stol. legacyi (legazione) i okręgu administracyjnego (Distretto-Governativo) t. n. Leży na pfn.-zach. Rzymu, w pobliżu lew. brz. rz. Poatello-di-Primaro i kanału Panfilio, łączącego się z Po-di-Maestro; 30,948 m. (między temi 1,800 żydów). Miasto obronne fortecą, osadzoną przez załogę austriacką. Jest siedziskiem arcybiskupa, wielkiego mistrza orderu Ś. Jana Jerozolimskiego i konsula austriackiego. Posiada trybunał handlowy, uniwersytet (200 uczni, w 1841. r.), kolegium Jezuitów, szkołę inżynierii, rysunku i malarstwa, kasę oszczędności, muzeum i bibliotekę publiczną (50,000 tomów). Przemysł miejscowy ogranicza się na fabrykach wstążek jedwabnych, wyrobie szkieł rozmaitych, garbarniach, wyrobach kotlarskich i kilku zakładach garncarskich i zduskich. Pod względem budowli liczyć się może do najpiękniejszych miast na półwyspie włoskim; zdoła je wśród wielu wspaniałych gmachów: katedra z wielu nagrobkami starożytnymi, obrazami i rzadkiej piękności rzeźbami, starożytny pałac książęcy, obecnie przez legata papieskiego zamieszany, nowo-wzniesiony pałac rządowy, teatr liczący do najpiękniejszych i najdawniejszych we Włoszech, oprócz tego więcej jak sto kościołów, między którymi odznacza się piękny kościół Benedyktynów, w którym znajduje się wspaniały grobowiec marmurowy Ariosta, a na koniec szpital Ś. Anny, gdzie lat siedm, pod pozorem szaleństwa, więziono sławnego Torquato Tasso. Miasto kwitnące pod panowaniem książąt z domu d'Este, posiadało naówczas przeszło 80,000 m. W r. 1598. przyłączonem zostało do państwa Kościelnego. Klemens VII. obwarował je kazał; w r. 1796. wzięte przez wojska francuskie, powrócone zostało Papieżowi w r. 1814. na mocy aktu kongresu wiedeńskiego, z warunkiem wszakże zatrzymania austriackiej załogi.

2) Legacya tamże, na wybrzeżach mr. Adryatyckiego, między Rawenną, Bolonią i obw. Wenecyi. M. stol. Ferrara. Rozległa 50 1/4 mil kwadr.; liczy 218,780 m. Powierzchnia prawie równa, na wybrzeżach grunt bagnisty (bagna Comacchio są 7 mil włoskich długie); skropiona rzekami: Po, na granicy północnej z kilku ramionami, a mianowicie: Po del Gnocca, Po di Goro, Po di Volano i Po di Primaro, oraz rz. Del Lamone na granicy południowej. Grunt w ogóle żyzny, wydaje w obfitości wszelkie zboża, winogrod i t. p. Laguny obfitują w ryby

a osobliwie węgorze, poławiane w Comacchio. Dzieli się na 2 okręgi (Distretto-Governativo): Ferrara i Lugo, 11 governo i 21 gmin (Comune).

FERRET, przejście w Alpach Pennickich, na granicy kantonu szwajcarskiego Wallis i obwodu sardyńskiego Aosta; 1195 stóp nad poziomem morza wzniesione.

FERRIERE, W. w ks. Parmy, okr. Placencyi (Plaisance). Posiada znaczne zakłady żelazne, a mianowicie wielkie piece, odlewnie, kuźnie i fraszarki żelaza i miedzi.

FERRISBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Vermont, hrab. Addison, na pfd. M. Burlington, nad rz. Otter, przy ujściu jej do jeziora Champlain; 1,755 m. w r. 1840. r.

FERRO, ob. **FAERÖERNE** i **HIERRO**.

FERROL, el **FERROL**, M. w Hiszpanii (Galicya), prow. Coruna (Corogne), na pfn.-wsch. M. t. n., nad zatoką Coruna; pod 43° 29' szerokości północnej, a 10° 35' długi. zach.; 24,000 m. Jest stołecznym okręgiem sądowym (Partido-Judicial) i departamentu morskiego t. n. Obronne; posiada znaczną załogę wojskową, port wojenny, arsenał marynarki królewskiej i szkołę morską. Jest zamieszkanym konsulów: Austriackiego, Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, oraz wicekonsulów: Francyi, Anglii, Holandyi, Meksyku, Rosyi i Szwecyi. Handel ogranicza się na zaopatrywaniu potrzeb miasta i załogi. Port tutejszy liczy się do najwarowniejszych i najdogodniejszych w Europie; obronny jest twierdzą San-Felipe, Palma i San Martin; przystępny tylko przez wązki kanał, długi wiorst 3 i ogniem fortyfikacji powyższych broniący.

FERTÉ-ALEPS, LA **FERTÉ ALEPS**, po łacinie **FIRMITAS-ADELHEIDES**, **FIRNITAS-ALEPIA**, 1) miasto we Francyi, depart. Seine-Oise, obwód Etampes, na pfn.-wsch. miasta t. n., na prawym brzegu rzeki Essonne; 815 m. Posiada przedziałnię hydrauliczną jedwabiu, zajmującą do 300 robotników, oraz fabryki sukien i wielu innych tkanin wełnianych i jedwabnych, znanych w handlu francuskim pod nazwą rouenneries. 2) **Ferté-Bernard**, la **Ferté Bernard** po łacinie **Firmitas-Bernardi**, M. we Francyi, dep. Sarthe, na pfd.-wsch. Mamers, na l. brz. rz. Huine; 2,583 m. (1841. r.). Stołeczne kantonu; odznacza się wyrobem płócien (1000 do 1200 warsztatów, już w mieście, już w pobliskiej okolicy), fabrykami kartonów, przedziałniami wełny i wyrobami z tężce, które do 700 robotników zajmują. Prowadzi handel wołami i koni. Zdobne jest pięknym kościołem gotyckim i starożytnym zamkiem, obecnie na ratusz miejski

zamienionym. Tu również biblioteka publiczna. 3) **Ferté-Gaucher**, po łacinie **Firmitas-Qualquarii**, **Firmitas-Aculphi**, M. tamże, dep. Seine-Marne, obw. Coulommiers, na wsch. M. t. n., nad le Grand-Morin; 2,209 m. (1841. r.). Pod względem przemysłowym odznacza się garbarniami, piecami wapiennymi, cegielniami, papierniami i fabrykami wyrobów wełnianych. Prowadzi handel zbożem i mąką. 4) **La Ferté-Macé**, M. tamże, dep. Orne, obw. Dumfront, na wsch. M. t. n.; 5,197 m. (1844. r.). Odnacza się wielu fabrykami, a mianowicie wyrobem barchanów, kartonów, taśmy bawełnianej, wyrobami tokarskimi z bukszanu, szmuklerstwem, gorzelniami, garbarniami, cegielniami, farbiarniami i bielnikami. 5) **La Ferté-Milon**, M. tamże, dep. Aisne, obw. Chateau-Thierry, na pfn.-zach. M. t. n., nad rz. Oureq; 2,000 m. (1841. r.). Niegdyś było otoczone murami; obecnie posiada gruzi starożytnego i obronnego zamku. Rodzinne Jana Rasyne (Jean Racine). 6) **La Ferté-Sous-Jouarre**, po łacinie **Firmitas-ad-Jotrum**, M. tamże, depart. Seine-Marne, na wsch. M. Meaux, nad rz. Marne; 4,105 m. (1841. r.). Na gruntach własnością miasta będących znajdują się wielkie łomy kamieni myśkich, których wyrób jest główną gałęzią przemysłu miejscowego. Są tu oprócz tego warsztaty płóciennicze, stolarskie, garncarskie, piece wapienne i gipsowe, papiernie, zakłady rymarskie i drukarnia. Prowadzi handel zbożem, mąką, drzewem i węglami, których wywóz ułatwiony jest spławnością rzeki Marne. Rodzinne kardynała de Bourbon. 7) **La Ferté-Saupière**, Mm. tamże, dep. Yonne, obw. Joigny, na pfd.-zach. M. t. n.; 1,308 m. 8) **La Ferté-sur-Aube**, po łacinie **Firmitas-ad-Albulam**, M. tamże, dep. Haute-Marne (Wyższej Marne), obw. Chaumont-en-Bassigny, na zach. M. t. n., na l. brz. rz. Aube; 1,200 m. Wielkie pieco i kuźnie żelaza, oraz znaczne składy drzewa spławianego do Paryża.

FESA, **FASSA**, M. w Persyi, prow. Farsistan, na pfd.-wsch. M. Szyraz; 20,000 m.

FESTENBERG, **TWARDA GÓRA**, M. w Prusach, prow. Szląska, obw. rej. Wrocławskiej, na pfn.-wsch. i w odległości 40 w. od Wrocławia, okręg Wartenberg (Syców); 2,000 m.

FETTEHPUR-SIKRA, po angi. **FUTTEHPUR-SIKRA**, M. w posiadłości angi. Wsch.-Indyjskiej, prezyd. Bengalska, dawna prow. Agra, na pfd.-zach. M. t. n. Posiada gruzi pałacu cesarza Akbar, którego był ulubioną rezydencją.

FETUAH, po angielsku **FUTWA**, M. w posiadłościach angi. Wsch.-Indyjskich, prezyd. Bombay,

na pfn.-wsch. M. Bahar, nad Gangesem, odznacza się wyrobem bielizny stołowej.

FEUCHTWANGEN, po łacinie HYGROPOLIS, M. w król. Bawarskim, stoleczne obwodu sądu ziemskiego (Landgericht) t. n., cyrkul Środkowej Frankonii (Mittel-Franken), na pfd.-zach. M. Anspach, nad rz. Sulz.

FEUERINSEL, ob. FUEGO.

FEUERLAND, ob. KRAJ OGNISTY.

FEVERSHAM, FAVERSHAM, M. w Anglii, hrb. Kent, na pfn.-zach. M. Maidstone, nad mr. Niemieckim; 4,500 m. Znaczny połów śledzi u wybrzeży zatru'nia do 200 rodzin. Posiada port handlowy, którym wyprowadza zboże, chmiel, wełnę i owoce. Okręty własnością miejscową będące, których liczono 229, mogły objąć w r. 1836: 8720 beczek (beczka równa się wadze 20 centnarów stołuntowych).

FEZ, po łacinie FEZZA, FESSA, po arabsku FAS, M. w Afryce, pań. Marokkańskim, stol. prow. t. n., na pfn.-wsch. M. Marokko, a na pfd.-wsch. Ceuta, nad rz. Ued-el-Dżubar (rz. Perłowa), uchodząca do rz. Sebu, wśród doliny otwartej w stronie pfn. i pfn.-wsch. Pod 34° 6' szerokości pfn., a 7° 18' długości zachodniej. Ludność miejscową podają na 88,000 m., między którymi 65,000 maurów, 10,000 barbarzyńców, 9,000 żydów i 4,000 negrów. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, kaida czyli gubernatora wojennego, kadego (Kadi) posiadającego władzę administracyjną i sądową, oraz urzędnika zwanego Mostassem, będącego taksatorem czyli stanowiącego ceny artykułów żywności, na potrzeby miasta sprowadzanej. Odznacza się również licznymi szkołami, niegdyś sławionymi u mahometanów. Pod względem przemysłowo-fabrycznym posiada wyroby safiarów ponsowych i złotych, zwanych niegdyś skórą Korduby, oprócz tego tkaniny jedwabne, gazy przerabiane złotem i srebrem, pasy jedwabne, wyroby złotnicze, par-toffe, siódła, haiki (są to tkaniny wełniane lub bawełniane, służące za zwierzchnie odzienie u maurów w pfn. Afryce) wełniane, wspaniałe dywany, płótno żaglowe, pakunkowe i do robienia namiotów, broń palną i sieczną, naczynia miedziane i wyroby garncarskie. Prowadzi znaczny handel z wielu punktami okolicznymi; dwa razy do roku wysyła liczne karawany do Tombuku. Dzieli się na stare i nowe miasto; znaczniejsze w niem budowie: pałac cesarski, wielki meczet, zwany el-Carubin, nader starożytny, prawie jednocześnie z pierwszą posadą miasta wzniesiony, a którego główny minaret zawiera bibliotekę i zbiór

narzędzi matematycznych, meczet Muleya Edris, odznaczający się grobem tegoż monarchy. Miasto założone w roku 793. przez Muleya Edris, było stolicą udzielnego państwa do r. 1548., czyli epoki, w której zdobył i do państwa Marokko przyłączonem zostało; epoka ta stała się początkiem upadku wspaniałego niegdyś grodu. Uważane jest jako miasto święte, mianowicie przez arabów Afryki zachodniej.

FEZZAN, u starożytnych PHASANIA, królestwo w Afryce Środkowej, składające się z kilku oaz, leżących wespół wielkiej puszczy Sahary, w stronie pfd. państwa Tripolis, którego jest hołdowniczym; M. stol. Murzuk. Rozciąga się między 30° 50' a 23° 30' szer. północnej, oraz 10° i 17° dług. wsch. Ludność królestwa na 75,000 m. obliczają. Główna część kraju zajmuje rozległą i długą dolinę, otwartą ku pustyni, w stronie pfn.-zach. Grunt w ogóle piaszczysty, poniekąd z gliną pomieszany, w pojedynczych zaś miejscach z warstw wulkanicznych złożony. Brak wszelkich wód bieżących zastępuje woda deszczowa, zachowywana w rezerwoarach, głównie na użyczenie ziemi wpływająca. Klimat suchy, stan powietrza nader gorący w porze letniej, gdzie termometr podnosi się do +56°, 67 C., lubo w porze zimowej dość niski ze względu na położenie geograficzne; opada w epoce wiatrów północnych do +10°. Grunt w ogóle żyzny, mianowicie w kilku dolinach; wydaje dość obficie zboża, których zbiór przecięt ogólny nie wystarcza na potrzeby miejscowe. Inne płody ziemi: daktyl, figi, granaty, jujuba (ziziphus), oraz wszelkie jarzyny i ogrodowizny, będące wraz z daktylami głównym pożywieniem mieszkańców. Królestwo zwierząt obejmuje wszelkie gatunki drapieżne Afryki; skóry ich stanowią główny przedmiot wywozowy kraju. Chów bydła mniej znaczny; natomiast rozległy handel tranzytowy karawanami, między krajami środkowej Afryki, Egiptem i państwami barbarzyńskimi. Ludność kraju składa się z maurów, negrów, potomków obydwóch plemion i kilku rodzin białych, pochodzących od mameluków egipskich. Rząd państwa Fezzan jest monarchią despotyczną. Naczelnik jej przybiera tytuł sułtana, lubo pasza Tripolis, któremu hołduje przyznaje mu tylko tytuł szeika. Opłata hołdownicza dla Tripolis w ostatnich latach dochodziła 125,000 złp. pols., obecnie zaś znacznie zmniejszoną została. Siła zbrojna kraju, nie przechodzi w czasie pokoju 5,000 ludzi, w czasie zaś wojennym do 15 lub 20,000 walczących z łatwością podniesioną być może.

FIASCONIS-MONS, ob. MONTE FIASCONE.

FICHEL-GEBIRGE, ob. JODEŁOWE GÓRY.

FICHELBERG, najwyższa góra w Saksonii, należąca do pasma gór Kruszcowych, pod M. Ober-Wiesenthal. Północny wierzchołek 7321, a pfd. 3663 stóp, wznoszą się nad poziomem mr. Północnego.

FICULLE, Mm. w państwie Kościelnym, deleg. Orvieto, na pfn. M. t. n., w pobliżu pr. brz. rzeki Argente; 1,706 m. Odznacza się starożytnymi zabytkami rzymskimi.

FIDALA, M. w państwie Marokkańskim, prow. Fez, na pfn.-zachód M. Sale, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego, wprost mafiej wyspy t. n. Obrone; posiada wygodną przystań.

FIDARIS, rz. w Grecji, w prow. Liwadii; wybiega u stóp góry Axiros, płynie z pfn.-wsch. na pfd.-zach. i uchodzi do zatoki Patras.

FIDDYCHÓW, Mm. w Prasach, prow. Pomeranii, obwód rejen. Szczecińskiej (Stettin), na pfd.-zach. M. Szczecina, okręg Greiffenhagen, w pobliżu pr. brz. rz. Odry; 2,027 m. (1837. r.).

FIDŻI, po angielsku FEJEE, rozległy archipelag w Australii, wśród Wielkiego oceanu, na wschód wysp Nowych Hebrydów; między 15° 45' a 19° 42' szerok. południowej, oraz 174° a 179° dług. wschodniej. Składa się z 2 wysp głównych, i około 200 wysp pomniejszych. Grunt w ogóle żyzny, którego głównym płodem jest drzewo sandałowe, będące od lat kilku przedmiotem znacznego handlu między Ameryką, a Europą i Azją (w ostatniej mianowicie Chiny). Odkryty przez żeglarza Tasmana w r. 1643.; zamieszkały jest przez negrów, których język podobny do malajskiego, obyczaje zaś dzikie i ludozercze. Główniejsze z wysp są: Pau, Nawihi, Lew i Mywolla.

FIESOLE, u rzymian FAESULAE, M. w księstwie Toskańskim, na pfn.-wsch. Florencji; 2,100 m. Posiada seminarium biskupie. Pod względem przemysłowo-fabrycznym znajdujemy kilka hut szklanych w pobliskiej okolicy, szlifiernie kryształów i fabryki luster w samym mieście. W pobliżu leży sławna willa Medyceuszów, obecnie Villa-Mozzi zwana.

FIFE, FIFESHIRE, hrb. w Szkocji, leżące między mr. Niemieckim na wschód, Frith of Tay na północ, a Frith of Forth na południe; M. stol. Cupar. Rozległe mil kwadr. 22½; liczyło do 140,300 m. (1841. r.). Należy do najlepiej położonych i najżyźniejszych hrabstw Szkocji. Nieco górzyste jest w części zachodniej, gdzie rz. Lomond zrasza jego granice. Znaczniejsze z rzek tu płynących: Eden i Leven. Pod względem rolniczym odznacza się

chowem bydła rogatego i owiec w poprawnym gatunku. Z rzeczy kopalnych znajdujemy obfite pokłady rudy żelaznej, węgli kamiennych i ołowiu. U wybrzeży połów stędziososi i białorybów whiting). Co do fabryk, te wydają znaczną ilość płócien, mydeł, świec, wyrobów żelaznych i stalowych, sól, dachówki, cegły, także są tu browary i gorzelnie, w których wyrabiają wódkę jęczmienną, zwaną whisky. Handel i żegluga nadbrzeżna, nader rozwinięta. Handel wywozowy obejmuje: węgle ziemne, wapno i zboże. Hrabstwo dzieli się na 4 obwody, 63 parafie i zawiera 13 miasteczek królewskich. Wysyła do izb prawodawczych 1 deputowanego z grona 2,967 wyborców (1840. r.). Znaczniejsze miasta: Dunfermline, Kirkcaldy i Saint-Andrews.

FIFE-NESS, W. w Szkocji, hrb. Fife, na pfd.-zach. M. Cupar, leży na cyplu morskim t. n., wchodzącym w mr. Niemieckie; pod 56° 17' szerokości północnej, a 4° 57' długości zachodniej.

FIGARI, przylądek w Sardynii, na wybrzeżu wschodnim wyspy, na pfn.-wsch. Terra-Nova; pod 41° 2' szerok. pfn., a 7° 18' dług. wschodniej.

FIGEAC, M. we Francji, stol. obw. t. n., w dep. Lot, na pfn.-wsch. M. Cahors, na pr. brz. rz. Selle; 6,171 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne i 1 drukarnię. Tu również fabryka wyrobów bawełnianych, garbarnie i farbiarnie. W pobliżu kopalnie ołowiu. Prowadzi znaczny handel bydłem.

FIGLINE, Mm. w ks. Toskańskim, na pfn.-wsch. M. Florencji, w pobliżu l. brz. rz. Arno; 3,671 m. Posiada wyższą szkołę łacińską (180 uczących się, w r. 1833.), kasę oszczędności. Na gruntach przyległych miasta, są obfite zbiory wina, oliwy, i jedwabnictwo upowszechnione. Niegdyś odznaczało się także wyrobem nader poszukiwanych kapeluszy słomkowych, garncarstwem i nożownictwem.

FIGUIÈRES, ob. FIGUERAS.

FIGUEIRA, FIGUEIRA-DA-FOZ, M. w Portugalii, prow. Beira, na pfd.-zach. Koimbry, przy ujściu Mondego; 10,000 m. Posiada port, którym prowadzi handel solą, oliwą, winem, Oporto zwanem, owocami suszonymi, pomarańczami i innymi płodami miejscowymi.

FIGUEIRO-DOS-VINHOS, M. w Portugalii, prow. Estramadua, na pfn.-wsch. Lizbony, na l. brz. rz. Aiso, uchodzącej do Zezere, wśród głębokiej doliny; 2,410 m. Posiada wyborne winnice.

FIGUERAS, po francuzku FIGUIÈRES, po łacinie FICARIA i FUCUARIA, M. w Hiszpanii (Katalonia), prow. Girona, na pfn.-wsch. M. t. n., na południe Perpignan (M. we Francji), na trakcie wiodącym z Barcelony do Perpignan; 7,450 m. Jest stoleczne

okręgu sądowego; obronne cytadela, zwana San-Fernando, wznosząca się na 2100 stóp nad miastem, i uważana za najwarowniejszą twierdzę w Hiszpanii. Posiada również zakłady garbarskie, białoskórnicze i papiernię. Prowadzi handel płodami i wyrobami miejscowymi. W okolicach znajdują się pokłady marmuru czarnego i rudy żelaznej.

FILADELFIA, po francuzku PHILADELPHIE, miasto w Stanach Zjednoczonych północnej Ameryki, w pań. Pensylwanii, na pfd.-zach. M. Harrisburgh, między rz. Delaware i Schuylkill, w pobliżu ich zlewu. Regularnie i pięknie zabudowane; składa się z właściwego miasta i kilku przedmieść; liczy 121 kościołów, 36,000 domów mieszkalnych, 301,730 m. (1844. r.). Jest M. głównym Pensylwanii, a drugim z rzędu w Stanach Zjednoczonych, których niegdyś było stolicą. Siedlisko wydziału najwyższego sądu Stanów Zjednoczonych (Circuit Court); znajdujemy tu także uniwersytet, oraz wiele uczonych i dobroczynnych stowarzyszeń, między którymi odznaczają się: akademie sztuk pięknych i umiejętności, akademie sztuk wyzwolonych, muzeum, trzy biblioteki publiczne, między niemi miejska, do 44,000 tomów posiadająca, obserwatorium, ogród botaniczny, dom obfakanych, instytut głuchoniemych, szpital morski, instytut Franklina, udzielający nagrody przemysłowe, giełda, kilka banków, między którymi najznaczniejszy jest bank narodowy czyli związkowy, główna mennica Stanów Zjednoczonych, oraz arsenał i warsztaty rządowe statków morskich. Wpółśród licznych towarzystw uczonych i dobroczynnych, odznaczają się: stowarzyszenie rolnicze (Philadelphia Society), założone w r. 1785., ateneum, akademie nauk przyrodzonych, stowarzyszenie zwane Franklin-Institute i towarzystwo badaczy historii Pensylwanii; między zakładami dobroczynnymi zasługują na uwagę: szpital Pensylwanii, założony w r. 1752. i do najznaczniejszych w Ameryce liczony, szpital morski Stanów Zjednoczonych dla 400 żeglarzy, dom przytułkowy Wilsona, zakład dobroczynny zwany Magdalena, oraz kilka pomniejszych. Jest zamieszkaniem biskupa katolickiego i konsułów państw obcych, to jest: Anglii, miasta Bremy, Brazylii, Danii, Hiszpanii, Francji, wotnego miasta Frankfurtu, król. Obojga Sycylii, Holandii, Prus, Saksonii, Sardynii, i państwa Wenezuela. Pod względem przemysłowym odznacza się również wielką ilością fabryk, wydających wyroby stalowe, żelazne, broń palną, tkaniny bawełniane, i kilka znaczących papierni, oprócz tego huty szklane, garbarnie, browary, dystrykarnie

doskonałych wódek, zakłady powroźnicze, rafinerie cukru, fabryki tytoniu, złotnictwo i t. p. W roku 1830. przedziałnie bawełny i fabryki tkanin z takowój, wliczbie 104, zatrudniały 10,000 ludzi i wydały wyrobu za 3,220,000 dollarów (32,200,000 złp.). Przemysł księgarski tutejszy trzyma pierwsze miejsce między głównymi miastami Stanów Zjednoczonych, znajduje się tu bowiem 102 drukarni, 80 księgarń, znaczna liczba zecerni (z których jedna 118 osób zatrudnia), 60 litografów i sztycharzy. Handel miejscowy ułatwiany portami nad rz. Schuylkill i Delaware leżącymi, oraz mnóstwem zbiegających się tu kanałów, jednocy w sobie cały niemal handel morski państwa Pensylwanii. Ruch morski w r. 1839: przybiło do portu 1,829 statków, do żeglugi nadbrzeżnej używanych, oprócz pomniejszych, które jużto kanałami, jużto z wybrzeży rz. Delaware nadpłynęły; w liczbie ostatnich mieściło się: 329 statków przybyłych z Nowego Yorku, 233 z Baltimore, 185 z Bostonu i kilka miast innych. Z krajów obcych wpłynęło do portu 461 okrętów, między którymi: 147 pod flagą angielską i jej osad zamorskich, 147 pod flagą hiszpańską i posiadłości jej w Ameryce południowej, 27 z Brazylii, 13 z Francji, i t. p. Statki morskie, własnością miasta będące, objąć mogły w roku 1840: 87,346 beczek (1 beczka, równa się wadze 20 cent. sto funtowych). Ogólna wartość przywozu dochodziła w r. 1825: 12,360,978 dollarów (jeden dollar równa się 10 złp.); wywóz w tymże roku oceniano na 10,584,713 dollarów. Wpółśród wielu wspólnych budowli zdobiących miasto, odznaczają się: dawniejszy kościół prezbiteriański, kościół niemiecko-luterski, z wielkim i wspaniałym organem, kościół katolicki, targ miejski (Stadthalle), gmachy uniwersyteckie, wielki szpital, bank Stanów Zjednoczonych, uważany za najpiękniejszą budowlę miasta, mający fronton z białego marmuru i portyk o 6 kolumnach marmurowych, porządku korynckiego, gmach banku pensylwańskiego, wspaniały, marmurem wykładany, wzniesiony na wzór Partenonu ateńskiego, więzienie główne, nowy dom karny, Penitentiary nazywany, tworzący czworokąt (każdy z boków 650 stóp długości), a którego budowa 432,000 dollarów kosztować miała, i wiele innych. Miasto dzieli się na 6 cyrkulów (Wards); zostaje pod zarządem prezydenta (Mayor), urzędnika miejskiego zwanego Recorder, 15 aldermanów i rady miejskiej. Wyśle 2 senatorów i 7 reprezentantów do izb prawodawczych Pensylwanii. Założone zostało w r. 1682. przez Wilhelma Penna. Pierwszy kongres związkowy

wy odbył się tu w r. 1774., niezależność zaś stanów ogłoszoną tu również w r. 1776. została. Do r. 1800. było stolicą Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej.

FILEHNE, ob. WIELEŃ.

FILICUDI, wyspa w Sycylii, należąca do archipelagu wysp Liparyjskich. Grunt utworu wulkanicznego, wydający w obfitości zboże, wino, oliwę i wszelkie drzewa owocowe. Posiada mały port.

FILIPINA, NUEVA F., PINOS, wyspa w posiadłościach amerykańsko-hiszpańskich, wśród mr. antylskiego, na pfd. wyspy Kuba.

FILIPINY, FELIPINAS, po francuzku PHILIPPINES, po łacinie LUSSONIAE-INSULAE, czyli wyspy MANILSKIE, archipelag wysp w Indyach Wschodnich, oblany od wschodu oceanem Wielkim, od zachodu mr. Chińskim; graniczy na północ z wyspami Moluckimi, na zach. z Kochinchiną, na pfd. z Chinami. Rozciąga się od 5° do 20° szer. północnej, a od 115° do 125° długości, wschod. Rozległy 3650 mil kwadr., zamieszkały jest od 6,000,000 m. (1837. r.), z których 3,500,000 ulega panowaniu Hiszpanii i wyznaje wiarę chrześcijańską. Archipelag ten składa się z wielkiej wyspy Luçon czyli Manili, wysp Biskajskich, między którymi główne są: Mindoro, Panay, Negros, Zebre, Layte, Samar, i Masbate; wysp Palawan czyli Paragoa, Mindanao i gromady wysp Sulu. Po większej części góryste, zawierają wielką ilość wulkanów wygasłych i 10 wulkanów gorejących, najznaczniejszy między ostatnimi jest wulkan Mayon, w pośród wyspy Luçon. Grunt w dolinach dostatecznie nawodniony i nieporównanej żyzności. Stan ciepły w kraju nader różny, stosownie do miejscowości, w ogóle przecięt w części kraju najwięcej przez europejczyków zwiedzanej, nie przechodzi + 28° C. w lecie (od sierpnia do października), a + 21° w miesiącach zimowych. Doznają tu dwóch tylko pór roku, to jest pory suchej i dżdżystej, które zależą od wiatrów (mousson) peryodycznych. Pora deszczowa trwa zazwyczaj od maja do listopada, a podówczas dwu tygodniowe deszcze często się przytrafiają; straszliwe uragany, zwane tyfon lub tajfun szerszą również zniszczenia w tej porze roku, rzadko przecięt nad 8 godzin czasu trwać zwykły. Wyżewy zaraźliwe z potworzonych w porze deszczowej stawów, błot i bagien, wiele wpływają na szkodliwość miejscowego klimatu. Główne płody kraju: ryż, proso, pszenica turecka, trzcina cukrowa, ananasy indygo, len, liście tytoniowe, kawa, imbir, kamfora, bawełna, kakao, pieprz czarny, wielorakie korzenie, orzechy kokosowe, drze-

wo arek, betel, drzewa farbiarskie, hebanowe, sandałowe, bambusy, kassowe, oraz dziko rosnące banany, z których wyrabiane liny i powrozy są wywożone i znane w handlu pod nazwą lin Manilskich. Okolice góryste, okryte są rozległymi lasami, w których wiele gatunków wybornego budulen. Z królestwa zwierząt znajdujemy tu wielką ilość bawołów, rasę małych lecz silnych koni, przez hiszpanów wprowadzonych, trzode chlewną, kozy, bydło pomniejsze, i wielkie żółwie lądowe, których szyldkret wyprawdzanym bywa. Pszczelnictwo jest tu upowszechnione. Obfite rybołówstwo u wybrzeży morskich, mianowicie muszli perłowych. Posiada znaczne bogactwa mineralne, mianowicie: złoto, miedź, siarkę, piękny cynober, marmur, jaspis, agat i wiele innych; mimo to, sam tylko cynober wywożonym bywa. Ludność wysp Filipińskich składa się z wielorakich plemion, różniących się charakterem i obyczajami. Papuasy pierwotni mieszkańcy kraju, żyją w stanie dzikości i zamieszkują góryste okolice środkowe i części wysp nie zajęte przez hiszpanów. Malajczykowie osiedli na wybrzeżach i wśród płaszczyn, oddają się rolnictwu handlowi i przemysłowi; trudnią się jednak i rozbojami morskimi, na które wielce są narażone wody okoliczne. Resztę ludności składają chińczycy w liczbie około 70,000 i europejczy, kreole, metysy, których liczba nie przechodzi przecięt 5,000. Większa część ludności wyznaje religię katolicką lub mahometańską; bałwochwalcy w małej liczbie, i tylko w dzikich plemionach. Przemysł miejscowy ogranicza się na wyrobie płócien, porcelany, niższej w gatunku od chińskiej i japońskiej, i przedmiotów należących do pierwszych potrzeb życia, a powiększej części w samymże kraju zużywanych. Wyrób sygar, wyjątek od tego stanowiąc, jest główną gałęzią przemysłu krajowego; fabryka rządowa w Manili, zatrudnia do 2,000 robotników stałych. Handel wysp Filipińskich stanowiąc poprzednio monopol na korzyść kompanii tegoż nazwania, ograniczał się do posiadłości hiszpańskich w Ameryce południowej. Od czasu przecięt wyzwolenia ostatnich, a skutkiem tego i upadku systemu kolonialnego hiszpańskiego, wszystkie porty na wyspach otwarte dla innych narodów zostały, a handel Filipinów wiele zyskał na ważności swęj i ciągłym rozwijaniu zasobów miejscowych. Handel zagraniczny prawie wyłącznie koncentruje się w Manilli, na innych wszakże punktach istnieją stosunki handlowe, utrzymywane przez okręty hi-

szpańskie, żeglujące do wybrzeży chińskich i Singapure. Ogólna wartość wywozu w r. 1837, oceniano na 16—17,000,000 zł. pol.; główniejsze ze składających go artykułów: cukier, konopie, ryż, kawa, indygo, cynober, płótno lniane, drzewa farbierskie, stolarskie i korzenie. Przywóz składa się z wyrobów fabryk europejskich, chińskich, Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej i posiadłości angielskich Wschodnio-Indyjskich. Handel z Francją w roku 1841. obejmował pod względem przywozu: fulary jedwabne, sygara, cukier, kawę, skóry surowe, perłową macicę, indygo, szylkret, rośliny, krzewy olejne i t. p., wartości ogólniej 1,959,746 franków (3,566,260 złp.). W tymże roku wyprawiono do posiadłości angielskich, a mianowicie do Bombay: cukru, spirytusów, kassji (cassia lignea), kapeluszy słomianych, konopi białych, indygo i t. p. za 185,080 rupij (726,564 złp.); w tymże roku wywieziono z połączonych królestw rozmaitych wyrobów angielskich, a mianowicie tkanin bawełnianych, wyrobów garncarskich, żelaznych i stalowych, miedzianych, mosiężnych i cynkowych, za ogólną sumę 43,443 funt. szterlingów (1,824,606 złp.). Handel ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki północnej, składał się z powyższych artykułów i dochodził w tymże roku pod względem wywozu 450,251 dolarów (4,052,259 złp.); przywóz złożony po większej części z wyrobów amerykańskich, nie przekroczył sumy 121,516 dolarów. Pod względem zarządu administracyjnego wyspy Filipińskie składają kapitanat generalny, którego Manila jest głównym miastem. Generał-kapitan stoi na czele władzy cywilnej i wojennej w kolonii, przekazując część swęj władzy gubernatorom wysp znaczniejszych i alkadom czyli naczelnikom prowincji. Wszyscy mieszkańcy, wyjąwszy Europejczyków i kreolów, opłacają podatek pogłówny czyli osobisty; liczba opodatkowanych w r. 1837: 1,035,142 m., w tej zaś ilości samych mieszkańców wyspy Luçon czyli Manila było do 901,924 osób. Wojsko kolonii liczy około 7,000 ludzi (między niemi 1/10 Europejczyków), i składa się z kompanii gwardyi gubernatora, weteranów, 5 pułków piechoty, 1 pułku jazdy, 18 kompanij artylerji, oraz milicji złożonej z 7 batalionów piechoty, 8 kompanij artylerji i 4 kompanij milicji miejskiej w Manili. Pod względem religijnym tworzą arcybiskupstwo i 3 biskupstwa. Podział administracyjny zawiera 30 prowincji, a mianowicie: wyspa Luçon czyli Manila (18 prowincji), Mindoro, Panay (dzieli się na 3 pro-

wincje), Isla de Negros, Zebre, Layta, Samar, Masbate, Palawan, i Mindanao, zawierająca 2 prowincje.

FILIPÓW, Mm. w król. Polskiem, gub. i pow. Augustowskim, okręgu Dąbrowskim. Leży nad małym jeziorem i rzeką, w odległości 23 w. na pñ. zach. Suwałk, w pobliżu granicy Prus Wschodnich. Posiada kościół parafialny, stację pocztową i komorę celną klasy 2ej od strony Prus. Zamieszkanem jest przez 2,000 m., zajmujących 323 domów. Targ tygodniowy i 7 jarmarków do roku.

FILIPPO-D'ARGIRO, SAN-FILIPPO-D'ARGIRO, u starożytnych AGORIUM zwane, Mm. w Sycylii, prow. Katania, okręg Nicosia, na pñd.-wsch. M. t. n., w pobliżu prawego wybrzeża rz. Salso; (7,200 m. 1831 r.). Posiada znaczne kopalnie siarki. Ojczyste Diodora z Sycylii.

FILIPPO, SAN FILIPPO, BAGNI DI SAN FILIPPO, W. w W. ks. Toskańskim, gmina Sienna, na pñ. i w odległości 8 w. od Badia-San-Salvator; 250 m. Posiada wstawione źródła gorące (+39° R.), kwaśno-siarczane i zakład kąpiel dla goszczących.

FILIPSTAT, ob. PHILIPSTADT.

FILS, VILS, rz. w król. Wiertembergskim, uchodząca do pr. brz. Neckary, pod Plochingen (cyrkul Neckary). Wybiega ze źródeł w górach Alpejskich (pñ.-wsch. ramie pasma Jura), w pobliżu Wiesensteig. Płynięcie w przestrzeni 67 w., przez M. Wiesensteig, Ueberkingen i Göppingen. Źródła jej wyniesione są nad poziom morza na 2177 stóp.

FINALE, FINALE-MARINA, po łacinie FINORIUM, 1) M. w pañ. Sardyńskim, stoł. prow. Albenga, na pñd.-zach. i w odległości 53 w. od M. Genue; 4,000 m. Warowne; posiada kolegium okręgowe. 2) M. w ks. Modenńskim, na pñd.-wschód M. Modeny, na wyspie utworzonej przez rz. Panaro, o 16 w. powyżej spływu jej z rz. Po; 7,600 m. Posiada kolegium okręgowe i kilka fabryk tkanin wełnianych i jedwabnych.

FINDHORN, rz. w Szkocyi, wybiega w hrb. Inverness, przepływa hrb. Nairn i Elgin, i uchodzi na pñ.-zach. Forres do zatoki Murray.

FINESTRAT, M. w Hiszpanii (Walencya), prow. Alicante, na pñ.-wsch. M. Alicante, od którego oddalonym jest w. 37, nad rz. Torres i w pobliżu ujścia jej do mr. Śródziemnego; 3,600 m.

FINISTERRE, departament we Francji, z M. stoł. Quimper. Zajmuje pñ.-zach. kraniec Francji; otoczony jest od wschodu departamentami Côtes-du-Nord i Morbihan. Wybrzeża oblane są oceanem Atlantyckim i kanałem la Manche. Kilka wysp leżą-

cych na oceanie, między którymi znaczniejsze: Batz, Ouessant, Sein i Glenan, należą do departamentu, który rozciąga się od 47° 40' do 48° 40' szerokości północnej. Rozległy 121 1/2 mil kwadr., liczył w r. 1841: 576,068 m. Powierzchnia obejmuje mnóstwo kotlin czyli zlewni rzek pomniejszych i nadbrzeżnych, a mianowicie: Elorn, Aulne, Odet i Elle; w ogóle nie zbyt górzysta, wyjąwszy dwóch pasm pomniejszych, górami Arree i Czarnymi (Montagnes noires) zwanych. Główne w nich szczyty nieprzenoszą 1060 stóp polskich. Wybrzeża w ogóle wyniosłe, urwiste i wklęsłe, tworzą mnóstwo portów, między niemi odnogę Douarnenez i rozległą przystań Brestu. Grunt jest w ogóle nader żyzny. Przemysł miejscowy na rolnictwie i górnictwie oparty; lubo pierwsze dalekiem jest odpowiedniego rozwinięcia. Głównymi płodami rolniczymi są: zboża, kartofle, len, konopie, owoce i t. p. Chów bydła domowego nader znaczny, mianowicie koni; pszczolnictwo również upowszechnione. Z rzeczy kopalnych pierwsze miejsce zajmuje ołów srebrnośny; główna kopalnia w Poullaouen zatrudniała w r. 1839: 323 górników i wydała ołowiu, srebra i gleyty czyli niedokwasu ołowiu (litharge) za 520,325 fr. (867,208 złp.). Inne rzeczy kopalne również użytkowane, są: doskonała glina garncarska, łupek, kamienie szlifierskie, piękny granit, ruda żelazna i t. p. Rybołówstwo nadbrzeżne zatrudnia do 900 statków morskich; wartość połowu sardynek w r. 1839. na 2,000,000 fr. oceniano. Przemysł fabryczny jest mało znaczący; główną gałąź tegoż stanowią płótna poszukiwane, zakłady powroźnicze, papierne, olejarnie i garncarnie. Przedmiotem wywozu są artykuły żywności, konie, drzewo, sardynki, wosk, miód i płótna. Żegluga nadbrzeżna i handel zamorski ufatwiają 29 portów znaczniejszych, oprócz wielu pomniejszych. Ogólna objętość statków morskich (1538 w r. 1841.), będących własnością wszystkich portów departamentu, wynosiła 16999 beczek (beczka równa się wadze 20 cent. stonfutowych). Pod względem naukowym posiadał w r. 1840: 3 szkoły wyższe komunalne i 364 szkół elementarnych; do ostatnich uczęszczało 17,126 uczni w miesiącach zimowych. Pod względem administracyjnym dzieli się na 5 obwodów: Brest, Chateaulin, Morlaix, Quimper i Quimperle, 41 kantonów i 282 gmin. Wysyła do izb prawodawczych 6 deputowanych, z grona 1447 wyborców (1834. r.).

FINLANDYA czyli W. KS. FINLANDZKIE, po rosyjsku WELIKOJE-KNIAŻESTWO-FINLANDSKOJE, po szwedzku STOR-FURSTENDOMET-

FINLAND, po łacinie FINNIA, FINNONIA, FINLANDIA, FENNIGIA, należy do cesarstwa Rosyjskiego; M. stoł. Helsingfors. Rozciąga się między 59° 48' a 70° 6' szerok. północnej, oraz 18° 50' 40" a 50° 2' dług. wschodniej. Graniczy na północ z Norwegią, na wschód z ces. Rosyjskiem (gubernie: Archangelska i Ołonecka), na południe z odnogą Finlandzką i gubernią Sankt-Petersburską, na zachód z odnogą Botnicką i Szwecją. Rozległość 6406 mil kwadr., ludność 1,410,394 m. (1837. r.).

Powierzchnia kraju jest po większej części rozległą płaszczyną; główne pasmo wzgórz (szczyty tegoż nie przechodzą 1400 stóp polskich), nosi nazwę Maanselka i oddziela kotlinę wód uchodzących do mr. Białego, od zlewni wód mr. Bałtyckieg; w części kraju północnej rozciąga się kilka odnog. gór Skandynawskich, między którymi znaczniejsze są: Saltewara, Rogiwara, Sallatanderie i Wilmewara. Wybrzeża jużto wystające, jużto wgłębne, mianowicie w części pñd.-zach., sterczą skałami granitowymi i otoczone są mnóstwem wysp pomniejszych, z których jedne liczą się do archipelagu Aland, leżącego na mr. t. n., drugie zaś w odnodze Finlandzkiej są położone. Mało jest krajów, któreby podobną ilość wód biejących, wielkich jezior, stawów i bagien posiadały; zajmują tu one trzecią część powierzchni całego państwa. Znaczniejsze rzeki: Pats-Joki, wypływająca z jeziora Enare, Tana-Elf czyli Tana-Joki, słuząca za północną granicę między Norwegią a Finlandyą, obiedwie toczą swe wody do oceanu Atlantyckiego, Tornea i jej dopływowa Munio, oraz rz. Kiemi, Ulea czyli Ulu i Kumio, płyną na granicy południowej i uchodzą do zatoki Botnickiej, Kymmenen-Elf, oraz Vuxen czyli Vu x a, spływają do zatoki Finlandzkiej. Najznaczniejsze pomiędzy wielką liczbą jezior są: Ladoga, którego połowa zachodzi wgłęb innych gubernij cesarstwa Rosyjskiego, Sa i ma, długie 200, a szerokie 18—20 w., które w stronie północno-zachodniej łączy się z jeziorem Puruvesi, sławnym przejrzystością swych wód; Enare czyli India ger długie 89, szerokie 52 w., Pielisjärvi, Kalawesi, Haukiwesi, Oriwesi, Päijäne i wiele innych.

Klimat w ogóle ostry, pora zimowa trwa 7 miesięcy; lato gorące i krótkotrwałe; powietrze mgławie i wilgotne, ciągłym parowaniem wód spowodowane; średni ciepłota w Uleä (pod 65° szerokości pñ.) czyli w punkcie środkowym Finlandyi +0°, 66 C., w Abo czyli części kraju południowej (pod 60° 27' szerokości pñ.) +4°, 61; zwy-

kłe mrozy — 59,58, największe upały + 15,72 doszodzą. W maju i czerwcu powietrze czyste i suche, w innych miesiącach, mianowicie przez całą porę jesienną, ciągłe mgły i deszcze.

Grunt lekki, płonny, wymagający nader starannej uprawy; pokryty jest do 65° szeroko. pła. wielkimi i pięknymi lasami, w których znajdujemy po większej części jodły, sosny, buki, olsze, topole, dęby, brzozy i jesiony, a których spław i wyrób za główne bogactwo kraju uważać można. Płody rolnicze obejmują zboże, jęczmień, pszenicę, owoce, kartofle, dopiero w r. 1762. zaprowadzone, obecnie zaś już w całym kraju uprawiane; liście tytoniowe, len, konopie, chmiel i jarzyny ogrodowe. Drzewa owocowe, po większej części wiśnie i jabłonie; inne gatunki mniej są znane. Chów bydła dość upowszechniony i staranny, pomimo państw małego żyznych i niezbyt rozległych. Do bydła domowego należą w części pld. kraju: konie, woły, krowy, owce, kozy i trzoda chlewna; w części kraju północnej, prawie wyłącznie reny. Niedźwiedzie, wilki, lisy, jelenie i wszelkiego rodzaju zwierzyna, zapewniają lasy. Rybołówstwo prowadzone na wielką skalę u wybrzeży morskich, i na jeziorach wewnątrz kraju leżących, stanowi dla mieszkańców krajowych i handlu zewnętrznego ważną gałąź zajęcia. Bogactwa mineralne mniej obfite i urozmaicone: nieco miedzi, rudy żelaznej, galenu srebronośnego, siarki, arseniku, saletry, marmuru i granitów. W r. 1835. liczono w Finlandyi 25 kopalń żelaza, 3 kopalnie miedzi, 15 wielkich pieców, 21 kuźni, które wydawały rocznie do 120,000 pudów żelaza kutego i lanego. Przemysł fabryczny mniej rozwinięty, ograniczał się w r. 1835. do 58 zakładów patentowanych, a mianowicie: 21 fabryk sukna, 4 przędzalni wełny i bawełny, 4 mydlarni i fabryk świec, 3 zakładów wydających płótna żaglowe, 3 fabryki tytoniów, 2 garbarni, 2 farbiarni i t. p. Przedmiotem handlu wywozowego są: drzewo, mięso, masło, skóry, smoła i ryby. Przywóz składa się ze zboża, soli kruszców, śledzi, dorszy, tytoniu, wina, towarów kolonialnych i wyrobów fabrycznych. Wartość pierwszego dochodziła w r. 1838. 9,658,037 rubli assygnacyjnych; przywóz w tymże roku doszedł summy 8,502,035 rubli assygn. W r. 1834. liczono w Finlandyi 365 okrętów kupieckich, z objętością 29150 tążstów i osadą morską 3,559 ludzi. W tej liczbie nie są przecież objęte pomniejsze statki, do żeglugi nadbrzeżnej morskiej i spławów na jeziorach i rzekach krajowych używane. Środki komunikacji dosyć są ograniczone w Finlandyi;

gwałtowne spadki wód niedozwalają na zaprowadzenie żeglugi wewnętrznej, która w innych guberniach ułatwia handel i stosunki odległych okolic cesarstwa.

Najdawniejsi, a prawdopodobnie pierwotni mieszkańcy kraju, byli lapończycy, zamieszkujący obecnie tylko trzy parafie, na krańcu północnym W. księstwa leżące, a mianowicie: Enare, Enontekis i Utsjoki. Właściwi Fińczycy czyli Finlandczycy, stanowiący główną część ludności miejscowej, dzielą się na 4 różne plemiona. Rossyjanie i Szwedzi, w których posiadaniu lat 500 kraj ten zostawał, również tu są liczni. Według rozmaitych obliczeń i podań miejscowych ludność Finlandyi dochodzić miała w r. 1749: 408,839 m., w r. 1800: 837,152 m., w r. 1805: 898,446 m., w r. 1815: 1,095,957 m., w r. 1820: 1,177,546 m., w r. 1825: 1,259,151 m., w r. 1835: 1,393,727 m., między którymi 81,053 w miastach, a 1,312,674 mieszkańców wsi. Ludność ogólną księstwa obliczano w r. 1837. na 1,410,390 m. Wyznanie luterskie jest religią panującą w kraju (1835. r. 1,167,007 fińczyków czyli lapończyków, i 191,324 szwedów); wyznawcy kościoła wschodniego stanowią resztę ludności miejscowej. Katolicy rzymscy, w nader małej liczbie, mają kościół swój w Wiborgu; zresztą wszelkie inne wyznania są tu tolerowane. Ludność Finlandyi dzieli się na 4 klasy ze względu rzeczywistych przywilejów, t. j. na szlachtę, duchowieństwo i stan nauczycielski, mieszczaństwo, i rolników. Szlachta z kolei dzieli się na wysoką szlachtę czyli hrabiów, panów i zwyczajną czyli ogólną szlachtę. Głównym jej przywilejem jest uwolnienie od niektórych podatków, i prawo być sądzoną, w danych wypadkach, przez najwyższe władze cesarstwa. Duchowieństwo i stan nauczycielski (5,230 osób w r. 1835.) również są uwolnieni od niektórych podatków lub opłat skarbowych. Mieszczaństwo (14,280) używa przywileju prowadzenia handlu. Wieśniacy (1,219,568) dzielą się na poddanych cesarskich, uprawiających grunta rządowe, poddanych właścicieli ziemskich, a nakoniec niezależnych posiadaczy, własne posiadłości uprawiających. Wszystkie klasy przedstawiane są na zebraniach ogólnych przez wysłanych z pomiędzy siebie członków. Urzędnicy cywilni i wojskowi, robotnicy i najemnicy dzienni, wyłączeni są od ostatniego przywileju, o ile nie należą do żadnej z klas wyżej przytoczonych.

Zasadnicze prawa Finlandyi stanowią: ustawa z r. 1772., akt połączenia z r. 1789., manifest Cesarza Aleksandra z d. 13° marca 1809. i manifest Cesarza Mikołaja I. z d. 12° grudnia 1825 r. We-

dług brzmienia powyższych ustaw, swoboda i bezpieczeństwo mieszkańców pod względem osobistym i majątkowym zabezpieczone zostały. Wszystkie wyznania religijne są wolne; wyznanie przeciwieństw jest religią państwa, a jego tylko członkowie, oraz wyznawcy kościoła wschodniego, do praw i urzędów publicznych przypuszczani być mogą. Język fiński jest narzeczem krajowym, i prawie wyłącznie przez lud wiejski używanym. Język lapoński, właściwy okolicom północnym; rosyjski, szwedzki i niemiecki są najwięcej upowszechnione w miastach nadmorskich, lub okolicach pogranicznych Ces. Rosyjskiego i Szwecyi. Pod względem naukowym, Finlandya posiadała uniwersytet w M. Abo, istniejący od r. 1640., lecz po zgromadzeniu zabudowań uniwersyteckich w r. 1827., cały zakład przeniesiony został do M. Helsingfors i otrzymał nazwę uniwersytetu Alexandryjskiego; obecnie liczy 49 profesorów i 1053 uczni. Pozostaje pod bezpośrednią władzą Panującego i zarządem kancelarza, mianowanego przez samego Cesarza. Reszta zakładów naukowych zależy od biskupów, Abo i Borgå. Dycezya Abo posiadała w r. 1838: 1 gimnazjum (9 profes. i nauczycieli, 82 uczących się), szkołę Lankstra dla chłopców (252 uczni), podobną szkołę dla dziewcząt (60 uczennic) i 21 szkół pomniejszych elementarnych (1,533 uczni). Dycezya Borgå posiadała w tymże roku gimnazjum w Borgå i Wiborgu (18 profes. 100 uczni), oraz 22 szkół innych (843 nauczycieli, 2,386 uczących się). Z towarzystw naukowych, trzy zasługują na szczególną uwagę: towarzystwo rolnicze, zaprowadzone w r. 1821. pod nazwą: pro fauna et flora fennica, towarzystwo literatury fińskiej, istniejące od r. 1841., i cesarskie towarzystwo naukowe, założone przez samego Monarchę, na zasadzie ukazu z d. 1° kwietnia 1838. r., a pod szczególną opieką Cesarską zostające. Najznaczniejsza biblioteka krajowa należy do uniwersytetu helsingforskiego; w r. 1835. posiadała 40,000 tomów; na powiększenie jej wyznaczono corocznie około 10,000 rubli assygnacyjnych.

Finlandya używa tytułu Wielkiego Księstwa, należy do cesarstwa Rosyjskiego, posiada właściwą sobie organizację i oddzielną ustawę rządową. Główny zarząd Finlandyi poruczone ministrowi sekretarzowi stanu, członkowi komitetu ministrów Cesarstwa, wyłącznie do interesów finlandzkich mianowanemu, generalnemu gubernatorowi księstwa i senatowi tegoż. Gubernator generalny jest pierwszym urzędnikiem księstwa, który dozoruje naczelnie nad wszystkimi gałęziami administracyi

krajowej, prezyduje na ogólnych zebraniach senatu, i ma udział w naradach tegoż w izbie administracyjnej. Dodanego ma sobie gubernatora-pomocnika czyli towarzysza. Senat składa się z 14 członków i prokuratora mianowanego przez samego Cesarza z grona stanów prowincjonalnych. Wszystkie gałęzie administracyi krajowej zależą od senatu, który odbywa swe narady, już to w zebraniu ogólnym, lub też dzieli się na dwie izby (każda po 7 członków), to jest na izbę administracyjną i izbę sądową czyli najwyższy sąd księstwa. Pierwsza izba ma zwierzchni kierunek nad pięciu departamentami, a mianowicie: 1) kancelaryjnym, do którego należą: policya, oświata, cenzura, służba pocztowa, komunikacje lądowe i wodne, prace publiczne, kwaterunek, zakłady dobroczynne, domy karne, miary i wagi, a nareszcie główna kontrola, 2) departamentem skarbowym, który zawiera w sobie wydział budżetowy, dóbr państwa, stemplowy, celny, opłat ogniowych, rolniczy, fabryczny, górniczy, handlowy i morski, 3) departamentem opłat skarbowych, składającym się z wydziału poboru, oraz rozkładu podatków i opłat rządowych, i spisu ludności krajowej, 4) departamentem wojennym, mającym zwierzchni zarząd nad wojskiem, służbą morską i strażą ogniową, 5) departamentem wyznani, zatrudnionym interesami duchownymi. Od izby sądowej zależą trybunały i wszelkie władze sądownicze. Budżet finlandzki z r. 1837. wykazał przychodu 3,505,903 rubli assygnacyjnych, obok rozchodu czyli wydatków na 3,499,978 rubli assygnacyjnych obliczonego.

Kodeks sądowy Finlandyi podobny jest do kodeksu obowiązującego w Szwecyi; kara śmierci jedynie za potwierdzeniem Cesarskim wykonywana być może. Trzy sądy Cesarskie odbywają swe posiedzenia w Abo, Wasa i Wiborgu. Każdy z nich ma pod swym zarządem okręgi sądowe (Lagsagor), a tych trybunały rozciągają z kolei swą władzę nad sądami ziemskimi (Dansago), składającymi się z pewnej liczby gmin. Miasta posiadają oddzielne władze sądowe, zależące bezpośrednio od trybunałów cesarstwa.

Pod względem administracyjnym Finlandya dzieli się na 8 lanów czyli gubernij, z których każdy posiada gubernatora i oddzielną administrację prowincjonalną. Lany dzielą się z kolei na Fögdery czyli Harad. Miasta zarówno przez swych burmistrzów jak i władze właściwych lanów są zarządzane.

Wojsko finlandzkie stanowi dywizję w armii Cesarskiej, lubo nie jest do téjże wcielonym. Liczy

do 13,000 wojsk lądowych i morskich. Szkoła kadetów, istniejąca w Frederikshamm, liczy 100 uczących się.

Ludność, rozległość i stolice landów w r. 1835: Nyland z M. stoł. Helsingfors, 254 mil kwadr. geogr., a 149,714 m.; Abo z M. stoł. Abo, 502 mil, a 250,238 m.; Tawastehus z M. stoł. Tawastehus, 336 mil, a 132,586 m.; Wiborg z M. stoł. Wiborg, 789 mil, a 244,701 m.; Sankt-Michel z M. stoł. Heinola, 438 mil, a 135,231 m.; Kuopio z M. stoł. Kuopio, 805 mil, a 155,706 m.; Wasa z M. stoł. Wasa, 753 mil, a 199,437 m.; Uleåborg z M. stoł. Uleåborg, 2,996 mil, a 125,114 m.

FINSTERAARHORN, góra w Szwajcarii, w paśmie Alp Bernskich, między kantonami Bernskim i Wallis. Wysokość jej dochodzi 13,234 stóp; uważaną być winna za najwyższy wierzchołek w kantonie. W r. 1829, po raz pierwszy szczytu jej dosięgnięto.

FINSTERWALDE, M. w Prusach, prow. Brandeburska, obw. rej. Frankfortskiej, na pld.-zach. M. Frankfurtu, okr. Lückau, nad rz. Schakebach; 3,841 m. Posiada sąd ziemski i kilka fabryk sukna, flaneli i płócien.

FIONIA, po duńsku FYEN, po niemiec. FÜHNEN, po angielsku FUNEN, po łacinie FIONA, wyspa w Danii, oddzielona przez Mafy Beft od ks. Szlezewskiego, przez Wielki Beft od wyspy Seeland. Długość jej mil 11 i pół, szerokość mil 9, ogólna rozległość mil kwadr. 56 wynosi. Ludność dochodzi do 161,608 m. Leży między 55° 4' 30" a 55° 43' 4" szer. płn., oraz 7° 22' a 8° 25' dłuż. wsch. Powierzchnia równa, wybrzeża jednostajne i niskie, wyjąwszy zatoki Odensee, dosyć głęboko zachodzącej. Grunta nader żyzne, obfitują w wyborne pastwiska; płody miejscowe: żyto, jęczmień, owies, zbierane są w wielkiej obfitości, a nawet stanowią ważny przedmiot handlu wywozowego. Z rzeźby kopalnych znajdujemy tu tylko torf i kamień wapienny. Chów bydła znaczny, również do handlu wywozowego należy.

FIORENTA, ob. FLORENCYA.

FIRENZE, FIORENTA, ob. FLORENCYA.

FIRENZUGLA, po łacinie FLORENTIOLA, 1) M. w ks. Parmy, obw. Borgo-San-Domino, oddalone 24 w. na pld.-wsch. Placencji; 3,000 m. Posiada szkołę łacińską i bibliotekę publiczną. Rodzinne kardynała Alberoni. 2) Firenzugla, Fiorenzuella, Mm. w ks. Toskańskim, na pld. Florencji, nad rzeką Santerno; 613 m. Posiada seminarium diecezjalne.

FIRLÉJ, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Lub-

elskim, okr. Lubartowskim. Położone między dwoma jeziorami; posiada kościół parafialny, szkołę elementarną; 817 m., zajmujących 106 domów mieszkalnych.

FIRMING, Mm. we Francji, dep. Loary, na pld.-zach. i w odległości 10 w. od M. Saint-Etienne; 4,306 m. (1841. r.). W pobliżu kopalnie węgla ziemnych. W samém zaś mieście fabryki wstążek, stali, miechów kowalskich, gwoździarnie, oraz fryszarki, wydające kute żelazo i stal. Tu również huta szklana, wyrabiająca szyby do okien i butelki.

FIRMITAS, ob. FERTÉ.

FIRMUM, ob. FERMO.

FIROUZABAD, M. w Persji, prow. Farsistan, na pld. M. Sziraz; pod 28° 39' szerok. pld. a 50° 14' dłuż. wschodniej. Znanie w kraju z wyrobu sławnej wody różanej. Prowadzi handel wysoko cenionemi kołmi, bawełną i innemi płodami rolniczymi.

FISCHA, GROSS F., rz. w ces. Austriackim (Niższa Austria), uchodząca do pr. brz. Dunaju, w odległości 17 w. na pld.-wsch. Wiednia. Płynie na przestrzeni 38 w., przez Mm. Fischamund. Główna z dopływowych jest rz. Piesting, do lewego brzegu.

FISCHAMUND, Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gubernii Wiedeńskiej, na pld.-wsch. i w odległości 17 w. od Wiednia. Leży na pr. brz. rz. Gross-Fischa, w pobliżu ujścia téż do Dunaju; 1820 m. Znaczne targi zbożowe zwykły tu mieścić.

FISCHHAUSEN, Mm. w Prusach, prow. Pruska, obwód rej. Królewieckiej (Königsberg), na zachód Królewca, nad odnogą Frische-Haff; 1,644 m. 1837. r.

FISHKILL, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pał. Nowego Yorku, hrb. Dutchess, na pld. M. Nowy York, nad zatoką Hudson; 10,437 m. (1840. r.). Posiada liczne zakłady fabryczne i znaczny handel prowadzi.

FISMES, po łacinie FINES, M. we Francji, dep. Marne, na zachód i w odległości 24 w. od M. Reims, nad rz. Ardre, przy spływie téż z rzeką Vesle; 2,366 m. (1841. r.). Odnacza się wyrobem likierów, zwanych vin de Fismes, a których używają do nadania koloru różowemu winom szampańskim. Tu również garnce, warsztaty płóciennicze i cegielnie.

FITCHBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pał. Massachusetts, hrb. Worcester, na pld. M. t. n., nad rz. Nashua; 2,604 m. (1840. r.).

FITERO, M. w Hiszpanii (król. Nawarry), prow. Logrono, na pld.-wsch. M. t. n., a na pld.-zachód i o 19 w. od M. Tudela, w pobliżu lew. brz. rz. Alhama. Posiada opactwo królewskie, przy którym biblioteka do 7,000 tomów licząca. Tu również kilka fabryk sukna zwyczajnego, wyrób oliwy; źródła gorące i zakład kąpielni (+36° R.).

FIUME, po niemiecku SANKT-VEIT-AM-FLANON, po illirysku REKA, RIKA, po łacinie FLUMEN-SANCTI-VITI, 1) M. wolne królewskie w Kroczy, na pld.-zach. M. Budy (400 w.), a na pld.-wsch. Tryestu (82 w.). Leży przy ujściu rz. Fiumara do odnogi mr. Adriatyckiego, zwaney Quarnero; 11,000 m., zajmujących 1,480 domów. Jest rezydencją gubernatora, siedliskiem sądu apelacyjnego, trybunału handlowego (Merkantil-und-Wechsel Gericht) i zamieszkaniem konsula angielskiego. Posiada gimnazjum, szpital i teatr włoski. Pod względem fabrycznym odznacza się wyrobem likierów, warsztatami powroźniczymi, bielnikami, fabryką tytoniu i dystalnią rosoglio. Posiada port, którym wyprowadza zboże do Anglii, liście tytoniowe do Francji, oraz drzewo, węgle, jół, воск, mydło i potaż. Handel nadbrzeżny w roku 1839. dochodził wartości pod względem przywozu 8,658,333 złp.; wartość wywozu w tymże roku nie przechodziła 4,400,000 złp. Handel zagraniczny: wprowadzono za 820,000, wyprowadzono za 6,600,000 złp. rozmaitych towarów. Ruch portowy w tymże roku: wpłynęło do portu 2,464 statków, z objęciem 32,101 beczek (jedna beczka równa się wadze 20 cent. stofuntowych), opuściło zaś port 356 okrętów, z ładunkiem 30,880 beczek. Rozpołożone wśród wązkiej doliny, dzieli się na miasto środkowe, murami otoczone, ciasno zabudowane, oraz miasto zewnętrzne pięknie i rozlegle wzniesione. Odnaczają się tu między budowlami: kasyno, kościół Ś. Wita i klasztor Franciszkanów. W okolicy pobliskiej starożytny zamek obronny, zwany Tersact czyli Tersatto. 2) Fiume-de-Nisi, M. w Sy-cylii, na pld.-zach. M. Messyny, w pobliżu wybrzeża morskiego; 2,100 m. W okolicy pokłady i kopalnie rudy srebrnej. 3) Fiume Freddo, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabrya citeriore, na wybrzeżu mr. Śródziennego, na zach. M. Cosenza; 3,800 m. 4) Fiume-morte, M. w państwie Kościelnym, delegat Rzymski, nad pld. ramieniem ujścia rz. Tybru.

FLACH, parafia i wieś w Szwajcarii, kanton Zurychski, obw. Andellingen, w pobliżu spływu rz. Thur i Renu; 1,536 m.

FLADSTRAND, ob. FREDERIKSHAVN.

FLADUNGEN, M. w Bawarii, cyrk. Niższej Frankonii (Unter-Franken). Główne okręgu i sądu ziemskiego t. n. (Landgerichtbezirk), oddalone 85 w. na pld. Würzburga, na pr. brz. rz. Stren; 710 m.

FLAMBOROUGH-HEAD, przylądek w Anglii, na wybrzeżu wschodnim hr. York, o 3 w. od wioski t. n.; pod 54° 8' szerok. północnej, a 2° 25' dłuż. zachodniej.

FLANDRYA, po hiszpańsku FLANDES, po francuzku FLANDRE, po holendersku VLAANDEREN, po angielsku FLANDERS, po włosku FIANDRA, po flamandzku i niemiecku FLANDERN, po łacinie FLANDRIA, 1) nazwa starożytnej prowincji w Niderlandach. Podniesiona została do godności hrabstwa przez Karola Łysego, króla Francji, na korzyść zięcia jego Boduina (Beaudouin) Brasse-Fer. Z wygaśnięciem rodu władców pierwotnych przeszło w posiadanie innych rodzin, a nakoniec domu Burgundzkiego, od którego dostało się cesarzom austriackim, którzy aż do traktatu Madryckiego (gdzie Karol V. zniewolił Franciszka I. do zrzeczenia się praw monarszych) uznawali się lennikami i składali hołd królom Francji. Pierwotnie dzieliło się na 3 cyrkuly: Gandawy, Bruges i Ypres. Pod panowaniem Austriackim liczyło się do prowincji Burgundzkiej. Obecnie zajmuje we Francji znaczną część depart. Północny, w Belgii prowincja t. n., w Holandji prowincja Zeeland.

2) Flandrya francuzka, dawna prow. królestwa, z M. stoł. Lille. Składała się z Flandryi, Henogwy francuzkiej (Hainaut) i Cambresis. Obecnie dzieli się między departamenty: Północny (du Nord) i Ardenów (Ardenes).

3) Okolice w powyższej prowincji (Flandrya francuzka): M. stoł. Lille. Znaczniejsze miasta w téż: Douai, Dunkerka, Bergues, Gravelines, Bourbourg, Cassel, Baillout, Armentieres, Marchiennes, Saint-Amand i Orchies. Obecnie objęte są departamentem Północnym.

4) Flandrya Zachodnia, po holendersku West-Vlaanderen, prow. w Belgii, na wybrzeżach mr. Niemieckiego, z M. stoł. Brugge. Rozległa około 59 mil kwadr.; liczyła w r. 1842: 648,554 m. Powierzchnia równa, nieco pochyła ku wybrzeżom morskim; grunt nader żyzny i wzorowo uprawny, wydaje w obfitości zboża, konopie, len, rzepak, liście tytoniowe i chmiel. Przemysł miejscowy osiągnął znakomity stopień rozwinięcia, zarówno pod względem rolniczym, jakoteż fabrycznym i handlowym. Chów bydła domowego jest znaczny i w gatunkach wysoko poprawnych. Przemysł fabryczny odznacza się wyrobami lnianymi

i konopnemi, mianowicie płócien, nieporównaniej trwałości i cienkości (98,303 przadek i 24,550 tkaniny w r. 1840.), koronek, bielizny stołowej i wiele innych tkanin lnianych, konopnych, bawełnianych, wełnianych, oraz spirytusu, oleju i mydła. W r. 1840. używano w zakładach fabrycznych 40 machin, siłą pary poruszanych. Dochód z posiadłości gruntowych obliczono w r. 1839. na 41,249,500 złp.; podatki rządowe w tymże roku dochodziły summy 16,788,696 złp. Pod względem oświaty publicznej znajdowało się tu w r. 1839: 156 szkół początkowych, do których uczęszczało 22,013 uczących się, oraz 452 szkółek elementarnych z 37,674 uczniami. Do izb prawodawczych wysłała w r. 1840: 8 senatorów i 15 deputowanych, z grona 5,478 wyborców miejskich, opłacających 60 do 120 franków cenzum i 2,947 wyborców wiejskich płacących wyżej nad 60 franków podatków rządowych. W r. 1848. dzieliła się na 4 obwody sądowe: Brugge (Bruges), Courtrai, Ypres i Furnes, 8 obwodów administracyjnych: Brugge, Ostende, Dixmude, Furnes, Ypres, Courtrai, Thielt i Roulers, 32 okręgów czyli kantonów i 233 gmin wiejskich.

5) Flandrya Wschodnia, po holend. Oost-Vlaanderen, prow. tamże, z M. stoł. Gandawa (Gand, Gent). Graniczy na pñ. z prow. niderlandzką Zeeland, na zach. z prow. Antwerpską i pñd. Brabantem, na pñd. z Henegowią, na zach. z Flandryą zachodnią. Rozległa 54 i pół mil kwadr.; zamieszkała jest przez 778,600 m. Najłudniejsza z prow. belgijskich, liczyła w r. 1843: 14,286 m. na jedną milę kwadratową. Powierzchnia jej przedstawia jednostajną prawie płaszczyznę, nieco pagórkowatą w części pñd. Grunt żyzny i starannie uprawny, wydaje wszelkie gatunki zboża, len, rzepak, cykoryę, konopie, chmiel, liście i trawy pastewne. Chów bydła npowszechniony i poprawny. Przemysł mieszkańców na rolnictwie i fabrykach oparty, odznacza się wyrobem płócien (na 7 punktach targowych prowincji wystawiono na sprzedaż w r. 1837: 153,123 sztuk płótna, wartości przybliżonej 30,000,000 złp.), tkaninami bawełnianymi, których głównym miejscem wyrobu jest miasto Gandawa (gałęź ta zatrudniała w r. 1835: 60 machin parowych, siły 900 koni, oraz 15,272 warsztatów mechanicznych z 280,000 wrzecionami), wyrobem koronek, na wzór Valenciennes, tiulów, mydła, oleju, tytoniu, cukru i soli. W roku 1839. używano w zakładach fabrycznych 137 machin parowych, siły 1,761 koni. Dochód gruntowy w tymże roku oceniano na 43,860,000 złotych pols., podatki skarbowe czyniły 2,800,000 złp. Pod wzglę-

dem naukowym liczono tu (1839. r.) 148 zakładów początkowych z 17,351 uczących się, i 646 szkół wiejskich z 57,996 uczniami. W r. 1840. wysłała do izb prawodawczych 9 senatorów i 18 reprezentantów (z grona 8,808 wyborców, między którymi 2845 wyborców miejskich opłacało cenzum 60 do 160 franków, 5,963 wyborców gminnych wносило podatku 60 franków). W r. 1838. dzieliła się na 3 obwody sądowe: Gandawy, Audenarde i Termonde, oraz 6 obwodów administracyjnych: Alost, Audenarde, Ecclou, Gandawy, Termonde i Saint-Nicolas. Zawierała w r. 1841: 33 kantonów czyli okręgów, i 282 gmin wiejskich.

FLASCO, ob. MONTEFLASCO.

FLATAU, FLATOW, ob. ŻŁOTOWO.

FLATBUSH, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Nowego-Yorku (New-York), stoł. hrb. King, na pñd.-wsch. i w odległości 8 w. od Nowego-Yorku, nad zatoką New-York; 2,009 m. (w r. 1840.). Posiada władze sądowe hrabstwa i szkołę początkową (Erasmus-Hall). Pamiętne zwycięstwem odniesionem przez Anglików nad wojskami Amerykańskimi, w d. 27. sierpnia 1776. r.

FLÈCHE, LA FLÈCHE, po łacinie FIXA, FLEXIA, M. we Francji, dep. Sarthe, stoł. obw. t. n., na pñd.-zach. i w odległości 39 w. od La Mans, na pr. brz. rz. Loary; 7,000 m. (w r. 1841.). Posiada kolegium czyli szkołę wojskową (800 uczni) z biblioteką (14,000 tomów) i drukarnią. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobem czarnych zasłon czyli woalek do kapeluszy kobiecych, garbarniami i fabryką kleju stolarskiego. Prowadzi zaś handel pulardami, zbożem, smażonemi owocami i kapłonami tucznymi, zwanemi du Mans. Zdobi je zamek niegdyś królewski, wzniesiony przez Henryka IV. i przez tegoż oddany zakonowi Jezuitów, którzy utrzymywali w nim wsławione w swym czasie kolegium. Zaprowadzenie obecnej szkoły wojennej nastąpiło po wydaleniu zgromadzenia Jezuitów z Francji.

FLEKKEFJORD, M. w Norwegii, sztyft Christiansand, na zachód M. t. n., na wybrzeżu mr. Niemieckiego; 873 m. Posiada władze celne i port, liczony do głównych punktów połowu śledzi. Przemysł miejscowy zajęty wyróbką drzewa, z którego zbudowane domy wyprowadzane są częściowo już do miast sąsiednich, już to na wybrzeża. W r. 1835. wywieziono z portu tutejszego ryb suszonych i wędzonych, śledzi (107,322 baryłek), tranu rybiego, makuchów, kamieni myśkich przybliżonej wartości 5,890,000 złp. W tymże roku za-

winęło do portu 143 okrętów, z ładunkiem 4,074 łasztów, opuściło zaś takowy 166 okrętów z ładunkiem 5,131 łasztów. Miasto posiada własnych 69 okrętów, mogących objąć ładunku 1790 łasztów.

FLENSBURG, FLENSBURG, po łacinie FLENO-POLIS, M. w Danii, ks. Szleswigskiem, na pñ. i w odległ. 29 w. od M. Szleswigu, nad odnogą Flensburg; 15,000 m. Posiada komorę celną, szkołę początkową, żeglarską, dom detencyjny i karny, jest również zamieszkaniem konsulaszweckiego i wicekonsula rosyjskiego. Przemysł miejscowy nader znaczny, znajdujemy tu bowiem liczne gorzelnie wódek żytnich, browary doskonałego piwa, fabrykę octu, rafinerię cukru, garbarnie, farbiarnie, fabrykę sukna, tytoniu, płócien zwyczajnych i żaglowych, oraz warsztaty statków morskich. Znaczne jarmarki na konie zwykły tu odbywać się. Port tutejszy najznaczniejszym jest z portów duńskich po porcie kopenhaskim, mianowicie dla handlu prowadzonego z Indiami zachodnimi. Handel i żegluga tutejsza zatrudniają rocznie 1,500 do 2,000 okrętów. W r. 1838. wyprowadzono portem flensburgskim zboża, makuwek, wódki, masła, sera, mięsa, słoniny, śledzi, sadła, świec, wosku, skór surowych, wełny, pierzy i kości, wartości przybliżonej 13,609,400 złp. Liczba okrętów, własnością miasta będących, dochodziła w roku 1839: 137 z objętością 26,900 łasztów.

FLERON, Mm. w król. Belgijskiem, prow. Leodjum (Liège), oddalone 3 w. od M. t. n.; 1222 m. Posiada fabrykę sukna i gwoździarnię.

FLERS, Mm. we Francji, depart. Orne, na pñ. Domfront; 6,113 m. Odznacza się wyrobem płócien i kartonów.

FLETCHER, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Vermont, hrb. Franklin, na pñ.-wsch. M. Burlington; 1,014 m. (1840. r.).

FLEURIER, parafia i wieś w Szwajcarii, kanton Nefszatelski, na pñd.-zach. i w odległ. 26 w. od M. Nefszatel, w dolinie zwanej Val de Travers. Odznacza się wyrobem koronek na wzór wyrabianych w M. Lozannie (Lausanne). W okolicy pobliskiej widzieć można groty Wieszczeck (la grotte aux Fées), uważaną za najpiękniejszą w Szwajcarii.

FLEURUS, po łacinie FLORIACUM, Mm. w Belgii, prow. Henegowia (Hainaut), obw. Charleroi, na pñ.-wsch. i w odległości 11 w. od M. t. n.; 2,370 m. Znajdujemy tu fabrykę pospolitych tkanin wełnianych, warzelnię soli i garbarnie. Pamiętne jest zwycięstwami jenerała hiszpańskiego Gonzales nad armią dowodzoną przez Mansfelda, w r. 1622.; marszałka Luksemburskiego nad ks. Wal-

Stown. Geogr. Powsz. T. I.

deck, 1670. r.; jenerała Jourdan nad wojskiem austriackim, 1794. r., i wojsk francuskich nad armią sprzymierzonych, w 1815. r.

FLEXIA, ob. FLÈCHE.

FLINT, 1) M. w Anglii (ks. Wallii), hrb. Flint, przy ujściu rz. Dee; 2,216 m. Niegdyś było stołecznym hrabstwa, posiada dom poprawczy, oraz kopalnię węgla kamiennych i ołowiu na gruntach okolicznych. Tu również kąpiele morskie i rozległe góry starożytnego zamku warownego, który zbudował Edward I. 2) Hrabstwo tamże (ks. Wallii), nad mr. Irlandzkim i ujściem rz. Dee. Rozległe 244 mil kwadr. angielskich, liczyło w roku 1841: 66 547 m. Powierzchnia w ogóle płaska i nisko położona, mianowicie na wybrzeżach północnym i wschodnim, górzysta w części południowej i zachodniej, gdzie łańcuch wzgórz, ciągnący się równolegle z biegiem rz. Dee, nie przechodzi 500 stóp angielskich, wyjąwszy szczytu Maell-y-Gaer, dochodzącego do 1020 stóp. Oprócz rz. Dee, skropione jest również na granicy zachodniej rz. Clwyd, znaną z piękności swych wybrzeży i dolin jakie przepływa. Główne płody miejscowe: ołów, ruda żelazna, cynk, kamień wapienny. Pod względem przemysłowym odznacza się kuźniami żelaza, piecami wielkimi i odlewniami ołowiu, żelaza i brązu. Gospodarstwo rolne wysoko rozwinięte; chów bydła poprawny. Wysyła 1 deputowanego z grona 2801 wyborców (1840. r.).

FLOBECQ, W. w Belgii, prow. Henegowia (Hainaut), na pñ.-wsch. M. Tournai; 5,258 m. Odznacza się wielką uprawą lnu, i wyrobem płótna od dawnych czasów, a który obecnie do 700 warsztatów zatrudnia. Posiada również browary, dystrykt warzelnię soli i olejarnię.

FLODDEN, W. w Anglii, hrb. Northumberland, na pñd.-wsch. Colstream. Pamiętne sławnym zwycięstwem wojsk angielskich pod wodzą hrb. Surrey, nad wojskami szkockimi, przez Jakóba VI. dowodzonemi, który poległ na placu bitwy, wraz z wyborem swęj armii.

FLORENCE, ob. FLORENCYA.

FLORENCYA, po włosku FIRENZE, FLORENZA, po francuzku i angielsku FLORENCE, po niemiecku FLORENZ, u starożytnych FLORENTIA, M. we Włoszech, stolica W. ks. Toskańskiego i okręgu (compartimento) t. n., na pñ.-zach. Rzymu, a na pñd.-wsch. Paryża, nad rz. Arno. Leży wśród pięknej i żyznej doliny, u stóp gór Apenińskich; pod 43° 46' 41" szerok. pñ., a 8° 55' dłg. wsch. Średni ciepłota w ciągu całego roku +14° R., największe zimna 2°, a największe upały +26°.

Długość pór roku i czas wiatrów peryodycznych: wiosna 2 i pół miesiący, przy wiatrach wilgotnych, pld.-zach.; lato trwa 3 miesiące, zwykły na ówczas wiatr pld.-zach., lecz nader słabo wiejący; jesień 2 miesiące, przy wiatrach nieco wilgotnych, z pld.-wsch. wiejących; czas zimowy 4 i pół miesiący zajmuje, przy wiatrach panujących pld.-wsch. Ludność w r. 1839: 100,728 m., w r. 1836: 97,648 m. (miedzy temi 663 ewangelików, 1006 żydów, reszta zaś samych katolików), w r. 1835: 97,201 m., w r. 1833: 95,927 m., w r. 1825: 89,373 m., w r. 1815: 79,772 m., w r. 1799: 58,716 m., w r. 1551: 60,773 m., w r. 1338: 90,000 m. Zwiedzana jest corocznie przez 10,000 osób zagranicznych; w r. 1834. przybyło tutaj 12,299 cudzoziemców. Otoczone murami, obronne jest dwoma twierdzami, zwanymi Fortezze da Basso i Fortezze di Belvedere. Jest również rezydencją księcia panującego, siedliskiem głównych władz administracyjnych kraju, stolicą arcybiskupa i gubernatora miejscowego. Tu również konsystorz ewangelicki, sąd najwyższy cywilny (Consiglio di Giustizia civile), sąd kryminalny (Ruota Criminale), trybunał apelacyjny, sądy duchowne, trybunał handlowy, sąd wojenny (Consiglio di Guerra con revisione) i mennica, w której w r. 1252. odbito pierwszy pieniądz złoty (Florin d'or), służący za wzór takież monety w innych krajach odbijanej. Znajdujemy tu także liczne i sławione zakłady naukowe, głównie uniwersytet założony w r. 1438., a obecnie jeden tylko fakultet teologiczny posiadający (218 uczni), seminarium biskupie, szkołę publiczną języka i literatury hebrajskiej, szkoły łacińskie czyli kolegia (1168 uczących się), szkoła lekarska i chirurgiczna, zwana S. Maria-Nuova, szkoła akuserek przy szpitalu la Maternité, szkoła rolnicza należąca do akademii, Georgofili zwaną, akademiam sztuk pięknych, dzielącą się na 3 klasy, to jest rysunkową, muzyki i mechaniki. Z licznych towarzystw naukowych, artystycznych i literackich zasługują na uwagę: akademie, zwana de la Crusca, akademie Georgofili, del Cimento, ateneo italiano i kilka innych. Znaczne księgozbiory, galerie sztuk pięknych, a mianowicie biblioteka Magliabechiana (120,000 tomów), wielko-książęca (80,000 tomów), Maurocelliana (50,000 tomów), Mediceo-Laureniana (20,000 tomów), Riccardiana (20,000 tomów i 6,000 rękopisów) i kilka innych. Między wieloma galeriami publicznymi i prywatnymi odznaczają się: sławna galeria florencka, założona w XVII. wieku, przez kardynała Leopolda de Medicis, obecnie

do najbogaciej uposażonych na kuli ziemskiej należąca, zawiera mnóstwo obrazów, rzeźb i zabytków starożytnych, następnie galeria wielko-książęca, muzeum historii naturalnej z ogrodem botanicznym i kursami naukowymi, a na koniec obszerne i wzorowo urządzone obserwatorium astronomiczne. Wśród licznych zakładów dobroczynnych pierwsze miejsce zajmuje La casapia di Lavoro, czyli instytut ochrony dla żebraków, mieszczący do 800 osób obojczych płci i różnego wieku, dwa domy sierot: Orfanotrofio della Quarconia dla chłopców, i Educatoria di Fuligno dla dziewcząt, oraz stowarzyszenia pobożne i dobroczynne: della Misericordia, del Bigallo, di S. Martino de Buonomi i wiele innych. Znajdują się tu również: bank, główna kasa oszczędności, lombard i 8 teatrów, mogących pomieścić 12,650 osób. Przemysł fabryczny wiele stracił z dawniej świetności, obecnie przecie odznacza się jeszcze wyrobem pięknych tkanin jedwabnych, które zajmują 3500 robotników, wyrobem sławnych kapeluszy słomkowych, uważanych za najpiękniejsze we Włoszech, kwiatów sztucznych, rzeźbami alabastrowymi, mozaikami, papierniami, oraz fabrykami olejku różanego, czekolady, laku sławnego, owoców smażonych, essencji, wyrobem poszukiwanych farb malarskich, naczyń porcelanowych, z gliny palonej, złotnictwem, jubilerszczyzną, fabryką kobierców i obić papierowych, zakładami białoskórnymi, a na koniec 35 drukarni w r. 1836. Zakłady tkanin wełnianych, obecnie nieczynne, zajmowały w XIV. wieku do 30,000 robotników i wydawały rocznie wyrobów za 1,200,000 złotych florenckich ówczasowych. Pod względem wspaniałości i znacznej liczby gmachów Florencia liczoną być winna do najpiękniejszych miast na kuli ziemskiej. Leży wśród rozkosznej doliny, nad rz. Arno, dzieląc ją na 2 części połączone 4 mostami, liczy obwodu 3 i pół godzin drogi; 7 bram prowadzi do miasta, w którym znajdujemy 17 placów publicznych, znaczną liczbę wąskich i krętych uliczek, zabudowanych mnóstwem wspaniałych pałaców i gmachów (między innemi odznacza się szeroka i godzinę drogi długa ulica Corso), 10 wodotrysków, 160 posągów zdobiących place i ulice miejskie, 172 kościołów i 9,000 domów. Z mnóstwa gmachów publicznych i prywatnych zasługują na uwagę: katedra Santa-Maria-del-Fiore czyli del Duomo, niegdyś San Reparata, rozpoczęta w XIII. wieku, a według planów architektów Giotto i Brunellesco wzniesiona, odznacza się wspania-

niała ośmiokątną kopułą, 409½ stóp polskich wysokości, oraz wieżą na 283½ stóp wznoszącą się: kościół Ś. Wawrzyńca (Lorenzo) z kaplicą grobową, ozdobioną kilku wspaniałemi grobowcami wielkich książąt; (świątynia ta wzniesiona jest według planów Brunellesco i Michała Anioła, na gruzach najdawniejszego z kościołów florenckich); wspaniała katedra Ś. Jana, il Battisterio czyli Chrzcielnica zwana, gmach ośmiokątny, zdobny trzema sławnymi podwojami bronzowymi, a których pfskorzeżby uważane są przez biegłych za cudotwory sztuki rzeźbiarskiej; kościół Santa-Croce z grobowcami Michała Anioła, Galileusza, Machiawela, Alfieriego, Danta i kilku innych; kościół Dominikanów, zwany Santa-Maria-Novella, zaczęty w r. 1278. a ukończony w XIV. wieku; kościół Ś. Ducha, wzniesiony według planów Brunellesco, oraz mnóstwo innych kościołów i klasztorów jużto wspaniałą i piękną budową, jużto zabytkami i bogactwami artystycznymi odznaczających się. Między gmachami publicznymi celują: szpital Santa Maria Nuova, przy którym zakład lekarski, biblioteka i amfiteatr anatomiczny, następnie pałac Vecchio czyli ministrów, pałac Pitti czyli zamek wielko-książęcy, wśrodku sławnego ogrodu Boboli, łączący się z galerią Florencką, zaczęty w r. 1440. według planów Brunellesco, a zawierający 900 sal, galerij i pokoi, oraz pałace della Crocetta, Riccardi, niegdyś medyceuszów i pałac Strozzi. Znajdujemy tu również mnóstwo pałaców prywatnych, między którymi pierwsze miejsce zajmują: Capponi, Orlandini, Borghesi, Corsini i wiele innych, które wzniesione zostały według planów Arnolfo da Colle, Giotto, Thaddeo Gaddi, Andrea, Orgagna, Brunellesco, Michała Anioła, Michelozzi, Ammanato, Scamozzi, ozdobione odlewami bronzowymi i rzeźbami dłuta Andrea Pisano, Lorenzo Ghiberti, Bandinelli, Michała Anioła, Giovanni Bologna, Donatello, Andrea del Verocchio, oraz malowaniem i obrazami mistrzów sławionych: Cimabue, Giotto, Thaddeo Gaddi, Orgagna, Ghirlandajo, Lippi, Vasari, Santi-di-Tito, Andrea del Sarte, Franciabigio i wielu innych. Florencia sławiona już w czasach Tyberyusza, długi czas była kolebką, a w epoce odrodzenia przybraną ojczyzną sztuk pięknych. Zniszczona w czasie napadu Tyla 541. roku, odbudowana została przez Karola Wielkiego i do epoki rządu Medyceuszów była rzeczpospolitą, a następnie podzielała losy i koleje całej Toskanii. Była ona matką najpierwszych geniuszów włoskich, oraz wielu osób sławionych, mianowicie: Galileusza, Machiawela, Guic-

ciardini, Danta Alighieri, Petrarki, Michała Anioła, Andrzeja del Sarto, Brunellesco, Benvenuto Cellini, Villani, Alberti, Giotto, Lulli, Ameryga Vespucci, oraz Medyceuszów: Koma (Côme), Wawrzyńca (Laurent), Leona X., Leona XI., Klemensa VII. i wielu innych. W pobliskiej okolicy miasta znajdujemy wspaniały zamek letni, Poggio imperiale zwany, oraz pałacyk Pratolino, 3 godzin drogi od M. odległy i sławiony pobytom Bianki Capello. Droga żelazna łączy obecnie Florencję z M. Liurnem. 2) Obwód (compartimento) w W. ks. Toskańskim, z M. stoł. Florencia. Rozległy 115 mil kwad., liczył w r. 1840: 690,100 m. Dzieli się na 28 okręgów gminnych (cancelaria communativa), 90 gmin (communita) i zawiera 7 miast: Florencję, Fiesole, Pescia, Pistoja, Prato, San Miniato i Volterra.

FLORENNE, po łacinie FLORIANA lub FLORINAE, M. w Belgii, prow. Namur, oddalone w. 10 na pld.-wsch. M. Philippeville; 1,400 m. Posiada znaczne kopalnie rudy żelaznej, wielkie piece i odlewnie.

FLORENSAC, Mm. we Francji, depart. Herault, na pld.-wsch. i w odległości 20 w. od M. Béziers; 3,454 m. (1841. r.).

FLORENT, SAINT-FLORENT, po włosku SANTO-FLORENZO, M. we Francji (na wyspie Korsyce), depart. Korsykański, oddalone 12 w. na pld.-zach. M. Bastia; 400 m. Obronne; posiada port bezpieczny i wygodny, oraz kopalnię rudy srebrnej, w pobliżu leżącą. W r. 1841. posiadało własnych okrętów 47, z objęciem 533 beczek.

FLORENT-LE-VIEIL, SAINT FL., w czasach rzeczypospolitej MONTGLONE zwane, M. we Francji, depart. Maine-Loir, obw. Beaupréau, na pld. M. t. n., na l. brz. rz. Loary; 2,102 m. Pamiątkę jest związaniem powstania Wandejkiego, w dniu 10. marca 1793. r.

FLORES, ENDÉ, MANDFIREI, 1) wyspa w gromadzie małych wysp Sunda (Indye wsch.), leży na pld. Celebes, na zach. Timor, na pld. Sumba, a na wsch. wyspy Komodo. Długa 50 mil, szeroka 8 do 18 mil, a ogólna rozległość 420 mil kwadr. obejmuje. Powierzchnia górzysta i lasami pokryta, u wybrzeży równiny i grunt nader żyzny. Wnętrze jej mało jest znanem. Obfituje w drzewo sandałowe, ryż, ambre i bezoar. Handel prowadzi z Chinami i mieszkańcami wyspy Celebes. U wybrzeży południowych założone zostały osady Portugalczków, których M. stoł. jest Lorentucka, okolonie wzgórzami. 2) Flores, po łacinie FLORUM-Insula, wyspa na oceanie Atlantyckim, najwięcej ku wschodowi posunięta, w gromadzie wysp Azor-
24*

skich, w Afryce. Rozległa 2 mile kwadr., liczy do 15.000 m. Wybrzeża jej spadiste, grunt żyzny i dostatecznie nawodniony. Uprawa zboża, lnu i winogrodu. Zawiera 2 miasta: Lagens i Santa-Cruz.

FLORIAN, ST. FLORIAN, Mm. w ces. Austriackim (Wyższa Austria), gubernii Linz, cyrk. Traun, na pñ. - zach. i w odległości 17 w. od M. Steier, w pobliżu Dunaju. Odnacza się bogatym opactwem Augustyanów, którego kościół wspinały i inne gmachy mieszkalne liczą się do najpiękniejszych w cesarstwie.

FLORIDA, państwo w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, przyjęte do związku od r. 1844. Rozciąga się na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego i zatoki Meksykańskiej, między 25° a 31° szer. pñ., oraz 82° a 90° dług. zach. M. stoł. Talahassee. Półwysep ten w części pñd.-wsch. Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej graniczy na północ z państw. Alabama i Georgia, na wschód z oceanem Atlantyckim i kanałem Florida, oddzielającym je od archipelagu wysp Bahama, na pñd. z wyspą Kuba, na zachód z odnogą Meksykańską. Rozległa 2164 mil kwadr., liczyła w r. 1844: 58.000 m. Powierzchnia kraju w ogóle dość równa, nieco górzysta w części północnej, zawiera nisko położone płaszczyzny ku wybrzeżom południowym, a które kończą się rozległymi bagnami u przylądka Piaszczystego (Cap sable, albo Punta Tancha), będącego ostatecznym krańcem półwyspu i nagromadzeniem odłamów skalistych, odznaczających się bujną roślinnością i obszernymi lasami. Odwieczny prąd morski, na wybrzeżach odnogi Meksykańskiej panujący, zalawszy z czasem najniższe części Floridy, utworzył gromady wysp zwane Męczeniów (des Martyrs), i Pinerais czyli Cayos, odłączone od lądu stałego kanałem, spławnym jedynie w czasie przypływu morskiego. Wybrzeża w ogóle niskie i piaszczyste, jużto wystające, już wklęsłe, posiadają kilka przylądków, między którymi główniejsze: Canaveral, Florida, Sable, Romans i St.-Blasius, oraz kilka zatok na wybrzeżach odnogi Meksykańskiej, jako to: Pensacola, Santa-Rosa, Apalachie, Tampa, Charlotte-Harbour i Chatam. Znaczniejsze rzeki: Saint-John, Apalachicola, Suwanee, Saint-Marks, Ococonne i Connech. Główniejsze jeziora krajowe: Mayaca i S. Jerzego (St. George), utworzone wylewem rz. Saint-John. Grunt nader żyzny na wybrzeżach rzek, lubo w małym jeszcze stosunku uprawny, posiada rozległe łaki. Najżywniejsza część kraju rozciąga się ku zachodowi, w długości 250 w., przy szerokości 50 w., w której punkcie środkowym leży M. Talahassee. Klimat

zdrowy w części północnej, gorący w innych okolicach, mianowicie na półwyspie, gdzie wywołuje niebezpieczne febry, w miesiącach lipcu, sierpnia i września. Ludność kraju, według spisów z r. 1840., składa się z 54.477 m., między którymi 27.913 białych (16.456 mężczyzn, 11.457 kobiet), 817 wolnych kolorowych (398 mężczyzn, 419 kobiet), 25.717 niewolników (13.038 mężczyzn, 12.679 kobiet), w r. 1838: 48.223 m., w r. 1830: 34.730 m., między którymi 15.510 niewolników. Kilka pokoleń rodzimych zamieszkuje niektóre okolice Floridy, zdaje się przecieć, iż w skutek wojny prowadzonej z równym okrucieństwem jak i wytrwałością ze stron obadwóch, pierwotni mieszkańcy państwa pomimo sprzyjającej im miejscowości i niedostępnych położenia kraju, bądź przez opuszczenie Floridy, bądź przez wygładzenie ich zupełne, ustąpić będą zmuszeni. W roku 1840. kraj posiadał tylko dwa miasta, liczące niewiele jak po 1.000 m., to jest Talahassee i Saint-Augustin. W tymże roku liczba osób zajętych rolnictwem 12.117, handlem 481, przemysłem fabrycznym 1.117, żegluga morską 435, spławem kanałów i rzek 118, sztukami wyzwolonemi 204 wynosiła. Przemysł rolniczy jest wyłącznym prawie zajęciem ludności; główne płody ziemi: pszenica, jęczmień, owies, żyto, kukurydza, wosk, kartofle, liście tytoniowe, len, konopie, bawełna (145.562 worów, między 1843. i 1844 r.) i trzcina cukrowa. Chów bydła w r. 1840: 12.043 mułów i koni, 118.081 sztuk bydła rogatego, 7.198 owiec, 92.680 sztuk trzody chlewniej i t. p. Wartość drzewa i innych płodów leśnych dochodziła w tymże roku 20.346 dollarów (1 dollar = 8½ złp.). Z rzeczy kopalnych znajdujemy tu: węgle kamienne, żelazo, pokłady ołowiu, rudę miedzianą, sól, marмур i kamień granitowy. Ostatnie trzy tylko są dotychczas użytkowane. Ogólna ilość kapitałów, użytych w gałęziach przemysłu fabrycznego, dochodziła w r. 1840: 669.490 dollarów (5.689.665 złotych pol.), mianowicie wyroby machin do zakładów fabrycznych (8 ludzi, 5.000 dollarów), cegielnie i piece wapienne (136 robotników, 37.600 dollarów), fabryka tytoniu (21 robotników, 5.240 kapitał zakładowy, 10.480 dollarów wartość produkcji), 3 garbarnie (15 robotników, kapitał 17.500 dollarów, wyrób 26.500 dollarów), 10 zakładów wyrobów skórzanich (kapitał 4.250, wyrób 6.200 dollarów), 10 drukarni (39 robotników, kapitał 35.200 dollarów), ogłaszających 10 pism peryodycznych, wyrób powozów (15 robotników, kapitał 5.900 dollarów, wartość produkcji 11.000 dollarów), 129 młynów, między którymi 65 tarta-

ków i 2 młyny do wybijania oleju (zajmowały 410 robotników, kapitał zakładowy 488.950, roczna produkcja 189.650 dollarów), budowa statków wodnych (14.100 dollarów), wyroby stolarskie (36 robotników, 18.300 dollarów kapitału zakładowego). Od r. 1839. do 1840. wartość ogólna wszelkich płodów i wyrobów fabrycznych, w prowadzonych do portów Floridy, dochodziła 190.728 dollarów czyli 1.621.188 złp., w której to liczbie ładunek okrętów Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej obliczonym był na 126.775 dollarów. Wartość wywozu z Floridy dochodziła w tymże roku 1.858.850 doll., a w tej to liczbie płody krajowe 1.850.700 dollarów czyniły. Ruch morski w r. 1838—39: zawinęło do portów Floridy 194 okrętów, z ładunkiem 11.568 beczek, między którymi 180 okrętów przybyło pod flagą Stanów Związkowych Ameryki północnej, z objęciem 10.449 beczek; opuściło porty tutejsze 217 okrętów (13.661 beczek), między którymi 199 amerykańskich, z ładunkiem 13.661 beczek. W r. 1838: 17 statków parowych obejmowały ładunku 1.974 beczek. Główne środki komunikacji wewnętrznej: kanał wybitny na przeźwyciu 400 wiorst, z pñ.-wsch. ku pñd.-zach., między rzeką Sainte-Marie (na granicy Georgii) a zatoką Apalachicola, który oddziela półwysep od lądu stałego, oraz 2 drogi żelazne, idące od jeziora Win-nico do Saint-Joseph, i między Jacksonville a Saint-Marc. Pod względem oświaty krajowej posiadało według spisów z r. 1840: 51 szkół elementarnych (Common School), utrzymywanych kosztem rządowym, a do których uczęszczało 925 uczni, oraz 18 szkół początkowych (academie and grammar School) z 732 uczniami. Wyższych szkół podówczas nie posiadała Florida. Długość kraju w r. 1840. dochodziła summy 3.900.000 dollarów, wydatki zaś spowodowane prowadzoną wojną z dzikimi pokoleniami miejscowemi, doszły w latach pięciu (od r. 1836. do 1840.) ogólnej summy 15.663.594 dollar. Wartość gruntów rządowych (public-lands), przedanych w porydzie 8½ lat czyli od roku 1823. do października 1841. r. (413.110 akrów, 220.302 morgów), obliczona była na 516.408 dollarów. Władza wykonawcza poruczona prezydentowi (Governor) mianowanemu co lat trzy. Inni urzędnicy naczelni: sekretarz (Secretary), podskarbi (Treasurer) i audytor (Auditor). Ciało prawodawcze składa się z senatu, liczącego 15 członków, obranych na przeciąg dwuletni, i izby deputowanych (House of Representative), składającej się z 29 członków, corocznie zmienianych. Członkowie obydwóch izb pobierają przez czas trwa-

nia posiedzeń 4 dollary dziennie (34 zł. pols.). Pod względem administracyjnym dzieliła się w r. 1841. na 20 hrabstw; pod względem sądowym na 5 okręgów, których główne miasta: Talahassee, Saint-Augustin, Saint-Joseph, Pensacola i Key-West. W każdym z nich mieści się okręg sądowy, których sędziowie, zbierając się raz do roku w stolicy państwa, tworzą najwyższy sąd krajowy (Supreme-Court). W każdym hrabstwie znajduje się trybunał (County-Court), zależący od sądu właściwego okręgu. Każde z wyznań w kraju opłaca wydatki z funduszy składkowych, odpowiednich gmin religijnych. Wyznanie anglikańskie tworzy samo oddzielne biskupstwo; wyznawcy kościoła rzymsko-katolickiego należą do biskupstwa Mobiles. Siła zbrojna państwa składała się w r. 1842. z 237 ludzi, dowodzonych przez oficera sztabu głównego i 9 oficerów wyższych.

FLORIDA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Nowego-Yorku, hrab. Montgomery, na pñd. i w odległości 17 w. od M. Johnstown, nad rz. Mahawk; 5.414 m. (1840. r.).

FLORSHEIM, FLÖRSHEIM, OBER FLORSHEIM, 1) Mm. w ks. Hesko-Darmsztadzkim, prow. Rhein Hessen, oddalone 9 w. od M. Pfeddersheim; 1.161 m. (234 katolików, 81 menonitów, reszta ewangelicy). 2) Mm. w ks. Nassauskim, obw. Gochsheim, nad rz. Menem; 1.900 m.

FLOTTE, LA FLOTTE, Mm. we Francji, depart. Niższej Szarenty (Charente Inférieure), obw. La Rochelle, oddalone 14 w. na pñ.-zach. M. Rochelle, na wybrzeżu pñ. wyspy Ré; 2.557 m. Posiada port i przystań wygodną, dla okrętów z objęciem 200—300 beczek.

FLOUR, SAINT-FLOUR, po łacinie FLOROPOLIS, FLORIOPOLIS, FANUM SANCTI FLORI, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w depart. Cantal, na pñ.-wsch. M. Aurillac, na szczycie stromej skały bazaltowej, w pobliżu pr. brz. rz. Auzun; 5.930 m. (1841. r.). Jest siedziskiem biskupa sufragana z Bourges; posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne (85 uczni, w r. 1849.), bibliotekę publiczną (2000 tomów) i 1 drukarnię. Pod względem fabrycznym znajdujemy zakład wyrobów kotlarskich, kleju stolarskiego, garbarni i t. p. Prowadzi handel zbożem i mułami. Jest rodzinnym Du Belloy i generała Desaix.

FLUHLEN, FLÜHLEN, parafia i wieś w Szwajcarii, kant. Uri, oddalona 2 w. na pñ.-zach. Al-lort, nad jeziorem Quatre-Cantons; 513 m. Na wybrzeżach pñ. jeziora wznosi się starożytny zamek Rudenz, tu również kaplica sławna, wystawiona

w miejscu, gdzie Wilhelm Tell wyskoczył z barki Gesslera.

FLUMS, parafia i wieś w Szwajcarii, kant. Saint-Gallen, obw. Sargans, na pfn.-zach. M. t. n., nad rz. Seetz; 2,634 m.

FLUORN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarngolasu, obw. Oberndorf, oddalone 5 w. od M. t. n.; 1,167 m., ewangelików (1840. r.). Kopalnie rudy żelaznej na gruntach okolicznych.

FLUSHING, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego-Yorku, hr. Queen, oddalone 8 w. na wsch. M. Nowy-York; 4,121 m. (1840. r.).

FLUSHING, ob. VLESSINGEN.

FO-KIEN, ob. FU-KIAN.

FOCZANY, FOKSZAN, po niemiecku FOKSCHAN, M. na Wołoszczyźnie, prow. Niższa - Wołoszczyzna, okr. Rimnik, na wybrzeżach rz. Milkow, dzielący je na dwie części; 10,000 m. Posiada wyższą szkołę okręgową. Część miasta, leżąca na l. brz. rz. Milkow, liczy 2,008 m. i należy do Mołdawii.

FOGLIA, po łacinie FOVEA, M. w król. Neapolitańskim, stoł. prow. Capitanata, na pfn.-wsch. Neapolu, wśród rozległej pfaszczyzny; 20,687 m. (1832. r.). Posiada trybunał handlowy i bibliotekę publiczną. Prowadzi znaczny handel bydłem i zbożem. Jest głównym punktem handlu wełną w królestwie i odznacza się wielkimi jarmarkami. Zdobę je piękny pałac gubernatorów, zbudowany przez cesarza Fryderyka II. Pamiętne jest zwycięstwem Manfredi nad wojskami Innocentego IV.

FOGLIA, u starożytnych PISAURUS, rz. we Włoszech, uchodząca pod Pesaro do mr. Adryatyckiego (państwo Kościelne). Wybiega w pobliżu Sestino (W. ks. Toskańskie). Pływie na przestrzeni 57 w.

FOGO czyli FUEGO, SAINT-PHILIPPE, wyspa w gromadzie Zielonego przylądka (Cap-Vert, Grünes Vorgebirge), wśród oceanu Atlantyckiego. Najwyżej położona i najlepiej uprawna z całej gromady; w oddaleniu ukazuje się w kształcie góry, z wulkanem gorejącym w środku. W r. 1831. liczyła 16,870 m., z których w parę lat później skutkiem nieurodzajów i epidemii do 12,000 wymarło.

FOHR, FÖHR, FÖER, wyspa w Danii, na mr. Niemieckim, w księ. Szleswigskim. Rozległa 1,3 mil kwadr., zamieszkaną jest od 5,670 samych prawie marynarzy, zajętych już rybołówstwem, już to wywozem do portów pobliskich: zboża, wódki, masła, mięsa, słoniny, kości i t. p.

FOIX, starożytna nazwa prow. we Francji, której stolicą było M. Foix. Znaczniejsze miasta w tej: Pamiers, Mazères, Tarascon, Saverdun i An-

dorre. Obecnie należy do departamentu Arriège. M. t. n. leży w dolinie rz. Arriège.

FOJANO, po łacinie FOGIANUM, Mm. w W. ks. Toskańskim, na południe i w odległości 25 w. od M. Arezzo, w pobliżu kanału Chiana; 6,357 m. Posiada władze administracyjne okręgowe i lombard. Prowadzi znaczny handel bydłem i zbożem. Pamiętne jest porażką wojsk francusko-włoskich przez wojska hiszpańskie, w r. 1554.

FOKSCHAN, ob. FOCZANY.

FOKSZAN, ob. FOCZANY.

FOLDVAR, FÖLDVAR, Mm. w król. Węgierskim, komit. Tolnaski, na pr. brz. Dunaju; 8,979 m. Posiada magazyny soli.

FOLEMBRAY, gmina i wieś we Francji, depart. Aisne, obwód Laon, na zachód M. t. n., kanton Coucy-le-Chateau; 1057 m. (1841. r.). W pobliżu wielka huta szklana, zwana Vivier, zatrudniająca 800 robotników i wydająca rocznie 8 milionów butelek a 100,000 kłoszy ogrodowych.

FOLIGNO, ob. FULIGNO.

FOLKSTONE, Mm. portowe w Anglii, liczące się do okręgu pięciu portów angielskich (Cinque-Ports), w hr. Kent, oddalone 10 w. na pfd.-zach. M. Dover, nad cieśniną Kaletąską; 4,300 m. Posiada władze celne i port wygodny dla statków, mających 300 beczek objemu. U wybrzeży okolicznych znaczne rybołówstwo. W samem zaś mieście piękny zakład kąpieli morskich. Jest miejscem rodzinnym Williama Harveya.

FOLLONICA, W. w W. ks. Toskańskim, oddalona 9 w. na zachód Gavorrano, na wybrzeżach mr. Śródziemnego. Jest punktem głównym administracji kopalni i zakładów górniczych kszestwa. Posiada wielkie piece do przetapiania minerałów z wyspy Elby nadsyłanych i odlewnie żelaza.

FOND-DES-NÈGRES, M. w pań. Haiti (San-Domingo), dep. Południowy, oddalone 88 w. na pfd.-zach. M. Port-au-Prince, w pobliżu lewego brz. rz. Côtes-de-Fer.

FONDŁ, u rzymian starożytnych FUNDI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Lavoro, obwód Gaeta, na pfn.-zach. i w odległości 20 w. od M. t. n., oraz w pobliżu jeziora Fundi, leżącego między miastem a wybrzeżami morskimi; 5,000 m. Jest siedziskiem biskupa; posiada władze celne i katedrę gotycką.

FONS-RAPIDUS, ob. FUENTARABIA.

FONTAINE, 1) Fontaine-Française, Mm. we Francji, depart. Côte-d'Or, na pfn.-wsch. Dijon; 1073 m. Posiada kuźnię i wielkie piece, piękny zamek i pomnik wzniesiony na cześć zwycięstwa

Henryka IV, nad Mayenne, i wojskami hiszpańskimi. 2) Fontaine l'Évêque, M. w Belgii, prow. Henegowia, obwód Charleroi, oddalone 10 w. na wsch. M. Charleroi, nad rz. Babilone, uchodzącą do rz. Sambre; 2,482 m. Posiada kopalnię kamienia wapiennego niebieskiego i samego wapna, oraz piece wapienne, gwoździarnie, dystylarnie wódek. Prowadzi handel żelazem i gwoździami.

FONTAINEBLEAU, po łacinie FONS-BLIANDI, FONS-BELLAQUENS, BELLOFONTANUM, M. we Francji, dep. Seine-Marne, główne obw. Fontainebleau, oddalone 14 w. na pfd.-wsch. Melun, a 57 w. na pfd.-wsch. Paryża, wśród lasów Fontainebleau, o 3 w. od lew. wybrzeża Sekwany; 8,400 m. (1841. r.). Zdobne jest zamkiem niegdyś królewskim, składającym się z budowli w rozmaitych epokach wznoszonych, z których najdawniejsze odnoszą się do czasów Ludwika Młodego (Louis le Jeune) czyli do r. 1169. Wspaniały las otaczający obecne miasto, nazywał się dawniej lasem Bièvre. Pamiętny on jest również wielu wypadkami historycznymi, a mianowicie odwołaniem edyktu Nanteńskiego, podpisanem tu przez Ludwika XIV., i pierwszą abdykacją cesarza Napoleona. Zawarto tu także kilka traktatów, mianowicie w roku 1807. między Francją i Hiszpanią. Rodzinne jest Henryka III, Ludwika XIII, Delfina czyli Syna Ludwika XIV, oraz autora dramatycznego Dancourt.

FONTE, M. w pań. Marokkańskim, na pfd.-zach. M. Marokko, nad oceanem Atlantyckim. Prowadzi znaczny handel rybami z prowincjami środkowemi królestwa.

FONTENAY-LE-COMTE, w czasach pierwszej rzeczypospolitej FONTENAY-LE-PEUPLE, po łacinie FONTENOEU-COMITUM, M. we Francji, stoł. obw. t. n., dep. Wandejski (Vendée), oddalone 52 w. na pfd.-wsch. M. Bourbon-Vendée, w pobliżu pr. wybrzeża rz. la Vendée; 7,960 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, fabrykę płócien, sukna zwyczajnego, garbarnie i kilka browarów. Prowadzi handel drzewem budulcowym, opałowym, wyrobami powroźniczymi i węglem drzewnym, wyprowadzanymi przez rz. Vendée aż do Marans. Posiada również składy win i towarów południowych. Zdobne jest pięknym kościołem N. Panny (Notre-Dame).

FONTENOY, W. w Belgii, prow. Henegowii, na pfd.-wsch. M. Tournai; 678 m. Pamiętna zwycięstwem marszałka de Saxe, odniesionem nad ks. Kumberlandzkim, w r. 1745.

FONTÉVRAULT, po łacinie FONS-EBRALDI, po

włosku FONTE-EBRALDO, Mm. we Francji, dep. Maine-Loire, obw. Saumur, na pfd.-wsch. i w odległości 13 w. od M. t. n.; 3,639 m. (1841. r.). Posiada dom detencyjny, który w r. 1835. mieścił 1,456 obwinionych. Było niegdyś kolebką zakonu męskiego t. n., założonego przez Ebralda w r. 1117, oraz zakonu kobiecego, założonego w r. 1088. przez Roberta Arbrissel.

FORBACH, Mm. we Francji, dep. Mozelli, obw. Sarreguemines, na pfn.-zach. M. t. n., od którego 16 w. jest oddalonym; 4,288 m. (1841. r.). Posiada urząd celny, oraz kilka zakładów fabryczno-przemysłowych, mianowicie dystylarnie, olejarnie, fabrykę fajek, płócien metalicznych, garbarnie, hutę szklaną i kopalnię węgla kamiennych, na gruntach okolicznych.

FORBACH, W. w W. ks. Badeńskim, cyrkule Środkowego Renu, obw. Gernsbach; 1,303 m. Posiada biuro celne i fabrykę broni.

FORBES, Mm. w ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrk. Budziejowickim, na pfd.-wsch. M. Budziejowice. Pamiętne urodzeniem się sławnego przywódcy hussytów Zyska.

FORCALQUIER, po łacinie FORUM-CALCARIUM, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w dep. Niższych Alp, w odległości 39 w., i na pfd.-zach. M. Digne, w pobliżu La Laye; 3,035 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, fabrykę wyrobów garncarskich, przedziałnie jedwabiu i wełny. Prowadzi zaś handel migdałami, zbożem, miodem i woskiem żółtym.

FORCHHEIM, M. w Bawarii, cyrkule Wyższej Frankonii, stoł. obw. sądu ziemskiego t. n., w odległości 25 w. na pfd.-wsch. M. Bamberg, na pr. brz. rz. Regnitz i przy spływie jej z rzeką Wiesent; 3,150 m. Posiada szkołę łacińską; pod względem przemysłowo-fabrycznym znajdujemy tu: huty szklane, fabrykę siarki, kuźnię żelaza i fabrykę sukna. Prowadzi handel zbożem, winem i piwem. Są tu również źródła mineralne i kąpiele.

FORCHTENAU, po węgiersku FRAKNO-ALLYA, Mm. w Węgrzech, komit. Oedenburgski, oddalone 18 w. na zach. M. Oedenburga. Odnacza się sławnym zamkiem Forchtenstein (Frakno-Vara), w którym arsenał i skarbiec rodziny księcia Esterhazy; tu również kaplica Ś. Rozalii przez pobożnych licznie zwiedzana.

FORCHTENBERG, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Jaxty, na pfn. i w odległości 12 w. od M. Öhringen, nad rz. Kocher; 1136 m.

FORDON, M. w W. ks. Poznańskim, rejen. Bydgoska, pow. Bydgoski. Położone nad Wisłą i ucho-

dzając do niej rz. Brda. Posiada kościoły: katolicki i protestancki; liczy 1,500 m. Odległe od Poznania 15 $\frac{3}{4}$ mil.

FORENZA, u rzymian starożytnych FERENTUM, M. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, oddalone o 20 w. na pld.-wsch. M. Meli; 5,000 m.

FOREZ, po łacinie FORENSIS AGER, SEGUSIANUS AGER, FORESIUM, nazwa dawniej okolicy we Francji, a która podówczas należała do prow. Lyonńskiej, M. stoł. Monthrison. Znaczniejsze w niej miasta były: Saint-Etienne, Saint-Galmier, Feurs i Roanne. Obecnie rozdzieloną została między depart. Loary, Wyższej-Loary i Puy-de-Dôme.

FORFAR, 1) FORFARSHIRE, albo ANGUSSHIRE, hrabstwo w Szkocji, na wybrzeżach mr. Północnego, z M. stoł. Forfar. Rozległe 43 mil kw., posiadało w roku 1841: 170,380 m. Liczyć się może do najbogatszych prow. królestwa, zarówno pod względem rolniczym, jak i fabryczno-przemysłowym. W części zachodniej wznoszą się góry Grampiańskie. Zroszone jest rz. Esk południowy i północny, oraz rz. Isla. Odnacza się wyrobem płócien żaglowych i zwyczajnych, trzewików i znacznymi browarami. Powyższe wyroby i piwo w wybornym gatunku, zasilają głównie handel wywozowy. Mianuje 1 deputowanego z grona 1779 wyborców (1840. r.). 2) M. tamże, stoł. hrb. powyższego, na pfn. Edyburga; 8,000 m. (1841. r.). Posiada fabrykę płócien i trzewików.

FORGES, FORGES-LES-EAUX, Mm. we Francji, depart. Niższej Sekwany, obwód Neuchâtel-en-Bray, na pld.-wsch. M. t. n.; 1,653 m. (1841. r.). Kopalnie glinki ogniotrwałej i nader poszukiwanej na fajki, oraz kopalnie torfu, zakład wód mineralnych, znakomite fabryki wyrobów fajansowych i fajek glinianych.

FORIO, Mm. portowe w król. Neapolitańskim, okręg Puzzole, na pld.-zach. M. t. n., na wybrzeżu zach. wyspy Ischia; 6,000 m. W okolicy źródła i kąpiele mineralne.

FORLI, 1) delegat (Legazione) w państwie Kościelnym, na wybrzeżach mr. Adriatyckiego, między delegatami Urbino, Ravenna i W. ks. Toskańskim; M. stoł. Forli. Rozległy 56 mil kwadr., liczył w r. 1833: 194,399 m., w r. 1828: 189,692 m. Powierzchnia dość równa, bagnista w pobliżu wybrzeży. W stronie zachodniej górzysta jest kilku ramionami Apeninów. Grunt żyzny, skropiony rzekami: Marechia, Savio, Mantone i Ronco, wydaje w obfitości zboża, wino, oliwę, owoce, konopie, len, marzanę, szafran, anyż i jedwab. Przemysł

fabryczny dosyć rozwinięty. Dzieli się na 3 okręgi administracyjne (Distretto Governativo): Forli, Cesena i Rimini, zawiera 6 miast, 19 miasteczek i kilkanaście wsi. 2) Forli, po łacinie Forolivium, u starożytnych rzymian Forum-Livii, M. w państwie Kościelnym, stoł. deleg. t. n., na pfn.-zach. Rzymu, między rz. Montone i Ronco; 14,734 m. w r. 1829, 16,000 m. w r. 1832. Jest siedziskiem biskupa, mieści sztab, garnizon wojskowy, kasę oszczędności i kolegium. Znajdujemy tu również fabrykę tkanin jedwabnych, wstążek, tkanin bawełnianych, wyrób wosku, oliwy i warzelnie siarki. Prowadzi zaś handel zbożem, winami, oliwą, anyżem i t. p. Zdobici je kilka pięknych gmachów, między innymi ratusz, w którym sala upiększona pedzłem Rafaela. 3) Mm. tamże, prowincja Sannio, na pfn. M. Isernia.

FORLIMPOPOLI, u starożytnych rzymian FORUM-POPULI, Mm. w pań. Kościelnym, delegat Forli, na pld.-wsch. i w odległości 6 w. od M. Forli; 2,064 m.

FORMENTERA, wyspa hiszpańska, należąca do gromady wysp Balearskich, na mr. Śródziemnym leżąca. Rozległa około 100 w. kwadr., zamieszkała jest od 2,000 m. W części zachodniej pola uprawne na zboże, a w części wschodniej okolica pokryta jest lasami.

FORMIGINE, M. w ks. Modenjskim, okręgu Modenjskim, na pld.-zach. M. Modeny, od którego 10 w. jest oddalony; 2,000 m. Posiada szkoły elementarne (501 uczni), zależące od zakładów centralnych w Modenie, zwanych S. Philippe-Neri.

FORMIGNY, gmina i wieś we Francji, dep. Calvados, obwód Bayeux, kanton Trévières; 500 m. Pamiętna zwycięstwem Francuzów nad wojskami angielskimi, w r. 1450.

FORMOZA, po portugalsku FORMOSA, po chińsku THOH-UAN, w narzeczu krajowym PEKAN, wyspa w Azji, należąca w części do pań. Chińskiego, oddalona około 150 w. od wybrzeży Chin, od których oddzielona jest kanałem Fo-Kien; leży między mr. Korei, Wielkim oceanem i mr. Chińskim, a rozciąga się od 22° do 25° 30' szerok. pfn., oraz 117° 52' a 119° 57' dług. wsch. Obszerność jej podają na 1060 mil kwadr., ludność około 3,000,000 m., z których chińczycy w liczbie 2 milionów, zamieszkują część jej zachodnią. Grunt utworu wulkanicznego; wyspa podzielona jest na część wschodnią i zachodnią przez pasmo wzgórz, zwane Ta-Szan, a ciągnące się środkiem wyspy. Wybrzeża zachodnie urwiste i nieprzystępne, dość równe i niskie od strony wschodniej, posiadają kilka portów, przystępnych wszakże tylko dla dzo-

nek chińskich, z powodu bagnistych łąk z ciągłego opadania morza powstających. Ziemia wyspy nader żyzna i dostatecznie nawodniona uważać ją kazano od czasów niepamiętnych za spichrz zapasowy nadmorskich prowincji pań. Chińskiego; mianowicie żywność gruntów i bogactwo roślinne w części zachodniej wyspy, przez chińczyków osiadłych, były powodem żeglarzom europejskim nadania jej nazwy Formoza. Główne płody ziemi: ryż, którego zbiór roczny stanowi ładunek 300 dżonek, cukier, kamfora, zboża, korzeń arumowy (arum), pomarańcze, banany, orzechy drzewa kokosowego, drzewo arek, wszelkiego rodzaju owoce, jarzyny, korzenie, kawa, herbata, bawełna, jedwab, oraz wiele innych. Pokryta jest rozległymi lasami w części północnej, w których drzewo powiększej części budulcowe. Królestwo zwierząt składa się, co do bydła domowego: z bawołów, koni, osłów, kóz i trzody chlewniej, ze zwierząt drapieżnych znajdujemy tu tygrysy, lamparty, wilki i t. p. Z ptactwa odznaczają się wśród mnóstwa innych gatunków bażanty i ptaki rajskie. Z rzeczy kopalnych znajdujemy obok innych pokłady rudy złotej, sól, piasek i siarkę, które tylko przez chińczyków są wydobywane. Ludność wyspy składa się z chińczyków osiadłych powiększej części na wybrzeżu zachodnim, i Formozan, pierwotnych mieszkańców kraju, którzy już w stanie społecznym i wspólnie z osadami chińskimi, już w stanie zupełnej dzikości całą część wschodnią zamieszkuje. Wybrzeże południowe opanowane jest w części przez rozbójników morskich, pochodzenia malajskiego. Pod względem administracyjnym, wyspa Formoza tworzy oddzielny departament, należący do prowincji Fo-Kien; M. stoł. Tay-Uan, liczące się do głównych miast cesarstwa chińskiego. Holendrzy i Portugalczycy posiadali kilka kolonii na wyspie Formoza, lecz od r. 1682. czyli epoki zupełnego wydalenia holendrów przez chińczyków, nieuczyniono żadnych usiłowań celem dalszego osiedlenia kolonistów europejskich.

FORO-JULIUM, ob. FREJUS.

FORBES, Mm. królewskie w Szkocji, hrb. Elgin, na zachód M. t. n., nad rz. Findhorn, o 3 w. od ujścia tejże do morza; 2,847 m. (1841. r.).

FORSTA, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rejen. Frankfurtskiej, na pld. i w odległości 68 w. od M. Frankfurtu, okręg Sorau, na wyspie utworzonej przez rz. Neisse; 3,331 m. (1837. r.). Posiada fabrykę sukna, płócien i garbarnię.

FORT-ANN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego-Yorku, hrb. Wa-

shington, oddalone 16 w. na pfn. Sandy-Hill, nad jeziorem Jerzego (Georges); 3,560 m. (1840. r.).

FORST-EDWARD, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego-Yorku, hrb. Washington, na pfn. i w odległości 80 w. od M. Albany; 1,726 m.

FORT-AVENTURE, ob. FUERTAVENTURA.

FORT-GEORGES, W. w Szkocji, hrb. Inverness, na pld.-wsch. i w odległości 16 w. od M. Inverness. Posiada twierdzę w głębi zatoki Moray, w której są koszary, mogące pomieścić 3,000 wojska. Wzniesiona w r. 1747., uważana jest za najpiękniej zbudowaną twierdzę w W. Brytanii.

FORT-LIBERTÉ, poprzednio FORT-DAUPHIN, M. portowe na wyspie Haiti (San Domingo), stoł. obw. t. n., w depart. Północnym, w głębi zatoki.

FORT-ROYAL, M. na wyspie Martynice, stoł. osady, u wybrzeża północnego zatoki Cul-de-Sac-Royal; 11,300 m. Jest siedziskiem administracji centralnej kolonii, stacy morskiej, trybunału królewskiego i trybunału pierwszej instancji. Posiada zakład naukowy i port, liczony do najbezpieczniejszych w Antyllach. Prowadzi handel znaczny.

FORT-SAINT-DAVID, M. w posiadłościach angielskich wschodnio-indyjskich, prezydent. Madras, dawniej prowincja Karnatik, oddalone 22 w. na pld. M. Pondiszery, wśród zatoki Bengalskiej. Prowadzi handel drukowanymi tkaninami bawełnianymi.

FORT-WILLIAM, Mm. w Ameryce północnej, w Wyższej Kanadzie, na wybrzeżu północnym Wyższego-Jeziora, na południe Kwebeku. Jest głównym punktem handlowym futer w Ameryce północnej. Tu się zbierają wszyscy myśliwi kraju środkowego, w celu pozbycia przywiezionych futer, lub zamienienia ich na artykuły do zwyczajnego użytku. Od ostatnich dni maja do końca sierpnia zgromadzona tu ludność przedstawia rodzaj ciągłego jarmarku, w którym biorą udział najrozmaitsze plemiona i rozliczne ludy Ameryki.

FORTH, rz. w Szkocji, uchodząca do mr. Niemieckiego, gdzie tworzy głęboką zatokę zwaną Firth-of-Forth. Wybiega ze źródeł w pobliżu wybrzeży wschodnich jeziora Lomond, w Ben-Lomond. Płynie z zachodu ku wschodowi, na prze-strzeni 400 w. Służy za granicę między hrabstwami: Stirling, Perth i Clakmannan, hrb. Fife i Linlithgow, przepływa zaś miasta: Stirling, Alloa, Culross, Borowstones, Queen's Ferry, oraz w odległości 10 w. od Edyburga. Główne z uchodzących: Carron i Avon do pr. brz., a rz. Goodie,

Teth, Allan i Denon do lewego wybrzeża. Spławiana jest od M. Alloa dla statków mogących objąć do 300 beczek, a od M. Stirling dla statków z objęciem 80 beczek. Tworzy bezpieczną przystań swym ujściem, łączy się zaś z Grangemouth przez kanały Forth i Clyde.

FORTORE, u rzymian FRENTO, rz. w król. Neapolitańskim, uchodząca do mr. Adryatyckiego, na pld.-wsch. i w odległości 24 w. od M. Termoli. Wybiega ze źródeł w górach Apenińskich, w odległości 9 w. na pld.-wsch. Volterra. Płynie na przestrzeni 80 w.; główna z uchodzących do téjże jest rz. Fiumicello, do lewego wybrzeża.

FORTROSE, Mm. królewskie w Szkocji, hrb. Ross, na pld. i w odległości 27 w. od M. Tain, nad zatoką Murray; 1,072 m. (1841. r.). Posiada szkołę początkową, uważaną za najlepszą w Szkocji północnej.

FORTUNA, Mm. w Hiszpanii (Murcyja), prow. Murcyja, na pld.-wsch. i w odległości 23 w. od M. t. n.; 4,900 m. Posiada fabrykę saletry, źródła mineralne i kąpiele.

FOSSANO, po łacinie FONS-SANUS, lub FOS-SANUM, M. w pań. Sardyńskim, prow. Coni, na pld.-wsch. i w odległości 19 w. od M. Coni, w pobliżu lew. brz. rz. Stura; 16,041 m. Jest stoł. obwodu, oraz siedliskiem biskupa-sufragana Turyńskiego. Posiada źródła mineralne, kąpiele i przedsiębiorstwo jedwabiu.

FOSSOMBRONE, po łacinie FOROSEMPRONIUM, u starożytnych rzymian FORUM-SEMPRONII, M. w pań. Kościelnym, deleg. Urbino i Pesaro, oddalone 13 w. na pld.-wsch. M. Urbino, na lew. brz. rz. Metauro; 5,000 m. Jest siedliskiem biskupa; zdobne piękna katedra, prowadzi handel jedwabiem. W okolicy pobliskiej góra zwana Monte d'Asdrubale, przy której na 194 lat przed narodzeniem Chrystusa stoczona była bitwa między Rzymianami a Kartagińczykami, dowodzoną przez Asdrubala.

FOSSUM, W. w Norwegii, sztyft Aggerhuus, obw. Mandal, oddalona 3 w. na pld. Skeen. Posiada wielkie piece i kuźnie żelaza.

FOSTER, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, Rhode-Island, hrb. Providence, na zachód i w odległości 28 w. od M. t. n.; 2,181 m. (1840. r.). Posiada zakłady wyrobów bawełnianych.

FOTHERINGAY, parafia i wieś w Anglii, hrb. Northampton, oddalona 44 w. na pld.-wsch. M. t. n., nad rz. Nen; 309 m. Odznacza się gruzami zamku warownego, w którym Ryszard III. urodził się,

a Marya Stuart, królowa Szkocji, osadzona i ścięta w r. 1586. została. Jest tu także kościół gotycki posiadający grobowce kilku monarchów.

FOUAIL, FOUÉH, M. w Niższym Egipcie, na pld.-wsch. i w odległości 25 w. od M. Rozetty, na pr. brz. zachodniego ramienia Nilu. Posiada fabryki płócien, salfianów, warsztaty powroźnicze, oraz fabrykę czapek zwanych tarbuch. Prowadziło niegdyś znaczny handel tranzytowy, a który obecnie do M. Rozetty przeniesionym został.

FOUGÉRAY, M. we Francji, depart. Ille-Vilaine, obw. Redon, na pld.-wsch. i w odległości 27 w. od M. t. n.; 5,254 m. (1841. r.).

FOUGÈRES, po łacinie FILICERIAE, FULGERIAE, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w depart. Ille-Vilaine, na pld.-wsch. i w odległości 44 w. od M. Rennes, w pobliżu lew. brz. rz. Nanson; 9,182 m. (1841. r.). Posiada niższe kolegium (110 uczniów 1839. r.), oraz wielką liczbę warsztatów płócienniczych, wydających płótno żaglowe, pakunkowe, konopne, tak zwane de Saint-Georges, oraz farbiarnie, garbarnie, papiernie i 12 drukarni. Prowadzi handel bydłem, płótnami, lnem, zbożem, masłem, woskiem, miodem i jabłecznikiem.

FOUGEROLLES, M. we Francji, depart. Haute-Saône, obw. Lure, na pld.-zach. M. t. n., na l. brz. rz. Combaule; 5,591 m. (1841. r.).

FOULA, wyspa u wybrzeży Szkocji, należąca do gromady wysp Szetlandzkich, oddalona 38 w. na zachód Mainland, pod 60° 9' szerok. północnej. Długa w. 5, szeroka 1 w., u starożytnych rzymian uchodzi za Ultima Thule.

FOURCHADES, ob. SAINT-ANDÉOL DE FOURCHADES.

FOURCHAMBAULT, osada we Francji, depart. Nièvre, obw. Nevers, kanton Pougues, gmina Garchizy; 700 m. Posiada znakomite zakłady żelazne, utrzymujące w czynności 12 wielkich pieców, 3 pudlingarnie, 16 pieców kuźniczych, 2 maszyny parowe, o sile 140 koni, oraz zatrudniają do 3,000 robotników, którzy wyrabiają rocznie 15,000,000 kilogramów żelaza łanego, a 10,000,000 kilogramów wszelkich wyrobów żelaznych; zakład tutejszy wyrabia większą część osi, zapotrzebowanych przez artylerię francuską.

FOUSSERET, LE FOUSSERET, M. we Francji, dep. Wyższej Garony (Haute Garonne), obw. Muret, na pld.-zach. i w odległości 29 w. od M. Muret, w pobliżu lew. brz. rz. Louge; 2,115 m. Rodzinne opata Sicard, założyciela szkół dla głuchoniemych.

FOWEY, Mm. w Anglii, hrb. Cornwall, oddalona

39 w. na pld.-zach. M. Launceston, w hrb. t. n., nad kanałem la Manche i zatoką utworzoną ujściem rz. Fowey; 1,455 m. Posiada port bezpieczny i obszerne, obronne, mogący w każdym stanie morza przyjmować do siebie okręty o 1000 beczkach objemu. Połów sardynek nader obfity. W r. 1835. liczono tu 95 okrętów, z objęciem 6827 beczek, własnością miasta będących.

FOWLER, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Nowego-Yorku, hrb. Saint-Laurence; 1,800 m. (1840. r.).

FOY, SAINTE-FOY, 1) M. we Francji, depart. Girondy, obw. Libourne, na pld.-wsch. i w odległości 37 w. od M. t. n., na l. brz. rz. Dordogne; 2,924 m. (1841. r.). 2) Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Sabaudya, na pld.-wsch. i w odległości 7 w. od M. Saint-Maurice, na pr. brz. rz. Izery.

FOYLE, rz. w Irlandyi, uchodząca do Lough-Foyle, poniżej Londonderry. Utworzona jest połączeniem się rzek Mourne i Finn, w pobliżu Strabane. Płynie na przestrzeni 31 w., spławna jest od M. Strabane.

FOZ, W. w Portugalii, prow. Alem-Tejo, o 46 w. na pld.-wsch. Lizbony, nad rz. Tagiem i przy spływie téjże z rz. Zatas. Zakłady żelazne rządowe, uważane za najznakomitsze w królestwie.

FRADES, wyspa na wybrzeżu Brazylijskim, w prow. Bahia, w zatoce Wszystkich Świętych (Todos-los-Santos).

FRAGA, M. w Hiszpanii (król. Arragońskie), prow. Huesca, na pld.-wsch. i o 84 w. od M. t. n., na l. brz. rz. Cinca. U starożytnych rzymian nosiło nazwę Gallica-Flavia. Liczyło się do miast znaczniejszych w czasach panowania Maurów i królów Arragońskich.

FRAIN, ob. WRANÓW.

FRAMERIES, W. w Belgii, prow. Hennegowia, obw. Mons, na pld.-zach. M. t. n.; 7,944 m. Posiada wielkie kopalnie rudy żelaznej.

FRAMINGHAM, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Massachusetts, hrb. Middlesex, w odległości 35 w. od M. Bostonu; 3,030 m. Posiada szkołę początkową i fabrykę wyrobów bawełnianych.

FRAMPOL, M. w król. Polskim, gub. Lubelska, pow. Zamojski, okr. Tarnogrodzki. Położone w okolicy górzystej; posiada kościół parafialny, i 228 domów z 1,538 m. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

FRANÇAISE, LA FRANÇAISE, M. we Francji, depart. Tarn-Garonne, obw. Montauban, na pld.-zach. M. t. n.; 3,888 m. (1841. r.).

FRANCAVILLA, 1) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, na wsch. Lagonegro; 1900 m. 2) Mm. tamże, w Niższej Kalabrii, w obw. i na wsch. M. Castrovillari; 1900 m. 3) M. w Sycylii, na pld.-zach. M. Messyny, okręg Castoreale, w pobliżu l. brz. rz. Cantara; 4,000 m. Fabryki płócien i wyrobów jedwabnych, oraz kopalnie srebra, miedzi, ołowiu i antymonium w pobliskiej okolicy. 4) M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-d'Otranto, okręg Brindisi; 11,108 m. (1838. r.). Posiada fabrykę wyrobów wełnianych, bawełnianych i garniarne.

FRANCYA, po fran. FRANCE, po niem. FRANKREICH, po holo. FRANKRYK, po duńsku FRANKRIGE, po szwec. FRANKRIKE, po włosku i hiszpańsku FRANCIA, po portugalsku FRANÇA, po łacinie FRANCIA ET GALLIA, rzeczpospolita w Europie, obejmująca część téjże zachodnią, i składająca się z części stałego lądu czyli właściwej Francji, wyspy Korsyki na mr. Śródziemnym, oraz kilku małych wysp przy wybrzeżach obłanych oceanem, a z których głównejsze: Ouessant, Groaix, Belle-Isle, Noirmoutier, Dieu, Ré i Oléron; M. stoł. Paryż. Właściwa Francja rozciąga się między 42° 2' a 51° 5' szerokości północnej, oraz 5° 51' długości wschodniej, a 7° 7' długości zachodniej. Granice: na północ kanał la Manche i cieśnina Pas de Calais (oddzielające ją od Anglii), mr. Niemieckie, Belgia (Flandryja zachodnia, Hennegowia, Namur i Luksemburg), W. ks. Luksemburskie, Prusy (prowincja Nadreńska) i Bawaryja (Palatynat); na wschód W. ks. Badeńskie, od którego oddziela ją rz. Ren, Szwajcaryja (kantony: Bazylea, Solothurn, Bern, Neuchâtel, Waad i Genewski), odgraniczona łańcuchem gór Jura, oraz państwem Sardyńskim, gdzie służy po części za granicę góry Alpy; na południe mr. Śródziemne i Hiszpania, od których oddziela ją łańcuch Pyreneów i Bidassoa; od strony zachodniej obłana jest oceanem Atlantyckim.

Rozległość kraju, według ostatnich pomiarów obejmuje 52,768,618 hektarów (5487 hektarów = 1 mili kwadr.) czyli 9617 i pół mil kwadr. Największa długość z północy na południe, prawie w linii południka Paryżkiego, około 1000 kilometrów (8,5 kilometrów = 8 wiorstom), największa szerokość około 830 kilometrów.

Powierzchnia Francji pokryta jest w części północnej i zachodniej łańcuchami pagórków, które z jednej strony wznoszą się stopniowo i tworzą pasmo wzgórz bretańskich, zwanych górami Arrée, nieprzechodzącymi 1000 stóp wysokości, z drugiej zaś zamieniają się w istotne płaszczyny. Właści-

wie część tylko kraju południowa i wschodnia, a nawet środkowa pokryta jest długimi i obszernymi pasmami wzgórz, których zawiązek stanowi grzbiet głównego pasma europejskiego, rozciągającego się od gór Uralskich, aż do cieśniny Gibraltarskiej. Pasma powyższe, dzieląc wody europejskie na zlewny oceanu i mórz środkowych, ciągnie się we Francji w kierunku wschodnio-południowym, zachodnim i południowo-zachodnim, gdy właściwe wzgórza części południowo-wschodniej, należące do gór Alpejskich, łączą się również z głównym grzbietem pasma europejskiego, lubo po za granicami Francji, to jest przy górze S. Gotarda. Główna linia działowa europejska rozciąga się we Francji od płn.-wschodu ku połud.-zachodowi, to jest od 47° 30' szerokości północnej, do 4° 50' dług. wschodniej, i rozpościera 23 pasm pomniejszych, a mianowicie: *a)* góry Jura właściwe czyli środkowe, *b)* góry zwane Jura północne, *c)* łańcuchy gór Wogezów (Vosges), *d)* góry zwane Sierpowe (Faucilles), *e)* wyżyny Langres, *f)* Côte d'or, *g)* góry Charollais, *h)* Beaujolais, *i)* góry du Lyonnais, *k)* Vivarais, *l)* góry Gévaudan, *m)* Garrigues, *n)* de l'Orb, *o)* Czarne góry (Montagnes Noires), *p)* wzgórze de Saint-Felix i Sorreze, *r)* wyżyny la Fresquel. Góry oznaczone 11 ostatniemi literami, to jest *g, h, i, k, l, m, n, o, p, r*, należą do pasma głównego gór, zwanych Ceweńskimi, dzielących się na Północne (*g, h, i, k*) i Południowe (*l, m, n, o, p, r*), dalej *s)* szczyty gór du Lers-Mort, ciągnące się do wąwozu de Naurouse i źródła rz. t. n., *t)* pasmo gór Corbières, *u)* góry w kraju Sault, *w)* góry Capsir, *y)* Pyreneje środkowe, *z)* Pyreneje zachodnie.

aa) Pasma gór Jura właściwe czyli środkowe rozciąga się we Francji od zawiązku swego w stronie południowej jeziora des Rousses, aż do punktu, gdzie rozdziela zlewny wód jeziora francuskiego Saint-Point od wód jeziora Nefszatełskiego, w Szwajcarii, i idzie w kierunku z południa-zachodu ku północno-wschodowi. Długość pasma tego 60 kilometrów nie przechodzi (8,5 kilometrów = 8 wiorstom); główne w niem szczyty: Molesson, wznoszący się na 2007 metrów (72 metrów = 250 stopom polskim), Widderkalm, 2179 metrów, la Dôle, 1681 metrów, Risoux, 1290 metr., Retifub, 1399 metrów, Saint-Sorlin, 1238 metrów. Szczyty pasma tego ciągną się w dalszym kierunku ku połud. rzeki Dôle aż do ujścia Rodanu pod Bellegarde i tworzą łańcuch długi na 50 kilometrów, zwany Jura południowy, w którym główne wierzchołki: Mon-

toisey, 1161 metrów, Crêt de la Neige, 1724 metrów, Crêt de la Goutte, 1624 metrów i kilka pomniejszych. *bb)* Góry Jura zwane północnymi powstają w Szwajcarii, u źródeł rz. Birse, i ciągną się we Francji do punktu, gdzie rz. Jll bierze swe źródło, t. j. na północ-wschód góry Terrible. *cc)* Główny grzbiet Wogezów (Vosges) ciągnie się do wąwozu Valdieu, gdzie się kończą góry Jura, aż do stawu Void-de-Cône. Znaczniejsze w niem wierzchołki: du Roc, 1017 metrów, Mont-Permont, 600 metrów. Ze środka grzbietu powyższego, u źródła rz. Mozelle, rozwija się w kierunku z południa ku północno-wschodowi jedno tylko pasmo gór, zwanych Właściwymi Wogezami, które służą za granicę Francji aż do źródeł rz. Lauter i ciągną się na przestrzeni 240 kilometrów. Główne w niem szczyty: Ballon de Guebwiller, 1429 metrów, Rotaback, 1319 metrów, Bressoir, 1232 metrów, Honeck, 1366 metrów, Ballon d'Alsace, 1250 metrów. *dd)* Góry Sierpowe (M. Faucilles) poczynają się u stawu Void-de-Cône, i dochodzą źródła rz. Mozy. Główne wierzchołki: Fourches, 491 metrów; szczyt Salins, 427 metrów; góra de Saint-Balmont, 427 metrów. *ee)* Wyżyny Langres ciągną się z północy-wschodu ku południu-zachodowi, aż ku źródłom Sekwany, czyli w długości 80 kilometrów; znaczniejsze w nich wzgórze jest Montaign, 497 metrów. *ff)* Wzgórze zwane la Côte-d'Or rozciągają się ku południowo-wschodowi, to jest od źródeł Sekwany aż do rz. Dheune, uchodzącej do pr. brz. rz. Saony i rz. Bourbince, toczącej swe wody wspólnie z rzeką Arrout do rz. Loary. Znaczniejsze wierzchołki pasma tego: góra Tasselot, 602 metr., Mont-Afrigue, 571 metr., Roche-Aigue, 563 metr. *gg)* Pasma Charollais, rozległe prawie 60 w., poczynają się u źródła rz. Dheune, dopływającej do pr. brz. rz. Saony, a kończy się u źródła rz. Sornin, uchodzącej do pr. wybrzeża rz. Loary. Znaczniejsze tu szczyty: Aiguillette, 831 metr., Haute-Joux, 994 metr., Mont-Serin, 592 metr., Mont-Saint-Vincent, 585 metr. *hh)* Góry Beaujolais ciągną się w długości 40 kilometrów, to jest od źródła rz. Sornin, do góry Tarare, która jest ich ostatecznym kraniec w stronie południowej i najwyższym szczytem w całym pasmie, 1450 metr. *ii)* Góry Lyonnais, rozciągające się ku południowi, od góry Tarare aż do źródła rz. Cance; główny w nich wierzchołek: góra Piata, 1072 metr. *kk)* Góry Vivarais ciągną się w długości 80 kilometrów, powstają u źródła rz. Cance a kończą przy źródłach rz. Chassezac, uchodzącej do Rodanu przez rz. Ardèche. Zna-

czniejsze szczyty: góry Mezen, 1774 metr., góra Gerbier-des-Jones, 1562 metr., wierzchołek Bauzon, 1517 metr. *ll)* Góry Gévaudan, których pasma wążykowate rozciągają się w długości 50 kilometr., to jest od źródeł rz. Chassezac, aż do źródła rz. Tarnon, uchodzącej do lew. brz. rz. Tarn. Główniejsze tu wierzchołki: góra la Lozère, 1490 metr., Bois-des-Armes, u źródeł rz. Tarn i Cèze, 770 metr. *mm)* Góry Garrigues, rozciągające się na przestrzeni 50 kilometr.; główne szczyty w takowych: Pas-du-Rien, 919 metr., wierzchołek góry Montant, 1040 metr. *nn)* Góry zwane de l'Orb, ciągnące się w długości 35 kilometr. *oo)* Obejmują pasmo gór zwanych Lespinous, których długość nie przechodzi 40 kilometr., oraz góry zwane Czarnie (Montagnes Noires) długie około 60 kilometr.; znaczniejsze w nich szczyty: Pic d'Arfons, 800 metr. *pp)* i *rr)* Wzgórze Saint-Felix i Sorreze, oraz grzbiet la Fresquel, których długość dochodzi 60 kilometr., tworzą ostateczne kraniec głównego łańcucha gór Ceweńskich; główne w nich wierzchołki: wązoz Conquet, 615 metr., Faux-Moulinier, 622 metr., Pic de la Juce, 602 metr. *ss, tt, uu i ww)* Cztery małe ramiona głównego grzbietu, zwane zazwyczaj Corbières zachodnie; tworzą one pasmo idące w kierunku południowym od wąwozu Naurouse, a dochodzące wielkiego łańcucha Pyreneów, uważane są też za główne ramie poprzeczne gór powyższych. Najwyższy wierzchołek w tychże: szczyt zwany Lesantot-Saint-Barthélemy, 2869 metr. *yy)* i *zz)* łańcuch Pyreneów środkowych (centrales) rozciąga się od źródła rz. Tet (u stóp góry Corlille), aż do źródła rz. Cinca, płynącej w Hiszpanii; przestają one należeć do Francji od punktu, w którym zataczają łuk na południe doliny Aran, a gdzie rz. Garonna ze źródeł swych wybiega. Od wschodniego wierzchołka Corlille ciągną się Pyreneje zachodnie, od źródła zaś rz. Cinca do wąwozu Gorilly, w Hiszpanii, idzie łańcuch Pyreneów zachodnich. Te rozległe pasma gór, rozciągając się od przylądka Figuière, na wybrzeżach oceanu, do przylądka Crénus i Cervère, nad brzegami mr. Śródziemnego, tworzą łańcuch właściwych Pyreneów, których spadki północne do Francji, południowe zaś do Hiszpanii należą; ciągną się one w kierunku od wsch. i pld.-wsch. ku zach. i pld.-zach. (*ob.* PYRENEJE).

Pasma Alpejskie, odłączające się od głównego grzbietu przy górze S. Gotarda, należy tylko do Francji od źródła rzeki Dora-Ripaira (Piemont), aż do szczytów, z których wybiega rz. Tinea, płynąca

również w tymże kraju, gdzie uchodzi do lew. brz. rz. Var. W tym oddziale dzielą się na Alpy Delfinatu czyli kottyskie i Alpy morskie, których część rozciąga się także w Piemontie. Kierunek głównego pasma we Francji jest z północy ku południowi. Główne szczyty pasma Alpejskiego: Pic des Ecrins lub Arsines, 4105 metr., Grand-Pelvoux, 3934 metr., la Meidge, 3986 metr., góra Viso, 3838 metr., le Grand-Rubren, 3342 metr., góra Genève, 3592 metr., Rochebrune, 3325 metr., góra Tabor, 3180 metr., Vieux-Chailol, 3167 metr., góra Chaberton, 3137 metr., Grand-Bérard, 3047 metrów.

Wody bieżące we Francji, rozdzielone będąc główną linią działową wód europejskich na północne i zachodnie z jednej, a południowe z drugiej strony, należą do zlewów mr. Niemieckiego i kanału la Manche w części północnej, oceanu Atlantyckiego, a raczej zatoki Gaskońskiej na zachód, oraz mr. Śródziemnego na południe. Nie licząc rzek pomniejszych, a których długość nie przechodzi 50 w., następujące toczą swe wody do mr. Niemieckiego: Ren, Moza (Meuse), Skalda (Escaut), Ysera (Yser) i Aa; do kanału la Manche uchodzi 22, t. j. Canche, Authie, Somme, Bresle, Arques, Sekwana, Touques, Dives, Orne, Scule, Vire, Douve, Sienna, Selune, Couesnon, Rance, Arguenon, Gouet, Trioux, Tréguier, Guer i Penzé; 2 do oceanu Atlantyckiego: Odét-Ellet, Blavet, Auray, Vilaine, Loire, Vie, Lay, Sèvre-Niortaise, Charente, Seudre, Garonne, Leyre i Adour; 15 uchodzi do mr. Śródziemnego: Tech, Tet, Agly, Aude, Orb, Libron, Hérault, Vidourle, Vistre, Rodan, Arc, Argeens, Siagne, Loup i Var.

Klimat we Francji jest nader umiarkowany; średni wyraz między +10° a +16° stanowi różnicę okolic północnych i południowych krajów. Ciępfostan różnych miejscowości jest następujący: w Dunkierce (Dunquerque), leżącej pod 51° 02' szer. płn. w przecięciu +10° C., stan najniższy atmosfery +3°, największe ciepła dochodzą +18°; w Paryżu, leżącym pod 48° 50' szerok., średni wyraz +10°, 8, najniższy stan +2°, 1, największe ciepło +16°, 6; w Strasburgu, pod 48° 32', średni +9°, 8, największe zimna —0°, 2, a ciepła +18°, 5; Brest, pod 48° 23' szerok., przecięciowo +14°, największe zimna —8°, największe upały +20°; Nantes, pod 47° 13', średni +13°, największe zimna —4°, największe upały +21°, La Rochelle, pod 46° 09' szer., średni stan +11°, największe zimno —5°, największe upały +20°, Bordeaux pod 44° 50', średni stan

+14°, najniższy -5°, najwyższy +23°, Avignon, pod 43° 57', średni +15°, najniższy +6°, najwyższy +23°, Montpellier, pod 43° 36', średni +15°, najniższy zwykły +6°, najwyższy zwyczajny +26°, Marsylia, pod 43° 18', średni +14°, najniższy zwykły +7°, najwyższy +21°, Tulon, pod 43° 07' szer. płn., średni +16°, najniższy zwykły +8°, najwyższy zwyczajny +25°. Powietrze jest w ogóle zdrowe, a części nadbrzeżne kraju są mniej uległe zabójczym wiatrom południowym. Wiatry panujące są jużto zach., już pld.-zach. Liczba przecięciowa dni dżdżystych 152 do 156 na wybrzeżach oceanu, dni 66 na wybrzeżach mr. Śródziemnego, w środku kraju 147, w Paryżu 160.

Królestwo Flory we Francji liczy się do krajów położonych w klimacie umiarkowanym; zawiera do 6,000 gatunków w 830 rodzajach. Z królestwa zwierząt znajdujemy niewiele drapieżnych, a i te w skutek ciągłego karczowania i wzrostu ludności ograniczają się na małej liczbie niedźwiedzi, ostrowidzów, obecnie nader rzadko znajdujących i chroniących się w ostatecznych punktach Pyreneów i Alp, oraz wilków, dosyć licznych w okolicach kraju leśnych. Jeleń, dzik, daniel i sarny, stanowią grubszą zwierzynę strzelecką. Pomniejsze gatunki, jako to: wiewiórka w rozlicznych odmianach, kuny, świszce, gronostaje, tchórze, kuny domowe, lis, borsuk, zając, królik, jeż, szczur polny, mufla, kozłatki, mysz, i nieco bobrów. Ptactwo prawie w tychże samych gatunkach, co w innych krajach europejskich; między drapieżnymi znajdujemy wielkie i zwyczajne orły, sępy, krogulce, oraz inne bądź domowe, bądź wśród lasów zostające, jako to: bażanty, jaszczki, kuropatwy szare i czerwone; z ptactwa przechodniego skowronki, jaskółki, przepiórki, ortolany, sinogarlice, z ptactwa wodnego drop, łabędzie, bekasy, kaczki dzikie i t. p. Z ptaków rozlicznych żmija tylko i padalec są jadowite; jaszczurki, węże, żaby, dosyć są liczne w okolicach kamienistych. Wody biejące we Francji zapewne są wszelkimi gatunkami ryb europejskich, i tak z gatunków poławianych u wybrzeży oceanu najliczniejsze są: śledzie, fladry (turbot), pła-szczka, białoryb, makrele, sardynki, łosoś i wiele innych nadpływających rzekami do środkowych okolic kraju. Wybrzeża mr. Śródziemnego posiadają kilka właściwych sobie gatunków, mianowicie tuńczyki, sardele, rak morski, langusty, ślimaki morskie i obfite ławy ostryg wybornych napotykać się dają na wybrzeżach oceanu. Pod względem minerałów, takowe również w

dość znacznej liczbie są znajduwane, lecz głównie węgle ziemne i ruda żelazna. Wody rzek Rodanu, Renu, Garonny, Doubs, Cèze, Gard i Sar-lak toczą cząstki złota. Srebro zwykłe w połączeniu z ołowiem i miedzią. Merkuryusz w jednej tylko kopalni w dep. Manche, obecnie opuszczonej. Cynk bądź czysty, bądź mieszany z miedzią i ołowiem. Oprócz powyższych są tu jeszcze: antymonium, mangan, w wielkiej ilości arsenik, bizmut, kobalt, siarka, oraz kręda, kamień granitowy, marmur, gliny rozmaitego gatunku, kamień wapienny i budowlany, wapno, skałki, kamień litograficzny, jakoteż szmaragdy, ametysty, granaty, kryształ górny, agaty i t. p. Przeszło 1,000 źródeł mineralnych liczą dotychczas w całym kraju, z których gorące znajdują się w okolicach górskich, a zimne wśród płaszczyn. Pomiedzy pier-wszymi najwyższa temperatura źródeł Olette, w Pyreneach wschodnich, dochodzi +88° C. i tak zwanych Chaudes-Aigues +80° C.

Ludność Francji najznaczniejsza w Europie po Ces. Rosyjskim i Austriackim, dochodziła w r. 1811: 34,213,920 m., w r. 1836: 33,540,910 m., a mianowicie: 16,460,701 mężczyzn (6,213,347 żonatych, 740,169 wdowców, 9,507,285 bezżennych i w wieku dziecięcym), 17,080,209 kobiet (6,195,097 zamężnych, 1,617,701 wdów, 9,267,411 panien i dzieci), w roku 1831. ogólna ludność kraju wynosiła 32,569,223 m., w roku 1826: 31,858,937 m., w r. 1821: 30,461,875 m., w r. 1811: 29,092,734 m., w r. 1806: 29,107,425 m., w r. 1801: 27,349,003 m., w r. 1784: 24,800,000 m., w 1762: 21,769,193 m., w r. 1700: 19,669,320, w tej liczbie przecież nie była objęta ludność Korsyki i Lotaryngii. Ludność powyższa składa się głównie z potomków pierwotnych mieszkańców kraju, którzy połączyli się z plemieniem rzymskich osad na pld. za Loarą, a z potomkami franków i wallonów na północ za tą rzeką, bretańczyków, śpiewotnych mieszkańców półwyspu bretańskiego, basków, zamieszkujących niższe Pyreneje, Niemców w Alzacji i Lotaryngii, włochoń w Korsyce i na wybrzeżach mr. Śródziemnego, normanów osiadłych na wybrzeżach kanału la Manche, żydów pomieszanych z ludnością wielkich miast, a mianowicie w części pld. i wsch. kraju, a następnie cyganów żyjących w stanie koczującym, w częściach kraju południowych. Ogólną liczbę tych plemion oceniają jak następuje: 2,800,000 bretańczyków, 1,300,000 Niemców, 500,000 basków, 300,000 włochoń, 70,000 żydów i 6,000 cyganów.

Religia rzymsko-katolicka, oraz wyznania later-

skie, kalwińskie i mojżeszowe, same tylko prawie wyznawane są we Francji. Znakomita większość mieszkańców żyje w wierze rzymsko-katolickiej. Z wyznań reformowanych najliczniejszym jest kalwińskie, a mianowicie w części kraju południowej, oraz w dawnych prowincjach: Langwedocy i Gu-janie. Wyznanie luterskie przeważa w okolicach przez plemiona niemieckie zamieszkanymi.

Rolnictwo w ogóle jest o tyle posunięte we Francji, o ile w innych krajach europejskich; postęp ten przecież nie jest powszechnym, gdyż w kilku okolicach kraju ta gałęź przemysłu na dawniej stopie pozostawała. Uprawa pszenicy, pokrywająca podwójną prawie rozległość gruntów w prowincjach północnych, w stosunku do uprawy w stronach południowych opatruje zazwyczaj nie tylko miejscowe potrzeby, ale w znacznej części i handel wywozowy. Żyto uprawiane jest na całej przestrzeni kraju, jęczmień, owies w prowincjach północnych, a to w stosunku 4 razy większym od uprawy tychże zbóż na południu, kukurydza i proso, wyłącznie prawie w departamentach wsch. i pld.-wsch., tatarska na gruntach lżejszych, mianowicie w Bretanii i Normandii. Uprawa kartofli upowszechniona jest w całym kraju, szczególnie w depart. wschodnich. Jarzyny, rzepak i buraki, w ilości podwójnej na północy, w porównaniu z uprawą w okolicach połudn., konopie, len najpiękniejszy ze znanych w Europie, liście tytoniowe z powodu monopolu, jedynie są w depart. Ille-Vilaine, Lot, Lot-et-Garonne, Północnym (du Nord), Pas de Calais, i Niższym Renu hodowane, chmiel ku granicom Belgii, a następnie rośliny farbiarskie w prow. zach. i półn. Z drzew owocowych mnóstwo gatunków znanych w środkowej i pld. Europie, a mianowicie: kasztany, drzewa oliwne (ku wybrzeżom mr. Śródziemnego), morwy i marzanna. Winnice rozległe w części południowej kraju podwójną ilość gruntów zajmują, w porównaniu z okolicami półn., gdzie wszystkie dep. uprawiają takowe, wyjąwszy depart. pld.-zach. Według podziału ogólnie przyjętego najlepsze gatunki win czerwonych pochodzą z winnic Burgundii, Bordelais i Delfinatu, oraz wina białe z okolic Szampanii, Burgundii, Bordelais, Forez i Delfinatu. Posledni gatunek czerwonych win zbierają również w Szampanii, Burgundii, Beaujolais, Delfinacie, Lyonnais, Bordelais, Avignonais, Béarn i Rousillon, oraz białe w Szampanii, Alzacji, Burgundii, Franche-Comté, Lyonnais, Bordelais, Langwedocy i Béarn. Znaczna ilość win zbieranych w pld. Francji jest wysyłana do Bordeaux, z ką-

morzem do najodleglejszych okolic wywożą. Oprócz powyższych, wyrabiają we Francji wiele win likworowych, między którymi gatunki muszkatu z Rivesaltes, Frontignan i Lunel. Wiele też gatunków posiednich, mianowicie w depart. południowych, z których wypalają wódki; głównymi punktami wyrobu jest Cognac i Montpellier.

Grunt we Francji sprzyja wzrostowi wszelkich gatunków drzew europejskich, a nawet kilku zamorskich. Część wschodnia i środkowa kraju przedstawia na swych wyniosłościach nieprzerwany prawie ciąg lasów, rozlegający się od Ardenów do Alp, i pokrywający szczyty i pochyłości Wogezów, wyżyn Langres, Côte-d'Or, Cewennów z licznymi odnogami, góry Jura i Alpejskie. Kotliny rzek Sekwany i Loary pokryte są również obszernymi lasami, między którymi odznaczają się: Compiègne, Fontainebleau, Chantilly, Villers-Cotterets, oraz lasy Morvan i Orleański. Zarząd administracyjny i dozór leśny dzieli się we Francji na 32 obwody leśne, zostające pod dozorem konserwatorów, inspektorów, strażników generalnych i zwykłej straży leśnej. Szkołę leśno-administracyjną, usposabiającą do powyższych obowiązków, ustanowiono w Nancy.

Chów bydła domowego dozna również znacznego ulepszenia; woły z Owernii (Auvergne) i Gaskonii są nader poszukiwane. Najwięcej przecież odznaczają się chowem bydła tuczego: Normandia, Pikardia, Bretania, okolice Wogezów, Alpejskie, Cewennów, Gaskonia i Owernia (Auvergne). Chów owiec wysoko poprawnych, zaprowadzony od lat trzydziestu, upowszechnił w kraju rasę merynosów, mianowicie w Burgundii, Szampanii, Pikardii, Delfinacie, Berry, Tureni, Béarn i Langwedocy. Trzy owczarnie rządowe, zaprowadzone w Rambouillet, Mont-Cavrel i Hayevaux, wiele wpłynęły na poprawienie rasy, i na dobór i cienkość wełny krajowej. Trzoda chlewna odznacza się w okolicach Alzacji, Lotaryngii i Pyreneów; szynki i słonina z miejsc powyższych są przedmiotem znacznego handlu krajowego. Chów koni we Francji nie otrzymał dotychczas odpowiedniego polepszenia, albowiem większa część dla wojska, powozowych i wierzchowców, dostarczana jest z krajów niemieckich lub Anglii. Właściwe zaś rasy francuskie pochodzą z okolic Normandii, Bretanii, Limuzji, i prowincji przyległych Belgii. Zaprowadzone trzy stadniny rządowe w Pin, Pompadour i Rosières, 18 zakładów ogierów ras wszelkich, zakład remonty w Paryżu, oraz szkoły chowu i urządzania

stadnin, każą spodziewać się obok zakładów naukowo-weterynaryjnych w Alfort, Lyonie i Tuluzie, iż rasa koni krajowych znacznie ulepszona zostanie. Chów wszelkiego bydła obejmował w r. 1839: 9,936,538 sztuk bydła rogatego, 32,151,400 owiec, 4,910,721 trzody chlewniej, 964,300 kóz, 2,818,490 koni, 413,518 osłów; wartość ogólna powyższych dochodziła w tymże roku summy 1,870,572,369 franków.

Przemysł górniczy zostaje pod ogólnym zarządem administracyjnym i nadzorem inżynierów, o bowiązanych do badania kraju pod względem geologicznym, zwierzchniego kierunku zakładów górniczych i działających w tychże machin parowych. Górnictwo krajowe podzielone jest na 8 zarządów górniczych, na czele których stoją: inspektor główny, inżynierowie starsi i młodsi. Trzy szkoły rządowe: górnicza w Paryżu, oraz szkoły w Saint-Etienne i Alais, przeznaczone są: pierwsza do ukształcenia inżynierów, drugie zaś na zdolnych sztygarów i starszych górników.

W roku 1839. liczono we Francyi 246 kopalni węgla kamiennego, ziemnego i lignitów, które przy zajęciu 26,976 robotników, 369 machin parowych o sile 8,373 koni i 153 kieratów, wydały 59,897,200 centn. stofuntowych węgla, których wartość przybliżona dochodziła 29,005,601 franków. Same tylko kopalnie węgla kamiennych położone w okolicach rz. Loary, a w liczbach powyższych zamieszczone, wydały w r. 1839: 56,245,132 centn. węgla, ocenionych na 26,777,970 franków. Torf prawie wyłącznie w okolicach depart. Somme, Loire-Inférieure, Pas-de-Calais, Oise, Seine-Oise, Aisne, Północnego (du Nord) i Marne, wydobywany bywa. Wartość torfu wykopanego w r. 1839. z 3,027 kopalni, przy zajęciu 41,073 robotników, doszła summy 3,817,454 franków. Ruda żelazna najobficiej znajdująca jest w depart. Wyższej Marny (Haute-Marne), Cher, Wyższej Sany (Haute-Saône), Côte-d'Or, Mozelli Ardèche, Mozy, Aveyron, Dordogne, Nièvre i Ariège. W r. 1839. wydobywano rudę z 2013 kopalni, przyczem zajętych było 18,314 robotników, i z niej otrzymano 20,630,800 centn. stofuntowych surowcu, wartości 14,073,526 franków. Główne pokłady ołowiu znajdują się w depart. Finistère, Puy-de-Dôme, Lozère i Izery (6,510 centn., wartości 350,440 franków); miedź wydobywają tylko w departamencie Rodanu, z dwóch kopalni i zakładów czynnych przy tychże otrzymano w roku 1839. 122,800 centn. rudy, która po przetopieniu wydała 1810 centn. miedzi, wartości 212,675 franków;

srebro w małej ilości i jedynie w depart. Finistère (w r. 1839: 349,034 franków); antimonium wyłącznie prawie w depart. Puy-de-Dôme, Ardèche i Lozery; manganiz głównie w depart. Saône-Loire, Allier, i Dordogne (1839: 304,541 franków); arsenik w małej ilości i tylko w depart. Puy-de-Dôme; sól otrzymują we Francyi z 75 bagien słonych, 267 płózków, 2 kopalni i 8 źródeł słonych. Ta gałęź przemysłu zatrudniała w roku 1839: 24,435 robotników i dała soli za 10,171,431 franków. Różne gatunki glin wydobyte we Francyi w roku 1835., mianowicie w depart. Północnym (du Nord), Niższej Sekwany (Seine Inférieure), Wyższej Wienny (Haute-Vienne), Loary i Pas de Calais, wydały wyrobów wartości ogólnej 3,203,603 franków. Kamień wapienny, margiel, kreda (la tange), wydobywane wyłącznie prawie w depart. Aisne, Calvados, Isère, Maine-Loire, la Manche, Mayenne, Oise, Seine-Marne i Sekwany, dochodziły wartości ogólnej 7,019,744 franków; kamień gipsowy, wydobywany w depart. Sekwany, Seine-Oise, Seine-Marne, Côte d'Or, Seine-Loire i Puy-de-Dôme, oceniono na 3,574,446 franków; łupek do pokrywania dachów i tafe kamienne na posadzki (dalles), otrzymywane w depart. Ardenów (Ardenes), Maine-Loire, Finistère, Ille-Vilaine, Niższej Loary (Loire-Inférieure), Mayenne i kilku innych, dochodziły wartości 3,887,619 franków. Materiały budowlane, otrzymywane z łomów w departamentach Sekwany, Seine-Marne, Seine-Oise, Sarthe, Izery, Rodanu, i innych, oceniono w roku 1839. na 15,776,442 franków; kamień ciosowy, marmurowy, granit, kamienie młyńskie, skałki do broni palnej, kopane w depart. Puy-de-Dôme, Pas-de-Calais, Mayenne, Calvados, Indre, Haute-Saône i innych, oceniono na 2,350,000 franków. Ogólna wartość przemysłu górniczego dochodziła w roku 1839: 365,411,510 franków, a mianowicie 32,823,726 franków materiały palne, ziemne i torf, 127,484,726 frank. wartość surowcu, żelaza i stali, 13,715,061 franków sól, smoły ziemne i t. p., 40,348,419 franków łomy kamieni, a 151,260,249 franków inne ciała mineralne.

Przemysł fabryczny. W r. 1839. używano siły parowej w 3,257 zakładach przemysłowych, w których z ogólnej liczby 5,100 kotłów parowych obrócono 1,789 do rozmaitego użytku, a 3,311 jako siłę poruszającą do 2,547 machin (593 z niskim, a 19,543 wysokim ciśnieniem). Siłę powyższych obliczono na 35,779 koni (równająca się sile 100,000 koni pociagowych, czyli 700,000 robotnikom). Liczono w tymże roku między za-

kładami przemysłowemi parą poruszaniem 1011 przedalini, 367 cukrowni, 130 kopalni, 123 fabryk sukienicznych, 107 zakładów mechanicznych, 99 farbiarni, 85 papierni i wiele innych. W roku 1834. liczba wiatraków i młynów wodnych dochodziła 82,575. W r. 1839. liczono we Francyi 974 zakładów żelaznych, które posiadały 569 wielkich pieców, 1922 kuźni i 175 fryszerek, samą stal produkujących; zajmowały 16,677 robotników, 109 machin parowych, o sile 3,278 koni, i 2,647 machin hydraulicznych siły 18,206 koni; wydały zaś około 12 milionów centnarów stofuntowych surowcu, przeszło cztery miliony i pół centnarów odlewów żelaznych, oraz 132,148 centnarów stali, a których wartość dochodziła do 160 milionów frank. Ogniskiem nożownictwa i wszelkich wyrobów stalowych wyższej wartości jest Paryż. Pospolite przedmioty stalowe i użytku ogólnego wyrabiane są w M. Thiers, pobliskiej okolicy tegoż, gdzie 15,000 robotników zajętych jest wyłączenie tą gałęzią przemysłu, oraz w M. Chatellerault, Langres, Nogent-le-Roi i Saint-Etienne. Alzacya odznacza się budową machin, jak również Paryż i części północne kraju. Najznakomitsze fabryki broni palnej znajdują się w Paryżu, Tulle i Saint-Etienne; broń sieczna odznacza się z fabryk w Saint-Etienne i Klingenthal. Wyroby blacharskie, brązownicze i mosiężne celują z zakładów fabrycznych Paryżskich, Strasburga i Chalons-sur-Marne. Zegarmistrzostwo pospolite i instrumenta muzyczne, stanowią przemysł departamentów Wogezów i Franche-Comté. Przetwory chemiczne wyrabiane są głównie w departamencie Ujść Rodanu (Bouches-du-Rhône), Sekwany, Meurthe i w kilku innych; w r. 1835. wartość wyrobów tych obliczono na 20,820,210 franków. Wyrobem mydła i pachnidła odznaczają się głównie Paryż i Marsylia, oraz Lille, Amiens, Abbeville i Saint-Quentin. W r. 1835. ogólną wartość wyrobów garncarskich oceniono na 41,180,844 fran., a mianowicie w 14 depart. wyrabiano porcelanę (to jest: Allier, Calvados, Cher, Creuse, Drôme, Haute-Garonne, Indre, Marne, Haute-Marne, Nièvre, Północny, Oise, Seine-Oise i Haute-Vienne), 32 depart. produkowały naczynia fajansowe, półporcelanowe i wszystkie inne wyroby zwyczajne garncarskie, cegły, dachówkę i t. p. W r. 1835. liczono we Francyi 189 hut szklanych, które wydały wyrobów wartości przybliżonej 25,809,553 franków; depart. Meurthe i Aisne posiadały zakłady wyłącznie prawie tafe do luster wydające; 7 departamentów (Aisne, Aube, Ujść Rodanu, Meurthe, Nièvre, Północny i Sekwany) produkowa-

wały kryształy; 48 zaś innych posiadały ogólne huty szklane, między którymi depart. Loary liczył takowych 25, Północny 16, Meurthe 14, Mozelli 10 i t. p. Zakłady gips i wapno produkujące, wydały takowych w r. 1835. za 29,767,585 franków; odznaczały się w tej gałęzi przemysłu depart. Calvados, Maine-Loire, Mayenne, Sekwany, Seine-Marne i wiele innych. Głównym ogniskiem przemysłu garbarskiego i białoskórniczego jest Paryż. Rękawicznictwem odznaczają się Paryż i Grenoble. Tkannictwo, mianowicie wyroby jedwabne, wełniane i płótna, należą do pierwszych gałęzi przemysłu francuskiego. Lyon jest głównym miejscem wyrobu tkanin jedwabnych; w roku 1809: 12,000 warsztatów, a w r. 1830: 40,000 w mieście i jego okolicach, zajętych było powyższym wyrobem; wstążki jedwabne wyrabiają głównie w M. Saint-Etienne i Saint-Chamond; Avignon odznacza się wyrobem florasów i marseliny; organzyny, tiule jedwabne i wyroby szmuklerskie celują gustem i trwałością nad podobnymi innych krajów. Elboeuf odznacza się wyrobem sławnych sukien, oraz miasta: Louviers, Sedan i kilka innych w pld. Francyi. W r. 1839. M. Elboeuf posiadało 56 machin parowych, użytych wyłącznie w fabrykach sukienicznych; wartość wyrobionego sukna w powyższym mieście dochodziła w tymże roku 45,000,000 franków. Louviers odznacza się suknam w nader cienkich gatunkach, oraz przedaliniami wełny; Sedan wyrobem sukien w kolorze czarnym; inne miasta południowe suknam średnich i zwyczajnych gatunków. Ta gałęź przemysłu odznacza się również wyrobem cienkich kołder, chustek i nakryć w fabrykach Paryżskich; zwyczajnymi kołdrami i t. p. w części kraju południowej; lepszymi tkaninami w Reims; wyrobami kaszmirowymi w Paryżu, Lyonie, Nimes i Reims; kołnierze i obicia w znanych fabrykach M. Aubusson, Félletin, Abbeville, Nimes i Turroing. Wyrobem płócien odznacza się część kraju północna i zachodnia, gdzie również w największych ilościach len i konopie uprawiają. Jako wzór do wyrobów blondyn, koronek, muslinów i wszelkich haftów przylaczają M. Paryż, Lyon, Nancy, Tarare, Alençon, Valenciennes i Normandyę. Przedalini bawełny we Francyi posiadają do 4,000,000 wrzecion, z których 1/3 w samej Alzacyi. Z miast odznaczających się wyrobem tkanin bawełnianych, przylaczają: Rouen, Lille, Roubaix, Saint-Quentin, Gisors, Le Cateau, Abbeville i Troyes. Cukrownie krajowe wydały w roku 1828. w 103 zakładach 200,000 centnarów cukru, a w roku 1840: 389 cukrowni

wydały do 600,000 centn. Wyrobem papieru odznacza się M. Angoulême, w depart. Wogezów, Normandya, Owernia i okolice Paryża. Paryż i Lyon są głównymi ogniskami handlu księgarskiego; w pierwszym z miast powyższych wydawano na początku 1841. r. 260 dzienników i innych pism peryodycznych. Paryż odznacza się również wyrobami tak zwanych artykułów paryżkich (articles de Paris), mianowicie wyroby brązowe, najczęściej poszukiwane w obecnej epoce, zajmujące do 6,000 robotników; wyroby złotnicze, wyroby zegarmistrzowskie, niedające się z żadnymi porównać pod względem wytworności, kształtów i udoskonalenia mechanizmu; narzędzia matematyczne, muzyczne i stolarszczyzna, wszędzie poszukiwane; na koniec artykuły modne dotychczas współzawodnictwa znaleźć nie mogące.

Oprócz zakładów żelaznych i kuźni, będących pod zarządem i do wyłącznego użytku ministerstwa marynarki i wojny, znajdujemy we Francji trzy inne zakłady fabryczne, należące poprzednio do uposażenia listy cywilnej panujących, obecnie zaś własność narodową stanowiących, temi są: fabryki kobierców w Beauvais i tak zwanych gobelinów, oraz fabryka porcelany w Sèvres. Drukarnia rządowa, zostająca pod zarządem ministerstwa sprawiedliwości, odbija wszelkie nakłady rządowe; odznacza się pięknoscą wydań i bogatym zbiorem charakterów wschodnich.

Wystawa płodów przemysłowych zwykle co lat pięć jest urządzana. Komitet biegłych-przysięgłych udziela swą opinię o nagrodach udzielanych w medalach złotych, srebrnych i brązowych. Pierwsza wystawa urządzona w r. 1798. zaledwie 110 wystawców liczyła; w r. 1801. było ich 220; w r. 1802: 540; w r. 1806: 1,422; w r. 1819: 1,662; w r. 1823: 1,648; w r. 1827: 1,795; w r. 1834: 2,447; w r. 1839: 3,381; w r. 1844: 3,963.

Ze względu położenia geograficznego kraju, handel francuzki podzielić się daje na lądowy i morski. Stosunek między obydwoima uległ małej zmianie od lat dawnych. W r. 1841. handel morski o połowę prawie (42%) przewyższył handel lądowy, co do wartości zamienionych płodów i wyrobów. W następującym stosunku kraje pograniczne Francji miały udział w jej handlu lądowym: Szwajcarya 27%; Belgia 22%; Związek Celny Niemiecki (Zollverein) 20%; Sardynia 20%; Hiszpania 11%; Holandya (ks. Luksemburskie) 1%. Co do handlu morskiego, ogólna wartość tegoż z krajami europejskimi dochodziła 50%; kraje zamorskie 41%; osady francuzkie 8%; a 1% wywóz do osad i zakładów rybo-

lowstwa. Ogólna wartość handlu zagranicznego Francji dochodziła w peryodzie lat 15, czyli od r. 1825. do 1840: 1,190 milionów franków w każdym roku pierwszych lat pięciu (588 milionów przywóz, a 602 milionów franków wywóz); 1,541 milionów franków w każdym roku drugiego peryodu, czyli od 1830. do 1835. r. (747 milionów przywóz, a 799 milionów wywóz); 1,932 milionów franków, w każdym roku ostatnich lat pięciu (973 milionów przywóz, a 959 milionów wywóz). Ogólna wartość handlu lądowego (licząc w to spław wy rzeczne i kanałami) zagranicznego dochodziła w r. 1841: 630,963,069 franków (345,865,134 franków przywóz, a 285,097,935 franków wywóz). Handel morski w tymże r. oceniono na 1,555,818,750 frank. (775,559,082 frank. przywóz, a 780,259,668 franków wywóz).

Warunkiem możności zajmowania się jakąkolwiek gałęzią przemysłu jest otrzymanie patentu, czyli pozwolenia, od których opłata roczna, według ważności zakładu lub profesyi, od 2 do 1,000 franków dochodzi. Liczba osób patentowanych w r. 1830: 1,163,255; w r. 1835: 1,208,217; w r. 1840: 1,375,919.

W r. 1835. liczono 26,364 jarmarków, w 6,306 gminach. Za ledwie piątą część tychże mieściła miejsce przed r. 1789. Najznaczniejsze z nich: jarmark w Baucuire, uważany niegdyś za najgłośniejszy w Europie, obecnie jeszcze uczęszcza nań do 60,000 osób; jarmark w Guibray, na którym 25 do 30 milionów franków obiega, i w Chateau-Thierry, gdzie przedają do 30,000 sztuk bydła.

Środki komunikacji oddane są pod zwierzchni zarząd ministerstwa prac publicznych. Ustanowiono w Paryżu oddzielny zakład naukowy, przeznaczony do odpowiedniego kształcenia młodzieży, po ukończeniu nauk w szkole politechnicznej. Cały kraj dzieli się na 16 inspekcji komunikacji lądowych i wodnych. Z tych każda składa się z inżyniera naczelnego czyli departamentowego, inżynierów i uczni czyli praktykantów. Drogi dzieli się na 3 kategorie: trakty publiczne czyli rządowe (49 stóp polskich szerokie), departamentowe (38½ stóp), oraz drogi poboczne (vicinaux).

Drogi i spławy obliczono we Francji r. 1837. na 855,213 kilometrów (842,549 kilometrów drogi lądowe). W r. 1836. spławy na rzekach i kanałach dochodziły 11,995 kilometrów, w tej zaś liczbie 8,255 kilometr. spławy rzeczne, a 3,700 kilometr. kanały obejmowały. Na ogólną ilość 133 rz. spławnych, liczono 22 rz., których spław obejmował 1,795 kilom. i należały do zlewu rz. Loary (Loire);

12 rz. spławnych na przestrzeni 1567 kilometr. należało do zlewu rz. Garonny; 13 rz. spławnych w długości 1497 kilometr. należało do zlewu rz. Sekwany; 10 rz. spławnych na 1086 kilometr. należało do zlewu rz. Rodanu; 6 rz. spławnych na 485 kilometr. do zlewu rz. Renu; 5 rz. spławnych na 356 kilometr. do zlewu rz. Mozy (Meuse); 4 rz. spławnych 220 kilometr. do zlewu rz. Skaldy; 8 rz. spławnych na 229 kilometr. do zlewu rz. Adour, i wiele pomniejszych. Kanałów lub też rzek ukanalizowanych liczone 74; głównejsze między temi: z Nantes do Brestu (374 kilometr.); kanał łączący Rodan z Renem (349 kilometr.); kanał Berry (320 kilom.); Południowy (du Midi) 244 kilometr., który uważany jest za najpiękniejszy kanał europejski, i łączy mr. Śródziemne z oceanem Atlantyckim, głęboki stóp pol. 7 (2 metry) i dochodzący w najwyższym punkcie 189 metrów, posiada 114 szluz, zaczętych i ukończonych pod panowaniem Ludwika XIV., przez inżyniera spławów Riquet; kanał Burgundzki (241 kilometr.); kanał równoległy z biegiem Loary, między Digoin a Briare (198 kilometr.); kanał zwany Nivernais (176 kilometr.); de la Somme (156 kilometr.); Śródkowy (du Centre, 116 kilometr.), a na koniec kanał Ardennów.

Linie dróg żelaznych we Francji, mające kraj we wszystkich kierunkach pokrywać, a łączyć się w stolicy państwa, t. j. w Paryżu, były w części tylko ukończone w r. 1844., a mianowicie między Paryżem a miastami Rouen, Orléans, Saint-Germain, Wersalem, oraz M. Bordeaux i M. Test, Montpellier i M. Cette, między M. Nimes a miastami Baucuire i Alais, między Strasburgiem i Bazyleą, między Mülhausen a M. Thann, Lyonem a Saint-Etienne, oraz M. Saint-Etienne a Roanne. Pięć linii telegraficznych, pod zarządem państwa zostających, zaprowadzone są między Paryżem a Bolonią (44 stacyj), Strasburgiem (52 stacyj), Bréstem (107 stacyj), Tulonem (154 stacyj), oraz Bajoną (177 stacyj).

Konkordat z r. 1802. przyjęty i zatwierdzony przez pierwszego konsula (Bonaparte) i papieża Piusa VII., stanowi dotychczas zasadę stosunków między duchowieństwem rzymsko-katolickim a rządem państwa. Według powyższego każde postanowienie stolicy apostolskiej lub konsylium kościoła, jedynie za wiedzą i zezwoleniem rządu ogłaszanem być może. Rada Stanu o nadużyciach tego rodzaju stanowić ma prawo. Na czele duchowieństwa stoją arcybiskupi i biskupi, mianowani przez rząd państwa; otrzymują inwestyturę duchowną od stolicy apostolskiej. Wikaryusze generalni i kapituły

katedralne, w pomoc są im dodane. Wybór wikaryuszy generalnych i proboszczów parafij zależy od biskupów; zatwierdzenie rządu koniecznym jest przecież do ich mianowania. W każdej diecezji zaprowadzono wielkie seminaryum. Szkoły przygotowawcze, zwane seminariami małe, przeznaczone do kształcenia początkowego seminarzystów, pozostają pod zwierzchnictwem biskupów. Francya dzieli się na 15 arcybiskupstw, a te z kolei na 65 diecezji biskupich. Duchowieństwo katolickie liczyło w r. 1844: 15 arcybiskupów, między którymi dwóch kardynałów (arcybiskup w Rouen i Lyonie), 65 biskupów, między tymi jeden kardynał (biskup w Arras), 176 wikaryuszy generalnych, 661 kanoników, 3,301 proboszczów, 28,201 pomocników (succursalistes), zarządzających kościołami filialnymi, i 6486 wikaryuszy. Dwie misye zagraniczne i 22 zgromadzenia zakonne żeńskie, otrzymują zasiłki od rządu. Duchowieństwo luterskie czyli ewangelicko-angsburskie zostaje pod kierunkiem generalnego konsystorza w Strasburgu; dzieli się pod względem administracyjnym na 6 inspekcji, z których każda składa się z Pastora i tak zwanego dozorczy lub zwierzchnika (aücten), ustanowionego przy każdym kościele konsystoryalnym. Konsystorze w liczbie 34, a mianowicie: 23 w depart. Niższego Renu, 5 w depart. Wyższego Renu, 4 w depart. Doubs, 1 w depart. Wyższej Saony, i 1 w depart. Sekwany, czuwają nad zarządem kościołów i rozdziałem składek współwyznawców. Wyznanie to posiada jedno seminaryum i fakultet teologiczny w Strasburgu. W r. 1844. liczono we Francji 236 pastorów. Wyznawcy kalwinizmu zostają pod zarządem konsystorzy i synodów. Konsystorze składają się z jednego lub dwóch pastorów i dozorców (aücten), wybieranych z pomiędzy najczęściej opodatkowanych współwyznawców miejscowych. Synody dozorcują obrządków kościelnych, wykładu zasad i kierunku ogólnych spraw wyznania; składają się zaś z pastora i dozorczy kościoła konsystoryalnego. Obwód synod. lny stanowią pięć kościołów konsystoryalnych. Fakultet teologiczny wyznania ustanowiono w Montauban. Konsystorzy kalwińskich jest 91; pastorów liczą 254. Starozakonni zostają pod kierunkiem konsystorza centralnego w Paryżu, składającego się z wielkiego rabina i 6 członków świeckich. Rozciąga on swój nadzór nad synagogami konsystoryalnemi, których zarząd składa się z wielkiego rabina i 4 członków świeckich. Synagog konsystoryalnych jest 7, t. j. w Paryżu, Strasburgu, Colmar, Metz, Nancy, Bordeaux i Marsylii; od nich zależą z kolei zwyczajne synagogi i rabini przy

tychże. Rabinów liczono w r. 1844: 111, a między temi i wielkiego rabina, w konsystorzu głównym.

Zakłady dobroczynne utrzymywane są kosztem właściwych departamentów. W r. 1841. otrzymało z nich bądź wsparcie i przytułek czasowy, bądź ciągłą pomoc 1,517,435 osób, a mianowicie: 124,082 podrutków, 566,645 słabych, 19,738 obłąkanych i 806,970 ubogich; wydatki poniesione w tym celu dochodziły 64,190,236 franków. W tymże roku liczono we Francji 1,230 szpitali i domów przytułkowych, i te przy końcu roku utrzymywały 106,055 chorych. Oprócz powyższych zakładów, kosztem depart. utrzymywanych, zasługują jeszcze na uwagę, które zależą od ministerstwa spraw wewnętrznych i są utrzymywane kosztem skarbu publicznego, a mianowicie: szpital rządowy, zwany Quinze-Vingts, założony przez króla Ludwika Sgo, dla 300 ociemniałych, i płaćcy wsparcie roczne 600 ociemniałym dochodzącym; instytut głuchoniemych, dla chłopców i dziewcząt; instytut wychowania dla ociemniałych poci obojczy, mający 10 profesorów; ochrona rządowa zwana Opactwem (Asile de la Providence); szpital Mont-Genèvre. W r. 1841. liczono we Francji 40 lombardów (Mont-de-piété), ustanowionych w 23 departamentach, w których zastawiono w tymże roku 2,818,477 przedmiotów, za sumę 39,125,345 franków.

Oświata publiczna zostaje pod głównym kierunkiem Rady wychowania publicznego, składającej się z 8 członków, należących wyłącznie do uniwersytetu (Université), a której wielkim mistrzem (Grand Maître) jest minister wychowania publicznego. Inspektorowie główni, w liczbie 12, zależą bezpośrednio od powyższej rady i czuwają nad rozmaitemi oddziałami wychowania publicznego, a nakoniec 27 akademii uniwersyteckich (académie universitaire) dozorują zakładów naukowych we właściwych sobie obiegach. Każda z akademii powyższych posiada rektora, dwóch inspektorów, oraz radę składającą się z rektora, inspektorów głównych, urzędników i znaczniejszych mieszkańców. Akademia paryżka posiada 8 inspektorów, stojących pod prezydencją wielkiego mistrza uniwersytetu; mieści się w gmachu zwanym Sorbona. Wyższe zakłady naukowe (l'enseignement supérieur) dzielą się na 5 fakultetów, t. j. Teologii, Prawa, Sztuki lekarskiej, Nauk (sciences) i Literatury; stopnie naukowe udzielane tamże, są: studenta (bachelier), licencyjata i doktora. Fakultet teologiczny posiada 6 szkół katolickich,

a mianowicie w Paryżu, Aix, Bordeaux, Lyonie, Rouen i Tuluzie; szkołę luterską w Strasburgu i szkołę kalwińską w Montauban. Fakultet prawny posiada 9 szkół, do których zapisanych było w r. 1840: 2,798 uczni w Paryżu, 187 w Aix, 164 w Caen, 138 w Dijon, 160 w Grenoble, 181 w Poitiers, 184 w Rennes, 105 w Strasburgu i 543 w Tuluzie. Fakultet lekarski posiada 3 szkoły, do których uczęszczało w r. 1840: w Paryżu (26 katedr) 949 uczni, w Montpellier (17 katedr) 205 uczni, w Strasburgu (14 katedr) 85 uczni. Udziela jednak tylko stopień, to jest doktora, a który wymaga czteroletnich kursów. Trzy szkoły farmaceutyczne, zależące od trzech powyższych szkół lekarskich, udzielają dyplomy na aptekarzy. Fakultet nauk (sciences) posiada 11 szkół, a mianowicie w Paryżu, Besançon, Bordeaux, Caen, Dijon, Grenoble, Lyonie, Montpellier, Rennes, Strasburgu i Tuluzie. Fakultet literatury i filozofii (des lettres) posiada 10 szkół, t. j. w Paryżu, Besançon, Bordeaux, Caen, Dijon, Lyonie, Montpellier, Strasburgu i Tuluzie.

Wychowaniem drugiego rzędu zupełnem (instruction secondaire complète) zajmują się były kolegia królewskie, komunalne i kilka instytutów oddzielnych, wyłączne upoważnienie mających. Wszystkie inne zakłady naukowe, udzielające zupełne ukształcenie drugiego rzędu, obowiązane są posyłać swych uczniów na kursa byłych kolegiów królewskich; zakłady zaś elementarne czyli początkowe uwolnione są od powyższego obowiązku, lecz oddane są pod zwierzchni dozór i kierunek uniwersytetu. Szkoła normalna w Paryżu, przeznaczona dla młodzieży poświęcającej się zawodowi nauczycielskiemu, posiada fakultet nauk matematycznych i fakultet literatury; wykład kursów trzech letni; zostaje pod kierunkiem jednego z członków byłej rady naukowej królewskiej. Uczniowie przyjmowani są do niej bądź na koszt rządowy (boursiers), bądź też w połowie tylko (demi boursiers), lub też w całości kosztu naukowe opłacają. W r. 1842. liczono we Francji 46 kolegiów tak zwanych królewskich, które posiadały 1,216 nauczycieli, profesorów i biuralistów, a 18,697 uczni; między ostatnimi znajdowało się 8,030 stypendystów stale zamieszkujących w kolegiach, a 10,667 dochodzących, między którymi liczono 5,123 uczni pobierających nauki w zakładach i pensjonatach prywatnych. Tak zwanych kolegiów komunalnych było 312 (w tej liczbie 148 wykładało zupełne kursa naukowe (de plein exercice) i posiadały 1669 profesorów); liczba uczniów dochodziła 26,584. Oprócz

powyższych istniało w r. 1842: 102 zakładów naukowych prywatnych (w tej liczbie 23 wykładało kompletny kurs naukowy drugiego rzędu), w których 1,321 nauczycieli (395 dozorujących), a 8,859 uczących się liczono. Pensyj pomniejszych było 914, w tych zaś wykładało nauki 3,370 nauczycieli, 34,336 uczniom. Ogólne koszty utrzymania zakładów naukowych drugiego rzędu, obliczono na sumę 27,078,783 franków; w tych 1,883,077 franków z funduszy skarbowych, 42,690 franków z funduszy departamentowych i 2,395,048 frank. z funduszy gminnych, a 22,757,960 franków z opłaty rodzin uczących, się wynosiły.

Wychowaniem początkowem (Instruction primaire) zajmowało się w r. 1840: 76 szkół maturalnych i 3 szkoły początkowe tak zwane wzorowe (modèle), których przeznaczeniem wyłącznem było ukształcenie nauczycieli elementarnych; liczono w nich 2,684 uczących się (2,343 na koszcie rządowym). Oprócz powyższych jest jeszcze 455 szkół początkowych wyższych (supérieures) z 15,285 uczących się, oraz 55,342 szkół elementarnych (40,504 nauczycieli, 22,355 nauczycielek) z 2,881,679 uczących się w porze zimowej (1,641,437 chłopców, 1,240,272 dziewcząt), a 1,668,042 uczni w miesiącach letnich; koszt utrzymania szkół powyższych wynosił w tymże roku 9,884,420 franków.

Niezależnie od uniwersytetu a pod wyłącznym kierunkiem ministra wychowania publicznego zostające, są jeszcze następujące zakłady: kolegium francuskie, założone w Paryżu r. 1530. przez Franciszka I.; posiada 27 profesorów, wykładowych kursa nauk matematycznych, fizycznych, historii naturalnej, prawodawstwa, archeologii, języków nowoczesnych i wschodnich starożytnych, literatury greckiej, łacińskiej, francuskiej i t. p.; muzeum historii naturalnej w Paryżu, z 16 profesorami nauk przyrodzonych; kursa archeologiczne w byłej bibliotece królewskiej; szkoła języków wschodnich tegoczesnych, założona w r. 1795. również przy bibliotece królewskiej, z 8 profesorami; szkoła narzecza arabskiego pospolitego, w Marsylii; kursa astronomiczne, przy obserwatorium Paryżkiem; oraz zakład naukowy, tak zwany bureau de longitudes, w Paryżu, który przy zwierzchnim dozrze obserwatorium paryżkiego, trudni się układem tablic i wyrachowań astronomicznych, podstawa żegluga morskiej będących.

Od r. 1793. istnieje w Paryżu stowarzyszenie naukowe, zwane Instytutem narodowym (Institut National), dzielący się obecnie na pięć oddziałów, noszących nazwy akademii, a mianowicie: akade-

mia francuska, była akademią królewską napisów i literatury, akademią nauk ścisłych, akademią sztuk pięknych, oraz akademią nauk moralnych i politycznych (académie des sciences morales et politiques). Każda z nich mianuje sama swych członków, ulegających wszakże zatwierdzeniu rządowemu; rządzi się oddzielnym statutem i dowolnie rozporządza swemi funduszami. Posiedzenia publiczne raz w rok odbywać zwykły. Przeznaczeniem akademii francuskiej (40 członków) wyłącznie jest układ słownika języka francuskiego (Dictionnaire de la langue française), oraz rozbiór i ocenienie dzieł, ze względu na język krajowy, ważniejszych dzieł literatury, historii i treści naukowej. Akademia napisów i literatury (académie des Inscriptions et Belles lettres) liczy 40 członków, których głównym usiłowniem jest wzbogacanie literatury krajowej dziełami autorów greckich, łacińskich, oraz w językach wschodnich pozostałych, obecnie jeszcze nie tłumaczonych. Oprócz powyższych, wchodzi do jej prac języki naukowe, wyjaśnienie zabytków starożytnych, pomników historycznych i t. p. Akademia nauk ścisłych (académie des sciences) dzieli się na 11 sekcji czyli oddziałów, a mianowicie: geometria (6 członków), mechanika (6 członków), astronomia (6 członków), geografia i żegluga (3 członków), fizyka ogólna (6 członków), chemia (6 członków), mineralogia (6 członków), botanika (6 członków), ekonomia gospodarcza i weterynaryja (6 członków), anatomia i zoologia (6 człon.), sztuka lekarska i chirurgia (6 człon.). Akademia sztuk pięknych (des beaux arts) dzieli się również na sekcje czyli oddziały, a mianowicie: malarstwo (14 człon.), rzeźbiarstwo (8 człon.), budownictwo (8 człon.), rytmownictwo (4 człon.), muzyka (6 człon.). Akademia nauk moralnych i politycznych liczy w ogóle 30 członków i dzieli się na 5 sekcji: filozofii, nauk moralnych, prawodawstwa, praw publicznych i sądow., ekonomii politycznej, statystyki i historii powszechnej. Każda z powyższych posiada sekretarza dożywotniego; akademii nauk ścisłych ma ich dwóch. W r. 1820. założono również akademię lekarską, której głównym celem jest dawać wyjaśnienia w razie uczynionych kwestyj przez rząd krajowy, a zdrowia ogółu mieszkańców dotyczących, oraz dalej prowadzić prace byłego towarzystwa królewskiego sztuki lekarskiej i akademii chirurgii.

Liczne są również i bogato uposażone biblioteki publiczne i wszelkie zbiory naukowe we Francji. Biblioteka tak zwana dawniej kró-

lewska w Paryżu, uważana być może za najbogatszą z bibliotek istniejących na kuli ziemskiej; zawiera bowiem 700,000 tomów drukowanych, 80,000 manuskryptów, kilka kroć sto tysięcy dokumentów historycznych, 1,200,000 sztychów, 40,000 kart geograficznych; codziennie odwiedzana jest przez 600 czytelników; biblioteka Mazariniego (Mazarine), posiadająca do 100,000 tomów i rękopisów, odwiedzana codziennie przez 100 czytelników; biblioteka arsenałowa (bibliothèque de l'arsenal); biblioteka Ś. Genowefy; muzeum historii naturalnej, w Paryżu; wspaniałe galerie obrazów i rzeźb w Luwrze; galerie żyjących malarzy francuskich w pałacu Luksemburskim; galerie historyczne w Wersalu, a na koniec muzea: artylerji, sztuk, rzemiosł, marynarki i t. p.

Archiwa państwa zawierają dokumenta nader ważne pod względem historycznym i administracji kraju. Siegają one 7. wieku i liczą około 150,000 foliów, kartonów i portfelów, zabezpieczonych ogłoszonemi prawami, rozporządzeniami, edyktami, protokółami posiedzeń zgromadzeń narodowych, oryginalnych akt pod względem administracji kraju, w epokach starożytnych i późniejszych czasach i t. p.

Zwierzchni kierunek nad wykładem sztuk pięknych, oddany jest pod rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych; główne zakłady tego rodzaju: co do rysunków była szkoła królewska specjalna sztuk pięknych w Paryżu, zostająca pod kierunkiem 7 profesorów malarstwa, 5 profesorów rzeźbiarstwa, członków instytutu, oraz 7 profesorów budownictwa i innych gałęzi naukowych, z temi połączonych; szkoła sztuk pięknych w Rzymie. Konserwatorium muzyki ustanowione w Paryżu, przeznaczonem jest do kształcenia artystów dramatycznych, oraz nauczycieli i profesorów muzyki; liczy ono 400 uczących się, 46 profesorów i ma 4 zakłady pomocnicze, t. j. w M. Lille, Tuluzie, Marsylii i Metz. Cztery teatry w Paryżu otrzymują zasiłki rządowe, a mianowicie: Opera, Teatr francuski, Opera komiczna i Odeon.

Szkół rzemieślniczych jest cztery; zależą one od ministra rolnictwa i handlu, są to: konserwatorium sztuk i rzemiosł w Paryżu, liczące 34 profesorów i urzędników administracyjnych; była szkoła królewska sztuk i rzemiosł w Châlons (42 profesorów i urzędników, oraz 450 uczących się); takż szkoła w Angers (40 profesorów); a na koniec szkoła sztuk i rzemiosł w Aix, licząca 38 profesorów.

W miejsce dawnych orderów, ustanowionych

przez królów Francji, a w r. 1791. zniesionych postanowieniem zgromadzenia konstytuującego (assemblée constituante), zaprowadzono w r. 1802., za konsultu Napoleona Bonaparte, instytucję orderu legji honorowej, której członkowie odznaczają się dekoracją od reszty swych współobywateli. Ustanowiony jest celem wynagrodzenia zasług bądź cywilnych bądź wojskowych. Prezydent lub panujący jest z prawa głównym naczelnikiem i wielkim tegoż mistrzem. Członkowie wojskowi orderu otrzymują płacę roczną, jeżeli ozdobieli zostali w wypadkach ustawą przewidzianych. W r. 1843. liczono 80 wielkich krzyżów (grand croix), z tych 71 pensjonowanych; 196 wielkich urzędników (grands-officiers), między temi 147 płatnych, 803 komandorów (540 płatnych), 4454 oficerów (2,125 płatnych), 43885 kawalerów (17,420 płatnych). W Saint-Denis istnieje zakład wychowania dla córek członków legji honorowej, oraz dwa zakłady pomocnicze w Paryżu i Loges (Saint-Germain). Zakład w Saint-Denis posiada 500 uczennic, z których 400 otrzymują wychowanie bezpłatne, jako też i w zakładach pomocniczych znajduje się do 400 uczennic bezpłatnych.

Prawa zasadnicze narodu francuskiego, ustanowione przez rewolucję z r. 1789., w ten sposób określone są w karcie konstytucyjnej, nadanej w r. 1814. przez Ludwika XVIII., a zmienione przez izby prawodawcze z r. 1830., i tak: równość stanów w obliczu prawa; ogólne ponoszenie ciężarów państwa, w stosunku posiadanego majątku; możliwość dostąpienia wszelkich urzędów cywilnych i wojskowych; wolność osobista zabezpieczona z wyjątkiem przypadków prawem przewidzianych i podług form właściwych; swoboda religijna i opieka Rządu nad wszelkimi wyznaniem państwa, obok płacy rządowej pobieranej przez księży religii rzymsko-katolickiej, ministrów innych wyznań, a według późniejszych rozporządzeń i wyznania mojżeszowego; prawo wszelkich ogłoszeń drukiem i piśmem, bez poprzedniej cenzury, z zastosowaniem się jednakże do obowiązujących przepisów; własność prywatna zabezpieczona, z wyjątkiem wszelkie wypadków interesu ogólnego, prawnie udowodnionego i za poprzedniem wynagrodzeniem. Osady zamorskie rządzone są według praw i rozporządzeń oddzielnych. Prawa polityczne narodu zasadzają się na przywileju głosowania przy wyborach, lub też możliwości bicia obranym, w danych wypadkach prezydentem Rzeczypospolitej, członkiem izby prawodawczej, rad generalnych departamentowych, rad obwodowych lub municy-

palnych, na członków sądu przysięgłych, posady mera czyli burmistrza i t. p.

Główne zakłady karne we Francji, są: galery w portach Brest, Rochefort i Tulonu, zostające pod zarządem ministerstwa marynarki; więzienia dla mężczyzn i kobiet w miastach: Beaulieu, Clairvaux, Limoges, Loos, Rennes; więzienia dla samychże mężczyzn w Embrun, Ensisheim, Eysses, Gaillon, Melun, Mont-Saint-Michel, Nîmes, Poissy, Riom; wyłącznie dla kobiet w Cadillac, Clermont, Haguenu i Montpellier. Praca obowiązuje każdego z uwięzionych w zakładach powyższych. Skarani za przestępstwa prasy, przewinienia nieprzechodzące zakresu sądów poprawczych, lub też niewypłacalni dłużnicy, wolni są od pracy i w innych zakładach mieszczą.

Na zasadzie ustawy przyjętej na posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego w d. 4. listopada 1848. r. Francja ogłoszoną została jako Rzeczypospolita, z prezydentem na czele, obieranym na lat cztery i posiadającym władzę wykonawczą. Władza prawodawcza kraju, powierzona została Zgromadzeniu Narodowemu, złożonemu z 750 reprezentantów ludu, wybranych głosowaniem powszechnem i bezpośredniem. Zarząd kraju wewnętrzny powierzony jest ministrom, mianowanym przez Prezydenta i odpowiedzialnym, a mianowicie: sprawiedliwości, spraw zagranicznych, wojny, marynarki, spraw wewnętrznych, prac publicznych, rolnictwa i handlu, wyznań i oświecenia publicznego, oraz ministra skarbu. Wiceprezydent Rzeczypospolitej mianowany przez zgromadzenie narodowe, z trzech kandydatów przedstawionych przez Prezydenta, przewodniczy radzie stanu, której obowiązkiem jest udzielać swą opinię o projektach do praw, ulegających poprzedniemu jej rozpatrzeniu (projektu budżetowego, dotyczące stanu wojska, i ratyfikacja zawartych traktatów, wyjątek od tego stanowią). Rada stanu składa się z wiceprezydenta Rzeczypospolitej jako prezydującego, 40 radców stanu mianowanych przez zgromadzenie narodowe, 24 referendarzy, 24 audytorów, sekretarza generalnego, i sekretarza tak zwanego du contentieux. Dzieli się na 3 oddziały czyli sekey: 1) prawodawczą, 2) administracyjną i 3) interesów zwanych du contentieux; każdy z oddziałów mianuje przewodniczącego czyli prezesa.

Podział Francji pod względem administracyjnym obejmuje 86 departamentów, 363 obwodów, 2,680 kantonów (2,846 obwodów sądów pokoju), 37,040 gmin. Zarządowi departamentalnemu przewodniczy prefekt, główna rada departamentowa, obierana

przez zgromadzenia kantonu, oraz rada prefektury, mianowana przez prezydenta Rzeczypospolitej, na przedstawienie ministra spraw wewnętrznych. W każdym departamencie znajduje się również komendant i podintendent wojskowy, naczelny inżynier dróg i mostów, główny poborca, płatnik, dyrektor i inspektor podatków stałych, dyrektor departamentowy podatków niestałych, a na koniec inspektor i płatnik (directeur comptable) pocztowy. W każdym obwodzie (wyjawszy obwody, których miasta główne są siedziskiem władz departamentowych) jest podprefekt, mianowany przez prezydenta Rzeczypospolitej i oddany pod bezpośrednie rozkazy właściwego prefekta; rada obwodowa, obierana podobnie jak główna rada departamentowa, oddzielny poborca skarbowy, poborca dochodów niestałych i konserwator hipoteczny. Zarząd kantonowy składają: sędzia pokoju, poborca skarbowy i nadzorca poczt (directeur des postes). W każdej gminie ustanowionym jest mer, jeden lub więcej adjunktów, stosownie do miejscowości, oraz rada gminna (conseil municipal), której członkowie obierani są przez wyborców komunalnych. Członkowie rad generalnych, obwodowych i gminnych, merowie, adjunkci tychże i urzędnicy municypalni, obierani są przez wyborców i bezpłatnie obowiązki swe pełnią.

Silę wojenną Francji stanowią gwardye narodowe, oraz armia lądowa i morska. Każdy Francuz od 20 do 60 lat wieku (oprócz wyjątków przez prawo przewidzianych) obowiązany jest do służby w gwardyi narodowej, która uruchomiona i do służby czynnej przy obronie granic kraju, wraz z wojskiem liniowem powołana być może. Gwardziści narodowi od 20 do 35 lat wieku, formują 6 klas pierwszych, mogących być do służby czynnej powołanemi. Gwardya narodowa składa się z piechoty, jazdy i artylerji, w miastach kraju warownych lub kantonach, w pobliżu wybrzeży morskich leżących, oraz służby morskiej w okolicach; gdzie dozór materiałów morskich lub też okrętów stojących w portach wymagać tego może. W r. 1832. według ogólnego spisu, liczba osób wpisanych do służby w gwardyi narodowej dochodziła 5,729,052, z tego 3,781,206 w służbie czynnej, a 1,947,846 w oddziałach rezerwowych, czyli 3,695,031 ludzi pieszych, 10,415 jazdy, 19,025 artylerji i 54,723 saperów i straży ogniowej, oraz 2,012 marynarzy. Zaciąg do armii lądowej odbywa się już to na zasadach ogólnego poboru, już to przez dobrowolne zobowiązania się ochotników. Siedm lat służby woj-

skowej są obowiązujące dla każdego z francuzów, po dojściu lat dwudziestu wieku. W roku 1844. armia francuzka liczyła 344,000 ludzi, z których 60,000 pozostawało w Algeryi. Sztab główny składał się z 10 marszałków Francyi, 141 generałów poruczników, 258 marszałków polowych (maréchaux-de-camp), oraz korpusu sztabu (le corps d'état-major), kształcącego oficerów do służby sztabowej i prac geograficznych, a który składał się z 30 pułkowników, 30 podpułkowników, 100 komendantów, 300 kapitanów i 63 poruczników. Do służby wojskowej liczą się jeszcze: intendentura nadzorująca administracją i rachunkowością armii, oraz oddzielny sztab artyleryjski, złożony z inspektorów fabryk broni, arsenałów, i t. p.

Armia czynna składa się z piechoty, kawalerii, artylerii i inżynierii. Piechota w r. 1844. liczyła 207,860 ludzi (8,600 oficerów) rozdzielonych na 75 pułków liniowych, i 25 pułków lekkiej piechoty (régimens légers). Kawaleria licząca 58,294 ludzi (2,739 oficerów) posiadała 48,660 koni i dzieliła się na pułki rezerwowe, kawalerię liniową, kawalerię lekką i pułki strzelców afrykańskich. Artyleria podzielona jest na 25 dyrekcyj okręgowych, i ma zwierzchni kierunek nad wszelkimi zakładami do służby wojennej należącemi, a mianowicie arsenałami, zakładem centralnym w Paryżu, działo-lejnikami, kuźniami, fabrykami broni, prochu i saletry. Właściwy korpus artylerii czynnej, liczył 30,141 ludzi (1385 oficerów), rozdzielonych między 14 pułków artylerii, złożonych z 32 baterij artylerii konnej i 160 baterij artylerii pieszej, jednego pułku pontonierów, 12 kompanij robotniczych, pół kompanij zbrojowników (armuriers) i 6 szwadronów parków pociagowych. Korpus inżynierii (corps du Génie) zajmuje się nadzorem fortów, koszar wojskowych, i posiada główny arsenał w M. Metz. Składa się z 8729 ludzi (254 oficerów), dzielących się na 3 pułki inżynierii, 2 kompanie robotnicze i korpus pociagowy (6740 ludzi, między którymi 199 oficerów). Korpus weteranów składał się z 4956 ludzi (134 oficerów) podzielonych na 8 kompanij podoficerskich, 10 kompanij strzelców, 4 kompanie jazdy, 13 kompanij kanonierskich, 1 kompanię inżynierską i 2 kompanie żandarmów. Oprócz powyższych, są jeszcze dwa korpusy oddzielne w Algeryi: legia zagraniczna (5150 ludzi) i korpus kawalerii z Afrykanów złożony, a na 6 szwadronów dzielący się.

Francya posiada 187 warowni; głównejsze z leżących na północnej granicy: Dunkierka, Berguer, Lille, Douai, Cambrai, Valenciennes, Condé, Maubé-

ge, Avesnes, Rocroy, Givet, Charlemonte, Mézières, Sedan, Thionville, Metz, Bitchef, Weissembourg; na granicy wschodniej: Haguenau, Strasburg, Schelestadt, Neuf-Brisach, Belfort, Besançon, l'Ecluse, Grenoble, Briançon; na granicy hiszpańskiej: Perpignan, Bellegarde, Mont-Louis, Sainte-Jean-pied-de-Port i Bayonna; w środku kraju: Paryż, mogący być uważany ze względu opasujących go murów i 13 oddzielnych warowni, za najważniejszą z twierdz europejskich.

Pułki wszelkiej broni posiadają szkoły tak zwane pułkowe, udzielające wychowanie elementarne żołnierzom i ich dzieciom. Inne zakłady wojskowe wychowania, istniejące w r. 1844: kolegium wojskowe w la Flèche (300 uczniów na koszcie rządowym i 100 uczniów w połowie kosztu utrzymania i nauki opłacających), przeznaczone do kształcenia w drugim stopniu (éducation secondaire), synom lub też sierotom pozostającym po oficerach pozabawionych osobistego majątku; szkoła wojskowa w Saint-Cyr (600 uczni), kształcąca młodzię wchodzącą do armii w stopniu oficerów; szkoła politechniczna (300 uczni), ustanowiona w celu uformowania uczniów dla szkół specjalnych artylerii, inżynierii, marynarki, korpusu sztabu głównego i innych gałęzi administracji wojskowej lub cywilnej. Uczniowie do ostatnich dwóch szkół jedynie drogą konkursu i po złożeniu egzaminu przyjęci być mogą. Szkoły artyleryjskie, zaprowadzone w liczbie 8, znajdują się: w Besançon, Douai, La Fère, Metz, Rennes, Strasburgu, Tuluzie, Vincennes, oraz dwie szkoły zapasowe w Lyonie i Bourges. Wyższe wychowanie specjalne udzielają w szkole jazdy w Saumur (300 elewów-instruktorów, 100 elewów-trębaczy i 100 elewów-kowali); w szkole aplikacyjnej artylerii i inżynierii w Metz (160 elewów, między którymi 125 dla korpusu artylerii a 35 dla korpusu inżynierskiego), a następnie szkoła aplikacyjna korpusu sztabu głównego w Paryżu, licząca 50 elewów. Uczniowie-instruktorowie w szkole kawalerii, oraz uczniowie szkoły aplikacyjnej artylerii, inżynierii i sztabu głównego, posiadają stopień oficerski; 5 gimnazjów wojskowych ustanowione są w Arras, Metz, Strasburgu, Lyonie i Montpellier.

Armia posiada oddzielne szpitale i zakłady u źródeł wód mineralnych, w razie zalecenia używania ich słabym wojskowym. Służba zdrowia wojenna składa się z oddzielnego korpusu, dzielącego się na lekarzy, chirurgów i aptekarzy, zajętych w szpitalach wojskowych. Wojskowi w wieku pode-
szłym, ranni lub niezdolni do pracy, mogącej u-

trzymanie ich zapewnić, przyjmowani są do dwóch zakładów inwalidów (hôtel des Invalides), to jest w Paryżu, gdzie nadzór składa się z gubernatora (marszałka Francyi), komendanta (generała-porucznika), majora (marszałka polowego), a mieszczący 300 oficerów, urzędników i służby miejscowej i 2940 inwalidów; oraz zakład inwalidów w Avignon, zostający pod kierunkiem komendanta (maréchal de Camp), a mieszczący w sobie 642 oficerów, urzędników i inwalidów.

Siła morską rekrutuje się z grona marynarzy, zaciąganych w listy kadrów czyli okręgów morskich. Każdy z Francuzów poświęcający się żegludze morskiej, przybiera do lat 15 wieku nazwę chłopca okrętowego (mousse), później zaś nazwę początkującego czyli nowicjusza (novice). W wieku lat 18 każdy nowicysz obowiązyany jest zaciągnąć się do listy żeglarzy właściwego okręgu morskiego, gdzie otrzymuje świadectwo służących mu praw i przyjętych zobowiązań. Każdy z marynarzy, zaciągający do listy w sposób powyższy, obowiązyany jest w razie powołania, służyć na okrętach marynarki rządowej do lat 50 wieku; dopóki przecież nie jest powołany do służby, wolno mu jest siadać na okręty marynarki kupieckiej lub statki rybołówskie, z obowiązkiem wszakże zawiadomienia właściwego okręgu morskiego. Inwalidzi morsey, skutkiem wieku, ran lub kalectwa do dalszej służby niezdolni, jako też pozostałe po nich wdowy i dzieci, otrzymują płacę emerytalną, z ogólnej kasy inwalidów, utrzymującej 39 płatników, w głównych miastach portowych kraju.

Obszar wybrzeży Francyi podzielony jest na 5 okręgów morskich: okręg I. z M. stoł. Cherbourg (obejmuje depart. Calvados, Eure, Manche, Nord, Pas-de-Calais, Seine-Inférieure i Somme); okręg II. z M. stoł. Brest (zawiera depart. Côtes-du-Nord, Finistère, Ille-et-Vilaine, Manche); okręg III. z M. stoł. Lorient (depart. Finistère, Ille-et-Vilaine, Loire-Inférieure, Morbihan); okręg IV. z M. stoł. Rochefort (depart. Charente-Inférieure, Dordogne, Gironde, Landes, Lot-et-Garonne, Niższych-Pyreneów i Wandejski); okręg V. z M. stoł. Tuluń, obejmuje cały kraj nadbrzeżny przez mr. Śródziemne obłany. Oddziały te pozostają w administracji prefektów morskich, wice-admirałów i kontr-admirałów. Prefekci morsey pozostają pod bezpośrednimi rozkazami ministra, i czuwają z obowiązku swego nad bezpieczeństwem portów, wybrzeży, okrętów niemających szczególnego przeznaczenia, oraz ściśle prowadzeniem kontroli marynarzy, sterników, majtków

urlopowanych i t. p. W każdym zaś okręgu morskim znajduje się: dyrekcyja budowni, dyrekcyja ruchu portowego, dyrekcyja artylerii i komisarynt marynarki.

Skład marynarki francuzkiej obejmował w roku 1844: 63,791 ludzi, między którymi 3,938 urzędników, 30,138 oficerów morskich, majtków i rozmaitych agentów, 21,515 podoficerów i żołnierzy, oraz 8,200 przestępców na galery skazanych. Z oddziałów wojskowych, należą do marynarki: korpusy rządowe właściwej służby morskiej, to jest korpusy artylerii morskiej, inżynierii lądowej, inżynierów wodnych (ingénieurs hydrographes), piechoty morskiej, żandarmeryi i straży galerniczej (des chiourmes). Co do służby cywilnej: korpus urzędników administracyjnych, tyjących się nadzoru, zarządu zapasów, służby zdrowia, inżynierów komunikacji lądowej i wodnej (pont-et-chaussées), oraz kapelanów czyli jałmużników. Służba morską czynną liczy 2 admirałów, 10 wice-admirałów, 20 kontr-admirałów, 100 kapitanów okrętowych, 200 kapitanów korwetowych, 600 poruczników okrętowych, 500 chorążych (enseigne) i 300 elewów marynarki. Korpus artylerii morskiej składa się z marszałka polowego (maréchal-de-camp) w służbie czynnej, marszałka rezerwowego, 4 pułkowników, 7 podpułkowników, 17 dowódców batalionowych, 103 kapitanów, 85 poruczników, oraz 4,200 podoficerów i żołnierzy. Korpus powyższy dzieli się na 7 dyrekcyj, z których każda w właściwym sobie okręgu morskim, a 2 ostatnie w osadach zamorskich. Korpus inżynierów morskich składa się z 2 inspektorów głównych, 5 dyrektorów budowni morskich, 34 inżynierów i 50 podinżynierów. Zajmuje się budowlami morskimi, kieruje zakładem morskim w Indret, oraz kuźniami i warsztatami okrętowemi w la Chaussade. Korpus inżynierów wodnych (hydrographes) składa się z 2 inżynierów naczelnych i 15 inżynierów służbowych. Piechota marynarki odbywa służbę w osadach; dzieli się na 3 pułki, złożone z 15,923 ludzi, między którymi 523 oficerów. Żandarmerya odbywa policyję w portach, arsenałach i wszelkich zakładach morskich. Oddzielna straż (les gardes chiourmes) dozoruje galerników; składa się z 1056 ludzi czyli 1 na 10 przestępców.

Marynarka wojenna francuzka posiadała w d. 1. stycznia 1844. r. 285 statków morskich, gotowych do wyjścia na pełne morze, a mianowicie: 4 okręty o 120 działach, 2 okręty o 100 dział., 3 okręty o 90 dział., 5 okrętów o 86 dział., 9 okrętów o 82 dział., 10 fregat o 60 dział., 1 fregata o 58 dział., 10 fre-

gat o 52 dział., 1 fregata o 50 dział., 4 fregaty o 46 dział., 3 fregaty o 40 dział., 11 korwet à gaillards po 28 do 30 dział., 12 korwet zwyczajnych po 20 do 24 dział., 3 korwety aviso o 16 dział., 23 brygi o 20 dział., 4 brygi po 18 do 16 dział., 21 brygów aviso o 10 dział., 64 szalup kanonierskich, goeletów i t. p., oraz 52 statków przewozowych, od 200 do 800 beczek objętości mających, 3 fregaty parowe o sile 450 koni, 1 korweta parowa o sile 320 koni, 6 korwet parowych o sile 220 koni, 22 statków parowych o sile 150 do 160 koni, oraz 11 statków parowych o sile 120 koni. Oprócz powyższych państwo posiada jeszcze 24 statków parowych, przeznaczonych do przewozu depeszy na kanale la Manche i m. Śródziemnym; 18 statków parowych (z tych 14 o sile 450 koni, 4 zaś o sile 220 koni) przeznaczonych do żeglugi na oceanie Atlantyckim. Na warsztatach okrętowych znajdowało się podówczas 23 okrętów liniowych (z których 19 w większej połowie ukończonemi były), 19 fregat, 3 korwety, 2 brygi, 3 goelety, 7 okrętów transportowych i 18 statków parowych. Porty wojenne, posiadające warsztaty okrętowe, są następujące: Dunkierka, Hawr, Cherbourg, Saint-Servan, Brest, Lorient, Nantes, Indret, Rochefort, Bordeaux, Bayoński i Tulon. Marynarka zarówno jak wojsko lądowe, posiada szkoły elementarne, oraz zakłady specjalne hydrograficzne ustanowione w głównych portach krajowych; oprócz powyższych są jeszcze tak zwane 3 szkoły de maistrance, w Brescie, Rochefort i Tulonie dla kształcenia majstrów okrętowych, oraz szkoła chłopców okrętowych (des mousses) w porcie Brest. Wyższe wychowanie specjalne udzielają: pod względem żeglugi szkoła morska, znajdująca się na pokładzie statku oddzielnego, zwanego Borda, a w porcie Brest stojącego, której przeznaczeniem jest kształcić elewów czyli kandydatów (aspirans) do służby na okrętach rządowych, następnie dwie szkoły artylerji w Tulonie i Lorient, oraz szkoła inżynierji w porcie Lorient. Uczniowie szkoły morskiej przyjmowani są konkursowo, a uczniowie szkoły inżynierji wybierani są z grona wychowanców, wychodzących ze szkoły politechnicznej.

Budżet dochodów i wydatków państwa przedstawianym jest corocznie izbom prawodawczym, przez ministra skarbu. Wysokość podatków stałych każdorocznie, to jest stosunkowo do rozchodu, ustanawiana bywa; opłata podatków niestających, na przeciąg lat kilku oznaczana być zwykła. Według prawa budżetowego z roku 1841. dochody publiczne państwa dochodziły sumy

1,382,553,891 frank.; wydatki 1,429,372,585 frank. W r. 1844. budżet państwa miał dochodzić sumy 1,324,760,336 frank., wydatki zaś na 1,393,688,172 frank. obliczone były. Budżet na rok 1851. przedstawiony zgromadzeniu prawodawczemu przez ministra skarbu, w następujący sposób zmodyfikowanym został przez komisyję budżetową, z grona rzeczonoego zgromadzenia wybraną: wydatki stałe oznaczono na 403,003,070 frank., dochód i sprzedaż dóbr narodowych na 8,594,454 frank. sprzedaż produktów leśnych i rybołówstwa na 36,103,605 fran., podatki i dochody niestałe na 714,682,878 frank., rozmaite dochody na 130,249,732 frank., czyli ogółem 1,292,633,639 frank. Wydatki obejmowały: ministerstwo sprawiedliwości 26,569,345 frank., ministerstwo spraw zagranicznych 7,125,700 frank., minister oświecenia i wyznań 63,157,812 frank., ministerstwo spraw wewnętrznych 122,635,510 frank., ministerstwo rolnictwa i handlu 17,400,286 frank., minister prac publicznych 58,804,269 frank., minister wojny 301,987,232 frank., minister marynarki 103,205,965 frank., fundusz umorzenia i procentów od długu krajowego 326,927,610 frank., dotacje 9,048,000 fr., utrzymanie służby ogólnej 16,598,160 frank., koszt administracyjny 149,191,680 frank., zwroty 79,611,680 frank., do czego przyłączywszy na roboty nadzwyczajne i nieprzewidziane sumę 54,318,078 frank., ogólny rozchód wynosić będzie 1,336,581,327 franków.

Posiadłości zamorskie Francji i jej osady składały się w r. 1844. z Algeryi najrozleglejszej i najobszerniejszej ze wszystkich, z zarządów kolonialnych na wyspach Martynice i Gwadalupie, z Guyanny, wyspy Bourbon, osad kolonialnych: Mana (w Guyanie), oraz Saint-Pierre i Miquelon w Ameryce, Senegalu, Nossi-Bé (Madagaskar) i rozmaitych kantorów na wybrzeżu zachodnim afrykańskim, osad w Indjach francuzkich, w Azji położonych, a nakoniec z osad na wyspach Otaiti i Markizach, leżących w Australii.

Ciało dyplomatyczne składa się: z 10 ambasadorów, to jest w Bernie, Brukseli, Konstantynopolu, Londynie, Madrycie, Neapolu, Rzymie, St. Petersburgu, Turynie i Wiedniu; z 24 ministrów pełnomocnych, a mianowicie w Atenach, Berlinie, Buenos-Ayres, Darmstadtzie, Dreźnie, Florencji, Frankfurcie, Hamburgu, Hanowerze, Hadze, Karlsruhe, Kassel, Kopenhadze, Lizbonie, Meksyku, Monachium, Rio-Janeiro, Sztokholmie, Sztutgardzie, Washingtonie i Wejmarze; dwóch sprawujących interessa w Bogota i Texas; 24 konsułów generalnych w Aleksandryi, Amsterdamie, Antwerpii,

Bagdadzie, Bukarescie, Caracas, Chuquisaca, Genewie, Gwatemali, Hawannie, Lima, Liwornie, Londynie, Manilli, Marsylii, Medyolanie, Montevideo, Nowym-Yorku, Port-au-Prince, Quito, Santiago, Chili, Smyrnie, Tangerze, Trypolis (Barbaryja) i Tunisie, a nakoniec 86 konsułów, to jest w Alepo, Ankonie, Arequipa, Bahia, Barcelonie, Belem, Belgradzie, Bayrucie, Bilbao, Bostonie, Campêche, Canee, Charleston, Christianii, Civita-Vechia, Cáp-Haitien, Damasku, Dżidda, Dublinie, Edyburgu, Elsenaur, Erzerum, Fernambuku, Filadelfii, Gibraltarze, Guayaquil, Jassach, Jerozolimie, Kadyksie, Kairze, Kantonie, Koronie (la Corogne), Larnaca, Lipsku, Liwerpolu, Lubegu, Maladze, Malcie, Moguncji, Mazatlan, la Mobile, Mogador, Monterey, Moskwie, Mossul, New-Castle, Nicei, Nowym Orleanie, Odessie, Ostendzie, Palermo, Palma, Panama, Port-Louis, Port-Maurice, Porto, Porto-Rico, Riche-mont, Rydze, Rotterdamie, Saint-Sébastien, Salonice, Santander, Santiago de Cuba, Singapur, Soussie, Sztetynie, Sydney, Syra, Tarsus, Tyflisie, Trebizondzie, Tryeście, Valdivia, Valencyi, Valparaiso, Warszawie, Wenecji, Vera-Cruz i Zanzibar. Państwa reprezentowane we Francji przez ambasadorów są: Austria, Królestwo Obojga-Sycylii, Hiszpania, Wielka Brytania, Ces. Rosyjskie, Sardynia i Turcja; Państwo Kościelne przez nuncjusza; przez posłów nadzwyczajnych i ministrów pełnomocnych: Bawaryja, Belgia, Brazylia, Dania, Stany Zjednoczone, Grecja, Holandia, Portugalia, Prusy, Saksonia, Szwecja i Norwegia, i król. Wirtembergskie; przez ministrów rezydentów: W. ks. Badeńskie, miasta Anzeatyckie, Hessa Elektoralna, W. ks. Heskie, Meklembursko-Szweryńskie, i Sasko-Wejmarskie; przez sprawujących interessa: Chili, ks. Lukka, ks. Meklembursko-Streliekie, ks. Nassauskie, ks. Parmy, Szwajcarya i Toskania.

Francja podzielona jest na 86 departamentów, a mianowicie: 1) Ain, M. stoł. Bourg; 2) Aisne, M. stoł. Laon; 3) Allier, M. stoł. Moulins; 4) Niższych Alp, M. stoł. Digne; 5) Wyższych Alp, M. stoł. Gap; 6) Ardèche, M. stoł. Privas; 7) Ardennes, M. stoł. Mézières; 8) Ariège, M. stoł. Foix; 9) Aube, M. stoł. Troyes; 10) Aude, M. stoł. Carcassonne; 11) Aveyron, M. stoł. Rodez; 12) Bouches-du-Rhône (Ujścia-Rodanu), M. stoł. Marsylia; 13) Calvados, M. stoł. Caen; 14) Cantal, M. stoł. Aurillac; 15) Charente, M. stoł. Angoulême; 16) Niższej Charente, M. stoł. la Rochelle; 17) Cher, M. stoł. Bourges; 18) Corrèze, M. stoł. Tulle; 19) Corse, M. stoł. Ajaccio; 20) Côte-d'Or, M. stoł. Dijon; 21) Côtes-du-Nord, M. stoł. Saint-Brieuc; 22)

Creuse, M. stoł. Guéret; 23) Dordogne, M. stoł. Périgueux; 24) Doubs, M. stoł. Besançon; 25) Drôme, M. stoł. Valence; 26) Eure, M. stoł. Evreux; 27) Eure-et-Loir, M. stoł. Chartres; 28) Finistère, M. stoł. Quimper; 29) Gard, M. stoł. Nîmes; 30) Wyższej Garony, M. stoł. Tuluza; 31) Gers, M. stoł. Auch; 32) Girondy, M. stoł. Bordeaux; 33) Hérault, M. stoł. Montpellier; 34) Ille-et-Vilaine, M. stoł. Rennes; 35) Indre, M. stoł. Chateauroux; 36) Indre-et-Loire, M. stoł. Tours; 37) Izery, M. stoł. Grenoble; 38) Jura, M. stoł. Lous-le-Saulnier; 39) Landes, M. stoł. Mont-de-Marsan; 40) Loir-et-Cher, M. stoł. Blois; 41) Loire, M. stoł. Montbrison; 42) Wyższej Loary, M. stoł. Le Puy; 43) Loary-Niższej, M. stoł. Nantes; 44) Loiret, M. stoł. Orléans; 45) Lot, M. stoł. Cahors; 46) Lot-et-Garonne, M. stoł. Agen; 47) Lozery, M. stoł. Meade; 48) Maine-et-Loire, M. stoł. Angers; 49) Manche, M. stoł. Saint-Lô; 50) Marne, M. stoł. Châlons-sur-Marne; 51) Wyższej Marny (Haute), M. stoł. Chaumont; 52) Mayenne, M. stoł. Laval; 53) Meurthe, M. stoł. Nancy; 54) Meuse, M. stoł. Bar-le-Duc; 55) Morbihan, M. stoł. Vannes; 56) Mozelli, M. stoł. Metz; 57) Nièvre, M. stoł. Nevers; 58) Du-Nord (Północny), M. stoł. Lille; 59) Oise, M. stoł. Beauvais; 60) Orne, M. stoł. Alençon; 61) Pas-de-Calais, M. stoł. Arras; 62) Puy-de-Dôme, M. stoł. Clermont-Ferrand; 63) Niższych-Pyreneów, M. stoł. Pau; 64) Wyższych-Pyreneów, M. stoł. Tarbes; 65) Pyreneów wschodnich, M. stoł. Perpignan; 66) Niższego Renu, M. stoł. Strasburg; 67) Wyższego Renu, M. stoł. Colmar; 68) Rodanu, M. stoł. Lyon; 69) Wyższej Saony, M. stoł. Vesoul; 70) Saône-Loire, M. stoł. Mâcon; 71) Sarthe, M. stoł. Le Mans; 72) Sekwany M. stoł. Paryż; 73) Seine-et-Marne, M. stoł. Melun; 74) Seine-et-Oise, M. stoł. Versail; 75) Niższej Sekwany, M. stoł. Rouen; 76) Ohydwoch-Sèvres (Deux-Sèvres), M. stoł. Niort; 77) Somme, M. stoł. Amiens; 78) Tarn, M. stoł. Alby; 79) Tarn-et-Garonne, M. stoł. Montauban; 80) Var, M. stoł. Draguignan; 81) Vaucluse, M. stoł. Avignon; 82) Wandejski, M. stoł. Bourbon-Vendée; 83) Vienne, M. stoł. Poitiers; 84) Wyższej Wienny (Haute-Vienne), M. stoł. Limoges; 85) Wogezów (Vosges), M. stoł. Epinal; 86) Yonne, M. stoł. Auxerre. W roku 1789. dzieliła się Francja na 32 wielkie zarządy militarne (gouvernements-militaires), oraz 7 miast czyli małych okręgów ziemskich. Wielkie zarządy były następujące: 1) Flandryja francuzka, złożona z Flandryi francuzkiej, Cambrasis i Hene-gowii, 2) Pikardya i Artois, składająca się z Pikardyi właściwej, czyli kraju Amienois, Santerre, Ver-

mandois, Tierache, Pays reconquis, Ponthieu, Vimeux i Artois; 3) Normandia, złożona z kraju Vexin-Normand, Roumois, de Caux, Bray, Pays d'Auge, Lieuvin, Pays d'Ouche, Bessin, Bocage, Cotentin, Avranchin; 4) Ile-de-France, czyli właściwej Ile-de-France, Brie, Gatinais, Vexin-Français, Ille-vepoix, Mantois, Beauvoisis, Valois, Soissonnais, Laonnais, Timerais; 5) Szampania i Brie złożone z Remois, Pertois, Rethelois, Vallage, Bassigny, Senonais, wyższej i niższej Brie, oraz Brie pouilleuse czyli kraju Gallevesse; 6) Lotaryngia, składająca się z Lotaryngii i Barrois; 7) Alzacja, z Alzacji i Suintgau; 8) Bretania; 9) Maine, z Maine i Perche; 10) Anjou; 11) Turenia; 12) Orléanais, z Orléanais, Blaisois, Gatinais Orléanais, Beaucé, kraju Chartrain, Dunois, Vendomois; 13) Berri; 14) Nivernais; 15) Burgundia, z kraju zwanego Pays de la Montagne, Auxerrois, Auxois, Dijonais, Autonois, Châlonnais, Charolais, Mâconais, Bresse, Bugey, Gex, Valromey, Dombes; 16) Franche Comté; 17) Poitou; 18) Anis; 19) Manche; 20) Bourbonnais; 21) Saint-Onge; 22) Limousin; 23) Owernia (Overgne), złożona z właściwej Owernii, Limagne, Delfinatu owerskiego, Combrailles i Franc-Alen; 24) Lyonnais, z Lyonnais, Forez i Beaujolais; 25) Delfinatu, składającego się z kraju Graisivaudan, Royanès, Barones, Gapençois, Embrunois, Briançonnais, Champ-saur, Viennois, Valentinois, Tricastin i Diois; 26) Guyana i Gaskonia, z których pierwsza składała się z właściwej Guyany czyli Bordelais, Bazadois, Périgord, Agenois, Quercy, Rouergue i Marche; Gaskonia, z kraju Landes, Condomois, Gabardan, Armagnac, Estarac, kraju zwanego Pays de Rivière, Verdun, Gaure, Quatre-Montagnes lub Quatre-Vallées, Lomagne, Chalosse, Tursan, Marsan, Labour, Soule, Bigorre, Comminges, Nebouzan, Couzeran; 27) Béarn, z Béarn i Basse-Navarre; 28) Foix, z kraju Andorre i Donasan; 29) Roussillon, złożona z właściwego Roussillon i kraju Cerdagne française; 30) Langwedocja, z Langwedocji właściwej i kraju zwanego Cévennes, a składającego się z Gevaudan, Vivarais i Velay; 31) Prowancja; 32) Korsyka. Siedm. pomniejszych zarządów, składały: Paryż, Boulonnais, le Havre de Grâce, Saumur, kraj Messin, Verdunois i Toulous.

W r. 1790. obszar Francji dzielił się na 83 departamentów. W latach dalszych powiększał się w sposób następujący: w r. 1791. przyłączonemu doń zostało hrabstwo Avignon; w r. 1792. Sabaudya; w r. 1793. hrabstwo Nicei; w r. 1795. Belgia i kraj Leodium; w r. 1798. Rzeczpospolita Genewska; w r. 1799. kraje położone na lewym brzegu Renu; w r.

1802. Piemont; w r. 1805. Rzeczpospolita Genueska; w r. 1808. ks. Parmy, Placencja i Toskania; w r. 1810. Holandia, państwo Rzymskie, kraj Valais i miasta Anzeatyskie. Skutkiem wymienionych przyłączeń liczba departamentów cesarstwa wzrosła w r. 1812. do 130, z których 86 istnieje obecnie jeszcze, a 44 utworzonych było z krajów nowo wcielonych. Oprócz powyższych, cesarstwo francuskie obejmowało prowincje Illyryjskie, które oddzielny zarząd składały. Traktaty z r. 1815. utrzymały Francję w jej granicach z r. 1790., przyłączając z jednej strony królestwa Venaisin i Rzeczpospolitą Mulhouse, a z drugiej strony pozbawiały ją miejsc warownych i okręgów: Philippeville, Marienburg, Bouillon, Landau, części kraju Gex i zwierzchnictwa czyli protektoratu nad księstwem Monaco.

FRANCHE-COMTÉ, po włosku FRANCA-CONTEA, dawna prow. francuska, z M. stoł. Bésançon. Główniejsze miasta: Vesoul, Luxeuil, Lure, Gray, Dôle, Ornans, Salins, Arbois, Poligny, Lons-le-Saulnier, Saint-Claude i Pontarlier. Obecnie podzieloną jest między departamenty: Doubs, Jura i Wyższej-Saony (Haute-Saône).

FRANCISCO, FANUM-SANCTI-FRANCISCO, ob. QUITO. FRANCISCO, SAO FRANCISCO, M. w Brazylii, prow. Sainte-Catharine, oddalone około 140 w. na północ M. Nossa-Senhora-do-Desterro. Posiada port i warsztaty okrętowe. Wyprowadza drzewo i mąkę.

FRANCKER, M. w Holandji, prow. Fryzja, obw. Leenwarden, oddalone 17 w. na zachód M. t. n. Leży nad kanałem i liczy do 4,000 m. Posiadało uniwersytet, założony w r. 1585., a zniesiony w r. 1816.

FRANKEN, ob. FRANKONIA.

FRANKEN, KREIS OBER FRANKEN, ob. FRANKONIA WYŻSZA czyli GÓRNA.

FRANKEN, KREIS MITTEL FRANKEN, ob.

FRANKONIA ŚRODKOWA.

FRANKEN I ASCHAFFENBURG, KREIS UNTER FRANKEN, ob. FRANKONIA NIŻSZA.

FRANKENAU, 1) Mm. w Bawarii, cyrk. środkowej Frankonii, położone o 25 w. na zachód M. Anspach; 475 m. Jest rezydencyalnem księża Hohenne-Schillingsfurt. 2) M. w ks. Hesko-Kaselskim, prow. Wyższej Hessji, cyrk. Frankenberg, odległe 9 w. od M. t. n.; 1000 m.

FRANKENBERG, 1) M. w ks. Hesko-Kaselskim, prow. Wyższa Hessja, stoł. okręgu t. n., oddalone 28 w. od M. Marburga, na pr. br. rz. Edder; 3163 m. Niedgdyś odznaczało się licznym wyrobem sukien pośledniejszych i innych tkanin wełnianych. Posiada obecnie dystylarnie wódek, farbiernie i garbarnie.

Zdobne jest pięknym kościołem gotyckim z 13. wieku. 2) M. w Saksonii, stoł. obw. Frankenberg-und-Sachsenburg; należy do dyrekcji okręgowej (Kreis Directon) Cwikawskiej (Zwickau) i leży o 10 w. na pñ.-wsch. M. Kamienica (Chemnitz), w pobliżu pr. br. rz. Zschopau; 5549 m. Odznacza się wyrobem i drukowaniem tkanin bawełnianych.

FRANKENHAUSEN, M. w ks. Schwarzburg-Rudolstadt, stoł. obw. Frankenhause-arnsburg, oddalone 17 w. na wsch. M. Sondershausen, nad rz. Wipper; 4900 m. Posiada gimnazjum, kopalnię soli, saletry i węgli kamiennych.

FRANKENSTEIN, M. w Prusach, prow. Szlaska, stoł. okręgu t. n., rejencya Wrocławska, oddalone 65 w. na pñ.-zach. Wrocławia, nad rz. Pausebach; 5528 m. Odznacza się kilkoma fabrykami; prowadzi handel lnem, niemi, półtnem i zbożem; posiada drukarnie.

FRANKENTHAL, M. w Bawarii, stoł. obw. t. n., okręg Pflalz, oddalone 23 w. na pñ.-zach. M. Spier, nad rz. dopływową Renn; 5000 m. Posiada kilka znacznych fabryk igiel, tkanin jedwabnych, obić papierowych, sukna i półtna. Tu również odlewnia dzwonów.

FRANKFORT, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pañ. Maine, hrb. Waldo, oddalone 19 w. na pñ. Bangor, na pr. br. rz. Penobscot; 3693 m. 2) Mm. tamże, pañ. Nowego-Yorku, hrb. Herkimer, nad rz. Mohawk; 3,100 m. 3) M. tamże, stoł. pañ. Kentucky, hrb. Franklin, oddalone 850 w. od M. Washington, na pr. br. rz. Kentucky, na 82 w. przed ujściem tejże do rz. Ohio; 2,000 m. Jest siedziskiem rządu, sądu apelacyjnego (Cours of appeal) państwa, sądów cyrkulowych i obwodowych (District and Circuit courts). Prowadzi znaczny handel i utrzymuje regularną żeglugę parową na jeziorze Kentucky. Zdobne jest pięknym pałacem rządowym.

FRANKFURT nad ODRĄ, po niemiecku FRANKFURT an der ODER, 1) M. w Prusach, stoł. okręgu (Regierungsbezirk) i cyrkul. t. n., prow. Brandenburgska, na pñ.-wsch. i w odległości 80 w. od M. Berlina, nad rz. Odrą; 23,378 m. w r. 1837.; 28,696 m. w r. 1845. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego (Ober-Land-Gericht), sądów ziemskich i okręgowych. Posiada gimnazjum, dom ochrony dla sierot, szkołę akuszerki, więzienie karne i poprawcze, oraz towarzystwo rolnicze. Odznacza się wyrobem sukna, tkanin jedwabnych, czapnictwem, zakładami rękawicznymi, oraz fabryką naczyń kamiennych, glinianych i tytoniu, rafinerją cukru, dystylarnią wódek i garbarniami. Prowadzi zna-

czny handel składowy i tranzytowy. Żegluga nader czynna, ułatwiona przez kanały i rzeki, a rozciągająca się do Warszawy, Gdańska, Magdeburga i Hamburga; przeszło 2000 statków wodnych przepływa rzeką Odrę do roku. Główne jarmarki tutejsze: na Zmartwychwstanie Pańskie, Śtę Małgorzate i Śtę Marcina, liczone są między najznakomitsze w Niemczech. M. zdobne jest 6 kościołami, między którymi nowo odnowiony kościół P. Maryi godnym jest widzenia; posiada również 3 przedmieścia, z których jedno na pr. br. rz. Odry leży, i mostem na 807 stóp długości jest połączone z sąsiednim miastem. Liczy 1,855 domów.

2) Okręg rejencyi t. n., w król. Pruskiem, prow. Brandenburgskiej, z M. stoł. Frankfurt. Rozległy 351.63 mil kwadr.; dzieli się na 16 cyrkulów, zawiera 66 miast, 5 Mm., 1521 wsi i liczy 799,772 m.

3) Obwód wolnego M. Frankfurtu nad Menem, zaliczony do państw związków niemieckiego, z M. stoł. Frankfurt. Rozległy 1,78 mili kwadr. geogr., liczył w r. 1838: 63,936 m. Graniczy na pñ. z elektorstwem Heskiem i ks. Naussauskiem, na pñ. z ks. Hesko-Darmstadtziem. Grunt nader żyzny, powiększając części na ogrody uprawiany, skropionym jest rz. Menem. Handel i przemysł stolicy stanowią główne bogactwo okręgu. Posiada liczne i wzorowo urządzone zakłady wychowania publicznego. Wydatki krajowe 430,000 do 460,000 talarów; dług krajowy 5,000,000 talarów dochodzi. Rząd obwodu wolnego miasta jest republikańsko-demokratyczny. Składa się z ciała prawodawczego (Gesetzgebende Körper), senatu i rady municypalnej (Ständige Bürgerausschuss). Ciało prawodawcze liczy 94 członków: 20 senatorów, 20 municypalnych i 54 członków na każde posiedzenie wybieranych, z których 45 przez wyborców miejskich, a 9 przez wyborców wiejskich. Zgromadza się w pierwszy poniedziałek miesiąca listopada i przez 6 tygodni obraduje. Prawodawstwo, podatki, zaciąg wojskowy, zatwierdzenie traktatów, kontrola zarządu krajowego, rozsądzanie sporów między senatem i radą miejską, dług krajowy, współdziałanie w wyborze zmieniających się członków obydwóch zgromadzeń rządowych i t. d. są zwykłymi przedmiotami narad. Senat złożony z 40 członków i 6 syndyków, z których jeden wysłany jest do zasiadania na ogólnym sejmie związkowym, dzieli się na 3 ławy czyli klasy: ława ławników czyli starszych senatorów (Schoffen), 13 członków; ława senatorów (Senatoren), 13 członków; ława radców (Rathswandten), 14 członków. Prezyduje w nim 2 burmistrzów, wybranych z grona dwóch klas pierwszych.

Senat posiada władzę wykonawczo-administracyjną i władzę sądową. Rada municypalna czyli miejska składa się z 51 członków miejskich, trzech wyznań chrześcijańskich; głównym jej zajęciem jest rozkład i pobór podatków. Izba obrachunkowa (Standrechnungs-Revision-Collegium) liczy 9 czł. wziętych z grona rady miejskiej. Ludność miasta dzieli się na 4 klasy: szlachtę (11 rodzin domów Alt-Limpurg i Frauenstein); ludzi naukowych (Gelehrte), złożonej z głównych urzędników; mieszczaństwo, złożone z kupców, fabrykantów i t. p., oraz wieśniaków z okręgu miejskiego. Prawo mieszczaństwa jest osobiste, t. j. nie przez urodzenie, lecz pod pewnymi warunkami jedynie nabytym być może. Najwyższy sąd obwodu jest zarazem takimże sądem dla 4 innych miast wolnych i zasiada w Lubee. Syndykowie przewodniczą w sądzie apelacyjnym i kryminalnym, do których należą: trybunał pierwszej instancji i trybunał handlowy. Policja zostaje pod zarządem burmistrza senatora. Siła zbrojna składa się z gwardji miejskiej, landweiru i wojska liniowego. Jest w obowiązku utrzymania rezerwy z 479 ludzi, oraz batalionu z 800 ludzi, na pierwsze zalecenie sejmiku związku niemieckiego. Obwód M. Frankfurtu zajmuje wtóre miejsce między miastami związku niemieckiego, podziela wraz z nimi 17. miejsce na sejmie ogólnym. Oprócz deputowanego na sejm związkowy, utrzymuje jeszcze za granicą: ministra rezydującego w Paryżu, oraz konsułów w Londynie, Filadelfii, Buenos-Ayres i Meksyku. Zrządów zagranicznych reprezentowane są w Frankfurcie: Hanower, ks. Hesko-Kaselskie, W. ks. Heskie, ks. Lippe, Holandia, Austria i ks. Wirtemberskie. Obwód miejski obejmuje oprócz stolicy, 2 miasta: Bonames (650 m.), Bornheim; 3,000 m., oraz 5 wsi: Ober-Rad, Nieder-Rad, Nieder-Leubach, Dortelweil, Hausen i Nieder-Ursel; połowa ostatniej należy do W. ks. Heskiego, druga zaś, do 405 m. licząca, do obwodu wolnego miasta Frankfurtu.

4) FRANKFURT NAD MENEM, po niemiecku FRANKFURT-AM-MAIN, M. w Niemczech, stol. rzeczypospolitej t. n., oddalone na 500 w. na pñ.-wsch. Paryża, na pr. brz. rz. Menu. Leży pod 50° 6' 42" szerok. pñ., a 6° 21' 0" dług. wsch. W r. 1838: 54,822 m., w r. 1843: 56,280 m., powiększając się wyznania ewangelickiego. Liczy się do najwiecej kwitnących miast w Niemczech, jest siedziskiem sejmiku związkowego - niemieckiego, władz administracyjnych, rządu miejscowego, oraz sądów: apelacyjnego, kryminalnego i trybunału cywilnego. Posiada gimnazjum, szkołę lekarską, szkołę

sztuk pięknych, szkołę normalną, wiele zakładów prywatnych naukowych, instytut głuchoniemych, bibliotekę publiczną (60,000 tom.), muzeum zwane Stadel (Stadel'sche-Kunst-Institut), założone w r. 1816. przez bogatego bankiera t. n., ogród botaniczny, sala chirurgiczna, szpital obłąkanych, wielki zakład ochrony dla podżurków, oraz 5 innych szpitali. Pod względem fabrycznym odznacza się wieloma zakładami, a mianowicie fabryką kołnierców, tkanin wełnianych, bawełnianych, jedwabnych, przędzy llnianej, papierów kolorowych, tytoniu, kart do gry, wyrobami złotniczymi i jubilerskimi; posiada również 27 księgarń i wiele drukarni, zecerń, litografii, oraz znakomitą odlewnię wyrobów żelaznych, na przedmieściu Sachsenhausen. Zdobne jest 16 kościołami i domami modlitwy, synagogą izraelską i teatrem; liczy 4000 domów. Ze względu rozległych stosunków handlowych ułatwianych rz. Menem i Renem, głównym traktem, wiodącym z Niemiec północnych do południowych i Szwajcaryi, oraz drogą żelazną, łączącą je z Moguncją, Frankfurt liczy się może do najważniejszych punktów handlowych w Niemczech. W r. 1839. istniało tutaj 1007 domów handlowych (649 chrześcijańskich, a 358 izraelskich). Dwa walne jarmarki, t. j. na Wielkanoc i Śty Michał, corocznie odbywać się tu zwykły. Między wielu znacznymi gmachami zdobionymi miasto, zasługuje na uwagę: pałac zwany Römer czyli ratusz, zdobny wspaniałą salą cesarską, kościół katedralny czyli Śgo Bartłomieja, gdzie niegdyś cesarze niemieccy obierani i koronowani byli, nowy kościół główny ewangelicki, nazwany kościołem Śgo Pawła, poświęcony w r. 1843. zarówno wspaniałością stylu, jak i pięknymi organami odznacza się, gmach biblioteki miejskiej, gmach instytutu Stadela, obszerna i wspaniała budowla, wiele kosztownych obrazów olejnych i odlewów gipsowych posiadająca; pałac książąt Thurn i Taxis, miejsce posiedzeń sejmiku związkowego; piękny gmach giełdowy; nowo wzniesiony dom podżurków i kilka innych. Frankfurt nad Menem należy do najstarszych miast w Niemczech; obwarowany w r. 838. przez Ludwika Dobrego (Louis-le-Débonnaire), ogłoszony został w r. 843. za stolicę królestwa Austrazji, a w r. 1154. jako miasto wolne. Jest rodzinnym sławnego Goethego, Klingera i rodziny Rotszyldów. Pierwszy numer znanego w powszechności dziennika (Journal de Francfort) ogłoszonym tu został w r. 1615.

FRANKLIN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pał. Nowego-Yorku, hrh. De-

laware; 3,025 m. 2) Mm. tamże, pał. Tennessee, stol. hrh. Williamson, o 27 w. na pñ.-zach. Nashville, nad rz. Harpath; 2,000 m. Posiada drukarnię.

FRANKONIA, po niemiecku FRANKEN, po francuzku FRANCONIE, okolica w Niemczech, tworząca niegdyś cyrkul czyli okręg cesarstwa niemieckiego. Podzieloną jest obecnie na 3 okręgi, do królestwa Bawarskiego należące, a mianowicie: Ober-Franken, Mittel-Franken i Unter-Franken-Aschaffenburg.

FRANKONIA WYŻSZA, po niemiecku KREIS OBER-FRANKEN, prow. w król. Bawarskiem, z M. stol. Baireuth. Rozległa 127,35 mil kawdr., liczyła w r. 1843: 496,783 m., w części ewangelickiego, w części katolickiego wyznania. Graniczy na pñ. z krajami ks. Saskich i Reuss, oraz król. Sasiem, na zach. z Czechami, na pñ. z okręgiem Wyższego Pfalzu, Ratysboną i Środkową Frankonią, na zach. z okręgiem Niższej Frankonii i Aschaffenburgiem. Powierzchnia niezbyt górzysta, posiada przecięć kilka wzgórz wyniosłych; wiele dolin rozległych i żyznych. W części pñ. kraju wznosi się Thüringerrwald, któremu nadano tu nazwę Frankenwald; ku wsch. ciągnie się romantyczny las jodłowy (Fichtelgebirge), czarnyjący oko widokami dzikiej i wspaniałej przyrody. Grunt w ogóle żyzny, starannie uprawny, wydaje w obfitości zboża wszelkiego gatunku, jarzyny i wielką ilość drzew owocowych. Obszerne lasy wydają znaczną ilość drzewa budulcowego, które powiększając się do Holandii i Belgii wyprowadzane bywa. Główniejsze z rzek tu płynących: Men, Sala, Eger i Rab. Z pomniejszych rz. Rodach, Itz i spławna Regnitz, wchodzą do Menu. Rolnictwo, wyrób lasów, górnictwo i chów bydła domowego, stanowią główny przemysł mieszkańców. Z pñodów mineralnych odznaczają się tu głównie: żelazo i wiele gatunków marmuru; znajdują się tu przecięć pokłady złota, srebra, miedzi i ołowiu. Kopalnie żelaza wydają do roku 27,386 centn. stofuntowych. Również obfite źródła mineralne, między kotłami odznaczają się źródła Alexanderbad zwane. Pod względem administracyjnym dzieli się na 2 obwody czyli okręgi sądów ziemiańskich: Baireuth i Bamberg.

FRANKONIA ŚRODKOWA, po niemiecku KREIS MITTEL-FRANKEN, prow. w król. Bawarskiem, z M. stol. Anspach. Rozległa 137,72 mil kwadr., liczy 518,478 m. w r. 1843., powiększając się wyznania reformowanego. Graniczy na pñ. z prow. Wyższej i Niższej Frankonii i Aschaffenburg; na wsch. z cyrkulem Wyższego Pfalzu i Ratysboną; na pñ. z cyrkulem Wyższej Bawarii, Szwabii i Neu-

burgiem; na zach. z król. Wirtemberskiem. Powierzchnia nieco górzysta, pokryta ramionami wzgórz nazwanych Jura Frankońska, których ramię Hahnenkamp zwane, w najwyższym punkcie, t. j. przy spływie rz. Sulz do rz. Wernitz, nie przechodzi 600 stóp wysokości. Grunt żyzny, w 3/4 częściach uprawiany; skropionym jest rz. Regnitz, Altmühl, Wernitz i Tauber, oprócz kilku pomniejszych. Z pñodów mineralnych odznacza się głównie kamień litograficzny. Dzieli się na 7 okręgów, będących zarazem obwodami sądów miejskich: Anspach, Dinkelsbühl, Erlangen, Fürth, Nordlingen, Norymbergi i Schwabach.

FRANKONIA NIŻSZA I ASCHAFFENBURG, po niem. KREIS UNTER FRANKEN UND ASCHAFFENBURG, prow. w król. Bawarskiem, z M. stol. Würzburg. Rozległa 169,54 mil kw., liczy 587,887 m.; po większej części wyznania katolickiego. Graniczy na pñ.-zach. z Hessją Elektoralną, na pñ.-wsch. z okręgiem Środkowej Frankonii, na pñ. z król. Wirtemberskiem i W. ks. Badeńskim. Powierzchnia kraju dosyć górzysta, żyzna i dostatecznie nawodniona. W części pñ. wznosi się góra zwana Rhöngebirge, na pñ.-wsch. stronie lasem pokryta Hassberg, a w pñ.-wsch. części również lasami porośła Steigerwald. Znaczniejsze z płynących tu rzek: Men, Sala frankońska, Tauber, Kinzig, Fulda, Ulster i kilka pomniejszych. Główne pñody ziemi: zboża wszelkie, jarzyny, owoce i winogrony winograd wzdłuż doliny Menu i wielu innych w pobliżu leżących, z którego znane gatunki Steinwein i Leistenwein wyrabiane bywają. Część prowincji nosząca nazwę ks. Aschaffenburg leży ku pñ.-zach. wzgórz Spessart, które zajmując do 32 mil kwadr., sterczą głównym wierzchołkiem do wysokości 2000 stóp. Z pñodów mineralnych odznacza się jedynie pokładami soli i węgla kamiennego. Dzieli się na 3 obwody ziemskie, t. j. Würzburg, Aschaffenburg i Schweinfurt; 1,055 gmin, 43 miast, 31 miasteczek, 1136 wsi i osad, oraz 1117 pojedynczych dworców.

FRANKSTADT, Mm. w cesarstwie Austriackim (Morawia), gubernia Berneńska, cyrkul Przerowski, oddalone 32 w. na wsch. M. Hranice (Weisskirchen), nad rz. Lubina; 4,500 m.

FRANZBURG, M. w Prusach, prow. Pomeranii, stol. okręg t. n., rejencja Stralsundzka; oddalone 19 w. na pñ.-zach. Stralsundu, w pobliżu mniejszej Treibel; 1,022 m.

FRANZENSBAD, wieś w cesarst. Austriackim, król. Czeskie, cyrkul Łokietki, na pñ.-zach. M. Łokiet (Ellenbogen). Posiada źródła mineralne kwa-

śne i piękny zakład kąpieli, w r. 1793. założony, a z którego wywożą rocznie do 180,000 butelek wody mineralnej. Tu również warzelnię soli.

FRASCATI, u starożytnych rzymian **TUSCULUM** zwane, M. w pań. Kościelnym, na pld.-wsch. Rzymu, od którego 17 w. jest oddalonym, leży na wysokości 285 metrów nad poziomem morza i liczy do 5,000 m. Siedlisko biskupstwa założonego w r. 269. Sławne ze swych willi i starożytnych gruzów. Frascati będąc najstarszym z miast włoskich, było po wszystkie czasy ulubionym pobytam zamożnych rzymian. Widzieć tu jeszcze można gruzy domu, zamieszkanego przez Cyce-rona.

FRASERBURGH, Mm. w Szkocji, hr. Aberdeen, na pfn. i w odległości 67 w. od M. t. n., nad zatoką Muray, w pobliżu przylądka Kinnaird-Head; 3,080 m. (1838. roku). Odnacza się pięknym wyrobem płócien i nici. Posiada port wygodny dla okrętów z objęciem 300 beczek (beczka równa się wadze 22 centn. stofuntowych). W r. 1839. zawinęło do portu 145 statków morskich, użytych do połowu śledzi; 52,251 beczek śledzi wyprowadzono w tymże roku, wskutku powyższego połowu. W okolicy znaczne łomy granitu, kamienia wapiennego i pokłady rudy żelaznej.

FRASNES-LES-BUISSENAL, 1) Mm. w Belgii, prow. Henegowia, obw. Tournay, na pfn.-wsch. M. t. n.; 4,648 m. Odnacza się wieloma fabrykami pończoch wełnianych i płócien. 2) Frasnes-les-Groiseilles, Mm. w Belgii, prow. Henegowia, obw. Charleroi, oddalone 17 w. na pfn. M. t. n.; 1,859 m. Posiada kilka gorzelni i browarów.

FRASSO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Lavoro, okręgu Caserte, na pfn.-wsch. i w oddaleniu 18 w. od M. t. n.; 4,000 m.

FRATTA, Mm. w pań. Kościelnym, deleg. Perugia, na pfn. M. t. n., na pr. brz. rz. Tybru, oddalone 20 w. od M. Perugia; 4,673 m. Odnacza się przemysłem fabrycznym i rolniczym.

FRAUENBURG, M. w Prusach, prow. Pruska, obw. rejencji Królewieckiej, na pld.-zach. Królewa, okręg Braniewo (Braunsberg), nad Frische-Haff; 2,450 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego diecezji Warmińskiej (Ermeland). Posiada fabryki sukna, garbarnie i garncarnie. Prowadzi handel niemi. Zasługują tu na uwagę: grobowiec polskiego astronoma Mikołaja Kopernika, zmarłego w r. 1543. oraz machina przez tegoż pomyślana, na wzór której wody w Marly urządzone zostały.

FRAUENFELD, M. w Szwajcarii, stoł. kantonu Turgowskiego, oddalone 22 w. na pld.-zach. Kon-

stancyi, nad rz. Murg; 2,858 m. Jest miejscem posiedzenia wielkiej rady. Posiada kasę oszczędności, 2 drukarnie, warowny zamek starożytny, oraz mechaniczne przędzalnie lnu, fabrykę wyrobów bawełnianych, drukarnie kartonów i tkalnie wyrobów wełnianych.

FRAUSTADT, ob. **WSCHOWA**.

FRECKENDORF, Mm. w Prusach, prow. Westfalia, obw. rejencji Münster, okręg Warendorf; 1,600 m. Odnacza się wyrobem płócien.

FREDEBURG, Mm. w Prusach, prow. Westfalii, obw. rejencji Arnsberg, na pld.-wsch. i w odległości 17 w. od M. t. n., okręg Meschete; 700 m.

FREDENSBORG, Mm. w Danii, sztyft (gubernia dycecyjalna) Seeland, na wyspie t. n., oddalone 33 w. na pfn.-zach. Kopenhagi, nad jeziorem Esrom. Odnacza się pięknym zamkiem królewskim, zbudowanym przez Fryderyka IV. Pamiętne jest traktatem zawartym w r. 1720.

FREDERICIA, **FREDERITZ**, M. w Danii, sztyft (gubernia dycecyjalna) Ribe, na pfn.-wsch. M. t. n., nad Małym Beitem; 4,500 m. (1840. r.). Posiada biuro do opłat spławowych za żeglugę na Małym Beście pobieranych, oraz fabrykę sukna, tytoniu i kilkunastu zakładów. Tu również mały port, dośyć uczęszczany, a którym głównie wyprowadzają zboża.

FREDERIKSBERG, wieś w Danii, w sztyfcie (gubernia dycecyjalna) i na wyspie Seeland, oddalona 3 w. na zach. Kopenhagi. Posiada szkołę klasyczną, zakład stadniny królewskiej, oraz zamek nowoczesny, będący zwykłą rezydencją letnią panujących.

FREDERIKSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północ., pań. Wirginii, hr. Spotsylvania, na pfn. M. Richmond, na pr. brz. rz. Rapahannoe; 4,000 m. (1840. r.). Jest siedziskiem sądów; korzystne położenie ze względu na rzekę, mogącą unosić statki ładowne, 130 do 140 beczek obejmujące (beczka równa się wadze 22 centn. stofuntowych), ułatwia znaczny wywóz zboża, maki, tytoniu i innych produktów rolniczych, a których wartość ogólna na 4,000,000 dolarów oceniają (36 do 40 milionów zł. pol.).

FREDERIKTON, M. w posiadłościach Angielsko-Amerykańskich, stoł. pań. Nowego-Brunswicku, na pr. brz. rz. Ś. Jana (Saint-John-River), oddalone 144 w. od ujścia tejże do morza; 1,000 m. Leży pod 46° 30' szer. pfn., a 69° 05' dług. zach. Największe mrozy — 11°, największe upały + 24°. Jest siedziskiem rządu państwa i zgromadzeń prawodawczych. Posiada bank, wyższą szkołę kró-

lewską (King's College). Prowadzi handel rz. Saint-John, dochodzącą w tym miejscu 1 w. szerokości.

FREDERIKSBORG, twierdza w Szwecji, położona w powiecie Sztokholmskim, na pfn.-wsch. i o 22 w. od M. Sztokholmu, na wybrzeżu pfn.-zach. wyspy Waermö.

FREDERIKSHAMN, po łacinie **FREDERICIPORTUS**, po flamandzku **HAMINA**, M. w Finlandyi, stoł. okr. Kymmene, w lanie Wiborg, nad zatoką Finlandzką; 3,360 m., z których połowa wyznania katolicko-wschodniego, druga zaś ewangelickiego. Posiada szkołę kadetów, port, którym prowadzi znaczny handel drzewem, i warsztaty statków morskich.

FREDERIKSHAVN, dawniej **FLADSTRAND**, miasto w Danii, sztyft (gub. dycecyjalna) Aalborg, na pfn.-wsch. M. Aalborg, nad Kategatem. Jest zamieszkanem konsulów państw obcych, mianowicie: Meklembursko-Szweryńskiego i Pruskiego, oraz wice-konsulów: Rosyjskiego i Szwedzkiego. Posiada port handlowy, którym wyprowadza zboże, olej, okowitę, masło, sér, mięso, słoninę, skóry, wełnę i kości. Posiada 37 statków morskich, z objęciem 250 łasztów. Powyżej miasta wznosi się cytadela *Frederikshavn*, od której miasto nazwę swą wzięło.

FREDERIKSTADT, **FRIEDRICHSTADT**, po łacinie **FRIDERICOPOLIS**, M. w Danii, ks. Szleswigskie, oddalone 35 w. na pld.-zach. M. Szleswig, nad rz. Eider i ujściem do tejże rz. Treene; 3,000 m. Przemysł odnacza się dystylarniami wódek, farbiarniami, młynami olejnymi, zakładami farb malarskich, musztardy bardzo poszukiwanej, oraz warsztatami statków wodnych. Posiada port na rz. Eider, którym wyprowadza zboże, makuchy od oleju, wódkę, masło, sér, mięso, słoninę, sadło, skóry surowe, wełnę i pierze. Port posiada 40 własnych statków, mogących objąć 405 łasztów.

FREDERIKTOWN, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Maryland, stoł. hr. Frederik, na zach. M. Baltimore, nad jednym z ramion rz. Ujnocazy; 5,182 m. (1840. r.). Posiada szkołę klasyczną (académie). Odnacza się wyrobem i handlem skór, obuwiem, siodeł i rękawiczek.

FREDERIKSWAERK, Mm. w Danii, sztyft (gub. dycecyjalna) Seeland, na pfn.-zach. Kopenhagi, nad Roeskilde-Fjord. Posiada działolejnię, oraz królewską fabrykę broni palnej i siecznej. Tu również odlewnie i tokarnie miedzi, żelaza, fabrykę narzędzi rolniczych, prochownie i rafinerie saletry.

FREETOWN, M. w Wyższej Gwinei, stoł. osady angielskiej Sierra-Leona, na pld.-wsch. ujścia rz.

Gambii, na l. brz. rz. Sierra-Leona, w pobliżu ujścia jej do oceanu Atlantyckiego. Leży pod 8° 32' szerok. pfn., a 14° 22' dług. zachodniej; 6000 m. Port tutejszy liczy się do najwygodniejszych na wybrzeżach afrykańskich.

FREGINAL, **FREJENAL-DE-LA-SIERRA**, M. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Badajoz, na południe i w odległości 78 w. od M. Badajoz, w pobliżu lew. wybrzeża rz. Ardila; 5,300 m.

FREGIONAJA, W. w ks. Lukka, oddalona 6 w. na zach. M. Lukki. Posiada szpital dla obłąkanych, umieszczony w starożytnym klasztorze, będącym pierwszą siedzibą zgromadzenia kanoników lateńskich (1107. r.).

PREIBERG, po łacinie **FRIBERGA**, M. w Saksonii, stoł. obw. t. n., w dyrekcji cyrkulowej Drezdeńskiej, na pld.-zach. i w odległości 31 w. od Drezna, nad rz. Münzbach; 11,054 m. (1834. r.), wyznania ewangelickiego. Jest głównym punktem przemysłu górniczego w królestwie i siedziskiem naczelnych władz górniczych, t. j. głównej administracji górniczej (Ober-Berg-Amt), dyrekcji takiejże (Berg-Amt), trybunału górniczego (Bergschöppenstuhl), wyższej szkoły górniczej (Bergakademie), mającej 13 profesorów i 50 uczniów, szkoły górniczej (Haupt-Bergschule), szkoły realnej początkowej i gimnazjum; posiada również kilka zbiorów naukowo-technicznych, a mianowicie wzorowo urządzone gabinet modeli i minerałów, muzeum Wernera, osobny skład minerałów i t. p. Zakłady tutejsze na wielką skalę prowadzone, zajmowały w całym rewirze górniczym Freibergskim (1844. r.) 6,110 ludzi, pracujących w 105 kopalniach, wydających srebro, miedź i ołów. Najbogatszą z kopalni tutejszych była dotychczas zwana Himmelsfürst, gdyż od r. 1573. sama wydała srebra i innych minerałów za 1,535,104 talarów. W ogólne zakłady górnicze przez 620 lat swego istnienia, t. j. do 1825. r. wydały rudy srebrnej wartości 240 milionów talarów, czyli 82,000 centn. czystego srebra. Miasto odnacza się również wielu zakładami fabrycznymi, a mianowicie wyrobami szmuklerskimi z szychu srebrnego i złotego, fabrykami tabakierk z perłowej macicy, wyrobów z żelaza, stali, mosiądzu i miedzi, oraz tkanin lnianych i bawełnianych. Zdobne jest starożytną i piękną katedrą z wielu historycznymi grobowcami, 4 kościołami innymi, oraz 5 bramami; liczy zaś 1005 domów.

2) Po łacinie **PRIBORIUM** et **PREIBERGA**, po morawsku **PRIBOR**, M. w ces. Austriackim (Morawia), gubernia Berneńska, cyrk. Przerowski, na wschód Hranice (Weiskirchen), nad rz. Bette; 4,760

m. (1834. r.). Posiada gimnazjum Pijarskie, oraz kilka fabryk sukna.

FREIBURG, po francuzku **FRIBOURG-EN-BRISGAU**, po łacinie **FRIBURGUM-BRISGOVIA**, M. w ks. Badeńskim, stol. okr. Wyższego Renu, na pld.-zach. M. Karlsruhe, nad Dreisam; 13,341 m., między którymi 12,050 katolików. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego cyrkulowego (Hofgericht), arcybiskupstwa, uniwersytetu katolickiego, założonego w r. 1454. przez Albrechta VI., a który posiada fakultety: teologiczno-katolicki, prawodawstwa, sztuki lekarskiej i filozofii (88 profesorów i nauczycieli); 627 uczni w r. 1831., a 288 w r. 1841.; tu również gimnazjum (12 profesorów i 320 uczniów), biblioteka publiczna (120,000 tomów i 500 rękopismów), dom detencyjny, muzeum, ogród botaniczny, instytut ociemniałych i wiele stowarzyszeń dobroczynnych. Pod względem przemysłowo-fabrycznym odznacza się zakładami instrumentów muzycznych i narzędzi matematycznych, 7 drukarniami, 2 papierniami, farbiarniami i t. p. Z pomiedzy wielu znaczniejszych budowli, zdobią je: Monastyr czyli katedra, liczona do najwspanialszych w Niemczech, oraz pałac wielko-książęcy.

FREIBURG, 1) M. w Prusach, prow. Śląska, obw. rej. Wrocławski, na pld.-zach. i w odległości 56 w. od Wrocławia, okr. Świdnicki (Schweidnitz), nad rz. Polnitz; 2,627 m. (1837. r.). 2) M. tamże, prow. Saska, obw. rej. Merseburgski, na pld.-zach. i w odległości 22 w. od Merseburga, nad rz. Unstrut; 2,395 m. Pamiętne walką, stoczona między wojskami francuzkami a pruskimi, na dniu 21. października 1813. roku.

FREIENHAGEN, M. w ks. Waldeck, na wsch. i w odległości 12 w. od M. Korbach, na lew. brz. rz. Watter; 700 m.

FREIENSEEN, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Wyższa-Hessya, okręg ziemski Lauterbach, o 27 w. od M. t. n.; 733 m.

FREIENSOHL, Mm. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rej. Arnberg; 1000 m. Prowadzi znaczny handel drzewem i wyrobami z tegoż.

FREIENSTEIN, Mm. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rej. Potsdamski, nad rz. Dosse 900 m.

FREIENWALDE, 1) M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rej. Potsdamski, na pld.-wsch. i w odległości 49 w. od Berlina, w pobliżu rz. Odry; 3,094 m. Posiada źródła mineralne i kąpiele; zdobne jest zamkiem królewskim. 2) M. tamże, prow. Pomerania, obw. rej. Szczeciński, na wsch.

i o 50 w. od Szczecina, między jeziorami Stavit i Krampehl; 1,424 m.

FREISING, po łacinie **FRISINGA**, **FRIXINUM**, M. w Bawarii, w okr. Wyższej Bawarii (Ober-Bayern), na pld.-wsch. M. Mnichowa (Monachium), od którego 33 w. jest oddalonym, nad rz. Isar; 3,300 m. Jest siedziskiem kapituły arcybiskupstwa Mnichowskiego, posiada seminaryum teologiczne. Pod względem przemysłowo-fabrycznym, znajdujemy tu: browary, dystylarnie wódek, fabrykę octu, tytoniu i salety.

FREISTADT, 1) M. w ces. Austriackim (Wyższa Austria), gub. Linz, na pld. i w odległości 48 w. od M. Steyer; 2,165 m. Posiada fabrykę nici i płócien. Zdobi je piękny kościół Ś. Michała, na pobliskim wzgórzu zbudowany. 2) M. tamże (Szląsk) gub. Berneńska, cyrk. Telschen, na pr. brz. rz. Olsa. Odznacza się wyrobem skór i płócien. 3) M. w Prusach, prow. Śląski, obw. rej. Lignicki (Liegnitz), stol. okr. t. n., na pld.-zach. i w odległości 72 w. od M. t. n.; 3,213 m. Posiada kilka fabryk wyrobów nicianych, płócien i sukna, w lepszym gatunku. Znaczne targi na len, bydło, a nadewszystko konie, odbywać się tu zwykły. 4) Freistadt (Kisielin) M. tamże, prow. Pruska, obw. rej. Kwidziński (Marienwerder), okr. Susza (Rosenberg); 1,504 m. (1837. r.).

FREISTÄDL, ob. **GALGOCZ**.

FREISTEDT, M. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego-Renu, obw. Rheinischsheim; 1,536 m. Posiada biuro celne i wolny port na Renie.

FREIWALDAU, M. w ces. Austriackim (Szląsk), gub. Berneńska, cyrk. Opawski (Troppau), nad rz. Biela; 2,100 m. Odznacza się kwitającym przemysłem, oraz wyrobem płócien, tkanin wełnianych i papierów.

FREJUS, po łacinie **FORO-JULIUM**, M. we Francji, depart. Var, obw. Draguignan, oddalone o 30 w. na pld.-wsch. M. t. n., nad rz. Reyran, w pobliżu (1 w.) od wybrzeży mr. Śródziemnego; 3,062 m. Jest zamieszkanem biskupa-sufragana z Aix; posiada trybunał handlowy, oraz fabr. wyrobów żelaznych i stalowych. Odznacza się zabytkami z czasów rzymskich, a mianowicie: portem, obecnie zasypałym, bramą zwaną złotą i bramą Cezara, amfiteatrem, wodociągiem, latarnią morską i wałami. Ojczyste Juliusza Agrikoli i Opata Siyéys.

FRESNES, Mm. we Francji, depart. Północny, oddalone 10 w. na pld. M. Valenciennes, na l. brz. rz. Skaldy; 4,109 m. Odznacza się kopalniami węgla ziemnego, które tutejszym portem wywożą do

Belgii, warsztatami statków morskich, kilku młynami parowymi, hutą szklaną i innemi zakładami.

FRESNILLIO, M. w Ameryce pld., w Meksykańskim, depart. Zacatecas, na pld.-zach. M. t. n. Ludność podają na 14 do 18,000 m. Niegdyś odznaczało się kopalniami srebra i miedzi.

FRESNOY-LE-GRAND, W. we Francji, dep. Aisne, na pld.-wsch. Saint-Quentin; 3,585 m. (1841. r.). Posiada fabrykę szalów, chustek wełnianych w desenie, gazy, płótna i bareży.

FREUDENBERG, M. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Niższego Renu, obw. Wertheim, oddalone 15 w. na zach. M. t. n., na lew. brz. rz. Menu; 1,712 m., powiększając część katolików. 2) M. tamże, prow. Westfalia, obw. rej. Arnberg, na pld.-zach. i w odległości 81 w. od M. t. n.; 748 m. Posiada kuźnię żelaza i fabrykę stali.

FREUDENBURG, Mm. w Prusach, prow. Nadreńskiej, obw. rej. Trier, na pld.-zach. M. Trier, na lew. brz. rz. Saare; 800 m.

FREUDENSTADT, M. w król. Wirtembergskim, okr. Czarngolasu (Schwarzwaldu), na pld.-zach. Stuttgartu, od którego 68 w. jest oddalonym; 4,107 m., wyznania ewangelickiego. Odznacza się wyrobem sukna, gwoździ i wielu innemi zakładami. Prowadzi handel bydłem.

FREUDENTHAL, po polsku **BYSTRA**, M. w Ces. Austriackim (prow. Śląska), gub. Berneńska, cyrk. Opawski, na pld.-zach. M. Opawy, od której 37 w. jest oddalonym, nad rz. Schwarzwasser; 2,800 m. Odznacza się przemysłem, a mianowicie wyrobem sukna, płótna, skór i czapnictwem.

FREUSBURG, Mm. w Prusach, prow. Nadreńskiej, obw. rej. Koblencki, nad rz. Sieg; 500 m.

FREVENT, Mm. we Francji, dep. Pas-de-Calais, oddalone 11 w. na pld. M. Saint-Paul-sur-Ternoise, nad rz. Canche; 3,050 m. Posiada przędzalnię i fabrykę płócien lnianych, oraz przędzalnię wełny.

FRIBOURG-EN-BRISGAU, ob. **FREIBURG**.

FRICK, Mm. w Szwajcarii, kanton Argowii, okr. Laufenburg; 1,093 m., wyznania katolickiego.

FRIDRIKSHALD, M. w Norwegii, obw. Smaalehnen, na pld.-zach. i w odległości 60 w. od M. Moss, nad Tistedals-Elo; 5,000 m. (1833. r.). Posiada szkołę łacińską, biuro celne i port handlowy. Obronne jest cytadelą Frederiksteen.

FRIDRIKSTAD, po łacinie **FRIDERICO STADIUM**, po niemiecku **FRIEDRICHSTADT**, M. w Norwegii, obw. (Amt) Smaalehnen, na pld. i w odległości 28 w. od M. Moss, nad rz. Glommen; 2,833

m. Obronne cytadelą; posiada arsenał wojenny, biuro celne i port handlowy.

FRIDRIKSWAERNE, M. w Norwegii, obw. (Amt) Aggerhuus, na pld. i w odległości 6 w. od M. Laurvig, nad rz. Skager-Rak; 700 m. Obronne, obecnie drugi port wojenny państwa, lubo poprzednio za pierwszy był uważanym. Posiada warsztaty okrętów wojennych, arsenał i szkołę morską. Połączone jest żegluga parową z Kopenhagą, Christianią, Gotheborg, Christiansand i Bergen.

FRIEDBERG, 1) M. w Ces. Austriackim (Styrya), gub. Grätz, cyrk. Marburg, na pld.-wsch. i w odległości 51 w. od M. Marburga, na lew. brz. rz. Drawy; 600 m. 2) M. w Bawarii, okręg Wyższej Bawarii, na wsch. i w odległości 5 w. od M. Augsburga, nad rz. Lech; 2,000 m. 3) M. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Wyższa Hessya, stol. okr. ziemskiego t. n., na pld. i w odległości 28 w. od M. Giessen; 2,601 m. Posiada początkową szkołę realną ewangelicką, wyższe gimnazjum i kasę oszczędności. Są tu również fabryki tytoniu, tkanin wełnianych, płócien, wyrobów powroźniczych i kilku innych. Zdobi je piękny kościół gotycki z XIII. wieku.

FRIEDEBERG, 1) Mm. w Cesar. Austriackim (prow. Śląska), gub. Berneńska, cyrk. Opawski, nad rz. Schlippenbach; 750 m. 2) M. w Prusach, prow. Śląska, obw. rej. Lignicki, na pld.-zach. i w odlegl. 60 w. od M. Lignicy, okr. Löwenberg, nad rz. Kwisa (Queis); 2,000 m. (1837. r.). Odznacza się wyrobem muslinów, czapnictwem i haftami; 3) M. tamże, prow. Brandenburgska, rej. Frankfurt-ska, na pld.-wsch. i w oddaleniu 76 w. od M. Frankfurtu; 4,037 m. (1837. r.). Posiada sąd ziemski II-iej klasy, fabrykę sukna i garbarnię.

FRIEDEK, M. w Ces. Austriackim (Szląsk), gub. Berneńska, cyrk. Cieszyński, na pld.-zach. i w odległości 22 w. od M. Cieszyna, na pr. brz. rz. Ostrawicy; 3,600 m. Jest siedziskiem wikaryatu naczelnego części biskupstwa wrocławskiego, liczącego się do Austrii. Posiada fabrykę płócien.

FRIEDENSBURG, osada duńska, w Wyższej Gwincii, na wybrzeżu złotodajnym, na pld.-wsch. i w odległości 44 w. od M. Christiansborg. Prowadzi handel piaskiem złotym i hawcina.

FRIEDELWALD, Mm. w ks. Hesko-Kaselskim, prowincja Fulda, oddalone 11 w. od M. Hersfeld; 1,538 m.

FRIEDINGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarngolasu, obw. Tuttlingen, na pld.-wsch. i w odległości 11 w. od M. t. n., nad Dunajem; 1,042 m., wyznania katolickiego (1840. r.).

FRIEDLAND, 1) M. w Prusach, prow. Brandenburg, obw. rejen. Frankfurtskiej, na pld.-zach. i w odległości 32 w. od M. Frankfurtu; 906 m. (1837. r.). 2) M. tamże, po łacinie Fridlandia, prow. Pruska, obw. rejencji Królewskiej, oddalone o 45 w. na pld.-wsch. Królewa, nad rz. Alle; 2,317 m. (1837. r.). Pamiętnie zwycięstwem, odniesionem przez wojska francuskie, d. 14. czerwca 1807. r. 3) Märkisch Friedland, M. tamże, prow. Pruska, obw. rejencji Kwidzińskiej (Marienwerder), na pld.-zach. M. Kwidzyna; 2,180 m. (1837. r.). 4) Friedland, po morawsku Frydland, Mm. w Ces. Austriackim (Morawia), gub. Berneńska, cyrkul. Przerowski, nad rz. Ostrawicą; 1,905 m. 5) Preussisch Friedland, M. w Prusach, prow. Pruska, obw. rejen. Kwidzińskiej, w stronie pld.-zach. Kwidzyna, nad rz. Dobrynką; 1,787 m. (roku 1837.). 6) M. tamże, prow. Szlaska, obw. rejencji Wrocławskiej, obw. Waldenburg, nad rz. Steinau; 1,374 m. (1837. r.). 7) M. tamże, po polsku Fir-lad, prow. Szlaska, obw. rejen. Opolskiej, nad rz. Steinau; 600 m. 8) M. w Ces. Austriackim, w Czechach, cyrk. Bolesławski (Bunzlau), w pobliżu M. Młody Bolesław (Jung-Bunzlau), nad rz. Wittig i przy spływie tejże z rz. Rasnütz; 3,197 m. Posiada piękny zamek i bogatą w nim zbrojownię. 9) M. w ks. Meklembursko-Strelickim, na pld.-wsch. i w odległości 44 w. od M. Neu-Strelitz, wśród błotnistej okolicy; 4,000 m.

FRIEDRICHSHAFEN, niegdyś BUCHHORN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Dunaju, na zach. M. Tettnang, nad jeziorem Konstancyjskim; 1,243 m. Posiada komorę celną i jest głównym punktem składowym handlu z Szwajcaryą i Włochami. Port tutejszy używa przywilei wolnego portu, od r. 1813. jest stacją statków parowych, po jeziorze Konstancyjskim kursujących. Posiada piękny zamek królewski, zwany Hofen, będący niegdyś opactwem Benedyktynów.

FRIEDRICHSTHAL, M. w ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego-Renu, na pld.-wsch. M. Karlsruhe; 842 m., wyznania ewangelickiego.

FRIESACK, M. w Prusach, prow. Brandenburg, obw. rejen. Potsdamskiej, okręg West-Havel-land; 2,074 m. (1837. r.).

FRIGLIANA, Mm. w Hiszpanii (Andaluzja), prow. Malaga, na wsch. i w odległości 42 w. od M. t. n., w pobliżu wybrzeży mr. Śródziennego; 3,000 m. Posiada fabrykę mydła, papiernię i rafinerię cukru.

FRIKTHAL, okolica w Szwajcaryi, kant. Argowii. Niegdyś posiadłość domu Austriackiego, to

jest przed traktatem Lunewilskim. Obejmuje w sobie część pld.-zach. kantonu, skropioną rz. Renem i zawierającą w sobie M. Laufenburg, Rheinfelden, oraz Mm. Frick.

FRISCH-HAFF, ob. FRYSKA ZATOKA.

FRISE, ob. FRYZYA.

FRIULI, UDINE, po łacinie FORO-JULIUM, po niemiecku FRIAUL, po francuzku FRIUL, delegat w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Weneckiej, z M. stoł. Udine. Rozległy 130 1/2 mil kw.; liczy 403,182 m. Powierzchnia górzysta w części kraju północnej (pasmo Alp), przechodzi ku pld. w żyzne doliny i piękne wśród takowych pastwiska. Z pldów miejscowych główne miejsce zajmują: jedwab, wełna, masło, sery, ryż, kukurydza, kasztany, pszenica i wino. Chów bydła znaczny, a mianowicie w okolicach w pobliżu wybrzeży mr. Adryatyckiego położonych. Przemysł odznacza się wyrobami jedwabnymi, płótnem lnianym, garbarniami i kuźniami żelaznymi. W r. 1827. liczono tu 2,447 przedziałni jedwabiu, 115 fabryk płótna, wyrobów powroźniczych i płócien żaglowych, 61 garbarni, 8 zakładów żelaznych, głównie stal produkujących, 245 kuźni żelaza, 18 garniarni, 10 papierni i 5 drukarni. Pod względem naukowym posiada liceum, gimnazjum ogólne, gimnazjum dycezyjne, 4 szkoły wyższe dla chłopców, szkołę dla dziewcząt i 2 biblioteki publiczne. Zawiera w sobie 3 miasta: Udine, Cividale i Sacile, 10 miasteczek, oraz 597 wiosek i osad.

FROHBURG, M. w Saksonii, dyrekcji okręgu Lipskiego, na pld.-wsch. M. Borna, nad rz. Wiehra; 2,468 m. (1834. r.).

FROIHE, Mm. w Prusach, prow. Saska, obw. rej. Magdeburgskiej, okr. Kalbe, nad rz. Elbą; 800 m.

FROIDMONT, W. w Belgii, prow. Henegowia, na pld.-zach. M. Tournai; 702 m. Posiada więzienie karne, pod nazwą Ś. Karola i wzorowo urządzony szpital dla obłąkanych, zostający pod kierunkiem braci miłosierdzia (98 słabych, w r. 1838.).

FROME, FROME-SELWOOD, Mm. w Anglii, hrb. Somerset, nad rz. Frome; 25,644 m. (1840. r.). Posiada nader znaczne fabryki sukna i kortów (509 robotników, w 1830. roku), fabrykę wyrobów jedwabnych (170 robotników), folusze, pudlingarnie żelaza i wstawione browary piwa, zwanego Ale. Wysła 1 deputowanego, z grona 310 wyborców (1839. r.).

FRONSAC, po łacinie FRANCIACUM, Mm. w Francji, dep. Girondy, na pld.-zach. M. Libourne, na pr. brz. rz. Dordogne; 1,500 m. Okoliczne win-

nice wydają w nader dobrym gatunku wina czerwone i posledniejsze wina białe.

FRONTIGNAN, po łacinie FRONTINIANUM, M. we Francji, dep. Hérault, na pld.-zach. M. Montpellier, nad rz. Etang de Maguelonne, oddalone 2 w. od wybrzeży mr. Śródziennego; 2,000 m. (1841. r.). Pobliskie miastu winnice wydają najlepsze wino muskatowe we Francji, po wianicach Rivesaltes.

FROSINONE, u starożytnych rzymian FRUSINO nazywane, 1) M. w pań. Kościelnym, stoł. delegatu i okręgu t. n., na pld.-wsch. Rzymu, u stóp wysokiej góry; 6,500 m. Posiada kolegium i jarmarki nader uczęszczane. 2) Delegat tamże, na wybrzeżach mr. Tyryjskiego, z M. stoł. Frosinone. Rozległy 42 mil kwadr. (wraz z ks. Ponte-Corvo); liczy do 142,000 m. Najwięcej ku pld. posunięta prow. pań. Kościelnego, której część pld.-zach. wyłączenie bagnami Pontyńskimi zajęta; w innych częściach klimat jej jest zdrowy i ziemia żyzna. Składa się z dwóch okręgów administracyjnych: Frosinone i Ponte-Corvo.

FRUTIGEN, Mm. w Szwajcaryi, kanton Bernski, stoł. obw. t. n., na pld.-wsch. M. Bern, od którego 40 w. jest oddalony; leży w pobliżu spływu rz. Kander i Engstligen; 4,233 m., wyznania reformowanego.

FRYBURG, po niemiecku FREYBURG, po francuzku FRIBOURG, po włosku FRIBORGO, 1) kanton związkowy Szwajcaryi, z M. stoł. Fryburg. Leży między 46° 27' a 47° szerokości pld., oraz 4° 27' a 5° 3' długości wschodniej. Graniczy z kantonami: Bernskim na pld. i wsch.; Waadt na południe; oraz Waadt i Nefszatelski na zachód. Zawiera w sobie kilka pomniejszych okręgów, należących właściwie do kantonów Bernskiego i Waadt; i sam znowu posiada okręgi w tychże kant. leżące. Najznaczniejszy między ostatnimi nosi nazwę okręgu Estavayer i Surpierre, w kantonie Waadt. Rozległy 26 i pół mil kwadr., liczy 96,500 m., między którymi 90,500 katolików a 6,000 protestantów. Powierzchnia kraju dosyć górzysta, jednakże w części północnej kilku tylko pasmami pomniejszymi przecięta; południowa zaś sterczy wielu wyniosłymi górami, które ku wschodowi do Alp przypierają (między niemi odznacza się góra Molesson, wysoka stóp 6181, a wiele wspaniałych widoków przedstawiająca). Ciągające się góry ku pld.-zach. należą do pasma zwanego Jorat lub Jurten, złożone powiększej części z pokładów piaskowca, zalegają wschodnie wybrzeża jeziora Neuenburger, i przechodzą z pld. ku pld. w granice kantonu Waadt; szczyty ich

przecież w kantonie Fryburgskim nie dochodzą linii śnieżnej. Główne z wód tu bieżących: Saane, Broye i Sense (po franc. Sarine, Broye i Singine). Należy tu również większa połowa jeziora Morat, a z trzech stron dotyka jeziora Nefszatelskiego. Klimat łagodny w części północnej i na wybrzeżach jeziora Nefszatelskiego; średnia temperatura w Fryburgu + 6°, 2; największe ciepło + 23°, 7; największe zimno - 18°, 5. Mową, najwięcej przez mieszkańców używaną, jest dawne narzecze francuskie i narzecze niemieckie. Język francuski, będący językiem urzędowym, powiększej części przez mieszkańców miast jest używany, niemiecki zaś w okręgach Moratu i Fryburgskim. Większa część ludności jest religii katolickiej, wyjąwszy w dwóch powyższych okręgach, gdzie wyznanie ewangelickie przemaga. Grunt w ogóle żyzny, mianowicie w części północnej pod uprawę zboża zdatny; zbiory jednak nie odpowiadają potrzebom miejscowej; uprawiają tu również len, konopie, kukurydzę, rośliny pastewne, owoce, a nawet winnice, których kilka gatunków należy do lepszych win okolicznych. Torf i kamień wapienny, są jedynymi minerałami użytkowanymi. Przemysł miejscowy głównie jest na rolnictwie oparty; wyrób serów zwanych Gruyère (przeszło 1,800,000 franków rocznej wartości), oraz splatanie kapeluszy słomkowych, liczą się do głównych gałęzi zasobów miejscowych. Znaczniejsze zakłady przemysłowe: 2 drukarnie (w Fryburgu), 2 papiernie, 125 tartaków, 9 browarów, 1 huta szklanna, 26 garbarni i 10 farbiarni. Prowadzą tu znaczny handel przewozowy. Środki komunikacji lądowej znacznie ulepszone zostały. Oświata publiczna dosyć zaniedbana; główny zakład naukowy w mieście Fryburgu. Biblioteki umieszczone są powiększej części w klasztorach, oraz miastach: Fryburgu, Morat, Romont i Gruyères. Z władz sądowych posiada: sąd apelacyjny (Appellations-Gericht), składający się z 13 członków, mianowanych dożywotnie przez Wielką Radę; w każdym zaś okręgu trybunał pierwszej instancji (Unter-Gericht) i kilka sędziów pokoju (Friedensrichter). Według zasad konstytucji z roku 1831., najwyższą władzę kantonu stanowi Zgromadzenie Narodowe czyli Wielka Rada (Grosser Rath), składająca się z deputowanych na lat 9 wybieranych, w stosunku 1 do 1,000 mieszkańców. Deputowani wybierani są przez zgromadzenia wyborcze okręgowe i w trzeciej części co lat trzy zmieniani. Izba zgromadza się 2 razy do roku, obiera prezydenta i mianuje deputowanych kanto-

nu, na ogólny sejm związkowy. Władzę wykonawczą posiada Rada Stanu (Staats Rath), złożona z 13 członków, wybranych przez Wielką Radę na lat ośm, a której prezydent przybiera tytuł *Schultheiss*. Pod względem administracyjnym kanton dzieli się na 13 okręgów. Pierwszy urzędnik okręgowy nazywa się *Oberamtmann*. Okręgi dzielą się na gminy (*Gemeinde*), zarządzane przez radę municypalną (*Gemeinderath*), której przewodniczy *Amtmann*. Pod względem duchownym należy do diecezji biskupstwa katolickiego Lozanny, której stolicą jest M. Fryburg. Dochody kantonu, składające się z opłat gruntowych, podatków niestałych i monopolów ze sprzedaży soli, prochu, opłat drogowych, celnych i pocztowych, dochodziły w r. 1837: 815,848 frank., wydatki zaś na 512,460 frank., obliczone były. Siła zbrojna oddana jest pod zarząd głównego Inspektora wojsk kantonowych. Składa się z kontyngensu związkowego, rezerwy, milicji (*Landwehr*), do której należą wszyscy mieszkańcy od 20 do 45 lat wieku, i pospolite ruszenie czyli *Landsturm*, w którym winien brać udział ogół obywateli od 16—20 i 45—60 lat wieku. — Kanton Fryburgski zajmuje 9. miejsce w hierarchii kantonów, związek Szwajcarski składających; dostawia kontyngens z 2,677 ludzi i wnosi do kasy wojennej 27,345 franków.

2) M. tamże, stol. kantonu powyższego. Leży nad rz. Saane, w stronie pld.-zach. Bernu (25 w.), w takimże kierunku od M. Zurich i Lucerny (90 w.); pod 46° 48' 27" szeroko. pfn., a 2° 49' 19" długi. wschodniej. Liczy 8,500 m., zajmujących 1100 domów. Stolica biskupa Lozanny, Genewskiego i Fryburgskiego; posiada znaczny pensjonat pod kierunkiem jezuitów zostający (1841: 676 uczni), gimnazjum, liceum, seminarium biskupie, muzeum, 2 biblioteki, dom karny, poprawczy i mennicę. Pod względem przemysłowo-fabrycznym zasługują tu na uwagę: fabryki tytoniu, naczyń fajansowych, cykori, wyroby słomkowe, farbiarnie, browary i 2 drukarnie. Zabudowane częścią w dolinie, częścią na pochyłości skały; zdobne jest piękną katedrą gotycką, w r. 1182. poświęconą, ze sławną wieżą S. Mikolaja, 365 stóp wysoko, następnie 4 kościołami, 8 klasztorami, pięknym mostem z drutu żelaznego, rzuconym przez rzekę Saane (834 stóp długości, a na 145 stóp nad poziomem rzeki wznoszący się), oraz starożytnymi murami i górującymi nad temiż wieżami.

FRYSKA-ZATOKA, po niemiecku *FRISCHE-HAFF*, wielka odnoga u wybrzeży mr. Bałtyckiego, około 14 mil kw. rozległa, rozciąga się od Elbląga

ku Królewcowi, przy szerokości przecięciowej jednej mili. Oprócz małego przesmyku w pobliżu Piławy, łączącego wody zatoki z wodami morskimi, oddzieloną jest od mr. Bałtyckiego dwoma kępami podłużnymi, z których jedna ciągnie się od Fischhausen do Piławy (długa półtorej mili, szeroka ćwierć mili), druga zaś z samychże okolic Gdańska, naprzeciw Piławy podchodząca (siedm. mil długa, przy szerokości rzadko 500 sążni wynoszącej). Kępy powyższe zwane mierzejami (*Friscbe-Nehrungen*), są piaszczyste i znacznie wyniosłe, a tęp samem od zalewów morza uwolnione. Rozsiane na nich osady, zamieszkane są wyłącznie prawie od rybaków.

FRYSLANDYA, ob. FRYZYA.

FRYZYA, FRYSLANDYA, po holender. *VRIESLAND*, po francuzku *FRISE*, po niemiecku *FRIESLAND*, po łacinie *FRISIA* lub *FRESIA*, prowincja w Holandyi, z M. stol. *Leeuwarden*. Położona nad Zuydersee, na wybrzeżach mr. Niemieckiego; rozległa jest 49 mil kwadr. i liczy 246,636 m. (1848. r.). Grunt płaski, na częstych zalewach morskich wystawiony, jedynie utrzymaniem kosztownych kanałów zabezpieczonym być może. Ziemia urodzajna i starannie uprawiana, wydaje pszenicę, jarzynę, konopie i len w znacznej ilości. Wiele żyznych pastwisk, ułatwiają znaczny chów bydła. Przemysł mieszkańców na rolnictwie i wyrobie płócien oparty. W r. 1836. wyprowadzono z kraju 5,161,930 funtów masła, a 1,034,380 funtów sera, na handel zagraniczny. Pod względem administracyjnym, dzieli się na 3 obwody: *Leeuwarden*, *Heerenween* i *Sneek*.

FUCECCHIO, po łacinie *FUCECCHIUM*, Mm. w ks. Toskańskim, na zach. Florencyi, w pobliżu rz. Arno; 3,000 m.

FU-CZEU, M. w Chinach, stol. prow. *Fu-Kian*, oraz depart. t. n., leży nad rz. *Si-Ho*, w pobliżu ujścia jej do mr. Liczy się do najznacniejszych miast w państwie, ze względu na przemysł, ludność i handel. Odnacza się sławnym mostem na rzece Czang, poniżej połączenia się tejże z rz. *Si-Ho*; uważanym on jest za najpiękniejszą i najtrwalszą ze znanych w tym rodzaju budowli. Port tutejszy liczy się do 5 portów, które na zasadzie traktatu Nankińskiego z r. 1843. mają być otwarte dla handlu europejskiego.

FUEGO, ob. FOGO.

FUENTARABIA, po francuzku *FONTARABIE*, po łacinie *FONS-RAPIDUS*, M. w Hiszpanii (*Guipuzcoa*), prow. *San Sebastian*, na pld.-zach. *Bayona*, na małym półwyspie, wśród zatoki Gaskoń-

skiej, w pobliżu lew. wybrz. rz. *Bidasoa*; 3,000 m. Obronne; posiada port wygodny dla okrętów z objemem do 40 beczek (beczka równa się wadze 22 centa. stofunt.). Rybołówstwo jest głównym zajęciem mieszkańców. M. nader starożytne, liczne niegdyś do głównych warowni państwa; zdobne jest obecnie kilku starożytnymi gmachami.

FUENTE-CANTOS, 1) Mm. w Hiszpanii (*Estramadura*), prow. *Badajoz*, oddalone o 80 w. na pld.-wsch. M. *Badajoz*; 4,800 m. Pamiętne zwycięstwem marszałka *Mortier*, odniesionem nad wojskami hiszpańskimi. Rodzinne sławnego malarza *Zurbaran*. 2) *Fuente la Higuera*, M. tamże (*Walencya*), prow. *Salamanka*, na pld.-zach. M. *San-Felipe*, w pobliżu rz. *Montesa*; 2,300 m. 3) *Fuente del Maestro*, M. tamże (*Estramadura*), prow. *Badajoz*, na pld.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. *Guadajira*; 6,000 m. 4) *Fuente Ovejuna*, po łacinie *Mellaria*, M. tamże (*Andaluzja*), prow. *Korduba*, na pfn.-zach. M. t. n., w pobliżu lew. brz. rz. *Guadato*; 6,284 m. Jest stol. okręgu sądowego, posiada fabrykę wyrobów wełnianych, płócien i garbarnie. 5) *Fuente-el-Sanco*, M. tamże (*Stara-Kastylija*), prow. *Valladolid*, na pld.-zach. M. t. n., a na pld.-wsch. M. *Zamora*; 2,900 m.

FUENTES-DE-DON-BERMUDO, M. w Hiszpanii (*Stara Kastylija*), prow. *Palencya*, na pfn.-zach. M. t. n., nad jeziorem *Nava*; 3,100 m.

FÜNEN, ob. FIONIA.

FÜNFKIRCHEN, ob. PECS.

FÜRED, W. w Węgrzech, komitat *Szaladski*, nad jeziorem *Balato*. Posiada źródła żelazne kwaśne i kąpiele najwięcej uczęszczane w królestwie.

FÜRFELD, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. *Hessya Nadreńska*, gub. *Wöllstein*; 1,120 m.

FÜRSTENBERG, 1) M. w Prusach, prow. *Brandenburgska*, obw. *rejen. Frankfurtskiej*, na lew. brz. rz. *Odry* i jeziorem *Krebs*; 1,683 m. (1837. r.). Odnacza się wyrobem płócien i trzewików. 2) Mm. w W. ks. *Badeńskim*, na pld.-wsch. i w odległości 7 w. od M. *Hüfingen*; 314 m. 2) Mm. w ks. *Meklembursko-Strelieckim*, na pld. M. *Neu-Strelitz*, nad rz. *Havel*; 2,600 m. 4) Mm. w ks. *Waldeck*, oddalone 10 w. na pld.-zach. M. *Korbach*; 700 m.

FÜRSTENFELD, M. w ces. *Austryackim* (*Styrya*), gub. *Grätz*, na wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. *Bystrzycy* (*Feistritz*), i przy spływie jej z rz. *Lafnitz*; 1,750 m. Posiada wielką fabrykę rządową sygar, tabaki i tytoniu.

FÜRSTENFELDE, M. w Prusach, prow. *Brandenburgska*, obw. *rejen. Frankfurtskiej*, na pfn. M. *Frankfurtu*; 1,716 m. (1837. r.).

FÜRSTENWALDE, M. w Prusach, prow. *Brandenburgska*, obw. *rejen. Frankfurtskiej*, oddalone 31 w. na zach. M. *Frankfurtu*, nad rz. *Sprea*; 4,061 m. (1837. r.). Posiada fabrykę sukna, różnych tkanin wełnianych, płócien, zegarów, oraz garbarnie, dystrylarnie i gorzelnie. Zdobne jest pięknym kościołem gotyckim.

FÜRSTENWERDER, Mm. w Prusach, prow. *Brandenburgska*, obw. *rejen. Potsdamskiej*; 1,300 m. (1837. r.).

FUERTAVENTURA, po francuzku *FORTAVENTURE*, wyspa w posiadaniu Hiszpanii, wśród archipelagu *Kanaryjskiego*, na pld. wyspy *Lanzero*, od której oddzieloną jest kanałem *Bocayno*; M. stol. *Antigua*. Rozległa 35 3/4 mil kwadr., liczyła w r. 1834: 8,050 m. Grunta dosyć żyzne, wydają obficie zboża wszelkie i bawełnę. Wyrób sody, również tu jest znaczny.

FÜRTH, M. w Bawaryi, cyrk. *Środkowej Frankonii*, oddalone 5 w. na pld.-zach. M. *Norymbergi*, przy spływie rz. *Rednitz* z *Pegnitz*; 14,000 m. (2,500 żydów). Stof. obw. sądu ziemskiego; posiada wyższą szkołę klasyczną, oraz szkoły sztuk i rzemiosł. Fabryczne, odznacza się wyrobem luster, świec, sprzętów lakowych, tytoniu, zlotnictwem i jubilerstwem, fabryką złota malarskiego, wyrobami z drzewa, kości i rogu, tkaninami wełnianymi i bawełnianymi, skórami, obiciami papierowymi, fabryką fajek, 2 drukarniami. Połączone jest koleją żelazną z M. *Norymbergą*.

FÜSSEN, M. w Bawaryi, stol. okręgu ziemskiego t. n., obwodu *Szwabia*, na pld. i w odległości 90 w. od *Angsburga*, nad rz. *Lech*; 1,500 m. Magazyn solny, oraz fabryka płócien i instrumentów muzycznych.

FUNG-HOANG-CZING, M. w Chinach, prowincji *Szing-King*, dep. *Fung-Thian*, na pld.-wsch. M. t. n. Znajduje się tu fabryka papieru bawełnianego, używanego w miejsce szkła do okien, posiada również składy handlu prowadzonego z *Koreą*.

FURMANÓW, W. w gub. *Radomskiej*, pow. *Opoczyński*, okr. *Szydłowiecki*, gmina i parafia *Nieklan*. Ludności 120 m., domów 12, innych zabudowań 14; od M. powiatowego 31 wiorst. *Fryszerka* od r. 1836. istniejąca, wydała w r. 1848. żelaza kutego w sztabach, osiach obrcznych, około 900 centnarów; poruszana jest kołem wodnym.

FURNEAUX, archipelag wśród *Wielkiego oceanu*, w części wschodniej ciągnący *Bass* położony. Składa się z 3 wielkich wysp i kilku pomniejszych.

FURNES, po flamandzku *VEURNE*, po łacinie *FURNAE*, M. w Belgii, prow. *Flandrya Zachodnia*,

oddalona 41 w. na pld.-zach. Bruggi (Bruges), a o 4 w. od Mr. Niemieckiego; 4,608 m. (1838. r.). Stołeczne kantonu; posiada olejarnie, cegielnie i fabrykę tabaki. Prowadzi handel zbożem, chmielem, bydłem, sereem i masłem.

FURT, Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. Saint-Pöten, oddalone 18 w. od M. t. n., w pobliżu Dunaju; 466 m. Znaczne kopalnie gliny garncarskiej, nader poszukiwanej, oraz węgla kamiennego. Tu również sławne opactwo Benedyktynów (opactwo Göttlich, po łacinie Gottvicum), założone w r. 1072., posiada szkołę teologiczną dla Benedyktynów, a mianowicie zakonów prowincjonalnych, bogatą bibliotekę (40,000 tomów, z tych 1,200 z pierwszych czasów sztuki drukarskiej, i 700 rękopisów), oraz zbiór przedmiotów naukowych, sztuk pięknych i starożytności.

FU-KIAN, po angielsku FO-KIEN, prow. w pań. Chińskim, leżąca na wybrzeżu pld. między prow. Cze-Kiang, Kuan-tung, Kiang-si i Mr. Chińskim. Rozległa około 2487 mil kwadr., liczyła w r. 1813: 14,777,410 m. Powierzchnia górzysta, po większej części płonna, z wyjątkiem kilku dolin nader żyznych. Skropiona jest kilku rzekami, główna między temiż: Si-Ho, wybiegająca ze źródeł w pobliżu Fo-Czeu. Klimat zdrowy, lubo gorący. Grunt wydaje w obfitości wyborne gatunki herbaty, pomarańcze, wielką ilość kamfory (dostarcza sama takowej na roczny wywóz z cesarstwa), ryż, zboża, liście tytoniowe i trzcinę cukrową. Najznakomitsza w cesarstwie pod względem handlu morskiego i przemysłu fabrycznego. Dzieli się na 10 departamentów.

FULDA, 1) M. w ks. Hesko-Kasselskim, stoł. prow. i okr. t. n., na pld. M. Kassel, na pr. brz. rz. Fuldy; 10,000 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego w Hessyi, sądu apelacyjnego i władz prowincjonalnych. Posiada gimnazjum i seminarium teologiczne, niższą szkołę duchowną, nauczycieli elementarnych, początkową szkołę realną, a nakoniec szkołę sztuk i rzemiosł. Tu również biblioteka publiczna (50,000 tom.), archiwum starożytne, opactwo Wallenstein, w którym zgromadzenie klasztorne dziewięciu rodów szlacheckich, i kilka innych zakonów. Między wzorowo urządzonymi zakładami publicznymi, odznaczają się: szpital prowincjonalny, dom podrzutek, lombard, dom zarobkowy, oraz główne więzienie karne i detencyjne. Pod względem przemysłowo fabrycznym, odznacza się wyrobem tkanin bawełnianych, przedziałniami bawełny, wyrobami wełnianymi, płótnami, fabryką ołówków, świec, introligatorstwem, instrumentami detemi, garbarniami i dystylarniami wó-

dek. Prowadzi zaś handel niemi, płótnem, wełną i wyrobami z téjże, oraz zbożem, bydłem i trzodą. Położone wśród rozległej doliny, na wybrzeżu rzeki, przez którą prowadzi długi most kamienny, opasane jest starożytnym murem i posiada kilka gmachów, między którymi odznaczają się: katedra, niegdyś kościół opactwa, z grobem Ś. Bonifacego, zamek elektorski, zabudowania dawnego opactwa i koszarzy będące poprzednio kolegium Jezuitów od r. 1573. do 1773. r. M. nader starożytne, liczonem być może do najsławniejszych w epoce wojen religijnych Europy. 2) Prowincja tamże, z M. stoł. Fulda. Rozległa 31 mil kwadr., liczyła w r. 1840: 137,777 m. W granicach swych mieści dwa okręgi, właściwie do Hessyi należące, zwane Schmalkalden i Barchfeld. Dzieli się na 4 okręgi: Fulda, Hünfeld, Hersfeld i Schmalkalden. Zawiera 4 miasta, 8 miasteczek i 311 wsi. 3) Okręg tamże, należący do prow. Fulda, z M. głównem t. n. Rozległość 10 mil kwadr., ludność w r. 1840: 47,406 m., wyznania katolickiego. Powierzchnia kraju w ogóle górzysta, klimat zimny, grunt nie zbyt żyzny, w piękne przeciętne pastwiska obfitujący. Główne płody miejscowe: owies, żyto, tataraka i kartofle. Jedynem bogactwem miejscowem, jest chów bydła rogatego, daleko znaczniejszy w okręgu, jak w innej okolicy królestwa. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobem wielkiej ilości płótna, a od lat kilku i tkanin bawełnianych. Zawiera 1 miasto i 118 wsi. 4) Rzeka w Niemczech, uchodząca do lew. brz. rz. Werra, w pobliżu M. Münden (król. Hanowerskie). Wybiega z gór Rhöngelbirge, na wysokości 1515 stóp polsk., w pobliżu Krentzberg. Płynie na przestrzeni 220 w., przez M. Fulda, Hemmen, Hersfeld, Kassel i Münden. Spławna jest od Hersfeld. Główna z uchodzących do niej: Eder, do lewego brzegu.

FULHAM, parafia i wieś w Anglii, hrab. Middlesex, na pld.-zach. i w odległości 8 w. od M. Londynu, nad rz. Tamizą, naprzeciw rz. Putney, z którą połączona jest mostem; 15,301 m. Zdobna jest pałacem biskupów Londynu, będącym zwykłą rezydencją letnią tychże; tu również piękna studnia artezyjska.

FULIGNO, FOLIGNO, po łacinie FULLINIUM, w starożytności FULGINIA zwane, M. w pań. Kościelnym, deleg. Perugia, na pld.-wsch. M. t. n., w dolinie Val-Spoletano, nad rz. Topino; 15,400 m. (1832. r.). Otoczone murami; jest siedziskiem biskupa Fuligno i Spello; posiada trybunał handlowy, i stałą osadę wojskową. Odznacza się wielką liczbą papierni, mydlarni, fabryką kart, tkanin weł-

nianych ipargaminu. Zdobije piękna katedra, San-Feliciano zwana.

FULNEK, po łacinie FULNEKA, M. w Ces. Austriackim (Morawia), gubernia Berneńska, cyrk. Przerowski, na pld.-wsch. M. Hranice (Weisskirchen), nad rz. Gausbach; 3,518 m. (1834. r.). Odznacza się wyrobem sukna i tkanin wełnianych. Pierwotna siedziba braci Morawczyków.

FULOP-SZALLAS, Mm. w Węgrzech, okr. Małej Kumanii, nad rz. Kis-Er; 4,775 m.

FULTA, M. w posiadłościach angielskich wsch.-indyjskich, prezydenturze Bengalskiej, okręgu Hugly, na pld.-zach. Kalkuty, na lew. brz. rz. Hugly.

FUMAY, po łacinie FUMACUM, M. we Francyi, dep. Ardennów, obw. Rocroi, na pld.-wsch. M. t. n., na lew. brz. rz. Mozy; 3,000 m. (1841. r.). Posiada kopalnię żupku, uważanego za najlepszy ze znajdujących we Francyi.

FUNAI, M. w Japonii, na wyspie Kiusiu, na pld.-wsch. M. Nagasaki. Handlowe i przemysłowe.

FUNCHAL, M. w Afryce zach., na wyspie Maderze, której jest stolicą. Leży nad zatoką wybrzeża południowego pod 32° 27' szerok. pld., a 19° 16' dług. zachodniej; 20,000 m. Jest siedziskiem głównego zarządu wyspy, stolicą biskupa i zamieszkaniem konsulów: Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, król. Sardyńskiego, Angielskiego i ces. Rosyjskiego. Portu tejszy jest głównym, co do wywozu wina madery. Obronne kilku warowniami, i zdobne jest katedrą.

FUNDI, ob. FONDI.

FUNDY, zatoka na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży Ameryki Północnej, między Nową-Szkocją, Nowym Brunswikiem i pań. Maine.

FU-SZAN, Mm. a raczej wieś w pań. Chińskim, prow. Kuang-Tung, oddalone 35 w. na pld.-zach. Kantonu, na wyspie utworzonej rz. Si-Kiang; ludność miejscową na 800,000 do 1,000,000 m. oceniają. Ma obwodu 13 w., nie jest przecięt murem opasane i dlatego w liczbie miast pomniejszych jest zamieszczone. Część ludności miejscowej na statkach wodnych zamieszkuje. Posiada liczne fabryki wyrobów jedwabnych, bawełnianych, porcelanowych, wyrobów blaszanych, miedzianych i mosiężnych, oraz rafinerie cukru. Prowadzi wielki handel morzem.

FUTA-GHALLO, lub FUTA-DŻALLON, 1) okolica w Afryce, w części pld. Senegambii. Kraj górzysty, w którym biorą początek rz. Senegal, Gambia, Falémé i Rio-Grande. Zamieszkany od pokoleń Fulasami zwanych, które pierwszych mieszkańców kraju wypędziły. Jestto plemię murzyńskie, z charakterem wesołym i dobronudnym, lubo drażliwym i nader dumnym. Gorliwi wyznawcy Mahometa; oddają się rolnictwu, poniekąd przemysłowi i prowadzą handel skórą, ryżem, kością słoniową i t. p. 2) Futa-Toro, król. w Senegambii, w części kraju pld. Grunt nader żyzny, pokryty bujną roślinnością, posiada liczne pokłady rudy żelaznej.

FUTTAK, Mm. w Węgrzech, komitat Bacska, na zach. Peterwaradynu, nad rz. Dunajem; 2,573 m. W okolicy pobliskiej plantacye wyborowego tytoniu. Odznacza się licznymi jarmarkami.

FUZES-GYARMATH, Mm. w Węgrzech, komit. Bekska, wśród rozległych bagien; 4,000 m. Odznacza się wielkim chowem bydła rogatego.

FYEN, ob. FIONIA.

G.

GAABEN-SUND, ciążyna między wyspami Seeland i Falster, na której kilka pomniejszych wysp leży; największa z tych Bagów jest zwana.

GABARDAN, okolica we Francyi, w prow. zwanej niegdyś Guyaną; M. główne Gabarret.

GABARRET, M. we Francyi, dep. Landes, obw. Mont-de-Marsan, na pld.-wsch. i w odległości 43 w. od M. t. n.; 854 m. Było niegdyś stolicą kraju Gabardan.

GABARUS-OLERONENSIS, ob. GAVE-D'OLERON.

GABDAN, M. w Czechach, położone wśród gór, w cyrk. Bolesławskim (Bunzlau), na pld.-zach. M.

Reichenberg; 2,140 m. Posiada źródła mineralne.

GABEL, ob. JABLON.

GABIANO, Mm. w król. Sardyńskim, oddalone 19 w. na zach. M. Casale, w pobliżu pr. brz. rz. Po; 2,200 m.

GABLONZ, ob. GABLUNKA.

GABLUNKA, GABLONEC, po niemiecku GABLONZ, Mm. w ces. Austriackim, w Czechach, cyrk. Bolesławski, oddalone 39 w. na pld.-wsch. M. Młody Bolesław, nad rz. Neissa; 3,209 m. Odznacza się wyrobem sukna, kryształów, szkła, pereł i kamieni zwanych czeskiemi. Liczą tu 120 fabrykantów sukna, którzy je wyrabiają w lepszych

gatunkach, wartości około 600,000 złotych reńskich (2,400,000 zł. polsk.) rocznie; 121 fabrykantów szklanych pereł, 38 złocących kryształ i t.p. Wyrób tutejszy pereł i kamieni, przechodzi często 1,000,000 zł. reńsk. wartości rocznie, a takowe nawet do Haiti, Egiptu i Konstantynopola, wyprawiane bywają.

GABRIEL, St. G., 1) M. w Ameryce pñ., w pobliżu wybrzeża Nowej Kalifornii; 1,200 m. 2) Góra w Irlandyi, prow. Munster, hrb. Cork, na wsch. zatoki Dumnanus.

GAC, rz. w król. Polskim, uchodząca do lew. br. rz. Narwi. Wybiega około wsi Cosoki, za M. Zambrowem, płynąc zaś ku zach. dochodzi wsi Poręty, pod którą przyjmuje do lew. wybrz. rz. Jabłonkę; następnie zwraca się ku pñ., a ubiegłszy około mil 3, uchodzi do Narwi pod Kossakami.

GACS, ob. HALICZ.

GADAMES, oaza i M. w Afryce, na pñd.-zach. M. Tripolis, na granicy pñ. Sahary. Grunta dość starannie uprawne; ludność znaczna. Jest głównym punktem handlowym środkowych miast afrykańskich i zwykłą stacją karawan, do Tombuktu ciągnących.

GADEBUSCH, po łacinie DEI-LUCUS, M. w W. ks. Meklembursko-Szweryńskim, okr. Meklemburski, oddalone 19 w. na pñ.-zach. M. Szwerynu, na pr. br. rz. Radegatz; 2,000 m.

GADIACZ, M. pow. w Ces. Rosyjskim, gub. Połtawska. Posiada 5 kościołów, 2 szkoły świeckie i liczy do 6,200 m.

GADOR, Mm. w Hiszpanii (król. Andaluzji), prow. Almeria, na zach. i w odległości 17 w. od M. t. n., nad rz. Almeria i u stóp gór t. n.; 1,500 m. Odnacza się sławnymi pokładami rudy ołowianej, które w ostatnich latach na wielką skalę rozwinięto. Liczą się, wraz z kopalniami w Adra, do najbogatszych w świecie.

GADS-HILL, góra w Anglii, hrb. Kent, na pñd.-zach. Rochester.

GAEI, Mm. we Francyi, dep. Ille-et-Vilaine, obw. Montfort-sur-Meu, nad rz. Mée; 2,000 m.

GAETA, po francuzku GAETE, u starożytnych rzymian CAJETA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Lavoro, główne okr. Gaeta, oddalone 75 w. na pñ.-zach. M. Neapolu, na wybrz. mr. Tyryjskiego i wśród zatoki od M. nazwę swą biorącej; 14,800 m. Obronne; jest siedziskiem biskupa katolickiego i rezydencją gubernatora wojennego. Zbudowane na cyplu górzystym, wchodzącym do mr. Tyryjskiego; posiada piękną katedrę, w której groby ks. de Bourbon i ks. Heskiego, cytadelę na wyniosłej skale zbudowaną, port dosyć obszerny

i kilka zabytków z czasów rzymskich. Miasto nader starożytne, pamiętne spełnieniem w pobliżu morderstwem na Ciceronie.

GAGOLINA, ob. RADZIEJÓWKA.

GAIL, HEIL, ob. ZILIA.

GAILDORF, M. w król. Wiertembergskim, stol. prow. t. n., w cyr. Jaxty, na pñ.-zach. Ellwangen, nad rz. Kocher; 1,600 m., wyznania ewangelickiego (1840. r.). Posiada zakłady górnicze, głównie alun i wityrol produkujące. Zdobne jest pięknym kościołem z kilku historycznymi grobowcami.

GAILLAC, M. we Francyi, stol. obw. t. n., depart. Tarn, na zach. i w odległości 23 w. od M. Alby, na pr. br. rz. Tarn; 8,131 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, drukarnię, kilka farbiarni. Prowadzi znaczny handel winem czerwonym, białym i zbożem z Belgii, Holandji i M. Bordeaux.

GAILLON, po łacinie CASTRUM-GAILLONIS, GALLIO, M. we Francyi, depart. Eure, obw. Louvier, na pñd.-wsch. i w odległości 13 w. od M. t. n.; 2,600 m. (1841. r.). Posiada główne więzienie karne, w którym r. 1835. znajdowało się 1039 przestępców. Pod względem przemysłowo-fabrycznym odznacza się tkaninami jedwabnymi, rękawicznictwem, czapnictwem, wyrobami z plecionek słomianych i t. p.

GAINSBOROUGH, M. w Anglii, hrab. Lincoln, na pr. br. rz. Trent; 7,580 m. Posiada port przystępny dla okrętów, liczących 300 beczek objemu, i prowadzi znaczny handel nadbrzeżny. W r. 1839. zawinęło do portu 376 okrętów z ładunkiem 28,322 beczek, opuściło zaś port 453 okrętów z ładunkiem 31,977 beczek (1 beczka, równa się wadze 22 centnarów 100-funtowych).

GAIS, po łacinie CASA, W. w Szwajcaryi, kanton Appenzell, oddalona 5 w. na pñ.-wsch. M. Appenzell. Leży na wysokości 5000 stóp polskich, i liczy 2,600 m., wyznania ewangelicko-augsburgskiego. Posiada szkołę kantonową nauczycieli elementarnych (Schullehrerseminar), oraz źródła mineralne i kąpiele w pobliskiej okolicy.

GALACZ, GALACS, w starożytności AXIOPOLIS zwane, M. w Mołdawii, stol. okr. Covurloni, na pñd. M. Jassy, na lew. br. Dunaju, między ujściem Seretu i Prutu do téjże rzeki. Leży pod 45° 25' szerok. pñ., a 25° 12' długości wsch.; 10,000 m. Posiada port najważniejszy z portów na Dunaju leżących, przystępny dla okrętów z objęciem 300 beczek (1 beczka równa się wadze 22 centnarów). Miasto nader handlowe, rezydencyonalne wyższych władz krajowych i konsula W. Brytanii; utrzymuje regularne komunikacje

statkami parowymi z Wiedniem, Konstantynopolem, Trebizondą, Orsową, Sylistryą, Warną i Widdinem. W r. 1839. wprowadzono tu przez górny Dunaj na tranzyto za 5,859,319 złp. rozmaitych towarów, między którymi główne miejsce trzymały: przędza wełniana i wyroby z téjże, trzcina cukrowa i cukier rafinowany, kawa, arak, wina, oliwa, figi i rodzenki, pomarańcze i cytryny, sadło, kawior i wiele innych. Wprowadzono zaś na potrzeby miejscowe za 4,748,359 zł. pol., rozmaitych wyrobów, między którymi główne miejsce trzymały: nankin, tkaniny wełniane tureckie, kawa, воск turecki, kawior rossyjski czarny i czerwony, przędza bawełniana angielska i turecka, figi, wyroby żelazne rossyjskie i angielskie, musliny drukowane tureckie, oliwa, migdały, skórki jagnięce wyprawy tureckiej, skóry i futra rossyjskie, ryby solone i suszone, pomarańcze, ryż, szale z Alepo, rum, dywany, tytuń, tkaniny jedwabne tureckie, oraz wiele innych. Wyprowadzono morzem w r. 1839. pszenicy, kukurydzy, grochu, tytoniu, wełny, siemienia lnianego, desek, soli, masła, wina, orzechów, puchu, konopi, lnu, skór baranich, wołowych i t. p., za ogólną ilość 11,208,182 złp. W r. 1837. zawinęło do portu 528 okrętów, między którymi 176 pod flagą turecką, 145 greckich, 50 rossyjskich, 48 austriackich, 37 jońskich, 8 angielskich i t. p.

GALAM, M. w Afryce, w Senegambii, stol. pań. Kadzaga (Kadjaaga), na l. br. Senegalu, na wsch. M. stol. Louis. Niedgdyś było głównym punktem handlu niewolnikami w powyższej okolicy.

GALANDA, góra z łańcucha Alp, na granicy kantonu Gryzonów i St. Gallen (w Szwajcaryi); 8250 stóp wysoka.

GALANTHA, Mm. w Węgrzech, komitat Presburski, oddalone 44 w. od M. Presburga; 1,800 m., po większej części cyganów. Odnacza się mnóstwem grajków na skrzypce, wstawionych na całą okolicę.

GALAPAGOS, GALLOPAGOS, po niemiecku SCHILDKRÖTENINSELN, po francuz. ILES-DES-TORTUES, czyli WYSPY ŻÓŁWIOWE, archipelag wśród oceanu Spokojnego, na zachód wybrzeża południowej Ameryki; między 1° 43' szerok. pñ., a 1° 25' szerok. południowej, oraz 90° 24' a 94° 22' długo. zachodniej. Ilość tych wysp nie jest wiadomą, a lubo grunta ich żyzne i układu wulkanicznego, nie są przecież zamieszkane.

GALASHIELS, Mm. w Szkocyi, hrb. Selkirk i Roxburgh, nad rz. Gala, o 2 w. od ujścia téjże do rz. Tweed; 2,410 m. Odnacza się wielkimi fabrykami tkanin wełnianych, a które w r. 1840. spotrzebowały do 600,000 cent. wełny. W r. 1838. główne

fabryki tutejsze (w liczbie 12) liczyły 6,000 wrzecion i zajmowały 312 robotników. W pobliżu M., na pr. br. rz. Tweed, wznosi się zamek Abbotsford, wstawiony pobycem Walter-Scotta.

GALATA, 1) Mm. w Grecyi, na wsch. Missolonghi, na lew. br. ujścia rz. Fidari. 2) Galata Buruni, przylądek na wybrzeżu Bułgaryi, nad mr. Czarnym, na pñd.-wsch. Warny. 3) Część miasta Stambułu, ob. KONSTANTYNOPOL.

GALAURE, po łacinie GALABER, rz. we Francyi, uchodząca do lew. br. Rodanu, pod M. Saint-Vallier (depart. Drôme). Wybiega w dep. Izery, w pobliżu Roybon. Płynie na przestrzeni 56 w., przez Grand-Serre.

GALEN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego Yorku, hrb. Wayne, w pobliżu i na pñ. Junius; 4,234 m. (1840. r.). Posiada znaczne kopalnie soli.

GALENA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Illinois, stol. hrb. Jo-Davies; 1,843 m. (1840. r.).

GALERIA, PORTO-DI, G., port na zach. wybrzeżu wyspy Korsyki, na pñd.-zach. M. Calvi, przy ujściu rz. Fango.

GALESO, rz. w król. Neapolitańskim prow. Terra d'Otranto, wybiega z gór Martina i uchodzi do zatoki Tarentu.

GALGA, rz. w Węgrzech, dopływowa rz. Zagywa. Wybiega w kom. Neogradzkim, pod górą Szandą, i uchodzi dwoma ramionami pod Fenszaru.

GALGUCZ, po niemiecku. FREISTÄDL, Mm. w Węgrzech, kom. Nyitra (Nutra), na pñ.-zach. i w odległości 23 w. od M. Nyitra, na lew. br. rz. Waag; 4,000 m. Odnacza się jarmarkami na bydło, oraz pięknym zamkiem.

GALICIA, po francuzku GALICE, po łacinie GALLICIA lub GALLECIA, po portugalsku GALLIZA, prow. w Hiszpanii, z M. stol. San-Jago-de-Compostella. Leży między 41° 50' a 43° 50' szerokości północnej, na pñ.-zach. krańcu półwyspu. Graniczy na zachód z prow. Asturyi i Leon, na pñd. z Portugalią, na pñ. z odnogą Gaskońską, na zachód z oceanem. Rozległa 748 mil kwad., liczy 2,000,000 m. Powierzchnia kraju górzysta, pokryta ostatnimi ramionami gór Kantabryjskich. Wybrzeża bardzo wklęsłe, kilka wygodnych portów posiadają. Wody biejące nader obfite, główna między wielu innymi jest rz. Minho. Klimat w ogóle umiarkowany; deszcze w większej obfitości, jak w którejkolwiek części Hiszpanii. Grunta żyzne, a mianowicie w dolinach, starannie uprawne. Główne płody miejscowe: zboże, niewystarczają-

ce na potrzeby mieszkańców, kukurydza, kartofle, kasztany, owoce świeże i suszone, wino, konopie i len. Znajdujemy tu również znaczne plantacje pomarańczy i drzew cytrynowych. Chów bydła domowego nader upowszechniony. Przemysł fabryczny ogranicza się na wyrobie płócien, sukna zwyczajnego, kapeluszy, mantylek kobiecych, papieru i płócien w nader cienkich i poszukiwanych gatunkach. Handel morski dość rozległy, koncentruje się w portach: Ferrol, Korunia (Coruna) i Vigo. Z natury gruntu, pólów ziemi, i charakteru mieszkańców, Galicja ma wiele podobieństwa z Owernią (Auvergne) francuską. Mieszkańcy jej, z których znaczna liczba opuszcza kraj corocznie szukając zajęcia i utrzymania w innych częściach Hiszpanii, zajmuje się wraz z mieszkańcami Asturii roznośzeniem wody w Madrycie, pod nazwą Aguadores. Galicja pod względem wojskowym stanowi okręg dywizyjny, z generał-kapitanem na czele zarządu. Dzieli się na cztery prow.: Lugo, Korunę, Pontevedra i Orense. W r. 1060. Ferdynand zwany Wielkim nadał jej tytuł królestwa, który do obecnego czasu zatrzymała.

GALICJA, czyli **KRÓLESTWO GALICJI I LODOMERYI**, stanowiąca część Ces. Austriackiego, z M. stoł. Lwów. Leży na pfn. stronie gór Karpackich, między 36° i 45° dług. wsch., a 47° i 51° szer. pfn. Graniczy na pfn. z król. Polskim i Ces. Rosyjskim, na wsch. z Bessarabią i Multanami, na pfd. z Ziemią Siedmiogrodzką i Węgrami, na zach. z Szląskiem Austriackim i Pruskim. Naturalnymi jej granicami, są: ku zach. rz. Biała, ku pfn. rz. Wisła, na pfd. góry Karpackie, na wsch. rz. Zbrucz. Rozległa 1569 mil kwadr., uważaną być winna za drugą prow. pań. Austriackiego, ze względu swęj obszerności. Ludność Galicji w r. 1837: 4,563,089 m., w r. 1840: 4,760,820 m., w r. 1849: 5,290,974 m.

Zarys granic Galicji, zbliżając ją kształtem do półkola, którego główna wypukłość na pfn.-wsch. jest zwróconą, przedstawia nam powierzchnię pochylą, idącą z pfd. czyli od pasma gór Karpatami (dawniej Krępakami lub Tatry) zwanych, ku pfn.-wsch. Góry te ciągnąc się od mr. Czarnego, oddzielają Multany od Wołoszczyzny i odgraniczają w całej przestrzeni Galicję od Węgier, a łączą się na Szląsku z Sudetami. Kilka najwznioślejszych gór pasma powyższego, należą do Galicji, główniejsze między niemi: Krzywań, na samej galicyjsko-węgierskiej granicy (obw. Wadowicki), na 7535 stóp nad poziomem mr. Bałtyckiego, wierzchołek ten wznosi się prostopadle od strony pfn. i tworzy przepaść na 4090 stóp głębo-

kości; Babia-Góra (obw. Wadowicki), 5500 stóp wysokości; Rohacz (obw. Sąddecki), 5400 stóp; Rareu, 5400 stóp; Dsumaleu, 5600 stóp, obadwa wierzchołki na Bukowinie. Oprócz powyższych znajduje się jeszcze na Bukowinie wiele szczytów, których wysokość nie jest wymierzona dokładnie, a mianowicie: Ouszor, Suchadro, Budin, Plesko, Keczera i Magura, w obw. Czerniowieckim; Czerna-Hora, obw. Kołomejski; Bystra, obw. Stanisławowski; Ihrowyszcze, Hrynków i Czerna-Repa, obw. Jasielski; Gewont, Pyszna i Hlawron, obw. Sąddecki; Pyrc i Zwaliska, obw. Wadowicki. W dalszym ciągu pasm górujących w Galicji, rozróżnić należy pomniejsze ramie poprzeczne, odłączające się ze środka głównego pasma karpackiego, pod 49° szer. północnej, a które ciągnąc się w kierunku z pfd. ku pfn., pod nazwą Gołogory, tworzy znaczne zagłębienie przy zwróceniu się na wsch.; tam dzieli się ono na dwie odnogi, z których jedną wysła ku pfn. pod nazwą Woronia, drugą zaś zwraca ku pfd., gdzie sięga po rz. Dniester. Oprócz powyższego, odłączają się również od Karpat w stronie zach. Galicji (obw. Sąddecki), po części nagie, po części leśne wzgórza, które idąc w kierunku z pfd. ku pfn. dochodzą rz. Wisły, a zniżając się stopniowo, nikań zupełnie w pobliżu granic król. Polskiego. Część Karpat ciągnąca się od obw. Stryjskiego aż do granic Szląska, zwana jest zwykle Bieskidami lub Bieszczadami; jest ona porośnięta bujnymi lasami w części niższej, w górnej zaś mechy tylko, porost, lub świerk karłowaty widzieć się dają. Szczyty ich pokryte są śniegiem; lodniska przecież, wyłącznie na stronie przeciwniej czyli od Węgier, spotrzącać można. W ogóle Karpaty galicyjskie przedstawiają wiele wspaniałych i zajmujących widoków; w nich to bowiem ciemne, ponure bory, obok olbrzymio sterczących kamieni i głazów, zawierają liczne wodospady i jeziora wśród uroczych i wesołych nizin. Znaczna ilość wód bieżących, zraszających Galicję (około 400) biorą po większej części początek swój wśród Karpat i oznaczają swym biegiem, jużto ku pfn., jużto ku pfn.-wsch. zwróconym, naturalną pochyłość kraju. Wisła, wypływa z zach. części karpat i uchodzi do mr. Bałtyckiego, Dniestr w stronie wsch. nie ledwie w prostym kierunku do mr. Czarnego wpływający, uważane być mogą za główne rz. Pierwsza wybiega ze Szląska i stanowi granicę między Szląskiem pruskim, Polską i Galicją; około Popowic (obw. Rzeszowski) wpływa do król. Polskiego, a ubiegłszy 134 mil, wychodzi trzema ramionami do

mr. Bałtyckiego. Z pomniejszych rzek przyjmuje do siebie: Białę, Skawę, Skawinkę, Sołę (w obw. Wadowickim), Przemszę, Prądnik, Rudawę, Czerne, Chobkę (obw. Krakowski), Dunajec, Rabę, Uświe, Wilgę (obw. Bocheński), Breńkę, Dębę, Brzysskę, Wisłokę (obw. Tarnowski), San (obw. Rzeszowski), oprócz wielu innych rzek płynących jużto w Prusach, już w Polsce. Dniestr wybiegający również z pasma gór Karpackich (obw. Samborski) w pobliżu włości zwanęj Dniestrzyk-dubowy, biegnie środkiem wschodniej Galicji, następnie zwraca się ku pfd., odgranicza ją od Bukowiny, a w obw. Czortkowskim przepływa granicę Ces. Rosyjskiego. Przyjmuje zaś do swego koryta: Błozewkę, Bystrycę, Głęboką, Jablonkę, Leninę, Łomnę, Medenicę, Niezachówkę, Potok, Strwiąż, Tyśmieniczkę (obw. Samborski), Kłodnicę, Stryj, Świec, Szczyrk (obw. Stryjski), Barysz, Bystrycę, Dukiew, Knehenię, Koropiec, Lipę, Złotą-Lipę, Łomnicę, Okno, Siwkę, Tłumaczek (obw. Stanisławowski), Swirz (obw. Brzeżański), Główną (obw. Kołomejski), Bolesnicę, Iwanik, Niczawę, Zbrucz czyli Podhorzec, Seret, Strypę (obw. Czortkowski), Czarny Potok, Staneczę, Tontorówkę (obw. Czerniowiecki), a ubiegłszy 152 mil, z których 62 w samej Galicji, wchodzi do mr. Czarnego, w pobliżu Białogrodu (Akierman) w Bessarabii, tworząc ujściem swém zatokę zwaną jeziorem Owidyusza. Do rzek pomniejszych liczą się: Prut, wypływający ze źródeł w Karpatach leżących (obw. Stanisławowski), ubiega 25 mil wśród Galicji, a uchodzi poniżej Gałacza do Dunaju. Przyjmuje do siebie wiele rzek pomniejszych, główniejsze między niemi: Czerniawa, Kołomejka, Łucza, Kołaczyn, Rybnica, Turczka, Riczka, Serlawka i Sopowka (obw. Kołomejski), Brzusznica, Hlinica, Mołdawa, Wertecz, Rokitna (obw. Czerniowiecki). Bug wybiega w obw. Złoczowski, we włości Werchobuz, a w obw. Żółkiewskim przepływa granicę król. Polskiego. San bierze początek w górach karpackich, pod wsią Sianki, w obw. Samborskim, przerzyna w swym biegu obwody: Sanocki, Przemyski i Rzeszowski, a ubiegłszy mil 38, wpada do Wisły w obw. Rzeszowski, około Pniowa; w swym biegu przyjmuje: Bosówkę, Brzuszkę, Bystrą, Chrewezyk, Hoczewkę, Kerepinkę, Korzonkę, Łopienicę, Myrwę, Ropienkę, Solinkę, Tarnawkę, Wisłoczek (obw. Sanocki), Roztoke, Wiar, Wisznę (obw. Przemyski), Bukowę, Lubaczówkę, Tanew i Wisłok (obw. Rzeszowski). Dunajec wypływa z Tatrów w obw. Sąddeckim; płynie początkowo dwoma strumieniami, zwanymi Białą i

Czarną Dunajec, które łącząc się pod Nowym-Targiem (Neumarkt), przybierają w dalszym biegu nazwę Dunajca. Odnacza się nader bystrym prądem i przyjmuje do siebie: Białkę, Czerwieńkę, Czerwoną-Skałkę, Kameśnicę, Kamienicę, Krzemieniec, Łososing, Poprad (obw. Sąddecki), Miłówkę i Lubienkę (obw. Bocheński), a nakoniec uchodzi do Wisły około Nowego-Pola, ubiegłszy 23 mil. Seret wypływa dwoma ramionami z Karpat Bukowińskich, a te łącząc się w pobliżu Kamionki, zraszają w wspólnym korycie Multany około Kindestie, i uchodzą pod Brąjłowem do Dunaju. Bystrzyca płynie na pograniczu Bukowiny i Siedmiogrodu, nazwana jest Złota, dla piasku złotego, jaki w swém korycie toczy. Bierze początek w górach Karpackich, a uchodzi do Mołdawy; przyjmuje zaś do siebie: Dornę, Kirlibabę, Negriszore, Serischore, oraz kilka innych na Bukowinie. Stryj wypływa z Karpat (obw. Stryjski), w pobliżu wsi Wysoka (obw. Samborski), zatacza łuk znacznej wielkości, a około Żydaczowa uchodzi do Dniestru; ubiega mil 25. Przyjmuje do siebie: Borynię, Bukowinę, Butkę, Hnyłkę, Ilnik, Kondratówkę (obw. Samborski), Bereśnicę, Kruszelnicę, Husnę, Rybnik, Opier i Oporzec (ob. Stryjski). Wisłoka wypływa z Karpat, w obw. Sanockim, a ubiegłszy mil 16 uchodzi w obw. Tarnowskim, w pobliżu Ostrowy do Wisły. Zabiera do swego koryta wody rzek pomniejszych: Jasiela, Łecówki, Tarnawki (obw. Sanocki), Banicy, Boneczalki, Dembówki, Lubatówki, Gładyszówki, Lubczy, Ropy, Stebnicy (obw. Jasielski), oraz Wielopolki (obw. Tarnowski). Zbrucz (Podhorzec) odgranicza obw. Tarnopolski i Czortkowski od Rosyi; nadpływa zaś z Wołynia i w pobliżu okopów uchodzi do Dniestru (obw. Czortkowski). Oprócz powyższych wymienionych, znajduje się w Galicji mnóstwo rzek i strumyków, które niemal wszystkie wypływają z gór Karpackich, łączą się z innymi wodami i od obłych włości nazwę swą biorą.

W braku właściwych jezior, znajdują się na szczytach gór Karpackich, a mianowicie w obwodach: Sąddeckim, Kołomejskim i Czerniowieckim liczne stawy, zwane morskimi okami, a o których podanie ludu utrzymuje, że zostają w podziemnej z mr. komunikacji. Stawy te nie tyle obszerne, ile nader głębokie, znajdują się na wysokości od 4000 do 6300 stóp nad poziomem mr. Jeden ze stawów powyższych, morskim okiem, od pogranicznych węgrów polskim rybiem jeziorem nazywany, leży w cyrk. Sąddeckim, t. j. w części Galicji, wchodzącej znacznym cyplem do Węgier i ks.

Spiskiego. Jest ono najrozleglejszemu z jezior Karpackich (58 morgów obszerności a 192 stóp głębokości); leży na wysokości 5000 stóp nad poziomem mr. Bałtyckiego. Na pñn.-wsch. powyższego jeziora, a na 1000 stóp wyżej, leży pomniejsze jezioro, zwane Czarnym stawem, dla ciemnego koloru swęj wody; otoczone jest ze trzech stron nieprzystępnymi skałami, i nie mogło być dotychczas zgłębionem. Te jeziora Alpejskie, są w liczbie 20, a nie posiadające widocznego dopływu, głównie tylko przez deszcze nawalne i topnienie śniegów mogą być zasycane. Znajduje się również w Galicyi znaczna ilość innych stawów, które przy ogólnej rozległości 94110 morgów kwadr., odznaczają się wielką rybnością. Najznaczniejsze między niemi znajdują się ku wsch., a mianowicie w Tarnopolu, Grodku, Janowie, Brzeżanach, Monasterzyskach i na Bukowinie, to jest w okolicy Toporoutza i Zastawny. Wpółśród licznych wód mineralnych, jakie Galicya posiada, godne są uwagi dwadzieścia kilka źródeł siarczanych, sześć źródeł żelaznych, a siedm wzmacniających; główniejsze między niemi są w Krynicy, Szkle, Lubieniu i Truskawcu, oraz wody Iwonickie, równające się w skutkach wodzie Heilbronskiej, a w Szczawnicy wodzie Selcerskiej. Wody słone są w Wieliczce, w Drohobyczu i wszędzie prawie obok warzonek soli. Klimat w Galicyi jest najostrejszym ze wszystkich prow. Ces. Austriackiego; nie jest to przyczyna położenia geograficznego (Morawia, Czechy i Węgry leżą pod tą samą szerokością), lecz raczej ciągnące się ku pñd. rozległego łańcucha gór Karpackich, które z jednej strony bronią przystępu łagodnym wiatrom południowym, z drugiej zaś wstrzymują wichry i burze północne, nadciągające bez żadnej przeszkody. Skutkiem tego lato w większej części królestwa, krótko trwałe i mniej gorące, nie dłuższe nad sześć miesięcy. Średnia temperatura we Lwowie nie przechodzi + 6° R., Kraków, będący w tychże samych prawie warunkach klimatu, jak większa część kraju, doznaje nader zmiennęj skali powietrze-stanu, gdyż na 53° R., to jest od -24° do +29° R., zwykłe zimna rzadko przechodzą - 20° do - 24°, w okolicach zaś wśród Karpat leżących dochodzą często -28° do -30° R. Śnieg i lód utrzymuje się tam często do miesiąca lipca. Pomimo zmienności i ostrości klimatu galicyjskiego, jest jednak bardzo zdrowym dla wzrostu roślin i nader przyjaznym dla zwierząt; krajowcy dosięgają zazwyczaj 60 do 80 lat wieku, a dosyć często widzieć się dają osoby do 100 i więcej lat liczące. Góry galicyjskie, złożone w wyższej czę-

ci ze skał granitowych, przeplatanych kamieniem łupkowym, wapiennym lub kwarcowym, w niższej zaś z kamienia wapiennego, glinowatego, opoki i kamienia piaszczystego, obfitują w wielorakie minerały i kruszce. Główne między niemi zajmuje miejsce wielki pokład soli, rozciągający się łukiem od zach. ku wsch. stronie kraju, czyli od Wieliczki aż do Bukowiny; nieco rudy złotej w Szarěj-Dornie, i takiż piasek w rz. Bystrzycy; ruda srebrna w Kirlibabie; ruda miedziana w Poschoricie i Fundul-Mołdawie na Bukowinie; ruda żelazna wydobywana w wielu okolicach gór Karpackich; ruda ziemna czyli bagnista, zwana przez miejscowych murzynką (wydaje wyborne żelazo). Z półmetali godnymi są uwagi: cyna, cynk, żywe srebro, galman i antymon. Wpółśród wielu gatunków kamieni, odznaczają się: marmur, alabaster, granit i kamień krzemienisty, jaspis, kryształ górny, krwawnik i opal pospolity; glina porcelanowa i garncarska; ziemie farbiarskie, torf, węgle kamienne, bursztyn, gips, siarka, wapno, wityriol, saletra i wiele innych.

Las y, około 380 mil kwadr. zajmujące, zawierają wszystkie niemal gatunki drzew europejskich, a mianowicie: jodły, modrzewie, brzozy, dęby, olše, świerki, jawory, buki i wiele innych. Znacznie przerzedzone w wielu okolicach, a szczególnie w obwodzie Tarnopolskim i Czortkowskim, pozostały wszakże nienaruszone prawie na podgórzach Karpackich, gdzie wznoszą się odwieczne i ciemne bory, przechowujące bogactwa roślinne dla przyszłych pokoleń tej ziemi.

Grun t w ogóle żyzny, dostatecznie nawodniony, sprzyja uprawie zbóż wszelkich. Obszary galicyjskie, górzyste ku południowi, przedstawiają na północ rozległą piaszczystą płaszczynę, ciągnącą się od Krakowa, przez obwody: Bocheński, Tarnowski, Rzeszowski, Przemyski i Żółkiewski, czyli do granicy wschodniej, na nią to i w przyległych obw. Samborskim, Stanisławowskim, Tarnopolskim i Kołomyjskim, uprawiają z korzyścią wszelkie ziemiopłody. Okolice przecięż na wybrzeżach Dniestru położone, a mianowicie Pokucie i Podole, szczególnie w tłustą glebę obfitującą, rodzą w wielkiej obfitości zboża wszelkie, kukurydzę, tytoń i wysmienite melony. W okolicach Karpackich, gdzie ziemia po większej części jest kamienista, rolnik z niejakim trudem uprawia wyłącznie prawie owies, jęczmień i kartofle. — W królestwie zwierząt znajdujemy wielką ilość wszystkich niemal gatunków domowych, a mianowicie: rogaciznę, konie, owce rasy poprawnej,

trzodę chlewną, oraz mnóstwo drobiu; ze zwierzyny leśnej, jest obficie zajęców, sarn, mniej zaś dzików, lisów i borsuków. Wilki i niedźwiedzie są dosyć rzadkie, jak równie dzikie kozy, ostrowidze i jelenie, wyłącznie w górach Karpackich napotykane. Wiele gatunków ptactwa dzikiego, jako to: kuropatwy, przepiórki, jarząbki, słonki, bekasy, cietrzewie, kaczki, gołębie dzikie, kwiczoły i t. p.

Lud n o ś. W r. 1776. liczono w Galicyi 2,480,885 m.; w r. 1831: 4,451,175 m., a pomimo ubytku zrządzonego grasującą podówczas cholera (96,081 m.), liczba mieszkańców wzrosła w roku 1837. do 4,563,039, t. j. 2,199,782 mężczyzn, a 2,318,578 kobiet. Powiększenie ludności od r. 1840. o 527,310 głów wnosić dozwala, gdyż takowa w latach zwyczajnych wzrasta przecięciowo o 60,000 rocznie. Ludność galicyjska nader różnorodna, składa się pod względem plemion z Polaków, Rusinów, Niemców, Ormian, Żydów, Karaitów, Mołdavian, Węgrów, Cyganów i Lipowian. Polacy zamieszkali w zachodniej części Galicyi (2,285,500 m.), a mianowicie w obwodach: Krakowskim, Wadowickim, Bocheńskim, Sądeckim, Tarnowskim, Jasielskim, Rzeszowskim, oraz okolicach zroszonych rzeką Wisłą, i w innych miejscach osiedli gdziekolwiek, są pierwotnymi mieszkańcami kraju i mówią wyłącznie językiem polskim. Ludność w powyższych obwodach dochodzi 5,200 m. na milę kwadratową, nader małą liczbę Niemców, rusinów i żydów mieszcących; ostatni są w stosunku jak 3 do 100. — Rusini zamieszkują w liczbie 2,315,800 głów wschodnią Galicyę, oraz niektóre okolice górzyste kraju; mówią tak zwanym mało-ruskim językiem i osiedli się wyłącznie prawie na wsiach. Dobra ziemskie tych okolic zostają w posiadaniu szlachty, która już w odległej epoce połączyła się ze szlachtą zachodnich obwodów, przyjąwszy jej obyczaje, tradycje i wykształcenie. Niemcy zamieszkują we wszystkich prawie obwodach; liczba ich znacznie powiększyła się kolonistami, osiadłymi na wsiach od epoki rządów cesarza Józefa II. i obecnie do 90,000 wynosić może. Mieszczeni powiększej części w służbie rządowej, trudnią się również po miastach handlem lub rzemiosłami; wielu też przybyło przed laty z ziemi Badeńskiej, Wirttembergskiej i Nassauskiej. Wyznają powiększej części religię katolicką; osiedli na wsiach lub pojedynczych koloniach, zajmują się rolnictwem. Ormianie zamieszkują w Galicyi od XIV. wieku, a oddani po największej części handlowi a po części i gospodarstwu wiejskiemu, wyznają religię rzymsko-katolicką (wyjąwszy osa-

dy Dyzytów w Suczawie), i mówią językiem już-to ormiańskim, już-to krajowym. Liczba ich nie przechodzi 6,000 dusz. Żydzi, w liczbie 339,600 dusz, zamieszkują wszystkie okolice Galicyi; handel po miastach i pomniejsze rzemiosła, szynkarstwo we wsiach, głównem jest ich zatrudnieniem. Mówią zepsutym językiem hebrajsko-niemieckim; zachowali też same cechy charakteru, jakimi się w innych prowincjach polskich odznaczają. Karaici, stanowiący oddzielną sektę wyznania mojżeszowego, zajęci są rolnictwem i mieszkają wyłącznie prawie w Haliezu i Kukizowie (251 dusz). Odznaczają się rzetelnością, zamiłowaniem do pracy i oszczędnością. Zachowali pierwotne zasady wyznania swego, nie przyjąwszy form i zmian talmudowych. Mołdawianie, osiedli jedynie na Bukowinie, są najstarszym pokoleniem miejscowem. Należą do kościoła wschodniego, mówią językiem wołoskim, a pomimo zajęcia się rolnictwem lub paszeniem bydła, wielką skłonność i zamiłowanie do życia koczującego okazują. Węgrzy zamieszkują trzy osady na Bukowinie, w liczbie 3,200 dusz, są powiększej części wyznawcami kościoła rzymsko-katolickiego, i rolnictwu oddani. Cyganie, zamieszkali w małej liczbie również na Bukowinie, mało oddają się włóczęgostwu; połączeni z osadami wiejskimi zajmują się po większej części kowalstwem i kołodziejstwem. Lipowianie czyli Filiponi, należą do kościoła wschodniego i znani są pod nazwą Starowierców. Osiedli na Bukowinie w liczbie 2,020 dusz, prowadzą spokojne i nader pracowite życie. Odznaczają się zrzecznością, a mianowicie w robotach ziemnych. Wpółśród wołosian galicyjskich, rozróżnić można sześć oddzielnych narodowości, charakterem i obyczajami zupełnie od siebie różnych: rusinów, polaków, krakowiaków, górali, hucułów i mołdavian. Rusini, zamieszkujący większą połowę wschodniej Galicyi, są ludem silnej budowy ciała, zahartowanym do pracy i niewygód. Charakter ich pęsnny, namysławiający się, prawie powolny, przytęm nader gościnny i usłużny, pokorny jest w obęjsiu się ze starszymi. Polacy czyli Mazury, osiedli w zachodnich obwodach, t. j. od Krakowa do Jarosławia, wprowadzie mniej barczystej i zahartowanej, lecz silnej budowy ciała, są charakteru wesołego i żywego. Lud ten gościnny i szczerzy, mniej od pobratymców swoich od nęgiłości skłonny, zamiłowaniem swobody odznaczający się. Krakowiak, czyli wołosianin obwodu krakowskiego, ma wzrost mierny, tuszę dobrą, barczystą i krzepką budowę ciała. Używa właściwego sobie

ubioru, który zarówno u mężczyzn jak u niewiast jest nader pięknym i malowniczym. Uważanym być może za najświętejsze między współrodakami svenii. Góral, osiadły w zachodniej części Karpat, jest pięknej budowy ciała, charakteru żywego, przebiegłością i dowcipem z natury obdarzony. Wzrost jego dochodzi częstokroć nie zwykłej wysokości. Huculi, mieszkający wśród gór Karpackich, i wyłącznie prawie w obwodach Czerniowieckim, Stanisławowskim i Kołomejskim, silnie i pięknie od górala zbudowany, podobny mu jest z charakteru i skłonności wrodzonych. Mołdawianie, zamieszkający na Bukowinie, jest rubasznie i silnie zbudowany, do wszelkich niewygód nader zahartowany i wytrzymały. Ogół mieszkańców powyższych podzielić się daje, ze względu na zatrudnienia, na następujące klasy: duchownych (5,944), szlachtę (32,280), urzędników (4,720), mieszczan, rzemieślników i artystów (150,000), oraz wieśniaków rolą zajętych (1,560,000).

Religia i Duchowieństwo. We względzie wyznań religijnych panującą jest chrześcijańska, dzieląca się na wyznawców obrządku rzymsko-katolickiego i grecko-katolickiego, czyli unitów. Pierwsi w liczbie 2,285,537 dusz, pozostają pod kierunkiem duchownym jednego arcybiskupa i dwóch biskupów, zarządzających trzema konsystorzami, to jest: dyecezyą Lwowską, składającą się z 9 obwodów, 15 dziekanij, 219 parafij i 32 klasztorów; dyecezyą Przemyską, liczącą 5 obwodów, 23 dziekanij, 263 parafij, i 28 klasztorów; Tarnowską, złożoną z 4 obwodów, 18 dziekanij, 319 parafij i 11 klasztorów. Grecko-katolickie wyznanie czyli unicy, zarządzani są przez arcybiskupa i jednego biskupa, przewodniczących dwóm konsystorzom dyecezyalnym, t. j. Lwowskiemu, składającemu się z 9 obwodów, 75 dziekanij, 1880 parafij i 8 klasztorów, oraz Przemyskiemu, który zawiaduje 7 obwodami, 39 dziekaniami, 1300 parafiami i 7 klasztorami. Katolicy wschodni, zamieszkali prawie wyłącznie na Bukowinie (307,600 dusz), mają biskupa w Czerniowiecach, zawiadującego 256 probostwami i 3 klasztorami. Wyznawcy kościoła ormiańsko-katolickiego, dzielą się również na unitów i dyzunitów. Pierwsi w liczbie 4,674 mają arcybiskupa we Lwowie, drudzy liczący tylko 1272 dusz, osiedli są wyłącznie w Suczawie na Bukowinie; mają swój własny kościół i duchownych, ze składek dobrowolnych utrzymywanych. W ogóle liczą w Galicyi do 6,000 księży, 82 klasztorów z 650 mnichami i 180 zakonnicami.

mi. Obwód Krakowski, nieobjęty w powyższych cyfrach, stanowi dotychczas oddzielną dyecezyę i liczy 217 księży i 18 klasztorów. Wyznawcy augsburskiego obrządku mają Superintendenta we Lwowie, który zawiaduje 25 pastoratami (33,800 dusz). Lipowianie nieposiadają wyższej zwierzchności kościelnej. Żydzi w liczbie 339,600 dusz, zostają pod zarządem rabinów cyrkulowych i uczonych każdej gminy. Seminarja duchowne, ustanowione we Lwowie i Przemyśle dla rzymskich katolików, unickie czyli grecko-katolickie we Lwowie i katolicko-wschodnie czyli dyzunickie w Czerniowcach.

Przemysł i handel. Galicya jest wyłącznie krajem rolniczym. W r. 1837. na ogólną rozległość 13,450,000 joch wiedeńskich (joch czyli morg wiedeński równa się 308,41 prętów kwadr. miary nowo-polskiej), liczone gruntów ornych 5,780,000 joch, lasów 4,260,000 joch, łąk i ogrodów 2,070,000 joch, pastwisk 1,360,000 joch, winnic 30 joch. Grunt dostatecznie nawodniony, wydaje w wielkiej obfitości wszelkie zboża, a tych zbiorów w roku 1837. obliczono na 35,574,000 metzen (jeden korzec polski, równa się 2,65 metzen czyli miarom wiedeńskim), a mianowicie: 2,800,000 miar pszenicy, 7,620,000 miar żyta i kukurydzy, 10,530,000 miar jęczmienia, 14,700,000 miar owsa. Również ważnym ziemiopłodem są kartofle, hodowane w wielkiej ilości w okolicach kraju górzystych; tytuń którego zbiór roczny dochodzi 60,000 centn., jest wyłącznie prawie w obw. Tarnopolskim, Czortkowskim i Kołomejskim uprawiany; uprawa buraków z każdym rokiem wzrasta, dla mnożących się w kraju cukrowni. Uprawa roślin pastewnych, mniej jest w stosunku do powyższych upowszechnioną; ogrodnictwo przecież, a mianowicie w obwodach: Kołomejskim, Stanisławowskim, Brzeżańskim, Złoczowskim, Lwowskim i Przemyskim jest nader starannie utrzymywane; świadkiem ciągłego postępu jest znaczna ilość pięknych ogrodów fruktowych, i warzywnych, a mianowicie we włościach: Medyce, Bakończycach, Łancucie, Zarzeczu, Krakowcu, Zatorze i wielu innych. Znaczna jest również uprawa lnu i konopi; pierwszego w części zachodniej, drugiego w obwodach wschodnich. Oprócz wybornych drzew owocowych i krzewów jagodnych, posiada również Galicya wielką ilość roślin pożywnych, pastewnych, lekarskich i farbiarskich, które już to w ogrodach pielęgnowane już to dziko rosnące, stają się źródłem wielkich korzyści. Sam tylko winogrod, jedynie w ogrodach hodowanym bywa dotychczas. Chów bydła należy po uprawie roli do głównych zajęć i przemysłu rolnika

galicyjskiego. Ułatwiany wielkimi obszarami łąk, górzystych pastwisk, a nawet i dostatnią karmą stajenną, dochodził w r. 1837. do 1,496,000 sztuk bydła rogatego (542,000 wołów, 954,000 krów), koni rączych i trwałych, lubo nie zbyt rośliwych, 522,400 sztuk, oprócz licznych stad na Podolu, Pokuciu i Bukowinie, dostarczających koni rośliwych i silnie zbudowanych; owce hodują się w wielkiej liczbie, około 1,580,000 sztuk (między temi 3/4 części poprawnych). W obwodzie Kołomejskim i Stanisławowskim, chów kóz upowszechniony. Pszczelnictwo a szczególnie w wschodnich obwodach Galicyi, jest bardzo znaczne. Chów trzody chlewniej upowszechniony jest w całym kraju, a mianowicie w obwodach wschodnich. Rybołówstwo daje w obfitości: pstragi w okolicach nieco górzystych, węgorze rzadkiej piękności, w Bugu poławiające się, łososie w Dunajcu, jesiotry w Sanie i Wiśle, nadpływające z morza w porze wiosennej, oraz mnóstwo innych gatunków, a mianowicie szczupaków, karpów, linów, leszczów, piśkorzów i t. p. Górnicstwo, którego głównymi płodami sól i żelazo, nie tyle jest rozgałęzionem, ileby wnosić należało ze względu na położenie geograficzne kraju. Główniejsze huty żelazne, wielkie piece i kopalnie rudy, znajdują się na Bukowinie, we włości Stulpikany (4 kopalnie rudy i huta żelazna); w Jakobenu, tamże, wielka huta żelazna (19 kopalni), oraz w Podborzu (12 kopalni), w Maydanie, Myzuniu, Stoli, Synowodsku i Olszówce. W roku 1837. około 40 hut żelaznych, szmelcarni i innych zakładów kruszcowych, wydały 655 mark wiedeńskich (328 funtów polskich) srebra, 1639 centn. miedzi, 24,480 centn. surowcu, 4,500 centn. żelaza kutego, i 283 centn. owiu. Nader znaczne kopalnie siarki wydały w powyższym roku około 7,500 centn. Najważniejszą przecież i najbogatszą gałęzią górniczą w Galicyi jest sól kamienna, otrzymywana z odwiecznych i nieprzebranych kopalni w Wieliczce i Bochni, oraz późniejszej odkrytych w Stebniku i Kaszycach; wyrób soli powyższej czyli kamienną, dochodzi rocznie 1,000,000 centn., mokrej zaś czyli warzonki do 900,000 centn. Pod względem przemysłu fabrycznego Galicya najmniej ze wszystkich prowincji cesarstwa Austriackiego została uposażona. Płóciennictwo i wyrób tkanin wełnianych, zatrudniające 5 — 6000 warsztatów, są główną gałęzią przemysłu wiejskiego w obwodach zachodnich, gdzie i górale w porze zimowej najczęściej się temuż oddają. Zaprowadzenie obszernych blichów, znacznie na takowy wpłynęło.

Stown. Geogr. Pow. T. I.

Co do wyrobów wełnianych, to głównie odznacza się M. Biała, gdzie wyrabiają corocznie do 6,000 postawów sukna, oprócz flaneli, bai, kołnierzy i t. p. W innych okolicach wyrabiają sukno pospolite sierakiem zwane, które ze względu taniości swej i trwałości, najczęściej przez lud jest używane, opatrując najgłówniejsze jego potrzeby, bez pomocy i współzawodnictwa wyrobów krajów obcych. Są tu również lubo w małej liczbie w stosunku do potrzeb miejscowych: garbarnie, papiernie (12), fabryka potażu, saletry, naczyń fajansowych, glinianych, cykoryi, prochu, tytoniu (w Winnikach, o milę od Lwowa), kilkanaście cukrowni, fabryka skałek, mydlarnie, kilkadziesiąt hut szklanych i do 40 hut żelaznych. Gorzelnictwo dosyć jest upowszechnione, a mianowicie we wschodnich obwodach, gdzie do 1,000 gorzelni liczą. Wyrób metali mniej odznaczający się, Galicya bowiem posiada zaledwie 2 hamernie miedzi, założone w pobliżu kopalni Poschoritta (Bukowina czyli obw. Czerniowiecki), 38 kuźni żelaza, 28 pudlingarni, 12 gwoździarni i 1 fabrykę stali, wyrabiającą kosy i sierpy. Wyroby złotnicze, wytłaczane przez żydów w M. Rzeszowie zamieszkających, z tombaku czyli mieszaniny złota i miedzi są wyrabiane. Handel oparty na wymianie ziemiopłodów krajowych za wyroby już to innych prowincji ces. Austriackiego, już to krajów pogranicznych, obejmuje głównie pod względem wywozu: zboże, bydło, sól, skóry surowe, wosk, miód, drzewo i wełnę, oraz wódkę, szkło, potaż, naczyń fajansowe i gliniane, płótno, skóry wyprawne i t. p. Zboże spławiane jest Wisłą i Sanem do Gdańska, a w ostatnich czasach Dniestrem do portów angielskich; drzewo budulcowe, temież rzekami do Warszawy i do portów morskich. Handel bydłem i trzodą jest raczej przechodowym, gdyż stada tychże, zakupowane w Mołdawii i Bessarabii, sprowadzane na pastwiska Bukowiny w miesiącach sierpniu i wrześniu, pędzone są w licznych partyach na targi Wiednia i Ofomuca. W zamian płodów i wyrobów powyższych, Galicya otrzymuje z Węgier: wino, wyroby żelazne, skórki jagnięce, owoce suszone, papier i t. p.; inne kraje dostarczają jej: jedwab i wyroby z takowego, tkaniny wełniane, towary kolonialne, wino, materyały apteczne, wyroby galanteryjne, artykuły zbytkowne, meble i wiele innych. Handel tranzytowy czyli przechodowy, ułatwiany przez wolne M. Brody, również znaczny i oprócz ces. Rosyjskiego, z Prusami, Saksonią, Mołdawią i wielu prowincjami austriackimi jest prowadzony. Głównymi tegoż przed-

miotami są: futra, skóry, wełna, róg, żój, miód, wosk, potaż, szersze, kosi i t. p., w zamian wszelkich wyrobów fabrycznych, wyrobów złotniczych, wina, żelaza, ołowiu, sędzi, owoców południowych i towarów kolonialnych. Handel powiększej części w ręku ormian i żydów pozostaje; mała liczba szlachty lub mieszczan, udział w nim dotychczas bierze.

Środki komunikacji lądowej są dość liczne i starannie utrzymane. Wszystkie niemal znaczniejsze miasta i miasteczka są z sobą połączone, już to traktami rządowymi zbudowanymi z kamienia już to zwykłymi gośćcami kosztem gmin i prywatnych zrobionymi. Do pierwszych należą: trakt główny, wiedeński zwany, prowadzący ze Lwowa na Przemyśl, Tarnów, Wadowice do Bielska (55 mil); trakt główny węgierski, prowadzący z Przemyśla do Barwinka (16 mil); trakt wiedeński w południowej części kraju, ciągnący się z Białej przez Sącz, Jasło, Sanok, Sambor, Stryj, Stanisławów, Kołomeję do granic Mołdawii (92 mil), trakt Siedmiogrodzki (30 mil), Tarnopolski (26 mil), Rossyjski ku Brodom (14 i pół mili), Węgierski ku Munkaczowi (20 mil), Warszawski do Bełża (11 mil), Jaworowski (12 mil), Brzeżański (20 mil), oraz kilka pomniejszych, a których ogólna długość z poprzedzającymi do 680 mil dochodząca, nader pomysłnie wpływa na stosunki handlowe i ruch miejscowej ludności. Spławy ograniczają się powiększej części na rzece Wiśle i Sanie, a które pod tym względem najznakomitsze przysługi krajowi oddają.

Oświata publiczna. W roku 1837. posiadała Galicya 1845 szkół, między którymi 1772 dla młodzieży wyznawców religii rzymsko-katolickiej, a 73 dla innych wyznań; ostatnie liczyły 67,958 uczniów. Zakłady naukowe przez wyznawców rzymsko-katolickich uczęszczane, składały się z 31 szkół wyższych, 1712 szkół elementarnych i 29 pensyj żeńskich, 13 gimnazyów (3661 uczniów), a następnie uniwersytetu, do którego 1,400 osób uczęszczało. W tymże roku liczba dzieci, będących w wieku pobierania nauki, dochodziła 518,023. Obecnie zaś posiada Galicya dwie akademie, to jest w Krakowie i Lwowie, ze znacznymi księgozbiorami, gabinetami anatomicznymi, historyi naturalnej i astronomicznymi. Pierwsza z nich założona przez Kazimierza III. w roku 1343., druga zaś czyli lwowska przez cesarza Józefa II. w roku 1784. Obiedwie zawierają wydziały: prawa, filozofii, teologii i medycyny. Oprócz nadmienionych ustanowiono trzy katedry filozoficzne, to jest w Tar-

nowie, Przemyślu i Czerniowcach, a które połączone są z katedrami teologicznymi; 14 gimnazyów czyli w każdym z miast obwodowych, szkołę techniczną we Lwowie, 3 szkoły realne we Lwowie, Brodach i Tarnopolu, 32 szkół głównych czyli normalnych, oraz wiele szkół dla płci żeńskiej, szkół elementarnych dla ludu i takichże parafialnych (około 1800). Dla dzieci żołnierskich z pułków galicyjskich ustanowiono 7 zakładów wychowawczych. Wszystkie niemal klasztory pańskie utrzymują szkoły dla dziewcząt, a mianowicie Benedyktynki, Sakramentki, Norbertanki, Klaryski, Bazylianki dla wyższych stanów, i Siostry Miłosierdzia dla osieroconych dzieci, które z wielkim staraniem i pieczołowitością wychowywane bywają. Oprócz powyższych przyczyniają się wiele do oświaty krajowej: ekonomiczny instytut we Lwowie i zakład narodowy imienia Ossolińskich ze znacznym księgozbiorem (60,000 tomów, 350 manuskryptów), gabinetem monet i medalów (15,000), muzeum obrazów i rycin historycznych (10,000) i drukarnią. Zakłady dobroczynne i zdrowia składają się z 21 szpitali cywilnych (między temi 3 przeznaczone dla wyznawców mojżeszowych), 23 szpitale wojskowe, 1 zakład utrzymywany przez Braci Miłosierdzia, 6 podobnychże zakładów pod zwierzchnictwem Sióstr Miłosierdzia, 312 domów schronień dla starców i kalek (powiększej części w miastach). Zakładami zdrowia i aptekami zawiadują fizycy obwodowi, ustanowieni po obwodach, a pod zwierzchnictwem głównego doktora (protomedyka), zamieszkałego we Lwowie zostający. Kordon wojskowy, istniejący na Bukowinie, wraz z kilkoma urzędami kwarantany, ochrania kraj od wdarcia się morowej lub innej zarazy. Do zakładów miłosierdzia policzyć również należy: towarzystwo dobroczynności, założone we Lwowie w r. 1816. przez grono dam obywatelskich, którego głównym celem jest zbieranie składek na rzecz ubogich i publicznych zakładów zdrowia; tamże instytut głuchoniemych, i instytut galicyjsko-powszechny; także instytut w Krakowie, Przemyślu i Czerniowcach, oraz zakład dobroczynności i liczne stypendya od władz dla ubogich uczniów krakowskich zapisane.

Zarząd kraju administracyjny i władze sądowe. Na czele pierwszych stoi Cesarz-Król. Gubernium we Lwowie, składające się z 2ch radców nadwornych i 17 radców gubernialnych, pod przewodnictwem Gubernatora. Urzędy cyrkulowe w liczbie 20, zawiadywane są przez starostów obwodowych, którzy od władzy gubernialnej

odbierając rozkazy, we wszystkich odnoszą się do niej. Sądownictwo składa się z najwyższego sądu apelacyjnego, trybunałów pierwszej instancji, ustanowionych we Lwowie, Stanisławowie, Tarnowie i Czerniowcach, trybunału cyrkulowego w Suczawie na Bukowinie, oraz ośm sądów kryminalnych, zasiadających we Lwowie, Krakowie, Wiśniczu, Rzeszowie, Samborzu, Stanisławowie, Tarnopolu i Czerniowcach. Magistraty po miastach a justycyaryaty po wsiach, dopełniają zarządu administracyjnego. Dochody skarbowe zostają pod kierunkiem głównej administracji kameralnej we Lwowie, której podlegają 19 urzędów administracyjnych obwodowych, wspólnie z oddzielnymi kancelaryami rachunkowości i strażą z 4200 ludzi złożoną. Sprawami wojskowymi zawiaduje komenda główna we Lwowie, której także komenda na Bukowinie i tamże ustanowione urzędy kwarantany podlegają.

Podział Galicyi posiada tytuł królestwa i stanowi oddzielną gubernię w cesarstwie (Landes-Gubernium). Dzieli się na 20 obwodów administracyjnych, zawierających 97 M., 196 Mm., 6,300 wsi, oraz 717,304 domów. Obwody inaczej cyrkulami zwane, są następujące: 1) Krakowski, z M. głów. Kraków, obszerny 21 mil kwadr. geograficznych; liczy 146,000 m., 2) Wadoński, 65 mil kwadr.; 272,870 m., 3) Bocheński, 43 mil kwadr.; 246,347 m., 4) Sądecki, 74 mil kwadr.; 264,720 m., 5) Jasielski, 56 mil kwadr.; 283,341 m., 6) Tarnowski, 66 mil kwadr.; 273,005 m., 7) Rzeszowski, 80 mil kwadr.; 313,995 m., 8) Sanocki, 83 mil kwadr.; 301,323 m., 9) Samborski, 88 mil kwadr.; 325,837 m., 10) Przemyski, 58 mil kwadr.; 272,793 m., 11) Żółkiewski, 88 mil kwadr.; 233,849 m., 12) Lwowski, 41 mil kwadr.; 194,292 m., 13) Stryjski, 116 mil kwadr.; 250,297 m., 14) Stanisławowski, 101 mil kwadr.; 264,936 m., 15) Brzeżański, 76 mil kwadr.; 232,420 m., 16) Złoczowski, 98 mil kwadr.; 258,302 m., 17) Tarnopolski, 66 mil kwadr.; 222,634 m., 18) Czortkowski, 68 mil kwadr.; 220,184 m., 19) Kołomyjski, 83 mil kwadr.; 343,116 m., 20) Czernowiecki czyli Bukowiński, 189 mil kwadr.; 370,673 m.

GALICZ, M. pow. w Ces. Rossyjskim, gub. Kostołomska. Położone nad jeziorem t. n.; posiada 17 kościołów, szkołę duchowną, dwie świeckie, liczy 915 domów (23 mur.), oraz 5,600 m.

GALLARATE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, deleg. i gub. Medyolańskiej, na pfn.-zach.

i w odległości 31 w. od Medyolanu; 5,800 m. Posiada kilka przędzalni jedwabiu.

GALLEGO, rz. w Hiszpanii, uchodząca do lew. brz. rz. Ebro, w pobliżu M. Saragossy. Wybiega ze źródeł, wśród gór Pyrenejskich i płynie na przestrzeni około 140 w.

GALLEN, SANKT-GALLEN, 1) Mm. w Ces. Austriackim (Stryja), gub. Grätz, cyrk. Bruck, na pfn.-zach. M. t. n., nad rz. Buchaerbach. Posiada kuźnie żelaza, fryszerki i pudlingarnie; odznacza się również znacznym wyrobem towarów stalowych, mosiężnych, żelaznych i blaszanych.

2) Sankt-Gallen, po francuz. Saint-Gall, po włosku San Gallo, po łacinie Sancto-Gallum lub Sangallum, M. w Szwajcaryi, stoł. kantonu t. n., na pfn.-wsch. M. Bern, nad rz. Steinach. Leży pod 47° 25' 40" szerok. pfn., a 7° 2' dług. wsch., liczyło w r. 1838: 10,500 m. Jest siedziskiem władz okręgowych, władz głównych kantonu, posiada również gimnazjum katolickie (11 profesorów), gimnazjum ewangelickie, szkołę początkową realną, bibliotekę publiczną i piękny gmach więzienny. Odznacza się wyrobami złotniczymi, muślinu i pięknych płócien lnianych, konstancyjskim zwanych. Liczy się między najgłośniejsze miasta w Szwajcaryi; zdobi je piękna katedra i nader sławne opactwo cesarsko-książęce, w r. 1798. zniesione. Niegdyś było wolnym miastem cesarskim i wino jest założenie swe zakonowi przez St. Gall wzniesionemu, rodem z Irlandyi, a który był jedynym z apostołów południowych Niemiec.

3) Kanton należący do Związku Szwajcarskiego z M. stoł. Saint-Gallen. Rozciąga się między 6° 26' a 7° dług. wsch., oraz 46° 52' i 47° 52' szer. pfn. Graniczy na wschód z kantonem Gryzonów, Ces. Austriackim (prow. Vorarlberg) i ks. Lichtenstein, na pfn. z jeziorem Konstancyjskim i kant. Turgowii, na zach. z kant. Zurychskim, Glarus i Szwyc. na pfd. z kant. Gryzonów i kantonem Appenzell, mieszczącym się w obw. samegoż pań. Sankt-Gallen. Rozległy 35 1/4 mil kwadr. geograficznych; liczy 171,800 m., między którymi 106,600 katolików, a 65,800 protestantów. Powierzchnia kantonu zawiera w części północnej żyzne doliny, wśród pomniejszych wzgórz; głośniejsze między niemi: dolina Nadreńska i Toggenburg oddzielone górami Santis i Appenzell. Część południowa jest górzystą, mianowicie ku granicom kantonów: Glarus i Gryzonów, gdzie wznoszą się strome, powiększej części śniegiem i lodem pokryte góry; główny między niemi wierzchołek nosi nazwę Calanda i dochodzi 8253 stóp wysokości. Zna-

czniejsze z rzek tu płynących są: Ren, odgraniczający kanton ku wschodowi, oraz rzeki: Thur, Sitter, Seez i Linth, oddzielające go od kant. Szwyc i Glarus. Jeziora właściwie nie posiada, tylko na granicach rozciągają swe wody jezioro Zurychskie i Bodensee, oraz większa część jeziora Wallenstadt (2 mile długości, 1 milę szerokości mające) wkracza również w obwód kantonu Sankt-Gallen. Jeziora i rzeki powyższe są nader rybne. W dolinie Nadreńskiej uprawiają z korzyścią zboże, drzewa owocowe, a mianowicie winogrodz, wydający w dobrym gatunku wina. Lasy są znaczne i dobrze utrzymane. Chów bydła stanowi główny przemysł kraju i dostarcza na wywóz 2 do 3,000 skór rocznie. Z produktów mineralnych dobywają tu tylko torf, kamienie myślnie i nieco rudy żelaznej. Głównym przemysłem miejscowym jest wyrób tkanin bawełnianych, na warsztatach mechanicznych, i płótna, które niegdyś stanowiły znaczną gałąź handlu wywozowego. Handel ufałwian pogranicznymi rzekami i jeziorami, jest nader czynny. Kanton tworzy rzeczpospolitą, w której lud wykonywa władzę prawodawczą. Na mocy ustawy z r. 1831. władze: prawodawcza, administracyjna i sądowa, rozdzielone, a zasada wolności opinii i sumienia uswieconą została; obywatele dochodzący lat 21 wieku używają służących im praw politycznych; werbunki wojskowe do służby zagranicznej są zabronione. Reprezentację narodową stanowi Wielka-Rada (Grosser-Rath), składająca się z 88 członków katolickich a 62 członków wyznania protestanckiego, wybieralnych na lat 2, z własnego grona prezesa mianujących. Zgromadza się dwa razy do roku, w celu wyznaczenia deputowanych na sejm ogólny i wykonywania służących jej praw i przywilei najwyższej władzy. Władzą wykonawczą a zarazem i główną władzą administracyjną, jest Mała Rada (Kleiner-Regierung's Rath), złożona z 7 członków, na lat 4 przez Wielką-Radę mianowanych i z jej grona wybieranych. Prezydent czyli przewodniczący jej, jest mianowanym na lat 4, i nosi tytuł: Landamann. Pod względem administracyjnym, kanton dzieli się na okręgi czyli obwody, których zarządcą cywilnym jest Bezirksamtmann. Wyższe władze sądowe są: najwyższy sąd kantonu (Kantons Gericht), wyrokujący z odwołania: od wyroków innych sądów we wszelkich przedmiotach, sąd kassacyjny (Kassations-Behörde) i trybunał kryminalny pierwszej instancji (Kriminal-Gericht erster Instanz), którego wszystkich członków Wielka-Rada mianuje. Sądy cywilne stanowią trybunały pierwszej instancji, w każdym okręgu zasiadają

ce. Dwa komitety kościelne (Kirchenrath), to jest katolicki i reformowany, obowiązane są do zarządu interesów kościelnych i szkół właściwych wyznań. Głównym zakładem naukowym publicznym jest szkoła zwana kantonową (Kanton-Schule), gimnazjum, szkoła przemysłowa i początkowa realna. Dochody kantonu publiczne czynią około 456,000 franków, wydatki zaś blisko 380,000 franków. Jako członek związku federacyjnego Szwajcarskiego, zajmuje 14 miejsce z porządku i dostawia kontyngens wojskowy z 2,630 ludzi, a wnosi do kasy federacyjnej wojennej kwotę 39,450 franków. Okręgi administracyjne i ludność ich w r. 1837: Saint-Gallen 9,430 m., Tablat 7,418 m., Roschach 8,587 m., Unter-Rhein-Thal 11,710 m., Ober-Rhein-Thal 15,336 m., Werdenberg 12,521 m., Sargans 12,294 m., Gaster 6,838 m., See-Bezirk 12,213 m., Ober-Toggenburg 11,440 m., Neu-Toggenburg 11,181 m., Alt-Toggenburg 9,805 m., Unter-Toggenburg 12,222 m., Weil 6,957 m., Gossau 8,901 m.

GALLES, ob. WALIA.

GALLES, NOUVELLES GALLES, ob. NEW-WALES. GALLES-MERIDIONALE, ob. NEW-SOUTH-WALES.

GALLIATE, M. w król. Sardyński, oddalone 6 w. na pñ.-wsch. Nowary; 1,100 m.

GALLICANO, Mm. w ks. Lukka, na pñ. i w oddaleniu 24 w. od M. Lukki, w pobliżu rz. Serchie; 1,087 m.

GALLIGNANA, M. w Ces. Austriackim, prow. Illirji, gubernia Tryestska, na pñ.-zach. M. Fiume; 1,600 m.

GALLIPOLI, w starożytności CALLIPOLIS zwane, M. w król. Neapolitańskim, stoł. okr. t. n., na wsch. M. Otranto. Zbudowane na małej wyspie odnogi Tarentu; połączone jest mostem z wybrzeżem lądu stałego; liczy 8,500 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego i greckiego, komendanta garnizonu wojskowego i wice-konsula W. Brytanii. Posiada fabrykę wyrobów bawełnianych i wełnianych. Jest głównym punktem wywozu oliwy, znaną w handlu pod nazwą Pouille, a uważaną za najlepszą z krajowych (w r. 1834. wartość wywozu dochodziła 12,818,735 zł. pols.). Posiada również port handlowy, do którego zawinęło w roku 1834: 95 okrętów z ładunkiem 14,239 beczek (82 okrętów pod flagą neapolitańską z objęciem 12,834 beczek, a 12 okrętów pod flagą W. Brytanii, z objęciem 1,317 beczek). 2) M. w Turcji europejskiej, prow. Rumelia, na pñ. M. Adryanopola, na na półwyspie t. n., przy wejściu na wybrze-

żu pñ. ciąsiny Dardaneelskiej, przybierającej niekiedy w tym punkcie nazwę Gallipoli; 17,000 m. Odznacza się wyrobami bawełnianymi i pięknymi sałanami. Posiada port wygodny, którym znaczny handel prowadzi. Było pierwszą zdobyczą turecką w granicach europejskich.

GALLO, 1) przylądek na pñ. wybrzeżu Sycylii, wzniesiony na 260 stóp nad powierzchnią m., leży w stronie pñ.-zach. Palermo. 2) Przylądek na pñ.-zach. krańcu Morei.

GALLOWAY EAST, ob. KIRKCUDBRIGHT.

GALLOWAY WEST, ob. WIGTOWN.

GALLUZO, W. w ks. Toskańskim, na pñ. i w oddległości 3 w. od M. Florencji, w pobliżu Grève; 476 m. Odznacza się kilku klasztorami i pięknymi pomieszkami letniami (Villas); między ostatnimi: królewskie zwana Poggio, cesarskie (impériale), oraz Chartreuse florenckie, liczą się do najpiękniejszych na półwyspie włoskim.

GALLY-HEAD, przylądek na pñ. wybrzeżu Irlandji, prow. Munster, hrb. Cork, w stronie pñ.-zach. zatoki Clonakilty.

GALMIER, St. G., M. we Francji, dep. Loary, na pr. br. rz. Coise, na wsch. M. Monthrison; 2,150 m. W pobliżu sławne źródła mineralne Fonforte, mające smak i kolor wina.

GALTIES, GAULTIES, łańcuch gór w Irlandji, hrb. Tipperary i Limerick. Ciągnie się od zach. ku wsch., to jest od Charleville do Suir, na przestrzeni 40 w. Główny w nich szczyt nosi nazwę Galtimore i dochodzi 3000 stóp polskich.

GALWAY, po łac. GALVIA, DUACA, GALLICA, GALLIVUM, 1) M. w Irlandji, w prow. Connaught, stoł. hrb. t. n., na zach. M. Dublina, na wybrzeżu pñ. zatoki Galway. W r. 1821. liczyło 27,770 m., w r. 1831: 33,120 m. samych prawie katolików. Jest siedziskiem biskupa katolickiego, gubernatora wojennego i konsula Stanów Zjednoczonych Ameryki pñ. Posiada znaczną liczbę młynów mącznych, gorzelni, dystrylarni wódek i warzelnie soli. Port tutejszy handlowy wyprowadza głównie sód, zboża, mięso solone, len i konopie, oraz skóry; wartość powyższych przedmiotów wyprowadzonych w r. 1836. wynosiła 251,864 funt. szterl. (10,074,570 złp.). Przedmieście Claddagh, liczące do 6,000 m., zamieszkané jest wyłącznie przez rybaków i posiada oddzielny zarząd miejski. W roku 1840. wysłano 2 deputowanych z grona 4,497 wyborców. 2) Hrabstwo w Irlandji, wpośród prowincji Connaught, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego, M. stoł. Galway. Obszerne 92 mil kwadr., liczyło

w r. 1831: 413,675 m., składających 72,244 rodzin, między którymi 54,000 wyłącznie rolnictwem, a 8,287 rzemiosłami i przemysłem zajętych było. Powierzchnia kraju górzysta w części zachodniej, równa i nader żyzna w reszcie hrabstwa. Wybrzeża posiadają kilka wygodnych portów. Znaczniejsze z rzek tu płynących: Shannon i Suck, tworzące granicę wschodnią, oraz Carnamart, uchodząca do zatoki Galway. Wpośród jezior dwa odznaczają się wielkością: Lough-Gorrib i Lough-Mask zwane. Rolnictwo, chów bydła w okolicach górzystych, a mianowicie koni pod nazwą Poneys nader poszukiwanych, stanowią główne zajęcie mieszkańców. Z produktów mineralnych znajdujemy tu: ołów, miedź, żelazo, torf, marmur i kamień wapienny. Dzieli się na 16 baronji i 116 parafji. Mianuje 2 deputowanych z grona 3,267 wyborców (1840. r.).

GAMBATESA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Sannio, na wsch. Campo-Basso; 4,500 m.

GAMBIA, 1) osada w Afryce, nad rz. Gambia, należąca do posiadłości angielskich Senegambią zwanych; M. stoł. Bathurst. Głównym punktem osady jest wyspa Ś. Maryi, przy ujściu i w pobliżu l. br. rz. Gambii leżąca, a od lądu stałego wązkim i nie zbyt głębokim kanałem oddzielona. Inne posiadłości zależące od niej są następujące: wyspa Macarty, leżąca o 560 w. powyżej ujścia rzeki; twierdza James, zburzona przez wojska francuskie w r. 1688; Illifree, leżąca naprzeciw Fort-James; Vintain, Tancroval i Jouka-Konda, w okolicy Fort-James. Wyspa Macarthy, jest osadą najhandlowniejszą z okolicznych. W r. 1833. wyprowadzono z różnych portów na rzece leżących, rozmaitych przedmiotów za 66,127 funt. szterlingów (2,777,334 złp.), główniejsze między temiż były: wosk, kość słoniowa, złoto, guma Senegalska, skóry, ryż, żyto, szylkret i t. p. Do wszystkich portów osady Gambijskiej zawinęło w r. 1834: 127 okrętów z objęciem 11,758 beczek. Zależy od zarządu wojennego w Sierra-Leona, i zostaje pod zwierzchnictwem gubernatora cywilnego; do r. 1835. nie posiadała jeszcze właściwej sobie rady kolonialnej. 2) Rzeka w Senegambii, uchodząca do oceanu Atlantyckiego. Źródła jej nie są znane Europejczykom. Łączy się zaś z rz. Senegal przez jedno z ramion zwane Neriko czyli Ba-Deema. Powyżej ujścia swego, mianowicie na przestrzeni 350 w., unosić może okręty do 300 beczek ładunku mające; dla okrętów z mniejszą objętością spławna jest na przestrzeni 1,200 w. Wody jej zawsze mętne, zawierają mnóstwo krockodyli, koni rzecznych i wiele gatunków ryb.

GAMBIER, gromada wysp wśród Wielkiego oceanu, pod 23° 12' szerokości pld., a 137° 15' długości zach. Odkryta została przez kapitana Wilsona w r. 1797.

GAMBOLO, Mm. w pań. Sardyńskim, oddalone 26 w. na pld.-wsch. M. Nowary, na lew. brz. rz. Terdoppio; 2,200 m.

GAMING, po łacinie **GENNICIUM**, M. w cesar. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska na pld.-zach. i w cyrk. Saist-Pölten, nad rz. Au. 532 m. Posiada kuźnię i odznacza się znaczną ilością najrozmaitszych wyrobów z żelaza i stali.

GAN, M. we Francji, depart. Niższych-Pyreneów obw. Pau, na pld.-zach. i w odległości 7 w. od M. t. n., na lew. brz. rz. Nees; 3,237 m. (1841. r.) Prowadzi handel winem czerwonym, w nader dobrym gatunku. Źródła mineralne w pobliskiej okolicy.

GANDAWA, po flamandzku **GEND**, po niemiecku **GENT**, po angielsku **QHENT**, po łacinie **GANDA GANDAVA**, **GANDAVUM**, **GANTUM**, M. w Belgii, stoł. prow. Flandryi zachodniej i obw. t. n., na pld.-zach. Brukseli, nad rz. Skaldą i przy spływie jej z rz. Lys. Liczyło w r. 1839: 93,421 m., w r. 1835: 88,291 m. Obrońne; jest siedliskiem sądu apelacyjnego obydwóch Flandryj, trybunału handlowego, biskupa katolickiego. Posiada kościół ewangelicki i synagogę. Tu również uniwersytet założony w r. 1816. i składający się z 4 fakultetów (filozofii i literatury, nauk matematycznych medycyny i prawa), liczył w r. 1840: 35 profesorów i 230 uczących się; szkoła inżynierii cywilnej (79 uczniów), szkoła początkowa realna, początkowa szkoła nazwana wzorową (150 uczniów), seminarium biskupie, akademie rysunków (526 uczących się w r. 1837.), konserwatorium muzyczne (10 profesorów, 260 uczących się), oraz szkoła głucho-niemych. Posiada dwie biblioteki, to jest: uniwersytecką (poprzednio miejską) z 56,000 tomów seminarijną z 8,000 tomów, oraz muzeum i galerię obrazów, miejskie. Co lat trzy wystawa przemysłu i sztuki pięknych miejsce zwykła miewać. Liczne tu są również zakłady: naukowo-akademickie, postępu i zachęty, oraz dobroczynne; między ostatnimi odznaczają się: piękny szpital położniczy ze szkołą akuserek i zakładem dla obłąkanych, oraz dom przytułku i pracy dla ubogich (446 biednych w r. 1839. znalazło w nim pomieszczenie). Między zakładami karnymi, główne miejsce zajmuje więzienie zewnętrzne, dla skazanych na ciężkie roboty (807 zbrodniarzy w roku 1840.). Przemysł fabryczny kwitnący tu od XIII.

wieku, zatrudniał w r. 1839: 102 machin parowych, mających siłę 1372 koni. Odznacza się obecnie wielkim wyrobem machin parowych, warsztatów i wszelkich narzędzi mechanicznych, oraz wyrobem wielkiej ilości tkanin bawełnianych, i pod tym względem za główny punkt w królestwie uważane; już w r. 968. posiadać miało folusze i warsztaty tkanicze. Ta gałąź przemysłu, mogąca być w wieku XV. do 40,000 robotników zatrudniać, upadła prawie jednocześnie z wejściem Hiszpanów i z wynikłą złą w r. 1584. emigracją robotników do Anglii. Tkannictwo bawełniane, wprowadzone do Gandawy na początku XIV. wieku, szybko bardzo wzrosło i już w r. 1804. była uważana za trzecie z rzędu miasto fabryczne cesarstwa francuskiego. Od czasu oddzielenia się Belgii od pań. Niderlandzkiego, Gandawa liczyła jeszcze, pomimo emigracji fabrykantów do Holandyi, 200 do 250 warsztatów, siłą pary pędzonych, oraz 19,000 robotników w bielnikach, drukarniach i 63 przedziałach, a którzy spotrzebowali 40,000 pak bawełny i wydali do 1 miliona sztuk kartonów i perkalów. W r. 1839. na samym targu Gandawskim wystawiono na sprzedaż 42,365 sztuk płótna. Oprócz powyższych, odznaczają się tu również rafinerie cukru, przerabiające 5 do 6 milionów kilogramów cukru surowego; dystylarnie, mydlarnie, gorzelnie, browary, oraz warzelnie i rafinerie soli. Znaczny tu także wyrób płótna żaglowego, koronek, oleju, złotnictwo, bronzownictwo, rękawicznictwo, farby i przetwory chemiczne, papier, tytuł, fajki i wyroby nożownicze. Miasto prowadzi handel wielki, ułatwiany portem, mogącym przyjmować okręty do 400 beczek ładunku mające, a łącząc się z jedną stroną kanałem Gandawskim i rzeką Skaldą z morzem, komunikuje drogą żelazną z miastami: Brugą i Termonde. Gandawa dzieli się na 26 wysepek, utworzonych spławniemi kanałami, a łączących się między sobą mostami. Ze zdobytych miasto gmańców godne są uwagi: katedra, zaczęta w XIII. wieku a liczona do najbogatszych w Europie, ze względu na zabytki sztuk pięknych; kościół Ś. Michała, szczytki opactwa Ś. Piotra, niegdyś najbogatszego w Niderlandach, dzwonnica w r. 1183. wzniesiona; pałac uniwersytecki, przez Wilhelma I. w r. 1816. wzniesiony, ratusz miejski, a na koniec cytadela, do 10,000 ludzi pomieścić mogąca. Za czasów Karola V. ludność Gandawy dochodziła 225,000 m., doznane przecież nieszczęścia, od czasu podpisania pamiętnego traktatu, zwanego „uspokojeniem Gandawy“, a skutkiem którego Gandawianie zawarli umowę z mie-

szkańcami Brabantu i Henegowii, celem oparcia się hiszpanom, zniszczyły pomysłność samegoż miasta, które dopiero od r. 1598., czyli epoki odłączenia się Niderlandów od Hiszpanii, do dawniej świetności powracać zaczęło. Pamiętne jest kilkakrotnem najściem przez francuzów, oraz podpisaniem traktatu między Anglią i Ameryką w r. 1814. W r. 1815. przebywał tu Ludwik XVIII. król Francyi. Z grona sławnych ludzi, których było ojczyństwem, Gandawa szczyli się urodzeniem: Karola V., Jana z Gandawy, syna Edwarda III., Jakóba i Filipa van Artaveld, Heinsiusa i snycerza Delvaux.

GANDERSHEIM, M. w ks. Brunświckim, stoł. okr. t. n., na pld. M. Gettynge, nad rz. Gande; 2,400 m.

GANDIA, M. w Hiszpanii (Walencya), prow. Alicante, na pld.-wsch. M. San Felipe; 6,000 m.

GANDINO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, na pld.-wsch. M. Bergamo i w delegacie t. n., wpośród doliny Seriana; 2,000 m.

GANDJAM, M. w posiadłościach angielskich wschodnio-indyjskich, stoł. okr. t. n., w prezydenturze Madras. na pld.-wsch. Kuttak, nad rz. t. n. nieco powyżej ujścia jej do odnogi Bengalskiej. W dawniejszej epoce nader było ludne, obecnie zaś chyli się do upadku.

GANG, Mm. w Czechach, okr. Czasławski, leży wśród gór, w pobliżu M. Kutenberg; 1,000 m.

GANGELT, Mm. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Akwisgrańskiej (Aachen), okr. Geilenkirchen; 1,000 m.

GANGES, M. we Francji, depart. Hérault, obw. Montpellier, na pld.-zach. M. t. n., w pobliżu lew. brz. rz. Hérault; 4,564 m. (1841. r.). Posiada kościół konsystoryalny kalwiński, izbę radczą handlowo-rzemieślniczą, oraz przedziałnie jedwabiu, wyrób czapek jedwabnych, farbiarnie i garbarnie. Prowadzi zaś handel bananami, winem, oliwą, jedwabiem, skórą i t. p. W pobliskiej okolicy godną jest widzenia grotta stalaktytowa, nosząca nazwę groty Wieszczeck.

GANGEZ, po angielsku **GANGES**, w starożytności **GANGES**, rz. w Indyach-Wschodnich, uchodząca do zatoki Bengalskiej. Wybiega z gór Himalaya, gdzie powstaje z połączenia rzek Baghirati i Alakananda, pod M. Deeprag. Płynie na przestrzeni 2700 w. (około 386 mil polskich). Rzeka Baghirati, uważana za główne źródło Gangezu, wypływa z gór Himalaya, na wysokości 26000 stóp pol., i łączy się z rzeką Alakananda pod 30° 9' szerokości północnej a 76° 13' długości

wschodniej; szerokość jej naówczas dochodzi 252 stóp. W pobliżu Hurdwar, czyli przy wejściu swém na płaszczyznę wschodnio-indyjskie, płynie na pochyłości 1200 stóp, a tocząc zwolna masę swych wód ku wybrzeżom morskim, w przestrzeni 300 mil pol., rozciąga takowe między Hurdwar i Allahabad na 5—6000 stóp szerokości. Na 40 do 50 mil przed ujściem do morza dzieli się na dwa główne ramiona, i tworzy rodzaj delty, której obszerność na 10000 mil kwad. obliczają, przerznięta jest mnóstwem rzek pomniejszych i naturalnych kanałów, które jużto przecinając, jużto łącząc się wzajemnie, dwudziestu różnemi ujściami przelewają ogół wód do morza. Główne z dwóch ramion Delty, to jest ramie wschodnie, zachowuje nazwę Gangezu, zachodnie zaś zwane Cossimbazar lub Hugly, uważane jest przez krajowców za źródłową rzekę Baghirati. Głębokość Gangezu na 800 w. powyżej ujścia nieprzekracza 30—35 stóp, i do samychże wybrzeży morskich pozostaje niezmienną. Średni spadek wód na płaszczyznach indyjskich nie przekracza 6 linii na 200 stóp długości, szybkość biegu przy niskim stanie wód około 5 w. na godzinę, przy wezbraniu 8 do 9, a niekiedy 12 do 14 w. dochodzi. Wzbiera każdorocznie, głównie zaś w epoce deszczów zwrotnikowych; wzniesienie wód rozpoczyna się w końcu kwietnia i trwa do ostatnich dni lipca; najwyższy stan wód pozostaje niezmiennym przez piętnaście dni sierpnia, następnie wracają zwolna do zwykłego łożyska i pozostają w niem do końca kwietnia. Obliczono w r. 1831., że ilość wód spływająca Gangezem przez jedną sekundę do oceanu, dochodzi 500000 stóp sześciennych angielskich, czyli 160000 stóp między czerwcem a wrześniem, a 100000 stóp w innych miesiącach roku. Wybrzeża Gangezu są nader zaludnione, oblewa bowiem w swym biegu: Hurdwar, Furukabad, Allahabad, Benares, Ghazipur, Patna, Monghir i inne miasta leżące powyżej Delty; w części niższej biegu, czyli przy rozgałęzieniu swém zrasza okolice: Kalkuttę, Murszadabad, Dakka, Szinsura, Szandernagor, Hugly, Kutwa, Burampur, Cossimbazar i wiele innych. Główne z uchodzących rzek do praw. wybrzeża: Dżumnah, Sone, Dumoda; do lew. brz. Gumty, Gogra, Gunduk, Cosi i Tista. Spławność Gangezu rozciąga się do 300 mil powyżej ujścia do morza. Wszystkie ramiona Delty, zawałone mułem i szlamem błotnistym, mniej są przystępne dla spławu okrętów lub większej objętości statków morskich; ramie tylko zwane Hugly, najprzystępniejsze ze wszystkich, spławne jest jedynie dla statków mniej nad

8—10 stóp wody biorących, dla tego też okręty kompanii wschodnio-indyjskiej o 1000 lub 2000 beczkach, które zazwyczaj 14—18 stóp zagłębiają się, są zwykle wyławowywane na wyspie Sagor, t. j. przy ujściu do morza ramienia rz. Hugly. Gangez i jego dopływowe, są zwykłymi środkami przewozowymi wśród płaszczyn wschodnio-indyjskich. Wartość każdorocznych transportów na 400 do 500 milionów zł. pol. oceniają. Wody Gangezu są w religijnym poszanowaniu u Indusów; przysięga na wody tej rzeki, zwykle przez sądy angielskie przyjmowana, uważana jest przez tychże na równi z przysięgą chrześcian na ewangelie i muzułmanów na księgi koranu.

GANGHOFEN, Mm. w Bawarii, okr. Niższej-Bawarii, na pñ.-zach. M. Eggenfelden, na lew. br. rz. Roth; 1,200 m.

GANNAT, po łacinie **GANNATUM**, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w depart. Allier, oddalone 54 w. na pñd. M. Moulins, na pr. br. rz. Anelot, uchodzącej do rzeki Allier; 5,297 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, drukarnie, garbarnie i browary. Prowadzi handel żytem i winem.

GAP, **VOPINCUM** zwane u starożytnych Rzymian, M. we Francji, stoł. depart. Wyższych Alp (Hautes-Alpes), na pñd.-wsch. Paryża, na pr. br. rz. Luie; pod 44° 33' 37" szerokości pñ., a 3° 44' 47" długości wsch.; 8,599 m. (1841. r.). Jest siedziskiem biskupa sufragana z Aix; posiada kolegium komunalne, szkołę początkową realną i bibliotekę publiczną. Odnacza się kilku browarami, wyrobem kapeluszy, płócien, garbarniami i białoskórnictwem. Posiada drukarnie. Między budowlami miasta odznaczają się: katedra zawierająca piękny grobowiec Lesdiguièresa, pałac prefektury, ratusz miejski, pałac sądowy i koszar. Miasto nader starożytne, niegdyś stołeczne kraju Gapençois.

GARA, LOUGH-GARA, jezioro w Irlandyi, między hr. Sligo i Roscommow. Przyjmuje do siebie rz. Shannon, nadpływającą do pr. brzegu.

GARCHIZY, W. we Francji, dep. Nièvre, obw. Nevers, na pñ.-zach. M. t. n.; 1500 m. Odnacza się wielką ilością żelaza, fraszek żelaza, pudlingarniami i wielkimi piecami.

GARD, depart. we Francji, z M. stoł. Nîmes. Zajmuje wybrzeża mr. Śródziemnego i otoczony jest depart. Lozery, Ardèche, Aveyron, Hérault, Ujść Rodanu (Bouches du Rhône) i Vaucluse; leży między 43° 25' do 44° 20' szerokości pñ. Rozległy 108 mil kwadr., liczył w r. 1841: 376,060 m. Rozciąga się powiększej części w dolinie rz. Rodanu i na lewym téż wybrzeżu; ku pñd. i zach.

dowi zajmuje nieco doliny rzek: Garonny, Hérault, Vidourte i Vistre. Skropiony jest wyższymi rzekami, oraz wielką liczbą dopływowych Rodanu, z których znaczniejsze: Ardèche, Cèze i Gard. Powierzchnia nader górzysta ku północy, gdzie przerznięta jest szczytami gór Garrigues, będących odnogą pasma Cewennów, mniej wyniosła ku pñ.-zach., a w zupełną płaszczyznę przechodzi w części południowej. Wybrzeża niskie, obfitujące w laguny, a mianowicie między kanałem Aignes-Mortes i Starym Rodanem (Vieux-Rhône), gdzie przerznięte są ramieniem zachodniem Rodanu, zwanem Rhône-Mort. Natura gruntu nader urozmaicona: bogata i żyzna w niektórych dolinach, górzysta i mniej do uprawy zdolna w wielu okolicach. Przemysł miejscowy na rolnictwie i przemyśle fabrycznym oparty. Pierwsze nader rozwinięte, głównie co do uprawy drzew oliwnych, mrowych, nieco zboża, wszelkich owoców południowych, a szczególnie téż do winnicy zwrócone. Wina tutejsze uważane za najlepsze w Langwedocyi, najwięcej są poszukiwane z okolic: Chuzélan, Tavel, Saint-Geniez i Beaucastel. Chów bydła rogatego, a mianowicie koni, mułów, osłów, owiec, trzody chlewniej i kóz, dosyć upowszechniony. Jedwabnictwo przecież należy do głównych gałęzi bogactwa krajowego; w r. 1835. zbiór surowego jedwabiu dochodził 236,602 kilogramów. Przemysł górniczy, będący na wysokim stopniu rozwinięcia, liczy się również do głównych źródeł dobytku miejscowego; główne tegoż płody: sól wydobywana ze źródeł słonych, wpośród bagien zwanych Peccais, sól morska, węgle ziemne, lignit, ruda żelazna, ołów, antymon, cynk, wiotryl, asun, gips, kamień wapienny i t. p. Wpośród wielu źródeł mineralnych, najwięcej są wzięte, w Fonsanches i Euzet. W r. 1839. liczono w dep. 16 kopalni węgla ziemnych, które przy zajęciu 1,098 robotników, wydały węgla za 1,141,395 franków (1,826,232 złp.), oraz 10 kopalni lignitu, 4 kopalnie ołowiu srebronośnego, 3 kopalnie antymonu. Źródła słone wśród bagien, które przy użyciu 424 robotników, wydały soli za 305,881 franków. Ogólna wartość wydobytych minerałów w r. 1839. dochodziła 5,908,157 frank., a mianowicie 1,210,334 frank. minerały palne i torf, 1,840,768 frank. surowiec, żelazo i stal, po pierwotnym tychże obrobieniu, 349,541 frank. sól i smoła ziemna, 651,751 frank. łomy kamieni, 1,858,763 frank. inne minerały lub pierwotne przetwory z tychże. Pod względem przemysłu fabrycznego departament liczy się do najważniejszych w południowej Francji.

Główną gałęzią przemysłu i najwięcej wsławioną, są poszukiwane tkaniny jedwabne, wyroby z tak zwanego bourre de soie, oraz wszelkie tkaniny wełniane i bawełniane, jedwabiem przerabiane: fabryki miasta Nîmes, są punktem centralnym powyższych wyrobów. Zakłady żelazne również tu są znaczne; w roku 1839. liczono 3 fabryki wyrobów metalowych, które posiadając 3 wielkie piece i 1 kuźnię na sposób katalański urządzoną, wydały surowcu za 904,830 franków i odlewów żelaznych wartości 1,692,081 franków. Inne gałęzie przemysłu wydają spirytusy (2,902,450 garncy czyli 116,098 hektolitrow), wyroby garncarskie, dachówki i szkła. Tkaniny jedwabne, wina, spirytusy i żelazto, są głównymi artykułami handlu wywozowego. Posiada port morski w Aignes-Mortes. Środki komunikacji lądowej i wodnej obliczono w r. 1837. na 6,200 w., a mianowicie 2 spławne rzeki: Rodan, na przestrzeni 95 w., i Ardèche 10 w., 5 kanałów (Beaucaire, Burgidou, du Grau, du Roi, i t. p.) w przestrzeni 84 w.; 10 traktołów królewskich (500 w.), 24 dróg departamentalnych (700 w.) i t. p. Pod względem naukowym, posiadał w r. 1842: 19 zakładów wychowania drugiego stopnia (1012 uczni) a mianowicie, kolegium zwane królewskie, w Nîmes, 4 kolegia, t. j. komunalne, w M. Alais, Bagnols, Uzès i Vigan (611 uczni), oraz 14 pensyjonatów (436 uczących się). Początkowe zakłady wychowania składały się ze szkół realnej departamentowej w M. Nîmes, 3 szkół wyższych, i 785 szkół elementarnych; do ostatnich uczęszczało w miesiącach zimowych 33,847 uczących się, a 25,952 w miesiącach letnich. W powyższej liczbie mieściło się zakładów wychowania również 48 tak zwanych Classes d'Adultes, zaprowadzonych w 45 gminach 1,985 uczących się). Co do zakładów dobroczynnych, posiadał w r. 1833: 16 szpitali i domów przytułku, oraz 109 biur dobroczynności. Pod względem administracyjnym dzielił się w roku 1841. na 4 obwody: Alais, Nîmes, Uzès i le Vigan; oraz 36 kantonów i 345 gmin. W roku 1834. wysłał do izb prawodawczych 5 deputowanych, z grona 2,332 wyborców.

GARD, GARDON, po łacinie **VARDO**, rz. we Francji, depart. Gard, uchodzi do praw. wybrzeża Rodanu, w pobliżu Montfrein. Utworzona jest zbiegiem rzek pomniejszych, t. j. Gardon d'Alais i Gardon d'Anduze. Płynie przez Remoulins; długość biegu niema przechodzić 60 w. Na północ M. Nîmes, w odległości 17 w. od tegoż, rzucony ma na sobie most w rodzaju wodociągów, liczony do najpiękniejszych zabytków rzymskich we Francji.

GARDA, po łacinie **GUARDA**, 1) Mm. w królestwie Lombardzko-Weneckim, deleg. Werony, oddalone 26 w. ku pñ.-zach. Werony, nad jeziorem t. n.; 3,000 m. 2) Lago-di-Garda, u starożytnych Rzymian Benacus-Sinus nazywane. Jezioro w król. Lombardzko-Weneckim, między delegatami Werony, Mantuy i Brescia. Główną z wód dopływowych jeziora jest rz. Sarca, ujście tychże stanowi koryto rz. Mincio, uchodzącej do rz. Po. Obszerne blisko 5 i pół mil kwadr. niemieckich; przy największej długości mil 7, szerokość jego od pół mili do 2¼ mili dochodzi; największa głębokość przeszło 960 stóp. Najobszerniejsze ze wszystkich jezior włoskich. Otrzymało nazwę od miasteczka w pobliżu leżącego. Wybrzeża ozdobione letniskami (villas), wspaniały przedstawia widok; rybnosć jego wielka, żegluga nader czynna, która w r. 1836. zajmowała, 344 bark, mogących objąć przeszło 1,700 cent. stofuntowych. Główne porty jeziora, są: Riva i Desenzano, które między sobą, oraz innymi punktami jeziora, komunikują przez statki parowe.

GARDELEGEN, M. w Prusach, prow. Saska, stoł. okr. t. n., obw. rejen. Magdeburgskiej, na pñ.-zach. i w odległości 49 w. od Magdeburga, nad rz. Milde; 4,910 m. Posiada początkową szkołę realną i browary niegdyś z wyrobów swych bardzo wzięte.

GARDENSEE, GARNSEE, ob. SZLEMNO.

GARDINER, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Maine, hr. Kennebec, na pñ.-wsch. Portland, od którego 75 w. jest oddalonym. Leży na pr. br. rz. Kennebec; 5,042 m. (1840. r.). Posiada szkołę początkową, Lycée-Gardiner zwaną.

GARDING, po niemiecku **GARDINGEN**, M. w Danii, ks. Szleswigske, obw. Husum, na pñd.-wsch. M. t. n.; 900 m. Prowadzi handel zbożem i wełną.

GARESSIO, M. w pañ. Sardyński, prowincja Mondovì, na pñd.-wsch. i w odległości 26 w. od M. Mondovì; 5,000 m.

GARGANO, pasmo gór w królestwie Neapolitańskim, prow. Kapitanat, na wybrzeżu mr. Adryatyckiego. Najwyższy wierzchołek Monte Calvo dochodzi wysokości 5649 stóp.

GARGNANO, Mm. w Lombardyi, guber. Medyolańska, na pñ.-wsch. M. Brescia, a na zach. jeziora Garda; 4,000 m. Odnacza się plantacyami i uprawą drzew oliwnych, pomarańczy i drzew cytrynowych. Posiada również port na wybrzeżu powyższego jeziora.

GARIEP, po angielsku **ORANGE-RIVER**, po

francuzku RIVIÈRE-ORANGE, rz. w Afryce, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, na krańcu płn.-zach. obwodu kolonii Przylądowej (Cap), w kraju hotentotów; pod 14° 10' długości wschodniej a 28° 30' szerokości południowej. Wybiega w górach Mambookie, w pobliżu Port-Natal. Bieg jej utrudniony jest przez liczne wodospady, z których niektóre do 585 stóp są wysokie. Pomniejsze tylko czółna mogą płynąć w górę rzeki, której ujście, licznymi zaspami piaszczystymi zasłonięte, szerokościem jest na 1500 stóp.

GARIGLIANO, rz. w państwie Kościelnym, delegacji Frosinone, utworzona spływem rz. Sacco i Liri, przepływa królestwo Neapolitańskie i uchodzi do zatoki Gaeta, na wschód M. t. n. Płynie na przestrzeni 60 w. i przerzyna M. Ponte-Corvo.

GARMISCH, Mm. w Bawarii, okr. Wyższej Bawarii (Ober-Bayern), pow. Werdenfels, nad rz. Loisach; 1:330 m.

GARMYSWILL, W. w Szwajcarii, kanton Fryburgski, o 3 w. od M. Fryburga, w pobliżu rz. Savine. Posiada źródła siarczane i kąpiele. W pobliżu jest godna widzenia grotta, wydrążona w skale, pustelnia Ś. Magdaleny zwana.

GARNSEE, GARDENSEE, ob. SZLEMNO.

GAROMNA, wyspa na zachodnim wybrzeżu Irlandii, prow. Connaught, hrab. Galway, na płn.-zach. zatoki Galway, wśród oceanu Atlantyckiego. Osiedla jest od 1,281 m.

GARONNA, u starożytnych rzymian GARUMNA, rz. w Europie, uchodząca do zatoki Gaskońskiej pod nazwą Girondy (Gironde). Wybiega ze źródeł leżących w dolinie Arran (w prow. hiszpańskiej Lerida). Płynąc na przestrzeni 600 w. przebiega w Hiszpanii przez Viella, we Francji zaś przez M. Muret, Tuluzę, Verdun, Agen, Tonneins, Marmaude, La Réole, Langon i Bordeaux. Główne z dopływowych rzek do prawego wybrzeża są: Salat, Arize, Ariège, kanał Południowy łączący Garonnę z mr. Śródziennym, Lers, Tarn, Aveyron, Lot, Dropt i Dordogne; do lew. wybrzeża: Pique, Neste, Louge, Touch, Save, Gimone, Gers, Bayse i Ciron. Garonna spławna jest dla większych statków od wejścia swego w granicę Francji na 80 w. przestrzeni, żaglową zaś od Caceres czyli w długości 450 w. Od wsi Bec d'Ambez, leżącej na cyplu t. n. sterczącym ku morzu, ujście Garonny podzielone jest przez szereg wysp i ław piaszczystych na dwa prawie równe ramiona. Szerokość koryta jest nader rozmaita, poniżej Macau nie przechodzi 500 sążni, pod Blaye 560, pod Pouillac 830, między Mortagne a Goalee 1750,

między Saint-Virien a Monards, gdzie jest najszerszą, dochodzi 2300 sążni, przy samem ujściu przecięż, między wybrzeżami Grave i Royan, szerokość jej nie przechodzi 830 sążni. Długość spławów na Garonnie i jej dopływowych obliczają na 1650 w., to jest na samą Garonnę, Salat, Ariège, Tarn, Gers, Bayse, Lot, Dropt i Dordogne. Przedmiotem spławu w dół rzeki są powiększej części tratwy sosnowe, jodłowe, dębowe, owoce, wina, i wszelkie tkaniny wełniane, tkaniny jedwabne nadesłane kanałem Południowym (du Midi), maki i wódki z Armagnac, wyprawiane do Bordeaux; w górę rzeki prowadzą wina i towary kolonialne.

2) Depart. także, zwany Wyższą Garonną z M. stoł. Tuluzą. Położony na granicy hiszpańskiej (Katalonia i król. Aragonii), oraz wśród departamentów: Tarn-Garonne, Gers, Wyższych Pyreneów, Ariège, Aude i Tarn; rozciąga się między 42° 45' a 43° 55' szerokości północnej. Obszerności 112 mil kwadr., ludność 468,071 m. (1841). Leży w wyższej części zlewu rz. Garonny i skroponiony jest oprócz powyższej przez dopływowe: Tarn, Lers, Ariège, Salat, Louge i Save. Powierzchnia nader górzysta w części południowej, gdyż tą stroną przypiera do głównych wyniosłości pyrenejskich, w innych punktach pokryta poprzecznymi gałęziami tychże gór. Najwyższe szczyty głównego pasma, są tu następujące: la Maladetta czyli pik Néthou, leżący od strony Hiszpanii (11914 stóp), Perdighero (11200 stóp), Quairat (10650 stóp), le Tuc de Maupas (10885 stóp). Zarówno rolnictwo jak przemysł fabryczny i rękodzieła, stanowią zajęcie mieszkańców. Uprawa gruntów nader staranna; wydają one w obfitości wszelkie zboża, kukurydzę, len, wino, a mianowicie w gatunkach czerwonych, ostatnie z okolic Villandrie i Fronton liczone są do najlepszych. Chów bydła dość znaczny, mianowicie w częściach kraju górzystych, i stanowi główne źródło zasobów i przemysłu mieszkańców. W r. 1839. liczono tu 16,145 koni, 6,488 mułów, 5,388 osłów, 109,691 sztuk bydła rogatego, 354,112 owiec, 76,441 sztuk trzody i 4,776 kóz. Płody mineralne w wielkiej obfitości i nader rozmaite; wywóz ich przecięż i użytkowanie jest utrudnione zbyt górzystą i nieprzystępną położeniem wielu miejscowości. Z minerałów, kruszców i wielu gatunków gliny, zasługują na uwagę marmur, żelazo, glina porcelanowa, ogniotrwała i garncarska; wody mineralne w Bagnères-de-Luchon i Encausse, oraz źródła słone w Salies. Trufle tutejsze również są poszukiwane. Przemysł różnorodny i nader rozwi-

nięty, liczy do głównych swych gałęzi wyrób żelaza i stali, użytkowanych na pilniki ślusarskie, heble, kosy i sierpy; walcownie blachy miedzianej, garbarnie i zakłady białoskórnice; przedalnie lnu i bawełny, oraz tkanin bawełnianych; wyrób tyglów mennicznych i w złotnictwie używanych (ogniotrwałe); naczyń porcelanowych i fajansowych, oraz kapeluszy słomkowych, a nakoniec urządzenie konserwów z drobin i sławnych pasztetów w Tuluzie. Gorzelnictwo, jedynie w latach urodzajnych, i wyrób cukru z buraków, należą do pomniejszych gałęzi przemysłu miejscowego. W r. 1839. liczono w departamencie 4 zakłady żelazne, które wraz z należącymi do nich odlewniami i warsztatami mechanicznymi, wydały wyrobów ze stali i żelaza za 269,000 franków, ogólna zaś wartość płodów mineralnych, przez górnictwo miejscowe wydanych, dochodziła w tymże roku 1,424,540 franków. Przedmiotem wywozu są: zboża wszelkie i maki, wino, drzewo, muły, artykuły żywności, drób tuczony, konserwy z tegoż, trufle i wyroby fabryczne. Prowadzi znaczny handel tranzytowy z Hiszpanią i innymi departamentami francuskimi. Pod względem oświaty publicznej liczono w departamencie r. 1842: 35 zakładów naukowych drugiego rzędu (961 uczni), a mianowicie kolegium w Tuluzie zwane królewskie, kolegium komunalne w Saint-Gaudens (632 uczni), trzy zakłady naukowe wyższe i 30 pensyonatów. Wychowanie elementarne liczyło w r. 1840: 1 szkołę departamentową realną, szkołę wyższą komunalną i 795 szkółek elementarnych (27142 uczni w miesiącach zimowych). W r. 1841. dzielił się na 4 obwody: Muret, Saint-Gaudens, Tuluzę, Villefranche, 36 kantonów, i 593 gmin. W r. 1834. wysłał do izb prawodawczych 6 deputowanych z grona 2895 wyborców.

GARRAWAY, M. i port na wybrzeżu Wyższej Gwinei, w stronie płn.-zach. przylądka Palmas.

GARROVILLAS, M. w Hiszpanii (Estremadura), prow. Caceres, na południe Coria; 6,000 m.

GARS, Mm. w Bawarii, pow. Mühldorf, pod Hagą, na l. brz. rz. Inn; 388 m.

GARTACH, GROSS-GARTACH, 1) Mm. w król. Wirsbergu, cyrkul Neckary, obw. Heilbronn, na zachód i w odległości 6 w. od M. t. n., nad rz. Leinbach; 1,700 m. (1840. r.). 2) Klein-Gartach, Mm. tamże, obw. Brackenheim, nad rz. Leinbach; 900 m. 3) W. tamże, obw. Heilbronn, nad rz. Neckarą, i przy ujściu rz. Leinbach; 1,150 m., wyznania ewangelickiego (1840. r.).

GARTEMPE, GARDEMNE, rz. we Francji, u-

chodząca do lew. wybrzeża rz. Creuse, w pobliżu Roche-Posay (dep. Vienne). Wybiega ze źródeł w pobliżu Lospinas (depart. Creuse). Biegnie na przestrzeni 200 w. i przepływa Salagnac, Montmorillon, Saint-Savin. Znaczniejsze z dopływowych: Ardour, Couze, Vincon do lew. brz.; Seine, Bram i Langlin do prawego wybrzeża.

GARWACZ, W. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim, gm. Gliniojeck; 143 m. Posiada hutę szklaną w pobliskich lasach.

GARWOLIN, Mm. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Łukowskim, okr. Garwolińskim. Położone nad rz. Wilgą, przy trakcie bitym z Warszawy do Lublina i Uściługa wiodącym. Posiada kościół parafialny murowany, sąd pokoju, szkołę elementarną (od r. 1820.), szkołę rzemieślniczo-nie-dzielną (w pierwszej 84, w drugiej 17 uczni w r. 1840.) i stację pocztową. Miasteczko drewniane, liczy 182 domów zajmowanych przez 1,644 m., po większej części rolnictwu i pomniejszym rzemiosłom oddanych. Oddalone od Warszawy 57 w., od M. guber. (Lublin) 94 i pół wiorst.

GARZ, 1) M. w Prusach, prow. Pomieranii, obw. rejen. Stralsundzkiej, wśród wyspy Rugii (Rügen.) w okręgu Bergen; 1,420 m. (1837. r.). 2) M. tamże, po łacinie Garsa lub Gartium nazywane, obw. rejen. Szczecińskiej, okr. Randon, przy spływie rz. Odry i Salvei; 3,700 (1837. r.) m.

GASAWA, M. w ks. Poznańskim, rejencya Bydgoska, pow. Szubiński. Położone nad jeziorem i rz. t. n., liczy 470 m. Odległe od Poznania 12 i pół mil, od Bydgoszczy 6 3/4 mil.

GASAWKA, rz. w Poznańskim, wypływa z jeziora t. n., w pow. Szubińskim, płynie około M. Gasawa, Zuin, Szubin, i pod M. Rynarzewem ubiegłszy mil 5 i uchodzi do Noteci.

GASHOLM, mała wyspa na wybrzeżu Szkocji, w zatoce Botnickiej.

GASKONIA po łacinie GASCOGNA, VASCONIA, po włosku GUASCOGNA, po angielsku GASCONY, okolica we Francji, położona w dawnej prow. Guyenna zwanej. Zawierała w sobie miejscowości nazywane: pays des Landes, Condomois (Condomois i Gabardan), Armagnac (Estarac, Rivière, Verdun, Gaure, Montagnes czyli Quatre-Vallées, Lomagne), Chalosse, kraj Basków (Basques), Bigorres, Comminges i Nebouzan, oraz Couzeran. Obecnie podzieloną została między departamenty: Ariège, Haute-Garonne (Wyższą Garonną), Gers, Wyższych-Pyreneów, Lot-Garonne, Tarn-Garonne, Landes, i Niższych-Pyreneów.

GASPAR, 1) wyspa w archipelagu Sunda, u pół-

nocnego wejścia do ciąsny Gaspara, między wyspami Banca i Milieu. 2) Gaspar Wielki (Grand), jedna z wysp Mniejszych Antyli, w zatoce Paria. 3) Gaspar-Rico, gromada wysp najwięcej ku północy posunięta w archipelagu Molgrawów, złożona z kilku pomniejszych wysp niezamieszkałych.

GASPE, M. w Niższej-Hanadzie, nad odnogą t. n. Prowadzi handel znaczny i żeglugę zamorską.

GASSE, LANGE-GASSE, czyli ULICA DEUGA nazwana, 11 wsi ciągnących się w jednej linii między góry Propst-Hain a Hainau (w Prusach, obwód rejencji Lignickiej, okręg Goldberg-Hainau), na przestrzeni 30 wiorst.

GASSEN, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rej. Frankfurckiej, na pfd.-wsch. Frankfurta, okręg Sorau, nad Lebst; 900 m. (1837. r.).

GASTEIN, 1) Bad-Gastein, mała wioska w Austrii, w cyrk. Salcburskim, w dolinie Salza, u stóp góry Graukogels. Sławne źródła ciepłe pod nazwą Wildbad. 2) Hof-Gastein Mm. z zakładem kąpieli, otrzymującym wodę z powyższej wymienionej źródła.

GASTORF, M. w ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrkule Litomierzickim (Leitmeritz), nad rz. Oberka; 1,026 m.

GASTUNI, M. w Morei, na l. brz. uj. rz. t. n., w pobliżu mr. Jońskiego, w okolicy niezdrowej i bagnistej; 3,000 m. Portowe, jest siedliskiem katedry biskupiej.

GATA, 1) Mm. w Hiszpanii (król. Estramadura), prow. Caceres, o 48 w. i na pfd.-zach. M. Valencia, na lew. brz. rz. Gata. 2) Przylądek tamże, nad mr. Śródziemnym, na pfd.-wsch. Almeria.

GATCZYNA, M. w ces. Rosyjskim, gub. Petersburska. Zdobne 5 kościołami, posiada 4 szkoły świeckie, liczy 339 domów (45 murowanych); 6,000 m. Zdobne wspaniałym pałacem cesarskim, posiada zakład wychowania dla podrzutków, szkołę ociemniałych i rolniczą.

GATEHOUSE-OF-FLEET, Mm. w Szkocji, hrab. Kireudbright, na zachód M. t. n., nad rz. Fleet; 2,600 m. Posiada zakłady wyrobów bawełnianych i skórzanych. Prowadzi handel znaczny, i posiada port dość obszerny i wygodny.

GATESHEAD, po łacinie CAPRE-CAPUT, M. w Anglii, hrab. Durham, na pfn. M. t. n., na pr. brz. rz. Tyne, wprost M. New-Castle, którego jest prawie przedmieściem; 15,177 m. (1831. r.). Posiada sławione łomy kamieni młyńskich, odlewnie żelaza, kuźnie, i kopalnie węgla kamiennych. Pamiętne stanowczem zwycięstwem Wilhelma Zdo-

bywcy nad Malcolmem. Wysła 1 deputowanego z grona 522 wyborców (1841. r.).

GATSCH, ob. HALICZ.

GATTINARA, Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Verceil, na pfn. M. t. n., na pr. brz. rz. Sesia; 4,000 m.

GATTO, M. w Wyższej Gwinei, król. Benin, nad Formozą. Jest głównym portem wywozowym królestwa. Wyprowadzają nim oliwę palmową i kość słoniową.

GAU-ALGESHEIM, ALGESHEIM, M. w księstwie Hesko-Darmsztadzkiem, prow. Hesya-Nadrenska, obw. Ober-Ingelheim, oddalone 4 w. od M. t. n.; 1,860 m., powiększej części katolików.

GAUBOCKELHEIM, Mm. w ks. Hesko-Darmsztadzkiem, w prowincji Hesya Nadrenska; 1,280 m.

GAUDENS, SAINT-GAUDENS, w czasach rzezypospolitej BOULOGNE nazwane, M. we Francji, stół. obw. t. n., dep. Wyższej Garonny, oddalone 83 w. na pfd.-zach. Tuluzy, w pobliżu lew. brz. rz. Garonny; 5,500 m. (1841. r.). Posiada urząd celny, trybunał handlowy i kolegium komunalne (199 uczni, w r. 1842.). Odnacza się kilkoma fabrykami naczyń porcelanowych i fajansowych, wyrobem tasiemek, sukna pospolitego, tkanin wełnianych; przedziałami, tartakami, młynami wodnymi, foluszami, posiada także kilka garbarni, hut szklanych i 2 drukarnie. Rodzinne S. Remonda, patrona hiszpańskiego orderu kalatrawy.

GAUNERSDORF, Mm. w ces. Austriackim, gub. Wiedeńska (Niższa Austria), na pfn.-wsch. Korneuburg; 800 m.

GAU-ODERNHEIM, M. w ks. Hesko-Darmsztadzkiem, w Hesji Nadrenskiej, u stóp góry Piotra (Petersberg), nad rz. Selz; 1,566 m., powiększej części wyznania ewangelickiego.

GAUSIN, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), na pfn. Gibraltaru, a na pfd.-zach. M. Malaga, wpośród gór Ronda; 5,000 m.

GAVARDO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Medyolańska, deleg. Brescia, na pfn.-wsch. i w oddaleniu 17 w. od M. t. n.; 2,300 m.

GAVARNIE, osada we Francji, dep. Wyższych Pyreneów, obw. Argelès, kant. i gmina Luz, nad rz. Gave-de-Pau; 380 m. W pobliżu widzieć można głęboką dolinę na 6720 stóp sterczącami, prostopadłymi skałami otoczoną, a przez okolicznych mieszkańców cyrklem nazywaną. Rzeka Gave spadając wpośród obwodu tego z wysokości 388 stóp, przedstawia wspaniały widok wodospadu, do najpiękniejszych w Europie liczyć się mogącego.

GAVE-d'OLÉRON, 1) rz. we Francji, uchodząca do l. brz. rz. Gave-de-Pau, w pobliżu Peyrehorade (kraj Landes, po polsku Bożyska). Bierze początek spływem rzek: Gave d'Aspe i Gave-d'Ossau, pod M. Oléron. Płynie na przestrzeni 75 w., przepływa M. Oléron, Navarren, Sauveterre. Spławia drzewo budulcowe morskie. Główna z uchodzących do niej: Gave-de-Manléon. 2) Gave-de-Pau, rz. tamże, uchodząca do rz. Adury, poniżej Hastingue (kraj Landes czyli Bożyska). Wybiega ze źródeł góry Mont-Perdu, wpośród pasma Pyreneów. Przepływa Argelès, Pau, Orthez. Przyjmuje do lew. wybrzeża rz. Gave-d'Oléron.

GAYA, 1) Mm. w Morawii, gub. Berneńska, na pfd.-wsch. Sławkowa, nad rz. Stropawka; 1,660 m. 2) M. Indyach Wschodnich, nad rz. Fulgo, w prezydenturze Bengalskiej; 36,000 m. Posiada sławny kościół Wisnu; ma być miastem rodzinnem Buddhi; zwiedzane jest corocznie przez 30—40,000 pielgrzymów indyjskich.

GAZA, M. w Syrii, w Palestynie, paszaliu Damasku, nad mr. Śródziemnym; 5,000 m. Obronne; jest siedliskiem arcybiskupów, greckiego i armeńskiego. Posiada port handlowy. Nader starożytne i wielekróć w Biblii wspomniane.

GDAŃSK, po łacinie DANTISCUM lub GEDANUM, po angielsku DANZICK, po włosku DANTZICA, po niemiecku DANTZIG, M. w Prusach zachodnich, stół. rejencji i okręgu t. n. Oddalone dwadzieścia cztery mile na pfn.-wsch. Berlina i sześćdziesiąt mil od Warszawy, leży na lewym brzegu Wisły, a raczej jej ramienia zachodniego (gdyż główne koryto uchodzi do mr. Bałtyckiego o 3 ćwierci mile poniżej, t. j. pod Weichselmünde), a które w pobliżu przyjmuje do siebie rzekę Radunę (Radaune), krążącą koło zachodnich warowni miasta, i Motławę (die Motlau), będącą właściwie odnogą Wisły, a przez środek miasta Gdańska przepływającą. Położone jest pod 54° 20' 48" szerokości północnej, a 16° 18' 45" długości wschodniej. Ludność Gdańska w r. 1837. wynosiła 56,257 m., między którymi 2,400 żydów i 535 menonistów, zajmujących 5,172 domów; w r. zaś 1843. liczono tu 64,936 mieszkańców, wraz ze stałym garnizonem miasta. Warowne; jest siedliskiem dywizji komendantury wojskowej, władz celnych, oraz kolegium admiralicy i handlu (Commerz-und-Admiralitäts-Collegium). Posiada arsenał, gimnazjum, szkołę akademicką, handlową, ze znaczną biblioteką, szkołę przemysłową, szkołę żeglarską, szkoły wyższe miejskie, zakład połączony z kursami naukowymi, obserwatorium,

muzeum historii naturalnej, galerie obrazów i bibliotekę publiczną; tu również kantor pomocniczy Banku berlińskiego, giełda, magazyny celne i teatr wielki; dom roboczy, oraz obszerne, liczne i dobrze urządzone szpitale. Jest zamieszkaniem konsułów państw obcych, a mianowicie: generalnego konsula Rosyjskiego, oraz konsułów: Francji, Anglii, Danii, Szwecji i Sardynii. Odnacza się pod względem przemysłowym licznymi młynami do mielenia zboża, sławionymi dystrylarniami wódek, rafineriami cukru, oraz farb, tytoniu, tkanin jedwabnych, broni, przetworów chemicznych, wyrobów złotniczych i jubilerskich; jest tu również kilka drukarni. Może się liczyć do najznaczniejszych miast handlowych na północy Europy; posiada właściwie dwa porty, z których Fährwasser leży przy samém ujściu Wisły, drugi zaś w pośrodku miasta; ostatni przecież dla mniejszych tylko statków morskich jest przystępnym. Główny skład pędów rolniczych z równin nadwiślańskich, jest punktem środkowym handlu zbożowego prowadzonego z Polską, Prusami zachodnimi i częścią ces. Rosyjskiego. Zboża spławiane wyłącznie Wisłą, składane są w ogromnych śpiżrach na wyspie Śpiżrzowej (Speicher-Insell) nazywanej, znajdujących się. Handel Gdańska lubo bardzo zmniejszony w porównaniu z dawniejszymi czasami, obecnie jest jeszcze nader znaczny, i obejmuje pod względem wywozu: wszelkie zboża, a mianowicie pszenicę polską, drzewo budulcowe i morskie, len, sadło, skóry, drzewo masłowe, potaż, cynk, wełnę, piérze, spirytusy, wódki dystrylowane, mięso solone i futra; przywóz składa się powiększej części z towarów kolonialnych, wyrobów fabrycznych i wszelkich gatunków wina. Ogólna wartość handlu gdańskiego dochodziła w r. 1839: 13,236,118 tal. czyli 79,416,708 złotych polskich, w której to summie 63,360,000 wartość wywozu, a 16,056,708 złotych przywóz wynosił. Główne artykuły przywozowe i wzajemny ich stosunek w r. 1839: potaż i popiół (2265 cent. pruskich) nadesłano z Rosyi, rum i spirytusy (3,000 centn.) z Anglii, bawełna surowa (3223 centn.) z portów W. Brytanii, kawa (10,100 centn.) z Niderlandów, a mianowicie z Holandyi, oliwa (87,580 centn.) z Anglii, drzewo farbiarskie (3457 centn.) powiększej części z miast Hanzeatyckich, śledzie (27589 baryłek) ze Szwecji i Norwegii, wyroby żelazne i stalowe (32,292 centn.) w trzech czwartych częściach z Anglii, olej (7729 cent.) z ces. Rosyjskiego, ryż, korzenie, trzcina cukrowa (21,788 cent.) z miast Hanzeatyckich, cukier rafi-

nowany (4700 centn.) częścią z Holandii, częścią z osad bezpośrednio zamorskich, sól (252,590 cent.) powiększej części z połączonych królestw W. Brytanii, liście tytoniowe (2670 cent.) z miast Hanzeatyckich, wino (17421 centn.) prawie wyłącznie z Francji. Stosunek głównych artykułów wywozowych obejmował: pszenicę (39910 1/2 asztów), z której 39191 1/2 asztów do portów W. Brytanii, żyto (12512 1/2 aszt.) z tego zaś 5136 1/2 aszt. do Holandii, jęczmień (6279 1/2 asztów) wyłącznie prawie do Anglii, groch (4631 1/2 asztów) także, siemie lniane (1143 1/2 asztów) także i do Holandii, mąka (44998 beczek) do Anglii, suchary (8710 1/2 asztów) do Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, mięso solone (15926 centn.) także, balów dębowych i t. p. (44109 sztuk) powiększej części do Anglii, drzewa masztowego (596 sztuk), desek wszelkich (249000 kóp), z których większa połowa do portów W. Brytanii; drzewa dębowego (828 szt.), desek takichże (25000 sztuk) także, kości (19050 cent.) do Anglii, piwa w tegich gatunkach (30800 beczek), z którego 30500 beczek do królestw W. Brytanii, spirytusu (8390 eimers, czyli 22820 garncy polskich), powiększej części także, płótna konopnego i lnianego (2410 sztuk po 60 łokci), cynk (38296 cent.) prawie wyłącznie do portów W. Brytanii. Ruch portowy w r. 1839: nadpłynęło w ogóle 1200 okrętów (860 bez ładunku), z tych zaś przybyło 503 z portów W. Brytanii, 103 z królestwa Pruskiego, 42 z Belgii, 23 z Bremy, 110 z Danii, 36 z Francji, 38 z Hamburga, 19 z królestwa Hanowerskiego, 173 z Holandii, 8 z Lubeki, 12 z Meklemburskiego, 9 z Oldenburga, 2 z Portugalii, 17 z Rosji, 104 ze Szwecji i Norwegii, i 1 ze Strand. Opuszczało port w ciągu roku 1205 okrętów, między temi 21 bez ładunku żadnego. W liczbie pierwszych okrętów (1200), żeglowało 242 pod flagą angielską, 479 pod pruską, 3 pod belgijską, 5 z M. wolnego Bremy, 85 duńskich, 4 francuskie, i hamburski, 103 hanowerskich, 6 meklemburskich, 25 oldenburgskich, 96 szwedzkich i norweskich, 4 rosyjskie i 147 holenderskich. W roku 1844. przypłynęło do portu gdańskiego 1619 okrętów, mogących objąć 156624 1/2 asztów (między temi 1038 okrętów nieposiadało ładunku), opuściło zaś takowy 1673 okrętów, z ładunkiem 159742 1/2 asztów. Marynarka handlowa gdańska składała się w r. 1845. z 81 okrętów żaglowych i 3 okrętów parowych obsługanych od 1000 majtków mogących wziąć ładunku 15926 1/2 asztów. Oprócz tego, połączony jest Gdańsk z Warszawą, przez statki parowe, kursujące na

Wiśle od lat kilku, a które w krótkim czasie ważne usługi dla handlu zbożowego oddadzą. Miasto zabudowane dość ściśle, posiada wąskie uliczki i nosi na sobie cechę kilku wieków. Podzielone jest dwoma ramionami rz. Motławy, która przepływając środkiem miasta, tworzy w niem wyspę zwaną Śpichrzową od mnóstwa śpichlerzy, służących za główne składy zbożowe. Na lewym czyli zachodnim brzegu Motławy rozciąga się właściwe miasto, na prawym zaś przedmieście Langgarten. Najpiękniejszą jednak częścią miasta jest plac zwany Langmarkt, w pośród którego wznosi się ratusz i giełda zwana Artushof. W pośród 21 kościołów, odznacza się wielkością i wspaniałością Tum protestancki, zachowujący nazwę P. Maryi z czasów katolickich, oraz kościół świętej Katarzyny. Między 347 budynkami publicznymi, godne są uwagi: ratusz, teatr, oraz tak zwany Wasserkunst, wzniesiony nad rzeką Raduną, przed wielką bramą, a całemu miastu dostarczający wodę. Liczne gmachy fabryczne (533 zakładów), odznaczają się wielkością swych rozmiarów, a szczególnie browary, piekarnie, dystylarnie i wielkie zakłady do mielenia zboża już to wodą, już parą poruszane. W roku 1828. Gdańsk posiadał 5255 domów mieszkalnych, 4 klasztory, 5 szpitali i wiele innych. Epoka założenia Gdańska sięga wieków przedchrześcijańskich na ziemi sławiańskiej; w XIII. wieku znacznie powiększone przez Krzyżaków (pod których zostawało władzą), mieściło się w rzędzie pierwszych miast hanzeatyckich. W r. 1454. zarządził opieki Kazimierza Jagiełły i takową otrzymało. Za panowania Zygmunta Jagiełły powstało zaburzenie, między wyznawcami Lutera a katolikami, lecz surowo ukaraniem zostało. W r. 1577. objawił się nowy opór przeciw rządowi polskiemu, i zmusił Stefana Batorego do oblężenia obwarowanego pod ówczas Gdańska, miasto zaś samo do ugody i przyjęcia podanych warunków. W połowie siedemnastego wieku doszło do najwyższego stopnia pomyślności; ludność ówczesna do 70000, obwód zaś gruntów miejskich do 40 mil kwadr. obejmował. W r. 1646. odwiedziła go królowa Marya Ludwika, jadąca z Paryża do Polski, w towarzystwie Pani de Guébriant. Przez czas wojen szwedzkich to jest od r. 1655. do 1660. czyli do traktatu oliwskiego, wiele Gdańsk od flot Szwedzkich ucierpiał. W epoce wojen Karola XII. również na wielkie klęski był wystawionym. W r. 1724. po śmierci Augusta II., przyjąwszy do swych murów Króla Stanisława Leszczyńskiego, był oblężonym

i bombardowanym a w końcu poddać się musiał. Największe przecie straty poniosło miasto w r. 1773, a dopiero od r. 1794. handel i pomyślność Gdańska wzrastać poczęły. W r. 1807. poniosł ponownie straty przez oblężenie od wojsk francuzkich, a w r. 1813. od połączonych wojsk rosyjskich i pruskich. 2) Okręg Gdański (Regierungs-Bezirk) także, w prowincji Prusy Zachodnie, z M. stoł. Gdańsk. Rozległy około 152 mil kwadr., liczył w r. 1837. 341975 m. (wraz z osadą wojskową), między którymi 173831 Niemców ewangelików, 154415 polaków katolików, 8602 menonitów i 508 żydów. Powierzchnia powiększej części równa; strona północna do mr. Bałtyckiego i Friszhafu przylega, ku wschodowi Wisłą i Nogatem przecięta, i tam nader urodzajna; ku zachodowi piaszczysta i lesista. Dzieli się na 7 powiatów: Gdański, Elbląski, Malborski, Starogrodzki, Kościerski, Kartuski i Neustadtski, zawiera 11 miast, między którymi znaczniejsze: Gdańsk, Elbląg i Malborg.

GDÓW, 1) M. w ces. Rosyjskiem, stoł. okręgu t. n., guber. Sankt-Petersburgska, na pld.-zach. M. t. n., nad rz. Gdówką; 1000 m. 2) Mm. w Galicji, obw. Bocheńskim, nad rz. Rabą, oddalone 2 mile na pld.-zach. M. Buchni, odznacza się starożytnym kościołem i także umieszczonym obrazem P. Maryi a przez Władysława Warneńczyka fundowanym.

GDYNIE, po niemiecku NEUGEDEIN, Mm. w Czechach, obw. Klatowski. Posiada wielką fabrykę tkanin wełnianych; 1800 m.

GEA, Mm. w Hiszpanii (król. Aragońskie), prow. Teruel, oddalone 13 w. na zachód M. t. n., na lew. brz. rz. Guadalaviar; 1,590 m.

GEBA, rz. w Senegambii, uchodzi kilku ramionami do oceanu Atlantyckiego, na północ wyspy Bissagos. Na wschód ujścia powyższej rzeki leży M. Geba czyli Gesves, wśród bagnistej okolicy.

GEBESEE, M. w Prusach, prow. Saska, rejen. Erfurtska, na pfn.-zach. Erfurtu, nad rz. Gera; 1,800 m.

GEDEM, Mm. w ks. Heso-Dsrmsztadzkiem, w prow. Wyższa Hesja, u stóp góry Plasię (Vogelberg); 2200 m.

GEERSBERGEN, ob. GRAMMONT.

GEFELL, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Erfurtskiej, na pld.-wsch. M. t. n., w obw. Ziegenrück, zachodzącym wśród ks. Reuss; 1482 m.

GEFLE, po łacinie GEVALIA, po holendersku GEFFELN, 1) M. w Szwecji, stoł. lanu (gub.) t. n. na pfn.-zach. Sztokolmu, nad małą rzeczką t. n. czyli Gafwel i przy ujściu tejże do zatoki Botnickiej;

8—9000 m. Obronne, posiada zamek królewski, gimnazjum, wielkie kuźnie i zakłady stal wyrabiające, oraz warsztaty mechaniczne. Port tutejszy jest wygodny i handlowy. W r. 1839. wyprowadzono nim drzewa, smoły, żywicy, żelaza i t. p. za 4,150,000 złp., wprowadzono zaś pszenicę, soli i t. p. wartości przybliżonej 2,600,000 złp.

GEFLEBORG, lan czyli prow. szwedzka, nad zatoką Botnicką, między West-Norrland, Jämtland, Stora Kopparberg, Westerås i Upsalą. Rozległa 171 mil kwadr. szwedzkich, leży między 60° 13' a 62° 20' szerokości północnej. Liczyła w r. 1830. 105300 m. Uprawa i zbiór zboża nie wystarcza na potrzeby miejscowe. Chów pięknych bydła domowego i wyrób lasów, są główną gałęzią zasobów miejscowych. Tkanie płócien i wyrób żelaza zajmują głównie przemysł tutejszy. Rybołówstwo i żegluga nadbrzeżna, nader są rozwinięte. Dzieli się na 3 fogderye (obwody) i 5 parafii, zawiera 3 miasta: Gefle, Hudikswall i Söderham.

GEFREES, Mm. w Bawarii, cyr. Wyższej-Frankonii, na pfn.-wsch. i w odległości 22 w. od M. Bayreuth; 1,300 m.

GEHAFEN, Mm. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Merseburgskiej, na zach. M. t. n., w okr. Sangerhausen; 900 m.

GEHARDEN, 1) Mm. w król. Hanowerskiem, na pld.-zach. Hanoweru; 1,100 m. 2) Mm. w Prusach, prow. Westfalska, rejen. Minden, na pld.-wsch. M. Paderborn; 800 m.

GEHREN, 1) wieś w Prusach, w rejen. Frankfurtskiej. 2) Gehren, lub Amt-Gehren, Mm. w ks. Szwaburg-Sondershausen, przy spływie rzek Schobser i Wohlrose. Posiada kilka fabryk, hamernie i huty szklane; 1,670 m.

GEIB, ob. HYBY.

GEILENKIRCHEN, M. w Prusach, prow. Nadreńska, główne okr. t. n., w rejen. Akwisgrańskiej, na pfn. M. Akwisgranu; 1,500 m. Posiada fabrykę sukna, kaźmirku, tytoniu, cykoryi, mydlarnie i garbarnie. Składa się z dwóch części zwanych: Geilenkirchen i Hünshoven.

GEIMERSHEIM, GAIMERSHEIM, Mm. w Bawarii, okr. Wyższej Bawarii, pod M. Ingolstadt; 950 m.

GEISA, Mm. w ks. Saxe-Weimar-Eisenach, nad rz. Ulster, na pld.-zach. M. Eisenach; 1,800 m. W pobliżu góra bazaltowa Rockenstuhl.

GEISENFELD, Mm. w Bawarii, okręg Wyższej-Bawarii, guber. Pfaffenhofen, na pfn.-zach. i w odległości 22 w. od M. t. n., nad rz. Ilm; 1,500 m. (1838. r.).

GEISENHAUSEN, Mm. w Bawarii, cyrk. Izary,

nad rz. Mały Vils; 700 m. W pobliżu sławna garniearnia Kröning.

GEISENHEIM, Mm. w ks. Nassauskiem, obw. Rüdeshelm, nad rz. Renem, w punkcie, gdzie dochodzi największej szerokości w Niemczech (2275 stóp); 2,330 m. Prowadzi znaczny handel winami.

GEISER, źródła gorące na wyspie Islandyi, na pfn. wulkanu Hekla, w pobliżu Skalholt. W obwodzie 900 kroków znajdujące się źródła gorące, zwane Wielki i Mały Geiser, oraz Wielki i Mały Strock, otoczone są wielu pomniejszych. Największą godną między niemi uwagi Geiser, wytryska w pewnych tylko peryodach niekiedy kolumną na 60, niekiedy zaś na 100 łokci wysoką, a która w przecięciu 19 stóp grubym promieniem wzbija się w górę. Źródła zaś Strock huczą i tryskają bezustannie.

GEISHÖHE, góra w Bawaryi, pod Wintersbach, nad rz. Elzawą, 1670 stóp wysoka.

GEISINGEN, 1) M. w ks. Badeńskim, cyrk Seckreis, obw. Möhringen, na pfd.-zach. i w oddaleniu 17 w. od M. Möhringen, na lew. brz. Dunaju; 1,200 m. wyznania katolickiego. 2) W. w król. Wirtembergskim, okr. Neckar, obw. Ludwigsburg; 580 m. ewangelików w r. 1840. Posiada port królewski Brandholz, i pałac letni Dianenhan zwany.

GEISLINGEN, M. w król. Wirtembergskim, główne obw. t. n., w cyrk. Dunaju (Donaukreis), na pfn.-zach. M. Ulmu; 2,300 m. ewangelików w r. 1840. Odnacza się wielkimi kopalniami torfu, oraz wyrobami tokarskimi z drzewa i kości, zwanymi towarami z Geislingen.

GEISMAR, W. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Dolna-Hessya, w pobliżu rz. Elby, na pfn.-zach. i w odległości 2 w. od M. Fritzlara; 900 m. Posiada źródła mineralne. Pamiętne w historii kościelnej starym dębem pogańskim, który Ś. Bonifacy, pierwszy apostoł chrześcijański w tej okolicy, ścinał własną ręką w obec tłumów ówczesnych barbarzyńców.

GEITHAIN, M. w Saksonii, okr. dyrekcji Lipskiej, obw. Rochlitz, na zachód M. t. n., nad rz. Elbą; 2,950 m. Posiada fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych.

GELDERLAND, ob. GELDRIA.

GELDERN, po francuzku GULDRES, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stoł. okr. t. n., w rejeneyi Düsseldorfskiej, nad rz. Niers i Fossa; 3,800 m. Zastępują tu na uwagę znaczne fabryki sukna, czapnictwo, wyroby wełniane i lniane.

GELDRIA, po holendersku GELDERLAND, po

francuzku GULDRES, po niemiecku GELDERN, prowincya w król. Holenderskim, nad Zuisersee; M. stoł. Arnheim. Rozległa 94 mil kwadr.; liczyła w r. 1841: 345,762 m. Powierzchnia płaska, grunt niezbyt żyzny, skropiony kilkoma rzekami, a mianowicie: Renem, Yssel, Leek, Waal i Mozą na granicy południowej. Żywy charakter mieszkańców odróżnia ich od reszty współrodaków. Rolnictwo, chów bydła i rybołówstwo są głównym zajęciem tychże, obok przemysłu fabrycznego, a mianowicie wyrobu płótna. Dzieli się na 4 kantony: Arnheim, Zurphen, Nimègue i Thiel. Zawiera 22 miast, 3 miasteczka i 381 wsi.

GELLIVARE, góra w Szwecyi, lan Norr-Botten, na pfn.-zach. Lule. Wysokość jej dochodzi 2100 stóp. Prawie w całości uformowana jest z rudy żelaznej, którą zaopatrywałyby mogła potrzeby całej Europy. Wydajność rudy 60-80 %, metal sam nieporównanej dobroci. Brak ludności miejscowej i odosobnienie okolicy niedozwala osiągnąć z niej odpowiednich korzyści.

GELNHAUSEN, M. okręgowe w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Hanau, przy Kinzig; 4146 m. (1840). Grunta miejskie obfitują w drzewa owocowe i winnice, samo zaś miasto posiada dystrykarnie wódek, olejarnie, garbarnie i fabryki tytoniu i tabaki. Prowadzi również handel bydlęm, winem i wódkami. Zdobi je piękny kościół z XIII. wieku, oraz gruzi wspaniałego pałacu cesarskiego, wzniesionego w XII. wieku przez Fryderyka Barbarossę, w wojnie zaś 30-letniej zniszczonego. Niegdyś było wolnym miastem cesarskim.

GELTERKINDEN, Mm. w Szwajcaryi, kant. Bazylei, na wsch. Sissach; 1,200 m.

GELCZEW, ob. RADOMIRKA.

GEMBICE, M. w Prusach, rejen. Bydgoska, pow. Mogilnicki. Położone nad rz. Mały Noteć. Posiada kościoły: katolicki i protestancki, kilka fabryk sukna; liczy 699 m. Odległe jest od Bydgoszczy 11, od Poznania 12 mil.

GEMBLAM, po łacinie GEMBLACUM, Mm. w Belgii, prow. Namur, na pfn.-zach. M. Namur; 2,317 m. (1835. r.). Niegdyś odznaczało się wyrobami nożowniczymi. Pamiętne zwycięstwem wojsk francuzkich, odniesionem nad austryakami w r. 1794.

GEMONA, M. w król. Lombardzko-Weneckim, gub. Wenecka, na pfn.-zach. Udine, na lew. brz. Tagliamento; 4,500 m.

GEMÜND, M. w Prusach, prow. Nadreńska, rejen. Akwisgrauńska, na pfd.-wsch. Akwisgrau, okr. Schleiden, przy spływie rz. Oleff i Urft; 900 m. Na gruntach okolicznych kopalnie rudy żelaznej i

ołowianej. Posiada kilka fabryk sukna i tkanin jedwabnych, i garbarnie.

GENÜNDEN, 1) Mm. w Prusach, rejen. Koblencka, okr. Simmern; 890 m. 2) M. w elektorstwie Heskiem, prow. Wyższej Hessyi, nad rz. Wohra; 1500 m. 3) Wielki i Mały Gemünden (Gross und klein G.), M. w Bawarii, nad rz. Menem, przy ujściu Saali; 1,400 m.

GENAPPE, GEMAPPE, M. w Belgii, prow. Południowy Brabant, na lew. brz. rz. Dyle, na pfn.-wsch. Nivelles; 1,800 m.

GENASENO, Mm. w pań. Kościelnym, obwód Rzymski, na pfd.-wsch. Rzymu; 2,400 m.

GENEMINDEN, M. w Niderlandach, prowincya Over-Yssel, na pfn. Zwolle, a na wsch. Zuider-See, przy ujściu Zwarte-Water (Zwolsche-Diep); 1,350 m.

GENESCO, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, stoł. hrab. Livingston, na zach. M. Albany, nad rz. t. n.; 3,000 m. (1840. r.).

GENESEE, rz. w pfn. Ameryce, wybiega w Pensylwanii, przepływa pań. Nowego-Yorku, i uchodzi do jeziora Ontario.

GENEVA, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, hrab. Ontario, na zach. Utica, na zach. wybrzeżu jeziora Seneca. Posiada kolegium, założone w r. 1823. (64 uczni) z biblioteką z 5,400 tomów złożoną, oraz szkołę lekarską, od r. 1835., a która w r. 1840. posiadała 6 profesorów i 150 uczących się.

GENEVOIS, po włosku GENEVESE, po łacinie GEBENENSIVM, prow. w pań. Sardyńskim, w głównej intendeneyi Sabaudzkiej, z M. stoł. Annecy. Rozległa do 20 mil kwadr., liczyła w r. 1839: 100,005 m. Powierzchnia górzysta; grunt wydaje obficie zboża, wino i kasztany. Dzieli się na 7 obwodów i 113 gmin. Należy do tych prowincyj, które na zasadzie aktu kongresu Wiedeńskiego objęte są w neutralność szwajcarską.

GENEWA, po niemiecku GENF, po włosku GENEVRA, po angielsku GENEVA, po hiszpańsku GINEBRA, po łac. GENUA, GENEVA lub JANUA, M. w Szwajcaryi, stoł. kant. t. n., na pfd. zach. M. Bern, Lucerny i Zurychu. Leży w okolicy nader pięknej, na wybrzeżach Rodanu i przy wypływie tegoż z jeziora Genewskiego; pod 46° 12' 17" szerokości pfn., a 3° 49' 36" długości wsch. Liczyła w r. 1838: 28,000; w r. 1849: 31,216 m. Najludniejsze z miast położonych w Szwajcaryi; jest siedziskiem władz administracyjnych kantonu genewskiego. Posiada akademię w stopniu uniwersytetu, założoną w r.

Słown. Geogr. Pow. T. 1.

1363, a która posiada fakultety: teologiczny-reformowany (5 profesorów), prawny (4 profesorów), nauk ścisłych (des sciences, 12 profesorów), literatury (7 profesorów); kolegium (16 profesorów i nauczycieli), oraz szkołę sztuk i rzemiosł. Tu również biblioteka publiczna (40,000 tomów), muzeum akademickie, ogród botaniczny, obserwatorium, kilka towarzystw uczonych, a z tych jedno posiada księgozbiór do 18,000 tomów liczący; wiele towarzystw dobroczynnych i więzienie warowne, podług systematu odosobnienia czyli celkowego urządzone. Pod względem przemysłowym trzymają pierwsze miejsce wespół miast Szwajcarskich i odznacza się wyrobami zegarmistrzowskimi, które zajmują 3,000 robotników, wyrabiających do 70,000 zegarów rocznie, a między temi 1 1/2 złotych; Zegarki genewskie, odznaczające się dokładnością mechanizmu i wykończeniem zewnętrznym, nie tylko do ogólnego użytku, ale i w zastosowaniu do szczególnych potrzeb obecnej epoki, są nader poszukiwane, a mianowicie: chronometry, zegary morskie, i t.p. Wyrabiają tu również narzędzia matematyczne i jubilerszczyzne, przedmioty złotnicze, tkaniny i wsłazki jedwabne, tkaniny wełniane, wyroby nożownicze, broń palną, przedmioty z kości słoniowej, instrumenta muzyczne i wiele innych. Genewa prowadzi również znaczny handel tranzytowy; posiada port nad jeziorem i jest zwykłą stacją dla statków parowych, płynących do Villeneuve, Coppet, Nyon, Rolles, Morges, Ouchy i Vevey. Podzielona jest rzeką Rodanem na cztery części, zwane: Cité, M. Niższe, cyrkul Ś. Gerwazego i Wyspa, a między sobą przez 3 piękne mosty komunikujące się. Genewa zdobna jest 7 kościołami (między którymi odznacza się kościół Ś. Piotra), wielu pięknymi budowlami prywatnemi, oraz gmachem szpitalnym i ratuszem. Zawiera 1350 domów, i godną widzenia machinę hydrauliczną na wybrzeżu Rodanu urządzoną, a zaopatrującą w wodę odleglejsze części miasta. Do zabytków miejscowych, policzyć również należy domy Kalwina i J. J. Rousseau. W pobliżu miasta (półtory godziny drogi) wznosi się góra zwana Salève, której długość dochodzi 3 i pół mili, wysokość 4360 stóp, zwiedzana jest nader często przez podróżnych, dla pięknych widoków, jakie z jej wierzchołka postrzegać można.

GENEWSKI KANTON w Szwajcaryi, należący do państw skonfederowanych szwajcarskich; M. stoł. Genewa. Rozciąga się między 46° 8' a 46° 22' szerokości północnej, oraz 3° 34' a 3° 59' długości wschodniej. Graniczy na północ z kant. Waadt, na zachód z Francją, na pfd.-wsch. z prowincją

państwa sardyńskiego Sabaudya. Zajmuje wybrzeża jeziora Leman, inaczej Genewski zwanego; obejmuje 4 i pół mil kwadr. geograficznych przestrzeni i liczy 63,300 m. (w r. 1837: 58,666 m.), między którymi 43,500 protestantów, 19,700 katolików i 109 żydów. Najmniejszy jest z kantonów szwajcarskich; prawie cały leży w zlewisku Rodanu, i składa się z głównej części, rozciągającej się na krańcu pld.-zach. jeziora Leman, i pomniejszych posiadłości, zamkniętych granicami kantonu Waadt. W braku właściwych gór, przetrzymany jest kilkoma pomniejszymi wzgórzami, a których wysokość nie przekracza 500 stóp polskich nad poziomem jeziora. Główne z wód biejących: Rodan, przepływający kanton, i rz. Arve dopływowa Rodanu. Klimat łagodny, grunt nie zbyt żyzny, lecz starannie uprawiany. Uprawa latorośli winnej i wyrób płodów leśnych. Przemysł rozwinięty, wyłącznie prawie w M. stołecznym i pobliskich okolicach tegoż zawarty. Handel tranzytowy i żegluga na jeziorze nader czynna. Mową krajowców jest język francuski. Na zasadzie konstytucji z 1814. r., zmodyfikowanej następnie w r. 1819. i w innych epokach, poczynając od r. 1830. patrycyat nieodwołalnie zniesionym został i wszyscy obywatele od 20 lat wieku obowiązani są do służby wojskowej; urzędy dożywotnie zniesione, a urzędnicy odwołalnymi uznani; wszelkie wyznania są wolne, lecz religia reformowana za główną w kraju uznana została. Rząd reprezentacyjny, w którym Rada Reprezentantów (Conseil des représentans) wykonywa najwyższą władzę, mianuje głównych urzędników kraju i deputowanych sejmowych. Składa się z 270 członków, licząc między takowych czterech syndyków prezydujących, i zgromadza się dwa razy do roku. Członkowie mianowani są przez kolegium wyborcze. Co rocznie 30 członków zmieniani są przez równą liczbę nowo-obranych i do Rady wchodzących. Kolegium wyborcze składa się ze wszystkich obywateli, którzy 7 fl. czyli 3 franki płać podatków stałych. Można być wyborcą w 25, wybranym w 27, a sędzią w 35 latach wieku. Główna administracja kraju powierzona jest Radzie Stanu, złożonej z 28 członków, mianowanych na lat 8 z grona reprezentantów i według wyboru tychże. Główne władze sądowe: trybunał rekursowy czyli sąd kassacyjny, składający się z syndyka, prezydującego, sześciu radców stanu, oraz prezydenta i jednego sędziego, zasiadających w każdym z trzech trybunałów czyli sądów (wyższy sąd, trybunał cywilny i trybunał handlowy), oraz 24 człon-

ków Rady reprezentantów. Inne władze sądowe: sąd kryminalny i spraw cywilnych, oraz trybunały: cywilny i handlowy. Pod względem oświaty publicznej, posiada zakłady naukowe: akademię czyli uniwersytet w Genewie, oraz dwa kolegia: to jest w Genewie i Carouge. W roku 1834. wydatki kantonu obliczono na 2,093,435 fl. czyli 1,527,968 złotych polskich; dochody na 2,092,416 fl. Kanton Genewski zajmuje 22. miejsce w hierarchii skonfederowanych kantonów szwajcarskich. Dostawia kontyngens z 405 ludzi, i wnosi do kasy wojennej 47,407 złotych polskich.

GENEWSKIE JEZIORO czyli LEMAN, po niemiecku GENFER-SEE, u Rzymian starożytnych LEMANUS lub LAUSANIUS LACUS, rozciąga się między kantonami szwajcarskimi: Genewskim, Waadt i Wallis, a państwem Sardyńskim; rozlewa swe wody na przestrzeni mil 10, przy szerokości mil dwóch. Największa szerokość między Rolle i Thonon (42900 stóp), największa głębokość (920 stóp) między Ouchy, leżącym na połud. M. Lozanny i Ewian. Kształt jeziora zbliżony jest do formy półksiężyca, którego dwa końce zwrócone są ku wschod. i połudn.-zachodowi. Główną z rzek zasilających go jest Rodan, który nadpływa od wschodu, a stroną przeciwną jeziora odpływa. Inne rzeki uchodzą tu w liczbie 40; znaczniejsze między niemi: Dranse, do wybrzeży połud., Veveyse, Venoge, Aubonne, Promentouse i Versoy do wybrzeży północnych pokrytych zieleńnością i pięknymi widokami, gdy wybrzeża północne przedstawiają nam widoki dziko-romantycznej natury, jak skały Meillerie zwane. Główniejsze z miast leżących u wybrzeża jeziora: Genewa, Nyon, Rolles, Morges, Vevey, Villeneuve w Szwajcarii, Meillerie, Ewian, Thonon i Beauregard w Sabaudyi. Wody jeziora są nader przejrzyste i zawierają wielką liczbę ryb, których kilka gatunków jeemu są tylko właściwe. Godnym jest uwagi szybki wzrost i opadanie wód jeziora (odpływ i przypływ), które po większej części w letnich tylko miesiącach zwykły miewać miejsce i dłużej nad 25 minut nie trwają. Żegluga na jeziorze jest nader ożywiona, a często niebezpieczna nawet dla czółen pomniejszych w czasie wiatrów północnych lub południowych. Od r. 1823. kursują na jeziorze statki parowe; w r. 1840. liczono takowych trzy.

GENEVRE, po łacinie GENEVRA, góra na granicy Francji (depart. Wyższych Alp), a pań. Sardyńskim (prow. Suse). Dochodzi 11076 stóp wysokości.

GENF, ob. GENEWA.

GENGEBACH, po łacinie GENGEBACUM, M. w W. ks. Badeńskim, stol. obw. t. n., cyrk. Środowego Rennu, na lew. brz. rz. Kinzig; 2,380 m., prawie wyłącznie katolików.

GENIEZ, SAINT-GENIEZ, M. we Francji, dep. Aveyron, na pld.-wsch. M. Espalion; 3,851 m. (1845. r.). Stof. kantonu; posiada trybunał handlowy i kolegium komunalne (103 uczni, w 1842. r.). Jest tu również przedziałnia wełny, oraz fabryka sukna, kołder wełnianych, bawełnianych i kapeluszy. Jest rodzinnym opata Raynal.

GENIS-LAVAL, SAINT-GENIS-LAVAL, M. we Francji, dep. Rodanu, oddalone 7 w. na pld.-zach. Lyonu; 2,226 m. (1841. r.). Odnacza się gatunkiem dobrym win czerwonych, zwanych Barolles, oraz wyrobami perkali, papierów kolorowych, kapeluszy słomkowych, oliwy, przetworów chemicznych, farb malarskich, chorągwi i obrazów kościelnych.

GENNEP, M. w Belgii, prow. Limburska, na pld. M. Ruremond; 1,080 m. Odnacza się kwitnącym przemysłem, a mianowicie tkaninami wełnianymi i wyrobami garbarskimi.

GENOA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, hrab. Cayuga, na zach. M. Albany; 2,600 m. (1840. r.).

GENSANO, M. w pań. Kościelnym, na pld.-wsch. Rzymu; 4,250 m.

GENTHIN, M. w Prusach, prow. Saska, stol. obw. Jerychów II., w rej. Magdeburgskiej, na pld.-wsch. i w odległości 46 w. od Magdeburga; 2,227 m. (1837. r.).

GENTILLY, po łacinie GENTILIACUM, W. we Francji, depart. Sekwany, obw. Seeaux, na pld. Paryża, nad rz. Bièvre, w części murem obronnym miasta przyległego otoczona; 9,987 m. Posiada szpital przytułkowy dla starców i obłąkanych z Bicêtre, oraz wielką ilość wszelkiego rodzaju zakładów przemysłowych i fabryk.

GENUA, po włosku GENOVA, GENOA, po francusku GENES, po angielsku GENOA, po niemiecku GENUA, po łacinie JANUA, u starożytnych rzymian GENUA, M. w pań. Sardyńskim, stol. gubernii, prow. i okręgu dywizyjnego wojskowego t. n. Leży nad zatoką Genuęską, o 128 w. na pld.-wsch. Turynu; pod 44° 24' 40" szer. pld., a 6° 32' 40" dług. wsch. Ludność w r. 1838: 111,257 m. (97,621 stale zamieszkałych, 8000 żołnierzy i 17,636 marynarzy), w r. 1834: 106,000 m.; w r. 1800: 49,000 m.; w r. 1785: 80,000 m.; w r. 1597: 60,259 m.; w r. 1290: 128,000 m. Ohronne cytańdela i opasującą ją ciągłymi murami; posiada królewską

fabrykę broni, prochownię, arsenał wojskowy i port marynarki rządowej. Jest siedziskiem władz admiralicyi i zwykłą stacją floty. Tu również warsztaty rządowe statków morskich i arsenał marynarki wojennej. Jest siedziskiem arcybiskupa, wielkiego rabin, głównych władz celnych, sądu apelacyjnego królewskiego (Real-Senato), trybunału, izby handlowej i sądu admiralicyi. Wśród zakładów naukowych, odznaczają się: uniwersytet, założony w r. 1812. (36 prof. i 608 uczni, w r. 1841.), kolegium królewskie, seminaryum teologiczne, szkoła sztuk pięknych (Accademia della belli arti), szkoła królewska marynarki, szkoła żegluga, instytut królewski głucho-niemych (41 uczni, 1835. r.). Biblioteka uniwersytecka (45,000 tomów) i biblioteka Franzoni (30,000 tomów). Bank tutejszy, jeden z najstarszych i najświetniejszych banków, obecnie mniej na znaczenia. Między zakładami dobroczynnymi zasługują na uwagę szpitale: Lazarets del Variguan, della Foca i Pontespino. Zamieszkują tu również konsulowie generalni: austriacki, bawarski, brazylijski, duński, francuski, neapolitański, lukski, holenderski, państwa Kościelnego, rosyjski, hiszpański, szwajcarski, toskański, oraz belgijski, angielski, portugalski, pruski, szwedzki, grecki, parmeński i Stanów Zjednoczonych Północno-Amerykańskich. Pod względem przemysłowym znajdujemy tu fabryki tkanin jedwabnych, pachnidła, konserwów owocowych, aksamitu czarnego, rękawiczek skórzanych, blondyny, kwiatów sztucznych, skór, papierów, makaronów włoskich, wyrobów blacharskich, mosiężniczych i miedzianych, czapek wełnianych, kapeluszy słomkowych i pilśniowych, wyrobów koralowych, marmurowych, alabastrowych i przetworów chemicznych. Port tutejszy, uznany za port wolny, liczy się do najważniejszych na m. Śródziemnym, po portach w Marsylii, Tryeście i Konstantynopolu. Wyprowadzają nim: ryż, oliwę, owoce, sery, papier i wyroby fabryk miejscowych, oraz płody ziemne i przemysłowe Szwajcarii i Lombardyi. Przywóz obejmuje: tkaniny wełniane, bawełniane, surową bawełnę, zboża z portów m. Czarnego, Sycylii i Barbaryi, cukier, ryby solone, korzenie, kawę, Kosenille, indygo, skóry, żelazo, wyroby mosiężne i z blachy żelaznej, wełnę, tytuń, ołów, воск, sodę, gąbkę i galas. Dochód portu genewskiego, obliczony na 18,000,000 franków, równa się 1/4 części dochodu stałego z prowincji lądowych państwa. Ruch portowy w r. 1833: zawinęło 2857 okrętów, między którymi 2283 sardyńskich, 237 francuskich, 102 nea-

politańskich, 40 rzymskich, 40 angielskich, 42 hiszpańskich, 36 szweczkich, 24 toskańskich i t. p. Genewa jedno z najpiękniejszych miast włoskich, otrzymało przydomek *la Superba*, do czego szczególnie położenie, przedstawiające miasto w kształcie amfiteatru od strony morza, i wiele wspaniałych pałaców marmurowych zdobiących je, głównie przyczyniło się. Wnętrze przecięt Geny nosi na sobie cechę odległej starożytności; ulice jużto skutkiem położenia, już epoki w jakiej budowane były, są po większej części tak wąskie i strome, że ani konno, ani powozem, lecz tylko pieszo lub w lektkach przebywać je można; w pobocznych uliczkach zaledwie trzy osoby przez całą ich szerokość pomieścić się mogą. Ulice przecięt Balbi i zwana Nowa, składające się ze 14 pałaców, słusznie do najpiękniejszych liczyć się mogą. Wysokość domów, o 4 i 6 piętrach, nadaje miastu ponurą i zaciemnioną powierzchowność. Godne tu są uwagi budowle uniwersyteckie, mogące być do najpiękniejszych ze znanych pałaców policzone, kościół S. Filipa, wykładany marmurem i wielu wspaniałymi freskami ozdobiony, wspaniały kościół dell'Annunciata, burza, niedawno zbudowany nader piękny teatr, dawniejszy pałac Dożów, liczony do najrozleglejszych gmachów europejskich, a obecnie pałacem sprawiedliwości zwany, pałac Doria, nader pięknie zbudowany i wspaniały, pałac Durazzo z bogatym zbiorem obrazów olejnych; szpital Poveri zwany, podobny na zewnątrz do wielu pałaców, a na koniec kościół St. Maria de Carignan, w nader pięknym położeniu, na szczycie wzgórza panującego nad miastem i portem morskim; przybywa się doń po moście marmurowym na 50 łokci wysokim, zwanym Ponte-Carignano, a który łączy obadwa wzgórza genueńskie, Sarzano i Carignan zwane; składają się z 3 łuków, posiada po obydwu stronach chodniki i ławki marmurowe, a panuje po nad szczytami większej części domów miejskich, gdyż nawet i domy siedmio-piętrowe nie dosięgają jego wysokości. Początek Geny sięga drugiej wojny punickiej; w XI wieku dosięgłszy szczytu swej potęgi, rozciągała jako rzeczpospolita władzę swą nad mnóstwem okolic nadbrzeżnych mr. Śródziemnego, a nawet do głębi mr. Czarnego. Skutkiem wstrząśnień wewnętrznych, forma rządu genueńskiego częstym ulegała zmianom. Uwolniona za rządów Doria (r. 1528.) od panowania francuskiego, pozostała rzeczpospolitą do roku 1805., w którym wcielona została do cesarstwa francuskiego. Akt kongresu wiedeńskiego wydał ją królowi Sardynskiemu, i przywrócił wolność portu genueńskiego.

GENUEŃSKA gubernia, w państwie Sardynskiem, z M. stol. Genua. Liczyła w r. 1821: 563,333 m. Jest okręgiem dywizji wojskowej t. n., i zawiera 7 prowincyj, a mianowicie: Genueńską, Albenga, Babbio, Chiavari, Levante, Novi i Savona.

GENUEŃSKA prowincja także, z M. stołecznym Genua. Leży między 44° 17' a 44° 39' szerokości północnej. Rozległa do 282 mil kwadr. włoskich; liczyła w r. 1839: 266,356 m. Rozciąga się nad zatoką Genueńską, i pokryta jest w całej obszerności odnogami gór Apenińskich. Grunt w ogóle dość żyzny, nie wydaje dostatecznej ilości na potrzeby miejscowe zboża i jarzyny, w obfitości przecięt oliwę i wino. Z rzeczy kopalnych posiada: kamień ciosowy, marmur zielony, kamień wapienny i gips. Pod względem przemysłu górniczego posiada: 2 wielkie piece, 9 kuźni i 9 pieców do wypalania wapna, oraz fabryki płótna lnianego, konopnego i perkalów, oprócz tego papiernie, mydlarnie, sukiennice, garbarnie i t. p. Dzieli się na 18 obwodów (Mandamento), obejmujących 59 gmin (Comune); nie wchodzi tu przecięt wyspa Capraja, lubo zaliczoną jest do prowincji.

GENUEŃSKA ZATOKA, po włosku GOLFO-DI GENOVA, znajduje się w wybrzeżu mr. Śródziemnego, na pñ. wyspy Korsyki, a ku pñd. państwa Sardynskiego. Tworzy rodzaj łuku, u wierchołka którego wznosi się miasto i port genueński.

GEORG, St.-GEORG, 1) wyspa w Grecji, u wejścia do zatoki Egina. 2) Wyspy na mr. Północnym, aż do 75° pñ. szerokości, a między 96° i 117° zach. długości. Najznaczniejsze z nich: Melville, Sabine, Byam-Martin i Bathurst. 3) Przylądek na pñd.-wsch. wybrzeżu Nowej Holandji.

GEORGE, 1) jezioro w Ameryce pñ., w części wschodniej pañ. Nowego-Yorku, połączone z częścią południową jeziora Champlain. 2) Jezioro także, na półwyspie Florida, hr. St.-John.

GEORGE, St. G., 1) jedna z wysp Azorskich, na zach. Terceira. Obfituje w pastwiska, zboże, drzewo budowlane i wodę źródłaną; 10,000 m. Najlepszy port na téjże jest Villa-do-Velas. 2) Znaczna wyspa w archipelagu Bermudów, na pñ.-wsch. wyspy Bermudy. M. stol. t. n.; 2,600 m. Posiadłość angielska; prowadzi znaczny handel. 3) Wyspaliczona do grotnady Floridów, położona w zatoce Meksykańskiej, wprost ujścia rz. Apalachikola. 4) Kanał między Irlandją (prow. Leinster) a Anglią (ks. Walii), łączący ocean Atlantycki z mr. Irlandzkim. 5) Kanał między dwoma wyspami Wielki i Mały Nicobar. 6) St. George-de-Rautambault, Mm. we Francji, depart. Ille-Vilaine; 3,200 m.

GEORGEN, SANKT GEORGEN, po węgiersku SZENT-GYÖRGY, wolne M. król. w Węgrzech, komitat Presburski, na pñ.-wsch. i w odległości 17 w. od Presburga; 3,153 m. Posiada gimnazjum pijarów; w okolicy pobliskiej liczne winnice, oraz źródła siarczane i kąpiele. 2) Sankt Georgen, Mm. także, na Granicy Wojskowej, w obw. pułku, biorącym od niego swą nazwę, w pobliżu rz. Drawy; 3,566 m.

GEORGENBERG, SANKT-GEORGENBERG, po węgiersku SZEPE-SZOMBATHELY, M. w Węgrzech, liczące się do 16 uprzywilejowanych miast komitatu Zips. Leży o 12 w. na zach. M. Kieżmarek (Kásmark), nad rz. Poprad; 1,000 m. Prowadzi handel płótnem.

GEORGENBERG, ob. MIASTECZKO.

GEORGENBERG, ob. SPISKA SOBOTA.

GEORGENBURG, ob. JURBORK.

GEORGENTHAL, lub SANKT-GEORGENTHAL, M. municypalne w Ces. Austriackim, w Czechach, cyrk. Litomierzycki, na pñ.-wsch. M. Litomierzyce, na granicy Saskiej; 1,800 m. Posiada fabrykę wyrobów bawełnianych.

GEORGES, jezioro w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, na pñd. jeziora Champlain, w pañ. Nowego-Yorku.

GEORGES, SAINT-GEORGES, M. na wyspach Bermudzkich, stol. wyspy Georges, na jej wybrzeżu południowym; 3,000 m.

GEORGES, SAINT-GEORGES, ob. GEORGIOS (HAGIOS).

GEORGES, SAINT-GEORGES-d'ELMINA, ELMINA, ADDINA, główny kantor holenderski na wybrzeżach Gwinei, przy ujściu rz. Chama, w zatoce Gwinejskiej. Obronny jest twierdzą Conradsburg.

GEORGETOWN, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Columbia, stol. hr. Washington, na lew. br. rz. Potomac; wprost M. Washington; 7,312 m. (1840. r.). Posiada kolegium katolickie jezuitów (1799. r. założone), z biblioteką 22,000 tomów liczącą (1840. r.). 2) M. na przylądku Dobrej-Nadziei, stol. okręgu t. n., na wsch. M. Przylądowego (Le Cap), w pobliżu wybrzeży oceanu Australskiego; 740 m. (1830. r.). 3) M. w Ziemi Diemen, na pñ.-zach. Hobart-Town (230 w.), na lew. br. rz. Tamar i przy ujściu jej do cieśniny Bass. 4) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Karolina południowa, na pñ.-wsch. M. Charleston; 2,000 m. Posiada port handlowy, przystępny dla okrętów nie biorących więcej nad 7 stóp wody. 5) M. także, pañ. Ken-

tucky, stol. hr. Scott, oddalone 24 w. na wsch. Frankfortu, na lew. br. rz. North-Elkhorn-Creek; 1,500 m. Posiada kolegium założone w r. 1829., a do którego uczęszczało 109 uczniów w r. 1840., przytymże biblioteka z 1,800 tomów złożona. 6) M. w posiadłościach angielsko-indyjskich, na wyspie ks. Wallii, przy cieśninie Malacca.

GEORGIA, państwo w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, na wybrzeżach oceanu Atlantyckiego, z M. stol. Milledgeville. Rozciąga się między 30° 19' a 35° szer. północnej, oraz 83° 20' i 87° 50' dłuż. zachodniej. Graniczy na pñ. z pañ. Tennessee i Karoliną Północną, na pñ.-wsch. z Karoliną Południową, na pñd.-wsch. z oceanem Atlantyckim, na pñd. z Florydą, na zach. z pañ. Alabama. Rozległe 2978 mil kwadr., liczyło w r. 1840: 691,392 m., a w r. 1844: 747,426 m. Wybrzeża kraju niskie i bagniste, otoczone są wyspami, między którymi głównejsze: Wassau, Ossabau, S. Katarzyny, Sapello, S. Szymona, Jekyl i Kumberlandzka. Kraj górzysty w części pñ.-zach., jednak należycie nawodniony. Wylewy rzek spowodowane przypływami morskimi, ułatwiają uprawę ryżu w części kraju nisko położonej, na przestrzeni 1/10 część ogólnej rozległości państwa obejmującej. Główne z wód bieżących: Savannah, oddzielająca Georgię od Karoliny Południowej; Matamah utworzona przez rz. Oconee i Oemulgee, a uchodząca do oceanu, oraz Flint i Chatohochee, łączące się przy opuszczeniu granic Florydy pod nazwą rz. Apalachikola, a która zlewa swe wody do zatoki Meksykańskiej. Grunt w ogóle żyzny i do uprawy wszelkich zbóż przydatny. Lasy obszerne, w których przemagają gatunki dębów, sosen, cedrów, drzew morowych i orzechowych. Klimat umiarkowany w częściach kraju wyżej położonych, nader zmienny wśród płaszczyzn, t. j. między + 21° a + 32° C; najwyższe gorąca + 39°. Z metalów, złoto jest stosunkowo najobficiej znajdowanem. Ludność według spisu z roku 1840. dochodziła 691,302 m., między którymi 407,695 białych (210,534 mężczyzn, a 197,161 kobiet); 2753 wolnych kolorowych (1374 męż. i 1379 kob.); 280,944 niewolników (139,335 męż., 141,609 kob.); w r. 1830: 516,597 m., w r. 1820: 348,989 m.; w r. 1810: 252,433; w r. 1800: 162,686 m.; w r. 1790: 82,548 m. Najliczniejsze wyznania religijne, są: baptyści, metodyści, presbyterianie, anglikanie i katolicy. Rolnictwo stanowi główną podstawę bogactwa i przemysłu kraju, uprawiają tu bowiem z wielkim powodzeniem melony, figi, pomarańcze, granaty, drzewa oliwne,

oraz wiele gatunków zbóż, a mianowicie w wielkiej ilości pszenicę, jęczmień, owies, żyto, kukurydzę, chmiel, liście tytoniowe, bawełnę, ryż, trzcinę cukrową i t. p. Chów bydła domowego również znaczny; liczono tu w roku 1840: 134,748 koni, 755,060 sztuk bydła rogatego, 254,947 owiec, 1,288,314 sztuk trzody chlewniej. W r. 1840. przemysł górniczy posiadał w Georgii: 130 odlewni złota, zajmujących 405 robotników, a którego wartość dochodziła 121,881 dollarów (dollar amerykański równa się rs. 1 k. 35), 14 wielkich pieców i 29 kuźnic żelaza; oprócz powyższych, kopalnie marmuru i granitu wydały takowych wartości przybliżonej 51,990 dollarów. Przemysł fabryczny mniej rozwinięty dotychczas w Georgii, obracał w roku 1840. kapitałem nakładowym 2,889,565 doll., użytym w zakładach mechanicznych (184 robotników, którzy wyprodukowali za wartość 131,238 doll.); 19 przędzalni bawełny (779 robot., 304,342 doll.), 132 garbarni (437 robot., 126,346 doll.), 24 drukarni (157 robot., 134,400 doll. kapitał nakładowy), wydawały oprócz dzieł różnych, 5 dzienników codziennych, 24 pism tygodniowych i 11 pism peryodycznych; a na koniec 1848 młynów, tartaków i t. p., użytych już do mielenia zboża, tarcia drzewa, wyrabiania oleju i t. p., które zajmowały 1581 robotn., z kapitałem nakładowym 1,491,973 doll. i wartością produkcji (1840. r.) 1,268,715 doll. Oprócz powyższych, które do główniejszych gałęzi fabryk w kraju należą, znajdujemy tu jeszcze zakłady wyrobów blacharskich, nożowniczych, białoskórnich, fabr. tytoniów, kapeluszy, mydlarni, gorzelnie, dystrylarnie wódek, rafinerie cukru, warsztaty stolarskie i t. p. Siła pary zastosowaną tu była przez 29 statków morskich, mogących objąć 4273 beczek ładunku, oraz 3 lokomotywy i 23 machin stale umieszczonych.

Handel państwa składa się głównie z płodów ziemi, w zamian wyrobów fabrycznych, masła, sera i ryb z Państw Związkowych północnych, win europejskich i niewolników z Wirginii sprowadzanych. Wartość przywozu z roku 1839. na 1840: 491,428 doll., wywozu 6,862,959 dollarów. Ogół kapitału nakładowego handlowego, dochodził 7,361,838 doll. Ruch morski w r. 1838. na 1839: zawinęło do portów państwa 106 okrętów, z objęciem 31,949 beczek; opuściło takowe 161 okrętów, z ładunkiem 50,972 beczek. W tymże roku zbudowano 7 okrętów, mogących objąć 873 beczek, a między temi 5 statków parowych. Środki komunikacji wewnętrznej mniej są liczne i ograniczają się na kanale między Brunswikiem i Atalamahą

(19 wiorst), takimiż między rzekami: Savannah i Ogechee (9 wiorst), oraz na drodze żelaznej, dającej wiorst 340, wiodącej od Savannah do Macon.

Pod względem oświaty publicznej, znajdowało się tu 601 szkół elementarnych (kosztem rządu utrzymywanych) z 15,561 uczniami, 176 szkół (7878 uczni) drugiego rzędu (Academie i Grammar-School) i 11 szkół (622 uczni) wyższych, zwanych University i College. Dochody państwa w roku 1840. czyniły 85,000 doll., wydatki 175,795 doll.; między ostatnimi 12,000 doll. wynosiły płace członków rządowych, 21,000 magistratura, a 91,500 płaca członków izb reprezentacyjnych. Dług publiczny wynosił 500,000 doll. Władza wykonawcza kraju powierzona jest gubernatorowi (Governor), obranemu powszechnym głosowaniem ludu, na przeciąg lat dwóch. Wielec urzędnicy państwa: sekretarz stanu, podskarbi, kontroler naczelny i jenerałny nadzorca (Surveyor-general). Zgromadzenie ogólne (general assembly) posiada władzę prawodawczą, i składa się z senatu i izby reprezentantów. Członkowie obydwóch izb mianowani są na rok jeden, i pobierają 4 dollary dziennie, przez czas trwania posiedzeń. Senatorowie wysyłani są po 1 z każdego hrabstwa; liczba przeciw deputowanych zmienia się w stosunku ludności krajowej. W r. 1840. senatorów 93 i deputowanych 207 zasiadało w obu izbach. Każdy mieszkaniec od roku zamieszkały w kraju, opłacający podatek, posiada charakter wyborcy. Pod względem wymiaru sprawiedliwości Georgia dzieli się na 10 okręgów, z których każdy posiada wyższy trybunał (Superior Court), prezydowany przez sędziego, mianowanego przez izby prawodawcze. Oprócz tego, każde z hrabstw posiada sąd złożony z 5 członków, mianowanych na lat 4, lecz bezpłatnie obowiązki swe spełniających. Samo państwo tworzy rodzaj obwodu sądowego (circuit-court), w którym najwyższą władzę sądową stanowi jeden z sędziów najwyższego sądu Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Odbywa swe posiedzenia w Savannah i Milledgeville. Każde z wyznań ponosi wydatki duchowne z własnych funduszy. Georgia tworzy oddzielne biskupstwo anglikańskie; wyznawcy kościoła katolickiego należą do biskupstwa Charleston. Siła zbrojna czyli milicya państwa składała się z 57,312 ludzi, dowodzonych przez 36 generałów, 98 oficerów sztabowych i 746 wyższych oficerów. W kongresie ogólnym Stanów Zjednoczonych przedstawianą jest przez 2 senatorów i 9 deputowanych. Pierwsze osady w kraju zaprowadzono w r. 1733;

w r. zaś 1835. ludność plemion indyjskich a rodzimych, zupełnie wyteploną lub też wygnaną została.

GEORGIA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Vermont, hrb. Franklin, nad jeziorem Champlain; 2,106 m. 1840. r.

GEORGIA, ob. GRUZYJA.

GEORGIA, NOWA GEORGIA, okolica w Ameryce Północnej, granicząca na pñ. z Nowym Hanowerem, na pñd. z obw. Oregonu. Leży nad wybrzeżami oceanu Spokojnego, i zamieszkaną jest przez pokolenia dzikich indyan.

GEORGIA czyli NOWA GEORGIA POŁUDNIOWA, nazwa wyspy, położonej w części oceanu Atlantyckiego, najwięcej ku południowi wysuniętej. Odkryta w r. 1675. przez Delaroche; leży pod 54° 30' szerok. południowej, a 40° długości zach.

GEORGIEWSK, M. w Ces. Rosyjskim, w prow. Kaukaskiej, na pñ.-zach. M. Tyflis, w pobliżu pr. brz. rz. Podkumka; 3,000 m. Nader warowne.

GEORGIEWSK, ob. NOWY GEORGIEWSK.

GEORGIOS, HAGIOS, St. GEORGES, Mm. w Grecji, stoł. dycezyi Korynckiej, na pñd.-zach. Koryntu. W pobliżu znajdują się gruzy starożytnej Nemei.

GEORSWALDE, ALT-GEORSWALDE, Mm. w Ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrk. Litomierzyskim, na pñ.-wsch. i w odległości 61 w. od M. Litomierzyce; 4,500 m.

GERA, 1) M. w Związku Niemieckim, stoł. posiadłości ks. Reuss z linii młodziej (Reuss-Jüngere-Linie), na pr. brz. rz. Elster; 8,600 m. Jest siedliskiem głównego zarządu; posiada gimnazjum i szkołę normalną. Tu również fabryka wyrobów bawełnianych, lnianych, kapeluszy, tytoniu, naczyń porcelanowych, garniarnie, garbarnie, fabryka powozów, drukarnie i farbiernie perkalów, oraz gorzelnie. 2) Księstwo t. n., należące do księstwa Reuss (linia młodsza), z M. stoł. Gera. Rozległe 4 mile kw. geog.; posiadało w r. 1840. do 22,700 m. Zawiera M. Gera i Mm. Langenberg. 3) Rz. w Niemczech, uchodząca do pr. brz. rz. Unstrut. Przepływa Plauen, Arnstadt i Erfurt.

GERABRONN, Mm. w król. Wirtemberskim, stoł. obw. t. n., w cyrk. Jaxty, na pñ.-zach. Ellwangen; 800 m., prawie wszyscy ewangelickiego wyznania (w 1840. r.).

GERACE, po łacinie HICRACA, HICRACIUM, GIROECUM, M. w król. Neapolitańskim, stoł. okr. t. n., w Kalabrii Wyższej I., na pñ.-wsch. M. Reggio, w pobliżu mr. Jońskiego; 4,000 m. Jest siedliskiem biskupa; wzniesione zostało na miejscu dawnego M. Locres.

GERADMER, GÉROMÉ, Mm. we Francji, depart. Wogezów (des Vosges), oddalone 24 w. na pñd. M. Saint-Dié, między jeziorami Geradmer, Longemer i Retournemer; 5,625 m. (1840. r.). Odznacza się wyrobem serów zwanych Geradmer, płócien, tkanin bawełnianych, naczyń fajansowych, oraz wielu wyrobków z drzewa; posiada również 16 tartaków.

GERAU, GROSS GERAU, Mm. okręgowe w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Starkenburg, nad rz. Schwarzbach; 1800 m.

GERBI, ZERBI, LA MENINX, GIRZBA, u starożytnych HIRBA, wyspa Tunetańska, w części pñd. zatoki Cebes. Zaludniona jest mieszkańcami zajętemi przemysłem i w dość znacznej liczbie. Główne mi wyrobami przemysłu tutejszego są po większej części tkaniny wełniane, płótno, szale, które wyprawiają w znacznych ilościach na całe wybrzeża barbarzyjskie.

GERBSTÄDT, M. w Prusach, prow. Saska, rejen. Merseburgska, na pñ.-zach. M. t. n.; 1,800 m. (1837. r.).

GERDAUEN, M. w Prusach, prow. Prusy Zachodnie, stoł. okr. t. n., w obw. rejen. Królewieckiej, nad rz. Omet i jeziorem Banktin; 2,251 m. (1837. r.). Posiada fabrykę sukna i garbarnie.

GERGIS, M. w paszalicu Tripolis, na pñ.-zach. M. Tripolis, nad wybrzeżami mr. Śródziemnego, w pobliżu wyspy Gerbi.

GERINSWALD, M. w Saksonii, w okręgu dyrekcyi Lipskiej, oddalone 7 w. na pñ.-wsch. M. Rochlitz, nad rz. Aubach; 2,500 m. (1834. r.). Posiada zakłady wyrobów wełnianych.

GERLACHSHEIM, Mm. w W. ks. Badeńskim, stoł. obw. t. n., w cyr. Niższego-Renu, w pobliżu spływu rz. Tauber i Grünbach; 1100 m., wyznania katolickiego. Odznacza się uprawą winnic, uważanych za najlepsze, w dolinie rz. Tauber (Tauberthal).

GERMAIN, St. GERMAIN-EN-LAYE, po łacinie FANUM-SANCTI-GERMANI-IN-LAIA czyli LEDIA, 1) M. we Francji, dep. Seine-Oise, obw. Wersalski, oddalone 11 w. na pñ. M. t. n., a 18 w. na pñ.-zach. Paryża; leży nad brzegiem lasu t. n. Liczyło w r. 1841: 13,618 m. Stoł. kantonu, posiada stały garnizon wojskowy. Tu również zakład wychowania dzieci członków orderu Legii honorowej, będący właściwie pomocniczym zakładem w St. Denis; kassa oszczędności, i więzienie detencyjne wojskowe. Posiada zakłady wyrobów czapniczych, włosienniczych, skór lakierowanych, fajansów, blicharnie woskowe, garbarnie i dwie drukarnie. Odznacza się starożytnym zamkiem

królewskim, założonym przez Karola V., a następnie upiększanym przez Franciszka II., Henryka II., Karola IX., Henryka IV., Ludwika XIII. i Ludwika XIV.; obecnie zamieniony na zakład karny wojskowy. Zdobny jest wielkim tarasem i parkiem. Pamiętny pobyt Jakóba II., po wydaleniu tegoż z Anglii; rodzinne Karola IX., Henryka II., i Ludwika IV. Miasto wznosi się na wzgórzu, w pobliżu Sekwany, wprost wsi Péc, gdzie jest stacja drogi żelaznej wiodącej do Paryża. 2) St. Germain-Laval, M. tamże, dep. Loary, oddalone 23 w. na pfd. M. Roanne; 1,800 m. 3) St. Germain-l'Embron, M. tamże, dep. Puy-de-Dôme, obw. Issoire, na pfd. M. t. n., na pr. brz. rz. Couze; 2,135 m. (1841. r.). 4) St. Germain-les-Belles, M. tamże, dep. Wyższej Wienny (Haute-Vienne), oddalone 25 w. na pfd.-wsch. Saint-Yrieix, na prawym brz. rz. Petite-Briance; 2,251 m. 5) St. Germain-l'Herm, M. tamże, depart. Puy-de-Dôme, oddalone 18 w. na pfd.-wsch. Ambert, nad rz. Douzon; 2,200 m.

GERMAN, SAN-GERMAN, M. na zach. wybrzeża wyspy antylskiej Porto-Rico, stoł. II. okręgu dywizyjnego wyspy, na pfd.-zach. M. San-Juan. Prowadzi handel wywozowy kawą, bawełną i liściami tytoniowymi; liczy około 10,000 m.

GERMANO, 1) San Germano, Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Verceil, oddalone 13 w. na zach. M. Verceil; 2,600 m. 2) San Germano, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di-Lavoro, na pfd.-zach. M. Kapui, u stóp góry Mont-Cassin; 4,000 m.

GERMANTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Pensylwanii, oddalone 17 w. na pfd. Filadelfii; 4,652 m., pochodzenia niemieckiego. Posiada szkołę klasyczną i stację drogi żelaznej wiodącej z Filadelfii do Norristown.

GERMERSHEIM, M. w Bawarii, stoł. kantonu t. n., cyrk. Pfalz, oddalone 17 w. od M. Spiru, nad Renem i przy ujściu do tegoż rz. Queich; 2,256 m. (1837. r.). Obronne, posiada gruzi zamku, pamiętnego śmiercią Rudolfa Habsburgskiego.

GERNRODE, M. w ks. Anhalt-Bernburg, na pfd.-wsch. M. Blankenburg, u stóp gór Harcu; 2,500 m.

GERNSBACH, M. w W. ks. Badeńskim, główne obw. t. n., w cyrkule Środkowego Renu, oddalone 12 w. od M. Rastadt; 2,300 m., między którymi dwie-trzecie wyznania ewangelickiego, reszta katolików.

GERNSHEIM, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, prow. Starkenburg, gub. Bensheim, przy ujściu rz. Winckelsbach do Renu; 2,900 m.

GEROLSTEIN, Mm. w Prusach, prow. Nadreń-

ska, obw. rejen. Trewirskiej, okręg Daun, nad rz. Kyll; 700 m.

GERONA, po francuzku GIRONNE, u starożytnych rzymian GERUNDA, M. w Hiszpanii, stoł. prow. t. n. (król. Katalonia), na pfd.-wsch. i w odległości 80 w. od Barcelony, nad rz. Ter; 5,400 m. Obronne, stoł. okr. sądowego, jest siedziskiem biskupa sufragana Tarragony i posiada kolegium, będące niegdyś uniwersytetem. Odznacza się wyrobem tkanin wełnianych, bawełnianych i czapniczym; warowne cytadela Monjuiz; zdobył go piękna katedra i kościół Ś. Felicyana. 2) Prowincja tamże, z M. stoł. Gerona. Liczyła w r. 1834: 214,150 m. Dzieli się na 6 okręgów sądowych: Figueras, Gerona, La Bisbal, Olot, Revas, Santa-Coloma-de Farnès. Zawiera 562 gmin.

GEROLDSHOFEN, GEROLSHOFEN, GEROLZ-HUFEN, M. w Bawarii, cyr. Niższego Menu; 2,250 m. Powiat t. n. obejmuje 3 i pół mil kwadr.

GERPINNES, Mm. w Belgii, prow. Henegowia, na pfd.-wsch. i w odległości 11 w. od M. Charleroi; 1,400 m.

GERRESHEIM, M. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Düsseldorfskiej, oddalone 6 w. na wsch. M. t. n.; 1,280 m. (1837. r.).

GERs, 1) rzeka we Francji, uchodząca do lew. brz. Garonny, w odległości 6 w. powyżej Agen (dep. Lot-Garonne). Wybiega z gór Pyreńskich, o 2 w. na pfd. Lannemezan. Płynie na przestrzeni 140 w. przez Mauléon, Masseube, Auch, Fleurance, Lectoure, Estafort. Główniejsze z dopływowych do pr. brz. Arcou i Lalouze, do lew. Sedon, Sousson, Toulouch, Lauze i Lauchie. 2) Departament tamże, z M. stoł. Auch. Leży wpośród depart. Lot-Garonne, Landes, Niższych Pyreńców (Basses-Pyrénées), Wyższych Pyreńców (Hautes-Pyrénées), Górnej Garonny (Haute-Garonne), oraz Tarn-Garonne. Rozciąga się od 43° 20' do 44° 5' szerokości północnej. Rozległy 120 mil kwadr., liczył w r. 1841: 311,147 m. Obejmuje w sobie część zlew. rz. Garonny w stronie południowej, oraz zlew. rz. Adour ku zachodowi. Skropiony jest rz. Adour, oraz wieloma pomniejszymi, z których znaczniejsze: Save, Gimone, Gers, Baise, uchodzące do Garonny; Douze, Nidou, Arros zlewające swe wody do rz. Adour. Powierzchnia górzysta ostatnimi spadkami poprzecznych ramion gór Pyreńskich; przerniętą jest wązkami dolinami, najwyższe przecięć okolice kraju nie przechodzą 1500 stóp wysokości. Grunt w ogóle nader żyzny, przemysł mieszkańców wyłącznie prawie na rolnictwie oparty. Główne płody rolnicze: wino, pszenica,

kukurydza, len, ogrodnictwo i owoce. Najlepsze z win tutejszych, znane pod nazwiskiem Vertus i Mazère, są przecież winami w gatunkach poślednich; z nich to pędzą sławne wódki francuzkie zwane d'Armagnac, a po koniaku najwięcej cenione. Wina białe, w małej tylko ilości i w pospolitych gatunkach są zbierane. Chów bydła domowego upowszechniony; konie rasy poprawnej i dosyć poszukiwane; owce również poprawne. Piatstwo domowe w wielkiej obfitości, mianowicie gęsi i kaczki; pszczolnictwo upowszechnione, zaopatruje nader dobrym miodem. Płody górnicze, prawie żadne, ograniczają się na kilku gatunkach marmuru, gipsu, kamienia wapiennego i budowlanego, gliny garncarskiej i t. p. Przemysł fabryczny, prawie wyłącznie do przetworu płodów rolniczych zwrócony, zajmuje się wyrobem wódek (1,066,600 garncy w r. 1839.), mienieniem zboża, wyrobami garbarskimi, wyrobkiem płodów leśnych, wyrobem płócien lnianych i konopnych, na pojedynczych warsztatach, pospolitemi tkaninami bawełnianymi, wyrobami garncarskimi, szkła pospolitego, fajansów i t. p. Przedmiotami handlu miejscowego są po większej części wina, wódki, zboże, maki, maty, bydło rogate, owce, trzoda chlewna, tarcie i t. p. Pod względem oświaty publicznej posiadał w r. 1842: 21 zakładów wychowania drugiego rzędu (549 uczni), między którymi 1 kolegium rządowe w Auch, 2 kolegia komunalne w Condom i Lectoure i 10 zakładów prywatnych. Wychowaniem początkowym zajmowały się w tymże roku: 1 szkoła realna departamentowa w Auch, 2 szkoły wyższe komunalne i 511 szkół elementarnych, do których uczęszczało 15,176 uczni w miesiącach zimowych, a 7,758 w miesiącach letnich. Pod względem administracyjnym dzielił się w r. 1841. na 5 obwodów: Auch, Condom, Lectoure, Lombez, Mirande, 28 kantonów i 470 gmin. W powyższym roku wysłał do izb prawodawczych 5 deputowanych.

GERSAU, po łacinie GERSOVIA, Mm. w Szwajcarii, kanton Szwyce, stoł. okręgu t. n., na pfd.-zach. M. Szwyce, nad jeziorem 4 kantonów, u stóp góry Righi; 1,361 m., wyznania katolickiego.

GERSFELD, Mm. w Bawarii, w pobliżu M. Brückenau; 1,800 m.

GERSTUNGEN, M. w ks. Sasko-Wejmarskim, w pobliżu Eisenach, na lew. brz. rz. Werra; 1400 m.

GERTRUIDENBERG, M. w Holandii, prow. Północny Brabant, na pfd.-wsch. i w odległości 17 w. od M. Breda, nad rz. Biebosch; 1,400 m. Obronne; posiada mały port handlowy i rybacki.

GERVAIS, SAINT-GERVAIS, 1) M. we Francji, depart. Hérault, na pfd. M. Beziers; 2,573 m. (1841. r.). Posiada kopalnię rudy żelaznej. 2) W. tamże, depart. Izery, na pfd.-wsch. Saint-Marcellin, kanton Vinay; 709 m. (1841. r.). Znajdujemy tu zakład wyrobów żelaznych, zostający pod zarządem sztabu artylleryi morskiej, działolejnie, oraz kuźnie żelaza i stalownie.

GESECKE, M. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejencyi Arensburg, okr. Lippstadt, na pfd.-wsch. M. Arnberg, nad rz. Weid; 3,200 m. (1837. r.). Posiada kapitułę kanoniczek (des dames nobles); przedziałnie lnu, oraz warsztaty płóciennicze i garn-carnie.

GESERICH, jezioro w Prusach, na granicy północnej rejencyi Kwidzińskiej, na wsch. M. Kwidzyna.

GESTUNGSHAUSEN, Mm. w ks. Sasko-Koburgskim, w pobliżu M. Koburg, na pr. brz. rz. Steinach; 400 m.

GESUALDO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Principato ulteriore, na zach. M. Frigento; 4,000 m.

GETAFÉ, Mm. w Hiszpanii (król. Nowa Kastylija), prow. Madrycka, na pfd. Madrytu i w odległości 13 w.; 3,000 m. Stołeczne okręgu sądowego (Partido-Judicial).

GETTYSBURG, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Pensylwanii, stoł. hrab. Adam; oddalone na 70 w. ku południowi M. Harrisburg; 2,000 m. Posiada kolegium, założone w r. 1832., i drukarnię.

GEULE, po łacinie GULIA, rz. w Europie, uchodząca do pr. brz. rz. Mozy, w odległości 4 w. poniżej M. Mastrichtu (w Belgii). Wybiega w król. Pruskiem, pod Eynatten (prow. Nadreńska). Płyynie na przestrzeni 48 w. przez Fauquemont.

GEVAUDAN, po łacinie GEVALDANUS, okolica we Francji, w dawniej prow. Langwedocyi; M. stoł. Mende. Znaczniejsze w niej miasta: Florac, Langogne, Marvejols. Obecnie rozdzieloną została między depart. Wyższej Loary (Haute-Loire) i Lozery.

GEVREY, W. we Francji, depart. Côte-d'Or (Złote Wzgórze), obw. Dijon, na pfd.-zach. i w odległości 11 w. od M. Dijon; 1,400 m. Odznacza się uprawą winogrodu, wydającego wyborne wina, zwane Chambertin, a którymi znaczny handel prowadzi.

GEWICKO, po niemiecku GEWITSCH, M. municipalne w ces. Austriackim, król. Morawii, gub.

Berneńska, cyrk. Ołomuniecki, oddalone 35 w. na zach. M. Ołomuńca; 2,100 m.

GEWITSCH, ob. GEWICKO.

GEYER, GAIER, M. w Saksonii, okręg dyrektoryi Ćwikawskiej, obw. Wolkenstein i Annaberg, oddalone 10 w. od M. Wolkenstein; 3,000 m. Posiada kopalnię rudy srebrnej i cyny, oraz fabrykę wiotryolu, koronek i wyrobów szmuklerskich.

GEYERSBERG, ob. SUPHORA KISZPERK.

GEX, po łacinie GESIUM, M. we Francji, głównie obw. t. n., depart. Ain, na pfn.-zach. i w odległości 65 w. od M. Bourg-en-Bresse, na lew. brz. rz. Jorant, u stóp wschodniego spadku góry Jura (Mont-Colombier); 2,894 m. (1836. r.). Posiada znaczne owczarnie merynosów i odznacza się wyrobem skór. Prowadzi zaś handel drzewem, winem i sere. Niedgdyś obronne, było stolicą pomniejszego kraju t. n.

GHARRA, rz. w Indostanie, oddzielająca prow. Lahorę od Adżemir; łączy się pod M. Utsz z rz. Tzenah, a w dalszym biegu przybrawszy nazwę Punażad, uchodzi z lew. strony do rz. Indusu.

GHATS, po angielsku GHATS, łańcuch gór w Indostanie, na półwyspie Dekan. Dzieli się na pasmo Wschodnie i Zachodnie. Pierwsze rozciąga się wzdłuż wybrzeża odnogi Bengalskiej, t. j. od źródła rz. Ghirna i Godavery, aż do przylądka Comorin; drugie pasmo ciągnie się w podobnym prawie kierunku, po nad wybrzeżem Karnatik.

GHAZIPUR, po angielsku GHAZIPOOR czyli GHAZEPOOR, 1) M. w Indyach Wschodnich, stol. okr. t. n., w prezyd. Bengalskiej, a dawniej prow. Allahabad, na pfn.-wsch. M. Patna, na lew. brz. rz. Gangezu. Posiada stałą załogę wojskową. 2) Okręg tamże, w prezyd. Bengalskiej. Rozległy 2850 mil kwadr. angielskich, liczy się do najżyźniejszych w Indyach Wschodnich. Odnacza się uprawą i licznymi zbiorami żyta, trzciny cukrowej, owoców i kwiatów, oraz wyrobem wstawionego olejku i wody różanej.

GHEEL, Mm. w Belgii, prow. Antwerpska, na pfd. M. Turnhout, nad rz. Grande-Nethe; 7,400 m. Posiada szkołę łacińską, fabrykę sukna, świec woskowych, zakłady powroźnicze i garbarnie. Od czasów niepamiętnych jest główną ochroną obłąkanych, którzy nadsyłanemi będąc z miast okolicznych, przyjmowani są za pewną opłatą od osoby, do każdego domu mieszczańskiego lub rolniczego. W r. 1839. liczba obłąkanych dochodziła 679 osób, między temi 354 mężczyzn, a 325 kobiet.

GHELUWE, M. w Belgii, prow. Flandrya Zachodnia, na pfd.-wsch. Ypern; 3,800 m. Posiada

kilka fabryk i hamernię miedzi. Prowadzi handel zbożem i konopiami.

GHEMME, Mm. w król. Sardyńskiem, na pfd.-wsch. Romagnano, na pfn.-zach. M. Nowary, na pr. brz. rz. Mora; 2,600 m.

GHENT, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, hr. Kolumbia; 2,558 m. (1840. r.).

GHERANGHEL, czyli GIARENGHIL, M. w Senegambii, na pfn.-wsch. M. Ś. Ludwika (St. Louis), na wyspie Senegalskiej.

GHARIA-KOREPATEM, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich. Prezydentura Goa, na pfd.-wsch. M. t. n., okręg Concan, w pobliżu mr. Oman.

GHERZEH, M. w Turcji azyatyckiej (prowin. Anatolia), na pfn.-wsch. i w odległości 22 w. od M. Sinope, na wybrzeżu mr. Czarnego; 5,000 m. Posiada mały port przystankowy.

GHILAN, prow. w Persyi, na pfd.-zach. wybrz. mr. Kaspijskiego, M. stol. Reszt (Rescht). Grunt żyzny i dostatecznie nawodniony, wydaje w wielkiej obfitości: konopie, żyto, ryż i wino. Prowadzi znaczny handel z Astrachanem.

GHISNI, GHAZNI, GHIZNEH, M. w Afganistanie, niegdys stolica pań. Gaznewidów, oddalone 100 w. na pfd. M. Kabul, nad strumieniem t. n. Obecnie podupadłe; obronne jest cytadela.

GHISTEL, GHISTELLES, Mm. w Belgii, prow. Flandrya Zachodnia, na pfd.-zach. M. Bruggi, w obwodzie t. n.; liczyło 2,469 m. w r. 1835.

GHIZNEH, ob. GHISNI.

GHORAT, prow. w Afganistanie (Azya), między Heratem, Kabulem, Balkh i Sedżestanem.

GHORI, M. w Azyi, w Afganistanie, prow. Kunduz, na pfd.-zach. Kabulu, przy wielkim trakcie z Kabulu do Kunduz, a na pr. brz. rz. t. n.

GHUMURDŻINA lub KEMULDŻINA, M. w Turcji europejskiej, prow. Rumelia, oddalone 19 w. na pfd.-wsch. Tajardi; 80,000 m. Obronne warownym zamkiem.

GHUZEL-HISSAR, M. w Turcji azyatyckiej, prow. Anatolia, oddalone 88 w. na pfd.-wsch. Smyrny; 30,000 m. Prowadzi znaczny handel i jest punktem składowym handlu krajowego, między Smyrnią i Anatolią.

GIANNUTRI, u starożytnych ARTEMIZYA zwane, wyspa w W. księst. Toskańskiem, wśród mr. Śródziemnego, 12 w. na pfd. góry Argentaro. Rozległa jest 5 w. kwadr. i niezamieszkała.

GIANT'S-CAUSEWAY, grobla wsparta na słupach bazaltowych, u wybrz. Irlandzkiego, w hr.

Antrim. Zachodzi w mr. do stóp 200; szeroka jest od 100 do 160 stóp. Liczy się do najwspanialszych utworów natury w Europie.

GIARRETTA, rz. w Sycylii, uchodzi pod Catana, do mr. Jońskiego.

GIAVENO, M. w pań. Sardyńskiem, prow. Snuze, na pfd.-wsch. i w odległości 28 w. od M. t. n., w pobliżu lew. brz. rz. Sagony; 8,100 m. (1838 r.). Posiada fabrykę tkanin jedwabnych, warsztaty półciennicze, garbarnie i kuźnie żelaza.

GIBELLO, Mm. w ks. Parma, na pfn. Borgo-St.-Domino, na pr. brz. rz. Po, przy ujściu Ongina; 3,500 m.

GIBRALEON, Mm. w Hiszpanii (król. Andaluzji), prow. Huelva, na pfn.-wsch. i w odległości 8 w. od M. t. n.; 3,900 m.

GIBALTAR, po włosku GIBILTERRA, po arabsku DJEBEL-TARIK, po łacinie GIBALTARIA, lub CALPENSIS-CIVITAS, u starożytnych CALPES zwane, jest miastem i posiadłością angielską, na cyplu t. n., i na wybrzeżu wschodniem zatoki Algesiras. Leży pod 36° 6' szerok. pfn., a 7° 41' dług. zachodniej. Liczono w roku 1835. w samem mieście 15,008 m., zajmujących 1731 domów; w r. 1840. ludność dochodziła 20,000, licząc w to garnizon z 3000 ludzi złożony. Jest rezydencją gubernatora, zarządzającego całym okręgiem, oraz sądu najwyższego, trybunału morskowego (Court of Vice-Admiralty) i kilku sądów pomniejszych. Posiada port wojenny. Jest zamieszkanym konsułami: Francji, Danii, Toskanii, Rosyi, państwa Kościelnego, Szwecyi, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, Hiszpanii, Sardynii i król. Neapolitańskiego. Port handlowy wolny. Znajdujemy tu znaczne składy towarów, przeznaczonych na handel między Hiszpanią, Afryką a Wielką Brytanią. Ogólna wartość wyrobów, wyprawianych z Anglii do Gibraltaru w r. 1839. w urzędach celnych deklarowanych, dochodziła 1,170,702 funtów szterlingów (46,828,000 zł. pol.). Ruch portowy w r. 1839: zawinęło do portów W. Brytanii 117 okrętów, z objęciem 25,920 beczek, przybyłych z Gibraltaru, prawie wyłącznie pod flagą angielską; wypłynęło zaś z nich do Gibraltaru 254 okrętów kupieckich, również pod flagą angielską, z ładunkiem 42,491 beczek; pod flagą obcych krajów zawinęło do Gibraltaru 6 tylko okrętów kupieckich, z ładunkiem 1174 beczek. Miasto łączy się regularną żeglugą parową z Falmouth, Marsylią, Aleksandryą, Barceloną, Kadyksem, Korfu, Liwerpolem, Lizboną, Oporto, Vigo, Southampton, Malcią i Patras. Posiadłość ta, położona na naj-

wyższym punkcie ciążsiny łączącej mr. Śródziemne z oceanem Atlantyckim, tworzy rodzaj półwyspu, oblanego ku zachodowi wodami zatoki t. n. i zatoki Algesiras, na pfd. wodami ciążsiny, od wschodu przez mr. Śródziemne. Część południowa, będąca w posiadaniu Anglii, składa się ze skały, w starożytności Mons Calpe zwaną, a która otrzymała nazwę Djebel Tarik, nadaną sobie przez Maurów, zdobywców Hiszpanii; część północna posiadłości jest tylko przesmykiem nisko położonym i piaszczystym, uważanym pod względem politycznym jako obszar neutralny. Ogólna rozległość cypla nie przechodzi sto dziewięćdziesiąt siedm akrów, z których sto sześć akrów należy do gruntów neutralnych, reszta zaś w posiadaniu Anglików. Największa długość tegoż, licząc od ostatniego punktu wybrzeża europejskiego, ku południowi wysuniętego, do linii granicznej hiszpańskiej, ku północy leżącej, nie przechodzi 5 wiorst, a z tych dwie zajmują grunt neutralny. Główna skała nieprzystępna od strony lądu stałego, ufortyfikowana zaś jest nader groźnie na wszystkich innych punktach, skutkiem czego za klucz komunikacyjny między mr. Śródziemnym a oceanem uważaną być może. Galerye podziemne, które jeździeckim przebywać może, łączą między sobą wszystkie baterie, założone w wydrążeniach skał bocznych i frontowych. W r. 1783. uzbrojone były 663 działami pozycyjnymi i największego kalibru; ilość ich obecnie 1000 sztuk przechodzi. Miasto samo leży na spadku zachodnim skały; posiada port wygodny, gdzie stawać zwykły okręty marynarek wojennej i handlowej. Narazem jest na zupełne zniszczenie, w razie szturm na skały; nie posiada żadnej budowl i znaczniejszej. Gibraltar wzięty będąc przez Anglików w r. 1704. po oblężeniu 3-dniowym, kilkakrotnie napróżno przy wspólnem usiłowaniu hiszpanów i francuzów był oblegany; ostatnie i najpamiętniejsze oblężenie wytrzymał od r. 1779. do r. 1783. W obecnej epoce stał się głównym składem towarów, przemycanych potajemnie do Hiszpanii. Wydatek roczny, obciążający budżet angielski, w celu utrzymania tej posiadłości, fortecy i załogi wojskowej, dochodzi w czasie pokoju 200,000 funt. szterlingów (8,000,000 zł. pol.), dochód zaś bezpośredni rządowy nie przechodzi 30—40,000 funt. szterlingów.

GIBALTARSKA CIAŚNINA, przez starożytnych Rzymian GADITANUM-FRETUM zwana, łączy mr. Śródziemne z oceanem Atlantyckim, a oddziela Afrykę od Europy. Długa do 70 wiorst, w punkcie najwęższym nie przechodzi 12 w. Wejście do niej

od strony zachodniej oznaczono jest przylądkiem Trafalgar na północ, a przylądkiem Spartel na półd. i ku wschodowi, przez najwydatniejszy punkt Europy czyli Gibraltaru samego ku północy, a przylądek Centa w części południowej. Gwałtowny prąd panujący tu, przesyła wody z oceanu Atlantyckiego do m. Śródziemnego.

GICZYN, po niemiecku GITSCHIN, Mm. w ces. Austriackim, król. Czeskim, stoł. cyrk. Biczowskiego, na półn.-wsch. Pragi, od której 65 w. jest oddalonym, nad rz. Sydlina; 3,500 m. Posiada sąd kryminalny (Kriminalgericht), gimnazjum, oraz dom wychowania dla dzieci żołnierskich.

GIDLE, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Piotrkowskim, okr. Radomskim, gminie i parafii t. n. Leży w pobliżu rz. Warty, przy trakcie z Przedborza do Częstochowy wiodącym, o 2 mile na półd. M. Radomska. W r. 1848. liczyła 829 m., zajmujących 117 domów mieszkalnych i 204 innych zabudowań. Porządek zabudowania, odznacza się trzema kościołami, a mianowicie: parafialnym, wznoszącym się w środku wsi, który okolony jest konarami kilkowiecznych dębów, należy do małej liczby świątyń pozostałych na tej ziemi z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Wzniesiony z modrzewia w r. 1059. przetrwał aż do naszych czasów, w pierwotnym stanie i kształcie; akta kościelne zawierają drogi zabytek historyczny z r. 1521., z podpisem czcigodnego męża Jana Łaskiego, arcybiskupa prymasa. Drugą świątynią jest kościół ks. Dominikanów, mury i okazy, słynący cudownym obrazem Boga Rodziącego, a w r. 1656. wzniesiony; a następnie trzeci, położony w końcu wsi, w przyjemnym ustroniu, obecnie supymowany, wznosi się po nad gruzami klasztoru Kartuzów, których był poprzednio świątynią. Kościół ten piękny, wesołej i kształtnej budowy, ukończony został około roku 1768.; wewnątrz jego jest wspaniałe i poważne, chóry zakonne marmurami zdobne, malowidła dobrego pędzla; główną w nim ozdobą jest wielki ołtarz, odmieniony od zwyczajnych utworów. W r. 1803. zaprowadzono w Gidlach szkołę elementarną i do tej uczęszczało 91 uczących się, w r. 1849. Lasy okoliczne otrzymały nazwę leśnictwa Gidle, które pod względem administracji leśnej należą do okręgu Częstochowskiego; sprawujący urząd leśny zamieszkuje we wsi Niesułów. Najbliższa stacja pocztowa dla tegoż urzędu jest Radomsk.

GIEBAU, GIBAU, po morawsku GIBAWA, Mm. w ces. Austriackim (Morawia), gub. Berneńska, cyrkul. Ofomuniecki, na półn.-wsch. i w odległości 15 w. od M. t. n.; 1,400 m.

GIEBOLDHAUSEN, Mm. w król. Hanowerskim, główne obwodu t. n., w gub. Hildesheim (ks. Grubenhagen), oddalone 10 w. na półn. M. Duderstadt, nad rz. Ruhme; 2,150 m.

GIELNIÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opoczyńskim, nad rz. Gielniówką, w okolicy wzgórzystej, przy trakcie wiodącym z Opoczna do Radomia. Rolnicze i po większej części zabudowane z drzewa; liczy 665 m., zajmujących 89 domów (13 murowanych). Posiada kościół parafialny. Przemysł miejscowy ogranicza się na wydobywaniu kamieni i robieniu z nich osiek, które następnie po całym kraju rozwożą. Pamiętne jest urodzenie się w r. 1440. Władysława, zwanego Gielniowczykiem, który w Warszawie (w klasztorze Bernardynów) pochowanym i za błogosławionego uznany został. Odległe od M. powiatowego 3 i pół mili.

GIEN, po łacinie GIANUM, GIENUM, M. we Francji, stoł. obw. t. n., w depart. Loiret, na półd.-wsch. M. Orléans, na lew. br. Loary; 5,379 m. (1841. r.). Posiada drukarnię, oraz fabrykę fajansów, fajek glinianych, na sposób angielski, garbarnię, browary i t. p. Prowadzi handel wełną. Zdobne jest starożytnym zamkiem i pięknym mostem na Loarze. Pamiętne nakłonieniem Karola VII. przez Joannę d'Arc, dziewięć Orleańską, do posunięcia wojsk francuzkich ku M. Reims, celem odhycia w tym mieście obrzędu namaszczenia króla.

GIENGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Jaxty, obw. Heidenheim, na półd.-wsch. M. t. n., nad rz. Brenz; 2,317 m., wyznania ewangelickiego (1840. r.). Odznacza się źródłami mineralnymi i kąpielami Wildbad, niegdyś nader uczęszczanymi, oraz wyrobem płócien, tkanin wełnianych i bawełnianych.

GIESSEN, po łacinie GIESA, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkim, stoł. prow. Wyższej-Hessyi i obwodu t. n., na lew. br. rz. Lahn i Wiesack, oddalone 91 w. od Darmstadu; 7,224 m. Posiada sąd apelacyjny (Hof-Gericht) i więzienie detencyjne; między zakładami naukowymi odznacza się uniwersytet, założony w r. 1607., a dzielący się na fakultety: teologiczny (6 profesorów), prawa (6 profesorów), lekarski (7 profesorów), filozofii (10 profesorów); w r. 1840. uczęszczało na powyższe kursa 504 uczniów. Są tu również szkoły: wyższa filologiczna (Philologisches-Seminarium), leśna, połączona, oraz obserwatorium, ogród botaniczny i ogród leśny, ze zbiorem historii naturalnej i narzędzi. Biblioteka tutejsza liczy do 25,000 tomów. Przemysł miejscowy rozwinięty jest w fabry-

tytuniu, tabaki i cygar, dystylarniach likworów, mydlarniach, fabrykach broni, skór, wyrobów mosiężnych i blacharskich, oraz złotnictwie i jubilerszczyźnie. Dwie drukarnie. Znaczne tu bywają jarmarki na bydło.

GISSHÜBEL, BERG-GISSHÜBEL, M. w Saksonii, okręg dyrekcyi Drezdeńskiej, nad rz. Gottlaube; 664 m. (1834. r.). Posiada kopalnię rudy żelaznej, miedzianej i pirytu, oraz wielkie piece i kuźnie. Są tu również źródła żelazne i siarczane, z nader uczęszczanymi kąpielami, zwanymi Johannegeorgbad.

GIFHORN, M. w król. Hanowerskim, w ks. Luneburgskim, główne obw. t. n., w gub. i na półd. M. Luneburg, nad rz. Aller i przy ujściu do niej rz. Ise; 1,700 m.

GIGERY, ob. DZIDZELLY.

GIGLESWICK, Mm. w Anglii, hr. York (West-Riding); 2,800 m. Posiada sławną szkołę początkową publiczną, założoną i uposażoną przez Edwarda VI. w r. 1553., zarówno dla krajowców, jak dla cudzoziemców. Jest to jedyny zakład w Anglii, w podwójnym i powyższym celu utworzony.

GIGHA, wyspa w Szkocyi, hr. Argyll, należąca do gromady Hebrydów, oddalona 4 w. od wybrzeży, a na wsch. wyspy Islay. Długa 11, a szeroka około 5 w., zaludniona jest przez 573 m.

GIGLIO, po łacinie IGILUM, EGILUM, AEGILIUM, wyspa w W. ks. Toskańskim, wpośród m. Śródziemnego, oddalona 17 w. od góry Argentario, w kierunku półd.-zach. Rozległa 8 mil kwad. tokańskich (21 w.). Zamieszkaną jest od 1,600 m. Powierzchnia górzysta; obfite łomy pięknego granitu i winnice. Posiada wieś z małą osadą wojskową. Należy do apanaży (wyposażenia) następcy tronu wielkiego księstwa, noszącego tytuł Seigneur de Giglio.

GIJON, po łacinie GIGIA, M. w Hiszpanii (król. Asturyi), prow. Oviedo, na półn.-wsch. M. t. n., na półwyspie wchodzącym w ocean Atlantycki; 6,260 m. Warowne, jest głównym okręgiem sądowego. Posiada port wygodny, lubo z utrudnionym przystępem. Ludność miejscowa zajęta jest handlem rybołówstwem. W pobliskiej okolicy znajdują się hamownie miedzi i kuźnie żelaza.

GIL, SAN GIL, M. w pañ. Nowej-Granady, dep. Boyaca, na półn.-wsch. M. Bogota; 6,000 m. Posiada kolegium i kilka zakładów przemysłowych.

GILFORD, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. New-Hampshire, stoł. hr. Belknap; 2,065 m. w r. 1840.

GILGA, odnoga rz. Niemna, w Prusach Wschod-

dnich, uchodząca trzema ramionami do zatoki Kurowskiej.

GILGENBURG, ob. DĄBROWNO.

GILLES-LES-BOUCHERIES, SAINT G., 1) M. we Francji, departament Gard, na półd.-wsch. i w odległości 18 wiorst od M. Nîmes, nad kanałem wiodącym z Beaucaire do Aigues-Mortes; 5,635 m. w 1841. roku. Główne kantonu, posiada składy wyborowych win okolicznych w gatunkach czerywonych zwyczajnych, oraz dystylarnie wódek i spirytusów. Rodzinne papieża Klemensa IV. 2) Saint-Gilles-sur-Vie, Mm. we Francji, departament Wandejski, obwód les Sables, na półn.-wsch. M. t. n., nad rzeką Vie, przy spływie do tejże rzeki Jaunay, a w pobliżu ujścia obydwoh do oceanu Atlantyckiego; 1,300 m. Posiada port handlowy i warsztaty statków morskich. Znaczny połów sardynek u wybrzeża i handel takowemi.

GILLES-WAES, SAINT GILLES-WAES, Mm. w Belgii, w prow. Flandrya Zachodnia, na półn. i w oddaleniu 23 w. od M. Termonde; 3,841 m. (w r. 1835.).

GILLY, LOUGH-GILLY, jezioro w Irlandyi, prow. Connaught, hr. Sligo. Spływa przez rz. Garwoag do zatoki Sligo.

GILMANTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w państwie New-Hampshire, hr. Belknap, na półn. M. Concord; 3,475 m. (1840. r.). Odznacza się przemysłem.

GILOLO, ob. DZILOLO.

GIGNANO, Mm. w W. ks. Toskańskim, na półd.-zach. i w odległości 30 w. od Florencyi; 5,818 m. Zdobne jest pięknym kościołem kolegiatnym.

GIMONE, rz. we Francji, uchodząca do lew. br. Garonny, w pobliżu Castel-Sarrazin. Wybiega ze źródeł w pobliżu Villemur (dep. Wyższych Pyreneów). Płyynie na przestrzeni 101 w. Przepływa Mm. Gimont.

GINESIO, SAN-GINESIO, Mm. w państwie Kościelnym, deleg. Macerata, na półd.-zach. i w odległości 24 w. od M. t. n., w pobliżu źródeł rz. Fiastrella; 4,500 m.

GINETZ, W. w Czechach, cyrk. Beruński (Beroun), na lew. br. rz. Litawka. Posiada na gruntach przyległych kopalnię węgla ziemnych. W samej zaś wsi wielki zakład wyrobów żelaznych.

GINGERAH, JEZZEERAH, obronna wyspa na zach. wybrzeżu angielskim Indostanu, liczy się do prezydentury Bombay, prow. Aurengabad, a leży wśród zatoki Mr. Oman.

GINGST, Mm. w Prusach, prow. Pomerania, obw. rejen. Stralsundzkiej, okr. Barga, na wyspie Ru-

gii (Rügen); 3,000 m. Posiada warsztaty płóciennicze.

GIOJA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo-Ulteriore II., okr. Avezzano, na pld.-wsch. i w odległ. 24 w. od M. Avezzano, przy źródłach rz. Sangro; 1,500 m. 2) Gioja, po łacinie Joia, Mm. tamże, prow. Kalabria-Ulteriore I., okr. Altamura, na pfn. M. Palui, w pobliżu zatoki t. n.

GIOJOSA, Mm. w królestwie Neapolitańskim, prow. Kalabria Ulteriore I., na pfn.-wsch. M. Gerace, w pobliżu mr. Jońskiego.

GIORGIO, SAN GIORGIO, 1) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Kalabria Ulteriore, okr. Palmi, na pfn.-wsch. M. t. n. 2) San Giorgio, po angielsku Saint-Georges, W. na wyspach Jońskich, wśród wyspy Cefalonii, na pld.-wsch. i w odległości 8 w. od M. Argostoli, a 5 w. od zatoki t. n. Posiada starożytny zamek warowny, będący główną fortecą miejscową, i załogę wojenną. 3) San-Giorgio-Canavese, W. w król. Sardyńskim, prow. Ivrea, na pld.-zach. i w odległości 17 w. od M. t. n., na lew. brz. rz. Malosna. 4) San-Giorgio-di-Lomelina, W. w pań. Sardyńskim, prow. Lomellina, na pld.-wsch. M. Mortara, od którego 10 w. jest oddalona, w pobliżu pr. brz. rz. Arbogna.

GIORNICO, Mm. w Szwajcarii, kant. Tessyński, obw. Leventina, oddalone 16 w. na pfn. M. Bellinzona, na lew. brz. rz. Tessin; 743 m.

GIOVANNI, SAN-GIOVANNI, 1) M. w W. ks. Toskańskim, obw. Arezzo; 3800 m. Siedlisko władz wikaryatu; posiada fabrykę wyrobów nożowniczych. 2) Giovanni-in-Carico, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Lavoro, okr. Gaeta, oddalone 32 w. na pfn. M. t. n., na pr. brz. rz. Garigliano. 3) San-Giovanni-in-Fiore, Mm. tamże, prow. Kalabria - Citeriore, okr. Cosenza, na wsch. M. t. n., przy spływie rzek: Arvo i Neto; 5,200 m. 4) San-Giovanni-in-Perciceto, Mm. w państwie Kościelnym, deleg. Boloński, na pfn.-zach. i w odległ. 17 w. od Bolonii, nad kanałem Ceato; 6,800 m. 5) San-Giovanni-in-Rotondo, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Kapitanat, okr. San-Severo, na wsch. i w odległości 28 w. od M. t. n., w pobliżu góry Gargano; 4,500 m.

GIOVENAZZO, po łacinie JUVENACIA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Bari, okr. Bari, na pfn.-zach. i w odległości 19 w. od M. t. n.; zbudowane jest na skale wstępującej w mr. Adryatyckie; 5,500 m. Obroune; jest siedliskiem połączonych arcybiskupstw Giovenazzo i Terlizzi. Posiada fabrykę kobierców wełnianych, mały port. Odznacza się liczne uczęszczaniem jarmarkami.

GIRDLE-NESS, przylądek na wsch. wybrzeżu Szkocji, w hrb. Kincardine.

GIRGE, M. w Afryce, w Wyższym Egipcie, na zach. nader wzniesionym wybrzeżu Nilu, a na pld.-wsch. M. Kairu; 10,000 m. Znaczny handel płodami wschodu.

GIRGENTI, po łacinie AGRIGENTUM, 1) M. w Sycylii, stol. prow. i okr. t. n., oddalone 195 w. na połud. Palermo, na górze Carnisco, w pobliżu wybrzeża pld. Sycylii; 18,000 m. Obroune, jest siedliskiem sądu kryminalnego, trybunału cywilnego i katedry biskupiej. Zdobę je katedra z XIII. wieku. Posiada port handlowy, uważany za 4ty w rzędzie głównych portów wyspy, a którym wyprowadza zboża i siarkę. W okolicy znaczne kopalnie siarki, wydają rocznie do 20,000 cent. powyższego minerału. W r. 1839. zawinęło do portu tutejszego 75 okrętów kupieckich, z objęciem 9,854 beczek; opuściło zaś port takąż liczbą okrętów, z ładunkiem wartości 1,800,000 zł. polskich. 2) Prowincja tamże, na pld. wybrzeżach wyspy, między prowincjami Caltanissetta i Palermo. Rozległa 76 mil kwadr., zamieszkała jest od 226,000 m. M. główne Girgenti. Powierzchnia nader górzysta, skropiona jest rzekami: Leone, na granicy zachodniej, a Corbo, Calatebellota i Platani ku południowi. Grunt bardzo żyzny, wydaje w obfitości zboża wszelkie, wino, oliwę, pomarańcze, cytryny, limony, granaty i migdały. Z rzeczy kopalnych znajdujące się w obfitości: sól, siarka i soda. Dzieli się na 3 okręgi: Girgenti, Bivona i Sciacca.

GIROMAGNY, M. we Francji, depart. Wyższego Rennu (Haut-Rhin), na pfn.-zach. M. Belfort, od którego oddalone jest 12 w., nad rz. Savoureuse; 2,246 m. (1841. r.).

GIRONDE, po łacinie GIRONDIS, GIRUS-UNDAE, 1) nazwa rz. Garonny od punktu połączenia się téjże z rz. Dordogne, aż do ujścia w wybrzeże oceanu Atlantyckiego. 2) Depart. we Francji, z M. stol. Bordeaux. Leży na wybrzeżach odnogi Gaskońskiej, a wśród depart. Charente-Inferieure (Niższej Charenty), Dordogne, Lot-Garonne i Landes. Rozciąga się między 44° 15' a 45° 35' szerokości pfn. Rozległość około 200 mil kw., ludność do 568,034 m. w r. 1841. dochodziła. Zajmuje po większej części zlew rz. Garonny, a ku pld. zlew rz. Leyre. Skropiony jest rz. Dordogne, Drot i Liron, uchodzącymi do Garonny; rz. Isle i Dronne, które uchodzą do rz. Dordogne, rz. Leyre, oraz stawy Garcans i La Canau. Powierzchnia równa i nisko położona, obejmuje w części pld. i ku zach. część obszerną, lecz pustą i nieuro-

dzajnej okolicy, zwaną Landes czyli Borzyskami, a wzdłuż której ciągną się na wybrzeżach oceanu długie ławy zasp. piaszczystych. Wybrzeża również niskie, bez wydatnych zagłębień, wyjąwszy przystań Arcachon, posiadającą port wygodny i przystępny. Grunt w ogóle żyzny w części północnej Garonny, oraz na jej wybrzeżach; obszerne lasy drzew w gatunkach smolnych, wśród okolicy Landes. Kraj wyłącznie rolniczy; sławne wina Bordeaux stanowią główną gałąź zasobów miejscowych. Winnice bordoskie dzielą się według szczególnej cechy winogrodu, a mianowicie: nazwane Médoc, na lew. brz. rz. Garonny, poniżej Bordeaux, aż ku wybrzeżom morskim; les Graves, zajmujące mały obszar zwirowaty i kamienisty, a który ciągnąc się na lew. brz. rz. Garonny, obejmuje w sobie M. Bordeaux, w środkowym tegoż punkcie będące; zwane les Côtes, a obejmujące wzgórza położone wzdłuż Garonny, na pr. jej brz. i powyżej ujścia rz. Dordogne; les Côtes de Saint-Emilion, obejmujące pagórki w okolicach Saint-Emilion i Libourne, nad brzegami rz. Dordogne, Bourgeois czyli wzgórza Burguudkie, przez długi czas za najlepsze z win miejscowych uważane, a obejmujące wzgórza pr. brz. rz. Garonny i Dordogne, od M. Bourg aż do M. Fronsac; les Palus, obejmujące tłuste i napływowe ziemie u wybrzeży rz. Garonny i Dordogne; a nakoniec winnice w okolicy zwaną Entre-deux-Mers, czyli środkową część kraju, zamkniętą rz. Garonną i Dordogne. Między powyższymi przecież najslawniejsze gatunki burgundzkie wydają winnice Médoc i Graves. Odznaczają się tu również, a nawet liczą do pierwszych gatunki zwane: Château-Margaux, Château-Lafite i Château-Latour, uprawiane w gminie Margaux, oraz kilku innych okolicach. Najwięcej poszukiwane gatunki win białych znajdujemy w gminach: Barsac, Preignac, Santernes, Bommes i Blanquefort; wszystkie zaś leżą w pośród winnic ogólnym imieniem Graves nazwanych. Pierwsze miejsce po winach, zajmują w tutejszym depart. uprawy zboża (nie wystarczają na potrzeby miejscowe), konopi i wyrób płodów leśnych. Obfite są tu zbiory kasztanów. Chów bydła domowego dosyć upowszechniony, lubo w niezbyt wielkiej liczbie. Płody mineralne mniej obfite, znaczniejsze między tem: sól morską (34,060 frank. w r. 1841.), kamień budowlany, piasek hutniczy i glina garncarska. Różne gałęzie przemysłu górniczego, wydały rozmaitych płodów w r. 1839. za 4,530,118 frank., między temi żelazo i stal 721,658 frank.,

kamień ciosowy 1,115,593 frank., wszelkie zaś inne płody mineralne 2,649,800 franków. Rybołówstwo dosyć korzystne, a wyłącznie mieszkańców nadbrzeży Oceanu zajmujące. Wyjąwszy M. Bordeaux, cały przemysł miejscowy zwrócony jest do przerabiania płodów rolniczych kraju; mianowicie zaś likworów nader poszukiwanych, wyrobu tarcie, terpentyny, smoły i pakuł. Zakłady powroźnicze, garbarnie, cegielnie, huty szklane i garn-carnie. W r. 1839. liczono tu 9 zakładów wyrobów żelaznych, które obejmowały 6 wielkich pieców, 13 kuźni i zatrudniając 135 robotników, wydały rozmaitych przedmiotów wartości ogólnej 514,000 frank., oraz grubszych odlewów żelaznych za 207,658 frank. Głównym artykułem wywozowym są wina, po nich zaś drzewo, smoła i wódki. Posiada 12 portów morskich, a mianowicie: Blaye, Bourg, Pagne, Libourne, Bordeaux, Panillac, Jau, Saint-Vivien, Verdon, Certes, Gujan i la Teste. Pod względem oświaty publicznej posiadał w r. 1842: 35 zakładów naukowych drugiego stopnia (1564 uczniów), a między temi: kolegium rządowe w Bordeaux, 3 kolegia komunalne: w Blaye, La Réole i Libourne (612 uczni), 4 instytuty i 28 pensjonatów (1019 uczni). Zakłady wychowania pierwszego stopnia składały się w r. 1840. ze szkół normalnej-departamentowej w Bordeaux, 9 szkół wyższych i 900 szkół elementarnych (30,025 uczni w miesiącach zimowych, a 31,794 w miesiącach letnich); 190 tak zwanych Classes d'Adultes zaprowadzonych w 160 gminach. W r. 1834. wysłał do izb prawodawczych 9 deputowanych, z gromadą 3848 wyborców. Dzielił się w r. 1841. na 6 obwodów: Bordeaux, Bazas, Blaye, La Réole, Lesparre, Libourne, 43 kantony i 544 gmin.

GIRONE, ob. GERONA.

GIRONS, SAINT-GIRONS, M. we Francji, stol. obw. t. n., w depart. Ariège, na zach. M. Foix, na pr. brz. rz. Salat; 4,030 m. (1841. r.).

GIRVAN, Mm. w Szkocji, hrb. Ayr, na pld.-zach. M. t. n., przy ujściu rz. t. n. do mr. Irlandzkiego; 6,430 m. (1831. r.).

GISORS, po łacinie CAESAROTIUM, GISORTIUM, M. we Francji, depart. Eure, obw. Les Andelys, na wsch. i w odległości 25 w. od M. t. n., nad rz. Epte; 3,624 m. (1841. r.). Stofeczne kantonu; posiada kolegium komunalne, oraz wiele zakładów przemysłowych, a mianowicie: warsztaty tkackie i przędzalnie hydrauliczne bawełny, odlewnie i fryszerki żelaza, hamernie miedzi, huty cynkowe i t. p. Prowadzi znaczny handel zbożem, by-

dłem, drobiem i wełną. Pamiętne kilkakrotnym wzięciem się królów francuskich i angielskich.

GISSI, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo-Citeriore, na pld.-zach. M. Il-Vasto, w pobliżu lew. wybrz. rz. Sinello; 3,030 m.

GISTENITZ, Mm. w Czechach, cyrk. Tabor, na pfn.-zach. M. Tabor; 1,300 m. Posiada szlifiernię kamieni, granatów i t. p.

GITS, Mm. w Belgii, prow. Flandrya-Zachodnia, na pfn.-wsch. M. Yprès; 4,000 m.

GITSCHIN, ob. GICZYN.

GITTELDE, Mm. w W. ks. Brunświckim, okr. Gandersheim, prow. Harz; 2,500 m. Posiada kopalnię i kuźnię żelaza, zwane Harz-Communion (wspólny Harz), a które użytkowane wspólnie z Hanowerem, wydają żelazo najwięcej cenione wpośród zakładów Harcu.

GIULIANO, M. w Syceylii, na pfn.-wsch. i w odległości 8 w. od M. Trapani; 10,300 m. Posiada gruz dawnej świątyni Wenery.

GIUPANA, HIPANA, ob. SZYPAN.

GIURGEWO, M. na Wołoszczyźnie, stoł. okręgu Włazska, na pfd. M. Bukarestu, na lew. brz. rz. Dunaju, wprost M. Ruszczuk; liczy do 18,000 m. Posiada sądy pierwszej instancji, wyższą szkołę okręgową, szpital i port handlowy, liczący do głównych na Wołoszczyźnie.

GIUSTENDIL, M. w Turcji europejskiej, prow. Rumelii, w pobliżu pr. brz. rz. Kara-Su, na pfn.-Saloniki. Ludność obliczana w przybliżeniu na 10,000 m. Jest siedziskiem biskupa greckiego.

GIVET, M. we Francji, depart. Ardenów, na pfn.-wsch. M. Rocroi, nad rz. Mozą; 5689 m. (1841. r.). Główne kantonu, obronne, posiada bibliotekę publiczną z 5,000 tomów złożoną. Prowadzi handel tranzytowy i odznacza się wieloma zakładami przemysłowymi, a mianowicie: wyrobem laku, siodlarszczyzną, garbarnianą, fabrykami ołówków, piór stalowych, kleju stolarskiego i fajek na sposób holenderski. Są tu również hamernie miedzi i huty cynkowe, odlewnie żelaza, fryszerki i walcownie blachy. Miasto samo, podzielone na dwie części rz. Mozą, składa się ze trzech różnych od siebie miejscowości, a mianowicie: Charlemont, Givet-Notre-Dame i Givet-Saint-Hilaire.

GIVORS, Mm. we Francji, depart. Rodanu, w odległości 17 w. na pfd. M. Lyonu, na pr. brz. rz. Rodanu, nad kanałem Rive-de-Gier i drogą żelazną wiodącą z Saint-Etienne do Lyonu; 7,500 m. (1841. r.). Stołeczne kantonu, posiada huty szklane i cegielnię.

GIZEH, M. w Środkowym Egipcie, na l. brz. rz.

Nilu, nieco powyżej Kairu. Posiada szkoły jazdy i artylerji. W pobliżu i nieco ku zachodowi wznoszą się trzy wielkie piramidy, a ku pfd.-wschodowi Sfinx.

GLADBACH, 1) M. w Prusach, prow. Reńska, obw. rejen. Kolońskiej, okr. Mülheim; 2,300 m. (1837. r.). 2) M. tamże, prow. Reńska, stoł. okr. t. n., w rejen. Düsseldorfskiej, w odległości 22 w. od M. Düsseldorfu, w pobliżu rz. Niers; 2,600 m. (1837. r.). Posiada warsztaty płóciennicze, których wyroby nader są cenione, oraz fabryki tasemek, tkanin bawełnianych, koronek, sukna, tkanin jedwabnych i aksamitów.

GLADENBACH, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkiem, prow. Wyższej Hessyi, główne okręgu ziemskiego t. n., w oddaleniu 19 w. na pfn.-zach. M. Giessen; 1,000 m.

GLADONA, po turecku FET-ISLAM, M. w Serbii, nad Dunajem, poniżej przeprawy tak zwanej Portes-de-Fer (Demi-Kapi). Posiada stację dla statków parowych, kursujących po Dunaju. Podróżni i towary, są przewożeni ładem do Orsowy, celem uniknięcia niemożliwej w tym punkcie przeprawy.

GLAMORGAN, hrb. w Anglii (ks. Walii), nad kanałem Bristolskim, z M. stoł. Cardiff. Leży wpośród hrb. Caermarthen, Brecknock i Monmouth, a obejmuje 792 mil kwadr. angielski. W r. 1841, liczyło 173,462 m. Powierzchnia górzysta ku północy, przechodzi w żyzne płaszczyzny ku południowi, zwane ogrodem Walii. Grunta starannie uprawne wydają wszelkie zboża. Chów bydła domowego, a mianowicie owiec rasy poprawnej, jest bardzo upowszechniony. Kopalnie mineralne obfitują szczególnie w węgiel kamienny, antracyt, kamienie wapienne i rudę żelazną. Kuźnie żelaza w pobliżu Merthyr-Tydvill są najznacześniejsze w Europie uważane być mogą; również znakomite odlewnie i hamernie miedzi, sprządzanej portem Swansea. Przemysł fabryczny i handel są w stanie kwitnącym. Wywóz składa się wyłącznie prawie z węgla kamiennych, żelaza, miedzi i antracytu, marmuru i drzewa. Mianuje 2 deputowanych, z grona 5054 wyborców. (1840. r.). Dzieli się na 10 hundvill i 118 parafji. Główne miasta: Merthyr-Tydvill, Cardiff, Swansea i Neath.

GLAN, 1) rz. w Bawarii, w cyrkule Renu, dopływowa rz. Nahe. Odgranicza swym biegiem znaczną część Bawarii i prowincje Prus nadreńskich. 2) Jezioro w Szwecji, w lanie Linköping, na zach. Norrköping.

GLANE, rz. w Szwajcarii, kanton Fryburgski, uchodząca z lew. str. do rz. Sane.

GLARUS, po łacinie GLARONA, GLARIZIUM, po franc. GLARIS, 1) kanton w Szwajcarii, z M. stoł. Glarus. Rozciąga się między 6° 30' a 6° 56' długości wsch., oraz 46° 49' a 47° 9' szerokości północnej. Graniczy na północ z kantonem Schwyz i Sankt-Gallen, na wschód z kantonem Sankt-Gallen i Gryzonów, na zach. Szwyc i Uri, na pfd. kanton Gryzonów. Rozległy 21 1/4 mil kwadr. niemieckich; liczył w r. 1837: 29,348 m. Cały prawie mieści się w zlewisku Renu a szczególnie rz. Linth. Powierzchnia nader górzysta, składa się z wąskich dolin, przedzielonych wysokimi łańcuchami gór, z których kilka jest wiecznym śniegiem pokrytych. Znaczniejsze wierzchołki: Dödi, najwyższy szczyt w kantonie (12627 stóp), Clariden-grath (11403 stóp), Haussstock (11110 stóp), Glarinsch (10150 stóp) i kilka innych. Główna z rzek tu płynących jest Linth, którą połączono z jeziorem Wallenstadt, kanałem Escher, a drugim kanałem z wielkim jeziorem Zürich. Najobszerniejsze z jezior krajowych jest Wallenstadt, a które w 3/4 częściach należy do obszaru kantonu St. Gallen. Grunt wapienisty, mieszany z pokładami żwiru i łupku kamiennego w rozmaitych kolorach. Jest tu również kilka źródeł siarczkanych, między którymi zwane Braunwald, dość licznie zwiedzane. Grunta uprawiane zajmują trzecią część ogólnej powierzchni kantonu; najżyźniejsze znajdują się w niższej części zlewu rzeki Linth. Rolnictwo mniej rozwinięte; nieco wina uprawiają na wybrzeżach jeziora Wallenstadt. Wyrób lasów, należy do gałęzi przemysłu krajowego. Chów bydła w wielkiej ilości stanowi główne zasoby miejscowe. Przemysł fabryczny ogranicza się na kilku fabrykach tkanin bawełnianych, sukna pospolitego, instrumentów muzycznych i wyrobu serów zwanych Schabziegre. Język niemiecki jest mową krajowców; kalwinizm wyznaniem panującym. Forma rządu demokratyczno-republikańska. Na zasadzie konstytucji z r. 1836. najwyższą władzę posiada Zgromadzenie Narodowe, wybrane przez lud i w jego imieniu działające. Władze administracyjne, sądowe i prawodawcze, są rozdzielone; urzędy dożywotnie zniesione; wolność sumienia i wyznań religijnych, jako stała zasada ogłoszona; każdy obywatel kraju, dochodzący lat 18 wieku, używa właściwych praw politycznych; zaciąganie do służby zagranicznej jest wzbronione. Najwyższą władzę posiada zgromadzenie narodowe (Landsgemeinde), zbierające się każdorocznie; mianuje swego prezydenta (Land-

amtman) na lat dwa, oraz sędziów kantonu. Landamtman urzędujący, przybiera tytuł Amtsländtmana, a to celem odróżnienia od poprzednio urzędujących, a którym tytuł nabyty pozostał. Część władzy zgromadzenia narodowego czyli Landsgemeinde przekazana jest troistój radzie (Dreifache Landrath), przewodniczonej przez Landamtmana a złożonej z członków dwóch rad innych, to jest: Standes-Commission, i mniejszej rady, oraz 70 członków, wybranych przez gminy, a zwanych Landrathen. Zgromadzenie to obiera deputowanych na sejm i wydaje im instrukcje; wykonywa również prawo właskawienia, zawiera traktaty i mianuje głównych urzędników kraju. Mała rada (Rath) składa się z Standes-Commission i 35 członków wybranych przez gminy; do pierwszej należy władza wykonawcza i dla tego dzieli się na odpowiednie wydziały ministerjalne; Standes-Commission złożona z Landamtmana, Vice-Landamtmana i pięciu członków wybranych przez zgromadzenie narodowe (Landsgemeinde), powierzona ma sobie władzę administracyjną kantonu. Najwyższym sądem kantonu jest trybunał apelacyjny (Appellations-Gericht), rozpoznawający zarówno sprawy kryminalne, oraz kilka oddzielnych sądów. Nie zaprowadzono w kraju centralnej organizacji wyznań i świecenia publicznego, lecz każda gmina, według środków i potrzeb miejscowych, urządza właściwe zakłady. Kanton Glarus, jako członek związku Szwajcarskiego, zamuje 7. miejsce w hierarchii federacyjnej, dostawia 871 ludzi kontyngensu, i wnosi do kasy ogólnej wojennej 5,870 franków. Dzieli się na 16 gmin politycznych, zawiera zaś 1 miasto, t. j. Glarus, i 57 wsi. 2) Glarus, po włosku i francuzku Glaris, po romańsku Glarunna, po łacinie Glaricum i Glaronna, Mm. w Szwajcarii, stoł. kantonu t. n., oddalone 150 w. na wsch. M. Bern, 90 w. na pfd.-zach. Zürich, a 62 w. na wsch. M. Lucerny. Leży na lew. brz. rz. Linth, u stóp Glärnisch; pod 47° 2' 43" szerokości północnej a 6° 42' 55" długości wschodniej. W roku 1837, liczyło 4,400 m. Jest siedziskiem głównych władz administracyjnych kantonu, i odznacza się pod względem przemysłowym fabryką tkanin bawełnianych, muślinów i wyrobów wełnianych. Zdobne jest pięknym kościołem gotyckim.

GLASGOW, po łacinie GLASCUA, GLASCOVIUM, M. w Szkocji, stanowiące wraz z przedmieściami samo w sobie hrabstwo (City), a pod względem położenia, liczące się do hrb. Lanark. Oddalone około 65 w. na zach. Edynburga; leży nad rz. Clyde. Liczyło w r. 1780: 42,832 m.; w r. 1801:

83,769 m.; w roku 1821: 147,043 m.; w roku 1831: 202,426 m.; w r. 1841: około 285,000 m., z których 121,668 m. zajmują 22,903 domów mieszkalnych, w samém mieście. Jest siedliskiem wikaryatu Apostolskiego. Z pośród licznych zakładów naukowych, zasługują szczególnie na uwagę: uniwersytet, założony w r. 1450., a posiadający fakultety nauk matematycznych i literatury, teologii, lekarski i prawa (wykłada w nim 21 profesorów), mający także bibliotekę do 100,000 tomów liczącą i ogród botaniczny, a jest uczęszczany od 1000 do 1200 uczniów. Wzorowo urządzona szkoła nauk stosowanych, zwana Instytutem Andersona (Anderson's Institution), a w r. 1796. założona, szkoły przemysłowo-rzemieślnicze, szkoła początkowa, szkoła realna w r. 1836. zaprowadzona i jedyna dotychczas w Szkocji. Są tu również stowarzyszenia uczonne: filozoficzne, klub maitland i kilka innych. Ze zbiorów naukowych zasługują na uwagę: zbiór historii naturalnej, zwany muzeum Huntera, biblioteka publiczna (40,000 tomów) i obserwatorium. Liczne również zakłady dobroczynne. Więzienie hrabstwa, Zamieszkuje tu konsul Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Jest miastem handlowym, i głównie ogniskiem przemysłu fabrycznego w królestwie. Posiada fabrykę wyrobów bawełnianych, które zajmowały w roku 1839: 17,630 robotników, w 101 zakładach; fabryka tkanin wełnianych (575 robotników), jedwabnych (410 robotników), mydeł i przetworów chemicznych; zakłady garncarskie, naczyni fajansowych, huty szklane, garbarnie, zecernie, drukarnie wzorowo urządzone i wiele innych. W pobliskiej okolicy i na gruntach miejskich obficie kopalnie węgla kamiennych, rudy żelaznej i formy kamieni budowlanych. Posiada port dla pomniejszych statków morskich; większe przybijają do Port-Glasgow czyli Greenock. W r. 1839. ilość węgla kamiennych wywiezioną powyższemi portami dochodziła 127,777 beczek (beczka równa się wadze 2,000 funt.). Ruch morski: w r. 1839. zawinęło do portów 5484 statków, z objęciem 296,302 beczek. Samo miasto posiadało 312 własnych statków w 1835. r. z objęciem 58,478 beczek. Połączono je żegluga parową z Liverpołem, Dublinem, Belfast, Londonderry, Cork, Inverness, Greenock, Rothsay, Inverary, Portree, Kirlkardly, Fort-William, Ayr, Campbetown i kilku innemi. Mianuje dwóch deputowanych, z grona 8241 wyborców (1840. r.). Dochód celny wynosił brutto w r. 1839: 468,974 funtów szterlingów. Składa się ze Starego i Nowego miasta, oraz kilku przedmieść. Zdobi je wspaniały

most na rzece, i piękne bulwarki nad brzegami Clydy; ulica Argyle-Street i plac Green, zdobny pomnikiem Nelsona, stanowią najpiękniejsze części miasta. Z pomiędzy wielu gmachów, głównie zdobia Glasgow: katedra z podziemną kaplicą, uważana za najpiękniejszy pomnik architektury gotyckiej w Szkocji, nowy kościół katolicki, dom obfakany, nowe więzienie z wspaniałym portykiem, teatr, bank i budowle uniwersyteckie.

GLASHÜTTE, M. w Saksonii, w cyrk. dystrykcie Lipskiej, obw. Dippoldiswalde, przy ujściu rz. Briesnitz do Müglitz, na pld.-wsch. M. t. n.; 1,000 m.

GLASTENBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w pań. Connecticut, hrb. Hartford, na pñ.-wsch. New-Haven, na lew. brz. rz. Connecticut; 3,077 m. (1840. r.).

GLATT, 1) rz. w Szwajcarii, kanton Zürich, uchodząca do lew. brz. rz. Renu, poniżej Eglisau. Pod nazwą Aa wybiega ze źródeł w Alman. Tworzy jeziora Pfeffihon i Greifensee, a dopiero po wyjściu z ostatniego przybiera powyższą nazwę. 2) Rz. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarneogolas; uchodzi do lew. brz. rz. Neckary, w pobliżu M. Glatt. 3) Mm. w ks. Hohenzollern-Sigmaringen, na pñ.-zach. M. Sigmaringen, nad rz. Glatt i w pobliżu ujścia tejże do rz. Neckary; 400 m. Posiada źródła mineralne i prowadzi handel zbożem.

GLATZ, ob. KŁÓDZKO.

GLAUCHAU, M. w Saksonii, w dystrykcie cyrk. Łowej Ćwikawskiej, na pñ.-wsch. i w odległości 10 w. od Ćwikawy, na pr. brz. rz. Muldy; 7,500 m. Posiada fabrykę sukna, igieł, wyrobów cynowych i garbarnie. Prowadzi handel zbożem i drzewem. Zdobne jest zamkiem książąt Schönburg.

GLEBA, W. w król. Polskim, gubernii Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, gminie Dylewo, parafii Kadzidło. Liczy 268 m., zajmujących 40 domów mieszkalnych i 69 innych zabudowań. Na gruntach tej wsi znajduje się obficie bursztyn.

GLEICHENBERG, W. w cesars. Austriackim (prow. Styrya), gub. Grätz i w pobliżu M. t. n. Posiada źródła mineralne, Johannisbrunnen zwane.

GLEIWITZ, ob. GLIWICE.

GLEN, rz. w Anglii, hrb. Lincoln. Wybiega ze źródeł pod Lavington i uchodzi do rz. Wash, w stronie pñ.-wsch. Wiltshorpe.

GLEN-COE, GLEN-CO, GLEN-CONA, dolina w hrb. szkockim Argyle, okolona skalistemi górami, między dwoma jeziorami: Eulve i Leven. Pamiętna urodzeniem się w niej Ossyana.

GLENANS, gromada wysp na oceanie Atlantyckim, u wybrzeży dep. francuskiego Finistère, w

obw. Quimper. Najznaczniejsza z nich Lac, leży ku południowi.

GLENDALOUGH, po łacinie GLENDELACUM, W. w Irlandyi, hrb. Wicklow, wśród romantycznej doliny; 1,400 m. Posiada kopalnię rudy ołowianej. Wzniesiona jest na gruzach miasta, słynącego w pierwszych wiekach chrześcijańskich jako przybytek religii i nauk. Godne tu są widzenia liczne i zajmujące ruiny.

GLENN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego Yorku, hrb. Montgomery; 3,700 m. (1840. r.).

GLENVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego Yorku, hrb. Schenectady, na zach. i w odległości 5 w. od M. Sandy-Hill. Leży nad odnogą Hudsonską, przy ujściu rz. Glenn, tworzącej w tym miejscu wodospad na 50 stóp wysokości; 3,068 m. (1840. r.).

GLEUSDORF, Mm. w król. Bawarskim, stoł. obw. t. n., w cyrk. Niższej Frankonii; 1,000 m.

GLINA, Mm. w Węgrzech (na granicy wojskowej), stoł. pierwszego pułku Banackiego; leży na 50 w. na pld. M. Agram; 1,584 m. W pobliżu źródła gorące (+ 48° R.), oraz kąpiele dosyć uczęszczane, Topuszek zwane.

GLINIANY, Mm. rolnicze w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Sandomierskim. Zamieszkałe od 337 m., wyznania katolickiego; liczy 52 domów drewnianych. Posiada kościół katolicki drewniany; odległe jest od M. powiatowego mil 3 i pół. Pamiętne jest w historii krajowej kilkakrotnie zjazdami królów, wojska i szlachty polskiej, w ważnych sprawach kraju.

GLINIANY, W. w Galicyi, obw. Złoczowski, oddalona półtorej mili od Olszanicy; 2,300 m. Pamiętna obroną Zebrzydowskiego (1516. r.), w czasie napadu Tatarów.

GLINNIK, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Rawskim, okr. Brzezińskim, gminie t. n., parafii Szczawin. Liczy 253 m., zajmujących 22 domów i 32 innych zabudowań. Posiada fryszerkę żelaza o 2 kołach wodnych, której produkcja w r. 1848. dochodziła 1090 centn. żelaza kutego.

GLIŃSKO, W. w Galicyi, obw. Żółkiewski, oddalona pół mili od M. Żółkwi. Posiada znaczną fabrykę naczyni fajansowych, której wyroby równają się pierwszym fabrykom tego rodzaju w krajach obcych.

GLIWICE, po niem. GLEIWITZ, M. w Prusach, w Górnym Śląsku, rejen. Opolskiej, pow. Toszowskim (Tost), na pld.-wsch. M. Opola, nad rz. Kłodnicą; 6,199 m. (1837. r.). Oddalone około 5 mil

od granicy król. Polskiego, a 6 od granicy galicyjskiej; jest dosyć porządne, domy murowane. Lubo okolica wyłącznie języka polskiego używa, w samém przecieź mieście część mieszkańców mówi po niemiecku. Posiada szkołę czyli gimnazjum katolickie (7 profes., 302 uczni w r. 1836.). Przemysł miejscowy dosyć znaczny; zatrudnia fabrykę przędzalni wełny, oraz fabrykę sukna (80 warsztatów) i folusze. O ćwierć mili od miasta znajdują się wielkie zakłady wyrobów żelaznych, w r. 1792. zaprowadzone, zatrudniające 300 robotników. Składają się z wielkiego pieca, na koksie pędzonego, 14 ognisk kuźniczych, emalierni, ludwisarni, oraz odlewni grubszych części mechanicznych lub szczegółów drobniejszych. Leży nad rz. Kłodnicą i przy początku kanału Gliwickiego. Ruda żelazna dostarczana tu jest z kopalni Tarnowickich, o trzy mile odległych.

GLOCKNER, GROSS GLOCKNER, góra w Ces. Austriackim, gub. Leibach, najwyższy wierzchołek w paśmie Alp Noryckich, 13,630 stóp polskich dochodzący.

GLOCKNITZ, GLOGNITZ, Mm. w Ces. Austriackim (prow. Niższa Austria), gub. Wiedeńska, na pld.-zach. Wiednia, nad rz. Schwarza; 520 m. Posiada cesarską fabrykę luster, jedyną w całej monarchii; wyroby jej odznaczają się nader wielkimi rozmiarami i doboorem materiału.

GLÖTT, Mm. w Bawaryi, nad rz. t. n., uchodzącą poniżej M. Wertingen do rz. Dunaju; 500 m.

GLOGAU, OBER-GLOGAU, ob. GÓRNY GŁOGÓW.

GLOGAU, GROSS GLOGAU, ob. GŁOGÓW czyli GŁOGOWA-WIELKA.

GLOGNITZ, ob. GLOCKNITZ.

GLOMMEN, ELF-GLOMMEN, rz. w Norwegii, uważana za najznaczniejszą w królestwie, uchodzi do Skager-Rak, pod Fridrikstadt. Wypływa z jeziora Oeresund. Przebiega do 430 w. i przyjmuje do pr. brz. rz. Vermen, oprócz wielu pomniejszych.

GLONS, W. w Belgii, prow. Leodyum (Liège, Lüttich), na pñ. i w odległości 11 w. od M. Leodyum, nad rz. Geer; 1,200 m. (1835. r.). Odnacza się wyrobami sfontkowemi, których wartość roczną na 2,500,000 złp. podają.

GLOTTERTHAL, W. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Górnego Renu, obw. Waldkirch; 1,200 m. Posiada źródła mineralne, Glatterbad zwane, i kąpiele nader uczęszczane.

GLOUCESTER, GLOUCESTERSHIRE, hrb. w Anglii, na wybrzeżach ujścia rz. Severn, z M. stoł.

Gloucester. Leży wpośród hrb. Monmouth, Hereford, Worcester, Warwick, Oxford i Somerset. Rozległe 59 i pół mil kwadr., liczyło w r. 1841: 431,307 m. Powierzchnia górzysta wsch., równa w części zachodniej i środkowej hrabstwa; obejmuje prawie wyłącznie zlew rzeki Severn, jako głównej z wód tu bieżących; oprócz niej Tamiza, biorąca tu swój początek, Wyje w części zachodniej, Avon na granicy południowej, zraszają swym biegiem okolice hrabstwa. Grunt po większej części urodzajny, mianowicie w okolicy pobliskiej M. Gloucester; pokryty lasem Dean na prawym br. rz. Severn, wydaje w okolicy jeźmień i pszenicę. Z pólów mineralnych znajdujemy tu: węgle, żelazo, miedź, sól i t. p. Odnacza się również znacznym chowem owiec poprawnych i bydła rogatego pięknej rasy. Wyrób poszukiwanych dla smaku swego sérów, należy do głównych gałęzi gospodarstwa wiejskiego. Tkaniny bawełniane i sukna, prawie wyłącznie przemysł fabryczny zajmują. Mianuje 4 deputowanych, z grona 15,673 wyborców (1840. r.). Dzieli się na 28 hundreds (setnie) i 339 parafij. Znaczniejsze miasta: Bristol, Bath, Gloucester, Cheltenham, Stroud. 2) Gloucester, Gloucester, po łacinie Glocestria, Glovernia i Claudiocestria, M. tamże, stol. powyższego hrb., tworzące samo w sobie oddzielne hrb. (City-County). Leży na pñ.-zach. Londynu, na lew. br. rz. Severn; w r. 1831, liczyło 11 933 m., zajmujących 2,009 domów mieszk. Siedlisko katedry biskupiej połączonych hrabstw: Bristolskiego i Gloucester, sądu asizów hrabstwa i miejskiego, oraz posiedzeń kwartalnych (Quarter-Sessions). Posiada więzienie poprawcze i karne, kantor pomocniczy banku angielskiego i władze celne. Przemysł fabryczny mniej znaczący: wyrób szpilek, jako w pierwotnej siedzibie fabrykacji ich w Anglii, odlewnie żelaza, dzwonów i t. p. Odnacza się wielkimi jarmarkami i wielką sprzedażą sérów na tychże jarmarkach. Posiada port handlowy, połączony z morzem przez kanał 25 w. długości, a pozwalający uniknąć przeszkód i zawad w korycie ujścia rzeki nagromadzonych. Węgle kamienne głównie nim wyprowadza (77,844 beczek w roku 1839.). Własnych okrętów i innych statków morskich posiadało miasto w r. 1839: 259, z objęciem 14,552 beczek. Połączone jest drogą żelazną z M. Birmingham. Mianuje 2 deputowanych z grona 1872 wyborców (1840. r.). Posiada w okolicy przyległej miastu źródła alkaliczne i kąpiele. Zdobne jest katedrą, niegdyś kościołem opactwa Benedyktynów, liczoną do najpiękniejszych zabytków ar-

chitektury gotyckiej w królestwie. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Massachusetts, hrb. Essex, na pñ.-zach. i w odległości 39 w. od Bostonu, nad przylądkiem Ann, na krańcu zatoki Massachusetts; 6,350 m. (1840. r.). Posiada port wygodny, w którym powstają makiere i dorsze. 4) New-Gloucester, Mm. tamże, pañ. Maine, hrb. Cumberland; 1,950 m. (1840. r.).

GLÜCKSBURG, Mm. i zamek w Danii, ks. Szleswigskie, na pñ.-zach. Flensburga; 700 m.

GLÜCKSTADT, po łacinie TYCHOPOLIS lub FANUM-FORTUNAE, M. w Danii, ks. Holsztyńskim, na pñ.-zach. Kopenhagi, na praw. br. rz. Elby, o 4 w. powyżej ujścia do tejże rz. Branie; 6,000 m. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego ks. Holstein i Lauenburg, konsystorza dla ks. Holsztyńskiego, i uprzywilejowanego trybunału dla tegoż księstwa. Posiada szkołę łacińską, synagogę, oraz więzienie karne i poprawcze. Zamieszkałe konsula M. Bremy. Są tu również drukarnie, dystryktarne wódek, fabryka tytoniu, drukarnie kartonów, rafinerie cukru, huty szklane i warsztaty statków morskich. Od r. 1830. port tutejszy ogłoszony jest wolnym. Prowadzi handel znaczny i wyprawia okręty na połow wielorybów. W r. 1838. posiadało 127 własnych statków morskich z objęciem 1563 łasztów. Uważanem być może za główne M. w księstwie.

GŁĘBOKA, W. w Galicji, obw. Jasielski, oddalona mil 4 od M. Jasła. Posiada źródła mineralne i zakład kąpiele przy tychże, niedawno wzniesiony.

GŁOGÓW czyli GŁOGOWA WIELKA, po niemiecku GLOGAU, GROSS-GLOGAU, 1) M. w Prusach, prow. Śląska, rejencja Lignicka, na lew. br. rz. Odry, na pñ. M. Lignicy, o półtory mili od granicy ks. Poznańskiego; 11,646 m. (w r. 1837.), nie licząc załogi wojskowej. Warowne po obu stronach rzeki; posiada władze sądowe cywilne i sąd kryminalny, gimnazjum ewangelickie (7 profesor., 250 uczni 1836. r.), gimnazjum katolickie (8 profesor., 165 uczni), szkołę akuszerkę, kilka szpitali, oraz zakłady fabryczne i wielki arsenał wojskowy. Jest tu również drukarnia. Zdobne jest 11 kościołami, z których 8 katolickich a 3 wyznania reformowanego. Główną przecieć ozdobę miasta stanowi kościół katedralny, największy i najwspanialszy ze wszystkich, wśród wyspy zwanej Tumową (Dom-Insel) wzniesiony. Kilkakrotnie, lecz bez skutku obleganem było w wojnie siedmioletniej, zdobyte zaś w r. 1807. przez wojska francuskie, zatrzymało ich osadę dor. 1813. 2) Górny Głogów, po nie-

miecku Ober-Glogau, lub Klein Glogau, Mm. tamże, prow. Śląska, obw. rejencji Opolskiej, na pñ. i w odległości 35 w. od Opola; 2823 m. (1837. r.). Posiada szkołę początkową realną katolicką.

GŁOGÓW, Mm. w Galicji, obw. Rzeszowski, oddalone mil dwie od M. Rzeszowa. Zdobne jest pięknym pałacem.

GŁOWACZEW, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Radomskim, okr. Kozienickim. Leży nad rz. Radomką; liczy 841 m. (między temi 307 żydów), zajmujących 88 domów drewnianych. Posiada kościół parafialny, szkołę elementarną od r. 1827., a do której uczęszczało 44 uczni w 1848. r., oraz kilka warsztatów pojedynczych, na których tkacze tasienki wyrabiają. Oddalone od M. pow. 28 w.

GŁÓNA, rz. w Poznańskim, biorąca początek na granicy pow. Gnieźnieńskiego i Środzkiego, ubiega mil 4, i uchodzi pod wsią t. n. do Warty, w odległości pół mili od Poznania.

GŁÓWNO, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Rawskim, okręgu Brzezińskim, przy zbiegu rzek pomniejszych Mokra i Brześć. Położone przy trakcie bitym, prowadzącym do M. Łowicza i Strykowa; liczy 1,606 m. (między tymi 1259 żydów), zajętych pomniejszych rzemieślników. Posiada 83 domów drewnianych, kościół parafialny katolicki, synagogę i szkołę elementarną od roku 1821., do której uczęszcza 76 uczni (1848. r.). Odległe od M. powiatowego 5 i pół mili.

GŁUCHÓW, M. powiatowe w ces. Rosyjskim, gub. Czernichowska. Położone nad Esmanią; posiada 8 kościołów, szkołę świąteczną; liczy 1,086 domów (20 murow.), zamieszkałych przez 8,800 m. Posiada liczne i na wielką stopę prowadzone fabryki sukna, a których wyroby zaopatrują większą część potrzeb armii Cesarzkiej.

GŁUPCZYCE, po niemiecku LEOBSCHÜTZ, M. w Prusach, w prow. Śląsk Górny, stol. pow. t. n., w obw. rejencji Opolskiej, na pñ. i w odległości 45 w. od M. Opola, nad rz. Zinną; 5,650 m. (1837. r.). Posiada gimnazjum katolickie (8 profesor., 210 uczni, w r. 1836.). Odnacza się kilku fabrykami i prowadzi znaczny handel lnem i niemi.

GŁUSK, Mm. w król. Polskim, gub., pow. i okr. Lubelskim. Zbudowane nad małą rz. Czerniejówką, w okolicy górzystej, a przy trakcie wiodącym z Lublina do Bychawy; zamieszkałym jest od 768 m. (w tej liczbie 432 żydów), zajmujących 79 domów drewnianych a 3 murowanych. Ludność chrześcijańska rolnictwu, żydzi zaś, jak zwykle, handlowi kramarskiemu lub drobniejszemu rzemiosłom oddani. Oddalone od M. powiatowego 1 milę.

GMÜND, niekiedy Szwabskim nazywany (SCHWABISCH-GMÜND), 1) M. w król. Wirtemberskim, stol. obw. (Ober-Amt) t. n., w cyrkule Jaxty, na pñ.-zach. i w oddaleniu 28 w. od M. Ellwangen, nad rz. Rems; 6,919 m., prawie samych katolików. Posiada szkołę początkową przygotowawczą dla nauczycieli elementarnych szkół katolickich, zakład królewski głucho-niemych, szkoły przemysłowe i rysunków. Jest tu również główne więzienie karne (Zuchthaus). Odnacza się wyrobami jubilerskimi i złotniczymi, oraz rzniętymi kryształami. Miasto nader starożytne, niegdyś wolne cesarskie, przyłączone do król. Wirtemberskiego w r. 1802. 2) Mm. w ces. Austriackim (Niższa-Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. Krems, na pr. br. rz. Lainsitz; 450 m. Posiada fabrykę kartonów.

GMÜNDEN, po łacinie GEMUNDA-AD-TRAUNUM, M. w ces. Austriackim (Wyższa-Austria), gub. Linz, cyrk. Traun, na pñ.-zach. i w odległości 50 w. od M. Steyer, nad rz. Traun, i przy wypływie tejże z jeziora t. n.; 3,250 m. Posiada urząd i magazyny soli.

GNADAU, Mm. w Prusach, prow. Saska, obw. rejencji Magdeburgskiej, pow. Kalbe; 350 m. Posiada fabrykę narzędzi ogniowych, a mianowicie sikawek. Zamieszkanem jest przez Braci Morawczyków.

GNADENBERG, W. w Prusach, prow. Śląska, obw. rej. Lignickiej, pow. Bolesławski (Bunzlau); 300 m. Odnacza się wyrobem tkanin jedwabnych, wełnianych, płócien, czapnictwem i odlewni dzwonów. Zamieszkałe przez Braci Morawczyków.

GNADENFELD, ob. PAWŁOWICZKI.

GNADENFREE, W. w Prusach, prow. Śląska, rejencja Wrocławska, pow. Reichenbach; 900 m. Posiada zakład wychowania Braci Morawczyków, wstawione dystryktarne wódki miętowej, fabrykę tkanin bawełnianych, wyrobów towarzyskich i pierzniczek.

GNADENTHALBERG, Mm. na przylądku Dobry Nadziei, oddalone o 90 w. od M. Przylądowego (Cap). Jest główną misją Braci Morawczyków w Afryce.

GNASZYN, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim, gmina Lisieniec, parafia Częstochowa. Leży przy trakcie z Kaliszem do Krakowa wiodącym, i liczyła w r. 1848: 402 m., zajmujących 50 domów mieszkalnych i 72 innych zabudowań. Na gruntach okolicznych posiada kopalnię rudy żelaznej, należącą do okręgu zachodniego górnictwa rządowego.

GNESSEN, ob. GNIEZNO.

GNIAZDO, po niemiecku KNIESEN, M. w Węgrzech, komit. Zips, na pfn.-wsch. Kieżmarek, na lew. brz. rz. Poprad; 1,340 m.

GNIEW, po niemiecku MEWE, Mm. w Prusach, prow. Prusy Zachodnie, rejen. Kwidzińska, na pfn.-zach. Kwidzyna, na lew. brz. Wisły i przy ujściu do téjże rz. Fersy; 2,300 m. (1837. r.). Posiada nader starożytną i piękną katedrę. Pierwsza siedziba Krzyżaków (1276. r.), darowana przez książąt Pomorskich.

GNIEWKÓW, M. w Prusach, pow. Inowrocławski, rejen. Bydgoska, na trakcie z Inowrocławia do Torunia. Położone na wzgórzu, posiada kościół i liczy 967 m. Odległe od Bydgoszczy mil 7, od Poznania 18¼ mili.

GNIEWOSZÓW, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Radomskim, okr. Kozienickim. Położone niedaleko lew. brz. rz. Wisły, składa się z dwóch części, z których jedna Gniewoszowa, druga zaś nazwę Granica posiada, obiedwie przecież tworzą oddzielne miasteczka. Gniewoszów leży w pobliżu lew. brz. Wisły, przy trakcie pocztowym do M. Zwolenia, a ubocznym do Nowej Aleksandryi i Kozienic prowadzącym; liczy 841 m. (531 żydów), zajmujących 100 domów drewnianych, a 6 murowanych. Posiada szkołę elementarną od r. 1823. (42 uczni w r. 1848.). Ludność chrześcijańska rolnictwu, starozakonni drobnemu handlowi i pomniejszemu rzemiosłom oddani. Jarmarków cztery do roku. Odległe od M. powiatowego mil 6.

GNIEZNO, 1) M. w W. ks. Poznańskim, rejencji Bydgoskiej, na pfd.-zach. Bydgoszczy, oddalone siedm mil od Poznania, a trzy mile od granicy król. Polskiego; liczy 7,128 m., między którymi 1,300 żydów. Jedna z najdawniejszych osad w Polsce i pierwotna jej stolica. Posiada kościół katedralny, którego założenie sięga pierwotnej epoki chrześcijańskiej na ziemi polskiej, oraz ośm innych kościołów i dwa klasztory. Siedlisko arcybiskupstwa, posiada kapitułę i seminarium duchowne, kościół ewangelicki, synagogę i władze powiatowe. Odznacza się pod względem przemysłowo-fabrycznym wyrobem sukna i płótna, kilku gorzelniami i browarami. Położone przy jeziorze, wśród równiny okolonej wzgórzami, przedstawia nader zajmujący widok. Mnogie wieże kościołów, górujące nad miastem, budzą poszanowanie dla pamiętek miejscowych i smutne uczucia o wiekach ubiegłych. Najstarożytniejszą z fundacyj gnieźnieńskich jest kościół katedralny pod nazwaniem

Wniebowzięcia Panny Maryi, świątynia ta przecież wielokrotnie pożarem niszczone i z gruntu odnawiana, jest w większej części dziełem przeszłego wieku. Wspaniałe i obszerne rozmiary okalają wnętrza kościoła, które przy mnogości ozdób, pomników z marmuru i kruszcu, kaplic i krużganków gotyckich, okazuje w częściach swoich największą różnorodność. Wystawiony pierwotkowo na gruzach kościoła, w którym dnia 5. marca 965. roku Mieczysław I. chrzest przyjął; zawiera zwłoki Świętego Wojciecha, pierwszego apostoła wiary chrześcijańskiej w Polsce, złożone w ołtarzu grobowym, w pośrodku kościoła wzniesionym; zwłoki Dąbrówki, żony Mieczysława I., Judyty małżonki Bolesława Chrobrego, isrowadzone w ostatnich czasach zwłoki Ignacego Krasickiego. W téj to świątyni, niegdyś metropolii całego królestwa, i miejsca obrzędu koronacyjnego aż do czasów Władysława Łokietka, odpiewują codziennie i według tradycyjnej melodyi, starodawny hymn Ś. Wojciecha, znany pod imieniem Bogarodzica. Główniejsze epoki historyczne: sprowadzenie zwłok Ś. Wojciecha z Fischhausen w Prusach 996. r. i przybycie cesarza Ottona III. dla widzenia się z Bolesławem Chrobrym (który wspaniale przyjęty szedł pieszo z Poznania, drogą suknem wystaną) i wyniesienie katedry Gnieźnieńskiej na metropolia całego królestwa. Napad Czechów pod wodzą księcia Brzetysława, i uwięzienie znakomitych bogactw (1038. r.); spalenie zupełne miasta, a nawet kościołów, przez zakon krzyżacki (1331. r.); przypadkowy pożar, który nie tylko miasto, ale część katedry i znaczne skarby złożone w kolegiacie pochłonął (1613. r.), a na koniec pamiętna walka między wojskiem polskim i szwedami (1655. r.). 2) Gnieźnieński powiat także, należący do rejencji Bydgoskiej, rozległy 24 mil kwadr., liczy 46,740 m. Graniczy na pfn. z pow. Wągrowieckim i Mogilnickim, na wsch. z pow. Mogilnickim i Koniniskim (w król. Polskim), na pfd. z pow. Wrzesińskim i Środzkim, na zach. z pow. Środzkim i Obornickim. Powierzchnia kraju równa i płaska, w niektórych tylko okolicach pomniejszemi wzgórzami przecięta. Skropiona jest rz. Wełną, Wrześnią, tak zwaną Małą Wełną, oraz wielo jeziorami, a mianowicie: Dziadkowo, Leniwe, Ostrowite i Powiędz. Zawiera 8 miast, 123 wsi i 326 osad.

GNILEC, GÖLNICZ, GÖLNITZ, M. w Węgrzech, komitat Zipski, na pfd.-zach. i o 27 w. od M. Preszowa (Eperies), nad rz. t. n., uchodzącą do lew. brz. rz. Hernad; 4,632 m. Posiada zarząd i trybunał górniczy, oraz kopalnię miedzi i rudy żelaznej

na gruntach okolicznych. Liczne tu również kuznie i fabryki noży.

GOA, 1) kolonia portugalska na zach. wybrzeżu Indyj Wschodnich; obejmuje okręgi Goa, Damann i Diu, z M. stoł. Goa. Rozległa 70 mil kw.; ludność jej wynosi 417,000 m. (według innych 207,000 m.). Okręg Goa, najznaczniejszy w powyższych posiadłościach, rozciąga się na wybrzeżu między morzem a łańcuchem gór Ghats zachodnich. Przy największej długości 90 w., a szerokość jej nie przechodzi 50 w. Grunt żyzny i dostatecznie nawodniony. Główne z rzek tu płynących tworzą ujściem swém wyspę, na której wznosi się M. Goa. Na czele zarządu kolonialnego stoi gubernator i przydana mu rada. 2) M. tamże, stoł. okr. t. n., na wybrzeżu pfd. wyspy, wśród mr. Indyjskiego, przy ujściu rz. Mandova. Oddalone jest 400 w. na pfd. M. Bombay. Leży pod 15° 31' szerok. pfn., a 71° 25' długości wsch. Ludność nie ma przechodzić 24,000 m. Obronne; jest siedliskiem głównego zarządu posiadłości portugalskich w Indjach Wschodnich, rezydencyą wice-króla, siedliskiem arcybiskupa katolickiego, noszącego tytuł prymasa Indyj, oraz władz sądowych. Odznacza się wielkimi dystylarniami araku, fabryką wyrobów bawełnianych i jedwabnych. Posiada dwa porty: z tych jeden na pfn. wybrzeżu wyspy, obronny twierdzą Aguda; drugi na wybrzeżu pfd. uważany za najwygodniejszy w Indjach Wschodnich. Niegdyś było głównym punktem składowym handlu prowadzonego z Europą, a wówczas do 200,000 m. liczyło, obecnie przecież stosunki jego zupełnej zmianie uległy. Głównemi artykułami przywozowemi są wyroby fabryk europejskich; towary zaś kolonialne, sprowadzane z Macao i wybrzeży afrykańskich, bywają wyprowadzane do Europy. Dzieli się na stare i nowe miasto. Pierwsze wyjącznie prawie przez duchownych zamieszkane, gdyż ludność świecka opuściła je dla szkodliwego klimatu miejscowego; obecnie zaledwie 4,000 m. liczy. Zbudowane jest w odległości 10 w. od ujścia rz. Mandova i zawiera wiele pięknych budowli, a mianowicie katedrę, kaplicę pałacową, kościół Ś. Dominika, z grobem Ś. Franciszka Ksawerego, oraz pałac namiestnikowski. Miasto nowe, założone w XVIII. wieku, zamieszkanem jest przez namiestnika, władze rządowe i stan handlowy.

GOAK, M. na pfd.-zach. wybrzeżu wyspy Celebes, w król. Makassar; 9,000 m.

GOALPARA, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prow. i prezyd. Bengalskiej,

na lew. brz. rz. Brahmaputra, na granicy Assam, na pfn.-zach. rz. Rangpur.

GOAR, SANCT-GOAR, po łacinie FANUM-SANCTI-GOARI, GAWARIUM, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stoł. pow. t. n., w rejencji Koblenckiej, na pfd. i w oddaleniu 26 w. od M. Koblenz, nad rz. Renem; 1,560 m. (1837. r.). Posiada przedziałnie bawelny, i prowadzi handel wraz z żegluga na rz. Renie. W pobliżu znajdują się skały Lurlei, wstawione echem.

GOARSHAUSEN, St. G., M. i obw. w ks. Nassaukiem, nad rz. Renem, na pfd.-wsch. M. Koblenz; 750 m. W pobliżu widać gruz cytaeli Nels-Katzenelnbogen.

GOAT-ISLAND, wyspa w Ameryce Północnej, na granicy Stanów Zjednoczonych (Nowy-York) i Ameryki angielskiej, wśród rz. Niagara, dzieląca jej wielki spadek na dwie odnogi.

GOBAIN, SAINT-GOBAIN, W. we Francyi, dep. Aisne, obw. Laon, kanton La Fère; 2,257 m. (1841. r.). Posiada wielką fabrykę luster, mogącą za najpierwszą w Europie być uważaną z powodu piękności i wielkich rozmiarów szkła. Odlewają tu lustra wysokie na 3 metry (jeden metr równa się 3 i pół stopom polskim) przy szerokości półtora metra.

GOBELSBURG, Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyrkul. Krems, na pfn.-wsch. M. t. n., w pobliżu Gross-Kamp; 700 m.

GOCH, M. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rejen. Düsseldorfskiej, na pfn.-zach. Düsseldorfu, okr. Kleve, nad rz. Niers; 3,650 m. (1837. r.). Odznacza się wielkim przemysłem, a mianowicie fabryką sukna, tkanin bawełnianych i płócien.

GOCHSHEIM, M. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, obw. Bretten, w odległości 8 w. od M. t. n., nad rz. Kraichbach; 1,500 m., po większej części ewangelików.

GOCLAWEK, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Warszawskim, ekonomii rządowej części I., należy do parafii Praga. Leży przy trakcie bitym (chaussée) z Warszawy do Brześcia Litewskiego wiodącym, i liczy 48 m., zajmujących 10 domów mieszkalnych i 16 innych zabudowań. Posiada fabrykę araku, wódek słodkich, likworów i octu, a która powyższych wyrobów wydała w r. 1848. wartości 5—6,000 rubli srebrem.

GOCLAWICE, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Koniniskim, gminie i parafii Goclańskie. Leży nad rz. Wartą, przy trakcie wiodącym z Konina do Włocławka; liczy 413 m., zajmujących 30 domów mieszkalnych i 72 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny. Pod względem przemy-

słowem odznacza się fabryką araku, likworów i wódek słodkich.

GODALMING, Mm. w Anglii, hr. Surrey, na p.d.-zach. i w odległości 6 w. od M. Guildfort, nad rz. Wey; 4,600 m. Przedzalnio wełny, fabryki pończoch, czapek wełnianych i papiernie. Prowadzi handel drzewem z M. Londynem.

GODAVERY, rz. w Indyach Wschodnich, uchodząca kilku ramionami do odnogi Bengalskiej, między 16° a 17° szerokości północnej. Wybiega z gór zwanych Ghats Zachodnie, w pobliżu Trimbock. Biegnie na przestrzeni 1200 w. Spławna jest dla statków pomniejszych. Główne z odpływowych: Wynegunga na północ, Magera na południe. W pobliżu twierdzy Radzamundry, dzieli się na dwa główne ramiona, które uchodzą do morza. Wyspa utworzona powyższymi ramionami, jest nader żyzna. Godavery czczona jest na równi z Gangesem przez mieszkańców wschodnio-indyjskich.

GÖDING, po morawsku HODONIN, M. w Morawii, cyr. Berneński (Brünn), na p.d.-wsch. Sławkowa, na pr. brz. rz. March; 2,960 m. Posiada rządową fabrykę tytoniu i obszerny zamek cesarski.

GÖLHEIM, GÖLLHEIM, Mm. w Bawarii, cyr. Renu, w pobliżu M. Lauten; 1,500 m.

GÖLNITZ, ob. GNILEC.

GÖMER, SAJO-GÖMER, Mm. w Węgrzech, w komitacie t. n., oddalone 10 w. na p.d. M. Pleszowce (Pleissnitz), nad rz. Sajó; 1,000 m. Posiada gimnazjum ewangelickie.

GÖMERSKI KOMITAT w Węgrzech, z M. stoł. Pleszawce (po węgiersku Pelsőce, po niemiecku Pleissnitz). Rozległy 76 mil kwadr., liczył w r. 1837: 222,209 m. Otoczony jest komitatami Neogradzkim, Sohl, Liptauskim, Zipskim, Borszodskim i Heweskim. Osiedli jest w części p.d. przez Węgrów, w części p.d. przez Sławian, między którymi 67,470 ewangelików, 50,166 katolików, 24,590 reformowanych, 2,669 żydów i 1,600 cyganów. Rozwierchnia nader górzysta, a mianowicie ku p.d. i wsch., gdzie wielkie wznoszą się lasy. Grunt żyzny jedynie w dolinach, wydaje w obfitości zboża, kukurydzę, owoce, tytoń, konopie, len i wino. Znaczny również chów bydła domowego, a mianowicie owiec i trzody chlewniej. Wśród bogactw kruszcowych, pierwsze miejsce trzymają: ruda żelazna, uważana za najlepszą i najobfitszą w całym królestwie, miedź, merkurys, antymon, kobalt, marmur i sałeta. Są tu również liczne źródła mineralne, gorące i zimne z 21 zakładami przy tychże. Przemysł fabryczny również znaczny, a

mianowicie: papiernie, tartaki, bielniki płócien, bardzo cenione fabryki wosku, sukna, kołder wełnianych i garbarnie. Przemysł górniczy, pierwsze miejsce między innymi zajmujący, wydał w r. 1839: 150,200,000 centnar. żelaza kutego, wyrobionego w 47 kuźniach. Komitat zawiera jedno miasto, 12 miasteczek i 26 wsi. Zroszony jest rzekami: Gran (Hrom), Sajó, Rima i kilkoma pomniejszymi.

GÖPPINGEN, M. w królestwie Wirtembergskim, stoł. pow. t. n., cyrkuł Dunaju, na p.d.-zach. (40 w.) M. Ulm, nad rzeką Fils; 5,600 m. Wyznania ewangelickiego (1840. roku). Posiada źródła mineralne kwaskowate i kąpiele do syć uczęszczane. Przemysł rozwinięty, a mianowicie w fabrykach sukna, innych tkanin wełnianych, czapnictwie, wyrobkach bawełnianych, wstążkach, i w wyrobach garncarskich. Odznacza się nader uczęszczaniem jarmarkami na owce.

GÖPPINGEN, 1) obw. (Amt) w król. Wirtembergskim, cyrkuł Dunaju. Rozległy 5 mil kwadr., liczy 32,642 m., zajmujących 1 miasto, 27 wiosek kościelnych i kilka pomniejszych. Łomy kamienia, łupku, źródła mineralne; fabryki tkanin wełnianych, lnianych, bawełnianych i znaczne przedzalnio.

GÖRCHEN, ob. GÓRKA MIEJSKA.

GOËREE, M. w Holandii, prow. Zuid-Holland, obw. Brielle, na p.d.-zach. M. t. n., na wybrzeżu wschodnim Goëree; 900 m.

GÖRITZ, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, rejencja Frankfurcka, pow. Lebus; w pobliżu wsch. wybrzeża rz. Odry; 1,800 m. (1837. roku).

GÖRSCHEN, GROSS-GÖRSCHEN, W. Prusach, prow. Saska, obw. rejen, Merseburgskiej, oddalone 19 w. na p.d.-wsch. M. Merseburga, w pobliżu Lützen. Pamiętna zwycięstwem wojsk francuzkich, w d. 2. maja 1813. r., w bitwie zwaną pod Lützen.

GÖRTZ, ob. GORYCYA.

GOES, 1) Mm. w Portugalii, prow. Beira, na pr. brz. rz. Leira; 920 m. 2) Ter-Goes, obwód z M. obronnym w Holandii, prow. Zelandya, na p.d. wybrzeżu wyspy Zuyd-Beveland; 5,000 m. Posiada port, warzelnię soli i prowadzi handel zbożem. Odznacza się tu katedra i ratusz starożytny.

GÖTEBORG, po niemiecku GOTHENBURG, po francuzku GAETEBORG, po angielsku GOTTENBURG, po łacinie GOTHOBURGUM, 1) M. w Szwecji, stoł. lanu (gubern.) t. n., na p.d.-zach. Sztokholmu, na lew. brz. rz. Göta-Elf, o 8 w. od ujścia jej do Mr. Bałtyckiego. Leży pod 57° 42' szerok. p.d. Średni ciepłota + 7°, 97 C., w styczniu -1°, 12; w lipcu + 17°, 82. — Liczy 28,758 m. (1833. r.). Pod względem ważności han-

dlowej uważanym być może za drugie miasto w królestwie. Warowne, posiada port wojenny z warsztatami marynarki królewskiej, stację floty państwa i arsenał morski. Katedra biskupia, przy której gimnazjum czyli szkoła katedralna. Są tu również: szkoła sztuk i rzemiosł, szkoły początkowe, więzienie poprawcze, szpital i kantor banku państwa (Rikssens Ständers Låne Contor). Zamieszkuje tu konsulowie generalni: rossyjski, amerykański, angielski i duński. Pod względem fabryczno-przemysłowym posiada zakłady zegarmistrzowskie, fabryki płótna żaglowego, tkanin bawełnianych, rafinerie cukru, znaczne gorzelnie, drukarnie i fabrykę wyrobów narzędzi matematycznych. Port tutejszy, uważany za pierwszy po sztokolmskim, jest nader handlowy; wyprowadzają nim: żelazo i stal, drzewo, płótna żaglowe, pak, miedź, siłun, szkło, kobalt, mangan, siemie lniane, kości, jajowcówkę, a to w zamian towarów kolonialnych, liści tytoniowych, przędzy bawełnianej, soli, roślin farbiarskich, oliwy, ryżu, śledzi, wina i korzeni. W r. 1836. wartość przywozu 13,000,000 zł. pol., wywóz zaś nie przechodził 10,000,000 zł. pol. Pozostaje w ciągłych stosunkach przez żeglugę parową bezpośrednią z portami: Frederikswoern, Christianią, Kopenhagą i Hull. 2) Lan czyli gubernia w Szwecji, nad Kategatem i Skager-Rak, z M. stoł. Göteborg. Rozległy 43 mil kwadr. szwedzkich; liczył w r. 1833: 158,000 m. Dzieli się na 5 fogderi i 100 parafij. Zawiera 5 miast. Odznacza się żeglugą i wielkim handlem deskami i innymi wyrobami leśnymi.

GÖTTINGEN, po łacinie GOETTINGA, GOTTINGA, po polsku GETYNGA, 1) M. w król. Hanowerskim, ks. Göttingen, stoł. obw. t. n., w landrostei Hildesheim, na p.d.-wsch. Hanoweru (90 w.), nad rz. Leyne, wśród żyznej doliny i u stóp góry Haimberg; 10,900 m. Jest siedziskiem sądu apelacyjnego dla księstw Göttingen, Grubenhagen, Hohnstein, Hareu i Goslar, i dyrekcji celnej. Posiada uniwersytet narodowy dla królestwa Hanowerskiego, ks. Brunświckiego i Nassauskiego, założony w r. 1734.; posiadał 90 profesorów w r. 1839. Liczba uczących się dochodziła 1,413 osób w r. 1827. Zamieszki polityczne, w skutek których oddalono kilku profesorów, zmniejszyły liczbę uczniów w r. 1839. do 664., z tych 165 uczęszczało na wydział teologiczny, 191 na wydział doktorski, a 88 na wydział prawa i filozofii. Uniwersytet powyższy należy do najświetniejszych ze znajdujących się w Niemczech; posiada bibliotekę odznaczającą się wyborem dzieł i wzorowo urzą-

dzonym katalogiem (300,000 tomów i 5,000 rękopisów), oraz zbiory naukowe: muzeum historii naturalnej i etnograficzne, posiadające rzadki zbiór wszelkiego rodzaju kart geograficznych, rycin, obrazów olejnych, modeli machin i t. p.; należy tu również obserwatorium, ogród botaniczny z cieplarniami i bassynami do hodowania roślin wodnych urządzonemi, laboratorium chemiczne, sala anatomiczna. Szpital główny, przy którym urządzone są kursa lekarskie, chirurgiczne i położnicze; szkoła weterynaryi. Seminarium pastorów (Homiletisches-Seminarium), wyższa szkoła normalna, gimnazjum municypalne (12 profesorów i 192 uczniów), a na koniec rada prawna czyli komitet prawny rozbiorecy (Sprach-Collegium), ustanowiony w celu roztrząsania kwestyj prawnych, według zasad i dążeń prawodawstw krajów niemieckich. Jest tu również sławne towarzystwo naukowe, założone przez Grzegorza III. (1751. r.), znane w świecie naukowym z ogłaszanych rozbiórów w piśmie uczonym: Göttingische-Gelehrte-Anzeigen, a którego główny kierunek przyjęło na siebie. Pod względem fabrycznym odznaczało się poprzednio wielkim wyrobem sukna, obecnie mniej kwitnącym; są tu przeciw fabryki wielu wyrobów wełnianych, instrumentów muzycznych i matematycznych, 5 drukarni, garbarnie, zakłady białoskórnice, mydlarnie, browary i t. p. Prowadzi zaś handel płótnem, wełną, sucharami i wieprzowiną soloną. Między budowlami zdobiącymi miasto, odznaczają się: gmachy uniwersyteckie, obserwatorium i biblioteka. 2) Fürstenthum Göttingen, księstwo Getynga, należące do król. Hanowerskiego, obecnie zaś granicami landrostei Hildesheimskiego objęte.

GOETZENBRUCK, W. we Francji, depart. Mozelli, obw. Sarreguemines, na południe i w odległości 24 w. od M. t. n., kanton Bitche; 524 m. Posiada hutę szklaną, wydającą szczególniejszą szkła kryształowe do zegarków i zegarów. Około 600 robotników wyrabiają dziennie 45,000 szkła.

GOFFSTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. New-Hampshire, hr. Hillsborough, na p.d. M. Concord, nad rz. Merrimack; 2,400 m. (1840. r.).

GOGNA, LA G., AGOGNA, rz. w król. Sardynskim, w intencencji Novara. Wybiega z jeziora Orta i uchodzi pod M. Guazzora do rz. Po.

GOGO, GOGHEI, M. w Indyach Wschodnich, prezydentura Bombajska, okr. Aratem, na p.d.-zach. Cambaye, nad odnogą t. n. Posiada port i warsztaty statków morskich; prowadzi znaczny handel.

GOGOŁÓW, W. w Galicyi, obw. Jasielskim. Oddalona mil 4 od M. Jasła; posiada hutę szklaną.

GOGRA, rz. w Indyach Wschodnich, uchodząca do lew. brz. rz. Gangesu, w pobliżu M. Tschopra, po połączeniu się z rz. Rapti.

GOHUD, M. w Indyach Wschodnich, dawniej prow. Agra, na pld.-wsch. M. Agra, w kraju Maratów, nad rz. Belfy. Zamieszkanie radży, zostającego pod opieką Anglii.

GOITO, M. w Lombardyi, gubernia Medyolańska, na pld.-zach. M. Mantui, na pr. brz. rz. Mincio; 3,400 m.

GOLANKA, W. w król. Polskiem, gub. Płockiej, pow. i okr. Ostrołęckim, gminie Dylewo, parafii Kadzidło. Liczy (1848. r.) 308 m., zajmujących 48 domów mieszkalnych i 85 innych zabudowań. Na gruncie okolicznych posiada kopalnię bursztynu.

GOLDAP, ob. GOŁDAPIA.

GOLDBERG, po łacinie AURIMONTIUM, M. w Prusach, prow. Śląska, stoł. pow. Hainau-Goldberg, w rejencji Lignickiej, na pld.-zach. M. Lignicy, nad rz. Katzbach; 7,100 m. (1837. r.). Posiada sąd grodzki i ziemski 1ej klasy, szkołę łacińską i znaczną fabrykę sukna.

GOLDINGEN, ob. GOLDYNGA.

GOLDKRONACH, M. w Bawarii, cyrk. Wyższego Menu, w pow. Gefrees; 950 m. Posiada urząd górniczy, kopalnię miedzi, antymonu, wtrypolu i marmuru.

GOLDKÜSTE, ob. ZEOTODAJNE WYBRZEŻE.

GOLDYNGA, po niemiecku GOLDINGEN, M. w Ces. Rosyjskiem, gub. Kurlandzkiej, nad rz. Windawą, uchodzącą o 8 mil poniżej do mr. Bałtyckiego, pod M. Windawą. Leży na pld.-zach. M. Mitawy. Obszerne, lecz źle zabudowane; liczy do 4,800 m. Posiada dwa kościoły, t. j. luterski i katolicki, oraz gruzi starożytnego zamku.

GOLEDZINÓW, W. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Warszawskim, w ekonomii rządowej części I, parafii Praga. Położona przy trakcie bitym z Warszawy do Brześcia Litewskiego wodącym, liczyła w r. 1848: 59 m., zajmujących 10 domów mieszkalnych i 19 innych zabudowań. Posiada fabrykę wódek słodkich i likworów, a której wartość wyrobu dochodziła 1,000 rubli srebrem w r. 1848.

GOLICYNÓW, W. w król. Polskiem, gub. Lubelskiej, pow. Siedleckim, okr. Węgrowskim, gminie i parafii Stara-Wieś. Liczy 244 m., zajmujących 31 domów mieszkalnych i 41 innych zabudowań. Posiada znaczną hutę szklaną o 2 wielkich piecach, a przy tej szlifiernia parowa o 40 warsztatach, w r.

1848. wydała szkła taflowego, pośledniejszego i czystego w rozmaitych naczyniach za 30,000 r. sr.

GOLINA, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Konińskim, przy trakcie bitym prowadzącym z Warszawy do Poznania. Zamieszkałe od 1,542 m. (645 żydów), zajmujących 102 domy drewniane i 22 murowane. Posiada kościół parafialny, kaplicę murowaną, bóżnicę drewnianą i szkołę elementarną od r. 1825. (116 uczących się w r. 1848.). Mieszkańcy w części rolnictwu, a ponieważ i przemysłowi oddani; znajdujemy tu bowiem pojedyncze warsztaty sukiennicze, kilka warsztatów płótna półsetkowego, garbarnie i fabrykę kleju. Pierwsze w r. 1848. wydały sukna grubego wartości przybliżonej 250 r. sr., płótna zwyczajnego takiejże wartości, kleju za r. sr. 400, garbarnie około r. sr. 600. Oddalone od M. powiatowego mil 2 i pół.

GOLKONDA, M. w Indyach Wschodnich, dawniej prow. Hyder-Abad, na zach. i w oddaleniu 4 w. od M. t. n., w pobliżu lew. brz. rz. Mossy. Niegdyś było stoł. pań. t. n., przyłączonego przez Aurenga Zaiha do pań. Mogolskiego. Wstawione pokładami drogich kamieni, w pobliskiej okolicy. Posiada główne składy dyamentów szlifowanych w Hyder-Abad.

GOLLING, Mm. w Ces. Astryackim (Salzburg), gub. Linz, cyrk. Salzburgski, na pld.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. Salzach. W pobliżu znajduje się przesmyk Lueg, niegdyś obwarowany.

GOLLNÓW, Mm. w Prusach, rejen. Szczecińska, nad rz. Ihna; 4,182 m. Posiada kilka fabryk, papiernię i hamernię miedzi.

GOLLUB, ob. GOŁUB.

GOŁO, rz. na wyspie Korsyce, wybiega na pld. góry Paglia-Orba i uchodzi do mr. Toskańskiego. Biegnie na przestrzeni 60 w.

GOLSEN, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rejen. Frankfurtskiej, na pld.-zach. Frankfurta, pow. Luckau, nad rz. Bobe; 1,150 m. (1837. r.).

GOLUNGO, kraj w Afryce, w król. w Angora, w Niższej Gwinei, na pld. stronie rz. Coanza, z M. stoł. t. n.

GOŁAŃCZ, M. w Prusach, rejen. Bydgoska, pow. Wągrowiecki. Położone na trakcie z Poznania do Bydgoszczy, nad jeziorem. Posiada kościół parafialny, klasztor, synagogę i szpital; liczy do 967 m. W okolicy starożytny zamek. Odległe od Bydgoszczy 8, od Poznania 10 i pół mili.

GOŁDAPIA, po niemiecku GOLDAP, M. w Prusach, prow. Prusy Wschodnie, rejen. Gumbińska,

stoł. pow. t. n., nad rz. Goldap, na pld. M. Gumbina, w odległości 3 mil od granicy król. Polskiego; 3,602 m. (1837. r.). Posiada gorzelnię, browary i prowadzi handel zbożowy.

GOŁOGÓRY, Mm. w Galicyi, obw. Złoczowski, położone o mil 2 od M. Złoczowa.

GOŁONÓG, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Olkuskim, gmina Olkusk-Siewierska, parafia Gołonóg. Liczy 1,184 m., zajmujących 160 domów mieszkalnych i 330 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny i szkołę elementarną od r. 1819., uczęszczaną od 85 uczniów (w r. 1848.). Była poprzednio punktem celnym przeciwległym komorze trzeciej klasy Modrzejów.

GOŁUB, po niemiecku GOLLUB, Mm. w Prusach, prow. Pruska, rejen. Kwidzińska, na pld. M. Kwidzyna, pow. Brodnicki (Strasburgski), nad rz. Drwęcą; 2,076 m. (1837. r.). Posiada fabryki sukna i płótna. Prowadzi handel drzewem i zbożem.

GOMARINGEN, Mm. w król. Wiertemberskiem, cyrk. Czarneogolasu, obw. Reutlingen, na zach. i w odległości 9 w. od M. Reutlingen, nad rz. Wiesatz; 1,500 m. (1840. r.).

GOMBIN, GUMBIN, po niemiecku GUMBINNEN, 1) M. w Prusach Wschodnich, w rejencji i pow. Gumbińskim, oddalone mil 3 od granicy król. Polskiego, a 15 mil na wschód Królewca; leży nad rz. Pissą i liczy do 8,000 m. Siedlisko władz rejencji. Posiada gimnazjum ewangelickie (11 profesorów, 234 uczniów, w r. 1836.), szkołę budownictwa, szkołę akuserek, bibliotekę publiczną (od r. 1810.), towarzystwo rolnicze. Pod względem przemysłowym są tu fabryki sukna, browary i garbarnie; prowadzi handel zbożem, sukrem i siemieniem lnianem. Wśród rynku miejskiego wzniesiono ze spiżu pomnik króla Fryderyka Wilhelma I. 2) Gumbiński okręg czyli rejencya tamże, z M. stoł. Gumbin. Położona na wschodnim krańcu pań. Pruskiego, zwana jest Pruską Litwą przez krajowców. Otoczona jest od zach. rejen. Królewską, na wsch. gub. Wileńską i król. Polskiem. Rozległa 300 mil kwadr. niemieckich; liczy 556,066 m. (1837. r.), między którymi 7,890 katolików. Grunt żyzny, obfitujący w lasy i pastwiska (większa połowa ogólnej przestrzeni), sprzyja hodowaniu bydła i koni, do których poprawy rasy wiele się przyczyniają zakłady stadnicze. Główniejsze rzeki tu płynące: Niemen, Pregla, pomniejsze dopływowe tychże i wiele jezior. We względzie języka, liczą tu do 100,000 polaków w części pld. rejencji, tyleż litwinów ku pld., reszta zaś niemcy. Dzieli się na 16 powiatów, zawiera 19 miast.

GOMBIN, GĄBIN, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawską, pow. i okr. Gostyński. Położone nad rzeczką Nidą, przy trakcie pocztowym z Warszawy do Płocka; zamieszkałe jest od 3,907 m. (1902 żydów), zajmujących 237 domów drewnianych a 23 murowanych. Posiada kościół katolicki murowany, ewangelicki i bóżnicę. Znajdują się tu również: sąd pokoju, magistrat, stacya pocztowa i kilka szkółek początkowych, a mianowicie: elementarna męska (od r. 1806.), elementarna żeńska (od r. 1839.), elementarna ewangelicka (od r. 1835.) i niedzielno-rzemieślnicza (od r. 1844.), a do których w r. 1848. uczęszczało 197 uczących się. Ludność miejscowa oddana jest już rolnictwu, już to przemysłowi, pojedynczy bowiem tkacze wyrabiają sukno grube, multan i kię; garbarze w r. 1846. wyprawili skór wartości przybliżonej 1,200 rub. sr. Targ tygodniowy i cztery jarmarki do roku, odbywać się tu zwykły. Oddalone od M. pow. mil 4.

GOMERA, wyspa Kanaryjska, w prow. t. n., w pobliżu i na pld.-zach. Teneryff, z M. stoł. San-Sebastian. Rozległa 8 mil kwadr.; liczyła w r. 1845: 11,742 m. Powierzchnia górzysta, nader żyzna wśród dolin. Grunt wydaje w obfitości wino, zboże, oliwę, trzcinę cukrową i bawełnę.

GOMETRA, GOMETRAY, mała wyspa w Archipelagu Hebrydów, na zach. wybrzeżu Szkocji, w pobliżu wyspy Mull.

GOMMERN, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Magdeburgskiej, pow. Jerychów 1, nad rz. Ehle; 1,900 m. (1837. r.).

GONAIVES, LES GONAIVES, M. w Haiti, stoł. depart. Artibonite, na pld.-zach. i w odległości około 50 w. od przylądka Haiti, w głębi zatoki t. n. Jest siedziskiem sądu kryminalnego i trybunału cywilnego. Posiada port handlowy.

GONAVE, wyspa Antylska, na zach. Haiti, w zatoce Leogane. Nie ma stałej ludności. Górzysta i wody słodkiej pozbawiona; jest najobszerniejszą z wysp otaczających Haiti a zależących od niej.

GONDAR, M. w Abissynii, stoł. król. Amhara, na pld.-wsch. (380 w.) Sennaar. Ludność miejscową obliczają tu na 50,000 m. Uważana jest za główną stolicę Abissynii, jako rezydencja monarchy, przybierającego tytuł cesarza Abissynii, oraz biskupa zarządzającego okolicznym duchowieństwem. Gmachy religijne są tu tak liczne, iż księża miejscowi nazwali je miastem o 44 kościołach.

GONDIS, ob. CONTHEY.

GONIADZ, Mm. w ces. Rosyjskiem, obw. Białostocki, na pld.-zach. i w odległości 50 w. od M.

Białogostoku. Leży na pr. brz. rz. Biebrzy; posiada dwa kościoły, szkołę elementarną i liczy 1,600 m.

GOŃCZYCE, W. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Łukowskim, okr. Garwolińskim, gminie i parafii t. n. Położona na trakcie Warszawsko-Lubelskim (właściwie z Warszawy do Uściługa wiodącym), liczyła w r. 1848: 177 m., zajmujących 22 domów i 47 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny i stację pocztową, odległą od Warszawy 71 $\frac{3}{4}$ w., od Lublina 80 i pół wiorst.

GONOWITZ, ob. KONICE.

GONSAWA, Mm. w W. ks. Poznańskim, rejen. Bydgoska, nad małym jeziorem. rz. Gonsawka; 500 m.

GOOLE, Mm. w Anglii, hr. York (West-Riding), na pr. brz. rz. Ouse, o 16 w. od ujścia jej do rz. Humber. Posiada komorę celną i port handlowy z dwoma dokami, w których okręty o 300 beczkach spłynąć mogą, oraz wspaniałe i obszerne gmachy skladowe. Wyprowadza węgle ziemne, a w r. 1835. posiadała własnych okrętów 167, z obciążeniem 12586 beczek, a obsłużonych przez 469 marynarzy. W roku 1826. było jeszcze małą wioską, a zaledwie w r. 1827. portem handlowym dla cudzoziemców ogłoszona, doszła obecnego stanu.

GOOR, M. w Niderlandach, prow. Wyższa Yssel, obw. Almelo, na pfd.-zach. i w odległości 17 w. od M. Almelo, nad rz. Regge; 1,200 m.

GOOSE, wyspa na pfd. wybrzeżu Nowej Holandii, w zatoce t. n.; pod 34° 5' 23" pfd. szerokości a 120° 49' 15" wsch. długości.

GOPEO, jezioro, rozciągające się w połowie w król. Polskim, a w drugiej połowie w W. ks. Poznańskim. Długie jest mil sześć, przy największej szerokości półmili. Wody jeziora odpływają korytem rzeki Noteci, wybiegającej z części tegoż północnej.

GÓRA, niekiedy GÓRA KALWARYA zwana, Mm. w król. Polskim, gubernii i pow. Warszawskim, okr. Czerskim, na lew. brz. rz. Wisły. Zamieszkane od 2,622 m. (1,729 żydów), zajmujących 89 domów drewnianych a 28 murowanych. Jest miasteczkiem handlowym i posiada 2 kościoły murowane, oraz klasztory Maryanów i Bernardynów; ostatni z nich zbudowanym jest na wzór Góry Kalwarii w Jerozolimie. Niegdyś odznaczała się mnogością kaplic i kapliczek (1670. r.). Jest tu również stacja pocztowa, magazyn solny, szkołka elementarna od r. 1815. (54 uczni w r. 1848.), oraz obszerny zakład dobroczynny dla starców i kalek. Targ tygodniowy i 4 jarmarki do roku, odbywać się tu zwykły. Odległe od M. powiatowego mil pięć. Pamięne pobycem Jana III. w r. 1687., który wracając

z królową z Żółtkwi, zjechał do Góry w wigilię Bożego Narodzenia i tu Święta przepędził.

GORAJ, Mm. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, okr. Tarnogrodzkiem. Leży nad rz. Ładą, w okolicy górzystej, przy trakcie komunikacyjnym między Frampolem a Turbinem. Miasteczko drewniane, w części rolnicze, w części przez rękodzielników osiadłe, liczy 2,076 m. (477 żydów), zajmujących 330 domów drewnianych i 2 budowle murowane. Posiada kościół katolicki murowany, bóżnię, także i szpital drewniany, szkołkę elementarną niedzielno-rzemieślniczą (51 uczni 1848. r.). Kilkadziesiąt warsztatów pojedynczych wydają sukno grube i średnie, oraz płótna; przybliżona wartość pierwszego w r. 1848: 1,800 rub. sr., drugiego do 4,960 r. sr. dochodzić miało. Targ tygodniowy i 6 jarmarków do roku. Oddalone od M. powiatowego 2 mile.

GORBATÓW, M. w cesars. Rosyjskim, gub. Niżegorodzkim. Położone nad rz. Oką, posiada kościół, szkołę i liczy 3,000 m.

GORÉE. 1) wyspa w posiadłościach francuskich w Afryce, należąca do okręgu Senegal, wpośród oceanu Atlantyckiego, oddalona o 2 w. na pfd. Zielonego Przylądka, a 167 w. na południe M. Ś. Ludwika (St. Louis). Leży pod 14° 39' 55" szerokości pfn., a 19° 46' 40" długości zach. Zamieszkała przez 5,000 m. (1837. r.). Średni ciepłota +25° C., najniższe i najwyższe ciepło +32° do +17°. Przystępna jest tylko od wybrzeży pfn.-wsch., gdzie znajduje się przystań do lądowania okrętów. Bogactwa roślinne prawie żadne i brak zupełny wody słodkiej, każą wyspę powyższą jedynie ze stanowiska militarnego czyli jako główny punkt obronny miejscowych okolic uważać. 2) M. tamże, stoł. obw. t. n., w zarządzie Senegalskim, na wybrzeżu pfn. wyspy t. n. Obronne, jest siedliskiem dowódcy wojskowego, zostającego pod rozkazami gubernatora Senegalu, sądu szisów i trybunału cywilnego. Port ogłoszony wolnym, dla okrętów pod wszelkimi flagami zawijających, celem wyprowadzania pfdów krajowych do Europy. Port powyższy uważany jest za najbezpieczniejszy na całym wybrzeżu.

GORGONA, u starożytnych Rzymian URGE zwana, wyspa w W. ks. Toskańskim, obw. Pizański, oddalona 33 w. od M. Liwornu, wpośród mr. Śródziemnego. Rozległa 1 milę kwadr. toskańska; odznacza się połowem wyborynych serdeli.

GORHAM, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Maine, hr. Kumberland, oddalone 14 w. na pfn.-zach. Portland; 3,000 m.

(1840. r.). 2) Mm. tamże, pań. Nowego-Yorku, hr. Ontario, oddalone 16 w. na zach. M. Geneva; 2,800 m. (1840. r.).

GORI, M. w ces. Rosyjskim, kraju Zakaukaskim. Położone nad rz. Kurą i Liachwą; posiada 12 kościołów, szkołę duchowną i dwie świeckie, liczy 646 domów murowanych; 9,000 m.

GÓRKA, jezioro słone w Rosyi Europejskiej, gub. Saratowska, na pfd.-wsch. M. Kamyszyńska.

GÓRKA MIEJSKA, po niemiecku GÖRCHEN, M. w W. ks. Poznańskim, rejen. t. n., na pfd. M. Poznania, okręg Krobski; 1,500 m. (1837. r.).

GÓRKA STAGNIOWSKA, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Miechowskim, okr. Proszowickim, gminie t. n., parafii Proszowice. Leży nad rz. Szreniawą, przy trakcie handlowym, wiodącym z Proszowic do Koszyc. W r. 1848. liczyła 150 m., zajmujących 23 domów i 25 innych zabudowań. Posiada fabrykę oleju rzepakowego i konopnego.

GÓRKA TRZEBIŃSKA, W. w Galicyi, obw. Krakowskim. Posiada na gruntach okolicznych kopalnie galmanu.

GORKHA, M. w Indyach Wschodnich, prow. Nepal, na pfn.-zach. Khatmandu. Posiada wślawioną świątynię indyjską, i liczy 2,000 domów.

GORKUM, GORINCHEM, po łacinie GORCOMIUM, M. w Holandii, stoł. obw. t. n., w prow. Południowa Holandii (Zuid-Holand), na pfd.-wsch. M. Rotterdamu, na pr. brz. rz. Mozy; 6,000 m. Obronne; odznacza się wyrobami garncarskimi; prowadzi handel lnem i konopiami. W okolicy obficie poławiają łosose.

GÖRLITZ, ob. GORZELICE.

GORLICE, Mm. w Galicyi, obw. Jasielskim, nad rz. Ropą, oddalone 4 mile od M. Jasła; 3,000 m. Posiada magistrat, wiele warsztatów płótna, sukna, oraz wielkie blichy. Odznacza się handlem zbożowym, gdyż na tutejszych targach, górale i węgry zwykli zapasy zbożowe zakupywać. Założone przez osadników niemieckich z Görlitz; miało niegdyś obronny zamek, który niejednokrotnie służył za obronę i schronienie Aryanom. Dające się widzieć w pobliżu mogiły, uważane są za groby członków tej sekty. Wiosła Kobylanka oddalona o milę od Gorlic, jest miejscem pobożnych pielgrzymek (50,000 pielgrzymów do roku); posiada kościół w r. 1701. wystawiony.

GOROCHOWIEC, M. w ces. Rosyjskim, gub. Włodzimierska. Położone nad rz. Kliazną; posiada 2 kościoły, szkołę świecką i liczy 2,400 m.

GORODISZCZE, M. w ces. Rosyjskim, pow.

i gub. Penzeńska. Położone nad rz. Jułową; posiada 2 kościoły i szkołę świecką, liczy 4,300 m.

GORODNIA, M. w ces. Rosyjskim, pow. i gub. Czernichowska. Położone nad rz. t. n.; posiada 3 kościoły, szkołę świecką i liczy 2,800 m.

GORODOK, M. w ces. Rosyjskim, gub. Witebska. Położone nad rz. Gorożanką; posiada dwa kościoły, szkołę świecką i liczy 321 domów (2 murowane); 2,411 m.

GORUKPUR, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydent. Kalkuta, stoł. okr. t. n., na wsch. M. Fizabad, na lew. brz. rz. Rapti. Ludność miejscową do 22,000 m. obliczają.

GORYCYA, po niemiecku GÖRTZ, po włosku GORIZIA, 1) M. w ces. Austriackim, prow. Illirya, stoł. pow. t. n., w gub. Tryestskiej, na pfn.-zach. M. Tryestu, na l. brz. rz. Isonzo; 8,252 m. (1838. r.). Siedlisko arcybiskupa, posiada trybunał I. instancji, seminarium biskupie, gimnazjum i kolegium Pijarów. Są tu również rafinerie cukru, garbarnie, oraz fabryka tkanin jedwabnych i bawełnianych. Pamiętne śmiercią Karola X., b. króla Francji, w r. 1836. 2) Okręg czyli cyrkul t. n., należący do ks. Karyntyi, gub. Tryestka, z M. stoł. Gorycyą. Rozległy 52 mil kwadr., liczył w r. 1837: 176,570 m.

GORYŃ, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okręgu Radomskim, gminie i parafii Goryń. Leży w pobliżu rzeki Radomki, przy trakcie z Radomia do Kozienic wiodącym, i liczy 235 m., zajmujących 28 domów mieszkalnych i 153 innych zabudowań (1848. r.). Posiada kościół parafialny i hutę szklaną, wyrabiającą zwyczajne gatunki tafli i butelek.

GORZELICE, ZGORZELEC, po niemiecku GÖRLITZ, M. w Prusach, prow. Śląsk Dolny, stoł. pow. t. n., w rejen. Lignickiej, na zachód M. Lignicy, nad rz. Neissą; 13,670 m. (1837. r.). Posiada sądy grodzkie i ziemskie, gimnazjum ewangelickie (7 profesorów, 256 uczni w r. 1836. r.), bibliotekę miejską (9,000 tomów), oraz stowarzyszenie akademickie pod nazwą Górnej Łużycy, z biblioteką i zbiorem naukowo-numizmatycznym, dwa arsenały i więzienie detencyjne. Odznacza się pod względem fabrycznym przedziałami wełny, fabryką sukna (100 fabrykantów), farbiarniami, foluszami, wyrobem płócien i garbarniami. Jest tu również rafineria cukru i drukarnia. Prowadzi znaczny handel. Wpośród budowli odznaczają się: ratusz i kościół Ś. Pawła i Piotra, zbudowany na wzór grobu Zbawiciela w Jerozolimie.

GORZKÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Lubel-

skieję, pow. i okr. Krasnostawskim. Położone na zachód M. Krasnostawu, w pobliżu rzeczki Żółkiewki; domy drewniane. Mieszkańcy w liczbie 452 (259 żydów) wyłącznie prawie rolnictwu są oddani, wyjąwszy ludności żydowskiej zajętej przepokupstwem, drobnym handlem lub pomniejszych rzemiosłami. Posiada kościół katolicki murowany i szkołę elementarną od r. 1810. (19 uczniów w r. 1848.). Jeden jarmark do roku. Odległość od M. powiatowego 1 i pół mili.

GORZKOWICE, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Piotrkowskim, gminie i parafii Gorzkowice. Leży przy drodze żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, i liczy 204 m., zajmujących 31 domów mieszkalnych i 65 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny i stację drogi żelaznej klasy III-ej.

GORZÓW, po niemiecku LANDSBERG, M. w Prusach, prow. Śląsk Górny, rej. Opolska, na pñ.-wsch. Opola, w pobliżu granicy król. Polskiego; 1,000 m.

GOSCHINEN, wieś w Szwajcarii, kanton Uri. W pobliżu znajduje się mnóstwo gruzów skalistych, między którymi widać olbrzymi odłam granitu, kamieniem djabła nazwany. Jedna z najpiękniejszych i najwięcej malowniczych okolic Szwajcarii.

GOSCHÜTZ, ob. GOSZCZ.

GOSHEN, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Nowego-Yorku, stoł. hr. Orange, na pñ.-zach. New-Haven; 4,000 m. (1840. r.).

GOSLAR, M. w król. Hanowerskim (ks. Hildesheim), landesgubernium Hildesheim, na pñ.-wsch. M. t. n., nad rz. Gose; 7,164 m. Jest siedziskiem zarządu górniczego nad zakładami użytkowanymi wspólnie z ks. Brunświckim. Posiada wyższe gimnazjum. Zakłady tutejsze zaprowadzone od r. 974 w górach Harcu (Harz), zwane Rammelsberg, leżą o 1 w. drogi na pñ. M. Goslar. Kruszc wydobyt z 11 kopalni, w których pracuje do 200 górników, przerabianym jest w kuźniach Langelheim, na gruncie ks. Brunświckiego a w odległości 3 w. od M. Goslar, gdzie znajduje się główny kantor sprzedaży, z której korzyści należą w 1/4 do król. Hanowerskiego, a w 3/4, do ks. Brunświckiego. Kuźnie powyższe wydają przeciętnie do roku 12 do 15 mark złota, 2390 mark srebra i 1350 mark glejty (niedokwasu ołowiu), 3,950 mark ołowiu, oraz w znacznych ilościach: cynk, siarkę i wityrol. Są tu również wstawione browary, dystrylarnie wódek, olejarnie i fabryki tytoniu. Jest jednym z najstarszych miast w

Niemczech; odznacza się gruzami starożytniej katedry, dawnym klasztorem zwanym S. Szymona i Judy, oraz dwoma pałacami cesarskimi i gruzami wielu kościołów i klasztorów. Niegdyś było wolnym miastem cesarskim, przyłączone zaś zostało do Hanoweru w 1815. roku.

GOSPA-SWIĘTA, po niem. MARIA-ZELL, po łacinie MARIAE-ZELLA, Mm. w ces. Austrijskim, w Styrii, gub. Grätz, na pñ. M. Most (Brück), od którego oddalonym jest 35 w., nad rz. Salza; 800 m. Nader często przez pobożnych pielgrzymów jest zwiedzane.

GOSPORT, Mm. w Anglii, hr. Hants, na pñ.-wsch. Winchester, wprost M. Portsmouth; w roku 1839. liczyło do 12,000 m. Obronne, posiada więzienie poprawcze i obszernie składy zapasów marynarki królewskiej. Są tu również wielkie kuźnie i odlewnie żelaza. W pobliżu leży Haslar, ma szpital królewski dla rannych marynarzy i inwalidów morskich, mogący pomieścić do 2,000 łóżek.

GOSPORT, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Wirginia, hr. Norfolk, na pñ. M. t. n., nad rz. Elisabeth-River. Posiada port, warsztaty statków morskich i arsenał marynarki wojennej dla państw południowych, a do związku amerykańskiego należących.

GOSSAU, 1) parafia i wieś w Szwajcarii, kant. St.-Galles (Sankt-Gallen), stoł. obw. t. n., odległe 9 w. na zach. M. Sankt-Gallen; 2,700 m. religii katolickiej. 2) W. tamże, kant. Zürich, obw. Grämingen; 3,118 m. Posiada przędzalnię i warsztaty tkackie wyrobów jedwabnych.

GOSSELIES, M. w Belgii, prow. Henegowia, obw. Charleroi, na pñ. i w odległości 6 w. od M. t. n.; 5,310 m. (1837. r.). Posiada kopalnię węgla ziemnego, oraz gwoździarnię, huty szklane, mydlarnie, warzelnię soli i garbarnie.

GÖSSNITZ, Mm. w ks. Saxe-Altenburg, obw. t. n., na pñ. M. Altenburga; 1,400 m.

GOSTRÓW, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okręgu Szydłowieckim, gminie Blizyn, parafii Odrowąż; 88 m., zajmujących 12 domów mieszkalnych i 15 innych zabudowań. Posiada fryszerkę żelaza.

GOSTYŃ, M. w Prusach, rej. Poznańska, pow. Krobski. Położone jest na pñ. M. Krobi, na trakcie z Krobi do Poznania. Posiada starożytny kościół farny, klasztor, synagogę i szpital, oraz liczne tkalnie wyrobów wełnianych i płócien; liczy 2,137 m. Odległe od Poznania 8 mil. Pamiętne w wojnie siedmioletniej wyprawą generała Platen, na czele

wojsk Fryderyka Wielkiego. Odległe mil 4 od M. Leszna, a mil 5 od M. Rawicza.

GOSTYNIN, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Gostyńskim, nad rz. Skrwą. Położone przy trakcie pocztowym, wiodącym z M. Kowala do Warszawy, na pñ. M. Płocka, a na pñ.-zach. Warszawy. Zamieszkałe od 3,256 m. (626 żydów), jest miasteczkiem przemysłowo-fabrycznym. Budynki porządne, po większej części murowane i dachówką kryte, okalają środkowy plac miasta, obszerny i regularny. Odnaczają się tu: kościół katolicki murowany i takiż kościół ewangelicki, z porządnym domem dla pastora; szkoła elementarna od r. 1778. (2 nauczycieli, 103 uczni, w r. 1848.) i także szkoła dla ewangelików od r. 1825. (135 uczni, 1848. r.); magistrat miasta i stacja pocztowa. Pod względem fabrycznym znajdujemy tu: warsztaty sukna, multanu i kiru (wartość wyrobu 40,112 rubli sr. w roku 1848.), pojedynczych tkaczy wyrobów bawełnianych i bielizny stołowej, oraz zakład kotlarski, który w tymże roku wydał aparatów gorzelniowych za 12 do 15,000 rub. sr. Targ tygodniowy, 6 jarmarków do roku. Oddalone od M. powiatowego mil 3. Zamek tutejszy, który istniał do końca 18. stulecia, pamiętny jest częstym pobylem książąt Mazowieckich i Zygmunta Augusta w r. 1552., oraz Wasyla Szuskiego i braci tegoż Dymitra i Iwana, przywiezionych w listopadzie 1611. roku.

GOSZCZ, po niemiecku GOSCHÜTZ, W. w Prusach, prow. Śląsk Dolny, rejencja Wrocławska, pow. Sycowski (Wartenberg), na pñ.-wsch. Sycowa; 1,000 m. Odnacza się wielorakimi zakładami przemysłowymi, jako to: papiernie, tartaki hydrauliczne, młyny wodne i folusze, hamernie między i kilka innych.

GOSZCZYN, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, okr. Czerskim, w pobliżu drogi bitej z Warszawy do Radomia wiodącej, na wsch. M. Rawy, a na pñ. Tarczyna. Rolnicze, zabudowane z drzewa; liczy 852 m. (105 żydów), zajmujących 95 domów drewnianych. Posiada kościół drewniany i szkołę elementarną od r. 1816. (58 uczni w r. 1848.). Oddalone od M. powiat. mil 9.

GOTA-ELF, po włosku GOTELBO, rz. w Szwecyi, uchodząca do Kategatu pod M. Göteborg. Wybiega z jeziora Wener i płynie na przestrzeni 100 w. przez Kongelf. Tworzy w swym biegu znaczny wodospad, i nieco powyżej ujścia dzieli się na 2 ramiona, tworzące wyspę Hisingen.

GOTA-LAND, GÖTA-LAND, GOTLANDYA, po francuzku GOTHIE, po niemiecku GOTHILAND, po

włosku GOZIA, po łacinie GOTHIA, okolica w Szwecyi, obejmująca południową część królestwa, poniżej 59° szerok. pñ. Obszerność jej równająca się 1/4 części całego królestwa, jest najludniejszą okolicą w Szwecyi. Obejmuje lany: Karlskrona, Calmar, Christianstad, Elfsborg, Göteborg, Gotland, Hamstad, Jönköping, Kronoberg, Linköping, Malmö i Skaraborg.

GOTHA, 1) księstwo należące do ks. Sasko-Koburg-Gotha, z M. stoł. Gotha. Rozległe około 27 mil kwadr., liczyło w r. 1841: 100,106 m. Składa się z głównej części i 5 okręgów, wśród przyległych państw położonych. Rozciąga się po największej części na północnym spadku gór zwanych Thüringer-Wald, a których główne szczyty wznoszą się w tej okolicy, jako to: Wielki Beerberg 3064 stóp, Schneekopfstóp 3043 i kilka pomniejszych. Rolnictwo i chów bydła nader staranne, a mianowicie wśród płaszczyny. Z królestwa minerałów znajduje się węgiel ziemny i sól. Pod względem przemysłowym posiada fabrykę płócien lnianych, tytoniu, tabaki, naczyń porcelanowych, instrumentów muzycznych, papiernie, browary, garnce. Pod względem zarządu, posiada reprezentację narodową i oddzielną administrację. Stany prowincjonalne (Landstände) składają się z wielkich właścicieli dóbr medykatyzowanych, właścicieli dóbr ziemskich, oraz deputowanych z miast: Gotha i Waltershausen. Na czele zarządu ustanowiono ministerium wspólne dla księstw obydwóch, t. j. Gotha i Koburgskie. Samo zaś Gotha posiada wyższy trybunał, zarząd prowincjonalny, dyrekcję interesów wojskowych, dyrekcję spraw duchownych i oświecenia publicznego, dyrekcję skarbową, oraz kancelaryę do zarządu dóbr rządowych. Dzieli się na 9 obwodów, zawiera 5 miast: Gotha, Waltershausen, Ohrdruf, Friedrichroda i Haina, 6 miasteczek i 158 wsi. 2) M. tamże, stoł. ks. i obw. t. n., na pñ.-zach. M. Koburg, od którego jest oddalonym 75 w., nad rz. zwaną kanał Leina. Leży pod 50° 57' 4" szerok. pñ., a 8° 22' 38" długości zach. Średnia temperatura miejscowa + 7° R.; stan najniższy i najwyższy nie przechodzi zazwyczaj — 1° i + 15°. Ludność w r. 1841: 14,167 m. Liczone być może do najpiękniejszych miast w Niemczech, jest zwykłą rezydencją księcia panującego i siedziskiem głównych władz administracyjnych księstwa. Posiada gimnazjum, najwięcej cenione z zakładów naukowych tego rodzaju w Niemczech, szkołę politechniczną początkową, szkołę handlową i poczytkową-reálną. Liczne tu są również stowarzyszenia dobroczynne, oraz biura ubezpieczeń od o-

gnia i na życie, dla całych Niemiec. Przemysł również kwitnący, rozwinięty w wielu zakładach wzorowo urządzonych, a mianowicie: wielka fabryka porcelany, wyroby lniane, konopne, garbarnie, tkaniny wełniane, fabryka farb malarskich, kart, kobierców, narzędzi ogniowych i matematycznych, optycznych i fizycznych, papiernie. Prowadzi znaczny handel. Wśród wielu gmachów zdobiących miasto zasługują na uwagę: zamek Friedenstien, na najwyższym punkcie M. wzniesiony, zawiera muzeum, bibliotekę do 150,000 tomów liczącą, galerię obrazów, przedmiotów ciekawości i zabytków sztuki pięknych, nowo wzniesiony teatr, i wiele innych.

GOTHARD, SANKT-GOTHARD czyli GÓRA Śgo GOTARDA, massa gór Alpejskich około 5 mil kw. rozległa, leżąca między kantonami szwajcarskimi: Uri, Tessyńskim, Gryzonów i Wallis, a której główne wierzchołki: Furca (13200 stop), Galenstock (11300 stop) i wfaściwy Gothardspass (6650 stop), przechodzą linię śnieżną. Cztery wielkie rz., t. j. Ren, Rodan, Reuss i Tessin, biorą swój początek w górze Ś. Gotarda, oprócz 30 jezior i 8 lodnisk tamże znajdujących się. Główny trakt, prowadzący z Szwajcaryi do Włoch, ciągnie się tu przez doliny rz. Reuss i Tessin. W najwyższym punkcie powyższego traktu (6700 stóp) znajdujemy tak zwany Spital, zabytek starodawnego klasztoru Kapucynów, który założony w r. 1683. celem niesienia pomocy zabłąkanym lub strudzonym podróżnym, zniesiony został przez francuzów w r. 1799. i zamieniony obecnie na dom zajezdny, którego dzierżawca obowiązany jest do pewnych uczynków gościnności i pomocy chrześcijańskiej. Temperatura miejsca, które do najwyższej położonych okolic w Europie liczyć się może, w przecięciu i średnim wyrazem 0,93 C., w czasie siedmiu miesięcy zimowych — 5,77 C., podczas 5 miesięcy letnich +5,84, zwykle mrozy — 19°. Przejście to, zasypywane śniegami częstokroć przez dni kilka, uczęszczane jest do roku przez 14—16,000 podróżnych.

GOTHENBURG, ob. GÖTEBORG.

GOTLANDYA, po łacinie GOTHLANDIA, wyspa na mr. Bałtyckim, posiadłość Szwecyi, między 56° 55' a 57° 59' szerok. północnej, oraz 15° 47' a 17° 5' dług. wsch.; leży w odległości 90 w. od wybrzeży półwyspu Skandynawskiego. Rozległa 27 mil kwadr. niemieckich, liczy około 40,000 m. (ob. WISBY).

GOTLANDYA ZACHODNIA, WESTER GOTLAND, ob. MARIESTADT i WENERSBORG, lany w Szwecyi.

GOTLANDYA WSCHODNIA, OSTER GOTLAND, ob. LINKÖPING, lan w Szwecyi.

GOTTERN, GROSS-GOTTERN, Mm. w Prusach, prow. Saska, rejen. Erfurtska, pow. Langensaltze, na pfn.-zach. M. Langensaltze; 1,800 m.

GOTTESBERG, M. w Prusach, prow. Szlaska, rejen. Wrocławska, pow. Waldenburg, na pfd.-zach. i w odległości 60 w. od Wrocławia; 2,336 m. (1837. r.). Posiada warsztaty płóciennicze i kopalnie węgla ziemnego. Prowadzi handel płótnem.

GOTTESBÜREN, Mm. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższa Hessa, pow. Hofgeismar, na pfn.-wsch. (10 w.) M. t. n., nad rz. Holzape; 1200 m.

GOTTHARD, SANKT-GOTTHARD, Mm. w Węgrzech, komit. Eisenburgski, na pfd.-zach. (38 w.) M. Stein-am-Anger, nad rz. Raab. Posiada opactwo Cystersów. Pamiętne jest porażką wojsk tureckich w r. 1664.

GOTTLEUBE, M. w Saksonii, okr. dyrek. Drezdeńskiej, pow. Pirna, na pfd. M. Pirna (14 w.), nad rz. Gottleube; 673 m. W pobliskiej okolicy kopalnie rudy żelaznej.

GOTTLIEBEN, Mm. w Szwajcaryi, kant. Turgowii, główne obw. t. n., na pfn.-wsch. M. Treuenfeld (17 w.), na lew. brz. rz. Renu; 285 m. Wyznania reformowanego. Posiada starożytny zamek biskupów konstancyjskich; pamiętny uwięzieniem papieża Jana XXIII. i Jana Husa.

GOTTORF, ob. KSIĘSTWO SZLESWIGSKIE.

GOTTSCHÉE, ob. HOCZEWIE, KOCZEWY.

GOUDA, TER-GOUW, po łacinie GOUDA, M. w Holandyi, prow. Południowa-Holandya, na pfn.-wsch. Rotterdamu (17 w.), na pr. brz. rz. Mała Yssel; 13,000 m. Posiada do 400 fabryk samych fajek, oprócz zakładów wydających tkaniny wełniane, płótna cienkie i żaglowe. Prowadzi handel srebrem, lnem, konopiami i drzewem. Zdobne jest pięknym kościołem Ś. Jana.

GOUR, LUCKNOWTY, LAKSHMAYATI, M. w posiadłościach angielskich Wschodnio-Indyjskich, prezydentura Bengalska, okr. Dinadepur, na pfn.-zach. M. Murszedabad, w pobliżu lew. brz. rz. Gangetu. Obecnie podupadłe i w gruzach leżące; przez lat 300 (od 1204. do 1564. r.) było stolicą Bengalu, przez Ptolomeusza Ganga-Regia (według niektórych) nazywane. W późniejszym czasie opuszczone dla szkodliwego klimatu. Świadczy obecnie rozległością i rozmiarami gruzów, iż słusznie z Babilonem mogło być porównywane.

GOURNAY, GOURNAY-EN-BRAY, po łacinie GORNACUM, M. we Francyi, dep. Niższej Sekwany, obw. Neufchatel-en-Bray, na pfd. M. t. n., na

pr. brz. rz. Epte; 3,210 m. (1841. r.). Posiada źródła żelazne nader uczęszczane.

GOVERNEUR, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego-Yorku, hrh. Saint-Lawrence, na pfd. M. Ogdensburg; 2,600 m. (1840. r.).

GOWARCZÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim, na pfd.-zach. Radomia, a na pfd.-wsch. Opoczna. Leży wśród okolicy wzgórzystej; liczy 1,339 m. (653 żydów), zajmujących 116 domów drewnianych, a 9 murowanych. Posiada kościół katolicki murowany, kaplicę i zabudowania parafialne drewniane. Siedm. jarmarków do roku. Odległe od M. powiatowego 1 i pół mili.

GOVERNOLO, W. w Lombardyi, na pfd.-wsch. Mantui, na lew. brz. spływu rz. Mincio i Po; 800 m. Pamiętna jest utarczką wojsk francuzkich i austriackich w r. 1786.

GOVERNOR-ISLAND, wyspa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Massachusetts, w przystani i w odległości 3 w. od Bostonu. Zbudowana tu twierdza, zwana Warren, broni przystępu do portu Bostońskiego.

GOVONE, Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Alba, na pfn.-wsch. i w odległości 11 w. od M. t. n.; 3,000 m.

GOYANNA, M. w Brazylii, prow. Pernambouc, leżące na pfn.-zach. M. Olinde; 12,000 m. Odznacza się rozległym handlem.

GOYAZ, GOYAS, 1) prowincja w Brazylii, na wsch. Para i Matto-Grosso. M. stol. Villa-Boa. Górzysta pasmem Sierra Sciaa i St. Martha w części pfd., oraz pasmem Wielkich Kordyllerów, przerywanymi prowincję z pfd. na pfn. Główne rzeki Tocantins, Araguaya i Rio-Grande. Niegdyś obfitująca w złoto, wydaje obecnie tylko liście tytoniowe, bawełnę, trzcinę cukrową, oraz znaczną ilość bydła i koni. Ludność na 150,000 obliczana, składa się z pierwotnych mieszkańców: Cayapos na pfd. i Chavantes na północy.

GOZZANO, po łacinie GAUDIANUM, Mm. w pań. Sardyńskim, prow. Nowara, na pfn.-zach. i w odległości 38 w. od M. Nowary, w pobliżu pr. brz. rz. Gogna.

GOZZO, u starożytnych GAULOS nazywana, wyspa na mr. Śródziemnym, na pfn.-zach. Malty, od której oddzielona jest cieśnina, około 4 i pół w. szeroką. Rozległa 4 mile kwadr. angielskie, liczyła w r. 1825: 16,883 m. Grunt żyzny, wydający w obfitości zboża, jarzyny i bawełnę. Główną z osad

Stown. Geogr. Pow. T. I.

miejscowych jest Mm. Rabatto. Gozzo zależy od głównego zarządu na wyspie Malcie.

GRAB, W. w Galicyi, obw. Jasielski. Oddalona mil pięć od M. Dukli. Posiada urząd celny.

GRABEN, Mm. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, obw. Karlsruhe, na pfn.-wsch. i w odległości 17 w. od M. t. n.; 1,600 m., po większej części wyznania ewangelickiego.

GRABIA, ob. WIDAWKA.

GRABOSZYCE, W. w Galicyi, obw. Wadowicki, oddalona 2 mile od M. Wadowic. Odznacza się starożytnym zamkiem, pod którym znajdują się obszerne podziemia.

GRABÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Łęczyckim, na pfn. M. Łęczyca, a na pfd. Kutna. Zamieszkane od 860 m. (503 żydów), zajmujących 58 domów drewnianych i 6 murowanych. Posiada kościół murowany i szkołę elementarną od roku 1810. (57 uczniów w roku 1848.). Ludność miejscowa jest rolnictwem i drobnymi rzemiosłami zajęta. Odległe od M. pow. 1 i pół mili.

GRABÓW, M. w Prusach, rejen. Poznańska, pow. Ostrzeszowski. Położone nad rz. Prosną; posiada kościół farny, klasztor Franciszkanów; liczy 1,397 m. Odległe od Poznania 21 mil.

GRABÓW, M. w W. ks. Meklembursko-Szweryńskim, pow. Meklemburski, na pfd.-wsch. (24 w.) M. Szwerynu, na lew. brz. rz. Elde; 3,651 m.

GRABOWIEC, Mm. w król. Polskim, gub. Lubelskiej pow. i okr. Hrubieszowskim, na pfd.-wsch. Krasnogostawu, a na pfn. i nieco ku zach. od Hrubieszowa. Leży nad małą rzeczką, w okolicy górzystej; zamieszkane jest od 2,397 m. (1,123 żydów), zajmujących 328 domów drewnianych. Posiada kościół katolicki murowany, takiż dla wyznawców kościoła wschodnio-katolickiego, oraz szkołę elementarną od r. 1811. (45 uczniów w roku 1848.). Miasteczko zabudowane z drzewa i rolnicze. Dwa targi tygodniowe i 12 jarmarków do roku. Odległe od M. powiatowego mil 3.

GRABOWIEC, Mm. w król. Polskim, gub. Radomska, pow. Opatowski, okręg Solec, na pfn. M. Opatowa, a na zach. Solca, przy trakcie pośrednim między Hżą a Solcem. Rolnicze, zamieszkanem jest od 530 m. (14 żydów), zajmujących 89 domów drewnianych i wyłącznie rolników. Posiada kościół katolicki murowany. Oddalone od M. powiatowego mil 4.

GRABOWIEC, W. w Galicyi, obw. Stanisławowski. Oddalona półtory mili od Bohorodezan. Była niegdyś warownym grodem.

GRABÓWKA, W. w Galicyi, obw. Tarnowski, oddalona jest pół mili od M. Tarnowa. Ludność miejscowa zatrudnia się po największej części garbarstwem i tkactwem.

GRABÓWKA, rz. w król. Polskiem, uchodząca do pr. brz. rz. Widawki. Wybiega ze źródeł pod wsią Mzurki, w gub. Warszawskiej, pow. Piotrkowskim, między miastami Piotrkowem i Bełchatowem. Płynie początkowo ku pñ.-zach., pod wsią Borycz (pow. Sieradzki) zmienia kierunek na zach., i płynąc w takowym okóło M. Łask, zwraca się następnie ku pñd.-zach. i uchodzi pod wsią Rogoźna, w pobliżu M. Widawy. Długość biegu jej obliczają na mil 8.

GRABOWO-RZÓŃCE, W. w król. Polskiem, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim, gminie Czarzaste-Chodupki, parafii Krzynowłogi; 69 m. Posiada kościół parafialny.

GRACIOSA, wyspa w archipelagu wysp Azorskich, wśród oceanu Atlantyckiego, na pñ.-zach. Terceira, z M. stoł. Santa-Cruz. Rozległa okóło 9 mil kwadr.; zamieszkała jest przez 12,000 m. Grunt nader żyzny, w braku portu jedynie otwarta przystań Santa-Cruz ułatwia lądowanie przybijającym do jej wybrzeży okrętom.

GRAD, NIEMIECKI GRAD, po niemiecku GRÄTZ, po łacinie GRACIUM, M. w ces. Austriackim, prow. Styrya, stoł. gub. i cyr. t. n., oddalone 140 w. na pñd.-zach. Wiednia, nad rz. Mur. W r. 1837. liczyło 43,798 m. Jest siedziskiem uksiążanego biskupa Sekkau, sufragana Salzburskiego, głównego dowódcy wojskowego w Styryi, Krainie, Illiryi i Tyrolu. Posiada uniwersytet założony w r. 1586., nowicjat Jezuitów, seminarium teologiczne, lombard, kasę oszczędności, kapitułę cesarską szlacheckich dam, bibliotekę uniwersytecką (100,000 tomów), i zakład karny czyli galery. Pod względem przemysłowo-fabrycznym, odznacza się zakładami wyrobów żelaznych i stalowych, oraz garbarniami. Liczy się do miast cesarstwa, w nader pięknym położeniu będących. Zbudowane u stóp skały, zdobne jest katedrą gotycką (między rokiem 1450. a 1456. zbudowaną), kaplicą Ś. Katarzyny, grobowcem Ferdynanda II. i starożytnym zamkiem książąt styryjskich.

GRADACCIO, w starożytności GRADACIUS, góra na wyspie Korsyce, uważana za główny tężce wierzchołek.

GRADACSACZ, M. w Turcyi europejskiej, prow. Bośni, w stronie pñ.-zach. Serebernika. Prowadzi handel bydłem i drzewem; liczy do 3,700 do-

mów, w większej części od Greków zamieszkanych.

GRAGLIA, Mm. w król. Sardyńskim, prow. Bellia, na pñ.-zach. M. Bellia (8 w.); 3,000 m.

GRADISKA czyli **BERBIR**, 1) M. w Turcyi europejskiej, prow. Bośnia, na pñ. (40 w.) Bania-luka, na pr. brz. rz. Sawy, wprost M. Dawne-Gradiska. 2) Gradiska, po niemiecku Alt-Gradiska, czyli Dawne Gradiska, Mm. w Węgrzech, na granicy wojskowej, w obwodzie pułku Gradiska, wprost fortecy tureckiej t. n., nad rz. Sawą; 2,300 m. 3) Uj-Gradiska, po niemiecku Neu-Gradiska czyli Nowe-Gradiska, Mm. w Węgrzech, na granicy wojskowej, główne obw. pułkowego Gradiska, na zach. M. Peterwaradynu (Peterwardein); 1,600 m. 4) Obwód Gradiska, po niemiecku Gradiskaner-Regiment, czyli obw. pułku Gradiska. Położony na granicy wojskowej Słowackiej, zajmuje 30 mil kw. niemieckich, i liczył w r. 1837: 60,352 m. M. stoł. Nowe Gradiska. 5) Gradiska, ob. **GRADYSZKA**.

GRADLICE, po niemiecku GRASLITZ, M. w ces. Austriackim, król. Czeskim, cyrk. Łokietkim (Ellbogen), na pñ.-zach. (22 w.) M. Łokiet; 4,700 m. Odznacza się wyrobem wszelkich instrumentów muzycznych i przedziałami bawełny.

GRADO, Mm. w ces. Austriackim, w Illiryi, gub. Tryestyjskiej, na pñd.-zach. M. Göriz (30 w.), nad zatoką Tryestyjską. Położone jest wśród lagun; posiada mały port i liczy 2,200.

GRADYSZKA, GRADISKA, po łacinie GRATIANUM, M. w ces. Austriackim, gub. Tryestyjskiej, prow. Illiryi, cyrk. Göriz, na pñd.-zach. M. Göriz, (9 w.), na pr. brz. rz. Isonzo; 805 m. Obronne, jest siedziskiem biskupa katolickiego.

GRADZYŃ, W. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Konińskim, okr. Pyzdrowskim, gminie Ropjono, parafii Zagórów. Leży nad rz. Wartą, przy traktach wiodących do M. Konina, Pyzdr i komory celną klasy III. Czołnochowa.

GRAFENAU, M. w Bawaryi, okr. Dolnej-Bawaryi, stoł. obw. Grafenau, na pñ.-zach. M. Passau (35 w.); 700 m.

GRAFENBERG, M. w Bawaryi, stoł. obw. t. n., w cyrk. Górnej Frankonii, na pñd.-zach. M. Baireuth (37 w.); 1,000 m. Prowadzi handel drzewem.

GRAFENDORF, Mm. w ces. Austriackim (Dolna Austria), gub. Wiedeńskiej, cyrk. Saint-Pölten, na lew. brz. rz. Bielach; 450 m.

GRAFENHAINCHEN, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejency Merseburgskiej, na pñ.-wsch.

Merseburga (48 w.), powiat Bisterfeld; 2,545 m. (1837. r.).

GRAFENSCHLAG, Mm. w ces. Austriackim, (Dolna Austria), gub. Wiedeńska, cyrk. Krems; 410 m.

GRÄFENSTEIN, Mm. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rej. Arnberg; 800 m.

GRÄFENTHAL, M. w ks. Saxe-Meiningen, stoł. obw. t. n., nad rz. Zöpte; 1,400 m. Posiada kuźnię i fryszerki żelaza.

GRÄFERATH, M. w Prusach, prow. Nadreńska, obw. rej. Düsseldorfskiej, na pñd.-wsch. M. Düsseldorf; 3,800 m. (1837. r.). Posiada kilka fabryk tkania jedwanych i bawełnianych, oraz wyrobów żelaznych i stalowych.

GRAFING, Mm. w Bawaryi, cyrk. Górnej-Bawaryi (Ober-Bayern), na pñd. M. Ebersberg (4 w.); 500 m.

GRAFTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Massachusetts, hr. Worcester, na pñd.-zach. M. Worcester (12 w.); okóło 3,000 m. (1840. r.).

GRAGNANO, M. w król. Neapolitańskim, prow. Neapolitańska, na pñd.-wsch. M. Neapolu (28 w.); 6,000 m.

GRAHAMS-TOWN, M. w kolonii przyładka Dobry Nadziei, obw. Albany, na pñ.-zach. Bathurstu (32 w.); 1,800 m. (1834. r.). Jest rezydencyjnym gubernatora obwodów wschodnich kolonii.

GRAIGUE, M. w Irlandyi, hr. Kilkenny, nad rz. Barrow; 3,200 m.

GRAISIVAUDAN, po łacinie GRATIANOPOLITANUS-AGER, okolica we Francyi, położona w prow. zwaną niegdyś Delinatem, z M. stoł. Grenoble. Znaczniejsze w niej miasta: Sassenage, Bar-raux i la Mure.

GRAJEWO, Mm. w król. Polskiem, gub. i pow. Augustowskim, okr. Biebrzańskim, na lew. brz. rz. Elk czyli Łyk, na pñd. M. Augustowa, na pñ. Łomży, przy trakcie bitym Warszawsko-Kowieńskim. Mm. rolnicze, zabudowania drewniane, zamieszkane jest od 2507 m. (1151 żydów), zajmujących 90 dom. drewnianych. Posiada kościół katolicki drewniany, stację pocztową i szkołę elementarną od r. 1842. (20 uczni w r. 1848.). Jest tu również kilka garbarni, których produkcja w r. 1846. dochodziła wartości 2,000 r. sr. Targ tygodniowy i 4 jarmarki do roku. Oddalone od M. powiatowego mil 6.

GRAMAT, M. we Francyi, dep. Lot, obw. Gourdon, na wsch. M. t. n., nad rz. Alzon; 3,560 m. (1841. r.). Posiada zakład kąpieli mineralnych i prowadzi handel zbożem i wełną.

GRAMMONT, po holendersku GEERSBERGEN, po flamandzku GEERAERDSBERGEN, po łacinie GERARDI-MONS lub GRADIMONTIUM, M. w Belgii, prow. Flandrya Wschodnia, na pñd.-wsch. i w odległości 20 w. od M. Audenarde, nad rz. Dendre; 7,243 m. (1838. r.). Posiada kolegium. Pod względem przemysłowym odznacza się przedziałami bawełny, bielnikami, mydlarniami, fabryką tabaki, oleju, papierniami, odlewnią wyrobów żelaznych i wyrobem koronek. Prowadzi znaczny handel płótnem (15,300 sztuk w r. 1839.).

GRAMPIAN-ILS, ob. **GRAMPIAŃSKIE GÓRY**. **GRAMPIAŃSKIE GÓRY**, po szkocku GRAMPIAN-ILS, po łacinie GRAMPIANUS-MONS, łańcuch gór Szkocyi, będący linią graniczną między okolicą zwaną Lowlands a Highlands. Najznaczniejsze z pasm W. Brytanii, pod względem długości i wysokości szczytów, między którymi za główne wierzchołki uważane być winny: Ben-Nevis 4230 stóp, Ben-Lawers 4060 stóp, Cairngorm 4000 stóp, i kilka innych. Pasma to ciągnie się z pñd.-zach. ku pñ.-wsch. czyli od głębi zatoki rz. Clyde, aż do przyładka Kinnaird, na wybrzeżach mr. Niemieckiego czyli Północnego. Przecięciowa ich wysokość dochodzi 1750 do 3600 stóp.

GRAN, po łacinie GRANUS, u starożytnych rzymian GRANNA, rz. w Węgrzech, uchodząca do lew. brz. rz. Dunaju, w pobliżu M. Gran. Wybiega z gór Karpackich, w komitacie Gömerskim (Gömer), u stóp góry zwaną Königsberg, płynie na przestrzeni 30 do 40 mil. Przepływa Briesen. Główne z uchodzących do niej: Bisztra i Hermanecz do pr. brz., Szeklenecz do lewego.

GRAN, HIRON, po węgiersku ESZTERGOM, OSTRYKOM, po łacinie STRIGONIUM lub STRIGONIA, M. w Węgrzech (używa przywilei miast wolnych-królewskich), stoł. komitatu t. n., na pñ.-zach. M. Budy, na pr. brz. rz. Dunaju, którego wybrzeża mostem żyzwowym są połączone, a wprost ujścia rz. Gran. W r. 1838. liczyło 10,000 m.; w r. 1831: 8,672 m., w połączeniu zaś z przedmieściami Thomasberg (po węgiersku Szent-Tamas) i Sankt-Georgen (Szent-Giorgy); 12,884 m. Jest siedziskiem arcybiskupstwa, zarządzanego przez prymasa Węgierskiego, rezydującego w Presburgu. Posiada gimnazjum Benedyktynów i 2 seminaria dyecezyjne. Winnice okoliczne wydają dobre gatunki win czerwonych. W mieście samem jest kilka fabryk sukna. Zdobia go: piękna katedra, tak zwany plac kapituły, otoczony 22 domami kanoników katedralnych, gmachy obydwóch seminarij, i biblioteka kapituły. 2) Komitat także, po łacinie

Comitatus Strigoniensis nazywany, z M. stoł. Gran. Rozległy około 19 mil kwadr., liczył w r. 1837: 67,440 m. po większej części Węgrów, w mniejszej zaś Sławian i Niemców. Powierzchnia płaska w części środkowej, górzysta ku granicy północnej i wschodniej; grunt w ogóle jest żyzny, wydający w obfitości zboża, wino i owoce. Z rzeczy kopalnych posiada pokłady marmuru i węgla ziemnych. Zawiera M. królewskie (Gran), 4 Mm. i 45 wsi.

GRAN-SASSO-d'ITALIA, MONTE-CORNO, góra w król. Neapolitańskim, oddalona 17 w. na pñ.-wsch. M. Aquila. Uważana jest za najwyższy wierzchołek Apeninów, sterczących w król. Neapolitańskim; wznosi się bowiem na 1490 sążni nad poziomem morza.

GRANA, GRAÑA, Mm. w Hiszpanii (król. Gali-cyi), prow. Coruña (Corogne), na pñ.-wsch. (24 w.) od M. Coruña, nad zatoką Ferrol; 1,600 m. Posiada port i składy zapasowe marynarki rządowej.

GRANADA lub GRANADILLA, 1) Mm. w Hiszpanii (Estramadura), prow. Caceres, na pñ. i w odległości 24 w. od M. Placencia. Jest głównym okręgu sądowego i odznacza się pałacem przez ks. Alby wzniesionym. 2) Granada, po francuzku Grenade, po włosku i po łacinie Granata, M. także (Andaluzya), stoł. prow. t. n., na pñd. Madrytu, a na wschodnim krańcu płaszczyny zwanej Vega de Granada, nad Darro i Genil. Leży na wysokości 2050 stóp (nad poziomem morza) i liczyło w r. 1836: 60,000 m. Jest siedziskiem arcybiskupa, generał-kapitana okręgu wojskowego Granady. Posiada stałą załogę wojenną. Niedgdyś odznaczało się wyrobem tkanin jedwabnych, aksamitów i wstążek; obecnie posiada kilka papierni. Prowadzi handel oliwą. Miasto zabudowane wpośród doliny, dwoma pasmami wzgórz okrażonej, dzieli się na 4 główne cyrkuły, między którymi Alhambra jest obszerną fortecą, panującą nad całą doliną i rozłożoną w niej miastem. Wpośród pięknych i wspaniałych gmachów wzniesionych na placach publicznych, zasługuje na uwagę katedra, zawierająca groby Ferdynanda i Izabelli, pałac kancelaryjny, pałac Alhambra i Generalif, u którego wejścia jest sławne podwórze, białem zwane, odznaczające się kolumnadą z białego marmuru, pysznym wodotryskiem z takiegoż marmuru i alabastru, dźwiganym przez dwunastu lwów. Początek miasta sięga X. wieku; założone było przez Maurów, a w r. 1235. za stolicę królestwa Granady ogłoszone. W r. 1492. zdobyte przez wojska hiszpańskie po roku oblężenia, było hasłem upadku potęgi Maurów w Hiszpanii. Wygnanie zaś cał-

kowite Maurów w r. 1609. zadało ostateczny cios przemysłowi i bogactwu jego. 3) Prowincja także (Andaluzya), niegdys królestwo Granady, z M. stoł. Granada. Podzielona na 13 okręgów sądowych, zawiera 244 gmin (pueblos) i liczyła w r. 1834: 370,974 m. (ob. ANDALUZYA). 4) M. w Ameryce, pañ. Nicaraguas, prow. Guatemala, na pñ.-wsch. M. Leon, na wybrzeżu zachodnim jeziora Nicaragua, w pobliżu wulkanu; 10,000 m. Prowadzi handel indygo, surowcami skórami i cukrem.

GRANADA-NUOVA, czyli NOWA-GRANADA. po łacinie CASTELLA-AUREA, lub TERRA-FIRMA, państwo w Ameryce Południowej, z M. stoł. Bogota. Rozciąga się między 0° a 12° 30' szerokości północnej, oraz 69° a 85° długości zachodniej. Graniczy na północ z państwem Venezuela i mr. Antylskim czyli mr. Karaibów, na wschód z Venezuelą, na południe z Brazylią i pañ. Ecuador, na zachód z oceanem Spokojnym. Rozległe około 17400 mil kwadr. geograficznych, liczyło w roku 1838: 1,686,038 m. Obszar kraju, składa się ze trzech części, różnych między sobą naturą i kształtem: prowincje na miedzymorzu Panama, okolice góryste, pasmo Andów, i płaszczyny a raczej równiny ciągnące się ku wschodowi. Pasma Andów, rozciągające się w Nowej Granadzie, dzieli się ku północy wyżyny Quito na trzy ramiona, z których zachodnie biegnie w przedłużeniu pasma głównego, to jest wzdłuż wybrzeży i zniżając się stopniowo dochodzi miedzymorza Darien; ramię centralne czyli środkowe rozdziela zlew wód rz. Cauca od zlewu wód rz. Magdaleny; ramię zaś wschodnie przedłuża się aż do wybrzeży północnych lądu stałego, to jest do Punta Gallinas, leżącego ku zachodowi zatoki Maracaibo. Powyższe pasma nie posiadają wulkanów czynnych; najwyższym ich szczytem zdaje się być góra Nevado-de-Tolima, do 16300 stóp wznosząca się, a uważana za główny wierzchołek pasma Andów, ciągnących się po za linę wyżyn równinowych. Pod względem hydrograficznym, nader szczęśliwie i wyjątkowo uposażone, oblane jest na granicy zachodniej oceanem Spokojnym, na pñ. mr. Antylskim, ku wschodowi zaś komunikuje z oceanem Atlantyckim, przez rzekę Orenoko, odgraniczającą państwo Venezuela. Okolice miedzymorza Panama i wybrz. oceanu Spokojnego, nie posiadają rzek sławnych. Przeciwnie zaś rozległe sawany, czyli płaszczyny w części wschodniej rozciągające się, zroszone są wielką liczbą wód bieżących, a mianowicie rzekami: Orenoko, której brzeg lewy należy w części do Nowej Granady; rz. dopływowe tegoż: Me-

ta i Guaviare, oraz Rio-Negro i Guapes, uchodzące do rz. Amazonki. Klimat nader rozmaity, odpowiedni położeniu okolic. Nader gorący i szkodliwy wśród płaszczyn wschodnich, gdzie złudzenia optyczne (mirages) są zwyczajnym zjawiskiem; zdrowy i łagodny na wyżynach średniej wysokości dochodzących; zimny na wierzchołkach gór, gdzie na wysokości 15—16000 stóp wszelka roślinność zamiera. Trzęsienia ziemi często się wydarzają. Grunt nader żyzny, pokryty nieprzebytymi lasami, złożonymi po większej części z gatunków drzew: mahonii (mahagony), cedrów, drzew zwanych żelaznemi, hebanów i wielu innych, nader cenionych w stolarstwie. Państwo Flory składa się z gatunków zwrotnikowych, właściwych Ameryce Południowej. Królestwo zwierząt również urozmaicone, zawiera jaguary, tapiry, trzodę chlewną, psy i konie dziczące, oraz wielką różnorodność małp. Orły, sępy, pelikany i ptactwo ubrane w pióra świetnych kolorów, zapewniają lasy i okolice góryste kraju. Równiny nadbrzeżne i rzeki zapełnione są mnóstwem węzów i kaimanów. Ławy muszli perłowych znajdują się na kilku punktach nadbrzeżnych. Ludność w r. 1836. składała się według plemion: 1,058,000 białych, 376,000 indyan, 168,000 wolnych kolorowych, a 84,038 niewolników. Biali są po większej części potomkami hiszpanów, mniej lub więcej z pokoleniami indyjskimi lub afrykańskimi połączeni. Pokolenia indyjskie ogłoszone zostały wolnymi, wskutek ostatecznych zaburzeń kraju; główne między niemi: Kabry (Cabres) i Achaguasy, zamieszkujący sawany rozciągające się ku północy płaszczyny San-Juan. Jedynie okolice wysoko położone zdolne są przyjąć uprawę gruntu i wydają po większej części kukurydzę, maniok, babkę (plantain), używane na potrzeby miejscowe, oraz kakao, kawę, bawełnę, indygo, trzcinę cukrową i liście tytanio-we, zasilające zewnętrzny handel państwa. Główny zakład połowu pereł, utrzymywany w Panama, znacznie obecnie podupadły, czyni zaledwie 1,200,000 do 1,500,000 zł. pol. przychodu. Z minerałów krajowych, jedynie złoto i srebro są użytkowane; w pierwszych latach XIX. wieku, dochód z kopalni złota nie przechodził 20500 mark kastylskich. Kopalnie powyższe, nieco zaniedbane w toku wojny o niezawisłość kraju toczony, prowadzone są obecnie dość czynnie i wydają w przecięciu rocznie 18000 mark złota i około 8000 mark srebra. Przemysł fabryczny ogranicza się wyłącznie prawie do kilku garbarni i wyrobu tkanin na potrzeby indyan miejscowych. Kraj posiada kilka

portów handlowych, między którymi pierwsze miejsce trzymają: Hacha, Santa-Marta, Guayra, Cartagena, Chagres, i Puerto-Bello, na wybrzeżach mr. Karaibów, oraz Panama nad oceanem Spokojnym, leżący o 60 w. od Puerto-Bello, a 70 w. od portu Chagres. Wartość handlu między Francją a Nową-Granadą, dochodziła w r. 1841. pod względem przywozu 560,822 franków; wywóz do portów francuzkich, w tymże roku, obejmował skóry niewyprawne, drzewo farbiarskie, bawełnę surową, balsam kopaiwy, kakao i t. p., przybliżonej wartości 1,040,000 franków. Handel wywozowy z W. Brytanią, obejmował w r. 1839. trzcinę cukrową (117,260 centn.), rum (201,000 garncy pol.), melasę (110,845 centn.), kawę (7,560 funt.), bawełnę (8,300 centn.), kakao (32,700 centn.), arrow-root (650 centn.), i t. p. Ogólna wartość wywozu do portów Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, dochodziła w roku 1839: 217,382, a w r. 1849: 158,960 dolarów; przywóz zaś wyrobów amerykańskich nie przechodził w pierwszym roku 135,250, w drugim zaś, to jest w roku 1849: 297,784 dolarów. Porty Nowej-Granady posiadały w powyższym roku 42 okrętów kupieckich, mogących objąć do 2000 beczek. W braku dróg i innych środków komunikacji lądowej, przewóz wszelkich transportów odbywa się na mulach. Forma rządu republikańska z prezydentem na czele; najwyższa przeciw władza złożoną jest w senacie i izbie deputowanych. Prawodawstwo oparte jest w części na zasadach kodeksu kastylskiego, w części na prawach indyjskich. Członkowie najwyższego sądu, rezydującego w Bogota, obierani są przez kongres; przysięgi wydają wyroki, oparte na wnioskach władzy sądowej. Religia państwa jest religia rzymsko-katolicka, a tej duchowieństwo pobiera płacę od rządu. Z wyższych zakładów naukowych jeden jest tylko uniwersytet, w Bogota. Pod względem zarządu administracyjnego składa się ze 20 prowincji, które z kolei są podzielone na tak zwane departamenty i zostają pod zarządem intendentów. Siłę zbrojną kraju przedstawia po większej części milicja, marynarka zaś wojenna jest prawie żadna. Kartagina posiada szkołę żeglarską. Wydatki państwa obliczone w r. 1836. na 2,192,572 dolarów; przychód zaś na 2,198,346 dolarów. Dług państwa, powiększony połową dawniejszego długu byłby rzeczypospolitej kolumbijskiej, dochodził w tymże roku 3,312,975 funt. szterlingów. Z państw zagranicznych reprezentowane tu są: W. Brytania, Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Francja, Państwo Kościelne,

i nawzajem utrzymuje konsulów przy dworze Londyńskim, oraz w miastach: Washingtonie, Hamburgu i Rzymie. Prowincje i ludność ich w roku 1836: Antioquia (158,017 m.), Bogota (255,569 m.), Buenaventura (31,920 m.), Cartagena (130,324 m.), Casanare (15,948 m.), Cauca (50,420 m.), Chaco (21,194 m.), Mariquita (79,721 m.), Mompox (47,557 m.), Neiva (77,452 m.), Pamplona (99,610 m.), Panama (72,665 m.), Pasto (58,589), Popayan (48,236 m.), Riohacha (14,801 m.), Santa-Marta (46,581 m.), Socorro (114,513 m.), Tunja (236,983 m.), Velez (83,418 m.), Veragua (42,564).

GRANARD, Mm. w Irlandii, hrb. Longford, na pfn.-wsch. M. Longford (17 w.); 9,778 m. (1834 r.).

GRANATULA, Mm. w Hiszpanii, prow. Ciudad-Real, na pfn.-wsch. M. Ciudad-Real, w pobliżu Gabalon; 3,108 m.

GRANBY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Konnektikut, hrb. Hartford, na pfn.-zach. M. Hartford; 2,011 m. (1840. r.).

GRAND-BOURG, 1) Mm. we Francji, depart. Creuse, obw. Gueret; 2,646 m. 2) Mm. na wybrzeżu pfd.-zach. wyspy zwanej Marie-Galante; 1,500 m.

GRAND-CHAMP, Mm. we Francji, dep. Morbihan, obw. Vannes, na pfn.-zach. M. t. n.; 4,833 m. (1841. r.).

GRAN-LUCÉ, M. we Francji, dep. Sarthe, obw. Saint-Calais, na pfd.-zach. M. t. n., nad rz. Veuve; 2,372 m.

GRAND-SERRE, Mm. we Francji, dep. Drôme, obw. Valence, na pfn.-wsch. i w odległości 40 w. od M. Valence, w pobliżu pr.brz. rz. Galaure; 1,771 m. Posiada kilka zakładów przemysłowych, między którymi odznaczają się wielkie piece, pudlin-garnie, kuźnie żelaza i stali.

GRANDE, GRANDE-FIUME, rz. w Sycylii, wybiega z pfn. spadku góry Nettuni, i uchodzi do mr. Tyrryjskiego, na wsch. Ternini.

GRANDES-VENTES, LES GRANDES-VENTES, Mm. we Francji, depart. Niższej Sekwany, obw. Dieppe; 2,015 m.

GRANDOLA, Mm. w Portugalii, prow. Estramadura, na pfd.-wsch. i w odległości 50 w. od M. Sé-tubal, na lew. brz. rz. Davino; 2,185 m.

GRANDSON, GRANSON, po niemiecku GRAN-SEE, po łacinie GRANSONIA, GRANSONIUM, GRANDISONUM, M. w Szwajcarii, kant. Waadt, stoł. okr. t. n., na pfn. M. Lozanny, nad jeziorem Nefszatelskim; 1,870 m. Pamiętne zwycięstwem wojsk Szwajcarskich nad Karolem Zuchwałym, w dniu 2. marca 1476. r. odniesionem.

GRANGEMOUTH, W. w Szkocji, hrb. Stirling,

na pfd.-wsch. i w odległości 17 w. od M. t. n., nad rz. Carron, w pobliżu ujścia jej do Forth; 1,750 m. Posiada urząd celny i port handlowy, którym wy-prowadza żelazo, zboże, węgiel i węgle kamienne.

GRANICA, punkt graniczny w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Olkuskim. Leży na granicy ces. Austriackiego, posiada komorę celną I. klas-sy od strony Austrii i główną stację drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej. Dworzec drogi żelaznej, zabudowania stacyjne, gmachy mieszczące w so-bie zarząd i biuro drogi żelaznej, oraz gmachy skar-bowe dla władz celnych wzniesione, ozdabiając piaszczystą i pospną okolicę miejscową, przyje-mnie wpadają w oko podróżnego.

GRANICA, Mm. w król. Polskim, gub. i pow. Radomskim, okr. Kozienickim, w pobliżu lew. brz. rz. Wisły, na wsch. M. Radomia, a na pfd. Kozie-nic, obok M. Gniewoszowa. Mm. drewniane, liczy 915 m. (739 żydów); posiada stację pocztową i le-ży przy trakcie do Nowej-Aleksandryi (Puławy) wiodącym. 12 jarmarków do roku. Oddalone od M. powiatowego 6 mil.

GRANICA WOJSKOWA, po niemiecku MILI-TÄR-GRENZE, po francuzku CONFINS lub FRON-TIÈRES MILITAIRES, prow. w cesars. Austriackim, rozległa około 760 mil kwadr. geograf., liczyła w r. 1837: 1,169,910 m. Obejmuje mniej lub więcej szeroki pas kraju, ciągnący się od wy-brzeży mr. Adryatyckiego do ostatnich krańców grani-cy wschodniej ces. Austriackiego, gdzie odgrani-cza cesarstwo od Turcji. Ustanowiona od r. 1807. w celu stawienia zapory od najazdów tureckich i wdar-cia się morowego powietrza lub innych słabości epidemicznych-wschodnich. Wszyscy mieszkańcy są z powołania żołnierzami i rolnikami; władze miejskie i inne urzędy miejscowe, spełniane są przez oficerów odpowiednich stopni; własności grunto-we są tylko dzierżawami wojskowo-dziedzicznymi, udzielanymi mieszkańcom przez rząd cesarski, pod pewnymi warunkami służebności wojskowych i ciągłego utrzymywania kordonu zdrowia od granic tureckich. W czasie pokoju, zwykły etat wojsko-wo-graniczny nie przechodzi 45,000 ludzi. Ogół przestrzeni dzieli się na 4 zwierzchnie dowództwa, a mianowicie: granica Kroacka (Kroatische-Mili-tär-Grenze), granica Sławacka (Slavonische-Mili-tär-Grenze), granica Banacka (Banatische-Militär-Grenze) i granica Siedmiogrodzka (Siebenbürgi-sche-Militär-Grenze). Mieszkańcy podzieleni są na 17 pułków piechoty, 1 pułk huzarów, i 2 bataliony oddzielne (między temi jeden batalion żeglarzy). Dowódcy zwierzchni (General-Commando) zale-

żą bezpośrednio od ministra wojny. Mają pod swe-mi rozkazami generałów brygady na każde 2 puł-ki i pułkowników dowódców pułkowych.

GRANICZESTIE, włość w Galicji, obw. Czer-niowiecki (Bukowina), położona o pół mili od Rz-daucha. Posiada urząd pocztowy.

GRANJA, LA GRANJA, Mm. w Hiszpanii (Estra-madura), prow. Badajoz, na pfd. i w odległości 56 w. od M. Badajoz; 2,246 m.

GRANOLLERS, Mm. w Hiszpanii (Katalonia), na pfn.-wsch. M. Barcelona, od którego oddalonym jest 22 w.; 2,350 m. Posiada kilka fabryk.

GRANSEE, ob. GRANDSON.

GRANSEE, M. w Prusach, prow. Brandenburgska, obw. rejen. Potsdamskiej, okr. Ruppın, o 62 w. od Berlina, nad jeziorem, które Ren przepływa; 2,466 m. (1837. r.). Posiada fabryki sukna, oraz innych wyrobów wełnianych i lnianych.

GRANSON, ob. GRANDSON.

GRANTHAM, Mm. w Anglii, hrb. Lincoln, na pfd. M. Lincoln, od którego oddalonym jest 35 w., nad rz. Vitham; 7,500 m. Posiada szkołę początkową (Grammar School), gdzie Newton czas jakiś nauki pobierał. Prowadzi handel dość znaczny kanałem, który łączy Grantam z Trent, a którym wypro-wadza zboża i węgle kamienne. Zdobne jest pię-knym kościołem Ś. Wolfrana. W r. 1840. wysłało do izb prawodawczych 2 deputowanych, z grona 691 wyborców.

GRANVILLE, po łacinie GRANDISVILLA, GRAN-NONUM, 2) M. we Francji, depart. Manche, obwód Avranches, na pfn.-zach. i w odległości 23 w. od M. Avranches, nad kanałem la Manche; 8,347 m. (1841. r.). M. warowne, posiada trybunał, izbę handlo-wą, szkołę hydrograficzną, komorę celną, magazy-ny soli i zakład kąpieli morskiej. Pod względem przemysłowym odznacza się również kilku zakła-dami, głównie zaś fabryką wyrobów żelaznych i budową statków morskich. Port tutejszy jest wy-godny i bezpieczny; wyprawy na połów dorszy i wielorybów, zbierać się w nim zwykły. U wy-brzeży połów ostrzyg, znanych pod nazwą Can-cal e. Połączony regularną żeglugą z wyspami Jersey i Guernesey. Ruch portowy w r. 1840: 549 statków morskich, wszelkich rozmiarów, z obje-mem 26,025, zawinęło do portu; opuściło zaś tak-o-wy 576 z objemem 19,476 beczek, a między któ-rymi 177 statków z objemem 6,706 beczek, nie po-siadały ładunku. M. zbudowane w części na skale; spalonym było przez Anglików w 1695. r. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań.

Nowego-Yorku, hrb. Washington, na pfn.-wsch. M. Albany; 3846 m. (1840. r.).

GRAO lub GRAU, W. w Hiszpanii, prow. Wa-lencya, oddalone o 4 w. od M. Walencji. Jest właściwie portem tegoż, na wybrzeżach mr. Śródziemnego, w pobliżu i na pfn. ujścia rz. Gwa-dalawiar; 5,000 m. Prowadzi handel z Francją i wyprowadza: wina, jedwab, węgiel, owoce suszo-ne i sól alkaliczną czyli sodę.

GRASSANO, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, na zach. Matera, w pobliżu pr. brz. rz. Carmine; 3,400 m.

GRASSE, M. we Francji, dep. Var, na pfn.-wsch. M. Draguignan (35 w.), a w pobliżu wybrzeży mr. Śród-ziemnego (12 w.), na pochyłości wzgórze; 12,381 m. (1841. r.). Posiada trybunał handlowy, kolegium gminne (201 uczeni w r. 1842.), bibliotekę publi-czną, oraz kilka zakładów przemysłowych, mię-dzy którymi odznaczają się: dystrylarnia likwo-rów, wód pachniących, fabryki oliwy, mydeł, gar-barnie i przedziałnie jedwabiu. Prowadzi zaś oprócz tego handel pomarańczami, cytrynami, jabłecznikiem, miodem, wszelkimi owocami okolicznymi i wyrobami własnych fabryk.

GRASLITZ, ob. GRADLICE.

GRATIANOPOLIS, ob. GRENOLLA.

GRATIANOPOLITANUS-AGER, ob. GRAISI-VAUDAN.

GRÄTZ, ob. GRAD NIEMIECKI.

GRÄTZ, ob. GRODZISKO.

GRÄTZ, ob. GRODZISK.

GRATZEN, Mm. w Czechach, cyrk. Budziejowic-ki (Budweis), na pfd.-wsch. M. Budziejowic (35 w.), na pr. brz. rz. Danko; 1,586 m. Odnacza się wielką hutą szklaną, wydającą oprócz szkła, nader piękne kryształy, a liczone do najpiękniej-szych w królestwie.

GRÄTZ, gubernia w ces. Austriackim, z M. stoł. Niemiecki Grad. Rozległa 407 mil kwadr. niemiec-ckich; liczyła w roku 1837: 935,576 m. Prowin-cya ta obejmuje w sobie ks. Styryi, i dzieli się na 5 cyrkulów, z których dwa, t. j. Bruck i Judenburg, utworzone z górnej Styryi, trzy inne zaś, t. j. Grätz, Marburg i Cilly, obejmują dolną Styryę. Zawiera 20 miast, 96 miasteczek i 3,593 wsi.

GRAUDENZ, ob. GRUDZIAŹ.

GRAUBÜNDTEN, ob. GRYZONY czyli KANTON GRYZONÓW w Szwajcarii.

GRAULHET, Mm. we Francji, dep. Tarn, na pfn.-wsch. Lavar (18 w.), na lew. brz. rz. Adon; 5,167 m. (1841. r.).

GRAUPEN, ob. KRUPKA.

GRAUS, Mm. w Hiszpanii (Aragonia), prow. Hue-sca, o 66 w. na wsch. M. t. n., przy spływie rz. Esery i Isaveny; 2,380 m.

GRAVE, po łacinie GRAVIA, M. w Holandii, prow. Północna Brabancja, obw. Bois-le-Duc, na pfn.-wsch. M. t. n. (30 w.), na lew. brz. rz. Mozy; 2,830 m.

GRAVELINES, po niemiecku GREVELINGEN, po łacinie GROEVELINGIA, GRAVELINA, M. we Francji, dep. Północny, na zach. M. Dunkierki (17 w.), nad rz. Aa, w pobliżu ujścia jej do Pas-de-Calais; 5,357 m. (1841. r.). Warowne, posiada komorę celną i składy towarów. Zamieszkuje w nim konsul belgijski. Tu również warsztaty statków morskich, port handlowy i rybołówstwo (wyprawia statki na połów wielorybów, śledzi i makreli). Prowadzi handel drzewem z północy Europy sprowadzanym, a mianowicie ze Szwecji i Norwegii. Posiada 111 statków morskich, z objęciem 2257 beczek. Handel zagraniczny zajmował w r. 1841: 223 okrętów, z objęciem 8,666 beczek.

GRAVELLONA, Mm. w królestwie Sardynijskim, prow. Lomellina, na pfd.-wsch. M. Novary (17 w.); 1,700 m.

GRAVES, LES GRAVES, nazwa winnic we Francji, depart. Girondy, obw. i kanton Bordeaux. Rozciągają się wokolicy zwirem pokrytą, otaczającą M. Bordeaux ze trzech stron, czyli między rz. Jale na pfn.-zach., Castres na pfd.-wsch. i w rozległości 8—9 w. w. wśród gruntów na zach. Bordeaux położonych. Najlepsze wina tego gatunku są tak zwane Talence, Merignac, Pessac, oraz wina białe: Blanquefort, Eysines, Talence, Taillant i Villeneuve d'Ornon.

GRAVESEND, po łacinie GRAVESINDA, GRAVESCENDA, Mm. w Anglii, hrb. Kent, na pfn.-zach. M. Maidstone (22 w.), a na pfd.-wsch. Londynu, na pr. brz. rz. Tamizy; 5,097 m. (1831. r.). Położone wprost fortecy Tilbury, broni wraz z przybrzeżnymi szaniami wejścia do rz. Tamizy. Tu również komora celna i stacja wszystkich statków, które przy opuszczeniu Tamizy w tym punkcie dopiero właściwe sobie papiery i dowody morskie mają doręczane. Posiada warsztaty statków morskich.

GRAVINA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Terra di Bari, na pfd.-zach. M. Bari (50 w.), na l. brz. rz. Gravina; 8,690 m.

GRAWENDAL, W. w ces. Rossyjskim, guber. Kurlandzkiej, pow. Mitawskim, Pamiętna walka

między wojskami generałów Essen i Jork, w roku 1812. stoczona.

GRAY, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Maine, hrb. Cumberland, na pfn. (24 w.) M. Portland; 1,750 m. (1840. r.). 2) Gray, po łacinie Graium, Gradicum, M. we Francji, główne obw. t. n., dep. Górnej Saony, na pfd.-zach. M. Vésoul, na lew. brz. rz. Saony; 7,201 m. (1841. r.). Posiada trybunał handlowy, kolegium komunalne, bibliotekę publiczną i drukarnię. Jest tu również wzorowo urządzone zakłady poruszane siłą wody, a zawierający kuźnię żelaza, odlewnie, wielkie piece, tartaki mechaniczne, olejarnie, młyny mączne, i t. p. Jest tu oprócz powyższych kilka innych zakładów przemysłowych. Prowadzi znaczny handel zbożem, mąką, żelazem, winem i drzewem.

GRAZALEMA, u starożytnych LACIDULEMIUM, M. w Hiszpanii (Andaluzyja), prow. Kadykska, na pfn.-wsch. Kadyksu (80 w.); 5,000 m.

GRAZEN, ob. NOWOHRAD.

GREAT-ISLAND, wyspa na wybrzeżu Irlandzkiej, liczona do prow. Munster, hrb. Cork, leży w porcie Cork, przy ujściu rz. Lee.

GREBENAU, M. w ks. Hesko-Darmstadtzkiej, prow. Wyższa-Hessya, gub. Alsfeld, nad rz. Jossa; 760 m.

GREBENSTEIN, M. w ks. Hesko-Kasselskiej, prow. Niższa-Hessya, w pobliżu Holgesmar (6 w.), nad rz. Esse; 2,451 m. (1840. r.). Odnacza się wyrobem i handlem płótna.

GRECYA, po grecku HELLAS, po łacinie GRAECIA, po francuzku LA GRÈCE, po angielsku GREECE, po niemiecku GRIECHENLAND, po holendersku GRIEKENLAND, po arabsku ROUM, królestwo w Europie południowej, z M. stoł. Ateny. Rozciąga się między 36° 23' a 39° 30' szerokości, oraz 18° 23' a 23° 42' długości, wschodniej. Graniczy na pfn. z Turcją Europejską, na zach. z wyspami Jońskimi i Włochami, od których oddzielona jest m. Jońskim, na pfd. z wyspami Cerygo i Kandyą, od których oddzielona jest przez m. Kandyjskie, na wsch. z Azją, od której oddacza Archipelag. Ogólna rozległość królestwa nie ma przenosić 47615000 stremma (1 stremma = 53,57 przętów kwadr. polskim), a z których przypada na półwysp Morei 31396000 stremma, na Liwadyę 19498000 stremma, na wyspy 6721000 stremma. Ludność obliczona w r. 1837. na 804,863 m., w r. 1840: 856470, w r. 1850: 1032900 m. Skład kraju jest nader nieregularny i rozrzucony, utworzony jest bowiem z części lądu stałego, t. j. Liwadyi, pół-

wyspu Morei, wyspy Eubée, oraz kilku gromad wysp, a mianowicie na pfn.-wsch. Eubée leżących, między którymi główne: Skiro, Selidromi, Skapelo, Skiathos i kilka innych z gromady Cykladów, jakoto: Naxia, Andro, Mikoni, Amorgo, Zea, Syra, Thermia, Paros, Milo, Nio, Santorin, Nafli i wielu pomniejszych, także kilku wysp wzdłuż wybrzeży leżących, między którymi odznaczają się: Koluri, Engia i Hydra. Wybrzeża Liwadyi i Morei w ogóle wysokie, i jużto wystające, już głęboko wcięte, posiadają mnóstwo zatok i przystani, między którymi główne: Arta, Lepancka, Arkadyjska, Kurońska, Kolokythia, Naulpia, Egińska, Negrepointska, i Volo; odznaczone są wielu przylądkami, jakoto: Skrofes, Papas, Klarenza, Gallo, Matapan, Malsa, Koraka, Skylli, Kolonna, Stawros i inne. Powierzchnia kraju jest wszędzie górzysta, posiada kilka wierzchołków, między którymi główne: 8000 stóp przechodzą, a mianowicie: Guiona (8780 stóp) w Liwadyi i Taygelete (8432 stóp) w Morei. Główne pasmo gór zwane Pindu, sterzy w północnej części kraju i wysła jedno ze swych ramion ku wschodowi, które pod nazwą gór Othris dochodzi zatoki Volo i zalega większą część granic między Turcją a Grecją. Ku południowi powyższego ramienia, pasmo główne (Pindu) zwraca się ku wschodowi i dzieli się ponownie, przy górze zwanej Axiros, na dwa oddzielne ramiona; z tych jedno ciągnie się ku północy pod nazwą Oeta, drugie zaś ku południowi pod nazwą Parnasu. Ramiona te łącząc się z sobą w dalszym ciągu, tworzą w części północnej doliny Tebańskiej rodzaj wyżyny czyli okolicy górzystej, ze wszystkich stron szczytami ich zamkniętej. Od przylądka Maraton, po nad kanałem Egrybos, ciągnie się inny łańcuch zwany górami Ozia lub Nozea, a który idąc w kierunku półwyspu Morei, przeciąga przesmykiem Korynckim, i rozciągając liczne ramiona na półwyspie (Morea), głównie z niego sterzy w części północnej, gdzie całą szerokość tegoż przerzyna. Wody bieżące są tu dość liczne, większa ich część jednak jest rwąciami strumieniami, i do usławnienia niemożliwe. Znaczniejsze z rzek krajowych: Cspropotamos, uchodząca do morza Jońskiego, a której część tylko dolna, należy właściwie do Grecji; Fidaris, spływająca do zatoki Patraskiej; Helada i Asopos do Archipelagu, Cefisus do zatoki Egińskiej, oraz Mauro-Potamo, uchodząca do jeziora Kopais, które wspólnie z jeziorem Kylika w pobliżu leżącym, nie ma z morzem żadnej

komunikacji widocznej. Główniejsze rzeki na półwyspie Morei są: Karbonaro i Vasiliko. Pod względem geognostycznym, znajdujemy w paśmie Pindu skały pierwotne, gdy w innych częściach Liwadyi, przemaga górotwór warstwowy, obfitujący w zwir, głązy i pokłady wapienne; górotwór trzeciorzędowy (terrains tertiaires) przeważa w Morei, i znaczną ilość minerałów zawiera. Tam też źródła mineralne, gazowe, wielka ilość podziemnych i jaskiń. Płody kruszcowe obfite i rozliczne, w ogóle przecieć są mało użytkowane; odznaczają się między niemi piękne marmury i liczne materiały budowlane. Klimat umiarkowany, w ogóle zdrowy, wyjąwszy kilku wybrzeży i okolic niektórych jezior. Średni wyraz powietrzostanu, w ciągu całego roku jest +15,6 w. wśród nisko położonych okolic północnych, na wybrzeżach zaś południowych dochodzi +18°. Upały w Atenach dochodzą niekiedy +38°. Doznają tu gwałtownych burz w porze wiosennej i ku jesieni; trzęsienia ziemi natomiast rzadko się wydziają. Grunty krajowe według natury swęj i osiągniętych korzyści, dzielą się w ogóle na części górzyste i właściwe skały; wykazy z r. 1842. obejmują następujące podziały: przestrzeń skalista i wyżyny obliczone na 15967226 stremma, wody na 3500000 stremma, lasy 7000000 stremma, grunty orne 19908358 stremma, ogrody 219 stremma, winnice 750000 stremma, sady oliwne 41610 stremma, plantacje cytryn i drzew morwowych 468 stremma, przestrzeń zajęta przez budowlę wiejskie i miejskie 211760 stremma. Płody rolnicze odpowiednie wysokości i położeniu miejscowemu są nader wielorakie: drzewa oliwne, których uprawa sięga najodleglejszych wieków, figi, rodzenki korynckie, winogrod, melony, zboża wszelkie, a mianowicie ryż, bawełna, indygo, liście tytoniowe, pomarańcze, daktyle, cytryny, granaty, uprawiane są na wybrzeżach kraju i w okolicach poniżej 1500 do 1700 stóp leżących, gdzie wzrasta również obficie krzew myrtowy, mastyks, jawor i wiele innych. Powyżej 1700 stóp i aż do wysokości 5 do 6000 stóp, wszystkie niemal pasma pokryte są piekniemi i zwiartemi lasami. Oprócz ogólnego przyjętego i upowszechnionego chowu bydła, owce i kozy najwięcej są pielęgnowane. Pszczelnictwo zaopatruje kraj w gatunek miodu, słynnego już w czasach starożytnych. W królestwie zwierząt znajdujemy znaczną ilość gatunków drapieżnych, jak również i dziczyznę. Grecja posiada właściwie nader małą liczbę zakładów przemysłowych; prawie wszystkie przedmioty, zaopatrujące pierwsze

potrzeby ludu wiejskiego, wyrabiane są na warsztatach domowych. Fabryki na większą prowadzone stoje, wydają prawie wyłącznie tkaniny jedwabne, sałian i cukier z buraków. Sól, wydobywana jedynie wśród lagun Missolongii, jest najważniejszym minerałem krajowym.

Główne zasoby Grecji oparte są na handlu morskim i żegludze nadbrzeżnej, a mianowicie z prowincjami przyległymi państwa Tureckiego. Ogólna wartość wywozu w roku 1838. dochodziła 7,237,896 drachm (drachma 1 = 46 1/2 groszy pol.); przywóz w tymże roku wynosił 20,335,835 drachm. W przedmiotach wywozowych pierwsze miejsce trzymały: rodzenki korynckie i inne (2,273,180 drachm), rozmaite napoje i wody (940,833 drachm), jedwab (716,528 drachm), orzechy (540,460 drachm), bydło pasne (638,092 drachm), zboża (362,476 drachm), figi (255,487 drachm), oraz w mniejszych ilościach: mąka pszenna, sól, bawełna, wyroby garncarskie, skóry i sałiany, oliwa, oliwki, liście tytoniowe, kasztany, wełna, miód, owoce, koszenilla, sery, tkaniny jedwabne i bawełniane. Przywóz składał się po większej części z następujących przedmiotów: rozmaite gatunki ziarna zbożowego (3,701,586 drachm), tkaniny bawełniane (3,997,251 drachm), wyrobki wełniane (1,463,436 drachm), skóry surowe i wyprawne (1,012,223 drachm), mięsna surowa (762,534 drachm), drzewo budulcowe (743,547 drachm), rozmaite kruszce (664,749 drachm), wyroby metalowe (620,132 drachm), mięsna solona (581,732 drachm), oliwa (479,858 drachm), kawa (434,722 drachm), rozmaite napoje (431,623 drachm), cukier (418,251 drachm), mydło (361,834 drachm), budulec okrętowy (285,295 drachm), ryż (266,969 drachm), tytu (259,362 drachm), tkaniny jedwabne (215,483 drachm), papier (209,949 drachm), oraz w pomniejszych ilościach: sadło, wyroby mydlarskie, korzenie wszelkie, anyż, wyroby garncarskie, piekarskie i cukiernicze, siarka, farby malarskie suche i olejne, oraz drzewa farbiarskie, kadzidła, konfektury, proch strzelniczy, sery, wyroby hut szklanych, szynki, wyroby złotnicze i jubilerskie, róg, kości, a nakoniec książki, ryciny, kryształ, pachnidła i t. p. Główne porty handlowe w Grecji: Syra, Nauplijski, Koryncki, Patraski i Pirejski. W r. 1836. zawinędo do portów greckich 2,219 okrętów, z objęciem 145,702 beczek, a mianowicie: 1,564 statków tureckich, 139 austriackich, 330 japońskich, 36 angielskich (7953 beczek), 35 francuskich (7689 beczek), 17 tokańskich i inne. Opuszczały porty królestwa 2241 okrętów, z ładun-

kiem 153,376 beczek. Ogół okrętów, własnością portów krajowych będących, dochodził w r. 1838: 3345 statków morskich, mogących objąć 89,642 beczek ładunku, a obsłużonych przez 15,281 majtków. Mieszkańcy okolic górzystych ładu stałego, a mianowicie w części zachodniej Grecji, są potomkami starożytnych Hellenów, jak również ludność na wschód gór Parnasu zamieszkała. Toż samo pokolenie przemaga i w Morei, lubo z Albańczykami, Bułgarami i Wołochami zmieszane. Małnoci, zdający się być potomkami starożytnych Lacedemonczyków, składają oddzielną ludność na powyższym półwyspie. Mieszkańcy wysp są po większej części mieszaniną Albańczyków i Greków. W r. 1840. ludność krajowa dochodziła 856,700 osób. W r. 1837. na ogólną liczbę 804,863 m., liczone: 92,157 rolników, 25,695 pasterzy wyłącznie chowu bydła oddanych, 27,746 już robotników fabrycznych, już komisantów handlowych, 4,802 kupców, 3,914 żołnierzy, 12,951 marynarzy, 1,711 urzędników i oficyalistów, 438 nauczycieli i ludzi naukowych, 127 adwokatów, 251 doktorów, 3,687 księży i t. p. Religia katolicko-grecka jest wyznaniem większości mieszkańców. W r. 1840. liczone w Grecji 116 miast i 2,146 wsi, które składały 468 gmin. Zasady rządu są konstytucyjne, na wzór Francji i Anglii; ogłoszone i wprowadzone zostały z dniem 30. marca 1844. r. Bezpieczeństwo osób i majątków zapewnione; religią państwa jest religia katolicko-grecka, a przyszli Władcy kraju (obecnie panujący jest katolikiem rzymskim) obowiązani są podzielać wyznanie większości narodu; wszystkie zresztą wyznania religijne bezpieczeństwo i swobodę mają sobie zapewnione. Władzę prawodawczą król podziela z senatem i izbą deputowanych; prawo inicjatywy zarówno do powyższych władz należy. Budżet wotowany corocznie przez obiedwie izby; lista cywilna, również przez obiedwie izby i na lat dziesięć jest oznaczana. Władza wykonawcza oraz dowództwo armii lądowej i morskiej, połączone są w osobie panującego, który nosi tytuł króla Grecji. Wyższy zarząd administracyjny kraju powierzony jest ministerstwu: spraw zagranicznych, wewnętrznych, skarbu, wyznań i oświecenia publicznego, sprawiedliwości, marynarki, wojny. Król mianuje prezesa komitetu ministrów. Rozbiór pewnych interesów państwa i składanych rachunków powierzony jest Radzie Stanu i Izbie Obrachunkowej. Zasadą prawodawstwa krajowego jest kodeks cywilny francuski, wprowadzony w r. 1830.; skład i urządzenie sądownictwa również na wzór francuskiego. Władzami sądowymi

są: sąd kassacyjny, zasiadający w Atenach, 2 trybunały królewskie, t. j. w Atenach i Nauplii, 10 trybunałów pierwszej instancji, ustanowionych w Atenach, Khalkis, Syra, Nauplii, Sparcie, Kolamas, Tripoli, Patras, Missolongii i Lamia, 3 trybunały handlowe: w Syra, Patras i Nauplii. Zaprowadzono tu również sądy asizów, zasiadające z sądami przysięgłych, oraz sądy pokoju w miastach mniejszych. Synod, kierujący głównie sprawami duchownymi, zarządza 16 metropolitami i 17 biskupami. Wyznanie rzymsko-katolickie posiada 2 arcybiskupów i 4 biskupów.

Główne zakłady naukowe w Grecji: uniwersytet w Atenach (292 uczni w r. 1841.), 4 gimnazja, t. j. w Atenach, Syra, Nauplii i Patras (ogółem 530 uczących się), 25 szkół wychowania drugiego rzędu (3,500 uczących się), oraz 535 szkół początkowych (26,995 uczących się). Zaprowadzono również w kraju: szkołę początkową realną, szkołę politechniczną, szkołę wojskową, oraz dwie szkoły żeglarskie, t. j. w Nauplii i Syra. W Atenach urządzono drukarnię królewską, oprócz tego sześć innych znajduje się w kraju. Ze względu na zarząd administracyjny, cały kraj dzieli się od r. 1838, na 30 dycezyj czyli departamentów i 7 hypodycezyj czyli obwodów. Każda z osad miejscowych, licząca do 300 m., tworzy gminę czyli Demę, mającą zarząd zwierzchni, nad osadami sąsiednimi, mniejszą ludność posiadającymi. Każda gmina pozostaje pod zwierzchnictwem wójta lub burmistrza, mającego przydaną radę municypalną do współdziałania. Siłę wojenną Grecji składają armia lądowa i morska. Pierwsza liczyła w r. 1851: 8,570 ludzi; druga składała się z 2 korwet o 26 działach, 2 statków parowych, 3 brygów o 24 działach, 7 szonerów o 36 działach, 5 kutterów, 1 jachtu królewskiego, oraz 2 innych pełniących służbę między Atenami a Paros; 12 szalup kanonierskich o 22 działach i 2 barki. Budżet z r. 1850. ustanowił dochody państwa na 20,670,285 drachm; wydatki zaś obliczono na 20,304,016 drachm. Procenta od długu publicznego dochodzą rocznie 4,000,000 drachm, należne domowi Rotszylów, a 500,000 królowi Bawarskiemu. Dług przyznany dla króla Bawarskiego uregulowany został w listopadzie 1848. r. i ustanowiony na 1,529,333 złt. reńskich; dług Rotszyla zaciągnięty od r. 1833. dochodzi summy 66,600,000 drachm i zareczony w równych częściach przez Rosyję, Francję i Anglię. Grecja reprezentowana jest przez pełnomocnych ministrów w Paryżu, Londynie, St. Petersburgu, Berlinie, Monachium, Madrycie i Konstantynopolu. W r. 1838.

dzielono Grecję na następujące dycezyje i hypodycezyje: dycezyja Argolidzka z M. stoł. Nauplia (29,013 m.); oraz hypodycezyje: Spezzia i Hermione (15,801 m.); dycezyja Hydra, z M. stoł. t. n. (15,241 m.); Corinthia, z M. stoł. Sikyron (28,717 m.); Achaja, z M. stoł. Patras (28,448 m.); Kyllenia, z M. stoł. Kalavria (35,804 m.); Elida, z M. stoł. Pyrgos (33,569 m.); Triphillia, z M. stoł. Kyparissia (36,011 m.); Messenia, z M. stoł. Kalamata (31,031 m.); Mantinea, z M. stoł. Tripolitza (40,128 m.); Gortynia, z M. stoł. Karytene (36,512 m.); Lacedemonia, z M. stoł. Sparta (38,408 m.); Laconia czyli Maina, z M. stoł. Axiopolis (71,707 m.); Aitolie, z M. stoł. Missolonghi (24,103 m.); Acarnania, z M. stoł. Argos (22,828 m.); Eurytania, z M. stoł. Echalia (21,611 m.); Phocide, z M. stoł. Amphissa (29,986 m.); Phiotide, z M. stoł. Lamia (21,939 m.); Attika, z M. stoł. Ateny (25,632 m.); Beotia, z M. stoł. Libadya (30,399 m.); Eubea, z M. stoł. Chalkis (40,124 m.); Tynnos-Andros, z M. stoł. Tynos (31,743 m.); Syra, z M. stoł. Syra (25,103 m.); Naxos-et-Paros, z M. stoł. Naxos (18,544 m.); Thera, z M. stoł. Thera (18,613 m.).

GREECE, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, hrb. Monroe, na pñ.-zach. Rochester (10 w.); 3,669 m. (1840. r.).

GRECUM, ob. KÖNIGGRÄTZ.

GREEN czyli PALLAS GREEN, Mm. w Irlandyi, hrb. Limerick; 4,565 m.

GREENBURG, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, pañ. Nowego-Yorku, hrb. Westchester, na pñ. M. Nowego Yorku (30 w.); 3,361 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, pañ. Pensylwanii, hrb. Westmoreland, na pñ.-wsch. M. Pittsburg; 870 m. 3) Mm. tamże, pañ. Kentucky, stoł. hrb. Green, na zach. M. Lexington (100 w.), nad rz. Green-River; 700 m.

GREENBUSH, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, państwo Nowego-Yorku, hrb. Rensselaer, na lew. brz. rz. Udson, wprost M. Albany; 3,700 m. (1840. r.).

GREENFIELD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pañ. Massachusetts, stoł. hrb. Franklin, na zach. M. Bostonu, na pr. brz. rz. Connecticut; 1,800 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, pañ. Nowego-Yorku, hrb. Saratoga, na pñ. M. Albany; 2,803 m. (1840. r.).

GREENLAND, ob. GRENLANDYA.

GREENLAW, Mm. w Szkocyi, hrb. Berwick, na pñ.-wsch. M. Edynburga, nad Blackadder; 1,349 m. GREEN-MOUNTAINS, czyli ZIELONE GÓRY,

pasmo gór w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, uważane za odnogę łańcucha gór Alleghany. Rozciąga się od przylądka West-Rock, w pobliżu New-Haven (państwo Konnektikut), na granicy Kanady i przerywa państwo Konnektikut, Massachusetts i Vermont. Przybrały swą nazwę od zieloności pokrywających je lasów.

GREENOCK, Mm. w Szkocji, hrab. Renfrew, na pfn.-zach. M. Glasgow (28 w.), na wybrzeżu pfd. zatoki Clydy; 22,088 m. 1821. r.; 28,500 m. 1831. r. Posiada port bezpieczny i obszerny, a którym znaczny handel morski prowadzi. Odnacza się również budową statków parowych i okrętów żaglowych, do 800 beczek ładunku unosić mogących. Wyprawia okręty na połów dorszy i śledzi. W samym mieście znajduje się wielka ilość zakładów przemysłowych, główniejsze między niemi: papiernie, fabryki tkanin wełnianych, garncarstwo, warsztaty płóciennicze, fabryki lin okrętowych, zakład machin parowych, odlewnie kotwic żelaznych, rafinerie cukru, mydlarnie, garbarnie i huty szklane. W r. 1839. wyprowadzono zład 17,400 beczek (beczka równa się wadze 22 centn. polskich) węgla kamiennych. W tymże roku zawinęło do portu 214 okrętów, z objęciem 61,459 beczek, prawie wyłącznie pod flagą angielską. Własnych okrętów posiadało miasto 403 z objęciem 61,328 beczek. Pobór celny dochodził podówczas 315,084 funtów szterlingów. Wysyła jednego deputowanego z grona 1113 wyborców; (1820. r.).

GREENORE, przylądek w Irlandyi, prow. Leinster, na pfd.-zach. M. Wexford.

GREEN-RIVER, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, państwo Kentucky, dopływowa rz. Ohio. Wybiega ze źródeł w hrab. Lincoln leżących, i płynie na przestrzeni 360 wiorst.

GREENWICH, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, państwo Nowego-Yorku, hrab. Washington, na pfn. M. Albany (43 w.); 3,846 m. 1840 r. Posiada znaczne fabryki wyrobów bawełnianych i lnianych. 2) Mm. tamże, państwo Konnektikut, hrab. Fairfield, na pfd.-zach. New-Haven (72 w.), nad rz. Long-Island; 3,921 m. (1840. r.). 3) Mm. tamże, państwo Rhode-Island, stoł. hrab. Kent, na pfd. M. Providence (23 w.), nad odnogą Narraganset; 1,591 m.

GREENWICH, po łacinie GRONVICUM, GRONDICUM, M. w Anglii, hrab. Kent, oddalone 42 w. na pfn.-zach. M. Maidstone, a 6 w. na pfd.-zach. M. Londynu, na pr. brz. rz. Tamizy. Leży pod 51° 28' 40" szerok. północnej, a 20° 15' 15" dług. zachodniej. Liczyło w r. 1811: 16,947 m., w r. 1821: 20,712

m., w r. 1831: 24,553 m., którzy zajmowali 3,665 domów mieszkalnych. Zdobne pięknym pałacem, niegdyś rezydencją królewską, zbudowanym za Henryka VI., a zamienionym na szpital inwalidów marynarki, przez Wilhelma III. Posiada również wspaniałe obserwatorium, zbudowane wśród parku pałacowego za panowania Karola II. Bywa celem częstych wycieczek spacerowych dla mieszkańców M. Londynu. Obchodzi do roku dwa święta, napływem obcej ludności wsławione, a mianowicie Wielkanoc i Zielone Świątki. Komunikuje z M. Londynem przez statki parowe i drogę żelazną, zbudowaną na arkadach. Wysyła dwóch deputowanych, z grona 3610 wyborców (1840. r.).

GREENVILLE, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, państwo Karolina Północna, stoł. hrab. Pitt, na pfd.-wsch. M. Raleigh, na pr. brz. rz. Ter. 2) Mm. tamże, państwo Karolina Południowa, stoł. hrab. t. n., oddalone 170 w. na pfn. M. Augusta, nad rz. Reedy-River. 3) Mm. tamże, państwo Tennessee, stoł. hrab. Green, o 120 w. od M. Knoxville, nad rz. French-Broad-River. Posiada sądy cywilne i karne, więzienie i szkołę początkową (Greenville-College) z biblioteką i drukarnią. 4) Mm. tamże, państwo Ohio, stoł. hrab. Darke, oddalone 126 w. na zachód M. Columbus; 2,006 m. (1840. r.).

GREFENBERG, GRAEFENBERG, W. w ces. Austriackim, prow. Szląsk-Austriacki, cyrk. Troppau (Troppau), w pobliżu miasteczka Freiwalldau. Wsławioną jest zakładem Pryśnicka.

GREIFENSEE, Mm. w Szwajcaryi, kanton Zurychski, stoł. obw. t. n., na wsch. M. Zurych, nad jeziorem t. n.; 406 m., wyznania kalwińskiego.

GREIFFENBERG, po łacinie GRYPHIBERGA, 1) M. w Prusach, prow. Pomerania, stoł. obw. t. n., rejencja Szczecińska, na pfn. wsch. M. Szczecina (60 w.), na lew. brz. rz. Rega; 3,700 m. 2) M. tamże, prow. Brandenburgska, rejen. Potsdamska, okr. Angermünde, nad rz. Sarnitz, około 70 w. od M. Berlina; 1,200 m. 3) Greiffenberg, po łacinie Gryphimontium, M. tamże, prow. Szląska, obw. rejen. Lignickiej, na pfd.-zach. M. Lignicy, okr. Loevenberg, nad rz. Queis; 2,520 m. (1837. r.). Posiada fabrykę wyrobów wełnianych i płócien. Prowadzi handel niemi i płótnem.

GREIFFENHAGEN, M. w Prusach, prow. Pomerania, stoł. okr. t. n., rejen. Szczecińska, na pr. brz. rz. Regalitz; 500 m. 1837. r. Posiada początkową szkołę łacińską i sąd ziemski.

GREIFSWALD, po łacinie GRYPHISWALDIA, GRIPSWALDIA, GRIPESWOLDA, M. w Prusach,

prow. Pomerania, stoł. okr. t. n., w rejen. Stralsundzkiej, na pfd. M. Stralsund (24 w.), w pobliżu (3 w.) wybrzeży mr. Bałtyckiego, nad małą rzeczką, tworzącą nad témże mr. jeden z najwygodniejszych portów królestwa; 10,291 m. (1837. r.). Jest siedziskiem najwyższego sądu dla dawniej Pomeranii Szwedzkiej; posiada uniwersytet założony w r. 1456., a który w r. 1834. liczył 41 profesorów i 1,311 uczni, słuchających wykładu fakultetów: teologiczno-ewangelickiego, prawodawstwa, sztuki lekarskiej i filozofii. Szkoła królewsko-rolnicza, umieszczona jest w Eldena. Zamieszkują tu konsulowie: szwedzki, duński, i portugalski. Są tu również liczne fabryki, między którymi odznaczają się fabryki szpilek, tytoniu i tabaki, mydła, skór i wódek. Prowadzi znaczny handel morski. W r. 1836. posiadało 52 własnych okrętów, mogących objąć ładunku 4904 łasztów. Komunikuje statkami parowymi z miastem Ystad.

GREIN, M. w ces. Austriackim, prow. Górna Austria, gub. Linz, cyrkul. Mühl, na pfd.-wsch. M. Linz (40 w.), nad Dunajem.

GREITZ, GREIZ, po łacinie GROECIUM, M. w Związku Niemieckim, stoł. księstwa Reuss-Greiz, na pr. brz. rz. Elstery; 7,000 m. Rezydencja księcia panującego i głównej administracji księstwa. Posiada hceum, oraz fabryki sukna, dystylarnie wódek, fabrykę wyrobów bawełnianych, papiernię i drukarnie. Zdobne jest pięknym zamkiem, wzniesionym na wzgórzu.

GRENADA, po francuzku GRENADE, wyspa w Antyllach angielskich, w zarządzie wysp Wiatrowych i Podwiatrowych, M. stoł. Georges-Town. Rozciąga się od 11° 58' do 12° 14' szerokości północnej, i między 63° 40' a 64° 55' długości zachodniej. Oddalona jest około 140 w. od wyspy Ś. Trójcy, a 100 w. na pfd.-zach. Ś. Wincentego. Największa jej szerokość 16 w., największa długość 32 w. Rozległa około 8 i pół mil kwadratowych. W r. 1836. liczyła 22,442 m. (między którymi 4,226 białych i wolnych kolorowych, a 18,216 niewolników), w roku zaś 1842. obliczono na 27,000 m. Składa się z łańcucha gór, siłą wulkaniczną nad poziomem morskim wypartych, i zawiera kilka jezior i pomniejszych strumieni. Grunt nader żyzny, klimat szkodliwy. Płody: indygo, liście tytoniowe, cukier, kawa, kakao i bawełna, wyprowadzane po większej części do królestw W. Brytanii. Składa osadę z oddzielnym zarządem i prawodawstwem. Zostaje pod zwierzchnictwem gubernatora, rady kolonialnej i zgromadzenia prawodawczego. W r. 1836. posiadała 6 szkół, do których uczęszczało

923 uczni. Siłę jej wojenną składa 923 ludzi. Odkryta została przez Krysztofa Kolumba.

GRENADE-SUR-L'ADOUR, M. we Francyi, depart. Landes, obw. Mont-de-Marsan, oddalone 14 w. na pfd.-wsch. M. t. n., na pr. brz. rz. Adour; 1416 m.

GRENADE-SUR-GARONNE, M. we Francyi, depart. Górnej Garonny, obw. Tuluzy, na pfn.-zach. i w odległości 21 w. od M. t. n., na pr. brz. rz. Save, a w pobliżu lew. wybrzeża rz. Garonny; 4,281 m. (1841. r.).

GRENAE, M. w Danii, sztyft (gubernia) Aarhus, nad Koling-Sund, małą zatoką Kategatu; 900 m. 1840. r.). Posiada mały port handlowy.

GRENLANDYA, GRÖNLAND, po francuzku GROENLAND, po łacinie GROENLANDIA, GRONLANDIA, GRONIA, po angielsku GREENLAND, rozległa posiadłość duńska w Ameryce Północnej. Leży w strefie północnej, między 59° 48' a 80° szerok. północnej. Obszerność jej nie jest wiadoma, gdyż północna granica dla zawaf i gór lodowych oznaczoną być nie mogła. Również i kształt jej niewiadomy, to tylko pewnym, że jest wyspą jednak niepołączoną z lądem stałym Ameryki pfn., jak dotąd powszechnie wnoszono. Ludność jej podawano w r. 1840. na 8,000 m. Oblana jest na wsch. oceanem Lodowatym pfn., przez ocean Atlantyki ku wsch. i południowi, na zachód ciśnieńa Dawisa i odnoga Bałtyńska, na północ granice jej nie są oznaczone. Łańcuch wzgórz, ciągnący się przez całą jej długość dzieli powierzchnię na dwie części. Wybrzeża głęboko-wgięte i otoczone są wyspami; między ostatnimi główną jest zwana Disko, położona ku zachodowi. Roślinność prawie żadna, ogranicza się na mchu kilkorakim. Ze zwierząt: niedźwiedzie polarne, psy morskie, lisy, wieloryby, renifery, orły, kruki i sokoły; z gatunków domowych: psy, bydło i owce, a szczególnie w okolicy południowej. Polowanie i rybołówstwo nader korzystne i obfite u wybrzeży morskich są głównymi zasobami i zajęciem mieszkańców. Bogactwa mineralne zdają się być nader wielorakie, składają się z krysztafu górnego, siarki, stalaktytów, rudy miedzianej, węgla kamiennych, azbestu, serpentyny i innych. Klimat zdrowy, mrozy przecież do —32° R. dochodzą. Burze gwałtowne i często zdarzające się w porze jesiennej. Pierwotni mieszkańcy mają wielkie podobieństwo charakteru z Eskimosami, są łagodzi i dobrodusni, mówią właściwym sobie językiem, są po większej części bałwochwalecy, misyonarze przecież i tutaj pomyślnie rozkrzewili naukę Chrystusową, gdyż ludność osią-

dła w koloniach lub stałych siedliskach, przyjęła jej zasady i obrzędy. Wywóz krajowy składa się po większej części z tranu rybiego, rybsuszonych, puchu ptaków morskich (endredon), fiszbinu, skór z psów morskich, niedźwiedzi i z reniferów. Powyższe szczególnie dostarczają ładunku dla 5—6 okrętów każdorocznie. W r. 1840. dzieliła się na 13 osad, 15 kantorów handlowych, i 10 missyj. Cały kraj będący w posiadaniu Danii, dzieli się na 2 inspektoraty, administrowane przez 2 inspektorów, a z kolei na okręgi podzielone: inspektorat północny, z M. stoł. Godhavn (zawiera 10 okręgów), inspektorat południowy, z M. stoł. Gottahab (6 okręgów); pierwszy liczył w roku 1836: 2,620 m.; drugi 4,860 m. U wybrzeży wschodnich wyspa niezamieszkała, Jan Mayen zwana, posiada górę niedźwiedzią (6000 stóp), wśród której wybucha wulkan, najdalej z posuniętych na północ Ameryki. Godnym uwagi i osobliwsiem zjawiskiem tych mass lodowych jest świetny odbłask, padający od skał lodowych, a który rzuca na morze rażące światło na kilka mil wokoło, wielce do zorzy północnej podobne. Grenlandya odkryta została w X. wieku, przez żeglarza rodem Islandczyka. Norwegia i Dania posiadały w XIV. wieku kilka kwitnących kolonij, a które skutkiem zaniedbania zniknęły bez śladów. Obecnie utworzone zakłady są po większej części dziełem Jana Egide, księdza misyjnego, rodem duńczyka, który przybił do wyspy w r. 1721. w mieście, gdzie obecnie wznosi się Gottahab, i Braciom Morawczykom, którzy wkrótce osiedli w Grenlandyi.

GRENLANDZKIE MORZE, jest część oceanu Atlantyckiego, na wsch. stronie Grenlandyi, ku biegunowi północnemu zwrócona.

GRENOBLA, po francuzku **GRENOBLE**, po niemiecku **GRENOBEL**, w starożytności **CULARO**, a przez Rzymian **GRATIANOPOLIS** zwane, M. we Francyi, stoł. dep. Izery, na pld.-wsch. Paryża, nieco powyżej spływu rz. Drac. Leży pod 45° 11' 57" szerok. północnej, a 3° 23' 20" dłuż. wschodniej. Liczyło w r. 1799: 24,830 m.; w r. 1821: 23,602 m.; w r. 1831: 24,888 m.; w r. 1836: 28,969 m.; w r. 1841: 30,824 m. Obronne, jest siedliskiem biskupa sufragana lyońskiego, sądu apelacyjnego i trybunału handlowego. Mieści w sobie władzę wojskową 18. okręgu żandarmerji, dyrekcję inżynierji (9. okręgu), zarząd górniczy, zarząd leśny (14. okręgu), i władzę celne. Posiada z zakładów naukowych: akademię (académie universitaire) z fakultetami teologii, prawa i nauk matematycznych, oprócz tego seminarjum biskupie, niższą szkołę lekarską,

kolgium królewskie, początkową szkołę realną, szkołę rysunku, budownictwa i kursa botaniczne. Znajdujemy tu również bibliotekę publiczną (60,000 tomów), galerję czyli muzeum malarstwa, i ogród botaniczny. Izba handlowa, oraz izba naradczą sztuk i rzemiosł. Pod względem przemysłowym odznacza się wyrobami rękawicznymi, kapelusami, zegarmistrzostwem, przetworami chemicznymi, tkaninami jedwabnymi, wstążkami, makaropem włoskim, garbarniami, zakładami rymarskimi, białoskórnictwem, i dystylarniami. Są tu również odlewnie kruszców, 5 drukarni, papiernia, rafinerja cukru i wiele innych. Prowadzi handel konopiami, żelazem i drzewem. Wśród budowlu odznacza się katedra i ratusz. Jest rodzinem Bayarda, Vaucanson, Condillaka, Mably i Gentil-Bernarda.

GRENZE, MILITÄR-GRENZE, ob. **GRANICA WOJSKOWA**.

GRETNÄ-GREEN, GREAT-KNOW, Mm. w Szkocyi, hrb. Dumfries, na pld.-wsch. M. Dumfries, a na pld. (19 w.) M. Carlisle, w pobliżu ujścia rz. Eden; 1,950 m. Wślawione zawieraniem tajemnych małżeństw przez Anglików; posiada przywilej na zasadach prawodawstwa szkockiego oparty, iż ze-znanie dwóch osób w obec świadków miejscowych że są małżonkami, staje się dostatecznym do uprawomocnienia ich związku; warunek przecieź spełnienia aktu małżeńskiego uważany jest za nieodzowny do uznania związku podobnego za nieodwołany. Tego rodzaju związki zawierane są zazwyczaj we wsi Rigg, leżącej w parafji Graitnej, i w najbliższym punkcie granicy angielskiej. Tak zwani Ale-House-Keepers czyli miejscowi karczmarze, wydają świadectwa ślubu a nawet w razie potrzeby dopełniają obrządków kościelnych, według rytuału anglikańskiego. Godnym jest uwagi, iż lubo tego rodzaju małżeństwa uważane są w Anglii za prawomocne, to jednak tylko w Szkocyi potomstwo ich przedślubne uważanem jest na równi z prawem dzieci. Śluby tego rodzaju (około 500 rocznie) zwykły mieścić miejsce nie tylko w Rigg, ale Springfield, Annan i innych punktach nadgranicznych.

GREUSSEN, M. w ks. Schwarzburg-Sondershausen, obw. Klinge, na pld. (17 w.) M. Sondershausen; 2,400 m.

GREYENBROICH, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stoł. okr. t. n., w obw. rejen. Düsseldorfskiej, na pld.-zach. (19 w.) M. Düsseldorf, nad rz. Ert; 800 m.

GREVENMACHER, po niemiecku **GREVENMACHERN**, po łacinie **MACHERA-COMITIS**, M. w Holandyi, prow. Luksemburska, stoł. okr. t. n., na pld.-zach. M. Luksemburga (20 w.), na lew. brz. rz. Mozelli; 2,400 m. (1838. r.).

GREVISMÜHLEN, GREIFSMÜHLEN, po łacinie **COMITIS-MOLA**, Mm. w ks. Meklembursko-Szweryńskim, na pld.-zach. M. Szwerynu (21 w.); 2,260 m.

GREZ, Mm. w Belgii, prow. południowy Brabant, w pobliżu M. Louvain; 2,400 m.

GRIESBACH, 1) W. w W. ks. Badenickim, cyrk. Środkowego-Renu, obw. Oberkirch. Posiada źródła żelazne (+8 R.); kąpiele nader uczęszczane. 2) Mm. w Bawaryi, cyrk. Niższej-Bawaryi, stoł. obw. ziemskiego t. n., na pld.-zach. Passau (26 w.); 740 m. 3) Mm. tamże, cyrk. Niższej-Bawaryi, na pld.-zach. Wegscheid; 754 m.

GRIETH, M. w Prusach, rejen. Düsseldorfska, okr. Cleve, na wsch. M. t. n., nad rz. Renem; 970 m.

GRIETHHAUSEN, Mm. w Prusach, rejen. Düsseldorfska, okr. Cleve, nad jednym z ramion rz. Renu, na pld.-wsch. M. Cleve; 700 m.

GRIGIONI, ob. **KANTON GRYZONÓW**.

GRIGNAN, po łacinie **GRIGNIACUM**, M. we Francyi, dep. Drôme, obw. Montélimart, na pld.-zach. M. Montélimart (19 w.); 2,025 m. Zamek Grignan, pamiętny śmiercią pani de Sévigné w r. 1696., w części zburzonym został w epoce rewolucyi francuskiej. Grób pani de Sévigné znajduje się w kościele parafialnym.

GRIGNON, osada we Francyi, dep. Seine-Oise, obw. Wersalski, 12 w. od M. t. n., kanton Poissy, gmina Triverval; 558 m. (1841. r.). Posiada instytut agronomiczny rządowy, w którym do 300 uczących się liczy.

GRIMMA, M. w Saxonii, w cyr. Lipskim, nad rz. Muldą, na pld.-wsch. M. Lipska; 5,037 m.

GRIMME, GRIMMEN, po łacinie **GRIMUS**, M. w Prusach, prow. Pomerania, stoł. okr. t. n., obwód rejencyi Stralsundzkiej, na pld.-zach. (22 w.) M. Stralsund, na pr. brz. rz. Trebel; 2,400 m. (1837. r.).

GRIMSBY, Mm. portowe w Anglii, hrb. Lincoln, na pld.-zach. M. Lincoln (45 w.), na pr. brz. ujścia rz. Humber; 6,589 m. Prowadzi handel dość znaczny, a mianowicie solą i węglami kamiennymi. Przywóz składa się po większej części ze zboża i drzewa budulcowego z krajów północnych. W r. 1836. posiadało 36 statków morskich z objęciem 1187 beczek. W r. 1840. wysłało deputowanego 1 do izby niższej z grona 515 wyborców.

GRIMSEL, góra w Szwajcaryi, wpośród łańcucha Alp, ciągnącego się w kantonie Bernskim. Leży między kantonem Bern i Wallis, a wznosi się 5800 stóp nad poziomem morza. Odznacza się obfitością kryształu górnego i posiada przejście ułatwiające stosunki mieszkańców kantonu Bernskiego, z mieszkańcami kantonu Wallis. W témże przejściu i na wysokości 4000 stóp, strudzony lub zahłakany podróżny znajduje dom gościnny, zwany Grimselspitäl.

GRIMSTAD, Mm. portowe w Norwegii, obw. Nedenaes, na pld.-wsch. M. Christiansand (39 w.), nad rz. Skager-Rak; 500 m. Wyprowadza na handel zagraniczny: śledzie, żelazo w sztabach i gęsiach, liny okrętowe, budulec morski i t. p. W r. 1835. zawinęło tu 80 okrętów z ładunkiem 1500 łasztów pod flagą duńską (66 okrętów), francuską (6 okrętów), angielską (4 okręty). Własnych okrętów posiadało 43, z objęciem 1035 łasztów.

GRINSTEAD, EAST G., Mm. w Anglii, hrb. Sussex, na pld. M. Lewes; 3,800 m.

GRIPSWOLDA, GRIPSWALDIA, ob. **GREIFSWALD**.

GRIS-NEZ, przylądek we Francyi, na pld.-zach. krańcu, dep. Pas de Calais. Najbliższy punkt wybrzeży francuskich od strony Anglii.

GRISONS, GRISONES, GRISONIA, ob. **GRYZONY**.

GRISSACH-OB-MURTEN, ob. **CRESSIER-SUR-MORAT**.

GRISSELHAMM, port w Szwecyi nad mr. Bałtyckim, w lanie Sztokolmskim, wprost wyspy Aland. Punkt przewozowy do Finlandyi.

GRISWOL, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Konnektikut, hrb. New-London, na pr. brz. Quinebaug; 2,165 m. (1840. r.).

GRÖBZIG, M. w ks. Anhalt-Dessau, stoł. obw. t. n., na pld. M. Halli (22 w.), nad rz. Fuhne; 1300 m. Posiada obfite kopalnie węgla kamiennych.

GROCHOLICE, Mm. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Piotrkowski, na pld. M. Piotrkowa, a na pld. Radomska. Miasteczko drewniane i rolnicze liczy 1,295 m., zajmujących 167 domów drewnianych. Posiada kościół katolicki muryrowany i szkołę elementarną od r. 1811. (79 uczni w r. 1848.). Znajdujemy tu również pojedynczych tkaczy wyrobów bawełnianych, chustek, bańców i t. p., oraz kilku farbiarzy. Dwanaście jarmarków do roku. Oddalone od M. powiatowego pół mili.

GROCHÓW, W. w król. Polskim, gub., pow. i okr. Warszawskim, gminie Ekonomia Warszawska, część I., parafia Praga. Liczy 178 m., zajmujących

34 domów mieszkalnych i 72 innych zabudowań. Leży przy trakcie bitym Brzesko-Litewskim i posiada fabrykę wódek i likworów poszukiwanych.

GRÓDEK, M. w Galicji, obw. Lwowski. Leży nad wielkim stawem, o 3 i pół mili od Lwowa; 6,000 m. Posiada magistrat i szkołę normalną. Prowadzi znaczny handel lnem. Niegdyś istniał tu zamek królewski, pamiętny zakończeniem życia Władysława Jagiełły w r. 1433. Oblegane przez Tatarów w 1450. r. bezskutecznie, zdobyte zaś i spustoszone zostało przez Bohdana Chmielnickiego w 1654. r.

GRÓDEK, Mm. w Galicji, obw. Czortkowski, nad rz. Dniestrem, oddalone 2 mile od M. Zaleszczyki; 3,800 m. Posiada szkołę elementarną.

GRODKÓW, po niemiecku **GROTTKAU**, po łacinie **GROTCAVIA**, M. w Prusach, prow. Śląsk, stoł. obw. t. n., rejen. Opolska, na zach. (30 w.) M. Opola; 2,206 m. (1837. r.).

GRODNO, M. w ces. Rosyjskiem, stoł. gub. t. n., leży na pr. brz. rz. Niemna, o pół mili od rz. Łosośny, a dwadzieścia 5 mil od Wilna; 15,526 m. (1848. r.). Zabudowane jest wśród okolicy przerniętej wielu parowami, posiada kilka ulic murowanych i sześć mostów, łączących rozmaite części miasta. Ze znaczniejszych budowli zasługują na uwagę: pałac zamieszkały obecnie przez gubernatora, a będący poprzednio miejscem zgromadzeń sejmowych, pałace radziwiłłowski i sapieżyński, ośm kościołów rzymsko-katolickich, dwa kościoły wschodnio-katolickie i jeden ewangelicki. Między zakładami naukowymi odznaczają się: gimnazjum, szkoła parafialna, gabinet historii naturalnej i biblioteka. Jest również siedziskiem władz gubernialnych i rezydencją gubernatora, zawisłego od generał-gubernatora, zamieszkującego w Wilnie. Pod względem przemysłowym odznacza się fabrykami sukna, wskrzeszonymi w ostatnich latach. Pamiętne jest wielokrotnymi sejmami, a mianowicie ostatnim z r. 1793., odbytym w zamku królewskim a dzisiejszej rezydencji gubernatora, następnie pobyt króla Stanisława Augusta, który w tymże samym zamku zamieszkał i abdykację swą w r. 1796. podpisał, oraz śmiercią Stefana Batorego (1586. r.), który wystawiwszy na wzgórzach zamek murowany, tamże życia nagle dokonał.

GRODZIENSKA GUBERNIA, w ces. Rosyjskiem rozciągająca się od rz. Bugu, gdzie dotyka granic król. Polskiego, aż do wyższego Niemna, gdzie graniczy z gubernią Wileńską. Rozległa około 536 (według innych 700 mil kwadr.); skroplona jest rzekami: Niemnem, Bugiem, Muchawcem, Szczarą i Jesioldą. Zamieszkałą jest przez 868,100 m., mię-

dzy którymi ósma część wyznania mojżeszowego, i takąż liczba litwinów. Grunt żyzny, wydaje w obfitości pszenicę, len, konopie, chmiel i t. p. Chów bydła i owiec rasy poprawnej, oraz pszczolnictwo jest dosyć upowszechnione. Z bogactw mineralnych odznaczają się: żelazo, kamień wapienny i sałetra. Lasy są rozległe i wiele gatunków drzew budulcowych zawierają. Przemysł fabryczny, mniej rozwinięty, ogranicza się na wyrobie tkanin wełnianych, skór, papieru i kotlarstwie. Handel dość rozwinięty, lubo wyłącznie prawie w ręku starozakonnych zostaje. W r. 1836. wyprowadzono z gubernii zboża, chmielu, konopi, lnu, drzewa i potażu, wartości przybliżonej 13,438,970 rubli assygnacyjnych, wprowadzono zaś wyrobów zagranicznych za 1,280,000 rubli assyg. Zostaje pod zarządem gubernatora, zależącego od generał-gubernatora Wileńskiego, Grodzieńskiego, Mińskiego i Kowieńskiego, rezydującego w Wilnie. Dzieli się pod względem administracyjnym na 8 powiatów: Grodzieński, Lidzki, Nowogrodzki, Słonimski, Wołkowyski, Prużański, Kobryński i Brzeski. Znaczniejsze w niej miasta: Grodno, Brześć i Słonim.

GRODZIEC, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. Olkuskim, okr. Lelowskim, gminie i parafii Grodziec. Ludność wynosi 878 m., zajmujących 118 domów mieszkalnych i 257 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny i szkołę elementarną od r. 1819., a do której uczęszczało w r. 1848: 85 uczniów. Tu również huta cynkowa, zwana Maurycey, która w powyższym roku (1848) wydała do 2300 centn. blachy cynkowej.

GRODZISK, Mm. w król. Polskiem, gub. i pow. Warszawskim, okr. Błotnickim, przy drodze żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, na pld.-zach. Warszawy. Małe miasteczko, po większej części z drzewa zabudowane, liczy 979 m. (679 żydów). Posiada kościół katolicki murowany i szkołę elementarną od r. 1830. (75 uczni w 1848. r.). W pobliżu miasta wznoszą się zabudowania murowane stacyi drogi żelaznej. Targ tygodniowy, pięć jarmarków do roku. Oddalone od M. powiatowego mil 4.

GRODZISK, po niemiecku **GRATZ**, M. w W. ks. Poznańskim, rejencji Poznańskiej, pow. Bukowskim, oddalone o 6 mil na zach. M. Poznania, liczy 3,421 m. Posiada kościół rzymsko-katolicki i ewangelicki. Posiada sławione browary piwa, o których już dawni krajopisowie wzmiankę czynili.

GRODZISKO, inaczej zwana **PUSTYNIA Ś. SALOMEI**, wysoka skała leżąca w dolinie pomiędzy zamkami Ojcowa i Pieskowej skały, a na której

szerzycie istniejący obecnie jeszcze kościołek nosi imię **Grodziska**, pozostałego po starożytnym grodzie, jaki niegdyś był tu zbudowanym (1228. r.). Przed wielu wiekami gród warowny, świadek walk rycerskich, napadów i mordów, zmienił w koleci czasów przeznaczenie, gdy córka Leszka Białego Salomea, siostra Bolesława Wstydlwego, po śmierci męża swego, króla Halickiego Kolomana, wróciwszy do Polski, obrała sobie życie zakonne w klasztorze Klarysek Zawichostskich, a w roku 1362. po napadzie i spaleniu klasztoru przez Tatarów (za panowania Bolesława Wstydlwego), tutaj zgromadzenie panien przeprowadziła, które przebywało do początku wieku czternastego, a następnie przeniosło się do Krakowa (1320. r.); mury zaś klasztoru i kościoła opuszczone, zupełnej ruinie uległy. Dopiero w r. 1677. w miejscu małego kościołka (przez zakonnicę z klasztoru krakowskiego św. Jędrzeja, w roku 1642. fundowanego), wzniesiono za staraniem Piskorskiego, prebendarza na Grodzisku, istniejące dotychczas mury kościoła i kaplic. Kościołek ten posiada niektóre ozdoby z marmuru odciętego ze skały, na której stoi; na cmentarzu wznoszą się posągi kamienne ś. Salomei, ś. Kunegundy, Bolesława Wstydlwego i Kolomana, oraz kilka kapliczek. Pofóźnie miejscowe nacechowane dziką pięknością przedstawiało się nader dogodnie do założenia twierdzy warownej; wierzeh bowiem Grodziska obszerną na pozór zdaje się zapowiadać równinę, gdy tymczasem nie wiele kroków prowadzących na brzeg skały okazują oku zdumionego podróżnika widok przepaści, otwierającej się nagle, gdzie z jednej strony Prądnik wody swe toczy, a z głębi drugiej wybijają drzewa sprostzące się dają.

GRODZISKO, Mm. w Galicji, obw. Rzeszowski. Oddalone jest półtory mili od M. Leżajska.

GRODZISZCZKO, W. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Kaliskim, gminie i parafii Blizanów. Leży nad rz. Prosną, przy trakcie celnym, wiodącym od komory Grodziszczko do M. Stawiszyna; 56 m. Posiada komorę celną 3. klasy od strony Prus z b. punktem celnym przeciwległym we wsi Długa Wieś zwaną.

GROENLAND, ob. **GRENLANDYA**.

GROHNDE, Mm. w król. Hanowerskiem, prow. Kalenberg, nad rz. Wezerą; 820 m. Żegluga nadbrzeżna, budowa statków wodnych; wyroby płótna.

GROITZSCH, M. w Saksonii, cyr. Lipski, na pld.-wsch. Pegau; 1,883 m. Posiada warsztaty płócienn.

GROIX, **GROAIX**, **GROUAIS**, wyspa na oceanie Słown. Geogr. Pow. T. I.

Atlantyckim, u wybrzeża dep. francuz. Morbihan, wprost ujścia rz. Blavet; 2,400 m. Posiada latarnię morską.

GROJEC, Mm. w król. Polskiem, gub. i pow. Warszawskim, okr. Czerskim, przy trakcie bitym Warszawsko-Krakowskim, na połud. miasta Warszawy, a ku pld.-zach. od Czerska. Dosyć porządnie zabudowane; liczy 2,822 m. (1,729 żyd.), zajmujących 116 dom. drew., a 20 murowanych. Posiada magistrat, sąd pokoju, stację pocztową i 2 szkółki, to jest elementarną od r. 1807. (73 uczni w r. 1848.) i niedzielno-rzemieślniczą (1844. roku), kościół katolicki murowany, synagogę i parę domów rządowych Targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku. Odległe od M. pow. 6 mil. Pamiętne jest urodzeniem się tu 1536. r. z ojca Michała, a z matki Anny Świętowskiej, Piotra Skargi Pawęskiego, jezuitę, sławnego kaznodziei i spowiednika Zygmunta III.

GROL, **GROENLO**, M. w Holandji, prow. Geldrya, nad Słuk, na pld.-wsch. Zutphen; 2000 m.

GROMADZICE, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Opatowskim, gmina t. n., parafia Szewno. Leży nad rz. Czerwonką i zamieszkałą jest od 233 m., zajmujących 24 domów mieszcz. i 46 innych zabudowań. Posiada znaczną fabrykę naczyń kamiennych, fajansowych i pół-porcelanowych (ob. **BRZUSTOWA**).

GRONAU, 1) Mm. w król. Hanowerskiem (ks. Hildesheim), na pld.-zach. M. Hildesheim (14 w.), wśród wyspy na rzece Leine leżącej; 1,750 m. 2) Mm. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rejen. Münster, okr. Abau, nad rz. Dinkel; 1,000 m. (1837. r.)

GRONDICUM, ob. **GREENWICH**.

GRÖNINGEN, M. w Prusach, prow. Saska, obw. rejen. Magdeburgskiej, na połud.-wsch. M. Magdeburga (30 w.), cyrk. Oschersleben; 2,411 m. (1837. r.).

GRÖNINGEN, po franc. **GRONINGUE**, po niem. **GRÖNINGEN**, po łacinie **GRONINGA**, 1) M. w Holandji, stoł. prow. i obw. t. n., na pld.-zach. Amsterdamu, przy ujściu rz. Aa do Huse; 30,260 m. Warowne; posiada uniwersytet, założony w 1614. r. (18 prof. i 303 uczących się w r. 1840.), z muzeum historii naturalnej, biblioteką i ogrodem botanicznym; gimnazjum, zakład głucho-niemych i ociemniałych, szkołę sztuk pięknych, liczne towarzystwa naukowe i trybunał handlowy. Znajdujemy tu również znaczną papiernię i warsztaty okrętowe. Port tutejszy przystępnym jest dla okrętów większych rozmiarów, za pośrednictwem kanału.

Prowadzi znaczny handel bydłem, masłem, wełną, wyrobami jedwabnymi i bawełnianymi. Przecięte wielu kanałami, łączącymi je z Leeuwarden, Win-schoten i Delfzyl. Wpółśród znaczniejszych budo-wli miejskich zasługują na uwagę: ratusz miejski, kościół Śgo Marcina i piękny most Botering-Hoog zwany. 2) Prowincja tamże, nad mr. Pół-nocnym, między Hanowerem a prow. niderlandzką Drenthe i Fryslandya; M. stoł. Groningen. Rozległa 42 $\frac{2}{3}$ mil kw., liczyła w r. 1841: 175.651 m. Po-wierzchnia kraju równa i płaska; w znacznej części groblami zabezpieczona. Grunt mniej żyzny, zawiera wiele bagien, w części pld.-wsch. Klimat wil-gotny i niezdrowy. Płody miejscowe: zboża, roślin-y oleiste i kartofle; wielka obfitość żyznych pa-stwisk. Chów bydła i pięknych koni nader rozwi-nięty, jest głównym bogactwem prowincji. Prze-mysł miejscowy ogranicza się prawie wyłącznie na wyrobie masła i sérów. Składa się ze trzech obwodów: Groningen, Appingadam i Windscho-ten, oraz 12 kantonów. Zawiera 4 miasta i 280 wsi.

GRÖNSUND, ciążnina w Danii między wyspami: Moen i Falster.

GROOTEBOCK, Mm. w Holandji, prow. Pół-nočna Holandja (Noord-Holland), obw. Horn, na pld.-wsch. M. Horn (9 w.); 1,330 m.

GROS, przylądek we Francji, depart. Var, obw. Grasse, na pld.-wsch. (20 wiorst) M. t. n., kanton Antibes, na ostatecznym krańcu północnym, który ku wschodowi obłany jest wodami zatoki Jouan.

GROSSALMERODE, Mm. w elektor. Hesskiem, prow. Niższa Hessa, nad rz. Gelster; 2,250 m.

GROSSAUHEIM, Mm. w elektorstwie Hesskiem, prow. i obw. Hanau; 1604 m.

GROSS-BECKER, ob. BECKER.

GROSS-BEEREN, W. w Prusach, rej. Potsdam-ska; 250 m. Zdobna żelaznym obeliskiem, wznie-sionym na pamiątkę stoczony w roku 1813. bi-ty.

GROSS-BODUNGEN, Mm. w Prusach, rejencya Erfurtska, okręg Nordhausen, nad rz. Bode; 1007 m., zajmujących 121 dom. mieszkalnych. Odznacza się warsztatami tkanin bawełnianych i lnianych.

GROSS-BOTTWAR, ob. BOTTWAR.

GROSS-CAMSDORF, W. w Prusach, rej. Er-furtska, okr. Schleusingen; 495 m. Położona wśród gór zwanych Rothenberge, jest siedziskiem zarzą-du górniczego, i posiada znaczne kopalnie rudy srebrnej, żelaznej, miedzianej, oraz kobaltu. W po-bliżu założono hamernie miedzi.

GROSS-ELFINGEN, Mm. w Niemczech, ks. Ho-henzollern-Hechingen; 1544 m.

GROSSENEHRICH, Mm. w ks. Schwarzburg-Sondershausen; 1068 m.

GROSSEN-GOTTERN, Mm. w Prusach, rej. Erfurtska, okr. t. n. w pobliżu Unstrut; 1898 m.

GROSSENHAYN, ob. HAYN.

GROSSEN-KROSSIN, ob. KROŚNO.

GROSSEN-LINDEN, Mm. w W. ks. Hesskiem, prow. Hessa; 926 m.

GROSS-ENZERSDORF, ob. ENZERSDORF.

GROSSETO, po łacinie GROSSETUM, M. w W. ks. Toskańskim, stoł. obw. t. n., oddalone 26 w. na pld. Florencji, w pobliżu Ombrone-Senese; 2,400 m. (1836 r.). Obrońne: jest siedziskiem bi-skupa i sądu apelacyjnego, trybunału cywilnego 1szej instancji. Zdobne jest kilkoma znacznymi budowlami.

GROSS-HENNERSDORF, ob. HENNERSDORF.

GROSS-HÖFLEIN, ob. HÖFLEIN.

GROSS-KANISA, ob. KANISA.

GROSS-KIKINDA, ob. KIKINDA.

GROSS-KÖRÖS, ob. KÖRÖS.

GROSS-LINDEN, ob. LINDEN.

GROSS-MESERITZ, ob. MIEDZYRZECZ.

GROSS-MICHEL, ob. NAGY-MICHALY.

GROSSOSTHEIM, Mm. w Bawarii, okręg Dol-niej Frankonii (Unterfranken), nad Welzbach; 2,100 mieszkańców.

GROSS-RAUSCHENBACH, ob. NAGY-RÖCZE.

GROSS-RÖHRSDORF, W. w Saksonii, dyrekcji Drezdeńskiej, nad rzeką Röder, ciągnąca się go-dzinę drogi po nad wybrzeżami tejże rzeki. Zamie-szkana jest przez 3,150 m., prawie wyłącznie tkaczy płócien i wyrabiających wstążki.

GROSS-SACHSENHEIM, ob. SACHSENHEIM.

GROSS-SCHAGENDORF, ob. NAGY-SZALOK.

GROSS-SCHÖNAU, ob. SCHÖNAU.

GROSS-SCHÜTZEN, ob. NAGY-LEWARD.

GROSS-SÖMMERN, ob. SÖMMERDA.

GROSS-STEFFELSDORF, ob. RIMA-SZOBOTH.

GROSS-STEPENITZ, ob. STEPENITZ.

GROSS-STRELITZ, ob. STRZELEC WIELKI.

GROSS-WARDEIN, ob. WARAŻDYN WIELKI.

GROTON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Konnektikut, hr. New-London, na lewym br. rz. Thames, oddzielając je od miasta New-London; 3,000 m. (1840. r.). 2) Mm. tamże, pań. Massachusetts, hr. Middlesex, na pld.-zach. miasta Bostonu, na pr. br. Nashua; 2,439 m. (1840. r.). 3) Mm. tamże, pań. Nowego Yorku, hr. Tompkins, na wschód miasta Ithaka; 3,618 m. (1840. roku).

GROTTA-DI-NAPOLI, podziemia w król. Nea-politańskim, prow. Neapolitańskiej, pod górą Po-silippo, przez które prowadzi droga z Neapolu do miasta Pozzuoli.

GROTTKAU, ob. GRODKÓW.

GRÖTZINGEN, 1) W. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, obw. Durlach; 2,050 m. 2) M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Czarne-go-lasu, obw. Nürtingen, na zachód (5 w.) miasta t. n., nad rz. Aich; 960 m. (1840. roku).

GRUBE, Mm. w Danii, ks. Holstyińskim, na pld.-wsch. M. Lubeck, nad jeziorem Grube, w po-bliżu wybrzeży mr. Bałtyckiego; 600 m.

GRUBENHAGEN, byłe księstwo, w prow. ha-nowerskiej Lüneburg, na wsch. Gettynge, obe-cnie zaś posiadłość obejmująca mil kwadr. 15, z 75,000 m. Podzielona jest na 10 obw.; miasto stoł. Einbeck.

GRUDZIAŻ, po niem. GRAUDENZ, M. w Pru-sach Zachodnich, rej. Kwidzińskiej, na pld.-zach. i w odległości 6 mil od Kwidzyna, a 8 mil od Torunia, leży na pr. br. Wisły i przy spływie do tejże rzeki Ossa. Liczy do 6,000 m. Posiada ko-scioły katolicki i ewangelicki, oraz dwa gimna-zya i dom poprawy ze szkołą dla młodocianych przestępców. Jest tu również kilka browarów i dystrylarni wódek, oraz fabryka sukna i tytu-niu. Prowadzi handel sukrem i zbożem. Godny tu jest widzenia wodociąg, podnoszący wodę o 70 stóp, a którego wystawienie przypisują Mikołajo-wi Kopernikowi. Założony przez Krzyżaków, przy końcu trzynastego wieku, a za Kazimierza Jagiel-łowicza przyłączony do Polki, w r. 1772. wcie-lonym został do monarchii Pruskiej. O pół ćwier-ci mili za miastem od strony północnej, nad Wisłą i na wzgórzu wznosi się twierdza Grudziąż, wy-stawiona przez Fryderyka W. (między r. 1773. a 1776.).

GRUGLIASCO, Mm. w pań. Sardyińskim, prow. Turynu, na zachód (8 w.) M. Turynu; 3,000 m.

GRULIH, ob. KRALIK.

GRUMO, 1) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Neapolitańska, na pld. (10 wiorst) M. t. n., okręg Casoria; 3,000 m. 2) Mm. tamże, prow. Terra di Bari, na pld.-wsch. Altamura; 3,140 m.

GRUNAU, Mm. w Prusach, prow. Prusy Zachodnie, rej. Kwidzińska, okr. Flatow; 500 m.

GRÜNBERG, ZIELONA GÓRA, 1) M. w Pru-sach, prow. Śląsk, stoł. okr. t. n., w rej. Li-gnickiej, na zachód (94 wiorst) M. Lignicy; 10,000 m. (1837. roku). Posiada sąd ziemski 1szej klasy i sąd kryminalny. Jest tu również szkoła głuch-

niemych, oraz towarzystwo zachęty do uprawy winnic i krzewienia drzew ogrodowych. W oko-licy znaczne winnice i kopalnie gliny. Pod wzglę-dem przemysłowo-fabrycznym posiada przedza-łnie wełny, fabryki sukna, folusze i drukarnie. 2) M. w ks. Hesko-Darmstadzkim, prow. Wyższa Hessa, stoł. obw. t. n., na wschód (22 w.) miasta Giessen; 2,542 m. Odznacza się wyrobem flaneli, sukna, płócien, powroźnictwem, farbiarniami i gar-barniami.

GRUND, M. w król. Hanowerskim, gub. Klaus-thal, na pld.-zach. miasta t. n. (ks. Harz); 1,200 m. Posiada kopalnię rudy żelaznej. W pobliżu M. znajduje się otwór galeryi podziemnej, zwaney Georgsstollen, która służy do odprowadzania wód z kopalni Klausthal.

GRÜNHAIN, M. w Saksonii, stoł. obw. t. n., w dyrekcji ziemskiej Cwikawskiej, w pobliżu rz. Muldy; 1,389 m. (1834 r.). Posiada kilka zakładów przemysłowych.

GRUNINGEN, 1) M. w ks. Hesko-Darmstadz-kim, prow. Górna Hessa, obw. Hungen, o 13 w. od M. Hungen; 541 m. 2) Mm. w Szwajcarii, kant. Zurychski, stoł. obw. t. n., o 23 w. na pld.-wsch. M. Zurychu; 1,583 m.

GRÜNSFELD, M. w W. ks. Badeńskim, cyrk. Dolnego Renu, obw. Gerlachsheim, na pld.-zach. M. Gerlachsheim, nad Grünbach; 1,165 m.

GRÜNSTADT, M. w Bawarii, stoł. kant. t. n., okr. Pfalz, na pld.-zach. M. Worms (18 w.), w po-bliżu pr. br. rz. Liss; 3,530 m.

GRÜNTAL, W. w król. Saskim, okr. dyrek. Cwikawskiej, obw. Lautenstein; 170 m. Posiada kuźnię królewskie miedzi (Saigerhutte) i srebra.

GRÜNWALD, ob. TANNENBERG.

GRÜSSAU, ob. KRESOBOR.

GRUTLI, ob. RÜTTLI.

GRUYERES, po niem. GREYERS lub GRIERS, po łacinie GRUERIA, M. w Szwajcarii, kant. Fry-burski, stoł. obw. t. n., oddalone 24 w. na pld. M. Fryburga, na l. br. Sarine; 904 m. Wyznania katolickiego. Odznacza się chowem rogacizny i wyrobem sérów, które w całej okolicy nazwę Gruyères przybrały. Posiada starożytny zamek obronny hrabiów Gruyères.

GRUZYA, po francuzku GEORGIE, po niemiec-ku GRUSIEN, OBER-IBERIEN, prowincja w ces. Rosyjskim, w gub. Zakaukazkiej, z M. stoł. Ty-flis. Ludność na 360,000 m. podają. Zajmuje znaczną część przemyka, oddzielającego morze Kaspijskie od mr. Czarne-go. Powierzchnia kraju górzysta, otoczona ku północy powolnie wznoszą-

cemi się górami, a będącemi niejako stopniowaniami pld. spadku gór Kaukazkich; ku zachodowi okala również pasmo gór Kaukazkich, które dzieli zlew wód mr. Czarnego od mr. Kaspijskiego; ku pld. ciągnie się pomniejszy łańcuch pasma powyższego oddzielające zlew wód rz. Kur od zlewu wód rz. Arax. Część środkową kraju zajmuje piękna, górzysta kotlina rz. Kur czyli Mthuri, do której spływają wszystkie rzeki krajowe. Klimat nader zmienny, cieplejszy przecież jak w innych okolicach kraju zakaukazkiego; największe upały +36°; największe zimna — 14°. Grunt nader żyzny, wydaje zboża, kukurydzę, proso, soczewicę, konopie, len, liście tytoniowe i t. p. Znaczna tu również uprawa winnic. Posiada obszerne i piękne lasy. Chów bydła domowego upowszechniony i w nader pięknych gatunkach, a mianowicie konie, owce z wielkimi ogonami, wielbłądy i t. p. Bogactwa mineralne mniej dotąd znane, ograniczają się na wyrobie miedzi, i soli z jezior słonych. Mieszkańcy dzielą się na 2 klasy, to jest szlachtę i wieśniaków, będących w stanie niewolniczym. Przed wcieleniem kraju do Cesarstwa Rosyjskiego, prowadzono tu rozległy handel dziećmi poddanych, które przez panów mających prawo życia i śmierci nad swymi wazalami, sprzedawane były. Gruzya tworzy pod względem zarządu administracyjnego prowincję kraju Zakaukazkiego, z oddzielnym zarządem cywilnym; pod względem religijnym dzieli się na 3 eparchie biskupie, t. j. Gruzyjską, Mingrelską i Imeretską. Tu również należą prowincje mużafuskie: Karabakh, Szekinsk, Szyrwan i Dagestan czyli hanat Talysz. W roku 1833. liczba zakładów naukowych dochodziła 23; uczęszczało zaś do takowych 1629 uczących się. W tymże roku, w 6 miastach, zamieszkiwało 41,879 m.

GRYBÓW, M. w Galicyi, obw. Sandecki, oddalone mil 2 od M. Nowego Sącza; 1,500 m. Posiada magistrat i zdobne jest pięknym pałacem.

GRYPHIMONTIA, ob. GREIFENBERG.

GRYPHISWALDYA, ob. GREIFSWALDE.

GRYPHOEUM, ob. GREIFENSEE.

GRYSZKABUDA, W. w król. Polskim, gubernii Augustowskiej, pow. i okr. Maryampolskim, gm. Leśnictwo, paraf. Gryszakuda. Leży nad rz. Szeszupą i liczy 397 m., zajmujących 30 dom. mieszk. i 108 innych zabudowań. Posiada kościół parafialny. Lasy okoliczne otrzymały nazwę Leśnictwa od wsi miejscowej; sprawujący posadę nadleśnego zamieszkuje we wsi Bojakiszki. Właściwa stacya pocztowa jest w Maryampolu.

GRYZONY, czyli KANTON GRYZONÓW, po niem. GRAUBÜNDTEN, BÜNDEN, po fran. CANTON DES GRISONS, po łacinie GRISONES, GRISONIA, RHOETIA, po włosku GRIGIONI, państwo związkowe w Szwajcaryi; M. stol. Chur. Rozciąga się między 46° 13' 53" a 47° 4' 18" szerok. półn., oraz 6° 19' 16" a 28° 4' 10" dług. wschd. Graniczy na półn. z Tyrolem, kant. Gallen, Glarus i Uri; na zach. z kant. Uri; na połud. z kant. Tessyńskim i król. Lombardzko-Weneckim; na wsch. z Tyrolem. Rozległy około 140 mil kwadr., liczy 96,000 m. W roku 1838. ludność miejscowa nie przechodziła 84,506 głów, w liczbie zaś tej mieszkało się 79601 obywateli kantonu, 2967 szwajcarów z innych kantonów, i 1938 cudzoziemców; pod względem wyznań liczono w tej ludności 1/3 katolików, resztę zaś kalwinów; połowa mieszkańców używa narzecza romańskiego (romanche), 3/5 niemieckiego, a 1/5 włoskiego języka. Zajmuje powierzchnią swą zlew rz. Renu, którego tworzy część górna, i zlew Dunaju, w okolicach doliny Inn i Po, oraz dolin rz. Maira i Adygi. Leży w całości prawie w pośród górzystych okolic alpejskich, których szczyty i kilka pomniejszych ramion górnych w kantonie, pokryte są lodami; główne z wyniosłości tutejszych, zwane są: Lukmanier-Berg (5700 stóp), Septimer (7000'), Splügen (6000'), Tomba (9800'), Greina (7400'), Dachberg (9300'), Vogelberg (10200'), Scaletta-Scheideck (8100'), Monte-del-Oro (9900'), Bernina (7200') i kilka innych. Pasma gór powyższych tworzą podłużne doliny, z których każda pokryta jest osiedlonemi wioskami, do wysokości 9000 stóp. Główne z rzek płynących w kantonie: Ren, Inn, Poschiavino, Maira, Mōsa czyli Muesa. Klimat ostry i zimny w dolinach wysoko położonych, które zwykle pokryte są śniegiem przez siedm miesięcy w roku; łagodniejszy w dolinach Renu. Rolnictwo dość zaniedbane. Uprawa zbóż nie wystarcza na potrzeby miejscowe; kartofle, len, konopie, drzewa owocowe, w dolinach zaś ku południowi, a mianowicie ku krajom włoskim zbliżonych znajdują się morwy i winnice. Posiada obszerne lasy sosnowe i jodłowe. Chów bydła mniej znaczny jak w innych kantonach Szwajcaryi, stanowi przecież główną gałęź zasobów miejscowych. Hość bydła rogatego dochodziła w r. 1836: 80000 sztuk; owce do 60000 sztuk, po większej części w gatunkach zwyczajnych; dość znaczny chów kóz, pszczoł, oraz jedwabników w dolinie Misocco. Polowanie liczy się do znaczniejszych gałęzi zarobkowania, skutkiem wielkiej obfitości zwierzyny. Główne z wydobywanych pło-

dów kruszcowych, są: ołów, miedź, żelazo, w małych jednak ilościach. Przemysł fabryczny prawie żaden. Handel wywozowy głównie na sprzedaż bydła i drzewa oparty. Środki komunikacji wewnętrznej prawie żadne; niemal wszędzie tylko ścieżki piesze prowadzą. Dwie tylko drogi wykute w górze Splügen i Południowym Bernardzie, dają przystęp do krajów włoskich; tamże również wysoko położonemi parowami, w pośród gór Lukmanier, Septimer i Bernina, przedrzeć się można. Kanton Gryzonów zajmuje 15 miejsc w hierarchii kantonów szwajcarskich. Dostawiany przezeń kontyngens wojskowy obejmuje 2477 ludzi; wnosi zaś do kasy wojennej 11,436 rubli sr. kosztów; zawiera 3 miasta: Chur, Meyenfeld i Ilanz, oraz dwa miasteczka: Thusis i Malans-Chur; jest siedziskiem biskupa katolickiego, i tam również seminarium duchowne. Główne zakłady oświaty publicznej są: szkoła kantonowa reformowana czyli liceum w Chur i szkoła kantonowa katolicka w Disentis.

GRZEGORZEW, Mm. w król. Polskim, guber. Warszawskiej, pow. i okr. Łęczyckim, na pfn.-zach. miasta Łęczycy, a na pld. Kłodawy. Rolnicze; i liczy 1,094 m (180 żydów), zajmujących 114 domów drewnianych. Posiada kościół katolicki drewniany i szkołę elementarną od roku 1823. (119 uczni, 1848. r.). Oddalone od M. pow. mil 4.

GRZEGORZEWICE, osada fabryczna w król. Polskim, gub. i pow. Warszawskim, okr. Błońskim, gm. Grzegorzewice, paraf. Lutkowska. Leży przy trakcie komunikacyjnym do Piotrkowa wiodącym i liczy 575 m., zajmujących 88 domów i 44 innych zabudowań. Posiada kilka warsztatów, na których pojedynczy tkacze wyrabiają już to sukno i kory, już to płótno półsetkowe zwane.

GRZYMAŁÓW, Mm. w Galicyi, obw. Tarnopolski, oddalone 3 mile od miasta Trembowli; 3,600 m. Prowadzi znaczny handel bydłem i woskiem. Założone za panowania Władysława Jagiełły.

GUADALAVIAR, u starożytnych rzymian TURIA zwana. Rz. w Hiszpanii, uchodząca do mr. Śródziemnego, nieco poniżej M. Walencyi. Wybiega z małego jeziora w górach Sierra de Albarracin. Biegnie na przestrzeni 180 w. Przepływa Teruel i Walencyę. Ze znaczniejszych dopływowych jest Alhambra, uchodząca do lewego jej brzegu.

GUADALAXARA, prow. w Hiszpanii, w byłym król. Nowej Kastylii, obejmująca 4 oddzielne części. Najznaczniejszą graniczy na wsch. z Soria, na pld.-wsch. i pld. z Cuenca i Madrycką, na pld.-zach. z Toledo, na zachód z Toledo, Madrycką i Segow-

wią, na pfn. z Soria. Część druga leży ku zachodowi między Segowią i Toledo. Trzecia ciągnie się ku pld.-zach. w pośród Segowii, Madryckiej i Toledo. Czwarta najwięcej ku zach. posunięta, leży między Avila, Segowią, Madrycką i Toledo. Rozległe 91 2/3 mil kw., liczy 159,400 m., zajmujących 2 M., 180 Mm. i 118 wsi. Kraj jednostajny, pusty, pozbawiony drzew, pełen gór nagich. Na granicy wsch. ciągnie się pasmo gór Iberyjskich, na pfn. Sierra de Guadarrama i Somo Sierra. Co do rzek: Tag, Guadarrama, Manzanares i Alberche, na zachód Jamara, w środku kraju Tajunna i Henares. Klimat gorący, lubo w porze zimowej wiatr północny nader ostry. Płody: owce w szczególnym gatunku, kozy, muły i inne zwierzęta domowe. Z minerałów: żelazo, ołów i magnezja. 2) M. głów. powyższej prow. leżące nad rz. Henares, na pfn.-wsch. Madrytu. Jest tu kilka fabryk; handel sukniem i wełną; 14,000 m. Most starożytny, z czasów Juliusza Cezara pochodzący mający.

GUADALAXARA, M. w rzeczypospolitej Meksykańskiej, stołeczne depart. Xalisco, na pfn.-zachód Meksyku, w pobliżu Rio-Grande de Sant-Jago. Leży pod 21° 9' szerokości północnej, a 105° 22' dług. zach. W roku 1803: 19,500 m.; w 1823: 46,800 m.; w 1840. do 60,000 m. liczone. Jest drugim w rzędzie miast meksykańskich, z powodu swęj ludności. Posiada biskupstwo i sąd wyższy dla depart. Xalisco i Zacatecas. Mennica tutejsza wybiła w roku 1839: 1,778,000 dollarów. Drukarnia. Obszerne i pięknie zabudowane, zaopatrywane jest wodą przez wodociąg, na 21 w. długi. Ze zdobiących go budowli odznacza się katedra, zawierająca wiele bogactw artystycznych, a mianowicie obrazy wielkich mistrzów szkoły hiszpańskiej, oraz rzadki zbiór bogactw kruszcowych i drogich kamieni.

GUADALCANAL, 1) M. w Hiszpanii (w Andaluzji), prow. Sewilska, oddalone 25 wiorst na pld.-wsch. Ilerena; 4,370 m. Posiada w okolicy kopalnie rudy srebrnej. 2) Wyspa w archipelagu Salomona, w pośród Wielkiego oceanu. Uważana jest za największą w gromadzie. Odkryta została w r. 1567. przez Ortega.

GUADALCAZAR, u starożytnych rzymian CARBULA nazywane, 1) Mm. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Korduby, w pobliżu rz. Gwadalkwiry; 500 m. 2) Mm. w rzeczypospolitej Meksykańskiej, w dep. San-Luis-de-Potosi, na pfn.-wsch. M. San-Luis-de-Potosi, w pobliżu pr. brz. rz. Santander. Posiada w okolicy obfite kopalnie rudy srebrnej.

GUADALEN, rz. w Hiszpanii, uchodząca do pr. brz. rz. Guadalimar, na wsch. M. Linares (9 w.). Wybiega ze źródeł w Sierra-Morrena, na pld.-zachód Alcaraz. Płynie na przestrzeni 90 wiorst.

GUADALETE, rz. w Hiszpanii, uchodząca do oceanu Atlantycznego, o 4 w. na wsch. Kadyksu. Wybiega z gór Sierra-Ronda. Płynie na przestrzeni 130 wiorst; zrasza okolice M. Arcos. W pobliżu ujścia swego przybiera nazwę Rio-San-Pedro.

GUADALIMAR, rz. w Hiszpanii, uchodząca do pr. brz. rzeki Gwadalkiwir, na pfn. (22 w.) miasta Jaen. Wybiega w pobliżu Villa-Verde, ze spływu kilku strumieni. Płynie na przestrzeni 100 wiorst. Główne z dopływowych, są: Guadarmena i Guadalen.

GUADALIORCE, **GUADAJOZ**, rz. w Hiszpanii, uchodząca do mr. Śródziemnego, w odległości 10 w. na pld.-zach. Malagi. Wybiega z gór Sierra-de-Antequera. Długość biegu około 90 w. Przepływa miasta Bobadilla i Alora. Z dopływowych przyjmuje do siebie rz. Gordo, do l. wybrzeża.

GUADALIX, Mm. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), prow. Madrycka, na pfn. (13 w.) Colmenar-Viejo, nad rz. Garama; 915 m.

GUADALUPE, 1) M. w Hiszpanii (Estramadura), prow. Caceres, na wsch. M. Caceres, na l. brz. rz. Guadalupejo; 3,400 m. Pamiętne zgonem Karola V., zaszyłymi w bogatym klasztorze tutejszym reguły Śgo Hieronima. 2) Nuestra-Senora-Guadalupe, wieś w Rzpłtj. Meksykańskiej, depar. Meksykańskim, o 4 w. od M. Meksyku; 2,000 m. Posiada bogaty kościół, będący głównym celem pielgrzymek pobożnych. 3) Guadalupe-de-Veta-Grande, miasto w Rzeczypospolitej Meksykańskiej, dep. Zacatecas. Posiada obfite kopalnie srebra. 4) Sierra-Guadalupe, po łacinie Carpetani-Montes; pasmo gór w Hiszpanii, między górami Toledo na wsch., a pasmem Sierra-de-San-Benito na zachód. Góry niezbyt wyniosłe; pokryte lasami drzew kasztanowych; znajdują w nich miedź, żelazo, afun, marmur i drogie kamienie.

GUADAMUR, Mm. w Hiszpanii (Nowa Kastylija), prow. Toledo, na pld.-zach. M. Toledo, w pobliżu Guadarranque; 1,113 m.

GUADARRAMA, **SIERRA DE GUADARRAMA**, łańcuch gór w Hiszpanii, przypierający w pfn.-wsch. stronie do gór Sierra de Ayllon, a w pld.-zach. do gór Sierra d'Avila. Główny w nich szczyt jest Puerto de Guadarrama, około 2500' wyniosły.

GUADASUAR, Mm. w Hiszpanii (Walencya), prow. Walencya, na pld.-zach. (29 w.) M. Walencyi; 1,450 m.

GUADIARO, rz. w Hiszpanii, uchodząca do mr. Śródziemnego, na granicach prow. Malaga i Kadykskiej. Wybiega ze źródeł w górach Folax. Płynie na przestrzeni 80 wiorst. Przepływa w pobliżu M. Ronda.

GUADIX, po łacinie GUADIXA, GUADICIUM, u starożytnych rzymian ACCILANA-GEMELLENSIS, M. w Hiszpanii (Andaluzyja), prow. Grenada, na pfn.-wsch. i w odległości 60 w. od M. Grenady, na l. wybrzeżu rz. t. n.; 9,110 m. Siedlisko biskupa sufragana grenadyjskiego i sądów ziemskich okręgowych. Posiada fabrykę broni. Zdobne jest piękną katedrą. Pamiętne bohaterską obroną Maurów w roku 1589.

GUADUAS, M. w Ameryce pld., w Nowej Grenadzie, poprzednio w dep. Cundinamarca, na pfn.-zach. (70 w.) M. Bogota, w pobliżu pr. wybrzeża rz. Magdalena.

GUALDO, Mm. w pań. Kościelnym, deleg. Peruwii, na pfn.-wsch. (35 w.) M. Peruwii; 4,700 m.

GUALIOR, po angielsku GWALIOR, M. w Indjach wschodnich, stoł. państwa Sindhyah, w dawnej prow. Agrah zwanj, na pld. miasta Agrah. Obronne fortecą, wzniesioną na wzgórzu samotnym i niedostępnym.

GUALTIERI, Mm. w ks. Modenickim, na pfn. Reggio, nad rz. Po; 4,200 m.

GUAMANGA, **HUAMANGA**, **LA PAZ**, obecnie AYACUCHO, M. w pań. Peru, stoł. prow. t. n., na pld.-wsch. M. Lima, wpośród pięknej równiny, nad rz. t. n. Jest siedziskiem biskupstwa katolickiego. Posiada odlewnię srebra, w której w r. 1833. odlano takowego w sztabach za 50,000 dollarów.

GUANABACOA, M. na wyspie Kuba, stoł. okr. sądowego t. n., w dep. Zachodnim, o 4 wiorsty na pld.-wsch. Hawanny, nad przystanią t. n., będącej częścią portu Hawanny. Ludność w roku 1841: 6,634 m., między którymi 3,572 białych, 1714 wolnych kolorowych, i 1348 niewolników. Posiada również źródła mineralne i kąpiele. Okręg zawiera 1 miasto, 2 gminy i 2 osady, a które zamieszkałe były w roku 1841. od 16,519 m.

GUANAJAY, Mm. na wyspie Kuba, dep. Zachodni, w pobliżu Hawanny; 2,908 m.

GUANAJIVE, przylądek w Indjach zach., na zachodnim wybrzeżu wyspy angielskiej Porto-Rico; pod 18° 12' pfn. szer., a 70° 2' zach. długości.

GUANARE, M. w Ameryce pld., w pań. Wenezuela, depar. Orinoko, na pld.-wsch. M. Truxillo; 12,300 m. Prowadzi handel bydłem.

GUANAXUATO, **CANAXUATO**, pań. związkowe Meksykańskie, z M. stoł. Guanaxuato. Rozcią-

ga się między 20° 20' a 21° 44' szer. północnej, oraz 102° 20' a 104° 8' dług. zachodniej. Otoczone jest pań. San-Luis-de-Potosi i Zacatecas od północy; Xalisco od strony zachodniej; Michocan na południe; Queretaro na wschód. Rozległe 400 mil kw., liczy do 643,000 m. Uważanem jest za najludniejsze z państw związkowych. Przerżnięte jest pasmem Kordyllerów, zwanych Anahuac, których główne szczyty 8—9000 stóp dochodzą. Rzeka Rio-Grande jest jedyną z wód bieżących, znaczniejszej objętości. Klimat w ogóle łagodny; grunt nader żyzny, lubo z wielką trudnością dla braku wód uprawiany. Kopalnie tutejsze do najobfitszych na kuli ziemskiej liczone, zawierają złoto, srebro, ołów, cynę, żelazo, antymon, siarkę, kobalt, sole, kryształ, marmury i t. p. W przeciągu lat 67, t. j. od 1766. do 1833., kopalnie złota i srebra wydały 71,981 mark kastylskich złota, a 28,531,232 mark takichże srebra, czyli w przecięciu 1058 mark złota, a 419,577 mark srebra każdego roku. W roku 1805. wydały 2,495 mark złota, a 755,861 mark srebra. Od roku 1810. wydajność znacznemu zmniejszeniu uległa, gdyż w roku 1821. to jest w stanie najmniejszej produkcji, dostarczyły tylko 298 mark złota, a 73,983 mark srebra. Obecnie kopalnie szybko w produkeyi wzrastają, i już w roku 1833. dostarczyły 1144 mark złota, a 316,024 mark srebra, oprócz 20% procentów, odrażonych na bezprawny wyrób i usunięcie z pod kontroli władzy. W r. 1803. przy zwiedzaniu zakładów przez p. Humboldta, liczone w nich 5,000 robotników, 1896 machin górniczych i 14,618 mułów do prac używanych. Główniejsze z kopalni, są: Guanaxuato, La Sirena, Las Anincas, Penafiel, Del Sol, San-Vicente, Rayas, Santa-Anita, Mellado, La Catta, La Calice, Del Secho, San-Lorenzo, Las Maravillas, Valenciana, l'Esperanza, Santa-Rosa, l'Indiana, San Raphael. Przedmiotem wywozu tutejszego są wyłącznie prawie kruszce drogie i koralenie.

GUANAXUATO, **GUANAJUATO**, **SANTA-FE-DE-GUANAXUATO**, M. w krajach związkowych Meksykańskich, stoł. pań. t. n., na pfn.-zach. Meksyku, wpośród wąskiej doliny. Ludność miejscową oceniono w roku 1805. na 70,600 m., a w r. 1835. na 34,000 m. Leży wpośród parowu prowadzącego do bogatych kopalni rządowych srebra. Jest siedziskiem sądów dla państw Guanaxuato, Michocan, Queretaro, San-Luis-de-Potosi i Colima. Posiada kolegium, szkoły i mennice, która od 1829. do 1841. r. wybiła 7,569,000 dollarów. W okolicy wydobywają rudę srebrną z kopalni

uważanych za najbogatsze z Amerykańskich. Żyła Guanaxuato, eksploatowana w całej swj rozciągłości, mogłaby łatwo dostarczyć rocznie do 2,000,000 mark srebra. Odnacza się również wyrobami z drogich kruszców, fabr. mydeł, sukna, płócien, prochu, tytoniu i garbarniami. Posiada drukarnie. Miasto to powstało ze stopniowego połączenia się miasteczek i osad utworzonych w okolicach kopalni srebra. Jedno z nich, Valenciana zwane, liczyło 16,000 m. przed rewolucją meksykańską.

GUANCABELICA, **CUANCA-VELICA**, M. w pań. Peru, na pld.-wschód. Miasta Lima (246 wiorst), wśród Andów, na wysoko położonej równinie; 6,000 m. Posiada nader obfity kopalnię żywego srebra, założoną w roku 1789. skutkiem nieumiejętności górników, a która rocznie 6—8,000 centn. stołuntowych merkuryusza wydawała.

GUAPORE, **ITENEZ**, rz. w Ameryce południowej, uchodząca do pr. brz. rz. Madeira. Wybiega ze źródeł odległych 150 wiorst na pld. M. Villa-Bella (Brazylia). Słży za granicę między Boliwią a Brazylią, przez znaczniejszą długość biegu swego.

GUARA, **HUARA**, M. w pań. Peru, na pfn.-zach. Lima, w pobliżu lew. brz. rz. t. n., w pobliżu wybrzeży Wielkiego oceanu. Posiada port wygodny; 3,850 m. (1838. r.).

GUARAPARY, Mm. w Brazylii, prow. Espírito-Santo, nad oceanem Atlantycznym, przy ujściu rz. t. n.; 3,800 m.

GUARATINGUETA, Mm. w Brazylii, prow. Sao-Paulo, na zachód (180 w.) Rio-Janeiro, w pobliżu pr. brz. rz. Paratiba.

GUARCINO, Mm. w pań. Kościelnym, del. Frosinone, na północ M. Frosinone (17 w.), na pr. brz. rz. Cosa, 2,200 m.

GUARDA, po łacinie EGITANIA, **LANCIA-OPPIDANA**, M. w Portugalii, prow. Beira, o 80 w. od Koimbry, w pobliżu pr. brzegu Mondego; 2380 m. Jest siedziskiem biskupa sufragana lisbońskiego i posiada seminaryum biskupie. Otoczone murami i obronne zamkiem warownym.

GUARDA, ob. **GARDA**.

GUARDAFUI, u starożytnych **AROMATUM-PRO-MONTORIUM** nazywany, przylądek u wybrzeży afrykańskich, na ostatecznym krańcu wybrzeży Ajan i Adel. Jest on punktem najdalej ku wschodowi na wybrzeżach afrykańskich posunięty.

GUARDAMAR, M. w Hiszpanii, ks. Walencya, prow. Alicante, przy ujściu rz. Segura do mr. Śródziemnego; 3,000 m.

GUARDAVALLE, M. w król. Neapolitańskim,

prow. Calabria Ulteriore I., na połud. M. Cantanzaro, w pobliżu mr. Jońskiego; 2,920 m. Odnacza się wielkimi jarmarkami.

GUARDIA, LA GUARDIA, 1) Mm. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Jaen, na pld.-wsch. M. Jaen; 1,900 m. 2) M. tamże (Galicya), prow. Vigo, na połud.-zachód M. Vigo, nad wybrzeżami oceanu Atlantycznego, przy ujściu rz. Minho; 2,413 m. Posiada mały port handlowy i rybacki. 3) Mm. tamże (Nowa Kastylija), prow. Toledo, na połud.-wsch. M. Toledo 4,600 m. 4) Mm. tamże (Stara Kastylija), prow. Logrono, na pfn.-zach. (13 w.) M. t. n.; 2,246 m. 5) Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Calabria-Citeriore, w pobliżu wybrzeży (2 w.) mr. Tyrrijskiego; 1,440 m.

GUARDIA-ALFIERA, lub GUARDIALFIERA, M. w król. Neapolitańskim, prow. Sannio, na zachód (9 w.) M. Larino; 1,368 m.

GUARDIA-LOMBARDA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Principato-Ulteriore, okr. San-Angelo-de-Lombardi, na pr. brz. rzeki Lombarda; 2,519 m.

GUARDIA-PERTICARA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Basilicata, okr. Potenza, na pld.-wsch. (38 w.) M. Potenza, nad rz. Sauro; 1,670 m.

GUARDIA-REGIA, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Sannio, na połud.-wsch. (30 w.) M. Isernia; 1,765 m.

GUARDIA-SAN-FRAMONDI, GUARDIA-DELE-SOLE, Mm. w król. Neapolitańskim, prow. Terra-di-Lavoro, na pfn.-wsch. (33 w.) M. Kapuy; (4,000 m.).

GUARDIAGRELE, M. w król. Neapolitańskim, prow. Abruzzo-Citeriore, na pld.-wsch. (17 w.) M. Chieti; 6,000 m.

GUARENA, M. w Hiszpanii (Estramadura), prow. Badajoz, na połud.-wschód (19 w.) M. Merida; 4,020 m.

GUARENE, Mm. w państwie Sardyńskim, prow. Alba, w pobliżu lew. brz. rz. Tanaro; 2,200 m.

GUARO, Mm. w Hiszpanii (Andaluzya), prow. Malaga, na zachód (54 w.) M. Malaga; 2,180 m.

GUASTALLA, po łacinie GUADISTALLUM, 1) M. w ks. Parmy, stol. okr. t. n., na pfn.-wsch. M. Parmy (27 w.), w pobliżu pr. brz. rz. Po; 2,000 m. Jest siedziskiem biskupa katolickiego; posiada również seminarium duchowne, szkołę łacińską, bibliotekę publiczną, drukarnię i przedziałnie jedwabiu. Było niegdyś stolicą księstwa t. n. 2) Okręg w powyższym księstwie, z M. stol. Guastalla. Rozległy 1½ mili kwadr., liczył w r. 1833: 20,543 m. Obejmuje przestrzeń byłego ks. t. n., które przy-

łączone będąc przez Napoleona w r. 1796. do rzezypospolitej Włoskiej, zostało nadane w późniejszym czasie, jako księstwo udzielne, siostrze tegoż Elizie; powróciło od r. 1815. do ks. Parmy, do którego poprzednio należało.

GUAYANA, VIEJA GUAYANA, M. w pań. Wenezuela, na prawym brz. rz. Orenoko (Orenoque); 3,200 m.

GUAYAQUIL, M. w Ameryce Południowej, państwie Kolumbia, stol. dep. t. n., na połud.-zach. Quito, nad rz. t. n., o 30 w. powyżej ujścia jej do oceanu Spokojnego; 22,000 m. Należy do głównych portów oceanu; jest portem marynarki wojennej i główną stacją tejże; posiada arsenał i warsztaty okrętowe. Tu również szkoła żeglarska, kolegium i zamieszkanie konsułów: angielskiego, Stanów Zjednoczonych i francuskiego. Prowadzi handel znaczny; w r. 1815. przywóz dochodził 1,128,900, a wywóz 1,178,100 rubli srebrem. Prowadzi głównie handel kakao, w mniejszej zaś ilości wyprowadza chinę, drzewo budulcowe i stolarskie, oraz liście tytoniowe. Miasto dość niewygodnie zabudowane; część ludności zamieszkuje na tratwach wodnych, nazywanych Balzas. Port wygodny i obszerny, obronny jest trzema fortecami. W r. 1764. w zupełności pożarem zniszczone zostało. 2) Rzeka w pań. Nowa-Grenada, uchodząca do oceanu Spokojnego, na pfn.-wsch. wyspy Pana. Wybiega z jeziora Sambovamban; płynie na przestrzeni 90 w., przez M. Guayaquil; aż do miasta powyższego spławna jest dla statków większych rozmiarów.

GUAYMAS, M. w Meksyku, w pań. Sonora-et-Cinaloa, na pfn.-wschód M. Cinaloa, nad odnogą Kalifornijską; 3,690 m. Posiada port obszerny i wygodny, mogący w potrzebie do 200 okrętów pomieścić. Uważanem jest za główny punkt handlowy między państwami Ameryki północnej a Chinami. Miasto to, od wielu lat był swój datujące, zdaje się być przeznaczonem na główny port handlu amerykańskiego, na wybrzeżach oceanu Włosekiego.

GUAYRA, LA GUAYRA, po franc. LA GOAYRE, M. w państwie Wenezuela, na pfn.-zach. Caracas, na wybrzeżach mr. Karaibskiego. W r. 1810. ludność miejscową na 8,000 głów podano; w roku 1840. do 13000 dochodzić miała. Jest siedziskiem głównym handlu rzezypospolitej Wenezuela; posiada port mniej bezpieczny, nader przecież uczęszczany z powodu bliskości M. Caracas. Wyprowadzają nim głównie: kawę, kakao, sasaparillę, cukier, indygo i skóry; wprowadzają zaś na potrzeby miej-

scowe i pobliskich okolic: tkaniny wełniane, wyroby blaszarskie i wszelkie towary fabryk europejskich. Przywóz w roku 1839. dochodził summy 3,225,000 rub. sr.; wywóz około 2,100,000 rub. sr. Miasto zbudowane w kształcie amfiteatru, częstokroć niebezpiecznem jest dla przebywających tu Europejczyków z powodu nadzwyczajnych upałów i wywiezujących się w niem gorączek (+28°, 33 C. w przecięciu). Obrońne jest twierdzą i kilku szanami nadbrzeżnemi. Założone w r. 1588. przez Osorio; prawie w całości zburzonem zostało w roku 1812. przez wielkie trzęsienie ziemi.

GUAZACUALCHO, HUAZACUALCO, COANNA-COALCO, M. w Meksyku, pań. Vera-Cruz, na pld.-wsch. M. Vera-Cruz, nad odnogą t. n., przy ujściu rzeki Vera-Cruz. Posiada port handlowy, dosyć znaczny.

GUBBIO, EUGUBIO, po łacinie EUGUBIUM, u starożytnych Rzymian IGUVIUM; M. w państ. Kościelnem, delegat. Urbino i Pesaro, na połud. M. Urbino, u stóp pasma Apeninów; 4,400 m. Jest siedziskiem biskupa i stołecznym okręgu sądowego. Posiada fabryki wyrobów wełnianych.

GUBEN, po łacinie GUBENA, M. w Prusach prow. Brandenburgska, stol. okr. t. n., w rejencji Frankfurckiej, na połud. M. Frankfurtu, nad rzeką Neisse; 9,300 m. (1837. r.). Posiada gimnazjum ewangelickie i kilka fabryk sukna, tylni i skór, oraz przedziałnie bawełny, i warsztaty statków wodnych.

GUDALLUR, po ang. GUDALLORE, M. w posiadłościach angielskich wschodnio-indyjskich, prezyden. Madras, na połud.-zach. i w odległości 157 w. od M. Madras, a w pobliżu (2 w.) wybrzeży mr. Indyjskiego. Posiada port handlowy. Pamiętne jest zwycięstwem Sulfrena, odniesionem nad wojskami angielskimi w r. 1781.

GUDEN, GUDEN-AA, rz. w Danii (prow. Jutlandya), uchodząca do Kategatu, poniżej Randers, gdzie ujście jej tworzy pomniejszą zatokę, zwaną Fjord-Randers. Wybiega na wschód Eistrup (pod 56° szer. pfn.). Tworzy kilka zatok, a właściwie jezior, w swym biegu; płynie na przestrzeni 120 w. Spławna jest na 77 w. Główne z dopływających jezior tejże, są: Mos i Skanderberg.

GUDENSBERG, M. w ks. Hesko-Kasselskim, prow. Niższa-Hessya, na pfn.-wsch. (7 wiorst) M. Fritzlar; 2,060 m. (1840. r.).

GUDUM, Mm. w Danii, sztyft Aalborg, na pfn.-wsch. M. t. n., nad kanałem łączącym się z Lüm-ford. Posiada kilka rozmaitych fabryk i zakładów przemysłowych.

GUDŻERAT, GUŻERAT, GUJRAT, niegdyś prowincya w Indjach Wschodnich, rozciągająca się od 20° 17' do 24° 27', szer. pfn., a 66° 48' do 74° 22' dług. wschod. Leży między Ajmeer, Malwah, Kandeszem, Aurungabad i mr. Arabskim. Rozległość około 800 mil kwadr., ludność na 6,000,000 obliczają. Uważaną być może za najniżniejszą okolicę w Indjach Wschodnich; wydaje w obfitości bawełnę, trzcinę cukrową, indygo, liście tytoniowe, wszelkie zboża, ogrodowiny i owoce. W wiekach XV. i XVI. odznaczała się znakomitym handlem, który obecnie przeszedł w ręce miejscowych mahometan lub Europejczyków. Znaczniejsze w niej miasta: Surate, Ahmedabad, Baroche, Barodra, Cambay, Gogo, Blownugur, Chumpane i Junaghur. Zdobyta przez Anglików na pierwotnych jej władcach maratach, którzy część jej tylko i to pod opieką angielską zatrzymali.

GUEBERSCHWIHR, M. we Francyi, depart. Wyższego-Renu, obw. Colmar; 1,518 m. (1841. r.)

GUEBWILLER, M. we Francyi, dep. Wyższego-Renu, obwód Colmar, na połud.-zachód miasta Colmar, na prawym brzegu rzeki Lauch; 3,900 m. (1841. r.) W okolicy pobliskiej liczne winnice, wydające gatunek białych win, zwany Kitterle. Posiada znaczne przedziałnie bawełny i wełny, oraz fabr. kartonów, perkalów, muslinów drukowanych i t. p., także fabrykę sukna, wstążek i potażu. Posiada podobnie zakłady wybornych machin przedziałnych.

GUEGUETENANGO, M. w pań. Gwatemala, na pfn.-zach. M. Guatemala-la-Nueva, nad Chiatlan; około 3,800 m.

GUELDRE, ob. GELDRIA.

GUELFERBYTUM, ob. WOLFENBÜTTEL.

GUELMA, Mm. w Algieryi, prow. Konstantyny, na pld.-zach. M. Bon (52 w.), na pr. brz. rz. Seybousse.

GUÉMÉNÉ-PENFAS, Mm. we Francyi, depart. Niższej-Loary, obw. Savenay, na pfn.-wschód M. Savenay, na pr. brz. rz. Don; 4,013 (1841. r.)

GUEMORT, ESTEY-DE-CASTRES, rzeka we Francyi, dep. Girondy, uchodząca do lew. brz. rz. Garonny. Wybiega ze źródeł w pobliżu Saint-Magne. Płynie na przestrzeni około 31 w. Przepływa Castres.

GUER, 1) rz. we Francyi, dep. Wybrzeży Północnych, uchodząca do cieśniny la Manche, w zatoce zwaną Loquemeau. Wybiega ze źródeł w górach Menembres. Płynie na przestrzeni 48 wiorst. Przepływa miasta Belle-Isle i Lannion. 2) M. tam-

że, dep. Morbihan, na wsch. M. Ploermel; 3,850 m. (1841. r.).

GUÉRANDE, po łacinie AULA QUIRIACA, M. we Francji, dep. Niższej-Loary, na zach. M. Savenay, w pobliżu wybrzeży oceanu, między ujściem rzeki Vilaine i Loary; 8,503 m. (1841. r.). Odnacza się wyrobem płócien lnianych i konopnych. W okolicy warzonki soli morskiej.

GUERÉT, po łacinie GUERETUM lub GUARAC-TUM, M. we Francji, stoł. dep. Creuse, na południe Paryża, na lew. br. rzeki Creuse; 1849 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, szkołę początkową normalną departamentową i bibliotekę publiczną. Nieodnacza się ani handlem, ani przemysłem fabrycznym. Było niegdyś stołecznym Górnój-Marchii (Haute-Marche). Są tu dwie drukarnie.

GUERIGNY, W. we Francji, depart. Nièvre, na półn.-wsch. M. Nevers, na lew. br. rz. Nièvre; 1257 m. (1841. r.). Posiada kuźnię marynarki królewskiej, zwane Chaussade, 2 wielkie piece, odlewnię i kuźnię kotwic, oraz warsztaty gwoździ i łańcuchów okrętowych.

GUERNSEY, po francuzku GUERNESEY, po łacinie SARNIA, GARNESEIA, GERNSEIA, GARNIA, wyspa wśród kanału la Manche, należąca do wysp anglo-normandzkich, posiadłość Anglii, na półn.-zach. wyspy Jersey, a na półn.-zach. przylądka la Hague (u wybrzeży Francji); M. stoł. Saint-Peters-Port. Pod 49° 29' szer. półn., a 4° 57' długość zachodnią. Szeroka mil ang. 6, długość takichże mil 9. Liczyła w r. 1831: 24,349 m. Wybrzeża wyniosłe ku południowi, niskie i przystępne od półn. Grunt granitowy, nie zawierający pokładów kruszcowych. Klimat wilgotny lecz zdrowy; zwykły powietrzostan: -3° i +27° C. Grunt w ogóle żyzny. Chów pięknego bydła domowego, a mianowicie krów i trzody chlewniej. Prowadzi handel zbożem, jabłecznikiem, owocami, kartoflami i t. p. Mową krajowców jest narzecze normandzkie. Posiada osobny zarząd, na czele którego stoi gubernator (Lieutenant-Governor); ciało prawodawcze, głoszące wydatki budżetowe i ustawy prawodawcze. Należy do Anglii wraz z kilkoma okolicznymi wyspami, z tytułu stanowienia poprzednio części księstwa Normandzkiego.

GUGGISBERG, W. w Szwajcaryi, kant. Bern, obw. Schwarzenburg; 5,203 m. wyznania kalwińskiego.

GÜGLINGEN, M. w król. Wirtembergskim, cyrk. Neckary, obw. Brackenheim, na półn.-zach. (2 w.) M. Brackenheim, nad rz. Zaber; 1447 m. wyznania ewangelickiego (1840. r.). M. nader starożytne.

GUGLIONESI, M. w król. Neapolitańskim, prow. Sannio, na półn. M. Larino, od którego jedną wiorstę jest oddalonym; 3,000 m.

GUHRAU, ob. GURA.

GUJAN, W. we Francji, dep. Girondy, obw. Bordeaux, na połud.-zach. M. Bordeaux (45 w.), w pobliżu połud. wybrzeża zatoki Arcachon; 1,925 m. Posiada mały port.

GUJANA, ob. GUYANA.

GUIBRAY, osada we Francji, dep. Calvados, obw. Falaise, w pobliżu M. Falaise, którego jest prawie przedmieściem; 3,000 m. Sławną odbywanym jarmarkiem od 10. do 25. sierpnia, a uważanym za najznakomitszy w królestwie, podczas którego obiega summa 25 do 30 milionów franków.

GUILDERLAND, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pań. Nowego Yorku, hrb. Albany, oddalone 17 w. na półn.-zach. M. Albany; 2,780 m. (1840. r.).

GUILDFORD, po łacinie GILFORDIA, 1) Mm. w Anglii, hrb. Surrey, na półn.-zach. (46 w.) Londynu, nad rz. Wey; 4,688 m. Miejsce posiedzeń sądów kwartalnych i sądu przysięgłych hrabstwa. Posiada więzienie poprawcze i prowadzi handel drzewem, zbożem i piwem, a mianowicie z miastem Londynem. Wysła dwóch deputowanych z grona 495 wyborców (1840. roku). 2) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki półn., pań. Konnektikut, hrb. New-Haven, nad zatoką Long-Island; 2,421 m. (1840. roku). Posiada dwa porty, którymi znaczny handel prowadzi.

GUILDHALL, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, pań. Vermont, stoł. hrb. Essex, na półn.-wsch. M. Montpellier; 470 m. (1840. roku).

GUILD, osada we Francji, dep. Wybrzeży północnych, obw. Dinan, gmina Plancoët, nad rz. Arguenon, przy ujściu jej do wygodnej i bezpiecznej od wiatrów przystani. Posiada port, którym handel nadbrzeżny prowadzi.

GUILLAUMES, M. w pań. Sardyńskim, prow. Nicea, na półn.-zach. (54 w.) M. Nicei, na l. br. rz. Var; 1200 m.

GUIMARAES, po łacinie GUIMARANUM, miasto w Portugalii, prow. Minho, na półn.-wsch. (37 w.) M. Porto, między rzekami Ave i Arezilla; 6,088 m. Posiada źródła gorące siarczane (+57° 78), uczęszczane już w wiekach odległej starożytności. Odnacza się papierniarstwem, nożownictwem, wyrobami blacharskimi, z żelaza kutego, fabr. tkanin bawełnianych, wybornym płótnem lnianym, konfiturami i wyrobem skór. Zdobne jest pięknym kościołem

kolegialnym. Jest rodzinnym Alfonsa I. i Papieża St. Damaso.

GUIMERA, Mm. w Hiszpanii (Katalonia), prow. Lerida, na półn.-zach. (14 w.) M. Cervera; 1,232 m.

GUINES, po łacinie GUISNAE, GISNOE, 1) W. we Francji, dep. Kaletański (Pas-de-Calais), obw. Buloński, na półn.-wsch. (24 w.) M. Boulogne-sur-Mer; 4,097 m. (1841. roku). Posiada kilka fabryk i zakładów przemysłowych. W pobliżu Guines, między témże a Ardres, znajduje się pole zwane Drap-d'Or, a pamiętne widzeniem się Franciszka I. z Henrykiem VIII. w r. 1520. 2) Miasto na wyspie Kuba, stoł. obw. ziemskiego t. n., w dep. Zachodnim (Departamento-Occidental), na półn.-wsch. (45 w.) M. Hawanny; 3,515 m. (1841. r.).

GUINGAMP, M. we Francji, stoł. obwodu t. n., dep. Wybrzeży północnych, na półn.-zach. Saint-Brieuc, nad rzeką Trien; 6,793 m. (1841. r.). Posiada kolegium komunalne, dwie drukarnie i kilka fabryk. Zdobne jest pięknym kościołem z dwoma wyniosłymi wieżami. Było niegdyś stolicą księstwa Penthièvre.

GUIPAVAS, Mm. we Francji, dep. Finistère, obw. Brest, na półn.-wsch. (9 w.) M. t. n.; 5,312 m. (1841. roku).

GUIPRY, Mm. we Francji, dep. Ille-Vilaine, obw. Redon, na półn.-wsch. (25 w.) M. t. n., nad rzeką Vilaine; 3,272 m. (1841. r.). Posiada magazyny win i soli, które spławiają w górę rzeki Vilaine.

GUIPUSCOA, GUIPUZCOA, jedna z prow. Baskijskich w Hiszpanii, najwięcej ku wsch. posunięta. Leży między zatoką Biskajską, Francją, Nawarrą i Biskają. Rozległa 29¼ mil kwadr., liczy 108,600 m. Według podziału w roku 1833. otrzymała nazwę prow. San Sebastian. Główniejsze rz. Dera, Urola, Oria, Urumea, Lezo i Bidassoa. Wybrzeże liczy wiele portów. Kraj obfituje w żelazo, sól, węgle, zboże, bydło, kasztany i ryby. M. stoł. San-Sebastian.

GUJRAT, ob. GUDŻERAT.

GUISA, M. na wyspie Kuba, stoł. okr. sądowego t. n., w dep. Wschodnim (Departamento-Oriental); 248 m. (1841. roku).

GUISE, po łacinie GUIZIA, GUSGIA, M. we Francji, dep. Aisne, na półn.-zachód (17 wiorst) M. Vervins, nad rzeką Oise. Liczyło w roku 1841: 3,543 m. Obronne fortecą III. klasy. Posiada przędzalnię i warsztaty tkackie wyrobów bawełnianych; są tu również olejarnie, garbarnie. Prowadzi handel drzewem. Ustąpił w r. 1527. przez Franciszka I. Kłaudyuszowi Lotaryńskiemu, który przybrał tytuł księcia Guise.

GUISBOROUGH, GUILSBOROUGH, Mm. w Anglii, hrb. York (North-Riding), na półn. M. York, w pobliżu rzeki Tees; 2,000 m. Posiada kopalnię alunu.

GUISSONA, po łacinie CISSA, Mm. w Hiszpanii (Katalonia), na półn.-wsch. (13 wiorst) M. Cervera; 2,200 m. Posiada gruzi rzymskie i maurytańskie.

GUITRES, Mm. we Francji, dep. Girondy, obw. Libourne, na półn.-wsch. M. Libourne, na pr. br. rz. Ile; 1300 m.

GULAN, przylądek na wybrzeżu Szkocji, pod wsią t. n., w hrb. Haddington.

GULDBORG-SUND, ciśnieina oddzielająca wyspy duńskie: Laalandyą i Falster.

GULDŻA, IL GULDŻA, po chińsku HOEI-YUAN-TSHING, M. w cesarstwie Chińskim, stoł. prow. Dżungaryi, nad rz. Il; ludność miejscową na 40,000 m. podają. Jest rezydencją gubernatora wojennego chińskiego prow. Sin-Kiang, która obejmuje w sobie Dżungaryę i Małą Bucharyę; jest również jednym z głównych punktów składowych handlu środkowej Azji.

GULLEGHEM, W. w Belgii, prow. Flandrya Zachodnia, obw. Courtrai, na zach. M. t. n.; 3,817 m. Odnacza się wyrobem płócien zwanych Courtrai, i innemi tkaninami bawełnianymi.

GULLÖE, wyspa na południowym wybrzeżu Finlandyi, pod Eknäs.

GULZOW, Mm. w Prusach, prowincja Pomorze, obw. rejen. Szczecińskiej, na półn.-zach. (50 w.) M. Szczecina; 600 m.

GUMBIN, ob. GOMBIN.

GUMBINNEN, ob. GOMBIN.

GUMENIK, M. w Turcyi azjatyckiej, na półn.-zach. Sivas (57 w.), na l. br. Tozolu.

GUMIEL DE ISAN, 1) Mm. w Hiszpanii (Stara Kastylija), prow. Burgos, na półn. (52 w.) M. Burgos; 2,100 m. 2) Gumiel de Mercado, Mm. tamże (Stara Kastylija), prow. Burgos, na półn.-zach. M. Burgos (49 w.); 1500 m.

GUMMERSBACH, M. w Prusach, prow. Nadreńska, stoł. okr. t. n., w rejen. Kolońskiej, na wsch. (35 w.) miasta Kolonii, nad Gummersbach; 811 m. w 1837. roku.

GUMNISKA, W. w Galicyi, obwód Tarnowski, w pobliżu M. Tarnowa. Zdobna jest wspaniałym pałacem, ze znacznym księgozbiorem i ogrodem na sposób włoski urządzone.

GUMPOLDSKIRCHEN, Mm. w Cesarstwie Austriackim (Niższa Austryja), gub. Wiedeńska, na półn.-zach. (17 w.) M. Wiednia; 1,600 m. Odnacza

się zbiorem win w gatunku przechowowym i posiada również fabrykę wyrobów jedwabnych i krepy.

GUMRUN, GOMBERUM, ob. BENDER-ABASSI. GUMUCH-KHANEH, Mm. w Turcji Azjatyckiej, na pfn.-zach. M. Erzerum, w pobliżu l. brz. rzeki Karsut; 7,000 m. Posiada w okolicy kopalnię rud srebrnej.

GUNDELFINGEN, M. w Bawarii, cyr. Wyższego Dunaju, w pobliżu ujścia rz. Breny do Dunaju; 2,351 m.

GUNDELSHEIM, M. w król. Wirtembergskim, cyr. Neckary, na granicy Badeńskiej; 1,270 m. W pobliżu zamek Hörneck.

GUNDERSDORF, ob. GUNTRAMS DORF.

GUNDIS, ob. CONTHEY.

GUNDISCHWEIL, GONTESCHWEIL, W. w Szwajcarii, kant. Argowii, obw. Kulm, na pr. brz. rzeki Winen; 2,120 m.

GUNDRAMSDORF, ob. GUNTRAMS DORF.

GUNDRUM, ob. KOMORZANY.

GUNDUK, rzeka w Indyach wsch., prow. Bengalskiej, dopływowa Gangesu, wybiega z Nepalu i uchodzi pod Hadżypur.

GUNONG-AKI, 1) jedna z wysp gromady Banda, na zach. Neira. 2) Mała wyspa w archipelagu Sunda, w stronie pfn.-wsch. wyspy Sumbawa, z gorzącym wulkanem; pod 8° 15' pfd. szerokości, a 121° 38' wsch. długości.

GÜNS, GÜNZ, ob. KISEG.

GUNTERBERGE, miasto w ks. Anhalt-Bernburg, stol. obw. t. n., nad rzeką Selką i w pobliżu jej źródeł; 850 m. Kopalnie marmuru i wyroby toкарskie z drzewa.

GUNTERSBLUM, Mm. w ks. Hesko-Darmstadtzkiej, prow. Hessa Nadreńska, pod Oppenheim; 2,502 m., po większej części ewangelików (1750 m.). Zdobne jest zamkiem hrabiów Leininger. Pamiątke zwycięstw Gustawa Adolfa, odniesionem nad wojskami hiszpańskimi w r. 1631.

GUNTERS DORF, Mm. w cesarstwie Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, na pfn.-zach. (39 w.) M. Kornenburg; 1,500 m.

GUNTRAMS DORF, GUNDRAMSDORF, GUNTERS DORF, Mm. w cesar. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, nad Badner-Mühlbach; 1850 m.

GÜNZ, 1) rz. w Bawarii, dopływowa Dunaju, wybiega w pow. Kempten i uchodzi pod Günzburgiem. 2) Pow. i miasto w Bawarii, cyr. Wyższego Dunaju, nad rzeką Dunajem; 2,824 m.

GÜNZBURG, 1) M. w Bawarii, stol. okr. ziemskiego t. n., cyr. Szwabii, oddalone 48 wiorst na

zach. M. Augsburga; 3,800 m. 2) Günzburg, Ober-Günzburg, czyli Górny Günzburg, Mm. tamże, stol. okr. ziemskiego t. n., cyr. Szwabii, na pfd. miasta Augsburga; 1,200 m. Odnacza się płótnem i wyrobami czapniczymi.

GÜNZENHAUSEN, M. w Bawarii, stol. obw. ziemskiego t. n., cyr. Środkowej-Frankonii, na pfd.-zach. (45 w.) Nuremberga, nad rz. Altmühl; 2,200 m. Posiada na gruntach okolicznych winnice i chmielniki. W samémże mieście kilka garbarni i fabryka farb malarskich wodnych i olejnych.

GURA, po niem. GUHRAU, M. okręgowe w Prusach, prow. Szląska, rej. Wrocławski, na pfn. zach. Wrocławia, nad rz. Barczą, o dwie mile od granicy ks. Poznańskiego; 3,505 (1837. r.). Posiada kościół katolicki i ewangelicki, szpital, fabrykę i znaczną ilość wiatraków (do 80). Prowadzi wielki handel mąką. Miasto nader starożytne, po dziś dzień murami i wieżami jest obwiedzione.

GURA-HUMORA, włość w Galicji, obw. Czerniowiecki (Bukowina), oddalona mil 4 od Suczawy. Posiada szkołę elementarną i urząd pocztowy.

GUREIN, ob. KURZIM.

GURIEW, twierdza i port w Ces. Rosyjskim, gub. Orenburska, przy ujściu Uralu do mr. Kaspijskiego.

GURK, 1) rzeka w Ces. Austriackim (Illirya), gub. Laibach, uchodząca do lew. brz. rz. Drawy, na wsch. M. Klagenfurtu. Wybiega u stóp góry Kaiserstuhl. Płynie na przestrzeni 120 w. Przepływa Weitensfeld, Gurk i Strassburg. 2) Rz. tamże (Illirya), gub. Laibach, uchodząca do pr. brz. rz. Savy, wprost Ran. Wybiega ze źródeł w pobliżu Weichselburga, na pfd.-wsch. (15 w.) M. Laibach. Płynie na przestrzeni 92 w. Przepływa Neustadt. 3) Mm. tamże, gub. Laibach (Karyntya), cyr. Klagenfurt, na wsch. M. Klagenfurtu, na pr. brz. rzeki Gurk. Posiada kościół, który najwięcej zę znajdujących się w Karyntyi zasługuje na uwagę.

GURKFELD NAD SAWĄ, ob. KERSZKO.

GURMETS, po francuzku CORMANDES, parafia i wieś w Szwajcarii, kanton Fryburgski, obw. t. n., na lew. brz. rz. Sarine; 400 m.

GURUPY, 1) rz. w Brazylii, prow. Para, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, pod M. Gurupy. Wybiega ze źródeł między 40 szer. połud., a 49° dłuż. zach. Płynie na przestrzeni 450 w. 2) M. tamże, prow. Para, nad wybrzeżami oceanu Atlantyckiego, przy ujściu rzeki Gurupy. Posiada port, w części piaskiem zasypany.

GURZNO, M. w Prusach, prow. Prusy Zachodnie, rej. Kwidzińska, na pfd.-wsch. Kwidzyna,

na wsch. M. Brodnicy, blisko granicy król. Polskiego. Leży nad małym jeziorem t. n. i liczy 1335 m. (1847. r.). Pamiątne jest walką wojsk szwedzkich i polskich w r. 1629.

GUSPINI, Mm. w król. Sardyńskim, prow. Iglesias, na pfn.-wsch. M. Iglesias (28 w.); 3,307 m. Posiada kopalnię ołowiu srebronośnego.

GUSSAGO, Mm. w Lombardji, na pfd.-zach. Brescia, nad rz. Mella; 3,100 m.

GUSTAVIA, M. w posiadłościach amerykańsko-duńskich, stol. wyspy Śgo Bartłomieja, na jej wybrzeżu zachodnim; 10,000 m. Posiada port bezpieczny i wygodny; uważany za główniejszy punkt składowo-handlowy w Małych Antyllach.

GÜSTEN, M. w ks. Anhalt-Köthen, obw. Warmisdorf, nad rz. Wipper; 1,700 m.

GÜSTROW, po łacinie GUSTROVIUM, M. w ks. Meklembursko-Szweryńskim, stol. cyr. t. n., na pfn.-wsch. M. Szwerynu, na lew. brz. rz. Nebel; 8,567 m. Jest miastem handlowym i fabrycznym. Odnacza się wielkimi jarmarkami na bydło i owce, gdzie do roku bywa w obiegu do 450,000 rsr. Posiada starożytny zamek zamieniony na dom poprawczy.

GUTARING, Mm. w ces. Austriackim (Karyntya), gub. Laibach, cyr. Klagenfurt, na pfn.-wsch. (33 w.) M. t. n. Posiada kuznię żelaza.

GUTENBERG, Mm. w król. Wirtembergskim, cyr. Dunaju, obw. Kirchheim, na pfd.-wsch. (18 w.) M. Kirchheim, w pobliżu źródeł rz. Lauter. 593 m. wyznania ewangelickiego.

GUTENBRUNN, Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, cyr. Krems; 259 m. Obfito kopalnie torfu.

GUTENSTEIN, GUTTENSTEIN, Mm. w ces. Austriackim (Niższa Austria), gub. Wiedeńska, na pfd.-zach. Wiednia (46 w.), przy spływie rzek: Steina-Piasta, Länga-Piasting i Klosterbach; 450 m. Odnacza się wielką ilością wyrobów ślusarskich, blacharskich, gwoździarni i t. p. Zdobne jest gruzami starożytnego zamku t. n.; w pobliżu klasztor, będący miejscem pobożnych pielgrzymek.

GUTENTAG, po polsku DOBRY-DZIEN, miasto w Prusach, prow. Szląska, obw. rej. Opolskiej, na wsch. M. Opola (39 w.), okr. Lublinieki; 2,200 m. (1837. r.). Zdobne jest zamkiem ks. Brunświk-Oels.

GÜTERSLOHE, Mm. w Prusach, prow. Westfalska, obw. rej. Minden, na wsch. M. Minden (54 w.), okr. Wiedenbrück; 2,750 m. (1837. r.) Prowadzi handel niemi i szynkami.

GUTKÓW, GUTKOWO, wieś w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim, gmina Opinogóra, parafia Łopacina; 223 m., zajmujących 30 domów mieszkalnych i 51 innych zabudowań.

GUTOWO, osada leśna w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Pułuskim, gmina Sypniewo, parafia Gąsew; 19 m. Na gruntach okolicznych dość obficie bursztyn znajdującym bywa.

GUTSTADT, M. w Prusach, prow. Pruska, obw. rej. Królewieckiej, okręg Heilsberg, nad rz. Alie; 3,249 m. (1837. r.). Odnacza się wyrobem płócien, browarami i gorzelniami. Prowadzi handel niemi.

GÜTTA, Mm. w Węgrzech, komitat Komornski, w pobliżu ujścia rzeki Waag; 5,045 m.

GUYANA, po francuzku LA GUYANE, po angielsku GUIANA, po łacinie GUAIANA, po holendersku GUJANA, po portugalsku i hiszpańsku GUYANA, okolica w Ameryce południowej, obejmująca wszystkie kraje położone między oceanem Atlantyckim na wschód, rzeką Orinoko na północ, rzekami Orinoko i Rio-Negro na zachód, a rz. Amazonką na południe. Dzieli się w ogóle na 5 części, noszących nazwy panujących nad niemi krajów: Guyana Brazylijska (zamknięta prowincja brazylijską Rio-Negro), Guyana francuzka, Guyana holenderska, Guyana angielska i Guyana kolumbijska (wśród departamentu państwa Venezuela, zwanego Orinoko).

GUYANA FRANCUZKA, po fran. GUYANE FRANÇAISE, osada francuz. w Ameryce Pfd., z M. stol. Cayenne. Graniczy na północ z oceanem Atlantyckim; na zachód obłana jest rzeką Marony, oddzielając ją od Guyany holenderskiej; na południe i wschód z Brazylią, od której oddzielona jest przez Vincent-Pinson. Rozciąga się od 2° do 6° szerokości północnej, oraz 52° a 57° długości zachodniej. Obszerność wynosić ma około 320,000 kilometrów kw. (jeżeli Vincent-Pinson za ostateczną granicę przyjętą będzie); ludność podawano w r. 1841. na 20,629 m., między którymi 5,746 wolnych (2,620 mężczyzn, a 3,126 kobiet), a 14,883 niewolników. Ludność biała liczyła 1,200 m. (620 mężczyzn, a 580 kobiet), ludność zaś kolorowa 4,543 m. (1,999 mężczyzn, a 2,544 kobiet). Z ogólnej liczby niewolników 11,150 należało do właścicieli białych, 3,187 do właścicieli kolorowych, a 576 do dóbr kolonialnych. Od roku 1830. do 1841. ogólna liczba wyzwolonych doszła 1,806 ludzi. Liczba indyan zamieszkujących pobliskie okolice osad francuzkich dochodzi 700 osób, należących wyłącznie prawie do pokoleń Aprugów

(Approuages), Galibisów, Emerillonsów, Oyampisów i t. p., a żyjących w zupełnej niezależności. Nie ma zaś żadnej pewności co do ilości Indian żyjących w nieznanach zupełnie okolicach środkowych. Wybrzeża nader niskie, w ogóle przydatne do zarzucania kotwic, zawierają przecież jednę tylko przystań wygodną, w każdej porze roku, to jest w Cayenne. Wydatniejsze przyładki: Orange i Cachipour. Wyspy nadbrzeżne mniej znaczące, wyjąwszy wyspy Cayenne. Powierzchnia górzysta w okolicy środkowej, płaska zaś u wybrzeży. Grunta wyżej położone są po większej części mieszcząc wapna, piaskowca granitowego, tufu i rudy żelaznej; grunta niższe są prawie wszystkie napływowe i nader żyzne. Liczy się do okolic najbliższej nawodnionych na kuli ziemskiej; skropiona jest 22 znaczniejzemi i wielu pomniejszemi rz., kanałami naturalnymi i zalewami, gdzie zwykła osiadać woda w czasie przypływu morskiego. Rzeki Marony i Oyapok, liczą się tu do najznaczniejszych. Bogactwo roślinne jest nader rozmaite. Obszerne lasy rozciągają się w odległości 75 w. od wybrzeży; przestrzeń ich nie jest wiadomą; zawierają do 108 znanych gatunków drzewa, które już to do budowli lądowych i morskich, już to w stolarstwie, już w ciesielstwie, tokarstwie i farbiarstwie poszukiwane bywają; znajdują się w nich również niezliczone gatunki drzew gumowych, żywicznych, balsamowych i wegetacyjnych, z częściami aromatycznymi i w sztuce lekarskiej używanymi. Średnia temperatura $+22^{\circ}\text{R}$; stan najniższy $+15^{\circ}$, najwyższy do $+30^{\circ}$ dochodzi. Klimat tutejszy nie właściwie za szkodliwy jest uważany; niezdrowe powietrze i wyziewy w porze dżdżystej równają się wszystkim okolicom podzwrotnikowym; żółta febra nie jest tu wcale znana. Pory roku dzielą się w dżdżyste czyli deszczowe, i porę deszczową. Pora deszczowa rozpoczyna się w końcu listopada, a kończy w czerwcu; niekiedy przytrafiają się w tej porze cztery lub pięć tygodni pogody, które zazwyczaj latem marcowym lub też małą posuchą nazywają. Wilgoć panująca w powietrzu jest nadzwyczajna. Wiatry panujące: północno-wschodnie i pół-wschodnie. Wichry i trzęsienia ziemi rzadko się wydarzają. Najdłuższy dzień 12 godzin 18 minut; najkrótszy 11 godzin 42 minut. Obszar gruntów uprawianych obejmował w roku 1841: 11684 hektarów, a mianowicie: 1315 hekt. zajętych pod uprawę trzciny cukrowej, 268 hektarów pod plantacje drzew kawowych, 2343 pod bawełnę, 180 pod kakao, 1158 pod drzewa goździkowe, 2473 pod drzewa orleanowe (roucouyer), 43 pod drzewa pieprzowe, 10 pod cynamon, 1 pod drzewa muszkatoowe, a 3893 pod rośliny pożywne. Płody rolnicze obejmowały w tymże roku: cukier surowy 1,420,226 kilogramów; syrop i melassa 110,203 garncy; tafia 55,000 garncy; kawa 33,611 kilogr.; bawełna 146,544 kil.; kakao 45,284 kilogr.; goździki 151,355 kilogramów; drzewo orleanowe (roucou) 442,926 kilogramów; pieprz 1310 kilogr.; cynamon 440 kilogr.; gałka muszkatoowa 80 kil.; rośliny pożywne 4,955,760 kil., wartość zaś ogólna powyższych płodów dochodziła summy 17,177,355 frank. Wartość przybliżoną własności ziemskich oceniano na 32,300,850 franków, z którejto summy przypadało 5,668,300 frank. na grunta uprawne, 6,633,000 frank. na zabudowania i materiały eksploatacyjne, 18,912,000 franków wartość niewolników, a 1,087,550 franków wartość bydła. Koszta gospodarskie, obliczono na 1,441,276 frank. Wyjawszy 30 do 40 wielkich plantacji trzciny cukrowej, w całej GUYANIE francuskiej trudnoby znaleźć trzech osadników jednej wyłącznie uprawie oddanych. Większa część rolników uprawia zarazem drzewo orleanowe, bawełnę, goździki, kakao i kawę. Uprawa trzciny cukrowej dopiero z r. 1829. różwiniecia nabrała. Kawa nader poszukiwana, mniej przecież produkuje się jak w Antyllach. Bawełna jest w dobrym gatunku. Uprawa drzewa orleanowego, ziarna farbiarskiego jest jak najdawniej znana w GUYANIE. Do uprawianych roślin pożywnych należą również: maniok, kukurydza, banany i kapusta palmowa. Udają się tu również wyborne owoce, jako to: ananasy, banany, pomarańcze, drzewa kokosowe, granaty i wiele innych. Pastwiska dzielą się na łąki słonawe (prairies salées), i sawany. Pod względem fabrycznym, osada posiada jedynie ceglarnię (7), zatrudniając 106 niewolników afrykańskich. Rzemieślnicy, mianowicie zaś europejscy, płaceni tu są dziennie od 3 do 6 frank.; mechanicy pobierają niekiedy do 25 frank. dziennie. W roku 1836. liczono 49 młynów cukrowych, z których 27 było siłą pary pędzonych. Handel zagraniczny kolonii dochodził w r. 1841. wartości 3,860,721 franków co do wywozu, w którejto summie za 3,438,244 franków wprowadzono do Francji, 56,329 fr. do innych osad francuzkich, a 366,148 frank. do krajów obcych. Wartość przywozu oceniano na 3,208,304 franków, w którym za 2,437,085 franków z samejże Francji, 131,118 franków z innych osad francuzkich, a 640,000 fr. z osad obcych krajów. Główniejsze z artykułów wywozowych: cukier, melassa, tafia, kawa, ka-

kao, bawełna, goździki, drzewo orleanowe, drzewa mahoniowe, hebanowe i wiele innych. Artykuły przywozowe z Francji: mięsiwa solone, buliony, masło, sér, sadło, mąka, pszenica, jarzyny, konserwy, oliwy, essencje, wapno gaszone, artykuły aptekarskie, wina, wódki i likwory, szkło i wyroby garncarskie, wyroby tkackie, papier, wyroby rymarskie i rękawicznice, złotnictwo, jubilerszczyzna, maszyny, parasole i garderoba. Ruch morski w roku 1841. między Francją a GUYANĄ: przybiło do portu Cayenne 26 okrętów pod flagą francuską (4,345 beczek); zawinęło do portów francuzkich z Cayenne 27 okrętów o 4,409 beczkach. W tymże roku posiadała osada 20 statków morskich i rzecznych, z objęciem 596 beczek, a obsłużonych przez 100 marynarzy. Jedynemi prawie środkami komunikacyjnymi są tu rzeki, spławne w górę ujścia swego, na przestrzeni 60 wiorst. Znajduje się w osadzie 7 nauczycieli początkowych i 10 sióstr zakonnych, wychowaniem dzieci zajętych. Jest tu również drukarnia. Budżet z r. 1845. obejmował: 262,050 frank. dochodu, a 478,900 franków wydatku, czyli kosztu administracyjne osady. Wydatki tak zwane zwierzchniej opieki (de Souveraineté), ciągnące skarb francuzki, dochodziły w tymże roku 531,700 franków. Posiada oddzielny zarząd kolonialny, którego głównym punktem czyli stolicą jest Cayenne. Rada kolonialna zajmuje tu miejsce zgromadzenia prawodawczego, i składa się z 16 członków obieranych na lat 5 przez kolegia wyborcze. Do rady powyższej obieralnymi są wszyscy francuzi urodzeni w osadzie, lub lat 2 tutaj zamieszkali, mający lat 30 wieku, a posiadający kapitał 40,000 franków. Liczba wybieralnych: obliczono w roku 1841. na 129 osób. Wyborcą zaś do rady powyższej jest każdy liczący 25 lat wieku i posiadający kapitał 20,000 frank., obok warunków dla wybieralnych oznaczonych. W r. 1841. liczono 232 wyborców. Osada utrzymuje delegowanego przy rządzie metropolii. Dowództwo i administracja zwierzchnia należy do gubernatora, mającego pod sobą dwóch naczelników administracyjnych, to jest: ordynatora stojącego na czele władzy wykonawczej (w braku dowódcy wojskowego), i prokuratora naczelnego do zarządu sądownictwa. GUYANA dzieli się na 12 gmin czyli cyrkulów, zostających pod zarządem komisarzy-komendantów i komisarzy-poruczników (lieutenants-commissaires), spełniających władzę merów i adjunktów. Z władz sądowych znajduje się tu trybunał królewski, sąd asizów, trybunał 1szej instancji, zasiadające w Cayenne, i dwa są-

dy pokoju, t. j. w Cayenne i Sinnamary. Prawa zasadnicze przyjęte z kodeksu francuzkiego. Sądasi-zów składa się ze trzech radców, w trybunale królewskim zasiadających, i 4 członków kolegium assessorów. Assessorowie w liczbie 30, są wybierani z pomiędzy mieszkańców osady. Pod względem religijnym zostaje pod zwierzchnictwem prefekta apostolskiego. Siła zbrojna miejscowa, złożona z wojska garnizonu i milicji, składa się z 737 ludzi. Każdy z mieszkańców, od 16 do 35 lat, obowiązany jest służyć w milicji. Krysstof Kolumb zwiedził GUYANĘ w 1498. roku. W 1626. roku 26 Francuzów osiadło na wybrzeżach rzeki Sinnamary. W r. 1809. zabrana przez floty angielską i portugalską, pozostawała do r. 1817. w posiadłości Portugalii.

GUYANA, osada angielska w Ameryce południowej, z M. stoł. George-Town. Rozciąga się między $3^{\circ} 40'$ a $7^{\circ} 50'$ szerok. półn., oraz 59° a $62^{\circ} 45'$ dług. zachodniej. Graniczy na północ z oceanem Atlantycznym, na zachód z państwem Wenezuela i Brazylią, na południe z Brazylią, na wschód z GUYANĄ holenderską. Rozległa 400 mil kwadr.; w r. 1840. liczyła 98,000 m. i 17,000 ludności rodzimej, czyli pierwotnej. Kraj płaski i napływowy u wybrzeży, górzysty ku południowi, gdzie równoległe z równikiem przerznięty jest kilkoma pasmami wzgórz. Główne z rzek tu płynących: Essequibo, Demerara, Berbice i Corentyn. Grunt w ogóle wapnisty, ku wybrzeżom zaś z piaskiem pomieszany; góry zawierają granit, porfir, gneis i nieco pokładów żelaza. Klimat szkodliwy wśród płaszczyzn. Temperatura średnia w George-Town: $+27^{\circ}\text{C}$., największe ciepło $+32^{\circ}$, najniższe $+23^{\circ}$. Grunt nader żyzny w glebie napływowej, pokryty jest w środku wyspy wielkimi lasami budulec. Przemysł rolniczy nader rozwinięty. Uprawiają tu bowiem trzcinę cukrową, kawę, bawełnę, ryż, kukurydzę, proso, pszenicę, kakao, wanillę, liście tytoniowe i cynamon. Posiada znaczną ilość bydła, która zostawiona jest w stanie dzikości, wespół z żyznych pastwisk na równinach. Przemysł fabr. jest żaden. Handel wyłącznie prawie w rękach Anglików i Amerykanów ze Stanów Zjedn. Przedmiotem wywozu są wyłącznie płody rolnicze i leśne; przywóz składa się z wyrobów fabryk europejskich, zboża, win i artykułów żywności ze Stanów Zjednoczonych Ameryki półn. Ogólna wartość wywozu dochodziła w r. 1836. 2,136,379 funt. szter., (przeszło 12,060,000 rubli sr.), w roku zaś 1839. załedwie doszła summy 980,000 funt. szter. Tak znaczne zmniejszenie wywozu przypisywano w r.

1839. zniesieniu niewolnictwa, skutkiem czego wielka ilość plantacji opuszczona została z braku rąk do uprawy. Główniejsze z artykułów wywozowych do król. W. Brytanii, składały się w r. 1839 z cukru, rumu, melassy, kawy, bawełny surowej, kakao, arrow-root i t. p. Ogólny przywóz w r. 1836. dochodził summy 1,204,560 funt. szterl., a w którejto summie za 911,577 f. szter. wyrobów fabryk angielskich; w r. 1839. wprowadzono do kolonii ze Stanów Zjednoczonych za 118,896 doll., wyłącznie prawie wyrobów fabryk amerykańskich. W r. 1836. zawinęło do portów kolonii 716 okrętów, z objęciem 111,425 beczek; opuściło zaś takowe 728 okrętów z ładunkiem 116,005 beczek. W r. 1839. ogół okrętów morskich, własnością osady będących, mógł objąć 3111 beczek i składał się z 54 okrętów i 4 statków parowych. Zostaje pod zarządem gubernatora i rady, zwaną Court-of-Policy. Dzieli się na trzy hrabstwa. Rządzi się prawami holenderskimi. Posiada najwyższy sąd cywilny i kryminalny. W r. 1838. uczęszczało do zakładów naukowych 11,363 uczących się. Siła wojenna składa się z pułku liniowego i odrębnego oddziału wojska. W r. 1836. dochód osady wynosił 106051 funt. szter.; wydatki 113,946. Znaczniejszą tu miasta: George-Town, niegdyś Stabroek zwane, i New-Amsterdam. Powyżej wzmiankowane hrabstwa kolonii, wraz z miastami stołecznymi, są następujące: Demerara i Essequibo, M. stol. George-Town, 74,922 m.; Berbice, M. st. New-Amsterdam; 21,589 m. Ustąpiła została Anglii przez Holandję w 1814. roku.

GUYANA, niekiedy SURINAM, po fran. GUYANNE HOLLANDAISE zwana, osada holenderska w Ameryce Południowej, w kraju Guyana, z M. stol. Paramaribo. Leży między 2° a 6° szerok. północ., oraz 55° a 59° dług. zachodniej. Graniczy na północ z oceanem Atlantyckim, na zachód z Gyaną angielską, na połud. z Brazylią, na wsch. z Gyaną francuską. Rozległa 4—600 mil kwadr. (według innych 1500—1860 mil kwadr.); zamieszkaną jest od 60,000 ludności, między którą liczą do 5,000 Europejczyków, reszta zaś niewolnicy lub też negry brązowi. Grunt płaski u wybrzeży, górzysty ku wschodowi i ku południowi; jest dostatecznie nawodniony; głównejsze z wód tu bieżących: Corentyn, oddzielająca Gyanę holenderską od Gyanę angielskiej, Copanama, Suramaca, Surinam i Marony, która służy za granicę od Gyanę francuską. Uprawa trzciny cukrowej i kawy, należy do głównych gałęzi rolnictwa krajowego; drugie po nich miejsce trzymają: kakao, bawełna i

ryż. Wyprowadza na handel zewnętrzny około 300,000 centu sto-funtowych cukru, 30,000 kawy 10,000 bawełny i 1000 centu kakao, oprócz drzewa budulcowego, pędów leśnych, drzew balsamicznych, gumowych i korzeni. Wprowadza wyroby fabryk holenderskich i artykuły żywności ze Stanów Zjednoczonych. Handel morski zajmuje około 50 okrętów do roku. Zarząd składa się z gubernatora i rady kolonialnej.

GUZDEK, osada fabr. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Rawskim, gm. i parafii Tomaszów. Leży w miejscu ustronnym, nad rz. Wolborką, o parę tysięcy kroków powyżej ujścia tejże do Pilicy; 40 m. Posiada dwa piece kupalowe, pornszane kołem wodnym, siły 30 koni, odlewnię, ślusarnię, modelownię i t. p. Z surowcu i rudy, wprowadzanej z kopalń olkuskich, odlewają tu głównejsze części do maszyn, ozdoby architektoniczne, naczynia i t. p. Przy zajęciu 50 ludzi, produkują latn rozmaitych 10 do 12,000 centn., wartości 25—30,000 rsr. Zasluguje tu również na uwagę młyn wodny z 4 gankami, nader starannie urządzony.

GUZÓW, W. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Łowickim, gminie t. n., parafia Wiskitki. Leży nad rz. Radziejówką i liczy 454 m., zajmujących 36 domów mieszk. i 73 innych zabudowań. Odznacza się wielką fabryką cukru z buraków.

GUZÓW, W. w król. Polskim, gub. Radomskiej, obw. t. n. Oddalona mil 3 na zachód Radomia, pamiętna jest stocznią przy niej bitwą (1607. r.), między Zygmuntem Wazą a rokoszanami pod wodzą Zbyszowskiego, w skutku której ostatni na łaskę poddać się musieli.

GUZERAT, ob. GUDZERAT.

GWADALQUIWIR, po arabsku UADY-EL-KE-BIR, czyli WIELKA RZĘKA, w starożytności BOETIS zwana, rz. w Hiszpanii, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, pod San-Lucar-de-Barameda. Wybiega ze źródeł w górach Sierra de Cazorla, na pół. wsch. (24 w.) Ubeda. Płynie na przestrzeni około 400 w. Przepływa Andujar, Kordubę i Sewillę. Poniżej ostatniego miasta (20 w.) dzieli się na trzy ramiona, tworzące dwie wyspy, zwane Isla Mayor i Isla-Menor. Główne z dopływowych do pr. brz. są: Guadalimar, Jandula; do lewego Guadiana-Menor, Guadajoz i Xenil. Spławna jest od Korduby dla większych statków; pomniejsze dopływają Sewilli.

GWADELUPA, po hiszpańsku GUADELOUPE, po francusku GUADELOUPE, zarząd kolonialny w Antyllach francuskich, z M. stol. La Basse-Terre.

francusku GUADELOUPE, zarząd kolonialny w Antyllach francuz.; M. stol. La Basse-Terre. Obejmuje wyspy: Gwadelupę, Marie-Galante, Saintes, Désirade i dwie trzecie rozległości wyspy Sgo Marcina (Saint-Martin). Rozległość 36 (31) mil kw.; ludność w roku 1841: 131,162 m., między którymi 37,604 wolnych (17,489 mężczyzn, 20,115 kobiet), a 93,558 niewolników (44,578 mężczyzn, a 48,986 kobiet). Ludność kolorowa jest o trzy razy liczniejszą, jak mieszkańcy koloru białego. Od roku 1830. do 1841. liczba wyzwolonych ze stanu niewolniczego, doszła 11,649 m. Wyspa ta rozciąga się od 15° 59' do 16° 40' szerokości północnej, oraz od 63° 20' do 61° 9' długości zachodniej, i stanowi najznaczniejszą część zarządu kolonialnego. Składa się właściwie z dwóch wysp: Właściwej Gwadelupy i tak zwanej la Grande-Terre, rozdzielonych kanałem, zwanym rzeką Słoną, spławną dla pomniejszych statków. Grunt Właściwej Gwadelupy, jest utworu wulkanicznego, ze sterczącym w pośrodku pasmem wzgórzy, którego średnia wysokość do 2200 stóp polskich dochodzi, i odznacza się głównymi wierzchołkami: la Soufrière, wulkan czynny (4500 do 4600 stóp); la Grosse-Montagne (wielka góra); les Deux-Mamelles, i szczyt zwany Piton de Bouillante, które są wygasłymi wulkanami. Powierzchnia wyspy w ogóle płaska; wybrzeża dosyć wyniosłe w części wschodniej Gwadelupy, niskie zaś ku zachodowi i w około tak zwanej Grande-Terre. Gwadelupa zroszona jest przez mnóstwo rzek pomniejszych, strumieniowych, głębokimi żyznymi objętymi, głównejsze z nich: Goyaves, Lamentin i Lézarde, spławne dla bark i czółen. Klimat w ogóle zdrowy, mniej przecież w części zwanej la Grande-Terre, gdzie temperatura jest nader wysoka. Średni ciepłota dochodzi + 26° C.; zwykła najwyższa i najniższa temperatura + 22° i + 36°; największe upały + 54°. W lipcu, sierpniu, wrześniu panują zwykle upały. Burze niszczące i wichry gwałtowne często się przytrafiają. Trzęsienie ziemi wydarzone w roku 1843., jest pierwszym od czasu odkrycia Gwadelupy; zniszczyło ono w całości M. Pointe-à-Pitre, a nawet znaczną część innych posiadłości. Grunt żyzny i dosyć starannie uprawiany, pokryty pięknymi lasami w okolicach kraju górzystych, wydaje cynamon, trzcinę cukrową, kawę, liście tytoniowe, bawełnę, kakao i goździki. Wartość przybliżoną ogółu posiadłości ziemskich podają na 318,970,000 franków, z której to liczby 67,000,000 przypada na grunta rolnicze; 85,000,000 wartość ludności niewolniczej, pracującej w za-

Stow. Geogr. Pow. T. I.

kładach; 115,670,000 budowlę i materiały eksploatacyjne; 15,800,000 bydła; 35,500,000 role nieuprawne. Przemysł miejscowy zwrócony jest do wyrabiania towarów kolonialnych, głównie zaś cukru trzcinowego. Handel wywozowy dochodził w roku 1841: 22,602,651 franków (20,445,380 do portów francuskich, 695,004 do osad zamorskich w posiadaniu Francji będących, a 1,462,267 do portów cudzoziemskich); przywóz oceniono na 21,856,549 frank., w którejto ilości za 17,356,857 frank. wyrobów francuskich, za 1,688,990 franków z osad francuskich, a za 2,810,702 towarów zagranicznych. Główne artykuły wywozowe: skóry niewyprawne, cukier nierafinowany, kakao, kawa, drzewo farbiarskie, bawełna surowa, miedź, wódka słodka i rum, mięsowa solona, masło, dorsze, mąka pszenna, kukurydza, melassa, oliwa, świece, wina i liście tytoniowe. Głównejsze artykuły przywozowe: konie, muły, mąka pszenna, oliwa, cegły i dachówki, pachnidła, środki medyczne, wino zwyczajne, wódki i likwory, wyroby garncarskie, szkła i kryształy, tkaniny lniane, konopne, wełniane, jedwabne i bawełniane, wyroby skórzanne i skóry wyprawne, jubilerszczyzna i garderoba, drzewo budowlane, woły, woda zlodowiała itp. Ruch morski z Francją w roku 1841: zawinęło z Gwadelupy do portów francuskich 179 statków morskich z objęciem 42,235 beczek, nadpłynęło z Francji do Gwadelupy 140 okrętów z ładunkiem 30,107 beczek. Inne osady francuskie wyprawiły w tymże roku do Gwadelupy 167 okrętów, z 12,508 beczek ładunku; opuściło zaś porty Gwadelupy z przeznaczeniem do tychże osad 120 okrętów o 7,300 becz. Ruch morski z obcemi krajami: nadpłynęło 335 okrętów (187 pod flagą francuską z 1732 beczek objęmu), między temi zaś 101 przypłynęło ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, 67 z Porto-Rico, 22 z Saint-Thomas, 50 z Antigua, 24 z wyspy San-Domingo; opuściło zaś porty Gwadelupy 416 okrętów, z przeznaczeniem w części do powyższych, w części do innych portów morskich. Zarówno cudzoziemskie, jak i krajowe okręty, mogą wprowadzać do portów Gwadelupy wszelkie wyroby zagraniczne, z warunkiem przecież ładowania w punktach oznaczonych, to jest Basse-Terre, la Pointe à Pitre, Môle i Grand-Bourg. Gwadelupa posiada 16 przystani i 25 ostoi. Między ostatnimi, dwie tylko, to jest Basse-Terre i Mahault, zasługują na wzmiankę. W Grande-Terre, głównymi przystaniami są: Moule i la Pointe à Pitre. Ostatnia z nich jest najwygodniejszą w Antyllach. Zaprowadzono 9 traktów w Gwadelupie;

droga wodąca z Basse-Terre do Pointe à Pitre jest najznaczniejszą. Pod względem oświaty posiada 51 zakładów wychowania publicznego, bibliotekę i 3 drukarnie. Budżet kolonialny na rok 1845. dochodził summy 921,300 frank., z których 777,860 franków podatki stałe (pogłównie od niewolników, podatki od nieruchomości, patentowe it. p.), 94,920 franków dochody niestałe, 24,000 franków podatki od nieruchomości ziemskich i t. p. Wydatki osady czyli zarządu jej wewnętrznego 921,300 frank., z których 243,140 na administrację kolonii (45,000 franków dla delegowanych), 115,000 franków na szpitalu, 279,997 franków na roboty publiczne i potrzeby osady wojskowej, 16,320 na zakłady naukowe, 47,480 na koszt administracji więzień i t. p. Wydatki tak zwane najwyższej władzy i opieki (de souveraineté et de protection), ponoszone przez metropolię (Francję), wynosiły 1,574,800 franków, z których część otrzymywał zarząd kolonialny, oraz ministerstwa: marynarki, spraw wewnętrznych, skarbu, wyznań, sprawiedliwości, i wychowania publicznego. Gwadelupa wraz z przyległościami tworzy zarząd kolonialny, z M. stołecznym La Basse-Terre. Jej zgromadzenie prawodawcze, zwane radą kolonialną, składało się w roku 1841. z 30 członków, obieranych przez kolegia wyborcze, na przeciąg lat pięciu. Liczba wyborców dochodziła podówczas 1109. Dwóch delegowanych reprezentuje osadę przy rządzie metropolii. Główne dowództwo wojskowe i nadzór zwierzchni administracyjny, powierzone są gubernatorowi, mającemu pod swemi rozkazami komendanta wojskowego, trzech naczelników władz administracyjnych, i głównego prokuratora do zarządu sądownictwa. Przez powyższych wymienionych naczelników administracyjnych i trzech radców mianowanych przez króla, a między najznakomitszymi mieszkańcami osady wybranych, tworzą rodzaj Rady tajnej, czyli Rady stanu, w której przewodniczy gubernator. Kolonia dzieli się na 3 okręgi administracyjne, które z kolei podzielone są na 24 gmin, zostające pod dozorem merów i adjunktów mianowanych przez gubernatora, oraz rad muncypalnych. Pod względem sądowym, posiada sąd królewski (cour royale) w Basse-Terre, 2 sądy przysięgłych i 3 trybunały cywilne. Siła wojenna składała się z 2,040 ludzi wojsk regularnych, jako stałego garnizonu, i 6,708 milicji. Wszyscy mieszkańcy od 15 do 55 lat wieku ulegają obowiązkom służby w milicji. Gwadelupa odkryta została przez Krysztofa Kolumba w 1493. roku. Francuzi pierwsi byli z pomiędzy osiadłych tutaj europejczy-

ków w roku 1635. kilkakrotnie w posiadaniu angiolków i odbierana powtórnie takowym, zostaje od roku 1815. w ciągłym posiadaniu francuzów. Często wystawiona na straszliwe zniszczenia, w skutek burz i uraganów, najwięcej ucierpiała przez trzęsienie ziemi w roku 1843. Okręg Basse-Terre liczy 33,734 m.; La Pointe à Pitre 80,652 m.; Marie-Galante 13,138. m.

GWADYANA, po arabsku UADY-ANAS, u starożytnych Rzymian ANAS nazywana, rzeka na półwyspie Iberyjskim, uchodząca do oceanu Atlantyckiego, między Ayamonte (w Hiszpanii), a Castro-Marim (w Portugalii). Wybiega z gór Sierra de Alcaraz (w Hiszpanii). Płynie na przestrzeni 650 w. Przepływa miasta: Merida, Badajoz, i San-Lucar-de-Guadiana. Główne z dopływów do pr. wybrzeża: Gignela, Guadarranque; do lew. Azuer, Jabalon, Zuja, Ardilla i Chanza. Przebywszy pola błotniste w części początkowej biegu swego, przepływa prowincje: Manche i Estramadurę, przez jakiś czas służy za granicę między Hiszpanią i Portugalją, nareszcie wpływając zupełnie do ostatniego ze dwóch królestw, przerzyna część prowincji Alem-Tejo, i powtórnie z dopływową swą la Chanza, odgranicza Hiszpanię i Portugalję aż do wybrzeży morskich. Gwadyana wpływa do morza przez główne ujście i dwa inne ramiona, ginące w pośród lagun nadbrzeżnych. Spławna jest aż do Mertola, czyli na przestrzeni 72 w.

GWALIOR, ob. GUALIOR.

GWAREK, w. w król. Polskim, gnb. Radomski, pow. i okr. Opoczyński, gminie i parafii Przysucha, w pobliżu rz. Kamienna; 37 m. Posiada fryszerkę żelaza sztabowego.

GWATEMALA-LA-NUEVA, po francuzku NOUVELLE-GUATEMALA, po angielsku NEW-GWATEMALA, M. w Ameryce środkowej, w Rzeczypospolitej Gwatemala, ku półn.-zach. San Salvador, w pośród pięknej płaszczyny; 50,000 m. Rezydencyonalne arcybiskupa; posiada uniwersytet, akademię sztuk pięknych, towarzystwo ekonomiczne, gabinet historii naturalnej, muzeum anatomiczne i bibliotekę publiczną. Odznacza się uprawą liści tytoniowych na gruntach okolicznych. Pod względem przemysłowo-fabrycznym znajdujemy tu fabr. instrumentów muzycznych, tkanin bawełnianych, wyrobów garncarskich, złotniczych, oraz warsztaty rzeźbiarskie i snycerskie. Miasto porządnie zabudowane, posiada kilka gmachów, między którymi odznaczają się: katedra, pałac arcybiskupa, kolegium zwane Infantów, pałac zarządu, kościół Ś. Teresy, Panteon, i piękny cyrk z kamienia

ciosowego zbudowany, w którym walki byków odbywać się zwykły. Zbudowane w r. 1774. w skutek trzęsienia, które zniszczyło w zupełności prawie stare miasto t. n. Nowa-Guatemala była poprzednio stolicą państw związkowych.

2) GWATEMALA-LA-VIEJA, W. w Rzeczypospolitej t. n., w pobliżu Guacalaz, między Agua i Fuego; 18,000 m. Zdobne jest piękną katedrą, jedynym gmachem, który zdołał się oprzeć trzęsieniu ziemi w r. 1774. wydarzonemu.

GWATEMALA, Rzeczpospolita w środkowej Ameryce, z M. stoł. Santiago de Guatemala. Graniczy na półn. i ku półn.-zach. z krajami związkowymi Meksykańskimi, na półd. z oceanem Spokojnym, na wsch. z odnogą Honduras i mr. Antylskim, od strony półd.-wsch. z państwami Honduras i Salvador. Obszarne 3541 mil kwadr.; liczy do 560,000 m. Powierzchnia kraju górzysta pasmem Kordyl-lerów, posiada kilka wulkanów, a mianowicie: Soconusco, Amilpas, de Agua i kilka innych. Klimat nader gorący i szkodliwy wśród płaszczyn nisko położonych, rozciągających się wzdłuż mr. Antylskiego; w innych okolicach umiarkowany, stosownie do wysokości kraju. Trzęsienia ziemi nader często się wydarzają. Główne z rzek miejscowych, a które wszystkie zlewają swe wody do mr. Antylskiego, są: Motagua, Yare, Segovia, i San Juan, którą odpływają wody jeziora Nicaragua. Grunta na wybrzeżach piaszczyste i bagniste, w ogóle przecięt nader żyzne. Główniejsze z bogactw kruszcowych: złoto, srebro, miedź, żelazo, ołów, cynk, antymon. Obszerne i zwarte lasy zapelnione są gatunkami drzew balsamicznych, gumowych, farbierskich, budowlanych, palmowych i poszukiwanych w stolarstwie. Uprawiają tu również, bawołą, trzcinę cukrową, kakao, indygo, kawę, liście tytoniowe, koszenille, len, konopie i wiele innych. Chów bydła domowego w znacznej ilości. Płastwo w licznych gatunkach i świetnych kolorach. Przemysł fabryczny prawie żaden, usiłowania głównie do uprawy pól ziemskich zwrócone, a handel, wyłącznie zagraniczny, obejmował w r. 1849.—1850., pod względem wywozu: koszenille (1,603,015 funtów), kaskarille (51,615 fun.), indygo (5,250), liście tytoniowe (5,000 fun.), ogólnej wartości 1,216,650 rubli sr. Przywóz w tymże roku składał się po większej części z wyrobów fabryk europejskich (w znacznej większości angielskich), a mianowicie tkanin bawełnianych, wełnianych, jedwabnych i t. p., i dochodził summy 416,045 piastrow (535,254 rubli sr.). Inne plemiona różniące się między sobą, stanowią

ogół mieszkańców kraju, to jest biali, metysy i indyanie. Rząd Rzeczypospolitej Gwatemala jest demokratyczny, reprezentacyjny i na wyborach oparty. Religia katolicka jest religią państwa. Władzę wykonawczą posiada prezydent, wybrany przez naród; władzę prawodawczą powierzono izbie reprezentantów, wybieranych przez okręgi; władzę sądową przedstawia sąd najwyższy, złożony z siedmiu członków wybieralnych, a zawiadujący trybunałami i sądami niższymi. Władza prawodawcza dozoruje wyboru prezydenta, wydaje postanowienia dotyczące się administracji wewnętrznej i stosunków zagranicznych kraju, wykazuje zastosowanie, zmiany, lub zboczenie od praw obowiązujących, i może, w razie uznanej potrzeby i dobra kraju, udzielić prezydentowi władzę nadzwyczajną. Władza wykonawcza, przedstawiona w osobie prezydenta, odpowiedzialnym go czyni za swe działania, dozwala mu mianować i odwoływać ministrów, odpowiedzialnych z kolei za postanowienia prezydenta, podpisane przez siebie. Skład władzy sądowej odnawianym bywa w tymże samym czasie co i władz prawodawczych. Gwatemala poprzednio osada Hiszpanii i od tejże zależna, ogłosiła swą niepodległość 15. września 1821. r., następnie przyłączona do Meksyku, odzyskała swą niezależność po upadku Iturbida, a w dniu 4. lipca 1823. r. urządziła się jako Rzeczpospolita niepodległa, pod nazwą Estados-Federados-de-Centro-America, czyli państwo związkowe środkowej Ameryki. W r. 1847. d. 7. marca odłączyła się od państw związkowych i stanowi obecnie, pod prezydenturą Carrery, oddzielną i niezależną Rzeczpospolitą.

GWENNAP, M. w Anglii, hrab. Cornwall, na półn.-zach. Penryn; 7,000 l.

GWINEA, po angielsku GUINEA, 1) nazwa zachodnich wybrzeży afrykańskich, obejmująca nadbrzeża oceanu Atlantyckiego, między przylądkiem Negro ku połud., a przylądkiem Verga na północ. Części nadbrzeżne kraju niedostatecznie są znane; część środkowa zupełnie nieznana. Dzieli się na Wyższą Gwinęę czyli północną, rozciągającą się od przylądka Verga do przylądka Lopez, i Niższą czyli Gwinęę Południową, rozciągającą się od półd. przylądka Lopez, aż do przylądka Negro. Wyższa Gwinea zawiera w sobie kraje i osady znane pod nazwą: Sierra-Leone, Liberia, Wybrzeża Złotego, Kości Słoniowej, państw: Dahomey, Ashantis, Benin i Biafra. Najwięcej ze znanych wybrzeży w Niższej Gwinei, są zwane: Loango czyli Congo, Angola i Benguela.

2) Zatoką Gwinejską leży w Afryce,

a utworzone jest wybrzeżami Wyższej i Niższej Gwinei. Główne jej zagłębienia tworzą pomniejsze zatoki Benin i Biafra. Zatoka ta, nie wiele wysp zawiera, znaczniejsze między temiż: Fernando-Po, Książęca (Prince), Ś. Tomasza (San Thomé) i Anabon.

3) NOWA GWINEA, ob. PAPUA.

GWOŹDZIEC, Mm. w Galieji, obw. Kołomejski, oddalone mil trzy od M. Kofomei. Zdobne jest pięknym pałacem, obszernym ogrodem i klasztorem XX. Bernardynów.

GY, Mm. we Francji, dep. Wyższej-Saony, obw. Gray, na wsch. M. Gray (17 w.); 2,660 m. (1841. r.). Posiada kilka zakładów przemysłowych.

GYALÄR, W. w Siedmiogrodzie, kom. Hunyacki, na połud. M. Deva. Posiada kopalnię żelaza, najobfitsze w całym księstwie, oraz liczne kuźnie.

GYALU, po niemiec. JALMARKH, Mm. w W. ks. Siedmiogrodzkiem, kom. Klausenburski, na wsch. i w odległości 6 w. od M. Klausenburska, nad rz. Kis-Szamos.

GYARMATH - BALASSA, IPOLY-GYARMATH, Mm. w Węgrzech, stoł. kom. Neogradzkiego, na połud. (60 w.) M. Budy, w pobliżu Eipel; 4,500 m. Pamiętne zawarciem pokoju, między Turcją i Austrią w r. 1626.

GYÉ-SUR-SEINE, Mm. we Francji, dep. Aube, obw. Bar-Sur-Seine, na pfd.-wsch. M. t. n.; 1,500 m.

GYERES, ARANYOS-GYERES, Mm. w ks. Siedmiogrodzkiem, kom. Torda, na pfn.-wsch. M. t. n., nad rz. Aranyos. Należy do obwodu pułku szeklerskiego huzarów.

GYERGIO-SZENT-MIKLOS, Mm. w ks. Siedmiogrodzkiem, w obwodzie 1-go pułku granicznego Szeklerów, na pfn.-zach. Csik-Szereda, w pobliżu źródeł rzek: Maros i Aluta. Prowadzi handel bydłem, skórą i drzewem, a którym wyłącznie prawie zajmują się Armeńczycy. W okolicach przejścia są wąwozy prowadzące do Mołdawii, zwane Gyemes i Iolgyes.

GYÖNGYÖS, M. w Węgrzech, kom. Heweski, na pfd.-zach. Jegar (Erlau), u stóp góry Matra. Posiada gimnazjum, i prowadzi handel winem, migdałami i zbożem; 12,000 m.

GYONK, Mm. w Węgrzech, kom. Tolnaski. Posiada gimnazjum kalwińskie.

GYÖRGY, SEPSI ST. G., Mm. w Siedmiogrodzkiem, w kraju Szeklerów, nad rz. Aluta. Źródła mineralne; 2,000 m.

GYÖRGY, ERDO-SZENT GYÖRGY, W. w W. ks. Siedmiogrodzkiem, kom. Marosowski, nad rzeką Mały Kokel. Zdobna jest pałacem i pięknym parkiem.

GYOROK, M. w Węgrzech, kom. Aradski; 1,200 m.

GYÖRÖK, SZÖLÖS G., Mm. w Węgrzech, kom. Simegski, nad jeziorem Błotnym (Platten).

GYRENBAD, dwa źródła mineralne w kantonie szwajcarskim Zürich; pierwsze pod wsią Hinweil, drugie na połud. spadku góry Schauen, pod wsią Turbenthal.

GYSUND, kanał między wybrzeżami Norwegii, a wyspą Senjen w Nordlandy.

GYTHELON, W. w Grecji, prow. Morea, stoł. hypodycezyi t. n., na połud. (30 w.) Misitra, w głębi zatoki Lakońskiej. Jest siedziskiem biskupstwa greckiego i posiada urząd celny.

GYULA, Mm. w Węgrzech, stoł. kom. Bekeskiego, nad rz. Biały-Körös; 13,751 m.

GZICHÓW, W. w król. Polskiem, gub. Radomskiej, pow. i okr. Olkuskim, gmina t. n., paraf. Bendzin. Zamieszkała od 350 m., zajmujących 42 domy mieszkalne i 97 innych zabudowań. Leży w pobliżu rz. Czarniej-Przemszy. Z kopalni galmanu, znajdujących się na gruntach okolicznych, wydobyto w r. 1848. do 5,000 kibl (po 35 garncy); ilość ta po przetopieniu w hucie zwanéj Laura (we wsi Pogoni), wydała do 3,000 centn. blachy cynkowej.

GŻATSK, M. pow. w Ces. Rosyjskiem, gub. Smoleńska. Położone nad rz. Gżat; posiada 6 kościołów, 4 szkoły świeckie; liczy 660 domów (52 murowanych) z 4,500 m.

H.

HAAG, 1) Mm. w pań. Austriackiem (w Wyższej Austrii); wyroby bawełniane i płótna. 2) Mm. w Bawarii, okr. Wyższej Bawarii, o 11 wiorst na

pfn. Wasserburga; 870 l. w 1838. r. Zamek hrabiów t. n.

HAAGE, ob. HAGA.

HAAREN, Mm. w Hanowerze, w ks. Meppen, o 10 wiorst na pfd.-wsch. Meppen, w pobliżu Ems; 2,030 l.

HAARLEM, ob. HARLEM.

HAARLINGEN, obronne M. portowe w Niderlandach. Warzelnie soli, rybołówstwo; handel masłem i serami; 7,537 l.

HAARSEE, małe jezioro czasowe, w kantonie szwajcarskim Zürich. Wody takowego z każdą wiosną znikają, a grunt uprawianym bywa.

HAASE, ob. HASA.

HABA, Mm. w Hiszpanii (w Estremadurze); o 67 w. na wsch. Badajoz; 3,020 l.

HABANA, la H., ob. HAWANNA.

HABAS, gmina i Mm. we Francji, w okręgu Landes, o 17 w. na pfd.-wsch. od Dax; 1938 l.

HABAY-LA-NEUVE, gmina i wieś w Belgii, w prow. Luxemburg, o 19 wiorst na pfd.-wsch. od Nefszatelu; 1,655 l. Znakomite fryzjerki.

HABELSCHWERDT, BISTRICE, M. okręgowe w Prusach, w rej. Wrocławskiej, o 94 wiorst na pfd.-zach. od Wrocławia, przy spływie rz. Weistriz do Neissy; 2,546 l. w 1837. r. Trybunał miejski (Stadt-Gericht). Wyroby sukna, płótna, garbarnie.

HABENDORF, W. w państwie Austriackiem, w Czechach, w okr. Bolesławskim (Bunzlau), o 45 w. na pfn. Jung-Bunzlau. Piękna fabryka cienkiego sukna i przedziałnia wełny; blicharnie.

HABESZ, ABISSYNIA, HABESSINIA, ABASIA AETHIOPIA, kraina etnograficzna w Afryce wschodniej, położona nad mr. Czerwoném, na pfd. Nubi i Sennaar, zamieszkała przez Abisyńczyków. Znamier nad niedokładnie; w przybliżeniu rozciągłość jej oznaczona od 90 do 150 40' szer. pfn., a od morza Czerwonego do 320 dług. wsch. Kraj górzysty przedstawiający system płaskowzgórzy, które tworzą część wyższą płyty dwóch wielkich rozgałęzień wschodnich, Nilu, Bahr-el-Azrek i Tacazze. Głównejsze pasma gór, są: Samen i Godjam, których najwyższe punkta wznoszą się przeszło na 4000 metrów. Posiada obfite wody, najznaczniejsze z tych Bahr-el-Azrek czyli Nil Abisyński i Tacazze, które w nich źródła swoje mają, i z tych pierwsza formuje jezioro, największe w tym kraju; mnóstwo biegów wód ginie w piaskach, lub dobiega rzek spływających do morza tylko w porze zimowej. Klimat umiarkowany i zdrowy na płaskowzgórzach, skwarę zaś nadzwyczajną tylko w głębi dolin. Płody ziemne najrozmaitsze i nader obfite: pszenica, jęczmień, proso, a nade wszystko gatunek zboża

zwany od mieszkańców t eff, i którym się głównie żywią; w najniższych częściach kraju, gdzie t eff nawet nie może być uprawianém, znów k o u s s o, inny szczególnie gatunek ziarna, daje chleb czarny, jakim się żywi najniższa klasa mieszkańców. Wszystkie zboża najmniej dwa żniwa dorocznie wydają. Z pomiędzy płodów roślinnych, bawełna, drzewo mirowe, figi, cytryny, pomarańcze, trzcina cukrowa; w kilku okolicach daktyle i wino; w jeziorach i rzekach papyrus. Gatunek palmy (c n s é t é), rosnący w wielkiej obfitości, następcza mieszkańcom pożywienie roślinne bardzo przez nich cenione. Z zwierząt domowych: koń, muł, osioł, wół, w wielkich stadach bywają hodowane. Z pomiędzy dzikich: słoń, nosorożec, antylopa, bawół, hyena, hippopotam i krokodyl bardzo są pospolite; w pewnych okolicach lew i lampart; pszczoły dostarczają artykułu nader ważnego dla handlu i pożywienia. Płodem mineralnym najznamienszym jest sól, która jest wydobywana na pfd.-wsch. Tigreh, na rozległej płaszczynie, gdzie tworzy pokład przeszło na łokieć grubości. Ludność jest nieznaną nawet w przybliżeniu, obrachowują jednak takową na 4,500,000 m. Rozdzieloną zaś jest na mnóstwo wielkich pokoleń, różniących się pomiędzy sobą dyalektem, lecz należących do jednego plemienia; plemie etyopskie całkiem jest oddzielne od plemienia murzyńskiego; plemiona Amhara i Tigreh są najbliższe. Etyopski dyalekt, czyli starożytnego państwa Axum, obecnie jest językiem zamarym, używanym tylko jako język literacki i liturgiczny. Chrystyanizm wprowadzony do Abissynii w IV. wieku, jest tam religią panującą; lecz część prawdziwa nadpsuta została wprowadzeniem mnóstwa zwyczajów mojeszowych; A b u n a, będący biskupem czyli naczelnikiem kościoła, odbiera tę inwestyturę od patriarchy koptyjskiego w Kairze. Inne wyznania, jak żydowskie i islamizm, są także tu rozgałęzione. Przemysł Abisyńczyków jest wystarczającym ich potrzebom; stanowią głównie takowy tkaniny płótna bawełnianego, kucie żelaza i wyprawa skór. Handel zewnętrzny zasadza się szczególnie na wywozie złota, kości słoniowej i niewolników; przywózowy zaś stanowi ołów, cyna, dywany perskie, jedwabie, aksamity, sukna i t. d. Massouah jest głównym punktem składu handlowego. Większa część Abissynii tworzyła niegdyś jedno państwo; dziś jest rozdzieloną na mnóstwo państw mniej więcej niezależnych; z tych dwa najpotężniejsze są Tigreh i Amhara. Wiele z pomiędzy tych państw było najechanych przez dzikie pokolenia Gallassów, i dotąd są od nich zajęte.

HABIZHEIM, Mm. i okręg w ks. Hesso-Darmstadtzkiem, prow. Starkenburg; 1,029 m.

HABSBURG, zamek w kantonie szwajcarskim Argowii, nad rz. Aar. Miejsce rodzinne Cesarzsko-Austriackiej rodziny

HACHA, CIUDAD DEL H., LA HACHA, M. w Nowej Granadzie, stoł. dep. t. n., o 132 w. na pfn.-wsch. Santa Martha, nad mr. Antylskim, przy ujściu rz. Rio-del-Hacha. Port handlowy dość ożywiony.

HACHA, RIO DEL H., rz. w Nowej Granadzie, napływ z mr. Antylskiego pod Ciudad del Hacha. Zróżdło w Sierra Santa Martha. Bieg około 155 wiorst. Wskawiona niegdyś połowem pereł.

HACHA (Departamento del Rio), prow. administracyjna w Nowej Granadzie; M. główne dep. Ciudad del Hacha; ludność w 1836: 14,801 m., z tych około 8,000 indyan niepodległych. Dzieli się na 9 dep.

HA-CHAM-POU, M. w Korei, prow. Hian-Khing, nad rz. Tou-Men.

HACHENBURG, W. w Nassauskiem, stoł. okręgu t. n., w Westerwald; 1,450 m. Wyroby tabaki; przemysł górniczy żelazny, nader czynny w okolicach.

HACKEN lub HAGGEN, góra w Szwajcarii, w pośrodku kant. Szwyc, ku pfn.-wsch. od Mm. t. n.; i na wysokości 2000 sążni.

HACKESTOWN, parafia i Mm. w Irlandii, w hrab. Carlow, odległe od M. t. n. o 24 w. na wsch.; 3,246 m.

HACKING, W. w pań. Austriackim (w Niższej Austrii); nad Wiedenką. Sąd powiatowy, w pobliżu Wiednia; 175 m. Plantacja morwowa założona przez Maryę Teresę dla chowu jedwabników.

HACKNEY, parafia w Anglii, w hrab. Middlesex, obw. na pfn.-wsch. Londynu, do którego należy; 31,948 m. Seminarium duchownych sekty niepodległych. Dom przytułku dla sierot (London orphan asylum). Liczne pepiniery i pyszne ogrody krzewów naturalizowanych.

HADAMAR, W. w Nassauskiem, stolica okręgu t. n., o 17 w. ku zach. od Weilburga, nad Elbą; 1,290 m. Gimnazjum (Pädagogium), 75 uczniów w 1833. r. Szkoła akuserek.

HADDEBYE, najdawniejszy, bo założony w r. 851 kościół i probostwo w Szlezwigu, nad rz. Schlei, wprost M. Szlezwigu. Tu opowiadał Chrystyanizm Arcybiskup Anscharj.

HADDINGTON lub EAST-LOTHIAN (County), HADDINGTONSHIRE, po fran. COMTE D'HADDINGTON, 1) hrab. w Szkocji, nad Frith-of-Forth i morzem Niemieckim; z M. stoł. t. n. (obacz niżej).

Rozległość 174,080 akrów, a z tych $\frac{4}{5}$ zdalnych do uprawy. Ludność w r. 1841: 35,781 m.; 6,561 domostw mieszkalnych i 8,080 rodzin, z tych 2,811 głównie zajętych rolnictwem, a 2,627 rzemiosłami i przemysłem. Grunt w ogólności zlekka wałowaty, z wyjątkiem ku granicy pfd., gdzie góry Lammemoor oddzielają go od Berwickshire; urodzajny i dobrze uprawny. Hoduje się mnóstwo owiec. Eksploatacja wybornego węgla ziemnego, żelaza, ołowiu, wapienia i soli. Fabrykacja płótna i wełnianych wyrobów; ważne dystylarnie.

2) Hadina lub Hadintona, M. stoł. hrabstwa w Szkocji t. n., o 26 w. ku pfn.-wsch. od Edynburga, nad Tyne; 8,751 m. Więzienie hrabstwa; wyroby sukna i wełniane; garbarnie. Jest miejscem najgłówniejszych targów zbożowych w królestwie. Zwaliska bogatego opactwa kobiecego, założonego w r. 1173. Miejsce urodzenia reformatora J. Knox.

HADDON (UPPER), W. w Anglii, w hrabstwie Derby, nad Wye; 266 m. Piękny zamek książąt Rutland, uważany za najpiękniej zachowany z starożytnych siedzib feodalnych w królestwie.

HADELN, okolica w Hanowerze, w Landroeste-Stade, przy ujściu Elby. Rozległość 7,05 mil kw. niem. jeograficznych, czyli 38,775 hektarów; 20,059 m. Tworzy okręg, którego M. stoł. Ottendorf.

HADERSLEW, po niemiecku HADERSLEBEN, M. w Danii, w ks. Szlezwigskim, o 80 w. na pfn. Szlezwigu, nad zatoką t. n.; 6,200 m. w 1841. r. Miasto warowne. Szkoła klasyczna z 4 profesorami. Drukarnia, fabryki tabaki, garbarnie. Port handlowy dość ożywiony.

HADHAZ, M. w Węgrzech, na pfn. Debreczyna; 5,800 m.

HADJYPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydencji Bengalskiej, stoleczne okr. Tyrout, o 9 wiorst na północ Patna, w pobliżu lewego brzegu Gangezu.

HADLEIGH, parafia i Mm. w Anglii, w hrab. Suffolk, o 17 w. ku zach. od Ipswich, nad Breton; 3,425 m. Piękny kościół gotycki z grobowcem naczelnika duńskiego Guthruma.

HADLEY, Mm. w Massachusetts, hrab. Hampshire; 1814 m. w 1840. roku.

HADMERSLEBEN, HEIMERSLEBEN, miasteczko w Prusach, w rejen. Magdeburgskiej, w pow. Wanzleben, nad Bode; 976 m. w 1837. r.

HADRAMAUT, okolica w Arabii, nad oceanem Indyjskim; pomiędzy Yemem na zach., a krainą Mahra na wschód.

HADSJAR, M. obronne w prow. arabskiej Hed-

żas, na pfn. Medyny, na trakcie karawan z Damaszk do Mekki.

HADZIACZ, M. w Cesarstwie Rossyjskim, w gubernii Puławskiej, nad rz. Psol, o 15 w. od Puław.

HAELN, M. w Limburgskim, na zach. Hasselt, nad Welp; 1,800 m.

HAERINGHE, gmina i W. w Belgii, w Flandryi Zachodniej, o 19 w. ku pfd. od Furnes; 1,963 m. Handel bydłem. Punkt kontrabandy do Francji tytoniu i cukru.

HAERLEBEKE, HARLEBEKE, Mm. w prow. belgijskiej Flandryi zachodniej, na pr. brzegu rz. Lys; 4,486 m. M. stoł. obwodu. Tkaniny płótna, dystylarnie, olejarnie, wyroby wełniane i farby niebieskie. To Mm. bardzo starożytne, niegdyś było bardzo-warownem i miejscem pobytu pierwszych rządców Flandryi.

HAESDOUCK, Mm. w Belgii, w Flandryi wsch., pod Termonde; 2,400 m.

HAFF WIELKI i MAŁY, jezioro nadbrzeżne, wyspami Usedom i Wollin od mr. Bałtyckiego oddzielone. Część wsch. nazwana Wielkim, zachodnia zaś Małym Haffem. Tu również rzeka Odra uchodzi.

HAFNERZELL, OBERN-ZELL, Mm. w Bawarii, w obw. Niższej-Bawarii, o 12 w. ku wsch. od Passau, na pr. brz. Dunaju; 1,264 m. Fabrykacja tygli kruszcowych równie cenionych jak heskie, a zwanych passawskimi.

HAFNIA, HAVNIA, ob. KJOBNHAVN.

HAGA, S'GRAVENHAGE, DEN HAAG, po francuzku LA HAYE, po angielsku THE HAGUE, po włosku AJA, po łacinie HAGA COMITIS lub COMITUM, druga stolica Holandii, a stoł. prowincyi Pfd. Holandii, o 53 wiorst ku pfd.-zach. od Amsterdamu, o 3 w. od mr., nad jedną gałęzią kanału pomiędzy Leydą i Rotterdamem. Szerokość pfn. 52° 4' 20"; dłg. wsch. 1° 58' 32". Ludność w roku 1837: 63,556 m. Rezydencja monarchy i Stanów jeneralnych Holandii, posłów mocarstw cudzoziemskich. Pobyt większej części administracyi centralnej królestwa. Odlewnia dział założona w r. 1668. Synagogi. Więzienie stanu i dom poprawczy. Przemysł i handel nader ożywione. Biblioteka królewska (100,000 tom.); zbiory obrazów, przedmiotów sztuki i osobliwości. Drukarnia królewska. Drukarnie, rękodzielnia porcelany. Jedno z najpiękniejszych miast w Europie; z pomiędzy znakomitszych budowli: pałac królewski księcia następcy, dawny pałac księcia Maurycyego, mieszczący w sobie zamożną kolekcję narodową malarstwa i muzea, chińskie i japońskie; oraz pomnik starożytny, szczęty dawnego pałacu hrabiów Hollandyi. Piękne przechadzki. Miejsce urodzenia Huygensa, Ruyscha i Jerzego III. angielskiego.

HAGA i BERUM, Mm. w Hanowerze, stoł. okręgu Berum, w Fryzji wsch., o 21 w. ku pfn.-zach. od Aurich; 855 m.

HAGEN, W. w Prusach, w prow. Westfalia, stoł. obw. t. n., o 39 wiorst ku zach. od Arnsberg, nad Volmą; 4,335 m. w 1837. r. Wyroby ważne szkła i sukiennictwa.

HAGENBURG, Mm. i okręg w ks. Schaumburg-Lippe, o 26 wiorst ku pfd.-zach. od Hannoveru; 980 m. Wyroby płóciennicze.

HAGENON, W. w Meklembursko-Szweryńskim księstwie, w obw. Meklemburg, o 24 w. na pfd.-zach. od Szwerynu, nad Schmaar; 2,625 m.

HAGERSTOWN, Mm. stoł. hrab. Washington, w Stanach Zjednoczonych, w Maryland o 105 w. ku pfn.-zach. od Baltimore; 7,197 m. w 1840. roku. Znaczący handel i fabryki.

HAGIA, 1) M. w Grecyi, na pfd. wybrzeżu Liwadii, w zatoce Koryntskiej; 1,000 m. 2) M. tamże, w Tessalii, na wsch. Larissa; 800 rodzin.

HAGINOJA, ob. HAINAUT.

HAGIOS, 1) H. Georgios, M. na pfn.-wsch. wybrzeżu wyspy Skyro, leżącej w archipelagu. 2) Mm. w Morei, na pfd.-zach. Tripolis. 3) H. Sideri, port na pfd. wybrzeżu Liwadii. 4) H. Strati, turecka wyspa w archipelagu, w stronie pfd.-zach. Lemnos, z M. t. n., na wybrzeżu zachodniem.

HAGUE, LA H., niewłaściwie zwany także LA HOGUE, przykład we Francyi, w depar. La Manche, w kończyńie pfn.-zach. półwyspu Cotentin.

HAGUENAU, M. we Francyi, w dep. Dolnego-Renu, o 26 w. na pfn. od Strasburga, nad rz. Moder. Ludność w r. 1841: 10,349 m. Stolica kantonu. Obronne, kolegium gminy z 158 uczniami w r. 1842; więzienie, 539 więźniów w 1835. r. Hodowla owiec i koni rasowych. Przędzalnia i tkactwo bawełny; przedzalnia konopi, fabryki fajansu, pieców i garncearstwa, sukna, marzanny, olejów; mydlarnie, garbarnie, tartaki, młyny gipsowe. Znaczący handel drzewem.

HAHNBACH, HANBACH, Mm. w Bawarii, pow. Amberg; 668 l.

HAI, 1) Hai-Chan-Tao, wyspa chińska, w archip. Korei, na zachód półwyspu t. n.; ważkim kanałem od lądu stałego oddzielona. 2) H.-Chin-Wei, M. w Chinach, prow. Pe-tchi-li. 3) H.-Fung-Hian, M. tamże, w str. pfd.-wsch. prow. Kuang-

Tung. 4) H.-Kheu-So, M. portowe, na wyspie chińskiej Hai-Nan, w prow. Kuang-Tung. Środkowy punkt handlu wyspy, zamieniającej płody miejscowe na wyroby bawełniane, sukna, płótna, opium i t. p. 5) Hai-Nan, Hai-Lam, wyspa chińska, na m. Chińskim, na wsch. zatoki Ton-Kin. Rozlegała 80 do 90 mil kwadr., pokryta we środku wzgórzami i znacznymi lasy; brzegi otoczone rafami koralów. Klimat gorący, grunt żyzny, wydaje ryż, cukier, tytoń, indygo, bawełnę i t. p. Na brzegach zamieszkują Chińczycy, a wewnątrz wyspy pierwotni mieszkańcy. Na pñ.-wsch. krańcu leży przylądek Hai-Nan.

HAIDE, HAIDA, BOR, W. w pañ. Austriackim, w Czechach, o 42 w. od Litomierzyc; 1,243 m. Środkowy punkt obrabiania kryształów i szkła czeskiego.

HAIDHAUSEN, W. w Bawarii, w cyrk. Wyższej Bawarii, nad Isarą, naprzeciw Monachium; w roku 1838: 3,700 m.

HAIE-FOUASSIERE, LA H., gmina i wieś we Francji, w depart. Loire-Inférieure, o 12 w. ku p'd.-wsch. od Nantes; 1,566 m.

HAIG, parafia i Mm. w Anglii, w hrab. Lancashire, o 31 w. ku pñ.-zach. od Liverpolu; 1,300 m. Bogate kopalnie żelaza. Słynne łomy węgla ziemnego (Caunel coal), używanego do ozdób budowlanych.

HAIGER, M. w ks. Nassauskim, nad rz. Doll, o 6 w. ku pñ.-zach. od Dillenbura, nad rz. Dille. Zakłady żelazne; 1,200 m.

HAIGERLOCH, M. w ks. Hohenzollern-Sigmaringen, nad Eyach; wśród górzystej i romantycznej okolicy. Zamek; 1,358 m.

HAINA, W. w Hessen-Kassel, w prow. Wyższej Hessji, o 14 w. od Frankenberga, a 3 w. od Hemünden; 734 m. Główny szpital obłąkanych, założony w r. 1533., w bogatym klasztorze Cystersów, założonym w r. 1215. Zakład ten w r. 1840. liczył 279 obłąkanych, 33 ociemniałych i 20 głuchoniemych. Piękny kościół z XIII. wieku.

HAINAN, wyspa w Chinach, w prow. Kuang-Tung, w zatoce Tonkin, oddzielona od stałego lądu cieśniną Khiung-Tscheu, kanałem wązkim, nie głębokim i niebezpiecznym nawet dla dżonek krajowych. Zamożna w kopalnie soli i złota. Ludność jej bardzo liczna. Wnętrze zamieszkane przez dzikich niepodległych. Część chińska stanowi dep. Khiung-Tscheu, którego M. stoł. t. n.

HAINAU, M. w Prusach, rejen. Lignicka, okr. Hainau-Goldberg, nad Bystrą Deichsel. Fabryki sukna i płócien; handel zbożem. Ludność w r. 1837: 3,468 m.

HAINAUT, po holendersku HENEGOUWEN, po niem. HENEGAU, po łac. HAGINOJA, HAINOUM, prow. Belgijska; M. stoł. Mons. Ludność w roku 1840: 649,083 m. Grunt równy, zlekka wałowaty, zlaný rzekami Sambrą, Hainę, Dender i Skaldą. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Znaczna uprawa zbóż, lnu, konopi, rzepaku. W średnim przecięciu wydawała od r. 1816. do 1829: 47,203 koni, 92,414 rogacizny i 79,884 owiec. Eksploatacja węgla ziemnego, żelaza, cynku, marmurów, odbywa się w 55 kopalniach; wyrachowano, że gdyby w tej samej proporcji wydobywanie węgla ziemnego odbywało się jak dzisiaj, to i 30,000 lat nie wystarczyłoby do wyczerpania od 120 do 130 warstw tegoż węgla w tej prowincji. W ogóle używano do wszelkiej pracy w r. 1839. machin parowych 532, o sile 18,359 koni. Przychód gruntowy obrachowano na 26,508,000 franków. Rozciągłość dróg w r. 1839. była na 717 w. Ta prowincja jest rozdzielona od r. 1838. na 6 obwodów administracyjnych, a 3 sprawiedliwości; obejmuje 29 kantonów, 404 gmin wiejskich i 21 miast.

HAINAUT FRANCUSKI, kraina Francji, w dawnej prowincji Flandryi francuskiej, która została rozdzielona pomiędzy departamenty północne.

HAINBERG, HEUNBERG, HUNNEBERG, góra w Bawarii, pokryta lasem, między Kleinheubach i Miltenberg. Tutaj znajdują się znane czternaście słupów Hunnów z czerwonego piaskowca.

HAINBURG, M. w Niższej Austrii, cyr. Unter-Manhartsberg, na pr. brz. Dunaju, o 44 wiorst ku p'd.-wsch. od Wiednia; liczy 3,844 m. Cesarzowska fabryka tabaki najznacniejsza w cesarstwie. Zwaliska zamku t. n.

HAINE, rz. dopływowa Skaldy, w Condé we Francji północnej. Wypływa ona w Carnières, w prow. belgijskiej Hainaut, na p'd.-zach. Fontaine-l'Éveque; bieg jej ma 75 wiorst, przepływa przez Mons, St.-Ghislain, Pommereul.

HAINEWALDE, W. w Saksonii, w dyrekcji obw. Drezdeńskiej, o 7 w. ku zach. od Żytawy (Zittau); 2,380 m. Fabryki włosiennicy i płóciennicze.

HAINFELD lub HAINFELDEN, Mm. w pañ. Austriackim (w Dolnej Austrii), o 20 wiorst ku p'd.-p'd.-wsch. od Saint Pölten, nad Gelsenbach; 721 m. Wyroby ze stali bardzo cenione, mianowicie kosy; sukna, płótna i bawełny, oraz z drzewa.

HAINICHEN, M. w Saksonii, cyr. Gór Krušnohowskich, o 20 w. ku p'd.-p'd.-wsch. od Frejbergu; ludność w r. 1834: 4,623 m. Przedziałnie wełny, fabryki sukna, bawełny, kartonu, ciągniętego złota i srebra.

HAINSPACH, Mm. w pañ. Austriackim, w Czechach, o 56 wiorst ku pñ. od Leitmeritz; 419 m. Fabryki płócien i wstążek.

HAJDUCKEN-STÄDTE, po fran. VILLES-HAIDUCQUES, po węgier. HAJDA-VAROSAK, miasta i miasteczka tworzące prowincję czyli obwód uprzywilejowany w żupaństwie Szabolcs, M. stoł. Bőszormeny; 1. w r. 1837: 57,970 m. Uprawa zboża i chów bydła. Sześć miast nosi tę nazwę, a te są: Bőszormeny, Dorog, Nanas, Hadbas, Vamos-Percz, i Szoboszlo. Mieszkańcy miejscowi tych sześciu miast używają przywilejów nadanych ich przodkom od Matenusa I., nagrodę przysług niesionych przez nich.

HAJOS, Mm. węgierskie komit. Peszteński, na połud.-wsch. Colotsa; 2,500 m.

HAIRONVILLE, parafia i W. we Francji, w depart. Mozy, o 11 w. ku p'd.-zach. od Bar-Le-Duc. Ogromne piece i śliczne kuźnie.

HAJSYN, M. pow. t. n. w Cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Podolskiej nad rz. Sohem, gałęzią Bugu, o 270 wiorst ku pñ.-wsch. od Kamieńca podolskiego.

HAITERBACH, M. w Württembergim, w cyrkule Schwarzwald o 10 w. ku p'd.-zach. od Nagold; 1827 m. w r. 1840.

HAITI, SAN-DOMINGO, HISPANIOLA, wyspa i rzeczpospolita w Ameryce środkowej, najznaczniejsza z Antyll, po Kubie, ma 2 stolice: Cap Hajtyjski i port Republikański. Położona pomiędzy wyspami Lukajskimi i oceanem Atlantyckim ku pñ.; Kubą i Jamajką, od których jest oddzielona cieśniną Wiatru na zach.; Porto-Rico, oddzielona od niej cieśniną Mona na wsch.; i m. Karaibskim na p'd. Pomiędzy 17° 45' a 19° 55, dłg. zach. Powierzchnia jej wynosi 76,405 w kw.; 1 943,000. m. M. Haiti, której nazwa w języku Karaibskim znaczy kraj górzysty, ma prawie kształt trójkątny. Pobrzeża są wysokie wyjąwszy na wsch., gdzie się znajduje kilka lagun. Z pomiędzy licznych małych wysepek niezamieszkałych a otaczających Haiti, główniejsze są: Żółtwa, na pobrzeżu pñ.; Cayemity i Gonaive w zatoce Leogane; Saona, w końcu pñ.-wsch. i Krowa i Piękność przy pobrzeżu p'd. Kraj górzysty w ogólności, lecz mający kilka prześlicznych płaszczysz, mianowicie na wsch. Najwyższy punkt w massie Cibao, ma 2000 metrów wysokości. Biegi wód obfite, z tych znaczniejsze: Yaque, Yuna, Nieve i Artibonite, wszystkie spławne w większej części swoich biegów. Temperatura bardzo gorąca. Klimat niezdrowy na pobrzeżach, lecz zdrowy wewnątrz kraju.

Częste burze, uragany mniej częste jak w małych Antyllach. Grunt nadzwyczajnie urodzajny, sposobny do wszelkiej uprawy aż po wierzchołki gór, w większej części pokryty pysznymi lasami. Roślinność nadzwyczajnie: urozmaicona, najużyteczniejsze jej rodzaje są: prosa, pataty, wanilla, ignamy, maniok i t. d. Zwierzęta domowe Europejskie przeszły powiększej części w stan dzikości. Rozliczne bogactwa kruszcowe, pokłady złota, platyny, srebra, miedzi, ołowiu, żelaza dobrego gatunku i rodzimej soli. Rolnictwo obecnie zaniedbane, główniejsze artykuły jej płodów są: kawa, bawełna, kakao, tytoń, cukier, indygo. Handel wywozowy głównie z Anglią prowadzony, przywozowy zaś z Stanami Zjednoczonymi. Cenniejsze artykuły przywozu stanowią: mąka, ryż, mięsa solone, ryby, tkaniny, wyroby garniearskie, szkła, jubilerszczyzna, broń, amonicya, wina, wódki i likiery. W 1841. r. wyprawiono z Haiti do samej Francji, artykułów wartości 6,865,470 franków; wywiezionych do Anglii za 9,819,075 fran.; do Stanów-Zjednoczonych wywiezionych w r. 1839. za 1,027,214 dollarów, przywiezionych za 1,252,824 dollarów. Wyspa posiada wiele dobrych portów: Cap Hajtyjski, Gonaives, Port-au-Prince, Cayes, Santo-Domingo, Port-a-Plata, Jacmel, Jeremiasza. Ludność Haiti wynosi 943,000, z tych 495,000 czarnych, 420,000 mulatów, i 28,000 białych. Język większej części mieszkańców francuski, lecz w części wsch. hiszpański. Haiti ma 3 miasta, więcej jak 12,000 m. mające: Port-Republikański, Cap Hajtyjski, i Santo-Domingo. Haiti odkryta została przez Krysztofa Kolumba w r. 1492. Dochód w r. 1839. wynosił 3,788,918 dollarów, wydatki 2,631,954 dollarów.

HAJYPUR, M. w angiel. Indostanie, w prezyden. Bengalskiej, na lew. brz. Gangezu.

HAKKEDAL, jedna z najdawniejszych kopalń żelaza w Norwegii.

HALASZ, M. w Małej Rumunii, na p'd. wsch. Calotsa; 11,000 l.

HALBAU, Mm. w rejen. Pruskiej Lignickiej, okr. Sagan, o 72 w. ku zach.-pñ. od Lignicy; 889 m. Wyroby płótna.

HAL, M. w Belgii, w prow. Brabancji południowej, o 19 w. ku p'd.-zach. od Brukselli, nad Senne; 6,250 m. w r. 1838. Wyroby z drzewa i łożyny. Kościół Najświętszej Panny, miejsce częstych pielgrzymek.

HALBERSTADT, M. okręgowe w rejen. pruskiej Magdeburgskiej, nad Holzhemne. Siedlisko sądu apelacyjnego i kryminalnego, katedra, gimnazjum,

instytut: głuchoniemych, nauczycieli wiejskich, akuszerok. Zamek, kilka znacznych fabryk; 17,227 m. w r. 1837.

HALDENSLEBEN, ALT (Stary) H., W. w Prusach rej. Magdeburgskiej, okr. Neuhalldensleben. Instytut gospodarczy, liczne i rozmaite fabryki, biblioteki, laboratorium i zbiór instrumentów fizycznych; 2,000 m. 2) Neu H. (Nowy H.), M. okręgowie tamże, nad rz. Hore; 4,562 m. w r. 1837.

HALDIMAND, Mm. w Wyższej Kanadzie; 2,300 l.

HALES-OWEN, parafia i M. w Anglii, w hrab. Shrewsbury i Worcester, o 11 w. ku zach. od Birmingham; 11,840 m. Fabrykacja gwoździ. Zwaliska starodawnego opactwa Premonstrantów, założonego w XII. wieku.

HALESWORTH, parafia i M. w Anglii, w hrab. Suffolk, o 38 w. na pñ.-wsch. od Ipswich, nad Blythe; 2,166 m. Uprawa i przedziałnie konopi. Fabryki płótna żaglowego. Handel zbożem, piwem, serami, masłem i konopiami.

HALFAY, M. w Nubii, na pr. brz. Nilu, o 280 w. ku pñ.-zach. od Sennar; 4,000 m.

HALFMOON, Mm. i gmina w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Nowego Yorku, w hrab. Saratoga, nad rz. Mohawk; 2,631 m. w 1840. r.

HALICZ, GACS, 1) Mm. w Węgrzech, komit. Neogradzki, na pñ.-zach. Lossonez; 2,300 ludn. 2) M. w Galicji, w cyrk. Stryjskim, na pr. brzegu Dniestru, o 3 mile na pñ. Stanisławowa, a 10 na pñ. Lwowa. Teraz mało znaczące i ledwie 200 domostw liczy. Zamek na wzgórzu przy mieście, lecz obecnie już tylko są to sterzące rozwaliny; 3,000 m. W okolicy sfone wody.

HALIFAX, 1) parafia i Mm. w Anglii, w hrab. York, o 57 wiorst ku pñ.-zach. od York, nad Hebble, będącej gałęzią Calder; ludność 15,382 m. w r. 1831. Jeden z głównych punktów przemysłu wełnianego, fabrykacja wyrobów bawełnianych, sukna, dywanów i tkanin wszelkiego rodzaju. Targi tygodniowe na sukno, którego za każdym razem wystawiają na sprzedaż około za 1,250,000 fr. 2) M. w Ameryce Angielskiej, stoł. hrab. Nowej-Szkocji, na małym półwyspie pbrzeża pñ.-wsch.; ludność 18,000 m. w r. 1833., nie licząc w to marynarzy i wojskowych. Miejsce pobytu centralnej administracji kolonii i biskupa anglikańskiego. Piękny pływ naturalny, zwany Bedford-Basin, mogący pomieścić wszystkie floty Wielkiej Brytanii, dostępny w każdej porze. Obszerny warsztat okrętów i arsenał (Naval Yard); szpital marynarki królewskiej. Pobyt konsula Stanów Zjednoczonych. Fabryki mydła, skór, papieru, tabaki, piwa, likie-

rów. Rybołówstwo bardzo ważne. Główny punkt handlu w Nowej Szkocji. Regularna komunikacja pakebotami z Falmouth, Liwerpołem, Bostonem, Nowym-Yorkiem i Antyllami. Pałac gubernatora, jedna z najpiękniejszych budowli w koloniach angielskich. 3) Mm. w Pensylwanii, w hrab. Dauphin, nad rz. Susquehannah; 2,608 m. 4) Mm. w Vermont, w hrab. Windham; 1,500 m.

HALIKES, przylądek w Grecji, przy zatoce Egina.

HALKIRK, parafia i Mm. w Szkocji, w hrab. Caithness, nad Thurso; 2,646 l.

HALL, 1) wyższy okręg w Wirtembergu, w cyrk. Jaxty; rozległy 6 1/2 mil kwadr., z 24,222 ludności, zamieszkującej 3 miasta, 27 wsi i 90 osad. 2) Sch wäbisch-Hall, M. tamże, nad Kocher; 6,525 m. w 1840. r. Stolica nadintendentury ewangelickiej. Szkoła łacińska przygotowawcza, więzienie obwodowe. Zakłady bardzo uczęszczane kąpiele wód słonych. Źródła mineralne i kąpiele Wildbad. Przemysł nader ożywiony. Wyroby bawełniane, jubilerskie i złotnicze bardzo cenione, mydlarski. Kościół Śgo Michała, zbudowany od r. 1427 do 1525., jeden z największych i najpiękniejszych w królestwie; piękny ratusz gotycki. Zwaliska zamku Ober-Limpurg. Niedgdyś miasto cesarskie. Drobną monetą zwaną Heller lub Häller, biorącą nazwę od tego miasta, tu była po raz pierwszy odbijana w r. 1224. 3) M. w Tyrolu austriackim, w cyrk. Dolnego Inn, nad Inn; gminazyum, saliny, fabryka salamoniaku; 4,500 m.

HALLA, 1) M. w Prusach, w prow. Saskiej, o 15 wiorst ku pñ. od Merseburga, na wyspie utworzonej przez Saalę; ludności 26,447 w r. 1837., nie licząc wojska. Dyrekcja kopalni i administracja salin. Trybunał cywilny i kryminalny. Uniwersytet założony w 1836. roku, z którym połączono Wittenbergski. Składa się z 4 fakultetów; w 1836. r. miał 36 profesorów, z tych 13 nadzwyczajnych, a uczniów 664, z tych 139 cudzoziemców. Biblioteka tutejsza ma 50,000 tomów, rozmaite zbiory, obserwatorium i t. d. Szkoła normalna wyższa (Philologisches Seminar); szkoła śpiewu. Instytut biblijny. Towarzystwa literackie i naukowe. Dom obfakanych, dom poprawczy, zakład kąpiele i zamożne saliny. Fabryki dywanów. Miejsce urodzenia kompozytora Händel. 2) M. w Prusach, w prow. Westfalskiej, stoł. obw. t. n., o 42 wiorst ku pñ.-zach. od Minden; 1,343 m. w r. 1837. Fabrykacja i handel płótna i wyrobów garbarskich. HALLAND, szwedzka wyspa, na zach. wybrzeżach Szwecji, położona w Kategacie, na pñ.-zach. Toreko.

HALLAU (Unter), Mm. w Szwajcarii, w kant. Schafuzy, stoł. okręgu t. n., o 12 wiorst ku zach. od Schafuzy; 2,641 m. Źródła mineralne i kąpiele.

HALLE, M. okr. w Prusach, rej. Merseburgska, nad Saalą. Zamek, kościół Pañny Maryi, wyższy zarząd górniczy i warzelnie soli; uniwersytet, biblioteka, ogród botaniczny, muzeum i obserwatorium; towarzystwa uczzone, zakłady dobroczynne i szkoła górnicza. Kilka fabryk; żegluga na Saali; 29,028 m. 2) M. okręgowe w Westfalii, rej. Minden; 1,343 m. 3) M. w Belgii, prow. Południowy Brabant, nad Senną; 6,000 m.

HALLEIN, M. w Austrii, cyrk. Salzburgskim, nad Salzach, u stóp góry Dürren, w której znaczne saliny; 5,000 m. Źródła siarczane i kąpiele. Fabryki płótna, pończoch, płodów chemicznych. Piękny kościół w pobliżu, na Thurnbergu, do którego odbywają się pielgrzymki.

HALLEMBERG, M. w Prusach, w prow. Westfalskiej, w rej. Arensburg, o 51 wiorst ku pñ.-wsch. od Arensburg; 1,520 l. w 1837. roku.

HALLOWELL, M. w Stanach Zjednoczonych, w Maine, w hrab. Kennebeck, na pr. brz. Kennebeck; 4,654 m. w 1840. r. Port handlowy, przystępnym dla statków 150 beczek ładunku mających. Punkt znacznego wywozu płodów ziemnych i leśnych.

HALLSTADT, gmina i Mm. w państwie Austriackim (w Wyższej Austrii), o 70 wiorst ku pñ.-zach. od Wels, na zach. brz. jeziora t. n. Saliny.

HALLUIN, Mm. w dep. franc. Północnym, o 16 kilom. ku pñ.-zach. od Lille, nad rz. Lys; 4,264 m. w 1841. r. Biuro celne, przedziałnia bawełny, blicharnie; fabryki płócien i perkalików.

HALLAMAHERA, DSZILOLO, GILOLO, największa wyspa w archip. Moluckim; pomiedzy 2° 23' szerokości pñ., a 0° 50' szer. pñ.; 124° 50' a 126° 25' długości wsch. Przy wsch. cypla wyspy Celebes. Ludna na 60,000 m. pochodzenia malajskiego. Położenie góryste, zawiera nieco złota, którym mieszkańcy handel z Chinami i osadami holenderskiemi prowadzą. Płody miejscowe: sago, ryż, orzechy kokosowe, korzenie i t. p. Jest tylko od Holendrów uczęszczana.

HALMSTAD, 1) Mm. portowe w Szwecji, przy ujściu rz. Nissa, o 450 w. ku pñ.-zach. od Sztokolmu; 1,850 m. Źródła mineralne, znaczne warsztaty płótna, port handlowy. Zamek królewski. 2) Prow. tamże, nad Kategatem, między Göteborg, Elfsborg, Jönköping, Kronsberg i Christianstadt; rozległa 43 mil kw.; 94,892 m. w 1839. r. Podzielona na 4 fogderie i 92 parafij. Połów ryb i że-

gluga nader ożywiona. Wydobywanie salety i tarcie desek.

HALS, 1) Mm. w Danii, na wsch. wybrzeżu Jutlandy, o 24 w. ku wsch. od Aalborga, nad rzeką Limfjörd, przy ujściu jej do Kategatu; 600 m. 2) Mm. w Bawarii, pod Passau, nad Ilz; 524 m.

HALSBRÜCKE, Mm. w górach Saskich, w cyrk. Gór Kruszcowych. Znaczny zakład górniczy; 1,195 m.

HALSTEAD, parafia, i Mm. w Anglii, w hrab. Essex; 4,637 m. Dom poprawczy hrabstwa. Fabryki jedwabioów, atłasów i aksamitów.

HALTERN, M. w Prusach, w rej. Münster, nad rzeką Lippe, przy spływie jej do Stever; 1,834 m. w 1837. r. Fabryki płócien, wełnianych wyrobów, garbarnie, drukarnie perkalów.

HAM, 1) gmina i M. w dep. francuskim Somme, o 22 w. ku pñ.-wsch. od Péronne, wśród bagnistej równiny, na l. brz. Somme i kanału Angoulême. Obronny zamek, wzniesiony przez hrabiego Saint Pol w 1470. roku, obecnie więzienie stanu; 2,537 m. w 1841. roku. 2) Kanton, liczy 12,246 m. w 1841. roku; ma 21 gmin. 3) Mm. nad Heuve, w Belgii w Hainaut, o 14 wiorst ku pñ. od Charleroi; 1,883 m. Kopalnie rudy, kuźnice, fabryki gwoździ i koronek. Starożytny zamek. 4) Gmina i W. we Francji, pod Varsberg, w okręgu Metz, w kantonie Boulay; 1,220 m.

HAMADAN, M. w Persji, w prow. Irak-Adżemi, o 300 w. ku pñ.-zach. od Teheranu, nad rz. Hamadan-Tsai, u stóp góry Elwend. Zamek, kilka meczetów, fabryki dywanów, wyroby jedwabne i bawełniane, handel ożywiony z Bagdadem, Ispahanem i Teheranem; 30,000 m. Wzniesione w miejscu dawniej Ekbatany.

HAMAH, obronne M. i stolica Sandżaku t. n. w Syrii, na pñ.-wsch. Famieh, oblane rz. Orontes. Liczne meczety i bazary, publiczne kąpiele, wodociągi; wyroby z jedwabiu i wełny, czynny handel wewnętrzny towarami europejskiemi; 10,000 m.

HAMANIET, SOUSAH, SOUSE, M. w Tunis, o 66 w. ku pñ.-wsch. od Tunis, nad mr. Śródziemnym; 8,000 m. Uprawa oliwy, port handlowy.

HAMBACH, gmina i W. we Francji, w dep. Mozelii, obwodzie i kantonie Sarreguemines; 1,165 m. HAMBIE, gmina i Mm. we Francji, w dep. Manche, o 17 kilometrów ku pñ.-wsch. od Coutances; 3,554 w 1841. r. Stary zamek w zwaliskach.

HAMBLEDON, Mm. w Anglii, o 19 w. ku pñ.-wsch. od Winchester; 1,886 m. Handel zbożem.

HAMBURG, (Wolne-Miasto), 1) kraj w Związku Niemieckim i jedno z 4ch wolnych miast,

z M. stoł. Hamburg. Okręg składa się z czterech części, z tych główniejsza około miasta rozciąga się, nadewszystko ku pñ. i pñd.-wsch., obejmuje mały kraj nazywany Vierländen, zostaje on pod wszechwładztwem wspólnem Hamburga i Lubecki, z wielu wysp i małe terytorium na lew. br. Elby, naprzeciw miasta; z terytorium Cuxhaven, przy ujściu i na l. br. Elby, i z kilku małych wysp w okolicach mr. Niemieckiego i Elby. W ogóle cała rozległość okręgu wolnego miasta Hamburga wynosi 385 wiorst kw., ludność 153,000 m., z tych 137,600 ewangelików augsburskich, 4,150 reformowanych, 3,180 katolików, 570 menonitów, a 7,500 żydów. Dochody w r. 1851: 5,245,000 mark; wydatki 5,493,000 mark; dług 65,000,000 mark. Rzeczpospolita demokratyczno-reprezentacyjna. Ludność składa się z obywateli (Bürger), i protegowanych czyli indywiduów mających dozwoleń pobyć (Schutzverwandte). Obywatele dzielą się na wielkich i małych; pierwsi tylko przypuszczeni do wyższych urzędów w kraju i posiadają przywilej prowadzenia handlu z zagranicą, co jest wzbronione dwom drugim klasom mieszkańców. Nikt nie może prowadzić handlu na swoje imię, ani też zajmować się przemysłem, jeśli nie należy do jednej z 23 korporacji, z jakowych jest złożone zgromadzenie rzemieślnicze. Prawo obywatelstwa nie jest dziedziczne, lecz syn obywatela może go nabyć taniej niż inny. Prawo wielkiego obywatelstwa kosztuje 150 mark banko, małego zaś 40 mark banko; protegowani ulegają oddzielnym taksom; żydzi są wyłączeni od wszelkich przywilejów. Władza wykonawcza należy do senatu (Rath), jakoteż inicjatywa do wszelkich propozycji nowych praw, lub modyfikacji dawnych; on mianuje na urzędy, przyjmuje reprezentantów mocarstw obcych i naznacza ambasadatorów Rzeczypospolitej. Władza prawodawcza i kontrola administracyjna nad senatem należy do zgromadzenia obywatelskiego. Obywatele rozdzieleni są na 5 parafii i przedstawieni przez 3 kolegia, obowiązane czuwać nad administracją publiczną: 1) zwane Kolegium starszych (Kollegium der Oberalten), składa się z 15 członków czuwających nad utrzymaniem ustawy i nad senatem; 2) zwane Sześćdziesięciu (Kollegium der Sechziger), składa się z poprzedniego i 45 deputowanych (po 9 z parafii), zwani są oni Dyakonami, obowiązkiem ich bacznie nad administracją niższą; 3) Kolegium stu-ośmdziesięciu (Kollegium der Hundert und Achtziger), składa się z dwóch poprzednich i 120 poddyakonów, obowiązki jego mniej ważne. Prócz

tych kolegów, jest jeszcze municypalność (Kammerei), złożona z 10 członków obieralnych co 10 lat; ona odbiera zażalenia prywatnych i takowe przesyła senatowi. Sprawiedliwość składa się z Trybunału Najwyższego (Ober-Gericht), sądzącego sprawy przenoszące 2000 mark (appellacya od jego wyroków idzie do najwyższego trybunału 4ch miast wolnych, rezydującego w Lubecie); z Trybunału Niższego (Nieder-Gericht), sądzącego sprawy kryminalne i cywilne mniejszej ilości niż 2000 mark, i z trybunału handlowego (Handels-Gericht); appellacye od wyroków tych dwóch ostatnich, są wnoszone do trybunału najwyższego. Siła zbrojna wynosi 1400 żołnierzy i 10,000 milicji. Służba w milicji jest obowiązującą wszystkich obywateli od 18 do 35 roku życia. Hamburg ma 60 agentów dyplomatycznych czyli konsułów. Nawzajem przy wolnym mieście, znajdują się agenci dyplomatyczni Rosyi, Francyi, Austrii, Anglii, Prus, Hiszpanii, Portugalii, Danii, Bawaryi, Belgii, Baden, Neapolu, Hannoveru, Oldenburga, Meklemburga-Schwerin, oraz agenci konsularni Grecyi, Hessyi, Saksonii, Toskanii, Szwecyi, Wirtembergu, Holandyi, Stanów Zjednoczonych, Meksyku, Brazylii, Chili, Venezuela i Urugway.

2) M. Związku Niemieckiego, stolica wolnego miasta i jego okręgu t. n., o 99 w. ku pñ.-wsch. od Bremy, a o 410 w. ku pñ.-wsch. od Frankfurtu, nad pr. br. Elby, o 113 w. od jej ujścia. Pod 53° 32' 51" szer. pñ., 7° 38' 22" dług. wsch.; 130,000 m. Pobyt głównej administracji kraju. Gimnazjum; wyższa szkoła klasyczna zwana Johanneum; szkoła żeglarska; biblioteka miejska (150,000 tomów). Bank założony w r. 1619. Giełda i Lloyd na wzór Londyńskiego; liczne towarzystwa ubezpieczeń morskich. Zamożne zakłady dobroczynności. Przemysł nader czynny. Liczne rafinerie cukru, stanowiące jedną z główniejszych gałęzi przemysłu hamburskiego; browary, dystylarnie; drukarnie materyi, farbiarnie, kuźnie, fabryki maszyn i kotłowne żelaznych, płócien, skór, kapeluszy, tytoniu, mydła, bawełny, jedwabów, garnceństwa z cyny i miedzi, jubilerstwa, instrumentów muzycznych, chirurgicznych i matematycznych. Hamburg jest uważany za pierwsze miejsce handlowe w Europie lądowej i jeden z pierwszych punktów zamiany. Środkowy punkt wywozu płodów z pñtu Elby i części pñtów Wisły i Odry, jest to targowisko zaopatrujące towarami kolonialnemi całe Niemcy. Spory handlowe, mogące zająć, porządkuje Commercium czyli izba handlowa, wy-

brana z pomiędzy zgromadzenia kupieckiego. Handel cały znajduje się w ręku 500 kupców. Port Hamburga nie tylko jest ważnym pod względem ruchu morskiego, ale i stosunków, jakie utrzymuje z całemi Niemcami przez Elbę, i inne rzeczki i kanały do niej nadpływające. Pomniejsze statki mogą zawijać aż do miasta, większe zaś są ładowane i wyładowywane w Cuxhaven. Główniejsze artykuły wywozu są: płótna, zboża, wełna i towary wełniane, skóry, len, szkło, żelazo, miedź, galgany, wino reńskie i t. d. Celniejsze wprowadzane są: towary kolonialne, tkaniny bawełniane, wina i wódki. W r. 1838. wartość ogólna artykułów wprowadzonych wynosiła 328,632,200 franków. Hamburg posiada znakomite budowle. Od pożaru, trwającego od 4. do 8. maja w 1842. r., zgorzało 61 ulic, 120 przejść, 1992 domów mieszkalnych, 1716 magazynów, 498 sklepów i 468 piwnic zamieszkałych. Kościół św. Piotra, najdawniejszy tutejszy pomnik, i giełda, uległy także tej klęsce.

3) Cmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Nowy-York, w hrb. Erie, nad jeziorem t. n., na pñd. Buffalo; 3,727 m. w 1840. r.

4) Gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Karoliny Południowej, w hrb. Altevile, nad rz. Savannah, naprzeciw Augusta.

HAMELN, M. w Hanowerskim, przy spływie rz. Hamel do Wezery, o 40 w. ku pñd.-zach. od Hannoveru. Kilka fabryk, połów łośsi i żegluga; 6,400 l.

HAMI, M. niegdyś w Mongolii, obecnie prow. Chińska Tchin-Si. Znaczny chów wielbłądów, koni, bydła rogatego i owiec.

HAMILTON, 1) Mm. w Szkocyi, w hrab. Lanark, przy spływie rz. Avon do Clydy. Przędzalnie bawełny i fabr. muslinu; 9,822 m. w r. 1835. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Nowego-Yorku, w hrb. Madison, nad Chenango; 3,738 m. w r. 1840.

HAMM, M. okręgowe w Prusach, w rejen. Arensberg, przy spływie rz. Ahse i Lippe. Sąd wyższy ziemski i trybunał kryminalny; urząd górniczy, gimnazjum; 5,075 m. w r. 1837.

HAMMAM, 1) rz. dopływowa rz. Rummel, w Algieryi, na pñd. Konstantyny. 2) Rz. tamże, w prow. Oranu, łączy się z Habruch i Sig, i daje początek rzecze Hokta, uchodzącej do zatoki Arzew. 3) H... Berda, gorące źródło w Algieryi, na pñd.-zach. Bona. 4) H... Meskutin, Mm. tamże, na wschód Konstantyny, z wielu gorącemi źródłami, które połączywszy się z sobą, spadają ze skały 30 stóp wysokości.

HAMMAMET, M. portowe, na wsch. wybrzeżu Tunisu, w zatoce t. n.; 8,000 l.

HAMME, Mm. w Belgii, w prow. Wschodnia Flan-

drya, nad Dume; 8,472 m. w 1835. Fabryki płótna, tasemek wełnianych, ważne powroźnictwo, młyny rzepakowe.

HAMMELBURG, powiat i M. w Bawaryi, w cyrk. Niższego Menu, na pr. br. Saali; 2,900 l. Wyroby płótna, zbiór dobrych win w okolicach.

HAMMERFEST, M. portowe w Norwegii, w okręgu Finmark, o 23 w. ku pñd.-zach. od przylądka Północnego, na zach. pobrzeżu wyspy Qualøe; 400 l. Jest najwięcej ku północy położone ze wszystkich miast Europejskich. Handel dość ożywiony, komunikacye regularne, lecz rzadkie, statkami parowemi z Drontheimem i Chrystianią.

HAMMERMOLLEN, Mm. w Danii na wyspie Zeelandyi, o 45 w. ku pñ. od Kopenhagi, nad Sundem; 1,000 m. Ważna fabr. wyrob. bawełnianych i wielka rękodzielnia broni palnej, zwana Kronborg.

HAMMERSMITH, parafia i Mm. w Anglii, w hrab. Middlesex, o 6 w. ku zach. od Londynu, na l. br. Tamizy, którą się w tym miejscu przebiega przez piękny wiszący most; 10,222 m.

HAMMERSTEIN, po polsku CZARNE, M. w Prusach, w prowincyi Pruskiej, o 92 w. ku zach. od Kwidzyna, nad Zahne; 1,580 m. w roku 1837. Fabrykacja sukna, browary, dystylarnie.

HAMOA, po angiel. Navigators Islands, po niemiecc. Schiffer's Inseln, po polsku Żeglarskie wyspy, archipelag oceanii, w Polinezyi, na pñ. archipelagu Tonga-Tabu czyli wysp Przyjacielskich. Pomiędzy 13° i 16° szer. pñd., a 170° i 175° dług. wsch. Główniejsze wyspy tej gromady są: Pola, Oyolava, Ma-Ouna, Fanoue, Opouni i Rose. Wybrzeża ma niskie i niebezpieczne, w niektórych jednak miejscach możliwe lądowania. Ludność tego archipelagu dość znaczna. Delangle, Lamanon i 9 majtków z osady Laperousa tu zamordowani zostali w zatoce Ma-Ouna, odznaczanej odtąd nazwą Zatoki Rzezi.

HAMPSHIRE, ob. SOUTHAMPTON.

HAMPSHIRE, NEW H., jedno z państw Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, na pñd. Dolnej Kanady, na pñ. Massachussets, oddzielona od pañ. Vermont rz. Connecticut. Powierzchnia ma 9491 mil kwad. ang.; rozciągłości pobrzeży 18 mil ang. Ludność w r. 1840: 284,574 m. Dzieli się na hrabstwa: Rookingham, Merrimack, Hillsborough, Cheshire, Sullivan, Strafford, Belknap, Carroll, Coss. Grunt płaski i piaszczysty przy pobrzeżach, wewnątrz wałowaty, i górzysty ku pñ.; mieści w sobie znaczne góry, jak np. Góry Białe (wysokie na 3000 metrów), poczytywane za najwyższy punkt w Stanach Zjednoczonych.

HAMPDEN, gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, o 4 w. ku pld. od Bangor, na l. brz. rz. Penobscot; 2,663 m. w 1840. r.

HAMPTON, parafia i Mm. w Anglii, w hr. Middlesex, o 19 w. ku pld.-zach. od Londynu; po l. brz. Tamizy; 3,992 m. W pobliżu piękny królewski zamek (Hampton-Court), zbudowany przez kardynała Wolsey, a odnowiony przez Williama III.

HAMPTON, LITTLE H., parafia i Mm. w Anglii, w hr. Sussex, o 20 w. ku wsch. od Chichester, nad Manską; 1,166 m. Kąpiele morskie bardzo uczęszczane.

HAMZA, W. w Algierii, w prow. Konstantyny, na granicy prow. Algierii, Konstantyny i Titteri. Mała warownia.

HANAU, 1) M. w Hessen-Kassel, M. stoł. prow. i okręgu t. n., na l. brz. Kinzig, o 8 w. od ujścia jej do Menu, a o 3 w. od pr. brz. tejże rzeki, z którą jest połączony kanałem; 14,733 m. w 1838. r. Miasto kwitnące przemysłem. Gimnazjum, szkoła politechniczna elementarna, akademii rysunkowa, założona w r. 1771. Szkoła sztuk i rzemiosł, bogate zbiory weterynarskie i historyi naturalnej. Bank pożyczkowy, założony w r. 1738. Wroby znakomite jubilerskie z srebra i złota, pięknych dywanów, aksamitów, jedwabów, bawełny, kapeluszy, rękawiczek, tabak, nożownictwa, pojazdów i fortepianów. Garbarnie, przedziałnie wełny, powroźnictwo, dystylarnie. Handel drzewem budowlanym, mianowicie z Holandją. Port z codzienną komunikacją statkami parowymi z Frankfurtem. Miasto dość dobrze zabudowane. 2) Cyruł t. n. w Hessen-Kassel, w prow. Hanau. Ma rozległości 5 mil niem. kwadr.; 53,536 m. w r. 1840. Grunt urodzajny, obfite zbiory pszenicy i innych zbóż, oraz owoców, mianowicie jabłek, z których cydr wyrabia się. Eksploatacja soli i węgla ziemnego. 3) Prowincja t. n. w Hessen-Kassel, mająca rozległości 21 mil niemieckich kw., liczyła 118,645 m. w 1840. roku.

HANDSCHUCHSHEIM, W. w Badeńskim, o 2 w. ku pfn. od Heidelberg; liczy 2,143 m. Obfite zbiory wien.

HANGO-ÜDD, przylądek w Finlandyi, w końcu pld.-zach. tego księstwa. Wskazuje na pfn. wejście w zatokę Finlandzką.

HANG-TSCHEU-FU, M. w prow. chińskiej t. n., nad jeziorem Si-Hou, i Thsian-Thang-Kiang. Obszerne, bogate i obronne; ma 700,000 m. Jestto Kiansi Marko-Pola, niegdyś stolica Cesarstwa Song czyli Chin Południowych. W okolicach znajdowało się miasto Canfou, tak nazwane przez tegoż

podróżnika. Było sławnym składem handlowym, bardzo uczęszczanym przez Arabów w IX. wieku.

HANGWELLY, M. i port na wyspie Ceilan. **HAN-HAI** (Morze Chińskie Południowe), część Wielkiego oceanu, znajdująca się pomiędzy pobrażaniami Chin, Indo-Chinami i wyspami Sumatra, Banka, Borneo, Palawan, Manilla i Formoza.

HANNA, dopływowa rzeka Morawy, w Morawii, wybiega w cyrk. Berneńskim, na zach. Prusznicy; płynie początkowo na pfd., następnie zwraca ku wsch. i uchodzi powyżej Kremsier (Kromierza).

HANČZA, 2 rz. t. n. w Augustowskim, Czarna i Biała. Pierwsza przybywa do jeziora Wigry i służy w komunikacji kanału Augustowskiego; druga wchodzi do Niemna poniżej wioski Krywańce.

HAN-KIANG, rz. w Chinach, spływa po l. brz. Yang-tseu-Kiang, w pobliżu Han-Yang. Źródło ma wprow. Chen-Si na pfd.-zach., bieg jej wynosi 1,100 w., ma mnóstwo spływów, lecz nieznanych.

HANLEY, Mm. w Anglii, hrab. Haford, nad rz. Trent i kanałem Grand-Trunk; 7,121 m. Wroby garncarskie.

HANNOWER, królestwo w Związku Niemieckim, nad nr. Niemieckim, M. stoł. Hannover. Rozciąga się pomiędzy 51° 17' 27" a 53° 50' 58" szer. pfn.; 4° 20' a 9° 18' dłuż. zach. Składa się z dwóch części, rozdzielonych równolegle do równika przez Brunświk. Część północna graniczy z morzem Niemieckim, na wschód z Danią (Holsztynem), Hamburgiem i Meklemburg-Schwerin, gdzie Elba tworzy niemal granicę od tej strony, Prusami (prow. Saska), częścią Brunświku, na pfd. z Brunświkiem, częścią księstwa Waldek, Lippe-Detmold, Hessen-Kassel i Prusami (Westfalja), na zach. z Holandją. Część południowa graniczy z Brunświkiem na pfn., Prusami (Saską prowincją) i Brunświkiem na pfd. i na wsch.; z Prusami (Westfalją) i Hessen-Kassel na pfd. Powierzchnia cała ma 699 mil kw., a ludność 1,754,956 m. w r. 1842. Kraj płaski w części pfn. i należy do wielkiej płaszczyny niemieckiej; górzysty w części południowej, pokrytej rozgałęzieniami Harcu. Najwyższy punkt Koenigsberg (1100 metrów). Hannover leży w trzech kotlinach największych rzek w Niemczech, Elby, Wezery i Ems. W największej płaszczynie pfn. królestwa, grunt w części się składa z pokładów napływowych i piasków, pokryty zaroślami lub ogromnemi bagniskami, z pomiędzy których są Bourtanger-Moor i Hoch-Moor. Grunta Luneburskiej prowincji, zajmujące 1/6 część całej rozległości Hannoveru, są utworu granitowego; część górzysta składająca się z granitu pomieszanego

z łupkiem i gliną, obfituje w kruszce. Podział gruntu: ziemi uprawnej 5,832,606 morgów; lasów 2,242,576 morgów; piasków i wód 6,514,000 morgów. Pobraża poniżej poziomu morza są zabezpieczone tamami. Główniejsze biegi wód w Hannoverze są, prócz trzech wielkich rzek, w kotlinie których kraj jest położony: Osta, Ilmenau i Jetze, spływy Elby; Wume, Leine, Aller, Ocker, Innerste, Hanse, spływy Wezery, Hase, spływ Ems i Wechte, spływ Zuyder-Zee, przez Holandją. Płaszczyna Hannoveru, prócz bagnisk, obejmuje wielką ilość jezior, jakowe tworzą wody rozlewające się w epokach przyboru wód podczas zimy i na wiosnę.

Klimat wilgotny i niezdrowy; zimna dokuczliwsza w części południowej niż na płaszczynie. Temperatura średnio wzięta: + 14°, 5 i — 0°, 8. Wysokość wód deszczowych, w średnim przecięciu w ciągu roku, od 54 do 62 centymetrów; gleba w ogólności średnia, najurodzajniejsze są stepy Bremen i Wschodniej Fryzji i przy pobrażach. Znaczniejsze płody są: rzepak, zboże i len, rośliny trawiaste, kartofle, następnie jarzyny, na koniec tytoń, chmiel, cykoria, i konopie. Jedynym ziarnem w stepach Luneburga jest bączka, owies, jęczmień, a szczególnie żyto, wszędzie indziej, wyjąwszy Harz, obradza się więcej niż dostatecznie na potrzebę domową; w niektórych częściach Göttingen, Hohnstein, Grubenhagen, Hildesheim, i Kalemberg, poldery tylko dostarczają tak znaczną ilość żyta, jęczmienia, i owsa, że może być wyprawiane; len uprawiają na stepach Hildesheim, Osnabrück, Kalemberg, Grubenhagen, Göttingen i Hoya. Rośliny jarzynowe w polderach; konopie, wzdłuż Elby i Wezery; cykoria wzdłuż Ems i Hase. Lasy najznaczniejsze, mianowicie jodłowe w Harzu, lasy bukowe i dębowe w Solling, pomiędzy Uslar Mohrengen; ich rozległość była 2,242,576 morgów. Znaczny wychów bydła stanowi jedno z główniejszych źródeł bogactwa krajowego, i jest ważnym artykułem wywozowym. Najpiękniejsze konie są z Wschodniej Fryzji; na stepach hodują się piękne rogacizny; owce ulepszonej rasy są liczne i najwięcej na stepach Göttingen, Kalemberg i Grubenhagen; rasy krajowej na piaskach Luneburga i Werden. Hodowla gęsi przynosi znaczne korzyści w polderach; pszczoły są bogactwem dla Meppen i piasków Luneburga i Werden. Stan wychowu był w r. 1838: koni 250,000; bydła grubszego 900,000; owiec 1,611,284, wydających corocznie 1,612,000 biligranów wełny. Jeziora, stawy i rzeki Hannoveru są obfitujące w ryby, lecz całe rybołówstwo używa się na potrzebę

kraju. Eksploatacja kopalni jest przemysłem najczynniejszym w Hannoverze. Jego znaczniejszymi artykułami kruszce z Harzu, sól, torf, węgle ziemne mierniej dobroci, siarka, alun, łupki alunowe, gips, alabaster, wapień i marmory w kilku łokach Osnabrück i Hildesheim, piękny biały piaskowiec do budowy w Bentheim, piaskowiec młynarski w Müden, łupki dachowy w Goslar, granit, porfyr i bazalt w Harz. Na 30 kopalni w Harzu, 7 tylko było czynnych w r. 1838. Kopalnie w Clausthal, Tellerfeld i Andreasberg są w ruchu i eksploatowane przez sam rząd hannoverski; w Rammersberg, w pobliżu Goslar są wspólne pod nazwą Harzu (Communio-Harz), dla Hannoveru i Brunświku. W r. 1838, przychód z pldów kruszczowych z kopalni Hannoveru wynosił 43,513 mark kolońskich srebra; 8,722,900 funtów glejty i ołowiu, 89,000 funtów miedzi; w eksploatacji Communio-Harz 10, 8 mark złota; 3,803 mark srebra; 451,900 funtów glejty; 641,800 funtów ołowiu; 14,900 funtów cynku; 487,200 funtów miedzi; 151,100 funtów siarki; 625,600 funtów wityolu; 19,200 funtów alunu; 1/2 części tego należy do Hannoveru, a 3/2 do Brunświku. Żelazo bywa wydobywane przez prywatnych, lecz ruda jest obrabiana w fryszkach państwa. Saliny prawie wszystkie są eksploatowane przez rząd; zajmują 280 robotników i wydają 290,000 cetnarów soli. Węgiel ziemny jest wydobywany szczególnie pomiędzy Wezerą i Leine, wydaje około 2,260,000 stóp kubicznych węgla. Torfownie istnieją wszędzie w królestwie; lecz najznaczniejsze są w Wschodniej Fryzji i w Meppen.

Kilka źródeł wody mineralnej mają już zakłady kąpielowe. Najważniejszym przemysłem Hanoweru są eksploatacje kopalniane i fabrykacja drutu i płócien lnianych i konopnych. Płótno po wyblachowaniu, bywa znoszone na gradusy właściwe (Legge Anstalten) gdzie są przemierzone i oocowane. W r. 1838. było przyjętych 19,936,000 łokci płótna, wartości 10,673,380 franków. Wielka ilość płótna przeznaczona do wywozu nie bywa znoszona do leggów. Hanower dopiero od kilku lat posiada rękodzielnie bawełniane. Fabrykacja wyrobów wełnianych, wydaje 28,000 postawów, wartości 800,000 rixtalarów; fabrykacja papieru zajmuje 1,000 robotników w 52 papierniach i wydaje za 360,000 rixtalarów papieru. Lubo tak korzystnie położony nad morzem Niemieckim i przetrzyty trzema rzekami wielkimi spławnymi. Handel jednak Hanoweru nie jest tak kwitnący. Powiększej części handel morski odbywa się za

pośrednictwem miast Bremy i Hamburga. Emden nad rzeką Dollart, jest główniejszym portem tego królestwa. Płótna i płody rolnicze stanowią głównejsze artykuły wywozowe; płody rękodzielnicze, to wazy kolonialne, wina i spirytualja stanowią artykuły przywozu. W 1838. roku wywieziono za 5,000,000 rixtalarów towarów; z tych tkanin lnianych za 1,800,000; konopi niewyrobionych za 140,000, surowej wełny za 500,000, kruszców za 500,000, bydła za 450,000, zboża za 300,000, masła i sera za 214,000, tabaki urządzonęj za 250,000, drzewa za 107,000 i t. d. Główniejszymi artykułami przywozu były: kawy 48,290 kamieni; cukru 58,362 kamieni; herbaty 3,769 k.; liścia tytoniowego 49,445 kam.; żelaza 82,688 kam.; smoły i dziegciu 24,708 kam.; tkanin 7,349 kam.; wina i spirytusów 77,547 kam.; koni i bydła 12,419 sztuk. W 1838. r. posiadał 422 statków na morzu o ładunku 31,730 beczek, a 1,370 statków nadbrzeżnych.

Środki komunikacyjne są ufatowane w Hanowerze przez liczne kanały spławne; w 1838. r. drogi przez rząd utrzymywane, miały rozciągłości całkowitej 2,191 w. z 180 rogatkami do poboru opłaty; w 1852. roku istnieje kolej żelazna z Hanoweru do Hamburga 23 1/4 mil, do Bremy 16 1/4 mil, do Brunświku 8 mil.

Ludność Hanoweru na pld. należy do plemienia Saksońskiego, ku pfn.-zach. do rodziny Fryzonów. W 1842. roku Hanower liczył 1,754,956 m.; pod względem wyznań dzieliła się ta ludność następnie: 1,436,232 ewangelików, 212,682 katolików, 38,053 reformowanych; 11,127 izraelitów; 487 menonitów; 11 heretików. Liczba miast była 70, z tych 1 przeszło 20,000 m., Hanower i 6 M. innych przeszło po 10,000 m; miasteczek 108, wiosek 4,945.

Według brzmienia ustawy, naród jest reprezentowany przez dwie izby; te mają prawo kontroli finansów, ministrowie są odpowiedzialni. Tytuł monarchy jest Król Hanowerski. Rząd składa się z Rady Stanu i Rady Gabinetowej, złożonej z 4ch Radców i Ministrów: sprawiedliwości, finansów, spraw zagranicznych. Każda z części składających państwo, ma odpowiednie swoje prawa i zwyczaje oddzielne, według których sprawiedliwość jest wymierzana. Sprawiedliwość cywilna jest nieoddzielna od kryminalnej i bywa wymierzana w rozmaitego stopnia trybunałach, stosownie do ustaw i zwyczajów prowincji, a nawet miejscowości. Niższe trybunały są: Magistraty w miastach, amty królewskie, sądy królewskie; te powiększają części odsadzają sprawy cywilne. Trybunały appellacyjne są: kancelarye królewskie sprawiedliwości. Naj-

wyższym trybunałem appellacyjno-kassacyjnym jest Ober-Appellations Gericht w Zelle. Prócz tego jest wiele trybunałów specjalnych, jako to: konsystorze duchowne, trybunał talmudyczny wielkiego rabina, trybunał akademicki uniwersytetu w Goettingen, i najwyższy sąd wojenny. Więzienia są: stanu w Hildesheim; domy karne w Hameln, Harburg, Lüneburg, Nienburg i Stade; domy poprawcze w Zelle, Emden, Mohringen, Osnabrück i Peine; domy pracy w Hameln, Hanowerze i Stade. Religia ewangelicka jest religią większej części mieszkańców, władza biskupia należy do króla i konsystorzów. Katolicy mają 2 biskupstwa w Weser i Osnabrück. Żydzi mają wielkiego rabina w Hanowerze.

Wychowanie publiczne zostaje pod kierunkiem wyższej rady szkół. W r. 1843. liczone 3,561 szkółek początkowych, mnóstwo szkół przemysłowych, szkół politechnicznych elementarnych, 17 gimnazjów, 1 szkołę dworską. Najwyższą szkołę krajową jest uniwersytet w Getyndze, 6 szkół położniczych, 5 szkół początkowych normalnych, z tych 1 katolicka. Szkoła normalna wyższa uniwersytetu, szkoła teologiczna. Pod względem administracyjnym Hanower dzieli się na 6 Landrostei i 1 obwód kopalniczy.

W r. 1843. dochody wynosiły 3,886,669 talarów; z tych 2,326,940 talarów z podatków stałych, a 1,405,833 z podatków niestałych, i t. d. Wydatki wynosiły 3,877,017 talarów, to jest na ministerium wojny 184,604 talarów, na dług krajowy 767,414 tal., na ministerium wewnętrzne 545,920 tal. i t. d. Dług w r. 1841. wzrósł do 17,328,702 tal.

Wojsko tworzy 2 dywizye piechoty, 2 brygady kawalerji, 1 brygadę artylerji. W r. 1840. składało się z 20,501 ludzi i 2,719 koni. Wojsko się uzupełnia rekrutowaniem do piechoty, rekrutowaniem i zaciągami do jazdy, jedynie zaciągami dobrowolnym do broni specjalnych; przeciąg służby trwa lat 6 w linii, a lat 5 w gwardji. Po jednym roku i dwóch miesiącach służby, piechota za urlopem przebywa w domu; jazda po 3 latach służby jest rozpuszczana na urlop. Arsenali są w Hanowerze i Stade; dom inwalidów w Klausthal. Hanower przedstawiony jest za granicami przez pełniących interesy w Berlinie, w Wiedniu, Sankt-Petersburgu, Paryżu, Rzymie, Stuttgardzie, Hamburgu, Monachu; przez konsulów w Algierze, Bordeaux, Gdańsku, Genewie, Hamburgu, Lipsku, Lizbonie, Londynie, Madrycie, Tangerze, Meksyku i Tripoli. Ciało dyplomatyczne cudzoziemskie przy dworze

Hanowerskim tworzą reprezentanci Bawaryi, Francji, Austrii, Prus, Rosyi, Saksonii i Wirtembergu.

2) Stolica królestwa Hanowerskiego, o 286 w. ku pfn. od Frankfurtu nad Menem, nad Leine, przy jej spływie z Ilme. Podszer. pfn. 52° 22' 24"; dług. wsch. 7° 23' 50". Ludność w r. 1842: 32,781 m.; z tych 26,206 w mieście, reszta zaś na przedmieściach. Rezydencya króla i władz centralnych państwa. Jest tu konsystorz, wysoki sąd wojenny, trybunał appellacyjny, plac garnizonowy, arsenał, szkoła sztabu głównego, szkoła inżynierska i artyleryjska. Dyrekcya poboru podatków. Gimnazjum założone w r. 1315. z szkołą politechniczną elementarną; szkoła nauczycieli wiejskich; seminarjum kaznodziejskie; szkoły chirurgji i położnictwa, szkoły weterynaryj; szkoła politechniczna założona w r. 1831. Biblioteka królewska i archiwum, którego Leibnitz był dyrektorem; dom poprawczy, mennica, giełda, kassa oszczędności, dom pożyczkowy. Fabryki luster i tabaki, rafinerie cukru, odlewnie, browary, dystylarnie, haftarnie, jubilerie i 11 drukarni. Pomiędzy budowlami najznacniejsze: zamek królewski, zbudowany w r. 1640.

3) (Landrostei) prowincya Hanowerska, ma rozległości 12 mil kwadr.; ludności 341,448 m. w r. 1842.

4) Nowy Hanower, kraina w Ameryce Półn. nad Wielkim oceanem, pomiędzy Nową-Coronaillles a Nową-Georgią. Zamieszkała od Indian.

5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w hr. Grafton, o 84 w. ku pfn.-zach. od Concorde, na l. brz. Connecticut; 2,613 m. w 1840. r. Szkoła (Darmouth-College), założona w 1769. r.

6) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hr. Chatanque; 3,998 m. w 1840. r.

HANSBEKE, gmina i W. w Belgii, w prowincji Hennegowii, o 18 w. ku zach. od Gandawy; 2,749 m. Płóciennictwo i wyroby bawełniane, zatrudniające 300 warsztatów.

HANTIGUR, M. w angielskim Indostanie, w prezydenturze Madras, na pfn.-zach. Gandżam.

HAN-YANG-TSCHING, M. w Azji Wschodniej. Stolica królestwa Korei.

HANZEATYCKIE MIASTA, HANSEATISCHE STÄDTE, związek głównych miast nadmorskich nad Bałtykiem i m. Niemieckim, kwitujące w XIV. i XV. wiekach. Teraz posiadają tę nazwę trzy miasta: Hamburg, Brema i Lubeka.

HAOUSSA, HOUSSA, rozległa kraina wewnątrz Afryki, w Sudanie, na zach. Burnu.

HAPAE, HAPAI, gromada wysp w archipelagu Przyjacielskich, otoczona skałami koralowemi,

Stoen. Geogr. Pow. T. I.

są nader żyzne i zamieszkane, mimo braku wody. Obejmują 4 wielkie wyspy: Hoanno, Ooua, Lafagoo i Hulaira, oprócz wielu pomniejszych.

HAPARANDA, KARL-JOHANN'S-STADT, M. w Szwecyi, o 6 w. ku zach. od Torneo, nad zatoką Botnicką. Port handlowy. Miasto to założone zostało 1813. roku.

HAPSAL, HARSAL, M. w Cesarstwie Rosyjskim, stoł. powiatu t. n., w gubernii Estońskiej, o 158 w. na pld.-zach. od Rewla, nad zatoką morza Bałtyckiego; 1,480 m. Port handlowy bardzo czynny; wywóz zboża, lnu, skór.

HARA-OMO, jezioro w Mongolii, na pld. krańcu pustyni Kobi.

HARBONNIERES, gmina i Mm. we Francji, w dep. Somme; 2,212 m. w 1841. r. Tkaniny wełniane; fabryki pończoch bawełnianych.

HARBOROUGH (MARKET), Mm. w Anglii, w hr. Leicester, nad Welland; 2,272 m. Fabryki dywanów, garbarnie. Znaczny handel rogacizną.

HARBOUR GRACE, 1) M. w Ameryce Angielskiej, na wyspie Terre-Neuve, nad zatoką Conception; 4,000 m. Piękny port, znaczne rybołówstwo.

2) Wyspa we Francji, w departamencie Côtes-du-Nord, w kanale la Manche. Całkiem zajęta na warownię.

HARBURG, HAARBURG, M. w Hanowerze, prow. Lüneburg, przy spływie rzeki Seeve do Elby, wprost Hamburga; 4,051 m. Handel tranzytowy bardzo ożywiony; komunikacje regularne statkami parowym z Hamburgiem.

HARC, góry w Niemczech (w Hanowerze, Prusach, Brunświku, Anhalt); pomiędzy 7° 50' a 9° 10' dług. wsch.; 51° 35' a 57° szer. pfn. Rozciągłość ich z pfn. ku pld. 105 wiorst; z wsch. ku zach. 30 wiorst; w całkowitości ich powierzchnią obliczają na 35 mil geograficznych niemieckich, czyli 1035 wiorst kw. Słynne kopalnie, nader zamożne, żelaza, ołowiu, miedzi i srebra. Najpierwsze wydobywania odbywały się w Rammelsberg, pod Goslar, około roku 974. Pokryte lasami drzew żywocowych. Znaczniejsze wierzchołki są: Brocken najwyższy punkt, wyniesiony na 1156 metrów, w okółko niego grupują się: Kahlenberg wysoki na 704 metrów; Rammelsberg na 622 metrów; Hohegeiss na 600 metrów; Achtermannshöhe na 870 metrów; Borkenkrug na 780 metrów; Bruchberg na 880 metrów; Rehberg na 860 metrów i t. d. Konwencyą zawartą pomiędzy Brunświkiem i Hanowerem, część lasów i kopalń wspólnie jest eksploatowana przez oba państwa, pod nazwą Communion-Harz.

HARDANGER, 1) H., Field, łańcuch gór w Norwegii, na granicy szczytów: Bergen, Christiansand i Aggershuus. Najwyższy punkt ma 1806 metrów. 2) H., Fjord, głęboka zatoka oceanu Atlantyckiego, na zach. wybrzeżu Norwegii. Tutaj leżą znaczne wyspy: Bommel-Oe, Stor-Oe, Tysnæs-Oe i wiele mniejszych.

HARDCASTLE, M. w pld. Afryce, w Hottentocyi, przy pr. brz. rz. Orange; 880 m. Zakład misyonarski.

HARDEIK, **HARDEGG**, M. w państwie Austriackim (w Dolnej Austrii), nad Thaya; 277 m. Fabrykacya sukna; prochownia. Zwaliska starożytnego zamku hrb. Hardegg.

HARDENBERG, M. w Niderlandach, prow. Wyższa Yssel, pod Almelo, na l. brz. Vechte; 2,800 m.

HARDERWIJK, M. w Niderlandach, w prow. Geldryi, na pfn.-zach. Arnhem, nad jeziorem Zuider; 4,500 m. Uniwersytet założony w 1600., a zniesiony w 1816. roku.

HARDHEIM, Mm. w Badeńskim, cyr. Niższego Renu; 1,892 m. Garbarnie skór.

HARDINGHEN, gmina i W. we Francyi, w dep. Pas-de Calais, o 16 wiorst ku pfn.-wsch. od Boulogne-sur-Mer; 334 m. w 1841. r. Huta szklanna; kopalnie węgla ziemnego bardzo znaczne.

HARDISTON, Mm. w Ameryce pfn., w pań. New Jersey, hrb. Sussex; 3,000 m.

HARDWICKE, 1) zatoka w Nowej Holandyi, na wybrzeżu zachodnim. 2) Łańcuch gór na wschodzie Nowej Holandyi.

HARDWICK-HALL, W. w Anglii, w hrb. Derby. Piękny zamek książąt Devonshire. Pamiętna pobyt Maryi Stuart w czasie jej uwięzienia.

HAREWOOD, Mm. w Anglii, w hrb. York, na pr. brz. rzeki Warse; 3,500 m.

HARFLEUR, M. w dep. francuzkim Niższej Sekwany, na pfn.-zach. Hawru, nad rzeką Lezarde, uchodzącą cokolwiek poniżej do Sekwany. Kilka fabryk; niegdyś znaczny port, obecnie piaskiem zasypany; 1,611 m.

HARKAU, **HARKA**, M. w Węgrzech, w kom. Oedenburgskim, na pld. Oedenburga; 2,900 m.

HARLEM, **HAARLEM**, 1) obwód w prow. niderlandzkiej Północnej Holandyi, zawiera kantony: Haarlem, Beverwyk i Zaandam. 2) M. główne powyższego obw., nad rz. Sparen. Połączone kanałami z Amsterdamem i Leodym; o 6 w. od morza Niemieckiego, a na pfn. od jeziora t. n. Czyste i pięknie zabudowane, liczy kilka znacznych ulic, a wśród tych kanały ocienione drzewami. Godną jest podziwu katedra, największa w Holandyi, z wyso-

ką wieżą i znacznymi organami. Wiele fabryk wyrobów jedwabnych, płóciennych i bawełnianych. Największa uprawa kwiatów, a szczególnie tulipanów i handel takowemi w Europie. Akademia umiejętności, kilka szkół i seminariów, biblioteka miejska, ogród botaniczny, teatr, towarzystwa umiejętności i gospodarcze, i zakłady dobroczynne; 22,000 m.

HARLEMSKIE JEZIORO, po niem. **HARLEMER SEE**, jezioro w Niderlandach, w prow. Noord-Holland, ma rozległości 33,000 morgów. W największej głębokości ma 2 metry i 72 centymetrów. Utworzone z zalewu morza w XVI. wieku. Już znaczna przestrzeń tego gruntu została przywróconą dla uprawy, przez osuszenia.

HARLEW lub **GIRLAU**, M. w Mołdawii, na pld. Botuszan. Okolice górzyście, lecz żyzna. Chów koni wysoko cenionych.

HARLINGEN, M. w Niderlandach, w prow. Friesland, 26 wiorst ku zach. od Leeuwarden, nad Zuyder-Zee; 8,000 m. M. warowne. Fabryki płótna, dystylarnie, olejarnie, cegielnie. Port handlowy; znaczny wywóz sera, masła, drzewa, zboża, skór.

HARMESBACH, parafia i W. w Badeńskim, w obw. Środkowego Renu; 3,666 m. Tartaki desek, kuźnie, kopalnie granatów.

HARMONY, 1) gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Indiana; 690 m. Główna gmina tak zwanych Harmonistów niemieckich, założone w 1815. r. przez Rappa, a odstąpione panu Owen dyrektorowi gminy. 2) Gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, w hrb. Chatanque; 3,340 m. w 1840. roku.

HARO, Mm. w Hiszpanii, w Stariej Kastylii, o 4 wiorst ku pfn.-zach. od Logronio, nad Ebro; 5,500 mieszkańców.

HAROL, gm. i W. we Francyi, w dep. Wogezów, o 17 wiorst ku pld.-wsch. od Mirecourt; 1,139 m. Tutaj to Grange udoskonalił pług swój.

HAROMSZEK lub **HAROMSTUHL**, komitat (obwód) w pld. Siedmiogrodzie, w kraju Szeklerów. Graniczy na wsch. z Mołdawią, na pld. z Wołoszczyną, na pld.-zach. z komitatem Ober-Weissenburg, na pfn. ze sztolami: Udvarhely, Esek i komit. Ober-Weissenburg. Rozległość 33 mil kwadr. Ludność 96,195 m. w r. 1837., zajmujących 4 miasta, 1 miasteczko i 94 wsie. Kraj górzyście ku pld.-zach. Rozległe lasy. Głównym zajęciem mieszkańców jest: chów bydła, pszczelnictwo, uprawa konopi i lnu. Płody miejscowe: miedź, sól, siarka i źródła mineralne.

HARPERS-FERRY, Mm. w Stanach-Zjednoczo-

nych, w pań. Wirginia, w hrab. Jefferson, o 17 w. ku wsch. od Charlestown, nad Potomak. Arsenał mający 100,000 karabinów. Znaczne rękodzielnie broni palnej, wyrabiające corocznie do 15,000 karabinów.

HARSTEDT, Mm. w Hanowerze, w obw. Hanowerskim (w księstwie Hoya i Diepholz), o 36 w. ku pfn.-wsch. od Diepholz; 914 m.

HARRICANAW, rz. w Ameryce, wypływa z zatoki James, na mr. Hudsonskim. Ma źródło w małym jeziorze w Dolnej Kanadzie. Bieg jej 400 w.

HARRINGTON, 1) parafia i Mm. w Anglii, w hrab. Cumberland o 48 w. ku pld.-zach. od Carlisle, nad morzem Irlandzkim; 1845 m. Powroźnicze warsztaty, fabryki wityolu, port i warsztaty okrętowe. 2) Gmina i Mm. w Stanach-Zjednoczonych, w pań. Maine, w hrab. Washington, nad Naraguagus; 1542 m. w r. 1840. Port dla okrętów o 100 beczkach ładunku.

HARRIS, parafia i Mm. w Szkocyi, na wyspie Lewis (Hebrydy); 3,909 m. Parafia ta obejmuje prawie cały półwysep pld. Lewis czyli Long-Island.

HARRISBURG, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwania, stol. hrab. Dauphin, o 154 w. ku pfn.-zach. od Filadelfii, nad Susquehannah; 5,980 m. w r. 1840. Założone w r. 1785. Ma piękne budowle.

HARRISONBURG, M. stoleczne hrab. Catahaua, w prow. pfn. Ameryki w Luizyanie.

HARRODSBURG, M. stol. hrb. Mercer, w prow. amerykańskiej Kentucky; 1,300 m. Źródła mineralne.

HARROW-ON-THE-HILL, Mm. w Anglii, w hrab. Middlesex, o 16 w. ku pfn.-zach. od Londynu; 3,861 m. Słynne szkołą łacińską, założoną w roku 1571. przez p. Lyon; tu pobierali nauki lord Byron i sir Robert Pill. Przybiera swoją nazwę od położenia na odosobnionej górze, najwyższym punkcie hrb. Middlesex, z którego uroczy widok na Londyn.

HARROWGATE, W. w Anglii w hrab. York; 2,812 m. Źródła żelazne, siarczane, i saliny z kąpielami bardzo uczęszczanemi.

HARSEFELD, Mm. i obwód w Hanowerskim, prow. Bremen, nad rz. Lühre; 1,050 m.

HARSEWINKEL, Mm. w Prusach, rejen. Münster, okręg Warendorf; 1,300 m.

HARTBERG, M. w pań. Austriackim, w Styryi, o 42 w. ku pfn.-wsch. od Grätz, nad Lafnitz; 1,400 m. Fabryki sukna. Wieża tutejszego głównego kościoła jest uważana za najpiękniejszą w Styryi.

HARTENSTEIN, M. i okręg w Saksonii, w cyrkule Gór Kruszcowych, o 14 w. od Cwikawy, w pobliżu Muldy; 1708 m. w r. 1834. Fabryki bawełnianych wyrobów. Zamek starodawny.

HARTFELL, góra w Szkocyi, na granicy hrab. Dumfries i Peebles, 504 sążni wysoka. Tutaj biorą początek rz. Annan, Tweed i Clyde.

HARTFORD, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn., w pań. Connecticut; jedno z dwóch stol. państwa i hrb. t. n., na pr. brz. rz. Connecticut. Akademia, arsenał główny, fabryki, browary; znaczny handel; 12,793 m. w r. 1840. 2) Gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, hrab. Windsor, na pr. brz. rz. Connecticut; 2,194 m. w r. 1840. 3) (East) gmina i Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Connecticut, naprzeciw Hartford, na l. brz. Connecticut, którą się przebiega po pięknym moście; 2,389 m. w r. 1840.

HARTHA, M. w Saksonii, w cyrkule Lipskim, nad rzeką Steinbach, o 17 wiorst ku pfn.-zach. od Rochlitz; 1,800 m. Fabryki płótna, sukna i bawełnianych wyrobów.

HARTLAND, 1) Mm. i port w Anglii, w hrab. Devon, nad kanałem Bristolskim. Połów śledzi; 2,260 m. Port handlowy i rybołówstwo. 2) Pięć miasteczek t. n. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

HARTLEPOOL, Mm. w Anglii w hrab. Durham, nad mr. Niemieckim, przy ujściu Tees; 1,200 m. Port niegdyś ważny, obecnie zamulony i przystępny tylko dla małych statków. Kopalnie węgla kamiennego. Na pfn. wybrzeżu znajdują się godne podziwienia, pieczary; 1,250 l.

HARWICH, M. w Anglii, w hrab. Essex, między mr. Niemieckim, a ujściem rzeki Stur i Orvell, o 15 w. ku pld.-wsch. od Ipswich; 4,297 m. Komora; port bezpieczny, lecz trudny do wejścia; stacya paropływów do Hamburga i Hellevoetsluis. Piękne zakłady kąpieli morskich, bardzo uczęszczane; warsztaty królewskie okrętów 3. rzędu. Naprzeciw Harwich jest cytadela zwana Landguard-Fort.

HARZGERODE, M. w ks. Anhalt-Bernburg, na pochyłości Harcu. Zamek książęcy, zarząd kopalni. Eksploatacyja srebra i żelaza w okolicach; topielnia srebra w Mägdelsprung. Źródła mineralne i kąpiele Alexisbad bardzo uczęszczane, od r. 1767. Zwaliska dawnego warownego zamku Anhalt, kołbki domu książęcego t. n.; 2,400 m.

HASA, **HAASE**, rz. w Niemczech, spływa pr. str. Ems pod Meppen (Prusy). Źródło w Teutoburgerwald, na granicy Prus. Stanowi granicę po-

między Hannoverem a Prusami, przebiega W. księstwo Oldenburgskie. Bieg jej ma około 150 w.

HASE, rz. w Hannoverze, w prow. Osnabrück, dopływowa rz. Ems. Wypływa na granicy pld. Osnabrück i uchodzi poniżej Haselünne.

HASEL, rz. w pruskiej Saksonii, rejen. Merseburgskiej, wpada z l. str. do rz. Unstrut.

HASENPOTH, M. w Ces. Rosyjskim, stoł. powiatu t. n., w gubernii Kurlandzkiej, o 38 w. ku zach.-płn. od Mitawy.

HASLE, M. w Danii, w Sztynie Seeland, na półwyspie zach. wyspy Bornholm; 520 m.

HASLACH, 1) okręg i M. w Badeńskim, w cyrkule Środkowego Renu, nad Kinzig. W pobliżu dwie kuznie; 1,700 l. 2) Mm. w Wyższej-Austrii, na pr. brz. rz. Muhl. Fabryki płótna.

HASLI, OBER-HASLI, HASLI-IM-WEISSLAND, cyrkuł w Szwajcarii, w kantonie Bern; 6,723 m. w r. 1837. Okolica t. n. obejmuje całą część wyższą doliny Aar, opierającej się o Grimsel i lodowe góry Aar. Otoczona massami najwyższymi Alp, słynie z piękności swojej przyrody i wodospadów, z tych główniejsze są: Reichenbach, Gentbach, Haudeckfall, Gelmerbach i t. d. Mieszkańcy tutejsi są uważani za potomków Szwedów, osiadłych w V. wieku w tym kraju.

HASLINGDEN, M. w hrab. Lancaster, na płn.-zach. Manchester, nad rz. Irwell i kanałem t. n., który na pld. z Bury, na płn. z kanałami Leeds, Liverpolskim, jest połączony; 7,776 m. Fabryki wyrobów wełnianych i bawełnianych, zajmują 4,000 robotników. Piękne łomy kamienia łupkowego.

HASSAN, 1) M. w Indostanie, prow. Missouri, na zach. Seringatam. 2) H. Calch. M. w Turcji azyatyckiej, o 23 w. ku wsch. od Erzerum, przy l. brz. Arasu; 5,000 m.

HASSEL, 1) kopalnie rudy i zakłady żelazne w Norwegii, na płn.-zach. Dramme. 2) Rzeka we Francji, w depar. Dolnego Renu, dopływowa z l. strony Bruche. Bieg jej ma 20 w.

HASSELFELDE, M. w Brunświku, w okręgu Blankburg, nad rz. Hassel; 1,611 l. Źródła siarczane i wyroby drewniane.

HASSELT, 1) M. w Belgii, w prowincji Limburgskiej, o 20 w. ku zach.-płn. od Brukseli, na l. brz. rz. Demer; 8,286 m. w r. 1838. Miasto warowne. Główne miejsce dystryktu jałowcówki; oprócz tego fabryki koronek, płótna, mydła i tytoniu. 2) Obronne M. w Niderlandach, w prow. Overijssel, nad Zwarte-Water; 1,800 m.

HASSFURT, M. w Bawarii, w okręgu Niższe-

go Menu, na pr. brz. Menu; 1,728 m. źródła mineralne.

HASTINGS, 1) M. nadbrzeżne w hrab. Sussex. Jeden z pięciu portów Anglii, nad Pas de Calais; 10,097 m. Połączone koleją żelazną z Londynem. Port, rybołówstwo, kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Tu Wilhelm Zdobywca odniósł stanowcze zwycięstwo nad Saxonami, dnia 14. października 1066. r. 2) Rz. w Nowej Holandii, na płn. zatoki Peaket; wybiega z pierwszego pasma gór, na wybrzeżu wsch., i uchodzi do oceanu w porcie Macquarie.

HASVEL, M. portowe w Arabii, na zach. przyładka Furtach. Handel płodami arabskimi.

HATCHY, rz. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Tennessee; dopływowa z lew. str. Mississipi. Źródło ma w hrab. Mac-Nairy. Bieg około 200 w.; w części spławna.

HATIEN, ATHIEN, CANCAO, M. w pań. Annam, w Kambodża, o 150 w. ku pld. od Kambodża, nad zatoką Siamską, przy ujściu jednej z gałęzi Maykong. Handel bardzo ożywiony budulcem, areką, laką, żelazem, bawełną i t. d. Niedgdyś stolica małego państwa t. n., hołdującego królom Kambodża.

HATLE-ÖE, wyspa na zach. wybrzeżu Norwegii, w sztyfcie Bergen.

HATRAS, M. w Indostanie angielskim, w prezjd. Bengala, w dawniej prow. Agrah, o 4 w. ku pld. od Alighor.

HATTENHEIM, M. w ks. Nassauskim, nad Renem; 1,252 m. Sławne okolicznymi winami, znanymi pod nazwą Markbrunnertwein.

HATTERAS (Cap), przylądek w Stanach Zjednoczonych, w Karolinie Północnej, nad oceanem Atlantyckim, na wierzchołku kąta, utworzonego przez wyspę długą i wąską.

HATTIA, niska i niezdrówna wyspa w angielskim Indostanie, prow. i prezjd. Bengalskiej, wprost ujścia Gangesu i Megna. Znaczne saliny; wielki brak wody, obfitość zboża.

HATTINGEN, M. w rejeney pruskiej Arensburg, nad Ruhr; 3,708 m. w 1837. r. Wyroby towarów żelaznych, stalowych, sukna i inne.

HATVAN, M. w Węgrzech, w kom. Heweskim, nad rz. Zagyva, na płn.-wsch. Pesztu; 3,000 m.

HATZEG, HATZEG, HÖTZING, Mm. na granicy wojskowej w Siedmiogrodzie, przy wejściu do doliny Hatzeger; 3,600 m. Tworzy część 1-go pułku regularnej piechoty.

HATZFELD, 1) M. w ks. Hessa-Darmsztadzkiem, w prow. Wyższa Hessa, nad rz. Eder; 1,000

m. 2) Hatzfeld dawniej Zomboly, Mm. w Węgrzech, o 38 w. ku płn.-wsch. Peterwaradynu; 4,786 m. Piękny zawód koni i rolnictwa.

HAUENSTEIN (Wyższa i Niższa), dwie góry w głównym paśmie Jura, na granicy kantonów szwajcarskich Bazylejskiego i Solothurn, na pld.-wsch. Bazylei. Pierwsza z nich 3350 stóp, druga na 2140 wysoka.

HAUGLE-FJELD, góra w Norwegii, na granicy sztyfów: Bergen i Christiansand.

HAUN, dopływowa rz. Fuldy, w elektorstwie Heskiem, uchodzi pod Hersfeld.

HAUPTWEIL, W. w Szwajcarii, w kantonie Turgowii; ludność 1,250 m. Przemysł nader ożywiony; fabr. wyrobów bawełnianych; farbiarnie, drukarnie perkali; olejarnie i tartaki.

HAUSACH, M. w Badeńskim, cyr. Środkowego Renu, nad Kinzig; 1,075 m.

HAUSBERGE, M. w Prusach, w rej. i okr. Minden, w pobliżu Wezery, wśród pięknej okolicy; 900 m. Znaczne przedalnice nici i wyroby płótna. W pobliżu brama Westfalska, główne przejście w góry Wezer, między górami Wittekinda i Jakobsa.

HAUSEN, 1) W. w Hessen-Kassel, w prow. Ober-Hessen; ludność 827 m. Eksploatacja doskonałej gliny garncarskiej i wyroby znamienite z takowej. 2) Parafia i wieś w Badeńskim, w obw. Wyższego Renu; ludność 552 m. Ośm pieców i kuznie wielkiego księcia.

HAUSRUCK, cyrkuł w Wyższej Austrii, rozległości ma 428 mil geogr. niem. kwadr.; ludności 2,870 m. w r. 1841.

HAUSRUCK, góra w Austrii, w prow. Powyżej Ens, między Inn i Ager; lasem pokryta.

HAUTE-RIVE, po niem. ALTENRYF, W. w Szwajcarii, w kantonie Fryburg, o 6 w. od tego miasta oddalona, na l. brz. Sanne. Szkoła normalna początkowych nauczycieli, w opactwie Cystersów, założonym w r. 1137. Biblioteka i bogate archiwa historyczne.

HAUTEVILLERS, gmina i Mm. we Francji, w dep. Marne, o 19 w. ku płn.-wsch. od Reims; ludności 1,023 m. Wyborne wina białe szampańskie. Handel winem bardzo ożywiony.

HAVEL, rzeka w Prusach, w prow. Brandenburg, wybiega w ks. Meklemburgsko-Szweryjskim, w pobliżu granicy Strelitz, z małego jeziora pod Kratzberg; płynie ku pld., tworzy pod Spandau kilka jezior, zwraca się następnie ku zach., i uchodzi do Elby pod Verben.

HAVELBERG, M. w Prusach, w rejen. Potsdam-

skiej, na jednej z wysp rz. Havel. Fabr. pończoch; budowa statków rzecznych, żegluga i handel drzewem; 2,680. m. w r. 1837.

HAVEN, M. w Stanach-Zjednoczonych, w pań. Connecticut. Znaczne kolegium, biblioteka (33,000 tomów), szkoła lekarska, prawnicza, teologiczna; 12,960 m. Dwa banki, fabryka broni i tytoniu; znaczny handel.

HAVERFORD, WEST H., M. w Anglii, w księ. Walii, o 400 w. na zach. od Londynu, na pr. brz. Dougledge. Papiernie, fabr. sukna, rybołówstwo; znaczny handel bydłem i kołniami; 4,560 m.

HAVERHILL, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Massachusetts, w hrab. Essex, ku płn. od Bostonu. Fabryka wyrobów wełnianych, bawełnianych; budowa statków wodnych i znaczny handel; 4,336 m. w r. 1840. 2) M. w Stanach-Zjednoczonych, w New-Hampshire, stoleczne hrabstwa Grafton, o 10 w. ku płn.-zach. od Concord; 2,984 m. w r. 1840.

HAYERSTRAW, Mm. w Stanach-Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrab. Rockland, na l. brz. rz. Hudson, tworzącej w tym miejscu zatokę. Fabryka broni; 3,449 m. w r. 1840.

HAVRE-DE-GRACE, port warowny we Francji, w dep. Niższej Sekwany na pr. brz. i ujściu rzeki t. n. Leży pod 49° 29' 14" szer. płn., a dłg. zach. 2° 13' 37"; 27,154 m. Port tutejszy, z położeniem swojego nad oceanem i dogodnego urządzenia dla statków największego rozmiaru, uważany jest za jeden z najważniejszych punktów handlu na kuli ziemskiej. Trybunały: wyższy, handlowy, bursa, arsenał morski, i wielki zakład lin okrętowych; kilka znacznych fabryk, warsztaty okrętowe, i rozległy handel, przynoszący z tytułu opłaty cła portowego i celnego, około 25 milionów franków. Haver połączony jest regularnym biegiem pakebotów z Paryżem, Rouen, Bonfleur, Kadyksem, Hamburgiem, Portugalią, Meksykiem, Stanami Zjednoczonymi Ameryki północnej i Anglią. W porcie znaczna latarnia morska i wielkie budowlę składowe. Flota kupiecka, własność tutejszego handlu, liczy przeszło 200 okrętów, cudzoziemskich rozmaitych narodów, w przecięciu przynajmniej 2,000 corocznie. 2) Le Havre kanton obejmuje tylko jedną gminę. 3) Arrondissement Le Havre, ma rozciągłości 88,077 hektarów; 149,427 m. w r. 1841. Zawiera w sobie 9 kantonów. 4) Havre, port w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, w hrab. Harford, przy ujściu rz. Susquehannah, do zatoki Chesapeake. Znaczny handel, żegluga i latarnia morska.

HAWANA, LA HABANA, APOSTADERO DE LA-HABANA, SAN-CHRISTOBAL ET SAN CHRISTOFORO-DE-LA-HABANA, po fran. LATTAVANE, po wlos. AVANA, po angi. HAVANNAH, po łacinie SANCTUM CHRISTOPHORUM HAVANAE, M. stoł. wyspy Kuby i całej kolonii; położona na pfn. pobrażu wyspy. Pod szer. pfn. 23° 8' 15"; dług. zach. 84° 43'. Ludność w r. 1841: 135,000. Najcelniejsze miasto Ameryki środkowej; miejsce pobytu kapitaneryi jenerałnej czyli zarządu wojskowego i departamentu morskiego. Miasto warowne; jedno z najobronniejszych w świecie. Port wojskowy, arsenał morski i warsztaty królewskie budowy okrętów, które dostarczyły Hiszpanii przez ciąg lat 50 poprzednich do r. 1827., 49 okrętów liniowych, 22 fregat i 79 innych statków rozmaitych objętości. Stolica Najwyższego Trybunału Sprawiedliwości (Real-Audienzia) kolonii i biskupasfragana Santiago-de-Cuba. Ma uniwersytet z 7 fakultetami, założony w r. 1728; szkoły anatomii, malarstwa i rysunku, oraz żeglugi. Biblioteka publiczna, muzeum, ogród botaniczny. Pobyt konsulów: Rosyi, Stanów Zjednoczonych, Anglii, Francyi, Sardynii, Toskanii. Liczne fabryki cygar, zresztą przemysł niebardzo czynny. Hawana jest drugim miastem handlowym Nowego Świata po Nowym-Yorku. Hawana posiada pomniki bardziej odznaczające się trwałością niż wykwalifikacją architektury; ze znamienitszych są: katedra mieszcząca w sobie grobowiec Krzysztofa Kolumba, pałac admiralicyi i pałac rządu. Port Hawany jest jednym z najpiękniejszych w świecie, może objąć 1000 wielkich okrętów, z wielkim bezpieczeństwem; jest zaś tak głęboki, że największe statki mogą stawać tuż przy wybrzeżach. Założona w r. 1511. przez Diego Velasqueza, Hawana była zdobytą w r. 1563. przez korsarza francuzkiego. Zajęta od Anglików, odebrana im została przez Flibustierów, i znowu popadła w ręce Anglików r. 1762., w następnym roku zwrócona Hiszpanii, odtąd nie przestała należeć do niej.

HAWICK, M. w Szkocyi, w hrab. Roxburgh, o 19 w. ku zach.-pfd. od Jedburgh, na pr. brz. Teviot. Znaczne garbarnie, fabryki obić, kołder, wstążek i t. p.; 4,800 m.

HAWKSURRY, 1) wyspa na wybrzeżach Nowej Brytanii, na Wielkim oceanie północnym, na granicy Nowego Hanoweru i Nowej Kornwalii. 2) Jedna z najważniejszych i największych rzek, na wschód Australii. Wybiega w części zachodniej Argyle, gdzie ma nazwę Wollondilly, a w końcu przyjąwszy w siebie kilka pomniejszych przybiera

właściwą nazwę Hawksbury. Brzegi jej są żyzne, lubo wystawione na wielkie i nieregularne zalewy. Uchodzi do zatoki Brocken-Bay.

HAWKSHED, Mm. w Anglii, w hrab. Lancaster, w pobliżu jeziora Eastwath; 2,014 m. Łomy żupku najznaczniejsze w królestwie; kopalnie miedzi, kuźnice i fryszerki w okolicach.

HAYCOCK, gromada małych wysp w kanale Mozambickim, na pfn.-zach. wybrzeżach Madagaskaru.

HAYDER-ABAD, 1) państwo Nizam. Państwo w Indostanie, obejmujące dawne prowincje Hayder-Abad i Beder z częścią Bedjapour, Aureng-Abad i Berar; M. stoł. Hayder-Abad. Rozległość 300,000 w. kw.; 2,000,000 m. Władca tego kraju zwany Nizam, zostaje pod protekcją Anglii, i wskutku zawartego traktatu z Wielką Brytanią, zostaje w zupełnej spokojności zewnątrz i wewnątrz kraju, ściągając tylko nałożone podatki. Żadnej wojny nie może on przedsięwziąć bez upoważnienia i poparcia Anglii. 2) M. stołeczne państwa t. n., nad Mussy; 200,000 m. Pobyt monarchy. Przemysł bardzo ożywiony. Było zdobyte i złupione przez Aureng-Zeba w roku 1687. 3) M. w Indostanie, stolica Sindu; na jednej z wysp Sindu; 20,000 m. M. warowne. Fabryki broni.

HAIN, GROSSEHAIN, 1) M. w Saksonii, stoł. obwodu t. n., w prow. Starkenburg, o 28 wiorst od Drezna; na pr. brz. Roder; 5,755 m. w r. 1834. Fabryki nader czynne sukna, wyrobów bawełnianych i skór. 2) Hain-in-der-Dreieich, M. w Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 10 w. od Offenbach; 894 m.

HAZAREH, łańcuch gór w Afganistanie, rozciągający się ze wsch. ku zach., na l. brz. rz. Helمند.

HEBDÓW, Mm. w król. Polskiem, w gub. Radomskiej, w pow. Miechowskim, nad Wisłą. W pięknym położeniu.

HEBRON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, hrab. Washington; 2,500 m. 2) Hebron czyli Kabr-Ibrahim, Kariath-Arbe, Kalil, Hialil, M. w Palestynie, na pfd. Jerozolimy. W meczecie tutajszym pokazują groby: Abrahama, Izaaka, Jakóba i Sary. Zamieszkane od 400 rodzin.

HEBRIDY, 1) gromada wysp w Szkocyi, na oceanie Atlantyc., na zach. Szkocyi. Ten archip. jest położony pomiędzy 55° 35' a 58° 51' szer. pfn.; 7° 20' i 10° 12' długości zach. Składa się około z 200 wysp; z tych 79 zamieszkałych przez cały rok, a 8 tylko w lecie. Dzieli się na dwie części pod nazwą Hebrzyd wewnętrznych (Inner Hebrides) i He-

bryd zewnętrznych czyli Sporad (Outer Hebrides). Pierwsze obejmują wszystkie wyspy okrążające pobraża Szkocyi, od przylądka Wrath do ujścia Clydy; z tych znaczniejsze są: Bute, Arran, Skye, Islay, Mull, Jura, Tyree, Coll i t. d. na oceanie. Drugie od pierwszych i od lądu są oddzielone kanałem Minsh, 25 w. rozciągłości mającym w najwęższej swojej szerokości, zwykle są oznaczane pod nazwą Long-Island (wyspa długa), a to z powodu kształtu swojego, gdyż ten archipelag zdaje się tylko być jedną wyspą, której rozciągłość tylko jakimś wzburzeniem natury w niektórych miejscach przerwana została. Główniejsze wyspy tej grupy są: Lewis, North-Uist, South-Uist, Harris, Barra i t. d. Powierzchnia ich ma 1,760,000 akrów, a ludności 104,021 m. Wystawione na gwałtowne szturmy oceanu Atlantycznego, mają klimat ostry i przykry. Grunt w ogólności nieurodzajny i górzysty. Uprawa tylko jęczmienia i owsa; pastwiska dla bydła grubego i owiec w miejscach najspokojniejszych. Kopalnie ołowiu, żelaza, marmurów. Bardzo ważny połów śledzi przy pobrażach. Fabrykacja grubych płócien. Wywóz bydła, wełny i ryb. Hebridy w kotlinie Clydy tworzą hrabstwo Bute; inne należą do hrabstw Argyle, Inverness i Ross. 2) Nowe Hebridy, archipelag na Wielkim oceanie, na pfn.-wsch. Nowej Kaledonii; leży pomiędzy 14° 29' a 20° 4' szer. pfd.; 164° i 168° dług. wsch. Grupa składająca się z 30 wysp, z pomiędzy których znaczniejsze: Ś. Ducha i Mallicolo, oddzielone jedna od drugiej cieśniną Bougainville. Wyspy te są górzyste, i mają wiele wulkanów. Zamieszkałe są od Papuasów. Odkryte zostały przez Quirosa w 1506. r.

HECHINGEN, M. stoł. i rezydencya ks. Hohenzollern-Hechingen, o 194 w. ku pfd. od Frankfurtu nad Menem, nad rz. Starzel. Zamek, piękne kościoły, synagoga i obfite źródła siarczane, oraz kąpiele; 3,000 m. z okolicą.

HECHO, Mm. w Hiszpanii, w prow. Aragonii, o 39 w. ku pfn.-zach. od Jaca; ludności 1,500 m.

HEDDERNHEIM, Mm. w Nassauskiem, w okręgu Höchst, nad rz. Nidda; 1,596 m. Kuźnice i fryszerki miedzi.

HEDDINGE, STORE H., M. w Danii, w sztyfcie i na wyspie Seeland, o 40 w. ku pfd. od Kopenhagi; ludności 580 m.

HEDEMARKEN, okręg w sztyfcie norweskim Chrystiania, pomiędzy Szwecją a okręgiem Chrystiania, Aggerhuus i Drontheimem. Ma powierzchnię 472 mil kwadr.; ludności 77,929 m. w 1833. roku.

Grant górzysty, lecz najurodzajniejszy ze wszystkich prowincyj królestwa. Nie ma żadnego miasta.

HEDEMORA, M. w Szwecyi, o 74 w. ku pfd.-wsch. od Falu; 1,033 m. w 1835. r.

HEDEMÜNDEN, M. w Hanowerze, w prow. Göttingen, nad Werra, o 8 w. ku pfd.-wsch. od Minden; 881 m. Fabrykacja płótna i handel tym artykułem.

HEDJAS, kraj w Arabii, obejmujący pobraża Golfu Arabskiego od golfu Akaba, aż do przylądka Jachsuf. Hedjas przybierający nazwę od wyrazu arabskiego znaczącego pielgrzymka, zawiera w sobie miasta święte Mekka i Medyna i port Djidda, jeden z najwięcej uczęszczanych w golfie Arabskim. Kraj nieurodzajny, nawet niedostatku daktyli doznaje.

HEDIC, wyspa na zach. pobrażu Francyi, w dep. Morbihan, między Belle-Isle i Croissic; z M. stoł. Aurai; 160 m.

HEERLEN, Mm. w Niderlandach, w prow. Limburg, o 20 w. ku wsch. od Maastrichtu; 4,133 m. Browary, garbarnie, młyny, fabryki igieł.

HEGYALLYA, małe pasmo wzgórz w Siedmiogrodzie, tworzące kończone pasmo poprzeczne Karpat, coraz się obniżające aż do Cissy; wzdłuż pr. brz. rz. Bodrogh. To pasmo położone pomiędzy 48° i 49° szer. pfn., jest Wybrzeżem Złotym dla Węgier. Wydaje wino słynne, znane pod nazwą Tokajskich. Powierzchnia tych winnic wynosi 255 w. kwadr. i wydaje w średnim przecięciu około 100,000 hektolitrow wina. Najbardziej cenione są: Tallya, Oud, Batka, Mad, Zombor, Tarczal, Tokay, Bodrogh-Kericztur, Kis-Falud, Szegh, Liszka, Erdő-Benye, Tolcsa, Zsadany, Olaszi, Petrako, Patlak, Vamos-Ujfalu, Sator-Ujhely i Kis-Toronya.

HEGYES, MEZŐ-H., przedm w Węgrzech, w kom. Tszanadskim. Wielki i znaczny zakład chowu koni, przez cesarza Józefa II. założony.

HE-HO, forteca w Chinach, nad rz. Żółtą, w prow. Chan-Tung, na pfn.-zach. Tsching-Teheu.

HEIDE, Mm. w Danii, w ks. Holsztyńskiem, ku pfn.-zach. od Glückstadt; 3,000 m. Siedlisko władz powiatu; kilka fabryk pomniejszych, handel płodami rolniczymi.

HEIDELBERG, M. w ks. Badeńskiem, w cyr. Niższego Renu, u stóp góry Kaiserstuhl; na l. brz. Neckary, o 24 w. ku pfd.-wsch. od Manheimu; ludności 12,048 m. Kilka rynków publicznych, kościoły, pałac W. księcia; uniwersytet z biblioteką, założony w 1386. r., najstarszy więc po Pragskim i Wiedeńskim; trzy ogrody, z których dwa botaniczno-lekarskie, szpital, instytut położniczy, gimnazjum,

kilka fabryk; uprawa wina i tytoniu; handel dość znaczny. Powyżej miasta, w niższej części góry Kaiserstuhl, wspaniałe ruiny zamku Heidelbergskiego, niegdyś rezydencji elektorów i palatynów nadreńskich, już w r. 1689. od francuzów uszkodzony, a w 75 lat później uderzeniem piorunu spalony i spustoszały. Tutaj również sławna kufa Heidelbergka. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Pensylwanii, hr. Berks; 3,800 m. 3) M. tamże, w hr. Lebanon; 2,900 m. 4) M. tamże, w hr. Lehigh; 2,400 m.

HEIDELSHEIM, M. w ks. Badeńskim, cyrk. Środkowego Renu, nad Saalbach; 2,273 m.

HEIDENHEIM, 1) M. w Wirtembergu, stoł. obw. t. n., w cyrk. Jaxty; ludności 2,806 m. w 1840. r. Przemysł nader ożywiony. Punkt główny fabrykacyjnej płóciennictwa, sukiennictwa, wyrobów bawełnianych, garncarstwa, tabaki; papiernie. Znaczny handel zbożowy. 2) M. w Bawarii, w cyrk. Środkowej Frankonii, o 33 w. ku pfd.-wsch. od Anspach; 2,000 mieszk. Posiada źródła mineralne w okolicy.

HEILBRONN, M. w król. Wirtembergskim, nad Neckarą, o 49 w. ku pfd. od Stuttgartu. Siedlisko władz rządowych, gimnazjum, biblioteka, bogaty szpital; fabryki papieru, obić, wyrobów srebrnych, blejwasu i t. p. Znaczny handel; 11,311 m. w r. 1840. Z pomiędzy dawnych budowli, najznamienszy kościół św. Kiliana, budowany od XI wieku, do r. 1529, jeden z najpiękniejszych w królestwie; dawny zamek zakonu Teutońskiego; ratusz.

HEILIGENBEIL, M. w Prusach, w prow. Pruskiej, stoł. pow. t. n., o 51 w. od Królewca, nad Jarfą, przy zbiegu jej z Bahnau; 2,733 m. Browary, wyroby tokarskie.

HEILIGENBERG, Mm. w Badeńskim, stoł. amtu, o 4 w. ku pfd.-wsch. od Salemu; 506 m. Piękny zamek.

HEILIGHAFEN, M. w Danii, w Holsztynie, naprzeciw Febmern, nad mr. Bałtyckim; 1,900 m. w 1840. r. Przemysł rolniczy; destylarnie. Port handlowy.

HEILIGENKREUTZ, 1) Mm. w pań. Austriackim (w Dolnej Austrii), w pobliżu Wiednia, nad Dornbach, przy jej spływie z Sattelback; 330 m. Piękne opactwo Cystersów, założone w r. 1136., najdawniejsze w Austrii, znamiennie swoją budową, biblioteką, zbiorami naukowymi, postrzegalnią i szkołą teologiczną. 2) Mm. w Węgrzech (Szent-Kereszt), w żupanstwie Bars, o 17 w. ku pfd. od Chemnitz, nad Gran. W niejakiej odległości

słynne łomy kamienia młyńskiego w Hlinig, i kąpiele mineralne w Szkleno i Vihnye.

HEILIGENSTADT, M. okręgowe w Prusach, w rej. Erfurtskiej, nad Leine, o 75 w. ku pfd.-zach. od Erfurtu. Gimnazjum, seminarium nauczycieli; przedziałnie wełny, fabryki wstążek i ordynaryjnych zegarów; 4,547 m. w 1837. r.

HEILSBERG, M. okr. w Prusach, w rej. Królewieckiej, nad rz. Alle. Zamek biskupi, fabryka sukna; 4,228 m. w r. 1837.

HEILSBRONN, HEILSBRUNN, Mm. w Bawarii, cyrk. Rezat, nad rz. Schwabach, na pfd. wsch. Anspach; 700 m. Źródła mineralne.

HEIMBURG, Mm. w Brunświckim, okr. Blankenburg, nad strumieniem t. n.; 750 m.

HEIMSHEIM, M. w Wirtembergskim, w cyrk. Neckary, położone wśród doliny, na wsch. Leonberga; 1,179 m. w r. 1840.

HEINOLA, M. w Finlandyi, stołeczne obw. t. n., w lanie Sanct-Michels, o 204 w. od Helsingfors; 965 m. Szkoła normalna (Pädagogium).

HEINRICHS, Mm. w Prusach, w rej. Erfurtskiej, nad Haseł; 1,200 m. Wyroby płóciennicze.

HEINSBERG, M. w Prusach, w rej. Akwisgrauńskiej, stoł. powiatu t. n., o 31 wiorst ku pfd. od Akwisgranu, nad Wormą; 1,647 m. w r. 1837. Fabryki sukna i flaneli, przedziałnie wełny; garbarnie.

HEINZENBERG, góra w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 15 w. na pfd.-zach. od Coire. Rozciąga się z pfd. ku pfd. i miesza się z Alpami de Stella.

HEITERSHEIM, Mm. w Badeńskim, w cyrk. Wyższego Renu, u stóp góry Czarnogolasu. Zamek starożytny, niegdyś rezydencyja W. Mistrza zakonu Ś. Jana; 1,394 m.

HEKLA, góra wulkaniczna w pfd. Islandyi, której wysokość rozmaicie podawana, ma wynosić 560 do 868 sążni. Od r. 1004. do 1766. wyrachowano 22 wybuchów; ostatni spowodował rozdzielenie się wierzchołka góry.

HELA, M. w Prusach, w rejencji Gdańskiej, okręgu Neustadt, w koniecznie kępy helskiej z latarnią morską wzniesioną na języku ziemi, której nadaje swoją nazwę. Odległość od niej przez morze do ujścia Wisły pod Ottenfahrwasser i Mindą, o 3½ mili. Kępa ta, oddzielająca zatokę Pucką od mr. Bałtyckiego, rozciąga się na 4 mile długości, a ledwo ¼ mili szerokości. Jest to ciąg wzgórz piaszczystych, które w różnych miejscach, pomimo starannego obwarowania, niekiedy od mr. zalane

bywają, a wtedy kępa wydaje się, jak ciąg małych wysp; 700 m.

HELBE, rz. w ks. Schwarzburg-Sondershausen, dopływowa rz. Unstrut.

HELDENBURG, M. w ks. Sachsen-Meiningen-Hildburghausen, stoł. okręgu t. n., nad rz. Kreck. Starożytny zamek obronny; 1,200 m.

HELDER, DE H., M. w Niderlandach, w prow. Noord-Holland, o 36 w. ku pfd. od Alkmaer, nad Marsdiep, naprzeciw Texel; 2,852 m. Warownia, główny port marynarki wojennej. Admirał Tromp zginął tu w pobliżu r. 1,693.

HELENA ŚWIĘTA, 1) wyspa na oceanie Atlantycznym, o 1,700 w. od półwyspu Afryki, a 3,000 w. od półwyspu Ameryki. Pod 15° 55' szer. pfd. Rozległości ma 12,271 hektarów, dłg. 17 w.; szer. 11 w.; 5,000 m., z tych 2,200 białych, a reszta kolorowych, afrykańskich, indyjskich i chińczyków. Widziana od morza wyspa Świętej Heleny przedstawia się jako stromaska od strony pfd., pochyłona ku pfd. Wyspa jest przetrzęta z wsch. ku zach. pasmem gór, z pomiędzy tych najwyższy wierzchołek jest Diana's-Peak, na 2468 stóp wzniesiony nad poziom morza. Po każdej stronie owego pasma są równiny, z tych Longwood ma 1,500 akrów powierzchni. Obfituje w liczne źródła. Grunt rozmaity jest formacji; są tu pokłady żelaza, złota i miedzi. Klimat umiarkowany; bogata roślinność; uprawa zastosowana do zaopatrzenia okrętów we wszelkie potrzeby. Handel mało znaczący. Wyspa należy do kompanii Wschodnio-Indyjskiej. Wyspa Ś. Heleny otrzymała nazwę swoją od dnia, w którym odkryta została przez Portugalczyków, w r. 1502. Na niej umarł b. cesarz Francuzów 5. maja 1821. r. 2) H.. Ś. Święta, Mm. w Anglii, w hrab. Lancaster. Bogate kopalnie węgla. Przemysł bardzo czynny: garncarstwo, gwoździarnie, fabryki płótna żaglowego, kapeluszy, a nadewszystko wyrobów ze szkła i kryształu. Sławna rękodzielnia luster i szkła do narzędzi optycznych Ravenhead.

HELGE-A, rz. w Szwecyi, wypływająca z jeziora Mockel, w części pfd. lanu Kronoberg, uchodzi pod Arhus do mr. Bałtyckiego.

HELGOLAND, wyspa angielska, wprost ujścia rz. Elby, u wybrzeża Holsztyńskiego. Grunt oniej złożony z gliny skalistej, jest stopniowo przez morze uszczuplany. M. zbudowane na skale, liczy 350 domów; po 180 stopniach wykutych w skale wchodzi się do niego. Mieszkańcy w liczbie 2,300 (w r. 1834.) są pochodzenia Fryzjijskiego; zajęciem ich głównie jest rybołówstwo.

HELIER, St. H., M. w Anglii, stoł. wyspy Jersey, na pfd. wybrzeżu zatoki Saint-Aubin, gdzie jest port; 10,120 m. w r. 1831. Pobyt gubernatora wojennego. Ludność plemienia Fryzjijskiego, szczególnie zajmująca się rybołówstwem; 2,221 m. w r. 1834.

HELIOPOLIS, M. w dolnym Egipcie, o 11 w. ku pfd.-wsch. od Kairu. Obecnie w zwałiskach.

HELLADA, rz. w prow. greckiej Liwadii. Wypływa z Hellovo, i uchodzi na wsch. do zatoki Zeitun.

HELLAN, St. H., jedna z wysp Sorlingskich, na wybrzeżu Anglii, w hrab. Kornwall.

HELLEN, HILLAH, M. w Turcyi azjatyckiej, w paszalicu Bagdadzkim, o 100 w. ku pfd. od Bagdadu, na pr. brz. rz. Eufratu; 12,000 m. Stolica biskupa czyli Patriarchy Babilonu. Ważny skład handlowy pomiędzy Bogdadem i Bassorą. Mniemaniem jest, że to miasto zajmuje część miejsca dawnego Babilonu; okoliczne zwałiska niebardo są zajmujące.

HELLEVOETSLUEIS, M. w Niderlandach, w prow. Zuid-Holland, o 11 w. ku pfd. od Brielle, na półwyspie Voorne; 1644 m. Piękny port wojenny. Arsenal i warsztaty budowy okrętów. Szkoła żeglarska. Stacja parowców komunikujących z Anglią.

HELLIN, Mm. w Hiszpanii, w prow. Murcyi, o 44 wiorst ku pfd. od Tobarra, w pobliżu Mundo i Segura.

HELMANSHAUSEN, M. w elektorstwie Hesskim, w prow. Niższej Hesyji; 1,250 m.

HELME, rz. dopływowa Unstrut, w rej. pruskiej Erfurtskiej, wybiega w części pfd. gór Harcu, na granicy Hanoweru, i uchodzi w rej. Merseburgskiej, na pfd. wsch. Artern.

HELMET, M. w Cesarstwie Rosyjskim, w Infantach, na drodze z Wolmar do Dorpatu.

HELMOND, HELMONT, M. w Niderlandach, w prow. pfd. Brabant, na pr. brz. rz. Aa; 3,300 m.

HELMSDALE, rz. w Szkocyi, wypływa z jeziora Fisach, w hrab. Sutherland i uchodzi do mr. Północnego.

HELMSTÄDT, 1) M. okręgowe w Brunświckim, stoł. obwodu t. n. Ma 6000 mil kw. Niegdyś uniwersytet, obecnie gimnazjum; fabryka mydła, afunu i witryolu; 6,400 m. 2) Mm. w Bawarii, prow. Homburg, pod Holzkirchen; 1,150 m.

HE-LOUNG-KIANG, SAGHALIEN-OULA, prow. w Chinach, tworząca półn. część dawniej Mandżurii. M. stoł. t. n., na pr. brz. rz. Amur, wśród żyznej okolicy.

HELPE, wielka i mała, rz. dopływowe Skaldy, w dep. Północnym we Francji.

HELSINGBORG, M. w Szwecji, w lanie Malmö, nad Sundem, naprzeciw Elsenaur. Warownia, port handlowy, żegluga; 2,854 m.

HELSINGFORS, M. w cesarstwie Rosyjskiem, stoł. W. księstwa Finlandzkiego, nad zatoką Fińską; 10,599 m. w r. 1833. Warownia; stolica rządu W. księ. Uniwersytet przeniesiony tu z Abo w r. 1827., biblioteka (40,000 tomów). Dobry port handlowy. Wywóz zboża, ryb i desek.

HELSINGÖR, M. w Danii, na wyspie Seeland, o 36 w. ku pfn. od Kopenhagi. Port wygodny i przystań nad Sundem, naprzeciw Helsingfors; 7,700 m. w r. 1840. Warownia, komora. Z mocy dawnego zwyczaju każdy statek, przepływający przez Sund, obowiązany jest w tym miejscu się zatrzymać i opłatę przejściową złożyć na rzecz Danii. Ten podatek zatwierdzony tegoczesnemi traktatami, pobierany bywa tytułem kosztów na utrzymanie latarni i sygnali. Miejsce pobytu konsułów zagranicznych; rafinerie cukru; w pobliżu ważna cytadela Kronborg nad Sundem, i zamek królewski Marienlust.

HELTAN, W. w Siedmiogrodzie, o 9 w. ku pfd. od Hermannstadt, nad Czodd; 2,832 m. Zbiór wstawionych wisien. Ważna fabrykacja pospolitego sukna; fabrykacja kapeluszy słomianych.

HEMEL-HEMPSTEAD, Mm. w Anglii, o 25 w. ku zach. od Hertford; 4,759 m. Handel zbożem i mąką.

HEMLOCK, jezioro w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrab. Livingston, na pfd. jeziora Ontario.

HEMPSTEAD, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy-York, w hrab. Queen, o 36 w. ku zach. od Nowego Yorku; 7,609 m. w r. 1840. 2) (North) H., Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowy York, stoł. hrab. Queen; 3,891 m. w r. 1840.

HEMS, HOMS, M. w Turcji azjatyckiej, o 13 do 14 w. ku pfn.-wsch. od Damaszku, w pobliżu pr. brz. rz. Orontes. Wielkie i warowne; liczy wiele meczetów, bazarów, fabryk wyrobów jedwabnych i bawełnianych; 30,000 m.

HENARES, rz. dopływowa rz. Tagu w Hiszpanii, wybiega na pfn. Sigüenza, w prow. Gwadalajara, i uchodzi w prow. Toledo.

HENDERSON, M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Nowego Yorku, w hrab. Jefferson, na wsch. jeziora Ontario; 2,480 m.

HENG-KIANG, znaczna rz. w chińskiej prow. Hon-Nan.

HENLEY, Upon-Thames, Mm. w Anglii, o 35 w. ku pfd.-wsch. od Oxford, nad Tamizą, którą się przejeżdża po pięknym moście; 3,618 m. Handel zboża i maki.

HENLOPEN, przylądek w Stanach Zjednoczonych, na wybrzeżu Delaware, w hrab. Sussex, w stronie pfd.-zach. przy wejściu do zatoki Delaware. Latarnia morska.

HENNEBONT, M. portowe we Francji, w dep. Morbihan, na pfn.-wsch. Lorient, na l. brz. Blavet; 4,500 m.

HENNERSDORF, GROSS H., Mm. w Saksonii, w cyrk. Budziszyn, o 12 w. ku pfn. od Żytawy; 1,270 m. Gmina Braci Morawczyków i dom wychowania przez nich utrzymywany.

HENRYKOWO, HEINRICHAU, bogaty niegdyś klasztor i opactwo, w Prusach, w prow. Szląskiej, nad rzeczką Olawą, na pfd. od Ziemicy (Münsterberga).

HENSBURY, góra w Anglii, w hrab. Cornwall, 1032 stóp wysoka. Tamże latarnia.

HENSIES, Mm. w Belgii, w prow. Hainaut, o 19 w. ku zach. od Mons, nad Haine; 1,919 m. Zbiór konopi, uważanych za najlepsze w Europie do wyrobów powroźniczych. Handel wełną, masłem, konopiami i sianem.

HEPPENHEIM, M. w Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, stołeczne prow. t. n., o 27 w. ku pfd. od Darmstadt; 3,654 m. Rolnictwo, młyny i olejarnie, garbarnie i blicharnie płótna.

HERAT, hanat w Afganistanie, utworzony z dawniej perskiej prow. Khorassan; graniczy z Sedżestanem, Kandaharem i Gorat. M. stoł. t. n. warowne, w pięknym położeniu, o 430 w. ku zach. od Kabulu, na l. brz. Herirond, w urodzajnej równinie; 45,000 m. Jedno z najważniejszych miejsc handlowych w Azji. Zawiera liczne bazy, pałace, piękne ogrody. Główny punkt handlu z Persją, Kabulem i Indostanem. Fabrykacja dywanów cenionych bardzo na Wschodzie.

HERAULT, dep. we Francji, nad mr. Śródziemniem, w pośród dep. Gard, Aveyron, Tarn i Aude. Utworzony z dawniej prow. Niższej Langwedocyi, obejmuje 133 mil kw., z 367,343 m. w r. 1841. Otrzymał swe nazwisko od rz. Herault, która wybiegając z gór Ceweńskich, przepływa dep. na pfd. i uchodzi do mr. Śródziemnego pod Agde. Położenie górzyste; grunta niezbyt żyzne, nie tyle uprawie zbóż, ile winom sprzyjają. Kilka jezior nadbrzeżnych połączonych kanałami, nader obliczają w ryby. Jedwabnictwo rozgałęzione; liczne

fabryki wyrabiają: sukno, jedwabne materye, liczne papierne, sławne likwory, pachnidła, cukier, mydła, towary szklane, skóry i saliny, zajmują przemysł mieszkańców. Podzielony jest na 4 obwody, to jest: Montpellier, Béziers, Lodève, St. Pons.

HERBORN, M. stoł. amtu w ks. Nassauskiem, nad rz. Dill. Seminaryum; kilka fabryk; 2,100 m.

HERBSLEBEN, M. w ks. Saxen-Gotha, nad rz. Unstrut; 1,800 m.

HERESTEIN, M. w ks. Hessko-Darmsztadzkiem, w prow. Wyższa Hessya, na zach. Fuldy; 1,703 m. Fabryki ważne nici i płótna.

HERKULANUM, starożytne M. w Neapolu, u spodu Wezuwiusza. Pierwsze ślady tego miasta odkryto pod popiołami w r. 1773.

HERCULANEUM, M. w Stanach Zjednoczonych, stoł. hrab. Jefferson, w pań. Missouri, na pr. brz. Missisipi.

HERDECKE, M. w Prusach, w rejen. Arensburg, w okr. Hagen, nad rz. Ruhr. Fabryka sukna, półczech, towarów żelaznych, stalowych i t. p.; 2,615 m. w r. 1837.

HERDOUAR, M. w Indostanie-angielskim, w prz. Bengal, o 170 w. ku pfn.-wsch. od Delhi, nad Gangezem, przy spływie jego na równinę Indostanu. Jedno z świętych miast Indostanu. Co 12 lat odprawia się tu uroczystość religijna, na którą przybywa do 2,000,000 pielgrzymów.

HEREFORD, 1) hrab. w Anglii, między Monmouth, Gloucester, Worcester, i Shrop. Rozległe 34½ mil kw.; liczy 115,438 m. Położenie hrab. górzyste; grunt przecięż żyzny i dobrze uprawny. Główne rz. Wye i Lugg. Znaczna uprawa chmielu, zboża; chów owiec, dających wysoko cenioną wełnę. 2) M. stoł. powyższego hrab., nad rz. Wye; o 216 w. ku zach.-pfn. od Londynu. Biskupstwo od r. 680.; katedra, pałac biskupi, szkoła, kilka szpitali, oraz fabryki rękawiczek i wyrobów wełnianych. Handel jabłecznikiem, chmielem, skórą, ułatwiany kanałami Gloucester i Hereford; 10,934 m.

HERENCIA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Toledo, na pfn.-wsch. Ciudad-Real; 8,000 m.

HERENTHALS, M. w Belgii, w prow. Antwerpii, o 22 w. na pfd.-zach. od Turnhout, na l. brz. Małej Nethe; 3,162 m.

HERFORD, M. okręgowe w Prusach, w rej. Minden, przy spływie rz. Werra i Aa. Gimnazjum, główne muzeum westfalskie kunsztów i starożytności, przedziałnie bawełny; 6,852 m. w r. 1837.

HERJE-AN, rz. w Szwecji, w prow. Jämtland, spływająca z pr. str. do rz. Ljusne,

HERINGEN, 1) okręg i M. w Prusach, w rejen-

Merseburgskiej, nad rz. Holme; 2,074 m. 2) Mm. w Hessen-Kassel, prow. Fulda, na pr. brz. Werra; 1,144 m.

HERISAU, Mm. i gmina w Szwajcarii, w kantonie Appenzell, na pr. brz. Glatt; 7,158 m. Jedno z najważniejszych miejsc handlowych w Szwajcarii.

HERLESHAUSEN, miasteczko w Hessen-Kassel, w prow. Nider-Hessen; w pobliżu Werra; 1,030 m. Zamek Augustenau, siedziba Landgrafów Hessen-Philippstahl. Zwaliska starodawnego zamku Brandenburg.

HERLUFSHOLM, M. w Danii, w sztyfcie i na wyspie Seeland, o 66 w. ku pfd.-zach. od Kopenhagi. Szkoła szlachecka z biblioteką (7,000 tomów). Dawne opactwo Benedyktynów.

HERMANNSTADT, 1) prowincja w Siedmiogrodzie, w pań. Austriackim, składa się z wielu okrętów oddzielnych w krainie Saksonów; rozległość 37 mil niem. kw.; 114,785 m. w r. 1837. Grunt górzysty, bardzo wzniesiony. Zbiory zboża, owoców, wychów bydła. Przemysł bardzo czynny. Obejmuje w sobie 57 wiosek. Zajmuje część 1-go pułku granicznego wołoskiego. 2) Hermannstadt, Sybin, M. cesarskie i książęce, stoł. okręgu t. n. i krainy Saksonów, nad rz. Sybin. Ludność 18,337 m. w r. 1838. Najpiękniejsze M. w księstwie; rezydencyonalne komendanta wojskowego Siedmiogrodu; skarb księstwa; jeneralny zarząd pocztowy Siedmiogrodu; pobyt biskupa greko-prawosławnego. Konsystorz jeneralny ewangelicki. Zamożny dom królewski sierot-katolickich (Theresianum), gimnazjum katolickie, gimnazjum ewangelickie; dom wychowania dla dzieci wojskowych. Biblioteka (15,000 t.). Muzeum, 3 drukarnie. Przemysł bardzo czynny. Fabryki świec, sukna, żywności. Z pomiędzy budowli znamienitsze: dawny pałac Bruckenthal i ratusz.

HERMANOS, LOS H., 1) wyspy w Indyach zachodnich, liczone do mniejszych Antyllów, na pfn. wyspy Margarita. 2) Dwie małe wyspy w archipelagu Filipińskim, przy zachodnim pobrzużu wyspy Luçon.

HERMITAGE, winnice we Francji, w dep. Rodanu. Wina z nad Rodanu tak są cenione, jak najlepsze z Bordeaux i Burgundzkie. Zbiór roczny do 2,500 hektolitrow, win czerwonych i białych najdelikatniejszych.

HERMITES, LES H., mała gromada wysp na Wielkim oceanie, na pfn.-zach. wysp Admiralskich.

HERNAD, rz. w Węgrzech, w komitacie Zips, wybiega w okolicy Königsberg, tworzy jednym

z swych ramion (mały Hernad) wyspę Barsongos, i uchodzi poniżej Onod do Cissy.

HERNÖSAND, M. w Szwecji, na zach. wybrzeżu wyspy Hernö. Biskupstwo, gimnazjum, rybołówstwo, budowa statków wodnych. Handel konopiami, solą, płótnem; 2,100 m.

HERRADURA, twierdza i port w Hiszpanii, na wybrzeżu morza Śródziemnego, w prow. Granada, na zach. Motril.

HERRAMELLURI, Mm. w Hiszpanii (w Stariej Kastylii), o 48 w. ku zach. od Logrono; 1,188 m.

HERRENBURG, M. w królestwie Württembergu, w cyrk. Czarnogolasu, nad rzeką Ammer, o 30 wiorst ku p.d.-zach. od Stuttgartu; 2,106 m. w 1840. roku.

HERRENBREITUNGEN, Mm. i amt w elektorstwie Heskiem, w prow. Fulda, okręg Schmalkalden, na pr. br. rzeki Werra; 1,000 m.

HERRENGRUND, po węgiersku **UROÖFGY**, Mm. w Węgrzech, w żup. Sohl, o 22 wiorst ku p.n.-wsch. od Kremnicy; 1,417 m. Kopalnie miedzi zftotodajnej, i fryszerki, wydające corocznie od 600 do 750 kamieni miedzi, 500 do 600 mark srebra, 18 mark zftota. Słynne źródła miedziane, z których wydobywają corocznie 40 do 50 kamieni miedzi.

HERRENHUTH, **HERNHUT**, wieś w Saksonii, cyrk. Luzackim, nad Huttberge, na p.d.-wsch. Löbau. Miejsce pochodzenia Braci Morawczyków. Przemysł bardzo ożywiony; fabryki wyrobów bawełnianych, płótna, tabaki, blicharnie.

HERRERA, **DEL DUQUE H.**, Mm. w Hiszpanii (w prow. Estremadura), o 118 wiorst ku wsch. od Badajoz; 3,697 m. Zbiór wina, jednego z pomiędzy najbardziej cenionych w Hiszpanii.

HERRNALS, Mm. w Austrii (w Dolnej Austrii), o 3 wiorsty ku p.n. od Wiednia nad Alser albo Alsbach; 2,950 m. Dom wychowania założony w 1775. roku dla córek oficerskich. Fabryka wyrobów chemicznych. Góra Kalwary, miejsce pielgrzymki.

HERRNSTADT, po polsku **WASORZ**, M. w Prusach, w prow. Szlaskiej, o 69 wiorst ku p.n.-zach. od Wrocławia, pomiędzy dwoma ramionami Bartsch; 1,731 m. w 1837. roku.

HERSFELD, M. okręgowe na l. br. rz. Fuldy, w elektor. Heskiem. Fara, gimnazjum; szkoły: realna i rzemieślnicza; fabryka sukna, przędzy i wyrobów bawełnianych; 6,539 m. w 1840. roku.

HERSTAL, **HERISTAL**, Mm. w Belgii, nad rzeką Mozą, w prow. Leodjum. Fabryki i zakłady żelazne, oraz kopalnie węgla kamiennego; 6,032 m.

HERTFORD, 1) hrb. w Anglii, pomiędzy hrab.

Essex, Cambridge, Bedford, Buckingham, i Middlesex. Rozległe 30 i pół mil kw.; liczy 143,341 m. Kraj górzysty, lubo żyzny i dobrze uprawny, a szczególnie w części zachodniej. Główne rz.: Lea uchodząca do Tamizy, i Coln. Głównym produktem miejscowym jest zboże; dlatego też jako jedyny przedmiot handlu, spławianym bywa wielkim kanałem: Grand-Junction.

2) M. stoł. hrab. nad rzeką Lea. Znaczny handel zbożem; 5,237 m. W pobliżu kolegium East-India, założone 1806. roku, dla młodych ludzi, kształcących się do służby w Indyach Wschodnich.

3) Dwa hrab., powyższej nazwy w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej.

HERTZO, wyspa w zatoce Botnickiej, na wybrzeżu Szwecji, na wsch. Lulea.

HERZBERG, M. w Hanowerze, stoł. obw. t. n., nad Steber, o 58 wiorst ku p.d.-wsch. od Hildesheimu; 3,187 m. Skład królewski żelaza. Śpielnice zapasowe publiczne. Fabryka broni, zajmująca 200 robotników i opatrująca całą armię. Fabryka płótna, tkanin wełnianych. Dawny zamek elektorów Brunświckich.

HERZOGOWINA, **HERTSEK**, kraj w Europie, w części do Austrii, w części do Turcji należący. Część austriacka jest włączoną do Dalmacji; turecka zaś do sandżaku Bośni.

HERZOGENBURG, Mm. w Austrii, nad Trasen, na p.n.-wsch. St. Pölten; 1,235 m. Klasztor Kanoników regularnych Śgo Augustyna, założony w r. 1244. z zbiorami i biblioteką (15,000 t.).

HERZOGENBUSCH, **DEN BOSCH**, M. obronne w Niderlandach, w północnej Brabancji, przy spływie rzeki Dommel i Aa, wśród bagien. Biskupstwo, ratusz, kilka kościołów, szkoła, gimnazjum, fabryki, i warzelnie soli; 20,500 m.

HESBON, Mm. w Syrii, na p.n.-wsch. Jerozolimy.

HESDIN, M. obronne we Francji, w depar. Pas de Calais, na p.d.-wsch. Montreuil, przy spływie rzeki Canche i Ternoise. Nieco fabryk, warzelnia soli; 4,000 m.

HESELBERG, góra w Bawarii, w pow. Wassertrüdingen, między wsiami: Röckingen, Geröllingen i Wittelschofen. U stóp powyższej góry, odbywa się corocznie (8. lipca) jarmark ośmiodniowy.

HESELÖEN, duńska wyspa w Kattegacie, na p.n. Zelandyi.

HESSYA, kraina w Niemczech, zamieszkiwana dawniej przez naród zwany Katty. Hessya tworzy dzisiaj trzy państwa: Hessya Elektoralna, Wielkie księstwo Hesskie i Landgrawiat Hessen-Homburg.

HESSKIE. 1) **WIELKIE KSIĘSTWO HESKO-DARMSZTADZKIE**, państwo w Związku Niemieckim, M. stoł. Darmstadt. Kraj ten leży pomiędzy 49° 22' a 51° 4' szer. p.n.; i 5° 34' a 7° 30' długości wsch. Składa się z dwóch części głównych, jednej na p.n., a drugiej na p.d., oddzielonych częścią terytorium Hessyi elektoralfiej, Nassau i Wolnego M. Frankfurtu nad Menem. Graniczy na p.n. z Hessen-Kassel i Prusami; na zach. z Prusami i Nassau; na wsch. z Hessen-Kassel, Bawaryą i Baden; na p.d. z Baden i Palatynatem Bawarskim. Rozległość wynosi 152 7/4 mil kwadr., a ludność 843,711 w 1848. roku. Grunt w ogólności wzniosły, górzysty w części północnej, którą przerywa na zach. pasmo Taunus, a na wsch. zajmują masy Westerwaldu i Vogelsgebirge, tworzące kąt p.n.-zach. wielkiego płasko-wzgórza Niemiec i rozdzielających kotlinę Renu od kotliny Wezery. Grunt pomiędzy temi górami jest równiną wywyższoną. Część południowa kraju zajmuje na p.d.-wsch. pasmo Odenwald, a na zach. płaszczyzna rozciągająca się aż do l. br. Renu, do Hundsruock i Donnersberg. Najwyższe punkta w części północnej są: Herrenheimer-Höhe na 763 metrów, Taufstein na 693 metrów, Bildstein 661 metrów i t. d.; w części południowej Neu-Kirchen 591 metrów, Krähberg 563 metrów, Melibocus 500 metrów. Całkiem w kotlinie morza Niemieckiego zawarte; terytorium jest rozdzielone pomiędzy płytami Wezery i Renu, lecz większa część należy do płyty tej ostatniej rzeki. Znaczniejsze rzeki zlewające ten kraj są: Ren, przerywanyca całą jego południową część, a w kotlinie tej rzeki: Neckar, Men, Nidda, Nahe, Lahn; zaś Schwabno i Fulda, w kotlinie Wezery. Klimat w ogólności zimny z wyjątkiem płaszczyzny Renu. Temperatura średnia w Hessyi Reńskiej: w całym roku + 10°, wiosny + 10°, 2; lata + 18°, 9; jesieni + 9°, 8; zimy + 1°, 5. Grunt jeden z najurodzajniejszych w Niemczech, na płaszczyźnie Renu; z resztą mało wydający.

Ludność w r. 1843. dochodziła do 843,711 m., rozdzielonych w 66 miastach, 49 miasteczkach i 1,060 wioskach. Na 578,000 ewangelików jest 203,000 katolików, 27,000 żydów; 3/4 ewangelików należy do wyznania anglikańskiego, reszta zaś do innych sekt reformowanych. Hessen-Darmstadt jest krajem zupełnie rolniczym, przeszło 1/2 gruntu jest pod uprawą. Na całej przestrzeni urodzajnego gruntu, wynoszącego 3,128,586 morgów, 1,588,634 morg w uprawie, 381,408 morg łąk, 3,418 morg odłogów, 38,173 morg winnic, 3,774 morg

ogrodów, a 108,140 lasów. Pszenica szczególnie jest uprawiana w Niższej Hessyi, z wyjątkiem strefy Odenwald; żyto w Wyższej Hessyi, z wyjątkiem strefy Vogelsgebirge i innych wyżyn zbyt wzniesionych dla tej uprawy; owies wszędzie, lecz głównie w Hessyi nadreńskiej; proso w Starkenburg; tatarka w Odenwald i Vogelsgebirge, gdzie te płody są bardzo cenione. Inne produkta uprawy są: len, konopie, chmiel, tytoń i t. d. Prawie wszystkie winnice należą do Hessyi nadreńskiej. Drzewo głównie do Wyższej Hessyi, a następnie do prowincji Starkenburg. Wychów bydła stanowi także ważną gałąź przemysłu rolniczego. W r. 1828, było: koni 38,022; osłów 1,059; wołów i krów 244,029; owiec 224,243; trzody chlewniej 140,501; kóz 11,723. Z bogactw kruszcowych kraj ten obfituje w miedź, żelazo, węgiel ziemny i sól. Ruda miedziana głównie jest w Wyższej Hessyi. Ruda żelazna w znacznej ilości w Wyższej Hessyi i Odenwald. Soli wydobywają rocznie około 180,000 centnarów, a głównie w salinach Wimpfen. Węgla ziemnego 280,000 cetnarów, średniej dobroci, z tych połowa z kopalni w Dorheim. Źródeł mineralnych prawie nie ma, znaczniejsze są w Salzhausem, Auerback, i Nierstein. Płóciennictwo jest głównym punktem przemysłu krajowego, mianowicie w Wyższej Hessyi; sukiennictwo potem dopiero następuje. Jest jeszcze kilka fabryk wyrobów jedwabnych, papierni, wyrob. chemicznych, z kruszców, lecz te są mniej ważne. Handel głównie się zasadza na wywozie płodów gruntowych, a w prowadzeniu towarów kolonialnych i wyrobów rzemieślniczych. Głównym składem jest Moguncya. Co do oświecenia, Hessya w r. 1840. posiadała 1594 szkółek elementarnych: prócz tego 6 szkół politechnicznych, 9 gimnazjów i uniwersytet w Giessen. Główniejsze szkoły specjalne są: 3 normalne początkowe seminaryum biskupie w Moguncyi; szkoła leśna, szkoła weterynaryi przyłączona do uniwersytetu w Giessen, 2 szkoły akuszerzy, szkoła handlowa, szkoła wojskowa w Darmstadt. Budżet na rok od 1842. do 1844. obejmował: dochody 7,548,554 florenów; wydatki 7,546,649; dług publiczny 2,800,000 talarów konwencyjnych. Wielki książę Heski jest monarchą; ma tytuł królewskiej wysokości; korona jest dziedziczną w linii męskiej w porządku pierworodztwa. W braku linii męskiej, żeńska jest do tronu powołana. Wielki książę jest pełnoletnim w 18 latach; domysłny następca przybiera tytuł Landgrafa Hessyi i Renu. Wszyscy mieszkańcy są równi w obliczu prawa. Każdy mężczyzna zdolny broń nosić, obowiązany służyć od 20 do

25 roku życia; zastępstwo jednak ma miejsce za małą opłatą. Najwyższą radą administracyjną jest Ministerstwo Stanu, prezydowane przez jednego z Ministrów przybierającego tytuł Prezydenta; składa się ona z naczelników rozmaitych ministerstw i innych urzędników mianowanych przez panującego. Centralne ministerstwa są: spraw zagranicznych i domu wielkiego księcia; spraw wewnętrznych i sprawiedliwości, finansów i wojny. Od ministerium finansów zależą jeszcze wyższe władze: administracja podatków (Gesamte-Steuer-Verwaltung), dyrekcja komór (Zoll-Direction), dyrekcja rolnictwa i lasów (Oberbau- und Oberforst-Direction); izba obrachunkowa (Rechnungs-Kammer); kommissary monetarna (Münz-Deputation); dyrekcja kasy centralnej (Haupt-Stadt-Kasse); kassa umorzenia (Staatschulden-Tilgungskasse); inspekcja jeneralna portu, kontrolująca dyrekcję jeneralną księcia Thurn i Taxis. W administracji cywilnej, Hessa dzieli się na 3 prowincje; każda z nich na rejencye. Prowincję Wyższą Hessa i Starkenburg na kantory wiejskie. Administracja gminna ma burmistrza z radą gminną po wsiach i miejską po miastach. Każda prowincja ma swój trybunał cywilny i kryminalny. Jest trybunał apelacyjny i trybunał apelacyjny wyższy, oraz izba kassacyjna w Darmstadt. Są jeszcze niższe sądy: sądy wiejskie i sądy miejskie; trybunały kantonowe czyli sądy pokoju. Prócz tych trybunałów handlowy i rada wojenna z sądem wojennym w Darmstadt. Każda prowincja tworzy okręg duchowny, rządzony przez oddzielną radę, podzieloną na konsystorze, a te na parafie. W ogóle jest 421 parafii ewangelickich, a 146 katolickich, rabinów żydowskich 6. Siła zbrojna na stopie pokoju składa się z 6,427 ludzi, tworzących 1 kompanię gwardyi przybocznej, 1 pułku szwo-leżerów gwardyi, 1 kompanię inżynierów, 2 kompanie artylerji piechotnej, i 1/2 baterji konnej, 4 pułki piechoty.

2) ELEKTORSTWO HESSEN-KASSEL, państwo w Związku Niemieckim; leży pomiędzy 49° 56' a 52° 26' szer. półn., a 6° 11' i 8° 13' długości. Zaś co do granic pomiędzy Bawaryą, Wielkim księstwem Nassau i Wielkim księstwem Niższego Renu. W ogólności na powierzchni 209 milkwadr. Grunt w ogólności wywyższony. Znaczniejsze rzeki są: Wezera z dwoma swojemi gałęziami, Werra i Fulda; Men i Lahn spływające do Renu, i t. d. Klimat w ogólności zimny, z wyjątkiem doliny Menu i innych. Temperatura średnia w Fuldzie, roczna + 8°, 3. Grunt w ogólności mało urodzaj-

ny, z wyjątkiem głębich dolin, mianowicie Menu i Kinzig; Wezery, Werra, Lahn i Ohm, prawie niepłodny całkiem. Ludność w 1840. roku wynosiła do 758,650 m., rozdzielonych w 62 miastach, 26 miasteczkach, 1,290 wsiach i 648 oddzielnych domach. Ewangelików jest 605,000, katolików 105,000, a 15,000 żydów; 1/4 ewangelików należy do wyznania augsburskiego, reszta do reformowanego, z wyjątkiem dawnego księstwa Hanau, gdzie od r. 1818. obie konfessye tworzą kościół ewangelicki zjednoczony. Głównym źródłem bogactwa mieszkańców jest rolnictwo, pomimo że ono mniej jest posunięte niż w innych państwach północnych Niemiec. W ogóle zbiór kartofli jest znaczny i zastępuje w górzystych okolicach zupełny brak zboża. Po zbożu, najważniejszym produktem jest len, zajmuje on 40,000 akrów; konopie tylko w małej ilości zbiera się w prow. Hanau. Zbiór rzepaku acz zajmuje 20,000 akrów i obficie wydaje zbiory, zaledwie na 1/4 część wewnętrznej potrzeby wystarcza. Uprawa tytoniu niegdyś tak rozgałęziona zaniechana została. Buraki wprowadzone od lat kilku zasilają zaledwie kilka fabryk w różnych punktach terytoryalnych. Hessen-Kassel jest jednym z krajów w Niemczech a nawet w Europie najzamożniejszym w lasy; zajmują one 1,578,333 morgów, z tych 835,314 morgów należy do skarbu, a 255,761 morgów do gmin; główne gatunki drzew są: dąb, buk, brzoza i drzewa żywiczne. Chów bydła znaczny, mianowicie: 50,000 koni; 35 mułów, 618 osłów, 230,000 rogacizny, 561,000 owiec dających 60,000 kamieni wełny, 134,847 wieprzy, 40,943 kóz; ogólniej wartości 6,500,000 talarów. Chów jednak koni jest niedostateczny, a rogacizna w ogóle nieodznaczająca się. Ulów pszczelnych 40,000. Hodowanie jedwabników znaczne było w wielu okręgach, obecnie niemal całkiem zaniedbane. Hessa Elektoralna posiada obficie niektóre kruszce najużyteczniejsze: żelazo, węgiel, sól i rozmaite gatunki ziem i kamieni, wydające najobfitsze płody. Złota w małej ilości wydobywają w piaskach Edder; kopalnie srebra zaniechane oddawna. Kopalnia miedzi w Richelsdorf wydaje 2,400 centnarów rudy. Około 2,000 centnarów rudy kobaltu wydobywają w kopalniach Richelsdorf i Biher. W Schmalkalden, 7 wysokich pieców, należących do towarzystw, odlewają 72,000 centnarów surowizny wyborowego gatunku. W reszcie państwa 5 wielkich pieców i 9 kuźnic rządowych wydają 100,000 centnarów surowego i topionego żelaza, a 36,000 centnarów w sztabach. Torfu wydobywają w rozmaitych miejscach około

14,000,000 maas. Saliny, z tych najważniejsze w Alendorf, Nauheim i Rodenburg, corocznie dostarczają 350,000 centn. soli, wystarczających na konsumpcję. Prócz tego znajduje się ziemia garncarska i na porcelanę, piasek na szkło, oraz umbra i okra, które wydobywane są i stanowią artykuł wywozowy. Hessa elektoralna posiada łomy marmuru i kamień budowlany; beryt, spat, alabaster, agat, jaspis i kryształ górny, gips i wapno w wielkiej obfitości. Z pomiędzy źródeł mineralnych żelaznych są w Hofgeismar i Wilhelmsbad około Hanau słynne w północnych Niemczech. Kąpiele słone w wielu punktach, najwięcej uczęszczane w Nauheim i Rodenburg. Przemysł fabrykacyjny acz niedostateczny na potrzeby konsumpcji, wiele jednak płodów wydaje, a wzrósł od chwili przystąpienia do Związku Celnego. Najwięcej kwitną fabryki płócien i innych tkanin, wyrobów z żelaza, stali i garncarstwo. Cienkie płótna i bielizna damaszkowana wszędzie są wyrabiane, ale wyłącznie prawie na potrzebę krajową. Tkanin sukiennych głównym punktem jest Hersfeld, zajmują one 15 fabryk. Wyroby bawełniane w Hanau i w okolicach Fuldy. Wyroby jedwabne i aksamitu wyłącznie w Hanau. Obwód Schmalkalden jest wielkim warsztatem rządowym żelaza i stali, oraz wyrobów nożownictwa i ślusarstwa; artykuły instrumentów muzycznych, cynku, srebra, jubilerstwa najświetniejsze w Hanau. Dwie lejnje liter w Kassel i Bockenheime, w pierwszym z tych miast jest mennica rządowa. Jednym z głównych punktów w północn. Niemczech dla wyrobów szklanych była niegdyś Hessa, lecz dziś tylko 3 huty posiada. Garbarń jest 300, 50 papierni, 5 fabryk cukru z buraków, fabryki pojazdów, fortepianów, hebnarszczyzna, fabr. mebli, w niektórych miejscach bardzo znaczne; 790 browarów w 1840. r. wyrobiły 155,000 om piwa. Dystrylarnie wódek w tymże roku 682, wypaliły 90,000 om wódki; wartości 1,300,000 talarów. Potrzebują one corocznie około 480,000 ćwierci kartofli i 60,000 ćwierci zboża. Głównymi punktami przemysłu rękodzielniczego Hessa-Kasselskiej, są Hanau i Fulda. Handel jest mało znaczny. W 1840. r. było 1,255 szkółek elementarnych z 1,360 nauczycieli i nauczycielek, uczniów zaś 107,600. Prócz tego jest 6 gimnazyów, uniwersytet w Marburgu; szkoły specjalne, wojskowa, politechniczna czyli wyższa przemysłowa w Kassel, seminaryum teologiczno-katolickie w Fulda, 4 szkoły normalne początkowe dla pastorów ewangelickich, w Kassel dla żydów. Akademia sztuk pięknych w Kassel i akademia rysunku w Ha-

nau, szkoła głucho-niemych w Homberg; 15 szkół elementarnych rzemiosł, szkoła garnarzy w Gross-Almerode; szkoła tkaczy w Kassel. Hessa posiada bogate zbiory naukowe i przedmiotów sztuki, z tych biblioteki w Kassel, Marburgu i Fulda; muzeum i galeria obrazów elektorska w Kassel, różnorodne zbiory uniwersytetu w Marburgu. Z pomiędzy towarzystw uczonych: handlu i przemysłu, rolnictwa w Kassel, oba są instytucjami rządowymi. Z pomiędzy prywatnych: historyi naturalnej w Hanau, historyi narodowej w Kassel, dwa towarzystwa sztuk pięknych w Kassel, i t. d. W roku 1840. rząd liczył 11 miast; 25 drukarni z 60 prasami, po większej części w Kassel jako jednem z najznakomitszych miast w całych Niemczech, co do ilości publikacji literackich. Budżet w r. 1840. obejmował: przychody 3,627,000 talarów, wydatki 3,772,370 talarów; dług publiczny w r. 1837. 1,540,850 talarów. W Hessa-Kasselskiej panujący ma tytuł księcia elektora Hesskiego, syn starszy zaś księcia elektorskiego (Kur-Prinz), członkowie rodziny mają tylko tytuł książąt. Radą administracyjną najwyższą jest ministerium stanu; ministerstw jest 6: sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, obejmujące zarazem oświecenie i sprawy duchowne, skarbu, wojny i spraw zagranicznych, zarazem zajmujące się sprawami domu książęcego. Wyższe władze administracyjne zależne od ministra skarbu, są: dyrekcja skarbu, dyrekcja kasy centralnej państwa; najwyższa izba skarbową, zarządzająca dobrami i podatkami niestałymi; zarząd czyli kolegium podatków stałych; dyrekcja komór, opłat i stępla; administracja lasów, administracja kopalni, salin i kuźnic, i inspekcja jeneralna poczty w Kassel. Co do administracji cywilnej, Hessa dzieli się na 4 prowincje, rządzone przez rejencye; tych naczelnikiem jest dyrektor rejencji. Prowincje znów się dzielą na 21 cyrkulów; tych władzą znów są Kreis-Amty. Administracja gmin składa się z burmistrzów w celniejszych miastach i rady gminnej w miastach. Najwyższy sąd sprawiedliwości kraju jest najwyższym trybunałem apelacyjnym, składa się on z trybunału cywilnego i trybunału kryminalnego, 5 trybunałów wyższych odsadzają w drodze apelacji wyroki trybunałów 1-ej instancji; 7 trybunałów w główniejszych miastach i 76 sądów spornych. Dwa są więzienia dla kryminalistów, w Kassel i Marburgu; 2 domy indagacyjne (Zucht-Haus) w Kassel i Fulda, 2 domy pracy czyli więzienia policyi poprawczej, w Kassel i Fulda, i więzienie stanu w Spanbergu. Panujący jest naczelnikiem kościołów ewangelickich, administracja du-

chowna zależy od 3 konsystorzów. Podział duchowny jest na dyecezye, których jest 12; 3 z nich są pod kierunkiem podkonsystorza, inne zaś zarządzane przez nadintendentów i inspektorów. Ogólna liczba parafij ewangelickich 291. Katolicy tworzą dyecezyą biskupa Fuldy, który jest sufraganiem arcybiskupstwa w Freiburgu, stanowią 64 parafij, rozdzielonych pomiędzy 8 dekanatów czyli kapituł wiejskich. Klasztorów jest 6. Żydzi zostają pod kierunkiem jeneralnego konsystorza w Kassel, dwa razy zbierającego się corocznie; mają synagog 18. Są zbiora składająca się z gwardyi obywatelskiej, do której każdy z obywateli od 20 do 50 roku życia należy, stanowiąca część wojska stałego. Wojsko tworzy 1 dywizyą piechoty podzieloną na 2 brygady o 10 batalionach, 1 pułk gwardyi, 3 pułki liniowe, 1 batalion strzelców i 1 batalion karabinierów, 1 brygadę jazdy o 10 szwadronach (2 szwadrony gwardyi przybocznej, 1 i 2. pułk dragonów); 1 brygada artylerji (1 bateria konna, 2 baterie piesze i 1 kompania pionierów i rzemieślnicza). Prócz tego korpus gwardyi Szwarzarów, korpus żandarmerji wojskowej i korpus żandarmerji policyjnej; 2 kompanie garnizonowe i korpus inwalidów w Karlsruhen. Najwyższy audytoryat jeneralny jest w Kassel. Czas służby poczyną się w 20 roku; trwa lat 5, z tych 4 w czynnej służbie a rok w rezerwie. Zastępstwo tylko ma miejsce w czasie pokoju; rekrutowanie odbywa się przez losowanie. Z pomiędzy licznych zakładów użyteczności publicznej i dobroczynnych najgłówniejszym jest Kassa Narodowa Kredytowa, będąca kasą pożyczki, założona w 1832. r.; w 1840. przyjęła do umieszczenia 11,000,000 talarów, a wypożyczyła (12,500 osobom) 10,500,000 talarów; kassy oszczędności urządzone na tejże stopie, są pod jej zależnością.

3) HESSEN-HOMBURG (Landgrawia), kraj w Związku Niemieckim. Składa się z państwa Homburg; położony na pfn. Frankfurtu nad Menem, pomiędzy Hessyą Elektoratną, Nassau i państwem Meissenheim. Powierzchnia obejmuje 5 mil kw.; liczy 23,689 m. w 1840. r. Rząd samowładny. Administracja należy do 3 komisji: Sprawiedliwości, Administracji i Skarbu. Trybunałem najwyższym w kraju jest sąd apelacyjny w Darmstadt. Dwie szkoły ścisłe w Homburgu i Meissenheim; szkoła leśna w Homburgu. Przychody czynią około 150,000 florenów, dług 500,000 florenów. Kontyngens związkowy wynosi 200 ludzi i należy do dywizji rezerwowój.

HETTANGE, LA GRANDE H., Mm. we Francji, w dep. Mozeli, o 5 wiorst ku pfn. od Thionville;

1,106 m. Zbiory ważne maku, melonów i groszku fabryki wyrobów garncarskich.

HETTINGEN, M. w ks. Hohenzollern-Sigmaringen, nad Lauchart, na pfd. Gamertingen; 544 m.

HETTSTÄDT, HETTSTETT, HECKSTEDT, M. w Prusach, rejencya Merseburgska, nad rzeką Wipper. Piękne kościoły, kilka fabryk i kopalnie miedzi; 3,543 m.

HEUBACH, M. w król. Wirtembergskiem, w cyr. Jaxty, o 6 wiorst ku wsch. od Gmünd, nad Reims; 1,309 m. w 1840. roku. Fabryki bawełniane, nade wszystko chustek.

HEUBERG, nazwa kilku gór i wzgórz w Wirtembergu, a szczególnie tej strony Alp, która rozciąga się od Danaju, pod Mühlheim i Friedingen, między Elta i Beer, aż ku Deilingen.

HEUKELOM, Mm. w prow. niderlandzkiej Południowej Holandji, pod Gorkum; 500 m.

HEUSDEN, M. obronne w prow. niderlandzkiej Północnej Brabancji, na l. br. Starcy Mozy; 1,520 m. 2) Mm. w Belgii, w prow. Flandrya Wschodnia, o 4 wiorst ku wsch. od Gandawy, nad Skaldą; 1,953 m.

HÉVE, CAP DE LA H., przylądek we Francji, na pfn.-zach. wybrzeżu dep. Niższej Sekwany, na pfn.-zach. Hawru, w końcu samą ujścia Sekwany. Dwie latarnie morskie, na 150 metrów wysokie.

HEWESKI, komitat w Węgrzech, po obu brzegach Cissy, między komit. Peszteńskim, Neogradzkim, Gömörskim, Borszodskim, Saboleskim, Bekieskim i Tszongradzkim. Rozległość ma 120,1 mil kw., z 292,354 m. W części północnej góra Matura, z resztą rozległa równina. Główna rz. Cissa, przyjmująca do siebie wiele pomniejszych. Płody: zboże, pszenica, kukurydza, wino i tytoń.

HEXHAM, M. w Anglii, w hrab. Northumberland, na prawym br. Tyne, obecnie przy kolei żelaznej, łączącej wybrzeże wschodnie z zachodnim; 6,050 mieszkańców.

HEYST-OP-DEN-BERG, M. w Belgii, w prow. Antwerpskiej; 6,900 m.

HEZO, rzeka w Afryce, w Niższej Gwinei, pomiędzy dwoma rzekami Loge i Duzo; uchodzi do oceanu Atlantyckiego.

HHA, 1) M. w Chinach, w prow. Kuang-Si, na pfd.-zach. Thai-Phing. 2) Hia-Loui, miasto tamże, w prow. Huang-Si, na pfd.-zach. Tchin-An.

HIANG, 1) H.-Chan, M. na wybrzeżu zach. wyspy Chińskiej, leżącej w zatoce kantonu, w prow. Kuang-Tung. 2) Hiang-You, M. w Chinach, w prow. Houang-Si, na pfd.-wsch. Tchin-An.

HIAN-KHING, prowincja w Chinach, na pfn.-wsch. Korei. Graniczy na północ z Chińską prow. Hing-King, na zach. z prow. Ping-An, na południe z prow. Kiang-Juan, na wsch. z mr. Japońskim. Położenie góryste, ludność niewielka. M. główne Tsing-Yen-Pon.

HIAO, 1) Hiao Foung, M. chińskie, w prow. Tche-Kiang, na pfd.-zach. Hou-Tcheou. 2) Hiao Yao, M. tamże, w prow. Chan-Si, na pr. br. Fuen-Ho. Gorące źródła.

HIARNOE, W. w Danii, w sztyfcie Ribe, przy wejściu do zatoki Horsens.

HIDDENS-ÖE, wyspa w Prusach, na morzu Bałtyckim, przy ujściu rzeki Odry do Bałtyku, na zach. wyspy Rugii. Długa mil 2 i pół, szeroka zaledwie pół mili. Mieszkańcy po większej części rybacy i żeglarze.

HIDJELLY, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, obw. Hongly, o 100 wiorst ku pfd.-zach. od Kalkuty, na pr. brzegu Hongly. Kopalnie soli.

HIELM, mała wyspa duńska, w Kategacie, na wsch. Hasseløre.

HIELMAR, jezioro w Szwecji, pomiędzy lanami Örebro, Nyköping i Westerås. Spływa do jeziora Mälar. Długość wiorst 9, szerokość 3; rybne, liczy wiele wysp i skał podwodnych.

HIERRO, ISLA DEL H., ILE-DE-FER, wyspa w Afryce Hiszpańskiej, w prowincji Kanaryjskiej, ku pfd.-zach. od Gomera; M. stoł. Valverde; 4,444 m. Wyspa Ferro jest punktem, przez który wszyscy geografowie poczynawszy od Ptolemeusza, aż do Riccioli, przeprowadzali południki. Część jej najbardziej ku zach. posunięta, leży pod 20° 30' Paryża, a 18° 9' 45" ku zach. od Greenwich. Niemcy, którzy ciągle używają w książkach swoich i na mappach tego południka, przeprowadzają go przez 20° Paryża, to jest o 30" na wsch. od południka starodawnych geografów, pomiędzy wyspą de Fer i Gomera.

HIERTING, Mm. w Danii, o 31 wiorst ku pfn.-zach. od Ribe, nad morzem Niemieckim; 200 m. Mały port.

HI-FOUNG-HEOU, M. w Chinach, w prowincji Tchi-Li, w pobliżu wielkiego muru, na pfn.-wsch. Pekinu.

HIGHATE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Vermont, w hrab. Franklin, nad jeziorem Champlain. Znaczny handel drzewem; 2,500 m.

HIGUERA, JUNTO-A-ARACENA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 48 wiorst ku pfn. od Seville; 1,346 m.

Słown. Geogr. Poc. T. I.

HIGUERA, LA REAL H., Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 46 wiorst ku pfn.-zach. od Seville; 3,737 m.

HI-HO, rzeka w Korei, w prow. Hoang-Hai, uchodzi do morza Żółtego.

HIJAR, Mm. w Hiszpanii (w Aragonii), o 67 w. ku pfd.-wsch. od Saragossy; 2,889 m.

HILCHENBACH, M. w Prusach, w rej. i o 44 w. ku pfd. od Arensburg, w okr. Siegen; 1,171 m. Fabryki wyrobów lnianych, płótna, tabaki; garbarnie.

HILDBURGHAUSEN, 1) dawne księstwo Saxen-Hildburghausen, obecnie amt w Saxen Meiningen; 19 mil kw. rozległości, a 27,730 m. Pomiędzy Kurburgiem, Bawaryą, a M. prus. Henneberg. 2) M. na pr. br. Werra, u spodu pfd. Turingerwald, niegdyś rezydencya książąt. Przyozdobione zamkiem; gimnazjum, seminaryum, instytut bibliograficzny, dom obłąkanych, kilka fabryk; dość znaczny handel; 4,226 m.

HILDERS, pow. i M. w Bawarii, nad Auersberg; 1,068 m. Powiat rozległy 3 i pół mil kw.

HILDESHEIM, 1) prow. Hannoveru, niegdyś księstwo, na pfd.-wsch. Hannoveru. Ma rozległości 32 mil kw.; 156,000 m. 2) M. stoł. prow. t. n., tamże, nad Innerste, o 26 w. ku pfd.-wsch. od Hannoveru; 14,734 m. Stolica bisku. a sufragana Kołońskiego, dla terytorium wsch. Wezery. Posiada kapitułę katolicką, konsystorz ewangelicki, trybunał apelacyjny. Miejsce zgromadzenia stanów prowincjonalnych, garnizon, arsenał, gimnazjum katolickie (Josephinum) założone w roku 1588. Gimnazjum ewangelickie (Andreanum) założone w roku 1544. Szkoła politechniczna elementarna szkoła położnicza, szkoła głucho-niemych, dom obłąkanych. Czynne fabryki płócien i białizny domaszkowanej; fabryka tabaki; browary niegdyś bardzo słynne, garbarnie, 2 drukarnie. Handel bardzo czynny niemi i płótnem. Z pomiędzy budowli odznaczają się katedra, a w ogólności wszystkie kościoły bardzo starodawne.

HILDESHEIM, Landrostei, czyli prowincja w Hanowerze; ma rozległości 79 mil kw.; 364,494 m. w r. 1842. Obejmuje dawne księstwa Hildesheim, Göttingen, Grubenhagen, i Hohnstein. W r. 1842. zawierała w sobie 20 M., 14 Mm., 582 wiosek i 50,588 zabudowań.

HILLEROD, W. w Danii, w sztyfcie i na wyspie Seeland, o 31 w. ku pfn.-zach. od Kopenhagi, nad małym jeziorem; 1,800 m. w r. 1840. Dystylarnie, garbarnie, fabryki spirytusu. W pobliżu piękny zamek królewski Friederiksberg, zbudowany przez Chrystiana IV., gdzie się odbywa koronacja kró-

16 w. duńskich. Piękna galeria obrazów; piękna stajnia mająca przeszło 600 koni.

HILLESHEIM, M. w Prusach, w rej. Tryer-skiej, okr. Daun; 500 m. Kopalnia żelaza.

HILPOLSTEIN, Mm. w Bawarii, w cyrkule Regensburg, stol. okręgu t. n., o 31 w. od Norymbergi; 1,100 m. Ważne targi na zboże.

HILSBACH, Mm. w Badeńskim, w obwodzie Niższego Renu, o 6 w. od Sinsheim, nad rz. t. n.; 11,329 m.

HILL-RIVER, rz. w Ameryce angielskiej, w Nowej Walii pld., uchodzi do zatoki Hudsonskiej przy warowni York. Źródło ma na pfn.-wsch. z jeziora Winipeg.

HILLSBOROUGH, 1) wyspa na oceanie Atlantyckim, na wsch. wybrzeżu Labradoru, na pfn. Nain. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Somerset; 3,000 m. 3) Rz. w wsch. Florydzie, uchodząca do zatoki Ś. Ducha. 4) Mm. w Irlandii, w hrab. Down, o 28 w. ku zach.-pfn. od Downpatrick; 5,631 m. Fabryki płócien i muslinu. Piękny kościół tegoczesny. Dawniejsza warownia jest obecnie zamkiem margrabiów Downshire.

HILLSDALE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowy York, hrab. Kolumbia; 3,000 m.

HILL'S POINT, przylądek w Stanach Zjednoczonych, na wybrzeżu Maryland, w hrab. Dorchester, na wsch. wybrzeżu zatoki Chesapeake.

HILLTOWN, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Pensylwania, hrab. Bucks; 2,000 m.

HIMALAYA (Miejsce Śniegów), HIMALEYA, HIMA-MALEH, pasmo gór w Azji, najwyższe w systemacie gór znanego świata; tworzy jeden tylko stopień oddzielający płaski Indostan, od płaskowzgórza Tybetu, wzniesionego o 3000 metrów ponad tę płaszczyznę. Ciągnie się ono na zach. przez pasma Bolor-Tag i Hindoukusch w Afganistanie, a na wsch. przez płaskowzgórza Yunan w Chinach; lecz w ogólności pod nazwą Himalaya obejmują tylko część położoną pomiędzy biegiem Indusu a Daoualadjiri, równoległą do równika, od Daoualadjiri do źródeł Brahmapoutra. Wzniesienie jego średnie jest na 5200 metrów, a wiele z jego pików przewyższają wysokością Chimborazzo, długi czas uważaną za najwyższą w świecie. Główniejsze wierzchołki Himalaya są: od zach. ku wsch. Ral-dung na 7,130 metrów; Jounmotri 7,052; Baudrinath 7,814; Jauahir 8,583; Koonlus 7,504; Daoualadjiri najwyższy szczyt ze wszystkich gór pomierzonego systemu 8,954; Gosains-thann 8,246; Salpon 8,081; Tschamalari, którą mniemają być wyższą niż Daoualadjiri i t. d. Jako podział wód, Himalaya nie ma tak

proporcjonalnej ważności do ogromu swojej rozciągłości. Utworzone ze wszystkich źródeł które biorą początek na pfn. jej pochyłości, dwa biegi wód, Indus i Yaron-Tschangu-bo-Tsiu, kierują się, pierwszy ku pfn.-zach., drugi ku pld.-wsch., a płynąc wzdłuż Himalaya, obie zwracają się ku pld. przy kończynach tego pasma, rzucają się przez wąwozy, torując sobie drogę, Indus ku mr. Omana, a druga ku zatoce Bengalskiej, pod nazwą Iraouaddy. Na pld. pochyłości, dwie inne wielkie rzeki, Gangez i Brahmapoutra, mają swoje źródła prawie w dwóch krańcach Himalaya i przyjmują w siebie wszystkie rzeki płynące z tej strony i mieszają swoje z ich wodami, w ich ujściu w głębi zatoki Bengalu. Całe więc pasmo może być uważane za należące do kotliny morza Indyi. Na całej rozciągłości Himalaya, dwadzieścia tylko przejść jest znanych i jeszcze w tej liczbie dwa są dostępne dla koni; na wszystkich innych używają tylko kóz wefnastych do transportów. Wywyższenie tych przejść jest na 3,000 i 5,000 metrów. Główniejsze z nich są: Kandribał, pomiędzy Kaszemirem i krajem Ladak; Paralaha z Kohestanu do Ladak, przez wyższą dolinę Schenab; z Schatoul, Borendo i Piming, przez wyższą dolinę Settledge; z Gang-Tang-Ghaut, przystępną dla koni, pomiędzy Baghiraty i miejscowością chińską zwaną Tschaprang; z Netec-Ghaut, z Doura-Ghaut, i z Gouandouk, przez dolinę rz. t. n. Przejścia znajdujące się na wsch. tego ostatniego mało są znane. Granit i gneiss zdają się być głównymi gatunkami skał Himalaya. Liczne pokłady szcztów skamieniałych zwierząt natrafiają się na wysokościach 5,000 metrów. Wąwozy oddzielające góry przecinają pasmo pod kątem prostym. Stale, bok pfn.-zach. jest nierówny i chrapowaty, gdy strona przeciwna jest gładką. Himalaya nie ma wulkanów w częściach zwiedzonych, a jednak trzęsienia ziemi i przewroty gruntu wydarzają się często. Główniejsze znajdowane w niej minerały są: siarka, selen, sól, piasek złoty, miedź, żelazo, ołów, antymonium i mangan. Źródła mineralne także zdają się być liczne. Granica odwiecznych śniegów znajduje się w wzniesieniu 3,100 metrów na pld. pochyłości pasma, a około 5,200 m. na pfn. pochyłości. W skutku tej różnicy fizycznej, i wegetacja w podobnymże stosunku się odróżnia jak i temperatura na obu spadzistościach. Na południu zamieszkania nienatrafiają się już po za 3,200 metrów wysokości, a wegetacja ustaje o 3,600 metrów; na północ wioski jeszcze się napotykają aż do 4,000 metrów, a wegetacja ciągnie się prawie aż do 4,000 metrów. Himalaya

jest ubóstwiona od Indusów, którzy ją uważają za ojca Gangezu i jego siostry Ooma.

HIN, M. w Chinach, stol. kantonu t. n., w prowincji Schan-Si.

HINCHINBROOK, jedna z wysp archipelagu Ś. Ducha, na pfn. wyspy Sandwich.

HINCKLEY, M. w Anglii, w hrab. Leicester, o 19 w. na pfn.-zach. od Leicester; 7,180 m.

HINDELAND, M. w Bawarii, w obw. Sonthofen, pod Immenstadt; 1,000 m.

HINDELOOPEN, M. w Niderlandach, w prow. Fryzji, na pld.-zach. Sneek, nad jeziorem Zuider; 3,000 m.

HINDOSTAN, ob. INDOSTAN; HINDOSTAN ANGIELSKI, ob. INDYE; HINDOSTAN FRANCUZKI, ob. INDYE; HINDOSTAN PORTUGALSKI, ob. GOA.

HINDOU KOUCH, Caucasus-Indicus starożytnych, pasmo gór w Afganistanie. Hindou-Kouch rozciąga się pomiędzy biegiem Indusu, który go oddziela od Himalaya na wsch. i płaskowzgórzem Iran czyli Persji, z którą miesza się na zach. Owe pasmo, które zdaje się najwyższem po Himalaya, niedokładnie jest tylko znane europejczykom. Oddziela ono pływ jeziora Aral od pływ oceanu Indyjskiego.

HING, 1) Hing-An lub Ngan, M. w Chinach, stol. okręgu t. n., w prowincji Schen-Si. 2) Hing Hoa, M. w Chinach, stol. okręgu t. n., w prowincji Fou-Kian.

HING HAM, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Massachusetts, hrab. Plymouth, nad Massachusetts; 3,564 m. w r. 1840. Przemysł nader czynny. 2) Mm. w Anglii, w hrab. Norfolk, o 18 wiorst ku zach.-pld. od Norwich, w pobliżu źródła Yare; 1,442 m.

HINIESTA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Nowa Kastylia, o 83 wiorst ku pld.-zach. od Cuenca; 4,300 m.

HINKA, wielkie jezioro w Chinach, prow. Hing-King. Przyjmuje wiele pomniejszych rzek do siebie.

HINOJARES, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 52 w. ku zach. od Jean; 588 m.

HINOJOSA-DEL-DUQUE, 1) M. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 55 w. ku pfn.-zach. od Korduby, na l. brz. Duero; 10,233 m. 2) Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylji), o 66 w. ku zach.-pfn. od Toledo; 1,400 m.

HINOJOSOS-DEL-MARQUESADO, 1) Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylji), o 88 w. ku pld.-zach. od Cuenca; 1,347 m. 2) Hinojosos del

Orden, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylji), o 88 w. ku pld.-zach. od Cuenca; 1,758 m.

HINWYL, W. w Szwajcarii, w kant. Zürich, o 6 w. ku pfn.-wsch. od Gröningen; 2,729. W pobliżu źródła i kąpiele Gyrenbad i Ehrlösen.

HIONG, M. w Chinach, w prow. Tchi-Li, na pld.-zach. Pa.

HJORRING, M. w Danii, o 46 w. ku pfn. od Aalborga; 1,000 m. Dystylarnie i więzienie.

HIORTÖE, wyspa Duńska na pld. Fionii.

HIRMENLI, M. w Turcji europejskiej, w Rumelii, o 53 w. ku pfn.-zach. od Adryanopoli, przy spływie Ouzoundia i Maritza.

HIRSAU, W. w Wirtemberskim, w cyr. Szwabwald, nad Nagold; ludność 743 m. w r. 1840. Piękne sztuczne przedziałnie wełny, papierne. Piękne zwaliska starodawnego opactwa Benedyktynów, założonego w 830. r., jednego z najbogatszych i najślawniejszych w Niemczech.

HIRSCHAU, M. w Bawarii, w cyr. Ober-Pfalz, w pow. Amberg, o 62 w. ku pfn. od Ratyzbony; 1,406 m.

HIRSCHBERG, 1) Mm. w Prusach, w rej. i okr. Arensburg, nad Hawą, o 15 w. ku wsch. od Arensburgu; 1,000 m. 2) M. w Prusach, w rej. Lignickiej, stol. okręgu t. n., przy spływie rz. Zacken do Bober, o 45 w. ku pld. od Lignicy. Trybunał miejski i wiejski. Gimnazjum. Przemysł nader czynny; fabrykacja żagli, liczne blicharnie, młyny foluszo-we, farbiarnie i drukarnie bawędnianych wyrobów; rękodzielnia porcelany, rafinerie cukru, papiernia, 2 drukarnie. Kościół ewangelicki z organami 3936 piszczałkach. 3) Mm. w Austrii, w Czechach, w cyrk. Bolesław (Bonzlau), o 35 w. ku pfn.-zach. od Mody Bolesław (Jung-Bonzlau); 1,946 m. Fabryka płócien drukowanych. 4) M. w Reuss-Lobenstein-Ebersdorf, o 15 w. ku pld.-wsch. od Lobenstein, na pr. brz. Saali; 1,350 m.

HIRSCHHOLM, Mm. w Danii, w sztyfcie Zeeland, o 22 w. na pfn. od Kopenhagi. Zamek królewski; 350 m.

HIRSCHHORN, M. w ks. Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, stol. okręgu t. n., na pr. brz. Nekar; o 61 wiorst ku pld.-wsch. od Darmstadt; 1,507 m. katolików. Zwaliska starodawnego zamku.

HIRSOWA, M. w Turcji europejskiej, w Bułgarii, w sandzaku Sylistrya, nad Dunajem, o 61 w. ku pld.-zach. od Babadagh. Zamek, kąpiele; 4,000 m.

HIRSTHOLMEN, gromada trzech wysp w Kattegacie, na pfn.-wsch. Frederikshaven. Zamieszkałe od rybaków.

HISINGEN, wyspa na zach. wybrzeżu Szwecji, utworzona Katedem, dwoma ramionami Göta-Elf.

HISSAR, 1) kraj górzysty w Azji, na pld. Turkestanu. W ogóle mało znany; leży między Kunduz, Balkh i Bukhara. 2) M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, obw. Horriana, o 160 w. ku pfn.-zach. od Delhi. Miasto w zwaliskach; ufortyfikowane przez sułtana Firouz.

HISZPANIA, państwo w Europie południowej, składające się z półwyspu hiszpańskiego, archipelagu wysp Balearskich na morzu Śródziemnym i archipelagu wysp Kanaryjskich na północnym zachodzie Afryki; stoleczne miasto Madryt. Leży (część jej lądu stałego) pomiędzy 36° 0' 33" a 43° 46' 40" szer. pfn.; 1° 0' 35" dłuż. wsch. i 11° 36' 15" dłuż. zach. Graniczy na pfn. z Francją i zatoką Biskajską, na zachód z oceanem Atlantyckim i Portugalią, na pld. z oceanem, cieśniną Gibraltarską i mr. Śródziemnym.

Rozległość jej 473343 wiorst kwadr., z tych 12890 w. kw. przypada na wyspy Balearskie. Największa jej długość (lądu stałego) z wsch. ku zach. 1,040 w.; największa szerokość 880 w. Ludność w r. 1845: 12,288,000 m.

Terytorium półwyspu jest przetrzynane z pld. ku pfn. grzbietem gór, których główne rozgałęzienie rozdziela Hiszpanię na trzy pochyłości główne, mające boki swoje zwrócone ku pfn., na wsch. i na zachód. Pochyłość zachodnia najrozleglejsza ze wszystkich trzech, tworzy płasko-wzgórze pochyłe, którego część niższą zajmuje Portugalia; wzniesienie jego w Madrycie, w środku Hiszpanii, jest na 1057 metrów nad poziomem morza. Pięć wielkich pasm gór dotykają tego grzbietu, i przecinają Hiszpanię równolegle do równika: 1) pasmo Pyrenejskie, które zaczynając się u przylądka Creus nad mr. Śródziemnym, kończy się u przylądka Finisterre, nad oceanem, i składa się z Pyreneów, stanowiących polityczną granicę pomiędzy Francją i Hiszpanią; najwyższy w nich punkt: Netu, wierzchołek lodowy wschodni Maladetta, wzniesiony na 3482 metrów; z przedłużenia Kantabryjskiego Pyreneów, punkt najwyższy jest Pena-de-Penaranda, wzniesiony na 3362 metr.; 2) pasmo oddzielające kotliny Duero i Tagu, tworzące pod nazwami Sierra Guadarrama, Grados i Gata granicę pomiędzy obu Kastyliami i pomiędzy Leona i Estremadury; punkt najwyższy w Sierra Grados na 3216 metr.; 3) pasmo oddzielające kotliny Tagu od Guadiana, pod imieniem Montes de Toledo, Sierra de Guadalupe i San-Mames; punkt najwyższy Sierra Guadalupe, na 1559 metrów; 4) Sierra Morena, oddzielająca da-

wne królestwa Kastylii i Estremadury, Murcyi i Andaluzji i płyty Guadiany i Gwadalkiwiru. To pasmo nie posiada żadnego znacznego wzniesienia, słynne jest tylko pokładami kruszcówemi, najbogatszymi w całej Hiszpanii; 5) Sierra Nevada, zawierające najwyższe wierzchołki półwyspu i rozciągające się od Kartageny do Kadyksu, przerywane w całej długości swojej dawnie królestwo Grenady i okrażające pobrażę mr. Śródziemnego aż do kończyny Europy czyli do Gibraltaru; najwyższe wierzchołki: Cerro de Mulhacen, na 3554 m., i pik Veleta na 3470 m. Z wierzchołka tych gór, postrzega się ku pfn. Sierra Morena, oddalone na 130 w., na pld. zaś pobrażę Afryki, najwięcej na 200 w. odległe.

Rzeki Hiszpanii spływają według pochyłości trzech główniejszych boków; na pfn. w zatokę Gaskońską, na zachód do oceanu Atlantyckiego, na wschód do mr. Śródziemnego. Główniejsze z nich są: na zach. pochyłości Minho, której część niższa tworzy granicę pomiędzy Hiszpanią i Portugalią; na pfn. Duero i Tag przerywane Portugalią w swoim wewnętrznym biegu; Guadiana tworząca przy swoim ujściu granicę pld. pomiędzy Hiszpanią i Portugalią; Gwadalkiwir na pochyłości wsch., Ter, Lobregat, Ebro, Guadalquivir, Xucar i Segura. Pochyłość pfn. nie zawiera tylko małe rzeki strumieniowe, z tych najcenniejsza Nalon. Hiszpania nie posiada żadnego jeziora jakiegokolwiek ważności, jedno tylko znamienitsze jest jezioro Albufera na pld. Walencji; rybołówstwo jego w r. 1820. było wydzierżawione rocznie za 320,000 franków.

Pobrażę Hiszpanii są w ogólności mało strome, z wyjątkiem Galicji, zajmującej kończynę pfn.-zach. półwyspu. Ich zagłębieniem najznaczniejszym jest zatoka Walencji nad mr. Śródziemnym, a punkta najwydatniejsze przylądki Creus, San-Antonio, Palos, Gata, Gibraltar nad mr. Śródziemnym, przylądki Penas i Ortegal nad zatoką Biskajską, i przylądek Finisterre na pfn., przylądek Trafalgar i Puentta Carnero na pld., nad oceanem Atlantyckim. Klimat rozmaity, stosownie do wysokości i położenia gruntu; na pobrażach północ. ma podobieństwo do klimatu pobraży pld. Bretanii. W Alcala de Henares, na płaskowzgórzu Kastylii, wzniesionem na 631 metr. i pod 40° 28' 40" szer. pfn. średnia temperatura jest + 18° C.; w Barcelonie na pobrażu wsch. jest + 20°, a w Kadyksie na pobrażu pld. + 25°. Jakkolwiek jest to kraj najgorętszy w Europie po Grecji i Portugali, Hiszpania posiada jednak znaczną liczbę wierzchołków gór, na których śniegi nigdy nie topnieją. Krańczyną śniegów odwie-

cznych w Pyreneach, jest wzniesienie na 2700 metr. wysokości, a w Sierra Nevada na 2900 m. Pobrażę pfn., jako najbliższe oceanowi, jest najbardziej wystawione na deszcze; inne części Hiszpanii cieszą się pogodnością widnokręgu, niekiedy wyrządzającą się w posuchę. Ilość średnia spadłego deszczu na całą Hiszpanię jest 0,864. Dwa wiatry rządzą w Hiszpanii liczne niedogodności: Gallego, wiatr zimny i dotkliwy dący z gór Galicji, i Solano, wiatr pld., dobrze znany we Włoszech pod nazwą Sirocco. Trzęsienia ziemi dają się także uczuwać niekiedy na pld.

Grunt w ogólności urodzajny, lubo płonny i piaszczysty w wielu miejscach pasa środkowego; obfity w kruszcze i minerały. Najurodzajniejszą jednak częścią są: doliny Sierra-Morena i Alcaria, prowincje Toledo i Guadalupe, Vega de Malaga i kraj pomiędzy Gibraltarem i Kadyksem.

Ludność Hiszpanii jest rozdzielona pomiędzy 145 miast (ciudades), 4,366 miasteczek (villas) i 13,228 wiosek, osad i t. d., których geografowie hiszpańscy 84,000 liczą. Z pomiędzy najludniejszych miejscowości w Hiszpanii, dwa liczą więcej jak po 100,000 m., Madryt i Barcelona, 6 przeszło po 50,000 m., Sewilla, Grenada, Kadyks, Walencja, Malaga, Korduba, 13 przeszło po 20,000 m., a 40 przeszło po 10,000 m. Rzecz godna uwagi, że w prowincjach niegdyś zostających pod władzą Maurów, ludność miejska jest od 8 do 10 razy większą niż w zamieszkiwanych wyłącznie przez plemiona iberyjskie i wissigockie. Hiszpania jest zamieszkaną przez potomków starożytnych iberyjczyków i innych plemion osiadłych na półwyspie, bądź przy założeniu osad, bądź po napadnięciu cesarstwa Rzymskiego, lub jeszcze poprzednio przed tym wypadkiem. Jeszcze się odróżniają cztery pierwotne rodziny: Hiszpanie, potomkowie dawnych krajowców i plemion przetrzutowanych, Greków, Rzymian, Wandalów, Swarów, Gotów i Alanów, którzy tworzą 19/20 części ludności; Baskowie czyli Vaskoni 1/24; Maurowie, potomkowie zdobywców, którzy panowali przez 7 wieków w pld. Hiszpanii, 1/200; Gitanos czyli Cyganie, plemię koczownicze indyjskie, 1/250. Plemię żydowskie znikło w Hiszpanii od czasu wygnania swojego z królestw Kastylii i Aragonii w r. 1492.

Katolicyzm jest jedyną i panującą religią w Hiszpanii. Korzyść ta, jaką posiada Hiszpania nad innymi narodami, drogo była okupiona wypędzeniem Maurów, którzy tworzyli 1/2 część ludności całej i 800,000 żydów, wraz z Maurami, stanowiących klasę przemysłowo-handlową w kraju.

Hiszpania według najświeższych obrachowań; liczy w uprawnej roli 55,000,000 fanegów; w pastwiskach 15,000,000 fan.; w odłogach 13,000,000 fan.; w gruntach nieurodzajnych 4,000,000 fan.; w górach niedostępnych, rzekach, bagniskach, drogach i t. d.; 17,000,000 fanegów. Rolnictwo lubo opóźnione i pozostałe w tyle, jednakowoż dąży ku postępowi od chwili utraty osad lądowych w Ameryce. Zbiór zboża nader obfity i nad potrzebę. Główniejsze płody uprawy, są: pszenica, żyto, jęczmień, owies, mais, ryż, konopie i piękny len, wina czerwone, białe, suche i płynne, lecz ostatnie bardziej cenione, znakomitsze są: Xeres, Rota, Malaga, Alicante, Benicarlo. Inne płody naturalne albo uprawy są: soda, sumak, szafran, marzanna i t. d. Trzcina cukrowa; krzewy gumowe, kawowe, indygo, zaaklimatyzowane zostały na wschodnim i południowym pobrażu, gdzie także rosną drzewa figowe, granatowe, morwowe, pomarańczowe i cytrynowe; dwa te ostatnie nawet całemi lasami. Pobrażę zatoki Gaskońskiej bardzo jest cenione; pomiędzy niemi odznaczają się woły z Galicji, Asturji i Estremadury; konie Andaluzjskie i owce zwane merynosy. Prawa hiszpańskie zawsze surowo wzbraniały wyprowadzania z kraju merynosów; jednak traktatem w Bazylei, Francja otrzymała dozwoleń zakupienia 5,000 tryków i 5,000 owiec tej rasy. Hiszpanie trzody swoje dzielą na stada miejscowe i stada koczujące (transhumantes); te ostatnie składające się po większej części z merynosów, przemieszkują przez lato w górach, a za zbliżeniem się zimy, spuszcza się na płaszczyzny, które przechodzą gromadami, pędząc niekiedy po 10,000 sztuk, a to udając się w cieplejsze strony; w tych wędrówkach przewodnicy oznaczeni z prawą od czasów niepamiętnych, kierują ich pochodem. Ryb obfitość w rzekach, lecz nad takowe przekładane są ryby morskie, których połów nader czynnie odbywa się przy pobrażach mr. Śródziemnego.

Pomimo że zatracono ślady bogatych kopalni złota i srebra, eksploatowane za czasów Rzymian, jednak Hiszpania jeszcze jest krajem najobfitszym w Europie południowej w płody kopalniane wszelkiego rodzaju. Złoto napotyka się tylko w płatkach w niektórych rzekach i niebysza zbierane; je-

dyna kopalnia srebra eksploatowana jest w Guadalcanal w Sierra Morena; merkuryusz w wielkiej ilości wydobywany jest w kopalni Almaden w Manszy; ołów jednak stanowi gałęź najważniejszą przemysłu kopalnianego w Hiszpanii i pod tym względem przodkuje całej Europie. Ilość tego metalu corocznie wydostawanego jest 675,000 centnarów, lecz obfitość żył jego niekiedy zrzadza spadnienie na wartości normalnej onego o 40 i 50 %. Żelazo czynnie zaczęło być wydobywane od lat kilku w prowincjach baskijskich; węgiel ziemny znajduje się głównie w Asturyach; miedź, cynk, cyna, antymonium, arsenik i kobalt w rozmaitych miejscach. Hiszpania wydaje jeszcze sól w ogromnej ilości w źródłach i skałach; głównie jest wydobywana w kopalni Migranilla w Manszy, i w Katalonii w górze Cordova, która jak mówią ma być głazem soli. Saletra, bursztyn, amiant, siarka, kamienie drogowe wszelkich rodzajów, gliny i kredy używane do rozmaitych fabrykacji, piękne marmury i kamień do budowy.

Przemysł w ogólności pozostał w tyle, lecz widocznie polepszający się w Katalonii, Biskai, Walencji. Barcelona i Walencja są dwa grody przodkujące w przemyśle Hiszpanii i wyrabiają tkaniny jedwabne, bawełniane i sukna. Jedwab jest produktem najlepiej obrabianym w Hiszpanii. Sukna z wyjątkiem Walencyjskich, jako też płótna, w ogólności nie mogą się równać z wyrobami cudzoziemskimi tego rodzaju. Znaczna ilość garbarń świeżo wprowadzona przez osiadłych francuzów, nożownictwo, fabryki naczyń i narzędzi miedzianych i żelaznych, są głównym przedmiotem przemysłu w Biskai. Prócz tego w rozmaitych miejscowościach wyrabiają mydło dobrego gatunku, przedmioty garncarskie, kapelusze, papier, płótna i koronki. Rząd posiada fabryki saletry, prochu, tabaki, porcelany, dywanów, luster, armat, palnej broni i broni siecznej; lecz wszystkie te fabryki z wyjątkiem tabacznicy, chyliły się ku upadkowi, i słynna fabryka kling w Toledo w ostatnich czasach zatrudniała tylko 50 robotników.

Niepodobna poznać dokładnie z akt urzędowych Hiszpanii ważność jej handlu, albowiem $\frac{3}{4}$ towarów wprowadzonych dzieje się za ukradkową kontrabandą. Według Balanza Mercantil, wartość towarów wprowadzonych w 1838. r. wynosiła 41,175,000 franków, wyprowadzonych zaś za 42,847,000 franków. Najgłówniejsze porty handlowe Hiszpanii według ich ważności są: Kadyks, Barcelona, Kartagena i Bilbao.

Hiszpania jest krajem w Europie najmniej posiadającym dróg komunikacyjnych. Drogi królewskie (caminos reales), rozchodzące się od Madrytu ku główniejszym miastom królestwa, są piękne i dobrze utrzymywane. Z prowincjonalnych najlepsze znajdują się w Katalonii i prowincjach Biskajskich. Zwyczaj przewożenia na kołach nie tak jest dawno wprowadzony do Hiszpanii; po większej części jeszcze mulnicy (arrieros) dokonywają transporta na grzbietach bydła. Hiszpania posiada kanały, lecz wszystkie prawie są niezupełnione lub nieprzystępne dla spławu; z pomiędzy nich: kanał cesarski ciągnący się bocznie do Ebro; kanały: Kastylski, Manzanáres, Mureyi, Albacety i Guadarama.

Rząd hiszpański jest monarchiczno-konstytucyjny. Domyślny dziedzic korony ma tytuł księcia Asturyi. Korona jest dziedziczna, w braku płci męskiej przechodzi na żeńską; lecz pomiędzy dziećmi władcy synowie następują przed córkami z prawem pierwotności. W linii bocznej dziedzictwo przechodzi dopiero na inną młodszą gałąź, po zupełnym wygaśnięciu starszej. Mąż królowej nie może mieć udziału w zarządzaniu kraju. Monarcha jest pełnoletnim w 14 roku życia. W razie reencji, izby wybierają rejenta, który wykonywa władzę w imieniu króla z wszystkimi jego prerogatywami. Król bez oddzielnego upoważnienia nie może się wydalić z kraju, ani się żenić, ani udzielać pozwolenia na małżeństwo którego z członków rodziny swojej, ani też abdykować na rzecz swojego bezpośredniego następcy. Lista cywilna i apanaże rodziny królewskiej są oznaczane przez kortezy i to raz na całe panowanie. Władza prawodawcza spoczywa w królu i kortezach, Kortezy składają się z senatu i izby deputowanych. Liczba senatorów czyli parów (proceres) jest oznaczoną na $\frac{3}{8}$ części ilości deputowanych. Senatorowie są mianowani przez króla a wybierani z listy przedstawionej przez wyborców. Każdy hiszpan mający lat 40 wieku zadość czyniący warunkom wybieralności, może być parem. Książęta krwi są nimi z prawa. W czasie każdego wyborów ogólnych, $\frac{1}{3}$ część senatorów według starszeństwa nominacji ulega powtórnemu obiorowi. Prezes i wice-prezes z tych dwóch władz. Izba może być zamienioną w trybunał sprawiedliwości, dla oskarżenia ministrów, którzy przez nią powinni być sądzeni. Deputowani (Procuradores) wprost są mianowani przez wyborców, liczba ich jest oznaczoną w stosunku na 50,000 m.; mandat ich trwa lat 3. Każdy hiszpan mający przeszło lat 25 zadość czyniący warunkom

wyberalności, może zostać deputowanym. Kortezy bywają zwoływane corocznie przez króla, który ich może odroczyć i rozpuścić, lecz wrazie gdyby znowu nie byli zwołanymi przed 1. grudnia, powinni się sami z siebie zgromadzić w tym czasie. Sankcja królewska jest konieczną dla postanowienia prawa przez Kortezy. Do króla należy także prawo łaski; osoba jego jest nietykalną, ministrowie zaś odpowiedzialni.

Ministrowie powinni być senatorami albo deputowanymi, mają oni udział w rozprawach izb, lecz głosują tylko wtenczas gdy są członkami której z izb. Gabinet się składa z Sekretarza Stanu (Primera Secretaria de Estado y del Despacho), od którego zależą, jak również i od prezesa rady, ciało dyplomatyczne i konsulowie; ministra sprawiedliwości (Secretaria de Estado y del Despacho de Gracia y Justicia); ministra finansów (Secretaria de Estado y del Despacho de Hacienda); ministra spraw wewnętrznych (Secretaria de Estado y del Despacho de la Gobernacion de la Peninsula); ministra wojny (Secretaria de Estado y del Despacho universal de la Guerra); ministra marynarki, handlu i osad (Secretaria de Estado y del Despacho de Marina, Comercio y Gobernacion de Ultramar).

W r. 1842. wydatki Hiszpanii wynosiły 1,369,304,683 realów; dochody zaś 871,730,641 realów; deficyt zatem w tym roku dochodził 497,574,042 realów. Wysokość długu publicznego, od którego procent od dawnego czasu jest nieopłacany, w r. 1841. wynosił 14,160,968,047 realów, z tych w kraju 8,318,985,279, a za granicą reszta jest dłużna.

Hiszpania posiadała 24 uniwersytety, a początek niektórych z nich, nader jest starodawny, dzisiaj ta liczba zmniejszoną została do 12, i te są: w Madrycie, Barcelonie, Cervera, Huesca, Oviedo, Salamance, Santiago, Sewilli, Toledo, Walencji, Walladolid i Saragossie. Prócz tych Hiszpania ma pewną liczbę seminariów, szkół klasycznych, pomiędzy którymi odznacza się kolegium Śgo Izzydora; szkoły początkowe, szkołę normalną początkową, szkołę głuchoniemych, zakład wychowania dla sierot po wojskowych. Akademie lekarskie są: w Madrycie, Walladolid, Korunnie, Sewilli, Kadyksie, Grenadzie, Walencji, Barcelonie, Saragossie, i Palma. Wiele mówią o kolegium medycznym i chirurgicznym Śgo Karola w Madrycie, Barcelonie i Kadyksie; szkoła farmacji Śgo Ferdynanda w Madrycie, także w Barcelonie; fakultet weterynaryi. Są zakłady i do specjalnych wykładów: szkoła dróg i mostów, szkoła górnicza, szkoła kadetów

artylerji, szkoła kwatermistrzostwa, kolegium jeńców wojennych w Madrycie, dla wszystkich broni. Akademia narodowa i towarzystwa uczone pozakładane zostały w Madrycie i główniejszych miastach królestwa. Najcelniejsze z tych instytucji są: akademia hiszpańska, akademia sztuk pięknych czyli Śgo Ferdynanda, akademia greko-lacińska i akademia teologiczna; towarzystwo ekonomiczne madryckie, dla handlu sztuk i rolnictwa; towarzystwo dla ulepszenia hodowli bydła; ateneum madryckie; liceum artystyczne, i t. d. Hiszpania posiada muzea, zbiory rozmaite i biblioteki; konserwatorium sztuk i rzemiosł, konserwatorium muzyki i deklamacji, muzeum narodowe umiejętności naturalnych z gabinetem i ogrodem botanicznym. Bibliotekę narodową i drukarnię narodową, i archiwum królestwa.

Prawa Hiszpanii nigdy nie były stanowczo jednokrotne dla całego państwa. Owe prawa objęte w zbiorach czyli kompilacjach, mieściły wyciągi z kodeksów dawnych zdobywców; postanowienia Królów są obowiązujące po dziś dzień jeszcze. Najwyższy trybunał Hiszpanii, dzieli się na trzy wydziały (Sala), z tych jeden zwany Sala de Indias, głównie zajmuje się sprawami kolonij. Hiszpania pod względem administracyjnym sprawiedliwości jest podzieloną na 15 trybunałów czyli audyencyj terytoryalnych. Od tych dopiero zależą koregidorye czyli sądy pierwszej instancji. Niższego stopnia trybunałami są Alkadowie; połączają oni razem w ręku swoją władzę sądowniczą i municypalną miejsc, w których przebywają.

Duchowieństwo hiszpańskie zostaje pod naczelnictwem arcybiskupa Toledo. W r. 1826. kraina ta liczyła 68 arcybiskupów i biskupów, 2,363 kanoników, 1869 prebendaryuszów, 16,481 proboszczów, 4,929 wikaryuszów, 26,822 beneficjaryuszów, 3,467 postulantów, 11,300 pustelników, 61,327 mnichów, 31,400 zakonnic, w ogóle tworzących liczbę 150,319 duchownych, z tych 92,617 duchowieństwa regularnego, do którego należy przydać 45,979 osób świeckich, zakrystyanów, służących kościoła, jako pełniących obowiązki religijne. Hiszpania obecnie jest podzieloną na 8 arcybiskupstw, te znowu w diecezje biskupie. Hiszpania administracyjnie jest podzieloną na 49 prowincyj, te znowu się dzielą na okręgi (Partido). Pierwszym urzędnikiem w każdej prowincji jest naczelnik polityczny; stopień jego odpowiada stopniowi prefekta we Francji, ma on przydaną radę prowincjonalną (agunta miento), mianowaną przez wyborców. Każde partido jest rządzone

przez subdelegata. Miasta także mają swoje junty wybrane przez mieszkańców.

Naród hiszpański składa się z 4 klas: szlachty, duchowieństwa, mieszczaństwa ludu. Szlachta znów dzieli się na wyższą i niższą; do pierwszej należą grandowie, do drugiej Caballerowie, Escuderos i Hidalgos; w niektórych prowincjach, zwłaszcza w Biskai i Asturyach, prawie wszyscy mieszkańcy mogą złożyć dowody szlachectwa.

Wojskowo Hiszpania jest rozdzieloną na 11 generał-kapitaneryj. Każda z nich komenderuje wyższy oficer i od niego są zależni dowódcy wojskowi prowincyi. Sztab wojska w roku 1839. składał się: z 7 generał-kapitanów, 59 generał-poruczników, 162 marszałków polnych czyli generałów brygady, 395 brygaderyów. Wojsko zaś składa się z 1go pułku gwardyi przybocznej, 1 kompanii halabardników królewskich, z gwardyi królewskiej, 4 pułków grenadyerów piechoty; 1 pułku grenadyerów, 1 kirassyerów, 1 strzelców, 1 ufanów, jazdy; 1 brygady o 4 bateriach artyleryi, i z gwardyi prowincjonalnej: 2 pułków grenadyerów i 1 strzelców; wojsko liniowe ma piechoty: 19 pułków liniowych po 3 bataliony, 9 pułków lekkiej piechoty, 5 pułków artyleryi, 3 brygad artyleryi polowej, 10 kompanij artyleryi garnizonowej, 1 brygady i 2 kompanij artyleryi weteranów, 17 kompanij artyleryi milicyi na wyspach Kanaryjskich, 18 kompanij artyleryi weteranów i 33 kompanij artyleryi milicyi w koloniach. Inżynierstwo ma 2 bataliony po 8 kompanij: jazda, 6 pułków liniowych i 7 pułków lekkich po 4 szwadrony każdy, 11 kompanij weteranów garnizonowych. Milicje prowincjonalne: 43 pułki po 8 kompanij, 1 kompania fuzylierów aragońskich, 1 kompania escopeteros waleńskich, 1 kompania jazdy zanzasów w Ceuta.

Pobrzeża Hiszpanii są rozdzielone na 8 departamentów morskich. W 1834. roku marynarka liczyła 2 okręty, 4 fregaty, 3 sloopy, 7 brygów, 8 galiot; sztab zaś jej składał się z 1 generał-kapitana, 5 generał-poruczników, 8 naczelników eskadr, 11 brygaderyów, 18 kapitanów okrętowych, 30 kapitanów fregat, 110 poruczników okrętowych, 124 chorążych i 72 oficerów garnizonowych, dowodzących w prowincjach lub garnizonami nadmorskiemi.

Kolonie Hiszpańskie pomimo wielkiego zmniejszenia jeszcze w ogóle mają 182535 wiorst kwadr. rozległości; składają się one z wysp Cuba i Portorico w Ameryce, z archipelagu Filipińskiego w Azji, archipelagów Karolińskiego i Maryańskiego w Australii, presidios i fortec na pobrzeżach

Afryki w Marroko, służących głównie dla deportacyi kryminalistów.

HIT, M. w Turcyi azyatyckiej, w paszalicu Bagdadzkim, na pr. brz. Eufratu, o 170 w. ku zach. od Bagdadu. Przeprowadza karawan ciągnących z Arabii. Znaczny handel daktylami i wielbłędami.

HITCHIN, M. w Anglii, w hr. Hertford, o 22 w. ku pñ.-zach. od Hertford; 5,210 m. Ważne targi zbożowe.

HITTDORF, M. w Prusach, w prow. Renu, w okręgu Düsseldorf, cyrk. Solingen; 1,594 m. w r. 1837. Fabryka tabaki. Handel zbożowy, drzewem i winem.

HITTEREN, W. w Norwegii, w sztyfcie Sondre-Trondhjem, na oceanie Atlantycznym.

HITTERÖE, W. w Norwegii, w sztyfcie Christiansand, na oceanie Atlantycznym.

HITZACKER, M. w Hannoverze (w księstwie Lüneburg), o 40 w. ku pñ.-wsch. od Lüneburga, w pobliżu ujścia rz. Jeetze do Elby; 1,050 m.

HIVAPUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiej, w prow. Allah-Abad, na pñ.-zach. Mundlah.

HLINA, wysoka góra w Węgrzech, w komit. Lip-tauskim. Pomiędzy nią a Tomanowa, wązkie przejście prowadzi do Galicyi.

HLIŃSKO, M. w Austrii, w Czechach, o 25 w. ku pñ. od Hrudimu, nad Hrudimką; 3,264 m.

HLUK, Mm. w Morawii, na pñ.-wsch. Hradisz; 1,250 m.

HLUBOCZEK WIELKI, W. w Galicyi, w obw. Tarnopolskim. Jest tu fabryka cykoryi.

HLUBŹE lub HLUPCZYCE, LEBSCHÜTZ, M. w Prusach, w prow. Śląskiej, stoł. obw. t. n., o 48 w. ku pñ. Opola, nad rz. Zinna; 5,640 m. w r. 1837. Trzy kościoły, gimnazjum; fabryka płótna, sukna, tasiemek; znaczny handel płótnem i nićmi.

HLUSKO-POHARYLE i HLUSKO-DOBROWICKIE, dwa Mm. w gub. Mińskiej, pow. Rzeczyckim, nad rz. Płecz. W drugim z nich jest klasztor OO. Bernardynów, oraz klasztor Maryanek.

HO, 1) M. w Chinach, na wsch. prow. Kuang-Si. 2) Ho-Heng, jedna z czterech gór świętych, najczęściej ku pñ. położona, w prow. An-Hoei. 3) Ho-Nan, prow. chińska, nad rz. Hoang-Ho. Część północno-zachodnią pokryta ramieniem gór Chan-Si. Rz. Hoang-Ho, przepływa prow. w części północnej i oddziela od Chan-Si i Chan-Toung. Główne płody: zboże, ryż, tytoń, herbata, w wielkiej obfitości jedwab, indygo, oraz miedź, w pasmie gór Kin. Rozległość 169270 w., ludności we-

dług spisów w 1813. r. zrobionych, 23,037,171 m. Dzieli się na departamenta czyli Fo. 4) M. stołeczne powyższej prow., według mniemania Chińczyków, w środkowym punkcie ich państwa. Rozległe, ludne, wśród gór położone.

HOAI-HO, rz. w Chinach, wybiega w prow. Ho-Nan, płynie początkowo ku pñ.-wsch., zwraca się ku północy i uchodzi do jeziora Hoang-Tse.

HOANG-HAI, 1) prow. na pñ.-zach. król. Korei, przylegająca częścią zachodnią do mr. Żółtego. M. główne Hoang-Tcheou. 2) Nazwa chińska Żółtego morza.

HOANG-HO (Rzeka Żółta), w Chinach, spływa do mr. Żółtego (w prow. Kiang-Si). Źródło ma w górach Koukoun (w kraju Mongołów Khoun-Khounoor). Bieg ma na 3200 wiorst, przez Lan-Tscheou i Khai-Foung. Główniejsze do niej zlewki: z pr. str. Oug-Ho. Rzeka ta, która wixna nazwę kolorowi swoich wód, zawałonych iłem, płynie wśród wielkiej płaszczyzny Chin, przez niskie grunta, które wylewy często niszczą pomimo ogromnych tam, wzniesionych dla zaparcia jej pomiędzy brzegami. Miała niegdyś ujście dalej na pñ., w zatoce Pe-Tschy-Li.

HOBBART-TOWN, M. w Oceanii angielskiej, główne na wyspie Van-Diemen, na połud. wybrzeżu, przy uj. rz. Deryent; 9,600 m. w r. 1832. Rezydencya gubernatora i całego zarządu kolonii Van-Diemen. Szkoła mechaniki. Banki. Drukarnie. Port handlowy: z Launcestonem największe i najważniejsze w tej kolonii. W r. 1835. wyprowadzono płodów z kolonii za 3,513,435 franków.

HOBROE, M. w Danii, o 57 w. ku pñ.-zach. od Aarhus, w głębi Mariger-Fjord; liczy 600 m. Handel wełna.

HOCHDORF, W. w Szwajcaryi, w kantonie Lucern, stoł. okr. t. n., o 13 wiorst ku pñ. od Lucerny; 1,298 m. katolików.

HOCH-GOLLING, góra w pasmie Alp Noryckich, na granicy Austrii i Styryi. Wysoka na 1480 sążni.

HOCHHEIM, M. w księstwie Nassau, stoł. okr. t. n., o 4 wiorsty ku wsch. od Moguncyi, w pobliżu Menu; 1,920 m. Wina słynne.

HOCHSCHWAB, góra na 8000 stóp wysoka w Styryi, na pñ.-zach. Gospoda Święta (Mariazell).

HÖCHST, 1) M. w księstwie Nassau, stoł. okr. t. n., o 9 wiorst ku zach. od Frankfurtu nad Menem, na pr. brz. rzeki Chemicz; 2,000 m. Fabryka tytoniów, wyrobów chemicznych, gwoździ, piece do wypalania gipsu i wapna. 2) M. w księstwie

Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 4 w. od Breuberg, nad Mimling; 1,277 m., z tych 144 izraelitów.

HOCHSTADT, 1) (Wysokie), M. w Czechach, w cyrkule Bunzlau, o 46 wiorst ku pñ.-wsch. od Jung-Bunzlau; 1,604 m. 2) Mm. w elektorstwie Hesskiem, w prowincyi i okręgu Hanau; 747 m. 3) M. w Bawaryi, stoł. okręgu t. n., w cyrkule Schwaben, o 35 wiorst ku pñ.-zach. od Angsburga, na l. brz. Dunaju; 2,200 m. 4) M. w Bawaryi, stoł. cyrkulu t. n., w okręgu Wyższej Frankonii, na l. brz. Aisch; 1,700 m. Uprawa chmielu.

HOCHVOGEL, góra na granicy Tyrolu i Bawaryi, na 1500 sążni wysoka.

HOCZEWIE, KOCZEWY, po niemiecku GOTTSCHÉE, Mm. w państwie Austriackim, w gubernii Lajbach (w Karnioli), o 27 w. ku pñ.-zach. od Neustadt, nad rz. Riese; 617 m. Tutejsi mieszkańcy roznoszą wyroby z drzewa po całej monarchii.

HODDESDON, Mm. w Anglii, o 6 wiorst ku pñ.-wsch. od Hertford, nad Lea; 1,354 m. Fabryka bawełny.

HODEIDA, M. w Arabii, w Yemen, nad zatoką Arabską. Port.

HÖDIC, HÉDIC, wyspa na oceanie Atlantycznym, u wybrzeża depar. francuskiego Morbihan; 356 m.

HODIMONT, Mm. w Belgii, w prow. Leodyna, o 1 wiorstę ku pñ. od Verviers; 2,499 m. Ważna fabryka sukna, przedalnia wełny, farbiarnie, foliarnie, gisernie żelaza.

HODONIN, po niemiecku GÜDING, Mm. w pañ. Austriackim, w Morawii, o 35 w. ku pñ.-wsch. od Brünn, na pr. brz. rzeki Morawy (March); 2,938 m. w r. 1834. Komora. Fabryka cesarska tabaki. Piękny zamek cesarski.

HODOW, W. w Galicyi, obw. Złoczowski, o 3/4 mili od Pomorzany, a 4 mile od Złoczowa. Pamiętne klęską zadaną Tatarom przez Jana Sobieskiego w roku 1694; zdarzenie to uwiecznia pomnik przez króla Jana Sobieskiego tu wystawiony.

HODUCISZKI, W. w Cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Wileńskiej, pow. Oszmiańskim. Wielka majątność.

HOEDIC, W. we Francyi, w depar. Morbihan, w okręgu Lorient, o 12 wiorst ku wsch. od Belle-en-Mer, o 15 wiorst od brzegów; 1,250 m.

HOEGARDEN, HOUGARDEN, Mm. w Belgii, w prow. Południowa Brabancya, nad wielkim Gette, pod Tirlemont; 3,300 m. Sławne browary i gorzelnie.

HOEI-AN, 1) M. w Chinach, i stoł. dep. t. n., w prowincyi Kiang-Sou, w pobliżu pr. brzegu od

Hoang-Ho i kanału cesarskiego. M. nadzwyczajnie ludne. 2) Hoci Tschou, M. w Chinach, główne, dep. t. n., w prowincji Kouang-Toung, na l. brzegu Toung-Kiang, którą się przebiega po moście o 40 arkadach.

HOF, 1) Dworec, M. w Morawii, w cyrkule Ofomunieckim, pod Tropawą; 2,457 m. 2) H.-ander-March, Mm. w Austrii, cyr. Unterwienwald, przy spływie March i Stempselbach; 351 m. 3) Hof Gastein, Mm. w krajach Austriackich, w cyrkule Salzburg. W pobliżu sławne wody i kąpiele mineralne Wildbad-Gastein. 4) Hof M. w Bawarii, w cyrk. Wyższej Frankonii, o 43 wiorst ku pñ.-wsch. od Baireuth, na l. brz. rzeki Saali. Pięknie zbudowane, liczne fabryki bawełniane i muślinu, fabryki wełnianych wyrobów, papieru, skór, kolorów. Znaczna kopalnia rudy żelaznej, i łomy marmuru w okolicach; 6,800 m.

HOF-GEISMAR, cyrkuł w Hessen-Kassel, w prowincji Niższej-Hessyi. Ma rozległości 11 mil kw. niem., z tych 90,495 akrów uprawnej roli, a 116,500 akrów lasów. Ludność w r. 1840: 37,887 m. Grunt górzysty, zawierający w sobie najznaczniejszy las w księstwie Reinhardwald. Obfite zbiory jęczmienia i owsa; buraków, lnu, konopi i siana, cokolwiek tytoniu. Hoduje: 4,600 koni, 600 wołów, 7,700 krów; 35,000 owiec, z tych 1/3 poprawnej rasy, 8,500 wieprzów, 4,000 kozłów. Ważna fabryka płócien. Obejmuje 7 miast, 44 miasteczek i wiosek. 2) M. stol. obw. t. n., w Hessen-Kassel, w prow. Niższej Hessyi, o 22 w. od Kassel; 3,517 m. w r. 1840.; z tych znaczna liczba żydów. Miasto garnizonowe jazdy. Fabrykacja i handel płótnami. O 2 w. ku pñ. wsch. nad Lempe, znajdują się źródła mineralne i kąpiele z kąpielcem zamkiem Schöneberg, zbudowanym w r. 1787. w pobliżu miejsca dawnego zamku t. n.

HOFHEIM, 1) Mm. w Hessen-Darmstadt, o 17 w. od Heppenheim; 1,197. 2) M. w Nassau, o 7 w. ku zach. od Höchst, nad Schwarze; 1,650 m. Kuźnice żelaza. 3) Mm. w Bawarii, główne okręgu t. n., w cyrkule Wyższej-Frankonii, o 37 w. ku pñ.-zach. od Bambergu; 800 m.

HÖFLEIN, GROSS H., Mm. w Węgrzech, w komit. Oedenburgskim, o 18 w. ku pñ.-zach. od Oedenburga, w pobliżu Eisenstadt. Wielka fabryka octu i likworów, wydająca corocznie 10,000 wiadr octu i przeszło 30,000 butelek likworów. Źródła mineralne i kąpiele.

HOFTERN, wyspa na zach. wybrzeżu Norwegii, na morzu Północnym, w pobliżu Bixtern.

HOFVA, Mm. w Szwecji, w lanie Skaraborg, na półn.-wsch. Mariestad; 325 m.

HOFWEIL, HOFWYL, W. w Szwajcarii, w kantonie Bern, o 9 w. pñ. od Bern. Sławny zakład pedagogiczny i rolniczy założony przez Emmanuela Felenberg, obejmujący dom wychowania, bezpłatne szkoły i obszerną miejscowość dla czynienia rolniczych doświadczeń.

HOGANAS, M. w Szwecji, o 70 w. ku pñ. od Malmö, nad Kattegatem. Wyrób tygli do topienia kruszców równie cenionych jak Heskke. Mały port handlowy.

HOG-HEAD, przylądek na wybrzeżu Irlandyi, w prow. Munster, hrab. Kerry.

HÖGYESZ, Mm. w Węgrzech, w komit. Tolnaukskim, 45 w. ku pñ.-wsch. od Fünfkirchen; 2,532 m. Ogromny zbiór tytoniu i dobrych win. Piękny zamek hrabiów Approny.

HOHENAUE, Mm. w państwie Austriackim, w Niższej Austrii, na pñ.-wsch. Feldsberga; 1557 m. Piękna stadtina księcia Lichtenstein.

HOHENBRUCK, TRZEBECHOWICE, miasto w Czechach, w cyr. Königsgratz, nad Diedina; 2,231 m.

HOHENEGERG, 1) Mm. w państwie Austriackim, w Niższej Austrii, nad Trassen, o 33 w. ku pñ. od Saint-Pölten; 450 m. Kuźnice i ważna fabrykacja grubszego żelazstwa, kotwic, kowadeł, fałdachów.

HOHENELBE, M. w Czechach, cyr. Bidzowski, o 42 w. ku pñ. od Nowego-Bidzowa, nad Elbą; 2,757 m. Fabrykacja płócien, bawełnianych wyrobów, koronek; przedmiotów z drzewa, oraz papieru najwięcej cenionego w kraju.

HOHENEMS, Mm. w państwie Austriackim, w Vorarlbergu, w cyrkule Bregenz, u stóp góry t. n. i o 10 w. ku pñ. od Bregenz. Źródła i kąpiele siarczane bardzo uczęszczane; 900 m.

HOHENFURT, Mm. w państwie Austriackim, w Czechach, o 39 w. ku pñ. od Budziejowic, nad Mołdawą. Opactwo Cystersów, założone w r. 1259. z biblioteką i zbiorami historyi naturalnej i przedmiotów sztuki. Blicharnie i wielki handel niemi na knoty do święc.

HOHENHEIM, W. w królestwie Wirtembergskim, w cyrkule Neckar, o 6 w. ku pñ.-wsch. od Stutgartu, w pobliżu Plieningen. Piękny zamek zbudowany w ostatnim wieku przez księcia Karola, z pięknym zwierzyńcem i ogrodem, w którym urządzono w r. 1818. szkołę narodową rolniczą i leśną. Wyborny ten zakład prócz wykładu teorycznego, mieści szkołę praktyczną rolnictwa, mo-

delowy folwark z 1,000 morgami roli; ogród botaniczny, nieporównane trzody, cukrownię z buraków i t. d. Obszerne warsztaty dla wyrabiania narzędzi rolniczych; 7,000 morgów lasu należy do tego zakładu. W pobliżu folwarku Klein-Hohenheim, gdzie się znajduje zwierzyńiec i stadnia królewska.

HOHENSTEIN, 1) M. w Saksonii, w cyrkule gór Kruszcowych, o 8 w. ku wsch. od Glauchau; 4,225 m. w r. 1834. Przemysł bardzo czynny; przedziałnie wełny i bawełny; wyroby wełniane, bawełniane i płótna. 2) Hohenstein, Melsztyn, M. w Prusach, w prow. Pruskiej, o 123 w. ku pñ.-zach. od Królewca, nad Amelang; 1,064 m. w roku 1837.

HOHENZOLLERN-HECHINGEN (księstwo), kraj należący do Związku Niemieckiego, z M. stol. Hechingen. Graniczy na pñ. i pñ. z król. Wirtembergskim, na wsch. z Hohenzollern-Sigmaringen. Rozległości 5 i pół mil kw.; 20,000 m. w r. 1842., niemal wszyscy katolicy. Cała przestrzeń tego kraiku znajduje się po obu stronach pochyłości Alp; większa część w kotlinie Renn (dolina Starzel, spływ Nekary), reszta zaś w kotlinie Dunaju (dolina Lauchart). Grunt pomieranie urodzajny, w części pokryty lasami pięknymi. Przemysł głównie rolniczy. Uprawa zbóż i lnu. Fabrykacja płócien i wyrobów z drzewa, wywóz płodów gruntowych, bydła i fabrykacji. Dochody kraju wynoszą 160,000 florenów i po większej części pochodzą z włości książęcia. Księstwo dzieli się na 14 wiejskich parafij; zawiera w sobie 1 miasto, 4 miasteczka. Kontyngens wojskowy w Związku Niemieckim, oznaczony na 145 żołnierzy.

HOHENZOLLERN-SIGMARINGEN (księstwo), kraj należący do Związku Niemieckiego, z M. stol. Sigmaringen. Składa się on z dwóch części oddzielonych księstwem Hohenzollern-Hechingen. Rozległość wynosi 79,900 hektarów; w r. 1844. 44,641 m., z tych 500 żydów, reszta katolicy. Grunt górzysty, miernie urodzajny, w części pokryty lasami pięknymi. Przemysł rolniczy, ekspluatacja lasów. Hodowla bydła. Wydobywanie rudy żelaznej w dwóch kopalniach wydających rocznie 18,000 cetnarów żelaza; wyroby fabryczne z drzewa, tkaniny płótna i przedziałnie nici. W r. 1844. dochody księstwa wynosiły do 321,300 florenów. Księstwo jest podzielone na 52 parafij; zawiera w sobie 6 miast, 42 wiosek, 28 folwarków. Sifa zbrojna 356 ludzi.

HOHERDAMM, królewska fabryka miedzi i mosiądzu w Holsztynie, pod Oldesloe.

HOHNSTEIN, M. w Saksonii, w okręgu t. n., w obwodzie Dreźnieńskim, na l. brz. Polenz; 917 m. w r. 1834.

HOI-ANG, M. w Chinach, nie opodal od Siouen-Tcheou. Sławny most kamienny, którego główna część składa się przeszło z 300 słupów.

HOJER, Mm. w Danii, w księstwie Szlezwig, przy ujściu Hwid-Aa; 630 m. Połów ostryg.

HOIERSWERDA, HOIERSWERDA, WOJEREZE, M. w Prusach, w okręgu i rejencji Lignickiej, nad Czarną Elster; 2,600 m.

HOLANDYA, ob. HOLLANDYA.

HOLBEK, M. w Danii, w sztyfcie Seeland, o 57 w. ku zach. od Kopenhagi, nad ramieniem Ise-Fjörd; 1340 m. Mały port.

HOLDEN, ULEFOS, W. w Norwegii, w amcie Chrystiansand, o 18 w. ku zach. od Skeen, nad jeziorem Nordsøe. Kuźnice i piece hutnicze.

HOLLESCHAU, HOLESZÓW, M. w państwie Austriackim (w Morawii), o 28 w. ku zach. od Ungarisch-Hradisch, na pr. brz. Kussawy; 5,145 m., z tych 1,576 żydów, w r. 1834.

HOLGUIN, M. na wyspie Kuba, stolica jurydykcyi t. n. w departamencie Oriental, o 70 w. ku pñ. od Kuby; 4,199 m. w r. 1841., z tych 2,364 białych, 1,085 wolnych kolorowych, a 750 niewolników.

HOLKAR, państwo w Indostanie, pod opieką Anglii; stolica jego Indour. Rozległość 457,600 w. kw.; 1,526,562 m. Składa się z trzech części terytorium na zach. Indostanu.

HOLLAND PRUSKI, PASŁEK, M. obwodowe w Prusach wsch., rejen. Królewiecka, nad rz. Weską, o 3 mile na pñ. wsch. Elbląga. Zamek, szpital; fabryka sukna i płótna; 2,500 m.

HOLLANDS-DEEP, szerokie ujście ramion rz. Mozy, która wpływa z Bies-Bosch, między Holandją pñ. a północną, i rozdzielona będąc wyspą Overflakken na dwa ramiona, Haring-Vliet i Volke Rak, uchodzi do morza Północnego.

HOLLANDYA (hrabstwo), jedna z 7 prowincyj tworzących królestwo Niderlandzkie. Grunt równy bez żadnych wzniesień prócz nadbrzeżnych wzgórz piaszczystych, zresztą niekiedy i te są równe z poziomem morza, a niekiedy poniżej onego; pokryty bagnami, obszarami pastwisk i wyschłymi jeziorami. Kraj ten odznacza się uprawą zbóż, a nadewszystko hodowlą pięknego bydła; fabrykacja sławnych płócien. Handel jego bardzo znaczny. Hollandya tworzy dwie prowincje królestwa Niderlandzkiego: Hollandyą Północną i Hollandyą Południową.

HOLLANDYA PÓŁNOCNA, z M. stol. Amsterdam.

dam. Powierzchnia jej ma rozległość 2310 w. kw.; 456,047 m. w r. 1843. Dzieli się na 4 okręgi: Alkmaer, Amsterdam, Harlem i Hoorn. Ma 14 miast, 4 miasteczka i 212 wiosek.

HOLLANDYA POŁUDNIOWA, z M. stoł. Rotterdam. Powierzchnia ma 52 mil niemieckich kw.; 541,228 m. Dzieli się na 6 okręgów: La Brielle, Dort, Gorkum, Haga, Leyda i Rotterdam. Zawiera 18 miast, 4 miasteczka i 281 wiosek.

HOLLANDYA (Królestwo Niderlandzkie) po polsku, **ROYAUME DES PAYS-BAS**, **NEERLANDE**, **HOLLANDE** po francuzku, **NEDERLANDENE** po duńku, **HOLLAND**, **NETHERLANDS** po angielsku, **NIEDERLANDE** po niemiecku, **OLANDA** po hiszpańsku, **OLANDA**, **PAESI BASSI** po włosku, **PAIZES BAIXOS** po portugalsku, **Ὀλλάνδα** po grecku, państwo w Europie Zachodniej, nad morzem Niemieckim; miasto stołeczne Amsterdam. Składa się z dwóch krain oddzielnych: Niderlandów właściwych z księstwem Limburg i z wielkiego księstwa Luxemburg. Położenie (Niderlandów właściwie mówiąc) pomiędzy 49° 28' a 50° 13' szerokości płn., 1° 4' a 4° 53' długości wsch. Graniczy na płn.-zach. z morzem Niemieckim; na wsch. z Hanowerem i Prusami (prowincja Renu i Westfalia); na pld. z Belgią. Luxemburg leży pomiędzy Prusami, Belgią i Francją. Ogólna rozległość kraju 621,37 mil niemieckich kw. Ludność w r. 1844: 3,168,056 m. Tworząc kończynę zach. wielkiej płaszczyzny Europy północnej, terytorium z wyjątkiem kilku ciągów wzgórz niskich biegnących w prowincjach Geldryi, Overyssele i Utrecht zupełnie jest płaskie i po większej części utworzone z napływów lub wydarte przemysłem ludzkim morzu, poniżej poziomu którego znaczna część kraju się znajduje. Od Hoek-van-Holland aż do kończyny Helder, pobrażę jest w części zachronione piaszczystymi wzgórzami czyli naturalnymi tamami, mającymi od 13 do 14 metrów wysokości. W innych częściach pobrażę, a mianowicie w prowincji Zeelandyi, Fryzyi i Geldryi, morze jest powściągnięte ogromnymi tamami. Główniejsze zatoki morza Niemieckiego na tym wybrzeżu są: Zuiderzee, Lauwerzee i Dollart. Biegi wód nader liczne, z Hollandyi niemal wszystkie mają kierunek ku zach. lub płn. Ren zaraz się rozdziela na dwie gałęzie, zaledwie wpłynawszy w królestwo, jedna na płn., druga na południe. Pierwsza się zowie Stary Ren, i daje początek pod Arnheim, Yssel, spływowi Zuiderzee, który dalej sam znów się rozdziela na dwie gałęzie, z tych jedna zachowując zawsze nazwę rzeki, wpada do kanału spływającego do morza, zaś dru-

ga pomieszawszy się pod nazwą Leek z Mozą, która także przyjmuje w siebie i lewą gałąź. Moza i Skalda, spływ morza Niemieckiego i Vechte, spływ Zuiderzee, po Renie, są główniejszymi rzekami krajowemi. Najgłówniejsze jeziora są: Harlemskie i Y. Bagniska liczne i niektóre z nich, mianowicie Boortang i Peel, mają znaczną rozległość. Wyspy należące do tego królestwa tworzą dwie główne grupy: jedna z nich przy ujściu Skaldy i Mozy, obejmuje wyspy N.-Beweland, S.-Beweland, Walcheren, Tholen, Schouwen, Ower-Flakkee, Voorne, Beyerland, Yssemmond, i t. d., druga idąc linią pobrażę prowincyi Hollenderskiej, mieści w sobie wyspy Texel, Wieland, Ter-Schelling, Ameland i t. d. Zuiderzee obejmuje także kilka małych wysepek.

Klimat zimny; średnia temperatura + 8°, 33; temperatura najwyższa od 1814. do 1834. roku 28°, 60 do + 38°, 89. Śniegi obfite. W zimie, kanał Amsterdamski w Helder zawsze jest zamrznięty przez 3 miesiące i Zuiderzee tworzy niekiedy morze lodowate. Atmosfera przejęta jest wilgocią, nadewszystko w prowincjach zach. Wiatry zawsze silne, w czasie zimy i wiosny zrzadzają częste burze. Wiatr płn. i płn.-wsch., zachodni i płn.-zach., zwykle wieją, a gdy się staną gwałtownymi, zrzadzają zalewy, napędzając wody morza na wybrzeża, lub wypierając one w rzeki. Powietrze w ogóle niezdrowe z powodu mnogości wód stojących, z których wydobywająca się miazma niemieszkalnymby ten kraj czyniły, gdyby nie siła wiatrów która oczyszcza atmosferę.

Grunt jest ilowaty i piaszkowy, ogołocony z kruszców prócz odrobiny żelaza, ogromnych pokładów torfu, gliny garncarskiej i innych ziem do wyrobów używanych; z trudnością byłoby znaleźć kamień większej objętości w całym królestwie. Lasy są bardzo rzadkie. Flora krajowa wcale się nie różni od angielskiej i innych krajów Europy, położonych pod tą samą szerokością; jednakowoż rośliny wodne są liczniejsze i rozmaitsze. Drobnej dzierzyny sierciowej obfitość, ptactwa wodnego i gadów w bagniskach. Żóławie, które się żywią temi ostatnimi, także w znacznej liczbie znajdują się i przedsięwzięto środki, by nietylko wytepieniu ich przeszkodzić, ale nawet wszelkimi sposobami rozmnożyć jeszcze to ptactwo tak użyteczne. Główniejsze artykuły rybołówstwa przy pobrażach stanowią dorsze, płaszcze i inne ryby płaskie, lecz głównym źródłem bogactwa Hollandyi są śledzie. Powierzchnia urodzajnego gruntu obrachowaną była w roku 1833., nie licząc w to Limburga i Lu-

xemburga, na 2,150,550 hektarów, wód zaś, bagnisk i t. d., na 89,100 hektarów. Najurodzajniejsze grunta należą do prowincyi południowych, mniej płodne do prowincyi północnych. Pastwiska dwa razy są liczniejsze niż inne uprawy. Główniejsze płody rolnicze są: żyto, gryka, następnie jęczmień i owies. Pszenica szczególnie jest uprawiana koło Utrechtu, w Fryzyi i Zeelandyi; jarzyn, rzet, marzanna, proso, rzodkiew, w obu tych ostatnich prowincjach, len w wielkiej obfitości w prowincyi południowej, tytuń w Utrechtu i Geldryi, wina w Luxemburskim. Kartofle, konopie, rzepa, cykoria, gorczyca, chmiel i buraki są uprawiane w całym kraju. Ogrodnictwo szczególnie jest lubowane od Harlemscyków; wyprowadzają oni znaczną ilość cebul kwiatowych, a nadewszystko tulipanów.

Główniejszymi artykułami chowu jest bydło rogate bardzo cenione i konie pociągowe; pomniejsze bydło jest rzadkie. Masło solone i sery hollenderskie nadzwyczajną wziętość posiadają i stanowią artykuły znacznego wywozu. Rybołówstwo jest początkiem potęgi Niderlandów, a śledzie przyrządzane przez Hollendrów po dziś dzień zachowują jeszcze swoją wyższość. Połów dorszy zatrudniał od XVI. wieku, 260 statków i 14,000 majtków na morzach Spitzbergu; połów śledzi, lubo o wiele mniejszy niż dawniej, zajmuje jeszcze od 115 do 120 statków, i wydaje od 3,005 do 4,000 łasztów śledzi (12 baryłek około po 80 śledzi idzie na każdy łaszt).

Przemysł rękodzielniczy krajowy bardzo czynny i silnie zachęcany od rządu. Hollandya od dawnych czasów słynie z płócien swoich, aksamitu, papieru; jej typografie, w XVII. i XVIII. w., posiadały zasłużoną wziętość z piękności wydań. Brak węgla ziemnego i wiatry ciągle wiejące, spowodowały użycie młynów wietrznych jako motorów w wielu fabrykach, hutach i wielu innych użytkach. Główniejsze artykuły rękodzielnicze są: wyroby wełniane z Leydy i Utrechtu; jedwabne i aksamity z Utrechtu, Harlemu i Amsterdamu; płótna i bawełny z Harlemu; kamienie obrabiane z Amsterdamu; papier, skóry, sznury, kapelusze, wstążki, igły, borax, lep, saletra, tytuń, cynober, likiery i t. d. Hollandya posiada liczne dystylarnie jałowcówki, blicharnie płótna w Harlem, gdzie woda za doskonałą jest uważaną dla owych zakładów; liczne cegielnie; znaczniejsze warsztaty budowy okrętów znajdują się w Amsterdamie i Rotterdamie. Pozbawieni żelaza, drzewa, kamieni, i wielu innych przedmiotów najpierwszej potrze-

by, Hollendrzy naturalnie pociągnięci zostali ku handlowi, który dla nich stał się koniecznym, a co bardziej, nastroczyły im źródło zasobów, gdzie ich kraj zatopionym został. Długo czas oni tylko sami zaopatrywali Europę suszonymi rybami. Przy schyłku XVI. w. pojawili się w Malezyi, zajęli Amboinę i Moluki, do ustąpienia sobie których zmusili Portugalczyków, i zajęli w Monopol handel korzenny. Przy schyłku XVII. w. niemal połowa okrętów europejskich należała do Hollandyi, lecz walki jakowe ten kraj musiał popierać w owiej epoce i wzrost sił morskich innych narodów, spowodowały upadek jej przewagi handlowej. W skutku blokady kontynentalnej, później wcielenia tej krajiny do cesarstwa francuzkiego, Hollandya doświadczyła wielkich strat w handlu i wyzutą była z wszystkich swoich kolonij. Odzyskawszy swoje posiadłości zamorskie po przywróceniu pokoju w r. 1814., Hollandya znów ujrzała powracające dni swojej handlowej pomyślności, tém bardziej że mnóstwo wyjątkowych środków szkodliwych handlowi kolonialnemu zwalonych zostało.

W roku 1840. wartość przybliżona towarów przywiezionych do królestwa wynosiła około 420,000,000 franków, z tych za 120,000,000 płodów z kolonij hollenderskich, za 206 milionów płodów europejskich, reszta pozostała z innych stron po za europejskich. Wywóz zaś dochodził do 360,000,000 franków; z tych za 73,000,000 płodów rękodzielniczych, za 164,000,000 płodów z krain zamorskich, a reszta z wyprowadzonych płodów europejskich. Główniejsze artykuły były: cukier, kawa, korzenie, tytuń, bawełna, herbata, koszenilla, indygo, wino i wódka, wełna, zboże, drzewo, smoła, len i konopie, żelazo, futra, płótna, wyroby nożownicze, sól i t. d. Główniejsze zaś płody hollenderskie wyprowadzone były: masło i sery w wielkiej ilości, ryby zakonserwowane, marzanna, rzet, ziarna olejne, przedziałniana i konopna, płótna, jałowcówka i inne płody rękodzielnicze krajowe. Główniejsze płody obce wywiezione były: cukier, kawa, koszenilla, indygo, bawełna, herbata, tytuń, a w ogólności towary obu Indyj, zboże i płótna z Niemiec, drzewo z Baltyku, wełnę z Hiszpanii, Niemiec i Anglii; wina z nad Renu, Francyi i Węgier.

W r. 1842. porty Niderlandzkie posiadały 382 statków mających 211,000 beczek ładunku, odbywających wycieczki za Atlantyk, 846 saliot, 1,220 statków lekkich, wszelkiego rozmiaru. Z owych 382 wielkich statków wyżej wskazanych,

Amsterdam posiadał 196, Rotterdam 106, Dordrecht 24, Schiedam 12, Middelburg 11, Harlingen 9, Saardam 4 i t. d. W kraju, w którym przemysł ludzki w ustawicznej zostaje walce z wodą, dla zatrzymania ładów jakowe wydarto temu żywiołowi, utrzymanie tam, dróg i kanałów jest przedmiotem szczególniejszej uwagi ze strony rządu. Niderlandy przedstawiają widok ogromnej sieci kanałów, z tych jedne służą do odciążenia wód, a drugie do żeglugi. Kanałem głównym jest kanał w Hollandyi pfn., pomiędzy Amsterdamem i Niewdiep w pobliżu Helder; najpiękniejsze dzieło tego rodzaju w Europie, długi na 30 w., szeroki na 42 metry, głęboki na 7 metrów. Dwie fregaty mogą na nim żeglować i wykonywać obroty, skraca on drogę okrętom płynącym do Amsterdamu, niebezpieczeństwa i stratę czasu żeglugi po Zuiderzee. Inne wielkie kanały są Zederik z Vianen do Gorkum; kanał Bois-le-Duc do Maastrichtu, spławny dla statków o 800 beczkach ładunku, i kanał Ems w Harlingen. Wiele z tych kanałów mają nietylko wodę w równi z poziomem, lecz nawet łożyska wyżej niż grunt; obsuszenie ziem bagnistych zwanych polderami jakowe przerzynają, dokonywane bywa za pomocą machin poruszanych wiatrem, które sprowadzają wodę z gruntu do kanałów. Drogi w Hollandyi są piękne i dobrze utrzymane; większa ich część spoczywa na tamach. Kolej żelazna łączy Amsterdam z znacznymi miastami królestwa.

Hollandrzy zajmują kraje Batawów i Fryzów starożytnych. Mówią językiem właściwym sobie, lecz pochodzącym z niemieckiego. Na pfn. lud jeszcze mówi starodawnym językiem fryzjskim, na pfd. zaś flamandzkim. Pod względem wyznania, ludność w r. 1844. rozdzieloną była jak następuje (nie licząc w to Luksemburga): 1,642,455 ewangelików (kalwinów lub członków kościoła reformowanego Holenderskiego, do którego należy rodzina panująca), 1,100,616 katolików, 52,245 izraelitów i t. d. Mieszkańcy tworzą trzy klasy: szlachtę, mieszczan i włościan. W roku 1844. liczone w Niderlandach (nie obejmując w to Luksemburga i Limburga), 138 miast, z tych jedno przeszło mające 200,000 m., Amsterdam; dwa więcej jak po 50,000 m., Rotterdam i Haga; 5 przeszło po 20,000 m.; 13 przeszło po 10,000 m.; miasteczek zaś było 31, a wiosek 2283.

Rząd w Hollandyi monarchiczno-konstytucyjno-reprezentacyjny. Monarcha ma tytuł króla Niderlandzkiego, księcia Oranii i Nassau, Wielkiego księcia Luksemburskiego i księcia Limburskiego.

Król zwykle przebywa w Hadze. Korona jest dziedziczną w linii męskiej i żeńskiej. Jako wielki książę Luksemburski i książę Limburski, król jest członkiem Związku Niemieckiego. Osoba jego nieetykalna; ministrowie zaś są odpowiedzialni; król mianuje na wszystkie posady cywilne i wojskowe, proponuje i ogłasza prawa, wypowiada wojnę i pokój zawiera, oraz kieruje administracją osad. Wszyscy obywatele są zdolnymi do pełnienia wszystkich urzędów publicznych. Reprezentacja narodowa, czyli stany jeneralne, składają się z dwóch izb; w jednej zasiada od 40 do 60 członków mianowanych przez króla, w drugiej 58 deputowanych wybieranych przez stany prowincjonalne. Corocznie stany jeneralne są zwoływane, a 1/3 część deputowanych ulega nowemu głosowaniu. Stany jeneralne stanowią podatki, budżet zaś głosują na lat 10, mandat ich po większej części ogranicza się na prostą kontrolę. Królestwo jest administracyjnie rozdzielone na 10 prow. i księstwa Luksemburskie i Limburskie. Każda z prowincji ma swoje stany prowincjonalne, złożone z deputowanych 3 stanów społeczeństwa krajowego. Owi deputowani są wybierani w miastach przez rady municypalne, znów mianowane przez wyborców (kiesers), delegowanych w tym względzie przez najznakomitszych mieszkańców. W okręgach wiejskich deputowani są wprost obierani przez kieserów. Każda prowincja ma właściwe sobie prawodawstwo, ustanowione przez stany. Prowincje dzielą się na okręgi, kantony, miasta i gminy wiejskie. Liczba deputowanych wysłanych do stanów jeneralnych przez każdą prowincję, jest następująca: Hollandye pfn. i pfd. 22 deputowanych, Brabancja pfn. 7, Geldrya 6, Fryzja 5, Over-Yssel i Gröninga po 4 każda, Zeelandja i Utrecht po 3, Drenthe 1. Władza wykonawcza należy do króla, który wysyła do prowincji gubernatorów. Gabinet składa się z ministrów: skarbu, sprawiedliwości, spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, wyznań ewangelickich, wyznania katolickiego, wojny i marynarki; oraz wielu innych ministrów bez portefelu. Rada stanu przeistoczona w 1842. r., zostaje na czele całej administracji i kierunku spraw główniejszych wewnętrznych prawodawstwa i osad. Co do organizacji sądowniczej, jest trybunał najwyższy (Hooge-Raad) w Amsterdamie, trybunały prowincjonalne (Provinciale-Geregtshoven), trybunały okręgowe (Arrondissements-Regtbanken) i kantonowe (Kanton-gerechten). Główniejsze miasta mają prócz tego trybunały handlowe. Zakłady naukowe są dozorowane przez 70 inspektorów, z których ka-

żdy ma swój okręg i zostaje pod zawiadowniem inspektora jeneralnego, który jest zależnym znowu od ministerstwa spraw wewnętrznych. Trzy razy do roku owi inspektorowie zbierają się na radę w stołecznym mieście swoich prowincji, i zdają sprawę gubernatorowi z stanu nankowości. Owe rady wydają potrzebne upoważnienia do urządzania szkół. W r. 1845. Niderlandy posiadały 3 uniwersytety: w Leydzie, Gröningie i Utrechtu; 2 atheneum i 68 szkół łacińskich z 1,114 uczniami. Wychowanie drugiego rzędu i elementarne liczy 70 szkół okręgowych, 2,125 szkół gminowych (117 bezpłatnych) i 630 szkół prywatnych. Specyalne wychowanie posiada 6 seminarjów katolickich, 2 seminarja ewangelickie i szkołę duchowną żydowską; 1 szkołę weterynaryj; 2 szkoły głuchoniemych, 1 szkołę ociemniałych, 3 szkoły wojskowe, 1 szkołę żeglarską i wiele szkół sztuk pięknych. Najściślejsza tolerancja zawsze panowała w Niderlandach co do religii. Wyznanie ewangelickie jest rządzone przez synody prowincjonalne, a wyznanie katolickie przez biskupa Utrechtu. Kapłani obu tych wyznań są płatni przez rząd.

Zakłady dobroczynności, jako to: szpitale dla chorych i klasztory dla kalek, starców, podrzutków, są utrzymywane zapisami funduszy i z darów dobrowolnych. Żebractwo w całym królestwie jest wzbronione. Siła zbrojna holenderska składa się z 43,000 ludzi w czasie pokoju, a 76,000 w razie wojny. Tworzy ona 2 dywizje i 1 brygadę piechoty, 1 brygadę kawalerji, 4 pułki artylerji, i 1 korpus inżynierski. Milicya ma 25,000 ludzi i może być wzniesiona do 80,000 w razie potrzeby przez rezerwy. Każdy obywatel od 19 lat do 23 należy do milicyi. Wojsko zaś się rekrutuje przez dobrowolny zaciąg. Marynarka posiada 40 wielkich okrętów w ogóle mających 1717 (2 okręty liniowe o 88 działach, a 5 o 75; 17 fregat, razem 766 armat; 16 korwet, razem 408 armat) i 130 lekszych statków, razem 740 armat i 10 moździerzy. Ordery królestwa są następujące: order wojskowy Wilhelma, i order Iwa Niderlandzkiego, ustanowiony w 1825. roku. Budżet dochodów głosowanych w 1850. r. dochodził 70,789,939 florenów, z tych zaś na dom królewski 800,000, na wyższe kolegia państwa i gabinet króla 582,228, na ministerstwo spraw zagranicznych 492,119, sprawiedliwości 2,232,814, spraw wewnętrznych 484,979, wyznania ewangelickiego 1,637,989, wyznania katolickiego 536,023, marynarkę 5,320,313, dług 36,238,509, skarb 6,354,084, wojsko 10,564,667, osady 116,897, wydatki nieprzewidziane 100,000 itd.

Kapitał długu publicznego wynosił 1,229,518,586 florenów. Bank królestwa był założony w 1814. r. z kapitałem 10,000,000 florenów. Mennica znajduje się w Utrechtu. Kolonie holenderskie składają się z gubernatorstwa Indji Wschodnich, w Azji, z wysp Curaçao, Saint-Martin, Saint-Eustache, Saba, i t. d., w Ameryce, i kilku warowni na pobrzeżach Gwinei, w Afryce. Ich rozległość jest obrachowana na 287,000 wiorst kwadrat., a ludność na 9,846,000 m., pomiędzy tymi 98,800 europejczyków. W 1841. roku wojsko kolonialne wynosiło głów 15,953 m., a marynarka 20 statków z 266 armatami. W roku 1850. dochody z osad wynosiły 71,621,744 florenów, a wydatki 71,621,744. Prowincje Niderlandzkie w 1844. roku miały następującą ludność: Północna Brabancja, 394,406 m.; Geldrya, 363,169 m.; Północna Hollandja, 459,154 m.; Południowa Hollandja, 551,153 m.; Zeelandja, 157,486 m.; Utrecht, 151,179 m.; Fryzja, 239,673 m.; Over-Yssel, 207,907 m.; Gröninga, 184,619 m.; Drenthe, 78,854 m.; Limburg, 200,573 m.; Luksemburg, 179,904 m.

HOLLANDJA NOWA, *ob. OCEANIA.*

HOLLIS, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki, w państwie Nowy-Hampshire, w hrab. Hillsborough; 1,333 l. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, hrab. York; 2,400 m.

HOLMÄN, wyspa szwedzka, w zatoce Botnickiej, na wsch. Ulmea.

HOLMESTRAND, M. na pfd. wybrzeżu Norwegii; 1,600 m. Port i znaczny handel drzewem.

HOLMSLAND, mała duńska wyspa, w zatoce morza Północnego, Rinkjööbing.

HOLSTEBRÖE, M. w Danii, w prowincji Jutlandji, sztyfcie Ribe, nad Stor-Aa; 850 m. Wzrost; przemysł rolniczy.

HOLSTEENBORG, duńska kolonia i okręg na zachodnim wybrzeżu Grenlandji.

HOLSZANY lub OLSZANY, Mm. w cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Wileńskiej, powiecie Oszmiańskim, nad rz. Olszanką, o 3 w. od Oszmiany. Zamek; w mieście piękny i wielki kościół z klasztorem XX. Franciszkanów.

HOLSZTYŃSKIE księstwo w Danii, a liczące się do Związku Niemieckiego, z M. stoł. Glücksstadt. Powierzchnia jego na 153 1/4 mil kwadr. niem.; 455,093 m. w r. 1840. Grunt płaski, lecz już mniej jak w Jutlandji, przerznięty w całej długości pasmem wzgórz piaszczystych. Podział tego gruntu według jego przyrody i użytku: pod uprawę 85 1/2 mil kw.; bagna 20 mil; pastwiska 15 mil; krzaki i zarośla 13 mil; lasy 8 mil; drogi, tamy

i t. d. 8 mil; lasy 31 mil. Uprawa zboża i staranna hodowla bydła rogatego, a nadewszystko koni, stanowi dobry byt mieszk. Przemysł rękodzielniczy ościęły, skoncentrowany w Altonie, którego miasto jest głównym placem handlowym. Holsztyn zawiera w sobie 14 miast. Dzieli się na dwa obwoody czyli dystrykty szlachećne, i 21 amtów i posiadłości.

HOLTEN, M. w Prusach, w rejen. Düsseldorf; 1,100 m.

HOLTENAU, W. w Danii, w Szlezwigu, nad kanałem Eider. Komora i składy.

HOLY, 1) H.-Head, Mm. w Anglii, w księstwie Wallii, w hrabstwie Anglesey, na małej wyspie t. n., połączonej mostem z lądem Anglii. Port, stacja pakebotów pocztowych pomiędzy Londynem i Dublinem. Warsztaty i pływ do budowy statków marynarki królewskiej. 2) Holy Island, wyspa w Anglii, w hrab. Northumberland, na mr. Niemieckim, oddzielona od lądu wąziutkim kanałem. Rozległość jej 2,320 akrów; 536 m. Pierwotna stolica biskupstwa Durham, założonego w roku 685. Zwaliska klasztoru Benedyktynów.

HOLYWELL, M. w Anglii, w hrab. Flint, przy l. brz. uj. rz. Dee, a na pñ.-zach. M. Flint. Przędalnie bawełny; miedź, ołów, węgle kamienne i kopalnie miedzi i znaczny wywóz miedzi wyrobionej; 8,986 m. W pobliżu gorące, najobfitsze źródło mineralne Ś. Winfrida, stanowiące początkową pomyślność miasta; wyrzuca ono 267 hektolitrow wody na minutę, i tworzy rzekę zasilałą wszystkie fryszerki. Wody tego wodotrysku, któremu przypisują cudowne własności, niegdyś w wielkim było użyciu.

HOLZAPPEL, M. w Nassau, w pobliżu Lahn, kopalnia ołowiu i srebra, oraz znaczne huty do przetapiania takowych.

HOLZEMME, rz. uchodząca do jeziora Boden, w Prusach, w rejencji Magdeburgskiej. Wybiega pod Brocken, i uchodzi poniżej Gröningen.

HOLZHAUSEN, 1) Mm. w Hessen-Kassel, w prowincji Niższej Hessyi, w okręgu Homberg, nad Elze; 692 m. Znakomite kuźnice i piece topielne. 2) Mm. w Hessen-Kassel, w prowincji Niższej Hessyi, okręgu Hofgeismar; 806 m. Eksploatacja węgla ziemnego (corocznie około 11,000 maas).

HOLZMINDEN, M. w Brunświku, stoł. okręgu t. n., o 96 wiorst ku pñd.-zach. od Brunświku, na pr. brz. Wezery; 3,200 m. Giannazyum książęce, szkoła architektury. Miasto bardzo przemysłowe. Młyny do obrabiania kamieni. Wyroby z żelaza i

stali, igieł, drutu, gisernie. Skład handlowy płótna i żelaza w księstwie.

HOLESKO, W. w Galicyi, w obw. Lwowskim, o 2 mile od Lwowa, w r. 1470. od osadników polskich założona. Włość z bardzo pięknymi sadami.

HOLEWCZYN, M. w cesarstwie Rosyjskiem, w gub. Mohilewskiej, o 5 mil na wschód od Mohilewa.

HOMBERG, 1) cyrkuł w elektorstwie Hesskiem, w prow. Niższa Hessya; M. stoł. Homberg. Powierzchnia wynosi 5 mil kwadr. niem., z tych 47,000 akrów uprawnych, a 34,000 lasów; ludności 23,000 m. w r. 1840. Grunt górzysty; zbiory niedostateczne. Hodują tu 1,500 koni, 1,900 wołów, 5,000 krów, 23 owiec, z tych 13 ulepszonych. Eksploatacja bardzo ożywiona w dożywaniu węgla ziemnego i rudy żelaznej. Obejmuje 3 amty, w tych 2 miasta i 59 wiosek. 2) M. w elektorstwie Hesskiem, w okręgu t. n., w prowincji Niższa Hessya, o 35 w. od Kassel, nad Elze; ludności 3,756 m. w r. 1840. Jest tu szkoła normalna początkowa. Szkoła guchoniemych. Bardzo ważne fabrykacje wyrobów szewskich; fabryki sukna i płócien. Garbarnie, mydlarnie, farbiernie. Ważne jarmarki. W okolicach wydobywanie węgla ziemnego. Niegdyś warownia, kilkakrotnie zdobywana i odbierana, w wojnie trzydziestoletniej została zniszczona. Wallenstein-Stift, kapituła szlachećnie urodzonych dam ewangelickich, założona w r. 1762, przeniesiona została z tego miasta do Fuldy w r. 1832. 3) M. w Hessen-Darmstadt, prow. Wyższej Hessyi, o 8 w. od Kirtorf, nad Ohm; ludności 1,659 m. (88 żydów, reszta ewangelików). Miejsce pobytu trybunału. Płóciennictwo, garbarnie.

HOMBURG (państwo), 1) prowincja w Hessen-Homburg, 1½ mili kwadr. rozległości mająca, a ludności 9,404 m. w roku 1840. Położona na pñ. Frankfurtu, pomiędzy Nassau i Hessya elektoralną, na pñd. pochyłości Taunus, w płycie Niddy; punkt najwyższy Feldberg, wysokości 868 metr. Klimat zdrowy. Grunt bardzo urodzajny, wydający zboże i owoce. Hodowla rogacizny i owiec, piękne lasy. Wyroby wełniane.

2) Homburg vor der Höhe, M. w Związku Niemieckim, stolica landgrawiatu Hessen-Homburg i państwa t. n., nad Eschbach; ludności 3,600 m. Rezydencja landgrafów. Szkoła łacińska. Szkoła leśna. Źródła słone. Wyroby jedwabne, płócien, wełny i flaneli. 3) M. w Bawarii, główne kantonu t. n., w obw. Pflaz, o 75 w. ku zach. od Spiry, nad Małą Erbach; 3,041 m. Biuro komory celnej. Szkoła łacińska. Cukrownie. Hodowla bydła.

HOMEL, M. w Cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Mohilewskiej, nad rzeką Sożą, w pięknym położeniu. Piękny pałac mieszczący w sobie dzieła sztuk pięknych i mnóstwo osobliwości.

HOMME, rzeka w Belgii, dopływowa rzeki Lesse pod Eprave (w Namur). Ma źródło przy Saint-Hubert (w Luksemburgu). Płynie przez Jemelles, Rochefort.

HOMMET, LE H., twierdza na północnym wybrzeżu Francyi, w dep. Manche, na pr. brzegu Douve.

HOMONNA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Zemplin, nad rzeką Laborcza; 2,666 m. Piękny zamek.

HOMOROD, rzeka dopływowa rz. Aluta w Siedmiogrodzie.

HONAU, Mm. w królestwie Wirtembergkiem, w obwodzie Szwarzwald, w amcie Reutlingen, w bliskości Echatz; 450 m. w 1840. roku. Ciekawy zamek gotyki Lichtenstein, odbudowany przez Wilhelma Wirtemberskiego.

HONDA, M. w Ameryce, w Nowej Grenadzie, dep. Cundinamarca, o 100 wiorst ku pñ.-zach. od Santa-Fe-de-Bogota, nad rzeką Magdalena. Punkt znacznego handlu; 4,500 m. W pobliżu kopalnie złota Mariquita.

HONDO, RIO H., RIO-GRANDE, rz. w Meksyku, spływa do zatoki Hanowerskiej, na morzu Antylskim. Bieg jej na 355 wiorst.

HONDSCHOOT, HONDTSCHOOTE, Mm. we Francyi, w depar. Północ. o 15 wiorst ku pñd.-wsch. od Dunkierki; 3,915 m. w 1840. roku. Stołeczne kantonu. Blicharnie płótna, garbarnie, drukarnie materyi, fabryka cykoryi.

HONDURAS, 1) kolonia angielska w Ameryce środkowej, nad zatoką t. n. M. stoł. Balize. Leży pomiędzy 16° a 18° szer. północnej, 90° a 22° długości zachodniej. Graniczy na północ z Meksykiem (Jukatan), na wschód i południe z Gwatemalą, na zachód z morzem. Powierzchnia jej wynosi 63000 mil kw.; l. w roku 1834: 3,958 m., z tych 250 białych, 1,778 wolnych kolorowych i 12,920 murzynów pracujących. Pobrzeża niskie i z trudnym przystępem. Grunt wałowaty wewnątrz kraju, zajęty przez bagniska i dziewicze lasy. Liczne rzeki, z tych Balize spławna na przestrzeni 300 w. Klimat nader wilgotny; średnia temperatura + 26°, 67. Grunt nader urodzajny. Eksploatacja lasów stanowi główne źródło bogactwa tej kolonii. W r. 1839, wyprowadziła Anglia rozmaitych płodów

Stoen. Geogr. Pow. T. I.

wartości ogólniej 190,466 dollarów. Kolonia ta należy od gubernium wojennego w Jamaice.

2) Państwo w Związku Gwatemala, rozciągające się nad zatoką Meksykańską, M. stołeczne Comayagua. Powierzchnia ma 800000 wiorst kw.; 350,000 m. w 1840. roku.

3) Zatoka, część morza Antylskiego pomiędzy wyspą Kuba na wsch., półwyspem Yukatan, na zachód, a państwem Honduras na południe. Zatoka Honduras łączy się na półn. przez cieśninę Yukatan z zatoką Meksykańską, a na pñd.-wsch. z mr. Karaibskiem.

HONFLEUR, M. we Francyi, w depar. Calvados, o 11 wiorst ku pñd.-wsch. od Hawru, na l. brzegu ujścia Sekwany; 9,407 m. w 1840. roku. Port, trybunał handlowy, skład towarów i komora celna; szkoła żeglarska, warsztaty okrętowe. Uprawa drzewa morwowego i chów jedwabników. Saliny; piekarnie sucharów dla marynarki; fabryki piwa dla kolonii, wyroby powroźnicze, koronkowe, płodów chemicznych, rafinerie cukru, tartaki hydrauliczne. Port rybołówstwa i handlu; miejsce zaopatrzenia statków wypływających na półw. wielorybów, śledzi, stokfisz, wilinek i dorszów. Znaczny wywóz masła, jaj i innych produktów z Normandii do Anglii.

HONG-KONG, wyspa w Azji angielskiej, przy rzece Kanton; należy do prezydentury Kalkuta, na pñd. wybrzeżu Chin, w prow. Kuang-Tung; liczy 10,000 m. w 1841. r. Wylądowanie w Hong-Kong jest dobre i bezpieczne bardzo. Chińczycyowie ustąpili tę wyspę Anglikom mocą traktatu zawartego w Nankinie, w 1842. roku.

HONIMO, SAPARNA, wyspa w Malezyi Holenderskiej, należąca do archipelagu wysp Moluckich. Leży na pñ.-wsch. Amboiny.

HONORORU, M. na wyspach Sandwich, stoł. królestwa. Na wyspie Oahou; 6,000 m., z tych 250 anglików i amerykańców. Pobyt monarchy; najgłówniejszy port na tym archipelagu. Warsztaty budowy statków.

HONTH, komitat w Węgrzech, położony pomiędzy komit: Sohl, Barskim, Grau i Neogradzkim. Rozległy 46¼ mil kw., liczy 95,960 m. Położenie górzyste; na granicy pñd. płynie Dunaj, przyjmujący do siebie Eypel. Płody: srebro, miedź, ołów, siarka, zboże, tytoń, wino i t. p. Uprawa gruntu i górnictwo są głównym zajęciem mieszkańców.

HOOGSTRAETEN, Mm. w Belgii, stoł. kantonu, o 17 wiorst ku pñ.-zach. od Turnhot, nad March; 1,606 m. Kolegium arcybiskupie. Cegielnie, garn-carnie, fabryki sukna grubego.

HOORN, 1) M. w Niderlandach, w prow. Północna Hollandy, w okręgu t. n., nad małą zatoką Zuider-See. Port handlowy; fabryki sukna i dywanów; znaczny wywóz masła, sera, napojów i bydła; 10,000 m. Miejsce urodzenia żeglarsza Schoutena, który odkrył przylądek Hoorn. 2) Przylądek w kończyźnie pld. Ameryki południowej. Pod 53° 50' 30" szerokości pld., a 69° 41' 30" długości zachodniej.

HOPE, 1) przylądek w stronie północnej zatoki Hudsonskiej. 2) Jezioro w Szkocji, w hrab. Sutherland, w części pld.-wsch. rzeki t. n., z jeziorem Eriboll łączące się. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, hrab. Waldo, 22 wiorst ku pld.-zach. od Belfast; 1,770 m. w 1840. roku.

HOPFGARTEN, Mm. w państwie Austriackim, w Tyrolu, w cyrkule Poniżej Inn, o 53 wiorst ku pld.-wsch. od Innsbrucku, nad Aachen; 1,000 m.

HORAZDIOWITZ, M. w państwie Austriackim, w Czechach, w obwodzie Prachimskim, o 23 w. ku zachodowi od Pisek, na l. br. Woławy; 1,997 m. Fabryki sukna, dystylarnie wódki. Piękny zamek, w pobliżu którego znajduje się Góra Prachim z zwałiskami starodawnego zamku warownego, od którego cały obwód ma nazwę.

HORB, M. w królestwie Wirtembergskim, stołeczne okręgu t. n., w Szwarzwaldskim obwodzie, o 55 wiorst ku pld.-zach. od Stuttgartu, na l. br. Neckar; liczy 1,906 m. w 1840. roku, wszyscy prawie katolicy. Fabryki sukna niegdyś bardzo słynne.

HORCAJADA, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylii), o 41 wiorst ku pld.-zach. od Cuenca, w pobliżu l. brzegu Giguella; 1,802 m.

HORCAJO, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylii), o 70 wiorst ku pld.-zach. od Cuenca, pomiędzy rzeką Giguella i Manzanares; 2,126 m.

HORCASITAS, M. w Meksyku, w państwie Potosi, o 140 wiorst ku zach. od San-Luis de Potosi.

HORCON, Mm. na wyspie Kuba, w dep. Zachodnim; 7,242 m., z tych 3,570 białych, 1,727 wolnych kolorowych i 1,945 niewolników.

HÖRDE, M. w Prusach, w prowincji Westfalskiej, o 36 wiorst ku pld.-zach. od Arnsberg, nad rzeką Emsche i u stóp Aarde. W pobliżu kopalnie węgla kamiennego; 1,560 m.

HOREB, góra w Hedżas, w Arabii dawniej zwanej Skalią, w pobliżu ku zach. góry Sinai; 2,669 metrów nad powierzchnią morza wzniesiona.

HORECZE-LUDI, W. w Galicji, w obw. Czerniowieckim, koło samych Czerniowiec. Jest tutaj kosztem Katarzyny II. Cesarzowej rosyjskiej zbu-

dowana cerkiew, którą błogięj pamięci Cesarz Aleksander I. podczas swojego pobytu w Czerniowcach w roku 1823. zwiedzał.

HORGEN, W. w Szwajcarii, w kantonie Zürich, stoł. obwodu t. n., o 13 wiorst ku pld.-wsch. od Zürich, nad pld.-zach. brzegiem jeziora t. n.; 3,869 m. Tkaniny jedwabne. Eksploatacja węgla ziemnego w Köpfnach i wody mineralne w Bocken, w okolicach.

HORN, 1) M. w Austrii (w Dolnej Austrii), obwód Krems, nad Tuffbach przy jej spływie z Mödrinbach; 1,250 m. Kolegium Pijarów, gimnazjum. Przemysł nader czynny; słynne fabryki piwa, sukna, płótna, trykotu, rękawiczek, papiernie, drukarnia. 2) M. w księstwie Lippe-Detmold, stoł. okręgu t. n., a 9 w. ku wsch.-płd. od Detmold; 500 m. Fabryki płóciennic. 3) Wyspa na wybrzeżu Mississipi, w zatoce Meksykańskiej. 4) Dwie wyspy w stronie pld.-wsch. archipelagu Fidżi. 5) Horn-Afvan, jezioro w Szwecji, w prow. Wester-Botten. 6) Horn-Head, przylądek na pld. wybrzeżu Irlandyi.

HORNBACH, rz. w Bawarii, spływa do Eubach, w pobliżu Dwóch-Mostów (w Pfalzu). Źródło ma w Wogezach. Bieg jej na 35 w.

HORNBERG, M. w księstwie Badeńskim, stoł. okręgu t. n., nad Gutach, w dolinie Czarnogolasu; 1,107 m. Komora celna.

HORNBORGA SIÄN, jezioro w Szwecji, w lanie Skaraborg.

HORNCastle, Mm. w Anglii, w hrab. Lincoln, o 28 w. ku wsch. od M. t. n. odległe, nad Bain; 3,988 m. Liczne garbarnie. Jeden z celniejszych targów na konie krajowe.

HORNEBURG, M. w Hanowerze, w prow. Bremen, na l. br. Luhe, o 16 w. ku pld.-wsch. od Stade; 1,248 m.

HORNSTEIN, Mm. w Węgrzech, w komit. Oedenburgskim, na pld.-zach. od Żeleźna (Eisenstadt); 1,704 m.

HOROCHOW, M. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Wołyńskiej, powiecie Łuckim, nad wielkim stawem, o 5 mil na pld.-zach. od Łucka. Piękna biblioteka i ładny zbiór obrazów.

HORODEC, W. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Grodzieńskiej, powiecie Kobryńskim, nad brzegami Horynia, w pięknej położeńiu; bogata w żyzne grunta i lasy obszerne. Pałac z pięknym ogrodem, i zbiorem numizmatów, biblioteka muzyczna i dzieł obcych. Piękny zbiór obrazów.

HORODECZNA, M. w gubernii Grodzieńskiej,

w powiecie Prużańskim, przy trakcie pocztowym między Prużanami a Kobryniem.

HORODEK, 1) Mm. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Kowieńskiej, powiecie Kobryńskim. 2) Miasto w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Witebskiej, pow. Horodeckim, stoł. powiatu, o 35 w. od Witebska; 1,700 m. 3) H.-Ostrowczycki, M. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Mińskiej i powiecie t. n., ku pld.-wsch. od Mińska. 4) H. Pieczkowski, Mm. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Wileńskiej, powiecie Oszmiańskim, ku pld.-wsch. od Oszmiany.

HORODENKA, Mm. w Galicji, w obwodzie Kołomyjskim, na pld.-wsch. Kołomei, nad rz. Głó-wka. Dwa kościoły; fabryka saianu; 2,000 m.

HORODEŁO, M. w królestwie Polskim, gubernii Lubelskiej, powiecie i okręgu Hrubieszowskim. Położone nad Bugiem; posiada kościół parafialny; 283 domów z 1,990 m. Odległe od M. pow. 14 w. Dwa targi tygodniowe i 3 jarmarki do roku.

HORODNIA, rz. w cesarstwie Rosyjskim, na granicy gubernii Smoleńskiej, płynie od Kadzyna, około którego bierze swój początek i uchodzi do Wiekry pod Andruszowem. 2) H. Torozenica, rz. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Podolskiej pod Jampolem, uchodzi do Dniestru. Bierze w siebie z l. br. rzekę Russowę.

HORODYSCZE, 1) M. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Mińskiej, niedaleko Pińska. Opactwo i klasztor bogaty Benedyktynów; 1,700 m. 2) Mm. w gubernii Kijowskiej, nad rzeką Olszańką na pld. od Korsunia. 3) M. w królestwie Polskim, gubernii Lubelskiej, powiecie Radzyńskim, okręgu Włodawskim. Posiada kościół parafialny; 100 domów z 746 m. Odległe od M. pow. 28 w. 4) W. w Galicji, w obwodzie Tarnopolskim, 4 mile od Zbaraza. Nazwana tak od niegdyś tam znajdującego się grodu.

HÖRSEL, rz. w księstwie Saxe Gotha, uchodząca do Werry. Wybiega na pld. lasu Turyńskiego, a połączywszy się z rz. Apfeldt, pod Georgenthal, i z wodami Saali, wpada wspólnie z Neissą do rz. Werra.

HORSENS, M. w Danii, w prowincji Jutlandyi, w sztyfcie Aarhus, w głębi zatoki t. n.; 5,000 m. w r. 1840. Szkoła klasyczna. Fabryka tabaki, port handlowy bardzo czynny. Zamek królewski.

HORSEY, wyspa na mr. Północnym, u wybrzeża wsch. hrab. angiel. Essex, wprost latarni Walton, na pld. Harwich.

HORSHAM, Mm. w Anglii, w hrab. Sussex, o 32 w. ku pld. zach. od Lewes, na pr. br. Arun.

HORSZOW-TYN, BISCHOFSTEINITZ, Mm. w Czechach, cyrkule Klatowskim (Klattau), nad rz. Radbuce. Kilka fabryk; 2,200 m.

HORTA, 1) M. stoł. na wyspie Fayal, jednej z Azorskich, w głębi zatoki, na pld.-wsch. wybrzeżu; 8,000 m. 2) Mm. w Hiszpanii (w Katalonii), o 92 w. ku zach.-płd. od Tarragony, w pobliżu źródła Canalet; 1,470 m.

HORTEN, M. w Norwegii, w sztyfcie Aggershuus, o 58 w. ku pld.-zach. od Chrystianii, na pbrzeżu zatoki Chrystiania, na przeciw Möss. Obszerny port, zachroniony przeciw wszelkim wiatrom, lecz w części zatoki czasem zamarzającej. Wejście do niej tylko od pld., i dla tego powodu wypłynienie z niej utrudnione przez wiatry pld. Obrany za najgłówniejszy port wojskowy w królestwie, z powodu niedostateczności Frederikswoerne, od czasu oddzielenia kraju od Danii. Główne stanowisko floty i jedyne warsztaty budowlane dla fregat i innych większych statków wojennych. Budowle i roboty w mieście nader czynnie są popierane od r. 1836.

HORWAL, Mm. w cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Witebskiej, powiecie Rzeczyckim, nad Berzyną, blisko jej ujścia do Dniepru.

HORYŃ, rz. spławna w cesarstwie Rosyjskim, na Wołyniu, powstaje pod Mm. Horynka niedaleko Wiśniowa, w pobliżu granicy Galicji; przepływa krętym biegiem gub. Wołyńską około Zasławia, Sławuty, Ostroga, Derazni i Stepania. Poniżej Dombrowia przyjmuje z pr. br. rz. Stucz, Świętochę, uchodzi do gubernii Mińskiej i kilku korytami spływa do Prypeci.

HORYNGROD, M. w cesarstwie Rosyjskim, gubernii Wołyńskiej, powiecie Łuckim.

HORYNIEC, W. w Galicji, w obwodzie Żółkiewskim, o 4 mile od Rawy, z pięknym pałacem i klasztorem XX. Minorytów.

HORYNIN, W. w cesarstwie Rosyjskim, gubernii Podolskiej na zach. od Kamieńca. Od tego miejsca aż do Kupina ciągnie się płaszczyna najczystsza wielu mogiłami.

HORZEBNIK, M. w cyrkule czeskim Tabor, na pld.-wsch. M. Tabor; 900 m.

HORZOWITZ, M. w Czechach, w cyrkule Beruń, o 17 w. ku pld.-zach. od Beruń; 2,500 m. W okolicach znaczne kopalnie żelaza, srebra i węgla kamiennych, oraz wielkie zakłady hamerni, i wyrobów z tych kruszców. Piękne owczarnie; sery słynne; 2,265 m.

HOSPITAL, Mm. w Irlandyi, w hrab. Limerick; 1,666 m. O 26 w. ku pld.-wsch. od Limerick.

Zwaliska kommandoryi Templaryszów założonej w r. 1215.

HOSSOBETA, M. w Indostanie angielskim, w prez. Madras, o 18 w. ku pfd.-wsch. od Mangolor, nad oceanem Indyjskim.

HOSTALRICH, M. w Hiszpanii (w Katalonii), o 42 w. ku pfd.-zach. od Girony, blisko l. brz. Torreda; 950 m. Miejsce garnizonu.

HOSZÓW, W. w Galicyi, obw. Stryjskim, o pół mili od Bolechowa, z klasztorem XX. Bazylianów, na szczycie stromej, tak zwanej „Jasnej góry“, z piękną, nowo-wybudowaną świątynią Pańską; miejsce częstych odpustów.

HOSZUMEZÓ-SZIGETH, Mm. w Węgrzech, w komit. Marmaroskim, na l. brz. Cissy; o 230 w. ku wsch. od Budy. Zarząd dóbr państwa. Kolegium i zamek. Pobyt władz administracyjnych. Wielki skład i miejsce wyparku soli.

HOTTENTOCYA, kraj w Afryce południowej. Graniczy na pfd. z kolonią przylądka Dobrej Nadziei, na wsch. z krainą Kafrów, na zach. z oceanem Atlantyckim, na pfn. z krainą Betjouandów. Zamieszka-na przez wielką liczbę pokoleń, tworzących różnorodność plemienia murzyńskiego, zasługującą na uwagę z powodu swojej piękności.

HOTZENPLOTZ, rz. dopływowa rz. Odry z lew. strony. Wypływa w Szląsku austriackim, w cyr. Opawy, na pfn. Würbenthal, i uchodzi w Szląsku pruskim, w rejen. Opolskiej, pod Krappitz.

HOUAKEL, wyspa w Abissynii, w zatoce t. n. i zatoce Arabskiej, w pobliżu pobraża.

HOUANG, 1) H.-Phou, M. w Chinach, w prow. Kouang-Toung, nad Tschou-Kiang czyli rz. Kanton. Port, w którym obowiązuje się zatrzymywać się wszystkie statki cudzoziemskie, a których ładunek przewożonym bywa do Kantonu na małych statkach. 2) H.-Tscheon, M. w Chinach, w prow. Hou-Pe, nad rz. Kiang; ludności 200,000 m. Jeden z główniejszych punktów handlu i przemysłu cesarstwa Niebiańskiego.

HOUAT, mała wyspa we Francyi, w dep. Morbihan, wśród oceanu Atlantyckiego, o 2 w. ku pfn.-wsch. od Belle Ile, na morzu; 250 m. prawie wszyscy rybacy.

HOUBLY, M. w Indostanie angielskim, w prez. Bombay, o 16 w. ku pfd.-wsch. od Darouar. Miasto rękodzielnicze. Wyroby jedwabne, bawełniane i lniane.

HOUFFALIZE, M. w Belgii, w prow. Luksemburskiej, o 32 w. ku pfn.-wsch. od Neufchateau, nad Ourthe; 1,018 m. Garbarnie i browary.

HOUGLY, 1) M. w Indostanie angielskim, stol.

t. n., w prez. Bengalu, o 36 w. ku pfn.-zach. od Kalkuty, na pr. brz. Hougly. Założone w r. 1538. przez portugalczyka Golin. 2) (Obwód), oddział administracyjny w Indostanie angielskim, w prez. Bengalu, nad zatoką Bengalską; M. stol. Hougly. Powierzchni ma 5876 wiorst kwadr. Ludności 1,239,150 m., z tych 1/4 mahometanie. Eksploatacja soli przy pobrażach. Dochód terytoryalny w 1829. i 1830. czynił 1,102,874 rupii. 3) Rz. w Indostanie angielskim, spływa do zatoki Bengalskiej. Utworzona z połączenia Cossimbazar i Djellinghey. Bieg jej wynosi 200 wiorst. Przepływa przez Hougly, Chandernagor, Kalkutę i Serampour.

HOUGUE, LA H., twierdza we Francyi, na ważkim cyplu wybrzeża, w dep. Manche. Rozległa i wygodna przystań. W pobliżu saliny; 500 m.

HOUMPAPOUR, M. w Indostanie, w pañ. Mis-suri, o 35 w. ku pfd.-zach. od Seringapatam, na l. brz. Kobbany.

HOU-NAN, jedna z prowincyi środkowych w Chinach, z M. stol. Tschang-Scha; ma rozległości razem z prow. Hou-Pe 276402 wiorst kw.; ludność według spisu w r. 1813: 18,652,507 m. Jest to prowincya jedna z najrodzajniejszych, zwana Ogrodem Chin. Dzieli się na 9 departamentów.

HOUN-KHING, M. w Korei, w prow. Piang-Yuan, nad zatoką mr. Japońskiego.

HOUNSFIELD, Mm. w Stanach-Zjednoczonych, w pañ. Nowy-York, w hrb. Jefferson, o 280 w. ku pfn.-zach. od Albany, na wsch. jeziora Ontario. Port; 4,146 m.

HOU-PE, jedna z środkowych prowincyi Chin; M. stol. Ou-Tschang. Rozległości ma 276402 w. kw., wspólnie z prow. Hou-Nan; ludności według spisu w r. 1813: 27,370,098 m. Dzieli się na 8 departamentów. Wydaje najlepszą herbatę.

HOUBOUR, M. w Afryce wschodniej, stol. małego królestwa t. n., zwanego Abel przez Portugalczyków. Królestwo Hourbour, którego mieszkańcy są mahometanami, leży na pfd. Abissynii, pomiędzy krainą Somausów czyli Adel na wschód, a krainą Gallasów na zachód.

HOUSATONICK, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w pañ. Connecticut. Wypływa z Massachussets, przepływa hrb. Litchfield, a rozdziela hrb. Fairfield i New-Haven. Bieg jej 180 w. Główny zlew do niej z pr. brz. Still; z l. brz. Shepang i Nangatuck. Spławiana o 22 w. powyżej od swojego ujścia. Pomiedzy Salisbury i Canaan ma wodospad na 22 metrów.

HOUSTON, M. w Stanach Zjednoczonych, stolica tymczasowa pañ. Texas, nad Buffalo, małym zle-

wem zatoki Galveston, żeglownym dla statków parowych; ludność 5,000 m. w r. 1841. Miasto założone w r. 1837.

HOUTH, Mm. w Irlandyi, o 14 w. ku pfn.-wsch. od Dublinu, na małym półwyspie, na pfn. zatoki Dublińskiej; 1,536 m. Piękny port sztuczny dla statków małego ładunku. Stacja pakebotów pocztowych pomiędzy Holyhead i Dublinem.

HOU-TSCHEOU, M. w Chinach, stol. dep. t. n., w prow. Tsche-Kiang. Jedno z najważniejszych miast w państwie.

HOVEDOEN, mała wyspa w Norwegii, w sztyfcie i amcie Aggerhuus, w odnodze i pobliżu Christianii. Zwaliska klasztoru Cystersów, założonego w r. 1148.

HOWE, 1) przylądek na pfd.-wsch. krańcu Nowej Holandyi, w kraju Nowej południowej Wallii; pod 37° 34' 50" pfd. szer., a 147° 36' 57" wsch. dług. 2) Gromada wysp na wsch. Nowej Holandyi. 3) Kilka wysp w archipelagu Santa-Cruz.

HÖXTER, M. w Prusach, w prow. Westfalskiej, stol. obw. t. n., o 64 w. ku pfd.-wsch. od Minden, nad Wezerą; 3,416 m. Dystylarnie i browary. Handel płótnem i drzewem. Żegluga nader czynna.

HOY, jedna z wysp Orkadzkich, na pfn. wybrzeżu Szkocyi, o 4 w. ku pfd. od Pomony. Długa na 14 w., szeroka na 9 w., składa się właściwie z trzech znacznych wzgórz. Ludność 300 m.; zajmują się oni chowem owiec i rybołówstwem.

HOYA, 1) hrb. w król. Hanowerskim, w landrostei Hanower. Rozległości ma 54 mil kw.; ludności w r. 1838: 118,578 m. Mieści w sobie 1 miasto, Nienburg, i 16 miasteczek. 2) Mm. w Hanowerze (w księstwie Hoya i Diepholz), o 62 wiorst ku pfn.-zach. od Hanoweru, nad Wezerą; 1,726 m. Skład królewski. Handel i targi znaczne na płótna.

HOYLE, W. w Anglii, w hrb. Cornwallis, nad oceanem Atlantyckim. Bogate kopalnię miedzi i żelaza; rozległe kuźnice i huty. Wywóz rudy miedzianej.

HRABIN, Mm. w pañ. Austriackim (w Szląsku), o 13 w. ku pfd.-wsch. od Opawy (Troppau); ludności 610 m.

HRADEK, 1) góra w Węgrzech, w kom. Gomorskim. Znaczne rudy żelazne. 2) Mm. królewskie w Węgrzech, w żupanstwie Liptauskim, nad Waag; 414 m. Skład soli, drzewa i żelaza. Słynne fryszerki żelaza, należące do korony. 3) Nowy Hradek, Mm. w pañ. Austriackim, w Czechach, w obwodzie Königgrätz, o 8 w. ku pfn.-wsch. od Oppotczna; 1,238 m.

HRADISCH, HRADYSZCZE, cyrkul i M. w pañ. Austriackim, w Morawii, o 70 wiorst ku wsch. od Berna, na l. brz. Morawy; 1,913 m. w 1834. roku.

HRADISKO, góra pod Brandlinem, w pasmie Czesko-Morawskim; 2432 stóp wysoka.

HRADISZT, M. w pañ. Austriackim, w Czechach, w cyr. Bunzlau, na pfn.-wsch. Jung-Bunzlau. Położone nad rz. Izerą, zdobne jest zamkiem, ogrodem, ma fabryki bawełniane; 3,200 m.

HRANICE, po niem. WEISSKIRCH, Mm. w Austrii (w Morawii), stol. obwodu Przerow, o 98 wiorst ku pfn.-wsch. od Berna, na pr. brz. rz. Betschwa; 5,558 m. w 1834. roku. Fabryki sukna. Zamek Budischow.

HREBENOW, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, o 2 i pół mili od Koziow. Jest tu huta żelazna.

HRONITZ, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Sohl, nad Granem; 1,193 m. Wielkie i piękne fryszerki królewskie, zajęte wytopianiem rudy żelaznej i miedzianej, z bogatych okolicznych kopalni.

HRUBIESZÓW, M. pow. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. i okr. Hrubieszowskim. Położone nad Huczwą, niedaleko jej ujścia do Bugu; posiada kościół parafialny, sąd pokoju, stację pocztową, szkołę powiatową filologiczną; fabryki wyrobów miedzianych, garbarnie. Liczy 649 domów (37 murowanych) z 5,725 m. (3,308 żydów). Odległe od Warszawy 268 1/4 wiorst. Targ tygodniowy; 8 jar-marków do roku.

HRUBIESZOWSKI powiat w gub. Lubelskiej. Ma rozległości 52,51 mil kwadr., ludności 114,007 mieszk.

HRUSZÓW, włość w Galicyi, w obw. Przemyskim, o 2 mile od Jaworowa. Ma bardzo gustowne, w roku 1847. zbudowane budynki, na koszarę dla jazdy.

HUAHEINE, jedna z wysp Towarzyskich, na Wielkim oceanie, na pfn.-zach. od O-Taiti. Urodzajna i dobrze uprawna.

HUALLAGA, rz. w Peru, spływa do Amazonki ku pfn.-zach. od Laguna. Źródło ma w Andach. Bieg jej 600 w.

HUANTAJAYA, góra w pfd. części Peru, w dep. Arequipa, w pobliżu oceanu. Świeżo odkryto bogate pokłady srebra.

HUANUCO, M. w Peru, w depart. i o 70 w. ku pfn. od Tarma. Zwaliska pałacu Inkasów i świątyni słońca.

HUARTE, 1) Mm. w Hiszpanii (w Nawarze), o 4 w. ku pfn.-wsch. od Pampeluny, na l. brz. Argą; 586 m. 2) H.-Araquil, Mm. w Hiszpanii (w prow.

Nawarra), o 24 w. ku pñ.-zach. od Pampeluny, na l. brz. Araquil; 833 m.

HUASACUALCO, rz. w Meksyku, spływająca do zatoki Meksykańskiej. Źródło w pañ. Chiapa. Bieg jej ma około 150 w.

HUASCO, 1) rz. w Chili, spływająca do Wielkiego oceanu, ku pñ.-wsch. od portu t. n. Źródło ma w Kordyllerach. Bieg jej 80 wiorst. 2) M. w Chili, w prow. i o 160 w. ku pñ. od Coquimbo, na pr. brz. rz. t. n., w niewielkiej odległości od pobraża, gdzie ma piękny port. Ważne z powodu kopalni srebra w okolicach. W r. 1833. wywieziono za 500,000 franków srebra w sztabach. Dochody komory celnej w r. 1839: 122,195 franków.

HUBERT, SAINT H., M. w Belgii, w prow. Luksemburg, o 37 w. ku pñ.-zach. od Arlon; 1,730 m. Garbarnie, olejarnie, fabryk kileju. Niegdyś sławne opactwo Benedyktynów, założone w r. 698. Miejsce pielgrzymki do słynnego grobowca świętego Huberta.

HUBERTUSBURG, Mm. w Saksonii, o 40 w. ku wsch. od Lipska. Stołeczne amtu. Starodawny zamek, w którym zawarto traktat zakończający wojnę trzydziestoletnią w r. 1763.

HUCH-EON, M. w Chinach, w prow. Kouang-Toung, na pobrażu pñ. wyspy Hay-Nan. Ludności 200,000 m.

HUCZWA, rz. w król. Polskiem, w gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowskim, bierze początek we wsi Podhorcach, z łąki niewielkiej wzniesłości. Rzeka ta płynie przez Tyszowce, Czerniczyń, tam wpada do niej z pr. brz. strumień od Starój Wsi, z l. brz. zaś od Perespy; przebiegłszy nareszcie Hrubieszów w całej swej długości mil 7 i pół, wpada do Bugu pod Grudkiem. Huczwa nie jest spławna.

HUDDERSFIELD, Mm. w Anglii, w hrab. York, na l. brz. Colne i kanałem t. n.; ludności 19,035 m. i 3,612 domów zamieszkałych w r. 1831. Miasto rękodzielnicze i jeden z głównych punktów przemysłu wełnianego w Anglii. Ta fabrykacja zajmowała w mieście w roku 1839: 100 rękodzielników z 2,881 robotnikami i 51 maszynami (20 hydraulicznych a 31 parowych) o sile 846 koni. Fabrykacja bawełniana zaś 263 robotników, a jedwabna 284. Ogólna liczba tkaczy, używanych tak w rękodzielnich jak i po za obrębem, była około 7,000.

HUDIKSWALL, M. w Szwecyi, w lanie Gölleborg, nad jedną z przystani zatoki Botnickiej. Port mały jednak wygodny; handel płótnem, rybami; 1,877 m. Źródła mineralne uczęszczane.

HUDSON, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, w prow. Nowy-York, stoł. hrab. Columbia, o 144 w.

ku pñ.-wsch. od Nowego-Yorku, nad rz. Hudson; ludności 5,672 m. w r. 1840. Miasto rękodzielnicze i handlowe. Fabryki bawełniane i wełniane. Port nad Hudsonem. 2) H. North-River, rz. w Stanach Zjednoczonych, spływa do oceanu Atlantyckiego pod Nowym-Yorkiem, pomiędzy wyspami Staten i Long-Island. Źródło pod 44° 20' szer. pñ. Bieg około 450 w. Przepływa przez Saratoga, Croy, Albany, Hudson, Newburg i Nowy-York. Zlewaj się do niej: Sacandago i Mohawk. Ma komunikację przez kanały spławne z Saint-John, z jeziorem Ontario i jeziorem Erie. Żeglowna o 10 w. powyżej M. Hudson (192 w.) dla wielkich statków; aż do Croy (240 w.) dla małych. Pochyłość rz. Hudson jest nieznaczna, a przybór uczuwać się daje o 260 w. od ujścia jej. Na tej to rzece po raz pierwszy żeglował w r. 1807. pierwszy statek parowy zbudowany przez Fultona The-North-River, o sile 18 koni, i przepływał z Nowego-Yorku do Albany.

HUDSONSKIE morze albo zatoka, jest mr. Śródziemnym Ameryki północnej; pomiędzy 51° 64' szer. pñ., 80° 97' dług. zach. Powierzchnia jego zajmuje 8,000,000 wiorst kw. Komunikuje się z oceanem Atlantyckim przez cieśninę Hudson, której długość około 800 w., a średnia szerokość 200 w. Granice jego niedokładnie są znane. Żegluga przez wielką część roku zawałona jest lodami.

HUDSONSKIEJ Zatoki Terytorium; osada angielska, na zach. wybrzeżu zatoki Hudsonskiej. Założona w r. 1669. i administrowana przez uprzywilejowaną kompanię handlu futrami. W r. 1839. wprowadziła do Anglii ta kompania 82,927 skór bobrowych, 156,168 skór z kun, 25,000 lisich, 838,550 piżmowców, 31,887 ostrowidza i 1,259,000 skórek łabędzi i gęsi.

HUE, HUE-FO, FOU-TSCHOUAN, PHUXUAN, M. w Azji. stoł. Kochinchiny i prow. t. n., nad zlewem morza Chińskiego, w małej odległości od morza. Leży pod 16° 19' szer. pñ., a 104° 52' dług. wsch. Temperatura najwyższa + 31° 5 Reaumur. Ludności 60,000 m. Pobyt władcy. M. obwarowane po europejsku przez inżynierów francuzkich i uważane za najobronniejszą w całej Azji. Posiada wielki arsenał dobrze zaopatrzony.

HUE, HUE-AN, HUE-NGAN, FAI-FO, M. w Kochinchinie, stoł. prow. Quang-Ngan, o 66 w. ku pñ.-wsch. od Hue-Fo, nad rz. Turon, w pobliżu ujścia jej do zatoki Turon; ludności 15,000 m. Wyprawdzonych zład bywa corocznie 150,000 kilogramów najpyszniejszego cynamonu. Część pobraża przy tym mieście była ustąpioną Francji traktatem

zawartym pomiędzy Ludwikiem XVI. a biskupem Adran z Kochinchinczyków, pod warunkiem, że Francja dopomoże straconemu władcy objąć znów rządy.

tem zawartym pomiędzy Ludwikiem XVI. a biskupem Adran z Kochinchinczyków, pod warunkiem, że Francja dopomoże straconemu władcy objąć znów rządy.

HUEHUETOCA, M. w pañ. Meksykańskiem, o 40 w. ku pñ. od Meksyku. Słynne z kanału odpływowego dla ochronienia Meksyku od wylewów jezior sąsiednich; ma on 20585 metrów, i jest jednym z najbardziej olbrzymich dzieł dokonanych przez ludzi.

HUELVA, 1) prow. w Hiszpanii, w dawnym król. Andaluzji. Liczyła w 1834. r. 133,470 m. Dzieli się na 6 partidos-judiciales. 2) M. stoł. tamże, o 70 w. ku zach. od Sewilli, nad jedną z zatok oceanu Atlantyckiego, przy ujściu rz. Tinto i Odiel. Mały port, rybołówstwo, żegluga; 8,500 m.

HUERCAŁ-OBERA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), nad rz. Almanzor, o 42 w. ku pñ. od Almeria; 4,600 m.

HUERTA-DEL-REY, 1) Mm. w Hiszpanii (w Stariej-Kastylii), o 58 w. ku pñ.-wsch. od Burgos, przy źródłach Avandilla; 1,000 m. 2) H.-De-Valde-Carabanos, Mm. w Hiszpanii (w Nowej-Kastylii), o 48 w. ku pñ. od Madrytu; 2,000 m. Kopalnie saletry.

HUESCA, 1) prowincja w Hiszpanii, w części pñ.-wsch. Aragonii, oddzielona na pñ. pasmem Pyreneów od Francji; 214,874 m. Podzielona na 7 partidos-judiciales. 2) M. stoł. powyższej prowincji, nad rz. Izuela, o 44 w. ku pñ.-wsch. od Saragossy. Katedra, uniwersytet zwany Sertorianą, założony w r. 1354. Handel zbożem, winem, bydłem i wełną; fabryka sukna; 10,000 m. Założone przez Sertoryusza na 77 lat przed J. Chr.

HUESCAR, M. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 127 w. ku pñ.-wsch. od Grenady, na pr. brz. Bratawa; 7,000 m. Wyroby wełniane.

HUFINGEN, Mm. w księstwie Badeńskiem, stoł. okręgu t. n., w Seekreis, o 56 w. ku pñ.-zach. od Konstancyi, nad rz. Brega; 1,580 m.

HÜHNERWASSER, KURIWODA, Mm. w państwie Austriackiem, w Czechach, w obwodzie Bunzlau; 1,102 m.

HUGLY, 1) rz. w angielskiej Indostanie, w prow. i prezyd. Bengalskiej. Utworzona pod Kiszzenagor, przez połączenie ramion Gangezu; płynie w części pñ. téjże prowincji i wpada do zatoki Bengalskiej, ujściem na cztery godzin drogi szerokim. 2) Okręg tamże, obejmujący w stronie pñ.-wsch. część Sunderbundu i przytyka na pñ. do zatoki Bengalskiej. Kraj płaski, grunt żyzny, klimat jednakże niezdrowy; około 1,000,000 m. 3) M. tamże, stoł. okr. t.

n., na pr. brz. rz. t. n., na pñ. Kalkuty, obecnie nader podupadłe, z powodu bliskości powyższego miasta.

HUISSEN, M. w Holandyi, w prow. Geldry, na pñ.-wsch. od Arnhem, na l. brz. Renu; 2,580 m.

HUJWA, rz. w cesarstwie Rosyjskiem, w guber. Kijowskiej, bierze początek z łąk Białopolskich i spływa o dwie mile powyżej Żytomierza do rz. Teterow.

HULEIN, HULIN, Mm. w Morawii, na pñ.-wsch. Kromierza, nad rz. Russowa; 1,968 m. w r. 1834.

HULL, KINGSTON-UPON-HULL, 1) M. w Anglii, tworzące z siebie samo oddzielne hrabstwo, w hrab. York, o 278 w. ku pñ. od Londynu, nad Hull, przy ujściu jej do Humber. Ludność hrabstwa 46,426 m. w r. 1831. Ludność miasta 41,130 m. w r. 1841. Jedno z pierwszych miejsc handlowych w królestwie Wielkiej Brytanii. Cytadela, szkoła łacińska założona w r. 1486; szkoła żeglarska, ogród botaniczny. Liczne zakłady dobroczynne. Giełda. Bank pomocniczy banku angielskiego. Pobyt konsulów Danii i Stanów Zjednoczonych. Przemysł niebardzo ważny. Wyroby płóciennicze, bawełniane, olej, cukier, mydło, płótno żaglowe i powrozy. Budowla statków. Handel bardzo czynny. Główny skład płodów kotliny Humber, liczne kanały i kolej żelazna na 226 w. długa, połączająca Hull z Liverpoolem, a w całej szerokości przerzynająca Anglię. Stosunki miasta z wnętrzem kraju są ułatwione przez spławne rzeki wpadające do Humber. Port ten handlowy przez swoją czynność czwartym jest w Anglii. Zapasy dla uzbrojenia statków udających się na połów wielorybów. W dokach tutejszych 250 statków pomieścić się może, nie licząc w to wcale portu. Dochód z cła w r. 1839. przyniósł 22,111,075 franków. 2) Hull rzeka w Anglii, w hrab. York, spływająca z prawego brz. do Humber, w hrab. Hull. Źródło przy Great Duifield. Bieg około 40 wiorst.

HULST, M. obronne w Niderlandach, w prow. Zelandyi, o 26 w. ku pñ.-zach. pod Goes, nad kanałem i jednym z ramion zach. Skaldy; 2,000 m.

HULTSCHIN, HULCZYN, M. w Prusach, w rejen. Szląskiej, o 83 w. ku pñ. od Opawy, nad Oppą; 2,000 m. w r. 1837. Komora celna.

HUMAN, M. w cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Kijowskiej, stoł. pow. t. n., leży na pñ.-zach. od Kijowa. Ma 3 kościoły prawosławne, 1 katolicki. Szkoły powiatowe i dla izraelitów. Słynne jarmarki na bydło; 3,000 m. *Przez 1768*

HUMBER, rz. w Anglii, utworzona połączeniem rz. Ouse i Trent. Płynie między hrab. Nowy York

i Lincoln, następnie zwraca się na pld.-wsch. i uchodzi do jednej z zatok mr. Północnego.

HUNDSFELD, PSIE POLE, M. w Prusach, w prowincji Szląskiej, okr. Oels, o 4 w. ku pfn.-wsch. od Wrocławia nad rz. Weyda; 783 m. w r. 1837.

HUNFELD, M. w Hessen-Kassel, stof. okręgu t. n., w prow. Fulda, o 11 w. od Fuldy, na l. brz. Haun; 2,200 m. w r. 1840. Fabryki płóciennicze; garbarnie. Ważny handel płótnami.

HUNGEN, M. w księstwie Hessko Darmstadtzkiem, prowincji Wyższej Hessyi, o 17 w. ku pld.-wsch. od Giessen, nad rz. Horloff; 1,100 m.

HUNIAD, komitat w Siedmiogrodzie, obejmujący pld.-zach. część kraju, na granicy Węgier i Wołoszczyzny. Rozległości ma 106 mil kw., a 139,920 m. w r. 1834. Prowincja nader górzysta; główna rz. Marosz, przyjmująca do siebie wszystkie wody bieżące komitatu. Klimat ostry w górach, łagodny w dolinie Marosz. Płody: kukurydza, owce, wino, drzewo, domowe zwierzęta i pszczoły, oraz złoto, srebro, miedź i źródła mineralne. Komitat ten obejmuje 5 Mm. i 331 wiosek. Zajęty w części przez 1 pułk graniczny wołoski i pułk huzarów Szekler.

HUNINGA, M. we Francyi, w depart. Wyższego Renu, o 26 w. ku wsch. od Altkirch, na l. brz. Renu; 1,422 m. w r. 1841. Stof. kantonu. Komora celna. Fabrykacja muślinów haftowanych. Miasto obwarowane przez Yaubana, lecz wały wskutku traktatu w r. 1816. i nalegań Bazylejczyków zwołane zostały.

HUNSE, rz. w Niderlandach, spływa Lauwet-Zee, Bieg jej 80 w. wynosi. Wpada do kanału Windschoten pod Groningą.

HUNTE, rz. w Niemczech, spływa do l. brz. Wetzery, pod Elsfleth (w Oldenburgu). Źródło ma na pld. Hunterburga (w Hanowerze). Bieg jej 182 w. wynosi. Przepływa przez Hunterburg, Diepholz, Oldenburg. Tworzy jezioro Dümmer albo Dümmersee, na pld. Diepholz. Spławna od Oldendorfa.

HUNTER, 1) rz. w Nowej Hollandyi, spływa Wielkiego oceanu, w zatoce Port-Hunter. Żeglowna dla statków od 30 do 40 beczek ładunku mających. 2) Hunter Port, zatoka Wielkiego oceanu, na półwyspie pld.-wsch. Nowej Hollandyi. 3) Hunter Onacuse, wyspa na Wielkim oceanie, ku pfn.-zach. grupy Fidzi. Odkryta w r. 1823. przez kapitana Huntera.

HUNTING, gromada wysp na wybrzeżach pld. Karoliny.

HUNTINGDON, 1) hrab. w Anglii, pomiędzy Cambridge, Northampton i Bedford. Rozległe mil kw.

19, liczy 50,699 m. Północna część bagnista; część środkowa i zachodnia hrab. rozmaita. Grunt w ogóle nader żyzny. Główna rz. House; na pfn. kilka jezior, z których największe Whittlesey, długie od 5 do 6 mil angielskich, około 3 szerokie. Klimat w części bagnistej nieprzyjemny, w innych nader zdrowy. Główne płody: zboże, bydło rogate, którego chów wraz z rolnictwem jest głównym zajęciem mieszkańców, oprócz wielu fabryk wyrobów wełnianych. 2) M. w hrabstwie t. n., nad rz. House, o 91 w. ku pfn. od Londynu; 5,413 m. Sąd przysięgłych. Dom poprawczy hrabstwa. Handel zbożem i mąką. Miejsce urodzenia Cromwella. 3) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, w pañ. Pensylwanii, nad rz. Juniatta, o 265 w. ku zach.-pfn. od Filadelfii; stof. hrab. t. n.; ma 680 m. 4) M. tamże, w hrab. Adams, nad Bermudian-Krik; 1,014 m. Źródła mineralne.

HUNTINGTON, 1) M. w Stanach-Zjednoczonych, w pañ. Nowy-York, w hrab. Suffolk, na wyspie Long-Island; 6,562 m. w r. 1840. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Ohio, hrab. Brown; 2,350 m. 3) M. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Connecticut, hrab. Fairfield, o 61 w. ku pld.-zach. od Hartford, na pr. brz. Housatonic.

HUNTLEY, Mm. w Szkocyi, w hrab. Aberdeen, o 56 w. ku pfn.-zach. od Aberdeen, pomiędzy Deveron i Bogue, przy ich zbiegu; 2,940 m. w r. 1840. Czynna fabrykacja płócien. Ważne browary.

HURDWAR, M. w Indostanie, na pld. pochyłości gór Himalaya, w prow. Delhi, na pr. brz. Gangezu. Miejsce licznych religijnych pielgrzymek bogobojnych Indyan.

HURECZKO, W. w Galicji, w Przemyskim obwodzie, o 2 mile od t. M. posiada piękny pałac i ogród.

HURON, 1) jezioro jedno z pięciu wielkich w Ameryce północnej, w kotlinie Ś. Wawrzeńca, w Stanach Zjednoczonych. Leży pomiędzy 43° 18' a 46° 27' szer. północnej; 81° 46' a 87° długości wsch. Graniczy z Stanami Zjednoczonymi na zach. i Kanadą na pfn.-zach. i pld. Wysłaniec jeziora wyższego, jeziora Michigan i pomniejszych jezior Nippissing i Simcoe. Ma rozległości 49000 w. kw. W największej długości z pfn. ku pld. 300 w.; w największej szerokości też samą przestrzeń. Wysokość jego 200 metr. Kształt zaś jego prawie trójkąta, rozdzielonego na dwie nierówne części przylądkiem i linią wysp (cztery wyspy Manitulin), rozciągające się od przylądka do przeciwnego brzegu. Część jeziora na wsch. tych ziem zowie się zatoką Ś. Jerzego. Żegluga na tym jeziorze

niebezpieczna, z powodu często zrywających się burzy. 2) Rz. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Ohio, spływa jeziora Erie na wsch. i zatoki Sandusky. Bieg jej ma około 70 wiorst. 3) Rz. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Michigan, spływa jeziora Erie. Źródło ma w krainie Miamis, o 6 w. od Wielkiej Rzeki. Bieży około 150 w. W części żeglowna.

HUSIATYN, 1) M. w cesarstwie Rosyjskiem, w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim, po obu stronach rz. Zbrucz. 2) Mm. w Galicji, w obwodzie Czortkowskim, na l. brz. rz. Podhorcy, o 4 mile od Czortkowa; 1,800 m. Piękny pałac i komora celna. HUSSAKÓW, Mm. w Galicji, w obw. Przemyskim, o 2 1/2 mili od Przemysła.

HUSSEIN-ABAD, 1) M. w Turcji azjatyckiej, w Anatolii, o 115 w. ku pld.-zach. od Amasieh. 2) M. w Indostanie, w prow. Nizam, na pfn.-wsch. od Aureng-Abad. 3) H.-Abdau, M. tamże, w kraju Sików, w prow. Lahora, na wsch. od Attock.

HUSSEINPUR, miasto w angielskim Indostanie, w prowincji Delhi, w prezdy. Bengalu, na wsch. Delhi.

HUSSINETZ, HUSINIEC, Mm. w państwie Austriackiem, w Czechach, w obwodzie Prachimskim, o 36 w. ku pld.-zach. od Pisek; na l. brz. Flanitzbach; 1,173 m.

HUSST, Mm. w Węgrzech, w komitacie Narmaros, nad rzeką Cissą; 4,160 m.

HUSTOPETSCH, HUSTOPEĆ, Mm. w państwie Austriackiem, w Morawii, cyr. Przerowski, o 5 w. ku zach. od Weisskirch, nad Betschwą; 773 m. w r. 1834.

HUSUM, M. w Danii, w księstwie Sleszwig, o 36 wiorst ku zach. od Sleszwigu, na morzu Niemieckiem, w głębi zatoki t. n.; 3,850 m. w 1840. roku. Szkoła łacińska, biblioteka publiczna (4000 tom.). Dystylarnie, garbarnie, drukarnie materyj bawełnianych, fabryki tabaki, garniarne, cukrownie. Handel bydłem. Port handlowy. Dawny zamek królewski ufortyfikowany.

HUSZ, M. w Mołdawii, stołeczne obwodu Faltiri, o 60 wiorst ku pld.-wsch. od Jass, w pobliżu prawego brzegu Prutu.

HUSZCZA, M. w Cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Wołyńskiej, powiecie Łuckim, nad Horyniem.

HUTA PIENIACKA, W. w Galicji, w obwodzie Złoczowskim, o 2 mile od Podhorzec; ma fabrykę szkła.

HÜTTENBERG, Mm. w państwie Austriackiem, w Karyntyi, w obwodzie Lajbach, o 36 wiorst ku pfn.-wsch. od Klagenfurtu. Kopalnie rudy żelaznej,

najobfitsze w całej Karyntyi; wielkie huty i kuźnie; 700 m.

HUY, M. w Belgii, stołeczne okręgu, o 29 w. ku pld.-zach. od Liege, nad Mezą; 7,795 m. w roku 1838. Kolegium, lombard. Przemysł czynny; 25 garbarni, 11 dystylarni, 1 huta żelazna, fabryka blachy, 11 młynów, 5 papierni, 2 prochownie. Handel zbożem.

HUBY, po niemiecku GEIB, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Liptauskiem, na wsch. od Sankt-Niklau; 4,160 m.

HVALÖERNE, grupa wysp na pld. wybrzeżu Norwegii, na wsch. wejścia do zatoki Christianii, a na pld. Frederickstadt.

HYEEN, WEEN, wyspa szwedzka, na pld. w łanie Malmö, w Sundzie, o 5 w. od półwyspu Szwecyi. Zwaliska zamku Stjernborg, w którym Tycho-Brahe czynił swoje obserwacje astronomiczne.

HVIDDINGSØE, wyspa na zachodnim wybrzeżu Norwegii, w amcie Stavanger. Latarnia morska; leży pod 59° 3' 54" półn. szerokości, a 3° 5' wschodniej długości.

HVIDE-SØE, długie jezioro w Norwegii południowej, w amcie Badsbergs.

HVIT-AAE, rzeka na zach. wybrzeżu Islandyi, odgarnia cyrkulę pld.-zach. i północny, a uchodzi do zatoki Borgar.

HWIEDLITZ, NEU H., po morawsku NOWY HWIEZLICE, Mm. w pañ. Austriackiem, w Morawii, o 21 wiorst ku wsch. od Brünna; 700 m. w 1834. r.

HYCATU, M. w Brazylii, w prow. Maranhau, o 45 wiorst ku pld. od Nossa-Senhora-del-Rosario, przy spływie rzeki Iguaçu i Mony. Niegdyś stolica prowincji; rolnictwo w kwitnym stanie.

HYDE-PARK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Vermont. Stołeczne hrab. Lamoile, o 51 wiorst ku pfn. od Montpelier; 1,080 m. w roku 1840.

HYDRA, 1) wyspa w Grecyi, na archipelagu, pomiędzy zatokami Eginy i Nauplii, oddzielona od Morei ciążącą Hermiona. Skalista, nieurodzajna, posiada tylko jedno źródło. 2) M. w Grecyi, stof. dyceczy t. n., na północnym półwyspie wyspy Hydry, o 72 wiorst ku pld.-zach. od Aten. Stolica metropolity Hydry. Gimnazjum, komora celna. Niegdyś handel znaczny bardzo, który teraz zaczyna się ożywiać, mianowicie zbożem.

HYDRON, mała wyspa w Grecyi, na archipelagu, pomiędzy półwyspami Morei i Hydry.

HYÈRES, 1) M. we Francyi, w departamencie Var, o 15 wiorst ku wsch. od Tulonu, a 5 wiorst od morza Śródziemnego. Zbiór pomarańcz, cytryn,

granatów, oliwy, dobrych win czerwonych zwyczajnych. Eksploatacja solin, port handlowy w Salins d'Hyères. Miasto położone na pochyłości wzgórz, które zwieńcza zamek gotycki. Jest zwrócone ku morzu, od którego oddzielone płaszczyną nadzwyczajnie urodzajną; 9,675 mieszk. Zwane Hailes w wiekach średnich, posiadało port w którym zabierali się na okręty pielgrzymi do Palestyny. Ś. Ludwik wyładował tutaj za powrotem swoim z Egiptu. 2) Wyspy we Francji, w departamencie Var. Najważniejsze z nich są cztery: Porquerolles, Bagneaux, w pośrodku Porteross, ku wsch. Levant czyli Titan. Obronne twierdzami i bateriami. Grunt suchy i skalisty, wydaje wiele ziół lekarskich. Port-Cros jest najgłówniejszym portem.

HYMETTUS, TRELOVOUNO, góra w Grecji,

w pobliżu Aten; pod 37° 56' 37" płn. szerokości, a 21° 28' 45" wsch. długości.

HYPOCHORI, M. w Grecji, w prowincji Liwadii, na wsch. Missolungi.

HYPSILI, 1) grecka wyspa na archipelagu, pod 37° 47' 55" płn. szerokości, a 20° 59' 48" wschodniej długości. 2) Wyspa tamże, w starożytności Ephyra zwana.

HYSKER, grupa wysp Hebrydzkich, na zachodzie Szkocji.

HYTE, M. w Brazylii, prowincji Santo-Paulo, na l. br. Tiete, o 90 wiorst ku płn.-zach. od Santo-Paulo.

HYVOUDRON, Mm. na wsch. pobrzeżu Madagaskaru.

HY-VO-VOU, M. na południowym pobrzeżu prowincji chińskiej Chan-Nan.

I.

IBABA, M. w Abissynii, w król. Amhara, w pobliżu jeziora Dembea, o 220 w. ku płd. od Gondaru. Niemal tak znaczne jak Gondar.

IBACH, rz. w Wirtembergu, wybiega pod Kisslegg, i uchodzi w pobliżu Altdorf do Schussen.

IBAGUA, M. w Nowej Granadzie, w dep. Cundinamarca, o 127 w. ku zach. od Santa-Fe-de-Bogota; 1,493 m.

IBAR, rz. w Turcji europejskiej, z pr. str. spływu Morawy, o 8 wiorst ku płn. od Karanowocz. Ma źródło w Albanii. Bieg jej około 160 w. Główny spływ z pr. str. Sidniza; z lew. Raszka.

IBARRA, 1) Mm. w Hiszpanii (Guipuzcoa), o 18 w. ku płn.-zach. od Witorii; 800 m. 2) M. w Ameryce południowej, w republikańskiej Ecuador, o 75 w. ku płn.-wsch. od Quito, u stóp wulkanu Imbaburu, wzniesionego na 507 metrów; 10,000 m. Uprawa cukru i bawełny zajmują znaczną część ludności.

IBBENBÜHREN, M. w Prusach, w prow. Westfalskiej, o 34 w. ku płn. od Münster, w obw. Tecklenburg, nad Plaana; 1,934 m. w r. 1837. Dyrekcja i trybunał kopalni. Łomy kamienia mylnskiego. Huty.

IBEIT, UBEIT, IBBEJID, ELOBEYDH, M. w Nigrycy, stoł. Kordofanu, o 300 w. ku płn.-zach. od Sennaar.

IBDES, Mm. w Hiszpanii, w prow. Aragonii, o 22 w. ku płd.-zach. od Calatayud, po l. br. Mesy; 1,100 m.

IBI, Mm. w Hiszpanii, w prow. Walencya, o 81 w. ku płd. od Walencji; 3,000 m.

IBIAPABA, HYBIAPPABA, pasmo gór w Brazylii, pomiędzy prow. Ceara i Pernambuk. Tworzy granicę pomiędzy kotliną Paranaybo, płycem San-Francisco, Jaguaribe i Camucim.

IBIZA, IWIZA, wyspa w Hiszpanii, najdalej na zach. z Balearskich, M. stoł. Ibiza. Długości ma 43 w., szerokości 24 w. Ludność w roku 1834. wraz z Formentera: 18,952 m. Pobrzeże poprzerynane mnóstwem zatok, z których najznaczniejsze Ś. Antoniego i Ibiza. Grunt górzysty. Temperatura bardzo łagodna. Znaczniejsze płody są: oliwa, wino, len, konopie, figi i t. d. Znaczna eksploatacja soli morskiej. Wyspy Ibiza i Formentera tworzą jedno partido-judiciale w prow. Balearskich wysp, i mieszczą w sobie 19 puebls czyli gmin. 2) M. w Hiszpanii, w prow. Balearskiej, o 133 w. ku płd.-zach. od Palma, na pobrzeżu płd. wyspy t. n.; 5,720 m. M. warowne. Rezydencja gubernatora wojennego, oraz biskupa sufragana Tarragony. Port handlowy. Wywóz soli.

IBRAHIM MINAS, rz. w części płd.-wsch. Persyi, prow. Moghestan, uchodzi do cieśniny Ormus.

IBROS DEL REY, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 30 w. ku płn.-wsch. od Jean; 3,800 m.

IBURG, Mm. w Hanowerze, stoł. amtu t. n., o 11 w. ku płd. od Osnabrück; 841 m. Pobyt biskupów Osnabrück.

ICA, S. GERONIMO DE ICA, M. w Peru, prow. Li-

ma, o 242 w. ku płd.-wsch. M. Lima. Huty szklane; handel winem; 6,000 m.

ICANNA, rz. w Brazylii, napływowa Rio-Negro, w bliskości Nossa-Senhora-da-Guja. Ma źródło w Serra Tunuhy. Bieg około 450 w. Główny spływ z l. str. Coyary.

ICCO, Mm. w Brazylii, w prow. Ceara, o 53 w. ku płn. od Crato, na pr. br. Salgado. Przemysł rolniczy.

ICHENHAUSEN, Mm. w Bawarii, cyr. Wyższego Dunaju, nad rz. Günz, pod Ulmem; 2,090 m.

ICHIM, rz. w Rosyi azjatyckiej, w gub. Tobolskiej, o 244 w. ku płd.-wsch. od t. M. Źródło ma w gub. Omskiej. Bieg jej około 1,780 w. przez Aleksandrowską, Petropawłosk i Ichim. Znaczniejsze napływy: z pr. str. Kaluton, Akbasar i Koulay-Aghir-Burłuk; z lew. str. Nura.

ICHIM, M. w Rosyi, o 244 w. ku płd.-wsch. od Tobolska, na lew. br. rz. t. n.

ICHTEGHEM, wieś i gmina w Belgii, w Flandry, zach., o 15 w. ku płd.-zach. od Bruges; 5,659 m.

ICOD, Mm. w Hiszpanii, w prow. Kanaryjskiej w zach. części wyspy Teneryfy. Stoł. partido-judiciale. Dobry zbiór wina.

ICOLMKILL, wyspa w Szkocji, w hrb. Argyll, jedna z Hebrydzkich, na zach. i w pobliżu Mull. Ma rozległość 26 w. kw., ludności 350 m. Znaczny zbiór zboża. Wychów bydła. Najsłynniejsze schronienie chrześcijaństwa i ognisko światła w tej części Szkocji, w wiekach jakie nastąpiły po upadku państwa rzymskiego. Stolica opactwa założonego przez Ś. Kolumbana w VI wieku, biskupstwa i wielu klasztorów. Zwaliska dawnej katedry, pałac biskupi i mnóstwo kaplic.

IDA, 1) pasmo gór w Turcji azjatyckiej, w Anatolii, rozciągające się pomiędzy mr. Marmora, Dardanellami i Archipelagiem. 2) Ida-Nagy, Mm. w Węgrzech, w kom. Aba-Ujwar, nad strumieniem t. n., o 15 w. ku płd.-zach. od Koszyc (Kaschau); 1,650 m. Tu się odbył wielki zjazd żydów europejskich w r. 1650.

IDANHA-NOVA, 1) M. w Portugalii, w prow. Beira, o 33 w. ku wsch. od Castello-Branco; 2,200 m. 2) I-Velha, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 34 w. ku wsch. od Castello-Branco; 150 m. Miejsce urodzenia króla Wamba.

IDIAZABAL, Mm. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 39 w. ku płd. od Saint-Sebastien; 1,200 m.

IDLE, rz. w Anglii, w hrb. Nottingham, dopływowa Trenty, w pobliżu Misterton. Bieg jej 60 w. Przyjmuje do siebie Maun i Meden.

IDRIA, 1) rz. w Austrii, dopływowa rz. Isonzo

z lew. str., w Illirii. Wybiega na płn.-zach. w cyr. Adelsberg i uchodzi pod Santa-Lucia. Bieg jej 70 wiorst; przepływa koło Idryi. 2) M. tamże, w gub. Laybach, w Karnioli, o 32 wiorst ku płn.-zach. od Adelsberg, na l. br. rz. t. n., wśród wąskiej i głębokiej doliny; 4,139 m. Sławna kopalnia merkuryszu, skopana na 250 metr. głębokości, corocznie wydają 5,000 centnarów merkuryszu i zatrudnia 617 robotników. Kopalnia ta odkryta w 1497. roku, a eksploatowana od 1510 r., mogłaby jeszcze daleko większą wydać produkcję. Fabryki płótna, koronek i cynobru; dystylarnie wódek.

IDRO, 1) jezioro w Lombardii, na płn. deleg. Brescia; spływ rz. Po. Długość z płn. ku płd. 10 w., szerokie 3 w. Wyborne ryby tu się poławiają. 2) Mm. t. n. w Lombardii, gub. Medyolanu, o 27 w. ku płn.-wsch. od Brescia, nad jeziorem t. n. Kuźnice.

IDSTEIN, M. w Nassau, stoł. amtu t. n., na płaskowzgórzu Taunus; 1,970 m. Jest tu szkoła rolnictwa i ekonomii wiejskiej; szkoła normalna nauczycieli elementarnych. Archiwum księstwa Nassau. Fabryka safranów. Wzorowy folwark. Zamek, dawniejsza rezydencja książąt.

IF, wyspa na mr. Śródziemnym, na południowym wybrzeżu Francji, w depart. Ujęć Rodanu, w przystani Marsylii, przy wejściu do tegoż portu. Cała wyspa ze skalistych wzgórz złożona, obejmuje twierdzę, będącą zwykle więzieniem stanu.

IFFENDIC, Mm. w depart. francuskim Ille-Vilaine, na zach. Montfort; 4,299 m. w r. 1841. Przędzalnie wełny i fabryka flaneli.

IFÖE-SIÖEN, jezioro w Szwecji, na wsch. lanu Christianstad.

IFREN, M. na zach. wybrzeżu Marokko, prow. Suse, na wsch. przylądka Nun.

IGA, M. w Japonii, na wyspie Nifon, na zach. pobrzeżu zatoki Owari.

IGEA, Mm. w Hiszpanii (w Stariej Kastylji), o 57 w. ku płd.-wsch. od Logrono, nad Linares; 2,200 m.

IGEN-MAGYAR, Mm. w Siedmiogrodzie, w żupanstwie Unter-Alba, o 9 w. ku płn. od Karlsburga. Zbiór win bardzo cenionego.

IGAL, Mm. w komitacie węgierskim Somogy, na płd.-zach. Koppány.

IGLA, IGLAWA, rz. w Morawii, dopływowa Szwarcy z pr. str., wybiega w cyr. czeskim Tabor, pod Wyższym Czerekwie, płynie ku płn.-wsch. na granicy Morawii, którą przebywszy pod Iglau, zwraca się ku płd.-wsch. i uchodzi pod Tracht.

IGLAU, cyrkuł w Morawii, z M. t. n., w położeniu górzystym i leśnym, w bliskości granicy czeskiej, o 75 w. ku płn.-zach. od Brünn, nad rz. Iglau.

wą; 16,553 m. Gimnazjum. Dom dla dzieci wojskowych. Przemysł bardzo rozwinięty i czynny. Wielka fabrykacja sukna i materijlnianych (w r. 1826. pracowało 457 sukienników w wyrobili 22,000 postawów sukna, a 48,500 sztuk innych materij rozmaitych); przedziałnie wełny, farbiarnie. Handel suknem, materiami lnianymi i chmielem. Papier dość ceniony, zwany Iglawski, wychodzi z fabryk Altenburga, wioski sąsiedniej, lecz już w Czechach.

IGLESIAS, M. w Sardynii, stoł. okr. t. n., na zach. wybrzeżu wyspy, o 48 w. ku pfn.-zach. od Cagliari. Biskupstwo, katedra; handel winem, oliwą, serami; 4,591 m.

IGNACIO, S.-L., rz. w Meksyku, płynie ku zach. i uchodzi do rz. Wniebowzięcia.

IGUALADA, M. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 32 w. na pfn. od Villafranca, na l. brz. Noya; 8,000 m. Przemysł czynny: wyroby bawełniane, wełniane, płócien, kapeluszy, broni palnej. W okolicy papiernie.

IGOLOMJA, wieś w król. Polskiem, w gub. Radomskiej, pow. Miechowski, okr. Proszowickim. Komora celna klasy 1-jej od Austrii.

IGUALEJA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 61 w. ku pfd.-zach. od Malagii; 2,000 m.

IGUAP, Mm. w Brazylii, w prow. Pernambuco, o 110 w. od San-Paolo, nad oceanem Atlantyckim, przy ujściu rz. t. n. Niegdyś kwitające jako miejsce pielgrzymek, i fryzjerki tam istniejące.

IGUAPA, rz. w Brazylii, napływa do oceanu Atlantyckiego, ku pfn.-wsch. od Mm. t. n. Ma źródło w Serra de Cabatao. Bieg jej 260 w. Spławna w znacznej części.

IGUARASSU, M. w Brazylii, w prow. Pernambuco, o 20 w. ku pfn.-zach. od Olindy, w pobliżu oceanu Atlantyckiego.

IGUAZU, rz. w Brazylii, napływa do Parana. Źródło ma w okolicach Curytiba. Bieg jej 700 w. Główny spływ z pr. str. Jordao, Cavernoz; z lew. str. Rio-Negro, Baunanal, Capivari i San-Antonio.

IHLA, góra w Węgrzech, wysoka stóp 3800, położona w komit. Zipskim.

IHNA, rz. dopływowa Odry, w rejen. Szczecińskiej.

IHRINGEN, Mm. w Badeńskim, w okr. Wyższego Renu, o 14 w. ku pfn.-zach. od Fryburga, nad Kaisertuhl; 2,009 m. Wyborne wino.

IHUMEN, M. w Rosyji, stoł. pow. t. n., w gub. Mińskiej, o 65 w. od Mińska, nad ramieniem rz. Wolna; 1,100 m.

IHUMIANKA, rzeczka w Cesar. Rosyjskim,

w gub. Mińskiej, płynie około M. Ihumien i wpada do Swisłocza.

IK, rz. dopływowa Kamy z lew. strony, w Rosyji europejskiej, gub. Orenburskiej.

IKERVAR, Mm. w komit. węgierskim Żelazna Stolica (Eisenburg), nad rz. Raab; 800 m.

IKORETZ, rz. dopływowa Donu, w Rosyji europejskiej, gub. Woroneżskiej.

IKWA, rz. w cesarstwie Rosyjskim, gub. Wołyńskiej, poczyna się powyżej Podhorców, a wpada do Styru, poniżej Beresteczka.

ILADI lub ISLADI, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 61 w. od Sofii, po pr. brz. rz. Vid.

ILANZ, małe, ubogie, ale starożytne M. w Szwajcarii, w kant. Gryzonów, w pobliżu ujścia rz. Glenner do Renu; 574 m.

ILBESSAN, 1) sandżak w Turcyi, w prow. Rumelii, nad mr. Adriatyckim utworzony z części Albanii, między Avlona, Perserin, Uskub, Akhisar. Górzyście ramieniem Bałkanów; grunt dość żyzny. Główna rz. Drin. 2) M. stoł. tamże, nad Ushkomodin. Obronny zamek; siedzisko biskupa greckiego; 3,000 m.

ILCHESTER, M. w Anglii, w hrab. Sommerset, na l. brz. Ivel, na pfd. od Bristolu; 1,100 m. Piękne więzienie. Zwaliska i starożytności rzymskie.

ILDEFONSO, SAN I., 1) M. w Hiszpanii, w Stariej Kastylii, o 8 w. ku pfd.-wsch. od Segowii. W pobliżu piękny zamek królewski la Granía, w którym kosztowny zbiór obrazów, oprócz wielu innych osobliwości. Fabryki zwierciadeł szkła i inne; 5,000 m. 2) Przylądek na wsch. wybrzeżu wyspy Filipińskiej Luçon. 3) Gromada wysp na pfd. Wielkiego oceanu, na zach. przylądka Horn.

ILDINSKOI ZAWOD, kopalnia miedzi i żelaza, w gub. Orenburskiej, na pfd.-zach. Birks.

ILE, 1) rzeka dopływowa Renu, we Francyi. Wybiega pod Mm. Winckell, w dep. Wyższego Renu, i uchodzi poniżej Strasburga. Z wpadających do niej, znaczniejsze: Dollar, Lauch i Bruch. 2) M. tamże, w dep. Vaucluse, na wsch. Avignon, na jednej z wysp Sorgues. Kilka zakładów przemysłowych; znaczny handel; 6,200 m. 3) Ile-de-France. Dawniej prow. francuska między Sekwaną, Marną, Oureq, Aisne, Oise. 4) Kilka miast i wiosek t. n. w dep. francuskich położonych.

ILEK, rz. w Rosyji, dopływowa Uralu z l. str., powstaje w Turkestanie, w kraju Kirgizów, z połączenia kilku rzek, płynie z pfn. na zach. w gub. Orenburskiej i uchodzi pod Ileskoj Gorodok.

ILETZKAJA, Mm. w Rosyji, w gub. Orenburskiej, o 65 w. ku pfd.-zach. od Orenburga. Bogate

pokłady soli lodowatej z których corocznie wydobywają 2,000,000 pudów.

ILEWSK, zakłady żelazne w Rosyji europejskiej, w gub. Niżgorodzkiej.

ILFELD, ILFELD, Mm. w Hanowerze, w księstwie Hohnstein, o 84 wiorst ku pfd.-wsch. od Hildesheim, nad Berą; 648 m. Pensjonat królewski. Eksploatacja manganu.

IFRACOMBE, Mm. w Anglii, w hrab. Devon, o 66 w. ku pfn.-zach. od Exeter, nad kanałem Bristolskim, na wsch. z Rio-Janeiro, na pfn. z obwodem Parahyba-Nova, na pfn.-zach. z prow. San Paulo. Obejmuje część stałego lądu po brzoży wyspy. Kawa, bawełna, indygo, ryż, cukier, maniok i t. p. stanowią płody tej krainy. 2) Wyspa t. n. w zatoce Agra.

ILGA, rz. dopływowa Leny z l. str., w Rosyji, w gub. Irkutskiej.

ILHA-GRANDE, 1) obwód w Brazylii, w prow. Rio-Janeiro, graniczy na pfd. z oceanem Atlantyckim, na wsch. z Rio-Janeiro, na pfn. z obwodem Parahyba-Nova, na pfn.-zach. z prow. San Paulo. Obejmuje część stałego lądu po brzoży wyspy. Kawa, bawełna, indygo, ryż, cukier, maniok i t. p. stanowią płody tej krainy. 2) Wyspa t. n. w zatoce Agra.

ILHAVO, M. w Portugalii, w prow. Beira, o 6 w. ku pfd. od Aveiro, w pobliżu oceanu Atlantyckiego; 7,335 m.

ILHEOS-COMARCA-DOS, jeden z obwodów Brazylii, najwięcej ku pfd. posunięty, w prow. Bahia. Graniczy na wsch. z oceanem Atlantyckim, na pfd. z prow. Espirito Santo, i Minas-Geraes. Złany jest kilku rzekami, z których główna: Rio-dos-Ilheos. Płody miejscowe są: cukier, ryż, kawa, drzewo budulcowe i nieco kakao.

ILHEOS, RIO DOS L., lub RIO DA CACHOEIRA, rz. w Brazylii, spływa do oceanu Atlantyckiego. Źródło w prow. Minas-Geraes. Bieg około 170 w.

ILI, rz. w cesarstwie Chmskim, w Dżungarii, spływa jeziora Balkaschi. Źródło w górach Niebiańskich czyli Thian-Schan. Bieg jej 600 w. przez Il, czyli Gouldia.

ILIDSCHA, 1) Mm. w Turcyi azjatyckiej, na l. brz. Eufratu, na pfn.-zach. od Diarbekir. 2) I.-Var-na. Przylądek w Turcyi europejskiej, na mr. Czarném, na pfd. Warny.

ILINKA, rz. w Rosyji europejskiej, w gubernii Woroneżskiej, na pfd.-zach. Ostrowska.

ILL, 1) rz. dopływowa Renu z pr. str. Voralbergu, w Tyrolu austriackim. Wybiega z lodniska Jamthaler, płynie ku pfn.-zach. i uchodzi poniżej Feltkirch do Renu. 2) Rz. we Francyi, wpadająca do Renu z l. str., o 6 w. poniżej Strasburga. Ma

źródło w depar. Wyższego Renu, pod Altkirch i wpada do Renu pod Strasburgiem.

ILLANA, Mm. w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, o 44 w. ku pfd.-wsch. od Guadalaxara; 1,500 m.

ILLASI, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Wenecyi, o 14 w. ku wsch.-pfn. od Weroni.

ILLAVA, ILLAU, Mm. w Węgrzech, w komit. Trenczyńskim, na zach. od Trenczyna, na l. brz. rz. Waag; 2,850 m.

ILLAWARA, zatoka na wsch. wybrzeżu Nowej Holandyi.

ILLE, 1) rz. we Francyi, w dep. Ille-Vilaine. Wybiega pod Feins, płynie ku pfd. i uchodzi z pr. str. do Vilaine pod M. Rennes. 2) I.-Rance, kanał tamże łączący rz. Vilaine i Rance. Poczyna się pod Rennes, a kończy powyżej Dinan. Liczy w ogóle szluz 48 przy długości 33110 metrów.

ILLE ET VILLAINNE, departament we Francyi, z M. stoł. Rennes. Położony w kanale la Manche, pomiędzy departamentami La Manche, Mayenne, Loire-Inférieure, Morbihan i Côtes du Nord; pomiędzy 47° 30' a 48° 40' szerokości pfn. Rozległość 672,576 hektarów. Ludność w 1841. roku 549,417. Grunt bardzo maurodzajny w niektórych tylko miejscach. Rolnictwo nie bardzo posunięte; główniejszymi jego płodami są zboża, tatarka, pyszne konopie, len, owoce do robienia cydru, i drzewo. Tylko kilka znajduje się winnic i to w końcu południowej; wydają one wino białe pospolite. Chów znaczny koni i bydła, konie tutejsze bardzo cenione; ważny chów drobiu i pszczolnictwo. W roku 1839. hodowano 62,433 koni, 43 mułów, 1440 osłów, 243,785 sztuk rogacizny (4056 byków, 23,390 wołów, 161,504 krów, 54,835 cieląt), 189,271 owiec, 73,501 trzody chlewniej, 10,764 kóz. Eksploatacja rudy nie wiele znacząca i z tej najznaczniejszą płodem jest żelazo; eksploatacja pięknych granitów, piaskowca brukowego, łupków do budowy i kamienia wapiennego. Wartość ogólna z gałęzi przemysłu kopalnianego w roku 1839. otrzymana, wynosiła 1,753,922 franków, z tych: głównie na wytopienie żelaza i stali 803,603 franki, na wydobywanie innych kruszców i soli 2,400 franków, 430,219 franków na łom kamieni, 517,700 franków na opracowanie innych substancji pochodzenia mineralnego. Rybołówstwo nader ważne i czynne przy po brzoży; połów ostróg wstawiony w Cancale. Najbardziej jednak przemysł departamentu tego stanowi przedzień konopi i lnu, następnie wyrabianie płótna na żagle i innych płócien ordynarniejszych; skóry także są

ważną gałęzią rękodzielniczą, prócz tego sznury i liny; hutnictwo szkła, wyroby fajansu i garncarstwa; fabryka tabaki znajduje się w Saint-Malo. Głównymi artykułami wywozu są: płótna, nici, wyborne masło z okolic Rennes, znane pod nazwą La Prevalaye od nazwy zamku, położonego o 4 wiorsty ku pld.-zach. od Rennes sur Vilaine, w okolicach którego wyrabiają najdelikatniejsze i najsmakowitsze masła. Konie i bydło, drób, drzewo, wosk, miód. Jarmarków 310 w 102 gminach, trwających dni 109; 7 portów morskich, w tych ruch na 41,068 statkach rozmaitej wielkości, 1031 statków dla handlu obcego, a 40,037 dla handlu przybrzeżnego. Dróg i komunikacji w 1837. r. było 4,686 wiorst, z tych na 5 rzek 122,8 wiorst, 2 kanały 74,2 wiorst; 11 dróg królewskich 633,8 w.: 12 dróg departamentowych 249 wiorst; 1185 dróg ubocznych 3606 wiorst. Przychód terytorjalny obrachowany na 19,477,000 franków. Podatki i dochody publiczne w 1840. roku 13,111,988 franków, czyli z podatków stałych 4,616,162 franków; z podatków niestałych 3,644,685 franków. Wydatki departamentowe w 1832. r. 729,582 franków. Budżet gminowy wynosił w 1833. roku dochodu 1,138,254 franków, wydatki zaś 1,151,889 franków. W roku 1842. znajdowało się 10 zakładów wychowania niższego, w nich 1241 uczniów, to jest: 1 wyższe kolegium w Rennes, 4 kolegia gminowe, 1 instytut, 4 pensjony. Co do początkowego wychowania w roku 1840. było: 1 szkoła normalna departamentowa w Rennes, 9 szkół wyższych, 473 szkół elementarnych, z 229 nauczycielami, a 236 nauczycielek i podnauczycielek; 26,599 uczniów w zimie, z tych 14,930 chłopców, 11,669 dziewcząt. Zakłady dobroczynności w roku 1833. były: 18 szpitali z dochodem 615,979 franków; 45 biur dobroczynności, z dochodem 88,512 franków. Departament ten w 1841. r. dzielił się na 6 okręgów, 38 kantonów i 347 gmin. Tworzy on dyecezyę i biskupstwo Rennes.

ILLER, rzeka w Bawarii, w cyrkułe Wyższego Dunaju, wybiega w stronie pld.-zach. Aralberg, w części południowej cyrkułu płynie z pld.-wsch. na pld.-zach. i uchodzi do Dunaju pod Ulmem, stanowiąc w znacznej długości granicę między Bawaryą a Baden. Dopływowe jej są liczne, lubo małe.

ILLERTISSEN, ILLERDIESSEN, Mm. w Bawarii, w cyrkułe Dunaju, w pobliżu rzeki Iller, o 59 wiorst ku pld.-zach. od Augsburga; 1,100 m.

ILLESAS, Mm. w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, o 30 wiorst ku pld. od Toledo; 1800 m.

ILLIERS, M. we Francji, w departamencie Eure-et-Loire, na pr. brz. Loary, na pld.-zach. Chartres. Kilka fabryk sukna, kołder wełnianych i garbarnie; 2,916 m. w 1841. roku.

ILLINOIS, rz. w Stanach Zjednoczonych Ameryki, spływa z l. str. Mississipi, o 35 w. ku pld.-zach. od Saint Louis. Początek bierze na pld.-zach. państwa t. n., przy ujściu Theakiki i rz. Piaszczyn. Ma bieg około 450 w. Główny spływ z pr. str. Fox, Spon; Crooket; z l. str. Vermillion i Sanguemon. Jest spławna w części swojego biegu.

ILLINOIS (państwo), rzplta w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld. M. stol. Springfield. Leży pomiędzy 37° a 42° 30' szer. pld.; 89° 45' i 91° dfg. zach. Graniczy na pld. z terytoryum Wiskonsin, na zach. z terytoryum Iowa i państ. Missouri, na wsch. z państwem Michigan, Indiana i Kentucky; na pld. z Kentucky i Missouri. Rozległość 143,400 w. kw. Ludność w r. 1840: 476,183 m. Grunt górzysty w str. pld.-zach., płaski w środku i na pld. Liczne ma zlewy wód; z tych główniejsze są Mississipi; tworzy ona całą linię tego państwa na zach. wraz z swojemi spływami Sanguemon, Kaskaskia, Great, Wabashi i Rock-River. Terytoryum dotyka w części pld. do jeziora Michigan, i zawiera mnóstwo małych jezior. Klimat zdrowy, z wyjątkiem kilku okolic bagnistych. Temperatura średnia + 12°, 22 Grunt uważany za jeden z najurodzajniejszych w Stanach Zjednoczonych, wydaje wszystkie gatunki zbóż, owoców i korzeni klimatów umiarkowanych w wielkiej obfitości. Rozległe łąki i piękne lasy. Z bogactw mineralnych posiada: ołów, żelazo, miedź, węgiel ziemny, sól i glinę. Źródła solne, siarczane i kwaśne. Ludność w r. 1840. obejmowała 476,183 m., z tych 472,254 białych, (255,235 męz. a 217,019 kob.), 3,598 wolnych kolorowych, 331 niewolników. W tymże r. kraj ten miał 1 miasto przeszło z 4,000 m., Chicago, 3 przeszło z 2,000 m., Springfield, Alton, i Quincy. Osób zajmujących się rolnictwem było 105,337; handlem 2,506, rzemiosłami i przemysłem 13,185; żegluga 373; zajęciami wolnemi 2,021. Najliczniejsze wyznania są Baptystów, Metodystów i Prezbiteryanów. Przemysł rolniczy bardzo czynny, wydaje wyborne płody; z tych główniejsze w r. 1840. były: pszenicy 335,393 buszli; jęczmienia 82,251 buszli; owsa 4,988,008 buszli; żyta 88,197 buszli; tataraki 57,884 buszli; maisu 22,634,211 buszli; wełny 650,007 funtów; chmielu 17,742 funtów; wosku 29,173 funtów; kartofli 20,255,520 buszli; siana 164,932 tonn; konopi i lnu 1,976 tonn; tytoniu 564,326 funtów; ryżu 460 funtów; bawełny 200,947

funtów; kokonów jedwabnych 1,150 funtów; cukru 399,813 funtów. Wartość płodów mlecznych 428,175 dollarów; ogrodowizn 126,756 doll.; wina 474 gallony; wartość płodów fabrykowanych przez rolników na ich użytek 993,567 dollarów. Stan chowu: koni było 199,235; rogacizny 624,274 sztuk; owiec 395,682; świń 1,495,254; wartość drobiu 209,204 doll. Eksploatacja ołowiu, żelaza, węgla, soli, kamienia budowlanego. Stan i dochody przemysłu mineralnego w r. 1840. były: 4 hut żelaznych, 4 wysokich pieców; wydających 158 tonn przetopienia; 20 hut dla ołowiu, wydających 8,755,000 funtów ołowiu; kopalnie węgla wydały 428,187 buszli; saliny 20,000 buszli soli; wartość płodów łomu kamienia wynosiła 74,228 dollarów. Przemysł się w Illinois rozwija z nadzwyczajną szybkością. W r. 1840. kapitału użytego dla przemysłu było 3,136,512 doll. Fabrykacja maszyn zajmowała 71 robotników i przyniosła 3,772 doll., fabrykacja rozmaitych metali zajmowała 36 robotników, a wartość wyrobów 33,600 doll.; fabrykacja cegieł i wapna zajmowała 995 robotników, a wartość wyrobów 263,398 doll.; 16 przedalnia wełny zajmowała 34 robot., a kapitał 26,205 doll.; wartość wyrobów 9,540; fabrykacja tabaki zajmowała 24 robotników, wartość wyrobu 10,139 doll.; kapelusznictwo zajmowało 68 robot. z kapitał. 12 918 doll., a wartość wyrobów 29,865 doll.; 155 garbarni zajmowało 305 robotników z kapitałem 155,679 doll., a wartość wyrobów 63,037 doll.; 626 fabryk przedmiotów ze skóry, z kapitałem 98,503 doll., a wartość wyrobów 247,217 doll.; mydlarnie i fabryka świec zajmowały 25 robotników i wydały 519,673 funtów mydła, 117,698 funt. świec; 161 dystylarni, zajmowało 233 robotników z kapitałem 138,155 doll., a wyrobu 1,551,684 gallonów wódek, 90,300 gallonów piwa; ziół lekarskich wartości za 24,001 doll.; 23 garncarnie zajmowały 56 robotn., którzy wyrobili za 26,740 doll., 45 drukarni zajmowały 175 robotników z kapitałem 71,300 doll.; 5 warsztatów introligatorskich, pracowało około 3 dzienników codziennych, 38 tygodniowych, 11 peryodycznych pism; siodlarstwo zajmowało 307 robotników z kapitałem 59,263 doll.; wyrob wartości 144,362 doll.; 1,541 młynów; z tych 8 do mlewa maki, 640 do rozmaitego użytku, 785 tartaków, 18 olejarni, zajmujących 2,204 robotników, z kapitałem 2,147,018 doll., wydało wyrobu za 2,417,826 doll.; fabrykacja mebli zajmowała 244 robotników i wydała wyrobu wartości za 84,410 doll. Zboże, bydło, masło, sery i inne płody rolnicze stanowią głów-

niejsze artykuły wywozu; cukier, herbata, kawa, wino i płody wyrobione, artykuły przywozu. Nowy-Orlean jest głównym składem handlowym w państwie, przewoży aż do tego portu dokonują się przez Mississipi. Drogi komunikacyjne z nadzwyczajną szybkością się budują. Kanał spławny dla statków parowych został przedsięwzięty dla połączenia Illinois z jeziorem Michigan. W r. 1839. już rachowano w Illinois 2,000 w. kolei żelaznych, a 160 w. kanałów.

Szkółek elementarnych, utrzymywanych kosztem państwa, było w r. 1840: 1,241, z 34,876 uczniami; szkół wyższych 42 z 1,967 uczniami. Illinois posiadało prócz tego 5 szkół wyższych, uniwersytetów i kolegi, z 311 uczniami, i szkołę teologiczną w Upper-Alton. W r. 1840. dochody publiczne wynosiły 170,942 doll., wydatki zaś 186,000 doll. Dług państwa 13,465,682 doll. Władza wykonawcza zostaje w ręku gubernatora, który na tenże sam przeciąg czasu przybiera sobie namiestnika gubernatora. Zgromadzenie składa się z izby deputowanych i senatu. Deputowani i posława senatorów co dwa lata ulegają nowym wyborom. Każdy obywatel mający lat 21 i osiadły od 6 miesięcy jest wyborcą i może być wybranym. W r. 1840. senatorów było 40, deputowanych 91. Państwo dzieli się na hrabstwa; tych było 87 w roku 1840. Sprawiedliwość jest wymierzana przez trybunał najwyższy państwa, składający się z prezesa i 8 sędziów. Po tym, jedynym sądem są trybunały okręgowe, w których przejdzie jeden z sędziów najwyższego trybunału Stanów-Zjednoczonych; stolicą jego jest Vandalia. Koszta rozmaitych wyznań są ciężarem tych, którzy one wyznają. Państwo tworzy dyecezyę biskupstwa anglikańskiego, i ta jest objęta w dyecezyi biskupstwa katolickiego Vincennes. Siła zbrojna czyli milicya tego państwa w r. 1842. liczyła 83,234 ludzi. Państwo to na kongresie jest przedstawione przez 2 senatorów i 3 członków izby reprezentantów. Terytoryum Illinois bierze swoją nazwę od pokolenia indyjskiego, które przemieszczało nad brz. rz. t. n. Pierwszymi tu osadnikami byli Francuzi z Mississipi, którzy osiedli w dolinie Kaskaskia. W r. 1818. Illinois zaliczono jako państwo Stanów Zjednoczonych.

ILLOK, Mm. w Węgrzech, stol. prowincji Wukowar, w Sławacyi, na pr. brz. Dunaju. Należy do komitatu Syrmeńskiego, o 35 wiorst ku pld.-wsch. od Wukowar; 3,409 m. Uprawa wina. Starodawny zamek, zwaliska starożytne rzymskie.

ILLORA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 20 wiorst ku pld.-zach. od Grenady, nad Charcon.

ILLOVA, rzeka dopływowa Dunaju z l. strony, w Kroacji, w komitacie Warażyńskim, ma początek w Węgrzech. Przyjmuje do siebie z l. strony Pakva i uchodzi na wsch. Lonya.

ILUECA, Mm. w Hiszpanii (w Arragonii), o 20 wiorst ku pñ.-wsch. od Calatayud, w pobliżu Aranda; 2,800 m.

ILLYE, EISENMARKT, Mm. w Siedmiogrodzie, komitat Huniade, na pr. brz. rzeki Maros.

ILLYRYA (królestwo), część państwa Austriackiego, złożona z dwóch gubernii: Laybach i Tryestu; M. stoł. Laybach. Graniczy na pñ. z Styryą, na zach. z Tyrolem i król. Lombardzko-Weneckim, na pñ. z Adryatykiem i Kroacją. Powierzchnia jej wynosi 514,4 mil kwadr. Ludność w roku 1841: 1,212,753 m. Grunt górzysty, należy do płaskowzgórza Dunaju na pñ. i wsch., a do płynu Adryatyckiego na pñ. i zach.; przetrzymany w kierunku z pñ.-zach. ku pñ.-wsch. przez Alpy Noryckie i Juliańskie, które stanowią rozdział wód tych płynów w Illirii. Najwyższe ich punkta: Gross-Glockner, wzniesiony na 2994 metr. w Alpach Noryckich. Strona południowa, którą oblewa w części Adryatyk, jest zakończona półwyspem Istrija, tworzącym zatoki Tryestu na zach. i Quarnero na wsch. Półwysp ten, którego środek jest górzysty jak i reszta królestwa, przedstawia wiele dobrych portów, jakimi są: Tryest, Pola, Rovigno, Qnjeto, Citta-Nuova, Pirano i Capo-d'Istria. Główniejsze rzeki w Illirii należą do płynu Dunaju, Drawa i Sawa; w płynie Adryatyku znajduje się płaskowzgórze czyli płyt okolony, który przetrzymany wiele rzek niekących pod ziemią, i jezioro Zirknitz, którego wody wzbierają i znikają peryodycznie. Klimat rozmaity, a to według wzniesienia słońca. Średnia temperatura w Klagenfurcie jest + 7° Reaumura, gdy tymczasem w niższej dolinie Isonzo jest prawie ta sama co w Wenecji. Grunt urodzajny tylko w dolinach szczęśliwego położenia; pokryty jest lasami na wielu pochyłościach gór. Grunt ten w r. 1837. był rozdzielony: 723,220 joch pod uprawę; winnice 42,940 joch; łąki i ogrody 728,220 joch; odłogi 1,284,700 joch; lasy 1,846,110 joch.

Główniejsze bogactwa kopalniane: złoto, srebro, merkuryusz, ołów, miedź, żelazo, ałun i grafit. Uprawa zboża i lnu w części pñ. kraju, który nie jest tak już urodzajny i pozbawiony celniejszych płodów krain gorących Europy w strefie po-brzeży. Ilość znaczniejszych płodów w 1837. roku była: zboża 5,049,100 metz, z tych 765,500 pszenicy, 1,718,400 metz żyta i maisu, 797,300 metz jęczmienia; 1,767,900 metz owsa; wina

1,190,000 ejmerów. Stan chowu bydła zwłaszcza w Karyntyi, następujący był w roku 1837: wołów 156,437, krów 210,944, koni 47,406, owiec 605,536. Hodowanie jedwabników, które w 1837. r. przyniosło 14,600 fantów jedwabiu, i rybołówstwo w Adryatyku, stanowią główne zajęcie miejsc pñ. Illirii. Eksploatacja kopalni jest głównym przemysłem w kraju. Żelazo obficie się znajduje w Karyntyi i Karnioli; ołów głównie jest eksploatowany w zamożnych kopalniach, Bleibergu, w Karyntyi, a merkuryusz w kopalniach Idria, w Karnioli. Znaczniejsze płody przemysłu kopalniczego w roku 1837. były: merkuryusza 3,724 centn., wartości 450,000 rubli sr.; ołowiu 106,512 centn., miedzi 98 centn., żelaza 666,738 centn.; lanego żelaza 90,652 centn.; węgla ziemnego 185,306 centn., wartości ogólniej 1,875,000 rubli sr. Po kruszcach następuje wyrób płócien, grubszego sukna i cieniotkich sukien Klagenfurckich. Fabrykacja szkła zajmuje 21 hut. Handel Illirii koncentruje się w Tryescie, wolnym portem, który zarazem jest pierwszym portem w Cesarstwie. Ludność w 1841. r. 1,212,753 m. w 15 miastach (1 przeszło 50,000 m., Tryest), a 2 od 10,000 do 15,000 m., Lajbach i Klagenfurth, 56 miasteczek z różnorodną ludnością 248,300 m.; 6,871 wiosek z 921,182 mieszkań., 180,172 domami. Ogół ludności należy do plemienia słowiańskiego, a rodziny Wendów, przybierających stosownie do miejscowości, w której zostają osiadli, nazwy Gorenzi-Krainzi w Alpach Juliańskich czyli Wyższej Karnioli i Dolenz-Krainzi w dolinie Sawy czyli Niższej Karnioli; Wiparżów w dolinie Wippach; Kraschowzów, Piuzechów i Zoitzów. Po słowianach następują Niemcy na północy, a Włosi na półbrzeżach; dzielą się oni na Furlanów w Friulu, Istrianów w Istrii, i Liburninów czyli mieszkańców wysp. Ludność dzieląc według wyznań, jest 1,157,600 katolików rzymskich, 18,650 ewangelików, niemal wszyscy w Karyntyi i Karnioli; 3,600 katolików wschodnich, wszyscy w Istrii; 600 kalwinów, 3,012 żydów, z tych 3,000 w Istrii. Szlachty jest 1,903. Wychowanie publiczne w roku 1837. obejmowało: 334 szkół początkowych katolickich, z tych 21 wyższych, 386 elementarnych, 27 dla dziewcząt; 42 szkół początkowych niekatolickich, z ogólną liczbą 38,254 uczniów, liczba dzieci w odpowiednim wieku uczęszczania do szkół, było 168,886. Wyższe wychowanie ma 7 gimnazjów z 1,074 uczniami i 2 licea z 389 uczniami. Illirya posiada arcybiskupstwo w Gorycy; biskupstwa: Lajbach, Triest i Capo-d'Istria; Parenzo i Pola i Veglia. W r. 1837. było

paralii 622, klasztorów 29 z 286 mnichami, żeńskich 8 z 207 zakonnicami. Zakładów dobroczynnych było: 6 szpitali z 4,678 chorymi, 3 domy przytułku z 109 ubogimi, 3 szpitale położnicze z 349 niewiastami, 219 zakładów wsparcia udzieliło pomoc 8,717 osobom w tymże roku, 2 domy podrzutków z 3,045 dziećmi.

ILM, 1) rzeka w księstwie Sasko-Wejmarckim. Wybiega w lesie Turyngskim, pod nazwą Freibäche, otrzymuje pod Ilmenau właściwe nazwisko Ilm, i uchodzi między Camburgiemi i Kösen do Saali. 2) M. w księstwie Szwarzburg-Rudolstadt, nad rzeką Ilm, o 17 wiorst ku pñ.-zach. od Arnstadt; 2,200 m.

ILMEN, wielkie jezioro w Ces. Rosyjs., w gubernii Nowgorodzkiej, spływ jeziora Ladogi przez rzekę Wołchow. Długość z wsch. na zach. 48 w., szerokie 39 w.; przyjmuje w siebie Lowat, Mista i Cheson.

ILMENAU, 1) rzeka dopływowa Elby, w Hanowerze, w prowincji Lüneburg, wybiega z bagna na pñ.-zach. Bodenteich i uchodzi pod Winsen. Bieg jej 100 wiorst przez Lüneburg. 2) M. w ks. Sasko-Wejmarckim, nad rzeką Ilm. Liczne fabryki porcelany, wyrobów bawełnianych, czesanej wełny; znaczny handel; kopalnie rudy żelaznej, manganu i dwie fryszerki; 2,596 m.

ILMSTER, Mm. w Anglii, w hrab. Somerset, o 16 w. ku pñ.-wsch. od Tawnton nad Ivel; 2,957 m. Niedługo znaczna tu była fabrykacja sukna.

ILSENBURG, M. w Prusach, w rejencji Magdeburgskiej, nad rzeką Ilster. Zamek, zakłady żelazne, hamernie miedzi, papierne; fabryki salety; 2,300 m.

ILSFELD, Mm. w królestwie Wirtembergckim, w obwodzie Nekary, o 9 wiorst ku pñ.-wsch. od Besigheim, nad Schotzbach; 1,988 m.

ILSHOFEN, ILZHOFEN, M. w królestwie Wirtembergckim, cyrk. Jaxty, o 10 wiorst ku pñ.-wsch. od Hall; 769 m. w 1846. roku.

ILUMDAR, M. w Afganistanie, na pr. brz. rzeki Helmand, na pñ. Dushuk.

ILZ, 1) Mm. w Styrii, o 35 wiorst ku wsch. od Grätz; 450 m. 2) Rzeka dopływowa Dunaju w Bawarii. Wybiega z jeziora na granicy Czeskiej i uchodzi pod Passau.

IEAWA NIEMIECKA, po niemiecku DEUTSCH EYLAU, M. w Prusach, o 63 wiorst ku pñ.-wsch. od Kwidzyna, nad jeziorem Geserich czyli Geneserich i rzeczką Eylanz lub Mühlfluss; 2,065 m. w 1837. r. Garbarnie. Fabryki sukna i kapeluszy.

IEAWA PRUSKA, PREUSISCH EYLAU, miasto w Prusach, stoł. obwodu t. n., o 35 wiorst ku pñ.-

wsch. od Królewea, nad Pasmar; 2,718 m. w 1837. roku. Fabryki sukna.

IEOW, Mm. w królestwie Polskim, w gubernii Warszawskiej, powiecie i okręgu Gostyńskim. Liczy 21 domostw (5 murowanych), 285 m. Ma 4 jarmarki do roku.

IESZNA, albo LŚNA, rzeka w Rosyji, w gubernii Grodzieńskiej, ma początek nieopodal Szereszowa, w lasach Prużańskich i Szereszowskich, które tworzą część puszczy Białowiezkiej; uchodzi do Bugu około dwóch mil poniżej Brześcia.

IEUKSZTA, Mm. w Rosyji, w gub. Kurlandzkiej, w pow. Selbourg, o 160 w. ku pñ.-wsch. od Miławy.

IEŻA, rzeka w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, ma początek około wsi Bieszkowa, na wsch. od Szydłowca, płynie około Hży, Kazanowa, Ciepeliwa i uchodzi do Wisły.

IEŻA, M. w królestwie Polskim, nad rzeką t. n., w gub. Radomskiej, powiecie Opatowskim, okręgu Soleckim. Posiada kościół parafialny, stację pocztową, urząd leśny, fabryki porcelany, fajansu, i naczyń kamiennych. Liczy 266 domów (110 murowanych), z 2,135 m. Odległość od M. powiatowego 42, od Warszawy 125 i pół wiorst. Targ tygodniowy; 8 jarmarków do roku.

IEŻANKA, albo BIAŁKA, rz. w królestwie Polskim, powstaje z połączenia wielu strumieni wijących się pomiędzy Szydłowcem a Wąchockiem; następnie przechodzi przez wieś Seredzice i miasto Hżę, od wsi Wólki Borowskiej do Rekówki, stanowi granicę powiatu Radomskiego od Opatowskiego, następnie powraca w okręg Solecki, płynie pod miastem Ciepeliwem i nakoniec pod wsią Chotczą Dolną, wpada do Wisły. Tu służy uławia spław belek. Pod wsią Miechowem przyjmuje w siebie rzeczkę Chotczę, wypływającą z pod wsi Pękosław.

IMAM, 1) I.-Musa, Mm. w Turcyi azjatyckiej, nad Tygrem; zdobne pięknymi meczetami. 2) I.-Zadeh-Ismael. Karawan Seraj w perskiej prowincji Fars, na drodze z Sziraz do Ispahanu.

IMANDRA, wielkie jezioro w Rosyji europejskiej, w gubernii Archangelskiej.

IMBABURU, wulkan w pasmie Andów, w Nowej Granadzie, na pñ.-Quito.

IMBE, URURAHY, jezioro w Brazylii, w prow. Rio-de-Janeiro, na pñ. Parahyba.

IMBRAMOWICE, wieś w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Olkuskim, nad rzeką Dłubnią, o 3 mile od Olkusza. Ma klasztor Norbertanek.

IMBRO, IMRUS, wyspa turecka, w stronie pñ.-wsch. archipelagu, o 12 wiorst od półwyspu Gallipoli. Rozległa 4 mile kw.; liczy 4,000 m. Położenie górzyste i leśne z wielu żyznymi dolinami. Płody: zboże, wino, oliwa, bawełna, kozy i pszczoły.

IMERETYA, kraina w Rosyi azjatyckiej, rozciąga się ona pomiędzy Kaukazem i Gruzją na wsch., Mingrelią na pñ., Abkhasją na pñd. i morzem Czarnym na zachód.

IMIER, SAINT I..., po niem. SANKT-IMMER, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 4 w. ku pñd.-zach. od Courtlari; 2,585 m. Zwaliska zamku Erguel.

IMMENHAUSEN, M. w elektorstwie Hessen-Kassel, w prow. Niższej Hessyi, nad Holzap; 1,532 m.

IMMENSTADT, 1) Mm. w Bawarii, w cyrkule Wyższego Dunaju, o 100 wiorst ku pñd.-zach. od Augsburga; 1,500 m. 2) Immenstaadt, Mm. w Badenśkim, o 20 wiorst ku pñd.-wsch. od Heilingenberg, nad jeziorem Konstancyjskim; 676 m.

IMOLA, M. w państwie Kościelnym, w delegacie Ravenna, nad Santerno, o 20 wiorst ku pñd.-wsch. od Rawenny. Biskupstwo; 10,598 m.

IMST, M. w Tyrolu, w cyrkule t. n., na pr. brz. Piger, o 10 wiorst ku zach. od Innsbrucku. Niedgdyś znaczny handel kanarkami; dziś fabrykacja broni w okolicach; 825 m.

INCA, Mm. w Hiszpanii, na wyspie Majorka, o 20 wiorst ku pñ.-wsch. od Palma; 3,400 m.

INCH, 1) wyspa na pñ. wybrzeżu Irlandyi, wśród jeziora Swily, w prow. Ulster, w hrab. Donegal. 2) Incheolm, wyspa w Szkocyi, przy uj. rz. Forth, ku pñ.-zach. od Edynburga. 3) I. Garvey, mała obronna wyspa, na wsch. wybrzeżu Szkocyi, w hrab. Fife, przy uj. rz. Forth. 4) I. Kenneth, jedna z wysp Hebrydzkich, między wyspami Mul i Olva. 5) I. Murren, najznacniejsza z wysp pñd. na jeziorze szkockim Lomond, leżącym w hrabstwie Dumbarton.

INCHENHOFEN, ST. LEONARD, Mm. w Bawarii, o 5 w. ku pñ. od Ajchach; 659 m. Ważne targowiska na len.

INCISA, Mm. w Toskanii, o 28 wiorst ku pñd. od Florencyi, na l. brz. Arno; 1,351 m. 2) M. w królestwie Sardynskim, o 13 w. ku pñ. od Acqui, na pr. brz. Belbo; 2,000 m. Warsztaty kęcenia nici, surowego jedwabiu.

INCORONATA, CORONATA wyspa w Dalmacyi, na mr. Adryatyckim, w okręgu Zara, oddzielona kanałem Mezzo od lądu stałego. Ma trzy bezpieczne porty, oraz wieś z 820 m. Fabrykacja doskonalszych sérow.

INDEPENDENCE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ.; stol. hrabstwa Jackson, w państwie Missouri. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych w państwie New Jersey, w hrab. Warren; 2,140 m.

INDERABIA, wyspa w zatoce Perskiej, na wybrzeżu Persyi, w prow. Fars.

INDYA PRZEDGANGEZKA, ob. INDOCHINY.

INDYE ZACHODNIE, ob. ANTILLE.

INDYE WSCHODNIE, nazwa pod którą odznaczają jeografowie dwa półwyspy Indostan i Indo-Chiny, oraz główne wyspy Malajskie.

INDIAN, 1) Indian-Head, przylądek na wsch. wybrzeżu Nowej Hollandyi. 2) Wyspa na wybrzeżu Nowej Szkocyi. 3) J. River, rz. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Delawara, uchodzi do oceanu Atlantyckiego, na pñd. przylądka Henlopen.

INDIANA, państwo czyli rzeczpospolita w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ. Leży pomiędzy 37° 45' a 41° 45' szer. pñ.; 87° i 90° 20' dłg. wsch. Graniczy na pñ. z Michigan, na wsch. z Ohio, na zach. z Illinois, a na pñd. z Kentucky. Rozległości ma 91260 w. kw. Ludność w r. 1841: 685,866 m. Grunt w ogólności płaski, z lekka wzdęty. Główne wzniesienia oddzielające Ohio od White, są pokryte pięknymi lasami. Cały środek i pñ. zajmują łaki, jeziora i bagniska. Znacniejsze rzeki są: Ohio, tworzy ona połowę granic na całej linii pñd., White, spływa Wabash, kątem pñ.-zach. Indiana styka się z jeziorem Michigan, a kątem pñ. Maumee ułatwia jej komunikację z jeziorem Erie. Klimat w ogólności zdrowy i łagodny, jednak w zimie Wabash dość silnie zamara i można z bezpieczeństwa po nim przejeżdżać i przechodzić. Grunt w ogólności urodzajny bardzo. Bogactwa kopalniane mało znane. Na pbrzeżach Ohio znajduje się wielka ilość siarczanu magnezyi, żelaza, i węgla ziemnego w rozmaitych miejscach. Część pñd. państwa tego posiada pomiędzy innymi osobliwościami naturalnymi słynne grot. Ludność według spisów w r. 1850. wynosiła 685,866 m. Z tych 678,698 białych (352,773 mężcz., a 325,925 k.), 7,165 wolnych kolorowych (3,731 m., a 3,434 k.) i 3 niewolników. W r. 1840. kraj ten posiadał 1 M. z przeszło 4,000 m., New-Albany; 1 z przeszło 3,000 m., Madison; a 2 z więcej jak po 2,000 m., Indianapolis i Richmond. W tymże r. 148,806 osób zajmowało się rolnictwem; 3,076 handlem; 20,590 rękodzielnictwem; 716 żegluga; 2,257 wolnemi profesjami. Wyznania religijne najznaczniejsze są: Baptyści, Metodyści i Prezbjterianie. Rolnictwo, eksploatacja lasów, chów bydła są głównymi

źródłami bogactwa kraju. Główne płody w roku 1840. były: 4,049,375 buszłów pszenicy; 28,015 buszłów jęczmienia; 5,981,605 buszłów gwsa; 49,019 buszłów gryki; 28,155,887 buszłów maisu; 1,237,919 funtów wełny; 38,591 funtów chmielu; 30,647 funtów wosku; 1,525,794 buszłów kartofli; 3,204,522 centnarów siana; 8,605 ton konopi i lnu; 10,265 gallonów wina; 1,820,306 funt. tytoniu; bawełny 180 funtów; kokonów 379 funt.; cukru 3,727,795 funtów; przychód z nabiału przyniósł 742,269 dollarów; z ogrodnictwa 110,055 dollarów i t. d. Eksploatacja lasów i łowiectwo zajmowało 799 osób, i przyniosło wartości 651,576 dollarów. Stan hodowli był następujący: koni i mułów 241,036 sztuk; 619,980 sztuk bydła; 675,982 owiec; 1,623,608 trzody chlewniej; wartość drobiu 357,594 dollarów. W r. 1840. państwo posiadało 7 wielkich pieców, 1 kuźnię. Dochód z kopalni węgla był 242,040 buszli węgla ziemnego, a z salin 6,400 buszłów soli. Ogół kapitału na przemysł rękodzielniczy w obrocie 4,132,043 dollarów. Fabrykacja maszyn zajmowała 120 rzemieślników i przyniosła dochodu 123,808 dollarów; narzędzi i sprzętów mosiężnych, zajmowało 83 rzemieślników wyrobiło towarów wartości 34,262 dollarów; fabryka cegieł i wypalanie wapna, zajmowało 1,007 robotników; wyrób wartości 206,751 dollarów; 37 przędzalni wełny zajmowały 103 robotników z kapitałem 77,954 dollarów, wyrób wartości 58,867 dollarów; 12 przędzalni bawełny zajmowały 210 robotników z kapitałem 142,500 dollarów, a wartość wyrobów 135,400 dollarów; kapelusznictwo zajmowało 183 robotników z kapitałem 69,018 dollarów, wartość wyrobów 157,550 dollarów; 428 garbarni, z 978 robotnikami z kapitałem 396,627 dollarów, wartość wyrobów 280,361 dollarów; 579 fabryk wyrobów ze skóry, z kapitałem 247,549 dollarów, wyrób wartości 730,001 dollarów; mydlarnie i fabryki świec łojowych i woskowych zajmowały 30 pracujących, z kapitałem 13,039 dollarów, a wyrobiło 1,135,560 funtów mydła, 228,938 funtów świec, 111 funtów świec woskowych; 253 dystryktarni zajmowało 500 robotników, z kapitałem 292,316 dollarów, a wyrobiły 1,787,108 gallonów likworów; i 188,392 gallonów piwa; 3 papiernie zajmowały 100 robotników z kapitałem 68,739 dollarów a wartość wyrobów 86,457 dollarów; 69 drukarni z 211 pracującymi z kapitałem 58,505 dollarów, i 6 warsztatów introligatorskich, wydawały 69 dzienników tygodniowych, 7 pism periodycznych; siodlarstwo zajmowało 481 pracujących

z kapitałem 78,116 dollar. i wyrobiło towarów za 163,135 dollar; 2,352 młynów, z tych 204 do mielenia maki, 1,248 tartaków, 54 olejarni, zajmowały robotników 2,224, z kapitałem 2,077,018 dollarów, wyrobiły za 2,329,134 dollarów; fabrykacja mebli zajmowała 564 robotników z kapitałem 91,022, a wartość wyrobów 211,481 dollarów. Handel krajowy odbywa się głównie na rzekach. Liczne rozpoczęto roboty dla skopania kanałów i urządziła koleje żelaznych. Najważniejszym jest kanał mający połączyć Wabash z jeziorem Erie. Szkół elementarnych kosztem rządu utrzymywanych w r. 1840. było 1,521 z 48,189 uczniami, szkół drugiego rzędu 54 z 2,946 uczniami. Indiana posiadała 4 wyższe szkoły i kolegia z 322 uczniami i seminarium prezbjteryjskie. W r. 1840. dochody publiczne Indiana wynosiły 136,748 dollarów, a wydatki 127,527 dollarów, z tych 3,850 dollarów płać członków rządu, 20,078 dollarów płać sędziów, 45,052 dollarów wynagrodzenia członków prawodawstwa. Władza wykonawcza w ręku gubernatora, obranego na lat 3 przez lud, który ma dodane sobie namiestnika. Namiestnik jest prezesem senatu. Wyżsi urzędnicy są: sekretarz stanu i skarbnik stanu. Zgromadzenie składa się z izby deputowanych z 62 członkami obranymi na 1 rok, i senatu z 30 senatorami obieranymi na lat 3. Wszyscy obywatele mający skończonymi lat 21 i od roku zamieszkali w kraju, są wyborcami. Państwo to dzieli się na 86 hrabstw. Pod względem sprawiedliwości Indiana podzielone jest na 12 okręgów. Jest trybunał najwyższy w Indianapolis, sędziowie jego są obieralni na 7 lat przez gubernatora i senat. Sędziowie trybunałów okręgowych są mianowani przez lud. Indiana tworzy gałęź trybunału okręgowego najwyższego sądu Stanów Zjednoczonych. Wyznania wszystkie są utrzymywane kosztem gmin do jakowych należą. Indiana stanowi część biskupstwa anglikańskiego pñ.-zach. i tworzy z częścią Illinois dyecezyą biskupstwa katolickiego w Vincennes. Siła zbrojna w roku 1842. wynosiła ludzi 53,913, z tych 31 generałów, 110 oficerów sztabu, i 566 wyższych oficerów. Państwo to w kongressie ma 2 senatorów i 7 członków izby reprezentantów. Pierwszymi osadnikami w Indiana byli Francuzi, wyszli z Kanady, którzy Vincennes założyli. W r. 1801. Indiana została uorganizowana jako terytorium, a w 1816. r. zaliczoną w rząd państw i przypuszczoną do Związku.

INDIANAPOLIS, Mm. w Stanach-Zjednoczonych, stol. pañ. Indiana, w hrab. Marion, o 700 w. ku zach. od Washingtonu, nad White-River; 2,692 m. w r.

1840. To miasto zdaje się być najważniejszym pomiędzy Cincinnati i Mississipi.

INDIE ANGLIEJSKIE, EAST-INDIA lub INDIES, po francuzku **INDES-ORIENTALES-ANGLAISES**, rozległe państwo rządzone przez kompanię angielską Indyi Wschodnich, składa się po większej części z posiadłości angielskich w Azji. Rozległość kraju tego obrachowują na 2986438 wiorst kw., z tych przypada 584020 mil ang. na posiadłości angielskie w Azji, a 564610 mil ang. na terytorya hołdownicze czyli protegowane od Anglii. Ludność wynosi 133,965,092 m., z tych 92,687,000 m. poddanych kompanii, a 41,278,092 m. poddanych należących do rządów hołdowniczych lub protegowanych. Posiadłości kompanii składają się z wielkiej części Indostanu, Assam, krainy Lynteah, Katscharu, Arrakanu, zdobytego na cesarstwie Birmańskim; z pobrażu Martabanu, Ye, Tavay i Merguy; z wysp Merguy w zatoce Bengalskiej, wyspy ks. Wallii czyli Poulo-Penang; terytoryum Wellesleya i Malacca, nad cieśniną Malacca; z Singapur nad cieśniną t. n., w końcu półwyspu Malacca; z wysp S. Heleny i Wniebowzięcia na oceanie Atlantyckim, i zakładów na pobrażu Arabskim. Wyspa Ceylan tworzy oddzielne i niezależne gubernatorstwo od kompanii, pod bezpośrednim zawiadownictwem Anglii. W Indostanie władztwo kompanii obejmuje całą płaszczynę Bengalu, większą część wyższej płaszczyny Gangu, całe pobrażenie zatoki Bengalu i 3/4 części pobrażu m. Oman; reszta z wyjątkiem zakładów francuzkich i portugalskich, składa się z terytoryów hołdowniczych lub protegowanych (zakłady duńskie ustąpione zostały Anglii w r. 1845.), z kilku obwodów górzystych pomiędzy Nerbudda i Tschoumboul, z państw Sindu na zach. i Nepaul w pasie Himalaya. Ogromny ten obszar terytoryum przedstawia wszelkie urozmaicenia gruntu, klimatu i pędów. Główniejsze płody tych krain, będące przedmiotem handlu zewnętrznego, są: cukier, kawa, bawełna, jakowej sama prow. Bengalu wydaje corocznie 450,000 pudów; indygo, głównie uprawiane w Bengalu; drzewo sandałowe brane z pobrażu Malabaru; opium jedynie uprawiane w okolicach Bahar, Benares i Malua, a którego handel zmonopolizowany przez kompanię Indyi, stanowi jedno z głównych źródeł jej zasobów. W 18 latach, to jest od roku 1821. do 1838., ilość opium sprzedanego, a będącego płodem gruntu brytańskiego (Benares i Bahar), wzrosła do 88,251 skrzyń czyli 161,880 pudów, z tych 4,244 skrzyń w roku 1821., a 19,133 skrzyń w 1838. roku. W tymże samym przeciągu cza-

su, ilość opium z Malua, wprowadzonego do posiadłości kompanii, wynosiła 88,251 skrzyń, z tych 1,600 skrzyń w 1822., a 12,037 skrzyń w 1838. roku. Kompania w tym czasie pobrała 158,359,203 rupii (123,974,500 rubli sr.), z tych 132,727,706 rupii z sprzedaży opium angielskiego, a 25,631,497 z cła tranzytowego za opium z Malua. Handel wewnętrzny indyjski odbywa się po rzekach, gdyż na obszarze tego rozległego terytoryum istnieje zaledwie kilka traktów wojskowych wykonanych przez anglików. Przewozy głównie odbywają się na wielbładach lub koniach pociągowych; na pfn. Indostanu używają małych koników góralskich a niekiedy kóz. Opłaty tranzytowe były niegdyś pobierane od towarów przewożonych wewnątrz kraju przez głośniejsze trakty. Szkodliwy nader ten podatek dla handlu, a niebawem korzystny, z powodu ogromu kosztów w pobieraniu go, zwalony został w 1836. r., lecz tylko dla Bengalu. Od usadowienia swojego aż do r. 1814., kompania prowadziła handel jedynie Anglii z Indyanami; jej przywilej do handlu z Chinami wyekspirował w roku 1834., handel więc z okolicami ulegającymi Anglii w tych stronach obecnie jest wolnym. Ruch handlowy portów Bengalu, Bombay i Madras z krajami i terytoryami po za obrębem władztwa kompanii, w roku 1838. był: wartość przedmiotów wprowadzonych 73,327,987 rupii; wartość przedmiotów wyprowadzonych: 113,182,702 rupii. Wartość przywozów i wywozów nadbrzeżnego handlu była: przywóz w Bengalu 10,483,190 rupii, w Madras 8,441,883 rupii, w Bombay 9,302,719 rupii; wywóz zaś w Bengalu 10,328,387 rupii, w Madras 12,268,317 rupii, w Bombay 4,320,181 rupii. Władza rządząca w krajach Indyi angielskich zależnych od kompanii indyjskiej, jest wykonywana łącznie przez kompanię i radę nadzorczą (Board of control). Kapitał kompanii jest 36,000,000 rsr. Członkowie kompanii, których liczba przed kilku laty dochodziła do 3,579, zbierali się najmniej 4 razy do roku dla utworzenia rady zwanej Trybunałem Właścicieli (Court of proprietors). W tym zgromadzeniu, właściciele bez różnicy plemi i narodowości mają udział w naradach i głosowaniu. Trybunał Właścicieli mianuje delegowanych czyli reprezentantów, którzy tworzą władzę zwaną Trybunałem Dyrektorów (Court of Directors). Właściciele zarządzają kompanią w granicach określonych przez parlament, kontrolują wydatki osobiste wyższe nad pewną oznaczoną sumę, i przyznają nagrody tym z swoich agentów i wojskowych, którzy się dobrze zasłużyli kompanii. Trybunał dyrektorów składa

się z 24 właścicieli znamienitszych, wybranych przez zgromadzenie jeneralne. Prezydent przez niego także obrany, przewodniczy zarazem w Trybunale Właścicieli. Corocznie 6 dyrektorów najdawniej obranych, wychodzą i są zastępowani; dyrektor nie może być powtórnie obrany jak dopiero w rok po wyjściu z swojego urzędowania. Władza wykonawcza wewnątrz i zewnątrz w wszelkich stosunkach politycznych, finansowych, sądowiczych i wojskowych należy do trybunału dyrektorów, ten jednak podlega przepisom parlamentu angielskiego i kontroli rady nadzorczej, a w niektórych wypadkach nawet trybunałowi właścicieli. Dyrektorowie dla załatwienia spraw dzielą się na 3 komitety, mianowicie: skarbu i spraw wewnętrznych (8 dyrektorów), polityki i wojny (7 dyrektorów), przychodów i sprawiedliwości (7 dyrekt.). Z mocy praw organicznych od r. 1784. do 1833., trybunał dyrektorów zamienia się w komitet tajny dla rozbioru niektórych czynności. Tajny komitet składa się z prezydenta, wice-prezydenta i jednego dyrektora, zwykle dziekana. Rada nadzorcza czyli rada komisarzy do spraw Indyi (Board of commissioners for the affairs of India) jest władzą wprowadzoną od r. 1784. dla kontrolowania działań kompanii. Członkowie jej są wybierani przez władzę Anglii w jego tajnej radzie; dwaj główniejsi sekretarze stanu i skarbu są jej członkami z prawa. Jej stosunki z kompanią są dwojakiej natury; kontroluje ona rozkazy wydane przez dyrektorów i ma inicjatywę wskazania m. wypełnienia lub zmodyfikowania ich rozkazów do pewnego stopnia i w pewnych wypadkach. Rada nadzorcza dzieli się na 6 departamentów: rachunkowości, przychodów, sprawiedliwości, wojny, tajny, polityczny i spraw zagranicznych, spraw publicznych (handlu, wyznań i w ogólności co nie należy do innych departamentów). Stosunki pomiędzy kompanią a radą nadzorczą są urządzone w następującym sposobie: wszystkie komunikacje zewnętrzne naprzód dochodzą do prezesa trybunału dyrektorów, który o nich uwiadamia trybunał zebrany jeśli są jakowej ważności, a następnie treść ich przesyła komitetowi. Następnie działaniem komitetu ulega rozpoznaniu rady nadzorczej, która interes potwierdzony lub zmodyfikowany odsyła; w ostatnim wypadku każda zmiana musi być wymotywowana. Trybunał dyrektorów może czynić uwagi; lecz jeśli rada nadzorcza upiera się, wtenczas musi koniecznie zastosować się do jej zdania. Oskarżenia o nadużycie władzy są podawane trybunałowi ławy królewskiej. W stosunkach pomiędzy tajnym komitetem kompanii a

radą nadzorczą, rada mozną jest wydać instrukcje, które komitet tajny obowiązany jest natychmiast wykonać; lecz wszystkie rozkazy wychodzą od kompanii. Rada nie ma stosunków wprost z żadnym z jej członków.

Indye angielskie pod względem administracyi miejscowej dzielą się na trzy prezydentury: Bengal czyli Kalkuttę, Madras, Bombay, oraz jedno namiestnikostwo Agra. Każda prezydentura jest zawiadowana przez gubernatora, którego czynności kontroluje rada, składająca się z 2 dawnych urzędników cywilnych kompanii i komendanta wojskowego; rada gubernatora Bengalu składa się z 5 członków. Gubernator Bengalu ma tytuł gubernatora jeneralnego Indyi angielskich. Urzędnik ten posiada w pewnym względzie przywileje monarchy. Wypowiada wojny, zawiera pokoje, podpisuje trakty, nakoniec ma prawo łaski i sprawiedliwości. W razie nieporozumienia pomiędzy nim a jego radą, rada motywuje swoją opozycją, której rozpatrzenie musi w ciągu 48 godzin nastąpić. Jeśli gubernator trwa w zdaniu swoim, może go wykonać, lecz zdanie rady i objaśnienia gubernatora są poddane pod rozbiór trybunału dyrektorów i rady nadzorczej. Rozkazy jego potwierdzone w radzie mają moc obowiązującą; zaraz po ogłoszeniu wchodzi w wykonanie. Gubernatorowie prezydentur Bombay i Madras posiadają prawie tak samą rozciągłą władzę jak i gubernator jeneralny. Ten ostatni jest zarazem jeneralissimusem siły zbrojnej w Indjach angielskich, może zawiesić w urzędowaniu innego prezydenta i przedsięwziąć środki jakie za najstosowniejsze uzna. Organizacja sądowa w r. 1793. wprowadzona, jest następująca: jest dla Bengalu trybunał najwyższy (Sudder-Dewany i Nizumut-Adawlut) w Kalkucie; prócz tego jest 6 trybunałów prowincjonalnych apelacyjnych i 49 trybunałów zwanych Zillah. Każda z innych prezydentur ma swój najwyższy trybunał i organizacja takąż prawie samą. Kalkutta, Madras, Bombay, Penang, Singapur, Malacca mają trybunały złożone z krajowców i anglików, w których sprawiedliwość jest wymierzana według praw krajowych właściwych stronom procesującym się. Zresztą wszędzie prawo krajowe jest wykonywane. Wojsko składa się z anglików, z indyan zaciągniętych wprost przez kompanię, a zwanych sepoys (cypaje czyli spahy) i z kontyngensu państw protegowanych. W roku 1837. wynosiło 295,840 ludzi; z tych 26,582 anglików, 157,758 sepojów i 111,500 indusów kontyngensowych. Każda prezydentura ma swoje wojsko i swojego naczeln-

nego wodza. Piechota składa się głównie z indusów, a kawaleria z mahometan. Marynarka wojenna z 1 fregaty, 4 brygów, 6 korwet, 2 paropływów; ludzi zaś ma około 1,200 marynarzy, z tych połowa europejczyków i 140 oficerów wszystkich anglików. Podatek gruntowy zawsze był główną gałęzią rządu indyjskiego. Od czasów państwa Mogolów, grunt jest uważany za własność władcy, uprawiacze zaś onego (ryots) są tylko dzierżawcami. Dla poboru dochodów, Indostan jest rozdzielony na okręgi, a każdy okręg jest wypuszczony poborcy jeneralnemu zwanemu Zemindar, który 1/10 część podatków pobiera na opędzenie wszystkich wydatków. Posady te są dziedzicznymi, zemindarowie stali się rzeczywistymi posiadaczami. System ten pobierania podatków oddawna przyjęty, w wielu punktach został zmieniony, i kompania wydzierżawia obecnie grunta wprost rolnikom. Znajdują się w Indjach posiadłości ustąpione przez rozmaite rządy, bądź prywatnym, bądź zakładom cywilnym czy religijnym, uwolnionym od wszelkiej opłaty. Zapisy wskazują, że mnóstwo owych nieruchomości przez krajowych władców zawsze szanowane, odnoszą się do pierwszych czasów chrześcijaństwa. Po podatku gruntowym, komory celne i monopoli soli i opium są głównymi źródłami dochodów. W r. 1837.—38. ogólny przychód brutto wynosił 19,530,679 frank., wydatek zaś na 3 prezydencje 2,304,445 fran. W skutku ustawy z 1726. r., zarząd posiadłości angielskich w Indjach wyłącznie należał do kompanii Indyi Wschodnich. W r. 1773. wiele zmian wprowadzonych zostało przez parlament w ustawie kompanii. Bil przyjęty w r. 1784. na przedstawienie Pitta, wprowadzając komitet nadzorczy, jaki obecnie istnieje, rzeczywiste władztwo oddał z rąk kompanii w ręce korony. Kompania obecnie jest tylko obowiązana zarządzać Indjami angielskimi i żadnego nie posiada przywileju handlowego. Termin jej statutu upływa w r. 1854. (Obacz co do innych szczegółów INDOSTAN).

INDIE NIDERLANDZKIE, WEST INDIEN, INDIE ZACHODNIE HOLENDERSKIE (gubernatorstwo jeneralne). To gubernatorstwo rozwiązane w r. 1845., obejmowało Guyanę Hollenderską, Curaçao, Bonaire, Arouba, Aves, Saint-Martin, Saint-Eustache i Saba; M. stoł. Paramariba. Administracja teraz zostaje podzieloną pomiędzy 4 dyrektorów, z tych jeden dla grupy Curaçao i pojeźnemu dla każdej z wysp Saint-Martin, Saint-Eustache i Saba. Ci dyrektorowie bezpośrednio zależą od metropolii.

INDIE NIDERLANDZKIE, OST INDIEN, INDYE WSCHODNIE HOLENDERSKIE (gubernatorstwo jeneralne), prowincja kolonialna Niderlandów, w Malezji; M. stoł. Batawia. To gubernatorstwo jeneralne obejmowało w r. 1841: 1) gubernatorstwo Jawa, rozdzielone na 20 rezydencji, prócz tego dwa królestwa krajowe Djokjokarta i Sacrakarta; 2) gubernatorstwo pobraża zach. Sumatry, z M. stoł. Padang, tworzące 4 rezydencje na tej wyspie; 3) rezydencję Rio, obejmującą wyspy Bintang, Battam, Gallangou, Kalant, Karimon, Sietoenamoe, Lingga, Panoeboc, Sinkep i Shar; 4) rezydencję Banka, obejmującą wyspy Banka, Lepar, Lext, Duinding, Mindanao, Ile Longue, Gaspar czyli Gellassa i Billeton; 5) dwie rezydencje w Borneo; 6) gubernatorstwo Celebes; 7) gubernatorstwo Moluk, zawierające 4 rezydencje, do których się zaliczają wyspy: Amboina, Boeroe, Ceram, Manipa, Kaleng i t. d., Papuazja i archipelag Oranii; 8) rezydentura Timor. Państwa Jamb i Indragiri w Sumatra, wyspy Bau, Lonbock, Mongerang, Sumbawa i Tjindana, uznające władztwo Niderlandów. Gubernator jeneralny jest najwyższym administratorem cywilnym i wodzem wojsk lądowych i morskich. Od niego zależą inni gubernatorowie i rezydenci. Ci mają znów podrezydentów (Onder-Resident). Gubernator jeneralny ma przy sobie co do zarządu dodaną Radę (Hoge-Indische-Regering) złożoną zwykle z 4 członków. Wszystkie rozkazy gubernatora mają początek w jego radzie; nikt nie jest obowiązany stosować się do zdań przeciwnych tej radzie. Jest trybunał najwyższy sprawiedliwości (Hoog Geregtschap) dla gubernatorstwa Batawii i trybunały pierwszej instancji w Batawii, Samarang, Sourabaya, Ambon, Ternat, Banda i Makassar. Prócz tego są sędziowie narodowi. Administracja finansów jest powierzona dyrektorowi jeneralnemu i dwóm dyrektorom, od których zależą poborcy jeneralni. Wszystkie rachunki urzędników ulegają przejrzeniu trybunału obrachunkowego (Algemeene-Rekenkamer) w Batawii. Z pomiędzy wojsk krajowych używanych przez rząd, głównie odznacza się milicja jawańska czyli Barisan, i lekka jazda krajowa Dja-Jang-Sekars. Prócz tego jest jeszcze gwardya obywatelska (Schutterij czyli Burgervandel), złożona z chrześcian i mieszczan nie chrześcian uzbrojonych, od której wyłączeni są jednak żydzi i chińczykowie.

INDIE FRANCUSKIE, posiadłości francuskie w Indjach, składające się z miast i terytoriów poniżej wyrażonych, mianowicie: Pondichery i Karikal, na pobrażach Koromandelu; Yanaon i fakto-

rya Masulipalam, na pobrażu Orixu; Chandernagor i faktorye w Cossimbazar; Jougdia, Dacca, Balasore i Patna w Bengalu; faktorya Surata w Goudjerate i faktorye w Mascate i Moka na pobrażach Arabii. M. stołeczne Pondichery. Rozległość 48,962 hektarów. Ludność w 1838. roku 167,790 m. (83,981 mężczyzn i 83,809 niewiast). Białych było 1,070, z tych 460 mężczyzn i 610 kobiet; reszta ludności składała się z metysów, pospolicie oznaczonych nazwą Topas czyli Ludzie w kapeluszach; są to potomkowie Europejczyków, a mianowicie Portugalczyków, z kobiet Indyanek i z czarnych Indyan. Jest jeszcze kilkudziesięciu niewolników w Indyi, lecz liczba ich jest nader ograniczoną. Najrozleglejsze terytoria są: Pondichery 27,953 hektarów; Karikal 16,184 hektarów; Yanaon 3,298 hektarów; Chandernagor 942 hektarów; Mahe 585 hektarów. Nazwę faktoriów posiadają zakłady mające dom z należącym do niego gruntem, gdzie Francja posiada prawo wywieszenia swojej chorągwi i urzędzenia kantoru. W Pondichery tak jak w Indjach angielskich terytorium jest własnością rządu, który go wydzierżawia rolnikom; w Karikal przeciwnie, grunta należą w zupełnej własności do tych co je posiadają. W ogólności wartość płodów rolnych w roku 1835. była: 1,776,697 frank., wydatki zaś na eksploatację 966,330 franków. Wartość bydła obrachowana jest na 439,332 franków. Zbiory dostateczne są zwykle na konsumpcję, a nawet i wywóz ryżu do wysp: Bourbon i Maurice. Miejsce uprawy indygo jest 41, lecz znaczna część ich wyrobu zużyta bywa na potrzebę wewnętrzną. Kokosy, których jest około 63,000 sztuk, stanowią ważną gałąź uprawy. Prócz rozlicznych użytków, na jakowe owoc jego bywa obracany, i oliwy, jaką z niego wyciskają, wydobywają jeszcze z tego drzewa płyn, zwany calou, arak i arack-patte, oraz ordynaryjny cukier zwany jagre. Przemysł głównie zasadza się na fabrykacji płótna. Płótna niebieskie z Pondichery są najbardziej cenione w całych Indjach, a to dla swojej farby. W Karikal znajdują się warsztaty budowy statków, z tych corocznie znaczna liczba małych statków spuszcza się. Dwa są rodzaje handlu w Indyi francuskiej, handel z Indjami i handel z Europą. Pierwszy korzystniejszy, odbywa się w porcie Pondichery, rozciąga się na Arabią i wyspy Sondy, lecz bardzo za to ograniczony z Indjami angielskimi, a to z powodu ogromu opłaty jaką muszą opłacać towary wprowadzane pod flagą francuską. Płody wyprawiane do Europy są: surowe jedwabie, wełna kaszemir-

ska, cyna, laka, drzewo sandałowe, opium, indygo, kamfora, benzoos i gwinece czyli płótna niebieskie, jakowe Francja wyprowadza do Senegalu. W roku 1835. wartość ogólna dowozu wynosiła 1,744,260 frank.; wartość zaś wywozu 4,313,000 franków. Zarząd wyższej administracji zakładów francuskich w Indyi, są powierzone gubernatorowi przebywającemu w Pondichery. Naczelnicy służby zarządzają pod rozkazami gubernatora zakładami w Chandernagor, Karikal, Mahe i Yanaon. Komisarz marynarki i prokurator jeneralny, kierują pod rozkazami gubernatora rozmaitemi częściami służby. Inspektor osadowy czuwa nad regularnością służby administracyjnej i wykonaniem praw i rozporządzeń. Rada jeneralna administracyjna przy boku gubernatora, objaśnia jego postanowienia. Ta rada jeneralna przebywająca w Pondichery, i rady okręgowe w Chandernagor i Karikal, objawiają zdanie swoje co do interesów i potrzeby miejscowe przedstawiają. Gubernator jako naczelnik służby administracyjnej, prokurator jeneralny i inspektor kolonialny, tworzą radę administracyjną; znakomitsi mieszkańcy są w pewnych wypadkach powoływani do narad z głosem doradczym. Rada jeneralna jest złożona z 10 członków wybranych z pomiędzy znaczniejszych obywateli przez gubernatora. Każda z rad okręgowych składa się z 5 członków wybieranych tymże sposobem co i do rady jeneralnej. Religia zostaje pod dyktando prefekta apostolskiego przebywającego w Pondichery. W Pondichery znajduje się trybunał wyższy, od którego zależą 5 trybunałów pierwszej instancji i 5 sądów pokoju ustanowionych w Pondichery, Chandernagor, Karikal, Mahe i Yanaon. Prócz tego w Pondichery jest komitet doradczy sprawiedliwości indyjskiej, składający się z samych Indyan. Zakłady wychowania są następujące: kolegium zreorganizowane w 1843. r., szkoły bezpłatne, do których przyjmują dzieci wszelkich kast i wyznań. Wojsko składało się w r. 1838. z 282 głów, pomiędzy temi 6 oficerów europejskich, 4 indyjskich, reszta sami Indyanie. Budżet dochodów i wydatków w r. 1845. na 962,825 frank. równoważył. Pierwsze zakłady francuskie w Indyi odnoszą się do roku 1624. W r. 1664. Colbert przetworzył kompanię Indyi wschodnich, utworzoną przez Richeliengo na 22 lat pierwój. W roku 1758. Francja posiadała w Indyi znaczny obszar kraju, z którego do 18,000,000 franków miała dochodu, lecz te zakłady zbyt jedne od drugich oddalone aby mogły sobie udzielać nieuchronnej pomocy, uległy w wojnie, która wybuchła w owęj epoce po-

między Francją i Anglią. Później trzykrotnie jeszcze od 1778. do 1814. roku była odbierana i zwracana, następnie traktatami z 1814 i 1815. roku stanowczo zostały oddane Francji, lecz znacznie zmniejszone.

INDJE WSCHODNIE DUNSKIE, posiadłości dunskie w Indyi; zostały ustąpione Anglii w 1845. roku. Składały się one z miast Tranquebar, Serampour, Frederiksnagor i z wysp Nikobar.

INDJERAM, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras, nad rzeką Godavery.

INDJIRKA, ZAPADNAJA KOLIMA, rzeka w Rosyji azjatyckiej, spływa do oceanu Lodowatego, na wsch. zatoki Chłomska. Źródło ma w górach Ochockich. Długość jej biegu 1300 wiorst.

INDJIGHIS, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 45 wiorst ku pñ.-zach. od Konstantynopola, na pr. brzegu Kara-Su.

INDO-CHINY, **INDYE** po za **GANGESEM**, pod tą nazwą oznaczają półwysep położony pomiędzy zatoką Bengalską na zachód, M. Chińskim na wschód i ciążyną Singapur na pñd.

INDOSTAN, **HINDOSTAN** po angielsku, rozległa kraina etnograficzna w Azji pñd. Obejmuje półwysep t. n. czyli Dekan, i całe terytorium ku pñ. aż do Himalaya. Leży pomiędzy 7° 56' i 35° szerokości pñ.; 64° 40' i 90° 30' dłg. wsch. Graniczy na pñ.-zach. z Beludżystanem i Afganistanem; na pñ. z cesarstwem Chińskim (Tybetem), od którego oddzielona jest przez Himalaya; na wsch. z państwem Birmanów; na pñd. z oceanem Indyjskim. Największa długość Indostanu z pñ. ku pñd. 3,000 w.; największa szerokość z zach. na wsch. 2,500 w. Powierzchnia cała ma rozległość 3,157,000 w. kw.; z tych 1,333,469 w. kw. posiadłości angielskie stanowią; 1,467,986 w. kw. państwa hołdownicze Anglii, a 356,000 w. kw. państwa niepodległe. Ludność 131,751,509 m., z tych 83,473,417 m. poddanych Wielkiej Brytanii; 41,278,092 m. poddanych państw hołdowniczych Wielkiej Brytanii, a 7,000,000 poddanych państw niepodległych. Kształt Indostanu jest prawie trójkąta, którego wierzchołek zwrócony ku pñd. tworzy przylądek Comorin, boki morze Oman i zatoka Bengalska, podstawę zaś pasmo Himalaya. Himalaya zajmuje całą północną krawędź tej krainy i obniża się stopniowo aż do wielkiej płaszczyny Indostanu, którego nie przerzyna nigdzie swoimi rozgałęzieniami. Płaszczyzna Indostanu od zach. jest ograniczona biegiem Indusu, na wsch. górami oddzielającymi płyty Irawaddy i Brahmaputra, na pñd. mr. Indyjskim, górami Windhya

i zatoką Bengalską. Indostan naturalnie dzieli się na trzy części: pustynię piaszczystą l. brz. Indusu, rozciągającą się od tej rz. aż do linii podziału wód Indusu i Gangesu, na wyższą płaszczynę Indostanu, obejmującą cały płyt wyższy Gangesu, i dolną płaszczynę Gangesu i Brahmaputra czyli równinę Bengalu. Pasma gór Windhya, rozciągające się prawie pod 23° szer., tworzy poprzeczny wał pñ. płaskowzgórza Dekanu półwyspu zajmującego cały środek Indostanu. Równoległe do półbrzeża mr. Oman i całej dłg. rozciąga się pasmo Gatów zachodnich, które z tej strony znowu tworzą drugi wał poprzeczny tego wielkiego płaskowzgórza. Ku krańcowi półwyspu pomiędzy 11° a 12° szer. pñ. znów drugi system górzysty, Gatów wschodnich, łączy się z Gattami zachodnimi. Pasma to nie ciągnie się wprost zupełnie linii półbrzeża zatoki Bengalskiej, od której płaszczyny dość rozległe ją oddzielają, jest ono przerywane biegiem głównych rzek półwyspu. Półbrzeża nie są góryste, półwysep: Goudjerate, Dekan, zatoki Coutsch, Kambaja i Bengalska są głównymi zatokami. Wyspa Cejlan, jest jedynie ważną wzdłuż całego półbrzeża Indostanu; inne wyspy nieliczne są małe i zbliżone do stałego lądu. Główniejszymi rzekami Indostanu jest Ganges i Brahmaputra, które przyjmują w swoje koryto wszystkie strumienie spadające z pñd. pochyłości Himalaya i mieszają swe wody w głębi zatoki Bengalu. Cała płaszczyna Bengalu jest zbródzowana licznymi kanałami, przez które Ganges spływa ku morzu, a grunt tej płaszczyny całkiem jest utworzony z ziem napływowych, jakowe rzeka nagromadza w czasie swych peryodycznych wylewów. Inne wielkie rzeki są: Indus, który jest uważany za granicę Indostanu od zach., Nerhudda, spływa obu do mr. Oman; Mahamuddy, Godawery i Krischna, które spływają do zatoki Bengalu. Indostan zawiera bardzo mało jezior. Wiele bagnisk słonych natrafia się w pustyni piaszczystej na zach. Najważniejsze z nich Kotsch, przy ujściu Indusu. Temperatura naturalnie się rozumie że musi być koniecznie najrozmaitszą w Indostanie, obejmującym około 25 stopni szerokości. Rok dzieli się na trzy pory w ogółności: porę gorącą, odpowiadającą w naszych klimatach wiosnie i latu; porę deszczową zajmującą część lata i jesieni, i porę zimną zajmującą nasze zimowe miesiące. Różnica temperatury pomiędzy strefami płaskowzgórza półwyspu i półbrzeża jest od 4° do 6° pod jednakową szerokością. W Bombaj średnia temperatura w roku jest + 27°, 78; w Madras + 28°, 89; w Kalkucie + 26°, 11, a naj-

wyższa tamże zwykle + 30° i + 19°, 44; jednak termometr wznosi się niekiedy w lecie do 38° a opada w zimie do 0°. W dolinie wyższego Gangesu, temperatura jest tak sama jak w pñd. Włoszech. Cafe Indye ku pñd. pod 35° szer., ulegają wpływowi mussonów czyli wiatrów peryodycznych, które dają z pñ.-wsch. w czasie zimy, a od pñd.-zach. w lecie i jesieni. Indostan w ogólności jest urodzajny bardzo, wszędzie sposobny do uprawy, prócz tylko wysokich stref Himalaya czyli pustyni ku pñ.-zach. Głównymi płodami uprawianymi przez krajowców jest pszenica, jęczmień, proso, ryż, trzcina cukrowa, zezem, gorczyca, kakao, kardamon, imbir, pieprz, bawełna, morwa, indygo, marzanna, maniok i banany; zaś wino, figa, śliwa, jabłko, granat, cytryna, pomarańcza, marchew, czosnek, melon i opium, są wprowadzane przez Mahometan; mais, owies, kartofel i znaczna liczba jarzyn bywa wprowadzanych z Europy; palat czyli kartofel słodki, goawa i ananas z Ameryki. Indostan posiada rozmaitość kruszców. Złoto znajduje się w kawałkach w rzekach, srebro i miedź w rozmaitych miejscach, żelazo w wielkiej ilości; zdaje się że i węgiel ziemny jest wielką obfitość. Z pomiędzy zwierząt drapieżnych wymienimy tygrysa, słonia, nosorożca, niedźwiedzia, wilka, dziką, szakalę, nadzwyczajną rozmaitość małp i innych pomniejszych zwierząt. Wiewiół, wół, bawół, koń, osioł, świnia, psy. Chów drobiu, jeśli tu nie powstał, to przynajmniej nadzwyczajnie był rozwinięty, gdyż część drobiu w Europie zład bierze początek. Jedwabniki dotąd stanowią bogactwo kraju. Gady są liczne w Indostanie, a rzeki tamtejsze i morza nadzwyczajnie zarybione. Przemysł bardzo posunięty co do uprawy roli, fabrykacji tkanin i ich farbowania; lecz co do innych fabrykacji bardzo opóźniony. Szale, jedwabie, bawełny i muśliny Indostanu posiadają znakomitą wziętość, Europa jeszcze jest hołdowniczką tego kraju co do wielu towarów. Fabrykacja cukru od dawnych czasów jest prowadzoną. Liczą w Indostanie 25 plemion mówiących odmieniami dyalektami. Pokolenia niepodległe zajmują część najgórystszą i najnieudzięczniejszą. Pod ogólną nazwą religii indostanskiej, rozumieć się ma nieprzeliczona masa rozmaitych religij wyznawanych przez sekty, kasty, pokolenia i plemiona, że nawet liczba ich nie może dokładnie być znana. Mahometanizm, moznim i chrystyanizm są wiarami, które po religii krajowej najwięcej są upowszechnione. Ludność Indostanu sama w sobie tak jest prawie wielką, jak połowa Europy.

Narody Indostanu hołdownicze Anglii są: państwo Travancore i Cochín rozległe 25480 w. kw., 1,407,789 m.; Nizam rozległe 108,800 mil ang. kw., 9,436,929 m.; Mysora 29750 mil ang. kw., 2,314,602 m.; Oud 25300 mil ang. kw., 413,866 m.; Seindya 42400 mil ang. kw., 3,677,627 m.; Berar 64270 mil ang. kw., 5,574,554 m.; Holkar 17600 mil ang. kw., 1,526,562 m.; Guikovar 36900 mil ang. kw., 3,200,575 m.; Kourg 3230 mil ang. kw., 189,955 m.; Kournoul 3500 m. ang. kw., 272,763 m.; Sikhim 4400 mil kw., 166,038 m.; Bhopaul 7360 mil ang. kw., 638,380 m.; Gatty Zachodnie (Satara, Colapour, Sawunt, Uvarri, Kolaba) 21600 mil ang. kw., 2,376,600 m.; Koutsch 6100 mil ang. kw., 205,121 m.; Mahrattów połączonych 19000 mil ang. kw., 638,900 m.; Radjeputów (Bikanir, Djessulmer, Djeipour, Djadpour, Odeypour, Kotah, Boundi, Seroli, Kischengurh, Banswara, Pertaubghour, Douleah, Dourapour), 165000 mil ang., 5,548,431 m. Stany niepodległe są: Emirow Sindu rozległe 24000 mil kw., 1,000,000 m.; Lahora rozległa 60000 mil kw., 4,000,000 m.; Nepal i Butan 53000 mil kw., 2,000,000 m.

INDOUR, M. w Indostanie, stolica państwa Holkar, o 321 w. ku pñ.-zach. od Suraty nad Sypra. M. obwarowane. Widzieć tu można budowle niektóre dobrze zbudowane.

INDRAGIRI, kraj na wyspie Sumatra, na wsch. półbrzeżu. Panujący tutejszy uznaje zwierzchność króla Niderlandzkiego.

INDRAPURA, przylądek, miasto i rzeka, na pñd. zach. wybrzeżu wyspy Sumatra. Rzeka uchodzi pod miastem t. n., do oceanu Indyjskiego. W stronie pñ.-wsch. miasta wznosi się wulkan t. n.

INDYE, ob. **INDIE**.

INDYJSKI OCEAN, **MORZE INDYJSKIE**, rozległa przestrzeń morza, objęta pomiędzy Azją na pñ., Oceanią na wsch., a Afryką na zach. Główniejsze jego podziały są: kanał Mozambiicki, zatoka Arabska, morze Aden, zatoka Perska, morze Oman i zatoka Bengalska. Znaczniejsze na nim wyspy są: Madagaskar, Cejlan, Socotora, Lakedywy, Maldywy, Andaman, Nikobar, Merguy, Seychelles, Comores, Mascaraignes, i Ziemia Kergelen czyli Zniszczenia ku pñd. Mussony czyli wiatry peryodyczne 6 miesięcy panują na tych morzach przy półbrzeżach Azji. W kwietniu i październiku wiatr dmie z gwałtownością z pñ.-zach., przez resztę roku dmie z pñd.-wsch., lecz bez gwałtowności. W epoce zmiany mussonu, zdarzają się częste burze i gwałtowne uragany.

INDRE, rz. we Francji, wybiega pod St. Pierre

la Marche (w dep. Creuse), wpada do Loary pod Rivarennes (w dep. Indre-Loire). Bieg jej na 220 w.

INDRE, departament we Francji, z M. stołecznym Chateauroux; położony pomiędzy departamentami Loir-et-Cher, Indre-et-Loire, Vienne, Haute Vienne, Creuse et Cher; pomiędzy 46° 20', a 47° 15' szerokości pfn. Rozległość 602017 hektarów. Ludność w 1841. roku 253,076 m. Położony jest w kotlinie Loary, zlaną przez Cher i jej spływ Arnon: przez Indre, Creuse i jej spływy Claise i Anglin. Płaskowzgórza Brenne ciągnie ku zach., pomiędzy Creuse i Indre, znane jest z znacznej liczby stawów bagnistych, obejmujących powierzchnię przeszło na 5000 hektarów, a których prawie stojące wody spływają tylko w części w łożysko Claise i małe napływy Creuse. Kraj jednostajnie płaski; najwyższe wierzchołki pagórków jego nie przechodzą 80 metrów wysokości. Grunt urodzajny w większej części terytorium. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo mało posunione w ogólności; główniejsze płody są: zboża, kartofle, wina, konopie i drzewo. Wina w ogólności mierniej wartości, najlepsze z Valençay lubo popolite, ale dość dobre czerwone, prócz tego Chabris, wino białe przyjemne. Gruntu pod uprawę zajętego jest 654,754 hektarów. Znaczny chów owiec, z tych dość znaczna część polepszonej rasy; chów zwierząt tucznych i trzody chlewniej dla handlu; drobiu wielkie mnóstwo, nadewszystko gęsi i indyków; gospodarstwo pszczelne. W roku 1839. hodowano: 22,187 koni, 2,512 mułów, 8,941 osłów, 83,014 rogacizny (9,437 buhajów, 28,957 wółw, 32,412 krów, 12,188 cieląt), 912,845 owiec, 55,942 trzody chlewniej, 23,028 kóz. Eksploatacja kopalniana nader znaczna; największym jej płodem jest żelazo wyborowego gatunku, łomy kamienia młyńskiego i krzemieni na skałki, doskonałych kamieni litograficznych w okolicach Chateauroux; marmurów, wapna, żwiru, margla i gipsu, ziemi porcelanowej i garncarskiej i torfu. Wartość tych rozmaitych galezi przemysłu kopalnianego w roku 1839: 3,183,824 franków.

Półw pijawek niegdyś bardzo ważny w stawach bagniskach Brenne. Dwie najważniejsze i najznaczniejsze galezie przemysłu rękodzielniczego są: fabrykacja żelaza, odznaczającego się pod nazwą żelaza z Berry, i fabrykacja sukna, która w Chateauroux ma główne siedzisko. W 1839. roku liczba fryszerek i hut była 16; w tych 13 wielkich pieców i 52 kuźnie, zajmowało 441 robotników, którzy przerobili 504,926 centnarów rudy, a wartość kruszcza przetopionego 1,653,497

franków, a żelaza kutego 2,143,318 franków. Z pomiędzy innych jeszcze płodów fabrykacyjnych odznaczają się skóry, pargaminy, pończosznicstwo bawełniane i wełniane, cukier burakowy, porcelana, i wyroby garncarskie czarne i czerwone. Żelazo, sukna i wełna są głównymi artykułami wywozowymi; z innych jeszcze było spaśne i wieprze, wina, drzewo i zboże. Jarmarków 337 w 55 gminach, a trwających 339 dni. Dróg w roku 1837. było 5849 wiorst, z tych 6 głównych długości 400 wiorst, 6 dróg depart. dług. 202 wiorst i 2505 dróg ubocznych na 5347 wiorst długości. W roku 1842. departament ten posiadał 8 zakładów wyższego wychowania, z 218 uczniami, czyli 4 kolegia i 4 pensyony. Wychowanie początkowe w 1840. roku liczyło: 1 szkołę normalną departamentową w Chateauroux, 17 szkółek wyższych (5 gminowych) z 797 uczniami, 137 szkółek elementarnych z 125 nauczycielami i 62 nauczycielkami, 10,309 uczniów w zimie, z tych 6,293 chłopców i 4,016 dziewcząt; 3 sale ochronne w 3 gminach z 343 dziećmi. Zakładów dobroczynnych w roku 1833: 9 szpitali i 20 biur dobroczynności. Departament ten w roku 1841. dzielił się na 4 okręgi, 22 kantony, 248 gmin. Jest on objęty w dyec. arcybiskupstwa w Bourges.

INDRE I LOIRE, departament we Francji, z M. stołecznym Tours. Położony pomiędzy departamentami Sarthe, Maine et Loire, Vienne, Indre, Loir-et-Cher; pomiędzy 46° 40' a 47° 40' szerokości pfn. Rozległość 610,697 hektarów. Ludność w r. 1841: 306,366 m. Położony w dolinie Loary i nad brzegiem tej rzeki; prócz tego skrapiają go Cheri, Indre i Vienne i ich spływy Creuse i Claise. Kraj niski poprzerynany małymi pasmami wzgórz. Grunt urodzajny w większej części swojej rozciągłości. Rolnictwo postępowe, a celniejsze jego płody są: zboża i wina, konopie i owoce wszelkiego gatunku. Uprawa lukrecyi, anyżu, kalendaru, kopru, dzięglu. Wina szczególnie są tu cenione dla ich różnitości, a nadewszystko zwane Cher, zbierane nad brzegami tej rzeki. Najlepsze z win czerwonych są Bourgecil, a z białych Vouvray. Gruntu pod uprawę zajętego w r. 1839. było 580,029 hekt. Ważna hodowla jedwabników, która wydała w 1835. roku do 42000 kilogramów kokonów, a 3,500 kilogramów surowego jedwabiu. Stan hodowli zwierząt był w 1839. roku następujący: 27,852 koni, 4,721 mułów, 15,024 osłów, 92,529 sztuk rogacizny (2,449 buhajów, 15,168 wółw, 56,556 krów, 18,356 cieląt, 287,793 owiec, 37,176 wieprzów, 13,853 kóz). Z pomiędzy płodów kopalnianych są wydobywane: żelazo, saletra,

kamienie litograficzne i młyńskie, margiel, ogromne pokłady skamieniałych muszli w okolicach Loches, piaskowiec, glina na fajki i naczynia. Przemysł jedwabniczy w Tours, wprowadzony przez Ludwika XI. do tego M. w roku 1480. na długi czas przed Lyonem był najśłynniejszym w Europie; podupadł z powodu odwołania edyktu nantejskiego i wydalenia się ewangelików, od niejakiego czasu znów się podniósł. Po nim fabrykacja dywanów, sukna i wyrobów wełnianych w Tours, przyrzadzanie skór, oraz owoców na sucho i gotowanych, wódek, cukru z buraków; fabrykacja narzędzi z żelaza w rękodzielni w Amboise jest najcelniejszą. Słynny także proch jest wyrabiany w rządowej rękodzielni w Ripault, fajanse i papiery, oraz konserwy z wieprzowiny zwane Rillettes de Tours. Główniejsze artykuły wywozowe są wina, owoce i wyroby rękodzielnicze. Jarmarków 232 w 91 gminach, trwających dni 258. Dróg w 1837. roku było 14,852 wiorst: 6 dróg rządowych długości 3097 wiorst, 17 dróg departamentowych dług. 455 w., 9,565 dróg ubocznych długości 13,900 w. W roku 1842. departament ten posiadał 11 zakładów wyższego wychowania z 525 uczniami, z tych 1 kolegium w Tours, 2 kolegia w Chinon i Loches. Wychowanie początkowe w 1840. roku: 316 szkół elementarnych z 229 nauczycielami i podnauczycielami, 169 nauczycielek i podnauczycielek, 12,588 uczniów w zimie, z tych 7,316 chłopców, a 5,272 dziewcząt; 3 sale ochrony w 2 gminach z 316 dziećmi. Departament w roku 1841. dzielił się na 3 okręgi, Chinon, Loches, Tours; 22 kantony, 282 gmin. Departament tworzy dycezyą arcybiskupstwa w Tours.

INDRE-SULEN, znaczna wyspa na zach. wybrzeżu Norwegii, wprost zatoki Sogne.

INDSJE-KARA-SU, rz. w Rumelii, uchodząca do zatoki Saloniki.

INDUS, SIND, rz. w Azji południowej, spływa morza Indyjskiego, na granicach Indostanu i Beludżystanu. Położenie jej źródła nieznane europejczykom, lecz przypuszczają iż musi się znajdować w pobliżu Setledje, na pfn. pochyłości Himalaya. Bieg jej 2000 w. Dopływy znaczniejsze: Pendjab z lew. br., i Kabul z pr. br. Indus jest spławną od swego zlewu z Kabulem, przy wypływie z wawozów Himalaya, szerokość jej w tym miejscu 225 metrów. Poniżej szybkość jej zmniejsza się, i rzeka rozdziela się na mnóstwo kanałów, które się połączają z głównym ramieniem, w odległości około 250 w. przy spływie Indus i Pendjab. Szerokość jej w tym zlewku ma 2000 metrów, a naj-

większa głębokość po lew. br. 8 metrów. Nieco poniżej Boukkour, szerokie ramie zwane Larkhaum, oddziela się od rz. w kierunku zach. i po znacznym okrażeniu znów się połącza o 80 w. w linii prostej miejsca gdzie się rozdzieliła. Terytorium to odosobnione jest jednym z najurodzajniejszych pływów rzeki. Indus rozdziela się znów na wielką liczbę kanałów i w ich połączeniu się uchodzi do morza dwoma ramionami. Zachodnie ma nazwę Boggar, wschodnie Sata. Pierwsze znacznie większe dzieli się na mnóstwo kanałów przy ujściu swojem. Żegluga po Indusie, w tej delta jest nader trudne, z powodu częstych przemian ławic piasku, zawałających jej łożysko. Wzniesienie przypływu w pełni jest na 9 metrów przy ujściu rzeki, i dopiero uczuwać się daje przeszło o 120 w. od m. Pęd z jakim fale tam i napowrót dają, jest godny uwagi. Masa wody Indus cztery razy jest większą od Gangesu.

INEBOLİ, M. w Turcji azjatyckiej, w Anatolii, nad nr. Czarnem, przy ujściu małej rzeczki, między dwoma górami, na zach. Sinope; 3,000 m.

INES, SANTA-I., 1) wyspa w Meksyku, na pfn. zatoki Kalifornijskiej. 2) Przylądek na półw. wsch. Ziemi Ognistej.

INFLANTSKA gub. w Ces. Rosyjskim, z M. stoł. Ryga. Rozległość jej w r. 1845: 41294 w. kw., a ludność 814,100 m., Estończyków, Litwinów, Rosyan i Niemców. Składa się z części lądu stałego i wyspy Oesel na morzu Bałtyckim. Grunt jest płaski, nieco wzdęty, dość urodzajny i dobrze zlany. Zbiór jęczmienia i żyta obfity, prócz tego pszenicy, owsa, gryki, lnu, konopi, jarzyn. Ma piękne lasy. Hodowla merynosów. W r. 1830: 675,006 m. zajmowało się rolnictwem. Wysiano 167,100 czwarteli zboża zimowego, to przyniosło 5 za 1, i 256,000 czetw. letniego ziarna, które wydało 4 za 1. Głównym przemysłem jest gorzelnictwo, następnie rafinacja cukru, fabrykacja tabaki, wyroby wełniane i bawełniane, oraz płóciennictwo. Prowincja ta posiada stany prowincjonalne i używa rozmaitych przywilejów. Poddaństwo podobnie jak w Estonii zniesione zostało w r. 1824. W r. 1833. było 145 szkół publicznych z 5,939 uczniami i uniwersytet w Dorpacie. Liczy ona 10 miast z 72,607 m. w 1833. roku. Dzieli się na 9 powiatów: Ryga, Wolmar, Wenden, Walk, Dorpat, Werro, Pernau, Fellin, Arensburg lub Oesel.

INGBERT, St. L., Mm. w Bawarii, pod Blieskastel. Kopalnie węgla kamiennego, rudy żelaznej, alunu, soli gorzkiej. Znaczne zakłady wyrobów powyższych; 2,700 m.

INGELFINGEN, M. w król. Württembergskim,

w obw. Jaxty, o 3 w. ku zach. od Kunzelsau, nad Kocher; 1,462 m.

INGELGEIM, NIŻSZY i WYŻSZY, dwa miasteczka w ks. Hessa-Darmstadtzkiem, w pobliżu l. brz. Renu. Pierwsze z nich ma 2,212, drugie 1,980 m.

INGELMÜNSTER, M. w Belgii, w prow. Flandryi zachodniej, o 10 w. ku pfn. od Courtrai, na l. brz. Mander-Beek; 5,965 m.

INGENÖE, wyspa na pfn. wybrzeżu Norwegii.

INGERSHEIM, Mm. we Francji, w dep. Wyższego Renu, o 4 w. ku pfn.-zach. od Colmaru; 2,516 m. w 1841. r.

INGERSHEIM WIELKI, Mm. w król. Wirtembergskiem, w cyrk. Neckar, o 6 w. ku pfd.-wsch. od Besigheim, nad Neckarą; 1,483 m. w r. 1840.

INGERSHEIM MAŁY, Mm. w król. Wirtembergskiem, w cyrk. Neckar, w pobliżu Neckary; 603 m. w 1840. r.

INGE-SOU, M. w Turcji azyatyckiej, w Kapa-docyi, wśród głębokiego i skalistego parowu. Mieszkańcy chrześciance, wyznania wschodnio-katolickiego, zatrzymali mowę i obyczaje tureckie; 6,000 m.

INGOLSTADT, powiat, okręg i obronne miasto w Bawaryi, w cyrk. Regen, na l. brz. Dunaju. Składy soli, zboża; liczne gorzelnie, fabryki sukna, kart; niegdys uniwersytet, obecnie gimnazjum; 6,000 m. Powiat obejmuje 10 mil kw., z 21,590 m.

INGUL, rz. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Chersońskiej, wypływa z Kijowskiej gub. i uchodzi do Bohu, pod Federówką. Bieg jej ma 260 w. długości.

INGULEE, rz. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Chersońskiej, wypływa z gub. Kijowskiej i uchodzi do Limanu Dnieprowego, powyżej Chersonu. Bieg jej około 450 w. długości.

INGOUVILLE, M. we Francji, w dep. Niższej Sekwany, o 2 w. ku pfn. od Hawru. Rafinerie cukru, fabryki wtrysu, koronek i inne; 8,000 m.

INGOYGHIE, Mm. w Belgii, w Flandryi zachodniej, o 10 w. ku wsch. od Courtrai; 2,205 m. Wyrob płótna i wielki handel tymże artykułem.

INGROWITZ, Mm. w Austrii, w Morawii, w cyrk. Iglawskim, o 59 w. ku pfn.-zach. od Iglau (Hawy), nad rz. Czarną; 1,354 m. Wielka uprawa lnu i wyrób płótna.

INHAMBANE, okolica, rzeka i miasto obronne w Afryce wschodniej, przy ujściu rz. t. n., na pfd. Sofala. Miasto przybiera niekiedy nazwę Tongue, i prowadzi handel kością słoniową.

INIA, rz. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Tomskiej, uchodzi do Obi, poniżej Koliwan.

INIO, wyspa rosyjska w zatoce Fińskiej, na zach. Abo. Znaczne rybołówstwo.

INISBOFIN, wyspa w Irlandyi, w hrb. Galway, o 3 w. od pbrzeża, nad oceanem Atlantyckim. Rozległość 1900 akrów. Ludność 1,053 m.

INISHANNON, Mm. w Irlandyi, o 19 w. ku pfd.-zach. od Cork, nad Randon; 3,653 m. Fabrykacja płótna. Mały port.

INISTIOGE, Mm. w Irlandyi, w hrb. Kilkenny, nad Nore; 2,427 m. Piękny port nad Nore.

INKERMAN, M. w Krymie, na pfd.-zach. od Simferopola.

INKRAN, kraj na Pobrzeżu Złotym, w Wyższej Gwinei, w pań. Ashanti. Najzdrowszy klimat w całej okolicy.

INN, rz. w Europie, spływa do Dunaju pod Passau. Źródło w jeziorze Sankt-Moritz (w Szwajcaryi, w kant. Gryzonów). Bieg jej 450 wiorst przez Moritz, Insbruck, Kuffstein, Rosenheim, Wasserburg, Braunau, Passau. Znaczniejsze spływy z pr. str. Oetz, Sill, Zill i Salaza; z lew. str. Trofana, Mangfall i Rott. Spławna od Innsbrucku.

INNERKIP, Mm. w Szkocyi, w hrb. Renfrew, o 28 w. ku zach. od Renfrew, nad ujściem Clydy; 2,344 m. Kąpiele morskie licznie uczęszczane.

INNERSTE, rz. w Hanowerze, dopływowa rz. Leine z pr. str., wybiega w górach Harcu, pod Kahlenberg, i uchodzi na zach. Sarstädt.

INNICHEN, Mm. w Tyrolu austriackim, w dolinie Puster, o 22 w. ku pfd.-wsch. od Bruneck, nad Drawą; 900 m.

INNIS-HERKIN, wyspa na pbrzeżach Irlandyi, w prow. Munster, w hrb. Cork; 1,050 m.

INNISKEA, wyspa na zach. pbrzeżu Irlandyi, w prow. Connaught, w hrb. Mayo.

INNISTRAHUL, wyspa na pfn. pbrzeżu Irlandyi.

INNISTURE, wyspa na zach. pbrzeżu Irlandyi, w prow. Connaught, w hrb. Mayo.

INNSPRUCK, INNSBRUCK, M. w Austrii, stol. gub. t. n., w hrb. Tyrolu, o 378 w. ku pfd.-zach. od Wiednia, nad Inn, przy spływie jej z Sillbach. Władze gubernialne, uniwersytet, ratusz, biblioteka, gabinet fizyczny, gimnazjum, muzeum i t. p. Kilka fabryk, znaczny handel; 12,000 m.

INOWŁÓDZ, Mm. w król. Polskiem, gub. Warszawskiej, pow. Rawskim, okr. Brzezińskim, nad Pilicą. Kościół parafialny; domów 112 z 924 m. Odległość od M. pow. wiorst 24 i pół; 3 jarmarki do roku.

INOWROCŁAW, 1) M. powiatowe, niedaleko rz.

Notec, w rej. pruskiej Bydgoskiej; 4,800 m. Cztery kościoły, oprócz tego posiada szpital i kościół ewangelicki. Odległość od Poznania mil 12³/₄, od Bydgoszczy mil 8³/₄. 2) Powiat Inowrocławski w Prusach, graniczy na pfn. z pow. Bydgoskim i Toruńskim, na wsch. z gub. Warszawską, na zach. z pow. Mogilnickim i Szubińskim, na pfd. z gub. Warszawską (pow. Kujawskim i Konińskim). Powierzchnia równa, jeziorami i bagunami przernięta, a w części lasami pokryta; skropiona rz. Wisłą, Notecią i innemi mniejszemi; jeziora znaczniejsze: Gopło i inne pomniejsze. Rozległość mil kw. 30,42, liczy 51,607 m., zajmujących 4 miasta, 127 wsi i 298 osad. Główne zajęcie mieszkańców jest uprawa roli, chów bydła i rybołówstwo.

INRATH, M. w rejencji prus. Düsseldorf, okr. Crefeld; 1,325 m.

INSAR, M. pow. w Ces. Rosyjskiem, gub. Penzeńskiej. Położone nad rz. t. n. i rz. Issą. Posiada 4 kościoły, szkołę, i liczy 3,200 m.

INSELBERG, jedna z najwyższych gór w paśmie Turyngskich; 2855 stóp wysoka.

INSTER, rz. w Prusach, wybiega na granicy wsch. rejencji Gumbińskiej; płynie ku pfd.-zach. i łączy się pod Instruc (Insterburg), z Angerab, przez co tworzy rz. Pregel.

INSTERBURG, INSTRUC, M. w Prusach, stol. pow. t. n., w rej. pruskiej Gumbińskiej, niedaleko spływu rzeki Angerab z Inster. Wyższy sąd, seminarium nauczycieli, gimnazjum, handel zbożem i siemieniem lnianym; 9,770 m.

INTERLACHEN, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 1 w. ku wsch.-pfd. od Unter-Seen, na l. brz. Aar. Słynny zakład zdrowia. Dawny klasztor Augustyanów suprymowany. Dawny zamek.

INTERMEDIE-ISOLE, grupa wysp w Sardynii, w intendenturze Ozieri, w cieśninie Bonifacio.

INTRA, Mm. w królestwie Sardynskiem, w prowincyi Novara, o 2 w. ku pfn.-wsch. od Pallanza, nad zach. brz. Lago Maggiore. Kilka fabryk; znaczny handel tranzytowy; 800 m.

INTRODACQUA, Mm. w Neapolitańskiem, w prowincyi Abruzzo Ulteriore II., o 6 w. ku pfd.-zach. od Sulmona; 4,000 m.

INWALD, W. w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, o 3 w. od Wadowic, zamieszkała od samych w sztuce swojej biegłych drelicharzy.

INVERARY, M. w Szkocyi, stol. hrab. Argyll, nad Loch-Fine, o 182 w. ku zach. od Edynburga. Znaczny połów śledzi, handel takowemi. Wielkie piece, przędzalnie wełny, wywóz znaczny takowej; 1,233 m. w r. 1841.

INVERGORDON, Mm. w Szkocyi, w hrab. Ross, o 15 w. ku zach.-pfd. od Tain, nad zatoką Cromatry.

INVERIGO, Mm. w królestwie Lombardzko-Weneckiem, w gub. Mediolanu. Piękna willa markiza Cagnola.

INVERKEITHING, Mm. w Szkocyi w hrab. Fife, o 35 w. ku pfd.-zach. od Cupar, przy ujściu Forth. Kopalnia węgla i soli; 1,674 m. w roku 1841. Komora celna, port wygodny i bezpieczny dla statków wszelkiego gatunku. Handel dość ożywiony. Wywóz węgla ziemnego.

INVERNESS, 1) M. w Szkocyi, stol. hrab. t. n., o 179 w. ku pfn.-zach. od Edynburga, nad Nessą, przy ujściu jej do zatoki Moray; 8,655 m. w roku 1841. Wyższy trybunał. Szkoła klasyczna. Fabryki wyrobów lnianych i konopnych; bawełnianych i skórzanych. Port dla pomniejszych statków. 2) hrabstwo t. n. w Szkocyi, nad mr. Niemieckiem i oceanem Atlantyckim; M. stol. Inverness. Rozległość 2,716,680 akrów, z tych 1,942,920 na łąd, a 773,760 na wody przypada. Ludność w roku 1841: 97,615 m. Najrozległsze z hrabstw królestwa Zjednoczonego. Obejmuje wyspy Skye, Harris, North Uist, South Uist, Benbecula, Barra i wiele innych z Hebrydskich. Grunt górzysty i płonny; najwyższy wierzchołek Ben-Nevis, wyniesiony na 1330 metrów. Uprawa pszenicy i owsa. Wychów znaczny bydła, a nade wszystko owiec z bardzo cenioną wełną. Eksploatacja pięknego czerwonego granitu. Ma 35 parafij.

IPEICK, PECHIA, M. w Turcji europejskiej, w Albanii, o 88 w. ku wsch.-pfd. od Skutari, nad Bystrycą.

IPHOFEN, M. w Bawaryi, pod Possenheim; 2,025 m.

IPOLY-SAG, Mm. w Węgrzech, w komitacie Honth, o 92 w. ku pfn. od Brodów, nad rz. Ipoly; 2,500 m.

IPPESHEIM, Mm. w Bawaryi, pod Uffenheim; 572 m.

IPS, 1) rz. w Niższej Austrii, uchodząca z pr. brz. do Dunaju, poniżej M. t. n. Źródło o 8 w. od Maria Zell. Bieg 122 w. 2) M. tamże, przy uj. rz. t. n., o 41 w. ku zach. od Saint-Pölten, nad Dunajem, przy ujściu rz. t. n.; 1,932 m.

IPSALA, M. w Turcji europejskiej, w Rumelii, o 72 wiorst ku pfn.-zach. od Gallipoli, w pobliżu Mantza.

IPSHEIM, Mm. w Bawaryi, pod Windsheim; 736 mieszkańców.

IPSITZ, Mm. w Austrii (w Niższej Austrii), o

63 wiorst ku pld.-zach. od Saint Pölten, nad małą Insbach; 1,107 m. Eksploatacja węgla ziemnego.

IPUT, rzeka w Rosyji, spływa z l. brz. Soj, przy Nowa Belica. Źródło ma w gubernii Mohylewskiej. Bieg około 350 wiorst.

IPSWICH, 1) M. w Anglii, stol. hrabstwa Suffolk, na l. brz. Orwell, o 110 wiorst ku pfn.-wsch. od Londynu. Port wygodny, handel węglami kamiennymi, zbożem, żegluga. Fabryki wełnianych wyrobów i przędzy wełnianej, warsztaty okrętowe. Jarmarki na bydło, najważniejsze w królestwie. Miejsce urodzenia kardynała Wolsey; 20,444 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Massachussets, hrab. Essex, nad oceanem Atlantyckim, o 36 wiorst ku pfn.-wsch. od Bostonu. Mały port. Połów makreli; 3,000 m. w 1840. r.

IRAK, 1) Irak-Adżemi, prowincja w Persyi, z M. stołecznym Teheran między Azerbejdżan, Gilan, Masenderan, Kohestan, Farsistan, Chusistan i Kurdistan. Rozległość 242770 wiorst kw. Ludności 2,460,000 m. Górzysta równina w części zachodniej gałęzią Taurus przerznięta, na wsch. rozległa pustynia. Wielki brak wód bieżących zastąpiony systemem kanałów otrzymujących wody od kilku strumieni stepowych. Klimat w lecie gorący i suchy, w zimie ostry, w ogóle jednak zdrowy. W miejscach dostatecznie nawodnionych obfite zbiory migdałów, tytoniu, bawełny, szafranu i t. p. Z królestwa zwierząt: bydło rogate, konie, wielbłądy, owce, kozy, oraz znaczny chów jedwabników. Wielki brak drzewa. Kilka fabryk wyrobów jedwabnych, bawełnianych, dywanów, porcelany, szkła i t. p. 2) Irak-Arabi, raczej Mezoopotamia. Turcka prowincja w Azji, pomiędzy Eufratem i Tygrem, obejmująca starożytny Babilon i Chaldec; ku północy nieco górzysta, przechodzi w zupełną równinę ku zatoce Perskiej. Obejmuje oba paszaliiki Bagdadzki i Basora, będące pod jednym baszą. Kraj w niższej części pozbawiony lasów, obfituje w naftę i tłuste grunta. Mieszkańcy w liczbie 160,000, po większej części koczujący.

IRAWADDY, znaczna rzeka w Azji, w Indiach wschodnich, której wyższy bieg w Tybecie ma nosić nazwę Yarou-Dzang-bo-Tsui, a w takim razie byłaby największą rzeką w tej części świata. Obecnie bieg jej tylko środkowy i niższy znany. Płynie od granicy połud. Chin, robi mnóstwo zakrętów, a w końcu kilku ramionami do oceanu uchodzi. Bieg jej w takowym przypuszczeniu miałby najmniej 3,000 wiorst.

IRBIT, M. w Rosyji azjatyckiej, w gub. Permskiej, o 80 w. ku pfn.-wsch. od Permu, na prawym

brz. rzeki Neiwa, przy ujściu Irbit; 4,000 m. Jeden z najważniejszych jarmarków w cesarstwie tu się odbywa; ustanowiony on został w 1639. r. W 1839. r. dostawiono tu towarów za 41,829,045 rubli srebrem.

IREG, Mm. w Słowacyi, w komitacie Sirmieńskim, na pld. Peterwaradynu; 5,000 m. 2) M. w Węgrzech, w komitacie Tolna, na pfn.-zach. Tamasi; 5,000 m.

IRFA, rz. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Kijowskiej, ma początek nieopodal granic Wołynia, uchodzi zaś do rzeki Teterow.

IRGHIZ, WIELKI I MAŁY, dwie rzeki uchodzące do Wołgi, w Rosyji europejskiej, w gubernii Saratowskiej pod Wolsk.

IRKUTSK, M. w Rosyji azjatyckiej, stol. gubernii t. n. i całej wschodniej Syberyi, nad Angarą, przy spływie jej z Irkutem, o 50 wiorst od wyjścia jej z jeziora Bajkał. Temperatura średnia w roku 1833: 0°3 R. Ludność w r. 1833: 13,522 m. Pobyt gubernatora Syberyi i Wschodniej (gub. Irkuckiej, Jakuckiej, Ochotskiej, Kameczatki i Ameryki rosyjskiej). Stolica eparchii prawosławnej i arcybiskupstwa Irkuckiego, Nerczyńskiego i Jakuckiego. Seminarium teologiczne, gimnazjum z biblioteką z 4,000 tomów, kolegium z 1,109 uczniami, szkoła dzieci urzędników, szkoła miernicza, chirurgów wojskowych. Skład zapasów żywności i amunicji dla wojska. Trybunał gubernialny. Przemysł rękodzielniczy zajmował w r. 1833: 51 fabryk z 473 rękodzielnikami. Wielki skład handlowy. Dowóz herbaty, rumbarbarum, owoców, papieru, jedwabów, porcelany i t. d. z Chin, futer z Aleutskich wysp, Kameczatki i Ameryki rosyjskiej. Wywóz artykułów europejskich odbywa się przez Tobolsk.

IRKUTSKA gubernia w cesarstwie Rosyjskim, z M. stol. Irkutsk. Ludność 507,100 m. Położona w kotlinie Amuru, Leny i Jenissei. Grunt górzysty w części pld., gdzie się znajduje jezioro Bajkał. Głównie uprawa jęczmienia. W r. 1830: 373,224 indywiduów zajmowało się rolnictwem. Wysiano w r. 1829: 87,860 cetwerti ziarna zimowego, które przyniosło 4½ na 1. Słynne kopalnie złota korony w Nerczyńsku. Źródła solne. Rząd w Irkutsku zależy od generał-gubernatora Wschodniej Syberyi i gubernatora cywilnego. W r. 1833. zajmowała 10 miast; 12 zakładów naukowych z 1,691 uczniami.

IRLANDYA, wyspa na oceanie Atlantyckim, tworząca jedno z trzech królestw Wielkiej Brytanii; M. stol. Dublin. Położona pomiędzy 51° 20' a 55°

20' szer. pfn.; 7° 35' i 12° 40' dług. zach. Oblana na pfn., zach. i pld. oceanem Atlantyckim, na wsch. kanałem Północnym, morzem Irlandzkim i kanałem Ś. Jerzego, który ją oddziela od Anglii. Rozległość 1531,21 mil kw. Największa jej długość 510 w.; największa szerokość 278 w. Ludność w r. 1841: 8,205,382 m. Kształt Irlandyi prawie owalny, brzegi jej powycinane w całej części wsch., tworzą wielką mnogość zatok, półwyspów i przylądków. Główniejsze przylądki są: Fair-Head, Bengore, Magilligan, Glenegad, Malin, Dunaff, Fannet, Horn, Bloody-Farland, Daurus, Telling, Saint-John, Rathlee, Down-Patrick, Urris, Achris, Slynne, Black, Hag's, Loop-on-Lean, Kerry, Sybil, Lamb, Cod, Crow, Sheep, Mizen, Gally, Old-head-of-Kinsale, Hook i Camshore. Z zatok najcenniejsze: Foyle, Swilly, Mulroy, Donegal, Sligo, Killala, Broad-Haven, Black-Lod, New-Port, Gallay, Shannon, Tralle, Dingle, Kennmore, Bantry, Dunmanns, Cork, Waterford, Wexford, Dublin, Dundalk, Carlingford, Strangford i Belfast. Pomiędzy temi zatokami są takie, które komunikują z morzem tylko wązkim kanałem, któremu irlandczykowie nadają nazwę jeziora. Wiele z nich jest nader ważnych z powodu głębokości wód swoich i zachrony przeciw wiatrom, jako porty wyborne; takimi są nade wszystko Bantry, najlepszy na półwyspie zach., który może objąć całą marynarkę europejską; Cork lub Cove, zamknięta zatoka, tworzy najcenniejszy port w całej Wielkiej Brytanii; Kinsale, Ardbeard i t. d. Morze głębokie przy półwyspie, które mało ma szkopał, zresztą przystęp do nich jest spławny. Liczne są małe wysepki przy półwyspie, mianowicie od strony zach. Terytorjum płaskie w środku, górzyste ku pld.-zach. i pfn. Z wyjątkiem pasma Slicbh-Bloom, biegnącego z pfn. ku pld., Irlandya ma tylko masy gór, ale żadnego systemu pasma gór. Najwyższy punkt na wyspie jest Carranc-Tuail (wysoki na 1734 metry); inne główniejsze masy górzyste są: Mourne, Croagh-Patrick, Mac-Gillendy's Reeks, Galties, Slicbh-Bloom i Wicklow. Irlandya dobrze jest zlaną i zawiera wielką liczbę jezior i bagnisk. Główniejsze jej rzeki są: Shannon i Erne, spływy oceanu od strony zach.; Blackwater, Suir, Norre, Barrow, Lec i Bandon, mające swoje ujścia na stronie pld.; Slane, Liffey, Boyne, spływy kanału Ś. Jerzego i morza Irlandzkiego; Baun i Foyle, które uchodzą od strony pfn. Irlandya z trzech królestw najwięcej ma jezior: pokrywają one powierzchnią 455,399 akrów. Znaczniejsze z nich są: Erne, Neag, Dearg, Arrow, Mask, Corrib, Killarney, Coun, Allen, Bofin,

Ree, Derryvaragh i t. d. Klimat bardziej umiarkowany niż w każdym innym kraju w Europie, położonym pod tą samą szerokością, lecz zmienniejszy i dżdżystszy niż w Anglii. Temperatura średnia ku pfn. +8°, 89 C, na pld. +11°, 11. Myrt rośnie pod gołym niebem w pld. stronach tam, gdzie brzoskwinia i winogrodzina trują, tylko dojrzewają i to przy wielkim staraniu. Wysokość średnia wód deszczowych jest 88 centymetrów na pld., a 78 centymetrów na pfn. Śnieg krótko pozostaje na pld. i zach., a lód trwa zaledwie dni kilka. Wiatry panujące są zach. i pld.-zach., które dmą przez 9 miesięcy w roku. W stronie pfn.-zach. znajduje się bazalt w kolumnach, na większej daleko przestrzeni niż w innych krajach Europy (około na 1100 wiorst kw.). Tworzy on wzdłuż półwyspu rozległe chausse zwane Olbrzymów (Giant's Causeway), wzniesione od 230 do 260 metrów i utworzone z wierzchołków kolumn bazaltycznych. Cenniejsze bogactwa kopalniane są: węgiel ziemny, nie tak jednak dobry jak w Anglii, żelazo, miedź, ołów, cokolwiek złota i srebra, antymonium, mangan, pyszne marmury, serpentyn wyborowego gatunku, ziemia garncarska, gips, wapień, żupki, granaty i t. d. Jednym z charakterystycznych rysów Irlandyi jest mnogość i rozległość jej torfów, pokrywających 1/3 część powierzchni tej wyspy, tak na wzgórkach jak i na równinach; służy on za materiał paliwa dla mieszkańców. Grunt w ogólności urodzajny, uważany przez kilku agronomów za lepszy od angielskiego; tłusty jest i lekki, rzadko piaszczysty. Flora i fauna Irlandyi są prawie też same co w innych krajach Europy pod tą szerokością położonych; tylko Irlandya podobnie jak Anglia nie ma szkodliwych zwierząt.

Rolnictwo mniej dobre w Irlandyi jak w Anglii, a to z powodu małych czyli rozdrobnionych eksploatacji dla braku kapitałów. Główniejszymi płodami uprawy jest owies i jęczmień na wyższych gruntach; żyto wszędzie, len na pfn. i zach. Kartofel przywieziony w r. 1600. przez Walter-Raleigha, długi czas s'anoził 1/3 części pożywienia ludu. Z powodu wilgotnej natury gruntu swojego, Irlandya szczególnie jest usposobiona dla łąk; dla tego też pastwiska na tej wyspie są najlepsze na wyspach Brytanii. Lasy są rzadkie. Chów bydła znaczny. Wyrób masła stanowi ważny artykuł wywozowy. Konie liczne i bardzo cenione. Woły już nie tak, lecz rasa ich polepsza się. Owce piękne zwłaszcza rasy zwaney South-Down. Owiec w ogólności jest około 2,000,000 sztuk. Wieprze mniej dobre jak w Anglii. Drobiu wielka obfitość,

Rybołówstwo obfite bardzo po jeziorach, rzekach, i po nadbrzeżach. Eksploatacja kopalniana mało ważna. Irlandya zawiera w sobie trzy wielkie płyty węgla i antracytu. Po materjach palnych, główniejszym przedmiotem kopalnictwa jest miedź, ołów, żupek, antymonium, mangan, piękne marmury na posagi w Donegal i Galway, węglowiec i rozmaite drogie kamienie. Przemysł rękodzielniczy ani może się porównać z angielskim, który go przytłacza. W r. 1838. siła pary użytej we wszystkich rękodzielnich równała się sile 3,650 koni. Płóciennictwo jest najdawniejszym; zajmowało ono w r. 1838: 40 rękodzielnich i 9,017 rzemieślników, a wartość wyrobionego towaru oceniono na 100,000,000 franków. W zamiarze zniszczenia tej gałęzi przemysłu, wywóz płócien irlandzkich za granicę został wzbroniony, i wprowadzanie ich do Anglii tylko za ocleniem dozwolone było. Wyroby bawełniane zajmowały 24 rękodzielnich z 7,622 robotników. Dystylacja w tymże roku 10,269,705 gallonów spirytusu. Głównym punktem jedwabnictwa, wprowadzonego przez wychodźców francuskich w XVII. wieku jest Dublin. Handel Irlandyi głównie się zasadza na wyprowadzaniu do Anglii i osad płodów rolnictwa i hodowli. W r. 1835. wartość ogólna wywozu do Anglii i za granicę była 17,394,813 funt. szterl., a wartość dowozu 15,337,097 funt. szterl. Irlandya posiada około 130 portów i miejsce sposobnych do zarzucania kotwicy; w r. 1835. znaczniejsze w niej porty były: Belfast, Dublin, Waterford, Londonderry, Limerick, Newry, Drogheda, Wexford, Dundalk, Galway, Sligo i t. d. Drogi są liczne i dobrze utrzymane, długo bardzo były już makademizowane, nim ten system przyjęty został w Anglii. Koszta utrzymania ponoszą hrabstwa, za co przy rogatkach na drogach pobierają opłatę. Kanały głównejsze są: królewski Dubliński do Tarmonbarry, nad Rannon, z rozmaitemi swojemi rozgałęzieniami; Newry-canal od jeziora Neagh do zatoki Carlingford. Koleje żelazne nie są jeszcze tak liczne. Irlandczyk należy do rodziny Celtyckiej. Plemię to dobrze zmieszane z anglikami jeszcze przed Jakóhem I., najlepiej się przechowało w hrabstwach zach. Ludność w r. 1841. wynosiła 8,205,382 m. W r. 1831. liczba domów mieszkalnych była 1,249,816, a rodzin 1,385,066, z tych 884,339 głównie zajętych rolnictwem, a 249,359 rzemieślnami i przemysłem. W r. 1842. wyemigrowało do krain zamorskich 32,488 osób. Ludność według wyznań, dzieli się jak następuje: katolików 6,427,712, anglikanów 772,064, przbytyranów 642,356, ewangelików

sekt rozmaitych 29,808. Według aktu unii w 1800. roku ogłoszonego, wyłączenia z powodu wyznania są usunięte. Każdy irlandczyk bez różnicy może pełnić obowiązki publiczne. Irlandya posiada w parlamencie 28 doczesnych parów. Wysyła 105 reprezentantów do izby niższej, z tych 64 jest wybranych przez hrabstwa, 39 przez miasta i miasteczka, a 2 przez uniwersytet w Dublinie. W 1840. r. było wyborców 99,157, z tych 89,364 właścicieli, 9,646 dzierżawców, a z miast i miasteczek 55,530. Władza wykonawcza w Irlandyi jest powierzona Namiestnikowi, z tytułem sekretarza generalnego; zwykle członek izby niższej, a należący do składu gabinetu, jest odpowiedzialnym gubernatorem. Znaczniejsi urzędnicy tworzą radę Irlandyi są: kanclerz Irlandyi, sekretarz generalny, zarazem będący wielkim pieczętarszem, podsekretarz i sekretarz prywatny. Kanclerz z 12 sędziami stanowi najwyższy trybunał Irlandyi, od którego wyższym jest tylko parlament. Irlandya pod względem sądownictwa dzieli się na 6 okręgów, które dwaj sędziowie najwyższego trybunału dwa razy na rok objeżdżają. Jest jeszcze trybunał admiralicy, trybunał bankructw, trybunał niewypłacalnych dłużników.

Sessye kwartałowe w hrabstwach są prezydowane przez adwokatów. Każde miasteczko ma swego sędziego, wybranego przez municypalność. W niektórych miastach pierwszy przybiera tytuł władcy. Kanclerz ma zwierzchnictwo nad wszystkimi trybunałami. Irlandya podzielona jest na 32 hrabstwa, rozdzielonych znowu na 252 baronij i 2436 parafij. Podział jej na 4 prowincye (Leinster, Munster, Connaught i Ulster), czysto jest historyczny tylko. W Irlandyi znajduje się 45 więzień miejskich i po hrabstwach, oraz 98 domów poprawczych. Siła zbrojna w Irlandyi w roku 1839, była 16,324 m., z tych 805 artylerji, a 1,443 jazdy, 14,076 piechoty, ma ona swojego dowódcę generala. Irlandya dzieli się na 5 okręgów wojskowych, a każdy z nich dowodzony przez generała. W Kilmainham znajduje się dom inwalidów. Wychowanie zostaje pod kierunkiem komitetu, złożonego z ewangelików i katolików. W roku 1839. było szkółek początkowych 1581 z 1244 nauczycielami, 457 nauczycielkami, a 192,971 uczniów (109,597 chłopców, a 83,374 dziewczyn). Zakład wyższy naukowy jest w Trinity-College, mający prawo udzielania stopni uniwersyteckich; kolegium katolickie w Maonoth i instytut akademicki w Belfast. Irlandya posiada wielką liczbę towarzystw uczonych prywatnych. W roku 1839. wy-

chodziło w Irlandyi 90 dzienników, odbijających 5,509 034 numerów i 113,099 dodatków. Religia stanu jest wyznanie anglikańskie; składa się ono z 2 arcybiskupstw i 8 biskupstw. Ludność katolicko-rzymska jest rozdzieloną na 4 arcybiskupstwa: Armagh, Cashel-et-Emly, Dublin i Tuam, i 23 dycezyj biskupich. W Irlandyi znajduje się mnóstwo klasztorów kartuzów, benedyktynów, franciszkanów, jezuitów. Główne seminaryum katolickie jest w Mainooth, uposażone od rządu w 1845. r.; pierwszy to podobny zakład od czasów reformacji. W każdym hrabstwie znajduje się po kilka szpitali. Instytucja kass oszczędności po większej części jest urządzoną w większych miastach. W r. 1839: 75 kass podobnych przyjęło 2,218,239 funt. szterlingów. W roku 1839. dochody Irlandyi brutto wynosiły do 4,576,648 funt. szterl., wydatki zaś 1,138,964 funtów szterlingów.

IRLANDZKIE MORZE, część oceanu Atlantyckiego, pomiędzy Irlandyą a Anglią, której ujście na pfd. kanał Ś. Grzegorza, a na pfn. kanał Północny tworzy. Mieści tylko dwie ważne wyspy Man i Anglesea.

IRON-MOUNTAINS, część pasma gór Alleghannów, w Ameryce pfn., pomiędzy państwami Tennessee i północną Karoliną.

IRPIEN, rz. dopływowa Dniepru, w gub. Kijowskiej; uchodzi powyżej Kijowa.

IRPINO, góra w paśmie Apeninów, w części zach. prow. neapolitańskiej Principato ulteriore.

IRSLINGEN, Mm. w król. Wirtembergskim, w okr. Czarneogłasu; 663 m. w 1841. r. Zwaliska zamku dawnych książąt d'Arslingen.

IRTYSZ, rz. w Rosyi azjatyckiej, spływ Obi, w pobliżu Samarowo. Źródło ma w Chinach. Długość jej biegu 2,900 w. Przykra do spławu z powodu pędów swoich. Irtysz należy do wielkiego traktu wodnego, wiodącego z Sankt-Petersburga do oceanu Spokojnego.

IRUN, M. w Hiszpanii, w prow. Guipuzcoa, o 12 w. ku wsch. od Saint-Sebastien, na l. brz. Bidassoa.

IRWIN, M. w Szkocyi, w hrb. Ayr, nad rz. t. n., w pobliżu ujścia téjże do zatoki Clyde. Port, kilka fabryk, handel węglami kamiennymi, żelazem, zbożem; 7,250 m.

ISAAC, gromada małych wysp na archipelagu Lukajskim, Pod 26° 1' 30" pfn. szer., a 81° 22' 36" zach. długości.

ISABELLE, 1) pfn. przylądek wyspy Haiti, na pfn. portu Izabella. 2) Najznaczniejsza wyspa na archipelagu Salomona, na pfd.-wsch. wyspy Choiseul, oddzielona od téjże kanałem Manning.

Stoun. Geogr. Pow. T. I.

ISAKTCZA, M. w Bulgarii, w sandżaku Sylistrja, na pr. brz. Dunaju. Twierdza, kilka meczetów, kąpiele i handel.

ISALCO, 1) wulkan w Gwatemala, na zach. San Salvador. 2) M. tamże; 4,000 m.

ISAR, 1) rz. w Bawarii, uchodząca z pr. str. do Dunaju. Wybiega w Tyrolu, na pfn. Hall, płynie z pfd.-zach. na pfn.-wsch. i uchodzi pod Deger-nau. Wpadają do niej: z lew. str. Loysach, Amber czyli Ammer z Gln; z pr. mniej znaczne. 2) Okręg Izary; okręg w Wyższej Bawarii. Graniczy na wsch. z okr. Niższej Bawarii i Austrią, na pfd. z Tyrolem, na zach. z okr. Szwabskim, na pfn. z okr. Szwabskim i Neuburg. Część pfd. pasmem Alp górzystą, pfn. zupełna równina.

ISBORSK, Mm. w Ceś. Rossyjskim, w gub. i pow. Pskowskim, o 35 wiorst ku pfd.-zach. od Pskowa. Miasto bardzo starodawne.

ISCA, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Kalabria-Ulteriore, o 38 wiorst ku pfd. od Catanzaro; 1,800 m.

ISCAR, Mm. w Hiszpanii, w prow. Stara-Kastylii, o 50 w. ku pfn.-zach. od Segowii; 1,000 m.

ISCHIA, 1) wyspa neapolitańska na mr. Śródziemnym, liczona do prow. Terra-di-Lavoro. Położona w stronie pfn.-wsch. zatoki Neapolitańskiej, w klimacie zarówno łagodnym, tak w zimie jak w lecie. Posiada parę wulkanów, i obfituje w wino, oliwę, południowe owoce, jedwab i kasztany. Rozległa 80 w. kw. liczy 24,000 m. Źródła mineralne w pobliżu; ma wioski Casamicciola i Laeco. 2) M. główne na téjże wyspie, u wybrzeża pfn.-wsch., nad małą zatoką. Obronne cytafelę, wzniesioną na skale bazaltowej, 600 metrów wysokości; 3,200 m. 3) Mm. w pań. Kościelnym, o 33 w. ku pfn.-zach. od Witerbo; 1,250 m.

ISCHIM, rz. uchodząca do Irtyszu, w Rosyi azjatyckiej, w gub. Omskiej.

ISCHITELLA, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Capitanata, o 40 w. ku pfn.-wsch. od Saint-Severo; 3,500 m.

ISCHL, Mm. w Austrii (w Wyższej Austrii), o 75 w. ku pfd.-zach. od Steyer, nad Trann. Źródła siarczane i siłone, z kąpielami bardzo uczęszczanemi.

ISE-FJORD, zatoka w Danii, na pfn. pobrzeżu wyspy Seeland, do której wciśka się na głębokość 35 wiorst. Dzieli się na kilka gałęzi, z których głównejsze Roeskilde czyli Roeskilde-Fjord.

ISEGHEM, Mm. w Belgii, w prow. Zachodniej Flandryi, o 10 w. ku pfn. od Courtrai; 8,425 m. Posiada 5 fabryk tasiemek, 4 materyi bawełnianych

2 mydlarnie. Prowadzi znaczny handel płótnem i bydłem.

ISENBERGHE, Mm. w Belgii, w Flandryi zachodniej, o 7 w. ku p.d. od Furnes; 927 m. Znaczny jarmark 15. sierpnia. Miejsce odbywania pobożnych pielgrzymek.

ISENBURG, 1) Mm. w Prusach, w prow. Renu. o 14 w. ku p.d. od Koblenz; 600 m. 2) Hrabstwo t. n., dziś objęte w Wielkim księstwie Hessen-Darmstadt. 3) Nowy-Isenburg, Mm. w Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 6 w. ku p.d. zach. od Offenbach; 1576 m. Fabryka pończoch jedwabnych.

ISEO, 1) Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 10 w. ku p.d. zach. od Brescia, nad jeziorem t. n.; 2,200 m. Hodowla jedwabników. Fabryka sukna i kołder wełnianych. 2) Jezioro w Lombardii, w prow. Mediolanu, pomiędzy Brescia i Bergamo. Rozległości ma 1760 w. kw. Wysokości 191 metrów, a największej głębokości 300 metrów. Żegluga nader czynna.

ISER, JEZIERA, rz. w Czechach, uchodząca do Elby. Wybiega w górach Iser, pod nazwiskiem Wielkiej, a przyjąwszy do siebie Małą Iser, oraz kilka rzeczek pomniejszych, uchodzi w pobliżu miasta Alt-Bunzlau.

ISERE, 1) rz. we Francji, wybiega u stóp gór Iseran w Piemontie. Uchodzi do Rodanu powyżej Valence, przebywszy granicę francuską pod Fort Barreaux. Najznaczniejsza dopływowa rz. do niej Drac z lew. str. 2) Departament we Francji, utworzony z części dawnego Delfinatu, graniczy z Sabaudją, dep. Aine, Rodanu, Loary, Drôme i wyższych Alp. Rozległy 161 mil kw., liczy 573,645 m. Wysokie wzgórza pokrywają większą część dep., jako to: góra d'Ollan, na granicy dep. Wyższych Alp 12637', Col-de-Turbot 9879', Col-de-Lans 6605'. Obfity w lasy, liczy kilkarzek, między którymi spławne Rodan i Izera, pomniejsze: Bourbre i Drac. Klimat w ogóle dość zimny. Z rzeczy kopalnych: żelazo, ołów, nieco srebra, miedź, węgle kamienne, siarka, zboże, rośliny lekarskie, wino, migdały, kasztany. Ze zwierząt domowych: wszystkie gatunki, oraz muły, kozy, dziczyzna, niedźwiedzie i t. p. Przemysł mieszkańców zajęty fabrykami płótna żaglowego i pakunkowego, oraz sukna, papieru, szkła i wyrobami z żelaza i stali. Podzielony na 4 obwody, z M. stoł. Grenoble.

ISERLOHN, M. w Prusach, w prow. Westfalii o 26 w. od Arensburg ku zach., nad Baaren, wśród górystej i dzikiej okolicy. Znaczne fabryki wyrobów stalowych, żelaznych, mosiężnych, oraz sukna,

jedwabiu i t. p. W pobliżu kopalnie galmanu; 9,313 m.

ISERNIA, M. w król. Neapolitańskim, w prow. Molise, o 37 w. ku zach. od Campo-Basso. Biskupstwo; 5,200 m.

ISET, rz. w Ces. Rosyjskim, spływ z l. br. Tobolu. Ma źródło w gub. Permskiej. Bieg jej 450 w. Główniejsze spływy z pr. str. Sinara, Tetscha, Barner i Mijas; z lew. Ikin i Jurium. Płóćka złota. Od r. 1823.—38., to jest przez lat 16, wydobyli złota prywatni 748 pudów i 26 funtów.

ISIDRO, SAN-I., południowy przylądek, na stałym lądzie Ameryki p.d., pomiędzy przylądkami Fovard i Remarquable.

ISIGNY, Mm. we Francji, w dep. Calvados, o 27 w. ku p.d. zach. od Bayeux, na l. br. Esques, przy jej spływie z Vire; 2,363 m. w 1841. r. Trybunał handlowy. Skład towarów. Fabrykacja wędlin, cydru i słyńskiego masła, którego corocznie 1,600,000 funtów wyprowadzają.

ISILI, 1) prowincja w Sardynii, w intendencie Cagliari. 2) M. główne w tejże, o 54 w. ku p.d. od Cagliari; 2,100 m.

ISKARDO, M. w Afganistanie, stoł. małego niepodległego kraiku, w pasmie Himalaya, nad Indusem, przy jej wypływie z płaskowzgórza Tybetu.

ISKER, rz. dopływowa Dunaju. Wybiega w Rumelii, prow. Turcji europejskiej, w sandżaku Sofia, na p.d. Samakow.

ISLA DE LEON, wyspa w Hiszpanii (w Andaluzji). Ma dwa miasta Kadyks i San-Fernando.

ISLAMABAD, 1) M. w Indostanie, na p.d. doliny Kaszmiru, o 215 w. ku p.d.-wsch. od Dacca, na l. br. Chittagong, a 13 w. od zatoki Bengalskiej; 12,000 m., z tych 2,000 pochodzenia portugalskiego. Port, warsztaty budowy statków. Handel ryżem, solą i ordynaryjnym płótnem bawełnianym. Znaczny skład handlowy z Awa.

ISLANDYA, wyspa do Danii należąca, na oceanie Atlantycznym, o 9,000 w. ku zach. od półwyspu Norwegii, a 225 ku p.d.-wsch. od Grenlandii. M. stoł. Reykiawik. Położona pomiędzy 63° 23' a 66° 33' szer. p.d.; 15° 40' i 26° 51' dłg. zach. Rozległość jej 1800 mil kw. duńskich czyli 102,600 w. kw. Ludność w r. 1841. do 56,000 m. Kształtu nader nieregularnego. Grunt górzysty, którego środkowa część całkiem jest niezamieszkaną, i bardzo mało znaną; przerywa ją w kierunku z wsch. na zach. masa gór, których rozgałęzienia tworzą na półwyspach p.d.-wsch. i zach. głębokie wzniesienia morskie zwane Fjord, są one podobne do charakterystycznych półwyspów Norwegii. Najwyższe pna-

ktą tych gór, które tak właściwie mówiąc nie tworzą pasm ciągłych, są: Grefe-Jokel wzniesiony na 2000 metrów; Dranga-Jokel wzniesiony na 5800 metrów; Snaefjal wzniesiony na 5600 metrów; Herdubried wzniesiony na 5100 metrów; Tjufialla-Jokel wzniesiony na 5000 metrów; Hekla wzniesiona na 4800 metrów. Wyraz Jokel przydany do wyrazu góra, oznacza że takowa jest śniegiem okryta odwiecznemi. Zatoki i porty naturalne są liczne i bezpieczne; najwięcej z uczęszczanych Eyafjord, Eyarbacka, Reykiawik. Rzeki obfite szerokie, lecz te dla pędu swojego nie są spławnymi. Grunt widocznie wulkaniczny. Znanych jest w Islandyi 30 wulkanów, z których 9 było czynnych w przeszłym wieku. Prócz gór buchających ogniem, Islandya posiada nieobrachowaną liczbę małych stożków czyli kraterów ziejących do koła potokami błota. Liczne źródła mineralne, zwane Geisery, z tych główniejsze rzuca w najsilniejszych wybuchach słup wody na 50 metrów wysokości po nad ziemię. Klimat rozmaity, lecz mniej zimny, niż w innych stronach położonych pod tą samą szerokością. Panuje tu mniemanie że w niebardzo odległej epoce pory roku nie były tak ostre jak teraz. Istotnie znajdują się tu ślady pieknych lasów już nie istniejących i uprawy której dla ostrości klimatu nie można dalej kontynuować. Temperatura średnia w roku + 3°, 2 R; nadzwyczajna + 12° i + 18°. Upał wzrasta niekiedy do 25° a w okolicach wulkanów do 28°. Burze są częste i straszliwe w górach. Z pomiędzy meteorów, których ukazywanie się bywa częste, zorza północna jest najznakomitszą. Słońce jest widzialnym o północy z wierzchołków gór od strony p.d. w porze przesilenia dnia z nocą. Wegetacja nadzwyczajnie est nędzna. Łąki dość piękne, mchy i kilka krzewów stanowią florę krajową. Z pomiędzy zwierząt głównie znajdują się białe niedźwiedzie i lisy. Rybołówstwo obfite przy wszystkich półwyspach i w zlewach rzek, jedyny stanowi zasób 3/4 mieszkańców. Islandczycy należą do plemienia norweskigo i mówią językiem dawnych Skandynawów, którego całą czystość dochowali, lub też duńskim. Są wyznania ewangelickiego. Głównym płodem uprawy są kartofle, które się obrabiają bardzo. Chów bydła stanowi także ważną gałąź przemysłu rolniczego. Stan tego chowu był w r. 1834: owiec 500,000; rogacizny 40,000; koni 60,000. Żadna fabryka nie istnieje w Islandyi; po większej części potrzebne przedmioty same rodziny wyrabiają w domu. Handel zasadza się na zamianie wełny, masła, skór, porostu, cokolwiek by-

dła, ryb, tranu rybiego, wyrobów domowych wełnianych i płodów łowiectwa, zboże, wino, wódkę i płody rękodzielni europejskich. Islandya należy do Danii i stanowi wraz z wyspą Feroe część podziału politycznego wysp, w stanach prowincjonalnych, do których wysyłają wspólnie 3 deputowanych. Tworzy ona s z t y f i czyli prowincją administracyjną Dani, i która znów dzieli się na Amty. Każdy z takowych jest rządzony przez Amtmana. Stifamtman jest gubernatorem jeneralnym wyspy. Każdy Amt dzieli się na Syssel czyli wojtostwa, a Sysselman lub wójt jest zarazem i rządcą administracyjnym i sędzią pokoju w swoim obębie. Syssłów wszystkich jest 23. Islandya posiada trybunał apelacyjny i trybunał I. instancyi w Reykiawik, szkołę łacińską i obserwatorium; drukarnia się znajduje na wyspie Videe. Jest mniemanie, że Islandya w IX. wieku odkryta została przez rozbójnika morskiego norweskigo, który wkrótce zupełnie na niej osiadł po dokonaniem odkryciu. Od XIII. wieku ciągle ona należy do Danii. Oto jest wyliczenie amtów z ich rozległością i ludnością w r. 1841: Søndre Amt, M. stoł. Reykiawik, rozległy 750 mil duńskich kw., 20,300 m.; Vester-Amt, M. stoł. Stappen, 300 mil duńskich kw., 14,500 m.; Nordre-Amt, M. stoł. Gefjord, mil 750 kw., 21,300 m.

ISLANDSHIRE, okolica w Anglii, tworząca część odosobnioną hrabstwa Derby, na p.d. od Northumberland, pomiędzy tém hrab. i Szkocją. Ludność 7,855 m. Głównejsze miasta: Berwick, Upon-Tweed.

ISLAY, ILAY, ILA, jedna z wysp Hebrydskich, na zach. wybrzeżu Szkocji, w hrabstwie Argyle, na p.d.-wsch. wyspy Jura, od której oddzieloną jest przez Sound of Islay. Wybrzeża skaliste i niebezpieczne, z głębokimi zatokami, z których najznaczniejsza Loch-Ia-Daul; 1,270 m. Płody: ołów, miedź, żelazo, konopie, zwyczajne zwierzęta domowe, ryby i t. p. Obszerna 4 mile kw.

ISLE, rzeka dopływowa we Francji, w depart. Dordogne. Wybiega w depart. Wyższej Wienny, o 2 wiorsty ku p.d.-wsch. od Nexon, przepływa dep. Dordogne i uchodzi pod Libourne, w depart. Gironde. Bieg jej 225 wiorst.

ISLEWORTH, Mm. w Anglii, w hrab. Middlesex o 12 wiorst ku zach.-p.d. od Londynu, na l. br. Tamizy, naprzeciw Richemond; 5,269 m.

ISLINGTON, parafia w Anglii, w hrabstwie Middlesex. Tworzy przedmieście Londynu.

ISLY, M. i rz. w Afryce, na granicach Marokko, od strony Algeryi.

ISŁOCZ, rz. w Ces. Rosyjskim, w gub. Wileńskiej, płynie od Mińska do Berezyny, uchodzącej do Niemna.

ISMANNING, Mm. w Bawarii, w cyrkule Wyższej Bawarii, o 16 wiorst ku pfn.-wsch. od Munique; 716 m. Jest tu piękny zamek książąt Leuchtenberg.

ISMID, M. w Turcji azyatyckiej, nad jedną z zatok mr. Marmora, biorącej swą nazwę od samego miasta, o 80 wiorst ku pfd.-wsch. od Konstantynopola, nad zatoką t. n. Port, siedliisko arcybiskupa ormiańskiego i metropolity greckiego; kilka meczetów, bazy, kąpiele publiczne, fabryki jedwabnicze i żegluga nadbrzeżna; 4,000 m.

ISNIK, M. w Turcji azyatyckiej, w Anatolii, o 88 wiorst ku pfd.-wsch. od Konstantynopola, na wsch. brzegu jeziora t. n.; 1,500 m. Słynne koncyliami w r. 325. i 787. odbytemi.

ISNY, M. w Wirtembergu, w cyrkule Dunaju, położone w głębokiej dolinie, i w pobliżu Bawarskiej granicy. Posiada znaczne fabryki wyrobów lnianych, jedwabnych, przędzalnie bawełny i t. p.; 2,000 m.

ISOLA, 1) Mm. w Austrii, w Istrii, o 42 wiorst ku pfn.-zach. od Pisino, nad Adryatykiem; 3,100 m. 2) M. w Neapolitańskim, w Kalabrii Ulteriore, o 14 wiorst ku pfd. od Cotrony; 3,000 m. 3) Miasteczko w Neapolitańskim, w Terra di Lavoro, o 7 wiorst ku pfd.-zach. od Sora, na wyspie Liri; 2,600 m. 4) I. della Scala, Mm. w królestwie Lombardzko-Weneckim, o 18 w. ku pfd. od Werony, nad Tartaro. 5) I. Grassa, wyspa w pań. Austriackim w Dalmacji, w obwodzie Zara, nad Adryatyku. Brak wody. Zamieszkała głównie przez rybaków.

ISOLACIO, Mm. we Francji, w Korsyce, ma 1,207 m.

I ONZO, rzeka w Illirii, spływa do zatoki Tryeńskiej, o 22 wiorst ku zach.-pfn. od tegoż miasta. Wybiega z góry Terzi, w cyrkule Gorycy, pod Aquileja, tworzy wyspę Morosina.

ISOUO, prowincja w części zach. wyspy japońskiej Nifon. Wydaje w wielkiej obfitości: ryż, bawełnę, jedwab, owoce i zboże. M. stołeczne tegoż nazwania.

ISPAGNAC, Mm. i gmina we Francji, w depart. Lozere, o 6 wiorst ku pfn.-zach. od Florac, nad pr. brz. Tarn; 1,885 m. Przędzalnie wełny, jedwabiu. Fabrykacja płócien i chustek.

ISPAHAN, M. w Persji, stol. prow. Irak-Adjemy, o 350 w. ku pfd. od Teheranu; w rozległej płaszczyźnie, nad Zenderud. Ludności przeszło 100,000 m. Niedgdyś stolica Persji, uważane za naj-

przemysłowsze z miast tego państwa. Fabryki brokard, aksamitu i kosztownych tkanin, oraz bawełnianych, jedwabnych, jubilerskich wyrobów, papieru, pięknej broni, huty ilgarncarnie. Znaczny handel tranzytowy z Afganistanem, Chinami, Turcją, Egiptem i Syryą. Miasto posiada mnóstwo znacznych budowli, lecz te wiele ucierpiały od klęsk jakowe go dotknęły.

ISPER, Mm. w Austrii, w cyrkule powyżej Manhartsberg, na pfd.-zach. od Horn, na pr. brz. rzeki t. n., uchodzącej do Dunaju.

ISSELBURG, M. w Prusach, w rejencji Düsseldorf, nad starą Yssel; 900 m.

ISSENGEAUX, ISSIUGEAUX, YSSENGEAUX, M. we Francji, w depart. Wyższej Loary, na pfn.-wsch. od Puy. Kilka fabryk; 7,200 m.

ISSER, rzeka w Algeryi, na granicy zachodniej prowincji Konstantyny. Powstaje z połączenia dwóch rzek: Zeitun i Asise, uchodzi do mr. Śródziemnego.

ISSETZK, WERCHNOJ, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gub. Permskiej, ku pfn.-zach. od Ekaterinburga. Bogata eksploatacja złota i platyny.

ISSOIRE, M. we Francji, w depart. Puy de Dôme, przy spływie rzeki Crouze do Allier, o 28 w. ku pfd.-wsch. od Clermont. Wyższe sądy, kolegium; fabryka wyrobów miedzianych; 6,100 m.

ISSOUDUN, M. we Francji, w depart. Indre, o 28 wiorst ku pfn.-wsch. Châteauroux, nad Théols. Trybunały: wyższy, handlowy; fabryki płótna, sukna, czapek, skór; handel wełną, winem, zbożem i bydłem; 11,654 m.

ISSY, Mm. we Francji, o 6 wiorst ku pfd.-zach. od Paryża, na l. brz. Sekwany; 1,581 m. Łomy kamienia do budowli; wyroby chemiczne; wapielnie.

ISTIB, M. w Turcji europejskiej, w Rumelii, na l. brzegu Bagranitza, o 96 wiorst ku pfd.-zach. od Ghinstendi; 8,000 m.

ISTMO, depart. w Nowej Grenadzie, w Ameryce południowej, w państwie Kolumbia, złożony z prowincji Veragua, i Panama, obejmuje przesmyk łączący Amerykę północną z południową. Między zatoką Manzinga i Panama, szerokim jest zaledwie mil 4. Pasma głównych gór w Ameryce, Andów przechodzi w tym miejscu w skaliste pagórki. Grunt w ogóle tak skalisty, iż przekopanie takowego prawie niemożliwem się zdaje. Mimo to liczą tu kilka wielkich i nader żyznych równin. Klimat w ogóle niezdrowy; 105,000 m.

ISTRJA, półwysp i cyrkul w Illirii. Rozległy 103 mil kw., liczy 205,000 m. Niedgdyś należał do terytorium Wenecji. Liczy obecnie 24 miast,

9 miasteczek i 479 wsi. Główne zajęcie mieszkańców: rybołówstwo, znaczny chów owiec i zbiór wina niedbale uprawianego. Główne rzeki: Isonzo, Dregogna, Quiato, Draga i Arsa.

ISZAK, M. w Węgrzech, w komitacie Peszteńskim, na pfd.-zach. od Ketskemet.

ISZIM, M. powiatowe w Rosyji, gub. Tobolska, położone nad rz. t. n.; posiada 2 kościoły, szkołę świecką i liczy 2,600 m.

ISZTIMER, Mm. w Węgrzech, w komitacie Białogrodzkim (Stuhlweissenburg), na pfd. od Komorna.

ITAMARACA, ILHA DOS COSMOS, wyspa na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Brazylii, w prow. Pernambuco. Płody jej są: trzcina cukrowa, wino, saliny i t. p.

ITAPARICA, żyzna i zamieszkała wyspa na wybrzeżach Brazylii, w prow. Bahia, na zach. San Salvador, u wejścia do zatoki Todos-os-Santos.

ITAPEMIRIM, M. na pobrzeżu Brazylii, przy uj. rz. t. n., a na granicy pfd. prow. Espirito Santo. Wywóz trzciny cukrowej, bawełny, ryżu, kukurydzy i t. p.

ITAPICU, rz. w Brazylii, wybiegająca w prow. San Paulo, uchodzi do oceanu Atlantyckiego, w prowincji Santa Catarina.

ITAPICURU, 1) Mm. w Brazylii, w prow. Bahia, w pobliżu rz. t. n., uchodzącej do oceanu Atlantyckiego. 2) Rz. tamże, w prow. Maranhao. Przyjmuje kilka pomniejszych do siebie, i uchodzi w str. pfd. wyspy t. n. do oceanu Atlantyckiego.

ITAPITININGA, rz. w Brazylii, w prowincji Santo Paulo, wybiega z pfn. spadku gór Serra de Cubatao.

ITCHAPOUR, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras, dawna prow. Serkarsów, przy l. brz. Sonapour, o 10 w. od zatoki Bengalskiej.

ITHACA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowego Yorku, w hrab. Tompkins, na pfd. jeziora Cayuga. Znaczny handel; 5,650 m.

ITIRI, ITTERI-CANNEDDU, Mm. w Sardynii, na pfd. Sassari; 4,000 m.

ITON, rz. we Francji, wybiegająca w departamencie Orne, pod Prépolin. Przepływa dep. Eure, dzieli się na kilka ramion, i uchodzi pod Planches do Eure.

ITRI, M. w królestwie Neapolitańskim, w prow. Terra-di-Lavoro, na pfn. Gaeta; 5,000 m. Ważne jarmarki.

ITSCHA, rz. w Rosyji azyatyckiej, na zach. wybrzeżu Kamezatki, uchodzi do mr. Ochockiego pod Itschinskoi.

ITTER, rz. uchodząca do Nekary pod Eberbach, w ks. Hesso-Darmstadtzkim.

ITUCAMBIBA, łańcuch gór w prow. brazylijskiej Minas-Geraes, między rz. Paraona i Sipo.

ITURUP, największa z wysp Kurylskich, między mr. Ochockim, a mr. Północnym Lodowatym. Obszerna mil kw. 86, należy do Japonii, w położeniu górzystym, wulkaniczna, klimat zimny i mglisty. Główne pożywienie mieszkańców: ryby; pies jedynym zwierzęciem domowym.

ITZ, rz. w ks. Sasko-Koburgskim, uchodząca do Menu. Wybiega w lesie Turyngskim, pod Bless, uchodzi w pobliżu Baunach.

ITZEHOE, M. w Danii, w księstwie Holsztyńskim, nad rz. Siór, dzielącą miasto na stare i nowe. Znaczny handel: zbożem, drzewem; warzelnie soli, rafinerie cukru; 6,000 m. Połączone żegluga parową z Hamburgiem, posiada do 30 własnych okrętów.

IVAMI, prowincja na zach. wyspy japońskiej Nifon. Górzysta lecz żyzna, zawiera znaczne saliny.

IWANGRÓD, DEMBLIN, twierdza w król. Polskim, w gubernii Lubelskiej, powiecie Żukowskim, okręgu Żelechowskim. Stacja pocztowa. Odległość od Warszawy 105 $\frac{3}{4}$ w.

IVANICH, Mm. czy też komitat wolny wojskowy w Węgrzech, na granicach wojskowych pałku Kreutzburg, o 37 w. ku pfd.-zach. od Belowar, nad Lonya; 681 m.

IWANISKA, M. w królestwie Polskim, gubernii Radomskiej, powiecie Sandomierskim, okręgu Staszowskim. Położone w wzgórzystej okolicy, nad rz. Piskrzynią. Posiada kościół parafialny, stację pocztową, 170 domów z 1,369 m. Odległość od M. pow. 35 w., od Warszawy 232 w.; 10 jarmarków do roku.

IWANOWICE, M. w królestwie Polskim, w gubernii Warszawskiej, powiecie i okręgu Kaliskim. Kościół parafialny, kaplica, 89 domów z 858 m. Odległość od M. pow. 14 w.

IWANOWO, Mm. w Ces. Rosyjskim, gubernii Władymirskiej, o 105 w. ku pfn. zach. od Władymirowa, na pr. brz. Ouwot. Posiada 170 rękodzielni bawełnianych, zatrudniających w roku 1828: 15,612 warsztatów tkackich, i 24,217 robotników.

IVANY, M. w Węgrzech, w komitacie Odenburgskim, na pfn. Günz; 1,900 m.

IVENACK, Mm. nad jeziorem t. n., w księstwie Meklenbursko-Szweryńskim; 810 m.

IVES, SAINT J., M. w Anglii, w hrab. Cornwall,

na pfn.-zach. Helstone, na zach. wybrzeżu zatoki t. n. Znaczny połów ryb, handel sardelami; 3,620 m.

IWONICZ, W. w Galicyi, w obwodzie Sanockim, 1 w. od Rymanowa; posiada źródło wody mineralnej r. 1639. okryte; woda onego helbrońskiej nie ustępuje dla skuteczności bardzo uczęszczane bywa. Niedawno odkryto w niem naftę. Nieopodal w lesie będące źródło Bełkotka zwane, ma tę osobliwszą własność, że za zbliżeniem palącej świecy, ogień chwytą i miłym płomieniem się pali. W starożytnym kościele, znajdują się relikwie Ś. Iwona. Mieszkańcy są podobno potomkami niedgdy osiadłych tam brańców szwedzkich.

IVREA, 1) prow. w Piemontcie, pomiędzy prowincją Aosta, Biella, Verelli, Turynem i Sabaudją. Obszerna 36 mil kw.; 138,000 m. Położenie górzyste, grunt żyzny, znaczne zbiory kasztanów, wina, jedwabiu; z rzeczy kopalnych: miedź, żelazo, marmur. 2) M. stol. prow. powyższej, o 50 w. ku pfn.-wsch. od Turynu, na l. br. Dora Baltea. Katedra, seminaryum, klasztor; kilka fabryk; 7,200 m.

IVRY, Mm. we Francyi, w dep. Eure, o 27 w. ku pfd.-wsch. od St. André, na l. br. Eure. Przędzalnie bawełny, garbarnie; 940 m.

IWUY, M. we Francyi, w dep. Północnym, o 9 w. ku pfn.-wsch. od Cambrai; 3,460 m.

IYO, prowincja w Japonii; w części zach. wyspy Sikokf. M. stol. t. n., na pfd.-zach. Ava, u stóp Śnieżnej góry.

IZA, rz. dopływowa Cissy, w komitacie węgierskim Marmaroszkim, uchodzi pod Szigeth.

IZABELLA, port na pfn. wybrzeżu Haiti, przy uj. małej rz. Bacabonica. Tutaj stanęła pierwsza osada hiszpańska Kolumba, w 1493. r. 2) Mała wyspa na pobrzeżu meksykańskim Jalisco. 3) Przylądek na zach. pobrzeżu Patagonii, w archipelagu Madre-de-Dios.

IZBICA, M. w król. Polskim, gubernii Warszawskiej, powiecie Włocławskim, okręgu Kowalskim. Kościół parafialny, kaplica, fabryka sukna grubego; 140 domów (27 mur.), 2,083 m. (1,174 żydów). Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku. O 5 mil ku pfd. od Brześcia Kujawskiego oddalone.

IZBICA, M. w królestwie Polskim, nad Wieprzem, w gubernii Lubelskiej, powiecie Krasnostawskim. Liczy domów 34 z tych 12 murowanych; 433 m.; 12 jarmarków w roku. O półtorej mili na pfd. od Krasnegostawu.

IZBY, W. w Galicyi, w obwodzie Sadeckim, o milę od Tylicza. Komora celna.

IZIEUX, Mm. we Francyi, w dep. Loary, na pfd. zach. St. Chamond; 2,450 m.

IZMAILOW, M. w Rossyi, stol. pow. t. n., w obwodzie Bessarabskim, o 184 w. ku pfd. od Kiszyniowa, nad ramieniem Dunaju. Komora, lazaret, port nad Dunajem.

IZNAJAR, Mm. w Hiszpanii, w prow. Andaluzji, o 73 w. na pfd.-wsch. od Kordowy, na pr. br. rz. Xenil; 3,700 m.

IZNATORAFE, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 57 w. ku pfn.-wsch. od Jaen, pomiędzy Gwadalkiwirem i Guadalimar; 2,300 m.

IZON, Mm. we Francyi, w dep. Gironde, o 9 w. ku zach. od Libourne; 1,470 m. Dobre wina czerwone i winnice Palus.

IZRAEL, przylądek na pobrzeżu Arabskim, w kraju Yemen, w zatoce Arabskiej, na pfd.-wsch. wyspu Cameran.

IZUM, w Rossyi europ., w gubernii Charkowskiej, o 123 w. ku pfd.-wsch. od Charkowa, nad rz. Dońcem; 4,000 m.

IZZUTDEH, Mm. w Persyi, w prow. Mazenderan, na pfd. wybrzeżu mr. Kaspijskiego. Pod 36° 36'10" pfn. szer. a 49° 57' wsch. długości.

J.

JABALON, rz. dopływowa Guadiany, w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, ujście ma pod Ciudad-Real.

JABBI, M. w Nigrycyi, w królestwie Bambara, na l. br. Diali-Ba, o 45 w. ku pfd.-wsch. od Yamina.

JABLONACZ, Mm. na granicy wojskowej w Kroczy, nad mr. Adriatyckim. Port; 568 m.

JABLONKA, JABLUNKAU, Mm. w pań. Austriackim w Szlązku, o 24 w. ku pfd.-wsch. od Tel-

schen, nad Olszą; 1,780 m. Fabryki płótna bardzo czynne.

JABŁONNA, W. w królestwie Polskim, w gubernii Warszawskiej, w powiecie Warszawskim. W pięknym położeniu nad Wisłą, zarządzanym przez ś. p. prymasa Michała Poniatowskiego mieszkaniem letniem. Stacja pocztowa; od Warszawy 15 wiorst.

JABŁONÓW, 1) W. w Galicyi, w obwodzie

Czortkowskim, o milę od Kopeczyniec, piękny ogród. W okolicy wydobywają sól salmiakową.

2) Mm. w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, o 3 mile ku pfd.-zach. od Kołomei, niedgdy starostwo, teraz majątność skarbową, na pr. br. Łuczka.

JABRON, rz. we Francyi, dopływowa Durance, wybiega w dep. Drôme z gór Montfroc, a ma ujście pod Sisteron, w dep. Niższych Alp.

JABUGO-LA-REAL, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 66 w. ku pfn.-zach. od Sewilli; 2,000 m.

JACA, XACA, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 48 w. ku pfn. od Huesca, a 22 w. od granicy francuskiej, nad rz. Gas; 8,200 m. Warownia. Stolica biskupa sufragana Saragossy.

JACI-REALE, ACIREALE, M. w Sycylii, intendaturze Catana, u stóp góry Etna; 15,000 m.

JACKSONBOROUGH, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Campbell, w państwie Tennessee. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Scriven, w pań. Georgia, na pr. br. Briar.

JACKSON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Louisiane; stol. hrab. t. n., o 19 w. ku zach. od Mississipi; 200 m. Szkoła wyższa z 109 uczniami w roku 1841. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, stolica państwa Mississipi i hrab., o 1,320 w. ku zach.-pfd. od Washington; 1,000 m. Stolica trybunału okręgowego i trybunału najwyższego Stanów Zjednoczonych. 3) Port-Jackson, obszerna zatoka w Nowej-Hollandyi, w Nowej-Wallii południowej.

JACKSONVILLE, 1) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Telfair, w pań. Georgia. 2) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Morgan, w pań. Illinois. 3) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Duwall, w pań. Floryda. 4) M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hrab. Benton, w pań. Alabama.

JACMEL, M. w Haiti, w dep. Zachodnim, o 45 w. na pfd. od Port-Republicain, na pfd. pobrzeżu wyspy; 6,000 m. Stolica trybunału cywilnego. Port handlowy.

JACMIRZ, Mm. w Austrii, w Galicyi, w obwodzie Sanockim, o 2 i pół mili od Sanoka. Ważne jarmarki na bydło.

JACOBINA, M. w Brazylii, w prow. Bahia, o 260 w. ku pfn.-zach. od San-Salvador, na l. br. Itapicuru-Mirim. Znaczny chów bydła.

JACOBSTADT, 1) M. w Ces. Rosyjskim, w Finlandyi, o 90 w. ku pfn.-wsch. od Wasa, nad zatoką Botnicką; 1,450 m. Port handlowy. Wywóz smoły i drzewa. 2) M. w Cesarstwie Rosyjskim,

w gub. Kurlandzkiej, w obwodzie Selburg, o 145 w. od Mitawy, nad Dźwiną; 1,900 m.

JACQUE, Mm. w Gwinei Wyższej, na pobrzeżu Kości Słoniowej, nad mr. Atlantyckim, o 200 w. ku zach.-pfn. od przylądka Trois Pointes.

JACQUES, SAINT J., 1) przylądek na pfd. pobrzeżu Kochinchiny, w prow. An-Nan. 2) Wielki i Mały (Grand et Petit). Dwie wyspy Antylskie, między wyspami Ś. Jana i Tomasza. 3) Mm. we Francyi, w dep. Calvados; 1,709 m.

JACURZO, Mm. w Neapolitańskim, w Kalabrii Ulteriore II., o 15 w. od Nikastro; 1,500 m.

JACUT, SAINT J., 1) Mm. we Francyi, w dep. Morbihan, w okr. Vannes; 1,278 m. 2) Saint Jacut Landouart, Mm. we Francyi, w dep. Côtes-du-Nord; 1,050 m. Wielki połów makreli i pokłady ostryg w Cancale, wyprawianych do Paryża.

JACUY, rz. w Brazylii, w prow. Rio Grande, spływ jeziora Pathos. Początek bierze na zach. w Campos de Vaccaria. Bieg jej 450 w. przez Portalegre. Główniejsze spływy z pr. br. Vaccary; z l. br. Pardo i Taccary.

JADÓW, M. w król. Polskim, gubernii Warszawskiej, powiecie i okręgu Stanisławowskim. Położone nad Ossownicą, niedaleko uj. jej do Liwca. Posiada: kościół parafialny, fabrykę wyrobów bawełnianych i lnianych; 731 m., zajmujących 55 domów (14 mur.). Odległe od M. pow. 31½ w.; targ tygodniowy, jarmarków 12 do roku.

JADRAQUE, Mm. w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, o 32 w. ku pfn.-zach. od Guadalaxara; 1,500 m.

JADRIN, Mm. w Ces. Rosyjskim, stol. powiatu t. n., w gubernii Kazańskiej, o 234 w. ku zach. od Kazania, nad Surą.

JAEN, prow. w Hiszpanii, w Andaluzji, między Kordową, la Mancha, Murcyą i Granadą. Rozległa 290¼ mil kw.; liczy 276,000 m. Część pfn. i pfd. górzysta, pasmem Morena i Cazarla. Główna rz. Gwadalkiwir, z dopływami Guadalima i Jandula z pr., oraz Guadiana z l. strony. Klimat gorący. Główne płody: wino, owoce pfd., oliwa, zboże i t. p. Oprócz zwierząt domowych, dziczyzna, pszczoły. Z rzeczy kopalnych: ołów, kobalt, siarka i sól. Główne zajęcie mieszkańców: rolnictwo i chów bydła. Stolica powyższej prow. M. Jaen, leży o 200 w. ku wsch.-pfd. od Madrytu na l. br. rzeki t. n., u stóp śnieżnej góry. Zdobne zamkiem, katedrą; 20,000 m.

JAFFA, JOPPEA, M. w Turcyi azjatyckiej, w Syryi, o 52 w. ku pfn.-zach. od Jeruzalem, na cyplu mr. Śródziemnego; 4,000 m. Z tych czwarta część

chrześcian. Miasto warowne, port zawalony piaskami, przystępny tylko dla małych statków.

JAFFIRGONDGE, M. w Indostanie angielskim, w prezydencji Bengal, o 65 w. ku pld.-wsch. od Dacca, na l. br. Gangezu.

JAFFNAPATAM, DJAFNAPATAM, po angielsku JAFNA, M. na wyspie Ceylan, stoł. okręgu t. n. o 40 mil na zachód miasta Colombo. Liczy około 8,000 m. prawie samych mahometanów. Posiada fortecę i port, uważany jako 3. na wyspie, ze względu swęj ważności.

JÄGER, EGAR, ERLAU, M. w Węgrzech stoł. komitatu Heweskiego, położone nad rzeką t. n. Biskupstwo, katedra, liceum, obserwatorium. Ciepłe kąpiele; zbiór wina czerwonego w wybornym gątniku: 18,250 m.

JÄGERNDORF, KARNIÓW, Mm. w Szląsku austriackim, o 28 w. ku pld.-zach. od Opawy, nad Oppą: 4,800 m. Ważne fabryki sukna i płócien. Zamek książąt Lichtensteinów i zwałiska zamku Schetlenberg, rezydencji margrabiów Brandenburgskich, książąt na Jägerndorfie.

JÄGERSDORF WIELKI, Mm. w Prusach, w prowincji Pruskiej Gombin, o 50 wiorst ku zach. od Gombina, w obwodzie Insterburg (Instruc).

JAGIELNIA, rz. w królestwie Polskim. Wypływa z błot wsi Tarnowa, w okręgu Chełmskim, płynie przez Brzeziny, gdzie się z nią łączy strumień idący z błot Kulika i od Stawka. Ujście ma pod Łęczną, a długości biegu mil 4.

JAGIELNICA, Mm. w Galicji, w obw. Czortkowskim, o 1 i pół mili od Czortkowa; tu jest magazyn zapasów skarbowych tytoniu. W okolicy wydobywają alabaster.

JAGODIN, JAGODINA, M. w Serbii, o 97 w. ku pld.-wsch. od Semendria, w pobliżu l. br. Morawy.

JAGO-SAN, J., 1) największa z wysp przylądka Zielonego, na oceanie Atlantyckim. M. stoł. San-Jago. Powierzchnia 1980 w. kw.; 12,000 m. Zawiera w sobie 2 miasta: Ribiera-Grande i Porto-Praya, gdzie przebywa gubernator w czasie pory suchej. 2) S. Jago Ribiera-Grande, M. w Afryce Portugalskiej, stoł. wyspy t. n., na półwyspie pld. Mały port.

JAGO, SANJAGO, ob. SANTIAGO.

JAGO DE-CACEN, SAN J., M. w Portugalii, w prowincji Alem-Tejo, w pobliżu Evora; 2,043 m. Mały port nad oceanem Atlantyckim.

JAGORLIK, rz. w Cesar. Rossyjskim, spływa Dniestru. Źródła ma na Podolu, o 13 w. od Bałty. Bieg jej ma około 90 w.

JAGOTIN, Mm. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Połtawskiej, o 226 w. ku zach.-płn. od Połtawy, w powiecie Pyratin, nad Supoy.

JAGST, JAXT, 1) rz. w król. Wirtemberskim, spływa z pr. Neckar, pod Jagstfeld, naprzeciw Wimpfen. Źródło przy Walxheim, na pld. Lauchheim. Bieg jej 210 w. koło Lauchheim, Ellwangen, Kirchberg, Jagstberg, Krauthem i Widdern. 2) Jagst (kreis), powiat w król. Wirtemberskim. M. stoł. Ellwangen. Ludność w r. 1840: 362,007 m. Pierwszym źródłem bogactwa: chów bydła. Dzieli się na 14 oberamtów, obejmujących 418 gmin. Zawierających 31 M., 69 Mm., i 303 wsi.

JAGSTBERG, Mm. w królestwie Wirtemberskim, w cyrkule Jagst; nad rz. Jagst: 436 m. w r. 1840. Zamek książąt Hohenlohe-Jagstberg.

JAGSTFELD, W. w królestwie Wirtemberskim, w cyrkule Neckar, nad rz. Neckar; 601 m. w roku 1840. Saliny Fridrichshall. Kąpiele słone.

JAGSTHAUSEN, Mm. w król. Wirtemberskim, w cyrkule Neckar, o 20 w. ku pld.-wsch. od Neckarsulm, nad Jagst: 1,108 m. w r. 1840. Zamek, w którym się urodził Götz von Berlichingen.

JAGUARIBE, Mm. nadbrzeżne w Brazylii, w prowincji Bahia, przy uj. rz. t. n., do zatoki Todos-os-Santos. 2) Iguaribe, rzeka w Brazylii, napływa do oceanu Atlantyckiego, o 100 w. ku pld.-wsch. od Ceara. Źródło ma w Serra de Araripe. Bieg około 350 w.

JAHDE, rz. w księstwie Oldenburgskim, wybiega z okręgu Jever, w pobliżu Rastedt i uchodzi do wielkiej zatoki mr. Północnego, w stronie zachodniej ujścia Wezery.

JAHORLIK, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Podolskiej, powiecie Bałckim. O 8 mil od Bałty nad Dniestrem, przy spływie do niego rz. Jahorlik, który tu granicę Podola z Chersońską gubernią oznacza.

JAISPITZ, po moraw. GEWISOWICE, Mm. w Austrii, w Morawii, o 14 w. nad Gessowką, ku pld. od Znaima; 1037 m. w r. 1834 r. Zamek jeden z najpiękniejszych w Morawii.

JAITZE, M. w Turcji europejskiej, w Bośni, na l. br. rz. Werbitzy, o 48 w. ku pld. od Banialuka; 4,000 m.

JAK, M. w Węgrzech, w komit. Eisenburg, na pld. od Körmond; 1,150 m.

JAKHWA, rz. w Rossji azyatyckiej, w gubernii Tobolskiej, spływa z l. br. Kondy do Maikoni. Ma bieg około 200 w.

JAKOBENY, W. w Galicji, w obwodzie Czerńowieckim, czyli dawniej Bukowinie, o 1 i pół mili

od Valie-putny. Obfite kopalnie płodów górniczych, wielka huta żelaza, najznakomitsza w całej Bukowinie z pięknymi budynkami fabrycznymi i źródłem mineralnej wody. W bliskiej włości Bystrzycy znajduje się w rzece t. n. piasek złoty, którego poławianie jednak się nie opłaca.

JAKOBESHAGEN, M. w Prusach, w rej. Szczecińskiej, okr. Saazig, nad jeziorem t. n., i rz. Ihna; 1,430 m.

JAKUCK, M. w Rossji azyatyckiej, stoł. prowincji t. n., w gubernii Irkuckiej, o 8,807 w. od St. Petersburga, po drodze letniej, a 8,655 w. po drodze zimowej, na l. br. Leny, która ma w tym miejscu 7 w. szer.; 4,000 m. Nadaje to nazwanie dycezy arcybiskupiej Irkucka, Nerczyńska i Jakucka. Skład handlu z osadami Ameryki i jeden z największych punktów handlu futrzanego w Syberji. Na pr. br. Leny znajduje się wieś zwana Targowiskiem Jakucka, gdzie się przygotowują wyprawy do Ameryki. W r. 1839, dostawiono na targ Jakucka za 1,593,671 rub. asygn. towarów.

JAKUCKA prowincja, podział administracyjny w Rossji azyatyckiej, w gubernii Irkuckiej; M. stoł. Jakuck.

JALHAY, Mm. w Belgii, w prow. Liège, o 6 w. ku pld.-wsch. od Verviers; 2,141 m. Handel bydłem.

JALLACOTTA, M. w Afryce, w Senegambii, o 110 w. ku pld.-wsch. od Medyny, nad Fallama.

JALLIEU, Mm. we Francji, w depar. Isère, obw. La Tour-du-Pin, kant. Bourgoin; 3,019 m. w roku 1841. Piękna drukarnia tkanin Lyonskich. Wyroby jedwabnictwa, fabryki octu, cukru burakowego i papieru.

JAEOMNICA, rz. dopływa do Dunaju na Wołoszczyźnie, uchodzi na pld.-zach. Hirsowa.

JAETA, Mm. w Cesar. Rossyjskim, gubernii Tauryckiej, powiecie Symferopolskim, o 85 w. od Symferopola, nad mr. Czarnym. Port. W r. 1834, weszło 91 statków z ładunkiem na 949,024 rubli, wypłynęło 88 z ładunkiem wartości 34,979 rubli. JAETOROWSK, M. pow. w Cesar. Rossyjskim, gub. Tobolskiej, położone nad rz. Tobol. Posiada dwa kościoły, szkołę świecką i liczy 3,100 m.

JAMAICA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrab. Quen's, a 22 w. ku wsch. od New-York; 3,781 m. w r. 1840.

JAMAICA, wyspa, jedna z Wielkich Antyll, M. stoł. San-Jago-de-la-Vega czyli Spanisch-Town. Leży pomiędzy 17° 43' a 18° 36' szer. pld., 78° 35' i 81° 10' dług. zach. Rozległości ma 16250 w. kw., z tych zaledwie 1/4, zdalna

do uprawy. Największa jej długość 260 w., największa szerokość 60 w. W całej długości przecięta pasmem gór, z tych najwyższe punkta w wielu miejscach dochodzą wysokości 2470 metrów. Grunt wzdęty i w wielu miejscach poprzeczany pięknymi dolinami, dobrze skropiony od strony pld. pochyłości: górzysty i mniej już urodzajny na pld. pochyłości. Piękne lasy w środkowym pasie. Klimat nadzwyczajnie gorący: temperatura średnia + 24° w Kingston. Powietrze niezdrowe, szczególnie na pld. półwyspie, i w ogólności we wszystkich miejscach mniej jak 500 metr. wysokości mających. Nadzwyczajna wilgotność; ilość wody corocznie spadającej jest 1,37 metr. Częste trzęsienia ziemi to bardzo gwałtowne; uragany mniej częste, lecz niekiedy gwałtowniejsze niż na wyspach Wiatrowych. Grunt w ogólności nieurodzajny, złożony jest z wapienia i szczytów muszlowych, oraz łupku łyszczykowego i kwarcu. Bogactwa kopalniane wyspy są: galen srebroadajny, miedź, żelazo i antymonium, lecz z tych metali żaden nie jest eksploatowany. Głównie uprawiają trzcinę cukrową, indygo, kawę, bawełnę, imbir i inne artykuły pożywne. W skutku emancypacji niewolników, uprawa towarów kolonialnych podupada, tymczasem uprawa roślin pożywnych, jako to: mais, proso, a nadewszystko ryż, z każdym dniem wzrasta. Chów bydła tworzy ważną część przemysłu rolniczego. Bydło bardzo jest cenione i bardzo liczne. Fabrykacja cukru i araku stanowi jedyną rękodzielniczą przemysłowość. Jamajka jest wielkim składem handlu angielskiego z Ameryką hiszpańską. Wszystkie główne jej porty: Kingston, Port-Royal, Port-Morand, Black-River, Savanna, na półwyspie pld., a Lucea-Bay, Montego-Bay, Falmouth, Saint-Ann, Port-Maria, Port-Antonio i Annoto-Bay na półwyspie pld., są wolne. Ogólna wartość towarów wprowadzonych do Jamajki z Anglii, wynosiła 36,064,250 franków w r. 1834. Jamajka tworzy zarząd kolonialny, do którego należą Lukajskie wyspy i kolonia Honduras; stolica rządu jest w Spanish-Town, lecz Kingston jest najcelniejszą miastem na wyspie. Władza wykonawcza jest powierzona gubernatorowi i radzie kolonialnej z 12 członków, mianowanych przez koronę angielską; z prawa należą do niej: namiestnik gubernatora, prezes trybunału, attornei jeneralny i biskup. Władza prawodawcza należy do zgromadzenia prawodawczego, złożonego z 45 członków. Każda parafia wysyła 2 deputowanych do zgromadzenia prawodawczego, a miasta Kingston, Spanish-Town i Port-Royal po 1. Każdy miesz-

kaniec własność mający i 250 franków dochodu, jest wyborcą; jeśli zaś posiada nieruchomość z 300 franków dochodu, jest wybranym. Zgromadzenie kolonialne używa tychże samych praw co Izba Niższa w Anglii. Co do wymiaru sprawiedliwości, wyspa jest podzieloną na 3 hrabstwa: Middlesex w środku, Surrey na wsch., Cornwall na zach. Władza sądowicza należy do najwyższego trybunału. W każdym hrabstwie są sądy przysięgłych, trybunał 1-ej instancji i sądu pokoju. Są także trybunały pojednawcze, do jakowych nawet i czarni są przypuszczani. Zarząd religijny zostaje pod kierunkiem biskupa anglikańskiego. Sifa zbrojna kolonii 3,000 żołnierzy regularnych, a od 16 do 18,000 milicyi. Wszyscy biali, od 15 do 60 lat, są obowiązani w niej służyć. Wydatki i przychody Jamajki wynoszą około 500,000 funt. szterl. Jamajka była odkryta przez Krysztofa Kolumba w r. 1495. W r. 1655. zdobyta na Hiszpanach przez Anglików, w posiadaniu których po dziś dzień zostaje.

JAMBI, państwo w Sumatra, na półwyspie wsch. tej wyspy. Władca tego kraju uznaje zwierzchnictwo Niderlandzkie.

JAMBOLI, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 245 w. ku wsch. od Sofii, na l. br. Tui.

JAMBURG, Mm. w Ces. Rossyjskim, stoł. pow. t. n., w gub. Petersburgkiej, o 118 w. ku pld.-zach. od Sankt-Petersburga, na pr. br. Ługi. Fabrykacja sukna i jedwabów, oraz szkła.

JAMES, 1) zatoka z wielu wyspami, na pld.-wsch. Hudsonskiej. 2) Jedna z wysp Galapagos, na wsch. wyspy Albemarle; wulkaniczna, bezleśna. 3) Angielska twierdza na wsch. Wybrzeża Złotego, w Wyższej Gwinei, pod Accra. 4) James-Hall, gromada wysp na Zółtym morzu, przy wybrzeżach zach. Korei. 5) James-River, rz. spływająca w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginii, utworzona z połączenia rz. Jackson i Cowpassure, w górach Alleghany, uchodzi po wielu zbieżeniach do zatoki Chesapeake, na oceanie Atlantyckim.

JAMES-TOWN, SAINT J., 1) M. stoł. na wyspie Ś. Heleny, na pld. wybrzeżu zatoki t. n.; 1,000 m. Warownia. Miejsce pobytu gubernatora. 2) James-Holetown, Mm. na wyspie Barbada, nad zatoką zach. półwyspu. 3) James-Jacobopolis, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Wirginii, stoł. hrb. James-City, o 13 w. ku pld. od Williamsburga, na lew. br. James-River.

JAMETZ, Mm. we Francyi, w dep. Meuse, o 10 w. ku pld. od Montmedy, na pr. br. Loison; 951 m. Niedgdyś warownia.

JAMNITZ, po morawsku GEMNICE, M. w Au-

stryi, w Morawii, o 35 w. ku pld.-zach. od Znaima; 1,430 m. w r. 1834.

JAMPOL NAD HORYNIEM, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Wołyńskiej, nad Horyniem. Groblą od wsi Tychomli przedzielone. Znakomite obfitością kredy w okolicy się znajdujące.

JAMPOL NAD DNIESTREM, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Podolskiej, pow. Jampolskim. O 6 mil poniżej Mohilewa, przy ujściu Szumilówki do Dniestru. O 2 mile poniżej miasta znajdują się dwa wodospady czyli progi na Dniestrze. Ma piękne położenie u podnóża góry, zasłaniającej od pld. Wiele domów murowanych. Są tu fabryki sukna, ponczoch i pojazdów.

JÄMTLAND, prow. Szwedzka, na granicy Norwegii, między Bolten, Norrland, Gefleborg i Stora-Kopparberg. Rozległa 490 mil kw., liczy 30,000 m. Kraj dziki, niezdatny do uprawy, pełen bagien i jezior; wydaje drzewo, dziczyznę i ryby, z rzeczy kopalnych żelazo, miedź, ołów i kryształ górny. M. stoł. Östersund.

JAN, S.-JAN, po franc. SAINT-JEAN, wyspa w Antyllach duńskich, o 4 wiorsty ku wsch. od Ś. Tomasza. Rozległość 2 mile duńskie kw. czyli 110 w. kw. Ludność w r. 1840: 2,500 m. Grunt kamienisty. Zbiór trzciny cukrowej, bawełny i cokolwiek kawy. Zajęta przez Dniczyków od r. 1671.

JANA, Mm. w Hiszpanii (w prow. Walencya), o 16 w. od mr. Śródziemnego; 1,200 m.

JANA, rz. w Rossyi azjatyckiej, spływ oceanu Lodowatego, ku pld.-zach. od ujścia Leny. Bieg jej ma 1,100 w.

JANA POTOCKIEGO archipelag wysp, na mr. Zółtym, przy wsch. wybrzeżu Chin, liczony do chińskiej prow. Hing-King.

JANALLAT, Mm. we Francyi, w dep. Creuse, w okr. Bourgneuf; 1,287 m.

JANASZÓW, fryszerka w król. Polskim, w gub. Radomskiej, oddziale Samsonowskim; jest o 1 ognisku i 1 młocie z 2 młotami trójkątnymi. I ta dla braku wody rocznie do 600 centnarów tylko wydaje żelaza.

JANGHIRA, M. w Indostanie angielskim, w prez. Bengalu, dawniejszej prow. Bahar, o 26 w. ku zach. od Boglipour, na pr. br. Gangesu.

JANINA, 1) sandżak w Turcyi europejskiej, w prow. Albania, nad zatoką mr. Jońskiego Arta, między Tessalią, Toli-Monastir, Avlona i Delvino. Napoływają nagie góry, głębokimi dolinami, wśród których wielka ilość jezior. Grunt w ogóle nieurodzajny. Klimat ostry na górach, piękny i łagodny w dolinach. Główne rz. Aspropotamos, Lur-

cha, Arta, oraz rozległe jezioro pod M. Janiną. Mieszkańcy w liczbie 400,000 są greccy, arnauci, żydzi i mała liczba Turków. Główne zajęcie rolnictwo i chów bydła. 2) M. nad jeziorem Janina, obronne zamkiem i cytadelą; liczy 30 do 40,000 m. Grecka szkoła, meczet, pałac baszy, wielki seraj, bazar, domy pięknie zbudowane, otoczone ogrodami.

JANISZKI, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Kowieńskiej, pow. Szawelskim, na drodze z Szawel do Mitawy.

JANOSHAZA, Mm. w Węgrzech, w kom. Żelazne Miasto (Eisenburg), nad rz. Marzal; 1,740 m.

JANOWA, M. w Turcyi europejskiej, w Albanii, o 127 w. ku pld.-wsch. od Skutari, na l. br. Ibar.

JANOW, 1) Mm. w Ces. Austriackim, w Galicyi, w obw. Lwowskim, nad Wereszczycą i Wielkim stawem, 3 mile od Lwowa. W pobliżu wzgórz znajduje się obszerne jaskinia, dotąd na 120 stóp zgłębiona, która dawniej w czasach napadów tatarskich za schronienie ludowi służyła. W 1616. r. otwór jej został dostrzeżony od przeciągającej hordy, która podłożywszy ogień do 2,000 ludzi tam wydusila. Od tej dotkliwej straty, mieszkańcy odtąd na pamiątkę przyległą wieś nazywają Stracz. 2) Mm. tamże, w obw. Tarnopolskim, o półtory mili od Trembowli. Dawniej istniał tu zamek obronny i fabryka salety. 3) Mm. w Ces. Rossyjskim, w gub. Podolskiej, pow. Winnickim, przy ujściu Sniewody do Bohu. Ozdobny kościół Bernardynów, opatrzoną basztami. Fabryki sukna; obrusów.

JANÓW, 1) M. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Olkuskim, okr. Lelowskim. Zbudowane w okolicy górzystej. Posiada kościół parafialny, domów 126 z 928 m. Odległość od M. powiatowego 56 wiorst; 12 jarmarków do roku. 2) M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, okr. Tarnogrodzki. Położone nad rz. Białą, posiada kościół parafialny, klasztor Dominikanów, stację pocztową, sąd policyi poprawczej, fabryki sukna; 611 domów (25 murów.) z 3,669 m. Odległość od M. pow. 305 3/4 wiorst. Targ tygodniowy, 10 jarmarków do roku. 3) Mm. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Bialskim, okr. Łosickim. Położone niedaleko l. br. Bugu, posiada klasztor Dominikanów, kościół parafialny, stację pocztową, urząd leśny, więzienie poprawcze, stadninę rządową, fabryki wyprawy skór, mydła i świec. Liczy 221 domów (10 murów.) z 1,816 m. (845 żydów). Odległość od M. pow. 17 1/2, od Warszawy 165 w. Targ 2-tygodniowy, 2 jarmarki do roku. 4) Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Przasnyskim.

Położone nad rz. Orzycą, w bliskości granicy Prus wsch. Posiada kościół parafialny, 167 domów z 1,557 m. Odległość od M. pow. 7 w. Targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

JANOWIEC, M. w król. Polskim, gub. i pow. Radomskim, okr. Koziennickim. Położone na l. br. Wisły, posiada kościół parafialny; domów 126 z 940 m. Odległość od M. pow. 49 w.; 4 jarmarki do roku.

JANOWITZ, JANOWICE, 1) Mm. w Austrii, w Czechach, w obw. Klatau, nad Angel; 1,210 m. 2) Wieś w Austrii, w Morawii, w obw. Berno, o 35 w. ku pld.-zach. od Olomuńca, nad Podelskych; 585 m. Kopalnie żelaza i fryszerki w okolicach.

JANS, Mm. we Francyi, w dep. Loire-Inférieure, w okr. Chateaubriant; 1,025 m.

JANTSE-KIANG, rz. znaczna w Chinach, wybiega w Tybecie, pod imieniem Muru-Ussu. Długość jej w prostej linii mil 390, licząc zaś zbieżenia przeszło mil 630.

JANVILLE, Mm. we Francyi, w dep. Eure-et-Loire, o 40 w. ku pld.-wsch. od Chartres; 955 m. Stoł. kantonu. Fabryka pończosznicza.

JANZAT, Mm. we Francyi, w dep. Alliers, o 5 w. ku pld. od Gannat, na pr. br. Sioule; 1,180 m.

JANZE, Mm. we Francyi, w dep. Ille-et-Vilaine, o 22 w. ku pld.-wsch. od Rennes; 4,051 m. Stoł. kantonu. Fabryki półna żaglowego. Wychów wsławionych pulard.

JAO, 1) Jao-Fin, M. w Chinach, w prow. Kouang-Toung, na pld.-wsch. Tchao - Tchou. 2) Jao-Tcheou, M. tamże, w prow. Kiang-Si, nad jeziorem Pho-Yang-Hou, wśród żyznej okolicy. Znaczno fabryki wyrobów jedwabnych i bawełnianych, oraz główne składy porcelany.

JAPONIA, NIPHON, po chińsku YANG-HOU, HOU-KOUE, po angielsku JAPAN, po włosku GIAPONE, państwo w Azji wschodniej, obejmujące wyspy Niphon, Kiou-Siou, Sikokk, z małemi sąsiednimi wysepkami, które stanowią właściwą Japonię, Jesso, część południową wyspy Tarakai, Kounaschir, Itoroup, Ouroup i w ogólności wyspy Kurylskie, na pld. ciążącej Nadziejeda, a tworzących prowincję Matsmai, uległą Japonii. Położona jest pomiędzy 26° 35' a 49° szer. pld.; 126° 30' a 151' dług. wsch. Graniczy na pld. z Chinami, od których jest oddzieloną mr. Japońskim. Stolica jej Jeddo i Miaco. Rozległość Japonii 700,000 w. kw. Ludność od 15 do 40,000,000 m. Główniejsze wyspy tworzące Japonię, leżą w linii skrzywionej, wklęsłej od strony morza Japońskiego; są one w ogólności górzyste i najwyższy ich punkt pokryty

śniegami, wielkie mnóstwo zawierają w sobie wulkany. Pobrzeża głęboko wzniesione, niskie i nastrożone rafami. Grunt niebardzo urodzajny, lecz polepszony przemysłem mieszkańców. Flora bardzo urozmaicona, składa się tylko z gatunków uprawianych. Fauna nieliczna, obejmuje tylko zwierzęta dzikie, niedźwiedzie, dziki, jelenie, pantery, wilki, szakale, lisy, małpy, turkawki, bażanty, żurawie, bociany, sokoły, po większej części ptaki chińskie, żółwie i węże. Ryb, koralu i polipów obfitość na pobrażach. Poławiają się perły i bursztyn. Bogaćstwa kopalniane także obficie: złoto, srebro, miedź, są głównymi towarami wywozowymi; cyna, ołów i żelazo w małej ilości są eksploatowane w całym państwie; węgiel ziemny, siarka, kaolin znajdują się obficie. Klimat uważany jako zdrowy. Temperatura łagodna. Japonia właściwa leży pod temi samymi liniami co Francja, lecz na wyspach północnych, a nadewszystko Kurylskich, zimno jest dotkliwie. Burze, uragany i trzęsienia ziemi bardzo częste. Japończykowie bardzo z powierzchowności są podobni do chińczyków, lecz mówią językiem oddzielnym. Znacniejsze wyznania religijne w Japonii są: Dairi-Lama czyli Mikado, Buddyzm i nauka Konfucjusza. Ludność Japonii o tyle o ile można sądzić z niedokładnych objaśnień, jakowe posiadamy o tym kraju, musi jednak być znaczną. Główniejsze miasta z ich przybliżoną ludnością, są: Yeddo 1,180,000 m., Miako 50,000 m., Osaka 150,000 m., Nangasaki 60,000 m., Matsmai 50,000 m. i t. d. Rolnictwo bardzo starannie jest uprawiane przez Japończyków, a prawo krajowe zmusza każdego właściciela do utrzymywania w dobrym stanie swojej własności, pod zagrożeniem kary konfiskaty. Celniejsze artykuły uprawy są: ryż, pszenica, jęczmień, gryka, rozmaite jarzyny, sezam, imbir, pieprz herbata, tytoń, bawełna, morwa, drzewa pokostowe, kamforowe, krzew winny i mnóstwo rozmaitych drzew owocowych; z bydła są tylko tu woły i małe konie. Przemysł rękodzielniczy Japonii może współzawodniczyć z Chinami i Indjami. Sztuka drukarska jest tam znana od XIII. wieku, lecz odbicia dokonywają się z tablic wypukło rżniętych, a nie tak jak u nas za pomocą ruchomych liter. Główniejszymi płodami rękodzielniczymi są: broń sieczna, tak prawie wysoko ceniona jak z Korassanu, tkaniny jedwabne i bawełniane, papier i t. p. Sztuka werniksowania przedmiotów czas długi była tajemnicą przemysłu japońskiego, a roboty z laki japońskiej są podziśdzień jeszcze poszukiwane w Europie. W czasie wypędzenia Jezuitów, w roku 1637., handel z europejczykami był całkiem

wzbroniony mieszkańcom. Od r. 1644. Holendrzy są upoważnieni do prowadzenia handlu z Nangasaki, jedynym portem otwartym dla cudzoziemców, Korejczyków i Chińczyków, lecz pod warunkami nader uciążliwymi. Główniejsze artykuły wprowadzane przez Holendrów są: włna i wyroby z niej, płótna lne i bawełniane, cukier, drzewo farbiarskie, futra, korzenie, merkuryusz, cyna, żelazo, cynober, szkło, przez chińczyków zaś jedwab, herbata, cukier, ryby suche i tran wielorybi. Artykułami zaś wywozowymi są: miedź (do wysokości $\frac{1}{10}$ części całego wywozu), kamfora, jedwabie, porcelana i t. d. Rząd japoński jest monarchicznie samowładny. Przed r. 1583. władza była teokratyczną i należała do Dairi-Lama czyli Mikado, lecz w tym czasie Japończyk Sjugoun czyli wódz naczelny wojska, wyzwał Dairi-Lama z władzy doczesnej i takową sobie przywłaszczył. Lubo cała władza przeszła w ręce Sjugouna, jednak jego postanowienia o tyle mają swą ważność, o ile są potwierdzone przez Dairi-Lama, który sam tylko rozdziela zaszczyty honorowe i posiada wyłączny kierunek w materii religijnej i wychowania krajowego. Osoba jego uważana jest za świętą i odbiera honory niemal podobne jakie się bóstwu oddają. Dairi-Lama prześiaduje w Miako, a Sjugoun w Yeddo. Sjugoun ma władzę nieograniczoną nad życiem i majątkami wszystkich mieszkańców. Państwo jest rozdzielone na 8 prowincyj, rozdzielonych znowu na 68 departamentów, a te na 604 okręgów. Władza centralna zostaje w ręku 7 ministrów. Każda prowincja jest administrowana przez urzędnika zwanego Daimio, a departament przez Siomio. Te osoby, których urzędy są dziedziczne, tworzą prawdziwą arystokrację feodálną, przesiedlającą w warowniach i raz na rok stawiają na dworze Sjugouna dla oddania mu przychodów z swojego zarządu. Siła zbrojna, jaką Japonia rozporządzać może w razie wojny, jest obrachowaną na 400,000 ludzi piechoty, a 40,000 jazdy; lecz owa masa uzbrojona w broń palną i łuki jest niekarną i bez żadnej znajomości sztuki wojennej. Marko-Polo pierwszy z podróżników europejskich wspomina o Japonii, którą nazywa Lipangu. Mendez Pinto wylądował tu w r. 1542. i wkrótce Portugalczycy otrzymali pozwolenie prowadzenia handlu z Nangasaki. Jeźniaci nawrócili mnogość krajowców do chrystyanizmu, lecz władza obawiając się aby nie została zwołana przez Portugalczyków, których wpływ był niebezpieczny dla niej, wypędziła europejczyków i zmusiła mieszkańców do wyrzeczenia się chrystyanizmu. Holendrzy są je-

dynym ludem, który ma pozwolenie prowadzenia handlu z Japonią.

JAR, KRASNOJ JAR, 1) M. w Ces. Rossyjskim, stoł. powiatu t. n., w gubernii Astrachańskiej, nad Wołgą, o 35 wiorst ku pfn.-wsch. od Astrachanu, na wyspie Wołgi. 2) Czernoj Jar, M. w Cesarstwie Rossyjskim, stoł. pow. t. n., w gub. Astrachańskiej, o 253 wiorst ku pfn.-zach. od Astrachanu, nad Wołgą; 3,500 m., w połowie Kałmuków. Chów bydła. Bardzo czynne rybołówstwo.

JARACZEW, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej, pow. Szremskim. Położone przy źródłach rzeki Obry, liczy 830 mieszkańców.

JARAIZ, Mm. w Hiszpanii (w Estremadurze), o 83 wiorst ku pfn.-wsch. od Caceres; 2,400 m.

JARAMA, rzeka dopływowa Henares, w Hiszpanii, o 13 wiorst ku wsch. od Madrytu. Ma źródło w Sierra Guadarama. Bieg jej 90 wiorst.

JARANDILLA, Mm. w Hiszpanii (w Estremadurze), o 91 wiorst ku pfn.-wsch. od Caceres; 2,400 mieszkańców.

JARAŃSK, M. w Cesarstwie Rossyjskim, stoł. powiatu t. n., w gubernii Wiatkiej, o 222 wiorst ku pfd.-zach. od Wiatki; 850 m. Handel futrami, woskiem, miodem i chmielem.

JARCZÓW, M. w królestwie Polskim, gubernii Lubelskiej, powiecie Hrubieszowskim, okręgu Tomaszowskim. Położone nad granicą Galicji; domów 31, z 198 m. (191 żydów). Odległe od miasta powiatowego 42 wiorst.

JARDIN DE LA REYNA, gromada małych wysp i raf morskich, na morzu Antylskim, na pfd. Kuby. Najznaczniejsza z nich Cayo-Grande.

JAREŃSK, M. w Cesarstwie Rossyjskim, stołeczne powiatu t. n., w gubernii Wołogodzkiej, o 706 wiorst ku pfn.-wsch. nad Kishloli; 100 m.

JARGEAU, M. we Francji, o 15 wiorst ku pfd.-wsch. od Orleanu, na l. br. Loary; 2,450 m. Dobre czerwone wina zwyczajne. Niegdyś miasto obwarowane.

JARLSBERG, Mm. w Norwegii. w auncie Jarlsberg-Laurwig, o 3 wiorsty ku zach. od Tonsbergu. Stolica trybunału apelacyjnego. Kuźnice żelaza; fabryka gwoździ. Niegdyś znaczna eksploatacja ołowiu i miedzi srebrzystej w okolicach.

JARLSBERG-LAURWIG (AMT), powiat administracyjny w Norwegii, w sztyfcie Aggerhuus. Rozległość ma 1052 mil kwadrat. szwedzkich, czyli 120,193 wiorst, z tych 68,890 hektarów roli uprawnej. Ludność w roku 1833: 42,376 m.

JARMELO, Mm. w Portugalii, w prowincji Beira, o 17 wiorst ku pfd. od Guarda; 2,800 m.

JARMEN, M. w Prusach, w prowincji Pomorze, o 90 wiorst ku pfn.-zach. od Szczecina, nad Peanę; 1,149 m. w 1837. roku.

JARMOLIŃCE, Mm. przy źródłach Uszycy, w Cesarstwie Rossyjskim, w gubernii Podolskiej, powiecie Kamienieckim, 8 mil na północ Kamieńca, w pięknej okolicy. Posiada kościół Bernardynów, i kilka fabryk.

JARNAC, Mm. we Francji, w depar. Charente, na pr. br. rzeki t. n.; 3,300 m. Zbiór wina czerwonego. Dystylarnie i wielki handel wódką zwaną Koniak.

JAROCZYN, lub JAROCIN, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej, w okręgu Pleszewskim; 1,617 m. Posiada kościół katolicki i synagogę.

JAROMERITZ, po moraw. JAROMERYCE, M. w Austrii, w Morawii, w obw. Bernskim, o 28 wiorst ku pfn.-zach. od Znaima, nad Rokitną; 2,018 m. w 1834. r. Bardzo piękny zamek, będący własnością książąt Kaunitz.

JAROMIERZ, M. w Czechach, w cyrkule Königgrätz (Kralowy Hradec), przy spływie rzeki Aupy i Elby, o 15 wiorst ku pfn. od Kralowego Hradca; 3,417 m.

JARONOWICE, wieś w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Kieleckim. Stacja pocztowa. Odległa od miasta obwodowego 49 wiorst, a od Warszawy 223 $\frac{1}{4}$ wiorst.

JAROSŁAW, 1) M. w Cesarstwie Rossyjskim, stoł. powiatu t. n., o 741 wiorst ku pfd.-wsch. od St. Petersburga, a 241 ku pfn.-wsch. od Moskwy, nad Wołgą; 36,000 m. Stołeczna eparchia prawosławnej, i arcybiskupstwa Jarosławskiego i Rostowskiego. Rezydencja gubernatora wojennego. Szkoła klasyczna wyższa, zwana liceum Demidowskim, w r. 1803. założona, posiadająca przez zapis 3,578 włościan, otwartą w 1805., przetworzona w 1833. r. Biblioteka z 40.0 tomów. Warsztaty płóciennicze zajmujące do 5,000 tom. Papiernie, szalany. Środkowy punkt znacznego handlu płótnami. Założone przez Jarosława syna Włodzimierza Wielkiego w roku 1025. 2) M. w Austrii, w Galicji, w Przemyskim, o 26 wiorst ku pfn. od Przemyśla, po l. brzegu Sanu; 8,000 m. (500 dzieci). Tu znajduje się magistrat, szkoła normalna, komisarska zapasów mundurów wojskowych; fabryki sukna, świec, likworów i blich wosku. Są tu 2 klasztorzy XX. Dominikanów i Rekolektantów. Mieszkańcy po większej części trudnią się handlem płótna,

przędzy, wosku i zboża, które w okolicy skupowane, później galarami Sanem do Gdańska bywają spławiane. Jarosław niegdyś miał pierwsze może w Europie jarmarki.

JAROSŁAWSKA GUBERNIA w Cesar. Rosyjskim, z M. stołecznym Jarosław. Powierzchnia ma 31933 wiorst kw. Ludność 1,008,100 m. w roku 1845. Grunt jej łąkowy, piaszczysty i żwirowaty, średnio urodzajny. Lasy jodłowe, brzozy i osikowe. Zbiór gryki, grochu, konopi, lnu i t. d., niedostateczny na wewnętrzzną konsumpcję. Chów bydła. Rybołówstwo czynne bardzo na Wołdze. Obsita eksploatacja węgla ziemnego i antracytu. Przemysł bardzo czynny, stanowi pierwsze źródła zasobów miejscowych. Fabrykacja stelmachowska, rymarska, powroźnicza, płóciennicza, wyrobów z drzewa i t. d. W roku 1830. liczono tu 105 fabryk, zajmujących 7,970 robotników, głównie w miastach Jarosławiu, Uglichu i Rostowie. Handel głównie Wołgą. Wywóz skór, płócien, ryb, mięs solonych i t. d. W roku 1833. gubernia ta posiadała 18 zakładów wychowania publicznego z 2,560 uczniami. Dzieli się na 10 powiatów: Jarosławski, Daniłowski, Liubin, Poczechonski, Mołogski, Rybiński, Romano-Borisschlebski, Muszkin, Uglichski i Rostowski. Zawiera w sobie 12 miast i 7705 wiosek, tworzących 554 parafii.

JARROW, parafia i Mm. w Anglii, o 24 wiorst ku pñ.-wsch. od Durham, nad pr. brzegiem Tyne; 24,189 m.

JARS, Mm. we Francji, w departamencie Cher; 1,490 m.

JARSY, Mm. w państwie Sardyńskim, w prow. Sabaudya właściwa, o 15 wiorst ku pñ.-wsch. od Chambery; 1,000 m.

JARUCO, M. na wyspie Kuba, stoł. okręgu t. n., w depar. zachodnim, o 26 wiorst ku wsch. od Hawany. Ludności w roku 1841: 838 m. Jurydykcyja jego, rozciągająca się tylko do Ciudad Jaruco i jego przyległości, liczyła w roku 1841: 3,208 m., z tych 2,370 w oddzielnych mieszkaniach wiejskich, i obejmowała 2 cukrownie z 583 m. i plantacje kawy z 164 m.

JARVILLE, gmina i Mm. we Francji, w Meurthe, o 3 wiorst ku pñ.-wsch. od Nancy, na l. brz. Meurthe. Fabryki sukna, przedziałnie bawełny, źródła mineralne; 560 m.

JARYCZÓW, M. w Galicji, w obw. Lwowskim, 3 mile od Lwowa, nad Jaryczówką; 1,620 m. Ma fabrykę kociów.

JASIELSKI obwód w Galicji, ma 56 mil kwadr.

powierzchni, 6 miast, 11 miasteczek, 375 wiosek a 283,341 m. Obwód ten graniczy na pñ. z obw. Rzeszowskim i Tarnowskim, na zach. z obw. Sandomskim, na pñ. z Węgrami, na wsch. z obw. Sanockim. Zupełnie górzysty, ma więc grunta kamieniste i nieurodzajne. Mieszkańcy trudnią się po większej części uprawą lnu, wyrabianiem płótna i garncarstwem.

JASIOŁDA, JASIOŁKA, 1) rzeka wypływająca z pñ. części puszczy Białowiezkiej, uchodząca do Prypeci poniżej Pińska. 2) Rzeka w Galicji, w cyr. Sanockim, ma źródło pod wsią Jasło, a pod miastem Jasło łączy się z rzeką Dębówką i Ropą i przybiera nazwisko Wisłoki.

JASIOŃ, kuźnica w królestwie Polskim, gubern. Radomskiej, w oddziale Samsonowskim, powyżej Samsonowa, nad Bobrzycą. Jest tu kuźnica i kowalnia, a mianowicie jedno ognisko fryszerskie z młotem, i jedno ognisko kowalskie z młotem narzędziowym. Miechy są trójkątne. Gdy często na wodzie zbywa, dlatego dostarcza rocznie tylko od 500 do 700 centnarów żelaza.

JASK, M. w Persji, w prow. Kerman, w Moghistanie, nad rz. Oman.

JASŁISKA, M. w Galicji, w obwodzie Sanockim, 3 mile od Rymanowa; 1,600 m. Piękny pałac. Dawniej były w tym mieście ustanowione składy wina.

JASEO, M. w Galicji, stoł. obwodu t. n., nad Jasiołką, 13 stacyj pocztowych od Lwowa; 2,050 m. Urząd cyrkulacyjny, administracyja dochodów skarbowych, magistrat i szkoła normalna. Prócz starodawnego zamku i nader zajmującego widoku na okolice napiętrzone górami tatrzańskimi, nie posiada to miasto nic ważnego; jest dość nieregularnie zabudowane.

JASSY, M. w Europie, stołeczne Mołdawii, nad Baglni, z l. brz. Prutu. Leży pod 47° 8' 33" a 29° 50' 30"; szer.-pñ.; 27,000 m. Rezydencyja hospodara Mołdawii. Arcybiskupstwo prawosławne, gimnazjum. Drukarnia. Wyrób płócien. Wywóz win, konopi, zboża, skór, wełny, wosku, miodu, foju. Obronne warownia i nie ma żadnej odznaczającej się budowli. Za czasów rzymskich Jassy były miastem bardzo ważnym. Wały zburzone zostały w 1788. roku. Pożar w 1722. roku zniszczył 4,700 domów.

JASTRÓW, M. w Prusach, w rejencji Kwidzińskiej, o 165 wiorst ku pñ.-zach. od Kwidzyna, nad Küdde; 3,114 m. w 1837. r. Fabryki sukna i wyrobów żelaznych gospodarskich.

JASTRZĄB, M. w gubernii Radomskiej, powiecie Opoczyńskim, o 48 wiorst ku pñ.-wsch. od Opoczna. Ma 440 m.; 7 jarmarków do roku.

JASZAG, obwód w Węgrzech, z M. stoł. Jaszbereeny. Powierzchni ma 6 mil kwadr. Ludność 64,820 m. w roku 1837. Kraj płaski. Zbiór zboża wszelkiego gatunku, a nadewszystko pszenicy, nader obfity. Znaczny chów bydła. Mieszkańcy wszyscy niemal katolicy, z pochodzenia Kumanie, osiedli i nawróceni przez Władysława I. w 1086. roku. Zawiera 5 miasteczek i 6 wiosek.

JASZENOWACZ, Mm. w Węgrzech, na pograniczu wojskowym, 2. pułku Banatu, nad Sawą, przy ujściu tejże do Unny; 2,653 m. Warsztaty łodzi i innych statków.

JASZKA, Mm. w Węgrzech, w komitacie Agramskim, na pñ. od Szamora.

JASZTRABA, Mm. w Węgrzech, na komitacie Trenczyńskim, na pñ. Kremnicy (Grzebnicy). Źródła mineralne, podobne do wody salcerskiej.

JAUER, M. w Prusach, w prowincji szląskiej Lignica, stoł. obw. t. n., o 15 wiorst ku pñ.-wsch. od Lignicy, nad Neissą; 5,847 m. w 1837. roku. Trybunał miejski i wiejski, trybunał kryminalny, Dom badań. Fabryki piwa, octu, wódki, tabaki, sukna, płótna, tasiemki, a nadewszystko rękawiczek i wełny; drukarnia; ważne targi na zboże i bydło.

JAUERNIK, po czesku JAWERNIK, M. w Austrii, w Szląsku, w obw. Brünna, o 79 w. ku pñ.-zach. od Opawy; 2,000 m. Fabryka likworów. Handel winem. Starodawny i piękny zamek Johannesberg, należący do biskupów Wrocławskich.

JAUIA, Mm. w Peru, w departamencie Ayacucho, o 17 wiorst ku wsch. od Lima; 15,000 m. Piękne koszarzy dla jazdy. Handel nader ożywiony.

JAUN, W. w Szwajcaryi, w kant. Fryburgskim, o 22 wiorst ku pñ.-wsch. od Fryburga, nad rzeką t. n., spływie Sariny; 469 m. Punkt fabrykacji serów na sposób Grujerskich.

JAVALQUINTO, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji o 26 w. ku pñ. od Jaen, na pr. brz. Gwadalkiwir; 1,586 m.

JAVENÉ, Mm. we Francji, w depar. Ille et Vilaine, o 3 w. ku pñ.-zach. od Fougères; 1,286 m.

JAVERDAT, Mm. we Francji, w depar. Haute-Vienne, o 18 w. ku pñ.-wsch. od Rochechouart; 1,044 m.

JAVERLHAC, Mm. we Francji, w depar. Dordogne, o 9 w. ku pñ.-zach. od Nontron, na pr. brz. Baudiat; 1,454 m.

JAVIE, Mm. we Francji, w dep. Niższych Alp,

o 13 w. ku pñ.-wsch. Digne, na pr. brz. Bléone; 428 m.

JAVOLS, Mm. we Francji, w dep. Lozère, o 14 w. ku pñ.-zach. od Marvejols; 1,169 m. Wykopania od r. 1829. rozpoczęte wykryły wielkie starożytności na jego terytorium.

JAVRON, Mm. we Francji, w dep. Mayenne, o 15 w. ku pñ.-wsch. od Mayenne, na pr. brz. Aisne; 2,271 m.

JAWA, wyspa w Malezji holenderskiej, na archipelagu Sundzkim, jedna z najpiękniejszych i najbardziej kwitnących osad w świecie; M. stołeczne Batawia. Leży pomiędzy 5° 50' a 8° 52' szerok. pñ.; 102° 52' i 112° 15' dług. wsch. Oblana jest na pñ. morzem t. n. czyli Sundzkim, które ją oddziela od Borneo; na zach. cieśniną Sundzką, która ją oddziela od Sumatry; na wsch. cieśniną Bali, która ją oddziela od wyspy t. n.; a na pñ. oceanem Indyjskim. Rozległość jej z wyspą Madura 118820 wiorst kw. Ludność od 6 do 7,000,000 m. Przeczniona z wsch. ku zach. wysokim pasmem gór, z pomiędzy których jest wiele ognień wybuchających i zrządzających wielkie spustoszenia. Po brzeża wysokie i niebezpieczne z powodu gwałtowności morza w części połud.; niskie, bagniste i w wielu miejscach dobre porty następujące w części półn., gdzie morze zwykle jest spokojne. Główniejszą rzeką jest Solo, żeglowna dla statków do 200 ton ładunku mających w 718 częściach swojego biegu, który jest długi około na 650 wiorst. Rozległe ma bagna wewnątrz i przy pobrzeżach. Grunt wulkaniczny bardzo urodzajny, ubogi w mineraly lecz obfity w liczne źródła siarczane. Klimat umiarkowany wzniesieniem gruntu w górach i wiatrami od morza na pobrzeżach, lecz pomimo to niebezpieczny dla Europejczyków. Temperatura średnia w Batawii +25°, 84 nadzwyczajna +26°, 39 i +25°, 65. Rok dzieli się na porę suchą i deszczową. Pierwszej towarzyszy musson wsch. i trwa od marca do października, druga zaś się ciągnie przez resztę roku. Burze i trzęsienia ziemi bardzo częste. Zamożna wegetacyja podrównikowa; wszystkie rośliny europejskie rosną w strefach wyższych. Rozległe lasy dostarczają wybornych drzew budowlanych, pomiędzy jakowemi znajduje się sławne drzewo upas, którego wyziewy mają zabijać ptastwo siadające na jego gałęziach.

Fauna bardzo urozmaicona liczy do 50 gatunków rozmaitych zwierząt ssących, z tych znaczniejsze są: tygrysy, pantery i inne drapieżne z rodzaju kocięgo, nosorożce, wielka różnorodność jeleni, dzików i rozmaitych gatunków wołów i bawołów. Ptastwo

liczne i w nadzwyczajnie urozmaiconych gatunkach, pomiędzy niemi odznacza się ptak rajska; jaskółka, której gniazda zbierane na pobrażach pld. w głębi skał i jaskiń są przedmiotem znacznego handlu (200,000 franków rocznie). Krokodyle i gady w wielkiej ilości; rachują przeszło 20 gatunków samych węzów jadowitych rozmaitej wielkości. Przemysł rolniczy bardzo czynny; 1/3 część gruntów jest uprawna. Obfite zbiory ryżu, kawy i trzciny cukrowej, której gatunek najwięcej ceniony i znany jest pod nazwą Jaccatra, tytoniu i bawełny. Uprawa cynamonu, imbiernu, pieprzu, pieprzu długiego krajowego w Jawie, indygo, maisu, pszenicy, jęczmienia, żyta i owsa, nasion olejowatych w wielkiej ilości, patatów, kakao, betelu, orzecha pistacowego, herbaty. Uprawa korzeni była niegdyś monopolem, lecz od r. 1839 jest wolną. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Jawańczykowie wyłącznie zajęci rolnictwem, zaopatrują się w płody rękodzielni europejskich i sąsiednich krajów. Wielka eksploatacja soli na pobrażach. Handel z Jawą stanowi 5/4 części handlu holenderskiego zagranicznego; zostaje on po większej części w ręku towarzystwa handlowego *Niederlandzkiego* (*Nederlandsch-Handel-Maatschappij*). W r. 1837, ogólna wartość wyprowadzonych płodów wynosiła 90,003,755 frank.; wartość zaś wprowadzonych 45,390,050 franków. Pobraże pld. jest tylko uczęszczane przez kilka statków z Indyi; główniejsze porty leżą na pobrażu pld. wyspy. Jawę w całej długości przerywa piękna droga pocztowa 1,280 w. dfg. mająca, budowanie onej kosztowało jak mówią życie 12,000 krajowców, gdy pracowali w okolicach niezdrowych. Na 6 czy 7,000,000 m. jakowych posiada Jawa, rachują kilka tysięcy Europejczyków, resztę zaś głównie Jawańczyków i Malajczyków z innych wysp; 100,000 Chińczyków, oraz cokolwiek Arabów i Bengalczyków. Niewolników nie ma wielu na Jawie i tolerancja religijna zupełna panuje. Religia panująca jest islamizm, a po nim buddyzm. Duchowni tej ostatniej wiary zachowali w swojej liturgii kawi, to jest starożytny język jawański.

Główniejsze punkta ludności zbiorowej, są: Batawia, Cheribon, Tagal, Samarang, Sourabaya, Proboling, Pronorogo, Gri-sek, Japara i t. d. Nie znajdują się istotnie teraz w Jawie władcy niepodlegli. Dwa królestwa czyli księstwa (*Vorstenlanden*) Djakarta i Sourakarta, jedynymi są terytoriami nienależącymi do władztwa *Niederlandzkiego*, uznają oni tylko jego supremacyę nad sobą. Terytorjum holenderskie jest podzielone na 16 rezyden-

cyi: Buitenzorg, Passarouang, Krawang, Madoura, Kadon, Baglen, Banjoemas, Sourabaya, Rembang, Japara, Samarang, Pekkalongang, Tagal, Preanger, Cheribon i Bantam; i 4 podrezydencje: Padjitan, Krawang, Buitenzorg i Batawia. Zarząd kraju zależnym jest od jeneralnego zarządu Indyi Wschodnich, którego stolicą jest Batawia. Wyspa posiada 3 trybunały cywilne i kryminalne, i 3 trybunały wojenne, w Batawii, Samarang i Sourabaya, które znów wszystkie są zależne od najwyższego trybunału w Batawii. Członkowie tych trybunałów złożonych z 4 krajowców przysięgłych, wybranych przez gubernatora z list przedstawionych sobie, odbywają posiedzenia w główniejszych miejscowościach swojego terytorjum. Każda rezydencja posiada trybunał 1-jej instancji zwany *Laand Raad*; podrezydencje posiadają sądy pokoju. Chińczykowie mają rząd oddzielny i żyją według praw kraju swojego. Szkół jest znaczna liczba. Siła zbrojna Jawy składa się z 11 batalionów piechoty, korpusu pionierów, 2 batalionów artylerji, pułku huzarów i szwadronu ułanów. W tej liczbie należy zamieścić 8,000 Europejczyków. Prórę floty holenderskiej stacyonującej, jest flotylla lekkich statków należąca do wyspy i flotylla krajowców do ufatwiania służby pomiędzy rezydencjami. Jawa była zdobyta przez Arabów w r. 1478. Portugalczykowie tam wylądowali w r. 1595. Po zawojowaniu Jakarta, Hollendrzy założyli Batawii w r. 1619. i powoli owdadli całą wyspę, jednakże poprzednio stoczywszy mordereze walki z krajowcami naczelnikami. W r. 1811. Anglicy opanowali Jawę, lecz w r. 1816. zwrócili ją Hollandyi.

JAWORINA, odnoga Karpatów w Węgrzech, na granicy Morawskiej.

JAWORNIK, M. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Sadeckim, około Piwniczny, w pobliżu obszar skał, zwanych *Homofa*, na ich szczycie grobowce dawnych mieszkańców znaleziono.

JAWORÓW, M. w Austrii, w Galicji, w obw. Przemyskim, o 3 mile od Sadowej-Wiszni, nad Wielkim Stawem; na 7,000 m. Tu się znajduje ekonomia skarbowa, klasztor PP. Bazylianki i szkoła trywialna.

JAWORZNO, M. w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Kieleckim, na pld. od Chęcina. Tam już od dawnych czasów kopią sposobem nieregularnym i wybierają rudę ofowianą, z której od kilkudziesięciu lat w piecach płomien-nych 1,000 do 1,500 centnarów ofowiu rocznie wytapiają, z 4,000 do 5,000 kibli rudy ofowianej.

JAWORZNO, M. w Austrii, w obwodzie Kra-

kowskim, o 6 mil od Krakowa. Ma najznakomitsze kopalnie rudy żelaznej, węgla kamiennych, warzelnię afunu i hutę cynkową.

JAXT, ob. JAGST.

YAY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Maine, hrab. Franklin; 1,750 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Nowego Yorku, hrab. Essex; 2,258 m.

JAYAT, Mm. we Francji, o 19 w. ku pld.-zach. od Bourg-en-Bresse; 1,218 m.

JAYENA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 35 w. ku pld.-zach. od Grenady, nad rz. t. n.; 1,000 m.

JAZEOWIEC, M. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Czortkowskim, nad Strypą, 4 mile od Czortkowa; 1,500 m. Posiada szkołę trywialną, zakład kuracji zimną wodą i malownicze zwaliska dawnego grodu, Palmirą ormiańską zwane; zawierają ormiańskie napisy. Dawna rezydencja biskupów ormiańskich.

JEAN DE BRACAMOROS, M. w Ameryce pld. w Granadzie, o 260 w. ku pld. od Cuenę; 4,000 m. Bogate kopalnie i płuczki złota w okolicach.

JEAN, SAINT J., 1) wyspa na archipelagu Dziewiczym, w Małych Antyllach, na pld.-zach. od Tortoli. Posiadłość duńska; rozległa 2 mile kw.; liczy 7,000 m. Wydaje trzcinę cukrową, bawełnę, kawę i sól. 2) J. d'Angely, M. we Francji w depar. Niższej Charente, o 53 w. ku pld.-wsch. od Roszelli na pr. brz. Boutonne. Trybunał handlowy, towarzystwo rolnicze; handel winem i koniakami; 5,930 m. 3) J. de Luz, M. we Francji, w dep. Niższych Pyreneów, o 17 w. ku pld.-zach. od Bayonny, przy uj. rz. Nivet do oceanu; 2,880 m. 4) J. de Maurienne, M. w król. Sardynjskim, przy spływie rz. Arrani Arro, o 50 w. ku pld.-wsch. od Chambéry; 2,450 m. 5) J. de Mont, Mm. we Francji, w dep. Wandejskim, nad Atlantyką; 4,360 m. 6) J. du Gord, M. we Francji, w dep. Gard, na zach. Alais; 4,500 m. 7) J. Mayen, wyspa na wschodzie, na oceanie Lodowatym podbiegunowym, o 200 w. od pobrażu Grenlandyi. Grunt górzysty i wulkaniczny; położona pod 71° pld.-szer., a 12° 24' dfg. zach. Często zwiedzana od płynących na półow wielorybów. 8) J. Pied-de-Port, M. obronne we Francji w dep. Niższych Pyreneów, nad rz. Nivet, u stóp góry Jura, o 28 w. ku pld.-zach. od Mauléon. Cytadela, pokłady żelaza i miedzi; 3,250 m.

JEANNA, rz. w Brazylii, dopływowa Rio-Negro.

JEBENHAUSEN, Mm. w król. Wirtemberskim, w obwodzie Dunaju, okręgu Göppingen. W roku *Stoun. Geogr. Pow. T. I.*

1840: 1,173 m. Źródła mineralne kwaskowate i kąpiele niegdyś bardzo uczęszczane.

JECHIL-ERMAK, KASALMAK, rz. w Turcji azjatyckiej, spływ mr. Czarnego, pomiędzy Samsun i Kizil-Ermak. Źródło w Anti-Taurus. Bieg jej około 450 w. Przepływa pod Tokat, Turkhal, Amazy, i Tscharschenbeh.

JEDBURGH, Mm. w Szkocji, w hrab. Roxburg, o 72 w. ku pld.-wsch. od Edynburga, nad rz. Jed; 2,679 m. w r. 1841. Wyższy trybunał, więzienie hrabstwa. Nader czynna fabrykacja sukna, handel połozoch wełnianych; garbarnie. Nadzwyczajnej piękności gotycki kościół sfynnego opactwa, w XII. wieku założonego.

JEDLIŃSKO, M. w król. Polskim, gub., pow. okręgu Radomskim, nad rz. Radomką. Położone na trakcie Warszawsko-Krakowskim; posiada piękny kościół parafialny, stację pocztową; liczy 74 domów z 756 m. Odległe od M. pow. 14, od Warszawy 85 w. Jarmarków 12 do roku.

JEDROW, fryszerka w król. Polskim, w gub. Radomskiej, w oddziale Suchedniowskim. Wymiarowana r. 1839. o 4 ogniskach, z których dwa czynne, z 3 młotami i miechem cylindrowym, wydają 2,000 centnarów rocznie żelaza.

JEDROWO, M. w Ces. Rossyjskim, w gubernii Nowgorodzkiej, o 22 w. od Waldaju.

JĘDRZEJÓW, M. w król. Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Kieleckim. W przyjemnem położeniu; 2,100 m.; domów mur. 27, drew. 154. Jarmarków 14, i 1 targ. Kościół farny w mieście, a nieco dalej za miastem na równinie, bardzo pięknej i ozdobnej architektury kościół i klasztor XX. Cystersów, których w r. 1140. Jan czyli Janik, arcybiskup Gnieźnieński i brat jego Klemens Gryfowie, z Francji do Polski sprowadzili. Tu prze-mieszkiwał i zmarł w r. 1223. Wincenty Kadłubek, sławny historyk Polski. Sławne jarmarki na konie. Stacja pocztowa; 204 w. od Warszawy.

JĘDRZEJOWICE, W. prywatna w król. Polskim, w gubernii Radomskiej, w gminie Szewno, należy do dóbr Ostrowieckich. Jest tu kopalnia rudy żelaznej, która ma kołowrot dwukrotny do wydobywania takowej, do 60,000 kibli rocznie.

JEDWABNO, Mm. w król. Polskim, w gubernii Augustowskiej, pow. i okręgu Łomżyńskim; 574 m. Domów drew. 72; ma jarmarków i 1 targ rocznie.

JEFFERSON, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. Maine, w hrab. Lincoln; 2,240 m. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państ. New Jersey,

w hrab. Morris; 1,410 m. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, stoł. państwa Missuri i hrab. Cole, o 1,000 w. na zach. od Washingtonu, na pr. br. Missuri, przy jej spływie z Ossage; 500 m. Główna kwatery dywizji wojskowej zach. Stanów Zjednoczonych. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Ohio, w hrab. Longan; 1,200 m. 5) M. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Pensylwania, w hrab. Fayette. 6) Ośmnaście hrabstw téjże nazwy, w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ.

JEFFERSONVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Indiana, w hrab. Clarke, o 90 w. ku pñ. od Indianapolis, na pr. br. Ohio. Handel nader ożywiony.

JEFREMOV, M. w Ces. Rosyjskim, stoł. pow. t. n. w gub. Tulskiej, o 131 w. ku pñ.-wsch. od Tuły, nad Metszą.

JEGINÖE, wyspa Duńska zaliczona do sztyftu Aalborgskiego.

JEGORIEWSK, M. w Cesarstwie Rosyjskim, w pow. t. n., w gubernii Riazanńskiej, o 134 w. ku pñ. zach. od Riazania.

JEGORLIK, M. w Cesar. Rosyjskim, w kraju Dońskich kozaków.

JE-HO, TSCHING-TE-TSCHEOU, M. w Chinach (w Mandżurii), w prow. Monkden. Pyszny zamek iowiecki cesarzów.

JEKATERINENBURG, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n., w gub. Permskiej, o 36 w. od Permu, nad rz. i jeziorem Isset; 10,695 m. Obserwatorium do czynienia postrzeżeń magnetycznych i meteorologicznych. Mennica do odbijania zdawkowej monety. Bogata eksploatacja złota dla korony i prywatnych. W ciągu lat 16, od 1823. do 1838. kopalnie wydały dla korony 444 pudów i 33 funtów złota, z tych 31 pudów w r. 1835.

JEKATERINOSŁAW, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. gub. i pow. t. n., na l. br. Dniepru, o 1,600 wiorst ku pñ.-wsch. od St. Petersburga, a o 92 ku pñ.-zach. od Moskwy; 11,648 m. w r. 1833. Trybunał kryminalny, sąd apelacyjny. Siedlisko arcybiskupa Jekaterinosławskiego, Chersońskiego i Tauryckiego. Seminaryum teologiczne; szkoły publiczne. Ogród botaniczny, rękodzielnia cesarska sukna dla wojska. Przemysł bardzo czynny, fabryka sukna, jedwabów i t. d. W 18 fabrykach zajętych było 1,516 robotników. Ważne jarmarki na wełnę. Założone zostało przez Cesarzową Katarzynę II. w roku 1787.

JEKATERINOSŁAWSKA gubernia, nad mr. Azowskiem; M. stoł. Jekaterinosław. Rozległość bez Taganrogu i kozaków Azowskich 54,258 w.

kw.; w r. 1846: 787,200 m., Kozaków, Wołochów, Serbów, Albańczyków, Greków (około 30,000), Ormian, Tatarów i Niemców (około 10,000). Składa się z dwóch części ziemi, z tych znaczniejsza w kotlinie Dniepru i z obwodu Taganrogskiego przy ujściu Donu. Grunt płaski i urodzajny bardzo; bez obwodu Taganrogu dzieli się na 5,757,427 dziesiątyn, z tych przypada 27,350 na zamieszkania i państwa; 1,326,277 dziesiątyn pod uprawę; 3,965,433 dziesiątyn na stepy i ugory; 94,854 dziesiątyn lasów (20,284 dziesiątyn lasów korony); 343,513 dziesiątyn; na drogi, bagniska i wody. Uprawa zbóż, maku, lnu, tytoniu, gorczycy i t. d. W r. 1830: 597,319 indywiduów zajmowało się rolnictwem. Wysianych w r. 1829: 144,970 czwartweli zboża, przyniosła ożmiana 1 za 1, a 285,570 czwartweli zboża jarego wydało 2 1/2 za 1. Pomierany zbiór win i jedwabiu. Chów bydła, nadewszystko koni i owiec; w 1834. r. było 121 owczarni z 208,110 sztuk merynosów i metysów. Eksploatacja soli, z źródeł słonych i morza, żelaza, wapna, kredy, węgla ziemnego i kaolinu. Gubernia ta obejmuje 4 grupy kolonij rolniczych z cudzoziemskimi kolonistami i 2,972 kolonistów wojennych. Przemysł postępowy, lecz mało znaczny. W r. 1830: 30 fabryk z 648 rękodzielnikami, z tych 3 fabryk sukniennych, 10 płótna, 7 świec, 2 wielkie dystylarnie i t. d. Handel sławny, głównie do Taganrogu. Gubernia Jekaterinosławska składa część zarządu Nowo-Rossyi i Bessarabii, i jest administrowana przez gubernatora cywilnego. W r. 1833. liczyła: 11 miast z 66,147 m.; 4 miasteczek z 16,236 m.; 30 zakładów wychowania publicznego z 1,987 uczniami. Dzieli się na 7 powiatów: Jekaterinosławski, Nowomoskowski, Pawłogradzki, Bachmutcki, Sławenoserski, Aleksandrowski, i Werchno-Dnieprowski.

JELATMA, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n., w gubernii Tambowskiej, o 272 w. ku pñ. od Tambowa, na l. br. Oki; 5,000 m. W okolicach tego M., w Jeremyszyńsku, wielkie kuźnie.

JELEC, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n., w gubernii Orłowskiej, nad Sosną; 16,484 m. w r. 1833. W okolicach ważne kuźnie. M. bardzo starodawne.

JELISAWETGRAD, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n., w gub. Chersońskiej, o 236 w. ku pñ. od Chersonu; 10,500 m.

JELNIA, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n. w gubernii Smoleńskiej, o 128 w. ku wsch.-pñ. od Smoleńska nad Dniepr.

JELSI, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Sannio, o 14 w. ku wsch.-pñ. od Campo Basso; 2,500 m.

JELTON, jezioro słone w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Saratowskiej, o 100 w. ku wsch. od l. br. Wołgi. Eksploatacja soli zajmowała 10,000 robotników i corocznie wydawała około 250,000 pudów soli.

JELABUGA, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. pow. t. n. w gubernii Wiatskiej, o 149 w. ku pñ.-wsch. od Wiatki, nad Kamą; 3,507 m.

JENGUM, M. i amt w królestwie Hanowerskim, w wsch. Fryzji, o 24 w. ku pñ.-zach. od Aurich, nad rz. Ems; 1,916 m. Słynne nici.

JENMAPES, Mm. w Belgii, w prow. Hainauti o 5 w. ku zach. od Mons, nad Haine; 4,667 m. Ważna eksploatacja węgla ziemnego. Kuźnie do wyrobienia narzędzi i machin potrzebnych w górnictwie. Łomy wapna kredowego i piece do wypalania onegoż. Warzelnie soli. Mydlarnie.

JEMME-EL, M. w Tunis, o 150 w. ku pñ.-wsch. od Tunis, nad jeziorem. Piękne zwaliska starożytnego Thysdrus.

JENA, M. w księstwie Sasko-Wejmarskim, stoł. amt t. n., w obwodzie Wejmar-Jena, na l. br. Saali; 5,850 m. Uniwersytet, z 27 profesorami zwyczajnymi, a 17 nadzwyczajnymi, 500 uczniów, biblioteka (100,000 tom.), gabinety: zoologiczny, anatomiczny, i obserwatorium. Najwyższy sąd; zakłady naukowe, instytut dobroczynny, towarzystwa uczone. Kilka fabryk.

JENCAHOR, M. w Indostanie angielskim, w prezydencji Bombaj, o 220 w. ku zach. od Aurungabad. Warownia, kwatery główna Aurengzeba w czasie jego wojny z Mahratami.

JENI-BAZAR, Mm. Turcyi europejskiej, w Bulgarii, na pñ. Sylistryi. Ciepłe kąpiele; 8,000 m.

JENIDJE KARASOU, 1) M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 160 w. ku zach.-pñ. od Gallipoli, w pobliżu Lafri; 2,500 m. Uprawa tytoniu najlepszego w całej Turcyi. 2) J. Kizilaghadj, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 48 w. ku pñ. od Adrianopola, na l. br. Tondja. 3) J. Vardar, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 46 w. ku pñ.-zach. od Saloniki; 6,000 m.

JENIKALE, KAFFA, KERCZ, 1) (ciaśnina) Bosporus Cimmerius starożytnych, kanał przez który mr. Azowskie komunikuje z mr. Czarnem. Ma długości 39 wiorst, w najmniejszej zaś szerokości 3 wiorsty. 2) M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Tauryckiej, pow. Teodozja, o 212 w. od Symferopola, w pobliżu mr. Azowskiego.

JENI-SAGHRA, JENI-SARA, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 92 w. ku pñ.-zach. od Adrianopola, na pr. br. Tondja.

JENISSEJA, wielka rz. w Rossyi azjatyckiej, u Ostyaków, spływa oceanu Podbiegunowego. Źródła ma w górach Sajańskich, w Mongolii, w ces. Chińskim. Bieg jej ma 2659 w. Przechodzi przez Abakańsk, Krasnojarsk, Jenissejsk i Turuchańsk. Główny spływ z l. br. Turuchan, z pr. br. trzy Tunguski (górna, średnia i dolna). Zamarza w niższej części od końca sierpnia do połowy czerwca, w wyższej zaś od początku grudnia do końca kwietnia. Spławna przy ujściu od Minusińska aż do morza dla małych statków, w górę zaś aż na 600 w. powyżej Turuchańska. Uważając Wyższą Tunguskę czyli Angarę za początek Jenisei, owa rzeka może być poczytywana za największą w starożytnym świecie. Średnia jej szerokość w Jenissejsku 665 łokci na wiosnę w porze wylewu. W téj epoce ma ona 10 w. pod Turuchańskim.

JENISSEJSK, M. w Ces. Rosyjskim, stoł. pow. i gub. t. n., o 272 w. ku pñ.-zach. od Krasnojarska, nad Jenisseją; 5,752 m. w r. 1839. Znakiem handlu przewozowy z Europą i Chinami. Skład przedmiotów opłombowanych wysyłanych z kopalni Syberyi zachodniej do Rossyi. Założone w 1618. r.

JENISSEJSKA gubernia, w Ces. Rosyjskim, pomiędzy Chinami, oceanem Północnym, a gub. Irkucką, Tomską i Tobolską; M. stoł. Krasnojarsk. Rozległość jej 2,883,000 w. kw. Ludność w r. 1831: 173,898 m., Rossyjanie, Kozacy, Samojedzi, Ostyaki, Tunguzi i t. d. Kraj górzysty w części pñ.; rozległe stepy, bagniska, jeziora słone i lasy na płaszczynie Syberyi. Grunt najurodzajniejszy Syberyi. W r. 1830. zajmowało się rolnictwem 105,990 osób. W r. 1829. wysiano 36,300 czwartweli zboża ozimego, przyniosły 6 za 1; a 97,770 zboża jarego przyniosły 6 1/2 za 1; lecz zwykle w średnim przecięciu zasiewają 230,000 ozimego, a 160,000 czwartweli ziarna jarego. Główny przemysł polowanie, którego przychód obliczono na 132,000 rs. Handel sławowy po rzekach na 110,000 pudów ciężaru. Gubernator cywilny rządzący, zależy od generał-gubernatora Syberyi wschodniej. Gubernia jest podzieloną na 6 powiatów: Krasnojarski, Minusiński, Kański, Atszyński, Jenissejski i Turuchański.

JEOIRE, SAINT J., Mm. w królestwie Sardynskim, w prow. Faucigny, o 24 w. ku wsch.-pñ. od Genewy; 1,500 m.

JEPEE, XEPÉSE, M. w Turcyi europejskiej, 38*

w Bośni, o 66 w. ku pñ. od Bosna-Serai, na l. brz. Bosna; 1,200 m. Budowa staków.

JEPIFAN, M. w Cesar. Rosyjskiem, stol. pow. t. n., w gubernii Tulskiej, na l. brz. Donu, o 84 w. ku pñd.-wsch. od Tuły.

JEREJA, M. w Senegambii, w Afryce, stol. król. t. n., nad Vintam, o 30 w. ku pñd.-wsch. od fortecy James.

JÉRÉMIE, M. na pñ. wybrzeżu, w pñd. stronie wyspy Haiti, o 105 w. ku zach. od portu Republikańskiego, nad zatoką Leogane. Wywóz cukru, kawy, indygo, i bawełny; 5,000 m.

JERICHOW, M. w Prusach, w rejen. Magdeburgskiej, okręgu Jerichow 2-gi, nad Elbą, o 48 w. ku pñ.-wsch. od Magdeburga; 1,437 m. w r. 1837.

JERSEY, wyspa należąca do królestwa Wielkiej Brytanii, w grupie wysp Anglo-Normandzkich, z pomiędzy których jest najznaczniejsza; o 22 w. ku zach. od kończyny Carteret we Francyi, a 132 w. ku pñd. od pobrzeża angielskiego; M. stoleczne Saint-Helier. Rozległości ma 152 w. kw.; 47,556 m. w r. 1841. Pobrzeża są strome. Grunt drugo rządowej formacji, zawiera w sobie żelazo i mangan; dobrze żalny i dość urodzajny w dolinach. Zboża jednak niedostateczna ilość. Główniejsze płody rolnictwa są: owoce, kartofle, cydr. Chów bydła; połów ryb i ostryg. Przemysł niewielki, budowanie staków, fabryki powroźnicze i pończosznicze. Handel dość ożywiony z Francją i Anglią. Komunikacje wprost regularne statkami parowemi z Southampton i Weymouth, w Anglii; z Granville i Saint-Malo, we Francyi. Językiem krajowym jest francuski, który nawet jest używanym w sądownictwie. Lud mówi dyalektem prowincjonalnym, w połowie francuskim, w połowie angielskim, który się nazywa francuskim językiem wyspy Jersey. Ta wyspa ma oddzielnego Namiestnika Gubernatora, który jest zarazem dowódcą siły zbrojnej. Ciało prawodawcze nazywane Stanami, składa się z 36 członków i głosuje nad wydatkami i stanowi prawa. Gubernator dopiero ma prawo wykonania veto, w razie gdyby zgromadzenie targnęło się na przywileje korony. Trybunał najwyższy składa się z wójta prokuratora królewskiego i 12 sędziów wybranych przez lud. Administracyjnie wyspa dzieli się na 12 parafij. Wyspa jest bronioną pasem baterji i zamków. Milicya składa się z wszystkich obywateli, od 17 do 65 lat mających, garnizon ma 750 ludzi. Jersey należy do Anglii jak i inne wyspy Anglo-Normandzkie, od czasów zawojowania tych krain przez Wilhelma zdobywcę księcia Normandji. Wszystkie po-

kuszenia przyłączenia ich do Francyi były nadaremne, mianowicie barona de Rullecourt, który zabierał garnizon w niewolę, lecz musiał ustąpić po stoczonej walce z mieszkańcami w samem mieście Saint-Helier.

JERSEY, pañ. NEW J., rzeczpospolita w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, nad oceanem Atlantyckim; M. stol. Trenton. Leży pomiędzy 38° 54' i 41° 20' szer. pñn.; a 76° 20' i 77° 40' dłg. zach. Graniczy na pñ. z New-Yorkiem, na zach. z Pensylwanją i Delawarą, od których jest oddzielona rzeką i zatoką Delaware; na pñd. i wsch. z oceanem Atlantyckim. Rozległość 216,320 w. kw. Grunt górzysty ku północy zajmują go kończyny północne Alleghanów; dość piaszczysty w całej części południowej. Hudson i Delaware płyną na granicach wsch. i zach. tego państwa; inne znaczniejsze biegi wód są Raritan, Passaic, Hackensack, Great-Egg-Harbor, i Musconetcong. Klimat dość gorący dla uprawy bawełny w niższych częściach kraju; znów nader ostry w części górzystej. Grunt średnio urodzajny, lecz ulepszone bardzo południowe ziemie mieszkańców. Bogactwa kopalniane są: żelazo, miedź, cynk, marmur, i kamień budowlany. Ludność w r. 1840: 373,306 m. (177,055 mężczyzn a 174,523 kobiet), z tych 21,044 wolnych kolorowych (10,180 mężczyzn a 10,264 kobiet), i 674 niewolników (303 mężczyzn, a 371 kobiet). W r. 1840. państwo to posiadało 1 M. przeszło z 17,000 m., Newark; 2 przeszło po 7,000 mieszkańców, New-Brunswick, i Paterson; i 2 przeszło po 3,000, Trenton, Elisabethown. Osób zajmujących się rolnictwem było 56,701; handlem 2,283, rękodzielnictwem 27,004. Żegluga po morzu 1,143, żegluga po rzekach i kanałach 1,625, wolnemi rzemiosłami 1,627. Z wyznań religijnych najliczniejsi są Presbyterianie i Metodysty. Głównym przemysłem mieszkańców jest rolnictwo. Cenniejszymi artykułami wywozu jest bydło, owoce, żelazo, lniane siemie, masło, ser, cydr, szynki i t. d. W r. 1839.-40. dowieziono do portów rzeczpospolitej towarów za 19,209 dolarów, wywieziono za 16,076 dolarów. Drogi wewnętrzne komunikacyjne są liczne i piękne. Główniejsze z nich: kanał Morris 161 w.; kanał Delaware i Raritan 67 w.; kolej żelazna z Camden do Amboy 97 w.; z Paterson do Jersey City 26 w.; z New-Brunswick do rzeki Hudson. Szkół elementarnych (Common Schools) kosztem rządu utrzymywanych w r. 1840. było 1,207 z 52,583 uczniami, szkół wyższych (Academie et Grammar School) 66, z 3,027 uczniami. Prócz New-Yersey

posiadał: 3 uniwersytety i kolegia z 443 uczniami. W r. 1840. dochody rzeczpospolitej wynosiły 80,379 dolarów, a wydatki 78,604 dolarów. Dług publiczny: 83,383 dolarów. Rząd tego państwa od r. 1776. składał się z gubernatora, rady prawodawczej i zgromadzenia jeneralnego; dwie te ostatnie władze stanowią parlament. Członkowie tych izb są wybierani na rok. Każdy obywatel mający przeszło 20 lat wieku, opłacający podatki i przemieszkujący przeszło od roku w kraju, jest wyborcą. Członków rady prawodawczej jest 14, a zgromadzenia jeneralnego 50. Gubernator bywa wybierany na lat 2 przez obie izby. Władza wykonawcza jemu jest powierzona, i on prezyduje w radzie prawodawczej. Wielej urzędnicy po nim są: sekretarz stanu (Sekretary of State); skarbnik (Treasurer). Państwo to dzieli się na 18 hrabstw. W New-Jersey znajduje się trybunał apelacyjny i przebaczenia (Court of Appeals and Pardons), i trybunał najwyższy (Supreme Court) składający się z 8 członków. Prócz tego w hrabstwach są sądy przysięgłych, zwane (Oyer-and-Terminer) prezydowane przez członków trybunału najwyższego, w sprawach kryminalnych, i sędziów pokoju zbierających się w sądy poprawcze. New-Jersey tworzy oddział trybunału okręgowego (Circuit-Court), najwyższego trybunału Stanów-Zjednoczonych; rezydencyja jego w Trenton. Koszta rozmaitych wyznań są przez rząd ponoszone. To państwo tworzy biskupstwo angikańskie i obejmuje 2 dycezyje New-York i Filadelfia. Sifa zbrojna składa się z 39,171 głów, z tych 19 jenerałów, 58 sztabów oficerów i 435 wyższych oficerów. Wysła to państwo na kongres 2 senatorów i 6 członków izby reprezentantów.

JERSEY-CITY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New Jersey, w hrab. Bergen, na pr. brz. Hudson, naprzeciw New York. Przemysł i handel nader ożywiony.

JERUSALEM, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. New-York, w hrab. Yates, o 350 w. ku pñn.-zach. od New York; 2,935 m. w r. 1840.

JERUSLAN, rz. w Cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Saratowskiej, spływa z l. str. Wołgi przy Kamyszynie. Ma źródła w pow. Saratowskim Bieg jej 260 w.

JERUZALEM, po włosku GERUSALEME, po łacinie HIEROSOLIMA, po arabsku KODS, BEIT-EL-MOUKADDACI, po hebrajsku KADUSHA, po grecku *Ἱεροσόλημα*. M. w Turcyi azjatyckiej, w Syryi, o 205 w. ku pñd.-zach. od Damaszku, 53 w. ku wsch. od Jafa, 121 w. ku wsch.-pñd. od

Akry, a 31 w. od jeziora Asfaltidy. Leży pod 31° 46' 34" szer. pñn.; a 33° 11' 29" dłg. wsch. Ludność od 10 do 20,000 m. Znajduje się w paszliku Damaszku. Naczelnie jego władze są: gubernator wejenny (Mutzellim), naczelnik policyi (Moulak-hadi), wielki sędzia (Mufti), nadintendent meczetu Omara (Capo-Verde); i prezydent miasta (Subaski); patriarcha grecki i konsulowie. Najgłówniejszym a prawie jedynym przemysłem i artykułem handlu jest wyrób i sprzedaż szkaplerzy i innych przedmiotów pobożnych. Jeruzalem tworzy przedłużony kwadrat, w pobliżu którego strumień Cedron. Miasto ma 15 kościołów; z tych najśłynniejszą Grobą Świętą. Z pomiędzy znaczniejszych klasztorów, wymienić należy Franciszkanów, Świętego Zbawiciela. Meczety są piękne, a szczególnie Omara, uważany za najpiękniejszy w całym państwie Tureckim. Synagogi nie są tak odznaczające się. Historia Jeruzalem dopiero jest znana od przybycia Żydów do Ziemi Świętej, lecz niektórzy starożytnicy utrzymują że to było miasto Salem, w którym królował Melchizedech za czasów Abrahama. Nabuchodonozor spalił Jeruzalem na 588 lat przed J. C., a w 70 lat później znów odbudowane zostało. Później Ptolomeusz Soter zrabował go i część mieszkańców przepędził do Aleksandryi. Uległ Pompeuszowi, pozostawał pod panowaniem rzymskim i była widownią męki Zbawiciela. Tytus wskutku wielokrotnych powstań w r. 70. obległ Jeruzalem, i zdobywszy po ogromnych wysileniach, zburzył zupełnie, a na jego szczątkach wznosił nowe miasto zwane Aelia Capitolina. Jeruzalem odzyskało swoją nazwę pod Konstantynem i używało pewnej świetności aż do zawojowania tego grodu przez Omara w r. 638. W r. 1055 Turcy wydali go Arabom i sami zostali wypędzeni w r. 1099. przez Godfreda de Bouillon. Znów Jeruzalem zdobyte przez Saladyna od tego czasu aż pozostaje ciągle pod władztwem Muzułmanów.

JERZY, kopalnia galmanu, w król. Polskim, w gubernii Radomskiej, pod Starczynowem, o 1/2 mili od Olszusa ku pñd.-zach. Pokład rozciąga się od pñd.-wsch. z pochyleniem 0° do 12° ku pñd.-zach., gdzie jego wychodnia. Warstwa sama w przecięciu ma 10 do 11° grubości. Jeden łatr kwadratowy wyciętej warstwy, wydaje w przecięciu 7 kibli galmanu 15 do 16 %, którego kibel waży 500 funtów. Kopalnia ta w r. 1840. wydała 2,100 kibli grubego, a 3,400 drobnego galmanu. Pracowało w niej w r. 1836: 1 sztygar, 10 górników, 6 wozaków, 6 ciagaczy, 7 pomocników, razem 30 ludzi.

JESBERG, Mm. w Hessen-Kassel, w prow. Nider-Hessen, o 22 w. od Fritzlar, przy spływie Treisbach i Gilsa; 1,281 m.

JESI, M. w państwie Kościelnym, o 23 w. ku zach.-półn. od Ankony, na l. br. Elsyny; 14,034 m. Stolica biskupstwa i zarządu okręgowego. Fabrykacja pończoch wełnianych i jedwabnych.

JESSEN, Mm. w Prusach, w prow. Saskiej, o 80 w. ku półn.-wsch. od Merseburga, nad Elstera; 2,314 m. w r. 1837.

JESSNITZ, Mm. w księstwie Anhalt-Dessau, o 26 w. ku półn. od Dessau, na l. br. Muldy; 2,320 m. Fabryki płótna i sukna.

JESTETTEN, Mm. w Badeńskim, stoł. amtu t. n., w obwodzie Oberrhein, o 53 w. ku półn.-wsch. od Friburga; 887 m. katolików. Biuro komory celnej.

JETTINGEN, OBER J., Mm. w Wirtemberg-skim, w obwodzie Schwarzwald; 852 m. ewangelików w r. 1840.

JETZE, rz. w Niemczech, dopływowa Elby, w prow. Hanowerskiej Lüneburg, uchodzi pod Hitzacker, w Hanowerskim.

JEVER, 1) okręg i M. w W. księstwie Oldenburgskim, w pobliżu mr. Północnego, nad spławnym kanałem; 3,824 m. 2) M. w księstwie Oldenburgskim, o 53 w. ku półn.-zach. od Oldenburga, a 10 w. od mr. Niemieckiego; 2,385 m. Przemysł i handel nader ożywiony.

JEZIERNIA, Mm. w Galicji, w obwodzie Złoczowskim, 2 w. ku półn.-zach. od Zborowa. Niedługo był tu zamek obronny.

JEZIORNA, W. w król. Polskim, w gub. Warszawskiej, pow. Warszawskim, o 14 w. ku półn. od Warszawy. Oddawna tu istniała fabryka papieru, ale od lat kilkunastu na rzecz banku prowadzona, przez urządzenie i zastosowanie najnowszych maszyn, stała na wysokim stopniu świetności i udoskonalenia; zaopatruje ona potrzeby krajowe i pod względem dobroci wyrabianych papierów, może się równać z najznakomitszymi fabrykami zagranicznymi.

JEZIORNA, rz. w królestwie Polskim, początek ma pod wsią Mała Wieś, w powiecie Warszawskim. Płynie bystro, koryto ma wąskie, dno piaszczyste, dłg. wiorst 50; ma znaczną obfitość wody użytej do fabryki papieru we wsi Jeziornej. Formuje wiele stawów. Od wsi Opacz płynie prawie nad samą Wisłą, do której wpada w dobrach Wilanowskich.

JEZIORY SOBIENIE, osada fabryczna w królestwie Polskim, w gubernii Lubelskiej, w powiecie Żukowskim, okręgu Garwolińskim.

JEŻÓW, Mm. w król. Polskim, gub. Warszaw-

skiej, powiecie Rawskim, okręgu Brzezińskim, Położone nad Skierniewką; posiada kościół parafialny, 107 domów; 911 m. Odległe od M. powiatowego 17 w.; 11 jarmarków do roku.

JEZUPOL, Mm. w Galicji, w obwodzie Stanisławowskim, nad Dniestrem, milę ku półn.-wsch. od Halicza. Niedługo gród znaczny z obronnym zamkiem, przy ujściu rz. Bystrzycy do Dniestru.

JEZUS-DEL-MONTE, 1) Mm. w Kuba, w dep. Zachodnim; 2,648 m. 2) Jezus, wyspa w Niższej Kanadzie, utworzona z dwóch ramion rz. Ottawy. 3) Jezus, wyspa na Wielkim oceanie (Australnym), liczona do grupy Admiralskich.

J, zatoka w Niderlandach, w prow. Północnej Hollandyi, utworzona w XIII. wieku, z wylewu wód morskich w Hollandyi.

JIGAGOUNGAR, M. w Tybecie, na pr. br. Dżangbo. Ludność 100,000 m. Jestto jedno z największych miast w Tybecie.

JIGHINSK, 1) zatoka mr. Ochockiego, na wybrzeżach posiadłości rosyjskich w Ameryce Północnej. 2) M. w Rosyi Azjatyckiej, w prow. Jakuckiej, o 800 w. ku półn.-wsch. od Ochocka, w głębi zatoki t. n.

JIGUANI, SAN-PABLO-DE-GIGUANI, Mm. na wyspie Kuba, stoł. okr. t. n., w dep. Wschodnim.

JKADZE, M. w Tybecie, stoł. Zang, w pobliżu pr. br. Dżangbo. Ludność 100,000 m. Stoł. terytorium ulegającego Bogdo-Lama, którego rezydencja jest tuż przy mieście w obszernym i pysznym klasztorze Djaschi-Loumbo, obsłużonym przez 3,500 przeszło lamów czyli kapłanów Buddy.

JILLIFREY, M. w Senegambii angielskiej, o jedną wiorstę ku półn.-wsch. od Albreda, nad Gambią.

JIMA, rz. w Rosyi europejskiej, dopływowa Peczory z lew. str.

JIORA, Mm. w Ces. Rosyjskim, o 20 w. ku półn.-wsch. od Sankt-Petersburga, na l. br. Newy. Fabryka narzędzi matematycznych dla admiralicy.

JIORKA, rz. w Ces. Rosyjskim, dopływowa Newy z l. str., w gub. Petersburskiej.

JIQUILISCO, zatoka na wybrzeżu San Salvador, w środkowej Ameryce, nad Wielkim oceanem.

JISSEL lub **SALA** po francuzku, rz. w Europie, spływ Zuiderzee, poniżej Kampen (w Niderlandach, w Over-Yssel); ma źródło przy Ringenberg na półn. Wesel (w Prusach, w rej. Düsseldorf). Bieg jej 100 w. przez Werth, Deutchem, Zutphen, Deventer i Kampen. Główny spływ z pr. str. Berkel. Część jej dolna od Doesburga jest kanałem wykopanym przez Druzusa; ten łącząc ją z Renem

o 3 w. powyżej Arnheim, i zmienił w ramię tej rzeki, od której $\frac{1}{20}$ część wód odbiera, te stanowią Yssel właściwą; powyżej Doesburga nosi nazwę Stariej Yssel.

JISSELMONDE, wyspa w Niderlandach, w prow. Zuid-Holland, utworzona przez Mozę, przy jej ujściu, naprzeciw Rotterdamu. Rozległości ma 142 w. kw.; 1,500 m.

JISSEL, OVER-YSSEL, prowincja w Niderlandach, nad Zuiderzee; M. stoł. Zwoll. Rozległość jej 60,79 mil kw. Ludności w 1844. r. 205,701 m. Grunt płaski, bagnisty, lecz dość urodzajny. Zbiór zboża, rzepaku i kartofli. Chów bydła. Fabryki płótna, mat i t. d. Handel serem, łojem, skórą, wełną, masłem. Dzieli się na 3 okręgi: Zwoll, Deventer i Almelo. Obejmuje 16 miast, 3 miasteczka i 398 wsi.

JOACHIMSTHAL, 1) M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, o 63 w. od Berlina, nad jeziorami Grimnitz i Werbellin; 1,760 m. w 1837. r. Dystylarnie i olejarnie. 2) M. w Austrii, w Czechach, w cyrk. Łokietekim, o 20 w. ku półn.-wsch. od Elbogen, nad Weseritz. Ludności 4,337 m. Rezydencja dyrekcyi kopalni i trybunału górniczego. Niedługo znaczne kopalnie srebra, skutkiem których powstała dolina utworzona zostaje, i mennica w której odbijano pierwsze Joachimstalers w r. 1519. W 1520. r. owe kopalnie zajmowały przeszło 9,000 górników; od 1827. r. znacznie podupadły, i przynoszą tylko 1202 mark srebra. Eksploatacja ołowiu, cyny i kobaltu. Fabryki koronek i nici bawełnianych. Piękny starodawny kościół.

JOAL, M. w Senegambii, w król. Sin, nad oceanem Atlantyckim, przy ujściu rzeki t. n. Dawny znaczny targ na niewolników.

JOAO, SAN-J., 1) wyspa na oceanie Atlantyckim, przy pobrzeżach Brazylii, w prow. Maranhão. 2) S. Joao-Amaro, M. tamże, w prow. Bahia, na pr. br. Paraguassu. 3) S. Joao-da-Pesqueira, M. obrotne w Portugalii, w prow. Beira, o 44 w. ku półn. od Trancoso, na l. br. Duero; 1,650 m. 4) San Joao-da-Foz, M. w Portugalii, w prow. Minho, o 2 w. ku zach. od Porto, na pr. br. Donro, w pobliżu jej ujścia; 3,308 m. 5) San Joao-das Lampas, M. w Portugalii, w prow. Estremadura, w pobliżu Alenquer; 2,625 m. 6) San Joao-d'el-Rey, M. w Brazylii, w prow. Minas Geraes, o 118 w. ku półn.-zach. od Villa-Rica; 6,000 m. Bogate płuczki złota.

JOAR, M. w Senegambii, przy pr. br. Gambii, o 31 w. ku półn.-zach. od Yamina.

JOB, M. we Francji, w dep. Puy-de-Dôme, o 7 w. ku półn. od Ambert; 3,260 m.

JOCHBERG, JOCHERALPE, wysoka góra w Bawaryi, na półn. pow. Tölz. Znaczne łomy gipsu.

JODAR, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 31 w. ku wsch. od Jaen, w pobliżu Gwadalkiwiru; 4,000 m.

JODELWE GÓRY, FICHELGEIRGE, rozległe pasmo gór, z kilkoma wierzchołkami, w król. Bawarskim, cyrk. Wyższego Menu, między górami Kruszcówemi, Böhmerwald i Thüringerwald. Środkowy punkt wyższych pasm gór przytoczonych, uważa się pod 500 półn. szer. Znaczniejsze wierzchołki: Schneeberg (3237 stóp), Ochsenkopf (3134 stóp) i Kössene (2860 stóp).

JODOIGNE, JUDOIGNE, M. w Belgii, w Brabancji półn., o 37 w. ku półn.-wsch. od Nivelles, nad Gheete; 3,111 m. Dystylarnie, browary i olejarnie.

JOHANN, ST-J., 1) M. w Prusach, w rej. Tryerskiej, nad rz. Saar; 3,200 m. 2) St. Janos, Mm. w Węgrzech, w kom. Presburskim, na l. br. rz. March. 3) Johann-Georgenstadt, M. w Saksonii, w cyrk. Zwickau, o 13 w. ku półn.-wsch. od Eibenstock, na l. br. Breitenbach i Schwarzwasser; 3,433 m. w 1834. r. Dyrekcyja kopalni. Najważniejsze kopalnie żelaza w królestwie. Fabryki koronek.

JOHANNESTHAL, M. w Austrii (w Szląsku), o 53 w. ku półn.-zach. od Opawy; 2,008 m.

JOHANNISBERG, Mm. w Nassauskim, w cyrk. Rudesheim, o 16 w. ku zach. od Moguncyi, w pobliżu Renu; 830 m. Zamek Johannisberga należy do księcia Metternich. Wina reńskie najsłynniejsze są jego własnością. Coroczny ich przychód wynosi 25 fas, po 1,300 butelek każda.

JOHANNISBRUNNEN, Mm. w pań. Austriackim, w Szląsku, w cyrk. Opawskim. Źródła żelaznokwaskowate i kąpiele mineralne.

JOHANNISBURG, JANOW lub **HASBORK**, M. w Prusach, w rejen. Gombińskiej, nad rz. Pyszą, o 133 w. od Gombina; 1,936 m. w r. 1837. Biuro celne. Ważny handel zbożowy.

JOHN, SAINT-J., 1) M. na wyspie Antigua (liczonej do mniejszych Antyllów), na półn.-zach. jej pobrzeżu. Rezydencja generał-gubernatora Leewardów czyli wysp Pod-Wiatrowych. Jeden z najlepszych portów w Antyllach; 16,000 m. 2) M. w Ameryce angielskiej, stoł. Nowego-Brunswiku, na małym półwyspie, z l. br. John-River, przy ujściu tej rzeki do zatoki Fundy. Pod 45° 20' szer. półn., a 68° 30' dłg. zach. Ludności w 1834. r. 12,885 m. Szkoła klasyczna z 495 uczniami, 2 biblioteki. Izba handlowa. Bank prowincjonalny. Pobyt kon-

sula Stanów Zjednoczonych. Budowa statków; w r. 1836. spuszczone 81 statków. Port wygodny i bezpieczny, jest wolny; handel i rybołówstwo znaczne. 3) M. w Ameryce angielskiej, w Nowej Szkocji, na wyspie Terre-New, której jest stolicą, na półwyspie p.d. Ludność M. i jego okolice w 1836. r. 18,926 m. Miasto warowne. Dobre port. Handel i rybołówstwo znaczne. 4) M. w Ameryce angielskiej, w Dolnej Kanadzie, o 13 w. ku p.d. od Chambly, na l. br. Richelieu, przy ujściu tej rzeki do jeziora Champlain. Mały port. Komora. Komunikacja z Stanami Zjednoczonymi za pomocą statków parowych. 5) Rz. w Ameryce angielskiej, w Nowym Brunswiku, spływa do zatoki Fundy, pod Saint-John. Źródło w górach Albany. Bieg długości na 610 w. około Frederiktown. Spławna dla statków mających ładunku 20 ton, przeszło na 300 wiorst. Wejście na rzekę zawalone skałami, które tworzą spady, raz przy odpływie morza, wód rzeki do morza, to znów przy przypływie morza, fal morza do rzeki. Jedyną możliwą chwilą do przebycia tego przejścia jest gdy morze dochodzi wzniesienia po nad poziom rzeki. Przez 20 minut wówczas przeprawa jest wykonana.

JOHNSTON, 1) Mm. w Ameryce, w Stanach Zjednoczonych, w pań. Rhode Island, w hr. Providence; 2,477 m. 2) Johnston, Balmaree, Mm. w Irlandyi, o 11 w. ku p.n.-wsch. od Longford; 242 m. JOHNSTOWN, M. w Stanach Zjednoczonych, stol. hr. Fulton, w pań. Nowego Yorku, o 260 w. ku p.n. od Nowego Yorku; 5,409 m. w 1840. r.

JÖHSTADT, JOSEPHSTADT, M. w Saksonii, cyrk. Zwickau, o 72 w. ku p.d.-zach. od Drezna, na l. br. Schwarzwasser; 1,964 m.

JOIGNY, M. we Francyi, w dep. Yonne, stol. okr. t. n., o 24 w. ku p.n.-zach. od Auxerre, na pr. br. rz. Yonne. Wyższe sądy; kolegium okręgowe; kilka fabryk, między innymi broni strzeleckiej; handel znaczny winem czerwonym. Piękny most i kościół gotycki S. Jana. Założenie tego miasta jest przyznawane Flawiusowi-Jowinusowi, prefektowi rzymskiemu. Ludności ma 6,741 m. w 1841. roku.

JOINVILLE, 1) M. we Francyi, w dep. Wyższej Marne, o 15 w. ku p.d.-wsch. od Vassy, na l. br. Marne; 3,196 m. Stoliczne kantonu. Kolegium okręgowe (z 343 uczniami w 1842. r.). Zbiór wina. Ważne fabryki pończoch wełnianych; garbarnie. Handel woskiem. Ojczyzna kardynała de Lorraine. 2) Joinville-le-Pont, Mm. we Francyi, w dep. Sekwany, w okr. Sceaux, o 10 w. ku p.n. od Paryża, na pr. br. Marne, przy wejściu do sklepie-

nia kanału podziemnego Saint-Maur; 583 m. Fabryka płócien i skór lakierowanych.

JONA, J.-COLM-KILL, jedna z wysp Hebrydskich, na zach. wybrzeżu Szkocji, na p.n.-zach. od wyspy Mull.

JONKAKONDA, M. w Senegambii, w król. Yani, na pr. br. Gambii, o 400 w. od jej ujścia.

JÖNKÖPING, 1) prow. w Szwecji, granicząca na p.n.-wsch. z Linköping, na zach. z Kalmar, na p.d. z Halmstätt, na zach. z Elfsborg, na p.n.-zach. z Skaraborg i jeziorem Wetter. Ma rozległość 11076 w. kw. Ludności 148,595 m. Zbiór zboża niedostateczny. Podział gruntu jest: pod uprawę 2,77 mil kw. szwedzkich; łąk i pastwisk 8,31 mil kw., wód 12,13 mil kw. Eksploatacja żelaza, z którego dochód w r. 1832. przyniósł 683,480 franków. Dzieli się na 9 harad, 6 fogderi i 130 parafij. 2) M. w Szwecji, w okr. t. n., o 290 w. ku p.d.-zach. od Sztokholmu, w końcu p.d. jeziora Wetter; 4,294 m. w 1833. r. Arsenał. Źródła mineralne bardzo uczęszczane. Wyroby wełniane, płócien, garbarnie, drukarnia.

JONQUIERES, Mm. we Francyi, w dep. Vaucluse, o 7 wiorst ku p.d.-wsch. od Orange, na wyspie Onzeze; 2,075 m. Dobre wina czerwone zwyczajne. Chów jedwabników i przedalnie jedwabiu.

JONSKIE WYSPIY, rzeczpospolita w Europie p.d., składająca się z wysp Korfu, Paxo, Santa-Maura, Itaka, Cefalonia, Zante, Cerigo i wyspек pomniejszych zależnych od nich, na mr. Jońskich. M. stol. Korfu. Rozległość 2852 w. kw. Ludność w 1836. r. 204,266 m. (110,516 męż., 93,746 kobiet), a 12,427 cudzoziemców. Pobrzeża skaliste ale z dobrymi portami. Grunt w ogólności górzysty, bardzo sposobny do uprawy drzew oliwnych i wina niż zboża. Temperatura łagodna ale ulegająca nagłym zmianom. Temperatura średnia $+13^{\circ}\text{R}$. Uragany i trzęsienia ziemi bardzo częste, nadewszystko w Zante. Bogactwa kopalniane niebardzo ważne. Po większej części mieszkańcy są greckiego pochodzenia i mówią dialektem nowogreckim lub włoskim zepsutym. Większa ich część wyznaje religię wschodnio-katolicką, zaledwie $\frac{1}{3}$ część jest katolików rzymskich. Szczególniej kwitnie uprawa oliwy; wina, bawełny, zboża wydają niedostateczne zbiory. W 1836. r. było gruntu zajętego pod uprawę: pszenicy 16,137 akrów, maisu i jęczmienia 37,437 akrów, owsa 5,492 akrów, jarzyn 4,530 akrów, oliwnych drzew 219,339 akrów; wina 119,152 akrów, rodzenek korynckich 15,740 akrów, bawełny 1,014 akrów, lnu 1,310 akrów, pastwisk 44,460 akrów. Przychód z zbiorów uczynił: ziarna

76,326 buszli, maisu i jęczmienia 185,660 buszli, owsa 22,915 buszli, legumin 23,378 buszli, oliwy 113,219 baryłek, wina 210,147 baryłek, rodzenków korynckich 17,980,100 funtów, bawełny 37,567 funtów, lnu 71,933 funtów i t. d. Była niedostateczna ilość, na konsumpcję zwierzęta sprowadzane są niemal wyłącznie z Albanii i Grecji. Stan hodowli był następujący w r. 1836: koni 14,189, rogacizny 10,366, owiec 95,950, kóz 68,826. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Fabrykacja rosolio, mydła, garniarstwa, szalów jedwabnych, serwet z sierci kozłej, grubych kolder. Handel dość znaczny z mr. Śródziemnym. W r. 1838. wartość artykułów dowiezionych była za 8,550,150 franków, w ziarnie z Odessy, jedwabiach, bawełnianych i lnianych wyrobach, suszonych rybach i t. d. Wywóz na 17,116,200 franków, w rodzenkach korynckich, oliwie, winie, bawełnie, soli i t. d. Główniejsze porty jońskie są: Korfu, Argostoli i Zante. W moc traktatu paryskiego z 1815. r., wyspy Jońskie tworzą kraj pod protekcją Anglii, lecz rzeczywiście jest to tylko jedna z licznych jej posiadłości. Rząd republikańsko-arystokratyczny. Wyższe urzędy są: lord najwyższy komisarz (Lord-High-Commissioner), załatwiający interesa zewnętrzne, cenzury, prassy, policji wewnętrznej, morskiej i lekarskiej, i komendant wojskowy, wódz wojsk i warowni, zajętych przez garnizon 3,000 żołnierzy angielskich, utrzymywanych kosztem rzeczpospolitej. Władze wykonawcza i prawodawcza należą do prezydenta, senatu i izby deputowanych, których mandat trwa lat 5. Prezydent przewodniczący sesjom senatu, jest mianowany przez lorda komisarza. Senatorów jest 5, po 1 na każdą z wysp Korfu, Cefalonia, Zante i Santa-Maura, i jeden wybierany kolejno na każdą z małych wysp: Itaka, Paxo i Cerigo, przez deputowanych tych wysp. 40 członków deputowanych, z tych 29 wybranych przez szlachtę, a 11 przez lorda komisarza wskazanych. Władza wykonawcza należy do prezesa senatu. Senat przegląda akty izby deputowanych i może dać weto lub urządzić te sprawy w prestatku pomiędzy posiedzeniami. Znow akta obu tych ciał prawodawczych kraju są zawsze przedstawiane ariobacyi lorda komisarza, który ma władzę rozpuszczenia izb, gdy to za stosowne uznaje. Na każdej wyspie administracja miejscowa składa się z reagenta i rady municypalnej z 2 do 5 radców składającej się, a wybieranych przez senat, z listy przedstawionej przez szlachtę. Władza sądownicza mieści się w trybunale najwyższym w Korfu; prócz tego jest 21 trybunałów 1-ej instancyi i sądów po-

koju; lecz wyroki tych trybunałów mogą być unieważnione przez senat. Kraj posiada uniwersytet w Korfu, 2 gimnazya i znaczną liczbę szkół.

JONSKIE MORZE, część mr. Śródziemnego, pomiędzy Turcyą europejską a Grecyą na wsch., i Włochami na zach. Stykające się na p.n. przez kanał Otranto z Adryatykiem i mieszające się z mr. Śródziemnym; pod 36° szer. Znaczniejsze jego wzniesienia są zatoki Arta, Lapancka, Arkadya, Koron i Kolokylthia w Grecyi, a zatoki Tarentu i Squillace we Włoszech. Nie posiada ono ważniejszych wysp prócz położonych na pobrzeżach Grecyi i Albanii, a tworzących rzeczpospolitą wysp Jońskich.

JONZAC, Mm. we Francyi, stol. okręgu t. n., w dep. Charente-Inférieure, o 97 w. ku p.d.-wsch. od Roszelli, nad rz. Seugne. Ludności w 1841. r. 2,569 m. Olejarnie, garbarnie, farbiarnie, fabryki ordynaryjnych wyrobów wełnianych i płócien konopnych. Handel znaczny zbożem, wódką, bydłem jawkami i drobiem.

JORAT, pasmo gór niebardzo wysokich w Szwajcaryi, tworzące linię podziału wód pomiędzy jeziorem Neuchatelskim a jeziorem Genewskim.

JORDAN, rz. w Palestynie, wybiega pod Hermon, przepływa jeziorem Merom i Tyberiady, i uchodzi do mr. Martwego.

JORDANÓW, M. w Austrii, w Galicyi, w obwodzie Wadowickim, w głębi Karpat, nad Skawą, o 4 mile od Myślenic; 1,000 m.

JORGE, SAN-J., 1) zatoka na wsch. pobrzeżu Patagonii, między przylądkami Bahias i Blanco. 2) Sao Jorge-dos-Ilheos, M. w Brazylii, w prow. Baya, o 30 w. ku p.d. od San-Salvador, nad oceanem Atlantyckim. Niegdyś miasto kwitnące i słynne swoim kolegium Jezuitów.

JOROS, przylądek na mr. Czarném, u wybrzeża Turcyi azyatyckiej.

JORQUERA, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylji), o 30 w. ku p.n.-wsch. od Chinchilla, na l. br. Xucar; 3,300 m.

JORULLO, JURUYO, XORULLO, znaczny wulkan w Meksyku, w pań. Mechoacan, o 110 w. ku p.d.-zach. od Walladolid. Rozległości ma 1301 metrów. Pokryty fusami i popiołem; leży w pośrodku tysięcy małych stożków wulkanicznych, jeszcze dymiących, wyszłych na powierzchnię jego w 1759. roku w skutku wybuchu. Niegdyś w okolicach tych nie było żadnych wulkanów.

JOSE, SAN-JOSE, 1) wyspa w zatoce Panama. 2) Wyspa w zatoce Kalifornijskiej, między wyspami Santa Cruz i S. Francisco. 3) M. w Ameryce, w Guatemali, stolica pań. Costa-Rica, o 770 w. ku

połud.-zach. od San-Salvador; 20,000 m. 4) San-Jose-del-Parral, M. w Meksyku, o 200 wiorst ku pld. od Chihuahua, stol. okr. górniczego. Trybunał dla państw Chihuahua, Durango i Nowego-Meksyku; 5,000 m.

JOSEPH, ST.-J., 1) zatoka na półwyspie Florydy, w hr. Jackson. 2) Półwysp na wsch. półw. Patagonii, na pld.-zach. ujścia rz. Rio-Negro. 3) Saint J.-d'Oruna, M. na wyspie Tryniti (należącej do małych Antyli); 3,000 m.

JOSEPHSTADT, JÓZEFÓW, M. w Austrii, w Czechach, o 14 w. ku pld. od Königsgrätz (Kraloweg Hradecza), na l. br. Elby (Laby). Warownia. Stadnina narodowa.

JOSLOSWITZ, po morawsku JAROSŁAWICE, Mm. w Austrii (w Morawii), w obw. Brünn (Berno), o 14 w. ku wsch. od Znaima, na pr. br. Taja; 1,257 m. w 1844. r. Piękny zamek.

JOSZ, M. w Węgrzech, w żupanstwie Aba-Ujvar, o 18 wiorst ku zach.-płd. od Koszyc, nad Boldwą; 1,581 m. Przeorostwo premonstrantów z pięknym kościołem, zamożna biblioteka i archiw. Fabryka fajansów. W okolicach kopalnie żelaza i kuźnice; łomy pięknych marmurów czerwonych, czarnych i niebieskich.

JOU, M. w Chinach, stol. obw. t. n., w prow. Ho-Nan.

JOUARRE, Mm. we Francji, w dep. Seine et Marne, o 17 w. ku wsch. od Meaux; 2,564 m. Stada merynosów. Handel drzewem, zbożem, mąką; pieczęć do wypalania gipsu.

JOUGNE, Mm. we Francji, w depart. Doubs, o 15 w. ku pld. od Pontarlier; 1,114 m. Biuro komory celnej. Fabrykacja serów; garbarnie.

JOUX, 1) M. we Francji, w depart. Rodanu, o 28 w. ku pld.-zach. od Villefranche-sur-Saone, w pobliżu źródła Tardine; 1,380 m. w 1841. roku. Fabryki muslinów. 2) Chateaux de Joux, warownia francuska w dep. Doubs, na pr. br. Doubs; 147 m. Główna we Francji od strony Szwajcarii. 3) Joux, jezioro w Szwajcarii, u spodu góry Jura. Rozciągłości ma 1000 metrów. Ma największą głębokości 50 metrów. Bardzo jest rybne.

JOUCCHAT, M. w Turcji azjatyckiej, o 800 w. ku wsch.-płd. od Konstantynopola. Ludność ma 16,000 m. Rząd jego niezależny od Porty. To miasto ma wiele pięknych budowli, a pomiędzy temi meczet na wzór Ś. Zofii w Konstantynopolu.

JOWA (TERRITORYUM), Rzeczpospolita zależna od związku Stanów Zjednoczonych, lecz jeszcze nie przypuszczona do unii, M. stołeczne Jo-wa-City. Graniczy na wsch. z terytoryum Wis-

consin i Illinois, na pld. z Missouri, na zach. i półn. z terytoryum jeszcze nieurządzonym. Rozległość 28,774 wiorst kw. Ludność w roku 1841: 43,112 m., pomiędzy tymi 42,924 białych (24,256 mężczyzn i 18,668 kobiet), 172 wolnych kolorowych (93 mężczyźni i 79 kobiet), 16 niewolników (6 mężczyzn i 10 kobiet). Rolników 10,469; zajmujących się handlem 355; rękodzielnictwem 1629; żeglarką 91; wyzwolonemi rzemieślnikami 365. W tej liczbie nie mieszczą się Indianie, z których znaczniejsze pokolenia są: Sioux, Chippeway czyli Gibbewais, Jowais i Lisy (Foxes). Terytoryum płaskie i w całej swej długości rozdzielające wody Mississipi i Missouri. Znaczniejsze rzeki są: Missouri i Mississipi tworzące granicę terytoryalną na wschód i zachód i w całej długości przyjmujące wszystkie rzeki wewnętrzne. Uprawa roli dopiero rozpoczęła się na pld., na terytoryum Jowais. Płody rolnicze przyniosły w 1840. roku pszenicy 154,693 buszli, jęczmienia 728 buszli, owsa 216,385 buszli, żyta 3,792 b., gryki 6,212 buszli, maisu 1,406,244 buszli, wełny 23,039 funtów, wosku 2,132 funtów, kartofli 234,063 buszli, siana 17,954 ton, lnu i konopi 313 ton. Stan hodowli bydła w r. 1840. był: koni i mułów 10,794 sztuk, rogacizny 38,049 sztuk, owiec 15,354 sztuk, wieprzy 104,899 sztuk; wartość drobiu 16,523 dolarów. Ołów był także w tym samym roku eksploatowany w 11 kopalniach z 50 robotnikami i wydał kruszcu 500,000 funtów. W r. 1840. liczono 4 drukarnie zajmujące 15 robotników, i wydające 4 dzienniki tygodniowe; 118 młynów z 154 pracującymi, w nich kapitał włożony 166,650 dolarów, a przynoszący 33,594 dolarów. Rząd terytoryalny Jowa urządzony został aktem kongressu Stanów Zjednoczonych z r. 1838. Władza prawodawcza i wykonawcza jest powierzona gubernatorowi, zgromadzeniu prawodawczemu złożonemu z 13 członków i izbie reprezentantów złożonej z 26 członków na rok obieralnych. Gubernator jest mianowany na trzy lata, członkowie izby na dwa lata, a reprezentanci na rok. Terytoryum posiada trybunał najwyższy, podzielony na 3 okręgi sądowe. Sędziowie są mianowani na 4 lata. W r. 1840. było szkół elementarnych, utrzymywanych kosztem rządu 63, z 1,500 uczniami. W roku 1840. kraina ta nie miała długi. W tymże roku terytoryum to było podzielone na 18 hrabstw.

JOZE, SAN J., 1) zatoka na półwyspie Brazylii, w prowincji Maranhão. 2) Mm. w Brazylii, prow. Minas Geraes, o 9 wiorst ku pld.-wsch. od San-Joaquim-d'el Rey. Zamożne płućki złota. 3) San Joze-de-Tocantins, Mm. w Brazylii, w prow.

Goyaz, o 110 w. ku pld. od San-Felis, na l. brzegu Bacalhau. Piękny kościół.

JÓZEF, kopalnia galmanu w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, pod Olkuszem. Pośród pola dawnych kopalni Olkuskich, pomiędzy dawnymi sztolniami Ponikowską i Pilecką o $\frac{1}{2}$ mili od Olkusza, w miejscu dawnej osady zwaney Stary Olkusz, niedaleko ruiny kaplicy Ś. Jana. Zaczęto w niej pracować w roku 1814; w r. 1826. wprowadzono do tej kopalni regularniejszą odbudowę. Kopalnia ta wydała w roku 1840: 5,900 kibl galmanu grubego, a 24,300 kibl drobnego, pracowało w niej w roku 1836: sztygar 1, górników 35. wozaków 35, ciagaczy 10, pomocników 15, razem 106 ludzi.

JÓZEFINA, kuźnica w królestwie Polskim, w gubernii Warszawskiej, powiecie Rawskim. Leży nad rzeką Rawką, o 3 mile od Tomaszowa ku północy. W niej są 2 ogniska i rocznie 2400 cetnarów żelaza kutego produkuje.

JÓZEFÓW NAD WISŁĄ, Mm. w królestwie Polskim, w gubernii Lubelskiej, w powiecie i okr. Zamojskim. Liczy domów 132 (105 murowanych). Ludności 1,254 m.; 12 jarmarków do roku i 1 targ w tygodniu.

JÓZEFÓW ZAMOJSKI, Mm. w królestwie Polskim, w gubernii Lubelskiej, w powiecie Zamojskim, okręgu Tarnogrodzkim. Liczy 133 domów (15 murowanych). Ludność 1,069 m. Ma kościół parafialny; 12 jarmarków do roku i 1 targ tygodniowy.

JUAN, SAN J., 1) rzeka w Gwatemali, w państwie Nicaragua, spływ morza Karaibskiego. Początek ma w jeziorze Nicaragua. Bieg jej 180 wiorst. Spławna na całej swojej przestrzeni. 2) San Juan Baptista-d'el-Pao, M. w Venezueli, o 180 wiorst ku pld.-zach. od Caracas. 3) San Juan de-la-Frontera, M. w La Plata, stol. państwa t. n., o 1000 wiorst ku pld.-zach. od Buenos-Ayres; 16,000 m. Drukarnie; handel winem i wódką. 4) San Juan-de-la-Frontera, miasto w Peru, o 280 wiorst ku pld.-wschod. od Truxillo. 5) San Juan de Los-Llanos, M. w Nowej Grenadzie, stol. depart. t. n., o 110 w. ku pld.-wsch. od Santa Fe-de-Bogota, nad Cunimia. 6) San Juan-del-Rio, miasto w Meksyku, o 20 wiorst ku pld.-wsch. od Queretaro; 10,000 m. Ważne jarmarki. 7) San Juan de Nicaragua, miasto w Gwatemali, w państwie Costa-Rica, przy ujściu Nicaragusa do morza Karaibskiego. Port handlowy. 8) San Juan-de-Porto-Rico, M. w Antyllach hiszpańskich, stol. Porto-Rico, na pld. półn. półwyspie. Ludności ma 30,000 m. Rezydencja jenera-

kapitana. Trybunał królewski kolonii. Stolica biskupa sufragana Kuby. Szpital wojskowy na 300 osób. Dom poprawczy; dobry port; handel ożywiony. Jeden z główniejszych składów wysp Antylijskich. Założone w roku 1514.

JUAN d'ULO, SAN J., SAINT JEAN d'ULO, wyspa w Meksyku, w państwie Vera-Cruz, w zatoce Meksykańskiej. Saint Jean d'Ulo leży tuż ku pld.-wsch. od Vera-Cruz; wznosi się tam bardzo warowny zamek, który aż do roku 1823. opierał się wszelkim pokuszeniom republikanów. Został on zdobyty przez eskadrę francuską w r. 1838.

JUAN-FERNANDEZ, archipelag na wielkim oceanie Spokojnym, o 700 wiorst ku zach. od półwyspu Chili. Składa się z dwóch wysp Mas-a-Tierra i Mas-a-Fuera. Grunt górzysty. Rybołówstwo nader obfite przy półwyspach jest głównym przemysłem mieszkańców. Grupa Juan-Fernandez należy do rzeczpospolitej Chili. Odkryta była przez żeglarza hiszpańskiego, który nadał jej swoją nazwę. Wyspa Mas-a-Tierra przez wiele lat była miejscem pobytu majtka szkockiego zwanego Selkirk, którego wypadki następczyli przedmiot do napisania Robinsona Crusoe.

JUBERA, Mm. w Hiszpanii (w Stariej Kastylii), o 28 wiorst ku pld.-wsch. od Mayenne; 1,808 m. Starożytności rzymskie.

JUDA, OUYDACH, M. w Wyższej Gwinei, w królestwie Dahomey, na półwyspie Niewolników. Ludności 7,000 m. Główny port w Dahomey. Anglicy mają tu posterunek zwany Fort-William.

JUDENBURG, M. w Austrii, w okręgu t. n., w Styryi, o 58 wiorst ku zach. od Grätz, na prawym brzegu Mur, wśród gór; na 2260 stóp nad poziomem morza; 1,500 m. Gimnazjum; młyny prochowe; fabryki ałunu; kuźnice i mnogie fabryki kos po okolicznych wioskach.

JUG, rz. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Wołogodzkiej, spływ Dźwiny, którą tworzy przy zlewieniu swoimi z Sukhana. Źródło ma w powiecie Nikolsk. Bieg na 661 wiorst; spławna od Nikolska.

JUKNÓW, M. w Ces. Rosyjskiej, stol. pow. t. n., w gub. Smoleńskiej, nad Ugrą.

JÜLICH, M. obronne w Prusach, w rejen. Akwizgrańskiej, nad rzeką Roer, stol. obwodu t. n., o 24 wiorst ku pld.-wsch. od Akwizgranu; 3,130 m. Przędzalnice bawełny; garbarnie; mydlarnie.

JULIEN, SAINT J., 1) Mm. w państwie Sardynskiem, stol. prowincji Carouge, o 8 w. ku pld.-zach. od Genewy, nad Arvą; 806 m. 2) Saint-Julien, Mm. we Francji, w departamencie Gironde, o 22 w. ku pld.-wsch. od Lespare, na l. br. Giron-

dy; 1,379 m. w 1841. roku. Winnice Haut-Medoc. Wyborne delikatne czerwone wina, nadewszystko z winnic Leoville i Labadie (wydających corocznie 1640 hektolitrow) i Larose-Balguerie (1368 hektolitrow). 3) Prócz tego przeszło trzydzieści kilka M., Mm. i wsi t. n. we Francyi.

JULIUSBURG, M. w Prusach, w rejencji Wrocławskiej, okręgu Oels (Oleśnickim), 26 wiorst ku pñ.-wsch. od Wrocławia; 950 m. w 1837. roku.

JUMETZ, M. w Belgii, w prowincyi Hainaut, o 5 wiorst ku pñ.-zach. od Charleroi; 6,520 m. Eksploatacja bardzo ważna węgla ziemnego; dystylarnie, huty szklane, i fabryki gwoździ.

JUMILLA, M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 61 wiorst ku pñd.-wsch. od Chinchilla; 8,300 m. Saliny, olejarnie.

JUMILLAC-LE-GRAND, Mm. we Francyi, w departamencie Dordogne, o 31 wiorst ku wsch. od Nontron, na l. brzegu Isle. Zakłady żelazne; 3,223 m. w roku 1841.

JUNIEN, SAINT J., M. we Francyi, w departamencie Haute-Vienne, o 10 wiorst ku pñ.-wsch. od Rochechouart, na pr. brz. Vienne, przy spływie jej z Glane; 5,434 m. w roku 1841. Kilka fabryk, garbarnie, chów koni, mufów, i pszczelnictwo.

JUNTO-MONTE, góra w Portugalii, w prowincyi Estremadura, na pñ.-wsch. Lizbony.

JUNQUERA, LA J., Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 44 wiorst ku pñ.-wsch. od Girone, u samych stóp Pyreneów; 1,500 m.

JUNQUERA-DE-AMBIA, SANTA-MARJA DE J., Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 16 wiorst ku pñd.-wsch. od Orense; 1,500 m.

JUPILLE, Mm. w Belgii, w prow. Liège, o 16 wiorst ku wsch. od Liège; 2,124 m. Eksploatacja węgla ziemnego; przedziałnie wełny, 2 papiernie; fabryki sukna, kotłów do maszyn parowych. To Mm. nader jest starożytne; tu umarł Pepin Heristal.

JURA, departament we Francyi, M. stoł. Lons-le-Saulnier. Leży na granicy Szwajcaryi, kantonu Waadt, pomiędzy departamentami Doubs, Haute-Saone, Cote-d'Or, Saone et Loire, i Ain; pomiędzy 46° 15' i 47° 20' szer. pñ. Rozległości ma 500,006 hektarów. Ludności w r. 1841: 316,134 m. Położony prawie całkiem w kotlinie Rodanu, zlanym jest przez Oignon, Doubs, Seisse i Ain; kraj wysoki, pokryty jest w 2/3 częściach swojej rozciągłości pasmami wzniosłemi Jura, biegnącemi równolegle z pñd.-zach. ku pñ.-wsch. Nawiysze piki są: Widderkalin 2179 metr.; Molesson 2007 metr., i Dole 1681 m. Grunt bogaty i urodzajny w dolinach, piękne pastwiska, wielkie lasy. Grunt według swo-

jej natury dzieli się: na piaski i zarośla 130,110 hektarów; na urodzajny 159,162 hektarów; grunt wapienny 134,273 hektarów; grunt ilasty 38,474 hektarów. Kraj rolniczy i rękodzielniczy. Rolnictwo bardzo wydoskonalone; głównejsze płody są: zboża, mais i kartofle, wino, konopie i drzewo. Wina w ogólności dobrego gatunku są w okręgach Lons-le-Saulnier i Poligny, z tych najlepsze białe Chateau-Chalons i Arbois; w Assures bardzo dobre wina czerwone zwyczajne. Winnice w Salins i Arbois wydają dobre wina musujące. Chów znaczny bydła, nadewszystko w wyższych dolinach; konie tutejsze są bardzo cenione; ważne hodownictwo pszczoł, oraz jedwabników, ale w kilku tylko miejscach. Stan chowu był w r. 1839: koni 19,006; mufów 548; osłów 967; rogacizny 161,552 (5,174 byków, 43,517 wołów, 82,808 krów, 30,056 cieląt); 46,219 owiec; 37,530 przepry; 3,953 kóz. Eksploatacja kruszców bardzo ważna, z tych najgłówniejzemi płodami są żelazo i sól; z innych piękne bardzo marmury, piękny alabaster, gips, kamienie młyńskie, łupki, ziemia porcelanowa i garncarska, oraz torf. Eksploatacja i płody w r. 1839. wynosiły: z kopalń żelaza 294,418 centnarów rudy przygotowanej, wartości 229,497 franków; 2 źródła słone w Salins i Montmorot zajmują 48 pracujących, a produkt był z nich wartości 523,760 franków; 64 torfarni, w nich 218 robotników, ilość wydobytego torfu 10,394 centnarów, wartości 33,717 franków; eksploatacja kamieni, wydała wartość 343,978 franków. Przemysł rękodzielniczy bardzo czynny, ważniejsze jego gałęzie są około wyrobów z żelaza i wstawione tokarstwo w Saint Claude, oraz obrabianie kamieni kosztownych i fałszywych. W 1839. zakładów do wydobywania i obrabiania żelaza było 21, miały 10 wysokich pieców i 43 kuźnie, zajmowały 205 robotników, potrzebujących 319,920 centnarów rudy, wydały zaś 95,740 centnarów odlewu, wartości 1,067,084 franków, a kutego żelaza 87,154 centnarów, wartości 2,160,667 franków. Część tego żelaza obrócono na blachę, dróty i odlewy. Ważne są także jeszcze fabrykacje zegarów, papierów, porcelany; dystylarnie wódki (którę przepędzono w 1839: 11,661 hektolitrow), wyrób wielkich serów na sposób grujerskich, i serów Septmoncel, znanych z dobroci, oraz wyroby wszelkiego rodzaju z drzewa. Konie, bydło i żelazo, wina, wódki; drzewa do budowy okrętów i inne jeszcze artykuły z drzewa, tokarszczyzna, zegary i sery, stanowią główne artykuły wywozowe. Ten departament jest jednym z tych, którego mieszkańcy,

a nadewszystko z okręgów Saint-Claude, czasowo emigrują dla handlu, lub wyszukania roboty w depart. sąsiednich lub Szwajcaryi. Jarmarków 347 w 89 gminach, a trwających 400 dni. Drogi komunikacyjne zajmowały w r. 1837: 6,654 w.; z tych 1 rz. (Ain) 12 w.; 1 kanał (od Rodanu do Rennu) na 40 w.; 5 dróg publicznych 3,315 w.; 26 dróg departamentowych 5,447 w.; dróg wiejskich 5,726 w. Dochód terytoryalny oceniony na 15,351,000 fran. Podział gruntu według jego płodów w r. 1834. był: opodatkowana przestrzeń 496,930 hektarów, z tych wody 1,423 hektarów; powierzchnia zabudowana 1,824 hektarów (59,008 własności budowlanych, z tych 57,930 domów mieszkalnych, 632 wiatraków i młynów wodnych, 101 kuźnie i hut, a 345 innych fabryk); powierzchnia nieopodatkowana 41,570 hektarów, z tych drogi 7,527 hektarów, wody 4,091 hektarów, lasy 29,780 hektarów, budowle publiczne 171 hektarów. Podatki i dochody publiczne w r. 1840. wynosiły 9,108,976 franków. Z tych 3,001,401 fran. podatki stałe, 2,542,118 franków niestałe. Wydatki departamentowe w r. 1832. wynosiły 412,485 franków. Z tych na utrzymanie dróg 149,504 franków na zapobieżenie żebractwu 29,000 franków; na dzieci podrzucone 41,378 franków; na zapomogi 8,800 franków. Departament ten wysłał 4 deputowanych, z 4 okręgów wyborczych: Doi Lons-le-Saulnier, Poligny, i Saint-Claude. W roku 1842. było dziesięć zakładów naukowych wyższych z 588 uczniami; z tych 7 kolegiów gminowych z 487 uczniami, i 3 pensjonaty z 101 uczniami. Wydatki na to wyższe wychowanie 151,262 franków, z tych 63,053 z kass gmin, a reszta dopłacona przez rodziny uczniów. Początkowe wychowanie w r. 1840. miało: 1 szkołę normalną departamentową z 34 uczniami; 8 szkół wyższych (7 gminnych) z 197 uczniami; 853 szkół element. z 396 nauczycielami i podnauczycielami, 46,891 uczniów w zimie, z tych 25,960 chłopców, a 30,931 dziewcząt; 4 sale ochrony w 4 gminach z 165 dziećmi. Wydatek na to wychowanie 205,349 franków. Zakłady dobroczynności w r. 1833. były: 13 szpitali, z dochodem 172,649 franków; 84 biur dobroczynności, z dochodem 77,465 franków. Departament ze względu administracyjnego i sądowniczego w r. 1841. dzielił się na 4 okręgi, 32 kantony (32 sądów pokoju). 580 gmin. Departament ten tworzy dycezya i biskupstwo Saint-Claude. Zostaje pod władzą trybunału i akademii w Besançon; należy do 6. dywizyi tamże.

JURA, pasmo gór w Europie zachodniej, poło-

żone na granicach Francyi i Szwajcaryi; główna gałęź ma około 300 w. długości, z tych 200 w. należy do linii grzbietowej Europy. System Jura składa się z wielu pasm równoległych oddzielonych długimi dolinami, rozciągającemi się na linii krzywej z pñd. ku pñ.-wsch. Doliny te są po przerzynane rzekami spływającemi ku pñ. i pñd. Z pierwszych są Orb, spływ jeziora Nefszatelskiego; Birse, spływ Renu; i Doubs, którą przeciwwał Jura, połączający pasmo Wogezów, zmusza do zwrócenia się ku pñd. ku Saonie; z drugich są Rodan, toczący wody pomiędzy Jura i Alpami; Bienne i Ain spływ Rodanu. Grunt Jura składa się głównie z wapienia szarego i oddzielnego piaskowca, znanego pod nazwą Jurasique. Znajdują się także tu piaskowce zielone, gips, alabaster, pokłady asfaltu, węgiel ziemny, marmur, żelazo w obfitości i źródła siarczane i solne. Jura ma piękne wołospady i liczne jaskinie stalaktytowe. Piękne lasy pokrywają wierzchołki tego pasma; w jego dolinach uprawiają wino i zboża. Rogacizny mnóstwo i pięknej, dostarczającej nabiału na znaczną fabrykację serów zwanych Grujerskimi. Wilków wielka liczba, niedźwiedzie zaś rzadkie, oto są jedyne zwierzęta niebezpieczne w tych stronach.

JURA, wyspa w Szkocyi, w hrab. Argyll, jedna z główniejszych Hebrydskich. Oddzielona kanałem t. n. od półwyspu Kintyre. Rozległość jej 27,000 hektarów, lecz uprawnych tylko 3,000 akrów. Ludność 1,264 m. Grunt górzysty niemal na całej przestrzeni wyspy. Chów owiec i kóz. Eksploatacja żelaza, manganu i łupku.

JURA, rz. w Ces. Rossyjskim, przypływową ze Żmudzi, pod M. Taurgen i przy Schreitlankeń w Prusach, uchodzi do Niemna. Z l. brz. poniżej Taurgen przyjmuje w siebie rzeczkę Szerawę.

JURBURG, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Wileńskiej, o 161 w. ku zach.-pñ. od Wilna, w powiecie Rosieńskim, na pr. brz. Niemna. Skład handlu znacznego płodami wywozowemi z Wilna i Grodna do Prus. W r. 1839. weszło do tutejszego portu 466 statków i 663 tratw.

JURJEWEC-POWOLSKOJ, M. w Cesar. Rossyjskim, stoł. pow. t. n., w gubernii Kostromskiej, o 143 w. ku wsch.-pñd. od Kostromy, na pr. brz. Wólgi. Handel łojem i zbożem.

JURIEWIEC, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Kostromskiej. Położone nad Wólga, liczy 16 kościołów, szkołę, 568 domów i 2,800.

JURIEW-POLSKI, M. w Cesarstwie Rossyjskim, w gubernii Włodzimirskiej. Posiada 7 kościołów

szkołę duchowną i 3 świątynie. liczy 478 domów, 87 murowanych; 3,924 m.

JURJURA, pasmo gór w Algierii, tworzące podział Atlasu Małego, z którym się styka ku pfd. W tém to pasmie znajduje się Biban czyli Bramy Żelazne, przejście z prowincji Algieru do prowincji Konstantyny.

JARUMENHA, M. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 61 w. ku wsch. od Evora, na pr. br. Guadiana; 530 m. Miasto obwarowane.

JUSZKOWICE, W. w Galicji, w obw. Złoczowski, o półtorej mili od Podhorzec, z pięknym parkiem i ogrodem wyborowych drzew owocowych.

JUTERBOK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, stół. obw. Juterbok-Luckenwalde, o 82 w. ku pfd.-zach. od Berlina; 4,517 m. Ważna fabryka sukna.

JUTLAND, ob. JYLLAND.

JUTROSZYN, M. w Prusach, w rej. Poznańskiej, pow. Krobskim, nad rz. Obrą. Ma kościół katolicki, ewangelicki, synagogę, fabryki sukna i płótna; 1,700 m. Na 85 w. ku pfd. od Poznania.

JUVIGNY, Mm. we Francji, w dep. Manche, o 6 w. ku pfd.-zach. od Mortain; 802 m.

JUVISSY, Mm. we Francji, w dep. Seine i Oise, o 11 w. ku pfd.-zach. od Corbeil, nad Orge, przy spływie tej rz. do Sekwany; 371 m. Stacja i rozprysnienie się linii kolei żelaznych do Paryża, Corbeil i Orleanu. Zamek z zwierzyńcem, założony według planów Le Notra.

JUZVADO, Mm. w Hiszpanii, na pfd.-zach. od Salamanki, na pr. br. Tormes.

JYLLAND, po francuzku JUTLAND, po włosku GIUTLAND, kraina w Danii, obejmująca sztyfty Aalborg, Aarhus, Ribe i Viborg. Rozległości ma 24864 wiorst kw. Ludność w roku 1840: 548,698 m. Grunt płaski, miejscami bardzo urodzajny, lecz obejmujący rozległe laguny i bagniska, oraz płaszczysty piasek. Staranna uprawa roli. Znaczny chów bydła, a nadewszystko trzody chlewnej. Rybołówstwo bardzo czynne na jeziorach i przy pobrzeżach. Liczne torfarnie. Częstokroć oznaczają pod nazwą Jutlandy pfd. (Sondre Jylland) księstwo Szlezwigskie, dla odróżnienia od Jutlandy właściwej, zwaną wówczas Jutlandą pfd. (Nordre-Jylland).

K. *

KAAB, EL KAAB, nazwa gruzów starożytnego miasta Elety, w wyższym Egipcie, na pr. brzegu Nilu.

KAADEN, KADAŃ, M. w Austrii, w Czechach, o 25 wiorst ku pfd.-zach. od Saatz (Zatecza), na l. brzegu Egru; 3,219 m. Kopalnie węgla. Przemysł rolniczy.

KAAFIORD, Mm. w Norwegii, w okręgu Finmark, nad zatoką Alten. Bogate kopalnie miedzi, eksploatowane przez Anglików od 1822. r. i zajmujące 1,100 osób.

KAAGÖE, wyspa na pfd.-zach. wybrzeżu Norwegii.

KAARTA, królestwo w Senegambii, w krainie Mandynków.

KABALLAR lub CABALLAR, Mm. w Hiszpanii, o 15 wiorst ku pfd.-wsch. od Segowii.

KABAN-MAADEN, M. w Turcji azjatyckiej, o 150 wiorst ku pfd.-zach. od Diarbekir, na pr. br. Eufratu. Eksploatacja kopalnianie w okolicach.

KABANES lub CABANES, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 20 wiorst ku wsch. od Castellon de la Plana; 1,800 m.

KABANILAS lub CABANILLAS, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 6 wiorst ku wsch. od Tudela, na l. brzegu Ebro.

KABANNES lub CABANNES, Mm. we Francji, w departamencie Bouches du Rhône, o 25 wiorst od Arles; 1,525 m. Uprawa drzew morwowych dla chowu jedwabników.

KABECO DE VIDE albo CABECO, Mm. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, o 35 wiorst ku wsch. od Aviz; 1,200 m.

KABES, 1) M. w Tunisi w Afryce, nad zatoką t. n., Syrtis Minor starożytnych, o 320 wiorst ku pfd. od Tunisi; 30,000 m. M. obronne. Port. W okolicach znajdują się zwałiska rzymskie. 2) Wielka zatoka tamże, pomiędzy przylądkami Vada i Zarzis. 3) Wyspy tamże; znaczniejsze z nich: Kerkeni, Zara, Zerbi.

KABEZARADOS lub CABEZARADOS, Mm. w Hiszpanii, o 35 wiorst ku pfd.-zach. od Ciudad-Real.

KABI, państwo i M. w Afryce, w Sudanie, na pfd. Sahary, nad rzeką Djoli-Ba, na wsch. prowincji Tombuktu.

KABINDA, M. w Gwinei Niższej, stoł. państw En-Goyo, nad oceanem Atlantyckim, o 80 wiorst ku pfd. od ujścia Zairy. Dobrze miejsce wylądowania. Niegdyś ważny handel niewolnikami, kością słoniową, miodem i woskiem.

KABO-FRIO lub CABO-FRIO, M. w Brazylii, o 110 wiorst ku wsch. od Rio-Janeiro, po nad pobrzeżem, ku pfd.-zach. od przylądka t. n. Ważny połów ryb; w okolicach eksploatacja kamienia wapiennego i piec do wypalania onego.

KABO-VERDE, ILHAS-DO-K... albo CABO-VERDE, WYSPY PRZYLĄDKA ZIEŁONEGO, archipelag w Afryce portugalskiej, na oceanie Atlantyckim, o 500 w. ku zach. przylądka Zielonego, od którego przybrały swoją nazwę. Obejmuje on 10 wysp, z tych najgłówniejsza Santiago; inne są: Fogo lub Ognista, Santo Antao czyli Ś. Antoniego, Brava, Sao Nicolao czyli Ś. Mikolaja, Boavista, Mayo, Sao Vicente czyli Ś. Wincetego, Sal lub Sel, i Santa Luzia. Leżą pomiędzy 24° 41' i 17° 20 szerokości pfd., a 24° 40' i 27° 50' długości zach. Rozległości mają około 4400 wiorst kw. Ludność w roku 1831: 60,000 m., z pomiędzy tych mało tylko liczba portugalczyków, reszta mulaci i murzyni wolni lub niewolnicy. Wyspy te są początku wulkanicznego i mają jeszcze czynne wulkany na wyspie Fogo; górzyste w ogólności i niepłodne. Klimat dość zdrowy; w czasie pory upałów, które trwają od listopada do lipca i są nadzwyczajne; nader niezdrowy w porze deszczów; posucha często szkodliwa i zębna. Grunt jednak urodzajny i leśniste w wielu miejscach. Najpospolitsze gatunki drzew tutejszych są: tamaryn i palma. Uprawa roli bardzo zaniedbana. Główniejsze zbiory są: ryżu, maisu, indygo i bawełny; żadnego zboża; zbiory trzciny cukrowej, patatów, owoców wybornych, fig, bananów, pomarańcz, cytryn, granatów, gojaw, rodzynków, melonów i t. d. Znaczny zbiór mchu malarskiego (d'Orseille) bardzo cenionego, z którego dochód przez rząd zmonopolizowany, najmniej być może ceniony na 1200000 franków. Zwierzęta liczne, nadewszystko kozy i osły; rogaćca w dolinach; drobiu obfitość; zółwiów wylęganych mnóstwo, jak również i pszczoły. Eksploatacja soli morskiej bardzo znaczna na wyspach Sal, Boavista i Mayo. Przemysł ogranicza się na

tkaninach bawełnianych i garbowaniu skór. Artykuły złąd wyprawiane są: bawełna, mech, indygo, owoce, sól, skóry kozłowe i wołowe, tran z zółwi i rum. Handel wywozowy z Stanami Zjednoczonymi Ameryki pfd. w roku 1840. na 158,479 franków. Przywozowy na 85,420 dollarów. Wyspy przylądka Zielonego tworzą okręg administracyjny, od którego zależą zakłady portugalskie na pobrzeżach Senegambii (wyspy Bissagos, miasto Cacheo i osady Zenghior, Farim i Geba), stanowił on w roku 1835. ludność 12,000 ognisk, czyli około 65,000 m. Stolicą gubernium było niegdyś Santiago albo Ribera-Grande, M. biskupie na wyspie Santiago, teraz zaś Villa-de-Praya, na tejże wyspie. Wyspy te są punktem wypoczynku dla okrętów płynących do Brazylii i Indji wschodnich; najlepsze porty są: Porto-Grande na wyspie Ś. Wincetego i Villa-Praya. Odkryte one zostały przez generałczyka Antonio Noli, żeglarza w służbie portugalskiej, w 1450. roku ukolonizowane zostały przez Portugalczków, którzy znaleźli niektóre zaludnione, inne zaś zupełnie opustoszałe.

KABR-IBRAHIM, KHATIL, M. w Turcji azjatyckiej, w Syrii, w pobliżu morza Martwego, o 35 wiorst ku pfd. od Jerozolimy. Grobowce Abrahama i jego żony Sary, Izaaka, Jakóba, Rebeki i Racheli; 5,000 m.

KABRA, 1) M. w Nigrycji, o 8 wiorst ku pfd.-wsch. od Tombuktu, na l. brzegu Djoliba. 2) Mm. w Hiszpanii, w prowincji Korduby, o 50 wiorst ku pfd.-wsch. od Korduby, nad Cabra.

KABRAS lub CABRAS, Mm. w Sardynii, w prowincji Busachi, o 6 wiorst ku zach.-pfd. od Oristano, nad Laguną dostarczającą najlepsze ryby na wyspie; 2,800 m. Ważne rybołówstwo, zbiór wylęganych rodzynek.

KABRERA, włoska nazwa wyspy greckiej Ski-za, na pfd.-zach. krańcu Morei.

KABRERETS lub CABRERETS, Mm. we Francji, w dep. Lot, o 18 wiorst ku wsch.-pfd. od Cahors, nad Selle; 959 m.

KABRESPINE lub CABRESPINE, Mm. we Francji, w depar. Aude, o 20 wiorst ku pfd.-wsch. od Carcassonne, nad Clamons; 871 m. Fabrykacja sukna.

KABSDORF, Mm. w Węgrzech, w komitacie Zypsa, na pfd.-zach. M. Czwartek (Donnersmarkt).

KABU, kraj w Senegambii, między rz. Rio Grande i Gambia, wydaje w znacznej obfitości: ryż, kukurydzę, zboże, indygo, bawełnę, pieprz, a nawet i złoto.

(*) Wszystkie nazwy miejsc obcych nie objęte pod literą C., znajdują tutaj swoje pomieszczenie.

KABUL, M. w Afganistanie, stol. kraju t. n., nad Kabulem. Leży pod 34° 22' szerokości pñ., a 66° 57' długości wsch. Ludności w r. 1835. do 60,000 m. Złupione w roku 1842. przez Anglików, którzy wyparci złod zostali w skutku powstania.

KABUL lub **KABULISTAN**, *ob. AFGANISTAN*.

KACCJA lub **CACCJA**, przylądek na półwyspie Sardynii, o 18 wiorst ku zach. od Alghero. Ciekawa i bardzo zajmująca grota stalaktytowa tu się znajduje, zwana grota Neptuna.

KACELLA lub **CACELLA**, Mm. w Portugalii, w Algarwii, o 10 wiorst ku wsch. od Tavira, nad oceanem Atlantyckim, przy ujściu Guadiany; 1,000 m. Mały port.

KACERES NUEVA lub **CACERES NUEVA**, M. na wyspach Filipińskich, stol. prowincji Camarinas, na wyspie Luçon, o 280 wiorst ku pñd. od Manilli, na wsch. półwyspu wyspy i zatoki St. Miguel. Stolica biskupa sufragana Manilli.

KACZKA, mała rzeka w królestwie Polskim, wpada do rzeki Kamienniej, poniżej Wąchocka; ma początek w leśnictwie rządowym Bodzentyn, we wsi Siekierno. Długa na 12 wiorst; ma taką obfitość wody, że nadaje ruch zakładom żelaznym w Mostkach i Parszowie.

KACZYKA, W. w Galicji, w obwodzie Czerniowieckim, 5 mil od Suczawy. Ma znaczne saliny i niedawno otworzoną kopalnię węgla ziemnych.

KADAQUES lub **CADAQUES**, Mm. w Hiszpanii, w prowincji Girona, o 6 wiorst ku pñd.-wsch. od Rosas, nad morzem Śródziemnym. Mały port.

KADAVEDO lub **CADAVEDO**, Mm. w Hiszpanii, w prowincji Asturia, o 45 wiorst ku zach.-pñd. od Oviedo, nad zatoką Gaskońską. Mały port.

KADEAC lub **CADEAC**, Mm. we Francji, w departamencie Wyższych Pyreniej, o 2 wiorst ku pñd.-zach. od Arreau, nad Nesle; 506 m. Źródła siarczane i zakład kapieli.

KADEMARIO, lub **CADEMARIO**, Mm. w Szwajcarii, w kantonie Tessin, o 10 w. ku zach.-pñd. od Lugano, u spodu góry t. n.; 244 m.

KADEREITA lub **CADEREITA**, M. w Meksyku, o 115 wiorst ku pñd. od Meksyku; 3,000 m. W okolicach bogate kopalnie srebra w eksploatacji.

KADER-IDRIS, lub **CADER-IDRIS**, góra w Anglii, w księstwie Wallii, w hrab. Merioneth, w pobliżu Dolgelly. Góra najwyższa w królestwie po Snowdon.

KADEROUSSE lub **CADEROUSSE**, Mm. we Francji, w depart. Vaucluse, o 5 wiorst ku pñd.-zach. od Orange, na l. brzegu Rodanu; 3,169 m. Wielka uprawa marzanny; przedziałnie jedwabiu.

KADIERE lub **CADIERE**, Mm. we Francji, w depart. Var, o 15 w. ku pñd.-zach. od Tuluzy; 2,616 m. Zbiór zwyczajnego wina czerwonego.

KADII, Mm. w Cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Kostromskiej, w powiecie Makariewskim, o 130 wiorst ku wsch. od Kostromy.

KADILLAC lub **CADILLAC**, Mm. we Francji, w depart. Girondy, o 28 w. ku pñd.-wsch. od Bordeaux, na pr. brz. Garonny; 1,522 m. Stolica kantonu. Dom centralny czyli więzienie dla kobiet (205 uwięzionych w r. 1835). Szpital obfakanych. Zbiór bardzo dobrego białego wina i zwyczajnego czerwonego. Fabrykacja cegieł i narzędzi rolniczych. Handel nader ożywiony, skład wszystkich artykułów żywności z Benaugue.

KADIAK lub **KODIAK**, wyspa w Ameryce rosyjskiej, na wielkim oceanie Spokojnym, oddzielona od lądu stałego cieśniną Kenajskoj. Tu jest jeden z kantorów kompanii rosyjsko-amerykańskiej.

KADILLON lub **CADILLON**, Mm. we Francji, w depart. Dolnych Pyreniej; 357 m. Zbiór win białych bardzo cenionych, zwanych Viquebille, oraz win czerwonych.

KADNIKOW, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gubern. Wołogodzkiej, stol. pow. t. n., o 42 w. ku pñd.-wsch. od Wołogdy, nad Sodemą, spływem Szukbony; 900 m.

KADOLZBURG, Mm. w Bawarii, stol. obw. t. n., w cyrk. Środkowej Frankonii; 900 m.

KADOM, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gubern. Tambowskiej, pow. Temnikow, o 258 w. ku pñd. od Tambowa, nad Moksą.

KADREYTA lub **CADREYTA**, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 40 w. ku pñd. od Pampeluny, na l. brz. Ebro.

KADYKS, **CADIX** po francuzku, **CADICE** po włosku, prowincja w Hiszpanii, w Andaluzji, obejmująca południową część król. Sewilli; graniczy na pñ. z prow. Sewilla, na wsch. z Malagą, na pñd. z Gibraltarem, na pñd.-zach. z oceanem Atlantyckim. Część wsch. pokryta górami Ronda. Najznaczniejszą w niej rzeką jest Guadaleita. Ludności 324,700 m. 2) M. w Hiszpanii, stol. prow. t. n., w Andaluzji, o 460 w. ku pñd.-zach. od Madrytu, a 80 w. także ku pñd.-zach. od Sewilli, zaś 95 w. ku pñd.-zach. od Gibraltaru; na skale, w kończy nie pñ. półwyspu Leonu, nad zatoką Kadykską, utworzoną z Leon i lądu stałego. Leży pod 36° 31' 7" szer. pñ., a 8° 38' 32" dłg. zach. Ludność w r. 1838: 58,525 m. Jedno z najbarwniejszych miejsc w Europie tak z swojego położenia, lecz i fortyfikacji, które osłaniają tak miasto jak i zatokę. M. jest

oddzielone od reszty wyspy kanałem Cortadura, i niepodobnym do wylądowania, w całym prawie zakroju jest najęzione skałami i ławicami piasku. Port marynarki wojkowej i stol. M. jednego z dep. morskich królestwa (port wojkowy i arsenał budowlany morski jest w Caracca, o 9 w. ku pñd.-wsch. od M., nad kanałem oddzielającym wyspę Leon od lądu stałego). Stolica biskupa sufragana Sewilli. Szkoła czyli kolegium lekarskie i chirurgiczne, obserwatorium, pobyt konsułów zagranicznych. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden: fabrykacja wstążek, i złotnictwo z jubilerstwem. W okolicach plantacje nopalu i zbiór koszenilli. Port sztuczny i przystępny dla małych statków, lecz dobre miejsce do zarzucania kotwic dla wielkich, w małej odległości od miasta. Port handlowy najznaczniejszy w królestwie i główny skład towarów i pñdów kolonialnych. Ważniejsze artykuły przywozowe były: cukier, kawa, kakao, len, konopie, płótna, ryby solone, drzewo, tytuń w liściach i 143,704,500 sztuk cygar (w r. 1837.), skóry, bawełna i tkaniny bawełniane, ryż, korzenie, indygo. Wina białe Xeres stanowią główny artykuł wywozu, rocznie do 15,000 beczek, wartości 12,000,000 franków, z tych przeszło 3/4 do Anglii; inne pñdy wywozowe są: wódka, pomarańcze i inne owoce. Ogólna wartość wywozu w r. 1834. wynosiła 42,500,000 franków, przywozu 28,900,000 franków. Handel przybrzeżny bardzo znaczny. Kadyks prócz robót fortyfikacyjnych nie posiada żadnej znamienitej budowl. Miasto nie ma żadnej wody zdanej do picia, prócz tej jaka przecho wuje się w cysternach. Miasto nader starożytne, znane Gades, założone przez Tyryjczyków. W ostatnim wieku (1720. do 1778.) wyłączny skład handlu hiszpańskiego z osadami, i jedno z miejsc najzamożniejszych w Europie; nader podupadło w dawnej świetności od czasu emancypacji posiadłości hiszpańskich w Ameryce; ogłoszone portem wolnym w r. 1829, lecz ten przywilej postradało w 1832., z powodu znacznej kontrabandy jakowa miała miejsce. Kadyks zdobyty i zrabowany był przez Anglików w r. 1596., nadaremnie oblegany przez nich w r. 1626. i 1702. Siedlisko kortezów w r. 1809. i 1812., i nadaremnie przez ten czas blokowane przez Francuzów; przez kapitulację w r. 1823. poddało się księciu Angoulême.

KAERLEON, M. w Anglii, o 29 w. ku pñd.-zach. od Monmouth, nad Usk; 1,071 m. W okolicach eksploatacja żelaza i cyny. Ruiny i starożytności rzymskie; szczątki amfiteatru znanego w kraju pod nazwą stołu okrągłego króla Artura. To miasto, stol. *Stow. Geogr. Pow. T. I.*

lica owego władcy i siedlisko metropolitalne księstwa Walli, jeszcze w wiekach średnich ważną odgrywało rolę. Jest ono Isca Silurum rzymian, owa stolica Brytania secunda.

KAERPHILLY, M. w Anglii, w księstwie Walli, w hrab. Glamorgan, o 12 w. ku pñd. od Cardiff, pomiędzy Taaf i Rumney; 2,818 m. W okolicach eksploatacja węgla ziemnego, żelaza i kuźnice. Wyroby lniane. Prześliczne zwałiska pysznego zamku normandzkiego, należącego niegdyś do ulubieńca Edwarda II., Hugh Le De Spencer.

KAERWYS, M. w Anglii, w księstwie Walli, w hrab. Flint, o 8 w. ku pñd.-zach. od M. t. n.; 985 m. Niegdyś stol. hrab., aż do panowania królowej Elżbiety; miejsce corocznego zebrania Bardów Gallickich.

KAESTRE lub **CAESTRE**, Mm. we Francji, w depart. du Nord, o 8 w. od Hazebrouck; 1,653 m. Znaczny jarmark na konie, 18. listopada.

KAFAGIOLO lub **CAFAGIOLO**, Mm. w Toskanii, o 25 w. ku pñd.-wsch. od Florencji, nad rz. Sieva. Zamek Wielkiego księcia, zbudowany w XV. wieku przez wielkiego Kosmusa Medyceusza.

KÄFERMARKT, Mm. w Austrii, w cyrk. Mühl, na pñd. Freistadt.

KAFFA, 1) kraj na pñd. Habeszu, między rz. Goszop i uchodzącą do niej Omą. Obszerne lasy drzew kawowych. 2) *ob. JENIKALE*.

KAFFRERYA, wielka kraina w Afryce pñd., rozciąga się od oceanu Atlantyckiego do oceanu Indyjskiego, na pñ. kolonii Kapu i krainy Hottentotów, na pñd. Gwinei, Nigrycy i Mozambiku. Kraina ta prawie zupełnie jest nieznaną, i zamieszkiwaną od mnóstwa rozmaitych ludów, dzieli się na wiele oddzielnych krain, z których głównejsze są: Kaffrerya właściwa, Monomotapa i kraina Betjouanasów. Kaffrerya właściwa rozciąga się wzdłuż oceanu Indyjskiego, na półwyspie Natal, pomiędzy Mozambikiem na pñ., i kolonią Kapu na pñd., na zach. krainy Hottentotów i Betjouanasów. Jest ona zaludniona przez mnóstwo pokoleń, tworzących urozmaicenie plemienia murzańskiego, odznaczające się piękną rysów.

KAGUL, M. w Ces. Rosyjskim, obw. Bessarabskim, pow. Izmailowski, o 160 w. od Kiszyniowa.

KAHAWBA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., w pañ. Alabama, stol. hrab. Dallas, o 125 w. ku pñd.-wsch. od Saint-Stephens, nad Alabamą, przy ujściu rz. t. n. Zakład kwitnący, założony w r. 1818.

KAHIR-SEVEEN, Mm. w Irlandii, w hrab. Kerry, o 45 wiorst ku pñd.-zach. od Trale, na l. brz.

Walentia, przy jej ujściu, naprzeciw wyspy t. n.; 205 m. Mały port. Saliny.

KAHLA, M. w księstwie Sasko-Altenburskim, stoł. amtu t. n., na l. brz. Saali; 2,400 m. Handel drzewem.

KAHLENGBERGE, pasmo gór w państwie Austriackim. Tworzy ono pomniejsze pasmo Alp Noryckich, które się rozciąga aż do Dunaju.

KAHLWANG, KALLWANG, Mm. w Austrii, w Styrii, o 40 w. ku zach. od Bruck (Mostu), nad Lissing. Eksploatacja miedzi najobfitsza w kraju.

KAHME lub KÄME, KAMIONNA, Mm. w Prusach, w wielkim księstwie Poznańskim, w pow. Wrześniowskim; 635 m. w 1837. r.

KAHOKIA, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., w pañ. Illinois, w hrb. Saint-Clair, o 8 w. ku pñd.-wsch. od Saint-Louis, przy ujściu Kahokia do Mississipi; 1,000 m. Niegdyś bardzo kwitnący zakład wzniesiony przez Francuzów w r. 1683.

KARWÄNDELGBERGE, wzgórze w Bawarii, na pñd. pow. Werdenfels.

KAHYTE lub CAHYTE, VILLANOVA-DA-RAYNHA, M. w Brazylii, w prow. Minas-Geraes, o 12 w. ku pñd.-wsch. od Sabara. Płaczka złota. Założone w r. 1714.

KAJANA, M. w Finlandyi, stoł. obw. t. n., w łanie Uleåborg, o 933 w. od Helsingfors, nad Oulujoki; 320 m. Zamek Kajanaborg.

KAJANO, PAGGIO-A-CAJANO, Mm. w Toskanii, o 18 w. ku zach. od Florencyi, a 8 w. ku pñd. od Prato, w pobliżu Ombrone. Piękna willa wielkiego księcia, z obszernymi zakładami gospodarstwa rolnego. W okolicach most wiszący żelazny narz. Ombrone, zbudowany w r. 1833., najpierwszy tego rodzaju wzniesiony w wielkim księstwie. W tutejszym zamku zbudowanym przez Wawrzyńca Medyceusza, a niegdyś zwanym villa ambra, zmarła sławna Bianca Capello, w r. 1589.

KAJAZZO lub CAJAZZO, M. w Neapolitańskim, w prow. Terra-di-Lavoro, o 25 w. ku pñd. od Piedimonte, w pobliżu Volturmo; 3,891 m. Zbiór dobrego wina. Miasto bardzo starodawne.

KAIFFA, M. w Syrii, u spodu góry Karmelu, nad mr. Śródziemnym, o 10 w. ku pñd. od Saint-Jean-d'Acre. Port. Warownia. Zdobyte przez Klebera w r. 1799.

KAINA, M. w Prusach, rej. Merseburgska, okr. Zeitz; 714 m.

KAINO, CAINO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Medyolańskiej, o 10 w. ku pñ.-wsch. od Brescia; 1,000 m. Zbiór jedwabiu. Papierne.

KALŃSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Tomskiej, o 420 w. ku pñd.-zach. od Tomska, na pr. brz. Om; 4,000 m. Miasto obwarowane. Handel futrami.

KAIR, EL KAHIREH (zwycięzki) po Arabsku, EL MASR (stolica) po Egipsku, stolica Egiptu, w Dolnym Egipcie, około 1,250 w. ku pñd. od Konstantynopola, o 1 w. od pr. brz. Nilu, na którym są położone dwa jego przedmieścia, Boulak i Stary Kair. Leży pod 30° 2' 21" szer. pñ., a 28° 58' 30" dñg. wsch. Kair posiada ludność 240,000 mieszkańców, z tych 190,000 Egipcyan, 10,090 Koptów, 4,000 Żydów, 5,000 Syryjczyków, 5,000 Greków, 2,000 Armieńczyków, kilkunastu Europejczyków czyli Franków. Miasto najznaczniejsze w Egipcie, a po Konstantynopolu w całym państwie tureckim, a nawet w wszystkich krajach muzułmańskich. Warownia. Zwykły pobyt wicekróla i siedzisko rządu. Centrum wszystkich zakładów naukowych i przemysłowych utworzonych przez Mehmeda Alego; jedno z miast najczystszych i najbardziej szanowanych w Islamizmie; rezydencja patriarchy koptyjskiego, i patriarchów katolickiego i greckiego w Aleksandrii. Z dawnych szkół najslawniejszą jest przy meczecie El-Azhar, szkoła teologiczna, rodzaj uniwersytetu arabskiego, z biblioteką; z pomiędzy szkół utworzonych już przez wicekróla na wzór europejskich, bądź to w samym Kairze, bądź w jego okolicach są: szkoła inżynierów w Boulak; wielkie kolegium i szkoła lekarska w Abouzabel, szkoła weterynaryi w Schoobra, szkoły artylerji i kawalerji w Ghizeh, szkoła babienia i szpital położniczy, szkoły początkowe przy wszystkich prawie meczetach. Piękne szpitale dobrze urządzone zostały pozakładane dla wojska i marynarki, oraz dom dla obłąkanych. Jedynymi wielkimi zakładami przemysłowymi jeszcze są utworzone na wielką skalę przez Mehmeda Alego: arsenał z działolejnią, fabryka ręcznej broni i uzbrojenia wszelkiego rodzaju, drukarnia w Boulak, rękodzielnie bawełnianych i lnianych wyrobów, farbiernie i przetworów chemicznych, prochownie, saletrarnie i garbarnia. Pomiędzy płodami przemysłu odznaczają się: tkaniny jedwabne, lniane, wełniane, bawełniane i z włosów końskich; wyroby pasamonicze, mat, ze skóry i sałianu, jubilerskie, pachnidła, garncarstwo, tokarstwo z drzewa, kości słoniowej i bursztynu, i t. d.; wszystkie te płody w ogólności nie są w znacznej ilości. Jedyna moneta Egipska znajduje się w Kairze. To miasto oddawna było składem handlu Egipskiego; lecz dzisiejszy jego handel bardzo ma-

ło jest ważny. Trzy karawany przybywają jeszcze corocznie do Kairu z Murzuk, Sennar i Dar-Fur; ich głównym bogactwem są niewolnicy, których do 10,000 corocznie sprowadzają. Miasto Kair zbudowane jest na pochyłości i u spodu odosobnionych wzgórz pasma Dżebel-Mokattan. Jest obwiedziony starodawnymi murami, a sam środek wzgórza zajmuje cytadela, mieści w sobie pałac wicekróla, dywan, arsenał i mennicę; warownie wzniesione w kończynie pasma Mokattan górują nad cytadelą. Ogrody i plantacje oddzielają miasto od jego obu przedmieść, Boulak i Starego Kairu, które są dwoma portami, położonemi nad Nilem, naprzeciw wysp Boula i Roudah. Znakomitszych budowli Kair posiada mnóstwo, z pomiędzy nich wiele mieści się w rzędzie najpiękniejszych pomników budownictwa arabskiego, odnoszących się do czasów panowania Arabów i starodawnych Sułtanów Egiptu, 400 meczetów, z pomiędzy tych odznacza się: 40 bogactwem architektury, a z tych szczególniej meczet Tulun, największy i najdawniejszy, zbudowany był bowiem w IX. wieku; meczet sułtana Hassana-Ain, najbardziej poważany w Egipcie; El-Azhar, najzamożniejszy i zwany wielkim meczetem. Po meczetach godne są widzenia starożytne bramy, a nadewszystko Bab-el-Nasr, wodociąg długi na 3 w., który od Starego Kairu toczy wody Nilu do cytadeli; bogate grobowce władców Mameluków. Z dawnych budowli w cytadeli, odznaczają się: pałac czyli dywan Jussufa i studnie Józefa, tak nazwane od sułtana Saładyna (Yussuf Salah-eh-dyn), który je zbudował; mają one 15 metrów obwodu i są wykute w skale aż równo z poziomem Nilu, i biorą od niego wody na 90 metrów głębokości, słyną cudowną poręczą stożkową, po której bydy pociągowe może zejść aż na same ich dno. Stary Kair ma 7 wież, które dotąd się jeszcze zowią spichlerzami Józefa, i zawsze służą pierwotnemu swojemu przeznaczeniu. Na wyspie Rosdach znajduje się ów sławny Nilometr: kolumna stopniowa wznosząca się z głębi studni komunikującej z Nilem, i przeznaczona do wskazywania wysokości wód rzeki w czasie ich wezbrania. Liczne cysterny czyli publiczne rezerwary wody, i piękne kąpiele są ozdobą miasta. Z nowszych budowli celują pałac Ibrahima-Baszy, z rozległemi ogrodami nad Nilem, pomiędzy Boulak i Starym Kairem, a w okolicach rezydencja zachwycająca wicekróla w Schonbra. Cmentarze czyli miasto grobów, położone po za miastem, odznaczają się bogactwem nagrobków. Kair posiada mnóstwo placów, z tych główniejszy jest Ezbe-

kyeh otoczony najpiękniejszymi domami prywatnymi; w czasie wezbrania Nilu całkiem są zalane, i wówczas pokryte łożdżami. Kanał do nawodnienia, rozpoczynający się przy Starym Kairze, przerywa miasto w całej długości, drugi przechodzi po za obwód. Klimat Kairu jest zdrowy, mało zimny; upały silne równie w lecie, a nawet i w zimie, śnieg nigdy nie spada, lecz za to noce bywają bardzo chłodne. Temperatura średnia dnia jest około + 18° R; deszcze rzadkie, zastępowane są obfitą rosą. To miasto często bywa trapię morową zarazą; lecz przyczynę takowej przypisać należy natłoczeniu domostw, jedne na drugich, i obrzydłej nieczystości niektórych cyrkulów. Wzniesione zostało na miejscu Babilonu zbudowanego przez Kambyzesa na zwaliskach Latopolis Egipcyan; był założony przez Arabów około 970. r. (cytadela zbudowana przez Saładyna w r. 1176.) aż do r. 1517., epoki podboju Turków, ciągle było stolicą Egiptu, od téj zaś epoki rezydencją baszów gubernatorów prowincyj. Francuzi zajmowali Kair od 1798. do 1801. r.

KAIRA, M. w Indostanie angielskim, stołeczne obwodu t. n., w prezydenturze Bombay, o 180 wiorst ku pñ.-zach. od Suraty. Miasto warowne, z garnizonem angielskim.

KAIRO, KATON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowy-York, o 17 w. ku zach. od Aten, na pr. brzegu Hudson. Ludność w 1840. r. 2,862 m.

KAIROUAN, po angielsku KAIRWAN, M. w Tunisie, o 130 wiorst ku pñd.-wsch. od Tunisu, na piaszczynie piaszczystej. Ludności ma 50,000 m. Miasto warowne. Fabrykacja sałianów żółtych bardzo doskonałych. Piękny meczet na 50 kolumnach granitowych. Niegdyś bardzo ważne, było stolicą kalifów afrykańskich.

KAISARIEH, 1) M. w Turcyi azjatyckiej, w Karamanii, nad Kara-Su. Ludność 25,000 m. Wielki handel bawełną, uprawianą w okolicach. Wyroby sałianu i tkanin bawełnianych. Miasto bardzo starodawne, zwane niegdyś Mazaca, później zmieniło nazwę na Cezarea, za panowania Tyberyusza. Zdobyte i złupione przez Saporą; w owej epoce miało mieć 400,000 m. Miejsce urodzenia S. Bazylego. 2) Miasto w Syrii, o 22 wiorst od S. Jean d'Acre, nad morzem Śródziemnym. M. w zwaliskach, zamieszkiwane teraz tylko przez rybaków.

KAISERBERG, M. w depar. francuskim Wyższego Renu, na pñ.-zach. od Holmaru; 3,000 m.

KAISERSECH, Mm. w Prusach, w rejencji Reń-

skieć, okręgu Kochem, o 35 wiorst ku pfd.-zach. od Koblenz; 700 m.

KAISERSLAUTERN, M. w Bawarii, w obwodzie Pfalz, o 50 wiorst ku zach.-pfn. od Spiru, nad rzeką Lauter. Urząd górniczy; magazyny soli, kilka fabryk, kopalnie rudy żelaznej, węgla i t. p.; 7,375 m.

KAISERSTUHL, Mm. w Szwajcarii, w kantonie Argowii, o 10 wiorst ku wsch.-pfd. od Zurzach, nad Renem; 395 m. Zwaliska starożytności rzymskich w okolicach.

KAISERSWERTH, M. w Prusach, w prowincji Reński, nad Renem, o 9 wiorst ku pfn.-zach. od Düsseldorf; 1,554 m. w roku 1837. Fabryki aksamitu, jedwabów, tabaki.

KAIVANO czyli CAIVANO, Mm. w ks. Neapolitańskim, o 12 wiorst ku pfn.-wsch. od Neapolu, w obwodzie Casoria.

KAKABAN, jedna z wysp Maratuba, wśród morza Celebes, na wsch. od Borneo.

KAKEGAWA, M. na wyspie japońskiej Nifon, na pfd.-zach. od Jedo.

KAKONDA lub CACONDA, M. w Afryce portugalskiej, w Angola, o 350 wiorst ku pfn.-zach. od Saint-Philip-de-Benguella. Niedługo Portugalczykowie mieli tu warownię i posterunek wojskowy.

KAKURI, lub CACURI, Mm. w królestwie Neapolitańskim, w Kalabrii-Ulteriore II., o 30 wiorst ku pfn.-zach. od Cotrone; 1,000 m. W okolicach eksploatacja soli.

KALABAR, kraj nadbrzeżny w Afryce, w Wyższej Gwinei, na wybrzeżu Benin. Dzieli się na Nowy Kalabar, między przylądkami Formosa i Foco, oraz Stary Kalabar w okolicy rzeki del Rey, w zachodnim krańcu Beninu. Pierwszy oddziela rzekę Nowy-Kalabar, na zachód od Boni; zaludniony jest pokoleniem negrów silnej budowy ciała, dosyć ukształconych, wyłącznie handlowi niewolników oddanych; z M. stoł. Nowy-Kalabar, nad rzeką t. n. Drugi zaś, czyli Stary Kalabar, oprócz rz. granicznej, powyżej wymienionej, skropiony jest rzeką Stary-Kalabar, przy której ujściu leży M. stołeczne Stary-Kalabar, czyli Dukestown. Mieszkańcy negry, odznaczają się oświatą, prowadzą znaczny handel, bawełną, hebanem, woskiem, kością słoniową, olejem palmowym i t. p.

KALABOZO, M. w Ameryce pfd., w Venezuela, o 210 wiorst ku pfd.-zach. od Caracas, nad Guarico, spływa z l. strony Orenoki, w pośrodku Ilanos; 4,000 m. Hodowla i handel bydłem. Okoliczne stawy obfitują w drętwiki. Założone w początkach XVIII. wieku.

KALABRYA, kraina i dawna prowincja królestwa Neapolitańskiego, tworząca pfd. kończące tego królestwa i całych Włoch. Leży pomiędzy 37° 46' a 40° szer. pfn.; 13° 20' a 14° 54' dfg. wsch.; nad zatoką Tarentu, mr. Joński, i mr. Toskańskim. Powierzchnia ma rozległości 5066 mil kwadr. neapolitańskich. Ludność w r. 1837: 1,032,116 m. Tworzy ona trzy prowincje: Kalabria Citra, Kalabria Ultra I, i Kalabria Ultra II.

KALABRIA CITRA, prowincja Neapolitańska; M. stoł. Cosenza. Powierzchnia ma rozległości 2160 mil kw. neapolitańskich. Ludność w r. 1837: 402,757 m., po większej części Arnauci albo Albańczykowie. Kraj górzysty, przetrzymany na zach. pasmem Apenin, i pokryty na pfd.-wsch. massami Sila. Bogate lasy na górach. Doliny bardzo urodzajne obfity wydają zbiór oliwy i win bardzo cenionych, nadewszystko Cirella, Castrovillari, Diamonte i Belvedere; dostateczny zbiór zboża. Znaczny chów bydła, owiec i dobrej rasy koni, mułów i osłów, trzody chlewniej, i ogromnej liczby kóz; chów znakomity jedwabników i pszczół. Najsłynniejsza eksploatacja soli w Altomonte. Eksploatacja żelaza, siarki, alabastru, gipsu, marmurów i pięknej gliny garncarskiej. Nader ożywiony połów tuńczyków i sardynek w mr. Tyrryjskim. Handel drzewem budulcowym i dla marynarki, oliwą, winami, pięknymi rodzenkami z Diamonte, i Belvederu, jedwabiem, wełną, terpentyną, i solonemi rybami. Dzieli się na 4 powiaty.

KALABRIA ULTRA-PRIMA, prowincja w królestwie Neapolitańskim. Powierzchnia ma rozległości 1152 mil kwadr. neapolit.; w kończynie pfd.-wsch. Włoch, z M. stoł. Reggio. Ludność w r. 1837: 272,444 m. Kraj górzysty przetrzymany środkiem pasmem Apenin, które są zwane cieplarniami Włoch. Obfity zbiór owoców wysmienitych, pomarańcz, cytryn, bergamottów, granatów, fig, i innych owoców stref południowych wszelkiego rodzaju; zbiór win, z tych Gerace najbardziej cenione. Ważny chów jedwabników, zbiór jedwabiu najbardziej słynnego w kraju, nadewszystko w Reggio. Połów tuńczyków, sardynek a nadewszystko miecznik (espadon). Eksploatacja żelaza. Handel jedwabiem, owocami i essencjami. Dzieli się na 3 powiaty.

KALABRIA ULTRA SECUNDA, prowincja w królestwie Neapolitańskim. Rozległości ma 1754 mil kwadr. neapolit. Ludność w 1837: 356,915 m. Kraj górzysty przetrzymany pasmem Apenin i pokryty ku pfn.-wsch. przeciwkami Sila. W górach piękne lasy, a nadewszystko w Sila. Doliny bardzo uro-

dzajne. Zbiór zboża i win, z tych najwięcej cenione Monteleone, Santa Eufemia, i Nicastro. Słynna oliwa, len, konopie, bawełna, szafran. Zbiór mianny w lasach Sila. Chów koni, najsłynniejszych w królestwie; chów jedwabników i pszczół. Połów tuńczyków, sardynek i sardeli. Eksploatacja żelaza, soli i pięknych marmurów. Handel ożywiony, szczególnie jedwabiem i oliwą. Dzieli się na 4 powiaty.

KALABRITTO lub CALABRITTO, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Principato-Citeriore, o 15 w. ku pfn.-wsch. od Campagna, nad Sele; 2,400 m. Ważne jarmarki.

KALABRYTA, M. w Grecji (w Morei), stoł. dycezyi Kyllenie, o 26 w. ku pfd.-wsch. od Patras.

KALACEYTE lub CALACEYTE, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, w prow. Saragossa, o 20 w. ku wsch. od Alcaniz.

KALAI-SIFID, M. w Persji, w prow. Farsistan, o 155 w. ku pfn.-zach. od Szyraz, na wierzchołku góry odosobnionej wzniesione.

KALAMAI, KALAMATA, M. w Grecji, w Morei, stoł. dycezyi Messenia, w głębi zatoki Koron. Stolica trybunału 1 instancyi, oraz biskupa prawosławnego Messenii. Komora, port handlowy dość czynny. Wywóz wełny, oliwy, surowego jedwabiu, fig najbardziej cenionych w Europie.

KALAMOCHA lub CALAMOCHA, Mm. w Hiszpanii, w Aragonii, o 55 w. ku pfn.-zach. od Furule, nad Xiloca.

KALANDA lub CALANDA, Mm. w Hiszpanii (w Aragonii), o 10 w. ku pfd.-zach. od Alcaniz, przy ujściu rz. t. n. do Gwadalupe.

KALANGIANOS lub CALANGIANOS, Mm. w Sardynii, w prow. Ozieri, o 8 w. ku wsch.-pfn. od Jempio, w pośrodku gór; 1,650 m.

KALANKA lub CALANCA, dolina w Szwajcarii, w kantonie Gryzonów, pomiędzy Val Blegno i Val Misocao. Ta dolina, urodzajna w swojej niższej części, jest przetrzymana przez Kalankaską, spływ z pr. str. Muesa. Bierze swoją nazwę od dawnego zamku warownego Kalanka, dzisiaj w zwaliskach, w pobliżu wioski Santa Maria.

KALANNA, M. w Nigrycji, stoł. król. t. n., o 400 w. ku pfd.-zach. od Tombuktu. Jest uważane za bardzo ładne i przemysłowe.

KALANNA lub CALANNA, Mm. w Neapolitańskim, w Kalabrii Ulteriore II. o 10 w. ku pfn.-wsch. od Reggio; 1,362 m. Zbiór jedwabiu.

KALARASCHI, M. w Mołdawii, w obw. Jałomnitsa. Trybunał. Szkoła wyższa obwodowa.

KALAU, M. w Prusach, prowincji Brandenburg, na pfd.-zach. Frankfurtu, nad rz. Dober; 2,052 m.

Sądy ziemskie, fabryka sukien, tkanek wełnianych, płócien i t. p. W pobliżu wieś Kabel, ze źródłem słonem i kąpielami.

KALBE, 1) Kalbe nad rz. Milde, M. w Prusach, w prow. Saskiej, obw. rejen. Magdeburgskiej, nad Milde; 1,439 m. w r. 1837. 2) Kalbe nad Saalą, M. w Prusach, stoł. powiatu t. n., o 27 w. ku pfd.-wsch. od Magdeburga, na l. brz. rz. Saali; 4,747 m. Fabryki wyrobów wełnianych, cykoryi, handel znaczny bydłem.

KALBENSTEIN, góra w Bawarii, pod Karlstadt, przy drodze do Gemünden.

KALCENA lub CALCENA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Aragonii, o 30 w. ku pfn.-zach. od Calatayud, nad Hijała.

KALCIANO lub CALCIANO, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Basilicata, o 35 w. ku pfn.-zach. od Matera, w pobliżu Basiento; 479 m. Zbiór dobrego wina.

KALDAROLA, M. w pań. Kościelnym, o 12 w. ku pfn.-wsch. od Camerino, nad Chient. Ważne jarmarki.

KALDAS, 1) K. de Cuntis, Mm. w Hiszpanii, w Galicji, w prowincji Pontevedra, o 55 w. ku pfn.-wsch. od Vigo, nad Gallemondj. Źródła uzdrawiające. 2) K. de Gerez, Mm. w Portugalii, w prowincji Minho, o 28 w. ku pfn.-wsch. od Guimaraens. Źródła mineralne (+ 63° Celsusza) i kąpiele nader wzięte. 3) K. de Reis, Mm. w Hiszpanii, w Galicji, w prow. Pontevedra, o 45 w. ku pfn. od Vigo, nad Umja. Źródła uzdrawiające i kąpiele. 4) K. Mombuy, Mm. w Hiszpanii w Katalonii, o 20 w. ku pfn. od Barcelony. Źródła mineralne, i kąpiele niedługo bardzo uczęszczane.

KALDEN, Mm. w Hessen-Kassel, w prow. Niższej-Hessyi, okręgu Hofgeismar, o 10 w. od Kassel; 972 m. Piękny zamek elektorski Wilhelm Stahl, zbudowany w połowie ubiegłego wieku.

KALDENKIRCHEN, M. w Prusach, w prow. Renu, w obwodzie Düsseldorf; 1,600 m. w 1837. Głównie biuro komory celnej. Fabrykacja płócien bawełnianych; wstążek jedwabnych, nici i bawełny, oraz muślinów.

KALDER lub KAWDOR, Mm. w Szkocji, w hrabstwie Nairn i Inverness, o 9 w. ku pfd. od Nairn; 1,184 m. Ślady starodawnego zamku Macbetha. Zamek lordów Kawdor.

KALDEY, wyspa w Anglii w księstwie Wallii, w hrabstwie Pembroke, w kanale Bristolskim, o 3 w. od pobrzeża. Długość jej 16 w., szer. 1 w.

KALDICOT, Mm. w Anglii w hrab. Monmouth, o 9 w. ku pfd.-zach. od Chepstown; 583 m. Zwaliska Saxońskiego zamku.

KALEDON, Mm. w Irlandyi, w hrab. Tyrone, o 15 w. ku pld.-zach. od Dungannon, nad Blackwater, **KALEDONIA, Mm.** w Stanach Zjednoczonych, w państwie Nowego Yorku, w hrab. Livingston, o 50 w. ku zach. od Canandaigua, w pobliżu Genesee; 1,987 m. w r. 1840. Eksploatacja gipsu.

KALEDONIA NOWA, wyspa w Oceanii, na wsch. Nowej Hollandyi, a na pld. Nowych Hebrzyd, na oceanie Spokojnym; pomiędzy 20° i 22° 30' szer. pld., a 161° 45' i 164° 30' dłg. wsch. Długości ma około 350 w. z pld.-zach. ku pld.-wsch., szeroka 45 wiorst Otoczona wysepkami, skałami, ławicami piaszczystymi, zaledwie zostawiającymi pomiędzy sobą małą liczbę przejść; nadto ogromne pasmo raf podwodnych nader niebezpiecznych, tworzy opaskę niemal ciągłą. Górzysta i mało urodzajna. Mieszkańcy są ludożercy i zdaje się iż należą do plemienia Papuasów. Odkryta została przez Cooka, 4. września 1774, r.

KALEDONIA NOWA, wielka kraina w Ameryce pñ., w terytorium zatoki Hudsonskiej i Stanów Zjednoczonych, pomiędzy pasmem gór Skalistych i oceanem Spokojnym. Granica tej krainy rozciąga się od posiadłości Rosyjskich w Ameryce, aż na pñ. ku pld. krańcowi wielkiej wyspy Quadra i Vancouver, i obejmuje okolice, którym nadana została nazwa Nowego-Norfolk, Nowej Cornouailles, Nowego Hanoweru i Nowej Georgii. Nowa Kaledonia, mało znana, jest zamieszkała przez dzikich Indian. Kompanie utworzone w Kanadzie i w Stanach Zjednoczonych dla handlu futrami, powystawiały tu forteczki.

KALEDONSKI kanał w Szkocyi, przerzyna kraj z pñ.-wsch. na pñ.-zach. i łączy mr. Północne z oceanem Atlantyckim. Poczynając się w hrabstwie Inverness, ciągnie się na 60½ mil angielskich (głęboki na 15 do 20, szeroki na stóp 50), dozwala ominąć niebezpieczną przeprawę, koło wysp Orkadzkich, na oceanie Atlantyckim położonych.

KALELLA, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 50 w. ku pñ.-wsch. od Barcelony, nad mr. Śródziemnym, przy ujściu Gura; 2,500 m. Fabryki koronek, blondyn i sieci rybackich, dystylarnie wódki.

KALenberg (księstwo), prow. w Hanowerze, z M. stoł. Hanower. Rozległości ma 2755 w. kw. Ludności 179,497 m. w r. 1837.

KALenberg, M. w Hanowerze należące do Landrostei (prow.) t. n., na l. brz. rz. Leine. Zwaliska dawnego zamku książąt Kalenberg.

KALENZANO, Mm. w Toskanii, o 14 w. ku pñ.-zach. od Florencyi, nad Mariną; 1469 m.

KALF OF MAN, wysepka na archipelagu Bry-

tańskim, o 5 w. od kończyny pld.-zach. wyspy Man, nad mr. Irlandzkim. Miasto kwitnące; w środku terytorium urodzajnego i dobrze uprawnego.

KALHAT, CALAJATE, M. w Arabii, w Oman, o 92 w. ku pld.-wsch. od Maskatu, nad mr. Oman.

KALIAZIN, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Twerskiej. Położone nad rz. Wołgą. Posiada 11 kościołów, 5 szkół świeckich; liczy 806 domów (83 mur.) z 6,900 m.

KALIFORNIA, BAJA CALIFORNIA, VIEJA-CALIFORNIA, BASSE CALIFORNIE, VIEILLE-CALIFORNIE, półwysp w Ameryce pñ., tworzący dawniej z wyspami zatoki Kalifornijskiej terytorium związku Meksykańskiego; na pld. Nowej Kalifornii, pomiędzy oceanem Spokojnym i odnogą Kalifornijską. Pomiedzy 22° 48' a 32° szer. pñ.; 111° 38' a 118° 50' dłg. zach. Rozległości około 98000 w. kw.; dłg. 1200 w.; szerok. od 50 do 150 w. Ludności 15,000 m. Ten półwysp, kończący się na pld. przy przylądku San-Lucar, przedstawia w swoich zakrojach liczne zadrążenia, tworzące dobre porty. Środek jego w całej długości przerzyna pasmo gór; z tych niektóre się wznoszą około na 1500 metrów. Gałęzie owego pasma rozciągając się z każdej strony, z wyjątkiem tylko kilku małych dolin dostatecznie zroszonych i osłoniętych, wszędzie przedstawiają grunt nieplodny i nagie. Biegi wód czasowe, rzadkie i mało znaczące. Klimat bardzo suchy i nadzwyczajnie skwarly; częste uragany. Grunt zupełnie jałowy, z wyjątkiem małej liczby punktów; drzewa są nader rzadkie. Góry według mniemania mają być obfitujące w drogie kruszce. Dotąd jedynym bogactwem, z którego Kalifornia słynęła, są ławice ostrzyg perłowatych, w odnodze Kalifornijskiej. Ludność nadzwyczajnie mała i wyłącznie z Indian się składająca, z tych połowa nawróconą została przez jezuitów, którzy tu zakładali misye. Indianie ulegli misyonarzom, poświęcając się rolnictwu, zbierają mais, daktyle, figi i inne owoce, rodzenki, z których wyrabiają wino i wódkę. Hodują w dość znacznej ilości bydło, eksploatują niektóre kopalnie i wyrabiają przedmioty potrzeby domowej. Artykułami wywozowem są: perły poławiane w odnodze, szylkret, skóry i suszone owoce. Misye od czasu wydalenia jezuitów były kierowane przez Dominikanów z Meksyku; było ich 16, lat temu kilka; główniejsza z nich jest Loreto, uważana za stolicę terytorium. Pierwszym odkrywcą był Korteż, a pierwszy zakład misyjonarzy jezuitów w r. 1642. rozpoczęty.

KALIFORNIA, ALTA CALIFORNIA, NUEVA CALIFORNIA, po francuz. CALIFORNIE, HAUT-CALIFORNIE, NOUVELLE-CALIFORNIE, terytorium rzeczypospolitej Stanów Zjednoczonych, nad oceanem Spokojnym; M. stoł. Monterey. Leży pomiędzy 32° i 42° szer. pñ. Graniczy na pld. z Starą Kalifornią, na wsch. z terytorium niepodległych Indian, na pñ. z terytorium Oregon, na zach. z oceanem Spokojnym. Rozległość jej 100000 w. kw. Ludność obrachowana w r. 1849. na 110,000 m. Terytorium to objęte pomiędzy oceanem Spokojnym i przedłużeniem pasma głównego Stariej Kalifornii, jest zbrózdowane przeciwnymi tegoż pasma, którego najwyższe szczyty dosięgają 1000 metrów wysokości. Piękne równiny rozdzielają te przeciwności. Pobrzeże lubo mało kręte, nastrocza jednak dobre porty i piękną zatokę San-Francisco. Nieliczne biegi wód; najznaczniejsze są: Sacramento, spływ tej odnogi i San Buenaventura, spływ Monterey. Klimat nader łagodny i w ogólności zdrowy, urodzajny i sposobny do uprawy wszelkich płodów ziemnych stref umiarkowanych. Bogactwa kruszczowe zwłaszcza złota niesłychane, lecz dopiero eksploatowane od r. 1848. Fauna obfita w wielką i małą dziczyznę; bobry i wydry nader liczne w małych rzekach. Ludność w r. 1849. składała się z 110,000 m., z tych 55,000 amerykańców z Stanów Zjednoczonych, 20,000 kalifornijczyków, 8,000 meksykańców, 3,000 chilijszczyków, 3,000 europejszczyków, chińczyków, polinezejszczyków i t. d. i 20,000 Indian. Dziś liczba nadpływających szukaczy złota ze wszystkich stron świata jest nie do obrachowania, tak bowiem chęć wzbogacenia się wszystkich umysły owładła. Zbiory zboża, jęczmienia, maisu, jarzyn, lnu, konopi, winna i oliwy są znaczne; zwłaszcza dwa artykuły ostatnie są lepszego gatunku niż wszędzie indziej w Ameryce. Chów ważny bydła. Przemysł kopalniczy od odkrycia bogatych pokładów i płuczek złota, które ściągają emigracyę zewsząd. Złoto znajduje się w piaskach niektórych rzek, a głównie w pokładach równo z poziomem ziemi, zwanych placers. Oceniono płody eksploatacyi w pierwszym zaraz roku na 200,000,000 franków; zbiór średni na każdego pracującego obrachowano na uncję złota dziennie. Przed tą eksploatacyą główniejszymi płodami wywozowemi były: skóry, łój, mięsa suszone i solone, bydło, futra bobrowe i wydrowe, pszenica, wino i oliwki; lecz odtąd złoto jedynym jest przedmiotem wywozu. Port San-Francisco, leżący nad jedną z najlepszych i najrozsleglejszych zatok pobrzeża zachodniego Ameryki,

jest głównym portem krajowym, i zdaje się przez znaczeniem jego zostać wkrótce wielkim składem handlu europejskiego z krajami oblanemi oceanem Spokojnym i jego podziałkami, i zająć na owém morzu toż samo stanowisko, jakowe zajmują na innych wodach New-York i Nowy Orlean. Połączony z dwoma ostatnimi koleją żelazną, zapewnia Stanom Zjednoczonym przewagę polityczną i handlową ogromną w obu półkółach. Ładunek okrętów w jego przystaniu w r. 1849. w październiku wzrósł do 94,344 beczek. Nowa Kalifornia jakkolwiek z Starą Kalifornią ogłosiła się krajem nieuległym w r. 1836., została ustąpiąca Stanom Zjednoczonym w r. 1848. przez Meksyk, którego stanowiła prowincya. Wówczas terytorium Kalifornii było podzielone na 4 okręgi wojskowe czyli *Presidios*: Monterey, San-Francisco, San-ta Barbara i San Diego, z których każdy posiadał pewną liczbę misyji. Ustawy tymczasowa, głosowana przez mieszkańców w r. 1849., w Monterey, urządziła ten kraj na wzór innych państw związkowych. Ciało prawodawcze się składa z senatu i izby reprezentantów. Władza wykonawcza jest powierzona gubernatorowi i namiestnikowi gubernatora, wybranym od ludu, sekretarzowi stanu, kontrolerowi, skarbnikowi i adwokatowi jeneralnemu, wybranym przez senat. Pobrzeża Nowej Kalifornii odkryte zostało przez Cabrillę w r. 1542., zwiedzone od Drakego w r. 1578., były zajmowane przez hiszpanów w r. 1763. Obejmowano pod nazwą Nowej Kalifornii całe pobrzeże zawarte pomiędzy Stanami Zjednoczonymi na pñ., Starą Kalifornią na pld., oceanem Spokojnym na zach., Colorado i pasmem gór Skalistych na wschód.

KALIFORNIJSKA ZATOKA, MORZE RUMIANE, MORZE KORTEZKIE, odnoga oceanu Spokojnego, najgłębsza ze wszystkich jakie ono tworzy na pobrzeżu stałego lądu Ameryki; pomiędzy półwyspem Kalifornia i państwem Meksykańskim, Sonora i Cinaloa; pod 23° i 32° 30' szerok. pñ., 109° 40' i 117° 27' dłg. zach. Długość jego z pñ.-zach. ku pld.-wsch. 1,200 w., szerokość przy wejściu zaraz 150 w. Odnoga ta tworzy na pobrzeżach Kalifornii małe odnogi czyli zatoki Paz i Mulege. Obejmuje wielką liczbę wysp, z których znaczniejsze są: z pñ. ku pld. San-Ignazio, Santa-Inez, Tiburon, San-Francisco, Carmen i San-Jose. Spływ jej najznaczniejszy jest Colorado, którą przyjmuje w swej pñ. kończynie. Odnoga ta słynna jest z czynionych na niej połowów pereł, odbywanych na pobrzeżach Kalifornii. W XVII. wieku zajmował on aż 800 nurkujących i znaczne korzyści przynosił; dziś jeszcze od 15 do 18 małych statków

trudni się tym zarobkowaniem, lecz zaledwie od 2,600 do 5,200 franków zysk każdego z nich obliczają. Odnoga ta przejrzana zostaje od żeglarzy wysłanych przez Korteza, i przez niego samego w latach 1532. i 1533.

KALISKI POWIAT w królestwie Polskim, w gub. Warszawskiej, ma rozległości 53,78 mil kw. Ludności 148,974, to jest 72,539 mężczyzn, 76,435 kobiet, czyli w miastach 33,353, po wsiach zaś 115,621.

KALISZ, M. w król. Polskim, w gub. Warszawskiej, nad Prosną, w pięknym położeniu. Pięć kościołów katolickich, 1 ewangelicki, 1 prawosławny, szpital, gmach, w którym się dawniej mieścił korpus kadetów, gdzie sala na ćwiczenie kadetów wystawiona, należy do najobszerniejszych tego rodzaju w Europie; gmach trybunału, byłego rządu gubernialnego, teatr, piękny park; 15,000 m.

KALIX lub **CALIX**, Mm. w Hiszpanii (w Walencji), o 50 wiorst ku pñ. od Castellon-de-la Plana; 3,000 m.

KALIZZANO, Mm. w krajach Sardyńskich, w prowincji Genewskiej, o 20 w. ku pñ. od Albenga, na l. br. Bormida.

KALKA, **ZAMORA**, M. w Peru, w dep. Cuzco, o 80 w. ku pñ.-wsch. od Cuzco. Trzcina cukrowa zbierana w okolicy jest bardzo ceniona w Peru.

KALKANDERE, M. w Turcji europejskiej, w sandżaku Uskup, w prowincji Rumelii, o 33 wiorst ku zach. od Uskup. Rezydencya paszy; 900 domów.

KALKAR, M. w Prusach, w prow. Klewe i Bergu, w rejencji Düsseldorfskiej, okręgu Klewe, na l. brzegu Renu; z 2,060 m. Fabryka sukna, flaneli, pończoch, kapeluszy. Rodzinne malarza Jana de Calcar.

KALKUTA, 1) M. stołeczne posiadłości angielskiej w Indostanie, jak również prezydentury i prow. Bengalskiej, na l. br. rzeki Hougly. Stolica jeneralnego gubernatora, biskupa anglikańskiego. Jest tu kolegium Sanskryckie, gimnazjum, akademie: armeńska i mahometańska; szkoła handlowa; towarzystwo azjatyckie i lekarskie; ogród botaniczny, bank, komora celna, mennica, pałac sądowy, warsztaty okrętowe i arsenał. Miasto otoczone licznymi przedmieściami, podzielone jest na 2 części, z których pierwsza, miastem Czarnym nazwana, nędznie i brudno wygląda, gdy przeciwnie miasto Europejczyków albo Tschauringi, jest siedliskiem klasy zamożnej i z samych pałacy złożone. Znaczny handel wyrobami bawełnianymi i jedwabnymi, fabryka takowych, oraz skór, tytoniu i inne, są

głównym zajęciem ludności, według jednych 500, według drugich do 600,000 wynoszącej.

2) Obwód t. n. w prezydenturze Bengalskiej, 4722 mil kw. obejmujący.

KALLAPUR, M. w angielskim Indostanie, w prowincji Aureng-Abad, prezydenturze Bombay.

KALLENHARDT, M. w Prusach, w prowincji Westfalskiej, w obwodzie Arensburg, o 25 wiorst ku pñ.-wsch. od Lippstadt; 900 m. w roku 1837. Eksploatacya doskonałych kamieni myśkich.

KALLIAN, Mm. we Francji, w departamencie Var, o 25 w. ku pñ.-wsch. od Draguignan; 2,232 m. Eksploatacya węgla ziemnego i marmurów.

KALLIANO, Mm. w pañ. Austriackiej, w Tyrolu, w obwodzie Innsbruck, o 12 wiorst ku pñ.-wsch. od Roveredo, a 20 wiorst ku pñ. od Trydentu, na l. br. Adygi.

KALLIES, M. w Prusach, w prowincji Pomeralii, w pow. Koźlińskim, o 25 wiorst ku pñ.-wsch. od Dramburga, na wsch. br. jezior Buberow i Mühlhen; 2,507 m. w 1837. roku. Fabryki sukna.

KALLÖ, **NAGY K...**, M. w Węgrzech, stoł. komitatu Szabolcskiego; 4,380 m.

KALLOSA-DE-SEGURA, M. w Hiszpanii, w Walencji, w prowincji Alicante, o 6 wiorst ku wsch. od Orihuela, nad Segurą; 4,500 m. Tu jest fabryka graniza czyli palenia węgla z łądy konopnych, a których używają do roboty prochu palnego.

KALLSIÖEN, jezioro w Szwecji, na pñ.-zach. lanu Jämtlandzkiego.

KALLUNDBORG, M. w Danii, w sztyfcie Seeland, na zach. wybrzeżu wyspy, o 89 wiorst ku zach. od Kopenhagi; 2,100 m. Port handlowy. Regularne komunikacye z Aarhus. Kościół bardzo dawny, zwałiska zamku zniszczonego przez Szwedów w roku 1658.

KALMAR, M. w Szwecji, stoł. lanu t. n., o 443 wiorst ku pñ.-zach. od Sztokholmu, na wyspie, nad cieśniną t. n.; 5,336 m. M. warowne. Stolica biskupstwa. Gimnazjum. Znaczne fabryki płótna. Port handlowy. Wprost komunikacye statkami parowymi z Lubecką i Sztokholmem. Piękna katedra. Zamek warowny, uważany za klucz do całej Szwecji. W roku 1397. tu został zawarty słynny traktat unii Szwecji, Danii i Norwegii.

KALMAR LAN, **LAN ÖSTRA-SMALAND**, prowincja w Szwecji nad morzem Bałtyckim. Rozległości ma 96,8 mil szwedzkich kw. Ludność w roku 1833: 169,706 m. Położenie na zach. i północy górzyste. Klimat zimny lubo zdrowy; skrociono kilku małych rzeczek. Główne zajęcie mieszkańców: rolnictwo, chów bydła, rybołów-

stwo i górnictwo. Pod względem przemysłu: jedynie huty żelaza i alunu.

KALMINA, M. w Gwincji Wyższej, w królestwie Dahomey, o 30 wiorst ku pñ.-wsch. od Abomey; 15,000 m.

KALNE, M. w Anglii, w hrab. Wilts, o 25 wiorst ku wsch.-pñ. od Bath, nad Morlan; 4,795 m. Szkoła klasyczna. Fabryki sukna niegdyś bardzo znakomite. W okolicach piękny zamek margrabiów, Landdowne. Miasto bardzo dawne.

KALNEBLOTA, Mm. w Cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Kijowskiej, powiecie Zwinogrodzkim nad Tybiczem Gniem, przy ujściu Kalnebotki. Ratusz wielki z kramami.

KALOGERI, **SAN K.**, Mm. w Sycylii, o 4 wiorst ku pñ.-wsch. od Siacca. Źródła mineralne, siarczano-solne. Kościół, do którego liczne pielgrzymki bywają odprawiane.

KALOLIMNI, wyspa na morzu Marmora, przy wejściu do zatoki Mudania, na wybrzeżach Azji.

KALONNE, Mm. w Belgii, w prowincji Hainaut, o 7 wiorst ku pñ.-wsch. od Tournai, nad Skaldą; 571 m. Eksploatacya wapienia do budowy gmachów.

KALOSSO, Mm. w krajach Sardyńskich, o 15 wiorst ku pñ.-wsch. od Asti; 1,900 m. Zbiór wino dobrego.

KALOTO, M. w Nowej Grenadzie, o 90 wiorst ku pñ.-wsch. od Popayan, nad Magdalena i w pobliżności jej źródła. Eksploatacya piasków złotodajnych.

KALOTSZA, **KALOCSA**, **KALOTSCHA**, M. w Węgrzech, w komitecie Peszteńskim, z 7,000 m. W położeniu bagnistym; zdobne piękną katedrą, kolegią Pijarów, biblioteką z 30,000 tomów, pałacem biskupim, seminarjum; 1,400 domów.

KALOZ, M. w komitacie węgierskim Białogrod (Stuhlweissenburg); 1,840 m.

KALPAKI, Mm. w Grecji, w prowincji Morea, na pñ. Tripolis.

KALPY, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 211 wiorst ku pñ.-wsch. od Agrah, w pobliżu pr. brzegu Diemnah.

KALTABELLOTA, **CALATABELLOTA**, Mm. w Sycylii, o 15 w. ku pñ.-wsch. od Siacca, w pobliżu małej rz. t. n.; 4,768 m. W okolicach leżała Triocula rzymian, najznaczniejsza z warowni zajmowanych przez zbuntowanych w czasie wojny niewolników. Tu odniósł także zwycięstwo Roger nad Saraceni.

KALTAGIRONE lub **CALATAGIRONE**, M. w Sycylii, stoł. obw. t. n., o 52 w. ku pñ.-zach. od Ca-

tania; 19,227 m. Stolica biskupstwa. Liceum akademiczne z 4 katedrami. Przemysł czynny, dobre wyroby bawełniane i garncearskie.

KALTANAZOR, Mm. w Hiszpanii, w Stariej Kastylii, o 22 w. ku pñ.-zach. od Soria, nad Milanos; 1,500 m.

KALTASCIBETTA, **CALATASCIBETTA**, M. w Sycylii, o 25 w. ku pñ.-wsch. od Caltanisetta, w obw. Piazza; 4,788 m. Przeorostwo benedyktyńskie (prelatura). Źródła siarczane.

KALTENBRUNN, 1) Mm. w Bawarii, w pow. Neustadt; 726 m. 2) M. w kom. węgierskim Żelazna Stolica, na pñ. Dosro.

KALTENNORDHEIM, M. w księstwie Sachsen-Weimar-Eisenach, stoł. amtu t. n., nad rz. Felda, o 45 w. ku pñ. od Eisenach; 1,536 m.

KALTENSUNDHEIM, Mm. w księstwie Sachsen-Weimar-Eisenach, nad rz. Felda; 800 m.

KALTERN, **CALDARO**, Mm. w Austrii, w Tyrolu, o 12 w. ku pñ.-zach. od Bolzano, nad jeziorem t. n.

KALUS, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gub. Podolskiej, pow. Kamienieckim, na samej granicy one-go, przy ujściu Kalusika do Dniestru. Górzyste; położenie nader jest piękne, dawniej ludne i handlowe; w pñ. stronie znajduje się wioska Horodyszcze, z swęj nazwy wskazująca, że tam musiał kiedyś istnieć horod czyli zamek.

KALW, M. w Wirtembergskim, stoł. wyższego okr. t. n., w obwodzie Szwarzwald, o 39 wiorst ku zach. od Stuttgartu, nad Nagold; 4,363 m. w roku 1840. Jedno z najbardziej przemysłowych miast w królestwie. Fabryki kaźmirów, sukna, trykotu, pończoch, tasemek bawełnianych, machin. Przędzalnie wełny i bawełny; garbarnie; wyrób wełny i bawełny; garbarnie; wyrób salianów, piękne farbiarnie. Ważny handel drzewem. Ślady dawnego zamku hrabiów Kalw, w średnich wiekach najzamożniejszych panów w Szwabii.

KALWARYA, Mm. w Galicji, w obwodzie Wadowickim, 2 mile od Wadowic. Na pobliskiej górze piękny kościół z klasztorem Bernardynów w roku 1603. od Zebrzydowskich założony. Tutejsza góra Kalwarya na sposób Jerozolimskiej wymierzona jest pierwszym punktem w całej Galicji pobożnych pielgrzymek; liczą do 300,000 corocznie przebywających.

KALWARYA, W. w cesar. Rosyjskim, w gub. Wileńskiej, o ¼ mil od Werek, w przyjemnej pagórkowatej okolicy. Posiada kościół z klasztorem księży Dominikanów. W czasie Zielonych Świątek

łudy ludu pobożnego z najodleglejszych stron przybywają dla obchodzenia nabożeństwa.

KALWARYA, M. w król. Polskim, w gub. Augustowskiej, powiecie i okręgu Kalwaryjskim. Położone w okolicy Młotnistej, nad rz. Szeszupą, na trakcie Warszawsko-Kowieńskim. Posiada kościół parafialny, stację pocztową, sądy pokoju i policyi poprawczej, fabrykę cukru. Liczy 533 dom. (46 mur.) z 8,043 m. (6,468 Żydów). Odległe od Warszawy 303½ w.; 2 targi tygod., 4 jarmarki do roku.

KALWARYJSKI POWIAT, w król. Polskim, w gubernii Augustowskiej, ma rozległości 47,53 mil kw. Ludności 108,133, to jest 53,470 męz., 54,663 kobiet, czyli w miastach 24,480, po wsiach zaś 83,673.

KALVELLO, Mm. w królestwie Neapolitańskim, w prow. Basilicata, o 20 w. ku pld. od Potenza; 6,550 m.

KALVERLEY, Mm. w Anglii, w hrab. York, o 7 w. ku pfn.-wsch. od Brandford; 16,184 m.

KALVISANO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gubernii Medyolanu, o 25 w. ku pld.-wsch. od Brescia; 3,000 m. Niegdyś bardzo ważne miasto.

KALVIZZANO, Mm. w Neapolitańskim, o 8 w. ku pfn.-zach. od Neapolu, w obwodzie Casoria 2,036 m.

KALVÖRDE, M. w Brunświku, w prow. Helmgstet, o 45 w. ku pfn.-wsch. od Schoeningen, na l. brz. Ohry; 1,850 m. Należy do obwodu pruskiego Magdeburg. Przemysł rolniczy; zbiór chmielu, tytoniu. Ważne targi zbożowe.

KALUGA, M. w Cesar. Rossyjskim, stoł. guber. i powiatu t. n., o 866 w. ku pld.-wsch. od Petersburga, a 168 w. ku pld.-zach. od Moskwy, na l. brz. Ok; 26,168 m. w 1833. roku. Stolica Eparchii greckiej. Rezydencja biskupa Kałuskiego. Trybunał cywilny i kryminalny. Gimnazjum, szlachecki instytut. Szpital podrzutków. Dom poprawczy. Jedno z najważniejszych miast rękodzielniczych w Cesarstwie: 5 fabryk płótna, zajmujących 400 robotników, fabryki oleju, liczne garbarnie, rafinerie cukru, wyroby wełniane, powroźnicze, bawełniane, kapeluszy, obić, garncearstwa, mydła, wiotryolu i t. d. Ważny handel skórami baraniemi i woskiem.

KALUGSKA gubernia, w Cesar. Rossyjskim, z M. stoł. Kaługa. Ma rozległości 27745,8 wiorst kw. Ludność 1,006,400 m. Grunt równy, z lekka wzdęty, piaszczysty, pomieszany iłem, średnio urodzajny. Piękne lasy drzew budulcowych (las korony obejmują 135,503 dziesiątyn) i pokrywają

połowę gubernii. Uprawa żyta, owsa, pszenicy, jęczmienia, lnu i konopi. Bydła nie tak wiele, lecz za to konie dobre. Eksploatacja żelaza. Przemysł bardzo czynny. W r. 1830. liczba robotników użytych w dystylarniach wynosiła 18,600 m. fabryki płóciennicze i bawełniane, skór, mydła, świec, i nożownictwa, znaczne wyroby płótna. Główny punkt handlu w Archangelu. Zarząd zostaje w ręku gubernatora wojennego Kałuskiego i Tułskiego, oraz gubernatora cywilnego. Dzieli się na 11 powiatów.

KALUSZ, Mm. w Galicyi, w obw. Stryjskim, 4 mile od Doliny, z ekonomią skarbową Banią Solną. W okolicy znajdują się pokłady ziemi torfowej. Tu Sobieski w r. 1672. walną klęskę zadał Turkom.

KALUSZYN, M. w król. Polskim, w gub. Warszawskiej, w pow. Stanisławowskim, okr. Siennickim. Położone na trakcie z Warszawy do Brześcia Litewskiego wiodącym. Posiada kościół katolicki parafialny.

KAMA, rz. w Ces. Rossyjskim, spływa z l. str. Wołgi, o 60 w. poniżej Kazania. Źródło ma w górach Uralskich. Bieg jej 1650 w. Główne spływy z l. str. Tszussowaja i Biełaja, z pr. Wiatka. Obszar jej wód prawie tak wielki jak Wołgi. Żeglowna na przestrzeni 1610 w.

KAMANA, M. w Peru, stoł. prow. t. n., w dep. Arequipa, o 110 w. ku wsch. od Arequipa, w pobliżności pobraża; 1,500 m.

KAMAR, EL-K., EL-KUMRI, GÓRY KSIĘŻY-COWE, pasmo gór w Afryce środkowej. Przypuszczają iż się takowe styka na wsch. z Abissynią, lecz żadnej wiadomości nie posiadamy o jego rozciągłości ku zach.

KAMARINAS, M. w Hiszpanii, w prow. Galicya, o 75 w. ku pld.-zach. od Korunii, nad zatoką t. n.; 2,000 m. Port bezpieczny, lecz z przystępem trudnym. Handel bardzo czynny.

KAMARONES, M. w Wyższej Gwinei, na pobrażu Gabon, nad wielką rz. t. n., przy jej ujściu, na przeciw wyspy Fernando-Po. Handel oliwą palmową, gummą, pieprzem i kością słoniową.

KAMARYJSKI półwysep i prow. w str. pld.-wsch. wyspy filipińskiej Manilla. Obejmuje 1026 mil kw., z 113,892 m.

KAMBADOS, Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 24 w. ku pfn.-zach. od Pontevedra, nad zatoką Arosa, przy ujściu Umia.

KAMBERG, 1) M. w Czechach, w cyrk. Tabor; 599 m. 2) M. w Nassauskim, o 4 w. ku pfn. od Idstein, nad Ems; 1,850 m.

KAMBERWELL, Mm. w Anglii, w hrab. Surrey,

o 5 w. ku pld. od Londynu, którego tworzy niejako przedmieście, nad kanałem Surrey. Ludność 28,231 m. w roku 1831. W tej parafii znajduje się cmentarz metropolii.

KAMBIO, Mm. w król. Sardyńskim, w prow. Lomellina, o 22 w. ku pld. od Mortara, przy l. brz. Po; 800 m.

KAMBLANES, Mm. we Francyi, w dep. Gironde, o 10 w. ku pld.-wsch. od Bordeaux, przy pr. brz. Garonny; 859 m. Winnice Palus i des Côtes; zbiór dobrych win czerwonych.

KAMBO, Mm. we Francyi, w dep. Niższych Pyreneów, o 15 w. ku pld.-wsch. od Bayonny, nad Niwą; 1,373 m. Źródła mineralne i kąpiele.

KAMBODŻA, niegdyś samoistne państwo w Indjach wsch., na wielkim cyplu Azji pld., tworzy obecnie już to zach. część państwa Siam, już to wsch. Anam. Graniczy na pfn. z Lao, na wsch. z Kochinchiną i Tsiampa, na zach. z Siam. Zajmuje przestrzeń 3829 mil kw., z ludnością 1,274,100 m., z których 924 mil kw. z 2,500 ludności liczy się do Siam, zaś 2905 mil kw. z 1,249,100 ludności, należy do Anam. Kraj podobny rozległej dolinie, w pośród gór na zach. i wsch.; skropiony wielką rz. Kambodża albo Maykang, która uchodząc do mr. Chińskiego, użyźnia go wylewami. M. główne prow. Luk albo Luek, niekiedy także Kambodża nazywane; niegdyś było rezydencją królów. Zdobne pałacem starożytnym i kilku pagodami; leży na jednej z wysp, utworzonych powyższą rzeką.

KAMBON-CASTEAU, Mm. w Belgii, w Hainaut, o 22 w. ku pfn.-zach. od Mons, nad Dendre; 618 m. Piękny zamek zbudowany na miejscu starego opactwa Cambron.

KAMBURG, 1) hrab. i okręg w księstwie Saksen-Meiningen-Hildburghausen, ma rozległości 2 mile kw., z ludnością 8,278 m. 2) M. stoł. powyższego okręgu, nad rz. Saale, o 16 w. ku pld.-wsch. od Jena; 1,648 m.

KAMBUS-LANG, Mm. w Szkocyi, w hrab. Lanark, o 10 w. ku pfn.-zach. od Hamilton, na l. brz. Clyde; 2,697 m. Eksploatacja węgla ziemnego. Tkaćstwo bawełny.

KAMBUS-NETHAN, Mm. w Szkocyi, w hrab. Lanark, o 5 w. ku wsch. od Hamilton, w pobliżu Clyde; 3,824 m. Eksploatacja węgla ziemnego. Tkaćstwo bawełny.

KAMCZATKA, wielki półwysep w pfn.-wsch. Rossyjażytyjskiej, z M. stoł. Petropawłowsk. Rozległości ma 2000000 w. kw.; długość 1280 w., szer. od 150 do 300 w. Ludność 5,000 m., z tych 1,500 rossyan. Grunt górzysty i niepłodny, zawie-

rający w sobie mnóstwo wulkanów. Klimat bardzo zimny. Uprawa jęczmienia, owsa, kartofli, lnu i konopi. Piękne lasy. Rybołówstwo i polowanie stanowią jedyne zajęcie mieszkańców.

KAMCZATSK NIZNY, M. w Ces. Rossyjskim, w obw. Jakuckim, na l. brz. rzeki, nadającej swoją nazwę Kamczatce; 150 m.

KAMELFORD, M. w Anglii, w hrab. Cornwall, o 35 wiorst ku pfn.-zach. od Callington, nad Kamel, małym spływem kanału Bristolskiego; 1,359 m.

KAMENICZ, Mm. w Sławonii, na pld.-zach. Peterwaradynu, na pr. brz. Dunaju; 1,580 m.

KAMEN, M. w Prusach, w prow. Westfalii, w obw. rejeneyi Arnsberg, okr. Hamm, o 15 w. ku pld.-zach. od Hamm, nad rz. Sefike; 2,000 m.

KAMENZ, KAMIENIEC, M. w Saksonii, o 23 w. ku pfn.-zach. od Budziszyna, nad Czarną Elster. Miejsce urodzenia Lessinga; 3,844 m. w r. 1834. Prawie całkiem zniszczone pożarem w dniu 4 i 5. sierpnia 1842. r. Fabryki płótna i sukna.

KAMERAN, KAMARAN, wyspa z portem i twierdzą w zatoce Arabskiej, u wybrzeża Yemen.

KAMENGRAD, M. i twierdza w Bośni, nad rz. Sanna, na pfn.-wsch. od Petrowat. Kopalnie żelaza, srebra, hamernie i odlewy żelazne.

KAMERI, Mm. w krajach Sardyńskich, w prow. Nowara, w pobliżu Tessin; 3,000 m. Fabryki płóciennicze.

KAMERON, rz. w Irlandyi, w hrab. Tyrone. Rz. ta tworzy jedną z wyższych gałęzi Foyle, przechodzi przez Omagh, Newton-Stewart i Strabane.

KAMEROTA, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Principata-Citeriore, o 25 wiorst ku pld.-wsch. od Vallo, w pobliżu pobraża; 2,643 m.

KAMIEŃ, 1) Mm. w Prusach, 5 mil od Gniezna, nad Wartą. Dawniej posiadało warowny zamek. 2) Mm. w Ces. Rossyjskim, gubernii Wileńskiej, powiecie Oszmiańskim. Tu Zabrzezińscy niegdyś fundowali w r. 1522. z drzewa kościół farny z Altaryą. 3) Kamień Koszyński, Mm. w Ces. Rossyjskim, w gub. Wołyńskiej, pow. Włodzimierskim. Mała uboga miejscina, mająca ślady zamczyska.

KAMIEŃ, CAMMIN, 1) M. w Prusach, na Pomorzu, przy uj. rz. Odry do Bałtyku, 8 mil na pfn.-wsch. od Szczecina. Piękna katedra, klasztor, szpital; 3,050 m. 2) M. w Prusach, w rejeneyi Kwidzińskiej, nad rz. Kamionką. Kościoły katolicki i ewangelicki, browary, gorzelnie; 920 m. 3) Mm. w księstwie Poznańskim, o 5 mil od Gniezna, nad Wartą.

KAMIENICZYK, albo **KAMIENIEC MAZOWIECKI**, M. w król. Polskim, w gub. Warszawskiej, powiecie iokręgu Stanisławowskim, nad Bugiem przy ujściu Liwa. Kościół parafialny, domów 94 z 882 m. Odległość od M. pow. 45 1/4 w.

KAMIENICA, W. w Galicyi, w obwodzie Sadeckim, o 6 mil od Nowego Sącza. Posiada hutę szklaną i fabrykę papieru.

KAMIENICA, po niem. **CHEMNITZ**, 1) M. w królestwie Saskiem, okręgu Cwikawskim (Zwickau); dawna prowincja Miśni i okręgu gór Kruszcowych (Erzgebirge), nad strumieniem Kamienica (Chemnitz), wśród żyznej równiny, o 9 mil na pld.-zach. Drezna. Liczy 26,000 m., zajmujących 1,345 dom. mieszk. Otoczone podwójnym murem, pięknie zabudowane; posiada obszerne przedmieścia, sześć kościołów, wyższe gimnazjum, królewską szkołę rzemiosł i budowy maszyn fabrycznych, 1 drukarnię, oraz cztery szpitale. Jest siedziskiem władz okręgowych i superintendenta wyznań ewangelickich. Uważaniem być winno jako główne ognisko przemysłu fabrycznego w królestwie, a po Wiedniu i Elberfeld najznakomitszym miastem w Niemczech, pod względem tkannictwa. Widzimy tu bowiem znakomite fabryki wyrobów bawełnianych, jedwabnych, półjedwabnych i wełnianych, z również wielkimi przedsiębiorcami (25 większych i mniejszych), 17 oddzielnych przedsiębiorstw, farbiernie, bielniki. Fabryka pończoch i czapek bawełnianych, posiadają do 15,000 warsztatów tkackich; siedm wielkich zakładów maszyn parowych, przy których warsztaty mechaniczne przeszło do 1,000 robotników zajmując, dostarczają (w znacznej ilości) do król. Polskiego, a mianowicie miast fabrycznych Tomaszowa Mazowieckiego, Łodzi, Zgierza, Ozorkowa i innych) warsztaty przedsiębiorstw tkackich, między którymi kilkunastu zatrudniało po kilkaset warsztatów; 8 wielkich przedsiębiorstw, siłą parą pędzonych, i 32 pomniejszych już to siłą wody, już manewrami koni poruszane, wydały do miliona funtów przędzy. 2) Stara Kamienica, Alt Chemnitz, Mm. tamże, w pobliżu M. Kamienicy, którego jest przedmieściem. Znaczna fabryka czapek i wyrobów bawełnianych, oraz wielkie przedsiębiorstwo bawełny.

KAMIENIEC LITEWSKI, M. w Cesar. Rosyjskim,

w gub. Grodzieńskiej, na pld. Brześcia, o 3 mile, nad rz. Lsną.

KAMIENIEC PODOLSKI, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Podolskiej, powiecie Kamienieckim. Obronne; zbudowane na gruncie skalistym; posiada zamek, katedrę, kościołów 5, i klasztorów 3, kościołów prawosł. 4; seminaria: katolickie i greckie; szkoły: powiatowa i żeńska. Siedlisko biskupów: katolickiego i greckiego, władze sądowe i administracyjne. Liczy 600 domów i 16,000 m. Źródła wody siarczanej.

KAMIENNA, rz. w król. Polskim; ma początek powyżej M. Opatowa, pomiędzy Końskiem i Szydłowcem. Od Wąchocka dość już znaczna; płynie najpiękniejszą żyzną doliną aż do samej Wisły, do której wpada pod Wolą Pawłowską.

KAMIENSKO, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, powiecie Piotrkowskim, okręgu Radomskim. Kościół parafialny, kaplica, stacja pocztowa; przystanek drogi żelaznej; 111 domów, z 1,149 m. Odległość od M. pow. 28, od Warszawy 163 w.; 15 jarmarków do roku.

KAMIGLIANO, Mm. w księstwie Lukka, o 11 w. ku pld.-wsch. od Lukki; 1,108 m. Piękna willa margrabiego de Torrigiani.

KAMINHA, M. w Portugalii, w prow. Minho, o 50 w. ku pld.-zach. od Braga, na l. brz. Minho, w pobliżu jej ujścia; 2,000 m. Warownia. Saliny.

KAMIONKA, 1) M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Podolskiej, na l. brz. Dniestru. Piękny pałac i ogród. 2) Rz. w Prusach, w rejencji Kwidzińskiej, wypływa z jezior na pld. Słuchowa, i wpada do Brdy, naprzeciw wioski Sommersin.

KAMIONKA, M. w król. Polskim, gubernii i powiecie Lubartowskim. Kościół parafialny; 244 dom., 1,630 m. Odległość od M. pow. 24 1/2 w.

KAMIONKA STRUMIENOWA, M. w Galicyi, w obwodzie Złoczowskim, nad Bugiem, o 3 mile od Buska; 1,500 m. Magistrat i szkoła trywialna. Niedługo znaczna warownia, albowiem było to miejsce częstych napadów. W okolicy znajdują się w ziemi rozmaite starożytności, jako: rzymskie wojenne, strzały, kule, pałasze.

KAMIONKA WIELKA, Mm. w Galicyi, w obwodzie Kołomyjskim, o 2 mile od Kołomej, z wspartym pałacem i pięknym ogrodem, w którym znaleziono posąg bożyszcza Starych Słowian Lelum-Polelum. Mieszkańcy tutejsi zajmują się wyrabianiem dobrych naczyń glinianych.

KAMIONNA, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej, w pow. Międzybózkim. Położone nad

strumieniem Kamionna i gościńcem Berlińskim; liczy 670 m.

KAMMEJAMMA, M. na wyspie Japońskiej Nifon, prow. Mino; 2,000 m.

KAMONDES, M. w Hiszpanii, w Galicyi, o 28 w. ku wsch.-pld. od Vigo. Źródła mineralne.

KAMORA, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 35 w. ku pld.-wsch. od Lizbony, na l. brz. Tagu, przy ujściu Almanzor.

KAMP, 1) rz. w Austrii, uchodząca do Dunaju, na wsch. Krems, utworzona z Wielkiej i Małej Kamp, w cyrkule Powyżej Manhartsberg. 2) M. obronne w Niderlandach, w prow. Wyższej Yssel, na l. brz. Yssel, w pobliżu ujścia téż do Zuider-Zee; 8,000 m.

KAMPAGNANO, 1) Mm. w Neapolitańskim, w prowincji Terra di Lavoro, w obw. Piedimonte, o 15 w. ku pld.-wsch. od Caserta, na pr. brz. Volturmo. 2) Mm. w państwie Kościelnym, o 25 w. ku pld.-zach. od Rzymu.

KAMPANA, LA K., 1) Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 55 w. ku wsch. od Sewilli. 2) Mm. w Neapolitańskim, w Kalabrii Citeriore, o 18 w. ku pld.-wsch. od Rossano; 3,678 m. Handel mianą.

KAMPANARIO, Mm. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 15 w. ku pld.-wsch. od Villanueva-de-la-Serena, w pobliżu Zuja.

KAMPANET, M. w Hiszpanii, na wyspie Majorka, o 35 w. ku pld.-wsch. od Palma. Zbiór oliwy.

KAMPDEN, **CAMPDEN-CHIPPING**, M. w Anglii o 38 w. ku pld.-wsch. od Gloucester; 2,038 m. Fabryki trykotów M. starodawne.

KAMPILLO-DE-ARENAS, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 28 w. ku pld. od Jaen, nad Kampillo.

KAMPOBELLO, W. w Ameryce angielskiej pld., w Nowym Brunświku, przy wejściu do zatoki Passamaguddy, blisko pobrzeża. Ma dłg. około 14 w., szer. 3 w. Urodzajna i posiada wyborne porty.

KAMPOFRIO, Mm. w Hiszpanii, w prow. Andaluzji, o 70 w. ku pld.-wsch. od Huelva, a 8 w. ku pld. od Aracena. Piękne łomy jaspisu.

KAMPO-GRANDE, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, w pobliżu i na pld. od Lizbony; 1,800 m. Ważny jarmark. Liczne letnie mieszkania.

KAMPOHERMOSO, Mm. w Hiszpanii, o 30 w. ku pld.-wsch. od Leonu.

KAMPOLIETO, Mm. w Neapolitańskim, o 12 w. ku pld.-wsch. od Campo-Basso; 2,431 m. Zbiór dobrego wina.

KAMPO-MARINO, Mm. w Neapolitańskim, o 5

w. ku pld.-wsch. od Termoli, w pobliżu Adryatyku; 1,283 m. Komora celna.

KAMPO-MAYOR, M. w Brazylii, w prow. Piauí, o 180 w. ku pld. od Parnahyba, nad Longa.

KAMPOMORO, W. we Francji, w Korsyce, nad odnogą Vallinco; 160 m. Dobra przystań dla okrętów wojennych.

KAMPORAGHENA, Mm. w Toskanii, o 12 w. ku pld. od Fivizzano, na górze t. n.; 234 m. Wierchołek Monte Kamporaghena jest najwyższym punktem w Apeninach Toskańskich, ma 2000-metrów wysokości.

KAMPREDON, M. w Hiszpanii, w Katalonii, o 50 w. ku pld.-zach. od Girony, a 8 w. od granic Francji, nad Ter; 1,800 m. Warownia.

KAMURANO, Mm. w państwie Kościelnym, o 10 w. ku pld. od Ankony, a 6 w. od Adryatyku.

KAMYSZŁOW, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. powiatu t. n., w gubernii Permskiej, o 179 w. ku pld.-wsch. od Permy, nad Pyszmą; 2,900 m.

KAMYSZYN, M. w Cesar. Rosyjskim, stoł. powiatu t. n. w gubernii Saratowskiej, o 179 w. ku pld.-zach. od Saratowa, na pr. brz. Wołgi. Posiada 4 kościoły i szkoły; 7,800 m.

KANA, M. w Turcji azjatyckiej, w Syrii, o 45 w. ku pld.-wsch. od Akry, a na pld.-zach. od góry Tabor. Jest upowszechnionem mniemaniem, że to jest Kana nowego testamentu.

KANADA, wielka kraina w Ameryce pld. angielskiej, znajdująca się pomiędzy oceanem Atlantyckim i Labradorem na wsch., z terytoryum kompanii zatoki Hudsonskiej na pld.-zach., z Stanami Zjednoczonymi i Nowym Brunświkiem na pld. Po-brzeże Kanady odkryte w roku 1497. przez Sebastjana Cabot, żeglarza wyprawionego od Henryka VII. króla angielskiego, powtórnie przejrane było w r. 1523. przez Verrazzanego, włocha w służbie Franciszka I., który zajął one w posiadłość w imieniu Francji i nadał mu nazwę Nowej Francji, którą to nazwę cały kraj na pld. kolonij angielskich czas zachowywał. W roku 1534. Jakób Cartier zwiedził odnogę Ś. Wawrzyńca i przepłynął rzekę aż do wyspy Mont-Royal czyli Montreal; w roku 1540. ten żeglarz założył port Saint-Croix; pierwszy zakład francuski w tych stronach, zamieniony w kolonię. W roku 1598. nowe pokuszenia założenia kolonii; w roku 1608. założenie Kwebeku, i rzeczywisty początek kolonizacji. Traktatem paryżskim roku 1763., Kanada zajęta od roku 1759. przez Anglików, Francji ustąpioną została. Od roku 1791. tworzy ona dwie kolonie czyli gubernatorstwa Niższej i Wyższej Kanady.

KANADA LOWER, NIŻSZA KANADA, kolonia angielska w Ameryce pñ., M. stoł. Kwebek. Leży pomiędzy 45° a 52° szerokości pñ., a 60° 10' i 82° 26' długości zach. Graniczy na pñ. z terytoryum kompanii zatoki Hudsonskiej; na zachód z Wyższą Kanadą, od której ją oddziela rzeka Ottawa; na pñ. z Stanami Zjednoczonymi (Nowy-York, Vermont, New-Hampshire i Maine) i Nowym Brunswikiem; na wsch. z Labradorem i odnogą Ś. Wawrzyńca. Granice Niższej Kanady i Stanów Zjednoczonych jeszcze są nieoznaczone; 6,918,410 akrów zajętych przez Anglików tworzą część wyższą pñtów Restigouche i Saint-John, o jakowe Stany Zjednoczone dopominają się, zwłaszcza państwo Maine. Wyspy Anticosti i Magdalena, w odnodze Ś. Wawrzyńca, należą do kolonii, jak również liczne wyspy przy ujściu tej rzeki, a z których znaczniejsze są wyspa Orleans i wyspa aux-Coudres. Wielkie wyspy są potworzone w samém łożysku rzeki; najznaczniejsze są Montreal i Jezus, przy ujściu Ottawy. Rozległość wynosi 650,000 w. kw. Kraj w ogólności wzdęty; na pñ. zatoki Ś. Wawrzyńca przezniesiony pasmami gór w ogólności niebardzo znacznymi; na pñ. rzeki pasmo Alleghanów bieży i kończy się u przylądka Gaspé. Po większej części położone w pñcie Ś. Wawrzyńca i po obu jej brzegach, aż do samego ujścia. Na pñ. Alleghanów, kraj należy do kotliny Restigouche tworzącej granicę pomiędzy Kanadą a Nowym Brunswikiem i Saint-John. Biegi wód liczne i bardzo wielkie, odznaczające się jeziorami tworzącymi wodospady jakowe często przerywają żeglugę. Najznaczniejsze spływy z lewej strony do Ś. Wawrzyńca, są: Ottawa czyli Grand-River, odznaczająca granicę pomiędzy obu Kanadami i tworząca piękne wodospady; Chaudière i mnóstwo kaskad; Saguenay odgraniczająca na wsch. część ukolonizowaną, i Ś. Maurycyego czyli Trois-Rivières. Rzeka Chaudière, Saint-Francis i Saint-Jean, zwana jeszcze Richélieu, Sorel czyli Chambly, i będąca poprzedzicielem jeziora Champlain, są także zlewami rzeki Ś. Wawrzyńca z lewej strony. Rzeka Montmorency odznacza się wodospadem, jakowyż rzuca się w tę rzekę w pobliżu Kwebeku. Po kotlinie Ś. Wawrzyńca, Saint-John jest najznaczniejszą rzeką. Jezioro Ś. Piotra po nad Trois-Rivières, i rozległe wydłużenie w jakimś się znajdują wyspy Montreal i Jezus, są zlewami najznaczniejszymi, z utworzonych przez inne rzeki. Klimat zdrowy. Widnokrąg w ogólności wypogodzony. Zimy bardzo ostre, od listopada do maja trwające. Śnieg rozpoczyna się w listopadzie, i od grudnia aż do począt-

ków maja pokrywa ziemię na kilka stóp grubości. W tej porze rzeka Ś. Wawrzyńca zamarza, saniami bywa przejeżdżana z Montreal do Kwebeku; poniżej tego ostatniego miasta, zawady lodowe przerywają żeglugę aż do maja. Zimna nadzwyczajnie w grudniu, styczniu, lutym i marcu zmieniają się w części pñ.-wsch. kolonii, od 30 do 35°, dochodzą niekiedy do 50°. W Kwebeku merkuryusz zamarzał w roku 1790. Niekiedy w zimie następują zmiany bardzo nagłe i silne temperatury. Pora letnia gorąca rozpoczyna się z majem, upały niekiedy duszące w czerwcu, lipcu i sierpniu. Zwykle największe upały dochodzą + 22° i + 25° R. Wiatry panujące są pñ. i zach. w lecie, i pñ. i wsch. w zimie. Deszcze niewielkie, zwykle w początkach lata. Często zorza północna. Grunt po większej części urodzajny i pomimo długości zimy sposobny do uprawy zbóż. Ogromne lasy, najkosztowniejszym tu gatunkiem drzewa jest sosna kanadyjska, sosna czerwona i sosna biała, które dostarczają słynnego drzewa do budowni i do marynarki, i klon cukrowy, znany z płynu jakowyż wydaje z siebie. Bogate minerały dotąd znane są bardzo mało znaczące, składają się one głównie z żelaza, pięknego granitu, wapieni i marmurów. Z pomiędzy zwierząt: jelenie, niedźwiedzie, wilki, czasami żubry; mnóstwo z pięknych futrami, jako to: lisy, bobry, wydry, kuny, szczur piżmowaty, wieńcówki, zające. Płastwa wodnego obfitość, gadów mało. Ryb wyśmienitych wielka ilość w rz., łosoś, tuńczyk, węgorz i t. d. Ludność w r. 1834: 549,005 m., z tych 403,472 katolików, 34,620 anglików, 15,069 prezbiterianów, 7,811 prezbiterianów dyssydentów, 7,019 metodystów, 2,161 chrześcijanów, 107 żydów, a 5,577 m. należących do innych wyznań. Liczba domów mieszkalnych była 82,437; właścicieli gruntowych 25,208; rodzin zajmujących się rolnictwem 50,824; parobków 7,602; rodzin zajmujących się przemysłem i handlem 2,053; indywiduów żyjących z jałmużny 1,282. Zwiększanie się nagłe ludności pochodzi w części z emigracji europejskiej. W dwóch tylko latach 1831. i 1832. r. przybyło do Kwebeku 102,000 wychodźców. Niektórzy dostają się do Kanady drogą z New-Yorku, lub przeniesieniem się z innych części Stanów Zjednoczonych. Jednakowoż jeszcze 1/3 części ludności jest jeszcze pochodzenia francuskiego, a język francuski jest językiem urzędowym. 3,000 Indian, Irokezów, Algonkinsów, są szczętami potężnych narodów, które w chwili przybycia europejczyków kraj ten zajmowali; niektóre z nich osiadły w wioskach Lorecie, St. Regis i t. d. Po

większej części ludność zajmuje pr. brzeg rzeki Ś. Wawrzyńca, nadewszystko na zach. rzeki Chaudière, na l. brzegu, zakłady tworzą ważką obwódke wzdłuż rzeki, pomiędzy Ottawa i Saguenay. Zbiorowe wielkie ludności są w 3 miastach, Montreal, Kwebeku i Trois Rivières. Płody kolonii są jeszcze niemal wyłącznie rolnicze, eksploatacy lasów i rybołówstwo. Zbiór zboża i jarzyn dostateczny na potrzeby w ogólności. Zbiory lnu, konopi, tytoniu i ziarn oleistych są małe jeszcze. Liczba bydła wzrasta w znacznym stosunku. Eksploatacy lasów stanowi zajęcie większej części mieszkańców w porze zimowej; obliczają w ogóle na 312,500,000 franków kapitał obrócony na tartaki i inne zakłady tej przemysłowości w okolicach Kwebeku. Z kopalnictwa eksploataowane są: granit, kamień wapienny i marmury, żelazo w okolicach Saint-Maurice. Płótna, flanele i ordynaryjne wyroby wełniane są w wielkiej ilości wyrabiane pomiędzy rodnikami. Fabryki mydła i świec, oraz tytoniu, znajdują się w znaczniejszych miastach. Montreal ma gisernię i rekodzielnię machin parowych. W portach wszędzie są warsztaty budowy statków.

Spisy z r. 1831. przedstawiają następny obraz płodów, oraz hodowli bydła i główniejszych zakładów przemysłowych: 3,404,756 minotów pszenicy, 3,142,274 minotów owsa, 394,795 minotów jęczmienia, 234,529 minotów żyta, 339,633 minotów maku, 106,050 minotów tatarskiego, 984,758 minotów grochu, 7,357,416 minotów kartofli, 389,706 sztuk bydła rogatego, 116,686 koni, 543,340 owiec, 295,137 wieprzy, 395 młynów, 735 tartaków do desek, 97 młynów foluszowych, 121 kuźnie, 78 dystrylarni, 489 innych fabryk rekodzielniczych. Wywozowe artykuły głównejsze są: drzewo, potaż, ziarna, mąka, futra i mięsa solone. Przywozowe zaś wyroby wełniane i bawełniane, wina i spirytusy, kruszce obrobione, wyroby garncarskie, węgiel ziemny, ryż, tytuń i towary kolonialne. Handel cudzoziemski wyłącznie odbywa się morzem, a dwa jego składy są w Montreal, a nadewszystko w Kwebeku. Lecz oprócz tego te oba miasta są dwoma ogromnymi składami dowozu i wywozu dla Wyższej Kanady, dla terytoryum zatoki Hudsonskiej, dla większej części Stanów Zjednoczonych, położonych w kotlinie Ś. Wawrzyńca. Część handlu cudzoziemskiego obu Kanad, a nadewszystko Wyższej, odbywa się wprost przez granicę z Stanami Zjednoczonymi, i od otwarcia kanału Erie, New-York stał się jednym z składów Wyższej Kanady. Wartość ogólna wywozu Niższej Kanady w roku

1837. wynosiła 908,792 funtów szterlingów, dowozu zaś 1,602,353 funtów szterlingów. Największą drogą komunikacyjną w obu Kanadach jest rz. Ś. Wawrzyńca, po której żegluga jest przerwana od Montreal aż do jej ujścia od grudnia do początków maja. Inne rzeki w Niższej Kanadzie są spławne, lecz często dla wodospadów trudne do przebycia; służą one nadewszystko do spuszczenia drzewa ściętego w lasach przyległych, nie ma tu jeszcze kanałów znacznej rozległości; z pomiędzy wykonanych dla ominienia prądów, najważniejszym jest Chinn, równoległy do rz. Ś. Wawrzyńca i wyspy Montreal. Od 1814. do 1830. roku 384,172 funtów szterlingów wyznaczono na budowę dróg. Montreal i Kwebek posiadają banki i kompanie zabezpieczenia. W r. 1831. szkół początkowych w kolonii było 1,216, z 670 nauczycielami i 635 nauczycielkami, uczęszczanych przez 42,280 uczniów (21,613 chłopców, 20,567 dziewcząt), z tych 23,805 bezpłatnie. Większa część tych szkół jest utrzymywana kosztem rządu kolonialnego i ulega inspekcji wizytatorów przez hrabstwa mianowanych. Ogólna summa zasiłków w r. 1831. dochodziła 26,000 funtów szterlingów. W tymże roku liczba szkół wyższych, młodych panienek po klasztorach, kolegiów i akademii czyli szkół klasycznych przygotowawczych, była 38, prawie przez samo tylko duchowieństwo katolickie utrzymywanych. Żaden z podobnych zakładów nie jest utrzymywany przez kolonię. Kolegia są wyższe szkoły klasyczne, z tych głównejsze w Montreal i Kwebeku, i mają prócz katedr teologicznych, katedry medycyny i chirurgii. Seminarium Ś. Sulpicyusza w Montreal, jest zarazem szkołą teologiczno-katolicką i szkołą klasyczną najważniejszą w Kanadzie. Kwebek posiada szkołę umiejętności zastosowanych do rzemiosł, podobnie jak Montreal ma bibliotekę publiczną; to ostatnie prócz tego posiada muzeum historii naturalnej. Towarzystwa akademiczne i zachęcenia istnieją w Kwebeku i Montreal. Dochody kolonii w r. 1832. wynosiły 184,497 funtów szterl., wydatki zaś w r. 1831: 4,419,325 franków. Kolonia nie miała żadnego długu publicznego.

Niższa Kanada tworzy zarząd oddzielny kolonialny, mający władzę prawodawczą. Władzę wykonawczą sprawuje i wykonywa gubernator z dwoma izbami parlamentowymi. Gubernator zarazem jest gubernatorem generalnym Ameryki pñ. angielskiej; ma on sobie powierzona władzę wykonawczą wspólnie z radą wykonawczą (Executive Council), składającą się z 11 członków mianowa-

nych przez koronę. Może on odrzucić projekta do prawa przyjęte przez izby, i sankcya, którą im udzieli może po dwóch latach zostać unieważnioną przez koronę. Dwie izby tego parlamentu prowincjonalnego, mają nazwy jedna wyższej czyli rady prawodawczej, składająca się z 34 członków mianowanych dożywotnio, druga niższej czyli zgromadzenia prawodawczego. Ta ostatnia składa się z 88 deputowanych, wybieranych co cztery lata. Deputowani są obierani przez hrabstwa i miasta, otrzymują wynagrodzenie za czas trwania sessyi. Wyborcy w hrabstwach muszą mieć nieruchomy majątek i dochodu z niego 125 franków, lub płać 250 franków za mieszkanie. Ogólna liczba wyborców jest 80,000. Żadna opłata nie może być nałożoną w hrabstwach bez zezwolenia parlamentu, lecz kontrola użycia funduszy przyzwołonych aż dotąd jest mu odmówiona. Od chwili wybuchu ostatecznych zamieszek w kolonii, przywileje rządu reprezentacyjnego czasowo były zawieszone. Kolonia jest podzieloną terytoryalnie, administracyjnie i sądowniczo na 5 powiatów. Pierwszym urzędnikiem w powiecie jest szeryf. Powiaty dzielą się na hrabstwa, tych było 42 w r. 1838., hrabstwa znów na włości (seigniory), na lenności i gminy. Każdy powiat ma trybunał wyższy. Trybunały w Kwebeku i Montreal mają tytuł trybunałów ławy królowej, i są dwoma najwyższymi trybunałami kolonii w sprawach cywilnych i kryminalnych; odsądzają one w apelacji wyroki trybunałów prowincjonalnych trzech innych powiatów. Trybunał najwyższy w sprawach nie należących do odesłania do rady prywatnej w Anglii, zowie się wysokim trybunałem apelacyjnym; składa się on z prezydującego w nim gubernatora, namiestnika gubernatora, dwóch wielkich sędziów z dwóch wyższych trybunałów i członków rady wykonawczej. Prócz tego jest trybunał admirałcy w Kwebeku; trybunały posiedzeń kwartalowych w hrabstwach i sądy pokoju. W tych ostatnich urzędnicy nie są płatni. W sprawach cywilnych trybunały sądzą według dawnych praw kolonialnych francuskich, lecz w kryminalnych wyłącznie podług kodeksu karnego angielskiego i zdania przysięgłych. Kanada niższa stanowi dycezyą biskupstwa katolickiego, a wyższą Kanadą biskupstwa anglikańskiego w Kwebeku. Biskup katolicki pobiera płacę od rządu angielskiego; dochód innych członków duchowieństwa stanowi dziesięcina $\frac{1}{20}$ ziarna zebranego przez mieszkańców katolików w ich parafiach. Siłę zbrojną kolonii stanowi milicya i mocny garnizon wojsk angielskich. Do składu milicyi należą wszyscy

mieszkańcy od 18 do 60 roku życia, przebywający w kolonii od 6 miesięcy. Członkowie duchowieństwa, urzędnicy niektórzy, lekarze, profesorowie i studenci, stanowią wyjątek. Milicya co rok odbywa musztry i przegląd kompaniami. W roku 1827. ogólna jej liczba wynosiła 93,854 głów, żołnierzy i oficerów. Oficerowie w niej są mianowani przez koronę. Wydatki na utrzymanie milicyi należą do kolonii, wojsk zaś regularnych do metropolii. Kwebek, najwarowniejsze miejsce w Ameryce, wraz z Montrealem są głównymi garnizonowemi punktami. Montreal jest także ufortyfikowany. Powiaty Niższej Kanady miały następującą rozległość i ludność: 1) Kwebeku 127943 mil kw. angielskich, ludności 151,985 m.; 2) Montrealu 54802 mil kw. angielskich, ludności 290,050 m.; 3 i 4) Trois Rivières i Saint-Francis razem 15823 mil kw. angielskich, ludności 56,570 m.; 5) Gaspé 7389 mil kwadr. angielskich, ludności 13,312 m.

KANADA, UPPER K., WYŻSZA KANADA, kolonia angielska w Ameryce półd. i M. stoł. Toronto. Leży pomiędzy 41° a 51° szer. półn. Graniczy na wsch. z Niższą Kanadą, od której oddziela ją Ottawa; na półd. z Stanami Zjednoczonymi (New-York), Pensylwania, Ohio, Michigan i terytoryum jeszcze nieorganizowanem, granicę rozdzielają wody Ś. Wawrzyńca, i jeziora Ontario, Erie, Saint-Clair, Huron i Wyższe; na półn. i na zach. z terytoryum zatoki Hudson, od zatoki Ś. Wawrzyńca; nader słabo wzdęty w części ukolonizowanej, to jest w dolinie Ś. Wawrzyńca i jego jezior. Całkiem położony w płycie Ś. Wawrzyńca i po lewym jego brzegu; złany jest tą rzeką i licznymi rzeczkami spływającemi do niej, a z pomiędzy których główniejsze są Rivière-Française, lub French-River, Severn, Thames lub Tamiza, Ouse, Trent i Ottawa. Ś. Wawrzyniec, tracący swą nazwę przy wyjściu z jeziora Ontario. Ciąsniny pomiędzy jeziorami Erie i Ś. Klary, Ś. Klary pomiędzy jeziorami Ś. Klary i Huron, i Ś. Maryi, pomiędzy jeziorami Huron i Wyższem. Wszystkie biegi wód odznaczają się wielkiem rozlaniem jakowe tworzą, i spadkami przerywanymi żegluga. Z wyjątkiem Michi-

gan, wszystkie wielkie jeziora Ś. Wawrzyńca, Ontario, Erie, Saint-Clair, Huron i Wyższe, należą w części do kolonii; inne jeziora najznaczniejsze są: Nipissing z wypływającą rz. French River, i Senicoo, z rz. Severn. Ś. Wawrzyniec, przedstawiający ciąg prądów pomiędzy Kingston i Montreal, tworzy pomiędzy jeziorami Erie i Ontario ów sławny wodospad Niagara. Klimat bardzo zdrowy i suchy. Zimy nie tak długie i nie tak mroźne, lata nie tak skwarne jak w Niższej Kanadzie. W części południowej największe zimna mają około -30° Celsjusza; nadzwyczajne upały +40° Celsjusza; lecz te są łagodzone silnemi wiatrami od półd.-zachodu. W zimie, od połowy stycznia do końca marca, śnieg pokrywa ziemię niekiedy na dwie stopy grubości; małe jeziora i pobrzeża wielkich są zamrażane. Brzoskwinie i niektóre owoce klimatów umiarkowanych dojrzewają w najgorętszych stronach. Wiatry panujące są: półn.-zach. w zimie, i półd.-zach. w lecie. Grunt bardzo urodzajny w dolinie Ś. Wawrzyńca i jego jezior; sposobny do uprawy większej części roślin Europy środkowej. Ogromne lasy i piękne pastwiska. Flora i fauna takie same jak w Niższej Kanadzie. Bogactwa kopalniane znane są: miedź w stanie rodzimym, żelazo w obfitości, gips, wapień, glina garncarska i nafta. Źródła słone. Ludność w r. 1834. nie rachując w to Indian i wojsk regularnych: 336,461 m. Ludność ta zajmuje strefę dość wąską terytoryum wzdłuż Ś. Wawrzyńca i jego jezior. Największe zbiory ludności są w Toronto, Kingston, Fort-George czyli Niagara, Brockville i Londynie. Kilku Francuzów z Niższej Kanady założyło wiele pierwszych osad tej kolonizacji, której ludność szybko zwiększyła się emigracją amerykańską. Ogół jednak tej ludności składa się z wychodźców europejskich, a nadewszystko wychodźców z metropolii, którzy tu corocznie osiedlają się w większej liczbie niż w Niższej Kanadzie. Obliczają przeszło na 10,000 głów Indian, żyjących w stanie niemal dzikości na terytoryum kolonii. Grunta są zachowane dla chcących się osiedlać. Ewangelicyzm rozdzielony na mnóstwo sekt, jest religią panującą, z tych najliczniejsi Metodysty, Anglikanie, około 100,000, Prezbiterianie i Chrześcijanie. Katolików rachują około 55,000. Język angielski jest urzędowym. Uprawa roli, chów bydła i eksploatacja lasów stanowią największy a prawie jedyny przemysł mieszkańców. Żelazo, gips, kamień wapienny są nader czynnie eksploatowane. Rybołówstwo dostarcza obfitych płodów konsumeyi. Zbiór zbóż jest więcej niż dostatecznym na potrzeby kolonii;

Stawn. Geogr. Pow. T. I.

zbierają także len, konopie, tytuń, trzcinę cukrową i oleiste ziarna. Chów bydła już doszedł nader czynnego rozwinięcia i ulepszenia ras. W r. 1832. było zajętych 5,172,127 akrów ziemi, z tych tylko 1,630,965 akrów zużyto pod uprawę. Co do hodowli bydła: koni było 36,423, bydła rogatego 157,594 sztuk, owiec 300,000, trzody chlewnej 250,000. Tartaków było w tymże roku 670. Wywóz z kolonii stanowi drzewo, zboże, mąka, tytuń, bydło i mięso solone; dowóz zaś składa się z tych samych artykułów co w Niższej Kanadzie. Handel bardzo znaczny; odbywa się po większej części rzeką Ś. Wawrzyńca, która jest spławną dla statków tylko do punktu powyżej Montreal; to miasto i Kwebek są dwoma portami dowozu i wywozu dla handlu w Wyższej i Niższej Kanadzie. Nowy York w Stanach Zjednoczonych służy także za skład Wyższej Kanady, drogą komunikacyjną przez kanał Erie. Prócz tego kolonia ma stosunki handlowe dość ważne z Stanami Zjednoczonymi, przez porty nadgraniczne. Kingston, przy wejściu na jezioro Ontario, jest punktem głównego składu handlowego pomiędzy obu kanałami. Wyższa Kanada posiada w Toronto bank. Pomimo tak wielkiej liczby i tak znacznych biegów wód tego terytoryum, prądy napotykane i utrudniające żegluga spowodowały wykopanie wielu kanałów. Najznaczniejszy z pomiędzy nich Rideau-Canal, połączający Ontario z Ottawą, i Kingston z Montrealem; z pomiędzy innych jeszcze: Grenville, równoległy do Ottawy, w niższej swojej części uzupełnia połączenie poprzedzające Wellana, który okrążając wodospad Niagary, łączy Erie z Ontario; Cornwall, bocznie z Ś. Wawrzyńcem, jeszcze nie ukończony; ma on pominąć prądy Long-Sault, poniżej Kingston. Liczne statki ułatwiają stosunki z rozmaitemi państwami Związku, utrzymując pospieszne komunikacje, a nadewszystko przez jeziora Ontario i Erie. Jeziora utworzone rz. Ś. Wawrzyńca, z wyjątkiem Ontario i Erie, są spławne dla największych statków, a nawet dla okrętów liniowych. Główniejsze zakłady naukowe publiczne są to rodzaje uniwersytetów, zwane King's College, i szkoła klasyczna, zwana kolegium Wyższej Kanady (Upper Canada College) w Toronto. To miasto posiada także szkołę umiejętności stosowanych dla rękodzielników (Mechanic's Institute), i wiele towarzystw akademicznych i zachęcenia. Szkoły, w ogólności nie liczne, są utrzymywane kosztem rządu kolonialnego; znaczna część gruntów na to jest przeznaczona. Dochody kolonii wyłącznie stanowi cło, prawo wolnej sprzedaży trunków

i przedaży przez licytacje, opłaty z spławów na kanałach i t. d. W roku 1833. dochody czyniły 69,232 funtów szterlingów; wydatki t. r. 66,500 funtów szterlingów. Dług zaś wzrósł do 1,000,000 funt. szterlingów. Koszta administracji cywilnej ponosi kolonia. Forma rządu kolonialnego jest też sama jak w Niższej Kanadzie. Władza wykonawcza jest w ręku gubernatora, mającego tytuł namiestnika, a władza prawodawcza w ręku gubernatora i parlamentu. Gubernator ma dodaną sobie radę wykonawczą, złożoną z 6 członków, mianowanych przez koronę. Parlament się składa z izby wyższej czyli rady prawodawczej (Legislative Council), których członkowie w liczbie 30 są dożywotnio mianowani od korony, i izby niższej czyli zgromadzenia, których członkowie w liczbie 50 są wybierani przez M. i hrabstwa tym samym sposobem jak w Niższej Kanadzie. Kraj dzieli się na powiaty, których jest 11, które rządzone są przez szeryfów; te znów powiaty dzielą się na hrab., których 24 było w r. 1833. (te nakoniec na gminy, Township). Wysocki sąd sprawiedliwości cywilnej i kryminalnej czyli ławy królowej, jest w Toronto; sifa zbrojna składa się z milicji i wojsk regularnych; ostatnie są rozstawione w wielu punktach militarnych. Najznaczniejsze garnizony są w Kingston, Toronto i Penetanguishine. Kingston, dawna stolica kolonii, po Kwebeku i Halifax, jest najznaczniejszym miastem w Ameryce angielskiej, i największym portem wojennym angielskim nad jeziorami Ś. Wawrzyńca. Penetanguishine jest główną stacją morską nad jeziorem Huron. Milicja liczyła w r. 1834: 39,499 głów, oficerów i żołnierzy w 63 pułkach. Podział ukolonizowanej części wraz z ludnością w r. 1834. był na 11 powiatów, a mianowicie: 1) Johnstown; 29,119 m. 2) Eastern; 28,504 m. 3) Ottawa; 7,000 m. 4) Bathurst; 22,693 m. 5) Midland; 46,685 m. 6) Newcastle; 30,245 m. 7) Hone; 47,543 m. 8) Gore; 40,156 m. 9) Niagara; 28,735 m. 10) London; 41,241 m. 11) Western; 14,496 m.

KANADEI, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Symbirskiej, w pow. Sysran, o 123 w. ku pld.-zach. od Symbirsk, nad Sysran i Kanadejką; 1,800 m.

KANAŁ KRÓLEWSKI, 1) we Francji, właściwie kanałem Langwedockim nazwany. 2) w Irlandyi, w prow. Leinster, w hrb. Kildare, łączący mr. Irlandzkie z oceanem Atlantycznym.

KANAŁ PÓŁNOCNY, mr. w Europie, na archipelagu Brytańskim, pomiędzy Szkocyą i Irlandyą, na pfn. mr. Irlandzkiego, które łączy z oceanem Atlantycznym. To morze, mające tylko 20 w. najmniejszej szerokości, pomiędzy Mull-of-Kantire

w Szkocyi, i Fair-Head, w Irlandyi, tworzy zatokę Belfast w Irlandyi i zatokę Clydy w Szkocyi; obejmuje wyspy Arran i Bute. Clyda jest najznaczniejszym spływem.

KANAŁY W POLSCE. Za dawniejszych czasów nieprzebrano, a przynajmniej nie wykonano żadnego systemu połączenia rzek i uławiania komunikacji handlowych. Pierwszy ku temu przykład dał Fryderyk Wielki, gdy po pierwszym podziale, w przypadkój mu części kraju, w ciągu 2ch lat wykończył kanał Bydgoski, ciągnący się na 4 mile od Bydgoszczy do Nakła i łączący Brdę z Notecią, a tēm samēm Wisłę z Wartą i Odrą. W drugiej części panowania Stanisława Poniatowskiego, uradzone zostały dwa kanały: jeden kosztem skarbu, mający łączyć Prypeć z Muchawcem, a tēm samēm Dniepr z Bugiem i Wisłą; drugi kosztem Ogińskiego hetmana, miał połączyć Szczarę z Jasiołdą, to jest Niemen z Prypecią i Dnieprem. Lecz oba kanały dla zbiegu okoliczności przerwane zostały. pod Rządem Cesar. Rossyjskim wykończono ostatni o tyle, że przynajmniej w pewnej porze roku i dla małych statków jest żeglownym z korzyścią dla kraju. Prócz tego z rozkazu ś. p. cesarza Aleksandra I. wykonano kanał Berezynski czyli Lepelski, łączący Berezynę z Ułłą, a tēm samēm Dźwinę, do której ta ostatnia wpada. Nowszym jeszcze kanałem jest Windawski, łączący Dubisę, wpadającą do Niemna, z Windawą, do mr. Bałtyckiego uchodzącą. Kanał ten ciągnie się mil 6 w pow. Szawelskim, w gub. Kowieńskiej. Został także około tego czasu wykonany kanał Angustowski, w właściwem miejscu już opisany.

KANARA, prowincja w Indostanie angielskim, w prezydenturze Madras, nad odnogą Bengalską, pomiędzy Malabarem i Goa. Rozległości ma 7477 mil kw. angielsk., a 759,776 m. Położenie górzyste i piaszczyste na pbrzeżu; M. stoł. Mangalore. Liczne i piękne lasy. Grunt bardzo urodzajny. Znaczna uprawa ryżu, trzciny cukrowej, pieprzu i betelu. Wychów owiec. Rafinerya cukru; saliny na pbrzeżach. Wywóz ryżu, betelu, pieprzu, imbierru, kakao i jedwabiu surowego. Dowóz płócien, bawełny, tabaki. Dochód w roku 1837. czynił 6,896,150 franków. Miasta znaczniejsze są: Mangalore, Barcelore i Calliampore.

KANARYA WIELKA, wyspa w Afryce hiszpańskiej, na archipelagu t. n., na oceanie Atlantycznym, o 60 wiorst ku połud.-wsch. od Teneryffy, a 90 wiorst ku pld.-zach. od Fortaventury. Rozległości w średnicy ma 45 wiorst. Ludności w r. 1834: 66,091 m. Ta wyspa największa z archipelagu, po

Teneryfie, jest tylko ogromną masą wulkaniczną, której wierzchołek El-Cumbre, dosięga ku śródkowi 2021 metrów wysokości, i pokryty jest śniegami przez większą część roku. Pbrzeża otoczone są szkopułami; wszędzie niedostępne, wyjąwszy w koźczyźnie pfn.-wsch., utworzoną z małego półwyspu Isleta. Zatoka Las Palmas na tym półwyspie, jest najpiękniejszym punktem wyładowania na całym archipelagu. Grunt zły mnóstwem źródeł i strumieni, jest najurodzajniejszym z całych Kanaryi. Artykuły wywozu są: cokolwiek wina, wódka, sól, jedwab, marzanna i sery bardzo cenione. M. stoł. tej wyspy Las Palmas.

KANARY, gromada małych wysp na archipelagu Molluckim.

KANARYJSKIE WYSPY, po francusku CANARIES, u starożytnych FORTUNATAE INSULAE, archipelag w Afryce hiszpańskiej, o 115 wiorst od pbrzeży Afryki, o 215 wiorst ku pfn.-zach. od przylądka Bojador, a o 1050 wiorst ku pld.-zach. od Kadyksu; na oceanie Atlantycznym. Pomiedzy 27° 39' a 29° 26' szerokości pfn.: 15° 40' a 20° 40' długości zach. Rozległość ich 846560 hektarów. Ludność w roku 1834: 199,950 m. Archipelag ten składa się z 20 wyspi i wysepek; z tych 7 głównych są tylko zamieszkałe: Teneryffa, Wielka Kanarya, Palma, Lanzerota, Fuertaventura czyli Fortaventura, Gomera i Hiero czyli Fer. Małe Kanarye na pfn. Lanceroty są: Allegranza, Graciosa, Clara i t. d. Allegranza jest wyspą najbardziej na pfn. archipelagu, Lancerota najbardziej na wsch., Fer najbardziej na pld. i zach. posunięta. Wyspy te są formacyi wulkanicznej, i całkiem górzyste, ich szczyt najwyższy, pik Teneryffy (wybiegły na 3710 metrów) przewyższa wysokością wszystkie wierzchołki europejskie, z wyjątkiem Alp. Pbrzeża strome i otoczone szkopułami, rafami, niemal wszędzie są nieprzystępne i bez dobrych portów; z pomiędzy przystani, Las Palmas na wyspie Kanarya jest najlepszą. Żadnych znacznych rzek, lecz źródła obfitość i strumieni znaczna ilość. Klimat zdrowy, jakkolwiek bardzo gorący; temperatura bardzo mało zmienna, mieła około + 17° w styczniu, a + 24° w sierpniu. Skwarne wiatry afrykańskie dmą od pld. i pld.-wsch., napędzając niekiedy chmury szarańczy, które są kłeską dla wysp bliższych lądowi stałemu. Pik Teneryffy i wiele innych gór archipelagu są zagasłymi wulkanami; wyspa Lancerotta obejmuje wulkan zięjący od roku 1825. Grunt urodzajny bardzo, okryty bogatą roślinnością i mający wyborne pastwiska. Wydaje obficie zboże, mais, proso, jęczmień, wyborne wi-

na i liczne gatunki owoców tak stref umiarkowanych jako też zwrotnikowych; daktyle, figi, pomarańcze, ignamy i t. d.; prócz tego trzcina cukrowa, tytoń, bawełna, marzanna wyborowego gatunku i t. d. Najwięcej wino cenione jest z Teneryffy, lecz wyborne zbierają na wszystkich wyspach, a mianowicie na Lancerotta. Inne płody archipelagu są jeszcze: jedwab, wosk, miód i koszenila. Kanarye, jak mówią, nieposiadają ani drapieżnych zwierząt, ani też gadów jadowitych; drób i bydło przywiezione tu zostało z Europy. Ptaszek, któremu one nadały swoją nazwę, wcale już dzisiaj się nieznajduje. Najważniejszą gałęzią przemysłu po rolnictwie jest rybołówstwo, które na pbrzeżach Afryki mnóstwo osób zajmuje. Saliny dość obfite, są eksploatowane na rozmaitych wyspach. Cukier, wódka, płótna ordynaryjne, kilka fabryk jedwabów i płócien, stanowią z innymi płodami główne artykuły przemysłu. Wartość ogólna wywozu z archipelagu w roku 1833. wynosiła.

Archipelag tworzy od roku 1822. rząd wojskowy, a zarazem prowincją hiszpańską, gdzie jest reprezentowaną w kortezach. M. stołeczne Santa-Cruz-de-Teneriffe. Tworzy dwie biskupie dycezye, Las Palmas, dla wysp Lancerota, Fuertaventura i Kanaryi, a Santa Cruz-de-Teneryffe dla czterech innych wysp. Cała ta prowincja dzieli się na 14 partidos judiciales; Antigua na wyspie Fuertaventura; San-Sebastian na wyspie Gomera; Galdari Palma na wyspie Wielkiej Kanaryi, Valverde na wyspie Hiero; Teguis na wyspie Lancerotta; Santa Cruz-de-la-Palma, na wyspie Palma; Icod, Orotava, San-Cristobal-de-la-Laguna i Santa-Cruz de-Teneriffe na wyspie Teneryffa. Kanarye odkryte w roku 1395. przez żeglarzy hiszpańskich, ustąpione były przez Hiszpanią w r. 1417. Francji, gdyż Jan de Bethencourt opanował wyspy Fer i Lancerotę; znowu przez tę zwrócone Ferdynandowi Katolickiemu, całkiem uległy koronie hiszpańskiej w roku 1512. W czasie przybycia europejczyków do wysp Kanaryjskich były one zamieszkałe przez liczny lud zwany Guanszami, którzy bronili się długo i odważnie, i dopiero ulegli po zupełnem wytępieniu. Owi Guanszowie, którzy mniemają iż byli pochodzącymi z rodziny mieszkańców Atlasu, zwanych Berbersami, doszli byli znacznej stopnia cywilizacji. Umieci szczególnie balsamować zmarłych tak, że dziś jeszcze znadzwane bywają ciała dobrze zachowane; zwykle owe ciała nabalsamowane ustawiali w jaskiniach.

KANCZUGA, Mm. w Galicji, w obw. Rzeszowski, o 1½ mili od Przeworska. Mieszkańcy tru-

dnia się drótwaniem garnków, i z tego skromnego zarobkowania są znani w kraju i za granicą. Niegdyś było znakomitą miejscem, lecz od Tatarów mieczem i ogniem spustoszone zostało.

KANDAHAR, prowincja w Afganistanie, między Ghorat, Kabulem, Lahorą, Beludżystanem, Sedżestanem i Heratem. Część wsch. górzysta pasmem Soliman; na zach. rozciągają się pustyńskie piaszczyste Sedżestanu. Najważniejsza rz. Hilمند, oraz kilka pomniejszych, uchodzących do niej. M. stol. Kandahar, wśród uprawnej oazy, nad rz. Urghundab, zdobne kilku meczetami i pałacem. Liczy 100,000 mieszkańców, oddanych rozmaitym rzemiosłom i znacznemu handlowi.

KANDEL, Mm. w Bawarii, stol. pow. t. n., w obw. Palz, o 31 w. ku pld.-zach. od Spiru, na l. br. Otterbach; 3,800 m.

KANDER, rz. wybiegająca z lodniska Langen, w kantonie Bern, w Szwajcarii, uchodzi do jeziora Tuner, nadając swą nazwę dolinie Kanderthal.

KANDERN, M. w Badeńskim, nad rz. Kanderbach; 1,320 m.

KANDIA, KRETA u starożytnych, wyspa w Turcji europejskiej, największa i najdalej posunięta ku pld. z wysp archipelagu greckiego; na m. Śródziemnym, od pfn. oblana częścią wód archipelagu zwaną m. Kandyjskim; od pfn.-wsch. kanałem Skarpanto; od pfn. zach. kanałem Cerigotto. Leży o 90 w. ku pld.-wsch. od przylądka Malio albo San-Angelo w Grecji, a o 195 w. ku pld.-zach. od półwyspu Anatolii. Pomiędzy 34° 57' a 35° 41' szer. pfn. 21° 9' i 24° dłg. wsch. Rozległość jej około 900,000 hektarów; dłg. z wsch. ku zach. 260 w.; średnia szerok. 35 w.; największa szerok. 55 w. Ludność w roku 1839: 158,000 m., z tych 105,000 greków, 45,000 Turków, 2,000 czarnych niewolników, a reszta Arabów, Albańczyków i innych. Jest zupełnie górzystą, przetrniętą w całej długości pasmem gór bardziej zbliżonych do półwyspu niż do półwyspu, a które ku środkowi wystrzelują najwyższym punktem masy Psiloriti; słynna góra Ida starożytnych (wysoka na 2494 metrów), ku krańcu półn. zach. pasma; Asprovouna lub góry Białe wznoszą się na 1500 metrów. Północną część pfn. z licznymi załomami swemi tworzy przylądek Bussos, Spada, Melaka, Sassoso, Zuano, Sidero. Kilka dobrych portów i zatok dosyć głębokich, z tych główniejsze są: Kisamos, Kanea, Retimo i Mirabella. Północną część pld. wzniesione, osadzone górami bez załomów, tworzy tylko jedną zatokę zwaną Messara, na zachód przylądka Theodia czyli Matala, punkt najbardziej na pld. wyspy; nie ma

żadnego portu. Największą doliną na wyspie jest Gortyna albo Messara, nad zatoką t. n.; po niej dopiero Kanea i Kandia. Małe rzeczki zlewające te doliny, nie są jednak jak inne biegi wód znacznych na tej wyspie, a tylko strumykami wysychającymi zwykłe w porze upałów; lecz obfitość źródeł zastępuje ten brak rzek większych. Klimat zdrowy i bardzo łagodny w dolinach, gdzie nigdy nie marznie, upały w lecie są nadzwyczajne, lecz łagodzone wiatrami dającymi ciągle od pfn.; na górach wysokich Ida i Asprovouna, śniegi trwają aż do miesiąca czerwca; deszcze zwykle na wiosnę i w jesieni. Grunt urodzajny, lekki, lecz w ogóle nie bardzo sposobny pod uprawę; nie bardzo piękne pastwiska; wszędzie zamożna roślinność; góry nasłoneżone dębami, kasztanami, orzechami, sosnami, jaworami, cyprami, mirtami, dzikimi drzewami i oliwnymi. Znajduje się także drzewo wydające gumę adragant. Figi, granaty, migdały, pomarańcze, same z siebie wydają, bez żadnej uprawy. Dzikie wilki, oraz kilka gatunków węży, są jedynymi zwierzętami szkodliwymi i jadowitymi. Z kopalnictwa jest tylko gips, wapień, tutek i kamień do ostrzenia. Płody rolnicze stanowią wielkie bogactwa tej wyspy. Przemysł, zniszczony przez wojnę, która wydarła Kandyi połowę mieszkańców, jest teraz niedostateczny na własną jej potrzebę. Zboże było niegdyś artykułem wywozowym, dziś znaczne jego ilości muszą być dowożone z Egiptu i Barbaryi. Chociaż plantacje oliwne zostały zniszczone po większej części, jednak oliwa jeszcze stanowi główny artykuł gruntowy. I winnice równie uciepiałły jak i oliwne drzewa, wydają przecież sławne wina, mianowicie Mafmazya, która niegdyś była jednym z głównych artykułów wywozu. Owoce, len, bawełna i inne zbiory są znaczne. Byłoby wszelkiego gatunku jest liczne, nadewszystko owce i kozy; jedwab i miód także się liczą do pierwszych produktów tej wyspy. Mydła, skóry, wódki, płótna pospolite są jedynymi wyrobami, jakowym się poświęcają mieszkańcy. Wyrób mydła jest dość znaczny i bardzo ceniony. Wartość artykułów wywozu wynosiła w roku 1836: 4,042,500 franków; dowóz zaś 3,790,000 franków. Wywóz stanowią: oliwa, mydło, jedwab, wełna, owoce, rodzenki, migdały, pomarańcze, kasztany, jabłka, gruszki, wosk, miód, sery, siemienie lniane, żóładź zwana valonia, używana do garbowania. Artykuły dowozu są: wszelkie tkaniny i inne płody rękodzielnicze, skóry, jęczmień, pszenica, jarzyny, ryż, soda do fabrykacji mydła, ryby solone, tytoń, cukier, kawa, wino, spirytusy, drzewo budowlane i masło. Składy handlu

zewnątrznego są w Kandia, Retimo i Kanea; zwłaszcza punkt ostatni jest najważniejszym. Kandia wraz z kilku otaczającymi ją małymi wysepkami: Gozzo, Anti-Gozzo, Standia i t. d., stanowi paszalik, z M. stołecznym Kandia, podzielony na 3 sandżaki: Kandia, Retimo i Kanea. Dochody tej prowincji pod zarządem Melmeda-Alego były obliczone na 9,785,000 piastrow, a wydatki na 9,418,159 piastrow. Wyspa Kreta, kolebka cywilizacji przeniesionej do Europy przez Egipcjan i Fenicjan, była jeszcze przed Grecją sławną z swych bogactw i potęgą, a nadewszystko z mądrości ustaw. Zawojowana przez Rzymian w r. 67. przed Jez. Chr., następnie przeszła pod panowanie Wschodu, i temuż znowu przez Arabów wydartą została w r. 823. W r. 952. znowu wróciła pod władzę cesarza Wschodu, i kolejno należąc do genueńczyków i margrabi Montferratu, odkupioną była w r. 1204. przez Weneccyan. Po wojnie 24 lat trwającej i pamiętnej obronie, popadła w moc Turków w r. 1669.; w r. 1830. była ustąpioną przez Portę wice-królowi egipskiemu, który był zniwolonny zwrócić ją Turcji w roku 1841.

KANDIA, po francuz. CANDIE, po grecku MEGALO-KASTRON, M. w Turcji europejskiej, stol. paszaliu i sandżaku t. n., na pfn. północnej wyspy Kandyi, o 650 w. ku pld.-zach. od Konstantynopola, a o 100 w. ku pld.-wsch. od Kanea. Leży pod 35° 21' szerok. pfn., a 21° 48' dłg. wsch. Warownia; obronne cytadela i murami, wzniesioną przez Weneccyan; rezydencja baszy i katedra metropolity katolicko-wschodniego w Kandyi. Niegdyś ważne fabryki mydła, dystrylarnie wódek. Jeden z trzech punktów składowych handlu zewnętrznego wyspy; wywóz oliwy, owoców i mydła. Port dziś zamulony, przystępny tylko dla pomniejszych statków.

KANEM, kraina w Nigrycji, ku pfn.-wsch. od Bornu, na pfn. brzegu i pfn.-wsch. jeziora Tszad.

KANGURN, znaczna wyspa na pld. wybrzeżu Nowej Hollandji. Rozległa 93 mil kw. Niezamieszkała, w położeniu górzystym; klimat gorący i suchy. Brzegi obfitują w gatunki psów morskich, co jest powodem licznego zwiedzania żeglarzy.

KANIÓW, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Kijowskiej, na pr. br. Dniepru, przy ujściu Danajca do tej ostatniej rzeki, w pięknym położeniu. Szkoła powiatowa; 3,600 m.

KANISA STARA czyli UNGRISCH, 1) Mm. w Węgrzech, w żupan. Baskickim, o 79 w. ku wsch. pfn. od Zombon, na pr. br. Cissy; 9,137 m. Kolegium i gimnazjum Pijarów. 2) Nagy-Kanisa, Wielka Kanisa, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Szalad,

o 35 w. ku pld. od Egerszch, nad Igławą; 8,470 m. Kolegium i gimnazjum pijarskie. Jarmarki na było bardzo ważne. Zwaliska dawniej cytadeli.

KANITZ, dawniej KAUNITZ, po moraw. KUNICE, M. w Austrii, w Morawii, o 14 w. ku pld.-zach. od Brunn, nad Igławą; 2,644 m. Handlowo-cami zbożem i winami. Starodawny zamek warowny, kolebka książąt Kannitz.

KANKAN, M. w Senegambii, stol. państwa t. n., w krainie Sangara. Ludności ma mieć 6,000 m.

KAN-KIANG, rz. znaczna w Chinach, wybiegająca na pld. prow. Kiang-Si, płynie ku pfn. i uchodzi do jeziora Pho-Yang.

KANNY, W. w król. Neapolitańskim, w prow. Terra-di-Bari, na pld.-zach. od Barletta. 2) Zatoka na wybrzeżu Szkocji, w pośród przylądków Duncansby i Hahhead.

KANODJE, KANYAKOUBDJA, M. w Indostanie angielskim, w namiestnikostwie Agra. Niegdyś znakomita stolica wielkiego terytorium. Zburzona i złupiona przez Maratów w r. 1761.

KANO, GHANAT, M. w Afryce, stol. krainy Housa, w Sudanie, ku pld. Kashna. Ludne od 30 do 40,000 m. Leży pod 12° 0' 19" szerok. pfn., a 7° dłg.-wsch. Zastanawia podróżującego wielką liczbą niewidomych.

KANPOUR, CAUNPOOR, po angielsk. GAWNPOR, M. w Indostanie angielskim, stołeczne obwodu t. n., w prezydenturze Bengalu, o 60 w. ku pfn.-zach. od Lucknow, a o 160 w. ku pld.-zach. od Allahabad, na pr. br. Gangezu. Główne stanowisko wojskowe angielskie, w tej części Indostanu. Ma szkołę klasyczną angielską. Nadzwyczajne upały w lecie.

KANPOUR, obwód z M. Canpour. Leży pomiędzy 26° i 27° szer. pfn., a 77° 10' i 78° 10' dłg. wsch. Styka się na pfn. z krajami Naboba Aude. Rozległość 2650 mil ang. kw. Ludność około 1,000,000 m. prawie samych Indostanczyków. Kraj niski i płaski; całkiem prawie leżący w Doab czyli Mezopotamii, Gangezie i Dżemna. Grunt bardzo urodzajny i dobrze uprawny. Obfite zbiory miasu, jęczmienia, pszenicy, owoców i trzciny cukrowej.

KANSAS, KONSAS, rz. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Missouri, spływ z pr. strony Missurii. Utworzona z Smoky-Hill i Republican-Fork. Bieg jej około 200 w. Spławna w największej części swojej przetrzeźnieniu.

KANSK, M. w Cesar. Rosyjskim, w gub. Jenisejskiej, stol. pow. t. n., o 184 w. ku wsch. od Krasnojarska, nad Kaną; 1,144 m.

KANSU, po angielsk. KAN-SUH, jedna z pfn. pro-

winicy Chin, na granicy Mongolii, z miastem stoł. Lan-Tschou. Powierzchni ma z prowincją Schan-Si 400420 w. kw. Ludn. według spisów z r. 1813: 15,193,125 m. Grunt powiększej części nieplodny, tak jak w pustyni Gobi. Dzieli się na 9 Fou czyli departamentów.

KANNSTADT, 1) M. w król. Wirttembergskiem, stoł. wyższego obwodu t. n., w okr. Nekary; nad rz. t. n., o 4 w. ku pñ. -wsch. od Stuttgartu, wśród pięknej doliny. Ludność 5,451 m. w r. 1840. Miasto bardzo kwitnące; główne biuro komory celnej. Źródła mineralne kwasowate i kąpiele bardzo uczęszczane. Obłita eksploatacja gipsu i ochry. Fabryki wyrobów bawełnianych i tabaki. Farbiarnie na kolor czerwony Adryanopolski, przedalnie bawełny. Skład handlu nader ważnego wewnętrznego, a w szczególności skład handlu Stutgardzkiego. Port wolny nad Nekarą od r. 1831. Żegluga bardzo czynna. Z pomiędzy budowli, znaczniesz są: most na Nekarze, w okolicach teatr letni i pawilony zwierzyńca królewskiego w Stutgardzie, rozciągającego się aż do przedmieść Kannstadt. Tutaj co corocznie odbywa się uroczystość narodowo rolnicza dla zachęty rolnictwa i rozdawania nagród. 2) Okręg tamże, obejmujący 1 1/4 mili kw.; 23,076 m. Złany rz. Nekar; zawiera 1 M., 14 wsi kościel., i 4 wioski. Liczne źródła mineralne, chów bydła, uprawa liści tytoniowych; rozmaite fabryki.

KANTERBURY, KANTORBERY, M. w Anglii, samo w sobie tworzące hrab. Kent, o 80 w. ku wsch. -pñd. od Londynu, nad rz. Stour. Ludności 14,463 m. w r. 1831. Siedlisko prymasa kościoła anglikańskiego, który ma tytuł metropolity i prymasa całej Anglii, i posiada przywilej, że zawsze koronuje władców angielskich i jest spowiednikiem, gdziekolwiek bądź ci się znajdują, jest oraz pierwszym parem królestwa, po książętach krwi; co więcej, posiada moc i dziwną prerogatywę udzielania stopni uniwersyteckich w wydziałach prawnym, lekarskim i teologicznym; przebywa w pałacu Lambeth w Londynie. Kanterbury posiada szkołę klasyczną; szkołę umiejętności stosowanych (philosophical Institution). W okolicach znaczny zbiór chmielu i targi na niego. Źródła siarczane i żelazne niegdyś bardzo uczęszczane. Katedra tutejsza jedna z najpiękniejszych w Anglii, rozpoczęta w roku 1184. na miejscu dawniej, założonej przez Ś. Augustyna. Z pomiędzy licznych grobowców znajdują się tam księcia Czarnego, Henryka IV. i kardynała Pole. Piękne zwałiska bogatego przeorostwa Benedyktynów Ś. Augustyna. Biskupstwo tutejsze było erygowane w r. 597. przez Ethelberta, króla Ken-

tu, nawrócone misyonarstwem Ś. Augustyna. Grobowiec arcybiskupstwa Tomasza Becket, zamordowanego z rozkazu Henryka II. w r. 1171., stał się po kanonizacji tego prałata miejscem najbardziej czczonej i celem bezustannych pielgrzymek, najliczniejszych w Europie. Kości Ś. wykopane i spalone z rozkazu Henryka VIII. w 1839. Kantorbery było jednym z pierwszych miejsc przemysłu wyrobów jedwabnych, urządnego przez wychodźców flamandzkich i francuzkich, za panowania Elżbiety. Wspaniała katedra, biblioteka publiczna, towarzystwo rolnicze; fabryka wyrobów bawełnianych; kąpiele nader uczęszczane. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Connecticut, w hrab. Windham, o 22 w. ku pñ. od Norwich, na zach. br. Quinebaugh; 1791 m. w r. 1840. 3) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. New-Hampshire, w hrab. Merrimack, o 14 w. ku pñ. od Concord, nad Merrimack, naprzeciw Boscawen; 1643 m. w r. 1840.

KANTIANO, Mm. w pañ. Kościelnym, w delegacji Urbino i Pesaro, o 25 w. ku pñd. od Urbino; 2,500 m.

KANTIFLANA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 25 w. ku pñ. -wsch. od Sewilli, na pr. br. Gwadalkiwiru.

KANTON, KUANG-TSCHEU-FU u Chińczyków, M. Chinach, stoł. prow. Kanton (Kuang-tung), o 3,200 w. ku pñd. od Pekinu, na l. br. Pe-Kiang, przy jej ujściu do Tschou-Kiang, i na l. br. tej ostatniej rzeki, o 95 w. od jej ujścia do mr. Chińskiego, gdzie jest zwana Dogue albo Bocca Tigris od europejczyków. Leży pod 23° 7' 10" szer. pñ.; a 110° 54' 30" wsch. dług. Ludność około 800,000 m., od niektórych geografów do 1,200,000 podwyższona. Jedno z trzech główniejszych miast cesarstwa, wielki skład handlu zewnętrznego; jedyne miejsce w Chinach, w którym wszyscy cudzoziemcy prawnie mogą przebywać. Słaba warownia z muru i kilku wieżyc. Rezydencja gubernatora i jenerała tatarskiego, dowódcy wojennego w prowincji. Liczne szkoły wszelkiego rodzaju. Główny punkt literackich publikacji. Nadzorstwo handlu angielskiego w Chinach. Miejsce pobytu konsułów jeneralnych Neapolu i Sardynii, Francji, Stanów-Zjednoczonych, Danii, Niderlandów. Znakomity przemysł rękodzielniczy; przeszło 17,000 osób zajętych jest fabrykacją wyrobów jedwabn., 50,000 przeszło tkactwem wełny i innemi wszelkiego gatunku. Kanton z Kalkutą są najogromniejszymi składami handlu Azji; liczą na 430,000,000 franków ogólną wartość przywozu i wywozu, Nie-

mał wszystkie narody morskie Europy i Azji mają w tym handlu udział. Narody Indyjsko-Wschodnie wysp Sunda, podobnie jak europejczykowie mają pozwolenie prowadzenia handlu, ale tylko z Kantonem. Rosyjanie tylko sami mają oddzielny skład handlowy z Chinami w Kiachcie, a Portugalczycy w Makao, jedyne te dwa narody stanowią pod tym względem wyjątek. Handel prawny z cudzoziemcami powinien się odbywać z pośrednictwem uprzywilejowanej korporacji kupców zwanych Hong (Hanistów po europejsku). Korporacja ta, której wszyscy członkowie są solidarnie zobowiązani, odpowiedzialną jest rządowi chińskiemu, nie tylko za opłatę cła, lecz i dobre postępowanie cudzoziemców, z którymi ma do czynienia. Liczba kupców Hong jest od 12 do 14, lecz za ich upoważnieniem i odpowiedzialnością zawsze wielka liczba kupców innych wprost handluje z obcyńi. Pora handlowa trwa sześć miesięcy, od października do marca. Przy schyłku tej pory, oznaczonej powrotem mussonu zach., czyniącego niepodobnem wpłynienie do portu, towary i agenci cudzoziemscy muszą opuszczać Kanton, i oddalają się do Makao, gdzie przez kilka miesięcy przebywają. Tschu-Kiang tworzy przed miastem port dostępny dla statków o 1,000 beczkach ciężaru, lecz wstęp ten wzbroniony jest okrętom cudzoziemskim, które muszą się zatrzymywać w Huampu (Whampoa po angielsku), o 25 w. poniżej Kantonu, dla ładowania i wyładowywania towarów przy pomocy kryp chińskich. Dwoma artykułami największemi handlu, jest herbata i opium. Do samej Rosyi przez Kiachtę wyprowadzono herbaty w roku 1832: 179,474 pudów; Anglia zaś przez port Kantonu wyprowadziła 38,188,009 funtów. Po Anglii i jej osadach, krajem najwięcej konsumującym herbatę, są Stany Zjednoczone Amerykańskie, Rosya i Hollandia. Do Stanów Zjednoczonych w r. 1840. wprowadzono 5,427,010 funtów. Jakkolwiek wprowadzenie opium jest wzbronione pod karą najsurowszemi, kontrabanda onego od kilku lat doszła do tak olbrzymich rozmiarów, że wartość tego płodu wprowadzanego do Kantonu, prawie równoważyła połowę wartości wszystkich w ogóle artykułów wywożonych z niego. Owo przemysłnictwo początkowie dokonywane w Huampu, później w Makao, w ostatnich czasach miało miejsce przy pobrzeżach wyspy Lintin, przy ujściu Tschu-Kiang. Ogólna ilość opium wprowadzonego do Kantonu z Indyi angielskich w 20 latach, to jest od r. 1816. do 1836., wynosiła 227,169 skrzyń, wartości 1,041,846,200 franków. Prócz

herbaty artykuły wywozu stanowią: jedwab surowy i materye jedwabne, cukier kandyzowany, drogie kruszce, nankiny, cassia lignea, rumbabarum, kamfora, afun, cynober, smocza posoka, i inne rozmaite płody fabrykacji chińskiej, porcelana, papier, atrament, wyroby z laki i t. d. Nim kontrabanda doszła takich rozmiarów, bawełna stanowiła nader artykuł ważny wchodowy z Indyi angielskiej; po niej dopiero, dziś, albowiem zajmuje drugie miejsce pomiędzy artykułami wchodowymi, główniejszemi są: tkaniny bawełniane i wełniane, kruszce (miedź, ołów, żelazo, cyna, merkuryusz i cynk), pieprz, ryż, orzech, arek, ginseng, drzewo woniące, drzewo sandałowe, koszenilla, saletra, gniazda jaskulcze, szylkret, perłowa macica, perły i gummy, szczęki rekinowe. Najgłówniej prowadzą handel z Chinami: Rosya, Indye angielskie, Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, i Niderlandy, bądź wprost lub za pośrednictwem kolonii Jawa; następnie Hiszpania i Portugalia, Francja; Hiszpania za pośrednictwem wysp Filipińskich. Wartość ogólna handlu Wielkiej Brytanii wraz z Indjami przez Kanton, wyniosła 227,535,631 franków. Handel zaś wywozowy z Kantonu do Indyi angielskich przez lat 8 od roku 1831—1838. wynosił sumę 89,165,401 rupii. Handel pomiędzy królestwem Wielkiej Brytanii a Kantonem od r. 1680 do 1834. był monopolem Kompanii Indyi Wschodnich; od tej chwili zupełnie jest wolny. Kanton położony w nizinie, podlega częstym wylewom. Średnia temperatura jest + 24° 5, lecz upały letnie w lipcu, sierpniu i wrześniu są nadzwyczajne; zima rozpoczyna się w listopadzie, znów bardzo ostra. Straszliwe uragany, zwane tyfony, są częste w lecie. Miasto właściwe, któremu dają 8 w. obwodu, jest oddzielone od Tschu-Kiang i obwiedzione murem. Dzieli się na stare miasto lub miasto mantschu ku pñ. i nowe miasto czyli chińskie ku pñd. Mur oddziela oba miasta, z tych pierwsze mało zaludnione, jest rezydencją oficera tatarskiego, dowódcy wojennego prowincji. Przedmieścia równie wielkie jak miasto rozciągają się aż do wyspy Honan, leżącej na pr. br. Tschu-Kiang i zawierają w sobie 10,000, a według innych pisarzy 84,000 domów zbudowanych na statkach lub tratwach, pokrywających rzekę na 7 w. długości, zaledwie zostawiając pomiędzy sobą wąziutkie przedziały. Domy w Kantonie zbudowane są na 1 piętro; mieszkania dostojnych urzędników i zamożniejszych mieszkańców w odznaczającym sposobie są wystawione. Świątyni jest 120, z tych najznacniejszą jest świątynia Budhy

na wyspie Honam, przemieszkują w niej przeszło 200 kapłanów. Mahometanie mają swój meczet. Ulice, których szerokość bywa rozmaita, od 1 do 7 metrów, a w ogólności mają od 2 do 3 metrów, w kończynach ich znajdują się bramy, które zwykle są na noc zamknięte. Mnóstwo kanałów, po których żeglują czółna, w rozmaitych kierunkach przyczyniają miasto i przedmieścia. Cyryl Hong, czyli faktoryje cudzoziemskie, i Schy-sau-Hong czyli trzynaście kantorów chińskich, jest położony nad Tschukiang w stronie pld.-zach.-miasta. W tym jedynie cyrkule wolno cudzoziemcom osiadać. Przemieszkują tam ajenci konsularni, i kilku kupców cudzoziemskich, angiolków, amerykańków, holendrów, francuzów i azyatów. Jest tu kilka hoteli na sposób europejski, i drukują się dwa dzienniki angielskie. Faktoryje, a nadewszystko angielskie, należą do liczby najpiękniejszych budowli w Kantonie. Ta faktoryja wraz z faktoryją Niderlandzką i Stanów Zjednoczonych, były przed wojną z Anglikami, jedynymi budowlami na których mogły powiewać flagi narodowe. Dzieje chińskie odnoszą założenie miasta na 200 lat przed J. Chr. Około r. 700. już stało się wielkim składem handlowym, lecz stosunki jego z Europejczykami dopiero się rozpoczynają z pojawieniem się Portugalczków w r. 1516., i zawarciem traktatu handlowego pomiędzy cesarzem chińskim i królem portugalskim w r. 1517. W r. 1634. przybyły pierwsze okręty angielskie; w r. 1680. Kompania Indyi wschodnich założyła pierwszą faktoryję. Kanton zdobyty przez Mandżurów w r. 1650.; w części spalony w r. 1822. Obłożony i zdobyty przez Anglików został 25. lutego i 21. maja 1841. r.

KANTORYA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 55 w. ku pld.-wsch. od Almeria, nad Almanzor.

KANTU, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 8 w. ku pld.-wsch. od Como; 3,500 m.

KANTYR, KENTYRE, MJLL-OF-KANTYRE, półwysp w Szkocyi, w hrab. Argyle, którego tworzy część pld. nad kanałem północnym.

KANZO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 45 w. ku pld.-wsch. od Como; 1,700 m.

KAORLE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 45 w. ku pld.-wsch. od Wenecyi, nad Cido czyli niską wyspą, zamykającą lagunę Kaorle, pomiędzy ujściem Livenza i Lumeny; 500 m. Mały port rybacki.

KAO-TSCHEOU, M. w Chinach, stoł. dep. t. n., w prow. Konang-Toung.

KAPACCIO, 1) Capaccio-Nuovo, M. w Neapolitańskim, o 25 w. ku pld. od Campagna, a 6 w.

od pbrzeża; 1,945 m. 2) Capaccio-Vecchio, M. w Neapolitańskim, w Principato-Citeriore, o 4 w. ku pld.-zach. od Capaccio. Niedgdyś katedra biskupia, obecnie przeniesiona do Capaccio Nuovo.

KAPALBIO, Mm. w Toskanii, o 18 w. ku wsch. od Orbetello; 202 m. Klimat bardzo niezdrowy.

KAPANNOLI, Mm. w Toskanii, o 35 w. ku pld.-wsch. od Pizy, przy Era; 1,060 m.

KAPANNORI, Mm. w księstwie Lukka, o 7 w. ku wsch. od Lukki; 1,820 m.

KAPARIKA, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 10 w. ku pld. od Lizbony, na l. brz. Tagu, przy jego ujściu.

KAPARRA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Caceres, o 12 w. ku pld.-zach. od Placencia, nad Ambroz. Zwaliska, które jak mniemanie niesie, należały do Ambracia rzymian.

KAPARROSO, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 35 w. ku pld. od Pampeluny, na l. brz. Aragonu.

KAPELLA, łańcuch gór w Kroacyi, tworzący część Alp Julijskich i Dynaryjskich, w kierunku z pld.-zach. ku pld.-wsch.

KAPELLENBERG, góra w Bawaryi, pow. Volkach, pod Gajbach.

KAPENS, CAPENS, Mm. we Francyi, w dep. Wyższej Garonny; 443 m. Zbiór dobrych win wyuczajnych czerwonych.

KAPESTRANO, M. w król. Neapolitańskim, w prow. Abruzzo-Ulteriore II., o 35 w. ku pld.-wsch. od Aquila; 2,409 m.

KAPE-VINCENT, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld., w pañ. New-York, w hrab. Jefferson, na pr. brz. jeziora Ontario, naprzeciw Kingston.

KAPFENBERG, M. w Austrii, w Styryi, w cyr. Bruck, nad rz. Mürz, o 3 wiorsty ku pld.-wsch. od Bruck; 550 m.

KAPFENBURG, Mm. w Wirttembergskim, w cyr. Jaxt. Zamek i w pobliżu włości koronne, niedgdyś komandorya zakonu Teutońskiego.

KAP-GIRARDEAU, CAPE-GIRARDEAU, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Missouri, w hrab., któremu swoją nazwę nadaje, nad Mississipi, o 30 w. powyżej ujścia Ohio; 300 m.

KAPHON-SPRING, M. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pld., w pañ. Wirginia, o 35 w. ku pld.-zach. od Winchester. Źródła mineralne, kąpiele bardzo uczęszczane.

KAPITANAT, po francusku CAPITANATE, prowincya w królestwie Neapolitańskim, nad Adryatykiem, z M. stołecznym Foggia. Rozległości ma 2359 mil neapolitańskich kw. Ludność w r. 1837:

302,666 m. Kraj od zach.-płn. pokryty przeciwnieściami pasma Apenin, z których jedna gałęź kończy się wielką masą zwaną Monte Gargano, na pld. wyspy t. n. Na pld. i na wsch. rozległa niska płaszczyna piaszczysta zwana Tavoliere di Puglia albo równina Pulia. Pobrzeża w ogólności niskie i bez dobrych portów. Piękne lasy w Gargano. Głównym bogactwem chów bydła. Konie najlepsze w całym królestwie; rozległe i wyśmienite pastwiska w ziemie w Tavoliere. Zbiór obfity pszenicy, chociaż tylko uprawianej w dolinach; mało innego ziarna; jarzyny, owoce, lukrecya w wielkiej obfitości; w ogólności wyśmienite wina, nadewszystko w San-Giovanni, Vico i Manfredonia; oliwa nadewszystko z Gargano; tytuł w niektórych miejscach; zbiór mанны. Bawoły hodują tu gromadnie nad brzegami Ofanto, owce liczne i z piękną wełną. Corocznie przeszło 1,500,000 sztuk owiec przyprowadzają z sąsiednich prowincyj na pastwiska w Tavoliere, jedynie w tym celu utrzymywane. Kozły, wieprze bardzo liczne; pszczoły dostarczają wyśmienitego miodu w Gargano; jedwabników nie tak wiele. Eksploatacya soli morskiej w lagunach pbrzeżnych, materyały budowlane, dobra glina garncarska, wapien, alabaster i t. d. Rybołówstwo nie tak ważne. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Handel zbożem, oliwą, owocami, lukrecją, miodem i drzewem z Gargano, koźmi, bydłem, wełną, serem i skórą. Główny skład handlowy w Foggia; małe porty w Viesti, Manfredonia i Rodi. Dzieli się na 3 okręgi.

KAPLAND, po hollendersku CAPE-OF-GOOD-HOPE, CAPE-COLONY po angiell. CAP DE BONNE-ESPERANCE po francusku, PRZYŁADEK DOBREJ NADZIEI, albo KRAJ PRZYŁADOWY. Kolonia angielska w Afryce pld., z M. stoł. Kap. Leży pomiędzy 29° 31' a 34° 51' 15" szerokości pld., 14° 40' i 25° 20' długości wsch. Obejmuje kończynę pld. stałego lądu Afryki; nad trzema oceanami: Atlantyckim, Południowym i Indyjskim. Graniczy na pld. z małą rzeczką Koussie, a w części z Gariem czyli rzeką Pomarańczową, które ten kraj oddzielają od terytoryów Hottentotów, Bosszymanów i innych ludów afrykańskich; na wsch. z Kaffreryą właściwą, od której oddziela ją rzeka Keiskamma. Rozległość 364000 wiorst kwadrat., czyli długości z wsch.-zach. 126 mil; szerokość średnia z pld. ku wschodowi 250 mil. Ciąg pbrzeży przeszło na 1000 mil. Ludność w roku 1838: 156,616 m. Kraj wzgórzysty w ogólności, utworzony z ostatnich pięt wielkiego płaskowzgórza Afryki pld. Pasma gór ciągnie się w kierunku pbrzeża na całej jego

przestrzeni i na 10 do 30 mil odległości, odgranicza strefę od ziem niskich i wzdętych, tworzących pogranicze w odległości od 10 do 40 mil; od poprzedzającego, drugie pasmo znaczniejsze, lecz nie tak rozległe, pod nazwą Zwarte-Bergen lub Black-Mountains, a zwane Bockheweld w zachodniej swojej części, podpira drugi taras, które znów, ponieważ jego szerokość wynosi w niektórych punktach przeszło na 80 mil, jest ograniczony od pld. pasmem Nieuwe-Veld-Bergen, najznaczniejszém w osadzie, które na zachodzie ma nazwę Rogge-Veld Bergen, a na wschodzie Sneeuw-Bergen, lub Snowy-Mountains. Wszystkie te góry tworzą pasma strome i nie przedstawiają przejść jak tylko przez Kloof, czyli wąwozy wąziutkie, nader trudne do przebycia. Najwyższe ich szczyty znane są pod nazwą Compass-Berg, na 2250 metrów wysoka, i Winter-Berg jeszcze wyższa, obie z pomiędzy Sneeuw-Bergen, ku źródłom Sunday-River i Fisch-River ciągnących się; pomiędzy Zwarte-Bergen są szczyty, które się wznoszą na 1300 metrów, a góra Stołu na 1089 metrów na pld. Kap jest masą wybiegłą najbardziej w punkcie nadgranicznym. Pobrzeża tworzą mnóstwo zatoków czyli zatok niegłębokich, z pomiędzy tych główniejsze są S. Heleny, Saldanha, Table-Bay czyli Stołu, False-Bay i t. d. Wiele z tych zatok mieści w sobie dobre porty, a pomiędzy innemi Saldanha-Bay, tworząca jeden z najpiękniejszych portów na świecie. Z pomiędzy przyłądek najznaczniejsze są: przyłądek Dobrej Nadziei, nadający swą nazwę całej kolonii i przyłądek Igieł, najdalej na pld. starego lądu położony. Wody nie są obfite w wielu punktach, nadewszystko w czasie posuchy. Gariem czyli rzeka Pomarańczowa, należąca do kolonii tylko w średniej swej części i spływy jej z lewej strony, jest jedyną znaczną rzeką. Z pomiędzy innych jeszcze wymienić można Koussie czyli Sand-River, Olifant lub Elephant-River, Gauris, Kromme River, Fisch-River i Keiskamma. Olifant, Breede-River i Berg-River są jedynie spławne mi z przypływem morza i to tylko dla czółen, w małej odległości od ich ujścia; wstęp na inne rzeki jest zaparty ławicami piasku, a liczne wódospady w całej długości Gariem przeszkadzają żegludze. Klimat łagodny, bardzo zdrowy, lecz nader suchy. Deszcze w ogólności najnieregularniejsze; często spadają potokami na pograniczu, rzadkie na wewnętrznych płaskowzgórzach, gdzie często ciągła posucha panuje, niekiedy przez kilka lat; rosy żadnej, grady częste, a śniegi tylko w górach spadają. Temperatura średnia w roku, wcześ-

ściach wznioślejszych, około ± 140 . Na górach wyższych, w Sneeuw-Bergen, śnieg przez pół roku tylko utrzymuje się. Wiatry panujące są pld.-wsch. w lecie, a pld.-zach. w zimie. Grunt bardzo urodzajny w ogólności, w częściach dostatecznie zwilżonych; wegetacja bogata; piękne lasy w pasmach gór nadgranicznych; z resztą drzew w ogóle nie wielka obfitość; piękne pastwiska. Jednak część znaczna gruntu stanowi na płasko-wzgórzach tylko pustynie czyli piaszczyste stepy, zwane Karroo. Owe stepy pozbawione czasowych źródeł, są tylko niekiedy zlewane zbiegami wód. W ogólności ogołocone z drzew, pokryte są zamogłą wegetacją po spadnięciu deszczów, lecz przemijającą i tylko za pastwisko służącą. Najrozleglejsze z pomiędzy tych stepów jest Wielki Karroo, pomiędzy Zwarte-Bergen i Nieuve-Veld-Bergen; ma on najmniej 130 wiorst szerokości, a 500 wiorst długości z wsch. na zachód. Niektóre z nich zawierają w sobie bagna słonej wody; wiele jest w części pokrytych pokładami soli na kilkanaście cali głębokości. Bogactwa kopalniane dotąd są: kamień do budowy, granit, piaskowiec, wapień, węgiel ziemny, piękny bardzo afun, sól w obfitości, ołów, żelazo, miedź; źródła mineralne siarczane i saliny ziemne. Flora kolonii ma charakter oddzielny i jest bardziej znaczną różnorodnością i piękną kwiatów niż obfitością gatunków użytecznych. Najważniejsze są: aloes, kleszczowina, gatunek sody, rosnący w Karroo, od krajowców jest używana do robienia mydła, drzewo woskowe (*Myrica Cerifera*), kilka gatunków indygo i krzewów bawełnianych, nopal, morwa, niektóre gatunki drzewa do budowy i stolarszczyzny. Krzew herbaty niegdyś uprawiany, dziś rośnie sam z siebie. Zboża i wszystkie krzewy i rośliny użyteczne europejskie i owoce stref umiarkowanych i równikowych zostały wprowadzone i udają się. Znaczniejsze rodzaje fauny afrykańskiej jeszcze się znajdują na przykładu Dobrej Nadziei. Między czworonożnymi: słoń, nosorożec, hipopotam, lew, pantera, tygrys, bawół, żyrafa, zebra, wilk, hye-na, szakal, mrówkojad, jeź, zając, małpy rozmaitych rodzajów, gnu, antylopy i t. d. Jednak większa część tych zwierząt, a nadewszystko większych gatunków staje się coraz rzadszą, jak terytorium się kolonizuje. Z pomiędzy ptaków: struś, orzeł, sęp, pelikan, sekretarz, żóraw, ibis, bezłotek, kuropatwa, synogarlica i t. d. Gady są liczne, z pomiędzy nich waż boa. Niekiedy jeszcze szarańcze stają się plagą dla zbiorów. Morza kolonii są zwiedzane przez wieloryby i foki; obfitują

w ryby, jak makrele, śledzie i inne, z tych wiele jest właściwych tylko tym okolicom. Według ostatnich spisów dokonanych dla pobrania podatku po-głównego, ludność wynosiła w roku 1833. około 156,616 m., z pomiędzy tych 2,500 wojska angielskiego, 2,500 cudzoziemców, 151,616 właściwie zwanych mieszkańców, z tych 100,053 białych (51,464 mężczyzn, 48,589 kobiet) i 51,563 murzynów i ludzi kolorowych (27,269 mężczyzn i 24,294 kobiet). Rozszerzenie granic wyjaśnia nagłe zwiększenie się liczby Hottentotów. Indywidua tego narodu, zajmujące terytorium w chwili przybycia europejczyków, dziś są używane przez kolonistów za domowników i rolników, a nadewszystko pastuchów; niektórzy z nich osiedli na gruntach przez rząd im ustąpionych. Potomkowie pierwszych holenderskich kolonistów tworzą jeszcze masę ludności; jest to klasa dzierżawców czyli włóścian (Boer od hollendrów, a Boor od anglików zwanych we wszystkich dawnych okręgach). Pod nazwą zaś włóścian pasterzy Vee Boer, tworzą z hottentotami całą ludność krańcową terytorium. W dawniejszych okręgach znajduje się jeszcze mnóstwo wychodźców francuzkich, wygnanych z rodzinnego kraju po odwołaniu edyktu nantejskiego. Anglicy mniej liczni znajdują się rozpięchli po miastach, i jako dzierżawcy zajmują okręgi wschodnie, świeżo ukolonizowane. Język angielski jest językiem publicznym i w sądownictwie. Kafrowie także się znajdują jeszcze w okręgach wschodnich. Rozciągając granice kolonii w całej jej długości aż ku zatoce Delegoa, jak to czynią niektórzy autorowie angielscy, znajduje się jeszcze na tym terytorium potężny naród Kafrów na wschodzie, a nad brzegami Gariep część narodów hottentockich Namakuasów, Koranasów i Bosszymanów niegdyś lud najznaczniejszy w tej części Afryki, dziś zaś prawie zupełnie wyniszczony. Anglicy mają dotąd pomiędzy temi narodami tylko kilka zakładów kupieckich i misyonarzy. Najlicniejsza klasa niewolników, dziś wyzwolenców, składa się z afrykanderów, to jest mulatów zrodzonych z niewolnic i kolonistów białych i malajczyków.

Płody kolonii są rolnicze, wychów bydła i rybołówstwo. Zbiory znaczniejsze są wina i zboża: pszenica, jęczmień, owies, żyto, mais, proso, groch, soczewica, kartofle, konopie, len, tytuń i owoce. Zbiór zboża przewyższa wychód na potrzeby wewnętrzne. Uprawa wina wprowadzoną została przez protestantów francuskich wygnanych, i od ostatniej wojny Francji z Anglią, zamienia

się w bogactwo kolonii. Nadewszystko zajmują się uprawą onego w okręgach zachodnich, gdzie winnice wydają wina białe wysmienite, a przedewszystkiem zwane Constance. Przed kilku laty obrachowywano najmniej kapitał wyłożony na ten przemysł na 47,625,000 franków. Chów bydła jest częścią najważniejszą przemysłu rolniczego. W r. 1833. stan wychowu był 88055 koni, 329,439 rogacizny, 2,793,935 owiec, z tych przeszło 50,000 poprawnej rasy; 566,917 kóz, a około 160,000 trzody chlewniej. Płody kopalniane eksploatowane są: sól wydobywana z pokładów salin wewnętrznych Karroo, oraz materiały budowlane, żupek, wapno. Soda rosnąca w Karroo dostarcza alkali, którego koloniści używają do przyprawy mydła swojego, a sok wyciągnięty z aloesu jest jednym z główniejszych artykułów handlu z Europą. Rybołówstwo przy pobrzeżach już stanowi dla mieszkańców nader ważną gałąź przemysłu, w roku 1836. wartość połowu dochodziła do 83,675 franków. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden, ogranicza się na wyrabianiu mydła, świec, skór, tytoniu i małej ilości innych artykułów konsumpcji wewnętrznej. Najważniejszymi zakładami przemysłowymi są: wiatraki, dystylarnie, browary i tartaki. Handel nader ważny i ożywiony; główne artykuły wywozowe są: bydło, wina, zboże, owoce suszone, ryby i tran rybi; artykuły zaś dowozu są: tkaniny i inne płody rękodzielnicze, cukier i herbat. Handel zamienny bardzo czynny z krajowcami, którzy dostarczają kolonii kość słoniową, skóry, bydło i pióra strusie. Handel składowy z Europą, Ameryką i portami oceanu Indyjskiego. W roku 1836. wartość ogólna handlu morskiego wynosiła 31,888,625 franków. Składy handlu morskiego są w Kap i Simons Town dla stron zachodnich, a wolny port Elizabeth dla stron wschodnich, lecz w ogóle $\frac{3}{4}$ części tego handlu należy do portu Kap. Głównym zakładem dla ułatwiania stosunków handlowych jest bank kolonialny eskontowy i pożyczkowy (Lombard et Discount Bank), zostający pod kontrolą rządową, z kapitałem obrotowym 3,125,000 franków. Szkoły są nieliczne, niektóre z nich zwłaszcza po miastach utrzymywane kosztem rządu, inne po wsiach i pośród ludów afrykańskich, fundowane przez rozmaite towarzystwa misyjne ewangelickie. Jedynymi wyższymi zakładami naukowymi są: kollegium (South African College) założone w Kap w roku 1829. i szkoła umiejętności zastosowanych (South African Institution), także w Kap. Obate instytucja byłego założonego przez subskrypcję. Jedno z dwóch obserwa-

toryów marynarki królewsko-angielskiej jest w Kap. W roku 1836. przychody kolonii wynosiły 158,695 funtów szterling., wydatki zaś 147,579 funtów szterlingów. Kolonia jest administrowana przez gubernatora z dodaną radą wykonawczą (Executive Council) i radą prawodawczą (Legislative Council). Członkami pierwszej rady są główniejsi urzędnicy tak cywilni jak i wojskowi tej kolonii; członkowie drugiej są mianowani od korony na lat dwa. Całe terytorium Kapu dzieli się na 2 prowincje, rządzone przez namiestnika gubernatora, każda znowu na Dystrykty, okręgi zachodnie i okręgi wschodnie, pod władzą komisarza cywilnego (Civil Commissioner); okręgi mają mniejsze podziałki zwane Cornette de Campagne czyli Field-Cornetey, sprawowane przez urzędnika mającego tytuł Field-Cornet; w początkach i po dziś dzień jeszcze na granicach, naczelnik wojskowy dowodzi mieszkańcami swojego oddziału, gdy ci biorą się do broni dla odparcia krajowców. Niektóre tylko miasta posiadają municypalność. Trybunały są: sąd najwyższy (Supreme Court) dla całej kolonii; trybunały obwodowe (Circuit Courts), prezydowane przez sędziów najwyższego sądu, trybunały niższe field-kornetów i sądy pokoju i trybunał admirałcy (Vice Admiralty-Court), prezydowany przez gubernatora. Prawo karne, w użyciu będące, jest angielskie, cywilne zaś jest dawnym kodeksem hollenderskim zmienione. Sprawy wyznania kalwińskiego, przez większą część mieszkańców przyjętego, zostają pod kierunkiem jeneralnego zgromadzenia duchownego (General Church Assembly) kolonii; odbywa ono co 5 lat synody. Wyznanie anglikańskie, najliczniejsze po reformowanym, zależne jest od biskupstwa w Kalucie. Siła zbrojna składa się z 3 pułków regularnych angielskich, 1 pułku karabinierów konnych Kapu (Cape mounted Riflemen), w którym żołnierze i podoficerowie są wszyscy Hottentoci. Kap tylko jest punktem warownym, gdyż inne garnizony są tylko w ogólności posterunkami wojskowymi na granicy Kafrów. Kap jest główną stacją morską pobrzeży afrykańskich i wyspy Maurice i jednym z portów wojskowych kolonialnych królestwa wielkiej Brytanii.

Kolonia ta, jedna z najważniejszych angielskich, nadewszystko z powodu swojego położenia jako stanowisko wojskowe i wypoczynek pomiędzy metropolią a jej posiadłościami na oceanie Indyjskim, była założoną w r. 1650. przez Hollendrów, do których należała do r. 1795. Zajęta przez Anglików znow w r. 1803., zwróconą została Hollan-

dy; lecz od 1806. pozostaje przy Anglii, której traktat z r. 1815. zapewnił jej posiadanie. Vasco de Gama opłynawszy Przylądek Dobry - Nadziei pierwszy wylądował w tej części Afryki, która następnie zamieniała się w punkt wypoczynku zwykłego żeglarki pomiędzy Europą a Indiami. Okręgi z przybliżoną ich ludnością w r. 1838. są następujące: w prowincji zachodniej: Kap-Town, rozległy 9,5 mil ang. kw., ludności 19,743 m.; Kap District 3584 mil kw., 13,180 m.; Stellenbosch 2,280 mil ang. kw., 17,834 m.; Worcester 24100 mil ang. kw., 9514 m.; Clanvilliam 18011 mil ang. kw., 8015 m.; Swellendam 9009 mil ang. kw., 21859 m.; Beaufort 20000 mil ang. kw., 5908 m. W prowincji wschodniej: George 4545 mil ang. kw., 9193 m.; Colesberg rozległość niewiadoma, 2100 m.; Albany 1792 mil ang. kw., 11728 m.; Somerset 7168 mil ang. kw., 13660 m.; Graaf Reynet 2200 mil ang. kw., a 14930 m.; Uitenhage 9000 mil ang. kw., 11019 m. Utworzona osada w r. 1837. w Port-Natal, przez Boorsów wyemigrowanych z kolonii, jest uważana przez Anglików jako zależność rządu w Kap.

KAPLANDZKIE WYSPY, gromada trzech wysp: Big, Cross i Mew, na pfn.-wsch. wybrzeżu Irlandyi, prow. Ulster, hrb. Down, naprzeciw portu Donaghadee.

KAPNIK-BANYA, Mm. w Siedmiogrodzie, w obw. Kővár, o 19 w. ku wsch. od Nagy-Somkut. Bogate kopalnie złota, srebra, ołowiu; topielnie, zostające pod zarządem kopalni w Nagy-Banya.

KAPNIK, KAPNIK-BANYA, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Szatmar, o 19 w. ku wsch. od Nagy-Banya, naprzeciw miasteczka t. n. w Siedmiogrodzie. Trybunał górniczy.

KAPOROWSKI LAS, między zatokami Fryską i Kurską, gęsto zarosły; w nim znajdują się jeszcze łosie.

KAPOSVAR, Mm. w Węgrzech, stoł. żupanstwa Somogy, o 145 w. ku pfd.-zach. od Budy, nad Kapos, spływ z pr. brz. Sio; 3,072 m. Gimnazjum katolickie. Uprawa tytoniu. Dawny zamek warowny.

KAPPAGH-WHITE, Mm. w Irlandyi, w hrb. Tipperary, przy Newport-Tip; 676 m. Eksploatacja miedzi.

KAPPEL, 1) Mm. w Szwajcaryi, o 16 w. ku pfd.-zach. od Zurich. Piękny kościół dawnego opactwa Cystersów. 2) Kappel-Unter-Rodeck, Mm. w Badeńskim, 2,375 m. Dobre wina czerwone. Nieopodal zwaliska zamku Rodeck. 3) Kappel-am-Rhein, Mm. w Badeńskim, o 5 w. ku pfn.-zach.

od Ettenhaim, na pr. brz. Elz, przy ujściu jej do Renu.

KAPPELN, 1) Mm. w Danii, w księstwie Szlezwig, nad Slej, o 28 w. ku pfn.-wsch. od Szlezwigu; 1,300 m. Port, warsztaty budownictwa statków. Czynny handel i ważny połów śledzi. 2) Kappeln-Wester, Mm. w Prusach, w prow. Westfalii, o 11 w. ku pfn. od Tecklenburga; 1,000 m.

KAPPOQUIN, CAPERQUIN, M. w Irlandyi, w hrb. Waterford, o 4 w. ku wsch. od Lismore, nad Blackwater; 2,289 m. W Mount-Mell-ray, w okolicy, opactwo Trapistów, niedawno założone przez zakonników francuzkich.

KAPRENA, Mm. w Grecyi, w diecezyi Beocyi, o 11 w. ku wsch. od Lebadia. W pobliżu miejsca starodawniej Cheronei.

KAPRIOLO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gubernii Mediolanu, o 23 w. ku pfn.-zach. od Brescia, na l. brz. Oglio; 1,500 m. Niegdyś warownia.

KAPRONA, Mm. w Toskanii, o 9 wiorst ku wsch. od Pizy, na pr. brz. Arno; 452 m. Niegdyś zamek warowny. W okolicy willa zbudowana przez Kosmusa I.

KAPRONIZA, KOPREINITZ, KOPRZYWNICA, M. w Kroczy, o 26 w. ku pfn.-wsch. od Kreutz, nad rz. t. n.; 2,646 m. Starodawny zamek i starodawne mury dochowane.

KAPRYCKE, Mm. w Belgii, w Flandryi wschodniej, o 20 w. ku pfn.-zach. od Gandawy; 4,083 m. w r. 1835. Stofeczne kantonu, Wyroby powroźnicze i z drzewa.

KAPSALI, M. na wyspach Jonskich, stoł. wyspy Cerigo, na pfd. pobrażu tejże; 5,000 m.

KAPO DI SOPRA, CAPO-DI-SASSARI, jedna z dwóch gubernij wyspy Sardynii, obejmuje część pfn. oniej. M. stoł. Sassari; dzieli się na 5 prowincyj: Sassari, Alghero, Cagliari, Ozieri i Tempio.

KAPO DI SOTTO, CAPO-DI-CAGLIARI, jedna z dwóch gubernij wyspy Sardynii, obejmuje część jej pfd. M. stoł. Cagliari. Dzieli się na 6 prowincyj: Cagliari, Iglesias, Isili, Lanusei, Nuovo i Busachi.

KAPODRISE, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Terra di Lavoro, o 3 w. ku pfd.-zach. od Caserta; 2,415 m.

KAPOSVAR, Mm. w Węgrzech, w komitacie Siemeg, nad rz. Kapos; 3,050 m.

KAPU-VAR, Mm. w Węgrzech, w komitacie Oedenburskim, pomiędzy dwoma ramionami rz. Raab, o 32 w. ku pfd.-wsch. od Oedenburga, wśród bagnistej okolicy. Zbiór dobrego tytoniu; 3,000 m.

KAPUA, CAPOA, CAPUA, M. obronne w kró-

lestwie Neapolitańskim, z 8,685 m., w prowincyi Terra di Lavoro, o 12 w. ku pfn.-zach. od Caserta, a 25 w. ku pfn. od Neapolu, na l. brz. Votturno, w pięknej i żyznej dolinie. Rezydencja arcybiskupa, seminarium, szkoła wojenna. W r. 1803. wiele ucierpiał od trzęsienia ziemi.

KARA, po rosyjsku KARSKOJE MORE, morze będące częścią oceanu Lodowatego północnego, pomiędzy Nową-Zemlą, Rosyją europejską i Rosyją azyatycką.

KARA, 1) rz. w Ces. Rosyjskim, uchodząca do odnogi Tobolskiej, na mr. Północnem Lodowatym. 2) Ciąsnina między Nową-Zemlą a wyspą Waigacz. 3) Kara-Bogas, wielka zatoka na wsch. wybrzeżu mr. Kaspijskiego. 4) Kara-Dagh, góry w Persyi, na granicy północnej Adzerbejdżanu. 5) Góry na pfd. Rumelii. 6) Góra w paszaliu tureckim Skutari, na wsch. Pristina. 7) Kara-Hissar, sandżak w mniejszej Azji, między sandżakami Angora, Hamid, Kulahieh i Karamania. 8) M. tamże, na pfd.-wsch. Brusa. Twierdza, liczne meczety, dwa klasztory armeńskie. Fabryki dywanów, broni palnej. Uprawa i handel opium. 9) M. tamże, na pfd.-zach. Trebizondy; 6 do 8,000 ludności. 10) Kara-Veria, M. w prow. tureckiej Rumelii; 8,000 m.

KARABASZ, prowincja w Rosyi azyatyckiej, należąca do Gruzji, położona w kraju Kaukazkim. M. stoł. Szusza.

KARACZEW, M. w Ces. Rosyjskim, w gab. Orłowski; stoł. pow. t. n. Położone nad Snieżką; posiada 11 kościołów, 2 szkoły świeckie; 6,600 m.

KARADJILER, M. w Turcyi, w prow. Rumeli i na pfn.-wsch. od Adrianopola; 7,000 m.

KARAFERIA, M. w Turcyi, w Macedonii, na zach. od Saloniki; 8,000 m.

KARAGOLA, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 145 wiorst ku pfn.-zach. od Murschedabad, na l. brz. Gangezu. Wielki handel zbożem.

KARAK, wyspa w odnodze Perskiej, o 150 w. od ujścia Schatt-el-Arab. Anglicy zajęli ją w roku 1839., jako pozycją dominującą na odnodze Perskiej.

KARAKAL, M. w Wołoszczyźnie, w okr. Romanatzi, o 154 w. ku pfd.-zach. od Bukarestu. Jest tu trybunał 1-ej instancji i szkoła wyższa obwodowa.

KARA-KOUL, M. w Turkestanie, w hanacie Bokhary, o 66 w. ku pfd.-zach. od Bokhary; nad Zer-Afschan, nieco powyżej spływu jego do jeziora Kara-Koul (jezioro Czarne), które przepływa dla dostania się i ujścia w Dżihun. Ludności 30,000 m.

KARAMA, M. w Turcyi azyatyckiej, w prow. Karamania, o 93 wiorst ku pfd.-wsch. od Konieh; 15,000 m. Wyroby bawełniane i skórzane. Założone w XIV. wieku, było czas jakiś stolicą państwa tureckiego.

KARAMANIA, prowincja turecka w Mniejszej Azji, między paszalikami Sivas, Marah, Icelil, Anatolia i pasmem gór Taurus, z których jedna gałąź wznosi się w samą prowincyj. Znaczniejsze jeziora: Kerali, Konieh, Ak-Szeher i kilka innych; główna rz. Kizil-Irmak. Klimat gorący i suchy; płody roślinne: bawełna, liście tytoniowe, owoce i wszelkie gatunki zboża. Z królestwa zwierząt: wielbłądy, konie, owce, bydło rogate i jedwabniki. Większa część mieszkańców turkomanie, przeciągający po kraju na wzór hord koczujących; osmanie, grecy, armeńczycy i żydzi, po większej części we wsiach i miastach osiadli.

KARAMANIKO, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Abruzzo Citeriore, o 25 w. ku pfd.-zach. od Chieti, na spadziści Monte-Majella, wysoki na 487 metrów; 3,528 m. Wielki zbiór jedwabiu.

KARAMINAL, Mm. w Hiszpanii, w prow. Galicya, o 90 w. ku pfd.-zach. od Coruna, nad zatoką Arosa, przy ujściu Barbanza.

KARANG, 1) Karang-Assam, M. na wyspie Bali (w Malezji), na pobrażu wsch., naprzeciw wyspy Lombok. Dobry port, jedyny na wyspie. 2) K.-Bouloug, Mm. na pfd. pobrażu wyspy Jawy. Znaczny handel jaskółczemi gniazdami. 3) K.-Sambung, M. tamże, nad rz. spławną Indramayo, osiadłe przez lądów.

KARANGAS, CURAHURA-DE-CARANGAS, M. w Ameryce pfd., w Boliwii, o 80 w. ku zach. od Potosi, a 50 ku zach. od Porco. Bogate kopalnie srebra w okolicach.

KARANSEBES, Mm. w Węgrzech, na pograniczu Wojskowém, stoł. pułku Wołosko-Illiryskiego, o 83 w. ku pfd.-wsch. od Temeswaru, nad Temes; 2,837 m. Źródła żelazne kwaskowate. Handel dość ożywiony.

KARAPCZUJ, W. w Galicyi, w obw. Czerniowieckim, o 3 mile od Tereszen; z stadnią koni poprawnej rasy.

KARASU, CYDNUS starożytnych, rz. w Turcyi azyatyckiej, spływ z pr. str. Eufratu, w pobliżu Malatia.

KARASU BAZAR, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Tauryckiej. Położone nad rz. Karagą, o 41 w. ku pfn.-wsch. od Simferopola; posiada 5 kościołów, dwie szkoły świeckie; liczy 1,268 domów mury wanych i 685 drewnianych; 15,000 m.

KARATE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 22 w. ku pfn. od Mediolanu, na pr. brz. Lambro; 1,800 m. Przędzalnie jedwabiu. Niegdyś warownia.

KARAVINO, Mm. w król. Sardyńskim, o 16 w. ku pfd.-wsch. od Ivrea; 1,500 m.

KARBAJALES, CARVAJALES, 1) Mm. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 20 w. ku pfn.-zach. od Zamora. 2) Karbajales-de-la-Encomienda, M. w Hiszpanii, w prow. Stara Kastylia, o 58 w. ku pfn.-zach. od Benavente; 2,000 m.

KARBAJOSA, Mm. w Hiszpanii, w prow. Leon, o 20 w. ku zach. od Zamora, w pobliżu pr. brz. Douro.

KARBALLINO, Mm. w Hiszpanii, w prow. Galicya. Źródła mineralne.

KARBALLO, Mm. w Hiszpanii, w prow. Galicya. Źródła mineralne.

KARBEN, Mm. w ks. Hessa-Darmstadtzkiem, pod Friedbergiem, nad rz. Nidda; 820 m.

KARBERRY, mała wysępka w Irlandyi, w hrb. Cork, w zatoce Dunmanus.

KARBET, LE K..., Mm. w Martynice, o 3 w. ku pfd. od Saint-Pierre, na zach. półwyspie wyspy, przy ujściu małej rzeczki t. n. Na pfd.-wsch. jest Piton du Carbet, góra wulkaniczna, której szczyt wysoki jest na 1600 metrów, i zdaje się być wulkanem najznacniejszym wyspy.

KARBITZ, KARWICE, Mm. w Austrii, w Czechach, o 20 w. ku pfn.-zach. od Litomierzyc, nad Stradą; 1,046 m. Drukarnia płócien.

KARBONARA, 1) Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 35 w. ku pfd.-wsch. od Mantui, na pr. brz. Po; 2,000 m. 2) Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Principato-Ulteriore, o 25 wiorst ku pfn.-wsch. od San-Angelo-de-Lombardi; 2,886 m. 3) Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Terra-di-Bari, o 6 w. ku pfd. od Bari; 2,451 m.

KARCEN, Mm. we Francji, w dep. Landes, o 28 w. od Saint-Sever; 481 m. Kopalnie rudy żelaznej bardzo cenionej.

KARCES, Mm. we Francji, w dep. Var, o 12 w. ku pfn.-wsch. od Brignoles, na pr. brz. Argens; 2,217 m. Wyroby jedwabnych przedmiotów, dystrylarnie, garbarnie.

KARCZEW, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Stanisławowski, okr. Siennickim, na pr. brz. Wisły. Kościół parafialny; 98 domów, 1,674 m. Wyroby tkackie. Odległe od M. pow. 21 w.; targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

KARCZI, M. w Turkestanie, w hanacie Bokhary, o 110 wiorst ku pfd.-wsch. od Bokhary. Ważny

handel futrami, bawełną, jedwabiem i owocami suszonymi.

KARCZÓWKA, wysoka, skalista, drzewami pokryta góra, w królestwie Polskim, o ćwierć mili od Kielc, w nader malowniczym położeniu, z klasztorem XX. Bernardynów.

KARDINALE, Mm. w król. Neapolitańskim, w Kalabrii Ulteriore II., o 30 w. ku pfd.-zach. od Catanzaro; 2,680 m.

KARDITELLO, Mm. w król. Neapolitańskim, w Terra di Lavoro, o 12 w. ku zach. od Caserta, a 6 w. ku pfd.-zach. od Kapui. Piękny zamek królewski. Stadnina i zwierzyńiec.

KARDROSS, Mm. w Szkocyi, o 5 w. ku pfn.-zach. od Dumbarton, a 15 w. ku pfn.-zach. od Glasgow, na pr. brz. Clyde; 3,596 m. w r. 1831. Fabryki bardzo czynne wyrobów bawełnianych; bliźniak i drukarnie tkanin.

KARDSZAG-UJ-SZALLAS, M. w Węgrzech, w obwodzie Wielka Kumania, o 53 w. ku pfd.-zach. od Debreczyna, nad rz. Hortobagy; 11,080 m.

KAREGGI, Mm. w Toskanii, o 3 w. od Florencji, a 5 w. ku zach. od Fiesole; 443 m. W rokosznym położeniu, klimat zachwycający, wille bardzo liczne, z tych najdawniejsza i najpiękniejsza zbudowana przez Kosmusa starego, a rezydencja pierwszych Medyceuszów.

KAREGGINE, Mm. w Modenie, w obw. Massa, o 5 w. ku pfd. od Kamporgiano; 775 m. Zbiór win najlepszych z Garfagnana.

KAREW, CAERAU, Mm. w Anglii, w krainie Wallii, o 6 wiorst ku wsch. od Pembroke; 1,020 m. Zwaliska pięknego zamku dawnych książąt Wallii.

KARGESE, CARGHESE, Mm. we Francji, na wyspie Korsyce, o 20 w. ku pfn.-zach. od Ajaccio, nad odnogą Sagone; 697 m. Jestto gmina z najlepší uprawną rolę na całej wyspie, tworzy ona kolonię grecką Komnenów. Mały port. Stefan syn cesarza Aleksego Komnena uszedł do Morei w r. 1107.; jego potomkowie w liczbie 430, w towarzystwie 300 majnotów, uchodząc z Morei, schronili się do Genewy w r. 1675. i osiedleni w Korsyce zostali przez Genueńczyków, w r. 1676.

KARGOPOL, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Ołonieckiej, nad rz. Onega, o 439 w. ku pfd.-wsch. od Petrozawodowska. Zdobne 17 kościołami, posiada dwie duchowne i dwie świeckie szkoły, i liczy 2,750 m.

KARGOWA, KARGE UNRUHSTADT, M. w Prusach, rej. Poznańskiej, pow. Babimostkim, położone niedaleko rzeki Obrzycy. Posiada kościół

ewangelicki ratusz, szkołę, tudzież skład broni dla landweru, i liczy 1,987 m.

KARIATI, M. w król. Neapolitańskim, w Kalabrii Citeriore, o 25 wiorst ku pfd.-wsch. od Rossano, nad mr. Jońskiemi; 2,144 m. Miasto obronne fortyfikacyami. Rezydencja biskupa. Komora. Zbiór jedwabiu i munny bardzo cenionej w Kalabrii. Mały port, niegdyś bardzo ważny.

KARIKAL, M. portowe w Indostanie, na półwyspie Koromandelskim, w zatoce Bengalskiej, w Karnatiku, o 114 w. ku pfd. od Pondichery. Leży pod 10° 55' szer. pfn., a 77° 44' dłg. wsch. Ma ludności 44,191 m. Pobył naczelnika administracyjnego cywilnego. Trybunał 1-jej instancji i sąd pokoju. Wyrób płócien bawełnianych. Warsztaty budowy statków. Port handlowy. Ustąpił Francji w r. 1739. przez sułtana Tanjour. Zdobyte przez Anglików w r. 1803. i znów zwrócone w r. 1814.

KARIMON, 1) wyspa w Malezji Niderlandzkiej, w cieśninie Malakka, przy wejściu na cieśninę Singapur. 2) Karimon-Jawa, mały archipelag Malezyjsko-Niderlandzki, na pfn. od Jawy.

KARIN, Mm. w Austrii, w Dalmacji, w okr. Zadra, nad Adryatykiem. Połów ostryg.

KARINEA, M. w Hiszpanii, w Aragonii, o 35 w. ku pfd.-zach. od Saragossy; 2,500 m. Zbiór wina bardzo cenionego.

KARINOLA, M. w król. Neapolitańskim, o 30 w. ku wsch. od Gaety; 5,420 m. Zbiór win szacowanych. W pobliżu zwaliska starożytnego Hyccara; miejsce urodzenia nierządnicy Lais.

KARKASTILLO, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 15 w. ku pfd. od Sanguesa, na l. brz. Aragonu.

KARKAWELLOS, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 18 w. ku zach. od Lizbony, w pobliżu półwyspu; 350 m. Zbiór win wślawionych. Niedaleko źródła siarczané i kąpiele w Estoril.

KARKISSA, KERKISIEH, M. w Turcyi azjatyckiej, przy spływie Khabour z Eufratem.

KARKUL, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madras, o 39 w. ku pfn.-wsch. od Mangalar.

KARLBURG, po węgiersku **OROSZWAR**, Mm. w Węgrzech, w żup. Moszońskim (Wieselburg), nad Dunajem, naprzeciw Presburga; 1,800 m.

KARLEBY, GAMLA-K..., STARE **KARLEBY**, M. w Ces. Rosyjskim, w księstwie Finlandzkiem, o 110 w. ku pfn.-wsch. od Waza, nad zatoką Botnicką; 1,900 m. Port; handel drzewem, smołą, chmielem i lnem. Założone przez Gustawa-Adolfa.

KARLEBY, NY-K..., NOWE **KARLEBY**, M. w Ces. Rosyjskim, w księstwie Finlandzkiem, o 70

w. ku pfn.-wsch. od Waza, nad Lappajoki; 800 m. Port nad Lappajoki.

KARLI, M. w Indostanie angielskim, o 54 w. ku pfn.-zach. od Punah. Przepyszne odkopaliska w okolicach.

KARLO, wyspa w Ces. Rosyjskim, w zatoce Botnickiej, u wybrzeży Finlandyi.

KARLOFORTE, M. w Sardynii, w prow. Iglesias, stoł. wyspy San-Pietro czyli S. Piotra, w pobliżu półwyspu pfd.-zach. Sardynii; 2,500 m. Stanowisko wojenne, obronne murami i silnym zamkiem; port wojskowy. Ważne bardzo saliny; połów koralu i serdeli.

KARLOTA, M. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 24 w. ku pfd.-zach. od Korduby, w Sierra-Morena; 3,200 m., francuzów, sabaudczyków i hiszpanów. Fabryki płócien. Jedna z główniejszych kolonij obcych, założonych w r. 1767. i 1769. w Sierra-Morena, przez Don Pawła Olavides.

KARLOWITZ, KARŁOWCE, M. czyli gmina w Pograniczu Wojskowem, w Węgrzech, o 10 w. ku pfd.-wsch. od Peterwaradynu, nad Dunajem; 5,499 m. Stolica arcybiskupa katolicko-wschodniego kościoła, metropolity wszystkich greków w Cesarstwie Austriackim. Liceum arcybiskupie illiryskie; seminarium teologiczne greckie. Zbiór nader cenionego wina, w ilości 120,000 wiader. Tu został zawarty traktat pomiędzy Polską, Wenecją i Portą w r. 1699.

KARLSBAD, KARELSBAD, KARŁOWE-WARY, M. w Austrii, w Czechach, w cyrk. Elbogen (Łokietki), w pobliżu ujścia rz. Tepel do Eger. Położone wśród pięknej doliny; sławne wodami mineralnymi, których źródło Sprudel do + 59° Reaumur dochodzi. Liczne wyroby towarów galenteryjnych, toczonych, stalowych, cynkowych, żelaznych i szklanych; 3,000 m.

KARLSBRUNN, Mm. w Austrii, w Szląsku, w cyrk. Opawskim, nad gałęzią Mory. Zakład kąpielny jest główną ozdobą miasta. Źródła żelazno-siarczané bardzo uczęszczane.

KARLSBURG, po węgiersku **KAROLY-FEJERWAR**, po wołosku **BELGRAD**, niegdyś **WEISSENBURG**, M. w Austrii, w Siedmiogrodzie, w żupań. Unter-Alba, o 68 w. ku pfn.-zach. od Hermanstadt, nad rz. Maros, którą się przebiega po moście, na 210 kroków długim, przy ujściu Onipoly. Warowne; niegdyś rezydencja książąt Siedmiogrodzkich, katedra biskupa katolickiego, mającego tytuł biskupa Siedmiogrodu. Administracja i zaopatrzenie potrzeb wojska w księstwie. Komendantura artylerji, arsenał, mennica królewska księstwa, wy-

hijająca corocznie 1,200,000 guldenów w złocie i srebrze. Liceum teologiczne biskupie. Gimnazjum katolickie, archiwa narodowe. O wiorstę wielki skład soli z Maros-Porto i prochownie w okolicy. Karlsburg jest jedynym miastem w całym księstwie, w którym żydzi mogą się osiedlać; używają tu oni wszelkich praw cywilnych. Złupione zostało przez Turków w r. 1658.

KARLSHAFEN, M. w Hessen-Kassel, w prow. Nieder-Hessen, o 21 w. od Hofgeismar, nad Wezerą, przy ujściu Diemel; 1,677 m. w 1840. r. Szpital inwalidów założony w r. 1704. Komora celna. Garbarnie, gorzelnie, fabryki tabaki. Handel kwitnący w wywozowy i tranzytowy. Piękny port nad Diemel. Zwaliska dawnego zamku Syburg, którą to nazwę M. aż do r. 1717. nosiło. Założone przez landgrafa Karola jako skład handlowy nad Wezerą, pozostało jednak bez żadnego znaczenia, aż dopiero po przystąpieniu Hessyi do związku Celnego Niemieckiego. Początkowie zaludniło się protestantami francuskimi, emigrantami. Kanał miał połączyć ten port z Kassel.

KARLSHAMM, M. nadmorskie w Szwecyi, w lanie Karlskrona, nad Bałtykiem, przy uj. rz. Mye-A, o 92 wiorst ku zachodowi od Karlskrony. Warowne, port mały, ale bezpieczny; warsztaty okrętowe, rybołówstwo, kilka znacznych fabryk; 4,041 m. Założone w czasie małoletności Karola XI.

KARLSKRONA, Lan czyli prowincja w Szwecyi, nad mr. Bałtykiem; pomiędzy prow. Kalmar, Christianstad i Kronoberg. Okolona górami; rozległa 2941 w. kw., liczy 87,000 m., zajętych rolnictwem, chowem bydła i rybołówstwem. 2) M. obronne, stoł. powyższej prowincji, zbudowane na pięciu wyspach połączonych mostami, o 485 w. ku pld.-zach. od Stokholmu. Admiralicja, arsenał morski, magazyny, doki, warsztaty okrętowe, kuźnie kotwic kilka fabryk, rybołówstwo i znaczny handel. Port obszerny, będący stacją wojennej floty; 12,227 m.

KARTSMARKT, KARŁOWIEC, M. w Prusach, w Szląsku, nad Stober; 666 m. w r. 1837.

KARLSRUHE, M. Związku Niemieckiego, stoł. Wielkiego księstwa Badeńskiego. Leży pod 48° 59' 51" szerokości płn., a 6° 0' 30" dłg. wsch. Temperatura średnia +8°, 29 R. Ludność w r. 1841: 22,654 m. Rezydencja Wielkiego Księcia i władz centralnych kraju. Posiada liceum z 700 uczniami; ma wyborną szkołę politechniczną, założoną w r. 1825., prócz tego szkołę weterynaryjną, szkołę woj-skową dla oficerów chcących wejść do głównego sztabu i szkołę podoficerów chcących zostać ofi-

cerami; szkołę normalną, szkołę dramatyczną i muzyczną; mnóstwo szkół elementarnych. Piękne kolekcje W. księcia: Bibliotekę W. księcia (80,000 tomów); gabinety starożytności, fizyczny i historyi naturalnej; muzeum przedmiotów sztuki. Ogród botaniczny, jeden z najpiękniejszych w Niemczech. Stadnina W. księcia. Obserwatorium, mennica, synagoga. Przemysł bardzo czynny: fabryki wyrobów jubilerskich, dywanów, obić, tabak, mydła, pojazdów, narzędzi matematycznych, browary, 8 drukarni; odlewnie armat i dzwonów. Z cenniejszych budowli na szczególną zasługują uwagę: pałac W. księcia, teatr dworski, wiele innych pałaców i ogrodów. Karlsruhe jest miastem tegocześnie; winno założenie swoje margrabi Badeńskiemu, Karolowi Williamowi, który podstawę onego w roku 1715. założył w miejscu zwykłego zbierania się myśliwych.

KARLSRUHE, POKÓJ, Mm. w Prusach w Szląsku, o 26 w. ku płn. od Opoli; 1,600 m. Piękny zamek księcia Eugeniusza Wirttemberskiego.

KARLSTADT, 1) powiat i M. w Bawaryi, w cyrkule Niższego Menu, na pr. brz. rzeki t. n.; 2,134 m. Powiat rozległy 3 mile kwadratowe. 2) M. w Szwecyi, stoł. Janu t. n., o 347 w. ku zach. od Sztokholmu, na wyspie Tingvalla, na jeziorze Wener, przy ujściu Clara-Elf; 3,034 m. Stolica biskupa, gimnazjum, katedra. Kuźnie rządowe i warsztaty budowlane. Założone w r. 1581. przez Karola księcia Sudermanii, który później został Karolem IX. 3) Lan czyli prowincja w Szwecyi, miasto stołeczne Karlstadt; ma rozległości 17999 w. kw. Ludność w r. 1833: 177,300 m. Zbiór zboża niedostateczny na potrzebę wewnętrzną. Chów bydła. Ważne eksploatacje żelaza. 4) M. w Węgrzech, w Kroatyi, stołeczne Pogranicza Wojskowego tegoż n., w żupan. Agramskiem (Zagrebskiem), o 49 w. ku pld.-zach. od Zagrebia, nad Dobrą; 6,026 m. M. warowne. Stolica biskupa katolicko-wschodniego. Gimnazjum Franciszkanów, arsenał. Zbiór w okolicy dobrych win. Budowa czołfen i czynna żegluga. Dawniej cytadela. 5) Pogranicze Wojskowe, po niem. Karlstädter-Militär-Gränze, część administracyjna w Węgrzech, w Pograniczu Wojskowym w Kroatyi, z M. stoł. Karlstadt. Rozległość jej 5923 w. kw. Ludność w r. 1837: 247,571 m. Składa się z pufku Likka, rozległości mającego 475 mil kw.; 67,122 m. Outoka rozl. 50,6 mil kw.; 62,348 m. Ogulin rozl. 46 mil kw.; 63,397 m. Szluin rozl. 26,6 mil kw.; 55,704 m.

KARLSTEIN, KARSTYIN, M. w Austrii, w Czechach, w obwodzie Beruńskim, o 17 wiorst ku

płd.-zach. od Pragi. Dawny i obszerny zamek warowny, zbudowany przez Karola IV. w r. 1348. Równie słynący z bogatych zbiorów sztuki i osobliwości jakowe w sobie zawiera; w odosobnionej wieży znajduje się kaplica w której niegdyś przechowywano insygnia korony czeskiej.

KARMEL, góra w Turcyi azyatyckiej, w Syryi, w dawniej Palestynie, na pld. zatoki Saint-Jean-d'Acre, nad którą tworzy przylądek t. n. Wysokość najwyższych szczytów obrachowana na 1000 metrów, a według innych tylko na 500 metr. Góra sławna w piśmie Ś. i z cudów proroka Eliasza. Następnie zajmowana przez tysiące zakonników chrześcijańskich, którzy żyli w grotach wykutych na bokach tej skały. Znajdują się tu jeszcze klasztor i kaplice. Zgromadzenie pustelników z góry Karmelu; żyjących pod spólną regułą, w połowie XII. i na początkach XIII. wieku, dało początek zakonowi Karmelitów czyli Najświętszej Maryi z góry Karmelu; ci zakonnicy wygnani przez Saracenów rozprzeczli się po całej Europie.

KARMEN, wyspa w Meksyku, w prow. Tabasko, w głębi zatoki Campeche, i w pobliżu pobraża 2) El Karmen, M. w Nowej Granadzie, w prow. Antioquia. Ludność 1,200 m.

KARMENA, Mm. w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, o 40 w. ku zach.-płn. od Toledo; 2,600 m.

KARMI, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Illinois, stoł. hrab. White, o 120 w. ku pld.-wsch. od Vandalia, na prawym brz. Little-Wabash, o 32 wiorst od jej ujścia. Zakład kwitnący; grunt urodzajny.

KARMIGNANO, Mm. w Toskanii, o 23 w. ku zach. od Florencyi; 1,389 m. Wino Montalbiolo, najbardziej cenione w W. księstwie. O 5 w. ku pld.-wsch. piękna willa księcia, zwana Poggio-a-Cajano.

KARM-ÖEN, wielka, żyzna i zamieszkała wyspa na zach. pobrażu Norwegii, u pñ. wejścia do zatoki Bukke; 6,000 m.

KARNATIK, prowincja w Indostanie, obejmująca większą część prezyden. Madras i rozciągająca się wzdłuż pobraża Koromandelu, od przylądka Comorin aż do rz. Gondagam. Rozległości ma 135259 w. kw. Ludność w r. 1837: 6,539,523 m. Przerzyna ją góry Ghattes i rozdziela ją na górny i dolny Karnatik. Uprawa ryżu, bawełny, trzciny cukrowej, tytoniu. Karnatik w całkowitości należy do Anglii od r. 1801.

KARNIOLA, ob. KRAINA.

KARNOUL, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Madras; 4,000. Warowne.

KARNSORE-POINT, przylądek w Irlandyi, o 20 w. ku pld.-wsch. od Wexford, nad kanałem Ś. Jerzego; pod 52° 11' szerok. pñ., a 8° 40' 15" dłg. zach. Odnacza kąt pld.-wsch. wyspy.

KARNWATH, Mm. w Szkocyi, o 12 w. ku wsch. od Lanark; 3,505 m. Z tych 900 w wiosce, w roku 1831. Przemysł bardzo ważny, eksploatacja znaczna węgla ziemnego, żelaza i kamienia wapiennego. Wyroby bawełniane dla rękodzielni w Glasgowie. Wielkie fryszerki żelaza w Wilsontown, założone w r. 1780., gdzie sama opłata robotników w r. 1807. tygodniowo kosztowała 75,000 franków; zajmowała przeszło 400 pracujących górników kowali i innych.

KAROLATH, Mm. w Prusach, w Szląsku, o 9 w. ku pld.-wsch. od Lignicy, nad Odrą. Piękny zamek, rezydencja książąt Karolath-Beuthen-Schönaich.

KAROLINA, LA K., M. w Hiszpanii, w Andaluzyi, o 50 w. ku pñ. od Jean, w Sierra Morena. Wzniesione na 549 metrów; 2,900 m. Fabryki sukna i innych wyrobów wełnianych. Jedna z główniejszych kolonij obcych osiedlonych pod Karolem III. w dolinach zamieszkałych Sierra Morena przez D. Pawła Olavida w r. 1767.—69.

KAROLINA NORTH, KAROLINA PÓŁNOCNA, państwo należące do związku Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, nad oceanem Atlantycznym. M. stołeczne Raleigh. Pomiedzy 33° 50' i 36° 30' szerokości pñ., a 77° 50' i 86° 40' długości zachodniej. Graniczy z Wirginią na pñ., z oceanem Atlantycznym na wschód, z Karoliną pld. i Georgią na południe, Tennessee na zach. Powierzchnia jej ma rozległości 132600 wiorst kw., długość z wsch. ku zach. 600 wiorst, szerokość od 137 do 270 w. Ludność w roku 1840: 763,419 m. Kraj górzysty w stronie zachodniej, zajęty jest częścią mass Appalaków, które tworzą Blue-Ridge czyli pasmo gór Błękitnych na wsch., a Iron Mountains na zach., na granicach Tennessee, i wznoszą się na 10000 metrów. W części środkowej, na wsch. Appalaków, kraj wzdęty i poprzeczany wzgórzami i zaspami piaszczystymi, bardziej ku wschodowi i w tejże samej głębokości od 90 do 130 wiorst od pobraża; grunt niski i całkiem płaski, pokryty w wielkiej części bagniskami, z tych najrozleglejsze Alligator-Swamp czyli bagnisko krokodyłów, zajmujące prawie cały półwysp pomiędzy odnogami Pamlico i Albemarle, w długości przeszło 80 wiorst, a szerokości 50 wiorst. Pobraża bardzo niskie, kręte, lecz nie mające ani jednego dobrego portu, tworzą dwie wielkie odnogi

czyli laguny zwane Pamlico-Sound i Albemarle-Sound, zamknięte na wsch. częścią pasma wysp niskich i piaszczystych, które się ciągną wzdłuż całej granicy. Wyspy owe z nader niebezpiecznym przystępem, mają pomiędzy sobą przejścia wąskie i nie głębokie; przykład Kap-Fear-Inlet, czyli przejście na pld. wyspy Kap-Fear, sposobne jest do przyjmowania statków pewnego ładunku i jeszcze Ocracock-Inlet, na pld. wyspy Kap-Hatteras, sam tylko jest przystępnym dla małych statków. Na tych wyspach znajdują się główniejsze przyładki Karoliny: Hatteras, Lookout i Kap-Fear. Kilka biegów wód na zach. Blue Ridge, Tennessee i kilka z jej gałęzi wyższych spływa do odnogi Meksykańskiej przez Missisipi, wszystkie inne spływają wprost do oceanu Atlantyckiego. Pomiedzy ostatnimi główniejsze są: Chowan, Roanoke, Pamlico czyli Tar, Neuse, Kape-Fear czyli Klarendon, Yadkin, Catawba i Broad-River. Klimat łagodny, niezdrowy w nizinach wzdłuż pobrzeży. Grunt bardzo urodzajny w dolinach i w części górzystej, nad brzegami niektórych rzek, w częściach niskich środka i ku wsch., gdzie rozległe lasy sosnowe stanowią główne bogactwo równin i wzgórzy piaszczystych. Roślinność wszędzie silna. Bogactwa kopalnicze znane: złoto, żelazo, ołów i węgiel ziemny; mnóstwo źródeł mineralnych. Według spisów z r. 1840., ludność wynosiła 753,419 m., z tych 434,870 białych (240,047 mężczyzn i 244,823 kobiet), 22,732 m. wolnych kolorowych (11,227 mężczyzn i 11,505 kobiet), 245,787 niewolników (123,516 mężczyzn i 122,271 kobiet). Ilość Indian znajdujących się jeszcze na terytorium, lat temu kilka wynosiła jeszcze 3.000. W r. 1840: 4 główniejsze miasta, Wilmington, Fayetteville, New-Bern i Raleigh, razem zebrane nie liczyły 14,963 m. ludności pomieszaną. Najliczniejsze wyznania są: Baptyści, Prezbiterianie i Metodystów. Bogactwo państwa stanowią płody rolnicze i eksploatacja lasów, oraz kopalni złota i żelaza. Główniejsze zbiory są: bawełny i ryżu w częściach niskich i pośród bagnisk, w wielkiej ilości także bawełny na wyspach przybrzeżnych, jarzyny i mais w obfitości wszędzie, zboża europejskie, len i tytu w częściach wyższych. Najważniejszy jest chów trzody chlewniej; owce dają wełnę bardzo cenioną. Sośnina, smoła i t. d., lat temu kilka jeszcze stanowiły połowę wywozu państwa; ginseng, sasaparilla, i inne twory roślinne lekarskie stanowią także artykuły wywozowe. Część wyższa pływów Yadkin i Catawba w Karolinie pld., jest okręgiem złotodajnym najważniejs-

szym w Stanach Zjednoczonych. Eksploatacja jego odnosi się dopiero do roku 1814., a kruszec wydobyty i dostawiony do centralnej mennicy w Filadelfii, w ciągu lat 17 od roku 1824. do 1840. wzrósł do 14,790,000 franków wartości. Przemysł rękodzielniczy nader ograniczony; jedynymi zakładami rękodzielniczymi są wielkie piece i kuźnie, przedziałnie bawełny i fabryki ordynaryjnych wyrobów bawełnianych, oraz gorzelnie wódki pedzonej ze zboża; 2,798 takowych w r. 1840. wydało 1,038,741 gallonów okowity. Drzewo, smoła, terpentyna, ryż, bawełna, tytu, mais, pszenica i złoto, stanowią artykuły wywozowe. Lecz dla braku dobrych portów i dróg wewnętrznych ułatwiających komunikację, większa część handlu cudzoziemskiego odbywa się przez porty Karoliny pld. i Wirginii. W roku 1839. wartość wywozu, wynosiła 2,092,415 franków. W roku 1838. to państwo posiadało 11 statków parowych mających objemu 2014 beczek. Wilmington jest głównym portem handlowym; inne mniej ważne są: New-Bern, Edenton i Plymouth. Państwo posiadało kanały małej rozciągłości. Główniejsza kolej żelazna jest z Wilmington do Raleigh; inne są w budowie. W roku 1840. szkół elementarnych kosztem rządu utrzymywanych było 632, z 14,937 uczniami; szkół wyższych (Academy et Grammarschool) 141, z 4,398 uczniami. Prócz tego 3 wyższe kolegia i uniwersytety, w Chapel-Hill (uniwersytet państwa), w Mecklenburg i Wake-Forest z 16 profesorami, 280 uczniami i bibliotekami mieszczącymi 14150 tomów; 2 szkoły prawa w Raleigh i Mockville, z 3 profesorami i 15 uczniami. W roku 1839. dochody państwa wynosiły 83,757 dolarów; wydatki 107,155. Państwo to nie miało żadnego długu publicznego. Władza zostaje w ręku gubernatora, obieranego od ludu na lat 2. Temu jest dodana rada, składająca się z 7 członków, wybranych przez zgromadzenie. Główniejszymi urzędnikami są: Sekretarz stanu, Skarbnik i Kontroler. Zgromadzenie jeneralne składa się z senatu i izby reprezentantów. Członkowie obu izb są obierani na 2 lata i są płatni przez ciąg trwania sessji. Reprezentantów wybierają wszyscy obywatele, mający przeszło lat 21 i opłacających podatek; senatorowie zaś obierani są przez właścicieli gruntowych najmniej 50 akrów. W roku 1840. było senatorów 50, deputowanych 120. Jest trybunał najwyższy państwa, składający się z wielkiego sędziego, 2 sędziów, prokuratora jenerального i rapportera; 7 trybunałów apelacyjnych okręgowych, każdy z 1 sędzią i przyzwanym przez sędziego

najwyższego trybunału. Państwo tworzy dycezyą biskupią anglikańską i stanowi część dycezyi biskupa katolickiego w Charlestown. Siła zbrojna rzeczypospolitej, czyli milicya, w 1841. roku wynosiła 65,218 ludzi, z tych 28 jenerałów, 67 sztabowych oficerów, 723 oficerów wyższych, a 3,787 niższych. Państwo to w związku ma 2 senatorów i 13 członków izby niższej. Kolonia angielska Karoliny pld., czas długi zostawała połączoną z Karoliną pld., aż do roku 1729. była oznaczana nazwą Albemarle. Odkryta była przez Poncyusza z Leonu w roku 1512. i zajęta przez Raleigha Waltera w r. 1584. na rzecz królowej Elżbiety; w roku 1587. nad brzegami Roanoke pierwsza osada angielska usadowiła się w Ameryce pld. po zniszczeniu pierwszego, drugie osiedlenie założone zostało w pobliżu Kap-Fear w roku 1661. W roku 1667. kolonia otrzymała ustawę reprezentacyjną. Powstanie jej w roku 1765. zostało przytłumione, lecz w roku 1776. ogłosiła się niezależną i przyłączyła do innych kolonii. W roku 1840. hrabstwa z ich M. stołecznymi i ludnością w tym państwie były: Anson, M. stoł. Wadesborough; 15,077 m. Ashe, M. stoł. Jefferson; 7,467 m. Beaufort, M. stoł. Washington; 32,225 m. Bertie, M. stoł. Windsor; 12,175 m. Bladen, M. stoł. Elizabethtown; 8,022 m. Brunswick, M. stoł. Smithville; 5,263 m. Buncombe, M. stoł. Ashville; 10,084 m. Burke, M. stoł. Morgantown; 15,799 m. Cabarras, M. stoł. Concord; 9,259 m. Camden, M. stoł. New-Lebanon; 5,663 m. Carteret, M. stoł. Beaufort; 6,591 m. Caswell, M. stoł. Caswell; 14,693 m. Chatham, M. stoł. Pittsborough; 16,242 m. Cherokee; 3,427 m. Chowan, M. stoł. Edenton; 6,690 m. Columbus, M. stoł. Whitesville; 3,941 m. Craven, M. stoł. New-Bern; 13,438 m. Cumberland, M. stoł. Fayetteville; 15,284 m. Currituck, M. stoł. Currituck; 6,703 m. Davidson, M. stoł. Lexington; 14,606 m. Davie; 7,574 m. Duplin, M. stoł. Kenansville; 11,182 m. Edgecombe, M. stoł. Tarborough; 15,708 m. Franklin, M. stoł. Louisburg; 10,980 m. Gates, M. stoł. Gatesville; 8,161 m. Granville, M. stoł. Oxford; 18,817 m. Greene, M. stoł. Snow Hill; 6,595 m. Guilford, M. stoł. Greensborough; 19,175 m. Halifax, M. stoł. Halifax; 16,865 m. Haywood, M. stoł. Haywood; 4,975 m. Henderson; 5,129 m. Hertford, M. stoł. Winton; 7,484 m. Hyde, M. stoł. Lake-Landings; 6,458 m. Iredell, M. stoł. Hatesville; 15,685 m. Johnston, M. stoł. Smithfield; 10,599 m. Jones, M. stoł. Irenton; 4,945 m. Lenoir, M. stoł. Kingston; 7,605 m. Lincoln, M. stoł. Linkolnton; 25,160 m. Macon, M. stoł. Franklin; 4,869 m. Martin, M.

stoł. Williamston; 7,637 m. Meklenburg, M. stoł. Charlotte; 18,273 m. Montgomery, M. stoł. Lawrenceville; 10,780 m. Moore, M. stoł. Kartagina; 7,988 m. Nash, M. stoł. Nashville; 9,047 m. New-Hanower, M. stoł. Wilmington; 13,312 m. Northampton, M. stoł. Northampton; 13,369 m. Onslow, M. stoł. Onslow; 7,527 m. Orange, M. stoł. Hillsborough; 24,356 m. Pasquotank, M. stoł. Elizabeth-City; 8,514 m. Perkimans, M. stoł. Hertford; 7,346 m. Person, M. stoł. Roxborough; 9,790 m. Pitt, M. stoł. Greenville; 11,806 m. Randolph, M. stołeczne Ashborough; 12,875 m. Richmond, M. stoł. Rockingham; 8,909 m. Robeson, M. stoł. Lumberton; 10,370 m. Rockingham, M. stoł. Wentworth; 13,442 m. Rowan, M. stoł. Salisbury; 12,109 m. Rutherford, M. stoł. Rutherfordton; 19,202 m. Sampson, M. stoł. Clinton; 12,157 m. Hokes, M. stołecz. Salem; 16,265 m. Surry, M. stoł. Rockford; 15,079 m. Tyrrel, M. stoł. Columbia; 4,657 m. Wate, M. stoł. Raleigh; 21,118 m. Warren, M. stoł. Warenton; 12,929 m. Washington, M. stoł. Plymouth; 4,524 m. Wayne, M. stoł. Waynesborough; 10,891 m. Wilts, M. stoł. Wilkesborough; 12,577 m. Yancey, M. stoł. Burnsville; 5,962 m.

KAROLINA SOUTH, KAROLINA POŁUDNIOWA, rzeczpospolita w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, nad oceanem Atlantyckim, M. stołeczne Kolumbia. Leży pomiędzy 32° 2' i 35° 10' szerokości pld., a 81° i 83° długości zach. Graniczy na pld. z Karoliną północną, na wschód z oceanem Atlantyckim, na pld. i zach. z Georgią. Rozległość ma 78200 wiorst kwad. Ludność w roku 1840: 594,398 m. Kraj górzysty w części pld.-zachodniej, gdzie styka się z pasmem gór Blue-Ridge, masą Appalahow, z pomiędzy których najwyższy cypel Table Mountain czyli Góra Stołu, wznosi się przeszło na 1400 metrów wysokości. Pobrzeża ma niskie, bez wielkich załomów, tworzą kilka dobrych portów, opasanych do koła pasmem małych wysp niskich i piaszczystych. Biegi wód spływają wprost do oceanu Atlantyckiego; z pomiędzy tych znaczniejsze są: Pedee albo Yadkin, Santee utworzona z Wateree czyli Catawba, Broad-River i Saluda, oraz Sawannah, odgraniczająca państwo od Georgii. Te rzeki, podlegające nadzwyczajnym wezbraniom, w ogólności są zaparte przy ujściu, lecz spławne wewnątrz. Klimat bardzo gorący i nader niezdrowy w niskich częściach; panują tu żółtaczk i febrы endemiczne, nadewszystko w porze deszczów; zimy dość ostre w częściach górzystych; w ogóle temperatura ulegająca nagłym i dotkliwym zmianom. Deszcze pe-

rydyczne bardzo silne, od czerwca do września. Uragany gwałtowne. Grunt żyzny w dolinach części górzystej i wzdłuż biegu wód; niemal bezpłodny w okolicach środkowych piaszczystych; rozległe lasy w górach i niższych częściach. Bogactwa kopalniane są: złoto, żelazo, miedź, ołów i materiały budowlane; mnóstwo źródeł mineralnych. Ludność według spisów w roku 1840: 594,398 mieszkańców; z tych 259,084 białych (130,496 mężczyzn, a 128,588 kobiet), 8,276 ludzi kolorowych wolnych (3,864 mężczyzn, a 4,412 kobiet) i 327,038 niewolników (158,678 mężczyzn i 168,360 kobiet). Największą część niewolników znajduje się w nizinach i w części połud. terytorium, gdzie stanowią przeszło $\frac{3}{4}$ części ludności. Indianie z narodu Catawbów przemieszczają na terytorium, nad brzegami rzeki t. n. Liczba ich w roku 1830. wynosiła 450 osób. Dwa główne miasta, Charleston i Kolumbia, razem miały zbiorową ludność 33,601 m. Najliczniejsze wyznania są: Metodystów, Baptystów, Presbyteryanów, Anglikanów. Rolnictwo i eksploatacja lasów stanowią dwa wielkie źródła zamożności tego państwa. Chów bydła był następujący; według spisów w r. 1840: koni 130,826, rogaczyn 573,840, owiec 232,664, wieprzy 888,513, drobiu wartości 59,0594 dolarów; wełny 289,202 funtów, wosku 15,857 funtów; kokonów jedwabników 2,210 funtów; masła i sera za 577,849 dolarów; pszenicy 705,925 buszli, jęczmienia 3,967 buszli, owsa 1,446,158 buszli, żyta 445,306 buszli, maku 14,721,785 buszli, kartofli 2,697,713 buszli; ryżu 59,929,671 funtów; siana 20,008 tonnów; konopi i lnu 35 tonnów; tytoniu 51,518 funtów; bawełny 148,907,880 funtów; cukru 30,000 funtów; owoców za 52,276 dolarów; wina 643 gallonów; drzewa za 504,884 dolarów; smoły 735 beczek. Ryż karoliński najwięcej jest ceniony w Ameryce, i bardziej się tu obradza niż inne ziarno. Uprawiają go we wszystkich bagnistych okolicach. Uprawa bawełny na wielką skalę, dziś stanowi wielki artykuł handlowy, lubo dopiero w roku 1795. wprowadzoną została. Zbiera się na całym terytorium, lecz głównie na równinach niskich nadgranicznych. Małe wysepki pobrzeżne i delty na rzekach wydają ową sławną bawełnę, zwaną Sea-Island od Anglików, najlepszy z istniejących gatunków. Przed wprowadzeniem uprawy bawełny, indygo i ryż stanowiły główne płody Karoliny; lecz dziś niemal są zupełnie zaniedbane. Trzcinę cukrową zbierają tylko w części, najbardziej na pld. Zbiór zboża niegdyś niedostateczny dla wewnętrznej potrzeby. Tytuł

udaje się i w wysmienitym gatunku. Część złotodajnego okręgu Stanów Zjednoczonych, na wsch. pochyłości Appalachów, należy do Karoliny połud. Dochód z kopalni państwa przyniósł w 12 latach, od 1829. do 1840. roku, mennicy centralnej Stanów Zjednoczonych 1,901,442 franków. Żelazo jest także artykułem bardzo znacznej eksploatacji. Tkaniny bawełniane i wełniane, wyroby przedmiotów z żelaza i papier, stanowią główną gałęź przemysłu rzemieślniczego; 251 gorzelni w roku 1840. wypaliło 102,288 gallonów wódki. Główniejsze artykuły wywozowe są: bawełna, ryż, mais i tytuł, przywozowe zaś stanowią: wyroby rzemieślnicze i towary kolonialne, oraz wina w roku 1839. wartość wywozu była na 10,036,769 dolarów, przywozu zaś 2,058,870 dolarów. Pod względem wywozu produktów swoich Karolina pld. zajmuje 4. miejsce pomiędzy państwami Związku; lecz dodać tu należy, że część takowego składa się także z produktów Karoliny półn. Charleston jest głównym portem handlowym, oraz Beaufort i Georgetown. Rzeki zwykle stanowią drogi przewożowe, tylko kilka jest kanałów i to niewielkiej rozciągłości. Kolej żelazna łączy Charleston z Hamburgiem nad Sawannah. Szkół elementarnych kosztem rządu utrzymywanych w roku 1840. było: 566 z 12,520 uczniami; szkół wyższych 117 z 4,326 uczniami. Prócz tego Karolina posiada uniwersytet rządowy w Kolumbii i wyższą szkołę w Charleston; jest jeszcze szkoła lekarska w Charleston, 3 szkoły teologiczne w Kolumbii, Lexington i High-Hills. W roku 1839. przychody Karoliny pld. wynosiły 299,390 dolarów; wydatki 307,520 dolarów; dług zaś publiczny 3,764,734 dolarów. Władzę wykonawczą sprawuje gubernator wybierany na lat 2 przez zgromadzenie prawodawcze; na tenże sam przeciąg czasu jest mu przydany namiestnik. Wielcy urzędnicy są: Sekretarz Stanu, Kontroler jeneralny, 2 Skarbników, nadintendent robót publicznych, Mierniczy jeneralny, Prezes banku i Prokurator jeneralny. Zgromadzenie prawodawcze ma senat i izbę reprezentantów; zgromadza się corocznie w Kolumbii. Senatorowie i reprezentanci są płatni w ciągu sessji. Są oni wybierani na lat 2 przez wszystkich obywateli (z wyjątkiem kolorowych) mających 21 lat, od dwóch lat przebywających na terytorium, posiadających jakąkolwiek własność gruntową i opłacających cenzum 3,75 franków. W roku 1841. było 45 senatorów i 124 reprezentantów. To państwo pod względem administracyjnym i sądowiczym dzieliło się na 29 okręgów w roku 1841. Wydatki wyznał są ponoszo-

ne przez gminy wyznające takowe. Wszyscy sędziowie są mianowani przez zgromadzenie prawodawcze i odwołalni. Terytorium tworzy dycecezya biskupstwa anglikańskiego, oraz zalicza się do biskupstwa katolickiego w Charleston. Sisa zbrojna w roku 1841. wynosiła 51,112 ludzi. Państwo to jest reprezentowane w kongresie związkowym przez 2 senatorów i 9 reprezentantów. Kolonia francuska założona w Karolinie pld. w roku 1562. przez Jana de Ribault, była nazwana Karoliną na cześć Karola IX., i czas długi nadawano tę nazwę całej części Ameryki północnej, tworzącej dzisiaj państwa Tennessee i obie Karoliny. W roku 1565. zakład ten zniszczony został przez Hiszpanów i opuszczony. W roku 1663. Karol II., król Angielski, ustąpił go hrabi Clarendon. W r. 1671. i 1680. urządzono pierwsze tymczasowe kolonie angielskie w Charleston. W roku 1765. Karolina południowa przyłączyła się do innych powstałych angielskich kolonii; w roku 1775. ogłosiła swoją niezależność jako państwo i nadała sobie ustawę, lecz takową zmieniała w roku 1790. na tę, którą po dziś dzień się rządzi. Oto jest wyliczenie okręgów z ich miastami stołecznymi, oraz ludnością w roku 1840: Abbeville, M. stoł. Abbeville; 29,351 m. Anderson, M. stoł. Anderson; 18,493 m. Barnwell, M. stoł. Barnwell; 21,471 m. Beaufort, M. stoł. Coosawhat-chie; 35,704 m. Charleston, M. stoł. Charleston; 82,661 m. Chester, M. stoł. Chester; 17,747 m. Chesterfield, M. stoł. Chesterfield; 8,574 m. Colleton, M. stoł. Walterborough; 25,548 m. Darlington, M. stoł. Darlington; 14,822 m. Edgefield, M. stoł. Edgefield; 32,852 m. Fairfield, M. stoł. Winnsborough; 20,165 m. Georgetown, M. stoł. Georgetown; 18,274 m. Greenville, M. stoł. Greenville; 17,839 m. Horry, M. stoł. Conwayborough; 5,755 m. Kershaw, M. stoł. Cambden; 12,281 m. Lancaster, M. stoł. Lancaster; 9,907 m. Laurens, M. stoł. Laurens; 21,584 m. Lexington, M. stoł. Lexington; 12,111 m. Marion, M. stoł. Marion; 13,932 m. Marlborough, M. stoł. Marlborough; 8,408 m. Newberry, M. stoł. Newberry; 18,350 m. Orangeburg, M. stoł. Orangeburg; 18,519 m. Pickens, M. stoł. Pickens; 14,356 m. Richland, M. stołeczne Kolumbia; 16,397 m. Spartanburg, M. stołeczne Spartanburg; 23,669 m. Sumter, M. stoł. Sumter-Ville; 28,892 m. Union, M. stoł. Unionville; 18,936 m. Williamsburg, M. stoł. Kingstree; 10,327 m. York, M. stołeczne Yorkville; 18,383 m.

KAROLINY, NOWE FILIPINY, po hiszpań. FELIPINAS-NUEVAS, wyspy tworzące jeden z wielkich archipelagów w Oceanii, pomiędzy archipela-

gami wysp Filipińskich, Maryańskich, Mulgrawskich i Nowej Gwinei, na Oceanie Spokojnym. Pomiedzy 60 i 120 szer. pñ., a 135° i 169° dłg. wsch. Archipelag ten składa się z wielkiej liczby małych wysp połączonych w grupy, z tych znaczniejsze są: Yap, Mogemug czyli Egoy, Ulea czyli Gouliai, Uli, Lamourzek, Tamatam, Seniawine, Hogolen, Lougoulous czyli Torres, oraz Monteverde, najbardziej ze wszystkich na pld. Niektóre tylko z tych wysp są wywyższone, wszystkie zaś inne niskie i piaszczyste; niektóre grupy są rozłożone w atollony; obejmują one dobre przystanie. Te wyspy są uważane jako nie zbyt zamożne w płody przyrodzone. Mieszkańcy prawie wyłącznie żyją tylko z rybołówstwa, lecz niektórzy się odznaczają nader wielkim postępem w sztukach, a mianowicie w żeglarni. Po większej części mieszkańcy należą do rasy malajskiej, niektórzy tylko pochodzą od plemienia murzyńskiego Papuasów. Archipelag dzieli się na wielką liczbę królestw niezależnych. Wiele z tych wysp odkrytych zostało przez hiszpana Villalobos w r. 1545.; w 1686. r. Hiszpanie nadali temu archipelagowi nazwę Filipin, na cześć Karola II. i zajęli one w posiadłość, lecz tylko się ograniczyli na wysłaniu do nich misjonarzy.

KAROLINENSYHL, Mm. w Hanowerze, o 34 w. ku pñ.-wsch. od Aurich, przy ujściu kanału łączącego Wittmund z morzem; 762 m. Komora celna. Mały port do wywozu zboża, masła i sérów. Dowóz drzewa z Norwegii. Handel podupadły.

KAROLY, NAGY-K., Mm. w Węgrzech, w komitacie Szatmarskim, o 224 w. ku wsch. od Budy, przy bagniskach Eszeg. Ratusz, gimnazjum, szkoła normalna, kolegium pijarów; 10,000 m.

KARON, TREF-GARON, ISCLAWD, M. w Anglii, w Wallii, w hrab. Cardigan, nad Berwyn, przy jej ujściu do Teify; 2,282 m.

KAROTSZA, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Kurskiej, na pñ.-zach. od Nowoj-Oskol; 10,000 m.

KAROTTO, Mm. w król. Neapolitańskim, o 8 w. ku pld.-zach. od Castellamare, na pobrzeżu. Szkoła żegluga dla marynarki kupieckiej. Zbiór jedwabiu.

KARPATY czyli GÓRY KARPACKIE są jednym z najdłuższych łańcuchów gór w Europie. Nietylko bowiem oddzielają Galicyę od Węgier, ale z dwóch stron wzdłuż Wołoszczyzny i Morawii pñ. Węgry do koła zamykają. Najwyższe ich części, ku źródłom Raby, lud prosty Tatrami zowie, i tych główniejsze szczyty są w Węgrzech. Od źródeł Raby do Sanu, góry Karpackie zwane są Beskidami. Najwyższa góra ze strony galicyjskiej jest Łomnica czyli Krempak, i ma do 8000 stóp wysokości

nad powierzchnią morza. Druga Krywań ma 7500 stóp, trzecia Babia-góra 5500 stóp wysokości. Są też w Karpatach między skałami na 4300 stóp wysokości dwa jeziora, pod nazwą: Rybie Jezioro i Oko Morskie. Rzeki z Karpat wypływające są w wielkiej liczbie. Najznaczniejsze z polskiej strony: Wisła, Sola, Raba, Biała, Dunajec, Wisłok, Wiśłoka, San, Dniestr, Strij i Prut. Bieg ich w górach bystry, i w czasach powodzi wielkie czynią szkody i niekiedy wsie całe porywają. Skład gór Karpackich w stronie zach. jest po większej części wapienny; w str. wsch. mają powierzchnię ciemno lub żółto-gliniastą. Wielka ich część lasem jest obrosła. Przedstawiają wiele kopalni kruszców, a zwłaszcza od Sanu na wsch. aż ku Bukowinie, liczne bardzo źródła solne. Ze zwierząt znajdują się jeszcze na powyższych szczytach gienzy czyli dzikie kozy, poniżej bobaki, niedźwiedzie, wilki; ostatnich wytepienie trudne bywa w górzystych ciąśninach. Mieszkańcy wsi pod-górnych (zwaną górale), dla nieurodzajności gruntów, ledwo trochę owsa wydających, ubogie życie prowadzą, i po części tkaniem płótna, po części innemi rękami wyrobami utrzymać się starają.

KARPENISI, Mm. w Grecyi, M. stoł. dyecezyi Eurytania, o 149 w. ku pñ.-zach. od Aten.

KARPFEN, KRUPINA, M. w Węgrzech, w komitacie Sohl. Kolegium Pijarów; 3,460 m.

KARRABAG, M. w Afganistanie, o 100 wiorst od Peschauer, na pr. brz. Sindu.

KARS, M. w Turcyi azyatyckiej, w Armenii, w sandżaku t. n., o 136 w. ku pñ.-wsch. od Erzerum. Obronne cytaclę; siedlisko biskupa armeńskiego; 10,000 m.

KARSUN, M. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Symbirskiej, o 95 w. ku pñ.-zach. od Symbirska, nad rz. Barysz i Karsunką; 3,709 m. Garbarnie.

KARTAGINA, CARTAJENA, po francuzku CARTHAGÈNE, M. w Hiszpanii, w Murcyi, o 40 w. ku pñ.-wsch. od Murcyi, nad zatoką mr. Śródziemnego, o 27 w. ku zach. od przylądka Palos; 30,000 m. Miasto warowne; wielki port wojenny z arsenałem i warsztatami budowy okrętów; M. stoł. jednego z departamentów morskich w królestwie. Stolica biskupa sufragana Toledo. Szkoła matematyczna i nawigacyjna, obserwatorium, ogród botaniczny. Więzienie galerowe. Pobyt konsulów. Ważne rybołówstwo. Niegdyś znaczne wyroby powroźnicze i żagli. Port jeden z najlepszych i najpiękniejszych na mr. Śródziemnym. Handel sodą, zbożem, winami, oliwą i owocami. Założone przez Azdrubala, wodza Kartagińskiego w r. 525. przed

Jez. Chr.; za Kartagińczyków było M. stoł. wszystkich ich zakładów na wsch. pobrzeżu Hiszpanii i jedno z miast najzamożniejszych w świecie; zdobyte przez Scypiona w r. 208. przed Jez. Chr. zostało nazwane Carthago Nova od Rzymian; zaniechane pod Maurami, znów zakwitło od Filipa II., przez utworzenie portu wojennego najważniejszego w królestwie na całym mr. Śródziemnym; w ostatnim wieku znów podupadło, dziś jeszcze ma 60,000 m.

KARTAGINA, CARTAJENA, CARTAGENA-DE-LAS-INDIAS, po franc. CARTHAGÈNE, M. w Ameryce pñ., w Nowej Granadzie, stoł. prow. t. n., o 590 w. ku pñ. od Bogota, nad mr. Antylskim, przy wejściu do odnogi Darien. Ludności 18,000 m. Warownia; główny port wojenny i arsenał morski. Stolica biskupa, uniwersytet, kolegium i szkoła żeglarska. Jeden z najlepszych i najobszerniejszych portów na pñ. pobrzeżu Ameryki pñ. Główny skład handlu z Quitto, Popayan i Bogota; jeszcze znaczny handel, lubo już podupadły od czasu wojny o niezależność. Wartość wywozu w r. 1837. wynosiła 9,000,000 fran., z tych za 8,000,000 fr. samych drogich metali. Komunikacje regularne statkami parowemi z Antyllami, Stanami Zjednoczonymi i Anglią. Klimat nadzwyczajnie skwarany, niezdrowy, nadewszystko w porze deszczów, które trwają od maja do listopada. Założone w roku 1533. przez Don Pedro de Hardia, w krótkim czasie zostało jednym z najzamożniejszych grodów w Ameryce; kilkakrotnie było to miasto rabowane przez piratów. Zdobyte w r. 1583. przez Sir F. Drake; w roku 1697. przez Francuzów, dowodzonych przez Pointis; było nadaremnie oblegane w roku 1741. od admirała Vernona; kilka razy zdobywane i odbierane w czasie wojny o niezależność.

KARTAGINA, M. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. New-York, w hrb. Ontario, o 50 w. ku pñ.-zach. od Canandaigua, nad Genesee, poniżej ostatnich jej prądów, o 8 wiorst od jeziora Ontario. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Tennessee, stoł. hrb. Smith, o 80 w. ku wsch. od Nashville, nad Cumberland.

KARTAGO, M. w Nowej Granadzie, w Ameryce pñ., o 190 w. ku zach. od Bogota, w dolinie, w pobliżu pr. brz. Cauca; 960 m. Handel bydlętem, owocami, kakao i tytuniem. 2) M. w Ameryce pñ., w Guatemali, o 35 w. ku pñ.-wsch. od San-Jose, nad małą rz. t. n., o 100 w. od jej ujścia do oceanu Spokojnego. Niegdyś bardzo handlowe, i mające ludności 26,000 m. Dziś całkiem zniszczone trzęsieniem ziemi, dnia 2. września 1841. r.

KARTAMA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 22 w. ku zach. od Malagi, nad Guadalfore; 2,000 m.

KARTHAUS, MARIEN-PARADIES, Mm. w Prusach, o 28 w. ku zach. od Gdańska, nad Baduną; 500 m. Dom przytułku dla kalek (Domus emeritorum) w dawnym klasztorze Cystersów, supymowanym w r. 1823. i jedynym jakowy istniał w monarchii pruskiej.

KARTOCETO, CARTOCETO, Mm. w pañ. Kościelnym, w delegacji Urbino i Pesaro, o 18 w. ku pñ.-wsch. od Urbino.

KARTUSZ, M. w Prusach, w rej. Gdańskiej, między dwoma jeziorami, o 4 mile na zach. od Gdańska. Otoczone lasami, ma klasztor Kartuzów; 1,000 m.

KARVALIO, CARVALHO, Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 25 w. ku pñ.-wsch. od Koimbrzy, u spodu góry t. n., wysokości na 207 metrów.

KARVATI, Mm. w Grecyi, w dyecezyi Argolida, o 8 w. ku pñ. od Argos. Zwaliska starożytnej Myceny w okolicy.

KARVER, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ., w pañ. Massachusetts, o 12 w. ku zach. od Plymouth; 995 m. w roku 1840. Kopalnie żelaza i kuźnie.

KARWIN, Mm. w Austrii, w Szląsku. Kopalnie węgla ziemnego. Zamek hrabiów Larisch-Männich.

KARYNTIA, KORUTANIA, księstwo w Austrii, w królestwie Illiryskim. M. stoł. Klagenfurth. Rozległości ma 103510 w. kwadr. Ludności w r. 1837: 301,383 m. Karyntya należy do landsgubernium Laybach i tworzy w takowym 2 obwody: Klagenfurthski czyli Karyntią Niższą i Willach czyli Karyntią Wyższą (Obacs ILLIRYA).

KARYJSKIE MORZE, na pñ. oceanu Lodowatego, między wyspą Nowa Zemla, a lądem stałym. Połączone ciążnią t. n. z powyższym oceanem.

KARYSTOS, M. w Grecyi, stoł. dyecezyi t. n., na pobrzeżu wyspy Eubei, w końcu jej pñ.-wsch., nad zatoką t. n. Katedra metropolity greckiego. Mały port.

KARYTENE, M. w Grecyi, w Morei, w dyecezyi Gortys, o 22 w. ku zach. od Tripolizy, na pr. brz. Karbonaro.

KAS, 1) wyspa arabska na morzu Oman. 2) M. w chińskim Turkestanie, nad jeziorem t. n.

KASACALENDA, Mm. w Neapolitańskim, o 12 w. ku pñ.-zach. od Larino; 5,190 m. Zbiór wina, owoców i jedwabiu. Znaczne jarmarki.

KASACCIA, W. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, o 40 w. ku pñ.-wsch. od Coire, nad Maira, w pobliżu jej źródeł, u spodu gór Septimer i Maloja, wysokości na 1525 metrów. Ludności 152 m.

W części zniszczona przez potok błotnisty w roku 1673.

KASALANGUIDA, Mm. w Neapolitańskim, w prowincyi Abruzzo Citeriore, o 10 w. ku pñ.-zach. od Vasto, w pobliżu Adryatyku; 1,319 m.

KASALBORDINO, Mm. w Neapolitańskim, w prowincyi Abruzzo Citeriore, o 10 w. ku pñ.-zach. od Vastro, w pobliżu Adryatyku.

KASALBORGONE, Mm. w Sardynii, o 20 w. ku pñ.-wsch. od Turynu; 2,000 m.

KASAL-BUTTANO, Mm. w Lombardzko-Weneckim królestwie, w gubernii Medyolanu, o 12 w. od Kremony; 2,500 m.

KASALDUNI, Mm. w Neapolitańskim, o 45 w. ku pñ. od Campobasso; 3,300 m.

KASALTRINITA, CASALE-DELLA-TRINITA, Mm. w Neapolitańskim, o 40 w. ku wsch. od Foggia, nad laguną Salpi; 3,785 m.

KASALVECCHIO, Mm. w Neapolitańskim, w prowincyi Kapitanat, o 25 w. ku pñ.-zach. od San-Severo; 1,020 m., niemal wszyscy albańczy, czy arnauci.

KASAMARCIANO, Mm. w Neapolitańskim, w prowincyi Terra di Lavoro, o 2 w. ku pñ.-wsch. od Nola; 1,790 m. Zbiór jedwabiu. Bogaty klasztor, założony przez Ś. Wilhelma w r. 1134., z bogatym kościołem.

KASANARE, M. w Nowej Grenadzie, o 300 w. ku pñ.-wsch. od Bogota, nad rz. t. n., spławny spływ Meta.

KASANDRINO, Mm. w Neapolitańskim, o 10 w. ku pñ. od Neapolu; 2,195 m. Zbiór jedwabiu.

KASANLIK, M. w Turcyi europejskiej, w prow. Rumelia, nad rz. Teudsza; 10,000 m.

KASANOVA, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Terra di Lavoro, o 4 w. ku pñ.-zach. od Caserta; 2,868 m.

KASAPULLA, Mm. w Neapolitańskim, o 4 w. ku pñ.-zach. od Caserta; 2,868 m.

KASARABONELA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 35 w. ku zach. od Malagi, u spodu wysokości góry; 1,000 m. Eksploatacja skałek do broni.

KASARANO, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Terra di Otranto, o 18 w. ku pñ.-wsch. od Gallipoli; 2,748 m.

KASARRUBIOS-DEL-MONTE, M. w Hiszpanii (w Nowej Kastylii), o 13 w. ku pñ. od Toledo; 1,000 m. Niegdyś miejsce ważne i warowne.

KASAS-DE-DON-PEYRO, Mm. w Hiszpanii, w Estremadurze, o 100 w. ku wsch. od Badajoz, na pr. brz. Tagu.

KASAS-DE-IBANEZ, Mm. w Hiszpanii, w prow. Albaceta.

KASAS-DEL-CONDE, Mm. w Hiszpanii, w prow. Leonu, o 55 w. ku pld.-zach. od Salamanki, nad Rio-Francia.

KASATISMA, M. w Sardyńskim, o 8 w. ku pfn.-wsch. od Voghera.

KASAVATORE, Mm. w Neapolitańskim, o 6 w. ku pfn. od Neapolu; 1,397 m.

KASCAES, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 25 w. ku pfn.-zach. od Lizbony, nad oceanem Atlantyckim, na pfn. od ujścia Tagu, a 6 wiorst ku zach. od przylądka Roka; 3,000 m. Mały port, z dwoma warowniami. W okolicach źródła słone (+ 29° C.) Estoril.

KASCHAU, KOSZYCE, M. w Węgrzech, stol. państwa Aba-Ujvar, o 156 w. ku pfn.-wsch. od Budy, nad Hernad; 12,468 m. Katedra biskupa sufragana Erlau (Agyri). Akademia królewa, katedra i biblioteka (z 100,000 t.); seminaryum biskupie, arsenał, dom poprawczy. Przemysł dość ożywiony. Fabryki fajansu, tabaki, kapeluszy, tokarnie, papiernie. Punkt środkowy handlu zbożowego, win, tytoniu, galasu. Główny skład handlowy pfn. Węgier. W okolicach źródła Banko i kąpiele bardzo uczęszczane, kopalnie i kuźnie żelaza; łomy wapienia i łupku.

KASCIANA, Mm. w Toskanii, o 54 w. od Lari; 1,027 m. W okolicach łomy marmuru w San-Frediano, i kąpiele zwane Bagni de Casciana.

KASCINO-DE-BAGNI, SAN K..., Mm. w Toskanii, o 60 w. ku pld.-wsch. od Pienny, a 12 w. ku wsch.-pfd. od Radikofani, na górze Monte Cetona, wysokości na 505 metrów, w dolinie Paglia. Słynne źródła kwaśne mineralne (od + 31° do + 37° R. mające), i kąpiele najstarsze, najbardziej uczęszczane w Toskanii.

KASCINA, Mm. w Toskanii, o 15 w. ku wsch.-pfd. od Pizy, na l. brz. Arno; 2,244 m. Liczne piece do wypalania wyrobów garncarskich.

KASEDA, Mm. w Hiszpanii, w Nawarze, o 30 w. ku wsch.-pfd. od Pampeluny, nad Aragonem; 1,200 m. Źródła i kąpiele mineralne.

KASEI, Mm. w Sardyńskim królestwie, o 6 w. ku zach. od Voghera, nad Carone; 1,500 m.

KASELLE, M. w król. Lombardzko-Weneckim, o 10 w. ku pld.-zach. od Lodi, w pobliżu pr. brz. Lambro; 1,700 m. 2) Mm. w Neapolitańskim, w Principato Citeriore, o 25 w. ku pld. od Salla; 2,358 m. 3) K. Landi, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gubernii Medyolańskiej, o 30 wiorst

ku pld.-wsch. od Crema, w pobliżu l. brz. Po; 1,500 m.

KASELLINA, Mm. w Toskanii, o 7 w. ku zach. od Florencji; 1,067 m. Nader czynne fabryki kapeluszy słomianych.

KASERTA-VECCIA, M. w król. Neapolitańskim, w Terra di Lavoro, o 4 w. ku pfn.-wsch. od Kaserta. Punkt wojskowy. Rezydencja biskupa. Nader piękna katedra. Miasto ważne przed założeniem Caserta Nuova.

KASGAR, KASZGAR, 1) hanat na granicy zach. pań. Chińskiego, w małej Bucharii; 400,000 m. 2) M. główne hanatu, nad rz. Kaszgar, łączącą się z Yarkand. Główne miejsce handlowe w środkowej Azji; 10,000 m.

KASIMOW, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Riazkańskiej. Położone na l. brz. Oki, o 135 w. ku wsch.-pfn. od Riazania. Posiada 12 kościołów, szkoły: duchowną i świecką; liczy 942 domów (69 murow.); 9,000 m. Wyroby powroźnicze, wityrola, fajansów; garbarnie. Czynny handel ze wschodem, przez Bucharię.

KASKASKIA, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Illinois, stol. hrab. Randolph, o 127 w. ku pld.-zach. od Dandalia, na pr. brz. rz. t. n., a 16 w. powyżej jej spływu z Mississipi; 1,000 m., niemal wszyscy z pochodzenia Francuzi.

KASOLA, Mm. w król. Neapolitańskim, o 4 w. ku wsch. od Casellamare; 2,174 m. 2) Mm. w Toskanii, o 25 w. ku pld.-zach. od Lanciano; 1,113 m. Ważne jarmarki, piękny kościół kolegialny z XII wieku.

KASOLI, Mm. w król. Neapolitańskim, o 15 w. ku pld.-zach. od Lanciano; 5,858 m.

KASORATE, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 15 w. ku pfn.-zach. od Pawii; 2,500 m.

KASPIJSKIE MORZE, największe z jezior słonych na kuli ziemskiej, leży pomiędzy Europą i Rosją azyatycką, stepami Kirgizkimi, Tartaryą niepodległą i Persją. Pomiędzy 36° 35' i 47° 25' szer. pfn., a 43° 55' i 53° dfg. wsch. Wysokość jego według obliczeń barometrycznych astronomów rossyjskich w r. 1836.—38: 31,77 metrów. Rozległość 31,000,000 hektarów; dfg. z pld.-wsch. ku pfn.-zach. 1,200 w.; największa szerokość w części pfn. 650 w.; najmniejsza szerokość na wysokości przylądka Baku 190 w.; największa głębokość zwykle od 140 do 160 metrów; w niektórych jednak miejscach, ku środkowi, dno nie było znalezione i na 900 metrów głębokości; wody nader są niskie na całym pobrzeżu pfn., gdzie głębokość jest rozmaita do 2 i 4 metrów, aż do 30 w. od wy-

brzeża, lecz najczęściej mało znacząca. Zakrój jest kręty, lecz bez wklęsłości znacznych, prócz Mertwoi-Kultak czyli zatoka Martwa, w kącie pfn.-wsch., i zatoki Bałkan, na pobrzeżu wsch. Pomiędzy innemi zatokami należy jeszcze wymienić zatokę Agrakhan, Apszerońską i Safran na pobrzeżu zach. Astrabad w kącie pld.-wsch., Mangischlak na pobrzeżu wsch., i na téjże samej stronie mały język ziemi, laguna Kharaboughaz. Na pfn. pobrzeża bardzo niskie, piaszczyste, pokryte sitowiem i okolone ławicami piasku; na zach. pobrzeża kolejno naprzemian to niskie to sforne i okolone górami, przeciwwalami Kaukazu. Na pld. potężne pasmo Elborus wznosi się bezpośrednio z po nad brzegu; wsch. pobrzeża w ogólności wywyższone i piaszczyste, niekiedy nawet góryste. Główniejsze wydutności wybrzeży są: przylądki Agrakhan i Scharhof czyli Baku na pobrzeżu zach. i przylądki Petschanti i Tonk-Karagan na pobrzeżu wsch. Wszystkie wyspy mr. Kaspijskiego leżą przy pobrzeżach, z wyjątkiem tylko wysp napływowych ujścia Wołgi, kilka tylko jedynie jest znacznej rozległości. Wyspa górzysta Neftianoj czyli wyspa Naftowa, przy wejściu na odnogę Bałkan, jest największą; Oropuszińska, na pld. poprzedzająca, i Kulady, przy wstępie na odnogę Mangischlak, co do wielkości po niej dopiero następują. Cała część pfn. i pfn.-zach. jest zawałoną mnóstwem wysp napływowych i ławic piaszczystych, oraz grup wysp i wyspek nader licznych znajdujących się przy pobrzeżu zach., szczególnie w okolicach przylądków Agrakhan i Baku. Kotlina mr. Kaspijskiego ściśnięta na pld. pasmem Elborusu, a na wsch. płaskowzgórzem opustoszałym oddzielającą go od Aralu, rozciąga się tylko na pfn. i zach. W pierwszym kierunku ciągnie się z płytami oceanu Północnego biegunowego, Bałtyku i mr. Czarnego, od których jest zaledwie oddzielone; na zach. obejmuje większą część obu pochyłości Kaukazu. Znaczniejsze jego spływy na pfn. są: Wołga, największa rzeka w Europie, i Ural; na zach. Kuma, Terek, Kur; Atrek w kącie pld.-wsch. i Jemba w kącie pfn.-wsch. Stanowią one jedyne znaczne spływy od strony Aralu, na pld. przyjmuje tylko Kizil-Ozen i potoki Elborusu. Mr. Kaspijskie nie ma wcale bagnisk; lecz gwałtowne ruchy spowodowane wiatrami prą jego wody ku pobrzeżom i czynią na niem żeglugę bardzo niebezpieczną. Uważano że przedstawia w objętości wód swoich znaczne zmiany zwiększenia i zmniejszenia takowych; lecz niewiadomo dotąd jeszcze czy takowe ruchy są spowodowane ciągiem lat przychylnych

lub nieprzychylnych ułatnianiu się. Z tego to powodu, istotnie ułomaczą obniżanie się stopniowe poziomu mr. Kaspijskiego, pomimo ilości wód napływających do niego, ilości ogromnej w stosunku powierzchni morza. To pewna, że niegdyś zajmowało łożysko obszerniejsze, przedłużając się ku pfn. na niskie płaszczyny Uralu i Wołgi, a rozciągając się jak mniemają ku wsch. z wodami Aralu, na zach. zaś z mr. Azowskim i mr. Czarnym. Wody tego morza nie są tak słone jak oceanu, lecz bardziej gorzkie, co w części przypisują licznym źródłom nafty, jakowe w sobie zawiera. Wystawienie na zimne wiatry pfn. i potężne pasmo ograniczające go od pld. tamuje prądy powietrza strefy równikowej, i są przyczyną nadzwyczajnie niskiej temperatury jak na jego szerokość. W części pfn. często jest zamarzłe, i ujście Wołgi, szczególnie, aż do kwietnia bywa zaparte lodami. W pld. zaś części, skwary letnie są ogromne. Mr. Kaspijskie mieści w sobie te same ryby co mr. Czarne i Aral; jesiotr, łosoś, gatunek śledzia i foki, stanowią ich gatunki najcelniejsze. Dochód z rybołówstwa bardzo jest znaczny i zasila większą część Rosyi rybami, kawiozem i karukiem czyli klejem rybim. Dolina Wołgi i pobrzeża zachodnie i południowe mr. Kaspijskiego są tylko zamieszkałe w jego obrębie, resztę zaś zajmują pokolenia koczownicze Kirgizów i Tatarów. To morze stanowi główną drogę komunikacyjną handlową pomiędzy Rosją, Persją i Azją Środkową, a ten handel wyłącznie niemal pozostanie w ręku Rosyji, którego dwoma wielkimi punktami składowymi są Astrachan i Baku. Asterabad zaś jest najważniejszym w Persyi na mr. Kaspijskim. Wielkie statki zwykle używane do trudnej żeglugi po wodach tego morza, zwykle nie zabierają jak od 70 do 150 beczek ładunku; teraz ma być urządzona żegluga parowa. W r. 1558. anglik Jenkinson pierwszy udzielił Europie stanowcze wiadomości o mr. Kaspijskim; lecz zupełne onego poznanie winniśmy Piotrowi I., który w r. 1719. rozkazał dokonać wielkie prace rozpoznania go dokładnego i takowe dopiero w r. 1731. ukończone zostały.

KASSAY, KATHI, MOUNIPOUR, kraina w Indyi, po za Gangezem; M. stol. Mounipour. Graniczy na pfn. z Assam, na zach. z Katscharem, na wsch. i pld. z państwem Birmanów. Rozległości ma 20,000 w. kw. Ludność w r. 1835. do 30,000 m. Grunt w dolinie urodzajny, otoczony wysokimi górami Naga. Złany Khougta, Ekryl i Tobal. Kopalnie obite żelaza i źródła słone. Klimat zdrowy i umiarkowany. Flora nadzwyczajnie urozmaico-

na; piękne lasy. Fauna liczy dziki i jelenie. Uprawa ryżu, tytoniu, bawełny, imbiru, opium, ananasów. Chów koni nader cenionych dla kawalerii birmańskiej, bawoły, wyroby bawełniane, muszliny, jedwabie, żelazne, oraz sól. Kassay tworzy królestwo niepodległe; wojsko jego liczy 3,000 ludzi i wymusztrowane zostało przez Anglików.

KASSEL, M. w Związku Niemieckim, stolica Hesi-Elektoralnej, i prow. Niższej-Hesji i obwodu t. n., o 150 w. ku pñ.-wsch. od Frankfurtu nad Menem. Pod 50° 19' szer. pñ.; 7° 15' dłg. wsch., nad Fulda. Ludność w r. 1840: 31,819 m.; 1,692 domów. Rezydencja panującego i władz rządowych. Konsystorz ewangelicki, wielki rabinat. Najwyższy trybunał sprawiedliwości. Wyższa szkoła wojskowa, wyższa szkoła przemysłowa, szkoła elementarna politechniczna; szkoła snycerstwa i malarstwa. Towarzystwo sztuk pięknych, szkoła sztuk i rzemiosł; 10 szkół publicznych, 24 szkół prywatnych. Biblioteka z 82,000 tomów. Towarzystwo handlu i przemysłu. Teatr dworski, menażeria, dom poprawczy i pracy, więzienie stanu. Liczne zakłady dobroczynne, szpital ogólny, szpital dla sierot, dom położniczy. Po Hanau, jest M. najważniejszym pod względem przemysłu rękodzielniczego, obejmujące kilka zakładów najpiękniejszych w Niemczech. Fabryki rozliczne wyrobów sukna, dywanów i bawełnianych, maszyn i mechaniki igieł, narzędzi fizycznych i matematycznych, nici złotych i srebrnych, rozmaitych artykułów odlewanych żelaza, miedzi, cynku i srebra niemieckiego; tabaki, obci papierowych, i introligatorstwa galanterijnego, skór, werniksów i przedmiotów lakierowanych, fortepianów, stolarstwa meblowego, tokarstwa, siodlarstwa; powroźnictwa, porcelany, artykułów i ozdób z cementu hydraulicznego, 8 drukarni, 1 gisernia liter, browary wstawione, rafinerie cukru; wielka prochownia, olejarnie, gorzelnie, dystylarnie i t. d. W okolicach eksploatacja węgla ziemnego. Główny skład handlowy księstwa; wielkie jarmarki i targi na wełnę. Miasto to jest bardzo cenione za położenia swojego, piękności i regularności nowych ulic, nadewszystko zwanej Ober-Neustadt. Kassel jest uważane za jedno z najpiękniejszych miast w Niemczech. Z pomiędzy znakomitszych gmachów odznaczają się pałac panującego, budowany od r. 1769. do 1821. Muzeum budowane od r. 1760. do 1779., a mieszczące w sobie, bibliotekę, galerie sztuki i historii naturalnej, archiwę; zamek Bellevue, pałac zimowy b. króla Hieronima; ratusz miejski, pałac stanowy, teatr; brama Fryderyka; kastel, rodzaj cytadeli,

dziś będącej więzieniem stanu, arsenał, piękne kościoły, budowane od r. 1812. do 1813. dziś zamienione w dom więzienny i dom przytułku. Z pomiędzy kościołów w ogólności niebardzo odznaczających się, jest Ś. Marcina rozpoczęty w r. 1343. z grobami monarchów; szczęty dawnego opactwa Annaberg, założonego w r. 1148. i uważanego za budowlę najstarszą miasta. Kattenburg odnowiony, pyszny starodawny zamek gotyckiej struktury, kolebka rodziny landgrałów Hesi, spalony w roku 1811., odbudowany w r. 1820., lecz niedokończony. Cyrkuł Ober-Neustadt zawiera mnóstwo ulic i placów bardzo pięknych, pomiędzy innymi, ulica Fryderyka, szeroka na 60 metrów i wysadzona lipami, plac Fryderyka przed pałacem, długim na 150, i szerokim na 150 metr. W okolicach piękne przechadzki, nadewszystko w zwierzyńcu i ogrodach Kailsane, znajduje się pomarańczarnia, dalej pyszna rezydencja letnia Wilhelmshöhe i pałac Augustusruhe.

KASSEL (obwód), podział administracyjny Hesi-Kasselskiej, w prow. Nieder-Hessen; M. stol. Kassel. Rozległości ma 7 mil niemieckich kw. Ludności w roku 1840: 64,036 m. Grunt urodzajny w zboże, jarzyny i owoce. Chów koni 5,800 sztuk, 780 wołów, 8,000 krów; 25,700 owiec, z tych 2/3 polepszonej rasy; 10,700 trzody chlewniej i 3,000 kóz. Eksploatacja węgla ziemnego.

KASSELHAS, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 4 wiorsty naprzeciw Lizbony, na l. brz. Tagu Mały port.

KASSMARK, M. w Węgrzech, w zupaństwie Zips (Spiż), nad rzeką Poprad; 4,190 m. Licenw. Przemysł nader czynny: uprawa lnu, fabryki i drukarnie płócien. Handel winami z Galicyą i Polską. Stary zamek feodalny hrabiów Tekely.

KASSR, EL K., M. w Egipcie, stol. oazy Dakel; 800 m. Widzieć tu można zwaliska rzymskie i dawnego kościoła greckiego.

KASTAGNA, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Abruzzo-Ulteriore I., o 25 w. ku pñ.-zach. od Civita-di-Penne, nad Maona; 1,225 m. Znaczne jarmarki.

KASTAGNETO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 45 w. ku pñ.-wsch. od Werony, a 10 w. ku pñ.-wsch. od Legnago, na pr. brz. Adygi; przy początku kanału t. n.; 1,800 m. 2) K.-della-Gherardesca, Mm. w Toskanii, o 75 w. ku pñ. od Pizy; 1,860 m.

KASTALLA, M. w Hiszpanii, w prow. Walencya, o 25 w. ku pñ.-zach. od Alicante, nad małą rz. t. n.; 3,000 m. Dystylarnie wódki i fabryki płótna.

KASTANHEIRA, Mm. w Portugalii, w Estremadurze, o 32 w. ku pñ.-wsch. od Lizbony, przy pr. brz. Tagu; 1,000 m.

KASTANHEIRO, Mm. w Portugalii pñ., w prow. Beira, o 18 w. ku wsch. od Lamego, na pr. brz. Tavora; 2,000 m. 2) K.-do-Vouga, Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 15 w. ku wsch. od Aveiro, przy spływie Agueda i Couto; 700 m.

KASTEL, 1) M. w księstwie Hesso-Darmsztadzkiem, prow. Hesiya N.-reńska, naprzeciw Moguncyi, na pr. brz. Renu; 2,159 m. M. warowne, należące do linii obronnej Moguncyckiej. 2) Mm. w Bawarii, w obwodzie Pfaffenhofen, na pñ.-zach. od M. Amberg, nad rz. Lauter; 800 m.

KASTELLABATE, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Principato-Citeriore, o 25 w. ku zach.-pñ. od Vallo, w pobliżu mr. Śródziemnego; 2,800 m. Zbiór wina i bawełny. Rybołówstwo nader czynne.

KASTELLAMARE, CASTEL-A-MARE, M. w królestwie Neapolitańskim, w obwodzie t. n., o 25 w. ku pñ.-wsch. od Neapolu, nad odnogą Neapolitańską; 18,452 m. Punkt wojenny, obronny z 2 warowniami. Port wojenny z warsztatami marynarki królewskiej. Rezydencja biskupa sufragana Sorrentu. Szpital marynarki. Źródła mineralne bardzo uczęszczane. Wyroby skórzane, płóciennne, bawełniane i jedwabne. Zamek królewski, liczne wille, słynne z rokosznego pobytu w nich porze letniej.

KASTELLAUN, M. w Prusach, w rejen. Koblenckiej, nad Diembach, o 10 w. ku pñ.-zach. od Simmern; 1,100 m. w r. 1837.

KASTEL-SARDO, M. w król. Sardyńskim, o 30 w. ku pñ.-wsch. od Sassari, na skale, na pñ. po brzeżu wyspy; 2,000 m. Warownia najobronniejsza na wyspie. Rezydencja biskupa Ampurias-et-Cita. Trybunał 1-jej instancyi. Port dla małych statków. Zbudowane przez genuczyków w roku 1200.

KASTRI, 1) M. w Grecyi, o 70 w. ku pñ.-zach. od Aten, nad cieśniną Hermiony, naprzeciw wyspy Hydry. Mały port. W okolicach zwaliska starożytnej Hermiony. 2) Kastry, Delfy, miasto w Grecyi, w decezy Focida, o 11 w. ku wsch. od Salona. Zwaliska starożytnych Delf.

KASTROP, M. w Prusach, w rejencji Arensberg, o 11 w. ku pñ.-zach. od Dortmund; 900 m.

KASTYLIA NOWA, CASTILLA-LA-NUEVA, prowincja wojskowa w Hiszpanii, M. stol. Madryt. Pomiedzy 38° 15' a 41° 20' szer. pñ. Graniczy z Starą Kastylią i Aragonią na pñ., Estremadurą na zach.,

Andaluzyą i Murcyą na pñ., a Walencyą na wsch. Rozległości ma 2583 leguas kwadr. Ludności w roku 1834: 1,095,692 m. Kraj bardzo wzniesiony, tworzący płaskowzgórze środkowe półwyspu hiszpańskiego. Oparty w pñ. str. na pasmie Sierra Guadarrama, w pñ. o Sierra Morena; przerznięty jeszcze wielu innemi pasmami oddzielenymi szerokimi i rozległymi dolinami czyli równinami. Obejmujący w części wyższej pfty Tagu, Guadiany, Gwadalkwiwru, Segury i Xucar, to jest wszystkich wielkich rzek półwyspu, Duro i Ebro wyjąwszy. Klimat nadzwyczajnie ma suchy i nader zdrowy; zimy mroźne, z powodu wywyższenia gruntu; upały ogromne w lecie w dolinach; wiatry gwałtowne i suche. Grunt w ogóle urodzajny; lecz niedostatecznie złany; całkiem ogołocony z lasów, z wyjątkiem kilku gór; piękne pastwiska w górach wlecie, a na płaszczynach w zimie. Rolnictwo zaniedbane, jednak zbiór zboża większy niż na potrzebę; na wielu punktach obficie zbioru oliwy i win, z których wiele jest bardzo cenionych, nadewszystko zbierane w Val de Penas w prowincyi Manszą; mała uprawa szafranu, marzanny, lnu i konopi, drzew owocowych i jarzyn w niektórych tylko miejscach. Znaczny chów bydła, owiec i mułów; konie bardzo cenione, lecz mało ich liczb. Trzody owiec transhumanskich w Sierra de Cuenca i Molina, dostarczają wełnę z merynosów najbardziej cenionych w królestwie; kopalnie najsfynniejsze w Almaden, wydają rocznie 24,000 centnarów merkuryszu. Eksploatują prócz tego żelazo, ołów, antymonium. Z pomiędzy innych minerałów dobywają jeszcze: kosztowne marmury, piękne wapienie, sól i t. d.; jest mnóstwo źródeł mineralnych ziemnych i gorących. Przemysł rękodzielniczy w ogólności mało znaczący; najznaczniejsze wyroby są: sukna, bawełny, płócien i papierów; jest tylko kilka wielkich zakładów przemysłowych w Madrycie i jego okolicach. Zboże i wełna są dwoma głównymi artykułami wywozowymi. Nowa Kastylija tworzy dywizję czyli okręg wojenny, pod naczelnictwem generała-kapitana. Zawiera w sobie 5 prowincyj: Madryt, Toledo, Cuenca, Guadaluja, Ciudad-Real czyli La Manche. Terrytoryum tej prowincyi, która pod Maurami tworzyła oddzielne królestwo, dopiero im zupełnie odebrane zostało w r. 1085. przez Alfonsa I., króla Kastylii, i połączenie onego z królestwem Kastylii spowodowało nadanie nazwy jakową dotąd zachowuje.

KASTYLIA STARA, CASTILLA-LA-VIEJA, prowincja wojskowa w Hiszpanii, M. stol. Burgos. Pomiedzy 39° 48' a 43° 32' szer. pñ. Graniczy z od-

nową Biskajską na pñ., Biskaję, Alawę, Nawarrę i Aragonię na wsch., Nową Kastylję na pñd., a Estremadurę, Leonem i Asturjami na zach. Rozległości ma 1488 leguas kw. Ludności w r. 1834: 1,075,722 m. Kraj nader górzysty, oparty na pñd. o Sierra Guadarrama i płaskowzgórze środkowe półwyspu hiszpańskiego; przetrnięty na pñ. przedłużeniem pasma Pyrenejskiego, a w środku przez Sierra Oca, oddzielającym go od pñtów Ebro i Douro. Piękne doliny nadewszystko w kotlinie Douro. Klimat mniej suchy jak w Nowej Kastylji, nader łagodny na równinach. Grunt urodzajny, drzewo rzadkie bardzo, z wyjątkiem niektórych części górzystych; wyborne i obszerne pastwiska na równinach i w górach. Obfity zbiór zboża w częściach niskich, zbiór win, marzanny, cokolwiek oliwy, lnu i konopi; mnóstwo owoców, lecz tylko w niektórych miejscowościach. Znaczny chów bydła i owiec. Merynosy w Segowii są najśliczniejsze i po Leonskich najbardziej cenione. Góry obfitujące w pożyteczne minerały; eksploatacja miedzi, żelaza, jaspisu i pięknych marmurów; liczne źródła mineralne zimne i gorące. Przemysł rękodzielniczy żaden. Niedługo tak wspaniałe wyroby wełniane i sukna, dziś jeszcze są najważniejsze; fabrykacja płócien, skór, papierów, szkła i garncearstwa. Z pomiędzy zakładów przemysłowych, najśliczniejsza fabryka zwierniadeł w Saint Ildefonso. Zboże, marzanna, a nadewszystko wełna, są głównymi i jedynymi artykułami wywozowymi. Stara Kastylja tworzy dywizję wojskową w królestwie, pod naczelnictwem generała-kapitana. Obejmuje 7 prowincyj: Burgos, Avila, Logrono, Palencia, Santander, Segowia i Soria. Kastylja wydarła Maurów przez królów Leona, stanowiła część pomienionego królestwa; w roku 923. oddzieliwszy się od niego, była rządzoną przez hrabiów niepodległych, którzy w r. 1028. przybrali tytuł królów. Następnie w skutku podbojów, królowie Kastyljacy wraz z Aragońskimi posiadli większą część półwyspu, gdy w tym oba te królestwa połączone zostały w r. 1475., przez małżeństwo Izabelli królowej Kastyljskiej, z Ferdynandem Katolickim, królem Aragońskim.

KASTROGIOVANNI, M. w Sycylii, o 25 w. ku pñ.-zach. od Piazza; przeszło 1,000 m. Gruntu urodzajny w zboże. W okolicach źródła siarczane i kopalnie siarki, dostarczające około 30,000 centnarów siarki rocznie. To miasto leży niemal w samym środku wyspy na wysokim i stromym płaskowzgórzu, tworzącym trzy węzły pasm gór pokrywających Sycylię. Zajmuje ono posadę starożytnego Enna, miejsca czczonego Cerery. W okolicach

jest jezioro Pergusa, nad brzegami którego Pluton miał porwać Prozerpine.

KAŠTUA, M. w Austrii, w Illirji, o 8 w. ku pñ.-zach. od Fiume, w głębi odnogi Quarnero; 450 m. Niedługo miasto ważne i stolica Liburni starożytnych.

KASZAN, obwód i M. w Persji, w Irak-Adżem; między Teheranem, Kum, na wielkim trakcie do Isfahanu i kilku wielkich miast Persji. Liczne kąpiele, meczety, fabryki wyrobów złotych, srebrnych, stalowych, miedzianych, jedwabnych i t. p.; 25,000 m.

KASZMIR, kraina w Indostanie, w król. Lahory; M. stol. Kaszmir czyli Sirinagor. Graniczy na pñ. z Cesarstwem Chińskim (Małym Tybetem), na zach. z Peszawerem, na pñd. i wsch. z Pendżab. Ludności 800,000 m. w r. 1832., w 1836. zmniejszona do 200,000 przez wojny, głód i cholę. Kaszmir całością leży w strefie Himalaya. Składa się on z doliny zamkniętej, do której dostać się można przez dwaście wąwozów, z tych 8 od strony Pendżabu, jeden od Afganistanu, a trzy od Tybetu. Dostateczną ma ilość rzek, które wszystkie łączą się na granicy i tworzą Ihylum, spływ Sindu. Klimat zdrowy, z wyjątkiem miejsc nad rzekami. Grunt bardzo urodzajny, lecz źle uprawny. Znaczny chów bydła, a nadewszystko kóz, których puch bywa używanym do wyrabiania szalów kaszmirowych. Koza ta (capra hircus) jest hodowaną na płaskowzgórzu Tybetu, wzniesionem około na 6000 metrów, zaś na płaszczyznach niższych wyradza się. Wyrób szali za dynastji Mogolskiej zajmował około 40,000 warsztatów w Kaszmirze. W r. 1837. było ich już tylko 3,000, każdy z dwoma lub trzema robotnikami, jednakowoż fabrykacja nie zniszczała. Kaszmir dzieli się na 12 pergunnas i zawiera 10 miast i 2,200 wiosek. Lud mówi po sanskrycku, lecz i perski język jest tu zrozumiały. Abu-Fazl wylicza 150 panujących sułtanów przed podbojem tej krainy przez Mahometanów, w 742. r. hegiry. Runjeet-Sing podbił ją w r. 1819.

KASZMIR, SIRINAGOR, M. w Lahorze, stol. Kaszmiru, na l. brz. Ihylum; 40,000 m. w 1836. r. M. warowne; rezydencja gubernatora Kaszmiru.

KASZNA, M. w Nigrycji, w krainie Fellahów, niedługo stolica potężnego królestwa t. n.

KASZONY, 1) góra w Siedmiogrodzie, w kraju Szeklerów, na l. brz. rz. Aluta. 2) Mezo-Kaszony, M. w Węgrzech, w komit. Beregh (Brzegi), na pñd.-zach. od Munkacz; 1,440 m.

KASZPERSKA GÓRA, BERGREICHENSTEIN, KASZ-PERSKY-HORY, M. w Austrii, w Czechach,

w cyrk. Prachimskim; zbudowane na górze. Huty szklane, papierne i inne fabryki; 1,600 m.

KASZPUR, KASCHGOUR, KASCHKOU, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Symbirskiej, pow. Sysrańskim, nad odnogą Wołgi.

KASZUBY (księstwo), kraina w Prusach, pomiędzy Wisłą i Odrą, nad brzegami mr. Bałtyckiego. Posiadanie ich przydało królowi pruskiemu tytuł księcia Kaszubów i Wendów, dwóch narodów zamieszkujących dawne księstwo Lauenburgskie, dziś wcielone do Pomorza.

KASZYN, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Twerkiej, o 118 w. ku pñ.-wsch. od Tweru, nad Kaszynką, spływem Wołgi; 3,400 m. Nadaje swoje nazwisko arcybiskupstwu Tweru i Kaszynu.

KASZYRA, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Tulskiej, o 104 w. ku pñ.-wsch. od Tuły, nad Oką; 2,500 m. Blicharnie wosku, garbarnie.

KATA, NAGY-K., GROSS-K., Mm. w Węgrzech, w komitacie Peszteńskim, na wsch. od Pesztu; 2,500 m.

KATAGOUN, M. w Nigrycji, w Haoussa, po l. brz. Yeou, ku pñ.-wsch. od Kano; 8,000 m.

KATALINA, SANTA-K., Mm. w Portugalii, w prow. Beira, o 35 w. ku pñd.-zach. od Koimbr, na l. brz. Mondego, przy spływie jej do oceanu Atlantyckiego. Mały port.

KATALONIA, po hiszpańsku CATALUNA, prowincja wojskowa w Hiszpanii, M. stol. Barcelona. Pomiędzy 40° 30' a 42° 51' szer. pñ. Graniczy z Francją i Andorrą na pñ., mr. Śródziemnym na wsch., Walencją na pñd. i Aragonią na zachód. Rozległość jej 1000 leguas kw. Ludność w roku 1834: 1,041,222 m. Kraj górzysty, opierający się na pñ. o pasmo Pyreneów, które go oddzielają od Francji i pokrywają swojemi przeciwkami; piękne ma doliny i płaszczyzny. Pobrzeża w ogólności strome, mieszczące w sobie wiele dobrych portów. Wód obfitość; znaczniejsze rzeki są: Ebro, Llobregat i Ter. Klimat dość suchy i zdrowy we wnętrzu; wilgotny, zmienny i nie tak zdrowy na pobrzeżach, gdzie zimy bywają łagodne i dżdżyste. Grunt urodzajny w dolinach; drzewa obfitość w górach; lasy zamożne w drzewo budowlane. Przemysł rolniczy bardziej posunięty niż w innych prowincjach i częściach królestwa. Zbiór zboża wszelkiego gatunku, pszenica, żyto, jęczmień, owies, mais, proso i jarzyny, jednak w ilości zaledwie dostatecznej na konsumpcję; zbiór znaczny win, z tych niektóre cenione; zbiór lnu, konopi, szafranu, marzanny, lukrecyi i sody; owoców wszelkiego rodzaju obfitość, nadewszystko orzechów i kasztanów

w części pñ., a pomarańcz, cytryn, fig, migdałów i t. d. w dolinie Ebro; oliwy w częściach najdalej na pñd. wysuniętych. Płody chowu mniej znaczne aniżeli uprawy; jednak są liczne stada owiec, oraz znakomity chów pszczoł i jedwabników. Bogaćstwa kopalniane obfite i w ogólności eksploatawalne; kopalnie miedzi, cynku, manganu, ołowiu i węgla ziemnego; słynne łomy soli w Cardona i saliny nadbrzeżne; łomy prześlicznych marmurów, jaspisu, alabastru, gipsu, wapienia; eksploatacja afunu i saletry; liczne źródła mineralne. Przemysł rękodzielniczy oddawna słynny w Hiszpanii i dotąd najważniejszy w całym królestwie. Znaczna fabrykacja wyrobów wełnianych, jedwabnych, bawełnianych, płócien i skór, papierów, kapeluszy, powroźnictwa, broni i artykułów żelaznych i miedzianych, mydeł, szkła, garncearstwa, blondyn i koronek; dystylarnie wódek bardzo liczne. Główne artykułami wywozu, który dawniej o wiele był znaczniejszym, są: płótna, bawełniane wyroby, wódka, orzechy, a następnie wina, oliwa i papier. Barcelona i Taragona są dwa najcenniejsze składy handlowe. Katalonia tworzy dywizję wojskową w królestwie, dowodzoną przez generała-kapitana. Obejmuje ona 4 prowincje: Barcelony, Tarragony, Girony i Lerydy. Terytoryum to, które dotąd jeszcze ma tytuł księstwa, zajęte przez Gotów w 470. r., a przez Maurów w r. 712., było zdobyte natych ostatnich przez Karola Wielkiego na początku IX. wieku, i tworzyło od r. 839. pod hrabiami Barcelony niezależne państwo, głośnie swoją potęgą i pomysłnością. Przyłączone do Aragonii przez wstąpienie jednego z hrabiów na tron tego królestwa w r. 1137., zachowało zawsze kształt swojego rządu, ustawy i przywileje szczegółowe, aż do Filipa V., przeciw któremu powstało.

KATARROJA, Mm. w Hiszpanii, o 8 w. ku pñd. od Walencji, a 2 w. od jeziora Albufera; 4,000 m. Ważny zbiór ryżu, czynne bardzo rybołówstwo.

KATARZYNA, Ś.-K., 1) wyspa na wybrzeżu wsch. Ameryki południowej. 2) Wyspa na wybrzeżu Brazylii, z twierdzą Santa-Cruz; pod 50° 11' 40' wsch. dłg., a 27° 22' 20" pñd. szer. 3) Wyspa turecka na archipelagu greckim, na pñd. krańcu wyspy Rodos. 4) Catherine-Loch, jezioro w Szkocji, na pñd.-zach. hrb. Perth, w górach Grampiańskich.

KATAS-ALTAS-DE-MATODENTRO, Mm. w Brazylii, w prow. Minas-Geraes, o 35 w. ku pñ.-wsch. od Villarica, nad Bombaca. Niedługo ważne płuczkizłota.

KATERBURG, KATERYNBURG, małe M. w Cesarstwie Rossyjskim, pomiędzy Jampolem a Krze-

a Krzemieńcem, w gub. Wołyńskiej, pow. Krzemienieckim.

KATERINA, SANTA-K..., Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Kalabria Ulteriore II., o 40 w. ku pld. od Catanzaro; a 4 w. od pobraża; 2,000 m. Zbiór wina i jedwabiu. W części zniszczone trzęsieniem ziemi w r. 1783.

KATHCART, Mm. w Szkocji, w hrb. Renfrew, o 6 w. ku pld.-zach. od Glasgowa, nad Carte; 2,282 m. Eksploatacja węgla ziemnego i kamienia wapiennego.

KATI, Mm. w Hiszpanii, w prow. Walencya, o 50 w. ku pld. od Castellon de la Plana; 2,200 m. Fabryki wstążek, niegdyś bardzo czynne.

KATIGNANO, Mm. w król. Neapolitańskim, w prow. Abruzzo-Ulteriore I., w okręgu Citta-San-Angelo, o 12 wiorst ku pld. od Civita-di-Penne; 1,329 m.

KATMENDON, M. w Indostanie, stoł. prow. Nepaul, o 650 wiorst ku pld.-zach. od Kalkuty, nad Bogmotty; 20,000 m.

KATONA, LA K..., Mm. w królestwie Neapolitańskim, w prow. Kalabria Ulteriore I., o 8 wiorst ku pld. od Reggio, nad Latarnią Messyńską; 1,800 m. Zwycięstwo księcia de Vivonne nad flotą hiszpańską w roku 1675.

KATSCHEBERG, góra 500 stóp wysoka, na granicy Karyntyi i Saleburga.

KATSZALINSK, Mm. w Cesarstwie Rosyjskim, o 57 wiorst ku pld.-zach. od Caricyna, na l. br. Donu. Ważny skład wszystkich płodów Rosyji pld., dostawionych Wołgą aż do Dubówki, a z Dubówki do Katszalińska ładem. Odległość pomiędzy temi obu punktami 60 wiorst.

KATZAR, HAIROUNBO, państwo w Indyach za Gangezkich, z M. stoł. Kaspour. Leży pomiędzy Assam na pld., Dżintia i Indyg angielską na zach., Kassay na pld. i wsch. Rozległość 17000 w. kw. Ludność w roku 1835. do 70,000 m. Terytorium złożone z doliny otoczonej wysokimi górami i zlanęj rzekami: Barak, Kapili, Djoumna i Dhounseri. Klimat niezdrowy i wilgotny. Grunt bardzo urodzajny, pokryty pięknymi lasami na bokach gór okalających kraj. Fauna urozmaicona, głównemi jej gatunkami są: słoń i jelen. Uprawa ryżu bardzo czynna oraz trzciny cukrowej, a nadewszystko bawełny. Chów bawołów. Handel kością słoniową, woskiem, żelazem, bambusem, solą i surowym jedwabiem. Katszar był rządzony od r. 1826, przez Radzę niepodległego, lecz zawsze pod protekcją Anglii. Ów Radża zmarł bezpotomnie w r. 1832, kraj od tej epoki rzeczywiście stanowi część ter-

rytorium posiadłości brytańskich (przyłączony do prezydentury Kalkutta).

KATSCHER, po polsku KIETRZ, M. w Prusach w Szląsku, o 61 wiorst ku pld. od Opola, nad Troje; 2,199 m. w roku 1837.

KATSCZUG, Mm. w Ces. Rosyjskim w Syberji, w gubernii Irkuckiej, o 240 wiorst ku pld. od Irkucka, nad Leną, która tu zaczyna być spławną. Skład żeglarki i handlu.

KATTEGAT, morze w Europie, pomiędzy pobrażami Szwecji, Jutlandyi i wyspami Duńskimi, ku pld. komunikujące z Skager-Rack, a na pld. z Bałtykiem, trzema kanałami: Sund, Wielki Belt i Mały Belt. Rozległość 522000 wiorst kw. Głębokość nie jednokrotna, lecz największa na 80 metrów. Prądy, nurty, zwłaszcza jeden prąd, który wypiera wody Bałtyku trzema ciałninami, naprzód ku pobrażom Danii, a następnie ku Marsstrand. Częste i długo trwające burze. Pobraża niskie i piaszczyste od strony Jutlandyi i wysp Duńskich; wysokie zaś i skaliste od strony Szwecji.

KATTENOM, Mm. we Francji, w dep. Mozelli, o 8 wiorst ku pld.-wsch. od Thionville, nad l. br. Mozelli; 1,115 m. Znaczne jarmarki na bydło. Niegdyś warownia.

KATTERICK, Mm. w Anglii, o 55 wiorst ku pld.-zach. od York, nad Swale; 2,981 m.

KATWIK, Mm. w Niderlandach, w prow. Zuid-Holland, o 15 wiorst ku pld.-wsch. od Hagi, nad mr. Niemieckim. Rzymianie mieli tu fortecę, którą fale morskie zatopiły.

KATY, W. w Galicji, w obw. Rzeszowskim, 2 mile od Niska. Nie dawno założona osada w lasach z fabryką terpentyny.

KATYP, EL K..., M. w Arabii, nad odnogą Perską, o 520 wiorst ku pld.-wsch. od Bassory; 6,000 m. Jeden z główniejszych portów; połów pereł w okolicach.

KATZBACH, rzeka uchodząca z l. str. do Odry, w rejen. pruskiej Lignickiej. Wybiega pod Ketschdorf, płynie z pld. ku wsch., przyjmuje do siebie Neisse i Schwarzwasser, a uchodzi pod Alt-Cösch.

KATZENELBOGEN, Mm. w Nassauskim, w okręgu Nastätten, o 12 wiorst ku pld.-wsch. od Nassau; 800 m. Zwaliska zamku dawnych hrabiów tegoż nazwania.

KAUB, M. w Nassauskim, o 4 wiorst ku pld.-wsch. od Saint-Goarshausen, nad Renem; 1,480 m. Starodawny zamek cesarski, na jednej z wysp Renu.

KAUDEBRONDE, Mm. we Francji, w dep. Au-

de, o 18 wiorst od Carcassone; 567 m. Wyroby sukna i folarnie.

KAUDECOSTE, Mm. we Francji, w dep. Lot-et-Garonne, o 12 wiorst ku pld.-wsch. od Agen; 1,186 m.

KAUDERAN, Mm. we Francji, w dep. Gironde, o 3 wiorst ku zach. od Bordeaux; 3,490 m. w roku 1811. Szpital wojskowych z Bordeaux.

KAUDERN, M. w Badeńskim, w okręgu Ober-Rheinkreis, o 12 w. ku pld. od Lorrach; 1,356 m.

KAUERNIK, KURZATNIK, M. w Prusach, w prowincji Pruskiej, o 53 wiorst ku pld.-wsch. od Kwidzyna, nad Drwęcą; 622 m. w roku 1837.

KAUFBEUREN, miasto w Bawarii, w okręgu Szwabskim, o 61 wiorst ku pld.-zach. od Augsburga, nad Wertach; 3,700 mieszkańców. Fabryki flaneli, bawełnianych wyrobów, drukarnia tychże, papiernia, handel zbożem. Niegdyś miasto wolne cesarskie.

KAUFUNGEN, OBER K..., Mm. w Hessen-Kassel, w prow. Nieder-Hessen, okręgu Kassel, nad Losse; 2,036 m. Dawne i bogate opactwo cesarskie, założone przez cesarzową Ś. Kunegundę w roku 1008., zniesione w r. 1527. Eksploatacja węgla ziemnego. Wyroby garncarskie i mebli.

KAUKAZ, po rosyjsku KAWKAZ, JAL - BUŻ i KHAFDAGH u Turków, ELBRUZ i KOH-KHAF u Persów, JALBUZI-SAR u Armeńczyków, THE-MI u Gruzjan, wielkie pasmo gór starego ładu stałego w Cesarstwie Rosyjskim, pomiędzy Europą i Azją, których granicę odznacza, zupełnie zamykając język ziemi oddzielający mr. Czarne, od mr. Kaspijskiego. Długość pasma mającego kierunek z pld.-zach. ku pld.-wsch. od Anapy, nad mr. Czarnym; pod 44° 50' szerk. pld., a 35° dfg. wsch., aż do półwyspu Apszeron czyli Baku, nad mr. Kaspijskim, pod 40° 20' szerk. pld. a 47° 30' dfg. wsch., w linii prostej około 950 w. wynosi. Masa jego środkowa jest objęta pomiędzy źródłami Terek i Kuban; rozpoczyna się ona na zach. przy lodach Elborasu, wznoszącego się na 5427 metrów wysokości i stanowi najwyższy szczyt pasma, a kończy na wsch. na górze Kazbek czyli Mkinwari, wybiegłej w górę na 4419 metrów. Na zach. Elborasu pasmo nagle się obniża i wzniesienie jego powyżej morza Czarnego, gdzie nagle się kończy, nie wynosi więcej jak 60 metrów. Na wsch. główniej masy, pasmo utrzymuje się w dość znacznej wysokości aż do mr. Kaspijskiego. Kaukaz ku pld. tworzy szaniec płaskowzgórza Armenii, od której jest oddzielony wysokimi dolinami Kuru, i Rionu czyli Faris; przeciwstaw skierowany pomiędzy źród-

łami tych rzek łączy go z górami Armenii, a następnie Persji i Azji Mniejszej. Pochył jego pld. przedstawia kolejność płaskowzgórzy i tarasów przerzniętych pasmami gór. Jego pochył pld. jest zbyt orwisty, a przeciwwały mało znaczne, które pasmo wypiera w tym kierunku, kończą się wszystkie nad brzegami Terek, i Kubania. Obie te rzeki z Kurem, są jedynymi znaczącymi wodami, które źródła swoje mają w Kaukazie. Wszystkie jego wody nader obfite, spływają do mr. Kaspijskiego, lub mr. Czarnego, a to przez poprzednie rzeki i wielką ilość małych rzeczek potokowych, z których najgłówniejszą jest Rion, spływ mr. Czarnego. Kaukaz nie zawiera żadnego znacznego jeziora. Klimat bardzo wilgotny i niezdrowy, częste burze; niektóre doliny nadzwyczajnie skwarne; rozległe lodownie Elborusu i innych mass wybiegłych. Grunt nadzwyczajnie urodzajny, nadewszystko na płaskowzgórzach i w dolinach; wegetacja bardzo bogata, i potężna aż do punktu śniegów odwiecznych. Ogromne lasy dębowe, bukowe, cyprysowe, cedrowe, sosnowe, jodłowe i t. d.; zbiory obfite zbóż wszelkiego gatunku aż do 2500 metrów wysokości; w dolinach niskich zbiór bawełny, ryżu, owoców wszelkich, lnu, konopi, tytanu, indygo, win. Z zwierząt jak twierdzą ma się tu znajdować wół pierwotny czyli żubr; liczne stada owiec i sławnych koni. Jedwab i miód są dwoma artykułami handlu krajowców. Bogactwa znane, nie tak obfite; z pomiędzy kruszców użytecznych: miedź, ołów, żelazo, siarka, sałetra i węgiel ziemny. Ludność Kaukazu obrachowana na 400,000 m., nie licząc w to Tatarów i Rosyan, składa się z mnóstwa ludów i plemion zajmujących siedziby aż po grzbiet pasma; z tych głównejsze są Georgianie czyli Gruzicy, Czerkiesi, Okety czyli Ossetycy, Abchazy, Lezgińcy i t. d. Z wyjątkiem Georgianów, zamieszkujących dolinę Kur, wszystkie owe ludy są barbarzyńskie całkiem. Główne przejście i jedyne dla pojazdów jest z Mozdoku do Tyflisu, trzymając się urwiska Terek i wspinając się, w wąwozie ciasnym i głębokim, u stóp Kazbeku, przeszło na 2592 metr. wysokości. Warownia Dariel jest wywyższoną na 1418 metrów, zajmuje punkt najwęższy. Przejście Derbendzkie, wzdłuż mr. Kaspijskiego jest najważniejszem z znajdujących się na wsch.; rzeki i bagnistość gruntu niepodobną czynią przejście wzdłuż mr. Czarnego.

KAUKAZKI KRAJ czyli PROWINCYA, zarząd administracyjno-wojenny w Cesar. Rosyjskim, w Europie i w Azji, obejmuje on za-Kaukazyą

i terytorium ludów hołdowniczych; M. stoł. Tyflis. Rozległość 380600 w. kw. Ludność w r. 1835: 1,985,000 m.

KAUKAZYA, PRZED-KAUKAZYA, prowincja Cesar. Rosyjskiego w Europie, u stóp Kaukazu, dziś gubernia Stawropolska, z M. stoł. Stawropol. Graniczy na pñ. z Astrachanem i terytorium Kozaków Dońskich; na wsch. z mr. Kaspijskim; na pñd. z Za-Kaukazyą; na zach. z gubernią Taurycą i mr. Azowskiem; pomiędzy 43° 30' i 46° 50' pñ. szer. W r. 1835: 125,000 m. Kraj płaski, z wyjątkiem na granicy pñd., w którą zachodzą niektóre z ostatecznych przeciwwałów Kaukazu, po większej części utworzony z stepów ciągnących się od pñ. i łączących z stepami gubernii Astrachańskiej. Oblewają go Kubań i Terek, oznaczające jego granice na pñd., a Kuma i Manytsz na pñ.; mało ma biegów wód wewnątrz, lecz zato mnóstwo jezior i bagnisk słonych. Klimat bardzo gorący w lecie i niezdrowy. Grunt urodzajny tylko nad brzegami rzek; lasy bardzo rzadkie, z wyjątkiem przeciwwałów Kaukazu; rozległe pastwiska w stepach. W częściach zdalnych do uprawy, zbiory obfite pszenicy, żyta, jęczmienia, owsa, jarzyn, maisu, prosa, ryżu, konopi, lnu, tytoniu, bawełny, jedwabiu i win. Chów znaczny owiec, wołów, koni, wielbłądów, kóz. W r. 1830. osób zajmujących się uprawą roli było 103,884; zasiano zaś zboża oziemnego 84120 czetw., przynoszącego 3 ziarna za 1; jarego zaś zboża 78320 czetw., wydającego 5 ziarna za 1; zbiór ryżu był 118000 czetw., wartości 486,000 rub. sr.; ilość drzew morwowych 2,055,460, a zbiór jedwabiu 354 pudów; przestrzeń lasów koronnych zajmowała 30835 dziesiątyn; owiec było przeszło 2000000. W r. 1835. rozległość winnic wynosiła 8100 dziesiątyn; zbiór zaś wina 1075000 wiader; okowity wypalono 80000 wiader.

Ważna eksploatacja soli, w jeziorach i bagnach wewnątrz kraju; połów jesiota. Handel bydłem, koźmi, skórą, łojem, solą, kawiozem, karukiem i okowitą, której wielka ilość jest wypalana w Kizlarze. Prawie połowa mieszkańców tworzy ludność cywilną prowincji, a 1/4 część jest wojskową, to jest należy do kozaków linijno-kaukaskich i do kozaków Czarno-morskich, reszta zaś są to hordy tufacze muzułmańskie turkomanów, kałmuków i nogajców. Prowincja stanowi część zarządu jeneralnego kraju Kaukaskiego. Dziś jest zamieniona w gubernię Stawropolską. Osiedleni linijni kozacy, zostają pod komendą attamana czyli jenerała kozaków Czarno-morskich. Pierw-

sze posterunki wojskowe rosyjskie, urządzone zostały po podboju hanatu Astrachańskiego w XVI wieku; pierwsze wioski i osady cywilne dopiero w r. 1786. Nie licząc terytorium kozaków Czarno-morskich, których M. stoł. jest Jekaterinodar, gubernia ta dzieli się na 4 powiaty: Stawropolski, Georgiewski, Kizlarski i Mozdocki. Zawiera w sobie 6 miast, z ludnością w nich przebywającą 21,301 mieszkańców.

KAUKAZYA, ZA-KAUKAZYA, kraina w Ces. Rosyjskim, w Europie i w Azji, obejmująca wszystkie prowincje i terytoria rosyjskie położone na obu pochyłościach Kaukazu i na pñd. tego pasma gór, na pñ. Persyi i Turcji, na pñd. zaś i wsch. Czerkassyi. Podział jej administracyjny jest na 4 gubernie: Tyfliską, Kutaiską, Szemakhską i Derbendzką. Rozległość 3123 mil kwadr., a ludność 2,648,000 m.

KAULSDORF, Mm. w Bawarii, w okręgu Ober-Franken, o 25 w. od Lauenstein; 360 m. Eksploatacja kobaltu i miedzi srebrnąjnej.

KAUNES, LES K..., M. we Francji, w dep. Aude, o 18 wiorstku pñ.-wsch. od Carcassone, na l. brz. Argent-Double; 2,258 m. w 1836. r. Eksploatacja nader pięknych szarych marmurów. Fabryki sukna, dystylarnie wódki. Piękny kościół starodawnego opactwa Benedyktynów, założonego w 791. r., a zniszczonego za rewolucji.

KAUNITZ, OBER-K..., po morawsku **KAUNICE-HORNJ**, Mm. w pañ. Austriackim, w Morawii, w okr. Brünn (Berno), o 13 w. ku pñ. od Znaimu; 441 m. w 1834. r.

KAURZIM, 1) cyrkuł w Czechach, między cyrkulami Bunzlau (Bolesławskim), Bidczowskim (Butysowskim) i Taboriskim (Chomowskim). Rozległy na 48 mil kw. austr., liczy bez M. Pragi 196,564 m., zamieszkujących w 25 miastach, 18 miasteczkach i 701 wsiach. 2) M. stoł. powyższego okręgu, o 40 w. ku pñd.-wsch. od Pragi, a na pñ.-zach. od Czasław (Czasława); 2,000 m.

KAVALA, M. w Turcji europejskiej, w Macedonii, o 63 w. ku pñd.-wsch. od Seres, nad archipelagiem; 4,000 m. Port dość czynny. Handel tytoniem. Miejsce urodzenia Mehmeda-Alego, baszy Egiptu.

KAVAGLIA, Mm. w król. Sardynii, o 20 w. ku pñd. od Biella; 2,600 m.

KAVALCANTE, M. w Brazylii, w prow. Goyaz, o 500 w. ku pñ.-wsch. od Villa-Boa, na l. brz. Parannan. Półeczki złota w okolicach.

KAVALERIE, LA-K..., Mm. we Francji, w dep. Aveyron, o 12 w. ku pñd.-wsch. od Millau; 1,749 m.

KAVALESE, Mm. w pañ. Austriackim, w Tyrolu, w okr. Innsbruck, o 35 w. ku pñ.-wsch. od Trydentu, na pr. brz. Avisio.

KAVASO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, o 30 w. ku pñ.-zach. od Treviso; 2,500 m. Fabryki płótna i sukna.

KAVE, SOUTH-K..., Mm. w Anglii, o 40 w. ku pñd.-wsch. od York, nad Humber; 1,200 m.

KAVENDISCH, Mm. w Anglii, w hrab. Suffolk, o 3 wiorst ku wsch. od Clare, na l. brz. Stour; 1,214 m.

KAWENCZYN, W. w Galicji, w obw. Tarnowski, o 1/4 mili od Dębicy; ma należycie urządzone blichy i walcownie.

KAVERSHAM, Mm. w Anglii, o 35 w. ku pñd.-wsch. od Oxford, na l. brz. Tamizy; 1,369 m.

KAVOSESTO, CAVOSESTO, Mm. w pañ. Austriackim, w Dalmacji, o 35 w. ku zach. od Spalatro, nad Adriatykiem. Obronne dawnym wałem murywanym. Port.

KAVOUR, M. w król. Sardynii, o 15 w. ku pñd.-wsch. od Pignerol; 6,000 m. Kolegium. Eksploatacja marmuru i łupku. Fabryki płótna. Przędzalnica jedwabiu, garbarnie. W okolicach opactwo Benedyktynów Santa-Maria-di-Cavour, założone w r. 1010, a niegdyś nader zamożne.

KAWOOD, M. w Anglii, o 14 w. ku pñd. od York, na pr. brz. Ouse; 1,173 m. Zwaliska dawnego zamku arcybiskupów Yorkskich.

KAXOEIRA, CACHOEIRA, M. w Brazylii, o 110 w. ku pñ.-zach. od Bahii, nad Paraguassu, spływem zatoki Tous-les-Saints. Ludności 16,000 m. Miasto handlowe i najważniejsze w prow. Bahia. Znaczny skład bawełny i tytoniu.

KAYES, wyspa na pñ. Wielkiego oceanu, u wybrzeży posiadłości rosyjskich w Ameryce.

KAYO, wyspa w Malezji niderlandzkiej, w gubernatorstwie Moluk. M. stoł. Ternate, w pobliżu pobr. zach. Djiolo.

KAYSERSBERG, M. we Francji, w dep. Wyższego Renu, o 10 w. ku pñ.-zach. od Kolmar, nad Weiss; 3,138 m. w 1841. r. Stołeczne kantonu t. n. Zbiór win bardzo szacowanych, nade wszystko zwanych Clos-Geisburg. Przędzalnica bawełny, lnu i konopi; garbarnie. Fabryki chustek, blicharnie i farbiarnie w okolicach.

KAYUDA, Mm. w Hiszpanii, w Starćj Kastylii, o 8 w. ku pñ.-zach. od Burgos, na l. brz. Arcos.

KAZAN, M. w Cesarstwie Rosyjskim, stoł. gubernii i powiatu t. n., o 122 wiorst ku wsch.-pñd. od Petersburga, a 730 ku wsch. od Moskwy, nad Kazanką, o 10 w. od jej spływu do Wołgi; 57,244

m. w roku 1833. Miasto warowne, stołeczne eparchii kościoła wschodnio-katolickiego. Rezydencja arcybiskupa Kazańskiego i Swiazkiego; trybunał kryminalny i cywilny apelacyjny; arsenał; prochownia cesarska. Jedno z najświetniejszych miast w Ces. Rosyji, pod względem wychowania. Uniwersytet założony w r. 1804. z 75 professorami i 238 uczniami w roku 1834. Wykładają w nim ekonomię polityczną, prawo, nauki fizyczne i matematyczne, medycynę, historję i filologję. Posiadało to miasto w roku 1834. bibliotekę z 28502 tomów, obserwatorium, ogród botaniczny, gabinet medalii, i rozmaite inne zbiory naukowe, 2 gimnazya, z tych jedno dla uczniów urzędników sekcji azjatyckiej w ministerstwie spraw zagranicznych, gdzie ich uczą języków, arabskiego, perskiego, tureckiego, tatarskiego, mongolskiego i chińskiego. Szkoła początkowa normalna; seminarjum teologiczne wschodnio-katolickie, z biblioteką o 4000 tomach. Korpus kadetów, oraz 14 szkół publicznych, z 3000 uczniów. Przemysł nader czynny. W roku 1833 liczone w mieście 97 fabryk i rękodzielni z 1550 robotnikami. Wielka fabryka sukna, założona przez Piotra Wielkiego, fabryki bawełny, nożownictwo, wyroby mosiężnicze, garnie, mydlarnie, garbarnie, dystylarnie, drukarnie, zaopatrzone w charakterystyki wschodnie. Ważny handel Wołgą. Punkt kommissoryatu wojskowego zaopatrzenia potrzeb i dostawy amunicji. Kazań składa się z 3 części: cytadeli, miasta i przedmieść. Gród ten trzykrotnie strasliwemu ulegał pożarowi; zwłaszcza ostatnim razem, to jest 5. września 1842. roku niemal całkiem zgorzało.

KAZAŃSKA gubernia w Cesarstwie Rosyjskim, M. stoł. Kazań. Rozległości ma 54574 w. kw. Ludność 1,342,000 m. Rosyan, Tatarów, Czuwaszów, Czeremissów, Mordwinów i Motłaków. Grunt płaski w całej rozciągłości, przerznięty rzekami Kamą i Wołgą, które się połączają; średnia urodzajność. Lasy rozległe bardzo, pokrywają połowę gruntu. Bogactwo kopalniane: miedź, gips, glina, wapno. Uprawa pszenicy, lnu i konopi. W roku 1830: 937,510 m. zajmowało się rolnictwem; zasiano 571,850 czetw. zboża oziemnego, wydającego 3 za 1, a 713,760 czetw. zboża jarego przynoszącego 2 3/4 za 1. Bydło rzadkie, rybołówstwo nader korzystne w Kamie. Wielka fabryka skór i potażu. Eksploatacja miedzi. Wywóz zboża, wosku, łaju, potażu, skór, drzewa dla marynarki na masztowiny i budowę okrętów. Gubernia ta w roku 1835. liczyła: 22 szkół z 1,156 nauczycielami. Nadaje ona swoją nazwę eparchii, liczą-

cę 420 kościołów, nielicząc w to klasztorów i 688 meczetów muzułmańskich. Dzieli się na 12 powiatów i w roku 1833. miała 13 miast z 76,617 m., a 1 posiadała 1,398 m.

KAZANKA, rzeka w Cesarstwie Rosyjskiem, spływa Wołgi, o 6 wiorst poniżej Kazania, przez który przepływa. Bieg jej 100 wiorst.

KAZANÓW, M. w królestwie Polskiem, gubernii pow. Radomskim, okręgu Kozienickim. Kościół parafialny, klasztor Bernardynów; wyrób sukna grubego; 97 domów, 2,967 m. Odległe od M. powiatowego 28 wiorst; 4 jarmarki do roku.

KAZBIN, M. w Persyi, w prow. Irak-Adżemi, o 145 wiorst ku zach.-półn. od Teheranu, przy zbiegu kilku głównych traktów. Jedno z najrozleglejszych miast niegdyś z wyrobów ostrzy pałaszowych; teraz są tu fabryki wyrobów jedwabnych, dywanów. Handel dość znaczny; 40,000 m.

KAZEROUN, KAZROUN, M. w Persyi, w prowincyi Farsistan, o 100 wiorst ku zach. od Szyraz; 4,000 m. Nieopodal ku półn.-zach. są zwaliska Szapur.

KAZIELSK, KOZELSK, M. w Cesarstwie Rosyjskiem, w gubernii Kałuskiej. Położone nad rzeką Zizdrą. Posiada 8 kościołów, 2 szkoły i liczy 9,000 mieszkańców.

KAZIMIERZ, 1) M. w król. Polskiem, w gubernii i powiecie Lubelskim, okręgu Kazimierskim. Położone na pr. br. Wisły; posiada kościół parafialny, klasztor Reformatów. Obszerne magazyny na zboże, którym znaczny handel się tu odbywa, jak również i drzewem; warsztaty statków rzecznych. 2) M. w królestwie Polskiem, w gubernii Warszawskiej, powiecie Łęczyckim, okręgu Żgierskim. Położone nad Nerem; posiada kościół parafialny; 52 domy z 393 m. Odległe od M. powiatowego 35 wiorst; 6 jarmarków do roku. 3) Miasto w królestwie Polskiem, gubernii Warszawskiej, powiecie i okręgu Konińskim. Kościół parafialny, klasztor Bernardynów; fabryka sukna, płótna; 102 domy z 1,234 m. Odległe od M. powiatowego 14 wiorst; targ tygodniowy, jarmarków 12 do roku.

KAZIMIERZ, Mm. w Prusach, o 4 mile na półn.-zach. Poznania. Kościół Bernardynów; 1,120 m.

KAZORLA, M. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 50 wiorst ku wsch.-półn. od Jaen, w dolinie Sierra Kazorla; 1,500 m.

KAZOULS-LES-BEZIERS, Mm. we Francyi, w depar. Herault, o 10 wiorst ku półn.-zach. od Beziers; 2,100 m. w roku 1841. Zbiór wina muszkatu.

KCYNIA, miasto w Prusach, w rejencji Bydgo-

skiej, w powiecie Szubińskim. Położone na trakcie z Poznania do Bydgoszczy; posiada kościół parafialny, Karmelitów z cudownym obrazem, i liczy 2,090 m.

KEA, wyspa w Grecyi, w diecezyi Syra, w archipelagu, pomiędzy Kythnos i Makronisi; M. stoł. Kea. Rozległości ma 302 w. kw., z tych $\frac{2}{3}$ uprawnego gruntu. Ludność 3,500 m. Środek wyspy zajmują góry. Grunt wapienny, bardzo urodzajny. Zbiór owsa, win cenionych, bawełny, fig, cytryn, granatów, róż. 2) M. stoł. pomienionej wyspy. Rezydencya metropolity Kythnos i Termia.

KEADY, Mm. w Irlandyi, o 11 w. ku półd.-zach. od Armagh; 6,635 m. Kopalnie ołowiu, punkt centralny i nader ważny fabrykacyi płótna i licznych blicharni.

KEBŁÓW, KIEBEL, M. w Prusach, rej. Pożnański, pow. Babimostki. Położone na pr. br. Obrzy; liczy 897 m.

KECSKEMET, M. w Węgrzech, kom. Peszteński, o 70 w. ku półd. wsch. od Pesztu; 35,876 m. Znaczny chów bydła, koni i owiec; uprawa winnic. Kolegium Pijarów i gimnazjum reformowane, dom sierot.

KEDIRI, M. w Malezji niderlandzkiej, o 100 w. ku półd.-zach. od Surabaja, na półd. pobrzeżu wyspy Jawa.

KEDJE, M. w Beludżystanie, stoł. krainy swojego nazwania, na l. br. Donstnoudi.

KEDJERY, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalu, o 90 w. ku półd.-zach. od Kalkuty, na pr. br. i w pobliżu ujścia Hongly.

KEDRON, CÉDRON BIBLIJNY, mała rz. w Syrii, spływa mr. Martwego. Przepływa pomiędzy Jeruzalem a górą Oliwną, i zajmuje głęb doliny Jozafata.

KEENE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie New-Hampshire, stoł. hrab. Cheshire, o 90 w. ku półn. od Sandy-Hill; 2,610 m. w r. 1840. Kopalnie żelaza.

KEFFING, wyspa w Malezji niderlandzkiej, w rezydencji Banda, na połud.-wsch. od wyspy Ceram.

KEFT, COPTOS u starożytnych, M. w Wyższym Egipcie, na półd. od Kenh, na pr. br. Nilu. Niegdyś główny skład krajowy. Zniszczony przez Dyoklecjana, z powodu powstania tego miasta przeciw Rzymianom.

KEHL, M. w Badeńskiem, w cyrkułe Środkowego Renu, o 50 w. ku zach. od Kork, przy ujściu rz. Kinzig do Renu, wprost Strasburga. Niegdyś obronne; 1,304 m.

KEIGHLEY, KIGHLEY, Mm. w Anglii, o 53 w. ku zach.-półd. od York, nad Aire; 11,176 m. Wyroby sukna, i bawełniane, oraz przedziałnie, które zajmowały 2,125 rzemieślników w r. 1838.

KEISCHMA, OARACTA u starożytnych, wyspa w odnodze Perskiej, w pobliżu ciąsny Ormus. Ludności 15,000 m. Zależy od Imana Maskaty.

KEITH, M. w Szkocyi, w hrab. Banff, o 28 w. ku zach.-półd. od Banff, nad Isola; 5,464 m. Fabryki płócien. Miejsce urodzenia James Fergussona astronoma.

KEJDANY, M. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Kowieńskiej, na pr. br. Niewiaży, na półn. od Kowna. Dwa kościoły ewangelickie, kilka katolickich, szkoły: kalwińska i powiatowa. Handel znaczny.

KELAT, M. w Beludżystanie, w krainie Sarawan, stoł. i rezydencya hana Kelatu, którego wszyscy Serdarsowie, czyli naczelnicy pokoleń Beludżystanu, uznają nad sobą władzę. Leży pod 29° 6' szer. półn., a 63° 21' dłg. wsch. Ludności 20,000 m. Miasto warowne.

KELBRA, M. w Prusach, w prow. Saskiej, o 61 w. ku zach. od Merseburga, nad Helme; 1,075 m. w r. 1837. Młyny foluszowe i olejarnie.

KELENDRI, CELENDERIS u starożytnych, M. w Turcyi azjatyckiej, w Anatolii, o 58 w. ku półd.-zach. od Selefkah, nad mr. Śródziemnem, naprzeciw wyspy Cypru. Mały port. Handel drzewem.

KELHEIM, powiat i M. w Bawaryi, o 17 w. ku półd.-zach. od Ratyzbony, przy ujściu Altmühl do Dunaju, i w jednej z kończyn kanału Ludwika, który łączy Dunaj z Renem; 2,029 m. Eksploatacyja marmuru. Handel zbożem. Żegluga bardzo czynna.

KELLINGHAUSEN, Mm. w Danii, w księstwie Holsztynu, nad rz. Stör, o 24 w. ku półn.-wsch. od Glückstadt. Żegluga, znaczny handel drzewem, zbożem; 1,100 m.

KELLS, 1) M. w Irlandyi, w hrab. Meath, o 18 w. ku półn. od Trim, nad Blackwater; 3,618 m. Niegdyś ważne; rezydencya biskupstwa przyłączonego do Meath w XIII. wieku. Piękny zamek margrabiów Headford. 2) Mm. w Irlandyi, o 11 w. ku półd. od Kilkenny; 1,287 m. Niegdyś miasto ważne; bogate przeorstwo Augustyanów.

KELSO, Mm. w Szkocyi, w hrab. Roxburgh, o 13 w. ku półn.-wsch. od Jedburgh, na l. br. Tweed; 5,114 m. Fabryki sukna, płótna, trzewików; garbarnie. Piękny zamek Fleurs, należący do książąt Roxburgh; zwaliska zamożnego opactwa, założonego w r. 1128., i warowni Marchidup, tak słynnej w historii Szkocyi.

KELSTERBACH, Mm. w Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 15 w. od Lańgen, nad Menem; 930 m. Fabryki tabaki, fajansu i dachówek.

KELTSCH, po morawsku **KELCZA**, M. w pań. Austriackiem, w Morawii, w okr. Przerowskim, o 7 w. ku wsch. od Białej Cerkwi, nad Juchina; 2,076 m.

KEMA, KEM, 1) rz. w Ces. Rosyjskiem, spływa jeziora Białego do Kemi. Początek bierze z jeziora t. n. W części jest spławna. 2) M. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Archangielskiej, stoł. pow. t. n., o 519 w. ku zach. od Archangelu, nad Kem; 1,000 m., żyjących głównie z łowiectwa i rybołówstwa.

KEMBERG, M. w Prusach, w rej. Merseburgskiej, o 11 w. ku półd. od Wittenberga; 2,797 m. w 1837. roku.

KEMBRYCZ, CAMBRIDGE, hr. w Anglii, z M. stoł. Kembrycz. Rozległości ma 536853 akrów, z tych 500000 akrów pól uprawnych, łąk i pastwisk. Ludności w r. 1841: 164,509 m., w 33,112 domach, z tych 19,093 głównie zajętych rolnictwem, a 8,213 przemysłem, rękodzielnictwem i handlem. Grunt płaski i niski, wyjąwszy ku półn., gdzie się okazują pagórki. Część półn., tworząca obwód zwany Ile d'Ely, jest tylko rozległym bagniskiem, obsuszonem wielkim kosztem za pomocą pomp i kanałów wyższych od jego poziomu. Główny zbiór w częściach wywyższonych, ogromna ilość jęczmienia; w bagnistych zaś okolicach bardzo urodzajnych Ile d'Ely: pszenica, owies, groch, kartofle, konopie i len. Znaczny chów bydła, koni pociagowych, owiec i gołębi. Piękne łąki Cam dostarczające dobrą paszę bydłu, które wydaje masło zwane Kembrydzkiem i wyborne sery. Przemysł eksploatacyjny i fabryczny żaden. Dzieli się na 15 hundred i 167 parafij.

KEMBRYCZ, M. w Anglii, w hrab. t. n., o 75 w. ku półn.-wsch. od Londynu, nad Cam; 20,917 m. 4,217 domów mieszkalnych. Miejsce sądu przysięgłych i sessyj kwartałowych hrabstwa. To miasto winno całą swoją wziętość uniwersytetowi, najdawniejszemu w królestwie Wielkiej Brytanii. Organizacyja tej wyższej szkoły, prawie ta sama co uniwersytetu w Oxford, a całkiem się różni od innych zakładów tego rodzaju w Europie. Siedemnaście kolegiów ulegają statutom uniwersytetu i tworzą tyleż oddzielnych szkół, pomiędzy którymi są rozdzielni uczniowie. Z pomiędzy tych szkół, wszystkich założonych lub uposażonych przez monarchów lub znakomitszych prywatnych, niektóre jeszcze zachowują dawną nazwę gospod (Halls),

lecz w niczem się nie różniąc od innych tak zwanych kolegiów. Najdawniejsze kolegium jest Ś. Piotra, założone w r. 1257. Każde kolegium czyli gospoda rządzi się statutami swojego założenia, i nad którymi ma nadzór inspektor (Visiter) także wskazany przez założyciela. Dyrektor zowie się naczelnikiem czyli Head, i ma dodanych towarzyszy Fellowsów. Head jest obierany dożywotnie przez Fellowsów i z pomiędzy nich musi być duchowny, wolno mu się żenić. Fellowsy znów są brani z pomiędzy uczniów kolegium, zwykle z sposobnych się do stanu duchownego, lub też drogą konkursu. Obecność nie jest od nich konieczna wymagana, lecz tracą swoje dochody żeniąc się, lub obejmując inne obowiązki, lub też zajęcia duchowne. Z pomiędzy Fellowsów także są brani professorowie kolegium, i korrepetytorowie prywatni. Ogólna liczba Fellowsów jest w rozmaitych kolegiach 359. Wszyscy uczniowie powinni być wpisani w listy jednego lub drugiego kolegium, i o tyle o ile miejscowość dozwala w tych zakładach, przemieszczać się obowiązani. Muszą nosić ubiór uniwersytecki, togę i biret. Uczniowie dzielą się na cztery klasy: na studentów czyli uczniów fundacyi (Fondation Scholars), całkiem utrzymywanych, liczba ich jest przez fundacyę oznaczona; są oni nominowani przez Fellowsów, i to zwykle po odbytych konkursie; na bursiarzy (Exhibitioners), którzy otrzymują z uposażenia kolegium, lub innych szkół królestwa, roczną pensyę (exhibition) na utrzymanie swoje; na ułogich studentów czyli Sizarów, podejmowanych całkiem lub w części z zasobów przypadkowych kolegium; na wolnych pensyonarzy (pensioners), a stanowiących klasę najliczniejszą. Uniwersytet jest korporacją mającą swoje prawa sądowe i administracyjne, i w tém przywilejowaną, iż wysyła dwóch reprezentantów do parlamentu. Korporacja ta składa się z senatu (Senate) i rady wyższej czyli Caput. Senat, będący władzą najwyższą, dzieli się na 2 izby: izbę rejentów (Regent's House) czyli izbę wyższą, i izbę nie rejentów (Non Regent's House) czyli izbę niższą. W pierwszej zasiadają wszyscy magistrowie sztuk najmniej od lat 5, i doktorowie, najmniej od lat 2 posiadający ten stopień; w drugiej wszyscy inni magistrowie sztuk i doktorowie których nazwiska są wpisane w regestrach uniwersytetu. Członków senatu w r. 1839. było 2,695. Caput obierany jest corocznie przez senat, i składa się z wice-kancelerza, jednego z doktorów każdego fakultetu, teologii, prawa, sztuki lekarskiej, i dwóch magistrów

sztuk. Senat głosuje nad wszelkimi urządzeniami czyli statutami uniwersytetu, lecz wszelki projekt urządzenia powinien poprzednio być podany i zatwierdzony przez Caput. Stopnie także są udzielane przez votum senatu, do którego należy jeszcze wybór egzaminatorów do rozdawnictwa stopni; elekcyi deputowanych do parlamentu i mianowanie znaczniejszych urzędników uniwersyteckich, którymi są: kanclerz, posiadający władzę wykonawczą i w części sądowniczą uniwersytetu; wielki intendent czyli High-Steward, będący sędzią kryminalnym dla uczniów, i wice-kanclerz, obierany corocznie z pomiędzy naczelników kolegium, i w nieobecności kanclerza, wszystkie jego atrybucye posiadający. Kanclerz tylko na dwa lata bywa obierany, lecz zwykle potwierdzany zostaje nieskończenie. Urzędnik ten zajmujący tak wysokie dostojenstwo nie przesaduje przy uniwersytecie; wice-kanclerz istotnie jest onego rzędu. Professorów publicznych przy uniwersytecie jest 24; z tych 4 teologii, 2 prawa, 2 medycyny, 1 anatomii, 1 matematyki, 1 astronomii, 2 fizyki, 1 chemii, 1 mineralogii, 1 geologii, 1 botaniki, 1 ekonomii politycznej, 1 historii, 2 języka arabskiego, 1 hebrajskiego, 1 greckiego i 1 muzyki. Nominacya na te katedry należy do korony i senatu, lub też korporacyi wskazanych przez fundatorów; niektóre zaś podlegają konkursowi. Zresztą, nęczęszczanie na kursa publiczne jest tylko obowiązujące przy pozyskaniu stopnia bakałarza prawa i medycyny; professorowie każdego kolegium są obowiązani zajmować się wykładem w uniwersytecie; stopnie udzielane przez uniwersytet są: bakałarza sztuk, bakałarza i doktora teologii, prawa, medycyny, i muzyki, oraz licencyata medycyny. Stopnie udzielane bywają dopiero po złożeniu przysięgi wierności (Oaths of Allegiance et Supremacy) i podpisaniu zasad kościoła angikańskiego. By zostać przypuszczonym do stopnia bakałarza sztuk tylko, złożenie egzaminu jest konieczne. Wszystkie inne stopnie udzielane są z prawa po upływie pewnego czasu posiadania niższego stopnia, częstokroć nawet bez warunku przebywania przy uniwersytecie. Rok szkolny uniwersytecki angielski jest rozdzielony na trzy terminy, po czterech miesiącach każdy. Dla osiągnięcia bakałarstwa sztuk kandydat powinien być zapisany przez dwanaście terminów, w jednym kolegium, z tych dziesięć terminów przesiadywania. Magistrowstwo bywa udzielane po 3 latach posiadania bakałarstwa, sztuk bakałarstwa teologii po 7 latach stopnia magistra; sztuk; doktorat teologii i prawa o 5 latach stopnia baka-

larza teologii lub 12 w stop. magistra sztuk; bakałareat prawa, po 6 latach wpisów, z tych 3 z przebywaniem, lub 4 lat bakałarstwa sztuk; doktorat prawa, po 5 latach bakałarstwa prawa lub 7 magistrowstwa sztuk; bakałareat medycyny, po 5 latach wpisów, z tych 3 lata z przesiadywaniem; doktorat medycyny po 5 latach bakałarza medycyny, lub 7 latach stopnia magistra sztuk; licencyat medycyny po 2 latach bakałarstwa medycyny lub magistrowstwa sztuk. Bakałarstwo i doktorat muzyki są udzielane po upływie pewnej liczby wpisów i wykonaniu dzieł skomponowanych przez kandydata. Przed kilku laty jeszcze synowie starsi szlachty, członkowie rady prywatnej, biskupi, i co do pewnych stopni, baronci i kawalerowie posiadali przywilej otrzymania stopni uniwersyteckich bez stosowania się do przepisów poprzednich; dziś jeszcze są przypuszczeni do stopni po trzech latach tylko zapisów. Uniwersytet w Kembrycz słynie szczególnie z wykładu nauk matematycznych. Liczba ogólna uczniów wpisanych w regestra kolegiów, wynosiła w r. 1839: 5,628, z tych 1754 w Trinity College, a 1,125 w John's College. Uniwersytet posiada bibliotekę z 100,000 tomów, i która ma prawo otrzymywania 1 egzemplarza wszelkich publikacyi w królestwie; muzeum Fitzwilliam, złożone z biblioteki i zbioru obrazów i rysunków; muzeum anatomiczne i geologiczne; obserwatorium i ogród botaniczny. Prócz tego każde kolegium ma swoją własną oddzielną bibliotekę. Uniwersytet posiada sławną drukarnię zwaną drukarnią Pitta (Pitt Press), od nazwiska tego ministra, który był jej założycielem. Kembrycz nie posiada żadnego przemysłowego zakładu. Handel dość ożywiony zbożem, olejem, żelazem, drzewem, bydłem i masłem wstawionem, robionem w okolicach. Ważne jarmarki tutejsze zowią się: Sturbridge lub Sturbitch w wrześniu trwa dni 14 i jest najznaczniejszym w kraju. Drugi jarmark dni kilka trwający w czerwcu, nazywa się jarmarkiem na garki (por fait) z powodu ogromnej ilości wyrobów garniearskich, sprzedawanych w czasie onego. Z pomiędzy budowli odznaczają się wszystkie kolegia, a mianowicie: Trinity i John's College; kaplica King's College, zbudowana za Henryka VI. jest jedną z najpiękniejszych budowli gotyckich w królestwie; kościół Ś. Maryi, budowany od r. 1478. do 1608.; kościół grobu Ś. zbudowany za Henryka I.; biblioteka i pałac senatu uniwersyteckiego, tegoczesnej budowy. Szczęły warowni wzniesionej przez Wilhelma Zdobywcę. Miasto starożytne. Początek uniwersytetu odnoszą do sławnej szkoły

fundowanej przez Sigeberta, króla Est-Anglów, w r. 631.; lecz organizacya jego odnosi się do panowania Edwarda I., uważanego za jego założyciela. Statuta obecne uniwersytetu udzielone były przez Elżbietę w r. 1571.; przywilej zaś wysyłania dwóch deputowanych do parlamentu nadany został przez Jakóba I. w r. 1604.

KEMBRYCZ, 1) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Karoliny pfd., w hrab. Abbeville, o 85 w. ku zach.-pfd. od Columbia. Było oblegane od generała amerykańskiego Greene w r. 1781. 2) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Maryland, stoł. hrab. Dorchester, o 60 w. ku pfd.-wsch. od Annapolis, nad Choptank. 3) M. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Massachusetts, w hrab. Middlesex, o 4 w. ku zach.-pfd. od Bostonu, z którym jest połączony mostem rzuconym przez zatokę, w pobliżu Charlestown, na l. brz. Charles River; przy ujściu jej do głębi zatoki Bostonu. Ludność w r. 1840: 8,409 m. Arsenał. Wyższa szkoła zwana uniwersytetem Harvard lub uniwersytetem Kembrycz, najdawniejszy, najzamożniejszy i najzupełniejszy z uniwersytetów w Stanach Zjednoczonych. Biblioteka tutejsza, druga w Stanach co do swojej zamowności, w r. 1839. liczyła 45,000 tomów. Znajdują się także gabinety fizyczny, chemiczny, mineralogiczny, anatomiczny i piękny ogród botaniczny. 4) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, w hrab. Washington, o 55 w. ku pfd.-wsch. od Albany; 2,005 m. w r. 1840. 5) Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Ohio, w hrab. Guernsey, o 130 w. ku wsch. od Columbus, a 40 w. ku wsch. od Zanesville, nad Wills-Creek; 1845 m. w r. 1840.

KEMBS, Mm. we Francyi, w dep. Wyższego Renu; 1,269 m.

KEMI, rz. w Cesar. Rossyjskim, w księstwie Finlandzkim, spływa do odnogi Botnickiej. Początek ma z jeziora t. n. Bieg około 450 w. W części jest spławna.

KEMMEL, M. w Belgii, w Flandryi zach., o 9 w. ku pfd. zach. od Ypres; 1,498 m. Fabryki płócienne.

KEMNATH, M. w Bawarii, w obwodzie Regensburg, o 24 w. ku pfd. wsch. od Bayreuth, na l. brz. Haidnab; 1,570 m. w r. 1840. Huty szklane, browary.

KEMPEN, 1) M. w Prusach, w rejencji Düsseldorfskiej; o 27 w. ku pfd.-zach. od Düsseldorf. Gorzelnie i blicharnie wosku; 3,290 m. 2) Kempen, po polsku Kempno, M. tamże, w rejencji Poznańskiej, w pobliżu granicy król. Polskiego, o 133 w. ku pfd.-wsch. od Poznania. Znaczny handel

towarami łokciowemi; wielka ilość sklepów z towarami jedwabnymi, galanteryjnymi, płóciennymi, wełnianymi; 6,154 m.

KEMPTEN, M. w Bawarii, w cyrk. Wyższego Dunaju, o 83 w. ku pld.-zach. od Augsburga, nad rz. Iller. Władze sądowe, administracyjne, zamek z ogrodem, liczne fabryki; 5,600 m.

KEN, 1) rz. w Anglii, w hrab. Westmoreland, spływa do str. pld. od zatoki Morecambe. 2) Rz. w Szkocji, w hrb. Kirkcudbright, uchodzi do zatoki Solway.

KENDAL, KIRKBY KENDAL, M. w Anglii, w hrab. Westmoreland, o 64 w. ku pld. od Carlisle, na pr. brz. Ken. Położone wśród pięknej doliny, i na początku kanału Lankasterskiego; liczy 10,045 m.

KENEH, COENOPOLIS u starożytnych, M. w Wyższym Egipcie, o 450 w. ku pld. od Kairu, na pr. brz. Nilu; 5,000 m. Miasto dość kwitnące. Wyrób bardaków czyli naczyń do odświeżania wody. Skład karawan udających się do Mekki.

KENGOUN, ZINGHOUN, M. w Persyi, w Farsistanie, o 220 w. ku pld.-zach. od Schiraz, nad zatoką Perską; 6,000 m. Dobra przystań.

KENHAWA, GREAT K., rz. w Stanach Zjednoczonych, spływ z Ohio, w Poit-Plaisant (w Wirginii). Źródła ma na wsch. gór Alleghanów, w Karolinie pñ. Bieg jej na 400 w.; prawie w całkowitości spławna.

KENILWORTH, M. w Anglii, w hrab. Warwick, o 6 w. ku pñ. od Warwick; 2,577 m. W pobliżu gruzi zamku t. n., wstawionego przez Waltera Scotta. Wroby grzebieńskie z rogu.

KENMARE, KEDDEEN, Mm. w Irlandyi, w hrb. Kerry, w głębi zatoki zwaney Kenmare-River; 3,472 m.

KENN, KESS, KEICH, wyspa w odnodze Perskiej, blisko wybrzeża Perskiego, o 118 w. ku zach. od Keischma.

KENNEBECK, rz. w Stanach Zjednoczonych, w pañ. Maine, spływ z Atlantyku, pomiędzy Philipsburgiem i Georgetown. Źródło ma w jeziorze Moosehend. Bieg blisko 200 w. około Norridgewock, Bloomfield, Waterville, Augusta, Hallowell, Gardiner i Bath; spływ główny z l. brz. rz. Sebasticook; z pr. brz. Dead i Androscogin. Spławna aż do Waterville.

KENNEBUNK, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki, w pañ. Maine, w hrab. York, o 40 w. ku pld.-zach. od Portland, przy ujściu małej rzeki t. n. do oceanu Atlantyckiego; 2,678 m. w r. 1840. Port handlowy bardzo ożywiony.

KENNETT, rz. w Anglii, dopływowa z pr. strony rz. Tamizy, pod Reading. Źródło ma o 8 w. ku pñ.-zach. od Marlborough (w hrab. Wilts). Bieg jej ma 90 w.

KENSINGTON, wielka wieś i parafia w Anglii, w hrab. Middlesex, w str. zach. od Londynu, którego stanowi przedmieście; 29,000 m. Pałac, park wielki, zwykła przejażdżka i przechadzka mieszkańców Londynu.

KENT, hrabstwo w Anglii, w str. pld. kraju, przernięte rz. Tamizą, otoczone hrab. Sussex, Surrey, Middlesex i Essex. Rozległe 71½ mil kw., liczy 548,161 m. w r. 1841. Przerzniete z wsch. ku zach. w całej swojej rozległości dwoma pasmami gór. Grunt w ogólności urodzajny. Rolnictwo posunione wysoko i ważny chów bydła. Oprócz Tamizy skrapiają to hrabstwo rz. Medway, Stour i Rother. Znaczny handel prowadzi.

KENTUCKY, jedno z państw w Stanach Zjednoczonych Ameryki pñ.; z M. stoł. Frankfort. Położone pomiędzy 36° 30' i 39° 10' szer. pñ.; 84° 10' i 91° 40' dłg. zach. Graniczy na pñ. z państwem Indiana i Ohio; na wsch. z Illinois i Missuri; na zach. z Wirginią; na pld. z Tennessee. Rozległość 100,400 w. kw. Długość z wsch. ku zach. około 640 w.; największa szerokość 300 w. Leży całkiem w kotlinie Mississipi. Zajęte przez góry Cumberland, gałęź Alleghanów. Terytorium chrapowate wzdłuż biegu Ohio, poprzedzane głębokimi i urodzajnymi dolinami, często pokrytymi gęstymi lasami; z lekka wzdęte w środku, a płaskie ku zachodowi, osłonięte ogromnymi łakami. Po Ohio i Mississipi, które płyną na granicach pñ. i zach., główne rzeki Kentucky są: Tennessee, Cumberland, Green, Kentucky, Licking, i Big-Sandy. Ta ostatnia wraz z górami Cumberland, tworzy granicę wsch. tego państwa. Grunt w ogólności urodzajny, mianowicie w środku, zwanym ogrodem Kentucky; utworzony jest z wapienia i w stronie pld.-zach. ma jaskinie, z tych jedna Mammoth Cave ma najmniej jak się domyślają 16 w. głębokości. Z bogactw kopalnianych są: węgiel ziemny, żelazo wymienitego gatunku, źródła słone, z których eksploatacja zaopatruje Kentucky, a w części nawet Ohio i Tennessee. Klimat zdrowy na wsch. i w częściach wywyższonych; niezdrowy na zach., nade wszystko nad rz. Mississipi. Temperatura raz za gorąca znowu za zimna stosownie do pory roku; zimy długie i bardzo ostre. Ludność w r. 1840: 779,828 m., z tych 590,253 białych (305,323 mężczyzn, a 284,930 kobiet), 6,317 wolnych kolorowych (3,761 męż., a 91,254 kobiet). W r. 1840. to państwo posiadało jedno M. z 21,210 m., Louisville; jedno przeszło z 6,997 m., Lexington; dwa przeszło po 1,000 m., Maysville i Frankfort. Tego samego roku rolnictwem zajmowało się osób 197,738; handlem 3,448; rękodzielnictwem 23,217; żeglarką 1,012; wolnemi rzemiosłami 2,487. Rolnictwo, eksploatacja lasów i chów bydła, stanowią bogactwo kraju. Znaczniejsze płody rolnicze w r. 1840. były, pszenicy 4,803,152 buszli; żyta 17,491 buszli; jęczmienia 321,373 buszli; owsa 7,155,974 buszli; czarnego zboża 8,169 buszli; maku 39,847,120 buszli; wełny 1,786,817 funtów; wosku 38,445 funtów; kartofli 1,055,085 buszli; siana 88,306 tonów; lnu i konopi 9,092 tonów; tytoniu 53,536,909 funtów; ryżu 16,376 funtów; bawełny 691,456 funtów; kokonów 737 funtów; cukru 1,377,835 funtów; wina 2,209 galonów. Stan chowu w r. 1840: koni i mułów 395,853; rogacizny 787,098; owiec 1,008,240; trzody chlewniej 2,310,533; wartość drobiu 2,682,195 franków. Koni i muły szczególnej wziętości mają, a nawet często za morze są wywożone. W r. 1840. przemysł kopalniczy posiadał 17 wysokich pieców, i 13 fryszerek, zajmował 1,108 robotników, wydających 29,206 ton surowiny laney, a 3,637 ton żelaza kutego. Eksploatacja palnych materjałów mineralnych wydała: 2,125 ton antracytu, 588,167 buszli węgla ziemnego; eksploatacja soli przyniosła 219,695 buszli. Główne gałęzie przemysłu rękodzielniczego w r. 1840. były: fabryki wyrobów bawełnianych zajmowały 523 robotników; płótna 249 robotników; tytoniu 587 robotników; 387 garbarni z 978 robotników; mydlarnie i fabryki świec 516 robotników; 939 gorzelni i destylarni, wydały 1,763,685 galonów płynu; 11 młynów prochowych z 58 robotnikami; 7 fabryk papieru; 34 drukarnie z 226 robotnikami; 111 warsztatów powroźniczych z 1888 robotnikami, wyrabiającymi towaru za wartość 1,292,276 dollarów; siodlarstwo 533 robotników 2,514 młynów, z tych 258 do mielenia maki, 718 tartaków, 23 olejarni i t. d. Wartość ogólna kapitału obrotowego w przemyśle 5,945,259 dollarów. Handel z Kentucky głównie odbywa się przez Nowy Orlean, przez Mississipi i rzeki do niej spływające. Louisville jest miejscem najhandlowiejsem dla tej rzeczypospolitej. Wewnętrzne stosunki są ułatwione przez biegi wód, kanały i znacznej rozciągłości dobrze urządzone drogi i koleje żelazne. Szkół początkowych kosztem rządu utrzymywanych w r. 1840. było 952 z 24,641 uczniami; szkół wyższych 116 z 4,906 uczniami; kolegów 10 z 1,419 uczniami; prócz tego kraj posiadał 2 szko-

ły lekarskie, w Lexington i Louisville, z 13 profesorami i 533 uczniami. Jedną szkołę prawa w Lexington z 75 uczniami. W r. 1840. dochody publiczne wynosiły 262,716 dollarów, a wydatki 256,866 dollarów; dług publiczny w r. 1842. był: 3,085,500 dollarów. Władza wykonawcza jest w ręku gubernatora i namiestnika tegoż, wybranych na 4 lata i znowu mogących być wybranymi, ale dopiero po upływie lat 7. Zgromadzenie prawodawcze składa się z liczby deputowanych z 100 członków i senatu z 38 członków. Każdy z nich otrzymuje po 15 franków dziennie, w czasie trwania posiedzeń. Senat w ¼ części odnawia się corocznie. Każdy z mieszkańców osiadły od lat 2 w kraju, a przeszło od roku w hrabstwie, mający skończonych 21 lat, jest wyborcą. Kolorowi nie mogą być wyborcami. Kraj Kentucky dzieli się na 90 hrabstw, a na 18 okręgów sądowniczych; sąd najwyższy znajduje się w Frankforcie. Koszta rozmaitych wyznań ponoszą wyznania takowych; z pomiędzy tych najliczniejsi są: Metodysty, Prebiterianie, Katolicy, Anglikanie. Kraj tworzy dycezyę biskupstwa anglikańskiego, i biskupstwo katolickie Bardstown. Sifa zbrojna milicyi Kentucky w r. 1842. była 82,335 ludzi, z tych 43 generałów, 145 oficerów sztabowych, i 1,038 oficerów niższych. Kraj na kongres wysłał 2 senatorów i 13 członków izby niższej. Kentucky zostało przyjęte do Związku w r. 1792. Oto są hrabstwa z ich szczegółową ludnością i miastami stołecznymi: Adair, M. stoł. Kolumbia, 8,466 m.; Allen, M. stoł. Scottsville, 7,329 m.; Barren, M. stoł. Glasgow, 17,288 m.; Bath, M. stoł. Owingsville, 9,763 m.; Boone, M. stoł. Burlington, 10,034 m.; Bourbon, M. stoł. Paryż 14,478 m.; Breathitt, 2,195 m.; Berkenridge, M. stoł. Hardinsbourg, 8,944 m.; Brecken, M. stoł. Augusta; 7,053 m.; Bullitt, M. stoł. Shopphoresville; 6,334 m.; Butler, M. stoł. Morgantown; 3,898 m.; Caldwell, M. stoł. Princeton; 10,365 m.; Calloway, M. stoł. Wadesborough; 9,794 m.; Campbel, M. stoł. Newport; 5,214 m.; Carbell; 3,966 m.; Carter; 2,905 m.; Casey, M. stoł. Liberty; 4,939 m.; Christian, M. stoł. Hopkinville; 15,587 m.; Clark, M. stoł. Winchester; 10,862 m.; Clay, M. stoł. Manchester; 4,607 m.; Clinton, 3,863 m.; Cumberland, M. stoł. Burkesville; 6,090 m.; Daviess, M. stoł. Owensborough; 8,331 m.; Admonston, M. stoł. Brownsville; 2,914 m.; Estill; 5,535 m.; Fayette, M. stoł. Lexington; 22,194 m.; Fleming, M. stoł. Flemingsburg; 13,268 m.; Floyd, M. stoł. Prestonsburg; 6,302 m.; Franklin, M. stoł. Frankfort; 9,420 m.; Gallatin, M. stoł. Warsaw; 4,003 m.; Garrard, M. stoł. Lancaster; 10,480

m. Grant, M. stoł. Wiliamstown; 4,192 m. Graves, M. stoł. Mayfield; 7,465 m. Grayson, M. stoł. Lichtfield; 4,461 m. Greene, M. stoł. Greensburg; 14,212 m. Greenup, M. stoł. Greenup; 6,297 m. Hancock, M. stoł. Hawesville; 2,581 m. Hardin, M. stoł. Elizabeth; 16,357 m. Harlan, M. stoł. Harlan; 3,015 m. Harrison, M. stoł. Cynthiana; 12,472 m. Hart, M. stoł. Munfordsville; 7,031 m. Henderson, M. stoł. Henderson; 9,548 m. Henry, M. stoł. New-Castle; 10,015 m. Hickman, M. stoł. Columbus; 8,968 m. Hopkins, M. stoł. Madisonville; 9,171 m. Jefferson, M. stoł. Louisville; 36,348 m. Jessamine, M. stoł. Nicholasville; 9,396 m. Kenton, M. stoł. Hovington; 7,816 m. Knox, M. stoł. Barbourville; 5,822 m. Laurel; 3,079 m. Lawrence, M. stoł. Louisa; 4,730 m. Lewis; 6,306 m. Lincoln, M. stoł. Stanford; 10,187 m. Livingston, M. stoł. Salem; 9,025 m. Logan, M. stoł. Russellville; 13,615 m. Madison, M. stoł. Richmond; 16,355 m. Marion, M. stoł. Lebanon; 11,032 m. Nason, M. stoł. Maysville; 15,719 m. Mc-Cracken, M. stoł. Paducah; 4,745 m. Meade, M. stoł. Brandenburg; 5,780 m. Mercer, M. stoł. Harrodsburg; 18,720 m. Monroe, M. stoł. Tompkinsville; 6,526 m. Montgomery, M. stoł. Mount-Sterling; 9,332 m. Morgan, M. stoł. West-Liberty; 4,603 m. Munleburg, M. stoł. Greenville; 6,984 m. Nelson, M. stoł. Brandstaden; 13,637 m. Nicholas, M. stoł. Carlisle; 8,745 m. Ohio, M. stoł. Hartford; 6,592 m. Oldham, M. stoł. La Grange; 7,380 m. Owen, M. stoł. New-Liberty; 8,232 m. Pendleton, M. stoł. Felmonth; 4,455 m. Perry, M. stoł. Perry; 3,089 m. Pike, M. stoł. Pikeville; 3,567 m. Pulaski, M. stoł. Somerset; 9,620 m. Rockcastle, M. stoł. Mount-Vernon; 3,409 m. Russell, M. stoł. Jamestown; 4,238 m. Scott, M. stoł. Georgetown; 13,668 m. Shelby, M. stoł. Shelbyville; 17,768 m. Simpson, M. stoł. Franklin; 6,537 m. Spencer, M. stoł. Vaylorsville; 6,581 m. Todd, M. stoł. Elkton; 9,991 m. Trigg, M. stoł. Cadiz; 7,716 m. Trimble, M. stoł. Bedford; 4,480 m. Union, M. stoł. Morganfield; 6,673 m. Warren, M. stoł. Bowling-Green; 15,446 m. Washington, M. stoł. Springfield; 10,596 m. Wayne, M. stoł. Monticello; 7,399 m. Whitley, M. stoł. Whitley; 4,673 m. Woodfort, M. stoł. Versailles; 11,740 m.

KENTUCKY, rz. w Stanach Zjednoczonych, spływa z l. str. do Ohio, pod Port-William. Utworzona z North-Fork i innych rzek, wypływających z gór Cumberland. Bieg jej 400 w. około Frankfortu. Bieg jej 400 w. około Frankfortu. Spławna na 200 w.

KENTY, M. w Austrii, w Galicji, w obw. Wadowickim, nad Solą, od położenia swojego w ką-

cie między górami tak nazwane, 3 mile od Wadowic odległe; ma 4,500 m. Znaczne fabryki sukna, płótna, skór i starodawny klasztor Reformatów. To miasto było założone w r. 1277. Jest miejscem urodzenia Ś. Jana Kantego, sławnego niegdyś profesora i teologa w akademii krakowskiej (urod. 1412. r. † 1473.).

KENZINGEN, M. w Badenickim, w cyrkuł Wyższego Renn, o 14 w. ku pñ. od Fryburga, nad rz. Elz i Bleiche; 2,600 m. Uprawakonopi, kąpiele mineralne w Kirnhalden.

KERAR, M. w Indostanie, w pañ. Radży Seterach, o 160 w. ku pñ.-zach. od Beydzapur, przy spływie Kryszny i Kiyna; 8,000 m.

KEREK, Mm. w Turcji azyatyckiej, w Syrii, w paszalicu Damaszk, w pobliżu mr. Martwego. Rezydencya szeika arabskiego i biskupa katolicko-wschodniego.

KEREMPEH, CARAMBIS u starożytnych, przylądek w Turcji azyatyckiej, w Anatolii, nad mr. Czarném.

KEREŃSK, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Penzeńskiej, o 150 w. ku zach.-pñ. od Penzy, nad Kerenga. Fabryka płótna żaglowego.

KERESOUN, CERASUS albo PHARNACIA u starożytnych, M. w Turcji azyatyckiej, w Armenii, o 110 w. ku zach. od Trebizondy, nad mr. Czarném, w głębi zatoki Oona.

KERESZTUR, BODROG-KERESZTUR, Mm. w Węgrzech, w żupañ. Zemplińskim, o 5 w. ku pñ.-zach. od Tokay, nad Bodrog; 4,500 m. Zbiór najlepszego wina tokajskiego Hegyallya. Handel winem i bydłem. 2) K.-Szekely, Mm. w Siedmiogrodzie, o 20 w. ku zach. od Udwarhely, nad Gross-Kökel; 4,600 m., niemal wszyscy zajmujący się wyrabianiem przetaków, którymi wielki handel prowadzą.

KERGRIST, M. we Francji, w dep. Morbihan, o 9 w. ku pñ. od Pontivy; 1,040 m. 2) K.-Moelon, M. we Francji, w dep. Côtes-du-Nord; 2,143 m.

KERKA, TIZIO, TITUS u starożytnych Rzymian, rz. w Austrii, w Dalmacji, wybiegająca u stóp góry Hersowacz, na wsch. Knina; tworzy jezioro Proclian, i uchodzi do morza Adryatyckiego, naprzeciw wyspy Slanira. Bieg jej 55 w.

KERKENI, archipelag w Tunis, na mr. Śródziemnym, o 15 w. od pobrzeża. Wyspy nieurodzajne i mało zamieszkane. Największa z nich nadaje swą nazwę grupie.

KERKUK, M. w Turcji azyatyckiej, w Kurdystanie, o 132 w. ku pñ.-wsch. od Mossul, nad spływem Tygru; 13,000 m. Piękne meczety i forteca,

w pobliżu znajduje się źródło paku w Memnis, którego używano do cymentu murów Babilonu.

KERKRAEDE, M. w Belgii, w prow. Limburg, o 20 w. ku wsch. od Mastrychtu; 3,311 m. Ważna eksploatacja węgla, należąca do rządu.

KERLOUAN, Mm. we Francji, w dep. Finistere, o 31 w. ku pñ.-wsch. od Brest; 3,362 m.

KERMAN albo KARAMANIA u starożytnych, 1) prow. w Persji, w zatoce Ormus, M. stoł. Kerman. Rozległość 170000 w. kw. Ludność 600,000 m. Graniczy na pñ. z Beludżystanem i Afganistanem, na wsch. i pñ. z Korassanem na zach. z Fars i Laristanem. Przerznięta jest z zach. ku wsch. górami Dżebel-Abad; w części pñ.-wsch. wznosi się Dżebel-Szemil, a w części pñ. rozciąga się piaszczysta i pokładami soli zapelniona pustynia. W ogólności rzek mało, i mniej znaczące. Klimat nie zdrowy; płody: wysoko poprawne owoce, kozy i wielbłądy. Uprawa zboża, jedwabnictwo i chów bydła, głównym zajęciem niewielkiej liczby mieszkańców. Cały kraj porzecz Kerman, zwany Moghestan, nad zatoką Perską jest hołdujący Imanowi Maskaty. 2) M. stoł. powyższej prow., położone wśród gór, o 450 w. ku wsch. od Ozyraz; 30,000 m. Obronne cytadela, z dwoma fortecami; ma pałac rządcy, bazyli, kąpiele i liczne meczety. Prowadzi znaczny handel szalami, dywanami i bronią.

KERMANSZAH, KARAMSSIN, M. w Persji, w prow. Kurdistan Perski, o 375 w. ku pñ.-zach. od Teheranu, na pr. brz. rz. Kerkah. Handel bronią i dywanami; 30,000 m. Rezydencya rządcy. W pobliżu jaskinia rzeźbiona, w której dzieła znajdujące się odnoszą do czasów Semiramidy, lecz te muszą być daleko późniejszymi.

KERNEVEL, M. we Francji w dep. Finistere, o 19 w. ku pñ.-zach. od Quimperle, nad oceanem; 1,606 m. Mały port.

KERNUK, LOGGUN, M. w Nigrycyi, na pñ. jeziora Tszad, na l. brz. rz. Shary; 15,000 m.

KERNS, Mm. w Szwajcarii, w kantonie Unterwalden, o 9 w. ku pñ.-zach. od Stanz; 2,292 m.

KERPEN, 1) Mm. w Prusach, w rej. Koloński, okr. Bergheim, nad Erft; 2,000 m. 2) Przylądek na pñ. wybrzeża Azji mniejszej, w zach. stronie zatoki Kerpeni.

KERPENT, Mm. we Francji, w dep. Côtes du Nord; 1,034 m.

KERRERA, jedna z wysp Hebrydzkich, na zach. wybrzeżu Szkocyi.

KERRY, hrb. w Irlandyi, M. stoł. Tralee, nad oceanem Atlantyckim, między hrb. Cork, Limerick

i Clare. Rozległość 170000 w. kw. Ludność 600,000 m. W położeniu górzystszym od innych hrb. Irlandyi; liczy kilka odnóg, utworzonych głęboko zachodzącym oceanem. Wysokie, prawie nie do przebycia góry, oddzielają go od hrb. Cork, których najwyższe wierzchołki, oblane jeziorem Killarney. Znaczniejsze rz. Casheen, Mang i Kenmare. Znaczny chów bydła, przy mniejszej stosunkowo uprawie gruntu, jest głównym środkiem utrzymania mieszkańców, zajętych górnictwem i rybołówstwem. Wysyła 8 deputowanych, dzieli się na 83 parafii.

KERSCH, rz. w król. Wirtembergskim, wybiega pod Waichingen i uchodzi do Nekary, między Eslingen i Plochingen.

KERVENHEIM, M. w Prusach, w rej. Düsseldorfskiej, o 14 w. ku pñ.-zach. od Geldern, w pobliżu Niers; 700 m.

KERZERZ, Mm. w Szwajcarii, w kantonie Fryburg, o 17 w. ku pñ. od Morat; 1,058 m.

KESCHO, BAK-KIU, BAK-THAN, M. w Anam, stolica Tonkinu, na pr. brz. rz. Tonkin, o 500 w. ku pñ.-zach. od Hue. Leży pod 21° szer. pñ., a 105° 34' dług. wsch. Ludność 100,000 m. Handel bardzo czynny rzeką Tonkin, z Anglikami i Holendrami; wywóz złota, pięknych jedwabów i robot z laki bardzo cenionych. Ujście rz. Tonkin nie dozwala okrętom większym dopływać aż do tego miasta.

KESSEM, KESCHIM, M. w Anglii, nad oceanem Indyjskim. Port wywóz pachnidła.

KESSEL, M. w Belgii, w prow. Limburg, o 11 w. ku pñ. od Ruremonde; 1,047 m. Dawny zamek.

KESSELSTADT, Mm. w Hessen-Kassel, o 1 w. ku zach. od Hanau, na pr. brz. rz. Menn; 549 m. Zamek elektorski Filipshau, zbudowany przez hrabiów Hanau, między 1701. a 1713. r. W pobliżu źródła żelazne i kąpiele Wilhelmsbad.

KESWICK, Mm. w Anglii, w hrb. Kumberland, o 33 w. ku pñ.-zach. Carlisle, nad jeziorem Derwentwater; 2,159 m. kopalnia ołowiu, fabryki sukna, ołówków.

KESZTHELY, Mm. w Węgrzech, w komitacie Szaladskim, o 58 w. ku pñ.-zach. od Wesprim nad jeziorem Balaton; 6,930 m. Gimnazjum słynne, instytut rolniczy ze szkołą leśniczą hrabiów Festetics, piękny zamek i biblioteka. Stadnina koni i owczarnie. Zbiór dobrego wina. Łomy marmuru i bazaltu; rybołówstwo i garbarnie.

KETA, rz. w Ces. Rossyjskim, spływa z pr. brz. Obi, pod Tomskiem. Spławna od Nakoffa, należy,

do wielkiej linii drożnej, wodno-komunikacyjnej z Chinami i Syberią Wschodnią.

KETEK, okręg w Indostanie angielskim, w prezyd. Bengalu, nad zatoką Bengalską. Ma rozległość 18400 w. kw. Ludności 1,984,600 m. Territorium bagniste na pobrażu, suche i górzyste na zach. Uprawa ryżu, pszenicy, maisu, trziny cukrowej, jarzyn, korzeni; eksploatacja żelaza, zbiór złota w łożyskach strumieni; sól ceniona na pobrażach. 2) Ketek, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bengalu, o 350 w. od Kalkuty, nad Mahanuddy. Ludność 400,000 m.

KETSCH-GANDAVA, kraina w Beludżystanie, na wsch. spadziści górahouds; M. stol. Gandava. Grunt nadzwyczajnie urodzajny zlanym mnóstwem małych strumieni komunikujących z sobą. Wywóz znaczny płodów rolniczych.

KETTENHOF, ALTK..., M. w Austrii, o 11 w. ku pld.-wsch. od Wiednia; 488 m. Fabryki bawełniane i muszlinu dziś o wiele podupadłe, które w r. 1811. przeszło 2000 zajmowały rękodzielniaków, pracujących około przy 750 warsztatach tkackich i 84 prasach.

KETTERING, Mm. w Anglii, w hrab. Northampton, o 22 w. na pfn.-wsch. od Northampton; 4,099 m. Przyrząd i przedziałnie wełny.

KETTWICH, KETTWIK, Mm. w Prusach, w prow. Reński, o 19 w. ku pfn.-wsch. od Duisburg, nad rz. Ruhr; 2,519 m. w r. 1837. Farbiarnie sukna.

KETZIN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, nad rz. Hawel; 858 m.

KEW, Mm. w Anglii, w hrab. Surrey, o 13 w. ku zach. od Londynu, na pr. br. rz. Tamizy; 1,440 m. Zamek królewski, z słynnym ogrodem botanicznym, utworzonym przez Jerzego III.

KEXHOLM, KARELSKIGOROD, KARLOGOROD, M. w Finlandyi, o 81 w. ku pfn.-wsch. od Wiborga, nad Voxa, przy jej ujściu do jeziora Ladogi.

KEY, wyspa znacznie zaludniona i w większej części do Hollendrów należąca, położona na Wielkim oceanie, w stronie pld.-wsch. wysp Molluckich. Trzy z nich znaczniejsze: Wielka, Mafa i Key Watela.

KEYNSHAM, Mm. w Anglii, w hrab. Somerset, o 6 w. ku pld.-wsch. od Bristolu, nad rz. Avon; 2,142 m. Przedziałnie lnu i fabryki drelichu.

KEYSD lub SZSAZ-KESD, Mm. w Siedmiogrodzie, o 11 w. ku wsch. od Schässburga; 1,600 m.

KEZANLIK, ACTCHAC-JANOE, M. w Turcyi europejskiej, w Rumeli, o 45 w. ku północy od Tschirpan; 10,000 m. Wyroby sławnego olejku różanego.

KHABOUR, ABORAS starożytnych, rz. w Turcyi azyatyckiej, spływ z l. br. rz. Eufratu, pod Karkissa. Biegu ma około 350 w. 2) Khabour, Niceforius starożytnych, rz. w Turcyi azyatyckiej, spływ do l. br. Tygru, o 26 w. ku zach.-pfd. od Zakko. Bieg jej ma 360 w.

KHAI-FOUNG, M. w Chinach, stol. prow. Ho-Nau, nad ramieniem Hoang-Ho. Jedno z miast najznaczniejszych w państwie. Kolonia Żydowska.

KHALANDRISTA, Mm. w Grecyi, w diecezyi Achai, na wsch. zwalisk Pheres.

KHALKA, KALKAS, kraj mongolski, zajmujący część państwa Chińskiego; przyległy ku północnej Syberii, zawiera w ogóle rozległe pustynie, z wyjątkiem kilku żyznych dolin; w stronie południowej rozciąga się pustynia Kobi. Skropiony rz. Orkhon, Selenga, Amur i Jenisej, oraz kilku znacznymi jeziorami, w części północnej i wschodniej.

KHALKIS, ob. NEGROPONT.

KHAMIL, Mm. w Chinach, w Małej Bucharyi, stol. państwa t. n.

KHANDSZ, prow. w części zach. Indostanu, zaliczona do prezyd. Madras. Górzysta pasmem West-Ghats, w klimacie nader przyjemnym. Mieszkańcy głównie chowem bydła zajęci.

KHARAN, M. w Beludżystanie, w prow. Sarawan, o 200 w. ku pld.-zach. od Kelat; 3,000 m.

KHARASCHAR, M. w Chinach, w Małej Bucharyi, stol. hanstwa t. n.

KHARBATI, Mm. w Grecyi, w diecezyi Argolidy, na pfn. Argos. Zwaliska Myceny w okolicach.

KHAREK, wyspa w odnodze Perskiej, o 66 w. ku zach.-pfn. od Abuscher. Ludność 1,000 m. Zajęta przez Hollendrów, w 1748. r., którzy we 20 lat później zostali z niej wydalenii przez Arabów. Persowie znów Arabom ją odebrali i ustąpili Francji w 1807. r.

KHARGEH, ELK..., Mm. w Egipcie, w wielkiej oazie t. n., o 400 w. ku pld.-zach. od Kairu; 2,000 m. Skład handlu pomiędzy Egiptem, Darfur i Sennaar.

KHARISM, kraj niepodległy w Tartaryi, graniczy na pfn. z jeziorem Aralskim, na zach. z mr. Kaspijskim, na pld. z Persją, na wsch. z Bucharyą. Wyjawszy Chiwę, cały ten kraj częścią stepy, częścią pustynie pokrywają.

KHATANGA, rz. w Ces. Rosyjskim, w guber. Jenisejskiej, spływa do oceanu Lodowatego w odnodze Khatanga. Ma biegu 1000 w.

KHEIR, M. w Indostanie Angielskim, w prezyd. Bombay, o 150 w. ku pld.-wsch. od Bombay, nad Dżagbory.

KHERON, KIRONG, M. w Tybecie, na granicy Nepalu, w końcu jednego z główniejszych przejść Indostanu, na płasko wzgórz Tybetu, w poprzecz Himalaya.

KHIAN, M. w Chinach, w prowincji Schen-Si, na pr. br. Hoang-Ho.

KHING-YANG, M. w Chinach, w prowincji Kan-Sou, nad Ma-Lien. Miasto warowne. 2) K. Yonuan, M. w Chinach, w prow. Kouang-Si.

KHIOUNG, M. w Chinach, w prow. Szu-Tschouan.

KHIOUNG-TSCHEOU', M. obronne na wyspie chińskiej Hai-Nan, w prowincji Kouang-Toung, na pfn. pobrażu wyspy. Prowadzi znaczny handel z Makao, Kochinchiną, Tonkinem i Siam. Ludność podają na 103,000 m.

KHODAVENDKIAR, sandżak w prow. Turcyi azyatyckiej Anatolii. Niemal ze stron wszystkich okolony i zamknięty górami.

KHODJAH, 1) K. Amran, pasmo gór w Afganistanie, na pld.-wsch. Kandaharu, rozciągające się z pld.-zach. ku pfn.-wsch. 2) K. Eili, sandżak w Turcyi azyatyckiej, w prow. Anatolii, skropiony rz. Sakaria, Aksu, i Riwa, uchodzącymi do mr. Czarnego. Znaczniejsze jeziora Isnik i Sabandiah.

KHODŻEND, M. w Turkestanie, w hanacie Khokand, o 100 w. ku zach. od Khokand, na l. br. Sir-Deria-Sihoun. Wyroby płótna bawełnianego i wywóz onego do Rosyi i Turkestanu. Uczęszczane przez karawany przybywające z Orenburga do Turkestanu i Bucharyi.

KHOI, M. w Persyi, w prow. Adzerbejdżan, o 122 w. ku zach.-pfn. od Tebris, na pfn. jeziora Ourmiah, na l. br. jednego z spływów Araxu. Obfity zbiór zbóż, win i owoców. Ludność 30,000 m. Sławne pamiątkiem zwycięstwem szacha Izmaela w r. 1514. odniesionem pod jego murami nad Selimem I.

KHOKAND, KHOKAN, FERGAANA, hanat w Turkestanie, położony pomiędzy 40 i 45° szerk. pfn., a 64° 73' dfg. wsch. Graniczy na pfn. z terytoryum Kirgiz-Kozaków; na wsch. z Burutami czyli Kara-Kirgizami (Kirgizami Czarnemi); na zach. z Bucharyą; na pld. z państw. Chińskiem i krajami Gałatszów. M. stol. Khokanda. Ludn. 3,000,000 m. Territorium górzyste, obejmujące część stopniową wzniesień pasma, które tworzy na pfn.-zach. gałęź wielkiego płaskowzgórza Azji środkowej; przerznięty w całej długości przez Sir-Deria-Sihoun (Jaxartes u starożytnych). Grunt urodzajny w dolinie Sir, która tworzy tak mówiący właściwy Khokand. Temperatura bardzo gorąca

lub też zimna, według pory. Uprawa zbóż, owoców, rodzynek, melonów, granatów, bawełny, morw. Wychów znaczny wielbłądów, koni, osłów, a nadewszystko owiec. Znaczny zbiór jedwabiu. Eksploatacja węgla, żelaza, miedzi, jaspisu, lapis-lazułu i t. d. Użycie węgla ziemnego jako paliwa znane tu było od czasów Abulfeda w r. 1300. Mieszkańcy należą do plemienia tatarskiego; główniejsze ich rodziny w kraju są: Uzbeków, Kirgizów i Tadzików. Po rolnictwie i wychowie bydła, wyrób towarów jedwabnych jest najgłówniejszym przemysłem krajowców. Handel bardzo czynny karawanami z Bokharą, Afganistanem, Indostanem, Chinami, przez dolinę Sir, będącą najlepszą linią komunikacyjną pomiędzy płaskowzgórzem Chin a Turkestanem. Jestto teraz główna droga komunikacyjna handlu Rosyan z Afganistanem. Granice obu państw Rosyi co do terytoryum Kirgizów, a Khokandem oznaczone zostały w r. 1828. po bieg wód Kouk-Sou. Kraj jest rządzony przez hana samowładnego. Wojsko jego składa się z 10,000 jeźdźców, mogących w potrzebie być zwiększonymi do 30,000. Khokanda jest sławną jak kolebka ludów, które zmieniły postać polityczną Azji. Jest ona miejscem urodzenia Babera, zdobywcy Indostanu, a główniejsze miejscowości ściśle są połączone z dziejami Tamerlana i Dżengiskhana. W r. 1836. han Khokandy wspierał mahometanów Kaszgaru w Chinach, został zupełnie pokonany i w wielu punktach jego kraj został napadnięty przez wojska państwa Niebiańskiego. 2) M. w Turkestanie, stol. Khokandy, nad Sir, o 370 w. ku pfn.-wsch. od Samarkandy, i prawie tyleż od Kaszgaru. Ludność 150,000 m. Miasto bardzo handlowe.

KHOLM, KRASNOJ CHOEM, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Twerskiej, w pow. Wessiegońskim, o 316 w. od Tweru; 2,000 m. 2) M. w Cesar. Rosyjskim, stol. pow. t. n., w gubernii Pskowskiej, o 270 w. ku wsch. od Pskowa, nad rz. Lowat.

KHOEMOGORY, CHOEMOGORY, M. w Ces. Rosyjskim, stol. powiatu t. n., w gub. Archangielskiej, o 72 w. ku wsch.-pfd. od Archangiela, na wyspie rz. Dżwiny; 1,600 m. Słynny chów bydła rogatego, pochodnego z holenderskiego i angielskiego, wywóz takowego do Petersburga.

KHONSAR, M. w Persyi, w prow. Irak-Adżemi, o 131 w. ku pfn.-zach. od Ispahanu. Liczy do 25,000 rodzin. Otoczone pięknymi ogrodami, których owoce są wysoko cenione w handlu miejscowym.

KHOPER, rz. w Cesar. Rosyjskim, spływa do l. str. Donu, o 6 w. ku pfn.-zach. od Khoperskaja

(w terytorium ziemi Kozaków Dońskich); biegnie 700 w. Złowy znaczniejsze do l. br. Serdoba i Buzuluk, do pr. br. Karai, Worona i Takai.

KHORASSAN prowincja w Persyi, w części najechana przez Uzbeków i Afganów, M. stoł. Mesched. Rozległości na 200000 w. kw. Terytorium złożone z płaszczyn, gór i rozległych pustyń piaszczystych i solnych. Jedna z najpiękniejszych prowincyj Persyi. Uprawa ryżu, zbóż, win, konopi, tytoniu, asafetydy, i wszystkich płodów najgorętszych klimatów Europy. Chów wielbłądów i kóz wielce w kraju cenionych. Mieszkańcy należą do plemienia Tadzików czyli Persów i są mahometanami sekty Alego.

KHOTAN, ILITSI, M. w Chinach, w małej Bucharii, stoł. państwa t. n., nad rzeką t. n., będącą głównym spływem z pr. br. Jarkandu.

KHOTMYJSK, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Kurskiej, o 173 w. ku pld.-zach. od Kurska, na pr. br. Worskiej; 3,000 m.

KHOUEI-TSCHEOU, M. w Chinach, w prow. Szu-Tschuan, o 500 w. ku wsch.-płn. od Tsching-Tou.

KHOULLOU, TASCH-KOURGHAN, M. w Afganistanie, w hanacie Kunduz, o 57 w. ku wsch. od Balkh, nad Khoulm, spływem Dżilunu; 10,000 m. Punkt handlowy.

KHUZISTAN prowincja w Persyi, w odnodze Perskiej i Schott-el-Arab; M. stoł. Schuster. Rozległości ma 24000 w. kw. Ludność 900,000 m. Grunt górzysty na zach., mało urodzajny w ogólności. Kraj bez przemysłu i bez handlu.

KHWALYNSK, CHWALIŃSK, M. w Cesar. Rossyjskim, o 217 w. ku płn.-wsch. od Saratowa, na pr. br. Wołgi; 3,000 m.

KI, M. w Chinach, w prow. Tschili, o 90 w. ku wsch. od Pekinu.

KIA-HING, M. w Chinach, w prow. Tschili-Kiang, o 70 w. ku płn.-wsch. od Hong-Tscheou. Miasto handlowe.

KIAI, M. w Chinach, w prow. Schan-Si.

KIACHTA, M. w Cesar. Rossyjskim, w Azji, w gubernii Irkuckiej, na granicy państwa Chińskiego, naprzeciw Chińskiego miasta Mia-Mia-Tsching. Ludność 5,000 m. Warownia, zwana Troicko-Sawsk. Szkoła języka Chińskiego (24 uczniów w r. 1833.). Skład cesarski rumberbarum. Komora celna. Główny skład handlu Rossyi z Chinami. Sławny jarmark w grudniu. Główniejsze artykuły dowożone przez Rossyan są: futra, skóry, sukna, płótno, bydło, brzoła od Chińczyków: her-

bata, jedwab i towary jedwabne; nankin, porcelana, cukier kandyzowany, tytuń, rumberbarum i piżmo. W roku 1831. wywóz wynosił 1,163,894 rub. sr., dowóz zaś 1,693,964 rub. sr. Płody wyeksportowane z Kiachty do Europy, przechodzą przez Irkuck, dążą wielką drogą wodną po Obi i przybývają przez Tiumen i Perm do Niżno-Nowgorodu w rok, przezimowawszy w Tobolsku, gdzie dochodzą 1 września. Założone to miasto 1728 r.

KIANG, YANG-TSE-KIANG, po największa z rzek Cesarstwa Chińskiego i jedna z najważniejszych w Azji; spływa do morza Toung-Hai (Chiny, prow. Kiang-Su). Źródła w górach krainy Mongołów Khokhonor. Bieg jej 4,500 w. przez Ouou-Tschang, Ngan-King i Nankin. Spływy głównejsze do niej: z prawej strony Heng, która tworzy przy swém ujściu jezioro Thoun-Thing, i Kan, która również przy ujściu swém tworzy jezioro Phou-Yang, najznaczniejsze w Chinach; z lewej Ya-Loung-Kiang lub Yarloung, Min-Kiang, Kia-Ling i Han. Rzeka ta zwykle mająca nazwanie Kiang czyli najznamienitsza rzeka, lub Ta-Kiang (wielka rzeka), w górnej części bywa nazywaną Kia-Scha-Kiang lub Mou-roni-Ousou, a w niższej Yang-Tse-Kiang (rzeka syna oceanu).

KIANG-SI, jedna z środkowych prowincyj w Chinach, z M. stoł. Nan-Tschang. Rozległości ma 187637 w. kwadr. Ludność w roku 1813: 23,046,999 m. Uprawa ryżu, bawełny, indygo i cukru. Główny punkt wyrobów z porcelany. Dzieli się na 13 fou czyli departamentów.

KIANG-SU, jedna z wschodnich prowincyj w Chinach, nad mr. Niebieskim i mr. Żółtym, przy ujściu Yang-Tse-Kiang, M. stoł. Kiang-Ning czyli Nankin. Rozległość tej prowincyi 241697 w. kw. Ludność w r. 1813: 72,011,560 m. Jedna z najbogatszych i najurodzajniejszych prowincyj Cesar. Chińskiego. Uprawa ryżu, bawełny, herbaty zielonej i jedwabiu. Dzieli się na 8 fou czyli departamentów. Do tej prowincyi należy wyspa Thsou-Ning, przy ujściu Yang-Tse-Kiang.

KIANKARI, M. w Turcji azjatyckiej, w Anadolii, o 310 w. ku wsch.-płn. od Koutahie.

KIANKARY, sandżak w prow. Tureckiej Anadolii, z M. stoł. t. n., u stóp góry Kusz-Dagh.

KICKJOUERRI, M. w Gwincii-Wyższej, na Po-brzeżu Żółtym, w krainie Ashantów, o 70 w. ku pld.-wsch. od Koumassi; 12,000 m.

KIDDERMINSTER, Mm. w Anglii, o 20 w. ku

płn. od Worcester, nad Stour; 16,000 m. Ważne i sławione wyroby dywanów, zajmujące w roku 1838: 24 rękodzielni, 2,020 warsztatów i 4,016 rzemieślników.

KIDWELLY, Mm. w Anglii (w Walii), o 16 w. ku pld. od Carmarthen, nad Gwendraeth, w pobliżu jej ujścia; 1,631 m. Kopalnie węgla, wielkie fryszerki żelaza i ołowiu. Mały port.

KIEL, M. w Danii, w Holsztynie, o 70 w. ku płn.-wsch. od Glückstadt, w głębi odnogi t. n.; 12,500 m. w roku 1840. Stolica sądu apelacyjnego dla księstw Holsztynu, Szlezwigu i Lauenburga. Uniwersytet założony w roku 1665., a pomnożony w r. 1829. szkołą politechniczną, z 31 profesorami i 250 uczniami; biblioteka z 80,8000 tomów, amfiteatr anatomiczny, gabinet historii naturalnej, laboratorium chemiczne, ogród botaniczny, obserwatorium chemiczne, ogród botaniczny, obserwatorium. Szkoła leśna, szkoła początkowa normalna, szkoła akuszerki. Fabryki kapeluszy, tytoniu, rafinerie cukru, garbarnie, 2 drukarnie. Handel ożywiony. Port i warsztaty budowy statków. Komunikacje statkami parowymi z Kopenhagą i wyspami. Piękny zamek królewski. Tu został podpisany w r. 1814. dnia 14. stycznia traktat, mocą którego Dania odstąpiła Szwecyi Norwegię.

KIELCE, M. w król. Polskim, w gubernii Radomskiej, pow. Kieleckim, stoł. pow. t. n., nad rz. Silnicą. W r. 1174. przez biskupa krakowskiego założone. Ma wspaniałe kościół katedralny, w którym są liczne nagrobki. Kościół Ś. Wojciecha z modrzewowego drzewa w r. 1762. wystawiony, i gmach zwany Leonard dla siostr misjonarek, zbudowany to miasto. Niegdyś pod miastem i w okolicach były złota, srebra, miedzi i lazuru kopalnie. Ma ludności przeszło 4,500 m., samych chrześcian.

KIELECKI POWIAT, w król. Polskim, gubernii Radomskiej, ma rozległości 53,08 mil kwadr. Ludności 91,101 m., to jest 44,795 męzczy., 49,506 kobiet czyli w miastach 187,792, po wsiach 75,309.

KIELDRECHT, Mm. w Belgii, w Flandryi wschodniej, o 25 w. ku płn. od Termonde, w pobliżu granicy holenderskiej; 2,532 m. Rolnictwo i chów bydła.

KIEREŃSK, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Penzeńskiej, ma 8 kościołów, szkołę świecką; 8,300 m.

KIERNOW, M. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Wileńskiej, na pr. br. Wilii, o 5 mil na płn. Wilna.

KIERNOZIA, M. w król. Polskim, guber. War-

szawskiej, pow. i okr. Gostyńskim. Posiada kościół parafialny, 38 domów (10 mur.), 295 m. (153 żydów). Odległe od M. pow. 35 w.

KJERTEMINDE, M. w Danii, na wyspie Fionii, o 16 w. ku wsch. od Odensy, nad piękną przystanią Wielkiego-Bełtu; 1,700 m. Gorzelnie, warsztaty budowy statków. Port handlowy.

KIJÓW, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. t. n., na pr. br. Dniepru. Dzieli się na 4 części: Stare miasto, Pieczarskie albo Twierdzą, Chreszczatkę i Podoł. Najpiękniejszym pomnikiem pierwszej części, jest kościół Ś. Zofii, pokryty blachą złotą, zawierający w sobie wielkie bogactwa. Kościół Ś. Barbary, zawierający trumnę szklaną z zwłokami tej świętej. Oprócz tego zasługuje jeszcze na uwagę w tej części miasta Cerkiew Andrejowska czyli dworski kościół, stojący na urwisku gór oddzielających Stare Miasto od Podoła, posiada wspaniałe wschody o 100 stopniach, tak szerokie jak front gmachu. Oprócz tych jest jeszcze 11 cerkwi w Starém mieście, Pieczarsku czyli Twierdzy. Położone nad Dnieprem, w pięknej okolicy; posiada pałace gubernatorów cywilnego i wojennego, arsenał, magazyny, koszar, dworzec cesarski. Tutajczy ogród spacerowy, przepiękny górami, z których się schodzi po stopniach, wspaniałe przedstawia widoki tak na Kijów, jak i na przeciwny bieg Dniepru, gdzie widać ujście do niego rz. Desny. Lecz najgodniejszą uwagi jest Kiewsko - Pieczarska Ławra. Składa się z małych cel i pieczar, gdzie spoczywają zwłoki 150 męczenników, a między innemi Ś. Antoniego założyciela tejże. W pośrodku tego klasztoru stoi wieża, zajmująca pierwszą miejscę po wieżach: wiedeńskiej, strasburgskiej i pizańskiej, widać ją na mil kilka. Do tej ławry należy skarbiec z ogromnemi bogactwami i piękna biblioteka; przy niej znajduje się także bogata i ozdobna, dwupiętrowa katedra Uszeńska. Na Chreszczatce znajduje się kościół katolicki jeden w całym Kijowie. Podoł posiada mnóstwo pięknych gmachów, jako to: akademię, dom kontraktowy, w którym dolna sala, służąca za zgromadzenie dla obywateli, może pomieścić do 3,000 osób, w innych salach odbywają się posiedzenia trybunału, oraz bale i koncerty; dom sądowy, izba skarbową, prokuratury. Oprócz wyżej wymienionych, posiada jeszcze Kijów przeszło 40 cerkwi, kilka klasztorów czerńców, kościół ewangelicki, dom przytułku dla sierot, oraz kilka szpitali, dwa gimnazja, uniwersytet i liceum, szkoła dla ubogich córek szlacheckich, konwikt dla ubogich uczniów. Kijów posiada do 4,645 domów (137 mur.); 60,000 m.

KIJOWSKA GUBERNIA w Ces. Rosyjskim, graniczy na pñ. z gub. Mińska, na zach. z Wołyńskiem i Podolem, na pñd. z Podolem i Chersonem, na wsch. Dniepr oddziela ją od gub. Czernichowskiej i Połtawskiej. Rozległość 51480 w. Ludność 1,350,000 m. Kraj płaski, grunt żyzny i łusty. Płody: zboże, jarzyny, melony, arbuzy, kukurydza, drzewa morwowe. Chów bydła rogatego, znaniej i pięknej rasy barany, trzoda chlewna, pszczołnictwo i chów jedwabników, w lasach mnóstwo zwierzyny. Skropiona rz. Dnieprem, Uśszą, Teberem, Irpieniem, Rożą, Mochną, Irolem, Taśminą. Sukna, żelazo, skóry i szkło, stanowią główny przedmiot przemysłu. Dzieli się na 12 powiatów.

KIKINDA NAGY, K., M. w Węgrzech, w żupań. Torontal, o 50 w. ku pñ. od Gross-Becskerek; 12,344 m. Stofeczne okręgu.

KIKOO, M. na wyspie japońskiej Nifon, na pñd.-zach. Yedo.

KIKUE, M. w król. Polskim, gub. Płockiej, pow. i okr. Lipnowskim, nad jeziorem. Kościół parafialny 1, domów 32; 515 m. (419 żydów). Odległość od M. pow. 7 w.; targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

KIKUTS, M. na wyspie japońskiej Kiu-Siu, na zach. Nagasaki.

KILAU, sandżak w Turcji, w paszaliu Bagdadzkim.

KILBARCHAN, Mm. w Szkocji, o 9 w. ku zach.-pñd. od Renfrew; 4,213 m. Eksploatacja węgla i wapienia. Fabryki i blicharnie płótna i bawełny.

KILBRIDE, EAST K., Mm. w Szkocji, w hrb. Lanark, o 8 w. ku pñd.-wsch. od Glasgow; 3,385 m. Rękodzielnie wyrobów bawełnianych. Miejsce urodzenia anatomisty Jana Huntera.

KILDA, SAINT, K., wyspa w Szkocji, w hrb. Inverness, na zach. Hebrzyd., na oceanie Atlantyckim. Rozległość na 4000 akrów. Ludność 120 lub 150 m., których głównym przemysłem jest połów i polowanie na ptaki morskie.

KILDARE, 1) hrb. w Irlandji, prow. Leinster. Położone między hrb. Meath, Dublińskim, Wicklow i Kings. Obszerne 27 mil kw.; liczy 108,424 m. Grunt równy, nieco bagnisty, skropiony rz. Boyne, Liffy, Barrow, oraz kanałami: Wielkim i Królewskim. M. stof. Naas. 2) M. w powyższym hrb., obecnie znacznie podupadłe; znane z wyścigów konnych; 1,520 m.

KILDOUN, kolonia w Ameryce angielskiej (w Kanadzie). Założona w r. 1811., a zniszczona w części w r. 1815. W r. 1829, miała 1,052 m. i

178 domów, 672 akrów roli pod uprawę, a 141500 akrów w łąkach.

KILGERAN, Mm. w Anglii, o 45 w. ku pñ.-wsch. od Pembroke, nad Felf; 862 m. Piękne łomy łąpku. Obłite rybołówstwo łososi. Piękne zwałiska dawnego zamku.

KILJA, M. w Ces. Rosyjskim, w Bessarabii, o 105 w. ku pñd.-zach. od Ackermanu, położone na l. brz. głównego ramienia Dunaju. Posiada trzy kościoły i szkołę świecką; ma port ale z trudnym przystępem; 760 domów drewn. i 5,800 m.

KILIANSTADTEN, Mm. w Hessen-Kassel, w okr. Hanau, 941 w. Zbiór win najlepszych w prowincji.

KILID-BAHR, Mm. i warownia w Turcji europejskiej, w Rumelii, o 45 w. ku pñd.-zach. od Galipoli, nad kanałem Dardaneelskim, naprzeciw warowni Hissar-Sultani.

KILKENNY, 1) hrb. w Irlandji, w stronie pñd.-zach. prow. Leinster, między hrb. Queens-County, Carlow i Wexford, oraz Tipperary i Waterford. Rozległość 34 mil kw.; liczy 193,653 m. Grunt w ogóle równy, skropiony rz. Barrow, Suire i Nore, obłite w zboże, bydło, owce i węgle kamienne. 2) M. stof. powyż. hrb., nad rz. Nore. Rezydencja biskupa, katedra, kilka fabryk, i łomy marmuru; 23,220 m.

KILLALA, Mm. w Irlandji, w hrb. Mayo, o 66 w. ku pñ. od Ballinrobe, nad zatoką t. n. Ludność 3,650 m. Stolica biskupa anglikańskiego Killala i Achoury, stolica biskupstwa katolickiego. Fabryki płóciennicze. W r. 1798. zostało zajęte przez Francuzów.

KILLALOE, Mm. w Irlandji, w hrb. Clare, o 35 w. ku wsch. od Ennis, nad Shannon; 6,548 m. Stolica biskupstwa anglikańskiego, biskupstwa katolickiego, ustanowionego w V. wieku. Piękny pałac biskupi. Łomy łąpku.

KILLARNEY, M. w Irlandji, w hrb. Kerry, o 26 w. ku pñd.-wsch. od Tralee, a o 2 w. ku wsch. od jeziora t. n.; 7,919 m. Stolica biskupa katolickiego. Eksploatacja miedzi w okolicach. Fabryki płótna. 2) K. Lough, jezioro w Irlandji, w hrb. Kerry, spływa do zatoki Dingle, przez Lane. Składa się z 3ch jezior z sobą komunikujących razem. Owe jeziora nasiane wyspami, płyną z pięknej malowniczości gór otaczających one i zwałisk.

KILBEGGAN, Mm. w Irlandji, w hrb. Westmeath, o 17 w. ku pñd.-zach. od Mullingar, nad Brosna; 1,775 m.

KILLDARE, M. w Irlandji, w hrb. Killdare, o 17

w. ku zach.-pñd. od Naas; 1,516 m. Stolica biskupa anglikańskiego i biskupstwa katolickiego, ustanowionego w V. wieku. Niegdyś M. bardzo znaczne. Nieopodal na równinie zwaną Curnagh, corocznie odbywają się wyścigi najślawniejsze w królestwie.

KILLDARE, hrabstwo w Irlandji, M. stof. Naas. Rozległości ma 393493 akrów. Ludność 193,686 m. Terytorium płaskie lub zlekka wędęte. Grunt gliniasty, urodzajny. Przemysł wyłącznie rolniczy. Uprawa pszenicy. Wielka eksploatacja torfu. Dzieli się na 14 baronij i 113 parafij, wysyła 2 deputowanych.

KILLESHANDRA, Mm. w Irlandji, o 13 w. ku zach. od Cavan, w pobl. Lough-Oughter; 12,105 m.

KILLFENORA, Mm. w Irlandji, w hrb. Clare, o 22 w. ku pñ.-zach. od Ennis; 5495 m. Stolica biskupa anglikańskiego i biskupstwa katolickiego, ustanowionego w XII. wieku.

KILLGRAY, jedna z wysp Hebrzydzkich, na zach. Szkocji.

KILLLEAGH, M. w Irlandji, prow. Ulster, hrb. Down, na pñd.-zach. Belfast.

KILLIN, Mm. w Szkocji, o 25 w. ku zach. od Perth, nad Loch-Tay. Kopalnie ołowiu.

KILLINGLY, Mm. w Stanach Zjednoczonych Ameryki północnej, w pañ. Connecticut, w hrb. Windham, o 49 w. ku pñ.-wsch. od New-London; 3,685 m.

KILLIS, M. w Turcji azjatyckiej, w Syrii, o 55 w. ku pñ. od Aleppo, nad małą rz.; 12,000 m. Wyroby bawełniane i handel niemi.

KILLKENNY, M. w Irlandji, stof. hrb. t. n. i tworzące samo w sobie hrb. oddzielne, o 115 w. ku pñd.-zach. od Dublina, nad Nore; 23,741 m. Wsławione łomy pięknych marmurów. Fabryki przedmiotów z marmuru, oraz kołder. Piękny zamek margrabiów Ormond. Starodawna katedra i pałac biskupi; 1 deputowanego wysyła do parlamentu.

KILLKENNY, hrabstwo w Irlandji, M. stof. Kilkenny. Rozległości ma 614686 akrów, z tych 96569 zajmują góry i bagniska. Ludność 23,741 m. Grunt bardzo urodzajny i dobrze uprawny. Eksploatacja granitu, wapienia, pięknego czarnego marmuru i antracytu. Fabryki kołder wełnianych. Wywóz pszenicy i masła. Wysyła 2 deputowanych, a dzieli się na 9 baronij, 11 miasteczek i 147 parafij.

KILLMACDUAGH, M. w Irlandji, o 31 w. ku pñd.-wsch. od Galway; 1,854 m. Rezydencja biskupa anglikańskiego i katolickiego. Dawna katedra zupełnie zniszczona.

KILLMAINHAM, Mm. w Irlandji, w pobliżu Dublina, którego część stanowi, nad Liffey. Szpital królewski dla inwalidów. Niegdyś komandorya kawalerów Ś. Jana.

KILLMALLOCK, Mm. w Irlandji, o 31 w. ku pñd. od Limerick; 2,186 m. Niegdyś M. znakomite, dziś nazwane Balbokie m Irlandzkim, z powodu zwałisk swoich kościołów, klasztorów i pałacy.

KILLMORE, Mm. w Irlandji, o 6 w. ku zach. od Cavan; 6,337 m. Rejencya biskupów anglikańskiego i katolickiego. Piękny pałac biskupi.

KILLOUGH, Mm. w Irlandji, o 6 w. ku pñd. od Downpatrick, nad zatoką t. n.; 1,140 m. Saliny, port; wywóz zboża.

KILLRUSH, Mm. w Irlandji, w hrb. Clare, o 27 w. ku pñd.-zach. od Ennis, nad ujściem Shannon; 4,791 m. Port handlowy. Wywóz zboża, masła i łąpków.

KILLYBEGS, Mm. w Irlandji, o 22 w. ku zach. od Donegal; 4,288 m. Ważny połów śledzi.

KILMARNOCK, Mm. w Szkocji, o 18 w. ku pñ.-wsch. od Ayr; 18,093 m. Przemysł bardzo czynny. Fabryki sukna, dywanów, kołder i pończoch wełnianych, muszlinów, wyprawa skór, szewstwo, siodlarstwo, browary. Liczne kopalnie węgla.

KILMAURS, Mm. w Szkocji, o 17 w. ku pñ. od Ayr; 1,560 m. Niegdyś wsławione roboty nożownictwa.

KIMITO, wyspa na mr. Bałtyckim, u wybrzeża zach. Finlandji, liczona do gub. Ces. Rosyjskiego Abo; 6,5000 m.

KIMOLO, wyspa grecka na Archipelagu, na pñ.-wsch. wyspy Milo; 200 m.

KILMORE, parafia w Szkocji, w hrb. Argyll, nad oceanem Atlantyckim; 804 m. Starodawny zamek Dunstaffnage, rezyd. pierwotnych władców Szkocji, gdzie dotąd przechowują się trzy kamienie używane za krzesła w czasie koronacji królów. Przeniesiony on do Scone, znajduje się dziś w o-pactwie Westminsteru. W pobliżu zamku zwałiska kaplicy. Groby wielu monarchów Szkocji.

KILPATRICK, NEW lub EAST K., 1) parafia w Szkocji, o 9 w. ku pñ.-wsch. od Glasgow; 1,545 m. Rękodzielnie bawełniane, fabr. tabaki i papiernie. Wodociąg kanału Forth-Clyde, nad Kelvin. 2) Kilpatrick Old lub West, parafia w Szkocji, o 4 w. ku wsch. od Dumbarton, nad kanałem Forth i Clyde; 3,692 m. Przemysł bardzo ożywiony, eksploatacja węgla, fryszerki żelaza, papiernie; wyroby bawełniane, sukna i płócienn.; blicharnie i drukarnie

na materyach. Zwaliska dawniej warowni Dun-glass.

KILRENNY, Mm. w Szkocji, w hrab. Fife, o 24 w. od Cupar, przy zlewku Forth; 1,652 m.

KILSYTH, Mm. w Szkocji, o 25 w. ku pld.-zach. od Stirling; 4,260 m. Ważne eksploatacje żelaza, węgla i kamieni budowlanych. Wyroby bawełniane. Jest to jeden z rezerwarów kanału Forth-Clyde. Porażka Kowenanterów przez księcia Montrose w r. 1645.

KILWINNING, Mm. w Szkocji, o 22 w. ku pfn. od Ayr; 5,360 m. Zwaliska opactwa Ś. Winniga, założonego w r. 1140., w czasie budowy którego, jak mówią, miała się utworzyć pierwsza w Szkocji loża wolno mularska.

KIMBAROWKA, M. w Cesar. Rossyjskiem, w gubernii Mińskiej, na pfn.-wsch. od Mozyra, nad Prypiecią, klasztor Cystersów i Cystersek.

KIMBOLTON, Mm. w Anglii, o 13 w. ku zach. pld. od Huntingdon; 1,562 m. Piękny zamek książąt Manchester.

KIMPOLUNG, M. na Wołoszczyźnie, o 53 w. ku wsch.-pfn. od Kimnika; 4,000 m. Trybunał, szkoła wyższa okręgowa. Handel tranzytowy z Siedmiogrodem.

KINKARDINE, W. w Szkocji, niegdys stoł. hrabstwa t. n., o 9 w. ku pld. od Stonehaven. Zwaliska dawnego zamku królewskiego. Tu podał się Baliol Edwardowi I. w r. 1296. 2) Mm. w Szkocji, o 39 w. ku pld.-zach. od Perth; 3,550 m. Dobry port przy ujściu Forth. Warsztaty statków. Wywóz węgla. 3) K. Mearns, hrabstwo w Szkocji, nad mr. Niemieckim, M. stołe. Stonehaven. Rozległości 244480 akrów. Ludność w r. 1841: 33,052 m. Grunt górzysty na wsch., bardzo urodzajny w niektórych okęgach. Zbiór zboża. Chów bydła. Eksploatacja wapienia. Dzieli się na 19 parafij. Wysyła 1 deputowanego.

KINDBERG, Mm. w Austrii, w Styrii, o 17 w. ku pfn.-wsch. od Bruck. Liczne kuźnie i fabryki kós. Starodawny zamek.

KINDELRUCK, W. w Prusach, w prow. Sakskiej, o 31 w. ku pfn. od Erfurtu, nad Wipper; 1,666 m.

KINDERHOOK, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 22 w. ku pfn.-wsch. od Catskill; 3,512 m.

KINESZMA, M. w Cesar. Rossyjskiem, w gubernii Kostromskiej. Położone nad Wołgą, przy ujściu do niej dwóch małych rzek; liczy 11 kościołów, 2 szkoły, 482 domów (36 mur.); 3,900 m.

KINETON, Mm. w Anglii, o 13 w. ku pld.-wsch. od Warwick; 1,071 m.

KING, 1) K. Te-Tehing, M. w Chinach, prow. Kiang-Si, na pfn.-wsch. Nan-Tehang. Znaczne huty porcelany, liczą ich tu do 500. 2) Pięć miast podobnej nazwy, położone w prow. pań. Chińskiego.

KING, 1) wyspa, znacznym lasem pokryta, na zach. krańcu ciąsiny Bass, w kraju Van-Diemen. 2) K. George-The-Third, archipelag na pfn. Wielkiego oceanu, przy brz. zach.-pfn. Ameryki. 3) Sześć hrabstw t. n. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn.

KINGHORN, Mm. w Szkocji, w hrab. Fife, o 26 w. ku pld.-zach. od Cupar, przy zlewku Forth; 1,388 m. Fabryki płótna. Mały port.

KINGSBURY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. New-York, o 90 w. ku pfn. od Albany, na l. brz. Hudson; 2,773 m.

KINGSCLERE, Mm. w Anglii, w hrab. Hants, o 31 w. od Winchester; 2,695 m. Wielki handel drzelihami.

KINGS-COUNTY, prow. w Irlandii; M. stoł. Tulla more. Ma rozległości 528166 akrów. Ludność 144,225 m. Z tych 17,162 zajętych głównie rolnictwem, a 3,984 rzemiosłami i przemysłem. Grunt urodzajny, lecz mieszczący w sobie rozległe torfarnie. Przemysł wyłącznie rolniczy. Uprawa pszenicy, żyta, owsa, jęczmienia. Chów bydła. Eksploatacja wapienia i torfu. Handel zbożem i torfem. Dzieli się na 12 baronij. Ma 7 miast i 58 parafij. Wysyła 2 deputowanych.

KINGSTON, 1) M. w Wyższej Kanadzie, na pfn.-wsch. jeziora Ontario. Port, warsztaty okrętowe; handel dość rozległy i żegluga; 4,000 m. 2) M. w pań. Nowego-Yorku, hrab. Ulster, nad Esopus-creek; 5,750 m. 3) M. w Pensylwanii, hrab. Luzern, na pr. brz. Susquehanna; 2,050 m. 4) M. w Indyach Zachodnich, nad zatoką Port Royal, wyspy Jamaika. Port obszerny na pld. wybrzeżu, i do 1,000 okrętów objąć mogący, obronny jest dwoma twierdzami. Handel nader rozległy 34,000 m. 5) M. w Mniejszych Antyllach, na wyspie Ś. Wincentego. Zbudowane nad jedną z zatok pld. wybrzeża; ma port dość znaczny i liczy do 6,000 m. 6) K. Upon-Thames, M. tamże, w hrab. Surrey, na pld.-zach. Londynu, na pr. brz. Tamizy; 7,260 m.

KINGSTOWN, M. w Gwinei Wyższej, w kolonii Sierra-Leone, na l. brz. i przy ujściu Mesurado. 2) K. South, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w pań. Rode-Island. Jest M. stoł. hrab. Washington;

nad zach. pobrażem zatoki Narraganset. 3) K. Dunleary, Mm. w Irlandii, o 9 w. ku pld. od Dublina, nad mr. Irlandzkim; 1,505 m. Piękny port sztuczny, ogromnymi kosztami wybudowany dla korzyści Dublinu. Stacja pakebotów parowych do służby pomiędzy portem a Liwerpołem; kąpiele morskie bardzo uczęszczane. Komunikacja z Londynem koleją żelazną.

KINGSWINFORD, Mm. w Anglii, o 31 w. ku pld. od Stafford; 15,156 m. Huty szklane, słynne fabryki garncearskie i fajansu.

KING-TE-TSCHIN, Mm. w Chinach, w prow. Kiang-Si. Ludność 500,000 m. Punkt centralny ważnego przemysłu wyrobów z porcelany w państwie; przeszło 500 pieców do wypalania takowych znajduje się.

KINGTON, znaczny kanał w Anglii, poczynający się pod M. t. n., w hrb. Hereford, uchodzi do rz. Sawerny, pod Areley.

KINNAIRDS-HEAD, przylądek w Szkocji, w hrb. Aberdeen, w kończynie pld.-wsch., w odnodze Murray.

KINNOUL, ERIDGEND, Mm. w Szkocji, o 1 w. ku wsch. od Perth, od którego jest oddzielone rz. Tay; 3,654 m. Piękny most na rz. Tay.

KINOKUNI, M. w Japonii, na pobrażu pld.-zach. wyspy Nifon.

KINROSS, Mm. w Szkocji, stoł. hrb. t. n., o 40 w. ku pfn.-zach. od Edynburga, nad Loch-Leven; 2,927 m. Fabryki bawełniane i lniane. Słynne niegdys z nożownictwa. 2) Hrb. w Szkocji, M. stoł. Kinross. Ma rozległości 50566 akrów, z tych 4480 w wodach, z których większą część jezioro Loch-Leven zajmuje. Ludność w roku 1811: 8,763 m. Przemysł rolniczy i eksploatacja żelaza i wapienia; wraz z hrb. Clackmanan wysyła 1 deputowanego.

KINSALE, Mm. w Irlandii, w prow. Munster, o 24 w. ku pld. od Cork. Port z przystanią naturalną, jedną z najlepszych w pań. Angielskiem. Warsztaty budowy statków morskich. M. warowne. Znaczny połów ostryg; użytych do tego statków jest 134 i 880 rybaków. Zajęte przez Hiszpanów w r. 1600. Jakób II. tu wyładował w r. 1689.

KIN-TANG, po angieli. HINTONG, wyspa w Chinach, w prow. Tschee-Kiang, na mr. Niebieskiem czyli mr. Wschodniem. Zajmowana przez Anglików w czasie wypłaty kontrybucji Chińskiej.

KINTYRE, dawniej CANTYRE, okolica w Szkocji, w hrb. Argyll, tworząca wielki półwysep, tworzący w kończynie pld. przylądek Mull-of-Cantyre.

KINZIG, 1) rz. w księ. Badeńskim, uchodząca z pr. strony do Renu. Wybiega w stronie wsch. Czarnogolasu; zakreśla wielki łuk ku pfn., zwracając się następnie na zach., i uchodzi pod M. Kehl. 2) Rz. w elektorstwie Heskiem, w prow. Hanau, wybiega w okolicy Schlüchtern i uchodzi pod M. Hanau do Menu.

KIÖGE, M. w zatoce t. n., na wsch. wybrzeżu wyspy duńskiej Zeeland; 1,500 m.

KJÖLEN, nazwisko części wielkiego pasma gór Skandynawskich, między Norwegią i Szwecją, w kierunku z pfn.-wsch. na pfn.-zach., między wzgórzami Laplandzkimi i Dovre-Fjeld.

KIOU-SIOU, XIMO, znaczna wyspa Japońska, najwięcej ku pld. posunięta, otoczona wielką liczbą pomniejszych, wśród przepaści i skał burzliwego morza.

KIPFENBERG, Mm. w Bawarii, w okr. Mittel-Franken, o 48 w. ku zach. od Ratyzbony, nad Altmühl; 700 m. Gorzelnie i browary.

KIPPENHEIM, Mm. w Badeńskim, w okr. Wyższego Renu, o 5 w. ku pfn. od Eitenheim; 1,967 m.

KIPPEN, Mm. w Szkocji, o 13 w. ku zach. od Stirling; 2,029 m. Słynne dystylarnie Whisky.

KIRBERG, Mm. w księ. Nassauskiem, w amcie Limburg; 1,160 m.

KIRCHBERG, 1) M. w Prusach, w rejen. Kolbenedkiej, okr. Simmer, o 42 w. ku pld.-zach. Kolbenc; 1,500 m. 2) M. w Saksonii, w okr. Cwikawy, o 9 w. od Schneeberg; 4,042 m. Fabryki: sukna, koronek i pończoch. 3) M. w hrb. Wirtemberg-skim, w okr. Jaxty, o 7 w. ku pld. od Gerabronn, nad Jaxtą; 1,250 m. 4) M. w Szwajcarii, w kantonie Sankt-Gallen, o 26 w. ku zach. od St.-Gallen, na l. brz. Thur; 3,780 m. Dawny zamek, kolebka rodziny hrabiów Toggenburg. 5) Mm. w Szwajcarii, w kant. Bern; 4,489 m. 6) Kirchberg am Wagram, Mm. w Austrii (w dolnej Austrii); 508 m. 7) Kirchberg am Walde, Mm. w Austrii (w dolnej Austrii); 791 m. 8) Kirchberg am Weichsel, Mm. w Austrii (w dolnej Austrii), nad Otterbach; 570 m.

KIRCHBROMBACH, Mm. w Hessen-Darmstadt, w prow. Starkenburg, o 13 w. od Breunberg; 904 m. Fabryki sukna.

KIRCHDITMOLD, Mm. w Hessen-Kassel, w prow. Niższej-Hessyi, w pobliżu Kassel nad Habichtswald; 732 m. Zwykły spacer mieszkańców Kassel.

KIRCHDORF, Mm. w Austrii (w wyższej Austrii), o 26 w. ku pld.-zach. od Steyer, na pr. brz. Krems. Handel artykułami żelaznymi.

KIRCHDRAUF, Mm. w Węgrzech, w komitacie Spizowskim (Zips), na pld.-wsch. od Leutschau; 2,800 m.

KIRCHHAIN, 1) M. w Prusach, w rej. Frankfurckiej, nad małą Elster; 3,013 m. 2) M. w elekt. Hesso-Kasselskim, o 8 w. od Marburga, przy ujściu rz. Wohra do Ohm; 1,788 m. 3) Okręg t. n., w elekt. Hessen-Kassel, w prow. Wyższej-Hes-syi, M. stoł. Kirchhain. Ma rozległości 6,50 mil niem. kw. Ludność 34,289 m. Grunt urodzajny w ogólności, piękno pastwiska. Przemysł wyłącznie rolniczy. Zbiory zboża i rzepy nad potrzebę. Uprawa lnu. Chów bydła: 800 koni, 2000 wołów, 9600 krów, 27000 owiec, mała ilość poprawnych, 4600 wieprzy, 1500 kóz. Dzieli się na 41 amtów; ma 5 miast, 2 miasteczka i 38 wsi.

KIRCHHEIM, M. w król. Wirtembergskim, przy spływie rz. Lauter i Linda; 5,256 m.

KIRCHHEIM - BOLAND, M. w Bawarii, przy Donnersberg, wśród żyznej okolicy, obfitującej w minerały; 3,113 m.

KIRCHLAMITZ, KIRCHENLAMITZ, Mm. w Bawarii, w okręgu Ober-Franken, stoł. okręgu t. n., o 37 w. ku pfn.-wsch. od Bayreuth, na pr. brz. Lamitz; 1,400 m. Budowa machin. Fabryki wyrobów lnianych i bawełnianych.

KIRCHZARTEN, Mm. w księst. Badeńskim, na wsch. Freiburga; 940 m.

KIRENSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Irkuckiej, nad Łaną. Polowanie, rybołówstwo, handel futrami.

KIRGIZ-KOZAKÓW terytoryum, wielka kraina w Azji, graniczy na pfn. z Rosyją, na wsch. z Chinami, na zach. z m. Kaspijskim, na pfn. z terytoryum Truchmenów i Turan (hanaty Chiwa, Khokandy i terytoryum Kirgizów czarnych czyli Borutów). Leży pomiędzy 42° a 55° szerok. pfn., 48° 35' a 83° dług. wsch. Rozległości ma 1480105 w. kw. Grunt zlekka wzdęty, lecz jednostajny i płaski; mający pustynie piaszczyste w pewnych miejscowościach, w ogólności pozbawiony wody i drzewa. Nieurodzajny, tylko w częściach wyższych czyli górnych i wzdłuż niektórych rzek na pfn. cośkolwiek wydający. Liczne bagna czyli jeziora bez odpływu, służą za rezerwoary rzekom krajowym; trzcina z takowych zastępuje miejsce drzewa krajowcom. Znaczniejsze jeziora są: Kaspijskie, Aral i Aksakal. Znaczniejsze rzeki są: Ural, tworząca granicę zach. z jej spływem Hek; Syr z spływem Aralu prawie całkiem wysychający w lecie; Turhan, spływ Aksakalu, i Tobol, którego kotlina należy do strefy oceanu Lodowatego podbiegunowego. Bogactwa kopalniane są: ołów, miedź, żelazo, srebro i sól. Tylko kilka pokoleń uprawia żyto, pszenicę, jęczmień i proso. Chów bydła stanowi największe zajęcie Kirgizów. Stada owiec są tu liczniejsze niż gdziekolwiek indziej, niektórzy z znaczniejszych mieszkańców posiadają stada po 20,000 sztuk liczące i one stanowią główne bogactwo Kirgizów. Bogaci w mięso i jół, ale wełnę złę mają, jednak jej wywożą około 1000000 pudów do Rosyi, Bokhary i Chin, corocznie. Resztę bydła stanowią wielbłądy, konie silne i kozy. Przemysłu niemal żadnego nie ma i przyrządzają tylko futra i skóry wyrabiają; tkaniny wełniane i z sierci wielbłądziej i koziej. Wydobywają cokolwiek żelaza i srebra. Handel czynny, lecz o wiele mniejszy niż niegdyś. Wywóz bydła, skór, futer, i łupów łożnictwa; wprowadzają zaś metale wyrobione, skóry garbowane, lustra, tytuń, ałun, wityrol, mokę, porcelanę, broń i amunicję z Rosyi i Chin. Kirgizy dzielą się na 3 hordy: wielką, średnią i małą; te znów rozdzielają się na rozmaite rodziny. Rodziny tworzące te hordy są: w Małej: 900,000 m., w Średniej 960,000 m., w Wielkiej 400,000 m., w Ouisuin, Toulatai i Sargamy, razem 10 pokoleń, w Kodkra i 9 pokoleń. Kirgizy są mahometanami sekty Sunnitów i mówią językiem zepsutym tureckim. Żyją w stanie tułaczym po wioskach, namiotach i na wozach, z którymi się przemieszczają na inne miejsca gdy ich trzody wypasają już wszystko. Terytoryum Kirgizów zależy od Rosyi, w części od Chin. Niektóre pokolenia wielkiej hordy są zupełnie niezawisłe. Żaden system rządu pomiędzy nimi nie istnieje. Każde pokolenie ma wielu sułtanów czyli naczelników pokoleń; lecz władza tak sułtanów jak i hanów jest żadną.

KIRGIZY, KARA-KIRGHIZ, CZARNE KIRGIZY, BORUTY, terytoryum w Azji, pomiędzy Chinami na wsch. i pfd., Khokandą na zach., a terytoryum Kirgiz-Kozaków na pfn. Zamieszkane przez Kirgizów hodowniczych Chinom.

KIRK, 1) Kirk Kilissia, sandżak w Turcyi europejskiej, na wsch. Rumelii. Położony między m. Czarnem i sandżakami Gallipoli, Wiza, Tchirmen i Adrianopolskim. Położenie górzyste; kilka rz. pomniejszych; wybrzeża otoczone wysokimi skałami. 2) M. stoł. powyższego sandżaku, na pfn.-wsch. Adrianopola. Zdobne wielu meczetami,

bazarem, posiada kilka fabryk, i prowadzi dość znaczny handel; 16,000 m.

KIRKALDY, M. w Szkocyi, w hrabstwie Fife, o 22 w. na pfd.-zach. od Cuppar, nad ujściem Forth; 4,771 m. Port bezpieczny, kilka fabryk, saliny i kąpiele morskie. Miejsce urodzenia Michała Scott, i Adama Smith.

KIRKBY-LONSDALE, Mm. w Anglii, w hrab. Westmoreland, o 39 w. ku pfd. od Appleby, nad Lon; 3,769 m. Fabryki kolfer wełnianych i dywanów. 2) Kirkby Moorside, Mm. w Anglii, o 35 w. ku pfn. od York (North-Riding), nad Dove; 2,903 m. Łomy kamieni ciosowych, kamienia wapiennego. Handel zbożem. 3) Kirkby Stephen, Mm. w hrab. Westmoreland, o 13 w. ku pfd.-wsch. od Appleby nad Eden; 2,712 m. Kopalnie miedzi i ołowiu. Fabryki sukienne i jedwabów.

KIRKCUDBRIGHT, 1) hrabstwo w pfd. Szkocyi na wybrzeżu zatoki Solway, między hrab. Dumfries, Ayr, i Wigton. Rozległe 564490 akrów; liczy 41,200 m. Grunt górzysty, ma przecież wiele żyznych dolin. Główne rzeki: Dee, Ken i Urr. Chów bydła, fabryki lniane i bawełniane są głównym zajęciem mieszkańców. 2) M. portowe tamże, przy ujściu rz. Dee, stoł. powyższego hrab., o 157 w. ku pfd. od Edynburga; 3,510 m.

KIRKINTOLLOCH, Mm. w Szkocyi, w hrabstwie, Dumbarton, nad Kelvin, o 23 w. ku wsch. od Dumbarton. Znaczne zakłady przędzy bawełnianej; 5,890 m.

KIRK - KILISSIA, KIRKLESI, KIRK - EKLESI, CZTERDZIEŚCI KOŚCIOŁÓW, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 170 w. ku pfn.-zach. od Konstantynopola; 28,000 m. Przemysł rolniczy i handel produktami rolnictwa.

KIRKWALL, M. w Szkocyi, stoł. hrab. Stewartry, Orkney i Shetland, na pfn.-wsch. wybrzeżu wyspy orkadzkiej Pomona. Port i przystań, obronne twierdzą; katedra gotycka, komora celna, komunikacja statkami parowemi z Leith, Aberdeen, Wick i Lerwick; 2,193 m.

KIRLIBABA, MARIENSEE, W. w Galicyi, obw. Czarnowieckim, o 5 w. od Valie-putny, z kopalnią ołowiu i srebra. Powyżej tej włości leżą obszary romantycznie zwane Łuczyna, i tylko do wypasu stadu skarbowych służące.

KIRN, M. w Prusach, w prow. Renu, o 61 w. ku pfd. od Konblenz, nad Nahe i Kahnubach; 1,703 m. Eksploatacja węgla i ałunu; garbarnie, olejarnie i papiernie.

KIRKEMUIR, KILLAMUIR, Mm. w Szkocyi, o 6 w. ku pfn.-zach. od Forfar; 4,966 m. Czynane bar-

dzo fabryki płótna, zajmujące około 3,000 robotników.

KIRSANOW, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Tambowskiej, o 9 w. od Tambowa, nad rz. Pursawką. Posiada 5 kościołów, 2 szkoły i liczy 3,700 m.

KIRSNA, mała rz. w król. Polskim. Wypływa z jeziora przy mieście Łoździejach, wpada do Szeszupy pod Borowszczyzną i Santoką; jest bardzo mulista.

KIRSZEHER, 1) sandżak w Turcyi azjatyckiej, na pfn. Karamanii. Między paszalikami: Sivas i Anatoliją z jednej, a sandżakami: Akszeher i Nigdeh z drugiej strony. Zamieszkany w większej części przez Greków. 2) M. stoł. powyższego sandżaku, na pr. brz. Kizil-Ermak.

KIRTHIPOUR, KYRTIPOUR, M. w Indostanie, o 8 w. ku pfd.-zach. od Catmandou; 6,000 m.

KIRTON, KIRKDOWN, M. w Anglii, o 26 w. ku pfn. od Lincoln; 1,803 m. Dom poprawczy.

KIRTORF, M. okręgowe w ks. Heso-Darmstadtzie, nad Kleinbach; 1,321 m.

KIRYŁOW, M. pomiędzy trzema jeziorami gub. Nowgorodzkiej. Posiada 15 kościołów, szkołę duchowną, 2 świeckie, i liczy 3,000 m.

KISAMOS, M. w Turcyi europejskiej, na pbrzeżu pfn. wyspy Kandyi, o 31 w. ku zach. od Kanei.

KISSER, wyspa w Malezyi holenderskiej, ku pfn.-wsch. od Timor, na archipelagu Sunda.

KISSI, KISSEY, M. w Gwinei Wyższej, na pbrzeżu Sierra-Leone, o 90 w. ku pfn.-wsch. od Fretown; 1,000 m.

KISSINGEN, powiat i M. w Bawarii, na l. brz. Saali. Urząd górniczy, saliny; 1,213. Źródła mineralne, nader uczęszczane.

KISSOVO, OSSA u starożytnych, góra w Grecyi, w Liwadii, ku pfn.-wsch. od Laryssy. Na tej to górze znajduje się dolina Tempe.

KISZENIEW, M. w Cesar. Rosyjskim, w Bessarabii, nad Bugiem, o 1,693 w. ku pfd.-zach. od Petersburga, a 4,418 od Moskwy. Trybunały kryminalny i cywilny. Stolica eparchii wschodnio-katolickiej, i eparchii ormiańskiej Nachiczewanu i Bessarabii. Szkoły, gimnazjum, seminaryum; przemysł rękodzielniczy.

KISZKOWN, M. w Prusach, w Wielkim Księstwie Poznańskim, w rejencji Bydgoskiej, położone nad rz. Małą Wełną. Posiada kościół katolicki i liczy 390 m.

KISZM, HISZEM, wielka wyspa, w zatoce Perskiej, u ciąsniny Ormus. Otoczona skałami koralowymi; wydaje w obfitości zboże, daktyle, baweł-

nę, wino z jagodami bez pestek; doznaje przecież braku słodkiej wody. Na wybrzeżach znaczny poziom pery; 15,000 m. M. t. n., stoł. powyższej wyspy, liczy 4,000 m. pochodzenia arabskiego.

KISZTEWER, M. w Indostanie, stoł. małego księstwa t. n., o 200 w. ku pñ.-wsch. od Lahory.

KISZUTZA, rz. w komitacie węgier. Trenczyn, uchodząca z pr. str. do Waag.

KITAJGRÓD, Mm. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Podolskiej, powiecie Kamienieckim, nad Tarnawą, przy jej ujściu do Dniestru. Posiada obfite lasy, kamień wapienny i ciosowy, na górze blisko miasta leżącej niezmierną wykopując ilość muszli.

KISIELIN, Mm. w Cesar. Rossyjskim, w gubernii Wołyńskiej, pow. Włodzimirskim; posiada klasztor Karmelitów, który ożywia tę pępową okolicę; calkiem z drzewa zabudowane.

KITTERY, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Maine, w hrab. York, o 67 w. ku pñd.-zach. od Portland, nad zlewem Piscatequa; 2,435 m.

KITSEE, ob. KOPCZANY.

KITSERA, gałęz Karpatów, w komitacie Neutara, pomiędzy Miara i Skalicz.

KITZBICHL, KITZBÜCHEL, M. w Tyrolu, w cyr. Poniżej Inn, na pr. brz. Wielkiej Achen. Kopalnie miedzi, srebra; 1,730 m.

KITZINGEN, M. w Bawarii, nad Menem. Władze powiatu, szkoła; hamernia miedzi, fabryka prochu i farb malarskich; kopalnie wapienia i łomy kamieni; 4,850 m.

KIZIL, 1) Kizil Ermak, najznaczniejsza rz. w posiadłościach tureckich w mniejszej Azji, powstająca z połączenia dwóch rz. pomniejszych; uchodzi do mr. Czarnego dwoma ramionami, poniżej Bafra, a na pñ.-zach. zatoki Samsum. 2) K.-Ouzen, rz. w Persyi, w prow. Irak-Adżemi, uchodzi do mr. Kaspijskiego, na wsch. Reszt, ubiegłszy mil franc. 120, w kierunku zmiennym i krętym.

KIZLAR, M. w Cesar. Rossyjskim, na Kaukazie, nad rz. Terek. Posiada 11 kościołów, szkołę świecką; liczy 1,620 domów drev. z 6,700 m.

KLAAWATER, GRIQUA, M. w Afryce angielskiej, w Hottentocy, w krainie Koronasów, o 800 w. ku pñ.-wsch. od Kapu, w pobliżu Orange; 1,200 m.

KLADRAU, KLADRUBY, M. w Austrii, w Czechach, o 22 w. od Pilzna, w pobliżu Strzybra; 1,119 m. W okolicach eksploatacja węgla, ołowiu, żupków i kamienia ciosowego. Zamek, starodawne opactwo.

KLADZKO, KŁODZKO, KOŁODZKO, GLATZ, M. w Prusach, nad Nissą, na pñd. od Wrocławia.

Twierdza, arsenał, koszary, szpital, gimnazjum. Kilka fabryk, handel korzeniami, płótnem i skórą; 8,200 m.

KLAGENFURT, 1) cyrkuł w Austrii, w Illirji w księst. Karniołi; graniczy ze Styryą, między okręgami Lublańskim i Bielańskim. Rozległy 74 mil kw.; liczy 180,000 m. 2) M. stoł. powyższego cyrku., nad rz. Glan, i w bliskości jeziora Worth. Biskupstwo, zamek, gimnazjum, szkoła normalna, muzeum. Kilka fabryk sukna, wyrobów jedwabnych, wstążek, blejwasu; 11,900 m.

KLATOWY, 1) cyrkuł w Austrii, w Czechach, rozległy 45 mil kw.; liczy 180,070 m., zajmujących 7 miast, 19 miasteczek i 642 wsi. 2) M. tamże, o 106 w. ku pñd.-zach. od Pragi, nad odnogą rz. Rasenbach. Gimnazjum, fabryki sukna, źródła mineralne; 5,532 m.

KLANE, M. w Irlandyi, w hrab. Kildare, w pobliskości Naas, nad Liffley; 1,554 m. Wodociąg wielkiego kanału nad Liffley. Niegdyś opactwo założone w V. stuleciu.

KLAR, KLARA, rz. w Norwegii, otrzymująca przecież powyższą nazwę po przebiegu granicy szwedzkiej, gdzie uchodzi w lanie Karlstad i pod M. t. n. do jeziora Wener.

KLASNO, W. w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o 1/4 mili od Wieliczki. Liczna tutejsza gmina żydowska kupiectwem wyłącznie się zajmuje.

KLAUSENBURG, KOŁOSZWAR, M. w Austrii, stolica Siedmiogrodu i żupanstwa t. n., o 550 w. ku pñd.-wsch. od Wiednia, na l. brz. Kis-Szamos. Ludność 16,500 m. Siedlisko rządu gubernialnego, miejsce zgromadzenia stanów prowincjonalnych księstwa. Rezydencja nadintendenta Socynianów Siedmiogrodzkich. Wyższa szkoła katolicka księstwa czyli liceum akademickie; kolegium szlacheckie, kolegium pijarskie. Archiwa starodawnego klasztoru Kołomonaster; szpital, dom pracy, fabryki sukna. Z pomiędzy budowli odznacza się starodawna katedra, dokończona w 1414. r. i cytadela także bardzo dawna.

KLAUSENTHAL, twierdza w Tyrolu, w cyrkule Poniżej Inn, na pñ.-wsch. Inspruka, nad jeziorem Achen.

KLAUSTHAL, M. w Hanowerze, okr. kopalnianym Harz, o 75 w. ku pñd.-wsch. od Hanoweru, w pobliżu źródła Innersty. Ludność 9,070 m., a z Mm. Cellerfeld, od którego jest oddzielone tylko strumieniem; 13,250 m. Stolica dystryktu kopalń i kuźnie. Gimnazjum, szkoła leśna, szkoła górnicza, zbiór minerałów i medali. Liczne kopalnie ołowiu, srebra, miedzi, żelaza, z tych Karo-

lina i Dorota, lubo najmniej zamożne niż dawniej, są jeszcze najobfitsze. Dochód z tych dwóch kopalni, od 1709. do 1807. roku, obrachowano na 7120706 talarów. Robotników zaś użytych bywa 3000 ludzi. O 2 w., nad Innerstą, jest fryszerka Franken-Scharnen co do żelaza i srebra; zajmuje ona 2000 robotników i wydaje corocznie 15500 mark srebra; z pomiędzy budowli, dom dyrektora jeneralnego zbudowany w r. 1726. jest uważany za najpiękniejszą budowlę w Harzu.

KLECK, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Mińskiej, o 8 mil od Słucka. Klasztor Dominikanów. Wokolicy znajduje się piękne wiejskie ustronie z ogrodem, Radziwiłłmonty, należące do Radziwiłłów.

KLECKO, M. w Prusach, w rejen. Bydgoskiej, powiecie Gnieźnieńskim. Położone między jeziorami, o 15 w. ku pñ.-zach. od Gniezna. Posiada kościoły: katolicki i ewangelicki, synagogę, liczy 1,151 m.

KLECZEW, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Konińskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa, kilka warsztatów tkanin bawełnianych; 201 domów, 1,761 m. (981 żydów). Odległe od M. pow. 21 w., od Warszawy 241 w. Targi 2 tygodniowe, jarmarków 11 do roku.

KLEEBRONN, Mm. w Wirtembergskim, w okr. Neckary; 1,371 m. Bardzo starodawny zamek warowny Magenheim, jeden z najciekawszych i najpiękniej zachowanych w królestwie, na górze Michelsberg po nad miastem wybiegł. Dawny kościół Ś. Michała, cel licznych pielgrzymek.

KLEINENBERG, M. w Prusach, w rejen. Mindeńskiej; okr. Büren; 1,017 m.

KLENOWITZ, Mm. w Austrii, w Morawii, w cyrk. Ofomunieckim; 500 m.

KLEWAŃ, Mm. w Ces. Rossyjskim, w gubernii Wołyńskiej, pow. Łuckim, nad rz. Stubeł. Otoczony murami; zamek starożytny. Szkoła powiatowa i gimnazjum.

KLIAZMA, rz. w Ces. Rossyjskim, uchodząca z l. brz. do Oki. Wybiega w gub. Moskiewskiej, a uchodzi na granicy gub. Niżno-Nowgorodzkiej, powyżej Korbatowa. Przyjmuje kilka pomniejszych rzek do siebie.

KLIFDEN, M. w Irlandyi, w hrab. Galway, nad zatoką Ardbear; 290 m. w 1821. r. Miasto w nowszych czasach założone. Port dobry, handel owsem, jęczmieniem i śledziami.

KLIFFE, W. w Anglii, w hrab. Kent, o 8 w. ku pñ.-zach. od Rochester; 832 m. Niegdyś stolica arcybiskupów Kanterberyjskich.

KLIFFORD, W. w Anglii, w hrab. Hereford, o 4 w. ku pñ. od Hay, na l. brz. rz. Wye; 807 m. Rozwaliny starożytnego zamku hrabiów Klifford.

KLIIMEC, W. w Galicyi, w obw. Stryjskim, na samej granicy Węgierskiej, z butą żelazną, urzędem pocztowym i przedkomórką celną.

KLIMONTÓW, M. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. i okr. Sandomierskim, kościół parafialny, klasztor Dominikanów; 120 domów (22 mur.) z 1,612 m. (1,047 żydów). Odległe od M. pow. 21 w.; targ tygodniowy, 16 jarmarków do roku.

KLIMOWICE, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Mohilewskiej. Położone nad Kolinicą, o 129 w. ku wsch.-pñd. od Mohilewa, nad Dniestrem. Posiada kościół, szkołę świecką, i liczy 1,900 m.

KLINGENBERG, M. w Bawarii, na pr. brz. Menu, o 23 w. ku pñd. od Aschaffenburga, u stóp góry pokrytej winnicami; 850 m. Zbiór wina, handel drzewem.

KLINGENMÜNSTER, Mm. w Bawarii, nad Klingebach; 1,494 m. W pobliżu gruzi miasteczka Landeck.

KLINGENTHAL, W. we Francyi, w dep. Niższego Renu, o 23 w. ku pñ.-zach. od Schelestadt; 500 m. Królewska fabryka pałaszy, fabryka narzędzi rolniczych i nożownictwo, kuźnice miedzi.

KLINGNAU, Mm. w Szwajcarii, w kantonie Argowii, nad rz. Aar; 1,142 m.

KLIHPHAUSEN, M. w Saksonii, o 10 w. ku pñ.-zach. od Drezn; 381 m. Zamek książąt Reuss-Kostritz. Owczarnia merynosów, najdawniejsza i najpiękniejsza w królestwie.

KLISSON, M. we Francyi, w dep. Niższej Loary, w okr. i o 24 w. ku pñ.-wsch. od Nantes, nad rz. Sèvre-Nantaise, przy ujściu Moyny; 2,759 m. w r. 1841. Stoł. okręgu. Rękodzielnie płócien, chustek, papierne, handel zbożem. Piękne rozwaliny zamku panów Klisson, niegdyś nawet warownia wzniesiona w XIII. wieku, zburzona przez wojsko księcia Mayence. Grobowiec rzeźbiarza Lemota. Prawie zupełnie spustoszone w czasie wojen Wandejskich. Miejsce urodzenia konetabla Klisson.

KLIWIA, CLAVE, M. w Prusach, prowincji Nadreńskiej, obw. rejen. Düsseldorfskiej. Siedlisko władz okręgowych, sądów pokoju i ziemskiego, zamek, starożytności rzymskie. Fabryka sukna, wyrobów bawełnianych i lnianych, garbarnie i t. p.; 8,027 m.

KLOACHNABANE, góra skalista w hrab. szkockim Kincardine, wyniosła 2370 stóp nad powierzchnią morza.

KLOBAUK, KLOBUK, 1) Mm. w Austrii, w Morawii, w cyrk. Bern, na pfd. od Sławkowa; 1,580 m. 2) M. tamże, cyrk. Hradiszce; 2,400 m.

KLOBUK, M. obronne w Bośni, na pfn. od Catara, na pr. brz. rz. Tribiniszica.

KLOGHER, M. w Irlandyi, w hrb. Tyrone, o 22 w. ku pfd.-wsch. od Omagh; 14,903 m. w 1821. r. Stof. dyecezyi biskupstwa anglikańskiego, należącego do arcybiskupstwa Armagh i Klogher. Od niego pochodzi także nazwa biskupstwa katolickiego założonego przez Ś. Patryka w V. stuleciu, którego stolicą jest dzisiaj Karrickmakross. Dawniej miasteczko parlamentowe Irlandyi.

KLONARD, W. w Irlandyi, w hrb. Meath, o 18 w. ku pfd.-zach. od Trim, blisko Boyne; 3,522 m. w r. 1821. Rozwaliny sławnego opactwa założonego przez Ś. Tiniana. Niegdyś znakomite miasto i stolica biskupstwa, przyłączonego w XII. wieku do biskupstwa Meath.

KLONDALKIN, W. w Irlandyi, w hrb. Dublińskim, o 4 w. ku pfn.-wsch. od Rathcool, blisko wielkiego kanału; 1,778 m. w r. 1821. Wielka prochownia.

KLONES, M. w Irlandyi, w hrabstwie Monaghan, w pobliżu kanału Ulster; 2,381 m. w r. 1831. Stacja policyjna. Handel znaczny płótnami, zbożem, lnem i żywnością. Niegdyś opactwo Augustyanów.

KLONFERT, W. w Irlandyi, w hrb. Galway, i o 70 w. ku wsch. od M. t. n., blisko Shannon; 149 m. Stolica jednej z dyec. połączonych biskupstw anglikańskich Kilaloe-Killfenora-Cionfert i Killmacduagh. Stolica połączonych biskupstw katolickich Klonfert i Killmacduagh, założonych w VI. wieku.

KLOPPINBURG, M. w księst. Oldenburgskim, w okr. t. n., o 32 w. ku pfn.-zach. od Oldenburga, na pr. brz. Soeste; 927 m.

KLOSTERGRAB, HROB, M. w Czechach, w okr. Litomierzyskim; 840 m.

KLÖSTERLE, KLASZLEREIZ, M. w Czechach, w okr. Zatecz, nad rz. Egrą; 1,100 m.

KLOSTERNEUBURG, M. w Austrii dolnej, o 11 w. ku pfn. od Wiednia, nad Dunajem; 3,800 m. Słynne kolegium Augustyanów, z powodu swęj budowy, pomników i grobowca Ś. Leopolda. Ma bibliotekę z 20,000 tomów, szkołę geografii, zbiorę przedmiotów sztuk i umiejętności. Kolegium Mechitarystów ormiańskich, warsztaty flotylli nad Dunajskiej. Kwatera batalionu pontonierów. Zbiór win słynnych, rafinerie cukru i fabryki koronek.

KLÖTZE, Mm. w Prusach, rejen. Magdeburgska, nad rz. Pörnitz; 1,530 m.

KLOWELLY, W. w Anglii, w hrb. Devon, o 6 w. ku wsch. od Harlland, nad odnogą Barnstable; 907 m. Mały port rybacki. Rybołówstwo śledzi bardzo znaczne w tych stronach.

KLOYNE, W. w Irlandyi, w hrb. Kerk i o 25 w. ku wsch. od M. t. n.; 1,227 m. w r. 1831. Stolica biskupstwa katolickiego Kloyne i Ross, i stolica jednej z dyecezyi biskupstwa anglikańskiego Kork-Kloyne i Ross. Stacja policyjna; w okolicach są kopalnie pięknego marmuru. Katedra anglikańska bardzo dawna, biskupstwo założone w VI. wieku przez Ś. Kolmana.

KLUCZBOG, KRYZBORK, KREUTZBURG, M. w Prusach, w Szląsku, na pfn.-wsch. od Opola. Dwa kościoły, dom roboczy; 3,000 m. 2) Obwód tamże, mający 9,98 mil kw. rozległości i 23,000 m.

KLUNIE, W. w Szkocyi, w hrb. Perth, o 9 w. ku pfn.-wsch. od Dunkeld; 944 m. Pośrodku jeziora zamek hrabiów Airly.

KLUS, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Solnuroth, w kończynie pfn. wawozu t. n., który przecina pasmo Jura od góry do dołu, i po obu krańcach zewnętrznych jest zawarty bramami, i obronny zamkiem warownym Blauenstein lub Falkenstein, zbudowany w r. 1445., dzisiaj po większej części zniszczony. Kopalnie żelaza, wysokie piece i piękne kuźnie.

KLÜTERT, góra z godnemi widzenia pieczarami, w rejen. pruskiej Arensburg, w pobliżu Gewelsberga. Rzeka Empe płynie u podnóża tejże góry.

KLÜTZ, Mm. w księst. Meklemburgsko-Szweryńskim; 2,260 m.

KLWÓW, M. w król. Polskim, w gub. Radomskiej, pow. i okr. Opoczyńskim. Kościół parafialny, wyrób sukna grubego (kuczbaja) i pończoch; 83 domów; 1,000 m. Odległe od M. pow. 49 w.

KLWYD, mała rz. w Anglii, w księst. Walii, wpadająca do mr. Irlandzkiego, pomiędzy hrb. Denbigh i Flint. Bieg jej wynosi 55 w., przez Ruddlan i St. Asaph. Spławna od Ruddland. Dolina, przez którą płynie, jest najpiękniejszą w kraju Walii (Galles).

KLYNNOG, W. w Anglii (w Walii), w hrb. Karnarvon i o 15 w. ku pfn.-zach. od M. Karnarvon; 1,731 m. Kaplica zbudowana jak mówią przez Ś. Beuno w r. 616., niegdyś miejsce pielgrzymki bardzo uczęszczanej.

KLYTH, W. w Szkocyi, w hrb. Kaithness, o 20 w. ku pfn.-zach. od Wick, nad morzem Niemieckim, w pobliżu przylądka t. n. albo Klyth-Ness.

Półów śledzi; rozwaliny dawniej twierdzy Klyth-Castle.

KEAJPEDA, MEMEL, M. w Prusach wsch., w rejen. Królewieckiej. Port na 300 okrętów, dwie latarnie morskie. Trzy kościoły ewangelickie, jeden katolicki; szkoła przemysłu, teatr. Kilka fabryk; handel znaczny; 8,500 m. Miasto posiada do 20 własnych okrętów.

KEOBUCKO, M. w królestwie Polskim, guber. Warszawskiej, powiecie Wieluńskim, okręgu Czystochowskim. Kościół parafialny. Piękny pałac z ogrodem; stacja pocztowa; 240 dom. (50 mur.); 1,933 m. Odległe od M. pow. 42, a od Warszawy 253 w. Targi 2 tygod., 12 jarmarków do roku.

KEODAWA, M. w król. Polskim, guber. Warszawskiej, powiecie i okręgu Łęczyckim. Położone przy trakcie z Warszawy do Poznania wiodącym; posiada kościół parafialny, kościół Karmelitów trzewickowych, stację pocztową, fabrykę wyrobów lnianych. Liczy 197 dom. (18 mur.); 2,240 m. Odległe od M. pow. 21, od Warszawy 145 1/4 w. Targi 2 tygodniowe, 8 jarmarków do roku.

KEODNICA, 1) rz. uchodząca z pr. str. do Odry, w Szląsku prus., w rej. Opolskiej. Wybiega na granicy Szląska, Krakowa i król. Polskiego, a uchodzi pod Kosel. 2) Kanał Kłodnicki, łączący tamże rz. Kłodnicę z Odrą. Długi mil 7, nader ważnym jest dla zakładów górniczych i hutniczych Wyższego Szląska, z powodu przewozu węgla kamiennych.

KEUCKA WÓŁKA, W. w królestwie Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Opoczyńskim. Posiada wielki piec w niedźnym stanie i kilka ognisk kuźniczych potrzebujących naprawy. Wody w lecie brakuje.

KNARESBOROUGH, Mm. w Anglii, w hrb. York (West-Riding), nad Nidd; 6,253 m. Ważne wyroby płóciennicze. Zwaliska twierdzy starodawniej, w której był osadzony Ryszard II. po swoim straceniu. Wysła 2 deputowanych.

KNESSELAERE, Mm. w Belgii, w Flandryi wsch., o 26 w. ku zach. od Gandawy; 3,853 m. posiada 350 warsztatów tkackich, wyrabiających płótno.

KNIGHTON, TREF-Y-CLAWDD, Mm. w Anglii, w Radnor (w Walii), o 11 w. ku pfn. od Prestcigne, nad Temę; 1,259 m. Handel wełną.

KNIN, M. w Austrii, w Dalmacji, o 66 w. ku wsch. od Zara, nad Kierka. Cytacla.

KNIPHAUSEN (Włości), udzielne posiadłości w W. Ks. Oldenburgskim. Rozległości 0,82 mili kw. Ludność 3,106 m. Dzielą się na 3 parafie: Fedderwarden, z zamkiem Kniphausen, rezydencja

hrabiów Bentinck; Sengwarden i Accum. Niegdyś posiadłości Cesarstwa Niemieckiego w r. 1807. przyłączone do Holandyi, a w r. 1814. do W. księstwa Oldenburgskiego. Mocą układu w Berlinie z 8. czerwca 1826. r. postanowiono, że hr. Bentinck jest posiadaczem jak za cesar. Niemieckiego tych włości, lecz supremacya nad nimi jest w ręku W. ks. Oldenburgskiego.

KNITTELFELD, M. w Austrii, w Styrii, o 12 w. ku pfn. od Judenburga, na l. brz. Mur; 1,100 m. Czynny wyrób stali, gwoździ, nożownictwa, kós.

KNITTLINGEN, M. w królestwie Wirtembergskim, w cyr. Nekary, o 2 w. ku pfn.-zach. od Maulbronn, na granicy Badenu; 2,323 m. Według podania tu ma być miejsce urodzenia słynnego doktora Fausta.

KNOBEN, mała duńska wyspa w Kategacie, na wsch. Anholt.

KNOCKTOPHER, W. w Irlandyi, o 16 w. ku pfd. od Kilkenny, przy spływie Nory; 1,145 m.

KNONAU, W. w Szwajcaryi, w kant. Zurich, stof. okręgu t. n., o 17 w. ku pfd.-zach. od Zurich; 593 m. Tkactwo bawełniane i jedwabne.

KNOX, cztery hrb. t. n. w Stanach Zjednoczonych Ameryki pfn.

KNOXVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w państwie Tennessee, hrab. Knox, na pr. brz. Holston, w pobliżu uj. tejże do rz. French-Broad; 2,500 m.

KNUTSFORD, Mm. w Anglii, o 35 w. ku pfn.-zach. od Chester; 3,599. Garbarnie, przedziałnie uci do szycia.

KNUTSTORP, W. w Szwecyi, w lanie Malmö, w pobliżu Helsingborga. Miejsce urodzenia sławnego Tycho-Brahe.

KNYSZYN, Mm. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Grodzieńskiej, powiecie Białostockim, na pfd. jeziora Czechowizna. Dwa kościoły, 247 domów.

KOA, rz. w Portugalii, w prow. Beira, spływa z lew. brz. do Duro, o 8 w. ku pfn. przy Torre de Moncorvo. Bieg jej wynosi 120 w. przez Sabugal i Almeida.

KOALS-NAUGHTON, W. w Szkocyi, w hrb. Klackmanan, o 5 w. ku pfn.-wsch. od Aloa. Rękodzielnie znakomite kołder i płócienn.

KOARRAZE, W. we Francyi, w dep. Basses-Pyrenées, w okr. i o 17 w. ku pfd.-wsch. od Pau; 2,314 m. Rękodzielnie płóciennicze; piece wapienne i cegielnie. W pobliżu jest zamek, w którym się wychowywał Henryk IV.

KOARY-ALVELLOS, M. w Brazylii, w prow.

Rio-Negro, nad wielką rzeką t. n., w pobliżu jej ujścia do prawego brzegu rzeki Amazonki.

KOBADONGA, W. w Hiszpanii, w prow. Asturii, o 15 w. ku pñ.-wsch. od Kangas de Onis. Niedgdyś sławne opactwo.

KOBBE, M. w Nigrycyi, stol. Darfuru, o 580 w. ku zach.-pñ. od Sennaar; 6,000 m. Jeden z głównych punktów handlu wewnętrznego w Afryce.

KOBELIANKI, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Połtawskiej. Zbudowane przy uj. rz. Kobelickiej do Worskły. Posiada 10 kościołów szkołę; liczy 9,000 m.

KOBEL, MARK K., Mm. w Hessen-Kassel, w okręgu Hanau; 1,211 m. Wyroby pończoch.

KÖBEN, M. w Prusach, w rejencji Wrocławskiej, nad rz. Odry; 1,120 m.

KOBERNDORF, KABOLT, M. w Węgrzech, kom. Szopronskim (Oedenburskim), o 17 w. ku zach.-pñ. od Szopronu; 1,540 m. Wyroby ze słomy, ulów i t. d. Źródła żelazne kwasowate.

KOBHAM, W. w Anglii, w hrab. Kent, o 8 w. ku zach. od Rochester; 732 m. W kościele piękne pomniki starożytnej rodziny lordów Kobham.

KOBI, nazwisko step i pustyni w Azji, na centralnych górach Azji, w pañ. Chińskim; położonych między 80° a 90° dług. zach. i między 43° a 48° szerokości północnej. Wysokość wzgórzy nie przechodzi 700 sążni.

KOBLENC, 1) rejencya w Prusach, w prow. Nadreńskiej, między rejencyami Kolońską, Akwizgrauską i Tryerską, Bawarskim Półcią, Westfalią, Nassau i ks. Hessko-Darmstadtzką. Rozległa 109 mil kwadr. Ludności w r. 1837: 461,907 m. W części pñ. wznosi się góra Hundsrück, a w str. pñ.-zach. wzgórze Eifel. Główna rz. Ren. 2) Koblenz, M. nad Renem i Mozellą, stol. powyż. rejencyi. Twierdza, siedzisko władz rządowych, zakłady naukowe, zbiory przedmiotów sztuki i starożytności; żegluga i handel; 17,787 m. Miasto bardzo starodawne, tu się odbywało koncylium w r. 860. Miejsce urodzenia księcia Metternicha.

KOBRANA, Mm. w Hiszpanii (w król. Leon), w prow. i o 24 w. na wsch. od Villafranca, pomiędzy Boeza i Sil, na pñ. od pasma gór którym nadała nazwę.

KOBRE, KANDAD DEL KOBRE, Mm. na wyspie Kuba, stolica jurydyki, t. j. w Departamento-Orientale; 2,661 m. w r. 1841., z których 614 białych, 1,052 wolno-kolorowych i 995 niewolników. Uprawa i zbiór kawy.

KOBYRŃ, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Grodzieńskiej, stol. powiatu t. n., na wsch. od Brze-

ścia Litewskiego. Cztery kościoły, 548 domów, dwie szkoły; 6,000 m.

KOBURG, M. w Europie środkowej, stołeczne księstwo saskiego Kohnrg-Gotha; 9,300 m. Rezydencya władcy i władz centralnych Księstwa; trybunał najwyższego i konsystorza, gimnazjum z obserwatorium i biblioteką; szkoła wyższa dla panien. Fabryki płótna, porcelany, jubilerstwa, garniarstwa, blicharnie, farbiarnie, browary. W okolicach piękny zamek Rozenau.

KOBYLANKA, W. w Austrii, w Galicyi, w obwodzie Jasielskim, o milę od Gorlic; miejsce nabożnych pielgrzymek z kościołem w r. 1701. wystawionym. Mieszkańcy po większej części garniarze.

KOBYLIN, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej, powiecie Krotoszyńskim. Położone nad Rzedzią albo Radecą; posiada 2 kościoły katolickie z klasztorem, kościół ewangelicki; liczy 2,236 m.

KOCCAGLIO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, w gubernii Medyolańskiej, o 18 w. ku zach. i w okręgu Brescia; 1,800 m.

KOCHAWINA, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Stryjskim, o 3 mile od Stryja. Miejsce wielkich odpustów.

KOCHEL-SEE, jezioro znaczne w Bawaryi, w powiecie Tölz, wzdłuż traktu z M. Tölz do Insbruku.

KOCHEM, M. w Prusach, w rejencji Koblenckiej, nad rz. Mozellą; 2,470 m.

KOCHEN, OBER KOCHEN, Mm. w król. Wirtemberskim, w obw. Jaxty, przy źródłach Kocher; 1,035 m. Fabryki garniarstwa. 2) Unter Kochen, W. w król. Wirtemberskim, w obwodzie Jaxt, nad Kocher; 922 m. Kuźnice, i prochowinie.

KOCHER, dopływowa rz. Nekarj w król. Wirtemberskim, wybiega pod Niższym i Wyższym Kochen, w cyrkule Jaxty, a uchodzi pod Kochendorf, naprzeciw Wimpfen. Źródła ma w Alpach, w małej odległości od Brenz, spływa do Dunaju. Bieg jej 195 w. Ważne splawy.

KOCHHEIM, M. w Prusach, w prowincji Renu, stol. okręgu t. n., o 4 w. ku pñ.-zach. od Koblenz; 2,462 m. Fabryki sukna, skór, potażu.

KOCHINCHINA, po łacinie COCHIN-SINA, po portugalsku COCHIN-CHINA, ANNAM POŁUDNIOWY u geografów, jeden z trzech wielkich podziałów politycznych i administracyjnych królestwa t. n. Stolica Hué. Leży pomiędzy 10° i 19° 30' szer. pñ. Graniczy na pñ. z Tonkinem, na zach. z Laos i Kambodżą, na pñ. i wsch. z nr. Chińskim. Rozległość jej ma wynosić 192,990 w. kw. Lu-

dnosc 2,000,000, z których 100,000 chrześcian. Kraj bardzo górzysty; granicę od Laos stanowią masy ogromne gór, które się zdają zniżać ku wsch. przez piątrowania, których ostatnie tworzy pasmo znaczniejsze okalające pobrzeże w całej długości od przykładu St. James do Tonkinu. W ogólności pobrzeża są wyniosłe, lubo nie widać tam znacznych zatok, tworzą jednakże wiele portów, pomiędzy którymi można policzyć do najpiękniejszych i najlepszych ze znanych mianowicie Fuyen i zatoki Turon. Główniejsze przyładki są: St. James, Padaron, Avarella i Turon. Rzeki mało znaczne. Klimat zdrowy, susza panuje w epoce wiatrów pñ.-zach., deszcze padają od października do marca. Kraj dość żyzny w dolinach. Główne płody są: cukier, jedwab i bawełna; ryż nie wystarczający na potrzebę; cynamon, herbata, mais, ignamy, orzechy kokosowe i arek, ananasy i melony w wielkiej obfitości i wyborne, drzewo aloesowe. Ziemia nie jest bogatą w użyteczne kruszce, jednakże mniemają iż zawiera kopalnie srebra i cyny. Główne artykuły wywozu stanowią: cukier, jedwab, bawełna, cynamon. Nazwisko Kochinchiny wprowadzone do Europy przez Portugalczyków, którzy pierwsi zwiedzili pobrzeża tego kraju, jest przekręceniem dawnego jej nazwiska Ko-Tschen-Tsching. W języku anamitańskim ten kraj nazywa się Tong-Traoing albo kraj środkowy, dla odróżnienia od Tong-Ngoai albo kraj zewnętrzny, którym mianują Tonkin. Kochinchina pierwotnie podlegająca Chinom składała od II. do XV. stulecia oddzielne królestwo, hołdujące jednakże wspomnianemu państwu. Zawojowana przez królów Tonkinu około 1471. r. przez długi czas była częścią królestwa Anam, któremu tylko hołdowała, gdy nakoniec stała się niezawisłym królestwem około końca zeszłego wieku. Odtąd jej władcy podbili Tonkin.

KOCHINCHINA, cesar. Anam, państwo w Azji wschodniej, na półwyspie Indo-Chińskim; stolica Hué. Ten kraj mało znany i który zawiera dawne królestwa Kochinchiny i Tonkinu i część Kambodży, leży pomiędzy 8° 25' i 23° szer. pñ. Graniczy na pñ. z Chinami (z prow. Kuang-Toung, Kouang-Si i Youn-Nan), na zachód z Laos i Siamem, na pñ. i zachód z odnogą Siamską i nr. Chińskim, gdzie leżą należące do niego wyspy, z których znaczniejsze są: Poulo-Kondor, Poulo-Ubi, Paracels i Poulo-Cieer-de-Mer. Powierzchnia wynosi 534,000 w. kw. Ludność 7,500,000 m. Kraj niski i płaski w Tonkinie i Kambodży, górzysty w Kochinchinie. Pobrzeża sterczące ale nie mają zna-

cznych zatok, oprócz w Tonkinie; wyniosłe i skaliste w Kochinchinie, gdzie tworzą mnóstwo portów, niektóre liczone są do najpiękniejszych w świecie. W Kambodży i w Tonkinie jest rzek wiele, z których znakomitsze są May-Kouang albo rzeka Kambodża, Saigoun i Songlea albo rzeka Tonkin. Klimat zdrowy, upały wielkie panują w Tonkinie i Kambodży. Dwie są pory, suszy i deszczów. Ostatnie trwają od końca maja do września w Tonkinie i Kambodży, przeciwnie zaś od końca października do marca albo podczas wiatrów pñ.-wsch. w Kochinchinie. Tyfony albo uragany okropne mianowicie na pobrzeżach Tonkinu. Ziemia bardzo płodna w nizinach; obszerne lasy znajdują się tylko w Kambodży. Roślinność zwrotnikowa. Pomiedzy użytecznymi płodami są: ryż, mais, ignam, trzcina cukrowa, bawełna, herbata, cynamon, morwy, kokosy, arek, betel, drzewo lakowe, werniksowe, kardamon, sławne drzewo aloesowe albo kalumbale, drzewo różane, heban, drzewo gumiguty; drogocenne drzewa budulcowe w lasach Kambodży; wyborne owoce i w obfitości, mianowicie: ananasy, melony, pomarańcze i litszi. Domowe zwierzęta są: słonie, bawoły, i inne europejskie. Pomiedzy dzikimi: tygrysy, lamparty, niedźwiedzie, nosorożce, małpy, koty dzikie. Z ptaków: pawie i papugi. Jedwabniki stanowią jedną z głównych gałęzi bogactw krajowych. W ogólności metale są rzadkimi, wyjąwszy w Tonkinie. Anamitanie, Kambodżanie, Tsiampowie i Mogowie, są to cztery główne pokolenia pierwotne tego państwa; obcymi są Chińczykowie, Malajczycy i mała liczba Europejczyków. Anamitanie stanowią ludność Kochinchiny i Tonkinu, to jest główną masę ogólnej ludności. Ten lud pochodzenia Mogolskiego, podobny z rysów do Chińczyków, różni się jednakże wieloma cechami odrębnymi. Ich język również z Chińskim spowinowacony jest jeszcze bardziej odmiennym jak powierzchowność. Kambodżanie, w dawnym królestwie teje nazwy, zbliżają się do Siamczyków przez charakter fizyczny, i mówią dialektem Anamitańskim. Tsiampowie składający ludność starożytnego królestwa Tsiampa, położonego na granicy południowej Kochinchiny, mówią także dialektem właściwym Anamitańskim. Mogowie, żyjący w stanie dzikim, w górach oddzielających Kochinchinę od Laos, zdają się być resztą pierwotnej ludności tego kraju. Chińczykowie składają prawie wyłącznie klasę grabarzy, rękodzielników i kupców w miastach. Niektóre zakłady Malajczyków znajdują się nad odnogą Siamską. Europejczycy

w bardzo szczupłej liczbie, są głównie potomkami Portugalczyków, którzy osiedli w miastach stałego ladu po ich wypędzeniu z Japonii i z półwyspu Malakka na początku XVII. wieku. Od końca zeszłego stulecia kilku francuzów osiadło w tamtejszych miastach i wywierali tam wpływ znakomity. Tolerancja albo raczej obojętność względem wyznań Kochinchńczyków jest taką jak Chińczyków. Nauka Konfucjusza jest religią klas wyższych, ale Buddyzm stanowi wyznanie ogólnej masy ludności we wszystkich prowincjach. Malajczycy są Mahometanami. Religia chrześcijańska zaprowadzona w r. 1615. przez Jezuitów z Makao liczy dziś jak mówią 425,000 wyznawców, którym przewodniczy biskup i misjonarze katolicy z Europy. Oświata Kochinchńczyków w porównaniu z cywilizacją Chińczyków jest na niższym stopniu. Naśladowcy Chińczyków, mieszkańcy Kochinchiny, są po Chińczykach i Japończykach, najoświecenijszymi z ludów Azji wschodniej. Nie mają właściwej sobie literatury i literatura chińska jej miejsce zastępuje. Rolnictwo wszędzie stanowi najgłówniejszą gałąź przemysłu. Głównymi jego płodami są: ryż, zwykłe pożywienie mieszkańców, zbierane w nadmiarze obfitości w Tonkinie i Kambodży jedynie, mais, jarzyny, bawełna wyborowego gatunku, cukier, cynamon, herbata pośledniejsza jak chińska, indygo, tabaka i pieprz. Najpłodniejszą gałęzią hodowania są jedwabniki. Bawoły i woły utrzymują w wielkiej liczbie do prac rolniczych i wywozu; trzoda chlewna, jest także mnóstwo koni masyfnych i pośledniej rasy, prawie bez użytku. Drobin jest w obfitości. Znako- mitemi płodami eksploatacy są: żelazo, złoto i srebro z kopalń Tonkińskich. Rybołówstwo na po- brzeżach i wyszukiwanie gniazd salaganów na wy- spach, zajmują mnóstwo ludności. Co do biegłości w sztukach, Kochinchńczykowie są w tym wzglę- dzie daleko niższymi od Chińczyków. Płody ich najznakomitszych wyrobów stanowią tkaniny ba- wełniane i jedwabne, i przedmioty z laki Tonkiń- skiej. Pomimo tego wyroby broni wojennej, pod przewodnictwem inżynierów francuzkich wyko- nywane, doszły w ostatnich czasach do stopnia doskonałości, której nie dosięgły w Chinach. Nad- zwyczajna obfitość i wartość wielu płodów mo- głyby zapewnić znamenity handel Kochinchinie. Handel wywozowy stanowi cukier, bawełnę, je- dwab, ryż, cynamon, złoto, tkaniny bawełniane wyżej cenione jak Bengalskie, srebro, gum- ma lakowa i gumigutta, guiazda jaskółcze, drzewo aloesowe, heban i inne kosztowne drze-

wa, orzechy, arek, kardamon, pieprz, kość sło- niowa i skóry. Wprowadzają zaś głównie tka- niny, porcelanę i inne płody przemysłu Chińskie- go, cyng i opium, oraz bawełniane wyroby an- gielskie. Jednakże, pomimo że wejście do portów nie jest wzbronione cudzoziemcom, handel zewne- trzny dotąd jest na niskim stopniu rozwoju; jest zaś wyłącznie prawie w ręku Chińczyków i Ma- lajczyków; i jedyne kraje, które utrzymują ciągłe związki handlowe z Kochinchńczykami, są Chiny, Siam i kolonia angielska w Singapore. Porty Hué, Faifo, Quinhone, Phuyen, Nathrang albo Yathrang w Kochinchinie, Kescho w Tonkinie i Saigoun i Kangkoo albo Hatian w Kambodży, są głównymi składami handlu zagranicznego. Różnica natury płodów z różnych części tego kraju przyczynia się do ożywienia wewnętrznego handlu, który się od- bywa za pośrednictwem wód sławnych i kana- łów łączących laguny przybrzeżne. Dochody publi- czne są niewiadome; główne ich źródła stanowią podgłówny, podatek ziemski, pańszczyzny, cło i monopoli na niektóre płody, jak cynamon, kardamon i drzewo aloesowe. Monarchowie Kochin- chiny uznają dotąd zwierzchnictwo cesarzy Chiń- skich, dlatego też Chińczykowie uważają ten kraj jako hołdowniczy ich państwu lubo istotnie jest niezawisłym. Rząd podobny do Chińskiego, jest monarchiczo-absolutny i patryarchalny; monarcha uważany jest za ojca wszystkich poddanych i za pana ich własności. Zarząd jest naśladownictwem Chińskiego. Urzędnicy, których europejczycywie mianują podobnie jak Chińskich Mandarynami, tworzą klasę szlachty. Dawne królestwa Kochin- chiny i Tonkinu i część Kambodży, podbita przez Kochinchńczyków, tworzą trzy wielkie podziały polityczne i administracyjne Cesarstwa. Każda z nich dzieli się na prowincje i okręgi. Od czasu ostatniej rewolucji w Kochinchinie, ten kraj wi- nien jest usiłowaniam sławnego biskupa Adrana, ministra królewskiego, i oficerów francuzkich któ- rzy mu pomagali, organizacją wojskową, która im zapewniła wyższość w tym względzie nad in- nymi krajami Azji środkowej. Wojsko bardzo li- czne nie ma jazdy, lecz przed kilku laty miało 800 słońi. W tejże epoce flota składała się z 200 sza- lup kanonierskich, każda mająca od 16 do 22 dział, ze stu galer (50 do 70 wiosłowych) uzbrojonych małymi działami i z 500 pomniejszych galer po- dobnie uzbrojonych. Główną stacją tej floty jest port Nathrang, przy którym jest wielki arsenał morski. To miasto i wiele innych obwarowane zostały na sposób europejski. We wszystkich częściach

teraźniejszego państwa Kochinchiny albo Anamu, Chińczykowie zaprowadzili osady w ostatnich wie- kach, poprzedzających naszą erę, i utworzyli pier- wiastkowe lenne posiadłości Chin, a następnie ro- zmaite królestwa opłacające haracz temu państwu. Nazwisko Anam (Ngan-Nan u Chińczyków) wła- ściwe początkowo królestwu Tonkinu, przybrała Kochinchina, gdy ten ostatni kraj przyłączony zo- stał do Tonkinu w 1471. r. Od dwóch przeszło wieków Kochinchina składała królestwo oddzielne hołdownicze Tonkinowi, gdy ten wybuchła re- wolucja w r. 1774. zmieniła postać rzeczy i oddał Tonkin podległa monarchom Kochinchiny. W czasie wojen tej rewolucji, traktat przymierza zawarty w Wersalu w r. 1787. r. przez biskupa Adran, za- pewniał królowi Kochinchiny pomoc i protekcję Francji w zamian za ustąpienie części kraju dla założenia kolonii nad zatoką Turonu. W skutku wybuchłej rewolucji francuzkiej traktat ten nie został wykonany, lecz sprowadził do Kochinchiny wielu emigrantów oficerów francuzkich, których talenta dzielnie się przyczyniły do wyniesienia po- tęg monarchów Kochinchiny. W r. 1809. Kambod- ża została w części przyłączoną do cesarstwa Kochinchiny.

KOCHSTADT, M. w Prusach, w prow. Saskiej, o 32 w. ku pld.-zach. od Magdeburga; 1,524 m.

KOCIECA, rzeczka w król. Polskim, wypływa z jeziora grojeckiego w powiecie Włocławskim i w kierunku od pld. ku pñ. przechodząc przez wsie Siemnowo, Sułkówek, Milczynek, pod wsią Zgłowiączką łączy się z rzeczką Zgłowiączką za pomocą wybitych rowów przez właścicieli dóbr. Na tej rzeczce znajduje się tylko jeden młyn, Kła- wisz zwany, lecz i ten czasem tylko mleć może dla braku wody. Bieg ma powolny, głęboka naj- więcej na 6 łokci, a miejscami tylko na pół łokcia. Długość jej przeszło milę wynosi; szerokości ma 4 łokcie, koryto gliniaste i zamulone, obfituje w dro- bne ryby.

KOCIERZÓW, fryszerka w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim. W 1807. r. wybu- dowane tu 2 fryszerki, wydają rocznie od 1800 do 2000 centnarów żelaza kutego.

KOCK, M. w król. Polskim, w gub. Lubelskiej, pow. Lubelskim, nad Wieprzem. Ludność 1,807 m., domów 264, to jest 16 mur., 250 drew.; 1 targ i 4 jarmarki.

KOCKBURNSPATH, W. w Szkocji, w hrab. Ber- wick, o 14 w. ku pñ.-wsch. od Dunbar, nad mr. Niemieckim; 1,143 m. Połów śledzi.

KOCHPEN, W. w Szkocji, o 10 w. ku pñ.-

wsch. od Edynburga, w okr. t. n.; 2,025 m. Eks- ploatacja kamieni wapiennych i węgla. Procho- wnie.

KODEN, M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. i okr. Białskim. Posiada piękny kościół para- fialny, stację pocztową, garbarnię; liczy 286 dom. z 2,495 m. Odległość od M. pow. 35 w., od Warsza- wy 185¼ w. Targi 2 tygodniowe, 2 jarmarki do roku.

KODIGORO, Mm. w pañ. Kościelnym, w delega- cie Ferrary, i o 35 w. ku wsch. od M. t. n., na l. brz. rz. Po di Volano, o 13 w. od mr. Adryatyckiego.

KODYMA, rz. w Ces. Rosyjskim, w gub. Po- dolskiej, uchodzi do Bohu.

KOERVORDEN, M. w Niderlandach, o 35 w. ku pld. od Assen; 3,000 m. M. warowne, wały jego uważane są za arcydzieło.

KOESFELD, M. w Prusach, w rejencji Mün- ster, nad rz. Berkel. Niegdyś twierdza i stolica biskupa Minsterskiego; 3,500 m.

KOETMEN, Mm. we Francji, w dep. Côtes du Nord, w okr. Lannion, w gminie Lezardrieux, nad rz. Trieux, w pobliżu jej ujścia. Piękny port, do- brze zabezpieczony, mogący pomieścić przeszło 12 okrętów liniowych pierwszego rzędu.

KOEUYE, po niemiecku KUEF, W. w Szwajca- ryi, w kan. Bern; 578 m. Starożytny zamek bisku- pów Bazylei.

KOFLACH, Mm. w Austrii, w Styrii, o 27 w. ku zach. od Gratz, nad Gradenbach.

KOFRENTES, Mm. w Hiszpanii (w Walencji), w prow. i o 68 w. ku pñ.-zach. San Felipe, nad rz. Júcar, przy ujściu Kabrieli; 1,600 m.

KOGLES, W. we Francji, w dep. Ille et Villaine, w okr. i o 17 w. ku pñ.-zach. od Tougeres, nad rz. Tronson; 1,400 m.

KOGNE, Mm. w pañ. Sardyńskim, w prow. i o 14 w. ku pld. od Aosty, nad strumykiem t. n.; 1,500 m.

KOHENTAS, prow. Perska; stolica Scheristan. Rozległość 61000 w. kw. Ludność 170,000 m. Równina; cała część południową zajmuje wielka pustynia Sali. Ziemia nie żyzna z powodu braku wody.

KOHISTAN, prow. Perska, między Afganista- nem, Kermanem, Farsistanem, Irak-Adżemi, Tabe- ristanem i Korassanem. Kraj górzysty, w pasmie gór zachodnich. Część zach. kończy się obszerną pustynią.

KOHREN, M. w Saksonii, w cyr. Lipskim, o 14 w. ku pld.-wsch. od Borna, nad Meuss i Rathen- bach; 1,033 m.

KOJDANOWO, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Mińskiej, niedaleko pr. brz. Uzdianki, na trakcie z Mińska do Nieświeża.

KOJETEIN, M. w Morawii, w okr. Przerowskim, na pfn.-zach. od Kromierza, na pr. brz. rz. Morawy; 3,000 m.

KOIMBATOR, COIMBATOR, COIMBATOR, 1) prow. w angielskim Indostanie, prezyd. Madras, na zach. spadku góry Ghat, obfitującej w metalu i drzewo. Uprawa ryżu, bawełny. Obszerność 2230 mil kw.; zamieszkałych do 780,000 m. 2) M. stoł. powyższej prowincji, z 2,000 m.

KOIMBRA, po łacinie **COLIMBRA, CONIMBRIA**, M. w Portugalii, stolica prow. Beiry, o 175 w. ku pfn.-wsch. od Lizbony, na pr. brz. rz. Mondego, przy ujściu Ceira, o 57 wiorst od oceanu; 18,000 mieszkańców. Warownia wojenna obroniona murami, walcąciami się. Stolica biskupa sufragana Lizbony. Uniwersytet jedyny w królestwie, dotąd bardzo bogaty i niegdyś sławny, ma 6 fakultetów, jako to: teologii, prawa kanonicznego, cywilnego, medycyny, matematyki i filozofii. Szkoły klasyczne i specjalne przygotowawcze, pomiedzy innymi liceum zwane kolegium sztuk. Dość piękne zbiory uniwersytetu i biblioteka 40000 tomów, muzea, obserwatorium i ogród botaniczny. Przemysł mało ważny. Rękodzielnie fajansu, płócien, wyroby rogowe, skóry, koszyki, konfitury. Handel owocami a mianowicie wybrnemi pomarańczami. Wiele budowli i przybytków znakomych: pałac uniwersytetu, kościół Ś. Justa, przepyszny klasztor Ś. Klary, kolegium sztuk, przedtem Jezuitickie, dawna katedra, most na rz. Mondego i klasztor Augustyanów, Ś. Krzyż; w pobliżu Quinta das Lagrimas, zamek pięknej Inez de Castro. Miasto bardzo starożytne, należało do Maurów, a następnie było stolicą królów Portugalii. Rezydencja biskupstwa założonego w VI wieku, uniwersytet przeniesiony w 1527. r. z Lizbony, gdzie był założony w 1279. r. To miasto było po części zniszczone przez trzęsienie ziemi w 1755. r.

KOIN, W. w Hiszpanii (w Andaluzji), w prow. i o 35 w. ku pfd.-zach. Malagi, nad rz. Rioseco, przy ujściu Beringuelu; 3,000 m.

KOKABONI, M. w Nigrycji, w Burnu, o 140 w. ku zach. od Kouka, na pr. brz. Yeou. Ludność 5,000 m.

KOKE-NOOR, KOKO-NORE, kraina w Cesar. Chińskim, ku pfn.-wsch. od Tybetu. Nazwę tę przybiera od jeziora które w sobie mieści.

KOKEL, KUKÜLLO (Kis-Nagy), rz. w Austrii, w Siedmiogrodzie, utworzona z Wielkiej i Małej

Kokel, uchodzi do Marosz, o 5 w. ku pfn.-wsch. od Belgradu. Bieg jej 155 w., źródło ma w Karpatach.

KOKELBURG lub **KUKULLOWAR**, 1) komitat w Siedmiogrodzie, rozległy 27 mil kw.; liczy do 85,000 m., zajmujących 1 miasto, 1 miasteczko i 113 wiosek. 2) Mm. główne powyższego komitatu, na l. brz. Małego Kokel, o 72 w. ku pfn.-wsch. od Koloszwaru. Piękny zamek hrabiów Bethlen, i stadniny.

KOKLA, Mm. w Grecji, w dyecezyi Beotii, o 35 w. ku pfd.-wsch. od Libadia. W pobliżu miejsce starożytnej Platea.

KOKOLETO, W. w pań. Sardyńskim, o 15 w. ku pfn.-wsch. od Saony, w pobliżu odnogi Genueńskiej; 1,800 m.

KOKOURA, M. w Japonii, na pbrzeżu pfn. wyspy Kiou-Sou. Warownia i M. handlowe.

KOKSZAGA WIELKA I MAŁA, dwie rz. w Ces. Rosyjskim, uchodzące z l. str. do Wołgi. Wybiegają one pod M. Jarańsk, w gub. Wiatki, a uchodzą na wsch. M. Trzeboksary.

KOKUMONT, Mm. we Francji, w depart. Lot et Garonne, w okr. i o 14 w. ku pfd.-zach. Marondy; 1,676 m.

KOLA, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Archangielskiej, o 519 w. ku pfn.-zach. od Archangiela, przy ujściu Kola, spływie oceanu Lodowatego podbiegunowego; 1,000 m. Handel futrami i rybami; połów ryb bardzo czynny.

KOLAPUR, M. w Indostanie, stoł. okr. t. n. M. wraz z okręgu jest rządzona przez Radzę hołdowniczego Anglii od r. 1818.

KOLAUTSCHEN, KOLOWEC, Mm. w Austrii, w Czechach, w okr. Klatowskim; 863 m.

KOLBERG, KOŁOBRZEG, M. i twierdza w Prusach, w rej. Koźlińskiej, w pobliżu ujścia Persanty. Port, fabryki, znaczna żegluga i rybołówstwo; 9,500 m. Pięć kościołów, szpital, kolegium i kąpiele morskie.

KOLBUSZOWA, Mm. w Austrii, w Galicji, w obw. Tarnowskim, o 3 mile od Ropeczy, z zwałiskami zamku, w 1769. r. zburzonego. Mieszkańcy tutejsi wyłącznie trudnią się stolarstwem, tokarstwem i robieniem drewnianych naczyń.

KOLDING, M. w Danii, na wsch. wybrzeżu Jutlandy, w okr. Ribe, nad odnogą t. n., utworzoną przez Mały Beft; 2,600 m. Dystylarnie, port handlowy. Wywóz zboża, mięsa i słoniny.

KOLDINGHAM, W. w Szkocji, w hrb. i o 15 w. ku pfn.-zach. od Berwicku, blisko m. Niemieckiego

i przykładka St. Abb's-Head; 2,688 m. kościół dawnego klasztoru Benedyktynów, założony w 1098. roku.

KOLDITZ, KOŁODEŻ, M. w Saksonii, stoł. Am-tu t. n., o 39 w. ku pfd.-wsch. od Lipska, na pr. brz. Ćwikawskiej Muldy; 3,246 m. w 1834. roku. Wielki szpital obłąkanych nieuleczonych. Fabryki nader czynne wyrobów pasamoniczych, futrzanych, płóciennictwa i garncarstwa.

KOLEAH, M. w Algierji, o 30 w. ku zach. od Algieru, na l. brz. Chiffa; 2,5000 m. Punkt garnizonowy. Piękne plantacje pomarańcz, granatów i cytryn.

KOLEGNO, W. w pań. Sardyńskim, w prow. i o 8 w. ku zach. Turynu, na pr. brz. rz. Dora-Riparia; 1,800 m. Klasztor Kartuzów.

KOLESANO, M. w Sycylii, w okr. i o 30 w. ku pfd.-zach. od Cefalu, w pobliżu źródeł Roccella; 3,000 m. Stolica okręgu.

KOLESKILL, M. w Anglii, w hrb. Warwick, o 11 w. od Birmingham, nad rz. Kole, przy ujściu téjże do Blythe; 1,885 m.

KOLFORD, M. w Anglii, w hrb. i o 25 w. ku pfd.-zach. od Gloucester; 2,193 m.

KOLIASIN, M. w Ces. Rosyjskim, stoł. pow. t. n., w gub. Twerskiej, o 180 w. ku wsch.-pfn. od Tweru, nad Wołgą.

KOLIMA, COLIMA, terytoryum należne do Meksyku, położone między Xalisco, Mechoacan i Wielkim oceanem. W stronie zach. wznosi się wielki wulkan powyższego nazwania, do 10000 stóp wysokości. Grunt nader żyzny, wydaje bawełnę, kakao, wyborny gatunek liści tytoniowych i żelazo; 40,000 m. M. stoł. t. n., w stronie pfd. wulkanu; z 15,000 m.

KOLINSBURG, M. w Szkocji, w hrb. Fife, o 16 w. od Kupa. Eksploatacja węgla i kamieni wapiennych.

KOLLADO-MEDIANO, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylii), w prow. i o 39 w. ku pfn.-wsch. Madrytu, blisko pr. brz. rz. Manzanares.

KOLLADO-VILALEA, Mm. w Hiszpanii (w Nowej Kastylii), w prow. i o 36 w. ku pfn.-zach. od Madrytu.

KOLLATO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Weneckiej, w delegacie i o 14 w. ku pfn. Udino.

KOLLARES, Mm. w Brazylii, w prow. i o 66 w. ku pfn.-zach. Para, na wyspie, przy ujściu rz. Tocantim.

KOLLEGIO, Mm. w Modenjskim, w gub. i o 15 w. ku pfn.-wsch. Modeny, na l. brz. rz. Panaro.

KOLLERET, W. we Francji, w depart. du Nord; 1,014 m.

KOLLET DE DÈZE, W. we Francji, w depart. Lozère, w okr. i o 30 w. od Florac; 1,329 m. w r. 1841. Eksploatacja antymonu.

KOLLETORTO, Mm. w Neapolitańskim, w okr. i o 15 w. ku pfn.-wsch. od Larino; 3,805 m.

KOLLI, W. w Neapolitańskim, w prow. Terra di Lavoro, w okr. i o 32 w. ku pfn.-wsch. od Pudinonte, blisko Voltarno; 1,313 m.

KOLLI, GLIKOLLI, W. w Sycylii, w okr. i o 4 w. ku pfn.-wsch. od Palermo, na górze t. n. Pałac królewski.

KOLLIN NOWY, M. w Austrii, w Czechach, cyr. Kaurzimski, na l. brz. Laby, o 55 w. ku wsch. od Pragi, nad Labą; 5,753 m. Znaczne szlifiernie korali i granatów.

KOLLEDA, M. w Prusach, w prow. Saskiej, rej. Merseburgskiej, o 55 w. ku zach.-pfd. od Merseburga; 2797 m.

KOLLIO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Medyolańskiej, w delegacie i o 31 w. ku pfn.-wsch. Brescia, na pr. brz. rz. Mella; 1,800 m. Eksploatacja żelaza.

KOLLODI, Mm. w ks. Lukka, o 14 w. ku pfn.-wsch. od Lukki, na l. brz. rz. Pescia-Minore; 1,049 m.

KOLLOREC, W. we Francji, w depart. Finistère, w okr. i o 22 w. ku pfn.-wsch. Châteaulin; 1,308 m.

KOLNO, M. w król. Polskim, gub. Augustowska, pow. i okr. Łomżyński. Kościół parafialny, stacja pocztowa; 276 dom., 3,129 m. (1940 żydów). Odległe od M. pow. 22 $\frac{3}{4}$ w., a od Warszawy 169 $\frac{1}{4}$ w. Targ tygodniowy, 7 jarmarków do roku.

KOLOGNO, Mm. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Medyolańskiej, w delegacie i o 13 w. ku pfn.-wsch. od Bergamo, blisko pr. brz. rz. Serio; 2,500 m.

KOLOKYNA, Mm. w Grecji, w Morei, na pfn. zatoki Kolokythia.

KOLOMBIA, dawna rzeczpospolita Ameryki południowej; stolica Bogota. Ta rzeczpospolita, złożona z dwóch generalnych kapitaństw Katalias i Nowej Grenady, ukonstytuowała się 6. maja 1821. r., rozwiązała się w r. 1831., i dziś tworzy trzy rzeczypospolite: Venezuela, Nowej Grenady i Ekwator (Ecuador).

KOLOMERA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), w prow. i o 17 w. ku pfn. Grenady, na l. brz. rz. t. n.

KOLONA-DI-BURIANO, W. w Toskańskim, o 13 w. ku pfn.-wsch. od Castiglione-della-Pescaja;

283 m. Sześci murów cyklopów, i starożytności etruskie i rzymskie.

KOLONELLA, Mm. w Neapolitańskim, w prow. Abruzzo-Niższe, o 25 w. ku pñ.-wsch. od Teramo, blisko pr. brz. Toronto, o 4 w. od Adryatyku; 2,000 m. Stolica wikaryusza generalnego części neapolitańskiej biskupstwa Ripatransone.

KOLONIA, M. w Prusach, stol. rej. t. n., na l. brz. Renu, o 475 w. ku zach.-pñd. od Berlina. Ludność 75,875 m. Obronne znaczną twierdzą, połączoną mostem żyznowym, z przeciwnym Deutz. Siedlisko władz rządowych, arcybiskupa, wyższych sądów, liczy wiele zakładów przemysłowych i dobroczynnych, między pierwszymi, główne miejsce trzyma towarzystwo żegluga parowej. Zakłady naukowe, obserwatorium, biblioteka miejska, muzea, zbiory obrazów i starożytności, oraz godna widzenia katedra, znakomity zażytek architektury. Ratusz, bursa, kilka kościołów, liczne i rozmaite fabryki, oraz znaczny wyrób sławnej wody kolońskiej.

KOLONNE, CAPO-DELLE K., przylądek Neapolitański, w Niższej Kalabrii, nad mr. Jońskim, przy początku odnogi Tarentu. Jest to Lacinium albo Nans Promontorium starożytnych, tak zwany od świątyni Junony Lacinia, której rozwaliny dotąd widzieć się dają.

KOLOŃSKA REJENCYA w Prusach, w prow. Reńskiej, M. stol. Kolonia. Rozległości ma 72,40 mil kw. niemieckich. Ludność 418,481 m. Dzieli się na 11 powiatów.

KOŁOSZWARSKIE żupań. w Austrii, w Siedmiogrodzie, M. stol. Klausenburg. Ma rozległości 50,39 mil kw. Ludność 147,021 m. Zbiór wina i zboża, chów bydła, eksploatacja soli. Zajmuje w części 2. pułk graniczny Wołoski.

KOLPIN, jezioro w ks. Meklembursko-Szweryńskim, między Malchow na wsch., a Waren na zach. Połączone z jeziorami Flessen i Malchow, oraz rz. Elde i Müritz z jeziorem Plauer.

KOLUBARA, rz. w Serbii, uchodząca z pr. brz. do Dunaju.

KOLUMB-MAJOR, St.-K., W. w Anglii, w hr. Kornwal, o 16 w. ku wsch. od Bodmin, nad małą rzeczką, o 5 w. od morza; 2,790 m. Niegdyś połączone z morzem przez kanał spławny.

KOLUMBIA, COLOMBIA, OREGON, rz. w Stanach Zjednoczonych, w części kraju dotąd nieuroznanego, któremu nadaje swoją nazwę, wpada do oceanu Spokojnego, pod 46° 24' szerok. pñ. Źródła jej są w górach Skalistych, pod 54° szerok. pñ. i 120° dług. zach.; bieg jej wynosi przeszło

1650 w. Główniejsze rzeki do niej wpadające są: Klark, Lewis i Multnomach z lewej strony, a Otchenankane z prawej. W dwóch punktach swego biegu, ta rzeka otworzyła sobie koryto pośród pasma gór, gdzie płynie w wąwozach głębokich i ścieśnionych. W wielu miejscach jest bardzo wartką, tworząc wodospady, z których najznakomitsze mają po 18 metr. wysokości, znajdują się o 200 w. prawie przed ujściem Multnomach. Przypły w rz. Kolumbii jest widocznym do 280 w. od jej ujścia. Zlew jej zamknięty przez ławę i zatamowany skałami, w każdej porze przedstawia trudny przystęp; statki o 300 beczkach płyną w górę rzeki aż do Multnomach na 160 w. Wielkie statki mogą żeglować na bardzo znacznej przestrzeni, lecz tylko w przestrzeniach wodospadów. Rzeka obfituje w foki i jesiotry; ich połów stanowi główne bogactwo małych osad rozłożonych przy jej ujściu, których głównym miejscem była niegdyś warownia Astorya, a dziś Fort-George. Ta rzeka odkryta przez hiszpana Estrada de Cita, po raz pierwszy przepłyniona przez kapitana amerykańskiego Roberta Graye, który jej nadał nazwę swego statku Kolumbia, dokładnie zaś zbadana przez wyprawę kapitanów amerykańskich Lewis i Klark w latach 1806 i 1807.

KOLURI, wyspa w Grecyi, w zatoce Egina, w starożytności Salamis zwana.

KOLYMA, rz. w Ces. Rosyjskim, w Syberyi, spływ oceanu Lodowatego. Źródło w górach Jablonnoj. Ma biegu około 1300 w. Spływ główny z pr. brz. Laudon, Korkodon i Omolon, z lew. zaś Jassacznaia, Zyranika i Feopotka.

KOLYTON, W. w Anglii, w hr. Devon, o 85 w. ku wsch. Exeter, blisko Axe; 2,182 m.

KOŁACZYCE, M. w Austrii, w Galicyi, w obw. Jasielskim, nad Wisłoką, o 1 1/2 mili od Jasła; 1,900 m. Obszerne blicharnie. Zamieszkane niemal od samych garncarzy; posiada także udoskonaloną rękodzielnię koców. Dawniej tu był zamek obronny; lecz w r. 1546. wielki pożar do szczytu zniszczył miasto, tak że tylko kościół kamienny w r. 1339. zbudowany pozostał.

KOŁBIEŁ, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Stanisławowski, okr. Siennickim. Położone nad rz. Świder, w pobliżu traktu Warszawsko-Lwowskiego; posiada kościół parafialny; 32 domów, z 606 m. (484 żyd.). Odległe od M. pow. 14 w., targ tygodniowy, 15 jarmarków do roku.

KOŁO, M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Konińskim. Położone nad Wartą w pięknej okolicy, na trakcie z Warszawy do Poznania

i Kalisza wiodącym. Kościół parafialny, klasztor Bernardynów, stacya pocztowa, urząd leśny, fabryka sukna, wyrobów bawełnianych i dość znaczna fabryka fajansu i porcelany. Liczy 289 domów (65 mur.) z 4,221 m. (2,039 żyd.). Odległe od M. pow. 28 w., od Warszawy 164 1/2 w. Dwa targi tygodniowe, 10 jarmarków do roku.

KOŁOMEJA, M. w Austrii, w Galicyi, stol. obw. t. n., nad Prutem, o 16 1/2 stacyj pocztowych od Lwowa; liczy 460 domów i 8,000 m. Tu się znajduje urząd cyrkulowy, magistrat, administracya dochodów skarbowych i szkoły normalne. Niegdyś wielki handel z obcemi krajami prowadził, a dziś odznacza się wyrobami garncarskimi.

KOŁOMEJSKI OBWÓD w Austrii, w Galicyi, graniczny na pñ. z Czortkowskim obwodem, na wsch. z Czerniowieckim, na zach. z Stanisławowskim, na pñd. z Węgrami. Ma rozległości 83 mil kw. i 343,116 m., w 3 miastach, 12 miasteczkach, i 204 wsiach zamieszkałych. W wsch.-pñd. stronie całkiem górzysty, w pñ. zaś równy; ma grunta urodzajne i znaczny chów bydła.

KOŁOMNA, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Moskiewskiej. Położone nad rz. Moskwą i Kołomeńką; posiada 22 kościoły, szkoły, dwie duchowne i 5 świątek; liczy 1,085 domów (315 mur.), 14,000 m.

KOŁYWOŃ, M. w Ces. Rosyjskim, o 189 w. ku pñd.-zach. od Tomska, na l. brz. Obi. Słynne kopalnie złota, srebra i ołowiu, naprzód eksploatowane przez Demidowa w r. 1727.

KOMANOWA, M. w Turcyi europejskiej, w Rumelii, o 26 w. ku wsch.-pñ. od Uskup, nad Psigna; 1,500 m.

KOMARGROD, M. Ces. Rosyjskim, w gub. Podolskiej, w pięknym położeniu, o 4 mile na pñ. od Jampola; kościół i klasztor Franciszkanów.

KOMARNO, M. w Austrii, w Galicyi, w obw. Samborskim, o 2 mile od Rudek; 3,700 m., po większej części zajmujących się tkactwem. Komarno pamiętne jest dwoma zwycięstwami Polaków nad Turkami w 1524. i 1659. r. odniesionemi; pamiątkę ich pomnik kamienny przekazuje potomnym.

KOMARÓW, M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowski, okr. Tomaszowski. Kościół parafialny; 233 domów (23 mur.), 1,821 m. (944 żyd.). Odległe od M. pow. 28 w.; targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

KOMB-MARTYN, W. w Anglii, w hr. Devon, o 12 w. ku pñn. Barnstable, blisko kanału Bristolskiego; 1,031 m. Niegdyś bogata eksploatacja ołowiu srebrzadajnego.

KOMBAD, rz. we Francyi, wpada z l. brz. do Vienny, pod St. Denis-les-Murs. Bieg jej 32 w. Spławna dla tratów od Sussac na 20 wiorstach.

KOMBORNIA, M. w Austrii, w Galicyi, w obw. Sanockim, o 2 mile od Jasienicy. Nader piękny tu pałac i ogród; mieszkańcy wyłącznie zajmują się tkactwem.

KOMBURG, W. w król. Wirttemberskim, w okr. Jaxty, o 2 w. od Hall. Zamek królewski, niegdyś bogaty klasztor Benedyktynów, dzisiaj koszary korpusu inwalidów.

KOMIA, M. w Wyższej Gwinei, w król. Kuranaka, na pr. brz. Rokelle.

KOMITLAN, SAN-DOMINGO-COMITLAN, M. w Meksyku, w prow. Chiapa, o 83 w. ku pñ.-wsch. od Ciudad-las-Cases, nad rz. swego imienia, wpadającą do Tabasco.

KOMMENDA, M. w Afryce zachodniej, stolica królestwa t. n., w Wyższej Gwinei i Pobrzeżu Złotym, o 25 w. ku pñd.-zach. od przylądka Korse, na oceanie Atlantycznym. Handel znaczny; wywóz złota i kości słoniowej. Anglicy i Holendrzy mieli tam warownie dzisiaj opuszczone.

KOMMENTRY, W. we Francyi, w depart. Allier, o 13 w. ku pñ.-wsch. od Montlucon; 1,277 m. Eksploatacja ważna węglą ziemnego, kuźnie i hutyl żelaza.

KOMMEQUIERS, W. we Francyi, w dep. Wandejskim, o 17 w. ku pñ. od Les Sables; 1,407 m.

KOMMER, W. we Francyi, w dep. Mayenne, o 7 w. ku pñ. od Mayenne; 1,392 m.

KOMORNO, 1) komitat węgierski po tamtej str. Dunaju, między komit. Neutra, Barskim, Gran, Białogrodzkim (Stuhlweissenburg), Wespriskim, Raab i Presburskim. W znacznej części płaszczysty, zawiera wiele bagien; skropionym jest Dunajem, przepływającym z zach. ku wsch., który tu rz. Waag i Neutę przyjmuje. Rozległy mil kw. 51, liczył w r. 1839: 175,100 m., zajmujących 1 miasto, 5 miasteczek i 85 wsi, a których głównym zajęciem jest rolnictwo, chów bydła, rybołówstwo i żegluga rzeczna. 2) M. obronne w Węgrzech, w komit. t. n., na pñd.-wsch. wyspy Szitt, przy spływie Dunaju i Waag. Gimnazjum katolickie i reformowane; garbarnie, handel zbożem, winem i miodem; rybołówstwo i żegluga; 17,300 m.

KOMORSKIE wyspy w Afryce, na kanale Mozambickim, o 320 w. od pobraża pñ.-zach. Madagaskaru i 425 w. od pobraża wsch. Afryki, pomiędzy 11° 20' i 13° 5' szer.-pñd. Ludność 20,000 Murzynów i Arabów. Ta grupa składa się z mnóstwa wyspek i czterech wysp, Angazyi, albo

Wielkiej Komory, Anzuan, Mayotty i Muhilly. Te wyspy są górzyste i obfitują w wodę. Ziemia ich jest żyzną w płody równikowe. Tworzą one królestwo, którego sułtan rezyduje na wyspie Anzuan.

KOMPIEL, mała rzeka w królestwie Polskiem; początek ma pod wsią Wierzchocin, na pld. M. Brdowa; płynie przez część powiatu Łęczyckiego, i powyżej M. Koła, w powiecie Konińskim, w gubernii Warszawskiej, wpada do Warty. Rzeczka ta mała w części powiatu Łęczyckiego płynąca, zrządza wielkie szkody nadbrzeżnym gminom przez swoje wylewy; lecz przez wybite kanały bieg jej został uregulowany. Przyjmuje w siebie z l. brz. pod wsią Barłogi rz. Rgilówkę.

KOMPRANO, Mm. w Parmeńskim, o 44 w. ku pld.-zach. od Borgo-San-Donino, na l. brz. rz. Tarro; 1,800 m. Piec hutnicze i kuźnie.

KOMPOSTELLA, M. w Meksyku, w prow. Xalisco, o 162 w. ku zach. Guadaluajara. Eksploatacyje srebra w okolicy. Założone w r. 1531., i stolica pierwotna biskupstwa przeniesionego do Guadaluajara.

KOMPREGNAC, W. we Francji, w dep. Haute-Vienne, o 20 w. ku pld.-wsch. od Bellac, blisko źródła Vincon; 2,254 m.

KOMRIK, W. w Szkocji, w hrb. Perth, o 20 w. ku pld.-zach. od Auchterarder, nad Earn; 2,200 m. Eksploatacyja gliny.

KOMS-BERG, góra w Kapland czyli Przylądowym kraju, wysoka stop 5000, w pasmie gór Roggeweld.

KONKAN, okolica Indostanu angielskiego, w prezydentwie Bombajskim, w dawnych prowincjach Aurengabad i Bedżapur, na pobrzeżu Malabarckim, pomiędzy 15° 50' i 20° 15' szerok. pld. Rozległość 12270 mil kw. angiels., albo 3190000 hektarów. Ludność 1,044,120 m. Kraj bardzo górzysty i graniczący od wsch. z pasmem gór Zachodnich Ghattes. Płody znakomitsze, konopie i orzechy kokosowe, zbiór cukru, ziarna oleistych i gorzycy. Zdobyty przez Anglików od Maratów w r. 1819. Konkan składa się z dwóch obwodów administracyjnych, z Konkanu pld. (po angielsku North Concan), 5500 mil kw. ang. powierzchni, 387,260 m., i z Konkanu pld. (Meridional-Concan), 6770 mil kw. ang. powierzchni, 656,860 m.

KONKARNEAU, M. we Francji, w dep. Finistère, w okr. i o 19 w. ku pld.-wsch. od Quimper, na wyspie zatoki La-Forêt, na oceanie Atlantyckim, naprzeciw ujścia Moreau. Port dobry dla małych statków; 1,843 m. Stolica okręgu. Stanowisko wojenne, obronne warownią i dawnymi murami. Rybołówstwo bardzo ważne, mianowicie sardynków.

Wywóz sardynków, ostryg i innych ryb, jabłcznika, drzewa i zboża; z przywozu zaś sól, wino i deski. Średni dochód z cef w pięciu latach od r. 1833—1837: 3,349 franków.

KONCENTAINA, M. w Hiszpanii, w Walencji, w prow. i o 39 w. ku pld. od Alicante; 7,000 m. Fabryki sukien i płócien, jedwabów i chustek.

KONDA, rz. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Tobolskiej, zlew z l. str. Irtyszu, o 240 w. ku pld.-wsch. od Tobolska. Bieg blisko 530 w.

KONDAPILLY, M. w Indostanie angielskim, w prezyden. Madras, o 80 w. ku pld.-zach. od Mazulipatam.

KONDAPUR, M. w Indostanie angielskim, w prezyden. Bombaj, o 464 w. ku pld.-wsch. od Bombaj, na pobrzeżu Kanara.

KONDOVE, Wt w państwie Sardyńskiem, w prow. i o 20 w. ku wsch. od Suzy, blisko l. brz. rz. Doria Riparia; 1,200 m.

KONECUH, rz. w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do zatoki Pensacola (Floryda). Źródła w państ. Alabama. Bieg prawie 270 w., spławna na 95 w.

KONG, 1) pasmo gór w Afryce zach., pomiędzy Nigrycją i Niższą Gwineą. Nie masz nic pewnego o tych górach, których wierzchołki mają być pokryte śniegiem. 2) M. w Nigrycji, stoł. król. t. n., o 400 w. ku pld. od Kumassyi. Mieszkańcy są Mahometanie i mają być przemysłni i zajmują się handlem.

KONGELF, KONGHALL, M. w Szwecji, o 17 w. ku pld. od Göteborg nad Göta-Elf, 889 m. Mały port.

KONGEN, KÖNGEN, Mm. w Wirtembergiem, w cyrkule Nekar, o 9 w. ku pld.-wsch. od Esslingen, nad Nekarą; 2,117 m.

KONGO, kraj w Afryce zach., w Niższej Gwinei, położony między 3° i 9° prawie szer. pld., nad oceanem Atlantyckim, pomiędzy ujściem Kongo albo Zairy, które go oddziela na pld. od Loango, i Dandą która go oddziela na pld. od Angoli. Kraj prawie zupełnie nieznany. Powierzchnia wyniosła i górzysta ku środkowi, gdzie tworzy płaszczyny najbardziej posunięte Afryki środkowej. Grunt w ogólności niski i w części składający się z pustyń piaszczystych. Pobrzeża niskie. Między rzekami, Zaira jest najznakomitszą. Klimat nadzwyczajnie gorący i zaraźliwy w całej stronie nizin; zdrowy w częściach górzystych kraju środkowego. Płody królestwa roślinnego i zwierzęcego też same co w innych częściach Niższej Gwinei. Handel główny był niewolnika-

mi. Dziś olej palmowy stanowi jego główną gałęź. Niziny są mało zamieszkane, okolice górzyste bardzo zaludnione jak mówią. Mieszkańcy należą do plemienia murzyńskiego najniższego stopnia. Religia chrześcijańska zaprowadzona przez Misyonarzy Portugalskich pomieszaną została z obrzędami najgrubszego fetysyzmu. Kongo składa się z mnóstwa małych państw, jednych niezawisłych, drugich uznających władzę najwyższą wodza albo króla, którego stolicą jest Banza-Kongo albo San-Salvador. Monarchowie Kongo, przez długi czas uznawali zwierzchnictwo Portugalczyków, którzy po odkryciu tego kraju budowali porty i zaprowadzili misye, dziś są zupełnie niepodległymi. Kongo odkryte przez portugalczyka Diego Cam w r. 1497.

KONGOUN, M. w Persyi, w Farsistanie, o 200 w. ku pld.-wsch. od Schiraz, nad odnogą Perską; 6,000 m. Port z wyborną przystanią.

KONGSBACKA, M. w Szwecji, o 100 w. ku pld.-zach. od Halmstad; 491 m.

KONGSBERG, M. w Norwegii, w obwodzie Buskerud, o 66 w. ku pld.-zach. od Chrystianii, nad Lauven-Elf. Wysokość 172 metrów szer. pld. 59° 40'. Temperatura średnia + 3° R., najwyższa + 31° i 28° najniższa. Ludn. w r. 1833: 4,037 m. Kopalnia srebrzarządowa, najważniejsza w całym królestwie, odkryta w r. 1623. Od r. 1624. do 1628. wydała 7,547 mark srebra, i po wielu przewrotach zajmowała w r. 1700: 2,132 robotników, i wydawała przeszło 20080 mark. Prawie zupełnie opuszczona w r. 1805., przywróconą została w 1816., i stała się bardzo kwitnącą od 1830. r. Przez lat 10, t. j. od r. 1830.—40. wydała 251,181 mark. Czysty dochód z tych lat 10 był 19,222,764 franków. Zajmuje 110 robotników. Szkoła górnicza. Rękodzielnia królewska broni i prochownia. Szkoła ślacińska. Mennica. Kuźnie żelaza.

KONGSWINGER, twierdza w Norwegii, w obw. Aggerhuus, o 75 w. ku pld.-wsch. od Chrystianii. Miejsce bardzo warowne na granicy Szwecji.

KONICE, GONOWITZ, Mm. w Austrii, w Styrii, o 18 w. ku pld.-wsch. od Cylea.

KONIE, rz. we Francji, wpadająca do l. brz. Loary, o 5 w. ku pld. Chateaudun. Źródło w dep. Loiret, bieg 25 w.

KONIECPOL NOWY, M. w Cesar. Rosyjskiem, w gub. Podolskiej, przy ujściu Berszady do Bohu, o 5 mil na pld. od Bały.

KONIECPOL, M. w królestwie Polskiem, gubernii Warszawskiej, powiecie Piotrkowskim, okręgu

Radomskim. Położone nad Pilicą, posiada kościół parafialny, kaplicę, piękny pałac z ogrodem, stację pocztową. Liczy 213 domów (46 mur.); 1,987 m. Odległe od miasta powiatowego 84, a od Warszawy 248 i pół wiorst.

KONIECPOL, pudlingarnia w król. Polskiem, w guber. Warszawskiej, powiecie Piotrkowskim, Od r. 1834. do 1836. w ogólności od 50 do 60,000 centn. żelaza w kolbach wyprodukowała. Istnieją tam jeszcze 4 piece pudlingowe, i 2 wygrzewalno (szwajcowe), oraz młot kolbowy i para wałców pierwszych, poruszane siłą dwóch kół wodnych.

KONIECZNA, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Jasielskim, o 5 mil od Gorlic. Komora celna.

KONIEH, ICONIUM u starożytnych, M. w Turcji azyatyckiej, w Karamanii, o 43 w. ku pld.-wsch. Smyrny; 30,000 m. Stolica baszy. Fabryki kobierców i saianu. Stolica sułtanów Seldziekiów. Wzięte przez Fryderyka Barbarossę w roku 1189., a później przez Dżengishana. Bajazet przyłączył do państwa Otomańskiego wygnawszy z tamtąd emirów Karamanii. Znakomite zwycięstwo Ibrahima Baszy nad Turkami.

KONJEVERAM, M. w Indostanie angielskim, w prezydentostwie i o 60 w. ku pld.-zach. Madras, dawna prow. Karnatik. Miasto kwitnące i dość ludne, ważne stanowisko wojenne. Fabryki fularów, turbanów i różnych tkanin. Ciekawe pagody.

KONIG, KÖNIG, Mm. w Hessen-Darmstadt, prow. Starkenburg, o 6 w. od Breunberg, nad rz. Mimling; 1,478 m. Fabryki sukna, płócien, garbarnie. Zamek hrabiów Herbach-Schonberg.

KÖNIGGRATZ, KRALOWY HRADECZ, 1) cyrkuł w Czechach, graniczy na pld. ze Szląskiem, na wsch. z hrb. Glatz i Morawią, na pld. z cyrkułem Hrudimskim, a na zach. z Biczowskim. Rozległy mil kw. 50, liczył w r. 1839: 344,460 m., zajmujących 16 miast, 24 miasteczek i 827 wiosek. Oblany rz. Elbą i zasilający ją: Aupa, Mettau i Adler. 2) M. w Austrii w Czechach, stoł. cyrkułu t. n., o 101 w. ku pld.-wsch. od Pragi, na l. brz. rz. Elby. Wysokość 226 metrów. Ludność 3,374 m. Miejsce warowne. Stolica sufragana Pragi. Trybunał kryminalny (Kriminal Gericht). Gimnazjum, seminaryum, Komora. Stadnina krajowa. Z pomiędzy budynków, odznaczają się katedra, kościół Jezuitów i pałac przy spływie Elby i Adler. Wyroby płócienne; 8,024 m.

KONIGHEIM, KÖNIGHEIM, Mm. w Badeńskiem, w obw. Niższego-Renu, o 5 w. ku zach. Tauberbi-schofsheim, nad Breimbach; 2,606 m., z których 105 żydów, reszta katolików.

KONIGSHOFEN, KRALOWY DWÓR, CURIA REGIAE, 1) M. w Badeńskim, cyrkul Niższego Renu, o 11 w. ku pfn.-wsch. od Boxberga, nad Tauber; 1,369 m. 2) K. im Grabfelde, M. w Bawarii, stoł. obwodu t. n., w cyrkule Unter Franken, o 66 w. ku pfn.-wsch. Würzburga; 1,600 m.

KÖNIGINHOF, KRALOWY DWÓR, M. w Czechach, cyrk. Kralowy Hradec, nad rz. Labą. Znaczne garbarnie i liczne fabryki wyrobów bawełnianych, lnianych i wełnianych; 4,550 m.

KÖNIGSAAL, ZBRASEAW, Mm. w Austrii, w Czechach, w cyrkule Berni, o 11 w. ku pfn. od Pragi, przy ujściu Berunki. Wielka rafineria cukru i fabryka wyrobów chemicznych.

KÖNIGSBACH, Mm. w Badeńskim, na wsch. od Durlach; 1,700 m.

KÖNIGSBORN, znaczne saliny w Prusach, w rejencji Arnsberg, pod Unna; 346 m.

KONIGSBRONN, KONIGSBRONN, Mm. w król. Wirtembergskim, cyrkule Jaxy, o 7 w. ku pfn.-zach. od Heindenheimu, nad Brenz, blisko jej źródła; 1,258 w. Wielkie piece i kuźnie żelaza.

KONIGSBRUCK, KONIGSBRÜCK, M. w Saksonii, o 37 w. ku pfn.-zach. od Budziszyna; 1,615 m. Fabryki wstążek, fajansu i garncarskich wyrobów.

KÖNIGSECK, M. w Czechach, w cyrk. Chomotowski; 1,640 m.

KÖNIGSEE, M. w ks. Schwarzburg-Rudolstadt, o 16 w. ku pfn.-zach. Rudolstadt, nad Rinne; 1,900 m.

Wyroby garncarskie, porcelany, sukna, likworów.

KONIGSEGGWALD, KONIGSEGGWALD, W. w król. Wirtembergskim, w cyrkule Dunaju; 278 m. Piękny zamek hrabiów Königsegg-Aulendorf, dawny zamek Königsegg, kolebka rodziny t. n.

KÖNIGSHOFEN, M. w Badeńskim, w cyrkule Niższego Renu, nad rz. Tauber; 1,440 m.

KONIGSHUTTE, KÖNIGSHÜTTE, W. w Hanowerskim, w obwodzie Harz, o 22 w. ku pfd. Klausthal i przy Lauterbergu. Najważniejsza fryszerka żelaza w całym królestwie, założona 1732. r. Wielkie piece, fryszerki, piece rewerberowe, gisernie. Wyrób w r. 1830: 6,000 centnarów żelaza surowego, 11,000 przedmiotów z żelaza, 3,500 sztab, 500 cent. drutu i 350 cent. stali. 2) Sławna huta żelaza, w okręgu bawar. Waldsassen, pod Altenhammer. 3) Zakłady żelazne i cynkowe w Szląsku pruskim, rejen. Opolskiej, okr. Beuthen.

KONIGSLUTTER, LOTHERIA-REGIA po łacinie M. w Brunświku, w cyrkule Helmstadt, o 22 w. od Brunświku; 2,950 m. Browary, garbarnie, fabryka narzędzi przedziałnianych. Dawne opactwo Ś. Piotra i Pawła, w którego kościele spoczywają

zwłoki cesarza Lotaryusza II. i księcia Henryka Bawarskiego.

KÖNIGS-SEE, jezioro w Bawarii, w okręgu Berchtesgaden. Głębokie przeszło 100 sążni, rybne, w nader pięknym i zajmującym położeniu.

KONIGSTADTEL, po czesku KRALUW MIESTEC, M. w Austrii, w Czechach, w cyrkule Biczowskim, o 13 w. ku pfn.-zach. Nowego-Biczowa; 1,747 m.

KONIGSTATTEN, Mm. w Austrii, w Niższej Austrii, w cyrkule St. Pölten; 973 m.

KONIGSTEIN, KÖNIGSTEIN, 1) M. w Nassau-skim, o 19 w. ku pfn.-wsch. Wiesbaden, w dolinie Taunus; 1,150 m. Dawniej cytadela, zburzona w r. 1796. 2) Po łacinie Lapis-Regius, Regis-Saxum, M. w Saksonii, w cyrkule Drezdeńskim, o 10 w. ku pfd.-wsch. Pirna, nad Elbą, przy jej zlewieniu z Bielą, pod podnóżem skały, na której jest cytadela, jedyna twierdza w królestwie. Wysokość 104 metr. Ludność 2,250 m. Handel czynny Elbą. Cytadela jest wzniesioną na szczycie stromej skały, na której są także pola uprawne i ogrody. Ma sławną studnię głęboką na 380 łokci.

KONIGSWALDE, KÖNIGSWALDE, W. w Prusach, w prow. Brandenburg, o 48 w. ku pfn.-wsch. Frankfurtu, w cyrkule Kuterberg, pomiędzy dwoma jeziorami; 1,294 m. w r. 1837. Fabryki sukien, jedwabów, bawełny, ałunu, papieru.

KONIGSWART, KÖNIGSWART, Mm. w Austrii, w Czechach, o 22 w. ku pfn. Elbogen (Łoket). Źródła mineralne i kąpiele. W pobliżu piękny zamek książąt Metternichów; 1,600 m.

KONIGSWINTER, KÖNIGSWINTER, po łacinie HIBERNA-REGIA, M. w Prusach, w prowincji Reńskiej, o 31 w. ku pfn.-wsch. Kolonii, nad Renem; 1,964 m.

KONIN, M. w królestwie Polskim, gab. Warszawskiej, powiecie i okręgu Koniskim, położone nad Wartą, w okolicy bagnistej lecz żyznej, na trasie z Warszawy do Poznania prowadzącym. Posiada: kościół parafialny, klasztor Reformatorów, sąd pokoju, stację pocztową, magazyn solny, fabrykę sukna grubego, multanu, wyrobów bawełnianych i lnianych, oraz fabrykę cykoryi. Liczy 273 domów (102 mnr.); z 4,525 m. Odległe od Warszawy 191 1/4 w., dwa targi tygodniowe, 9 jarmarków do roku.

KONINSKI POWIAT w królestwie Polskim, w gubernii Warszawskiej; ma rozległości 53,59 mil kw. Ludność 124,229 m.

KONITZ, CHOJNICE, 1) Mm. w Austrii, w Morawii, o 21 w. ku zach. od Ofomuńca, blisko Jesenitz; 1,773 m. 2) M. w Prusach, w rejencji Kwi-

dzyńskiej, stoł. cyrkulu t. n., o 112 w. ku zach. Kwidzycia; 3,334 m. w 1837. r. Gimnazjum katolickie, fabryki płóci. Dawniej miejsce warowne.

KONKOL, M. w Angielskim Indostanie, w prow. Delhi, w prezydenturze Bengalskiej, na pr. br. Gangesu.

KONKOLNIKI, Mm. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Brzeżańskim, o 3 mile od Bursztyna; 4,000 m. Pamiętne zasługę tu śmiercią arcybiskupa lwowskiego Grzegorza z Sanoka 1477 r.

KONN LOUGH, jezioro w Irlandyi, w hrb. Mayo, na pfn. Castlebar, wpada po l. str. Moy. Powierzchnia 11520 akrów, albo 4665 hektarów.

KONNECTICUT, wyspa Stanów Zjednoczonych w Rhode Island, na zatoce Narragansett, o 1 w. ku zach. wyspy Rhode Island, pomiędzy tą wyspą i lądem stałym. Długość 14 w., średnia szerokość 2 w.

KONNECTICUT, rz. w Stanach Zjednoczonych, wpadająca do cieśniny Long-Island (Connecticut). Bierze początek w małym jeziorze t. n. (New-Hampshire). Bieg prawie 650 w., pomiędzy New-Hampshire i Vermont, i pomiędzy Massachusetts i Connecticut, przez Haverhill, Hanover, Walpole, Windsor, Northampton, Springfield, Hartford i Middletown. Słowna dla małych statków od Hartford na 80 w., a dla statków o 20 beczkach od Windsoru na 400 w. do Hartford. Ta ostatnia żegluga odbywa się za pośrednictwem słuz i kanałów założonych dla przebycia licznych prądów i wodospadów tej rzeki. Pomiędzy ostatnimi najznakomitszym jest wodospad Bellow-Talls przy Walpole.

KONNEKTIKUT, Rzeczpospolita Stanów Zjednoczonych Ameryki północnej, nad oceanem Atlantyckim. Stolica New-Haven, główne miasta New-Haven i Hartford. Leży pomiędzy 40° 58' i 42° 2' szer. pfn. i 74° 10' i 76° 5' dłg. zach. Graniczy z Rhode-Island na wsch., z Massachusetts na pfn., z New-Yorkiem na zach., z cieśniną Long-Island oddzielającą go od wyspy t. n. na pfd. Rozległość 4764 mil kw. angiel.; średnia szer. od wsch. ku zach. 144 w., średnia długość od pfn. ku pfd. 75 w. Ludność w r. 1840: 301,015 m. Powierzchnia urozmaicona, lecz nie mająca żadnej góry ani doliny odznaczającej się wyniosłością albo głębokością. Główne pasmo gór stanowią te, które oddzielają zatokę Konektikut od Hudsonskiej, tworząc granicę zach. To pasmo jest odnogą łańcucha gór Zielonych. Pobrzeża nie mają znacznych wklęsłości, lecz jest wiele dobrych portów, z których główniejsze są New-Haven i New-London. Kon-

nektikut jest najznakomitszą rzeką w tym państwie; płynąc od pfn. ku pfd. dzieli je na dwie prawie równe części aż do środka, gdzie zwracając się ku pfd.-wsch. wpada do kanału Long-Island; Husatonik na zach. i Thames na wsch. są po niej największe rzeki w tym kraju. Klimat bardzo zdrowy, lubo wystawiony na częste zmiany temperatury, wynikające z kierunku wiatrów poobrzeżnych. Zimy bywają suche, i czystość nieba wynagradza zimno dość dokuczliwe przyniesione przez wiatr pfn.-zach., który zwykle wieje w tej porze. Ziemia w ogólności żyzna, piękne lasy. Bogactwa kopalne: ołów, miedź, żelazo, węgiel i materiały do budowl, źródło mineralne w Strafford. Ludność według obliczenia w r. 1840: 309,977 m., z których 301,856 białych (148,300 mężczyzn i 153,556 kobiet), 8,405 wolnych kolorowych (3,891 mężczyzn i 4,514 kobiet), i 17 niewolników (8 mężczyzn, 9 kobiet). Ludność w r. 1830: 297,675 m., w r. 1820: 251,002 m., w r. 1790: 237,946 m. Trzeci stan z unii przez swoją ludność względnie do rozległości. Państwo posiadało jedno miasto mające przeszło 12,000 m., New-Haven; jedno mające 9,000 m., Hartford; jedno przeszło 5,000 m., New-London; dwa z ludnością przeszło 4,000 i 25 przeszło po 3,000 m. Zajmujących się rolnictwem było 56,955, handlem 2,743, rękodzielniami 27,932, żegluga morską 2,700, rzeczną i kanałową 431, wolnemi rękodzielniami 1,097. Rolnictwo, eksploatacja lasów i chów bydła, stanowią główną zamożność kraju. Wyznania najliczniejsze są: baptystów, anglikanów i metodystów. Główne płody według spisu z r. 1840: koni i mułów 34,650, rogatego bydła 238,650, trzody pastwnej 403,462, trzody chlewniej 131,951; wartość drobiu 176,629 dolarów. Liczne są sady i wielka fabrykacja jabłeczniku. Piękne pastwiska, gdzie się hoduje wyborowe bydło. Wyrabiają wiele masła i serów. Ziemia w ogólności bywa wydzierżawiana na małe folwarki od 50 do 400 akrów. Państwo odznacza się najczelniejszymi i najliczniejszymi rękodzielniami z pomiędzy wszystkich Stanów Zjednoczonych; wartość ogólna kapitału obracającego się w przedsiębiorstwach przemysłowych była w 1840. roku 13,669,139 dolarów. Handel krajowy prowadzi się głównie z państwem Nowego-Yorku, z wyspami odnogi Meksykańskiej i z Ameryką południową; zasada się na wywozie produktów miejscowych uprawy i przemysłu i na wprowadzeniu pierwotnych materiałów i produktów zagranicznych. Wartość z handlu we wszystkich portach była z roku 1839. na 1840: 795,282 dolarów, z których 518,210

przypadało na krajowe płody. Kraj przerznięty jest licznymi drogami, po większej części w dobrym stanie utrzymaniu; w r. 1843. miał jedną drogę żelazną od New-Haven do Hartford z 6 lokomotywami. Szkół elementarnych przez rząd utrzymywanych było w r. 1840: 1,619 i 65,730 uczniów, szkół wyższych 127 i 4,865 uczniów. Tegoż roku było w Konnektikut 2 uniwersytety, w Midletown i New-Haven z 6 professorami i 47 uczniami, 2 szkoły teologii z 7 professorami i 403 uczniami, przy tych biblioteka z 4,200 tomów. Jedna szkoła prawa z 2 professorami i 31 uczniami, 1 instytut głuchoniemych w Hertford. W r. 1840. dochody publiczne państwa wynosiły 80,000 dolarów, rozchód był wyrównyujący dochodom. Konnektikut nie ma długu. Władza wykonawcza jest powierzona gubernatorowi mianowanemu na rok przez lud, który mu dodaje na tenże przeciąg czasu pod-gubernatora. Wielcy urzędnicy są: skarbnik, sekretarz stanu, kontroller, i administrator szkół. Ciało prawodawcze albo zgromadzenie przelane składa się z izby deputowanych, wybieranych przez miasta, które wybierają po jednemu lub dwóch, stosownie do ich starszeństwa i z senatu, którego członkowie obierani są przez obwody. W r. 1840. było senatorów 21, a deputowanych 208. Wszyscy są na rok obierani i pobierają pensję w ciągu swego urzędowania. Każdy obywatel Stanów Zjednoczonych mający lat 21 i osiadły od pół roku przynajmniej w państwie, ma prawo być wyborem, jeżeli posiada dochód przenoszący 9 dolarów rocznie, jeżeli należy do milicji i pełni w niej służbę od roku, jeżeli opłaca podatki i jeżeli jego prowadzenie jest moralne. Podział administracyjny państwa jest na hrabstwa; było ich 8 w r. 1842. Trybunały są: sąd najwyższy i appellacyjny; składające się z najwyższego sędziego i 4 sędziów i rapportera; niższe sądy bywają ustanawiane przez zgromadzenie generalne gdy je uznaje za potrzebne. W Konnektikut oddział trybunału okręgowego pod prezydentostwem sędziego sądu najwyższego Stanów Zjednoczonych. Te oddziały są w New-Haven i w Hertford. Sędziowie są mianowani przez zgromadzenie generalne, i są odwołalnymi. Wydatki na obrzędy rozmaitych wyznań należą do zgromadzeń religijnych. Państwo tworzy dycezyę biskupstwa anglikańskiego. Siła zbrojna albo milicja rzeczypospolitej była w r. 1842: 43,176. To państwo wysłało na kongres 2 senatorów i 6 członków izby reprezentantów. Kraj Konnektikut składał się po-

czątkowo z dwóch kolonij: to jest Connecticut, założonej w r. 1635. przez wychodźców z Massachusetts, i z kolonii New-Haven, założonej w r. 1638. przez wychodźców angielskich. Postanowieniem Karola II. obie osady złączone zostały w r. 1662. pod jeden zarząd; to postanowienie zawieszone w r. 1687. przez S. Edmunda Andrew przywrócono w r. 1688. po rewolucji angielskiej, i które służyło za zasadę zarządu aż do 1818. r. Hrabstwa z ich okolicami i ludnością w 1840. roku. 1) Fairfield i Danbury 49,917 m., stolica Fairfield; 2) Hertford 55,629 m., stol. Hertford; 3) Lichtfield 40,488 m., stol. Lichtfield; 4) Middlessex 24,873 m., stol. Middletown; 5) New-Haven 48,619 m., stol. New-Haven; 6) New-London 44,463 m., stol. New-London i Norwich; 7) Toland 17,980 m., stol. Toland; 8) Windham 23,080 m., Broklyn.

KONNERN, M. w Prusach, w prow. Saskiej, rej. Merseburg, obw. Saal; 2,503 m. w 1837. r. Eksploatacja kamieni młyńskich.

KONNOR, M. w Irlandji, w hrab. i o 10 w. od Antrim; 239 m. w 1821. r. Niegdyś było daleko ważniejsze i stolica biskupstwa założonego w VI stuleciu przyłączonego w 1441. r. do Down.

KONOLFINGEN, W. w Szwajcaryi, w kantonie Bern, o 14 w. ku pñ.-wsch. Bern; 443 m.

KONOPISKA, kopalnia w król. Polskim; w tej kopalni ruda leży w gniazdach, w głębokości 1 do 1½ łatra, wśród gliny i piasku. Rocznie wydać może około 5,000 kibl rudy. W r. 1840. wydała 6,240 kibl rudy żelaznej.

KONOTOP, M. Ces. Rossyjskiem, w gub. Czernichowskiej, o 153 w. ku zach. od Czernichowa, 5 kościołów, 3 szkoły świeckie, 1052 domy drew., 8,000 m.

KONOTOPP, KONOTOP, Mm. w Prusach, w Śląsku, o 81 w. ku pñ.-zach. Lignicy; 500 m.

KONQUET, W. we Francji, w dep. Finisterre, o 10 w. ku zach. Brest, nad oceanem Atlantyckim; 1,273 m. Fabrykacja soli warch, wyrobów chemicznych, sody, jodu, wodorodanów. Port, lecz mały, służący tylko do wypoczynku. W 1841. r. dochód z towarów wychodowych 10895 franków.

KONQUISTA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 63 w. ku pñ.-wsch. Korduby, w Sierra Morena.

KOŃSKIE, M. w król. Polskim, w gub. Radomskiej, pow. Opoczyńskim, okr. Konieckim. Zbudowane w górzystej okolicy, posiada starożytny pałac i kościół parafialny, sąd pokoju, stację pocztową i szkołę powiat. filologiczną. Fabryka bryczek i powozów; posiada wielki piec w Stąporko-

wie 8 do 10000 centnar. surowizny rocznie z własnych rud wytapiający, kuźnie w Duranczowie, Błatnicy, Wąsoszu, Janowie, Czarniej, Piaskach i Szatnej Wsi, do 7000 centnarów żelaza kutego dające, oraz drutarnię w Pomykowie pod Końskimi, gdzie za dawnych czasów była szabelnia i rurarnia, i topornia w Wąsowie, do 450 centnarów stali wykuwająca.

KOŃSKIE WODY, rz. w Cesar. Rossyjskiem, w gub. Kijowskiej, uchodzi z l. brz. do Dniestru, wypływa naprzeciw wielkiego Ostrowia.

KOŃSKO WOLA, M. nad Kurowką, w król. Polskim, gub. i pow. Lubelskim, okr. Kazimierskim. Położone na trasie Warszawsko-Lwowskim, w okolicy urodzajnej; posiada kościół parafial., fabrykę sukna; 230 dom. (61 mur.) i 2,473 m. (1509 żyd.). Odległe od M. pow. 35 w.; targ tygodniowy 9 jarmarków do roku.

KONSTANT, M. w Prusach, w prow. Śląskiej, nad rz. Brynicą, o 73 w. ku pñ. od Opola, w cyrk. Kreuzburg; 1,386 m. w 1837. r.

KONSTANTYNA, M. w Afryce francuskiej, stolica prow. t. n. w Algierji, o 300 w. ku pñ.-wsch. od Algier, o 160 w. od Bony i o 88 w. od brz. mr., nad Rumel albo Oued-el-Kebir. Ludność 28,000 m., z których, oprócz licznnej załogi wojskowej, położa Kabyłów, czwarta część Maurów, a reszta Turków i Żydów. Przed zajęciem przez Francuzów było 40,000 m. Miejsce obronne murami otaczające, a nadewszystko przez swoje położenie. Miasto niegdyś najznakomitsze w rejencji po Algierze, położone pośród rozległych i żyznych równin. Niegdyś było ogniskiem handlu Afryki północnej. Przemysł ożywiony. Wyroby skór poszukiwanych, mianowicie siodeł, butów, trzewików, kamazów; fabryki sukien, wełnianych tkanin i niektórych żelaznych przedmiotów. W okolicach eksploatacja gipsu. To miasto wzniesione na skale prawie odosobnionej przez wąwóz, którego głębokość dochodzi od 30 do 200 metrów, pośród którego płynie Rumel, cieszy się zdrowym klimatem lecz cokolwiek zimnym. Pomiedzy tegoczesnymi budynkami najznakomitszym jest pałac dawnego Beja. Wiele jest pięknych zwalisk budowli rzymskich: most na Rumelu, rozwaliny wodociągów i t. d. Cirta starożytnych, miasto znakomite i stolica królów Numidy, spustoszone w r. 311. i wzniesione następnie przez Konstantyna, od którego przybrało nazwę; ocalone przed najściem barbarzyńców, zachowało do czasu zajęcia przez Francuzów po części swoją dawną ważność i pomniki. Nadaremnie oblegane przez Francuzów

w 1836. r., powtórnie obleżone i zdobyte szturmem 13. października 1837. r.

KONSTANTY, kopalnia w król. Polskim, pół mili od Pierzelin, pół mili na pñ. od Błachowni, w gruntach prywatnych Słobuckich. Kierunek warstw z pñ. ku pñ., pochył około 80° na zach. Są trzy warstwy rudy o ¼ łatra jedna od drugiej, przerosnięte iłem, razem 10" grubości dające. Gatunek rudy jest żelazna, ilasta, brunatna 25%, kibel jęj waży 500 funtów, a wydaje 122 funtów surowizny. Kopalnia ta otworzona w 1834. r.

KONSTANTYNOGRAD, M. w Ces. Rossyjskiem, w gub. Połtawskiej; dwa kościoły, trzy szkoły; 3,000 m.

KONSTANTYNOPOL, STAMBUŁ, ISTAMBUL po turecku, M. w połudn. Europie, stolica pań. Turckiego, w Turcji europejskiej i Rumelii, na pr. brz. Bosforu albo kanału Konstantynopolańskiego, przy jego ujściu do mr. Marмара, naprzeciw i o 1 w. od Skutari, w Azji, które jest uważane za przedmieście. Leży pod 41° 0' 12" szerok. pñ., 26° 38' 47" dług. wsch. Ludność 630,000 m., z których 200,000 Greków, 40,000 Armeńczyków, 60,000 Żydów. Jedno z najznakomitszych miast europejskich. Stolica Sułtana i rządu. Twierdza, port wojenny, stacja floty, arsenał, działołojnia i ludwarsnia. Mennica jedyna w państwie Turckiem. Stolica patriarchy greckiego i biskupa ormiańskiego, unickiego, muftego i głowy kościoła mahometańskiego. Szkoły elementarne, których jest przeszło 1000; 11 seminariów przy meczetach, w których 1600 uczniów prawa i teologii pobiera nauki kosztem Sułtana; liczne medressy albo szkoły wolnego wykładu: szkoła matematyki i żegluga, 13 bibliotek publicznych, z których każda ma po 2000 rękopisów przynajmniej. Drukarnie wschodnich, języków, z których pierwsza założoną była w 1727. roku. Konsulowie generalni Anglii, Danii, Sardynii, Szwecji, Francji, Hiszpanii, Stanów Zjednoczonych. Biura pocztowe francuskie i rossyjskie. Przemysł mało znaczny. Wyroby tkanin bawełnianych, jedwabne, stalowe, broni, safirowe, rymarskie, fajki i cybuchy. Port, jeden z najlepszych w świecie, i trzeci na mr. Śródziemnym, co do swęj ważności po Marsylii i Tryeście, utworzony jest przez odnogę morską; ma 6800 metrów długości, a 1600 metrów najmniejszej szerokości: może pomieścić przeszło 1000 statków, jest przystępny aż do zatok dla największych okrętów. Handel, który jest mało ważny dla tak znacznego miasta, odbywa się po większej części na bazarach miejskich, w ręku Greków, Ormian i Żydów, zagraniczny zaś prowa-

dzą Włosi, Rosyjanie, Anglicy, Francuzi i Austriacy. Wywóz jedwabów, kobierców, skór, wełny, kaszmirów, potassu, wosku, galasu, dyamentów, drogich metali, perfum i fajek. Wprowadzają zaś zboże, żelazo, drzewo, łój, futra i inne towary; z m. Czarnego: bawełnę, nici, przedzę bawełnianą, jedwabie, noże, widelce, zegary, przedmioty jubilerskie, papier, wino, indygo, koszenille zachodnią, zboże i kawę z Aleksandryi, kawę i cukier ze Wschodu i z Ameryki. Stacya pakebotów pocztowych francuzkich m. Śródziemnego. Regularna komunikacja przez paropływy z morzem Czarnym do Dunaju i Odessy, i wielkich portów m. Śródziemnego: Marsylii, Tryestu i Aleksandryi. Miasto jest zbudowane na 7 pagórkach w kształcie trójkąta. Jeden z boków jego dotyka od pld. m. Marmora, drugie od pld.-wsch. portu, który oddziela Konstantynopol od przedmieść Galata, Pera i Kassim-Basza; podstawa będąca od strony lądu jest zasłonięta przez podwójne uwieńczenie warowni i szerokie rowy. Wzniesione w amfiteatr przed portem, przedstawia przepyszny widok który znika wszedłszy wewnątrz miasta. Głównymi budynkami są seraje czyli pałace Sułtana, nad m. Marmora, nad Bosforem i przy wejściu do portu: warownia wzniesiona przez Mahometa II. mieszcząca w sobie pałace i ogrody dziwacznej budowy, mennica i biblioteka Cesarska. Wejście główne od strony lądu sławne jest nazwą Wysockiej Porty, nazwą która następnie została zastosowaną do całego Dworu. Eski-Seraj, czyli stary pałac, miał on być rezydencją ostatniego Cesarza Greckiego, dziś zaś jest przeznaczony na mieszkanie kobiet po Sułtanie owdowiałych. Zamek 7miu wież, więzienie stanu, już w zwałiskach. Z meczetów najsławniejszym jest Ś. Zofii, rozpoczęty i ukończony przez Justyniana, meczety: Achmeta, Solimana, Osmana, Mahometa II., Selima II., Mustafy III. i Wolidy. Ta ostatnia budowla jest wzniesioną w kolumny z marmuru wydobytego z zwalisk Troi. Plac zwany Atmeidan jest placem muśtry, jestto starożytny hippodrom ozdobiony obeliskiem egipskim i kolumną na której miał się wznosić trójnóg ofiarowany świątyni w Delfach przez Greków po bitwie pod Plateą. Liczne studnie i wielkie cysterny jakowe zaopatrują wodą piękne wodociągi, bazy, pomiędzy którymi odznacza się nadz. nad Mahometa II. Przedmieścia Pera, Galata i Kassim Basza leżą na wschodnim brzegu portu, pierwsze z tych uległo straszliwemu pożarowi w 1831. r. i jest miejscem zamieszkania dyplomacyi Europejskiej — drugie zaś kupiectwa.

Pałac kapitana Baszy, wielki arsenał marynarki, oraz koszary, zajmują trzecie. Byzancyum zostało założone na 6 wieków przed Jezusem Chr. w miejscu, które teraz zajmuje seraj przez osadę Megareńczyków, zniszczone przez Sëwera, Konstantyn pysnie odbudował i ustanowił stolicą Cesarstwa nadawszy mu swoją nazwę. Po podziale Cesarstwa i poniżeniu Rzymu, Konstantynopol, stolica Cesarstwa Wschodniego, w wiekach średnich, miał swój peryod wielkości i bogactwa. Często był oblegany; Krzyżacy w 1204. r. pierwsi go opanowali. Zdobyt i zburzony został 29. maja 1453. r. przez Turków. Wraz z nim upadły ostatnie szczęty potęgi Rzymskiej.

KONSTANTYNOPOLITAŃSKI KANAŁ, BOSFOR, BOSPOR, BOGHAZ po turecku, sławna cieśnina w Turcyi, która odłącza Azję od Europy, łącząc m. Czarne z m. Marmora. Długość jego wynosi blisko 30 w. szerokość różna od 1 do 4 w. Ten kanał, którego bieg jednostajny zlewa wody m. Czarnego do Śródziemnego, płynie wężkowatym korytem pomiędzy dwoma pasmami skał, które z obu stron tworzą mnóstwo stromych wyniosłości. Jedynie wyspy które się tam widzieć dają, są dwie grupy wyspek położonych przy ujściu do kanału na pbrzeżach Europy i Azji, z których pierwsza od strony Europy jest grupą Cyancejską starożytnych. Jedną z najznakomitszych zatok Bosforu, jest sławny port Konstantynopolitański, inne tworzą wiele dobrych portów przy pbrzeżach Azji i Europy. Wartość prądów, które w wielu miejscach zamieniają się na wiry, roztrącając się o brzegi, częstokroć powiększają swoją gwałtowność przez wiatr pld.-wsch. i w tym razie stanowią rzeczywistą zawadę dla płynących okrętów w górę m. Czarnego. Zresztą żegluga wszędzie jest łatwą na kanale, który nie ma skał ani ław piaszczystych. Oba jego brzegi są słynne z malowniczych krajobrazów. Konstantynopol z Bujuk Derec i Teropią w Europie i Scutari w Azji, są jedyne miasta albo wioskami tych pbrzeży po części pokrytych mianowicie od strony Europy licznymi domkami wiejskimi. Dwie warownie Rumeli-Hissar albo zamek nowy Europejski, i Anadol-Hissar albo zamek nowy Azyatycki, wzniesione naprzeciw siebie w najciaśniejszym miejscu kanału, są najgłówniejszymi z tych które zabezpieczają Konstantynopol od strony m. Czarnego. Inne są zamki albo baterie Rumeli Tanar, Anadol Tanar, Anadol Kanak przy początku Bosforu.

KONSTANTYNÓW STARY, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Wołyńskiej, pow. Krzemienieckim,

M. powiatowe nad rz. Słuczem i Kopotią, na pld.-zach. od Żytomierza. Sześć kościołów murowanych, 906 domów; 12,500 m.

KONSTANTYNÓW, 1) M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Bialskim, okr. Łosickim. Kościół parafialny, garbarnia, 74 domy; 828 m. (623 żyd.). Odległość od M. pow. 19 1/2 w.; targ tygodniowy, 4 jarmarki do roku. 2) M. w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Łęczyckim. Kościół parafialny, fabryka sukna, kuczbaju, kortu, wyroby bawełniane i lniane. Liczy 254 domów i 2,873 m. Dwa targi tygodniowe, 12 jarmarków do roku.

KONSTANZ, KOSTNITZ, po francuzku CONSTANCE, po włosku CONSTANZA, po łacinie COSTANTIA, M. w Bedeńskim, stolica See-Kreis, o 156 w. ku pld.-wsch. od Karlsruhe, nad Renem, przy jego wypływie z jeziora Konstanczyńskiego albo Bodenu; 7,379 m. Miasto warowne. Liceum katolickie. Bursa, komora. Fabryki zegarków, płócien, wyroby bawełniane, farbiarnie. Wolny port, główny skład żegluga na jeziorze. Z pomiędzy znakomych budynków, katedra, pałac biskupi, książęcy i klasztor Dominikanów, w którym się odbywał synod, który skazał na śmierć Jana Husa i Hieronima z Pragi. Miasto starożytne, sławne z synodu w XV. wieku. Miasto wolne cesarskie do 1548. r. Karol V. wyłączył je z praw Państwa, z powodu sprzyjania reformie. W 1805. r. ustąpione zostało W. Ks. Badeńskiemu przez Austrię.

KONTAMINY, wioska w państwie Sardyńskim, w prow. Faurigny, przy podnóżu Mont-Blanc, na drodze do Col Bonhome do St.-Maurice; 1,000 m.

KONTERS, W. w Szwajcaryi, w kantonie Gryzonów, na pr. brz. Renu i na drodze Septimer; 191. m.

KONTES, W. w pań. Sardyńskim, o 13 w. ku pld. od Nicei, nad rz. t. n.; 1,500 m.

KONTESSA, M. w Syceylii, o 48 w. ku pld.-zach. od Korbhone; 3,018 m. albańczyków albo arnautów.

KONTEST, W. we Francyi, o 10 w. ku pld.-zach. Mayenne, na pr. brz. rz. Mayenne; 1,368 m.

KONROGUERRA, Mm. w Neapolitańskim, w Abruzzo Niższe, o 25 w. ku pld.-wsch. od Teramo; 2,500 m. Komora. Słynne jarmarki.

KONTRONE, Mm. w Neapolitańskim, o 10 w. ku pld.-wsch. od Kampania, na pochyłości góry Albania; 2,000 m.

KONTURSI, Mm. w Neapolitańskim, o 10 w. na wsch. Kampania, na l. brz. rz. Sele; 3,090 m.

KONZA, M. w Neapolitańskim, o 13 w. ku pld.-wsch. St.-Agelo-Lombardi; 1,239 m. Stolica ar-

cybiskupa, który jest administratorem dycezyi Campagna. Piękna katedra. Miasto bardzo starożytne. Znakomite jeszcze w średnich wiekach, prawie zupełnie spustoszone przez trzęsienie ziemi w 1694. roku.

KOOCH - BAHAR, państwo w Indostanie angielskim, w prezydenturze i prow. Bengalu, graniczy na pld. z Butanem, z innych stron odgraniczone obwodem Rungpore; pomiędzy 26° i 27° szerok. pld. a 87° i 88° dług. wsch. Największa długość wynosi blisko 145 w., a szerokość 95 w. Przed podbiciem przez Mongołów w r. 1661. As-sam należał do tego państwa, dziś Radża jest lennikiem angielskim, haracz przez niego opłacany w 1814. r. wynosił funtów szterlingów 6280.

KOOKSTOWN, M. w Irlandyi, w hrb. Tyrone, o 14 w. ku zach. od Lugh; 2,883 m. w r. 1831. Stacja policyjna. Wyroby płóciennicze.

KOOPERS-TOWN, M. w Stanach Zjednoczonych w New Yorku, stolica hrb. Otsego, o 105 w. ku zach. Albany, nad jeziorem Otsego, przy wypływie jego z Susquehannah.

KOORG, państwo w Indostanie, pomiędzy Mis-suri i prezydent. Madraskim, pomiędzy 12° i 13° szerok. pld. i 74° dług. wsch. Ludność 60,000 m. w 1836. r. Kraj bardzo górzysty, klimat zdrowy. Ziemia żyzna lecz zaledwie uprawna. Radża zostaje pod opieką Anglików.

KOOS, dwa miasta na wyspie Japońskiej Nifon, na pld.-wsch. Nagasaki.

KOPAJGRÓD, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gub. Podolskiej, pow. Latyczowskim, nad Niemiją, na pld.-wsch. od Kuryłowic.

KOPANICA, KÖPNITZ, Mm. w Prusach, w ks. Poznańskim, pow. Babimostkim, nad rz. Obrą. Fabryka sukna, przedziałnia wełny, kościół katolicki, dwie szkoły; liczy 843 w.

KOPENHAGA, KJOBENHAWN, M. w Europie północnej, stolica król. Duńskiego, nad Sundem, w części na wyspie Seeland, a w części na wyspie Amager, oddzielonych jedna od drugiej kanałem, tworzącym port i przystań. Leży pod 55° 40' 52" szerok. pld., a 10° 14' 51" dług. wsch. Temperatura średnia roku + 7°, 92 C. Ludność w r. 1840: 123,000 m. Jedno z znaczniejszych miast północnej Europy z powodu swoich fortyfikacyi, handlu i zakładów naukowych. Pobyt monarchy i centralnych władz królestwa. Najwyższy trybunał państwa (Höieste-Ret), trybunał królewski apelacyjny wyspiamiasta (Land over samt hof og stads Ret); trybunał marynarki (Søe retten). Pobyt biskupa ewangelickiego Seelandyi.

Arsenał i skład artylerii. Odlewnia armat. Pierwszy port wojenny, stacya floty wojennej. Arsenale marynarki i piękne doki, oraz warsztaty do budowy okrętów. Pałac inwalidów marynarki (Søe Quoes thuns) na 1000 ludzi. Uniwersytet założony w 1475. r. z 39 profesorami i od 1000 do 1100 uczniów. Pod jego zawiadownictwem zostaje muzeum historii naturalnej, biblioteka z 100000 tomów, ogród botaniczny i obserwatorium. Jest tu seminaryum teologiczne; szkoła normalna początkowa; 7 szkół początkowych politechnicznych (realnych); 3 szkoły klasyczne (Loerde-Skole), szkoła królewska czyli akademii chirurgii. Szkoła weterynaryi. Szkoła politechniczna, założona w 1829. r. Korpus kadetów marynarki. Szkoła żegluga. Wyższa szkoła wojskowa, szkoła artylerii. Akademia królewska sztuk pięknych z 32 profesorami i od 4 do 500 uczniami. Bogate biblioteki i zbiory publiczne, z pomiędzy tych biblioteka królewska (z 400000 tomów i mnogością rękopisów), biblioteka Klassen (100000 tomów), muzea królewskie przemysłu, umiejętności naturalnych, malarstwa, sztuchu, rzeźby, monet i medali, starożytności skandynawskich, gabinet Thorwaldsena, drukarnia królewska, bank narodowy, mennica i giełda. Rękodzielnia królewska. Lombard. Kasy oszczędności. Szpitale i zakłady dobroczynne. Szpital królewski dla sierot. Szpital ogólny (600 łóżek), szpital położniczy (55 łóżek). Zakład dla głuchoniemych. Dom poprawczy i karny. Przemysł nie bardzo ważny, prócz 250 dystylarni, 50 browarów, rafinerii cukru i octów. Rękodzielnie porcelany, sukna, wyrobów bawełnianych, jedwabów i wstążek, kapeluszy, tabaki, papieru, ceraty, płodów chemicznych; drukarnie, gisernie, drukarnie materyj bawełnianych, blicharnie wosku, garbarnie, olejarnie, mydlarnie, odlewnie żelaza. Punkt centralny handlu Danii. Ciągła komunikacja statkami parowemi z Sankt-Petersburgiem, Lubeką, Kiel, Malmö, Sztokholmem, Elseneur i t. d., oraz Francją i Anglią. Kopenhaga składa się z trzech części: Starego miasta, najludniejszej i największej części z wszystkich trzech; Nowego miasta, znów najregularniejszej, i Christianshavn, na wyspie Amager. Kanał oddzielający Amager od Seeland, zwany Kallebe-Strand, tworzy port i na pfn. przystań Kopenhagi. Miasto jest obronne cytadelą i otoczone fortyfikacyami. Z celniejszych gmachów wymienić należy 4 zamki królewskie, Christiansborg, najpiękniejszy ze wszystkich, Amalienborg, Rosenborg i gotycki pałac Christiansborg; kościoły: Panny Ma-

ryi, Ś. Trójcy i Zbawiciela. Kopenhaga założoną była w r. 1168. przez biskupa Absalona. Często niszczone pożarami, najstraszliwsze wytrzymała bombardowanie Anglików w r. 1807. wśród pokoju, spalili oni jej katedrę, i flotę wraz z zapasami uprowadzili. W r. 1824. gwałtowny uragan wpędził na miasto wody portu, które ogromne zrządziły straty.

KOPENICK, KÖPENICK, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, w rej. Potsdamskiej, cyr. Tretlow, o 10 w. ku pfn.-wsch. od Berlina, na wyspie Sprei; 2,228 m. w 1837. r. Trybunał 1. Instancyi (Stadt-Gericht). Zamek królewski, w którym są składy wojskowe.

KOPERTINO, M. w Neapolitańskim, w ziemi Otranto, o 15 w. ku pfd.-zach. od Lecce; 3,749 m.

KOPESANY, KITTSEE, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Moszońskim, o 3 w. ku pfd.-zach. od Presburga; 2,500 m. Piękny zamek książąt Esterhazy.

KOPIDLNO, M. w Austrii, w Czechach, w cyrk. Biczowskim, o 14 w. ku pfn.-zach. Nowego-Biczowa, nad Leszczyną; 974 m.

KOPING, KÖPING, M. w Szwecyi, o 33 w. ku pfn.-zach. od Westerås, nad jeziorem Mölar; 1,366 m. Źródła mineralne. Kuźnie rządowe. Zakłady machin.

KOPNIZ, po polsku KOPANICE, M. w Prusach, w prow. i o 70 w. ku pfd.-zach. od Poznania, w cyrk. Bomst, nad Obrą; 825 m.

KOPPARO, Mm. w pań. Kościelnym, o 15 w. ku pfn.-zach. od Ferrary; 3,000 m.

KOPPERVENDZE, po angielsku KUPPURWUNDZE, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bombajskiej, w dawniej prow. Gudźerate, o 45 w. ku wsch. od Ahmed-Abad.

KOPRILI, KEUPRILI, M. w Turcyi europejskiej, w sandżaku Giustendil, liczony do Rumelii; 12,000 m.

KOPRZYWIANKA czyli WRONA, rzeka w król. Polskim, ma początek w dobrach Mostki, na pfn. Staszowa, w pow. Sandomierskim; pod wsią Bogoryą, poniżej M. Koprzywnicy, wpada dwiema odnogami do Wisły, ubiegłszy mil 6. Spławna być nie może. W czasach dżdżystych szkodliwie wylewa. Przyjmuje w siebie pod wsią Bazów rzeczke Klimontówkę, wypływającą z pod Mm. Iwanisk, w powiecie Staszowskim.

KOPRZYWNICA, M. nad rz. Wroną, w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Sandomierskim, okr. Staszowski. Kościół parafialny; 155 dom., 1,42

m. Odległe od M. powiatowego 14 w.; 12 jarmarków do roku.

KOPYNCZYŃCE, Mm. w Austrii, w Galicyi, okr. Lwowski, o 13 w. ku pfd.-wsch. Czortkowa; 2,209 m., z których 1032 żydów.

KOPYŚ, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Mohilewskiej. Położone nad Dnieprem. Posiada 8 kościołów, szkołę świecką i liczy 3,200 m.

KORAH, DZEHAN-ABAD, M. w Indostanie angielskim, w prezyd. Bengalskiej, o 167 w. ku pfn.-zach. od Allah-Abad, na pr. brz. Rindy.

KORANA, rz. zasilająca Kulpę z pr. str. Wybiega na granicy wojskowej w Kroacyi, płynie po części ku granicy Bośni i uchodzi pod Karłowcem.

KORATSCHY, po angielsku KURACHEE, M. w Indostanie, w państwie Sindu, przy pfn. ujściu odnogi najbardziej ku zachodowi posuniętej rz. Indus; 13,000 m. Port handlowy dość czynny.

KORBACH, M. w ks. Waldeck, o 16 w. ku pfn.-zach. od Arolsen, nad Iller; 2,100 m. Trybunał cywilny, apelacyjny i kryminalny (Hofgericht). Gminazjum księstwa. Fabryki wyrobów wełnianych.

KORBIA, M. we Francyi, w depart. Somme, o 15 w. od Amiens, na pr. brz. Somme; 2,745 m. w r. 1841. Stolica kantonu. Przędzalnie, gręplarnie i blicharnie wełny. Fabryki alepinu, czapek i aksamitu. Kościół sławnego opactwa Benedyktynów, założony 662. r. przez Bazyldę i Klotaryusza III. Niegdyś znakomitsze i silniejsze. Wzięte przez Hiszpanów w 1636. r. Warownie zburzone za rozkazem Ludwika XIV. w 1673. r.

KORBRIDGE, W. w Anglii, w hrab. Northumberland, o 24 w. ku zach. Newcastle, nad Tyne; 2,101 m. Niegdyś miasto dość znaczne.

KORCZYNA, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Jasielskim, ma 600 przeszło m. Ruiny starożytnego zamku i znaczny handel płótnem i obrusami prowadzi.

KORDOFAN, kraj w Afryce, na wsch. Darfur, a na zach. Sennaar, naokoło otoczony pustyniami. M. stoł. Ibeit albo El-Obeid. Mieszkańcy po większej części Negrowie, rządzeni są od władcy, ulegającego wice-królowi Egipskiemu. Kraj w ogóle nader uprawny; mieszkańcy oddani handlowi.

KORDOVADO, Mm. w król. Lombardzo-Wenecijskim, w gub. Wenecyi, o 35 w. ku pfn.-zach. Udine; 3,000 m.

KORDOVILLA, Mm. w Hiszpanii (w Stariej Kastylii), o 48 w. ku pfd.-zach. Burgos, przy ujściu Pisuergo do Arlazon.

KORDYLLERY albo ANDY, ogromne pasmo gór

w Ameryce pfd., rozciągające się wzdłuż pobraża zachodniego stałego lądu, od krańczonego jego pfd. przy przylądku Froward, aż do miedzymorza Darien, w dfg. około 7,000 w. I biorąc tak, jak niektórzy to czynią, początek tego pasma na wyspie najbardziej ku archipelagowi Ziemi Ognistej, przypuszczając iż się ciągnie niskimi górami miedzymorza Panama, płasko-wzgórzami Meksyku i górami Skalistemi, rozciągać się będzie od przylądka Horn, pod 56° szerk. pfd., do ujścia Mackenzie, nad oceanem pfn. podbiegunowym, pod 69° szerk. pfn., obejmując 125 stopni szerokości. Pasma to dzielią stosownie do krajów, jakowe przerywa na 6 sekcyj: Andy Patagońskie czyli Sierra Nevada Patagonii, od przylądka Froward aż do pfn. odnogi Ancud, pod 42° szerokości pfd.; Andy Chilijskie, pomiędzy 42° a 24° szerok.; Andy Boliwijskie, pomiędzy 14° a 6° szerok. pfd.; Andy Ecuadorskie czyli Quito, od 6° szerok. pfd. do 2° 5' szerok. pfn., i Andy Nowej Grenady. Szerokość pasu rozciągającego się z pfd. ku pfn., pomiędzy pochyłością zachodnią pasma a wybrzeżem oceanu Spokojnego, średnio wzięta jest od 50 do 80 w.; tylko w najwyższych miejscach Andów Chilijskich ma przeszło 200 w. Pasma to wazniutkie w Andach Patagońskich, rozpościera się posuwając ku pfn. dla utworzenia pomiędzy 33° a 10° szerk. pfd. płaskowzgórza, w którym największe rzeki stałego lądu mają swe źródła. Część środkowa tego płaskowzgórza jest najbardziej wywyższoną, oraz doliny w której ogromna kotlina zamknięta Titicaca, ma wysokości 4200 metrów. Z tém to płaskowzgórzem stykają się przeciwwały najznaczniejsze Andów: Sierra Santa-Cruz, pomiędzy wodami Madeira i Beni, i dwa pasma wysuwające się pomiędzy Tunguragua, Huallaga i Ucayale. Pod równikiem pomiędzy 4° szerok. pfd. a 2° 5' szerok. pfn., Andy tworzą drugie płaskowzgórze szerokie na 160 w., mieszczące płty czyli dolinę, Quito, wywyższoną na 3000 metrów. Na pfn. tego płaskowzgórza rozpoczynają się Andy Nowej Granady które się dzielą na trzy gałęzie. Gałęź zachodnia jest przeciągnięciem pasma głównego wzdłuż pobraża i dochodzi obniżając się aż do miedzymorza Darien; gałęź środkowa rozdziela aż do ich zlewu wody Cauca i Magdaleny; gałęź wschodnia, tworząca ciąg paramos czyli płaskowzgórzy wyniosłych, przedłuża się aż do pobraża pfn. stałego lądu, w Punta Gallinas, na zach. odnogi Maracaybo. W dwóch płaskowzgórzach Titicaca i Quito, Andy dosięgają swojej najznaczniejszej wysokości. W tych to pasmach ścisłających płty Titicaca

i Quito znajdują się piki najwyższe w Ameryce południowej, których wielka liczba przewyższa granice odwiecznych śniegów; na płasko-wzgórzu Titicaca: Nevado de Zorata, wysoki 7896 metrów; Nevado Illimani, 7506 metrów; bardziej ku pfd. (pod szerok. pfd. 19°), wulkan Gualatieri, 7100 metrów; na płasko-wzgórzu Quito: Chimborazzo, uważana czas długi za najwyższą górę na całym globie, 6700 metrów; Cayambe-Urcu, pod samym równikiem, 6140 metrów; Antisana, 5984 metrów; Cotopaxi, 5900 metrów. Punktem najwyższym w Andach pominąwszy płaskowzgórze, zdaje się być góra Nevado de Tolima, w Andach zachodnich Nowej Grenady, wysoka na 5730 metrów. W Andach Patagońskich piki najwyższe nie przechodzą 4000 metrów; a Terra-del-Choco, w Andach zachodnich Nowej Grenady, ma około 3300 metrów. Piętnem pasma Andów jest brak ciągłości w masie, wybiegłości i odosobnienie tychże wśród gór o wiele niższych. Tej to przyczynie przypisują głównie brak cyplów lodowatych, jakowe znajdują się tylko w Andach Patagońskich i Chilijskich. Część środkowa Kordyllerów obejmuje wielką liczbę wulkanów. Nie widziano z nich żadnego w wrzeniu ku pfd. pod 46° szerok. pfd., ani w Andach Nowej Grenady. Pomiędzy 46° i 30° szerok. pfd. liczą ich aż 23, a Coquimbo jest z nich najbardziej ku pfn.; dalej jeszcze na pfn. są wulkany Atacama, Gualatieri, i należące do pasma zachodniego płyta Titicaca. Lecz najznamienitszą grupą jest płaskowzgórze Quito, które pomiędzy 30° 30' a 2° szerok. pfn., zdaje się iż jest tylko jedną masą wulkaniczną na której się wznoszą Chimborazzo, Antisana, Cotopaxi, Purace i wielka liczba innych gór ziejących ogień. Klimat zdrowy i umiarkowany w wysokich dolinach, roślinność najzamożniejsza i urozmaicona, oddawna ściągnęły skupienie się ludności w doliny i na płaskowzgórza tego pasma; z pomiędzy zwierząt wyłączenie ono posiada lamę, guanako, wigoń, miejscowo-krajowe zwierzęta, używane przez Amerykanów do ulgi w dźwiganiu ciężarów. Najślawniejszą z roślin właściwych tej części Nowego Świata jest quina, jakowej najlepszy gatunek rośnie pomiędzy 5° szerk. pfn. i 5° szerok. pfd., na wysokości od 3000 do 4100 metrów. Po płaskowzgórzu Meksyku, Andy są górami Nowego Świata najzamożniejszemi w drogie kruszce. Pokłady napływowe bogate w złoto są eksploatowane w dolinie Cauca, na zachodniej pochyłości Andów Choco, i w głębi dolin Boliwii. Srebro w wielkiej ilości jest wydobywane w wielu punktach pomiędzy równikiem a 33°

szerok. pfd.; kopalnie Cerro de Pasco, Cerro de Potosi, i w okolicach Copiapo w Chili są najbogatsze. Czysty dochód roczny z pfczek złota w początkach tego wieku ceniono na 28,000,000 franków, a z kopalni srebra na 52,000,000 franków. Platyna znajduje się w tychże samych pokładach co złoto, lecz w małej ilości; miedź także stanowi jedno z wielkich bogactw kruszcowych Chili. W całej swojej rozciągłości Kordyllery nie mają innej drogi komunikacyjnej z jednej strony pochyłości na drugą, jak tylko nader niebezpieczne ścieżki i dostępne tylko dla mułów. Wąwozy przechodzące najważniejsze z tych ścieżek są idące z pfd. ku pfn. Przejście Cumbre, z doliny Upsallata w Andy Chilijskie, najwięcej uczęszczane, łączące Santiago z Mendoza i Buenos Ayres (punkt najwyższy ma 3850 metrów); przejście z Cobija do Tupisa; z Gualillas, Arica, do La Paz i Potosi (punkt najwyższy ma 4540 metrów, Altos de Toledo). Z Arequi do Puno (punkt najwyższy 4770 metrów, Cerro de Potosi); z Potosi do Oruro (punkt najwyższy 4420 metrów, Condur Pacheta); idące z Oruro do Cochabamba (punkt najwyższy 4350 metrów); z Lima do Tarma (punkt najwyższy 4800 metrów, Cerro de Pasco); idące z Tarma w dolinę Tunguragua (punkt najwyższy 4700 metrów); z Truxillo do Hamachuco. W Andach środkowych Nowej Grenady, najważniejsze z owych przejść jest Paramo de Guanacos, idące z Bogota do Popayan (punkt najwyższy 4550 metrów); i Neva do de Quindiu, idące z Bogota do Cartago (punkt najwyższy 3530 metrów).

KOREA, wielki półwysep w Azji, między mr. Japońskim, Żółtym i ciążną Koreą, oddzielającą go od wyspy Kiu-Siu. W części pfn. przylegającej do Mandżurii, od której oddzielają go góry Tszan-Pe-Szan, liczy 4000 mil kw. rozległości, i około 12,000,000 m. Główniejsze rz. półwyspu w części pfn.; mniej znaczne, w części pfd. która więcej jest żyzna od pierwszej, pokrytej nieprzebytymi lasami i pustyniami. Klimat na pfn. zimny i przykry, na pfd. nader gorący. Część pfn. bogata w futra zwierząt; pfd. wydaje: ryż, zboże, bawełnę, liście tytoniowe i jedwab. Mieszkańcy części pfn. pochodzenia Mongolskiego, pfd. więcej do Japończyków zbliżeni, rządzeni są od króla, podległego cesarzowi Chińskiemu. W stronie pfd.-zach. półwyspu ciągnie się pasmo małych wysp, nazywanych zwykle archipelagiem Korejskim.

KOREC, Mm. w Ces. Rosyjskim, w gub. Wołyńskiej, w powiecie Nowogrod Wołyński, o 115 w. od Żytomierza. *bat. ludność*

KOREGIA, M. w ks. Łukieskim, o 35 w. ku pfn. od Łukki; 1,159 m. w r. 1838.

KORENICZA, dopływowa rz. Unny, z l. strony, Wybiega na granicy wojskowej Kroackiej, znika pod Ponor i dopiero w Bośni, powtórnie się ukazując, uchodzi na pfd.-zach. Ostrosacz.

KORENNAJA, W. w Ces. Rosyjskim, gubernii Kurskiej, o 27 w. od Kurska. Klasztor, pielgrzymki bardzo uczęszczane. Jeden z najgłówniejszych jarmarków państwa, ustanowiony w r. 1618. W r. 1833. sprowadzono tu towarów za 34,484,000 rub. ass., z których wełny rossyjskiej za 9,802,000, tkanin wełnianych za 5,000,000 rub. ass., herbaty także za 5,000,000 rub. ass.

KORFE-CASTLE, M. w Anglii, w hrab. Dorset, o 35 w. ku pfd.-wsch. Dorchester, na półwyspie Purbek, o 4 w. od la Manche; 1,712 m. Kopalnie marmuru, eksploatująca gliny na naczynia Strاتفordzkie. Szczątki warownego zamku, w którym był zamordowany Edward męczennik. Dawniej miasteczko parlamentowe.

KORFU, jedna z wysp należących do Zjednoczonych wysp Jońskich, i największa po Cefalonii, na mr. Jońskim, przy wejściu do kanału Otranto i mr. Adryatyckiego, o 110 w. ku wsch. od Przylądka Leuca, blisko brzegów Albanii, od których oddłacza ją kanał Korfu, który w swej najmniejszej szerokości ku pfn. na wysokości Butrinto ma tylko 2 w., a w największej szerokości blisko 15 w., ku pfn.-wsch. i o 16 w. od Paxo, 80 w. od St. Maury, a 100 w. od Cefalonii. Leży pomiędzy 39° 30' szer. a 17° 30' dłg. wsch. Powierzchnia 227 mil kw. ang.; największa długość od pfd.-wsch. do pfn.-zach. 65 w., największa szer. ku pfn.-zach. 18 mil ang. Ludność w r. 1834: 60,890 m., z których 9,040 cudzoziemców (3,000 blisko żydów). W r. 1802: 44,526 m. Ta wyspa jest górzystą, równiny są tylko głębina-ami dolin mianowicie od str. wsch. San Salvador albo Pontokrator; punkt najwyższy wyspy wznosi się na 2979 stóp angielsk.; leży w pasmie skośnym, które zdaje się być przedłożeniem gór Akrocaunieńskich Albanii. Prostopadle do tego łańcucha drugie pasmo przerzyna wyspę w całej długości; jej punkt wyniosły Santa Dakka wznosi się na 650 metr. Pobrzeża wyniosłe w ogólności i bezportu na zach.; nad kanałem Korfejskim, dobra zatoka Korfu i język Govino, piękny port wojskowy Wenecyan dziś po większej części zasypany i nieprzystępny dla większych statków. Źródła dość obfite: rzeki mało znaczne i nieliczne płynące pośród błotnistych dolin i wysychające latem. Klimat gorący, niezdrowy w ogólności przy brzegach; temperatura bar-

dzo zmienna. Najwyższe temperatury w przeciągu lat 4: gorąco + 35 stopni, zimno + 6°. Czasem jednakże lecz na bardzo krótko termometr zniżą się pod 0°. Śniegi bardzo rzadkie. Częste trzęsienia ziemi. Ziemia żyzna w dolinach i na pagórkach mniej wyniosłych. Rolnictwo bardzo zaniedbane. Główne płody: oliwki które w latach urodzajnych wydają 10,000,000 gallonów oliwy; inne główne płody są: wino miernego gatunku i len; zboże wystarcza zaledwie na 1/4 konsumpcji. Koni 4,104, bydła rogatego 2,541, baranów 18,085, kóz 16,707. Wywożą sól, drzewo budulcowe, piękny marmur i alabaster. Przemysł rękodzielniczy żaden. Fabryki grubych tkanin na potrzebę miejscową, mydeł i skór. Handel czynny; port Korfu jest głównym składem handlu wysp Jońskich. Wyspa należy jako państwo do Stanów Zjednoczonych wysp Jońskich, stolicą jej jest Korfu, będące zarazem stolicą Związku. W parlamencie reprezentuje ją 7 członków Zgromadzenia Prawodawczego i 1 senator. Składa diecezję arcybiskupstwa katolickiego swojej nazwy. Zakłady naukowe są: uniwersytet Związku i jego główne szkoły, które w 1834. r. liczyły 294 uczniów; prywatne szkoły w liczbie 67 liczyły w téjże epoce 2,308 uczniów, z których 1,955 chłopców. Korfu jest jedynym miastem tej wyspy i zarazem jej warownią; inne siedziby są tylko wioskami. Korfu, Scheria, Phoenacia, Honeru, dawniej zwana Drepanon, następnie zwana przez Greków i Rzymian Corcyra, osiedloną została przez Koryntczyków. Wenecyanie zdobyli ją w 1386. r. i należała do nich od 1797. r., w którym ustąpioną została Francji wraz z innemi wyspami Jońskimi traktatem w Campo Formio. Zajęta przez Rosyan i Turków w 1799. r. i znów odzyskana przez Francuzów w 1804. r., następnie przeszła pod panowanie Anglików w 1814. r.

KORIA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 10 w. ku pfn.-zach. od Sewilli, na pr. brz. Gwadalquivir.

KORIA, M. w Hiszpanii (w Estramadurze), w prow. Caceres, o 41 w. ku pfn.-zach. Placencia, nad pr. brz. Alagon; 1,500 m. Stolica biskupa suffragana St. Jago.

KORINALDO, Mm. w państwie Kościelnym, o 34 w. ku zach. od Ankonu, pomiędzy Misa i Cesano.

KORINGA, Mm. w Neapolitańskim, o 14 w. ku pfd. od Nikastro; 3,000 m.

KORINGA, M. w Indostanie Angielskim, w prow. Cirkars, o 52 w. ku pfd.-zach. od Rażamundry, nad odnogą Bengalską. Port najlepszy z całego pobrzeża, w czasie wiatrów pfd.-zach. uragan zniszczył część miasta w 1784. r.

KÖRNER, Mm. w ks. Saksen-Gotha; 1,261 m.

KORSÖER, M. na cyplu wyspy Duńskiej Zeelandy, nad Wielkim Beftem. Forteca, port; 1,500 m.

KORYNT, M. w Grecyi, stolica dyecezyi Koryntkiej, o 74 w. ku wsch. od Aten, w pobliżu morza t. n., o 3 w. od odnogi Lepantu, o 6 w. od Ateńskiego; 2,000 m. Rozwinięty starożytny Korynt, którego porty zasypane zostały. Cytadela Akro-Koryntska. Pierwsze miasto w starożytnej Grecyi przez swoje bogactwa i przepych. Rzymianie spustoszyli je i przenieśli do Rzymu jego arcy-dzieła. Należało kolejno do cesarzów Wschodnich i Wenecyan, którym Mahomet III. odebrał go w 1458. r., odzyskane przez pierwszych w 1687. r., znów zdobyte przez Turków w 1715. r. i zostawało pod ich władzą do 1823. r.

KORYNTSKIE MIEDZYMORZE, język ziemi oddzielający odnogę Lepancką od Ateńską i łączący Morze ze stałym lądem. Lubo szeroki na 6 w. tylko w niektórych miejscach, wszelkie usiłowania starożytnych do przekopania go były bezskuteczne. Peloponezyjanie wzniesli na nim mur w czasie najścia Xerksa, który naprawiany w różnych epokach, zburzony został przez Mahometa II. Wenecyanie wzniesli go po części. To miedzymorze było sławne z igrzysk, które się odbywały na cześć Neptuna.

KORIO, Mm. w pań. Sardyńskim, o 11 w. ku pñ.-zach. od Turynu; 5,298 m.

KORITSCHAN, Mm. w Austrii, w Morawii, o 22 w. ku pñ.-zach. Hradysza. Huty szklane. W okolicach źródła mineralne i rozwinięty starożytny zamek warowny Zinburg albo Czinburg.

KORK, M. w Badeńskim, stolica Amtu t. n., w Mittel-Rheinkreis, o 14 w. ku pñ.-zach. Offenburger, nad Kinzig; 1,058 m. Fryszka miedzi.

KORLIN, KÖRLIN, M. w Prusach, w prow. Pomieranii, o 27 w. ku pñ.-zach. Köslina, przy spływie Raduki i Persanty; 1,872 m. w 1837. r. Trybunał 1. Instancyi (Land i Stadt-Gericht). Przemysł rolniczy. Fabryki sukna i wełniane.

KONKUBION, W. w Hiszpanii (Galicyi), w prow. i o 84 w. ku pñ.-zach. od Korunna, nad zachodnim brzegiem zatoki t. n., na wsch. od przylądka Finisterre. Mały port lecz bezpieczny.

KORLETO-PETRICARA, Mm. w Neapolitańskim (Basilicata), o 35 w. ku pñ.-zach. od Potenza, blisko Sauro; 3,900 m.

KORMANTIN, warownia w Afryce Hollenderskiej, na Półwyspie Złotym. Wzięta przez Ruytera Anglikom, dziś leży w ruinach.

KORMATIN, W. we Francyi, w depart. Saône-et-Loire; 766 m. Papiernia. Cegielnia.

KORMAYEUR, W. w pań. Sardyńskim, o 28 w. ku pñ.-zach. od Aosty, na l. br. Dora Baltea, u podnóża góry Kormet i blisko Mont-Blanc, na wysokości 1,218 metrów. Źródła mineralne i kąpiele.

KORME, Mm. w Hiszpanii, w Galicyi, o 41 w. ku zach. od Corogne, na zach. pobrzużu odnogi Riade-Lage-y-Corme.

KORME-ROYAL, Mm. we Francyi, w depart. Charente-Inférieure, o 14 w. ku zach. od Saintes; 1,217 m.

KORMEILLE-EN-PARISIS, W. we Francyi, w dep. Seine et Oise, o 20 w. ku pñ. od Wersalu; 1,194 m. Kopalnia gipsu.

KORMELLES, 1) Mm. we Francyi, w dep. Eure, o 15 w. od Pont-Audemer; 1,331 m. Fabryki płócien, przędzalnie wełny, bawełny, garbarnie, olejarnie. 2) Kormelles le Croc, Mm. we Francyi, w dep. Oise, o 33 w. ku pñ.-zach. od Clermont; 1,349 m.

KORMERY, M. we Francyi, w dep. Indre et Loire, o 17 w. ku pñ.-wsch. od Tours, na l. br. Indre; 1,045 m. Handel zbożem.

KORMICY, Mm. we Francyi, w dep. Marne, o 15 w. ku pñ.-zach. od Reims; 1,482 m. Eksploatacja kamienia ciosowych, popiołów kopalnych. Cegielnie.

KORMOLAIN, W. we Francyi, w dep. Calvados; o 18 w. ku pñ.-zach. od Bayeux; 1,002 m.

KORMOND, KÖRMÖND, Mm. w Węgrzech, w żupanstwie Żelazno (Eisenburg), o 24 w. ku pñ. Stein-am-Anger, nad Raabą; 2,825 m. Fabrykacja wywóz fajek glinianych. Starożytny zamek książąt Bathany.

KORMOZ, W. we Francyi, w dep. Ain, o 27 w. ku pñ. Bourg-en-Bresse, na l. br. rz. Sevron; 1,061 m.

KORNA, APAMEA i DIGBA u starożytnych, M. w Turcyi azjatyckiej, o 57 w. ku pñ.-zach. od Bassory, przy spływie Tygru i Eufratu; 5,000 m. Warownia.

KORNAC, W. we Francyi, w dep. Lot, o 36 w. ku pñ.-zach. od Figeac; 1,507 m.

KORNAGO, M. w Hiszpanii, Staréj Kastylji, o 52 w. ku pñ.-zach. od Logrono, na pr. br. Cornago.

KORNAREDO, Mm. w Lombardzko-Weneckim, o 13 w. ku pñ.-zach. od Medyolanu; 1,300 m. Zburzone przez Fryderyka Barbarossę w 1167. r.

KORNAS, W. we Francyi, w dep. Ardèche; 923 m. Wyborne wina czerwone.

KORNEBURG, M. w Austrii (w Niższej Austrii), stolica cyrku t. n. albo Unter-dem-Mannhartsberge, o 15 w. ku pñ. od Wiednia, blisko l. br. Dunaju; 1,980 m. Traktat pokoju między cesarzem Fryderykiem IV. i Matyaszem Korwinem w r. 1477.

KORNEGLIANO, Mm. w pań. Sardyńskim, o 7 w. ku pñ.-zach. od Alby; 1,816 m. Jedwabnictwo.

KORNELISMUNSTER, Mm. w Prusach, w prow. Reński, o 9 w. ku pñ.-wsch. od Akwisgranu, nad Indą; 800 m. Źródła mineralne. Kuźnie i garn-carnie. Dawne opactwo Benedyktynów.

KORNETO, M. w pań. Papieskim, o 17 w. ku pñ. Civita-Vecchia, o 4 w. od mr. Śródziemnego, blisko l. br. rz. Marty. Daje swą nazwę biskupstwu Monte-Fiascone i Corneto. Jeziora słone wydające rocznie 4000 centnarów metrycznych soli. Niektóre rozwaliny Tarkwinii Rzymian.

KORNIA, rz. w Toskańskim, wpadająca do mr. Śródziemnego, o 5 w. ku wsch. od Piombino, bieg 39 w. Odznacza się zjawiskami wulkanicznymi, lagoni, źródłami kwasu węglanego, Melfette, wodami mineralnymi.

KORNIGLIANO, Mm. w pań. Sardyńskim, o 4 w. ku zach. od Genui; 2,085 m. Fabryki mydła.

KORNO, rz. w Lombardzko-Weneckim, w gub. Weneckiej, wpada do morza Adryatyckiego. Źródło o 8 w. ku pñ.-zach. Palmanova, sławna od Nogaro dla statków 15000 kilogramów ładunku.

KORNOL, W. w Szwajcaryi, o 8 w. od Porentruy, przy podnóżu Repteck; 739 m. katolików. Eksploatacja gipsu. Fabryki garncarskie.

KORNON, W. we Francyi, w dep. Puy de Dôme; 1,607 m. w 1841. r. Dość dobre wina czerwone.

KORNUDILLA, Mm. w Hiszpanii (w Staréj Kastylji), o 37 w. ku pñ.-wsch. od Burgos, w pobliżu pr. br. rz. Oca.

KORNUS, Mm. we Francyi (Aveyron), o 24 w. ku pñ.-wsch. St.-Affrique, nad Boras; 1,813 m. Fabryki i papiernie.

KORNWALL, 1) New Kornwall, okolica Ameryki pñ., w Nowéj Kaledonii, nad oceanem Spokojnym, około Nowego-Norfolk i Nowego Hannoveru. Zamieszkała przez dzikich Indyan. 2) M. w Wyższej Kanadzie, na l. br. rz. Ś. Wawrzyńca, o 131 w. ku pñ.-zach. od Montreal.

KOROCZA, M. w Ces. Rossyjskim, nad rz. t. n., w gub. Kurskiej. Dwa kościoły, szkoła; 5,000 m.

KOROMANDELSKIE POBRZEŻE, część pobraża wschodniego Indostanu, pomiędzy przylądkiem Comorin i ujściem Kriszny. Pobrzuże piaszczyste i bez dobrego portu. Gwałtowne burze od października do kwietnia.

KORON, KORON, M. w Grecyi, w dyecezyi Trifilii, nad pobrażem zach. odnogi t. n. Komora. Port. Handel zbożem, oliwą, miodem i woskiem.

KORONA, MADONA DELLA K., W. w król. Lombardzko-Weneckim, w gub. Weneckiej, o 24 w. ku

pñ.-zach. od Werony. Miejsce pielgrzymek. Półeczka między Francuzami i Austryakami 15. stycznia 1797. roku.

KORONA-REALE, M. w Venezueli, o 378 w. ku pñ.-zach. od Karakas, na l. br. rz. Arouy, wpadającej do Orenoki,

KORONADA, LA K., M. w Hiszpanii, w Estramadurze, o 94 w. ku wsch. Badajoz, blisko l. br. Zuja.

KORRENA, Mm. w Neapolitańskim, o 22 w. od Gaety; 1,670 m. Chów bydła.

KORRESE, W. w pań. Papieskim, o 28 w. ku pñ.-zach. Rieli, blisko rz. swego imienia. W okolicy Cures, ojczyzna Numy Pompiliusza.

KORRIB, jezioro w Irlandyi, w hrb. Galway, wpada do odnogi Galway przez Corrib. Powierzchnia 30000 akrów; wysokość 5 metrów.

KORONOWO, M. w Prusach, w rej. Bydgoskiej, pow. Bydgoskim. Położone nad rz. Brdą, posiada kościoły: katolicki i ewangelicki, więzienie kryminalne; liczy 2,871 m.

KÖRÖS, 1) trzy rz. t. n. w komitacie węgierskim Bekieskim. Biały Körös wybiega w Siedmiogrodzie, przepływa komitat Aradski i Bekieski, a przyjawszy do siebie Bystry i Czarny Körös uchodzi do Cissy, pod Tszongradem. 2) K.-Banya, Mm. w Siedmiogrodzie, w komitacie Zaránd, nad Białym Körös. Kopalnia miedzi i złota. 3) Mały K.- (Kis-K.), Mm. tamże, w komitacie Bekieskim, na pñ.-wsch. Calotsa; 8,000 m. 4) Nagy-K., czyli Wielki K., M. tamże, na pñ. Czegled; 13,560 m.

KOROP, Mm. w Ces. Rossyjskim, w gubernii Czernichowskiej, o 30 w. ku zach. od Królewea.

KORROPOLI, Mm. w Neapolitańskim, o 22 w. ku pñ.-wsch. od Terano; 2,000 m.

KOROSTOW, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Stryjskim, mila od Skolego, z hutą szklaną i zakładem górniczym.

KOROTOJAK, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Woroneżskiej. Położone nad Donem, posiada 5 kościołów i liczy 912 domów drewn.; 7,491 m.

KORRAH, po-angielsku KURRAH, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bombay, o 53 w. ku pñ.-zach. od Allah-Abad, na pr. br. Gangesu.

KORSHAM, W. Anglii, w hrb. Wilts, o 6 w. ku pñ.-zach. od Chippenham; 2,727 m. Stolica króla Ethlreda.

KORSI, M. w Indostanie angielskim, blisko Bombay, o 25 w. ku zach. od Beidżapur.

KORSIKO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, blisko Medyolanu, nad Naviglio-Grande. Skład naj-

lepszych serów parmezańskich z prow. Mediolanu i Pawii.

KORSIER, W. w Szwajcarii, w kantonie Waadt, w rokosznym położeniu, o 2 w. od jeziora Genewskiego; 1,088 m. ewangelików.

KORSOER, KORSÖER, po łacinie CRUCISORA, M. w Danii, na półw. pld.-zach. Zeelandy, o 100 w. ku pld.-zach. od Kopenhagi, nad Wielkim Beitem; 1,500 m. Miasto warowne. Dobry port. Wywóz zboża. Załoga portowa 14 statków o 990 beczkach i jeden statek parowy o 43 beczkach. Komunikacja bezpośrednia z Nyborgiem.

KORSOLA, CORCYRA NIGRA u Rzymian, 1) wyspa należąca do Austrii (w Dalmacji), w cyrk. Raguzy, na mr. Adriatyckim, na pld. Lecina i blisko półwyspu Sabioncello. Rozległa 8 mil kw. niemieckich. Obfituje w wino, drzewo i wapno; żegluga bardzo czynna. Ma dwa porty. 2) M. w pał. Austriackim (w Dalmacji), w cyrk. Raguzy, na wyspie t. n.; 1,560 m. Stolica biskupa. Port i warsztaty konstrukcyjne. Handel winem, sardynkami i kamieniami budowlanymi. Piękna katedra gotycka.

KORSUN, M. w Cesar. Rosyjskim, gub. Kijowski, pow. Czerniakowski, przy ujściu Korsunki do Rosi.

KORSUN, M. w Cesar. Rosyjskim; gub. Symbirskiej. Położone nad rz. Barysz, posiada 4 kościoły, 2 szkoły świeckie; liczy 4,800 m.

KORSYKA, departam. Francji, stolica Ajaccio. Jest to wyspa na morzu Śródziemnym na pfn. i o 10 w. od Sardynii, od której jest oddzielona odnogą Bonifacio na pld. i o 150 w. od brzegów Francji; leży między 41°20' 43" szerok. pfn. Powierzchnia 874745 hektarów, szerok. 97 w. Ludność w 1841. r. 221,463 m. Oprócz kilku równin na półw. wschodnim wyspy, reszta jest górzystą. Główne góry przeryniają ją od pfn. ku pld. w całej odległości, i ich gałęzie rozciągają się wszędzie aż do półw. zach. między którymi są tylko wąwozy i ciasne doliny. Najwyższe wyniosłości są: Monte Rotondo 2672 metr. i Monte d'Oro 2652 metr. w środku wyspy. Na półw. zach. wyniosłości bardzo stromie jest kilka zatok, jako to St. Florent, Calvi, Porto, Ajaccio, Valinco, oraz wygodne przystanie. Półw. wsch. niskie, w środkowej części tworzy ku pld. małą odnogę Porto-Vecchio, jedną z najlepszych przystani morza Śródziemnego. Pomiędzy przylądkami najznakomitszymi jest przylądek północny czyli Korsykański. Wiele jest rzek wartkich, z których znakomitsze Golo, Tavignano, i Orbo, wpadających przy półw. wsch. Liamo-

ne, Gravone, Prunelli, Talaro i Valinco. Klimat umiarkowany i bardzo zdrowy wewnątrz nie zdrowy w wielu miejscach na półw. zach. a mianowicie w równinach błotnistych półw. wsch. Ziemia bardzo urodzajna na równinach i w głębi nizin podzielonych według przyrody, na kraj górzysty 825000 hektarów, na kraj zarośli albo bagien 35000 hektarów, na kraj urodzajnej ziemi 75000 hektarów, na ziemi kredy i wapiennej 33500 hektarów, na ziemi kamienistej 180000 hektarów, na kraj rolniczy i eksploatacyjny. Rolnictwo bardzo zaniedbane. Uprawa bardzo utrudniona z powodu niejednorodności gruntu. Płody żywności zaledwie wystarczające. Wina w ogólności obficie i dobrego gatunku, lecz z powodu nieumiejętnego przyrządzania liczą się do pomniejszych francuskich; wina wyborowe mocne z przylądka Korsykańskiego. Uprawa drzew oliwnych stanowi jedną z gałęzi bogactw wyspy. Zbiór znaczny wszystkich owoców Europy południowej. Zbiór kasztanów. Piękne lasy, błotniste w drzewo zdadne do budowy i na okręty. Płody w r. 1839: Ziemia wydająca obejmuje 868477 hektarów, z których na pszenicę 39919 hektarów, żyto 4153 hektarów, jęczmień 32527 hektarów, owies 11 hektarów, mais i proso 538 hektarów, kartofle 1281 hektarów, jarzyny 1109 hektarów, winnice 11584 hektarów, ogrody 564 hektarów, buraki 2 hektary, oliwki 4430 hektarów, tytoń 124 hektarów, konopie 52 hektary, łąki naturalne 567 hektarów, łąki sztuczne 1065 hektarów, lasy 71886 hektarów, kasztany 31551 hektarów, sady 6976 hektarów; — z tych płody: pszenicy 403599 hektolitrow, żyta 39087 hektolit., jęczmienia 217432 hektolit., owsa 133 hektolit., proso i maisu 9984 hektolit., kartofli 53271 hektolit., jarzyn 15811 hektolit., wina 169433 hektolit., oliwy 14430 hektolit., tabaki 1228 kilogram, konopi 376 kilogram, lnu 4525 kilogram, siana 12280 centnarów. Z zwierząt domowych w ogólności małej rasy lecz silnych: konie bardzo cenione, trzoda chlewna liczna; pszczoły liczne. W r. 1839. było koni 16829, mułów 7004, osłów 5164, bydła rogatego 53488, baranów 287183, wieprzy 57897, kóz 118522. Eksploatacja minerałów mało ważna; główne płody: żelazo, sól morska, piękne granity, porfiry i marmury, piękny amiant i glina gurnearska. Wiele jest źródeł mineralnych, gorących i zimnych w Pietra Pola, Guagno, Guillera i t. d. W r. 1839. jezioro słone w Porto Vecchio, przy którym był tylko jeden robotnik wydoła 1200 centn. sześciennych, wartości 1440 frank. Dochód z kopalni 38000 franków. Na półw. zach. połów sar-

dynek i tuńczyków, pięknych koralu i muszli perłowych. Przemysł rękodzielniczy prawie żaden. Fabryki grubych sukien, tartaki, garbarnie, fryszerki żelaza, są najznakomitsze zakłady przemysłowe. Drzewo i deski stanowią jedynie przedmioty handlu wychodowego, oprócz tego wywożą rodzenki i inne owoce, oliwę, wino, skóry, futra, woski i miód. W roku 1835. był tylko jeden jarmark na wyspie trwający dzień jeden. Jest dwadzieścia głównych portów morskich jako to: Calvi, Algajola, Ile-Rousse, St. Florent, Canari, Centuri, Ersu, Macinaggio, Cagnano, Erbalunga, Bastia, Venzolasca, Cerrione, Aleria, Calzarello, Porto-Vecchio, Propriano, Carrese, Bonifacio i Ajaccio. Dochód z gruntów wynosił 2,600,000 franków. Podatki i dochód publiczny w r. 1840: 1,565,635 franków. Wydatki departamentowe w r. 1832: 380,726 franków, z których na drogi 47,563 franków. Dług 50,289 franków. W 1842. r. było dwa zakłady 2. rzędu z 415 uczniami, 3 szkoły wzajemnego uczenia w Ajaccio Bastia i Calvi. Jedna szkoła normalna 29 wychowawców. Szkoły wyższe 4 do 33 uczniów. Szkół elementarnych, 318 z 326 nauczycielami, 10159 uczniów w nim, z których 10765 chłopców i 1384 dziewcząt. Podział administracyjny i sądy w 1841. roku: pięć obwodów: Ajaccio, Bastia, Calvi, Corte i Sartene; 60 okręgów sądów pokoju, 335 gmin. Departament składa dycezyj biskupstwa Ajaccio; oprócz tego jest w nim sąd królewski, akademii uniwersytecka Korsyki albo Bastii, i okrąg 17 dywizji wojskowej (dywizja Korsykańska albo Bastii). Wyspa Korsyka należąca do kartagińczyków, przeszła w czasie pierwszej wojny punickiej pod panowanie Rzymian, i wycierpiawszy napady Wandalów, Gotów i Longobardów, zawojowaną została w r. 850. przez Saracenów, którzy ją zajmowali przez wiek przeszło. W XI. stuleciu, papież, którym uznawa zwierzchnictwo, oddał ją Piszanom, ci zaś w 1380. r. zmuszeni byli ją ustąpić Genuńczykom. W 1768. r. rzeczpospolita Genuńska nie mogąc poskromić buntu mieszkańców, odstąpiła tę wyspę Francji traktatem w Compiegne. Po wybuchu rokoszu Paolego, wspieranym przez Anglików w 1794. r., wyspa ogłosiła się niezawisłym królestwem pod zwierzchnictwem Anglii, lecz w 1796. r. Anglii zmuszeni ją byli opuścić. Od 1790. r. do 1793. r. wyspa składała jak dzisiaj jeden departament. W tej ostatniej epoce była podzieloną na dwa departamenty, to jest Liamone i Golo; ten podział trwał tylko do 1811. r.

KORSYROFINE, W. w Szkocyi, o 6 w. ku zach. Edynburga; 1,321 m. Sławne séry.

KORSYKAŃSKI przylądek, na wyspie Korsyce. Jest to punkt najbardziej ku pfn. posunięty, pod 43° 0' 35" pfn. szer., a 7° 2' 40" długości wschod.

KORTAILLOD, W. w Szwajcarii, w kant. Neuchatel, nad jeziorem Neuchatel; 1,200 m. Zbiór wina bardzo cenionego. Wielkie drukarnie piśmiennic.

KORTAL, M. w Anatolii, nad mr. Marmora.

KORTALE, Mm. w król. Neapolitańskim, w Niższej Kalabrii, o 15 w. ku pld.-wsch. od Nikastro; 3,027 m.

KORTEGADA, W. w Hiszpanii (w Galicji), o 48 w. ku pfn.-zach. od Orenze. Źródła gorące.

KORTEGANA, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 62 w. ku pfn.-wsch. od Huelvy, blisko źródeł Szanzy.

KORTELLAZZO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, o 33 w. ku pfn.-wsch. od Wenecji, przy zlew. Cava Zacherina do Piawy, i ujściu tej ostatniej do Adriatyku. Port na rz. Piawe.

KORTES, 1) Mm. w Hiszpanii (w Arragonii), o 50 w. ku pfn.-zach. Saragossy, pomiędzy Hucha i kanałem Cesarzkim. 2) K.- de Arenoso, Mm. w Hiszpanii (w Walencji), o 59 w. ku pfn.-zach. Castellon de la Plana, przy ujściu Mizares; 850 m. 3) K.- de Basa, Mm. w Hiszpanii (w Andaluzji), o 103 w. ku pfn.-wsch. Grenady, na l. br. rz. Kastrill.

KORTI, M. w Nubii, w kraju Chaykie, o 70 w. ku wsch. od Starego Dongolah, na l. br. Nilu; 2,000 m. Zdobyte przez Izmaila Baszę w 1819. r.

KORTIGADA, Mm. w Portugalii, w prow. Alemtejo, o 57 w. ku pfn.-zach. Krato.

KORTICOS, Mm. w Portugalii, w prow. Trás-os-Montes, o 17 w. ku wsch. Mirandella, nad Mersą.

KORTINA, W. w Ces. Austriackim (w Tyrolu), w cyrkule Insbruck, i o 26 w. ku pld.-wsch. Brunek. Handel drzewem.

KORTSCHEW, KORCZEW, M. w Cesar. Rosyjskim, w gubernii Twerskiej, o 77 w. ku wsch. Twern, nad Wołgą i Korczewą; 1,207 m.

KORUCHE, W. w Portugalii, w prow. Alemtejo, o 74 w. ku pfn.-wsch. Lizbony, na pr. br. rz. Erra; 2,520 m.

KORUMBELA, Mm. w Hiszpanii, w Andaluzji, o 31 w. ku pfn.-wsch. od Malagi.

KORUNA, 1) prowincja hiszpańska w Galicji, stolica Corogna. Ludność w r. 1834: 435,670 m. Dzieli się na 14 okręgów sądowych i 925 gmin lub puebles. 2) Coruna del-Conde, Mm. w Hi-

szpanii, w Stariej Kastylji, o 57 w. ku pñ.-wsch. Burgos, nad Arandilla. Zamek warowny.

KORVO, wyspa z grupy Azorskich, o 17 w. ku pñ. Flores, na oceanie Atlantycznym. Powierzchnia 13 mil kw. Ludność 1,000 m. Urodzajna i zarosła, lubo skalista i górzysta. Ma dwa porty.

KORWEI, M. udzielne w Prusach, w prow. Westfalskiej, w rejencji Minden, nad Wezerą. Bogaty kościół dawnego opactwa cesarsko-książęcego Benedyktynów; dziś rezydencja książąt Hohenlohe-Bartenstein-Schillings-Fürst.

KORWEN, W. w Anglii (w Walii), o 17 w. ku pñ.-wsch. Biolac, nad Dee; 1,809 m.

KORYDON, Mm. w Stanach Zjednoczonych (w Indiana), stoł. hr. Harrison, o 40 w. ku pñ.-zach. Louisville, nad Indiana Creek, o 24 w. od jej ujścia do Ohio; 1,800 m.

KORYNT, KORDOS, M. w Grecji, zbudowane na cyplu, między ładem stałym i Moreą. Port, liczne ogrody, cytadela i kilka dość pięknych meczetów. Grunt w okolicy miasta pokryty gruzami; 4,000 m.

KORZE, W. we Francji (Maine et Loire), o 22 w. ku zach. Baugé, na l. br. Loary; 1,553 m. Cukrownia.

KOSALA, M. w Meksyku, w państwie Sonora-et-Cinaloa, o 320 w. ku pñ.-wsch. d'El Fuente. Bogate miny srebra.

KOSCIAN, KOSTEN, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej, powiecie Kosciańskim. Posiada trzy kościoły katolickie, dwa klasztory, dom poprawy. W ogóle dobrze zbudowane i w pięknej okolicy; liczy 2,062 m.

KOSCIĄŃSKI POWIAT, graniczy na pñ. z powiatem Bukowskim i Poznańskim, na wsch. z powiatem Szremskim, na pñ. z Krobiskim i Wschowskim, na zach. z Babimostkim. Rozległy mil kw. 21,20; liczy 42,185 m. Skropiony rz. Obrą z dopływami Prut i Ziemni; znaczniejsze jeziora: Karmelin, Morka i Cichowo, oraz do 12 innych. Mnóstwo lasów.

KOSCHING, KÖSCHING, Mm. w Bawarii, w cyrku Wyższej Bawarii, o 19 w. ku pñ.-wsch. Ingolstadt; 1,133 m. Dawne stanowisko wojenne Rzymian.

KOŚCIELISKO, W. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Sądeckim, o 4 mile od Nowegotargu, w malowniczej okolicy napiętrzonych skał, obfitująca w rudę żelazną. Nazwisko tej wsi wywodzi się od wielkiego mnóstwa kości z niegdyś tam pobitych Tatarów, które po dziś dzień jeszcze widzieć się dają. W pobliżu leży góra Czerwony wierzch, od czerwonej ziemi pokrywającej ją tak nazwana,

w tej godna widzenia przepaść się znajduje. Jest to głęboka dolina ze wszystkich stron od niebotycznych prostopadłych skał opasana, a śniegiem i lodowcem napełniona, do której promienie słońca nigdy nie dochodzą. W tej przepaści można też dokładnie szum wody słyszeć, której jednak odpływu nigdzie się nie dostrzega. W lesie przyległym znajduje się pomnik na pamiątkę byłego gubernatora hr. Goes, w 1811. r. tę okolicę zwiedzającego wzniesiony.

KOŚCIELNE PAŃSTWO, na półwyspie Włoskim, nad morzem Śródziemnym i Adryatykiem. M. stołeczne Rzym. Leży pomiędzy 41° 20' a 45° szerok. pñ.; i 8° 35' a 11° 20'. Graniczy na pñ. z królestwem Lombardzko-Weneckim; na zach. z Modeną, Toskanią i mr. Tyrrejskim; na wsch. z mr. Adryatykiem; na pñ. z królestwem Neapolitańskim. Rozległości ma 811 mil kw. Ludności 2,898,115 m. Terytorium podzielone jest przez Apeniny na dwie równe prawie części, z tych jedna należy do płyty mr. Śródziemnego, druga do płyty Adryatyku. Górzyste w środku, kończą po obu krańcach rozległemi płaszczyznami i dwoma wielkimi bagniskami, to jest laguną Comacchio na pñ., a bagniskami Pontyńskimi na pñ. Najwyższe szczyty tego terytorium są: Monte-del-Cornio-allo-Scale (wzniesiona na 2277 metrów); góra Venerio (2255 metrów), obie na pñ.-zach. od Bolonii; góra Catria (1696 metrów), na pñ. od Urbino i t. d. Pobrzeża w ogólności niskie na całym wybrzeżu Tyrrejskim, i na pñ. pobrzeżu Adryatyku. Liczne biegi wód, z pomiędzy tych: Po, której część gałęzi zwaną Po-di-Goro, i gałęzie Po-di-Volano, Po-di-Primaro, Montone, Marechia, Metauro, Esino, Potenza i Tronto, w kotlinie Adryatyku; Tyber z swojemi spływami: Topino, Nar, Teverone, Chiana, Vela i Sacco, w kotlinie mr. Tyrrejskiego. Z pomiędzy wielkiej liczby jezior, z jakowych niektóre są sławne, wymienić należy: Vico, Albano, Noemi, wszystkie położone w strefie gór, i zajmujących miejsce dawnych kraterów wulkanicznych. Grunt wulkaniczny i w wielu miejscach, a mianowicie w polach Rzymu, i owaty i wapienny po większej części w całej reszcie kraju. Skały formacji pierwotnej w Apeninach. Grunt urodzajny, flora i fauna państwa Kościelnego takie jak w reszcie Włoch. Temperatura ma wiele podobieństwa z Lombardzką; średnia w Bolonii ma + 13°, 7 R. a najwyższa zwyczajna + 23°, 7 i + 7°, 8 Ilość spadłego deszczu mało się różni pomiędzy temi dwoma pasami; wynosi corocznie metrów 0,78. Śnieg rzadko się pojawia na pła-

szczyznach, lecz na wierzchołkach gór już pomiędzy październikiem i kwietniem. Klimat zdrowy w strefach górzystych, ale niezdrowy na pobrzeżach złanych mianowicie mr. Tyrrejskim, które bardziej jest wystawione na wiatr afrykański Sirocco. Duchowieństwo posiada wielkie przywileje. Szlachta dzieli się na 3 klasy: wyższą, składającą się z książąt, senatorów, to jest szlachty której rodziny figurują w spisach senatu czyli kapitolu, a mających tytuły, margrabiów, hrabiów, baronów, i małej szlachty, nadzwyczajnie licznej, lecz bez żadnego wpływu; mieszczaństwo, z którym się miesza mała szlachta, przypuszczane jest do municypalności w niektórych miastach; włościanie używają téż samę osobistę wolności co i inne klasy, po większej części są pasterzami szlachty i duchowieństwa, jako właścicieli gruntowych. Rolnictwo lubo w tyle pozostaje, jednak stanowi główny przemysł w kraju. Główniejsze płody rolnicze są: zboże, ryż, kartofle, len, konopie, tytoń, kukurydza. Najlepsze wina krajowe są: muskatelowe Orvietto, Velletri i Montefiascone; bardzo mało są wywożone, dawniej lepiej uprawiane w państwie Rzymskim, dzisiejsze dawałyby przy znacznem wyprowadzaniu dostateczne przychody, lecz zastawione są w ogóle prawie białą morwą. Chów bydła i bawołów, koni i owiec polepszonych rasy, i trzody chlewniej, w ogóle w bardzo znacznej ilości. Znakomita hodowla jedwabników. Obfite rybołówstwo, z którego powiększej części korzystają Neapolitańczykowie i Genuńczykowie na pobrzeżach morza Tyrrejskiego, a Dalmatowie na pobrzeżach morza Adryatyckiego. Eksploatacja kruszców bardzo mało, znaczniejsze płody kopalniane są: żelazo, wityrol wydobywany w pobliżu Witerlo; ałun dość obficie dostarczany w pobliżu Civita-Vecchia; siarka na pñ. a mianowicie w pobliżu Forli, sól na obu pobrzeżach, lecz szczególnie przy ujściu Tybru i w pobliżu Comacchio i Cervia: marmur, alabaster, kryształ. Przemysł rękodzielniczy zaniedbany; jednakowoż płody jego tak są obfite, iż wystarczają na wewnętrzny konsumpcyj. Główniejsze zakłady przemysłowe są: fabryki tkanin wełnianych pospolitych, kapeluszy filcowych, wyrobów jedwabnych, rękawiczek, strón skrzypcowych, świec, mydła, pergaminu, papieru, fabryki igieł, płodów i przetworów chemicznych, fałszywych pereł, nader słynnych w Rzymie samym. W skutku przeszkód komunikacji z powodu pasma gór przecinających ten kraj na dwie części, i braku dróg, bardzo utrudnione są stosunki

Słown. Geogr. Pow. T. I.

handlu wewnętrznego; część pñ., która nie wy daje oliwy, wyprawia tylko zboża, obradujące się nad potrzebę, tymczasem część pñ. wysyła swoją oliwę do obcych krain, od których nawzajem zabiera zboże. W państwie Kościelnym jest znaczna liczba jarmarków; z tych najforniejsze odbywają się w Liworno, Neapolu, Genui, Tryestecie, Wenecji, Marsylii, Dalmacji i Grecji. Średnia wartość wprowadzonych artykułów w ciągu lat dzie sięciu obrachowaną została na 6,986,000 skudów, wyprowadzonych zaś na 5,088,000 skudów. Główniejsze porty są: Civita-Vecchia na pobrzeżu zach., Ankona i Sinigaglia na pobrzeżu wsch.; wszystkie trzy są wolnymi portami. Marynarka kupiecka i rybołowska prawie żadna na wybrzeżach mr. Tyrrejskiego, zastępują ją marynarki neapolitańska, toskańska i sardyńska; większa liczba statków rzymskich znajduje się na pobrzeżu Adryatyku, gdzie jednak handel przybrzeżny odbywa się statkami austriackimi. Ogólna ilość krajowych statków handlowych wynosi około 950 o 30,000 beczkach ładunku. Rząd jest monarchią teokratyczną wybieralną. Papież jest władcą z tytułem naczelnika kościoła katolicko-rzymskiego. Papieża wybierają kardynałowie, a zgromadzenie ich zebrane w tym celu zowie się konklawe. Każdy książę kościoła czyli kardynał jakiegokolwiek byłby narodu, mógł niegdyś być powołanym na tron papieski i zostać władcą państwa Kościelnego; dzisiaj zaś dla dopełnienia głównych warunków wybieralności, kandydaci muszą być Włochami z rodu i mieć przeszło 55 lat życia, nie otrzymać kardynatu z propozycji cudzoziemskiego mocarstwa i nie być ani krewnym, ani sprzymierzeńcem obcego monarchy. W r. 1847. ogólna liczba kardynałów wynosiła 60. Francja, Austria i Hiszpania mają po dwóch lub trzech kardynałów, których jest obowiązkiem w czasie trwania konklawe strzedz zachowania urządzeń, mając wyłączne votum jakowe oni posiadają, wraz z jakowem nieregularności mogą wstrzymać całą elekcyę. W czasie bezkrólewia władza papieska należy do kardynała szambelana (Camerlingo). Papież jako monarcha posiada władzę nieograniczoną; prześiaduje on w Rzymie w pałacach Watykanu i Kwirynalu. Dwór papieski (Famiglia pontificia) składa się z celniejszych dygnitarzy kościoła i główniejszych członków szlachty, mających tytuły: sekretarza (segretario), szambelana (camerlingo), majordoma (maggioromo) i t. d. Orderów krajowych jest cztery: order Chrystusa, order Ostrogi Złotej, order Ś. Jana Laterańskiego i order Ś. Grzegorza,

Kardynałowie pełnią główne urzędy i tworzą radę papieża w materyach duchowych i doczesnych. Trzy jest rzędy kardynałów: kardynałowie biskupi (jest 6), kardynałowie księża (46) i kardynałowie diakoni (8). Pierwsi i trzeci, oraz ci z drugiego, którzy nie zajmują posad biskupich, przebywają w Rzymie i tworzą święte kolegium. Zbierają się oni pod przewodnictwem Papieża trojako: jako rada tajna, złożona z kardynałów powołanych od Papieża, dla rozbiórki spraw kościoła i państwa; jako w połowie tajna rada, i zgromadzenie uroczyste coremonii przyjęcia, i jako ministerium następnie jest podzielone i składa się z sekretaryatów: a) sekretaryatu stanu (segretaria-di-stato), do którego należą departamenty spraw zagranicznych i wewnętrznych, oraz naczelnictwo administracji wojskowej (Presidente delle armi); b) sekretaryat spraw duchownych i brewe (Segr. de Brevi Pontificie Brevi a Principi), podzielony na dwa departamenty, z tych jeden co do stosunków z biskupami, zależnymi wprost od stolicy apostolskiej, a drugi do stosunków z monarchiami krajów katolicko-rzymskimi; c) sekretaryat skarbu (Tesoreria generale), od którego są zależne administracje komor celnych, soli, tabaki, stempla, hipoteki, poczta, loterya i dług krajowy publiczny; d) sekretaryat prośb (Segr. dei Memoriali); e) sekretaryat sprawiedliwości (Segr. di Mer. Uditore Santissimo lub di Nostro Signore). Ministerium posiada władzę wykonawczą, co do wyprawiania ekspedycji. Ulegają one poprzednio rozstrząśnieniu i decyzji rad specjalnych (Congregazioni), na czele każdej znajduje się kardynał. Kongregacje dla spraw duchownych są następujące: 1) kongregacja inkwizycji (Congregazione della Romana ed universale Inquisizione); 2) kongregacja nawiedzenia apostolskiego zwyczajnego (C. della Visita apostolica ordinaria); 3) kongregacja nawiedzenia apostolskiego nadzwyczajnego (C. della Visita apostolica straordinaria); 4) kongregacja konsystoryalna (C. Consistoriale); 5) kongregacja biskupów (C. de Vescovi e Regulari); 6) kongregacja rady (C. del Concilio); 7) kongregacja pobytu biskupów (C. della Residenza de Vescovi); 8) kongregacja przywilei duchownych (C. della Immunita ecclesiastica); 9) kongregacja propagandy (C. della Propagande Fide); 10) kongregacja cenzury książek (C. del Indice); 11) kongregacja dogmatu (C. dei Sacri Riti); 12) kongregacja ceremoniału (C. del Ceremoniale); 13) kongregacja karności duchownej (C. della Disciplina regolare); 14) kongregacja odpustów i relikwii (C. delle Indulgenze e Sacre Reliquie); 15)

kongregacja egzaminów biskupów (C. del Esame de Vescovi); 16) kongregacja poprawy ksiąg (C. della Correzione de libri della Ch. O.). Inne jeszcze kongregacje są: kongregacja zarządu kościoła Ś. Piotra (C. della fabbrica di St. Pietro); kongregacja konsulty (C. di Sagra Consulta); dla zbadania apelacji w ostatniej instancji, kongregacja dobrego rządu (C. di Buon Governo), dla dozoru administracji; kongregacja Najświętszej Maryi Panny Loretańskiej (C. Lauretana); kongregacja dróg i mostów (C. delle Aque); kongregacja oszczędności i lombardów (C. Economica e de Monti); kongregacja nauk (C. degli Studi); kongregacja odbudowania Ś. Pawła (C. per la riedificazione di St. Paolo). Pod względem zarządu wewnętrznego, kraj dzieli się na 20 prowincji, 1 prezydencją dla Rzymu i Comarca, 6 legacji, i 13 delegacji. Naczelnicy tych podziałów nazywani są legatami i delegatami; pierwsi muszą mieć stopień kardynałów, a drudzy biskupów. Wszyscy bezpośrednio zależą od papieża i mają dodaną radę, złożoną z 24 członków z głosem doradczym, i radę prowincjonalną składającą się z delegatów gmin prowincji, która w 1/3 części co lat dwa bywa odnawiana. Prowincje dzielą się na dystrykty czyli okręgi (Distretto Governativo), zarządzane przez gubernatorów, dzielące się znów na gminy miejskie i wiejskie, mające każda radę municypalną: podesta, gonfaloniere lub priore i auziani składają magistrat. Trybunały wyższe są: izba apostolska (Reverenda Camera Apostolica), której prezes (Uditore generale) decyduje bez apelacji wszelkie sprawy wprost zaniezione przed papieża; trybunał podpisu i łaski (Trib. della Segnat. di grazia); trybunał podpisu sprawiedliwości (Trib. della Segnat. di Giustizia) czyli trybunał kassacyjny; trybunał rot (Sagra Rota Romana), najwyższy trybunał apelacyjny dla całego kraju. Trybunały apelacyjne w sprawach cywilnych, handlowych i kryminalnych są: rota dla prowincji przedapenińskich, i trybunał apelacyjny w Bologna i Macerata dla prowincji zaapenińskich. Każdy okrąg ma sąd pokoju. Prócz tego 9 trybunałów handlowych, w Rzymie, Bolonii, Ankonie, Civita-Vecchia, Ferrara, Foligno, Pesaro, Ravennie i Riadini. Prócz sekretaryatu spraw duchownych, są jeszcze dwa trybunały, gdzie się podają ze wszystkich krajów chrześcijaństwa szczegółowe interesa, których decyzya jest przedstawiona dworowi rzymskiemu, są: penitencyaryuszostwa apostolskiego, dla rozgrzeszeń i t. d. pod prezydencją kardynała mającego tytuł Wielkiego Penitencyaryusza i Dataryi, dla wydawania

dispens, udzielania odpustów, pod naczelnictwem także kardynała z tytułem Prodaturyusza. Archiwa bulli i wszelkie dokumenty religijne stanowią kancelaryę apostolską. Są dwa więzienia galerowe, w Civita-Vecchia i w Ankonie, domy poprawcze w Porto-Anzio, Spoleto, Narni, S. Leo, w Rzymie (zamek Ś. Anioła), Fermo i Civita Castellana (więzienie stanu). Państwo Kościelne jest podzielone na 67 dycezyj, z tych 8 metropolij. W 1840. r. było parafij 2,090; klasztorów 2,436 (z tych 1,824 męz. a 612 żeńskich), z tych jeszcze 13 opactw. W r. 1841. znajdowało się w Państwie Papieskiem 7 uniwersytetów, z tych 2 wielkie w Bolonii i Rzymie, 5 małych w Peruzie, Camerino, Fermo, Macerata i Ferrarze, 21 kolegiów szkolnych; szkół elementarnych bardzo mała liczba. Prócz tego jest kolegium propagandy, szkoła normalna misyjna-rzy w Rzymie. Akademia filharmoniczna, dla muzyki religijnej, w Bolonii, 3 szkoły artylerji i inżynierji, w Rzymie, Ferrarze i Bolonii. Rzym i Bolonia posiadają znakomitsze zbiory naukowe i literackie, z tych najznamienszą jest biblioteka Watykańska. Wymieniają jeszcze biblioteki w Bolonii, Ferrarze, Peruzie i Macerata. Liczne są zakłady dobroczynne i w ogólności bogate. Są kassy oszczędności i lombardy w główniejszych miastach i towarzystwa zaopiecznia. Rzym posiada jeszcze izbę handlową i bank. Warowne punkta są: Ferrara, Ankona, Civita-Vecchia, Comacchio, Civita-Castellana, San-Leo. Dochody państwa Kościelnego w 1839. r. wynosiły 8,812,961 skudów, wydatki zaś 9,429,799 skudów. Prowincje z ich ludnością są następujące: Rzymu i Comarca, 310,233 m. Legacje: Bolonii; 348,652 m.; Ferrary, 218,786 m.; Forli, 202,315 m.; Rawenny, 168,413 m.; Urbino i Pesaro, 237,966 m.; Veletri, 57,517 m. Delegacje: Ankony, 166,114 m.; Macerata, 225,615 m.; Camerino, 38,415 m.; Fermo, 104,116 m.; Ascoli, 84,217 m.; Peruzja, 210,316 m.; Spoleto, 121,453 m.; Rieti, 67,018 m.; Viterbo, 120,676 m.; Orvieto, 26,141 m.; Frosinone 141,930 m.; Civita Vecchia, 24,312 m.; Benewent, 23,910 m.

KOSCIELNICA, M. węgierskie, w kom. Baranya u stóp wysokiej i nagięj góry Metsek, wśród pięknej doliny. Biskupstwo, seminaryum, gimnazjum, katedra, klasztor. Papiernie, handel zbożem i winem; 11,270 m.

KOSCIERZ, M. powiatowe w Prusach, nad rz. Fersą, wśród jezior, o 7 mil od Gdańska; 1,600 m.

KOSCIERZYNA, BEHREND, BERN, 1) M. okręgowie w wsch. Prusach, w obwodzie rejencji Gdańskiej, nad rz. Fersej; 1,713 m. 2) Okręg t. n.

tamże, w większej części lasami i jeziorami pokryty. Rozległy 23 mil kw., liczy 28,000 m.

KOSCILE, rz. w król. Neapolitańskim; wpada do Crati, o 4 w. od jej ujścia do odnogi Tarentu. Źródło o 4 w. ku pfn. Morano. Bieg około 44 w.

KOSEL, KOZŁE, M. w Prusach, w prow. Śląskiej, o 39 w. ku pfn.-wsch. Opola nad Odrą; 2,569 m. Miasto warowne, trybunał kryminalny, arsenał. Handel i spław Odrą.

KOSFELD, KÖSFELD, M. w Prusach, w prow. Westfalskiej, w rejen. i o 31 w. ku zach. Münster, nad Berkel; 3,314. Gimnazjum katolickie. Zamek książąt Salm Horstmar.

KOSHOTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Ohio, nad Muskingum; 625 m. w r. 1840.

KOSI, rz. w Indostanie, wpada do Gangesu. Źródło jej w Himalajach; bieg około 450 w. Przyjmuje rzeki Arun, Tombar, Gogary.

KOSIQUIRIACHI, SANTA-ROSA-DI K., W. w Meksyku, o 105 w. ku zach. Chihuahua. Bogate kopalnie srebra.

KOSLIN, KÖSLIN, M. w Prusach, stol. okręgu rządowego t. n., w prow. Pomeranii, o 128 w. ku pfn.-wsch. Szczecina i o 7 w. od mr. Bałtyckiego; 6,960 m. Sąd apelacyjny, gimnazjum, szkoła normalna początkowa. Mały port nad Bałtykiem.

KOSLIN, KÖSLIN, okręg rządowy, podział administr. Prus, w prow. Pomeranii, stol. Köslin. Rozległość 258,5 mil kw. niemieckich. Ludność oprócz wojska 360,634. Dieli się na ośm cyrkulów: Schiefenleben rozległy 9,42 mil kw., 13,351 m. Dramburg rozległy 20,97 mil kw., 25,665 m. Neu-Stetten rozległy 36,50 mil kw., 46,593 m. Belgrad rozległy 20,26 mil kw., 27,992 m. Fürstenthum rozległy 45,21 mil kw., 20,198 m. Schlawe rozległy 30,10 mil kw., 53,624 m. Rumelsburg rozległy 21,03 mil kw., 20,198 m. Stolpe 41,29 mil kw., 58,056 m. Luxenburg-Bütow 37,73 mil kw., 42,619. Zawiera 23 miast z ludnością 70,294.

KOSMODEMIANSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Kazańskiej, 205 w. ku zach. od Kazania, naprzeciw ujścia Welugi do rz. Wołgi; 6,000 m.

KOSOWA, W. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Wadowickim, o 3 mile od Wadowic, z obszernym dworcem na pochyłym wzgórzu, z którego zajmujący się widok aż po sam Kraków przedstawia.

KOSSÓW, M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. Siedleckim, okręgu Węgrowskim. Kościół pa-

rafialny, 35 domów; 825 m. (789 żydów). Odległość od M. powiatowego 33 w. Targ tygodniowy.

KOSSATO, Mm. w państwie Sardyńskim, o 8 w. ku wsch. Biela; 2,500 m.

KOSSONAY, M. w Szawajcaryi, w kantonie Waadt, o 15 w. ku pñ.-zach. Lozanny; 869 m. reformowanych. Miasto starożytne, dawniej było bogate przeorostwo Benedyktynów.

KOSSÓW, M. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Grodzieńskiej, o 5 mil na pñ.-zach. od Słonima.

KOSTACCIARO, Mm. w państwie Kościelnym, deleg. Urbino i Pesaro, o 41 w. od Urbino.

KOSTAMBOUL, M. w Turcyiazyatyckiej, w Anatolii, o 80 w. ku pñ. od Mr. Czarne; 12,500 m.

KOSTELEZ, po czesku KOSTELEK nad Orlicą, M. w Czechach, o 45 w. ku pñ.-wsch. od Kraloweg Hradecka, na pr. brz. rz. Orlicy; 2,565 m. Fabryki płócien.

KOSTELEZ, Mm. w Czechach, o 18 w. ku pñ.-zach. od Ofomuńca; 1,163 m.

KOSTELLETZ, po morawsku KOSTELEK, W. w Austrii, w Morawii, o 28 w. ku zach. od węgierskiego Hradysza; 719 m.

KOSTENBLUT, M. w Prusach, w prow. Śląskiej, w cyrk. Wrocławskim; 906 m. Handel wyrobami szewskimi.

KOSTHEIM, W. w ks. Hessen-Darmstadtzie, w prow. Rhein-Hessen, o 2 w. od Moguneyi, na pr. brz. Renu; 1,272 m. Zbiór wina.

KOSTL, po morawsku PODIWIN, M. w Morawii, o 35 w. ku pñ.-wsch. od Brünn; 1,917 m.

KOSTOZZA, W. w Lombardzko-Weneckim, w gub. Weneckiej, o 10 w. ku pñ.-wsch. od Wicency, nad kanałem Bissato; 700 m. Ciekawe grotty. Kopalnie marmuru.

KOSTROMA, Mm. w Cesar. Rosyjskim, stol. gub. t. n., o 825 w. ku pñ.-wsch. od Petersburga, o 326 w. od Moskwy, nad ujściem Kostromy do Wołgi; 12,149 m. Stolica Eparchii Prawosławnej i arcybiskupa Kostromskiego i Galickiego. Sąd kryminalny i apelacyjny. Gimnazjum. Garbarnie, fabryki płótna, białej pruskiej, mydła, świec, lejnów dzwonów. Piękna katedra.

KOSTROMSKA GUBERNIA w Ces. Rosyjskim, M. stol. Kostroma, Rozległa 79255 w. kw. Ludność 958,000 m. Grunt niski albo zlekka wyniesiony, bagnisty ku pñ., piaszczysty i gliniasty na pñ. Zbiór zboża a mianowicie jęczmienia, lecz nie wystarczający na konsumpcję; konopi i lnu w obfitości. Obszerne lasy (Rządowe, zawierają 1606643 desiatin). Rolnictwem zajmowało się 826,589 m. w 1830. roku. Robią tu maszyny i inne

przedmioty z drzewa. Gimnazjum; 27 szkół. Zawiera 16 miast z 35,917 m. i 4 porady z 4,156 m. Dzieli się na 12 powiatów.

KOSTRZEN, mała rzeka w król. Polskim; początek bierze w błotach olszycznych w okręgu Siedleckim, na wsch. M. Wodnina, i od wsi Łęka stanowi granicę powiatu Stanisławowskiego od Siedleckiego. Pod Proszowem wpada do Liwca, przepływając mil 4. Ponieważ tylko na wiosnę ma podostatkami wody, a w innych porach zbyt jest płytką i krętą płynie korytem, przeto wcale nie jest ani być może spławną.

KOSTRZYN, M. w Prusach, o 19 w. ku wsch. od Poznania, w pow. Środzkiem; 1,178 m.

KOSTRZYN, kopalnia i fryszeria w król. Polskim, wydaje rudę żelazną kamionkową 40%, w ilości 10 do 12000 kibl. rocznie, dla wielkiego pieca w Pankach. Tu leżą w głębokości 6 do 7 łatrów dwie warstwy, jedna od drugiej $\frac{3}{4}$ łatra odległe, które składają się z żu niebieskawego, w którym rozrzucone są nerki terosyderytu 4 do 12 cali średnicy; warstwy te i żu są grubości od pół do 2 łatrów. Rudy Kostrzyńskie przy prażeniu tracą około 30% na wadze, głównie gazu kwasu węglowego, lecz za to w wydajności wzrastają do 48 a nawet 54%. Jest tu także kuźnica czyli fryszeria o 2 ogniskach z 2 młotami i 4 młotami trójkątnymi i 3 kłami wodnymi; wydaje rocznie od 5000 do 6000 centnarów żelaza kutego.

KOSTRZYN, M. w Prusach, w rejen. Poznańskiej, pow. Środzkiem, na trakcie z Poznania do Warszawy. Starożytny kościół; 1,259 m.

KOSWIG, M. w Anhalt-Bernburg, o 14 w. ku pñ.-wsch. Dessau, na pr. brz. Elby; 2,800 m. Uprawa liści tytoniowych. Browary, fabryki sukien, handel drzewem.

KOSZTAJNICZA, M. w Węgrzech (w Pograniczu wojskowym), o 49 w. ku pñ.-wsch. Agram, nad Unną; 3,147 m. Lazaret. Handel przewozowy.

KOSZYCE, Mm. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Miechowskim, okr. Szkalbierskim. Położona nad Szreniawą, w pobliżu ujścia jej do Wiśły; posiada kościół parafialny, stację pocztową, fabrykę sukna grubego. Liczy 90 dom. z 592 m. Odległość od M. pow. 40 w., od Warszawy 272 w. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

KOTAH, M. w Indostanie, stolica państwa t. n., o 312 w. ku pñ.-zach. Agry, nad Tschumboul. Warownia. Fabryki bawełniane. Rozległość tego kraju 11500 w. kwadr., a Radża może wystawić 25000 wojska.

KOTARINGAN, M. na połudn. wybrzeżu wyspy Borneo.

KOTHEN, KÖTHEN, M. w Niemczech, stolica ks. Anhalt-Köthen, o 295 w. ku pñ.-wsch. od Frankfurtu nad Menem, na lew. brz. Ziethe; 6,200 m. Szkoła normalna początkowa. Fabryki pasamonicze, złota i srebra, sukien, płócien i tytoniu. Handel zbożem, masłem, serem i wełną. Piękny zamek z pięknym zbiorem obrazów, gabinet historii naturalnej i biblioteka.

KOTIAKOW, M. w Ces. Rosyjskim, o 110 w. od Symbirska, na pr. brz. Sury.

KOTIGNOLA, Mm. w pañ. Kościelnym, o 54 w. ku pñ.-wsch. od Ferrary, przy lew. brz. rz. Senio; 2,000 m.

KOTILLAS, Mm. w Hiszpanii (w Manszy), o 77 w. ku pñ.-zach. od Chinchilli, pomiędzy Fejo i la Puerta.

KOTOPAXI, wulkan równikowy w Iañeuchu Andów Quito, o 53 w. ku pñ. od Quito; pod 0° 45' 11" szerok. pñ. Wysokość 5753 metrów.

KOTRONE, Mm. w Neapolitańskim, w Niższej Kalabrii, o 29 w. ku pñ.-zach. od Kotrone, blisko morza Jońskiego; 1,378 m.

KOTTBUS, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, w rejen. i o 66 w. ku pñ.-zach. od Frankfurtu, na pr. brz. Sprei; 8,216 m. Sąd miejski i wiejski. Gimnazjum ewangelickie. Dom sierot. Fabryki sukien, wełny, tabaki, płócien i czapek, browary, dystylarnie.

KOTTENHAM, W. w Anglii, w hr. i o 11 w. ku pñ. Cambridge; 1,488 m. Wyrób i handel sławnych serów.

KOTTIAR, M. na wyspie Ceylon, na wsch. po-brzeżu, o 12 w. ku pñ. od Trinkonomale.

KOTTISINA, Mm. w Dalmacji, napñ.-wsch. Macarsca. Biskupstwo, katedra; handel solą, oliwą, figami; znaczne rybołówstwo; 1720 m.

KOTTON-PORT, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Alabama, w hr. Madisson, nad rz. spławną Limestone, o 2 w. od jej ujścia do Tennessee. Założone w 1818. r.

KOTTOR, Mm. w Bośni, na pñ.-zach. od Travniku, na l. brz. Werbanitza.

KOTUY, M. w Haiti, w depart. du Nord, o 75 w. ku pñ.-zach. od San-Domingo, blisko pr. brz. rz. Yuna. Małe miasteczko bardzo dawne, w okolicach młyny złote eksploatowane do 1747. r. Kopalnie miedzi i żelaznej i żelaza.

KOTVA, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze Bengalskiej, o 57 w. ku pñ. od Murszedabadu, nad Baghirati.

KOTZAU, Mm. w Bawarii, pow. Rehau, przy spływie rz. Saali i Schwesnitz; 1,087 m.

KOTZEBUE, odnoga oceanu Lodowatego; na po-brzeżu pñ.-zach. Ameryki Rosyjskiej.

KOTZENAU, Mm. w Prusach, prow. Śląskiej, o 26 w. ku pñ.-zach. Lignicy, w pow. Lüben; 400 m.

KÖTZING, M. w Bawarii, pod Cham, przy spływie Czarnej i Białej Regen; 1,250 m.

KOUDDALORE, M. w Indostanie angielskim, dawna prow. Karnatik, o 137 w. ku pñ.-wsch. Madrasu i o 16 w. ku pñ. Pondiszery, nad Pannaur, przy jej ujściu do odnogi Bengalskiej. Miasto warowne. Stolica gubernatora angielskiego.

KOUDDAPAH, M. w Indostanie angielskim, w prezydenturze i o 192 w. ku pñ.-zach. Madrasu, na l. brz. Kouddaph. Miasta warowne. Fabryki cukru.

KOUET, 1) K.- Lin, M. w Chinach, w prow. Kouang-Si, główny skład handlu z Kocinchiną. 2) K.- Te, M. w Chinach, w prow. Ho-Nan. 3) K.- Tschou, jedna z prowincji środkowych Chin, stolica Kuei-Yang. Rozległość 167840 w. kwadr. Ludność 5,288,219 m. Dzieli się na 13 departamentów: Kuei-Yang, An-Schum, Fing-Yonei, Yii-Youn, Tschin-Youan, Sza-Nan, Schi-Tsian, Szu-Tsze, Thoung, Thoung-Jin, Li-Ping, Tai-Ting, Nan-Sung i Tsun-Yi. 4) K.- Yang, M. w Chinach, w prow. Hu-Nan. 5) K.- Yang, M. w Chinach, w prow. Tschen. 6) K.- Hoa, M. w Chinach, w prow. Schan-Si.

KOUET, EL K., GRAIN, QREYN, M. w Arabii, na pbrzeżu, nad odnogą Perską, o 140 w. ku pñ. od Bassory; 10,000 m. Port handlowy.

KOUKA, M. w Nigrycyi, w Burnu, przy brzegu zach. jeziora Tschad.

KOUMAON, KEMAON, prow. w Indostanie angielskim, w prezyden. Bengalskiej. Rozległość 28600 w. kw. Grunt górzysty. Uprawa zboża i konopi. Eksploatacja miedzi, żelaza, ołowiu, kryształu. Przemysł mało znaczny. Wywóz żelaza, miedzi i korzeni do Indostanu i Tybetu.

KOUM-SCHAH, M. w Persyi, w Farsistanie, o 60 w. ku pñ.-wsch. od Ispahanu; 4,000 m.

KOUNASCHIR, wyspa w Japonii, na Archipelagu Kurylskim, blisko i ku pñ.-wsch. od Yeso.

KOUNDOUZ, M. w Afganistanie, na wsch. kraju Balk, przy spływie dwóch rzek, wpadających do Dżihun. Rezydencja hana.

KOUNG-TSCHANG, M. w Chinach, w prowincyi Kan-Su.

KOUPANG, M. w Malezyi Holenderskiej, na po-

brzeżu pld.-zach. wyspy Timor. Handel główny z Chinami.

KOUR-KARA-OUSSA, M. w Chinach, główna kwatera wojskowej dywizji t. n., w Dżungarii.

KOURANS, CORRIENTES, przylądek pobraża Mozambickiego, pod 23° 50' szerok. pld. 33° 45' długości wsch. Przybiera swą nazwę od wielkiego prądu, który od pobraża zach. Madagaskaru powstaje.

KOUS, APOLLINOPOLIS-PARRA, starożytnych, M. w Wyższym Egipcie, o 85 w. ku pld. Qeneh. przy pr. brz. Nilu.

KOUSCEA, M. w Afryce, stolica królestwa w Wyższej Gujanie, przy źródle rz. Monte. Ludność dochodzi od 15000 do 20000 m.

KOUTAIAH, KUTAHICH, COTYCUM u starożytnych, M. w Turcji azjatyckiej, w Anatolii, o 200 w. ku pld.-wsch. Konstantynopola, przy pr. brz. Parsaku; 55,000 m. Rezydencja baszy. Wywóz płodów rolniczych.

KOUTSCH, KOTSCH, po angielsku KUTCH, państwo w Indostanie hołdującym Anglikom, nad odnogą t. n., stolica Bhudży. Rozległe 19,240 w. kw. Ziemia górzysta, w ogóle nieurodzajna. Pokłady węgla i żelaza. Chów bydła, handel i żegluga bardzo czynna.

KOUTSCH, odnoga mr. Oman, na pobrażu zach. Indostanu.

KOUTCHA, KOUTCHE, M. w chińskim Turkestanie, na zach. Kharagul. Siedlisko rzadcy; znaczny handel siarką, sałetrą i kamforą; 10,000 m.

KÖVAR, okręg w Siedmiogrodzie, w krainie Węgierskiej. Graniczy na pfn. z Węgrami, na wsch. i pld. z kom. Wewnętrzny Szolnok, na zach. kom. Środkowy Szolnok. Grunt górzysty, pokryty lasami; rolnictwo nader ograniczone, a natomiast znaczne pszczolnictwo i chów bydła. Rozległy mil kw. 17; liczył w r. 1839: 38,900 m., zajmujących 3 miasteczka i 88 wsi.

KOVDOZERO, wielkie jezioro w Ces. Rosyjskim, w gubernii Archangielskiej.

KOVESD, MEZÖ-KÖVESD, Mm. w Węgrzech, w żupan. Borsod, o 16 w. ku pfn.-wsch. Erlau; 6,572 m.

KOVINGTON, Mm. w Stanach Zjednoczonych, w Kentucky, na l. brz. Ohio, naprzeciw Cincinnati i przy ujściu Liking, która go oddziela od Newport. Rękodzielnie bawełny i przedmiotów żelaznych.

KOWAL, M. w król. Polskim, gubernii Warszawskiej, powiecie Włocławskim, okręgu Kowalskim. Kościół parafialny, sąd pokoju, stacya po-

cztowa, fabryka oleju. Odległe od Warszawy 160 w. Targ tygodniowy, 9 jarmarków do roku.

KOWALEWO, Mm. w Prusach, w rejencji Kwidzińskiej, na pfn.-wsch. Torunia, pomiędzy dwoma jeziorami.

KOWBRIDGE, Mm. w Anglii, w hr. Glamorgan, o 19 w. ku zach. Kardiff; 1,107 m. Szkoła przygotowawcza dla duchownych.

KOWEL, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Wołyńskiej, powiecie Włodzimierskim. M. powiatowe, nad rz. Turyą, 6 mil na pfn.-wsch. Włodzimierza. Pięć kościołów, szkoła duchowna, kilka fabryk; 4,290 m.

KOWIA, rz. w Ces. Rosyjskim, wpada do Jeziora Białego, bierze początek w jeziorze Kowyskim. Bieg 90 w., połączona z Witegrą, stanowi komunikację pomiędzy mr. Bałtyckim a mr. Kaspijskim.

KOWIENSKA GUBERNIA w Ces. Rosyjskim, utworzona dopiero od lat kilku z odłączonych 7 powiatów pfn., to jest Kowieńskiego, Rosieńskiego, Telszewskiego, Szawelskiego, Poniewieżskiego, Wiłkomirskiego i Alexandrowskiego. Leży pomiędzy guberniami: Wileńską, Kurlandzką, król. Polskim i Prusami. Od królestwa jest odgraniczona rz. Niemen; środkiem jej płyną: Wilia, Nieviaża, Dubissa, spływająca do Niemna, i Windawa, uchodząca do morza Bałtyckiego. Ma 755 mil kw. Ludność 120,000 m.

KOWNO, M. w Ces. Rosyjskim, stol. gub. t. n., przy ujściu Wilii do Niemna, naprzeciw Aleksoty; 10,000 m. Ratusz, ośm kościołów, i kolegium jezuickie. Przemysł mieszkańców głównie zwrócony do sycenia miodu. Handel zbożem, lnem i miodem.

KOWRÓW, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Włodzimierskiej, i o 64 w. ku pfn.-wsch. Władymira, nad Kliazmą.

KOXWOLD, W. w Anglii, w hr. York (North-Riding); 1,447 m.

KOYE, W. we Francji, w dep. Oise, o 10 w. ku pld.-zach. od Senlis; 860 m. w 1841. r. Fabryki lin i przedziałnie bawełny i nici szkockich.

KOZ, Mm. w Portugalii, w Estramadurze, o 12 w. ku pfn.-wsch. od Alcobaça; 1,500 m.

KOZACZOWKA, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Czortkowskim, mila od Krzywca. Komora celna.

KOZAKÓW DOŃSKICH ZIEMIA, prow. administr. Ces. Rosyjskiego, M. stol. Nowo-Czerkask. Rozległa 156,750 w. kw. Ludność 600,000. Kraj płaski, i w części składający się z rozległych

step, położony w dolinie Donu. Przemysł rolniczy, zbiór zboża i owsa. W 1830. r. zajmowało się rolnictwem 527,000 ludzi; było wysianych 101,630 czetwerti oziminy, przynoszącej 2/3 procentu i 358,870 jarzyny przynoszącej 4 procent. Ziemia Kozaków Dońskich zostaje pod zarządem Atamana. Kozacy są wolni od podatków, lecz dostarczają kontyngens wojskowy. Liczą przeszło 25,000 jeźdźców. Każdy kozak jest żołnierzem od 15 do 50 lat. Kraj ten dzieli się na 7 obwodów, a te na stannice, których jest 119, są to osady. Zawiera 7 miast z ludnością 45,506 m. w 1833. r.

KOZARATZ, obronne M. w Bośni, na pld.-zach. Dubicza, na pr. brz. Sanna. Handel drzewem; 1,895 m.

KOZELSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Kałuskiej, ku pld.-zach. Kaługi, nad Iisrą; 2,000 m.

KOZIEGŁOWY, M. w król. Polskim, gub. Radomskiej, pow. Olkuskim, okr. Lelowskim. Kościół parafialny, 336 dom.; 1,780 m. wyłącznie katolików. Odległe od M. pow. 49 w.; 17 jarmarków do roku.

KOZIELEC, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Czernichowskiej. Położone nad Ostrą; posiada 6 kościołów, 2 szkoły świeckie i liczy 4,000 m.

KOZIENICE, M. w królestwie Polskim, w gub. i pow. Radomskim, okr. Kozienickim. Położone niedaleko l. brz. Wisły, posiada kościół parafialny, stacyę pocztową, sąd pokoju, urząd leśny, fabrykę blachy miedzianej i żelaznej, i garbarnię; liczy 275 dom. (70 mur.) z 2,756 m. (1800 żyd.). Odległe od M. pow. 35 w., od Warszawy 96 1/4 w. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku. W okolicy znaczne lasy, niegdyś ulubione miejsce łowów dawnych królów.

KOZIOWA, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Stryjskim, 3 mile od Skolego, z urzędem pocztowym.

KOZŁOW, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Tamborowskiej. Posiada 9 kościołów, 2 szkoły świeckie; 2276 dom. (101 mur.); 22,600 m.

KOZŁOWA RUDA, w król. Polskim, w gub. Augustowskiej, pow. Maryampolskim, nad rz. Jurą; jest rudnia z dwoma kofami wodnemi, wyrabiająca do 200 centnarów żelaza w sochach, siekierach i t. p.

KOZMIN, Mm. w Prusach, w ks. Poznańskim, okr. Krotoszyńskim, nad Orlą; 3,450 m. W pięknym położeniu, posiada kościół katolicki, klasztor Bernardynów, kościół ewangelicki, synagogę, zamek starożytny i szkołę. Kilka fabryk sukna i płótna.

KOZMINEK, M. nad Szwendrą, w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. i okr. Kaliskim. Kościół parafialny, niejakie fabryki wyrobów bawełnianych i lnianych; 129 dom. z 1,344 m. Odległe od M. pow. 24 w.; targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

KOZMODEMIAŃSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Kazańskiej. Położone nad Wołgą, posiada 5 kościołów, szkołę i liczy 4,600 m.

KOZY, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Wadowickim, mila od Białej, ma piękny dwór i wiele warsztatów drelicharskich. W pobliskim lesie znajduje się długa pieczara, uważana za wejście do podziemnych lochów dawnego grodu Wofek.

KRABLA, wulkan na wyspie Islandyi, w pobliżu wybrzeża północnego.

KRAGEROE, M. w Norwegii, w amcie Bradsberg, o 140 w. ku pfn.-zach. od Chrystyanii, nad Skager-Rak; 1,549 m. Komora. Port handlowy.

KRAGUJEWACZ, M. w Serbii, nad rz. Lepenica. Rezydencja księcia.

KRAIBURG, Mm. w Bawarii, w cyrk. Niższej Bawarii, o 7 w. ku pfn.-zach. od Mühldorf; 1,100 m. Jarmarki na konie.

KRAIL, Mm. król. w Szkocji, w hr. Fife, o 62 w. ku pfn.-zach. od Edynburga, nad brzegiem pfn. Firth of Forth; 1,227 m. w r. 1841. Port rybacki.

KRAILSHEIM, M. w król. Wirttembergskim, w Jaxt-Kreis, o 22 w. ku pfn. od Ellwangen; 3,008 m. Przemysł czynny. Fabryki czapek bawełnianych, skór, jubilerskie i fajek drewnianych. Browary. Handel bydłem.

KRAINA, arcyksięstwo austriackie w Ilirji, między Karyntją, Styryą, Kroatyą i Tryestem. Rozległe 174 mil kw., liczyło w 1839. r. 446,846 m., zaludniających 14 miast, 17 miasteczek, 3203 wiosek. Podzielone na 3 okręgi, to jest: Laibach (Wyższa Kraina rozległa 59 mil kw.; ze 165,436 m.), Neustadt (Niższa Kraina, 72 mil kw.; 186,524 m.) oraz Adelsberg (Wewnętrzna Kraina rozległa 43 mil kw. z 89,712 m.). M. głównym całej prow. jest Laibach. Chów bydła głównym zajęciem; hodowanie owiec w mniejszym stopniu, i dosyć znaczne stadniny koni. W uprawie zboża ilość owsa przewyższa inne gatunki. Płody mineralne: żelazo, żywe srebro i węgiel kamienne. Przemysł zajmuje się wyrobem skór, szkła, płótna i towarów drewnianych.

KRAJ NADBRZEŻNY, LITORALE, nazwa obwodu gubernii Tryestskiej, obejmującego M. Tryest, oraz cyrkuły Istrijski i Görz. Rozległy 138 mil kw. austriackich, liczył w r. 1839: 480,543

mieszkańców, zajmujących 30 miast, 14 miasteczek i 944 wsi. Kraj powyższy pomiędzy prowincjami austriackimi, najludniejszym jest po Czechach i Morawii. Handel i żegluga są głównym zajęciem mieszkańców. Płody miejscowe: jedwab, oliwa, sól, wino i ryby. Klimat gorący, a szczególnie w letnich miesiącach. Ilość miast, z których jedno przypada na 3 1/2 mili kw., oraz liczba wiosek, których do 16 liczą na jedną milę, każą liczyć kraj powyższy między najludniejsze prow. Cesar. Austriackiego.

KRAIMBURG, KRAIN, M. w Austrii, o 32 w. ku pñ.-zach. od Laibach, przy spływie Sawy i Kan-keru; 1,712 m. Ważne fabryki włosiennic w okolicach.

KRAJOWA, M. w Wołoszczyźnie, stolica małej Wołochii, o 189 w. ku zach. od Bukarestu, przy l. brz. Szyl; 9,000 m. Sądy, 2 trybunały i instancji. Szkoła centralna. Szpital wojskowy. Handel bardzo czynny.

KRAJ PRZYLĄDOWY, ob. KAP-LAND.

KRAKATOA, wyspa zamieszkała od Malajczyków, wydaje wiele ryżu i owoców. Położona jest w cieśninie Sunda, między Sumatrą i Jawą.

KRAKÓW, M. położone w nader przyjemnej okolicy nad Wisłą, pod 50° 3' 52" szerok. pñd., a 17° 35' 45" dług. wsch. (45 mil od Lwowa, od Warszawy 40 mil i 2 w., od Wiednia 58 mil, od Wrocławia 34 mil oddalony). Składa się z 4 części: Krakowa, Stradomia, Kazimierza i Kleparza, ma 2000 domów, a około 40,000 m. (z tych 10,000 żydów). Rynek tutejszy, godny widzenia, tworzy dokładny czworobok, który ma 11400 sążni kwad. powierzchni; w środku onego wznosi się budowla gotyckiej struktury, zwana sukienicami, mająca 180 stóp długości, a 18 szerokości, i mogąca pomieścić do 7000 osób. W około rynku wznoszą się piękne gmachy wielce go przyozdabiające. Z pomiędzy kościołów zasługują na uwagę: katedra wzniesiona na skale Wawel zwaną, po spaleniu przez biskupa krakowskiego Nankiera, w 1320. r. tak jak jest dzisiaj odbudowany. Świątynia ta nie tak z powierzchownej okazałości i wielkości, jak raczej z bogatych grobowców i swoich pomników ubiegłej chwale, zasługuje na szczególniejszą uwagę. Znajdują się tutaj: obraz na blasze, pędzla Tomasza Dolabelli, przedstawiający ukrzyżowanego Jezusa; ambona, tron biskupi i stalla kanoników. W kaplicy z czarnego marmuru, fundowanej przez królową Annę, jest nagrobek Stefana Batorego. Prócz wielkiego ołtarza, jest tu 25 innych a wszystkie niemal są z czarnego

marmuru z pięknymi obrazami, z tych niektóre są pędzla Tadeusza Koniecznego. Do celniejszych należą jeszcze: ołtarz przy zakrystyi z passyą słynącą łaskami; maleńki ołtarz Ś. Wacława, mający osobliwą piękność antepedium z marmuru i mozaiki, florenckiej roboty. Świątynia ta posiada prócz tego 18 kaplic: kaplica krzyża Ś. z ciosowego kamienia, fundacji króla Kazimierza Jagiellończyka w r. 1473., mieści grobowiec z czerwonego marmuru Władysława Jagiełły, do kofa ozdoby rzeźbami, fundowany przez Zygmunta I. w 1524. r., na wierzchu onego leży posąg monarchy. Pomnik Kazimierza Jagiellończyka z nakrapianego marmuru, roboty Wita Stossa, pomnik z czarnego marmuru Kajetana Softyka, biskupa krakowskiego. Pod tą kaplicą, w podziemnym sklepieniu, znajdują się zwłoki króla Michała Władysławskiego. Kaplica N. Panny i Trzech Królów (inaczej Rożyców zwana), mieści pomnik z alabastru Filipa Padniewskiego biskupa krakowskiego; kaplica ta wielkim kosztem przez hrabinę Zofię z Branickich Potocką przeistoczona, według planów budowniczego Nobili z Wiednia, posiada pomnik Artura Potockiego, oraz matki jego Julii z księżat Lubomirskich, roboty sławnego Thorwaldsena. W podziemiach tej kaplicy znajdują się zwłoki Włodzimierza Potockiego b. pułkownika artylerji b. wojsk Polskich. Kaplica Szafranców, prócz innych posiada piękny pomnik alabastrowy Michała Skotnickiego zmarłego w 1808. r., dłuta słynnego Stefana Ricci z Florencji; w podziemiach tej kaplicy jest pogrzebany Maciej z Miechowa, historyk i doktor nadworny Zygmunta I. Kaplica Psalterzystów fundacji króla Jana Kazimierza w r. 1667., do kofa czarnym marmurem wyłożona, pod nią w grobach spoczywają zwłoki w kruszcowych trumnach rodziny Wazów. Drzwi brązowe od tej kaplicy, są w cudownej rzeźbie, odlane przez Michała Weinholda z Gdańska. Kaplica Zygmuntońska, fundacji Zygmunta I. w r. 1520. dla pochowania zwłok pierwszej jego małżonki Barbary Zapolskiej w 1515. r. zmarłej, oraz grobu swojego własnego i swoich następców. Jest ona z ciosowego kamienia w formie czworoboku zbudowana przez Bartholomea Florentino. Wewnątrz jest przyozdobiona posągami i wypukłorzeźbami świętych i ewangelistów z czerwonego marmuru, tak delikatnej roboty włoskiej, jakby z drzewa wykonana była; tu są pomniki z napisami obu Zygmuntołów Jagiellończyków, oraz tron marmurowy Anny Jagiellonki z portretem jej w płaskorzeźbie. W sklepieniach kaplicy tej znajdują się ciała tych ostatnich potomków Jagiełły. Ołtarz

tu, otwierający się wewnątrz, cały jest srebrny, przedstawia tajemnicę Jezusa i Najświętszej Panny Maryi, zewnątrz zaś drewniany, pomalowany, ukazuje mękę Zbawiciela. Robota kruszcowa jest ręki Alberta Glim z Norymbergi, malowania zaś mistrzów szkoły włoskiej, prawdziwe to jest arcydzieło złotnictwa i malarstwa. Nad balustradą zwieńczającą tę kaplicę, są starodawne pędzla w całych figurach portrety Zygmunta I. i córki jego królowej Anny. Kopuła na tej kaplicy kryta miedzią w łuskę wyrobioną, grubo jest pozłacana. Kaplica Najświętszej Panny, wystawiona w 1351. r. przez Bodzantę Jankowskiego, a odnowiona w r. 1652. od Jana Konarskiego biskupa krakowskiego; w niej znajduje się nagrobek jego z czerwonego marmuru; pomnik Konstantego Felicjana Szaniawskiego z popiersiem, a naprzeciw kaplicy widzieć się daje wspaniały pomnik Włodzimierza Potockiego, dzieło to wykonane z białego marmuru przez Thorwaldsena, wzniesione zostało w 1831. r. Kaplica Ś. Jana Chrzyciciela z nagrobkiem Jana Zadzika biskupa krakowskiego. Kaplica Ś. Andrzeja z grobem z czerwonego marmuru wielkiej okazałości, króla Kazimierza. Kaplica Ś. Jana Ewangelisty zawiera w sobie nagrobek Walentego Dembińskiego; a nad wejściem posąg stojący Andrzeja Załuskiego biskupa krakowskiego. Tu w grobach pod tą kaplicą są zwłoki Jana Pawła Woronicza areybiskupa i prymasa. Kaplica Ś. Tomasza ma pomnik Piotra Tomickiego biskupa krakowskiego. Cymborym za wielkim ołtarzem posiada leżący posąg Stefana Batorego w naturalnej wielkości; naprzeciw tej kaplicy jest z czarnego marmuru posąg króla Jana III. Sobieskiego. Tuż obok wznosi się również piękny z czarnego marmuru króla Jana Michała Korybuta, z jego portretem w płaskorzeźbie alabastrowej. Kaplica Ś. Katarzyny, będąca fundacji królowej Bony, mieści w sobie nagrobki: Piotra Gamrata, oraz Andrzeja Trzebieckiego biskupów krakowskich, przytém najdawniejszy pomnik kamienny grobowiec króla Władysława Łokietka. Kaplica ŚŚ. Kosmy i Damiana, w niej pomniki Andrzeja Zebrzydowskiego biskupa krakowskiego i Mikołaja Zebrzydowskiego fundatora Kalwarii. Kaplica Ś. Wawrzeńca ma piękny pomnik z brązu w płaskorzeźbie Tomasza Roznowskiego, kanonika krakowskiego. Kaplica Ś. Macieja ma pomniki Andrzeja Lipskiego, biskupa krakowskiego, drugi brata jego Jana Aleksandra Lipskiego. Kaplica N. P. Maryi Śnieżnej jest zdobna posągiem leżącym Samuela Maciejowskiego, biskupa krakowskiego; pomiędzy tą kaplicą i na-

stępą, znajduje się pomnik Piotra Boratyńskiego posła bełzkiego. Kaplica Ś. Trójcy fundacji królowej Zofii księżniczki Kijowskiej, czwartej żony Władysława Jagiełły, ciało jej tu jest złożone; w tej kaplicy mieści się pomnik Piotra Tylickiego biskupa krakowskiego. Pod chórem, po lewej stronie wielkich drzwi, jest osadzony w murze pomnik z brązu w płaskorzeźbie wyrobiony, księcia Stanisława Bocka, a po prawej Piotra z Wiśnicza Kmity, obok którego stoi porfirowy posąg tegoż. Kaplica Ś. Stanisława wzniesiona z polecenia Zygmunta I. króla, okryta wyznaczoną kopułą wspartą na kolumnach z brązu; do kofa jej mieszczą się posągi świętych. Na ołtarzu znajduje się srebrna trumna cudnej roboty, przez aniołów unoszona, w niej złożone kości Ś. Stanisława Szczepanowskiego biskupa krakowskiego. W około kaplicy w filarach podpierających sklepienie, są nagrobki z popiersiami 4 biskupów krakowskich: Piotra Gembickiego, Kazimierza Łubieńskiego, Jana Małachowskiego i Marcina Szyszkowskiego. W podstawie wielkiego ołtarza napis wyrity w marmurze oznacza gdzie spoczywa ciało królowej Jadwigi. W podziemiach kaplicy Ś. Krzyża, znajdują się zwłoki króla Jana III., Tadeusza Kościuszki i księcia Józefa Poniatowskiego. Skarbiec przy katedrze, posiada wiele szacowne starożytności, kosztowne aparaty kościelne, krzyże, monstrancje, kielichy perłami i drogiemi kamieniami wykładane, oraz ubiory pontyfikalne. Biblioteka, archiwum mają ważne starodawne dokumenty i rękopisy. Dzwon zwany Zygmunt godzien jest widzenia, jest on najpiękniejszy w Polsce; do dzwonienia w niego potrzeba ośmiu ludzi. Kościół Panny Maryi zaliczyć można do najsmialszych i najpiękniejszych twórców budowy gotyckiej; wzniesiony został w części kosztem, a w części składkami zbieranymi przez Iwonę Odrowąża w r. 1226. Największa długość tej świątyni w świetle ma stóp 236, a z grubością murów 246, największa szerokość w świetle 116 stóp, a z grubością murów 123 stóp; wysokość sklepienia 123 stóp, wysokość szczytu miedzianego pokrycia 133 stóp, wysokość wieży wiejską zwaną 232 stóp. Kościół ten posiada 32 ołtarze w części z hebanu, w części z marmuru; z pomiędzy tych najwspanialszym jest, jako zabytek z XV. wieku, otwierający się na kształt szafy w czasie obchodu świąt uroczystych tylko. Wewnątrz mieści on 12 płaskorzeźb czworobocznych dzieje żywota Jezusa Chrystusa przedstawiających, wewnątrz zaś znajduje się wyobrażenie zaśniecia Najświętszej Panny w obec apostołów. Posągi te

szą naturalnej wielkości i stanowią arcydzieło roboty rzeźbiarskiej krakowianina Witta. Lubo znacznie mniejszy jednak zawsze godny widzenia ołtarz zwany cymborym, zbudowany z mozaiki marmurów. Kaplic kościół ten posiada 11, a w nich pomników i napisów, z rozmaitego koloru marmurów i alabastru, mniejszych i większych przeszło 200. Wśród innych odznacza się tu obraz „Zdjęcie z krzyża” Tomasza Dolabelli. Nad wielkim ołtarzem są okna z różnokolorowych szyb. Kościół Ś. Piotra i Pawła fundowany przez Zygmunta III. dla Jezuitów r. 1597. i przed wejściem stoi 12 apostołów kolosalnej wielkości; z ambony tu-tejszej wymowne usta Piotra Skargi często przemawiały, i tu się znajdują pomniki zasłużonych mężów. Kościół księży Dominikanów ogromny gmach, gotyckiej budowy, w pierwszych wiekach chrześcijaństwa naszego przez Iwona biskupa roz-poczęty, w późniejszych wiekach ze składek po-bożnych dokończony, mieści w sobie 11 kaplic i prze-szło 20 ołtarzy; z pomiędzy mnóstwa obrazów przyozdabiających go, niepodobna nie wspomnieć dwóch malowanych na blasze a w skarbcu zło-żonych: Ecce homo i Matka Boska pędzla Barto-lomeo Manzini w Rzymie w 1723. r. malowane. Przy ołtarzu wielkim jest pomnik Leszka Czarne-go, w 1289. r. zmarłego i tu pochowanego. Pomnik ten w 1790. roku z drzewa w miejscu kruszco-wego wzniesiony, w czasie ostatniego pożaru zni-szczał. Ławki także przed wielkim ołtarzem zwracają na siebie uwagę przybylcą, robota ich snycerska, jest dziełem jednego z bractw tego zakonu. Z budowli godniejszej widzenia są: za-mek, dawna siedziba monarchów, na wysokiej ska-le po nad miastem górujący, wzniesiony; pałace pod kryształami, baranami, Wielopolskich i bi-skupów krakowskich zasługują na uwagę. Jest tu akademія założona przez Kazimierza Wielkiego w r. 1364, przy niej biblioteka z 45000 tomów i 2210 rękopisów. Gabinet osobliwości naturalnych i gabinet fizyczno-mechaniczny. Obserwatorium, ogród botaniczny, dwa gimnazja, wiele pomniej-szych szkółek, fabryki rozmaitego rodzaju i zna-czny handel. Kraków jako punkt środkowy po-miedzy Galicyą, królestwem Polskiem, Węgrami i Prusami, prowadzi znakomity handel zbożem, drzewem, solą, winem i płótnem do król. Polskiego, Gdańska i Niemiec. Posiada znaczne zakłady wy-robów sukna, skór, świec woskowych; ma 2 gło-wne jarmarki (16. maja i 16. września) każdy po 14 dni trwający. Wisła jest tam spławna, a nowo-urządzona kolej żelazna przyczynia się do wzro-

stu i dobrego bytu tego miasta, różne koleje losu przechodzącego. Na Wiśle wybudowano most nowy trwały, w miejscu zerwanego powodzią w 1813. r. Kraków niegdyś rezydencja monarchów i znako-mitszych panów, był kilka wieków najpierwszém miastem w Polsce, upadek jego spowodowany zo-stał przeniesieniem rezydencji królów do Warsza-wy (w 1587. r.). To starożytne miasto zajmuje w historii krajowej wiele pamiętnych wydarzeń. I tak, w latach 993., 1039. i 1202. od Czechów; w r. 1081. od Węgrów; w r. 1235. od Konrada księcia Mazowieckiego; w r. 1241., 1260. i 1281. od Tatarów; w r. 1655. i 1657. od Szwedów; w r. 1702. powtórnie od Szwedów; w r. 1768. do 1772. od konfederatów i wojsk Rosyjskich, a w r. 1794. od Prusaków opanowany; w latach: 1125., 1241., 1260., 1306., 1439., 1465., 1473., 1494., 1504., 1525., 1652., 1755. i 1850. w d. 18. lipca dotknięty był niszczącymi pożarami; w r. 1360., 1651., 1677. i 1707. nawiedzony morowem i zarazami; w r. 1475. zniszczony okropną powodzią. W r. 1290. w po-bliżu tego miasta stoczona została mordercza bi-twa z Szlachakami; w r. 1363. odprawił się pamię-tny zjazd wielu monarchów europejskich, na któ-rym Karol IV. cesarz Niemiecki synowicę Kazimie-rza Wielkiego poślubił. Kraków będąc zawsze stekiem uczonych ludzi na dworze monarchów polskich przebywających, wydał wielu znakomi-tych mężów naukami i dziełami odznaczających się.

KRAKOW, M. w ks. Meklembursko-Szweryń-skiem, w okr. Góstrów, i nad jeziorem t. n.; 1,120 m.

KRAKOWIEC, Mm. w Austrii, w Galicyi, w obw. Przemyskim, o 2 mile od Jaworowa, nad wielkim stawem z pięknym pałacem i gustownym ogrodem.

KRAKOWSKI OBWÓD, w Ces. Austriackim, w r. 1846. przyłączony do król. Galicyjskiego, o-bejmuje około 20 1/2 mil geograf. Graniczy na pfn. z królestwem Polskiem, ku wsch. z obwodem Bo-cheńskim, ku pfd. z Wadowickim, od zach. z Szlą-skim pruskim. Obejmuje na swojej powierzchni 1 miasto, 3 miasteczek i 24 wsi, w których 146,000 m. Po większej części rolnictwem, handlem, i fi-lisostwem zajmujących się. Kraj mało co górzysty, bardzo jest urodzajny, i obfituje w kamienie, mar-mur, węgle ziemne, cynk i afun.

KRAKUSZOWICE, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, o 3/4 mili od Gdowa, ma starożytną mogiłę, o której podanie pomiędzy lu-dem istnieje, że to jest pomnik zabitego w tym miej-scu Krakusa II.

KRALITZ, po morawsku KRALICE, Mm. w Mo-rawii, o 14 w. ku pfd.-zach. od Ofomuca; 900 m.

KRALOWITZ, po czesku KRALOWICE-CYNA-DROWY, M. w Czechach, o 26 w. ku pfn.-wsch. od Pilzma; 1,636 m.

KRAMBORNE, M. w Anglii, w hr. Dorset, o 19 w. ku pfd.-zach. od Salisbury; 2,158 m. Kościół gotycki.

KRANBROOK, M. w Anglii, w hr. Kent, o 19 w. ku pfd. od Maidstone; 3,844 m. Przez długi czas było punktem środkowym handlu sukienne-go; pierwsze fabryki były tu założone przez Fla-mandczyków za panowania Edwarda III.

KRANCY, 1) wyspka Stanów Zjednoczonych, w Wirginii, na odnodze Chesapeake, przy ujściu James-River. 2) Warownia broniąca przystępu do James-River.

KRANENBURG, Mm. w Prusach, w prow. Reń-skiej, w rej. Düsseldorfskiej, o 10 w. ku zach. Kliwii, nad Weteringbach; 1,100 m. Komora.

KRANICHPELD, obwód i M. w ks. Saxen-Mei-ningen-Hildburghausen, położone nad rz. Ilm, wśród gór. Górna część miasta, na l. brz. Ilm, na-leży do księstwa powyższego; druga zaś na pr. brz. do Wejmaru. Pierwsza z nich 1,411 druga 672 m. liczy.

KRANOWITZ, Mm. w Prusach, w prow. Szlą-skiej, o 70 w. ku pfd. Opola, w cyrkule Racibor-skim; 1,700 m.

KRAPENDORF, Mm. w Oldenburgskiem, blisko Kloppenburga, nad Soest; 785 m.

KRAPINA, 1) rz. w Kroacji i Węgrzech, two-rząca granicę między komitatem Waraždynskim i Agramskim, a uchodzi na pfd.-zach. Agram do Sawy. 2) Mm. w Kroacji, w kom. Waraždynskim, na l. brz. Krapinichy. Ciepłe kąpiele.

KRAPIWNA, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Tulskiej. Położone nad Pławą, posiada 5 kościo-łów, 2 szkoły świeckie; liczy 3,000 m.

KRAPITZ, KRUPKOWICE, M. w Prusach, w Szląsku, o 20 w. ku pfd. Opola, nad Odrą; 1,615 m.

KRASICZYN, Mm. w Austrii, w Galicyi, w ob-wodzie Przemyskim, nad Sanem, o milę od Prze-myśla, z wspaniałym od Krasickich w r. 1592. w gotyckim smaku zbudowanym zamkiem, który dla pięknej struktury, jako też historycznych za-bytków, godnym jest widzenia. Ten zamek, jako ogromny czworobok z narożnymi basztami, dokoła szerokim rowem obwiedziony, z samego już swo-jego położenia sprawia widok zachwycający, zwa-żając w tak urodzajnej okolicy. Jest tu szkoła

trywialna; wielka olejarnia, i inne ekonomiczne zakłady.

KRASNA, po moraw. KRASNO, M. w Austrii (w Morawii), o 11 w. ku wsch. Weisskirch, na pr. brz. Betszwy; 1,815 m.

KRASNA DOBRA, W. w król. Polskim, w gu-bernii Radomskiej, powiecie Opoczyńskim. Posia-da wielki piec; miejsce to opatrzone zostało w r. 1804. pierwszą machiną parową w Gliwicach zbu-dowaną. W r. 1838. piec ten przez dzierżawcę p. Evans wyrestaurowany został i opatrzone miecha-mi skrzynkowemi, lecz takowy 1839. r. spłonął i znów przez tegoż dzierżawcę wyrestaurowany, wydawał przeszło 15,000 centnarów surowizny. Dziedzic w r. 1840. wystawił drugi wielki piec przy wspólnej wieży gichtowej z pierwszym sto-jący. Piece te prócz koła wodnego opatrzone są machiną parową pomocniczą o sile 14 koni. Do dóbr tych należy jeszcze 5 kuźnic istniejących w Woł-o-wie, Błaszkanie, Nieborowie, Płackowie, wyda-jących rocznie 7,000 centnarów rudy.

KRASNIK, M. w król. Polskim, gubernii Lubel-skiej, powiecie Zamojskim, okręgu Kraśnickim. Kościół parafialny, klasztor kanoników regular-nych, stacya pocztowa, sąd pokoju i 402 domów (37 mur.); 3,461 m. (1,875 żydów). Odległe od M. powiat. 21, a od Warszawy 204 w. Targ tygodnio-wy, 11 jarmarków do roku.

KRASNOBORSK, M. w Cesarstwie Rosyjskim, w gubernii Wołogodzkiej, w okręgu Solwysze-grodzkim, o 564 w. ku pfn.-wsch. od Wołogdy; 500 m.

KRASNOBROD, M. w król. Polskim, gubernii Lubelskiej, powiecie i okręgu Zamojskim. Położo-ne nad Wieprzem, posiada kościół parafialny, kla-sztor XX. Domikanów, 141 domów; 1,395 m. (735 żydów). Odległe od M. pow. 56 w. Targ tygodnio-wy, 10 jarmarków do roku.

KRASNOIE-SIEŁO, Mm. w Cesar. Rosyjskim w gub. Petersburgskiej, w powiecie Sofijskim. Szkoła normalna rolnicza.

KRASNOJ, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Smo-leńskiej, o 46 w. ku pfd.-zach. M. Smoleńska, nad, Swinią.

KRASNOJARSK, M. w Ces. Rosyjskim, stoł. gubernii Jénissejskiej, nad rz. Jénissej, przy ujściu Katszy, i przy głównej drodze z Rosyji europej-skiej do Kjachty; 5,162 m. w 1833. r. Handel bar-dzo czynny; wywóz masła, łoju, mianowicie skór surowych i futer.

KRASNOSIELE, M. w król. Polskim, gub. Pło-ckiej, pow. i okręgu Przasnyskim. Położone nad

rz. Orzycą. Posiada kościół parafialny, fabrykę sukna grubego i multanu; liczy 73 domów; 1,042 m. (558 żydów). Odległe od M. pow. 14 w. Targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

KRASNOSEBODSK, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Penzeńskiej. Położone nad rz. Moksą; posiada 6 kościołów, 2 szkoły świeckie i liczy 8,400 m.

KRASNOSTAWSKI POWIAT, w król. Polskim, w gubernii Lubelskiej. Ma rozległości 66,49 mil kw. Ludność zaś 103,201 m.

KRASNOUFIMSK, M. w Ces. Rosyjskim, gubernii Permskiej. Zbudowane nad rz. Ufą, ma kościół; liczy 2,500 m.

KRASNYI-JAR, M. w Ces. Rosyjskim, gubernii Astrachańskiej. Położone nad rz. Achtubą; liczy 2,984 m.

KRASNYSTAW, M. w król. Polskim, gub. Lubelskiej, pow. i okr. Krasnostawskim. Położone nad Wieprzem, posiada kościół parafialny, klasztor Augustyanów, sąd pokoju, stację pocztową, fabrykę mydła i świece, oraz garbarnię. Liczy 507 dom. (63 mur.) z 3,553 m. Odległe od Warszawy 201 w. Targ tygodniowy, 9 jarmarków do roku.

KRASOCIN, W. w król. Polskim, gubernii Radomskiej, powiecie Kieleckim, 1 ipół mili ku pñ.-zach. od Małogoszcza. Posiada 2 fryszerki.

KRASO, KRASSOVA, KRASZÓW, komitat węgierski, na granicy wschodniej, między komitatem Aradskim, Temeskim, granicą Banatu i Siedmiogrodem. Rozległy 108 3/4 mil kw., liczy 196,874 m. Grunt górzysty, lubo żyzny; skropiony rz. Temez, Bersową i Karasz. Płody miejscowe: złoto, miedź, żelazo, ołów, zboże, kukurydza, wino i t. p. Mieszkańcy po większej części Wołosi, wyznania greckiego, liczą między sobą Rajców, Niemców i Węgrów.

KRASZNA, komitat w Siedmiogrodzie, w okolicy zamieszkaną przez Węgrów. Położony między Węgrami na pñ.-zach., oraz kom. Doboka i Kolo-szwara (Klausenburg) na pñ.-wsch. i kom. Środkowy Szolnok na pñ. i wsch.; obejmuje 19 mil kw. i 22,100 m., zaludniających 3 miasteczka i 72 wioski. Grunt górzysty, szczególniejszy ku pñ. Klimat zimny. Znaczniejsze rz. Beregtyo i Kraszna. Chów bydła znaczniejszy jak rolnictwo.

KRATHY, W. w Szkocyi, w hrab. Aberdean, w pół-środku gór Grampian; 1,897 m. Bogate kopalnie granitu i gliny wybornego gatunku.

KRATO, Mm. w Brazylii, prow. Ceara, o 272 w. ku pñ.-zach. Nossa-Senhora-da-Assumpcao, blisko rz. swego imienia, wpadającej do Salgado.

KRATO, M. w Portugalii, w prow. Alem-Tejo, blisko pr. brz. rz. Ervedal, o 22 w. ku pñ.-zach. Portalegre; 3,000 m. Stolica wielkiego przeoratu konu Maltańskiego.

KRATZAU, po czesku KRACAWA, M. w Austrii, w Czechach, w cyrkule Bunzlau, o 45 w. ku pñ. Jung-Bunzlau, nad Görzbach; 1,889 m.

KRAUSZÓW, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Sądeckim, mila od Nowegotargu, której nazwę rząd wywodzi, że Tatarzy r. 1260. tę okolicę plądrujący, mieszkańców mordując, uszy im odrzynali, i jako trofea z sobą zabierali.

KRAUTHEIM, M. w Badeńskim, w cyrkule Niższego Rennu, o 6 w. ku pñ. Boxbergu, blisko Jaxt; 734 m. Komora.

KRAVAGLIANA, W. w państwie Sardyńskim, prow. Valsesia, o 10 w. ku pñ.-zach. Varallo; 1,330 m.

KRAVEGNA, W. w państwie Sardyńskim, o 14 w. ku pñ. Domo-d'Ossala; 500 m. Miejsce urodzenia papieża Innocentego IX. (Ant. Fachinetti).

KRAWFORD, W. w Szkocyi, w hrab. i o 16 w. ku pñ. Lanark; 1,914 m. Bogate kopalnie ołowiu w Lead Hills.

KRAWFORDSVILLE, Mm. w Stanach Zjednoczonych, pańs. Indiana, w hrab. Krawford. Wabash College założone 1833. r., w r. 1839. r. 5 profesorów, i 85 uczni liczyło.

KRAYFORD, M. w Anglii, w hrab. Kent, o 4 w. ku zach. Darford, nad Kray; 2,022 m. Blicharnie i drukarnie bawełniane. Porażka Vortimera przez Engista.

KRCIN, Mm. w Austrii, w Czechach, o 23 w. ku pñ.-wsch. Königgrätz, nad Mettau; 638 m.

KREANTON, rz. we Francyi, w dep. Yonne, wpada do pr. brz. Armançon pod Brion-l'Archevêque. Bieg blisko 22 w. Spławna dla tratw na 10 w.

KREAZZO, W. w król. Lombardzko-Weneckim, gubernii Weneckiej, o 4 w. ku pñ.-zach. Wicency; 1,110 m.

KREETOWN, W. w Szkocyi, w hrab. Kircudbright, przy ujściu Kree do odnogi Wigton. Port piękny dla statków o 500 beczkach; rybołówstwo i przystań. Wywóz słynnego granitu.

KREFELD, po hollen. KREVELD, M. w Prusach, w prow. Reńskiej, o 17 w. ku pñ.-zach. Düsseldorf, nad Renem; 23,008 m. Szkoła głuchoniemych. Dom poprawy. Najważniejsze fabryki tkanin jedwabnych i aksamitów, przedsiębiorstwa bawełniane i wełniane, fabr. koronek, mydlarnie, fabr. tabaki, farbiarnie, rafinerie cukru, octu. Płody przemysłu

przynoszą rocznie 40,000,000 talarów i zajmują 6,000 robotników.

KREGLINGEN, M. w król. Wirtembergskim, w cyrkule Jaxt, nad Tauberg; 1,376 m.

KREIBITZ, Mm. w Czechach, nad rz. t. n.; 1,487 m. Przemysł czynny, fabryki bawełniane, blicharnie, huty szklane.

KREICH, rz. dopływowa Rennu, w księst. Badeńskim. Wybiega z Czarnogolasu, na granicy Wirtembergskiej.

KREMIENICZUK, M. w Ces. Rosyjskim, gub. Połtawskiej. Położone nad Dnieprem, posiada 7 kościołów, 5 szkół świeckich, 1,679 domów (40 muro.) z 19,000 m.

KREMMEN, M. w Prusach, w prow. Brandeburskiej, w rej. Potsdamskiej, o 38 w. ku pñ.-zach. Berlina, nad jeziorem Luch; 2,162 m. Trybunał I. Instancyi.

KREMPE, M. w Danii, w Holsztyńskim, o 6 w. ku pñ.-wsch. Glückstadt; 1,850 m. Fabryka tabaki.

KREMS, M. w Austrii (w Niższej Austrii), o 61 w. ku pñ.-zach. Wiednia, na l. brz. Dunaju, przy ujściu Krems; 4,437 m. oprócz garnizonu. Kolegium Pijarów, gimnazjum. Instytut rolniczy, uprawa winnic. Fabryki słynne musztardy, saletralnie, prochownia, 1 drukarnia. Handel szafranem, lnem, konopiami, winem, octem.

KREMSIER, po moraw. KROMIERZ, M. w Austrii, w Morawii, w cyrkule Przerowskim, o 35 w. ku pñ.-zach. Weisskirch, na pr. brz. Morawy; 5,267 m. Gimnazjum Pijarów, szkoła wojskowa. Zbiór owoców. Piękny zamek, rezydencya letnia arcybiskupów Ofomuńca, założony 1609. r. z bogatą biblioteką 30,000 tomów.

KREMSMUNSTER, Mm. w Niższej Austrii, o 19 w. ku zach. Steyer, na l. brz. Krems. Sławne opactwo Benedyktynów założone 772. r. i jedno z najbogatszych w Niemczech w średnich wiekach, z liceum akademickim, gimnazjum. Szkoła muzyki i polytechniczna elementarna, piękne zbiory historii naturalnej. Bogata biblioteka, 50,000 tomów i 400 rękopismów. Obserwatorium, zakłady rolnicze. Piękny kościół.

KRZYŻOWCE, KREUTZ, 1) M. węgierskie, w kom. Oedenburskim, na pñ. Oedenburga. 2) Kom. węgierski w Kroacyi, między komitatem Warażyńskim, Pozegaskim, Agramskim, Szaladzkim i Simegskim. Rozległy 29 mil kw.; liczył w 1839. r. 118,400 m., zajmujących 2 miasta, 2 miasteczka i 194 wsi. Główniejsze rz. Lonya na granicy pñ.-zach., Drawa na pñ., oraz Głogowica, Bednya i Plitwica. Płody: wielka ilość, cy-

buli, czosnku, tytoniu, drzew morwowych i kukurydzy. 3) M. tamże, w pobliżu Głogownicy. Siedlisko grecko-unickiego arcybiskupa; przedsiębiorstwa jedwabiu; 2,750 m. 4) Okręg pułkowy, na granicy wojskowej w Kroacyi, między kom. Agramskim, Szaladzkim i Simegskim. Rozległy 28 mil kw., liczył w 1839. r. 59,293 m. zajmujących 1 miasteczko i 190 wiosek. Położenie w części równina, w części górzyste, wydaje w znacznej obfitości owoc, wino, jedwab i kukurydzę. Znaczniejsze rzeki: Chasma, Illowa i Lonya.

KREUZBERG-PHILIPPSTHAL, W. w Hessen-Kasselskim, prow. Fulda, na pr. brz. Werry; 891 m. Zamek, stolica landgrafów Hessen-Filippsthal, dawniej bogaty klasztor Benedyktynów założony 1191. r.

KREUZBURG, 1) M. w Prusach, w prow. Pruskiej, o 24 w. ku pñ. Królewcą, w cyrkule Preussisch-Eylau; 1,671 m. 2) M. w Sasko-Wejmarskim-Eisenach, o 10 w. ku pñ.-zach. Eisenach, na l. brz. Werry; 1,893 m. 3) M. w prow. Szląskiej, o 37 w. ku pñ.-wsch. Opola nad Stober; 3,394 m. Trybunał I. instancyi. Fabryki skór, płótna, sukna.

KREUZNACH, CRUCANACUM, M. w Prusach, prow. Reńskiej, o 57 w. ku pñ.-wsch. Koblenz, nad Nabe; 8,062 m. Gimnazjum. Zakład ubogich. Żupy solne wydające 25,000 centr. soli, źródła mineralne, fabryki skór, tytoniu. Handel czynny winem, zbożem, wódką, skórą, olejem. W okolicach rozwaliny zamków Rheingrafenstein i Ebernburg.

KREVAGUORE, Mm. w państwie Sardyńskim, w prow. i o 44 w. ku pñ.-zach. Verceil, na l. brz. rz. Sessara; 920 m. Kopalnie żelaza w okolicach.

KREWKERNE, Mm. w Anglii, w hrab. Somerset; 3,789 m. w 1831. r. Fabryki płócien żaglowych i czapek.

KREYLEA, W. w Irlandyi, w hrab. Antrim. Liczne groby i piękne rozwaliny klasztoru Franciszkanów założonego 1512. r.

KRICLADE, Mm. w Anglii, w hrab. Wilts, o 70 w. ku pñ. Salisbury, nad Tamizą; 1,642 m. w 1831. r. Wysyła 2 deputowanych. Piękny kościół gotycki.

KRICKHOWEL, M. w Anglii, w Walii o 24 wiorst, ku pñ.-wsch. Brecon, na l. brz. Uske; 1,088 m.

KRIEBEN, KRZYWIN, M. w Prusach, rejen. Poznania, nad rz. Obrą; 900 m.

KRIENS, W. w Szwajcaryi, w kantonie Lucerny, o 2 w. ku pñ.-zach. Lucerny; 2,663 m. Piękna pałernia.

KRIEWEN, M. w Prusach, o 48 w. ku pñ. Poznania; 786 m.

KRIMITZSCHAU, M. w Saksonii, o 13 w. ku pñ.-zach. Cwikawy; 3,767 m. Przemysł czynny. Fabryki sukna, kaźmirków, bawełny, farbiernie i drukarnie tkanin.

KRINAN, W. w Szkocji, w hr. Argyll, o 32 w. ku pñ.-zach. Inverary, przy ujściu zach. kanału t. n., który przerzyna półwysep Kintyre i jest spławnym dla wszystkich statków, nad wyborną przystanią Loch-Krinan.

KRINETZ, po czesku KRINEC, M. w Austrii, w Czechach, nad Mrliną; 1,060 m.

KRISZNA, KISTNAH, rz. w Indostanie, spływa z l. str. odnogi Bengalskiej, między Mazulipatam i Nizampatam, kilkoma ramionami. Źródła w górach Ghattes zach. Bieg 1,100 w.; do niej wpadają Dżungaboudra, Gotporda, Malporba, Tumbredra, Sima i Mossy.

KRIWAU, góra w Karpatach, na granicy Galicji, oraz kom. węgier. Zips i Liptauskiego.

KRIZANAU, po moraw. KRZYŻANÓW, Mm. w Austrii, w Morawii, o 38 w. ku pñ.-wsch. Hawy; 1,484 m.

KROACYA, królestwo, podział polityczny Węgier, stol. Agram. Rozległe 178,3 mil kw. Ludn. 659,457 m. Królestwo Krocacji dzieli się na trzy żupanstwa: Agram, Waraždyn i Kreutz, i okręg morski (Seebezirik) węgierski. Krocacja i Sławonia zostają pod zarządem Bana, który rezyduje w Agram.

KROACKIE POGRANICZE WOJSKOWE, MILITÄR-GRÄNZE, podział administr. Austrii, stol. Agram. Rozległe 609,8 mil kw. niemieckich. Ludność 995,861 m. Kraj górzysty. Zbiór zboża wystarczający na potrzeby. Chów bydła i pszczoł. Podział ziemi 39,054 hektarów, z których 601,154 joch ziemi uprawnej, lasów 221,227, winnic 9,376 joch. Eksploatacja żelaza i gliny garncarskiej. Krocacja wojskowa dzieli się na 3 pogranicza albo generalitaty a te na pułki. Pogranicze Karlstadt 4 pułki. Pogranicze Banat 2 pułki i Pogranicze Waraždyn. Zawiera 10 miast, 22 miasteczek i 2,664 wsi.

KROBIA, M. w Prusach, w księstwie Poznańskim; 1,350 m. Położone w powiecie Krobskim, na trakcie do Poznania; posiada kościół katolicki, synagogę.

KROBSKI POWIAT, graniczy na pñ. z powiatem Kościańskim i Szremskim, na wsch. z powiatem Krotoszyńskim i częścią rejen. Wrocławskiej, na pñ. z rejen. Wrocławską, na zach. z powiatem Wschowskim. Kraj równy, grunt urodzajny i skroplony rz. Obrą i Orlą, oraz kilkomniejszymi. Rozległy mi kw. 19,09, liczy 63,721 m. zajmujących

10 miast, 141 wsi, i 97 osad. Dzieli się na 6 okręgów. Rolnictwo i chów bydła głównym zajęciem.

KROCZYCE, W. w król. Polskim, w gubernii Radomskiej, powiecie Olkuskim, 2 mil od Poręby, 1 mila od Pradeł. W r. 1839. rozpoczęto tu budowę wielkiego pieca, którego produkcją na 10,000 do 13,000 centnarów surowizny obliczyć można.

KRODO, Mm. w państwie Sardyńskim, w prowincji o 13 w. ku pñ. Domo-Ossola, na pr. br. Tose; 600 m.

KROGHAN, M. w Irlandyi, w hr. Roscommon, o 8 w. ku pñ.-zach. Elfin. Dawna stolica królów Konnaught.

KROIA, M. w Turcji europejskiej, o 68 w. ku pñ.-wsch. Skutari. Ojczyzna Skanderberga.

KROJANKE, po polsku KROJENKA, M. w Prusach, w prow. Pruskiej, o 161 w. ku pñ.-zach. Kwidzynie; 2,185 m. Fabryka sukien, browary, dystylarnie.

KROISBACH, po węgier. RAKES, Mm. w Węgrzech, w żup. i o 6 w. ku pñ.-wsch. Ödenburg, nad jeziorem Neusiedel. Kopalnie pięknego kamienia budulcowego. Zbiór wina wybornego. Piękny pałac biskupów Raabu.

KRÓLEWIEC, KÖNIGSBERG, 1) M. w Austrii, w Szląsku, po sławiańsku zwane KLINKOWITZ, w cyrkule Cieszyńskim, nad Odrą. Zamek hrabiów Wilczków. 2) Kralowec, M. w Czechach, o 17 w. ku pñ.-zach. od Elbogen (Łoketa), na pr. br. rz. Eger (Ogra); 3,295 m. Starożytny zamek warowny. 3) M. w Węgrzech, po węgiersku zwane Uj-Banya, w żupanstwie Bars, o 11 w. ku pñ.-zach. Pukantz, nad Granem; 3,720 m. Trybunał górniczy (Berggericht-Substitution). Miny złote niegdyś bardzo bogate dziś mało znaczące, kopalnie kamieni myślnych. 4) M. w księstwie Sax-Koburg-Gotha, o 31 w. ku pñ.-zach. od Koburga; 900 m. 5) K.-In-der-Neumark, M. w Prusach, prow. Brandenburgskiej, stol. cyrk. Nord-Königsberg, o 75 w. ku pñ. Frankfurtu, nad Noryką, spływającą do Odry; 5,225 m. w roku 1837. Trybunał I instancji (Stadt-Gericht). Gimnazjum ewangelickie. Fabryki sukien, bawełniane, garbarnie, kapelusznictwo, dystylarnie. Piękny kościół gotycki.

KRÓLEWIEC, po niemieck. KÖNIGSBERG, po litew. KARALANZUGE, po holl. KONIGSBERGEN, po łacinie MONS-REGIUS, M. w Prusach, z tytułem drugiej stolicy królestwa; stol. rejencji i cyrkulu t. n., o 150 w. ku pñ.-wsch. Berlina, nad rz. Pregel, o 7 w. od jej ujścia do Frisch-Hafu. Leży pod 54° 42' szerk. pñ., dług. wsch. 18° 10'. Ludność w r. 1841: 65,852 m. w r. 1810. r. 55,197 m.

Miasto warowne, główna kwatery korpusu armii. Sąd apelacyjny (Oberlands-Gericht). Trybunał handlowy i admiralicy. Nadintendent ewangelicki, który jeden w całym królestwie nosi tytuł arcybiskupa. Uniwersytet założony r. 1544. składa się z 4 fakultetów. Do uniwersytetu należą muzea, biblioteka, ogród botaniczny, obserwatorium, seminarium pastorów ewangelickich (Theologische-Seminar und Polnische Seminar). Szkoły wyższe normalne (Philologische Seminar, Pädagogische Seminar, Naturwissenschaftliche Seminar), szkoła śpiewu (Gesang-Institut i Institut für Kirchen-Musik). Szkoła królewska Fryderyka, dwa gimnazja. Instytut głuchoniemych. Szkoła ślepych. Szkoła sztuk i rzemiosł. Bogata biblioteka publiczna (50,000 tomów), zbiory publiczne, archiwa prowincjonalne. Towarzystwo uczonych, pomiędzy którymi towarzystwo królewskie niemieckie. Bursa. Zakłady dobroczynne i dom dla obłąkanych. Dom kary i poprawy. Konsulaty Anglii, Danii i Szwecji. Przemysł czynny. Ważne fabryki skór, tkanin wełnianych, płótna żaglowego, igieł, fajansu, likworów, cukru rafinowanego i jubilerskie. Port handlowy przystępny tylko dla małych statków, większe zaś wyładowują w Piławie, gdzie jest rzeczywisty port Królewca. Wielkie składy handlowe. Wywóz zboża, mianowicie pszenicy i żyta, konopi, lnu, nici, szerści, wełny, popiołu, piór, wosku, skór i t. d. Wprowadzają zaś płody kolonialne, tytuń i t. p. W r. 1839. wywieziono towarów wartości 20,222,425 franków. W 1836. r. zawinęło do Królewca i Piławy 779 statków o 66,370 beczkach, z których 200 beczek pruskich; wypłynęło 782 statków o 67,332 beczkach. Z pomiędzy główniejszych budynków, zamek królewski wystawiony przez Krzyżaków w 1257. r., w którym rezydował wielki mistrz, jest jednym z najpiękniejszych pomników w królestwie; była twierdza Friedrichsburg wzniesiona 1657. r. z arsenałem, dziś zamieniona na składy towarów. Bursa wystawiona 1624. r. Ratusz w 1695. r. Katedra z 1332. r., w której są groby wielkich mistrzów zakonu Teutońskiego i książąt pruskich. Założony 1255. r. przez Ottokara albo Przemysława III. król Czech, od 1457. r. zostało stolicą wielkiego mistrza zakonu Teutońskiego a od 1525. r. książąt Pruskich. 7) K.-Regierungs-Bezirk, rejencja obwodu w Prusach, w prowincji pruskiej. Powierzchnia 408,13 mil kw. niem. Ludność w r. 1837. oprócz wojska 735,868 m., z których 581,437 ewangelików, 149,976 katolików, i 3,939 żydów. Dzieli się na cyrkule: 1) Memel rozległy 19,44 mil kw.

niem., 40,663 m. 2) Fischhausen rozl. 32,50 mil kw. niem., 32,694 m. 3) Königsberg (M.) rozl. 1.05 mil kw. niem., 66,157 m. 4) Königsberg (Wsie) rozl. 22,70 mil kw. niem., 34,046 m. 5) Labiau rozległy 24,70 mil kw. niem., 38,173 m. 6) Welau rozległy 18,15 mil kw. niem., 36,911 m. 7) Gerdauen rozl. 15,41 mil kw. niem., 32,659 m. 8) Friedland rozl. 15,70 mil kw. niem., 31,723 m. 9) Preussisch-Eylau rozl. 21,90 mil kw. niem., 37,600 m. 10) Heiligenbeil rozl. 19,97 mil kw. niem., 31,262 m. 11) Braunsberg rozl. 20,27 mil kw. niem., 40,198 m. 12) Heilsberg rozl. 19,91 mil kw. niem., 40,198 m. 13) Rössel rozl. 14,84 mil kw. niem., 33,601 m. 14) Allenstein 23,86 mil kw. niem., 32,045 m. 15) Ortelburg rozl. 28,52 mil kw. niem., 41,886 m. 16) Neidenburg rozl. 29,61 mil kw. niem., 32,217 m. 17) Osterode rozl. 28 mil kw. niem., 35,068 m. 18) Morungen rozl. 22,23 mil kw. niem., 39,147 m. 19) Preussisch-Holland rozl. 15,92 mil kw. niem., 31,925 m. Zawiera 48 miast z ludn. 186,519 m.

KRÓLEWIEC, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Czernichowskiej; 6 kościołów, 2 szkoły świeckie; 6,500 m.

KROMATRY, praw. (hrb.) w Szkocji, M. stol. Kromatry. Rozległe 170,000 akrów. Ludność w r. 1831: 11,299 m. Składa się z 14 okręgów hr. Ross, do którego należy. Patrz Ross and Kromatry.

KROMER, Mm. w Anglii, w hr. Norfolk, o 33 w. ku pñ. Norwich, nad morzem Niemieckim; 1,232 m. w roku 1831. r. Połów śledzi i raków morskich. Kąpiele morskie.

KROMOŁÓW, M. przy źródłach Warty, w okolicy górzystej, w król. Polskim, gub. Radomskiej, powiecie Olkuskim, okręgu Pilickim. Kościół parafialny, stacya pocztowa, fabryka sukna grubego i wyrobów bawełnianych. Liczy 227 domów; 1,756 m. Odległe od M. pow. 28, od Warszawy 259 w.; 12 jarmarków do roku.

KROMOŁÓW, prywatna kopalnia w królestwie Polskim, gubernii Radomskiej; w 1840. r. wydała rudy żelaznej około 1,000 kibli, którą w prywatnych piecach wytopiono.

KROMPACH, Mm. w komit. węgier. Zips, na pñ. wsch. Lewoszu (Letschau). Bogate kopalnie żelaza i kilka znacznych fryszerok.

KROMY, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Orłowskiej. Położone nad rz. t. n., liczy 6 kościołów, 2 szkoły świeckie; 3,700 m.

KRONACH, M. w Bawarii, w cyrkule Wyższej Frankonii, o 36 w. ku pñ.-zach. Bayreuth, przy pr. br. Rodach; 3,100 m. Handel drzewem. Miejsce urodzenia Łukasza Kranacha.

KRONBERG, M. w Nassauskiem, nad odnogą rz. Taunus; 2,030 m. Źródło słone i żelazne.

KRONBORG, twierdza na pfn.-wsch. krańcu wyspy Zeeland, w str. pfn.-wsch. Hellingör.

KRONE, 1) Deutsch Krone, po polsku Walec, M. w Prusach, w prow. Pruskiej i cyrkule t. n., w rej. Marienwerder (Kwidzyna), o 172 w. ku pfd.-zach. od Kwidzyna; 2,973 m. Gimnazjum. Fabryki bawełnianych wyrobów. Browary, dystylarnie. 2) Polnisch Krone, po polsku Koronowo, M. w Prusach, w prow. Poznańskiej, o 22 w. ku pfn. od Bydgoszczy, nad Brąhą; 2,233 m.

KRONENBURG, 1) M. w Prusach, w prow. Reńskiej, o 48 w. ku pfd.-wsch. od Akwisgranu, nad Kyll; 300 m. 2) M. w Prusach, w prow. Reńskiej, o 24 w. ku wsch. od Düsseldorfu; 756 m. Fabryki.

KRÖNING, okolica w pow. bawarskim Wilsburg, pod Würth. Rozległe 1½ mil kw., sławną jest z dobroci gliny kopanej w okolicach. Tutejsze wyroby garncarskie, już to na targach niemieckich, już to zagranicznych, znakomite mają powodzenie.

KRONSHAGEN, W. w Danii, w ks. Holsztyńskim, nad kanałem Eidery.

KRONSTADT, BRASZOW, KROHNEN, po węgiersku BRASSO, 1) M. w Siedmiogrodzie, o 169 w. ku pfd.-wsch. od Klausenburga. Ludność 36,000 m.; 18,118 m. w 1789. r. Największe, najprzemysłniejsze i najbogatsze miasto Siedmiogrodu. Warowne. Szkoła normalna katolicka, grecka i wołoska, gimnazjum ewangelickie, szkoła dla dzieci wojskowych. Drukarnia najdawniejsza w księstwie. Fabryki znaczne sukien, wełniane, szmuklerskie, flaszek drewnianych (csutlers). Handel bardzo czynny, lubo podupadły, winem, bydłem i psodami rękodzielnictwami. Obrót handlowy wynosi rocznie do dziewięciu tysięcy złotych reńskich. Z pomiędzy budynków, kościół ewangelicki, najpiękniejszy przybytek duchowny Siedmiogrodu, burza i dom karny. 2) Obwód (Barzenland) także, w kraju Saskim, stolica Kronstadt. Rozległość 32,6 mil kw. niemieckich; ludność 97,721 m. Klimat dość ostry. Powierzchnia płaska lecz bardzo wyniesiona, obfituje w siemię lniane. Chów bydła znaczny równie jak pszczół. Obszerne lasy i eksploatacja drzewa. Obejmuje 1 miasto, 4 miasteczka i 25 wsi. 3) M. w Ces. Rosyjskiej, w gub. St. Petersburgskiej, o 41 w. od St. Petersburga, na wyspie Kotlin, nad odnogą Kronstadtzką; 40,000 m. Port wojenny, główne stanowisko floty Rosyjskiej. Szkoła podoficerów morskich i sterników.

Port kupiecki, w którym zatrzymują się okręty nie mogące dopłynąć do Petersburga i wypakowują ładunek o 32 w. od tej stolicy, naprzeciw cytadeli Kronslot. Tę cytadelę przedziela od Kronstadtu wązka kanał, przez który przepływają statki idące do Petersburga.

KRONSTADT, M. portowe w Ces. Rosyjskiej, w gub. Petersburgskiej. Położone nad Fińską zatoką, posiada 10 kościołów, 8 szkół świeckich; liczy 635 domów (106 mur.); 58,000 m.

KROPPENSTADT, M. w Prusach, prow. Saskiej, o 29 w. ku pfd.-zach. od Magdeburga; 2,053 m.

KROŚNIEWICE, M. w król. Polskiej, w gub. Warszawskiej, w pow. Gostyńskim, okr. Orłowskim. Kościół parafialny, stacya pocztowa, fabryka tytoniu; 67 dom. (16 mur.) z 1,199 m. (599 żydów). Odległe od M. pow. 14 w., od Warszawy 129 w. Targ tygodniowy, 16 jarmarków do roku.

KROOK-OF DORAN, W. w Szkocji, w hrb. Perth, o 9 w. ku zach. od Kinross, nad Dovan.

KROOM, W. w Irlandji, w hrb. Limerik, nad Maig; 5,624 m.

KROPALATI, Mm. w król. Neapolitańskim, w Kalabrii Środkowej, o 8 w. ku pfd.-zach. od Rossano; 1,248 m.

KROPANI, Mm. w król. Neapolitańskim, w Niższej Kalabrii, o 17 w. ku pfn.-wsch. od Catanzaro, o 8 w. od mr. Jońskiego; 1,115 m.

KROŚCIENKO, Mm. w Austrii, w Galicji, w obw. Sadeckim, nad Dunajem, o 3 mile od Piwnicznej, ma szkołę trywialną i źródło mineralne (kwaśnej wody). Złąd rozwija się ku wzgórzowi Pieninów najwspanialszy krajobraz z zamkiem „Piening“ zwanym, w którym Ś. Kunegunda z swoim mężem, Bolesławem V., przed Tatarami szukała schronienia. Nader przykry po skałach przystęp do tego zamku, był powodem do mniemania bogobojnemu ludowi, że przez aniołów został zbudowany.

KROŚCIENKO NIŻSZE, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Jasielskim, o 1½ mili od Krośna. Zamieszkała od potomków w niewolę pojmanyh Szwedów, w XVII. wieku.

KROSSNO, KROSSEN, M. okręgowe w Prusach, rej. Frankfurtska, nad rz. Odrą, u ujścia Bobry. Fabryka sukna, browary, żegluga rzeczna i znaczny handel; 6,205 m.

KROSSHAVEN, W. w Irlandji, w hrb. Kork, nad przystanią Kork; 737 m.

KROSSMALINA, W. w Irlandji, w hrb. Mayo; 928 m.

KROSSNO, M. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Jasielskim, nad Wisłokiem, o 3 mile od Jasła, z 5,000 m. Magistrat i klasztor OO. Kapucynów i Minorytów, w którym groby rodziny Oświęcimów, słynnych miłością rodzeństwa się znajdują. W gotyckim smaku zbudowany kościół katedralny, może z najwyższą wieżą w Galicji, wznosi się na gruzach świątyni Aryanów. Miasto zostało niegdyś przez osadników niemieckich z Krossen założone, a od Kazimierza Wielkiego murami i zamkiem warownym opatrzone, pod którym Węgry w r. 1474. dzielnego odporu doznali.

KROSSEN, M. w Prusach, w prow. Brandenburgskiej, o 49 w. ku pfd.-wsch. od Frankfurtu, o 1 w. od spływu Odry z Bobrem; 5,995 m. Sąd miejski i ziemski. Fabryki sukna i czapek, garbarnie, kuźnie. Handel winem krajowym. Dawny zamek warowny.

KROSSTWAIRE, W. w Anglii, w hrb. Kumberland; 1,087 m. Kopalnie miedzi i ołowiu. Piękne jezioro Dewentwater.

KROTOSZYN, 1) M. w Prusach, w rej. Poznańskiej, w pow. Krotoszyńskim. Posiada 3 kościoły: 2 katolickie i 1 ewangelicki, synagogę, zamek, szpital, oraz fabrykę tytoniu, cykoryi i garbarnie. Prowadzi handel wełną i liczy 6,721 m. Odległe od Poznania 13 mil. 2) Powiat Krotoszyński także, graniczy na pfn. z pow. Szremskim i Pleszewskim, na wsch. z powiatem Pleszewskim, na pfd. z Odolanowskim i ze Szląskiem, na wsch. z pow. Krobiskim. Kraj równy, skropiony rz. Obrą, Orlą, Lutynią, Rzedziącą i Ochłą, oraz jeziorami Bartosz, Baran Kamienny i Sworowo, tudzież do 60 pomniejszych. Grunt dosyć urodzajny, lasów dosyć. Rozległy 17,60 mil kw.; liczy 58,421 m., zajętych uprawą roli, chowem bydła i zamieszkałych w 7 miastach, 106 wsiach i 131 osadach.

KROWODRZA, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Krakowskim, tuż około Krakowa. Zamieszkała od pracowitych ogrodników, ma nader piękne ogrody warzywne.

KROŻE, M. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Wileńskiej, nad strumieniem wpadającym do Dubissy. Gimnazjum.

KRUET, W. w pań. Sardyńskim (Saubaudy), o 15 w. ku pfd.-wsch. od Chambery, blisko pr. hrz. Izery; 1,113 m.

KRUMBACH, 1) Mm. w Austrii, w cyrk. Unter-Wienerwald, pod Neustadt; 1,580 m. 2) Mm. w Bawarii, w dolinie Kamlach, pod Ursberg; 1,060 m.

Ślown. Geogr. Pow. T. I.

KRUMMAU, KROMAU, po polsku KRUMŁÓW, 1) M. w Austrii, w Morawii, o 21 w. ku pfn. od Znaima; 1,442 m. Piękny zamek książąt Lichtenstein. 2) Böhmisch-Krummau, po czesku Krumlow, M. w Czechach, o 20 w. ku pfd.-zach. od Budziejowic, nad Mołdawą; 5,578 m. Szkoła dla dzieci wojskowych. Papiernie. Piękny zamek książąt Schwarzenberg.

KRUSEILLES, Mm. w pań. Sardyńskim, w Saubaudy, w prow. Caruge, o 20 w. od Genewy i Annecy; 1,5000 m. Niegdyś zamek warowny hrabiów Genewy.

KRUSENSTERN, 1) gromada wysp w niebezpiecznym archipelagu Pomotu, pod 15° pfd. szer., a 150° 34' zach. dług. 2) Gromada wysp na Wielkim oceanie, liczona do archipelagu Mulgrawów. 3) Przylądek na pfn.-zach. wybrzeżu pfn. Ameryki, u wejścia do cieśniny Kotzebuego.

KRUSZEWACZ, ALADZA-IIISSAR, M. w Serbii, stoł. sandżaku t. n., przy spływie dwóch ramion rz. Mowy, na zach. Nissa. Siedlisko Greckiego biskupa, zamek starożytny.

KRUSZWICA, M. w Prusach, w rej. Bydgoskiej, pow. Inowrocławskim. Położone nad Gopłem, posiada kościół z kolegiatą i liczy 354 m.

KRYŁOŚ, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Stanisławowskim, około Halicza. Niegdyś cytadela M. Halicza, z której potrójne okopy jeszcze dostrzedz można.

KRYŁÓW, M. nad Bugiem, w żyźnej okolicy, w król. Polskiej, w gub. Lubelskiej, pow. Hrubieszowskim, okr. Tomaszowskim. Kościół parafialny; 152 dom., 1,239 m. (579 żyd.). Odległe od M. pow. 14 w. Dwa targi tygodniowe, 8 jarmark. do roku.

KRYM STAROI, po tatarsku ESKI-KRIM, M. w Ces. Rosyjskiej, w gub. Tauryckiej, o 70 w. ku wsch. od Symferopola.

KRYMSKA GUBERNIA w Ces. Rosyjskiej, M. stoł. Symferopol. Rozległości ma 85185 w. kw. Ludności w 1846. r. do 572,200 m. Składa się z całkowitego półwyspu Krymskiego, i terytorium stałego po większej części złożonego z stepu Nogajców. Rolnictwo mianowicie w Krymie. Zbiory zboża, wina najkosztowniejszego w cesarstwie, oraz jedwabiu. Wychów bydła i merynosów. Eksploatacja soli z bagnisk Krymskich. Mieści w sobie 12 miast i 5 miasteczek; podzielona jest na 5 powiatów.

KRYNICA, W. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Sadeckim, leży w górach, o 4 mile od Piwnicznej; sławna z swoich wód mineralnych, w r.

1784, odkrytych, z zakładem kąpielowym i należycie urządzone budynkami gospodarczymi.

KRYSOWICE, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Przemyskim, o pół mili od Mościsk, z wspaniałym i pięknym ogrodem z dużymi szklarniami, w których najwięcej drzew cytrynowych pielęgnują.

KRYSTAMPOL, Mm. w Austrii, w Galicyi, w obw. Żółkiewskim, nad Bugiem, 1½ mili od Sokala, z pałacem i pięknym ogrodem, oraz klasztorami XX. Bazylianów i Bernardynów.

KRZEMIENICA, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Rzeszowskim, około Rzeszowa. W 1342. r. od Kazimierza Wielkiego osadnikami niemieckimi zaludniona.

KRZEMIENICA, KÖRMÖCZ - BANYA, KREMNITZ, M. w Węgrzech, komitacie Barskim, wśród wązkiej i ciemnej doliny. Samo przez się w szczytym obrębie, posiada znaczne przedmieścia. Kopalnie żelaza i srebra; 10,000 m.

KRZEMIENIEC, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Wołyńskiej, pow. Krzemienieckim, na pld.-zach. Żytomierza. Położone w okolicy górzystej, niedaleko pr. brz. rz. Irwy. Zamek starożytny, na wierzchołku wyniosłej skały; sławne niegdyś gimnazjum akademickie, w r. 1832. przeniesione do Kijowa; 6 kościołów, szkoła duchowna; 11,297 m.

KRZEMIENIŁCZUK, M. w gub. Połtawskiej, przy ujściu Kahałnika do Dniepru. Handel znaczny bydłem.

KRZEMIENKI, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Bocheńskim, tuż około Podgórz, ku stronie wsch. ciągnie się wzgórze tegoż nazwania, dawniej Lasotnica; na szczycie onego nieopodal od Krakowa, znajduje się ogromna mogiła czyli grobowiec Krakusa, mniemanego założyciela Krakowa. To paśmo wzgórz wapiennych jest także z podług ludu godne uwagi dlatego, że w nim Twardowski, sławny wiek swojego fizyk krakowski, miał często przebywać, i według zabobonności gminu, związki z duchami utrzymywać.

KRZEPICE, M. nad Liszwartą, w król. Polskim, gub. Warszawskiej, pow. Wieluńskim, okr. Częstochowskim. Kościół parafialny, stacja pocztowa, urząd leśny, fabryka wyrobów bawełnianych. Liczy 464 dom. (40 mur.) z 2,292 m. (1086 żyd.). Odległe od M. pow. 28 w., od Warszawy 234¼ w. Targ tygodniowy, 8 jarmarków do roku.

KRZESZÓW, M. w król. Polskim, w gub. Lubelskiej, pow. Zamojskim, okr. Tarnowskim. Położone nad Sanem, posiada kościół parafialny, magazyn solny, komorę celną 2. klasy; 166 domów

z 1,324 m. (744 żyd.). Odległe od M. pow. 35 w. Targ tygodniowy, 12 jarmarków do roku.

KRZESZÓW, M. w Austrii, w Galicyi, w obw. Przemyskim, nad Sanem, na pr. brzegu. Handel znaczny.

KRZESZOWICE, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Krakowskim, o 3 mile od Krakowa, w nader pięknym położeniu. Ma pyszny pałac z kosztownym zbiorem portretów sławnych wojowników, kościół nowo zbudowany w gotyckim smaku, fabrykę papieru, i źródła mineralne (żelazne siarczyste), przy których kąpiele są urządzone.

KRZYWACZKA, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Wadowickim, o milę od Izdebnika, z pięknym dworem i porządnymi budynkami dworskimi.

KRZYWCZE, Mm. w Austrii, w Galicyi, w obw. Przemyskim, nad Sanem, 2½ mili od Przemyśla. W r. 1840. to miasteczko zostało dotknięte pożarem.

KRZYWCZYCE, W. w Austrii, w Galicyi, w obw. Lwowskim, o 2 mile od Lwowa, ma fabrykę cukru z buraków.

KRZYWICZE, M. w Ces. Rossyjskim, w gub. Mińskiej, w pow. Wilejskim, nad Serweczą, wpadającą do Wilii. Piękny kościół i klasztor Trynitarzy. W okolicy stoi pałac Chodźków, z pięknym ogrodem.

KRZYWIN, M. w Prusach, w rej. Poznańskiej, pow. Kościańskim. Położone nad Obrą, posiada starożytny kościół, warsztaty tkackie i liczy 876 mieszkańców.

KRZYSKA ŚĆ. K., wyspa, jedna z Antyl, należąca do Duńczyków, stolica Christianssted. Leży między 17° 46' szerok. pñ. i 67° 10' dłuż. zach. Rozległa 4,8 mil kw. niemieck. czyli 264 w. kw. Ludność 26,681 m. w r. 1835., z których 1892 białych, 4913 wolno kolorowych i 10876 niewolników. Kraj płaski, żyzny i obfitujący w wodę, lecz którego strumienie wysychają. Klimat niezdrowy w niektórych porach; temperatura zmienna pomiędzy +12° i +22° Farenheita. Uprawa trzcin cukrowej i kawy, z których wydaje 11250000 kilogramów cukru, 6356000 litrów rumu. Hedoja wiele bydła. Wywóz pędów rolniczych i trzody. Z wyspami świętego Tomasza i świętego Jana składa Wielkorządztwo Indyi Zachodnich Duńskich. Wyspa dzieli się na 6 cyrkulów, z których każdy wybiera reprezentanta do Rady kolonialnej administracyjnej. Stolicą gubernatora jest Christianssted. Odkryta przez Krysztofa Kolumba w czasie jego powtórnej podróży, przechodziła kolejno pod pa-

nowanie Holendrów, Anglików, Hiszpanów, Francuzów, którzy ją odstąpili Duńczykom; zajęta przez Anglików w 1807. r., przywróconą została Duńczykom traktatem Paryżskim.

KSIĄŻ WIELKI, M. w król. Polskim, w gub. Radomskiej, pow. i okr. Miechowskim. Położone nad Nidzicą, na trakcie Warszawsko-Krakowskim. Posiada kościół parafialny, klasztor Augustyanów, starożytny zamek na górze, 108 domów (83 mur.); 861 m. (440 żyd.). Odległe od M. pow. 10½ w., 7 jarmarków do roku.

KSIĘŻYCOWE GÓRY, MONDGEIRGE, DJEBEL-KOMBI, MONTS DE LUNE, góry w Afryce, na pld. Donga, kierunek ich zachodni; mało w ogólności znane, lubo starożytnym nazwa Montes lunae obcą nie była.

KUANG, 1) M. w Chinach, stolica obwodu t. n., w prowincyi Ho-Nan. 2) K.- Nan, M. w Chinach, stolica obwodu t. n., w prowincyi Yun-Nan. 3) K.- Ting, M. w Chinach, w prowincyi Tschili. 4) K.- Si, M. w Chinach, w prowincyi Yu-Nan. 5) K.- Si, po angielsku Kuang-Si, jedno z prowincyj południowych Chin, na granicy Tonkinu; stolica Kue-Lin. Powierzchnia 203450 w. kw. Ludność 7,313,895 m. Dzieli się na 11 departamentów albo Fu, jak to: Kuei-Lin, Lien-Tschou, Khing-Youan Se-En, Se-Tsching, Phing-Lo, Ou-Tschou-Tsin-Tschou, Nan-Ning, Thai-Pfing, Tschin-An. 6) K.- Sin, M. w Chinach, w prow. Kiang-Si. 7) K.- Te, M. w Chinach, w prow. Ngan-Tking. 8) K.- Tung, po angielsku Quang-Tong, jedna z prowincyj południowych Chin, nad morzem Chińskim i odnoga Tonkińska. Rozległa 206585 w. kw. Ludność 19,174,030 m. w 1813. r. Dzieli się na 11 departamentów, albo Fu, jakoto: Kuang-Tschou, Schao-Tschou, Tshao-King, Kao-Tschou, Lian-Tschou, Loni-Tschou, Kiung-Tschou, oprócz tego należą 3 obwody bezpośrednie. Do niej także należą grupy wysp Rozbójniczych i ujście rzeki Kanton, gdzie leży wyspa portugalska Makao i angielska Hong-Kong. 9) K.- TSCHOU, ob. KANTON.

KUBA, M. w Ces. Rossyjskim, w Azji, w kraju Kaukazkim, o 90 w. ku pld.-wsch. od Derbentu. Źródła nafty.

KUBA, 1) Mm. w Portugalii, w prow. Alem-Tenje, o 19 w. ku pñ.-wsch. Beja; 2,435 m. 2) Wyspa w Ameryce hiszpańskiej, największa i najżyźniejsza z Antyl, stolica Hawana. Leży pomiędzy 19° 48' i 23° 11' szerk. pñ. 76° 30' i 87° 18' dłuż. zach. na morzu Antylskim. Na pñ. oddziela ją odnoga Meksykańska, kanał Bahama od Florydy i wysp Lukajskich, na zach. od Meksyku

i Gwatemali, kanał Yukatan i odnoga Honduras, na pld. od Jamajki i Haiti morze Antylskie i kanał Vent. Powierzchnia jej wynosi 133964 w. kw.; największa długość od wsch. ku pld. (od przylądka Maysi do przylądka San-Antonio) 668 w., szerokość od 40 do 200 w.; rozwinięcie brzegów wynosi 3168 w. Ludność w 1841. r. 1,45,624 m. Wyspa utworzona przez łańcuch gór, których dwie główne spadzistości są równoległe od północy. Te góry, biorące początek przy przylądku Maysi, idą w kierunku od wsch. ku pld. na przestrzeni 190 w., potem rozdzielają się; jedna odnoga zniżając obraca się ku pñ.-zach. dążąc ku pñ. głównymi gałęziami, a zrównoważywszy się z powierzchnią w najodleglejszym punkcie pñ. zwraca się ku pld.-zach., i podwyższywszy się, gubi się przy przylądku S. Antonio. Płasczyzny niskie, wyjąwszy części pld.-wsch., gdzie pobyt wody w czasie pory deszczów przerywa komunikacyę. Pobrzeża w ogólności niskie i trudnego przystępu z powodu płytkości morza i mnóstwa wysepek, skał i opok je otaczających, pomimo tego znajduje się wiele dobrych portów, pomiędzy którymi Hawana uważany za jeden z najlepszych w świecie. Z wysp otaczających Kubę i do niej należących, najgłówniejszą jest Nueva-Filipina, dawniej Pinos. Wiele jest rzek lecz małych, główna Kanto płynie w stronie pld. wyspy. Równie jak na innych Antyllach rok dzieli się na pory deszczów i suszy. Temperatura średnia na pobrzeżach +25° Reaum. Śnieg jest nieznan w górach, lecz po wiatrze pñ., który wieje przez kilka tygodni czasami, znajdowano lody w pewnych wysokościach. Pora suszy jest świeża w porównaniu z deszczową, w czasie której gorąco byłoby zbyt dokuczliwem gdyby nie wietrzyk regularnie powiewający od strony lądu i morza. Uragany tu są rzadsze i mniej gwałtowne jak na innych Antyllach. Trzęsienia ziemi dość częste na wsch. Ziemia przewyższona, której żyzność wyrównywa najlepszym ziemiom Haiti i Gujany. Rozległe lasy; bogata flora zwrotnikowa, której główniejszymi płodami są: trzcina cukrowa, tytuń, mais, proso, winogrona, kawa, bawełna, kokosy, banany, cassia, amom, indygo, drzewo chlebowe, pomarańcze, palmy, dęby, sosny, mahoń. Są także drzewa europejskie, lecz posiedniejszego gatunku. Wielka rozmaitość ptaków lądowych i morskich z przepysznym piérzem. Ryb obfitość w zatokach i rzekach, w których są także kaimany i inne gady; ostrzygi posiedniejszego gatunku. Płazów w ogóle mało. Mustyki i liczne o wady fosforyczne. Bogactwo mineral-

ne mało znaczne. Eksploatacja miedzi przedsięwzięta w XVII. wieku i wkrótce opuszczona przez Hiszpanów, teraz jest przywróconą przez kompanię angielską i amerykańską. Główna jej kopalnia, która zajmowała 500 robotników, dostarczała w 1840. r. Anglii 525,788 centnarów metalu. Kopalnia srebra odkryta w 1838. r., węgiel dość dobrego gatunku; marmury i jaspis, zdolne przyjąć piękną politurę. Kilka źródeł mineralnych, z których najużywniejsze jest w S. Diego. Sól zbierają w obłitości w porze suszy w lagunach. W pół wieku po odkryciu Kuby, krajowcy, którzy mieli być bardzo liczni, zupełnie zostali wytępieni przez zdobywców Nowego Świata. Terazniejsza ludność składa się z białych rasy europejskiej, z mulatów (Pardos) i murzynów (Morenos). Ludność w r. 1775. oprócz wojska i cudzoziemców 170,370 m., z których 95,419 białych, 19,027 pardos wolnych, 11,588 morenos wolnych i 44,336 niewolników. Ludność ogólna w r. 1841: 1,065,624 m., z których 38,000 niestałych mieszkańców. Z 1,007,624 stałej ludności było 227,114 mężczyzn i 191,147 kobiet; 88,054 pardos wolnych (43,658 mężczyzn i 44,396 kobiet), 64,784 morenos wolnych (32,045 mężczyzn i 32,739 kobiet), 10,974 pardos niewolników (5,868 mężczyzn i 5,106 kobiet), 425,521 morenos niewolników (275,382 mężczyzn i 150,139 kobiet). Kuba tegoż roku liczyła 1 miasto mające 100,000 m., Hawanę, 2 mające przeszło po 20,000, Kuba i Puertor-Principe, 2 po 10,000 m., Matanzas i Trinidad, 6 po 5,000, 13 po 2,000, i 9 po 1,000 m. Rolnictwo, któremu sprzyja urodzajność ziemi, winno swój szybki rozwój systemowi wolno-handlowemu którego używa osada, oraz bliskości morza i wprowadzaniu niewolników. Głównymi gałęziami przemysłu rolniczego są: cukier, kawa, i tytuń. W r. 1841. było cukrowni 1,238, w których pracowało 138,700 ludzi, wyrobiono w nich cukru 226,501,335 funtów, oprócz kontrabandy wynoszącej 1/4 wartości. Zakładów kawy było w r. 1841: 1838, w których pracowało 114,760 ludzi. Wywóz kawy w r. 1827. zadeklarowanej na komorach 283,126,695 funtów. Uprawa tytoniu, rośliny miejscowej w Kuby, z którego wyrabiają najlepsze cygara w świecie, uważana jest za mało zyskowną: jednakże wywóz cygar wynosił w r. 1826: 2,169,134 kilgr. Bawełna i indygo nie są poszukiwane; mais, ryż, jarzyny, proso i pszenica nie wystarczają na potrzeby. Bydło i trzoda w ilości 1,200,000 sztuk, składało się z krów i świń po większej części. Pielęgnują starannie pszczoły. Kuba nie ma prawie żadnej rękodzielni, i jedyny

przemysł stanowią cukrownie, melissarnie, dystrylarnie araku, fabryki cygar, wosku i suszarnie kawy. Główne płody wywozowe są miejscowej uprawy. Z płodów wchodowych są: zboże, tkaniny bawełniane, niciane i jedwabne, szklarskie i garn-carskie wyroby, drogie kruszce, indygo, koszenilla, wino, spirytus, solone mięsa i ryby. Wywóz płodów Kuby w r. 1836. wynosił wartość 82,729,540 franków. Przywóz zaś płodów zagranicznych wynosił wartość 23,921,251 dolarów. Niewolników corocznie przywożą do Kuby do 23,000. Ten handel od czasu przystąpienia Hiszpanii do traktatu rewizji okrętów handlujących niewolnikami, odbywa się za pośrednictwem bandery amerykańskiej. Drogi wewnątrz wyspy w ogólności w złym stanie utrzymywane, stają się nie do przebycia w porze deszczów, dlatego też zwykle obierają drogę morzem. W 1839. r. Kuba miała 13 statków parowych do służby nadbrzeżnej, i drogę żelazną 72 w. długą, od Guines do Hawany. Głównym zakładem naukowym jest uniwersytet w Hawanie, założony 1728. r. z 7 fakultetami; inne są tylko szkoły gdzie ściśle odróżniają uczniów białych i kolorowych; niewolnicy nie mają do nich wstępu. Dochody publiczne w r. 1838. wynosiły 9,267,266 dolarów, z których 5,743,794 z rentas matrymas; z cła beczkowego, 5,017,217 od wprowadzania, a 726,576 dolarów od wyprowadzania, 3,523,472 d'impuestas interiores na utrzymanie duchowieństwa, pensye dla urzędników i t. d. Kuba wraz z należąciami do niej Antyllami hiszpańskimi, składa kapitanostwo generalne albo rząd wojskowy Hawany. Kapitan generalny jest zarazem gubernatorem cywilnym Kuby, pod którym zostaje pod-gubernator i junta kolonialna z 7 członków. Kuba dzieli się pod względem administracyjnym i sądowym na 5 departamentos i 25 jurisdicciones. Sąd najwyższy (Real-Audiencia) jest w Puertor-Principe. Gubernator prezyduje w nim z prawa. Junty (Ajuntamientos) i sędziowie pokoju (jueces pedaceos) wykonywają władzę sądową i policyjną. Stolicą arcybiskupa z Antyll jest St. Jago de Kuba. W Hawanie mieszka biskup sufragany. Kuba jest bardzo ważną jako stanowisko wojenne odnogi Meksykańskiej, główne punkta wyspy zostały starannie obwarowane i Hawana, gdzie jest arsenał, uważana jest za twierdzę 1-go rzędu. Załoga składa się z wojska weteranów z 10 pułków piechoty, 1 pułku jazdy, 27 kompanij milicyi miejskiej, 3 batalionów czarnych i kolorowych, jazdy 2 pułki, artylleryi 6 kompanij. Kuba odkryta została w roku 1492. przez Krysztofa Kolumba. Diego-Velasquez pier-

wszy na niej osiadł w r. 1501. z 300 kolonistami i w 10 lat potem cała wyspa była pod władzą Hiszpanów. Anglicy wyładowali na niej i spustoszyli w 1660. roku. W 1762. roku inna flota angielska zdobyła Hawanę, lecz ją wróciła w następnym roku. Zachowanie się mieszkańców Kuby w czasie powstania posiadłości hiszpańskich stało się ładu zjednało jej przydomek arcy-wiernej. Zamach powstania w r. 1830. przytłumiony został. Podział i ludność w r. 1841: 1) Departamento occidental, stolica Havana, dzieli się na 10 jurisdicciones: La Habana, Matanzas, S. Antonio, Nueva-Filipina, Guines, Bejucal, Guanabacoa, Santiago, Jaruco, El Rosario; 658,760 m.; na sześć ciudas (la Habana, Matanzas, Bejucal, Santiago, Jaruco, El Rosario), 3 villas: San Antonio, Guines i Guanabacoa, 89 pueblos i 62 aldeas i casarios. 2) Departamento del Centro, stolica Puertor Principe. Dzieli się na 6 jurisdicciones) Puertor-Principe, Santa Clara, Santi-Spiritus, Trinidad, Fernandina i Remedios; 201,808 m., zawiera 2 ciudas: Puertor-Principe i Trinidad, 4 villas (Santa Clara, Santi-Spiritus, Fernandina, Los Remedios), 6 pueblos. 3) Departamento oriental, stolica Kuba. Dzieli się na: 9 jurisdicciones, Kuba, El Bayamo, Holguin, El Mazanillo, Ziguani, Baracoa, El Cobre, Guisa, Moa; 185,856 m., zawiera 4 ciudas (Cuba, El-Bayamo, Holguin i Baracoa), 3 villas (El-Mazanillo, El-Cobre i Guisa), 13 pueblos, i 101 partidos. 4) Saint-Jago-de Cuba, ciudad de Cuba, M. stol. Departamento-Oriental i Jurydykcyi t. n. o 716 w. ku pld.-zach. Hawany; 24,753 m. w 1841. r., z których 9,326 białych, 7,494 wolno-kolorowych, i 7,933 niewolników. Stolica arcybiskupa Antyllów. Port dla największych statków. Handel płodami rolniczymi i minerałami miedzi. W 1837. r. wywóz towarów wartości 2,182,000 dolarów. Przywóz wartości 2,229,399 dolarów. Dochód komory w tymże roku 604,339 dolarów. Założone w r. 1514. przez Diego Velasquez. Dawna stolica wyspy. Do jej jurydykcyi należało 1 Ciudad i 6 Pueblos i liczyła w r. 1841: 91,512 m., z których 62,653 m. w siedzibach oddzielnych wiejskich, i miała 123 cukrowni z 8,822 robot. i 604 suszarni kawy z 27,456 l.

KUBAGUA, wyspa w Venezueli, w depart. Maturin na mr. Antylskim. Sfława połowem pereł w XVI. wieku. Miasto Nowy-Kadyx, które tam było założone, znikło w skutku ustania połowu i opuszczenia mieszkańców.

KUBAN, rz. w Europie wpadająca do mr. Czarnego, o 35 w. ku wsch. od Tmutarakanu; źródło

w Kaukazie. Bieg 570 w. Wpadają do niej Wielki Mały Zieleniczuk, Urup, Laba, Bielefaja i Kara Kuban.

KUBATSZA, mała rzeczka w Azji, na Kaukazie, stolica Kubatsza; 4,000 m. Zostaje pod zarządem naczelnika duchownego mahometańskiego, hołdującego Rosyi. Fabryki dość dobrych sukien i broni, wyroby stalowe. Zawiera 4 wsie: Kubatsza (2,500 m.), Surekelly, Szirilly i Amisgally.

KUBELLOS, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 31 w. ku pfn.-wsch. Tarragony, na l. brz. rz. Foix, blisko morza; 1,000 m.

KUBELLS, Mm. w Hiszpanii, w Katalonii, o 38 w. ku pfn.-wsch. Leridy, blisko l. brz. rz. Segre.

KUBILLOS, 1) Mm. w Hiszpanii (w Leonie), o 19 w. ku wsch. Villafranca, blisko pr. brz. Silu. 2) K. del-Roxo, Mm. w Hiszpanii, w Stariej Kastylii, o 61 w. ku pfn. Burgos.

KUBIN, ALSOK., Mm. w Węgrzech, stol. żupaństwa Arwy, o 175 w. ku pfn. Budy, nad rz. Arwą.

KUCULLO, Mm. w Neapolitańskim, w Abruzzach, o 11 w. ku zach. od Sulmony; 1,200 m.

KUCZBORK, Mm. w król. Polskim, gub. Płockiej, powiecie i okręgu Mławskim. Kościół parafialny, 30 domów; 560 m. (293 żydów). Odległe od M. powiatowego 21 wiorst.

KUDARINSK, twierdza graniczna w Ces. Rosyjskim, gubernii Irkuckiej, nad rz. Tëbikoi, na granicy państwa Chińskiego.

KUDILLERO, Mm. w Hiszpanii (w Asturyi), o 32 w. od Oviedo, nad oceanem. Mały port, połów jesiennych.

KUDOW, rz. wypływająca od Drahima w Pomorskim, wpada do Noteci poniżej Piły.

KUDRYNCE, Mm. w Austrii, w Galicyi, w obwodzie Czortkowskim, na pr. brz. Niezławy.

KUEI-TCHEU, prow. w Chińskim, u pfn. spadku pasma Nanlin, oddzielającego ją od Kuansi. Rozległa 64554 mil kwadr. angielskich, liczy 5,288,219 m. Grunt górzysty, pokryty jest znacznymi lasami i skropiony rz. Ukiang, Wpływową rz. Jan-tse-Kiang. Klimat gorący, mieszkańcy znacznie odróżniają się od reszty Chińczyków, i mówią osobnym językiem.

KUEN-LUN, KULKUN, pasmo gór w pań. Chińskim, na granicy Tybetu.

KUERNAVACA, M. w Meksyku, o 70 w. ku pld. Meksyku. Warownia Jochicalco. Pagórek obwarowany przez dawnych Meksykanów, platforma jego tworzy powierzchnią 9000 metrów kw.

KUERNE, W. w Belgii, w Flandryi zach., o 3 w.

ku pfn.-wsch. od Courtrai, nad Lys; 2,490 m. Przędzalnie bawełny i lnu. Dystylarnie.

KUERYA, Mm. w Hiszpanii, w Nowej Kastylii, o 26 w. ku pfd.-zach. Toledo; 1,800 m.

KUERYA-CARDEL, Mm. w Hiszpanii, w Starój Kastylii, o 22 w. ku wsch. Burgos, na l. brz. rz. Oca.

KUEVAS DE MOSQUITA, M. w Hiszpanii (w Walencji), o 35 w. ku pfn. Castelon de la Plana, na pr. brz. Rio-Seco; 1,800 m. Dystylarnie wódki.

KUFSTEIN, M. w Austrii, w Tyrolu, o 62 w. ku pfn.-wsch. Innsbruku, na pr. brz. Inn; 1,406 m.

KUGAND, W. we Francji, w Wandei, o 44 w. ku pfn.-wsch. od Burhon-Vendée, na l. brz. Sevre-Nantaise; 1,943 m. Papiernia. Przędzalnia hydrauliczna i gęplarnia wełny. Fabryki sukna.

KUGGIONO, Mm. w Lombardzko-Weneckim, w gub. i o 28 w. ku pfd. Mediolanu; 2,500 m.

KUHNA, Mm. w Prusach, w prow. Śląskiej, o 75 w. ku zach. Lignicy; 1,000 m.

KULENBURG, KULENBORG, M. w Niderlandach, prow. Geldrya, na l. brz. Leck; 4,100 m.

KUINDER, rz. w prow. niderlandzkiej Fryzji. Płynąc ku pfd. uchodzi pod M. Kuinder do Zuider-Zee.

KUHIZOW, Mm. w Austrii, w Galicji, w obw. Żółkiewskim, o 3 1/2 mil od Żółkwi. Ma liczną osadę Żydów i Karaitów.

KUKLEWKA, czyli TUCZNA, albo PIOTRÓWKA, mała rzeczka w król. Polskim, ma początek około wsi Petrykozy, w pow. Warszawskim; od Chylie aż do gminy Gole stanowi granicę powiatu Warszawskiego od Łowickiego. Pomiędzy wsią Wyczółki i Gagolinem, w Łowickim, wpada do rzeczki Gagolina. Długość biegu mil 3 i pół.

KULA, Mm. w Węgrzech, nad kanałem Franciszka; 7,330 m.

KUL-DE-SAC-FRANÇAIS, Mm. w Martynice, o 22 w. ku pfd.-wsch. Trinité, na wsch. pobrażu wyspy.

KUL-DES-SARTS, LEK..., W. w Belgii, w prow. Namur, o 26 w. ku pfd. Philippeville; 889 m. Ważna kopalnia gliny, pod nazwą S. Mikołaja.

KULIKÓW, Mm. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Żółkiewskim, o 1 i pół mili od Żółkwi, ma fabrykę koców i burek; niegdyś przez jeńców tureckich pojmanych od Jana S obieskiego założone. Miód tutejszy słynie w kraju.

KULLO, małe król. w Senegambii, w położeniu górystym, na wsch. Konkodu, skropione Senegalem.

KULM, CHELMNO, M. w rejen. pruskiej Kwidzynie,

skiej, w pobliżu Wisły. Kapituła duchowna, katedra, wyższe gimnazjum, korpus kadetów, dwa klasztory i nieco fabryk; 5,394 m.

KULMBACH, M. w Bawarii, w cyrkule Wyższej Frankonii, o 19 w. ku pfn.-zach. Bayreuth, nad Menem; 4,000 m. Uprawa chmielu, kopalnia węgla. Fabryki płócien, browary. W okolicach stary zamek zamieniony na dom karny.

KULMSEE, CHELMICA, M. w Prusach, w prow. Kwidzińskiej o 63 w. od Kwidzyna, nad jeziorem. n.; 1,372 m. Rezydencja biskupa Chełmińskiego.

KULPA, COLAPIS u Rzymian, rz. w Europie; wpada do Sawy, o 10 w. ku pfn.-wsch. Pertinii. Źródło w Kroacyi, bieg blisko 240 w. przez Freithurn, Mothling i Karlstad, do niej się zlewają z pr. str. Korona, z l. Lachina, Komycza, Kupina i Odra.

KULPEE, M. w Indostanie angielskim, w prow. Bengalu, o 48 w. ku pfd.-zach. Kalkuty, na l. brz. Hougly.

KULSHEIM, M. w Badeńskim, w cyrkule Niższego Renu, o 13 w. ku pfn.-zach. Bischofsheim, nad Tauberg; 2,046 m.

KUM, 1) M. w Persyi, na pfd. Teheranu, w prow. Irak-Adżemi. Zdobi je starożytny meczet, cel licznych pielgrzymów. Fabryka broni siecznej; 15,000 m. 2) K. Kalessi, Mm. i zamek w Anatolii, w pobliżu Dardanelów, naprzeciw zamku Sed-Bahr-Kalessi, na wybrzeżu europejskim położonego.

KUMA, rz. w Ces. Rosyjskim, wpadająca do m. Kaspijskiego. Źródło w Kaukazie. Bieg 400 w.

KUMBALIA, M. w Indostanie, w państwie Radży Noangor, w Gudżerate, na pobrażu pfn. odnogi Kutsch.

KUMANAGOA, Mm. w Venezueli, o 33 w. ku pfd.-wsch. od Cumana; 2,800 m. Zbiór tytoniów. Źródła mineralne.

KUMANIA WIELKA, po węgier. NAGY-KÜNSÖG, 1) prowincja administr. Węgier, stol. Telehaza. Rozległa 20 mil kw. niem. Ludność 54,726 m., potomków dawnych Kumanów ujarzmionych przez Stefana II., z których 3/4 kalwinów. Składa się z trzech części, z których główną ku pfn. pomiędzy żupaństwem Heves, Szabolcs i Bekes. Zboża w obfitości, a mianowicie pszenicy i jęczmienia, wyborne melony, brak drzewa. Chów bydła i koni. Ma 1 miasteczko i 6 wiosek.

KUMANIA MAŁA, po węgiersku KIS-KÜNSÖG, prow. administr. Węgier, stolica Jaszbereny. Rozległa 47,8 mil kw. niem.; 70885 m. w r. 1837. podobnego plemienia jak w Wielkiej Kumanii. Składa się z trzech części oddzielnych, z których największa położona pomiędzy żupaństwami Cson-

grad, Bak i Persh. Powierzchnia płaska, bardzo urodzajna, bydło rogate, konie i barany. Eksploatacja sody. Ma trzy miasteczka Halas, Felegyhaza, Kun-Szent-Miklos i 5 wiosek.

KUMNOR, W. w Anglii, w hr. Berks, o 22 w. ku pfn.-zach. od Aberdgon; 1,303 m. Dawny zamek Kumnor-Place, należący do Leicestra ulubieńca Elżbiety.

KUNA, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Podolskiej, powiecie Hajsyńskim, przy zbiegu trzech rzeczek: Kuny, Sobry i Kiblicy. Klasztor Kapucynów i piękny kościół.

KUNASZIR, jedna z wysp południowych Kurylskich, na pfn.-wsch. wyspy Yedo. Zależna od Japonii, jest zamieszkaną, na wybrzeżu pfd.-zach. port obszerny i wygodny. Połów muszli perłowych u wybrzeża południowego.

KUNDA, Mm. w Ces. Rosyjskim, gub. Estońskiej, o 100 w. ku wsch. Rewlu, nad zatoką odnogi Finlandzkiej.

KUNGUR, M. w Ces. Rosyjskim, gub. Permiskiej, o 87 w. ku pfd.-wsch. M. Permu, przy spływie Irenu i Sylwy; 6,000 m. Eksploatacja żelaza i miedzi.

KUNHA, Mm. w Brazylii, w prow. i o 220 w. ku pfn.-wsch. St. Paul, blisko Jucuhy.

KUNHEGYES, Mm. w Węgrzech, w obw. Wyższej Kumanii, o 66 w. ku pfn.-wsch. Erlau 6,635 m.

KUNÓW, M. nad Kamienną, w król. Polskim, gub. Radomskiej, powiecie i okręgu Opatowskim, 160 domów (30 mur.); 1,184 m. Kościół parafialny odległy od M. powiatowego 21 w.

KUNOWA, W. w Austrii, w Galicji, w obw. Jasielskim, 2 mile od Jasła; gniazdo znakomitej niegdyś familii Oświęcimów.

KUNOWA, W. w Austrii, w Galicji, w obwodzie Sądeckim, około Nowego Sącza. Tu są łomy marmuru podobnego do labradorskiego.

KUNOWITZ, M. w Morawii, na pfd.-wsch. Hradisza, na l. brz. Oslawy; 2,500 m.

KUNSTADT, po moraw. KUNSTAT, Mm. w Austrii, w Morawii, o 30 w. ku pfn.-zach. Brünn; 877 m.

KÜN-SZENT, 1) Kun-Szent-Marton, M. w Wielkiej Kumanii, nad rz. Körös; 5,998 m. 2) Kun-Szent-Miklos, Mm. w Małej Kumanii, na pfd. Pesztu, nad rz. Baker; 4,700 m.

KÜNZELSAU, 1) okręg w król. Wirtembergskim, w cyrkule Jaxty. Rozległy mil kw. 6 1/10; 31,292 m. osiadłych w 3 miastach, 28 wsiach

kościelnych, 15 wioskach i 53 osadach. Znaczne browary, uprawa chmielu i wsławiony chów bydła. Przemysł rozwinięty w licznych fabrykach.

2) M. tamże, w cyrkule Jaxty, nad rz. Kocher, wśród wysokich gór; zwane jest także Małą Norymbergą, dla pracowitości i przemysłu mieszkańców. Liczy kilka farbiarni, garbarni i fabrykę wyrobów żelaznych; 2,561 m.

KUOPIO, M. w Finlandyi, o 288 w. ku wsch. Wasa, na półwyspie jeziora Kallawesi.

KUOPIO, prow. administracji na Finlandyi. Rozległa 44275 w. kw.; 136,706 m. Dzieli się na 4 Voigtei.

KUPANG, M. główne holender. posiadłości, na wybrzeżach pfn.-zach. wyspy Timor, liczonej do archipelagu Sunda. Położone nad zatoką, u wybrzeża przystani, obronnej niedostępnej twierdzą; prowadzi handel drzewem sandałowym, złotem, opium, i liczy 5,000 m.

KUPAR OF ANGUS, Mm. w Szkocji, w hr. Perth i Angus, o 20 w. ku pfn.-wsch. Perth; 2,622 m. Ważne fabryki płótna, blicharnie. Rozwaliny bogatego opactwa Cystersów, założonego 1169. r.

KUPFERBERG, 1) M. w Prusach, prow. Śląskiej, o 36 w. ku pfd.-zach. Lignicy; 692 m. Pod dyrekcją górniczą. Eksploatacja miedzi, arszeniku i fluor-spatu. 2) M. w Bawarii, o 22 w. ku pfn. Bayreuth; 900 m.

KUPFERZELL, M. w król. Wirtembergskim, w cyrkule Jaxty, o 15 w. ku pfn.-wsch. Ohringen, nad Kupfer; 1,327 m. Zamek, zwykła rezydencja książąt Hohenlohe-Waldenburg.

KUPIAŃSK, M. w Ces. Rosyjskim, gubernii Charkowskiej, o 198 w. ku pfn.-wsch. Charkowa, na pr. brz. Oskoli.

KUPICA, W. w Nowej Grenadzie, przy wejściu do zatoki Panama i przy ujściu rz. t. n. do oceanu Wielkiego. Port.

KUPPENHEIM, M. w księstwie Badeńskim, o 4 w. ku wsch. Rastadt; 1,649 m. Fabryka tytoniu, piec wapienne, garncearstwo.

KUPPERWUNJE, M. w angielskim Indostanie, prezydent. Bombay, na wsch. Ahmed-Abad; 10,000 m.

KUR, mała rzeczka w król. Polskim; bierze początek niedaleko wsi Żabia Wola, w powiecie Warszawskim, płynie przez Mm. Grodzisk; pod wsią Tłusta wpada do Rokitnicy. Długa mil 2 i pół.

KUR, KURA, MKVARI, rz. w prow. rosyjskiej Gruzji, wybiegająca z paszajiku tureckiego w Azji Mniejszej Kars, na granicy Erzerum; przepływa Gruzję w kierunku pfd.-wsch., a zwróciwszy się ku pfd. uchodzi do m. Kaspijskiego, w zatocę

Kizil-Agacz. Zasilające ją pomniejsze z pr. str. Kram, Kurak, Terker i Arax, z l. str. Alasani.

KURANCE, W. w Belgii w Limburgu, o 3 w. ku zach. Hasselt, nad Demer; 1,187 m. Blicharnie.

KURDYSTAN, 1) okolica etnograficzna Azji zachodniej, zawierająca równinę Tygru. Zamieszkała przez Kurdów, potomków Mongołów i Tatarów Uzbeków. 2) K.-Ardelan, prow. Perska, stol. Ker-mansach. Powierzchnia 34000 mil kw.; 450,000 m. Grunt wyłącznie górzysty, lecz żyzny.

KURICO, M. w Chili, stol. prow. Colchaqua, o 158 w. ku pld. Santiago, między Teno i Huaito, przy wejściu jednej z najbardziej uczęszczanych dróg z Chili do la Plata, to jest Planchon; 2,000 m. Bogate kopalnie złota.

KURIEL, Mm. w Hiszpanii (w Starój Kastylii), w prow. i o 37 w. ku wsch. Valladolid, blisko rz. Duero.

KURILLAS, Mm. w Hiszpanii, w Murcyi, o 10 w. ku pfn.-zach. Murcyi, na pr. brzegu rzeki Segura.

KURLANDZKA GUBERNIA w Ces. Rosyjskim, Graniczy na pfn. z Infantami i zatoką Rygską, na zach. z Baltykiem, na wsch. z gub. Witebską i Mińską, na pld. z gub. Wileńską. Zajmuje 473 mil kw.; 384,789 m. Kraj około Mitawy i nad morzem płaski, piaszczysty, bagnisty; część zach. wzgórkowata, dzieli się na dwie pochyłości, z których jedna bieży ku Dźwinie na pfn., druga po założeniu Windawy zdąży do Hassepontu i rozpościera gałęzie swoje w różne strony. Lasy i zarośla pokrywają 2/3 gubernii bagna, jeziora i 118 strumieni zajmują 23 mil kw. Największe jezioro Uszmaja. Rolnictwo więcej wydoskonalone jak w innych guberniach, lecz grunt jałowy wymaga wiele nawozu; strona graniczna Infantom jest najurodzajniejsza. Żyto, jęczmień, owies obficie się rodzą; pszenicy mniej, lecz wystarcza na potrzeby kraju; len, konopie. Łak podostatkiem. Bydło mizerne, konie liche, a owce dają tylko grubą wełnę. Pszczół mało, połów ryb niewielki; zwierzyzna rzadka; dziki, wilki, łosie i t. p. napotyka się po lasach. Żelazo, torf, wapno i mało bardzo bursztynu stanowią minerały Kurlandii. Przemysł prawie żaden, handel krajowy w ręku Żydów.

KURMYSZ, M. w Ces. Rosyjskim, w gub. Symbirskiej, o 198 w. ku pfn.-zach. Symbirska, na l. brz. Sury, przy ujściu téjże do Kurmyszy; 920 m.

KURNBACH, 1) Mm. w Hessen-Darmstadtzie; 869 m. 2) Mm. w Badeńskim, o 12 w. ku pfn.-wsch. Bretten; 549 m.

KURNIK, M. w Prusach, w rejencji Poznańskiej,

powiecie Szremskim, nad jeziorem t. n., przy drodze z Poznania do Kalisza, o 2 i pół mile do Poznania. Posiada kościół katolicki, synagogę, domów 232; 2,654 m. Właściciel odnowił zamek, zgromadził u siebie znaczną bibliotekę, jedną z najbogatszych w kraju w druki i rękopisma, dotyczące się dziejów narodowych.

KURNUL, M. z znaczną twierdzą, w posiadłości angielskiej, w Indyach wsch. prezyd. Madras, przy spływie rz. Handerry i Tumbedra; 6,000 m.

KUROŃSKA KĘPA, oddzielająca zatokę t. n. od mr. Baltyckiego. Długa mil 13, szeroka pół mili; piaszczysta, nieurodzajna; kilka wiosek stanowi jej osadę, rybołówstwo i niewielki chów bydła są głównym zajęciem mieszkańców.

KURÓW, M. w król. Polskim, gub. i powiecie Lubelskim, okręgu Kazimierskim. Położone na trakcie Warszawsko-Lwowskim, posiada piękny parafialny kościół; 268 domów (24 mur.) i 2,411 m. (1,343 żydów). Odległe od M. powiat. 21 w.; 10 jarmarków do roku.

KURÓWKA, mała rzeczka w król. Polskim; wypływa z błot Woli Przybysławskiej, w okręgu Lubartowskim. Pływie obok miasta Markuszowa, przez Kurów. Ubiegłszy mil 5 wpada do Wisły poniżej wsi Wólka Prosecka. Nie może być spławna.

KUROZWĘKI, M. w król. Polskim, gub. Radomskiej, powiecie Stopnickim, okręgu Szydłowskim. Położone nad Czarną, posiada kościół parafialny, klasztor siostr miłosierdzia, 114 domów (13 mur.); 826 m. Odległe od M. powiat. 17 i pół w.; 6 jarmarków do roku.

KURRA, obronne M. w angielsk. Indostanie, prezyd. Bombay, nad rz. Kukra, na pfn.-wsch. Punah.

KURSK, 1) M. w Ces. Rosyjskim, stol. gubernii t. n., o 1,204 w. ku pfn.-wsch. Petersburga, nad Semą i Tuskarą; 22,450 m. Stolica eparchii prawosławnej i biskupaturskiego i biełgorodzkiego. Sąd kryminalny i apelacyjny. Gimnazjum. Seminarium. Miasto handlowe i przemysłowe. Garbarnie, blicharnie wosku, mydlarnie. Walne jarmarki; w 1839. r. przywieziono tam towarów wartości 21,400,000 rubli assyjskich.

KURSKA GUBERNIA, w Cesarstwie Rosyjskim, stolica Kursk. Rozległe 38355 wiorst kw.; 1,649,000 m. Powierzchnia płaska albo mało wzniesiona, lecz bardzo żyzna. Lasy nie bardzo rozległe (lasy rządowe 103,786 diestiatyn). Zbiór obfity konopi, lnu, tytoniu, chmielu. W r. 1830. było zajętych rolnictwem 1,222,000 m. Fabryki grubych

płócien, skór, mydła, saletry, spirytusów. Stolica gubernatora wojennego i cywilnego. W r. 1833. było 17 miast; 68,881 m. Dzieli się na 17 powiatów

KURSKA ZATOKA, jezioro na 13 mil długie, a na 6 szerokie, oddzielone od mr. Baltyckiego kępą Kurońską, między Królewcem a Kłajpedą. Niedaleko ujścia Niemna, wody téj zatoki łączą się z Baltyckim morzem przez cieśninę 1/4 mili szeroką, a 19 stóp głęboką. W zatoce téj znajduje się wiele mielizn i głębin. Przyjmuje mnóstwo pomniejszych rzeczek i strumieni.

KURYLSKIE WSPY, długie łańcuch wysp, należących w części do Rosyi, w części do Japonii. Rozciąga się od pld. krańca półwyspu Kamczatka, aż ku pfn. wyspy japońskiej Yeso, i oddziela mr. Ochotskie od oceanu Północnego. Podzielone na większe i małe Kurylle, z których pierwsze należą do Rosyi, drugie zaś do Japonii. Klimat ostry, grunt wulkaniczny, zaludnione; 1,000 m. oddanych rybołówstwu i polowaniu.

KURYŁOWCE, M. w Ces. Rosyjskim, w gubernii Podolskiej, nad Dniestrem, na wsch. Uszycy. W pięknym położeniu; prócz starego zamku, znajduje się tu piękny pałac zbudowany przed kilkunastu latami; obce drzewa i kaskady przy tym ogrodzie, zjednały mu wielką sławę.

KURYTIBIA, M. w Brazylii, w prow. i o 352 w. ku pld.-zach. St. Paul, na l. brz. rz. Bariqui.

KURZELÓW, M. w król. Polskim, gubernii Radomskiej, powiecie i okręgu Kieleckim. Położone w piaszczystej i nieurodzajnej okolicy, posiada kościół parafialny, 162 domów; 1,079 m. Odległe od M. pow. 56 w.; 9 jarmarków do roku.

KURZETNIK, M. w Prusach, w rejencji Kwidzińskiej, nad Drwęcą; 500 m.

KUSANO, Mm. w król. Neapolitańskim, Terra di Lavoro, o 12 w. ku pld.-wsch. od Piedimonte; 4,430 m. Fabryki sukien pospolitych.

KUSEL, M. w Bawarii, w cyrkule Pfalz, o 24 w. ku pfn.-zach. Kaiserslautern, nad Glanem; 3,328 m. Szkoła łańciska. Eksploatacja węgla.

KUSERCOLI, M. w państwie Kościelnym, o 19 w. ku pfn. Forli, na l. brz. rz. Ronco.

KUSSNACHT, W. w Szwajcaryi, w kantonie Zurich, na wsch. brzegu jeziora Zurich; 2,197 m. Szkoła początkowa normalna. Przędzalnie jedwabiu.

KUSSNACHT, KUSSNACHT, Mm. w Szwajcaryi, w kantonie Schwyc, o 17 w. ku pfn.-zach. Schwyc, nad jeziorem Czterech Kantonów (Vierwaldstättersee); 2,505 m. Kaplica Wilhelma Tella wzniesiona

nad brz. jeziora, w miejscu gdzie uciekł ze statku Gesslera. Rozwaliny zamku Gesslera.

KÜSTRIN, M. w Prusach, nader obronna twierdza, położona przy spływie rz. Warty do Odry, w rej. Frankfurtskiej; otoczona w około bagnami i stawami. Cytadela połączona jest z miastem mostem na 875 stóp długim; 4,848 m.

KUSZ, łańcuch gór w Anatolii, na pfn. Kiankary.

KUTAHIEH, KUTAHIEH, KUTAH, M. stol. Anatolii i sandżaku Kermeian, na l. brz. Pursak. Rezydencyja Paszy, liczy 50 meczetów, liczne bazy, 30 publicznych łaźni, kościoły: armeński i grecki. Kilka fabryk; 50,000 m.

KUTAIS, M. stol. Imeretji, na pfn.-zach. Tyflisu. Położone wśród ogrodów i winnic, liczy 2,000 m.

KUTIGLIARO, Mm. w król. Toskańskim, prow. Florencyi, o 6 w. ku pfn.-zach. San Marcello, blisko Simu; 975 m. Komora.

KUTIGNANO, W. w król. Neapolitańskim, w Abruzzach Niższych, w obw. Citta-Santo-Angelo; 1,329 m.

KUTNO, M. w król. Polskim, gubernii Warszawskiej, powiecie Gostyńskim, okręgu Orłowskim, nad Ochnią. Kościół parafialny, sąd pokoju, stacja pocztowa, fabryka sukna grubego, wyrobów bawełnianych i lnianych; 151 domów (14 mur.); 5,420 m. (3,640 żydów). Odległe od Warszawy 116 w. Targ tygod., 8 jarmarków do roku.

KUTROFIANO, Mm. w król. Neapolitańskim, w Terra d'Otranto, o 24 w. ku pld. Lecce; 1,247 m.

KUTS, W. we Francyi, w dep. Oise, o 23 w. ku pfn.-wsch. Compiègne; 1,448 m. Uprawa konopi. Fabryki płócien bawełnianych.

KUTTAH, M. w angielsk. Indostanie, prezyd. Bengalskiej, na pr. brz. rz. Mahanuddy; 40,000 m.

KUTTENBERG, po czesku KUTNA HORA, M. w Czechach, o 9 w. ku pfn.-zach. od Czaslau; 9,554 m. Trybunał górniczy. Sąd kryminalny. Szkoła dla dzieci wojskowych. Eksploatacja dawniej bardzo bogata ołowiu srebrzystego. Przędzalnie bawełny i drukarnie płóciennych, fabrykacja i handel. Piękny kościół gotycki Ś. Barbary. KUTTENPLAN, po czesku CHODOWA PLANA, KDYNIE, Mm. w Czechach, o 50 w. ku pfn.-zach. Pilzna; 931 m.

KUTTLAU, Mm. w Prusach, w prow. Szląskiej, o 60 w. ku pfn. Lignicy; 1,200 m.

KUTY, M. w Austrii, w Galicyi, w obwodzie Kołomejskim, o 5 mil od Kołomei, liczy 3,700 m. W r. 1716. od Potockich założone, po większej części przez Ormian zamieszkałe, którzy się ku-

piectwem i wyrabianiem safianów trudnią. W pobliżu znajdują się obfite źródła słone.

KUXHAFEN, KUXHAVEN, Mm. w obw. wolnego miasta Hamburga, przy Ritzbüttel, przy ujściu Elby; 800 m. Port obszerny, wygodny i pewny. Kąpiele morskie. Lazaret.

KUYABA, rz. w Brazylii, w prow. Matto-Grosso, wpada do l. str. Parraguay. Bieg 660 w.; spławna od Kuyaba na 422 w.

KUZA, M. w Ces. Rosyjskiem, o 91 w. od Moskwy, nad Kuza.

KUŻNECK, M. w Ces. Rosyjskiem, w gub. Saratowskiej, o 643 w. od M. gub. Saratowa; 7,000 m.

KUŻNIA, W. w król. Polskiem, w gub. Radomskiej, powiecie Opatowskim, nad rz. Kamienną. Stoi dawny wielki piec zaopatrzony w 4 miechy skrzynkowe, i fryszerka z 2 miechami skrzynkowymi, założona w r. 1813. a wydająca rocznie 2,000 centnarów żelaza kutego. Prócz tego w r. 1837. rozpoczęto tutaj budowę 2 wielkich pieców, które w r. 1839. w ruch były puszczane, od chwili ukończenia ich produkują z zakładów Ostrowieckich od 50 do 60,000 centnarów surowizny. Ruda kopana jest w Jędrzejowicach, drzewo zaś przykupywane, gdyż miejscowe lasy są nadniszczone.

KUŻNICA, Mm. w Ces. Rosyjskiem, w gubernii Kowieńskiej, o 52 w. od Białegostoku.

KUZNIECK, M. w Ces. Rosyjskiem, w gubernii Tomskiej. Położone nad rz. Tomi, posiada trzy kościoły, szkołę świecką; 2,800 m.

KWAŁA-DAI, M. w Malezji, stoł. wyspy Lingge. Port dość uczęszczany.

KWASSITZ, po moraw. KWASICE, Mm. w Austrii, w Morawii, o 21 w. ku pñ.-zach. Ungarisch-Hradisch, na pr. brz. Morawy; 1,157 m. Zamek hrabiów Lemberg.

KWIDZYŃ, MARIENWERDER, M. w Prusach, nad Labią, na wzgórzu, o pół mili od pr. brz. Wisły. Dobrze zbudowane; katedra tutejsza należy do najobszerniejszych gmachów tego rodzaju w Prusach. Dwa kościoły ewangelickie, szkoła przemysłu. Fabryki sukna, kapeluszy i inne; 5,500 m.

KWIDZYŃSKA REJENCYA zajmuje 319,41 mil kw., liczy 47,284 m. Dzieli się na 13 powiatów. Graniczy na pñ. z rejen. Gdańską, na pñd. z ks. Poznańskim i król. Polskiem, na zach. z Brandenburgią i Pomeranią, na wsch. z Prusami wsch. Rzeki Wisła, Drweca i inne, wiele jezior. Grunta urodzajne, pastwiska dobre.

KWIECISZEWÓ, M. w Prusach, w rejenii Bydgoskiej, powiecie Mogilnickim, przy uj. rz. Zabienki do Małej Noteci, Kościół katolicki i ewangelicki; 700 m.

KYRPOY, M. w angielskim Indostanie, prezyd. Bengalskiej. Znaczny wyrób tkanin bawełnianych; 10,000 m.

KYTHNOS, grecka wyspa, z M. t. n., na zach. wyspy Syra.

KONIEC TOMU PIERWSZEGO.

91 sz.

Lisicki
Słownik Geografii T.1

14368

XIX